ТОМ IX. РОКИ 1650-1657

Друга половина: Хмельниччини роки 1654-1657

VI. УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКЕ ПОРОЗУМІННЄ І МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ РОЗРИВ. ОСІННЯ КАМПАНІЯ 1653 р. І ЖВАНЕЦЬКЕ ЗАМИРЕННЄ.

МОСКОВСЬКІ ВАГАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ СПРАВІ, ЗЕМСЬКИЙ СОБОР 25 ТРАВНЯ с.с. 1653.

Династична траґедія Хмельницького і крах його волоських плянів: смерть Тимоша, капітуляція Сучави, потвердженнє на господарстві воєводи Стефана-означали заразом провал його пляну: опертя на Отоманській Порті та на її Васалях. Посвояченнє з Лупулом мало послужити для того засобом-але воно дало протилежні наслідки. Хмельницький опинився в ворожих відносинах з господарями молдавським і мунтянським і князем трансільванським, і в царгородськім Дивані його волоська інтервенція в останнім рахунку була записана йому в пасив. А що було ще небезпечніш-вона ще більше прохолодила відносини з ханом. Ми бачили, що Кримці вважали потрібним перенести свої добичницькі операції на новий, іще не вичерпаний ґрунт. Походи на володіння польського короля більш не оплачувалися з такого добичницького становища, і коли гетьман не хотів давати на грабунок козацьких земель, він повинен був знайти инші добичницькі терени своїм союзникам. Польща штовхала Кримців на Москву-і се вже третій раз замість того гетьман справляв Орду на Волощину. Сим разом сей маневр випав зовсім нещасливо-і се тим більше мусіло Кримців дражнити, що гетьман заслонюючи від них Москву і ухиляючись від походу на московські землі, вів підозріливі зносини з московським урядом, приймав посольства і просився під московську протекцію. Польські і молдавські аґенти-нового польського васаля воєводи Стефана-старанно інформували і всяко роздмухували сі факти, розписуючи небезпечні перспективи об'єднання України з Москвою, і заразом заохочували хана до відновлення давнього союзу: спілки проти Москви-і проти козаків, поскільки вони далі не хотіли б міняти своєї москвофільської політики на ґолонофільську. Не вважаючи на всі старання Хмельницького коло підтримання кримсько-козацької приязни, відносини сі простигали все більше, і не вважаючи на всі заходи його против кримсько-польського союзу, він ставав все більш реальною перспективою. А з тим все більш пекучою потребою для козацької верстви ставало забезпеченнє московської підтримки, московського протекторату й оружної інтервенції в боротьбі з Польщою. Коли Крим відмовляв помочи, ділєма: капітуляція перед польським маґнацтвом-або підданнє Москві ставала незвичайно гостро. Капітуляція була неможлива, її не допустило б військо,-значить треба було йти на всі вимоги Москви, щоб запевнити собі її військову поміч. Можна

думати, що гетьман і старшина не виявили б такої згідливости супроти московських вимог, як ми то бачимо в переговорах 1654 р., коли б відносини з Кримом не були так простужені, як се сталося підчас осінньої кампанії і грудневих переговорів 1653 р.

На щастє чи на нещастє України московський уряд з свого боку був серйозно занепокоєний можливістю польсько-татарського наступу на його володіння, а ще більше-можливістю фактичного перетворення сього наступу в татарсько-козацький -як козацьке військо не витримає польсько-татарських підущань і намов до сього походу. Уже зимою 1650-1 р., як ми знаємо, перед перспективою такої небезпеки московський уряд був готов піти на розрив з Польщею, але під весну відступив від сього наміру і вернувся назад до своєї політики вичікування. В квітні 1653 року, в звязку з посольством Бурлія-Мужилівського, він знову почув в собі прилив рішучости і одночасно з відповіддю на се посольство і висилкою на Україну Матвеева, а до Польщі "великих послів": князя Репнина-Оболенского, кн. Волконского і дяка Алмаза Івановича, московські правителі рішили занятись підготовкою кампанії против Польщі і скликати земський собор щоб поновити всенародню санкцію на сю війну "за царську честь і за святу християнську віру". На превеликий жаль весь сей процес обміркування, плянування знову пропав для нас майже без останка; але цілком ясно, що в сім моменті-під весну 1653 р. в московських кругах була тверда постанова рішучого виступу в українській справі, засвідчена скликаннєм на місяць червень земського собору та підготовленнєм відповідної резолюції про розрив. Сей проєкт, перехований в чернетці в "Польських справах" посольського приказа, як матеріял для пізнішої резолюції 1 жовтня, власне й інформує про сей недокічений крок московської політики (що сим недовершеннєм викликав потім сердиті мови гетьмана перед Яциною в місяці червні [1]). З нього бачимо, що 4 травня, в два тижні по відправі Бурлія, були вислані "до замосковских і всіх українних городів" царські грамоти, щоб відти виряжено по двоє дворян до Москви на "указаний термін 20 мая" [2]) -очевидно додатково до попереднього розпорядження, і в згаданих "Польських справах" заховалася чернетка резолюції, що мала бути винесена на сім соборі 25 с. с. травня-перерібка резолюції 1651 року. Але в настроях московських правителів, видно, зайшли нові вагання, і резолюція собору була відложена; про се довідуємося з царського листа до Репнина з товаришами: "Да буди вамъ

вѢдомо: был Собор на седьмой недели в среду маия въ 25 день и мы великіи государь со отцемъ своимъ и богомольцем Никоном патриархомъ московским і всеа Русиї на томъ Соборе многое время разговоръ чинили, и всѢхъ чинов людей допрашивали-что принимать ли Черкасъ. И о томъ всяких чинов и сплощадныхъ людей всѢ единодушно говорили, чтоб Черкасъ принять. И мы великіи государь за то что онѢ хотят располительными и самохотными сердцы служить, милостивымъ своимъ словом похвалили. И они слыша наши государьскія милостивыя слова наипаче обрадовались. И мы о темъ отложили до васъ какъ с посольства приедете [3])”.

Тимчасом 15 с. с. травня вислано нові накази, щоб виборні дворяни прибули на 5 с.с. червня [4]), і проф. Латкин в своїй дісертації про земські собори висловив такий здогад, що собор від 5(15) червня засідав до кінця вересня. Він спирався на словах царя до війська, коли його виправляли на війну весною 1654 р.: “В минулому році не раз були собори, на них були і від вас виборні дворяне з усіх городів по два чоловіки, і на тих соборах говорили ми про неправди польських королів” [5]). Але з огляду на зацитований лист (що пррф. Латкину як і иншим дослідникам лишився невідомим) соборні наради перервані і в справі московської інтервенції наступила нова проволока, що викликала нарікання і погрози гетьмана. Коли їх донесено до Москви, спішно вислано Ладижинского з першою катеґоричною заявою, що цар приймає Запорозьке військо під свою руку і збирає своїх військових людей в поміч (грамота з 22 червня с. с.). Але ся висилка сталася так спішно, що спеціяльна соборна нарада для такої заяви ледве чи могла відбутись; вона могла спиратися на раніших соборних декляраціях. За те дуже правдоподібно, що перегляд московської ґвардії, вчинений 28 с.с. червня, з промовою царя про потребу війську бути готовим на оборону християнської віри [6]), стояв в звязку з обіцянкою зробленою гетьманові. Одначе остаточний виступ все таки одкладався-до висліду великого посольства, і се було причиною нового козацького посольства: Яцкевича і Абрамовича, що мало допоминатися реальної, негайної військової помочи, з огляду на наступ королівських військ і можливости рішучої розправи з королем. Се день у день зійшлося з закінченнєм переговорів великих послів: грамота Хмельницького до царя має ту саму дату 19 н. с. серпня, що остання відмовна відповідь короля

московським послам: стріча дат дуже ефектна, хоч і припадкова. Натомість гетьманські побоювання польської кампанії цілком не справдились: невважаючи на запасливі приготовання, вона проходила незвичайно анемічно з обох сторін, і воєнні операції відходили на другий плян супроти актів дипльоматичних, не ефективних на зверх, але повних великого значіння для будучности і тому вартих всякої уваги історика.

Примітки

[1]) Звернув увагу на сю чернетку перший, поскільки знаю, Карпов в примітці до свого видання соборного акту 1 жовтня в X т. Актів Ю. З. Р. ст. 3-4. Не завважив сеї примітки, Латкин у своїй дисертації про "Земскіе соборы древней Руси" (1885) видав сю чернетку (с. 434)-але йдучи не за початковим текстом, а за зробленими на нім виправками для тексту 1 жовтня, і так пропали всі вказівки на майову редакцію-так що й сам Латкин у своїй розвідці, наводячи звістки Двор. Розрядів про перший термін собору 20 мая (с. 236), не звязав з ним сього проєкту резолюції. Оригінальний початок був такий: "В нонешнемъ во 161-м году мая в 25 д. великий государь указалъ о литовском и черкаском дЂлехъ учинити соборъ"... Замісць сього написано, як в друкованім тексті 1 жовтня: "В прошлом во 161 году по указу вел. государя говорено на соборах о литовском и черкаском дЂлех, а в нынешнем во 162-м году октября в ... д. великий государь указал о томже о литовском и о черкаском дЂлех учинити собор" (на день лишно вільне місце). Новий заголовок проєкту: "1653, мая 25. Соборъ о литовскихъ малороссійскихъ обстоятельствахъ державъ при дворЂ въ Грановитой ПалатЂ".

[2]) Дворц. Розряды III с. 350.

[3]) Столб. Прик. Тайн. ДЂл № 79 (Госуд. Арх. Разряд XXVII),-Чернетка без дати (новим почерком надписано: "іюня").

[4]) Тамже III с. 351.

[5]) Соловьев с. 1661-2, Латкин с. 236.

[6]) Соловьев с. 1658-9.

ГЕТЬМАНСЬКІ ГОТУВАННЯ ДО ВОЛОСЬКОЇ КАМПАНІЇ, ПОСОЛЬСТВО ЯЦКОВИЧА Й АБРАМОВИЧА, МІСІЯ ФОМИНА І ЙОГО ЗВІДОМЛЕННЄ, ЗВІДОМЛЕННЄ ФОМИНА 27-29 СЕРПНЯ 1653, ВИЇЗД ГЕТЬМАНА ДО ВІЙСЬКА.

Вирядивши на Волощину наперед Тимоша, а потім другу частину експедиційною корпуса (два полки, як доносив воєвода Стефан)-що могло справді трапитися коло 13 н. с. серпня, як потім згадував гетьман,-він вислав свого козака під Білу Церкву, з наказом осавулові Демкові іти за Білу Церкву, добувати язика, а полковник Богун пішов по язиків від Винниці-щоб знати точно про королівський наступ. Так оповідали московському піддячому Іванові Фомину козацькі посли: Герасим Яцкевич і Павло Абрамович, їдучи до Москви і стрівши Фомина в дорозі під Лохвицею [1]).

В їх уяві сі гетьманські посилки по язика мабуть звязувалися з ханським запитуваннєм: щоб гетьман повідомив напевно, коли буде йти на нього король, щоб йому, ханові, даремно не трудитися, як то сталося з царевичем, що ходив з козаками в попереднім поході на Поділлє [2]). Се й могло бути: ханові треба було дати докладні відомости, щоб рушити його в похід після попередніх неприємностей. Але таких шановних осіб як Богун і Демко осавул в звичайні підїзди по язики не посилають, і коли правда, що післано їх самих-а так ніби то говорили компетентні люде, козацькі посли, що йшли до Москви з повною інформацією про все, то можна думати, що мета сих посилок була трохи инша. Хотіли мабуть дати польській стороні вражіннє козацького наступу та відтягнути увагу і сили від Волощини, що ставала черговим місцем приложення воєнної козацької енерґії.

На превеликий жаль, ми не знаємо докладно, що далі робив гетьман для підтримки операцій на Волощині. Очевидно, вони натрапляли на ріжні труднощі. Ми чули вже, що козаччина ставилася дуже неприязно до

витрачання козацької сили на сі операції, і зараз почуємо ще одне таке оповідання. З другого боку хан, уважаючи на заборони Дивану, не хотів щоб Татари встрявали до волоської усобиці. 21 серпня н. с. бахчисарайські Татари оповідали московським людям, що хан довідавшися про участь Татар в поході Тимоша на Волощину, післав гінця до "Сакаль-мурзи", щоб завернути сих Татар, які пішли на Волощину, і забрати у них коней за таке своєвільство; хан незадоволений на Хмельницького, що він післав Татар не порозумівшися з ним, і Татари-інформатори думають, що на сім урвуться взагалі зносини гетьмана з ханом ("гетьман впредь с царем ссылатца не учнет") [3]).

Гетьман визначив збір козацькому військові під Борком, на полудне від Чигрина, сподіваючись там підождати хана [4]); похід проєктувався при кінці серпня н. с. Але хан не спішив з виходом, і козацька мобілізація проходила слабо. Ми чули і далі чуємо про се ріжні поголоски,-напр. цитований уже вище коморник королівський пише з обозу в жовтні, що з козацької сторони тільки браславці й уманці, всі инші пішли за Дніпро, в Дикі Поля; про Хмельницького самого не знати, де подівся, кажуть, що сам утік за Кодак; що до черни-одні чекають короля, щоб просити милосердя, инші повтікали з козаками [5]).

Се до певної міри сходиться з тими вістями, що приносили московські вістуни. Вольнівські розвідчики, побувавши в Лубнях, Миргороді й околиці в першій половині жовтня, оповідали, що гетьман визначив загальну мобілізацію і "велів з усіх городів висилати всіх, навіть і таких, що не служать", і заразом заборонив козакам під карою смерти продавати московським людям коней, зброю, порох і оливо, а також переходити за московську границю, знов таки під страхом смерти і конфіскації всього майна. На те поставлені при московській границі застави, щоб не пускати людей "з литовських городів" (себто в данім разі-з українських [6]). В сім відчувається реальна, тверда дійсність: утома і зневіра людности. Вона не витримувала військового напруження, на примусову мобілізацію відповідала тим, що розпродавала коней, зброю й виходила за московську границю, і гетьманові з старшиною доводилось замість наступу на Поляків укріпляти тил, ставити граничні застави на сході і т. д. Але він не хотів відступити від своїх плянів і гнув лінію на виручку синові і завершеннє волоської кампанії, не спиняючись перед симптомами невдоволення

війська, людности і навіть найближчого окруження.

В очікуванню результатів мобілізації і приходу хана гетьман займався диплйоматією. Перед усім-виряжено тільки що згадане посольство до Москви: Герасима Яцкевича і Павла Абрамовича. Се було відповіддю на царського листа, привезеного Ладиженским, і результатом нарад, старшини з приводу нього. На жаль ми не маємо ні інструкцій, ні розмов сих послів з московськими боярами, можемо здогадуватися тільки про їх зміст. Перед нами тільки листи гетьмана і Виговського з 19 н. с. серпня, дані послам, і ще листи післані, очевидно, на здогін, три дні пізніше. Гетьман писав цареві (лист маємо в московськім перекладі, тому я даю його також у перекладі):

“Божою милостю вел. государеві і т. д. Богдан Хмельницький гетьман війська Запорозького і все військо Запорозьке низько до лиця землі чолом бє. Упевнившися в пребогатій милости, що твоє цар. вел. зволив нам показати через стольника Федора Абросимовича Ладиженского, посла свого, і обрадував нас милостивим своїм пожалуваннєм: що ми не будемо облишені з-під кріпкої руки твого цар. вел., ми- Б. Хм. гетьман війська Запорозького иншому невірному цареві служити не хочемо. Тільки тобі вел. гос. православному чолом бємо, щоб твоє цар. вел. нас не покидав. Польський король з усею силою лядською іде на нас-хоче знищити православну віру, святі церкви, православний нарід християнський сеї Малої Росії. І то ми відомо чинимо твоєму вел. государству, післали до тебе, вел. гос. нашого, посла Герасима Яцковича з товаришами, сильно молячися перед твоїм госуд. лицем, щоб твоє вел. государство зволив нам руку помочи простерти скорим і сильним військом. Ми ж із королем не будемо миритись до милостивої вісти від твого цар. вел. Тільки покажи нам ласку свою-посла нашого не затримай, твоє цар. вел. Бємо чолом і вічному цареві сильно молимось, аби твоє вел. государство на многі літа здоров був і царював. Писано в Чигрині 9 серпня 1653 р. Вашого цар. вел. щирі і вічні слуги і підніжки-Б. Хмельницький гетьман з усім військом Запорозьким” 7).

Такого ж змісту лист, з деякими стилістичними змінами, виписано іменем гетьмана також патріярхові Ніконові: тут іще сильніш було підчеркнене бажаннє, щоб цар виправив своє військо “до нас в поміч на Ляхів”, і щоб посол Яцкович вернувся скоро і не з нічим, а “з силою і поміччю вел.

государя” [8]).

Крім того Виговський переслав секретного ніби то листа (хоча зовсім можливо, що писаний він був в порозумінню з гетьманом)-мабуть через котрогось з канцеляристів, що їхав з посольством, до одного з фактичних шефів московської дипльоматії-думного дяка Ларіона Лопухина. Виговський повідомляв його і просив подати до відома царя, що вже два турецькі посли затримані при війську. Венеціяне бють Турків, і султан дуже б хотів, щоб військо Запорізьке стало йому на службу,-але гетьман, треба розуміти, відтягає свою відповідь чекаючи розвязання своєї справи в Москві: присилки воєнної помочи на Ляхів. Далі сповіщається, що Радивил двічі писав, радячи замиритися з Ляхами, і до отця митрополита київського писав, щоб він намовляв гетьмана до замирення з королем і з Ляхами, але гетьман сього не вчинив, і військо Запорозьке, покладаючись на царську милость, не хоче служити невірному цареві, сподіваючись милости божої і царської. “Ляхи тепер наступають-але миру з ними не буде до відомости від й. цар. вел. Татарам уже не віримо, бо вони шукають тільки, якби свою утробу наситити, і мішки грошима наповнити, а православних християн беруть в полон і убивають” [9]).

До того, додано було ще два листи до патріярха, від гетьмана і від Виговського, датовані 12 с. с. серпня в Суботові [10]). Змістом своїм вони не додавали нічого до попередніх: повторяється побажаннє, щоб цар своєю скорою поміччю, сильним військом оборонив “від сопротивних”. Виговський дякує за те, що патріярх сповнив його проханнє: випросив у царя повне устаткованнє для церкви св. Трійці фундованої в Чигринськім манастирі. Про се Виговський прохав патріярха через попереднє посольство, Бурлія і Мужилівського, і той обіцяв випросити і прислати через послів. Мабуть саме прийшли сі церковні річи, і се було приводом до висилки сих додаткових листів.

Три дні пізніш приїхав до Чигрина новий царський післанець, піддячий Іван Фомин. Він віз Хмельницькому царську грамоту-ми її не маємо, але зміст її правдоподібно нічого особливого не давав в порівнянню з попередніми, бо з приводу його гетьман і писар нічого особливого не завважили-а ми маємо досить докладне звідомленнє Фомина з сих розмов,-що робить його посольство дуже замітним [11]). Головною метою сеї

посилки було-віддати назад Виговському ті дипльоматичні документи, що він переслав московському урядові через Матвеева і Ладиженского, та дістати у нього документи новіші, і передати за сю прислугу богаті царські дарунки. Подробиці його звідомлення досить цікаві-дещо я з того вже навів попереду, дещо перекажу тут.

Під'їзджаючи до Чигрина 25 н. с. серпня, Фомин вислав одного з своїх людей до Виговського, попередити його про приїзд. Сей післанець вернувся від Виговського з відомістю, що гетьмана в Чигрині нема-"поїхав гуляти по пасіках" і того дня приїде з пасік "в город Суботів". Виговський прислав свого челядника, щоб той провів Фомина до Суботова, і той зараз туди поїхав, а суботівський отаман Лаврін Капуста дав йому кватиру, сторожу, страву і питтє, і коням фуражу. Другого дня той же отаман Лаврін прийшов до нього і сповістив, що Хмельницький прислав до нього з пасік челядника і велів Фомину переказати, щоб він не гнівавсь за те, що гетьман не приїхав до Суботова, як обіцяв, учорашнього дня-бо загаявся на пасіці, а сьогодня в иншій справі поїхав до Чигрина, але того ж дня буде в Суботові. І дійсно годину до вечера гетьман приїхав до Суботова, і від нього прийшов до Фомина на кватиру Виговський, привитав іменем гетьмана і запросив до нього на послуханнє і на обід на другий день, 17 с. с. серпня. Як звичайно Фомин випитався, щоб на авдієнції не було инших послів і гінців, і подякував за запросини на обід, а потім на одинці сказав Виговському, що цар вислухав переклади грамот, прислані ним через попередніх послів, милостиво його похваляє, грамоти відсилає назад і передає своє жалуваннє-сорок соболів звичайних і три пари соболів добрих; а коли єсть у нього, Виговського; нові якісь листи султанські, ханські, або короля польського чи гетьмана коронного, нехай він через нього, Фомина, передасть, а вони будуть негайно повернені. Виговський за повернені листи і за прислане жалованнє подякував, обіцяв передати ново прислані листи з Туреччини, з тим щоб цар їх повернув негайно і в секреті, "щоб гетьман і ніхто про те не знав".

Другого дня, 17 (27) серпня відбулася авдієнція. Від гетьмана прийшов до Фомина на кватиру Виговський, гетьманський конюший Іван Слаковський, отаман Лаврін "та десять чоловіка гетьманських дворян" "закликати на посольство і на обід", і привели двох гетьманських коней, турецьких оґарів, богато вбраних: для Фомина і для його сина. Син Фомина на-переді віз царську грамоту, за ним його люде несли царські дарунки, потім їхав сам

піддячий, з лівої сторони, трохи оддалік Виговський, з боків ішли пішо дворяне Хмельницького. Сам гетьман вийшов на двір, поклонивсь, привитавсь і впровадив через сіни до світлиці. Тут Фомин помолився до ікон і "зговоря рЂч"-формулу передачі грамоти, передав грамоту, котру гетьман прийняв "честно і учтиво", поцілував грамоту і печать і розпечатавши прочитав сам, а по сім ще раз поцілував грамоту і печать, і вставши серед світлиці поклонився до землі (рукою) "государській милости". По сім наступили етикетальні запитання про здоровлє, гетьман і всі присутні поклонились за царську до них ласку "дуже низько", і гетьман запевнив, що все військо Запорозьке готове цареві завсіди служити, добра хотіти і за нього вмирати. Передані були дарунки в соболях-прилюдно Виговський дістав тільки пару, але потім на двір йому післано решту-нарівні з Хмельницьким, за його проханням-тайно, щоб ні гетьман ані хто инший того не знали. Після того в другій світлиці наступила властива розмова-крім гетьмана був тільки Виговський. Вони схарактеризували свої відносини до Поляків: потрібна скора поміч від царя, бо Ляхи наступають. Тричі вони вже приходили: від Межібожа, від Константинова і від Камінця Подільського, по 4-5 тисяч; з Камінця наступав полковник Ян Кондрацкий, з трьома тисячами (се очевидно, останній наступ в червні), "але їм Бог не поміг". Тепер козацьке військо стоїть під Білою Церквою, і завтра гетьман іде туди; частина війська під Корсунем [12]). Всі вони чекають царської помочи, обіцяної їм через Ладиженского: що їх приймуть під царську руку в вічне підданство (Фомин пише, як звичайно-холопство), і пришлють військо в поміч на Ляхів. На се Фомин нагадав, що писано було з Ладиженским: цар ще чекає на вислід свого посольства до Польщі: як посли напишуть, тоді буде від царя указ козацькому війську, а тим часом що відомо про послів, чи вони були вже у Короля? Гетьман і писар відповіли, що за їх відомостями кн. Репнин з товаришами були вже на посольстві у короля і панів-рад "в ответах", але потім у короля з сенаторами була нарада, і вони рішили послів затримати, доки що небудь вийде з козаками: чи королівське військо їх побє чи замириться. Але гетьман і все військо Запорозьке ані в гадці не мають з ними миритись: уже мирились і присягали під Збаражем і Білою Церквою, але того не сповнили. Тим часом післав гетьман полковника Богуна і осавула Демка за Білу Церкву по язиків. Але бажано було б, щоб цар як найскорше прийняв уже Запорозьке військо (під свою зверхність) і вислав своє військо. Тоді гетьман зараз пішле свої листи до Орші, до Могилева і до инших міст, до білоруських

людей, що живуть під Литвою: сповістить їх, що цар прийняв козаків і прислав своє військо, тоді білоруські люде зараз повстануть на Ляхів, а буде їх до двісті тисяч.

В сих словах, може не дуже виразно і чітко переказаних у Фомина, містився плян білоруської кампанії, що дійсно розгорнулася на другий рік. Я висловив вище здогад, що власне сей плян головно тепер займав гетьмана і старшину, на їх липневій нараді з приводу привезеної Ладиженским декларації: розвязати кампанію з Польщею диверсією зі сходу, супроти останніх ускладнень на заході через утвореннє польсько-семигородської ліґи, напруження в відносинах з Туреччиною і Кримом через польські справи, і т. д. Гетьман докладно розповів Фомину історію волоського перевороту і Тимошевих походів-се оповіданнє ми навели вже вище і тепер не повторяємо. На тім авдієнція закінчилась, і гетьман запросив Фомина за стіл. Пив тост за царя, як звичайно частував Фомина, після обіда провів його на двір до коня і послав провести до дому Виговського, конюшого свого, і ще трьох "дворян", і Фомин потім у себе дома частував ще Виговського і товаришів.

Другого дня, 28 н. с. серпня гетьман закликав Фомина на одпуск, і знов на обід по тім; з попередньою церемонією (тільки вже без асистенції Виговського) приїхав він до гетьмана, що стрів його так само як вчора; був при тім і писар. Вони розповіли Фомину останні вісти одержані з війська, від полковників що стоять під Білою Церквою: король і сенатори йдуть з-під Львова на Старий Константанів, з посполитим рушеннєм і наємним військом. Потім з канцелярії, "гдѢ дѢла дѢлают", Виговський приніс два листи отримані з Корсуня від "браславського полковника Тимофія", з листом від пограничного сотника Попівського з Озаринець на Поділлю, про польський наступ і перехід пяти польських полків за Дністер на волоський бік (мова мабуть про експедицію Кондрацкого на Волощину, згадану вище) [13]). Гетьман просив Фомина відвезти сі листи цареві, як останні документи польського наступу-хоч у своїм змісті вони не мали нічого особливо трівожного. Потім обідали, а після обіда Виговський приніс гетьманові з канцелярії виготовлений і запечатаний військовою печаттю лист від гетьмана цареві. Гетьман прийнявши і поцілувавши передав Фомину для доручення цареві, ще раз запевнивши в своїм бажанню служити йому з усім військом. При тім поклонився "до землі" він і всі присутні. По сім провів Фомина до коня, а до дому його провожали: гетьманич Юрий,

Виговський, гетьманський конюший, отаман Лаврін і четверо "дворян гетьманських", і Фомин знов частував і дарив дарунками їх у себе: гетьманичеві й Виговськоиу дав "з запасних соболів" по дві пари, а конюшому, отаманові й дворянам по парі. А гетьман прислав з своїми людьми на двір до Фомина свої дарунки: коня і лук "ядринський" і грошима 25 єфимків (талярів), та для його людей 10 єфимків, і Фомин за сі дарунки гетьманові бив чолом.

Мав потім тайну розмову з Виговським-нагадав йому про нові турецькі листи до гетьмана, що Виговський обіцяв йому дати. Виговський сказав, що дійсно єсть лист від візиря і від сілістрійського баші, що мають для царя інтерес, але вони лишилися в Чигрині: їдучи з гетьманом, Виговському не можна було їх взяти з собою. Нехай Фомин лишиться ночувати в Суботові, а він, Виговський, в ночи поїде до Чигрина, потай гетьмана, ніби то в службових справах, і відти пришле Фомину ті листи з вірним чоловіком, з тим щоб цар потім їх повернув потайки, так щоб ні гетьман ні хто инший не знав. По сій розмові Виговський з гетьманичем поїхав до дому, а Фомин післав дарунки гетьманові з своїми людьми.

Потім, за годину до вечера прийшов ще раз отаман Лаврін з вістями: прийшли сьогодні до гетьмана Татари в поміч, кримські мурзи-перекопський мурза й инші, більше 300 чоловіка, а з ними Татар з 200 тисяч (все перебільшення!). Одні стали недалеко Суботова за Тясмином, инші пішли під Борок, де збирається гетьманське військо. Тільки що приїхав від тих Татар до Суботова під гетьманський двір Сакал-мурза з корогвою, і з ним Татар з 500 чоловіка-щоб гетьман зараз ішов з ними на Ляхів війною, бо їм коло Суботова нема чого стояти: нема поживи, нема що їсти, годуються тим, що ріжуть коней. Гетьман їх на двір до себе не пустив, переказав через Лавріна, аби вони не мали того йому за зле: тепер їх до себе гетьманові пустити неможна, він забавляється з гістьми, а ви йдіть до татарського війська і чекайте гетьмана; а він до війська поїде під Борок завтра, 19 серпня. Він, Лаврін, того мурзу з Татарами й провів. Гетьманське військо сьогодня [14]), 18 серпня рушило і стоятиме під Білою Церквою, чи в иншому місці доки почує про прихід короля. А гетьман вийшовши з Суботова стоятиме в "городі Борку" три дні, щоб зібратися з усім військом, а гармати він виправив наперед себе.

Другого дня знов прийшов отаман Лаврін і сказав: "Прислав мене гетьман

до тебе, щоб ти не виїздив, аж зайде до тебе гетьман, виїжджаючи з Суботова до війська, щоб поговорити в царських справах”. Фомин відповів, що він рад бачити гетьмана і буде його чекати. І дійсно того дня гетьман, вийшовши з свого двора слухав молебень в церкві Воскресення, а після молебня від церкви поїхав до господи Фомина. Перед гетьманом вели два звичайні коні під попонами, і їхали сурмачі, трублячи в сурми; за ним їхало зо сто козаків, і гетьманські люде на конях. Фомін стрів гетьмана при брамі і бив йому чолом, щоб заїхав у двір, але гетьман у двір не поїхав, а зліз з коня коло воріт і пішов у двір пішо. Був пяний. За ним всі козаки й його люде позлазили з коней і війшли у двір пішо. Війшовши у двір гетьман сів за столом на ґанку 15). Фомин просив його війти до сіней і до світлиці, і гетьман війшов. Помолившися до ікони, сів за стол і сказав: “От тепер я їду в службу. Заїхав до тебе попрощатися і сказати ось що. Був у мене мій козак Ілляш послом у турецького султана: султан в пімсту за те, що мій син Тимофій воював Волоську землю, посадив за таку обиду Ілляша, а сьогодні приїхав від сього посла Ілляша козак: він від Суботова в чотирьох милях, прислав сказати, що турецький султан відправив Ілляша до мене, бо почув, що бив чолом великому государеві й піддався йому в вічне підданство: побоявся щоб великий государ не післав свого війська з військом Запорізьким на його землю 16).

Фомин спитав, та правда, що йому оповідав Лаврін про Татар. Гетьман потвердив: Лаврін сказав правду. Татари прийшли в поміч і гетьман сього дня йде з ними до війська. Фомин спитав, скільки ж у нього буде війська? Гетьман відповів: “У мене против короля і панів-рад і Ляхів козацького війська в ріжних полках коло 70 тисяч, та кримських і ногайських Татар коло 20 тис.. Се ті, що стоять коло Білої Церкви. А я з Суботова, від тебе піду під Борок і тоді зберу решту козаків, піду під Білу Церкву, і всього мого козацького війська буде до 100 тисяч, окрім Татар”. І далі сказав: “Сьогодня прислав до мене вість, не доїздячи Суботова за три милі, гонець від кримського хана, що їде з листом від хана до мене: питає, чи їхати йому до Суботова? Я післав до нього свого козака, велів провести під Борок, бо я сам сьогодня туди їду. А з чим він приїхав, не знаю”.

Після сього гетьман почав говорити те що говорив в попередніх днях: повторив кілька разів з великим проханнєм і з слізми, щоб цар пожалував його і військо, прийняв під свою руку і негайно прислав своє військо

против Ляхів. “Ми окрім царя нікому не бємо чолом і не піддаємось”-переказує його слова в своїй московській стилізації Фомин. “Знаємо певно, що війська у й. цар. вел. богато, нехай би для скорости велів іти своїм людям з поблизьких городів: з Путивля й инших, а вже що до великого війська-як його воля. Бо як мене з військом прийняти не зволить і військом на Ляхів не поможе, а Ляхи нас побють і кров проллється велика,-то будемо мати жаль на нього, що він нас не пожалував, в підданство не прийняв і помочи против неприятеля не подав”. А до того, мовляв, почав такі фантазії розводити: “Коли б тільки й. цар. вел. нас під свою руку схотів прийняти, то й кримський хан і мурзи будуть в підданстві й. цар. вел.: вони мені приятелі, мене послухають; тепер прийшов час, і приспіло щастє й цар. вел.; ті землі, що до нас ближчі теж будуть у нього в підданстві”. Просив Фомина, щоб усе те, що він отсе йому, в найбільшім секреті говорить, переказав цареві: при сім не було нікого, Виговський був в Чигрині, а гетьманські люде були осібно. По сій секретній розмові Фомин частував гетьмана і його козаків, і гетьман поїхав у військо-Фомин провожав його до воріт.

Того дня він одержав від Виговського обіцяні документи і дві записочки; там Виговський просив Фомина доповісти сьому довіреному канцеляристові Михайлові Ґунашевському, що відвозив йому сі документи, все те що Фомин не встиг йому виложити “совершенно”. Подаючи сі записки разом з документами Посольському приказові, Фомин пояснив, що ніяких “несовершенних діл” між ними не було, а сими словами Виговський нагадував Фоминові, щоб він через сього Ґунашевського передав йому обіцяні соболі-що Фомин і зробив.

На сім кінчиться се цікаве звідомленнє, яке кидає так багато світла і на обстанову гетьманського двору і на сучасну політичну ситуацію. Розуміється, читаючи його ми мусимо рахуватися і з московською “стилізацією”, і з ріжними непорозуміннями з боку Фомина, і з певними свідомими містифікаціями з козацької сторони (як той прихід 200 тис. Татар під Борок), незалежно від епізодів пяного патосу гетьмана, і ріжних його вихваток, якими він любив бентежити своїх гостей в розмовах. Але поза тим лишається все таки богато вповні реального і цінного.

Примітки

[1]) Акты Ю.З.Р. III с. 497.

[2]) Вище с. 557, про се запитаннє від хана посли згадують Фомину зараз далі, Акты Ю. З. Р. с. 498.

[3]) Кримські справи кн. 34 ч. 201-2.

[4]) Так сказали посли Фомину: “гетмана застанеш у Чигрині, але скоро. піде він до війська, під город Борок, бо там збирається військо” (с. 498). В Путивлі ті ж посли говорили, що Б. Хмельницький визначив війську збиратися під Білою Церквою і сам туди піде; так говорив Фомину сам гетьман- Акты ЮЗР. VIII с. 470,т. III с. 501-2. Але перше точніше, як побачимо далі.

[5]) Ґоліньский с. 655.

[6]) Акты Моск. Гос. II с. 343.

[7]) Акты ЮЗР VIII с. 371.

[8]) Памятники кіев. ком. III с. 182.

[9]) Акты ЮЗР VIII с. 372.

[10]) Памятники с. 184-5.

[11]) Звідомленнє надруковане в Актах Ю.З.Р. III с. 496 дд.

[12]) Тут опущене слово в фразі про Корсунь (с. 502)-хтось то стоїть уже сьогодня під Корсунем; лист браславського полковника писаний з-під Корсуня 17 серпня с. с. див. нижче) поясняє ситуацію.

[13]) Сі листи, в лихім московськім перекладі, з значними прогалинами, так що досить тяжко орієнтуватися в їх змісті-в Актах ЮЗР. с. 495. “Сотник

русавський Михайло Поповський” очевидно барський шляхтич з Попівець, з величезної родини Попівських, що залюднювали сю шляхецьку оселю.

14) Сі слова доповняю наздогад, їх бракує в оригіналі.

15) Тут бракує одного чи більше слів, лишився тільки кінець: “на... цѢ за столом”. Зміст ясний.

16) Див. про се вище с. 538.

ПОСОЛЬСТВО РЕПНИНА: ПЕРШЕ ЗАСІДАННЄ, 2 н. с. СЕРПНЯ, ПОСОЛЬСЬКЕ ЕКСПОЗЕ, 2 КОНФЕРЕНЦІЯ, 6 СЕРПНЯ

Як ми тільки що бачили, в розмові з Фоминим гетьман виявив певну освідомленість що до переговорів московського посольства з польським урядом, що велися під той час у Львові. Він знає, що посли мали авдієнцію, розпочали переговори, і потім сі переговори стали на мертвій точці, як се він пояснив-польський уряд затягував переговори вичікуючи, що може тим часом козацька справа розвяжеться. Без сумніву, козацькі політики уважно слідили за сими переговорами, знаючи, що від того чи иншого їх обороту залежить найважніша справа яка їх інтересувала -московська інтервенція в українській справі. При тій широко розгалуженій розвідці, яку вони вели, вони повинні були мати поняттє про хід сих переговорів, що розпочалися 3 н. с. серпня і за кілька день безвихідно застрягли між протилежними позиціями московської і польської сторони в козацькій справі.

Се посольство наказане урядом 4 н.с. травня, і фактично вислане 10 н. с., своїм завданнєм мало ніби то довести до кінця справу прописок у царських титулах. Але ся справа давно вже стала простою прелюдією до традиційного мотиву інтервенції в інтересах одновірців, відогрітого в сих переговорах на конкретнім приводі: скаргах козаків і проханнях

московського посередництва для оборони від польських утисків. Московські політики вже тоді хотіли на сім ґрунті здобути для московського царя ролю постійного арбітра в справах православних Польщі-Литви, як се дійсно їм удалося в XVIII віці.

Виряжаючи сих "великих послів" московський уряд дав їм інструкцію між ин. на випадок стрічі з козацькими послами, посли повинні були шукати з ними побачення, і коли б козацькі посли почали нарікати на польське віроломство-мовляв не можуть покладатися на договори з поляками,-посли мали порадити козакам, щоб вони зажадали від сенаторів такого запису: "Коли Поляки присяги не додержать і пічнуть знову чинити їм які небуть утиски, тоді його цар. величество задля православної християнської віри і святих божих церков має право стояти за козаків". Навзаєм козаки б видали московським послам таке "укріпленнє": "Коли з їх боку буде яка небудь неправильність і зачіпки, тоді й. цар. вел. може разом з Поляками на них стояти". Посли мали радити козакам всяко домагатися такого запису від сенаторів: коли б вони не хотіли видавати такої деклярації, козаки мали поставити їм ультиматум, що вони без такого запису не можуть миритися з Поляками "за їх многими неправдами", і царські посли без нього не можуть брати на себе посредництва для замирення польсько-козацької усобиці [1]). Але Поляки, як ми знаємо, взяли козацьких послів під ключ, щоб вони не могли війти в зносини з московськими послами, як се діялось підчас попереднього посольства. Про се посли довідалися в Люблині, де їм зробили чергову затримку, і правдоподібно дістали таку ж інформацію, яку давав Хмельницький Фоминові: що Поляки відтягають стрічу і переговори з московськими послами-сподіваючися покінчити тим часом з козаками [2]). Невидима ж присутність Ждановича мала підчеркувати-як на се натякає оден з листів, що польському урядові зовсім непотрібне московське посередництво для замирення з козаками: козацький посол під рукою, і кождої хвилі через нього польський уряд може завести переговори.

Їхати московському посольству справді довелося довго і мляво, і тільки 29 липня їх допущено до Львова, властиво під місто-де їх закватирували на оболони, за три верстви від міста, а другого дня зробили їм парадну зустріч і впровадили до міста, закватирувавши в дворі підчашого кор. Остророга [3]). 1 серпня н. с. мали вони першу авдієнцію у короля, чисто етикетальну-піднесли йому дарунки і говорили "за наказом", а другого дня-другу, де

виголошено таку ж етикетальну відповідь від короля, устами литовського підканцлєра Сапіги; після сього послів запрошено до иншого будинку, проти королівського двору, де й почато, тогож дня 2 серпня, властиві "розговори" з делєґованими з польської сторони. На сім першім засіданні посли виголосили довгу промову в справі прописок в царськім титулі, зачепивши потім "в розговорах" і Вітовского, що допустив помилки в титулі підчас свого посольства, а далі вичитали "по письму" деклярацію "о черкаском дѢле", котру я перекажу в скороченню:

"Великий государ велів нам, послам, сказати вам, панам раді.-Як не стало року 1648 вашого короля Володислава і почалась у вас усобиця і війна з Запорозькими козаками (Черкасами), тоді гетьман Б. Хмельницький і все військо богато разів присилали до вел. государя своїх посланників, що від панів-рад і всеї Річи-посполитої пішли їм великі утиски: віру грецького закону їм відбирали, а до римської віри приневолювали, церкви печатали, а в де-котрих унію заводили і всякі нехристиянські злости над ними чинили. Вони ж не стерпівши тих обид і не хотячи стратити благочестиву віру і руїну церков бачити, поневолі покликали в поміч хана з Ордою й стали боронитись. Отже нехай би вел. государ над ними змилосердився, велів їх приняти під свою велику руку і від неволі визволив. Вел. государ, дотримуючи вічної згоди, їх в тім безкоролів прийняти не схотів і післав козакам (пораду) заспокоїти сю усобицю, війшовши в порозуміннє (з панами), і до вас про се замиреннє посилав. І як настав у вас король Ян-Казимир, теж посилалося від вел. государя до гетьмана і всього війська, щоб вони королеві були послушні по давньому і відстали від Кримців-спільних неприятелів християн. Побачивши таку безнадійність свою, козаки покорились королеві.

"Та от сього 1653 р. гетьман знову посилав (з повідомленнєм), що з королівського боку не виконується те що було постановлено спочатку під Зборовим, а потім під Білою Церквою: церкви в договорі визначені до повернення-не віддано, а тих небогато що було повернено-обернено назад на унію; богато православних духовного і мирського чина безвинно замучено, а на них (козаків) зібрано військо коронне й литовське, щоб несподівано напасти, зруйнувати і викорінити. Нехай вел. государ задля православної віри покаже над ними свою ласку: за ними обстане і під свою велику руку прийме; а як не пожалує їх, то прийдеться їм поневолі піддатись турецькому султанові або кримському ханові, бо панам-раді вони

більше вірити не можуть. Мирились пани-ради з ними, козаками спочатку під Зборовим, потім під Білою Церквою, але скоро ті договори порушили, та й ніколи не додержують своєї віри (присяги чи запевнення) і тільки того всяко шукають, як би зруйнувати і викорінити православну віру й церкву, і всіх їх. А під турецьким султаном живе богато християн, і такої нагінки чи насильства християнській вірі там від бісурмен не буває, як тут козакам від Поляків. І в Короні Польській та в в. кн. Литовськім є багато хульників християнської віри і боговбійців Жидів-котрими всім православним гербувати треба й ненавидіти, а їм такої нагінки й насильства в вірі не буває, як православним. Турецький султан і кримський хан давно закликає козаків на підданство: обіцяють їх тримати у всякій вільности і від неприятелів боронити. Коли государ їх, православних Черкасів, приймати не хоче, поневолі прийдеться їм іти в підданство государям бісурменським. А в підданстві королеві, як давніш, їм ніяк бути не можна, бо вони бояться (від нього) пімсти і руїни.

"Вел. государ, з братської приязни й любови до короля, пильнуючи вічної згоди, велів тим запорзьким післанцям сказати, що він не може прийняти Запорізьких козаків під свою руку з огляду на вічну згоду з королем. Нехай вони далі зістаються під повеліннєм короля "без усякого сумніву", а від бісурмен відстануть і надалі в ніяку спілку з ними не входять. З тим відправлено запорізьких післанців і післано з ними стольника Лихарева та піддячого Івана Фомина (переказати), щоб військо Запорізьке ані думало прийняти підданство у бісурменів, а лишилося в послушности королеві по давньому, без якого небудь сумніву і непевности (сумлѢнья и шатости). На се гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорізьке, говорили: Коли цар не хоче їх прийняти під свою руку і до бісурмен іти в підданство забороняє, а хоче, щоб вони лишилися в підданстві у короля, то нехай він їх для православної віри пожалує і за ними обстане, та через своїх послів помирить з королем, Короною Польською і в. кн. Литовським. Так щоб та згода через посередництво великих послів й. цар. вел. була певна-щоб усобиці і кровопролиття перестали, і вони в своїх вільностях були без всякого насильства-щоб договір про се був зроблений кріпкий. Тоді як за ласкою й цар. вел. та згода стане,-козаки зараз від бісурманів відстануть і будуть в волі і послуху королеві як давніше.

"На се за наказом й. цар. вел. гетьманові запорозькому і всьому війську було сказано: Коли гетьман і все військо не рішаються звіритись на короля в

замиренню без послів й. цар. вел., то наш государ для православної віри і заспокоєння усобиці їх пожалує: пошле до короля своїх великих послів, щоб вони королеві переказали, аби він держав (козаків) у себе в підданстві по давньому без якого небудь гоненія, а на яких саме умовах (статях)-проте нехай вони самі (козаки) договоряться. Гетьман же і військо сказали: Коли цар. вел. таку ласку їм учинить, своїх послів до короля пішле і за їх посередництвом накаже вчинити згоду, то вони раді бути знову в підданстві королеві і від бісурменів відстануть.

“Тому государ наш-бажаючи спинити усобицю і розлиттє християнської крови та сповняючи вічну угоду з й. кор. вел.-шукати кращого оден одному, а християн- підданих королівських в підданство бусурменам не пускати,-наказав говорити вам панам-радам, щоб король не допускав дальшої усобиці й руїни та підданих своїх Запорізьких козаків від поган бісурменів відлучив: з козаками порозумівся, всі сварки утихомирив і договір уложив кріпкий. Щоб їм в вірі грецькій неволі не було, церков не відбирано, і в вільностях своїх вони у всім жили по давньому. Бо як пустити тих Запорізьких козаків в підданство бісурменам,то з того треба сподіватись всякого лиха: воєнних нападів і ще більшої руїни держави (королівської). Нехай пани-рада то донесуть королеві, і яка на те воля буде й. корол. вел., нехай ту відповідь дадуть на письмі”.

Польські комісари обіцяли-але хотіли, щоб посли для того дали їм свою декларацію на письмі. А від себе заявили, що се Хмельницький фальшиво поінформував царя: бунт підняв він з такими ж лотрами як сам для своєї користи, від віри християнської відступив, а прийняв бісурменську, поруйнував городи і міста, не тільки костели католицькі, але й церкви грецького закону, і хоче з усею Україною, де живе Запорізьке військо, бути під турецькою державою. В сій справі присланий до нього від султана чауш. Про се стало відомо тому тижнів з чотири; але бісурменську віру прийняв тільки сам оден Хмельницький, а чернь піддатися Туркам не схотіла. Тому король пустився походом на нього-щоб від тих бунтівників не було більше руйнування його державі, і його піддані не попали в турецьке підданство. Посли не пустили сих слів без заперечення: “То пани-ради говорять неправду, нібито православним не було ніякої неволі в вірі і церков в унію неволею не віддавано. Вел. государеві відомо то певно, що православним грецького закону від панів-рад і їх духовенства неволя діється велика. Церкви благочестиві повернено в унію неволею, і в

богатьох місцях тепер благочестиві церкви запечатані, а в Минську таку наругу вчинено, що й бісурмени ніколи такого не чинять: в Петрівському монастирі шляхта-Ляхи з луків стріляли до бані церковної, знущаючися з православної віри. Ще в досі сім стріл в ній: посли самі се бачили. І се також государеві нашому відомо: в договорі вчиненому під Зборовим між королем і гетьманом було написано, що король не дозволить надалі ніякої неволі над благочестивою вірою, ні церков на унію віддавати, а в церквах відданих на унію в попередніх роках звелить завести благочестіє і з унії назад повернути православним по давньому. За сим договором люблинська благочестива церква була й віддана на благочестіє, а потім-як була війна під Берестечком, й. кор. вел. велів ту благочестиву церкву віддати назад уніятам, а ігумена й братію, що були при тій церкві, вислано з монастиря з великим безчестєм, і тепер та благочестива церква під унією. Й инших благочестивих церков богато віддано на унію після Зборівської умови і на християн почалось гоненнє велике. Гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорізьке, побачивши з королівської сторони після Зборівського договору не поправу, а ще більшу нагінку на віру і східніх церков руїну, почали війну, і з'єднавшися з неприятелями християнської віри- кримськими Татарами, знову воює й руйнує королівську землю, і хоче піддатися Туркам".

Цар жалує християнської крови,-говорили далі посли-і щоб бісурмени не тішилися з усобиці і богацтвом християнським не збогачувалися, умисно прислав своїх послів, хоч він до того не був обов'язаний,-щоб показати свою приязнь до короля і піклуваннє про його державу. Нехай же пани-рада про ту добру волю і приязнь короля оповістять-щоб він велів повернути церкви, які здавна були в благочестії, а унію в и к о р і н и т и, і всяке насильство над православними заборонити. А держави своєї до розділу щоб не доводив-гетьмана Б. Хмельницького з військом до підданства турецькому султанові не змушував, щоб не спустошити своєї держави до решти: тримав їх в підданстві по давньому, за попереднім договором з Б. Хмельницьким.

Польські комісари знов повторяли, що на унію церков силою не повертано: самі духовні перейшли на унію, а що посли кажуть про запечатані церкви-то як котрі церкви запечатані, то се не для того аби були в унії, а може за попівські провини, що вони не слухають владик свой єпархії. Все сказане послами вони королеві перекажуть- тільки аби вони дали на письмі те що говорили в козацькій справі, для кращої відомости і скоршої відповіди.

Посли кінець кінцем дали свій текст для скопіювання. Натякнули, що мають ще инші справи до обговорення, але тим часом просять переказати королеві те що вони сказали: в справі прописок і в справі козацькій: щоб король виконав попередній договір-аби благочестива віра не була “в изгнание”, а церкви-“в разорение”, щоб церкви віддані на унію в давніших і в нинішніх роках, були повернені на благочестіє, згідно з Зборівським договором і присягою короля,-бо “уніяти від благочестія одщепенці” і давніші уніятські єпископи відстали від благочестія “за своє воровство и за блуд”, і за те мали бути виключені собором,-через те, видячи свою злу вину від вас відщепилися, а до папежської (католицької) віри теж не пристають, тільки замішаннє і розкол чинять, на всяке лихо їх (панів-рад) приводять і благочестіє гонять.

Комісари обіцяли, і на тім перша нарада скічилась 4). Звідомленнє нунцієві додає до московського протоколу деякі небезінтересні подробиці. Виясняючи релігійні причини козацького повстання московські посли мовляв згадали про арендованнє церков Євреями: люди мусіли платити такому орендареві, щоб він відчинив церкву, або дав змогу охрестити дитину. З приводу докорів Хмельницькому за батозький погром вони почали критикувати поведінку Каліновского, що нерозсудно дав причину до порушення згоди, заступивши дорогу Хмельниченкові-не дбаючи про добро держави, а давши себе підкупити за гроші, і т. д. 5).

Нарада поновилася через три дні, 6 н. с. серпня. Польські комісари зачитали королівську відповідь в справі прописок-в тім напрямі, що справа вже запечатана соймовим декретом, і його змінювати не можна. З сього приводу вивязалася велика діскусія, що зайняла більшу частину наради 6). Потім зробивши павзу Поляки запевнили, що в козацькій справі вони ще не можуть дати королівської відповіди. Король дякує за добру волю царя, і приймає се за доказ його великої приязни, що він аж спеціяльне посольство прислав, аби тільки замирити їх усобицю,-але відповіди ще дати не можна, тому що король ще не порадився в сій справі з коронними і литовськими сенаторами. Тому вони дещо від себе тільки скажуть.

“Той Богдан Хмельницький такий королеві грубитель, що такого грубителя і зрадника на світі ще ніколи не бувало. Та не тільки він супроти короля став зрадником, але і супроти Бога.-Посли говорили, що він просив ласки

й. цар. вел.- послати до короля, щоб прийняв їх в підданство по давньому. А той Хмельницький, не дочекавшися ласки царя і короля, після того як прислав те чолобиттє й. ц. в., послав до турецького султана-просив війська на й. кор. вел. і обіцяв султанові, що буде у нього в підданстві з усім Запорізьким військом, а сам побісурмениться. А тепер тому тижнів із шість стало відомо, що султан прислав до Хмельницького чауша, щоб він як обіцяв, прийняв підданство султанові і їх бісурменську віру. І той зрадник відступив від своєї грецької віри і прийняв бісурменську, та збирає наново військо, а що цар пислав послів просити за нього короля-се й забув!

"Нехай посли подумають, яким же зрадником він став королеві, а тепер і цареві-після свого посольства! Цареві заявляв, нібито з королем почав війну за грецьку віру-а коли б він правдивий християнин і стояв за грецьку віру, він би з бісурменами в ніяку спілку не входив би. А того що він тепер учинив-від християнської віри відступив і прийняв бісурменську віру: про се йому ані мислити не годилось, не то що чинити. А се щира правда! Шкоди ж і спустошення ним починені королеві і Річипосполитій не можна навіть докладно розповісти. Костели він поруйнував і пограбував, над духовними знущався, богато християн чоловіків і жінок до бісурменських рук видав-досі вони там в неволі страждають. І як королеві показати милосердє йому за такі його "богомерзькі діла, грубости і досади"?

Посли знов заперечили-що се хтось дав королеві неправдиву відомість. Не може бути, щоб Хмельницький відступив від віри й побісурменився. "А що вони кажуть, нібито у нього і тепер чауш від султана, то се можливо, що султан прислав чауша, аби Хмельницький перейшов до нього в підданство,- але Хмельницький того й не думав". Що ж до запевнень, "ніби то Хмельницькому (так!) не бувало неволі у вірі",-посли потвердили сказане попереднього разу-що утиски були, і зборівські постанови не виконуються. Тим часом-додали вони сим разом-Ян Казимир при елєкції своїй на короля під присягою обіцяв заховувати права своїх підданих всякого стану, в нічім їх не умаляючи (наводиться довгий текст сеї присяги). Нехай пани-рада перекажуть се королеві, щоб він памятаючи сю свою присягу, велів знести унію в Короні і в в. кн. Литовськім, згідно з зборівським трактатом, а церкви, що за предків були православними, назад во благочестіє передати, щоб надалі благочестива віра була при своїх вільностях як давніш бувала. А гетьмана Хмельницького з військом аби велів прийняти під свою руку по давньому. Инакше ті благочестиві церкви (!)-як сказано в присязі-будуть

свобідні від підданства йому [7]).

Комісари завважали, що послам не годилось вишукувати [8]) тої королівської присяги та на її підставі робити якісь докори. Нехай говорять, які їм справи доручено від цар. величества, а до внутрішніх справ Річипосполитої їм нема діла. А про те що грецькій вірі у них насильства нема, вони, комісари, вже перед тим казали: котрі церкви давніш були в грецькім законі, а тепер в унії, ті не були віддані силою, а самі духовні пристали до уніятів. Якби король велів силоміць повернути грецькі церкви на унію, то не робилось би вибору: всі б церкви були уніятські. Тепер же котрі церкви зробились уніятськими, ті уніятськими й зістануться, а котрі благочестиві-ті теж як були, і неволі їм ніякої нема. А Хмельницький, як ворог божий і королеві зрадник, варт не милосердя, а найбільших мук і лихої смерти за свої лихі діла; тільки про нього ще говоритимуть з королем. А посли нехай би сказали докладно все доручене їм у тій справі, щоб не упустити часу-з огляду що король має йти до війська.

Посли поговоривши між собою об'явили польській стороні, що коли король задоволить потреби грецької віри (до скасування унії включно) і відновить зборівські умови в відносинах до козаків, то цар готов пустити в непамять всі свої образи в титулах і йменнях і дарувати королівським підданим їх вини, з тим щоб надалі вони не повторялись.

На тім і закінчилась ся друга конференція (л. 362-9). Провожаючи послів староста винницький Потоцький в науку послам розповів, як він бувши в татарськім полоні, в Криму, чув про посольство від Казанських і Астраханських Татар до хана з проханнєм прийти їм у поміч щоб визволитися від Москви, і що й сього року були поголоски про такеж посольство [9]).

Примітки

[1]) Польських справ 1653 р. стовбець 2, виправа посольства.

[2]) Про арештованнє козацьких послів розповів послам 22 н. с. липня люблинський ігумен Сава Попель таку пів-леґендарну історію-котру я вже навів вище, с. 558-9.

Гонець Вонифатьев, висланий з додатковими дорученнями послам у серпні, вертаючи з королівського обозу через Замостє, затримався там на два дні, довідавшися, що там "сидять за вартою" полковник Антін "сам девять": посилав до нього свого брата, і той з Антоном бачився. "Сказав полковник київський гонцевому братові, що Б. Хмельницький прислав був їх з листом до короля, щоб король з військом на них не наступав, а замирився за Зборівським договором, як король з ними договорилися під Збаражем,-тоді Хмельницький буде у короля в підданстві по давньому; а як король наступатиме на них з військом, то Хмельницький поневолі пішле до турецького султана, аби прийняв його до себе. Король побачивши в листі, що Хм. хоче бути в підданстві у турецького султана, розгнівався на них, послів,-і відіслав їх до Замостя і велів тримати під пильним доглядом, а зброю відібрати"-Ст. 7 л. 65.

[3]) Описує їх приїзд Theatrum Europaeum c. 416-мовляв такого пишного посольства з Москви ще не бувало. Також Monum. Hungariae XXIII с. 122.

[4]) л. 206-229 посольського звідомлення-84 книги Польських справ 1653 року, в скороченню у Соловйова Х с. 1626 стер. вид; картки в книзі перемішані, і се відбилось на його переказі. Наша археоґр. експедиція уставила правильний порядок карток.

[5]) Депеша з 4 серпня у Тайнера Monuments, на сих депешах головно опер свою статтю про посольство Репнина Кубаля, т. II.

[6]) Посоль. звідомл., л. 306-348.

[7]) л. 347-361.

[8]) "добывать" — мабуть в значінню підплачувати людей, щоб їм ту присягу показали.

[9]) Під тимже днем записано оповіданнє полковника Єльского, що з України прибігло того дня з 10 чоловіка шляхти, ранені-оповідали, що були в своїх

маєтностях під Винницею; казали, що козаки побили богато иншої шляхти, яка жила коло Білої Церкви і Винниці, а їх поранили, і вони ледви втікли. Король був дуже схвильований такими вістьми і хоче йти на козаків як найскорше (л. 371).

ПОСОЛЬСТВО РЕПНИНА: ДЕБАТИ ПРО РЕЛІҐІЙНИЙ МОТИВ, ЗБОРІВСЬКІ ПОСТАНОВИ, 4 КОНФЕРЕНЦІЯ, 9 СЕРПНЯ, ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗБОРІВСЬКОГО ТРАКТАТУ.

Конференцію 8 серпня, третю зряду, відкрив сам канцлєр Корицінськиий. Коротко зібрав все сказане в сій справі послами і повторив, уже від королівського імени, попереду сказане комісарами від себе. Хмельницький занадто великий "грубитель", щоб його можна було помилувати; його виправдання перед царем, ніби він почав свій бунт задля віри-рішучо неправдиві. Повстаннє своє він почав поперше-тому що козакам було заборонено ходити на море. Потім він просив у короля дозволу на воювання московських земель-ще йому король заборонив з огляду на вічну згоду з Москвою. За се Хмельницький наробив нечуваного спустошення, поруйнувавши при тім костели і кляштори; король тепер іде на його війною. А грецькій вірі ніякого насильства король не чинить і нікому чинити не дозволить (383-8).

Посли взялися знову до сього пункту і відкинули канцлєрові доводи. Цар має певні відомости про насильства над православною вірою. Гонець Старий в 1651 р. був свідком як король присилав до Люблина коронного інстіґатора Жидкевича, щоб силоміць відібрати від православних і віддати уніятам тамошню церкву, і православне духовенство при тім з великим безчестєм виганяли з церкви. Так само силоміць відібрано і віддано уніятам перемиське владицтво [1]). Ще раз повторено, що посли бачили переїздом з Минську. "Чи то не наруга чиниться в королівській державі над благочестивою християнською вірою і святими церквами? В королівській державі живуть люди ріжних вір, а такого гоненія й наруги крім благочестивих християн не буває нікому-навіть Жидам, котрих бридитись і ненавидити годиться всім християнам. Їм у всім воля, і школи свої жидівські мають свобідно де хочуть, і неволі їм і насильства ніякого нема:

свобідніш живуть у своїй вірі жидівській ніж благочестиві християни” (389-392).

Польські комісари заперечували се. Люблиииська церква і перемиська єпархія самі пристали до римського костелу. Скасувати унії король не може: сі справи відають папа римський і митрополит київський. Коли б вони були з чого небудь невдоволені, вони б мали про те зносини між собою. “А що посли кажуть, ніби то Жиди мають у королівській державі більше свободи ніж християне,-то король Жидам не присягає, а має їх у своїй державі за невільників: може з своєї держави вигнати як псів; а людям грецького закону присягає і згідно з присягою їм ніякої неволі не чинить; у нього єсть богато сенаторів і ріжних достойників грецької віри, вони засідають в раді, можуть говорити і постановляти в усяких справах, так само як католики. Навіть якби папа римський написав королеві, щоб він скасував грецьку віру, аби була одна папежська, то він того не може зробити против своєї присяги. Але так само не можна йому против своєї присяги скасувати й унію! Та унія і не в самих тільки містах-єсть вона і по монастирях сенаторських і шляхетських: якби король і схотів знищити унію, то сенатори того б не дали, бо їх права і вільности такі, що кожен сам рядить у своїй маєтности, а не король. Вони можуть у своїх маєтностях тримати хоч благочестиву хоч уніятську церкву, і король того їм боронити не може” (с. 313-5).

Посли докорили комісарам, що вони в сій репліці вжили зневажливе слово “схизматики” і стали виясняти, що релігійної справи цар торкнувся у власних інтересах короля, бажаючи заспокоїти усобицю в його державі, і для того послам наказано радити, аби король заспокоїв православних і прийняв козаків назад у підданство на підставі Зборівського договору. Пани-рада повинні з прихильности до короля йому радити, аби він з своїми підданими війшов у зносини, непорозуміння полагодив, і велів у всім виповнити Зборівський договір. “А замиривши велів би то все закріпити соймом і конституцією, щоб у підданих королівських: Запорізького війська і благочестивих християн грецької віри в їх вірі і всяких їх вільностях не було більш непорозумінь з польськими і литовськими людьми. А благочестиві церкви аби король велів з унії звільнити і віддати назад на благочестє, аби більше не було усобиці, і кров християнська не розливалась” (с. 395-8).

Комісари виправдувались, що схизматиками вони називали Хмельницького й його товаришів, тому що Хмельницький ворог і богоодступник, віри християнської поругатель і бісурмен, а православних християн то слово не дотикає [2]). Хмельницький стоїть не за віру, а за те щоб не бути в підданстві у короля. Унії король скасувати не може, і не годиться йому в тім давати вказівок. В царській державі також богато ріжних релїгій, і король в тім не дає вказівок цареві. Благочестивій вірі у короля неволі нема ніякої. Самі посли бачать, що і тут, у Львові є богато благочестивих церков, володіє ними владика львівський, ніякої неволі в вірі йому не діється, і ні одної уніятської церкви у Львові нема. А в Москві і по инших містах нема ні одного костела, хоч людей римської віри богато; одначе король не домагався у царя, щоб там заведено римський костел, ані не буде домагатись. Підчас переговорів на р. Полянівці, між Дорогобужем і Вязьмою королівські посли допоминались, щоб у Москві був костел, але царські посли того відмовили, і раз про се не було умови, і в договорі того не записано, то король того й не підіймає. Та в договорі не написано й того, щоб цар мав давати вказівки про грецьку віру в королівській державі-як їй бути і її обстоювати; вільно королеві в своїй державі так грецьку віру держати, як він хоче. А тим часом з царської сторони сей договір порушується: московський партріях ставить попів і дає благословенні грамоти в городи, що за сим договором одійшли до Польщі, і цар зобовязався нічим до них не мішатись. Руські попи в королівських городах повинні брати ставленнє від константинопольського патріярха і київського митрополита, а уніяти повинні підлягати папі, а московському патріярхові руські попи в королівських землях нічим не підлягають. Тим часом він розпростирає свою владу сюди: на доказ того комісари показали дві московські благословенні грамоти 1652 р. до м. Дорогобужа і до села Микитина в Дорогобузькім повіті (с. 398-405).

Посли виправдувались, що се занадто дрібна справа, аби могла порушувати договір, тим більше, що в нім і не написано нічого про ставленнє попів. Комісари відказували, що справа не така мала, і може вважатися порушеннєм договору- але бажаючи згоди, польська сторона домагається тільки, щоб надалі сі справи не повторялись, і перевели розмову на зносини Хмельницького з Туреччиною і замисли його на Москву:

“Пани-рада говорили: той зрадник Б. Хмельницький не варт ніякого

милосердя ні у короля ні у царя, бо він уже не християнин, а бісурмен, не за віру стоїть, а сам церкви божі руйнує; Волоську і Мунтянську землю знищив, Татар до себе покликав, землю королівську довгий час воював, і тепер від того бунтарства (воровства) не відстає: против короля війну провадить безнастанно. І коли б король і пани-рада з тим зрадником не боролись, він, боговідступник, давно б уже їх державу зруйнував, а потім пішов би на державу царську".

"Се вони, пани-рада, знають вірно і говорять сміливо і певно, що ще недавніми часами той Хмельницький пильно просив у короля іти на Московську державу. А тепер король хоче знищити своїх ребелізантів не задля їх віри, а для злодійської зради, та коли й знищить, то віри і церков руйнувати не позволить. Як той Хмельницький побив королівське військо під Батогом, король скликав сойм і велів збирати велике військо, щоб відомстити йому його злочин, тоді Хмельницький прислав своїх післанців-просити у короля милосердя й пробачення. Король пожалувавши пробачив йому ту провину і післав до нього пана Зацвіліховского, сказати йому, щоб на далі він був у підданстві й послуху, і зачіпок та кровопролиття від них більше не було. Але Хмельницький сеї ласки й пробачення не прийняв і поставив в ніщо, а королеві через того Зацвіліховского переказав, що коли король відновить Зборівський договір, то він з королем замириться, а на Білоцерківськім договорі в підданстві королеві ніколи не буде. Тепер же вони послам об'являють: коли цар хоче, щоб король прийняв назад Хмельницького і козаків у підданство і вини їх пробачив, нехай посли будуть у тім посередниками. Нехай вони пошлють до Хмельницького сказати йому: Як король піде на нього з військом, нехай Хмельницький вийде на зустріч і вдарить чолом, король задля братської приязни царської Хмельницького пожалує, пробачить йому провину і вбивати їх не велить. Король іде на Хмельницького в короткім часі, бо має готове велике військо: посли бачили тільки невелику частину його, а крім нього іде в поміч Ракоцій угорський, господар мунтянський і новий молдавський: чекають короля, і на сполученнє з ними вже пішло велике військо. Литовського війська з гетьманом Ян. Радивилом також готово вже богато, воно незадовго прийде до обозу. Нехай посли подумають: вони, пани-рада, кажуть се з доручення короля. А коли посли мають якийсь инший спосіб, нехай скажуть" (с. 411-416).

Посли повторили сказане раніш, що як цар не схотів прийняти Запорізьке

військо під свою руку і не бажав, щоб воно піддавалось бісурменам, то Хмельницький просив його посередництва перед королем, щоб він прийняв їх на зборівських умовах. Отже коли король хоче прийняти козаків назад у підданство,-нехай велить відновити з ними Зборівський трактат і потвердить його соймовою конституцією- аби більше не було у них сварок з польськими й литовськими людьми. Коли ж король хоче в чімсь відступити від Зборівського договору в яких небудь пунктах крім релігії, то нехай пани-рада зносяться з Хмельницьким і договорюються, аби тільки благочестиву віру в усім лишено так як у Зборівськім договорі. В такім разі посли готові бути посередниками, пошлють від себе до Хмельницького і будуть його намовляти до переговорів. А иншого ніякого способу від царя їм не вказано (416-7).

Комісари сказали: Яка того Хмельницького зрада і злість, вони то послам уже розповіли; нехайже посли скажуть, які ґарантії вони можуть дати королеві на випадок коли Хмельницький не послухає той пропозиції й почне ставити всякі забаганки. Король і пани-рада давно вже знають певно, що він зрадник, ворог божий і в замислах своїх не постійний [3]), і цар також неповинен вірити його слову, ані присязі і хрестному цілуванню. Тричі він присягав королеві і ніколи не додержував присяги. А коли він піддасться турецькому султанові, се королеві також невелика річ: чернь, козаки вже від Хм-кого відстали і незалежно від нього (!) прислали до короля київського полковника Ждановича-просити пробачення своїх провин (418-9).

Посли вийшли зза столу щоб поговорити між собою і потім сказали: Коли король годиться лишити в силі постанови Зборівського трактата в релігійній справі, вони готові зараз післати до Хмельницького і запитати його, чого він хоче в инших справах. Коли Хмельницький почне ставити якісь забаганки в инших справах крім віри, вони накажуть своїм післанцям намовляти Хмельницького до згоди: щоб він у всіх инших справах крім віри здався на королівську волю: тим він докаже, що він справді стояв за віру, а не за якісь свої користи (430).

Комісари відповіли, що король готов прийняти Хмельницького, але треба порозумітись що до умов. Про Зборівські умови комісари й слухати не хочуть, і король ніяк не може замиритись на сім договорі; якби се було можливо, він би й сам се зробив, без послів. Насамперед, якби навіть король схотів скасувати унію, то єсть же уніятські владики, сенатори і

богато шляхти: вони ніколи на се не пристануть. З козаками я не тільки на зборівських, але й на білоцерківських умовах не можна замиритись, бо козаки слова не дотримують і всі договори нарушують. Чи можуть посли дати заруку (крЂпость) на випадок коли Хмельницький не замирившися з королем тої згоди не додержить, або не прийме замирення на даних умовах? Адже король витратив великі гроші (на похід)-чи цар то згодиться нагородити в такім разі, або поможе королеві своїм військом на Хмельницького за його неправду?

Посли на се сказали: цар прислав їх до короля умисно ("нарошно") для посередництва в сій справі, бажаючи всякого добра королеві, а державі його тишини і спокою,-щоб його піддані не пішли під турецького султана, і не вчинили якоїсь нової руїни королівській державі, а навпаки-були в підданстві і послуху, як колись бувало. Але коли пани-рада хочуть дістати від них, послів, в тім заруку-се річ неможлива! Цар доручив говорити з королем про згоду, маючи на увазі прохання Хмельницького і бажаючи добра королеві; але заруки в тім давати не можна: посередники не приймають на себе поруки за згоду, а тільки ведуть до згоди (сходства). Коли король прийме Хмельницького під свою руку, а Хмельницький після того стане знову наступати на королеву державу,-вільно королеві Запорозьких козаків приборкати: цар Хмельницькому не похвалить, коли він знову пічне війну, і за нього перед королем вставлятись не буде (420-4).

Пани-рада на се сказали: Бачать вони, що посли царські держаться більше козацької ніж королівської сторони, але все-таки пропонують (властиво-повторюють) останній спосіб замирення: Коли король піде на Хмельницького, а той зложить перед ним булаву і зречеться гетьманства, і козаки зброю свою перед королем положать і стануть просити милосердя, то король, задля приязни і любови своєї до царя, не звелить їх до решти викоріняти, а допустить до ласки своєї. Нині король іде не на Хмельницького панство, а до своєї держави. З своїми підданими ніяких договорів чинити не буде. Хоче бачити свої городи і міста і від тих бунтівників очистити-щоб всі піддані йому поклонились, а військо королівське аби в тих містах: у Київі і за Дніпром могло відпочити. Та про се їм, панам-раді, й говорити богато не годиться!

По довгих розмовах посли сказали: коли паии-рада не годяться на замиреннє з козаками на зборівських умовах, ані взагалі про якісь договори

з ними не хочуть слухать, нехай дадуть в сій справі відповідь на письмі, і перейдуть до головної справи- про царську честь; про смертну кару над винними в прописках і т. и. Такий відступ був неприємний польській стороні. Комісари відмовлялись від справи прописок, мовляв се вже справа рішена, суд над провинниками відбувся, і под. Повернули мову знову на посередництво в козацькій справі-"чому не можна послати до Хмельницького". "Тепер Хмельницький в Чигрині. Коли до нього послати відси, зі Львова, то навіть як ті післанці будуть скоро їхати, пройде два тижні, а там пробудуть тиждень, а назад два тижні-потріває то пять тижнів. За тих пять тижнів король міг би здобути великі успіхи над своїм неприятелем-бо військо зібране і гроші видано великі. А коли в тій посилці пройде воєнна пора, і військо буде затримане стільки часу без діла, то військо стомиться в довгім стоянню, і гроші пропадуть дурно, а Хмельницький не послухає і згоди не прийме, а коли й прийме, а не дотримає,-чим цар і посли його можуть від того забезпечити? Яку вони мають поруку (крѢпость) що до послушности Хмельницького?"

Посли повторили, що ініціятива вийшла від Хмельницького, він просив помирити його з королем, але ніякої заруки (укріплення) для короля не прислав. Коли король згодиться післати до Хмельницького свого післанця, посли пішлють з ним і свого гінця-щоб добути від нього таку ґарантію. А що до спинення війська на час тієї переписки-се в волі короля: посли нічого не говорили про затриманнє війська, і тепер не говорять,-говорять про се порозуміннє (сходство) для спокою християнського, щоб кров християнська не лилася з обох сторін. Коли ж король того не бажає, і не хоче миритися з Хмельницьким з огляду на зібране військо, то посли про се й говорити не будуть більше. Цар велів про се говорити не задля Хмельницького і його товаришів, а задля єдиної християнської віри.

Комісари на се знову стали застерігатись против інтервенції в релігійній справі. Король не мішається до справ царської держави-хоч би цар держав у себе віру лютерську і кальвинську і костели їм дозволяв будувати. Не буде до нього присилати послів з тим, щоб цар не дозволяв у своїй державі лютерських і кальвинських костелів. "А в своїй державі король заховує грецьку віру не для тих підданих-хлопів, а тому що в тій вірі богато сенаторів і шляхти, і присягу король складає що до тої благочестивої віри сенаторам і шляхті, а не хлопам. Богато про се нема що говорити -тій згоді з козаками не статись і не бути. А все що в тій козацькій справі [4]) посли говорили, нехай дадуть на письмі: поки того на письмі не дадуть, пани-рада також не вчинять писаної відповіди, і будуть їх уважати не за посередників, а за заступників або печальників [5])-а печальникам їм, царським послам, за таких королівських зрадників бути не годиться, знаючи про вічну згоду між обома монархами. Бо в тих пактах виразно написано: "хто королеві недруг, той і цареві недруг".

Посли на се відказали, що вони прийшли не печальниками, а для посередництва між королем і його підданими, з гетьманом війська Запорізького, щоб привести до згоди і замирення. Називаючи їх печальниками, пани-рада їх безчестять. А коли у короля з Хмельницьким були переговори під Зборовим [6]), пани-рада там із Хмельницьким договоритись не стидались: було їх в тих переговорах 17 чоловіка.

Пани-рада відповіли, що ті сенатори, що були на переговорах під Зборовим, мирилися не з козаками: був в тих переговорах близький чоловік хана Сефер-ґазі аґа, родом з визначного магометанського дому.

Потім вийшовши з-за столу вони говорили між собою в секреті і прийшовши до послів сказали: Те що вони говорили з приводу пропозиції послів: щоб король післав до Хмельницького свого гінця, а вони посилають свого дворянина,-чому сього не можна зробити, говорили вони від себе, а тепер донесуть се королеві, і яка буде в тім королівська воля, вони то їм дадуть знати на наступній конференції (отвѢте) завтра, 9 серпня (425-433).

Четверта конференція дійсно відбулася, другого дня, 9 серпня. Виславши з палати присутних дворян і стольників, канцлєр Корицінський подав до відома послів відповідь короля. Він приймає з любовю заходи царя, і хоч

королеві не годилось би показувати Хмельницькому якого небудь милосердя-тут відповідь перечисляла всі вже звісні провини його: нарушеннє договору Зборівського і Білоцерківського, погром під Батогом, досадну відповідь Зацвіліховскому і останні переговори з Туреччиною,- король все таки задля царя готов ще раз показати Хмельницькому милосердє.-

“Як королеві терпіти такі його великі досади і неправди-що його підданий самий низький чоловік, хлоп, й. кор. величеству пише, аби вволив його волю. Того ще ніколи в Короні Польській і в. кн. Литовському не бувало. А тепер він піддається турецькому султанові й просить помочи, а кримського хана кличе з усею Ордою, щоб зруйнувати Польщу і В. Князівство-саме й тепер у нього турецький посол, і він (Хмельницький) безнастанно має зносини з султаном; обіцяв йому, як той йому поможе на Польщу і Литву, бути у нього в підданстві й прийняти бісурменську віру. Що ви, посли, радите, аби король його пожалував, вини пробачив і держав у підданстві за Зборівським договором, так він же, Хмельницький самий лютий бунтівник (“вор”) і королеві зрадник, не раз присягав на згоду і не дотримав-то такому бунтівникові як можна вірити? Зборівського договору вони й чути не хочуть: той договір за неправди Хмельницького шаблею скасовано. Але задля й. цар. вел. король покаже над ним милосердє і вини йому подарує-аби тільки він королеві вдарив чолом, булаву віддав, і гетьманом більше не був, і щоб козаки вдарили чолом, зброю зложили і були по давньому хлопами своїх панів та рілю орали. Реєстрових козаків має бути, як колись, 6000, і житимуть вони на Запоріжжю, як давніш жили; а в Київі і в инших городах по обох сторонах Дніпра знову вільно буде стояти війську коронному і литовському. А коли б Хмельницький того не додержав, аби цар поміг на нього своїм військом” (231-8).

Посли лишили без відповіди сі похвалки і як попереднього дня перевели справу знову на релігійний грунт, обминений канцлєром. Хмельницький відкликався до царя в імя інтересів православної віри, він настоює на Зборівськім трактаті з огляду на його пункти в справі православної віри. Хмельницький і військо “хочуть бути в підданстві у короля за Зборівським договором-як учинили з ним договір про благочестиву християнську віру під Зборовим: щоб вивести унію в Короні і в. кн. Литовськім, аби її не було, а була по давньому благочестива християнська віра, згідно з привілеями попередніх королів, як була від початків, і щоб не було їй ніякого утиску-

щоб король велів той Зборівський договір потвердити". Задля сього і цар піднявся посередничати-щоб не допустити переходу козаків під власть султана і хана, "аби не прийшло до того що Хмельницький разом з султаном і ханом став би пустошити королівські землі. Для того королеві треба прийняти його назад на Зборівських умовах, у всіх вільностях" (238-240).

Комісари поінтересувались, коли саме "наш зрадник Хмельницький" прислав з тим своїх послів. Посли відповіли, що було се в лютім 1653 р. Тоді комісари вернулися знову до своїх доводів, що Хмельницький короля "оббріхав" (оболгал не дѢлом), ніби то він нищить православну віру і силоміць нахиляє до унії. А поведінку його характеризує се, що просивши в лютім царського посередництва, він після повороту своїх послів з Москви вислав своїх людей до турецького султана; проситися до нього в підданство і доходити від нього військової помочи на королівські землі. Саме вчора [7]) прийшла реляція з Стамбула про козацьке посольство, що прибуло туди 12 березня, аби прохати помочи на Польщу. Комісари зачитали сю реляцію, але посли не надали їй особливого значіння. Погодились, що з боку Хмельницького се не було гарно, коли одночасно просячи царського посередництва він звертався також і до султана-"але коли се діло взяти під розвагу, то можливо й таке, що Хмельницький се зробив не сподіваючись пробачення від короля: тому що він зібрав велике військо, хоче його воювати, а в підданство прийняти не годиться. І кінець кінцем се й тепер не ясно, чи король "приймає в любов" посередництво царя і його пропозицію замирення на зборівських умовах-щоб не допустити козаків до підданства султанові і нової руїни королівських земель [8]). Комісари повторили на се стару відповідь, що царську інтервенцію король "приймає в власну любов",-тільки як договоритися з Хмельницьким, коли він піддається султанові і під сю хвилю має у себе його послів? про Зборівський же договір король і пани-рада ні чути не хочуть! Тоді посли вставши з-за столу поговорили між собою і руба поставили вчорашнє питаннє: Що ж король каже на їх пропозицію: післати до Хмельницького одного дворянина від короля, а другого від послів, щоб положити край усобиці? На яких умовах міг би король прийняти Хмельницького? поставили пани-ради сі питання королеві, і яка була його відповідь?

Комісари переказали відповідь короля [9]): Не тільки королеві, але й послам,

будучи у короля, не годиться посилати до Хмельницького-такого зрадника, кривоприсяжця-хлопа! се було б великою зневагою королеві. Кожному може прийти на гадку, що король просить згоди у того зрадника свого, боїться його,-і тому висловив бажаннє, щоб від себе післати когось намовляти його на замиреннє. Воля короля така: Для того щоб Хмельницький був по давньому в підданстві у короля, треба щоб цар післав від себе до Хмельницького (пораду до замирення з королем), і проєкт договорних статей. Хмельницький апробувавши сі статті, мав би їх післати назад цареві, а цар-королеві [10]). Хмельницький же від себе мав би прислати послів до короля, прохаючи милосердія, і подаючи свої статті (умови); тоді король вибере з них те на що можна буде згодитись, а чого не можна-в тім відмовить. Тепер же, не договорившися з Хмельницьким що до умов замирення і не маючи від нього відомостей про його бажання, не можна й договорюватися про згоду (л. 257).

Се було доволі незручне обминаннє цілком ясного і виразного домагання Хмельницького-відновлення Зборівського трактату, і посли не залишили справити польску сторону з її обхідних стежок до сього постуляту.-Як Хмельницький прислав до царя, просячи його посередництва, він заявив, що має бути прийнятий назад в підданство королівське за Зборівським договором, так щоб Зборівський договір був додержаний у всім. Перша ж і найголовніша справа-щоб грецьку віру не тіснили, і унія була знищена, і договорні статті про козацькі вільности щоб були потвержені. З того Зборівського договору Хмельницький нічого не хоче поступити-про сі умови вони, посли, перед тим говорили, і тепер знову повторяють.

"Пани-рада говорили дуже сердито: Зборівського договору і на світі нема! У корол. величества з Хмельницьким ніякого договору не бувало. Був договір з кримським ханом, тому що хан прислав до короля, аби Хмельницького пожалував, прийняв у підданство; що в Зборівськім договорі з ханом ухвалено для Хмельницького умови, на яких йому бути в підданстві у короля,-се король показав свою ласку Хмельницькому задля прохання хана [11]). А з таким зрадником і нікчемним ("худим") чоловіком, хлопом, який може бути у королівського величества договір? Коли б кримський хан не упрохав короля за Хмельницького, то король би й не показав йому своєї ласки. І Хмельницький на тих договорних статтях, що ними його король наділив за проханнєм хана, зложив присягу на те щоб

бути йому в підданстві на всій королівській волі; але потім знову почав війну без усякої причини, прийшов з козацьким військом і з ханом під Берестечко, та побачивши у короля велике військо, вони злякались і утікли. Король тоді показав ласку: не велів їх бити, але Зборівський договір Хмельницький там порушив, і король про той договір і чути не хоче". "Іде тепер на сього зрадника і кривоприсяжця з великим військом і всіх тих зрадників знищить до решти".

Посли стали опамятувати такий войовничий запал: що королеві і Річипосполитій зовсім не приспорить добра, коли своїх підданих побють, міста поруйнують і зруйнують не чужу, а власну державу. Узявши комісарів за слово, що під Зборовим король помилував Хмельницького задля прохання хана, вони почали доводити, що тим більше годилось би тепер йому показати ласку за проханнєм християнського монарха-царя, і виконати, згідно з присягою своєю, постанови Зборівського трактату про грецьку віру й унію (258-263).

Комісари звели дискусію на порушеннє польської границі в кампанії 1651 р. перепуском козацького війська через Брянщину [12]), та на ставленнє попів з Москви. Посли витягли знову справу прописок і ставили в приклад Полякам перського шаха, що прислав був до Москви головою одного свого хана, коли московський уряд поскаржився за його "непригожі" слова про царя. Комісари похвалили се і заявили, що король теж готов прислати до Москви винних у прописках-тільки щоб цар прислав наперед головою свого патріярха-за те що він видає благословенні грамоти попам до країв королівських і тим розриває договір. Посли дуже образились таким оборотом. Престиж патріярха в тім часі стояв особливо високо, і посли закинули комісарам, що вони тим ведуть до розриву договору і війни, і загрозили, що цар з свого боку не ухилиться від війни. З сього вивязалася мало інтересна сварка, обопільні обвинувачення, і на тім зійшла конференція [13]).

Примітки

[1]) "Колужскую и перемышльскую епископію".

[2]) З реляції нунцієві видно, що польські комісари попробували в діскусії розвинути таку гадку, що цар цілком даремно вважає себе одновірцем Хмельницького; московська віра, мовляв, така-ж далека від польських неуніятів як і уніятів і римо-католиків, і цареві зовсім не личить брати на себе ролю протектора не-уніятів,-депеша з 11 серпня тамже. Потім сей мотив виступає в королівській грамоті післати цареві з Млоцким.

[3]) в умѢ своем непостоянен.

[4]) черкаскомъ дѢле.

[5]) Печальник-той хто просить милосердя для третьої особи.

[6]) под Зборовим на договоре.

[7]) Хочу подати її в додатках. В реляції канцлєрові 11 серпня сказано, що сю реляцію Ракоцієві король отримав "минулого четверга", себто 7 серпня.

[8]) л. 252, тут у звідомленню не все в порядку, щось упущене, але зміст ясний.

[9]) "Кор. вел. велѢл вам, великим послам, сказать"... Відзначаю сю фразу, протоколу тому що потім комісари обернули справу так, ніби то вони се від себе говорили. Не знати, хто розминувся з правдою.

[10]) Сей пункт виложений досить неясно в московськім звідомленні,-я стараюсь зрозуміти його можливо докладно.

[11]) В московськім перекладі все вийшло многословно і невиразно: мова йшла очевидно про те, що Зборівський трактат з формального боку був "деклярацією ласки" короля до Хмельницького і Запорізького війська.

[12]) "А ц. де в-ва с стороны учинена явная причина к нарушенью вѢчного докончанья: через ц. в-ва землю мимо Брянскъ неприятелей нашихъ измѢнников Запорожских казаков многих людеї перепустили к. в-ва в сторону; и тѢ казаки многое разоренье починили, города поимали и людей

многих побили. А в вЂчномъ докончанье написано: хто которому государю учинился недругом, и другому государю того недруга ни людьми на казною не сподабливать и через свои государства не перепускать. I то де с стороны вел. государя вашего е. ц. в-ва к вел. государю вашему къ е. к. в-ву. какая правда-явное то вЂчному докончанью нарушенье? И к. де в-во к вел. государю вашему е. ц. в-ву посылал для иных дЂл и для того дЂла посланников своих. И которые-де Брянчаня дворяня Василей Иванов сынъ Босого с товарищи и з стрельцами и иных чинов со многими людьми тЂх наших измЂнниковъ козаков через ц. в-ва землю пропускали и провожали. И посланники-де будучи у ц. в-ва з бояры и з шумными людми, в отвЂте о томъ дЂле говорили, и про дворян, хто имяны тЂх козаков пропускал, и провожал,-объявляли; и тЂ-де люди при посланниках не ставлены и не допрашиваны; и посланникомъ к. в-ва на то дЂло отвЂту пристойного не дано, и на тЂх винных людей справедливости никакие не учинено. А по вЂчному докончанью тЂх людей за такое великое дЂло надобно казнить смертью, потому что то дЂло-учинено вЂчному докончанью большое нарушенье".

"И послы говорили: какъ у вел. государя вашего у е. ц. в-ва к. в-ва посланники будучи в отвЂте з бояры и з думными людьми о Брянскомъ дЂле говорили, а ц. в-ва бояромъ и думнымъ людямъ, хто казаковъ через Брянской уЂздъ пропускали и провожали-на писмЂ не дали, и хто имяны-того не сказали. А вел. государь нашъ е. ц. в-во по писму к. в-ва посылал про то дЂло сыскивасвего ц. в-ва окольничего князя Ивана Ивановича Ромодановского да дька Дмитрея Жеребилова. И по указу вел. государя нашего е. ц. в-ва окольничей князь Иван Ивановичь и дьякъ Дмитрей про тот черкаской ход сыскивали всякими сыски накрепко. И в сыску Брянченя и Почепцы и Рословцы и иных городовъ дворяне и дети боярские и стрельцы и пушкари и затинщики и посацкие люди и пашенные крестьяне многие люди казали: в прошломъ-де въ 159-м году в июне месяце шли из-за литовского рубежа Брянскимъ уЂздом литовские люди от города ото Брянска 40 верстъ. И какъ приезжали уЂздные люди в города в осаду, и брянской стольникъ и воевода князь Данило Степановичь Великого-Гагин посылал к тЂм литовскимъ людемъ говорить дворян Михайла Семичова с товарыщи 4 человекъ,-для чего они ц. в-ва землею Брянскимъ уЂздом идут насильством, мимо вЂчного докончанья? И тЂ-де дворяне съЂхали их к рословскому рубежу и имъ говорили, чтоб они ц. в-ва землею не ходили и

воротились. И они де их не послушали и ц. в-ва многих людей грабили, а провожатых де и никаких ц. в-ва людей и Татар стольникъ в воевода Данило Степановичь Гагин с ними не посылывал, и посылать было нЂкого,-ратных людей во Брянску в то время с нимъ никого не было. А Татар во Брянску и в Брянскомъ уЂзде нЂт на одново чоловЂка и николи не бывало. Такъ ж и ц. в-ва люди к тЂмъ, литовскимъ людем нихто не приставали и за рубеж с ними не ходили"-л. 285-7 і 264 (перемішані картки).

13) л. 263-296 і 436-445.

ПОСОЛЬСТВО РЕПНИНА: 5 КОНФЕРЕНЦІЯ, 15 СЕРПНЯ, ПРОЩАЛЬНА АВДІЄНЦІЯ, "ОДВІТНЕ ПИСЬМО".

На сім наступив антракт: кілька день пройшло без "одвітів". Московські посли домагались, щоб їх відправили, коли нема охоти для їх посередництва,-але польська сторона не рішалась розривати переговори. Король очевидно радився над пропозицією посольства, і нарешті рішив відступити від попереднього негативного становища і прийняти московську пропозицію. На пятій конференції, визначеній на день 15 н. с. серпня, комісари заявили, що на попередніх "одвітах" в справі посилки до Хмельницького вони говорили від себе тільки, а тепер мають автентичну відповідь короля. Коли посли хочуть післати свого гінця до Хмельницького, король не має нічого против; але король, очевидно, свого гінця до нього не пошле (се промовчується), а пішле в тім часі свого гінця до царя-і щоб з тим королівським гінцем посли післали свого гінця.

Але тепер уже посли не прийняли сеї пропозиції і відріклись від свого наміру.- Чи то наслідком тих прикростей, що їм наговорили Поляки попереднього засідання (вони могли здаватись їм уже достатним приводом для розриву дипльоматичних відносин, і всі дальші чемности могли їм уявлятись зайвими). Чи тому, що відносини між Хмельницьким і королем могли їм здаватись занадто обгостреними, так що їх спроба посередництва з усякою ймовірністю була б безуспішною, і впавши б на рахунок Хмельницького, дала б привід королеві піднести претенсії до царя за змарновану кампанію і т. д.

“Посли, почувши, що Хмельницький іде з військом і великою кримською силою на короля війною, говорили панам-раді: “Пани-рада говорили їм, що Хмельницький почав війну не для віри, а для своєї користи, не хотячи бути в підданстві у короля: і на посилку до нього не згодились-що не годиться їм від боку королівського посилати до королівського зрадника. А ще говорили, клянучись, що Хмельницький відступив від християнської віри, а прийняв бісурменську й хоче бути в підданстві у султана, і тепер держить у себе його чауша, і листа їм дали про те, що не тільки він сам, але й посли його “бісурменились” у Турків.-Тому посли відступили від посилки з огляду що Хмельницький прислав до царя бити чолом неправдою, ніби то війську Запоріжському діяться неволя і гоненіє, а сам від віри відступив і побісурменився. А по друге-що він іде на короля, покликавши спільного християнського неприятеля, коли йому того чинити не годилось, поки царські посли не перекажуть його прохання королеві, і його самого не оповістять. Він повинен був чекати про те відомости, а не дочекавшись її і зібравши військо та покликавши до себе Кримців, він не тільки перед королем, але й перед царем став зрадником. Тому послам більше про нього говорити не годиться” (449-452).

Ся заява видимо збентежила Поляків. Вони поспішили заявити, що король зовсім не заінтересований посилкою до Хмельницького. Він дав згоду тільки з огляду на бажаннє послів, аби вони через свого післанця могли переконатися на місці в справедливости всього того, що говорили про Хмельницького комісари: про його відступництво, неправду і злі діла, і щоб Хмельницький більше до царя не звертався і не казав, що згода не дійшла через короля. Коли ж посли більше сею справою не інтересуються, нема чого їх довше затримувати: за два-три дні король їх відпустить, щоб не гаючись іти на хана і на свого зрадника (452-5).

Посли повторяли свою не-заінтересованість і небажаннє більше говорити на сю тему. Але тут Поляки затрівожилися-як же буде з московськими претензіями за прописки, що їх цар хотів дарувати на випадок замирення з Хмельницьким? Не правда ж, посли переконалися, бувши у Львові, що православній вірі не діється ніякої неволі, і побажання в сім напрямі сповняються, і на посилку до Хмельницького король дав згоду,-так що обіцяна царська “поступка” може бути сповнена, і вини за прописки будуть даровані?

Тут прийшла черга послів потішитися з своїх противників. Вони з ледяним спокоєм нагадали їм, що цар обіцяв дарувати вини за прописки в тім разі, коли король замириться з Хмельницьким на Зборівськім трактаті, прийме його назад в підданство на всіх умовах сього договору, скасує унію і заспокоїть грецьку віру. Коли ж у тім відмовлено, то з якої річи цареві дарувати лихі діла против його чести? Нехай комісари перекажуть королеві, щоб він поступив з ними відповідно домаганням Пушкиних-велів скарати на смерть без милосердя всіх винних, згідно з конституцією 1637 р. А що до посилки до Хмельницького, то з чим же й посилати до нього, коли пани-рада відмовилися від Зборівського трактату і від скасування унії? (455-461).

Комісари почали повторяти свою стару арґументацію, чому король не може відновити Зборівського трактату і скасувати унію. Посилались, в додатку до попереднього, на волю папи-що він може за скасованнє унії відлучити від церкви. А скінчили необережним запитаннєм, чи цар послухав би, якби хто небудь став від нього домагатись, щоб він скасував грецьку віру? Посли дуже обурились на саму можливість такого припущення. "Таких річей не то що говорити, але й подумати страшно, і такими своїми словами пани-рада сварять царя з королем і порушують згоду". Адже вони, посли, пропонували скасувати не папежську віру, в котрій пробуває сам король, але ту, що тільки чинить сварки і соблазнь між вірою грецькою. Уніяти від благочестивої віри відстали, а до римської віри не пристали, і від них королівській державі тільки чиниться смута, усобиця і державі спустошеннє. І посли не говорили в тім нічого нового: в Зборівськім трактаті се було виразно написано, і вони говорили тільки про його виконаннє (461-6).

Коли комісари повторили, що се справа неможлива, і діло віри взагалі "земському никакому дЂлу не подлежит",-посли зажадали авдієнції у короля, щоб перед ним безпосереднє заявити царську пропозицію. Але комісари рішучо того відмовили-що посли минаючи сенаторів не можуть ніяких переговорів вести безпосереднє з королем, і запропонували говорити в инших справах. З московської сторони справа прописок-з польської сторони вони поставили справу перепущення через царські землі під Рославль "зрадників Запорізьких козаків", ставлення попів московським патріярхом до королівських земель, і-прописки в листах пограничних московських воєвод. Король пропонує облишити обосторонні претенсії і більше не споминати, а підтримувати з обох сторін братську приязнь і

любов.

Посли відтяли, що по тім як пани-рада відмовили їм в справах їм доручених, то вони просять відправи, а свої претензії Поляки нехай напишуть "в отвЂтное письмо" і з свого боку подали на письмі спис "обидним делам". На тім властиві переговори скінчились, але виходячи з "ответної палати", московські посли зробили демонстрацію протесту. "Говорили панам-раді з великим шумом і з вичетом", "вичисляли всі їх неправди перед усіми людьми і говорили, що цар в сих справах більше терпіти не буде, а писатиме про них до всіх доохрестних держав і за честь свого батька і за свою стоятиме, а послів не посилатиме більше. Він задля православної віри готов був пробачити винним в прописках, але король і пани-рада се собі злегковажили, і цар тепер стоятиме за православну віру скільки йому Бог поможе". Се все посли "говорили на всі люде", йдучи з палати до карети, і так накричались і нахвилювались, що один з них, окольничий Хитрово, від того захворів (466-79).

Невважаючи на се, другого дня обидві сторони, мов нічого й не було, приступили до закінчення дипльоматичної процедури. Комісари поставили ще деякі дрібні справи (припиненнє тайної торгівлі, відновленнє торгу "узорочвим товарами" то що). Прощальну авдієнцію послам у короля визначено на другий день, 17 н. с. серпня. Посли домагались, щоб їх запрошено за королівський стіл, комісари вимовлялись від сього походним часом.

Другого дня дійсно відбулась прощальна авдієнція. Король передав цареві грамоту-чисто етикетального змісту. Конкретну відповідь на посольські пропозиції мало дати "отвЂтное письмо". Замість обіду у короля послам післано їжу і напитки від королівського столу до дому і сенатори мали їх гостити. Були то Сендомирський каштелян Вітовский і Обухович, що були в Москві в 1651 році. Напочатку вийшов маленький інцидент-кому має бути присвячений перший тост? Поляки настоювали, що перш треба пити за здоровлє короля, а посли перше випили за царське здоровлє. Але далі пішло гладко, посли заявили, що з королівського почастунку задоволені (подано було, як означає звідомленнє, рибної страви-бо була Спасівка-в дві переміни "блюд з 70", а потім "сахарів і ріжних овощей блюд з 40"), "і в усім був достаток". Після почастунку відбулася в окремій кімнаті політична розмова. Вітовский й Обухович розпитували послів про причини

громадження військових сил в Московськім царстві. Спроваджуються з-за кордону військові інструктори (220 чоловіка за польськими відомостями); при границях в. кн. Литовського збираються "многие ратные люди", і йдуть такі вісти, що се приготовляється війна з Польщею і в. кн. Литовським. Посли заспокоювали, що цар хоче взагалі реформувати своє військо, формує полки на західній взірець. А хоч з королівської сторони в деяких справах і не вчинено исправленья згідно з вічною згодою, проте цар не порушить її не оповістивши наперед короля [1]). Се звучало скоріш як погроза, ніж заспокоєннє, але не знати, чи сенатори се відповідно відчули. Вони попробували ще завести мову про Хмельницького- яка то, мовляв, явна брехня, що він воює за віру: як його козаки сього року знищили Волоську землю, спустошили православні церкви, побили духовних: черців і попів, і знущались над ними без усякого поводу! Він воює не за віру, а на віру. Нехай посли се все дадуть знати цареві-може він схоче післати своє військо на Хмельницького за такі його неправди? Але посли не схотіли розвивати сеї теми, і сказали, що все їм сказане про неправди Хмельницького вони перекажуть цареві. І на тім ся остання розмова скінчилася (519-525).

19 н. с. серпня привіз ксьондз Юдицкий, секретар королівський, королівську відповідь на поставлені послами питання. Посли веліли її читати-чи там в усіх справах є відповідь, мовляв-инакше сеї грамоти не приймуть,-і знайшли два дефекти по перше нічого не сказано про прописки в титулі допущені коронним хорунжим Конєцпольским, друге-написано так начебто посли в переговорах признали "несказані злости і воровства віроломця Хмельницького і всього війська Запорізького". Тим часом посли нічого иншого про Хмельницького не говорили крім того, що їм було від царя доручено; навпаки-"те що пани-рада говорили їм, послам, і в одвітнім письмі написали Хмельницького бісурменом-нібито він давно відступив від благочестивої віри-се не може бути правдою, бо перед відпуском послів післаний був від царя до Хмельницького стольник Яков Лихарев, і при тім Лихареві Хмельницький був у благочестивій вірі як і попереду". Тому посли не можуть прийняти одвітного письма, і домагаються, щоб у нім було написано про Конєцпольского, і вичеркнено те що на послів "солгано и затЂяно чего не бывало" в справі Хмельницького. Але Юдицкий сказав, що се неможливо, бо король вислухавши се одвітне письмо, виїхав з Львова до обозу, і сенатори пороз'їздилися. Переконавшися в справедливости сього

пояснення посли більше не настоювали, “отвѢтное письмо” прийняли, і два дні пізніш 21 н. с. серпня виїхали зі Львова. День простояли під містом, чекаючи “пристава”, і тут приходив до них якийсь “Греченин Андроник” з вістями: 22 н. с. король рушив в похід з-під Глинян, взявши з собою половину війська-має йти на Констянтинів, а другу половину розділив на дві частини: одну пускає під Камінець, на сполученнє з угорськими і волоськими військами, другу на сполученнє з Радивилом для операцій на Київ; всього війська 30 тис., а ті що не поспіли до табору мають спішно іти за королем.

В дорозі, в Слонимі 7 н. с. вересня посли стріли царського гінця Вонифатьева, що їхав до них з додатковим дорученнєм; вони післали його до короля, з царською грамотою про нові прописки і пограничні обиди, а самі поїхали далі: 19 н. с. вересня були в Орші і відси післали цареві тимчасове звідомленнє: про шість “одвітів”, які мали, і останню авдієнцію у короля, після котрої він другого дня, 18 н. с. серпня виїхав зі Львова. На кінець вересня прибули до Москви, з одвітними письмами, що мало служити за підставу для розриву з Польщею і війни з нею.

Сей важний документ маємо в польськім проєкті-черновику і в офіціяльнім російськім тексті дорученім послам. Російська мова його не дуже справна, і місцями тільки за помічю польського черновика можна зрозуміти, що хотіли сказати його укладачі. Черновик сей переховується в бібл. Чорторийських (ркп. 1110 с. 347 дд.) серед матеріялів пізніших польсько-московських переговорів. Офіціяльний текст, в копії, міститься в Делах Польського Двора старого посольського приказа, в звідомленню посольства (л.578). Хочу подати його в додатках в цілости, а тут коротко переказую його зміст (комбінуючи обидва тексти)-так як він підсумовує наведені вище переговори.

“Відповідь” писана від імени комісарів і складається з пятьох нерівних частин, або “статей”, як їх називає офіційний текст. Перша присвячена московським претензіям за прописки-которим комісари протиставляють польські жалі за нарушеннє границі, незаконні вчинки патріярха і т. д. Друга, найбільша, займається “черкаським ділом”; третя присвячена “новознайденим прописках”, четверта-пограничним “обидним делам”, пята-торгівлі заповідними товарами. Для нас важна та друга “стаття”, дійсно найважніша в тодішній політиці. Тут переказується царська

пропозиція, і подається відповідь: король вдячно приймає царську пропозицію як доказ братської любови, яка велить обом сторонам “шукать луччого” в своїх відносинах. Подібну дбайливість король виявив і цареві, остерігаючи його через своїх послів- Пражмовского, а потім Вітовского про ворожі заміри хана і Хмельницького против Москви. Сим разом він з приємністю приймає заінтересованнє царя релігійними відносинами Річипосполитої: чи не діється насильства грецькій вірі. Але король се рішучо заперечує:

Руській вірі не ділось і діється ніякої кривди, і зовсім не через неї козаки почали своє повстаннє. Як раз попередній король, Володислав дуже дбав про заспокоєннє грецької віри, війна ж почалась не через віру, “а з щирого своєвільства і хлопської злости Хмельницького та його приятелів”-тому що згідно з договором з Турками їм заборонено нападати морем на турецькі землі, і збудовано на те Кодацьку фортецю.

Ся фортеця їх “як твердоустого і своєвільного коня на твердім мундштуку тримала”, не дозволяючи ходити по здобич, без котрої вони жити не можуть, і се було причиною, що козаки повстали, використавши тодішню малочисленність польського війська, і злигавшися з ханом знищили се військо і зруйнували Кодак. А тоді-побачивши, що Річпосполита зброїться на них-почали бунтувати “поспольство” (в рос. чернь): притягати його до себе “претекстом віри” і одночасно-проситися під царську високу руку. Про се цар не повідомив своєчасно-обережно докоряють польські дипльомати. “Коли б цар першою ж їх суплікою обізвавсь і заявив королеві те що заявив тепер через своїх великих послів, з огляду на таку високу інстанцію вел. государя легше було б з самого початку запобігти тому всьому і не пролилося б стільки християнської крови. Не попало б у поганські руки стільки людей тої самої грецької релігії, не потратила б пани-шляхта таких широких і богатих маєтностей, не понесла б Річпосполита такої великої шкоди, не пропало б стільки синів сеї отчизни, від котрих могла бути послуга всьому християнству против поганства”.

“Коли бо віру було війна, чому ж козаки (чор.: сі несамовиті люде), не маючи страху божого перед очима, цілком як погане, не тільки костели, кляштори, міста, двори, села римо-католицькі, але й церкви, монастирі тої ж грецької релігії палили, плюндрували, олтарі безчестили, найсвятіший сакрамент топтали, чаші, хрести й инші річи церковні забирали, грабували,

шляхту побивали, цілком не вважаючи на релігію, священиків, ченців, попів убивали й мордували, а навіть- що й згадати страшно-тіла померших з гробів добували і з них знущались, обдирали, з образів Пречистої всякі богацтва здирали й грабували? В самій тільки епархії Львівській-не так дуже великій в порівнянню з широкими краями й. кор. вел кількасот [2]) костелів і церков спалили і сплюндрували. Сам той зрадник Хмельницький приступивши з ордами під се місто Львів-на се місце де ми тепер сидимо й трактуємо, попалив передмістя, костели й церкви. І коли по кількатижневій облозі місто мусіло окупатися сумою в кількасот тисяч, і до того не тільки міщани, але й костели та церкви, не маючи грошей, мусіли прикладатись річами костельними та церковними, він своїми святотатськими руками віддав Татарам хрести, чаші костельні й церковні-не на оборону віри, але на зневагу річей Богові жертвованих і посвячених

"А не задоволившися сею злістю своєю, розохотившився на здобич, він своєвільно впав до землі Волоської та Мунтянської-де й иншої віри нема крім грецької, і тут над попами й черцями чинив такі ж нелюдськости і убийства, як і в Польщі, забирав достатки церковні, так що господар мунтанський і теперішній новий волоський Стефан, хоч одної віри (з козаками), з'єдналися з семигородським князем Ракоцієм і хочуть разом з королівським військом нищити того неприятеля-іти туди де звелить їм король і де Хмельницького здибати можуть".

Хмельницький не тільки від короля відступив і присягу йому зламав-"він відступив від своєї прирожденої віри і від самого Бога: він побісурменився, тому є нехибні доводи і документи". На жаль одначе по всіх попередніх балаканнях не схотіли автори і тут навести сих документів, і взагалі не постарались розгорнути сеї ефектної теми, а натомість широко розроблюють мало переконуючий для московської сторони мотив невдячности Хмельницького супроти короля. Король йому дав гетьманський титул, клейноти, пробачив провини, а він королівських послів зневажав, Смяровского вбив, покликав на ново Татар по зборівськім замиренню, привів до Берестейської війни, по білоцерківськім до Батозької. При тім відповідь спиняється на виясненню того, що зборівська деклярація не була трактатом короля ні з Хмельницьким, ні з козаками, а тільки актом королівського милосердя. Хан побачивши "злість хлопську, так горду шию (Х-го) під ноги короля нахилив, що він мусів просити ласки й милосердя".

“Не трактовано там з Хмельницьким, ані з військом Запорозьким, тільки хан, вважаючи дуже невідповідними, щоб піддані повставали против свого пана, і такий приклад не може бути милим усім монархам, вложився в то і причинився за ним”. “З якою покорою і слізами він тоді у ніг його кор. велич. лежав!-але була то вовча покора, і сльози корокодилові”,- Хмельницький зараз знову вернувся до своїх злих замірів. Побіжно і глухо згадується про те, як він і против царя підбивав Орду, аби мати чим їй заплатити, і знову широко висвітлюється негідна поведінка під Берестечком-як він “з ханом і всіми ордами соромно втік з поля і не оглянувся аж у Криму, кинувши в таборі козаків і дурне поспільство, що його татарською силою примусив до ребелії”. Під Батогом він знущався як хотів над бранцями, “і що більше-і ніколи не чуване-він викупав їх у Татар уже з дороги і тиранізував, на очах своїх велів убивати їх лютою смертю, особливо людей з визначніших фамілій, добре заслужених перед Річеюпосполитою”. “А коли деякі конфіденти питали Татар, на що вони йому позволяли такі люті вчинки, відповідали вони, що якби він бувши бісурменином звязав себе присягою бісурменською, а не християнською, то ми б йому того не дозволили; але що він будучи бісурменином зложив присягу християнську, то ми його не вважали кривоприсяжцем, і не боронили йому того; инакше на шаблях би його рознесли!”

“Як же тут вірити, що він воює за віру грецьку, коли він стільки людей сеї релігії чисто віддав у різницю, позволив Татарам тисячами їх брати та до Орди гнати. А звідти не кожний з них вернеться, бо не кожний на окуп здобудеться, а там не тільки віру забуде, але й від самого Бога відступить, особливо жінки, й діти що ще не мають повного розуму і в вірі добре не уґрунтувались. Стільки той несамовитий чоловік убив християнських людей римської й грецької віри, убив на душі і на тілі-і ще йому вірити, що він за віру воює! Нехай цар. вел. подумає, чи годен він пожалування й милосердя його цар. вел., і його високого посередництва (“медіації”), з котрим (цар) посилає своїх високих послів?

“На кого він (цар) більше повинен уважати-чи на свого брата, короля, що терпить такі безчестя від вора-зрадника, такі труди поносить, таке військо утримує з несчислимими видатками Річипосполитої,-чи на того зрадника, що зрадив свому панові і Богові, і не за віру, а против віри воює, всю Европу піддати поганству обіцяє, і те саме може і цар. величеству вчинити як поганин і бісурменин, разом з гультяями і поганами?”

Але з братерської любови, король готов прийняти від царя способи замирення-аби лише вони були відповідні для гідности королівської. Та чи є така декларація Хмельницького, котрою він віддає свою справу в руки царя? які конкретні умови ставить? в якій формі благає милосердя? Жаданнє зборівських пактів-річ недопустима: через пізніші повстання козаки стратили право на ласку, показану їм не тільки під Зборовим, але і під Білою Церквою. Коли ж цар уступає в инших точках Зборівської умови, а настоює на пункті релігії, то се опирається на непорозумінню: пани-рада готові се пояснити, хоч король і необовязаний ні перед ким оправдуватися що до свого правління, як не мішається до правління царського. Король під Зборовим зовсім не обіцяв того, щоб у його державі лишилася Русь тільки та що не в унії-він полишив духовенству обох обрядів порозумітися в тій справі. Він обіцяв при своїм виборі кождого заховувати при його правах, і так мусить бути: що було при уніятах, мусить зістатися при них, і при не-уніятах так само. Але в тім його може контролювати тільки "нарід шляхетський", котрому він присяг, а не якісь хлопи-повстанці, ані сторонні держави.

"Не присяг й. кор. вел. Жидам-як ви кажете, бо ними всі християнські народи помітують, і вільно й. кор. в-ву завсіди їх вигнати з своєї держави. Не присягав він тим, що не признають Бога в св. Трійці єдиного. Не присяг хлопам і простого стану людям, над котрими їх панове мають власть життя і смерти, згідно з законами Корони Польської і в. кн. Литовського. Але присягав народові шляхетському і тим що мають вільний голос до обирання панів і королів своїх. Тому що між обивателями грецької релігії є богато шляхти, урядників, сенаторів, що мають вільний голос на соймиках і соймах, вони б не замовчали, коли б в релігії діялись якісь утиски. Але се не належить хлопам, і належати не може".

Сенатори і достойники Корони і в. кн. Литовського не можуть не дивуватись, що московські посли позволяють собі досліджувати і контролювати закони Річипосполитої, і вишукувати на їх підставі якісь утиски грецької релігії. Але кінець кінцем вони і се покривають братською любовою обох монархів, і ставлять тільки питаннє, які ж засоби у царя до замирення? Коли Річпосполита здасться на його посередництво і припинить кампанію, витративши стільки на збір війська, а Хмельницький кінець кінцем на замиреннє не пристане, або не дотримає слова самому цареві,-чи цар в такім разі обіцяє свою оружну поміч на приборканнє сього

віроломного неприятеля? Від відповіди на се питаннє посли ухилились, запропонували тільки післати свого дворянина до Хмельницького, разом з королівським післанцем, щоб його повідомити про переговори-але не дали ніякої асекурації що до дальшого. Супроти того король не може відступити від задуманого походу на Хмельницького, і посилати в таких обставинах гінця до Хмельницького хоча б і від послів тільки не дуже то зручно. Одначе король дав на се свою згоду-аби цар мав змогу тим способом переконатися в нещирости і зрадливости Хмельницького, що просить царя бути посередником, а одночасно віддається під протекторат султана і складає йому підданську присягу. "Про се вам, вел. послам, показаний був лист з Стамбула і копія з нього дана, що не тільки сам Хмельницький, але й полковники-посли його побісурменились, і присягли на підданство, з тим що все військо Запорізьке має бути в послушности цареві турецькому. І тепер Хмельницький має у себе послів турецьких, що приїхали відібрати послушенство від усього війська; але чернь помітила се й більше Хмельницькому не вірить, а удається до короля, щоб прийняв її в ласку й не дав їй упасти в неволю турецьку".

Про се все посли повинні донести цареві, щоб він не дав себе здурити "такому викрутному й строптивому неприятелеві", і коли б Хмельницький тепер переступив присягу,-щоб цар поміг королеві його поконати і приборкати як спільного неприятеля, з усіми його спільниками.

"Ви, вел. посли, розглянувши вчинки того зрадника ("вора") Хмельницького,- як він лукаво запевняв царя, нібито грецька віра терпить тісноту і прикрости в королівській державі, переконалисьтеся, що не за віру війна йде-бо той бунтівник не тільки римо-католицькі костели, але й грецького закону церкви й монастирі палить і руйнує, віддає посвячені Богові річи в руки поганам, християн в полон поганський і т. д. Зміркувавши все се, ви признали його не вартим царської ласки, і не хочете до нього посилати, ані в посередництво вкладатися, переконавшися, що се ворог і обманець не тільки перед королем, але й перед царем".-Се те місце, против якого протестували посли, прочитавши відповідь. А далі йдуть такіж неприємні слова про неможливість скасувати унію, і те небезпечне прирівняннє сього побажання до того, "якби вимагати, що б стародавня грецька віра була викорінена в державі царській"- що свого часу викликало такі гарячі протести послів на конференції.

Примітки

[1]) "Только цар. величество с кор. величеством не сослався о том вЂчного докончанья не нарушить" — л. 524.

[2]) В чернетці було полишене місце на цифру, та видно не спромоглися на статистику.

ВІДПРАВА ЯЦКОВИЧА І АБРАМОВИЧА, МІСІЯ СТРЕШНЕВА, МІСІЯ Л. КАПУСТИ.

В Москві тимчасом виправляли до дому послів Хмельницького-Яцковича і Абрамовича. Вони були вислані по тім як Ладиженский привів принціпіяльну згоду царя на прийняттє козацького війська під московський протекторат; мали добитися негайної військової помочи, і очевидно як можна наставали на московський уряд, допевняючись як найскоршої відправи з якимись конкретними наслідками. Але московські правителі, після доволі рішучої заяви, післаної з Ладиженским щоб затримати гетьмана від формального переходу в підданство Отоманської Порти, знову вернулися до політики вичікування, і не хотіли робити нічого рішучого до повороту великих послів. Правда, не маємо протокола переговорів в приказі, але авдієнція вступна і відправна, і царська грамота дана в відповідь на грамоту Хмельницького витримані в незвичайно здержливім тоні, і мабуть в устних переговорах московські дяки теж не розпускали язика [1]). Все робить таке враженнє, що московський уряд не хотів ніяким фактом порушити лінію високої льояльности супроти польського уряду, взяту перед остаточним розривом. Для заспокоєння ж гетьмана і старшини рішено післати з козацькими послами кого небудь з близьких цареві людей- з щедрими дарунками і ласкавими словами, щоб можливо затушувати сю нову, неприємну для гетьмана проволоку. Визначено для сього царського свояка стольника Родіона Стрешнева і дяка Мартиньяна Бредихина; соболів

для гетьмана і його двору призначено на загальну суму 2352 московські рублі-небувалу досі, більше ніж подвійну против дотеперішніх посилок, і вже 6 (16) вересня зложено царську грамоту про се посольство-в остаточній формі виготовлену другого дня. Вона дуже убога змістом, обмежується тільки вірчою формулою, і найбільш інтересне в ній те, що титул польського короля як зверхника Запорізького війська, вписаний в чорновику старим порядком, при останній редакції счеркнено з поясненнєм, що від посольства Ладиженского, себто від заяви про згоду на прийняттє війська в московську протекцію королівської титулятури при титулі гетьмана вже не пишеться,-тільки "гетьманові війська Запорізького і всьому військові" 2). Протягом кількох день мабуть вичікували ще остаточних вістей від великих послів, і не діждавшися вирядили се посольство 22 н. с. з доволі докладною інструкцією, що заховалася в посольських актах.

Доручалось Стрешневу головним чином виправдати сю нову проволоку в виповненню українських домагань. Цар все ще не може прийняти гетьмана і військо під свою руку і післати їм своє військо, бо чекає остаточного висліду посольства Репнина-Оболенского: нехай гетьман і військо ще трохи підождуть, до його повороту без якого небудь сумніву і "розмышленья", в повній певности доброго розвязання справи. Однаково тепер час для походу недогідний, "настають болота та заморози",- нехай би гетьман почекав весни: до весни всі військові сили московські будуть готові, а тепер військові люди в ближніх городах зібралися, і в дальні городи накази післані.

Одначе московські політики рахувалися з можливістю, по всім попереднім, що гетьман не так то легко прийме сі нові проволікання: казатиме, що у нього війна з Поляками, король і гетьмани польський та литовський на нього наступають, він з ними миритись не хоче і далі чекати не може і не буде-нарікатиме на московську політику і грозитиме розривом. На сей випадок послам рекомендувалося нашвидку написати про все до Москви, а в крайности, коли б вони довідалися, що становище дійсно критичне: у короля з козаками були бої,-послам давалося право на катеґоричну заяву, що цар велів прийняти гетьмана і все військо Запорізьке під свою руку "з городами і землями". Про се написати нашвидку до Москви, для відповідних розпоряджень, а з гетьманом обговорити в такім разі план спільної кампанії. Коли царське військо прийде їм в поміч, де йому поживу

і фураж брати, і котрими городами іти? треба буде йому йти тими городами, що ближчі до литовської границі- і козацькі полковники щоб були теж тут, поблизу царського війська. Чи приязні відносини у війська з ханом, і чи можна їх сподіватись і надалі? чи не треба сподіватися порозуміння хана з Поляками і спільного походу на Московські землі і на козацьке військо в такім випадку як боронитися-про се докладно розпитати [3]).

Але московських політиків очевидно далі непокоїла гадка про можливе незадоволеннє гетьмана і війська, з того що їм в такий гострий момент прислано знову тільки порожні компліменти й обіцянки з додатком кількох соболів. Бо дійсно, в кілька день по виїзді Стрешнева і Бредихина прилетів [4]) Лаврів Капуста-оден з найближчих до гетьмана людей, висланий з ради, що відбулася після вийду гетьмана з Чигрина (про неї нижче) з новими проханнями помочи, з огляду що кампанія почалась, і грозить обернутися против самої Московської держави. На жаль, ми не маємо автентичних листів привезених Капустою, ані точного протоколу розмов з ним, тільки те що записано в постановах московського собору про українську справу: "Се тепер писав до царя запорізький гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорізьке з післанцем своїм Лаврином Капустою, що король з військом своїм іде на Україну, і вони-не хотячи видавати монастирів, і церков, і християн на муки видавати, просять їх пожалувати-післати їм своє військо скоро. Коли ж великий государ і тепер їх не пожалує-як то вони з плачем просять у нього милости,-а иновірці ті їх поруйнують і підібють-тоді поневолі чинитимуть їх волю!"

"А запорізький післанець Л. Капуста говорив: наказував гетьман і велів просити, щоб государ велів прислати до Київа і до инших міст своїх воєвод, а з ними військових людей, хочби з 3 тисячі-для тихже своїх воєвод,-бо у гетьмана людей богато, а ще кримський хан мав прийти з Ордою, а декотрі Татари вже прийшли-стоять під Білою Церквою. Прислав іще до обозу під Борком післанця свого султан турецький- запрохував його до себе в підданство, але гетьман відмовив, сподіваючись царської ласки. Коли ж государ його не пожалує і не прийме, він буде свідчитися перед Богом, що богато разів просив сеї ласки у государя, а той його не пожалував.

"А з королем у нього згоди не буде ніяк: будуть против нього стояти. І вісти прийшли, що в під'їздах козаки з Поляками уже двічі бились, і їм

пощастило: богато Поляків зловили. А литовський гетьман Радивил говорив: коли їм не удасться з козаками нічого зробити (подоліти), вони зараз з ними замиряться і підуть війною на царську землю" [5]).

Наскільки се все точно передає гетьманські інструкції, трудно сказати. Жаданнє присилки царських воєвод з військом до Київа й инших міст викликає великий сумнів, і я скорше готов думати, що така формуліровка жадання військової помочи з'явилася наслідком "разговорів" Капусти з боярами в Москві. Але алярм-необхідність скорої посилки війська і натяк на можливість порозуміння гетьмана з султаном і обернення всеї кампанії в останнім рахунку на Московські землі, безсумнівно походили від гетьмана, і мусіли сильно стрівожити московських правителів, ще більше як погроза перед Яциною. Тому зараз по приїзді Капусти, 30 н. с. вересня Стрешневу і Бредихину вислано наздогін инший наказ: яко мога поспішати до гетьмана, і вже нічого не говорити, що в Москві чекають великих послів. Сказати, що посли приїхали вже на московську землю, до Вязьми, і їм послано наказ поспішати до Москви як тільки можна, в день і вночи, і як тільки вони приїдуть, буде післана нова інструкція послам (Стрешневу і Бредихину) і "милостивий указ" гетьманові й війську з Лаврином Капустою й товаришами. Се говорити в такім разі, коли ситуація не обгострилася-"коли у гетьмана з королем бою не буде". Коли ж бої почались, то цілком катеґорично заявити гетьманові, що цар велів прийняти Запорізьке військо під царську руку (с. 34).

Примітки

[1]) Акти посольства містяться в стовбці Малорос. приказу 5821/10: привезені послами листи від гетьмана і Виговського до царя і від гетьмана до воєводи Хилкова з 9 с. с. серпня (сей в ориґіналі, инші в копіях), дві одписки Хилкова про приїзд послів до Путивля, запись про вступну авдієнцію у царя 29 серпня ст. ст., листуваннє про видачу корму і жалування, відпускна авдієнція 9 с. с. вересня, царська грамота до гетьмана, післана з послами, з датою 7 вересня; листуваннє про коней,

підводи і т. и. з днів 9-10 вересня; все важніше видане в VIII т. Актів Ю.З.Р. с. 369-373.

[2]) В Актах Ю.З.Р. т. VIII с. 372, т. X с. 22.

[3]) Акты Ю.З.Р. X с. 27-9.

[4]) Висловлююсь так, бо порівняннє дат дійсно показує на дуже скору подорож: наради під Борком діялися в середині н. с. вересня, а 20 (30) вересня підписана царська грамота, що говорить про побут Капусти у Москві — Акты ЮЗР. X с. 35.

[5]) Тамже 15-6.

ЗЕМСЬКИЙ СОБОР 1 с. с. ЖОВТНЯ 1653, ЕКСПОЗЕ, УХВАЛА ЗЕМСЬКОГО СОБОРУ, ПОСОЛЬСТВО БУТУРЛИНА.

Кілька день пізніш (3 н. с. жовтня) великі посли були вже в Москві, і заслухавши їх доповіді московські керманичи рішили остаточно оформити справу. Собор, що від кількох місяців був на поготові для санкціонування розриву з Польщею й проголошення їй війни, був скликаний знову для остаточного оформлення. Соборний акт, заготовлений ще в травні і тепер тільки в дечім доповнений і змінений описує сей урочистий акт в такій формі (скорочую титул і зайві ампліфікації):

"Минулого року 1653 [1]), з наказу вел. государя, говорилося на соборах про справи литовські й черкаські. А сього року, на день 1 октобра, звелів вел. государ учинити собор в тій же литовській і черкаскій справі, і бути на соборі вел. государеві Никонові патріярхові, митрополитам, архиепископам і чорним (чернечим) властям, боярам, окольничим і думним людям, стольникам, стряпчим і дворянам московським, дякам, дворянам і дітям боярським виборним з міст, гостям (купцям), торговим і всякого чину людям. Велено їм представити давніші й теперішні неправди литовського короля і панів-рад, що діються з їх сторони в порушеннє вічної згоди, і не виправляються, — аби ті неправди були відомі людям Московської держави. Також (оповістити) про посольства запорізького гетьмана Б.

Хмельницького, що (козаки) просяться в підданство під високу государеву руку. Нарешті — що король і пани-рада великим государевим послам задоволення не дали і відправили їх з нічим.

"Государ-цар прийшовши від празника Покрови, з соборної церкви, з хрестами, з'явився для собору в Грановитій палаті, і на той собор прибули: святіший Никон патріярх, митрополит крупецький Сильвестр, митрополит сербський Михаїл і т. д. (включно до торгових й инших чинів людей і стрільців). Згідно з государевим наказом прочитано всім на голос про неправди Яна-Казимира короля польського і панів і про чолобиттє в підданство государеві Б. Хмельницького і всього війська Запорізького".

Прочитане експозе було виготовлене для доповіди ще соборові 1651 р. [2]) і перероблене сього року. Починалося пригадками, як було постановлено в вічнім договорі про титули: королеві Володиславу не вживати ніяких титулів Московської держави [3]) і всі листи до царя писати з тими титулами, які вживає цар. Се було потверджено соймовою конституцією 1637 р., яка проголошувала проступки против царського титулу за державну зраду. Одначе ще за Володислава почались порушення сих обіцянок і продовжувалися потім за Яна-Казимира. Цар допоминався укарання винних через великих послів Пушкиних в 1650 р., потім через Прончищева й Алмаза Іванова, король присилав у сій справі Пенцлавского і Уніховского, нарешті післано Репнина-Оболенского з товаришами. Але король ніякого "исправленья" в тім не вчинив, а пани-ради позволили собі сю справу царської чести "назвати в одвітах малим ділом", сміятися з претензій послів і ніякої справедливости не вчинили. Крім того король позволив собі ріжні неприязні вчинки против Московської держави: складався з ханом на її руїну, перепустив через свої краї кримського посла до шведської королеви "для ссоры и войны", і в пограничних місцях з королівської сторони останніми часами стали діятися великі "задори", договір таким чином підпав нарушенням з королівської сторони, тим часом як з царської додержується досі непорушно.

Се одна справа; друга — козацька:

"В минулих роках присилав богато разів до царя своїх післанців запорозький гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорізьке, що пани-рада і вся Річпосполита повстали на православну віру грецьку і святі

церкви і вчинили гоненіє велике. Їх, Запорізьких Черкасів, від православної віри, в котрій вони здавна живуть, стали відлучати і неволити до своєї римської віри, церкви позапечатували, а в инших завели унію, і всякі над ними насильства, й знущання, й злости чинили, таке що й над єретиками й Жидами не чинять. Вони ж, Черкаси, не хотячи позбутися православної віри і церкви знищеними бачити, по неволі, опинившися в такім лютім гоненію, покликали в поміч кримського хана з Ордою, почали за православну віру і святі церкви стояти. А у цар. величества просять змилування, щоб він, жалуючи православної віри і церков божих і невинної християнської крові проливання, змилосердивсь і прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на гонителів віри Поляків — післав військо своє (в чорновику було: під Смоленськ, але се вичеркнено).

"А в минулому 1653 р. гетьман двічі присилав своїх посланників, що з королівської сторони договорів, на чім з Запорізькими Черкасами мирились, не виконано: церков, що в договорах написано з унії віддати, не віддано, а котрі, небогато, й віддано, — назад на унію повернено. Війська коронні й литовські на них зібрано, щоб православну віру викоріняти і церкви божі до решти знищити. Богато городів і міст зруйновано, і в них святі церкви збезчещено і поневірено. Православних християн духовних і світських богато невинно замучено ріжними лютими муками, і всяке лихе знущаннє чинилося, що й слухати жалісно" 4).

"Тому вони, Запорізькі Черкаси просять із слізами, щоб вел. государ не дав сим гонителям і клятвопреступникам знищити православну віру і церкви божі зруйнувати, а змилосердився й велів гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорізьке прийняти під свою високу руку. А колиб прийняти їх не схотів, то нехай би за-для православної віри і святих церков за них обстав і велів їх помирити (з католиками) через своїх великих послів — аби вони того замирення були певні. Самі ж вони з Поляками миритись ніяк не хочуть-бо Поляки в праві нестоять".

"Отже за сим проханнєм, а за указом царським, великим послам кн. Репнину-Оболенскому з товаришами велено було говорити королеві і панам-раді про се замиреннє і посередництво, і вони в одвітах говорили панам-раді, щоб король і пани-рада заспокоїли ту усобицю — з Черкасами помирились, православної віри не гонили, церков не відбирали і ніякої неволі їм не чинили, а постановили згоду на Зборівськім договорі, а котрі

церкви були повернені на унію, щоб віддали назад. Коли вони то вчинять, то цар задля православної віри королеві, братові свому, таку поступку вчинить: всім людям, що провинилися в прописках титулу, вини їм пробачить.

"Але король і пани-рада не поставились до того поважно, від замирення з Черкасами відмовились, і при самих же великих послах пішли на них війною, щоб віру православну викорінити і церкви божі поруйнувати. Бо торік, як був сойм у них у Берестю, то на соймі таки так просто й ухвалено: побити православних християн, які живуть в Короні Польській і в. кн. Литовськім, а церкви зруйнувати, щоб грецька віра звикла. Отже вел. посли бачучи їх таке велике завзяттє, виговорювали се їм, з великими вичетом і в палаті і йдучи до карети, в голос перед усіма людьми, що вел. государ для православної віри, хотячи їх усобицю заспокоїти, хотів був дарувати провини тим людям, що заслужили були смерть за царську честь. Але ж коли король і пани-рада за ніщо се взяли, то вел. государ такого їх злого безчестя і таких великих проступків против вічного договору більше терпіти не буде. Послів і посланників в тих справах більше не присилатиме, а звелить про ті їх неправди і порушення вічного договору писати до всіх сусідніх держав, до великих государів християнських і бісурменських, і за православну віру, за святі божі церкви і за свою честь стоятиме, скільки йому милосердний Бог поможе. Але пани-рада таки ні трохи не схаменулись і на згоду не пішли, ні в чім не поправили справи і в усім відмовили і тих великих царських послів з нічим відправили.

"Тим часом як Яна-Казимира короля обирано на королівство і він присягав на коронації, в присязі його між иншим було написано, що йому поріжнених у християнській вірі (дисидентів) охороняти і ні самому їх не тиснути ані иншим не дозволяти. Коли ж він тої присяги не дотримає, то він своїх підданих чинить свобідними від вірности і послушенства, а розрішення від сеї присяги ні у кого не буде просити, ані його прийме.

"Тепер же писав гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорізьке з післанцем своїм Л. Капустою" — наступає наведене вище оповіданнє про посольство Капусти і привезені ним вісти, і сим закінчується дане соборові експозе. —

"Вислухавши бояре постановили: за честь покійного царя Михайла

Федоровича і сина його Олексія Михайловича стояти, і проти польського короля війну вести. А терпіти того більше не можна, тому що довгі літа в королівських грамотах і в пограничнім листуванню їх титули писалися з великими помилками, а королівські піддані перед послами не тільки того не виправили, але називали се діло — царську честь — малим ділом, сміялись і за ніщо мали, послів відправили без задоволення, і тим вічну умову нарушили.

"Про гетьмана ж Б. Хмельницького і все військо Запорізьке бояре і думні люде постановили, щоб вел. государ зволив їх з городами й землями прийняти під свою високу руку задля православної віри і святих божих церков. Тому що пани-рада і вся Річпосполита повстали на православну віру і святі церкви, хочуть їх винищити, і гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорізьке присилали нераз просити, щоб вел. государ не дав їх гонителям і клятвопреступникам винищити православну віру і зруйнувати святі церкви: щоб над ними змилосердився і велів їх приняти під свою високу руку, — а як не схоче їх прийняти, нехай за них заступиться і помирить їх через своїх великих послів, щоб вони були певні того замирення. За царським указом і їх проханнєм великі посли говорили в одвітах панам-раді (наступає повтореннє сказаного в експозе), але король Ян-Казимир і пани-рада се мали за ніщо, і від замиріння з Черкасами відмовились.

"І тому також їх треба прийняти, що в присязі короля Яна-Казимира було написано, що він в справах віри має боронити і захищати, а ні сам ніяким чином не тиснути ні комусь того дозволяти, коли ж він тої присяги не дотримає, то чинить своїх підданих свобідними від усякої вірности і послушности. Ян-Казимир тої присяги не дотримав, на православну віру повстав, богато церков поруйнував, а в инших унію завів. Тому вони стали вільними людьми, згідно з королівською присягою, і щоб не допустити їх в піданство турецькому султанові або кримському ханові, за тим усім (бояре і думні люде) ухвалили: гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорізьке з городами і землями прийняти.

"А стольників, стряпчих, дворян московських, дяків, жильців, дворян і дітей боярських з городів, стрілецьких голів й гостей, гостинні й суконні сотні, чорних сотень і дворцових слобід тяглих людей і стрільців в порядку чинів питано зокрема про царську честь і прийманнє гетьмана Б.

Хмельницького і всього війська Запорізького. І вони говорили те саме, що за честь покійного царя і його сина царя Олексія Михайловича треба стояти і против литовського короля війну вести. Вони, служебні люде, за царську честь будуть битися з литовським королем не жалуючи голів своїх і вмерти готові за царську честь. Торгові ж люде всякого чину готові спомагати і головами наложити за царську честь. А гетьмана Б. Хмельницького нехай би вел. государ задля православної віри і святих церков пожалував і за їх проханнєм велів їх прийняти під свою руку" [5]),

Формула "велѢл их принять под свою государеву высокую руку" означала переведеннє оформлення: приведеннє до присяги цареві гетьмана і війська [6]) і наданнє їм інвеституры від московського царя замість тої що гетьман і військо мали досі від польського короля (і від турецького султана останніми часами!). Для сього ж зараз після переведення сеї соборної церемонії мало їхати на Україну велике посольство "для государева и земскаго великаго дела" [7]). Орґанізовано сю "запорізьку посилку" [8]) дуже спішно, як на повільну московську бюрократичну практику. В день собору, 11 жовтня цар дав наказ вислати се посольство. 14 жовтня дано відпускну авдієнцію "черкаским посланникам" — очевидно Л. Капусті з товаришами: об'явлено їм государеве жалуваннє — що цар велів прийняти гетьмана і військо Запорізьке і посилає їх прийняти Бутурлина з товаришами. А вже 19 н. с. жовтня посли з усім двором: ближній боярин Василь Бутурлин, для сеї оказії найменований "намісником тверським", Іван Олферьев, "намісник муромський", пожалуваний для сеї місії з стольників в окольничі, думний дяк Ларіон Лопухин, 9 стольників, 3 стряпчі, 7 дворян, 11 піддячих і стрілецький голова Артамон Матвеев з двома сотнями стрільців — прощалися з государем в церкві св. Апостолів, і того ж дня вирушили з Москви до Путивля [9]). Грамоту гетьманові й секретний наказ післано вже навздогін другого дня, а інвеституру: булаву, знамя, "ферезею" (кафтан) і "горлатну шапку" (доволі характеристичне сполученнє клейнотів польської практики і турецької інвеститутри) вислано ще пізніш [10]). На превеликий жаль секретного наказу даного послам не маємо: в "статейному списку" (посольськім звідомленню) загально згадується, що посли мають говорити гетьманові мову і у всім поступати згідно з "государевим наказом", і наведено тільки чисто формальні директиви: збирати вісти й відправляти до Москви, а приїхавши до гетьманської резиденції закликати гетьмана,

щоб прийшов до них у двір, а коли б він не схотів іти до них — зійтися на нейтральнім ґрунті в церкві, і т. д. Може бути одначе, з огляду на те, що посилалися “думні люде” високих ранґ, і між ними такий першорядний дипльомат, як дяк Лопухин, детального наказу і не було дано. Завданнєм було — привести до присяги гетьмана, військо, духовенство і городи, а в подробицях, можливо, все полишалось розсудові послів — людей занадто добре обізнаних з завданнями московської політики й її тактикою щоб їх ще вчити — вони мали поступати в залежности від конкретних обставин.

В тиждень пізніш визначено воєвод у Київ: боярина кн. Федора Куракина і боярина ж кн. Федора Волконского, і приступлено до комплєктування війська для київської залоги. А послам дано наказ: зараз після приведення гетьмана до присяги — “другого дня чи як доведеться, вважаючи на тамошні справи” сказати гетьманові, щоб він вислав до Київа одного або двох полковників з військом, доки туди прийдуть царські воєводи з військом. Тому що під сю хвилю в Київі ніякого війська нема, — аби туди не прийшло несподівано литовське військо і не наробило якої шкоди [11]).

Можливо, що се стояло в звязку з вістями привезеними великими послами зі Львова, що король виправляє частину свого війська на Київ, для спільних операцій з литовським військом. В кожнім разі сими розпорядженнями — властиво першими конкретними розпорядженнями що до оборони України від Польщі, московський уряд фактично вступав на дорогу воєнної інтервенції в боротьбі українського козацтва з Польщею.

А 2 н. с. листопада сталось і офіційне проголошеннє війни з Польщею — поки що для внутрішньої авдиторії: в неділю, цар об'явив в Успенській катедрі, що положивши надію на Бога, Богородицю і московських святих, і порадившися з патріярхом і всім освященним собором, з боярами, окольничими і думними людьми, він постановив іти на свого недруга на польського короля. Воєводи і всі воєнні люде повинні бути в сім поході “без місць” (не рахуватися з своїми ґенеальоґіями), і се має бути записане в Розрядній книзі [12]).

Ще перед тим проголошена була мобілізація війська на литовській границі (від Новгорода і Пскова), а тепер вислано по городах стольників і дворян “для смотру дворянского” [13]) для ухваленого походу.

Примітки

1) Від першого ст. ст. вересня, за тодішнім московським численням, почався уже новий рік 1654.

2) Див. вище с. 208 — 9.

3) Нагадуємо, що Володислав був претендентом на московську корону, формально був вибраний на царство і при "вічнім договорі" зрікся сих претенсій.

4) В першім начерку потім було: "И гетманъ де, видя ихъ неправду и не хотя церквей божиіх и православной християнской вѢры видеть в конечномъ разоренье за помощью божиею противъ тѢхъ неприятелей учал стоять, а крымской де ханъ помогать имъ хотѢл же; а миритца де они Черкасы с ними Поляки не хотят для того, что им ни в чемъ вѢрить нельзѢ, потому что они в правде своей виколи не стоят: мирились с ними Черкасы двожды — сперва король и паны-рада под Зборовом, а вдругорядъ паны-рада под БѢлою-Церковью, и крестъ целовали, что было имъ тѢ договоры держать крѢпко, а после тѢ договоры и нарушили. А разрешаетъ ихъ на то ихъ клятвопреступленье для разоренья православные християнские вѢры и святыхъ божиихъ церквей папа римской, чтоб православную христианскую вѢру до конца искоренить и учинить бы свою проклятую папежскую вѢру. И ныне у царского величества они, Запорожские Черкасы милости просят со многимъ слезнымъ челобитьемъ, чтоб онъ великиі государь православные христианские вѢры искоренить в святых божиих церквей разорить гонителемъ ихъ и клятвопреступникомъ не дал, и над ними умилосердился, велѢл гетмана Богдана Хмельницкого і все войско Запорожское принять под свою государеву высокую руку, и учинил бы имъ на тѢх благочестивые христианские вѢры и святых божиіх церквей гонителей на Поляковъ помочь своими государевыми ратными людьми; а они де, Черкасы всѢ въ его государскомъ повелѢнье быти ради, и за здоровье его царского величества противъ всякого его государева

неприятеля стояти и умирати готовы. А к ним де Черкасомъ писали и присылали многижды турской салтанъ и крымской ханъ призывая к себѢ в подданство и на московское государство войною в соединенье; и они де православные християне, помня Бога и святую православную християнскую вѢру и царского величества к себѢ премногую милость, в томъ во всемъ имъ отказывают и мимо великого государя християнского к бусурманом в подданство итти не хотят. А будет государь их не пожалует, под свою государеву высокую руку принять не изволит, — и им поневоле итти к турскому іли к крымскому. И только для православные християнские вѢры и святыхъ божиих церквей государь Запорожскихъ Черкас под свою высокую руку принять не изволит, а они не истерпя от Поляков гоненья поддадутца к турскому солтану или х крымскому хану в подданство, — і в то время у нихъ, Черкас православная християнская вѢра до конца искоренитца и святые божиі церкви будутъ в разоренье и от них московскому государству чаять всякого дурна". — Пол. спр. 1653 ст. 6 л. 25 — 9, — в новім тексті замінено тим що подано в тексті.

5) Черновик в Польських Справах св. № 5 з помітою, що 20 лютого 1654 р. "се письмо було списано" і подано цареві. Друковано з деякими скороченнями в Собр. Госуд. Грамот и Договоров т. III 1822, ч. 157, також у Полном Собрании Законов і повніше в Актах Ю. З. Р. Х. ч. 2. Підставою для цього тексту служила виправка проєкту резолюції, виготовлено для собору в травні.

6) "Указалъ государь Ѣхать пріимать гетмана Б. Хм. и полковниковъ и писаря и все войско Запорожское и привесть въ вѢрѢ, также и въ КіевѢ и въ иныхъ городахъ, которыми городами Б. Хм. и все войско Запорожское владѢетъ, мѢщанъ и всякихъ жилецкихъ людей къ томужъ привести къ вѢрѢ: боярину В. В. Бутурлину" і т. д. — Дворц. Разряды III с. 372.

7) Акты Ю. З. Р. Х с. 142.

8) Тамже с. 139.

9) Дворц. Разряды III с. 372 — 4.

10) В актах Малоросійського приказу заховалася серед пізніших паперів (1669 року, стовб. 5823/12) така довідка, як споряжались сі інвеститурні

одяги для гетьмана: “В прошлом во 162 году запорожскому гетману Б. Хмелницкому здЂлана ферезЂя под бархатом золотным турскимъ на соболях в 349 рублев в 18 алтын, в пол 5 ден., опричъ аламов. А оламы снесены от великого государя с верху”.

“Шапка горлатная лисья в 32 рубли в 20 алтын”.

[11]) Акты Ю. З. Р. X с. 147.

[12]) Дворц. разряды III с. 377 — 8.

[13]) Тамже с. 373 і 380.

ПОХІД КОРОЛЯ НА УКРАЇНУ, ПЛЯНИ І НАРАДИ, СЕРПЕНЬ 1653, ВІСТИ З УКРАЇНИ І ВОЛОЩИНИ, КОРОЛЬ ПІД КАМІНЦЕМ, КІНЕЦЬ ВЕРЕСНЯ, ВІСТИ ПРО ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Король не схотів московського посередництва, не хотів нових трактатів, бо горів бажаннєм сим разом власною рукою розправитися з бунтівниками. Хотів нарешті зробити те, чого не дозволила йому зробити шляхетська фронда під Берестечком: пройти до Київа, розложити військо за Дніпром і безповоротно продиктувати козацтву свою волю.

Правда, коронне військо, зібране під Глинянами, було страшенно слабе: зголодніле, схороване, а при тім не заплачене, то значить цілком непевне і для дальшого походу не здатне. Його заспокоєно на кілька тижнів "асекурацією" виплати, що в дійсности не мала ніяких шансів бути здійсненою, і фактично лише на тих кілька тижнів можна було рахувати на се військо. Але король сподівався панських континґентів, шляхецьких чи ланових повітових полків, а головно покладався на нових союзників: Ракоція і обох господарів-Матвія і Стефана, що упоравшися з Тимошем мали прислати свої війска на старого Хмельницького: їх рахували на тридцять тисяч. Тим часом же маркуючи похід-з двадцятих чисел серпня, король фактично тільки пересував своє військо, шукаючи легших для прогодування війська місць і вичікуючи підмог, та алярмуючи всіх кого було можна. Рушивши з-під Глинян він писав до одного з біскупів-сенаторів про грізне становище й крайню потребу помочи:

"Ідучи за радою вашою-хоч були й инші поради, що більше нам бажали повороту, ніж дальшої дороги,-рушили ми з-під Глинян тому три дні (22 серпня). Якби скорше був дав Біг сю можливість, певно не пустили б ми даремно стільки дорогого часу. Але та нещаслива комісія що довше нас займала, то до більшої шкоди Річпосполиту приводила, так що і від найсильнішої битви вона не понесла б більшої шкоди: одні повимірали від ріжних хороб, стоячи на місці тих кілька тижнів, инші не давши знати пороз'їздились, декотрі-не можучи дочекатися заплати, виповіли службу і звинули хоругви-так що з тридцяти й кількох тисяч війська, які ми застали приїхавши під Глиняни,-тепер знайшлося тільки 16 тисяч (здатних) до бою.

Зрозумівши таку нашу слабість і переконавшися, що даремне було б сподіватися підмог від воєводств, бо мало що ухваливши на другі чекають,- не лишалось нам иншого як тільки з тою горсткою людей заглублятися против неприятеля і сподіватись не раз уже дізнаних пригод: тяжкої облоги де небудь, а то-не дай Боже-й батозького погрому. Або-не хотівши губити того остатку війська-подумати про таке місце, де можна б було його заховати до кращого часу. По добрім роздумуванню рішились ми пустишся під Галич, знаючи, як колись Замойский, чуючи себе нерівним турецькій і татарській силі, вибрав те місце для безпечного пробутку. Бо і на живність край легким може бути, і неприятелеві приступ трудніший. А користаючи з приязни Ракоція і господарів, ми наблизившися до Дністра тим легше могли б з'єднатися з ними. Та частина козаків що в Волощині якби схотіла прийти до нас, ми б їх повели на наші фортеці; а якби їм-як ми того сподіваємось-нога підвинулась, нам легше буде звідти рушитись і чинити те що час і оказія принесе-чи самим тільки, чи з сусідською поміччю" [1]).

З звідомлення Доні довідуємось, що се дійсно було вислідом наради сенаторів скликаної королем того дня, "в 4-х милях від Глинян", з приводу одержаних з Волощини листів від воєводи Стефана і від Кондрацкого, що повідомляли короля про прихід Тимоша під Сучаву і прохали помогти їм скорше його зліквідувати, поки цілі всі сучавські "реманенти",-або хоч присунутися з своїм військом під волоську границю для доброго враження. Сей плян викликав сильну опозицію. Вказували на небезпеку, що загнавшися на границі Волощини військо відкриє дорогу неприятелеві в середину Річипосполитої, і коли не козаки то Татари можуть прорватися до Львова, до Люблина, Варшави, Кракова і наробити спустошення. Настоювали на тім, щоб іти на Зборів проти Хмельницького, лишивши новому господареві сучавську історію- досить що туди післано 6 тис. війська, се треба йому витолкувати. Але волоський проєкт знаходив своїх оборонців, які радили полишити військо в галицьких укріпленнях, і пуститися кінним рейдом на Волощину-доказуючи, що знищеннє Тимошевого війська задало б страший удар Козаччині, міцно привязало б до короля воєводу Стефана і його союзників, і т. д.

В результаті король висловився за похід під Галич, і Галич прийнято за ближчу мету маршу. Але пляни походу на козаків і після сеї ухвали далі боролися з маршрутом на полуднє і брали перевагу в залежности від трівожних вістей про те що Хмельницький рушив, наближається, іде на

виручку сина, шле Татарську Орду і т. д. В звязку з сим звернено військо під Бучач, а далі взято напрям на Камінець. Так напр. в "новинах з обозу" 28 серпня читаємо, що на раді ухвалено з-під Галича післати комонника на виручку під Сучаву, тим часом як король поволі піде за ним з пішим військом і арматою. А другого дня вже говорилося, що Хмельницький з великою козацькою силою і з Татарами йде під Камінець і тому треба собі йти теж на Камінець [2]), і т. д.

В депешах Доні є досить докладне звідомленнє про нараду що відбулася недалеко Галича [3]). Приводом були нові листи від Стефана і воєводи, що повідомляючи про перші бої з Тимошем ("6 тис. козаків і коло 700 Татар")-благали присилки більшого війська, артілєрії, ґранат, і повторяли свої гадки про напрям королівського походу. З приводу сього декотрі сенатори висловилися за марш на Волощину, щоб здобути сучавські скарби і заплатити ними військо, з огляду що обіцяний шеститижневий термін розплати вже кінчився, а платити не було чим, і військо могло розійтися-а сучавський скарб "чи треба буде чи нетреба віддавати". Але против походу на Волощину инші сильно повстали, і годилися тільки на посилку нового війська під Сучаву-се мовляв Порта мабуть знесе, коли вже дала інвеституцію Стефанові; похід же короля на Волощину напевно привів би до розриву. Кінець кінцем рішено йти походом на схід, а під Сучаву післати Денгофа з 500 драгонами. Військовий інженер Бономі признав Галич непідхожим місцем для укріплення табору, і ухвалено постоявши кілька день іти в східнім напрямі, як попереду.

Простояли одначе більше тижня, хоч не вважаючи що під впливом приємних відомостей, що поприходили з ріжних сторін, не раз збирались рушати. Стефан воєвода писав, що перехоплені листи Лупула попереджали Тимоша не сподіватися помочи від батька, бо він завсіди був против волоської справи. Хан післав воєводі тисячу Татар. У старого Хмельницького нема Татар зовсім, і козаків мало-універсалів його не слухають, тікають в ліси та в гори [4]).

Потім все відмінювалося. Доні не міг вийти з подиву, як мало дбалося про те щоб мати скільки небудь докладні відомості про неприятеля, і кожда припадкова, непровірена відомість міняла пляни [5]).

Під 10 вересня "чутки з України" записують: Хмельницький з ханом

тиждень тому були під Бердичевим, їх під'їзди на Волини: взяли Полонне і пограбували, богато побито; се оповідав шляхтич, що прийшов до війська з самого таки Полонного (сю звістку про під'їзди можна хронольоґічно звязати з дорученнєм даним Лисовцеві піти на розвіди “за Білу Церкву”).

“Хмельницький післав 100 тис. Татар до Тимошка-виручати його з облоги. Наше військо стоїть за півтори милі за Підгайцями, коли буде безпечно, піде на Бучач під Янів. З дня на день сподіваються стрічі з неприятелем [6]).

Доні пише 12 вересня: з України прийшли вісти, що велика Орда перейшла Дніпро. Загін їх з'явився в маєтках Любомірского (на Волини). Хмельницький стоїть в 18-20 милях від королівського табору і хоче заступити йому дорогу на Камінець.

Вісти з-під Янова (на Сереті, на полуднє від Теребовлі), 13 вересня: Король, побоюючись, щоб батько не схотів дати помочи Тимошкові, рушив з-під Галича на Камінець, против Хмельницького [7]). Волошин прибіг з листами до канцлєра і п. Корицкого (очевидно від господаря волоського)-що має язика, мовляв Хмельницький хоче несподівано всіми силами вдарити на військо наше, і знищивши його-чого нехай Бог не допоможе-тоді йти в поміч синові. Війська нашого рахують 20 тис, але богато збіджених і дорешти хорих; Німці мруть від голоду, і сила вже їх померло. По написанню листа рано в поході приведено з під'їзду козака, взятого на залозі в Берлинцях: каже, що Хмельницький вже єсть, Татар нема-тільки ті звичайно, що їм платить; 2 тисячи донських козаків прийшло [8]).

Відомість з обозу під Буховцем [9]) 15 вересня: “Завтра, Бог дасть, рушає король звідси з усім військом на Підгайці під Камінець Под., маючи певну відомість від п. Кондрацкого і нового господаря волоського, що Хмельницький громадить великі сили, хотячи йти на одсіч до Сучави, до сина і старої господаревої. Переловлено листи від Тимошка до Хмельницького-з післанцями взято: скаржиться, що Ляхи його обступили, просить Хмельницького, щоб на одсіч прибув.

“Король задумав, ставши під Камінцем, заступити Хмельницькому переправи, а тимчасом вислати з десяток тисяч доброго війська на здобуттє Сучави, а коли Сучаву буде взято, король, сполучившися з угорським

військом піде за божою помічю на Україну” [10]).

Нарешті-“минулого четверга (18 вересня) король рушив з під Оринина під Камінець: там має розложити військо в окопах небіжчика п. краківського (Потоцкого). Хоругви, що вернули з під'їзду на Україну, не принесли иншої вісти тільки таку що Хмельницький в Чигрині-наказує своїми універсалами щоб збиралися до нього- не маючи надії на хана ані на Орду. Старий господар збирає людей під Рашковим-маючи якусь надію на Білогородську Орду. Новий господар дуже старається коло хана й Орди, щоб не давали помочи старому господареві-обіцяє йому половину тих скарбів що в Сучаві. Що Тимошка вбито-се вже певно. Чи Сучаву здобудуть чи ні, король посилає військо на Україну. В поміч візьме 6 тис. угорського війська і 6 мультанського. А коли здобудуть (Сучаву), тоді всі чужоземні війська звернуться на Україну [11]).

Таким чином після цiломісячного не дуже плянового і ще менше орґанізованого маршу король з військом в 20-х числах вересня опинився під Камінцем. Анонімний автор історії сеї кампанії, т. зв. “Короткої нарративи” в дуже різких тонах описує сього кривого танця:

“Рушили ми з-під Глинян в останніх днях серпня, незвичайними місцями, гористими і болотистими під Галич-маючи в намірах Камінець. Якби ми до нього просто пішли-було всього двадцять і кілька миль, а то через Гологори, Нараїв, Рогатин- то пісками, то вертепами, так що сила чужоземної піхоти погинуло, а на памятку лишились реліквії поламаних возів аж до самого Галича,-тяглися більше як 80 миль Покутєм-кругами і зіґзаґами, без усякої користи, тільки з очевидною стратою в людях і великим потомленнєм коней. Ставши між Галичем і Бо... (мб. Большівцями) при тій оказії відвідали ми пам'ятку несмертельної слави великого Хмєлецького, що недалеко відти, коло Бурштина з малою горсткою людей побив Ординців, і теперішнє лихо наше-тоді султана, а теперішнього хана в неволю взяв. В безнастаннім безділлю ворожачи собі подібні або й ще більші вікторії, декотрі воєнні радники знайшли вже й місце на те-між Дністром і Липою. Простояли ми там більше як півтора тижні- осягнувши тільки ту незвичайну користь, що прийшло до обозу кілька хоругов кварцяних (опускаю реєстр їх). Йшли також неустанні листи й конференції з Волощини, від гетьмана мультанського й семигородського і від п. Кондрацкого... Кінець кінцем скликано сенаторську нараду над тим,

якою дорогою йти в дальшу Україну й де при сприятливім обороті фортуни в Волощині вибрати місце війни. Чи знову вертепами під Камінець тягнути, чи заложити обоз під Гусятином? Хвалили деякі з сенаторів і Жванець, даючи за ним таку рацію, що недалеко того місця Бог дав на весь світ славну побіду над Османом батькові короля, і що того вимагає ліґа з союзниками і дальші події, аби головна сила війська була недалеко їх-щоб неприятель замишляючи щось недобре, мусів мати око і боявсь на обидві сторони-аби при нападі його при такій близкости одна другій не дали помочи. До того-яка пожива під Камінцем, де неприятель прийшовши з-під Батога, все понищив, села попалив, і яка була живність і урожай-все забрав, руйнуючи ті місця. Жванець же навпаки-з того погляду догідний, і позицію для обозу має добру: з двох сторін ріки з скалистими берегами; з-під Хотина, з Волощини-краю багатого і ненарушеного (!) всякий провіянт і військова поміч. З тим усім певно було б труднiш під Гусятином і Камінцем.

Але тим часом поминено і Жванець і Гусятин, і за прийнятим звичаєм і кунктацією нашою-аби ніякої стратеґеми не пропустити, крутячись зіґзаґами туди й сюди, чисто кавдинськими проваллями, через небезпечні переправи, тісними й гористими місцями-куди б кінному тяжко було проїхати, на Завалів, Янів, Березє, Підгайці і Оринин тягнучи-якось коло св. Михаїла під кінець вересня прийшли ми під Камінець".

"Тут паради на честь короля-тріумфальний вступ до міста, "конна хоругов вірменська, кільканадцять сот цехів, добре споряджених стрільбою й усякою зброєю, te Deum laudamus, з дзвонами і стріляниною, музиками і співами на королівський приїзд", процесії з костелів.-"На вигляд все так було подібно до будучої побіди, тим більше, що війська щоденно прибувало і про хоругви говорилось, що йдуть від ріжних земель, повітів і воєводств! А відти, з України міста і містечка благали милосердя і просили покірно заховати їм життє і вільности. Сам Хмельницький-уже не через посла, боячись, аби його не затримано у нас, як Антона полковника браславського(!), а через шляхтича Поліцкого, недавно перед тим взятого в неволю, прислав нову супліку до короля виправдуючися з попередніх учинків і просячи милосердя. Чи був збентежений наближеннєм війська і королівської сили, чи пригодою сина Тимоша, обложеного з козаками під Сучавою нерівною силою, чи тим, що поміч із Криму не надходила. А може й умисно удавав себе не надто сильним-аби нас, коли вже пішли під Бар, ще

звідти й під Брацлав збентежених справити на голодні краї та на фортелі свої бо то чоловік з тисячею штук, і тим більше його треба вистерігатись, чим більше він кориться! Від язиків, захоплених Волохами п. воєводи браславського чути було, що підданство українське, змучене тяжкими поборами, збридило собі Татар і панованнє Хмельницького, не хотіло вже більше йому помогати, і вже ліпше того собі бажало, аби пани вертали як найскорше до своїх маєтностей, і вернулася пожадна згода і спокій знищеній країні. Одним словом з тих і тому подібних початків такі ми були певні свого щастя, що вже й поміч з Прусії-по котру з-під Галича листи з погрозами писали, здалася вже нам не дуже потрібною...”

В депешах Доні знаходимо своєрідний дневник королівської кватири, що записує з дня на день, з тижня на тиждень ті вісти які викликали такий марсовий настрій в тих днях і потім раптом його прохолодили. З нього бачимо, що головно вплинули тут відомости привезені з-під Сучави Ф. Обуховичом, що їздив туди з королівської кватири. Він бачився там з татарським мурзою, й той його запевняв, що в сій кампанії хан мабуть не вийде в поле, бо звичайно наказ про похід дається загодя, а його досі не було. Пояснив се тим, що з огляду на присутність в таборі короля Татари не сподівались, щоб їм можна було набрати доволі здобичі, а хан незадоволений з поведінки Хмельницького, що той в місяці квітні не згодився воювати сього року, щоб не наразити свого війська на пошість, яка тоді бушувала серед козаків, і з инших причин, а ханові погрозив, щоб він його не облишив, бо якби він мусив замиритися з королем, то мусів би за тою умовою йти на Крим. Тому хан-казав той мурза-якби й вийшов на війну, то більше для самооборони, як для помочи козакам; а якби король схотів відступити Татарам у здобич якусь частину України, то зараз вона повстала б против козаків [12]).

Про воєводу Стефана доносили, що він вживав всіх заходів, щоб перетягти Орду на свій бік. Обіцяв ханові всі сучавські скарби, і думає, що хан не збирається іти до Хмельницького, ні до Волощини [13]). Про Хмельницького пишуть, мовляв скаржився на хана перед Диваном, що він не хоче йому помагати в останній скруті, благав, щоб диван натис на нього; але Стефанові вдалося перехопити сі листи, він відіслав їх до хана, і можна сподіватись, що се ще більше знеохотить його до Хмельницького [14]).

“Два козаки прислані сюди як бранці три дні тому (22 вересня), оповідають, що Хмельницький зібрав був загальну раду [15]) і на ній запропонував було піддатися в підданство Турку, але рада на се не погодилася. Тоді постановлено другу пропозицію: піддатися московському, але її так само не ухвалено. Прийшли до третьої вернутися до послуху кор. вел., і так само стрілася з відмовою-бо совість заплямлена стількома злочинами не могла спуститися на пробаченнє. Тому хочуть до останнього духу вести війну далі, (а в крайности) ратуватися втечею до инших країв [16]). Додають, що Хмельницький робив всі зусилля щоб зібрати військо, але селяни не хочуть приставати до нього”.

Захоплений в полон “хирург, досить лихо вбраний, хоч і каже, що служив самому Хмельницькому” розповідав се в такій формі: “На останню раду було скликано всю головнішу старшину і начальників містечок і міст [17]), і поставлено питаннє: чи хочуть піддатися Турку або Москалеві, чи волюють вернутися в послух королеві. Вияснювано труднощі, які б могли виникнути при тім чи иншім рішенню. Відповіли, що не хочуть ні під Турка-аби не платити данини своїми власними дітьми, ані під Москаля-аби не бути обеззброєними, ані в неволю шляхті, і не маючи способу здобути пробаченнє короля, лишається їм з зрбоєю в руках сміливо покінчити свої турботи і своє життє” [18]).

Під впливом таких от вістей рішено було спішно йти на Україну, на Браслав [19]). Виговський розповідаючи історію кампанії московським послам (послухаємо її нижче в цілости), каже, що король вислав тоді грамоти до українських міст, заповідаючи їм свій прихід-щоб вони приготовили для його війська поживу і всяку вигоду, а він їм обіцяє задоволеннє всяких їх потреб [20]). Се те що було рішено зробити в відповідь на посольство Ждановича, ще в липні. Чи було се здійснено з запізненнєм, і про сі грамоти говорить Виговський,-чи повторено висилку таких прокламацій з огляду на сприятливі вісти з України, отримані в вересні, трудно рішити, бо листів сих не маємо.

Примітки

[1]) Лист з 24 серпня в Теках Нарушевича 147 с. 249.

[2]) У Ґоліньского с. 647.

[3]) ч. XIVa, з фальшивою датою 13 серпня.

[4]) Депеша Доні з 5 вересня, ч. 16, кінчиться допискою, що завтра король має рушити на Камінець.

[5]) Депеша XXa.

[6]) Міхалов. с. 667.

[7]) Отже тим часом як це кварцяне військо стояло під Яновим, король з штабом був під Галичом.

[8]) Міхалов. с. 668.

[9]) На дорозі короля з-під Галича на Підгайці.

[10]) Міхаловского с. 669.

[11]) Тамже с. 670.

[12]) с. 559.

[13]) с. 560.

[14]) с. 554.

[15]) Un general consgilio, депеша з 25 вересня, с. 561.

[16]) Очевидно розуміли-за московську границю.

[17]) Chiamato li principali offitiali e capi della ville e citta.

[18]) Доні с. 563.

[19]) Доні с. 561.

[20]) Акты Ю. З. Р. Х с. III.

ЛИСТИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО "З БОРКУ 8 ВЕРЕСНЯ 1653", МОТИВИ ПОСОЛЬСТВА.

Посольство від Хмельницького, згадане в депешах Доні вперше 21 вересня [1]), а в "Авізах з-під Камінця", датоване "з Чигрина 4 вересня" [2]), в дійсности носило дату "з Борку 8 вересня". Листи вислані з тим шляхтичом-бранцем Паліцким знайшлися в посольських актах-привезені з королівського табору гінцем Іваном Вонифатьевим. В тім часі, коли в польськім таборі не могли добитись ніяких вістей про козацьке військо, і губилися серед усяких більш і менш фантастичних гадок,-Хмельницький стояв під Чигрином, чекаючи хана, та ріжними способами підбичовуючи козацьку мобілізацію, що проходила дійсно дуже мляво, судячи з усього. Хоч йому безсумнівно дуже хотілось підтримати молдавські операції свого сина, він очевидно не міг сього зробити з тими силами, які тоді мав, і в тодішніх настроях війська і людности, які навколо себе бачив. І от стоючи тут, він висилає з сею датою (не знати наскільки точною!): з Борку дня 7 і 8 вересня листи до короля, гетьмана і канцлєра. На жаль, листи до короля і канцлєра маємо в досить лихому московському перекладі з тих польських копій, що привіз Вонифатьев [3]), тільки лист до гетьмана в оригінальнім, польськім тексті [4])-наводимо в перекладі листа до короля:

"Найясніший і непобідимий милостивий королю, пане наш многомилостивий! Вславши богато листів до в. к. милости, п. н. м., з вірним підданством нашим-трохи не через усе літо чекали ми ласки в. к. м., але й досі її не отримали. Явне нещастє наше то вчинило! То бачучи ясно, що твоя кор. м., велико розгнівавшися, свій гнів панський на нас, слуг і підданих своїх, і на долю землі своєї розлити зволив єси,-ми з нашої природженої підданської покори прибігаємо до престолу в. к. м, з униженим проханнєм. Благаємо смиренно, аби в. к. м. змилосердився над

нами, найнижчими слугами і підданими своїми, як пан милосердний: попередні діла, що попустом божим вчинилися, пробачити зволив і до давнішої своєї ласки прийняв, і стримавши гнів свій панський, про волю свою хоча б без мил. панів комісарів нас сповістив. Ми ж її прийнявши, будемо старатися-скоро тільки отримаємо милостиве пробаченнє, і сум землі нашої за таке велике пролиттє християнської крови нагородимо значними і пильними нашими послугами Річипосполитій на чужих границях, потом і здоровєм нашим,-як тільки хоч найменший наказ від в. кор. мил. прийде.

"Хоч досі ріжні люди обмовляли нас лукавими обмовами, і ми за ними відпали були від милостивої ласки в. кор. м., але тепер ужалившись і жалуючи, аби кров християнська більше не розливалась,-заразом упадаючи перед престолом в. к. м., покірно просимо, аби в. к. м. не дозволяв військові наближатися до нас, а негайно волю свою панську через їх м. панів комісарів, або через кого воля в. к. м. буде, нам подав, а ми на то пристати раді будемо. Ми тої милостивої ласки і панського милосердя з радістю чекаємо, а ніякої неправди не замишляємо і замишляти не будемо, тільки в-третє милостивої ласки в. к. м. просимо. А як її і по сім проханню нашім не отримаємо, а в. к. м. схотів би на нас наступити,-тоді з великим жалем поневолі прийшлося б нам по чужих кутах розійтися. Але не сумніваючися в ласці в. к. м. за тим проханнєм нашим, коли б чим ми престол в. к. м. образили, пробачення дуже просимо, і по сім самі себе з униженими услугами нашими милостивій ласці в. к. м. яко найнижчі поручаємо. Дано з Борку 8 дня місяця вересня 1653 р. В. к. м., п. н. м. найнижчі слуги і вірні піддані Богдан Хмельницький гетьман з військом в. к. м. Запорізьким".

Лист до канцлєра нічого не додавав до змісту сього листу-тільки прохання, щоб канцлєр вставився перед королем і поміг осягнути пробаченнє і сповненнє сього бажання: щоб король, не наступаючи з військом, вислав до козаків своїх комісарів і об'явив їм свою волю. В листі до гетьмана Потоцкого Хмельницький заявляє, що він рішив відкинути лукаві ради сторонні (очевидно в значінню-заграничні), що його досі баламутили, і з того виходили тільки жалюгідні для козаків, а втішні для неприятеля наслідки [5]). Козаки бажали б краще звернути свою зброю на сторонніх неприятелів Річпосполитої і винагородити їй понесені утрати,-аби лише король припинив свій наступ і через комісарів об'явив їм свою волю-котру

вони готові прийняти. Хмельницький просить Потоцкого вжити свого авторитету у короля, щоб він з довірєм поставився до сього підданства козацького війська і припинивши похід, прийняв його в свою "панську протекцію".

Як бачимо, се було повтореннє посольства Антона Ждановича, тільки в більш загальних і покірних тонах, без тих конкретних умов і вимог, що ставило попереднє посольство -як се з приємністю відзначує згадана обозова реляція: "вже він не домагається ніяких давніх пактів, а тільки питає, чим має показати своє вірне підданство". Се доволі вірна характеристика сих листів-досі не відзначених дослідниками. Той же анонімний автор авізів додає, що на сі листи Хмельницький "одержав таку відповідь- аби Татар відправив, сам спокійно в Чигрині сидів і на Україні для війська нашого живність готовити велів" 6).

На що робив Хмельницький і його прибічники сей крок-такий несподіваний після всіх таких рішучих запевнень перед московськими післанцями, що вони з Поляками миритись не хочуть, і таких же катеґоричних заяв перед ханом, що козакам потрібна негайна поміч супроти наступу королівського війська? Те що писалось тепер-коли його взяти серйозно, виглядало як чиста капітуляція: пропозиція королеві подиктувати по своїй волі умови козакам через своїх комісарів, так воно було й прийнято і розтолковано в королівськім окруженню. Але в дійсности для такої капітуляції не було місця. Коли не маси то верхи війська перейняті були бажаннєм рішучої розправи з Польщею, і тепер, коли все певнішою ставала надія московської оружної інтервенції, козацькі верхи мабуть менше ніж коли небудь могли думати про капітуляцію перед польським військом і польською шляхтою. Фастівський сотник захоплений в Коростишові польським під'їздом в тих же приблизно днях, коли Хмельницький висилав свої листи, на допитах свідчив, що "одно серце і намір усіх: битися поти, поки або згинуть, або нас (Поляків) вибють". "Дуже посмівався той же сотник з короля і з Ляхів, що такі вони легковірні: вірять, що Хмельницький присилав з покорою-просив милосердя; богато ще мені оповідав мій челядник, що чув від того сотника-прикро й писати-бодай того не дочекати" 7). Такий був настрій козацького війська.

Тому роздумуючи над мотивами сеї нової "стратеґеми" гетьмана приходить мені на думку шукати пояснення в тім ефекті, який лист його викликав в

польськім штабі. Про се ми маємо досить докладні відомости, і нема нічого неправдоподібного, що гетьман і його штаб, маючи досить докладні відомости про настрої королівського окруження і самого короля, могли досить вірно обрахувати ті висновки, які зроблять вони з козацької капітуляції, в звязку з відомостями про слабосилість козацького наступу, і які се може дати наслідки-цінні для козацької сторони. Уявляю їх собі так. Відомости і докази слабости і прострації в козацьких рядах заохотять короля до походу на Україну, полишивши Сучаву місцевим силам. При неорґанізованости і непідготованости польського війська до такого глибокого наступу се може привести його тільки до нового розпаду. А з другого боку такий наступ може порушити хана до походу, так як він то заявив козацьким послам: що він рушить тільки в такім разі, коли король дійсно піде на Україну. З поміччю хана можна було б знищити польське військо, коли б удалось його наново звабити в глибину України-як се власне хотілося королеві.

Примітки

1) “Така чутка, що сим разом він прислав польського шляхтича, що був у полоні, аби поставити нові підступні пропозиції замирення” — с. 560. В депеші 25 вересня: “Хмельницький написав кілька листів до короля і сенаторів — приніс їх польський шляхтич, відпущений для сього з полону; признається начебто, що попередніми разами, прохаючи замирення і пробачення, він не дуже щиро був настроєний до згоди і користання з королівської ласки, але тепер-запевняє-щиро піддається королеві, просячи пробачення і певного спокою” (с. 562). В иншій депеші з того ж дня: “В листі до короля... він запевняє, що досі він слухався лихих нарад і носив у собі фальшиві надії; благає не наступати зі зброєю, а вдоволитися висилкою комісарів з повновластю залагодити все відповідно до бажання й. кор. вел.-і додає, що коли й. кор. в. схоче вживати далі сили і збройно йти на Україну, то він з козаками пуститься навтеки, кине сей край і буде шукати притулку там, де доля його подасть” (с. 561).

[2]) “Післав з Чигрина, датою 4 вересня, вязня шляхтича з покірними листами, не домагаючись уже ніяких давніх пактів, а тільки питаючи, чим має показати своє вірне підданство”-Міхалов. с. 673. Се зовсім сходиться з змістом листів з-під Борків, ясно, що мова йде про них. Сюди ж належить згадка в листі Каміньского з-під Бару, тамже с. 681.

[3]) Польські справи 1653 р. стовбець 7, звідомлення Вонифатьєва, листи 76-94.

[4]) Бібліотека орд. Замойских ркп. 1807 л. 99.

[5]) gdysz szczerze i. kr. mci upokarzamy się, odrzuciwszy wszystkie obludne postronnym ludzy persuasie, za ktoremi po te czasy uwiedzeni bylismy, co tylko z zalem naszym a vciechą nieprzyiacialgką.

[6]) Міхалов. с. 673.

[7]) Лист Гулевича з 26 вересня, сотника захоплено “завтра два тижні”, себто 13 вересня н. с. — Міхалов. с. 671. Дата виступу Хмельницького на сполученнє з Татарською Ордою: завтра чотири тижні, подана досить вірно, очевидно сотник мав про се докладні відомости, а що в передачі Гулевича се вийшло як виїзд гетьмана “до Криму”, очевидна вина тих що переказували сі пояснення. Супроти того варті уваги свідчення сотника, що під Білою Церквою стоять сім полків і з ними 12 тис. Татар.

ПЛЯН ПОХОДУ НА ВОЛОЩИНУ, ОПОЗИЦІЯ ПОХОДОВІ НА ВОЛОЩИНУ, МІСІЯ Л. КАПУСТИ, ПРИХІД ХАНА, ВІДНОВЛЕННЄ ДОГОВОРУ, ЕКСПЕДИЦІЯ НА ВОЛОЩИНУ, ВІСТІ ПРО СМЕРТЬ ТИМОША.

Такий дипльоматичний і стратеґічний плян був вислідом нарад, що відбувалися в Борку, в очікуванню хана. На превеликий жаль до нас долетіли тільки уривкові відгомони сих нарад, записані московським посольством Стрешнева, Путивльський гінець Яцина, що побував в обозі під Бортом чи Бірками [1]) і незаставши тут гетьмана, бачив його потім в

Чигрині в середніх днях вересня н. с., на жаль лишив нам сим разом мало цікавого: його звідомленнє повне ріжних баламуцтв, недоговорень- мабуть мало що він знав сим разом від самого гетьмана, а доштуковував ріжними приватними відомостями і специяльно про раду не чув нічого [2]). Стрешневу ж чигиринський наказний полковник Василь Томиленко так потім розказував про неї: "Як гетьман був у Чигрині і стояв під Борком, була у гетьмана і всіх їх (полковників) рада, щоб з королем не миритися, через його неправду в присягах,-хоч би й загинути всім! Бо Ляхи хочуть й усіх обманством погубити. А бути під царською рукою" [3]). Сюди ж мабуть належить і згадка Павла Яненка-Хмельницького, що король прислав гетьманові листи-розписано в них якому сенаторові котрим воєводством володіти,-"але у них про те була рада, і ухвалили на ній, щоб з королем і сенаторами ніякої згоди ні договору не робити-хочби й згинути всім! а котрі лишаться цілі (в випадку польської перемоги), тим тікати в царські городи-бо хто не втіче, від Ляхів жив не буде" [4]).

Але найбільш відоме яскраве оповідання жовнинського козака Леська. Був він у війську, як гетьман стояв під Борком, і з-під Борка пішов з військом до Волоської землі, під город Сучаву в поміч синові Тимофієві,-тому три тижні (оповідалося 11 с. с. жовтня, так що виходило б, коли рахунок докладний-на кінець н. с. вересня). Була з ним Орда, а самого хана нема, тільки салтан-царевич. Приходили до гетьмана полковники і говорили: не годиться нам чужу землю обороняти, а свою без охорони кидати. А гетьман вийняв шаблю та й порубав черкаського полковника Єська в ліву руку. Бо у гетьмана під ту пору було підпито. А потім прийшов він до козаків, поклонився в землю тричі, велів їм дати бочку меду, і говорив: Дітки мої, напийтеся, а мене не подайте! А козаки йому сказали: "Пане гетьмане, в тім воля твоя, а ми всі з тобою готові" [5]).

Так кінець кінцем на перекір всякій опозиції і всяким раціям був прийнятий плян нових операцій на Волощині, на виручку Сучаві. Так означується мета походу в козацьких кругах-хоча похід самого гетьмана під Сучаву ледви чи міг бути в пляні. "Пішов гетьман у Волоську землю, а з Волоської землі мабуть піде під Камінець против короля", говорив послам жовнинський отаман [6]). "Гетьман побіг нашвидку в Волоську землю, виручати людей, що лишилися після його сина в облозі" [7]).

Треба було одначе переконати до сього Орду-в супереч забороні Дивана і опозиції, яка через се була против походу на Волощину серед мурз [8]). В польськім таборі загальне переконаннє було, що хана до походу взагалі переконала перспектива сучавських скарбів Лупула, і так говорили й татарські бранці, як побачимо нижче [9]). Пляни на Волощину були у хана справді ще в Криму-зараз побачимо про се відомости. Але їх оформленнє вимагало тепер часу.

Разом з тим, з огляду на королівські пляни наступу на Україну-що мусіли бути відомі під Борком, і се визначало тутешні тактичні ухвали,-рішено було на тутешній раді вислати нове посольство до Москви, з повідомленням про польський наступ і про пильну потребу московського війська на Україну. Післано з тим чигиринського отамана Лаврина Капусту-при кінці вересня н. с., як ми бачили, він був уже в Москві [10]). Про зміст посольства знаємо тільки з протоколу московського собору 1 (11) жовтня. Ясно, що інструкція Капусті складалася під Борком, і се була оборотна сторона листів висланих до короля з Поліцким. В тім що оповідається про се посольство в соборнім протоколі особливо важне се домаганнє присилки воєводів з "ратными людьми" до Київа й инших міст [11]). Не маючи оригінального тексту інструкції не можемо констатувати, наскільки ся стилізація посольства, дана соборним протоколом, відповідала ухвалам під Борком, а не була піддана Капусті московськими дипломатами на місці, або не була на власну руку постилізована для собору. Як відомо, ся висилка воєвод до українських міст послужила основою всеї пізнішої московської політики на Україні, і се дуже жалко, що ми не можемо означити, наскільки вона була власним московським винаходом, а скільки до того привід дала козацька старшина своїми бажаннями як найскорше показати Полякам московське військо на Україні. Думається мені, що гетьман і старшина наказали Капусті допевнятися негайної висилки на Україну московських воєводів з військом (т. зв. в московській урядовій термінольогії полкових воєводів), а московські дяки спрепарували з сього прохання присилки воєвід "городових"-до головніших українських міст. Прохати присилки війська Капусті було доручено безсумнівно.

Коли рішено було, що першим ударним завданнєм кампанії буде визволеннє Сучави і розвязка волоської експедиції, і заручились для сього згодою хана, взялись переводити ґрупованнє військових сил. Досі головні

сили концентровано під Білою Церквою, під командою Демка Лисовця, "наказного гетьмана" [12]); тепер дано йому наказ вибрати з них і вислати до гетьманського війська "людей лутчих и конных", а решті далі стояти під Білою Церквою,-так оповідали московським послам в середині жовтня н. с. [13]).

Все се-і вичікуваннє мобілізованих сил, і переґрупування війська і зносини з ханом, очевидно, мусіло взяти досить часу.

Московські вістуни, що в першій половині жовтня н. с. побували за вістями в Лубнях, Миргороді й инших містах, чули там, що гетьман стояв 4 тижні на Сухім Тясмині, чекаючи хана, а як нарешті його людям тут стало "голодно", перейшов на Ташлик, і там стоїть досі. Сюди 20 вересня (с. с.) прийшов хан-дальших відомостей люде не мали, хоча знали вже, що Тимофія вбито в Сучаві-"коли виїздячи з города бився з королівськими людьми, ті його вбили з гармати" [14]).

Московським же послам оповідав чигиринський козак Харько Сивий, що гетьман стоїть на Богу, в містечку Соболеві (тепер Соболівка), і коло нього, з милю або більше, стоїть хан з Ордою, і з ним Орди тисяч з 40, а тисяч 20 пішло з козаками на Волощину [15]).

Сі відомости приблизно орієнтують нас в розвою походу. Приблизно місяць гетьман з своїм табором простояв на дніпровсько-бозькім вододілі (може саме так, як оповідали вістунові-з початку над Тясмином, потім над Сухим Ташликом), очевидно- міняючи місце для паші і провіянтування, і дійсно-при кінці вересня або на початку жовтня міг зійтися остаточно з ханським кошем. Хан рушив з Криму в 20-х днях вересня. Московські післанці Хомяков і Клочков у своїм звідомленню про свою місію в Криму оповідали, що поїхали вони з Криму вересня 14 (24), а хан пішов "на Литву" перед тим днів за три-"з ним нуреддін-царевич, Буйнак-царевич, ширинський князь і инші ближні люде з усіми кримськими людьми і з Ногаями-що давніш кочували на Молошних Водах, а тепер кочують за Дніпром під Чорним Лісом". В Криму лишився калґа і мало хто з ним. "Казали їм, що цар (хан) пішов в поміч Хмельницькому на короля, а чули вони, що цар велів пустити в війську чутку, мовляв іде він на короля "нарочно",-а від Татар вони чули, що цар пішов за порозуміннєм з Хмельницьким у Волоську землю, до Сучави-вирручати його сина Тимофія, а вирючивши-воювати Польську і

Мультанську землю". Татари кажуть, що на Польську землю йти їм не можна, бо дуже вона спустошена-"богато місць повойовано і спустошено, так що до жилих місць пустими місцями їм не дійти". Але як король наступить на Хмельницького ближче, то цар поможе йому на короля. І він при послах вийшов уже з Перекопу й перейшов Дніпро, а посли виїхали з Перекопу 23 с. с. вересня [16]).

В сих татарських оповіданнях в Криму, і в польських вістях про те що хан не мав охоти йти на Польщу, і тільки по сучавські скарби кінець кінцем був пустився,-очевидно було чимало правди. Як ми бачили вже з попередніх відомостей (с. 557), Татари були дуже знеохочені попередньою, літньою кампанією, вернувшися без здобичі і з ріжними обидами на козаків, що боронили їм брати ясир по козацьких містах, відбирали полонеників і т. и.,- а поза козацькою територією також мало чим можна було поживитися: настільки сі краї спустіли від війн, козацьких і жовнірських реквізицій; людність вивтікала, а та що ще лишилась, жила настільки "обережно", що трудно було щось у неї взяти. Хан і його двір уже давно прийшли до переконання, що треба перенести свій промисел з польських земель на московські-але гетьман все викручувався від сих плянів, і хан все більше знеохочувався до свого союзника, підозріваючи, що він тримає московську руку, і серйозно остерігав його розривом союзу, якби гетьман справді хотів звязатися з Москвою [17]). З другого боку, до ріжних непорозумінь за ясир, що дуже дражнили мурзів, прибули нові жалі на Тимоша і козаків з волоської експедиції. Ми вже бачили сі-на жаль невиразні звістки про непорозуміння з Татарами, їх переходи на бік Стефана господаря і т. д. (с. 558). Тепер зачуваємо, що рідня мурзи, котрого козаки тоді стяли-за зраду очевидно-далі ворогувала на козаків, аґітувала против гетьмана, і хан даремно силкувавсь їх погодити [18]).

Тимоша взагалі недобре згадували в Криму-"ні хан ні мурзи не жалували за ним", коли довідалися про його смерть-"хотів до чорта, нехай іде", і та ж неохота переносилась на гетьмана. На нього відказували за такий нефортунний похід і старались робити все наперекір [19]). Далі-неприємне враження робило на Татар мале проти попереднього козацьке військо. "Козацьке військо мале"; "татарське велике", "Татар сила, козаків мало",- говорили татарські бранці. "Козаків більша половина дома, а й ті що в війську бояться приступити" [20]). Нарешті бентежив брак обопільного

довіря. Татари мали таке враженнє, що Хмельницький не зважається приступити з Татарами до королівського війська, боячись щоб Татари не кинули його, як будо під Берестечком і т. д. [21]).

Кінець кінцем з ханом і головними мурзами було осягнене таке-сяке порозуміннє, союз відновлено і скріплено обосторонньою присягою. Про се маємо оповіданнє Виговського московським послам: “Коли нинішнього літа прийшов кримський хан до гетьмана в поміч, і гетьман зійшовся з ним на ріці Богу, хан гетьманові говорив: (нераз) приходив він з у сею Ордою гетьманові в поміч, і безнастанно обороняє його від неприятелів, а гетьман йому ніякої присяги не зложив. Нехай гетьман йому присягне, що буде під його, хановою рукою. Коли ж гетьман присяги йому не вчинить, хан йому і тепер не поможе і надалі помогати не буде. Гетьман на се сказав: Коли хан йому шертує (присягне), що він козацьких городів і сіл не руйнуватиме і православних християн, їх жінок і дітей в полон брати заборонить, а боронитиме його, гетьмана, і все військо Запорізьке,-він ханові присягне. Хан на се дав свою шерть (присягу), і гетьман ханові присягнув, щоб їм бути в братській приязни і любови, другові бути другом, а неприятелеві неприятелем; козацьких городів і сіл ханові не руйнувати і православних християн, їх жінок і дітей в полон не брати; коли ж Орда почне городи руйнувати і християн, їх жінок і дітей брати в полон, то ханові їх карати, а взятий полон відсилати гетьманові” [22]).

Сим мало бути ліквідоване болюче питаннє про право на ясир. В міру того як краї за козацькою лінією, що були театром війни, з року на рік страшенно пустіли, так що Татарам трудно було поживитись, їх брала все більше охота на ясир з козацької території. Але по прикрих досвідах 1649 р., відсвіжених останньою кампанією,- того обурення і тих прокльонів, що спали тоді за сей ясир, на голову гетьмана, і того страшенного впливу, який татарські пустошення мали на розвій еміґрації з Правобічної України, гетьман і старшина видимо не вважали можливим нічого попускати в тім ханові, і рішучо застерегалися против яких небудь екскурсів Орди на козацькій території. Але питаннє-що приємне натомісць міг сказати чи пообіцяти гетьман ханові-крім невірної перспективи Лупулових скарбів!

В оповіданню Виговського звертає увагу фраза не розвинена і загублена в його дальшім викладі-що хан домагався від гетьмана присяги не просто союзної, а васальної-щоб гетьманові “бути під його хановою рукою”. Чи

зложив гетьман таку присягу чи викрутився від такої форми, се не ясно. Але мені ся фраза приводить на память остороги-наведені вже вище, щоб гетьман не схотів піддатися під руку московского царя, і думається мені, що згадана фраза стоїть в звязку з отсею осторогою хана: не піддаватись Москві, а триматися Орди, і в останній біді-переходити на кримську територію (вище с. 558). Хмельницький мусів дати ханові під присягою якісь обіцянки в бажаному для хана напрямкові. Тим між иншим поясняється рішучий наказ Хмельницького, щоб московські посли не приїздили до нього до обозу-щоб не задати брехні всім його запевненням; се далі побачимо.

Так чи инак-союз відновлено і потверджено, і в звязку з сим начеркнено плян сеї кампанії. Похід під Сучаву на виручку Тимофієві в першу чергу, потім похід під Камінець-на короля.

В оповіданнях про се ми маємо два варіянти. Один говорить, що козацьке військо піде на Сучаву, инші-що вславши під Сучаву частину війська гетьман з головними силами піде під Кмінець на короля. Хронольоґічно вони походять з ріжних, хоч і близьких до себе моментів, і се можливо, що вони відбивають в собі ріжні варіянти пляну, що складався й мінявся, в залежности від відомостей, які приходили до гетьманської і ханської кватири над Богом [23]). Про смерть Тимофія тоді ще не було певних вістей. Московським послам оповідали (11 (21) жовтня), що се неправду кажуть, ніби то Тимоша вбито (такі чутки вже ходили, але їх заперечувано): направду б то "гетьманич писав до батька, що його ранили, і він просить батька пожалувати його й прийти на поміч як скорше" [24]) Се сходиться з наведеним вище оповіданнєм Коховского, що смерть Тимоша була затаєна на цілий тиждень, бо боялися, що довідавшися про смерть сина, старий гетьман не буде вже так журитися визволеннєм Сучави (с. 186). З оповідання галицького козака Степана Радивилова, що їздив до гетьмана з вістю про прихід московських послів, і привіз з обозу вже вповні офіціяльну відомість про смерть Тимоша [25]), виходить що сю відомість гетьман одержав коло 20 н.с. жовтня, в переході з-під Богу над Дністер. Очевидно ще з-над Богу коло 15 жовтня гетьман вислав частину свого війська-20 тисяч козаків (як оповідав послам чигиринський козак Харко Сивий) разом с 50-ма тисячами Татар [26]) під Сучаву по Лупулові скарби [27]). Сам з ханом рушив над Дністер на короля, і тут став коло Степанівки-

як оповідав той же Степан Радивилів, і тоді ж при нім-чи в переході, чи вже під Степанівкою-одержав відомість про смерть сина, коло 20 жовтня, як можна міркувати [28]).

"Гетьман дуже засмутився, а при тім і радів, що його син не попався живим в руки неприятеля" [29]). Вислав свого свояка Павла Яненка-"велів йому їхати до Тимофієвого тіла, де він його здибає, і відвезти просто до Чигирина-не завозячи до нього, гетьмана [30]), а в Чигрині не велів без себе ховати". І при тім, мовляв, заявив свій твердий намір, не вважаючи на сей страшний удар, довести війну до кінця і знищити сим разом короля: "Король і пани-говорив гетьман-богато разів йому присягали, але все брехали, і тепер брешуть: церкви божі руйнують, православних християн гублять, а чого Бог не попустить Ляхам зруйнувати, руйнуються православні християни від війська Запоріжського і від Татар: куди прийдуть забирають без останку збіже і всяку худобу, а як нема дерева-палять двори, хати, і від того (край) пустів. А коли б король не приходив, не було б такого знищення. Тому гетьман і постановив іти на нього просто з усім військом, з кримським царем і з Ордою, і коли Бог поможе на них-тепер він їх ні трохи жалувати не буде: не пускатиме живо, як попереду, ані не віритиме їм в нічім. Хіба що (король) втече, або десь у кріпкому місці засяде; коли ж буде якась змога, то він, гетьман, не побачивши його ані розправившися, назад не піде-аби вже війні дати спокій" (с. 53).

Операцій на Волощині вість про смерть Тимоша сама собою також не перебила: вони лишались потрібними для того, щоб виручити Сучавську залогу, родину Лупула і його скарби-поки не прийшли відомости про капітуляцію. Але про сю експедицію виправлену з-над Богу під Сучаву, не маємо ніяких ближчих відомостей. Татарські бранці оповідали на допитах в польськім таборі, що против яких будь операцій на Волощині була сильна опозиція серед мурз-щоб не стягти гніву Порти, бо вона вже остерігала хана, щоб не мішався до волоських справ і не посилав туди свого війська [31]). Відомий нам Тохтамиш-аґа, що попав потім до рук польського роз'їзду, їхавши з листами до Ракоція, оповідав на допитах, що коли хан прийшов з Криму на "волость", мурзи намовляли його спішити під Сучаву, але взяла гору гадка Сефер-казі візиря, і Субан-казі скарбника, що не можна туди йти, "бо то земля цісарська" (Отаманської Порти). Та мабуть се пізніше, офіціозне представленнє річи, коли вже довідалися, що Сучава

скапітулювала. Татарські бранці, що вийшли з коша перед тим, поки прийшли вісти про капітуляцію Сучави, виразно говорили про сучавські скарби як мету ханського походу [32]). Лупул приїхавши з Рашкова відвідував то хана то гетьмана, заохочуючи їх до походу на Волощину. Кінець кінцем вислано Камамет-мурзу, що й привів з-за Дністра язиків-але здається вони ще не знали про капітуляцію Сучави [33]). Можливого після його розвідки вислано властиву експедицію-козаків і частину Орди, і вона стрілася з вістунами капітуляції-що Лупулова родина і все добро, яке ще лишалось, впала в руки Стефанового і Ракоцієвого війська. "Ті козаки й Татари, що гетьман і хан виправили до Тимофія під Сучаву в поміч, не дійшли до Сочави днів за два, як довідалися, що гетьманича не стало, а козаки помирилися й пішли з Сочави з Тинофієвим тілом" [34]).

Волоське експедиція ставала тепер безпредметовою і тим часом як у польськім таборі галасливо святкували капітуляцію Сучави, як визначний польський успіх, одинокий успіх яким кінець кінцем могла похвалитися вся ся гучна кампанія,-хан і Хмельницький мусіли перенести всі свої гадки на розправу з королем.

Примітки

[1]) Ся назва вагається: Борки чи Борки, тепер Великі і Малі Бірки над Тясмином, км. з 30 від Чигрина.

[2]) "Був я в козацькім обозі в Борках на ріці Тясмині, від Чигрина 30 верст, але в обозі Б. Хмельницького не застав, і мене з обозу привів до гетьмана до Чигрина підписок Андрій Скрицький. В Чигрині був я у гетьмана, і він мені казав, що король стоїть обозом за Старим Константиновим коло Чолганьского Каменя, і з ним велике військо, Поляки і Німці, а скільки тисяч, і хто начальники, і чи єсть там посполите рушеннє, того напевно невідомо. А твої государеві великі посли тепер теж в обозі під Чолганським Каменем(!), і честь їм від короля велика і корм іде великий; а приймав їх король в Варшаві і на стрічі було богато людей. А козацьке військо стоїть у

зборі в Білій Церкві, сім полковників з козаками, і Ногайські Татари пішли теж під Білу Церкву; а скільки тисяч козаків і Татар, напевне невідомо. А в Борках у гетьманськім обозі козаків тисяч з десять. До Чигрина прийшов до гетьмана кримський посланець і сказав гетьманові, що йде йому в поміч сам кримський хан, але чи справді йде, чи ні, і скільки з ним людей, се (гетманові) невідомо. Гетьман чекає наступу короля і Поляків, а згоди з ним не сподіватись. Гетьманич Тимофій сидить у Сочаві в облозі з своєю тещею, і з ним 13 тис. козаків, а обложили його угорські та мунтянські люди. А господар волоський Василь на сім боці Дністра, і з ним людей до 100. Писав Тимофій до Чигрина до писаря Ів. Виговського, щоб він просив у його батька людей на виручку, але гетьман вагається (в том в розмышленье): післати сина виручити, так не буде з ким йому самому на Поляків стояти. Чекає твоєї государевої милости і хоче прислати післанцем рідного брата Виговського-але як його звати і з чим він його пошле не знаю". Сівського столу 149 л. 51-3 (оповіданнє я перевів на перш. особу).

[3]) Акты Ю.З.Р. X с. 56.

[4]) Тамже с. 58.

[5]) Акты Ю. З. Р. X с, 43-4.

[6]) Тамже.

[7]) Акты Моск. Госуд. II с. 346.

[8]) Див. татарські оповідання нижче.

[9]) Михалов. с. 697.

[10]) Акты Ю.З.Р. X с. 33, вище 643.

[11]) Там же ст. 15-6.

[12]) Московські посли, Стрешнев і Бредихин, переїхавши українську границю 4 (14) жовтня, зібрали такі відомости, що під Білою Церквою стоять 6 полків: прилуцький, київський, переяславський, хотинський (!), білоцерківський і гетьманський, татарський царевич і Караш-мурза з 20

тис. Татар. Акты Ю.З.Р. X с. 38. Пор. оповіданнє фастівського сотника вище с. 658.

13) Акты Ю.З.Р. X с. 39.

14) Акты Моск. Гос. II с. 343. Инший вістун чув 3(13) жовтня від якогось Іванка з Сорочинець, що сам нібито був в волоськім поході-мовляв гетьман почувши про смерть сина "нашвидку побіг у Волоську землю виручати своїх людей, що лишилися в облозі після його сина, взяв людей тільки два полки, а велике військо татарське від гетьмана відійшло-стоїть під Чорним Лісом, лишилися тільки два мурзи і з ними небогато людей"-тамже с. 346.

15) Акты Ю.З.Р. X с. 42-3.

16) Кримські справи 1653 р. стовб. 18. В звідомленню того ж посольства оповідається під днем 8 (18) вересня: приходив до послів "литовський полонений диакон", на імя Доментіян, і говорив: як приходять до царя від Б. Хмельницького грамоти, то його, диакона, кличуть до царя читати ті грамоти; Б. Хмельницький пише цареві, що король іде на нього з великим військом і посполитим рушеннєм, і наємного війська 60 тис. За тими вістями цар Ісλам ґерай піде в поміч Хмельницькому після 10 вересня с. с.-кн. 34 л. 219.

17) Вище с. 558.

18) "Хмельницький не часто буває у хана, бо ті мурзи-свояки того, що небіжчик Тимошко стяв під Сучавою-хоч хан і пробував їх помирити, таки на нього відгрожуються"-Новини з обозу 14 листопада, Ґоліньск. с. 659.

19) "Коротка Нарратива" переказує се в таких виразах: Хмельницький "не має впливу між значнішими Татарами, бо його син убив перед сочавською облогою якогось значного мурзу, тому рідко і з ханом сходився, і Ординці шарпали козаків, нарікали на нього, що він Орду сюди спровадив під такий час, і все йому на злість (in barbam) чинили".

Доні в депеші 12 листопада: оден з татарських бранців, приведених до королівської кватири 9 або 10 листопаду, "оповідав, що деякі мурзи заприсяглися вбити Хмельницького, в пімсту за мурзу, що його син убив у

Сучаві; тому (Хмельницький) не поспішається йти до хана, а докучається йому, щоб він ублагав своїх” (с. 574). Так я розумію сей видимо несправний текст маючи на увазі анальоґічну звістку у Ґоліньского: Кілька головніших мурзів сприсяглися (beli w odpowiedzi) на Хмельницького що Тимошко йдучи на Волощину їх брата стяв; через те Хмельницький не бував у хана, але хан пустив в діло свій авторитет і їх цілком погодив-тим самим, що і Тимошок ж здох(!)” І далі відомости з 14 листопада: “Хмельницький не часто буває у хана, бо ті мурзи-родичі того, що Тимошко небіжчик стяв під Сучавою,- хоч хан і старався їх помирити, все таки заявляють, що почувають обовязок пімсти” (с. 658 і 659).

[20]) Свідчення бранців узятих в середині листопада-у Кубалі в додатках с. 406.

[21]) Тамже с. 407.

[22]) Акты X с. 131.

[23]) Жовнинський отаман Зощенко оповідав Стрешневу 11 (21) жовтня: “Пішов гетьман у Волоську землю, а з волоської землі мабуть піде під Камінець на короля” (с. 44). А 13 (13) жовтня Юрий Хмельницький оповідав послам, що його батько з-над Дністра, відібравши частину козаків і Татар пішов під Сучаву-визволяти Тимоша (“потому что гетманской сынъ Тимофей... отъ Венгоръ и отъ Мутьянъ и отъ полскихъ людей изъ осады не освободился”), а сам з військом і з Ордою від Дністра пішов під Камінець (с. 45). Відомости жовнівського отамана, очевидно, на кілька день мусіли бути старші,-припускаючи, що вони були вірні і докладні.

[24]) Акты X с. 44.

[25]) Тамже с. 54.

[26]) Цифру сю дає Радивилів-с. 54.

[27]) Оповіданнє Харка власне так треба розуміти, що гетьман з-над Богу, з Соболівки вислав військо в поміч синові, сам якийсь час іще лишився на місці, а потім рушив за Дністер на Камінець: “Гетьман Б. Хмельницький стоїть на Богу, в містечку, що зветься Соболеве, а в Волоську землю-

визволяти свого сина від Венгрів і Поляків-післав козаків тисяч з 20, та кримські люде пішли з ним; а сам кримський хан і Орда стоять від гетьмана з милю або більше, і з ним Орди тисяч з 40”.-с. 43.

28) Міркую так: Степан виїхав до гетьмана з вістями, що московські посли недалеко Путивля-що було 12-13 н. с. жовтня, а 28 вернувся від гетьмана до Чигрина з наказом, щоб чигиринський полковник тих послів затримав у Чигрині і до війська не пускав. Справа була спішна, і довго у гетьмана він не міг лишатись-значить був у нього десь 21-22 жовтня-с. 51.

29) Тамже с. 52.

30) Я се відзначив уже, що таким чином приходиться признати незручною вигадкою сумну стрічу гетьмана з тілом сина в поході, що пішла в літературі. У Костомарова читаємо-з цитованнєм Бантиша-Каменського: “В дорозі Богдан несподівано стрів козаків, що верталися з Сучави. Вони везли з собою гріб Тимофія, укритий двома коврами. “Хвала Богові-сказав старий-мій Тимофій умер як козак і не дістався до рук ворогів” (с. 635). Останнє, як бачимо, походить з звідомлення Стрешнева, але воно ж і заперечує можливість всякої стрічі Богдана з тілом сина-не то що несподіваної.

31) Так говорять “авізи”, зложені на підставі свідчень отсього Татарина, й инших бранців-Міхалов. с. 695.

32) “Вийшли з Криму не на довший час, як тільки щоб Лупула поратувати і Сучавські скарби відібрати”-конфесати Ґенестия.

33) Коховский каже, що саме Камамет мурза привіз сю відомість (с. 391), але Ґенестий, що сам був з Камаметових людей, нічого про се не згадує і дає розуміти, що сучавська капітуляція тоді не була ще відома. Авізи з листопада кажуть, що сю відомість дістав султан, пісданий з Лупулом (Міхалов. с. 659). Виглядає се, як окрема від Камамета експедиція-але кінець кінцем на сім не можна дуже настоювати, і може бути, се було одно і те саме.

34) Акты ЮЗР. X с. 54.

ПОХІД ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА НА БРАСЛАВ — ПОЧАТОК ЖОВТНЯ, НОВІ ВІСТИ, ПОВОРОТ ПІД ЖВАНЕЦЬ.

В польськім таборі з приводу листів Хмельницького і відомостей привезених Паліцким та иншими вістунами в останніх днях вересня відбувалися довгі і часті сенаторські наради над сим питаннєм: чи далі зіставатися під Камінцем і приложити всі сили до ліквідації сучавського епізоду, чи йти на Україну-використовувати несприятливу ситуацію козацької сторони. Інформації, на яких спирався король й инші прихильники наступу на Україну, резюмуються так: Татар у Хмельницького нема, він і не дуже їх сподівається, хоч часто по них посилає; чернь збиратись до нього не хоче- так переказують відомости привезені Паліцким в “авізах з-під Камінця”. “Татари відступили від Хмельницького; чернь він силоміць виганяє (на війну), але та не хоче його слухати” (реляція Каліньского). “Хмельницький уступив з військом за Дністер (роз.: Дніпер), просить милосердя і на всякі умови згодиться” [1]). “Лишився без всякої сили, бо чоло реєстрових козаків післав на одсіч під Сучаву, мало що лишивши при собі, а чернь, побачивши, що Татар немає, не хоче до нього збиратись” [2]).

Арґументи опозиції против походу викладала промова великого маршалка Юрия Любомірского [3]). Він уважав помилкою вже те, що король вислав польське військо під Сучаву і сам ішов під Камінець, підтримуючи сю сучавську експедицію і стягаючи на себе закиди, що сили Річипосполитої, час і видатки вжито на ратованнє стороннього володаря-воєводи Стефана. Але кидати нездобутою сю фортецю-або “курничок”, як його зневажливо назвав промовець і пускатися в рискований похід на Україну- здається йому ще менше оправданим: неприятель зістається в тилу, звязок з союзними військами розривається; у тих, що облягають Сучаву, настрій упаде: “народи сі мають вдачу легку й плоху”. Против сього виставляють такий арґумент, що дальше стояннє виголодить Камінець, “antemurale нашої вітчини”; але на се відповідь: треба взяти способи, щоб королівський обоз взагалі не нищив краю, бо при теперішній ліценції війську на пустошеннє міст і сіл король виголодить цілу Польщу. Пускатися ж на Україну цілком

небезпечно-особливо не маючи певних відомостей, “добрих язиків”, як тепер. Коли неприятель піде против королівського війська і змусить його в якій небудь несприятливій місцевості до бою, воно, на гадку промовця, не зможе йому противстати. Але певніш, що він не стане змушувати до бою, тільки десь візьме в облогу-а се значило б повну загибіль Річипосполитої і самого короля. Поза тим які можливости? Викликати неприятеля на бій-неможливо; розложити на Україні військо тепер коли непогода жене вже під дахи-не підходить. Стати обозом в таку пізню пору, і далі під зиму-так само!

Виводи були досить справедливі, але король був сильно ображений критикою його тактики, і з гнівом висловився про неї, що вона “пресумційна”, подиктована упередженнєм, тому він не вважає погрібним на неї відповідати. Маршалок був тим дуже ображений, написав до канцлєра листа, де виводив, що таким трактуваннєм у сенаторів відбирається свобода слова і думки. Канцлєр на се досить різко відповів, що маршалок цілком недорічно вдався в критику того, що вже сталось і його не можна поправити, а в вину королеві його ставити не можна, бо він розпоряжався походом за порадою сенаторів [4]).

Король і сим разом пішов за радою тих, які вважали потрібним наступати на козаків в глибину України, або притакували таким бажанням короля-кінець кінцем нам трудно зміркувати, хто кого властиво підбивав на се: король своїх повірників- чи навпаки. “Король хоче зимувати в Київі, дай Боже щасливо” [5]). “Хоче навідати й Чигирин, а коли буде можна-то й Татар Буджацьких”, в їх кочовищах [6]). Такі були обозові гасла. Війську дано наказ наступати на Бар і відти на Браслав [7]). За сей час прийшли відомости про смерть Тимоша; капітуляція сучавського війська здавалась безсумнівною й скорою, се розвязувало руки для наступу на Україну: молдавські, семигородські, мунтянські полки покінчивши з Сучавою мали йти з королем на козаків. До Сучави посилано Гувальда з артілєрією і заразом Маховского з дорученнєм за всяку ціну договоритися з козацькою залогою і Лупуловою дружиною, як ми знаємо [8]). А король став лагодитися на Бар і Браслав.

Але не встигло військо, в негоді і голоді [9]), розмахнутися добре до сього походу, як серед королівського осередку наступила нова зміна в поглядах і

оцінці ситуації. Може не лишилася без впливу критика опозиції, поведена нею доволі енерґійно і гостро, як бачимо,-вдаряючи в голосні кимвали шляхетської свободи думки і слова. За привід же послужили трівожні вісти від молдавського воєводи Стефана, що взяв на себе обовязки інформування польського уряду про козацькі, татарські й турецькі новини. Останнього дня вересня прийшли від нього такі відомости, що хан таки рушив в поміч Хмельницькому, і козаки наступають [10]). Від Лупула перехоплено листи до жінки, з запевненнєм, що їй іде поміч від Хмельницького і хана-аби тільки тиждень ще потрималася [11]). Король і його штаб рішили занехати свій похід і вертати назад на волоську границю-виправдуючися неможливим станом доріг для походу в глибину України [12]).

Автор "Нарративи так описує сей новий поворот справ: "Хоч не согірша була рада далі триматися Камінця, але щоб не здавалось, що ми нічого не робимо, рушили ми під Наборовичі, а звідти під Зеленицю і стали тут табором, сподіваючись, що третього дня станемо обозом під Баром, а відти скоро-поки неприятель зможе дати нам відправу від Білої Церкви, рушимося під Брацлав. Але тим часом як ми починаємо сей похід під Бар і по старому крутячись замісць одної милі даремно проходимо три з кіннотою і піхотою, Стефан господар, мабуть міркуючи, що не добре йому буде по нашім відході,-майже слідом за нами дав знати, що його люде на свої очі бачили, як Буджацька Орда всідала на коней і в дорогу заходила ханові, що спішиться на поміч козакам. А нуреддін-султан з 20 тис. вже й прийшов до козаків, і дає знати, що хан рушив з усею силою, і так спішиться під Білу Церкву, що його тільки що не видно з тими Кримськими, Ногайськими, Добрудзькими й иншими ордами-в тих краях ще не бувалими. Обміркувавши знову на кількох сенаторських нарадах, почали наші гудити той спішний похід під Бар з-під Камінця і за краще стали вважати ретіраду і відступ назад. Військо і богато старих полковників не радо приймали сю зміну-особливо то даючи під увагу, що коли що то власне такий несподіваний відступ підійме дух у неприятеля, що саме тепер корився, і се може бути причиною дальшої конфузії. Коли вийдемо до Браславщини-там достаток поживи, без котрої не можемо воювати козаків, коли і саме підданство, витерпівши стільки прикрости, пристане до нас, і ми зможемо поборювати хлопів хлопськими ж силами. Але перемогли рації тих, що намовляли до ретіради, а то тим більше, що подавано під увагу, як то не годиться тим відступом видавати на небезпеку наших союзників і

сучавчиків; також і те, що краще тут чекати ланове військо, аніж дати йому привід до повороту додому, коли ми відси підемо (на Україну). А нарешті те рішило справу, що саме під той час перейняли наші листи від Хмельницького і старого господаря Лупула, з повідомленнєм про скору відсіч-аби тільки вони до їх приходу протрималися. Взагалі підчас того нашого відступу всі правдоподібности були про наступ і наближеннє великих неприятельських сил, і побоювання, щоб він нас не заскочив десь на болотах і переправах та не привів до якої небудь конфузії, як під Зборовим. І так думавши про Брацлавщину, Білу Церкву й Чигрин-відразу як захоплені вихрем, стали думати про Жванець-що вже в попередніх нарадах пропонувався для безпечного заложення табору, і з наріканнями і криками всього війська до нього почали завертати. Шостого дня нашої ретіради на те місце прийшли і насипавши на фронті шанці для гармат, розгостилися тут спокійно з військом-цілісінькі три місяці нічого не роблячи, тільки нищачи се військо-польське і чужоземне. Через Дністер збудовано якось міст на кошах-для отримування живности з Волощини, і для переходу звідти нашого війська та сподіваних підмог від союзників, а наоколо висипано шанці для кращої безпечности".

Сучасне листуваннє вповні потверджує се оповіданнє участника-в дечім суб'єктивно закрашене, але в фактах і в передачі настроїв очевидно вірне. Так в цитованих "авізах з-під Камінця 29 вересня" читаємо: "Тому що здобуттє Сучави протягається, а про слабі сили Хмельницького єсть певна відомість, ми завтра рушаємо на Бар, а відти на Брацлав,-бо там має бути сильна залога. Плян не може бути инакший як тільки такий, щоб військо розложити на Україні, бо самий вже зимовий час наступивши не позволить воювати, а осінні непогоди нас розгонять; та нема так дуже і з ким, бо певного війська нема більше, як 14 тис., і ті викопавши Німцям яму, самі до неї впадуть; наші хоругви звивають і тікають" [13]). Гулевич пише з обозу до брата 5 жовтня: "Король одержав відомість від господаря волоського, що Хмельницький орди мати не буде. А без неї не може мати значіння його союз з старим господарем, і одсіч Сучаві-що вже більш як шість тижнів пробуває в облозі, не може бути успішна; хочби прийшла, то війська зібрані під Сучавою: мультанське, угорське, волоське-з новим господарем, і нашого 5 тисяч зможуть противстати тій силі. Тому король рушив на Україну під Бар, а звідти радив наступати далі-бо сама воєнна пора. Але на другім нічлігу, коли ми були під Зеленцями, прийшли від господаря листи,

що хан рушився з усею силою. Король й. м. ще з-під Камінця післав кілька під'їздів на Україну-між ними Каліновский, староста браславський був напереді з немалим відділом,-король чекав від них відомостей, чи будуть у згоді з волоськими, і 4-го вернувся Кароль Потоцкий з під'їзду сам і сотника привів, того ж дня і від п. Каліновского і з Волощини від господаря і п. Кондрацкого потвердженнє: Сефер-казі аґа йде на переді з військом, а за собою має хана, і вже Волохи що під Сучавою стали хвилюватись. Тому король, порадившися з сенаторами і з нами деким із війська, згодився з доводами, щоб вертати назад. По-перше-щоб війську дати не тільки догідні кватири, але щоб і прогодованнє могло бути добре-з такого краю, звідки лекше запровіянтуватись. По друге-аби не стратити війська свого -що його під Сучавою 5 тис., а особливо чужоземної піхоти й армати. По третє-аби союзним князям і їх (військам) додати охоти й серця до помочи на неприятеля. Бо неприятель буде вживати всіх засобів, аби розірвати наш братній союз, і маючи сили-коли вже й Орди прийшли і донські козаки-схоче пустити свої загони до середини (краю), аби нас відтягнути для охорони своєї землі. Се таки й краще було б, ніж чуже просо обганяти, але що сталось то сталось, й инакше бути не може” [14]).

Нарешті ще такі обозові відомості з 9 жовтня: “Вчора дав знати господар, що 29 вересня хан з усею силою мав рушити на нас, підтримуючи козаків у їх ребелії. Через те замисли королівські-(іти) на Браслав на Україну-мусіли змінитися, і що було військо з-під Камінця поступило аж під Зеленицю, то тепер повертаємо з усею силою нашою-мабуть під Жванець, бо там і про поживу лекше промишляти, і з угорським та мунтянським військом порозуміватися-куди б неприятель не хотів іти. Бачу, що ся відомість турбує панів радних (сенаторів): що багато радять, а мало з тих рад виходить; але відомости ведуть до того, щоб ставши під Жванцем усіми силами здобувати Сучаву-бо їй уже в поміч іде Буджацька орда. Як бачу-звабила Кримську орду лакома річ: скарби (сучавські)” [15]).

Приволікши тяжкі обози з барського шляху над Дністер під Жванець і розташувавшися тут, покріпили свої душі сучавським тріумфом над Тимофієвим військом. “У нас під Жванцем тоді, 15 октября, весела ґратуляція при Te Deum laudamus і які тільки могли бути в обозі урочистости. Посли від семигородського, волоського, мультанського (господаря) бажали в. кор. мил. дальших воєнних успіхів, і за одержані

дарунки навзаєм одержали упоминки" (Нарратива). З приємністю також була прийнята відомість про погром своєвільного козацького рейду, вчиненого з-під Чернигова на литовську територію: приблизно одночасно з сучавською капітуляцією литовське військо побило сих наїздників під Мозирем [16]).

Примітки

[1]) Міхалов. с. 684.

[2]) Тамже ст. 688.

[3]) Ся промова Любомірского, очевидно, стала тоді дуже популярна, містить її збірка Міхаловского с. 673 (без імени Любомірского) і збірка Ґоліньского (з іменем), с. 652; скорочений переклад її подає Коховский с.382. Речником походу на Україну він виставляв воєводу руського Лянцкороньского-але промова вложена в його уста настільки риторична, що викликає підозріннє, чи не скомпанував її сам Коховский (с. 381-2).

[4]) Лист Любомірского до канцлєра у Міхаловского с. 676, також у Ґоліньского с. 661, Ос. 1453 с. 364 й ин., відповідь канцлєра в ркп. Осоліньских 339 ст. 32; її надрукував Шайноха, Obrazy królewiąt polskich, але Кубаля вважав її фальсифікатом: Любомірский згадував, що той лист канцлєра, який був поширений, був написаний під диктат короля і пущений між публіку замість автентичної. З новіших істориків виступ Любомірского різко осуджує, в тоні канцлєра, Равіта-Ґавроньский II с. 263.

[5]) Міхалов. с. 680.

[6]) Тамже с. 683.

[7]) Тамже с. 681, 683, 685. Доні с. 561.

[8]) Вище с. 592-3.

[9]) От як описує королівське військо в тім же листі Гулевич: “Нема з ким вести війни: чужоземний жовнір хобчи й хотів що небудь робити, то не може-бо не наївся, і в хаті давно не був: від перших днів травня волочиться полями як худоба. А наші польські шарпачі, що здерли в Короні, то у Львові пропили та на любовні забави витратили; накупили атласових жупанів, і то вже на спині від панцирів подерлося, а довгі поли повтинали, бо в непогоді забрукались як спідниці, і так тепер куці й обдерті. Воліли пропити ніж на овес для коней ховати, а тепер і напитися не мають за що-а то хлопи добрі тільки як напються. Така міліція сього року ледви аби на щось нам придалась”-Міхалов. с. 671.

[10]) Доні пише “під 2 жовтня”: “Листи від волоського (господаря), що прийшли сюди вчора, цілком замішали попередні постанови. Пише, що його післанці, вислані до Царгороду, переходячи Татарською країною, бачили орди, що простували до сих сторін. Вони запевняють, що хан з усею силою має сісти на коня 28 вересня. Ся звістка змушує змінити пляни”.

[11]) Міхалов. с. 686.

[12]) Доні 8 жовтня: “Видно постійну ласку провидіння над нашим королем, бо коли б він був пішов на Бар, як задумував, попав би в явну небезпеку через дуже лихі дороги: Татари з своєю швидкістю могли б на них значно більше доказати ніж ми-обтяжені несчисленою скількістю возів, і ті що облягають Сучаву не витримали б, поки б ми барилися в дорозі”. Пор. варшавську депешу в Documente IX. I ч. 71.

[13]) Міхалов. с. 673.

[14]) Міхалов. с. 678-9.

[15]) Тамже с. 685.

[16]) Акты X с. 39-40. Міхалов. ч. 274.

ПІД ЖВАНЦЕМ, ВІДОМОСТИ ПРО ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ЗІБРАНІ

ПОЛЯКАМИ, ВІДОМОСТИ БРАНЦІВ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ЖОВТНЯ, СИТУАЦІЯ В СЕРЕДИНІ ЛИСТОПАДА, НЕБЕЗПЕКА БЛЬОКАДИ ДЛЯ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА.

Мали приємність зробити свідком своїх сучавських тріумфів і московського гінця Вонифатьева, що приїхав до польського табору саме підчас сих пересувань в напрямі на Бар і назад. Вислано його в середині серпня, з царською грамотою 31 с. с. липня, що до ріжних жалів, які мали вирецитувати великі посли, додавали ще деякі біжучі урази: підстароста Нарбут прислав до вяземського воєводи листа з неправильним королівським титулом, а пограничні поміщики з Ржевської околиці скаржилися на розбійничі напади людей з-за польської границі [1]). Гонець мав віддати сю грамоту великим послам, але стрів їх, коли вони вже вертали, і післали його до королівської кватири. 10 н. с. жовтня король дав йому авдієнцію під Жванцем і прийняв царську грамоту- але уніятський епископ Суша при тім звернув увагу двору, що в сій царській грамоті теж єсть дефект: цар не назвав короля братом як годиться. Ухопилися за се, щоб прочитати нотацію цареві. Одному з королівських секретарів, Млоцкому доручено звернути увагу гінця на сю помилку: от мовляв, цар так суворо упоминаєтся за польські прописки, а його власна канцелярія допускає он які помилки. Млоцкий мав зробити сю увагу начебто від себе, а не з королівського наказу, “.бо з такими гінцями нема звичаю вести переговорів, і їх роля обмежується тим, що вони передають в королівські руки листа і одержують відповідь”; потім він мав повезти цареві офіціяльну королівську грамоту на сю ж тему [2]). Гінцеві ж рішили показати тим часом польський тріумф над козаками при відправі, що була призначена на день 14 н. с. жовтня, але як з тексту звідомлення виходить, той же хорунжий Осіньский, що прийшов закликати гінця на відпускну авдієнцію, пояснив йому як се буде зроблене. “Нинішнього дня (в переддень відправи) вислано з Камінця відділ жовнірів, щоб вони тих арештантів-розбійників, що розбивали по дорогах і сидять у вязниці в Камінці, повязали і завтра повели до обозу тоді як гонець буде їхати до короля на відправу-аби він їх побачив, і як побачивши спитає, що то за люде, жовнірам велено говорити, що вони здобули Сучаву і ведуть тих козаків, що билися з Поляками і були взяті в полон у тім бою. І про Тимоша Хмельницького будуть йому говорити, що його вбито. Але і Сучави не взято, і Тиміш жив-сидить у Сучаві, а під Сучавою вхоплено всього тільки двох козаків, і вони сидять за вартою в

обозі. Отже що ті жовніри завтра говоритимуть, аби гонець тому в нічім не вірив".

Дійсно коли другого дня Вонифатьева повіз полковник Мінор на авдієнцію, в дорозі наїхали вони відділ жовнірів, що вели до обозу 12 чоловіка повязаних. Вонифатьев не хотячи робити приємности, не став питати, але за нього Мінор і пристав Млоцкий спитали тих жовнірів відки вони їдуть, і що то за людей ведуть, і жовніри їдучи з ними почали оповідати: полковник Кондрацкий з польським військом взяв Сучаву, де був замкнувся Тимошко Хмельницький з своєю тещею домною, жінкою старого воєводи Василя; з ним було 15 тис. козаків. Тимоша вбито з гармати, козаків що були в Сочаві (частину) порубано, а 3 тисячі взято живцем, і се вони ведуть таких до обозу. Ті ж козаки, що піддалися добровільно, присягли королеві, що з королем вони воювати не будуть, і їх пустили добувати Хмельницького. А скарби волоської княгині везе полковник королеві сам" 3).

На відпускній авдієнції Вонифатьев одержав королівську грамоту-в ній здержливо відповідалося на царські жалі-відкладаючи инше до задуманого посольства Млоцкого, і з тим Вонифатьев поїхав, одержавши деякі інтересні документи-як напр. оті листи Хмельницького з Борку, мабуть умисно йому підсунені польськими "приставами", аби Москва знала, що Хмельницький королеві кориться без усяких застережень 4).

Відомости одержані в обозі Вонифатьев збирав в такім образі. Хмельницький стоїть з ханом під Білою Церквою, збирає військо. Козаків при нім 30 тис., татарського війська 40 тис. З-під Білої Церкви розіслав він татарські загони під ріжні українські міста, і оден такий загон зайняв коней і худобу під Баром і язиків забрав 5), під Кремінцем, під Луцьком, під Теребовлею забрали тутешніх людей, а Пропоєск (?) спалили, людей витяли і в полон позабирали. Боїв у коронного і литовського війська з козаками не бувало; 300 чоловіка післано з королівського табору при кінці вересня в під'їзд, але до 7 (17) жовтня вони не вернулися, і відомости від них нема. З королем стоїть 20 тис. кінного і пішого війська; наоколо зробили рів і вали, а через Дністер поставили міст-для війська що буде з-під Сучави йти до обозу (л. 74-5).

В тих днях, 10-15 жовтня, як оповідає Доні, були трівожні вісти від воєводи Стефана і Кеменя з огляду на сподіваний похід Хмельницького і хана, і

знову виникло питаннє, чи не йти королеві самому на Волощину, рятувати союзників і польське військо що ще було під Сучавою. Доні каже, що 12 жовтня в королівській кватирі в сій справі відбувалася нарада, і плян походу на Волощину відкинено старими міркуваннями, що відомости про похід Хмельницького можуть бути фальшиві, підстроєні Лупулом, а перехід на волоську територію може викликати ускладнення з Туреччиною. Потім поруч вістей про капітуляцію Сучави прийшли инші заспокоюючі відомости. Польський роз'їзд, що пройшов на 30 миль на схід і привів з собою якогось козака з Ямполя, приніс на 20 жовтня відомість, що про Татарів ніде не чути, і про Хмельницького такі поголоски, що з огляду на слабі свої сили він навіть не відважується триматися на Україні, бо пішли чутки, що після капітуляції Сучави король з молдавськими і семигородським військом посуне на Україну. Селяне, особливо на Браславщині, прагнуть спокою і королівського приходу [6]). А що до хана той козак з Ямполя розповів, що через Ямпіль переїздив післанець від баші сілістрійського до хана з наказом султанським, аби жодним чином Хмельницькому не помагав і до Польщі не вступав. З другої сторони Януш Радивил, мовляв, повідомляв, що хоч його військо не велике, більше як 7 тис. зібрати йому не вдалось, але він готов з свого боку підтримати королівський похід на Україну, як попереднього разу. Під впливом сих звісток знову рішено було відновити похід на Браслав. 20-21 мали перевести перегляд війська і після сього рушити в похід [7]). Але сі пляни знову перебили точніші відомости отримані від бранців-козаків і Татар, захоплених польськими під'їздами при кінці жовтня. Маємо їх-на жаль, переважно не в автентичнім тексті, а в формі "авіз", підсумків і переповіджень зроблених ріжними неофіціяльними кореспондентами з обозу- того матеріялу, на якім, мовляв, сі язики сходились [8]).-

Хан збирався йти на Сучаву, але почувши про смерть Тимоша сам затримався, а туди післав тільки своїх людей. Був післанець до хана (з-під Сучави?), щоб він козакам не помагав; хан на се відповів: "Коли Поляки сучавських скарбів рушати не будуть, не дам помочи козакам". Але його післанець з Татарами таки пішов під Сучаву. Про те що Сучаву взято в ханськім війську ще не знали [9]).

Хан мабуть скоро вернеться, лишивши з Хмельницьким Муняк-султана, але то ще не знати напевно. З-початку поспішав, але потім, як прийшли листи

від баші сілістрійського, не так уже спішиться. Що сам король в обозі, про се в татарськім війську відомо, але воно не спішить наступати, бо коні худі-вигодованих коней Татари мають мало. Хмельницький настає, щоб наступати на короля скорше, але хан вимовляється, хіба під наставаннями Хмельницького буде наступати.

Татари взагалі не радо йшли на сю війну, тільки що Хмельницький і воєвода Василь наставали. Пустошити міста заборонено, видано гострий наказ щоб Руси не чіпали, за своєвільство кількох Татар повішено. Постачають з міст припаси скільки треба за листами ханськими. Але бракує кожухів. Більше як місяць не думають тут бути: як би навіть хотіли, то не можуть-через Калмиків. Всі орди від хана б відступили, як би він схотів тут зазимувати [10]).

Хмельницький стоїть уже на Деребчині під Шаргородом, день дороги від Орди [11]). З ним 20 тисяч козаків (або як инші рахували-козацтва доброго разом з "мотлохом" понад 30 тисяч). Хан привів всю Орду-з виїмком добрудзьких. Мало що їх менше ніж було під Берестечком, але козаків значно менше: богато повимирало від повітря, инші йти не хотіли, тільки козацька старшина та приятелі Хмельницького лишаються в війську.

Відносини між гетьманом і мурзами напружені, як ми вже то чули,-хан старається їх годити: "Татари вирубали були одно містечко,-хан велів їх скарати на смерть". Щоб трохи заінтересувати Орду, вислано під'їзд на Волинь-Татар з козаками, коло 12-13 жовтня: вони захопили несподівано Заслав, Корець, Острог, наловили шляхти, з жінками і дітьми [12]). Після такого приємного початку сі наїзди повторювано і далі [13]).

"Солтана-калґу [14]) вислав був (хан) з кільканадцятьма тисячами з Василем господарем давнішим в одсіч Сучаві, але довідавшися в дорозі про жінку і скарби, що їх забрано, він вернувся назад, а татарська кіннота, збочивши, підійшла під наше військо, і тоді погромлено хоругов п. Тележиньского на Дністрі" (про сі погроми польського війська, що в неладі йшли з-під Сучави, ширше оповідає "Нарратива").

Козацьке військо що було в Сучаві, в порядку прийшло до козацького обозу, і віддали Хмельницькому, як бранця, ротмистра Могильницького, приставленого до них від Маховского, щоб він відвів їх до королівського

обозу. Хмельницький їх відправив додому, наказавши скоро вертатись. Воєвода Василь з Хмельницьким, але з ним тільки сто Волохів; чи будуть його провадити на господарство, не знають [15]).

"Татари далеко більше ради радять ніж козаки" [16]). "В день виїзду з війська (26 жовтня) була (у Татар) рада над тим, чи далі стояти на Руси, довший час, чи вертати до Криму. Ту раду пустив хан на все татарське військо, і воно кричало, і все на тім згодилися, що не маємо кожухів і не маємо що їсти, й инші недостатки нам докучають: краще вернутись. Хмельницький пригадує присягу, що хан не повинен від нього відступати; на се Орда відповідає: під Камінцем немає поживи; не маємо кожухів, зима перед нами; досить тобі, що частина Орди зістанеться при тобі. Раду відложено на 20 день, аби тим часом довідатися, чи король лишиться на місці, чи буде наступати, чи піде назад; в залежности від того хан відложить пробуток війська на Україні, але з тим щоб все ж таки перед снігом вернутись, лишивши 20 тисяч при Хмельницькім. Коли Татари на нього нарікають, Хмельницький потішає їх надією на ясир: "Моя голова в тім, каже, що вас наділю невільниками". Настоює на тім, щоб обидва війська (татарське і козацьке) наступали ближче; але чауш турецький остерігає хана: коли наступиш на королівське військо, Порта поставить на твоє місце иншого хана".

Так оповідав Татарин Ґенестий [17]); він каже, що сам на власні очі бачив чауша в Ямполю,-він приїздив, мовляв, з наказом, щоб Орда не мішалася до війни короля з козаками. В дійсности таке толкованнє було пущене мабуть з ханського осередка, щоб пояснити стриманість його супроти козацьких плянів наступу. Далеко правдоподібніш переказує се турецьке посольство оден з авізантів-що чауш привіз від Порти "гарячу заборону ханові-не пустошити землі Волоської і Мультянської і під карою смерти не заганятися в волоські границі" [18]). Взагалі те що знаємо з тодішніх царгородських настроїв, не промовляє про турецьку інтервенцію на користь Польщі.

Инші автори авіз, чи то на підставі свідчень инших бранців, чи з власної інтеліґенції додають до освітлення сих відносин дещо не позбавлене значення. Оден з них пише: "хан уже хотів відійти, ледво його Хмельницький упросив і закупив, що він згодився почекати ще 20 день-

термін тому коло с. Мартина. Причина, чому він (хан) так квапиться назад, те що пішов сюди він проти волі Порти, від котрої мав чауша з тим, щоб він до нашої і волоської війни не мішавсь, та ще Калмиків на себе дуже сподівається" [19]). У другого читаємо такі пояснення: Татари так спізнились, не вважаючи на часті посольства і заклики Хмельницького, тому що там худі коні, і хан тільки на те рушив з Криму, щоб дістати сучавські скарби; помилившися в сій надії, аж тоді "звернув на Русь і привязався до Хмеля". Третій додає, що Хмельницький прохає хана наступати на короля, обіцяє йому певну побіду, але мурзи не радять, побоюючися повторення Берестечка. Хан велів свому війську зібрати провіянт на 10 день-стільки, видно, хоче ще там стояти, але тим часом має вислати великий під'їзд [20]).

Надходили вісти про татарські наїзди на Волини, напад на "сучавчиків", які мандрували до королівського табору, про пустошення Подністровя-"над волоським берегом хлопів стинають, кількасот хлопів замкнулися в однім замочку, добре боронилися небожата, кілька днів їх здобували" [21]). А далі такі відомости принесені в останній день жовтня: хан з усею Ордою стоїть не так далеко-під Шаргородом, "збирається вислати великий під'їзд під королівський табор, а за гарячими проханнями Хмелицького хто зна чи й не лишиться зимувати на Україні-бо вже Хмельницький для Орди збирає провіянт" [22]). Під сими враженнями 6 листопада відбулася в королівській кватирі велика рада над дальшим пляном, що його робити: далі стояти безчинно під Жванцем, чи йти на неприятеля? [23]). Ракоцій, приславши двохтисячний полк на поміч, разом з таким же полком молдавським, через посольство своє заохочував короля до рішучого наступу, обіцяючи прислати більше військо [24]). Війшовши в конфлікт з Хмельницьким, він і воєвода Стефан бажали собі, щоб король приборкав його-щоб він не схотів потім віддячити їм за Сучавську історію. Але гадки польського штабу двоїлись; як посереднє внесеннє пропоновано, щоб король лишився з пішим військом в Жванці, а комонника пустив против неприятеля; але кінець кінцем і на се не рішились.

До царя вислано з Млоцким королівську грамоту датовану 15 листопада. Король починав від московських нарікань в справі польських прописок [25]), нагадував, що з московської сторони також бували прописки і вказувалися

польською стороною, і висловляв бажаннє, щоб такі помилки, що діються "не от злобы и недомыслу, а от неостереганья и неведомости писарей", не були приводом до неприязни і "разорения мира". Навпаки-щоб любов і приязнь між обома державами ширилась і росла "на попрание поганых бисурман". Для сього король уважав потрібною висилку мішаної пограничної комісії для розбору "порубежных дЂл" і залагодження всяких починених кривд. Далі подавав до відому ліквідацію Сучавського епізоду:

"Доносимо при сім про успіхи нашого війська-що за помічю Бога вседержителя військо козацьке, обложене в городі Сочаві на Волощині з Тимошем, сином Хмельницького, по тім як Тимоша вбито, не можачи витримати потуги і натиску воєнного нашого війська, висланого під Сучаву щоб потлумити і половити тих бунтівників,-цілком піддалось і просило ласки і пробачення свого проступку. Ми як пан християнський, памятаючи і ваше клопотаннє в справі козацькій через великих послів, їм нашу ласку показали, відібрали від них присягу, що вони нам і Річипосполитій за ласку їм показану будуть вірні, і більше против нас не воюватимуть, і дарувавши їм життя вільно їх пустили". Ще раз витягав з сього волоського епізоду докази того, що козаки непотрібно прикривають своє непокорство мотивами віри: "Бо не тільки в нашій великій державі, але і на Волощині вони так богато церков грецького закону поруйнували, золото, срібло, ріжні церковні сосуди й окраси позабирали, і наводячи поган-бісурмен на християн, не мало подали в бісурменську неволю людей християнських. Як і тепер се відомо від нашого війська висланого на під'їзд, і від ухоплених козаків і Татар, приведених в тих днях до нашого обозу, що вони знову підняли против нас хана кримського з усіми ордами. Але ми твердо покладаємось на Бога, що він тих бунтівників і разом з ними поган з ними сполучених подасть нам в християнські руки, під зброю нашого війська" [26]).

В депеші з 12 листоп. Доні натякає на якийсь плян-"наскільки сміливий, настільки й небезпечний", що був прийнятий в королівській кватирі в початках місяця, але на жаль не поясняє в чім він полягав і що його перебило: чи був се якийсь атентат на Хмельницького, чи проби підкупу?..

Тим часом ханська кватира пересунулася під Бар, а татарські загони стали щільно підбігати під польські позиції під Камінцем. Післанець Сефер-казі Темирбій оповідав потім на допитах, що Орда хотіла йти під королівське

військо волоським боком Дністра, але мусіла відступити від сього пляну, з огляду на остороги Порти, щоб не “псовано” Волоської землі. Козацьке військо наступило з морозом в горішнє Побоже, в обхід польському війську. Правда, татарські бранці, приведені до польського табору 8-9 листопаду оповідали про миролюбні настрої хана: хоч богато мурз домагаються бою, він не хоче запускатися в битву з Поляками, і бранці думають, що на спільній раді, що матимуть хан з Хмельницьким 10 листопада, буде порішено вислати послів для переговорів про замиреннє [27]). Але сі віщування не справдилися, а факти свідчили навпаки про пляни аґресивні. Польський штаб затрівожився; замість ділєми-наступу чи вичікування неприятеля на позиціях, перед ним стала перспектива неприятельського обходу його власних позицій, ізоляції від своєї власної території і нарешті-бльокада чи облога в Жванці, з доволі непевними виглядами. Надходили морози, неприготоване для зимової кампанії німецьке військо гинуло на очах. Угорські й волоські помічники жахалися зими і збиралися додому. Ланові полки рвалися теж до повороту. Нічого не давши своєю присутністю, тільки даремно виголодивши околицю, вони волочились по селах і розбивали, а люди навзаєм робили на них засідки й били.

В середині листопада,оден татарський загін підступив під Солобківці, в семи милях від Камінця, майже на північ, і вирубав містечко Хрептиїв коло Ушиці, показався під Студеницею, і се було прийнято за грізні симптоми-чи не наступу і облоги? Тому вислано великий кінний під'їзд, щоб розвідатися в ситуації, і йому удалось добути досить цінних язиків-переловивши ханське посольство до Ракоція і Матія Басараба: звісного вже нам аґу Тохтамиша. Їхав він туди з листами і устними пропозиціями, ніби то від хана-але операція ся робилась очевидно для Хмельницького, з його таки ініціятиви, по всій правдоподібности. Хан намовляв Ракоція відновити союзні відносини відставши від короля, инакше грозив розривом і війною [28]). Місія не вдалась, але відомости дані Тохтамишом і його слугами-почасти вже використані нами вище-дають деякі цікаві подробиці до ситуації, доповнюють їх також свідчення инших бранців-і се майже все, що можемо використати для сього моменту.

Татарський кіш стоїть за дві милі від Бару, хан простояв три дні, коли бранці виїхали, але збирався переходити за ріку, щоб приступити ближче під королівське військо. Вже після виїзду Тохтамиша мали вони відомість,

що була у хана рада з мурзами, чи наступати на короля і битися, чи стояти чи ні, і як довго; мурзи, мовляв дуже нарікали на хана, що велів їм повернути ясир, який вони назбирали в ріжних місцях (мабуть козацької території); кінець кінцем хан їх заспокоїв, і вони згодились "пробувати битви". Перед радою такі були мови між мурзами: "Коли підійдемо під короля, не стримаємо (війська від битви, і се очевидно вважалося небезпечним риском); утікати перед часом-великий стид; маємо що їсти і чим годувати коней, а тим часом можуть бути посли (від короля), і так погодимося" 29). Инший Татарин з менших передає се так, мовляв на раді, що відбулася по їх виїзді з табору, збирались "поговорити про те що щоб післати послів до короля" 30).

"Хан прийшовши до сеї землі, хотів спішно йти під королівське військо, але Хмельницький просив і затримував, тому що бачив свої малі сили, і більш над усе боявся, аби хан його не кинув як під Берестечком. І перед радою, що мала бути, чули ми від богатьох мурзів таке, що хан з кіннотою своєю й козацькою мав скоро підбігти під королівське військо" 31)-попробувати несподівано напасти. Але очевидно на раді, згідно з бажаннями Хмельницького наче б то, рішено ще продовжити тактику вичікування і окружування королівського війська.

"Козацький табор недалеко від татарського 32); вони завсіди стають на день дороги від коша; але полковники і мурзи підтримують далі такі ж приязні відносини, як і перед тим" 33). "Хмельницький і Виговський тільки раз були у Сефер-казі, инші ж писарі і полковники приїзжають часто" 34). "Хмельницький у хана був раз, давно, ще під Шаргородом-і того дня прийшло до хана зо 200 козаків: скаржилися, що Татари забрали їм коней і богато козаків постинали; на се хан сказав: "Коней пізнавайте в коші, а хто вже неживий-нехай лежить" (нема чого підіймати суперечку за мертвих) 35).

"Ще Хмельницький не дав ханові і одного гроша, тільки годує хана обіцянками: то обіцяє воєнне щастє, то великі податки (дани) з тих земель, що під Хмельницьким", казав Тохтамиш. "Стації з України не давано ханові ніякої, навіть худоби: хіба полковники дають до ханської кухні хто що має; ясиру нема ні трохи,-потверджував його товариш Темербій-даючи тим

зрозуміти причини невдоволення з Хмельницького і бажання пошукати якоїсь сатисфакції за понесені труди від польської сторони. Прощальні слова хана до себе на виїзді Тохтамиш переповідав так: "Застанеш мене на Руси, задумав я зимувати, і зістанусь тут, поки або не поміряюся з королем на добре-або не погоджуся". Таку рішучість хана Тохтамиш поясняв тим, що Орда має добрих коней і се дає їм змогу витримати на Руси довго. Хмельницький пильно просить хана, аби Орда витривала до кінця війни, хоч би й мусіла зимувати: каже, що пропаде, коли б ханське військо повернуло не довівши війни до кінця.

Примітки

1) Польські справи 1653, кн. 83 стовб. 7-акти посилки Вонифатьева, царська грамота на л. 7-25, наказ Вонифатьеву л. 31.

2) Розповідає се Доні в депеші з 16 жовтня, с. 556.

3) Звідомленнє Вонифатьева тамже стовб. 7 л. 69-72.

4) Супроти підстроєної сучавської маніфестації повстає питаннє, чи ті листи Хмельницького з Борку не були теж підроблені; але час, місце і зміст листів, я думаю, виключають таке підозріннє.

5) Про сей заїзд оповідає "Нарратива"-як про се говорили в таборі. Богуслав Радивил, бувши державцем Барського староства з 1500 людей вибрався навідати се своє староство, а Хмельницький, наступаючи з ордами, й одержавши відомість про сю експедицію на Бар, подумав, що то сам король вибрався під Бар-вибрати місце для обозу, і вислав на швидку 20 і кілька тисяч Татар, щоб захопити його там, і ледви сі Татари не захопили Радивила. Очевидно сей інцидент теж прохолодив охоту до походу на Бар.

6) Сі відомости так переказує варшавська реляція 26 жовтня (Acte с. 239): "Татари пішли. Хмель має при собі тільки 6 тис. козаків: всі його покинули.

Король наступає не стрічаючи ніякого супротивлення (nemine resistente). Хмель замишляє втечу на Запоріжє, і за 4 тижні сподіваються кінця війни”.

7) Доні с. 561.

8) Архив Ю. З. Р. III. IV с. 678: свідчення татарських бранців, в московськім перекладі,-післані з королівської кватирі, вони були перехоплені Татарами чи козаками і з иншими актами жванецької кампанії передані до Москви. В збірці Міхаловского окрім конфесат Ґенестия ще два такі підсумки з 3 і 4 листопаду-с. 691-6, в збірці Ґоліньского-з 6 листопаду, с. 657, також в “Нарративі” переказано сі вісти доволі близько до “авіз”; дещо переказують перехоплені польські листи в Архиві Ю.З.Р. III. IV с. 769, 776, 785.

9) Архив ЮЗР. с. 786-8, незручний московський переклад.

10) Архив с. 787-8.

11) Татарин Ґенестий, з дружини Камамет-мурзи, взятий до неволі 30 жовтня (а з коша вийшов 26 жовтня), оповідав на допиті 2 листопада, що вже минуло 20 день, як хан став при місточку, котрого він назвати на ймення не міг, але з його оповідання і з свідчень инших бранців виходило, що се Шаргород (Міхалов. с. 697). Значило б се, що хан прийшов туди коло 12 н. с. жовтня, але се не правдоподібно.

12) Міхалов. с. 695, пор. 687, Єрлича під 3 жовтня с. с.

13) На се лементує в своїх записках власник Олики Ольбр. Радивил: “Татари, побачивши, що наше військо нічого не робить, тільки сховавшись за укріплення чекає нападу неприятеля, а само нічого понад те не задумує,-розійшлися загонами по Короні, страшенно попустошили її землі, позабирали бранців, попалили села. Бо шляхта і селяни, покладаючись на військо, свобідніш жили дома, отже Татари їх застали несподівано, і під кінець місяця (листопада) спустошили Волинь і всі мої маєтности обернули в попіл, з виїмком кількох міст (і моєї Олики), що противстали і непустили (до себе) ворога. Скрізь віддавалася луна крику і сліз” (Memoriale л. 199).

14) Так Міхаловск. с. 696, але се не можливо: калґа зіставсь в Криму, як ми вже бачили, і як потверджує Ґенестий.

[15]) Архив Ю.З.Р. с. 787-8.

[16]) Міхалов. с. 696.

[17]) Тамже с. 697.

[18]) Тамже с. 696.

[19]) Голіньского с. 657.

[20]) Міхалов. с. 695-696.

[21]) Відомости 14 листопада у Ґоліньского с. 659-вони перебиті згадкою про напруженнє між Хмельницьким і мурзами, наведеною вище.

[22]) Міхалов. с. 696. Радивил записує в своїм "Меморіялі": "Хмельницький ставши недалеко, просив хана, аби не виходив з Польщі, а лишився на зиму: тим способом змусить короля до справедливої угоди, матиме змогу робити загони на Руси і з здобичи та бранців зібрати великі богацтва; послухав сеї ради, на нашу біду" (с. 199).

[23]) Ґоліньского с. 657.

[24]) Жерела XII с. 269.

[25]) Грамота була писана російською мовою, місцями не дуже вдалою, і тут саме вийшов стилістичний недогляд, московьким урядом потім порахований за велику образу цареві і взятий за безпосередню притоку для розірвання дипльоматичних відносин і виповідження війни. "Паметна нам, как вы, брат наш, на многих посольськиx разговорах о приписки з нашое страны в поименованию и титлах вас, брата нашего, сотворенные и соделанные истязалися". Себто ніби сам цар "спорився" за титули в "разговорах".

[26]) "Подлинные польские грамоты" москов. архивосховища ч. 92.

[27]) Депеша Доні з 12 листопаду, с. 673.

[28]) Сі листи хана і Сефер-казі до Ракоція і Матвія видав Кубаля, в додатках с. 407-8, тамже свідчення татарських бранців с. 405-6, все з рукоп. Осолін. 1453 с. 385 дд. Декотрі також в збірці Русєцких ркп. 41 с. 227 дд. Як дату їх перехоплення подає день 20 листопаду анонімний лист в збірці Міхалов. с. 701. Досить широко оповідає про сей епізод Theatrum Europaeum, с. 419.

[29]) Свідчення післанця від Сефер-казі Темербія.

[30]) Свідчення Татарина Асана (Рус., в Ос. він названий Гезар, так і у Кубалі).

[31]) Свідчення Темербія.

[32]) В виданню Кубалі тут пропущено слова, і дано хибну інтерпункцію, що зміняє зміст; в рукописі все ясно.

[33]) Свідчення Гасана.

[34]) Темербій.

[35]) Гасан і Кельдибай.

ПОСОЛЬСТВО СТРЕШНЕВА І БРЕДИХИНА, ЗІБРАНІ НИМИ ВІДОМОСТИ, ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАД БОГОМ, ПОХІД ЙОГО ПІД КАМІНЕЦЬ, ПУСТОШЕННЄ ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ, ВІДНОСИНИ МІЖ ГЕТЬМАНОМ І ХАНОМ, ГЕТЬМАН ПІД ШАРГОРОДОМ, ДАРЕМНІ СИЛКУВАННЯ СТРЕШНЕВА ПРОЇХАТИ ДО ГЕТЬМАНА.

Докладніші вісти з козацької сторони завдячуємо головно і майже виключно звідомленню московського посольства Стрешнева і Бредихина, що пробуло сей час на Україні в запіллі, даремно силкуючися дістатися до гетьмана. Звідомленнє їх зложене дуже докладно й цікаво-так наче посли хотіли нагородити зібраними відомостями неможливість виконати дане їм дипльоматичне дорученнє. Воно заховалося до нас в переважній части, й містить дуже богато інтересних відомостей, здебільшого невикористаних в

дотеперішніх працях про Хмельниччину, тому що звідомленнє се вийшло в додатковім тому актів Хмельниччини, споруженім Карповим (в X томі випущенім 1879 року). Дещо з нього було нами використано вище, тепер спинимось на тім, про що досі не мали ми нагоди говорити.

Як сказано вже було, московський уряд вислав се посольство в 20-х днях вересня н. с., виряджаючи назад козацьких послів Яцкевича і Абрамовича. Воно мало таким чином завдання не стільки реальні-відповіди московського уряду везли сі козацькі посли,-скільки етикетальне: богатими дарунками і "милостивими словами" осолодити гетьманові й війську нову проволоку в виконанню їх прохань. Заразом мало добути деяку інформацію для свого уряду, повернути назад секретні документи передані до Москви від Виговського, попросити нових і розвідатися, що діється в війську. Вище я переказав офіціяльну інструкцію, з которою Стрешнев і Бредихин виїхали 22 н. с. вересня, і додаткову, післану 30 вересня після приїзду Л.Капусти (с. 644). Другого дня після соборної ухвали, 12 жовтня, вислано їм нову інструкцію з царським "стремянним конюхом": об'явити гетьманові, що царські великі посли від короля до Москви вернулись і повідомили царя, "що Ян-Казимир і пани-рада правди в нічім не показали і від замирення на Зборівськім договорі відмовились". Тому цар "для православної християнської віри і святих божих церков гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорізьке пожалував-велів їх з городами й землями прийняти від свою високу руку". "А для того приймання посилаємо боярина нашого і намісника тверського Василя Василевича Бутурлина, та окольничого нашого і намісника муромського Івана Василевича Олферьева та думного нашого дяка Ларіона Лопухина. А про ратних людей-скільки їх в поміч післати, скоро буде окремий указ. Гетьман же і все військо Запорізьке нехай будуть певні нашої милости, без усякого сумніву ("розмишленья") [1]).

Царський стремянний конюх вмів їздити, і сю грамоту, писану 2 (12) жовтня, він 8 (18) жовтня вже доручив Стрешневу, нагнавши його в Прилуках; се не гірше як їздили козацькі післанці. Стрешнев і Бредихин за сей час пробили дорогу від Путивля до Прилук. Після сеї нової царської заяви вони стали вже радісними вістниками московської інтервенції, їх стрічали з особливою честю-городові отамани, наказні полковники виїздили на зустріч, виправдуючись, що їх не стрічають "ще з більшими людьми, бо всі в війську. В Пирятині прийшов до них протопоп з братією, і священик з хрестом і в епітрахілі і многолітствували цареві. 13 (23) жовтня

приїхали до Чигрина, і тут їх з парадом стрічав гетьманич Юрий з наказним полковником Василем Томиленком: виїхали їм назустріч верстви за чотири, з військовим товмачом Єськом, і з ними чоловіка з 60 козаків-під корогвою. Не доїзжаючи послів сажнів з 50 вони зсіли з коней і пішо пішли на зустріч послам, і ті теж з коней зсіли. Юрко проговорив до них, спитав про здоровє царя і послів-товмач то перекладав. Потім всівши знову на коней провели послів до призначеного їм двору-там позсідали знову з коней і зайшли до двору піші. Посли-очевидно вже в господі-розпитували Юрка і Томиленка про-гетьмана і військо і довідалися, що гетьман стояв на Богу, потім на Дністрі [2]), і з Богу післав частину війська на поміч синові, а сам з-над Дністра пішов тому тижнів зо два (себто коло 10 н. с. жовтня) під Камінець, аби обступити короля, що стоїть під Камінцем; але чи прийшов під королів табор, “і що у них там з королем учинилось”, про се ще відомостей не було.

Тоді посли почали домагатися, щоб їх відправили негайно до гетьмана, аби йому переказати спішні доручення від царя. Але наказний полковник на се відказав, що гетьман, як ще був над Богом, одержав відомість про вислане від царя посольство (і про відправу козацьких послів очевидно), і прислав наказ: царських послів прийнявши поставити на кватирах в Чигрині, а до себе велів прислати своїх послів: Гер. Яцкевича з товаришами, що приїхали разом з царськими послами, а царським послам до себе їхати не велів. Се було дуже неприємно Стрешневу і Бредихину, особливо з огляду на спішний характер їх доручення, вони при кождій стрічі допевнялись у Томленка, щоб їх виправлено до гетьмана, з відповідною охороною. Але той на те їм твердо відповів, що гетьманського наказу переступити не може: за се гетьман велить його стяти. Наводив ще й инші ріжні резони: що властиво й невідомо, де зараз пробуває гетьман: гетьманова жона післала його племінника [3]), чигринського козака Андрія Проскуренка, щоб довідатися, де тепер гетьман, але він не вернувся і нікого иншого від гетьмана не було. На пропозицію послів-післати когось від них з листом до гетьмана, або вирядити одного з послів з Яцкевичом, що мав їхати 15-го жовтня, старшина теж не годилася: їзда, мовляли, небезпечна, Татари грабують і побивають, кого запопадуть в невеликім числі, старшина не може стягати на себе такої відповідальности. Кінець кінцем-“голова у нас одна”, не можна рискувати нею, переступаючи гетьманів наказ-за се їм загрожує смертна кара (с. 45-8). Послам прийшлось на сім заспокоїтися і чекати дальших розспоряджень гетьмана. 17 (27) жовтня повернувся той

Андрій Проскуренко і привіз таку вість, що застав він гетьмана за Богом, і відправив він його з-під городка Степанівки, тому семий день. Гетьман іде на короля під Камінець, з ним хан з Ордою, іде за гетьманом в віддалі 5 верст, а більше надто сей Проскуренко оповісти нічого не вмів (очевидно не хотів). Але другого дня приїхав уже згаданий вище гадяцький козак Степан Радивилів, що був висланий до гетьмана з вістю, коли московські посли зблизилися до української границі ("близько Путивля"). Гетьман потвердив через нього свій попередній наказ: виправити до нього Яцкевича з товаришами, а царським послам жити в Чигрині, в військо їх не пускати. Не мотивував сього-пояснив се потім Томиленко: "Чи гаразд буде гетьманові від хана поїхати? Не можна! [4]). Бо вони так думають: як гетьман довідається, що від царя приїхали, а до нього його посли приїдуть, він пічне відговорюватись перед кримським царем, що він поїде до Чигрина попрощатися з сином і його поховати; а вам (московським послам) ні чоловікові вашому до себе приїздити не дозволяє тому що боїться кримського царя". Ще докладніше виясняв се потім, вернувшися від гетьмана Яцкевич, котрого Стрешнев і Бредихин просили поклопотатися перед гетьманом, щоб дозволив їм приїхати; але щоб не розривати хронольогічного порядку, я відкладаю се на далі.

Не привізши нічого втішного в справі подорожи до гетьмана, Степан Радивилів дуже багато наоповідав послам всякої всячини про військо козацьке й татарське, війну з Поляками, смерть Тимоша і т. д. Сі відомости не завсіди докладні, але поруч з явними перебільшеннями і вигадками єсть тут і безумнівно точні і цінні відомости; дещо з того ми вже чули, дещо наведемо тут. Час з якого вони походять треба приблизно рахувати 20 н. с. жовтня, як я вказав уже. Степан застав гетьмана за Богом, і з ним їхав до Степановець. Під Сучаву гетьман виправив перед тим до 50 тис. козаків і Татар, а сам з головним військом ішов на короля. З ним Запорозького війська близько 100 тис., а "з моря" прийшло в поміч більше 300: люде добрі і конні, гетьман їх тримає близько себе і поживу від себе дає. З ханом нуреддін-султан, Сефер-казі, Субан-казі, Шірін-бей, Муртаза-бей, Караш-бей й инші мурзи: кримські, перекопські й білогородські. Великий і Малий Ногай і гірські Черкеси. У гетьмана з ханом відносини дуже приязні ("въ большомъ совѢтѢ"): гетьман не раз буває у хана, і в поході хан іде близько гетьмана: верст пять або три, або й ближче. Хан говорить гетьманові, що він прийшов з великими силами, так щоб більше не треба вже було ходити;

аби король більше не міг наступати на гетьмана. Такі ж рішучі наміри висловляв і гетьман, отримавши відомість про смерть Тимоша [5]).

Король стояв під Гусятином [6]), і з-під Гусятина післав 8 хоругов під Бар [7]), і як довідався про прихід гетьмана і хана під Степанівку, так пішов під Камінець, а з-під Камінця під Хотин. Війська з ним польського й шведського тисяч з 60. Воєвода Степан після капітуляції Сучави прийшов до короля з Уграми і Мутьянами-дякувати за поміч, і забрав з собою скарб забраний в Сучаві. А до турецького султана післав листа, обіцяючи йому платити стільки ж, що платив воєвода Василь-аби його султан потвердив на воєводстві, і султан затвердив. А воєвода Василь з гетьманом, хан його потішає: “Не сумуй, будеш знову в Волоській землі господарем, я напишу про се турецькому цареві! не бувати господарем Степанові Лоґофетові!”

По Тимошеве тіло гетьман післав “київського полковника Павла” (Яненка, замісника Антонового)-велів відвезти просто до Чигрина, а козаків що були в Сучаві пустив до дому. А тим козакам і Татарам, що пішли під Сучаву, гетьман і хан післали наказ, щоб верталися до війська; але вони мабуть підуть (наздогін) за воєводою Степаном-за тим великим скарбом, що він узяв у Сучаві, бо з Степаном люде потомлені. Ідуть помалу, а скарб везуть великий (с. 51-3).

В звязку з сими вістями Стрешнев з Бредихиним розпитував Томиленка і чигринських козаків про ті місця, котрими пішов гетьман на короля, і одержав такі інтересні інформації: воєводство Браславське, Волинське і Подільське, котрими пішли гетьман з ханом, залюднені мало. Більше як сто городів в них запустіло. Запасів там і коням фуражу мало що можна буде дістати: що взяли з собою, тим мусять бути ситі. А дійшовши до короля гетьман довго стояти не буде, і без бою не піде-бо сором розійтися без бою, прийшовши з великим військом. А як буде бій, хоч би й оден, тоді можна і розійтись: чи замиритися та до весни відкласти. А через зиму ні козаки ні Татари стояти не будуть (с. 55).

Цікавих річей довідалися Стрешнев і Бредихин ще від Єська товмача військового: як він їздив в посольство до султана і до хана в місяці квітні того року. Гетьман просив помочи на короля, котрого сподівався під Камінець, і щоб султан дав такий наказ ханові, аби він пішов в поміч козакам на короля. Султан, мовляв, такого листа ханові написав, але коли

Єсько приїхав до хана (з тим листом від султана?), хан прийняв його дуже не ласкаво: кричав і сердито говорив: “Пощо до гетьмана і війська їздять безнастанно посли з Москви, і ви теж посилаєте до царя?” Єсько говорив, що се приїздять з пограничних городів, або туди їздять в ріжних процесах (для росправы).

При тім розповів деякі подробиці про останнє невдоволеннє козацьких кругів з тих поступок, які гетьман мусить робити ханові та султанові, з огляду на союзні відносини. Свого часу відібрали козаки у кримського хана городок Іслам [8]), а сього літа гетьман віддав ханові, і той його гарно вибудував; потім попросив хан у гетьмана гармат для того городка, і гетьман йому дав дві гармати. Сей городок буде великою перешкодою для козацьких походів на море; а хан випросив його у гетьмана тому що йому догідно перевозитися з Ордою в тім місці через Дніпро (с.56-7).

2 н. с. листопада, як ми вже знаємо, приставив до Чигрина Павло Яненко-Хмельницький Тимошеве тіло. Він докладніш розповів послам про смерть Тимофія і капітуляцію Сучави (про се потім був іще окремий наказ з Москви Стрешневу і Бредихину: написати чи удалось гетьманові виручити сина, чи ханові відомо, що Хмельницький проситься під царську руку, і чи не треба сподіватися, коли хан про се довідається, порозуміння його з королем і спільної війни їх против козаків, а на випадок війни-як козаки думають від них боронитись?)-Павло додав, що сучавським козакам, відправляючи їх додому, гетьман велів бути готовими для нової мобілізації, а Павлові велів, не вертаючись до війська, зіставатися в Чигрині і чекати вістей: коли б у війську щось вийшло (“незгода”), то Павло має забрати гетьманову дружину і дітей і вивезти до Путивля- бо йому крім царської ласки нема де дітись”. До Чигрина приїхати-щоб побачитися з послами, гетьманові не можна ніяк: він або викличе їх до себе потайки, або прийдеться їм чекати, поки військо буде розпущене і він вернеться до Чигрина.

Про плян кампанії Павло розповів таке: гетьман з ханом з Степанівни пішли на короля і хотіли стати табором під Русавою, 40 верст від Камінця, і тут переглянувши військо виправити на короля (очевидно-вибрану найбільш боєздатну, ударну частину), а самим стояти обозом. Коли вдасться (ся ударна операція), тоді хан і гетьман самі підуть (на короля); коли ж буде війську якась невдача від короля, велено йому назад

відступати. Гетьман був у хана тільки раз, а в справах посилає до нього на розмову полковників. У короля рахують війська до ста тисяч, але в війську його, кажуть, голод і мор, і військо розбігається. В козацькім же війську запасів буде місяців на два, а до того промишлятимуть загонами.

"Король присилав до гетьмана листи, хто з сенаторів яким воєводством має володіти, а у (козаків) була рада, і постановлено, що з королем і сенаторами ніякого договору не буде, хоч би й згинути всім. А хто лишиться живий, ті тікатимуть до государевих городів; а хто не втіче, той від Ляхів жив не буде" (с. 57-8).

Другого дня, 3 н. с. листопада повернув з Москви Лаврин Капуста, і "тої ж години" спішно відїхав до гетьмана. Томиленко розповів послам, що Лаврин привіз царську грамоту гетьманові, королівські листи привезені з Польщі Репниним з товаришами, і відомости про велику московську поміч: одно військо з арматою вислано до Київа- воно вже йде під Сівськ; 40 тисяч велено післати від Яблонова (в прилуцько-миргородському напрямку); велике військо з арматою післано також під Смоленськ. Старшина висловляла велику радість з сього приводу, і згадувала, що Київ і Чернигів мали православних володарів-тепер знову будуть мати. А козацьке військо, будучи під царською рукою, не буде вже потрібувати татарської приязни: тепер у них з Татарами приязнь по неволі, терплять від них всякі прикрости, знищення, забирання в неволю, бо ні-звідки не було помочи-тим часом як Ляхам помагають ріжні держави. Під самим Чигрином-поясняє при тім посольська реляція, мешкають Татари, верст за 30 або за 20 або й ближче, приїзжають до Чигрина по харч з жінками, кожного дня (с. 60).

10 н. с. листопаду приїхав з війська чигиринський козак Іван Скочок (Скочко?)- виїхавши відти сім день перед тим, і розповів такі вісти: гетьман стоїть в Шаргороді, а хан неподалік, з милю або трохи більше, переходячи з місця на місце. Гетьман хотів би відступити назад, через осінню погоду, а хан каже стояти, бо коли король знову почне наступати на гетьмана, ханові вже ніколи буде знову йти в поміч, бо люди і коні будуть потомлені.

"А ще кримський цар говорив гетьманові, щоб гетьманські городи (!) з боку Камінця і від польської сторони спустошити, а села попалити-зробити пустими, тому що як від польської границі все буде пусте, то гетьманові з королем не буде за що сваритись, і Ляхам не буде чого добиватись, ані загонів посилати не буде куди. Коли ж "Україна" буде заселена ("жила"), то у гетьмана з королем знову буде сварка.

"Та воно й там майже все пусте, а останкам людей гетьман велів з сіл іти в городи. А як військо йшло, гетьман і сам по селах, де дров не було, велів з дворів возити будованнє (хоромы) на паленнє війську" (с. 61-2).

14 н. с. листопаду чигиринський підписок Левко розповів послам, що від гетьмана прийшов наказ: щоб з огляду на можливий поворот Орди з походу люде з сіл і хуторів переїздили в городи, і мали велику обережність від

Орди, бо Татари забирають по дорозі самих козаків, їх жінок і дітей в неволю, хапають коней, худобу і збіже. З сього приводу посли знову почали з Томиленком розмову про те, що час дурно минає, просиділи вони даремно в Чигрині 4 тижні, і ніякої відомости від гетьмана не мають-чи не міг би котрийсь з них поїхати потайки до гетьмана з Яськом товмачем, що його посилають до гетьмана? Томиленко пустити когось з послів не згодився, але позволив післати з Яськом товмачем одного або двох з своїх людей з листом до гетьмана,-тільки щоб вони в дорозі нічого не згадували про царських послів, а говорили, що вони приїхали з Путивля в пограничних справах. Посли так і зробили: 18 н. с. листопаду післали від себе боярського сина Черепова з листом до гетьмана, просячи у нього дозволу приїхати до нього, куди він скаже, перебравшися для непізнання за козаків, без своїх людей, з самими козаками (с. 65).

Але два дні потім, 20 н. с. листопада, вернувся від гетьмана Яцкевич з товаришами і привіз послам листа від гетьмана, а другого від Виговського. Гетьман писав (грамота його видана в московськім перекладі-тому я подаю її в скороченім українськім перекладі):

"З грамоти царського величества і з слів наших посланників, Гер. Яцкевича з товаришами, зрозуміли ми, що й. ц. вел. нас, щирих слуг своїх жалує, і на знак своєї милостивої ласки прислав до нас твою милость. Ми давно вже чекали з усім військом Запорізьким ласкавої відомости від цар. величества, ще під Борком,-та тільки польський король з усею силою пішов против нас, і тільки від Бару-почувши, що йдемо з військом нашим Запорізьким і з ханом кримським, повернув назад, аж за Камінець Подільський, і там під Жванцем окопався. Ми від війська королівського стоїмо тільки за 12 миль, і що дня наше військо з їх військом має бої. Тому просимо в. м. не журитись і чекати нас в Чигрині до відповідного часу. Як тільки дасть нам Бог щось добре тут учинити і східні церкви від иновірців оборонити, так не загаємось до в. м. поспішити і все докладно обговорити, згідно з наказом й. цар. вел., а тим часом веліли ми, щоб усього було вам доволі А цар. вел-ву пошліть післанця, що ми як попереду, через наших послів обіцяли, так і тепер обіцяємо бути йому щирими слугами, і нікому крім й. цар. вел. служити не мислимо. Дано в Шаргороді 28 октобра р. 1653. Вашим мил. всього добра зичливий приятель Б. Хмельницький гетьман з військом Запорізьким". В примітці: "Раді б ми як найскорше в. м. тут у себе бачити і його цар. вел. жалуваннєм з ваших уст утішитись-але тут у війську, між

невірними Татарами з такими справами обережно треба починати” (с. 69-70).

Виговський повторяв те саме-тільки більш многословно, і додав ще всякі відомости: “Маємо вірну вість, що король хоче назад з табору до Варшави йти, покинувши військо, бо в їх таборі богато людей помирає від голоду, особливо Німців; також і коней добрих не мають, усі худі, А до нас прислав, щоб ми з ним мирилися, не розливаючи крови, але ми того ніяким чином не зробимо, і нікому не мислимо служити, крім царського величества”. Далі пояснював неможливість приїзду послів до війська: “Приїзд до нашого війська тяжкий, через великі орди татарські; а такі справи треба вести так, щоб иновірці тепер про се не довідалися-бо вони завидять любови християн між собою”. В приписці проханнє попередити царя, щоб ніяким брехливим вістям про козаків не вірив, і щоб військо мав на поготові “для оборони всього православія” 9).

Устно Яцкевич докладніше поясняв, чому гетьманові не можна побачитися з послами в війську. Коли кримський хан і Татари довідаються, що гетьман просив царя прийняти під свою руку, і тепер посли прийшли від нього до гетьмана,-вони зараз покинуть гетьмана і з поворотом додому поруйнують ті краї, котрими будуть іти; а без Татар (козаки) королеві не зможуть противстати, і помогти їм не буде кому. Цар їх не пожалував, свого війська в помоч не прислав. Коли б цар прислав їм військо, вони б і без кримського хана могли б противстати королеві: він би, почувши про царське військо, відступив би від них. А тепер гетьман наказав як найгостріш, щоб ніхто не знав, що єсть посли від царя, а про їх бажаннє приїхати до війська сказав, що воно неможливе в ніякій формі (хочби передягнувшися за козаків, як посли проєктували): у гетьмана в обозі Татар богато, під всяку пору, вдень і вночи. Коли Яцкевич з товаришами приїхавши до гетьмана війшли до його намету, Татар у нього не було, самі козаки, а все таки навіть при козаках він не хотів, щоб вони щонебудь говорили (про зносини з Москвою): козакам усім велів іти геть і розпитував їх сам оден з Виговським (с. 67).

Про козацьке військо розповіли вони таке. Гетьман стоїть в Шаргороді, відправив Яцкевича з Шаргорода десятий день тому (11 н. с. листопада), і збирався другого дня йти на Бар. Хан стоїть в Зинькові, з ним і з султаном-царевичом Татар з 200 тисяч (!). Вони обступили короля, так що з козацької сторони стоять гетьман з ханом, а з лядської солтан і з ним до 100 тисяч

Татар: стоять коло королівського обозу окремими відділами, тисяч по 10 і більше, і нікого не пускають ні від короля ні до короля [10]). Рішено у гетьмана і хана, що буть боям; коли ж король буде просити згоди, то гетьман згоден миритися на тім, щоб їм розійтися без бою, але (козакам) більше не бути королівськими: щоб король на них більше війною не приходив, і до них (козаків) не мав ніякого діла (в ніщо не мішався), і на забезпеченнє того щоб дав (в застав?) сенаторів чи инших визначніших людей, скільки буде можна, таких щоб на них можна було покластися. А королівським присягам і писанням козаки вже вірити не будуть, бо по присягах все брехали. І рішено у гетьмана і всіх (козаків) бути у царя під рукою і крім нього у нікого не бути (в підданстві)-тому що вони православні християне.

"Татари і козаки приводять з загонів лядський полон, і гетьман за те дає Татарам єфимки. При них привели Татари до гетьмана Ляха, що був післаний з королівського обозу з листами; в них канцлєр писав королеві: коли козаки не наступаючи стоятимуть коло обозу, то всім (Полякам) прийдеться з голоду і з біди померти, а у козаків припасу буде мабуть на місяць.

"Турецький цар писав кримському цареві в військо: доки гетьман буде стояти з військом, нехай кримський цар не вертається додому, а помагає гетьманові. А як би кримський цар покинув гетьмана і перестав йому помагати, то турецький цар звелить його скинути".

"Писав також кримському цареві, щоб він попереднього господаря Василя посадив знову в Волоській землі. А Стефан Лоґофет і мутьянський господар пішли невідомо куди" (с. 65-67).

Того ж дня (20 н. с. листопада) приїхали до Чигрина миргородські козаки з листами від полковника; вони принесли відомість, що від царя з Путивля вже йде військо, і з ним армата і великі московські посли (посольство Бутурлина): їдуть до Ромна, а звідти до Чигрина. Ся перспектива дістати московських воєвід і московську залогу до гетьманської резиденції, в саме серце козацької орґанізації, очевидно затрівожила старшину, і тимчасовий господар Чигрина Томиленко велів миргородському полковникові докладніш розвідатися про се посольство й се військо, і до Чигрина їх не пускати, а справити до Переяслава, а військо до Київа. "Тому що Київ і

Переяслав міста великі, многолюдні і багаті поживою (хлѢбныя)". Стрешнев и Бредихин намовляли Томиленка не боронити послам чи воєводам іти і військо вести куди вони хочуть, але Томиленко твердо заперся на тім, що він без гетьманського наказу не може пускати до Чигрина ні послів, ні воєвід, ні війська, бо Чигрин, мовляв, місто мале і бідне; збіже і траву поїла саранча, а де не було саранчі, там від посухи не вродило, і на збіже й фураж дуже сутужно (с. 68).

21 н. с. листопада приїхав післанець від великих послів: Буурлина і товаришів, піддячий Старков, щоб розвідатися, за царським наказом, чи гетьман уже повернувся з походу, і як з ним побачитися великим послам-котрим з Москви наказано не переїздити границі, поки не одержать сих відомостей [11]). Та одночасно вернулися післанці вислані від Стрешнева до гетьмана, з товмачом Яськом, що мали просити у гетьмана дозволу,приїхати до нього: їх завернув Томиленко, коли Яцкевич привіз таку катеґоричну гетьманську інструкцію про неможливість приїзду до табору. А три дні пізніш вернувсь і сам товмач Ясько: і він не зважився їхати до гетьмана без спеціяльного супроводу, з огляду на Татар. "Стрів богато козаків Татарами пограблених і порубаних: коли козаки їдуть до війська або з війська в невеликім числі. Татари їх в степу грабують, або і в полон до себе забирають, а котрі бороняться, тих стріляють і рубають". Тому що козаки (очевидно нового призиву) збираються тепер до війська в Корсуні, він, Ясько, поїде туди, щоб їхати більшою громадою для безпеки від Татар. З ним Томиленко післав гетьманові вісти про московських послів, а московських людей пускати" до нього відмовлявся. Але кілька день пізніш приїхав від гетьмана Лаврин Капуста, забарившися в дорозі, тому що гетьман велів йому в дорозі арештувати Федоровича і відправити його до Суботова на кару [12])-і привіз разом з заявами вдоволення гетьмана з того що царське військо вже рушило на Україну, також і письменний дозвіл Стрешневу їхати до нього в військо. На жаль сей гетьманський лист в московських актах запропастився [13]), і се шкода. Він правдоподібно був безпосереднім відрухом гетьмана і його штабу на привезені Капустою вісти, що царське військо вже на границі, в Сівську, у Путивлі, і під впливом сього вони на хвилю могли настроїтися рішучіше і супроти хана і супроти короля: не відступати перед розривом, рішучими боями і т. д. [14]). Але сей настрій в такім разі скоро й минув, і гетьман з старшиною

вернулися до свого обережного вичікування. Се виявилося слідом в одисеї Стрешнева і Бредихина.

Одержавши гетьманський дозвіл, вони виїхали з Чигрина 2 н. с. грудня “легким ділом”, в супроводі чигринського козака Іляша Богаченка з 15 козаками. Такий малий супровід дуже бентежив послів, по всім тім що вони наслухалися сидячи в Чигрині, про татарські разбої на дорогах, а везли з собою царських соболів на дарунки на велику як на ті часи суму-дві тисячі рублів. Вони домагалися більшого відділу козаків, але Томиленко не дав, а пообіцяв, що по дорозі в містах і містечках, кудою вони їхатимуть, до них будуть приставати козаки. Та провідник Богаченко показався дуже непевним: він став піячити дорогою, відставав від свого поїзду, лишаючись по корчмах, їхав дуже поволі і мало дбав про своє посольство і його безпечність. Доїхавши до Буків посли стали від нього добиватись, щоб він або сам зібрав більший провід, або гетьманові написав, але дістали такі небезінтересні пояснення. Богаченко, мовляв, по козаків посилав, але вони з городів не виїздять (“не збираються”-в похід), його не слухають, а декотрі за недостатками своїми і зовсім повиступали з козацтва та пристали до міщан (“въ козакахъ быть не похотѢли и почали быть въ мѢщанехъ”). Але потішив послів, що він має звістки, мовляв ідуть ззаду у військо козаки “з сторонніх городів”, і він їх почекає в Маньківці, а до гетьмана посилає двох чигринських товмачів: Васька та Мойданка, і про все з ними пише. Справді, постоявши в Маньківці два дні, Богаченко дочекався, що з ріжних містечок з'їхалося козаків чоловіка з 70, і так посли поїхали безпечніш. Та 14 н. с. грудня над'їхав козак Прохор, що бувісланий від гетьмана з новими розпорядженнями в справі послів, і не заставши їх в Чигрині, з опізненнєм догонив їх в дорозі. Гетьман писав, приблизно в перших днях грудня, себто в 10-12 днів після виїзду Капусти [15]), що коли посли не поїхали з Чигрина “в військо”, то нехай і не їздять; а коли поїхали вже, то відвезти їх до Умани, і там нехай чекають дальшого розпорядження. Богаченко докладно виконав сей наказ, і того ж дня відставив послів до Умани. Були вони дуже збентежені такою несподіванкою і розпитували Богаченка, яка тому могла бути причина. Той сказав в секреті: гетьман і все військо Запорізьке просять московського царя, щоб їх прийняв під свою руку; кримський цар про се довідався і говорив гетьманові, що от він за нього, гетьмана, і за все Запорізьке військо кров свою проливає, а гетьман минаючи його, хоче піддатися під руку государеву (московського царя), та й став на гетьмана

гніватись. Через те гетьман велів послам не приїздити-бо в секреті від кримського царя й Татар їм ніяк не можна приїхати до війська (с. 83).

Посли знов поривались післати до гетьмана принаймні когось із своїх людей, але Богаченко на се без дозволу гетьмана не годився. Обіцяв від себе післати їх листи гетьманові-як їм далі бути, але “запився” і загаяв кілька день. І так посли застрягли в Умані на цілі 3 тижні, аж до повороту гетьмана з війни. Почували себе непевно, бо Умань город “український” (пограничний), а військових людей у нім мало: одні побиті в Сучаві, инші в війську, а до Умани приїздять Татари і Вірмени з Криму, з Очакова і з ріжних кримських городів, наймають в місті двори й крамниці для свого краму, а поблизу, милі за три-чотири й Татари кочують та приїздять до міста (с. 84-5).

Маючи аж надто вільного часу посли збирали які могли відомости. Так от записали вони і вислали до Москви наведену вище історію, як гетьман нагнівався на Лупула за його зрадливу поведінку і видав кримському ханові. Про воєнну ситуацію зібрали такі відомости від місцевої старшини: З королем війська тисяч до 60, бо не всі пішли в посполите рушеннє; а що були у короля помічні полки Волохів і Мутьян і Венгрів і стояли неподалік від Дністра, то у них Татари забрали коней і богато людей побили, і вони пішли до своїх країв. А з инших країв у короля війська нема, тільки Шведи, та й ті дуже мруть від голоду і тікають.

З кримським ханом велика орда, тисяч до 200, а з гетьманом було запорізького війська тисяч до 60 (!), тільки богато розійшлось, і гетьман тепер, щоб козаки не тікали, велів Татарам стати наоколо козацького війська: котрі козаки втечуть із війська, тих Татари граблять і побивають. Запасу в гетьманськім обозі мало, козаки їдять мясо яке лучиться, і навіть коней (с. 87).

По містах гетьман оповіщає безнастанно, щоб дуже стеріглися Татар, із худобою та збіжем перевозилися до міст, бо як Татари рушаться з війська, то будуть по містах і селах забирати людей в полон богато, і стада погонять (с. 85).

19 н. с. грудня приїхали з війська від полковника уманського Глуха козаки з листом, щоб люде перевозилися до міст, бо Татари скоро рушаться з війська, і наказний полковник Матвій Нечай велів стріляти з вістових

гармат, і післав по повіті, щоб люде перевозилися швидко. А ще в листі тім було писано, що кримський хан і гетьман і полковники збираються з королем миритись-а на яких умовах замиряться, про те полковник пришле вість. Козаки ж, що той лист привезли-а виїхали з обозу 11 н. с. грудня, додали, що король просить замирення у хана і гетьмана, і готов помиритися на тім як замирено було під Збаражем, і вже хан післав на переговори до королівського обозу султана-царевича і Сефер-казі аґу, а гетьман Виговського та полковників Джалалия і Богуна, і сам хан з Ордою-100 тисяч Татар, підійшов до королівського обозу, щоб помирити короля з гетьманом (с. 86).

Примітки

[1]) Акты X с. 24-5.

[2]) Се мабуть не вірно записано, гетьман до Дністра здається не доходив.

[3]) "А послала де гетманова жена къ гетману племянника его, чигиринского козака Ондрюшку провѢдать, гдѢ нынѢ гетман" (с. 47). Чий племінник сей Ондрій (нижче подано його прізвище: Проскуренко) — гетьмана чи Томиленка? Коли триматися синтактичної конструкції, то "его" належить до гетьмана, але в такій дяківській писанині можуть бути синтактичні непослідовности, тому твердо на сім стати не можна.

[4]) Так я розділяю сю фразу.

[5]) Вище с. 665, оповіданнє Степана Радивилова про смерть Тимоша (с. 53) вище с. 587.

[6]) Помилка, треба розуміти Камянець.

[7]) В ориґ. тут і далі: Зборовъ.

[8]) Іслам-Кермен-про невдоволеннє з сього приводу, див. вище с. 555.

[9]) Акты X с. 71-3; ся приписка, в оригінальнім тексті, в иншій копії заблукала, видко, до гетьманського листу — с. 79-80 прим.

[10]) Сі відомости тиждень пізніш повторив Капуста, що приїздив до Чигрина 29 н. с. листопада, а поїхав від гетьмана два тижні перед тим: Гетьман під Баром. Хан стоїть далі під Зиньковим, Орда обступила короля і не пускає ніяких припасів до королівського обозу, так що королеві приходиться дуже сутужно. Чигринський козак Кирило, що поїхав від гетьмана 19 н. с. листопада, також лишив його під Баром, і знов на "завтрее" гетьман мав іти на короля- с. 76.

[11]) Акты X с. 74 і 151.

[12]) Вище с. 559.

[13]) Акты с. 78, примітка. Дата сеї грамоти може бути вимиркована приблизно: Капуста поїхав за два тижня до 29 н. с., значить писано її коло 15 н. с. листопада.

[14]) "Гетьман твоєю (царскою) ласкою дуже тішився і хотів з усім військом іти від Бара на короля, а миритись з королем не буде — чекає від тебе війська".

[15]) Прохор догонив послів в Цимерманівці 14 н. с. грудня, треба рахувати 8-9 днів дороги до Чигрина і ще кілька днів з Чигрина до Цимерманівки.

ОПОВІДАННЯ ЗІБРАНІ МАТВЕЕВИМ І ФОМИНИМ, ПОСОЛЬСТВО БУРЛІЯ І МУЖИЛІВСЬКОГО В МОСКВІ, ПОХІД ГЕТЬМАНА НА ПОДІЛЛЄ, ГЕТЬМАН В БАРІ, РОЗМОВА З ЯЦИНОЮ 3 (13) ЧЕРВНЯ 1653.

Одночасно йшло також листуваннє з великими послами: Бутурлиним, Алферьевим і Алмазом Івановим, що виїхавши з Москви 19 н. с. жовтня, 11 н. с. листопада прийшли до Путивля, і тут простояли майже два місяця, чекаючи ріжних додаткових річей та документів з Москви, вичікуючи повороту гетьмана з походу, а за той час, прийнятим звичаєм, збирали вісти

про українські події та висилали про них звідомлення до Москви. Відкладаючи дещо з того на далі, в звязку з першими розпорядженнями царя на Україні, я спинюсь на тім у їх реляціях, що характеризують ситуацію на Україні [1]).

17 н. с. листопада посли вислали на звіди до Чигрина піддячого Старкова. Але поки він їздив, приїхали з містечка Смілого й козаки Кіндрат Війтенко та Гнат Давидів, що їх Лаврин Капуста, їдучи з Чигрина поперед великих послів, згідно з своєю обіцянкою послам лишив у Смілій, наказавши їм, щоб були послам за провідників, та налагодили все потрібне для їх подорожі; теж саме ствердив їм чигринський полковник Томиленко, одержавши від миргородського полковника відомість про те, що московські посли зближаються до української границі. Сі козаки привезли листи від Л. Капусти і від себе поінформували послів, що гетьман стоїть з військом в Барі, боїв у нього з королем не бувало, бо ні він ні хан не хочуть наближатись до королівского війська з огляду на пошість, що завелась у королівськім війську, — "опасаютца сами от морового повѢтрея".

"А кримської Орди з 40 тисяч пішло чатою, по здобич, під Люблин. А з гетьманом тридцять козацьких полковників і богато війська, числом сказати не можна, тому що з козацьких городів до гетьманського обозу богато приходить, инші ж козаки, як їм харчів не стане, вертаються назад до козацьких місточок". В Чернигові ж для охорони від литовського війська стоять три полковники з військом, а є чутка, що сам Радивил поїхав до короля, лишивши когось на своє місце (156).

Путивльці Дилев, Шамирин, Котельников, що були за кордоном, розповіли цікаву історію, що з Чигрина прийшов до Миргорода наказ: велів гетьман ставити в Миргороді великий дім для його дружини, і тепер з усіх містечок зігнано богато людей, приїздить по 500 підвод, перевозять з великих панських маєтків і з гетьманських дворів будинки і всяко дворове будованнє. Приїзду гетьманової дружини сподіваються на св. Миколая і збирають всякі запаси, а кажуть, що буде там мешкати сам гетьман, щоб мати спокій від Ляхів і Татар, і що Виговському також ставлять дім у Миргороді, і що гетьман тут, у Миргороді й присягу складатиме цареві, повернувшися з походу. Особливо докладно розповідав се Дилев, що був у самім Миргороді (с. 159,162,163).

Вісти прислані з Чигрина Старковим не містили в собі нічого інтересного в порівнянню з тим, що ми знаємо з реляцій Стрешнева; можна одмітити хіба балачки чигринських міщан (“жилецких людей”), що хан з гетьманом побратались, хан гетьманові “шертував на своїй вірі”, а гетьман ханові хрест цілував, щоб одному за одного стояти (с. 162).

Найбільш інтересний був приїзд кальниулького полковника “Івана Федоренка” 2) спеціяльно висланого до послів від гетьмана. Їхав він досить довго, так що хронольоґічно те що він привіз з обозу, належить сюди. Привіз він перед усім лист гетьмана, писаний під Баром, після вістей привезених Капустою. В актах посольства він заховався в “списку”, очевидно досить близькім до ориґіналу, тим не менше за краще вважаю подати його в сучасній мові — тому що все таки се не ориґінал.

“Грамоту прислану посланником нашим Лаврином Капустою від його цар. величества радісно прочитавши, зрозуміли ми, що й. ц. в. яко цар православний, неопускаючи церков восточних, нас з усім військом Запорізьким під кріпку руку приймає і милостиво жалує. За котру милостиву ласку і велике жалування ми низько, до лиця землі й. ц. в. чолом бємо і бога всемогущего пильно просимо, аби він многоліттно государствовав.. А що для достаточного у всяких ділах розговору з нами й. ц. в. вашу милость до нас прислав, з того ми велико тішимося і раді б ми згідно з указом й. ц. в. з вашими милостями в усім досить учинити присягу нашу й. ц. в. виконати і все на вічні часи грамотою ствердити. Тільки ж як тепер до військ королівських і до самого короля близько прийшли сьмо, і повсякдень війська наші з королівськими б'ються (имЂют потребу), трудно нам самим зараз вертатись. Але скоро тільки бог всемогущий дасть нам, за щастєм й. ц. в., з королем розправитись, — зараз же до в. милостів прибудемо і про все розмову будемо мати. Тепер же як з нашими Запорізькими, з Кримськими, Ногайськими і всіми иншими Татарськими військами ми до короля зблизилися, то король окопався під Жванцем за Камінцем Подільським, і в таборі великий голод і нужда, богато Німців помирає, як ми про се завсіди маємо язиків. Тому рачте в. мил. до повороту нашого почекати в Переяславі, а й. ц. в. написати, щоб тепер же військо своє в нашу землю виправив — бо ми вже з усім ц. вел. під кріпку руку піддаємось. А при сім в. милостям довголітно здравствувати бажаємо і поклін наш віддаємо. Дано з табору з-під Бару 8 ноября 1653 р. Милостям

вашим всього добра жичливий приятель і слуга Б. Хмельницький гетьман з військом Запорізьким”.

Приписка на осібнім листку більш інтересна ніж сам лист: “Раді би сьмо зараз і тут з милостьми вашими видится, і присягу нашу виконали б, де буде воля в. мил., — але що тут всі війська татарські, і сам хан кримський з ними разом, — котрий тому з'єднанню нашому з православієм неприятелем єсть, — трудно зараз то вчинити. Бо скоро б Татари то побачили, зараз би від нас відступили, і змовивши ся з королем, як неприятелі з усіх сторін на нас би воювали Тому треба в тім тихо поступати, а бог всемогучий нам свідком, що щирими слугами й. цар. вел. піддаємось і скоро тільки тут з королем покінчемо, виконаємо присягу на знак щирої нашої служби” (с. 167).

Устно полковник дав такі пояснення: Король стоїть від Кімінця півтори милі під Жванцем і там окопався. Гетьман стоїть не доходячи до короля в 8 милях, а хан від гетьмана в 5 милях, а від короля в 3 милях (віддалення не вірні, значно менші від дійсних). З гетьманом 40 тис. війска, з ханом Орди 60 тис. Король з окопів з-часта посилає до хана, щоб він від гетьмана відстав, а дістане за те великі гроші. Але хан того відмовляється, сповідає то гетьманові і від нього відстати не хоче. А кримські люде всі дороги королеві заступили, і ніяких запасів до його обозу не пускають.

А перед заговінами за три неділі (в перших днях листопада н.с.) вийшов з королівського обозу пан Хшонстовский підстароста камінецький, а з ним війська було тисяч з шість, і Татари з козаками їх побили, і взяли того підстаросту з 4 тисячами в полон, а втікло їх може з 20 чоловіка; сам оповідач був також у тім бою. Того підстаросту привели до гетьмана, і він тепер там прикований до гармати, а весь инший полон гетьман віддав Татарам. На допиті підстароста розповів гетьманові: Король в обозі так говорив сенаторам і всій раді: "Як вам перед сим гетьман Хмельницький казав, щоб ви з ним договорились, так ви тоді запишавшися в небо дивились, на зорях лічили і ніякої згоди за пихою своєю не вчинили; а тепер я вже знаю, що мені у вас паном не бути: бути над усіма вами государем цареві Олексієві. Привели ви мене сюди і засадили, тепер робіть як знаєте”. Але що на то відповіли королеві сенатори, оповідач того не знає. Запасів у короля в таборі тільки до св. Миколая, більш не буде. Похвалявся король з своєї пихи, що буде зимувати у Київі, а не допустив його Біг і до

Бару (с. 165-6, 169).

Свою місію полковник пояснив так: гетьман велів йому відпровадити послів до Переяслава; він поїде тепер з Путивля назад, лишивши з послами своїх двох козаків, і приготовить послам на дорозі від Путивля до Переяслава запаси й підводи. Як тільки Бутурлин через полишених козаків повідомить його, що вони рушили з Путивля до Переяслава, так зараз гетьман рушить з війська до Переяслава також. А хрест буде цілувати цареві або в Київі, у св. Софії або в Печерськім манастирі, — або в Переяславі. Коли ж не сподобає видати війско, щоб їхати до Бутурлина, то зробить замиреннє з королем до весни, аби чимсь вимовитись і приїхати до Бутурлина, щоб поцілувати хрест государеві; хан з Ордою (в такім разі) теж підуть до дому. І так говорив полковник перед Бутурлиним з товаришами: "Скажу вам під присягою: коли гетьман захоче, то й кримский хан буде під государевою високою рукою". Про Радивила казав, що він литовське військо розпустив і виїхав до своїх маєтностей, а королеві (на козаків) не помагає. Бутурлин з товаришами запросили полковника з сином і козаками до себе на обід, дали дарунки йому самому й його синові і з тим відправили, щоб він їхав, лишивши з ними двох своїх козаків (с. 169-170).

Деякі відомости з днів наступних по його виїзді з обозу привезли вістря виправлені до Ніжина і Київа. Ніжинський полковник оповідав, що купці з Козельця, бувши в гетьманськім обозі під Баром "з торгом", привезли йому листа від Виговського з наказом: на границі від Чернигова стояти з великою обережністю. Докладних же відомостей про гетьмана й військо нема, бо через велику орду малими дружинами не можна проїхати з війська; за два тижні перед заговінами Золотаренко післав був до Чернигова до гетьмана 35 козаків о-двуконь, а два тижні пізніш — 20 козаків о-двуконь, велів їм провідавши про все у гетьмана вертати скоро вдень і вночи — але досі їх не було, до 4 н. с. грудня (с. 163).

Козелецькі козаки їдучи з Чигрина стріли Капусту що вертав від гетьмана, "і з ним гетьман відправив миргородського полковника Григорія Сахновича з хоругвою до Бутурлина" — а з чим його післано, того не могли сказати (с. 164).

Київський наказний полковник Василь Дворецький розповів одному з вістунів, що йому писав з обозу київський полковник Пішко. 20 н. с. листопада гетьман пішов з-під Бару під Камінець, наказавши всім

полковникам, щоб писали у всі городи, до наказних полковників і сотників, щоб козаки і міщане жили по городах з усякою обережністю, а з сіл люде перевозилися до замків, аби не було шкоди, як Орда піде з військом назад. І йому, Дворецькому, писано про се з великим потвердженнєм, велено поставити на дорогах сильні варти, щоб доконче устерегтися від Орди (там же).

11 н. с. грудня приїхав нарешті до Білої Церкви глухівський сотник Филип Уманець і переяславський осаул Софрон Богданів, 30 чоловіка о двуконь, що післав Золотаренко. Поїхали вони від гетьмана 3 н. с. грудня з-під Гусятина, хан і гетьман стояли в пяти милях від себе, в ріжних місцях коло Камінця, а инші Татари пішли воювати дальші сторони, аж під Люблин, Краків, за Вислою (!). Короля обложено в Жванці, просить він у гетьмана згоди, з тим що він надалі гетьмана і військо Запорізьке своїм не називатиме, а тих городів, що у гетьмана, від нього не відбиратиме, і більше війною на гетьмана і на військо Запорізьке збиратись не буде. Гетьман такій згоді рад, тільки хоче щоб мирив його з королем кримський хан — так як і перед тим, під Зборовим, теж мирив їх кримський хан. "І тому також гетьман каже мирити їх кримському ханові, аби з тим замиреннєм самому гетьманові від хана відійти". Король дає ханові за мир грошима 6 мільйонів, аби йшов собі від нього, і хан ті гроші годиться взяти, але жадає від короля ще в застав чотирьох визначних сенаторів, таких щоб на них можна було повірити, та ще для "улусних своїх Татар" скільки міст на ясир, щоб було чим Татарам поділитись. На тім буде згода, але за Уманця ще нічого не було договорено; одначе й бою з королем, за тими переговорами, не було (с. 172).

Окрім сеї цікавої обозової версії, призначеної очевидно для внутрішнього козацького ужитку, привіз Бутурлинів вістун Портомоин з Білої Церкви ще ріжні оповідання Уманця й його товаришів, з котрих я згадаю отсі:

Посилав король з свого війська під козацькі полки пять хоругов, щоб дістати язиків, але гетьман і хан, довідавшися про сю посилку, вислали козаків і Татар, і вони тих "литовських людей" богато побили, корогви забрали, а декотрих живцем узяли й привели до гетьмана. Гетьман велів сих бранців постинати, а корогви лишив у себе. (Можливо, що се та "чата" Хшонстовского, описана Богуном, тільки з зовсім иншими подробицями).

Везли до короля гроші для виплати наємного війська — шість возів, до

кожного воза запряжено було по шість коней, а проважали їх для безпечности 8 тисяч польського й наємного війська. Але козаки ті гроші не допустивши до короля відбили, все те військо що їх провожало побили до одного чоловіка, а сукон з них і коней не брали з огляду на пошість (с. 173).

Про північний фронт той же вістун Портомоин привіз такі вісти: В Чернигові і в поблизьких містах розложені три полки: Переяславський, Ніжинський і Чернигівський; Ніжинського полку 34 "знамени", Чернигівского 7, Переяславського 17; під кожним "знаменем" козаків по 200 і 300, а в деяких і більше — до 1000. В містечку Дівиці стоять мурзи: кримський, ногайський, очаківський, білгородський, з ними три "знамени" татарські, під знаменем по 100 чоловіка. Викликав тих Татар з-за Дніпра полковник Іван Золотаренко, дають їм стацію з війська. На розвіди Золотаренко посилав ніжинського осавула Кіндрата Волковського; він їздив 4 тижні по литовських городах і не знайшов ніде війська. Радивил стояв у Гречушні, миль зо 20 від Чернигова, і відти пішов з військом, а куди — невідомо, і у короля його нема (174).

З гетьманської штаб-кватири вийшли в тім часі такі листи — післані до Бутурлина через Старкова, що доїхавши до Чигрина, так само як і Стрешнев не міг відти добитися пропуску до гетьмана.

Лист Виговського з датою: з табору з-за Гусятина дня 30 ноября (ст. ст.). "Щиро служачи цареві" він подає до відома все чисто "про наше пробуваннє". "Король польський з нами нічого не може почати, і вже трьох послів своїх присилав до кримського царя, обіцюючи йому великі гроші: просить, щоб він нас відступив, а відступивши з Ляхами на нас пішов, а особливо на й. цар. величество. Але ми того не боїмося, покладаючи всю нашу надію в будучности на Бога всемогучого, а потім на його цар. вел. — що за щастєм його християнство об'єднається. Король польський потайки пише до хана, щоб відступивши від нас, з ним разом ішов у скорім часі на державу й. цар. вел. Але надія в Бозі, що ні Ляхи ні Татари не матимуть потіхи-бо вони вірі нашій і всьому православію не бажають нічого доброго (тому в Бозі надія, що їм не поможе). Лядське військо хоч було велике, але зменшилось уже: одних за ласкою божою наші побили, инші з голоду помирають, особливо Німці: було їх кількадесять тисяч, а тепер уже мало що лишилось. Ми ж на нікого не покладаємо надій окрім й. ц. вел. Хоч

король прихиляється до згоди, але все військо наше Запорізьке, почувши про милостиве жалуваннє й. ц. в. і прихід в. милостів, тішиться і щиро служитиме й. ц. в. Тільки просимо, щоб в. м. оповістили й. ц. в. про щиру службу нашу, і без жалю чекали нашого приїзду, а ми будемо старатися до вас поспішити і в добрім здоровлю бачити в.м.”.

Приписка на осібнім листку: “Король до нас ніякого листу не писав, тільки до кримського хана — але сими днями мають прислати до хана якогось Войниловича: що там буде робитись, сповіщу в. мил.” (с. 187).

Тиждень пізніш післали на руки Старкова листи до Бутурлина і гетьман і писар. Переклад гетьманського листа досить лихий, тому даю з нього тільки важніше; лист Виговського тільки парафразує лист гетьмана [3]).

Гетьман повідомляє, що він повертає вже, з усім Запорізьким військом, і попрямує просто до Переяслава, щоб побачитися і розговоритися в усіх справах з послами та сповнити все потрібне для того щоб оформити свій перехід в підданство цареві (“стати слугами й. ц. в.”). “А то даємо знати: польський король з Татарами замирився, а ми з ними і в очі не бачилися. Вони мають такий замисл: з Татарами і з иншими землями воювати на й. цар. вел.; нас Татари до сього просили, але ми їм відмовили, і швидко пішли назад. Просимо повідомити й. цар. вел., аби послав своє військо й велів йому скоро йти”. Се писалося з “табору з-під Гусятина” 7 грудня с. с., себто слідом після польсько-татарського замирення.

Примітки

[1]) Загальне звідомлення надруковане в Актах ЮЗР. X, в примітках до тексту подане те що дають акти посольства понад то: часом в цілости, а часом, на жаль, тільки в більш або менш загальнім переказі.

[2]) Див. нижче, ст. 735.

[3]) Акты X с. 189-190, про лист Виговського — на жаль не виданий тамже с.

191-2, в примітці. Устне звідомленнє Старкова, що він чув у Чигрині про замиреннє, также с. 186-7, я дещо виберу з того далі.

ІСТОРІЯ ЗАМИРЕННЯ, ОПОВІДАННЄ ВИГОВСЬКОГО ПРО КАМПАНІЮ, ОПОВІДАННЯ ВИГОВСЬКОГО І ГЕТЬМАНА ПРО ЗАМИРЕННЄ, ИНШІ УКРАЇНСЬКІ ОПОВІДАННЯ.

Про саме замиреннє маємо з української сторони сучасну анонімну записку, навічь в двох варіянтах. Один, коротший, прислав до Москви мабуть Бутурлин — він міститься при його реляціях з місяця січня 1654 р. [1]). Другий, довший переховується разом з иншими актами Жванецької кампанії, переданими до Москви з гетьманської канцелярії, в "Польських Справах 1654 р." [2]). Обидва дістали ріжні московські підправки в мові й стилю, так що я вважаю за краще навести сю записку в дещо реставрованій формі, комбінуючи обидва тексти, в цілості — як одну з небагатьох з української сторони.

"Початок перемиря хана кримського з королем польським.

"Прийшовши під Гусятин, Татари піймали Ляха, чоловіка простого, не служебного, через котрого зараз написали до Стефана Корицінького, канцлєра королівського, без відомости нашої, щоб король бився з ханом. Который той Стефан Корицінький за відомом королівським відписав до Сефер-казі аґи, канцлєра ханського, що "король, пан мій, яко пан дідичний, має волю в своїй землі чинити, як хоче, і з чим хан кримський прийде, з тим буде прийнятий: будь з війною — (король) на війну готов, будь з миром — і мирові рад". Потім Сефер-казі аґа відписав йому, що коли король під Жванцем буде сидіти, ми підемо ваші городи руйнувати; коли ж хочете правдивої згоди, присилайте послів. Вони виправили були з табору королівського Гаврила Войниловича з товаришами, 80 чоловіка, котрих Татари ногайські перенявши погромили, коней і все забрали, листи повідбирали і подерли. Войнилович вернувся назад, і як вернувся, післали знову Сефера-товмача з листом від короля. Пише король, щоб пани-рада ханські приїхали до короля для миру. Хан про сей мир нас тільки сповістив, а вислав своїх радних людей: Сефер-казі аґу, канцлєра свого, Субган-казі

аґу підскарбія, Ширин-бея; Муртузу-бея, Батиршу-аґу, Каммамет-мурзу, Батир-аґу й богато инших мурз, і з ними було зо дві тисячі, але потім всі роз'їхалися, і було з ними ледви чоловіка з 500 [3]). [А до гетьмана війська Запорозького прислав Сефер-казі аґа й инші беї, щоб під Камінець приїхав або сам, або замісць себе когось прислав, і гетьман війська Запорозького прислав 6000 козаків й Івана Остафієвича Виговського, писаря військового, з ним Самійла Богдановича Зарудного суддю військового, Івана Гуляницького полковника корсунського, Григорія Сахновича полковника миргородського, Івана Богуна полковника винницького, з товариством. Ті післані приїхавши під Камінець з військом стали в полі недалеко від Камінця; Татари переговорювалися, а до тих післаних вище йменованих не приїздив ніхто ні від короля, ні від панів-рад, і вислані від гетьмана нікого свого до них не посилали, ні писали, ні з'їздилися] [4]). Першого дня договорювалися над тим, що (Татари) хотіли, аби король дав в застав ханові чотирьох великих панів — але на тих трактатах з нашого війська не було нікого, і не звали наших, а коли котрийсь наш козак на ті трактати з'явився, то лаяли і туди не пускали. Шостого дня вчинили згоду між собою — ханські висланці з королем і панами-радами, і ми при тій згоді мали там свого шпига. Король дав в застав ханові сина Лянцкороньского, воєводича руського, і другого — племінника маршалкового, а хан королеві Мамбет-мурзу. При тих же татарських трактатах поступився король нашому війську Зборівський договір — мабуть обманюючи нас, а зговорившися з Татарами [5]). Бо як тільки Сефер-казі аґа з иншими ханськими висланцями прийняв застав, то прислав був і до Івана Виговського, щоб він побачився з панами-радами; але вище йменовані Татари почали ухилятися [6]) від пана гетьмана війська Запорозького і відрадили: "Зовсім непотрібно вам бачитися, бо вже мир учинено". То почувши вислані від п. гетьмана війська Запорозького зараз повернулися з усім військом під Гусятин, і тої ж ночи як відійшли від Камінця, стали в своїм таборі, а з-під Гусятина пішли по святім Миколі, в 7 день декабря минулого 1652 (!) року. Про се хан присилав до п. гетьмана Сефер-казі аґу й инших — відмовляти від того, а щоб гетьман і полковники з ним ішли. То їм обіцяли, але ми пішли під Бедрихів Городок, а хан пішов просто під Старий Константанів. Під Бедриховим Городком ми ухвалили на раді [7]), щоб гетьман ішов просто на Україну, і гетьман пішов на Летичів, а з Летичева на Літин. В Літині догонили нас ханські посли Кірим-аґа і Байрактар — щоб гетьман ішов під Дубно. Але гетьман велів тим послам

відмовити, що “ми не підемо [8]), бо не знаємо, який мир з королем, а ви нас хочете обманути; та під сю пору і коні і військо стомилось”. Ханські посли сказали: “Коли гетьман і ви, старшина, не підете, буде на вас наша старшина гніватись!” А ми тим послам відказали, що ми приязни не розриваємо, але за ханом не підем. І гетьман написав свого листа до хана і до инших (беїв), що (ми) війною піти не хотіли [9]), але приязнь як приязнь заховуємо [10]); “а коли ви будете нам зле мислити, то вже як Бог схоче, так сотворить: хто почне неприязно ставитися, той від Бога буде осуждений”. З тим листом післали сотника уманського полку, і ще від нього не маємо відомости” [11]).

Далі інтересне оповіданнє Виговського. Вертаючи до Чигрина з військом він так представив московським послам, Стрешневу і Бредихину, хід кампанії та її закінченнє:

“Польський король відправивши великих послів царських, з усею силою пішов на козаків і хотів до ґрунту зруйнувати церкви божі і їх самих (козаків), а перед собою підступом розіслав листи свої по городах, ніби то він як правий і вірний володар іде оглядати землю свою і городи: щоб козаки й міщани жили собі спокійно, без усякого страху, ніякої кривди одні одним не чинили, а на королівський прихід приготовляли всяку вигоду, по силам своїм. Він же їх задоволить в усяких потребах їх в теперішній усобиці.

“Гетьман же почувши про королівський прихід і пізнавши його фальш, зібравсь і пішов против нього, аби стрінути не допустивши до своїх городів, а до помочи покликав кримського хана. Хан прийшов в поміч з усею Ордою, і так зійшлися на Богу, а з Богу гетьман з військом, а хан з Ордою пішли на короля. Король же, почувши про хана і гетьмана, що вони йдуть на нього, вернувся з-під Камінця [12]) і став обозом під Жванцем; а гетьман став під Баром, а хан під Зіньковом. З-під Зінькова хан присилав до гетьмана, радячи підійти всім ближче до королівського обозу — гетьманові з військом і ханові з Ордою, щоб нічого не пускати королеві до обозу. І гетьман з-під Бару пішов і став під Гусятином, а хан з Ордою з-під Зінькова приступив до обозу, і так Орда заняла всі дороги до короля і не пропускала нічого до обозу. А у Венгрів, Мутьян і Волохів, що прийшли в поміч королеві, Татари відогнали коней і їх погромили, і вони того злякавшися,

пішли до своїх країв.

“Так королеві стало від Татар тісно і голодно, і з тої тісноти й голоду вояки і Німці в його обозі почали пухнути й мерти. Побачивши таку біду (незгоду) і тісноту, почав він зноситися з ханом і потайки від козаків просити у нього згоди; а хан на то писав, що нехай король дасть бій йому й Орді — а то став в обозі й окопався, а бою не дає, — або хай заплатить викуп: тоді хан піде собі геть. На те король відписав ханові, що він у своїй землі — стоїть як хоче; а хан прийшов до чужої землі і коли хоче — битись, нехай приступає до королівського обозу — він йому дасть бій, коли хоче миритися — буде з ним миритись. І після того король післав своїх послів до хана для замирення, але Татари не допустили їх до хана: половили, пограбували, а декого й побили. Тоді королівський канцлєр написав в секреті до Сефер-казі аґи, що король був післав своїх послів для переговорів, а Татари їх не допустили до хана, пограбували й порубали, зробили то не добре, так що послів посилати більше не можна, а коли хочуть згоди, то нехай Сефер-казі аґа з'їдеться для переговорів з канцлєром в Камінці.

“Гетьман і Виговський про ті зносини до того часу не знали. Коли ж за тим листом (канцлєра) Сефер-казі та Сефер-аґа поїхали від хана на переговори до Камінця, хан прислав до гетьмана свого товмача, щоб гетьман теж їхав під Камінець на переговори з королем, бо у хана з королем іде на згоду. Гетьман тоді переказав ханові з товмачем: Покликав він, гетьман, хана з Ордою в поміч собі на неприятелів своїх Ляхів, і годилось би миритися з королем йому, гетьманові, а не ханові. Хан до гетьмана прислав вдруге, що він з королем мириться і замирює козаків за Зборівською умовою, і коли гетьман сам на згоду не поїде, нехай пришле писаря Івана Виговського та кращих полковників, двох або трьох. Тоді гетьман післав Виговського і полковників: миргородського, полтавського і винницького на згоду під Камінець, а з ними козаків, вибраного кращого війська для безпечности тисяч з 5. Виговський з полковниками під Камінець поїхали і стали недоїздячи за милю або більше. Поїхав Виговський в намет до Сефер-казі аґи й говорив йому:

“Казали нам приїхати — а на яку згоду? про се ж у нас ніякого порозуміння не було, і про що хан з королем переговорюються, того ми не знаємо — хіба Сефер-казі нам скаже?” [13]). На се Сефер-казі відповів, що вони ведуть переговорив з королем і Ляхами з тим, щоб їм помиритися і козаків

замирити за Зборівським договором, а замирившися йти на весну всім війною на Московське царство, і як вони (Татари) зачнуть переговори з канцлєром, він, Сефер-казі, пошле по Виговського і полковників. Виговський відрік, що йти на Московське царство їм, козакам, не можна ніяк, і так побувши у Сефер-казі поїхали назад до свого становища.

"Коли потім Сефер-казі аґа і Сефер-аґа зійшлися в наметі з канцлєром і з коронним маршалком, Виговський післав до них у намет свого товмача, щоб непомітно підслухати, на чім вони договорюються з канцлєром та з маршалком, бо Виговського і полковників вони до тих переговорів не покликали, і козаків, коли котрий прийшов у намет, виправляли геть. Той товмач підслухав, що вони договорюються на тім, щоб хан з королем замирившися пішов геть, за се одержить 100 тисяч червоних золотих, а Сефер-казі і Сефер по 20 тис., а в заруку король аби дав ханові двох або трьох сенаторів. Гетьмана ж і полковників вони при тім замирюють без усякого забезпечення [14]): Сефер-казі каже, що гетьман і все військо Запорізьке в їх волі: а Ляхи говорять Сефер-казі, що на з'їзді не має бути від гетьмана нікого тому, що гетьман і все військо Запорізьке здавна королівські (піддані), і вони з ними замиряться окремо. І так порозумівшися про згоду на тім з'їзді роз'їхалися. В заставі дали ханові сина попереднього канцлєра та сина коронного маршалка, а король дозволив ханові й Орді брати ясир у своїй землі коло Львова і на Заліссю по селах, але не в містах" [15]).

"Виговського ж оден Татарин, приїхавши до нього з приязни остеріг, щоб він берігся: Ляхи дають за тебе Татарам великі гроші, аби тебе зловили й їм віддали. Тому Виговський і полковники, побачивши їх лукавство й побоюючися від них всякого лиха поїхали до гетьмана і все йому розповіли. Після того гетьман післав Виговського до Сефер-казі і велів у нього допитатись, на чім вони договорилися про згоду. Виговський їздив до Сефер-казі й питався, і той йому сказав: хан з королем замирилися на тім, що король дасть ханові 100 тисяч червоних золотих, а Сефер-казі і Сефер-азі по 20 тис., і дозволив ханові брати ясир коло Львова і на Поліссю і дав в заставі сина давнішого канцлєра та сина кор. маршалка. А гетьмана і все військо Запорізьке хан замирив з королем за Зборівським договором: щоб козаків було 40 тисяч, і король давав їм гроші. Тепер вони і все військо відпічнуть, а на весну йти всім їм воювати Московське царство, тому що з

королем замирилися. Виговський на се спитав, чому їх до тої згоди не закликали і договорювалися без них. Відповів Сефер-казі: Тому по нього не прислали і (не покликали) на договір, що він чоловік сердитий, а якби хоч в яких словах вийшла сварка, то до згоди б і не прийшло. На се Виговський сказав: Хоч хан з королем замирились, та гетьман, полковники і все військо з королем не мирились і з ним воювати Московське государство не підуть. Їм ані думати не можна такого великого християнського государя прогнівати — йти його землі воювати. Непристойне се діло православним християнам з православними ж воюватись, а до гетьмана і всього Запорізького війська від царя (діється) велика ласка: польський король богато разів просив у царя помочи на козаків, а цар жалуючи їх задля православної віри, не дав королеві ніякої помочи, а гетьмана і військо Запорізьке пожалував, дозволив приїздити до своїх городів, хліб, сіль і всяку поживу свобідно купувати: якби не царська ласка, так їм і прогодуватись би нічим було.

"Сефер-казі аґа розсердився і говорив: Хан і (Татари) безнастанно приходять гетьманові в поміч, гетьмана і їх (старшину) у всім слухають, а гетьман хана і їх не слухав? Виговський відповів: Гетьман покликав хана й їх собі в поміч против своїх неприятелів Ляхів і тим гетьман їх збогатив — досить їм і того, що через гетьмана вони стали богаті.

"Приїхавши до гетьмана (Виговський) переказав йому слова Сефер-казі і гетьман почав з полковниками радитися, щоб іти геть — бо він з королем не мирився, а від царя прислані посли до нього і всього війська Запорізького: ближній стольник і дяк, а їдуть боярин, окольничий і думний дяк, і такі великі люди не були б післані без милости. Певно, що до гетьмана і всього війська Запорізького знайшов цар у себе ласку повну. Тому гетьман розпустив своє військо і пішов до дому, а хан з Ордою пішов за королівським дозволом воювати польську сторону. Прислав (хан) до гетьмана, щоб ішов з ним воювати польські городи, або лишив полковників і козаків. Гетьман хоч і не з доброї волі, а не хотячи хана дражнити, велів був лишитися козакам і з ними старшині. Але козаки гетьмана не послухали, з ханом не зістались, а пішли всі до дому" 16).

Сам Хмельницький на офіціяльній авдієнції в Чигрині тимже послам так описував закінченнє кампанії. "З королем і з Ляхами у нього ніяких переговорів ні з'їзду в справі замирення не було, порозумівався з королем

кримський хан, і для переговорів про згоду з'їздились: канцлєр і подкоморій [17]) коронний від короля, а Сефер-казі і Сефер-аґа від хана. А договорились і замирились на тім, що король дасть ханові 100 тисяч червоних, а Сефер-казі і Сефер-азі по 20 тис. за те що хан від короля вступиться; а в поруку за ті гроші король дав двох чоловіка: сина давнішого канцлєра і сина маршалкового, а хан дав королеві мурзу, що мав від короля одержати ті гроші. А він, гетьман, і все військо Запорізьке на тім їх договорі не були, і як хан та король між собою договорились, гетьман з військом Запорізьким пішли до дому, не зсилаючись з королем та Ляхами, а покладаючись на ласку цареву. Хан же згідно з своїм договором з королем пішов з Ордою на королівські городи, поза Львів і на Поліссє по ясир-бо король дозволив йому брати по селах, тільки не в містах" [18]).

Переяславський полковник Павло Тетеря розповідав людям Бутурлина, за листами, що писав йому гетьман, рушивши з-під Гусятина до дому: "Хан мирив гетьмана з королем, а гетьман на тім миру з ханом не був, і з королем не бачився, ані письма між ними ніякого не було, а знає він, гетьман, тільки те, що хан узяв від короля в заставі трьох закладнів за гроші: сина Любомірского, конюшого коронного та сестринця Лянцкороньского. Гетьман тепер розпустив усе військо додому і сам рушив з-під Гусятина, почувши про приїзд Бутурлина з товаришами, щоб з ними побачитись і все вчинити згідно з царським наказом. Хан з Ордою лишились іще під Гусятином, пославши своїх Татар в загони під "литовські" (польські) городи по ясир" (с. 201).

Переяславський козак Цицюренко (пізніший полковник і наказний гетьман) розповідав, як він чув. Був під Камінцем з'їзд: хан прислав Сефер-казі аґу, від гетьмана був Виговський, від короля канцлєр коронний. Канцлєр казав Сефер-казі, щоб хан з Ордою вступився і козакам не помагав, а вони (Поляки) потім з козаками управляться. На те Сефер-казі відказав, що хан того не зробить, від козаків не відступить. Просив він на тім з'їзді у Ляхів, аби (випустили) київського полковника Антона, що був перед тим післаний від гетьмана в посольстві до короля і там його затримали, а король щоб замирився з гетьманом на тім, як була згода під Зборовим; Ляхи ж просили в тім почекати — що у них буде сойм. А писареві Виговському Ляхи на тім з'їзді сказали: "Ви наші хлопи, упораємося з вами потім". І на тім з-під Камінця роз'їхалися, неприсягши ("утвержденія меж ними никакова не

было”) [19]).

А от дещо з того, що говорилося в війську:

Уманський козак Грицько, що привіз до Умани гетьманський лист про замиреннє, оповідав, що чув в таборі під Гусятином — звідки виїхав 17 н. с. грудня (гетьманський лист був датований 6 с. с. грудня): “Гетьман з своїм військом і хан з-під Гусятина, з давніших своїх таборів відійшли на дві милі. Для договору з'їздилися з королем від хана Караш мурза перекопський та Ширин-бей мурза, а від гетьмана писар Іван Виговський та полковники: Іван Богун і Джалалий (Жижеловъ) кропивенський. Хан і гетьман замирилися з королем на тім, що король даватиме ханові дань; а з гетьманом (король) замириться на тім, як був договір під Зборовим. На тім і присягали. А як бути польським урядникам в козацьких городах, про те буде з'їзд і договір у Київі. Для вірности взяв хан у короля синів Потоцкого та Лянцкороньского, і канцлєрового сина — шурина Каліновского, а хан дав натомість сина своєї сестри. У гетьмана ж король нікого не взяв і йому нікого не дав. Король потім пішов з табору до Камінця, а гетьман став у Сатові (Шатаві?); хан же з Ордою того самого дня хотіли йти по ясир в пограничні литовські городи, з тим щоб гетьман чекав тут хана й Орду з польських городів: там Татари не забаряться — пішли людно і конно, вибране військо. І гетьман чекає хана тут (в Шатаві?), згідно з його бажаннєм — щоб Поляки Татарам не зробили без гетьмана якої небудь шкоди; і тому ще гетьман чекає, аби Татари вертаючи не поруйнували козацьких городів”.

А на запитаннє послів, чому ж хан пішов на польські городи після замирення, козак пояснив: “Як хан і гетьман мирилися з королем, хан за свої витрати домагався від короля заплати — або щоб дав йому взяти ясир з кількох городів. Король казав йому, щоб узяв собі в заплату полон з козацьких городів, але хан відказав, що він гетьманові в тім присяг, що козацьких городів він не руйнуватиме, і що Татари в загонах, бувши в війську, взяли козацького полону, він той полон вернув гетьманові. Тоді король позволив ханові взяти полон з 12 польських міст, і на те він і пішов у польські городи” [20]).

Донські козаки, що були в козацькім таборі “з початку і до відходу, послані від війська в Петрівку, чоловіка з двадцять”, так оповідали: “Кримський хан

з королем помирився, король дав йому в заставі трьох панів — а на чім саме — того вони не чули, тільки чули, що хан випоминав королеві, що він поніс великі трати, і король дозволив йому брати ясир. Хан для ясиру пішов по селах, і до гетьмана присилав, щоб ішов з ним для охорони, або щоб прислав оден-два полки. Але гетьман того відмовив і почувши про царських послів, присланих щоб прийняти присягу, спішно пішов із обозу. З королем же ніяких зносин не мав і ніякого договору не зложив" [21]).

Примітки

1) Акты ЮЗР. X с. 241-2.

2) Видано в Архиві ЮЗР. III. IV с. 777.

3) Вар 200.

4) Я взяв в ломані дужки доповненне ширшого варіянта.

5) Від сього місця почавши і до кінця в тексті Бутурлина зведено до короткого закінчення: "Бо як тільки ми відступили від Гусятина, хан захотів, щоб ми пішли з ним до Польщі-городів добувати. Ми ж бачучи, що не добре, не пішли, а вернулися до своїх городів, а хан знову посилав за нами своїх післанців; Кирій-аґу і Мустаф-аґу: чому ми їх не послухали і відмовились? За те вони й тепер на нас гніваються, і ми від хана не маємо ніяких відомостей". Акты Ю.З.Р. X с. 241.

6) прижатца, помилка?

7) усовЂтовали есмя.

8) что ныне пойдем,-се "ныне" мб. мы не.

9) Так я се розумію, але можна зрозуміти й так: "хоч (ви) не схотіли йти війною" (на короля).

[10]) Можна й так розуміти: за приязнь будемо відповідати приязню. 11) З сих слів видно, що сю реляцію писано зараз по повороті з походу, але після нового року ст. ст., як показує вище подана згадка про грудень як попередній рік.

[12]) Треба б було: з-під Бару.

[13]) Се я перевів на першу особу.

[14]) "А гетмана де они и полковниковъ замириваютъ просто"-с. 114.

[15]) "Да король же де велѢлъ крымскому царю и ОрдѢ около Львова и на ЗалѢсью въ своихъ городѢхъ имать полонъ въ селахъ и въ деревняхъ, кромѢ городовъ"--с. 114.

[16]) Акты Ю. З. Р. X с. 111-4.

[17]) Перекрутив дяк замісць: маршалка.

[18]) Тамже с. 127-8.

[19]) Акты Ю. З. Р. X с. 202.

[20]) Акты X с. 89-90.

[21]) Акты X с. 250.

ПОГОЛОСКИ ПРО ПОГРОМ УКР. ВІЙСЬКА, ТЯЖКЕ СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА (КІНЕЦЬ ЛИСТОПАДУ), РОЗКЛАД ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА, ПЕРСПЕКТИВА БЛЬОКАДИ, СЕФЕР-КАЗІ ДАЄ ПРИТОКУ ДО ПЕРЕГОВОРІВ.

Погляньмо тепер, як описувались і освітлювались сі події з польської сторони. Перед усім небезінтересно, що в критичний мент, коли польському війську заглядала в вічі певна загибіль, припадком чи навмисно, "для покріплення духу" пішли між польську суспільність якраз

самі оптимістичні вісти про відступ козацького війська, погром козацького війська, капітуляцію козацького війська, і т. д. Спочатку пішли чутки про ту раду, що Хмельницький з ханом мали відбути в середині листопаду. Мовляв, дебатувалося там, чи воювати далі, чи скінчити кампанію, пустивши Татар в загони, а козацькому війську вертати додому, з огляду на його недостатні сили [1]). За тим пішли більш катеґоричні відомости, що Татари пішли загонами в Польщу, а Хмельницький втік на Україну, і король післав комонника, щоб заступив йому дорогу на переправах [2]). Далі вісти про великий погром козацько-татарського війська, і смерть самого Хмельницького. Подробиці сеї фантастичної події доштуковувалися, як кому подобалось, але найголовніше-розгром неприятеля прийнято було за безсумнівний факт, і покотилися по Польщі Te Deum laudamus'и, як говорилось, і всякі святочні відправи. Голіньский так записує се (подаю з деякими скороченнями): "8 грудня в день понеділковий, на свято Непорочного Зачаття найсвят. Діви, стався бій з неприятелем, на котрого король й. м. вжив такої стратеґеми. Удаючи ніби хоче він трактатами покінчити війну, аби ні з одної ні з другої сторони не було кровопролиття, він ніби то давав згоду козакам і Татарам на їх найнесправедливіші вимоги, а сам що инше собі замишляв. Татари, не вдоволяючись тим що їм поступлено відразу, хотіли ще більше виторгувати і домагались неможливого: затриманих упоминків, кількох міліонів викупу і навіть грошей за п. краківського й. инших, що повтікали з Криму. Король займав їх переговорами, приваблюючи під свій обоз, і ті не поміркувавши приступили під обоз з великою силою, дуфаючи на свою великість, що їх настрашаться. Але то їм не помогло, бо наші кварцяні того пильнували, і скоро тільки побачили догідний час, сміливо вдарили на них; трохи ланових прийшло в поміч, а там й инщі-побачивши, що нашим щастить, спільно з ними так сильно стали битись, що побито Татар і козаків до 60 тисяч. Наших згинуло 4 тис., кілька старост-красноставський, винницький, червоногродський, а про калуського невідомо, де дівся. Хан був в страху, найбільшого гетьмана його Сефер-казі аґу вбито, немало визначних Татар забрано (в полон), инших побито. Король хоче використати сю побіду, дану від Бога за причиною Найсв. Діви, і післав 18 тис. вибраного комонника, аби не дати Татарам скупитись.

"Тих 6 тис. козаків, що їм під Сучавою дароване життє, вдячно за то віддали (в тім бою): вивели короля з небезпечних місць, де він стояв, на

ліпші місця; козаки вдарили (на ті попередні позиції) і не знайшовши його там, попали в біду, бо наші приготовившися вдарили на них, і там то мали вбити того Сефер-казі аґу. Пишуть також, що відібрали наші від козаків не мало великих (burzących) гармат, що козаки були забрали під Пилявцями і Батогом. Тріумфовано і дякувано Богові в Люблині, бо відомости писані зі Львова і з Волощини згоджувалися в тім”, і т. д. (с. 665).

Инший кореспондент оповідав такі подробиці про битву, де поляг Хмельницький: Сучавські козаки-про котрих оповідали байки, що вони пристали до Хмельницького, з доручення короля запевнили неприятеля, що військо королівське несправне, і так намовили його йти на короля-що певно матимуть побіду над Ляхами, аби тільки вивабили їх на бій. Се й взяв на себе хан, а Поляки, знаючи про се від сучавських козаків, стояли в порядку. Козацьке військо з Ордою також справно наступало. "Але як зближилися, насамперед наші задали їм з гармат такий сильний удар, що козаки не витримали й першого наступу нашого, почали мішатись, а наші в повалку почали їх класти; тут між ними й самого Хмельницького, окрутно вбито. По сім і Татари кинулись тікати, а король пішов з ними погонею. Мало що їх уратувалося, бо п. Маховский в кільканадцять сот ще перше ніж король пустився за втікачами і на кільканадцять миль окрив поле татарським трупом, а потім і король й. м. прийшов у поміч. А сучавські козаки-було їх 4 тисячі, підчас битви з Хмельницьким зайшли йому в тил і давши гасло нашим, мужно і сердечно вдарили на Хмельницького), так що неприятель не міг утікти" 3).

"Але ж то брехні!" "Прикро відмінилися сі авизи"-записує про них збирач-сучасник Якуб Міхаловский. Дійсно, поки сі вісти ходили туди й сюди під дзвін процесій і молебнів, польський табор переживав хвилі тяжкої депресії, супроти безсумнівних фактів глибокого обходу польського війська татарськими і козацькими силами. Спочатку показався під Гусятином татарський під'їзд, далі головні татарські сили, а загони з'явилися під Підгайиями, Поморянами, Теребовлею, Золочевим, навіть Борщовим і Снятином, грозячи повною бльокадою польському таборові, що тим часом переживав процес глибокого розкладу, порожнів і вимирав у своїй бездіяльности.

Досі військо ще трималось надією, що справа вимагає з його боку ще недовгої витрівалости: мовляв Хмельницький запевняє хана, що Ляхи не витримають непогоди і морозу, почнуть росходитись, і тут їх можна буде погромити 4); отже коли польське військо виявить рішучість триматись не вважаючи на зиму-Татари кинуть козаків: дальше св. Мартина (12 листопада н. с.) вони держатись не будуть.

Коли ся надія обманула, ланові полки почали хвилюватись, домагалися

розпущення, і нарешті самовільно вирушили до дому нікого не питаючись, а кварцяні, особливо челядь кинулась силоміць їх спиняти, розбивати вози і т. д. Почалась огидна, оружна бійка, ледво припинена гетьманом. Тим не менше ланові все таки пішли, з невеликими виїмками, викликавши незвичайно прикре враженнє в війську: не тільки воно змаліло чисельно, але й серед тої більш дисціплінованої частини його, що лишилась, упала до решти всяка охота сидіти і гинути в таборі. Угорські й волоські полки почали розходитися так само, і ясно було, що плян отсеї позиційної війни провалився, і далі утриматись під Жванцем неможливо: військо вимре, розпорошиться, переведеться до решти. Знову стало грізне питаннє-що ж зробити? чи з сим змалілим здеморалізованим військом рискувати наступати на неприятеля тепер-коли не відважилися сього зробити раніш, з далеко більшими силами-чи попробувати як небудь вимкнутися назад горі Дністром під Галич? По досвідах попереднього походу, так мальовничо описаних "Нарративою", проробити таку ретираду на очах неприятеля, хоч би навіть волоською стороною Дністра, як деякі радили, було цілком безнадійно: се значило б справдити віщування Хмельницького, як їх оповідали Татари кілька день тому: почекати ще трохи, коли польське військо рушиться з окопів, і тоді його розгромити. Становище було безнадійне, розпучливе, і се мабуть і спонукало хана знову протягнути руку помочи королеві, як під Зборовим,- щоб не довести до повного розгрому польської сторони. Не дати розвязатися українсько-польській боротьбі, не допустити козацькому війську опанувати ситуацію і стати цілком о власних силах-не потрібуючи більше запобігати ханської ласки, як се своїм побожним стильом висловив "Самовидець": "Старал ся король полскій усЂма силами, жебы от Хмелницкого Орду оторвати и приязнь их розорвати-а же тотъ непріятель вЂри християнской радъ бы усЂхъ християнъ в нЂвець обернути, почал ся схиляти до згоди з королем и Речупосполитою". Ханові треба було утримати в можливій рівновазі Польщу і Україну, тим більше що українсько-московське порозуміннє не лишалось для нього секретом. Сього одного було досить, але до того могли прилучитись і ріжні сторонні впливи. Так венецький резидент у Відні мав відомости, що диван бажав припинення татарської кампанії в Польщі, і сілістрійський баша страшив хана сими наказами і з свого боку вплинув на замиреннє [5]).

Кінець кінцем ханський візир в саму критичну хвилю обізвався до

канцлєра з пропозицією замирення-як оповідає се автор "Нарративи" (подаю се з деякими скороченнями). "Тим часом як з усякими такими проволоками вичікувано день за днем неприятеля, осіння непогода і зимові приморозки так сильно почали даватися в знаки війську, що чужоземська піхота гинула з голоду, біди і негоди. Король й. м. з деякими панами перейшов з літніх наметів до міста, а всі инші-як довго ще тут будемо бавитися-мусіли взятися до копання землянок та бурдеїв. Ланові ж, як звичайно бувало, почасти тому, що їм хліба не ставало, почасти що брала їх велика туга за домом, домагалися розпуску. Але то з дня на день відкладано і грозилося трубою [6]), інфамією, карою смерти, коли б хто хотів від панського боку відступити. Вони ж не вірили, аби то була правда, що говорилося про зближеннє неприятеля на підставі язиків: вважали, що все се порожні вигадки для затримання-хоч уже від 24 листопада вони досить покірно просили звільнення і розпуску з воєнної служби, не вважаючи на те що повіти львівські, сяніцькі, галицькі й сєрадзькі вже добре перед тим-за тиждень чи за два відійшли, а 28 листопада богато ріжних земель і повітів [7])- по кільканадцять і по кількадесять коней, ганебно кидаючи місця, на котрих стояли возами, як хто тільки найскорше міг-вириватися почали, виїжджати з обозу. Тоді рядове військо, і кварцяна люзна челядь, побачивши, що ланові отак з великими галасами, оден перед другим вибігаючи і випереджуючи, без сорому виїжжають, та з власного своєвільства, чи за понукою панів своїх, напали наперед на вози п. хорунжого коронного (Конєцпольского)-що також виїздив з обозу, а далі почали й инших ланових гвалтом шарпати й вози їм рабувати-аби лишались при війську й королю.

"Так під боком короля й гетьмана сталося велике замішаннє-невидане і нечуване в порядних військах і обозах, а далі взялися до шабель і списів, до зброї й стрільби, гірше як против неприятеля вітчини. На очах гетьмана вбито кільканадцять, і між лановими й кварцяними були втрати, а далі ся бійка поширилася б ще більше, коли б гетьман, побачивши, що не жарт, не кинувся на коня та не велів своїй піхоті дати огня на винного і невинного. Ланові ж тим не менше вийшли з обозу і зараз привівши свій табор до порядку, пішли до дому, не слухаючи більше ніяких намов щоб лишатись. Тільки деякі повіти, як випадало добрим синам вітчини, лишились не оглядаючись на які будь уконтентування; всі инші одійшли, і тим не тільки додали духу тим воєводствам, що нічого не хотіли ухваляти (для війни), але

й Угрів, Волохів і чужоземне вояцтво-що свято дотримувало обовязку, знеохотили таким своїм учинком; коли вони побачили як наші відступають короля і вітчини-хоч голод їм ще не докучав-ледве-ледве можна було їх затримати і намовити до дальшого затримання. Додали також відваги і неприятелеві нашому, що ставав все сміливішим, і як тільки довідався від перехоплених пахоликів та ріжного обозового люду, що одійшли ланові-на його поняття більша частина нашого війська,-так зараз наше змаліле військо почав собі легковажити, коли перед тим гадка про велику нашу силу стримувала його натиск і розмах, так що він вагався між перспективою затяжної війни і відходом.

"Перед тим Хмельницький, як здавалось, всяке щастє у нас передбачав: говорив, що се рік королівський, а тому і замислам його у всім противний. А тепер з ханом і козаками незмірно набрав собі пихи, і для кращого переведення свого пляну з усею силою рушив під Снятин, щоб зайти нам у тил. Підніс серце неприятелеві саме під той час ще й ротмистр Суловский, що вибрався до Гусятина на привітаннє п. обозного коронного (Каліновского), почувши про поворот його з Орди, і попав нещасливо в лика неприятелеві. Підніс, зараз по тім, і другий такий ротмистр Хлєбовский: захоплений тугою за домом, він виїхав в кільканадцять коней з обозу і теж попавши в руки ординцям, мусів їм розповісти, як розбіглися наші ланові і яка сила вимирає чужоземного війська, і так підкріпив неприятеля в його завзяттю. Отже за таким неладом (нашим) хан і Хмельницький де далі все більше віщували собі щастє, і щоб нам перервати дороги до Польщі і довіз поживи, і нас збідованих таким чином витягнути з жванецьких шанців на свої фортелі Хмельницький з козаками в останніх днях листопада став під Гусятином, в семи милях від нашого обозу, зайшовши йому в тил. Але сусідні містечка-Борщів, Теребовля, Снятин і Язловець-що їх Хмельницький пообіцяв Татарам в нагороду їх трудів і клопотів, були несогірше обсаджені нашими залогами. І Гусятин теж сім разів штурмували козаки, але нічого не добились; бо шляхта, що там зібралася задля безпечности, взяла в свою оборону замок під зарядом п. Сокольніцкого, віддавши місто міщанам і підданим утікачам, а для більшої певности, за її же згодою і проханнєм, забрали до себе їх дітей і добро-як поруку їх вірности і щирости, і так рівно самі і міщане давали відправу і відсіч неприятельським штурмам.

"Коли отся відомість до нас прийшла, що нам уже тил забрано, так що

приходилось об'їздити величезними кругами, а соймову експедицію (акти що до скликання сойму) треба було післати через волоську землю, з великою небезпекою, що її можуть перехопити,-тоді тільки взялися до пізнього роздумування, що робити в такій біді: чи чекати під Жванцем, чи як найсміливіше рушити против неприятеля табором. Тоді тільки прийшла на память всім дорога вітчина, й найдорогші родини і доми тою злою радою відкриті (неприятелеві). Хто зна, чи неприятель займаючи нас тут на Покуттю під'їздами і потичками, не задумує спустошення Львівської землі і дальшого походу над Вислу? І от поки більші й менші люде ведуть між собою такі мелянхолічні розмови, і стрівожений монарх збирає в сій справі сенат, і кожен подає свої ради, саме під той час Ясько Ясноґурский, незадовго перед тим висланий по язика, натрапив на хлопа, що на те щастє йшов до обозу з листом ханського візира до п. канцлєра, з таким наказом, щоб вертав як найпильніше до обозу, і саме тому віддав того листа, кому належало. Взявши того хлопа, привів він його 3 грудня до обозу. Не було в тім листі нічого иншого, тільки перша зачіпка неприятеля до замирення і переговорів. Досить нам було того, що ми з того виводили своє першенство-пригадуючи, що під Зборовим колись ми перші до них писали, бажаючи трактатів, а тепер вони нас перші почастували сим несогіршим презентом.

“Докоряв нам в тім листі візир Сефер-казі аґа, що ми закопавшися тут, пустили вітчину в небезпеку, не зміркувавши, що краще було б нам дати поле (битву), або розмовитися про все і до згоди прийти, аніж так пильнуючи чужої границі давати неприятелеві змогу вриватися в дальші краї своєї батьківщини. За радою сенату відписав на сей лист п. канцлєр, доказуючи далеко більшу негідність хана, що він виступає (против короля) при ребелізантах-підданих королівських, против своїх запевнень що до згоди і приязни. Сі (ребелізанти), просивши нераз милосердя, отримали були, за інтервенцією самого ж хана, пробаченнє своїх злочинів, але з тим же ханом піднесли свою кривоприсяжну руку під Берестечком-з памятними стратами для себе; а потім безбожно зламавши присягу зложену під Білою Церквою, немилосердно знущалися над переможеними, і вже по довершенім погромі, коли ті стратили зброю і коней і до неволі дістались, бродили в їх крови-чого їм і ординці помагали за справою і призволеннєм ханським. Тому цілком певно мусить над ними висіти страшна пімста справедливого Бога. А що говориться про поле-то хто ж поле під

Берестечком кинув? Коли сам Сефер-казі з ханом рішились-коли хочуть і сміють, мають досить пригідне місце чи для бою чи для розмови; король як господар свого краю вже давно його вибрав, чекаючи хана-не скорого на прибуттє гостя. А що сміє страшити нападом на дальші краї вітчини, коли ми тут стоїмо, то і нам навзаєм чи не така сама дорога до Криму, як і їм до нас? Коли ми там досі зі військом не бували, то з часом сама необхідність примусить нас віддавати тимже, а хана-коли б він посмів туди (в дальші краї) посунутись, стримає його там та сама сила, від котрої мусів він соромно тікати під Берестечком. А що нам докоряє копаннєм, то се наш звичай-сипати коло обозу шанці, так як вони для скоршої утечі в небезпеці до самих тільки кілків привязуються" (с. 165-173).

Я перервав се оповіданнє на те аби сконстатувати, що воно згоджується з иншими обозовими реляціями [8]), і вони не багато в чім доповняють той досить яскравий образ що подає "Нарратива". Тільки її дати здаються трохи спізненими [9]), з-окрема дата татарської "зачіпки до трактатів" мабуть мусить бути посунена на кілька день раніш, так як подає її обозова реляція з 1 грудня: першого листа від Сефер-казі принесено "о другій годині в ніч під св. Андрія", себто ввечері 29 листопаду (така сама дата в иншім листі наведенім в прим.). Зміст Сефер-казієвого листу инша реляція переказує ширше ніж Нарратива. "Дає до зрозуміння, що коли ми звідси не рушимось, (хан) поготів буде наступати війною в дальші краї. Пригадує в тім листі пакти зборівські і білоцерківські, і то також, що як козаки в чім небудь завинили, то Король повинен був про се по приятельськи повідомити хана, також і про те подбати, щоб звичайні упоминки його доходили". Відповідь канцлєра знайшлася між актами Жванецької кампанії в московськім перекладі. Так як її тут маємо, вона з місця починається полємікою на тему-хто порушив Зборівську умову? Очевидно закид нарушення сеї умови справді був вихідною тезою листу Сефер-казі. Канцлєр вмовляє, що присягу нарушили Татари і козаки, і всі зобовязання короля супроти них стратили значіннє. Козаки не то що не пускали панів до їх власних маєтностей, але й тих що приїхали помучили, повбивали, а майно їх позабирали. Білоцерківську угоду так само порушили, і погромивши разом польське військо під Батогом, ханське військо з козаками "на остаток ніколи видану і нечувану лютість учинили: людей забраних в полон в пень порубали". Від сих виводів канцлєр переходить до апольогії нинішнього королівського походу против ханських закидів. Сього

походу ніяк не можна вважати якоюсь провокацією, і ханові нема чого мішатися до сеї розправи короля з своїми непокірними підданими, зрадниками і кривоприсяжниками. “Се право кожного володаря-карати своїх підданих, і король наступає з військом не на панство кримське, а хоче впровадити панів до їх маєтностей, показати свою ласку покірним і покарати непослушних-в тім і сам Хмельницькяй прислав свої зрадницькі супліки, признавав ласку короля і обіцяв за найменшим наказом короля рушитися на королівських неприятелів,-маємо такі його листи. Помиляєшся в. м., нібито король, довідавшися про похід хана, повинен був назад вернутись; мав він і має поважні причини тут стояти; військо з ним велике, а що він окопався-то се звичайна річ, коли військо де небудь стає [10]). Хана чекає як господар у своїм панстві і як гостя витати буде: з чим він прийде так і привитає. Завсіди ми пляну дотримували і бій давали, і так як хочете: хоч битись, хоч трактувати, бо й великі бої (даються) для згоди, і що маєте робити, робіть скоро. А знищуваннєм і пустошеннєм наших країв не грозіть: ще єсть про вас сила, котру ви під Берестечком бачили-посполите рушеннє. Діло обопільне: можем й ми навідати панства хана вашого, чого досі не чинили, і нам стільки ж до вас, скільки вам до нас-коли тепер дасте тому хоч малу причину” [11]).

Але разом з сим воєвничим листом, як видно з реляції 1 грудня, наведеної вище (прим.), післав також Любомірский свої листи ханові і Сефер-казієві-з пригадками старої приязни його батька з ханом і т. под. і з пропозицією переговорів. Отже тим часом як лист канцлєра мав характер більш полємічний і в гострих тонах відповідав на злосливі вирази візиря, листи Любомірского безпосереднє стелили стежку до переговорів (в повнім тексті не маємо ні одного ні другого, про зміст листу Любомірского можемо судити з відповіди хана) [12]). В відповідь на сі листи Любомірского прийшли не тільки дуже приязні і повні миролюбних заяв листи до нього від хана і Сефер-казі, датовані “під Гусятином 2 грудня” [13]), але з ними приїхав і ханський аталик (син його мамки, або “молошний брат” як то кажуть), доволі визначна особа, що приїздила в посольстві до Польщі, і тепер мала договоритись уже безпосереднє про час і форми властивих переговорів. З татарської сторони пропонувалось насамперед обмінятися заставцями, і на се дано згоду: визначмо звісного ротмистра Корицкого, аби він виїхав до Камінця і чекав там в заміну котрогось із значніших мурз, а

тоді їхав до коша, і по сім мали з'їхатися на переговори делєґати обох урядів: з польської сторони Любомірский, канцлєр, воєвода Лянцкороньский й инші достойники, а з татарської очевидно Сефер-казі й инші визначні мурзи [14]).

Характеристично, що в усіх отсих переговорах козаки не тільки що не брали участи, але навіть і не згадувалися [15]). Збиралися відновляти стару приязнь короля з ханом; все инше мало само собою приложитись.

Але воно не пішло відразу зовсім гладко, і польському війську прийшлось пережити кілька дуже неприємних днів, які ясно виявили всю небезпечність становища і неминучість іти на всі вимоги хана, щоб уратуватись від явної загибелі.

Примітки

[1]) Міхалов. ч. 286.

[2]) Міхалов. с. 703, заголовок; "з обозу 27 листопаду" не вірний: порівняти згадку про вчорашнього Татарина", зловленого під Гусятином, тут і на с. 701.

[3]) Міхалов. с. 707-8.

[4]) Міхалов. с. 700.

[5]) Жерела XII с. 279.

[6]) За трубою оголошувано в обозі ймення тих що тяжко провинились.

[7]) Я пропускаю тут реєстри повітів тих що пішли і тих що лишилися.

[8]) Див. особливо Міхаловского ч. 288, 294 і 297; друга з них міститься в збірнику Краків. академії ч. 1056 с. 37 з датою 1 грудня, і тамже инша

реляція, з того ж дня (Z drugiego listu tejze daty), недрукована: “За поворотом під'їзду п. Ґурского справджено, що неприятель став під Шаравкою. В пятницю (29) була рада-рушити на нього під Гусятин або Язлівець, але вечером принесено, що Орда підпала під сам Камінець. Підчас коли над тим радили, приведено вночи хлопа з листом від Сефер-казі аґи до п. канцлєра: питає в нім, що хочемо чинити-чи битись чи розмовитись. В суботу пішов до них наш з відповіддю і листом від п. маршалка; в них висловлено нашу готовість (до бою), але не відкидаємо й згоди. Завтра сподіваємось його назад. Розуміємо так, що мабуть хочуть з нами не битись, а розмовитись, але у нас між військовими багато таких що скреготять на трактати, і таких, що Бога просять аби як найскорше бути дома живо і без сорому. Богато писати не годиться, бо пошта йде в сусідстві неприятеля, і післанці гинуть. Він в суботу під Гусятином в пів-милі, а звідти сім міль став напевно”.

9) Так напр. сецесія ланових розповіджена “Нарративою” під днем 28 листопаду, обозова реляція Міхалов. ч. 286 розповідає так що сталась вона 20-го: “П. хорунжий пішов в четверг, того ж дня і Сендомиряни, але ледви що рушили табором через майдан, як галайстра обозова на них напала, і немало возів порабовано, галасу нароблено: сам гетьман вийшовши лавою на середину майдану почав їх громити, кількох убито, велику силу підстрелено, і кільканадцять вязнів взято на шибеницю”, і т. д.

10) Відповідь на докір хана, що король закопався і не хоче вийти на бій.

11) Архив ЮЗР. III. IV с. 783.

12) У Коховского се листуваннє Любомірского стає взагалі вихідним пунктом переговорів. Приводом послужив, мовляв, Татарин Любомірского-Фетак на ймя: Сефер-казі довідавшися про нього, написав до Любомірского, просячи його пустити, в особливу приємність, як давно знайому людину, і при тім заявляв готовість послужити замиренню хана з королем і відновленню між ними міцної приязни. Коховский не тільки переказує нібито текстуально сей листок Сефер-казія, але й цілком докладну дату: під Гусятином 26 листопаду (с. 398), і те що з сучасних реляцій звісне нам як зміст відповіди канцлєра, потім переказує як відповідь на лист хана до Любомірского (с. 399), листуваннє ж Сефер-казія з канцлєром цілком іґнорує. Се характеристичне як одна з ілюстрацій

залежности fides historica Коховского від ріжних маґнатських фамільних традицій, і повної фіктивности його ніби-то документальних переказів. Наведений ним лист Сефер-казі в справі Фетака очевидно той що міститься у Міхалов. ч. 291 (також у збірці Голіньского с. 663)-тільки там він значно довший, змістом відмінний-і має дату, сим разом досить безсумнівну-2 грудня. Відповідь Любомірского з датою 4 грудня, в московськім перекладі, в Архиві Ю.З.Р. III. IV с. 180. На підставі сих листів можемо цілком певно сказати, що справа Фетака ніякої особливої ролі тут не грала, і Сефер-казі зачіпив пропозиціями замирення канцлєра, а не Любомірского.

13) Надрук. у Міхаловского ч. 291-2.

14) “Сефер (товмач) вернувся від хана 2 грудня з листами, заставши кіш і табор під Гусятином. Прийшов з ними аталик, що був тут на Люблинській комісії... Сьогодня в ночи (з 3 на 4 грудня) аталик поїхав, а завтра обіцяв вернутися під Камінець з заставою, там її віддасть, а натомість візьме з собою п. Корицкого. Коло суботи (6 грудня) зближаться аґи з 2 тис., а з нашої виїдуть п. маршалок, канцлєр, воєвода руський, каштелян сендомирський, і я не відстану” (лист Ан. Морштина з обозу 4 грудня-Міхалов. ч. 295, теж в Акад. і у Ґолін.).

15) Коховский оповідає, що коли Татари підчас переговорів обпали польський табор, в день св. Варвари (4 грудня), аталик виправдувався, що се зробили непослушші Ногайці, за намовою Хмельницького, против заборони хана (с. 401). В обозових реляціях нема про се.

ПОЧАТКИ ПЕРЕГОВОРІВ ПРО ЗАМИРЕННЄ, ПЕРШИЙ З'ЇЗД КОМІСАРІВ ПЕРШІ ДНІ ГРУДНЯ н. с., ПЕРШИЙ З’ЇЗД КОМІСАРІВ 13 ГРУДНЯ, ЗАКІНЧЕННЄ ТРАКТАТІВ 15 ГРУДНЯ.

Поки аталик їздив туди-сюди, приготовляючи формальні переговори, звісний нам полковник Клодзіньский (товариш Кондрацкого з Сучавської експедиції) був висланий з кількома ротмистрами під Гусятин на звіди і для того, щоб скріпити залоги сусідніх містечок. Несподівано наскочив на нього, підстерігши на нічлігу, татарський відділ і сильно погромив і розпорошив; в гарячій сутичці тяжко ранено його самого, вбито кількох

старших офіцерів. Татари захопили три хоругви з усіми короговами, бубнами й т. и. і з тріумфом привезли ханові; весь полк розігнано; гонячи утікачів Татари підкотили 4 грудня під сам табор. Чарнєцкий з Сапігою, писарем польним, стрівши недобитків з сього полку, поспішили на побойовище, але не могли нічого зробити, забрали тільки тіла побитих. Королівське військо було дуже стривожене і чекаючи наступу головних сил три дні простояло в лавах, готове до битви [1]). Момент був незвичайно серйозний. Радили на всі боки, що робити, і тут знов виринув був проєкт (у самого короля чи його прислужників)-виступити з комонником на неприятеля і шукати битви. Навіть пророблено було таку демонстрацію виступу- більше мабуть для враження на Татар, щоб змусити їх до більшої вирозумілости в вимогах, ніж з серйозними замірами битви. Сей виступ, що за деякими відомостями стався під день 8 грудня-свято Непорочного зачатя [2]), мабуть послужив основою лєґенди про побіди над козаками і Татарами, що наведено вище.

Про наступ на Орду і козаків в дійсности не могло бути мови, і треба було приймати ті умови, які вони давали, стараючись тільки представити їх перед своїми кругами в можливо сприятливих формах, та й се було не легко. "Далисьмо неприятелеві потіху (погромом Клодзіньского), і як перед тим він сам зачіпив нас згодою, так тепер, набравши до нас зневаги, став стягатись і відмовлятись-закидаючи те, що король знаючи про присутність хана, не післав йому досі ніякого листу як до брата і приятеля свого. Пре се був 7 грудня присланий третій лист від Сефер-казі візиря через Ахмет-казі аталика, з домаганнєм, щоб ми робили, що маємо робити, а не тратили часу в порожніх словах: твердо трималися зборівських пактів, маючи на увазі, що хан не по упоминки сюди прийшов, але щоб і тих привести до послушенства, що були причиною тих війн. В сій справі зібрано сенаторську нараду, і по довгих намовах король дав свій лист до хана з поздоровленнями і побажаннями, повідомляючи його, що він, король, з звичайною асистенцією вийшов в сі краї для уґрунтовання спокою. Дивується, що хан, невважаючи на всі запевнення в вічній приязни, далі пристає з його ребелізантами; але що в листах свого візира, адресованих до канцлєра, він дає знати про свої бажання покою і ґрунтовної згоди,- король теж не від того, і посилаючи свої поздоровлення, з свого боку висловляє бажаннє, щоб візир у тій справі порозумівся про се з канцлєром. Дав і пан канцлєр осібного листа про се до Сефера-казі аґи, домагаючися, щоб були

вільні з обох сторін дороги для послів, і обопільне довірє. З сими листами, з Ахмет-казі аталиком вислано в кільканадцять коней і наших послів: Войниловича і Бечиньского. Їм доручено вияснити місце сих трактатів і з яким числом (делеґатів і їх асистенції) мають вони бути зачаті. Для прискорення справи вони вибрались зараз же в ночи з 8 грудня-аби задоволити довгі очікування в сій справі".

Се оповіданнє "Нарративи" цінне з того погляду, що дає нам цілком докладні відомости про хід переговорів про замиреннє, як зараз побачимо, і своїми вказівками позволяє нам притягти сюди і поставити на місце документи, що до тих же Тек Нарушевича заблукали з фальшивою датою, і без "Нарративи" може б і трудно було б зробити потрібну поправку. Се "лист до кримського хана від й. к. м. Яна Казимира зі згодою на пропоноване замиреннє", і лист канцлєра до Сефер-казі, з тою ж датою-8 о к т о б р а [3]). Зміст їх буквально сходиться з змістом поданим у Нарративі для листів висланих 8 грудня, так що не лишається ніякого сумніву, що дата мусить бути 8 грудня, і таким чином сі листи, з одної сторони-вповні потверджують оповідання "Нарративи" і дозволяють нам далі спиратись на ній, а з другого боку-вони ясно освітлюють і твердо зафіксовують сей момент в розвою переговорів. Король 8 грудня дійсно вислав ханові листа, висловлюючи здивованнє з його поведення; з союзу хана з збунтованними королівськими підданими; заразом повідомив його, що він з приємністю довідався від свого канцлєра про переговори завязані канцлєром ханським, і дає свою повну згоду на їх продовженнє. Канцлєр висловляє жаль, що розпочате листуваннє обірвалось,-згоджується, що мабуть його листи були зле перетолковані у візира і викликали фальшиві враження. "Тепер король, довідавшися, що в. м. бажаєш замирення між ханом і королем, посилає свого листа з пп. Габріелєм Войниловичом і Войцехом Бечиньским, дворянами своїми, з поздоровленнєм і запевненнєм, що всі хто приїде на переговори, матиме свобідний проїзд і безпечний поворот назад". Канцлєр просить дати їм авдієнцію-аби не вийшло знов якогось непорозуміння, як з перекладом попередніх листів, і порозумітися що-до місця і учасників переговорів.

Але тут знову вийшла халепа. Як оповідає автор "Нарративи"-і його оповіданнє потверджується обозовою реляцією 17 грудня-се посольство: аталика з Войниловичом і Бєчиньским на півдорозі з обозу до Камінця перейняв ногайський мурза Мустафа, поставивши ще з вечера засідку, і хоч

аталик зараз почав крик, остерігаючи, що се посли до хана, вони на те не вважаючи почали ловити й бити їх людей, і самих не дуже гонорували-самому аталикові шапку з голови здерли, і тільки як стало вже світати, розібравши, що се справді везли королівського листа, мурза Мустафа пустив тих послів і велів повернути їм усе забране-і справді все їм повернули, крім шапок. Але їхати далі до хана в такім подертім і побитім вигляді, з виваляними в болоті листами, посли вважали вже не можливим і вернулись до жванецького обозу, разом з аталиком, що по сім інціденті теж не схотів ставитися перед ханом і намовляв канцлєра переписати листи нанову і вислати вдруге [4]). Се і вчинили, тільки післали вже з листами не послів, а Татарина-товмача Сефера, разом з аталиком, а Чарнєцкому, придавши йому 4 тисячі війська, доручили очистити від усяких самовільних застав і обсадити своїми людьми посольську дорогу між Жванцем і Гусятином, щоб не повторилось чогось подібного. Обережність себе оправдала-бо без сього аталик повертаючи з ханським послом три дні пізніш, налетів би на таку саму засідку якогось старости Яворского, як польські посли на ногайську, а так завдяки Чарнєцкому пішло вже без пригод.

Сі три дні 9-11 від виїзду аталика і до повороту його з ханським послом, що мав бути фактичним закладнєм з татарської сторони для польських послів, пройшли спокійно-але Поляків брала трівога, що за сим спокоєм може критися новий фортель: ануж Татари, заспокоївши обіцянкою трактатів, тим часом розпустили свої загони в тилу польського війська і беруть ясир? [5]). Побоюваннє було не безпідставне, і тому всі радісно відітхнули, коли 11 грудня-як датує “Нarратива”-приїхав аталик з ханським послом. “Сим разом наші поспішили против свого звичаю і прийнятої кунктації-заходились і забігали як ніколи, щоб як найжвавіше використати сю прихильну згоді ситуацію”-завважає її автор. “Того ж дня король прийняв від посла ханського листа-з поздоровленнєм і заразом намовою до повного замирення обох сторін, з тим додатком, що після Зборівських пактів хан ніколи не з'явився б тут з своїми силами, коли б не завзявся з самої справедливости замирити короля з козаками. Але заставою п. Корицкого-висланою на то перед кількома днями, хан не хотів вдоволитись і домагався через того посла п. старости Яворского, а від себе обіцяв мурзу з значної фамілії”. Другого дня, 12 грудня, визначено комісарів-тих що ми вже знаємо, а місцем переговорів призначено Камінець. Зараз вони й зібрались

рушити під Камінець, в супроводі двох тисяч кінного війська і кількасот німецької піхоти, і на сей час наспів присланий на застав Камамет-мурза, родич візиря-“як казали Татари, чоловік дуже звісний в Криму і богатий”. Він першим ділом остеріг комісарів-“мабуть випробовуючи настрої і серця”, щоб були обережні-аби їх не заскочило на переправі яке небудь військо, і се було взято під увагу для всяких обережностей в поході комісарського конвою. Стали перед Новим замком Камінецьким і побачили перед собою значну частину татарських сил- більш як 10 тисяч, на віддалі яких “півчетвертої милі”. Сефер-казі того дня відмовився від переговорів, мовляв-треба і польській і козацькій стороні спочити після дороги. 13 грудня теж пройшло головно в розміщеннях обох військ на нових позиціях-прийшли відділи найважніших мурз і стали лавою против польського війська. “А з боку трохи оподалік козацький табор з Виговським”. З обох сторін під'їздили вояки: з польської до Татар і навпаки, розпитуючи за своїх знайомих і побратимів,-щоб по тім запросивши до себе їх хапати, тільки се їм не вдалось.

13 грудня відбувся перший з'їзд комісарів: з обох сторін по 12 коней з'їхалися “на три стріли луку”. З татарської сторони Сефер-казі, Періс-аґа, Ахмет-мурза й инші. Татари чекали, що польські комісари, під'їхавши засядуть з коней для привитання; але Поляки стримались від яких небудь реверансів, і навпаки-почали з дорікань на всякі обиди з татарської сторони,-“невдячність за дізнані від короля добродійства”. “Татари на се коротко відповідали, а Сефер-казі відізвався з тим: коли не будуть виплачені затримані упоминки, козаків король не заховає при зборівських пактах, загонів до Висли не пустить і нарешті-двох що найзначніших панят не дасть на заруку до Криму,-в такім разі даремні всі говорення, і треба віддати назад закладнів: від них п. старосту Яворского, а з нашої сторони Камамет-мурзу, і рішити справу зброєю. Наші дали досить міцні і поважні рації на то все, вказуючи, що зробивши перший початок до трактатів, (Татари) не мають причини ставити з свого боку такі кондиції, що не могли б бути прийняті, і не вдасться їм вимогти таких уступок у польської сторони, цілком ненарушеної в своїх силах. Коли хан з козаками розійдеться-і не буде брати ясиру в землі, через котру переходитиме, то упоминки з ласки короля і за причиною пп. комісарів будуть йому виплачені,-инакше мала надія (на замиреннє) і даремні будуть всі переговори”.

Таким чином перша розмова не дала нічого конкретного; татарські вимоги і тон мало, мовляв, доброго обіцювали, але рішено продовжувати переговори. А тим часом стало відомим, що хан, посунувши кіш під Солобківці, вже ладиться напевно в дорогу, вважаючи замиреннє цілком забезпеченим, бо йому дано знати, що король радо прийме його умови, коли він трохи з них попустить. "Козаки ж зайшовши милю за Оринин 6), стали недалеко Камінця".

"Тому що нашим сильно не подобались умови, і вони не бачили ніякої можливости замирення, рішили вони (комісари) написати королеві про всю сю умову і просити його, щоб висловив свою гадку, чи кінчати трактати, чи занехати. Але коли занехати, то треба сильно і сміливо наступити з військом, і арматою, аби сим страхом і рішучістю змусити неприятеля попустити з своєї пихи. Коли кінчати- нехай король дасть комісарам асекурацію, аби були безпечні від нагани Річипосполитої. Коли сей лист прийшов до короля, зараз в обозі затрубили алярм, і військо охоче почало в ночи готуватись, сподіваючись, що вони вийшовши в ночи, над раном будуть битись з неприятелем 7). Але память про непевність воєнної фортуни не виходила з голови. Сподівались, що неприятель другого дня вже не буде ставитись так гордовито, і взяли за краще вжити кунктації, того шкідливого в завзятости своїй відкладання до завтра. Хоч язики, захоплені того дня, казали, що Орда голодна, не зможе далі триматись, і хан не зістанеться довше як три дні, слухаючи безнастанні нарікання своїх Татар на Хмельницького-що мусять його охороняти, кинувши свої хати, а тим часом Калмики напали там і наробили великої шкоди.

"Поки прийшла відповідь короля, і була неділя, наші відложили закінченнє трактатів на 15 грудня. Жалували тим часом, що ся частина кінного війська пішла з комісарами, і її трудно назад вернути до обозу на випадок якби Орда напала, а тут за кілька день мусіли б зістатись без поживи і без коней. Здавалося кращим, якби король приїхав, сюди, а тимчасом спробувати б воєнного щастя. Були й инші причини до незадоволення: наші привели кільканадцять Татар до Камінця і з ними приятелювали, поїли і затримували у себе, а Сефер-казі довідавшися про се навзаїм затримав у себе п. стольника Сендомирського і Бєчиньского і не хотів пускати, доки ті ординці не вернулись усі до одного. але другого дня, 15 грудня таки зложили згоду, устно, без усякого письма. Козаків полишено при давніх

вільностях, але коронному війську полишено вільний вступ на Україну, а панам повороти до їх маєтностей. Що до числа козаків, лінії і релиґії зборівських чи білоцерківських пунктів-коли можна вірити [7])-не було ніякої згадки. Упоминки обіцяно-поскільки б не пустошили тої землі, через яку будуть іти, і надалі їх мали платити, давнім звичаєм-коли хан буде неприятелем, неприятелям а приятелем приятелям (Польщі). Згодилися дати й закладнів-чого найбільше ті домагались: воєводича руського (Єроніма Лянцкороньского) і підкоморія Сендомирського Олєсніцкого, королівських покойових, а нам навзаїм-Мулан-аґу з кільканадцяттю коней, чоловіка значного роду"...

"Але про козаків в тих переговорах говорено дуже виминаючо [9])-тим тільки обмежились, що вони мають бути заховані при давніх вільностях. В тій купі, що трактували, не було ні Хмельницького ні Виговського, ані кого небудь з козаків. Навпаки-як кажуть-дано добру потіху, що коли б козаки з того були незадоволені, що король порозумівався з ханом не задоволяючи їх [10]), то хан з приязни (до короля) радо готов буде зносити сих зарозумілих зрадників-королівських підданих, так само як обіцяв радо всяку поміч королеві на випадок коли б Москва схотіла напасти на його землі в будучім році. По такій от умові обидві сторони, повні три години провівши над сим, забравши закладнів, і запевнивши одні одних в приязни своїй і своїх держав, попрощавшись і засвідчивши приятельські почуття вернулися кожда до себе".

Примітки

[1]) Іду в головнім за оповіданнєм "Нарративи", досить докладним-його потверджує обозова реляція Морштина, друкована в збірці Міхаловского ч. 295, також і у збірці Ґолиньского і в Академ. ч. 1056, вона дає дату для погрому Клодзіньского-ніч під 3 грудня.

[2]) Описує його "літературно" Коховский с. 401-2; дуже подібний виступ побачимо тиждень пізніше. Автор реляції завважає, що трактатів не можна

було розірвати, бо “з малими силами, з збідованим військом трудно було на них (неприятелів) наступати-прийшлось би на пропаще пробиватися до дому” (Міхалов. с. 715-6). Се поясненнє автора, що то була тільки демонстрація, і про дійсний наступ на неприятеля не можна було думати, може бути в повній мірі приложено і до виступу 8 грудня. Та могло їх бути й ще більше.

3) Тека 147 с. 263-6; королівський лист має в заголовку дату 8 октобра, а в кінці листу-6-го, лист канцлєра-8 октобра тільки в заголовку. Ясно, що се день правильний.

4) “Сьогодня вернувся козацький бунчук-але сила побито; поручник не знати чи не помре; забрали у них коней. Ординці виправдуються тим: “на що ж почали тікати, коли йшли з послом?” По друге: “По що ходять з послом по-ночи!” “Кажуть що се по злодійськи”-Міхалов. с. 715.

5) Та ж “Нарратива” с. 179.

6) Назва зіпсована: Horyn, Chocim, гіпотетично ставлю Оринин.

7) Про сю оружну демонстрацію-трактуючи її як демонстрацію тільки (вище с.707) оповідає обозова реляція Міхалов. ч. 302.-“Довідавшися про тверді умови поставлені з татарської сторони, король рішився виступити з кінним військом, і о півночи з неділі на понеділок (з 14 на 15 грудня) військо було вийшло з обозу-аж перед світом прийшла відомість, що (Татари) відступають від перших двох вимог, і король велів війську вертати, а п. комісарам написано, аби вони рішили так, щоб можна було оповістити людям (jako mozna rzecz ludziom)”. Між хронольоґією сеї реляції і “Нарративи” ріжниwя на оден день; в “Нарративі” сей виступ діється з 13 на 14, але я думаю, що дата реляції вірніша. День остаточного порозуміння доволі згідно означається 15 грудня. Темберский додає ще другого дня урочисті поздоровлення і т. ин., але се може бути і літературні додатки.

8) Вар. б. петерб. ркп.: De numero kozakow, o uniey y religiey Zborowskich ani Białocerkiewskich punctow (Нар.: w zborowskich ani Białocerkiewskich punktach) (si credere fas est) nulla mentio. Цікаве застереженнє, зараз далі зрозуміємо його значіння.

[9]) recuse, в копії Нар. се слово опущене.

[10]) Так я перекладаю сю еліптичну фразу: Ale owszem, ut fertur, dobra iakas otucha, ze iezeliby k. i. m. z hanem swoie miewal conferentie nie contentuiąc, gotow y han przyiazni postrzegszy durnych zdraycow y poddanych krolewskich znosic.

МАСКОВАННЄ УМОВ ЗАМИРЕННЯ, ДІЙСНІ УМОВИ ЗАМИРЕННЯ, ВІДНОВЛЕННЄ ЗБОРІВСЬКОГО ТРАКТАТУ, ДОЗВІЛ НА ЯСИР І ЙОГО ЗАТАЄННЄ, ГЕТЬМАНОВІ ЗАХОДИ ПРОТИВ ЗАГОНІВ.

З огляду що писаного трактату не було і основною директивою комісарам було- формувати умови "так щоб можна було подати до відома людям", як характеризує обозова реляція, то зміст договору можна собі уявити тільки приблизно, на підставі того, що довідувалися про нього сучасники, які стояли ближче до справи. Ми бачимо, що автор "Нарративи" сам не дуже покладається на те що йому доводилось чути про зміст договору, підозріваючи, що його переказувано занадто оптимістично, і так воно очевидно було. Венецький резідент у Відні повідомляючи сіньорію про замиреннє на підставі відомостей які йому довелось зібрати протягом місяця, пише 24 н. с. січня: "Умови договору, мало почесні для Поляків, зістаються невідомими. Поляки офіційно поширюють тепер відмінні від тих що були рознеслися: вони стараються затаїти їх як викликані панікою; договір був хвилевим порозуміннєм, не розваженим зріло" [1]). Мусимо таким чином в тих відомостях що маємо рахуватися з ріжними стадіями очищення дійсного стану річей для публичного вжитку; відомости козацькі, наведені вище, облекшують орієнтованнє в тім, що пускалося з польської сторони.

Перед усім наведемо дещо з обозових реляцій. Цитована вже не раз реляція 17 грудня [2]) каже, що Татари поставили три головні вимоги. Перше-аби їм дано в застав кілька сенаторів в поруку, що затримані упоминки будуть виплачені, і згоду буде заховано. "Друге-поки відійдуть, вільно їм буде ясир брати і загони пускати в державі королівській". "Третє-козаків відступити

не можуть-їх треба зіставити при Зборівськім договорі". "Мало що не прийнято було таких тяжких умов"-каже далі автор і розповідає воєнну демонстрацію вчинену королем, яка мовляв була перервана відомістю комісарів, що Татари відступають в перших двох пунктах-роблять уступки. Король велів кінчати, щоб можна було сказати людям (jako mozna zecz ludziom) і тоді прийшли до порозуміння:

"Що до ясиру-того відступили, за обіцянкою хабара (korrupcyej) 40 тисяч. З козаками-сказали-не треба трактувати, бо єсть (для того) зборівські пакти-при них Татари стали міцно.

"Треба б було хіба розірвати, а з малими силами, з бідованим військом трудно було б на них наступати-прийшлося б на загибіль (po desperacku) пробиватись додому. Краще хоч не певне, а все таки якесь замиреннє осягнути.

"Пп. комісари за краще вважали не давати ніякого скрипту, ані присяги ніякої не складати-тільки взяти від Татар в застав одного мурзу, а від нас двох панів... Така згода, яка могла бути. Війську королівському становищ на Україні Татари не забороняли-тільки щоб не було кривди козакам. З козаків при Татарах не було нікого, і до короля вони нікого не прислали; з того можна міркувати, яка їх покора, і чи на довго (може стати) тої згоди!"

В иншій обозовій реляції з того ж дня читаємо: "Нарешті кінець війни! Згоду зложено-хоч кілька разів розпочаті трактати були вже близькі розірвання. Пп. комісари, підтримані листом короля, закінчили і договорилися так: Затримані упоминки Татарам віддати, і надалі в свій час віддавати, а вони за те повинні мати одних з нами приятелів і неприятелів, і самі запропонували (поміч) против козаків коли вони не устоять в договорі; на певність того дано закладнів... Загонів розпускати, виходячи з землі, вони тепер не будуть. Козакам до якогось часу-так самі Татари кажуть-поступлено згідно з Зборівським договором; потроху поправляться- і коли вірити Татарам-вони то заграничною війною (очев. з Москвою) осягнуть" [3]).

Радивил, що як канцлєр в. кн. Литовського міг досить добре знати зміст переговорів, в таких словах висловлює своє обуреннє. "Хан захотів згоди, і наші не відмовились-бо голод і нужда притисли. І так зложено згоду-не

закріпивши скриптом, тільки устно уложивши. Відновлено нещасливі Зборівські пакти, обіцяно Татарам гроші, затримані за три роки. Даремно-бо Татари до того дійшли, що запустилися під сам Пинськ-ледво півмилі були і третю частину доходів знищили огнем-я держав се староство; 120 літ минуло, як Татар там не бувало. Так і пішли обтяжені здобичею: до останнього дня року бродили собі без якої небудь шкоди (для себе), без якого небудь спротивлення (з польської сторони). Уложено сю абсурдну згоду 15 грудня. Безславний король мав замір вертати на Варшаву через Сокаль, але побоявшися Татар, збочив з дороги на Львів і тільки по новім році з'явився в Варшаві" [4]).

Рудавский, досить обізнаний з дипльоматичними справами Польщі, в своїй праці укладає зміст договору з ханом в таких пунктах. "Хан має розірвати з Хмельницьким і король протягом шести місяців виплатить ханові 100 тис. червоних; Зборівські пакти Татарам потверджуються в усім; на найближчім соймі татарські посли зложать присягу на союз з Польщею; два визначні закладні полишаться у хана" (с. 133).

Твардовский збирає татарські домагання в чотири такі пункти: виплата упоминків за попередні роки і надалі, на то чотири заставці з сенаторів; за підняті ханом і Ордою труди дозвіл на ясир; козаки заховуються при зборівських пактах. Коли ж король, у відповідь на благання комісарів, щоб їх виратував, з огляду на неможливість сих умов, пробив свою оружну демонстрацію, хан побачивши таку польську рішучість, попустив: вдоволився заставцями молодшими, і за певну суму відрікся ясиру, і тільки настоював "на Зборівських пактах, спільно з козаками, хоч би все зірвати й умирати", і на тім стала згода [5]).

Коховский ставить против себе три домагання польські і стільки ж домагань ханських. Поляки домагались, щоб хан позбавив бунтівників своєї протекції; щоб Орда вийшла з польських володінь без якої небудь шкоди, і за упоминки на будуче вважала приятелів Польщі своїми приятелями, і ворогів ворогами. Упоминки мають бути виплачені ціло за всі попередні роки. Повертаючи з війни можна їм взяти ясир, як звичайно. Козаки мають бути заховані при Зборівських пактах. Коли ж король пробив свою демонстрацію, хан відступив від своїх домагань, і тільки стояв на тім, щоб король прийняв козаків назад у свою службу на Зборівських пактах, і на тім стала згода (с. 403-4). Кінець кінцем те ж що і у

Твардовского.

Темберский, що з особливою деталізацією (с. 257-9) день за днем оповідає хід переговорів (але ся детальність в значній мірі здається фіктивною-ним самим, і то не завсіди влучно виміркованою), початкові вимоги Татар стилізує так: міліон контрибуції ("за подорожні прикрости"), право ясиру на певній території, захованнє козаків при Зборівських пактах. Потім Татари, мовляв, відступили від контрибуції і згодились на викуп ясиру 100 тисячами червоних. Нарешті згода стала на тім, що затримані упоминки будуть виплачені в перших днях січня в Камінці, і на вірність того дано двох закладнів; замість ясиру Татари згодилися взяти 40 тис. злотих польських. "Козаки будуть заховані при Зборівських пактах, коли хан приведе їх до послуху королеві і Річипосполитій, панам і дідичам своїм, так що вони її вірно покажуть". "Татарський хан обіцяв їх привести до послуху-з тим тільки щоб заховані були їх свободи в релігії і богослуженню. На се підписались король і хан і визначніші особи". (Се вже зовсім неправда, бо писаного акта безсумнівно не було).

В усіх отсих відомостях, як бачимо, дуже виразно підчеркується, що основою порозуміння хана з королем було відновленнє Зборівського трактату. Не підлягає сумніву, що се й було головним змістом переговорів і підставою осягненого порозуміння. Се відновленнє "зборівських пактів" в деяких звістках обставляється ріжними обмеженнями і застереженнями-але вони, очевидно, призначаються для зовнішнього вжитку-для того "щоб можна було сказати людям", як формулує королівську директиву комісарам цитована вище реляція. Нема сумніву, що в тих обставинах, в яких довелось вести сі переговори, татарській стороні приходилось настоювати на відновленню тих пунктів, які вона свого часу ґарантувала козакам. Бо ж і вела сі переговори на очах і під контролею козацького війська, хоч воно формально не брало участи в переговорах, і до повного розриву з ним доводити ханові під сю хвилю ніскільки не хотілось. Захованнє козацького війська при Зборівських пактах се було те що весь час хан обіцяв йому, і домагався того від короля-бо ж він був формальним ручителем Зборівського договору. Очевидно, в тій чи иншій формі король мусів дати на се згоду.

З другої сторони татарська маса, роздражнена на хана довгим, тяжким і безплідним походом, домагалась, очевидно, ясиру. Се підчеркують всі

татарські відомости про настрої Орди, і зовсім ясно, що ся татарська маса не могла ніяк задоволитися обіцянкою виплати упоминків. Очевидно, право на ясир в королівських землях, що було таємним пунктом Зборівського порозуміння, мусіло бути твердо поставлено з ханської сторони, і всі балакання польської сторони, що нібито Сефер-казі згодився відступити від сього домагання, були подиктовані вище наведеною директивою: “аби можна було сказати людям”.

Покійний Кубаля, аналізуючи відомости про Жванецьку умову пятдесят літ тому, завважив: “Відновленнє Зборівських пактів було першою і єдиною умовою згоди. На сім сходяться всі участники -але видимо хотіли б забути, що трактат був зложений не з самими тільки козаками, і хан коли так сильно домагавсь його, мав на гадці не інтереси Хмельницького, а свої. Всі його бажання були задоволені відновленнєм Зборівського договору, бо король під Зборовим зобовязавсь виплатити 200 тис. талярів, згодився на 30 тисяч річного упоминку і дав згоду на ясир. З того вийшли ті ріжниці в цифрах грошей, що король обіцяв заплатити Орді під Жванцем, і неясні відомости про дозвіл на ясир-а мусів його позволити, коли відновляв Зборівський договір. Сучасники про се мовчать: деякі авізи з-під Жванця цілком заперечують [6]), инші признають; але того ніяк не можна заперечити, що по зложеннню договору Татари розпустили залоги аж по Буг і забрали величезний ясир без усякої перешкоди з польської сторони і без усяких пізніших докорів за се” [7]).

З сучасників Поляків виразно говорить про дозвіл на ясир Ґрондский: “Король сим походом осягнув одно: розвів Татар з козаками і перетяг на свій бік, в союз і сподівався, що покинені Татарами козаки погодяться з Річпосполитою на слушних умовах, а як не схочуть, то й легко буде приборкати. Але вийшло зовсім инакше, як думав король. Ледви чи за всю козацьку війну Польське королівство понесло такі шкоди, як через сей договір. Бо Татари-котрим король дозволив протягом 40 днів брати невільника з Русинів або козаків (ex Russis sive Cosaccis), переступивши сей дозвіл, розпустили загони по Волини аж до Литви, і вивели несчисленні тисячі бранців: на самій Волини забрали шляхту, що з своїми родинами зібралася на 70 весіль. І коли б військо, зібране на ново, не зробило кінець їх нахабству, вони б мабуть на зиму лишились би на Руси” (с. 223).

Тут, як бачимо, вже єсть виразні сліди леґенди (дозвіл на 40 днів, і 70 забраних весільних компаній), але інтересне се-очевидно дуже розповсюджене переконаннє, що Татари мали виразний дозвіл на ясир. Сим переконаннєм-в супереч всім говоренням (наведеним вище), нібито Татари від сього домагання потім відступилися пояснюється велика здержливість в згадках про страшні спустошення заподіяні Татарами по замиренню: ніде ані натяку, що Татари поступили віроломно-взяли гроші і присягли на союз, а натомість розпустили свої загони і кинулись забирати людей в неволю в таких величезних масах. Се ясно прозирає в ляментаціях Радивила, в його притишених жалях на те, що такі страшні спустошення не стрілися з ніякими перешкодами від польської війни, і брати Сапіги, що хотіли визволити бранців, попали самі в татарську неволю.

Але особливо цікаві з сього боку записки Єрлича-нашого українського шляхтича, так тісно звязаного з Київським Полісєм і Волинею. Не рішаючись, так як і Радивил, сказати сього страшного слова, що король дозволив Орді брати ясир, він всім своїм оповіданнєм ясно дає зрозуміти, що Татари брали ясир за згодою короля і військової старшини. Оповіданнє його дуже характеристичне для настроїв сеї шляхетської верстви: "Хмельницький, зібравшися з молодцями й нанявши Орду, пішов на короля і застав його під Жванцем. Кілька днів здоровкались [8]), але король не хотів йому дати ні поля ні битви-на що військо дуже тяжко нарікало. Одної ночи хотів він (король), порозумівшися з деким, покинути військо і потайки виїхати-лишити Польщу на вічну огиду; але декотрі особи то помітили й не допустили того. По кількох днях згодилися на переговори з Татарами: давши ханові звичайний трибут, і ще дарунків на 500 тис., вирятувались, але з тим щоб король не розпускав свого війська з обозу-аби Татарам лекше було пустошити Волинь та инші краї, нищити міста і села: аби їм безпечно було їздити і брати, аж до самого Різдва. Так воно сталось і діялось: полки і хоругви-в кільканадцяти милях чекали призначеного часу; терпіли великий голод самі і коні їх, так що траплялося битись за качани капустяні, або за ріпу що вони шукали й копали,-не кажучи про коней, що здирали солому з хлівів і старих стріх, аби лиш тільки дістати. Коли ж час минув, Різдво пройшло-два брати Сапіги, поквапившися заступити татарському полкові, чи кільком дорогу під Острогом, на слабих конях, пострадали за те: знищили кілька хоругв, але самі попали до неволі з деякою компанією".

Ситуація, як бачимо, ясна; те що ми чули з козацької сторони, знаходить

потвердження і в польських джерелах, часом виразне, часом явно недоговорене. Поляки попробували спихнути побор ясиру на козацьку територію, але хан рішучо відмовився з огляду на дану Хмельницькому присягу незайманости його володінь [9]), і тоді вони дали згоду на побираннє ясиру з Львівської землі й сусіднього Побузького Полісся-як то оповідали Виговський і Хмельницький [10]). Тільки се офіціяльно затаєно перед публікою, пустивши таку версію, що мовляв Татари зріклись сього за певні дарунки ханові і його комісарам [11]). Договорившися з ханом і давши йому закладнів король розпустив військо і дав змогу Татарам вибрати собі ясир без перешкоди. Хан одначе, для безпеки і вигоди, хотів, видно, щоб козаки ще помогли йому в сім-так як в 1649 році, і Хмельницький не мав відваги відмовитися, щоб не прогнівати хана, тільки мовляв козаки його наказу не послухали і з ханом не пішли, а розійшлися додому. Або як сам гетьман говорив [12])-він таки від того виразно відмовлявся, і хан за те погнівався, і він оден час боявся карних ексцесів з боку Татар. Тому вжив усяких заходів, щоб вони не могли грабувати, чи брати в неволю тутешню людність, властиво-щоб вони як найменше могли їй пошкодити, і для того також виразно уповажив старшину й козаків, які лишилися дома, громити напастників і боронити від них людність.

Кінець кінцем до розриву не прийшло, але гетьман посилаючись на умову, заборонив Орді затримуватись де небудь на козацькій території і вислав козацький полк, щоб слідкував за Ордою і не дозволяв їй грабувати і брати місцеву людність (нижче). Чи був се наслідок того обурення, що повстало на Україні против його політики в 1649 р.? чи усвідомленнє грізних перспектив правобічного спустіння і руїни, що ставали все грізнішим memento для всеї правлящої верстви? Але в кожнім разі се факт, що в 1653 р. Хмельницький і його військо досить старанно відмежувалися від татарської облави на українську людність, санкціонованої королем і сенатом Річипосполитої.

Тому трудно погодитися з думкою Костомарова-прийнятою потім Антоновичем і Драгомановим і Кубалею, що звісна пісня-прокльон Хмельницькому за татарський полон належить до 1653 р. [13]); я висловив уже раніш гадку, що вихідним моментом сього прокльону треба вважати татарський полон після зборівського замирення 1649 р., і далі підтримую

сю гадку [14]). До наведених уже вище звісток про гетьманські накази всяко остерігати і боронити людність від татарського наїздництва- майже неминучого при повороті Орди, я додам іще оповідання Виговського Стрешневу і Бредихину при прощанню 29 с. с. грудня: “Хан і Орда вернулися з польських городів, набрали полону, і тепер стоять під “черкаським” городом Животовим. Хан вертається потиху, бо Татари стали голодні і потратили коней. А гетьман вертаючи до Чигрина з-під Межибожа післав уманського сотника Івана Зарудного і з ним 500 козаків, щоб пильнувати як Орда буде вертати, аби не руйнували черкаських городів і сіл і людей не брали в полон. А з-під Літина гетьман післав до хана буківського сотника Івана Бородатого з 5 козаками: аби він в їх городах не приставав (і їх не руйнував)-а коли він черкаські городи і села буде руйнувати, гетьман йому того руйнування не подарує. Хан того сотника прислав тепер до гетьмана з-під Межибожа з такою відповіддю, що Татари з загонів ще не всі прийшли (тому хан стоїть), а як зберуться з загонів, то він стояти не буде; тільки аби гетьман прислав йому всякої поживи, бо Татари голодні й нічого не мають” (с. 135).

Примітки

[1]) Жерела XII с. 249.

[2]) Міхал. ч. 302.

[3]) Міх. ч. 303.

[4]) Memoriale-копія бібл. Осолінських л. 199.

[5]) Частина III с. 109-111; Величко, переказуючи сю звістку, робить ту зміну, що замісць впливу польської “резолюції”, поясняє татарські уступки тим, що король післав своїм комісарам 5 тис. золотих, і ті ними “наповнили руки комісарів ханських” (I с. 85-6).

[6]) Се наведена вище реляція Міхалов. ч. 302.

[7]) Пятого видання (1923) с. 386; належить мати на увазі, що в нумерації ноток тут помилка на одинку. Пишучи сі слова Кубаля ще не знав, звідомлення Стрешнева.

[8]) Się witali — себто вели дрібні потички, гарці.

[9]) Вище с. 698-9 ми бачили про се оповіданнє з козацького табору; Темберский також оповідає, що Поляки пропонували ханові взяти ясир у козаків: "в Річипосполитій нема такої території, котру можна було б підвести під се, крім тої що займають бунтівники козаки, і за згодою короля вони (комісари) можуть визначити на здобич оселі бунтівників-з винятком вірних козаків" (с. 258).

[10]) Іґноруючи се оповіданнє Равіта-Ґавроньский в своїм "ділі" представляє так, начеб то всі розповідання про дозвіл ханові на ясир від короля і сенаторів спираються тільки на оповіданню "пяниці Іляша", провідника Стрешнева, "і так пяницька пльотка обозова як історичний факт війшла до історії, обвинувачуючи короля і Річпосполиту" (II с. 308). Пан Р.-Ґ. вірить, що король таки не давав дозволу і Татари брали ясир самовільно!

[11]) Цифри 100 тис. і 40 тис., як бачимо, відповідають тим дарункам, що хан і його оба делеґати, за свідченнями Виговського і Хмельницького, одержали окрім права на ясир.

[12]) Нижче с. 717.

[13]) Костомарова Собр. Соч. IV с. 706, Антонович — Драгоманов Ист. ПЂсни II с. 116-8, Кубаля II с. 399.

[14]) Т. VIII ч. III с. 224.

НЕЯСНОСТИ УТВОРЕНІ ЖВАНЕЦЬКИМ ЗАМИРЕННЄМ, ПОЯСНЕННЯ ГЕТЬМАНА І ВИГОВСЬКОГО ПРО ЗАМИРЕННЄ, ПОБУТОВІ ПОДРОБИЦІ.

Кінець кінцем вислід кампанії лишався неясним: чи замиреннє хана з

королем, в котрім хан брав на себе також ролю посередника як під Зборовим і виговорив для козацького війська поновленнє зборівських умов,-означало замиреннє козаків з королем чи ні? Той факт, що хан замирився з королем кінець кінцем без участи козацьких делегатів, в секреті від них, означав розрив з Кримом чи ні? Порозуміннє хана з королем що до спільного походу на Москву, стільки разів згадуване в оповіданнях про се замиреннє, в якійсь мірі звязувало козаків, чи вони навпаки в звязку з своїм новим союзом з Москвою візьмуть се за casus belli супроти Польщі і Криму?

Гетьман і старшина, як ми бачили, запевняли московських послів, що вони орієнтуються на Москву і тільки на Москву, і в залежности від того укладають всю иншу свою заграничну політику. З королем у них замирення нема, вони лишаються в стані війни з Польщею, на весну сподіваються нового польського походу на себе і хочуть спільно з Москвою приготовити Польщі відправу. Польсько-кримського замирення не признають, вважають його самовільним вчинком хана, супроти козацького війська нельояльним; він ставить під знаком запитання дальше істнованнє союза козаків з ханом, і на випадок польсько-татарського наступу на Москву козацьке військо стане рішучо по стороні Москви.

Але московські посли Стрешнев і Бредихин бачили в Умані 24 н. с. грудня, в тиждень по замиренню, гетьманський лист, з власноручним його підписом і військовою печатею, писаний 6 (16) грудня під Гусятином, по замиренню, і в нім стояло, що “гетьман з його мил. королем замирився вірно”, а з ханом відносини зіпсулися і з огляду на поворот Орди гетьман наказує полковникові остерігати людність, щоб з'їздилася до більших міст, а Татар до городів не пускать: коли б навіть виказалися гетьманським листом, пускати їх до міст не більше як одного-двох, а якби хотіли силою вірватися, “бити їх як неприятелів” [1]). З сього приводу Стрешнев на розмові з гетьманом і Виговським, в відповідь на їх запевнення, що з королем миру нема, виразно запитав: “Як ми були в Умани, прислано туди з війська лист від тебе, гетьмане, що ти і усе військо Запорізьке з королем замирилися вірно, і щоб повітові люде остерігались Орди, бо вона на тебе загнівалась. Той лист чи ти писав і за що на тебе Орда загнівалась? Тепер ти кажеш, що у тебе з королем ніякої згоди і переговорів не було, і ви розійшлись без згоди і без переговорів- а ми той лист бачили!”

Гетьман на се сказав-кажуть посли: “В лісті своїм до Уманя писав я, що з королем замирився вірно тому, що Умань город українний, і Татари там для торгівлі і своїх справ бувають безнастанно, так що треба було, аби Татари там чули, що я приймаю згоду хана з королем (“мнѢ гетьману крымского царя з королем мир надобен)-(щоб вони) повертаючи з війська запорізьких сіл і городів не руйнували. А погнівався хан і Орда за те, що як хан з Ордою пішов грабувати королівську землю і звав на се грабуваннє (“войну”) і мене з військом, я його не послухав і з ним не пішов, а військо також не схотіло, і він за те на мене погнівався” [2]).

Поясненнє, як бачимо, не дуже то переконуюче, і зістається факт, що гетьман, по замиренню хана з королем, розсилав листи по полках, сповіщаючи, що з королем “сталася вірна згода” (закріплена, заприсяжена). Не диво, що такі чутки ходили і в війську і по Україні, як ми вже бачили. Той факт, що хан виговорив у короля відновленнє зборівських умов з козаками, і король з сенаторами дав на се згоду (хоч би з якимись резерваціями), і таким чином було сповнене те домаганнє, що гетьман з військом протягом всього року ставили польській стороні, міг давати привід гетьманові і його штабові ставити перед військом справу так, що мовляв кінець кінцем війну доведено до бажаного кінця і військо одержало чого хотіло. Ся тема розвивалася далі ad libitum, як ми бачили, доходячи до таких висновків, що Україна добилась повної незалежности від Польщі, і король зрікся всяких претенсій до неї (вище, с. 691). При крайній перфідвости Яна-Казимирового договору і чисто орієнтальній безоглядности в таких справах двору гетьманського, я не вважав би неможливим, що якесь тайне порозуміннє у гетьмана з королем дійсно сталось. Офіціяльно і з української і польської сторони заявлялося твердо і виразно, що ніяких переговорів між польською і українською стороною не було, до ніякого порозуміння не прийшло, ніякого замирення не сталося. Але що писаного акту взагалі не було-се давало поле для ріжних толкувань і здогадів.

Ще більше неясности настало після сього замирення в відносинах до Криму. Гетьман очевидно не розірвав з ханом. Після того як йому не вдалось перенести операції Орди на волоський ґрунт, очевидно весь зміст сеї кампанії для гетьмана і його штабу зводився на те, щоб не дати Полякам перетягнути хана на свій бік і замиритися з Ордою коштом козаків і против них, як того собі бажали польські політики. Переговори про се між королем

і ханом велись, на се є натяки досить виразні, і очевидно, були моменти, коли гетьман дуже серйозно рахувався з можливістю поєднання польських і татарських сил против Козаччини, а з тим-вибуху ворожих течій в самім козацькім війську. Вище наведене оповіданнє його свояка Павла, як гетьман задумував вислати свою родину до московського кордону чи навіть за кордон, перенести свою резиденцію з Чигрина до Миргороду, під московську границю, під охорону московського війська і т. д., я вважаю симптомом оттакої небезпечної ситуації. Хан не хотів вертатися без ясиру, але не давав себе намовити на рішучу розправу з королівським військом, ні на експедицію в румунські краї-з огляду на суворі остороги Порти. Супроти того гетьман очевидно вів на те, щоб Татари обловилися в загонах і вступилися, і серед сього повороту Орди хотів непомітно відвести військо назад; ми бачили сей момент навіть в оповіданнях бранців чи в балачках з приводу їх у польськім таборі. Але ханському дворові очевидно кортіло зірвати з короля яку небудь контрибуцію, і Сефер-казі кінець кінцем "зачіпив" з тим польську сторону і розпочав переговори, не вважаючи на всі заходи гетьмана против сього. Не можучи перебити сих переговорів, гетьманові й старшині прийшлось зайняти ролю пасивних партнерів, пильнуючи не допустити сих двох моментів: польсько-татарського союзу против Козаччини і побору ясиру з козацької території. Се їм удалось. Як саме, се по всіх многословних оповіданнях і поясненнях Виговського, гетьмана й инших зістається не дуже ясним, бо цілком очевидно, що брати їх оповіданнє за чисту монету не годиться ніяк. Зовсім неймовірно виглядає, що потім як хан зажадав від гетьмана присилки делєґатів для переговорів, сі переговори пройшли без їх участи і порозуміння. Якесь порозуміння мусіло бути, хоч кінець кіпцем за краще прийнято поставити справу так, нібито козаки не взяли участи в замиренню. Але яка могла бути позиція їх супроти нового польсько-кримського союзу і плянів війни з Москвою, союзницею і протекторкою козаків?

Стрешнев і Бредихин поставили сі питання-спочатку гетьманові, офіціяльно, а потім неофіціяльно і довірочно Виговському на тайній розмові з ним.

Коли вони спитали гетьмана, які тепер будуть відносини у нього з Кримом, і чи не треба сподіватися наступу Поляків і Татар на козаків або на Москву,- гетьман відповів, що такого об'єднання хана з Поляками, походу на Московську державу і на козацьке військо війною він не сподівається, бо як

хан, мовляв, довідається, що гетьман і все військо Запорізьке піддалися під високу руку й. цар. м. вел., то буде боятись, щоб козаки на самих Татар не стали нападати. А якби Татари й стали нападати, то як би цар наказав гетьманові піти на хана Дніпром, а з другого боку “полем” послав своє військо в поміч Донським козакам, то ханові самому стане тісно від московського війська і від козаків.

Далі гетьман і Виговський завважили: як вони тепер зложать присягу цареві, а хан з козацьких городів піде до Криму, то гетьман пошле до хана своїх послів і повідомить, що вони перейшли в підданство цареві,-нехай хан, памятаючи свій союз з гетьманом і обіцянки, з польським королем в союз не входить, щоб не стягнути на себе царського гніву. А на випадок як би цар наказав гетьманові з військом Запорізьким іти на польського короля, нехай хан теж іде на польського короля, степом, не займаючи козацьких городів-тому що від Татар діється багато руйнування. Тим способом союз (дружба) хана з гетьманом і надалі був би міцний.

“Але і поза ханом-казав гетьман-я звелю розвідати в Криму потайки, що думають його начальні люди про се, що ми перейшли в підданство цареві, і що хан відпише, або що довідаємося у його начальних людей, про се я зараз повідомлю й. цар. вел. А тепер ще не можна дати знати ханові, що ми перейшли під государеву руку, бо хан з Ордою стоїть в козацьких городах-аби їх не зруйнував” [3]). Се, очевидно, було також мотивом того, що гетьман, з одного боку, приспішував хана, аби не затримувався на Україні, а з другої сторони-відтягав оповіщеннє старшині про з'їзд для оформлення переходу України під царський протекторат.

В секретній розмові з Виговським, піднісши йому дарунки за дотеперішню вірну службу, Стрешнев і Бредихин питали його на самоті, чи єсть якийсь договір між гетьманом та полковниками і кримським ханом, відколи він настав, і як тепер гетьман з старшиною будуть вимовлятися (отговариватца) перед ханом (за своє підданє цареві). Виговський на се розповів звісну вже нам історію поновлення союзного договору з ханом в вересні над Богом, і далі сказав: “Против тої ханової шерти (присяги) Татари тепер забирають в полон православних християн з жінками і дітьми, села руйнують. Хан без відома гетьмана з королем помирився і мав лихий замисел на гетьмана і на Виговського-щоб їх віддати польському королеві. Тому коли б хан, довідавшися, що гетьман піддався цареві, став за се докоряти гетьманові, то

гетьман відкаже йому на се, що хан йому, гетьманові, і всьому війську Запорізькому на то шертував, що Татари козацьких городів і сіл не руйнуватимуть, православних християн, їх жінок і дітей в полон не братимуть. А Татари против ханової шерти богато козацьких городів і сіл тепер зруйнували, козаків богато порубали, инших пограбили, православних християн з жінками і дітьми в полон забрали, і хан того не боронив [4]), взятого ясиру не повернув, правди своєї не дотримав [5]). Отже се він, хан, присягу порушив, а не гетьман" (с. 130-1).

В дійсности, говорячи се, ні Хмельницький ні Виговський, розуміється, зовсім не думали про розрив з ханом і ліквідацію союзу з Кримом. Поки Москва не була випробувана в ролі союзника-протектора, було б абсурдом відпихати від себе старого союзника, котрого добрі й злі сторони досить були випробувані за сих кілька літ, і було звісно, що можна було від нього сподіватись. Черговим завданнєм було- висунути на театр війни московське військо і за його помічю зломити польський фронт, панські претенсії. Ми й бачили вище (с. 692-3) заклик гетьмана з-під Гусятина, в момент замирення, щоб Москва вислала своє військо-аби перебити, мовляв, польські пляни наступу на Московські землі. Відправляючи Стрешнева і Бредихина і переказуючи через них свою готовість зложити присягу цареві в найближчім часі, гетьман просив навзаєм "прислати скоро своє військо в поміч: польський король на нього, гетьмана, ладиться,-гетьман сподівається приходу Поляків великим постом або скоро після великоднього тижня" [6]). Виговський в своїй прощальній розмові подав послам надію на те, що за приводом козаків піде і "Біла Русь"-"которая оть Смоленска къ Кіеву и къ Чернигову къ БЂлой Церкви и къ Старому Константинову" (інтересне означеннє сеї території!). Там у Виговського є родичі і приятелі, вони просили Виговського дати їм знати, як тільки гетьман і Запорізьке військо перейдуть в підданство цареві: "вони всі, Біларусь, також раді з ними разом бути в підданстві у великого християнського государя, тому що їм від Ляхів тіснота і гоненнє велике". Виговський оповістить тепер своїх свояків і приятелів, щоб вони намовляли "всіх Білорусів" перейти під царську руку-очевидно під умовою, що козацьке і московське військо підтримає їх визвільний рух [7]). Все се були мотиви й імпульси для негайної московської воєнної інтервенції.

Тяжка і нефортунна кампанія яко тако була доведена до кінця. Гетьман і

старшина, кажу, весь час чули себе під загрозою можливости польсько-татарського порозуміння, зверненого против них. З другої сторони-настрій в козацькім війську був дуже неприємний; на війну виходили нерадо, і при першій можливости кидали військо і розходилися до дому. Ми бачили про се поголоски-включно до уманських оповідань, що гетьман окружив свій табор Татарською Ордою, щоб запобігти сьому втікацтву, і Татарам дано право ловити, грабити і побивати втікачів [8]). Наведені вище звістки про те, що гетьман доручив свому родичеві Павлові на випадок небезпеки вивезти його родину на московську границю, що він велів собі поставити резиденцію в Миргороді, недалеко тої ж границі, повторяю, дають розуміти, як сильно гетьман відчував непевність ситуації і можливість серйозних ускладнень після червневих прецедентів. Спекавшись польського війська і Орди з України, він міг відітхнути спокійніш. Але з другого боку він більш ніж коли небудь відчував необхідність забезпечити собі московську поміч, союз, протекцію і в сій хвилі готов був іти на всякі уступки жаданням московського уряду, щоб мати його поміч.

Примітки

[1]) Акты X. с. 88 I 129.

[2]) Акты X с. 129, переміняю сю мову з третьої особи на першу.

[3]) Акты X с. 127-129.

[4]) обороны никакой не учинилъ.

[5]) въ правдЂ своей не состоялъ.

[6]) Акты X с. 134.

[7]) Тамже с. 132.

[8]) Акты X с. 85.

ЗВІДОМЛЕННЯ СТРЕШНЕВА-БРЕДИХИНА, ЛИСТУВАННЄ ГЕТЬМАНА І ВИГОВСЬКОГО З МОСКОВСЬКИМИ ПОСЛАМИ, СТРЕШНЕВ І БРЕДИХИН У ГЕТЬМАНА, ВІДПРАВА СТРЕШНЕВА З ЧИГРИНА, ЦАР ПРОГОЛОШУЄ ВІЙНУ З ПОЛЬЩЕЮ.

Останні сторінки посольського справоздання Стрешнева і Бредихина настільки богаті ріжними історично-побутовими подробицями, такими рідкими в сучаснім матеріялі, що я вважаю потрібним ще раз повернутися до них.

Гетьман, повертаючи з походу, з-під Гусятина на Межибож, Літин, Винницю, прислав наказ Іляшеві Богаченку, що проводив послів (“був в приставах” за московською термінольоґією), аби він їх з Умани, де вони сиділи, провів до Торчиці-кудою буде гетьман вертати [1]), і вони могли з ними побачитись. Умань і Торчиця, поясняє звідомленнє, лежали по двох сторонах великого татарського шляху, котрим мала вертати Орда-вододілом Богу і Дніпра, так що в Торчиці гетьман сподівався бути вже свобідним від татарського нагляду,-се мала бути властиво перша його кватира по звільненню від татарської контролі, де він міг прийняти послів. Але переїзд через татарський шлях в момент, коли ним вертали з походу відділи Орди (тим часом як головна частина її ще займалася збираннєм ясиру в “польських городах)”, був операцією дуже небезпечною. Тому посли для безпечности рішили їхати не просто на перевіз на Торчицю, а в східнім напрямі на Корсунь, де сподівалися гетьмана на Різдво. Але в дорозі, в Бабанці стріли сотника, що їхав від гетьмана і потвердив, що гетьман чекатиме їх в Торчиці. Тому кінець кінцем пустилися таки на Торчицю, з великим страхом, памятаючи пережиті трівоги. Дуже детально описали сю дорогу, полишивши нам таким чином серію дрібних, але цікавих образків тогочасного трівожного життя [2]).

28 грудня н. с. вони приїхали з Бабавки, чи Бабанів до Маньківки, але застали “город” замкненим. Маньківський отаман пояснив, що саме прибігли маньківські сторожі “з города Синиці”, що там мали довідуватися про татарський рух, і принесли вість, що того дня приходили під Синиці

Татари, богато людей в полон забрали, а деяких порубали. В Маньківці посли застали “чигринського козака Петра Дорошенка”, що приїхав туди з порученнями від гетьмана, і довідались від нього, що того ж дня мав приїхати до Маньківки турецький посол, що був у хана і має вертатись до Туреччини, але не може перейти через Татар (підозріваю, що й те гетьманське дорученнє, з яким приїхав Дорошенко, стояло в звязку з сим переїздом турецького посла: забезпечити йому пробуток чи справити далі). Стрешнев і Бредихин закликали до себе пізнішого гетьмана, що тут, як бачимо, виступає в скромній ролі “чигринського козака”, і розпитували його про гетьмана і Татар. Він їм сказав, що гетьман того дня ночував у Животові, а сеї ночи буде в Ставищах. Мав їхати на Торчицю, на Корсунь до Переяслава, і жінці писав з дороги, щоб їхала до Переяслава, і послів туди ж хотів справити, але передумав і написав, щоб чекали його в Чигрині, і в Торчиці не буде спинятись, а поїде спішно на Корсунь, послам на Торчицю їхати нема чого. Радив дуже стерігтися Татар: головна частина їх пішла “в польські городи для полону”, а инші вертають, і тих козаків, що вертають з війська вони грабують, рубають і в полон беруть. З тим посли поїхали на Корсунь, з частиною уманських козаків, що були з ними післані, і з тими, що додав їм Дорошенко.

Коли приїхали до “города Камінки”, застали його теж замкненим, і всю людність на сторожі: трохи козаків з рушницями-таких було небогато, а инші козаки і міщани з сокірами, рогатинами і палицями. Відчинили послам город і розповіли, що саме приходило під Камінку богато Татар і недалеко містечка в слободі вбили камінського товмача Тимофія, а инших людей забрали в полон і худобу зайняли. Додали їм ще чотирьох козаків для охорони, і поїхали вони до Шавулихи. Тут їх стрів сотник і 7 козаків і стали міркувати, як буть: ночувати в Шавулисі страшно: місто українне, мале і безлюдне, і лежить на самім татарськім шляху-з обох сторін татарська сакма (дорога)-саме того дня приходили Татари, забрали людей і худобу. Як що зловлять кого і довідаються про послів, прийдуть з більшою силою і трудно буде відборонитись. Але і далі їхати з таким малим числом страшно, бо вже третій день як їдуть Татари безнастанно, і саме стоять в Царевім Броді, а прийдеться їхати повз Царів Брід, і минути його неможна. Тоді посли стали просити сотника, щоб він зібрав козаків і провів би їх сам через шлях, до Вільшани, а наперед післав козаків розвідати, де Татари й куди йти. Кінець кінцем удалось його переконати (очевидно, не без

грошей), і сотник взявся зібрати козаків, скільки їх буде в Шавулисі, а хто прийшов з війська, стративши коней, для тих узяти коней у міщан, і так перевести через сакму до Вільхівця, недалеко Звенигородки. А наперед післати козаків, щоб розвідати дорогу, і повідомити вільховецького сотника-аби виїхав на зустріч. Так і поїхали: сотник зібрав всього до 60 козаків, а ті що проважали з Умани і з Маньківки, зісталися в Шавулисі. В дорозі сотник розсилав на всі боки роз'їзди, по 5-6 козаків, для обережности від Татар, і так щасливо доїхали до Вільхівця; за дві версти стрів їх тутешній сотник з корогвою і з козаками, чоловіка з 15; сказав, що того дня і попереднього приходили Татари, але не в великім числі, загнали щось худоби, а чи з людей кого взяли, невідомо. Найнебезпечнішу частину дороги пройдено. Недалеко Вільшани, 21 с. с. догонив їх чигиринський товмач Кость з гетьманським листом: гетьман писав з Стеблева, що він не затримається в Корсуні, їде просто до Чигрина, посли аби їхали до нього туди ж. Одначе маємо лист гетьмана, писаний того дня з Корсуня до Бутурлина і тов.:

“Одержавши певну відомість, що в. м. в великих справах їдете до нас від й. ц. вел., уже післали ми дві грамоти, а се третю посилаємо, униженно просячи, аби в. м. нас в Переяславі почекали. І самі вже були поїхали до Переяслава, сподіваючись там застати в. м. Але почувши, що в. м. іще в Путивлі, повернули ми тим часом до Чигрина, задля деяких справ військових. Ваші ж мил. дуже просимо: зволльте скоро до Переяслава їхати, і там про всі справи й. ц. вел. і наші розговоримось. На те й Івана Федоренка до в. мил. посилаємо, аби до Переяслава (вас) припровадив, і як тільки до Переяслава будете прибувати, зараз негаючись дайте знати,-ми до в. мил. поспішимо. Як тільки з Путивля всі поїдете, виправте до нас свого гінця. Бо як би в. мил. тепер не схотіли йти до нас, прийшло б наше військо в збентеженнє; бо ми про ласку й. цар. вел. декому з старшини нашої вже розповіли. А тепер про те треба подумати [3]), щоб неприятель його цар. вел. і наш не одержав потіхи. Він тепер на конях опав, і великою нуждою приморений, а ми ніякого замирення з ним не робили, почувши про милостиву ласку й. цар. вел.-що нас під крила свої, в милостиве жалуваннє зволив прийняти. Про се докладніш будемо мати устну розмову, як всемогучий Бог дасть у добрі здорові побачитися з ваш. милостю, а при сім милостивій любови і приязни в. мил. віддаємось” [4]).

Як бачимо, гетьмана вже почала хвилювати повільність великих послів, що ніяк не рушалися з Путивля, чекаючи нової корогви для гетьмана (замісць попередньої, що в дорозі підмокла)-а мабуть і повних інструкцій посольських. Коли йому вдалось нарешті вирватися з-під татарського ока, він хотів як найскорше перевести остаточне оформленнє московського протекторату, властиво-московської інтервенції. Одначе наперед хотів побачити попередніх послів: Стрешнева і Бредихина, хоч тепер се було начебто простою формальністю. Велів їм їхати до Чигрина, в супроводі 200 козаків; в дійсности одначе ся почесна варта не була більша як 20-30: сотники виправдувались, що більше козаків нема де взяти, бо ще з війська не вернулись. На богату кутю, 24 с. с. грудня, за три милі від Чигрина Стрешнев і Бредихин з'їхалися з Виговським, і довідались, що гетьман ночував з ним у Черкасах, і сього дня буде в Чигрині, але йде тихо, тому Виговськмй поїхав наперед. Тут вони почули від нього ту реляцію про війну і замириннє, що я навів уже вище; з свого боку просили його, аби він вистарався їм як найскорше авдієнцію у гетьмана, з огляду, що їм так довго довелось бути "в Запорізький землі" [5]).

Дійсно в вечері того дня, під Різдво гетьман приїхав до Чигрина і зараз же вислав нового листа до Бутурлина, приспішаючи його приїзд: "Дуже втішились ми, як посланник наш Іван Федоренко сповістив нас, що милость ваша за листом нашим з Путивля рушив, бажаємо собі того, щоб мил. вашу в добрім здорові побачити. Як через післанця нашого просили ми в. м., так і тепер просимо: зволье в. м. поспішитись до Переяслава, а ми відправивши свята в Чигрині-пробувши день або два, скоро прибудемо до в. м. і устно всякі розмови будемо мати. Покладаючись на милостиву ласку й. ц. вел. ми готові служити тільки йому і нікому иншому. А в. м. ще вдруге просимо: зволье в. м. поспішитися. Ми почувши, що в. м., повномочні посли з великим милостивим жалуваннєм від й. цар. вел. до нас їдете, з польським королем ніякого замирення не чинили. При тім в. м. як найскорше віддаємось. Милостям вашим у всім жичливі приятелі і слуги Б. Хмельницький гетьман з військом Запорізьким" [6]).

На Різдво, не вважаючи на свято, Виговський був у Стрешнева з урядовою візитою; питав про здоровлє і запросив його на другий день на авдієнцію і на обід до гетьмана, а посли при сій оказії повернули Виговському в секреті дві турецькі грамоти, що він передав через Фомина. Другого дня Різдва

прийшли до них у двір підскарбій гетьманський, чигринський козак Іван, Федір Пашкевич і звісний уже нам товмач Ясько з повторними запросинами, а за ними Іван Виговський з братом Данилом, наказний полковник Томиленко та чоловіка з 30 чигринських козаків і гетьманських людей, привели шість коней: 3 турецькі, а 3 ногайські в усім наряді-їхати послам і їх товаришам. При сім посли об'явили Виговському придане царське жалуваннє: 4 сорока добрих соболів, що будуть йому передані при гетьмані. Виговський подякував, обіцяв і надалі цареві служити, і на ікону перехрестився при тім; але просив при гетьмані дати йому тільки невеликі дарунки, а головне передати потім, і при гетьмані його не хвалити за вірну службу. Бо й так "гетьманські післанці" бувши в Москві чули там "похвальні слова" про нього-що він вірно служить цареві, і як приїхавши розповіли то гетьманові, то гетьман дорешти на нього нагнівався. Стрешнев і Бредихин, як звичайно, запевняли, що служба Виговського зістається тайною: "гетьманські післанці" від себе то видумали, а в Москві того ніхто їм не міг казати.

По сім відбувся, як звичайно, парадний поїзд на авдієнцію: напереді оден з піддячих віз на коні царську грамоту; за ним чигринські козаки несли государеве жалуваннє гетьманові, його дружині і синові, писареві, полковникам, обозному, осавулам і писарям; потім люди Стрешнева і Бредихина несли дарунки від них; далі їхали самі посли, а за ними, з обох сторін ішли чигринські козаки з полковником. Гетьман стрів послів сим разом на ґанку, не виходячи на двір-підчеркуючи мабуть свою жалобу за сином. Привитавшися провів до світлиці й прийняв грамоту: поцілував печать і поклонився низько; по сім наступили звичайні обосторонні питання про здоровє, і гетьман при сій нагоді засвідчив бажаннє своє і війська служити і сприяти цареві. Тоді посли передали царське жалуваннє: 10 сороків соболів гетьманові, ріжної вартости від 200 до 50 рублів сорок. Такі ж сороки в 50 руб., по одному, дано гетьмановій жінці і синові Юрієві; були і для Тимоша та його жінки, але вони зістались недоручені тому що "Тимоша в Сучаві не стало", а жінки Тимошевої в Чигрині нема" [7]).

Виговському при гетьмані піднесено тільки пять пар з 80-рублевого сорока, а решту віддано "тайно", разом 5 сороків, від 100 до 50 рублів,-приблизно половину того що дістав гетьман. Потім гетьманові піднесено 15 сороків по 40 руб. для старшини: щоб він роздав полковникам і писарям, обозному, осавулам і "ближнім людям, котрі при гетьмані". Приймаючи гетьман

сказав: “І перед тим було до мене богато государевого жалування, так що того і не заслужити, а тепер ще й більше від попереднього. Треба нам таку велику ласку великому государеві заслужити”. І прийнявши соболі гетьман, його жінка, син і Виговський і всі що при гетьмані були поклонилися низько.

Посім посли попросили розмови в справах свого посольства “на одинЂ”. Гетьман просив наперед пообідати, але посли настоювали на розмові. Тоді гетьман розпечатав царську грамоту і прочитав. Прочитавши сказав, що цар пише йому, аби вислухавши послів відправив не затримуючи; тим часом послам прийшлось пожити довго, він просить царя за се не гніватися, “знаєте самі, що був я в війську і побачитися з вами в государевих справах скоро з деяких причин було неможна, ані проїхати вам до мене було неможливо”. По сих словах гетьман запросив послів до иншої світлиці, взявши туди з собою тільки Виговського. Тут посли сказали своє посольство-що мало актуальне значіннє в вересні-жовтні, але тепер являлось уже чистою формальністю. Вони згадали, як гетьман через своїх послів Яцкевича і Абрамовича, а потім через піддячого Фомина просив царя, з огляду на лядський наступ, прийняти під свою руку й прислати свою поміч, і цар післав своїх послів до короля з пропозицією посередництва, але король і пани-рада посередництва не прийняли і від замирення на основі зборівських умов відмовились. Тому цар велів прийняти гетьмана і військо під свою високу руку, і вислав для сього своїх великих послів, Бутурлина з товаришами, а про те, скільки війська післати, буде скоро царський наказ, тому гетьман і військо нехай мають тверду надію на царя, без усякого розмишлення” (с. 123-4).

Гетьман і Виговський висловили свою радість і готовість зложити присягу цареві і бути “у всій його волі”. Тоді посли спитали їх, чи не годилось би об'явити їм сю государеву ласку “полковникам і всім начальним людям, які тут знайдуться, аби ласка государя була всім явна”. Але гетьман сього не похвалив. “Полковників нікого при мені нема, роз'їхалися вертаючися з війська, всі дома, хто в котрім живе, і вам об'явити государеву ласку не буде кому: а я пошлю свої листи по всіх городах, до полковників і всіх начальних людей, щоб об'явити їм премногу милость й. цар. вел., і щоб полковники, сотники, отамани і осавули з'їздилися до Переяслава та були (там) готові на день Богоявлення. А я, відпустивши вас, теж поїду до Переяслава, і там я й полковники, сотники, отамани і осавули і все військо

Запорізьке перед Вас. Вас. Бутурлиним з товаришами будемо цілувати хрест й. цар. величеству без усякого розмишлення, і служити ми йому по всій його волі раді".

Посли не настоювали, і перейшли до инших питань-в звязку в приходом московського війська: куди тому війську йти, котрими городами, де брати провіянт і фураж? Вони висували московський проєкт: іти городами близькими до литовської границі (мабуть в надії викликати там рух в бік Москви, анальоґічний з українським), і щоб туди ж ішли козацькі полковники, аби бути разом з царським військом.

Гетьман і писар дали відповіди досить загальні, може бути навіть-дещо ухильчиві. Вони говорили, що в літнім часі коні будуть годуватись травою на полях, а військо забиратиме припас по городах і промишлятиме загонами. Зимою прийдеться і коням фураж і все инше брати по городах і промишляти загонами. Обовязку постачати всякий потрібний припас-як того може сподівався московський уряд, вони таким чином приймати на себе не хотіли. Що до маршруту московського війська- тих городів, якими воно мало йти, вони цілком віддавали се на царську волю і не заявляли ніяких власних бажань. Військо нехай іде куди цар зволить, тими городами, які будуть приступніші з тих городів, з яких ітиме військо, а запорізькі полки будуть тамже, і все буде згідно з царською волею (с. 125-6).

Потім посли запитали про відносини до хана і можливости польсько-татарського походу на московскі землі [8]). Те що Хмельницький і Виговський їм на се сказали, я подав уже вище (с. 697). На сім розмова скінчилась, і гетьман запросив послів до столу. Коли гетьман "пив чашу про многолітнє здоровє царя", стріляли з гармат, і гетьман примовляв: "Дай Господи, щоб великий государ наш був здоров на своїм царстві і на тих (володіннях) які тепер йому Бог передає"! Після обіду посли поїхали: гетьман проважав їх на ґанок, а Виговський з Томиленком і з козаками, чоловіка з 30 відпровадили до двору, і тут їх посли приймали і частували.

Другого дня, 27 с. с. грудня прийшов на двір по послів Виговський, сказав, що його прислав гетьман: сьогодня він їде в своїх справах до Суботова, але послів відправить скоро. Посли піднесли нові дарунки Виговському з компліментами за вірну службу, і просили довірочних пояснень про союз гетьмана з ханом, в додаток до того, що гетьман і він говорили на

офіціяльній авдієнції. Оповіданнє Виговського про понову сього союзу над Богом, і підстави для його уневажнення я подав уже вище (с. 663), так само і те, що потім розповів Виговський про свої зносини з Білорусами і аґітацію, що він веде серед них за підданнє Москві [9]): се можна вважати його рефлєксом на московські пляни походу на литовську границю, висунені послами на вчорашній розмові.

Наступного дня, 28 с. с., Виговський знов прийшов до послів і оповістив, що гетьман того дня вернувся з Суботова і запрошує до себе на другий день: на відпуск і на обід. Другого дня, 29 с. с., знову прийшли Томиленко, підскарбій Іван та Яско щоб повторити запросини і просити послів сим разом їхати на своїх конях; Виговський приїхав їх провести. Гетьман з сином стрів, як першого разу. Перед тим як сідати за стіл, Виговський приніс листа до царя, він був запечатаний військовою печатю. Гетьман узявши від писаря листа поцілував і промовив: "Я гетьман і все військо Запорізьке чолом бємо великому государеві за велику ласку, що він задля православної віри і церков нас прийняв під свою руку. Сповістіть його, що ми йому служити раді і присягти готові хоч би й нині, і просимо прислати військо в поміч скоро, бо король ладиться до походу: сподіваємось його наступу в піст або скоро по великодні" [10]). Віддавши листа послам поклонився він і всі присутні, а посли запевнили, що все те цареві перекажуть. Потім гетьман передав іще листа до патріярха, і по сім запросив на обід. Ніяких розмов на політичні теми видимо небуло: посли в своїм звідомленню нічого не принотовують. Після обіду гетьман і його син провожали послів "з світлиці, з сіней до коней", і гетьман перепрошував, що не поїде їх провожати-"бо з туги мало що може"-пішле сина їх провести. Провожали до двору Виговський, Томиленко й козаки. Посли частували їх у себе, і між иншим розпитували, що чути про Татар і про короля. Оповіданнє Виговського про останні переговори гетьмана з ханом, що стояв тоді під Межибожем, я подав уже вище (с. 697). Про короля Виговський сказав, що він тепер у Львові, розпустивши військо; буде тепер сойм, а після сойму король почне похід на козаків. Але і перед соймом гетьман сподівається, що Ляхи наступатимуть на козацькі городи, тому просить царя скоро прислати своє військо.

Потім Виговський вернувшися до гетьмана привіз гетьманські дарунки; Стрешневу коня, ядринський лук і 80 левків грошима-рахуюча на єфимки

64 єфимки; так само Бредихину, тільки грошей менше-50 левків; иншим членам посольства по 12-20 єфимків, та в роздачу людям 100 єфимків. Посли "били чолом" гетьманові за дарунки, а Виговського частували й обдаровували, і того ж дня поїхали з Чигрина на Дніпровський перевіз до Бужина. Провожали зо дві верети від Чигрина гетьманич Юрко і Виговський і з ними до 50 чоловіка козаків, під корогвою, з музикою-"с трублею и литавры". Але в Бужині вони мусіли простояти день, тому що на Дніпрі йшов великий лід, і перевозитися не можна було. З великою бідою перевезлися останнього дня старого року, ст. ст., і вислали звідомленнє цареві.

А в Москві того самого дня 31 ст. ст. грудня виправляли польського гінця Млоцкого. Царський уряд рішучо відхилив польську пробу якось злагодити вражіннє від своєї неґативної постави до московських пропозицій, поставлених через Репнина. Він констатував, що король не задоволив московських вимог в справах порушення царського титулу, сі порушення поновляються раз у раз, і в останній грамоті, що привіз Млоцкий, задано цареві не абияке безчестє-написано, що він "істязався" за прописки в ріжних посольських розговорах. Цар сам на ніяких розговорах не буває, ведуть переговори його посли з королівськими панами-радами і послами, і ніде то не принято, щоб самі великі государі бували на посольських розговорах. Згадуючи в останній грамоті про претензії з польської сторони за прописки, королівський лист не сказав, що король бував на посольських розговорах, тільки були розговори між королівськими послами і царськими думними людьми, з того знати, що таке безчестє цареві написане "з умислу", а королівська честь "остережена".-"И такие многие с вашее стороны неправедные дела, которые чинятца к нарушенью вѢчнаго докончанья, Богъ свыше зритъ и мститель будетъ" [11]).

Се означало проголошеннє війни Польщі одночасно з формальним переходом України під зверхність царя.

Примітки

[1]) Бабанський сотник Тимофій, що їхав з гетьманом і “від'їхав” його у Винниці, казав, що гетьман буде їхати з Винниці на Животів, на Ставища і Торчицю-і там буде чекати послів, — с. 103.

[2]) Акты X с. 103 дд.

[3]) В друк.: получать.

[4]) Акты X с. 198.

[5]) Акты X с. 116-7.

[6]) Акты с. 203-4. Лист видимо писаний нашвидку, гетьман пригадував ріжні річи і велів дописувати.

[7]) Тамже с. 121 і 138.

[8]) Акты X с. 126-9.

[9]) Тамже с. 132, див. вище с. 720.

[10]) Акты X с. 133-4, сю промову наводжу в скороченню, кінцеву частину її я навів вище.

[11]) Польські справи 1653 р. стовб. 11. л. 109-110.

VII. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА

БУТУРЛИН НА ГРАНИЦІ, БОГУН СТРІЧАЄ МОСКОВСЬКУ МІСІЮ, СТРІЧА В ПЕРЕЯСЛАВІ, ЗНАЧІННЄ ЦЕРКОВНИХ МАНІФЕСТАЦІЙ

Того ж останнього дня 1654 року ст. ст., коли Москва виповідала війну Польщі, в'їздила до Переяслава надзвичайна московська місія — Бутурлин, Алферьев, Лопухин для полагодження "великого земського діла": здіснення ухвали земського собору в справі приймлення під протекторат царя "Запорозького війська з городами і землями" і оформлення сього переходу їх під московський протекторат [1]).

Ще 1 листопада ст.ст. приїхала вона на українську границю, до Путивля, але тут просиділа трохи не два місяці, чекаючи з одного боку — повороту з походу гетьмана, з другого — ріжних додаткових присилок і інструкцій з Москви, потрібних для сповнення даного доручення. Перед усім було велено їй чекати в Путивлі гетьманських клейнотів для інвеститури: корогви, булави, кафтана і шапки, і без того за границю не їхати [2]). Потім коли сі клейноти прийшли, виявилося, що корогва в дорозі попсувалася: підмокла і малювання від того потерпіло ("писмо поисщеплялось", як висловлялися інструкції), отже в Москві велено робити нову корогву, яка мала бути прислана місії, і вони її мали почекати. Потім прийшов наказ не чекати, і тим часом передати гетьманові попсовану корогву, з попередженнєм, що вона має бути замінена справною, — але кінець кінцем нова корогва наспіла перед виїздом місії з Путивля, й інцидент таким чином був ліквідований. Чекали також "образцового письма" — тексту церемоніяльних промов, що мали бути виголошені при інвеститурі, і "присяжних записів" — тексту протоколів присяги, що мали бути переведені з українською людністю на знак її переходу під московський протекторат. Се ж був факт величезного значення з становища традиційної політики Москви: об'єднання під рукою московського царя всіх володінь старої Руської, Київської системи — спадщини Володимира Великого, праотця московської династії. Політична гадка московских політиків напружено працювала, силкуючися вложити в сі тексти промов і присяг далекосяглий зміст, котрий потім можна б було як найповніш використати в інтересах московської політики. Наздогін посилалися ріжні доповнення і зміни вироблених текстів, все нові й нові інструкції. На жаль ся кореспонденція заховалася тільки в части, і не використана належно в нинішнім виданні актів посольства, зробленім Карповим — що не

дооцінював, а може — й не мав охоти з відповідною виразистістю представляти сю сторону місії. Положивши в основу посольське звідомленнє Бутурлина він переважно тільки згадує про зміст листування царя з послами, цитованого в сім звідомленню, тим часом як повний текст сих листів мабуть дав би не одну конкретну вказівку й освітити сю далекосяглу політичну роботу — що мала такий вплив на дальші політичні відносини України і Москви [3]). Але я не міг узяти на себе сеї роботи — проробляти на ново акти посольства.

Ще 3 (13) грудня приїхав від гетьмана до Бутурлина до Путивля полковник Богун — або як його зве посольське звідомленнє — "полковник кальницький Іван Федоренко", відряджений від гетьмана для звязку і супроводу місії. Він сказав, що гетьман призначив їй побаченнє в Переяславі, і доручив йому, Богунові, провести їх туди, а він, гетьман, в такім разі до них туди ж неодмінно приїде — хочби довелось для того навіть учинити тимчасове замиреннє з королем [4]). Але Бутурлин мав ще тоді з Москви наказ без клейнотів до гетьмана не їздити, і тому "віддавши часть" Богунові, і давши дарунки йому і його синові відправив їх назад за границю, до того часу поки місія одержить з Москви відповідні інструкції. Богун лишив у них двох своїх козаків для зв'язку, а сам виїхав до Ромна, чекати вістей [5]). 17 (27) грудня Бутурлин одержав з Москви ті клейноти, а також і всі потрібні "записи", і заповів Богунові, через його козаків, що 20 (30) грудня він з товаришами рушить з Путивля до Переяслава — щоб він повідомив про се гетмана, згідно з його наказом:

Дійсно того дня, 30 н. с. місія виїхала [6]), але заїхала недалеко, бо другого дня — відїхавши всього лише яких 10 верст від Путивля, одержали уманські вісти, від Стрешнева і Бредихина, про звісне вже нам гетьманське сповіщеннє за жванецьке замиреннє з королем, і устні доповнення козака, що з тим сповіщеннєм приїхав: що гетьман замирився з королем на підставі Зборівського договору, і в Київі буде з'їзд і договір з Поляками про поворот польських урядників до козацьких міст і т. ин. [7]).

Ся вість збентежила Бутурлина і товаришів: чи не буде після сього безпотрібна й їх місія; вони стали табором тутже "на степу", де сі відомості дістали, і післали гінця до Богуна, щоб він приїхав, "для великого царського діла" і вияснив, наскільки сі відомости правдиві: "а вони не

побачившися з ним, з табору не рушаться" [8]). Але перше ніж Богун одержав сього листа, прийшли инші вісти, ще того самого дня — приїхав піддячий Старков, відряджений від Бутурлина до Чигирина, і привіз листи Виговського і Хмельницького з — під Гусятина [9]), що вони участи в жванецькім замиренні не брали. Привіз також відомости, що другого дня по нім, 29 н. с. грудня дружина гетьмана мала виїхати до Переяслава — очевидно, щоб приготовити все на приїзд гетьмана; за нею мала виїхати жінка Виговського, а за кілька день і сам гетьман: він уже переїхав через Білу Церкву і мабуть на 23 грудня с. с. буде в Переяславі. Про замиреннє його з королем нема ніяких відомостей, ніякого потвердження — він сам рішучо заперечує се. Сі листи і відомости вивели Бутурлина з нерішучости: він післав до Москви звідомленннє, що з огляду на них не буде чекати Богуна, а другого дня, 22 грудня поїде до пограничного українського містечка Корибутова, а до Переяслава звідти перед себе посилає одного з своїх людей [10]).

Тої ж ночи приїхав Богун, і потвердив, що гетьман приїде до Переяслава на саме Різдво, або скоро після Різдва. Другого дня разом з ним Бутурлин з товаришами поїхав до Корибутова. За десять верст до міста стрів їх син Богуна Тимофій з сотнею. козаків під корогвою; зсівши з коней вони повідомили, що стрічають їх за гетьманським наказом. Разом поїхали до Корибутова і тут другого дня в місцевій церкві московські попи й ченці, що були при місії, відправили передріздвяну службу і разом з місцевим духовенством проголосили многі літа царскій родині. А Бутурлин повідомив гетьмана безпосереднє і крім того осібно через Стрешнева, що вони в'їхали в межі України й їдуть до Переяслава, і від гетьмана та Виговського отримали також листи, що вони довідавшися про їх приїзд, виїхали з обозу й їдуть, просто до Переяслава [11]). Того самого дня, 23 с.с. грудня Бутурлин з Вогуном приїхали до Красного, де їх стрічав городовий отаман Филоненко з козаками, а перед брамою міста священики з святощами, і запровадили з процесією, з дзвонами до міської церкви, служили знову службу за царське здоровє, і потім стріляно з гармат, а московську місію приймано всякою стравою і всім потрібним для людей і коней. В місті перебула вона святвечір, тому що не можна було зібрати підводи, і виїхала тільки на Різдво, після ранньої служби. Переїхали через Кропивну і в ночи прийшли до Іванець, — і скрізь їх стрічали з тою самою

парадою. Лохвицький сотник Остап Грабаренко привіз листи гетьмана і Виговського, писані в Корсуні на святвечір, я дані йому від миргородського полковника Лесницького: гетьман почувши, що місія ще в дорозі, постановив заїхати для деяких справ до Чигрина і про се сповіщав. До того сотник додав ріжні новинки з театру війни: як Виговський з Лесницьким і писарем Мужилівським їздили до хана підчас його переговорів з королем; чули, що король хотів миритися з гетьманом на зборівських умовах, але гетьман не захотів; і Виговський у короля не бував, а як вертався від хана, так говорив: "Хвалити Бога, що здорові відійшли від них". Гетьман оповістив полковникам царську ласку: що цар приймає їх під свою царську руку, полковники оповістили про се всіх козаків, і всі раділи з того [12]).

Другого дня, 26 с.с., місія була в Прилуках — де її стрічав сам полковник Вороненко, і дав відомости про Стрешнева і його одісею. Потім, 27-го, через Галицю й Биків, їхали на Переяслав; стали ночувати в Бикові, і тут привезли їм піддячі вісти з Переяслава від полковника Тетері: хан мирив гетьмана з королем, але гетьман на тих переговорах не був і з королем не бачився, ані листування між ними не було; гетьман знає тільки, що хан узяв від короля в застав за гроші трьох людей; тепер гетьман пішов з — під Гусятина, а хан ще лишився: розіслав своїх людей по городах по ясир. А переяславський козак Тимофій Цицюренко оповідав, що під Камінцем був такий з'їзд: від хана Сефер-казі аґа, від гетьмана Іван Виговський, від короля канцлєр. Канцлєр намовляв Сефер-казі аґу, щоб хан з Ордою від козаків відступили — то вони потім з ними упораються, але Сефер-казі аґа відрік, що хан того не зробить, від козаків не відступить. Випрошував у Ляхів на тім з'їзді полковника Антона, що вони затримали, і намовляв замиритися на зборівських умовах, але Ляхи просили їм лишити на те час — буде про те сойм. А Виговському сказали: "Ви наші піддані (холопы), ми з вами потім упораємось". І з тим з-під Камінця роз'їхались, до нічого не договорившися [13]).

З Бикова на Басань, Баришівку і Війтівці (де заночували) останнього дня року поспіла місія до Переяслава. Скрізь її стрічали з церковною і воєнною парадою, а в Переяславі особливо. За пять верст перед містом перестрів полковник Тетеря, а з ним сотників, отаманів, козаків чоловіка 600 або й більше — під корогвою з музикою: з сурмами й бубнами. Коли місія наблизилася, зсіли з коней і Тетеря виступивши на зустріч Бутурлинові

сказав таку промову (її переказує московське звідомленнє, але не знати наскільки точно, тому й передаю її вітійство тільки приблизно):

"Благовірний боярине благовірного царя й инші панове! Радісно приймаємо ваш щасливий прихід. Від довшого часу горіло в нас серце наше, тішачися поголоскою, що йдете до нас, сповняючи царську обіцянку, що православне і преславне військо Запорозьке буде під великою рукою великодержавного восточного царя. Тому й я, менший серед рабів(!) того ж війська Запорозького, маючи уряд в богоспасаємім городі Переяславі від богоданого нам гетьмана Зиновія Хмельницького, вийшовши на стрічу до вас, радісний привіт віддаю благородіям вашим і низький поклін з усім військом, що в тім городі пробуває. А на відпочинок від труду подорожнього війти до господ міста Переяславського пильно вас прошу" [14]).

Перед брамою Переяслава, "не доходячи сажнів за сто", шпалєрами стояли козаки і стріляли на салют місії. Потім "не доходячи сажнів за 50", стрів її протопоп Григорий з духовенствами, з святощами і свяченою водою, і наоколо "всенародное множество с женами и дѢтьми; с великою радостью". Після того як Москвичі поцілували хреста і образи і були покроплені святою водою, протопоп сказав їм таку орацію — котру я навожу в ориґінальнім тексті звідомлення: "Радостію исполняєм ся, благородніи царстіи мужіе, внегда зримъ благополучноє благородія вашего отъ царского пресвѢтлого величества пришествіє. О немъ же слухомъ уха услышавше, мы меншіє и нижайшіє богомолцы ваю, съ радостію благородію вашему въ стрѢтеніє изыдохомъ, чающе, яко нынѢ Господь Богъ пришествіємї вашимъ усердноє желаніє исполнилъ православія нашего, єже совокупити ся во-єдино Малой и Великой Росіи подъ єдиною великодержавного благочестивого царя восточного крѢпкою рукою. Єже мы отверстыми сердцы воспріємше, желаємъ усердно, да не точію сію Господь Богъ намъ соединитъ Малую Росію, но и всего міра царства да покоритъ подъ єго царского пресвѢтлого величества непреборимую руку. Желающие же радостно благородіям вашимъ благопривѢтствуємъ и духовно цѢлуємъ. ЦѢлующе васъ, царстіе мужіе, съ радостію Вамъ глаголемъ:

Радуйте ся, сынове Сіони!

радуйте ся горы высокіе!

радуйте ся ребра сЂверова!

радующе же ся внійдите въ богоспасаемый градъ сей,

совЂтуйте мирная, благая и полезная всему христіанству,

яко да вашимъ благоустроеніемъ подъ его царского пресвЂтлаго величества тихо осЂняющими крилы

почієтъ и наше Малыя Росии православіе".

По сій промові всі війшли процесією до соборної церкви Успенія, й ікону Спаса, дану від царя Бутурлинові в дорогу, несено разом з місцевими святощами. За святощами йшли пішо Бутурлин з товаришами, а з гармат на майдані тим часом давали сальви. В соборі відбулася коротка відправа з многолітством цареві і його родині, і після того старшина, козаки й міщани відпровадили місію, під нові гарматні сальви, на її кватири, і прислано їм сюди страву й фураж.

Так малюється сей вхід представників нового протектора України. Донесеннє старанно підчеркує його церковно-ритуальну сторону, старанно витримувану і з московської і з української сторони, відповідно тому, що новий політичний звязок України з Москвою мотивовано перед усім нібито релігійними причинами. З другого боку, всі ті неустанні цілування московськими висланцями українських ікон та инших святощів, кропленнє їх українською свяченою водою, спільні відправи попів і черців московських з українськими мали демонструвати повну релігійну солідарність і тотожність православія московського з українським. Попередніми часами вона була сильно захитана московськими ортодоксами, що добивались перехрещування українських обливанців, ставили під сумнів православність українського священня і т. д., і польська сторона, як ми бачимо, попробувала була заграти на сій струні, доказуючи, що московська віра зовсім не те що українська; може не без впливу сього епізоду московські урядові круги звертали особливу увагу на сю маніфестацію одновірности.

Розуміється, на тім що записано в посольськім звідомленню, се не кінчалося. Без сумніву вся та чимала церковна братія, додана від

московського уряду для сеї мети до місії, не тільки парадувала в процесіях, але й при кожній нагоді підчеркувала, маніфестувала, поглиблювала сю сторону акції. Тому я відзначив її і в наведених вище церемоніяльних протоколах.

Примітки

[1]) В останній хвилі, коли сей аркуш мав іти до друку, серед актів Малор. приказу 1669 р. знайшлися деякі папери сеї місії і між ними начерк царського указу про її висилку, він буде поданий в додатках — конкретного він не дає нічого.

[2]) Акты X с. 148.

[3]) На стор. 178-180 тексту, і в примітці до нього на ст. 180 читаємо, що після того як Бутурлин повідомив царя, що Хмельницький киче його на з'їзд до Переяслава, з Москви післана була спочатку одна грамота, 8 грудня, потім наздогін друга, 11 грудня. При них післано 5 текстів "записів", і "письмо почему им государево жалование объявить", і клейноти. Перед тім була виправлена грамота з наказом не дочекавшися "писма къ вѢрѢ приводного" і нової корогви з Путивля не виїздити; але сеї грамоти не післано, мабуть тому, що "письмо" і корогва в той час поспіли, і замість отсеї грамоти була післана інструкція разом з письмом і корогвою. Наздогін післано якісь приписки до висланих записів "про Кіевъ и про Черниговъ и про всю Малую Русь — "приписати противъ того какъ въ государевой грамотѢ написано, а на томъ ихъ къ вѢрѢ приводити, да и въ городѢхъ потому жь къ вѢрѢ приводити велѢть". Перша грамота попсована, друга ціла, з богатьма поправками", але ні одної ні другої Карпов не подав — хоч і сі поправки, і ті тексти що пересилалися з тими листами, не позбавлені інтересу для дослідника.

[4]) Акты X с. 168-4.

[5]) Тамже с. 168-170. В ст. 5823/12 л. 220 лист Богуна з Ромна 9 (19) грудня,

в москов. перекладі: він дякує за гостинність і обіцяє засвідчить перед гетьманом їх приязнь.

6) Акты X с. 180 і 183.

7) Вище с. 698.

8) Акты X с. 183-5.

9) Наведені вище с. 692.

10) Акты X с. 185-8.

11) Акты X с. 191-3.

12) Акты X с. 194-7.

13) Акты X с. 198-202, вище с. 698.

14) Акты X с. 205. Як би бути певним, що промова списана з "образцового письма" Тетериного (що вповні можливо!), то його риторський словянський стиль мав би чималий літературний інтерес; але певности в сім нема, тому я навожу в оріґінальнім тексті тільки промову протопопа, тамже с. 206.

ОСТАННІ ІНСТРУКЦІЇ БУТУРЛИНУ, ГЕТЬМАН В ПЕРЕЯСЛАВІ, ПРИСУТНЯ СТАРШИНА, ПЕРША РОЗМОВА ГЕТЬМАНА З БУТУРЛИНИМ, ВЕЛИКА РАДА 8 (18) СІЧНЯ, УРОЧИСТА АВДІЄНЦІЯ, ГЕТЬМАН СТАВИТЬ УМОВИ, ЖАДАННЄ ПРИСЯГИ ЗА ЦАРЯ, ПРИСЯГА ГЕТЬМАНА І СТАРШИНИ, ПЕРЕДАЧА ІНСІҐНІЙ.

Гетьмана ще не було в Переяславі. Тетеря пояснив Бутурлину, що він хотів приїхати ще перед їх приїздом, але не можна було переїхати через Дніпро — тому що лід ішов; як тільки Дніпро стане, він переїде — 3 (13) січня буде певно. Московський гонець Тоболин дійсно доносив також, що

гетьман сидить у Домонтові, не можучи переїхати за Дніпро, а Стрешнев з Бредихиним, уже діставши відправу у гетьмана, чекають в Чигрині перевозу. Дружина гетьмана з тих же чи инших причин також не приїхала до Переяслава.

1 (11) січня вдосвіта прийшли Бутурлину з тов. нові інструкції з Москви. Степан Волосов привіз нову корогву й наказ: як що була дана гетьманові тим часом стара, тепер замінити; се менш інтересно. Друга далеко важніша. Після того як гетьман зложить присягу, йому треба нагадати, що говорив у Москві в місяці вересні його післанець Лаврин Капуста: що гетьман просить царя прислати до Київа й до инших міст своїх воєвод з військом, тисячі зо три, — хоч гетьман має й свого війська готового богато. Отже за сим гетьманським проханнєм цар визначив до Київа воєвод: боярина Куракина, князя Волконского дяка Немирова, і з ними піше салдацьке військо. Вони чекатимуть в Путивлі "докінчення царського діла з гетьманом", себто присяги, і повідомлення від Бутурлина: Бутурлин після присяги має се все нагадати гетьманові і одержати від нього дозвіл на впровадженнє сього війська до Київа: щоб він вислав когось від себе, щоб тих воєвод прийнято з пошаною, і всякий послух їм віддавано, а для того щоб уникнути яких небудь несподіванок, найкраще аби в Київі разом з московською залогою стояли з своїми полками сусідні полковники: київський та переяславський [1]).

Сі обережности, що обставляють з московської сторони те виконаннє нібито власного бажання гетьмана про впровадженнє московського війська до Київа й инших міст, потверджують висловлену вище гадку, що Лаврин Капуста не привіз такого прохання від гетьмана, а воно мабуть було йому інсинуовано в Москві, московським урядом (сам гетьман потім, як побачимо говорив, що він д а в з г о д у на впровадженнє московського війська тільки до Київа, не до яких небудь инших городів). Московське побажаннє, щоб гетьман разом з московською залогою поставив у Київі також і козацькі полки, треба пояснювати мабуть побоюваннєм, що давши волею чи неволею свою згоду на впровадженнє московської залоги до Київа, гетьман чи старшина можуть підвести сих московських інтрузів під який небудь несподіваний напад і погром з боку польського чи литовського війська — як се дійсно й трапилося потім за Виговського. Сим разом маємо значить вказівку для пізніших переговорів і договорів Бутурлина з гетьманом і старшиною.

Одночасно прийшли вісти від Стрешнева. Він повідомляв про свою авдієнцію у гетьмана, і що гетьман оповідав, як він збирався до Переяслава після похорону Тимоша на 1 січня ст.ст., і визначив був з'їзд там усім полковникам, а тепер переложив свій приїзд на Йордан, і на сей термін велить прибути й полковникам. Потім прийшли листи від гетьмана та Виговського; першу пару привіз той Тоболин що сидів у Домонтові, чекаючи переправи, другу пару — жилець Евской просто з Чигрина: гетьман повідомляв, що довідавшися про приїзд до Переяслава Бутурлина, він спішно їде, і на Йордан приїде доконче [2]).

4 (14) січня була парадна відправа в соборній церкві переяславський протопоп Григорий правив з дияконом царської церкви Благовіщення, і зібране духовенство з усіх переяславських церков соборно виголосили многоліттє цареві і його родині, "і многі люде мужеського полу і женського радувалися й молилися Богові, щоб дав їм бути під царською рукою". Саме того ж дня наспіли з Москви царські грамоти: одна "з милостивим словом-похвалою членам місії за те що вони поступають згідно ("живут в совете"); друга з інструкцією: після того як головне діло буде зроблене, розпитати у гетьмана і писаря, на чім король помирився з ханом: "Чи на тім (тільки), щоб короля з облоги випустив, чи на тім щоб і на далі їм бути в союзі, і як (супроти того) триматися з ханом (Москві) — чи стерігтися від нього наступу Московській державі і війську Запорозькому". Договоритися з гетьманом докладно (не ясно чи тільки в сій кримській справі, чи загально), і про результати спішно донести [3]).

На Йордан ходили знову спільною церковною парадою: переяславські попи і приїзжі московські несли разом святощі, московські посли йшли за іконами, козаки стріляли з рушниць, а на майдані гармати. Тогож дня за годину перед вечером приїхав до Переяслава гетьман, а другого дня, 7 (17) Виговський, і поз'їздились полковники і старшини. Нововідкритий реєстр приведених до присяги 8 (18) січня [4]) дає повний перегляд старшинського континґенту, що з'їхався на сей епохальний акт. Були майже всі свобідні полковники, чигринський Трушенко, Черкаський Пархоменко, Канівський Стародуб, Корсунський Гуляницький, білоцерківський Половець, київський Пішко, чернигівський Пободайло, ніжинський Іван Золотаренко, прилуцький Воронченко, миргородський Лісницький, полтавський Пушкар,

і розуміється місцевий переяславський Тетеря. Джалалий, кропивянський полковник, поспів тільки другого чи третього дня (присягав 10 с.с. січня з иншими спізненими). Полковники браславський і уманський, очевидно, пильнували українську територію від татарських загонів що повертали з війни; паволоцький полковник Суличич сидів ще все у Ракоція. Цікаво, що неприсутність полковників — уманського, браславського і кропивенського, дала зараз привід (як побачимо далі) до поголосок, що сі полки відмовили присяги Москві, повстали проти Хмельницького і т. д. Найбільш уперто і довго такі поголоски ходили про Богуна [5]): покладаючись на них польський уряд пробував з ним звязатись і протиставити Хмельницькому.

З гетьманського штабу крім писаря прибули: суддя Богданович і Федір (Лобода?), обозний Коробка, осавули Місько і Павло (Яненко?), більше нікого з тих ріжних близьких гетьманові людей, з котрими ми звикли стрічатися. Хіба назвати "гетьмана Костирського", та Виговських Остафія і Данила, що виступають на чолі "шляхти".

Ріжної полкової старшини (між нею може бути де що і сотенної) записано в присяжних реєстрах 8 (18) січня 37 осіб (обозних 3, осавулів 18, хорунжих 3, писарів 13). Сотників 97. Козаків від полків окрім Переяславського 8 (18) січня було тільки 8 (від Чигринського полку I, від корсунськсго 4, від Канівського 3). 10(20) січня заприсяжено разом з новоприбулою делєгацією Кропивенського полку (полк. Джалалий, три чол. старшини і 5 козаків) ще з инших полків 11 старшин і сотників і 18 ксзаків (Ніжинського полку 9, Канівського 5, Корсунського 2 "гетманського полку" 1 сотник і 2 козаки); не можна знати, чи всі вони прибули з опізненнєм, чи дехто був і 8-го, але припадком не був заприсяжений. Від Браславського полку хоч не було полковника, але був осавул і 4 сотники; зовсім не були представлені полки Уманський і Паволоцький — не рахуючи Богунового Кальницького. Від Переяславського полку заприсяжено крім полковника обозного, осавула, хорунжого, писаря, городового отамана, 14 сотників і 37 козаків. З того б виходило, що в актах 8 (18) січня брало участь від війска чоловіка коло 200 — коло 100 сотників, коло 100 ріжної старшини і козаків від полків — не богато, як бачимо, хоч звідомленнє Бутурлина говорить про "велику силу" присутніх.

7 (17) гетьман прислав місцевого полковника Тетерю до Бутурлина — сказати йому, що він хотів би його бачити, але без церемонії — не з тим

щоб він передав царську грамоту і виголошував промови. Бутурлин полишив гетьманові визначити час і місце: тоді гетман сказав, що він ввечері буде у Бутурлина в його мешканню. Дійсно ввечері приїхав наперед Виговський з Тетерою і заповіли приїзд гетьмана, і він слідом приїхав з ними ж таки. Церемонію стрічі звідомленнє цілком поминає. Бутурлин, мовляв, пояснив гетьманові мету свого приїзду: його прислано з ласкавою царською відповіддю на проханнє гетьмана і всього війска, і завтра він у зборні (на съЂзжемъ дворЂ) має передати царську грамоту і сказати "милостивий указ", а потім іти з ними до церкви — щоб гетьман, полковники, старшина і всі люди учинили присягу на те, щоб бути їм під царською високою рукою. Гетьман на се сказав, що він з усім військом готові щиро служити цареві і у всім його слухати, і присягу зложить, так як воєвода каже — завтра. Рано будуть у нього всі полковники і він з ними буде мати розмову, а потім прийде до зборні. Вислухавши царську грамоту і царський милостивий указ, він знову поговорить (порадиться) з полковниками й иншою старшиною, і по тім піде до соборної церкви — зложити цареві присягу ("учинити государю вЂру") А при сім він і Виговський пускали, як каже московське звідомленнє, таку красномовну фразу: "Милость божа над нами — як колись за великого князя Володимира, так і тепер: потомок (сродник) його цар Олексій обдарував ласкою своєю свою батьківщину (отчину) Київ і всю Малу Русь. Як орел покриває гніздо своє, так і він зволив прийняти нас під свою високу руку. Ми раді його цар. вел. щиро всею душею служити і голови свої покладати йому на многолітнє здоровє" [6]).

Другого дня прийшов від гетьмана Виговський і розповів Бутурлину про раду, що відбулась у гетьмана: спочатку "була у гетьмана тайна рада з полковниками, суддями і військовими осавулами, і полковники, судді, осаули під царську високу руку підклонились.

"Після ради, що гетьман мав з полковниками, зрана, другої години дня, бито в барабани з годину, щоб нарід збирався послухати, що має бути. Зібралася велика сила всякого чину людей і зроблено великий круг для гетьмана і полковників. Потім вийшов сам гетьман під бунчуком, з ним судді, осавули, писар і всі полковники. Гетьман став серед кругу, і військовий осаул наказав, аби всі мовчали. Коли затихли, гетьман став говорити до народу:

“Панове полковники, осаули, сотники і все військо Запорізьке і всі православні християне! Відомо вам усім, як нас Бог свободив з руки ворогів, що гонять церкву божу і кривдять все християнство нашого восточного православія. Шість років живемо ми в нашій землі без господаря — в безнастанних війнах і кровопролиттях з гонителями й ворогами нашими, що хочуть винищити церкву божу, аби імя руське ані згадувалося в землі нашій. Вельми се нам усім докучило, і бачимо, що не можна нам довше жити без царя. Тому нині зібрали ми явну раду всьому народові, аби сьте вибрали собі господаря з чотирьох, котрого хочете. Перший — цар турецький, богато разів він накликав нас через послів своїх під свою владу. Другий — хан кримський Третій — король польський: коли того захочемо, він ще й тепер нас може прийняти до давньої ласки. Четвертий — православний государ Великої Росії — котрого ми вже шість літ безнастанно собі випрохуємо. Вибирайте, котрого хочете! Турецький цар бісурмен; всім вам відомо, яку біду терпить наша братія-православні Греки, і в якім вони утиску від безбожних. Кримський хан теж бісурмен; поневолі прийнявши його в приятелі, які незносні біди ми перетерпіли! А яка неволя, яке нещадне пролиттє християнської крови і утиск був від панів польських, того нікому з вас не треба оповідати: всі ви самі знаєте, що за краще вважали вони Жида і пса, ніж християнина-брата нашого. Православний же великий государ, цар восточний — одного з нами грецького закону, ми з православними Великої Росії одно тіло церковне, що має головою Ісуса Христа. Сей великий християнський государ змилувався над незносними кривдами православної церкви нашої Малої Росії. Не злегковаживши безнастанних наших шестилітніх благань він прихилив до нас милостиве своє царське серце і прислав до нас своїх великих ближніх людей з царською ласкою. Коли ми тепер його щиро полюбим, то крім його великої руки не знайдемо благотишнішого пристановища. А коли хто з нами в тім не згоден, тепер куди хоче — вільна дорога!” [7])

“На сі слова весь нарід закричав: Волимо під кріпкою рукою царя восточного православного в нашій благочестивій вірі помирати, ніж ненависникові Христовому поганинові дістатись!” Потім полковник переяславський Тетеря обходячи в кругу питався на всі боки: Чи всі так призволяєте? Рік весь нарід: “Всі однодушно”! Тоді гетьман сказав: “Нехай так і буде! нехай Господь укріпить під царською кріпкою рукою”. За ним і весь нарід однодушно закричав: Боже утверди, Боже укріпи, аби всі ми

навіки однодушні були!

“Після того ото писар Виговський прийшов і сказав, що козаки й міщани під високу руку государеву підклонились”.

Потім прийшли до збірні, до Бутурлина з товаришами: “гетьман з писарем і суддею, полковники, осаули, сотники й отамани”. Бутурлин оповістив, що має царську грамоту гетьманові і всьому війську і передав ту грамоту гетьманові.

Гетьман, як звичайно писалося — “прийняв з радістю”, поцілував, розпечатав і передав писареві, щоб той прочитав в голос при всій старшині і всіх людях. Виговський прочитав, і гетьман з присутною старшиною виявили свою радість і готовість цареві в усій щиросги служити і голови свої покладати, зложити йому присягу і у всім чинити його волю. Тоді Бутурлин іменем царя спитав про здоровє гетьмана, полковників і всього війська “православної віри”. Гетьман і полковники за се подякували і так само спитали про здоровє царя. По сім Бутурлин сказав властиву промову (очевидно — за даним з Москви “образцем”). Він нагадав як гетьман в попереднім році і сеї осени присилав до царя своїх послів, просячи у царя помочи: скаржився на насильства православній вірі з боку панів-рад і всієї Річипосполитої і насильне неволеннє до унії, на всякі кривди і зневаги, на порушення заприсяжених договорів Зборівського і Білоцерківського — знов таки на пункті віри. Се все змусило гетьмана і військо, для оборони віри і церков, покликати в поміч хана і з ним стати до боротьби з насильниками, а царя просити, щоб не дав знищити православної віри й прийняв гетьмана і все військо Запорозьке з городами і землями під свою високу руку, а військо буде йому служити і на кождого неприятеля ходити. На те від царя була така відповідь, що цар має з королем вічний договір і без причини його порушити не може, а в тих неправдах які з боку короля сталися против того договору, цар чекає від короля поправи. Коли ж тої поправи згідно з договором від короля й панів-ради не буде, цар того їм не стерпить: буде з ними воювати, і тоді й гетьманові та всьому війську Запорозькому “милостивий указ учинить”. На те, мовляв, гетьман з військом відповідали проханнєм, щоб коли цар не може їх прийняти, аби посередничав у короля, задля православної віри, і через своїх послів замирив їх з королем і панами-радою. Цар се проханнє сповнив: післав своїх послів і намовляв короля і панів-раду, щоб вони віри православної не

гонили і з козаками замирилися на зборівських умовах, а за се обіцяв їм подарувати образи своєї царської чести в прописках [8]). Нагадали царські посли королеві й його присягу на елєкції, котру він переступив і тим самим своїх підданих від їх присяги звільнив, "і вас, православних християн, учинив від підданства свобідними" [9]). Але король і пани-рада все се собі. злегковажили — далі хочуть православну віру нищити. Тутже при послах розпочали похід на козаків, а царських послів відправили з нічим. Отже цар, побачивши такі порушення договору і на православну віру насильства "не хотячи того чути, щоб вам, православним одновірцям, бути в останній руїні, а церквам благочестивим — в спустошенню й нарузі від Латинів, — велів прийняти під свою високу руку вас: гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке з городами і землями, як свобідних від подданства королеві, через те що він переступив присягу. І велів чинити вам поміч своїм військом на кривоприсяжців тих що хочуть знищити православну віру. Тому ти, гетьмане, і все військо Запорозьке, бачучи ласку царську і жалуваннє до вас — служіть йому, государеві, всякого добра бажайте і його царської милости будьте певні. А великий государ буде вас — гетьмана і все військо Запорозьке — тримати в своїй ласці і боронити та захищати від усіх неприятелів ваших" [10]).

Вислухавши сю промову, гетьман і всі присутні подякували ("били чолом"), і гетьман з Бутурлиним і його товаришами поїхали після сього каретою до соборної церкви Успенія. Духовенство-ж московське: казанський архимандрит Прохор, протопоп Адріян, попи й диякони, з царським образом Спаса, наперед їх процесією пройшли туди. Переяславський же протопоп Григорий з місцевим духовенством стріли гетьмана з боярами на церковнім ґанку з хрестами і кадилами, співаючи: "Буди імя господне благословенно". Коли вони війшли до церкви, Прохор, Адріян і Григорий з усім духовенством, убравшися в ризи приготовилися відправляти чин присяги — з книги присланої від царя з Москви. Але, тут гетьман сказав, щоб наперед Бутурлин з товаришами зложили присягу за царя, "що він, государ, гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорозьке польському королеві не віддасть і за них буде стояти, вільностей не порушить, хто був шляхтич, козак або міщанин і взагалі в якім будь стані до сього часу був і маєтности мав, щоб так був і далі, і щоб великий государ був ласкав — велів видати їм на маєтности свої царські грамоти".

Се був момент рішаючий, не відомо наскільки несподівано для місії (як то представляє московське звідомленнє) поставлений з української сторони. Продовжую тим часом за оповіданнєм звідомлення.

Бутурлин з товаришами на се сказали: “В Московській державі і давнішим государям присягу складали (тільки) піддані, і теперішньому цареві всею державою складають вони присягу на те щоб йому служити і всякого добра хотіти. А щоб складати присягу за вел. государя, такого ніколи не бувало ані буде, і гетьманові навіть говорити такого не личить, бо всякий підданий повинен присягати свому государеві. Нехай гетьман і все військо Запорозьке, як почали служити вел. государеві й просили того, так би сповнили то: зложили присягу вел. государеві без усяких сумнівів, а він їх буде тримати в ласці і опіці, і від неприятелів боронитиме; вільностей він у них не відбирає, і хто якими маєтностями володів, тим він звелить володіти по давньому” 11).

Гетьман на се сказав, що він про се мусить порадитися з полковниками і з усіми людьми, що тепер при нім. Вийшов з церкви й пішов на двір Тетері, і там довго радивсь з полковниками й усіми людьми. Бутурлин же з своїми людьми стояли тим часом в церкві. Прийшли до них з Тетериного подвіря від гетьмана два полковники: сам Тетеря і миргородський Лісницький і почали говорити теж саме: щоб Бутурлин з товаришами присягли за царя. Ті повторяли, що се річ “непристойна” — складати їм за царя присягу: ніколи того не водилось, щоб за государя складано присягу — присягу складають піддані.

На се полковники сказали, що власне польські королі завсіди присягають своїм підданим. Бутурлин з товаришами відповідали, що польських королів брати за взірець не годиться (непристойно): вони, по перше “невірні” (се треба мабуть так розуміти, — що вони собі присягу беруть легко, їм нічого се не значить), по друге — вони “не самодержці” (самодержавіє не забороняє їм сього принципіяльно як московському цареві), по третє — “в чім вони й присягають, вони того не дотримують” (їх присяга однаково нічого не варта). А у благочестивих царів і великих князів самодержців — давніших і теперішніх ніколи того не бувало, щоб за них присягали. Їх — Бутурлина з товаришами — прислано з милостивим царським словом гетьманові і війську (а не з тим щоб присягати). Коли вони се царське милостиве слово гетьманові й полковникам сказали, вони раділи і пішли до

церкви, а таких непристойних слів не говорили, — і тепер гетьманові й полковникам не годиться того говорити, бо царське слово незмінне. (Мабуть в такім розумінню, що досить з них милостивого слова, і присяги не треба).

Полковники на се говорили: "Гетьман і ми тому віримо, а козаки не вірять і хочуть, щоб ви зложили їм присягу".

Бутурлин — каже звідомленнє — твердо стояв на своїм і так промовляв до розуму полковників; Великий государ задля православної віри і святих церков зволив за їх проханнєм прийняти їх під свою високу руку, їм сю царську ласку треба памятати, вел. государеві служити і всякого добра хотіти, і все військо Запорозьке до присяги привести; коли якісь нетямущі люди говорять такі непристойні і до великого діла непідхожі слова (про присягу за царя), то полковники повинні показати цареві свою службу: таких нетямущих людей від таких слів стримувати.

Полковники, мовляв, більше нічого не знайшли сказати і пішли з тим до гетьмана. За якийсь час він прийшов до церкви з Виговським, з полковниками, сотниками, осаулами, отаманами й козаками, і сказали Бутурлину, що вони в усім покладаються на царську ласку, і готові по всій щиrости, згідно з євангельською заповіддю зложити присягу великому государеві, і за його здоровє будуть голови свої складати, а в усяких своїх справах гетьман і військо Запорозьке потім будуть його просити (бити чолом).

Тоді "за божою милостю і за помічю Пречистої, заступством святих московських і всяких инших і за щастєм великого государя" Бутурлин з товаришами привели гетьмана, писаря, обозного, суддів і осавулів військових, полковників і все військо Запорозьке під високу руку государеву. "Гетьман Б. Хмельницький, писар, обозний, судді, військові осавули і полковники [12]) зложили присягу в тім щоб бути їм з землями й городами під царською великою рукою на віки невідступно". Приводив до присяги той казанський архимандрит, за московською "чиновною книгою"; текст присяги гетьман, писар, полковники й старшина "говорили з слізами". Обіцяли цареві й його родині, живій і ненарожденній служити щиро й без усяких сумнівів — "як у тій обітниці писано". По відчитанню присяги царський диякон "кликав многоліттє" цареві, і серед

“всенароднього множества”, що тоді було в церкві, богато плакало з радости, що Бог їм сподобив бути всім під царською рукою. Так описують се московські красномовці в посольськім звідомленню [13]).

Після сього гетьман з боярами поїхав каретою назад на збірний двір, а полковники й инші люди пішли пішо. На збірному дворі, згідно з царською інструкцією, наступила тепер передача гетьманові інсіґній: корогви, булави, кафтана й шапки, з примовами, згідно з присланими з Москви текстами. Передаючи корогву Бутурлин виголосив таку проґрамову промову — на жаль дуже переповнену вітійським празнословієм, яке значно зменшило її політичний зміст. Я передаю її з деякими спрощеннями:

Великий государ велів тобі, гетьмане, сказати: Відомо всім, що ніщо не робиться в людях без волі божої. Побачив се й великий государ наш, що все що діється, і як діється в вашій країні неспокійній, божою волею діється, і се Бог, дбаючи про вірних своїх — велико поневолених в землі сій від відступників та иновірців, підняв тебе, благочестивий гетьмане війська Запорозького з благохотним (охочим до всього доброго) військом твоїм на оборону святої церкви і всіх православних всій землі сущих. Споможений його всесильною ласкою і покритий покровом Пречистої, підкреплений святими руськими ти досі кріпко борешся за православіє і здобуваєш побіди над насильниками православної віри. Розуміє також благовірний государ, що всемилостивий Бог, хотячи піднести силу християнства, постановив [14]) вашим заходом об'єднати під його скипетром також і сю землю, як то було за часів благовірного царя Володимира й його наступників. Піддаючися такій волі божій, показує вам благовірний государ, за твоїм і всього війська бажаннєм, свою царську ласку, і через мене й моїх товаришів дарує тобі сю корогву. На сій царській своїй корогві подає він тобі всемилостивого Спаса, в побіду над ворогами, Богородицю — в покрову, святих печерських з святою Варварою [15]), руських молитвенників — на заступство тобі і всьому твому православному війську. Так як колись всемилостивий Спас наш — як оповідає історія про походженнє Чесного Хреста — дав православному руському цареві і всім християнам побіду над ворогами і мир, — аби так і тобі з побожним військом дав побіду на ворогів, що кривдять і тіснять православних. Аби з Ісусовим іменем всякий гордовитий нарід упав на землю (перед військом козацьким), вороги православних прогонилися, і спокій забезпечився

православним, в гоненії сущим. І як Пречиста колись в Царгороді — накриваючи вірних своїм чудовим покровом, всесильним своїм заступством, що діється від її чудовної ікони, — одних чудодійно побила, инших з соромом прогонила, — так і вас — на сій царській корогві написана і посеред полків ношена, нехай вас покриває від зброї иновірних і побіду на них дарує тобі з усім православним військом і з усіми вірними вас заховує безпечно. І святі угодники руські — Антоній і Теодосій з святою Варварою — котрої святі мощі, як многоцінний скарб держить ваша країна, як на початках православія в Руській землі скріпляли її силу [16]) — так і тепер нехай будуть скорими помічниками тобі і всім — забезпечуючи спокій православній вірі. І так ся корогва царського величества нехай буде знаком побіди, страшним і жахливим всім вашим неприятелям".

При инших знаках інвеститури промови були коротші. Передаючи булаву, санкціонувалося значіннє гетьманської влади. Цар посилає її гетьманові, аби він нею щасливо начальствував над благочестивим військом і всіми людьми (се інтересне відзначення всенароднього характера гетьманської влади). "Тих що пишаються на православіє і непокірні — аби собі покоряв. Військо своє благочестиве як досі добре порядкував, так і далі сим знаком, царською булавою — розумно правив. Так щоб сам вид сього стройно тобою правленого війська страшив усіх ворогів, що на вас і на благочестіє повстають, і їх аби прогоняв".

Передаючи "ферязь" (верхня одіж, що бралася поверх спіднього кафтана) Бутурлин се пояснив як символіку нової царської опіки над Україною. Цар має в гербі орла і як орел захотів покрити своєю ласкою "своє гніздо" і своїх пташат — город Київ з иншими городами, що були колись гніздом його царського (гербового) орла, і з ними прийняти під свою оборону своїх вірних пташат, що були колись під державою благочестивих царів". На знак такої своєї ласки він дарує гетьманові сю одіж, показуючи тим своє рішеннє "покривати своєю незмінною ласкою тебе і всіх православних, що підклоняються під його державу". Гетьман же, вживаючи "сеї теплої ризи" аби загрівався до продовження розпочатої служби царській державі і православній вірі, "аби розпалившися ревністю до православної віри і царської держави, перемогав їх ворогів". Нарешті шапка має служити охороною гетьманській голові "наділеній від Бога високим розумом, щоб промишляти про оборону православія", аби Бог хоронив її в здоровлі і всяким розумом її наповняв на добре кермуваннє православним військом,

аби православні під його гетьманством могли взяти під ноги ворогів і покоряти його мудрій голові безглуздє гордих. З другого боку — ся царська шапка має тримати “многоумну” гетьманську голову в покорі цареві, в вірности йому з усім військом, і т. д. [17])

Тут мабуть були передані й усі ті соболі призначені гетьманові: звідомленнє сього не згадує виразно, говорить про роздачу дарунків полковникам та иншій старшині. Після сього гетьман велів розгорнути нову корогву й нести перед собою, і в новій шапці і “ферязі”, з царською булавою прийшов до свого двору в супроводі старшини.

Примітки

[1]) Акты X с 208-9.

[2]) Акты X с. 211-3, самих листів в актах не заховалося.

[3]) Тамже с. 214.

[4]) “Приказныя дѢла старыхъ лѢтъ” посольського приказу в москов. архивосховищі, вязка 286 №77: “7162/1653 окт.9. Списокъ именамъ запорожскихъ казковъ приведенныхъ съ ихъ гетманом Б. Хм. на вѢрность... въ городѢ Переяславл”. В дійсности се реєстри заприсяжних послами в Переяславі, Київі, Ніжині — мабуть був і Чернигів, але кінця нема; черновик, склеєний з листочків, списаний на части, мабуть з українських записок московськими піддячими і кілька разів виправлений. Буде виданий в Укр. Археограф. Збірнику. Тимчасову замітку з приводу сих реєстрів друкую одночасно в Известиях Академии СССР п. заг.: “К истории Переяславской Рады 1654 года”.

[5]) З огляду на се звертає на себе увагу приписка в “списку приведенных на верность при кінці реєстра заприсяжених полковників, що займає осібну (третю) картку. Дрібнішим письмом, з огляду на недостачу місця, тут приписано: “Кальницкои бывшей наказной полковник Іван Федоренко”.

Друкуючи сей реєстр в “Докладах Академії СРСР”, я вважав, що під сим іменем записано Богуна — бо приймав, як і інші, сей здогад Липинського, висловленний ним в ранішій збірці Z dziejów Ukrainy (с. 288), і підтвердженний в новішій праці (Україна на переломі с. 277), що Іван Федоренко полковник кальницький “реєстри” 1649 р. й Іван Богун полковник кальницький інших звісток, се одна і та сама особа: Богун інакше звався по батьку Федоренком (див.VIII том ч. III сеї Історії, с. 277). Але М. Н. Петровський, що в ранішій своїй роботі про діярій Зорки сам прихилявся до сеї думки і висував се як доказ неавтентичности діярія, що в нім одночасно виступають як дві ріжні особи Богун і Федоренко (Псевдо-діяріюш С. Зорки, с. 182), тепер опираючись на присяжнім списку виступає рішучо против ототожнювання Богуна з Федоренком і доводить, що Фрдоренка дійсно треба вважати бувшим кальницьким полковником: він був попередником Богуна на сім полковництві, в 1649 р., а потім бував наказним кальницьким полковником (До біографії Івана Богуна — Записки Ніжинського інст. нар. освіти, кн. X, 1930).Тому що М.Н. Петровський працює тепер над біоґрафією Богуна, я вважаю за краще зіставити се питання відкритим, до часу, коли з сею біографією в руках можна буде зважити всі аргументи за і против тотожности Ів. Богуна й Ів. Федоренка, і відповідно справляю се місце.

Завважу тільки, що коли Федоренко не Богун, то його вписано до реєстру дійсних полковників тільки тому, що Богуна в Переяславі не діждались і за відсутністю полковника дійсного приписали нарешті бувшого (“бувший наказний” — се все таки титул доволі абсурдний, який можна пояснити тим, що записував піддячий, слабо обзнайомлений з українською титулятурою).

Про те, що Богун присяги тоді не зложив, досі ми вся таки не маємо ніякого компетентного свідоцтва — ні від самого Богуна ні від гетьманського уряду. Ми бачимо з одної сторони заяви польських урядових кругів спричоду тих відомостей, що до них дійшли про Богуна — що він не схотів присягти цареві (нижче с. 835); з другої сторони — заяви московські, які виходять з тих польських листів у сій справі, що Богун через гетьмана переслав цареві (с. 840). Найбільш проречисте свідоцтво про те що Богун якийсь час цареві не присягав, се оповідання Грека Тафларія в московськім приказі в місяці вересні, — що великим постом король збирався післати на руки до Богуна свої "прелесні універсали" "для того что Богун в то время государю еще креста не целовал" (Акты X. с. 773). З сих слов виходило б, що пройшло кілька місяців, поки Богун зложив присягу цареві. Але московська запись, оповідання аґента — Грека, що на місці подій тоді не був, треба признати — не таке вже категоричне свідченнє, щоб на нім можна було твердо спертися.

6) Акты X с. 216-7.

7) Акты X с. 218-9; спопуляризована була ся промова вперше історією Бантиша-Каменського: там в додатках першого тому, 1822 року, надрукований був уривок з посольського звідомлення 6-9 січня с. с.

8) Акты X с. 222-3. Ся частина промови буквально повторяє царське експозе на земськім соборі, тамже с. 13-4.

9) На сю справу звернено в Москві увагу вже після виїзду Бутурлина. В паперах посольства маємо записку: "Доповісти государеві — Киянинові старцеві Теодосієві показано в польській конституції (соймовій очевидно) присягу Яна Казимира на коронації, і старець Теодосій, переглянувши конституцію і прочитавши всю ту статтю, порадив сю статтю списати і послати гетьманові". На сю доповідь дав цар резолюцію: перекласти ту королівську присягу і післати переклад Бутурлинові, написавши в грамоті, що як він буде у Хмельницького, аби в відповідних обставинах заговорив про сю присягу — зацитував її і пояснив, що своїми насильствами над православною вірою король їх учинив вільними від підданства: "І щоб своїм товаришам і царським людям (що поїхали з ним) наказав, аби говорили в розмовах, хто буде мати нагоду". Инакше сказавши — аби члени

місії всяко популяризували між українською людністю, що з огляду на насильства над вірою вона вільна від яких небудь моральних з'обовязань супроти короля. Така грамота й була післана Бутурлинові 6 (16) листопада, коли він сидів в Путивлі. Але на жаль, Карпов не видрукував її — Акты X с. 152-3.

10) Акты X с. 223-4.

11) Акты X с. 225-6. Як бачимо, се було те запевненнє, якого гетьман добивався, тільки дане в менш виразній формі, а головне без присяги; його треба мати далі на увазі.

12) Значить "військо Запорозьке" в попередній фразі згадано так би сказати символічно, і далі (с. 232) ще більш категорично сказано, що з гетьманом зложили присягу тоді тільки писар, обозний, судді, військові осавули і полковники, а полкову і сотенну старшину, козаків і міщан заприсяжено 9 січня. Але з присяжних реєстрів виходить, що разом з гетьманом і полковниками 8 січня присягала також і нижча старшина і козаки від полків, стільки їх було, — з військом переяславських, що присягали окремо.

13) Акты X с. 226-8.

14) Дієслово се пропущене, і єсть певна стилістична неувязка.

15) Київських святих.

16) Тут знов єсть якась помилка.

17) Акты X с. 229-232.

ДОМАГАННЄ ҐАРАНТІЙНОЇ ХАРТІЇ, ДЕПУТАЦІЯ ШЛЯХТИ, БУТУРЛИН У КИЇВІ, ІНЦІДЕНТ З МИТРОПОЛИТОМ, БУТУРЛИН В НІЖИНІ І ЧЕРНИГОВІ, ВІДОМОСТИ ЗІБРАНІ БУТУРЛИНИМ.

Того ж дня в церкві Спаса, в присутности окольничого Олферьєва окремо

приведено до присяги старшину і козаків Переяславського полку і місто Переяслав. Присягав обозний, осавул, хорунжий, писар, отаман городовий, 14 сотників і 37 козаків Переяславського полку і з ними "гетьман Костирський". Від міста зложили присягу війт, бурмистр, писар і 20 міщан [1]). Пізніше почуємо оповідання, що війт вимовлявся недугою, але його веліли на ліжку принести до церкви, і він другого чи третього дня помер, а міщан, що завзято відмовлялися, силою гнали до церкви.

Потім, 10 січня додатково приводили до присяги головно мабуть тих що приїхали пізніш, з тої нагоди, що приїхала делєгація Кропивенського полку з полковником Джалалиєм, а 11-го окремо складала присягу "шляхта", нефортунно вирвавшися з проєктом, щоб між нею розписані старі уряди польського права. В реєстрах записано 24 особи: старий Виговский з сином Данилом, Силуян Мужилівський ще з трьома свояками, Степан Михайлович Мазепа (батько гетьмана?), підписок гетьманської канцелярії Гунашевський, звісний як укладчик збірника, що заховав нам Пересторогу і ріжні инші нічим не визначні люде. Від гетьмана посли зажадали списку всіх "городів і міст котрими володіє він і військо Запорозьке", щоб розписати куди і кому їхати з місії-приводити людність до присяги тим самим порядком, як се зроблено було в Переяславі. Гетьман таку розпись дав-разом 177 міст і містечок, і місія зайнялася виробленнєм маршрутів своїм членам, що мали не тільки заприсягти людність, але й зробити опись укріплень, артилерії й припасу для московського штабу. Очевидно у гетьмана і Виговського розпитувано про політичну ситуацію згідно з інструкціями присланими з Москви (я повернусь до них далі), і все се разом з звідомленнєм про закріпленнє України за Московським царством, і з повідомленнєм щодо нововизначених київських воєвод, що вони можуть іти до Київа, дня 11 (21) вислано цареві з стрілецьким головою Матвеевим. Від гетьмана пішло також повідомленнє-коротке і малозмістовне- про зложену присягу, з подякою за те, що цар вводив "одвічне бажаннє" Запорозького війська і прийняв його в підданство; про все инше мали бояре переказати цареві устно [2]).

Такі розмови повів він з послами 10 (20) січня, порушивши кілька питань з сфери будучих відносин України до Москви-з-початку в двох з писарем, потім з усею генеральною старшиною [3]), а два дні пізніше-мабуть в результаті обміркування вислідів сих розмов на раді старшини, до

Бутурлина з тов. прийшла вже вища старшина: писар Виговський, суддя Самійло Богданович, Тетеря, Лісницький і инші полковники. Стала домагатися, що коли посли не схотіли зложити присягу за царя, то нехай би дали грамоту за своїми підписами про те, що вільности, права і володіння на Україні лишаться незмінними, “аби кожен полковник мав що показати вернувшися до свого полку”. Посилалися на те, що при всяких договорах з королем і сенаторами польськими вони діставали декларації підписані сенаторами, і на їх гадку-таку декларацію повинні дати їм тепер бояри-бо ж вони дістали повновласть від царя. А без такої декларації подорожі московських стольників і дворян можуть викликати серед людности “сумнЂнье”. Ся розсилка їх, очевидно, викликала сильне “сумнЂнье” серед гетьманського осередку: він мабуть побоювався, що сі московські дворяне схочуть перебрати на себе адміністрацію, і входити в ролі попередніх польських урядників. Питали Бутурлина обережно, чи довго вони замешкають в козацьких городах? Вимовляли сумнів, чи безпечно їм їхати по городах- бо з Білої Церкви і з инших міст приходять вісти про татарський розбій, і т. д.

Бутурлин з тов., як каже звідомленнє, рішучо відмовився від такої декларації- про се, мовляв, і говорити непристойно. Цар не буде відбирати ні вільностей ні маєтностей і до дальшого царського указу має зістатися далі козацька адміністрація й суд. Свої бажання старшина намірялася післати цареві через своїх послів-нехай те й зробить, а тим часом треба виконати цареву волю: розіслати по городах дворян і привести людність до присяги. Старшина взяла то все до гетьмана, і за хвилю прийшов знову Лісницький з відповіддю, що гетьман і полковники все складають на царську волю. Нехай їм пришлють розпись дворян, хто в які городи їдуть, і вони се переведуть. Бутурлин обіцяв прислати і від себе переказав гетьманові, аби він так зробив, щоб полковники роз'їздячися з Переяслава забрали з собою стольників і дворян, призначених в їх міста, а котрих полковників в Переяславі нема, в ті полки вислати з дворянами провідників, аби їм було безпечно їхати. Лісницький запевнив, що гетьман виконав царську волю [4]).

11 (21) січня прийшла депутація шляхти, з дуже інтересними побажаннями: щоб шляхті дано привілейоване становище супроти козаків (“чтоб шляхта была межи козаков знатна”), полишено їй свій суд і маєтности. Більше того: вона подала розпись урядів, як шляхта їх між собою поділила-до

воєводських включно [5]). Себто давала їх на затвердженнє. Бутурлин докорив їй за таке самовільство: Ще нічого не видівши, самі пописали воєводства і уряди! сього їм і на думку брати не годилось; про се гетьман нічого не згадував, він, Бутурлин, буде про се з ним говорити. Шляхта настрашилась і стала просити Бутурлина, аби гетьманові нічого не казав: "Ми се писали з своєї гадки, а не з гетьманського наказу; все се в волі государя, а ми пішли присягати і запишемо наші ймення" (хто присяг цареві).

14 (24) відбулася прощальна авдієнція [6]). Гетьман приїхав до Бутурлина (звертаю увагу-весь час гетьман приїздив до Бутурлина, а не навпаки: чи віддавав з власної ініціятиви честь його високому ранґові, чи Бутурлин виконував бажаннє висловлене в відомій інструкції боярам: підтримувати свій високій престиж і приймати гетьмана у себе, або мати з ним побаченнє на нейтральнім ґрунті). Гетьман мав на собі царську ферезію. З ним був Виговський і инша старшина. Передав листа цареві [7]) і устно заявив твердий замір свій і війська: згідно з зложеною присягою цареві служити і сприяти. Бутурлин відповів, що засвідчить се цареві-і на тім скінчилося. Гетьман з Виговським того-ж дня виїхали до Чигрина. На-сухо, як бачимо, без обідів і бенкетів і мабуть не дуже вдоволені з цілого епізоду. Але про се потім.

Тогож дня Бутурлин з тов. розсилали своїх стольників і дворян в полки-по одному на полк, але з деким іще піддячий; їм роздано накази як вони мають поступати. До нас заховався такий наказ даний Василю Кикину, висланому в городи і містечка Київського полку. В ньому коротко переповідається інструкція одержана Бутурлиним: вона мала служити взірцем для Кикина й инпшх стольників і дворян розісланих по городах. Бутурлин привівши до присяги гетьмана, старшину, всіх значних людей, козаків і міщан, мав описати город, всякі укріплення, артілєрію й її запаси, всякі будови і монастирі, і так само стольник Василь (Кикин). Приїхавши до якого небудь "города" Київського полку, він повинен оповістити сотника і "приказного чоловіка", котрому той город доручено, щоб вони і всі люди прийшли до нього, як висланця з царського наказу, до зборні або до церкви. Коли вони зійдуться, Василь мав сказати їм промову на взір Бутурлина: царським іменем спитати про здоров'є сотника і все військо Запорозьке православної віри, потім виложити історію як цар прийняв Запорозьке військо з городами

і землями під свою руку, і гетьман з старшиною і всякі люди цареві присягу зложили, так щоб і місцеві люди так само “віру учинили” цареві.- “Що вам вел. государеві служити, добра бажати у всім і буть під його государською високою рукою з городами і землями на віки невідступно, (а для того) принести іменну розпись козаків, міщан і всяких людей того города, за своїми підписами”. Коли вони принесуть розпись, за тою розписю місцеве духовенство мало всю вичислену в ній людність привести до присяги “за чиновною книгою”, а стольник Василь мав їм за се обіцяти царську ласку і оборону. Привівши до присяги, мав описати город, всякі укріплення, артілєрію, запаси, будови і манастирі, як зійдуться в городі. Потім таким же чином об'їхати всі городи Київського полку, і списавши то все в “переписних книгах”, ставитися з ними у В. В. Бутурлина з товаришами [8]).

Того-ж дня Бутурлин приймав іще донських козаків, з тих що були з гетьманом в останній кампанії; вони розповіли дещо про жванецьке замиреннє-ми се згадували вище, і поза тим про сю розмову звідомленнє не дає нічого.

Упоравшися в Переяславі Бутурлин з тов. того-ж дня 14 (24) січня виїхали до Київа, в товаристві київського наказного полковника, і двічі заночувавши в дорозі, рано 16 (26) січня під'їхали до Київа. На лівом боці Дніпра стріли їх київські сотники з тисячею козаків, під девятьма корогвами, а переїхавши Дніпро, “не доїхавши городового валу, від Золотих Воріт версти з півтори, стріли вони депутацію київського духовенства: митрополита Сильвестра з владикою чернигівським Зосимою й печерським архимандритом Йосифом Тризною й инших манастирів ігуменами і намісниками. Вони виїхали на зустріч бояр в санках і візках. Митрополит, вийшовши з візка, сказав таку промову:

“Коли приходите від христолюбивого царя-від православного православні царські мужі, бажаючи відвідати благочестиве наслідство старинних великих князів руських,
коли приходите до престолу першого благочестивого російського великого князя,-
виходимо вам в зустріч,
і цілує (витас) вас в лиці моїм отой благочестивий Володимир великий князь руський,
цілує вас святий апостол Андрій Первозванний, що провіщав великій славі

божій на сім місці просіяти-яка нині, з приходом вашим щасливо нині оновляється;
цілують началоположники общого життя (чернечого) Антоній і Феодосій, і всі преподобні, що віддали літа й життє своє Христові в печерах сих;
цілуємо в Христі і ми з усім освященим собором благородіє ваше,
цілуючи з любовю кличемо:
війдіть у дім Бога нашого, в перший осідок благочестя руського,
аби приходом вашим оновилось як орлина юність насліддє благочестивих князів руських 9).

Сказавши сю промову митрополит сів знову до свого візка і поїхав до Софії, а за ним Бутурлин з товаришами поїхали саньми. В Золотих Воротах стріло їх духовенство софійське, печерське, з инших манастирів і церков, з хрестами й іконами. Митрополит з владикою чернигівським і печерським архимандритом війшли до Софійської церкви з іконами-серед котрих несли знов царського Спаса. В церкві митрополит убрався в ризи і проголосив многолітство цареві. Але після сеї паради Бутурлин тутже не сходячи з місця виговорив таку "рѢчь": В попередніх роках гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорожьке богато разів присилали до вел. государя прохати його прийняти їх під свою високу руку-митрополит же ніколи про те й. цар. вел. не просив, ані писав, ні царської милости не шукав; отже нехай об'явить, чому вел. государя не просив і не писав до нього?

Митрополит на се відповів, що про прохання гетьмана і війська не знав, тепер же він уважає своїм обовязком молитися Богові за царя й його родину.

Інцідент признано вичерпаним. Бутурлин етикетально спитав митрополита та його колеґ "о спасеніи" (в московським ритуалі світських людей питалося про здоровлє, а духовних-"о спасенном пребывании"). Духовенство подякувало і навзаєм спитало про здоровлє царя. Бутурлин поїхав з собору на свою кватиру. Його проводили полковники і козаки в корогвами. Коли переїздили повз замок, звідти почали стріляти з гармат.

Другого дня 17 (27) січня приводили до присяги міщан; в присяжних реєстрах записані як "земські люде": війт Йов Сомкович, бурмистри Данило Галецький й Іван Семенів, лавник Самійло Нефедьев, писар Влас

Денисів і 512 міщан, потім ріжна припадкова публіка: “рождественський дячок Самійло Давидів, 4 “вспеваки” і 47 козаків Переяславського і Київського полку. Другого дня заприсяжено козаків: наказного полковника Василя Дворецького, 7 сотників, 3 осавулів, 2 писарів, 338 козаків і (приписано): “київська шляхта Іван Грибовський і Олексій Підліський”. Але митрополичих і печерських людей на сих церемоніях не було, тому Бутурлин післав до митрополита стольника Кикина, а до архимандрита піддячого Плакидина сказати їм, щоб прислали до присяги шляхту і слуг, дворян і міщан, які живуть під їх присудом. Митрополит і архимандрит обіцяли, що вони поговорять між собою і дадуть відповідь. Але день пройшов без відповіді, і другого дня Бутурлин післав до обох того ж Плакидина уже з виговором і натяком на можливість “строгого карання”. На жаль в посольськім звідомленні тут єсть прогалина, і сей останній натяк зістався не зовсім ясним, властиво неповним. Бутурлин і тов. мабуть відкликувалися до гетьманського універсалу, розісланого в полки разом з московськими дворянами, де була, очевидно, така погроза для “незичливих” новій московській зверхности. Вони остерігали лідерів української церкви, що їм годиться сприяти об'єднанню православного християнства, а не вносити “розвратье”, і наказували прислати своїх людей до присяги негайно-“щоб божому і царському ділу не було ніякої затримки”.

Але митрополит відповів супорно”: що шляхта і дворяни, скільки їх тут в Софійськім домі, не держать за собою ніяких маєтностей, служать митрополитові за особисте утриманнє, і присягати їм цареві нема чого. На нові умовлення піддячого відповів знову, що він порадиться в тім з печерським архимандритом і иншим духовенством і дасть відповідь, і так само відповів архимандрит.

Тоді вибрався до митрополита сам дяк Лопухин. Він докорив йому за таку-неприхильність (нерадѢнье),його обіцянки порадитися з духовенством вважав відмовляннєм, радив йому прислати своїх людей зараз, щоб не стягнути на се гніву царя і гетьмана, “і виговорював йому то з великим вичетом”. Але митрополит відповідав далі “упорно”: доказував поперше, що його шляхта і дворяни люди вільні і він їх не може посилати; подруге-вважав се небезпечним з становища православних, підданих короля. “Під паствою моєю богато духовенства в ріжних литовських городах; коли король довідається, що я посилав шляхту й дворян своїх до присяги, він

звелить порубати тих епископів і духовенство все, і я за ті душі перед Богом буду відповідати”. Лопухин намовляв, докоряв, нарешті-коли митрополит не хоче його слухати, нехай їде з своїми арґументами до Бутурлина. Але митрополит не піддався арґументам сього лідера московської дипломатії (думні дяки-це був вицвіт московської бюрократичної мудрости). Він скромно говорив: знається пан з паном, а моє діло тільки молитись за здоровлє господаря. І кінець кінцем таки післати своїх людей до присяги відмовився і сказав, що не має про що говорити з Бутурлиним, і до нього не поїде. Лопухину лишилось тільки наговорити йому всяких неприємностей, що він і виконав повною мірою, і демонстративно не взявши благословення у митрополита на прощаннє, пішов від нього.

Але сталося щось-не знаємо, що саме і як, що зломило завзяттє митрополита, так твердо витримуване перед московськими послами. Другого дня, 19 (29), він і архимандрит таки прислали іменні списки своїх слуг і дворян, і їх самих для присяги [10]). Чи був се наслідок якоїсь наради духовенства, чи натиску з боку козацької старшини (що мині здається найбільш правдоподібним)-напевно трудно сказати. Але московська місія осягнула сей важний результат: змусила українську церкву признати сей факт-перехід України під царську зверхність. Митрополичих людей зараз заприсягли в Софії, печерських в Лаврі того-ж самого дня. Митрополичий писар Филоненко прийшов до Бутурлина з вістями про польські справи-в доказ своєї льояльности. Оповідав про велику хвилю незадоволення, що підіймалася на короля в Польщі. Його обвинувачують в тім, що він програв кампанію, сприяючи козакам, тому що завдячує їм корону, що він хотів вирятувати Тимоша і умисно ухилився від битви, коли гетьман підійшов під Гусятин. Закидають йому також, що він ні трохи не має воєнного щастя, і хочуть вибрати иншого короля, а тим часом буде справляти його уряд прімас, і т. д. [11]).

Упоравшися з духовенством, і розіславши після сього призначені йому від царя дарунки, Бутурлин другого-ж дня, 20 (30) виїхав з Київа до Ніжина-приводити до присяги тамошню старшину. В дорозі він отримав листа від гетьмана з Корсуня: гетьман пересилав листа отриманого від Караш-мурзи і просив прискорити прихід до Київа царського війська-“аби в Київі від литовських людей було безстрашно”. Може бути се стояло в звязку з

вістями про наступ польських хоругов на Подністровю, що пересказував Бутурлину Виговський. Вислані від Бутурлина московські дворяне вважали тому небезпечним їхати туди. Також на Побоже, і навіть на Пороссю небезпечно їм було їздити, з огляду на Татар, що повертали з ясиром з польських країв (“з-під Варшави й инших польських городів”, як висловився в листі Виговський), і по дорозі розбивали також українську людність. Але крім того дворяни доносили Бутурлину також, що у гетьмана тепер кримські посли-про що гетьман Бутурлинові нічого не писав. Бутурлин з сього приводу писав гетьману з докором, нагадуючи переяславські наради в кримській справі,-що він тепер його не повідомив про прихід кримського посольства, і з чим вони приїздили, і з чим він їх відправив. Домагався, щоб про те все негайно його сповістив з стрілецьким сотником, післаним до нього від Бутурлина: все що можна зміркувати про польсько-кримські відносини, і що можна від них сподіватись. До Куракина ж післав скорого післанця, щоб він справді поспішив з своїм військом до Київа, “аби литовські люди не наробили якої небудь шкоди царським городам і людям” (розуміти тепер уже про українських) [12]).

До Ніжина Бутурлин з товаришами прийшли 23 с.с. січня (2 лютого). За пять верст їх стрів Іван Золотаренко під корогвами, а під містом прославлений пізніше землячок-протопоп Максим Филимонович з духовенством, корогвами, святою водою. Він виголосив до Бутурлина таку промову:

“Хто з православних християн і російських синів не зрадів, побачивши в нинішніх часах таке добродійство боже, що не дав він до кінця упасти і до знищення прийти свому добру, але так як визволив синів Ізраїлевих з руки фараонової через Мойсея, вірного раба свого, так тепер визволяє нас-православних синів російських від ворогів наших через вірного раба свого, великого государя нашого. Отже як тоді сини Ізраїлеві, сухо пройшовши Чермне море, і себе визволеними побачивши, з радістю Богові пісню побідну воспівали: “Співаймо Господеві, славно бо прославився”,-так і ми благодаттю божою і превеликою ласкою й. цар. величества виратовані від ймовірних супостатів наших, що хотіли віру нашу православну до-решти викорінити,-подяку Богові всемогучому, а його цар. вел. честь, поклін і послух віддавши, молитви, благання і подяку пильно й однодушно, одними устами й одним серцем підносимо. Хай Господь сохранить в здоровлю і

довгім пробуванню пресвітлого государя нашого з царицею, благородними дітьми і всіми боярами! Хай зробить його хоробрим, непохитним і страшним для всіх ворогів, що повстають на віру нашу православну! Хай розпросторить Господь державу царства його! Хай утвердить Господь престіл величества його! Хай укріпить Господь Бог скиптри величества його! Аби й ми, негідні, за державою царства його визволені від таких бід і гоненія супостатів наших, пожили в тихім і безтурботнім життю, у всяким благовірстві і чесноті” [13]).

Після сеї промови з процесією, під грім гармат прийшли до соборної церкви і відправили, прикладом инших міст, відправу за царя, а другого дня привели до присяги цареві місцеву старшину, козаків і міщан і всякого стану людей, а висланий наперед, іще з Переяслава стольник Дмитрієв приїхав з звідомленнєм про свою роботу що до приводу до присяги сього полку, і з проханнєм дальших інструкцій. Полковник Золотаренко ще раз повторив проханнє гетьмана, щоб воєводи поспішили своїм приходом до Київа, для безпечности від литовських людей. Бутурлин вислав з приводу всього сього звідомленнє цареві і при тім просив дальших інструкцій для дворян розісланих в полках. Їх роля йому самому очевидно представлялась не багато ясніш ніж козацькій старшині, що допитувалася його в Переяславі, як довго сі московські дворяни зістануться по полках, і висловлювали побоювання, що їх присутність там збентежить людність, коли не буде від царських послів декларацій про захованнє старої адміністрації й суду. Людність буде бачити в них нових, московських правителів, присланих на те щоб заступити колишніх польських. Бутурлин з тов. на власну руку доручив їм об'являти людности, що адміністрація зістається при полковниках до дальшого царського розпорядження; але розіслани дворяне, перевівши присягу, не рішаються виїздити з полків без царського розпорядження, не знаючи, що далі їм робити, і Бутурлин просив у царя такого указу [14]).

З Ніжина спішно поїхали до Чернигова, поспішаючи докінчити дане дорученнє. Тут процедура була теж скорочена до мінімума. При брамі шпалєрами стояли козаки, а протопоп Григорий з духовенством стрів послів і прийшовши до собору Спаса, відправив многолітство. Зараз же потім переведено присягу, і того-ж самого дня, 28 січня (7 лютого) пішли назад до Ніжина, дорučивши чернигівську адміністрацію вести далі

полковникові Победайлові: "в Чернигові і Чернигівського полку городах і містечках всяких людей наказали відати по дальшому, і всякі вісти збирати й писати про те государеві".

В Ніжині їм самим трапився вістун, якийсь служебник пана Заблоцкого з місточка Загаля, присланий по коней, тому тижнів зо два, в тім переконанню, що між королем і гетьманом сталось замиреннє. Чутки були такі, що договір стався на тім, що козаків буде 40 тисяч (зборівські умови), а понад то всі служитимуть як давніше своїм панам, "і всім іти весною на Московське царство" [15]).

Тутже наспіла відповідь від гетьмана про татарських послів, що були у нього. Причина посольства була та, що козаки Богунового полку побили богато Татар і позабирали їм здобич, коли вони вертали з Польщі. Хан посилав до Богуна, щоб він велів не зачіпати Татар, поки вони перейдуть, спеціяльно людей Келембет-мурзи і Осман-аґи, що лишилися позаду,-"щоб не розривалася приязнь". На се гетьман відписав ханові, що Татари, проходячи через козацьку територію, теж грабують і шкоди чинять,-аби хан їх стримав, бо він инакше сам також буде змушений за своїх людей постояти.

Виговський при тім також подав новини. В Шаргороді Ляхи вже бються з козаками, і гетьман велів війську бути на поготові. Пересилав в сій справі й листи: від польського поручика Окуня і від ямпільського козацького сотника Яхна до Богуна; на жаль сі листи в актах не зберіглися. Переслав Виговський також ханський лист в оригіналі. Відносини з Татарами представлялись йому непевними. Татари богато Поляків побили і в полон забрали, між иншим звісного нам Сапігу,-так що трудно вгадати, чи витримає сей новий польсько-татарський союз. Келембет-мурза, що приїздив з товаришам до Корсуня, коли йому сказано було, що гетьман з військом піддався під царську руку,-сказав, що вони, мурзи, і після сього зістануться в вічній приязни з козаками, і на весну готові з ними знову йти на Ляхів. До хана гетьман висилає своїх послів, але чи буде у них приязнь, вгадати не можна [16]).

Куракин з тов. писав з Путивля, що 18(28) січня туди прийшли, але чекають іще салдатів, призначених до Київа, і підуть до Київа, як їх дочекаються [17]).

Золотаренко з місцевою старшиною заявили скарги на пограничну московську адміністрацію в Яблонові й Брянську, що вона арештує й чинить ріжні кривди міщанам з козацьких (“черкаських”) городів, не роблячи ріжниці між ними і польськими підданими. Бутурлин просив їх тим не ображатись, і обіцяв зараз написати до Брянська і Яблонова [18]). Треба сказати, що в відписках яблонівських воєвод з місяця січня робиться ріжницю між “людьми Хмельницького” і “людьми королівськими” власне в такій досить інтересній з державно-правного становища формі [19]).

Нарешті в ночи під 1(11) лютого з Арт. Матвеевим, що відвозив з Переяслава звідомленнє Бутурлина про присягу гетьмана і старшини, наспіла царська грамота з похвалами за довершене діло і наказом вертатися до Москви. Другого ж дня місія спішно рушила до Путивля-в супроводі наказного ніжинського полковника; приїхали туди 4 (14) лютого і обдаровавши ніжинських козаків, другого дня рушили до Москви. На дорозі, в Калузі їх перестрів царський стольник з другою похвальною грамотою, а по приїзді об'явлено їм велику царську ласку. Поперше за те, що вони відмовили гетьмана і старшину від “непристойної” вимоги від них присяги іменем царя, і щасливо привели до присяги й інвеститури царськими клейнодаки. Друге- що вони переломили завзяттє митрополита й печерського архимандрита і примусили до присяги їх людей, і таким чином привели під царську руку “велике князівство Київське”, з Печерським монастирем і церквою Успенія, побудованою самою Пречистою, і з печерами Антонія і Теодосія з усіма святими. Потретє, що привели під царську руку “велике князівство Чернигівське” з городом Ніжином, а по инших містах розіслали дворян згідно з царським наказом. За се Бутурлин дістав високий уряд “дворецького з путем” і ріжні нагороди, його товариші також. Все се було зроблено в перших днях березня с.с., але оголошено офіційно кілька тижнів пізніш, по закінченню московських переговорів з гетьманськими послами, що вінчали переговори в Переяславі.

Примітки

[1]) Так у присяжних реєстрах, як вище.

[2]) Грамота заховалася в московському перекладі, з поправкою в даті:

"Великому государеві і т. д Б. Хмельницький і військо низько чолом бють. Богові милостивому і в. цар. вел. велико дякуємо, отримавши тепер, чого від віку бажали сьмо... Згідно з словом євангельським присягу в. цар. вел. ми вчинили... і просимо в. цар. вел. нас своїми вірними слугами і піданними вважати і від усіх неприятелів боронити. А що ми з ближнім бояриною в. цар. вел. і його товаришами розмовляли про всякі справи, то вони ширше в. ц. вел. скажуть... З Переяслава 8 січня". З такою датою сей лист надруковано в Собр. госуд. грамот III ч. 163. Але Карпов в Актах X с. 261 взяв під сумнів сю дату-явно поправлену в списку долученому до московського звідомлення, і думає, що грамота була подана від гетьмана послам 13 (23) і вислана ними до Москви перед виїздом з Київа 20 с. с. січня. Та кінець кінцем се не має річевого значіння.

[3]) Про сі розмови далі.

[4]) Акты X с. 242 и 7.

[5]) Амбіції дуже пікантні, коли ми знаємо тепер, що то за шляхта була в Переяславі. Всю сю історію можемо вважати за родинний винахід Виговських.

[6]) В статейнім списку се під 13 січнем, даю перевагу одписці Бутурлина з 22 січня, що знайшлася між актами 1669 р. Малор. прик.-5882/71 (зміст стат. списку годиться с одпискою).

7). Див. вище с. 743.

[8]) Симбирский Сборникъ 1895 року, папери Кикиних ст. 38-40.

[9]) Акты X с. 252.

[10]) В присяжних реєстрах записані під сім днем: митрополичі слуги, шляхта: писар Олександр Малиха, конюший Петро Андрушкевич, кухмистер Петро Кононів, Михайло Шархавський, Микола Лозовицький,

Петро Андронівський, Венедикт Вербицький, Григорий Рига Грек, Гаврило Дерубжинський. Покойові: Андрій Малиха, Іван Углицький, Степан Крижановський, Степан Махновський, Лука Загорський, Степан Шулярський, Гнат Гурський. Слуги печерського архимандрита, шляхта: конюший Олексій Нос..ревський, писар Михайло Якович Вуяхович, кухмистер (зачеркнено) Яків Єрмолин, Іван Шиняльський, Олекса Семашко, Михайло Кучарський, староста печерський Степан Сипковський, Федір Передремирський, Семен Духонин, Роман Степанович Борецький, Степан росохацький, Прокіп Предилович, Кирило Цибульський, Калинник Мянинка, Петро Польчакевич, Севастян Луковський, Іван Сосновський, друкар Федір Одриховськии, Адам Осинський. Форма ймень часто непевна.

[11]) Акты X с. 252-9.

[12]) Тамже с. 263-5.

[13]) Акты X с. 266-7.

[14]) Тамже с. 268.

[15]) Акты X с. 270.

[16]) Акты X с. 271.

[17]) Тамже с. 274.

[18]) Тамже с. 272-3.

[19]) "И мы ихъ роспрашивали, чьи они торговыи люди: гетьмана-ль Б. Хмельницкого изъ Черкасскихъ городовъ, или они королевскіе. И въ распросЂ намъ те торговые люди сказали: Люди де они королевскіе, города Могилева, а нынЂ де они живутъ въ черкасскомъ городЂ НЂжинЂ у гетмана Б. Хмельницкаго. В другім випадку: "Королевской ли он человЂкъ или гетмана Б. Хмельницкаго Черкашенинъ, намъ про то вЂдать непочему". — Акты Моск. гос. II с. 359.

ХАРАКТЕР ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УМОВИ, ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ, ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ, ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ, ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА ҐАРАНТІЇ ДОГОВОРУ.

Я досить детально переказав се звідомленнє московської місії не тільки тому що воно одно дає нам зверхню історію сього многоважного в історії України моменту, але й тому що воно досить добре ілюструє становище одного з контраґентів- московського уряду, й його політику-той характер, якого він хотів надати сьому актові. Вівши весь час переговори в сій справі виключно тільки з козацьким військом, властиво з його головою-гетьманом Б. Хмельницьким, він одначе підчеркує, що приймає разом з тим “городи і землі”, всю територію України, з усею людністю-людьми всякого чину. Тому підкреслює всенародній характер гетьманської влади і репрезентативний характер козацького війська-як верстви провідної, керуючої, котра представляє всю країну, так що приймаючи в підданство військо, цар приймав під свій протекторат весь край. Як найвище оправданнє такого вчинку висуваються інтереси єдиної праведної православної релїгії, в обороні котрої мовляв повстало козацтво, але не можучи забезпечити її своїми силами, покликало до помочи, як зверхника і протектора, московського царя. Досить неприємним дисонансом з сього становища був факт-нетактовно пригаданий устами Бутурлина митрополитові, що духовенство-сей офіційний сторож релігійних інтересів, ніякої участи в тім не брало. Але коли кінець кінцем вдалось примусити митрополита й печерських людей присягти цареві, інциндент вважався щасливо ліквідованим.

Традицію попередньої, польської державности Москва старалася можливо ослабити або й розірвати. Підчеркувала, що король цареві не приклад, як невірний і обмежений, конституційний монарх (“не самодержець”), так само польські порядки- не пара новим порядкам під московською зверхністю. В уставленню нового ладу Хотіла мати як найбільше свобідну руку і все робила залежним від волі і ласки (пожалування) царя.

Се власне і підчеркує посольське звідомленнє Бутурлина і тов.-що вони нічім не звязали царської самодержавної волі і зіставили цареві цілком вільну руку в дальшім порядкуванню українських справ. Се похвальні царські грамоти й оцінюють як найбільшу заслугу послів, і безсумнівно

вони виконували в тім директиви дані їм з Москви. Сею тактикою вони збудили невдоволеннє, підозріннє і неспокій на Україні-сею повною непевністю дальшого ладу, що вони сіяли. Але при тім виникає питаннє-чи в дійсности московській місії вдалося витримати таку простолінійну тактику? Чи її звідомленнє не постилізувало дещо під лінію московських директив? Чи не було яких небудь відхилянь і уступок проминених, притушованих в посольськім звідомленню? Як часто се буває взагалі в офіційних реляціях, річ відома. Як часто се практикувалося в дипльоматичних звідомленнях московських, свідчить московський фахівець того часу, піддячий посольського приказу Котошихин в своїх записках, доводячи, що в своїх статейних списках московські дипльомати свої посольські мови "пишут не против того как говорено", але "прекрасно, разумно, выславляючи свой разум на обманство, через что б достать у царя себѢ честь и жалованье большое". Чи не було так і з сими описами переяславських переговорів, що ними Бутурлин і тов. діставали собі такі рясні компліменти від царя, творячи своїми звідомленнями тверду базу для дальшого курсу московської політики супроти України?

Другий контраґент сього акту-український уряд, гетьман з старшиною-не лишили нам докладного звідомлення про його перебіг, яке могло бути поставлене поруч звідомлення Бутурлина і послужило б до сконтрольовання сього звідомлення. Але деякі натяки з гетьманського боку були, і опираючись на них дослідники намічали деякі непевні моменти в московськім звідомленню. Особливо богато писалося на тему того, чи справді переяславський договір обійшовся без присяги з московської сторони, як то запевняє звідомленнє Бутурлина. А другий пункт-чи був момент договору в Переяславських переговорах, чи скінчилось на повній капітуляції української сторони: відреченню від усяких умов і відданню себе на волю царську, як представляє посольське звідомленнє? Чи була кінець кінцем переяславська умова, договір, чи були тільки переговори, котрими московські посли в останнім результаті "одговорили", як вони висловилися, гетьмана і військо від яких небудь умов і звели все в річище чолобиття цареві про милости?

Коли не рахувати курсивного письма, котрим Бодянський відзначив, видаючи "Історію Русов", її оповіданнє про те що посли зложили присягу на козацькі договорні пункти (с. 119), Костомаров, здається перший поставив виразно під сумнів оповіданнє Бутурлина і тов., противставивши

йому оповіданнє Величка. У того оповідається, що на військовій раді, в присутности московських послів, після промови гетьмана, де він вияснив мотиви, з яких відкинув союз з Татарами і пошукав "протекції царя", були читані "тамже в радѢ прежде зпораджениє и наготованиє того союзу пакта". По сім Хмельницький з старшиною виконав присягу і прийняв царські дарунки "з таким монаршим под клятвою словом и упевненєм, же держати он пресвѢтлѢйший монарх росийский Малую Росию зо всѢм войском Запорожским в своєй протекції при непорушимом захованю старовѢчннх єя прав мѢєт, єї от всяких неприятелей и наступств их своими войсками и скарбами вспомагати и боронити" [1]). Що до самої присяги Костомаров сконстатував тільки, що літопись Величка, користуючися записками участника Зорки, твердить, нібито московські бояре після присяги козаків дали від імени монарха обіцянку під клятвою, що він буде тримати всю Малу Росію з усім військом Запорозьким під своєю протекцією (покровительством) і т. д. [2]). Але що до тих "читаних на раді пактів", дозволив собі, без усякого пояснення читачеві, з власної інвенції, так наче з документального джерела, дуже докладно виложити зміст тих умов, на котрих Україна повинна була з'єднатися з Московщиною: домагання цілости козацької території до Зборівської лінії, права самоврядування, законодавства і судівництва і т. д.-те що містилося в пізніших козацьких вимогах, поданих московському урядові до Москви. А до сього додав іще, мовляв, нарід (присутний на раді) був задоволений такими привабними ("лестными") умовами [3]), і далі, говорячи про козацьке посольство до Москви, він поясняє, що статті передані через послів містили тіж умови, які були проголошені на переяславській раді [4]).

Се викликало дуже злісні замітки з боку Карпова. Він закинув Костомарову, що його представленнє Переяславського акту являється дещо "очищенным-в более приличную форму", але ідеольоґічно близько спорідненим варіянтом оповідання Історії Русів- старшинського памфлєта, що безпардонно перелицьовуючи факти українсько-московських відносин, і в даному випадку постарався, мовляв, представити "статті Б. Хмельницького" як вислід "договору двох рівних сторін" [5]). "Історія Русов", розвиваючи оповіданнє Величка, дійсно додала подробиці, як сі статті з доручення гетьмана зложили Богданович і Тетеря, пізніші посли до Москви, переказує їх зміст-ідучи за пізнішими московськими статтями, і

представляє справу так, що Бутурлин з товаришами, вислухавши козацькі статті, “подтвердили присягою своею отъ лица царя и царства Московского о вѢчномъ и ненарушимомъ храненіи условленныхъ договоровъ”, і тоді покликали до присяги українську сторону (с. 119).

Можливо, що Костомаров дійсно дав своє представленнє Переяславського акту під враженнями Історії Русов, але відповідаючи Карпову на його закиди 6) він сю сторону промовчав, а звернув свою арґументацію головно на доказ того, що в Переяславі, мовляв, не могло обійтися без обміркування умов такого з'єднання, а потвердженнє Величкового оповідання добачав в словах Самовидця, що Бутурлин приїхав “чинячи постанову, як могут зоставати под высокодержавною єго цар. величества рукою” 7). Розуміється, Карпов сеї арґументації не прийняв і в своїй полємічній брошурі про “Костомарова як історика Малоросії” ще ріжче закинув йому, що він поширює старшинські вигадки XVIII віку в супереч науковій правді 8). Пізніше, вже по смерті Костомарова в своїй апольоґії Хмельницького, він уважав науковим злочином з боку Костомарова, що в своїм виданню актів з часів Хмельниччини він на спілку з Кулішем пропустили всі акти звязані з підданством Хмельницького цареві (те що потім Карпов видав в X т. Актів Южной и Западной Россіи); закидав йому, що він з злого умислу представив Хмельницького за се підданство вічним зрадником і обманцем, і не міг пробачити, що Костомаров не переконався його арґументами і “помер твердячи, що між Б. Хмельницьким і московськими великими послами був договір, і називав сей договір Переяславським” 9).

Чи був Костомаров у сім тенденційним, се тяжко сказати. Він не раз ішов за Величком без усякої рації, видимо тільки тому що той захоплював його емоціонально барвистими подробицями, які виповняли прогалини в достовірніших джерелах, там де історикові хотілось би знати більше про події, ніж говорили сі джерела. Але можна думати, що в деяких таких місцях Величко приваблював його також і своєю апольоґією козацтва, козацьких діячів, ідеальних мотивами козацької боротьби і т. д. Описуючи переяславський акт Костомаров міг робити се просто, як історик романіст-яким був, а не водитися політичними тенденціями, як се йому закидав Карпов, а за ним Куліш 10). Але не виключено й се, що йому тут закортіло підірвати свідоцтвом Величка офіційне представленнє московської місії, що так заважило на всім дальшім характері українсько-московських

відносин. Розуміється, з його боку було необережно спиратись на Величка з його апокрифічним Зоркою [11]), коли з уст сучасників можна було навести свідоцтва, які підчеркували договірний, двосторонній характер Переяславського акту, і висловляли переконаннє в тім що він був з московської сторони достатньо санкціонований. В своїм аналізі Переяславського акту, зробленім десять літ тому, я вказав, що гетьман вважав для себе й війська обовязковим в пізніших своїх відносинах до Москви тільки те, на що він в Переяславі з Бутурлиним договорився ("домолвили") [13]). Договорний характер переяславських переговорів цілком виразно підчеркнула старшина, жадаючи від Бутурлина санкції на письмі [13]). Костомаров цілком правильно говорив про "Переяславський договір" і новіші історики і правники признають, що незалежно від формальної сторони-браку писаної санкції договореного, те що почалося в Переяславі і закінчилося в Москві мало характер договору і за договір самою московською стороною признавалося- хоча вона й постаралася надати йому характер царського "пожалування" на українські "чолобиття" [14]).

Маємо тут повну анальоґію з Зборівською "Деклярацією ласки короля й. м." Зрада хана змусила тоді українську сторону вести свої переговори з королем про умови замирення в можливо мягких і покірних тонах. Гетьман і військо мусіли ставити свої умови в формі петиції до короля; козацькі посли мали "упавши до ніг й. кор. мил. найунижено і найпокірно просити його" про задоволення сих "потреб війська Запорозького". Король дав свою відповідь в формі отої "деклярації ласки на пункти прощення війська Запорозького" [15]). На сій підставі польські політики позволяли собі говорити часом "гораздо сердито", як ми бачили вище, що Зборівського договору ніколи й не було-був тільки акт королівської ласки, вчинений на прохання кримського хана, а з Хмельницьким, як своїм підданим король не входив і не міг входити в ніякі договори. Але фактично вся Польща й инші, заграничні політики знали, що з Хмельницьким був договір, і коли займалися фактичним станом речей, а не дипльоматичними фасонами, цілком одверто говорили про. Зборівський договір, його недодержаннє козаками, шанси його відновлення і т. и. А недодержаннє польською стороною деяких пунктів сеї "деклярації ласки" приготовили й дійсно дуже серйозні клопоти! Подібно і з переговорами 1654 р. Дарма, що вони велися

після того як українська сторона вже зложила присягу, і згідно вимогам Москви прибиралися в форму "чолобить" цареві,-і українська і московська сторона дивилась на них як на договір, двустороннє порозуміннє, почате в Переяславі при присязі, продовжене в пізніших переяславських переговорах, завершене московськими резолюціями, прийнятими українською стороною лише постільки, поскільки вони відповідали її пропозиціям. В згаданій своїй студії я писав десять літ тому:

"Так, Україна просилася. Але московському правительству було звісно, що свій перехід під царську зверхність вона не мислить инакше, як тільки в формі договору. Напр. 1651 р., після берестецької катастрофи, в найбільш критичний момент, Виговський говорив московському аґентові, що він сподівається незадовго їхати послом до Москви в справі піддання. "І коли царське величество пожалує їх- зволить прийняти під свою високу руку, він про всі ті статті умовиться, на котрих статтях їм бути під государевою високою рукою" [16]). Те що мало бути в Переяславі в січні 1654 р., московське правительство так і представляло собі як умову, і по. перших вістях, одержаних від Бутурлина про Переяславський акт, висилаючи своїх воєвод до Київа, воно поручало їм на випадок потреби воєнної сили домагатися її від гетьмана "на основі договору, як він умовився з Василем Василевичем Бутурлиним з товаришами" [17]). І гетьман з свого боку те що було в Переяславі 8 січня, як ми бачили, теж називав "трактатами", і посилаючися на дані там царським іменем обіцянки допевнявся тільки реалізації царськими привилеями того запевнення вільностей українських, яке було вже приобіцяне українській стороні перед її присягою. Про се ж пригадувати московському правительству поручив він своїм послам. Присягу зложено після того тільки як царський посол царським словом запевнив Українців, що їх жадання цар сповнить в повній мірі".

Козацька Україна в момент її переходу під протекторат царя становила фактично самостійну державу, з своїм спеціяльним устроєм. Як ми бачили, давно вже самі українські установи зняли титул королівської зверхности з свого державного титулу (хоч не витримували сього послідовно), і се ж зробив московський уряд. Вхопившися формальної неустойки-недодержання королем присяги в справах віри, московські політики популяризували ту ідею, що наслідком сього недодержання Українці звільнилися від підданства королеві і стали людьми вільними.

Адміністрація московська, як ми бачили, розріжняла “людей королівських” від “людей Хмельницького” або “Черкаських городів”. Фактично від 1648 року Україна користалася всіми функціями самостійної держави-приготовивши се становище політикою козацького війська цілого півстоліття. Зійти на становище простої провінції Москви з переходом під протекторат царя-сього не мали на думці не тільки українські провідники, але й самі московські політики-хоча й висували помаленьку ідею повернення до царя його старих “отчин”-спадщини великого Володимира. Правда вони, як ми бачили, старанно вмовляли весь світ і саму Україну, що головне чого Українці прагнуть і від Москви потрібують, се забезпеченнє від утиску православної віри. Але розуміли, що сим справа не кінчиться, і в своїм переяславськім експозе устами Бутурлина, крім захищення православної віри пообіцяли від царя, що він дасть Україні військову поміч проти Поляків і буде й держати в милости і обороні. В сих неясних виразах, се треба одмітити-все таки містилося щось більш ніж прийняттє України в склад Московського царства як його провінції. В промовах виголошених іменем царським, при передачі інвестиційних дарів, після гетьманської присяги, дано було ще більше, як то я вище зазначив: признаннє всенародньої власти гетьмана і всього українського управління, витвореного революцією. Гетьман же, відповідаючи на перше експозе перед інвестиційними промовами, розвинув обіцянку царської милости і оборони ширше-мабуть значно ширше і докладніше, ніж се переказує звідомленнє Бутурлина,-де все таки гетьман ставить жаданнє, щоб Бутурлин іменем царським присягою потвердив, що цар України не видасть, за неї стоятиме, вільностей не порушить; і маєтности потвердить (вище с. 739).

Коли навіть триматися московського звідомлення-правдоподібно, кажу, в тім пункті дуже “спрощеного”, воно все таки дає богато. З одного боку характеристично, що гетьман цілком поминув справу віри, на котрій весь час їхала московська політика, з другого-що він висунув сакраментальну формулу “непорушимости вільностей українських” (“волностей не порушить”)-формулу випробувану в столітніх торгах з польським урядом і шляхтою, і в змісті своїм безконечно плястичну і здатну до розтягнення. В данім випадку вона означила очевидно захованнє всього політичного і соціяльно-економічного надбання української революції: української державности, горожанських і економічних привилеїв, всього політичного і

соціяльного укладу українського життя-всього того що гетьман потім виложив конкретніше, в певній частині, в конференції з Бутурлиним два дні пізніше, а ще детальніше і ясніше воно було сформуловано в лютневих пунктах. Гетьман жадав, щоб іменем царя була на те зложена присяга перед присягою українського уряду; Бутурлин з тов. кажуть, що на се не пристали, і гетьман з старшиною кінець кінцем на тім не настоювали, зложили присягу-але зложили висловивши свої постуляти, і почувши від Бутурлина приреченнє, що "вел. государь учнетъ ихъ держать въ милостивомъ жалованьѢ и въ призрѢньѢ и отъ недруговъ ихъ въ оборонѢ и въ защищеньѢ, а волностей у нихъ не отымаетъ и маетностями ихъ велитъ имъ владѢть по прежнему". Значить, присягу з української сторони, коли навіть триматися московського звідомлення,-зложено на певних умовах, на слово повномочних царських послів. Гетьман і писар пізніше нагадували, що вони чули від Бутурлина, і се було більше ніж записано в польськім звідомленні: що цар примножить українські вільности і дасть Україні більше ще ніж вона просить [18]). Так воно мабуть і було, що Бутурлин дав обіцянки більші, і в більш катеґоричнім тоні, ніж се описує його звідомленнє-хіба що від формальної присяги "по чиновной книге" відмовився. В словах гетьмана що його Бутурлин "увѢрилъ и на той вѢрѢ насъ непоколебимыхъ утвердилъ" можна б навіть бачити обережний натяк, що щось в роді присяги ("вѢра") таки було проголошено.

Але коли навіть триматися звідомлення місії, все таки цілком ясно стає, що підданську присягу гетьман і військо зложили на певних умовах, на виразні запевнення царських уповажених-одним словом, що се був цілком виразний договір, як се констатували й російські передреволюційні державознавці. Тому гетьман з старшиною й уважали сі переяславські переговори основним моментом в процесі уставлення нових відносин: їх пізніші пункти і царські резолюції тільки розвивали і конкретизували те принціпіяльне погодженнє, що сталось між представниками війська і царськими уповаженими послами в Переяславі. Тому з повним правом справді можна весь сей складний договірний процес, що протягнувся на кілька місяців означати назвою "Переяславської умови", чи "договору", як воно називалося в літературі.

Гетьман і старшина домагалися його скріплення посольською присягою в імени царя, потім писаною деклярацією "за руками послів". Звідомленнє Бутурлина каже, що посли одного й другого відмовили -і так воно мабуть і

було. Що до присяги-мене найбільше переконує те, що в згаданих вище листах гетьмана і Виговського до послів вони не згадують про присягу, а тільки про "слово царське" отримане в Переяславі, хоча власне дуже до річи було б їм тут згадати про присягу, якби вона була дана. Взагалі в ближчих до сього акту часах ніхто з відповідальних учасників переяславських переговорів про присягу не згадує. Заговорили про неї вже по смерти Хмельницького-коли при настановленню Юрка Хмельницького зайшла мова про потребу обосторонньої присяги, і козацький проєкт статей згадав, що в Переяславі було "постановленнє і виконаннє присяги изъ обоихъ сторонъ" [19]). Заговорили і замовчали-мабуть стрівшися із рішучим запереченнєм. Мабуть було так, що тільки дуже рішучого запевнення "слова царського" добився в Переяславі гетьман, але не присяги. Так само писаної декларації відмовив Бутурлин. Але для заспокоєння громадянства мабуть була пущена чутка, що московські посли кінець кінцем присягу зложили; так оповідає й сучасник, Макарий Криницький, оден з митрополичих висланців-як побачимо зараз ширше. Чи Величків голос являється безпосереднім відгомоном таких старих поголосок, чи незалежною від них пізнішою українською патріотичною фікцією, трудно сказати; я вважав би правдоподібнішим се друге, але в кождім разі він не може для нас мати ніякого документального значіння.

Я таким чином схильний думати, що прикрий результат торгів за присягу і за писану декларацію не був пущений старшиною в ширші круги і зістався секретом тісного гетьманського осередка: не в його інтересах було викликати в сім моменті недовірє до московської зверхности і сумніви в розумности вчиненого гетьманом кроку-переходу під протекторат царя. Трівога і занепокоєннє з сього приводу- що ми побачимо далі з деяких звісток сучасників, викликалося мабуть иншими обставинами. Але цікаво було б зміркувати, наскільки був збентежений і затрівожений поступованнєм московських бояр сам осередок? Чи відчув він тут симптоми твердої і послідовної абсолютистської, централістичної політики, з котрою йому тепер уперше приходилось мати до діла, і він зрозумів, а як не зрозумів то інтуїтивно почув, що вступив у цілком новий політичний світ, де на ніщо буде весь дотеперішній політичний і дипльоматичний досвід, здобутий в польській школі, в сій анархічній єзуїтсько-шляхетській республіці, і треба буде вчитися нових методів і способів? Чи легковажив собі сих північних варварів і потішав себе надією, що їм-таким

досвідченим і цивілізованим людям західньої культури не трудно буде обернути навколо пальця сих mangeurs de chandelles? Думається мині, що як реальні політики, вони взагалі мало значіння надавали таким зверхнім формам, а покладалися на те, що реальні взаємини сил і обставин визначать фактичні взаємовідносини московського й українського осередка, міру залежности і практику відносин. Тим я поясняю необережність, яку Хмельницький виявив у своїх розмовах з Бутурлиним і тов. в Переяславі на тему дальших взаємовідносин (про се далі), даючи московському урядові такі аванси у сих взаємовідносинах, які він легко міг би обминути, коли б більше рахувався з тим ужитком, який з них могла зробити Москва. Думається также мині, що він взагалі не досить оцінював елєменти внутрішньої слабости свого режиму на Україні і всі небезпечні можливости, які тепер могли виникнути на ґрунті тіснішого зближення з Москвою і її протекторату. Можливо, що він дивився на сі перспективи, як то часом буває-з такого становища, на якім зачинав свої переговори з Москвою про її зверхність, пять літ тому, не досить здаючи собі справу з тих змін, що принесли сі пять літ-а тим часом вони дуже змінили ситуацію на користь Москви і не на користь України, спеціяльно-її політичного козацького осередка. Пригадуються з того приводу справедливі слова пок. Ключевского: “Москва протягом шести літ приглядалася з нерухомою цікавістю, як справа Хмельницького, попсована Татарами під Зборовим і Берестечком, хилилася до упадку, як Україна пустошилася союзниками-Татарами і люто-нелюдською усобицею, і нарешті, коли країна вже знищилася до решти, її прийняли під свою високу руку, щоб правлящі українські верстви з бунтарів против Польщі повернути на роззлощених підданих Москви” [20]). Я вище вже завважив, що весь хід історії Східньої Европи міг би взяти инший і кращий напрямок, коли б Україна війшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, іще повна сил, повна людности не зневіреної в своїх провідниках і в піднятім ними ділі, здатної бути опозицією Москви, обстояти себе в сій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції. Московські політики може ненароком, а може й умисно-дали поборюкатись українській козаччині з Польщею й дійти майже до останнього обопільного знищення-що так виразно виявлялося в останній кампанії-аби війти з свіжими силами між сих обезкровлених противників і взяти козаччину вже не в ролі рівнорядного союзника, а підручного-котрого б можна було звести до ролі прислужника, підданого, “холопа”.

Маю те вражіннє, що Хмельницький і його ближчі товариші сього не відчували, і се виявилося між иншим і в переяславських розмовах про будучі відносини.

Примітки

[1]) Першого вид. с. 172-3, нового вид. с. 95.

[2]) В вид. 1859 се було постилізовано так: “Бантышъ-Каменскій думаетъ, что бояре не присягали. Но лЂтописецъ Величко, который пользовался записками Зорки, современника, безъ сомнЂнія бывшаго на присягЂ, утверждаетъ, что бояре московскіе послЂ присяги козаковъ, однакожъ дали отъ имени монарха клятвенное обЂщаніе, что государь будетъ держать всю Малую Россію со всЂмъ войскомъ Запорожскимъ подъ своимъ покровительствомъ, при ненарушимомъ сохраненіи всЂхъ ея древнихъ правъ, и охранять войскомъ и помогать казной отъ всякихъ неприятельскихъ нападеній”. В пізніших виданнях вступна фраза була скорочена.

[3]) Собр. соч. IV с. 552.

[4]) Тамже с. 556.

[5]) Примітка 30 розвідки “Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ до истории Малороссии”, 1870.

[6]) “ОтвЂтъ г. Карпову” в журналі “БесЂда” 1871 кн. 1-він передрукований в “Науково-публіцистичних писаннях Костомарова” вид. Комісією укр. історіоґрафії, 1928.

[7]) В вид. Левицького трохи инакше.

[8]) “Историкъ (себто Костомаров) въ настоящее время распространяющій, безъ всякихъ объясненій, ложные мнЂнія всЂхъ этихъ давно умершихъ

дЂятелей (Величка, автора Історії Русов і т. д.) покажетъ въ своихъ сочиненіяхъ только то, какъ твердо держатся историческія преданія въ извЂстныхъ слояхъ общества, но въ замЂнъ этого онъ теряеть право говорить, что его будто бы интересуетъ научная правда" (с. 26-7).

9) "В въ защиту Богдана Хмельницкаго" с. 20-22 й ин.

10) Куліш писав у своїм "Отпаденію": "Малорусскія лЂтописи и козацкіе историки присочинили, будтобы вслЂдъ за тЂмъ начали читать приготовленныя условія, на которыхъ Украина должна соединиться съ Москвою. ДостовЂрность этого факта заявилъ предъ ученымъ свЂтомъ Костомаровъ даже и въ четвертомъ изданіи своей трехтомной исторической монографіи "Б. Хмельницкій". Но ни условій ни такъ называемого Переяславского договора съ царскими уполномоченными не было и по духу московскаго самодержавія быть не могло. Козаки цЂлыхъ шесть лЂтъ безпрестанно умоляли Восточнаго Царя принять ихъ въ подданство, и великій государь наконецъ сжалился-и то не надъ ними, а надъ "нестерпимымъ озлобленіемъ православной церкви въ Малой Руси". Эти слова Хмельницкаго, кому бы они собственно ни принадлежали, сами по себЂ дЂлаютъ условія и договоръ съ просителями безсмыслицею... Отъ этого взаимныя отношенія Русскаго СЂвера и Русскаго Юга представляются любителями козаччины въ ложномъ видЂ, и отсюда происходятъ антирусскія стремленія украинскихъ патріотовь; но извращеніе понятій о ХмельниччинЂ идетъ у насъ издавна" (Отпаденіе III с. 403-9). Карпов назвав сю критику найкращим місцем "Отпаденія" і признав що "такой прямолинейности Малороссіянина смЂло можетъ позавидовать самый прямолинейнЂйшій изъ Великороссіянъ".-Въ защиту Б. Хмельницкаго. с. 88.

11) А ще більше недопустимо було доповняти Величкове оповіданнє ще від себе, в такій катеґоричній формі, змістом читаних актів; але на се критики якось не звернули уваги.

12) "Будучи онъ гетманъ на трактатЂхъ...съ ближним бояриномъ В. В. Бутурлинымъ съ товариши только домолвили, что быти воеводамъ въ одномъ городЂ КіевЂ" і т. д. Акты III с. 569.

13) "Прежде сего, какъ у нихъ бывали договоры съ королемь и съ паны

радами, и имъ де давалъ договорь за сенаторскими руками,-а вы де отъ вел. государя присланы съ полною мочью и о томъ всю мочь имЂете".- Акты X с. 246.

14) Мякотин в своїх Очеркахъ соціял. исторіи Украины (що друкувалися в 1894 р.) писав: "Формальная правота въ этомъ спорЂ была, несомнЂнно, на сторонЂ противника Н. И. Костомарова (Карпова себто). Московскіе бояре... какъ подробно разсказано объ этомъ въ ихъ статейномъ спискЂ, рЂшительно отказались присягать за государя, и въ МосквЂ они получили потомъ за это спеціальную похвалу оть царя. Условія присоединенія къ МосквЂ... не могли быть читаны и приняты на Переяславской радЂ уже по той простой причинЂ, что названная рада происходила в январЂ 1654 года, а условія эти были окончательно выработаны лишь въ переговорахъ съ посольствомъ Б. Хмельницкаго въ мартЂ того же года (нижче побачимо, що се не вірно). И въ окончательномъ своемъ видЂ эти условія, сформулированныя уже послЂ принесенія населенімъ Малороссіи присяги на вЂрность московскому государю, носили форму не скрЂпленнаго двумя сторонами договора, а односторонняго пожалованія-царскихъ жалованыхъ грамотъ и царскихъ же резолюцій, положенныхъ на просительныхъ статьяхъ гетмана. Но эта внЂшняя сторона, несомнЂнно, имЂющая извЂстное значеніе, не должна, конечно, все же заслонять отъ насъ собою существо дЂла. Оторвавшись отъ Польши, Малороссія не просто перешла въ подданство московскаго государства. Она, или точнЂе говоря, ея тогдашнее правительство поставило при этомъ рядъ условій, которыя и были приняты новымъ ея государемъ; только принятіе ихъ было облечено въ форму не договора, а пожалованія" (праж. вид. I, с. 21-2).

I. Б. Розенфельд, ученик звісного свого часу російського державознавця Б. Е. Нольде, в своїй студії "Присоединеніе Малороссіи къ Россіи", 1915, навівши довгий-хоч все таки не повний спис дослідників які признавали акти 1654 р. за договір, в таких виразах розвивав тезу свого учителя: "Разсуждая объ юридической природЂ статей 1654 г., мы прежде всего должны имЂть въ виду, что эти статьи явились результатомъ переговоровъ и тщательнаго обсужденія всЂхъ вопросовъ, въ которыхъ участвовали двЂ равныя стороны, вносившія въ статьи то, что обезпечивало интересы каждой стороны. Для Малороссіи права исчисляются довольно детально, а обязанности заключаются въ собираніи доходовъ въ царскую казну, в послушаніи и военной помощи; права Малороссіи накладываютъ на

Москву соотвѢтствующія обязанности соблюденія и исполненія, а права Москвы-это право на помощь и доходы. Независимо отъ такого общаго содержанія акта, въ которомъ ясно сказывается договорный моментъ, надо отмѢтить, что статьи Б. Хмельницкаго опредѢляются самимъ московскимъ правительствомъ, а затѢмъ и петѢрбургскимъ какъ "договорныя статьи", какъ трактаты, и даже позднѢйшія гетманскія статьи въ оффиціальныхъ документахъ именуются договорами" (с. 31-2).

15) Див. т. VIII ч. 3 с. 210-125 сеї історії.

16) "И будетъ царское величество пожалуетъ ихъ, велить принять подъ свою государеву высокую руку, и онъ о тѢхъ о всѢхъ статьяхъ учнетъ договариваться, на которыхъ статьяхъ тому быть, что имъ быть подъ его государевою высокою рукою". Акты Ю.З.Р. III, с. 462.

17) "А будетъ бояромъ и воеводамъ учинятца вѢсти прямые про приходъ къ Кіеву воинскихъ людей, и имъ, смотря по вѢстямъ о прибылыхъ, писати къ гетману къ Богдану Хмелницкому, чтобъ онъ по прежнему своему договору, какъ онъ договорился съ бояриномъ В. В. Б. съ товарищи, прислалъ къ нимъ бояромъ и воеводомъ въ Кіевъ полковниковъ".-Акты Ю.З.Р. X. с. 368. Говориться, мабуть, взагалі про взятий гетьманом на себе обовязок воєнної помочи.

18) Словеси бо царскому твоего царского величества всячески вѢровахомъ какъ насъ тотъ же ближней твоего цар. величества бояринъ съ товарищи увѢщалъ и увѢрилъ и на той вѢрѢ насъ непоклебимыхъ утвердилъ... Таково бо государское твоего цар. величества слово намъ тотъ же ближней твоего царского вел. бояринъ съ товарищи обѢщалъ: И болшая сихъ рѢчей одержите отъ вел. государя, е. ц. в., егда воспросите! Болшими васъ-рече-свободами, державами и добрами пожалуетъ е. цар. вел. паче королей полскихъ, княжатъ древнихъ россійскихъ-точію челомъ бейте и вѢрно служите е. цар. величеству"-писав цареві гетьман висилаючи послів до Москви 17 лютого.

"Однако помните в. м. и сами, какъ В. В. Бутурлинъ словомъ его цар. величества насъ утвержалъ, что е. ц. вел. не токмо намъ права и привилія отъ вѢка давныє подтвердити и при волностяхъ нашихъ стародавныхъ сохранити, но и паче еще особныє свои всякого чину людемъ показовати

имѢли милость”, нагадував гетьман сим же послам у Москві в березні. А Виговський вторував: “О всемъ припоминати, какъ насъ словомъ царя е. м. В. В. Бутурлинъ обнадеживалъ, что и свыше прошенія нашего чего бы єсмо желали (в Переяславі), і царь е. м. одноличнo удоволитъ-і се очевидно писалось на те щоб його показано московській стороні. Акты X с. 434-5, 553 і 558.

[19]) Акты IV с. 1256.

[20]) Курсъ рус. исторіи III с. 150.

ПЕРЕГОВОРИ СТАРШИНИ З ПОСЛАМИ В ПЕРЕЯСЛАВІ, ПЕРЕГОВОРИ В ПЕРЕЯСЛАВІ ПРО БУДУЧІ ВЗАЄМИНИ.

Після присяги гетьмана і старшини Бутурлин згідно з даною йому інструкцією розпитував гетьмана про ситуацію, головно про можливости війни з Кримом. Гетьман розповів ще раз про жванецьке замиреннє, з деякими против попереднього подробицями. Хан з королем договорилися на тім, що король буде давати ханові по 260 тис. червоних щороку, на забезпеченнє тому дав йому трох панів в застав, при них 6 слуг і 6 пахоликів; сі заставники мають що-року перемінятись. Хан лишив у короля Мамбет-мурзу і з ним 6 простих Татар, вони мають одвозити до Криму гроші. Писаного договору не було, тільки словесно умовлялись канцлєр з Сефер-казі, щоб на весну йти спільно на Московщину. Король просив хана намовити гетьмана, щоб і він пішов з ним; Сефер-казі від того відмовлявся-мовляв гетьман однаково не піде на Москву, бо у них одна віра, але хан таки присилав до гетьмана і той рішучо відмовився. Канцлєр також казав Сефер-казі, що він відмовляв короля від сих переговорів-бо гетьман однаково не піде. А між ним, гетьманом, і королем не було ніякого ні з'їзду ні договору. Король прислав гетьманові листа, щоб він прислав на переговори Виговського і обозного, але ті відмовилися, що вони не поїдуть, і говорити їм нема про що. Підчас переговорів Сефер-казі з канцлєром Виговський стояв здалека, з ними не бачився і ніякого договору у них не було.

Виговський потвердив, що він стояв здалека, канцлєр його побачив і

від'їхав геть [1]). Потім вони покинули хана під Гусятином, через приїзд царських послів. Хан відійшов від Гусятина, щоб розпустити загони, й їх кликав з собою, і наздогін за ними посилав; але вони вимовилися тим, що військо голодне і морози великі настали, а від Татар діється великі грабування і руїна. Так відмовившися вони поїхали, щоб з'їхатися з послами й "учинитися під государевою великою рукою". Тепер гетьман повідомить хана як свого союзника, що він з усім військом, землями й городами учинився під царською рукою, а польський король цареві неприятель, і гетьману з військом від короля було богато шкоди, то нехай хан на Московщину де йде, а тримається за старим договором з козаками против короля.

Бутурлин спитав про способи охорони на випадок, коли б хан не послухав гетьманської поради, і Хмельницький висловив такі скептичні гадки що до можливости польсько-татарської кампанії. У короля не буде стільки війська, щоб воювати з Москвою; в Смоленській війні Польща тільки козаками оперувала, а тепер вся Литва перейде на царську сторону, почувши, що гетьман став під царською рукою-таке чув гетьманів шурин Золотаренко від Литви. А хан також нічого не зробить-коли у царя і Донські козаки і Астраханська орда [2]). По сім, без якого небудь переходу, звідомленнє записує розмову на теми українсько-московських відносин. Гетьман висловив, мовляв, таке побажаннє: нехай на будуче цар звелить збирати до царського скарбу ("на себе") ті побори, які раніш збирано з городів і міст на короля, на римські кляштори і на панів. Що до сіл і містечок, які належали до манастирів, нехай би цар дозволив їм далі бути за манастирями і церквами,-бо то надання колишніх великих князів руських. Бутурлин запевнив, що цар не буде відбирати сих надань.

По сім Бутурлин нагадав гетьманові проханнє Л. Капусти, щоб цар прислав до Києва й инших міст свого війська тисячі зо три,-тепер се військо з воєводами Куракиним і Волконским вже в Путивлі [3]), отже нехай гетьман звелить приготовити Київ на їх прихід, накаже бути в Київі при московському війську київському й переяславському полковникові, а послам пояснить, як те московське військо буде діставати провіянт і фураж.

Гетьман на се відповів: царському війську вони раді, і вишлють на границю котрогось полковника, щоб прийняв воєвод і військо і відпровадив до

Київа. Переяславському, київському і білоцерківському полковникам він призначить "бути з ним"-себто тримати звязок в усяких операційних справах. Але в самім Київі тим полковникам з військом не можна стояти, щоб не виголодити місцеву людність. Нехай царські воєводи йдуть тепер скоро до Київа; коли б прийшли вісти, що на Київ іде королівське військо, військо козацьке буде зараз готове. А провіянт московському війську буде збиратися з Київа і з міст до Київа приписаних. До сього гетьман додав: коли король і Ляхи до весни не наступять, то більше як 3000 царського війська в Київі і не треба. Коли ж прийдуть такі вісти, що польський наступ буде до весни, гетьман попросить прислати ще війська,-тому нехай би було на поготові в пограничних городах. Бутурлин на се відповів, що військо у царя на поготові, але краще якби йому до весни не йти. А гетьман нехай би сказав, кудою йти тому царському війську і де брати провіянт і фураж. Але гетьман відповів ухильчиво: Нехай цар пришле військо на весну, що більше то й краще. Як тільки він одержить відомости, що король і Ляхи збираються, він напише цареві, і дасть знати, куди треба йти московському війську-по тих місцях йому й провіянт будуть давати. Сам він готов бути там, де цар йому звелить. Про вісти, які б мали про польське військо в Москві, він просить його сповіщати, і навзаєм, що буде знати про Поляків, і що прийде від султана і від хана, він то негайно оповістить цареві [4]).

Приходиться дуже жалувати, що московське звідомленнє не пояснило ближче в якім звязку виникли в "розговорах" сі кардинальні питання-чи гетьман заговорив про збір податків до української каси з приводу воєнних плянів нового року, чи мало се характер клопотання з його боку про недоторканість церковних маєтностей, в звязку з постулятами, поставленими два дні тому, перед зложеннєм присяги, чи порушив сі питання Бутурлин-і в якому звязку і з приводу чого. Непевним лишається також, наскільки повно записало звідомленнє слова гетьмана, а чи не виходило з них саме тільки те що могло б напотім послужити для обґрунтовання московських претензій на українські побори. Відома річ, що се було і лишилося потім справою незвичайно дражливою. Чи гетьман висунув її тепер, щоб заінтересувати Москву в українських справах, в обороні України, і сподівався потім якось сю справу замняти і затоптати, коли того не буде треба-чи навпаки висувала її, уже в сій стадії переговорів, московська місія, і гетьман старався якось обернути її, обмотати виїмками, наштовхнути на ріжні труднощі й ускладнення, щоб тим способом звести

до абсурду? В сих роках повстання всі доходи з королівських, панських і церковних-католицьких маєтностей ішли до військового скарбу; всяка претензія на них з царської сторони була замахом на військові кошти; Невже б сам гетьмав висував сю справу з власної ініціативи? І чому так ізольовано, без усякого звязку з усім иншим стоїть се питаннє в “розговорах”?

Другого дня на розмову прийшов гетьман з писарем, обозний і судді, полковники й осаули військові-вся вища старшина. Розмова була настільки серйозна, що я наведу її в перекладі, покорочуючи тільки зайві слова, особливо ж важні вирази додаю в оригінальній формі, “Гетьман говорив: як досі хто був у якім чину в Запорозькім війську, нехай государ пожалує-звелить (щоб далі так було): щоб шляхтич був шляхтичом, козак козаком, міщанин міщанином. Козаки щоб судилися у полковників і у сотників. І щоб не було так як за польського короля: поки козак жив, поти й маєтность його за ним була, а як помре, то пани забирали на себе ті маєтности, а жінку й дітей виганяли. І щоб государ пожалував-не велів відбирати у них вільности (“вольностей отнимать у нихъ не велЂлъ”).

“Боярин Вас. Вас. з товаришами говорили: Вел. государ пожалує їх-хто в якім чину був, так буде й тепер: шляхтич шляхтичом, козак козаком, міщанин міщанином, і після померших козаків у жінок і дітей маєтности відбирати заборонить і вільностей їх не відбиратиме.

“Гетьман же бив чолом цареві (просив), щоб він війська Запорозського велів бути 60 тис. чоловіка.-Боярин В. В. з тов. говорили, аби вони про се післали бити чолом цареві, щоб він означив, скільки має бути козаків у війську Запорозькому. Гетьман сказав: Государеві се буде честь і повага (къ повышенью), що у нього буде богато війська. Як би государь звелів, щоб іще більше у них було військо,-ще краще! плати ж (“жалованья”) у цар. вел. на козаків вони не просять. Як стояли вони против короля під Зборовим, було їх 360 тисяч.

“Також гетьман сказав: нехай государ пожалує військо Запорозьке: не велить брати з їх військових людей мита, мостовщини і перевозу. На се їм сказано, що у цар. величества з військових людей мита, мостовщини і перевозу не беруть, і государ і їх пожалує-не звелить того з них брати.

“Ще боярин Вас. Вас. з товаришами говорили гетьманові, щоб він хана намовляв, аби від нього не відступав, а тримався з ним разом. Гетьман сказав: як ще він був малий, батько йому наказував: як почнеш служити, не думай того зробити-піти війною на Московську державу! А от дав йому Бог служити вел. государеві!

“І став говорити: буде він просити вел. государя, щоб пожалував його-дав йому на булаву Чигиринський полк.

“І писар Ів. Виговський також говорив, щоб государ його пожалував-полишив за ним маєтности попередні, і дав йому ще нові маєтности.

“Сказано гетьманові, щоб післав від себе по городах полковникам, аби дуже стереглися хана і короля, поки прийде військо від царя. Гетьман сказав, що пішле. Сказано йому також, щоб дав знати, скільки в котрім городі гармат і до них пороху та олива-щоб цар. величеству то було відомо. Гетьман сказав: Гармати по городах у них єсть, але скільки їх, і скільки до них припасу-як його сказать?”-докладно того не сказав. “А пороху й олива-мало, нехай би государ пожалував, велів додати по городах пороху і олива”.

“Ще гетьман говорив: В двох або трьох містах у них віддані промисли (приходи) на певні літа (в оренду), і роки їм іще не скінчились, треба ще їх тримати два або три роки, так щоб государ пожалував-дозволив ті роки орендарям (“откупщикам”) додержати, і до умовлених років ті промисли у них щоб не відбирались.

“Боярин Вас. Вас. з товаришами відповіли, що государ одкупів не відбиратиме і до років не звелить” 5).

Після того записано розмови з Виговським; не сказано виразно, як прийшло до того, але вступна фраза “да того ж числа говорилъ” і т. д. дає зрозуміти, що сі розмови велись не на тій же конференції з гетьманом і старшиною, а окремо. З початку записано розмову про Білорусь і можливости її переходу під царську протекцію за прикладом України. Виговський, що вже порушував сю тему з Стрешневим 6), знову заговорив, що він сподівається тепер і на Білоруси анальоґічного потягу до Москви: в Могилеві й по инших містах. До нього певне вдаватимуться звідти люди, особливо він рахує на православного могилівського шляхтича Поклонського; він хотів би знати-що йому писати й які поради давати? Бутурлин запевняв його, що цар певно так само прийме їх і буде за них стояти як і за Україну, і Виговський обіцяв доносити до Москви негайно все, що йому писатимуть у сій справі з Білоруси. Потім він вернувся до української політики:

“Коли гетьман Б. Хмельницький пришле до цар. величества післанців-прохати в військових справах, і ті післанці будуть виправлені назад до гетьмана, нехай вел. государ пришле з тими післанцями чоловіка з власного вибору, котрий би зробив опись королівських, панських і всяких инших міст, щоб перебрати їх на царя (“что бъ описалъ на него, государя, королевскіе и панскіе и всякіе мЂста”).

“Як государ зводить прислати в городи воєвод, то щоб доходи на государя збирала місцева старшина (сбирать ихъ начальнымъ людямъ) і віддавала воєводам,- бо тутешні люди до ваших звичаїв не привикли (“не признались”).

“Нехай би вел. государ гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорозьке пожалував: велів дати їм у військо свою печатку, а на тій печаті велів написати своє імя, і знак вирізьбити, в додаток до їх давнішого знаку, який

собі зволить. Бо давніша печатка гетьманові і війську (тепер) не годиться, бо на ній написане корлівське імя”. [7]).

Знов таки я питаю себе, як розуміти сі відірвані, неповязані з собою екскурси в сферу будучих українсько-московських відносин, поділу адміністративних і фіскальних компетенцій між місцевою козацькою адміністрацією і центральною московською? Чи се реальна риса “розговорів”,-їх припадковість, епізодичність, чи прикмета тільки посольського звідомлення? Чи се так хитрі Малороси “задирали” московських бояр, щоб змусити їх показати фарбу, дати зрозуміти, як вони уявляють собі будучі відносини-ту реальність, яка вирине з-під фраз про царське милостиве жалуваннє і його ревність про православну віру грецького закону і святі божі церкви? Чи навпаки-хитрі Москвичі виловлювали з ріжних балачок, не дуже плянових і послідовних, ті необережні завваження і вислови гетьмана і його писаря, які могли, на їх гадку, придатися пізніше, щоб загачити “хохлів” і спустити їх з високопарних хмар святочної фразеології, так щедро розпущеної в сих урочистих церемоніях, і посадити на цілком реальний ґрунт приказної московської адміністрації?

Здається ясним, що реально розмова не могла вестися так, як се записано в посольськім звідомленню: не могла вона в такій серйозній відповідальній обстанові, не за учтою і не за чаркою так легко і невимушено перелітати з тем на теми, не трактуючи їх в цілости, а вириваючи з цілого комплєксу такі спеціяльні подробиці. Для старої суперечки Карпова-Костомарова про те, в якій мірі повно і об'єктивно московські урядові звідомлення відбивають у собі українську дійсність, сі записи розмов 9 і 10 січня дають свідоцтво виразно негативне: ясно, що сі записи не дають об'єктивного уявлення про сі переговори, що очевидно мали метою, при обговоренню біжучих політичних питань, конкретизувати ті постуляти непорушимости “вільностей, прав і маєтностей”, що були в загальній формі поставлені 8 січня і мали пізніш докладно сформулуватися в московських “чолобитних” цареві. Після сих розмов 9 і 10 січня старшина поставила боярам процитоване вже вище своє домаганнє, щоб бояре дали “письмо за своїми руками”, “чтобъ волностямъ ихъ и правамъ и маєтностямъ быть по прежнему”. Ся тема в попередніх “розговорах” очевидно була настільки вияснена, що на думку старшини її можна було легко сконкретизувати і сформулувати на письмі. Так воно мусіло бути-але московські записи сих

конференцій дають тільки окремі виривки з сих дискусій, те що могло московським політикам придатись на те щоб “Малую Росію к рукам прибрать”.

Судячи з сих виривків в центрі дискусій стояло питаннє про права на доходи, поруч того-про ролю московських воєвод і їх участь в адміністрації, про непорушність старих клясових організацій: права і суду верстви шляхетської (за Литовським Статутом і польською конституцією), козацької (козацького присуду) і міщанської (маґдебурґії)-не говорячи про духовну верству з її канонічним правом, тому що воно було спільне, чи рахувалось однаковим з Московщиною. Чи дебатувались при тім принципіяльно такі питання, як відносини влади гетьмана до царської і до московської центральної адміністрації, всенародній характер гетьманського управління, міжнародне становище України (те що потім найбільш конкретно вилилося в праві гетьмана вести зносини з заграничними державами)? Можливо, що вони закривалися такими конкретними питаннями і казусами нинішнього дня, на яких перед усім спинялась увага. Дещо, очевидно, з інерції диктувалося прецедентами попередніх польсько-українських переговорів і договорів-як от число козацького війська, яке повинно було вважатися питаннєм внутрішнього розпорядку, коли військо не претендувало на плату від царя, або питаннє про Чигринське староство, що так несподівано виринало в дискусіях, незмінно принижуючи авторитет гетьмана як зверхника української держави.

Те що записано в московськім звідомленню-мабуть не видумано, тільки повиривано, настріпано з дискусій. Вирвано з льоґічного звязку, з перспективи. Нарушено пропорцію; деталі вискочили наперед, лишивши на заді, або зовсім заступивши важніше, принципіяльне,-але самі в собі сі записані в звідомленню розмови мабуть реальні, здебільшого принаймні.

Тому на підставі записаного треба констатувати, що старшина не знайшлася в ситуації і не була на висоті в сих переговорах. Вона не дала ясної, конкретної, продуманої формули відносин до свого нового протектора, якої вимагав момент. Вона не витримувала ролі правителів України, хочби козацької тільки-визволеної з польського володіння. Не зіставалася на рівні всенародньої репрезентації, хоча часом і маркувала таке значіннє козацького війська, як політичного поняття тотожнього з цілою країною.

Говорили, напр., що "в Запорожском войскѢ кто в каком чину былъ-шляхтичъ, казакъ, мѢщанинъ",-значить, об'єднували в поняттю "війська" всі суспільні верстви: шляхетську, козацьку, міщанську й ин.-які були під зверхністю війська, себто її правлящої, старшинської верстви. Тоді вона повинна була покривати собою всю адміністрацію края, стояти між краєм з усею його людністю, з одної сторони, і московським зверхником його-з другої, не допускаючи ніяких безпосередніх вмішань сього зверхника у внутрішні справи краю. Повинна була все перепускати через свій політичний осередок: через гетьмана, признаного самим московським урядом, в його інвестиційних промовах, всенароднім правителем, а не тільки комендантом війська. Так і цитований лист сотника Уманця прирівнює ролю гетьмана до королівської, полковника до воєводи, сотника до старости-до орґанів загальної адміністрації [8]).

Але сеї принціпіяльної лінії не витримували і раз-у-раз збивались на стару позицію: представників самої лише військової орґанізації супроти загального правительства. Чим було колись для козаччини правительство варшавське, тепер таким ставало московське. Варшавське правительство давніше регулювало відносини козацької верстви до инших верств і станів, означало становище козацького війська, правило через своїх урядників справами загальної адміністрації, збирало доходи на загальні державні потреби, на утриманнє загально-державного війська і т. д.- тепер ся роля буде належати московському урядові. За весь час революції старшина не відважилася принціпіяльно виключити центральне правительство польське від сих компетенцій і прав; від часу до часу висувала тільки ріжні фактичні перешкоди для того, щоб польські діґнітарі й урядники виконували свої функції на козацькій території. З переходом під московський протекторат вона видимо не знаходила мотивів для того, щоб відмовити московському урядові того, що вона признавала польському; тим більше, що деякі фактичні перешкоди, які вона знаходила для польських функніонарів-напр. небезпечність пробування серед вороже настроєної людности, наче б то не годилось для одновірців і протекторів з Москви.

В результаті й бачимо, що старшина безпомічно й безвладно плутається між свідомістю свого фактичного державного керівництва, витвореного революційною практикою останніх літ-де військові урядники фактично зайняли місця функціонарів королівських, панських і церковних — р.-католицьких, перебрали їх функції, обернули доходи до військового скарбу

і т. д.,-і юридичним станом речей; колишньою передреволюційною конституцією Річипосполитої. Заводить з московською місією мову про звільнення козаків від колишніх старостинських, міських та панських поборів. Ставить питаннє про те-що буде з доходами, виарендованими військом в сих часах на роки. Одні йдуть в таких уступках з своєї державної позиції дальше, другі більш обережні. Гетьман, напр., одмовчується, коли йому говорять про царських воєвод, що мають бути в Київі і в инших городах, і веде мову- мабуть свідомо-тільки про воєводу в Київі, і то не для яких небудь адміністративних функцій, а тільки для маніфестації московського протекторату над Україною, як се він потім поясняв. Проворний Виговський забіг далі, він уже припускає, що зараз же по всіх більших городах будуть царські воєводи, що збиратимуть на царя доходи, і тільки вважає потрібним застерігти, щоб сам збір їх був доручений місцевим людям-щоб не було конфліктів з Москалями. Нагадує, щоб негайно був висланий якийсь московський ревізор, щоб описати на государя “королевскіе и панскіе и всякіе мѢста”. Одним словом забігає вже зараз на ті небезпечні стежки й доріжки, на котрих собі зломив ногу кільканадцять літ пізніше другий проворний землячок, “боярин і гетьман” Іван Мартинович Брюховецький. Що говорили инші на жаль, звідомленнє не пише; треба думати, судячи з пізнішого, що ріжні Тетері також не сиділи спокійно. Скільки в їх безтактних вихватках було персональних мотивів-бажання забезпечити собі ласку нового пана, а скільки більш загального стратеґічного ходу-можливо заінтересувати його новою провінцією, чи васальною країною, трудно сказати. Але не видно, щоб знайшовсь хоч один, який би крикнув: Стій! по сей дуб миля! тут межа української державности!

В свідомости правлящої верстви ся державність, видко, ще не глибоко сиділа, і се ще повніш ніж у сих переяславських переговорах, відбилося в більш детально розроблених і автентично нам відомих петиціях поданих до Москви.

Примітки

[1]) Деяка суперечність з попередньою фразою: Виговський був висланий на з'їзд, тільки в переговорах не брав участи — так і перед тим він говорив.

[2]) Акты X с. 235-7.

[3]) В дійсности їх там іще не було — приїхали 27 н. с. січня — акты X с. 373.

[4]) Акты X с. 236-8.

[5]) Акты X с. 212-5

[6]) Вище с. 720.

[7]) Акты X с. 245-6.

[8]) Вище с. 472.

ВРАЖІННЯ ВІД ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО АКТУ, ПОГОЛОСКИ ПРО МОСКОВСЬКУ ПРОТЕКЦІЮ ТА ЇЇ ПЕРСПЕКТИВИ, ПОГОЛОСКИ ПРО РОЗЧАРОВАННЄ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Тепер треба з'ясувати по змозі, як фактично відбувався сей перехід козацької України під московський протекторат, і які враження й настрої викликав.

Я почну з оповідання київського висланця, печерського черця Макария Криницького-одного з висланих від митрополита і печерського архимандрита емісари для того щоб анулювати заяви випущені московською місією і козацькою адміністрацією. Де він зложив своє оповіданнє, зістається невідомим, бо й джерело, звідки походить се оповіданнє незвісне [1]), і саме воно нічого не поясняє крім того, що з Києва Криницький поїхав 15 січня ст.ст.-хоча далі в тексті сказано, що виїхав він ще 13 січня, зараз по приїзді московських дворян, висланих з Переяслава для переведення присяги і переписи козацьких кріпостей (Кикина з товаришами). Але оповіданнє настільки інтересне, що я вважаю потрібним

його навести ціле:

"Післаний він від митрополита київського і архимандрита печерського умисно на те, аби вчинити маніфестацію в луцькім ґроді про те що Москва, наїхавши на Київ, вимагає від о. митрополита, архимандрита і всього духовенства неслушної річи: аби від короля відступили і за пана його не мали, а московському государеві поклонились і присягли. Про те також, що все духовенство вчинити того не хоче, і як не було ніколи ребілізантами, так і на будуче того не бажає. Про се чинять маніфестації по ґродах-післали до в. кн. Литовського ксьондза Шпаковского, з київського бернардинського конвенту, що весь час при отцю митрополиті пробував.

"Розповів (Криницький), що посли московські 2) і архимандрит з черцями пятого дня януарія за старим калєндарем в'їхали до Переяслава, і на водохрещеннє московський архимандрит відправляв церемонію. Другого дня приїхав до Переяслава Хмельницький і скликав на раду чернь, об'явив свою волю-що вже добре надумався 3) і вибрав за пана московського царя. Відповіли, що йдуть за волею старших.

"Дня 8 Хмельницький у двох з Виговським віддав присягу і підданство московському цареві, на що йому присягли навзаєм посли 4), і віддали від царя корогву булаву і богату кучму. Потім дня 9 присягли полковники: Джеджала, Тетеря переяславський, ніжинський, прилуцький і инші-котрих не знає. Старого війта переяславського хорого принесено на ліжку, аби присяг, і він другого дня після присяги помер. Богуна, кажуть, не було. Зазначені пункти післані до царя, які там умови-не знає 5).

"Задніпрянські міста Москва займає 6), теж чинять у Києві й инших: має в них бути московська старшина. До Києва 13 дня януарія-ст. кал.-того дня що той чернець виїхав-приїхали московські писарі, а третього дня мала бути сама Москва- котру проважають полковники, а Хмельницький поїхав.

"Москва вимагає присяги від митрополита і духовенства; вони її ще не складали, бояться, аби старших духовних не перемінили 7).

"На питаннє, чи Хмельницький в тім порозумівся з ханом 8), не вмів відповісти. Каже, що Орди на Україні нема, і він не сподівається братерства

з ними надалі. Орда- кудою йшла через Україну, поступала по-неприятельськи: Паволоч і Хвастов знищила.

"Про Могильницького [9]) каже, що живе в Чигрині. Не думає, аби тої зими козаки пішли на війну. Про шлюб доньки Хмельницького з Московитом не знає [10]). Тимошева вдова в Чигрині, в дуже малім поважанню, і все від неї забрано".

Послухаймо тепер вражінь нашого шляхетного земляка, Якима Єрлича.

Іґноруючи попередні зносини Хмельницького з Москвою, він представляє собі справу так, мовляв Хмельницький підчас Жванецької кампанії помітив, що хан хитнувся в сторону короля, тому скоро тільки вернув на Україну, зараз вислав до царя посольство, піддаючи йому військо і всю Україну, і цар "не памятаючи присяги-своєї і свого батька, і вічного договору с Польшею, приймає тих зрадників і висилає до Київа своїх думних бояр і воєвод, щоб вислухати присягу по всіх українських містах, містечках і селах". В'їзд до Київа [11]) тих воєвод був такий: напереді йшов або їхав козацький полк, потім вели коней царських-12 турецьких коней, в ріжних капах з золотоглаву до самої землі і з золотими сідлами. За тими кіньми йшов полк синів боярських, гарно вбраних, в соболях, на турецьких конях в уборах з золота і перел. Між ними були 4 корогви, дуже великих і дивних, коштовної чудесної роботи: на одній лев, на другій одноріг, на третій Мелюзина (русалка), на четвертій чудодива морські. За ними воєводи [12]). Процесія духовних вийшовши з Св. Софії їх стрічала і відпровадила до церкви. Позаду йшов знов полк зрадників і розбійників. Кілька день пізніш вислухано присягу духовенства й міщан київських, від великого до малого, і дань на них вложено.

Чорнобильський протопоп так писав чернобильському підстарості в початку лютого н. с. [13]): "Просив я слізно Господа мого, аби річи добре стали, але як бачу-зле! Бо видав нас усіх Хмельницький московському цареві в неволю, по Володимир, по Турів, і ще далі.

"Сам з військом своїм присяг, і місто Київ силою [14]), під страхом кари мечної, змусив до того, що присягло. Тільки духовенство не присягало, а ті всі міста і місточки присягли. Не знаю, що буде з Чорнобилем; дуже скоро

будуть змушені зробити те саме. Сам оглядав я своїми очима нещасливими, як Москва на Київ наїздила. Від царя були такі особи-називані шумно [15]) як тільки бути може (вичислені Бутурлин, Алферьев, Лопухин і "стольник царський"), з ними тисяча коней Москви, два полки козаків. Перед корогвами їх ведено 9 турків [16]), пишно вбраних в капи. Потім ішли їх корогви, дуже гарні червоно-рябі [17]): на одній лев, на другий одноріг, на третій риба морська з дівочим лицем в короні. Потім ведено 8 турків прибраних в капи з сріброголову [18]) по саму землю. За ними самі йшли, пішо, в Золоті Ворота, де їх стрічали о. митрополит і все духовенство-за слізами світу не бачило, а й. м. о. митрополит з жалю аж обумирав. І ще був з ними архимандрит з столиці-він присягу читав коли міщани присягали, протопоп із столиці й инші черці й дякони, в пишних ризах. А самого гетьмана не було.

"Воєвода московській іде на Київ з ста тисячами: Німців пятдесят тисяч і Москви стільки ж [19]). Сих гостей скоро сподівайтеся до себе і тримайтеся пильно в обережности! Сорок тисяч Донців і 80 тисяч козаків-сі против Орди, а цар з усею силою рушився з столиці під Смоленськ. Того всього скоро сподівайтеся, і лист мій всім моїм мил. панам і добродіям ознайміть, а мене в ласці своїй панській ховайте, аби я за вами був безпечний свого життя в Чорнобилю-бо не маю чим своїх діток вивезти-тільки що живемо.

"У Чорнобиль заїхав стольник царський Василь Петрович Кикин [20]) в четвер 26 явуарія [21]). Добре зробив єси, що до нас не поїхав — був би в руках. Було з ним 5 хоругов люду, і вже дістали про тебе відомість і пильнували [22]). Богато було крику-плачу, як міщан до присяги гнали. Цар обіцяє всіх при правах і маєтностях заховати, хто добровільно піддасться і охреститься, і ще понад то права запевняє".

Відомий нам ротмистр Павша пише Радивилові з Мозиря 2 н. с. лютого [23]): "За певну річ доношу в. кн. м.-так як би сам в. кн. м. очима своїми на то дивився,-що той зрадник Хмельницький з полковниками своїми задніпрянськими виконав присягу московському цареві 22 січня в Переяславі і одержав від московського царя через тих чотирьох воєводів, а пятого архимандрита дарунки: шаблю, булаву і кілька пар сороків соболів. Полковникам дано по сороку соболів, сотникам по дві пари, отаманам по

парі. Потім як вони зложили присягу, гнали до присяги міщан переяславських; ті завзято спротивлялись, а війт тамошній, бувши хорим, коли його веліли як хорого принести до церкви Пречистої, мусів присягу виконати, і в жалю вмер на третій день по тій присязі своєю смертю [24]).

"Хмельницький з усіми достатками і добитками своїми виїхав, і взявши щось з армати пішов до Миргороду, а звідти всі стада й худобу пригнали над Самару. Полковникові переяславському Тетерухові [25]) і ніженському-швагрові свому велів відпровадити трьох воєводів до Київа, щоб відібрали замок, місто і присягу від міщан, і вони третього дня [26]), з 6 тис. козаків і 500 Москви війшли до Київа. Хто був старшим воєводою, не міг довідатись-тільки то мені дали знати мої (люди), котрих я вислав іще перед Різдвом до о. митрополита, що старшого звали Микитою. Той Микита став у київського війта Сумковича; другий Василь Василевич, став у Левка, цехмистра кравецького, на Широкій вулиці; а третій став у міщанина при Вишгородській брамі. Невелику стацію привезено їм до Київа з Баришполя, Воронкова й инших ріжних міст, і роздано Москві. Коли Москва в'їздила, полковник Пішко велів стріляти з гармат, і в місті їх приймав, і всякі їм достатки давав. Другого дня обіслано весь київський маґістрат і поспільство, аби йшли до присяги. Ті дуже відмовлялись і не хотіли йти, але козаки гнали їх як худобу. Маґістрат виконав присягу в мурованій церкві Пречистої, на ринку, за їх московською ротою (присягою), що вони дали, і той архимандрит ту роту читав. Поспільство-ж одні у св. Спаса, другі у св. Микити, треті у Пречистої Наберезької [27]) виконали присягу, за тою ж ротою, але не називали себе власним хрещеним іменем, і після тої присяги сильно на них нарікали, а Бога просять, аби військо й. кор. м. як найскорше наступило: обіцяють охочо піддатись. Ту волю царську, що їм проголошено, дуже немило прийнято. Бо дано їм таке правило (kondycya), щоб простий нарід уборів (ochędostw) не вживав, в жовтих чоботях не ходив, тільки в ходаках та сермязі, жінки-в убранню власного виробу, а бавовни і крашених полотен вживати заборонено. На се все поспільство не годиться, і виглядає війська й. кор. м. як Бога.

"Й. м. о. митрополит присягати не схотів, так само о. архимандрит і все духовенство-вимовляються тим, що не мають згоди від константинопольського патріярха. Не знаю, чи в тих днях їх не примушено (до присяги), але знаю, що така декларація від них була. Уманський і

браславський полк не схотіли з Хмельницьким мати зносин, ані їхати на ту присягу до Переяслава, і так та половина України відірвалася.

“З Київа знову два воєводи мали виїхати 6 с. м. до Чорнобиля-полишивши в Київі свого воєводу. А відібравши Чорнобиль і зіставивши там залогою Броварську сотню-дуже добру, задніпрянську, а другу Вишгородську, а третю Димирську, а старшим якогось Москвитина, і добре обсадивши Чорнобиль,-Київський полк має попровадити воєводу-не знаю котрого-на воєводство Чернигівське Остер, Козелець, Любеч, Лоїв: вже по сто чоловіка пішло збройно на ті полки до Любеча. Любечани біжать до мене з тими відомостями, і в Брагинщині велика трівога”. (Автор висловлює гадку, що тих Любечан і инших жичливих людей можна було б ужити для бунтування Задніпрянської України і правобічної, пообіцявши їм від короля ріжні милости, і в пізнішім листі, 28 березня н. ст. Павша сповіщає, що Любечан і Лоївців, які мешкають по ріжних містах-в Чернигові, Ніжині, Острі, Козельці, він намовляв аби вони ширили універсали, роздані їм від Павші, з закликами до вірности королеві, і селяне з любецьких сіл, що на сім, правім боці Дніпра, обіцяли зістатися вірними королеві).

“Донесли мені також петриківські купці, що бувши в Київі чули, нібто Москва має поставити сильну залогу в Київі, другу в Чернигові, третю в Переяславі (З того приводу Павша звертає увагу на потребу скріпити залогу в Мозирі).

Пересилаючи Ян. Радивилові наведенний вище лист чорнобильського протопопа [28]), 11 лютого, він додає до його вістей такі новини від себе: “Полк кр(оп)ивенський і полтавський відірвались від Хмельницького і не схотіли присягати цареві московському. Великий пострах пішов між поспільством. На ринку переяславськім гультяї одного разу при зборі вівса силоміць немало Москви кіями погаласували і овес від них відібрали. І сам Хмельницький був в немалім страху, так йому сказали: Ми за котів душ наших продавать не будемо, як ти продав, і пана свого зрадив” [29]). Від Чорнобильців дуже мало у кого відібрав присягу-силою, і міщане таможні нерадо Москву прийнявши, роз'їхались і як бога виглядають війська (королівського). І так доношу-що й уся Україна того собі бажає. Отець митрополит і архимандрит київський іще не присягали і присягать не хочуть, так заявили, що краще їм умерти, ніж віддати присягу цареві

московському, і при сій декларації стоять" [30]). В иншім листі тогож Павші маємо такі відомости з місяця березня:

"До Київа війшло кілька тисяч Москви і в валу на площі коло св. Софії стали. Зараз місту і манастиреві печерському і всій волости чернецькій, селам і містечкам найближшим наказано привезти з диму по 3 палі дубові: хочуть на тім валі ставити і місто фортифікувати.

"Той зрадник Хмельницький мешкає в Чигрині разом з Виговським, а їх жони з дітьми, і невістка також за Дніпром в Миргороді-живуть з усіма достатками. Тим часом їздив сам зрадник до Путивля і там з тими московськими воєводами порозумівався. Військо московське стоїть в Комарицькій волости і ще нікуди не рушається-через недостачу сіна. Свіжа залога козацька прибула до Чорнобиля-їх не більше 150 коней, а Москви між ними тільки 30. Минулого тижня вже не дозволили нашим купувати збіжа, і вигнали небожат з міста, взявши по 4 золоті від воза як мито, і виправляючи їх з міста велено їм казати: коли хочете мати хліб, виходьте сюди до нас з жонами і дітьми, буде вам ліпше! Теж саме в Іванкині (?) сталось. А з Котельні й инших містечок прийшло минулого тижня до Норинська більше ста коней, а що лишалося ще людей на тім пожарищу, всіх забрали з жінками і дітьми на свої вози і повезли з собою на Україну: не лишилось людей крім кількох баб у шпиталю.

"Та чорнобильська залога наказала міщанам і всій волости, щоб привезли по 3 палі-хочуть фортифікуватись, так само і в Горностайполі. Як Горностайпільці так Чорнобильці обіцяли мені зіставатися жичливими, але я вже сумніваюсь, бо вже ті залоги стали, і почали вже за царя молитись, і московські церемонії відправляти.

"В Чернигові досі залоги ще не було; козаки сидять по домах і коней годують, хліб готують. Те саме по всій Україні діється.

"На полковництво київське прислали з Чигрина Яненка полковника. Той зрадник приїхавши показав свою нелюдськість: велів стяти Пішка, попередього київського полковника. Що за причина, не можу довідатись, але так доносять, що був нам прихильний.

"Маю також певну відомість, що Хмельницький вислав послів до хана, й іменем царським його прохає, аби стояв при війську московськім і

козацькім-обіцяє йому від московського царя грошей у-двоє против того, що мав би він дістати від короля, і сина свого обіцяє дати в застав,-аби тільки пристав до московського царя.

“То також доношу, що минулого тижня війшли були лижники-казали мені, що було їх 400; прийшли до села Дернович, ухопили хлопа і на муках взяли у нього деякі відомості; спаливши село й замучивши кілька хлопів, повернули до Дніпра” [31]).

Молдавський воєвода доносив королеві, що йому написали з Рашкова-з крайнього погранича козацької території. “14 februaрія дано мені знати напевно, що якийсь Москаль, якого звуть “воєводичом”, приїхав 12-го до Рашкова від московського царя, і козаки його прийняли з найбільшою пошаною. Сказав їм, що Хмельницький вирікся приятелювання з ханом і став “голдовником” (васальом) московського царя й віддав йому всю Україну. “Тому така тепер воля царя нашого, аби ви всі були йому вірними голдовниками яко панові християнському!” Скликав на. другий день всіх до церкви і велів присягати на вірне підданство. При тім обіцяв їм (козакам, очевидно) кожному на рік осібно з царського скарбу по 20 талярів і барву (жупан)-аби тільки щиро служили. А в кожному місті має бути старостою Москаль. Сю присягу в четвер (12 лютого) козаки в Рашкові виконали, а другого дня той Москаль мав їхати до Мясковки, і так їздячи від міста до міста мав приводити козаків до присяги на вірне підданство (holdowanie), а сповнивши се, має зістатися в Браславі. І нічого иншого сі неприятелі не мають на гадці, тільки спільними силами вдертися до держави в. к. м. і нищити, а здобувши побіду-мати собі столицю в Київі” [32]).

Житомирський староста Тишкевич (титулярний чернигівський воєвода) доносив канцлєрові з Войславич 1 березня:

“Повернувши застав своїх післанців, що повернулися від Хмельницького нічого не добившися в справі мого майна. Бо той зрадник, розірвавши ліґу з ханом, сам (піддався цареві московському, і всю Україну віддав йому в руки: при моїх післанцях передав йому Київ. Віддав усю Чернигівщину, Київ і Браслав аж по сам Тетерев, і ріжні Москалі понаїздили сюди, відбираючи аж по Паволоч наші володіння [33]). По великодню найдальше за два тижні будемо мати неприятеля коло Люблина-наскільки мої могли вирозуміти. Поспів би й скорше, але дивляться на ті війська, що пішли на

Смоленськ і Полоцьк-щоб лекше нас підійти, розірвавши наші сили. Сам Хмельницький трохи не під вартою; конференцій йому з ніким не позволяють [34]). Козаки теж самі між собою замішались [35]), не знають куди обернутись і дивляться на ті річи. Бо Москва так проголосила: хто з хлопів, шляхти та козаків хоче бути під московською владою, аби до них приставав і присягав на то [36]); хто не хоче-аби за Тетерев переходив. То тільки, що ніяких насильств не чинять над тими, котрі добровільно від них відриваються, а тим що до них пристали, обіцяють охорону і всякі вільности від царя" [37]).

Альбрехт Радивил записує під місяцем січнем-але очевидно заднім числом як то кажуть.

"Хмельницький, казячися з ненависти (до Польщі), помітив, що згода між ним, нами і Татарами (уложена під Жванцем) дуже непевна, і покликав до помочи московського (царя)-і сього місяця присягнув (йому) в Переяславі. Але що варварським московським звичаєм всі у них звуться "холопами" (rustici subditi), жахнувся від сеї назви, і схиливши голову на руку, казав собі принести горілки. Випивши зложив присягу. Зараз по тім Москаль зайняв місця і замки, особливо Київ-прислав туди двох воєвод і наказав будувати замок коло церкви с. Софії" [38]).

Ґоліньский записує в своїх записках:

"До Київа приїздив московський патріярх з 40 тисячами (війська)-відбирав від Руси присягу, від панів і хлопів, на підданство і послушенство цареві московському і йому самому-аби виріклися свого константинопольського патріярха. Був і в Переяславі, і по инших містах. Хмель сам присягу зложив, і козаки з ним; приводили Русь до того, що піддалася московському цареві; декотрі того не хотіли, і попи инші від того відмовлялися, але инші годилися. Хмельницький збаламутив і підбив Москву: збратався з ними і сполучився против Корони польської, а при Хмельницькім і Виговський теж, його секретар-був то шляхтич польський, що до Хмеля пристав і з ним віддав присягу патріярхові московському-за се (патріярх) зробив Хмельницького князем всеї Руси в Київі. Від московського царя дано йому дарунки: булаву саджену рубинами, шаблю, корогву і шість сороків соболів. Полковникам і осавулам по сороку, сотникам по дві пари, иншим

по парі, по одному. Скоро тільки Москва опанувала Київ, Білу Церкву, Чигрин, Брацлав-зараз вона взяла Русь в своє послушенство міцно, і стала собі брати з Руси, що хотіла” [39]).

Бізаччіоне переказує такі відомости отримані з Польщі: “Хмельницький присяг цареві і перехрестився на московське, і цар зажадав, щоб уся старшина присягла також, і найкраще місто щоб було віддано його намісникові. Але козаки, що вийшли з Сучави, не схотіли присягти московському царю кажучи, що виходячи з Сучави вони присягли навпаки. Богдан так розсердився, що велів стяти декого з їх старшини [40]), і у Поляків се розбудило надію, що між козаками почнеться на сім ґрунті незгода-богато було таких, що не хотіли московської влади, і оден з видніших старшин звернувся до Потоцкого обіцюючи викликати повстаннє. Йому були видані листи, яких він жадав, і він їх поширював, щоб поглибити незгоду. Але патріярх вислав накази, підтримані Богданом, щоб по всій Україні “попи або священики грецькі, маґістрати по містах і всі повіти заприсягли на послух цареві, а хто відмовлявся, зараз їх арештовано і відіслано до Москви. Се він підбивав царя до війни з Польщею і добивався того щоб козаки перехрестилися, і щоб усе духовенство зреформувалося на московський лад (393).

“Але як Богдан побачив, що московські висланці взялися списувати все що було на Україні: людей, худобу, міста, замки і села, стало йому завистно, і він знову став накликати Татар, і спровадивши їх вигнав з Київа Москалів, що війшли були туди. Се приспало підозріння Орди, а він бачучи себе між Татарами, Москалями і Поляками, за поміччю сих ворогів що чигають на погибіль людську, сподівається утриматися спираючись то на одних то на других, і вяжучися з обома против Поляків” (с. 394).

Записки Theatrum Europaeum також відбивають в собі той інтерес, з яким політики сумежних країв придивлялись і прислухались до наслідків нової політичної комбінації. Насамперед читаємо про нові порядки заведені на Україні московськими воєводами і попами; відомости походять очевидно з Браславщини: спеціяльно згадується приїзд московського воєводи до Немирова-де він пробув уже два місяці. Всього було прислано на Україну 7 воєводів; привівши Хмельницького і полковників до присяги вони з 14 попами об'їхали край, церкви посвячено на ново і заведено нові порядки; “наче новий світ заложено”. Полковники і старшина мусіли присягти, що

надалі у них не буде ніякої приязни (порозуміння) з Татарами, ніякого послуху католицькій владі. На Євреїв неповинні ані дивитись ані їх терпіти між собою; побачивши Єврея треба за ним плювати. А коли б хто небудь щось купив у Єврея, буде на 2 місяці відлучений від церкви. Козаки мусіли зложити приречення, що вони не будуть напиватись, не вживатимуть табаку ні инших міцних напитків" (609-610).

6 березня отримано в Варшаві відомість з України, що Хмельницький не вдоволившися тим що віддав московському (цареві) найкращі українські міста, ще й перехрестився на московське, і з ласки царя став київським князем: Московіти коронували його в одній з київских церков на князівство київське-спеціяльно для того виготовленою шапкою [41]). Об'явив при тім, що хто хоче в тих церквах зістатись, мусить так само як він перехреститись. Козаки були тим дуже незадоволені. Богато з них збунтувалось і перейшло до польського табору, між иншим й Богун (Bocham)-котрому король написав, що поскільки він схоче бути вірним і послушним йому і Річипосполитій, буде наставлений над Запоріжським військом і одержить булаву [42]). А далі (підчас літнього сойму) читаємо вже таку звістку, що з страху і недовіря перед своїми Хмельницький утік до Москви [43]).

Потім наступають чутки про розчарування Хмельницького:

Хмельницький при тім усім мав тільки ту мету, щоб стати самому володарем України і в ній панувати [44]), але скоро побачив, що його обдурено в тих лукавих плянах. "Він поділив (для свого панування) всю Русь на 7 воєвідств, повідомив царя, що він для кращого правління [45]) поділив край на сім частин. Вел. князь московський був рад то почути, зараз вислав туди сім своїх воєводів, і ті прийняли в своє володіннє згадані воєводства та стали збирати всі доходи кождий з свого воєводства, так що Хмельницькому ледво лишилось щоб собі зібрати на прожиток [46]). Побачивши себе так гірко обманутим він післав до в. князя і став просити щоб принаймні одно воєводство було полишене для його утримання, але дістав від царя таку відповідь: Русь його (царева), і він (Хмельницький) також. Ся відповідь так збентежила Хмельницького, що він уже став над тим думати, якби себе забезпечити. Послав до турецького цісаря своїх

послів і просив його помочи” [47]). Свій союз з Московським (царем) виправдував так, що він мовляв не звернений проти Отоманської держави [48]) і т. д.

“Незадоводений з царя Хмельницький обмінювався з ним гострими писаннями. Цар йому робив закиди, що він йому не помагає згідно з даним приреченнєм, коли цар задля нього розірвав свою згоду з королем польським. Коли Хм. буде далі так поводитись, то цар тільки потягне дзвін за язик, і від того гуку (Хмельницький) зараз опорожнить окуповану ним Україну. А Хмельницький йому на се відповів: Він так само не отримав обіцяної царем платні для війська. А коли (цар) схоче в дзвін дзвонити, він заграє на козі, від котрої (цар) затанцює йому на Москівщині і вискочить назад до свого краю” (з окупованих білоруських земель) [49]).

Примітки

[1]) В Чтеніях Моск. Общ. историі, за р. 1861 кн. 3, воно було видане разом з листом чорнобильського протопопа (що нижче), без усякого пояснення звідки їх узято. Але копія в бібліотеці Красіньских ркп. 4032 л. 31-2 така близька до сього друку, що дуже можливо, що відси її й узято. Сам Криницький, попавши в лапи київського воєводи в осени 1654 р., розповідав що митрополит його вислав ще в 1653 р. на трибунал, в справах печерських маєтків, і він там був арештований, поки не надумали його вислати з королівськими листами до Богуна-Білгород. ст. 382 л. 378. Карпов вважав Теодосія Василевича автором обох оповідань: Криницького і чорнобильського протопопа-Прав. Об. 1874, I с. 114.

[2]) Попсовані ймення пропускаю.

[3]) naradził.

[4]) ktore mu wzajem przysięgli posłowie.

5) Punkta namienione do cara posłali, quibus conditionibus nie wie. Також звістка в духу Величка-Костомарова.

6) odbieraia.

7) obawiaia się aby starszych duchowienstwa nie odmienili-не ясно: чи духовенство боїться, що Москва їх поскидає, чи боїться присягати Москві, аби їм король не відібрав урядів.

8) iezeli Chmielnicki dokładał się w tym hana.

9) Се той Могильницький, очевидно, що був післаний з сучавськими козаками, вище ст. 594.

10) Про сю чутку, що Хмельницький видав доньку за царського свояка, доносили з Яс на початку лютого: “Дано знати господареві, що Хмельницький в Чигрині справляє в тих днях весіллє: видає доньку за синовця московської цариці” (бібл. орд. Красіньских ркп. 4032 л. 41-від Стан. Кунарского до коронного мечника Лянцкороньского 2 лютого).

11) У Єрлича під днем 24 січня, що ніяк не виходить.

12) Вичислені три члени місії і четвертий стольник Кикин висланий наперед до Київського полку.

13) Копія видрукована в Чтеніях 1861, III, має дату 22 січня. Копії в збірці Русецких ркп. 39 с. 218 і в Теках Нарушевича (147, с. 407), з помітою Несвижського архиву Радивилів згідно датовані 27 січня, ся дата правдоподібніша. Несвижська копія і Русєцких писані польською мовою з рутенізмами, друкована-ще більшою мішаниною польської й української; є значні відміни і в тексті, комбіную їх варіянти.

14) Вар: srodzie-суворо.

15) Szumnie jako moze bydz na imię-однаково в обох копіях. Можна розуміти й так: пишно (прибрані), а на ймя такі то.

16) Себто турецькі коні.

[17]) czerwono rabye, czerwona rabie, czerwania i rubaia.

[18]) Срібної парчі, брокату.

[19]) Наруш.: з 100 тис. Німців і 50 тис. Москви, видима помилка.

[20]) Так в Рус. і Несвиж. копії, правда призвище не зовсім вірно, але можна пізнати, в друкованім же Bieloszerstow, незнати звідки. Кикин дійсно звався Василь Петрович.

[21]) Ся дата: четвер 26 січня, зложена з двох копій, дійсно цілком відповідає калєндарю (26 січня ст. ст. був четвер) і дає дату листу: він значить писаний другого дня, 27 с. с. січня.

[22]) В друк. копії тут кілька приватних прохань, я їх пропускаю.

[23]) Теки Нарушевича 149 с. 473.

[24]) dobrowolnie, своєю смертю, себто не був убитий.

[25]) Се імя в ориґіналі попало не на місце, після ніжинського.

[26]) dnia 6 februarii-очевидно помилка.

[27]) Na Bareski.

[28]) "отця протопопа Атанасія, що вмисно виїздив за 6 міль до чорнобильського села Стеколища і вислав той свій лист до свого (себто чорнобильського) підстарости, що пробуває у мене (в Мозирі)"-сі слова поясняють походженнє наведеної вище чорнобильскої реляції.

[29]) Y sam Chmielnicki w strachu niemałym pozostał, y to mu odniesli, ze my za kotki dusz naszych nie będziem przedawali, iakos ie ty przedał y pana swego zradził. Kotki-очевидно московські соболі так згірдливо названі.

[30]) Далі ще такі новини: "4 лютого орда впала на Україну, була в самій Білій Церкві, немало шкоди наробила і назад повернула. Уманський полк не мало відгромив у неї на Киівчім (Kiowczym) броді. Ще давніше принесено,

що підчас коли хана не було в Криму-був з Хмельницьким, Калмицька орда з Донцями немалої шкоди наробила в Криму".-Бібл. орд. Замойских ркп. 1807 л. 101.

31) Збірка Піночі в краківськім маґістр. архиві, ркп. 310, дата: з Мозиря 28 березня.

32) Жерела XII с. 285-ориґінал був тоді в Кор. Метриці в Москві. В ркп. Разнояз. F. 63 л. 17 (тепер варшав. унів.) за сим листом до короля міститься такийже до канцлєра, з припискою де воєвода оповідає вісти привезені з України ще другим вістуном: Хмельницький ставши васалем московського царя, мав намір іти разом з московським військом на Валахію, Мунтенію і Семигород, але потім змінив плян і хоче наперед розправитися з польским військом, щоб воно не вдарило йому з тилу. Потім наступає ще лист секретаря воєводи до канцлєра, 17 лютого, де переказуються відомости ще иншого "каралаша". Згаданий воєводою московський боярин обіцяє "козакам і лихим і добрим на рік по 20 червоних, по 20 соболів і барву", а иншим хто не має рушниці обіцяє доставити. Далі йде звістка вже самого секретаря, що у воєводи був вчора "чернець Москаль, що уміє по грецьки", "удає, що їде до Константинополя в приватних справах", але Вінярский радив воєводі його обшукати, підозріваючи, що він їде від царя і Хмельницького до патріярха константинопольського, "з котрим (Хмельницький) має свої зносини"; результат ще невідомий.

33) Упускаю міркування на тему облишення соймових сварок, а рятування Річипосполитої перед видимою небезпекою.

34) Очевидно Москалі.

35) distracti.

36) aby się do nich wiązał cum iuramento.

37) Наступають знову поради що до внутрішньої згоди і притягнення союзників: "післати до хана,-знаю, що пішле кількадесять тисяч на послугу королеві; нехай ідуть під Умань, а наше військо збирається під Дубно-там треба зібратись на війну, поки поспіє посполитий похід, без котрого не можна обійтися. Не зашкодило б тепер же написати і до князів союзників,

тільки боюсь, щоб релігія не стала на перешкоді молдавському і мультанському, бо Москва такий претекст взяла, що все що робить, робить для віри", і т. д.-Теки Нарушевича 147 с. 517-9.

38) Осолін. 117 л. 199 об.

39) Осол. рукоп. 189 с. 680 і 681.

40) Мабуть се про Федоровича.

41) Wie der Chm. an deme nicht genügt gewesen, dass er die besten Ukrainische Stätte dem Moskowiter übergeben, sondern sich auch aut Moskowitisch umbtäufen, durch dessen Favor sich zum Kiofischen Fürsten machen und durch die Moskowiter auf das Furstentum Kiof in einer Kiofischen Cerkien oder Kirchen kronen lassen mit einer dazzu bereiteten Mütze-с. 610.

42) zum Haupt über die Zaporowische Bulawa gestellt werden solte.

43) retirirt hatte-с. 614.

44) Indem er anderst nicht gemeynet als über die Ukraine selbsten ein Herr su seyn und darinnen zu dominiren.

45) besserer Regierung willen.

46) also dass Chmielnicki kaum woher er das Brod zu nehmen übrig geblieben.

47) с. 611.

48) с. 615.

49) wolte er nur eine Glocke ziehen lassen auf deren Schall er wol bald die occupirte Ukraine wieder räumen solte. Worauf ihme Chm. geantwortet: würde er die Glocke läuten lassen, so muste er eine Sackpfeiffe anzustimmen, die ihm bald nach Moscovien könte tantzen und wieder in sein eygen Land springen machen — 618.

МОСКОВСЬКА ПЕРЕПИСЬ І ВИКЛИКАНА НЕЮ ТРІВОГА, НАРАДИ СТАРШИНИ В КОРСУНІ Й ЧИГРИНІ, ЗАХОДИ ПОЛЬЩІ В ЦАРГОРОДІ Й КРИМУ, КОНТР-МАНЕВРИ УКРАЇНСЬКОГО УРЯДУ, ОЦІНКА УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ СУПРОТИ ПОРТИ.

Як бачимо, се не стільки безпосередні враження, як їх відгомони і перекази, переважно на далекій периферії. Але все таки вони досить живо малюють те збентеженнє і неспокій, що викликала на Україні московська зверхність-загроза ґрунтовним переворотом в українськім життю, ламанням його звичайних форм. Поки йшли про се тільки загальні поголоски, українська людність могла спокійно прислухатися їм, в надії, що ся висока політика буде йти верхами, не зачіпаючи тих відносин, які зложилися на споді, в звичайній життєвій буденщині. "Знає то пан з паном, а моє діло таке то"-так говорив митрополит київський, і те саме міг собі повторити кожен міщанин, чи козак, чи селянин. Але що ж коли десятки московських дворян в супроводі своїх стрільців і козацької старшини розкинулись по цілому простору козацької України, заглядаючи до всіх міст і місточок, виганяючи "як стадо", за поміччю козацької старшини місцеву людність до присяги, і списуючи всіх на іменні реєстри, описуючи міські укріплення, церкви, припаси? А при тім можна собі уявити-встрявали в ріжні й преріжні подробиці місцевого життя, гордовито проголошуючи всім і всюди, до річи і не до річи, що тепер все буде залежати від великого государя і служби йому, а хто не хоче йому вірно служити, нехай вибирається собі за Зборівську лінію? Протягом січня і лютого, як бачимо з їх звідомлень сих стольників і дворян, поданих урядові, вони побували без малого в 200 містах і місточках, привели до присяги і списали на йменні реєстри 2 тис. старшини, 63 тис. козаків, 64 тис. міщанської людности [1]), і наробили, очевидно, переполоху вище всякої міри. Треба знов таки пригадати клясичну характеристику сеї московської бюрократичної верстви, котру тепер довелося українській людности побачити в ролі командної кляси: "породою своею спесивых и необычайных ко всякому делу-понеже в государстве своем научения никакого доброго не имеют і не приемлют кроме спесивства и безстыдства и ненависти и неправды". Тоді зможемо собі уявити, скільки цікавого могло почути при сій присяжній операції українське міщенство і козацтво-таке пишне своїм визволеннєм з-під польської, лядської кормиги, на тему будучих відносин під царською рукою, і як успішно могли всякі явні й тайні противники козацького режіму

роздмухувати сі необережно кинені погрози і похвалки московських людей.

Материял був незвичайно для того придатний, ситуація виїмково сприятлива, і не диво, що на швидку виростали не тільки чутки про те, що по українських містах засядуть московські воєводи і московські залоги, але й фактичні образи примусового втискання українського життя в московські рямці-заборони всяких культурних форм життя, европейських виробів, комфорту і цивілізації, який би підіймався над рівнем московської темноти й убожества московських нижчих верств.-Все те що вже тепер, як бачимо, прокидається в оповіданнях, які йшли з найбільш культурного осередка-Київа, і довго ходили по Україні, як аґітаційний мотив против московського протекторату.

Особливо гнітюче вражіннє мусіла робити при тім та безоглядність, з якою козацька адміністрація приходила в поміч московським аґентам в усяких конфліктах і суперечках з місцевою людністю в сій процедурі. Найбільш голосні були київські конфлікти з митрополитом, з початку з приводу присяги, потім за церковні ґрунти, що відбиралися під нову московську фортецю-(далі ми до неї повернемо). В наведених вістях маємо цілу низку відгомонів таких же менших-але завсіди дражливих інцидентів. Козаччина здавала свої позиції і силоміць пхала визволену Україну під нову московську неволю. Так само мусіла прикро вражати та безоглядність, з якою заводилися нові кордони на українській землі між територією козацько-московською і польсько-королівською, і розривалися всякі звязки між ними. Зборівська лінія поглублялась і розтинала живе тіло України.

Все се мусіло непокоїти гетьмана і старшинський осередок. Вони йшли на все се, щоб потягнути московський уряд до найскоршої военної інтервенції, підняти козацький престиж, підірваний миршавою торішньою кампанією, розходженнєм з Ордою, і т. д. Тим часом війська московського не було, а на Україні підіймалося таке замішаннє, небезпечне і зовсім не бажане! Московські посли виявляли дуже небезпечну тенденцію углублятися в такі дражливі питання, як право царя на збори і доходи, викручуючись одночасно від яких небудь рішучих ґарантій козацького statu quo. А з другого боку московська зграя, розлетівшися по Україні, давала відчути такі можливості нової бюрократичної мережі, що в ній козаччині могло стати ще тісніш як за старого королівського режиму! Ні гетьман ні старшина мабуть ані передбачали чогось подібного, і сі несподіванки

мусіли настроїти їх дуже сумно і трівожно.

На жаль, ми не маємо ніяких відомостей з гетьманського осередку протягом сього місяця, що проминув між переяславськими конференціями і виправою козацького посольства до Москви. 13 (23) січня гетьман поїхав з Переяслава разом з Виговським та иншою старшиною. Кілька день він затримався в Корсуні, де його чекали, видно, ріжні люди, котрих він не хотів зводити з царськими послами. Сюди справлено ріжних татарських мурз, які старались запобігти розриву козаччини з Ордою, і ріжних инших післанців. Маємо напр. листа Карач-бея писаний десь з дороги 7 січня, з перепросинами за те що вони лишили гетьмана серед війни, "коли ще Ляхи наступали на м.", і тепер годують поморених коней "у підданих твоїх" [2]). Тут же мав би бути виданий універсал, зловлений Поляками і пересланий ханові:

"Панове полковники, сотники і вся отаманія так війська Запорозького як і городового. Доброго здоровя вам жичу від Бога! Чиню вам відомо тим моїм писаннєм, абисьте обержні були по замках, і приспособляли собі повинности (!) військові, як ваш звичай знаєте: порох, оливо і живність дорочну. Бо ж я жадного миру з королем Ляхом (!) не учинив. Абисьте неприятелів своїх, то єсть Ляхів, били, якби на вас сміли нападати. Бо й. м. цар. великий московський, за віру свою бючися, нам буде допомагати. Затим вас Господу Богу віддаю" [3]).

Копія має напись вгорі: "Універсал Б. Хмельницького до старших війська Запорозького, з Переяслава 17.I.1654". Дата ся не підходить для Переяслава, як бачимо,-17 січна гетьман був мабуть у Корсуні. Можна б припустити, що Переяслав дописано на здогад, а походить вона з Корсуня-коли б бути певним, що вона походить від гетьмана. Полякам вона могла б попасти в такім разі на подільськім фронті-вона могла б бути й видана для сього фронту, в відповідь на вісти про польський наступ в пограничній Шаргородчині [4]). Але автентичність сього універсалу здається мені дуже сумнівною. Ми маємо його в польськім перекладі- так як його додано до інструкції послові до хана, Яскульському, 20 лютого, з поясненнєм, що його прислано в тих днях (до Варшави очевидно). Польський переклад покриває чи ослаблює деякі дефекти форми; проте вона все таки здається мені в високій мірі непевною.

Автентичні листи гетьмана і Виговського до Бутурлина і тов. "з Корсуня січня 17", котрими вони "в друге і третє" просять приспішити прихід царського війська, призначеного до Київа, "що стоїть на границі"-"так як про се устно говорилось", щоб ішло день і ніч-"аби Запорізьке військо тим утішилось" 5).

Потім з кінцем січня н. с. гетьман з старшиною був у Чигрині, і тут пройшов майже цілий місяць в підготовці посольства до Москви, себто в обміркуванню нових відносин, утворених протекторатом. Се була, очевидно, найбільш серйозна проблема, як виявили останні події: те що сталося в Переяславі й Київі, і що доносилося з місць, як наслідок московських роз'їздів. З другого боку дуже серйозні розміри прибирала і внутрішня ферментація в Польщі, до крайности обгострена таким мізерним і непочесним вислідом останньої кампанії і татарськими спустошеннями, що стали її епільоґом. Саме зачинався сойм (9 н. с. лютого), серед незвичайного роздражнення маґнатів і шляхти на короля; можливість скинення короля і нової елєкції здавалась цілком реальною, а се відкривало цілком нові можливости полагодження польсько-українських відносин, ніж через московську інтервенцію і підпорядкуваннє України завданням і інтересам московської політики. Недурно Ракоцій з своїми союзниками схаменувся перед можливими перспективами дальшого розриву з Хмельницьким, допущеного попередньої осени, в звязку з волоськими подіями і воєнним союзом з Польщею. З кінцем січня він вирядив назад посла Хмельницького Михайла Суличича-затриманого ще з літа і вислав з ним листи від себе, і від своїх союзников-воєводи молдавського і мунтянського, приязного змісту: Ракоцій виправдувався, чому він затримав торік гетьманських послів, і виявляв бажаннє відновити давні приязні відносини 6).

Се було своєчасно-бо якраз Польща робила заходи, щоб посварити гетьмана в усею отоманською системою: з Портою й її васалями. В січню виряджено нарешті до Порти Мик. Беґановского, хорунжого львівського, визначеного в посольство ще минулого літа, і в інструкції йому головним завданнєм поставлено розірвати союз Порти з Хмельницьким. Вияснити всю непристойність того, що "Порта, така славна і висока держава, так високо поставила собі приязнь хлопа, що приймала його послів і своїх до нього посилала, титул князя руського йому давала", як то посвідчають

грамоти Порти до Хмельницького захоплені під Берестечком. Нагадати його бушуваннє на Волощині, а головно пострашити його залицяннями до Москви, нібито в інтересах православної віри: що з того може витворитися православна ліґа, звернена против Порти, і втягти не тільки землі волоські, але й инші православні: Грецію, Македонію, Сербію, Болгарію, і незмірно піднести впливи патріярха. Нагадати, що Хмельницький взагалі кождий раз як пробував замиритися з королем висував пляни війни з Туреччиною. З тих усіх мотивів посол мав добиватися розриву Порти з козаками й твердих директив ханові, щоб Орда не помагала їм більше против Поляків і не нападала на королівські землі [7]).

В сім напрямі король старався вплинути на Порту також через її васалів, а своїх союзників: князя семигородського і воєводу молдавського. При кінці січня вислано до них післанців майже з однаковими інструкціями: впливати через своїх людей на царгородський диван, щоб він розвів хана з козаками. Представити Порті, який може бути небезпечний тісний союз Криму з Козаками, з одної сторони, і замиреннє з королем козаків з другої (коли король буде змушений піти на уступки козакам): в однім випадку і в другім козаки можуть обернутися тільки против Туреччини. Найкраще якби Порта скинула нинішнього хана, союзника Хмельницького, і поставила нового, з ним не звязаного, а як се не можливе, то щоб натиснула на хана, аби розійшовся з козаками, і як кращий знак своєї вірности Порті-зловив Хмельницького і прислав до Царгороду. Що до польської політики посли мали пояснити господареві, що король не замирився з Хмельницьким: ні його до себе не допустив, ані якої небудь декларації йому не давав; хоче воювати з ним далі, щоб привести до повної покори. Посли мали довідатися, наскільки король може рахувати на поміч союзників в сій війні на весну: яке військо мали б вони прислати на козаків [8]).

Одночасно підготовлялося також посольство до Криму-стражника коронного Яскульского, звісного спеціяліста в татарських справах. Але справа протяглася й інструкцію Яскульському виготовлено тільки 20 лютого [9]). В тім часі ще не було відомости, що Хмельницький формально перейшов під московську зверхність. Яскульскому доручалося головним чином вплинути на хана, щоб він силою свого союзу в Хмельницьким змусив його стати проти Москви, разом з ханом і королем, коли б Москва почала війну з Польщею, як на те заносилося. Коли Хмельницький хана в

тім не послухає і не схоче з Москвою воювати, з огляду на свої довголітні зносини з нею і спільність віри,-то з того хан нехай міркує, чого варт його союз з Хмельницьким. Нехай виведе з сього відповідні висновки: покине союз з козаками і не помагає їм против Польщі. Поведінка Хмельницького зістається нельояльною: він далі не пускає панів до маєтностей і підтримує збунтоване хлопство: король визначив в сій справі комісарів, але якби їх заходи не помогли, королеві прийдеться вислати частину свого війська на козаків. Посол мусить вияснити ханові, що се буде ніяким ворожим актом против хана-нехай він не звертає уваги на ніякі фальшиві арґументи Хмельницького. Він, посол, мусить представити ханові, які нещастя сталися після того як хан пішов з війни, а Хмельницький злосливо затримав частину Татар. Виходить так ніби то він напустив їх на польські землі наробив тяжкого спустошення, привів до знищення шляхетські доми, до забрання в неволю таких поважних осіб як польний писар Сапіга і под. Хмельницский таким чином легковажить договір, уложений під Жванцем між канцлєром і ханським візиром, сими нападами (татарськими) на польські землі він силкуєтсья розірвати сей союз. Заразом не вдоволяючися союзом з ханом, він шукає опіки московського царя, як се показали переговори з московськими послами у Львові. Нарешті його останній універсал, присланий сими днями (до Варшави, очевидно), показує явно його віроломство. Але не вважаючи на се все інструкція кінчиться порадою ханові, в тім разі коли б Москва напала на Крим,-взяти собі в поміч козаків, а король на такий випадок їм ґарантує, що їх жінки й діти будуть дома безпечні і в своїх вільностях не нарушені.

Коли в Варшаві одержали нарешті відомости про перехід України під московський протекторат, обом послам наздогін післано додаткові директиви: представити, якою страшною небезпекою загрожує се Порті і Кримові. 24 лютого канцлєр сповіщає Бєґановского про відомости отримані від гетьманів-коронних і литовського Ян. Радивила, що Хмельницький з військом присяг московському цареві, привів до присяги Київ, Білу Церкву, Переяслав, впровадив московські залоги до міст і т. ин. Він доручає йому представити Порті, яку небезпеку має для неї ся “ліґа одновірців козаків з Московитином” з огляду на православних підданих Порти. Маючи в сусідстві московські залоги по українських містах і союз московсько-козацький, вони не залишать використати сю оказію для повстань против Порти [10]).

Такіж представлення робив Порті з свого боку молдавський господар; "запевняючи собі кредит у султана". Король польський прийняв на себе весь тягар боротьби з козаками, стримуючи їх від походів на море; московський же цар, опанувавши Україну, Дніпро і Чорне море, може наробити Порті далеко більших клопотів ніж козаки [11]).

Всім сим польським заходам, як бачимо-доволі розбіжним і не зведеним до однопільного пляну, Хмельницький і його окруженнє мусіли противставити свої заходи. Вислане було посольство до Порти-маємо звістку в реляції австрійського резидента в Царгороді, що 21 квітня н. с. сі посли прибули до Царгороду, домагаючися повернення Лупулові господарства молдавського, і наказу ханові, щоб не помагав королеві на козаків [12]). 5 (16) лютого вислано посольство до хана, інструкцію дану послам Виговський представляв московському урядові в такім вигляді: "Посланникам нашим веліли ми так говорити ханові, беям, аґам і всім мурзам: Коли ви будете в приязни з нами як попереду, ми й з вами будемо; коли же ви будете помагати Ляхам і воювати на нас, то ми за наказом вел. государя вдаримо на вас з Дону і з Дніпра і будемо воювати як ворогів" [13]). Найголовніше одначе завданнє одного й другого посольства полягало в тім, щоб вияснити Порті й ханові, що підданнє козаків під московський протекторат не повинно нічого змінити в приязних відносинах Отаманської Порти й її васалів до козаків, се була сумна неминучість, викликана тим, що хан не дотримав свого союзу з козаками в останній війні з Поляками: гетьман був тим змушений пошукати помочи против Польщі у московського царя. Але не вважаючи на се гетьман і військо Запорозьке хочуть далі зіставатися під зверхністю Отоманської Порти, в союзі з ханом та иншими її васалями. Ми почуємо сі мотиви дальше, в звідомленнях про сі посольства, і вони доповнять нам те, що ми отсе могли навести про інструкції дані сим послам.

Як відомо, з приводу сих діпльоматичних кроків Хмельницького та його окруження вийшла інтересна, полєміка високо характеристична для старої нашої історіоґрафії. Пок. Костомаров, ознайомившися з пізнішим листом Хмельницького до хана, з місця квітня, і з султанською грамотою, написаною в 1655 р. у відповідь на попередні посольства, дуже сим схвилювався і в спеціяльній статті, надрукованій при кінці 1878 р. заявив, що сі документи повинні змінити загальноприйнятий погляд на

Хмельницького. Його вважають “искреннимъ слугою московскаго престола и однимъ изъ славнѢшихъ двигателей дѢла объединенія Русской державы”, а виходить, що в дійсности, він був обманцем і кривоприсяжцем, попередником всіх тих, що в імя “самобытности Украины” шукали протекції инших держав [14]). Се викликає на наші губи хіба може легкий усміх з приводу тих конфліктів сумління наших старих українських патріотів, які хотіли бути заразом до глибини душі льояльними підданцями Російської держави, і сю несподівану вихватку Костомарова скорше всього треба покласти на рахунок його психольоґічного упадку після хороби 1875 р. Але не так подивився на се Ґен. Карпов-що був тоді в здоровім умі і твердій памяти (о 20 літ молодший від Костомарова). Роздражений неприхильним становищем, яке зайняло громадянство не тільки українське, але й російське до його попередньої полєміки з Костомаровим, він у сій його статті постарався добачити не непоміркований вияв російської льояльности, як він здається нам,-а чергове лукавство українського націоналіста. Мовляв з огляду що Б. Хмельницький, не вважаючи на всі тенденційні толкування факта об'єднання України з Московщиною, лишався для широких кругів, далі так би сказати, символом єдности Великої і Малої Руси, і виникла гадка поставити йому, як такому символові, “памятник на горах Киевских от всея России”, українським інтриґанам треба було споганити память Хмельницького як зрадника і предателя. Так з'явилась “руководяща стаття” Костомарова і великий памфлєт Куліша “Отпаденіе Малороссіи отъ Польши”, що його Карпов умисно затримав друком до офіціяльного відкриття монумента Хмельницькому, і випустивши друком уже post factum, виступив з своєю апольоґією Хмельницького против отсих інтриґанів [15]). В сій апольоґії він постарався, як умів, обілити Хмельницького з його зносин з ханом і султаном після Переяславського акту. Всі сі свої зносини Хмельницький мовляв вів згідно з інтересами московського уряду, з його відома, “а може і за його вказівками”. Він не затаював ні перед ханом ні перед султаном “своїх нових відносин до Москви”,-тільки називав своє підданство союзом. Тому його ніяк не можна ставити нарівні з справжніми зрадниками як Виговський і його компанія [16]).

В дійсности “свої нові відносини до Москви” Хмельницький і його товариші всяко маскували перед ханом і султаном, і не від нього вони довідалися про них. А коли довідалися-Хмельницький старався довести,

що сей вимушений "союз" з Москвою тільки політичний маневр, який ні трохи не перешкоджає йому бути далі васалєм Отоманської Порти. Так як Москву запевняв, що він тільки з політичної необхідности підтримує добрі, союзні відносини з Портою й Кримом, і вони не стоять в суперечности його підданству Москві-котре він, як далі побачимо хотів звести до таких самих васальних відносин, які бачив в Отоманській системі. Се, розуміється, не була зовсім чиста політична гра-але звичайна в політиці, відколи істнує політика; піднімати тут мову про її моральність чи неморальність цілком недорічно. Як можна судити українських політиків 1654 року за те, що вони в хвилі, коли московські "дільці" звичним і акуратним рухом накинули їм на шию хорошу московську удавочку, конвульсивно задригали ногами, силкуючись на щось опертись і не повиснути в повітрі-навіть з небезпекою розійтися з чином присяги, котрий вичитав їм з московської печатної книги казанський архимандрит? Та се й не наше діло: читати їм мораль; нам треба перед усім зрозуміти ситуацію і в звязку з нею діло, що було її витвором.

Примітки

1) Сі переписи надруковані в Актах Ю. З. Р., т. X; далі ми до них повернемо.

2) Малор. прик. 5882/17 л. 58.

3) Видано разом з інструкцією Яскульскому з Щорсівської колєкції Свідзінского в Памятниках київ. ком. III ч. 16.

4) В інструкції Яскульскому навпаки сказано, що універсала сього видано "до козаків і волости Задніпрянських", тому мабуть що його вважали виданим в Переяславі.

5) Малор. прик. 5882/17 л. 54 і 56.

6) Лист Ракоція 30 січня в Monumenta XXIII с. 694, в москов. перекладі в

Жерелах XII с. 283, історична частина його була наведена вище, с. 579. Про посольство-Акты X с. 328, 344 і 444. Виговський пише тільки про грамоти Ракоція і господарів, Полтев-про посланців від них; козацькі посли в Москві казали, что гетьманові писали Ракоцій і волоський господар, "від мунтянського присилки ні про що не було". Сіляді представляв справу так, що сей лист Ракоція з 30 січня був відповіддю на нове посольство Хмельницького, що прийшло його перепросити за тодішні події (Transsylvania I с. 286). Але з відповіди гетьмана і наступного листу Ракоція, 30 березня (Жерела XII с. 300) ясно видно, що першим тепер писав Ракоцій, а не гетьман.

7) Інструкция надрукована в цілости в Ojcz. spominki I с. 90 з датою 11 січня і потім в витягах в Жерелах XII, с. 277-8, з копії московської коронної метрики з датою 2 січня; копія Нарушевича 147 ст. l-12 і в теках Ґолембіовского VI. 29 мають теж дату 2 січня, акти експедиції в ркп. Осоліньских 227 л. І дд. з датою 11 січня. Кубаля, що присвятив сьому посольству окрему студійку в III т. своїх Szkice, вважає дату 2 січня хибною, а тримається 11 січня, хоч ближче сього не мотивує. Що Бєгановский вже виїхав, пише Ательмаєр зі Львова 31 січня-Міхалов. с. 720.

8) Інструкція Янові Шомовскому, послові до Ракоція, 28 січня, з ориґіналу кор. архиву, що був у Москві-Жерела XII с. 280. Інструкція Беньовскому, послові до господаря, 31 січня, з чорновика кор. архиву тамже с. 283, пор. 287-8.

9) Кубаля, що старанно зібрав документальний матеріял про місію Беґановского і Яскульского, в згаданім начерку "Два посольства" (Szkice III), висловляється так, що експедиція проволіклася через недостачу грошей. Се вповні правдоподібно, але на жаль Кубаля не пояснив, чи мав він таку документальну звістку, чи се тільки його здогад. Зовсім неясні також його слова, що інструкцію в наступних днях доповнено-коли одержано відомість, що Хмельницький піддався цареві: в інструкції, в її друкованім тексті (Памятники III), до котрого відкликується Кубаля, нема про се ніякої згадки, ні додатку, хоч се вповні можливо, що ще перед виїздом своїм Яскульский довідався про сей факт.

10) Разнояз. № 63 л. 16.

[11]) Тамже с. 22, лист без дати до каштеляна малоґостського.

[12]) Жерела XII с. 313-4, перед тим в депеші Джустініані з Варшави 4 квітня звістка якогось вірменського купця з Царгороду про се посольство-тамже с. 305.

[13]) Акты X с. 344.

[14]) "Историческое значеніе личности Богдана должно представиться въ иномъ свѢтѢ. Его преемники-Бруховецкіе, Дорошенки, Орлики и другіе, со второстепеннымъ значеніемъ, преслѢдуя идею самобытности Украины подъ верховною властью Оттоманской Порты, не дѢйствовали въ разрѢзъ съ политикою Богдана Хмельницкого,-напротивъ, думали только слѢдовать по указанному имъ кривому пути, а Юрій Хмельницкій, пожалованный отъ султана званіемъ князя Малороссійской Украины, былъ не "сынъ недостойный славнаго родителя", но вполнѢ былъ его достоинъ, какъ и Богданъ оставилъ для Малороссіи достойного себе сына"-Так закінчується стаття "Богданъ Хмельницкій данникъ Оттоманской Порты", надрукована в ВѢстн. Европы 1878 р. і передрукована в. XIV т. Историч. Монографій.

[15]) Въ защиту Б. Хмельницкаго. с. 20-2:

"ЛѢтъ тридцать тому назадъ Богдана Хмельницкаго продолжали изображать все тѢмъ же идеальнымъ героемъ, какъ и въ XVIII вѢкѢ; но только описывали его съ новою подкраскою, согласно господствовавшей тогда литературно-политической программѢ, а именно: онъ поднялъ запорожскихъ козаковъ противъ государства, самъ ходилъ въ народъ, произносилъ рѢчи противъ его угнетателей и т. п. При этомъ фактъ, что такъ или иначе при посредствѢ Богдана Хмельницкого совершилось соединеніе Малороссіи съ Великой Россіей,-этотъ фактъ или замалчивался, или выставлялся такъ, какъ онъ освѢщень въ "Исторіи Руссовъ"; а тамъ сказано, что царь АлексѢй Михайловичъ билъ челомъ Богдану Хмельницкому о необходимости соединенія народовъ, которыми они управляють, какъ равнаго съ равнымъ и пр. Все сейчасъ сказанное относится къ извѢстному сочиненію г. Костомарова "Богданъ Хмельницкій". Г. Костомаровъ ужасно сердился на замѢчанія, что между московскимъ правительствомъ и представителями Войска Запорожскаго не

было никакого договора о соединенiи; онъ умеръ, утверждая, что между Богданомъ Хмельницкимъ и московскими великими послами былъ заключенъ договоръ, и навывалъ этотъ договоръ Переяславскимъ (ВѢстникъ Европы 1878 года, кн. XII, статья г. Костомарова "Богданъ Хмельницкiй данникъ Оттоманской Порты"). По поводу этого, такъ сказать, научнаго положенiя, замѢтимъ, что по извѢстнымъ теперь источникамъ въ ПереяславѢ только присягали, никакихъ договоровъ не заключали, а объ условiяхъ соединенiя обстоятельно толковали, писали статьи и жалованныя грамоты въ МосквѢ въ мартѢ 1654 г. Не только московскiе бояре и дьяки, но Выговскiй, Тетеря и самъ Богданъ Хмельницкiй, которые вели все дѢло переговоровъ, ни о какомъ Переяславскомъ договорѢ никогда не поминали, а относительно московскихъ статей всѢ они очень хорошо знали разницу договора между равными и пожалованiемъ по челобитью отъ самодержавнаго государя: они именно и называли жалованную грамоту государевою милостiю. Къ чести г. Кулиша нужно сказать, что онъ въ послѢдней главѢ своего сочиненiя "Отпаденiе Малороссии отъ Польши" (т. III стр. 405-408) положительно глумится надъ козакоманами, утверждающими, будто бы Богданъ Хмельницкiй соединилъ Малороссiю съ Великою Россiей на основанiи договора.

"Если на московскихъ сановниковъ XVII вѢка могло, пожалуй, производить впечатлѢнiе, что обвиненiе Богдана Хмельницкаго въ измѢнѢ исходитъ отъ Малороссiянъ, отъ самыхъ близкихъ къ нему его сотрудниковъ, то въ наше время на россiйскую публику можетъ также производить впечатлѢнiе, что теперь, въ послѢднее время, обвиняютъ Богдана Хмельницкаго въ измѢнѢ и позорятъ всячески опять таки писатели изъ Малороссiянъ, а великороссiйскiе ученые (да и много ли ихъ спецiально знакомыхъ съ исторiей Малороссiи по источникамъ?) или изрѢдка его хвалятъ, или совсѢмъ молчатъ. КромѢ того естественно у публики можетъ возникнуть вопросъ: за что же измѢннику ставится памятникъ отъ "всея Россiи"? ДѢло заключается въ слѢдующемъ и произошло, кажется, такимъ образомъ. Въ наше время вскорѢ и для такихъ прославителей Богдана Хмельницкаго, какимъ первоначально являлся Костомаровъ съ товарищи, стало яснымъ, что и вышеупомянутымъ объясненiемъ факта соединенiя обѢихъ Россiй нельзя превратить его во что-нибудь иное, чѢмъ то, что оно есть на самомъ дѢлѢ; да къ тому же московскiе историки всегда хвалили и

продолжаютъ хвалить Богдана Хмельницкаго за устройство этого соединенія. Тогда-то тѢ же бывшіе прославители знаменитаго гетмана превратились въ заклятыхъ его враговъ; на него посыпались всевозможныя обвиненія и проклятія, да и не могло быть иначе: при посредствѢ Богдана Хмельницкаго обѢ Россіи, Великая и Малая, такъ соединились, что послѢ него, начиная съ Выговскаго и до нашихъ дней, множество умныхъ и даровитыхъ людей, сколько ни хлопотали, но никакъ не могли раздѢлить этого соединенія. Но эта злоба на Богдана Хмельницкаго вскорѢ удесятирилась еще тѢмъ, что кому-то пришла въ голову мысль поставить ему памятникъ на горахъ Кіевскихъ отъ "всея Россіи". Такую обиду нельзя уже было перенести; но чтобы остановить дѢло, не нужно было показывать, что сердятся, а слѢдовало повидимому спокойно, патріотично, научнымъ способомъ убѢдить тѢхъ, кто затѢялъ этотъ памятникъ: этого-де дѢлать не полагается, потому что даже и съ великороссійской точки зрѢнія Богданъ Хмельницкій не заслуживаетъ памятника. И вотъ опять принялись за старое, на Богдана Хмельницкаго снова составляютъ доносы: онъ былъ нзмѢнникъ и предатель по натурѢ, измѢнилъ своему природженному государю-польскому королю, измѢнялъ своимъ союзникамъ Татарамъ и признанному имъ новому своему государю-турецкому султану, измѢнялъ и послѢднему своему государю-московскому царю, одновременно съ присягою въ ПереяславѢ вновь присягалъ и турецкому султану. Сочинить такой въ наши дни доносъ и пустить вновь послѢ Выговскаго въ оборотъ подобную клевету взялъ на себя все тотъ же г. Костомаровъ".

[16]) Тамже с. 75.

СКЛАДАННЄ ПЕТИЦІЇ ДО ЦАРЯ В ЛЮТІМ 1654 Р., ПЕТИЦІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО ДО ЦАРЯ, ЇЇ НАВЕРСТВОВАННЯ, ЛИСТ ГЕТЬМАНА ДО ЦАРЯ 17 (27) ЛЮТОГО 1654, ДЕПУТАЦІЯ М. ПЕРЕЯСЛАВА, ДЕПУТАЦІЯ. ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО.

Конкретне уставленнє відносин до нового протектора, після того як його повномочні представники відмовилися зафіксувати загальну формулу ненарушимости українських прав, вільностей і володінь, що їм була

запропонована в Переяславі, було головним ділом, що займало старшину, зібрану в Корсуні й Чигрині в січні й лютім 1654 р. На превеликий жаль, ніяких відгомонів не долетіло до нас від тих нарад, що велися над проєктом козацьких петицій, що мали бути подані на затвердженнє цареві. Перед нами тільки результат-сама петиція в 23 пунктах за підписом гетьмана і військовою печатею [1]), подана московському урядові козацькими послами 14(24) березня. Вона не захovалася в оригіналі, а тільки в московській копії, з приписаними дяком царськими резолюціями при поодиноких статтях. Наскільки при тім заховано первісну форму, а наскільки поправлено під московське, лишається невідомим; що поправлено-се ясно; але мабуть змісту не змінювано. З огляду на велику вагу сього документу я вважаю потрібним навести московський текст-переклад (виправляючи подекуди буквальні помилки, що затемнюють зміст) поруч нього дати свобіднїший переклад його на сучасну українську мову:

Божію милостію, великій государю царю и великій княже АлексЂю Михайловичю, всеа Великія и Малыя Русіи самодержче, и многихъ государствъ государю и обладателю, твоему царскому величеству, мы Богданъ Хмельницкій, гетманъ войска Запорожского, и все войско Запорожское и весь міръ христіянскій Россійскій до лица земли челомъ бьемъ.	З божої ласки великий государю!-Твому царському величеству ми Б. Хмельницький, гетьман війська Запорозького, і все військо Запорозьке, і весь мир хрещений Руський низько, до землі челом бємо!

Обрадовався велми съ

пожалованья великого и милости неисчетные твоего царского величества, которую намъ изволилъ твое царское величество показать, много человъ бьемъ тебЂ государю нашему, твоему царскому величеству, и служити прямо и вЂрне во всякихъ дЂлехъ и поведЂніяхъ царскихъ твоему царскому величеству будемъ во вЂки. Только просимъ велми, яко и въ грамотЂ просили есмы, изволь намъ твое царское величество въ томъ всемъ пожалованье в милость свою царскую указати, о чемъ посланники наши отъ насъ твоему царскому величеству будуть челомъ бити.

Зрадівши вельми з твого великого пожалування і незлічимої ласки твого цар. величества, що ти нам зволив показати, дуже тобі дякуємо, і служити щиро і вірно, в усяких справах і наказах царських, будемо тобі вічно. Тільки просимо вельми-як і в грамоті просили єсмо — пожалуй і покажи свою ласку у всім, що у тебе проситимуть посланники наші:

1. Въ началЂ изволь твое царское величество подтвердити права и

1. Насамперед, будь ласкав-потверди наші

волности наши войсковые, какъ изъ вЂковъ бывало въ войскЂ Запорожскомъ, что своими правами суживалися,-и волности свои имЂли въ дображъ и въ судахъ; чтобъ ни воевода ни бояринъ ни столникъ въ суды войсковые не вступался, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товарищество сужены были: гдЂ три человЂка казаковъ, тогда два третьяго должны судить.

військові права і вільности, як з віків бувало в війську Запорозькім, що судилися своїм правом і вільности свої мали в володінню і в судах. Нехай ні воєвода ні боярин ні стольник не мішаються до військових судів, але щоб товариство від старших своїх судилося- де три чоловіка козаків, то два третього мають судити.

2. Войско Запорожское въ числЂ 60.000 чтобъ всегда полно было.

2. Військо Запорозьке в числі 60 тисяч аби завсіди було вповні.

3. Шляхта, которые въ Росіи обрЂтаются и вЂру, по непорочной заповЂди ХристовЂ тебЂ, великому государю нашему, твоему царскому величеству учинили, чтобъ при своихъ шляхетцкихъ волностяхъ

3. Шляхта яка на Руси знаходиться і тобі велику государю нашому, згідно з непорочною Христовою заповідю присягу зложила, аби

пребывали, и межъ себя старшихъ на уряды судовые обирали и добра свои и волности имѢли, какъ при королехъ полскихъ бывало,-чтобъ и иные увидя таковое пожалованье твоего царского величества, клонилися подъ область и подъ крѢпкую и высокую руку твоего царского величества со всѢмъ миромъ христіянскимъ. Суды земскіе и градцкіе черезъ тѢхъ урядниковъ, которыхъ они сами себѢ добровольне оберутъ, исправлены быть имѢють, какъ и прежде сего. Такожъ шляхта, которые казну свою имѢли по крѢпостямъ, на маетностяхъ, тогда и нынѢ любо чтобъ имъ поплачено, или на маетностяхъ довладѢти дано.

при своїх вільностях зіставалась, з поміж себе старших на уряди судові обирала, маєтности і вільности свої мала, як за польських королів бувало. Аби й инші, побачивши таку ласку твого цар. вел., хилилися під владу, і під кріпку і високу руку твого царського величества з усім миром християнським. Суди земські і гродські мають справуватися урядниками, котрих шляхта сама собі обиратиме, як досі було. Також та шляхта, що мала гроші на маєтностях заставом, має право на зворот грошей, або щоб дали їй досидіти на маєтностях свій час.

4. Въ городЂхъ урядники изъ нашихъ людей чтобъ были обираны на то достойные, которые должны будуть подданными твоего царского величества исправляти или урежати, и приходъ належачей въ правду въ казну твоего царского величества отдавати.

4. По містах урядників щоб обирано з наших людей, людей гідних, котрі б підданими твого цар. вел. правили й рядили, а належний прихід по правді до скарбу твого цар. вел. віддавали.

5. На булаву гетманскую, что надано со всЂми принадлежностями староство Чигиринское, чтобъ и нынЂ для всего ряду пребывало.

5. На булаву гетьманську як надано було Чигринське староство з усіми приналежностями, щоб і тепер зіставалось, для всяких потреб управи.

6. Сохрани Боже смерти на пана гетмана,-понеже всякъ человЂкъ смертенъ, безъ чего немочно быти,-чтобъ войско Запорожское само межъ себя гетмана избирали, и его царскому величеству извЂщали,

6. Боронь Боже смерти на пана гетьмана-тому що всяк чоловік смертен, і без того не може бути,-аби військо Запорозьке само між собою гетьмана вибирало, і його цар. вел.

чтобъ то его царскому величеству не въ кручину было, понеже тотъ давный обычай войсковой.

сповіщало. Нехай то й. цар. вел. не буде в гнів, бо то давній військовий звичай.

7. ИмЂней казатцкихъ чтобъ никто не отнималъ: которые землю имЂютъ и всЂ пожитки съ тЂхъ земель, что бы при тЂхъ имЂніяхъ, добровольно владЂли,- вдовъ падослЂ казаковъ осталыхъ, чтобы и дЂти ихъ такіе жъ волности имЂли, какъ предки и отцы ихъ.

7. Маєтків козацьких аби ніхто не відбирав: котрі ґрунти мають, щоб усіми пожитками з тих ґрунтів свобідно володіли. І вдови, після козаків позостали й діти їх щоб такі самі вільности мали як предки й батьки їх.

8. Писарю войсковому чтобъ по милости его царского величества 1000 золотыхъ для подписковъ, также и мелницу для прокормленья, что великой расходъ имЂетъ.

8. Писареві військовому з ласки й. цар. вел. тисячу золотих для підписків, а для прогодовання млин-бо має великий розхід.

9. На всякого полковника чтобъ по мелницЂ было для того же, что росходъ

9. На кождого полковника по млину

великій имЂютъ, но когда милость будетъ твоего царского величества-и болше того чЂмъ твое царское величество пожаловати изволишь.

щоб було, для того що мають великий розхід, а як буде ласка твого цар. вел., то щоб і більшим їх пожалував-яка твоя воля буде.

10. Также на судей войсковыхъ по 300 золотыхъ и по мельницЂ, а на писаря судейского по 100 золотыхъ.

10. Також судям військовим по 300 золотих і по млину, та на писаря судівського 100 зол.

11. Также ясауломъ войсковымъ и полковымъ, что на услугахъ войсковыхъ всегда обрЂтаютца и хлЂба пахать не могутъ, по мелницЂ бъ имъ было, просить твоего царского величества.

11. Також осавулам військовим і полковим-тому що завсіди знаходяться на послугах військових, на хліб орати не можуть-просимо твого цар. вел., щоб по млину їм було.

12. На подЂлку снаряду войскового и на пушкарей и на всЂхъ людей работныхъ у снаряду просимъ твоего царского

12. На роботу коло армати військової, на пушкарів, і на всіх робочих коло армати

величества, изволь имЂти твое царское милостивое призрЂнье, яко о зимЂ, тако и о станахъ; такожде на обозного 400 золотыхъ.

13. Права наданые изъ вЂковъ отъ княжатъ и королей, какъ духовнымъ и мірскимъ людемъ, чтобъ ни въ чемъ не нарушены были.

14. Послы, которые изъ вЂка изъ чюжихъ земель приходят къ войску Запорожскому, чтобъ пану гетману и войску запорожскому, которые къ добру были, волно приняти,-чтобы то его царскому величеству въ кручину не было; а штобы ямЂло противо его царского величества быти, должны мы его царскому величеству извЂщати.

людей просимо твоє цар. вел., май ласкаву увагу- на зиму, на становища, також і на обозного 400 зол.

13. Права з віків надані- від князів і королів, як людям духовним, так і світським, аби в нічім не були порушені.

14. Послів, що звіку до війська Запорозького з чужих земель приходять, аби панові гетьманові і війську Запорозькому вільно було приймати- таких що з доброю справою. Нехай то не було б в гнів й. цар. величеству. А коли б щось було против й. цар. величества, то гетьман і військо повинні й. царське величество сповіщати.

15. Какъ по иныхъ земляхъ дань вдругъ отдаетца, волили бы есмя и мы, чтобъ цЂною вЂдомою давать отъ тЂхъ людей, которые твоему царскому величеству належатъ; а если бы инако быти не могло, тогда ни на единого воеводу не позволять и о томъ договариватца. РазвЂ бы изъ тутошныхъ людей обобравши воеводу, человЂка достойного,- имЂеть тЂ всЂ доходы въ правду его царскому величеству отдавати.

15. Воліли б ми, щоб так як по инших землях данина віддається разом, щоб і нам віддавати певну суму за тих людей, що належать до твого цар. величества. А як би так не могло бути, тоді на ніяких воєвід не годитись, і добиватись того (щоб їх не було); хіба щоб з тутешніх людей вибирати воєводу, чоловіка гідного, і він би мав всі ті доходи віддавати й. цар величеству по правді.

16. А то для того имЂютъ посланники наши договариватца, что наЂхавъ бы воевода права бы ломати имЂлъ и установы какіе чинилъ, и то бъ быти имЂло съ великою досадою, понеже праву иному не могутъ вскорЂ навыкнути и

16. А то тому мають наші посланники того добиватись, бо воєвода приїзжий ламав би права, заводив (нові) постанови, і з того була б велика досада. Бо люди не можуть скоро привикнути до иншого права, і не можуть

тяготы такіе не могутъ носити; а изъ тутошнихъ людей когда будуть старшіе, тогда противъ правъ и установъ тутошнихъ будутъ исправлятися.

зносити таких (новозаведених) тягарів. А коли старшина буде з тутешніх людей, вона правитиме згідно з тутешніми правами і установами.

17. Прежде сего отъ королей полскихъ никакова гоненія на вЂру и на волности наши не было, всегда мы всякого чину свои волности имЂли, а для того мы вЂрно и служили; а нынЂ, за наступленье на волности наши, понуждени его царскому величеству подъ крЂпкую и высокую руку поддатца: прилежно просити имЂютъ послы наши, чтобъ привилья его царское величество намъ на хартіяхъ писаны, съ печатьми вислыми, единъ на волности козацкіе, а другій на шляхетцкіе далъ, чтобъ на вЂчные времена

17. Давніше, як не було ніякого гоненія від королів польських на віру і на вільности наші,- ми мали свої вільности для всякого стану, і тому вірно служили. Тепер же, як стали наступати на вільности наші, ми були змушені піддатися під кріпку і високу руку й. цар. величества, і посли наші мають пильно просити, щоб й. цар. вел. дав нам привилеї, на перґамені писані, з завісними печатками: один на вільности козацькі, а другий на шляхетські-аби на вічні

непоколебимо было. А когда то одержимъ, мы сами смотръ межъ себя имѢти будемъ и кто казакъ, тотъ будетъ волность казацкую имѢть, а кто пашенной крестьянинъ, тотъ будеть должность обыклую его царскому величеству отдавать, какъ и прежде сего. Такоже и на люди всякіе, которые его царскому величеству подданные, на какихъ правахъ и волностяхъ имѢють быти.

часи було непохитно. А коли їх одержимо, самі будемо між собою пильнувати, і хто козак-той буде вільність козацьку мати, а хто селянин від ріллі-той буде звичайне послушенство віддавати його цар. величеству, як і давніше віддавав. Також (привилей) про всяких людей підданих й. цар. величества-на яких правах і вільностях мають бути.

18. О митрополитѢ помянути имѢють, какъ будутъ разговаривати, и о томъ посломъ нашимъ изустный наказъ дали есмо.

18. Про митрополита мають згадати, як будуть на переговорах-про се далисьмо послам нашим словесний наказ.

19. Такожде просити прилежно послы наши имѢють его царского величества, чтобъ его

19. Також пильно мають просити наші посли й. цар. величества, щоб негайно післав військо

царское величество рать свою вскорЂ прямо къ Смоленску послалъ, не отсрочивая ничего, чтобъ непріятель не могъ исправитца и съ иными совокупиться, для того что войска нынЂ принужены. Чтобъ никакой ихъ лести не вЂрили, естьли бъ они имЂли въ чомъ дЂлать.

своє просто на Смоленськ, ні трохи не гаючись, аби неприятель не міг приготовитися і з иншими (державами) з'єднатись. Бо тепер військо його стомлене. Нехай ніяким витівкам їх не вірять, якби вони почали робити в чім небудь.

20. И то надобное дЂло припомнити, чтобы наемного люду здЂ по рубежу отъ Ляховъ, для всякого безстрашія, съ 3000 или какъ воля его царского величества будетъ, хотя и болше.

20. І то потреба пригадати, щоб цар (поставив) наємного війська тут по границі від Ляхів для всякої безпечности тисячі зо три, або й більше,-як воля буде й. цар. вел.

21. Обычай тотъ бывалъ, что всегда войску Запорожскому платили: просить и нынЂ его царского величества, чтобъ на полковника по 100 ефимковъ, на ясауловъ

21. Такий був звичай, що завсіди війську Запорозькому платили. Просити й тепер й. цар. вел., щоб на полковника (давалося) по 100 єфимків, на полкових

полковыхъ по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаковъ по 30 золотыхъ.

осавулів по 200 зол., на військових осавулів по 400 зол., на сотників по 100 золотих, на козаків по 30 золотих.

22. Орда еслибы имЂла вкинуться, тогда отъ Астрахани и отъ Казани надобно на них наступити; такожде и Донскимъ казакомъ готовымъ быть; а нынЂ еще въ братствЂ, дать сроку и ихъ не задирать.

22. Як би мала напасти Орда, тоді треба на них наступати від Астрахани і від Казани. Також і Донським козакам готовим буть. Але поки (Орда) ще в брацтві (рахується)-дати час і не зачіпати.

23. Кодакъ городъ, который есть сдЂланъ на рубежЂ отъ Крыму, въ которомъ панъ гетманъ всегда по 400 человЂкъ тамъ имЂетъ и кормы всякіе имъ даетъ, чтобъ и нынЂ его царское величество какъ кормами, такъ и порохомъ къ наряду изволилъ построити. Таже и тЂмъ которые за порогами Коша берегуть,

23. В Кодацькій фортеці, що поставлена на кримській границі, пан гетьман завсіди по 400 чоловіка тримає і всяку поживу їм дає. Нехай і тепер й. цар. вел. зволить забезпечити її як поживою так і порохом до армати. Також і тим що за Порогами

чтобъ царское величество милость свою изволилъ показать, понеже нельзя его самого безъ людей оставляти.	стережуть Кіш, аби й. цар. вел. зволив свою ласку показати, бо не можна його самого без людей полишати.

Уже на перший погляд, переглядаючи сю петицію, кидається в очі її безсистемність. Положити сю безсистемність на рахунок московських дяків ніяк не можна, вона була очевидно в ориґіналі, і пояснється мабуть тим, що петиція ся складалася мабуть не від разу-вона носить на собі сліди ріжних перерібок і доповнень, які були результатом довгих і змінних в своїм складі нарад, що відбивали на собі ріжні погляди, настрої і течії в війську. Ледви чи можливо при нинишнім стані матеріялу скільки небудь докладно відзначити сі ріжні редакції й зміни; я принаймні в даний момент до сього не берусь. Але деякі розходження і наверстовання таки хочу зазначити.

Петиція починається, як бачимо, загальним постулятом потвердження прав і вільностей війська Запорозького, що звучить як повтореннє такого ж загального постуляту, поставленого в Переяславі: спочатку гетьманом-перед присягою, потім депутацією старшини, що 12 (22) січня жадала писаної деклярації послів про незайманість "вольностей, прав і маєтностей". В другій розмові 10 (20) гетьман розгорнув її в ширшу формулу: незайманости привілеґій "станів війська Запорозького": шляхетського, козацького і міщанського, їх станових орґанізацій і установ, і маєткових прав. Отсю тезу ми бачимо розгорненою в отсих пунктах петиції: 1-козацькі привілеґії, 3-шляхетські, 4-міщанські, 7-маєткові права козацькі, 13-ненарушимість прав і надань духовного і мирського стану (те що зачіпив гетьман в останній розмові 10 січня). Сі от пять пунктів становлять основу петиції, можливо її перший начерк. Він доволі стисло розвивав те що начеркнено було в переяславських переговорах-розвивав переяславську умову в тіснішім значінню.

До сих проєктів одначе примішалася серія деталів військового устрою, на нинішній погляд зайвих, які являються архаїчним пережитком колишніх "ординацій війська Запорозького" Відти силою інерції вони перейшли до

Зборівського трактату, а з сього трактату-що в українсько-московсько-польських переговорах 1653 року став нормою полагодження козацько-українських потреб, примішалися і до переговорів старшини з Москвою. Се пункти петиції 2,5,8,9,10,11,12. Змістом своїм сюди належать також 21 і 23; але 21 пункт явно доданий потім, можливо так само додатковий і 23.

Пункт 2 — про 60-тисячний реєстр війська, і 5-про Чигринське староство обговорювались і в Переяславі, очевидно-з ініціятиви гетьмана чи старшини (вище с. 768). Можна допустити, що з сих розмов вони попали і до першої редакції петиції, з нашого погляду-не дуже потрібно, на погляд її авторів-як дуже важні моменти в комплєксі захования вільностей і маєтностей. Инші пять пунктів могли виникнути при обміркуванню п. 4-про доходи царського скарбу, або того питання, що в переяславських протоколах записано як мову Виговського про "описуваннє на государя королівських, панських і всяких міст"-що належало б передати на військо з сих доходів (як се й зазначають царські резолюції: давати з тамошніх доходів) або з тих одписаних на царя маєтностей (млини). При тім, очевидно, мусіло виникнути питаннє про платню і всьому війську, по анальогії старих ординацій; але в переяславських переговорах гетьман висловився, чи обмовився против сього, і тому мабуть сей пункт не пройшов тут, а по довгих дебатах вискочив далі під кінець (пункт 21).

Трудно також сказати, чи належали до першої редакції, чи з'явилися додатково два пункти кардинальної конституційної ваги: право вільного вибору гетьмана військом (п. 6) і право гетьмана вести заграничні дипльоматичні зносини (п. 14). Переяславські протоколи не заховали розмов на сю тему. З питаннєм військових вільностей вони звязані, але не так близько. Право вільного вибору гетьмана в попередніх ординаціях трактувалось; але в Зборівськім і Білоцерківськім трактаті його вже не згадано, очевидно-як річи самозрозумілої.

Натомість цілком ясно, що пізнішою верствою-иншим варіянтом відносин до московського протектора в порівнянню з тим що говорилося в Переяславі, і що згідно з тими переяславськими переговорами виложено було в першій частині (першій редакції) петиції,-являються отсі три важні пункти 15,16,17. Вони звязані одною ідеєю й становлять одну цілість. Може бути, до них належить і п. 14, право дипльоматичних зносин, се трудно рішити. З другого боку можливо, що п. 17 з'явився самостійно від 15-16;

але він має також характер пізнішого наверствовання-другого варіянту трактування питання про вільности, ніж то бачимо в п. 1, 3, 4. Докладно окреслити межі сього наверствовання, як сказав уже, я при наявних засобах не берусь. Але в сій частині петиції (п. 14-17) ясно відчувається инший дух і напрям: зробити з України замкнене державне тіло, васальну державу під протекторатом московського царя, закриту для всяких вмішань московського уряду та його аґентів до внутрішніх українських справ. Досить неясна і здержлива стилізація петиції (п. 15) знаходить собі коментарій і виясненнє в устних переговорах українських послів на теми петиції в Москві 13 (23) березня. Вони тут досить ясно, як побачимо далі, висунули сей проєкт, що лежить під п. 14-17 петиції: цар зовсім не посилає воєвод на Україну, натомість на підставі підрахунку українських доходів, що зробить якийсь довірений царський уповажений, буде уставлена сума річної данини, яку буде виплачувати гетьман цареві, “подібно як турецький султан (одержує) з Угорської, Мутьянської й Волоської землі” 2).

Сим перечеркувалися всі переяславські балачки про те, щоб військовим орендарям принаймні дозволили вибрати доходи за умовлені роки, щоб збори царських доходів вели місцеві люди і віддавали царським воєводам і т. д. Ніяких царських воєвод, ніяких царських міст і доходів, єсть Україна як васальна держава, на чолі її військо, на чолі війська гетьман. Він один репрезентує державу перед московськими зверхниками, і поза ними ніяких сепаратних відносин і зносин з московським урядом українських установ, чи станів, чи окремих людей! Се те що ми, сучасні історики, правники і т. д., відгадуємо як провідну ідею українських політиків в їх відносинах до Москви. Воно безсумнівно істнувало в плянах і бажаннях провідних українських кругів; принаймні-були тут люди, які досить ясно собі се уявляли й бажали, і в сім напрямі справляли події. Але або вони самі не досить ясно, послідовно і рішучо проводили сю політику, або не знаходили відповідної підтримки у тої частини своєї верстви, яка вважала зайвим ставити крапки над і, обгострювати відносини задля таких принципіяльних справ. Чи тому що вважала їх не досить реальними і важними? чи тому, бо думала, що на практиці московський уряд своїх централістичних, окупаційних плянів здійснити не зможе, отже нема чого утрудняти відносини даного моменту задля фікцій, які однаково не здійсняться?

В кождім разі, як ми бачимо, в петиції зісталось поруч себе одно і друге: і постуляти української державности, і сі дрібні виторговування для війська,

для старшини ріжних маловажних уступок з будучого московського режиму, що має заступити колишню польську управу і війти, на правах єдиного господаря, у всі подробиці місцевих відносин. І пізніше в Москві військові посли в своїх переговорах вели мову на двоє, роблячи пропозиції з обох варіянтів, можливих і допустимих в залежности від волі царя. І тому ж разом з військовою депутацією, що їхала уставляти відносини України як держави до її протектора, їхала й депутація переяславських міщан-за згодою і відомом гетьмана очевидно, щоб випрохувати у царя сепаратні привілеї для своєї громади-всупереч інтересам війська, як суверена. Тому ж військові посли везли приватні документи гетьмана і писаря, і мали доручення випрохати у царя потвердженнє на старі їх маєтности і надання новихє За їх прикладом такі самі пляни робили собі посли. Народні герої, оборонці української державности сходили на дрібних звичайних чолобитчиків, роблячи небезпечні для української державности прецеденти і ослаблюючи в московських очах свою позицію н а р о д н і х і д е р ж а в н и х представників!

Кінцеві шість пунктів “петиці”, подочіплювані, очевидно, в останній момент, мають такий же гетероґенний, несуцільний характер. Два пункти 19 і 20 мають на оці стратеґічні вимоги даного моменту: на театрі польськім і на театрі кримськім. Але бажаннє висловлене в п. 20-щоб цар для безпечности розложив своє військо на границі України з Польщею, мало серйозне значіннє, і викликає сильні сумніви що до своєї доцільности супроти воєнних компетенцій гетьмана і незалежности війська в своїй діяльности. Пункт 18, про митрополита додано мабуть в результаті якогось прохання від нього. П. 23 про Кодак-се маловажний додаток до петицій про кошти на військові потреби,-чи докинений в останній хвилі, чи може спихнений на кінець важливішими справами. Але пункт 21, про платню всьому війську мав дуже серйозне значіннє-і загально-принципіяльне і аґітаційне.

З принципіяльного погляду постулят-чисто шкурницький, він повертав військо з того загально-державного, репрезантативного характера, на яке воно вибивалося протягом всього сього півстоліття, назад на становище наємного війська, яким воно хотіло бути в початках свого істнования. Проєктував зробити його царськими служальцями за ціну річної плати 2 міл. золотих, що мали збиратися з українських же міст [3]). Коли в инших постулятах військо хотіло затримати за собою становище провідної

керуючої верстви держави (військо Запорозьке-се те що ми б назвали Українською Республікою, керованою військом)-тут воно зводить себе на становище наємного царського війська. Але, як я кажу, він, сей поступят, граючи на таких шкурницьких мотивах, мав безумовно аґітаційний характер. Прошу пригадати вісти Стефана воєводи, що козакам обіцювано від царського протекторату по 30 талярів і по жупану на рік. Хто обіцював? Думаю, що не той роз'їзжий московський дворянин, який приводив до присяги, а козацька старшина, якій припало нелегке завданнє зганяти до сеї присяги козаків, й вона мусіла для того видумати що небудь приємне для козацьких слухів. Коли при укладанню петиції виникло се питаннє, се стало мабуть з таких власне демаґоґічних мотивів. Але при тім могло бути й таке міркування: раз Москва хоче збирати доходи з українських міст і сіл, нехай же платить козацькому війську: тим способом щось з українських доходів повертатиметься назад.

17 (27) лютого складаннє петиції мусіло бути приблизно закінчене: тим днем датовані грамоти гетьмана до царя, що мали повезти посли, і 20 с.с. лютого вони вже були в дорозі [4]). Як взірці тих привилеїв, що старшина допрошувалася у царя, і підтвердження традиційности і законности її петицій-прецеденти тих постулятів, що вона ставила цареві, до петиції були додані такі документи-в офіційних копіях київського ґроду, де їх було зареєстровано в березні 1650 р.: королівський привілей війську Запорозькому, даний під Зборовим, королівське потверджєннє Зборівських пактів, потверджєннє прав на Терехтемирівську фундацію і наданнє Читинського староства на гетьманську булаву [5]). Крім того гетьман післав-з своїм пасербом Кіндратом, чи з військовими послами, копії привилеїв на свої маєтности-для їх потвердження і примноження [6]).

Загальна грамота гетьмана до царя-звісна дотепер тільки в московському "списку" [7])-виглядає в перекладі так:

Божою милостю великому государеві цареві і вел. князеві Олексієві Михайловичу всеї Великої і Малої Росії самодержцеві й инших многих держав государеві і обладателеві, вашому царському величеству [8]) Богдан Хмельницький гетьман війська Запорозького і все військо Запорозьке низько до лиця землі чолом бємо. Од многих літ многочастно ми Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького, і все військо Запорозьке,

борючися з Ляхами і натиск їх відбиваючи, шукали помочи у Бога, і грамотами своїми через посланників своїх до пресвітлого лиця благочестивого царя, твого царського величества, чолом били і благали, щоб нам православним християнам буть під кріпкою і високою рукою Бога всемогущого і царя благочестивого, твого царського величества. І от тепер. Бог всевідущий і всебаровитий несказанними своїми судами божеськими заодно обоє зробив: і Ляхам, ворогам нашим, гординю їх прискромив, і мисль добру в серце цареве тобі великому государеві [9]) вложив: що твоє царське величество, поревнувавши по Бозі вседержителі і вірі православній східній, пожалував церков божих і місць святих і над народом Руським [10]), благочестиво-християнським змилосердився, нас-Богдана Хмельницького гетьмана війська Запорозького і все військо Запорозьке і весь мир православний руський [10]) зволив милостиво пожалувати, ущедрити, захистити і під міцну і високу руку свою царську всеконечно прийняти. І як ближній боярин твого царського величества, намістник тверський Василь Василевич Бутурлин, окольничий і намісник муромський Іван Василевич Олферьев і думний дяк Ларіон Дмитрович Лопухин з наказу твого царського величества з грамотою до нас приїхали і про ласку безмежну царську нам оповістили, корогви військові й жалуваннє велике твого царського величества нам віддали, трактати докладні [11]) про всякі справи з нами вчинили і несказано нас урадували, тоді ми Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького, і все військо Запорозьке і весь мир християнський по городах, селах і хуторах [12]), старшина і чернь, сповняючи непорочну заповідь Христа, Бога нашого, з доброї і справді не вимушеної волі і рішення нашого, не маючи ніякого лукавства в серці, вчинились-мо віру (присягу) совершенну тобі великому государеві [16]), і хоч які відомости мали про сусідніх царів, що запобігали нас до себе прилучити, ми не дбаючи про них яко невірних, всею душею тебе єдиного благочестивого великого государя нашого [16]) вибрали, полюбили і всім серцем, силою і мислею до твого царського величества пристали.

“Тому сміливо покладаємось на безконечну милость твого царського величества, що коли будемо чогось просити у тебе, великого государя нашого, то сподіватимемось і одержати, бо всяке увірили ми слову твого царського величества, як той ближній боярин твого царського величества з

товаришами умовив і завірив і в тій вірі нас непохитно утвердив [13]). Тому посланників наших Самійла Богдановича, суддю військового, і Павла Тетерю, полковника переяславського, з товаришами з сею грамотою нашою до пресвітлого лиця твого царського величества відправляємо і просимо, аби твоє царське величество зволив їм праведні очі свої показати і милостиве ухо прихилити і благань наших не відкинув. Про що вони пічнуть говорити і благати твоє царське величество, зволь їх ласкаво вислухати і нас, Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорозького, і все військо Запорозьке і весь мир християнський руський [14]), духовних і світських людей, у всякім чину сущих, що від тебе [15]) ласки чекають,-зволь пожалувати й ущедрити. Права, церкви, привилеї і всякі свободи й держави добр [16]) духовних і світських людей, у всякім, чину і стані [17]) сущих-хто що мав од віків, від князів і панів благочестивих, від королів польських надане в державі Руській [18])-за що ми кров свою проливаємо, тримаючи то від дідів і прадідів і не даючи тому пропасти,-просимо, ей, просимо, і до лиця землі упадаючи велико просимо твого царського величества-зволь затвердити і грамотами своїми государськими укріпити на віки.

“Бо таке ж государське слово твого царського величества нам той ближній боярин твого царського величества з товаришами обіцяв: “і більше тих річей [19]) одержите від великого государя, його царського величества, коли попросите-більшими, рече, свободами, державами і добрами пожалує його царське величество, паче королів польських, княжат старих російських-тільки чолом бийте і вірно служіть його царському величеству”.

“Отже вдруге і втретє припадаючи до лиця землі твому царському величеству, благаємо, аби все що просимо тепер і будемо просити потім, від тебе, великого государя нашого, нам одержати. Аби ми, Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького, все військо Запорозьке і весь мир православний руський, у всякім чину і стані проживаючи, зрадувалися і звеселилися безконечною ласкою і пожалуваннєм твого царського величества, тобі [16]) щиро (сприяли, прямо і вірно служили до кінця життя нашого; за твоє царське величество на всіх ворогів і неприятелів міцно ставали і кров свою проливали: аби тільки Богові небесному вірували і поклонялися і царя єдиного під сонцем благочестивого, твого царського величества слухали й покорялися в роди і роди до віку. А твоє царське величество, як орел гніздо своє покриває і дітей своїх любить, так і нас вірних слуг своїх і підданих своїх під покровом крил твоїх зволь ласкою своєю від усіх ворогів наших ненавидящих і обидящих, що воюють на вас, покривати, пильнувати і міцною рукою і військом своїм царським хоронити і завсіди в ласці своїй премногій заховувати- паки просимо, щей паки і паки просимо!

“Більше того в грамоті не пишемо: посланники наші скажуть тобі [16]). А ми себе глибокій ласці і несказаній щедроті твого царського величества віддавши, на віки Господа Бога, царя превічного благаємо, аби вашому царському величеству дав на пресвітлих престолах пресвітлого царства Російського многолітствувати і щасливо довгоденствувати, а всіх царей земних підручниками своїми мати, од нині й до віку, того щиро бажаємо. Дано в Чигрині місяця февраля 17 дня року 1654. Вашого царського величества вірні подані, найнизші й вірні слуги Богдан Хмельницький гетьман з військом й. цар. величества Запорозьким”.

Друга грамота, з того ж дня, рекомендувала цареві депутацію міста Переяслава, що їхала разом з військовою [20]). Інтерес її неґативний-тим що вона ніже єдиним словом не підкреслювала якогось підрядного становища сеї переяславської депутації супроти військової, або того що переяславська громада стоїть під протекторатом війська, або що клопотання її являється якоюсь частиною загальної військової петиції. От так собі, їдуть до царя дві депутації від нових його підданих, одна від війська, друга від міста Переяслава, і кожда за себе просить, а гетьман і військо-не знати з яких

мотивів-при тім просить за Переяславців. Розуміється, при охоті в сім останнім факті можна добачати вияв протекторату чи зверхництва гетьмана і війська над міщанською верствою. Але перед новими зверхниками України наче б то треба було ясніш розкривати сі взаємовідносини і обминати все що могло викликати якісь неясности. Але се той пункт, який в самій свідомости Українців міг бути дуже неясним. З становища польського державного права Запорозьке військо і котра небудь громада міського права були двома соціяльними орґанізаціями в тій самій більш менш площі, підпорядковані королеві в двох ріжних вертикалях. Тепер місце короля займав цар в ролі верховної влади, і може бути, що й сам писар військовий Іван Виговський, що експедіював одну і другу грамоту, не підозрівав, що загальну петицію в справі прав України супроти Москви, і справу потвердження привилеїв міста Переяслава треба якось скоординувати. Але московські політики, які не дивилися на справу через призму польської конституції, і елєментарні принципи державного права розуміли досить твердо, правдоподібно в повній мірі порахувалися з допущеним гетьманом прецедентом: звертання українських громад до царя безпосереднє за потвердженнєм своїх прав і привілеїв, ще перше ніж були уставлені взаємовідносини України в цілости до її нового протектора. Та кінець кінцем в сім не було нічого несподіваного, коли одночасно сам голова Української держави посилав на потвердженнє цареві документи своїх приватних маєтків.

В посольство первісно намічався сам таки Виговський. Се ми знаємо з царського розпорядження путивльському воєводі, як йому належить приймати гетьманових посланників Виговського і Тетерю: наказувалося прийняти і одпустити “честно”, вислати на зустріч дворян добрих і т. д. Кілька день пізніше, коли виникли сумніви, чи приїде сам Виговський, післано иншу грамоту: коли б він не їхав, то посланників прийняти звичайним порядком, як приймали попередніх. Можливо, що московський уряд висловив був бажаннє, щоб на переговори приїхав такий щирий для царя і приємний приятель як Виговський. Але замість нього поїхав військовий суддя Самійло Богданович (Зарудний). Ще Григорий Кирилович осавул браславський, Кіндрат Якимович пасерб гетьмана, Герасим Гапонович отаман чигиринський і Ілля Харків або Харитонович-сі значаться послами. Яков Іванович-товмач військовий. Якийсь Іван Іванович-теж в категорії послів. Сильвестр ігумен монастиря Спаса з

Новгорода Сіверського-не знати чи в ролі військового капеляна, чи просто по милостиню. Далі 12 чоловіка "товариства" (значні військові товариші, мовлячи пізнішою термінологією), на жаль без усяких пояснень, і навіть переважно без прізвищ (про одного знаємо, що се був син судді Богдановича). "Піддячий", себто писар; 24 звичайні козаки; два "трубачі"-один полку Переяславського, мабуть Тетерин, а другий "трубач также"; нарешті 16 хлопців. Провадили в дарунку цареві від гетьмана 5 дорогих турецьких коней-"аргамаків". Окремо їхала депутація міста Переяслава: війт Іван, бурмистр і райця, при них хлопці і підписок, і два делеґати від переяславських цехів [21]). 25 с. с. лютого вони вже були в Путивлю і зараз же відправлені до Москви [22]).

Але згодом, коли виявилось, що Виговського в депутації нема, в Москві з'явилось бажаннє-щоб приїхав сам гетьман. Царська грамота, і звідомленнє про те як її гетьманові доручено, до нас не заховались, або принаймні-досі не виявлені. Ми маємо тільки царську грамоту, без точнішої дати [23]), писану в відповідь на виправдання гетьмана, чому він не міг сповнити царського бажання-особисто приїхати до Москви. З неї довідуємося, що йому "було з царської ласки велено приїхати до великого государя-видіти його пресвітлі очі", десь в першій половині березня очевидно; мотивів, на жаль, не подано, і ми їх не знаємо. Бачимо тільки відповідь гетьмана: він відписав з своїм післанцем Василем Литвиненком, що тій царській ласці був рад, і хотів їхати до царя, тільки вийшла перешкода від Ляхів, що саме повели наступ від Поділля і від Стародубщини. Гетьман мусів приготовити військо для негайної відсічи, і сам зібрався до походу, тому просив царя не погніватися за неприїзд-коли упорається з неприятелем, не загається приїхати.

Примітки

[1]) Так описують сю петицію московські дяки підчас переговорів 1657 р. "Як були в 162 (1654) р. посланники Самійло Богданович і Павло Тетеря, і подали статі "за гетьманською рукою і за печатью", "на которыхъ статьяхъ

подъ государевою высокою рукою гетману ихъ и всему войску Запорожскому въ подданствѢ быти.” (Акты XI. с 743). Оригіналу не можна вже було знайти і в поч. XVIII в., коли цар Петро велів в 1709 р. розшукати оригінальні статті Б. Хмельницького (Акты X с. 115-6). Та копія що заховалася в актах посольського приказа має заголовок: “Списокъ съ писма (!) съ бѢлоруского писма, каково прислали запорожскіе посланники Самойло Богдановъ да Павелъ Тетеря марта въ 15 день 162 году”-Акты X с. 445.

2) Акты X с. 141, див. нижче.

3) Для анальогії нагадаю постанови куруківської ординації: старшому 600 зол., двом осавулам військовим по 150, обозному, писарю й судді по 100, осавулам полковим і сотникам по 50, козакам по 10 зол.-див. в. т. VII с. 558. В московських переговорах посли казали, що полковники отримували з королівських доходів по 300 зол., сотники по 100, козаки по 30 зол. Акты X с. 439

4) 21 с.с. лютого в Кропивні стольникові Полтеву говорили, що гетьман післав своїх послів до царя, а 25 с.с. лютого вони були вже в Путивлі, Акты X с. 337 і 425.

5) Тамже с. 453-462.

6) Тамже с. 463-470.

7) Акты с. 432-6.

8) Тут повний довгий царський титул.

9) Малий титул.

10) россійскомъ.

11) “розговоръ пространный”-розговор се дипльоматичний термін, вже ми його бачили, власне в значінню дипльоматичних переговорів-с. 619.

12) деревняхъ.

[13]) Мушу завважити, що сі слова звучать, як певна гра слів, бо віра-се і віра і присяга: “увЂрилъ и на той вЂрЂ насъ непоколебимыхъ утвердил- се можна б перекласти: “запевнив нас так як би присягою”, а може значить, і-“запевнив присягою”!

[14]) Рссійскомъ.

[15]) Володіння.

[16]) ПреимуществЂ.

[17]) Въ государствЂ Російскомъ.

[18]) Над словом “рЂчей” инший перекладчик вгорі написав “дЂлъ”.

[20]) Тамже с. 435-7.

[21]) Акты X с. 427-8.

[22]) Тамже с. 425. Небезінтересна розпис грошей виданих з московського скарбу на дорогу в Москву і на утриманнє депутації, на 2 тижні-степенованнє ранґів: судді і полковникові по гривні на день, гетьманському пасербові і ігуменові по 2 алтини (12 денег), иншим послам і значним товаришам, сім чоловіка, по 10 денег, иншим козакам по 8 денег, слугам по 4 деньги, на аргамаків по 8 денег на кожного, на простих коней по 6 денег.

[23]) На чорновику Посольського Приказу (Акты X с. 542) неповна дата: “лЂта отъ созданія міра 7162 мЂсяца марта... дня”, значить писалось се перед кінцем березня с. с., з того можна думати, що першу царську грамоту гетьманові післано не пізніш початків березня с.с.

ПРИХІД МОСКОВСЬКИХ ВОЄВОДІВ ДО КИЇВА, ВОЄВОДИ В КИЇВІ, КОНФЛІКТ З МИТРОПОЛИТОМ.

В межичасі приїздив до гетьмана ще царський післанець стольник Полтев з спеціяльним завданнєм повідомити гетьмана і київського митрополита, що

у царя родився цар і наслідник Олексій, Патріярх післав з ним також свою грамоту до гетьмана. 23 с.с. лютого Полтев був з тим на авдієнції у гетьмана, 2 с.с. березня у митрополита в Св. Софії, другого дня у печерського архимандрита. Авдієнції нічим особливим не замітні, так само і грамоти гетьмана і митрополита- інтересні як взірці сучасної української риторики, нічого конкретного вони не дають. Через післанця передано деякі листи і вісти-про ті польські заходи і наступи, які потім дали гетьманові спромогу відмовитися від запропонованої йому поїздки до Москви. Тут я їх не буду переказувати, використовую їх при иншій нагоді.

Друга, важніша подія-се був прихід до Київа царських воєвод з військом. При кінці січня н. с., як знаємо вже, вони прийшли на границю і тут загаялися чекаючи війська й інструкцій [1]). Гетьман всяко їх принаглював, нагадуючи про небезпеку від польського війська; з його наказу миргородський полковник Лісницький прислав зараз же на їх приїзд на границю свого сотника з козаками, щоб вони їх попровадили до Київа [2]). Але війська не було, а наказ воєводам вироблено в Москві тільки в лютім, і вислано їм 10 лютого [3]). В нім воєводам наказано було йти до Київа з усякою обережністю, щоб у дорозі не напало на них де небудь неприятельське військо, з другої сторони-вистерігатися щоб не було від них яких небудь кривд і шкід "черкаських городів всяких чинів людям": не забирати поживи ні фуражу без грошей, ані чинити ніяких обид, не псувати настрою одним словом. Прибуваючи до Київа наперед мали повідомити про свій приїзд через своїх гонців ("станицю"): написати до митрополита, до полковників призначених до Київа від гетьмана, до маґістрату і міщан, що се цар посилає їх на проханнє Запорізького війська, для оборони Київа від Поляків,-щоб митрополит і весь освящений собор, полковники, бурмістри з райцями, війти з полковниками і т. д. "вчинили їм стрічу в яких місцях догідно". Коли вони таку стрічу зроблять, похвалити їх за се, як вияв їх льояльности супроти царя, і призначити збір усім у Св. Софії. Тут переказати насамперед привіт від царя митрополитові з усім духовенством ("спитати про їх спасеніє") і пояснити значіннє свого приходу. Мовляв за проханнями гетьмана і війська, щоб цар їх прийняв з усіми черкаськими городами і уїздами під свою високу руку "на віки неподвижно", ратуючи від польського наступу і знищення православної віри, цар їх прийняв і наказав своєму війську обороняти від польських і литовських людей. За те що митрополит і духовенство досі міцно при православній вірі стояли і не

побоялися ніякого мучительства, цар їх милостиво похваляє, і на будуче наказує їм твердо стояти, на ніякі намови і присипки польські і литовські не піддаватись і инші такі листи і присилки об'являти воєводам. Те ж саме потім повторити на адресу присутної старшини, міщанства і всякого чину людей.

Се що до вступної процедури. Що до самого урядовання-воєводам наказано відібрати від місії Бутурлина відомости про те, які міста, і поіменно які люди в них приведені до присяги-“щоб їм про се було відомо”. До гетьмана написати, щоб він в і д с е б е дав наказ “до всіх черкаських городів”-до козачої і міської старшини, аби стереглися неприятеля, за віру православну “стояли в прежней крепости”, з польськими і литовськими людьми ніяких зрадливих зносин не мали (ни о каком дурнѢ не ссылались), і про всякі новини доносили воєводам і гетьманові, а воєводи з свого боку повідомлятимуть гетьмана і городи, що у них у Київі стане відомо. Подібно мали написати воєводи і безпосереднє від себе до всіх черкаських городів. Безпосередніх зносин з старостами і державцями литовської сторони воєводам не вести: відповідати післанцям словесно, а листи відсилати до Москви і писаних відповідей не давати. Городи “Київської области” охороняти від наступу польських і литовських людей, і в порозумінню з гетьманом вести всякі воєнні операції против них і против Татар. Всяко пильнувати (беречи накрепко), щоб від московського війська (рускихъ людей) не ділялося “Черкасам” ніякого “задору” ні кривд, винних “руских людей” карати за се немилосердно; а коли кривда станеться від Черкас (козаків) або міщан-мають їх судити і карати за порозуміннєм з воєводами “бурмистри з товаришами”-“тими що суд судять з бурмистрами”.

Важне місце в інструкції займає збудованнє нової кріпости для московського війська, як що не знайдеться такої відповідної готової. Воєводи мали роз'яснити сю потребу митрополитові і духовенству, козацькій і міщанській старшині і всім людям, що се в їх інтересах, зогляду на руйнування від литовських людей і від Татар, які доводилося Київу терпіти, поставити таку кріпость своєю працею і заходом “для своей избавы”. Воєводи мали вибрати місце, виготовити плян і прислати до Москви на затвердженнє, а саму будову: доставу дерева і всю роботу розкинути на саму московську залогу, і на козаків, міщан і на всю місцеву людність київської округи (уездных людей), “порозумівшися з полковниками, бурмистрами й війтами, так щоб то не було їм занадто

великим тягарем", але при тім щоб нікого й не поминено в тій роботі. Поставивши сю кріпость тримати ї в великій обережности, що вечера відбирати ключі самим воєводам: ключі від кріпости тримати першому воєводі, а ключі від міста-"острога" другому. Мати часті зносини з гетьманом, щоб неприятель не захопив несподівано. Тримати добру сторожу на заставах і мати пильну контролю над усякими приїзжими. Берегтися, щоб вони не принесли пошести з заражених місцевостей, розпитувати їх з усякою обережністю ("через огонь") і підозріливих не перепускати; ніяких річей з заражених місць не дозволяти ні купувати, ні даром приймати, щоб не допустити яким небудь чином пошести до Київа і Київського уїзду.

Людей з місць не підозрілих допускати в Київ. Всіх новоприбулих звідки будь людей обовязати ставитися в "приказній ізбі", і пильно розвідувати про них. Виходців з-закордону "руских" висилати до Москви, утікачів-кріпаків (з Московщини очевидно) не приймати, а кого знайдуть-видавати тим, що їх шукають; але тих, що прийшли в козацьку (черкаську) сторону "до прииманья" Бутурлинового-таких не видавати. Селян, що приходять з пограничних країв польських і литовських приводити до присяги і веліти їм осідати на "вічне життє" в Київській окрузі, але не близько від границі, записувати їх до книг і давати їм пільгу в податках, "на скільки літ годиться", хто схоче іти до "руських городів"-не забороняти. Міщанам оселятися в містах, де хто хоче. Шляхті і пахоликам давати волю приставати на козацьку службу. Родовитих шляхтичів, які б просилися на царську службу до Москви, не затримувати. Але пильнувати, щоб не перепускати шпигів і зрадників [4]).

Я спинився на сій інструкції, бо нею відкривалася нова сторінка публічного права-воєводського правління на Україні. Як ми бачимо, новим воєводам давались функції по перше-комендантів київської кріпости і московської залоги, по друге-охорони київської околиці (уїзду) і порядкуваннє певних справ, в її межах, і по третє-функції представництва московського уряду в розмірах всеукраїнських (козацької чи "черкаської" території): пильнування безпечности, українсько-польських і українсько-татарських відносин, і взагалі московських інтересів на Україні. З сього погляду інтересний такий пункт в закінченню інструкції:

"Будучи в Київі бояре-воєводи мають довідатися, які в черкаських городах

(себто на козацькій території) були великі маєтности короля, арцибіскупів, ксьондзів, панів і шляхтичів-які городи і міста, яких панів поіменно, і скільки в тих маєтностях тепер селян і людей неосілих (бобилей), і скільки збирано з тих маєтностей на короля чи панів, яких поборів і податків-про все се бояре-воєводи мають написати докладно для відомости государя" 5).

Се було, очевидно, дорученнє секретне, воно стояло в звязку з проєктами оподаткування на царя, з переяславськими розмовами про описаннє на государя "королівських, панських і всяких міст" і т. ин. Але й загалом все отсе окресленнє компетенцій царських воєвод на Україні зроблено було без якого будь порозуміння з гетьманом. Інструкцію їм дано, не питаючись поглядів гетьмана і старшини, хоч вони вважалися представниками інтересів України й її хазяями-поскільки йшла мова напр. за проханнє заведення московського протекторату над Україною. Москва збиралась правити Україною не питаючи їх.

Одначе в перших же кроках воєводам прийшлося звернутись до підтримки гетьмана, коли прийшлося здійсняти царську інструкцію.

Сповняючи її, воєводи підходячи до Київа, від Бобровиці післали першу повістку митрополитові, полковникам і маґістратові, а другу виходячи з Броварів, 23 лютого (5 березня), і за три версти перед Київом, згідно з їх бажаннєм стріли їх полковники: новий Павло Яненко, і попередній Явтух Пішко, "котрого Павло перемінив", і з ними коло 200 козаків і міщан. Потім з-півверстви перед Св. Софію перестрів їх намістник брацький Теодосій з духовенством, і з процесією провели їх до Софії. Тут стрів їх у брамі митрополит з печерським архимандритом та иншим духовенством і війшовши з ними до церкви, відправили молебень, а після того старший воєвода Куракин говорив промови відповідно наказові. Так обійшлася вступна. церемонія 6).

Заквартирувавши на Подолі, над Дніпром, воєводи зараз стали оглядати київські укріплення-і признали їх невідповідними. Від Дніпра до гори було "острогу"-деревляної будови на 300 сажнів, з двома ворітьми і 6 вежами, але сі укріплення в кількох місцях спалено і розламано. На горі воєводський двір, обгороженний острогом (замок)-але укріплення і вежі лихі, і води в замку нема; на випадок неприятельського наступу в нім не можна боронитись. Тоді стали шукати нового місця, і знайшли його

поблизу Св. Софії, на Воздихальній горі, 820 сажнів наоколо [7]). З тим другого дня, 7 н. с. березня, воєводи поїхали до митрополита і стали йому виясняти необхідність поставити нову фортецю на тих ґрунтах, що належали до київських монастирів і церков: до Св. Софії, Десятинної церкви, Михайлівського і Никольського монастиря. Але митрополит рішучо відмовив. Заявив, що він тих земель не може дати, і кріпости на них будувати не дозволить. Даремно воєводи доводили, що иншого такого відповідного місця нема, і цар певно дасть в заміну инші ґрунти, а кріпость Київу і самім монастирям доконче потрібна- як показав недавній наступ литовського війська і ріїна ним задана Київу. Місце старого замку для фортеці непридатне, і їм, воєводам, прийдеться, хоч би й без дозволу митрополита ставити її на тім місці що вони вибрали. Митрополит тими арґументами не переконався і казав, що коли воєводи хочуть "Черкасів оберегти", то їм треба ставити укріплення не в самім Київі, а верст за 20 або й більше, а на останню погрозу дуже розсердився і сказав: "Коли ви станете ставити город на тім місці, то я буду з вами битись". Воєводи почали йому виясняти всю непристойність таких його слів. Нагадували йому, як же він стрічав Бутурлина і за царя молебня правив, і тоді не протестував против московського протекторату, а тепер каже такі "непригожі слова" і грозиться битись! Ви накликає тим на себе гнів государя, бо показує прихильність королеві, хотячи зіставити Київ безборонним і підвести його під польське завоюваннє. Але митрополит від того розходився ще більше. Говорив, що то гетьман просився під царську руку, а він, митрополит з собором з тим до царя не посилав; він з духовенством живе собою, під нічиєю владою. А коли воєводи йому на се казали, що він був і єсть під владою: був під владою королівською, а тепер опинився під царською, і повинен сповняти царські накази, митрополит відказував: "Був я давніше під королівською владою, а далі буду під тою, яку мені Бог дасть. Не дивіться на початок, а чекайте кінця, побачите скоро, що з вами буде" [8]). І так закінчив "по польськи": "Почекайте і ждіть собі кінця скоро".

Воєводи бачивши таку "зраду" митрополита, як висловлюються в звідомленні, не стали більше з ним говорити, і сказавши, що не вважають на його слова, а на царській приказ, і будуватимуть фортецю на вибранім місці, пішли з тим від нього. Покликали зараз до себе обох полковників і сотників і міську старшину, оповіли їм, що от митрополит не позволяє

будуватися на тім місці, що вони вибрали разом з ними, старшиною; каже, що він не був в порозумінні з гетьманом і військом, як вони просилися під царську руку, і нічого того не знав. Тоді полковники, війт і бурмистри пішли до митрополита умовляти його від себе. На превеликий жаль не знаємо, в яких термінах ішла розмова між ними, але незадовго вони прийшли сказати воєводам, що митрополит перепрохує їх у всім, що з ними перечився-нехай про се не пишуть государеві, а він завтра до їх приїде просити у них пробачення. Говорив він "з серця", тому що ся справа їм, київському духовенству, уїлася з давніх часів: скільки Польща й Литва присвоїла собі їх земель, і ними заволоділа! Він думав, що й тепер воєводи хочуть забрати манастирські землі (даючи тільки притокою сю будову кріпости). На се воєводи відрікли, що за образливі слова, до них сказані, митрополитові з пробаченнєм приїздити нема чого: вони йому й за-очі то пробачають, але затаїти сю справу перед царем вони не можуть, як то митрополит грозився з ними битись та инші непристойні слова говорив, і полковники перед гетьманом не повинні того затаювати, бо як гетьман про те довідається поза ними (розумій-від тих же воєводів), то може їх покарати за те затаєннє. Полковники притакнули, що того затаїти неможна, і вони гетьманові напишуть; але не покладаючися на се воєводи написали йому від себе, і жадали відповіди. Також згідно з інструкцією нагадали йому, щоб розписав по місцях, аби про всякі вісти повідомляли і гетьмана і воєводів, і т. д. [9]).

Але гетьман зовсім не виявив такої готовости наставати на митрополита, як його полковники, а навпаки став по його стороні. На жаль його відповідь воєводам не заховалася текстуально, а переказана тільки в царській грамоті, писаній на підставі донесення від київських воеводів. Звідси довідуємося, що гетьман воєводам на їх лист відписав, щоб вони кріпости на Уздихальниці не ставили, бо то земля Софійської митрополії та инших церков, надання старих православних князів, і таких прав і надань ламати не годиться: гетьман і військо сподіваються, що цар не то що відбирати, а додавати мав би до таких надань [10]). Гетьман незадовго посилатиме до царя свого гінця і проситиме царя в сій справі. Дійсно казус після всіх попередніх балачок про незайманість надань церковних і світських виходив доволі неприємний і не своєчасний: де ж таки в осередку старої столиці мали б відбирати силоміць митрополитанські землі, ворушити кости старих предків царської династії! Але московський уряд рішив поставити на своїм

не зважаючи на всякі неприємности. На проханнє переказане від гетьмана через його гінця Литвиненка цар відповів, що цар справді не то що стародавніх церковних прав не ламатиме, а навпаки-поверх давнішого з своєї ласки велить дати, і тепер коли для власної охорони церков хоче зайняти під кріпость церковну землю, то велить за те дати митрополитові землі стільки ж або й більше в иншім місці, де йому сподобається, аби йому не було кривди. Мовляв, так і гетьманський гонець просив: коли той софійський ґрунт потрібен для фортеці, то нехай би цар дав митрополитові землю в иншім місі.

Чи саме так просив гетьман, чи може царська канцелярія підстилізувала його проханнє під свої пляни і потреби, щоб повернути на своє-в кожнім разі інцидент сей не міг бути гетьманові й старшині приємним. Воєводи могли з самого початку повести справу так, щоб митрополит не почув себе ображеним: могли запропонувати обмін на таких корисних умовах, які б задоволили його й духовенство київське вповні. Але вони, як бачимо з їх звідомлення, повели справу по салдацьки, як повні й абсолютні хазяї краю. Образили митрополита до краю, і тепер цар мусив писати гетьманові, щоб він митрополита заспокоїв, щоб він "о том не оскорблялся" [11]). Затерти прикре вражіннє від такого поступування нових протекторів було трудно, і дуже воно було не на часі-саме підчас переговорів про нові відносини, що велися в Москві з гетьманськими послами.

Примітки

[1]) Акти Ю. З. Р. X с. 373, пор. вище с. 761 і 778.

[2]) Акты с. 371-3.

[3]) Поміта про висилку тамже с. 378.

[4]) Акти Ю. З. Р. X с. 351-372.

[5]) Акты X с. 370-1.

[6]) Акты X с. 385-6.

[7]) Тамже с. 387 і 545.

[8]) Я тут переміняю в першу особу записане в звідомленню у третій.

[9]) Акты X с. 387-396.

[10]) "Ты (гетьман) писалъ къ нимъ (воєводам), чтобы на томъ мѢстѢ острога не дѢлать, для того что тутъ земля митрополича-софійская и святыхъ церквей, и пошлешъ о томъ къ намъ, вел. государю, гонца вскорѢ, что вамъ (Українцям) правъ церковныхъ и данья православныхъ князей ломать не мочно; а чаете того, что мы, вел. государь, не токмо имѢли бы что отнять, но еще и надъ прежнимъ прибавить велимъ".

[11]) Акты X с. 545-6.

КОЗАЦЬКЕ ПОСОЛЬСТВО В МОСКВІ, ПЕРШІ ПЕРЕГОВОРИ, 13 (23) БЕРЕЗНЯ, ПЕРЕГОВОРИ В МОСКВІ-ВІЛЬНОСТИ ЗАГАЛЬНІ, ПЕРЕГОВОРИ В МОСКВІ-ВІЛЬНОСТИ КОЗАЦЬКІ, ЦАРСЬКІ РЕЗОЛЮЦІЇ НА КОЗАЦЬКІ ПУНКТИ, ДОДАТКОВІ ПРОХАННЯ, ОДПУСК ПОСЛІВ 19 (29) БЕРЕЗНЯ.

Козацьке посольство стало під Москвою 11 (21) березня. Другого дня призначено було йому стрічу і в'їзд, а 13 (23) парадну авдієнцію у царя. Коли їх спроважено до "столової ізби", де засідав між боярами цар, думний дяк Алмаз Іванов насамперед представив їх як "посланників підданого вашого царського величества запорозького гетьмана Б. Хмельницького і всього війська". Після того як вони "ударили чолом" іменем гетьмана і війська і передали гетьманську грамоту, цар сам питав про здоровлє гетьмана і війська, і після того як посли подякували і сказали свою промову, цар велів старшим послам: Богдановичу і Тетері сісти на лавці. Потім дяк "явив" цареві гетьманські дари-коней, і тоді сказана була промова від царського імени: пригадано недавно зложену присягу, підчеркнено велику ласку царську показану Україні-що цар зволив її під свою руку прийняти "не шукаючи чогось иншого тільки того щоб церкви християнські від

латинян не зневажалися й не руйнувалися, а ви, благочестиві християне, в неволі й муках нечестивих не були". Положено на серце гетьманові, війську і всім православним християнам Малої Росії, щоб вони свою присягу памятали: цареві служили щиро і були в усій його волі й послуху. Цар же буде їх тримати в ласці й обороні від неприятелів, нехай його милости й жалування будуть певні. Грамота гетьманська буде прочитана, потім будуть вислухані й ті справи, що послам наказані устно.

Посім об'явлено, що цар замісць гостити послів у себе, посилає їм їжу до дому, і авдієнція на тім закінчилася [1]).

Устну розмову з боярами визначено на 13 (23)-доручено говорити з послами Кн. Олексі Трубецкому, одному з старших бояр, Василеві Бутурлину, як голові недавнього посольства, окольничому Петрові Головину і думному дякові Алмазу Івановичу-найвизначнішому з московських дипльоматів того часу. На пропозицію їх посли виложили бажаннє гетьмана і війська. Сей виклад заховався в двох офіційних записях: Карпов видав ширшу [2]), згадавши коротшу тільки в примітці (с. 345); але ся коротка редакція [3]) незалежна від ширшої, і порівнюючи їх набираємо переконання, що коротка запись являється первісним начерком, з котрого розвинулася повніша, богатша запись, постилізована більш мотивовано, більш льоґічно. Виглядає так, що на підставі сеї-і може ще инших таких коротких записок, маючи перед очима писаний текст, поданий другого дня послами, якийсь дяк вищої кваліфікації написав протокол для царської думи-той що видав Карпов. Значні відміни від коротшої записки показують ясно, що складано останню редакцію досить свобідно. Але й коротшу запись не можна ніяк вважати цілком точною нотацією пунктів дискусії.

Порівняннє текстів дає змогу зміркувати, що козацькі посли викладали бажаня війська не тримаючися невільничо їх писаного тексту-ні порядку пунктів, а ні їх стилізації; інтерпретували свобідно, вносячи дещо, очевидно, з тих дискусій, які велись над сими пунктами на раді старшини, а не без того-що і з власного розуміння і оцінки їх. Припускаючи, що де які відхилення від офіційного тексту походять від дяків-записувачів, ми можемо все-таки в богатьох місцях відчувати інтерпретацію самих послів, хоча й не маємо змоги докладно відділити, що тут іде від послів, а що від

тих ріжних течій, що були представлені на чигринських нарадах.

В короткій записи зазначено тільки 16 пунктів-що приблизно відповідають 17 пунктам писаної петиції; решту того, що говорилося, подано без поділу на пункти просто як зміст дискусії. В ширшій редакції з кінцевого матеріялу вилучено ще кілька пунктів, так що загальне число їх тут 20, вони відповідають 23 пунктам писаної петиції, і потім ще зістається деякий інформативний матеріял не розділений на пункти. Льоґічного пляну нема в них так само, деякі теми повторюються кілька разів, все в нових варіянтах (особливо се помітно на питанню про воєвод, що мусіло бути бойовим в сій дискусії, і до нього кілька разів поверталось). На абсолютну повноту ширшої записи покластися не можна так само як і короткої: очевидно дещо пропало зовсім, або майже зовсім, тому що не досить було підчеркнено-зблідло і загубилося між темами що виступали яскравіш, випукліш.

Перший пункт московської записи відповідає змістом першому пунктові петиції: поняттє прав і вільностей війська те саме, але виложено стилістично відмінно тому що сюди війшов пункт 6-про вільний вибір гетьмана, і покрив все инше.

В короткій редакції: Вільности як перше бувало: що їм самим з-поміж вибрати гетьмана і старшину, а воєводи й старости щоб їх не видали, а судитись їм між собою.

Редактор вилучив відси питаннє про воєводів і старост, а додав порядок затвердження гетьмана:

"Вольности-як перше бувало: щоб їм вільно було самим вибирати гетьмана, полковників, сотників та инших старшин. Кого виберуть (очев. гетьмана), про те пришлють бити чолом государеві-просити потвердити. І судитись їм собою своїм правом".

Поняттє військового суду таким чином виложено коротше, а на перший плян вийшла вибірність влади. Посім (в ширшім протоколі осібним, 2 пунктом) про суд воєвід:

"По тих більших містах де будуть царські воєводи, суд і розправа зістанеться за козацькими урядниками. Шляхта, козаки і міщани мають судитися своїм правом, а царські воєводи їх не судять. Хіба хто не схоче

козацького суду, а забажає перенести свою справу до царського воєводи, тоді царський воєвода може їх розсудити, як буде міркувати” (за московським правом себто). В коротшій редакції се трактується в пп. 6, 7 і 16:

“Щоб воєводи бували з їх же людей, люде вірні, такі щоб знали козацькі права,-вони б і доходи на государя збирали. Коли ж государь велить буть воєводам (з московських людей), то нехайби зборщики були з їх (українських) людей, і віддавали (зібране) государевим приказним людям-се було б для них (Українців) лекше, щоб збирали їхні люде”.

“А де по більших містах будуть государеві воєводи, урядники (маґістратські) нехай будуть з їхніх людей-щоб їм судитись своїм правом; а кому їх суд не сподобається, можна розправу вчинити государевому воєводі”.

“Нехай би були воєводи государеві в Київі та Чернигові, а по инших городах аби їх не було. А колиб государ згодився, щоб у всій Малій Руси воєводів не було, то гетьман володітиме по давньому, а государеві посилатиме щороку зібравши гроші, скільки буде”.

В ширшій редакції се висловлено повніш і ясніш з деякими додатками, в пп. 7,14 і 15:

“Нехай би государ велів, щоб по їх козацьких городах воєводи були з їх же людей, людей значних (знатных), вірних і обізнаних з козацькими справами. Тоді вони б і на государя збирали всякі доходи. Коли ж государ на се не згодиться і звелить щоб у черкаських городах були його воєводи, тоді доходи нехай збирають свої (українські) люде, і зібравши віддають царським воєводам і приказним людям. Бо коли збиратимуть дохід на царя свої люде-козаки, то хоч декому і здається тяжко, але досадувать не будуть, тому що робитимуть то згідно з їх правами (звичаями)”.

“Нехай би государ велів бути своїм воєводам тільки в (двох) більших містах: Київі та в Чернигові, а в инших містах, щоб воєводів (царських) не було. Коли ж би государ згодився, щоб воєводів його не було у всій Малій Росії, а доручив би гетьманові (всім) завідувати по давньому, тоді гетьман присилатиме государеві гроші кождого року, порахувавши скільки треба платити з кождого місця [4]).

“Як що государ згодиться, то гетьман і військо платитимуть від війська Запорозького так як збирає турецький султан з Венгерської, з Мутьянської й Волоської землі: обрахувавши, скільки треба з кожного місця. А переписати ті всі доходи і обрахувати государ велів би свому чоловікові”.

Все се зусилля якось відкараскатися або до найменших розмірів звести інститут московських воєвод, висуваний з московської сторони і попереду, і в сих розговорах очевидно. Чи коли небудь в нещасливу годину гетьман і старшина необережно висловили се побажаннє, щоб цар прислав до їх міст своїх воєводів з адміністративними функціями (не просто з військом), се зістається під сумнівом. Але цілком ясно, що вже довший час московські політики завзято підсували, і просто таки-витягали з гетьманських послів і з самого гетьмана згоду на се, стилізуючи в своїх протоколах як їх побажаннє. Гетьман і його посли, роблячи всякі зусилля, щоб штовхнути Москву до негайної воєнної інтервенції, не мали відваги на сім пункті своєчасно дати рішучу одсіч, і тепер даремно, в 13 годину, розкидали думками, як би його спекатися сеї халепи і повернути до необмеженого гетьмансько-військового правління. В сих переговорах, як і в писаній петиції, тільки ще виразніш, виступають такі варіянти з української сторони:

Найкраще аби гетьман зістався єдиним правителем (“государь прикажет вЂдать гетману по прежнему”), щоб ніяких воєводів не було, а тільки військове правліннє і міське самоврядуваннє, а гетьман на взірець васалів Отоманської Порти платив би цареві щорічний харач, згідно з оцінкою доходів, яку зроблять царські ціновщики.

Коли б таки мали бути воєводи (бо ж і за Польщі були в Київі і Чернигові, і трудно буде відмовити “благочестивому цареві” права їх призначення, що мав “невірний” король польський!),-то нехай би цар призначав їх принаймні з значних Українців. (Стилізація московської записи не дуже ясна в сім пункті, чи ті воєводи мали б бути виборні чи призначені, але, я думаю, що про виборність таких воєвод старшина ледви чи могла думати з огляду на польську практику).

Коли б мусіли бути воєводи неодмінно з московських людей, то нехай будуть тільки в Київі і Чернигові (відповідно до московської формули, що се повертаються під владу московського царя його предківські, дідичні

“великі князівства” Київське і Чернигівське, де в польських часах були воєводи).

Але в кожнім разі суд і розправа має зістатися в козацьких, шляхетських та міщанських установах.- Одначе і тут, видимо в дискусії, видерто у послів сю уступку: хто хоче, може свою справу переносити з сих установ на суд воєводи...

Се найбільш інтересна тема дискусії. Відкладаючи надалі до військової справи мову про реєстр, я спинюсь тут і ще на пункті про загpаничні зносини гетьмана, бо в ширшій редакції він стоїть безпосереднє за п. 15- побажаннями для гетьмана становища анальоґічного з васалями Порти; очевидно право заграничних зносин асоціювалось з ідеєю повноти державної влади гетьмана:

“Бє чолом государеві гетьман Б. Хм.-Коли з сусідніх країв приходитимуть до нього посли, то послів, що приходитимуть з важнішими справами, він відсилатиме до царя, і цар дасть рішеннє в тих справах; послів же з менше важними справами аби государ дозволив гетьманові приймати і відправляти, і того б йому за зле не мав”.

Порівняннє з наведеним вище (14) пунктом писаної петиції ясно показує, що тут дяки змінили побажання послів відповідно до поглядів московських-очевидно висловлених в дискусії. В коротшій редакції се питаннє ще не було зформульовано осібним пунктом, а закинене в звязку з татарськими новинами. Відносини з Кримом неясні, гетьман вислав туди своїх послів, коли вони вернуться, буде видно, чи Кримці зістались союзниками гетьмана чи ні, і про се він повідомить царя. “Коли з яких небудь країв прийдуть посли в важних справах, гетьман їх присилатиме до государя, а послів які приходитимуть в малих справах нехай государ позволить гетьманові приймати і відправляти, і того йому за зле не має”. Вистилізовано як загальну норму очевидно в процесі обговорення дяками чи боярами [5]).

Повернемо тепер назад, до загальних вільностей. Богато уваги присвячено умовам шляхті й її матеріяльним інтересам. В короткій редакції їй присвячені пункти 3, 4 і 5.

“Шляхта, що служить в Запорозькім війську нехай володіє своїми

маєтками. Нехай вона судиться своїм правом, а государевим воєводам шляхти не судити: її судитимуть її судді”.

“Коли хто заставив маєтність, і (кредитор) тепер нею володіє, нехай буде вільно йому вибирати доходи за ті роки, за котрі ще не вибрав”.

В ширшій редакції, їм відповідають пп. 5 і 6.

“Шляхта благочестивої християнської віри (православна), котра служить у війську Запорозькім, має вільно володіти своїми маєтностями по давньому судитися своїм стародавнім правом”.

“Коли хто віддав в оренду або в застав маєтність, і за воєнними обставинами ті орендарі орендою не користувалися, або державці не володіли заставленими маєтками, то тим усім людям треба дозволити додержати ті оренди і заставні маєтности, і з них щоб не збиралося доходів на государя, доки вийдуть умовлені роки”.

Тут інтересний додаток до писаної петиції-що ся шляхта служить у козацькому війську, себто фактично зливається з старшинською верствою.

Останній пункт, як, бачимо докладніше розвиває питаннє про недодержані до кінця заставні контракти, що про них говорилося в Переяславі і в писаній петиції, і дає краще розуміти, в чім справа.

П. 12 і 13 ширшої редакції говорять іще про потвердженнє маєткових прав шляхетських, козацьких і церковних, розкриваючи недоговорений в писані й петиції пункт про потреби митрополита:

“Нехай государ пожалує: велить дати свої жалувальні грамоти в військо Запорозьке [6]) на маєтности монастирські, церковні, шляхетські й козацькі-на перґамені, з великою царською печаттю”.

“Наказав гетьман бити чолом, щоб государ пожалував-велів дати грамоту київському митрополитові на його митрополичі маєтности, що має ними володіти свобідно по давньому”.

В коротшій редакції маємо се в такій формі:

“Про привилеї на маєтности церковні, шляхетські, козацькі (зачеркнено:

міщанські) і монастирські-щоб на перґамені, з великою печаттю” (п. 14).

“Велів гетьман бити чолом государеві, щоб митрополит київський володів своїми маєтностями по давньому” (після п. 17, вже без нумерації).

Правні ґарантії козацької верстви розпорошені в звязку з питаннями військової орґанізації. Пункт 1 коротшої редакції, як і в писаній петиції, забезпечував судовий імунітет козацтва, п. 2 уставляв 60-тисячний реєстр, п. 11 присвячений правам козацьких вдів і сиріт: “щоб жінки й діти померших козаків не платили поборів і могли жити в старих маєтках і домах”. В ширшій се трохи уточнено: “Щоб государ пожалував жінок і дітей побитих козаків, дозволив їм жити в старих маєтностях і не велів з них брати ніяких поборів доки не підростуть на службу”. В писаній петиції (п. 7) все се висловлено ґрунтовніше, і тут очевидно мусимо рахуватися з дефектами дячих записів.

Тепер спеціяльно про військо; в коротшій ред. п. 2 уставляє ляконічною фразою 60-тис. реєстр (“щоб війська Запорізького було 60 тис.”), п. 8 також ляконічно згадує про дотацію на булаву (“на булаву дати гетьманові що належить”); п. 8, 9,10 і 13 говорять про плату війську і дотації старшині:

“Давніше було королівське жалуваннє на армату, порох, оливо,-нехай би й тепер було від государя жалуваннє, яке зволить”.

“Людям і коням що під арматою, визначити місця на прогодованнє в Запорізькім війську”.

“Запорізькому війську визначити плату стільком тисячам і на той час як вони підуть на государеву службу, за його волею, в инші краї, а не в своїх городах. Давніш полковникам, сотникам, осавулам і рядовим козакам плачено з доходів збираних на короля: полковникам по 300, сотникам по 100, рядовим по 30 золотих”.

“Кожному полковникові, осавулові й иншим урядникам щоб були млини”.

В ширшім тексті се виложено в п. 3-4:

“Щоб війська Запорозького уставити 60 тисяч, і давати на військо царське жалуваннє. Визначити, на скільки тисяч давати. Давати тоді, як будуть на царській службі, за царським наказом. Не для своєї оборони, а як будуть

виведені в чужі краї. Коли цар не зволить давати жалування всьому реєстрові, то нехай би велів давати полковникам, суддям і сотникам, з тих же доходів, як по переду давано. А попереду давали з королівських доходів полковникам по 300 золотих польських, сотникам по 100, рядовим по 30. І на кожен полк млин”.

Се очевидно запись дискусії: цілий ряд варіянтів. Видно, що справу дискутували дуже жваво. Вона дійсно була дражлива і складна. З чисто-козацьких класових мотивів, військово-демаґоґічних так би сказати, старшині дуже важно було добитися платні для всього війська, і то платні постійної, в усяких обставинах, як було колись за польських часів-незалежно від того чи козак був в поході, чи просидів рік дома. Дуже хотілось похвалитись таким добутком старшинської політики перед нижчою старшиною і козацькою масою. Але з другого боку-всяке випрохуваннє платні з тих доходів, що цар побиратиме на себе прикладом короля, і взагалі всяке відкликуваннє до практики польських часів підтинало державницький постулят: заховання України під московським протекторатом в такій формі замкненої держави, якою вона стала фактично за визволення. Висуваннє польської податкової практики значило поворот до безпосереднього збирання податків королівськими, тепер українськими поборцями. Компромісові варіянти: щоб царські ціновщики тільки оцінили суму річного приходу, а збирав би його і відсилав цареві сам гетьман, або щоб доходи збирали міщанські маґістрати і віддавали царським воєводам-очевидно було доволі трудно обстояти. Ясна річ; раз цар бере на себе обовязок певних виплат з українських доходів, то се вже його хазяйське діло-поставити збір доходів так щоб він був як найкраще забезпечений: через своїх довірених людей. Але дивним чином московські бояре і дяки, такі проникливі люди, якось не доцінювали політичних шансів, які діставали вони приймаючи на себе обовязок виплачувати гроші на військо, старшину, армату і т. д. Вони очевидно не дуже то певні були можливости збирання доходів з сього чужого, далекого їм своїм складом, своєвільного і озброєного краю, і не хотіли приймати на себе таких обовязків, хоч сі обовязки давали моральне оправданнє Москви претензіям на козацькі доходи. Доходи вона рада була забрати-але наперед не хотіла видавати векслів на виплати з них. А може й ділитися ними не похочувала!

Всім сим поясняється дражлива дискусія, що велася наоколо пунктів про виплати. З инших пунктів п. 8 ширшої ред. говорив про наданнє

Чигринського староства на булаву, 9 і 10-про дотацію на козацьку армату і визначеннє їй певних міст на прогодованнє, 18-про дотацію для козацької залоги Кодака [7]). Все се більше менше так як у писаній петиції. Але п. 17 і 19 давали нові побажання, котрих в ній не було. П. 19 говорив про потвердженнє війську Терехтемирівської фундації [8]); на підтримку сеї справи послам дано королівський привилей, так що справа видно обговорювалася в Чигрині, тільки не була включена до тексту петиції (може пригадано її вже по всьому). П. 17 інтересніший, він говорив про забезпеченнє козакам виключного права на низові уходи, "рибні та звірині лови на низу": щоб цар пожалував козаків і заборонив ходити в ті уходи міщанам, бо міщани їхніх українських городів ходять туди і чинять козакам перешкоду [9]). Побажаннє дрібне- але принципіяльно нетактовне в найвищій мірі! Деж таки, представники війська, сеї правлящої верстви, що претендувала на те аби утримати й надалі фактичне правліннє Українською державою в своїх руках, звертається до царя з проханнєм, щоб він вглянув в суперечки козаків з міщанами, і то де?-в глибині низових нетрів! щоб не дозволив міщанами чинити там перешкоди козакам, своїм патронам і зверхникам! Незвичайна компромітація війська і покликаннє до безпосереднього вмішування царського уряду в свої найбільш інтимні українські відносини. Не знати який се Пилип з конопель вирвався з таким побажаннєм! Воно потім зникає з овиду українсько-московських переговорів. Посли самі суміли почути небезпеку подібних питань, коли з приводу утримання козацької залоги (наступний пункт, 18) бояре нагадали, що січовики-"запорозькі козаки, що живуть в самім Запоріжжі", не зложили присяги разом з городовиками-"щоб гетьман велів і тих козаків привести до присяги цареві". Таке дорученнє, очевидно, не було ні особливо легким ні приємним, і посли постаралися позбутись його: мовляв на Запоріжжі козаків мало, і вони там не живуть постійно-переміняються з війська, і "кошового старшину посилає туди гетьман", так що нема чого їх рахувати як якусь територіяльну одиницю ("в дЂло почитать нечего") [10]).

З приводу побажання послів, щоб цар післав як найскорше військо під Смоленськ (для диверсії-як се вказано було в писаній петиції) [11]), вивязалася дискусія про чергові стратеґічні завдання. Бояри виложили московський операційний плян: на Україну піде московське військо під проводом боярина Василя Борисовича Шереметева, щоб помагати

гетьманові против Поляків-захищати від них Україну. На Полоцьк піде друга армія, під проводом боярина Василя Петровича Шереметева. Третя, під проводом князя Трубецкого, піде на Брянськ-против можливого нападу кримського хана очевидно. Головні ж сили, під проводом самого царя підуть на Оршу й Смоленськ. Посли з приводу сього говорили ріжні компліменти цареві за його наміри визволити Білорусь з неволі у невірних. Висловили бажаннє, щоб цар тримав постійно, навіть і в мирному часу, відділ війська тисяч з пять на польській границі для безпечности. На запитаннє бояр пояснили, що від кримського хана досі не було послів, і доки його позиція лишається неясною, треба стримувати донських козаків, щоб вони не зачіпали Татар. Розповіли про присилку від мурз Великої і Малої Ногайської орди заяви, що вони зістануться в союзі з козаками, незалежно від того яка буде позиція хана. Про листи від Ракоція і воєводи Стефана-що ми вже знаємо. Про польське військо відзивались, що їм про нього невідомо; насилав з Шаргорода полк. Окунь невеликі відділи до сусідніх сіл, вигнати їх відти було б не тяжко, але гетьман “не сміє посилати на них війська без царського наказу”. Так само післанцям Конєцпольского, що прислав до гетьмана просити дозволу збирати “живність” в його маєтностях, гетьман відповів, що він піддався цареві і без його указу нічого не може робити.

Такий смиренний тон взяло посольство!

Вислухавши і поговоривши з послами бояре зажадали від них, щоб вони подали свої гадки на письмі, і з тим відправили їх на мешканнє [12]).

Після сього дня 14 (24) березня, посли подали боярам звісну вже нам писану петицію з 23 пунктів, в оригіналі, за підписом гетьмана і військовою печаттю [13]). Чи була при тім коференція, се не знати, хоч і правдоподібно. Потім маємо помітку- руки Алмаза Івановича, на копіях привилеїв, привезених послами, що їх подано дня 17 (27) березня [14]), се можна також гіпотетично вважати за дату нової конференції. В межичасі, 15 (25) посли були закликані на військову параду: на перегляд війська салдацького і рейтарського, що робив цар в присутности бояр і почесних гостей [15]), а 18 (28) березня, другого дня після царських іменин їх запрохано на парадний царський обід у Золотій палаті, в присутности патріярха й найвищих двірських чинів [16]).

В сих же днях, невідомо саме котрого, обговорювано козацьку петицію в царській думі; результати сього обговорення записані, в формі резолюцій царя і бояр (“государь указалъ и бояре приговорили”) на офіціяльній гетьманській петиції, поданій 14 (24) березня. Переважно ухвали були позитивні, до деяких пунктів ухвалено було жадати пояснення [17]). Більш самостійний характер мають такі ухвали думи:

До пункту 4 петиції, про виборних урядників по містах (маґістрати й ратуші): “Мають бути урядники: війти, бурмістри, райці, лавники. (Вони) мають збирати на государя всякі доходи: грошеві і хлібні, і віддавати до царської казни-тим людям що їх государ пришле. Сі ж люди, що їх государ пришле для збору казни, наглядатимуть тих зборщиків (міських урядників), аби вони поступали правильно” [18]).

Ся резолюція давала відповідь на цілий ряд питань. Нею відхилялося бажаннє старшини, щоб гетьман збирав всякі доходи сам і віддавав певну умовлену данину до царського скарбу. Цар застерігав собі, що відбиратиме приходи безпосереднє від міських урядів (маґістратів). Питаннє про воєвід обминалось, але цар лишав за собою вільну руку в адміністрації.

Друга резолюція була винесена в справі дипльоматичних зносин:

“Послів в добрих справах приймати (гетьманові) і відправляти, і (тільки) писати государеві, в яких справах вони приходили і з чим їх відправлено. Котрі ж посли будуть прислані від кого небудь з дорученнями против государя, тих затримувати, писати про них государеві, і без царського указу їх не відпускати. А з турецьким султаном і з польським королем без царського указу зносин не мати”.

Третя резолюція-в справі платні війську, дуже інтересна:

“Відмовляти (послів від сього домагання). Бо вел. государ (і так) зібрав велике військо, задля православної віри, бажаючи їх (козаків) оборонити від латинян-гонителів, тих що хочуть знищити церкви божі й викоринити християнську віру. Задля оборони їх він витратив на військо великі гроші з своєї казни [19]).

“Як у гетьмана був боярин Бутурлин з товаришами, і говорилося про число Запорозького війська, тоді гетьман говорив: коли число війська

Запорозького і велике буде, в тім цареві не буде шкоди, бо вони жалування у нього просити не будуть [20]). Говорив він при них же (при теперішніх послах)-при судді і при полковнику, отже їм тепер не годиться говорити про се (жадати жалування війську)".

З власної ініціятиви бояре порушили питаннє, яке належало б внести в будучі "статті": щоб утікачів з московських країв, котрі втікатимуть по черкаських городів, видавати відти назад. Про се малося на увазі поговорити на найближчій конференції з послами, але сю думку в протоколі докладно не сформуловано [21]).

Коли сі резолюції стали відомі послам, вони захвилювались, особливо відмовою плати війську. Заховалась дуже інтересна супліка їх цареві з сього приводу-на жаль в московській, підправленій копії, я навожу її тому в перекладі з деякими корективами, можливо заховуючи ті вирази, що походять правдоподібно з оригіналу:

"Хотяй з розказання гетьмана в. Запорозького просили єсмо у твого цар. величества на всякого козака жалування по 30 зол., але як так не можна, то хоч би й дещо зменшити, одначе щоб єсмо з нічим до війська не повертались. Бо як стольники твого царського величества по городах до присяги приводили, говорили, що війську Запорозькому гроші будуть, і тепер по всіх городах така слава пішла і всі надіються на милость твого цар. величества. А коли б ми мали повернутися не вблагавши твого цар. вел., не відаємо ми, посли, як маємо війську очі показати, і направду військо все поневолі мало б вельми засмутитися, бо не так іде о гроші війську Запорозькому, як о славу. Так і давніш бувало, і з тих же міст може вистачити війську Запорозькому заплата, і понад то до скарбу твого цар. вел. зістатися. Просимо і усердно молимо: Будь милостив і пожалуй військо Запорозьке! Нехай би твоїм жалуваннєм утішилося і охотніше до всякої услуги твому цар. вел. ставилося" [22]).

Сей поклик до обіцянок царських дворян, мабуть потверджений і Бутурлиним [23]), видимо зробив свій вплив, і від посольства зажадали відомостей про число полків і старшини. В актах лишилася довідка, на жаль без дати-але її закінченнє, де посли просять їх відпустити по можности скоро, бо зима кінчиться і вони можуть застрягти в дорозі і

накликати на себе гнів гетьмана, орієнтує нас приблизно в часі. Посли вичисляють 17 полків, в кожнім рахують писаря, хорунжого, обозного і двох осавулів. Число сотників не можуть означити, але нагадують, що в кожній сотні єсть хорунжий, а у всякім полку-музика, трубачі [24]).

19 (29) березня послам дано прощальну авдієнцію. Вони дякували цареві за жалуваннє-за ласку показану їм в Москві, і Алмаз Іванович об'явив царське жалуваннє: оба головні посли, Богданович і Тетеря діставали від царя по срібному золоченому кубку з накривкою, по штуці атласу, камки-куфтир і лундишу (ліонського сукна), по 2 сорока соболів і грошима по 50 рублів. Їх товариші, козаки і міщане (переяславські) діставали дарунки грошима.

Після того той же Алмаз іменем царя нагадав історію козацького піддання цареві, повторив запевнення царської милости, і далі сказав:

"А що гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорозьке писало в своїм листі, і ви посланники-били чолом, аби ми, вел. государ, пожалували-веліли потвердити ваші стародавні права і привилеї, вольности людей духовного і світського чину, і підкріпити нашими грамотами,-ми гетьмана і військо пожалували: веліли підкріпити нашою жалувальною грамотою ваші права і привилеї. А вас, посланників, пожалувавши своїм жалуваннєм, веліли не затримуючи відпустити. Посилаємо з вами вашу грамоту гетьманові і всьому війську, а ви, повернувши, розповісте їм нашу царську ласку і жалуваннє".

По сій промові передано їм царську грамоту, допущено до цілування царської руки, а замісць прощального обіду заповіджено "корм" з царської кухні. В дійсности обідали вони в той день у патріярха, бувши у нього в процесії за вербою (того дня була вербна неділя) [25]). Але найважніше, що після царської авдієнції вони мали конференцію з боярами, і ті "об'явили їм на їх статті государев указ". Наперед зажадали від них додаткових відомостей до деяких "статей" (скільки військових суддів, скільки людей при арматі, і яку треба округу для її утримання, що треба для утримання Кодацької й Січевої залоги). Поруч того подали до відома царські рішення:

Щоб гетьман не мав зносин з польським королем і турецьким султаном.-Посланники відповіли; по се й гетьман писав цар. вел. щоб лукавим (лестным) посольствам поліським і литовським не вірити.

Воєводи мають бути в Києві і в Чернигові -Посланники сказали, що в тім царська воля.

Бояре об'явили, що від митрополита діється багато неподібного.- Посланники сказали, що вони то чують, і гетьманові скажуть.

Про царське військо для охорони України (здається се теж запитаннє більше ніж резолюція),-посли пояснили, що се мова про військо, яке буде потрібно після скінчення війни; тепер же в Києві й на Україні єсть царське військо для охорони (нема про що говорити).

Про жалуваннє на військо бояре говорили: Цар. величество пошле від себе певного дворянина, щоб описав і зрахував доходи, а як се виясниться, тоді буде указ (дефінітивний), а тим часом цар пошле гетьманові своє жалуваннє золотими: на 60 тисяч війська по четвертині угорського золотого, 15 тисяч угорських золотих значить.

Цілком несподівано, після всіх наших дотеперішніх відомостей, послам було сказано: Гетьман переказав своє проханнє, щоб йому і дітям його віддано на власність (в вотчину) город Гадяч, що давніше був за Конєцпольским-що він хотів би там поставити собі двір, і часом приїздити туди і проживати. Можна здогадуватись, що сі переговори вело не офіціяльне посольство, а гетьманів пасерб Кіндрат-за поміччю послів розуміється: він мабуть привіз приватні документи Хмельницького-що були передані боярам разом з військовими привилеями 17 (27) березня, і подібні ж заходи робили Богданович і Тетеря у своїх власних інтересах-про надання їм у власніть Старого Мліїва і Сміли. Досить еліптичну запись переговорів 19 березня треба розуміти так, що послам була об'явлена згода на наданнє Гадяча, а мабуть так само і Мліїва та Сміли (хоч може не так офіціяльно).

Крім того оголошено дві пропозиції московського уряду, зроблені з його власної ініціятиви: одна в справі утікачів, уже згадана вище, друга-щоб гетьман післав для участи в царськім поході на Смоленськ двох полковників: Золотаренка ніжинського і Тетерю переяславського, а число козаків, яке має бути з ними, цар означить потім. На обидві пропозиції посли дали згоду [26]).

Примітки

[1]) Акты X с. 429-432.

[2]) Тамже с. 437-446.

[3]) Малорос. дела 1554 № 4.

[4]) "СмЂтя сколько доведется мЂстнымъ дЂломъ".

[5]) Се найважніша відміна коротшої редакції від ширшої, вона виразно вказує на самостійність, і так би сказати-попередність короткої редакції.

[6]) Тут військо Запорозьке знову як загальне поняттє, що обіймає верству духовну, шляхетську і козацьку. Міщанську верству пропущено-вона взагалі якось згубилася в сій записи.

[7]) В короткій ред. під кінець, поза нумерованими пунктами.

[8]) Так само.

[9]) Так само.

[10]) Сі завваження посольства роблять цілком неправдоподібним оповіданнє Величка, нібито гетьман радився з Січею в справі переходу "під протекцію монарха московського", і дістав з Січи повне спочуттє сьому плянові (нового вид. с. 92-4). У Величка Хмельницький як за порозуміннєм з Січею почав "махину війни з Поляками", так і далі у всім поступав в тіснім контакті і за порадою її-се листуваннє становить такби сказати провідний мотив Величкової повісти, але на сім епізоді ясно, як мало правдоподібна ся концепція.

Тим не менше Кубаля навіть в своїй останній праці про Хмельниччину, 1910 року (Szkice III с. 49) повторив сю явно видуману звістку.

Правда, що він без яких небудь застережень повторив за Буцінским як факт також і оповіданнє "Запорозької Старини" Срезневського про повстаннє Тухи (тамже с. 57). У Срезневського се виписано так, в примітках до літописи Хмельниччини:

"Поликарпъ Туха былъ запорожскій атаманъ неизвЂстно какой СЂчи. Онъ пользовался дружбой Хмельницкого, всегда былъ первый противъ мятежниковъ, возстававшихъ на него, и столько же уменъ, сколько храбръ и грубъ. Онъ былъ увЂренъ, что Хмельницій ищетъ независимой Украины, а себЂ верховной власти, что Хмельницкій обманываетъ и султана, и хана, и короля, и царя, обЂщая быть каждому вЂрвымъ и покорнымъ, и радовался этому, называлъ Хмельницкаго — какъ говоритъ Симоновскій — преемникомъ св. Владиміра, вел. княземъ Украинской Россіи. Съ 1649 года Туха былъ неотлучно при ТимофеЂ Хмельницкомъ, и во время осады Сучавской сильно раненъ. Но то была-говоритъ Симоновскій-рана тЂлесная, рана же сердечная ждала его въ УкраинЂ. Когда вЂсть о присягЂ царю дошла до него, когда получилъ онъ приказъ присягать, Туха вознегодовалъ.-Умру, а останусь козакомъ-говорилъ онъ, и поднялъ мятежь. Подъ его знаменемъ скоро стало до 7000. Войско Хмельницкаго встрЂтило его на Тясмени. Воины Таха (так) почти всЂ пали на мЂстЂ битвы. Самъ Туха бросился въ рЂку и утонулъ" (частина II кн. 2 с. 135-6).

Як еляборат українських патріотів 1830-х рр. се небезінтересно. Але що сей еляборат переказувався як факт в науковій праці XX століття про Хмельниччину, се ще більш інтересно, як свідоцтво трівкости леґендарної Хмельниччини.

11) В ширшій ред. се останній пункт-20, в короткій поза нумерацією.

12) Акты X с. 451-466.

13) Вище с. 785.

14) Акты X с. 453.

15) Їх присутність відзначена і в Theatruin Europ. с. 612.

16) Дворцовые разряды III с. 403-4.

[17]) Сі пояснення посли давали після “одпуску”, 19 (29) березня; судячи з того можна думати що нарада царської думи над петиціями відбулася між 17 (днем передачі копій документів) і відпуском, а саме 18 (28) березня.

[18]) Не дуже ясну стилізацію сеї резолюції роз'яснює і дає зрозуміти повтореннє сеї резолюції при пункті 15, краще постилізоване.

[19]) Було потім написано, але вичеркнено: “Козаки нехай стоять далі за віру християнську (себто нехай воюють власним коштом). І то також їм користне (в їх інтересах): післано бояр з військами до Київа, і їм дається жалуваннє від царя, і післано з тими боярами армату і богато всякого арматного припасу царським коштом”.

[20]) Дійсно так в переяславських протоколах-див. вище с. 763.

[21]) Акты Х с. 446-452.

[22]) Акты Х с. 485 без дати, але очевидно належить до сих днів, перед авдієнцією 19 с.с., не між 21-27 с.с., як зазначав Карпов в своїм виданню, бо в день авдієнції гроші вже були обіцяні.

[23]) Відомости з місць про се ми бачили вище-с. 772.

[24]) Акты Х с. 486.

[25]) Тамже с. 473-4.

[26]) Акты Х с. 475-6.

“СТАТТІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО”-СТАН ПИТАННЯ В ЛІТЕРАТУРІ, “СТАТТІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО”-ТЕКСТ В 11 ПУНКТАХ.

На підставі сих переговорів було виготовлено московську редакцію “статей”. Виключивши те, що могло бути означене окремими жалувальними грамотами, дяки звели зміст козацьких петицій в 11 пунктах. Основою їх стала офіційна військова петиція, змінена й доповнена на

підставі устних переговорів. Пропущено те, що мало міститися в окремих привилеях війську, а також і деякі особливо дражливі пункти-мабуть тому, що все таки рішучого слова з приводу їх уряд не важився сказати (про вибори гетьмана, про воєводів і їх відносини до місцевого правління). На всі инші пункти дано царські резолюції, здебільшого короткі, часом довші, а з приводу прохання про платню війську-цілу пояснюючу записку. Взагалі весь сей еляборат-сі славні "Статті Богдана Хмельницького", що більше як на сто літ стали начебто конституційною хартією України-зложені крайнє хаотично, не систематично, мають виразний характер не продуманих до кінця політичних гадок. Се скорше тимчасова канцелярська одписка-до ґрунтовнішого вияснення, до дальших розпоряджень, не кажучи вже, що цілий ряд питань в ній поминено з огляду на те, що вони нормувалися окремими грамотами, так що коли вже шукати у всім тім якоїсь конституційної хартії, котрою фіксувалися всі дотеперішні переговори-початі в Переяславі і продовжені в Москві, то треба за таку хартію брати "статті" разом з царськими грамотами [1]).

Але чи саме сі статті з11 пунктів?

Вони не заховалися до нас в оригіналі, а тільки в московськім чорновику, що лежить в актах посольського приказу разом з чорновиками царських жалувальних грамот 27 с.с. березня. На початку таке поясненнє (вступ) — подаю в скороченню: "В письмі, що прислали кн. Трубецькому з товаришами посланники Сам. Богданович та Павло Тетеря з товаришами нинішнього 162 року марта 12 написано: "Бють чолом вел. государеві гетьман Б. Хмельницький" і т. д. Дата 12 с. с. березня написана на вишкробаному місці і супроти сказаного вище неможлива, хоча з нею сі статті друкувались не раз,-бо того дня 12 с. с. березня посли тільки заїздили до Москви. Карпов, вказавши на сю недорічність, звернув увагу, що в списку з архива К. Розумовського, виданім в Історії Марковича стоїть дата 21 березня і прийняв сю дату за автентичну-але властиво і вона не автентична. Судячи з того, що нам відомо про московські переговори, статті подані на письмі Трубецкому і тов.-се могли бути тільки гетьманська петиція в 23 пунктах, подана 14 березня, а статті в 11 пунктах се остання, як нам відома, редакція царських резолюцій, виготовлена приблизно одночасно з жалувальними грамотами.

Правда, статті в 11 пунктах не відповідають гетьманській петиції але ясно,

що сі статті, як еляборат царської канцелярії, і взагалі не могли передавати ніякого тексту поданого послами. Статті в 11 пунктах се московська перерібка матеріялу, зроблена в звязку з виготовленнєм жалувальних грамот: поміти ясно показують, що сі пункти вироблялися руками московських дяків паралєльно з жалувальними грамотами, як доповненнє до них — під проводом Алмаза Івановича, що своєю рукою дописав закінченнє-як зазначує Карпов. Се показує, що перед нами остання редакція статей. На се вказує і кінцева поміта: "Таково письмо дано посланникомъ; написано на столбцахъ бѢлорусскимъ писмом, безъ дьячей приписи": се з усякою правдоподібністю говорить про експедицію сих пунктів-офіційну видачу послам. На тій підставі, при нинішнім стані наших відомостей, сі статті треба вважати остаточною редакцією московських резолюцій, офіціяльно переданою через послів гетьманові разом з жалувальними грамотами, датованими 26 с. с. березня.

Але що під назвою "статей Богдана Хмельницького" оберталися пізніше инші статті в 14 пунктах, вперше проголошені на виборчій раді 1659 р., той сам Карпов, що перший скільки небудь обслідував акти козацького посольства, висловив гадку, що статті з 11 пунктів, датовані ним 21 березня, не були останньою офіціяльною редакцією, а такою були оті статті в 11 пунктах 1657 р. Їх мовляв затаїв був Б. Хмельницький, і проголошено їх тільки після його смерти, а потім, при виборі Юрія Хмельниченка ще раз потверджено на раді, видруковано з наказу московського уряду і тим способом нарешті спопуляризовано. Певні обмеження українських вольностей, що помічаються в сій редакції в порівнянню з статтями в 11 пунктах, в такім разі треба було б розуміти як результат поправок зроблених на некористь козацького війська протягом того тижня, що пройшов між відпускною авдієнцією і від'їздом послів.

Необхідність такого толкування се само вже робить мало правдоподібною сю розвязку; але докладніший аналіз сих відмін показує, що вони не могли бути зроблені в березні 1654 р. Життє їх висунуло пізніше, і накинути їх старшині і війську московським політикам удалося тільки після упадку Виговського. Тому в супереч поглядові Карпова, принятому потім Буцінским і м. Макарієм і апробованому Антоновичем в його рецензії книги Буцінского, П. Шафранов в спеціяльній, дуже ґрунтовно зробленій студії, статті проголошені в 1659 році як статті 1654 року признав за фальсифікат, сфабрикований посольством Трубецького. А за автентичні

статті Б. Хмельницького 1654 р. він проголосив т. зв. статті 21 березня, або статті в 11 пунктах. Його погляд був прийнятий потім в працях Ейнгорна, Нольде і Розенфельда, в моїй студії про Переяславську умову, останніми часами ще раз переглянений і підтриманий А. І. Яковлевим в спеціяльній студії, і не вважаючи на зусилля В. І. Щербини підтримати стару теорію Карпова, я не вважаю можливим вернутись до неї, після всього зробленого для висвітлення анахронізмів статей Трубецкого [2]).

При нинішнім стані наших відомостей ми не можемо противставити статтям в 11 пунктах, т. зв. 21 березня, якихось инших, які б мали більше права вважатися останнім вислідом московських переговорів і носити імя "статей Б. Хмельницького". Тому вважаю потрібнім навести їх в цілости, в оригіналі й перекладі, і з деякими важнішими поправками, зробленими на сім брульоні:

Бьютъ челомъ великому государю царю и великому князю АлексЂю Михайловичу, всеа Великія и Малыя Росіи самодержцу, и многихъ государствъ государю и обладателю, его царскаго величества подданные Богданъ Хмельницкой, гетманъ войска Запорожского и весь міръ христіянскій россійскій, чтобъ его царское величество пожаловалъ ихъ тЂмъ, о чемъ посланники ихъ бити	Бють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всеї Великої і Малої Росії самодержцеві і многих держав государеві й обладателеві піддані його царського величества Богдан Хмельницький гетьман Запорізького війська і весь мир християнський російський, аби його царське величество пожалував їх тим (дав їм те), про що битимуть

челомъ учнутъ, а они его царскому величеству во всякихъ его государскихъ повелЂньяхъ служити будутъ во вЂки [3])

чолом (проситимуть) посланики їх, а вони його царському величеству служитимуть во-віки в усім що їм государ повелить.

1. Чтобъ въ городЂхъ урядники были изъ ихъ людей обираны къ тому достойные, которые, должны будуть поддаными царского величества урежати и доходы всякіе, въ правду, въ казну царскаго величества отдавати, для того, что царского бъ величества воевода пріЂхавъ училъ права ихъ ломать и уставы какіе чинить, и то бъ имъ было въ великую досаду; а какъ тутошніе ихъ люди гдЂ будуть старшіе, то они противъ правъ своих учнуть исправлятца.

1. Щоб по містах урядники були обирані з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царського величества правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воєвода царського величества, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устави заводити, і то було б (Українцям) прикро; а як будуть старшини місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

И сей статьЂ царское величество пожадовалъ-

Що до сеї статті царське

велЂлъ быть по ихъ челобитью. А быти бъ урядникомъ, въ городЂхъ: войтамъ, бурмистромъ, райцамъ, лавникомъ, и доходы всякіе денежные и хлЂбные сбирать на царское величество и отдавать въ его государеву казну тЂмъ людемъ, которыхъ царское величество пришлетъ; да тЂмъ же прислаинымъ людемъ, кого для тоЂ сборные казны царское величество пришлетъ, и надъ тЂми сборщиками смотрить, чтобъ дЂлали правду.

величество пожалуваввелів бути по їх прошенню. Мають по містах бути урядниками війти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царське величество й віддавати до государевого скарбу тим людям, которих пришле царське величество. І ті прислані люде, котрих царське величество пришле до того збору грошей, мають доглядати зборщиків, щоб робили по правді.

2. Писарю войсковому чтобъ по милости царского величества 1000 золотыхъ полскихъ для подписковъ давать, а на судей войсковыхъ по 300 золотыхъ полскихъ, а на писаря судейского по 100 золотыхъ полскихъ, на

2. Писареві військовому по милости царського величества щоб давано 1000 золотих польських на підписків (канцеляристів). на судей військових по 300 золотих польських, на

писаря да на хоружего полкового по 50 золотыхъ, на хоружего сотницкого 30 золотыхъ, на бунчюжного гетманского 50 золотыхъ 4).	писаря судейського по 100 зол. польських, на писаря й хорунжого по 50 зол., на хорунжого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.
Царское величество пожаловалъ, велЂлъ быть по ихъ челобитью; а давать тЂ деньги изъ тамошнихъ доходовъ.	Царське величество пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамошніх доходів.
3. На писаря и на судей войсковыхъ, на 2 человЂка, и на всякого полковника и на ясауловъ войсковыхъ и полковыхъ чтобъ по мельницЂ было, для прокормленья, что расходъ имЂютъ великой.	3. На писаря і на судей військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осаулів військових і полкових щоб було по млину, для прогодовання, тому що несуть великі видатки.
Царское величество пожаловалъ, велЂлъ быть по ихъ челобитью.	Царське величество пожалував, велів буть по їх проханню.
4. На подЂлку наряду	4. На роботи військової

войскового и на пушкарей и на всѢхъ работныхъ людей, которые у наряду бываютъ, чтобъ царское величество пожаловать изволилъ учинить свое царское милостивое призрѢнье, какъ въ зиму, такъ и о станахъ, такожде на обозного арматного 400 золотыхъ, а на хоружего арматного 50 золотыхъ.

армати, на пушкарів і всіх робочих людей що бувають при арматі, аби царське величество зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогодованнє і пристановище; також на арматного обозного 200 зол., а на хорунжого 50 зол.

Царское величество пожаловалъ, велѢлъ давать изъ тамошнихъ доходовъ 5).

Царське величество пожалував, велів дати з тамошніх доходів.

5. Послы которые издавна къ войску Запорожскому приходять изъ чюжихъ краевъ, чтобъ гетману и войску Запорожскому которые къ добру были, волно приняти; а только что бъ имѢло быть противно царского величества, то должны они

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорізького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царському величеству (в сих посольствах), мусять вони (козаки) сповіщати

царскому величеству извЂщати.

По сей статьЂ царское величество указалъ: пословъ о добрыхъ делЂхъ принимать и отпускать; а о какихъ дЂлехъ приходили и съ чЂмъ отпущены будуть, о томъ писать къ царскому величеству подлинно и вскорЂ. А которые послы присланы отъ кого будутъ царскому величеству съ противнымъ дЂломъ, и тЂхъ пословъ и посланниковъ задерживать въ войскЂ и писать объ нихъ о указЂ къ царскому величеству вскорЂ жъ, а безъ указу царского величества назадъ ихъ не отпускать. А съ турскимъ салтаномъ и съ полскимъ королемъ безъ указу царского величества не ссылатца.

6. О митрополитЂ

царське величество.

До сеї статі царське величество велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царському величеству вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі посли будуть присилатися з справами противними царському величеству, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царського величества, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царського величества не мати зносин.

кіевскомъ [6)] посланникомъ изустной наказъ данъ. А въ рЂчахъ посланники били челомъ, чтобъ царское величество пожаловалъ, велЂлъ дать на его маетности свою государскую жалованую грамоту.

6. Про митрополита київського дано послам устний наказ. А в розмовах посли били челом, щоб царське величество велів дати свою государську жалувану грамоту на його маєтности.

Царское величество пожаловалъ: митрополиту и всЂмъ духовного чину людемъ на маетности ихъ, которыми они нынЂ владЂютъ, свою государскую жалованую грамоту дать велЂлъ.

Царське величество пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государську жалувану грамоту на маєтности, которими вони тепер володіють.

7. Чтобъ царское величество изволилъ рать свою вскорЂ прямо къ Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтобъ непріятель не могъ исправитца и съ иными

7. Аби царське величество зволив післати своє військо під Смоленськ не гаючися ні трохи, аби неприятель не міг собі ради дати і сполучитися з иншими (військами), бо тепер

совокупитися, для того что войска нынЂ принужены, чтобъ никакой ихъ лести не вЂрили, естли бъ они имЂли въ чемъ дЂлать.

війська (польські) потомлені-нехай не вірять ніякому лукавству (Поляків), коли б почали що вимишляти.

Царское величество изволилъ на непріятеля своего, на полского короля, итти самъ и бояръ и воеводъ послать со многими ратми по просухЂ, какъ конскіе кормы учнуть быть.

Царське величество постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воєводів післати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Чтобы наемного люду здЂ по рубежу отъ Ляховъ, для всякого безстрашія, съ 3000, или какъ воля царскаго величества будетъ хотя и болши.

8. Аби наємного війська тут на польськім пограничу, для безпечности було з 3000 або скільки буде воля царського величества-хоч і більше.

Царского величества ратные люди всегда на рубежЂ для Украйны обереганья есть и впередъ стоять учнутъ.

Військові люди царського величества на пограничу для охорони України завсіди були і надалі будуть стояти.

9. Обычай тотъ бывалъ, что всегда войску Запорожскому платили. Бьютъ челомъ и нынѢ царскому величеству, чтобъ на полковника по 100 ефимковъ, на ясауловъ полковыхъ по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаковъ по 30 золотыхъ полскихъ давать.

9. Завсіди був такий звичай, що війську Запорізькому плачено. Бють чолом і тепер царському величеству, аби давано на полковника 100 єфимків, на осаулів по 200 золотих, на осаулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських.

И въ прошлыхъ годѢхъ присылалъ къ царскому величеству гетманъ Богданъ Хмельницкій и все войско Запорожское и били челомъ многажды, чтобъ его царское величество ихъ пожаловалъ, для православные христіянскіе вѢры и святыхъ божіихъ церквей, за нихъ вступился и принялъ ихъ подъ свою государеву высокую руку и

Попередніх літ присилав до царського величества гетьман Богдан

на непріятелей ихъ учинилъ имъ помочь. И великому государю нашему, его царскому величеству, въ то время подъ свою государеву высокую руку приняти было васъ не мочно, потому что у его царского величества съ короли полскими и великими князи либовскими было вЂчное доканчанье. А что съ ихъ королевскіе стороны царского величества отцу, блажевные памяти великому государю и великому князю Михаилу Федоровичю, всеа Русіи самодержцу, и многихъ государствъ и обладателю, и дЂду его государеву, блаженные памяти великому государю святЂйшему патріарху Филаренту Никитичю, московскому и всеа Русіи, и великому государю нашему царю и великому

Хмельницький і все військо Запорізьке і били чолом богато разів, щоб його царське величество їх пожалував, уступився за них задля православної християнської віри і святих божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государську високу руку, тому що у його цар. величества була вічна згода з королями польськими і в. кн. литовським. А хоч з королівської сторони батькові цар. величества святої памяти вел. государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святійшому патріярхові Філаретові Никитичови, і великому

князю АлексЂю Михайловичю, всеа Русіи самодержцу, его царскому величеству, учинились многія безчестья и укоризны, и о томъ, по королевскимъ грамотамъ и по соймовому уложенію и по констытуціи и по посолскимъ договорамъ царское величество ожидалъ исправленія. А гетмана Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское хотЂлъ съ королемъ полскимь помирить, черезъ своихъ государевыхъ великихъ пословъ, тЂмъ способомъ: буде Янъ-Казимеръ король учинить съ ними миръ по Зборовскому договору и на православную христіянскую вЂру гоненія чинить не учнетъ и уніятовъ всЂхъ выведетъ, и царское величество виннымъ людемъ, которые за его государскую честь

государеві нашому Олексієві Михайловичу сталося богато нечести і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і соймовими постановами царське величество чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Ян Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівському трактату: православної віри християнської не гонив, уніятів усіх викорінив,- зате царське величество хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государської чести належала кара смертна. Про се посилав він до короля Яна Казимира своїх великих і уповноважених послів:

довелись смертные казни, вины ихъ хотЂлъ отдать. И о томъ посылалъ къ Яну-Казимеру королю своихъ государевыхъ великихъ и полномочныхъ пословъ, боярина и намЂстника великопермского князя Бориса Александровича Репнина-Оболенского съ товарищи. И тЂ царского величества великіе и полномочные послы о томъ миру и поступкахъ королю и паномъ радЂ говорили всякими мЂрами, и Янъ Казимеръ король и паны рада ни на которую мЂру не сошли, и то великое дЂло поставили ни во что, и тЂхъ царского величества великихъ и полномочныхъ пословъ отпустили безъ дЂла. И великій государь нашъ, его царское величество, видя такіе съ королевскіе стороны многіе неисправленья и грубости

боярина і намісника великопермського Бориса Олександровича Репнина-Оболенского з товаришами. І ті великі і уповноважені посли царського величества про ту згоду і про вчинки королеві і панам-раді говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і пани рада на се ніяк не пристали, і сю велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царського величества відправили з нічим. Тоді великий государ наш, видівши так богато несправности з королівської сторони, грубости і неправди, і бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів Латинян (католиків), що хочуть

и неправды, и хотя православную христіянскую вЂру и всЂхъ православныхъ христіянъ отъ гонителей и хотящихъ церкви божіи разорити и вЂру христіянкую искоренити отъ Латынъ оборонити, подъ свою государеву высокую руку васъ принялъ. А для вашіе обороны собралъ рускіе и нЂметцкіе и татарскіе рати многіе, идетъ самъ великій государь нашъ, его царское величество, на непріятелей христіянскихъ, и бояръ своихъ и воеводъ шлетъ со многими ратми; и на тотъ ратной строй, по его государеву указу, роздана его государева казна многая.

И нынЂ имъ посланникомъ о жалованьЂ на войско Запорожское говорить,

церкви божі знищити і віру християнську викорінити, прийняв вас під свою високу руку. А для оборони вашої зібрав богато руського німецького і татарського війська-сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воєводів з великим військом, і на те зібраннє війська, за государевим наказом, роздано великі гроші.

видя такую царскаго величества милость и къ нимъ оборону, не довелось. А какъ былъ у гетмана у Богдана Хмельницкого государевъ ближней бояринъ и намЂстникъ тверской Василей Васильевичъ Бутурлинъ съ товарищи, и гетманъ говорилъ съ ними въ разговорехъ о числЂ войска Запорожского, чтобы учинить 60.000; а хотя бъ де того числа было и больше, и государю де въ томъ убытка не будетъ, потому что они жалованья у государя просить не учнутъ. Да и имъ, Самойлу и Павлу, и инымъ людемъ, которые въ то время при гетманЂ были, про то вЂдомо жъ. А что въ Малой Росiи въ городЂхъ и мЂстЂхъ какихъ доходовъ, и про то царскому величеству не вЂдомо; и великiй государь нашь, его

Тому їм, послам, тепер, бачучи таку ласку до них царського величества й оборону, говорити про плату Запорізькому війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Василевич Бутурлин з товаришами, гетьман в розмовах з ними про число Запорізького війська говорив, щоб зробити 60 тисяч, а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони прости плати у государя не будуть. Про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й іншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Росії по городах і містах, про се царському величестві не відомо, і великий государ

царское величество, посылаетъ доходы описать дворянъ. А какъ тЂ царского величества дворяны доходы всякіе опишутъ и смЂтять, и въ то время о жалованьЂ на войско Запорожское по разсмотрЂнью царского величества и указъ будетъ. А нынЂ царское величество, жалуя гетмана и все войско Запорожское, хочетъ послать своего государева жалованья по давнымъ обычаямъ предковъ своихъ, великихъ государей царей и великихъ князей россійскихъ, гетману и всему войску Запорожскому золотыми.

посилає дворян, щоб списали доходи. Як ті дворяни царського величества опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царським величеством, буде наказ про плату Запорізькому війську. А тепер царське величество, жалуючи гетьмана і все Запорізьке військо, давнім звичаєм предків своїх, великих государів, хоче післати гетьманові і всьому війську Запорізькому своє государське жалуваннє золотими.

10. Крымская орда если бы имЂла вкинутися, тогда отъ Астрахани и отъ Казани надобно на нихъ наступити. Также и

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахани й Казани, також і Донським козакам бути готовими.

Донскимъ казакомъ готовымъ быть. А нынЂ еще въ братствЂ, дать сроку и ихъ не задирать.

А тепер вона (орда) ще в брацтві (з козаками), треба дати час і її не зачіпати.

Царского величества указъ и повелЂніе на Донъ къ казакомъ послано: буде Крымскіе люди задору никакова не учинятъ, и на нихъ ходить и задору чинить не велЂно. А будетъ Крымцы задоръ учинять, и въ то время царское величество укажетъ надъ ними промыслъ чинить.

Наказ і повеліннє до козаків на Дін післано: коли Кримські люди не будуть зачіпати, то й на них іти не велено. А коли Кримці зачіплять, то царське величество велить на них іти походом.

11. Кодакъ городъ на рубежЂ отъ Крыму, въ которомъ гетманъ всегда по 400 человЂкъ держить и кормы всякіе имъ даетъ; чтобъ и нынЂ царское величество пожаловалъ кормами и порохомъ къ наряду изволилъ построити. Также и на

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завсіди по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає-тепер нехай би царське величество пожалував, зволив наділити харчом і порохом для армати. Також і тим, що за

тЂхъ, которые за порогами коша берегутъ, чтобъ царское величество милость свою изволилъ показать: понеже нелзя его самого безъ людей оставляти.

Порогами коша стережуть, аби царське величество зволив показати свою ласку,-бо його неможна самого без людей лишати.

О той статьЂ царского величества милостивой указъ будетъ впередъ, какъ про то вЂдомо будетъ, по скольку какихъ запасовъ въ тЂ мЂста посылывано и сколько будетъ доходовъ въ сборЂ на царское величество [7]).

До сеї статті буде милостивий указ царського величества, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали, і скільки доходу буде зібрано на царське величество.

А что въ письмЂ жъ вашемъ написано: какъ великій государь нашъ, его царское величество, гетмана Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское пожалуетъ, свои государскіе грамоты на волности ваши дать велить, тогда вы смотръ

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке пожалує, свої грамоти государські на ваші вольности велить дати, тоді ви ж між собою

межъ собой учините: кто будетъ казакъ, или мужикъ, а чтобъ число войска Запорожского было 60.000. И великій государь нашъ, его царское величество, на то изволилъ имъ-числу списковымъ казакомъ быть велЂлъ. И какъ вы посланники будете у гетмана у Богдана Хмелницкого, и вы бъ ему сказали, чтобъ онъ велЂлъ казаковъ разобрать вскорЂ и списокъ имъ учинилъ, да тотъ списокъ за своею рукою, прислалъ къ царскому величеству вскорЂ [8]).

розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб війська Запорозького було 60.000. — То великий государ наш на те позволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. То ж як ви, посли будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписсю прислав негайно царському величеству.

Як з усього досі звісного виходило б, сі статті були передані послам на виїзді разом з жалувальними грамотами; самостійної дати вони мабуть не мали, і їх властиво треба назвати статтями 27 березня-як датовані жалувальні грамоти: днем фактичного, а не етикетального відпуску послів (в чорновиках місце на дати грамот пропущено і заповнено иншою рукою, коли вияснився день фактичної відправи).

Примітки

[1]) В науковій літературі дискутувалось се питаннє, що належить уважати основним актом, а що допомічним, субсідіярним: Жалувальну грамоту чи Статті. Шафранов вважав статті тільки за доповнення до жалувальних грамот (с. 390). Розенфельд арґументував против сього, вважаючи статті основним актом, "договором соединения", посилаючися на пізніше значіннє статей (с. 33-4). Дійсно, після того як відносини України до Москви стали нормуватися договорними статтями, "Статгі Б. Хмельницького", чи властиво Трубецкого стали вважатися основою української конституції. Але в березні, передаючи послам гетьмана жалувальну грамоту і статті, московський уряд вважав основним актом грамоту, се річ безсумнівна: статті були скомпоновані дяками цілком довільно, так що вони тільки доповняли грамоти. Гетьман же і старшина не прийняли ні статей ні грамоти, се теж ясно. Вони стояли на переяславській умові-формулі непорушного захования українських вільностей, розуміючи під нею захованнє державного status quo. Не сформулували сього свого становища, але воно цілком ясне.

[2]) Карповъ, Переговоры о соединеніи Малороссіи съ Великой Россіей, Журналъ Мин. Нар. Просв. 1871 кн. XII, особл. с. 242-6. Буцинскій, О БогданЂ Хмельницкомъ, с. 154 дд.; Антоновича рецензія на сю книгу в Кіев. Старині, 1883, II, ст. 418. Макарій, Исторія Рус. церкви, т. XII. с. 71. Эйнгорнъ, Очерки изъ исторіи Малороссіи с. 67. Нольде, Очерки государственного права ст. 390-1. Розенфельдъ, Присоединеніе Малороссіи къ Россіи с. 34-5. Моя: Переяславська умова с. 10 дд. А. І. Яковлев, "Статті Б. Хмельницького" в редакції 1659 року (Юбил. збірник М. Грушевського). В. І. Щербина, До питання про статті Б. Хмельницького (тамже). М. Н. Петровський, До питання про статті Б. Хмельницького, Записки ніжинські т. IX, 1929.

3) “И что на которую статью царского величества изволенье, и то подписано подъ статьями”-се поясненнє до наступних царських резолюцій, що надаються до кождого пункту козацької петиції.

4) Про наданнє гетьманові Чигиринського староства тут не згадано, бо на се видано осібну царську грамоту.

5) По сім було написано, а потім зачеркнено статтю:

“Чтобъ царское величество пожаловалъ, велЂлъ имъ дать свои жалованные грамоты на пергамент, одну на волности казатцкіе, а другую на волности шляхетцкіе, за своими государскими (вислыми) печатями, для того что они то получивше, сами смотръ мЂжъ себя учинятъ: кто казакъ, тотъ волности казатцкіе имЂть будетъ, а кто мужикъ, тотъ будетъ повинность обыклую царскому величеству отдавать, какъ и прежъ того бывало”.

“Царское величество пожаловалъ, свои государскіе грамоты на волности ихъ казатцкіе и шляхетцкіе, за своими государскими печатьми, дать имъ велЂлъ”.

Против сеї статті, з боку приписано: “Ся статья надобь ли? потому что грамоты посылаютъ”. Українському шляхецтву видано осібну жалувану грамоту, і супроти сього отсю статтю теж пропущено в останній редакції.

6) З боку приписано, а потім зачеркнено: “Писать ли о митрополитЂ? потому что грамоты нынЂ не будетъ; а въ письмЂ о грамотЂ написано жъ (мб. треба: не писано), толко говорили словами”.

7) Все дальше дописано в чернетці рукою Алмаза Івановича.

8) Акты Х с. 477-484.

ЦАРСЬКІ ЖАЛУВАЛЬНІ ГРАМОТИ, ПРИВИЛЕЙ ВІЙСЬКУ, ПРИВИЛЕЙ ШЛЯХТІ, НАДАННЯ ГЕТЬМАНОВІ, НАДАННЯ БОГДАНОВИЧУ І ТЕТЕРІ, ГРАМОТА ПРО МИТРОПОЛИТА.

Жалувані грамоти публічного характера мали бути такі: а) грамота війську Запорізькому, б) грамота православній шляхті, в) грамота митрополитові і духовенству. Але в останній момент рішили митрополитові грамоти не посилати, щоб примусити його самого приїхати до Москви і тут проробити всі реверанси і чолобиття; в актах зістався лише начерк: "Малыя Россіи духовнымъ всякого чину людемъ имѢніеми своими: или митрополичьими и епископскими и монастырскими и церковными владѢть всякому своимъ по прежнимъ правамъ и привиліямъ невозбранно". Про четвертой же державний стан-міщанський, як бачимо, наче призабули: загальну грамоту відразу замінили окремі грамоти. В даний момент стояли перед урядом чолобитчики переяславські, за ними мабуть передбачались уже київські, що приїхали згодом. Се відповідало традиціям Річипосполитої, що теж не знала єдиної міської верстви, а тільки низку окремих міських республік, упривилейованих безпосереднє королем і з ним безпосереднє звязаних. Се був аспект настільки ж користний для московського уряду, наскільки погибельний для ідеї Української держави; в якій мірі свідомо постарались його використати московські політики, лишається неясним, також і становище в сій справі гетьманського уряду; але в кожнім разі сей принцип паралєльних привилеїв, переведений нібито при його участи був для української державности ударом в наслідках необчислимим. Те що принаймні в ідеї являлось предметом договору з царем козацького війська як загальнодержавної репрезентації, кінець кінцем розложилося на рід рівнозначних привилеїв, і уряд міг покликатися при тім на самі козацькі прохання (п. 17 гетьманської петиції і п. 12 устних пропозицій послів). Привилей війську, що мав бути привилеєм загально-державним, конституційною хартією Української республіки, зійшов в значній мірі завдяки тому на привилей клясовий, рівнорядний з шляхетським, хоча й затримав дещо з загально-державних питань, як право заграничних дипльоматичних зносин.

Характеристично, що в московськім реєстрі експедіованих грамот привилей шляхті, як першому станові поставлено навіть на першому місці, а за ним уже привилей війську Запорозькому [1]). Тільки що фактично з шляхетського привилею нічого не вийшло, тому що шляхетська верства в дійсности злилася з старшинською, і старшина перейняла її бажання й ідеольоґію.

Привилей війську виглядав так:

Божіею милостію, мы великій государь царь и великій князь АлексЂй Михайловичъ, всеа Великія и Малыя Росіи самодержецъ пожаловали есмя нашихъ царского величества подданыхъ, Богдана Хмельницкого, гетмана войска Запорожского, и писаря Ивана Выговского, и судей войсковыхъ, и полковниковъ, и ясауловъ, и сотниковъ и все войско Запорожское.

З ласки божої ми великий государ (і т. д.) пожалували сьмо наших підданих Богдана Хмельницького, гетьмана Запорозького війська, і писаря Івана Виговського, судей військових, полковників, осаулів, сотників і все військо Запорізьке.

Что въ нынЂшнемъ во 162 году, какъ по милости божіи учинились подъ нашею государскою высокою рукою онъ, гетманъ Богданъ Хмельницкой и все войско Запорожское, и вЂру намъ великому государю и нашимъ государскимъ дЂтемъ и наслЂдникомъ

В нинішнім 162 році гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорізьке за ласкою божою віддались під нашу государську високу руку і вчинили

на вЂчное подданство учинили, и въ мартЂ мЂсяцЂ присылали къ намъ великому государю, къ нашему царскому величеству, онъ гетманъ Богданъ Хмельницкой и все войско Запорожское посланниковъ своихъ Самойла Богданова, судью войскового, да Павла Тетерю, полковника переяславского. А въ листу своемь къ намъ великому государю, къ нашему царскому величеству, гетманъ писалъ и посланники его били челомъ, чтобъ намъ, великому государю его, гетмана Богдана Хмелницкого и все войско Запорожское пожаловати, велЂти прежніе ихъ права и волности войсковые, какъ издавна бывали при великихъ князьяхъ рускихъ и при королехъ полскихъ

присягу нам, великому государеві і нашим дітям і наслідникам на вічне підданство, і в місяці березні прислали до нас вони, гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорізьке своїх посланників Самійла Богданова суддю військового та Павла Тетерю полковника переяславського. В листі своїм до нас, великого государя, писав гетьман і били чолом його посланники, щоб ми, великий государ, пожалували його, гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке,- веліли потвердити їх права і вільности військові, які були за вел. князів руських і королях польських-що судилися (розумій: своїм судом) і вільности свої мали в

2), что суживались и волности свои имѢли въ добрахъ и судахъ, и чтобъ въ тѢ ихъ войсковые суды никто не вступался, но отъ своихъ бы старшихъ судились, подтвердити, и прежнихъ бы ихъ правъ, каковы даны духовного и мірского чину людемъ отъ великихъ князей рускихъ и отъ королей полскихъ, не нарушить, и на тѢ бъ ихъ права дати нашу государскую жалованную грамоту, за нашею государскою печатью. И чтобъ число войска Запорожского списковое учинить шестдесять тысячъ; а было бъ то число всегда полно. А будеть, судомъ божіимъ, смерть случитца гетману, и намъ бы великому государю поволить войску Запорожскому, по прежнему обычаю, самимъ

маєтках і судах,-аби в ті їх військові суди ніхто не мішався, а щоб судились вони своїми старшими, і щоб їх давніших прав, даних людям духовного і світського чину від великих князів руських і королів польських ми не нарушали, і на ті їх права дали нашу жалувальну грамоту за нашою, государською печаттю. Щоб військо Запорізьке реєстрове ми означили в шістдесять тисяч і те число щоб завсіди було заповнене. А коли б волею божою прийшла гетьманові смерть, аби ми, великий государ, лишили війську Запорізькому вибрати гетьмана, самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть, вони про те об'являть нам. А що на булаву гетьманську дано було

межъ себя гетмана обирати; а кого оберутъ, и про то намъ великому государю объявляти [3]). А что на булаву гетманскую дано староство Чигиринское со всЂми приналежностями, тому бъ и нынЂ мы великій государь пожаловали, велЂли при булавЂ быть. ИмЂней казацкихъ и земель, которые имЂють для пожитку, чтобъ у нихъ отнимать не велЂтъ; также бы и вдовъ послЂ казаковъ осталыхъ дЂти поволности имЂли какъ дЂды и отцы ихъ. Послы которые издавна приходятъ къ войску Запорожскому изъ чужихъ земель, чтобъ гетману и войску Запорожскому, которые будуть съ добрымъ дЂломъ, тЂхъ бы принимати позволить; а толко бъ что имЂло быть

Чигиринське староство з усіми приналежностями, то щоб і ми, великий государ, пожалували, веліли бути йому при булаві. Маєтків козацьких і земель які мають для прожитку, аби відбирати від них не веліли; також аби діти вдів, які зістаються після козаків, мали права такі як діди й батьки їх. Послів, що здавна приходять до Запорізького війська з чужих земель, котрі будуть з чимсь добрим, тих гетьманові і Запорізькому війську аби ми лишили приймати, а колиб щось було противне нашому царському величеству, аби про те зараз оповіщали нам, великому государеві.

противно нашему царскому величеству, о томъ бы извЂщалъ намъ великому государю.

И мы великій государь, наше царское величество, подданного нашего Богдана Хмелницкого, гетмана войска Запорожского и все наше царского величества войско Запорожское пожаловали, велЂли имъ быти подъ нашею царского величества высокою рукою, по прежнимъ ихъ правамъ и привиліямъ, каковы имъ даны отъ королей полскихъ и великихъ князей литовскихъ, и тЂхъ ихъ правъ и волностей нарушивати ничЂмъ не велЂли и судитись имъ велЂли отъ своихъ старшихъ по своимъ прежнимъ правамъ, а наши царского величества бояря

То ми, великий государ, підданого нашого Богдана Хмельницького, гетьмана війська Запорізького і все наше військо Запорізьке пожалували-веліли їм бути під нашою, царського величества, високою рукою, згідно з давнішими їх правами і привилеями, даними їм від королів польських і вел. кн. литовських, і тих прав і вільностей нічим нарушати не веліли. Судитися веліли їм у своїх старших по давнішим правам їх, а наші царського величества бояре і

и воеводы въ тЂ ихъ войсковые суды вступати не будуть. А число войска Запорожского указали есмя, по ихъ же челобитью, учинить спискового 60,000, всегда полное. А буде, судомъ божіимъ, смерть случитца гетману, и мы великій государь поволили войску Запорожскому обирати гетмана, по прежнимъ ихъ обычаямъ, самимъ межъ себя; а кого гетмана оберуть, и о томъ писати къ намъ, великому государю, да томужъ новообраному гетману на подданство и на вЂрность вЂру намъ великому государю учинити, при комъ мы великій государь укажемъ. А при булавЂ гетманской староству Чигиринскому со всЂми его приналежностями, которые прежъ сего при немъ были, указали есмя быти по прежнему Также и

воєводи в їх військові суди мішатися не будуть. Число Запорізького війська, за їх власним проханнєм, веліли ми означити в 60.000 реєстрових, і щоб завсіди се число було повне. А коли б волею божою прийшла гетьманові смерть, ми, великий государ, лишили Запорізькому війську вибирати гетьмана самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, великого государя; а той нововибраний гетьман аби вчинив присягу нам, великому государю, при тім кого ми вкажемо. А при булаві гетьманській веліли ми бути Чигиринському староству, по попередньому, з усіми приналежностями, які

имЂній казатцкихъ и земель, которые они имЂють для пожитку, отнимати у нихъ и вдовъ послЂ казаковъ осталыхъ у дЂтей не велЂли, а быти имъ за ними по прежнему. А буде изъ которыхъ пограничныхъ государствъ учнутъ приходить въ войско Запорожское къ гетману къ Богдану Хмелницкому 4) послы о добрыхъ дЂлахъ, и мы великій государь тЂхъ пословъ гетману принимать и отпускать поволили. А изъ которыхъ государствъ и о какихъ дЂлехъ тЂ послы присланы и съ чЂмъ отпущены будутъ, и гетману о томъ о всемъ писати къ намъ великому государю вскорЂ. А буде которые послы отъ кого присланы будуть съ какимъ противнымъ къ намъ,

були при нім давніше. Також маєтків козацьких і земель, які вони мають для прожитку, від них і від дітей удів які зістаються по козаках, ми не веліли відберати, а бути при нихъ по давньому. А коли почнуть приходити в військо Запорізьке до гетьмана Богдана Хмельницького посли з котрихось пограничних держав з чимсь добрим, ми, великий государ, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все: з яких держав і в яких справах ті посли були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь посли були прислані від когось з якоюсь справою противною нам,

великому государю дѢломъ, и тѢхъ пословъ въ войскѢ задерживать и писать объ нихъ къ намъ великому государю вскорѢ жъ, а безъ нашего царского величества указу назадъ ихъ не отпускать. А съ турскимъ салтаномъ и съ полскимъ королемъ безъ нашего царского величества указу ссылки не держать.

великому государеві,- таких послів війську затримувати і також зараз писати про них до нас, а без нашого указу назад їх не пускати. А з турецьким султаном і з польським королем без нашого указу зносин не мати.

И по нашему царского величества жалованью, нашимъ царского величества подданнымъ, Богдану Хмелницкому, гетману войска Запорожского и всему нашему царского величества войску Запорожскому быти подъ нашею царского величества высокою рукою, по своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ и по всѢмъ

І з ласки нашої підданим нашим: Богданові Хмельницькому гетьманові і всьому війську Запорізькому бути під нашою високою рукою по своїм давнішим правам і привилеям і по всім вище писаним статтям.

статьямъ, которым писаны выше сего [5]). И намъ великому государю [6]) и сыну нашему, государю царевичу князю АлексЂю АлексЂевичу и наслЂдникомъ нашимъ служити и прямити и всякого добра хотЂти и на нашихъ государевыхъ непріятелей, гдЂ наше государское повелЂнье будетъ, ходити и съ ними битись и во всемъ быти въ нашей государской воли и послушанЂ на вЂки.

Служити нам, великому государеві, і сину нашому государеві царевичеві князеві Олексієві Олексієвичеві і наслідникам нашим щиро, всякого добра шукати і на наших неприятелів, куди їм буде наш государський наказ, ходити і битись, і у всім бути в нашій государській волі во віки.

А о которыхъ о иныхъ статьяхъ намъ великому государю, нашему царскому величеству, тЂ вышеимянованные посланники Самойло и Павелъ имянемъ Богдана Хмелницкого, гетмана войска Запорожского, и всего нашего царского

А що вище згадані посланники Самійло і Павло іменем Богдана Хмельницького гетьмана

величества войска Запорожского били челомъ и подали нашимъ царского величества ближнимъ бояромъ: боярину и намЂстнику казанскому князю АлексЂю Никитичю Трубецкому, боярину и намЂстнику тверскому Василью Васильевичу Бутурлину, околничему и намЂстнику кοширскому Петру Петровичу Головину, думному дьяку Алмазу Иванову статьи, и мы великій государь тЂхъ статей выслушали милостиво, и что на которую статью наше царского величества изволенье, и то велЂли подписать подъ тЂми жъ статьями, да тЂ статьи съ нашимъ царского величества указомъ велЂли дати тЂмъ же посланникомъ Самойлу и Павлу.

і всього війська Запорізького били чолом про инші статті нашому царському величеству і подали ті статті нашим ближнім боярам Олексієві Никитовичу Трубецкому, Василеві Василевичу Бутурлину, Петрові Петровичу Головину і думному дяку Алмазові Іванову,-ми, великий государ, ласкаво вислухали ті статті, і яка воля наша на котру статтю, то веліли ми підписати під тими статтями, і ті статті з нашим указом веліли дати тим посланникам Самійлові і Павлові.

И хотимъ [7]) его Богдана Хмелницкого и все войско Запорожское держать въ нашемъ царского величества милостивомъ жалованьЂ и въ призрЂньЂ, и имъ бы на нашу царскую милость быть надежнымъ.

І хочемо ми його, гетьмана Богдана Хмельницького, і все військо Запорізьке держати в нашій милостивій ласці і піклуванню-нехай вони будуть певні нашої государської милости.

Дана сія наша царского величества жалованная грамота, за нашею государственною печатью, въ нашемъ царствующемъ градЂ МосквЂ, лЂта отъ созданія міру 7163, мЂсяца марта 27 дня. Божіею милостію, великій государь царь и великій князь АлексЂй Михайловичъ, всеа Великія и Малыя Росіи самодержецъ [8]).

Дана ся жалувальна грамота нашого царського величества за нашою державною печаттю в нашім столичнім місті Москві року від сотворення світу 7163 г., місяця марта 27 дня. З божої ласки великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович всеї Великої і Малої Росії самодержець.

Як бачимо, у вступній частині (“наррації”) зісталась ще ся ідея, що військо репрезентує всі верстви України, “людей духовного і мирського чину”, але у головній частині (“експозиції”) уряд полагоджує тільки справи військової верстви-так як і в тексті статей, до котрого відкликається грамота, він виявив тенденцію проминути справи инших кляс людности. Тільки через

недогляд мабуть полишив він пункт про митрополита, в принципі ж, очевидно, хотів трактувати козацьке військо як суспільну верству, анальоґічну з иншими-як то ще виразніш показав своїм привилеєм шляхті.

З сього боку сей шляхетський привилей набирає чималого принципіяльного значіння, хоча на практиці й не був переведений. Я виймаю з нього головну частину, з деякими скороченнями в титулятурі то що:

Въ нынЂшнемъ во 162 году, какъ учинились подъ нашею государскою высокою рукою гетманъ Богданъ Хмелницкой и все войско Запорожское и вся Малая Русь, и вЂру намъ и нашимъ государскимъ дЂтямъ и наслЂдникомъ на вЂчное подданство учинили, и въ мартЂ мЂсяцЂ присылали къ намъ великому государю, къ нашему царскому величеству, онъ гетманъ Богданъ Хмелницкій и все войско Запорожское посланниковъ своихъ Самойла Богданова да Павла Тетерю, чтобъ намъ его, гетмана Богдана Хмелницкого

Нинішнього 162 року, як гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорозьке і вся Мала Русь піддалися під нашу царську руку і зложили присягу нам і нашим дітям і наступникам, і в місяці березні присилали своїх посланників С. Богдановича і П. Тетерю, щоб ми його, гетьмана, і все військо Запорозьке пожалували: шляхті благочестивої віри, що пробуває в Малій Росії і присягу нам зложила, щоб ми

и все войско Запорожское пожаловати, позволити шляхтѢ благочестивой христіянской вѢры, которые въ Малой Росіи обрѢтаютца и вѢру намъ на подданство учинили, быти при своихъ шляхетпкихъ волностяхъ и правахъ и привиліяхъ, и старшихъ себѢ на уряды судовые выбирати межъ себя; и добра свои имѢти свободно, также какъ и напередъ того при королехъ полскихъ бывало и суды земскіе и градцкіе отправляти черезъ тѢхъ урядниковъ, которыхъ они сами межъ себя оберутъ. И мы великій государь для челобиться подданного нашего Богдана Хмелницкого и всего войска Запорожского, шляхтѢ, которые пребываютъ въ нашей царского величества отчизнѢ въ Малой Росіи, велѢли быть подъ нашею высокою рукою, по прежнимъ ихъ правамъ и привиліямъ, каковы даны имъ права и

дозволили бути при своїх шляхетських вільностях, правах і привилеях: старших з-поміж себе вибирати собі на уряди судові, маєтностями своїми володіти свобідно, як то бувало давніше за королів польських, і суди земські й гродські відправляти через урядників, яких вони з-поміж себе виберуть. То ми на проханнє підданого нашого, Б. Хмельницького, і всього Війська Запорозького, тій шляхті, що пробуває в нашій батьківщині-Малій Росії, веліли бути під нашою високою рукою на давніх правах і привилеях, як були їм надані права, привилеї і вільности від

привилія и водности отъ королей полскихъ. А волностей ихъ пшяхетцкихъ ни въ чем нарушивати не велимъ, и старшихъ имъ себѢ на уряды судовые земскіе и градцкіе выбирати межъ себя самимъ, и маетностями своими владѢть поволили, и судитись имъ межъ себя, по своимъ правамъ, поволили. И по нашему жалованью, нашіе отчины Малые Росіи жителемъ, шляхтѢ, быти подъ нашею высокою рукою по своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ, въ волностяхъ шляхетпкихъ свободно безо всякіе неволи, во всемъ по тому какъ въ сей нашей государской жаловалной грамотѢ написано, и намъ (и сыну нашему царевичю АлексѢю АлексѢевичю) 9) и наслѢдникомъ нашимъ служити и всякого добра хотѢти, и на нашихъ непріятелей, гдѢ наше

польських королів. Вільностей їх шляхетських ні в чім порушувати не позволимо. Вибирати їм старших з-поміж себе на уряди судові, земські і ґродські, маєтностями своїми володіти і своїм правом судитися ми їм позволимо. Мають сі мешканці нашої батьківщини. Малої Росії,-шляхта-жити під нашою високою рукою за своїми давніми правами і привилеями, в вільностях шляхетських свобідно і без якої небудь неволі, так як у сій нашій жалувальній грамоті написано, служити і всякого добра бажати нам, сину нашому Олексієві і

царское повелЂнье будетъ, ходити и съ ними битися, и во всемъ быти въ нашей государской волЂ і въ послушаньЂ навЂки [10]).

наступникам нашим, на наших неприятелів, куди буде від нас звелено ходити і битися з ними, а нашій волі в усім бути послушними.

В сій грамоті звертає на себе увагу, що шляхта тут явно не зараховується до війська Запорозького, ані не стоїть під його владою: військо Запорозьке і шляхетська верства входять в поняттє Малої Росії як складові частини, одна від другої незалежні. Поняттє зверхности чи протекторату Запорозького війська нічим не підчеркнене: військо тільки клопочеться за шляхтою, можливо лише тому, що опинилося в ролі посередника між царем і “Малою Росією”, як ініціятор її переходу під царську зверхність. З сього боку принципіяльне значіннє шляхетського привилею велике-хоч практичне значіннє потім було ніяке. Але в березні того не передбачали: се найкраще ілюструє ваганнє самих послів- Богдановича і Тетері, де їм користніше рахуватися: чи в війську чи в шляхетській верстві, що за польськими традиціями могла б опинитися в безпосереднім присуді київського воєводи (дивись зараз нижче, с. 827).

Инші привилеї-характеру маєткового, вони принципіяльно важні як санкція царського права на безпосереднє розпорядженнє земельним фондом України.

Таке наданнє Чигринського староства “з усіми приналежностями” на гетьманську булаву Запорозького війська, “для всякого урядства”, “по прежним правам и привиліям”, як наперед сього було надано від королів польських (в резолюціях на статті 14 березня, п. 4, було зпочатку написано: “противъ привилья королевскаго”, на взірець королівського привилея, але потім зачеркнено) [11]).

Дивним дивом не було видано окремо привилея на Терехтемирівську фундацію і уходи р. Самари, хоч про се і посли просили в перших

розмовах, 13 березня, і королівський привілей на взірець привезли.

Натомість гетьман дістав надання in optima forma на Гадяцьке староство. Як перший в ряді сих царських надань, що принесли Україні таку руїну, політичну, соціяльну і національну воно варто уваги і я так само наводжу з нього головну частину:

Пожаловали есмя подданого нашего Богдана Хмелницкого, гетмана войска Запорожского, за православную христіянскую вЂру и за святые божіи церкви крЂпкое и мужественное стоянье, и къ намъ великому государю и ко всему нашему Російскому государству многіе и вЂрные службы: что въ нынешнемъ во 162 году, какъ по милости божіи учинились подъ нашею государскою высокою рукою онъ Богданъ Хмелницкой, гетманъ войска Запорожского и все войско Запорожское и вся Малая Русь, и вЂру намъ великому государю и нашимъ государскимъ дЂтямь и наслЂдникомъ на вЂчное подданство учинили, и въ мартЂ мЂсяцЂ присылали къ

Пожалували ми нашого підданого Б. Хмельницького, гетьмана війська Запорозького, за показану ним кріпку і мужну оборону православної віри і святих церков і за велику і вірну службу нам великому государеві, і всьому нашому Російському царству. Як сього 162 р. за ласкою божою, Б. Хмельницькій і все військо Запорозьке і вся Мала Росія учинились під нашою високою рукою, зложили присягу на вічне підданство нам

намъ онъ, гетманъ Богданъ Хмелницкой посланниковъ своихъ Самойла Богданова да Павла Тетерю, и тЂ посланники намъ имянемъ Богдана Хмелницкого, гетмана войска Запорожского, били челомъ, чтобъ намъ его, гетмана, пожаловати, велЂти ему дати изъ нашихъ царского величества черкаскихъ городовъ городъ Гадичь со всЂми угодьи въ вЂчность ему и потомкомъ его. И мы его, Богдана Хмелницкого, гетмана войска Запорожского, за его къ намъ и ко всему нашему царского величества Росiйскому государству многiя вЂрныя службы, пожаловали, велЂли ему и потомкомъ его тЂмъ городомъ Гадичемъ вдадЂть такъ, как прежъ того городъ Гадичь былъ за прежними вотчиники, со всЂми къ нему приналежностями. И по нашему жалованью Богдану Хмелницкому, гетману войска

і нашим дітям і наступникам, і прислали в місяці березні своїх посланників: С. Богдановича і П. Тетерю,-вони били чолом нам іменем Б. Хм., гетьмана війська Запорозького, щоб ми його пожалували: веліли дати з наших цар. величества черкаських городів город Гадяч з усіми приналежностями на вічність йому і його потомкам. І ми його, Б. Хм., за його вірні служби нам і війську нашому царству пожалували: звеліли йому і потомкам його володіти тим городом Гадячом, так як він належав попереднім власникам, з усіми приналежностями. Так от за нашим

Запорожского, и дЂтемъ его и потомкомъ его тЂмъ городомъ Гадичемъ, со всЂми къ нему приналежностями, владЂть такъ, какъ тотъ городъ прежъ сего во владЂньЂ былъ у прежнихъ вотчинниковъ, а иному никому въ тотъ городъ не вступатися [12]).

наданнєм Б. Хм., діти і потомки його володітимуть тим городом Гадячом, так як володіли попередні власники і ніхто більше не матиме до нього права.

Дві инші царські грамоти потверджували королівські грамоти подані від Хмельницького-одну на Суботів і Новоселицю ("владЂть по прежнему, какъ за нимъ было напередъ сего, и по сей нашой грамотЂ свободно"), другу на Медвідку, Борки й Камянку ("владЂти во всемъ по тому, какъ объ нихъ въ королевскихъ привиліяхъ написано-по прежнимъ королевскимъ привилеямъ и по сей нашей грамотЂ свободно") [13]).

Видано також грамоти на маєтности Богдановичу і Тетері, за їх проханнями. Тим часом як прохання гетьмана були перераказані тільки устно, сим разом маємо прецікаву супліку обох послів козацького війська в сій справі, по тім очевидно, як дано було (я думаю на останній авдієнції, 19 березня) принціпіяльну згоду на сі надання. З огляду, що супліка звісна тільки в московській перерібці, я подаю її в перекладі:

"Як нас царське величество милостиво пожалував, то ми за се низько чолом бємо і просимо привилеїв, на перґамені золотими словами писаних: мині-судді-на містечко Імліїв Старий, з підданими які там будуть, і з усіми землями що до нього належать, а мині-полковникові-на містечко Смілу, теж із підданими які там будуть, і з усіми землями які до нього належать, і з селянами, які будуть на тих землях, з усіми приналежностями: полями, лісами, уходами й озерами, які б не були, з усім як давніш бувало. І щоб ми мали власть над своїми підданими ("были волны в своих подданых")-як хочемо ними рядити і володіти ("уряжати и обладати")-ми і діти і наступники наші, які б мали ті маєтности від нас отримати, і щоб до них

(маєтностей) ніхто не мав ніякого діла на вічні часи.

"Також щоб нам на тих своїх землях, які ми будемо мати з милостивого жалування його ц. вел., вільно було селити людей, які туди приходитимуть, млини ставити, і всякі пожитки приспособляти, які бували перед тим, або ми собі зможемо придбати і вимислити, без якої небудь перешкоди від кого б то не було.

"Також і того просимо, щоб вільно було нам держати всякі напитки для своїх підданих, вино курити і оренду тримати, як то звичайно єсть на Україні, і при всім тим звичаю пробувати, який у тім краю ведеться.

"А нам, просимо, нехай буде вільно хоч у реєстрі війська Запорозького бути і з ним службу відбувати, чи бути в присуді воєводства, ґроду і земства київського і сповняти службу, як земяне і шляхта Київського воєводства, і судитися однаково з ними, тим же правом, згідно з правами потвердженими привилеями й. цар. вел.

"І все се обом нам, як ми однаково, слово в слово прохаємо, нехай буде з милостивої ласки й. цар. вел. написано в привилеях і позволено, все що ми тут згадали. Бо ми нічого не написали тут пусто, але згідно з звичаєм, який у тих краях ведеться" [14]).

Грамоти обом петентам дійсно видано буквально однакові, але без усіх тих подробиць, котрі вони там хотіли бачити виписаними, а цілком коротко: "Билъ челомъ намъ онъ, Самойло, чтобъ намъ его пожаловати: велѢти ему и дѢтемъ его дати въ маетность мѢстечко ИмлѢево Старое со крестьяны и со всѢми угодьи какъ было напередъ сего,-и мы, вел. государь, пожаловали: то мѢстечко ИмлѢево Старое ему и дѢтемъ его въ маетность со крестьяны и со всѢми угодьи дати велѢли" [15]). Грамоти сі, очевидно на проханнє обдарованих, були передані не публично перед усім посольством, як грамоти гетьманові, а в секреті, у дворі Бутурлина, і як потім вияснилось з слів Тетері (в 1657 р.), він і инші такі обдаровані навіть і на Україні не посміли потім своїх привилеїв показати: про то не знало ні військо, ні гетьман, і як би в війську довідалися про випрошені ними маєтности, то їх зараз би побили: почали б говорити, що всі міста мають належати цареві (себто війську), а поодинокі козаки крім плати не мають нічого дістати, і т. д. [16]).

Крім сих привилеїв уряд передав через послів такі грамоти до Хмельницького:

Загальне повідомленнє про полагодженнє справ переказаних через посольство- "что писали к нам, и посланники ваши били челом, чтоб стародавния ваши права и привилія и волности духовного и мірского чину людем велѢти потвердити и нашими государевыми грамотами укрѢпити, и мы тебя, гетьмана, и все войско Запорожское пожаловали: прежніе ваши права и привилія нашею государскою жалованною грамотою подтвердити велѢли", і з тим послів їх відпустили. Послали з ними також нову печатку військову-з царським іменем, "тому що попередня військова печатка має імя королівське, і тепер тою печатею печатати не годиться" 17). Про се, як пригадуємо собі, просив царських послів в Переяславі Виговський, і се інтересне як ще один вияв безпосередніх звязків царських актів місяця березня з переяславськими переговорами. В московських переговорах ся справа не згадується, але в Москві, як бачимо в цілім ряді фактів, пильно памятали зміст переяславських переговорів, як основу нових українсько-московських взаємовідносин-властиво все те що необережно дали у себе вирвати підчас сих переяславських переговорів гетьман і старшина в напрямі тіснішої залежности України від московського уряду.

Друга грамота була малоприємним суроґатом тої грамоти митрополитові і духовному чинові, що обіцяли "статті" останньої редакції. Обміркувавши звідомлення київських воєвод про "измѢну" митрополита, виявлену ним в переговорах про будову кріпости на церковних ґрунтах, московські політики рішили стриматися від яких небудь чемностей на адресу київського духовенства, поки митрополит не дасть відповідного "исправленья". В другій грамоті до гетьмана царський уряд викладав йому детально сей київський інцидент і наказував, щоб він приставив до Москви митрополита. В першім начерку було написано більш мягко: щоб гетьман написав митрополитові, аби він приїхав до Москви, але се зачеркнено і написано, щоб гетьман "велів прислати митрополита до Москви", "чтобъ онъ въ томъ дѢлѢ-для чего онъ нашимъ воеводамъ въ томъ мѢстѢ гдѢ они обыскали угожее мѢсто, города ставити не давалъ,-исправленіе о себѢ дал" 18).

Третя грамота дуже коротка, містила офіційне повідомленнє про війну з Польщею і участь в ній козацьких континґентів: те що було поставлено

перед козацьким посольством на останній авдієнції:

“Постановили ми за православну віру, за святі церкви, і за ріжні грубости і неправди короля польського Яна Казимира самим іти на нього, і посилаємо своїх бояр і воєвод. А в тім поході наказуємо бути з нами двом полковникам Запорізького війська: Іванові Золотаренкові та Павлові Тетері, і з ними 18 тисячам Запорізьких козаків-вибраних кращих людей з задніпрянських козаків. І ти, гетьмане наш, нам послужи-тим полковниками вели бути готовими і чекати нашого наказу, а як наказ прийде-спішно йти з військом” [19]).

Всі сі грамоти, як і вичислені вище надання, датовані одним днем. 27 с. с. березня, очевидно-днем фактичного відпуску посольства з Москви.

Крім царських грамот передали через послів свої листи до гетьмана деякі визначніші бояре, в відповідь на листи гетьмана, котрими він просив їх клопотатися перед царем, аби той дав “милостивий указ” в справах, доручених послам, і відправив їх не затримуючи. Такого листа писав боярин Морозов, тесть царя Ілля Милославский. Без сумніву писав і патріярх Никон, тільки того листа нема ні оригіналу, ні чернетки. Передані через послів також царські дарунки гетьманові, взамін його коней-5 сороків соболів кращих, по 500 карб. за сорок, разом 2500 крб., велика для того часу сума.

Примітки

[1]) Акты Х с. 511.

[2]) Було написано і зачеркнено: “и великихъ князѢхъ литовскихъ и при княжатахъ рускихъ”.

[3]) Се потвердженнє 6 пункту козацьких статей 14 марта, вище с. 786. “Боронь Боже смерти на пана гетьмана,-тому що всяк чоловік смертний, й инакше не може бути,-аби військо Запорізьке само між собою гетьмана

вибирало і його царське величество сповіщало,-аби царське величество тим не ображався, бо то давній військовий звичай” (чтобъ войско Запорожское само межъ себя гетмана избирали и его царскому величеству извѢщали, чтобъ то его царскому величеству не въ кручину было, понеже тотъ давный обычай войсковый)-“Государ велів і бояре приговорили: бути так як вони просять”

4) Зачеркнено: “и ко всему войску Запорожскому”.

5) Зачеркнено: “во всякомъ покоѢ и свободѢ безѢ всякія неволи служити имъ”.

6) Дальші слова про царевича дописані иншою рукою.

7) Се той пункт, що українські політики XVIII в. вважали основною ґарантією українських прав: “За всѢ свои службы, за всѢ принесенныя Россійской имперіи пользы Малороссійскій народъ за лучшее и всѢхъ сокровищъ дражайшее возмездіе почиталъ слѢдующія обнадеживанія: “А мы васъ всегда будемъ сохранять при прежнихъ вашихъ правахъ, привилегіяхъ и вольностяхъ и въ томъ бы вамъ на вашу государскую милость быть благонадежнымъ”.

8) Акты Ю.З.Р. X с. 489-494.

9) Дописано.

10) Акты X с. 495-6 (титули покорочено).

11) Акты X с. 496-7.

12) Акты X с. 497-8.

13) Тамже с. 499-500.

14) Акты X с. 487-8.

15) Тамже с. 501-2.

16) Акты XI с. 764-5.

[17]) Акты X с. 502.

[18]) Тамже с. 504-5.

[19]) Акты X с. 506.

ГОНЕЦЬ ЛИТВИНЕНКО, ГОНЕЦЬ ГОРКУША, "ПРЕЛЕСНІ ЛИСТИ" ПОЛЬСЬКІ, ПОЛЬСЬКІ ЗАХОДИ КОЛО БОГУНА, ПРОПОЗИЦІЇ КОРОЛЯ, ПРИГАДКИ ПОСЛАМ, НЕРВОВІ НАСТРОЇ В ЧИГРИНІ, ОСТОРОГИ ЦАРСЬКОМУ УРЯДОВІ.

Під той час мабуть уже наспів гонець гетьманський Василь Литвиненко, що привіз перепросини гетьмана, що він не може приїхати до Москви, і заразом трівожні вісти про наступ польських і литовських військ та небезпеку від Татар. Трівожні відомости прийшли і від київських воєводів. Вони з одного боку потверджували вісти гетьмана про небезпеку від в. кн. Литовського; наступ литовських військ і аґітаційні листи Радивила, що ширилися по Україні і в самім Київі: заклики до повороту назад під королівську зверхність, обіцянки повної амністії, помочи і ласки з боку короля. З другої сторони переслана воєводами відповідь гетьмана з приводу непорозумінь з митрополитом накликала до обережности: гетьман зовсім не поспішив з репресіями на митрополита за його "измЂну", як сподівались київські воєводи, а з ними й московський уряд. Ні, він став по стороні митрополита, вважав недопустимим відбирати від митрополита церковні землі й обіцяв післати цареві нагадати, що йому не годиться ламати прав церковних і надань старих князів київських: не відбирати, а додавати слід би!

Через свого гінця Литвиненка гетьман нібито просив царя, щоб дав митрополитові якісь инші ґрунти, коли софійські ґрунти потрібні для кріпости,-так написано в царській грамоті. Але можливо, що устно переказане було так постилізоване царською канцелярією-умисно можливо лекше, а в дійсности те що переказував гетьман звучало ближче до листа гетьмана до митрополита і для царських ух зовсім неприємно.

Нагадував гетьман також про своїх послів, щоб їх скорше відправили, і

потішили царською ласкою-сповнивши військові прохання в повній мірі.

Чи сей гінець застав іще Богдановича і Тетерю в Москві, чи вони вже виїхали, саме перед його приїздом, се лишається неясним [1]). Але зовсім ясно, що царський уряд відчув деяку неяковість: зрозумів що поставився до українських справ занадто шорстко і безоглядно і не виявив потрібної уважливости до бажань і настроїв своїх нових підданих, вхопивши їх за присягу-так наче б то з нею все скінчилося. Найбільше яскравий вираз сього збентеження, се грамота гетьманові з приводу сього софійського інциденту. Розповівши докладно його історію, цар запевняє гетьмана, що він "не велить ламати стародавніх церковних прав, а зверх прежнього нагорожати буде", і коли прийшлось узяти софійський ґрунт під нову кріпость київську, то тільки "для сбереженья" самих же церков. Уже ж наказано гетьманові дати митрополитові взамін инші землі де йому сподобається,-щоб він "в том оскорбленья никакова не имѢл", і тепер доручається гетьманові написати про се митрополитові, щоб він "о том не оскорблялся". Після тільки що виготовленого наказу тому ж гетьманові "прислать митрополита къ МосквѢ" для "исправленья" се був виразний відступ назад. З приводу гетьманського виправдання, що він не може зараз приїхати до Москви, з огляду на польський наступ, теж не згадуючи вже нічого про приїзд виписано гетьманові великі компліменти за його "неліностні" заходи коло оборони. З приводу одержаних вістей про "прелесні листи" розіслані Радивилом цар переконував гетьмана триматися міцно свого підданства і підтримувати своїми універсалами "черкаську людність" у вірности і певности що до царської опіки і ласки [2]).

Ще більше такого переконання про потребу дещо обережніш і ласкавіш поступати з "черкаськими підданими" набрав царський уряд після приїзду другого гетьманського гінця, Филона Горкуші, що поспів слідом. Сим разом маємо про се посольство докладніші дати. Єсть гетьманський лист до царя, з 21 березня, привезений сим гінцем, дата його переїзду через границю-28 с. с. березня і приїзд до Москви 7 с. с. квітня. Гетьман сам пересилав той Радивилів універсал, про який тільки доносили царські воєводи; пересилав універсал королівський й инші прелесні листи отримані його полковниками (вичислені далі), і запевняючи в непохитній своїй вірности, повторяв проханнє скоршої відправи посольства з потвердженнєм прав і свобід, щоб утішити і укріпити в вірности людність-бо инакше

ворожі “прелести” можуть зробити вплив! Гетьман і запевняв і страшив одночасно. Грамота його дуже характеристична й інтересна з сього погляду. На жаль, маємо її тільки в московськім перекладі. Наводимо з нього головніше, також у перекладі:

“Одержали ми певну відомість про Ляхів з універсалу кн. Радивила, гетьмана в. кн. Литовського-про їх лукавство і неприязнь до твого цар. вел., що вони всю богоданиу честь цар. вел. принижують і безчестять, і всеконечно ворогують. Отже зараз ми той Радивилів універсал разом з грамотою нашою військовою посилаємо твому цар. вел., аби ти краще зрозумів і переконався в такім великім безчестю, що вони тобі задають, спокушаючи і підбиваючи нетвердих у вірі з-поміж війська Запорізького і всього Руського народу. Пробують відвернути їх від присяги, що вони зложили тобі згідно з Христовою заповіддю,-і заохочують служити королеві польському та Річипосполитій. Чого їм Боже не поможи, в тім їх ділі лестивім, лукавім і неприязнім! Нас же-Б. Хмельницького, гетьмана твого війська Запорозького, все військо Запорозьке і весь православний нарід Руський нехай (Бог) укріпить і утвердить невідступними в тій присязі, що ми тобі вчинили, і щоб не було того аби ми що небудь лукаве помислили або злобу якусь кували! Тільки молимо тебе: зволь нам права, привилеї, вільности і всі добра, отчизні і дідизні, з віків від князів благочестивих і від королів надані утвердити навіки і укріпити своїми грамотами. А послів наших і тих гонців наших з тим усім не затримуючи зволь одпустити. Аби ми, Б. Хм. гетьман твого війська Зап., ту неізреченну ласку твого цар. вел. всьому війську Запорозькому і всьому мирові російському християнському об'явили, обвеселили, утвердили і в присязі твому цар. вел. непохитними учинили! Бо коли їх не обвеселиш і не пожалуєш усім, почнуть недобре мислити, за прелестю Радивиловою! Але ми, Б. Хм. гетьман, все військо твоє Запорозьке і весь мир християнський Російський утверждаємо й укріпляємо надією на неізреченну милость твою, і наказуємо нітрохи в ній не сумніватися! А що далі почнуть і ковати будуть ті нерозумні наші вороги, ми зараз докладно дамо знати твому цар. вел. Тепер вони військо збирають на три частини: в Плоскирові, в Полонному і в Литовській землі; ми се прочувши веліли всьому війську бути готовими, а твоє цар. вел. вели Донському війську на море не ходити, а бути на поготові, щоб від Дону і від Дніпра замішаннє зробити Татарам, якби вони захотіли від нас відступити, а Полякам помагати. А як що Татари

лишаться в приязни з нами-нехай Донські козаки нам помагають” [3]).

Колекція “прелесних листів” переслана гетьманом з сею грамотою була така. Насамперед-королівський універсал, виданий до війська Запорозького (полковникам, осавулам, сотникам, отаманам і всім людям війська нашого Запорозького) на першу вість про присягу, зложену цареві; дата 21 н. с. лютого в Варшаві. “Дішла нас тими часами відомість, наче б то злий зрадник наш Хмельницький не вдоволився таким немилосердним пролиттєм крови християнської з його причини, за весь той час внутрішнього замішання, ані таким множеством загублених і до поганської неволі забраних душ. На останок своєю зрадою він піддав іще вас в вічне панованнє цареві московському, вольностям вашим небезпечне, і проти вашого умислу і волі приневолив вас йому присягати. Одначе знайшлося між вами богато й таких-постійних в присязі й послушности нам, котрі зради того бунтівника остерігалися, швидко від нього відступили і присяги нам ламати, а комусь иншому віддавати не схотіли. Ми як сю вірність і постійність з приємністю прийняли і відповідно похвалили, так і тих, що через неволю за великим натиском і насилуваннєм до присяги, як то нам дано знати, хрест цілувати мали,- з звичайної нашої до підданих ласки остерігаємо, абисьте в спокою лишались і в прирожденнім вашім сеї Річипосполитої підданстві. А як наші війська наступатимуть, на той час аби були готові. Ми ж як усіх до ласки нашої й оборони прийняти хочемо, так і в давніх правах і вільностях непорушно тримати обіцяємо” [4]).

Грамота Радивила подібного змісту тільки в більш патетичнім тоні: “Всім взагалі і кождому окремо, всякого стану людям, що в тім нещаснім внутрішнім замішанню і скуті пробувають при війську Запорозькім, а тепер хотіли б дотримати чести, віри і прихильности його кор. милости і Річипосполитій. Одержав я відомість, що віроломний неприятель московський, допущений до держави й. к. м., приймає присягу підданства від підданих короля і Річипосполитої. Неволею мучить і на вільні серця й сумління суворо наступає-поки прийде до скінчення з тим неприятелем і до справедливої пімсти, котру йому Бога за йото віроломство через руки наші готує! Отже я вас напоминаю і для любови до Бога й отчизни прошу, аби сьте того ярма-гіршого від поганської неволі-на себе не брали, а вірности й прихильности королеві й Річипосполитій дотримали, і хоч цілими полками, хоч одинцем переходили чи то до коронного війська, чи до в. кн.

Литовського, хоч і до мене самого. Бо ж відомо вам, що я розлиття крови християнської не бажав, але думав про згоду і святий спокій, і тепер беру вас на свою душу, що нікому з вас волос з голови не спаде, а навпаки-за таку цноту і жичливість всякий-а особливо з старшини-дістане відповідну своїй гідности нагороду”, і т. д. [5]).

Вище наведений королівський універсал з 21 лютого був очевидно висланий на руки коронного гетьмана, і призначався мабуть перед усім для Богуна, як пограничного полковника, про котрого пішла чутка, що він не схотів зложити присягу цареві [6]). Вповаючи на се думали спокусити його гетьманською булавою і всякими иншими благодатями, щоб відступив від Хмельницького і вивісив корогву льояльности до короля і Річипосполитої. Гетьман Потоцкий, одержавши сього королівського листа, доручив якомусь православному шляхтичеві Павлові Олекшичу поїхати з його листом і сим королівським універсалом на переговори до Богуна. Маємо його листа, і листа того Олекшича до Богуна, котрим той пробував дороги до славного козацького героя: “Милостивий пане полковнику! Міркую так, що кожна добра людина жалує того, що наше внутрішнє замішаннє не то що до якогось заспокоєння не приходить, але до ще більших труднощів. Тому доручив я панові Олекшичу в певних справах від й. кор. милости і від мене зійтися й порадитися з в. мил.-у всім тім прошу в. м. йому вірити й вашій приязни себе поручаю. В Підгірцях 10 березня. В. мил. жичливий приятель Станислав Потоцкий, вел. гетьман” [7]).

Одержавши листи, Олекшич послав Богунові такого цікавого листа: “Велико ласкавий до мене пане полковнику, мій милостивий пане і брате! Діставши з ріжних місць відомости, що твоя милость не віддав присяги на підданство цареві московському, взяв король й. мил. велику приязнь до твоєї милости, і тому наказав й. мил. п. гетьманові коронному, аби виправив мене сюди до Межибожа, щоб я з твоєю мил. поговорив. Аби сказав тобі іменем й. кор. м. і пана гетьмана, що король насамперед пробачає твоїй мил. все що сталося в минувших роках допустом божим, і не тільки тобі самому, але й усім пп. полковникам, сотникам і черни, котрі б схотіли стати з тобою в повинній вірности й. кор. мил., не вяжучися з царем московським і Хмельницьким. За те обіцяє король твоїй милости самому гетьманство запорозьке, шляхетство і староство на Україні, котре тобі сподобаєтся. На се готов присягнути й. мил. п. гетьман (Потоцкий) й

инші сенатори, а кор. й. м. то потвердить, і вільности, здавна війську Запорожському надані, дотримати обіцяє, і тільки того хоче король й. м. від твоєї мил. і від тих, що при тобі схочуть стояти, аби сьте відступили від підданства цареві московському і від послушности Хмельницькому. Бо й самі бачите, на що вже пішло, що Хмельницький, бувши вашим товаришом, нині став вашим паном, і без вашої відомости вийнявши вас з-під влади прирожденного пана, під котрим ви родилися, піддав вас чужому цареві. З того розсудиш т. м., на яку довгу заноситься війну! Ні ми ні діти наші кінця її не діждуть, а все буде відбуватися кровю нашою православною, і на нашій землі будуть ті війни чинитися! Легко можеш бачити, як за сі літа, самі тільки між собою воюючись, до якого спустошення землю привели, а що ж коли ті всякі народи війдуть до землі нашої? Безсумніву прийде остання погибіль православного імени!

"І се не малий смуток наводить нам і всій братії нашій, хто з одної крови йде у Східню Церкву за єдину матір уважає, коли чувмо, що московський патріярх велить духовним нашим і всьому мирові християнському, щоб присягти йому, відступивши від пречестнійшого отця святого патріярха константинопольського, котрого владі піддані церкви наші від св. отців і предків наших. Тому ж ми й унії з Римським Костелом не хотіли прийняти, щоб не противитися нашому пастиреві старійшому, котрого нам Бог дав.

"Тому я, добра бажаючи твоїй мил. і одної віри будучи, прошу щоб ви, ваші милости, мали взгляд на нарід православний, і такими суворими війнами і внутрішнім замішаннєм його не нищили, і від тої ласки божої, котра вам трапляється, не відверталися, але щоб поклонились панові свому прирожденному, під котрим Бог дав нам родитися, і під ним ми в одній тій самій вірі без страху при вільностях наших жили! Аби покорившися доброму панові той потоп що кровю християнською ллється, припинили! Тому чекаю від твоєї мил. відповіди на сей лист мій, і щастя народу нашого на будучі літа. Пересилаю і лист од його мил. п. гетьмана коронного, для кращої відомости, і прошу твоєї милости, аби якогось вірного приятеля зволив прислати до мене, аби мені з ним про все докладніше поговорити. Маю я й універсали, королівською рукою підписані, з коронною печатю: приймає він там твою мил. і всіх хто при тобі буде стояти під ласку свою панську, коли її захочете. Я й їх пришлю твоїй мил.-тому що я з давньої жичливости і приязни до тебе всею душею і серцем добра тобі бажаю. Нехай хто як хоче собі поступає, а ти добровільно поклонитися зволь, на

ніщо не оглядаючись. Я твою милость на душу свою беру, ти ні в чім не сумнівайся: надіюсь на Бога, що се твоїй мил. обернеться в вічну радість. Дано в Межибожу 16 марта 1654 р. Твоєї мил. жичливий брат і слуга Павло Олекшич” [8]).

Сі грамоти без сумніву зробили дуже сильне вражіннє на московський уряд. Вони дали зрозуміти, або хоч відчути, на яку уперту й серйозну боротьбу за українські душі заноситься. Добре, що Богун-така чесна душа, і гетьман теж, вони не спокусилися на польські обіцянки, не піддались на польські арґументи, і всі сі прелестні листи вірно переслали до Москви. Але як поставились сим разом і надалі ставитимуться до таких прелестів инші полковники, осаули, сотники і весь мир християнський, до котрого сі листи звертались? Московські політики мусіли відчути, що арґументи видвигнені серйозні! Навіть гасло православної віри-і те мало другий кінець, що обертався проти Москви! Вірність царгородському патріярхові-се не штука! Московські круги ще й не видвигнули на позицію сього постуляту-залежности України і Білоруси від московського патріярха, а противники вже апріорно встигли се виміркувати, чи з деяких необережних, невідповідальних московських натяків ухопили! Дійсно, заносилося на боротьбу довгу, розпучливу, на життє і смерть між Москвою і Польщею за “руські отчини”. Кінця краю їй не було видно, і очевидно-перед усім треба було скріпляти для неї позиції в самій Українській землі, в війську, в старшині, між народом!..

Але Горкуша привіз ще иншу серію паперів, що вимагали також серйозної уваги. Вони показували, як близько до серця бере керівна старшина вислід свого посольства, своїх петицій цареві, конкретизацію Переяславської умови, і як треба обережно до сього ставитися, хотівши привязати до себе нових підданих.

Насамперед, Горкуша подав навіть свою посольську інструкцію. Перший раз, що нам попадає до рук така, доволі інтимна річ; шкода що вона теж перейшла через московську стилізацію!

“Наказ Филонові Горкуші до Москви:

1. Прийшовши перед й. ц. вел. насамперед їх звичаєм низьке чолобиттє до лиця землі вчинити і тоді сказати (наступає привитальна формула).-“Всі вісти про неприятеля, які можна було провідати, гетьман подає до відома

твого цар. вел. сею грамотою, котру пильно просить прийняти".

2. Коли застане в Москві своїх послів, нехай нагадає їм іменем своєї старшини, щоб доходили вільности козацької, шляхетської, духовного і всякого иншого стану, і щоб зараз на все взяли привилеї-як то ширше написано в листах до них.

3. Коли б і в дорозі стрів послів, однаково має відвезти грамоту й. цар. величеству і сказати те що тут наказано. А вважати, щоб слово в слово казати, коли про одну річ будуть питати двічі.

4. Оповістити, що підбігали (Поляки) під Немирів, ухопили одного чоловіка й пішли. Другим разом підбігали під Копіївку, несподівано впали до місточка, але козаки поправившися корогву у них відібрали і всіх їх погромили; було тих Ляхів до 300 або й більше; забрані в полон від великих ран померли. Вони оповідали, що король дуже затрівожився, як почув, що ми піддалися цареві праведному, і пани-рада так урадили: Дамо їм вільности й права більші ніж цар московський- той не схоче таких вільностей дати як ми. Казали також, що король післав до кримського царя, до Німців і Угрів по військо; але гетьман і вся старшина мають надію на Бога і на государя.

5. Бушу Ляхи і Волохи обложили вже три дні, але наші з города вельми бють. Нинішній господар волоський Стефан дав Ляхам у поміч 2 тис. війська, і ті люде тепер під Бушею.

6. Про Гаврила Федоровича (Самарина, московського післанця до господаря) не знаємо чи пішов до Волох чи ні; як тільки буде відомість, зараз дадуть знати до Путивля.

7. Коли стануть питати, чому гетьман до царя не поїхав, сказати, що неможна було, бо вся б Україна в ніщо б пішла. Повідомити також, що коли ще відомість прийде (з фронту), то й сам гетьман рушить (на фронт). А до Буші вже велів іти полкам Уманському, Браславському та Винницькому.

І просити скорого одпуску" [9]).

Листи до послів від Хмельницького і Виговського, за їх виїздом передані також цареві, були не менш інтересні; своїм змістом вони через голову послів адресувались теж до царя. Гетьман писав (знов приходиться

перекладати, бо се не оригінал, а теж московський “список”, себто пів-переклад):

“Мій ласкавий пане Самійло, суддя військовий, і пане полковнику переяславський! Хоч ми милостям вашим дали певний наказ у всім, одначе поновляємо і сим нашим писаннєм, щоби-сьте, мил. в., так о добро посполитое дбали і постановляли, щоб з луччим всього християнства станів всяких було на пришлі часи. Однаково памятаєте в. м і самі, як В. В. Бутурлин словом й. цар. в-ва нас утверждав, що й. цар. вел. не тільки права і привилеї од віку нам дані буде ласкав нам потвердити і при вільностях наших стародавніх заховати, але ще й свої особливі (вільности) покаже людям всякого стану.

“Чиніть же так в. мил., і пильно того доходіть, щоб усе було як у наказі, і привилеї ц. вел. щоб негайно без усякої проволоки були через вас прислані.

“Бо якби потім була людям якась нужда, то самі то бачите-могли б ми бути в великій небезпеці від черни; зараз би почалися бунти, коли б й. цар. вел. не потішив через вас людей особливою своєю ласкою. І то поміркуйте-щоб напотім, коли б якісь безправства поспільству діялися, не надумали люди починати чогось за універсалами від Радивила недавно присланими-хоч досі того й не хотіли; відайте в. м., що простого чоловіка легко обманути коли йому якась досада прийде. Для кращого зрозуміння один універсал і туди (до Москви) посилаємо.

“При тім і то не завадить пригадати, з якою приязню присилав своїх послів до вас до Браслава цісар турецький-хоч і бісурменин. Обіцяв нам з ласки своєї не тільки потвердити наші вільности, але й сугубими наділити; на всі статті наші, права, віру і вільности годився, і ніякої данини не домагався, тільки щоб ми на війну були готові. Одначе ми йому не піддались, а воліли цареві православному піддатися, і так розуміємо, що він як цар православний ще краще нас нагородить. Тому й по-друге бажаємо, щоб в. м. все як найкраще справили, і самі ви просіть найскоршої і найлуччої відправи-бо і ми скоро рушаємо на неприятеля. Тому й в. м-м. треба поспішати з усім добрим, щоби сьмо і до війни людей тих краще повабили-бо й охотвіш підуть і нічого злого мислити не будуть, коли будуть пожалувані значною милостю й. цар. вел.

“А що найбільше, що й король нині прислав універсал свій до всього поспільства, щоб до нього приклонялися-обіцяє їм всякі вільности, яких їм буде треба. Треба промишляти, щоб люде ні на сю ні на ту сторону не ухилялися, і з привилеями треба поспішати, для того що вже війна тут починається: під Немировим і під Кошівкою з нашими вже билися, а тепер Бушу облягли-тільки ми веліли їм відправу дати. Писали ми у всі полки і городи, щоб з нашої сторони люде не передавалися (на польську); запевняємо їх, що й. цар. вел. нам у-двоє більше вільности надав, ніж король.

“Про Донців також нагадайте, щоб на море не йшли. Бо Татари всі видпровадилися (з України) зовсім на той бік, під Ослан-городок [10]). Коли б зрадили, тоді щось треба буде починати з ними, а поки що і нас одних досить [11]). Коли ж будуть нам помагати, тоді ніякої зачіпки не можна чинити, і для сього ж самого треба їм (тим часом) дати спокій. Докладніше про все. Филон Горкуша розкаже, а ми як найскоршого повороту в. м. чекати будемо, і Господу Богу милости ваші поручаємо” [12]).

Лист дає відчути нервовість чигринського осередка: сі кількаразові повороти до того самого-силкування дати послам як найсильніші арґументи за необхідність виповнити цілком домагання війська і не лишати місця для невдоволення військової черни і “поспільства” з нового протекторату, для вагань між гетьманом і королем. Виговський, що був правдоподібно автором і сього гетьманського листа, ще від себе вважав потрібним розвинути сю ж тему: не знати, чи мав таке переконаннє, що від того виграє справа, чи хотів нагадати про себе і підчеркнути свою ролю. В листі адресованім до Тетері він в додаток до листу гетьмана підчеркує необхідність всіми силами доходити прав всіх станів, духовних і світських, і все то стверджувати привилеями, нічого не проминаючи з наказу, і при всім нагадувати запевнення дані в Переяславі царським словом. “Коли б, не дай Боже, мали що небудь уняти (обтяти) і людям хоч би найменша досада була в якій небудь справі, тоді і нам і вашим мил. була б від черни велика небезпека-і дуже треба б було вистерігатись- чого недай Боже!” Відкликуючись до Радивилового універсалу, післаного до Москви, додає до того: “Таких немало розсіяно по Українах; зволь в. м. розсудити і їм (боярам) показати, як треба запобігати тому, щоб посольство не піддалося сим намовам-коли б йому були потім які небудь досади (від московських

воєводів і зборщиків очевидно) і вільностям стародавнім уйма". "Запобігаючи тим прелестям (універсалам Радивша і короля) розписано скрізь універсали, щоб тому не вірили. Післали ми також універсали, щоб шляхта погранична (українська), яка там пробуває, нас трималася: запевняли їх жалуваннєм царським, віддаючи їм їх маєтности (дозволяючи приїхати й війти в володіннє), і всяке задоволеннє кождому, хто тільки до нас пристане" [13]).

В листі до Бутурлина, пересилаючи йому, "любимому другу маєму друголюбное цЂлованіе", Виговськвй просив його ті два універсали, королівський і Радивилів, що посилаються тепер в оригіналах, з автентичними печатками, показати самому цареві та просити його, щоб він негайно помстився Полякам за ті непочесні вирази на його адресу, що містять ті універсали. А послів козацьких щоб відправлено "з усім добрим, аби весь мир (український розуміється) утішився- бо ми кажемо, що його цар. вел. ще луччі вільности дасть ніж король" [14]).

Таким чином гетьман і його канцлєр сповіщали царя, що під натиском обставин,-які посвідчали переслані універсали короля і Радивила і відомости з фронту, вони мусіли так би сказати-вже видати певні векслі царським іменем українським масам, покладаючися на запевнення, дані знов таки царським іменем в Переяславі Бутурлиним. Цар мусить примножити вільности всякого стану людей і не допустити ніякої "досади" з боку своїх воєводів і зборщиків. Инакше ситуація буде безповоротно зіпсована, маси відвернуться від гетьмана і царя, підуть за покликами короля, і фронту не можна буде утримати під польським натиском.

Примітки

[1]) Ми не знаємо докладно, коли саме приїхав Литвиненко, але з того, що черновик царської грамоти гетьманові, написаної в відповідь на привезений Литвиненком гетьманський лист, позначений "мартом" (Акты X с. 542), треба думати, що він приїхав принаймні за кілька день до 1 квітня с.с. В

згаданій царській грамоті гетьманові не сказано виразно, що Богданович і Тетеря вже поїхали, а тільки, що їм дано відпуск. Може бути, що се тільки стилістична форма, а може й справді нічого більше не можна було сказати, понад то, що їм дано офіціяльний відпуск-що сталося ще 19 с.с. березня. Дуже правдоподібно, що Литвиненко їх у Москві ще застав, і тільки його приїзд і пригадка гетьмана прискорила експедицію грамот. Але грамота про присилку митрополита до Москви, що так була тепер не на місці-чи не була вона уневажнена при тім? Чи вона була вже в руках послів, і назад її брати не годилось? Кінець кінцем, ми маємо тільки чернетки царської канцелярії і не маємо певности, чи всі вони були в дійсності вислані.

[2]) Акты X с. 545-6.

[3]) Акты X с. 547-550.

[4]) Акты X с. 549-2.

[5]) Тамже с. 551-4.

[6]) Звісний нам єромонах Макарий Криницький розповідав, що король його хотів післати до Богуна “казати йому, щоб він до короля вернувся”; дістав на се 100 талярів, а інструкцію має йому дати підканцлєр. Але він, Макарий захворів, гроші прожив і до Богуна не поїхав. Виходить що тоді сю справу доручено Потоцкому. Білгород. ст. 382 л. 378.

[7]) Акты X с. 561-2: в тексті замісць пану Олекшичу-пану ОлексѢю, очевидна помилка. Титул гетьмана в підписи очевидно також доповнений: великий гетманъ польскій. Заголовок: “Переводъ съ польського писма, что писалъ гетманъ полской Станиславъ Потоцкій къ полковнику войска Запорожского къ Ивану Богуну”.

[8]) Акты X с. 555-8, заголовок: “Перевод съ полского писма, что писалъ Павелъ Олекшичъ къ Ивану Богуну полковнику бряславскому”.

[9]) Акты X с. 559-562.

[10]) Тут в оригіналі щось помилено, й інтерпункцію дано невірну; я думаю, що зміст має бути такий, як я отсе переклав.

[11]) Не досить ясна стилізація сього місця стає яснішою при порівнянні з листом Виговського до Бутурлина.

[12]) Акты X с. 553-6.

[13]) Акты X с. 557-560, дата 12 березня очевидно помилкова: всі грамоти датовані очевидно одним днем-21 Березня.

[14]) Акты X с. 561-4.

МОСКОВСЬКІ УСТУПКИ УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВНОСТИ, ЦАРСЬКІ ГРАМОТИ 12 (22) КВІТНЯ, ЦАР ПОЛИШАЄ ДОХОДИ В РУКАХ ГЕТЬМАНА, ЦАРСЬКІ ГРАМОТИ ВИГОВСЬКОМУ І

БОГУНОВІ.

Московський уряд прийняв сі остороги досить поважно-до деякої міри пішов за прикладом турецького султана, що вказував йому гетьман, тільки не хотів зафіксувати свої уступки як нормальний стан. Допустив тільки як тимчасовий стан ту державну незалежність і фактичну повноту влади гетьмана, що виробилася в часі війни, і не схотів зріктися вже здобутої позиції-московських воєвод в Києві, в новім городі на ґрунтах Св. Софії.

З купи листів висланих з сього приводу на Україну (було їх більше десятка) на перше місце з сього становища випинаєтся особливо отсей, що я наведу в скороченню. Оповістивши своє "милостиве слово" гетьманові і всьому війську Запорозькому, цар нагадує їм проханнє послів, "щоб уставити число війська Запорозького реєстрових (списковыхъ) козаків 60 тисяч і давати їм по 30 або хоч і по 25 золотих польських на чоловіка".-"И отъ насъ, вел. государя, имъ, посланникамъ сказано, и на писмѢ дано, что Малые России въ городѢхъ и мѢстахъ какихъ доходовъ збирается, и про то намъ не вѢдомо: и для переписки тѢхъ доходовъ посылаемъ дворянъ; а какъ тѢ наши дворяня доходы всякіе опишутъ и смѢтятъ а въ то время о жалованьѢ на войско Запорожское по разсмотрѢнью нашъ царского величества и указъ будетъ". Отже сю свою недавню резолюцію царський уряд впливом гетьманських осторог рішив змінити: висилку дворян для перепису українських доходів він постановив відкласти, і полишити збір доходів далі в руках гетмана, з тим щоб з тих доходів було роздано платню козакам, а инших зборів, понад потреби війська в виплаті "жалування", щоб з міст не робилось-аби вони не почували ніякого обтяження:

А нынѢ мы великій государь, жалуя тебя гетмана Богдана Хмелницкого и все войско Запорожское, для службы, указали тебѢ послать собрать на писаря и на списковыхъ: на ясауловъ, и на обозного, и на судей, и на полковниковъ, и на сотниковъ, и на казаковъ на щездесятъ тисячь человѢкъ наше царского величества жалованье Малые Росіи со всѢхъ городовъ и съ мѢстъ и съ уѢздовъ, со всякихъ арендъ, и оброчные деньги противъ прежнихъ звычаевъ, какъ и какими людми сбирано напередъ сего, и роздати имъ, по чему доведетця, а иныхъ никакихъ лишнихъ поборовъ съ мѢщанъ имати не велѢли, чтобъ отъ того мѢщаномъ никакіе тягости не было. А сколко арендъ, оброчныхъ денегъ, и писарю и обозному и судьямъ и полковникомъ и ясауломъ и сотникомъ и списковымъ казакомъ нашего

царского величества жалованья роздано будетъ, и тебЂ бъ о томъ къ намъ, великому государю, для вЂдома отписати подлинно. А впередъ наше царского величества жалованье писарю и судьямъ и обозному и полковникомъ и ясауломъ и сотникомъ и списковымъ казакомъ будетъ по нашему царского величества разсмотрЂнью, какъ наши царского величества дворяня отпишутъ и смЂтятъ доходы [1]).

Тепер же ми-жалуючи за службу тебе гетмана і все військо Запорозьке, веліли тобі післати зібрати наше царське жалуваннє на писаря, і на реєстрових: на осавулів, на обозного, суддів, полковників, сотників і козаків, на 60 тисяч чоловіка, з усіх городів, міст і повітів Малої Росії і з усяких оренд і всякі річні оплати згідно з давнішим звичаєм, так як збирано давніше, і через тих же людей (урядників). Роздати їм, скільки вийде, а більше ніяких зайвих зборів брати з міщан не казати-аби від того не було між ними ніякої тяготи. А скільки з тих оренд і річних оплати буде роздано писареві, обозному, суддям, полковникам, осавулам, сотникам і реєстровим козакам нашого жалування, ти се відпиши нам для відомости докладно. А потім наше жалованнє писарю, суддям (і т. д.) буде визначено рішеннєм нашим, відповідно тому як наші дворяне опишуть і підрахують доходи.

Як бачимо, повної ясности лінії нема і в сій грамоті. Все тимчасово. Одну річну платню війську гетьман має виплатити сам, і для того адміністрація і фінанси лишаються безроздільно в його завідуванню. Як довго? Не гарантується йому більше як рік. І в сім році його право оподаткування обмежується: він не може збирати з міщан більше понад те, що потрібне для виплати війську. Дальшу виплату визначить цар на підставі переписи доходів, що зроблять його дворяне. Чи збиратимуть ті доходи московські дворяне до царського скарбу і звідти буде виплачена платня? Се лишається неясним, в царській волі. Може так, а може й ні. Може бути, що доходи будуть тільки переписані й зраховані, щоб визначити цифру річної данини, яку гетьман буде обовязаний виплачувати до царського скарбу-так як він пропонував на взірець васальних князівств Отоманської Порти. В такім разі він сам збиратиме сі податки. Може й платню війську виплачуватиме сам, в таких розмірах, які визначить цар в залежности від цифри переписи. Може цар нічого більше й не жадатиме до свого скарбу, понад сю виплату війську. Але все се не вияснęється-цар лишає собі в тім вільну руку.

В дійсности, поки гетьман живе-цар не рішиться його обидити і зробити

перепис. Гетьман може й відчуває сю можливість. Раз Москва відступила-може відступити й другий. Але відносини зістаються неясними, се темна сторона даної уступки.

Инші грамоти 12 квітня ще менш конкретні. В них відчувається бажаннє уряду сказати щось приємне, підняти симпатії до себе, морально привязати українське поспільство, військо, старшину-але уряд не рішається вийти за межі фразеольоґії. Чи не знає, що конкретно сказати, як далеко йти в уступках, чи взагалі не хоче себе нічим конкретним звязати? Чи в якійсь мірі одно і друге?-се трудно сказати. Але супроти сеї загальниковости нема інтересу докладніше спинятися на фразеольоґії каждої грамоти, на її повтореннях.

Перша грамота адресована гетьманові, цар похваляє його за вірність, показану в тім, що він прислав універсал Радивила, а українську людність підтримує в вірности цареві. Цар нагадує ті мотиви, з яких він прийняв Україну під свою руку-щоб забезпечити православним свободу від польського гонення, і заохочує всіх твердо стояти в своїй присязі, у всім покладаючися на царську ласку, запевнену жалуваною грамотою 2).

Друга-гетьманові ж, у відповідь на його проханнє, щоб цар як найскорше потвердив "права, привилеї й свободи" і відправив козацьких послів. Цар відповідає, що він уже післав з послами свої грамоти в потвердженнє "прав, привилеїв, свобід і дібр". Нехай гетьман "утверждає" старшину і чернь в вірности цареві, "бо від нас, вел. государя окрім милости і вільностей, ніякої тяготи не буде", а від королів і сенаторів окрім неволі й гонення благоденствія ніколи не бувало". "Хоч вони в чім і присягають, ніколи в тій присязі не стоять, а шукають всякого зла; а ми вас, православних християн хочемо тримати у всякій милости" 3).

Третя-пригадуючи старі прохання, переказані через Богдановича і Тетерю, щоб цар як найскорше послав військо на Смоленськ, цар дає знати гетьманові, що піде туди сам після Зелених свят, а військо на Псков, Брянськ і Великі Луки вже післано. З литовських пограничних міст приходять люди з оповіданнями, що гоненіє православної віри від Ляхів гірше від давнішого: прохають, щоб цар їх визволив з неволі й прийняв під свою руку. Цар заохочує гетьмана й військо, щоб вони з свого боку "над польськими й литовськими людьми промишляли і за їх неправди їм

мстили” [4]).

Четверта-вже наведена вище, про платню війську (теж за проханнями послів, Богдановича і Тетері [5]).

Пята-цар похваляє Богуна й гетьмана за вірність виявлену в інциденті з Олекшичем; наказує гетьманові привести до присяги Богуна й його товаришів, які не зложили присяги при Бутурлині-“на всім тім, на чім ви, гетьман і військо Запорозьке, присягу зложили [6]), і наказати Богунові, щоб він і далі не піддавався на неприятельські спокуси, а цар буде держати до нього милость і жалуваннє [7]).

Шеста-в справі Донців: згідно з висловленими бажаннями цар післав Донцям накази; гетьман має повідомити Донців, і ті будуть відповідно поступати: чи лишати Татар в спокою, чи воювати [8]).

Сьома грамота-Виговському, нагадує прохання війська і обіцянки служити цареві, “а на Кіевское и Черниговское княженія и на всю Малую Русь иного государя не хоЂти”. Похваляє Виговського за те, що він в тій присязі стоїть міцно, і звертає його увагу на те саме, про що той писав-про прелесні листи короля і сенаторів, зайво виясняючи йому польське лукавство. Доручає намовляти і “наводити на все добро” козаків і міщан, щоб вони “на ніякі прелести не піддавались”. “А ми будемо вас держати в милостивому жалуванні й опіці (презрЂньЂ), і на давніші ваші права і вільности наші жаловальні грамоти вже дані, щоб бути вам у своїх вільностях і спокою без усякої неволі” [9]). Отже понад сказане в грамотах нічого нового цар не знаходить іще додати: чи з страшенної обережности і скупарства, чи в додатку ще і з незнання: що б таке дати, що було б і приємне сим “Черкасам” і не дуже звязувало б уряд.

Таку ж саму грамоту написано самому Богунові, чигринському полковникові Трушенкові, а може було їх і більше. Були мабуть листи і від декотрих бояр, напр. Бутурлина. Все се було вислано з Горкушею, що поїхав з Москви 13 с.с. квітня, разом з дяком Перфильевим, висланим до молдавського господаря [10]).

Але того самого дня приїхав до Москви з цікавими вістями дезертир з Радивилового війська, полковник Клявдіус з Льотрінґії, і цар вважав

потрібним поділитися з гетьманом його відомостями. Полковник, мовляв, був у Варшаві підчас сойму і там довідався певно, що король і сенатори постановили за всяку ціну замиритися з козаками: прийняти всі їх жадання, а потім заспокоївши вичекати догідного моменту, і тоді непомітно з усіх сторін окружити і всіх винищити, аби не лишилось ні одного "християнина". Бо папа обовязав короля і сенаторів клятвою, щоб здобули і знищили козаків-тому що не даються привести ніяким способом "къ соединенію римской вЂры". Цар рекомендує гетьманові дати знати про такі "злі замисли" старшині і всьому війську, аби вони на королівські й сенаторські прелести не піддавались, против них стояли непохитно, і мстилися за "їх грубости и разоренья". З свого боку цар, маючи на увазі переказані через Горкушу відомости про польський наступ на Бушу, дав розпорядженнє В. Б. Шереметеву з товаришами йти під Київ, і за відомостями, які будуть від гетьмана, московські воєводи мають йому помагати і воювати з польським і литовським військом [11]).

Сю грамоту, датовану 14 квітня, мабуть повіз наздогін царський гонець, щоб передати Горкуші.

Примітки

[1]) Акты Ю. З. Р. XI. 562.

[2]) Акты X с. 563-5.

[3]) Тамже с. 566-7.

[4]) Тамже с. 567-8.

[5]) Тамже с. 568-9.

[6]) Се можна вважати за признаннє, що присяга гетьмана і старшини мала характер умовний, була зложена "на щось"; але припускаючи деяку стилістичну недокладність, можна подумати й так, що цар розуміє ті

приречення, які складали гетьман і старшина присягаючи.

[7]) Акты X с. 570.

[8]) Тамже с. 571.

[9]) Акты X с. 574-6.

[10]) Тамже с. 577-8. Подаю невиданующе грамоту Богунові, з збірки Бантиша-Каменського в рукоп. відділі бібліотеки Академії Наук С.Р.С Р.

Божіею милостію отъ великого государя (титул) войска Запорожскаго Винницкому полковнику Ивану Богуну: ВѢдомо вамъ всѢмъ православнымъ христіяномъ, какіе напередъ сего отъ польскихъ королей и отъ пановъ радъ за благочестивую христіанскую вѢру и за святые божіи церкви были вамъ многіе неистерпимые злости и гоненія и поруганія, чего и надъ погаными бусурманы и надъ Жидами не дѢлаютъ, и хотѢли православную христіянскую вѢру, въ которой есте породились, и васъ всѢхъ до конца разорить и искоренить. И вы, неистерпя тѢхъ злыхъ мученій и разоренья и за многіе королевскіе и сенаторскіе къ вамъ злогти и разоренья и кривоприсяжство, били челомъ и милости у насъ, великого государя, просили чтобъ васъ изъ той злой неволи высвободить и принять подъ нашу государскую высокую руку съ городами и землями. И мы, великій государь, для православные христіянскіе вѢры и святыхъ божіихъ церквей, а не для иного чего, только для того чтобъ благочестивая христіянская вѢра отъ Латынь въ попраніи и въ поруганіи, и церкви божіи въ разореніи, и вы всѢ, православные христіяне, отъ благочестивыхъ божіихь церквей въ отлученіи не были и отъ гоненія бъ ихъ были свободны, подъ нашу государскую высокую руку васъ приняли, и гетманъ, Богданъ Хмельницкій, и все войско Запорожское и вся Малая Русь, учинясь подъ нашею государскою высокою рукою, вѢру намъ, великому государю по непорочной евангельской заповѢди учинили, что служить намъ, великому государю й нашимъ государскимъ дѢтямь и наслѢдникомъ вѢрою и правдою и во всякихъ мѢрахъ добра хотѢли и быть подъ нашею царского величества высокою рукою съ городами и съ землями навѢки неотступнымъ, и на Кіевское и на Черниговское княженіе и на всю Малую Русь иного государя никого не хотѢти. И нынѢ намъ, великому государю, нашему царскому величеству, вѢдомо учинилось, что нѢкоторой врагъ

прелестникъ, напоенъ ядомъ злодѢйственнымъ, по повелѢнію королевскому и сенаторскому, Литвинъ Павликъ Олешковъ, писалъ къ тебѢ прелестной листъ, хотя тебя отовратити отъ нашіе государскіе милости, и именемъ его королевскимъ обѢщевая тебѢ честь и имѢнья. И ты, ревнуя по благочестіи, на ту его прелесть не уклонился и то письмо прислалъ нашего царскаго величества къ гетману къ Богдану Хмельницкому. Да и самъ, Янъ Казимеръ, король, хотя православные церкви божіи разорить и благочестивую христіянскую вѢру искоренить и васъ все войско Запорожское отъ благочестивые вѢры и отъ насъ, великаго государя, отъ подданства лестью отовратить, разослалъ въ черкаскіе во многіе городы универсалы, обѢщая имъ чести и пожитки и въ правдѢ своей будто вѢру и постоянство. И мы, великій государь, тебя полковника, за ту твою службу и постоятельство, что ты на ихъ прелесть не уклонился и за благочестивую вѢру стоишъ твердо и непоколебимо, жалуемъ милостиво похваляемъ; а про то вамъ всѢмъ вѢдомо подлинно, что и напередъ сего онъ, Янъ Казимеръ, король, и паны-рада и вся РѢчь Посполитая, учиня съ вами многіе договоры и присяги и послѢ того вскорѢ тѢ свои договоры нарушили и вамъ, всему войску Запорожскому, всякое злое поруганье и разоренье многое чинили и ни въ чемъ въ правдѢ своей не устояли, и впередъ такимъ клятвопреступникомъ вѢрить ни въ чемъ не годится, потому что они черезъ клятву въ правдѢ своей николи не стоять, а папежъ римской отъ тое ихъ клятвы разрѢшаетъ. И тебѢ бъ, полковнику Ивану, за благочестивую православную христіанскую вѢру и за святые божіи церкви стояти твердо и непоколебимо и намъ великому государю, и нашимъ государскимъ дѢтемъ служити безо всякаго сомнѢнія и на прелести ни на какія не уклонятся, а будетъ впередъ польской Янъ Казимеръ, король и паны-рада или кто нибудь учнутъ къ вамъ присылати листы съ такою жъ прелестью, призывая васъ подъ королевскую власть по прежнему и перенимая будто на свои души и королевскую ласку обѢщаючи, и тебѢ бъ тѢ листы отсылати къ гетману къ Богдану Хмельницкому, а тѢхъ людей, съ кѢмъ такіе прелестные листы присланы будуть велѢти задерживать до нашего царскаго величества указу, Черкасъ и мѢщанъ и всякихъ людей отъ того уговаривати и наводити ихъ на всякое добро, чтобъ они намъ, великому государю, потому жъ служили по святой непорочной евангельской заповѢди безо всякіе шатости и сумнѢнья. А мы, великій государь, учнемъ васъ держати въ нашемъ царскаго величества милостивомъ жалованьѢ и въ призрѢньѢ во всемъ по прежнимъ правамъ и

вольностямъ, и тѢ ваши прежніе права и вольности подкрѢпили и на то на все наши государскіе жалованные грамоты дать вамъ велѢли, чтобъ по нашему государскому жалованью быть вамъ въ вольностяхъ своихъ и въ покояхъ безо всякіе неволи, и вамъ бы на нашу государскую милость быти надежнымъ. Писанъ въ государствія нашего дворѢ въ царствующемъ градѢ МосквѢ лѢта отъ созданія миру 7162, мѢсяца АпрѢля ... дня.

[11]) Акты X с. 572-4.

МОСКОВСЬКА ПОЛТИКА СУПРОТИ МІСТ, ПРИНЦІПІЯЛЬНА ВАГА ЇЇ, ДЕПУТАЦІЯ м. ПЕРЕЯСЛАВА, ЖАЛІ НА КОЗАЦЬКЕ ПРАВЛІННЄ.

В наведеній вище царській грамоті 12 квітня про українські фінанси звертає на себе увагу застереженнє, щоб при зборі приходів на виплату війську не впало ніякої тяготи на міщан і не було з них ніяких “зайвих поборів”. Се перше застереженнє зроблене московським урядом на адресу військової старшини в інтересах міщанської верстви, і се характеристично, що царська канцелярія включила його в таку грамоту, которою уряд хотів виявити війську maximum царської ласки й прихильности. Се було щось нове, і стояло в очевиднім звязку з переговорами, які саме перед тим провели московські дяки з депутацією міста Переяслава.

Досі московський уряд мав діло виключно з гетьманом і його штабом, взагалі з військом Запорозьким, як політичною репрезентацією України. В очах Москви Україна-се були “черкаські” себто козацькі “городи”, “люде Богдана Хмельницького”, територія опанована козацьким військом і їм репрезентована, і у неї нібито не виникало ніяких сумнівів що до права сього війська виступати іменем цілого краю та її людности і рішати його долю. Був час, коли вона пропонувала сьому війську піддаючися під царську руку вийти з своєї території-але пропонувала щоб обминути міжнародні комплікації. Коли ж уже переборола свій страх перед ними й постановила йти на всякий звязаний з тим риск,-то у неї не помічаємо ніякого сумніву що до права козаків піддавати під царську руку не тільки себе, своє військо, але й цілу територію, відбиту ними від Польщі, з городами і землями. Я вище дуже докладно переказував сі переговори, і ми

ніде не бачили, щоб московський уряд коли небудь поставив питаннє, про перевірку наскільки инші верстви України солідаризуються з поглядами Козацтва, або наскільки воно уповажененими говорити іменем цілої козацької України.

Богато значило тут, розуміється, те реліґійне гасло, під яким Москва чи щиро розглядала, чи вважала для себе найбільш догідним розглядати українсько-польську боротьбу. Віра-се нарід, се земля; коли козаки підняли боротьбу за стару віру України, ясно, що вони вели боротьбу в інтересах цілого народу й землі, й мали тим самим право їх іменем говорити й їх долю рішати. Вони вирвали сю землю з-під власти невірних латинників, вони "відвоювали" сю землю від польських королевят-тим самим вони стали його панами, правом завоювання. Як при кожнім завоюванні, вони завоювали сю країну перед усім для своєї верстви (кляси), і се здавалось таким зрозумілим в тих часах, що сього нетреба було ні виясняти, ні арґументувати: річ була сама собою зрозуміла. Ми не бачимо, щоб козацькі політики тих років коли небудь старались докладніш уарґументувати ті ходячі афоризми, приняті слова, котрі приміром чули польські посли з уст гетьмана підчас переяславської комісії 1649 р. Хто хоче жити на Україні, мусить бути послушний козацькому війську. Все, що на Україні-завоювала козацька шабля. І коли прийшов час, Москва приймала козацьку Україну, котру піддавало їй козацьке військо, нікого більше не питаючись. Навіть прибувши на Україну, щоб оформити нові відносини, московські посли не вважали потрібним, хоч про око, скликати якусь репрезентацію українських станів, хоч би в стилю тих земських соборів, що розглядали козацьку справу в Москві. Гетьман з старшиною присягли, значить мусіли присягти всі, инакше се був би бунт против козацької влади і козацького права.

Але козацькі голови, не постаравшись теоретично розробити систему козацького права, не подбали й про те, щоб увязати її з иншим політичним принціпом, якого вони й самі висували й боронили раз у раз в відносинах до польського уряду: з принціпом непорушности прав Руського народу і всіх станів і установ його, духовних і світських. З того часу як обставини вложили на козацьке військо право й обовязок піклуватись всенародніми інтересами Руського народу й заступати їх, воно кожного разу виступало під сим гаслом перед польським урядом- перед усім, розуміється, в інтересах церкви, але де можна було-і в інтересах ивших національних установ та кляс. Достроюючися до сеї термінольогії, навчилися не

запинаючися говорити про старинні вільности козацького війська, з віків надані йому права, і т. д., і непомітно для себе перейшли з сими гаслами і з сею фразеольоґією з обставин польської Річипосполитої на ґрунт відносин московських. Се була, розуміється, фатальна помилка, яка не загаялася покарати козацьких політиків за таке необережне перенесеннє старих принціпів в цілком нові обставини. Не знати, чи так уже покладалася старшина на фактичне пануваннє козацької шаблі і сподівалася, що вона фактично розвяже всякі труднощі. Чи попросту не застановилася над сим в вирі подій. Чи не хотіли відкривати слабих місць своєї позиції, сподіваючись, що вони уникнуть сторонніх очей.-Тільки ж о 12-й годині сеї критичної доби-підчас переяславських переговорів козацька верхівка не подбала ні трохи забезпечити правно свою козацьку геґемонію, патронат і зверхність козацького війська над иншими верствами України та їх установами!

Тим часом обставини рішучо вимагали сього, з тим як козацька Україна рішучо відгорожувалася від Польщі і відкривала свою границю Москві. Козаччина можна сказати-відслужила своє в службі нашої Наддніпрянської Руси, в справі її визволення і оборони її існування, і як кождий вислужений, коли не подбав про своє забезпеченнє, мусів наново доказувати своє право на існуваннє. Після того як вона вичистила сю Східню, Козацьку Україну від усіх неправославних елєментів і замкнула українсько-польську границю, ніхто так дуже не потрібував її патронату, а найвищим оборонцем ставала Москва. Після того як вона прийняла “під свої орлі крила”-як восписували їй українські панеґіристи доби прилучення,- ніхто вже не дорожив “крилами христолюбивих запорозьких молодців”, що урятували Наддніпрянську Русь чверть віка тому. Навпаки, з тим як минула потреба в козацькій обороні, підіймалися бажання витягти з-під сих молодців дещо, що вони присіли розташовуючися тут.

Немилосердною іронією історії було се, що поставивши Москві як умову сього послуху їй і служби-потвердженнє стародавніх прав, вільностей, свобід і дібр всякого стану, козацька старшина бачила себе зобовязаною клопотатися перед московським урядом за ті стани і орґанізації, які на підставі сеї обіцянки хотіли одержати від нових протекторів потвердженнє своїх прав і привилеїв. Переяславський, київський, ніжинський, чернигівський маґістрати очевидно підчас самої процедури присяги перед московськими боярами заявили таке бажаннє й отримали принціпіяльну

згоду. Їх слідами могли йти инші, і гетьман з старшиною як ті представники України, що складали її іменем угоду з Москвою, не могли відмовитися від рекомендації їх депутаціям і від клопотання за ними перед царем.

Тим часом се потвердженнє старих прав і привілеґій грозило витягнути ґрунт з-під ніг козацького правління! В системі тих надань, прав і привілєгій, що мали подаватися на царське затвердженнє за рекомендацією козаччини, в тім стародавнім світі, опертім на традиціях XV-XVI і ще старших століть, не було місця для козацького режіму, для козацької влади, як вона вироблялася в останніх часах. В порівнянню з отими стародавніми правами навіть козацька верства, не то що козацька влада була явищем вчорашнього дня, і мусіло минути кілька десятків літ, майже ціле століттє, поки ся верства-не стільки виробила собі місце в суспільній єрархії, скільки зайняла порожнє місце шляхетської верстви, поглинувши її наявні елєменти і отожнившися з нею в ретроспективній перспективі. Тепер же, в процесі потвердження старих привилеїв, вона являлася інтрузом, чужородним тілом, що узурпувала собі місце, втиснувшися між старі упривилейовані установи. Шануючи недавні подвиги її, сього не рішалися підносити ні интересовані установи, ні московський уряд. Але такі спостереження насувалися самі собою при розгляді старих грамот і привилеїв, що стали подаватися до московських приказів, і сам собою громадився матеріял дуже неприязний державним аспіраціям козаччини. Поки що його підбирали мовчки-але при першій нагоді він міг бути висунений і сформульований-і ставав дуже серйозним арґументом против державних аспірацій козаччини, і взагалі української держави як такої.

Першим моментом в сім далекосяглім процесі була ревізія скромних документів, привезених переяславською депутацією, і тому сей малопомітний епізод варт нашої уваги. Ся депутація міста Переяслава, як уже вище було зазначено, складалася з двох частин: депутації від маґістрату, в складі війта, бурмістра, одного райці і одного маґістратського підписка, і двох осіб від цехів: кушнірського, кравецького, ковальського, різницького, шевського, стельмаського, пекарського, гончарського, ткацького, бондарського, тесельського і "полстевального". Прибула вона найльояльнішим способом-з своїм полковником і з рекомендацією гетьмана. Довго ми нічого не чуємо про неї, і мусимо припускати, що вона сиділа скромно в глибині "Старого Денежного Двора", де московський уряд примістив козацьку депутацію, чекаючи, поки вирішаться загальніші

питання і прийде черга на неї. Не без того мабуть, щоб не велося балачок з нижчою приказною братією; але справжні приказні голови зайнялися сею справою тільки упоравшися з козацьким посольством. Під одною з переяславських петицій читаємо помітку, що 1 с.с. квітня "государь пожаловалъ, велѢлъ имъ на прежнія ихъ привилья дати свои государевы жалованные грамоты: быти во всемъ по прежнимъ королевскимъ привиліямъ" [1]). Більше, на жаль, ніяких діскусій і міркувань не записано. Перед нами тільки петиції переяславських депутатів, копії привилеїв, поданих ними, і дві царські грамоти- одна всьому міщанству, друга цехам. Як бачимо з сих актів, депутати подали урядові головний королівський привилей на маґдебурське право, 1620 р. і два його потвердження, і королівське потвердженнє цехового реґуляміну, складеного місцевим маґістратом 1637 року. Просячи їх потвердження, вони в своїх сувпліках підносили кілька пунктів спеціяльно, а саме: щоб повернено було місту ґрунти і доходи, привернені свого часу до замку старостами, а тепер перебрані козацтвом: передмістє "Валу", городи, мостове, побори від варення пива і сичення меду, що йшли на направу укріплень (а тепер видимо теж були захоплені полковою владою). Прохали звільнення міщан від давання підвід і харчів, та від ярмаркових поборів-очевидно, знов таки до військового скарбу.

Розглянувши подані їм привилеї, дяки очевидно побачили, що перевести їх постанови на сучасні обставини буде дуже трудно, і тому постилізували царські привилеї, на підставі вище наведеної царської резолюції, в формі дуже загальній. Першим привилеєм-"для города Переяслава подданныхъ нашихъ мещанъ, купетцкихъ людей", цар "для чолобитья Б. Хмельницкого, гетмана войска Запорожского", потвердив їм старі права. "ВелѢли быть подъ нашею царского вел. высокою рукою по прежнимъ правамъ и привилиямъ, каковы даны отъ королей полскихъ, и тѢхъ всѢхъ правъ и привилей ни въ чемъ нарушивати не велѢли".-"Быти по своимъ прежнимъ правамъ и привилиямъ, свободно, безо всякіе неволи, и гербъ свой держати прежній, и намъ служити, и наши царского величества подати платити, какъ повелось издавна". Другий привилей, буквально такого самого змісту, видано для "мѢщанъ ремесленныхъ людей всякого мастерства", з тою ж датою-4 квітня.

Тоді депутати подали окрему чолобитню-в деяких спеціяльних пунктах, власне против тих кривд, які вони терплять від сучасного козацького

правління-хоч виразно се не сказано. "Тільки нам іще треба і того бажаємо, щоб одержати те чого вже перед тим просили, себто щоб у Валах передмістє з хатами і городами підміськими, що ріжні старости від міста відібрали і до замку привернули, аби знову до міста належали. Також просимо осібного ("собінного) привилею на те, щоб ми, не були ріжними великими тягарами обтяжувані, як підчас сеї війни: який би старший не приїхав, або від старшого присланий, то ріжні вимисли чинять, богато поживи вимагають та инші тяготи накладають, а також підводами нестерпимо мучать. А як твій привилей одержимо, ним боротися будемо, і більше панів не матимемо, тільки твому цар. пресвітлому вел. кланятись і тебе одного слухати будемо", і т. д. 2)

На се дано царську резолюцію 6 с.с. квітня: дати міщанам грамоту, що вони повинні давати підводи і харчі тільки тим людям, що післані від царя до гетьмана або воєводів, або в посольствах чи з иншими дорученнями, та тим, що їдуть до царя від гетьмана або царських воєводів або приказних, також послам і тим, що їдуть до царя "для государевих дЂл". "А насильствомъ у нихъ инымъ московскимъ и Малые Руси людям имати кормовъ и подводъ (цар) не велЂлъ" 3).

Як бачимо, і петиції і царські грамоти чи резолюції постилізовані обережно, вони нічим козацького правління не чіпають, грамоти дають вони на проханнє гетьмана і військового посольства. Але вони цілком вилучають міську громаду з військового правління, звязують її безпосереднє з царським скарбом, з царським правліннєм, і міщане надалі крім царя і його аґентів уже ніяких инших панів не хочуть мати, ані їх слухати!

Московські дяки на сім конкретнім прикладі мали нагоду досить глибоко вглянути в структуру Гетьманщини, і зорієнтуватися в ріжних слабих сторонах сеї української державности. Привилеї, подані їм до потвердження за проханнєм гетьмана, цілком iґнорували Козаччину! Фактично полковники претендували на ті функції, що привилеями застерігалися для старост. Переяславські привилеї з сього боку були дуже ліберальні, вони давали впливу старости дуже небогато місця в міськім життю Староста роспоряжався воєнними силами міста, приймав апеляції на рішення з міських судів, і на його рішення можна було відзиватися до королівського задворного суду. Але де була підстава того, щоб функції

старости перейшли на полковника? В привилеях, котрі гетьман просив потвердити, на се не було ніякої вказівки, навпаки: староста був королівським урядником, апеляція на нього йшла до королівського суду,- права ж і функції короля спадали на царя... Московські дяки безсумнівно намотали собі богато на ус, хоча і не вважали потрібним викладати сих своїх висновків-тим більше що в Переяславі ще не було царського намісника-воєводи.

Примітки

1) Акты X с. 516, тут на с. 513-538 всі акти сього посольства. Про сю переяславську депутацію стара стаття Карпова: Малороссійскіе города въ эпоху соединенія Малороссіи съ Великою Россіею (ЛЂтопись занятій Археографической Комиссіи, VI, 1877). Заголовок обіцяв більше, ніж давала стаття, бо вона переказувала тільки акти переяславського і київського посольства, надруковані Карповим в X т. Актів Южной и Зап. Россіи і тоді ще не випущепі в світ. З виходом в світ сього тому се переповідженнє стратило свій інтерес, але деякі завваження, пороблені при тім Карповим, не безінтересній тепер, бо нові ці дослідники сею справою майже не займались. Дещо в недавній студії В. І. Щербини як низче.

2) Акты X с. 535-6.

3) Тамже с. 536-8.

ДЕПУТАЦІЯ МІСТА КИЇВА, СУПЛІКА КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ, ЦАРСЬКІ ПРИВИЛЕЇ М. КИЇВУ-ЛИПЕНЬ 1654 Р., ВИКЛЮЧУВАННЄ КОЗАЦТВА З МІСЬКИХ ВІДНОСИН.

Але в Київі царський представник уже був, і в процесі затвердження привилеїв київських козацький режім відсунено від впливів на міське самоврядуваннє ще більш рішучо і читко! Я позволив собі вище висловити

здогад, що питаннє про потвердженнє київських привилеїв виникло вже підчас присяга. Але занявся сею справою київський маґістрат уже після повороту козацького посольства, коли стало відомо, як пішла справа з переяславськими привилеями. Очевидно, була вислана депутація до гетьмана, і він 25 с.с. квітня видав київському маґістратові свою рекомендацію, в формі прохання до царя. Я подаю її в перекладі, бо писана вона під московський стиль:

"Жителі міста Київа велико зраділи, що святі місця наших преподобних отців печерських і самий той їх богохранимий град Київ, зложивши з себе тяжке іго неволі короля польського, під кріпку і високу руку благочестивого государя, твого цар. вел. піддались і на превелику ласку твою себе віддали. Велико подякувавши за се Богові, бють вони чолом і тобі, дуже втішившися тим, що зволив наділити правами нас і весь мир християнський. Тепер же посилають післанців своїх, міщан своїх київських, до пресвітлого лиця твого з проханнєм, аби ти їх рачив милостиво пожалувати-права, привилеї і вольности їх стародавні, од віків їм надані від благочестивих княжат і панів російських і від королів польських потвердити і при всіх судах і вольностях права майдебурського полишити, як і перше їх мали, за короля польського. За се й ми, Б. Хм. гетьман і все військо Зап. благаємо і за них клопочемось і просимо: рач їх у всім пожалувати милостивими щедротами твоїми-аби й инші городи і граждане і весь мир християнський з того тішився, до тебе прибігав і годив, вірно служив, сприяв і всякого добра хотів. А по сім аби твоє цар. вел. многолітствував і благополучно деньствував, на всіх неприятелів своїх як на львів і василисків і аспидів наступав і їх попирав. Господа молимо" [1]).

Дав також рекомендацію до "свого друга милого" В. В. Бутурлина Іван Виговський, а другого листа до нього виготовив ще й сам маґістрат, нагадуючи його обіцянку, дану їм мабуть при присязі, що цар всі їх старовічні права потвердить і що нового будуть просити, дасть їм [2]). Такогож самого листа, того ж дня, виписала громада до патр. Никона, до котрого повелося останніми часами звертатися за протекцією [3]).

Рекомендації гетьмана і Виговського були дуже цінні для маґістрату супроти того, що ледви чи не головним завданнєм своєї депутації він уважав одібраннє ріжних земель і доходів, що вважалися за міські, а з рук

польських окупантів перейшли в руки козацькі, і від них треба було їх вирвати. Узброївшися сими рекомендаціями маґістрат звернувся до місцевих московських воєвод з проханнєм пропуску для депутації, що складалася з війта, бурмистра, райці, двох лавників і одного цехмистра. Вважаючи на дозвіл гетьмана (спеціяльно покликаючись на се-в передбаченню можливих пізніших незадоволень козацької сторони) воєводи не бачили причини заперечити маґістратові сього заміру, і десь 7 с. с. травня депутація виїхала, а 12 була на границі [4]). 25-го приїхала до Москви і на явці в приказі про мету свого приїзду заявила: Приїхали просити жалувальних грамот на давніші свої привилеї, і на землі, що відібрали насильством від війта, бурмистра і міщан шляхта, ксьондзи до своїх кляшторів, і тепер тими землями володіють козаки, а надані їм були (сі землі) від великих князів руських і від королів литовських.

Царя під той час в Москві не було, він виїхав на війну; тодішній правитель Москви князь Пронський зараз же післав спішне повідомленнє цареві, переслав лист гетьмана і просив директив, як поступити з сими депутатами. Тим часом прийняв від них привезені документи і супліку писану іменем "бурмистрів, райців, всіх міщан і народу-жителів богохранимого Київа". Супліка досить інтересна, я наведу з неї головніше, розвязуючи дуже тяжку і незручну будову періодів:

"Ми жителі богохранимого града Київа: бурмистри й райці з усім убогим народом, несказанної радости бажаючи і під кріпку і високу руку благочестивому государеві себе піддаючи-всі скільки нас лишилося в тім святім городі, мечем і огнем розвойованім, через війта-старшого голову нашого і через братію з-поміж нас вибрану, перед пресвітлим лицем в. цар. вел. припадаємо до землі і чолом бємо. Сподіваємось, що як той богохранимий град Київ з віків від благочестивих князів і государів був устроєний і украшений: святими церквами-котрих знаки і місця видні досі від того украшенія, оселеннєм (посадом) умних людей народу християнського благочестивого, і наданнєм їм від щедрої милости як столичному городові свому російському ріжних грунтів і місць, котрих жителі того города, предки наші на кількадесять верст мали навколо, по обох сторонах ріки Дніпра,- так тепер той богохранимий град під щасливим царством і милостю в. цар. вел., яко государя християнського православного, буде ще стройніший і красніший, як церквами божими, так і

людьми-той святий град Київ в. цар. вел. Так ми були й запевнені від бояр В. В. Бутурлина та І. В. Олферьєва, що в. цар. вел. поверне нам те, що предкам нашим надане було від княжат і государів російських. Права, привилеї і вільности що нам належать з ріжних надань-від старих королів польських наданих, землі і місця [5]) що від предків наших і нас самих силоміць поодбирали духовні римські і шляхта, чинячи гоненіє на нашу благочестиву віру. На сих землях і грунтах оселили вони собі села і як хотіли господарили, і в самім місті не малу частину, звану Біскупій Кінець, ті духовні римської віри зайняли. Все се просимо нам повернути в одно місце, як состави одного тіла. Крім того бємо чолом про потвердженнє нам привилеєм війта Богдана Самковича, котрого ми собі вибрали доживотним війтом і старшим головою того богохранимого града, згідно з правами нашими, як то ширше посвідчує писаннє того вибору від усіх нас йому дане"... [6])

По сій супліці подано реєстр привилеїв міста Київа з зазначеннєм їх змісту, дуже старанно виготовлену-правдоподібно ще в Київі-вибірку з сих постанов, тих які маґістрат бажав мати потвердженими, а два останні королівські привилеї в повнім тексті. Осібно пункти про актуальні потреби, яких нема в привилеях-поверненнє забраних від міста ґрунтів, звільненнє на довгий час від податків з огляду на знищеннє міста-се мабуть було списане в процесі обговорення київських дезідерат з приказними в Москві.

Привезений матеріял спочатку послано до царської кватири, разом з переяславськими паперами-чи для орієнтування в зроблених прецедентах, чи може просто для того, щоб знати, як з депутатами говорити: бо в кватирі сподівались, що київська депутація може захоче особисто представитись цареві, і дано відповідні розпорядження що до її подорожі. Але депутати не поїхали, а розглянувшися в їх паперах в кватирі видко переконалися, що справа занадто складна, щоб відти давати які небудь директиви. Цар наказав боярам розглянувши справу подати резолюції на затвердженнє патріярха, що заступав царя підчас його неприсутности (наказ з 6 с. с. червня). Вибрані з привилеїв пункти, подані депутацією, розглядалися приказними, порівнювалися з привилеями, і на підставі сього бояре виносили резолюції, які оголошувалися депутації. Її завваження ще раз обмірковувалися, і потім се подавалося на останнє рішеннє патріярхові. В актах Посольського приказу заховалися три такі редакції пунктів чи

“статей”-подібні до козацьких. Перша писана самими Киянами і подана боярам, на боці дячі поміти-результати розмов з делеґатами і даних ними пояснень. Друга-се московська, приказна копія, з резолюціями бояр, з відсилками до привилеїв, але ще без результатів шукань по привилеях за потвердженнєм київських петицій. Третя має вже сі вказівки з привилеїв, пороблені очевидно за поміччю делеґатів, і остаточні резолюції патріярха. Вся ся робота зайняла досить часу-не менше місяця. Результати її були зібрані в привилеях виданих міщанам-відомо їх пять, і в додатковій інструкції київським воєводам, котрої копію чи паралєльний текст був даний також голові делєґації, війтові Сомковичу (чи була йому видана також копія “статей” з резолюціями, се неясно-в опублікованих актах єсть тільки загальна дяча поміта про акти “віддані війтові Б. Сомковичу з товаришами” [7]).

Докладно спинятися на сих актах нема потреби [8]). Головний привилей широко розповідав, як прийшло до того, що цар прийняв під свою руку гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорізьке і “всю Малую Русь” з городами і з землями- аж до моменту присяги. Робило се таке враженнє, начеб царський уряд уважав потрібним пояснити київським міщанам, які не брали ніякої участи в проханнях про підданство, що вносилися від гетьмана і війська, як се вони опинилися під царською рукою і мусіли Москві присягати. Повторялось те, що стільки разів розповідалось в офіціяльних поясненнях-в посольствах до Польщі, на земських соборах і нарешті в промовах Бутурлина з товаришами в січні того року. Як гетьман і військо мусіли повстати на короля в обороні православної віри; як в інтересах її просилися під царську руку, але цар не годився приймати з огляду на вічний договір з Польшею, і одначе Польша сей договір нарушила образами царського титулу, а хоч цар пропонував анулювати сю справу замиреннєм з Запорозьким військом і заспокоєннєм православної церкви, Поляки сього не прийняли, і так договір розірвався. Тоді цар прийняв під свою руку “Запорозьке військо і всю Малую Русь”-що стали свобідними від присяги королеві, через те що він переступив свою присягу що до православної віри. Все се розповіджено многословно, за прийнятим шаблоном, але зовсім не пояснено, в яких відносинах стояла до сеї справи “Малая Русь”, і які відносини були між нею і козацьким військом, і як воно так вийшло, що просились козаки, а прийнято “Малую Россію”!

Московські дяки обійшли се делікатне питаннє таким механичним способом, що там, де давніше говорилося про гетьмана і військо, сим разом дочеплено і “Малую Русь”-й виходило так ніби то вона і “в прошлых годѢх і в нынешнем во 162 году” прохала царя прийняти її під свою руку, і цар пропонував королеві, щоб ліквідувати всі порушення договору, помиритися “с войском Запорожским и со всею Малою Русью”-про що до сього часу не було мови. Вперше в грамотах Переяславу царська канцелярія висунула сей мотив. Правда, вже в інструкціях Бутурлину московські політики висунули сю ідею, що цар приймає назад не тільки військо Запорозьке, але і свої предківські князівства Київське і Чернигівське, і потім се підчеркнуто в похвальних грамотах Бутурлину за щасливе переведеннє сього діла. Але тільки в наданнях Переяславу починає підчеркуватися, що присягу зложило не тільки військо, але і “вся Малая Русь”, і в грамоті Бутурлину на дворечество, з датою 8 травня здійснене ним діло характеризується так, що він привів до присяги під царську руку не тільки козацьке військо, але і “великія княжества Кіевское и Черниговское и всю Малую Русь” 9). А тепер в наданнях Київу сю Малую Русь пристібнено заднім числом і до попередніх чолобитень про царський протекторат.

Але провівши таким нехитрим способом, під полою Запорозького війська Малую Русь під царську руку, автори грамоти далі лишають цілком на боці се військо, наче його зовсім не стало ні в Малій Русі, ні в Київі, і воно там не грало ніякої ролі. Грамота констатує, що потім як цар звелів прийняти під царську руку Запорозьке військо і всю Малую Русь, “гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорозьке і вся Малая Русь присягу нам і нашим дітям і наступникам учинили-щоб буть їм під нашою власною рукою у вічнім підданстві”. “І мая 25-безпосереднє продовжує вона-приїхали нашої отчини, города Київа війт Б. Самковський, та бурмістр і райця з товаришами бити чолом нашому цар. вел., щоб їх пожалувати-права і привилеї надані від королів польських потвердити і нашими грамотами укріпити. І ми підданих наших-міщан города Київа пожалували-веліли їм бути під нашою високою рукою на старих правах і привилеях, наданих від королів польських, і тих прав і привилеїв веліли ми в ні чім не нарушати”.

Далі йдуть рішення в ріжних спеціяльних витаннях, порушених делєґатами: податкових, маєткових і судового процесу. На них нема що спинятися, відзначу тільки одну характеристичну деталь: подані делєґацією автентичні королівські грамоти цар велів лишити в царській казні, а

делєґації дати копії завірені дяками! [10]).

Инші грамоти специяльного характеру. Одна потверджує війтові Сомковичу доживотні права на його уряд і на всі доходи, згідно з королівським привилеєм [11]). Друга на прохання бурмістра "Івана Ситькова", потверджує права бурмістра, райців і лавників на річні виплати з ратушних доходів, згідно з королівськими привилеями [12]). Третя-з маленьким вступом в новім стилю ("какъ по милости Божіи учинились подъ нашею государскою высокою рукою великіе княжества Кіевское и Черниговское, и гетманъ Б. Хмельницкій, и все войско Запорожское, и вся Малая Русь") на проханнє цехмистрів Семена Дядченка з товариством поновляє права і привилеї київських ремісників [13]). Четверта-з вступом історичним, за оповіданнєм війта Сомковича і товаришів про гоненія від панів-рад і всеї Річипосполитої на православну віру і знищеннє Київа підчас Радивилового наступу. На проханнє київських міщан, щоб їх звільнено від подимного і чопового на двадцять літ ("когда учнуть сбирати со всей земли посполитой [14]) подымное и чоповое на жалованье ратнымъ людемъ"), звільняє Київ від тих поборів на 10 літ. "А какъ тѢ лготныи годы отойдуть, а нашъ указъ о поборехъ когда учиненъ будетъ, и имъ тѢ поборы собирая отдавати въ нашу царского величества казну на вспоможенье ратнымъ людемъ съ иными городами вкупѢ" [15]).

Доповненнєм до сих грамот, як я вже згадав, служила інструкція київським воєводам, писана другого дня по їх видачі, 17 с. с. липня. Вона почасти розвивала казуси згадані в головнім привилею, почасти інформувала про инші питання, поставлені перед урядом з боку київської депутації. Нам варто спинитися на деяких з сих справ-вияснених почасти в інструкції, почасти в статтях.

Лишаються судовий імунітет-за маґдебурським правом, але в певних справах війт з бурмистрами переводять лише слідство і потім передають справу на рішеннє воєводів.

Київський склад зістається в силі згідно з старими привилеями; оплати з приїзжих купців має збирати маґістрат і передавати воєводам.

З міських доходів Кияне далі, згідно з привилеями, мають давати воєводі 3

тис. золотих (депутація просила звільнення від сього датку на 10 літ, але бояре відмовили).

Право безплатного торгу за київськими міщанами зістається, але тільки в межах “черкаських городів”-на московській території мають платити.

Кияне просили повернути до міста села надані руськими князями “тому років зо 200”, потім забрані ксьондзами і шляхтою, а тепер “тими всіми містами володіють козаки” [16]). З огляду що привилеїв на сі землі Кияне показати не могли, бояре їм відмовили, але депутація дуже просила дати їм принаймні млини на ріці Котирі-котрою володіє тепер київський полковник. Бояре положили резолюцію: какъ служба минетъ, тогда государевъ указъ будетъ; а нынe для службы (що козаки несуть службу на війні) полковника оскорбить нельзя” [17]).

Се властиво одинокий пункт, що згадує козаків, але в якій ролі? насильників і узурпаторів, які піднявши боротьбу з польськими панами в дійсности перехопили тільки узурповані ними володіння. Тільки з огляду на воєнний час московський уряд не рішається зараз зробити лад з сими надужитцями!

Отже-на підставі привилеїв, котрі уряд потверджує на проханнє гетьмана, привилейовані міста, як Київ, фактично цілком виймаються з влади і присуду козаків. Істнованнє козацького війска цілком іґнорується в сих московських привилеях-потвердженнях.

Цар входить в функції і права застережені королеві. Прероґативи королівських урядників переходять на царських воєвод. Московський уряд дуже пильнує тих доходів, що йшли до королівського скарбу, або на королівських урядників (з сих фіскальних мотивів навіть заховує митну границю між старими московськими провінціями і ново-прибулою Малою-Руссю).

Війську козацькому і гетьманському режімові нічого не зістається в межах сих привилейованих громад; вони тут тільки інтрузи, узурпатори і насильники.

Такий тяжкий удар ідеї нової української державности задавали сі привилейовані міста-котрі козацтво не постаралось увязати з своїм

фактичним володіннєм, і навіть так необережно поставило потвердженнє їх привілєгій своїм постулятом перед московським урядом-зробило умовою свого піддання цареві!

Примітки

1) З ориґіналу видано в Собр. госуд. грам. III ч. 172, з “списка” в Актах X с. 607.

2) Акты X с. 609-612.

3) Малороссійская переписка Оружейной палаты ч. 18.

4) Здається, досі не звертало на себе увагу, що призначався в депутацію війт Йов Самойлович, і навіть він показаний, що прибув до Путивля, але в Москві виступає війт Богдан Сомкович, з протоколом свого вибору-Акты X с. 605, 607, 614.

5) “мЂста”,-тут може значити і ґрунти і міста.

6) Акты X с. 611-614; супліка ся дати не має, і Карпов позначив її кінцем с.с. травня, вважаючи нібито написаною на місці в Москві, але стилізація останньої фрази і підпис показує на Київ як місце, де її складено і нема причини вважати се містифікацією.

7) Акты X с. 658.

8) Перегляд їх (неповний) в цитованій статті Карпова, і повніше в статті В. І. Щербини “Боротьба Київа за автономію в збірнику “Київ та його околиця”, с. 181-2, на жаль теж дуже коротко. Замітка ак. Перетцав Записках Іст.-Філ. Відділу УАН т. II-не додає нічого до сього матеріялу.

9) Акты X с. 289.

[10]) Ся грамота м. Київу надрукована в Собр. Госуд. грамот III ч. 176 і потім в Полном Собраніи Законовъ ч. 133.

[11]) Видана з ориґіналу київського маґістрату в IV т. Актов Исторических, ч. 83 і з приказної чернетки в Актах Ю.З.Р. X с. 647.

[12]) Ориґінал — очевидно так само з архиву київ. маґістрату, опинився в бібліотеці Самарського університету, відти видав її акад. Перету в. II т. "Записок істор.-філ. відділу Укр. Акад., с. 195. Чернетка в актах Ю.З.Р. X с. 653.

[13]) З оригіналу київського маґістрату видана в Актах Истор. IV ч. 84. чорновик в Актах Ю.З.Р. X с. 651-3.

[14]) Нижче ся фраза повторена трохи відмінно: когда учнуть обирать посполито ратнымъ людемъ подымное"

[15]) Акты Ю.З.Р. X с. 650-1.

[16]) Димер, Демидово, Козаровичі, Глібовка, Ясногородка, Холм, Туровче, Мокрець, Петровці, Преорка, Мостищі, Котир-річка з млином, Сирець-річка з млином, Креничі, Кривковщина, Вигуровщина і Рожевка-Акты X. с. 626.

[17]) Акты X с. 656-8.

ПОТВЕРДЖЕННЄ ПРАВ ДУХОВЕНСТВА, СПРАВА ПІДПОРЯДКУВАННЯ МОСКОВСЬКОМУ ПАТРІЯРХОВІ, ПОДАТНІСТЬ КОЗАЦЬКИХ КРУГІВ В СІЙ СПРАВІ І ТВЕРДЕ СТАНОВИЩЕ ДУХОВЕНСТВА, "ИЗВЕТ" ЧЕНЦЯ РАФАЇЛА, СУПЛІКА МИТРОПОЛИТА, СУПЛІКИ ІГУМЕНІВ, ПОСТУЛЯТ ЦЕРКОВНОЇ АВТОНОМІЇ.

Останнім актом в сім процесі затвердження станових (клясових) привилеїв України була проща до Москви київського духовенства, що відбулася в місяці липні 1654 р., після того як не вдалося дістати потвердження його

прав і привилеїв через козацьке посольство в березні-квітні [1]). Хоча духовенство, особливо манастирі і владичі катедри в таких випадках виявляли велику проворність, і в данім випадку, коли перехід України під московський протекторат переходив під гаслом охорони прав і інтересів української церкви, московський уряд мабуть бажав як найскоршої появи в Москві такої депутації, і мабуть давав зрозуміти своє бажаннє [2]),-київські церковні голови мали всі причини ухилятися від такої явки. Коли б можна було без неї обійтися, вони не післали б сеї депутації й тепер!

Незалежно від того, що результати московської інтервенції цілком ще не являлися певними, митрополит зовсім резонно поясняв царським послам, що йому незручно складати присягу цареві зогляду на те, що більша частина його епархії і вірних лишається під владою короля, і там же-треба додати-лежать ріжні маєтности митрополії і київських монастирів. Тому київська церковна верхівка весь час не переставала заявляти перед польським урядом, що окупація Київа і підданство тутешнього духовенства цареві було актом недобровільним, вимушеним, духовенство з ним не мириться і бажає повороту під Річпосполиту. Такі заяви, як ми вже бачили, були вислані зараз після переяславської присяги (вище с. 767). Грек Тафларій, що сидів у варшавській вязниці в тім часі, розповідав потім у Москві, що перед Великоднем [3])- саме тоді як козацькі посли допоминалися жалувальної грамоти духовенству,-до короля прийшли два ченці від митрополита і всього духовенства, з заявою, що вони з московськими людьми “в соединении” бути не можуть, бо Москва хоче їх перехрещувати. Нехай король посилає своє військо на Київ та їх визволяє як може, а вони з свого боку з Київа будуть московських людей вибивати, щоб бути знову під королівською рукою [4]). Подібне розповідав і михайлівський чернець Рафаїл, як зараз побачимо. Щось таке мабуть було, і розуміється, в таких обставинах митрополитові й иншим головачам київської єрархії маніфестуватися посольством до Москви було не зручно. Гетьман і старшина, які мабуть в значній мірі поділяли, або принаймні в значній мірі признавали рацію такої політики митрополита, старались як могли звільнити його від сеї неприємности. Але коли Москва-відчуваючи сю подвійну гру, відмовила їх послам в жалованій грамоті для духовенства, і навпаки прислала доволі грубе домаганнє, щоб гетьман “приставив” до Москви митрополита, аби він виправдався в своїх некоректних учинках,-і

гетьманові і митрополитові стало ясно, що далі обгострювати відносини небезпечно, особливо з огляду на присутність у Київі московської залоги. До инших актів субмісії новому зверхникові України треба було прилучити і депутацію київського духовенства до Москви.

В сій справі в травні відбулася нарада в Чигрині. 10 с. с. травня московському дяку Перфильеву, що пробував тоді в Чигрині, оповідав Виговський, що того дня приїхали з Київа ченці й сказали, що митрополит з печерським архимандритом їдуть до гетьмана [5]). Київським воєводам Рафаїл казав, що митрополит з архимандритами печерським і михайлівським поїхали з Київа до Чигрина 5 с. с. травня, і зробили се на жаданнє гетьманського двору: Виговський написав їм, що гетьман на них гнівається, мовляв вони "вел. государеві в нічім не доброзичливі"-нехай приїдуть і гетьмана удоброхотять. Десь 11-12 с.с. травня вони мусіли бути в Чигрині, і тут пішли довгі конференції з приводу ріжних ускладнень в церковних і політичних справах.

Між сими ускладненнями не послідне місце займали відносини до московського патріярха: чи можна і треба признати зверхність московського патріярха над українською церквою, і в якій мірі? Ми, що правда, не маємо автентичніх доказів того, що се питаннє було поставлено, але ледви чи можна сумніватися в сім. В літературі про се дебатовано в звязку з питаннєм про "Статті Б. Хмельницького", бо в Статтях 1659 р. єсть мова про се. Ті, що вважали сі статті автентичними "Статтями Б. Хмельницького", мусіли приймати, що в березні 1654 р. се питаннє було в Москві поставлене, і навіть цар дав тоді цілком катеґоричну резолюцію, що київський митрополит мусить бути під благословеннєм московського патріярха. Навпаки, ті що признавали статті в 14 пунктах, проголошені в 1659 р., за еляборат того року, власне вказували на сю статтю як доказ того, що ми маємо тут пізніший фальсіфікат-бо в березні 1654 року справа про зверхність московського патріярха не могла бути так поставлена царем. Але вже В. О. Ейнгорн в своїй праці про зносини українського духовенства з Москвою висловив на мій погляд цілком правильний погляд, що незалежно від того, що в дійсних статтях Б. Хмельницького, з місяця березня 1654 року про залежність київської митрополії від московського патріярха мови не було, балачки про се таки велися. При тім значінню, який тоді мав в московській державі патріярхат-що патріярх являвся поруч царя другим "великим государем", його церковним двійником, московським політикам

се мусіло здаватися цілком вскинутою консеквенцією, що коли Україна переходила під протекторат світської московської влади, вона мусить невідмінно признати також і зверхність духовної. Коли з літа московське військо стало опановувати одну за другою білоруськи епархії, московський патріярх почав порядкувати їх (правами, й прийняв титул патріярха Московського і всеї Великої, і Малої і Білої Росії [6]), і самоотвержені Малороси світського чину, потрапляючи під амбіції патріярха, коли приходилося звертатись до його впливів і протекції, не питаючись митрополита авансом почали титулувати патр. Никона своїм патріярхом [7]). Але митрополит і з ним уся київська церковна верхівка ставились до сього питання з далеко більшою обрежністю і серьозністю. Сама не хотіла міняти фактичну автономію під номінальною зверхністю царгородського партіярха на небезпечну в своїх наслідках владу московського церковного диктатора, і очевидно-хотіла притримати й козацький осередок, щоб він вів себе обережніше і не давав авансів коштом духовенства.

Козацькі політики, здається, не поділяли обережности митрополита і стояли за аванси і компліменти, щоб не псувати відносин. Але кінець кінцем митрополит і архимандрит, видно обстояли свою позицію, і встигли переконати гетьмана й старшину, що краще їм не їхати до Москви, щоб не компромітувати себе перед польськими сферами, і не попасти в трудне становище супроти претензій московського патріярха. Писар Виговський подиктував рекомендації від імени гетьмана і від свого до царя і патріярха в справах митрополії, ріжних монастирів і брацької школи в такім вияинаючім, ухильчивім тоні. Рекомендації сі мають дати 25, 27, 29 травня (с. с.)-вони орієнтують нас в часі тих чигринських нарад [8]). Очевидно радилися в ріжних справах, в звязку з вислідом московських переговорів, але того не будемо відгадувати, а зістанемося при тому що знаємо. Тиждень по виїзді до Чигрина михайлівського архимандрита прийшов до київських воєводів михайлівський чернець Рафаїл і сказав, що у нього єсть важна справа-аби з нею його відправили до Москви як можна скорше, поки митрополит з архимандритами не вернувся з Чигрина. Дяк Немиров записав те що Рафаїл розповів: се були обвинувачення в зраді митрополита й иншої духовної старшини й печерського Тризни, михайлівського Василевича, микольського Гізеля. Се мовляв латинники, посту не держать [9]), про все доносять королеві: великим постом вони посилали до Радивила

на Литву і до Польщі старця “уніята” Криницького, відти на вербній неділі приїздив він до митрополита і з новими листами і вістями про все що діється в Київі поїхав назад до Радивила. А тепер такі відомости, що Радивил випросив у короля Ждановича, аби через нього війти в порозуміннє з козаками: щоб вони підчас війни царя з королем були нейтральні. З тим і митрополит з архимандритами поїхали до Чигрина- намовляти гетмана і писаря, щоб вони царським людям на Поляків не помагали: “Нехай государ з государем бється, а чия буде сила, тому вони будуть підданими”. Таке ж йому, Рафаїлові, говорив оден козак Київського полку: “Як будуть государеві люди з Поляками воюватись, ми государевим людям не помагатимемо ніяк, поки котрась сторона не переможе-тій ми й піддамося”.

Розповідав Рафаїл також, що доводилось йому чути від свого архимандрита- котрого був духовником, такі балачки: “Становлять бояре город у Київі, а як поставлять, будемо ним в хатах палити, не їздитимемо по дрова до лісу. Збираються государеві люде бути в Кракові, а ми будемо і в Москві”, “Так говорив архимандрит надіючись на короля, маючи порозуміннє з Радивилом”.

Воєводи рішили відправити Рафаїла до Москви, але йому схотілось забрати з монастиря свої книги та инше майно. З тим він подався до монастиря, але повернувся з нічим: до келії його не пустили. Воєводи посилали до монастиря від себе, видумавши для замаскования, що Рафаїл їде на прощу до Путивля(!), але й їм Рафаїлового майна не видано,

Тоді воєводи виправили його до Москви без усього, 16 с. с., і щоб ніхто не знав про його “извет”, одписку до Москви писав сам дяк Немиров своєю рукою. Але в монастирі догадалися в чім діло, і зараз дали знати до Чигрина. Відти воєводи одержали 29 с. с. листи від митрополита і гетьмана. Митрополит писав про піяків, що напившися сіють непорозуміння і підозріння-просив їм не вірити і не збороняти його софійському намісникові арештувати таких людей. Гетьман виразно вказував на Рафаїла і ще якогось Софронія, шо наброївши в монастирі покривають свої проступки, кидаючи обвинувачення на ріжних неповинних людей; також просив їм не вірити і віддати митрополичому намісникові або михайлівському ігуменові. Воєводи відписали, що вони ніяким обмовам не вірять, і того Рафаїла арештувати не збороняють, і т. д. Але Рафаїл уже був у Москві і там його обвинувачення очевидно були прийняті під увагу-хоч і не маємо якихось безпосередніх їх відгомонів [10]). В Київі на підставі сих відомостей воєводи наставились обрахуватися з Криницьким, коли він знову з'явився тут-в місяці листопаді: вони арештували Криницького з його товаришем Теофаном, і стали “с пристрастием” допитуватись про завдання сеї місії, але митрополит дуже енергійно вмішався в сю справу, і його ще енергічніше підтримав київський полковник, і вдвох вони вирвали арештованих з московських рук (див. нижче). Я ж відзначив сей інцідент тому, що він кидає світло на зміст чигиринських нарад: листи гетьмана прислані з Чигрина в справі Рафаїла свідчать, що політична позиція єрархії, її становище між Москвою і Польщею були також предметом Чигиринських конференцій гетьманського осередка з духовенством-бралися на увагу при визначенню тактичної лінії супроти московського уряду.

В ній орієнтують нас грамоти гетьмана до царя, датовані 25 с. с. травня, і до патріярха-з незвісною (зіпсованою) датою, але того ж часу очевидно. Замітно перед усім тим, що в них не сказано виразно, чи сам митрополит їде до Москви чи когось посилає: може митрополит узяв се ще на останнє рішеннє свого київського “освященного собору” [11]). По друге-апольогія льояльности митрополита держана в дуже загальних виразах: митрополит тішиться з переходу України під московську протекцію, він се доказав тим, що відправив в Чигрині, в присутности гетьмана очевидно, богослуженнє з поминаннєм царя і його пресвітлої палати, але більш й нічого. Гетьман

просить царя і патріярха не гніватися на митрополита, що він скорше не приїхав до Москви, і не вірити скаргам, на нього, нібито він "православія святого російського соединенія не приймав": відома річ, скільки він терпів за православіє під лядським пануваннєм-деж би не тішився з переходу під православну зверхність! І нового города ставити він кінець кінцем не заборонив, а по зроблених йому роз'ясненнях навіть благословив. Все се, кажу, написано в таких загальних і слабуватих виразах, що робить вражіннє крайнє здержливої позиції духовенства; воно полишало гетьманській канцелярії вибілювати його, як може, але само від яких небудь яскравіших манїфестацій в московський бік стрималося і кінець кінцем примушувало і старшину рахуватися з сею політикою. Перед патріярхом гетьман виправдував митрополита, що він не поїхав до Москви скорше, тим що Ляхи привели його до повного зубожіння і браку коштів на подорож, також і тим, що він чекав результатів козацького посольства- і до Чигрина умисно приїхав, щоб потішитися з великих милостей царських, показаних Україні. Митрополит в своїй грамоті пішов іще далі, як ми побачимо,-зложив все на гетьмана, що він його стримав і велів чекати повороту посольства. Але рекомендації гетьмана до патріярха він до Москви таки не післав,- не тільки тому, що в ній московського патріярха протитуловано "зверхнійшим пастирем" України, а й тому мабуть, що взагалі не вважав потрібним звертатися до патріярха, щоб не викликати дражливих питань про його зверхність над київською митрополією [11]).

Між иншими рекомендаціями звертають на себе увагу листи гетьмана й Виговського писані до царя в підтримку клопотань Брацького манастиря, в інтересах Брацької школи. Гетьман згадує, що фундатором їх був гетьман Сагайдачний: "в память свою, за спасеніє душі, а в славу Христову здвигнув він церкву Богоявлення, де тепер училище монастиря Брацького-з котрого богато вийшло пагонців (лЂторосли) церкви божої-в чеснім життю і мудрости (цЂломудріи и любомудріи), і до служби твому цар. вел. придатних. Отже й ми, Б. Хмельницький гетьман і все військо Запорозьке бємо чолом за тими брацькими ченцями (законниками) училища київського і просимо їх пожалувати, в чім вони проситимуть. Бо не годиться облишити те святе місце, котре збудували предки наші, а найбільше Петро Конашевич Сагайдачний, славної памяти гетьман війська Запорозького. Нехай буде вічна память від тих училищ Брацьких київських і тобі, вел. государеві нашому, і слава безсмертна, і хвала божественна!"

Виговський прилучається до прохання брацьких ченців як один з вихованців сеї школи і підносить, якто "монастир Брацький київський в училищах своїх богато благочестивих синів народу нашого Російського ученієм благочестивим навчив і виховав в православній вірі і від прелести латинської до правди східньої привернув".

До прохання Ґізеля за свій Пустинський монастир гетьман і писар також прилучають рекомендацію його заслуг, положених в Брацькій школі, і Виговський знову підносить, що він також "від училищ київських Брацьких-де преосвященний господин отець никольський Кгізель учителем був, навчився їх трудом і ученієм" 12).

Самі супліки митрополита й ігуменів наповнені головно славословіями цареві, виразами радости з приводу переходу України під царську руку, запевненнями своєї льояльности, і загальними проханнями потвердити права і володіння їх монастиря, його привилеї і надання. До сього часом в більшій або меншій мірі додаються конкретні побажання про повереннє того чи иншого маєтку, реалізації тої чи иншої претензії. Тільки лист владики Прокоповича, що проживав у Печерськім монастирі не урядуючи, становить від початку до кінця літературний твір: привіт або похвальне слово цареві без всяких конкретних побажань-подиктоване мабуть надією на царську милостиню.

Лист митрополита заповнений головно оправданнями своєї поведінки-супроти зроблених йому закидів нельояльности 13). Починає досить літературною апольоґією свого становища до московського протекторату-обережними і здержливими натяками даючи зрозуміти, що він митрополит, також відограв і відограє неабияку ролю в переході України під царську зверхність-хоча ближче не пояснює, в чім саме та роля полягала.-"Загальна радість всеї нашої Малоросії синів в тім міститься, що по многих гоненіях, многообразно терпівши їх від иновірних, прибилися вони під кріпку руку вашого цар. величества, як до тихого пристановища, сподобившися бути принятими з ласки твоєї государської. Ся радість тим більше потішає мене як пастиря. Бо як слово господнє каже: "Пастирь ходить передом, а вівці за ним ходять". Куди ж іде пастир, і вівці за ним простують? Під кріпку руку в. цар. вел. ми покірно і добровільно хилимося. "Вівці мого голосу слухають!" Якого се голосу? Голосу молитвенного, котрим я разом з вівцями моїми повсечасно богові всемилостивому дякуючи за нинішнє

об'єднаннє (соединеніе), безнастанно молюся за ваше цар. велич., щоб він до кінця пособив розпочатому доброму ділу...”

Переходячи далі до інціденту з київськими воєводами, митрополит дає освітленнє відмінне від того, яке знаходимо в воєводському звідомленню, а головно валить всю справу на гетьмана, яко “начальника і повелителя”. Задля сеї власне характеристики всенародньої власти гетьмана варто сю частину супліки навести в цілости:

“Нехай відомо буде в. цар. вел., що зробив я се не на те аби противитися в. цар. вел.-як то мене обмовили перед в. цар. вел. Ні! Але ж бо той ґрунт з давніх часів наданий моїй митрополії і мої попередники-митрополити сї ґрунти, надані святій церкві, з великими стражданнями боронили від тих що хотіли їх захопити-цілуючи хрест обстояли їх на судах, тому і я, як наступник на престолі митрополії і на землях її, не хотів, щоб їх відлучено від церкви божої. Бо ж від тої землі єдиний мій прожиток був в нинішнім часі! Тому я й запитав, чи мають вони (воєводи) писаний наказ від в. цар. вел. щоб будувати оборонну твердиню (твердыню града) на церковній землі? Бо такий у нас був звичай, що писаний наказ подавали від начальства, і тоді за тим наказом одержували. А що такого написаного наказу в. цар. вел. воєводи не мали, я й не годився віддати їм церковну землю. Так я зробив-вибач всемилостивий царю-через своє привязаннє до святої церковної установи, а не з противлення в. цар. вел. До того ж і від гетьмана Б. Хмельницького, нинішнього начальника і повелителя нашої землі [14]) я мав такий наказ (повелѣніе), аби без його наказа я нікому нічого не позволяв робити або що небудь у нас брати. А що тоді як воєводи захотіли взяти ґрунт приналежний до моєї митрополії задля збудовання оборонної твердині, не мав я такого казу від Б. Хмельницького, нашого гетьмана, щоб те місце віддати,-я не відступив не сміючи переступити його наказу, тільки післав йому повідомленнє про се. І коли він учинив нараду з полковниками своїми і прислав мені указ, щоб я поступив те місце під оборонну твердиню, я не противився, і не тільки не забороняв, але й благословив воєводам будувати город, і він скоро, за поміччю божою, й збудувався-чим і я з усіма радію дуже. І не тільки се місце, але й инші, які будуть потрібні, я за наказом в. цар. вел. готов відступити і благословити, ніскільки не сумніваючися в милости вашого цар. вел. до нас-що зволиш нагородити нас ще більшим. Бо не для противлення, а для тих

справедливих причин не хотів я попереду віддати ґрунтів. Коли ж я в тім чимсь прогрішився перед вашим цар. вел., я смиренно прошу пробачення.

"Коли ж були якісь инші наклепи, прошу тебе не вірити, всемилостивий царю! Бо думаю, що сі наклепи були з ненависти, а від мене в нічім иншім противлення не було. Посланників же своїх з чолобиттєм від мене і всіх духовних не посилав я не з якого небудь недбальства, або з легковаження вашої світлої держави. Бо ми тоді ж хотіли післати-але гетьман наш того нам не дозволив (не повелЂ), доки не повернуться від в. цар. вел. його посланники. Коли ж вони повернулися, він дав нам указ послати до вашого цар. вел.; дав нам пристава і свої грамоти післав до ваш. цар. велич. просячи за нас. Тому і я посилаю чесного єромонаха Інокентія Ґізеля, ігумена никольського і з ним чесного єромонаха Теофана".

Наступають прохання потвердити права, привилеї, свободи й маєтности митрополії й монастирів "згідно з своєю царською обіцянкою, вчиненою через В. В. Бутурлина і через гетьманських післанців". Митрополит при тім відкликується до виказу тих привилеїв, зробленого в осібнім письмі і переданного через посланників. В актах дійсно єсть такий виказ, що просить котрий монастир: потвердження привилеїв, повернення забраних маєтностей, надання нових взамін тих, що зісталися за польською границею, виправлення незаплачених довгів і под. [15]). Принціпіяльні, орґанізаційні питання порушують митрополит і архимандрит печерський

1. "Просити й. цар. вел., аби зволив потвердити вольности церковні і духовні, також привилеї й строєнія (устави) вел. князів руських і королів польських.

2. Аби нас не віддалено від послушенства святійшому патріярхові царгородському, до котрого належимо правом божим, через хрещеннє і за правилами св. отець.

3. Аби преосв. митрополит київський нинішній і його наступники, так само епископи, архимандрити й ігумени зіставали при своїх духовних урядах до смерти. А по смерти наступники щоб наступали через вільний вибір духовного і світського стану. А московських духовних на ревізію (на разсмотрЂніе) и на всякі начальства щоб й. цар. вел. до Малої Росії не присилав.

4. Суди духовні щоб самі духовні справляли, і щоб всякі духовні справи кінчалися позивами до митрополита і його митрополичого суду [16]), щоб винне духовенство каралося через преосв. митрополита і його духовний суд тут-таки, а не відсилалося до Вел. Росії а ні де інде.

5. Православні заграничні на Литві й Волини аби як здавна, так і до нинішнього митрополита і його наступників належали і мали вільне "позволеніе" (розум.: доступ) до нього в духовних справах як до свого пастиря на вічні часи.

6. Тому що від ріжних монастирів відпадає богато маєтностей за границею, в Литві й на Волині, з великою шкодою церкви божої-так що декотрі монастирі не мають потрібного утримання, просити у його цар. вел. за ті страчені маєтности обміну тутже коло Київа; також ті маєтности, що ріжні люди позабірали, аби були повернені до своїх монастирів.

7. Щоб нікого з духовних нашої Малої Росії силоміць не забирали (не затегали) до Великої Росії, а коли їм коли-небудь трапиться побувати в Великій Росії в яких небудь наших духовних справах, аби їх цар. вел. не затримував".

Печерський архимандрит повторюючи сі прохання розвинув пункт виборности: Вибори має переводити братія монастиря спільно з світським і шляхетським станом старим звичаєм, і вибравши кандидата з *місцевих людей* во..и подаю його до відома (чи затвердження) цареві [17]) і за царським "повелЂніем" він вступає в уряд.

Примітки

[1]) Головна праця про неї -В. Эйнгорнъ. Очерки по исторіи Малороссіи въ XVII в. I. Сношенія малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ, 1899 (відбитка з московських "Чтеній"), розд. II. Після неї в значній мірі стратили вагу старші праці: Г. К а р п о в ъ, Кіевская митрополія и московское правительство во время соединенія Малороссіи

съ Великой Россіей, Православное ОбозрЂніе, 1871 кн. VIII і IX. Митр Макарій, Исторія русской церкви, т. XII с. 71 дд. Новіше: Харлампович, Вліяніе с. 167.

[2]) В своїй супліці до царя, писаній потім, в місяці липні, митрополит виправдувався з того, що не прислав скорше своїх післанців з чолобиттєм, і так само виправдував його гетьман. Акты X с. 710 і 716.

[3]) Православний великдень того року був одного дня з латинським, 5 квітня н. с. (26 березня с. ст.).

[4]) Акты X с. 773. М. Макарій вважав відомости Тафларія мало правдоподібними (с. 68-9), але инші дослідники не поділяли сих сумнівів, і я думаю-правильно.

[5]) Акты X. с. 598.

[6]) Про се у Макарія XII с. 90 с. дд., у Ейнгорні 80 дд.

[7]) Ейнгорн (с. 65) вказав на такі факти (я даю їх не в тім порядку, як подає він, але подаю всі):

а) Згадка в листі Олекшича про перспективу піддання київської митрополії патріярхові (Акты X с. 557)-Ейнгорн уважає се відгомоном реляції митрополита; се не конче, але згадка дійсно має вартість.

б) Київський маґістрат в чолобиттю до патріярха 9 травня зве його "патріярхом Великія и Малыя России" (Переписка Оруж. палати ч. 18)-мабуть за вказівками київських воєводів.

в) Так починає титулувати його і Виговський-що в листах 1653 р. називав його тільки патріярхом Великої Росії. Новий титул, правда стрічаємо тільки в листі з 1 вересня (Переписка ч. 10), але раніших з 1654 року таки й не маємо.

г) Гетьман в рекомендації Косова патріярхові називає патріярха "наш зверхінЂйшій пастырь"; грамота, що правда, має кепську дату: 27 марта 1657 (так надруковано в Описаніи Кіево-Софійского собора Евгенія і відти в Актах Зап. Р. V с. 98), але самої грамоти мабуть не треба вважати

фальсіфікатом, і здається ніхто її не підозрівав.

д) Ґізель в супліці-написаній очевидно в Москві, наслідком переговорів (Акты X с. 751-4, про неї далі), так пильно роз'ясняє неможливість підпорядкування київської митрополії московському патріярхові, що не може бути сумніву в тім, що йому прийшлося стрінутися з таким домаганнєм в дуже рішучій і настирливій формі.

Всі сі вказівки, разом узяті, не лишають сумніву, що з московської сторони вже весною і літом 1654 року, а може й раніш, робився натиск і на духовенство київське, і на цівільні круги, щоб змусити митрополита признати над собою зверхність московского патріярха.

8) Замість детального перегляду всіх грамот, що зайняв би богато місця, наведу для орієнтації їх реєстр-бо в Актах Ю.З.Р. Карпов видав сі грамоти дуже хаотично:

Чигрин 25 травня, гетьман просить царя за митрополита-Акты X с. 714.

Чигрин, дата зіпсована, гетьман просить патріярха за митрополита-Акты З.Р. V с. 98. (Карпов, Прав. Об. 1874, поправляв на 27 травня).

Чигрин 25 травня, гетьман до царя за Михайлівський монастир-Акты X с. 727.

Чигрин 27 травня, гетьман до царя за Брацьку школу і монастир-тамже с. 732.

Чигрин 27 травня, гетьман до царя за Пустинський монастир Ґізеля, тамже с. 735.

Чигрин 27 травня, Виговський таксамо, с. 737.

Чигрин 29 травня, він же до царя за Брацьку школу, с. 733.

Чигрин 4 червня, гетьман до царя за печерського архимандрита с. 721.

Богуслав 20 (?) червня, гетьман до царя-загальне проханнє з сотником Махарицьким с. 711.

Київ 3 липня, супліка брацького ігумена Теодосія Сафоновича с. 729.

Київ 4 липня, гетьман до царя, за Видубецький монастир с. 739.

Київ 4 липня, митрополича супліка до царя с. 707.

Київ 5 липня, супліка михайлівського ігумена Теодосія Василевича с. 723.

Київ 6 липня супліка печерського архимандрита с. 719.

Київ 8 липня поздоровленнє цареві від чернигівського владики Зосими Прокоповича с. 77.

Дата двох гетьманських грамот: з Богуслава і Київа не вірні.

9) Тільки чернигівського владику Зосиму, що жив "на покої" в Печерськім монастирі, Рафаїл атестував, що "він не латинник", з митрополитом і архимандритами "його в думі нема-чоловік смирний і цар. вел-ву добра хоче, тільки сили не має". "А никольський ігумен Іннокентій (Гізель) і брацького монастиря намісник Теодосій (Сафонович) теж по латини вміють, з митрополитом і архимандритами порозуміваються (совѢтны, а чи однакові у них з ними замисли (одна ли у них дума)-того він, Рафаїл, не відає".

10) Дві одписки воєвод і "распросные рѢчи" Рафаїла в 153 стовбці Сівського столу л. 110-9 і 123-5, їх видав В. Базилевич окремою брошюрою п. з. "ИзвѢтъ Старца Рафаила. Изъ кіевскихъ настроеніи времени Б. Хмельницкаго", Кіев, 1919.

11) Ейнгорн припускав, що зпочатку, за порадою гетьмана, митрополит згодився їхати до Москви сам, але се було йому настільки неприємно, що він потім заступив себе Ґізелем (с. 73). Він опирає сю гадку на деяких виразах гетьманської грамоти до царя, які не виключають можливости подорожі самого митрополита-але все таки говорять і про можливість, що він пошле своє проханнє через післанців. Що в сих гетьманських грамотах з травня не називається імя Ґізеля як митрополичого посла, се вказується теж на доказ того, що мовляв митрополит в Чигрині був згодився їхати до Москви сам; але тоді могло припускатися, що й Ґізель клопотатиметься за свій монастир через своїх післанців. Взагалі могло бути так, що справа посольства до Москви перед виїздом митрополита до Чигрина ще не була порішена або не розроблена в деталях, і тому в Чигрині писали грамоти "на

про всяке".

[12]) Се інтересно завважити супроти здогадів деяких учених, що Богдан Хмельницький теж був учеником київських шкіл,-що тільки Виговський зве себе їх учнем, хоч всі грамоти писалися безсумнівно за його вказівками, і він мабуть не промовчав би й гетьмана, коли б він теж учився в київській школі.

[13]) Акты X с. 70-712.

[14]) "НынЂ нашей земли начальника и повелителя"-Акты X с. 709.

[15]) Акты X с. 743-8.

[16]) "Съ позываньемъ до преосв. митрополита и суда его митрополича, где совершенный судъ и конецъ всякое духовное дЂло имЂло"-с. 742.

[17]) "По челобитью вышеименованныхъ чиновъ совЂтному, а за повелЂніемъ его царскаго величества"-Акты X с. 743.

ДЕПУТАЦІЯ ДУХОВЕНСТВА У ЦАРЯ, ЧОЛОБИТНЯ ҐІЗЕЛЯ, СПРАВА ВІДБИРАННЯ ЗЕМЕЛЬ ВІД КОЗАКІВ, ЦАРСЬКІ ГРАМОТИ ДУХОВЕНСТВУ, 11 (21) ЛИПНЯ 1654, ЗАГАЛЬНІ ПІДСУМКИ.

Депутація виїхала коло 10 с. с. липня. З нею поїхав сотник тимонівський Михайло Махаринський, що мав свої справи в Москві, а гетьман рекомендував його цареві як людину добре обізнану з польськими справами, тому що він пробув в неволі у короля більше року і недавно відти вийшов. Крім усього иншого він повіз пасквиль на митрополита, написаний з нагоди смерти і похорону його "коад'ютора" Йосифа Горбацького, можливо вивезений з Польщі самим же Махаринським. Сей пасквіль мав свідчити, що митрополит зовсім не являється приємною Полякам особою, коли вони його так грубо атакують. Гетьман в своїй грамоті, переданій через Махаринського, підчеркував се, що митрополит богато постраждав від Ляхів, і тепер терпить зневагу, пониження і тяжкі

образи-не тільки устно, але і в писаннях безчестних, що безчестять його й иншу духовну старшину: архиепископів, архимандритів і все православне духовенство, всю православну церкву, і самого царя. Гетьман просив супроти того тим більшу ласку показати духовенству-його делеґації [1]).

Новіші дослідники підчеркують се, що гетьман при тім зовсім не подумав про духовенство світське [2]). Не споминає його і верховний патрон його митрополит: воно ніде не згадується в сих супліках, покрите загальним постулятом потвердження церковного імунітету, церковної юрисдикції і церковних надань і свобід. Носієм їх виступає епископат з своєю чорною армією. Біле, світське духовенство має в них участь постільки-поскільки.

28 с. с. липня депутація з сотником Махаринським була прийнята на авдієнції у царя в таборі під Смоленськом. Наперед представилося духовенство і подало свої грамоти-тим днем вони позначені в посольському архиві. Від печерського архимандрита були передані цареві дари: деревляний різблений хрест “с праздники”, частина мощей Марка Печерського і кілька книг печерського друку (БесЂды на Діянія і на Посланія ап. Павла-шедеври печерського друку, й ин.). Дяк Лопухин питав про спасеніє митрополита і архимандрита. Потім, того ж самого дня, але осібно від духовенства, цар прийняв Махаринського з товаришами [3]). Чи перед тим заїздила делеґація до Москви, з актів не видно, й я се не вважаю правдоподібним, хоч такий здогад і висловлявся в літературі: делеґати мали всі причини обминати Москву, щоб не мати діла з патріярхом, і з огляду що цар був на фронті, вони мали для того певне оправданнє [4]). Всі переговори проходили в царській кватирі під Смоленськом. Подробиць їх на жаль не маємо; дещо можемо міркувати з тих царських грамот, що були вислідом сього посольства, і з двох челобитень Ґізеля поданих ним очевидно в сих переговорах. Перша з них настільки інтересна, що її треба навести тут в головнішім:

И сіе предлагаю, яко многія скорби и гоненія претерпЂхомъ вЂры ради православныя, нынЂ ж съ

(Я Інокентій Ґізель іменем преосв. митр. київського і всього

радостію видимъ, яко ваше царское величество, свобожденія й утѢшенія ради вѢрныхъ, воздвигнулъ свою тиекрѢпкую десницу, дабы не токмо насъ, но и иныхъ, еще подъ игомъ ляцкіе работы сущихъ, воспріялъ. О семъ прежде въ ПереяславлѢ гетману вашего царского величества запорожскому бояринъ твой Василей Васильевичъ Бутурлинъ извѢщалъ и имянемъ вашего царского величества обѢщалъ, яко не токмо войску Запорожскому, но и всѢмъ намъ духовнымъ права и волности ваше царское величество потвердити изволитъ. Сего ради митрополитъ кіевскій челомъ бьетъ съ нами вашему царскому величеству о всѢхъ волностяхъ и правахъ. Наипаче же о первой волности, яже есть всѢхъ

священого собору в. цар. вел. чолом бю) і се предкладаю. Богато ми перетерпіли прикростей і гоненія за православну віру, а тепер бачимо з радістю, що в. цар. вел. підніс свою кріпку руку на визволеннє й потішеннє вірних — щоб не тільки нас, але й инших прийняти, які ще лишаються під ярмом лядської неволі. Про се ще перше, в Переяславі боярин твій В. В. Бутурлин повідомив гетьмана й військо Запорозьке й іменем твого цар. величества обіцяв, що в. цар. вел. зволить потвердити права і вільности-не тільки війську Запорозькому, але й усім нам духовним. Тому митрополит просить разом з нами про всі вільности і

волностей и правъ коренемъ, послушаніе къ нашему верхнѢйшему пастырю констянтинополскому, до которого намъ и право божіе чрезъ святаго апостола Андрея Первозваннаго и каноны святыхъ отецъ прилучили и совокупили. Ибо не гнушается и не возбраняетъ митрополитъ кіевскій съ нами святѢйшему патріарху московскому и всеа Росіи послушаніе творити, извѢстно имуще, яко и его престолъ Духомъ Святымъ составленъ есть. Обаче ужасается, да не вмѢнитъ Богъ сіе дѢло во грѢхъ, вѢсть бо, яко что вселенскимъ соборомъ узаконено и утвержено есть, то не можетъ премѢнити ся развѢ тѢмъ же вселенскимъ соборомъ. Вселенскій же соборъ всѢми патріархи и ихъ помѢстныхъ соборовъ

права. А перед усім про першу вільність-що являється коренем всіх прав і вільностей- се послушаніє нашому найвищому пастиреві царгородському, до которого нас і право боже прилучило і приєднало-через св. апостола Андрія Первозваного і канони святих отець. Бо хоч не цурається і не противиться митрополит разом з нами віддавати послушаннє патріярхові московському і всеї Росії-знаючи певно, що і його престол поставлений від Духа Святого,-але боїться, щоб Бог йому того не порахував в гріх. Знає бо, що уставлене і обзаконене вселенським собором не може бути змінене инакше як

единодушнымъ соглашеніемъ состоится. ТЂмъ же молитъ митрополитъ кіевскій съ нами вашего царского величества смиренно же и прилежно, дабы насъ при нашемъ пастырЂ оставити изволилъ. На семъ бо основаніи всЂ наши волности созданы суть. По обЂщанью Василья Васильевича Бутурлина, именемъ вашего царского величества. Въ чемъ аще бы есмы пожалованья вашего царского величества не сподобили ся, тогда бы митрополита кіевскій вкупЂ со всЂмъ духовенствомъ зЂло скорбЂти и унывати началъ. И иные такожде духовные, иже еще подъ крЂпкою рукою вашего царского величества не суть, быти же, извЂстно есть, яко усердно желаютъ,-а видяще нашу скорбь, малодушествовати бы

тільки тим же вселенським собором; а, вселенський собор може статися тільки однодушною згодою всіх патріярхів та їх місцевих соборів. Тому митрополит разом з нами просить в. цар. вел. смиренно і пильно, аби зволив єси лишити нас при нашім пастирі-бо на сій основі збудовані всі наші вільности. Так як обіцяв то В. В. Бутурлин іменем в. цар. вел. Бо якби ми в тім ласки вашого ц. вел. не отримали, дуже б митрополит з усім духовенством з того засмутились, а инші духовні, котрі ще не під кріпкою рукою вашого ц. величества, але дуже бажають бути, як нам відомо,-стали б теж вагатися, побачивши

начали. Сихъ ради винъ усердно преосвященный митрополитъ кіевскій со всЂмъ освященнымъ соборомъ молитъ ваше царское величество: покажи намъ свою милость и подаждь скорбящей російской церкви утЂшеніе [5]).

наш смуток. З тих причин митрополит з усім освященим собором сильно просить ваше ц. вел.: Покажи нам свою ласку і потіш засмучену церкву руську!

З сього можемо міркувати, що питаннє про відносини київського митрополита до московського патріярхату дебатувалося в сих переговорах дуже сильно, і на делєґацію робився сильний натиск в тім напрямі, щоб укаїнське духовенство признало зверхність московського патріярха. Але Ґізель рішучо спротививсь сьому і став на тім, що захованнє зверхности царгородського патріярха являється першим постулятом потвердження прав (як воно стояло в супліці митрополита) і ніяким чином не може бути обминене. З ним солідарно трималися й инші делєґати: як бачимо Ґізель в своїй заяві підчеркує, що всі “ми”-делєґати-однодушно підтримують сю точку погляду митрополита. Царський уряд ніяк не міг з сим погодитися, бо стояв на тім, що церковні установи нововідзисканих “отчин” царських мусять перейти під власть московського патріярха, і в Білоруських землях, що переходили до його рук, він відразу, як сказано, підпорядковував епархії й церкви юрисдикції свого патріярха. З тих причин він не міг прийняти і побажання митрополита-коли він не хотів піддатися під послушенство московського патріярха-щоб під його владою далі лишалися епархії й вірні “Литви і Волини”. Але, очевидно, не лишав без уваги й осторогу Ґізеля, що нарушеннє давніших канонічних відносин може відіпхнути православних тих земель, що ще зіставалися під Польщею. Кінець кінцем уряд рішив відкласти сі справи на потім, а в сей мент обмежитися тільки потвердженнєм за духовенством тих маєтностей, котрими воно фактично володіє.

Тут також-як у петиціях київського міщанства, виринуло питаннє про приверненнє, ревіндікацію церковних маєтностей, що відібрані були від церковних установ і кінець кінцем опинилися в козацьких руках. Виступив з сим Ґізель в ролі ігумена Миколо-Пустинського манастиря, що володів уходами в районі долішнього Дніпра і Порогів. В своїй чолобитні він просив, аби цар велів розглянути і перечитати (перед собою) права або грамоти надані його манастиреві і потім потвердив їх своєю грамотою. “А що деякі маєтности, в тих правах названі, насильством лядським від святої обителі були віддалені, а нині, потім як Ляхів вигнано, ними володіє (обладаєт) гетьман вашого цар. величества, і святій обителі без вашого цар. в. наказу віддати не важиться (не дерзает),тому смиренно молю в. ц. в.: звели до нього грамоту написати, щоб він ті маєтности святій обителі віддав. Він бо й сам грамотою своєю про те ваше цар. вел. просить, аби ми у в. цар. вел. просили такої грамоти з наказом (“о грамоту изволенную”)-для більшої чести і певности” [6]).

Так наш просвіщенний богослов використовував проти гетьмана його рекомендацію, де він так тепло розписувався за Ґізелем і просив потвердити його монастиреві права на маєтности-нічим не натякаючи, що він хотів, аби при тім і йому було наказано повернути сьому манастиреві маєтности що від нього відійшли до війська. Царські дяки теж очевидно не припускали, щоб гетьман так дуже бажав царської інтервенції в сій справі, й не виявили охоти виконати проханнє Ґізеля. Тому Ґізель підчас переговорів “вторицею” подав чолобитню в сій справі:

“Вторицею вашему цар. вел. чоломъ бью и со слезами за обитель св. Николая Пустынского зѢло обнищавшую молю: Повели наши права и привился подтвердити, а до гетмана в. ц. в. вели грамоту написати,. дабы онъ тѢ имѢнья, на которыя права имѢемъ, святой обители отдалъ. ВѢмъ, яко не будетъ скорбенъ гетманъ в. ц. в. запорожскій, понеже и самъ до вашего ц. в. о семъ грамотою своею ходатайствуетъ и мнѢ при многихъ дюдѢхъ колкикратъ обѢщался имѢнія тѢ обители святой отдати, аще ему грамоту отъ вашего ц. в. принесу” [7]).

Загалом треба признати, що в сих переговорах про права і вільности українське духовенство виявило ще найбільше політичного такту і обережности в сій ситуації-твердо обстоюючи свою автономію, традиції й звязки з землями, які зіставалися поза межами прилученої території.

Трудно сказати, чи се залежало від вищої інтеліґенції і політичного розвитку (Косів, Тризна, Ґізель, Сафонович, Старушич, що стояли на чолі київського духовенства і вели сі переговори-се ж був цвіт тодішньої української інтеліґенції). Чи мало тут значіннє те, що вони вже мали за собою досвід попередніх депутацій-козацької і двох міських. Чи просто впливала тут складніша ситуація: потреба рахуватися з тими частинами території і установами, що зісталися під владою Річипосполитої? Але як бачимо, сі політики і патріоти також не могли стриматися, щоб не вмішати нового протектора, котрого так нерадо приймали, до внутрішніх справ України і не постаратися використати його інтервенцію, щоб вирвати деякі свої маєтности з рук "начальника і повелителя нашої землі", "нашого гетьмана". Хоч ховалися за його плечі, коли треба було забезпечити себе від неприємностей з московської сторони!

Результатом переговорів в царській кватирі було се, що цар наділив митрополита й манастирі доволі щедрою милостиною і дуже сухими грамотами писаними коротко і в тих самих виразах: Великий государ і т. д. пожалував такого то- дав йому сю царську грамоту на маєтности, надані йому привилеями від великих князів руських і королів польських, котрими він тепер володіє, щоб йому з нашої милости тими маєтностями володіти і збирати по давньому доходи які на нього збирано" [8]). Воєводам київським наказано не приймати скарг на підданих і слуг митрополичих і манастирських, а відсилати їх до митрополита і в монастирі "гдѢ кто судимъ", і взагалі "в ніякі духовні справи не вступатись" [9]). Тим виконувалося проханнє духовенства-"духовного их суду судити не велѢти". Гетьмана цар повідомив, що сповняючи його проханнє, він прийняв послів духовенства і велів видати їм жалувальні грамоти на маєтности. Що ж до прохання про маєтности, які від них відійшли, дано таку резолюцію: "Ти, гетьман наш, говорив нашому боярину В. В. Бутурлину, аби ми веліли післати писців в наші черкаські городи, у всю Малую Росію, та описати городи і міста і всякі землі. І нашим царським наказом (зачеркнено: за твоїм чолобиттєм) велено було післати наших дворян до наших черкаських міст, у всю Малую Росію. Та після того ти же, гетьман, присилав бити нам чолом, щоб ми тих наших послів не посилали сього літа, доки служба скінчиться. Тому тих наших дворян не післано; а як служба скінчиться, і за нашим указом наші писці будуть післані в наші черкаські городи і в усю Малую Росію, і городи, міста й землі і всякі угодья перепишуть, тоді буде

наш указ митрополитові, архимандритові і всім манастирям, ігуменам і братії про манастирські маєтности, що відійшли від них за польських королів". Се була відповідь на проханнє Ґізеля. Инші ж справи-себто питання про відносини до патріярхів-царгородського і московського, про епархії Литви і Волини і т. д.-цар відкладав до свого повороту до Москви [10]).

Всі сі грамоти датовані 11 с. с. липня. Того дня цар приймав черців на прощальній авдієнції; дяк Лопухин проголосив їм резолюцію що до відібраних маєтностей виложену в грамоті до гетьмана. Потім так само відправлено Махаринського з товаришами; він мав відвезти сю грамоту до гетьмана що я тільки що переказав, а також царські проклямації до української людности, що зіставалася поза межами козацької території [11]). Одна була адресована до шляхти, міщан і всього поспольства Браславщини, друга така сама-людности волинській, третя подільській, четверта "подгорЂской" (не ясно, що хотіли означати тим терміном). Прокламації для Галичини східньої і західньої були адресовані на ймення місцевих владик: Арсенія Желиборського і Антонія Винницького. Цар повідомляв їх про війну розпочату ним з польським королем за "многія грубости и неправды": сам цар рушив з своїми підручними царевичами, на инші землі ідуть його воєводи і гетьман запорозький. Цар закликає владику з усім духовенством, щоб він "задля православної віри пошукав нашої государської милости"-намовляв місцеву православну людність, шляхту, міщан і уїздних людей, щоб вони теж піддавалися під царську руку, присилали до царських воєвід своїх представників і помагали царському війську промишляти над неприятелем. Цар за те потвердить за шляхтою і духовенством маєтности, і ще додасть, а міщан і уїздних людей "взище своїм жалуваннєм", дасть "у всяких податях многую льготу" і т. д. Сі грамоти Махаринський мав розіслати на адреси [11]).

При всій здержливости царського уряду супроти єрархії признаннє ним церковного імунітету було цінним дарунком в тодішніх обставинах. Його вартість митрополит випробував в згаданім інціденті з Криницьким. Коли київські воєводи арештували в листопаді Криницького і його товариша і стали допитуватися, з чим їх митрополит посилав до Польщі, митрополит вигорожуючи арештованих зажадав, щоб їх відпустили до їх монастирів, згідно з признаними церковними вільностями, і грозився скаржитись на

воєводу гетьманові “на его неволю и утЂсненье”; київський полковник дуже енергійно підтримував його домагання. “Митрополит і полковник говорили з великим шумом: Ц. в-во показав нам свою ласку-щоб ніяких вільностей не відбирано, а тепер починають чинити духовенству тісноту, якої ніколи не бувало! Старців треба пустити до монастирів. Митрополит і архимандрит беруть їх на поруки, що від них нічого лихого не буде”. Ситуація вийшла така серйозна, що воєводи мусіли випустити арештованих-аби в тутешніх людях не було “какова дурнаго сумнЂнья”, Щоб не взяли того собі за “большую неволю и утЂсненье” 13).

Бачимо, що царські грамоти все таки скріпили позицію єрархії і дали їй відвагу йти за свої права навіть на бій з московською адміністрацією.

Примітки

1) Повний склад делеґації був такий: представник митрополита Ґізель, з ним старець Софійського монастиря, диякон і 9 служок. Від Печерського монастиря два старці і 5 служок. Від Брацького монастиря старець і служка. Від Михайлівського монастиря старець Гавриїл. Від Видубецького монастиря сам ігумен Климент Старушич з 2 старцями і 4 служками. З сотником Махаринським його син і два товариші-значні козаки, два чигринські козаки прості і 6 хлопців.

2) Ейнгорн, підчеркуючи се, толкував, що гетьман підтримував митрополита, як представника шляхетської верстви-с. 71 і 73.

3) Акты X с. 705-8.

4) Соловйов просто через недогляд, очевидно, написав в своїй історії, що Ґізель подав петицію митрополита цареві в Москві (с. 1642). Карпов і Макарій, тримаючися актів, представляли справу так, що делеґати приїхали просто до царської кватири; але Ейнгорн против їх поглядів старався довести, що делеґати наперед були в Москві. Найбільш серйозний довід, висунений ним (с. 75-6) такий: в своїх звідомленнях цареві київські

воєводи доносили, що вони дали пропуск делєґатам духовенства "къ МосквѢ", з обовязком явитися в посольскім приказі (Акты X с. 690). Але се приказний шаблон, і не можна на підставі сього твердити, що делєґати так таки й поїхали до Москви; в Путивлі вони могли дістати инший маршрут.

5) Акты X. с. 751-4, "список".

6) Акты X с. 745-6.

7) Тамже с. 753-4.

8) Акты X с. 761-4.

9) Тамже с. 763-4.

10) Акты X с. 759-762.

11) Акты X с. 753-6 і 770.

12) Білгород. ст. 382 л. 357-381, справа урвана. Про неї писав Харлампович, Малор. вліяніе с. 158-9.

"ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА", ЇЇ ПРАВНОДЕРЖАВНІ КВАЛІФІКУВАННЯ, ОЦІНКА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УМОВИ В НОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

Відправу духовенства можна рахувати завершеннєм переговорів про взаємовідносини України з московським царем і його урядом, розпочаті в Переяславі гетьманською пропозицією, щоб царські посли царським іменем прирікли війську і всякого чину українським людям захованнє і примноженнє їх прав і свобід. Слово було дане, під се слово зложили присягу гетьман з старшиною, і на їх заруку присягало військо, шляхта, духовенство і міщане. Гетьман тому вважав своїм обовязком здобути від царя всім їм потвердженнє їх прав і свобід, так як се обіцяв йому цар. Се й зроблене було протягом півроку і разом з устною умовою в Переяславі

утворило те, що тепер зветься “Переяславською умовою”.

Але цар давав сі свої потвердження не загально, а з певним розбором, вносячи ріжні застереження і обмеження в інтересах безпосередніх компетенцій свого уряду, і тим викликав ріжні незадоволення. На погляд гетьмана і старшини, що єдино обовязковим для себе вважали переяславське порозуміннє, уряд в своїх московських резолюціях відійшов від букви сього порозуміння, поробивши від себе ріжні додатки, ріжні “новини”, і се було причиною, що московські статті і грамоти українською стороною не були прийняті. З пізнішого бачимо, що гетьман сих московських статей не об'явив війську, так як не об'явив свого часу зборівського договору- тому що одно і друге не відповідало бажанням його і війська, і він не вважав їх для себе обовязковими. Так як зборівські пакти як акт обовязковий, норма і дезідерат, виринули на верх тільки згодом, після того як становище української сторони попсувалося проти зборівської ситуації ще гірше,-подібне сталось і з московськими статтями; тільки що замість автентичних статей московські дяки підсунули українській стороні їх довільну перерібку -фальсіфікат.

В науковій літературі, як я вище зазначив, дискутувалось головно, під яку катеґорію державного права підходять ті відносини, які уставились умовою 1654 року. Я дав перегляд сеї діскусії в своїй праці про Переяславську умову [2]), але дещо вважаю потрібним повторити тут для орієнтації читача.

Величезна більшість дослідників констатувала, що піддаючись під зверхність московського царя Україна далі заховувала державні права і атрібути, тому в державно-правній оцінці сього акту вагалася між такими формами державних сполучень, як унія персональна або реальна, конфедерація, і васальство-протекторат. Лише дехто, вважаючи на централістичні тенденції Москви і внесені нею застереження, що в дальшім процесі звели на ніщо державне право України, кваліфікували її об'єднаннє з Москвою як інкорпорацію, хоча й неповну, або прилученнє з захованнєм автономних прав (Нольде, Розенфельд).

Дійсно, і після переходу під московську зверхність, територія України мислиться як територія козацького війська-“Черкаські городи”, відділені митними і політичними кордонами від Московського царства [3]). Її людність стоїть під протекторатом війська-мислиться навіть в поняттю війська, як ми

бачили. Митрополит зве гетьмана "начальником і повелителем нашої землі" (с. 857). Найвища соціяльна верства її, шляхта, се та що "в Запорізькім війську служить" (с. 804). Всенароднiй характер гетьманської влади і її право примусу над всею людністю України підчеркує московська формула інвеститури гетьмана (с. 742). Устрій України основується на своїм власнім праві, забезпеченім договором з Москвою-в актах сполучення воно означається терміном "прав і вольностей які бували при в. кн. руських і королях польських"; царський уряд може їх тільки примножати, а не скорочувати, і поскільки життє України нормується сим правом, воно не терпить мішань з боку царської влади. Особливо підчеркується автономність українського суду-сеї найбільш яскравої в старім світогляді функції правління. Різко підчеркнене також, що відносини клясові-розподіл людности між суспільними верствами, являється функцією українського правління, очевидне гетьманського (ст. 17 гетьманських статей). Свого гетьмана вибирає військо без усякої участи московського уряду і тільки сповіщає про довершений вже вибір. Військовими силами гетьман роспоряджається вповні незалежно, і тут московський уряд навіть не пробував заявити які небудь претензії. Московського воєводу гетьман допускав тільки в Київі, як маніфестацію московської воєнної підтримки, такби сказати-мілітарної спільности України і Москви, тому не хотів мати воєводів більше ніде. Московський уряд пробував провести в статтях принаймні ще одного воєводу-в Чернигові [4]), але очевидно відчув всю серйозність опозиції і не рішився включити сього в останній текст. Так само рішучо-неґативно поставився гетьман і старшина до бажання царського уряду обмежити право закордонних зносин гетьмана-заборонити йому зносини з Польщею й Туреччиною і т. и. Московський уряд признавши за гетьманом право закордонних зносин принціпіяльно вніс між Статті свої обмеження, але ні козацькі посли ні гетьман сих обмежень не прийняли, і гетьманський уряд признавав далі за собою в сім право необмежене.

Так само гетьман і старшина не допустили на практиці ніяких вмішань московського уряду в сферу українських фінансів, хоч іще в Переяславі були ними дані деякі необережні аванси в сім напрямі, як ми бачили.

З огляду на таку фактичну повноту української державности одні учені підводили відносини України Хмельницького до Москви під катеґорію персональної унії, инші-чисто номінального васальства або протекторату,

чи то признання “морального авторитету” московського царя. Теорію персональної унії поставив ще в 1880-х рр. проф. Сергеевич, упираючи в те, що Україна піддавалася цареві Олексієві і його потомству, а не Московському царству; в наукових кругах ся теорія не знайшла признання, але останніми часами відродили її, вже в иншім аспекті, українські монархисти, устами В. Липинського; приймаючи, що Б. Хмельницький дійсно поставив Україну в династичний звязок з Москвою, і що той звязок розвязався з хвилею упадку Романових [5]). В науковій літературі натомісць найбільше признаннє здобула теорія васальства, вперше здається поставлена проф. Коркуровим; він вказав, що унія перед усім характеризується одністю в особі правителя, Україна ж мала окремого правителя в особі гетьмана, підпорядкованого особі царя: се відносини васальства. Ак. Дяконов против сього поставив дуже серйозне завваженнє, що при васальних відносинах людність васальної країни не присягає володареві-сюзеренові, тільки свому безпосереднєму правителеві, а тільки той присягає сюзеренові, Українці ж присягали цареві. На тій підставі ак. Дяконов вважав можливим сполученнє України з Москвою признати скорше за реальну унію. В українській літературі сю точку погляду прийняв Попов [6]), ряд же дослідників-і я в їх числі, не вважаючи на вказану ак. Дяконовим аномалію-безпосередню присягу, котрої зажадав цар-сюзерен від української людности, вважаємо українсько-московські відносини найближчими до васальства [7]). Вище я вказав, що гетьман і старшина самі брали за взірець своїх відносин до царя відносини васальних держав Отоманської Порти (с. 790), а гетьман, в наведенім уже листі до своїх послів у Москві, вихваляв ті пропозиції які йому робив султан, і ставив їх в приклад цареві. Він стільки обертався в світі васалів Порта, що й свої відносини до царя хотів збудувати на їх взірець. Я думаю, що він зовсім щиро вважав можливим сполучити такі відносини до царя з раніш завязаними відносинами до султана; поскільки Порта і Московщина не стояли в ворожнечі між собою, яка тут могла бути перешкода, на його погляд?

Але Москва мала инші пляни. Вона рахувалася з фактичною державністю Козацької України, але не могла забути, що се були князівства Київське і Чернигівське-з числа тих отчин московської династії, що їх стільки вона вже зібрала і перетворила в свої провінції, і так само мусить перетворити й сі. Трудно рішити, наскільки вона, йдучи протореними стежками своєї

многовікової практики, від першої хвилі нових взаємовідносин свідомо переводила такі моменти, які в дальшім могли послужити прецедентом для того, щоб трактувати Україну як інкорпоровану провінцію. Таким моментом була і безпосередня присяга цареві всеї людности, котра так псує тепер правно-державну кваліфікацію сполучення України з Москвою.

З другої сторони, як я вище підніс, козацька старшина допустила непоправимі помилки, не противставивши московським аспіраціям виразної правно-державної формули взаємовідносин. Не усвідомивши собі всеї відмінности нових взаємовідносин від старого передреволюційного свого становища в Польській Річипосполитій, вона з нових державних верхів раз-у-раз зсувалася на старі прецеденти своїх договорів з королем і сенаторами. Коли доровказом їй були взаємовідносини васалів Отоманської Порти до султана і вона на взір їх хотіла будувати відносини "війська Запорозького" як держави до нового протектора-московського царя, то в практиці вона раз-у-раз збивалася на манівці старої адміністраційної практики Річипосполитої, де військо Запорозьке було тільки одною з суспільних верств-і то не першою і не владущою. Збивалася не тільки уставляючи відносини до московського царства, але і до инших суспільних верств своєї ж козацької України. З сього становища мала величезне значіннє на будуче описана тільки що процедура уставлення безпосередніх відносин між царським урядом і становими (клясовими) установами України, Гетьман і військо виступали в них то в ролі загально-державної репрезентації, то посередників, що привели під царську руку инші стани України і зробивши се діло, виходили поза сферу взаємовідносин сих станів з центральним московським урядом. Особливо яскраво бачили ми се при тих наданнях привилеїв містам і підчеркнули величезне принціпіяльне значіннє сього преценденту.

Владуща старшина і царський уряд з цілком відмінних, а може навіть протилежних становищ трактували сі московські переговори. Старшина могла думати, що се вона для початку і заохоти робить ріжні поступки царським аспіраціям, а пізніше, коли гетьманський режім на Україні зміцниться, сі поступки можна буде звести на ніщо, і се справді напр. удалося в сфері фінансовій. Але далеко частіш обставини йшли на руку московському урядові, що свої поступки фактичній українській державности теж уважав за тимчасові і вів непохитний курс на інкорпорацію Козацької України і перетвореннє її в просту провінцію

Московського царства.

В сій розбіжности відносин обох контраґентів в їх поглядах на Переяславську умову як на форму тимчасову, котру можна потім змодифікувати і змінити на своє, полягають труднощі правно-державної кваліфікації нових взаємовідносин. Але для історика важніше уставити реальні відносини і фактичне становище учасників їх. Для сього нам прийшлося глибше війти в деталі сих переговорів, з огляду на велике значіннє впливи, що вони здобули для дальшої долі України й її народу.

Примітки

1) Акты X с. 770, т. XIV с. 199-204.

2) Новий перегляд сього питання-використовуючи почасти і післявоєнну літературу (але не вповні) подав Анд. Ів. Яковлев в цитованій вище розвідці: Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою р. 1654, Юбилейний збірник Д. І. Багалія. Також Р. Лащенко-Переяславський договір 1654 р., Збірник на честь ак. Дністрянського

3) Не бракує й пізніш таких виразів як “Малороссійское государство” (довідки стародубського воєводи стольника Хлопова 1666 р.-видав. Модзалевський в Зап. Іст.-філ. Відд. Акад. II с. 53-4).

4) А. І. Яковлев помиляється, ніби то козацькі посли самі запропонували, щоб воєводи були в Київі і Чернигові (с. 600); вони очевидно противились як могли сьому намірові московського уряду-завести воєводів в більших містах України.

5) Покликання “Варягів” чи організація “хліборобів”?, Хліборобська Україна, V с. 313-4.

6) Юридична природа злучення України з Москвою, Літ.-Наук. Вістник 1914, I.

[7]) Сей погляд приймав проф. Слабченко, Малорусскій полкъ с. 27, я в "Переяслав. Умові" с. 30, В. Липинський в "Україні на переломі" с. 28 дд., А. Яковлев с. 615. З російських учених васальство добачали Сокольський, Мякотин, Покровский.

VIII. ВОЄННІ ОПЕРАЦІЇ І ДИППЛЬОМАТИЧНІ ПЕРЕГОВОРИ 1654 РОКУ.

СИЛКУВАННЯ ПОЛЬЩІ ВЕРНУТИ СОБІ УКРАЇНУ-ВАРШАВСЬКІ НАРАДИ НАД НАСЛІДКАМИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО АКТУ, БОРОТЬБА З ОПОЗИЦІЄЮ ПАРАЛІЗУЄ ЕНЕРҐІЮ УРЯДУ, КОРОЛІВСЬКІ УНІВЕРСАЛИ ДО УКР. ЛЮДНОСТИ.

Не вважаючи на те що ще літом московські посли, Репнин з товаришами, як тільки могли вияснили польським сенаторам необхідність замирення з козаками, коли не хочуть допустити до московської інтервенції, — тепер, коли Москва прийшла на Україну і проголосила протекторат царя, се впало на польські державні круги як повна несподіванка. Розвідча служба була так лихо поставлена, що тільки через місяць після присяги зложеної гетьманом прийшли про се відомости до уряду і застали його цілком неприготованим до такого обороту. Папський нунцій переказує в своїй реляції, як йому король оповідав про сей пасаж на авдієнції 22 лютого: король саме йшов до столу, коли йому принесено листи від польного гетьмана з повідомленнєм, що козаки-бунтівники зложили присягу перед московським послом і передали йому міста: Київ, Переяслав і Білу Церкву, їх священики не хотіли присягати, через деякі реліґійні розходження з Москалями, а найбільше тому, що вони підлягають иншому патріярхові, — але таке побоюваннє, що їх силоміць змусять таки до сеї присяги. Ся відомість, каже нунцій — викликала велику трівогу, бо коли самі Московіти не становлять нічого великого, то союз їх з козаками може осягнути успіхи такі, що їх не вдасться й поправити; сойм мусить звернути всю енерґію на потрібні приготовання, щоб їм запобігти, і можливо, що прийдеться звернутись по поміч Татар-хоч як се було б неприємно з становища против-турецьких плянів [1]).

До сеї громової вістки все йшло собі доволі спокійно і без якої небудь трівоги. Король, повернувши з походу, з невеличким гуртком сенаторів, відбув нараду над ситуацією, між иншим і над справою козацькою; ситуація була неясна-але не здавалась ні гострою ні небезпечною.

Посольствами до султана, хана й инших васалів Порти сподівалися розвести козацтво а його союзниками: ізолювати його і змусити покоритися королеві; а як хан не схоче розірвати з ним союза-нехай змусить козаків на підставі союзного договору іти разом з Ордою на Москву. З Хмельницьким завести переговори і старатись відвести від Москви, а як ні-то підняти старшину против нього, перекупивши її грошима. Одночасно приготовити військо і коли б Хмельницький не хотів іти на капітуляцію-непокоїти козаків наїздами і тим способом нахиляти їх до повороту під королівську владу [2]).

Одним словом-дух нашого Киселя не вмирав між польським сенатом. Маса проєктів, оден кращий від другого; трудність хіба в тім, що всі сі проєкти одночасно здійсняти було неможливо; треба було щось вибрати і з деякою енерґією переводити.

Та енерґії як раз для сього бракувало, бо вся увага була скупчена на боротьбі короля з опозицією, що вибухла з новою силою. Се була дійсно актуальна для шляхетського громадянства страва, а з козаками можна було почекати. Тим більше, що звідусіль пішли чутки, що серед козацького війська велике невдоволеннє на політику Хмельницького, або що його навіть і нема: вбив його Богун з направи тих козаків, що були під Сучавою [3]),-так що з ним можна було й не спішити. Натомість з королем і його партією треба було покінчити негайно.

Ганебний вислід останньої кампанії, котрою керував персонально сам король, затримавши за собою права великого гетьмана, викликав страшне роз'яреннє серед шляхти.

Деж таки, трудили шляхту посполитим рушеннєм, стягли в неї таку купу податків, загубили стільки війська, і в результаті не довели навіть до ніякого формального замирення, не звязали козаків нічим на будуче, а Татарам видали на ясир безборонні краї! Шляхта напосілася, за кару, позбавити короля всяких впливів на військову справу, а перед усім змусити його призначити великого гетьмана, на вакансію що лишилася після смерти Миколая Потоцкого, а всіх причетних до шафування державними фондами-покликати до відповідальности. На соймиках понаписувано гострі інструкції й вибрано найбільше занозистих парляментаріїв на сойм, що мав розпочатися в Варшаві 9 лютого.

Але тут завзявся й король із своїми повірниками, ображений за таку невдячність за всі понесені ним воєнні труди і недогоди. Він не тільки не хотів випускати з рук коронної булави, але скориставши з смерти старого і хорого, чисто номінального великого гетьмана литовського Кішки, захотів затримати в своїх руках і булаву литовську. Себто поставити литовське військо в безпосередню залежність від себе, а польного гетьмана Радивила, сього невінчаного короля Литви-зробити своїм підручним, у всім залежним. На сім ґрунті розгорілася завзята парляментарна війна, яка протяглася аж до кінця березня, скупляючи наоколо себе всю увагу двору, сенату, шляхти. Нарешті сойм зірвано серед незвичайного огірчення, без яких небудь ухвал на війну: для сього король збирався скликати новий сойм літом. Великим щастєм для нього було, що не прийшло до збройного шляхетського повстання: правдоподібно московська інтервенція і проголошеннє війни змусило опозицію стриматися від такого виступу.

Одержавши відомости про те що цар прийняв Україну під свій протекторат, король скликав секретну нараду в сій справі. Дневник Радивила містить її під днем 23 лютого. Але серія королівських розпоряджень звязаних з сим московським інцидентом починається вже з 21-го: наведеним уже вище (с. 831) універсалом короля до старшини і козаків з закликом, щоб лишилися вірними свому прирожденному підданству. Не знати чи підписано його "заднім числом", чи король почав свої розпорядження не чекаючи наради. Потім з датою 28 лютого маємо другий універсал подібного ж змісту-до українських міст (до бурмистрів, райців, лавників, отаманів і всеї черни) [4]). Універсали адресувалися мовляв до тих вірних підданих, які ніби то ухилилися від присяги цареві: їм рекомендувалося триматися до приходу королівських, військ, і з ними при першій можливости звязатись, а тих які б неволею мусіли присягти, потішалось обіцянкою королівської амністії і ласки. Наскільки се могло бути простим літературним підходом, се трудно сказати, але мабуть в польських кругах були відомости про таких противників московського протекторату-бо одночасно, як ми знаємо, пробували звязатися з деякими конкретними особами сього напрямку, як от з Богуном. Ми бачили вище сю пробу завязати з ним відносини і противставити як вірного Річи посполитій гетьмана зрадникові Хмельницькому (с. 833). Правдоподібно таких заходів, листів, посольств і т. д. було тоді й більше-безпосереднє від короля і від ріжних. місцевих нотаблів [5]), тільки ми не все знаємо.

Одночасно видано мобілізаційний наказ: Ґоліньский записує в своїм дневнику, що 29 лютого прийшов до Кракова універсал, аби ротмістри, поручики й жовніри, не бавлячися на становищах, спішно з'їздилися до війська, з огляду на велику небезпеку від Москви, Татар і козаків. Бо Хмельницький розіслав свої універсали по Руси, даючи знати, що з Ляхами ніякого перемиря нема — він згоди не учинив, тому нехай будуть готові на війну з королем і Річпосполитою, а Ляхів скрізь, де б побачили, аби убивали й мордовали, а він їм обіцює велику поміч від московського царя [6]).

Потоцкий вже перед тим очевидно дістав наказ наступати на Поділлю, як Радивил від Білоруси. Кубаля справедливо завважає [7]), що якби вони дійсно повели тоді сильніший наступ, підчас коли українська людність в певнім збентеженні стояла перед перспективами московського підданства, присяги і т. д., то се могло б викликати замішаннє в козацьких рядах, і привести до певних ухилів в польський бік. Але в дійсности наступ і з польського, і з литовського фронту був зазначений настільки анемічно, що не зробив ніякого враження. Процедура заприсяження пройшла без яких небудь яскравих інцидентів, і опозиція коли й поскільки була — мусіла стриматися без яких небудь виявлень. Богун, як ми бачимо, ухилився від переговорів з Потоцким, відіслав "прелесні листи" гетьманові і зложив присягу; анальоґічно повели себе й инші, до котрих зверталися з польської й литовської сторони [8]). Момент був упущений польською стороною.

На польськім фронті з'явився якийсь ротмистр чи полковник Андрій Окунь з кількома хоругвами, писав якісь листи до Богуна — котрі той переслав гетьманові [9]), заняв з кінцем січня Шаргород, в місяці лютому робив наступи в його околицях, напав на Бушу — побито тут трохи людей, пограбовано околицю, забрано запаси, які знайшли; але на тім поки що й скінчилося, так що гетьман не вважав потрібним розвивати які небудь операції в сім напрямі — хоча перші вісти про скупчення польського війська викликали на Україні деяку увагу і затрівоженнє [10]).

Радивил наказав наступати на Стародуб в перших дня лютого — але в характеристичних для нього формах: без виразного розриву, а навпаки з захованнєм всяких приязних форм, нібито рахуючися з повним замиреннєм козаків з Річеюпосполитою, що сталося під Жванцем. 5 н. с. лютого він

післав Хмельницькому повідомленнє, що вислав кілька хоругов “на лежу” до Стародуба-щоб гетьман наказав козакам уступитися звідти і не робити ніяких зачіпок, щоб не нарушати постановленого покою. До людности стародубської вислав універсали, наказуючи давати його жовнірам всякий потрібний припас, “звичаєм инших держав”-“тому що наступило заспокоєннє у цілій Річипосполитій”. А одночасно наказував свому полковникові Корфові посунути своїх людей на Стародубщину, щоб опанувати сю провінцію в. кн. Литовського, захоплену козаками [11]).

Одначе ся операція не була здійснена-хоч універсали прийшовши на місце, з чималим опізненнєм, викликали немало трівоги. Наказний полковник Опанас Веремієнко, що сидів у Стародубі, хоч прогонив передові роз'їзди неприятельські, вважав одначе ситуацію настільки серйозною, що не тільки заалярмував полковників, але й сусідніх московських воєводів, просячи бути на поготові і на першу вість спішити в поміч на Ляхів [12]). Ніжинський полковник Іван Золотаренко, одержавши від пограничних сотників відомість про наступ Корфових хоругов, і ті універсали що від них виходили, теж повідомив сусідніх воєводів, а сам рішив зараз же рушитися на границю. Написав гетьманові листа з перепросинами, що позволяв собі не чекаючи гетьманського, наказу негайно йти на неприятеля-“для великого плачу і туги людської”, тому що лядське військо підійшло під Стародуб за дві милі тільки, і посилаючися на Радивилові універсали тамошні села і містечка “в нівец обернуло” [13]). Але поки він вибрався в сей похід, прийшли більш заспокоюючі відомості, а від гетьмана замість воєнного наказу-заклик прибути на нараду до Корсуня.

Очевидно, Радивил під впливом тої ситуації, яку він застав на соймі, і під її враж́іннями рішив попросту саботувати короля й його уряд. Відкликав свої розпорядження про “наступ на Стародуб”, і хоч для підтримання пристойної зверхности видав відомі уже нам універсали до української людности, відмовляючи її від присяги цареві (с..), але фактично наступ свій припинив, так що справа обмежилася тільки фальшивою трівогою. Сівський воєвода Бутурлин, діставши від Золотаренка оте повідомленнє, рішив іти на границю-без царського наказу не сміючи переступити її. Цар наказав іти на Стародуб, як би тільки був наступ, і так само велів київським воєводам приготовитись, і на першу вість від гетьмана йти йому в поміч [14]). Але трівога, кажу, показалася фальшивою, і хоч гетьман,

виправдуючися, чому не може сам поїхати на Москву, ще посилався на те, що Поляки до Шаргороду вступили, і "від Ніжина і Стародуба наступають" 15), тому військо і гетьман мусить бути на поготові, але не втаємничений в сю високу політику наказний полковник ніжинський Іван Носенко 16) в тім самім часі заступаючи неприсутного Золотаренка на запитання сівського воєводи про Радивилів наступ пояснив, що алярм був даремний. "Нічого такого небезпечного тут не показується,-проявилось було щось Ляхів у Гомлі, і в инших городах-прибігали по живність, а тепер ніде про Ляхів вісти не маємо".

Трівожні вісти в тім часі стали приходити з волинського пограничча: 5 березня дав знати київському полковникові полковник білоцерківський Семен Половець, що польське військо згромадилося в Полоннім, до 20 тис. людей, і треба сподіватись нападу на Київщину. Київський полковник відписав, що він і воєвода будуть на поготові до помочи і дістав у відповідь нові вісти: Поляки ще ближче-в Любарі, Чуднові, Котельні, і треба їх стерегтися. Сю другу реляцію маємо в цілости, сливе в оріґінальнім вигляді, і я її наведу як доволі інтересний документ,-хоча самі відомости були або перебільшені або зовсім невірні:

"МнѢ вельце ласкавый пане полковнику кіевский а мой ласкавый пане і брате! Здоровя доброго от Господа Бога со всѢм товариством вашмости зычу. Якож до в. м. писал даючи знать о Ляхах, же мають ударити на наш край, так и тепер повторяю о них же уже у Любарю, у ЧудновѢ и в Котельни хоругви єсть. Подобно тоє чаты 20.000(!) Полк свой весь скопляйте-и паволоцкий полковник на доброй осторожности маєт ся, а мы сторожу держачи у Паволочи, о вѢдомости стараєм ся. А за такую готовость же вашмость нам с полком своим, єсли того потреба будет, готов ставати, також і государскиє людє на войну готовы, велице дякуєм. Скоро вѢдомость єще на сіє небезпеченство возмем, вашмости днем и ночью дати не омешкаємо, покорне просячи, абысте вм нам от себе вшелякія вѢдомости пересылали. Затим ласце братерской отдаю ся- вм зычливый пріятель и слуга" 17).

Кілька день пізніш наробив трівоги якийсь роз'їзд загнавшися в київські околиці- в ночи під 17 (27) березня напали Поляки на Бородянку, порубали і пограбили людей. Під'їзд був невеликий, чоловіка з сотню всього, але не

знаючи, чи се якийсь не Радивилів наступ, підняли ґвалт великий: київські воєводи до полковника, полковник до гетьмана. Полковник почав збирати полчан, воєводи стали виявляти свої нові функції комендантів м. Київа: крім того що нагадували полковникові, аби збирав козаків, вони розіслали накази міщанам, аби вони збирали свої сімї й маєтки до міста. Післали також до митрополита і до печерського архимандрита, щоб вони зібрали своїх людей і зачинилися з ними з огляду на небезпеку від Поляків-пропонували їм і свою поміч. Але і митрополит і печерський архимандрит поставилися до сього ухильчиво: ніякого бажання користати з їх помочи (що мабуть означало-прийняти до себе в монастир московське військо для безпечности) вони не виявили, і ніякого бажання битися з Поляками не показали. Митрополит прямо заявив, що відбиватися йому в Софійському монастирі нема з ким, і на випадок приходу польського війська він або втіче за Дніпро, або перейде до Печерського монастиря, "бо то місце кріпше" [18]). Але польське військо не прийшло, під'їзд мабуть пустився на власну руку, і на тих фальшивих алярмах скінчилося.

Примітки

[1]) Жерела XII с. 187, і повтореннє того ж на с. 188. Зміст ясно показує, що в основі вістей отриманих королем лежала заява митрополита, писана зКиїва перед приходом Бутурлина, можливо-привезена Криницьким.

Тому що польські сучасники не постаралися записати, яке вражіннє зробила ся відомість у короля, Равіті-Ґавроньскому прийшлось звернутися до нашого Величка, який докладно описав, як плакав король, одержавши відомість про утрату "народу козацького", і записав навіть промову, сказану з сього приводу до сенаторів.-Величко с. 96 нов. вид., Равіта-Ґавроньский II с. 351.

Для характеристики поглядів козацьких патріотів поч. XVIII в. ся Величкова промова небезінтересна. Король називає утрату України утратою "світу очей наших"; стративши "добрих молодців козаків, братії нашої" (се так король їх називає!), "за котрих оружієм і сторожею через многії

времена як за кріпкими мурами до сих часів в тишині і покою зіставалисьми”,-“хто зна чи не повстануть ті, що досі боялися Польщі, і чи не огорнуть її звідусіль таким страхом, яким вони досі були огорнені, завдяки козацьким силам!”.

[2]) Лист воєводи Лєщиньского 16 січня, ркп. Чорторийських 384 с. 29, в витягах у Кубалі III с. 395-6.

[3]) Лист із Львова 31 січня-у Міхаловского с. 720.

[4]) Малорос. переписка Оружейной Палаты ч. 13, теж у Марковича Ист. Малороссіи III ст. 26.

[5]) Див. вище с... про емісарів висланих на Сіверщину.

[6]) л. 682.

[7]) III с. 96.

[8]) Старі польські історики: Твардовский (с. 199) і Коховский (с. 417) представляють справу так, що Богун, не погоджуючися на московське підданство, сам звернувся до Потоцкого, шукаючи захисту від гніва Хмельницького (у Коховского противниками московського протекторату виступають Богун і Сірко, — коли їх Хмельницький покликав на суд за бунтованнє черни, Сірко втік на Низ, а Богун удався під захист Поляків). Але ніщо в означених актах і листах не вказує ні натякає на яку небудь ініціятиву з боку Богуна.

[9]) Акты X с. 271-2.

[10]) Перші вісти про скупленнє польського війська на Подністровю пішли ще з кінцем січня, зараз по виході з Поділля Татар. Ми бачили такі відомости з Корсуня, з 18 (28) січня, що Татари йдуть повз Корсунь; а з Поділля пишуть, що до Шаргорода прийшло 4 польські корогви, а до Могилева три, і погранична людність затрівожена (Акты X с. 263). 11 (21) лютого полк. Лісницький між новинами подавав московським воєводам і то, що польські війська з'явилися під Шаргородом, і тамошній сотник, що був там з залогою, вийшов з Шаргорода, а ротмистр Окунь з трьома

корогвами війшов туди (Акты Моск. гос. II с. 360). Виговський коло 25 с. с. додавав, що прийшовши до Шаргорода, Окунь несподівано напав відти на околиці Буші, побив 200 людей, забрав їх добро, і з тим пішов — чекають від короля наказу, де їм збиратись (X с. 320-343). Козацькі посли, що виїхали з Чигрина тижнем скорше, розповідали, що взагалі наступу з польської сторони нема і вважали напад Окуня маловажним інцідентом: зайняв Шаргород і посилає до сусідніх сіл по провіянт. Вигнати Поляків відти не було б трудно — але гетьман без царського указу "не сміє" — як висловилися дяки — посилати війська на Поляків, себто не важиться починати воєнних операцій на власну руку (X с. 445-6).

11) Акты X с. 327-9, теж Акты Моск. Гос. II с. 364 (той сам лист Радивила, але з ріжницею в даті: 6 лютого замість 5-го).

12) Се дуже інтересний лист, на жаль відомий тільки в московській копії-не знати наскільки зміненій, тому я його перекладаю теж (з покороченнями): "Від мене Опанаса Веремієнка, полковника сіверського, царя, государя і в. князя Олексія Михайловича города Стародуба-держави й. м. пана Богдана Хмельницького Зеновея, гетьмана війська Запорозькаго його царського величества. Чиню відомо, що приходили до нас Ляхи-хотіли нам щось зле вчинити, та ми їх за божою поміччю прогнали. Але стало нам відомо, що Ляхів зібралося (прогалина) кілька сот, і ми їх стережемось, а я, полковник, тобі стольникові і воєводі чолом бю з сотниками своїми: стародубським і почапівським і всім рицарством війська Запорозького: як дамо вістку, присилай нам людей в. поміч скоро-того ж часу, як вість дамо. А потім тобі мало пишемо, а богато чолом бємо".-Акты М. Гос. II с. 366.

13) "Толко прошу пана и добродѢя моєго-не изволь ваша милость на меня, слугу и подножка своєго прогнѢвати ся, что по неволѢ, для великого плача и туги людцкой самъ рушил ся есми противу оного, не хотячи подати краю СѢверского, слугь в. м., п. мого мил., покімѢсть буду мати повелѢніе отъ в. м., п. и. добр. моего мил. О чемъ унижено прошу-изволь в. м., панъ и добр. мой, мнѢ нижайшему слугѢ своєму яко отецъ науку дати, что имѢю съ тѢмь чинити"-Акты X с. 330.

14) Акты Моск. гос. II с. 338, з 15 с. с. березня, і ще раз повтореннє: Акты X с. 540 з 7 квітня с. с.

[15]) Акты X с. 539, Кубаля тому трохи необережно повторив се як факт, що “хоругви литовські посунулися до Ніжина і Стародуба”-III с. 165.

[16]) В московськім списку він зветься “Иванъ Носенской”-Акты М. гос. II с. 371 (лист з 14 с. с. березня).

[17]) Акты Мос. Гос. II с. 369; злегка справляю правдоподібні московські підправки.

[18]) Акты X с. 397-400.

МОБІЛІЗАЦІЯ І НАСТУП НА ПОДІЛЛЮ, НАСТУП НА СІВЕРЩИНІ І НА ВОЛИНІ, ВЕЛИКОДНІЙ РЕЙД НА БРАСЛАВЩИНІ, МАРШ КОР. ГЕТЬМАНА ПІД ПРИЛУКУ, НАПАД НА БУШУ, НАСТУП НА БРАСЛАВ І ВИННИЦЮ, МАРШ НА УМАНЬ, НЕВДАЛИЙ ПРИСТУП, ВІДСТУП НА БРАСЛАВ ПІД КРАСНЕ.

Серйозні операції з польської сторони поведено в тім часі в Браславщині. Ініціятива була королева. Маємо його листа до гетьмана Потоцкого, писаного з сойму. Король нагадує свою давнішу гадку підтриману сенаторською конференцією, що військо треба тримати при лінії “і посунути в ближчі місця України”, з огляду що Хмельницький при договорі з Татарами “покори не вчинив” Висловляв невдоволеннє, що ся директива його не виконана і “хоругви так глибоко пішли в Польщу”. “При теперішній московській зраді, що вони прийняли протекторат в панстві нашім, найкращі міста переймають і обсаджують, яка б то була добра річ, коли б військо могло упередити їх замисли! Тепер же займати ті місця річ небезпечна і трудна. Але бажаємо собі того принаймні, щоб Браслав і Винниця з прилеглими місцями були обсаджені як найскорше, коли не всім військом, то принаймні його частиною”, щоб неприятель і тут не випередив і не позаймав усіх доріг на Україну, і бодай від Подністровя Полякам зістався вільний приступ. “Бо зачинається війна не з таким неприятелем, що тільки в полі міряється (битви або виграє або програє), але таким що засідає міста і фортеці, котрі (потім) здобувати трудно, і треба його упередити, а не себе дати випередити, щоб ціла Україна не опинилася в

неприятельських руках. Нехай в. м. будуть прикладом Інфлянти-котрих Річпосполита й досі не може собі вернути” [1])

Старий гетьман не виявив особливого ентузіязму для свого пляну. В листі писанім 15 н. с. березня з Підгаєцької резіденції [2]) згадує він насамперед, що годилось би йому побувати на соймі-взяти участь в нарадах над військовою справою,-але супроти катеґоричного наказу короля (що видимо тої присутности не бажав бо вона ще б більше обгострила справу передачі Потоцкому великої булави) він зрікається сеї подорожи на сейм [3]). Обставини здаються йому малосприятливими для походу. Військо не зібране ще, не спочило по попередній кампанії, мале-а правдоподібно ще зменшиться з кінцем місяця, бо останнього березня кінчиться чверть року, а люде очевидно не заплачені. При тім вести війну на виголоджених попередніми кампаніями українських територіях дуже тяжко; краще було б повести наступ на Московські краї; хіба як що хан зістанеться союзником козаків, як то кажуть,-в такім разі прийдеться триматися сеї тяжкої і невдячної оборонної війни. Але кінець кінцем не вважаючи на всі сі міркування гетьман королівський наказ виконає і слова дотримає. 18-го березня рушив він військо на Плоскиров-як уже доніс про се в попередніх листах, наступного вторка рушив сам, але просить не покладати на сей похід надмірних надій з вище вказаних причин [4]).

Справді, не чекаючи поки посходяться всі хоругви і прибуде армата, кор. гетьман досить скорим маршом пройшов північним краєм Поділля до Прилуки і 30 березня був уже тут. Погода йому сприяла, бо не вважаючи на пізній час зима тривала, і лід на ріках ще тримався. Під Ілинцями, недалеко Прилуки визначив він зійтися Петрові Потоцкому, старості камінецькому, що мав привести з собою подністрянське військо і помічний полк молдавського воєводи. Про похід сього подільського війська маємо анонімну реляцію, списану якимсь ротмистром для королевича Кароля [5]), дуже докладну, з котрої нижче візьмемо деякі мальовничі деталі, а поки що зазначимо загальну схему операцій переведених в другій половині березня. Се марш гетьманського війська з заходу на схід з Плоскирова на Прилуку, і сполучений в ним марш подільського війська з-під Камінця на Ілинці, в північно-східнім напрямі [6]).

В Шаргороді Петро Потоцкий видав під датою 24 березня універсал до

козаків “і всеї черни в містах, місточках і селах”, даючи знати, що прийшовши в сі краї згідно з волею короля не має він заміру карати людність за зраду без розбору “шаблею”, “огнем”. “Бо між вами багато є таких, що вже побачили велику злість Хмельницького, його зраду і відступленнє від християнства, і хотіли б краще жити в пожаданім спокою, аніж щоденно звідусіль чекати погибели”. Тому з свого боку радить “вибитися з темного лукавства того зрадника та вернутися під крила й. к. м., ніж іти в тяжке і вічне ярмо московського мучення”. Всіх таких закликає відзиватися до нього, а він душею своєю ручить їм за безпечність, ласку королівську і оборону від війська (польського очевидно)-“а всякий гордий, котрий тому противитиметься, кровю своєю заплатить за смуту” [7]). Сі універсали Потоцкий старався поширити серед місцевої людности, а звісний нам Окунь, користаючи з приходу більших сил, знову попробував напасти на Бушу, щоб поправити свою невдалу операцію з попереднього місяця. Анонімна реляція так поясняє сю особливу цікавість до Буші: “зібралося там чимало подністрянського гультяйства до Гречки, опришка з Калюса”.

Окунь вибрався на них сим разом з значними силами, 27 хоругвами, але не вмів заховати своєї експедиції в потрібній несподіваности. “Зараз вночи виходячи з Шаргороду звелів бити в бубни, і тим наробив розголосу, а прийшовши під Бушу, вже добре над ранком, в якій милі від неї теж звелів бити в котли; тим остережене хлопство при тих силах, які були, дало добру відправу, і як би ще був трохи там затримався, мав б не аби-який бенькет”. Потоцкий тим часом отримав тут молдавську поміч -12 добрих хоругов, під проводом полковника Войцеховского-одного з товаришів Кондрацкого з торішньої сучавської кампанії, а від гетьмана прийшов лист як найскорше йти під Ілинці. Потоцкий зараз рушив туди-але по дорозі спинився, щоб громити непокірні міста; вирубав Копіївку, Немирів, може ще й инші осади-хоча не без того, що польські реляції грішать деяким перебільшеннєм сих погромів, заданих непокірній людности [8]).

В Ілинцях, як мав кор. гетьман вісти, збиралися козацькі сили, і місцевий сотник Вертелецький, як каже гетьман, удавав перед черню, що збирається міцно боронитися: робив на ставах ополонки і под., але тим часом потроху вислав усі вози, а потім налегко зіставшися, з наближеннєм польського війська відійшов-піславши осторогу також і свому полковникові Богунові,

що надходить польське військо. Чарнєцкий даремно висилав заклики до тутешніх підданих, запевняючи їм безпечність: не хотіли його приймати. Тим часом підійшов Потоцкий молодший з своїм військом, посправлявши по дорозі також карні розправи над непослушними: вирізав оту Копіївку, Немирів й ин. (подробиці того анонімного ротмистра нижче). Першого квітня зійшлися обидва війська. Довідавшися, що Богун в Рахнах [9]), післали по нього вскоч кілька хоругов під проводом Рушіца, а за ним і самі як скоро могли поспівали. Вирубуючи козацькі ватаги, які стрічалися по дорозі, Рушіц видко трохи загаявся в сім приємнім заняттю, і не застав уже Богуна в Вербичу, де він був. Туди наспів і старий Потоцкий через Кальник, Дашів, Городок-порожні, полишені людьми, що замісць віддаватись на обіцяну універсалами польську ласку тікали куди видко. Гонячи за Богуном мало що не догонили його в Івангороді: "одною брамою наші впадали, а другою він тікав: гонили за ним аж до Якубця, захопили його корогву і котли, вбили його Татарина і товмача. В Якубцю застали богато збігців-Поляків і иншого люду; деякі язики говорили, що сам Богун там-але потім виявилося, що він маючи свіжих коней, з иншими сотниками поїхав просто до Умани, не входячи до Якубця. Від тих що замкнулися там зажадали, щоб піддались, але ті відмовили-"за приводом тамошнього отамана й инших козаків, а. навіть і попів-котрі їм нагадували присягу віддану Москві". Тоді Потоцкий післав туди кавалєрію, вона зійшла з коней і пішла на приступ, "і за ласкою божою без труднощів взяла обложених під шаблю, так що зо три тисячі трупу лягло". А одночасно полковник Детиницький висланий з відділом кінноти в напрямі Умани, рубав утікачів на дорогах, і розгромив при тім кілька місточок і таборів.

"Так від Винниці аж під саму Умань упорався з усіми містечками",- вдоволено підсумовує старий Потоцкий результати сього рейду. Як далі побачимо, Потоцкий молодший радив на тім і скінчити-післати частину кінноти на Умань, попробувати чи не вдасться щось осягнути несподіваним нападом, і як ні- то не компромітуючись і не виставляючи досить слабого і деморалізованого війська на втрати, на тім скінчити сей похід-рахуючися з тим, що термін служби вийшов, і кожен мав право про себе як хотя радити. Але старий Потоцкий послухав Чарнєцкого і захотів спробувати щастя з усіми силами-чи під враžіннєм його наступу Богун і Глух, уманський полковник, не схочуть почати переговори? Не робив, мовляв, собі ніяких ілюзій, що може здобути таку сильну фортецю без армати і пішого війська,

але бажав попробувати чи не вдасться привести її до підданства королеві. Полишив в Кочубіївцях, милю від Умани всі вози, і з усім військом в велику пятницю, 3 квітня приступив до міста. Післав універсали королівські-до козаків і до черни, придав свого власного і визначив кілька годин на роздуманнє. Але Богун як на попереднього листа, так і тепер не дав ніякої відповіди. Вивів людей і військо з двох частин міста і зачинився в третій, при замку- маючи понад 15 тисяч війська. В "Старій Умаии" теж пробували боротися, але уступились, коли Чарнєцкий наступив з драґонією і з кільканадцятьма корогвами легкої кінноти. Старий Потоцкий поставив там драґонів і полк Потоцкого молодшого, а инше військо розложив по хуторах, і чекав відповіди від козаків. "Але вони не забуваючи свого звичаю, замісць відповіди зробили з замку вилазку в поле". Польське військо кинулось і погнало їх назад, тоді вони зробили другу вилазку і запалили місто-де розложено драґонію. Знову напали на них, вигнали з міста і вивели звідти без шкоди драґонів. Після того старий Потоцкий вивів військо в поле і до півночи чекав, що може козаки захочуть вийти і щось спробувати. Але не дочекавшися відійшов до Кочубіївець, а другого дня пустився на Буки, виславши наперед два полки, з дорученнєм забезпечити мости і "упрятати" всі слободи на тій дорозі.

Тут кінчиться реляція старого гетьмана, писана з сеї дороги до Буків. Продовженнє дає анонімна реляція, починає згаданою вже екскурсією Окуня на Шаргород і походом під Ілинці, але дає кілька яскравих і характеристичних взірців попереднього "прятання", тому почнемо дещо з попереднього (стиль оповідання дуже ляконічний, еліптичний, так що приходиться доповняти з контексту).

"Рушили рано (з Шаргороду). Де тільки траплялося містечко, слобода чи село- вирубавши хлопство, огнем кінчали решту. Доки зійшлися з гетьманом, немало винищено тої саранчі. Прийшовши сею дорогою до Немирова, добре вкрили трупом його улиці.

"В однім великім мурованім льоху замкнулося кількасот людей і їх задушено димом. Волохи не малий час трудилися коло них, щоб дістати когось з старшини, але тільки кількох зловлено, що непомітно втікли; всі инші ніяким чином не хотіли піддатись, і їх огнем і димом подушено.

"Зійшовшися з гетьманом, ще більше розпустили крилами під'їзди, і

ріжними трактами палили; але де піддавалися-не рубали, тільки Волохи рабували.

"В четвер перед Великоднем (2 квітня) прийшли ми під Ягубець-містечко оборонне і замочок добре укріплений. Застали там три полки наших; півтори дні там галасували і немало втратили своїх: двох хорунжих убито, богато товариства і челяди, але нічого не доказали. Аж коли надтягнуло (головне) військо, і п. воєвода браславський скочив з своїм полком, инші за ним вломилися до парканів. Положили до замку трупом вщерть більше як 4 тисячі: окрім валів і міста все підзамче (przygrodek) було ними вкрите. Оден падав на другого-особливо в замку: як по мосту приходилось ходити по них.

"Там ми відправили ночліг в четвер. Великої пятниці дійшли під Умань. Там нашому полкові велено йти перед військом. Недалеко перед Уманню дістали ми в містечку кількох добрих язиків; вони зараз розповіли про силу Уманців: що там більше 10 тисяч козаків з Богуном, а хлопства, що позбігалося з ріжних слобід, далеко більше, бо що тільки живо туди збирається. Про кріпость говорили, що в добрім порядку. Все се ми й самі потім добре досвідчили.

"П. воєвода браславський радив п. гетьманові самому туди не йти, а післати кілька полків, і сам брався йти: "Коли не вдасться захопити, то все таки що можна буде зробити, зроблю: тому що не маємо армати, ані піхоти, не можна здобути штурмом таку сильну фортецю-хіба захопити" (несподіваним нападом). Се була добра рада, і ми без конфузії були б одійшли, і не мали б таких великих страт. Але п. обозний коронний (Чарнєцкий) пішов п. воєводі на перекір, і переміг своїми раціями, доводячи, що як тільки побачать п. гетьмана з військом, та ще він пішле їм королівський універсал, так зараз піддадуться. Дав себе п. гетьман намовити, підійшов під Умань з військом (піславши наперед) трохи комонника і піших стрільців. Почали (Уманці) з нашими гарцювати, але боялись, щоб не дати язика, і як скорше тікали до міста. Одначе з боків, з нового міста зараз язика добули, і з ним післано універсал. Прочитавши його, зараз арматою оповіли підданство: перед тим ні разу з гармат не стріляли, тільки з самопалів. Але то нам нічого не шкодило, бо переносило горою далеко.

“Коли військо стало “в шику”, а охочі з ріжних сторін підскакували під місто, в долішнім місті затрівожилися і зараз повтікали до старого. Тим часом військо наше наступало: прискакав п. воєвода з охотниками, п. обозний прийшов з драґонами, і так ми опанували нове місто. Полк наш поставлено під самим наступом. Відстрілювалися ми через став з самопалів. Додано туди ж драґонів п. обозного: їх поставили при паркані коло брами. Инші полки з п. гетьманом стали на фільварках, декотрі на сторожі. Ми поставивши коней на кватерах, щоб погодувались, самі пішли з хоругвами пішо під паркан. (Неприятель) робив вилазки ледом, і ми з ним майже цілий день галасувались-аж під сам вечір затихло так на годину: видко що раду мали.

“Перед самим вечером вдарили з гармат, комонник з великим криком висипав весь з міста і вкрив поле під валами. Наші полки, що були на сторожі і ті що на фільварках, відогнали їх аж до брами. Але піхота (козацька) відстрілювалася з валів на наш полк. Коли разом вся (козацька) піхота через став посунула так, що зайшла нам в тил, а ті що підчас денних вилазок закралися до дальшого міста, захопили чимало коней і челяди. Тут хоругов п. воєводи браславського як найскорше в поле; нас кілька лише хоругов зісталося пішо, щоб дати (козакам) відсіч від міста. Але такого великого натиску ми не могли витримати, особливо тому що немало з товариства і челяди скочило в поле за полковничою короговою, і так прийшлось нам ретіруватись до коней-що за дві улиці стояли. Не богато ми їх на кватирах застали, бо кожен (козак) допавши коня як найскорше тікав в поле. Мині самому ледви оден тільки, під'їздок під баґажем лишився-і то я свого пахолка з нього скинув. Ледво що вдалося з-під того огня виратуватись-бо густо стріляно. Коли неприятель наново забрав місто, всі вози наші лишилися там, коні, і челяди немало-нашої і з ріжних инших хоругов, тому що ми лишились до останку, думаючи, що нам поможуть тримати місто, а вийшло инакше.

“Так в тих галасах зайшла нас ніч. Через се сталось немале замішаннє в війську, особливо тому, що нове місто було запалене-і з нашої сторони і з їхньої, а що й вітер був на нас. Їм з за паркану, ховаючися в ‚оплотках', було лекше на нас стріляти; але й то не дуже нам пошкодило: дві хоругви нас ішло ззаду, але поки дійшли до полку, тільки двох підстрілено, та й то не тяжко. Ставши в порядку, військо відійшло за милю від міста і там ночувало. Післано назад під'їзд, але (козаки) ні трохи не рушилися за ним: в

великій були обережности. Але обидва міста спалено цілком. Тільки в старім, де вони були окопались, замкнулись усі козаки в замку, а хоругви хлопства в місті.

"Другого дня не рано знову через той Ягубець; нічліг в двох милях відти, в місточку, яке піддалось, і великдень (5 квітня) майже до полудня ми там провели. Потім рушили до Мушурова: хотіли там на великдень принаймні хоч спокійний ночліг мати. Післано передню сторожу "кварту роздати" [11]),-ті з луків та самопалів стали запрошувати на урочисте свято. Наша передня сторожа і люде господаря немалу хвилю перестрілювалися з ними. поки надтягли полки, і сильно пригонили їх під вали. Наш полк як звичайно ходив на переді при гетьмані, так і тепер прийшовши з гори над став зараз ми позлазили з коней до них, разом з хоругвами п. воєводи. Довго вони (козаки) за нами ганяли, стріляючи на леду, на ставу, за парканом. Тим часом надійшли полки, теж зсідали з коней і цілу дзеґарову годину-як говорив сам гетьман з п. обозним маючи дзегарки,-галасували ми з ними, поки добули місто. Навколо замку штурм трівав більш ніж дві години. Сильно боронились. Як мали згинути, так згинули, але і нашим задали немало шкоди. У нас забито чотирьох хорунжих; господаря волоського двох, кількох постріляно, товариства ріжного побито і постріляно. У нас тільки двох товаришів і кілька челяди, але не тяжко, трохи й мині в руку дісталося з луку. Але найбільше били нас дрючками, ,спустками', коли наші приступали під замок: не одному засвітило в очах. Сокірками, косами, чим могли кидали через паркан і богато наших калічили. Бо самопалів їм набивати не богато прийшлося-через відважний наступ наших. З луків через діри калічили наших з гори (nawiasem), поки ми їх повідстрілювали від палісаду. А взяли замок самі товариші-бо челядь і Німці, що їх трохи було, в місті на грабунку були. Впало трупом в тім Мушурові більше ніж 5000, далеко більше ніж в Ягубцю, бо з Кудличини й инших слобід зібралось дуже богато людей з поля [12]).

"Переночувавши там пішли ми до Браслава. Також боками, під'їздами і чатами нищили, вирубуючи і випалюючи, аж прийшли до Красного. Волоське військо як досі ходило передом і боками з п. Шемберком, так тепер і під Браслав післав його п. гетьман- пробувати щастя. Немало пішло й охотників. Носач і Зелененко дали битву,-за півмилі були відвели їх Волохи від Браслава, а потім ударивши на них погнали, трохи положили

трупом і взяли доброго язика. На ніч відступили, а другого дня п. Шемберк з своїм полком сів засідкою у лісі, а Волохи знову виваблювали в поле (козаків). Вийшли-але не так далеко. Довго перестрілювалися з Волохами; п. Шемберк з засідки не скоро поспів: міг би їх зайти з тилу, а так-мабуть мавши осторогу від язика, не стали гонити за нашими. Тоді не можучи їх вивабити, обидва полки вдарили на них і гналися до самого міста. Були б узяли й саме місто, влетівши за тим комонником-але все таки їх (козаків) вистріляно.

"Третього дня (7 квітня) не хотіли виходити в поле, тільки під валами кружили. Перед вечером розтрублено, щоб чати роз'їхалися на годину-по поживу. Та мабуть не кожен про ту годину чув: далеко позабігали, а тим часом полки відступили до війська, під Красне. Козаки на свіжих конях виїхали з міста на тих чатівників, що порозбігалися, і немало забрали челяди і коней; з нашої хоругви четверо пропало з з кіньми, а инші наші повтікали.

"Простоявши під тим Красним півтора дня, повернулись ми на визначені нам кватирі. Якби ми пустилися трьома, а принаймні двома тижнями скорше, на свіжих конях в дорогу, і не в таких розтоках-коли вже і Бог і инші ріки пустили, краще були б погостили. Могла б і Умань набрати страху, а Браслав певно пішов би з димом" [13]).

Примітки

[1]) Розноязн.,63 л. 17-лист без дати, писаний мабуть в останніх днях лютого.

[2]) Gdy mię zaszedł toties powtarzany rozkaz w. k. mci aby w tym czasie woysko wprowadził w Ukraine, czynię to do woli w k. mci i od tey supersedowawszy inszą przed się biorę drogę. Сей відклик до королівського наказу розбиває леґенду старих польських істориків-Твардовского, Коховского (розвинену нашими домашніми компіляторами: Величком і Грабянкою), нібито до походу спровокував Потоцкого Богун своїми листами-жалями на Хмельницького і обуреннєм на Москву, і Потоцкий на власну руку, не дуже

питаючися короля, рушив на Україну, щоб підтримати Богунову фронду (Твардовский с. 119, Коховский с. 417). Потоцкий в своїх реляціях нічим не натякає на сей мотив, і принагідно згадуючи, що Богун і перед тим уже не відповів на оден його лист, нічим не дає зрозуміти, що він рахував на нього і на якісь його заяви, рушаючи на Україну: Богун, видко, не дав до того ніякого приводу; коли рахували на нього, то не з його ініціативи.

3) Теки Нарушевича 147 с. 521-5.

4) З днями не все добре, бо гетьман каже, що військо 18-го вже пішло, а второк, коли він рушить-се 17 березня.

5) Надрукована з рукописів Щорсівської бібліотеки в Памятниках Київ. Комісії т. III (нового вид. ч. 12) під хибним роком 1653; реляція дати не має, але цілком сходиться з реляцією гетьмана, і не може бути сумніву, що тут мова про великодній похід 1654 року. Автор пише згодом, “наскільки може спамятати”, і спиняється тому на особливо яскравих подробицях.

Реляція гетьмана королеві заховалася в кращім і повнішім тексті в збірці Піночі, з датою: з Щельпахівки 5 апріля 1654 р., копія без початку, з тою ж датою в Разнояз. 63 л. 81; текст в Теках Нарушевича 147 с. 537 з датою 1 апріля, ся дата неможлива-описуються тут події з 3 квітня; сим текстом користувався Кубаля-поправляючи дату на 4 квітня; ріжні несправности сього тексту були причиною, що й у Кубалі вийшли деякі невірности в представленню сеї кампанії. Так напр. він зовсім невірно каже, що гетьман Потоцкий “посувався черепашиним кроком” на сполученнє з Потоцким молодшим,-коли навпаки операції пророблено надзвичайно швидко. Текстом Разнояз. 63 в тодішніх колєкціях Петерб. публ. бібл. користувався Костомаров (III с. 570-1). Я мав усі три, але користувався головно першим як справнішим.

6) Безпардонно поплутав і звинув в одно операції обох Потоцких у своїй книзі Р.-Ґавроньский II с. 361-2.

7) Малорос. переп. Оруж. пал. ч. 14.

8) Хмельницький виправляючи свого посла Горкушу до Москви в перших днях квітня н. с. переказував через нього: Ляхи підбігали під Немирів, але

вхопили тільки язика і пішли. Вдруге підбігали під Копіївку, несподівано впали до місточка-було їх чоловіка з 200; козаки поправились і їх погромили, відібрали корогву і захопили бранців-але сі померли від ран. Тепер Ляхи і Волохи облягають Бушу, вже третій день, але наші з города відбиваються дуже сильно. В листі своїм Хмельницький зазначує такі факти: під Немировом зачалася війна, Поляки вірвались були до Копіївки, а тепер обложили Бушу. "Полкові Браславському, Уманському, Винницькому й иншим пограничним ми веліли йти на поміч". Акты X с. 560-1.

9) В реляції Потоцкого Rachach, Рахни в Актах X с. 407.

10) Памятники III с. 174 д.д.

11) Жовнірські "словечка".

12) Єрлич відзначує се, що напад і різня в Мушурові (Miszarowka) сталася "в саму великодню ніч, коли йшли від богослуження з церкви".

13) Памятники III с. 180. Додам іще таку реляцію сучасну з театру війни-переповіджену в цитованім уже листі до каштеляна малоґостського: "Коли військо наше віступило від Гуманя-побачивши що Богун з 15 тис. борониться завзято,-Богун одержавши свіжі полки від Хмельницького, пішов у слід за нашими. Але на щастє вийшла конфузія у полковника Носача-що був міцно уфортифікувався в Браславі, а наші полки виграли, і так Богун пішов назад, а п. гетьман вислав (за ним) полк волоський і кількасот салдатів з п. Шемберком. Він поставив Волохів в полі, а сам з Німцями в засідці став, і козаки, побачивши малу силу, пішо і кінно, 20 і кілька хоругов, ,як очі вибрав' кинулись і почали їх крити, а Шемберк так ударив на них з тилу, що почали тікати і вкривши поле трупом, ледво назад 'вскреблися' до Брацлава". "Але як з нинішнього гетьманського листу виходить"-додає далі автор-"мабуть з тих кватир не буде нічого: пп. військові дохрапатися Брацлавщини не можуть і вертають назад на Підністровє: гетьман розложить їх коло Шаргороду, Бару, Рашкова".-Разнояз. 63 л. 23.

ТРІВОГА НА УКРАЇНІ, НЕВДОВОЛЕННЄ З КАМПАНІЇ В ПОЛЬЩІ, ПЛЯНИ МИРНОЇ ІНТРИҐИ, ПЕРЕГОВОРИ ХМ. З РАДИВИЛОМ ЧЕРЕЗ АНТОНА ЖДАНОВИЧА І ТОВ., МІСІЯ ЯКИМОВИЧА.

На пограничу сей наступ-властне той момент, коли головне польське військо з'явилося під Винницею, і під Ілинцями з ним сполучились подільські й волоські полки, в останніх днях березня н. с.-викликав був чималу трівогу. Перед тим-хоча гетьман поясняв сим наступом неможливість покинути Україну і їхати до Москви, як того собі бажали в Москві,-тон його інформацій доволі спокійний. Взагалі гетьманському післанцеві Горкуші було наказано розповісти в Москві, що взяті в Копіївці бранці-Поляки казали, що король дуже затрівожився переходом гетьмана під московський протекторат, післав до хана, до Німців і Угрів по військо,-але козацький гетьман і вся старшина і чернь покладаються на Бога і царя-хоча може й самому гетьману прийдеться їхати на фронт, коли нові відомости будуть більш трівожні [1]). Кілька день пізніш білоцерківський полковник писав уже в такім тоні: Поляки з великим військом обступили козацькі городи і чинять велике знищеннє в Уманськім полку-аж до Саварова. Обложили Кублич. Палять села. Богун, полковник кальницький, і полковник паволоцький не мають досить сил щоб боротися. Білоцерківський полковник також збирається відступити до Білої Церкви і пише до гетьмана, щоб той післав поміч з-за Дніпра. Три дні пізніш передає київським воєводам отаман білоцерківський Адам Мазепа нові відомости від свого полковника: Чарнєцкий з 10 тисячами окружили Умань; Богун з уманським полковником боронять її, паволоцький рушився на Горішню Камянку [2]). 9 н. с. квітня київський полковник отримав такого листа від гетьмана: Поляки почали наступ і нищать пограничні міста; полковник Богун не має сили і відступає з Рахнів на Івангород. Гетьман звелів іти йому в поміч полковникам канівському і корсунському; полковник київський повинен також іти з усіми людьми. Сам гетьман з усім задніпрянським військом піде на Поляків на великоднім тижні (6-11 квітня).

Цар одержавши сі відомости вислав наказ полудневій армії, що стояла в Рильску під начальством боярина Вас. Бор. Шереметєва і окольничого Ф. Бутурлина, іти на Київ в порозумінню з київськими воєводами і з гетьманом, "промишляти над польськими і литовськими людьми" [3]).

Але тим часом прийшли відомости, що польське військо пішло назад, обсадивши залогою Шаргород. Тут поставлено полковника Дитиницького; від нього принесено такого обіжника, розісланого мабуть по сусідніх місточках, з датою: Шаргород 24 квітня:

"Пане війте томашпільський з усіми міщанами! Наказом й. м. п. гетьмана наказано мині стати в тих краях з 4 тис. війська, тому посилаю вам, абисьте провьянт збирали.. А я вам обіцяю, що ніякого загону у вас не буде, ані кривди від війська не будете мати. тільки прошу-негайно до мене відізватись, або самому приїхати" [4]).

Невгамований Окунь вибрався був знову в під'їзд,- але сим разом наложив головою: козаки погромили його ватагу, і його самого взяли в полон; збирались відправити його гетьманові, а гетьман цареві, але він в дорозі помер від ран [5]).

Місяць пізніше білоцерківський полковник весь той великодній рейд згадував перед московськими післанцями уже як мало значний епізод [6]): Приходило на Умань загоном людей тисяч з 8, напали несподівано, але не зробили великої шкоди. Але гетьман був невдоволений на уманського і білоцерківського полковників, що вони під той польський наступ не виявили потрібної енерґії (замЂшкали), і поставив у ті полки нових полковників. А "Самовидець" наш навіть і зовсім не згадав про сю кампанію [7]).

Инакше говорили в людях. Козак Данило Туровець з Ржищева оповідав, що Поляки спалили, вирубали й вибрали 20 міст, тільки жінок не рубали, так що в Кубличу зісталося 6 тисяч вдів. Поки гетьман зібрав полки, поляки відступили безкарно під Кам'янець-козаки гонили за ними під Шаргород і не догоняли [8]).

В сучасних польських кругах сей крівавий рейд лишив неприємне вражіннє- тому що не викликав серед людности ніякої охоти повертатися під королівську руку. "Нема иншої надії-хіба силою здобувати сі краї"- переконується старий Потоцкий в результаті всіх своїх універсалів, оружних маніфестацій, проб переговорів і т.д. Тим часом було ясно, що Польща не може вести війни на двох фронтах-на білоруськім з Москвою і на українськім з козаками, і щоб мати змогу боротися з Москвою, мусить за

всяку ціну дійти до порозуміння з козацтвом-чи з Хмельницьким, чи з иншим провідником, якого можна було б йому противставити. Се те що дебатувалось, очевидно, на січневій нараді сенаторів і знову висувалось після безплідної воєнної екскурсії на Брацлавщину. Воєвода Лєщиньский писав на сю тему реєнтові королів. канцелярії [9]):

"В нинішніх обставинах одинока потіха від того що наше військо війшло на Україну, се те що ми вже не в такім страху перед конфедерацією [10]). Бо там будуть мати що їсти-коли тільки їх не побють. Що до згоди, уложеної паном Могильницьким, я певен, що вона вчинена за волею Хмельницького, і не сумніваюсь, що вона перфідна [11])-бо він хоче протягти час, поки Москва наступить усею силою. Але я все таки бажав би її прийняти, тільки з тою ж метою, що й Хмельницький (щоб протягти час). Про неї ніхто не повинен знати, крім самого гетьмана (коронного), і він повинен про око забороняти громити таких (що війшли в змову з Поляками)-але не вірити їм, навіть як би вони хотіли пристати до нашого війська. Хіба дадуть наперед такий доказ своєї вірности: Москву побють, воєводів ухоплять і віддадуть (Полякам),- тоді дати згоду на все що вони захочуть-хоч би навіть і зборівських пактів. Тільки на те треба б нової комісії-нових універсалів. Бо як видано оден такий універсал, що в нім Хмельницького проголошено за зрадника, то та будуча, тільки що визначена комісія вже не має можности з ним вести переговори. Тому я радив би видати новий універсал з загальним пробаченнєм і забезпеченнєм їх вільностей, і тут же зараз признати або Білоцерківський трактат-або Зборівський. Бо коли навіть сим (Зборівським) їх можна було б задоволити, то се було-б велике щастє! Тримати їх в непевности я не радив би, навпаки-заявити волю і ласку панську, бо се завсіди приносить славу. Забезпечити їх релігію. Додати, що хоч Хмельницький єсть і був причиною сеї війни, і таких великих шкід і кривд самої Руси,-але король й. м. готов показати і над ним свою ласку, жалуючи крови убогих підданих своїх, що без вини терплять так богато. Та нехай би вони самі не вірили Хмельницькому, що стільки раз ламав договори і тепер без волі самої Руси піддав її Москві-де ні Русь ні козаки не можуть мати тих вільностей, які мали у нас: мабуть бути їм також як і московським підданим.

"Коли добре сю справу повести, не можлива то річ, щоб се не привело до успіху: ся уступка Хмельницькому, що король готов йому пробачити, і

можливість вибору гетьманом когось иншого. Неможливо, щоб се не могло в них розбудити бажання коли не вірности-то безпечности. Бо і козакам мусіла сприкритися війна, і тримає їх тільки розпука. Тому ті слова в листі (універсалі) п. гетьмана, що він то тільки шаблею приборкає,-мині не сподобались. Бо таких слов говорилось богато, говорить так ціле військо, і кінець кінцем дере і лупить як неприятелів, і як їм козакам не попадати в розпуку? А говорячи таке, не бачить пан гетьман, як богато йому бракує, щоб їх звоювати. Своєвільства військового подолати не може; не може навчити (польських вояків) послушенства, відзвичаїти їх від утікання, не може на них впливати. Навіть доброго язика (не можуть) дістати-бо за ціле минуле літо не мали доброго язика, ні інформації про неприятеля! І з таким військом думає він воювати? Я всяко волію згоду! Не звірятися їм,-але те недовірє не має бути явне. Навпаки, хто б публично виявив недовірє-того громити. Вести війну, а коли хто дасть відсіч-виправдуватися. Провіянт веліти возити до обозу і фортець, і коли будуть возити-не робити кривди стаціями, не брати (зовсім). Коли не будуть возити-виправдувати (реквізиції) необхідністю-і говорити про згоду".

"Але таке трактованнє рідко буває у польської вдачі", завважає нарешті сей великопольський Макіявель, і рекомендує Януша Радивила, Литвина, як найздібнішого в справах миру і війни-себто найбільш придатного для такої макіявелівської політики, після того як не стало нашого рідного Киселя. Можливо, що Лєщиньский тут має на гадці політичну інтригу, що її Радивил дійсно взяв на себе перед урядовими кругами, вибравши собі за посередника Антона Ждановича, що сидів був в польській неволі. Його свояк Альбрехт Радивил записав у своїм дневнику під 2 квітня: "Воєвода виленський (Януш) випросив собі козака-бранця Антона на імя, щоб через нього осягнути дещо-розірвати союз з Москвою, тому що Москалі поставили в Київі замок на горі під церквою св. Софії. Жданович, очевидно, подавав надії. Випущений з вязниці, він взявся післати своїх людей до Чигрина.

Їздив київський полковий писар Якимович що був в торішнім посольстві до Польщі з Ждановичом і з ним разом, видно, був відданий Радивилові. В середині травня н. с. він приїхав до Київа і полковник Яненко представив його воєводам 4 (14) травня, і він розповів їм, як посольство Ждановича тримали по ріжних містах: коли король вернувся з походу, переведено їх до Варшави, аж на соймі Радивил випросив їх собі, щоб виміняти за них

товаришів свого полку, забраних в полон козаками: сидять у Чигрині, і з тим він, Якимович і приїхав, щоб їх виміняти [12]).

До Чигрина він приїхав 13 (23) травня; офіціяльною метою сього посольства поставлено було розмін бранців [13]). Неофіціяльно Жданович очевидно обіцяв сею дорогою вплинути на гетьмана, а коли б він не подався, підняти старшину против гетьмана і привести її до того, щоб вона розірвала союз з Москвою. Але поруч такої офіціяльної проґрами-показаної польському урядові-місія Ждановича могла мати ще більш інтимні завдання: порозуміннє гетьмана з Радивилом і литовсько-польською фрондою. Маємо потім такий лист Радивила з 29 червня н. с., післаний з тим же Якимовичем, що був у Хмельницького 23 н. с. червня [14]):

"Милостивий пане гетьмане війська Запорозького! Як тільки вернувся писар пана Антона, післаний до вашої мил., посилаю його назад до в. мил., бо Антона він у мене не застав-я його лишив у себе в Борисові [15]). Отже я не задоволений, що не осягнув того чого сподівався, а ще більше-що в. м. не прислав до мене когось доброго для договору. Се правда, що ні з ким краще, як з п. Антоном не можна сього робити, але поки б він приїхав одержавши відомість, пройшло б богато часу, доки могло б щось зробитися. Я його не для того на свої руки взяв, щоб увільнивши з одного вязнення, мав би його давати до другого, знаючи се непристойне діло, що його спіткало против усіх прав і звичаїв всіх народів, і боронь боже, аби його щось таке постигло [16]). На те я його у короля, й. м. випросив, аби яко невинного і не зброєю взятого, а в посольстві затриманого, ціло до дому відіслати, і через нього з в. милостю списатися. Тому і досі він у мене знаходиться-не у вязненю, а на волі, в добрім пробутку, і я готов його звільнити негайно. Але що мині головно йде про час, і так скоро се не може бути, я знову посилаю до в. м. того ж писаря, і знову прошу, щоб уже більше не проливалася християнська кров, котрої вже повно напилася земля наша [17]), і щоб ти, вважаючи на добро своє і військо свого, не стягав на неї і на себе тягару гіршого від поганської неволі! [18]). Бо вони [19]), як що з початку б і попускали, пізніше стали б тяжкі і незносні, і ніколи б їх не можна було позбутись і прогнати.

"Подумай в. м. про се нарешті, і вернися до давнішої служби

Річипосполитій, матери своїй, від котрої й життє своє взяв. Я ж богом присягаю, що правдою, а не обманом веду сі переговори. Все що я і в. м. з військом Запорозьким постановимо, Річпосполита прийме певно-бо я й не насмілився б такого договорювати, що не годилося б королеві й Річипосполитій... А коли б уже в. м. так далеко зайшов, що з того вийти не можна, і способу не знайдеш (хоч я певен, що сам бог подасть в. м. такий спосіб)-то будь в. м. милость між нами й їми хоч посередником-тим собі вічну славу і Річиспополитій несогіршу вчиниш прислугу".

Просить нарешті прислати з сим писарем Іваном когось певного з достаточним уповаженнєм, і обіцяє або з ним же-сим гетьманським післанцем, або ще й скорше, в інтересах справи, виправити самого Ждановича.

В дійсности він його вислав тільки в вересні, після повного свого розриву з королем, як побачимо далі. Перед тим, під. 24 с. с. серпня московський посол записує приїзд до гетьманського табору козака з посольства Ждановича, що був присланий від Радивила до Золотаренка з листом. Радивил, мовляв, в листах писав і устно через того козака передавав свою пораду, щоб гетьман і козаки на коронне і литовське військо не наступали, а замирилися з королем. Писав окремо Виговському, щоб він гетьмана до того приводив,-обіцяв за те Виговському київське воєводство. Виговський сі листи обіцяв переслати в скорім часі цареві з братом Данилом [20]).

Очевидно, се було Радивилове посольство, післане ним два місяці перед тим, при кінці червня. Зносини з гетьманом ішли мляво.

Примітки

[1]) Акты X с. 559-561.

[2]) Акты X с. 405; лист Мазепи був писаний коло 5 квітня н. с., польске військо приступило під Умань 3-го.

[3]) Тамже с. 407-8, коло 25 квітня н. с.

[4]) Малор. переп. Оруж. пал. ч. 21.

[5]) Акты X с. 586 і 677.

[6]) С. 680.

[7]) Зате Величко, вичитавши у Твардовеького історію, як то Богун вивабив в похід старого Потоцкого, постарався, росписати Богунів "фортель", польське "тиранство" і остаточний конфуз. "Гетман заятрений в-тропи за Богуном до Умани простуючи, великую в людях тамошніх українських починив шкоду, згола нікому не пробачаючи: рубав у-пень, хто тільки навинувся перед ним-якож того часу і два городки Уманського уїзду: Єгупець і Христинівку до-щенту, малих і великих, без жадного респекту на самоє світлоє воскресеніє господнє тирансько вибив і вирубав, вшедши до них через обману і присягу. Потім і до самої Умани прибувши і нашого Богуна в ній заставши, значний штурм приступив до міста, но за єдну годину стративши в оном до 7 тисяч війська польського, одвернув зо встидом од Умани, і поворочаючи до обозу свого к Межибожу, з гніву і ярости своєї мало не всю Браславщину зруйнував, огню і мечу предавши" (с. 97). За Величком іде й Грабянка,-більше ніж за Коховским.

[8]) Сівського столу ст. 253 л. 108.

[9]) ркп. Чорторийських 384 л. 61-3, копія несправна, так що Кубаля тільки дещо повиймав з неї-III с. 397; стараюся взяти з ркп. як найбільше.

[10]) Се таки справді могло бути одним з мотивів, чому король так нахиляв гетьмана до сього походу на Україну,-вивести військо в похід, щоб воно не вчинило конфедерації за неодержаннє платні.

[11]) Се незвичайно цікавий натяк на якусь умову, зложену з котримсь старшиною козацьким і його гуртком. Могильницький був відряджений від короля в жовтні з сучавськими козаками, щоб організувати змову против Хмельницького-тепер виринають якісь результати його роботи. На жаль ми не маємо змоги доповнити сеї звістки иншими-крім такої згадки в иншому листі того ж Лєщиньского, писанім другого дня по тім: "Лист п.

Могильницького напевно писаний з намови козаків; його треба прийняти і дати гетьманові як найповнішу повновласть трактувати з ним, і видати нові універсали".-ркп. бібл. Чорторийських 384 л. 64 (у Кубалі с. 397).

12) Сівського столу стовб. 153 л. 15 дд.

13) Акты X с. 679, пор. 598. Саме тоді Рафаїл подав воєводам свого доноса на митрополита й архимандритів-про їх зносини з Радивилом, але пришити їх до сеї справи видимо не вдалося.

14) Листа сього видимо Виговський видав московським послам, і ми маємо його в московськім перекладі-Акты XIV с. 131.

15) Тут пропускаю кілька слів, настільки покалічених в московськім перекладі, що трудно вгадати, що хотів Радивил сказати.

16) Текст тут теж не дуже прозорий; очевидно, Хмельницький настоював, щоб Радивил прислав самого Ждановича, а не держав його довше в неволі. Радивил виправдується, що він Ждановича ніскільки в неволі не тримає.

17) Я тут і далі покорочую риторичну фразеольоґію, що не дає нічого конкретного.

18) Мова про московський протекторат.

19) Москалі.

[20]) Акты XIV с. 42-3.

ДИПЛЬОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ ВЕСНИ І ЛІТА 1654: ЗАХОДИ В КРИМУ, ПОСОЛЬСТВО САВИЧА, ЛИСТ ГЕТЬМАНА 16 КВІТНЯ, ЛИСТ ДО ВІЗИРЯ, ХАН ДОМАГАЄТЬСЯ РОЗРИВУ З МОСКВОЮ, ГЕТЬМАН ДОМАГАЄТЬСЯ ПОМОЧИ ХАНИ ПРОТИ ПОЛЬЩІ, МІСІЯ ЯСКУЛЬСКОГО.

Очі Східньої Европи, чи східнєевропейських політиків у сім моменті-на весну 1654 року (місяць квітень-ближче означивши) буди звернені на Крим. Чекали, яку позицію хан, ставши польським союзником і не переставши бути союзником козацьким, займе супроти сього нового факту-переходу козацтва під протекторат московського царя, котрого він умовився з королем воювати на спілку з козаками?

В лютім, майже одночасно, як ми знаємо, король і гетьман козацький вислали своїх послів до хана, щоб вплинути на нього в бажанім для себе напрямі. Польський посол Яскульский "через лихі дороги" поспів до Бахчісараю на 7 квітня, другого дня мав розмову з візиром, і третього-авдієнцію у хана; про сі авдієнції він сам доволі широко і хвалькувато росповів в реляції висланій на кілька адрес: канцлєрові, гетьманові, його помічникові Стан Лянцкороньскому (слідом призначеному польним гетьманом) й ин. [1]). Від козацьких послів, на жаль, не маю докладних реляцій-тільки те що розвідали про се в Криму московські посли, і те що переказав потім, в травні, після свого повороту посол Савич. Загальна лінія ясна, хоча ми не знаємо, скільки козацьких послів і гінців за той час перемінилось: маю вражіннє, що було їх чимало.

7 березня н. с. записують московські посли в Криму вісти козацьких послів Опанаса і Лукіяна, що прийшли від гетьмана: очевидно се як раз ті, що поїхали з Чигрина 14 лютого. Вони, видно, що не мали авдієнції, нічого в Криму ще не чули, і розповідали, що знали виїздячи: Татари зачіпають гетьмана балачками про спільний похід на Москву, гетьман відмовляється, він мусить чекати війни з Польщею; московське військо вже стоїть під Смоленськом, забрало вже богато королівських міст, і т. д. [2]).

19 (29) березня московському послові Ладиженскому в Бахчисараї місцевий піп оповідав те що чув від ченців, вхожих до ханського гарему, так що перед ними хан і ханша не мають ніяких секретів. Оногди сидів хан в палаті з своїми найближчими людьми: Сефер-казі аґою й иншими найвищими достойниками, і радився з ними довго. Ханша чекала його і без нього не сідала до столу. Коли хан нарешті прийшов, у пізню пору, питала вона його, чому він так довго не йшов, чого він сидів і над чим радився. І хан сказав, що раніш він був у згоді з гетьманом Хмельницьким і з усім Запорозьким військом, а тепер у нього виходить з ними "пря": він замирився з польським королем, а козаки не хочуть миритись. Він мав намір іти з козаками і з польським королем разом на Московське царство-тепер ся війна не можлива.

А сьогодня-продовжує Ладиженский оповіданнє попа-були у хана козацькі посли. Сказали йому, що гетьман з усім військом віддався під царську руку і хрест йому цілував. Хан розсердивсь і хотів тих послів убити. Але вони не злякалися смерти і переказали до нього, що вони люде малі, прийшли в посольстві і вбивати їх нема за що; тим хан Запорозького війська до себе не прихилить, а коли справді таки надумає йти на Московське царство, то козаки його за Перекопом стрінуть, і "зовсім не честно завернуть". Хан сих слів послухав, відкликав свій смертний наказ і велів послів відправити, а щоб натомість прислали з Запоріжжя нових послів [3]).

Під 2 н. с. квітня московські посли записують: прийшли посли від азовського "князя", і дали знати, що на море вийшло до 60 човнів ("стругів") азовських козаків, в кожнім чоловік 40 до 60 і більше. Прийшло було від гетьмана Хмельницького богато козаків- вільних людей, і вони пішли разом з Донцями на море. З того у Азовців і Кримських Татар, що недалеко морського берега кочують, повстала велика трівога й Іслам-ґерай велів поставити великі кораблі при морськім березі, де можна сподіватися приходу Донців і Запоріжців ("Донских Козаков с Черкасы") [4]).

9 травня н. с. розповідав вже сказаний піп, що йому довелось побачитися з послом Савичом, і він довідався від нього таке про його розмови з ханом. На першій авдієнції Савич, мовляв, сказав ханові таку промову: Прийшли чутки до гетьмана і до війська Запорізького, що хан з усею Ордою підіймається на московського царя. Отже коли піде сам хан, або пішле кого небудь з військом на Московське царство,-тим нарушиться його приязнь з

гетьманом і військом Запорізьким: гетьман з військом стрінуть хана за Перекопом, пішлють своїх людей Дніпром і морем. А з другої сторони Донські козаки, за приводом гетьмана, підуть на Крим Азовським морем. Ледви чи ханові тоді вдасться й себе зберегти (а не то що Москву опанувати) 5).

Хан від сих слів так розгнівався, що вставши з свого місця вдарив Савича в лице, з такими словами: "Перше ваш гетьман і всі Запорізькі козаки вчинили дружбу зі мною, а тепер піддались під царську руку!". Але Савич, не злякавшися того повторив: "Так, ми тепер в вічнім підданстві Московського царства, під високою царською рукою" 6). Хан велів вивести Савича з палати, але тогож самого дня закликав його до окремої кімнати, і говорив йому сам-на-сам: "Як же се ваш гетьман і всі ви, козаки, забули мою приязнь і раду (дружбу и совѢт)?" Але Савич, мовляв, на се сказав йому: "Яка твоя, царю, приязнь і рада? Приходив ти до нас в поміч на польського короля, а тільки покористувався ясиром-польським та козацьким. Набрав собі з своїми людьми полону, забогатився, а нам, козакам, ніякої помочи не вчинив!"

Хан на се, мовляв, сказав Савичу: "Се я не знаючи того, що ви козаки, піддалися під руку московського царя, дав польському королеві своє слово, що вчиню йому поміч против московського війська. А тепер з моїми кримськими людьми до польського короля не піду. Я післав від себе Каплан-мурзу до Татар мині послушних: до Білгородців, Очаківців і Ногайців, що на Дніпрі кочують-велів їм іти на московські україннї городи. Се тому що дав слово польському королеві в тім, що йому поміч учиню-щоб польський король не нарікав". А Савич на те сказав: "З тими Татарами ми й самі упораємось".

І потім хан ще сказав полковникові: "На що ви, козаки, моїх Ногайських Татар побили 6000, і ширинського князя взяли і держите у себе?". Полковник відрік: "Той ширинський князь з Татарами великої шкоди наробив, тому козаки сами з ним і порахувались". І так поговоривши відослав його, а потім іще другий раз кликав до себе і дарував йому одежу 7).

Савич оповідав по своїм повороті в Чигрині, що він в Криму пробув півтора тижня, а як виїхав з Криму, тому тоді, 9 с. с. травня, був другий

тиждень [8]). Виходить, що він виїхав з Криму коло 10 н. с. травня, приїхав до Криму не пізніш 1 травня н. с., а поїхав з Чигрина до Криму мабуть коло 20 квітня н. с. Під 1 н. с. травня московські посли згадують приїзд від Хмельницького гінця Кіндрата Сидоренка, чи Сидоровича, з відомостями про польський наступ, і з проханнєм, щоб хан поміг козакам проти Поляків. Під тим же днем оповіданнє товмачів, що вони чули про сей наступ від послів Хмельницького Семена Савелова (очевидно Савича) і його товариша Федора: наступ учинив Потоцкий, з 20 тисячами війська,-вони побили козаків, і козацький гетьман просить у хана помочи. Але хан відповів, що поміч він пришле тільки тоді, як матиме докладніші відомости про сей наступ: пошле тоді скільки можна буде, а тим часом для безпечности посилає двох ногайських мурз.

З сього виходить, що Савич з товаришами був уже перед приїздом сього Кіндрата Сидоренка. Яскульский згадує приїзд козацького посла в останніх днях квітня-подає копію листа, з датою 16 квітня привезеного тим послом, і звістки про дуже непочесну (дуже шпетну) авдієнцію йому дану: "За кожним словом-перепрошую за слово- "бришеш, такий і такий сину, хлопе!". Кубаля [9]) вважає, що се тоді приїхав Семен Савеч, але з наведеного вище московського оповідання виходить, що се був той гінець, Кіндрат Сидоренко, а Савич приїхав мабуть раніш. Хто привіз листа Хмельницького, котрого польський переклад заховав нам Яскульский, зістається незовсім ясним-Савич чи той гонець Кіндрат. Дата листу 16 квітня с. с. для Савича неймовірна; або вона помилена, або привіз її гонець. Кінець кінцем се не так важно, важніше, що зміст сумнівів не викликає. По вступних фразах тут читаємо: "Що ми писали з попередніми послами-згадуючи про поновленнє присяги [10]), то се було не з моєї волі, а цілого війська, тому що на тих переговорах під Камінцем нам не було подано нічого певного, ані привилеїв виданих на зборівські пункти, тай досі ми нічого не маємо, навпаки-замість згоди великий неспокій і війна. Крім того декотрі частини війська вашого повертаючи наробили нашим людям великих і незносних кривд, так що військо (козацьке) прийшло в сумнів. Але діставши тепер запевненнє в неодмінній ласці вашій і вічно нерозривну присягу, ми велико в. цар. м. дякуємо і з свого боку обіцяємо в. цар. мил., що во віки вічні в нічім не порушимо нашої присяги, а по нас-наші потомки. Засвідчивши сю присягу Богом нашим, ми відновляємо її також сим нашим листом-бажаючи дотримувати її вічно-хіба-б, не дай

боже, наступила якась велика неласка в. цар. милости-з несправедливого наговору [11]) наших неприятелів. Ми того-богом свідчимося- не бажаємо, а навпаки-унижено просимо, аби в. цар. м. пан наш милостивий, не давав віри, коли б хто нас фальшиво обмовляв. Бо неприятелі наші там (у хана) на нас фальшиво наговорюють, а самі нам видимі і явні копають ями. Ми покладались були на ту вчинену згоду і чекали королівських привилеїв-а замісць згоди Потоцкий з польським військом з 5 тис. Угрів і з Волохами під проводом Ґліґора Гурмаса наступив і спустошив богато місточок, забиваючи людей, і пройшов був під саму Умань. Але за божою поміччю, потіхи не мали, а навпаки-з великою шкодою мусіли тікати назад. Але маємо відомість, що готують іще більші сили, бо й Радивил зближається з військом до Любеча і Лойова. Тому-коли б ті війська зблизилися, просимо унижено у в. цар. м. помочи-згідно з вічним союзом; ми се відслужимо з нашої сторони услугою против каждого неприятеля.

“А що до Москви-що ми з нею завязали приязнь, то ми се зробили згідно з порадою в. цар. м., а також тому, що бачили, як вони (Поляки) з ріжних країв наймають військо против вас. Чому б того не мали й ми зробити? краще мати більше приятелів! Що наші посли говорили перед в. цар. м., що Москва здобула вже Смоленськ та инші міста, то була у нас тоді така відомість, але потвердження того досі не маємо; як тільки буде щось нове про се і в инших справах, так не загаємося сповістити в. ц. м., пана нашого мил. Що до затримання Татар, видали ми універсали, аби їх випущено на волю, коли б іще де небудь були: з тим листом Татарин з нашими козаками поїхав шукати по містах. А ширше про все оповістить в. ц. мил. посол наш Семен Савич”.

В примітці додано такі сенсації про соймові ухвали, розповіджені ніби то капеляном Потоцкого, що попав до рук козаків під Уманью. Він мовляв сказав, що військо польське не збиралось на козаків, але такий був наказ короля і всеї Річипосполитої, і сам сей капелян чув на соймі-що на весну, скоро трава добре пуститься, замість короля, з вибору Річипосполитої (сойму), піде його менший брат королевич Кароль з військами польськими, угорськими, мультянськими, німецькими й иншими просто на Умань і там чекатиме Татар: уже при сім поході він велів Потоцкому знайти добре місце на обоз. Сі відомости, мовляв, потверджуються також листом, що знайшовся при однім убитім на Литві. З огляду на се Хмельницький пильно

просить хана порадитися з своїми аґами й беями і дати йому пораду, що має робити, і не відмовити в помочи- тим більше, що не козаки дають привід до сеї війни. Просить дати відповідь через послів: сам він, зібравши полки, буде її чекати [12]).

В збірці Ґоліньского заховався також лист гетьмана до Сефер-казі, з датою попереднього дня (25 квітня-значить нового стилю) [13])-близький змістом, але коротший, з проханнєм в кінці скоршої відправи посла Семена Савича [14]).

З сих листів можна зміркувати, що березневі посли принесли десь в тім часі, в середині квітня н. с., доволі прихильну ханську відповідь-що старий союз Орди з козаками зістається непорушеним, але заразом-запитання що до нового союзу, козаків з московським царем та їх становища супроти московського наступу на польського короля, ханового союзника. На сі питання й прийшлось відповідати Савичу, котрого вислано тим часом, перед поворотом перших послів [15]). Висилка такої визначної особи-старого канівського полковника, показує, яке значіннє гетьман і старшина надавали сьому моментові: не допустити до розбиття кримсько-українського союзу, не дати ханові виступити з королем спільно проти козаків. На такий випадок військо грозило ханові походами на Крим і на море, з боку Донського і Запорізького війська. Але ситуація була сильно утруднена тим, що за той час польські посли не тільки постаралися представити в можливо різких і небезпечних формах нову зміну козацької політики-присягу Москві і випровадження на Україну московських воєводів, але й густо посипали сі політичні арґументи польським золотом-принаймні в обіцянках, коли не в готових дарунках, щоб виробити потрібний настрій в ханському осередкові [16]). Через те Савича так прикро прийнято, і хан навіть-коли вірити московській реляції- посунувся до такого недопустимого знущання над послом. Можливо, що ся брутальна поведінка мала маскувати перед Поляками дійсну політичну лінію-зовсім не таку рішучу, і тому офіційне звідомленнє Савича, дане в Чигрині, після повороту, 18 н. с. травня, не спиняючись на ханських ексцесах, не представляло висліду посольства дуже песимістично.

Виговський перед московським послом формулює місію Савича в такім запитанню: чи хан буде помагати козакам в війні з Поляками? Коли Савич

передав ханові лист гетьмана, що ставив се запитаннє,-хан з своїми людьми, мовляв, довго думали, і питали посла, з яких причин гетьман і військо покинули короля і перейшли під царську руку “без відома хана”. Савич преказував звісне вже нам мотивуваннє, що козаки се мусіли зробити через утиски їх вірі, руйнуваннє їх землі, побиваннє людности-“як і тепер Ляхи за королівським наказом під Уманню і під иншими городами стільки домів зруйнували і попалили, самих козаків, їх жінок і дітей побили і в полон забрали”. Хан тим дуже був збентежений, і нічого не сказав на се, але потім вернувся до свого першого питання: як же се цар уже Смоленськ і инші городи у короля забрав, і до козацьких городів прислав своїх воєводів, і козаки їх прийняли-а ханові про се нічого не кажуть? Савич спростовував, що царські воєводи тільки в Києві, більше ніде нема; про московське військо, чули тільки, що цар пішов на короля, але чи взято Смоленськ і инші городи, то не відомо. Кінець кінцем хан і його люде так сказали: коли козаки з царем не розмиряться, то вони, Кримці, пішлють військо Ляхам на козаків. В тім напрямі впливали на хана молдавський і мунтянський воєводи і угорський Ракоцій: всі вони з'єдналися з королем і ханові радять також помагати королеві на козаків.

В розмові з самим Савичом, що сталася другого дня, 9 (19) травня, московський посол мав нагоду безпосереднє від нього почути, що хан і “кримські люде” гніваються на гетьмана і всіх козаків, за те що вони без відома хана відстали від короля і учинилися в підданстві цареві, і жадають, щоб вони з королем і Ляхами помирились та йшли з ханом воювати Московське царство. Савич, мовляв, на те відповів, що се буде залежати від гетьмана: як гетьман звелить, так вони і зроблять.

В листі від хана до гетьмана Потоцкого, що привіз в копії Савич Виговському від ханського писаря, поляка, колишнього приятеля,-хан повідомляв Потоцкого про свій намір післати до козацького гетьмана свого посла з домаганнєм, щоб козаки відступили від царя і вернулися в підданство королеві,-инакше хан почне воювати козаків [17]). Таким чином хан фактично пускав справу в проволоку і обіцяв помагати королеві умовно-коли не дійде порозуміння з гетьманом. Такий був реальний результат місії Яскульского.

З звідомлення його довідуємося, що першу свою розмову з візиром, по перших церемоніяльних авдієнціях, він мав 10 квітня. Засвідчивши приязнь

короля до хана, виложив його жалі на Хмельницького, і прохання, щоб з огляду на нововідновлену приязнь з королем хан надалі “випустив з протекції” козаків. Потім, розповівши, як Хмельницький “піддався з Україною Москві”, переказав проханнє короля, аби хан став до помочи королеві против Москви і против козаків. Візир заявив згоду-коли король виконає свої обовязки що до обіцяного ханові харачу, але по такій нібито катеґоричній відповіді — каже Яскульский, хан скликав султанів, мурз, аґів і беїв на нараду, і радився з ними три тижні. Згода візира таким чином зовсім не була рішаючою, та і в словах його, наведених у Яскульского, єсть згадка, що Орда виконує накази Бога і його намісника-себто султана, і хан очевидно мав бажаннє вичікати вказівок з Царгороду. Тим пояснюється такі довгі наради хана з мурзами і беями, згадані у Яскульского: вони скінчилися, аж тоді як прийшов султанський чауш з директивами ханові.

Примітки

[1]) Реляція адресована канцлєрові надрукована в Ojcz. Spominki. I с. 131, реляція кор. гетьманові-в хроніці Єрлича, на адресу Станислава Лянцкороньского-в Памятниках Київ. ком. III нового вид. ч. 21; на адресу конюшого коронного в записках Ґоліньского с. 705; текст однаковий, деякі ріжниці можуть походити від переписувачів; в реляції гетьманові і конюшому є кінцеві приписки, яких нема в инших текстах.

[2]) Кримські справи 1653 р., ст. 17.

[3]) Тамже під 19 березня с. с.

[4]) Тамже під днем 23 березня.

[5]) Піддячий, переказуючи розмову, раз-у-раз переходить з третьої особи на першу, і навпаки; я витримую в кожній реляції що небудь одно.

[6]) Фразеольоґія очевидно постилізована на московське.

[7]) Тамже під 29 квітня.

[8]) Акты X с. 592.

[9]) Szkice III с. 141; він додав до грубих виразів переказаних у Яскульского ще деякі, не показуючи джерел.

[10]) Очевидно-союзу хана з козаками, розуміти-проти Поляків.

[11]) udania.

[12]) Памятники III ч. 20 нового вид. (Копія в Красін. 4032 л. 48, здається прислана Оболенским-поміта не чітка).

[13]) Се копії переписані для Піночі, колєґи Ґоліньского (від нього він, видно, одержав і вклеїв до своєї збірки сю копію) листів одержуваних від Яскульского: його реляція з 2 травня, адресована кор. конюшому, з припискою відмінною від инших текстів: Wielu murzow do ruznych p. p. polskich dla bratowania sie posyłam z upominkami i т. д. За нею отсей лист з хибним титулом, ніби листу Хмельницького до хана, коли лист звертається до Сефер-казі аґи (мабуть переписувач в поспіху пропустив дійсний лист до хана, що був в його ориґіналі і під заголовком списав наступний лист до візира). Потім “копія ханського листу до Хмельницького”-згаданого теж в реляції Яскульского, що він її посилає (“Як йому Орда відписує, показує цидула, котру посилаю”), але переписувач уриває сю копію (див. нижче с. 895), перепрошуючи за “шпетне писаннє”, бо писав цілу ніч, кінчить “над днем”, і мусить перервати, бо їде з паном до староства Ломжинського. На обороті фасцикулу адреса: Memu wm. panu ojcu, j. m. p. Bartholomeiowi Pien(o)cemu, rajcy kazimierskiemu przy Krakowie oddac nalezy. Осол. 189 с. 712.

[14]) Наведу деякі фрази з сього листа до візиря: “Ми теж навзаєм ніколи не мислимо розривати нашого братерства і приязни порушати, навпаки-потверджуємо ще й сим нашим писаннєм, богом свідчучися, що не мислимо ніякої неправди-хіба-б за наговором неприятеля (мабуть так, місце попсоване) наступила якась неласка з вашої сторони. Бо неприятелі завсіди там ями копають, де росте добра приязнь. От і тепер! ми згідно з запевненнєм і умовою під Камінцем все виглядали привилеїв королівських,

згідно в зборівськими пунктами, а замість згоди Поляки-сам Потоцкий з військом польським і т. д.-на наших пограничників, забезпечених згодою напав... Яка ж се згода? Бачить то бог, що ми ніколи не даємо причини, а в. м. у всім винуєте нас! Як нам не боронити голів своїх і не старатися о приязнь панів охочих до того-коли вони з ріжних земель спроваджують до себе людей", і т. д.

15) Мої міркування про хронологію посольств все таки гіпотетичні, супроти ріжних непевностей в наших джерелах; а головне-зміст переговорів, досить ясний.

16) Виговський оповідав слівзі Савича, що Яскульский привіз "великі гроші і дарунки", щоб прихилити хана, аби поміг Полякам на козаків-Акты X с. 589, а сам Яскульский в своїй реляції пише, що "dla smarowniejszego zkleienia tey przyiazni" пообіцяв візирові 8 тисяч талярів. Батир-азі тисячу, двом товмачам по 100 зол., і настоює, щоб ті гроші були ретельно виплачені при віддаванню ханові "упоминків"-"бо вони досить щиро працювали коло того" (обробляли хана і диван)-Пам. с. 202.

17) Акты X с. 599.

СТАНОВИЩЕ ПОРТИ, КОЗАЦЬКЕ ПОСОЛЬСТВО У СУЛТАНА, ТУРЕЦЬКЕ ПОСОЛЬСТВО У ГЕТЬМАНА, ДИРЕКТИВИ ХАНОВІ, ПОСОЛЬСТВО ХАНА ДО ГЕТЬМАНА, АВДІЄНЦІЯ У ГЕТЬМАНА 9 (19) ТРАВНЯ, ДОМАГАННЯ ХАНА.

Про царгородські настрої так оповідав Грек Іван, післанець царгородського патріарха, що виїхав з Царгорода 1 квітня н. с., кілька днів по приїзді польського посла Бєґановского [1]). За поміч польському королеві-що просить султана наказати ханові, аби розірвав з козаками і помагав королеві против його неприятелів,-стоїть тільки сілістрійський баша Сіауш, тому що Бєґановский в дорозі до Царгорода потайки підніс йому 40 тисяч зол. (а инші кажуть, що тільки обіцяв, а не дав), і всяко просив помагати: Баша умисно для того приїздив до Царгороду, і йому дозволено піти з військом на кримську границю-він став під Бендерами, ніби то для охорони турецьких

володінь від Запорозців. Візир же противиться вмішуванню в польські справи (підтримувати короля против його неприятелів)-маючи на увазі, що Туреччина мусить всю увагу скупляти на війні з Венецією [2]). Вістям про перехід козаків під московського царя Турки не дуже вірять; коли потвердяться, се буде для них великою неприємністю, бо й так у них були вісти [3]), що Хмельницький хоче післати на море 300 чайок на турецькі міста, і Турки не знають, що робити, і котрої сторони боронити. Перед тим була вістка, що йде від Хмельницького посол до султана і Турки його чекали з радістю, сподіваючись, що Хмельницький пришле султанові заяву підданства, але ся чутка не справдилася. В перших днях квітня н. с. [4]) сей Іван стрів післанця, що їздив до Хмельницького від сілістрійського баші: козаки проважали його аж до Бендер; а з чим він їздив, Іван довідатися не міг.

Греки молять Бога про об'єднаннє християн, і тільки чекають, аби царське військо перейшло Дунай, або Хмельницький виступив з козаками: зараз повернуть на Турка і спільно почнуть з ним боротись [5]).

Про хана дорогою в ріжних місцях Іван чув таке, що він сього літа на війну не піде, а буде чекати вісти від Хмельницького. Оповідали йому Татари "в українних городах" і таке теж, що хан задумує похід на Молдавську і на Мунтянську землю і хоче назад посадити в Молдавській землі воєводу Василя, і тоді йти на поміч польському королеві. Але мурзи того йому не радили.-"Бо скільки літ з Хмельницьким против Поляків воювали! від тої війни чимало їх збогатилося, і тепер якби відстати від Хмельницького після такої його приязни-сього б їм бог не потерпів! А нехай хан почекає вісти від Хмельницького: коли Хмельницький буде просити у хана помочи, нехай би хан ішов йому в поміч!".

Сі помічення цікаві, і їх треба мати на увазі, читаючи хвалькуваті звідомлення польських послів в Царгороді і Бахчисараю про їх диплсоматичні тріумфи-без застережень повторювані новішими польськими істориками: як то їм своєю енергією і рішучістю одним ударом удавалось перехилити Порту і Крим в бік польської орієнтації, осягнути всякі етикетальні успіхи-тим часом як козаків трактовано як каналіїв і т. д. Але в дійсности понад чисто етикетальні успіхи осягнено було небогато. Царгородські і кримські диплсоматі щедро розсипали Полякам приємні

слова, але не спішили з якими небудь конкретними обіцянками. Се було ясно стороннім глядачам, і Стефан воєвода остерігав старого Потоцкого, щоб не надавали значення тим турецьким фразам. "Хоч правда, що Порта добре прийняла (королівського посла) і приязнь королеві засвідчила,-але я від добрих приятелів і конфідентів моїх маю такі відомості, що все то фарба (фальш) і поверховна турецька приязнь, тому що їм тісно (під натиском Венеції). Незнати, що за сліпота їм очі засліпила-так що вони по старому прихильніші до козаків, хоч і заявляють тепер прихильність до короля. В своїй нинішній небезпеці Порта все те здала на хана, аби він так робив, як уважає за краще, і туди свої сили обертав, де се буде на добре для Порти". Тому радив всяко відтягати хана від козаків [6]). А Ракоцій поясняв королеві, що візир тому так спішно прийняв і відправив посольство, бо чекав козацьких послів і не хотів на очах Поляків робити козакам ті гонори, які хотів зробити-невважаючи на те, що союз козаків в Москвою Туркам був неприємний [7]).

Се дуже правдоподібно-бо султан дав останню авдієнцію Бєґановскому 26 квітня, в той сам день коли приїхало козацьке посольство, як пише австрійський резидент [8]). Бєґановский вважав се здобутком своєї дипльоматичної зручности, що його так скоро відправлено, але в дійсности його хотіли тільки як найскорше позбутись. Нічого конкретнішого йому на прощаннє не сказали понад те, що султан рад відновити приязнь з королем і радо буде чекати нового посольства, а в грамотах королеві, що тойже Бєґановский повіз з собою, висловлялася надія, що коли Польща буде, по новім замиренню з ханом, правильно платити йому харач, то все буде добре, і султан також з свого боку впливатиме на добрі відносини-тільки щоб козацьких чайок на морі не було [9]). Семигородський аґент доносив Ракоцієві, що хоч Бєґановский висловляв повне задоволеннє з результатів своєї місії, Турки виявляли здержливість супроти козаків, тільки поки в Царгороді було польське посольство, а після його від'їзду змінили тон до козаків на краще; але затримують козацьких послів вичікуючи, хто візьме гору в новій війні: Москва з козаками чи Поляки [10]).

Що після сього султан і візир говорили козацьким послам, документально не звісно, але після всього вище сказаного не може бути сумніву, що слова сі були не менше приємні, ніж ті що говорилися польському послові, і гонори теж не аби-які- аби тільки забезпечити себе від тих морських

походів, що вже мабуть почалися в невеликих розмірах, і висіли такою грізною перспективою над Стамбулом.

Про посольство султана не маємо докладних відомостей. Савич оповідав, що був чауш, привіз кафтан і шаблю, а який був наказ, невідомо [11]).

Московським послам в Криму конфіденти про директиви дані ханові від царгородського дивану оповідали так. Султан переказував через чауша бажаннє, щоб хан не йшов у похід на нікого крім Донських козаків. Хан сказав чаушу сам-на-сам, що він волю турецького султана рад слухати і війною на нікого не піде, буде воювати донських козаків-аби лише султан не посилав в Крим на ханство кого иншото. І з того ж гаремного джерела переказувалось: ханша спитала хана, що сталося з послами? хан відповів, що козацьких, польських і угорських він відпустив, а московських відпустить, як вернеться від козаків Мустафа Чілібей. Ханша стала прохати його, щоб він не ходив війною з Поляками на Москву і козаків,-тепер богато держав захиталось, досить тобі, коли себе урятуєш". Хан відповів, що як дістане певні вісти, буде знати, як бути, а тепер нікуди не піде [12]).

В реляції Яскульского, писаній 2 н. с. травня, його остання розмова з візиром, що сталася в останніх днях квітня, одночасно з авдієнцією Савича, нібито поставила плян спільної кампанії хана і короля против козаків цілком певно [13]). Візир пострашив польського посла, що як хан прилучиться до союза України і Москви, то Польща пропаде-себто Поляки мусять відповідно цінити і відповідно платити за прихильне становище хана. Згадав про ті мотиви, якими козаки оправдують свій перехід під московський протекторат: король не залагодив своїх відносин до війська після жванецької кампанії, затримав останнього козацького посла, полковника Антона. Але кілець кінцем признав, мовляв, що козаки крутії (szalbierze); з їх послами поїде ханський посол з ультиматумом: або козаки покоряться королеві і вернуть Україну під його владу і підуть з Ордою воювати Москву-або Татари підуть з королем на них. Яскульский по змозі постарався ще се посолити, завваживши, що козаки фактично вже перестали бути союзниками хана, і тепер їх посли прийшли просто як шпики: вивідати стратеґічні пляни Орди. Розмова перейшла на сі власне пляни; Яскульский переказав бажаннє короля, щоб хан прислав в поміч королівському війську, для операцій против козаків, 12 тисяч Орди, а сам з

головними силами пішов на Московські землі. Візир заявив, що з боку Орди не буде ніякого гаяння: як тільки козаки дадуть негативну відповідь, може бути 20-30 тисяч Буджацької і Ногайської орди. Але для такого рішучого злому політики треба наперед формально заприсягти новий союз, "вічне брацтво", а з другого боку-умовитися що до завдань московської кампанії і поділу здобутків: хан мусить дістати назад під свою владу Татарські орди, поневолені Москвою. Яскульский заявляв, що в тім не буде розходження; король рад буде, щоб Татари помстилися над Москвою за свої кривди і вернули собі свої Орди, а король дістане землі і міста, що йому належали. Ся пригадка про польські завойовничі пляни була візирові неприємна, і він "зараз відскочив" від сеї теми, збувши її побожною увагою, що передчасно розпоряджатися річами, які ще в руках божих, і вернувся до стратеґічного пляну. Плян поділу татарських сил на дві частини поданий Яскульским, і одночасні операції против козаків Москви візирові не подобалися. "Наперед треба знищити козаків, а потім Москву: треба завсіди усунути з дороги тернє, щоб не поколотись. Як тільки прийде до нас деклярація козаків, що вони не відступлять від Москви, ми в дванадцять день від хвилі, як ви нам дасте знати (покличете в похід), будемо з 100 тис. Орди під Корсунем". При тім питали: чим їх військо буде живитись? Яскульскій відповів гарно. "Тим чим у Хмельницького живились: жовнір знайде собі хліб!".

Яскульский розуміється старався представити вислід своїх переговорів можливо позитивними, і візир говорив йому як людина задарена і закуплена, "дякуючи за вже і просячи ще". Одначе знов таки і сим разом поруч запевнень, що як тільки козаки заявлять, що зістаються при царю, так Орда рушить на перше королівське слово, візир полишав фірточки дія дальших проволок: треба союз оформити, треба одержати в цілости всі "упоминки", треба порозумітися що до московських здобутків від Москви, треба виробити спільний операційний плян. Все се при охоті можна було протягти довше і коротше, в залежности від обставин-саме оформленнє союзу потім зайняло фактично півроку часу. Ханський диван хотів лишити собі вільну руку.

Ситуація дійсно була нелегка. Вести війну з Польщею, або краще сказати-робити грабівничі походи на пограничиі західнє-украйські землі, як я вияснив в попереднім, надалі не виплачувалося: краї сі занадто вже були випустошені (як описували їх козаки-вище с. 681). Тому мурзи рішили в

порозумінню з козаками і Польщею занятись грабуваннєм земель московських. Але коли виявилося, що в сій комбінації козаки станутъ по стороні Москви, се зразу змінило всі рахунки: воювати против Москви і козаків, се було зовсім не те, що воювати Москву на спілку з козаками. Серед беїв і мурзів, скликаних ханом, очевидно піднялась сильна опозиція. Ми чули про неї оповідання Грека Івана, ще виразніш почуємо далі, по смерти Іслам-ґерая. Опозиціоністи відкликались до мотивів справедливости і вдячности супроти козаків, що протягом семи літ давали Орді гарний заробіток; але за сими побожними мотивами стояв цілком реальний рахунок. Крім усього иншого треба було самим серйозним способом рахуватися з погрозою відновлення морських походів Донських і Запорозьких козаків, в сих обставинах, коли Порта була зайнята війною з Венецією і не могла дбати про охорону Чорного моря. Правда, диван був продажний, і сам хан також, а Польща з своїми союзниками: воєводою Стефаном і Ракоцієм залили їх у сей мент золотом-так оповідав Савич, і тимже докоряли ханському послові в Чигрині. Але все таки треба було оглядатись на сю опозицію і на можливі наслідки-хоча б у формі тої можливости, що Порта пришле нового хана.

І ханський диван оглядався-на се ясно вказують всі ті формальности, які пророблював протягом цілого ряда місяців ханський уряд, замість того аби відразу, як того вимагала стратеґічна ситуація, кинутися на московські землі, саме в хвилі коли Москва розгортала свій наступ на Польщу. Сю недостачу рішучости хан і його міністри маскували, підчеркуючи свій гнів і зневагу до козаків — пускаючися в ріжні грубіянства, там особливо, де се відбувалося на очах Польщі. Але нам не треба давати себе збаламутити сею уданою безоглядністю.

Лист хана післаний Хмельницькому після відправи Савича, з ханським послом, Яскульский переслав до Польщі разом з листом гетьмана, але він не заховався в повнім тексті, тільки в уривку, в копії листів присланих від Яскульського, зробленій для Піночі (вище с. 889).

“Гетьмане, ми тобі дотримуємо присяги, хоч ти її зламав. По перше тим, що не тільки з сторонніми панами, але і з королем, паном своїм, без нашого дозволу не мав єси (права) укладати трактатів, а тепер маємо відомість від тебе самого, що ти з нашим “душманом” (ворогом) завязав приязнь і піддав йому королівські міста. Не можемо на тебе звірятись-але ще не складаємо з

себе нашої присяги, поки не дістанемо від тебе повної декларації, чи ти хочеш дотримувати нам присяги, котру вже зламав. Коли хочеш бути нашим приятелем по давньому, жадаємо від тебе, щоб ти зараз присягу твою Москві-зламав. Королеві панові свому вірне підданство і вічне послушенство віддав. Хто був старожитним козаком, а хто підданим-аби тим зістававсь. Нам свою присягу відновив. А на знак приязни тих московських бояр що на Україні-до нас відіслав, та зараз з королем паном своїм і з нами йшов Москву воювать. Коли ж того не зробиш, ми з одної сторони, а Поляки з другої наступимо на вас і за божою помічю з вами упоравшися підемо на Москву з Поляками з доброї волі і щиро. Коли присяги Москві не дотримаєте і сповните те, що ми вам подали, а Поляки вас мали б кривдити, то ми готові дати вам поміч...”

Розмову з послом, що привіз сю грамоту, разом з Савичем (московське звідомленнє називає його Алкас Кегіто, і каже, що авдієнція відбулася 9 (19) травня, другого дня по приїзді). Виговський оповідав московському послові. Ніби так говорив посол гетьманові Б. Хмельницькому і писареві І. Виговському: “Прислав вас кримський хан до гетьмана, до писаря і до всього війська Запорізького з тим: Чому ви, гетьман і писар, присягу свою нам ламаєте, згоду нарушаєте, а царському величеству всі городи віддали єсте? Ми вісім літ від неприятелів ваших, Ляхів, вас берігли й обороняли. Я сам в поміч вам ходив, і богато неприятелів ми побивали. А тепер ви, гетьман і писар з усею своєю старшиною без нашого відома учинили вічний союз (перемирье) з царем! Перед тим, як ми і ви до нього посилали, чому він на Ляхів не наступав? А тепер як ми з усіми Татарами з польським королем замирилися, і пішли задля вас, козаків, до короля, щоб він на вас з своїм військом не наступав,-вам би тепер під королівською рукою буть, а не під царською. Ми присяги не розриваємо,-хіба ти, гетьмане, розірвеш, будучи під царською рукою-будеш помагати цареві на короля; то і ми будемо воювати з вами!”

“Гетьман і писар на те говорили: “Ми присягу ханові держимо кріпко. Коли ж хан задля грошей, що Ляхи дають і хана спокутують, хоче від нас-війська Запорізького відступити і присягу зламати-ми покладаємо нашу надію на Бога, а від царя не вітупимо, поки душа в тілі. А як хан на нас з Ляхами прийде або людей пришле,-ми як з неприятелем боротися будемо, на землі і на водах, скільки Бог дасть помочи і розуму”.

“І ще говорили послам: “Ви нас винуватите, що ми піддались під царську руку, і великі війська царські нам в поміч ідуть. А чому не вините Ляхів, що в присязі своїй твердій, що під Камінцем була, не устояли-війною на городи наші пішли, городів богато спустошили, невинних християн і малих дітей порубали, пополонили, міста попалили? І ще гірше з иншими краями: Німцями, Уграми, Мутьянами, Волохами присягу вчинили і поміч від них мають, і вас ще манять, так що й ви в своїй присязі не стоїте! Ми побачивши таку неправду-що православних християн хочуть знищити, зібрали ріжних чужоземців і нас бють,-стали шукати ласки у бога, а помочи у царя, і цар нас пожалував: не лишає нас, православних своїх одновірців, а ми і діти наші після сього ніколи не підіймемо рук на царські землі, і вам ніякої помочи не дамо. Коли зістанетеся ви з нами в союзі (в совЂтЂ), обіцяємо вам, що від козаків Низу Дніпрового і з Дону ані волос вам не згине, і вороги ваші Черкаси не будуть тішитись, а вам і улусам вашим вільно буде кочувати безпечно на степах наших. А як не послухаєте сього-вільно вам робити що хочете, тільки на недовго вам стане польських грошей, як з нами розійдетесь: не будете ходити в добрих сукнях-ходитимете знову в кожухах, як колись”.

“Посол казав: “І давніше Запорізькі і Донські козаки ходили на море і на поле, а ми Кримських земель стерегли, вас не боялись, а з ворогами воювали”.

Гетьман і писар відказали: “Як ти, после, говориш! Як за короля Володислава стільки нас, значних козаків, покарано горлом, щоб ми човнами на море не ходили і вам шкоди не чинили-за для договору з турецьким султаном, тоді вам не було від нас шкоди. А перед тим-гетьман Дорошенко і з ним півчетвертої тисячі козаків весь Крим виходили, і ви йому не вчинили ніякої шкоди. А тепер ви лякаєте нас [14]), тому що ріжні держави дають вам великі гроші. Але як ви нам станете ворогами, то ми за божою помічю будемо воюватись, так щоб ті неприятелі, які б против нас стали, не мали потіхи”.

Потім як посол був у Виговського сам-на-сам, питав його писар: “Для чого ти з такими словами (таким посольством) прийшов? Видно Ляхи, Угри, Мутьяни і Волохи великі гроші привезли і вашій старшині золотом та сріблом очі засліпили, і через те ви забули приязнь нашу-що то ми вас богатими зробили, і тепер від нас відступаєте і воювати хочете!”

Посол відповідав: “Хан і старшина вашої приязні не вирікаються, але як ти думаєш: як то нам було в Кримі чути, що ви під царя піддались і нас воювати хочете? Тому й запобігаємо приятелів, аби нам була поміч від инших країв”.

Писар на те казав: “Се ви не для помочи робите, а тільки для одного лакомства; нам присяги не додержуєте, а тільки непевними обіцянками підмінюєте її. Я тобі кажу: ми, військо Запорізьке, як правдиві християне, всякої правди дотримаємо і против Ляхів будемо стояти, а про хана знаємо певно, що коли сам не піде, то пішле на нас Білгородських і Ногайських Татар. Як ми напишемо ханові про Татар, він буде відповідати, що то пішли своєвільники, не з його наказу. Але ми маємо листи, що хан напевно обіцяв Потоцкому і королеві поміч дати, отже буде явна ваша неправда”.

І ще питав писар у посла: По що чауш від султана привіз ханові кафтан і шаблю?- Велів султан ханові іти на війну.-Куди саме: на Ляхів, на Волохів, на Мунтян, чи на нас, козаків, або на Московське царство?-Московське царство нам вороги.- Як же вам іти на Московське царство, коли ми під царською рукою?-А ви собі сидіть дома, від Ляхів обороняйтесь, а ми будемо своє робити.-Як тільки бог нам поможе від Ляхів оборонитись і не дамо їм руйнувати пограничних городів, тоді велике військо чекатиме вас як гостей під полтавськими городами!-Богато земель розгнівали ви на себе, тим що піддались під царську руку.-Ми ніякого страху не боїмось, тільки божого та царського гніву, а инших людей гнів нам не страшний!

Посол закінчив: “Що ви мені тепер сказали, я перекажу ханові і всій старшині: що напишете-буде в грамоті, а що я чую з уст, то передам докладно”.

Писар сказав: “Будьте з нами в приязни й надалі. Царського посла (затриманого в Криму) відпустіть. Ми що почуємо про лядські замисли, вас повідомимо-коли ви будете з нами в приязни. А тебе з тим відпускаємо, аби ти переказав ханові все що ми говорили. Коли вам наша приязнь навіть і гірка, солодшої від неї ви ніяк це знайдете. А нам не пізніш як за 12 день дайте знати, чи зістаєтеся з нами в приязни [15]). Коли до 12 день у нас не буде про се відомости, буде у нас инакша думка. І як останнє слово від гетьмана і війська тобі кажу: від царя ми не відступимо і царських воєвод не видамо, до смерти нашої, ні ми ні діти наші. А по городах веліли ми

укріплятись, і все велике військо буде приготовлено” [16]).

По сім ніяких розмов з послом більше не було, але виїзд його затримали, аби козаки мали час укріпити городи на татарський прихід. Виговський звернув увагу московського посла, що за його відомостями хан ладить похід в бік Астрахани і Казани, і веде зносини з тамошніми Татарами, і там треба особливої обережности. Козак Дмитро Матвієнко, що прийшов з Запоріг, оповідав, що Ногайські Татари перевозяться “з козацької сторони на кримську”, і їх мурза Серклан, гостивши його у себе, оповідав, що вони мають наказ хана перевізшися на лівий беріг Дніпра йти на Московське царство. Потверджував се й лист кошового отамана Пашка, принесений з Запоріжжя 20 н. с. травня: він доносив, що Ногайські Татари перевезлися нижче Тавани “в двох днищах” і пішли на північний схід, на Молочні води [17]).

В останнім рахунку, як ми бачили, ханський посол пропонував козакам лишитися нейтральним супроти кампанії Крима против Москви і стерегти свою землю від Поляків; сим він подавав надію, що хан в крайнім разі вдоволяться і тим і не вимагатиме нічого більше. Козацьке військо нібито рішуче відмовилось від сього устами Виговського. Але чи в дійсности становище гетьмана і його людей було таке рішуче і безоглядне в сій справі, се ще питаннє.

Примітки

[1]) Іван каже, що Бєґановский приїхав до Царгороду 4 н. с. квітня, Кубаля з недрукованих реляцій його подає день 29 березня.

[2]) Акты VIII с. 349.

[3]) Порівняти наведену вище зістку з Азова.

[4]) Так виходить з инших хронольоґічних дат.

[5]) Акты VIII с. 380.

[6]) Жерела XII с. 312, лист з 8 травня, оригінал кор. архиву.

[7]) Тамже с. 313.

[8]) Жерела XII сс. 312-3. Бєґановский в реляції про свою відправу (Ojcz. spom. с. 97), каже, що обвозячи його після авдієнції наоколо цілого міста, везли также "поуз господи послів козацьких, котрі від яду ледво не здихають, від тих гонорів, які нам показано". Характеристично. Пор. нижче оповідання Грека Юрия.

[9]) Автентичний текст досі не виданий, перекази й витяги-у Кубалі III С. 278-9.

[10]) Transsylvania I с. 352.

[11]) Акты X с. 590 і 591.

[12]) Крим. справи 1653 р. кн. 17 під днем 29 квітня с.с.

[13]) Памятники III с. 199 дд.

[14]) Так повинно бути, в ориг.: "боязнь себЂ учинили нами".

[15]) Се інтересна технічна вказівка, що для скорої дороги з Чигрина до Криму вважалося досить 5 день (12 день туди й назад, з деяким часом на нараду й розпорядження).

[16]) Акты Ю. З. Р. X с. 593-7; я очищаю по можности сі діяльоґи, як їх переказує дяк Порфирьев, від додатків московського стилю, від непотрібної многословности, котру мабуть теж завдячуємо московським писарям; дещо зістається під сумнівом,-але тільки стилістичним.

[17]) Акты X с. 591, 599.

ПЕРСПЕКТИВИ ПОХОДУ НА МОСКВУ, НЕБЕЗПЕЧНІ ДЛЯ КОЗАЧЧИНИ НАСЛІДКИ ЇЇ СОЮЗУ З МОСКВОЮ. МОСКОВСЬКІ ПЛЯНИ НА РУМУНСЬКІ ВОЄВОДСТВА, ПОСОЛЬСТВО САМАРИНА, ДВОЛИЧНА ПОЛІТИКА ВОЄВОДИ СТЕФАНА, ПОСИЛКА В СІЙ СПРАВІ ДЯКА ПЕРФИРЬЕВА ДО ГЕТЬМАНА. ПОЛІТИКА МУНТЯНСЬКОГО ВОЄВОДИ. ВІДНОВЛЕННЄ ЗНОСИН УКРАЇНИ З РАКОЦІЄМ, ПОЛІТИКА РАКОЦІЯ-ЙОГО ПОСОЛЬСТВО НА СОЙМ Й ПЕРЕГОВОРИ З РАДИВИЛОМ В КВІТНІ.

Козаки мусіли в великій мірі відчувати се, що підчеркував татарський посол-що вони значно утруднили своє міжнароднє становище, “богато земель розгнівали” своїм переходом під московську протекцію. Москва ще більше обгострила се, виявивши бажаннє притягнути під свій протекторат також і Румунські воєводства. На сім ґрунті завязались безпосередні зносини між царем і молдавським господарем Стефаном, що показав тут себе великим хитруном і інтриґаном. Побоюючися, що Лупул з Хмельницьким при першій можливости відновлять знову свої пляни на Молдавське і Мунтянське воєводство [1]) і постараються позискати для сих плянів хана і царгородський диван, він всякими способами старався розсварити їх з Козаччиною, і для сього між иншим використовував погрозу московської експансії між православними підданими Отоманської Порти. З намірами явно провокаційними він вів в сім напрямі зносини з Хмельницьким і царем, викликав їх на посольства і листування, і потім одержані листи, записи розмов тащо пересилав до хана і султана, також до польського короля, Ракоція, мунтянського господаря-підбиваючи всіх против Хмельницького і Лупула, як небезпечних ворохобників [2]). Нема потреби нам тут входити в усі дрібні періпетії сеї інтриґи, коротко спинюся тільки на головніших епізодах-почавши від московського посольства, висланого до Стефана в місяці лютім.

Їздив Гаврило Самарин, з царським листом до воєводи Стефана (певно і до мунтянського воєводи мав також листа, бо з Молдавії мав і да нього приїхати, а можливо що й до Ракоція мав таку місію) [3]). Цар у сім листі повідомляв воєводу Стефана, що сього року в інтересах православної віри гетьман Хмельницький і військо Запорозьке піддали під його руку всю Малу Русь. Висловив певне здивованнє (як свого часу Бутурлин

митрополитові!), що Стефан, будучи одновірцем, не зробив того ж. Тепер рекомендував йому користати з присутности в Київі московських воєводів і з ними в усім зноситися, королеві польському більше не помагати і про замисли його повідомляти царя через тих київських воєводів [4]). Не знати, чи приклав до сеї місії свої руки в якій небудь мірі і наш гетьман-наприклад щоб вплинути тим робом на воєводу, аби відстав від Поляків і тримався з козаками. Стефан каже, що мав лист і від Хмельницького також, з закликом до солідарного поступовання, в звязку з переходом козацького війська під царський протекторат [5]). Але в кожнім разі ефект сього відклику до релігійної спільности православних підданців Порти був для його політичних відносин більш шкідливий, ніж користний.

Стефан воєвода про око був московскому послові "приятен", і сам на сам не раз, "взирая на образ божій", клявся й божився перед ним, що він з своєю землею теж хоче бути під царською рукою. Пізніше, вже на вигнанню, він розповідав, що в тім часі (ще за життя Басараби, як виходило б) він зложив формальний договір з царем, котрим віддався під його протекторат, з тим що московський цар не буде вимагати від нього ніякого прибутку, а навпаки спомагатиме його грошима і військом против кожного неприятеля, поверне йому землі відірвані Турками від Молдавії, на випадок коли б Турки відібрали від нього господарство, всяко старатиметься йому се господарство вернути, і т. д. [6]).

"Только тѢ его клятвенные рѢчи были непостоянны", справедливо завважав Самарин. Стефан в дійсности використав сі і пізніші листи від царя і гетьмана для широкої аґітації против українсько-московської небезпеки: післав їх копії своїм союзникам: королеві й иншим польським діґнітаріям, візирові царгородському, урядові ханському, польському послові в Царгороді і т. д. Скрізь виясняв небезпеку, яка загрожує всім сусідам України від таких замислів про об'єднаннє православних. Мунтянський воєвода так настрашився всього того, що коли Самарин 9 н. с. квітня поїхав з Молдавії до нього, його на границі стріло військо і не дозволило в'їздити. Мусів назад вертати до Стефана. Хотів їхати до дому, але воєвода Стефан його затримав і держав під сторожою, і навіть не присилав поживи; казав йому, що робить се з огляду на Турків та Татар, тому що він від них залежить. Але Стефанів писар розшифрував се Самарину: воєвода його тримає, поки отримає відповідь від Порти, від

хана, від Ракоція: він написав їм про Гаврила, і тепер чекає, чи скажуть його затримати чи відпустити. Нарешті Гаврило став грозити воєводі козаками, і він його пустив “из Ясей” 7).

Молдавські хоругви під той час ходили з польськими разом по Поділлю, але Стефан одночасно післав свого післанця до Хмельницького-мабуть, щоб виправдатися з сього факту. Митрополитові Гаврилові, що переїздив в тім часі через Молдавію до Москви, він говорив, що сі Волохи пішли з Поляками на козаків “самовільством”, без його відома, а він “всею душою хоче бути під царською рукою”. Очевидно, те саме мав перaказати гетьманові його післанець, висланий Стефаном разом з сим митрополитом. Але гетьман на сі запевнення не звернув уваги, супроти того факта, що Стефанове військо наступало на козаків, і велів того післанця затримати 8). Самарину дорогою теж казали, що сі вимівки Стефана невірні: волоське військо пішло в поміч Полякам з його власного наказу, і він дав їм знати, що Самарин вертає-аби вони його вхопили: його, мовляв, справді стерегли на дорогах, але йому вдалось обминути сі засідки.

Одночасно був післанець Стефана також і у царя-звідомленнє дяка Томили Перфирьева; називає його Іваном Григорієвим; звідомленнє не каже з чим він був присланий, але мета ясна. Стефан хотів здурити царя обіцянками підданства, підтримки з боку православних підданців Порти і т. д., та спровокувати до дальших виступів, котрі б могли налякати Порту, хана, Ракоція, Польщу і весь католицький світ православною небезпекою. Але сим разом царський уряд зачув, видко, фальш у всім сим-бо гетьманський післанець Филон Горкуша, що приїхав 8 (18) квітня, привіз уже відомість, що під Бушу разом з Поляками приходили й Стефанові люди 9). Тому відправляючи Горкушу і з ним сього молдавського післанця, царський уряд післав з ними свого післанця, дяка Томилу Перфирьєва і доручив йому спитати у гетьмана, “чи правдою проситься воєвода Стефан в підданство цареві”, і чи то він посилає Волохів в поміч Ляхам, чи вони самовільно пішли до Ляхів-як запевняв, видко, Стефан царя. В залежности від того Перфирьев або мав їхати в посольстві до воєводи Стефана, в справі сеї його пропозиції, або обмежитися тільки інформацією, збираннєм вістей, особливо про кримські відносини, можливість татарського походу і т. д. 10). Перфирьев же ще перше ніж доїхати до гетьмана, в дорозі стрів Самарина, який поділився з ним своїми вістями, і скептичними поміченнями що до

воєводи Стефана, а після того, що докинув іще до того гетьман, їхати Перфирьеву далі не було ніякої рації. Гетьман післав його назад з листом до царя: в нім поясняв, що він завернув Перфирьєва назад, тому що Стефан писав до царя лукавством, а не правдою піддаючися під царську руку, і під час коли був у нього Гаврило Самарин, він, Стефан воєвода, саме тоді посилав своїх людей в поміч Ляхам, против війська й. ц. вел. Запорізького, а також виявив Ляхам, в яких справах приїздив до нього Самарин. Крім того він іще 20 хоругов війська свого послав Ляхам і взагалі нічого доброго для царя не думає [11]). Так утворився дипльоматичний розрив, чи напруженнє, котре Стефан воєвода постарався потім залагодити, коли Лупула відвезено до Царгороду і небезпека нової татарсько-козацької інтервенції в Молдавії в значній мірі зменшилась.

Ракоцій і мунтянський воєвода Матвій Басараб підтримували свого союзника Стефана, так само заінтересовані в тім, щоб румунські краї не стали ареною українських впливів і плянів. Ми бачили як Виговський закидав ханському послові, що Поляки, Угри, Мунтяни і Волохи-себто король, Ракоцій і оба господарі, ся "конфедерація", що зложилася літом 1653 року против української експанзії-спільною рукою заливала золотом ханський двір, щоб розвести Татар з козаками і звернути їх против українсько-московського союзу. Савич, за словами Виговського, так оповідав про сю кримську акцію з місяця квітня. "Молдавський господар прислав ханові список з грамоти, що привіз від царя Гаврило Самарин, і переказував ханові, що як козаки віддалися під царську руку, то нехай би Кримці надалі не давали їм ніякої помочи. І венгерський та мунтянський (володарі) прислали до хана своїх послів з тимже: що козаки піддались цареві, а вони всі-Венгри і Мунтяни з'єдналися з Ляхами, нехай же і хан іде в поміч Ляхам на московських людей і козаків: вони, Мунтяни і Венгри дадуть за се ханові великі гроші" [12]).

Сучасна Европа-особливо ті держави що приймали безпосередню участь в католицьких і против-католицьких плянах, з великою увагою і трівогою слідили за успіхами і неуспіхами нової православної ліґи. Theatrum Europaeum зазначує. "Се немало подбадьорило Польщу, коли наступник померлого князя Мунтенії, так само як і князь Волощини, відмовили авдієнції московським послам, і заявили, що вони лишаються союзниками Польщі і не хочуть мати нічого спільного з Москвою", і т. д. (612).

Підбадьорювало разом з Польщею й усіх, кого страшили перспективи східнє-славянської експансії. Але реальної користи Польщі ся дунайська ліґа давала не багато і оден тільки Стефан Молдавський в вічнім страху Лупулової фамілії [13]), зіставався невблаганним ворогом козаків і приятелем Польщі.

Мунтянський же воєвода, наступник Басараба, що помер в тім часі від рани отриманої в битві під Торговиштами, Константин Щербан на імя, далеко не був таким твердим союзником Стефана і противником козацької орієнтації, як був покійний Матій. Ракоцій також свідомо шукав відновлення добрих відносин з козаками і замирення їх з Польщею, хоч одночасно зіставався офіціяльним її союзником, і старався закріпити свої родинні звязки з нею: добивався польського горожанства для своїх синів і визначніших своїх міністрів (Яна Кемені, Штефана Петкі та Фр. Редея) [14]). вище ми бачили (с. 778), що в лютім Хмельницький отримав від нього листа з запевненнєм, що торішні воєнні операції угорського війська були звернені против претензій Лупула, а з військом Запорізьким Ракоцій бажає зіставати в приязних відносинах [15]). Гетьман на се відповів листом, писаним 20 лютого ст.ст.

"Світлішій князю Трансільванії, пане і пане прешановний! Дуже і дуже були ми здивовані, що ваша світлість, стільки разів свідчивши нам свою приязнь через послів наших і своїх, потім послав своє військо на приятеля нашого світл. воєводу Молдавії. Коли піддані воєводи Валахії вчинили повстаннє против свого пана і вигнавши його, настановили собі иншого воєводу,-світлости вашій не було з того ніякої шкоди. Син мій, без моєї відомости, боронив батька свого (себто тестя) і старався відшукати його неприятеля скрізь. Але що сталося, відстатися не може. Я відкликав дуже суворими листами мого сина. Від вашої світлости бажаю тільки-аби мав в памяти свою стару приязнь і не давав помочи неприятелям нашим. Хочемо щоб звязок найтіснішої приязни, як давніше був, зростав далі і не забувався-не тільки за нашого життя, але і при потомках наших. Ширше перекажуть посли наші, котрим прошу світлість вашу дати всяку віру. А ми світлости вашій щасливо панувати і нас любити бажаємо- світлости вашої до послуг готовий Б. Хмельницький гетьман з військом Запорізьким" [16]).

Як можна міркувати з відповіди Ракоція на сього листа гетьман післав його

не з своїм послом, а з тими мабуть людьми, що приїхали з його послом М. Суличичом від Ракоція, чи від молдавського господаря. Формального посольства не було мабуть ні збоку Ракоція ні з козацької сторони. По торішнім розриві і конфлікті обидві сторони здержливо і обережно намацували можливости відновити приязні відносини: перетворити їх в союзні. Відповідаючи на листа гетьмана 30 н. с. березня листами до нього і до виговського, Ракоцій ширше повторяв свої виправдання, що виступи його війська були викликані ворожою поведінкою Лупула і Тимоша. Рекомендував лишити на боці минуле і відновити приязні відносини надалі, обіцяючи прийняти з честю і відпустити без затримки нове посольство гетьмана, котре б він прислав [17]).

Одночасно старався забезпечити собі можливо діяльну поміч у сих плянах з боку Радивила. Висилаючи на варшавський сойм свого посла, Ракоцій крім офіційної інструкції до короля, дав послові секретний наказ для порозуміння з Радивилом, і між иншим наказав представити йому пильну потребу для короля порозумітися з козаками безпосереднє, без участи в тім хана, і рекомендувати для сього послуги Ракоція як посередника [18]). Відповідаючи, Радивил вернувся до кандидатури Ракоція на польську корону. Підчеркнув, що трівке замиреннє з козаками не можливе, поки на польськім троні сидить католик: православна Русь не може ставится до нього з довірєм, підозріваючи в нім замисли на знищеннє православя, і не схоче вернутися під владу короля, поки ним не буде дісідент. З не-католицьких володарів найбільш підходить для сього і найбільш шансів має Ракоцій, як се Радивилові доводилося чути від богатьох. Треба тільки змусити короля до абдікації. Обставини ж для кандидатури Ракоція тепер дуже сприятливі, особливо коли він, з одної сторони- постарається як найтісніше звязатися з козаками і помирити їх з Річпосполитою, з другого боку-подбає про можливо тісну приязнь з ханом, та вплине на Порту щоб вона з своєї сторони загрозою війни притримала австрійського цісаря від вмішання в польські справи. Инакше Річипосполитій загрожує під сю хвилю поділ: одну половину захопить цар, другу тоді може захопити цісар; а з загальним повстаннєм простого народу в Польщі, загрожує повстаннє православних в Туреччині. Порта в своїх інтересах мусить помогти Ракоцієві дістати польську корону, щоб відвернути сі небезпечні перспективи. Тоді Русь не боячися пагубних замислів католицького духовентва повернеться до Польщі, сприкривши собі московську неволю.

Бо ся неволя далеко тяжча від неволі в Польщі,-коли сеї Русь не могла знести, тим меньше не знесе московської. Розрив з козаками підірве сили Москви і зробить її нешкідливою, а дісіденти Польщі дістануть в козаках сильну підтримку- котрої бракує їм тепер після упадку Лупула. З заграничних держав можна рахувати на Швецію, але треба мати на поготові власне військо, щоб паралізувати противні заходи католицького духовенства. Для сього Радивил мусить мати під рукою гроші на наєм війська, і просить Ракоція в інтересах своїх власних і всіх дісідентів (євангеликів) прислати йому в секреті негайно 100 тис. червоних. Для того ж щоб прихилити до себе шляхту, Радивил радить Ракоцієві подати Польщі поміч проти Москви нехай пришле якусь значнішу частину свого війська, з тим щоб король і Річпосполита дали йому ґарантію безпечности з боку Німеччини і в застав передали якісь городи або територію. Про се треба буде постаратися на літнім соймі [19]).

Так позначалася нова спільна лінія: уданої льояльности для короля, зближення до козаччини, фронту проти Москви. Ракоцій затаїв перед королем свої зносини з Хмельницьким. Нібито сповіщаючи його про новини, він повідомляв його про листа від Хмельницького з дня 20 с. с. лютого-одержав його нібито не давши до того ніякого приводу з свого боку. Хмельницький, мовляв, силкується в нім виправдатися з торішньої війни-тим що він у ній тільки боронився, шукає приязни і старається найти притоку для дальших переговорів. Прислав також посла до воєводи Стефана і листа до воєводи Матвія, посилаючися на спільність религій. Він, Ракоцій, відписав йому згідно з чемністю, належною християнському суспільству [20]).

Як раз навпаки, ніж було в дійсности!

Але московської експансії на Україні Ракоцій не бажав щиро, і готов був все робити, щоб їй запобігти. Се не розминалось одначе і з настроями козацької старшини, що вже зміркувала небезпечні сторони московського протекторату. Гетьман рішучо прохолов до плянів московської експансії на Балканах, і вже не сприяв, а бойкотував зносини царя з дунайськими воєводами, зміркувавши, що знайшовши собі міцних союзників або підданців на Дунаю, доперва Москва візьме його в лещета. Ідея словянської експансії швидко вивітрилася, стрівшися з реальними перспективами

московської автократичности й нетолєрантности [21]).

Примітки

[1]) Він писав королеві 9 н. с. квітня: "З Криму дано знати від доброго приятеля, що Василь господар задумує напасти з Ордою на державу нашу. Ми спіймавши його шпигів, присланих з листами до грецьких ченців, веліли їх взяти на допит; вони сказали що так і не инакше... А при Хмельницькім єсть братанич колишнього господаря Михайла, що якимсь чином утік від цісаря християнського (німецького імператора) і укладає пляни на господарство мунтянське, за помічю московського царя і Хмельницького".-Жерела XII с. 307.

Місяць пізніш: "Той неприятель і турбатор усіх країв Василь-господар знову щось замишляє з Ширин-беєм і Караш-беєм без відомости і дозволу хана (тамже с. 312).

Служебник Виговського Сербин Микола Маркович (Марков), що їздив зимою 1653-54 від Виговського до Царгороду "для провЂдованья вЂстей" і відти вернувши в місяці лютім оповідав московському гінцеві 1 (11) травня ріжні новини, потверджував переконаннє, що кримський хан ще буде помагати Лупулові вернути собі Молдавське воєводство (Акты X с. 580).

Гавр. Самарин, що був на Волощині в квітні, розповів, що Стефан, боятися татарського нападу (в інтересах Лупула очевидно) вислав свою жінку в гори і сам туди мабуть незадовго "побіжить" (Акты X с. 582).

Нарешті в червні Порта вимогла від хана, щоб він приставив Лупула до Царгороду, і 20-го його туди привезено.-Жерела с. 322.

[2]) Він поясняв королеві: "Ще перше ніж Хмельницький піддався Москві, вислав я свого післанця з засвідченнєм приязни до московського царя, тільки для того щоб могти вимацати його пляни"-Жерела XII с. 322. Також поясняв він своє пізніше посольство в місяці червні: "Вислав я був недавно мого боярина (Чоґоля) з засвідченнєм приязни до Хмельницького, аби

тільки вивідати його гадки"-с. 326.

[3]) Кубаля се твердив категорично: що воєвода Стефан, пересилаючи до Царгороду листи, одержані від царя і Хмельницького, повідомив заразом, "що такіж самі листи післано господареві мунтянському і Ракоцієві" (III с. 133). В дійсности воєвода в листі до канцлєра Корицінського каже тільки, що переслав "до Порти" (візирові очевидно) "автентичний лист" від царя московського, присланий з послом Гаврилом Федоровичом, і другий (лист)-Хмельницького (Жерела XII с. 308). Ракоцій пишучи 7 н. с. квітня королеві про се московське посольство каже, що гетьман прислав до нього посольство "коло 20 лютого ст. стиля", і "подібно" заохочував до тіснішої спілки, в імя одновірства, воєводу Стефана через свого гонця (expressum internuntium), а мунтянського листовно (Тамже с. 306). Таким чином сей лист-до котрого відкликався Кубаля (властиво до його реґести в варшав. гол. архиві)-не каже виразно, що листи Хмельницького писались одночасно з московським посольством- могло се бути й раніш. Але хронольоґічна близькість-що саме під той час як "Гаврило Федорович" сидів у воєводи Стефана, і воєвода urbi et orbi розписував про се посольство, Ракоцій вважає потрібним вияснити королеві дійсний характер своїх зносин з Хмельницьким, дає привід думати, що Ракоцій також був в орбіті сих листів і закликів-хоч згадуючи про се останнє посольство (Гаврила Самарина) він не згадує виразно, аби щось воно й йому принесло.

[4]) Лист царя, з Тек Нарушевича наведен у Кубалі, с. 133.

[5]) Знов таки, з огляду на твердженнє Кубалі, мушу застерігтись: воєвода не каже виразно, що листа від Хмельницького він дістав одночасно з листом від царя; але саме по собі се вповні правдоподібно.

[6]) Documente IX. I с. 217. Про сі пляни балканської експансії моя статейка в ювилейнім збірнику проф. Бідля: Sjednoceni vychodniho Slovanstva a expansivni plany na Balkane v letech (1654-5 (Z dji Vychodni Europy a Slovanstva-Sbornik venovany J. Didlovi, v Praze 1928).

[7]) Акты X с. 581-2.

[8]) Тамже X с. 579.

[9]) Акты X с. 661, пор. вище с. 835.

[10]) Наздогін послано йому наказ з приводу вістей, ніби то певна частина Ногайських Татар війшла в союз з козаками; розпитатися про се, про результати козацького посольства до Криму і т. и.-Акты X с. 573-4.

[11]) Так пересказує сей лист дяківська довідка в Актах X с. 603.

[12]) Акты X с. 590.

[13]) В другій половині року пішла чутка, що Хмельницький сватає свою невістку Домну за племінника Ракоція, очевидно-з плянами на Волощину.-Documente IX. I с. 101.

[14]) Жерела XII с. 316.

[15]) Там же с. 282.

[16]) Jorga, Acte с. 210 (з пруського державного архиву).

[17]) Жерела XII с. 300-3, московські переклади-очевидно з присланих від гетьмана оригіналів, з посольського архиву.

[18]) Transsylvania et bellum boreo-orientale I с. 301-2, інструкція з першого лютого.

[19]) Тамже с. 312-5.

[20]) Жерела XII с. 306, з датою 7 квітня, теж саме Acte с. 242 з датою 4 квітня.

[21]) Див. мою цитовану статейку в ювіл. збірнику проф. Бідля.

МОСКОВСЬКИЙ НАСТУП НА ПОЛЬЩУ: ПІДГОТОВКА І ПЛЯНИ ОПЕРАЦІЙ, ВЕСНА 1654, ПОСОЛЬСТВО ПУЗИЛЕВИЧА ВІД ПОЛЬСЬКИХ МАҐНАТІВ ДО МОСКОВСЬКИХ БОЯР,

МОСКОВСЬКА ВІДПОВІДЬ, ВІДОЗВА ДО БІЛОРУСЬКОЇ ЛЮДНОСТИ. ПОХІД ЗОЛОТАРЕНКА НА БІЛОРУСЬ, ПЛЯН ОПЕРАЦІЙ, ЗМІНИ В РОСПОРЯДЖЕННЯХ, ПОСИЛКА З ЦЬОГО ПРИВОДУ ДО ГЕТЬМАНА ПІДДЯЧОГО СТАРКОВА, ВИХІД В ПОХІД ЦАРЯ, СВІДЧЕННЯ ЦАРСЬКОЇ ЛАСКИ ГЕТЬМАНОВІ, ПРИПИНЕННЯ ПЕРЕПИСИ ДОХОДІВ; ПОСИЛКА ЗОЛОТА ВІЙСЬКУ З ПРОТАСЬЕВИМ, ДОМАГАННЯ РЕЄСТРУ, СТАРКОВ У ГЕТЬМАНА, 10-12 (20-22) ЧЕРВНЯ, ЗІБРАНІ НИМ ВІСТИ, ПЕРШЕ ШВЕДСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО У ГЕТЬМАНА, ШВЕДСЬКА ДЕКЛЯРАЦІЯ І ВІДПОВІДЬ ГЕТЬМАНА. ГЕТЬМАН У КИЇВІ-КОНФЕРЕНЦІЯ З ВОЄВОДОЮ А. БУТУРЛИНИМ, ЛИСТ ДО ЦАРЯ З ЯКИМЕНКОМ 1 (10) ЛИПНЯ, ПОСОЛЬСТВО ДО ДОНЦІВ СУХИНІ.

Москва в сім часі, в місяці квітні, ладилася до наступу на Польщу. Ще в березні вислано на західній фронт, до Вязьми, артилєрію. 2 н. с. квітня цар урочисто випроваджував армію призначену до Брянська, під проводом Олексія Трубецкого, для операцій-в залежности від обставин-чи то в напрямі північно-західнім, Рославль-Смоленськ, чи то в полуднево-західнім, Стародуб-Київ [1]). Полудневі операції, як ми знаємо, ще з березня доручено бояринові Василю Борисовичу Шереметьеву, з базою в Рильську [2]). Але се були тільки прикриття, головні ж операції мали розвиватися в напрямі Вязьма-Смоленськ. 25 травня виправлено туди передовий полк, за ним “великий полк”, а 28 виїхав на сей західній фронт сам цар.

З Польщі в сім часі прибув останній післанець-королівський дворянин Пузилевич: він привіз грамоти від сенаторів до бояр, з датою 17 н. с. квітня. Сенатори ніби то робили останню пробу запобігти війні-але підчеркували, що цар розірвав договір, вийшов в стан війни і тим звільнив короля і Річпосполиту від усіх з'обовязань прийнятих ними трактатом вічної згоди; лиха словено-російська мова, котрою писаний сей лист, з свого боку затемнювали неясну і невитриману лінію сеї декларації. Сенатори переходили історію дипльоматичних зносин польсько-московських, констатували, що польський уряд ретельно виконував договір і все робив для задоволення московської сторони. Спеціяльно спинялись на останніх переговорах з великими послами, представляючи справу так, мовляв було осягнене повне порозуміннє і великі посли виїзжаючи клялись і

присягались, що польській стороні не треба боятися ніяких ворожих кроків з московської сторони. "И како ся нынЂ все стало с веліим удивленієм нашим противо вЂчным докончаніємъ и сненіем (!) мира, крестным цЂлованіем покрЂпленного, и вмЂсто сего что в. государь ваш имЂл кончити зачатое чрез великих и полномощных пословъ своих ходатайство и по братской дружбЂ привести к сему вЂроломного лестного змЂнника Хмельницкого со всЂм воинством Запорозским-что ж бы ся с истинным и проведным покореніем в г. нашему поклонил и о милосердіе за преступства свои просил,-сам (цар) с ним совокупился. Крестное лобзаніе от них взем мЂста и городы е. корол. в л. и Речипосполитой, не имЂющи ни единого к ним приступства позабирал не отповЂдне. Всей черни обитателем тамошным присягати себЂ на послушаніе велЂл вослЂдованіем от вЂка нЂкогда не слышанным, противо всякой слушности, противу вЂчному докончанію, крестным лобзаніем укрЂпленным".

"Удивляется весь миръ сицевому послЂдованію. Бог с небеси зрящи на се месть и казни за таковую нещирость готовит. УтЂшится язычество с сицевых нещырых поступков меж государствами христіанскими!".

Сенаторы вказують, що за таким порушеннєм договору ті права на московську корону "и приступу к государству московскому", котрих свого часу вирікся був Володислав, відновляються знову-"вливается на особу е. корол. в л., и слушне сего доходити и упоминатися может". Остерігають бояр перед відповідальністю, яка спаде на них, коли вони не відведуть свого государя від війни, котру він розпочинає. Обіцяють їм з свого боку всякі старання для відновлення договору, і просять негайно відписати, що вони і вся дума царська про се думає [3]).

В дорозі сього післанця затримано (між ин. вяземському воєводі було з Москви наказано, нібито припадком зробити підчас його переїзду військову муштру, щоб заімпонувати великими силами й бойовою готовістю). Прийнято вже після того як цар виїхав на фронт, 29 н. с. травня, і потверджено, що війна буде [4]).

В актах посольства заховалося дві чернетки грамот без дати, що мали служити відповіддю на сей відклик сенаторів. Перша писана від імени царя і заховалася в цілости, друга дефектна-держана іменем бояр. Викладові сенаторів противставляється добре звісний уже нам аспект московський-

приблизно той сам, що в соборній ухвалі. В царській грамоті історія дипльоматичних зносин викладається більш сумарно, в боярській з більшим накладом імен, фактів і всяких подробиць. Фінал царської грамоти, після викладу образ нанесених царській чести на переговорах з великими послами: "Та ще ви, брат наш, не памятаючи вічного договору і хрестного цілування-як не годилось би християнським государям супроти християнських государів, замишляючи злі замисли на наше Московське государство, зсилалися й договори чинили з спільним неприятелем християн-з кримським ханом. З-часта змовлялися з ним всякими способами воювати і розоряти наше Московське государство. А сього року минаючи нас прислали до наших бояр і думних людей нібито від своїх панів-рад, а не від себе гінця Станислава Пузилевича, безчестячи тим нас, наше цар. вел. Бо того ніколи не бувало, щоб пани-рада минаючи нас зсилалися з нашими боярами, і се безчестє порушує вічний договір. Наші бояре ухвалили того гінця скарати на смерть, але ми його пожалували, веліли смертю не карати, тільки затримати до якогось часу. Але нарушеннє вічного договору з вашої сторони з тих усіх пунктів стало явне, і ми видівши так від вас, брата нашого, явні грубости і неправду-що ви чинили нестерпимі безчестя і догани батькові і дідові нашому, і нам- всеї Великої і Малої Росії самодержцеві, многі недодержання і нарушення вічного договору, а також не стерпівши невинного гонення над православними християнами- не хотячи допустити їх до підданства бісурменам, спільним неприятелям християнським, веліли їх, як людей від присяги вашому к. в. вільних і від підданства свобідних, прийняти під нашу високу руку, з великими князівствами Київським і Чернигівським і всею Малою Руссю. А за ваші многі неправди і досади, за злі безчестя і порушення вічного договору, попросивши у бога милости, покликавши в поміч пресв. богородиці і святих російських чудотворців і оборонюючи себе силою хрестною, хочемо на вас стояти і за неправди ваші мстися скільки милосердний бог нам поможе. Се вашому кор. вел. знати. А ми свідчимося перед богом і всіми християнськими вел. государями, що з нашої сторони вічного договору додержувано кріпко, а нарушено його з вашої сторони, брата нашого многими неправдами і злими досадами" [5]).

До білоруської людности видано славну відозву: "В Польське королівство і Литовське князівство, синам матери нашої-Грецької церкви: православним грецького закону архієреям, єреям, всьому священству й чернечому чинові і

всім православним християнам всякого чину, літ і стану, в містах, місточках і селах! Здавна благано нас від св. Східньої Церкви і всих православних християн Малої Росії, аби ми помогли їм, як годиться щоб вірні вірним помагали. І ми змилувалися: Малу Росію- православних християн постановили прийняти, під державу єдиного пастиря словесних овець-Христа бога нашого. А тепер оповіщаємо, що наше величество, зібравшися з множеством війська, зброїмося на кривдників і нищителів Східньої Церкви-Поляків. Аби господь змилосердився над всіми нами, православними християнами і через нас-св. Церква від гоненія визволилася і грецькими старими законами красувалася... Отже скільки вас, православних християн, Господь на те добре діло напутить, ви ще перед приходом нашим царським відділіться від Поляків як у вірі так і в вигляді: хохли, що маєте на головах-пострижіть, і кождий нехай озброїться против неприятелів божих [6]). Ми ж про всіх котрі добровільно перед приходом нашим до нас відозвуться і вірні нам будуть, дамо війську твердий наказ, щоб їх доми і достатки були охоронені від військового нищення [7]).

Се був, як бачимо не тільки відклик до православної солідарности-але й укрита погроза, що всі хто не піде за сим покликом підпаде військовому розоренню!

Збираючи на полудневій границі доволі значну частину свого війська для оборони України від Татар і Поляків, московський уряд жадав собі компенсації з козацької армії на смоленськім фронті. Чи тільки з мотивів компенсації, чи і з політичних-рахуючи, що присутність козацького війська полекшить окупацію Білоруси,- підтримає потяг православної Білоруси до Москви, прикладом України? Чи вважали користним і безпечнішим, аби в заміну московського війська, що мало вести операції на українській території, було українське військо при московськім, як свого роду застав? Сі мотиви також здаються мені можливими і навіть правдоподібними.

Ми вже знаємо, що відправляючи козацьке посольство на великодніх святах, цар наказав гетьману вибрати з задніпрянських лівобічних полків 18 тисяч козаків і бути їм готовими, під проводом ніжинського полковника Івана Золотаренка і переяславського Павла Тетері, для операцій на білоруськім театрі війни, коли прийде царській наказ [8]). Сей наказ був висланий в першій половині травня з Тимофієм Спасителевим: йому

очевидно було доручено допильнувати, щоб гетьман виконав се дорученнє, і випровадити сей помічний корпус на театр війни: до Вязьми, або Дорогобужа (під Смоленськ) [9]). Гетьман не отягався-бо ж ми знаємо, що Золотаренко й так поривався звести боротьбу з литовськими військами за новоздобуту козацьку територію-Стародубівщину. Але Тетерю посилати туди не схотіли: може бути тому, що Золотаренко хотів сам вести сі операції. Бо причини, подані на те від Хмельницького в грамоті до царя не дуже переконують:

"З наказу в. цар. вел. давно вже ми веліли Іванові Никифоровичу (Золотаренкові) рушитися і до боку в. ц. в. йти, і з ним, згідно з волею в. цар. вел. іде 18 тисяч. Велілисьмо йому скоро поспішати з усім полком Ніжинським. Але дуже в. ц. в. перепрошуємо- не гнівайся на нас і на Тимофія Спасителева, що Переяславського полку з Павлом Тетерею не посилаємо. Бо почувши про неприятелів наших Ляхів, що вони на нас готуються, веліли ми полкові Переяславському й иншим полкам спішно перейти на сей бік Дніпра, й иншим полкам збиратись. Бо вість нам прийшла, що ті Ляхи перші на нас хочуть ударити: казав Окунь (взятий в полон підчас нападу) що вони затягнули [10]) на нас і хочуть ударити сюди на Умань і Білу Церкву. Тому ми неодмінно пробуваєм в поготові й на обережности, і просимо тому також в. ц. в. прислати нам до Київа спішно Шереметева з військом, для одсічи Ляхам" [11]).

Замість полковника переяславського гетьман визначив в похід чернигівського і зараз же вислав Спасителева, щоб він з Золотаренком ішов на Стародуб [12]).

Золотаренко зараз же почав ладитися в похід, і 21 н. с. червня [13]) доносив цареві з Новгороду Сіверського, що він з 20 тисячами козаків і арматою іде на Гомель і поволі посуваючися буде шукати де краще війти в звязок з царською армією. Він сподівався, що його ближчим товаришом в сих оперціях буде кн. Трубецкой з своїм військом, але царський штаб роздумав инакше і постановив післати його на полудне замість Шереметьева, що перед тим, після трівожних вістей про великодний польський наступ на Поділлі дістав був царський наказ іти до Київа [14]). Шереметьев стояв на поготові під Путивлем, але остаточного наказу не дістав, очевидно з огляду що наступ на Поділлю припинився, і тепер як гетьман просив приспішити

його марш на Україну, йому (Шереметьеву)-дано було наказ лишитися далі на "черті" (на лінії полудневих московських укріплень), для охорони від татарського нападу-з огляду на трівожні вісти привезені від гетьмана Перфирьевим [15]). Підтримувати його мали з своїми полками: з Яблонова кн. Ромодановский (вперше він тут виступає в плянах воєнних операцій на Україні), з Путивля Зюзин, з Козлова Пушкин. На випадок коли б хан з великою Ордою продерся через полудневу лінію укріплень, вони мали йти за Ордою "укрепясь обозом" аж під Москву, щоб тут дати йому бій [16]). На Україну ж замість Шереметьева мав іти Трубецкой з Брянська. Але видимо московський уряд трохи побоювався, чи гетьман не буде незадоволений такою зміною. Тому до нього вислано 4 (14) червня піддячого Григорія Старкова з царською грамотою і устними поясненнями, чим викликана ся переміна-аби гетьман нею "не оскорблявся".

Се був момент з одної сторони радісний, з другої дуже відповідальний для московського престижу: цар саме того дня став ставкою на границі, в Вязьмі, і були проголошені перші московські успіхи. Прибула депутація з пограничного (з литовської сторони) Дорогобужа, з повідомленнєм, що польська залога з наближеннєм московського війська втікла до Смоленська, і маґістрат піддався цареві "з радістю". Вважали потрібним "обрадувати" сим і Україну.

Саме перед тим (всього кілька день) був даний наказ про висилку до гетьмана московських людей для списання доходів в українських містах. На жаль, заховався тільки початок інструкції Максиму Ладиженскому, що з піддячим Винюковим мав їхати до гетьмана з царською грамотою "и для переписи в черкасских городѢх и мѢстѢх доходов и всяких угодей по ту сторону ДнѢпра" (на правім боці очевидно). Він має дату 29 травня ст. ст. [17]). Ладиженский мав, явившися до гетьмана, нагадати йому, що говорилося в Москві в справі платні Запорізькому війську-що про се буде пізніше царський указ. Тепер, мовляв, вони -Ладиженский з піддячим-прислані "для переписи и смѢты всяких доходов во всей Малой Россіи", а як всі ті доходи спишуть і зрахують, тоді буде указ про платню (жалованье) війську Запорізькому, за рішеннєм в. ц. в. Нехай же гетьман подасть, скільки в Малоросії, на тій стороні Дніпра в городах і містах королівських, в панських і кляшторних маєтностях оранд і всяких инших доходів грошима і натурою збиралося, і дав на то розпись. Коли гетьман дасть

розписи королівських і панських доходів, то їм узяти сі розписи для прикладу [18]), і сказати гетьманові щоб він видав їм універсали до тих городів, де вони будуть описувати всякі доходи-аби їх люди слухались. Коли ж гетьман скаже, що не має розписи доходів, то нехай скажуть, що об'їдуть самі їх списувати. Нехай їдуть, а приїхавши... Тут уривається ся інструкція на найбільш цікавім: як московський уряд уявляв собі процедуру переписи.

Тепер постановивши потішити гетьмана, цар дав наказ припинити подорож на Україну Григорія Унковского і Максима Ладиженского (Унковский мабуть мав переписувати лівий беріг, а Ладиженский правий), велів виправити їх на фронт [19]), і справу переписи доходів взагалі було знято [20]); натомість рішено негайно вислати Запорізькому війську для роздачі золото з царського скарбу, згідно з царською обіцянкою.

В грамоті, що повіз з ставки Старков 4 (14) червня цар повідомляв про свій прихід на границю, до Вязьми, і закликав гетьмана до походу на короля з свого боку, в порозумінню з кн. Трубецким, котрого він посилає замість Шереметьева, з огляду на вісти привезені Перфирьевим. Трубецкой прийде до Київа з великим військом і в порозумінню з гетьманом розпочне операції против Поляків. Ніякого конкретного пляну їх царський штаб іще не визначав-се сталося пізніш [21]).

Крім ближчого вияснення мотивів сеї зміни, і так би сказати-перепросин гетьмана за сю переміну, Старкову доручено було делікатно розвідати у Виговського, начеб то ненароком, не з царського доручення, а від себе,-чому гетьманська канцелярія не вживає на своїх грамотах нової, московської печати з царським іменем, що була виготовлена на проханнє самого ж військового писаря, заявлене в Переяславі. Може вона загубилась і тепер гетьман не важиться просити нової? [22]). Инакше кажучи- Старков мав довідатись, чи не навмисне гетьман уникає сеї маніфестації свого підданства, і натякнути, щоб він її не уникав.

І розуміється-розвідатися про ситуацію-тільки скоро, і як можна скорше-“не гаючись ні години” повернутись [23]). З сього також можна міркувати, що в царській ставці чимсь затрівожилися в українській справі, що до війська і гетьмана. В результаті довших роздумувань і з'явилося

рішеннє: перепись українських доходів припинити, а тим часом виплатити війську Запорозькому і його старшині царське жалуваннє золотом з царського скарбу. Про се царська канцелярія повідомила з Вязьми 9 (19) червня боярську колеґію, що правила справами в Москві, наказала приготовити золото на 60 тис. козаків-"по меншому золотому" (спеціяльно для сього їх вибито), для старшини великі золоті, для гетьмана і писаря соболі, виготовити грамоту до гетьмана з датою 13 (23) червня в Дорогобужі, та скласти інструкцію царському дворянину Петру Протасьеву, висланому з сим з царської кватири, придавши йому з приказу якого небудь доброго піддячого [24]). Сей Протасіев мав відвезти до кватирі гетьмана золото на 42 тис. козаків, а на 18 тис. козаків білоруського корпусу і для тамошньої старшини велено прислати до царської кватири. В інструкції наказано описати спеціяльний церемоніял. Приїхавши до гетьманської кватирі Протасьев мав оповістити гетьмана, що він привіз золото від царя ("с нашим жалованьем з золотыми")-щоб гетьман зібрав старшину і військо ("рядовых казаков"). Коли гетьман визначить йому авдієнцію в присутности війська (так очевидно треба розуміти), Протасьев передаючи грамоту має об'явити гетьману, старшині і "рядовим козакам" "наше жалованье-золотые" і для роздачі попрохати у гетьмана "росписи" (реєстру). Тоді гетьманові і писареві віддати жалуваннє, а полковникам і всім начальним людям і рядовим козакам роздати жалуваннє за гетьманськими розписями. А котрих полковників і начальних людей при гетьмані не було б, Протасьев мав просити гетьмана виправити його з золотом у ті полки, котрих не буде при гетьмані, тому що йому велено роздати золото "всім на лицо"; приїхавши до котрого небудь полку, він має взяти у полковника розпись і так само роздати золото "на лицо". Коли ж би гетьман почав говорити, що їздити Протасьеву по полках неможна, з огляду на наїзди неприятеля-щоб він здав золото для неприсутніх гетьманові, а він їм роздасть, або перешле, як тільки можна буде проїхати, то Протасьеву на се не приставати і "настояти" на тім, щоб гетьман його таки виправив до тих полків, давши йому провідників, бо він має такий наказ, щоб сам роздав золото по всіх полках. "И гетьману говорить всякими мѢрами, чтоб в полки с нашим жалованьем, з золотыми отпустил ево самово. А будет гетман учнет ему говорить упорно, что ему в полки за проѢздом от воинских людей отпустить ево не мочно, и проѢхать ему никоторыми мѢрами не умѢть, и познает он, Петр, что ему за войною в тѢх полкѢх отнюд быть не мочно, и Петру наше жалованье золотые на тѢх людей, в

которые полки ему гетман Ѣхать не велит, отдать по самой послЂдней мЂрЂ (в самім крайнім разі) гетьману".

Таким чином царський уряд хотів зробити сею роздачею золота широко відому і голосну маніфестацію: все підчеркується, що се цар роздає золото безпосереднє всім і кожному "на лицо".

При тім ще друга делікатна справа доручалася Протасьеву-дістати вдруге автентичну султанівську грамоту, що Виговський уже раз передав був з Матвеевим, і її потім повернено. На жаль царська грамота не каже, на що урядові знадобився знову сей оригінал, але настільки його було треба, що Протасьеву доручалося-коли б Виговський сказав, що вдруге він тої грамоти без відому гетьмана дати не може,-просити про се самого гетьмана, хоч се було звязане з очевидним риском-підвести Виговського. Правда, Протасьеву мало бути наказано, аби ніяк не згадував того, що грамота ся вже була в Москві, але очевидно се не так легко було замаскувати звертаючися до гетьмана.

Грамота до гетьмана, виправлена в приказі згідно з сим наказом, з датою 13 (23) червня "на стану в Дорогобужі" [25]), починалася з пригадки, як гетьманські посли Богданович і Тетеря просили царя затвердити військовий компут (число війська Запорожського) 60 тис. і визначити йому жалуваннє. "І ми вас пожалували, веліли вчинити число війська Запорізького за вашим чолобиттєм в 60 тис. А з огляду на нинішню службу [26]) веліли тобі, гетьманові, післати й зібрати наше царське жалуваннє на писаря, на осавулів, на обозного і суддів військових, на полковників, сотників і реєстрових [27]) козаків 60 тисяч; з усіх городів і міст і уїздів, з усяких оренд і оплат [28]), згідно з давнім звичаєм-так як збирано давніше і через тих самих людей, і роздати по скільки вийде, а далі жалуваннє Запорізькому війську буде йти за нашою ухвалою, відповідно до того скільки збиратиметься в Малій Росії доходів [29]).

Тепер же жалуючи тебе, гетьмана, і все військо Запорозьке, давнім звичаєм предків наших, як у них водилось (в відносинах) до підданих,-тому що ви пошукали собі нашої государської милости і вчинилися під нашою високою рукою в вічнім і вірнім підданстві, післали ми до тебе і всього війська Запорізького з нашим жалуваннєм, з золотими нашого дворянина Петра

Протасьева і піддячого Івана Амирева".

Тільки всього; цар не поясняв, як буде далі-чи будуть все таки доходи переписуватись, чи будуть без переписи передані в розпорядженнє гетьманського уряду, з обовязком виплачувати з них платню війську. Фактично знявши з порядку дня справу переписи, московський уряд одначе не хотів звязувати себе на будуче якими небудь катеґоричними, далекосяглими заявами, і зіставив справу "завішеною", як говориться.

Далі цар висловляв надію, що гетьман і військо бачивши таку його ласку, далі служитимуть йому щиро. Повідомляв про успіхи свого білоруського походу і гетьманові радив енерґійно воювати Поляків: "І ти, гетьмане Б. Хм., зібравши військо і зсилаючись з нашими воєводами, над неприятелями нашими промишляй і ,поиск чини' скільки тобі біг помочи подасть" (написано було і зачеркнено: "чтоб тому неприятелю нашему, польському королю за помощию божею отпор дать нынешним лѢтом").

В інструкції Протасьеву і Амиреву [30]) датовану тим же днем, насамперед дано вказівки відповідно наведеним вище директивам, а потім дані ще такі доручення:

В розмові з Виговським розпитати, з чим приходив до гетьмана в місяцю маю післанець сілістрійського баші і з чим його гетьман відправив?

Які були наслідки "прелестных листов" що присилали "в Запорізьке військо" король і гетьмани Потоцкий і Радивил? Чи наслідком тих листів не "од'їхав" хто небудь з Запорізького війська до короля, і чи не помітно в пограничних містах якоїсь "шатости в черни".

Далі наказано поставити писареві таке питаннє:

"Як у цар. вел. були посланники їхні С. Богданович і П. Тетеря, вони говорили боярам: Коли ц. в. пожалує гетьмана і військо Запорізьке, звелить число війська вчинити в 60 тис., то гетьман зараз учинить "смотр и розбор"-хто буде козаком чи мужиком. За указом ц. в. їм сказано, що ц. в. їх пожалував-велів бути такому числу реєстрових ("списковых") козаків: нехай посланники скажуть гетьманові, щоб він негайно зібрав козаків, зладив реєстр ("список") і за своїм підписом ("рукою") скоро прислав його цар. вел-ву. Але того реєстру досі цар. вел-ву не прислано. Нехай писар

пояснить: чи реєстри ("списки") у гетьмана зроблені? коли зроблені, чому їх цар. вел-ву не прислав? коли ж реєстрів не зроблено, то чому не зроблено? Як тільки козаків розберуть і реєстри спишуть, нехай гетьман зараз їх пришле ц. вел.". (Делікатний наказ зараз же перевести реєстрацію, не знати-чи для управильнення виплати жалування козакам, чи для управильнення оподаткування тяглої людности).

Нарешті-"Як буде гетьман Б. Хм. відпускати їх до вел. г. і дасть їм листа, подивитись на печать того листу: коли лист запечатаний новою (зачеркнено "золотою") государевою печаттю, післаною з С. Богдановичем і П. Тетерею, з написом государевого імени-то листа прийняти. А коли буде лист запечатаний давнішою військовою печаттю, "підписаною на королівське імя", то мають вони, Протасьев и Амиров, "поговорити гетьману злегка", що за указом ц. вел. і за їх же проханнєм була післана від цар. величества гетьманові з їх полсланниками С. Богдановичем і П. Тетерею нова (зачеркнено "золота") печать, надписана "на государеве імя", тому що гетьман з усім військом Зап. і всею Малою Русею вчинилися під високою рукою ц. вел. в вічнім підданстві. А от його лист до ц. вел. запечатаний давнішою військовою печаттю, підписаною на королівське імя, се зроблено недобре, нехай би гетьман велів печатати листи новою (зачеркнено "золотою") печаттю, щоб цар. вел. за те не погнівався. Але говорити то гетьманові, від себе по любви".

Хмельницький тоді саме рушив з Чигрина [31]), 10 (20) червня Старков застав його табор під м. Межирічем, дві милі від Расави, і того ж дня був у нього принятий. Передавши грамоту, Старков устно пояснив, що Трубецкой іде до Києва з великим військом, кінним і пішим, і з поважною арматою-аби гетьман ні в чім не оскорблявся: не думав, що затримуючи Шереметьева хочуть зменшити московську поміч козакам в війні против Поляків.

Гетьман відповів, що він вповні покладається на царя, а оскорблятись не має причини, коли замість Шереметьева цар посилає з великим військом Трубецкого. Сим розмова з гетьманом обмежилась.

Другого дня була розмова з Виговським: Старков насамперед заговорив про печатку, і Виговський пояснив, що прислана з Москви печатка нездатна-"нема чим притиснути, і слова не всі виходять", тому він велів зробити на місці таку саму, але "з руководью" себто з пресом, і за тиждень

вона вже буде готова. Про ситуацію він розповів, що польське військо збирається під Камінцем, Львовом і Дубном, під сю хвилю там війська може бути тисяч 20, що найбільше 25, а як і всі сили зберуть, не буде їх 40 тисяч. Волохи і Угри запропонували королеві по 2 тисячі війська, але за гроші. Новий мунтянський воєвода Константин з Волохами і Венграми не в добрих відносинах: Венгри приходили на мунтянську землю, хотіли забрати скарби попереднього воєводи, і Константин їх побив. Хан обіцяв Яскульскому прислати 30 тис. орди, але сам іти не хоче; він думає посадити на молдавськім господарстві знов старого Василя, і Волохи хотіли б скинути Стефана через його пянство. Запорізькому війську хан поставив ультіматум: розірвати присягу цареві і вернутися в підданство королеві; коли козаки того не зроблять, він піде на московські і козацькі городи разом з польським королем. Ногайців і Степових Татар у гетьмана в послушанні нема; від Ногайців військо чекатиме "покорення" ще з місяць, і коли не буде-поводитиметься з ними, як з неприятелями. Виговський уже писав на Запоріжже, велів зловити й прислати якогось Татарина "доброго" (значного),-що від нього на муках довідаються про кримські пляни, Виговський то зараз цареві донесе. Але для розвідування вістей від чужоземців треба йому соболів: ті що були вже минулися 32).

Другого дня, 12 (22) гетьман відправив Старкова, і з ним післав цареві грамоту-з датою "з Межирича 11 червня". Дякував, що цар приняв до уваги відомости передані через Перфирьева і наказав Шереметьеву стояти "на черті", а до Київа посилає з великим військом Трубецкого,-обіцяв з ним у всім порозуміватися. Висловляв утіху з приводу походу царя на Поляків і далі писав про себе: "І ми з військом твого цар. величества рушили єсьмо на того ж неприятеля, польського короля: збираємо на Росаві військо і з помічю божою і твого цар. вел. промишляємо (починаємо воєнні операції). А твому цар. вел. даємо до відома, що хан з султанами і старшиною ще в Кримі, і нам він неприятель. Ногайці перейшли на сей бік і з Очаківцями, Перекопцями і Білгородцями хочуть помагати Ляхам. На наші пограничні городи набігають і в полі людей хапають-але бог їм не поможе! Ми веліли Запорозьким козакам їх бити і кошовому отаманові на Запоріжже післали грамоту, аби зловив кримських Татар, і про все докладно нас оповістив. А що у нас тепер діється, ми тебе, вел. гос. докладно повідомляємо. Знаємо, що Мунтяне Ляхам не поможуть, тому післали по поміч до Венгрів. А тепер одно лядське військо під Камінцем, друге на Глинянськім полі, третє

під Дубном: гетьман коронний Потоцкий, гетьман польний Конєцпольський.

В закінченню гетьман бажав цареві великих побід і “безсмертної слави від безсмертного царя Христа” і констатує, що відправив Старкова згідно з царським бажаннєм без затримки 33).

В сих вістях Виговського і Хмельницького варта уваги отся згадка про “польного гетьмана Конєцпольского”. Се не безінтересний відгомін боротьби за булаву, що йшла весь час від весіннього сойму, і закінчилася на новім соймі, скликанім в червні 34). Король переконався, що не зрікшися булави, себто командування арміями, він не дістане кредитів на військо і не зможе урухомити свого війська, що через неоплаченнє спало в Короні до мізерної цифри 8 тисяч, тимчасом як сума незаплаченого жолду перейшла чотири міліони злотих. Він пообіцяв віддати велику булаву коронну Потоцкому, литовську Яну Радивилові, тим формально залагоджено конфлікти попереднього сойму і куплено нові асіґнування на військо. Король мав підставу потім гірко посміятися з шляхти, що добилася передачі головного командування в Короні в руки цілком нездатного до сих обовязків 76-літнього дідуся, в Литві в руки людини яка вже зложила плян державного перевороту (в переговорах з Ракоцієм) і незадовго явно підняла повстаннє на чолі литовської армії. Король загвоздив свою уступку віддавши меншу литовську булаву відомому нам Ґонсєвскому, свому повірникові, щоб через нього паралізувати діяльність Радивила. На польну ж булаву коронну конкурентами виступили воєвода руський Лянцкороньский і хорунжий коронний Конєцпольский син великого гетьмана Станіслава. Вісти про сю кандидатуру, як бачимо, дійшли до гетьмана-але вони були не вірні, бо кінець кінцем король віддав малу булаву Лянцкороньскому, сильно образивши тим одного з українських “королевят” і пхнувши його також у табор “мальконтентів”. 17 червня була офіційно проголошена ся роздача 35).

Зроблено нову пробу помирити короля з иншим небезпечним мальконтентом, Єр. Радзєйовским: принесено від нього благального листа до сойму, маленька донька баніта виступила перед королем з суплікою батька і простершися перед троном прохала змилуватися. Король не дав рішучої відповіди: ображеного підканцлєра однаково боялись пускати до

Річипосполитої як і лишати вільну руку його інтриґам за кордоном [36]). Дійсно, його акція против Яна-Казимира в сім часі прибирала дуже небезпечні форми, і саме в сім часі його заходом їхав до козацького гетьмана шведський посол з далекосяглими дорученнями.

Але на соймі не відчували всеї грози ситуації, більше заняті двірськими усобицями, ніж зовнішніми неприятелями Річипосполитої. Москва опанувала Дорогобуж, Білу, Рославль, на північнім фронті Полоцьк-але сим вістям не вірили, і не надавали особливого значіння [37]). Ситуація не здавалась грізною. Хан прислав посла для оформлення союзу; Ракоцій шукав ласки Річипосполитої: права горожанства для синів і міністрів своїх, обіцяв поміч свою і союзників, хоч і з ріжними застереженнями. Бєґановский описував в своїм посольськім звідомленні прихильність виявлену Портою.

Литовські посли ухвалили посполите рушеннє, 18-тисячний (небувало великий) компут війська і високі податки. Посли коронні дали згоду на 35 тис. війська і позволили королеві в крайній потребі скликати посполите рушеннє і в землях коронних-хоч і з ріжними застереженнями [38]).

Про козаків були такі вісти, що Хмельницький з Московським військом іде на Константинів. Козаки приступали під Бар, але з великою шкодою мусіли відступити і пішли під Камінець [39]).

Тим часом Хмельницький в Білій Церкві саме тоді приймав того першого шведського посла, що зумів до нього доїхати. Був то досить голосний потім ігумен Даниіл, Грек-еміґрант, що проживав у Парижі-як запевняє архидиякон Павло, що здибав його в Київі. Він зве його "папа Ілія", хоча в офіціяльних актах посольства він зветься Даниїлом Греком з Оливної Гори (Oliweberg de Graecani), а на своїх листах підписується Даниїлом Атенянином. Очевидно імен у нього було взагалі багато (оден час підписується Андрієм). Оповідав, що королева шведська перед тим уже два рази посилала своїх післанців, але Поляки їх ухопили раз і другий; сам він дістався до Хмельницького через Царгород-так казав Павлові. Чи привіз які листи, чи мав тільки устні інструкції, лишається невідомим, не маємо нічого писаного, що він приніс. З тих листів і інструкцій що він повіз від гетьмана, виходить, що ініціятивну ролю в сих посольствах відгравав Радзєйовский, що ще в 1652 році, виїхавши з Польщі, як знаємо, старався

звязатися з козаками. Хмельницький передав з Даниїлом листи до нього і до королеви.

Лист до королеви писаний латинською мовою, з датою "з обозу під Білою Церквою 28 червня старого стилю", був такий: "Найясніша королева Шведів, пані наша найповажніша! Дуже високою потіхою була для нас відомість, що приніс нам з краю в. найясн. високости о. Даниїл, монах (чину) св. Василия, заходом яснов. Єроніма Радзєйовского, підканцлєра короля польського. Кілька разів силкувалися ми в наших справах порозумітися листами з в. найясн. вис., і через наші краї і через инші землі, але не було на те волі божої-що ми вважаємо своїм нещастєм. Але тепер, коли з волі божої настала ся щаслива нагода, і ми можемо в усіх справах налагодити наші зносини з в. найясн. вис.,-ми вислухали й прийняли з довірєм від о. Даниїла, і посилаємо з ним же відповідь. Просимо приятельсько: все се з довірєм прийняти і без ніякого загаяння до нас назад прислати і отця Даниїла і нашого Яні [40]), і просимо у Всевишнього довгих і щасливих літ в. найясн. високости. Вашій найясн. вис. найзичливіший у всім приятель Б. Хмельницький з усім військом Запорізьким".

В листі до Радзєйовского, післанім з тимже Даниїлом, гетьман висловляв в ще сильніших виразах свою втіху з причини завязаних відносин, після того як він даремно старався здобути пропуск для своїх послів через Московську землю, а королева так само не діставала пропуску для своїх післанців. Висловляв своє спочуттє підканцлєрові як товаришеві нещастя, що спіткало одного й другого в польській отчизні, і заявляв свою втіху, що бодай серед чужоземців знайшов Радзєйовский належне признаннє і пошану [41]).

З листів Виговського до королеви і Радзєйовского, післаних разом з гетьманськими, довідуємося, що Радзєйовский передав з Даниїлом також лист до Лупула. Виговський висловляв жаль, що не може передати зараз-"бо і його вдарив такий самий нещасливий фатум, як і в. м.-за ті добродійства, що він чинив ворогові свому". При нагоді обіцяв все таки передати, а що до української політики запевняв Радзєйовского, що військо Запорозьке миритися з Поляками не буде, бо зложило присягу цареві. "Цар за нас унявся, сам з сильним військом пішов на Литву, нам наказав іти на Польщу і своїх людей в поміч прислав; ми тих неприятелів будемо громити, і бог за невинно розлиту кров християнську помститься. Я на те все військо

Запорозьке справляю, і в. м. будь в тім певен і веди свої замисли до щасливого кінця, вповні покладаючися на приязнь мою і всього війська Запорозького” [42]).

Устно Даниїлові дано такі доручення (з його слів їх потім списано в Стокгольмі і зложено до архиву):

Подяка за те, що за весь час козацької війни з Польщею Швеція не помагала сьому неприятелеві.

Досі гетьманові не вдавалося завязати зносини ні через Русь (Russiam), ні через Польщу, але тепер після замирення (pacem) козаків з царем гетьман просить шведського короля [43]) підтримувати зносини (amicitiam).

“Вельможний (excellentissimus) гетьман запорозький з усім військом пропонує вічну приязнь і обопільну поміч против усіх неприятелів.

Обіцяє з доброї волі (цілком щиро), що ніколи не замириться з Поляками, бо вже не раз вони розривали заприсяжену згоду.

Кождого разу як мирилися Поляки з “панами козаками” (dominia Cosackis), вони намовляли їх напасти разом на Швецію, з такою умовою що завойовані землі дістануться Полякам, а пограбоване добро козакам. Але вельможний гетьман завсіди відповідав: коли вони далі будуть таке говорити, то він не хоче й приязни їх- бо він не хоче по неприятельськи поступати з королем, який його ніколи не скривдив.

Гетьман обіцяє королеві шведському-коли той буде вести війну з Поляками, в ніякім разі не миритися з ними без відому його-“хочби вони йому половину Польщі давали”.

Гетьман замирився (pacem iniit) з царем московським, і бажав би щоб шведський король також підтримував приязнь з ним. “Але коли б з якої небудь причини московський цар почав війну з в. кор. мил., то вельможний гетьман запорозький обіцяв бути по стороні в. кор. милости”.

Гетьман просить короля показати свою ласку Радзєйовскому-бо почуває себе обовязаним йому.

Коли король потрібуватиме коли небудь війська, гетьман пошле йому

скільки він зажадає? [44]).

Гетьман і писар адресовали свої листи королеві Христині, але тимчасом 6 червня вона формально зріклася корони на користь свого стриєчного брата Карла-Ґустава, за котрого її хотіли видати заміж, але вона не хотіла виходити; Карла-Ґустава проголошено королем з іменем Карла X, і сей енерґійний амбітний войовник, "головний комендант шведського війська в Німеччині" саме відкривав нову сторінку в історії Швеції. Можливо, що виїхавши разом з Даниїлом з Білої Церкви до Київа, гетьман довідався тут про зміну в Шведськім королівстві, і тим належить поясняти, що в устній інструкції залунали такі енерґійні, войовничі ноти, яких не було в листах адресованих до королеви Христини з Білої Церкви. Правда, справа зречення Христини на користь Карла-Ґустава була рішена уже перед тим і мабуть була звісна в політичних кругах. Проте проголошеннє Карла королем могло зробити враженнє у нас-так як зробило в Варшаві [45]). І дуже інтересна ся нота, яка зараз же залунала з боку нашого уряду: Україна бажала б, щоб між Швецією і Москвою не доходило до конфліктів, і Україна могла зістатися в приязни з обома державами, але коли б прийшло між ним до конфлікту, вона готова стати по стороні Швеції, коли та війде з нею в союз. Становище України до Москви підчеркується, як свобідне, звязане з Москвою тільки мирним договором (pax), не більше: Україна може вповні свобідно собою розпоряджати, і проєктує Швеції союз як рівна з рівною. Се початок новокоалиції дуже далекосяглої-яка могла б відограти в історії України далеко значнішу ролю, якби сього моменту не проґавили наші державники XVII віку, з самим Богданом у головах.

Про згаданий приїзд гетьмана до Київа досі не було скільки небудь ясного уявлення: докладніші вісти про нього знайшлися в листі гетьмана, що він виправив з миргородським сотником Кирилом Якименком з Київа 1 липня ст. ст. Про се посольство досі тільки згадувалося в пізнішім листуванню, тепер знайшлися його акти в документах Сибирського приказу: воно відкриває тут серію гетьманських посольств досі мало або й зовсім невідомих, що дає цілком нове освітленнє зносинам гетьмана з московським урядом. 8 посольств протягом яких небудь місяців, в другій половині 1654 року-се зовсім нова картина незвичайно жвавих звідомлень, зносин і представлень з боку гетьманського уряду, може власне підживавленого шведським посольством і свідомістю можливости нових

політичних комбінацій і виходу з тої московської матні, в котрій він так прикро почув себе після військового посольства місяця березня.

Гетьман писав в згаданім листі з Київа 1 липня:

“З наказу твого цар. вел. бувши в Київі 29 червня, на свято апостолів Петра і Павла мали сьмо розмову з стольником і воєводою Андрієм Василевичом Бутурлиним, післаним з військом твого цар. вел.: що нам війську Запорізькому з твоїм військом робити: чи стерігти своєї землі, чи йти на Ляхів у Польську землю? Про се ні вісти ні указу від тебе нема. А що нам стало відомо, що Ляхи хочуть просити у тебе миру,-сьому не треба вірити: се вони твоє цар. вел. манять і ведуть на прелесть. Твого великого імени і хан страшиться, і орди татарські до нас присилають такі вісти, що хотіли б бути з нами в вічнім братстві-але ми не віримо і їх остерігаємось. І тобі, вел. государеві, теж треба б зараз іти на Литву з військом своїм: не гаючися пустошити їх землю, а хто буде коритися, тих милувати-бо не всі кровопролиття бажають; всяким прелестям же лядським і литовським не вірити ні трохи. Ми ж, Богдан Хмельницький гетьман і все військо чекаємо твого наказу: куди нам з Фастова йти? Бо дальші краї, Подільські та Волинські спустіли від частих походів, і Ляхів коло нас нема: повтікали до Польщі. Аби нам з війском Запорізьким і з А. В. Бутурлиним, що ти післав, в голод не впасти! Просимо скорого указу і грамот, і при тім себе превеликій ласці твого цар. вел. поручаємо [46]).

В наказі-що Якименко теж подав в приказі, гетьман давав деякі відомости про ситуацію: українське і московське військо стоять під Фастовим: чекають указу. Татари стоять готові, але куди підуть невідомо. Стефан воєвода далі тримається Поляків: дві його хоругви приходили під Рашків, на козацьку територію, побили кільканадцять людей, декого забрали в неволю і відійшли назад на Волощину. Лупула відставлено з Криму до Царгороду [47]).

Крім того Якименко повіз проханнє сього полковника Гр. Сахновича Лісницького, щоб цар потвердив за ним його батьківщину-с. Лісники. Про се ж писав і Виговський до Бутурлина, щоб той поклопотався за Сахновича.

Гетьман пробув тоді в Київі не менше тижня: маємо його листи з 4 (14)

липня. Оден вже згадувався: гетьман просив царя за Видубицький манастир і його ігумена, Клим. Старушевича що їхав до царя-просити за свій монастир [48]). Другий писаний до кн. Трубецкого і був очевидно вислідом наради з полковниками [49]) і воєводами в справі воєнних операцій. Гетьман одержав від Трубецкого повідомлення, що замість іти на Україну він одержав наказ іти на Могилів і се зміняло цілком стратеґічний плян. "Писав ти до нас в попередній грамоті, що за наказом царським маєш з нами зійтися в Київі і з королівськими людьми воювати, скільки Бог поможе. А тепер ти нас сповіщаєш, що вже на Могилів пішов. Нам, так далеко будучи, трудно там з вами сходитися, але конче того потрібно, щоб в. м. післав скоро по указ до царя- як вам звелить з нами сходитися. Бо ми тут зійшлися з бояриномן (!) А. В. Бутурлиним і стоїмо з військом Запорізьким під Фастовим. Ми теж післали до й. цар. вел. по указ-де він звелить нам з вами сходитись: чи на Луцьк, чи кудись на Люблин скаже йти, і тут будем чекати його указу. А в. м. скоро нас повідоміть, де ви пробуваєте з військом і який буде царський указ, і де його ц. в. щасливо тепер пробуває-про се найскоршої відомости бажаємо" [50]).

Можливо що в звязку з сими ж воєнними нарадами стояла висилка посольства на Дін-Лукіяна Сухині та Герасима Лобачевського з товаришами. З донської грамоти, писаної у відповідь в серпні, ми довідуємося, що гетьманське посольство, ставилося на Дону 12 с. с. липня-значить могло бути вислане як раз з київських нарад. Гетьман-довідуємося звідти ж, повідомляв донських побратимів, що Запорозьке військо перейшло під московського царя, прийнявши обовязок служити йому як служить Донське військо. Повідомивши царський уряд про ворожі замисли хана, він одержав наказ вести против нього воєнні операції і закликає до того ж Донське військо. Донці, як побачимо далі, обіцяли зараз же йти морем-човнами і степом-кіньми, як тільки будуть вісти, що Орда дійсно підіймається [51]). Чи давав в тім напрямі гетьман якісь конкретні дірективи в тій хвилі, з донських листів не видко: можливо, що тим часом він просив тільки своїх донських товаришів бути на поготові.

Примітки

[1]) Дворцовые разряды II с. 402, 408.

[2]) Акты Моск. Гос. II с. 367.

[3]) Подлинныя польскіе грамоты москов... архиву загран. справ Ч. 93.

[4]) Польські справи 1654 N 5 л. 119.

[5]) Польські справи 1654 р., стовб. 5, л. 119-158; на чернетці нема ніяких поміток коли і як вона післана, й імя гонця пропущене.

[6]) Розбивка в сій славній фразі наша.

[7]) Надруковано у Соловьева с. 1664, з Польских справ 1654 р.

[8]) Акты X с. 506.

[9]) Тамже с. 677.

[10]) Затягнули-властиво найняли військо.

[11]) Акты X с. 675.

[12]) Тамже с. 678-18 с. с. травня Спасителев виїхав з Чигрина до Золотаренка.

[13]) З датами сього листу не все в порядку, самий же лист досить інтересний, так що я наведу з нього дещо в перекладі: "За повеліннєм в. цар. вел. Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорізького і жичливий слуга в. ц. в., призволив іти (нам) на услугу в. ц. в. з військом Сіверським Запорізьким. За тим наказом, я проти ворогів нашої віри православної і вашого ц. вел. дня 15 (?) червня рушив до Новгородка Сіверського з військом, котрого прибрали сьмо 20 тис. конного й пішого з гарматами й припасом гарматним, маючи між собою намір пристойний (?) іти до міста Гомеля, де, кажуть, мають бути душмани і неприятелі наші... Помалу поступаючи сею стороною Дніпра, містами і городами литовськими,

будемо дивитися, де маємо з військом при боку моїм будучим побачити пресвітлий престіл в. ц. вел.” Акты XIV с. 127-8. Перед тим 9 (19) червня (Акты X с. 681) Спасителев доносив цареві-видимо незадовго перед тим приїхавши до Золотаренка, що у нього буде 20 тис. козаків, 7 гармат і 2 пищалі, і що до нього приїхало кільканадцять чоловіка білоруської шляхти: Поклонський та инші. Спасителев настоював, щоб Золотаренко післав Поклонського, як найвизначнішого з поміж них, до царя, але Золотаренко післав його до гетьмана, натомість післав до царя инших.

14) Царська грамота 14 (24) квітня, Акты X с. 574.

15) 24 с. с. травня цар отримав від Шереметьева запитаннє, чи має йти з Путивля до Київа, як був йому наказ. 25 приїхав Перфирьев з вістями, і Шереметьеву післано наказ із Путивля йти до Білгорода або до “Карпового Сторожевья” і там стерегти границю від Кримців і Ногайців. Двор. Разряды II с. 423 і Акты X с. 605 і 568.

16) Дворц. Разряды III с. 423.

17) Акты X с. 673.

18) “Для примЂру”-се може значити “для орієнтування”, але може бути і “про око”. В кожнім разі ясно, що московский уряд ні в якім разі не хотів вдоволитися гетьманськими датами, а постановив перевести перепись самостійно.

19) Тамже с. 685-6.

20) В кожнім разі ясно і певно, що перепись не відбулася-хоч Равіта-Ґавроньский (II с. 366) пробував довести безпідставність сумнівів що до її переведення.

21) Акты X с. 658-9.

22) Тамже с. 660, пор. с. 246, вище с. 764.

23) Інструкція тільки в фрагменті-с. 660-2.

[24]) Малорос. справи б. архиву загр. справ 1654 № 39 (ненумеров.). Карпов не завважив сеї частини актів посилки Протасьева, і видав в X т. Актів Ю. З. Р. тільки те що знайшов в ст. 5824 б. архиву юстиції.

[25]) Тамже, Малорос. справи 1654 № 39.

[26]) "И для нынешние службы..."

[27]) Списковых.

[28]) Оброчные деньги.

[29]) "А впредь наше ц. в. жалованье на войско Запорожское будет по нашему ц., в. разсмотренью, как нам, в. г. вЂдомо учинитца, сколько в Малой Россіи всяких доходов в зборе будет". Такої грамоти гетьманові в квітні не знаємо; чи не перестилізовується тут, в новім аспекті, і з відповідними змінами, те що писалося гетьманові, коли посилалося на перепись доходів Унковского і Ладиженского-вище с. 910.

[30]) Тамже, в Малорос. справах № 34.

[31]) Молдавський посол, виправлений коло 15 червня н. с. казав, що Хмельницький 17-го має рушити з Чигрина. Жерела XII с. 322.

[32]) Акты X с. 665-7.

[33]) Акты X с. 667-70.

[34]) Відкрився 9 червня, мав трівати до 29, але фактично протягся до 20 липня. Кубаля III с. 249.

[35]) Memoriale Радивила, ркп. Оссол. с. 203.

[36]) Memoriale під 25 червня, Коховский с. 425.

[37]) Memoriale під 23 червня.

[38]) Тамже під 20 липня.

[39]) Новини з сойму 7 липня у Ґоліньского с. 693.

[40]) В листі гетьмана він по латини зветься просто Ioannes, але в листі Виговського-Jani; очевидно се був Грек, приданий Даниїлові від гетьмана. 41) Архив Ю. З. Росії III том VI с. 65-67.

[42]) Тамже с. 69.

[43]) За сей час місце Христини зайняв король Карло-Ґустав (нижче).

[44]) Архив III VI с. 70-71.

[45]) Кубаля Szkice III с. 151.

[46]) Сибир. приказу ст. 1636 л. 6-9.

[47]) Тамже л. 10-2.

[48]) Акты X с. 738-40, пор. вище с. 855. Другого дня Старушич зголосивсь у воєводи і 6-го виїхав до Путивля — тамже с. 690.

[49]) Нагадую присутність в Київі Лісницького.

[50]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 62-3.

51) Донскія дЂла IV с. 876-7.

СМЕРТЬ ХАНА, ПОСОЛЬСТВО ДО КРИМУ І ЦАРГОРОДУ. ПОСОЛЬСТВО ЧОҐОЛЯ ВІД МОЛДАВСЬКОГО ВОЄВОДИ, ПОСОЛЬСТВО МУНТЯНСЬКЕ.

Під Фастовом гетьманська кватира простояла досить довго, без малого два місяці. Але сам гетьман з Київа насамперед виїхав під Богуслав, на стару кватиру: вірчий лист Махаринського виданий в Актах з датою "з табору з-під Богуслава 20 липня" 1) міг бути написаний не пізніш 10 липня-а ще ближче коло 8 липня. Тут мусіла бути одержана відомість про смерть хана Іслам ґерая, що несподівано вмер, в не старім іще віку (маючи 60 літ), від якогось боляка. Московські посли дають докладну дату сеї події-30 червня ст. ст. 2). Сей несподіваний факт перебивав пляни воєнної акції Орди против Москви і козаків і відкривав нові перспективи гетьманові: він прикладав нові старання до того, щоб користаючи з сього безкоролівя скріпити свою партію і вернути кримську політику в річище старого союзу з козаччиною. Для сього було вислано до Криму посольство, очевидно не з порожніми руками. Так само до Царгороду-се посольство крім усього иншого мало дорученнє попробувати піднести шанси старого Лупула на господарство-в інтересах Хмельницького та нових союзників: Радивила і Шведів 3).

В сей критичний момент наспів посол воєводи Стефана. Коли гетьман відправив молдавського посла 4) затриманого після великоднього польського наступу, в котрім узяло участь Стефанове помічне військо, воєвода вважав потрібним ще раз оправдатись перед гетьманом з сього інциденту, запевнити своє бажаннє жити в згоді з козаками і разом з ними признати протекторат московського царя. На польську адресу воєвода по давньому запевняв, що з його боку се був тільки підступ-щоб вивідати наміри гетьмана 5); але посол мав запевнити гетьмана в щирости воєводи і заохотити його до зложення чогось в роді союзу. З ним був післаний звісний уже нам боярин Мирон Чоґоль, він приїхав коло 20 н. с. липня, до обозу під Фастовом 6), і видамо зумів зробити досить приємне вражіннє,

так що гетьман таки по всім попереднім рішив відновити дипльоматичні відносини з воєводою Стефаном-не вважаючи на те, що носився з плянами реставрації Лупула (а може-хто вгадає-власне з огляду на се, бажаючи сею дорогою шукати здійснення свого пляну).

Відправляючи Чоґоля гетьман післав з ним поважну особу: Демка Лисовця і з ним канцеляриста Іскрицького; Лісовець видко призначався на ролю резідента (а властиво-наглядача і кореспондента) при воєводі, а Іскрицький мав з листом повернутись: маємо з дня 18 серпня (ст. ст.?) лист Стефана висланий з Іскрицьким Виговському, він дякує за приязнь засвідчену Чоґолем, і виправдується з тих ріжних обвинувачень, які Чоґолеві довелося почути на воєводу в гетьманській кватирі [6]).

Місію Лисовця воєвода формулував так: приєднати господаря в інтересах релігії-"інтерес релігії мусить горувати над усіми кон'юнктурами, і як ми одної релігії, одної православної віри, то годиться нам її спільними силами боронити і за неї кров нашу розливати". "При тім обіцяв нам, що коли б Татари хотіли напасти на краї наші, (козаки) не тільки їм не поможуть, а навпаки-против них підіймуть зброю" [8]).

Про військо козацьке сей Чоґоль привіз такі відомости: з гетьманом 40 тис. козаків і 20 тис. московського війська-на половину Москалі з Німцями, самих офіцерів, стройних і збройних до 400 бачив він при наметі Хмельницького. Хмельницький наміряється з сим військом іти на Паволоч; можливо, що хоче несподівано напасти на польське військо, що збирається під Зборовом [9]).

Виговський поясняв Протасьеву, за який тиждень по виїзді Чоґоля, що зараз же по його виїзді викрилася фальш воєводи: приведений з-під Камінця Поляк-бранець виявив, що воєвода далі тримається з Поляками против козаків і Москви, і молдавський посол приїздив більше на вивіди, щоб довідатися чи єсть з гетьманом московське військо, і скільки його. Через те гетьман післав, мовляв, за ним наздогін, щоб його затримали в Умани [10]). Але в дійсности очевидно сього не було, і 1 серпня Чоґоль з Литовцем приїхали до Яс [11]).

За який небудь тиждень після молдавського, прибуло під Фастів посольство мунтянського господаря, "Данило Ломський з товаришами". З звідомлення

Протасьева, котрому Виговський дав змогу з ними побачитися, довідуємося, що вони привезли "любительного листа гетьманові, а другого-воєводиному племінникові, Михайлові Петрашковичу, що живе у гетьмана в Чигрині. Вони остерігали гетьмана, щоб вистерігався Венгрів і Волохів, що приходять в Запорозьке військо "купецькими непризнатними людьми" та все розвідують. Про попереднього мунтянського воєводу оповідали, що він був "упертий і сердитий, і не шукав царської милости", а теперішній хотів би бути під царською опікою, і на те й прислав своїх послів, щоб за прикладом козаків "бути під царською високою рукою". Присутний при тім Виговський, свідчачи свою прихильність цареві, з свого боку описував те щастє, яке знайшли козаки під царською рукою. Цар пожалував їх і зволив прийняти як орел своїх дітей під крила, не задля збільшення простору свого царства, ані для поповнення скарбів своїх, а задля благочестивої віри; і не то що не жадає від них якоїсь дани або великої помочи (військової), а навпаки присилав їм своє жалуваннє: гроші, сукно, одежу; заступає їх від Ляхів, прислав до них своє військо, воєводів з многими людьми, кінними і пішими, і сам пішов на польського короля. Тепер вони, козаки, за царською ласкою й обороною живуть без страху і клопоту.

Вислухавши таке мунтянський посол говорив, що коли воєвода від нього се почує, то певно зараз і собі захоче послати до царя послів з підданством-тільки що Волохи їх не перепустять, як польські союзники. Але Виговський їх заспокоював, що вони зможуть проїхати, удавши з себе купців: волоський воєвода не посміє їх затримати, коли вони заявлять, що їдуть до нього [12]).

Примітки

[1]) Акты X с. 714.

[2]) От що читаємо в звідомленню московського посла до Криму Ладиженского: "во 162 (1654)-м году июня въ 30 день крымского Ислам Гирея царя не стало; лежал недѢли з двѢ болен. И июля, въ 1 день для

совЂту съезжались в Бакчи-Сарай калга Казы-гирей и нарадын Адиль-гирЂй царевичь и ближние люди, и послали в Царь-город к турскому салтану гонца сухим путем, чтоб турской салтан прислал к нимъ в Крым прежнего Маметь-Гирея царя. А как послали гонца, і в то время в Бакчисараех мангитцких да ширинских князей не было. Июля ж въ 2 день приЂхали в Бахчисарай из своих юртов мангитцкие да ширинские князья и говорили ближним людем, что де вы без нас послали вскорЂ в Царьгород к турскому салтану гонца, чтоб прислал в Крымъ Мамет-гирея царя, а мочно де было царемъ быть и калгЂ Казы-гирЂю царевичю, авось де турской салтан того Маметь-гирея не пришлет,а пришлет в цари Чюбан(!) гирЂева роду, и в тоЂ пору царевичем калгЂ и нуредыну будет примененье и им, князям, того Чюбан-гирЂева роду в Крым не надобно. Да они ж, мангитцкие и ширип... (відірвано) князья по совЂту съ иными крымскими князьями и мурзы и з ближними людьми послали... город х козлевскому державцу: будет ис Царя-города турской салтан пришлет в Крым в цари Чюбал-гирЂева роду, и козловской бы державецъ того Чюбан-гирЂева роду не принимал и турского салтана велЂнию не слушал. А будет турской салтанъ пришлет в Крым прежнего крымского Мамет ГирЂя царя, и того б Мамет принялъ честно". Кримські справи 1654 р. стовб. l.

Коховский пише (I с. 407-8): "Декотрі кажуть, що причиною смерти Ісламa було непомірне питтє горілки-здавна йому гнала її одна полонянка. Через те Татари думали, що то Хмельницький його своїм лукавством звів з світа: що то з його намови Русинка струїла його-здавна ненависного її землякам, а тепер ще й зрадника. Правда се чи видумка, не буду рішати, бо ще чув від тих які були в Бахчисараю що инше: від боляка на шиї напала на хана гарячка, і хірурґ Олесніцкого Філіп Німець взявся лічити. Вже боляк нарвав, і гарячка пустила, все показувало на одужаннє, коли татарські лікарі, завидуючи сеї слави християнинові, налякали хорого, що його отроюють, і добилися того, що відмовившися від засобів, що йому помагали, віддався він їх лікуванню. А вони роздражнивши болячку приспішили його смерть".

Так само болячкою поясняють смерть хана турецькі історики-у Смирнова с. 561. Костомаров навпаки-повторив поголоску, що хана отруїла Українка, з намови гетьмана, с. 579.

Вважаю, що беї-прихильники Хмельницького, мусіли повідомити гетьмана

негайно, так що гінці мусіли поспіти до Чигрина вже 16-18 н. с. липня. До Варшави тимчасовий кримський уряд вислав свої повідомлення 16 н. с. липня, у Кубалі IV с. 389.

[3]) Грек Юрий Константинов, присланий від гетьмана разом з полковником Клішою, розповідав в Москві в приказі 22.XI: "Послал де ево ко государю старец Арсеней из Волоской земли из города Галаца, что стоит на рубежѢ турские і волоские земли на Дунае; а во ЦарѢ городе был онъ для своего дѢла тому ныне два мѢсяца. И султан де Магметь и везирь Дервишъ Магметь паша прежние. А война у султана, с ВеницѢяны... Да в Турках же опасенье ныне великое з государевы стороны. Потому что имъ во ЦарѢгородѢ вѢдомо про то подлинно, что Хмельницкой со всѢм войском Запорожскимъ учинился под государевою высокою рукою, и государь, приняв Хмельницкого, пошол на польского короля войною со многими своими государевыми ратнымі людьми, и многихъ польскихъ и литовскихъ людей побил, и славной де город Смоленескъ и иныхъ 12 больших городов у польского короля взял. И говорят Турки: только де будет государь Польшею и Литвою овладѢеть, и з государивой де стороны и Царюгороду будет тѢсно. Да нынешняго ж де лѢта приходили на Черное море Донские казаки, и многие турские городы и села разорили и полон многой поимали, и были близко Царягорода. Да они ж на Чорномъ море взяли город Варну; и услышав де про то селистрѢйской паша прибегалъ с нѢсколькими людьми в тот город Варну и с казаки учинил бой, и казаки де Турков убили больши 200 человек, а иных в полон поимали. А у казаков де убитых было мало, только в полон взял казаков селистрѢйской паша 12 человѢкъ. И от того во ЦарѢгороде и досталъ великое опасение, и говорят Турки: ныне де имъ одни Донские казаки сколько шкод чинят, а только к тому Запорожские казаки и иные какие государевы люди наступят моремъ или сухимъ путемъ, и им де и не вѢдомо што будет дѢлать.

"Да при нем же отпущенъ из Царягорода польского короля посол Отгановскиі, а слышел онъ, что онъ приходил у турского просить противъ государя и Запорожских Черкас помочи. Только честь над ним во ЦарѢгородѢ была середняя и отпущен ни с чѢмъ, в помочи де ему отказано. Да в то ж де время приходилъ в Царьгород от Хмельницкого посланец полковникъ, а хто имянемъ и для какова дѢла-подлинно не вѢдает; а слышел, что Хмельницкой писал о прежнемъ Василье воєводе

молдавскомъ, чтоб султанъ велЂл ево над Волоскою землею учинити владЂтелемъ по прежнему. А Василей воевода привезен был из Крыму, и до тоЂ Хмельницкого присылки сидЂл в ЦарЂгороде в тюрмЂ в Семибашнях и ожидал смерти, потому что накуплены были у Стефана воеводы на него султанова мать да Арапленинъ, которой у салтана в покоевых. И только б Василью воеводе не друженъ был везиръ, и ево б давно уже не было. А какъ Хмельницкого посланецъ у салтана был, і в то ж время или будетъ после того-не упомнить-Василей воевода освобожен и ныне ходит на прости; и то онъ слышалъ, что на Волоской землЂ быть ему владЂтелемъ по прежнему, и у салтановой руки он был. Да при нем же ныне греченин Фома Івановъ, которой многожды приезжал ко государю, и с племянники Васильевыми покупает во ЦарЂ-городе явно на Васалья воеводу платье и ружье, сабли, и пищали, и луки і все, что ему годно, и хочетъ в Волоскую землю Ђхать с Васильемъ воеводою.

"А в Крым посланъ от Царягорода Магметъ-ханъ, а слышалъ онъ, что ему от салтана приказано, чтоб он без ево вЂдома ис Крыму никуда не ходил и никому не помогалъ: ни королю польскому, ни Хмельницкому. И хан потому ныне никуда и не вышел. А мурзы и Татаровя на нового хана приходили не одиножды с шумом, что он ихъ нынешнее лЂто здЂлалъ без добычи; какъ они хаживали в Польшу с Хмельницкимъ, Хмельницкой им давывал от себя сукна и кафтаны в іное, что у него лучилось, да они ж с нимъ в Польше добывалися; а ныне де они того ничего не видали. А Хмельницкой ихъ к себЂ презывал и противъ прежнего имъ во всем обещал, и добыча у них нынешнего лЂта вся пропала от него, хана. И конечно мурзы хотят быть с Хмельницкимъ в дружбе по прежнему, а посланецъ Хмельницкого в Крыме и ныне есть".

Дальші відомости про Стефана воєводу в браку місця пропускаю. Сибир. прик. 1636 л. 264-271.

Згадане тут козацьке посольство мабуть не те що приїхало до Царгорода в квітні н. с. (вище с. 893). А що Константанів каже, мовляв, що приїзд сього козацького посла поправив на краще долю Лупула, то Лупула всаджено до вязниці тільки після авдієнції у султана 22 червня (Жерела XII с. 322-вище с. 900).

4) Сталось се десь коло 15 н. с. червня, як я зазначив вище: воєвода

доносить королеві 25 червня, що сей післанець, висланий ним для вивідання замислів Хмельницького, що перед тим нім він піддався Москві (!), вернувся до нього 24 червня, і привіз вісти про велику силу московську, і намірений виступ Хмельницького з Чигрина: "хоче частину війська обернути на Камінець Под., а частину на Константанів". Воєвода радить серйозно взятися до оборони, не спускаючися на татарську поміч-"бо коли Москаль пустить Донських козаків на Крим-як тепер уже ходять чутки-тоді хан буде своїх конопель стерегти". Жерела XII с. 322-3.

5) Так писав він пол. гетьманові Лянцкороньскому 8 серпня-там же с. 326.

6) Так виходить з слів Виговського Протасьеву, що Чоґоль приїздив незадовго перед тим, а Протасьев приїхав до Фастова 24 н. с. липня (Акты X с. 698). З другого боку, видко, що Чоґоля гетьман відправив уже з Фастова, а не з Богуслава ні з Київа-Жерела XII с. 326. Див. ще нижче про дату відпуску 20 н. с. липня, с. 1249.

7) Польські справи 1654 р. № 13 л. l-2.

8) Жерела XII с. 327.

9) Тамже с. 326.

10) Акты X с. 698. В листі до Бутурлина Виговський писав трохи инакше: "ледви його (Чоґоля) відпустили, зараз Волохи з-за Дніпра на Браславський полк ударили, і ми тому Волохам не віримо". Акты XIV с. 49.

11) Жерела XII с. 326.

12) Акты X с. 698-9. В пізнішім листі воєвода Константин відповідає на листа гетьмана, присланого йому 31 липня, а писаного 10 липня (с. ст. очевидно); але се очевидно не лист від гетьмана принесений послом Данилом, а дещо раніший, мабуть післаний з Лисовцем і Іскрицьким. Се дає нам дату відпуску молдавського посольства: 10 (20) VII.

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКА КООПЕРАЦІЯ- ЛІТО-ОСІНЬ 1654 Р.:

ЦАРСЬКЕ ЗОЛОТО В ВІЙСЬКУ, КЛОПОТИ З РОЗДАЧЕЮ, ПОБОЮВАННЯ В СПРАВІ РЕЄСТРУ, ПОСОЛЬСТВО ПОЛОЖНОГО. ГЕТЬМАНСЬКІ РЕЛЯЦІЇ З СЕРПНЯ, КОЗАЦЬКІ ПІД'ЇЗДИ І МОРСЬКІ ПОХОДИ.

В межичасі між сими двома посольствами: молдавським і мунтянським приїхали до Фастова 14 (24) липня царські післанці: Протасьев з Амировим, з царським золотом для війська і з дарунками гетьманові, писареві й старшині. Як ми знаємо, царський уряд постановив роздати 60 тисячам реєстрових козаків по півзолотому; 18 тисяч рахувалося в поході білоруськім, з Золотаренком, і для них післано золото з стольником Дмитриевим, і роздано за поіменними реєстрами [1]). На решту реєстру, 42 тисячі, золото післано до гетьманського табору з Протасьевим. 14 (24) липня привіз він се царське жалуваннє до Фастова, і тут його стрічено з небувалою парадою. На зустріч вислано наперед Виговського, осавулів і обозного, з корогвами всіх полків, а по тім виїхав сам гетьман, і зсівши з коня питав про царське здоровлє. Привівши його до свого шатра гетьман з старшиною вислухав звичайну привітальну промову, і реєстр литовських городів, які учинилися в вічнім "холопстві" у царя. Після того Протасьев виложив властиву свою місію: хоч цар поставив виплату жалування війську в залежности від переписи доходів, але сим разом, "за давнім звичаєм своїх попередників" посилає війську золото від себе, аби гетьман і військо, побачивши таку ласку, цареві й його наслідникові служили і добра хотіли. Передав гегьманові золотий в 10 червоних і сорок соболів на сто рублів, його синові золотий в 4 червоні, Виговському золотий в 6 червоних. А вислухавши їх подяки сказав їм, згідно з наказом, щоб вони, гетьман і писар, дали "розпись осавулів, обозного, військових суддів, полковників, сотників і всіх військових реєстрових козаків, 42 тисяч, щоб за тою розписею роздати жалуваннє Запорізькому війську".

Вислухавши се, гетьман сказав, що він про сю розпись "подумає" з полковниками.

Другого дня Протасьев післав до гетьмана піддячого по розпись, але гетьман відповів, що у нього про сю розпись з полковниками не договорено, а як він з ними договориться, його повідомить сам.

Третього дня, 16 (26) прийшли від нього до Протасьева Виговський, суддя

Богданович і миргородський полковник Лісницький, і виславши з шатра товаришів і людей своїх і московських, почали так говорити від гетьмана: “Гетьман говорив з ними: писарем, суддями і полковниками про розпись, і розмишляв всякими способами, як би військо Запорізьке “розібрати” і списати “роспись”-кому бути в реєстрових (“списаних”) козаках. І так природили, що такого реєстру (“росписи”) на 60 тис. зробити ніяк не можна, тому що козаки тепер зібралися на царського неприятеля в великім числі: такі що не були козаками, тепер в козаках, і всі рівняються до козаків [2]). Тих реєстрових козаків, що були списані під Збаражем (себто: на підставі Зборівського трактату), тепер богато побито і повмирало, а після того реєстру війська Запорізького не складано і не списувано. Коли приїхали від царя їх посли: суддя Богданович і полковник Тетеря, з царським указом (резолюцією), щоб за їх проханнєм було Запорізького війська 60 тисяч, їм тоді розбирати козаків і писати реєстри було ніколи: прийшли вісти, що хочуть на них наступати Поляки та Кримці. А після того тепер от пішли вони на польського короля всіми головами без реєстрів: тепер їх в зборі буде зо сто тисяч, або й більше. Через те зложити реєстр на 60 тис.: вибирати і вписувати до реєстрів ніяк не можливо: піде в війську велика ворожнеча і замішаннє, котрих не запишуть до реєстра, ті підуть до дому і не схочуть служити, і стане в Запорізькім війську людей мало, не буде з ким стояти против неприятеля”.

“Ми-пише Протасьев-говорили їм, що у них же в полках, у кожного полковника єсть імення людей, нехай кожен дасть імення з свого полку, скільки у кожного полковника людей. Але вони відповіли, що й таких списків вони дати не можуть: людей прибуває й убуває, і в таких полках, що раніш було по тисячі і дві тисячі, тепер буває і по пять тисяч, і теперішнього реєстру дати не можна. І радили нам лишити царське золото у гетьмана, або у бояр у Київі і їхати до царя.

“Ми їм говорили, що нам велено царське жалуваннє роздати Запорозькому війську, всім 42 тисячам на руки, так щоб усім було явне царське жалуваннє й ласка. Але писар і суддя відповіли, що вони на всі боки се з гетьманом обмірковували, і таки ніяк не можна тепер козаків розбирати і реєстр складати: буде між військом велике замішаннє і бунт. А як бог дасть, що з неприятелем упораються, і козакам служба минеться, тоді можна буде після служби козаків перебрати і котрі кращі- до реєстру вписати. Котрі виявлять

себе службою, промислом і охотою-тих запишуть до реєстру, і тоді можна буде їм царське жалуваннє роздавати. А тепер, почувши царську ласку і жалуваннє, стануть усім військом против царського неприятеля, всі головами своїми.

"Військовий суддя сказав миргородському полковникові: "Ви полковники, могли б узяти царське жалуваннє, кожен у свій полк, і роздати скільки кому достанеться". Але миргородський полковник закричав на суддю з великою досадою: "Се ви хочете щоб нас полковників козаки побили? Знаєш, які у нас люди своєвільні. Кому не стане царського жалування, подумають, що то ми, полковники забрали. Не тільки, що нам, полковникам не можна взяти царського жалування для своїх полчан, а навіть і своїх золотих-що прислані від царя, не можна взяти з огляду на військо. Ми раді царській милости і жалуванню всею душею, але взяти нам се жалуваннє не можна: небезпечно від війська!

"І так по довгих наших розмовах з гетьманом, писарем і полковниками, стали вони на тім, щоб проголосити всьому війську царську ласку і жалуваннє: що прислав він золото всьому Запорізькому війську, але тепер козаки по ріжних місцях: полковники уманський, браславський, паволоцький і винницький стоять з своїми полками на кримській та на польській границі. Инших післано на Запоріжжя водяною дорогою, під Кодак. Київського полковника з кращими вибраними людьми під Корець, в польську землю, діставати язиків. А тепер ще Чигринський полк післано до Чигрина. А як скінчиться служба, тоді як дочекають, одержуть усі разом.

"А проголосивши всьому війську царське жалуваннє, ухвалили, щоб гетьман післав до царя гінця-просити указа (як бути). І 21 (31) липня післав гетьман білоцерківського наказного полковника Матвія Положного, а московські післали від себе з донесеннями свого чоловіка. Самих же післанців з золотом лишив гетьман у себе в таборі" [3]).

Тепер ми маємо акти сього посольства Положного-вони так само заховалися в актах Сибирського приказу, і досі були не звісні. Гетьман починав свого листа подякою цареві за те що не тільки прийняв під свою руку "нас військо Запорізьке і весь мир православний російський Малої Росії", але і "з превеликого престолу рушився против неприятеля нашого" і тепер іще й золото своє прислав військові.

“Одначе сього повеління твого-щоб військо Запорізьке зрахувати і списки всіх воєнних людей прислати, сповнити нам не можна, тому що військо поділене на богато частин, і декотрі козаки на Запоріжжі, декотрі на Кодаку, декотрі з нами в війську, декотрі знов охороняють землю нашу і твому царському величеству приняють, від Татар полк Уманський від Волохів полк Браславський, від Ляхів-ми і полки Винницький і Паволоцький. Зараз їх зібрати і порахувати неможливо, а краще почекаємо ласки божої і побіди над ворогами-щоб не тільки литовські й лядські люди, але й инші землі, царі й князі тобі поклонилися. І за те що тих золотих війську Запорізькому роздати неможна, то на двор. П. Д. Протасьева та на піддячого І. Амирова не гнівайся, бо вони в тім усім невинні. От і тепер прийшлось іще боронити від Татар Чигрин і Крилов, пограничні городи, бо Татари на них хочуть ударити, і тому післали ми назад полк Чигринський. І коли б ми зробили списки козаків, котрих тепер пішло на війну більше як 100 т., а жалування твого стане тільки на 60 тисяч-коли б реєстр тепер був, і роздано на нього жалуваннє,-инші козаки рокош би підняли, і на службу тобі не пішли б, а декотрі й зрадили б”.

Переказуючи все инше через Положного устно, гетьман просив як найскорше прислати наказ як же поступити [4]).

Те ж саме тільки коротко Виговський повторяв в листі до Бутурлина, при тім подаючи йому короткі відомости про молдавське і мунтянське посольство, а головно приготовляв сим листом проїзд до ставки свого брата Данила, що вибирався по великі й богаті милости для фамілії [5]).

Після всіх попередніх прохань про визначеннє козакам платні, таких пильних-мотивованих бажаннями війська, можливістю серед нього невдоволення коли платні не буде і т. д., такий фінал мусів здатися дивним не тільки для московських правителів, але й у сучасного дослідника викликав здивованнє-як його одно з другим погодити? Чи дійсно серед старшини були люди, які вважали потрібним вернутися до виплати козакам щорічного жолду-чи вважали вони потрібним зробити се принаймні тепер, щоб сповнити обіцянки, роздавані підчас коли треба було приводити до присяги цареві? Чи гасло плати війську було висунене козацькими політиками тільки на те аби нейтралізувати московські апетити: привести московський уряд до того щоб він зрікся претенсій на українські доходи, аби спекатися виплати платні козацькому війську?

Коли московський уряд відкликав свій наказ про списуваннє доходів, він зробив перший крок у сім напрямі. Йому лишалося тільки переложити на гетьмана обовязок платні, як се він був уже зробив, грамотою 12 (24) квітня. Але він “передав куті меду”, бажаючи потішити своєю ласкою козацьке військо, і захотів його обдарувати платнею з свого скарбу. Гетьман і його міністри, не маючи заміру заводити платню козакам, подивились на се, очевидно, як на небезпечний прецедент, і рішили сконфіскувати сей небезпечний царський дарунок. Балачки про спорядженнє реєстра були тільки балачками; роздати можна було без реєстру, згідно з фактичним станом, як казав Богданович, як зробив кінець кінцем Золотаренко. Але краще було ліквідувати справу платні разом з справою переписи доходів. І Москва вислухавши енергійну арґументацію гетьмана, не стала перечити. Цар дав резолюцію на рапорт Протасьева віддати золото гетьманові й вертатися [6]). Золото гетьман очевидно прилучив до инших своїх фондів, але її не забуто, і кілька літ пізніш вона грізно відізвалася в аґітації против гетьмана й старшини.

Про ситуацію в додаток до переказаного устно через Положного, гетьман десять день пізніш вислав з Марком Левоновичом і Гр. Гуляницьким специяльну реляцію, з додатком польських бранців, приведених козацькими під'їздами. Вони мали служити цареві для безпосередньої інформації. Був се так би сказати реванш цареві за прислане золото.

“Пускали ми козаків з Браславського полку, щоб дістати від Ляхів язики та відомости певні, аби повідомити твоє царське величество, і ті козаки зловили з лядського війська жовніра Лукаша Збуйновского, що трьома кіньми служив з воєводою Сендомирським, Володиславом Мишковским. Зловлено того жовніра 8 миль від Камінця, а 2 милі від Гусятина, і він розповів нам, що король збирає військо під Зборовим, і ще не всі зібралися: тільки 9 хоругов а чекають инших ще. Ксьондзи польські обіцяють найняти війська з церковних грошей, а посполите рушеннє ухвалене на соймі має збиратися під Глиняни. Полковникові Маховскому велено іти з полком поза Дністром і звідти вдарити на Браславський полк. Був на соймі татарський посол і зложив присягу на мир (союз) з Ляхами-щоб їм помагать. Сподіваються помочи від Венгрів, Мунтян і Волохів, і волоський господар оповіщає Ляхів, що у нас робиться.

“Потім в другий бік післали ми по відомости Павла Яненка Хмельницького,

полковника київського-під Мозир, і вони побили там Павшу полковника Радивилового з Німцями і з усім військом, що було при нім, і взяли тут 4 Ляхів.

"Потім обозний коронний Себастіян Маховский напав на Браславський полк з 5 тисячами війська-з райтарами і драґонами: зразу був наших потиснув, але потім Михайло Зеленський полковник браславський поправився і побив-гонив до самого Шаргорода, ледви що втік Маховский. Там в під'їзді спіймали Володислава Стеткевича, що з трьома кіньми служив за товариша під корогвою Маховского. Отсих Ляхів, усіх шість, посилаємо до в. цар. вел. Всіх вістей у сім листі нашім виписати не можемо, самі жовніри розсповідять"-Гетьман же під Фастовим далі чекав царського наказу 7).

Про сі під'їзди писав і Протасьев,-те що чув в таборі 31 н. с. липня: Київський полковник післав під'їзд під Корець і Дубно. Браславський полковник Зеленський пішов на Поляків на Дністер і в Мясківці обпали його Поляки і Волохи під командою Маховского. 6 тисяч кінноти і 2 тис. пішого війська, і обложили в тій Мясківці; він прислав до гетьмана просячи помочи, і гетьман післав до уманського полковника Семена Оргіяненка (?) і уманського Леська, щоб його ратовали 8). Гетьманська реляція знайомить нас з щасливими результатами обох експедицій.

Одночасно з тим гетьман укривав полудневу границю від татарського нападу (відрядженнє Чигринського полку), а Донське військо за його вказівками розвивало бльокаду татарських сил. З своєї реляції московському уряду, висланої в листопаді 9), донська старшина, згадавши про директиви, отримані з Москви і з Чигрина, оповідає, як вона від ріжних вістунів одержала тоді відомости, що хан з великим військом, з Кримською ордою, Ногайцями і Черкесами вибирається на Дін, а відти на московські городи, "на той час як на Руси жнива і сінокоси поспівають-в августі місяці". Щоб перебити сей похід "і з Криму піднятись не дати", Донці вирядили на море 30 "стругів" "Азовським морем під Крим, і стояли на Чорнім морі і з сеї сторони-на Азовскім морі два місяці": чекали "підйому" хана з Криму. Сей вихід на море мусів статися при кінці липня-в початках серпня н. ст. донські посли, що виїхали до гетьмана в 20-х днях липня н. ст. оповідали, що й військо готовило при них в похід "великі струги", і скоро

після їх від'їзду мали йти на море [10]). Тоді на Дону не було відомо, що хан помер і се перебило татарський “підйом”-тільки згодом прийшла про се вість: “Господь Бог, царським щастєм, не допустив кримського хана до того його злого замислу: скоро він помер”. Полонянники, забрані при тім і утікачі-невільники, що прибігли до козацьких стругів, росповідали, що кримський хан з усім військом “був на підйомі”, хотів іти на Русь, але помер; між мурзами наступила велика усобиця, і зараз сподіватися походу нема чого. Виходило б з сього, що морська бльокада Донців трівала протягом серпня і вересня н. ст. Вище було наведено оповіданнє Грека Юрия про те що оповідалося про неї в Царгороді: що козаки поруйнували богато городів турецьких і сіл, надходили під сам Царгород, взяли Варну і погромили людей сілістрійського паші, що прийшов був Варну ратувати [11]). Польські авізи переказують м. ин. такі відомости привезені гонцем від нового хана: “Козаки Донські і Запорізькі, не чекаючи катеґоричної декляраціїї попереднього хана, ще за життя його пустилися на Чорне море, наперед ударили на Крим, але що там їм не повелось, пішли „наскрізь" під Константинополь, і були вже тільки в 4 милях від нього, але на суходолі перейняли їх Турки велику хлосту задали-так що мало їх втікло живо, а 30 живцем до Константинополя відвезено і по тяжких муках страчено-бо й вони немилосердно побивали Турків: де їм Турчин до рук попав, тисячі мук над ним вимишляли” [12]).

Семигородський аґент доносить Ракоцієві з Царгороду 23 липня, разом з вістями про смерть хана, відомости про турецькі зброєння до морського походу на козаків, за їх “часті грабування і пожежі” [13]).

В турецькій хроніці Наіми теж оповідається про козацькі пустошення по обох берегах моря, північнім і полудневім, до Ереґлі і Балчика, і згадується, що Сіявуш баша сілістрійський наспів на козаків під Балчиком і відбив у них одну чайку [14]).

Примітки

[1]) Малорос. приказу 1654 ст. 27: "Книги записные золотым червоным розданным через стольника М. Дмитріева наказного гетмана Ив. Золотаренка полковникам, асаулам и прочимъ"-без кінця.

[2]) "всЂ она ставятца въ ровеньствЂ казаками."

[3]) Акты X с 697.

[4]) Сибир. приказу стовб. 636 л. 48-53; грамота датована: "з-під Фастова місяця юля 19 дня".

[5]) Акты XIV, с. 48, та ж сама дата; поміта, що привіз Положний 7 серпня.

[6]) Акты X с. 703-4.

[7]) Сибир. приказу стовб. 1636 л. 88-93, дата: 29 липня з-під Фастова. Як видко з царського указу про жалуваннє, з Марком Левоновичом їздили: писар Григорій Гуляницький, Іван Дяченко, 9 козаків і челядник. В дорозі, в Брянському уїзді селяни не схотіли були дати підводи ("много де таких послов Ђздятъ"), хотіли були бити і відібрали бранців-Поляків, тільки потім віддали; за се брянському воєводі велено тих своїх своєвільників бити кнутами в присутности козацького посольства.

[8]) Акты X с. 702-3.

[9]) Донскія дЂла т. IV с. 877-8. Про се дещо в студії О. Ю. Гермайзе, Україна та Дін с. 54-5.

[10]) Акты XIV с. 40.

[11]) Вище с. 921.

[12]) Разнояз. ркп. 63 л. 95.

[13]) Transsylvania I с. 354.

[14]) Hammer. Geschichte des Osmanischen Reiches, III с. 424-5.

ОПЕРАЦІЇ НА БІЛОРУСІ, ЗОЛОТАРЕНКО І ЙОГО ШТАБ, ЇХ ТАКТИКА, ПОШИРЮВАННЄ КОЗАЦЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ, ЗДОБУТТЄ ГОМЛЯ, ЧИЧЕРСЬКА, Н. БИХОВА, СУПЕРНИЦТВО З ПОКЛОНСЬКИМ, ФИЛИМОНОВИЧ ОСТЕРІГАЄ МОГИЛІВЦІВ ВІД МОСКВИ, ВЕРБОВАННЄ ДО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА, ДОМАГАННЯ ЗОЛОТАРЕНКА.

На північнім фронті Золотаренко, зібравши сіверські полки став займати пограничні волости в кн. Литовського. Цікаво відзначити, що ся мобілізація сіверського війська для операцій на білоруськім фронті викликала чималий рух серед всякого роду авантюрних елєментів казаччиии, що думали використати сю нагоду для орґанізації вільних полків на власну руку і повторити щось в тім роді, що діялось підчас Московської смути. Так путивльський воєвода доносив московському приказові, що 3 (13) серпня приїхали до Путивля 3 козаки: Василь Сулименко (Сулименок), що його батько Іван був гетьманом запорізьким, скараним на смерть Поляками, “Пронька Левонів” і писар “Степан АвдеѢв”. Подали чолобитню, щоб їм дозволено було в Путивлю й инших городах набирати “из гулячих людей Черкас в вольные” і йти на царську службу під Смоленськ. Вони покликалися на те, що в Сівську й Комарицькій волости набирав так “Черкасів” “Черкашенин” Степан Ворonченко, що його батько був у гетьмана Сулими полковником: він набрав уже чоловіка зо 100 і про се сівський воєвода писав, мовляли, до царя, та і в Сівську кликано, щоб і решта гулящих людей не розходилася. Сулименко з товаришами беруться набрати людей тисячі зо дві, роблять вони се на власну руку, без дозволу гетьмана; Сулименко жив зо два роки в Сівську, прийшовши з Черкасів і тут у Сівському повіті зійшовся з товаришами. Воєвода пересилаючи його чолобитню і “розпросні речи” питав інструкцій і дістав дуже сувору відмову: Сулименка з товаришами не треба було й приймати, бо “вольных людей окромѢ бѢглых холопей нѢт”, надалі таких “плутів” не приймати и відсилати назад в Черкаські городи [1]). Московський уряд відмахнувся від участи своєвільних козацьких елєментів-чи з принціпіяльної неприхильности до таких реамінісценцій Смутного часу, чи з льояльности до гетьмана. Але сей маленький епізод кидає інтересне світло на загальну ситуацію: переповненнє пограничних московських городів козаками еміґрантами, які не хотіли служити гетьманові, а шукали можливости

промишляти самовільно-на се скаржився гетьман.

Відмова московського уряду від вільних козацьких ватаг тим більше характеристична, що вони заявляли бажаннє іти на послуги цареві під Смоленськ, до царського війська, тим часом як Золотаренко зайнявся облогою Гомеля, що служив базою литовського війська для всякого рода операцій на Сіверщині. Цар висловлював бажаннє бачити се козацьке військо як скорше на смоленськім фронті і всяко приманював Золотаренка, але той твердо стояв при інтересах своєї сіверської бази і настоював на тім, що не забезпечивши її від можливости литовських нападів він не може рушити далі. Се була характеристична риса чи його особисто, чи всього його сіверського штабу [2]), що вони не даючи себе збити ніякими царськими наказами ані засліпити собі очі московським золотом, твердо мали перед очима стратеґічні інтереси своєї Сіверщини і перед усім пильнували забезпечити і поширити тут свою козацьку територію. Тільки в необхідности-коли не можна було ніяк ухилитися від посилки війська на північно-білоруський театр війни, вони робили се -стараючися по можности як найменше себе ослабити [3]). Золотаренкові “одписки” цареві дуже характеристичні й інтересні з сього погляду. 9 н. с. липня він писав з табору під Гомелем:

“Виправивши з Новгородка до в. цар. вел. послів наших: Тимофія Оникієнка з товаришами [4]), ми йшли просто на Стародуб. Але під той час неприятелі віри нашої і в. цар. вел., вставши загонами з Гомеля, попустошили села держави вашої. Побачивши таке їх злодійство, а з зізнань бранців довідавшися, що вони мали замір після нашого відходу йти на Чернигів, Стародуб і на всю Україну і до решти знищити, так що як би то вчинили, то ми б уже до жінок, дітей і добра свого не мали б чого назад поспішати,-ми порадившися між собою пішли під Гомель, і тепер (тут) стоїмо табором. Ми (Гомель) обложили і притиснувши голодом і безвіддєм, хочемо приступом добувати. До боярина Ол. Н. Трубецкого писали, щоб дав нам поміч, а коли не дасть, то щоб повідомив докладно, де він з військом пробуває, але на сі два пункти не одержав відповіди. Я ж гаюся тут тільки з бажання послужити в. цар. вел. [5]) і серцем моїм того жалую і болію: душею рад би перелетіти на службу в. цар. вел., але вважаю на тих неприятелів в Гомлю: се голова всім пограничним містам в. кн. Литовського! Треба чекати знищення повітів Чернигівського і

Стародубського (коли Гомель лишити). А добуваючи се місто-дуже оборонне, де богато війська, пороху і всякого запасу, два полковники: кн. Жижемский і Воровніцкий, і кажуть, що з ними 2 тисячі людей,-коли брати приступом, треба сподіватися немалої утрати війську нашому 6) Тому навмисно посилаємо наших післанців: Петра Забілу з товаришами, просячи (вказати), як маємо поступати. Будемо чекати відомости, а коло сього города не загаємося промишляти всіми воєнними способами" 7).

З 15 (25) липня маємо його другу "одписку". Коротко повторивши сказане в тільки що наведеному листі, він сповіщає, що до обложених писав іменем царським і гетьмана Богдана, закликаючи їх до капітуляції. "Але вони відписали гордо і суворо,-ми їх листи в. цар. вел. відсилаємо, а з тих листів ми зрозуміли що коли їх (гомельську залогу) лишимо тут не здобувши, вони всій Литві серця і відваги додадуть, а вискочивши з тої ями розбійничої, після того голоду, до котрого ми їх привели і з гармат надбили, впали б до наших міст, жінок та дітей наших живими б не лишили, і пограничні городи спустошили. Ми ж стоячи під тим Гомлем посилали під'їзди, і вони по тій (правій) стороні Дніпра замки й міста побрали, непослушні під меч віддали, а ті городи що нам шкоду чинили ми веліли попалити, особливо замок Річицький; також Жлобин, Стрішин, Рогачів, Горволь попалено. Люди ж з волости Річицької і Гомельської і селяни тих сторін, які ховалися по лісах, піддалися, взяли від нас листа, і мають іти на життє до наших городів.

"Що ж до указу в. ц. вел., аби ми з Тим. Спасителевим ішли під Смоленськ, то як олень бажає источників водних, так ми бажаємо служити в. цар. вел., але лишати позаду сих ворогів-річ дуже небезпечна! Будемо чекати відомости з П. Забілою, і як що він принесе (потвердженнє, щоб іти під Смоленськ), так зараз рушимо на службу в. цар. вел. і в дорозі ніде не загаємось. А тим часом будемо промишляти коло сих обложених-голодом принужених і обстрілом надгублених, і унижено просимо, щоб в. ц. в. не мав нам того за зле, бо жони і діти плакалися б на нас, колиб ми тих неприятелів живими пустили" 8).

Коли після того, 7 н. с. серпня принесено новий царський наказ, щоб Золотаренко йшов на Оршу, разом з кн. Черкаським воювати Радивила, лишивши під Гомлем частину війська,-Золотаренко відписав з тими

московськими курєрами що йому сей наказ привезли, що він зараз рушає і в усім сповнить волю царську [9]). Але в дійсности ніскільки не рушив, не вважаючи на те, що царський гонець Портомоин, що привіз царський наказ, весь час стояв над його душею. А тиждень пізніше вислав катеґоричного листа, де перепрошував і поясняв, чому він таки Гомля кинути не міг, і рішив “відірвавши утробу від серця свого” післати-одну тисячу козаків під проводом свого брата Василя. Я вважаю се писаннє настільки характеристичним, що подаю з нього головніше в скороченню:

“Бог свідок серцям і душам нашим, як Б. Хмельницький гетьман військ Запорізьких разом з нами і всім народом Малої Росії: землі Київської, Браславської і Чернигівської, обіцяли й присягали в. цар. вел. вірно і жичливо служити, за гідність в. цар. вел. умирати і непохитно в тім нам самим і наступникам нашим пробувати. Тому заявляємо, що служимо в. цар. вел. прямо, вірно і жичливо, і служити хочемо, і за наказом грамот в. ц. в. через ріжних гінців до рук наших переданих, ми для служби при боці в. ц. в. від щирого серця за одну годину прилетіли б: як олень бажає істочників водних, так бажає душа наша бути при боці в. ц. в. Але обговорили ми: сили, упертість, пиху і злобу давню тих розорителів віри нашої і в. ц. вел. неприятелів, що на листи Б. Хмельницького, в. ц. в. вірного слуги, і на наші, писані на те щоб вони піддалися, не тільки не призволяли, але собачими своїми язиками гідність в. ц. вел. нарушали. Ми за неї як при боці в. цар. вел. так і тут під Гомлем умирати будемо, а поки живі-поки духа в тілі нашім ставатиме,-ми над тілами неприятелів в. ц. вел. мститися будемо. Коли б я лишив тут (частину) людей, згідно з указом в. ц. вел., ті люди не могли б подолати їх сили і виузданої злости. Було б то небезпекою життя для полишених, небезпекою “черкаських” міст в. ц. в., і неславою моєю і всього війська Запорізького. З тих двох причин лишився я сам з військом Запорозьким під Гомлем,- аби послушенство було, і маю в Бога надію, що в короткім часі неприятелі в. ц. в. не потішуться. Але що за тими явними причинами тепер за указом в. ц. в. з усім військом ставитися не можу, того сердечно душею моєю жалую, і з слізми униженo і смирено, до лиця землі в. ц. в. чолом бю: не вважай мене за непослушного і неохочого до служби в. ц. в. Боже того сохрани! Замість себе я, відірвавши утробу від серця мого, посилаю тим часом на службу в. ц. в. мого рідного брата, Василя Никифоровича полковника ніжинського, Івана Нестеренка суддю, Петра Забілу сотника борзенського і з ними тисячу козаків. А коли

нам Господь поможе і тих злодіїв за їх беззаконства віддасть нам до рук, я не загаюсь зараз іти, як годиться на службу в. цар. вел. і готов сміливо вмирати при боці в. ц. в., не оглядаючися на небезпеку жон і діток у краях наших" 10).

13 (23) серпня Гомель дійсно піддався Золотаренкові, і він в тріумфальних тонах оповістив про се царя 11). Але й після того рушив не дальше як під сусідній Чичерськ, аби закріпити за собою лінію Сожи. Десять день пізніш він мав приємність повідомити царя, що його козаки вже Чичерськ здобули: "противних під меч віддали, з инших-зглянувшися на їх сльози, живими лишили" і привели до присяги цареві в присутности царського післанця Тим. Спасителева. З сею вістю він післав до царя сотника веркіївського Івана Косинського і Данила сотника понурницького 12). А свої операції після сього переніс на лінію Дніпра і занявся Новим Биховим, яких 75 км. на північний захід від Чичерська, і так поясняв потім сей новий крок цареві, сповіщаючи про здобуттє Н. Бихова і перехід під сусідній Старий Бихів (три милі вище Дніпром від Н. Бихова):

"Бог свідок серцю мойому, що з-під Чичерська мав я волю йти до в. цар. вел.- побачити престіл в. цар. вел. Але той нарід, що учинив присягу в. цар. вел., благав мене, щоб я не лишав їх на смерть -не взявши Старого Бихова. Я сповняючи їх проханнє, поневолі затримався під тим Биховим, бо се правда, що як би я рушився до в. цар. вел., лишивши нездобутих в Бихові-тих Ляхів, зрадників богові і неприятелів в. цар. вел., не зісталося б ні одного живого в Новім Бихові і в волости його" 13).

Через своїх післанців-сотника дівицького Івана Сухиню з товаришами просив царя дати указ, чи кинути йому Старий Бихів і йти до царської ставки, чи здобувати Ст. Бихів. Послав цареві в презенті зловленого державцю чичерського Тишкевича-і очевидно цар не мав серця настоювати, щоб козаки кинули сі нові позиції на Дніпрі і йшли до нього-хоча присутність Золотаренка в Могилівській окрузі ставала властиво зайвою, і навіть неприємною.

Одночасно з своїми операціями під Чичерськом і Новим Биховим Золотаренко разом з Константином Поклонським брав учать в заходах коло Могилева. Се був дуже інтересний і симптоматичний епізод, над котрим

нам треба тут трошки спинитись.

Поклонського ми вже знаємо: чули як його ще перед війною рекомендував цареві Виговський, як свого приятеля і впливового провідника православної партії на Білоруси, котра хотіла б піти слідами Хмельницького і бачити Білорусь під протекторатом царя. В червні сього року Поклонський з іншими могилівськими шляхтичами приїхав до Золотаренка, і московський аґент, приставлений до Золотаренка, Тим. Спасителів, як ми бачили, настоював, щоби він відправив Поклонського зараз же до царя. Але Золотаренко вважав, що його наперед треба "наскоро" післати "для відомости" до гетьмана [14]), і Поклонському дійсно, волею чи неволею, прийшлося відбути сю подорож.

На жаль, ніяких подробиць його переговорів з Золотаренком, Хмельницьким, Виговським з сього часу не маємо.

22. н. с. червня гетьман виряджав його вже з табору під Богуславом до царської ставки з рекомендаційною грамотою, просячи царя, щоб сповнив його прохання [15]). 4 н. с. липня Поклонський з 15 Могилівцями був у Київі, оповідав воєводам, що їздив просити гетьмана, аби він поклопотався перед царем, щоб той прийняв Могилів під свою руку; згадував про ханських послів що були при нім у гетьмана з приводу пограничних нападів [16]).

При к. липня бачимо його вже в ставці: 1 серпня н. ст. мав він авдієнцію, сказана була йому похвала за те що він "памятуючи істинну православну віру грецького закону", "виїхав на царське імя-служити нам, великому государеві". Йому і його своякам, товаришам і слугам, що зголосилися з ним на службу, дано було показне жалуваннє, самому Поклонському-титул полковника, з правом приймати до себе на службу шляхтичів і всяких служилих людей, котрим цар за службу обіцяв жалування і потвердженнє маєтностей-у кого вони були [17]). Доручено йому разом з приділеним до нього царським дворянином Воейковим приводити Могилів під царську руку, і видано їм на руки царську грамоту до могилівської шляхти і міщан, з закликом іти слідами України і сподіватися від царя великих і богатих милостей [18]). Разом з Золотаренком вони й почали операції в околицях Чаусів і Могилева. Так Воейков доносить цареві, що 18 н. с. серпня вони разом з Золотаренком, що прийшов з своїми козаками з-під Гомля, побили

ватагу шляхти, що йшла з Могилева до Чаусів [19]). Але скоро між ними почались непорозуміння. По всякій правдоподібности Золотаренко сподівався-на підставі попередніх заяв Поклонського, що він буде й далі працювати в тіснім контакті і за директивами його і гетьмана-приводитиме сі білоруські городи під владу козацького війська. Тим часом Поклонський одержавши від царя такі повновласти- право формувати своє військо і т. д., хотів грати самостійну ролю-бути маленьким Хмельницьким на Білоруси, орґанізувати свою козаччину і под. [20]). Отже скоро виявляється певне суперництво і обопільні невдоволення. Вже при кінці серпня н. с. Воейков заносить ріжні жалі на Золотаренка, коли ж Могилів 3 вересня н. с. піддався на царське імя Поклонському, і він тут з Воейковим почав рядити, в безпосередній залежности від царської ставки, минаючи Золотаренка, сей почав робити ріжні заходи, щоб висадити відси Поклонського-тим більше, що в сім часі якраз сам почав закріпляти своє козацьке володіннє на лінії Дніпра, нижче Могилева. 12 н. с. вересня його "отець духовний" і дорадник в справах не тільки релігійних очевидно, протопоп Максим Филимонович-що от тут починає свою зіґзаґувату політичну карєру, вислав до Могилівців таку проклямацію:

"Честним їх милостям п. бурмистрам і райцям міста й. ц. в. Могилева. Мій многомилостивий приятелю, всяких радости бажаю [21]). Дивується й. мл. гетьман наш [22]) такій неласці вашій, що твоя мил., давно знавши від й. мл. про наближеннє його з військом своїм, поки не побачив, инакше думав, ані зо мною порозумівся, ані на зустріч не вийшов [23]). А ми сподівалися, що твоя мил. будеш порозуміватися в усім з й. м. п. гетьманом-про дальше життє своє, як і я з свого боку-з духовної приязни, і з доручення о. митрополита, господина і пастира мого мав бути зичливим тому місту в усім, на випадок його прилучення. Раджу тобі, аби ваша мил. пошукав ласки у п. гетьмана, і до війська Запорізького аби прихилився, віддаючися під оборону гетьманів запорізьких [24]) і всього війська Запорізького-як міщани так і козаки ваші скрізь. Аби-не дай Боже-не схотіла Москва своїх звичаїв і свого права в вашім місті завести, але щоб вам тішитися тими ж статтями і правами, які й. цар. вел. призволив і дав нашій Україні з паном гетьманом. Тож і вдруге вашим милостям раджу, аби-сьте про те думали і міркували, ради у п. гетьмана просили і у всім як у батька його ласки прохали-бо його мил. гетьман Б. Хмельницький все на нього зложив, давши

йому бунчук і булаву. Ви його милость будете мати у всім ласкового-про се й ми будемо старатися, і більше не розширяючи мого писання ласці і приязни вашій віддаюся”.

Поклонський відіслав сей лист Лопухину, звертаючи його увагу, що се писано мабуть не без відома самого Золотаренка-в такім суворім тоні (жесточью), і жалувався, що міщане дуже збентежені сим листом [25]). Иншим разом поясняв, що Золотаренко на нього гнівається, що він привів Чауси й Могилів до підданства цареві “без кровопролиття”, себто не видавши козакам на грабіж. Признавався, що й до Старого Бихова посилав свого післанця-намовляти, щоб піддалися цареві безпосереднє, але Золотаренкові козаки його не пропустили. Висловляв гадку, що Золотаренковим козакам Бихів таки й не піддасться-тому що вони не додержали присяги Гомлянам, і “не довезли цілих до царя”. Вважав потрібним написати Золотаренкові, щоб він не чіпався його, Поклонського, не приймав до себе його козаків і не мішався в уряд могилівський і чауський-бо се не українські, а царські піддані, до Ніжина не належать і мусять слухати не Золотаренка, а його, Поклонського [26]).

Се писалося 15 н. с. вересня, а 17-го прилетів до царської ставки післаний від Поклонського шляхтич з устною вістю й проханнєм, що Золотаренко прислав з-під Бихова листи Поклонському з великими погрозами-хоче його вбити, а Запорізькі козаки воюють Чауси і Могилівську околицю, людей в полон беруть. Поклонський просить царя прислати для безпечности московського війська, але для спішности (чи може для безпечности-щоб козаки не перехопили) навіть на письмі того не пише, тільки на словах переказує, і так царя тим схвилював, що він того ж дня післав наказ, аби туди зараз післали московських стрільців, водою чи сухопуть [27]).

Підручний Поклонського піп Василь Залузький, що правив в Чаусах з його руки, пише в тім часі свому патронові і просить прислати гострого наказа на своєвільників, з забороною під карою смерти, щоб не важилися приставати до козацького (Золотаренкового) війська, і поясняє, що приїхавши з Могилева “напоминав їх словом”- але ті ворохобники такими словами відповіли: “Не поривайся, аби не побував у ріці! Ми хочемо мати собі пана гетьмана за полковника (себто -бути під командою Золотаренка), аніж по всяк час помирати від наїзду татарського і московського. Ми там

воюємо, а тут наших жінок і дітей забирають, а від пана полковника (Поклонського) ми не маємо ніякої оборони". "Хотя б і хотів якогось злого взяти і до вас (до Могилева) відіслати-пояснює далі сей Залузький,-боюсь і не смію нічого робити, аби не розгнівати гетьмана (Золотаренка) на себе і на мил. вашу, бо сі застави (Золотаренкові залоги?) тільки нині показали універсал гетьманський" [28]).

А сам Поклонський посилає цареві такого розпучливого листа 25 н. с. вересня: "Пан гетьман наказний сіверський хоче бути чистим перед в. цар. вел., а складає на мене вину, ніби то я видумані річи писав до в. цар. вел. Я ж і тепер пишу, що він своїми залогами весь Могилівський повіт (зайняв), все збіже забрав, що до Могилева належало, стави поспускав і все збіже запродав, а ми все за гроші купуємо. Рад би я сам наочно перед в. цар. вел. оправдатися з ним, та не можна виїхати: такі похвалки, а ледви чи й засад нема по дорогах! Того самого дня, що з Могилева виїхав, здибавши козаків мого осавула і довідавшися, що мої, велів забрати коней, одежу, чоботи і шапки, і що в кого було-все забрали, а самих мало не зарубали, приказуючи: "Те саме буде і вашому полковникові!" Через те всі мої козаки, того боючися, від мене відступили: вже ніхто не хоче зі мною бути, але всі до нього передалися. І я не маючи людей, прошу ласки в. цар. вел. мене з того полковництва звільнити, щоб де небудь в иншім місці бути, а тут при його боку служити і в війську бути не смію. Гірше ніж Ляхів його боятися мусимл і з ним ніде в війську бути не сміємо [29]).

З свого боку Золотаренко в своїх статтях, поданих цареві тиждень пізніш, як побачимо далі, настоював, щоб Поклонський "яко не заслужений в війську Запорізькім, до козаків ніякого діла не мав: котрі з ним хочуть бути козаками, нехай се їм буде вільно, але нехай він сам перше вислужиться, а заслуженим нехай своїми нікчемними шпіонськими ділами не перешкоджає доступати царської ласки". "Всім, що в Білоруси, в Могилеві і в волости Могилевській назвалися Запорізькими козаками, і всім хто прихиляється до війська (Запорізького), нехай буде вільно в нім перебувати"! [30]).

Московський уряд був у клопотливім положенню супроти сеї боротьби двох заслужених перед ним місцевих діячів. Змагання Золотаренка прилучити сі території на Сожі і Дніпрі до Гетьманщини і взагалі поширювати козацький режім на Білоруси були йому не бажані і

неприємні. Але він не відважився різко виступати проти Золотаренка, і той завдяки своїй енерґії й безоглядности скоро з'їв свого конкурента-принаймні настільки, що не дав йому орґанізувати паралельної царської козаччини, всяко тероризуючи тих, що хотіли записуватися в козаки до Поклонського [31]).

Примітки

[1]) Сі документи-з польських справ 1654 р. № 11 л. l-7 видав я в “Записках іст-філ. відділу ВУАН” (Праці Іст. Секції т. V) п. з. “Сулимівці в 1654 році”.

[2]) Склад сього штабу знаємо з відомости про роздачу золота, цитованої вище: військові судді Силуян Мужилівський (скоро потім убитий Золотаренком під пяну руку) і Яків; обозний військовий Іван Рябуха; осавули військові: Юрій Коробка, Леонтій Бут, Андрій Золотинський; хорунжий військовий Кіндрат Волковський і писар військовий Іван Григорович (Григорієв). Великий вплив на Золотаренка і його товариство мав славний протопоп ніжинський Мефодій Филимонович; богато з Золотаренкових писань мабуть писав він і тактикою його кермував.

[3]) Сю сторону Золотаренкової стратеґії справедливо відзначив уже Ом. Терлецький в своїй розвідці: Козаки на Білій Руси в р. р. 1654-56, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка XIV (1896).

[4]) Було се 11 (21) червня-див. вище с. 909. Оникієнко в реєстрі роздачі золота значиться полковніком стародубським.

[5]) Фраза не дуже ясна: “А я с послуги в. цар. величества медлю”.

[6]) Кидати міста не можна, брати приступом-страшно, значить треба стояти і тримати в облозі, замість іти на смоленський фронт куди видимо кликав Золотаренка цар. Така мораль сього листу.

[7]) Акты XIV с. 129-132.

[8]) Акты XIV с. 135-8.

[9]) Тамже с. 139.

[10]) Акты XIV с. 141-2.

[11]) "Щастєм в. цар. вел. Бог покорив в. цар. величеству Гомлян: полковника, ротмистрів і всіх людей; тих людей розібрали ми поміж собою, а як дасть Бог щасливо прийти (до царя), положимо під ноги в. цар. вел. хоругви, бубни, буздигани і весь військовий наряд"-Акты XIV с. 143, лист з 15 с. с. серпня.

[12]) Тамже с. 145.

[13]) Тамже с. 148. лист з 29 с. с.серпня.

[14]) Акты Ю З. Р. XIV с. 191-2.

[15]) Акты Ю. З. Р. VIII дод. с. 384.

[16]) Сівського столу стовб. 153 л. 223-5.

[17]) Акты XIV с. 191-2.

[18]) Тамже с. 188-190. Грамота наводить з початку нібито заяву Поклонського: Православні християне (могилівські) почули, що цар, ревнуючи за православну віру, передану від апостолів і досі у православних заховану ціло, повстав за неї і князівства Київське і Чернигівське і всю Малую Русь, гетьмана Б. Хмельницького і все військо Запорозке і всіх православних християн визволив з рук гонителів. Вони дякують Богові і хочуть теж об'єднатися з усіми православними під царською рукою. Цар за се їх похваляє і поясняє, що він підняв сю війну з королем за православну віру-буде йому мститися за його неправди, післав своїх воєводів з військом на ріжні польські і литовські городи, "також і гетьманові Б. Хмельницькому з усім військом Запорізьким велів спішно йти і промишляти з нашими боярами і воєводами". Закликав Могилівців також узяти участь в сій боротьбі, прислати з шляхти і міщан "кращих людей"-очевидно для переговорів і присяги, і т. д.

[19]) Акты XIV с. 213.

[20]) Дуже характеристичний лист Поклонського до В. В. Бутурлина з 5 (15) серпня в Актах XIV с. 198: "Коли б мене Золотаренко не посилав, було б богато доброго, а тепер трудно мені людей зібрати; хоч вся чернь готова, але Ляхи їх обступили, не можуть так далеко до мене прибігати на суд. Все діло в Могилеві: коли він у нас буде, богато козаків матиму против Татар, котрим король дав 300 тисяч і вони справді йдуть під Смоленськ. Тому, добродію, в. м., зволь представити й. цар. вел., щоб мині хоч трохи ще людей прислав: я кинусь, хоч би й голову положити під тим містом. А коли наближуся, то вже чернь до мене кинеться і поможе бити неприятелів й. цар. милости... Городи поблизу Могилева, звідки я міг би мати козаків, жовніри окружили, й (люди) не насміляються, тому що я далеко. А треба доконче мати козаків богато, особливо в сій стороні, де українські люди нічого не вдіють, не знаючи тутешніх лісів і шляхів".

В звістках з того часу дійсно вже виступають і "козаки полку Константина Поклонського"-Акты XIV с. 217.

[21]) Акты XIV с. 151. Як бачимо, тут стилістична неувязка: лист звертається до якоїсь одної особи, а не до всеї колєгії бурмистрів і райців. Чи тут щось упущене (означеннє властивого адресата), чи протопоп так постилізував-до всіх взагалі і до кожного окремо?

[22]) Се про Золотаренка так!

[23]) Тут московський перекладач наплів, так що я більше вгадую зміст, ніж буквально перекладаю.

[24]) Обох гетьманів-начального Хмельницького і наказного Золотаренка.

[25]) Акты XIV с. 153.

[26]) Тамже с. 294.

[27]) Тамже с. 299.

[28]) Тамже с. 335-6.

[29]) Тамже с. 379-380.

[30]) Тамже с. 170.

[31]) Кілька штрихів до тутешньої ситуації дають зізнання козаків, що вийшли з Золотаренкового табору 3 і 4 жовтня н. ст. (Памятники III с. 207-8): Під Ст. Биховим стоять трома таборами: від Могилева полк Золотаренка-його брата Тимоша (що заступає Василя-бо той пішов до царської ставки з тисячею комонника), і Подобайло (так), котрого заступає Попович. Другий від Н. Бихова- стоїть Пашло (?) з Стародубським полком, полк Забіли, котрого досі нема від царя: кажуть, що засланий на Сибір. Третій на оболони над Дніпром: полк ніжинської піхоти, коло трьох тисяч, під проводом Кобиляцького.

Всього війська один бранець нараховував 40 тис., але другий поправив, що тільки 20. По селах всюди мають залоги, а за Березину ходити не дозволяють. Війська не прибуває (з України). З околичних волостей мало що вступає до козаків, тільки з Нового Бихова 100 пописалися. В Могилеві московська залога і Поклонський з своєю дружиною. З Москвою козаки не сходяться, в козацькім таборі нема жодного Москаля, тільки хіба чата з чатою зходяться-тоді одна одної не чіпає.

Забрану в Гомлі старшину післано до царя, угорську піхоту “роздано між курені”, а піхота німецька і пахолики стоять разом (“в громаді”), у них нічого не брали, вони ходять вільно і їх до всього беруть-ходять з козаками на чати, і ніхто з них не передався “до валу” (до обложеного Старого Бихова).

На Сіверщині нема залог ніде, ні по замках ні по містах-всіх на голову вигнано під Бихів.

НАКАЗ ГЕТЬМАНОВІ ЙТИ ПІД ЛУЦЬК, ГЕТЬМАН У КИЇВІ, В СЕРПНІ 1654, ВІСТИ ТАФЛАРІЯ — ПРО ЗНОСИНИ МИТРОПОЛИТА З КОРОЛЕМ.

Самому гетьманові царський уряд спочатку не хотів давати якихось

конкретних стратеґічних завдань-очевидно почуваючи свою повну некомпетентність в обстанові українського театру війни. Відповідаючи, з сотником Якименком, на лист Хмельницького, писаний після київської наради, на його поради-не здаватися на лядські прелести і як найбільше енерґійно наступати на білоруськім фронті, і дати директиви українським і московським силам на Україні, що вони тут мають робити цар обмежився тільки загальними побажаннями. Подаючи до відома гетьмана, що він посилає на Оршу-в глибину білоруської території, в обхід Смоленська свою армію під проводом Черкаского, цар писав 24 с. с. липня (3 серпня): "А тоді Б. Хмельницькому, гетьману й. цар. вел. війська Запорізького, з стольником нашим А. Бутурлиним і всім нашим військом іти б на корунні й литовські городи, на залюднені місця [1]), де можна сподіватися польського й литовського війська, і промишляти над польськими і литовськими городами і містами, щоб не утратити нинішнього літа. А на котрі городи тобі гетьманові з стольником нашим іти, і ми се діло положили на тебе".-Нехай тільки гетьман промишляє над неприятелем і сповіщає про се царя [2]).

Але два тижні пізніш після того як Радивила вибито з його позицій на Дніпрі- з-під Орші і Шклова, в царській кватирі став викришталізовуватися плян ще глибшого обходу білоруського театра-припетським Полісєм. Рішено було пустити в сім напрямі свобідну армію Трубецкого, що не брав участи в кампанії против Радивила. А гетьманові з Бутурлиним наказати щоб звязалися з ним десь на Побужу чи що: щоб ішли на Луцьк, а остаточно орієнтувалися на Люблин [3])-крайній православний пункт на заході, з котрого в минулих роках були вісти про боротьбу православних за віру, надії їх на Москву і т. д. [4]).

Наказ Бутурлину дано 9 (19) серпня, а до гетьмана, після останніх досвідів з Золотаренком, що значить розгойдати козацький штаб, вислано спеціяльне посольство: дворянина Ів. Ржевского з піддячим Гр. Богдановим, з дарунками, грамотами і устними арґументами про необхідність сього походу.

19 (29) серпня вони були у Київі і тим самим днем датований лист гетьмана, післаний з Київа з його агентом Тафларієм Греком [5]). Але Ржевский гетьмана не бачив, і навіть не згадує в своїм звідомленню-очевидно не застав, бо инакше не мав би клопотів про підводи до

фастівської кватири. Воєводи посилали в сій справі до полковника, щоб він велів дати послам підводи і провідників; полковник відповів, що готових підвод він не має, і щоб їх зібрати по селях ("в уЂздЂ"), треба йому 2-3 дні. Тоді воєводи послали до війська і бурмистра: веліли їм говорити, щоб вони для скороcти зібрали з київськими міщанами хоч невелику скількість підвод. Але бурмистр прийшов до воєводи тільки з тим, аби заявити, що за царською грамотою з міщан ніяких підвод брати не можна, і він підвод дати не може. Посли мусіли їхати своїми кіньми. Епізод дуже інтересний для тодішніх адміністраційних взаємовідносин, але жалко, що зайнявшись сею підводною справою, посли нічого не написали про сей приїзд гетьмана [6]).

Маємо про нього таку реляцію київських воєводів:

Августа в 12 день приїхав до Київа з обозу війська Запорізького гетьман Б. Хмельницький та писар Іван Виговський з товаришами, а з Київа поїхали до себе, до обозу 18 серпня. А бувши в Київі оповідали воєводам: прийшли до них до Київа з полковником Тетерею посли від ногайських мурзів, четверо Татар: Караш з товаришами; гетьман відправив їх договорившися і заприсягши на тім, що ногайські мурзи і улусні люди прийдуть до гетьмана "на схід" (зійдуться з військом), і тоді гетьман з тими мурзами піде зараз на коронне військо [7]).

Се також дуже характеристична риса-що гетьман і полковники, приймаючи ногайських післанців ані подумали зробити участниками сих переговорів царських воєводів. Не втаємничив їх гетьман і в ті справи, що привели його до Київа, а можна думати, що се були вісти привезені Тафларієм про зносини київського духовенства з польським урядом. Гетьманський штаб висилаючи Тафларія до Москви, щоб він поінформував царя про всі польські замисли, мабуть уважав потрібним провірити докладніше, що то були за посольства від митрополита до короля, донесені раніше Рафаїлом, тепер розкриті Тафларієм. Треба було докладніш випитати митрополита і уставити з ним разом певну спільну лінію тактики. Але в листі до царя, висланім з Тафларієм і датованим, виходить, переднім числом-19 (29) серпня, гетьман про се не згадував, а рекомендував царській увазі ті відомости про політику Польщі, Молдавії і Семигороду, що вдалося Тафларієві зібрати [8]).

Лист до Золотаренка, датований 16 серпня, стоїть в очевиднім звязку з

ногайським посольством. Докоривши Золотаренкові, що він не інформує його про операції на білоруськім театрі, гетьман сповіщає його, що по смерти хана йому вдалось уставити приязні відносини з Татарами, і він вибераєтья разом з ними на Ляхів [9]).

Сим вичерпуються наші безпосередні звістки про сей приїзд гетьмана до Київа, але дещо світла може кинути те що потім Тафларій розповів у Москві.

В московськім протоколі зазначено, що бувши в Варшаві вязнем (попав в неволю ще під Берестечком разом з своїм свояком чи товаришом Юриєм) Тафларій сього року був покликаний до короля, і той його обіцяв пустити на волю, з тим щоб Тафларій і його товариш Юрий відвезли його універсали в військо Запорізьке і аґітували там в польських інтересах. Для заохоти король сказав Тафларію, що православне духовенство по давньому хоче бути під королівською рукою: митрополит і ріжні инші духовні персони присилали з тим ченців до короля.

В звязку з сим Тафларій довідався-від короля ж чи з инших джерел, що перед великоднем дійсно приїздили до Варшави два ченці від митрополита й иншого духовенства: казали що ніяк не хочуть бути під Москвою, Москва їх хоче перехрещувати; нехай король збирає військо і визволяє їх, а вони по можности з Київа самі вибють московське військо. Король виготовив універсали до духовенства, козаків і всякого стану людей, і хотів їх післати для розповсюдження на руки Богунові, тільки щось перебило сю посилку. Тафларієві ж дало для розповсюдження пять універсалів, котрі він привіз гетьманові. Крім того він привіз вісти про Стефана воєводу, що він працює для Польщі, і султана старався прихилити до польської політики-щоб він наказав ханові, аби з королем стояв против Москви, і т. д. Але коли б його, воєводу Стефана повідомити про успіхи московського війська в Литві, то на гадку Тафларія він перемінив би свою польську орієнтацію на московську. Мунтянський воєвода королеві не помагає і хоче бути нейтральним-не схотів дати помочи Стефанові, котрої той просив у нього. У Москві потім Тафларій остерігав і щодо окупованих Білорусів-щоб московські політики не покладалися на них, бо хоч вони Москві й піддались, але не всі щирі для неї, і вже йому доводилося чути від деяких Могилівців, що з Поляками їм було краще жити як з Москвою [10]). Притім поясняв, що коли він свої вісти про митрополита, Богуна і т. и. гетьманові

розповів, гетьман сказав, що він се знав давно, і знає що йому з сим робити, а пошле його до царя-нехай там се скаже. Та дуже природно було гетьманові, в звязку з сими вістями про київських духовних, побачитись і поговорити з митрополитом і з воєводами, і сим мабудь треба пояснити його приїзд до Київа, принаймні між иншими причинами, що лишились нам незвісними.

Примітки

[1]) Се відповідь на побоювання гетьмана, що Поділлє й Волинь настільки спустіли, що там трудно було б стояти з військом.

[2]) Брульон царської грамоти з 24 с. с. липня в Сибир. прик. стовб. 1636 л. 18-38.

[3]) При інструкції дворянинові Ржевскому, що посилався до гетьмана на те, аби його рушити в сей похід, додано розрахунок віддалень від Смоленська, Орші, Мстиславля, Київа і Фастова до Луцька і Люблина; показано також віддалення від Мстиславля до Могилева, від Могилева до Луцька і Люблина, від Луцька до Люблина. Сконстатовано, що віддалення до Луцька і Люблина від Фастова і Київа однакові, і нарешті висновок: "Итить к Луцку". Мстиславль тут названий як виходний пункт походу Трубецкого (його армія здобула Мстиславль при кінці н. с. липня, цар одержав про се відомість 30 липня, Дворц. Разряды с. 435), Могилев дає йому напрям, останній пункт Люблин. Очевидно, на гадку царського штабу, Трубецкой мав іти через Білорусь. Звертати йому на Луцьк в такім разі не було рації, він названий як орієнтаційний пункт, де мають звязатися між собою армія полуднева, Хмельницького-Бутурлина, і північна Трубецкого, і в порозумінню наступати на Люблин.

[4]) Вище с. 626.

[5]) Акты X с. 771.

6) Звідомленнє Ржевского і Богданова в Актах XIV с. 12-3.

7) Розрядн. приказу Новгород. столу ст. 212 л. 194. В сій справі також реляція Бутурлина: "Августа в 12 день приезжалъ к нему из города Каменки под Хвастово в обоз переяславской полковник Павел Тетеря, а с ним Большово Ногаю от мурз посланцы. А сказывал ему полковникъ Павел Тетеря, что ногайские мурзы с Татары под е. ц. в. высокою рукою быть хотят, и на польсково короля з гетманом и с ним итти войною готовы, и прикочевали они с женами и з детми к Черкасскимъ городомъ"-тамже л. 96.

8) Акты X с. 773-4.

9) Лист дуже інтересний, тільки на жаль в московськім "списку". Я вважаю потрібним навести його в сучасній українській мові і транскрипції, справляючи деякі явні помилки:

"Мій ласкавий пане полковнику ніжинський!

"Дивне діло, що від такого давнього часу-як єси став з військом під Гомлем, окрім пересилання (отриманих) листів ніякими відомостями не відозвавсь єси,-ні про й. цар. вел. ані про себе самого ні малої відомости не присилаєш.

"Тому пильно вас напоминаємо, аби сьте зараз скоро се писаннє наше до вашої милости прийде, виписавши про все, де й. цар. вел. пробуває, також і про своє пробуваннє-де тепер знаходишся і чи Гомель ще тримається, здобутий чи піддався, й инші відомости, котрі з котрих будь країв до вас дійшли, про все докладно нам в день і в ночи знати дай.

"Ми ж узявши бога на поміч і вчинившися знову в неодмінній приязни з Татарами по смерти ханській з-під Фастова разом з Ордою далі в Польщу на Ляхів рушаємо. А від вашої мил. і вторицею бажаємо, абисьте нам про все як найскорше знати давали-инако не чинячи, і по сім господу богу в. милость поручаємо. Дано в Київі августа 16 дня літа 1654. Вашій милости і всім зичливий приятель Богдан Хмельницький гетьман з військом Запорізьким"-Акты Ю. З. Р. XIV с. 150.

10) Акты X с. 773-4.

ПОСОЛЬСТВО СТРОЄСКУЛА. ПОСОЛЬСТВО РЖЕВСКОГО, ГЕТЬМАН ОТЯГАЄТЬСЯ ВІД ПОХОДУ ПІД ЛУЦЬК, РЖЕВСКИЙ ПЕРЕКОНУЄ ЙОГО; ВІДОМОСТИ ЗІБРАНІ РЖЕВСКИМ, МОЛДАВІЯ, МУНТЯНЕ, "СЕРБСЬКІ КАПИТАНИ МУНТЯНСЬКОЇ ЗЕМЛІ", ДОНСЬКІ ПОХОДИ НА МОРЕ, ЛИСТ ГЕТЬМАНА ДО ЦАРЯ 4 ВЕРЕСНЯ. ПОСОЛЬСТВО ДАНИЛА ВИГОВСЬКОГО, ЦАРСЬКІ НАДАННЯ РОДИНІ ВИГОВСЬНИХ.

30 н. с. серпня, другого дня по Києві, Ржевский застав гетьмана вже в Фастові. Стрічі йому тут ніякої не робили, дали місце коло гетьманського шатра, другого дня приходив від гетьмана військовий осавул Мисько-"спитав про здоровлє" потім прийшов Виговський-запросити на авдієнцію. Ржевский переказав йому компліменти від царя "за прямую службу, что ты ему служишь и работаеш во всяких мЂрахъ" і спитав його, чи може при гетьмані передати йому соболі, прислані від царя за службу; Виговський сказав, що візьме їх собі при иншій нагоді в секреті. Поїхали на своїх конях, без паради; гетьман стрів перед шатром. Спитавши про здоровлє, передавши грамоту і скромний дарунок: оден сорок соболів в 100 рублів, посол повідомив гетьмана і старшину про останні московські успіхи на Білоруси, і що тепер Трубецкому наказано йти за Радивилом на Могилів, а гетьманові "іти к Луцьку".-

"Отже тобі, гетьманові, лишити на Україні скільки треба війська і наказати стерегти українських і черкаських городів від нападу кримських людей, а самому йти, і з тобою стольникові Андрію Бутурлину з усім військом, на коронні й литовські городи [1]) людними місцями під Луцьк негайно. А князю Трубецкому з товаришами, потім як він упорається з Радивилом [2]), велено сходитися з тобою, гетьманом, теж на Луцьк [3]) і промишляти спільно над гонителями християнської віри, не тратячи часу" [4])

Гетьман відповів, що про сі справи поговорить иншим часом, а тепер просить послів на обід. Посли супроти такої ухильчивої фрази ще раз підчеркнули, що гетьман повинен доручене йому від царя діло почати і до кінця привести скоро, не тратячи часу, аби польський король "не множився

і в ніяких справах не мав потіхи"

За обідом гетьман розповів свої новини. Приїхав вчора посол воєводи Стефана, ще авдієнції не мав і листів не віддавав, але відомо, що воєвода просить гетьмана, аби просив царя його прийняти в підданство, так як прийняв гетьмана. Тому він, гетьман, хоче сього молдавського посла прийняти в присутности царських послів, аби вони все чули і цареві донесли. Се Ржевский з Богдановим дуже йому похвалили.

Саме того дня були гінці від ногайських мурз: вони заявили теж, що хочуть служити цареві і помагати гетьманові проти Поляків; гетьман хоче роздати їм ті соболі, що цар йому прислав, і буде перед ними хвалитися царською ласкою і заохочувати до вірної служби. Московські посли похвалили таку гетьманську щирість і пообіцяли засвідчити її перед царем.

Серед сих розмов прийшов молдавській посол, паркалаб сороцький Строєскул. Гетьман, прийнявши грамоту, посадив його також за стіл коло себе (по праву руку сидів московський посол, а по ліву посадив молдавського). Отроєскул почав переказувати бажаннє воєводи піддатися московському цареві, "щоб православна віра була в соєдиненні". Гетьман похвалив сей замір, обіцяв від себе просити царя і висловив надію, що цар того не відмовить, з огляду на спільність віри. Тоді Строєскул висловив побажаннє, щоб цар об'єднав під своєю рукою всіх православних, і переміг всіх сусідніх иновірних володарів, а гетьман вставши випив тост на те, щоб цар переміг короля і підбив під свою руку Корону Польську і вел. кн. Литовське. Сей тост повторили присутні, гетьман велів бити в літаври, грати на трубах і з гармат стріляти. Висловив іще побожне побажаннє "побачити царські очі й поклонитися",-що йому московські посли паки і паки похвалили і пообіцяли царське жалуваннє, і на сім ся перша авдієнція, 31 н. с. серпня, закінчилася [5]).

Але по сім минуло три дні, а гетьман не виявляв охоти розмовитися про свій похід під Луцьк. Тому 3 вересня (н. с.) Ржевский і Богданов рішили йому нагадати царське бажаннє, щоб він виконав сей марш негайно. На се гетьман сказав їм (я передаю в першій особі, те що звідомленнє подає своїм стилєм в третій, і трохи покорочую дяківську многословність):

"Раніш я з військом Запорізьким на нікого надії не мав, а против польського короля стояв, і війну вів богато років. А тепер я і військо Запорізьке й. ц. в.

присягли битися з його неприятелем не жалуючи голови своєї, і ми против того неприятеля стояти і битися готові, царської милости і оборони ми певні, і польський король нам і поготів не страшний. Я давно вже думав іти з військом Запорозьким на коронне військо, міста і города воювати і вел. государеві послужити. Тільки ж було мині відомо певно, що кримський хан змовився з польським королем і хотів іти на мене війною і пограничні українські городи руйнувати. Знаючи про сей намір я вийшов з військом і став у полі, поставив обоз і чекав ханового наступу на мене, а на коронне військо, в далекі городи наступати не відважався, аби хан за безлюддя українських городів не поруйнував і шкоди не наробив. Тепер же стало мені відомо певно, що хан Іслам-ґерай помер, і кримські мурзи присилали до мене, що вони хочуть бути зо мною по давньому в брацтві і приязни, і будуть помагати мені на польського короля. Я для докладної відомости післав до Криму своїх послів, і скоро сподіваюсь їх назад. Коли буде певно відомо, що Кримські Татари будуть мині помагати, а хоч би до мене не прийшли, але від польського короля відступили, і не будуть нападати на наші городи, то я з усім військом Запорізьким піду на коронне військо, і звелю коронні міста і городи воювати. Тільки діждуся ногайських мурз і Татар з Очакова, і з-під Чорного Лісу-що то мурзи тепер прислали з тим, що хочуть бути в підданстві у цар. величества і мині помагати. А не дочекавшися певної відомости про Кримських Татар мені зараз на дальні коронні городи і міста наступати не можна”.

Ржевский і Богданов його переконували, що коли цар сам рушив в похід гетьманові годилось би теж давно “над польським королем промишляти, городи і міста воювати”. Татар йому боятися нема чого, бо від них стереже Шереметьев, і в Полтаві козаки стоять, а Донцям не що-давно дано наказ на випадок кримського наступу йти на Крим і кримські юрти воювати. Коли гетьман сподівається денебудь неприятельського нападу, він повинен там поставити полковників з козаками скільки треба, а сам повинен іти негайно, куди йому призначено від царя.

“І по довгих розмовах, вислухавши мови (Ржевского і Богданова), гетьман довго сидів і думав, а потім сказав: “Щоб тільки неприятель наш, кримський хан, не наступив за безлюдного часу з великою силою на пограничні наші городи і великої шкоди і руїни не зробив! Я ж з усім військом великому государеві служити рад, і на короля і його військо піду зараз і буду промишляти, скільки Бог поможе. Звелю коронні городи

воювати, і волю царську, як у грамоті написано, і устно мині сказано, сповняти буду. Його цар. вел. про се відпишу і вас відпущу,-а тепер ідіть до себе" [6]).

І на тім ся розмова 3 вересня скінчилася. За сей тиждень, що посли пробули в гетьманському таборі зібрали вони такі відомости-найбільше від Виговського, з котрим інструкція веліла їм бачитися як найчастіше і сам-на-сам про все розпитувати, що у козаків робиться [7]).

В кримських справах Виговський розповів: Іслам-ґерай договорився був з королем разом воювати козаків, і військо сподівалося скорого походу. Але як він помер, Ширин-бей з мурзами прислали до гетьмана Келмамет-мурзу в посольстві від цілого Криму, з тим що вони королеві помагати не хочуть, а бажають бути в братстві й приязни з гетьманом і воювати разом з Поляками. Той мурза приїздив до Камянки, під Чорним Лісом, і на переговори до нього виїздив полковник Тетеря, а до Криму, до нового хана Мамет-ґерая гетьман післав в посольстві паволоцького полковника Михайла Богаченка з товаришами: оповістити хана про сей договір з мурзами, щоб хан його потвердив і разом з гетьманом против Поляків стояв [8]).

Посли розпитували про подробиці з'їзду полк. Тетерю, і він розповів так: Келмамет-мурза приїхавши поставив свій намет в двох милях від Камянки; Тетеря приїхавши, посилав, щоб він приїхав до нього до міста, але мурза казав, що йому не годиться їхати до полковника, бо він визначний чоловік, служить ханові, а полковник служить гетьманові. На се, мовляв, Тетеря доводив свою вищість, що мурза служить васальному володареві, а він, полковник, служить цареві, котрий над собою нікого не має. Кінець кінцем після довгих суперечок мурза нібито поступив. Що до самих переговорів Тетеря нічого не додав до сказаного Виговським, але дав деякі пояснення до кримської ситуації. Новий хан ще в Царгороді, його сподіваються незадовго. Богаченкові і його товаришам наказано, як він приїде, поздоровити його на ханстві, подати до відому умову з мурзами і пропонувати, щоб хан сам війшов в союз з гетьманом, і мурзам дозволив. Тому як Богаченко поїхав, більше як три тижні. З ним поїхали два товариші і 6 козаків [9]).

Ногайські мурзи, що присилали до гетьмана, кочують під Чорним Лісом,

“на царській стороні”, яких 20 верст від Чигрина; буде їх тисяч 20 або дещо більше. Вони просили у гетьмана дозволу зістатися на сім кочовиску на завсіди, і гетьман їм дозволив, з тим щоб вони служили цареві, а зараз ішли в поміч на короля; їх можна сподіватися за кілька день [10]).

При Ржевскім прийшов з Криму паробок Іван Нечаєнко, що був відданий до Криму для вивчення татарської мови від пок. полковника браславського Нечая. Коли Татари довідалися, що його патрона не стало, вони хотіли його побісурманити і затримати в Криму до віку, але він утік і приніс деякі відомости. Між иншим, се що на виїзді його, тому четвертий тиждень (себто коло 10 серпня н. с.), прийшла до Криму відомість про Донських козаків: що вони громили татарські юрти під Кафою, розгромили села Бокракой та Кутлакой і після того пішли під Царгород; було їх 37 великих стругів, у кожному козаків по 90, по 100 і більше [11]).

В день виїзду послів, 5 вересня, Виговський розповів такі свіжі новини. Ширин-бей з товаришами вислали новому ханові на зустріч депутацію, послали листа і словесно переказували: коли Мамет-ґерай хоче правити Кримом, нехай без їх відома нічого не робить, нікого на уряди не призначає. Нехай в тім зложить присягу, инакше вони його за хана не приймуть, а поставлять собі такого що їм присягне. З огляду що ся партія орієнтувалася на козаків, ся відомість дуже заінтересувала старшину, і Виговський обіцяв умисно найняти і вислати до Криму якого небудь Татарина, щоб той се провірив.

В справах польських посли почули від Виговського таке: Оба гетьмани вже довгий час стоять з військом під Зборовим; кажуть, що всього війська у них тисяч коло 40, але в дійсности мабуть стільки нема. Наємного чужоземного війська нема нічого-називають наємними вибранецьку піхоту по німецьки вбрану. Сподівалися в поміч кримського хана, і якби він прийшов, були б рушили з-під Зборова на військо Запорізьке. Тому гетьман і не хотів з-під Київа йти “до Польщі на коронне військо, а чекав приходу коронного війська і хана на себе, щоб не допустити їх до своїх городів і не дати їх воювати. Тепер же як стало відомо, що хан помер, а мурзи Полякам помагати і з козаками воювати не хочуть, а навпаки- хочуть з козаками разом стояти против Поляків,-так уже гетьман менше остерігається Татар [12]). Думає, як Поляки довідаються, що від Татар їм помочи не буде, так і не

будуть стояти під Зборовим, а відступлять під Львів або Люблин, бо під Зборовим все пусто, і “стояти їм нема при чім”. Але гетьман тоді піде за ним слідом, а під Луцьк пішле полковників і з ними козаків тисяч з десять, щоб вони під Луцьком промишляли і чекали приходу кн. Трубецкого [13]).

Від Золотаренка при бутности Ржевского принесено листи Радивила до гетьмана, післані з київським писарем Якимовичем, з закликом до повороту назад під польське підданство-але я вже говорив про них вище, бо листи були давні, тільки так довго ходили.

Про зносини з молдавським господарем розповідали Ржевскому Виговський і Лисовець, але не можемо з того нічого цікавого додати понад то, що вже було подано вище, крім хіба тої подробиці що Виговський умовився з Строєскулом вести постійну секретну кореспонденцію, поставивши для того “на границі з обох сторін Дністра пошти”. Ржевский старався щось ближче розвідати про старого Лупула, але йому не могли сказати нічого певного, як йому живеться в Царгороді. Про старого хана оповідали, що він узяв з Лупула величезні гроші і за те обіцяв йому яким небудь способом., війною чи миром, вернути господарство; від нового ж хана нічого не можна було сподіватись “тому що вони дурно ніякої помочи ні добродійства нікому не чинять”. Сімя Василева зіставалася в руках Стефана, в Сучавськім монастирі, і повторялася історія, що воєвода Стефан велів Василевому сину надрізати носа, щоб позбавити його претензій до трону-“бо кому урізано носа, то хоч він господарський син, воєводою на Волощині бути не може” [14]).

Про мунтянського воєводу Костянтина і про Ракоція гетьман і писар мали таке переконаннє, що вони королеві в сій кампанії не будуть помагати. Королівським послам присланим у сій справі вони, мовляв, рішучо помочи відмовили, тому що і в попередній кампанії тільки богато людей стратили, з гетьманом і військом Запорізьким розсварилися, а нічого від них не добились. Тепер же гетьман піддався цареві, цар його не видасть-буде йому помагати, і гетьман тепер і поготів буде сильний, так що їм думати не можна про те щоб королеві помагати і з гетьманом сваритися. Тепер Ракоцій і Щербан посилають своїх послів до гетьмана з тим, що вони хочуть бути з гетьманом в союзі і в підданстві цареві як він; тільки вони дуже вистерігаються воєводи Стефана і з огляду на нього не зважалися посилати послів з такими пропозиціями-бо ж вони піддані турецького

султана. Коли прийдуть їх посли, гетьман і писар їх заспокоять, що вони можуть Стефана не вистерігатись і послів своїх через його землю посилати безпечно, бо ж Стефан також проситься в підданство цареві [15]).

Було ще посольство від "сербських капитанів Мунтянської землі". Їх послом приїхав якийсь Іван Юріїв, родич того митрополита сербського Гавриїла, що переїздив весною через Україну до Москви. Оповідав, що Серби підняли повстаннє на Турків і коло Дунаю стоїть їх більше 40 тисяч, під проводом виборних капитанів,. що становлять їх верховну раду [16]). Грамоту привезену тим Йованом Джорджевичом дали Ржевскому відвезти до Москви. Вона починалася такими словами (подаю в доволі свобіднім перекладі з московського "списку"-на жаль, він не всюди робить враження доброго "розуміння ориґіналу):

"Пресвітлий і благородний, богом вибраний Богдане Хмелю, гетьмане його цар. вел. всього війська Запорізького, добродію наш! Ми Серби православної віри, бачимо православність в. милости, і божу ласку до вас і від великої радости не можемо мовчати! Пишемо до цар. величества, і свідчимо за сього чоловіка (посла) що він капитан, з великого і доброго роду нашої Сербської землі.. здатний і розсудний для війни і побіди над невірними иноплеменниками. Дай, боже, дай тобі побіду над всякими неприятелями що гонять віру православну, щоб і нам поміг-єси визволитися з пут діявольських. А сього посла, як буде воля божа і вашої мил., зроби яким небудь полковником, ми всі твому благородію за се поклонимось, і будемо далі воювати поганські язики, визволяючи всю братію. Капитан Мирка Великий і (всі) вашого гетьманского величества (!) послідні раби-Серби з Мунтянської землі" [17]).

Сі сербські післанці розповіли також, що з Царгорода чули про похід на Чорне море Донських козаків. Тому тижнів чотири-себто в перших днях серпня н. с. ходили вони в 33 великих "стругах", більше 3 тисяч козаків, і пограбували у турецького султана городів з 40 і богато визволили бранців. Були під самим Царгородом, в Новім-селі, знищили його, побили богато Турків і забрали в неволю, збогатилися ріжними дорогими ("узорочними") річами і без перешкоди, цілі відійшли. Було потім перемирє і розмін бранців: козаки давали по 2-3 Турки за одного руського бранця [18]).

Я спинився над сими вістями, бо вони, при певній однобічности і ріжних повтореннях, все таки доволі широко вводять нас в те, що говорилось, думалось й плянувалося в гетьманській кватирі при кінці літа й на початку осени.

За тижневий свій побут Ржевский і Богданов зібрали чималий документальний матеріял, і богато розпиталися. Між актами їх посольства заховалися ріжні листи прислані від Золотаренка, грамота Щербаня, отих сербських каптанів, Донського війська і под. [19]). Очевидно, се ще далеко не все, що їм удалося зібрати.

5 н. с. вересня полк. Тетеря прийшов закликати послів до гетьмана на прощальну авдієнцію. "Посидівши трохи" гетьман сказав, що згідно з царським наказом він у тій хвилі рушає з обозу на польського короля і коронне військо, і спішно піде на них. Нехай посли приймуть його лист до царя і їдуть. Після сеї відправи козаки дійсно запалили все що лишилося на місці і рушили з гетьманом і полковниками. Посли проводили їх зо 3 версти; їдучи дорогою гетьман наказував їм засвідчити цареві, що він дійсно вирушив і вони були того свідками [20]).

В листі до царя, під датою: "з табору з-під Фастова 25 серпня" гетьман висловивши радість з приводу відомостей про царські успіхи на Білоруси, привезених йому Якименком і Ржевским, давав такі відомости про себе і свої наміри: "Ми з-під Фастова рушили та й давно б уже пішли на неприятелів, тільки чекали твого указу, та ще післанців своїх, що ми їх посилали до ногайських мурз, аби йшли з нами, і думаємо, що вони підуть. Тільки нам іти треба не до Луцька, але просто туди, де стоять з військом гетьмани польські. Ми там над ними будемо промишляти скільки нам Бог поможе, а як удасться їх чи перемогти, чи обложити, то ми зараз вишлемо на Луцьк нашого війська тисяч з 10 на легко, щоб вони там сходилися з військом в. цар. вел. А просто на Луцьк тепер нам іти неможливо. Лишили-б ми у себе позаду неприятелів, і вони богато б наробили шкоди нашим людям, і тих що лишилися позаду половили б і порубали. Але як би Ляхи відійшли в глибину Польщі, то і ми б пішли (головним військом) до Луцька.

"А що в. ц. в. писав нам, аби ми пересилали всякі вісти, то ми в. ц. в. сповіщаємо: Демко Михайлович, осавул наш військовий, що послував до

Стефана воєводи молдавського, приїхав назад з волоським послом Строєскулом Лупулом; Стефан воєвода цілував при нашім послі хрест на вічну приязнь з нами, а до твого ц. вел. зараз вишле своїх великих бояр, щоб вони тобі присягли так як і ми з усім військом Запорізьким. Тепер посилає до тебе свого гонця Никифора з грамотою.

"Господар мунтянський і король венгерський теж хочуть бути під твоєю царською рукою, тільки вони так хочуть поступати, щоб ні Турки ні Татари ні инші неприятелі про те не знали, бо якби Турки довідались, схотіли б з Татарами їх вирубати; ми до них послів пошлемо і тоді докладніше в. ц. в. повідомимо" [21]).

Від Виговського був лист до Бутурлина, в відповідь на його листи, прислані з Ржевским, але він нічого інтересного не додавав до написаного у гетьмана: найбільш інтересний матеріял писар полишав для свого брата Данила, котрого хотів вислати слідом. Може мати інтерес, для уяснення пляну походу, отся його відомість: "Ми пішли; коли на дорозі не буде лядського війська, підемо просто під Луцьк. Але відомо, що Ляхи збираються ближче ніж Луцьк-під Зборовим, з гетьманами коронним і польним; в такім разі ми підемо на них [22])".

Акти посольства Данила не заховались. В московських актах знайшлась тим часом тільки пізніша довідка, з котрої можна судити, наскільки пишно було обставлено се посольство і з яким гонором його приймали: "Приїздив до государя в поході з листом гетьмана Б. Хм. і з вістовими письмами Данило Виговський, з ним шурин писаря шляхтич Боґлєвский, писар (Іскрицький); 7 чоловіка шляхти і 3 козаки, та з Боґлевським і Іскрицьким 27 козаків і челяди 42. На відпуску дано їм таке государеве жалуваннє: Данилові при государі дано золочений срібний кубок з кришкою і соболів на 130 рублів. Боґлєвському і Іскрицькому по одному сороку соболів в 18 рублів. Шляхтичам і козакам Виговського по 3 пари, козакам Боґлєвського й Іскрицького по 2 пари, пахолкам по 1 парі" [23]).

Лист гетьманський не знайшовся, маємо тільки листи Ів. Виговського з датою: 30 серпня "в таборі під Вчорашнім" [24]), і його батька-"Остафия Ігнатовича" з датою 6 (16) вересня в Гоголеві післаний Данилом [25]), Ів. Виговський писав: "Богато разів бажав в моїй щирой службі побачити

пресвітлі очі твої государські або (хоч) листом або через післанців своїх ударити чолом тобі, вел. государеві, і не можна було-через великі й важкі твої справи, в котрих працю день і нічь служачи тобі щиро і вірно і шукаючи всякого добра твому ц. в.-ву. Ледви аж тепер, вийшовши на війну, знайшов я нагоду і вислав до тебе з листом моїм молодшого брата Данила Виговського. Б'ю чолом і благаю твоє ц. в-во показати ласку свою несказанну мині й улюбленому батькові моєму Остафію Гнатовичу, братам і всім родичам моїм в усім про що проситиме брат мій. Бо за сих воєнних часів, тяжких і погибельних, потратила вся ,отчина' наша маєтки, держави, і все що мала, від меча і огня лядського і татарського стали ми порожні, і тепер тільки на бога і на твоє ц. в-во надіємось і милостивої ласки шукаємо. Я, батьки, брати і родичі мої з роду Виговських, щиро і вічно служачи сприяємо і добра хочемо тобі, в. государеві, і за тебе против усякого ворога стояти і кров свою проливати готові. Я ж маючи порученнє від тебе розвідувати всякі вісти з чужих країв і тебе сповіщати, посилаю твому ц. в-ву дві грамоти турецького султана і візира, з Криму грамоту Ширин-беєву, прелесні листи королівські, прелестну грамоту князя Радивила до мене писану і далі які вісти будуть, негайно до твого ц. в-ва посилатиму" [25]). Остафій висловляє свій жаль, що старі літа не дають йому змогу самому побачити царські очі, сини його-старший Іван і молодший (Кость), день і ніч заняті військовою службою цареві, теж не можуть знайти часу для такої подорожі-ледво сина середнього Данила міг він виправити, щоб засвідчити цареві вірність своєї фамилії і готовість до служби. Просить пробачити се "умедление" і показати ласку родині-сповнити ті прохання, які мав цареві висловити Данило. Прохання були великі і були дійсно виповнені щедро-правда що тим часом цареві нічого не коштували. Маємо на двох листочках, без початку і кінця, реєстр царських грамот виданих родині Виговських "за государственною болшою печатью"-правдоподібно й грамоти видані були тоді, згідно з переданими через Данила побажаннями Івана Виговського:

"Писареві Іванові Виговському жалувана грамота на воєводство браславське" (уряд воєводи).

Йому я на маєтности, окрім козаків (без яких небудь прав на козаків), на город Остер з селами, на містечка: Козелець, Бобровицю, Трипіллє, Стайки, села Лісовичі, Кошеваті і кілька инших (імення попсовані) "з усякими

доходами і всіми приналежними до них вигодами”.

Йому ж на город Ромен з приналежними селами, вигодами і доходами, “окрім козаків”.

Батькові його Остафію Ігнатовичу на попередні його маєтности (імен бракує).

Данилові на город Прилуку, містечка Баришпіль, Баришівку, Воронків, Басань, Білгородку, Рожів з селами доходами і вигодами “окрім козаків”.

Костеві на містечка Козарі і Кобижчу з доходами і вигодами “окрім козаків”.

Писаревому шуринові шл. Іванові Боґлєвському на його давніші маєтности: містечко Глинськ і село Княжу Луку з доходами і вигодами “крім козаків” [26]).

Очевидно така гойність була показана писареві зогляду на його давніші заслуги, бо переслані через брата документи й відомости не були чимсь незвичайним.

Примітки

[1]) Ґеоґрафія слабша.

[2]) что у него ученитца с Радивилом.

[3]) “сходитца с тобою жъ къ Лутцку жъ” — пор. вище 937.

4) Акты XIV с. 18.

[5]) Акты XIV с. 19-24. Вдячні листи Стефана за приязні свідчення Строєскулові — Польські справи 1634 р. № 34 (листи гетьманові і Виговському з Яс 16 вересня).

[6]) Акты XIV с. 24-8.

[7]) Тамже с. 8.

[8]) Акты XIV с. 31-2.

[9]) Тамже с. 33.

[10]) Тамже с. 34.

[11]) Тамже с. 40.

[12]) Тамже с. 31-2.

[13]) Тамже с. 44.

[14]) Акты XIV с. 38-9.

[15]) Тамже с. 37.

[16]) Акты XIV с. 41.

[17]) Акты XIV с. 61-2.

[18]) Тамже с. 41-2. Зрівняти з ним звістки турецького хроніста Наіми подані у Гаммера: Поки турецька фльота оперувала на Архипеляґу (літо-осінь 1654), з Чорного моря прилетіла вість, що козаки пристають до правого і лівого берега Чорного моря, аж до Ереґлі і Балчика, і пустошать оселі... Тих що пристали в околиці Балчика розігнав і захопив одну чайку намісник Сілістрії Сіавуш-баша, поспівши туди на ратунок. Але в околицях Ереґлі яничари прислані на кораблях таке виробляли, що людність воліла вже козаків (III с. 424-5). Пор. вище с. 921.

[19]) Акты XIV с. 57 і дд. Сюди ж належать і деякі документи надруковані в инших розділах, напр. лист Радивила на с. 131 дд.

[20]) Тамже с. 28-30.

[21]) Акты XIV с. 45-8.

[22]) Тамже с. 54-5.

[23]) Малорос. приказу стовб. 5830. 19.

[24]) Копія в збірці Бантиша-Каменського, V с. 164. Вчорашнє або Вчорайше над Раставицею, на захід від Поволочи.

[25]) Подлинные малорос. грамоты приказа заграничных справ ч. 54 (56).

[26]) Видані двічі в Актах Ю. З. Р. — т. X. с. 671-2 і т. XIV-с. 1-4

ПОХІД ГЕТЬМАНА НА ВОЛИНЬ З А. БУТУРЛИНИМ-МАРШ ПІД БЕРДИЧІВ, РЕЛЯЦІЯ З ЯК. СОМЧЕНКОМ, 15 (25) ВЕР., ЦАРСЬКЕ ПОТВЕРДЖЕННЄ ПОХОДУ. ПРИСИЛКИ РАДИВИЛА-ЖДАНОВИЧ З КУНІЦКИМ, ГЕТЬМАН ВИСИЛАЄ ЖДАНОВИЧА ДО ЦАРЯ, НАКАЗ Ж-ЧЕВІ, ВІСТИ ПІД'ЇЗДІВ, ПЛЯН МОРСЬКОГО ПОХОДУ.

Ржевский і Богданов писали в своїм звідомленню, що рушивши 5 вересня н. с. з Фастова, гетьман того самого дня прийшов до Романівки ("Романкова") і тут зійшовся з військом А. Бутурлина [1]). Се подтверджує в своїх звідомленнях і А. Бутурлин. Маємо дві його одписки, одна післана зараз і початку походу; Бутурлин сповіщає, що одержав 22 серпня (1 вересня) царський наказ, і наставав на гетьмана, щоб той ішов під Луцьк не гаючися. Гетьман відмовлявся, що мусить наперед дочекатися Ногайців, та послів молдавських і мунтянських, що прийдуть з підданством цареві. Нарешті сказав Бутурлину, щоб він ішов наперед, а він, гетьман, піде за ним, і Бутурлин рушив того ж дня, очевидно, 4 н. с. вересня [2]). Друга одписка продовжує історію походу: дійсно 6 вересня гетьман догнав Бутурлина в Романівці, але відси знову пустив його наперед, давши провідником якогось Микиту Козачинського, козака Паволоцького полку, а сам пішов за ним "не спішно", "пустим місцем, Чорним шляхом". Так доперва 16 вересня наспіли вони оба: наперед Бутурлин, а за ним Хмельницький, "під пустий городок Бердичів",-і тут застряли на кілька тижнів. На всі нагадування Бутурлина, щоб іти під Луцьк не гаючись, "жилими місцями" гетьман відповідав, що московське військо, прислане з Бутурлиним, замале для такого далекого походу (Бутурлин сам потверджує, що воно дуже змаліло особливо підчас Фастівської стоянки і пізнішого походу). А на Трубецкого він не покладається, аби він дійсно пішов під Луцьк-тим більше, що від нього нема ніяких відомостей. Про польське ж військо йому прийшли певні відомости, що король і гетьмани з усім коронним військом ідуть против нього під Дубно. Ногайські Татари, що обіцяли з ним іти на Поляків, його підвели: пішли назад побоюючись хана,

і тепер гетьман мусить трімати значну частину свого війська, щоб стерегтись від Татар, бо Поляки закупили хана, приславши великі гроші з Яскульским. Про все се гетьман післав цареві сповіщеннє з своїм гінцем, пояснюючи, чому він не може наступати на Поляків. Супроти сього Бутурлин став намовляти його, коли вже він сам не хоче йти під Луцьк, нехай вишле в сім напрямі скілька полків, щоб промишляти над польськими людьми, і довідатися про Трубецкого, тоді гетьман післав пять полків під проводом черкаського полковника Якова (Воронченка), і з ними Бутурлин також вислав частину своїх людей [3]).

Тепер знайшлася реляція гетьмана, згадана у Бутурлина-вислана "з табору під Криловцями" [4]), 15 (25) вересня, з Якимом Сомченком, гетьманським швагром і пізнішим гетьманом, а тоді сотником Переяславського полку. Гетьман в ній писав: "Вже сповіщали ми, що по смерти Ісламґерая пристала до нас вся орда Камамбет-мурзи, бажаючи знову бути з нами в братстві, як давніше і помагати против Ляхів. Ми післали до них, до Криму Михайла Богаченка, але його нема й досі. Потім післали до ногайських мурз, що кочували недалеко Чигрина, аби вони йшли до нас в поміч, як обіцяли, але й вони наших післанців затримали. Тим часом дворянин твого ц. в. Ів. Ів. Ржевский приїхав під Фастов з твоєю грамотою, щоб ми йшли з військом Запорізьким в Польщу,-і ми зараз за воєводою Бутурлиним пішли. Тут нас здогонили в дорозі наші післанці від ногайських мурз-прийшли з нічим, а ті Татари що пішли були, вернулися назад, відказуючи на військо. В тім же часі дано нам знати, що від польського короля поїхали до нового хана Магомет-ґерая з грошима-намовляти його щоб дав їм поміч, і так чути, що дехто з татарської старшини й пообіцяв їм дати поміч, а Магометґерай присяг перед цісарем турецьким, що нас задурить обіцянками і на українні городи ударить. Про се й господар волоський пише, щоб ми не убезпечалися, бо й паша сілістрійський переправи на Дунаю ставити велів. Ми сповняючи твій указ вийшли з України і вже недалекі від Дубна, посилаємо нашвидку сі відомости і будемо чекати скорого указу. Але як би неприятель став наступати, і про се до нас дійшли нові відомости, то ми будемо вертати і городів наших боронити-не дай боже якого спустошення на Україні, з того неприятелі наші мали б велику потіху! Коли б вони наступали, ми тоді проситимемо змилування твого ц. в., до землі припадаючи: не подай нас у розпуку, але великим військом споможи. Бо що був нам указ твій-сходитися з кн. Трубецким під Луцьком, ми й досі від

нього не мали й не маємо ніякої відомости. Ті Ляхи що під Зборовим стояли, відійшли в глибину, почувши, що я з України (вийшов)-далі мене відвести хочуть. А Кримська та Ногайська орда мають іти просто на Чигирин, Корсунь та инші городи наші: про се нам напевно кажуть невільники, що виходять від них, бувши у них по 9 і 10 років. А коли б Ляхи де недалеко від нас з'явилися, будемо доходити від них певних вістей, і зараз їх донесемо твому ц. вел. 5).

Виговсысий додає деякі подробиці і пояснення в своїм листі Бутурлину, післанім з тим же Сомченком, разом з ріжними документами, що могли мати інтерес для московського уряду. Були там листи від воєводи Стефана, що остерігав від змови Турків і Татар, і королівські прелесні листи, що привіз Федорашко Дименко. Сей "житель ямпільський", колишній "сотник наддністрянський", виявив перед королем, що він постраждав, збираючи йому певні відомости-просидів за се півтора роки в вязниці (невідомо саме де). За се дістав від короля похвальний лист, а далі привилей на уряд полковника наддністрянського, з дорученнєм вербувати людей на військову службу Річипосполитій, з амнестією для сих завербованих за попередню участь в бунтах 6). Але він, очевидно, сі привилеї, а також мабуть і инші відозви до людности, привіз гетьманові, і подав деякі новини про польські заходи до війни. Король збирає невільників-Татар, які знайдуться в Польщі, таких навіть, що по кільканадцять літ у ній прожили: дає їм одежу і коней і посилає до Криму. Вся надія його на Орду. Для сього він зводить військо з позицій в глибину Польщі щоб там зійтися з нею і т. д. 7).

Левонович і Гуляницький тимчасом привезли від царя грамоту, у відповідь на гетьманського листа з проханнєм директив. Цар повідомляв про свої успіхи, між иншим описував погром, що задав 24 н. с. серпня Радивилові Трубецкой під Шепелевичами, в районі р. Друти (на захід від Шклова). Се, очевидно, затримало похід Трубецкого під Луцьк, але цар тим не менше не відкликував свого попереднього наказу, і настоюючи, щоб гетьман з Бутурлиним з своєї сторони розвинули енерґійніші операції против польських і литовських військ, нічим не натякав, що Луцьк перестає бути орієнтаційним пунктом сих операцій 8). Гетьман же в такій неяснній ситуації не вважав можливим наступати: приходу Трубецкого, коли він "промишляв", хоч і з успіхом в районі Горішнього Дніпра, ясно-не було що сподіватися на Поліссю, а своїми силами, з додатком невеликого і плохого

відділу А. Бутурлина, і при непевній позиції Татарської Орди, він не хотів викликати на бій польського війська. Тому не вважаючи на поклики царя далі стояв під Бердичевим, маркуючи свою активність тільки під'їздами, що він на спілку з Бутурлиним посилав під польські війська.

3 жовтня н. с. сюди приїхав новий післанець Радивила, підчаший стародубский Куніцкий, з Антоном Ждановичом що його Радивил нарешті пустив на Україну [9]). В листах Ян. Радивила і його брата Богуслава до гетьмана і Виговського привезених Куніцким і потім пересланих цареві з тим же Ждановичом, не богато можна було вичитати. Радивил писав гетьманові, що він умисно випросив у короля Ждановича й його людей, аби мати нагоду, відправляючи їх на волю, засвідчити тим фамілійну приязнь свого дому до війська Запорізького. Але заразом він сподівається за посередництвом Ждановича прийти до порозуміння з ним що до "заспокоєння отчизни"; просить також повернути вязнів з війська коронного і литовського, між ними ротмистра Могильницького (що вів якісь секретні переговори з гетьманом, і був у нього затриманий) [10]).

В інструкції Куніцкому-теж пересланій потім до Москви, читаємо такі пляни Радивила. Гетьман погодиться замиритися з Польщею на підставі Білоцерківського трактату, король того певно не відмовить; з огляду що саме заприсяженнє умови нічого не ґарантує, обі сторони мають поставити ручителів, а з сторонніх-князь семигородський і хан кримський, як союзники Польщі і приятелі війська Запорізького будуть пильнувати того договору і будуть всяко підтримувати покривджену сторону при яких небудь непорозуміннях. Януш і Богуслав Радивил беруть на себе ролю заступників війська Запорізького, віри руської і персональних інтересів Хмельницького в усім що виходить за межі білоцерківських постанов. Аби лиш козаки не втягали в сі справи московського царя, котрого інтервенція буде "осилом" на всякі їх вільности, бо ж певно Москва не буде ласкавіша до них ніж власній своїй крови, і царська неволя певно буде далеко тяжша, ніж та з котрої пощастило війську Запорізькому вийти. Треба мати на увазі, що в Польщі хочуть доконче підняти на поміч Туреччину, і се грозить страшним спустошеннєм руським землям, коли б на їх території прийшло до боротьби таких двох монархів як цар московський і султан турецький: треба замиритися з Польщею, щоб уникнути сеї небезпеки. І тут маленька, але інтересна деталь: супроти московської, а мабуть і коронної небезпеки-

треба поширити козацтво на білоруську територію.-"Війська Запорізького треба мати як найбільше, і спеціяльно-які полки на Білоруси (мали б бути)-щоб в потребі могли дати поміч князям їх милостям" (Я. і Б. Радивилам) [11]).

В інструкції Ждановичу Я. Радивил доручив переказати, що хоч він, Януш, не одержав відполвіди на два попередні листи і на устне дорученнє дане через писаря київського, але не хоче кидати такого важного і спасенного діла як заспокоєннє Річипосполитої. З огляду що гетьман обіцяв договоритися в сій справі через Ждановича, Я. Радивил посилає його самого. Від короля він має запевненнє, що той бажав заспокоїти військо Запорізьке; треба тільки до того діла притягти ще хана, і Радивил просить гетьмана сим занятись. За Річпосполиту Радивил ручить, що від неї не буде труднощів-тільки треба вести справу без проволікань [12]).

Що лежало за сими льояльними інструкціями? Правда, все се писалось іще перед повним розривом Радивила з королем, що наступив після королівської "протестації" 19 вересня-акту обвинувачення на Радивила і литовських маґнатів які йшли з ним. Але розрив і тоді був уже настільки близький, так висів в повітрі, що ніяк не можна увірити, щоб дійсно поза сі директиви виложені в офіційних інструкціях, Радивилові посли нічого більше не мали сказати гетьманові. В розмові з київськими воєводами Жданович сказав, що Радивил вважає ділом безнадійним боротися з царем, і коли його, Радивила, цар не пожалує, він піддасться з усею Литвою шведському королеві [13]). Се натякає на ті істотні, цілком не льояльні з польського становища можливости, що мав Куніцкий і Жданович розгорнути перед козацькою старшиною; але щось конкретніше про се не можемо сказати.

Гетьман вважав за найкраще вислати Ждановича до царя особисто, щоб він там сам безпосереднє поділився богатими відомостями про польсько-литовські відносини, зібраними за більше ніж цілорічний побут в полоні. В листі до царя, посланім з Ждановичом 8 н. с. жовтня, місія Куніцкого згадана побіжно-що він нічого доброго не сказав, "з прелестьми приходив", тому гетьман його з нічим назад відправив.

Натомість уважав потрібним повідомити царя про вісти привезені з під'їздів, посланих на Волинь. І так полковники, вислані за порозуміннєм з

Бутурлиним під обоз кн. Домініка Заславського, дня 28 н. с. вересня здобули польський табор між Острогом і Межиричем, погромили Андрія Суходольского, старосту литинського, полковника кн. Заславського з усім його полком і привели “в язиках” живцем Миколая Міроша “суддю того ж полку”. Захопили наїздом містечко Межирич і сам Острог, забрали ріжну зброю, корогви і бубни, “тільки християнам там будучим неправди не чинили” [14]). Міроша гетьман післав цареві з Ждановичем живцам, просив тільки розпитавши повернути назад, бо Мірош обіцяв дати за себе в обмін сина козака Яреми з уманського полку, що перебував в польськім полоні, а Ярема козак війську Запорізькому давно заслужений. Вісти того Міроша гетьман коротко збирає в своїй грамоті так. Коронне військо стоїть далі під Зборовим, чекаючи татарської Орди, що має привести з Криму Яскульский під Животів-і туди “на схід” рушать тоді коронні гетьмани з-під Зборова, а король з посполитим рушеннєм 10 тисяч війська з Чарнецким і Маховским посилає він на Литву против Москви. Сподівається ще помочи від Волохів, Мунтян і Венгрів.

Сам гетьман також дістав вісти, що Татари збираються на Україну; гетьманського посла досі з Криму не пускають, а білогродський бей з нічим відправив післаного до нього сотника браславського. Новий хан не доходячи Криму має стати на полях білгородських і там збиратиме всі орди, а Сіауш-баша сілістрійський іде з-за Дунаю. Вже й тепер Татари підпадають під полудневі полки: Чигиринський, Корсунський, Уманський, Браславський-богато наробили шкоди.

З огляду на все се гетьман вважає недоцільним далі стояти під Бердичевом, і рішив повертати з московським військом назад, а царя просить прислати більше помічне військо, з огляду на трівогу, що підіймається на Україні перед небезпекою від Ляхів [15]). Під'їзд висланий від гетьмана під Луцьк, щоб довідатися що-небудь про Трубецкого, не добув там ніяких відомостей про нього, і взагалі ніяких вістей від нього нема. Гетьман за порозуміннєм з А. Бутурлиним вислав новий підїзд під коронне військо для вістей, так само в степи кримські і білогородські. В пограничних городах (від Волини) будуть поставлені залоги, а сам гетьман повернувши на полудневу границю буде промишляти проти Татар і Турків [16]).

Виговський в листі післанім до В. Бутурлина, з тим же Ждановичом,

коротко потверджував те що писав гетьман, специяльно що до вістей привезених від бея білогородського тим браславським сотником, про приготовання до походу на Україну і царські городи [17]). Посилав ріжні листи одержані останніми часами-від бея і каймакана турецького, від воєводи Стефана-з запевненнями приязни і порадою далі вести зносини з Ракоцієм [18]); реляції свого кореспондента-розвідчика Остафія Остаматенка з Умани про непевне поводженнє воєводи Стефана, про інтриґи його, спільно з воєводою Щербаном і Ракоцієм проти Лупула в Царгороді: задарюваннє султанських міністрів, щоб його стратили і т. д. [19]).

А. Бутурлин в реляції післаній цареві, мабуть з тим же посольством, теж повторяв цареві приблизно ті самі відомости: гетьман закликав його до себе, розповів йому більше менше те саме, що написав потім цареві 8 н. с. жовтня, і просив написати все се цареві, щоб той прислав більше військо. Сам Хмельницький, з огляду на вісти про Татар, вертає до Чигрина. Але на пораду Бутурлина згодився вислати на Поляків миргородського полковника Лісницького, і Бутурлин також післав з ним свого капитана Количева, 8 н. с. жовтня [20]). Що до Радивиловиго посольства Бутурлин ще перед тим доніс цареві про приїзд Куніцкого, і похвалявся, що се він намовив гетьмана післати до царя Ждановича, з листами Радивила, і гетьман його послухав [21]).

В інструкції даній Ждановичу гетьман доручає йому устно докладніше вияснити небезпеку, яка загрожує Україні з татарської і польської сторони, і небхідність кинути сей навязаний похід під Луцьк та пильнувати своєї території-особливо полудневого погранича. Се більше менше те саме що пише гетьман в своїм листі, подекуди навіть і ті самі слова [22]). Нове те-що гетьман повіряє цареві своє бажаннє будувати човни для морського походу-для продовження донських операцій очевидно, і просить на се згоди царя. Нарешті порушується інтересна справа: утечі козаків від війська за московську границю. Гетьман просить царського наказу до пограничних воєвод, щоб вони тих своєвільників не приймали, а назад повертали, бо вони сильно бунтують людей: тікають не заслужившись перед військом, “набунтовав и начиня многие воровства”, себто кинувши похід, наробивши замішання, попсувавши настрій-викликавши опозицію проти гетьманського правління і старшини [22]). Так очевидно треба розуміти рівняючи з сим

раніший о місяць лист гетьмана до путивльського воєводи Зюзина в справі таких втікачів:

"Згідно з присягою ми, гетьман, у всім заховували вірність, і далі заховуватимемо непорушно. Але тут богато є таких своєвільників і убийців, що наброївши тут або вбивши кого небудь тікають у землю й. цар. вел. Так от і тепер у Гадячу і Веприку і в инших городах деякі бунтівники наробивши заколоту (смятенія) і богато лиха, почали виходити до царської землі. Тому пильно просимо тебе післати грамоти у всі пограничні городи і села, до воєводів і приказчиків, аби тих бунтівників (мятежников) і убийців, що приходять без наших листів, ловили, вішали, стинали і в неволю брали, а майно забирали на государя.

" Богато тих своєвільпиків іде також без нашого відому на Тор і там збирається: зволь післати й туди: тих своєвільників знищити, бо то недалеко від в. милости. На се треба вважати, щоб се своєвільство було знищено, і цареві служили вірно, тому ще раз просимо тих своєвільників не пропускати через границю, а з Тору зігнати" [23]).

Ясно, що мова йшла не про яких небудь кримінальників, а про бунти і розрухи глибшого, політичного характера, що відбивали в собі трівожні настрої і незадоволення української людности і козацтва. Як жалко, що ми маємо про се так мало і те що маємо-маємо в дубових московських перекладах, так що нелегко навіть відгадати ориґінальну фразеольоґію.

Про становище гетьманського уряду до еміграції взагалі будемо говорити далі.

Примітки

[1]) Акты XIV с. 30.

[2]) Тамже с. 67-8.

[3]) Акты XIV с. 69-72.

[4]) Тепер Крилівка коло Нехворощі, 20 км. на схід від Бердичева.

[5]) Сибир. приказу стовб. 1636, л. 121-7

[6]) Польські справи 1654 р., № 2 л. 11: перший привилей, короля з 28 червня, л. 76-другий привилей з 10 вересня 1654 р., 75 — лист гетьмана коронного, де він обіцяє свою протекцію всім що пристануть до Дименка.

[7]) Сибир. прик. 1636 л. 137-142.

[8]) Саму назву Луцька одначе з черновика царської грамоти вичеркнено. З початку було: "И тебѢ бы (знаючи про побіди на Білоруси) с стольником нашим А. В. Бутурлиным [самому итти к Луцку одноличкo] не мешкая и войска в войну распустити и прося у Бога милости над польськими и литовскими городами промышляти". Потім взяті в ламані скобки слова зачеркнено і дописано на переді: "итти самому и стольнику А. В. Бутурлину" — Сибир. приказу ст. 1636 л. 110-111.

[9]) Про переїзд Куніцкого через Київ доносили цареві київські воєводи. Куніцкий приїхавши звернувся до них за пропуском і поясняв, що його післав Радивил до Хмельницького з листом "и говорить о добром дѢле, как бы кровопролитие уняти", привіз також лист до митрополита: проханнє Радивила, щоб митрополит відпустив до Слуцька михайлівського ігумена Теодосія Василевича. 19 вересня с. с. Куніцкого виправлено з Київа до гетьмана. Новгор. ст. стовб. 212 л. 83.

[10]) Сибир. Приказ 1636-акти посольства Ждановича, л. 177-8-лист Ян. Радивила до гетьмана з Минська 10 вересня л. 182-3; до Виговского з тою ж датою л. 179-171; лист Богуслава Радивила до гетьмана з Слуцька 18 вересня (доданий до листа Януша при переїзді Куніцкого через Слуцьк, з проханнями за писара берестейського Бобровницького, що попав у неволю до Золотаренка, і за Теодосія Василевича архимандрита слуцького-щоб його скорше "до овечок своїх пущено"); л. 183-5 до Виговського, з тою ж датою. Про Могильницького вище с. 594.

[11]) Тамже с. 188-195, переклад дуже лихий,-місцями незрозумілий.

[12]) Тамже л. 196-9.

[13]) Так переказує розмови Ждановича з київськими воєводами царський наказ їм же з 9 (19) жовтня, Сівського столу стовб. 158 л. л. 661-9: польський король і вся Польща в своїм безвихіднім становищі хочуть піддатися турецькому цареві, а Радивил з Литвою шведському королеві.

[14]) Про сей мабуть козацький наїзд згадує Ґоліньский перед здобуттєм Смоленська (с. 714): козаки вирубали Острог і кілька хоругов погромили, але як пішли з полоном назад, заступило їм дорогу військо (польське), вирубало козацький табор (тут якісь помилки, але зміст ясний) і відібрали здобич. Скоро потім козаки взяли Дубно і порубали кілька сот людей, але се мабуть пізніший наїзд, коли козаки погромили полк Ґуркого-нижче с. 955.

[15]) "А любо то великие смятения в Украине через неприятелей Ляхов дЂются, однако мы посовЂтовав с А. В. Бутулиным послали есмо загон-часть войска для взятья вестей под войска ляцкие."

[16]) Грамота з 28 с. с. вересня в "таборі під Крилювцями", з додатковою цидулою, в стовб. 1635 Сибир. приказу, л. 157-166.

[17]) Тамже л. 222-5.

[18]) Тамже л. 170-173 і 171-6.

[19]) Тамже л. 200-8.

[20]) Тамже л. 148-150.

[21]) Тамже л. 147.

[22]) Сибир. приказу ст. 1636 л. 167-9: "Наказ пану Антону Ждановичю, полковнику киевскому, что имЂетъ говорити боярам и думнымъ людемъ и о томъ просити именем всего войска Запорожскго.

Первие: объявить то, что посылали полковника паволоцкого до Крыму, тогда и до сего времени задержали и не отпускают. Вдругоряд посылали сотника полку Бряславского до бЂя белогородцкого, тогда и оттуль до нас ни с чЂмъ отправили. Которой сотник подлинно то повЂдает, что новой

хан крымскиі не идучи до Крыму на полях Белогородцких и Бучацких сталъ и тамъ Татаром крымским, нагайскимъ, белогородцкимъ и иным всЂмъ сходитися велЂлъ. Также и Сияуш-паша силистрЂйской через Дунай перевозится на сю сторону. А сшедшись с ханомъ крымскимъ просто на Украину итти имЂютъ, какъ уже под городы пограничные Татаровя подбегаючи людемъ обиды чинят. Сего ради остерегаючи мы, чтоб Украины вцЂле пребывали (В иншому списковi: “чтоб Украина вцЂле пребывала” (л. 220)), и тЂ неприятели не попустошили,-назад с войскомъ к Украине возвращаемся. І вмЂсте с АндрЂемъ Васильевичемъ Бутурлинымъ на пограничье будемъ. А иные полки, гдЂ не бесстрашно будетъ, тамъ росправимъ для данья отпору тому неприятелю. А естли тЂ неприятеля великими силами на нас наступати будут,-тогда молити е. ц. в., чтоб нас большими ратьми своими пособствовал. Понеже что есми от тЂх же неприятелей через семь лЂт Украину боронили, а ныне, сохрани Боже, какого от них испустошения, тогда тЂж бы неприятели ис того тЂшилися. Ныне докуды что будетъ, писали есмо до Шереметева, чтоб он близко нас будучи пособствовал.

Такожде то подлинно, что Турки и Татары какъ на его ц. в-во отвещеваютъ(В нашому списковi: “понеже, какъ слышимъ” (л. 211).). также и на нас, і войска готовят, а собрався всеми силами на Украину ударити имЂютъ. Какъ бо слышимъ (Себ то відгрожуються.), цесарь турецкиі ис Фрянками мирится, то уж никуда инуды, только на нас всЂ силы свои обратітъ. Тогда панъ Антонъ у е. ц. в.-ва и у всЂхъ бояр договариватися имЂетъ, чтоб они думали і в то получали, какъ бы Украина цЂла пребывала. Сохрани убо Боже упадку на Украины (!), тогда бы дорога пряма неприятелю всюды была. А понеже многих умыслов тЂ неприятели на нас выискивают до зношения нас, тогда просити имЂетъ пан Антонъ е. ц. в.-ва, чтоб нам, войску запорожскому, чолны морские дЂлати повелЂлъ.

А что нЂкоторые казали, не будучи заслужеными, но какъ впрямь своевольники, побунтовав и много своровав, в слободы е. ц. в-ва за рубеж уходят-тогда молити е. ц. в.-ва, чтоб грамоты свои розослалъ къ бояромъ, на границах будучимъ, чтоб таковых своевольников не приімали и назад выганяли; тЂ бо своєвольники много людей бунтуют (лл. 167-169, те ж саме на лл. 209-211 з дуже незначними одмінами в тексті і без напису на початку).

[22]) В царській відповіди гетьманові на посольство Ждановича Сибир., приказу ст. 1636 л. 220-1: "Да полковникъ же Онтон Жданович извещал нашего цар. величества бояром: приказал де ему бити челом... ты гетманъ нашъ, что казаки незаслуженые в войске Запорожскомъ забунтовав и починя многие воровства, убегают в наши, ц. в., слободы,-и чтоб нам, в. г., тЂхъ бунтовниковъ велЂти высылати назад. И о том нашъ указ в украинные наши городы к бояром нашимъ і воеводам посланъ: Которые воры збежали из нашихъ Черкаских городов і вперед от какова воровства учнут бЂгать, а из нашихъ черкаскихъ городов полковники или сотники и атаманы к нимъ отпишутъ,- и они б бояре наши і воеводы тЂхъ воров сыскивая велЂли отдавати в наши черкаские городы, А ты б, гетман нашего ц. в., отписал от себя к полковником и к сотником и к атаманомъ и к инымъ урядникомъ,-которые воры, учиня какое воровство, и из наших черкаскихъ городов в украинные городы збежали, и они б в тЂ городы писали к бояром нашимъ і воеводом: хто имянемъ и от какова воровства збежали. Так же і вперед которые учнут бЂгать,-и они б потому ж писали и посылали к бояром нашимъ і воеводам тЂмъ воромъ росписи".

[23]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 77-8, "список" з ориґіналу, з Фастова 26 серпня.

БУНТИ Й ЕМІҐРАЦІЯ-ГЕТЬМАН ПРОХАЄ НАКАЗІВ ПОГРАНИЧНИМ ВОЄВОДАМ, ЩОБ СВОЄВІЛЬНИКІВ НЕ ПРИЙМАЛИ, А ПОВЕРТАЛИ НАЗАД. ГЕТЬМАН ПРИПИНЯЄ ПОХІД І ПОВЕРТАЄ ПІД БІЛУ ЦЕРКВУ, ЛЕГКОДУШНІ РОЗПОРЯДЖЕННЯ ЦАРСЬКОГО ШТАБУ, ПОСОЛЬСТВО КЛИШІ-РЕЛЯЦІЇ З 22 ЖОВТНЯ. ПОСОЛЬСТВО ДО РАКОЦІЯ. ПОСОЛЬСТВО ВІД НОВОГО ХАНА, ЙОГО УЛЬТИМАТУМ ГЕТЬМАНОВІ, КОЛИ ВІН НЕ ВІДСТАНЕ ВІД МОСКВИ, ВІДПОВІДЬ ГЕТЬМАНА З КОРСУНЯ 29 ЖОВТНЯ С. С., ПЕРСПЕКТИВА ВІЙНИ З КРИМОМ, ПОСОЛЬСТВО ДО ЦАРЯ КОНДРАТЕНКА В СПРАВІ ПОМОЧИ НА ТАТАР, ПІД'ЇЗД БРАСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ І ЕКСПЕДИЦІЯ ГОРІ ПРИПЕТТЮ. ІНСТРУКЦІЯ КОНДРОТЕНКОВІ І ТОВ. ДРУГЕ ПОСОЛЬСТВО НА ДІН СУХИНІ.

Як бачимо, вага всього посольства-в бажанню усправедливити перед московским царем, що наказаний козацькому війську похід під Луцьк припиняється і гетьман зводить військо назад. Гетьман і старшина мали всяку підставу гніватися на московський штаб за те що він йому накинув якісь апокрифічні операції, які не спиралися на ніяку реальну підставу й висіли в повітрі. Коли завдання Трубецкого змінено, гетьмана треба було зараз повідомити, і взагалі тримати в курсі всіх подробиць сих операцій, в яких він мав брати участь. Можливо, що цар і його штаб хотіли просто, щоб гетьман робив діверсію на Україні, звязуючи операції коронного війська, але тоді треба було поставити йому виразно се завданнє і полишити йому самому детально розробити його на стратеґічному полі, котре він знав прегарно, а московський штаб дуже мало, або й зовсім ні. Тим часом йому давали цілком конкретне завданнє, обумовлене операціями московського війска в сім напрямі, а в дійсности московського війська туди не посилали. Якби то вийшло, коли б гетьман справді посунув під Луцьк, повз польське військо, щоб зійтися з Трубецким, і виявилось, що Трубецкого там не було? Але я вище висловив гадку, що гетьман знаючи всю стратеґічну обстанову мабуть ні на хвилю не вірив в можливість сього пляну, і всяко отягався від сього походу-так само як не покладався на охорону границь від Татар, доручену Шереметьеву. Московський штаб доказував, що він може безпечно здати охорону України від Татар на Шереметьева і йти на захід, але гетьман міркував, що Шереметьев може й здасться для охорони московської границі, але України він не скільки не забезпечує від татарського спустошення. Але сих міркувань ні він, ні Виговський не вважали за добре висловляти щиро: очевидно, встигли перейти до глибокого переконання, що щирими з Москалями ніколи не треба бути, тому викручувалися ріжними арґументами-які московському уряду мусіли здаватися непереконуючими і не щирими.

Так уже від самих початків на сім найважливішім пункті-спільної зовнішньої політики, властивого мотиву союзу, чи об'єднання, виявилося непогодженнє, недовірє, а на московський погляд-“шатость”, коли не чиста “измена”. Але відомість про сю несубординацію гетьмана наспіла до царя під радісну хвилю здобуття Смоленська, і сі радісні враження, і загальна постанова-припинити сьогорічну кампанію знейтралізували неприємні міркування, чи реаґування, які могла б викликати иншим разом ся несубординація. Не чекаючи більш ніяких інструкцій від царя, гетьман з

Бутурлиним завернув від Бердичова і став під Білою Церквою. Коли саме-не можу сказати; але 22 н. с. жовтня він був уже тут-відси послав до царя в посольстві наказного полковника білоцерківського Яцка Клишу і сотника Михайла Осиповича (чи Осипенка)-з новими язиками приведеними з-під Острога [1]) Сі вісти, привезені останнім під'їздом висланим з-під Бердичева, були, очевидно, головним стимулом для сього посольства: потішити царя сим, хоч невеликим успіхом, і осолодити йому неприємність самовільного повороту козацького війська з походу. В листі до царя що віз сей Клиша гетьман писав: "Виславши до твого цар. вел. Антона Ждановича, ми порадившися з воєводою А. В. Бутурлиним послали були новий загін під війська польські, і він під Луцьком збив полк лядський. Вбито самого полковника Станислава Ґурского, і мало хто живий утік, а котрих взято живцем-декотрих порубали, а декого до нас привели, і вони розповідали перед нами на допиті, що хан присяг Ляхам на братерство і тепер зійшовшися разом, мають вони вдарити на твого царського величества пограничні городи [2]). Тому ми-вважаючи на те щоб усі городи твого цар. вел. були цілі, назад завернули з військом Запорізьким і поставили всі полки на границях для охорони від неприятелів, а стольника А. В. Бутурлина-коло Білої Церкви".

При тім гетьман констатував, що козацькі загони були аж за Луцьком, але ніде там не було ні слуху про армію Трубецкого, ні відомости, де він обертаєсться. Натомість про орди татарські відомости певні, що вони мають зійтися з Ляхами і вдарити на Україну, а посольства козацького з Криму досі назад не відправлено. Від очаківського бея привезено лист, і гетьман вважав за потрібне прислати його цареві. Бей сповіщав гетьмана, що з новим ханом, котрого що-йно виправив від себе до Криму, він мав розмову про його відносини до козаків. Хан заявив бажаннє підтримати союз і братство з козаками, зложене його братом і попередником, аби тільки козаки розірвали братство з Москвою: в такім разі всі кримські сили будуть готові на кождого неприятеля гетьманського. Союз Кримців з королем, що на нього скаржився гетьман в своїх листах до бея, нічого не нарушає в сім союзі, бо ж замиреннє сталося на тім, щоб вони (Поляки, очевидно) не нападали на козаків, а козаки на них. Инакше сказавши, Кримці знову висували плян спільного походу на Москівщину. Гетьман звертав увагу цара на сі залицяння, запевняв його, що козаки сим "прелестям" не вірять, але повторяв своє прохання більшого московського війська.

Разом з Клишею він виправив також Грека Юрия Константинова, що приїхав з дорученнями від старця Арсенія, з царгородськими і всякими иншими вісями [3]); ми вже вище познайомилися з ними.

В тихже днях мабуть вислав гетьман посольство до Ракоція-в середині листопада воно було там [4]). Кілька день потім, до табору гетьманського, вже в Корсуні мабуть, приїхали посли що були затримані в Криму до приїзду нового хана, і з ними татарський посол Тохтамиш-аґа з листами від хана Сефер-аґи і Карач-бея. Новий хан виїхавши до Криму в середині жовтня став під Перекопом і тут приймав заяви вірности від беїв і мурзів. Політичний курс він прийняв той, який йому диктували Сіауш-баша сілістрійський і візир Сефер-ґазі: союз з Польщею і війна з Москвою, і ті беї і мурзи, що так недавно запевняли Хмельницького про свій твердий намір не вважаючи на ніщо далі триматися козаків, не наважилися піднести свою голову против сеї політики ханського дивану. Новий хан загамувавши. фамілійну усобицю Ґераїв [5]), зайняв сильну позицію, спираючися на партію Сефер-ґазі і твердо продиктував свою політику [6]). Об'явив її й козацькому посольству, що ставилось тут перед ним, і відправив з таким листом до гетьмана:

"Пане гетьмане війська Запорізького, приятелю мій! Відпустилисьмо ваших післанців з Перекопу. Як померлий хан Іслам-ґерай війшов в союз і братство з вами, так і я, ставши ханом кримським, хочу бути з вами в приязни. Скоро тільки приїхав до Перекопу, зараз зложив раду з аґами, беями і всім поспольством кримським, і на ній всі призволили, аби з вами далі також приязнь була, як і досі. Бо се правда, що ви нам потрібні, як і ми вам: без нас ви ніщо, але й нам добре з вами бути. Так богато разів ми наступали з вами на неприятелів твоїх, і така присяга була між нами, щоб ми ніколи не розривалися, і не відступали від себе. І тепер ми так само разом готові йти на всякого неприятеля-тільки з тим ладаяким Москалем ні єднайтеся! Відкиньте від себе Москву, а з нами будьте в приязни: знаєте що ми слова додержали, і коли ви від Москви відлучитеся [7]), а Поляки схочуть на вас наступати, вони будуть великим неприятелями нам. Але більш того, що вони дотримають слова, що не будуть на вас наступати. Але знайте: коли зломите присягу нам, будете зараз же мати богато неприятелів: Венгри, Мунтяни, Волохи готові зараз іти на вас. Тому звольте бути з нами в згоді і

брацтві, на всякого неприятеля (нашого) наступати, а ми також готові йти против вашого неприятеля. Тепер же хочемо переконатися в приязни вашій: чи хочете дійсно бути в приязни, себто- відстати від Москви і жити в приятельстві з нами? Тоді коли б вам треба було війська, маємо його зараз на поготові: всі Ногаї, і орди Білгородські, і ті що стоять на тім боці поблизу вас. Себто коли б Поляки наступали на вас без причини. Дано в Перекопі 8 жовтня 1654. Вам всього добра зичливий Магмет-гирей, хан кримський" 8).

Сефер-казі в листі датованім 5 жовтня с. с. виправдувався, що не міг відправити козацьких послів перед приїздом хана, і висловляв побажаннє, щоб гетьман послухав поради хана: розірвав свої відносини з царем-від котрого не мав і не матиме ніякої користи, а щоб лишився непорушним старий союз козаків з Ордою 9). Те саме, тільки в характерніших і яскравіших виразах писав Карач-бей, викручуючися з своїх недавніх обіцянок і запевнень неодмінного братерства:

"Ясновельможний, милостивий пане гетьмане війська Запорізького, до мене многомилостивий пане, приятелю і брате! Його милости панові писареві, також панам полковникам, сотникам, осавулам і всьому війську Запорізькому брацьке поздоровленнє! З слів товмача вашого Гулус-казі ми зрозуміли всю правду. Як були ми братами і приятелями вашими, так і тепер того не зміняємо. Тільки твоя милость знаєш, що Москва мої неприятелі, а ти тепер з Москвою побратався. Я тебе як добрий приятель остерігаю, потім посилаю братерський лист- твоя милость не слухаєш! Яка тобі від Москви буде користь? Вони в лаптях ходять. А ви з нами. живете, і ми завсігди готові до приятельства (з вами). За для вас із Поляками побраталися. Коли з королівської сторони буде яка небудь причина, ми з королем братерство розірвемо і до вас на поміч підемо. Коли ви маєте таке сильне військо і хан вам помагає-чого вам боятись? Ми ж і заставців польських задля вас узяли, щоб на вас ніхто не наступав. Ти слухай хана, а більше не слухай нікого! Як би тобі була якась кривда, ми всі готові одноконно йти. Кинь! Я твоїй мил. добрий брат і злого тобі-ви знаєте-не бажаю! Що я тобі бажаю, нехай на мою голову буде. Тільки доконче Москви відступіть!" 10).

На жаль, не маємо ближчих відомостей про переговори. В своїм

звідомленню про татарське посольство висланім цареві 3 н. с. листопада гетьман каже, що він негайно відправив "з нічим" як ханського посла, так і посла сілістрійського баші, що теж прислав свого посла "з прелестю". Зробив се, аби не давати їм з своєї сторони якої небудь "вини", себто приводу для порушення договору. З того мусів міркувати, що відповіди були дані ухильчиві, можливо заспокоюючі. Але тим не менше гетьман і його дорадники ясно здавали собі справу, що се був ультіматум, і так гідно і достойно постилізовали відповідь ханові, що повіз назад аґа Тохтамиш:

"З листу в. ханської милости, як і з слів посольства зрозуміли ми, що хочеш триматися брацтва як і покійний Іслам-ґерай. Ми тому дуже раді з усім військом Запорізьким, але дивує нас, що в. хан. м. кажеш, аби нам відступити від царя московського. Се не можливо-так як в. х. м., думаємо, нічого злого не замишляєш на цісаря турецького [11]). А що в. х. м. у листі своїм додаєш: коли ми не відступимо від московського царя, то задумав на нас обернути Угрів, Мунтян і Волохів, а сам разом з Ляхами хочеш пустошити наші краї, то ми то почувши назад повернули і з усім військом Запорізьким чекаємо на границях приятнішого листу в. х. мил. Не даємо найменшої причини до розірвання приязни-бо памятаємо добре, що бог за зламаннє присяги карає суворо-як суворо колись скарав за кривоприсягу кор. Володислава, що присягши на вічну приязнь цісареві турецькому і пірвавшися з усім військом під Варною марно загинув. Міркуючи се, ми щоб не стягнути гніва божого, ламати присяги жадним чином ані можемо ані хочемо. Не шукаючи ніякої причини до порушення приязни будемо благати бога за нашу справедливу справу, і кожному неприятелеві нашому, стоячи на границях наших, будемо давати відправу і готові за се вмирати. А бог всемогучий боронитиме кожного справедливого, а несправедливому віддасть пімстою. Що ж в. х. м. заповідає нам Угрів, Мунтян, Волохів і велику силу Кримську-ми на те не вважаємо. Покладаємо надію не в великости війска царя московського, ні в силі війська Запорозького, тільки в богу єдиному, що в момент нищить великі війська, коли вони супротивляються його волі святій.

"Сподівались ми инакшого від в. хан. м., на підставі листів і з устної заяви посла баші сілістрійського, що свідчив нам ласку цісаря турецького і неодмінну зичливість в. хан. мил. Так инакше діяться-а все через обопільних наших неприятелів. Розсуди сам, в. х. м., з панами аґами, беями

і всіми мурзами, що слушніше було, не манячися обіцянками обопільних неприятелів наших зіставатися в братерстві з нами, як жили ми сім літ, вкупі їли хліб і сіль зложивши приязнь ще з небіжчиком славної памяти Тугай-беєм. Годилося б і тепер в. х. м. прислати до нас когось гідного на потвердженнє вічної приязни між нами. Ми того з охотою чекаємо на границах наших і бажаємо того, щоб не тільки ми, але й по нас наступники наші в часах потомних з того тішитися могли. Знай то, в. х. м., що Поляки не тільки Німців, але й инших чужоземців богато на нас підняли, ми ж хоч маємо тільки частину війська держави нашої [12]) і зичливих нам союзників, нашої присяги по-вік зламати не хочемо [13]). Аби тільки в. х. м. хотів зіставати в братерстві з нами! В такім разі післанця свого посилай як найскорше. Ширше розповість тобі про все посол твій Тохтамиш аґа, ми ж себе поручаємо при тім жичливій приязни в. х. м. Дано в Корсуні 29 октябра 1654. Вашої х. мил. у всім зичливі слуги Б. Хмельницький гетьман війська Запорізького” [14]).

Розуміється, на се братерство в таких обставинах надій було мало, і коли військо Запорізьке не хотіло розривати з Москвою, то мусіло готовитися до війни неминучої і негайної. Так гетьман і писав цареві, висилаючи з Корсуня 3 н. с. листопада Богдана Кондратенка з товаришами:

“Як у попередніх грамотах наших повідомляли ми твоє царське величество про замисли неприятельські, так і тепер даємо знати з певних відомостей, що посли наші, задержані досі в Криму, після приходу до Криму нового хана Магмет-ґерая від нього відпущені, і свого посла Тохтамиша-аґу він прислав з тим щоб ми від твого цар. вел. відлучились, а з ним братцтво заприсягли і були разом по давньому, а як того не зробимо, обіцяв на нас наступати з ордами Кримськими” і т. д.

Гетьман повторяє, що з тих причин кинув похід на Волинь і вивів полки на полудневу границю, просить царя написати до Шереметьева й инших пограничних воєводів, щоб за відомістю від гетьмана йому помагали, а на Україну прислати 15 до 20 тис. московського війська. Повторює також проханнє дозволити робити човни-“бо як Ляхи-неприятелі шукають на нас ріжних способів, так і нам треба промишляти, щоб їм не дати потіхи”. Подай новини, що Татари перейшли Бог на Пещанім Броді. Під'їзд Браславського полку ходивши під польський обоз, зловив товариша

Глинського, котрого гетьман посилає цареві живцем для допиту, таксамо православного шляхтича Радула Ластовецького, що добровільно передався до козаків [15]).

В інструкції Кондратенкові доручалось перед усім представити Москві татарську небезпеку-ілюструючи листами візира і Карачбея [16]). Гетьман вислав посольство до мунтянського господаря-ще 1 вересня, і до князя семигородського-але від них нема вісти, і щоб довідатися про своє посольство писав він недавно до господаря молдавського. Той сам боїться наступу і хоче замкнутися в Сучаві. На них нема надії. Про Поляків Ластовецький оповідає, що на пилипівські заговіни конче хочуть наступати на Україну і з тими козаками, що їм піддадуться, воювати дальші городи [17]).

Потрібне московське військо-але посли мають представити цареві, щоб московським воякам заборонено було брати людей в полон "в городах наших черкаських і пограничних"-"не так як погані не дай боже"-"аби чернь, побачивши таку тяготу не стала остерігатися, ,не заблюлася1 (Москви і гетьмана, себто), коли (неприятелі) почнуть наступати і людей манити ("прельщати") на свій бік". "Бо ми для того під високу руку й. цар. вел. піддалися, щоб чернь почувала себе безпечною" (безстрашно пребывала) [18]).

Разом з сим післав гетьман нове посольство на Дін-того ж самого Лукіяна Сухиню, з товаришами, 9 чоловіка, повідомляючи про небезпечний оборот, що взяли кримські справи після донського посольства, що приходило літом. Тоді Кримські й Ногайські орди свідчили своє бажаннє бути в брацтві з козаками, а тепер новий хан ставить свій ультіматум, і всі ті відомости, які приходять до Запорізького війська потверджують, що хан спільно з Поляками і Турками готовить наступ на Україну і на московські городи. Гетьман супроти сього просить Донське військо приготовити новий морський похід на Крим більший від попереднього: "далеко більше як 30 човнів" [19]), і чекати указу від царя і вісти від гетьмана, щоб іти ними на Татар. Також післати до Калмиків і підняти їх до походу на Крим.-Донці відписали потім, що вони се зробили ще з-літа [20]).

Примітки

[1]) Акт посольства в стовбці 1636 Сибирського приказу л. 247-280.

[2]) Тут, за новою вірнопідданчою термінольоґією розумілися українські городи; як звичайно покорочую ріжні етикетальні вирази.

[3]) Сибир. прик. стовб. 1636 л. 264-271.

[4]) Monum Hung. XXIV, с. 486: лист Ракоція з 16 листоп. згадує про приїзд козацьких послів.

[5]) Смирнов, Крымское ханство с. 562.

[6]) Дещо з листування у Кубалі III с. 390 прим. 66.

[7]) В москов. перекладі: "А когда вы не отлучитесе от Москвы", явна помилка.

[8]) Московський переклад з польського тексту, присланого від гетьмана цареві з Тургеневим-Акты Ю. З. Р. XIV.с. 115-7. Кубаля (IIIс. 390) помилково називає сей лист виставленим 9 с. с. листопаду, замість жовтня і висланим до царя 8 грудня-він був висланий цареві 10 с. с. листопада. Каже, що маємо польські оригінали-не каже ближче де. Не зовсім ясно, чи сей ханський лист і так само листи Сефер-ґазі і Карач-бея привіз козацький посол, чи Тохтамиш; та се не так важно-бо приїхали вони мабуть разом.

[9]) Сибир. приказу ст. 1636 л. 291-2.

[10]) Тамже л. 293-4.

[11]) Так як підданство хана султанові не перешкоджає союзові з козаками, так хан не повинен жадати, щоб задля сього союзу козаки стали неприятелями московського царя.

[12]) Czesc wojska naszego panstwa. Цікавий, бо рідкий вираз.

[13]) Не зовсім ясно, присягу з ким не хочуть козаки ламати? мабуть з Москвою?

[14]) Памятники III ч. 32, "з рукописи Щорсівської бібліотеки". На жаль без усяких пояснень. Дата 29 октобра не зовсім правдоподібна, ледви чи могла тут бути дата нового стилю, для старого стилю вона запізна, зараз нижче бачимо, що 24 жовтня с. с. гетьман повідомляв царя, що він уже відправив ханського посла.

[15]) Сибир. приказу стовб. 1636 л. 285-290. З пізніших записок довідуємось, що в тім же часі ходив під'їзд з Києва горі Припеттю, дійшов до Петрикова; петриківські міщане прийняли їх з парадою, присягли цареві, і непускаючися далі, під'їзд з сим маленьким тріумфом повернувся назад, а до царя вислано "з сеунчом" героя сього походу, кн. К. Волконского-Акты Ю. З. Р. XV с. 290-l.

[16]) Сі листи в інструкції послам наказано віддати до рук В. В. Бутурлина, щоб він їх підніс цареві: правдоподібно, Виговський пильнував, щоб царські справи переходили через руки "приятеля".

[17]) На устному допиті 3 (13) грудня перед В. Бутурлиним і Л. Лопухиним сей Ластовецький розповів: гетьман Потоцкий і Лянцкороньский все літо стояли під Зборовим і в Підгайцях, але війська-хоч в компутах зазначається з 20 тисяч, при гетьманах було тисячі 4, і то лицарського, бойового люду було небогато, решта люди плохі, не бойці. "Коли козаки погромили Ґурского" під Острогом, "то гетьманське військо стало тікати з-під Зборова, тільки сторожа богато затримала. А за чотири тижні до Пилипівки (коло 25 жовтня н. с.) гетьмани пішли на Камінець під Тернопіль, і розіслали універсали по городах, де військо було на лежах, аби сходилося до них під Тернопіль, і як військо збереться, гетьмани хочуть ударити на козацькі городи: на Ставище і Умань. До хана після погрому Ґурского гетьмани з-під Зборова післали на семи возах грошей, сукна й иншого краму через Волоську землю на Хотин: просять прислати за ті гроші війська тисяч з 20. З волоським, мунтянським і угорським князем уставлено так, що зійшовшися під Хотином вони разом з Татарами підуть просто відти на

Ставище і Умань-двома військами, щоб відразу вдарити на козаків великим військом. Котрі козаки будуть до них передаватись, тим показувати ласку, щоб привабити і приєднати всі до себе, а тоді з'єднатися разом і йти на Московські городи.-Сибир. прик. ст. 1636 л. 300-4.

18) "Наказ послом нашимъ до е. ц. в. Первие: пришедши съ листомъ говорити то: Божіею милостию, в. г-рю (цар. титул) Богдан Хмельницкиі гетманъ со всѢмъ войскомъ вашего ц. в. запорожскимъ до лица земли, яко вѢрные подданные, челомъ бьют и листъ отдают. А когда будет е. ц. величество спрашивать о здоровье пана гетмана і всего войска,-отвещати: бож. мил. и твоимъ в. г. (цар. титул) счастьемъ,-всѢхъ от'Ѣхали есмя здорово.

"А если будут спрашивати любо предъ царемъ его милостью или в приказе о какие вѢдомости, говорити: Листы бѢевъ, аговъ татарскихъ, которые прислали до пана гетмана-а листы тѢ чрез нас пресылают, что изволь ваша царская милость ис тѢхъ листов татарских обо всем выразумѢть-неприязнь великую татарскую, что до нас ханъ в всѢ бѢі и аги пишуть: когда от твоего ц. в. не отлучимся, имѢють всѢми силами снявся с Венграми, Мутьянами и иными на нас наступать. А Татаровя, приготовя себѢ запасов на 2 месяца на Пещаной Брод через Буг перешли.

"А что послалъ его милость, панъ гетманъ посланцовъ своихъ до господаря мутьянского еще 1-го дня сентября, тогда до сего времени нѢт и про них не слыхать. Также и до венгерского послали есмя, и до сего времени про нихъ не слышеть. Тогда есмя вскоре уже ныне послали листъ до господаря волоского, чтоб намъ дал знать о тѢхъ послах наших, естли задержаны, понежо какъ вѢдомость имѢетъ (!), что и господарь волоскиі из Ясъ совсѢмъ вывозился і в Сочаве запертися имѢет.

"О чолнах докладывати его ц. в.-ва: укажетъ ли на море чолны готовить, понеже писано і в листу о томъ до е. ц. в. и Турки подлинно на войну готовятца; листы татарские посылаю, которые отдайте до рук Василью Васильевичю и просити, чтоб ц. в-ву поднесъ.

"По взятью въ языцех Глинского, передался до нас добровольно Радулъ Ластовецкиі, который прежде на Украине живал, он же и казака старинного Велебневского тамъ въ неволе будучего от Ляховъ вывел, который

совешенно пространнее словесно, что тЂ неприятели мыслят, о всемъ исповЂсть. Той же Ластовецкиі сказывал, что Ляхи на пришлые заговейна однолично снявся с Татары на Украину ударити имЂютъ, понеже какъ слышел, что Ляхи ни о чемъ не пекутца, только чтоб Украину извоевать. А Ляхи то сказывают, что когда придемъ в Украину, и естли казаки передаватися станут, тогда имЂютъ с тЂми и иныхъ воевати.

"Бити челом имЂют послы наши его царскому величеству усердно, чтоб нам войска своего с 15 или зъ 20.000 на помочь прислать.

"И о том его царскому величеству послы наши известити имЂют, чтоб полону ратные люди его царского величества в городах нашихъ Черкаскихъ и пограничныхъ не имали, не такъ какъ поганые. Сохрани убо боже, когда Ляхи наступати будут и прельщати имут, чтоб увидя такие тяготы чернь не заблюлася. Понеже для того емся под высокую и крЂпкую руку е. ц. в. поддалися, чтоб чернь безстрашно пребывала"-л. 295-9.

19) "противу тЂх его государевых неприятелей Турокъ и Татар крымских и ногайских готовили б мы струги на Крым-горазно больше тритцати стругов", так переповідають зміст гетьманського листу Донці відписуючи гетьманові.

20) Грамота від Донського війська до Хмельницького мабуть 5 грудня - Малор. справи б. архиву загран. справ, 1654 № 36, ненумеровані. Донці, відправляючи Сухиню й товаришів, відписують гетьманові і своїм звичаєм при тім докладно повторяють зміст гетьманського листа. Посольство Сухині прийшло на Дін 18 (28) листопада.

ЗАКІНЧЕННЄ ОПЕРАЦІЙНОГО РОКУ НА БІЛОРУСІ-ЦАРСЬКА ГРАМОТА З СОМЧЕНКОМ 14 (24) ЖОВТ., ПОЯСНЕННЯ ЧОМУ ТРУБЕЦКОЙ НЕ ПІШОВ НА ЛУЦЬК. ЗОЛОТАРЕНКО В ЦАРСЬКІЙ СТАВЦІ, ЙОГО ПОБАЖАННЯ, НАДАННЄ ЙОМУ БАТУРИНА І ПОТВЕРДЖЕННЄ ПРАВ М. НІЖИНА, ПРОМОВА М. ФИЛИМОНОВИЧА ДО ЦАРЯ В СПРАВІ ВИЗВОЛЕННЯ МАЛОЇ РУСИ ВІД ПОЛЯКІВ, ЦАРСЬКИЙ ОБІЖНИК ДО КОЗАКІВ, ДОДАТКОВІ ПРОХАННЯ-М. ИН. СОЛИ, ІЛЮСТРАЦІЯ

ЕКОНОМІЧНИХ УСКЛАДНЕНЬ ЧЕРЕЗ УСКЛАДНЕННЯ ПОЛІТИЧНІ.

З царської ставки йшла в тім часі царська грамота гетьманові післана з Сомченком 14 (24) жовтня. Цар сповіщав його, що постановив на зиму припинити кампанію, вінчану підданнєм Смоленська в перших днях жовтня н. с.: він обсаджує Смоленськ й инші здобуті міста залогами на зиму, а все инше військо зводить назад, щоб поновити війну в Литві на весну, і так само гетьманові наказує з військом козацьким і з відділом А. Бутурлина “из Польши отойти ж-чтоб в осеннее время ратных людей не изнурить”, а бути готовим з усім військом Запорозьким на весну. Тоді ж на весну і Шереметьев з своїм військом прийде в поміч гетьманові, щоб разом з ним промишляти над неприятелем. Трубецкой же-се аж тепер цар спромігся пояснити [1])-не пішов в заповіджений похід під Луцьк тому що затримався під Мстиславлем, здобуваючи його, а потім рушив на нього Радивил, і Трубецкой мав з ним битву під Шепелевичами, а погромивши його тут, здобував Шклов. З-під Шклова пішов був просто на Луцьк, але в дорозі довідалися, що Ляхи зібралися в Горах, і відти нападають на московське військо, отже замісць Луцьку повернув він назад під Гори і т. д., взагалі замісць іти на захід пішов на схід, і чомусь про все се не було своєчасно дано знати гетьманові, щоб він не напоровся на коронне військо. По сих плутаних поясненнях цар повторяв свій наказ: “з усім військом з Польщі відійти, а війську проголосити царський указ: всім на весну бути готовими” [2]).

Се стояло в звязку з загальним припиненнєм операцій на білоруськім фронті. Справа ся була обговорена з Золотаренком, коли він приїздив по інструкції до царської ставки під Смоленськом при кінці вересня н. ст., під час переговорів залоги і мешканців Смоленська про підданнє, і подбав про ласку царську. Привів у дарунку цареві бурого коня в уборі, з парою пістолів, мабуть і ті трофеї привіз, що обіцяв-хоч про них нема згадки в московськім протоколі прийняття [3]). 29 н. с. вересня представлявся цареві, і потім подав на письмі свої статті. Се були перед усім жалі на Поклонського-що мабуть перед усім і погнали “наказного сіверського гетьмана” до царської ставки. Золотаренко скаржився, що Поклонський обмовляє Запорізьке військо перед царем і боярами, ніби то воно пустошить церкви і православних людей, що присягли цареві. Безчестить

його нечемними словами. На ті місточка і села, що піддаються під протекцію Запорізького війська (“просять у війська Запорізького людей для безпечности свого здоровя”) він посилає своїх людей, і ті бють запорізьких козаків, а людей що їм піддалися, карають на смерть або розгоняють. Золотаренковим післанцям до царя, в переїзді через Могилів не дають ні кватир, ні корму, а безчестять. Могилівським купцям, що хотіли б у ріжних справах їздити до запорізкого табору, Поклонський заборонив се під карою смерти; велів відбирати товар куплений у тім таборі [4]), навіть коли якийсь його власний сотник став просити щоб він тих купців не кривдив, він їх хотів скарати на смерть, “так що вони до боку нашого прихилилися поневолі”.

Супроти сього всього Золотаренко просив царя взагалі заборонити Поклонському, як людині в війську Запорізькім не заслуженій, мішатися до козацьких справ, і не забороняти приставати до війська Запорізького всім хто того побажає “в Білоруси, в Могилеві і в волости Могилівській” [5]).

Московський уряд до сього прохання поставився не дуже прихильно. Дозволив їздити в козацький табор могилівським купцям, і навіть харчі збирати на Запорізьке військо в Могилівськім повіті. Але приймати до війська людей з Могилева, Могилівського повіту не дозволив, мотивуючи тим, що “Могилів з повітом добив чолом цареві”. Се значило, що поширення козацького режіму в краях московської окупації цар собі взагалі не бажав. Се була серйозна осторога, яка дуже обгострювала козацько-московські відносини.

Далі Золотаренко просив указу на зимованнє Запорізькому війську, де має пробувати,-бо війська розпускати йому не можна. Се треба так, очевидно, розуміти, що він просив царської згоди на те, щоб йому зістатися на зимівлю в окупованій території, і на се була царська згода. Цар велів самому Золотаренкові бути в Бихові, а війську в повітах Бихівських і Могилівських, тільки щоб під карою смерти заборонено нічого крім провіянту не брати і насильства ніякого не чинити. На проханнє Золотаренка, щоб дано було щось на одежу “на військових слуг: пушкарів, пушкарських помішників, стадників, ковалів, кожемяк і тележників, що при гарматах простійно пробувають”, цар велів дати по 2 рублі кожному, 5 бочок пороху і корогву царську, котрої прохав Золотаренко.

Так само дано прихильні резолюції на його прохання, щоб цар "похвалив їх службу в своїй грамоті до гетьмана Б. Хмельницького" та щоб видав грамоти до козаків. Одну до тих що лишались на Сіверщині дома, "ранені чи здорові", аби без усяких відмовлянь, "коли хочуть вільности військові мати", ішли до них (Золотаренка) і до війська Запорізького під Кричів. Другу до тих козаків що стояли на Білоруси: "наказати їм суворо, аби йому, гетьманові, були послушні і ніякої своєволі не чинили" 6).

На наш погляд се було дуже нетактовне проханнє. Золоторенко понижав авторитет і престиж своєї влади, просячи у царя такого її підкріплення, тим більше що й так здійсняв її доволі твердо. Але очевидно він того не відчував.

Нарешті сповнено й проханнє, що на останок заніс Іван Ничипорович, "гетьман наказний війська Запорізького"-"о місто Батурин зо всіми волостями до того міста належачими": "Государ пожалував: велів йому то містечко дати з усіма приналежними вигодами і селами, і на те грамоту дати-щоб володіти йому, його жінці й дітям" 7).

Також ніжинські міщани при сій оказії занесли цареві прохання. Поперше-щоб цар розглянув королівські надання Ніжину і велів видати "з тих королівських грамот свої государеві грамоти на маєтности", зібравши все разом в одній грамоті,-бо досі "за королівськими привилеями володіли вони всякими вигодами в Ніжині окремо", порознь. По друге-щоб забезпечив їх від надуживань підводами-тому що за часів нинішньої війни у них, міщан ніжинських, "без наказу гетьманського і всього поспольства" (!) брали у них силоміць богато провіянту і підвод, і ріжні инші тягари накладали.

Цар велів видати місту Ніжину грамоту в потвердженнє королівських привилеїв на взір того як видано міщанам переяславським, і другою грамотою докладно означено, хто має право домагатися підвод і кормів від ніжинської громади 8).

Таким чином царський уряд, загалом беручи, поставився до Золотаренка і його війська досить прихильно. 7 н. с. жовтня цар дав йому прощальну авдієнцію. Думний дяк Лопухин сказав промову від імені царя: "За нашим указом був в службі з нашим військом Запорозьким ти, гетьман наш наказний,-нам служив, против неприятелів стояв, городи здобув і під нашу

високу руку привів і приїхав до нас, вел. государя. Ми тебе жалували, веліли наші очи бачити і службу твою похваляємо. За твою службу веліли тобі дати в маєтность Батурин з усякими вигодами і селами до нього належачими і дати на то грамоту. Та ще жалуємо тобі 4 сорока соболів. Ти ж, наш гетьмане, бачучи нашу превелику ласку, тим більше служи нам і против неприятеля нашого стій. А тепер ми веліли тобі далі бути під Биховом, і промишляти над Биховим, скільки тобі бог поможе. А як дасть біг-здобудеш Бихів, веліли ми тобі зимувати з військом в Старім і Новім Бихові, а провіянт і пашу збирати в Бихівським і Могилівським повіті" [9]).

Крім того Золотаренко одержав на відправі великий срібний кубок. Судя Мужилівський дістав сорок соболів і пару гарніших; цигар, осавул, сотник Ів. Борсук і 13 значніших козаків теж дістали соболів, відповідно ранзі; инші 166 козаків одержали по золотому,

На жаль, не знаємо що одержав протопоп Максим, що урачив царя на сім відпуску красномовною орацією, і подав її на письмі "рукою бренною". Величав царя за те, що взявся він збирати "синів руських злохитрієм лядським розігнаних", нагадував жалісний занепад Київа і Чернигова-де "храми камяні, предивним майстерством здвижені, а тепер поруйновані, тільки на сльози та тугу руським людям стоять". "А що скажу про землю Львівську, Подільську, Покутську, Підгородську (!), Поліську, Білоруську та їх широкі князівства, славні городи, де за держави великих князів руських не тільки велике множество людей руських, але й благочестє як крин процвітало, а храми господні як зорі небо, так землю Руську прикрашали? Тепер же прекрасні храми господні від безбожних Ляхів і Литви на лядські костели, на уїнятську безбожність, на єретичі збори, на корчми, шинки і хліви німій худобі з великим жалем людей руських обернені. Рабам же господнім тим що не тільки православно в святу східню церкву хочуть вірувати, але преславним іменем руським називатися,-тим сором і наруга, кайдани, вя'зниця, рани і безчестє велике і нещислиме"-і т. д.

В красномовних виразах оратор накликав царя вирвати Малую Русь, істинну землю Руську, східнє дідицтво царське як загублену драхму віднайти, як загублене ягня з зубів хижих звірів вирвати, як хору оздоровити, півмертву оживити і т. д.

Копії сеї промови він підніс очевидно ріжним високим протекторам-вони

заховалися в московських архивах [10]).

До гетьмана Хмельницького виписано грамоту, де похвалялася служба гетьмана наказного і його брата Василя, що служить з Вас. Пет. Шереметьевим; згадувалося наданнє за сю цінну службу Батурина [11]). До полковників, осавулів, сотників і всього війська Запорізького полку наказного гетьмана Івана Золотаренка виставлено такий обіжник:

Веліли ми гетьманові нашому наказному Ів. Золотареикові нинішню зиму зимувати в Бихові. А вам усім наказали ми бути з ним, а по поживу їздити в повіти Старо і Ново-Бихівський та Могилівський. Дозволили брати по селах поживу людську і кінську стільки щоб ситим бути, а зайвих кормів не брати і селянам ніякої шкоди і грабіжу не робити-аби селянам і повітовим людям ніякої кривди не було. І як до вас ся грамота прийде, ви б полковники і т. д.-все військо, яке тепер з гетьманом наказним (пробуває) і ті що виїхали з війська, ранені чи здорові, та живуть по домах своїх,-ви їдьте назад з старшиною своєю на нашу царську службу і зимуйте в Бихівськім та Могилівськім повіті (повтореннє попереднього). Повітів не пустошіть, селян не розганяйте, живіть в повітах обережно, без своєвільства, в послушности наказному гетьманові у всім. Заборону зробіть війську під карою смерти, щоб ніхто ніде ніякого лиха не чинив. Коли ж хто нашу заповідь переступить і вчинить в повіті насильство, грабіж або вбийство, або гетьманові нашому буде непослушний і своєвільний, ми таких людей за їх злі вчинки і самовільство веліли гетьманові нашому наказному без милосердя карати смертю-аби видячи таке й инші не важилися того чинити і на добрих і лицарських людей безчестя не стягали” [12]).

Остання фраза показує, що грамота складалася з участю Золотаренкової канцелярії. Наскільки сі грамоти були йому дійсно потрібні, нам тяжко судити. Але що вони обидві-і грамота гетьманові і сей обіжник, з ініціятиви самого старшини, творили дуже неприємні з становища української державности і військової автономії прецеденти царського мішання до внутрішніх військових справ, се я вже зазначив. Вернувшися до свого табору, Золотаренко звернувся до царя з проханнєм повернути назад частину війська вислану під Витебськ з його братом. Він вказував на те що неприятельські сили громадяться під Бобруйськом, язики заповідають

наступ литовських гетьманів-"а ми, військо Запорізьке, розділене-одно тут, а друге під Витебськом на службі в. цар. вел., і через сей розділ військо не може справно вести діло-як то кажуть: розріжненими і упертими кіньми зле плуг оре". Прохав також прислати московської піхоти зо 2 тисячі-на страх неприятелеві: "ми їх здоровє (московських вояків) на свої руки беремо, і рівно з ними голови наші будемо класти". Також пороху й гармати до стріляння запальними кулями-"аби ми могли тих розорителів нашої православної віри запалити з їх городом-бо город деревляний, доми дуже великі і густі, розумний і научений чоловік зможе їх спалити відразу". Заразом одначе висловляв побоюваннє, чи вдасться йому тут утриматися, під неприятельським натиском, після того як Москва зводила своїх людей з лінії Дніпра. "Стоїмо під городом неприятелів в. цар. вел., наче змію држучи за пазухою, і безнастанно її остерігаючись, а також і инших (неприятелів), про котрих знаємо певно, що не загаються на нас прийти" [13]).

Цар сповнив всі бажання що до витебського козацького відділу-велів Василя Золотаренка відтіль відправити, але своєї піхоти під Бихів післати не рішився: мовляв невідомо, чи зможе Золотарснко її у себе прогодувати-нехай наперед про се напише. Велів післати пороху 70 пудів, і соли 500 пудів-котрої теж Золотаренко просив, а про "огненну гармату" щось промовчав.

Се проханнє соли дає доволі цікаву побутову рису: "Котра сіль приходила з Покуття, ту Ляхи затримали. Друга з Волох-ту Волохи затримали. Третя з Запоріжжя-та за трудною переправою через пороги і перешкодами татарськими доходити не може" [14]).

Так тяжко відбивалася затяжна війна і викликані нею політичні ускладнення на українській економіці.

Примітки

[1]) Тиждень перед тим, 17 н. с. жовтня, за кілька день до приїзду Сомченка,

поїхав з ставки царський дворянин Тургенев з звідомленнєм про підданнє цареві Смоленська і з поясненнями, чому Трубецкой не пішов в заповіджену експедицію під Луцьк-коли б про се гетьман спитав (про сю місію далі). В листі післанім з Сомченком, цар уважав потрібним пояснити сей інцидент з огляду що гетьман в листі з 16 (25) вересня, привезенім Сомченком, підчеркував се, що ні від Трубецкого ні про Трубецкого він не має ніяких відомостей (пище с. 948).

[2]) Сибир. приказу № 1636 л. 129-136.

[3]) Акты XIV с. 165-6.

[4]) "Товаром" сим була мабуть перед усім козацька здобича, награблена в околиці, і се могло бути приводом для заборони.

[5]) Акты XIV с. 167-170, див. вище с. 936.

[6]) Акты XIV с. 170-2.

[7]) Тамже с. 172-3.

[8]) Тамже с. 181-4.

[9]) Тамже с. 172-3.

[10]) Акты XIV с. 178 прим.

[11]) Акты XIV с. 171-2.

[12]) Акты XIV с. 179-181 (дещо скорочую).

[13]) Акты Москов. госуд. II с. 385.

[14]) Тамже.

IX. ПАНОРАМА ТОГОЧАСНОЇ УКРАЇНИ. ЗАГИБІЛЬ

БРАСЛАВЩИНИ. ДРИЖИПІЛЬСЬКА КАМПАНІЯ ТА ЇЇ ЕПІЛЬОҐ (СІЧЕНЬ-ЧЕРВЕНЬ 1655)

ПОДОРІЖ АНТІОХІЙСЬКОГО ПАТРІЯРХА МАКАРІЯ ЧЕРЕЗ УКРАЇНУ В 1654 І 1656 РР., ОПИСАНА ЙОГО СИНОМ АРХИДИЯКОНОМ ПАВЛОМ, РУКОПИСИ І ВИДАННЯ, ВРАЖІННЯ ВІД УКРАЇНИ, ПАТОС ВИЗВОЛЕННЯ, ЩО ВІДБИВАЄТЬСЯ В ОПОВІДАННЯХ ПАВЛА.

Сей рік-переломовий в політичнім життю, дає нам особливу нагоду приглянутися нашій країні в сім переломовім моменті завдяки переїздові через Україну антіохійського патріярха Макарія, описаного його сином архидияконом Павлом. З тих десятків і сотень чужоземців, що звідували коли небудь Україну і вважали потрібним щось записати з своїх вражінь і пригод, ніоден не дав такої яскравої, детальної, переповненої побутовими матеріялами записи як сей молодий Араб. Подоріж його батька-патріярха до Москви по милостиню, для визволення з довгів своєї убогої патріярхії, була першим виїздом в широкий світ, де сей малоучений провінціяльний клирик мав нагоду познайомитися з грецько-візантийським світом, в його пережитках турецьких часів, і з західньою цівілізацією-принаймі в тих відблисках, які розходилися від неї в землях балканських і східнєсловявських, і нарешті з великим східнєсловянським морем: Україною і Москівщиною, що йому прийшлося двічі переїхати від Дністра до Великого Новгорода. На Україні за першим разом він пробув 40 день, від 10 червня до 20 липня с. с. 1654 р. Потім ще, вертаючися в 1656 р., пробув на Українській землі трохи навіть довше, від 14 червня до 15 серпня, але головне значеннє має перший переїзд. З незвичайною вражливістю й безпосередністю свіжого, незагромадженого знаннями і досвідом інтелекту, з жадністю майже дикуна-ловить Павло і зафіксовує в своїх споминах вражіння-не викривлені якою небудь літературною рутиною-не маючи претенсій піклуватися ні ерудицією ні блискучим стилем, захоплений бажаннєм переказати землякам можливо докладно всі ті чуда і дива, котрі його господь сподобив побачити в тім православнім океані-подібно як наш ігумен Даниїл Руської землі пять віків перед тим побожно, і з такою ж скрупульозністю записував чуда і дива Святої землі [1]). Для бідного Араба-християнина, призвичаєного бачити свою православну церкву, її віру і традицію в бідних останках, майже без сліду затоптаних турецьким пануваннєм,- чимсь неймовірним, фантастичним, казковим мусіла

здаватися православна державність, православна многолюдність, незвичайно високе становище православної церкви як державної, богацтво її ерархії і головніших установ, пієтизм для її єрархії, для її приписів і обрядів, суворий риґоризм в їх виконанню. На його батьківщині, як звичайно в таких умовах поневолення, мимоволі відчувалося, що православні знижаються до виконування православних обрядів-роблять ласку предківській традиції, виявляючи деякий пієтизм своїй пониженій і підупалій церкві,-тим часом як на Україні, а ще більше на Москівщині відчувався грізний-не тільки моральний але й юридичний примус пильного виконування релігійних і обрядових вимог. Все се автор-подорожник розуміється в особливо яскравих формах побачив аж на Московщині, і якби він побував на Україні, занурившися в московській стихії перед тим на два цілі роки, так як се йому довелося,-богато з вражінь українського життя пройшло б у його свідомости мабуть більше поверховно: воно здалось би йому слабим відблиском московського православія. Але на щастє-Україну він побачив наперед, і прийняв вражіннє східнє-словянського життя в українській формі з особливою свіжістю і безпосередністю, вони відбилися в нім незвичайно глибоко- так що стали мірилом для всього дальшого, і хоч як скромно потім виглядали в його уяві сі українські явища в порівнянню з ґрандіозними перспективами московськими, все же те що він побачив гарного, симпатичного, корисного на Україні, не стратило і пізніше своєї вартости в його уяві. Коли культурні засоби України поблідли в його очах після того як він побачив нагромаджене в Москві, і згадуючи, як колись заімпонували йому “вози книг у київських воєводів”, він потім завважає не без зневаги: “але що Київ в порівнянню з Москвою!” [2]),-то з другого боку виїхавши з Москівщини назад на Україну, він записує такі характеристичні міркування з приводу свого нічлігу під сим скромним Київом:

“Сеї ночи ми спали на березі (Дніпра) в повнім задоволенню й спокою. Бо від тої хвилі як ми побачили Печерський монастир-як він здалі блистів своїми банями, і до нас долетіли пахощі сих квітнучих земель, душі наші затріпотіли від радости. Серця наші розкрились і ми висловили свою подяку Богові. Сі два роки в Московщині замок висів на серцях наших, а розум був стиснений і пригнічений до останнього. Бо в тій (Московській) землі ніхто не може себе почувати скільки небудь свобідним або задоволеним-хіба прирожденні її мешканці. Всякий же инший, як і ми-хоч би став володарем цілої країни, ніколи не перестане бентежитись в своїм

духу і трівожитися в своїм серцю. Навпаки, країна козаків була немов би нашою власною країною, а її мешканці нашими добрими приятелями і людьми до нас подібними” [3]).

З другої сторони як представник віками поневоленого народу він незвичайно живо відчув красу сеї героїчної доби в життю Українського народу: патос революції, народнього повстання, боротьби за визволеннє, повної жертв, самовідречення й ідеалізму. Тим часом як не тільки для Поляків і тих хто дивилися через їх призму, але й для Мусульман і для Москалів (хоча з політики вони підтримували козаків) і козаки і взагалі українські маси були все таки не більше як збунтовані невільники-не вважаючи на всі акти героїзму, військового хисту і т. д.,-для сього малокультурного Араба се були носії найвищих людських прикмет, борці за найдорожчі кожній людині мрії визволення. Він з насолодою дихає сим повітрєм свободи, відчуваючи весь траґизм сього нетрівкого балянсування між її вживаннєм і розплатою смертю за неї і всіми иншими страхами війни і неволі. Його завваження на тему сього щастя визволення і тих жертв якими воно купувалося нераз дивують тонким відчуваннєм, так що воно глибоко вражає сучасного читача. Навіть в українській літературі ми не знаходимо такого безпосереднього ентузіязму; нічого подібного до кислих рефлексій якого небудь “Самовидця” що незадоволено рахує шибки, розбиті під час сього великого пожару. В наївних записках Павла ми наче чуємо голоси тих безпосередніх учасників, котрих він розпитував, і вони передавали йому в таких безперечно повищених, дещо екзальтованих, перебільшених виразах і свою огиду до старої неволі, котру вони скинули, і радість свободи окуплену от-такими страшними гекатомбами. Церковні, узько-конфесійні ноти, подекуди підчеркнені ним, не повинні перешкоджати нам відчути сей основний тон.

“Який се благословенний нарід! Яка се благословенна країна”-записує він переїхавши через многострадальну Браславщину, в антракті між двома польськими руїнними наступами: великоднім 1654 р. і новорічним 1655. “Велика її вартість у тім, що в ній нема зовсім чужовірців (“ні Ляха ні Жида!”-вертепної драми)-а тільки чисто православні: вірні й побожні! Щасливі наші очі, тим що вони бачили, уха наші тим що вони чули, і серця наші-тою радістю і захопленнєм, що вони пережили. Бувши колись у неволі, сі козаки живуть тепер у радощах, веселощах і свободі. Вони

набудували соборних церков. Спорудили веселіпні ікони, святі іконостаси, хрещаті хоругви. Церкви-одні одної кращі, як ми вже казали. Іконостаси, рами, ікони-одни одних гарніші і ліпші. Навіть по селах церкви одна одної красніші. Люди почали явно, ще з більшим завзяттєм вихваляти свою віру. Ще з більшим запалом стали вчитися, читати, співати гарним церковним співом. І вони варті (сього щастя). Бо в життю задовольняються дуже малим: їдять що дасться і одягаються в що трапиться" (с. 28).

Примітки

[1]) На жаль треба сказати, що при всій своїй незвичайній цінности сей твір далеко не так добре обслідуваний як він того варт. Його рукописна традиція слаба, хоча твір був видимо популярний. Першою стала відома копія датована 1765 р., придбана в поч. XIX в. в. Алєпо ґр. Гілфордом і передана до Британського музею. В рр. 1829-1836 Ф. Белфор (Belfour) випустив її англійський переклад п. з. The travels of Macarius, patriarch of Antioch, written by his attendant archdeacon Paul of Aleppo-переклад з деякими скороченнями і ріжними помилками (їх старався виправити де Сасі в статтях, що в міру виходу перекладу друкувалися в Journal des Savants). Арабський текст лишився невиданим, і сама рукопись десь зникла з Британського музею. Потім стала відома друга рукопись, датована 1700 роком: в 1840-50-х рр. вона була в Дамаску, і тут з неї зроблено було 3 копії для ріжних заказхиків з Росії: одна з них, 1847 р., опинилася потім в бібліотеці міністерства закорд. справ (т. зв. Учебнаго отделения в Петербурзі), друга-1849 р., замовлена звісним візантистом Порфирием Успенским еп. чигиринським-в Петерб. Публичній Бібліотеці; третя-1859 р. в московськім Архиві Мін. Загран. справ. Арабський же оригінал зник; як здогадуються-пропав підчас погрому православних в Дамаску 1860 року, і після сього не вдалося знайти ніде якогось нового кодекса. Ак. Кримському удалось придбати в 1896 р. неповний, скорочений арабський текст, як він його датує-середини XVIII в.: всі ж силкування російського перекладчика Г. Муркоса, прирожденого Араба, місцевого чоловіка, що спеціяльно їздив шукати кодексів сього твору в 1890-х роках, не привели до нічого.

Таким чином довгий час неповний і часто недокладний переклад Белфора був єдиним джерелом, з котрого черпалися відомости Павла з Алєпа; виданнє було мало приступне, і мало використовувалося. В московських "Чтеніях" 1875 р. почався був його російський переклад, але припинився. В "Трудах" київської дух. академії 1876 р. був надрукований огляд цілого Павлового твору зроблений Оболенским. Окремі виривки друкувалися в Київських Епархіяльних ВЂдомостях 1873 р. і в "Сборнике материалов по истории Киева" 1874 р. Нарешті в московських Чтеніях за рр. 1896-1900 з'явився новий російський переклад, зроблений згаданим уже Г. Муркосом, лектором московського орієнталістичного інститута (т. зв. Лазаревського), антіохійським Арабом-вихованцем московської академії. Окрема відбитка його під заголовком: "Путешествіе антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинЂ XVIII вЂка, описанное его сыномъ, архидіакономъ Павломъ Алепскимъ", вийшла в 5 випусках, Москва 1896-1900 р. Основою для сього перекладу послужила московська копія 1859 р.; перекладчик порівняв з нею також петербурзькі копії, але вони не дали йому нічого цінного, бо списані були з того самого арабського дамаського тексту. Льондонської ж копії відшукати не вдалось і російський перекладчик міг доповнити свій переклад тільки з белфорового перекладу (льондонський текст був ширший від московсько-дамаського). Не можучи добути льондонської копії Муркос не рішився приступити і до видання арабського оригіналу.

Нижче я цитую сей переклад Муркоса, римські цифри означають випуски його відбитки, арабські числа-се сторінки II випуску, присвяченого Україні 1654 року.

Варіянти скороченого тексту, знайденого ак. Кримським я цитую за перекладом Т. Кезми, зробленого при катедрі арабо-іранскої філології Всеукр. Ак. Наук нею мині ласково уділеною.

Актовий московський матеріял про подоріж патр. Макарія зібраний в московських Чтениях 1906 р. кн. 4.

[2]) II с. 137.

[3]) IV с. 185. Але справедливість вимагає сказати, що автор міг тут мати на гадці також і спеціяльне трактованнє в Московщині приїзжих зі Сходу

духовних осіб. Редактуючи свої записи, він записує при першім в'їзді своїм до Московщини такі пізніші свої досвідчення: “Досвідні люди казали нам: хто хоче скоротити своє життє на 15 років, нехай їде в край Москалів, поживе там як аскет, безнастанно себе обмежуючи, читаючи молитви і встаючи опівночи. Він мусить кинути жарти, сміх і свободу, бо Москалі ставлять при архиєреях і монастирях наглядачів, і ті пильнують усіх приїзжих в день і в ночи, через шпари в дверях дивляться, чи вони провадять час смиренно в мовчанню, пості, молитві, чи піячать, забавляються грою, жартують, посміваються чи сваряться. А як тільки помітять за ким небудь хоч великий хоч малий проступок, зараз засилають в край пітьми, з котрого не можна ні втікти, ні вернутись ні вирятуватись: засилають на Сибір-добувати там соболів, сірих білок, чорних лисів і горностаїв” — II с. 101. Автор признає що таку підозріливість заслужили самі приїзжі Греки своєю безсоромною поведінкою. Але незалежно від того весь склад московського життя очевидно пригнітив бідного Араба до крайности.

ЩО ЧУВ ПАВЛО НА УКРАЇНІ ПРО ЇЇ ВИЗВОЛЕННЄ, ЛЯДСЬКА НЕВОЛЯ, ВИЗВІЛЬНА БОРОТЬБА, КРІВАВІ ЖЕРТВИ УКРАЇНИ, МАСА ВДІВ І СИРІТ, ПОПУЛЯЦІЙНА ЕНЕРҐІЯ, ДОБРОБУТ І ГОСПОДАРНІСТЬ, ЕНТУЗІЯСТИЧНІ ВІДЗИВИ ПРО КОЗАЦТВО.

В центрі сеї визвільної епопеї, в тих оповіданнях, які довелося почути Павлові в офіційних козацьких кругах, стояла, розуміється, особа гетьмана. Він переказує, з деяким присмаком народньої поезії і леґенди, те що йому оповідали:

“Його імя Іхміль (Хмель). Яке гарне імя. Самі Ляхи назвали так його-вони приложили до нього сю назву рослини [1]). Зимою вона засихає і йде на паливо, а коли наступає весна, на Великдень, вона пускає нарости і підіймається. Тож вони й прирівняли до неї Хмеля. Бо він на час посту припиняє війну і битви, кладе меча і провадить спокійне життє у себе дома. Тоді приходять сі безбожники (Ляхи), руйнують і убивають-до самого Великодня. Він же сидить тихо, аж прийде Великдень. Тоді він підіймається; до нього збирається 500 тисяч вояків-борців за православну

віру, що жертвуючи собою воюють з любови до Бога, а не з бажання плати або яких небудь инших користей. Хміль може похвалитися сим перед царями всеї землі, що у нього більше як 500 тисяч вояків, і вони служать зжабедної плати. На його поклик вони приходять йому в поміч з власним запасом їжі і всього потрібного, і від Великодня до великих заговин (до великого посту) вони мешкають в степах, в розлуці з жінками і дітьми, в повздержности і повній чистоті. Так вони живуть з року на рік! Який се благословенний нарід, який многолюдний! Яка православна віра, яка велика! Скільки тисяч їх побито, скільки тисяч забрали в полон Татари-і вони ще мають таке велике множество війська.

"Але скільки ж і Ляхів побили козаки!-сотні тисяч, із жінками і дітьми, не лишивши жодного. Ми здалека бачили палати їх вельмож і правителів в їх фортецях-такі високі вони. Хто розглядає їх і входить до середини, не може не захопитись їх красою і урядженнєм, їх печами вищими від кипарисів, що служили для розпалювання огню зимою. Тепер сі палаци стоять в руїнах, безлюдні прибіжища собак і свиней. І нарід єврейський і вірменський винищено до решти. Гарні дома, крамниці і заїзди їх стали пристановищем диких звірів-бо Хміль (дай йому боже довгого віку!) заволодівши сими многолюдними містами, цілком винищив усяку чужу людність, і тепер сю країну замешкують самі православні козаки" (21).

Історія визволення, подвиги Хмельницького, сучасний устрій козацького війська і "Козацької землі" дуже інтересували автора, і як він каже (36)-збиранню і перевірянню відомостей про се він присвятив богато часу: "скільки ночей просидів я над записуваннєм сього, не дбаючи про відпочинок", завважає він. Як людина слабо обізнана з місцевими умовами, з історією Східньої Европи, і взагалі науково не підготована, він при тім богато наплутав. Але все таки в його оповіданнях до волі ясно відбиваються обриси ходячих між козаками і духовенством-тими верствами серед яких він обертався-уявлень і оповідань про сю українську революцію, і тому інтересно приглянутись їм і промацати в них отсі сучасні балачки не знеохочуючись їх наївно-циничними формами.

Вихіднім пунктом сих оповідань, цілком зрозуміло, являється київська держава Володимира Великого; але вона, видимо, не інтересувала автора-в своїй книзі він кілька разів згадує її, але тільки побіжно. Татарська доба на Україні також не відбивається в його оповіданню. Київську державу нищать

Ляхи, войовничі наїздники "із земель Франкських"-"нарід що не має рівного що до гордости і пихи". Репрезентантами його в уяві Павла-себто його оповідачів: козаків і духовних, являються маґнати. Завоювавши землю козаків вони володіли великими землями, так що мали по 10 і по 100 тисяч свого війська. Король у них не мав ніякого значіння: вони вибирали на сей уряд чужоземця і призначали йому землі для утримання, але без їх згоди король нічого не може робити; на те вони й беруть королів з чужоземців; щоб вони не могли стати дідичними володарями і не прийшли до сили. З підвладним козацьким народом маґнати поводилися немилосердно. Насамперед, не задоволяючись даниною що сі піддані їм давали, вони стали віддавати їх у власть Євреїв і Вірмен, і ті не спинялись ні перед якими насильствами над ними самими, їх язиками і доньками,-так що бувши колись панами і володарями козаки "стали рабами проклятих Євреїв" [2]).

Далі, Ляхи скасували сорок-тисячне козацьке військо, що стерігло край від Татар. Нарешті-вони стали нищити православну віру і через своїх єзуїтів-єзідів [3]) силували козаків до папської віри. Сорок літ тому вони понищили всі православні церкви, перевели священство, а митрополита з одинадцяттю єпископами спалили на залізних штабах (леґенда про Наливайка перенесена на єрархію). Десять літ пізніш на чолі козаків стали три брати; вони погромили польське військо, поставили в Київі монастир і за поміччю патріярха Теофана, що переїздив через їх землю (як бачимо-історія Сагайдачного і ним фундованого брацтва)-відновили на Україні єрархію. Але Ляхи отруїли тих братів і знищили їх військо [4]). Тоді після довгих страждань. від "проклятих Ляхів" [5]) прийшов гнів божий на сих насильників і-бог підняв на них свого вірного слугу Хмеля, "щоб визволити свій вибраний нарід від лядської неволі".

Мішаючи події останніх років з початками повстання, Павло представляє справу так, що з початку Хмель шукав помочи у одновірців: у волоського і мунтянського господаря, але вони не то що не помогли, а видали його пляни Ляхам і Туркам. Не схотів помагати бунтівникови й московський цар. Тоді змовився з "Зиновієм котрого він прозвав Хмелем", його приятель, король польський-щоб він підняв повстаннє, а король помагатиме йому своїм військом, щоб винищити у Лядській землі всіх панів і правити самовластно. Тоді Хмель виїхав з сином Тимофієм на Січ-"до козаків на

острові", а порозумівшися з ними, вдався до хана: лишив у нього сина в заставі, а дістав татарську орду в поміч, за такою умовою: "земля і здобич нам, а бранці вам". Коли Хмельницький з Татарами з'явився на Вкраїні, козаки повстали, а Хмель хитрим підступом погромив лядське військо. Пани не могли противстати йому, бо кожний хотів на власну руку боронити свою землю, без чиєї небудь помочи. Король потайки порозумівався з ним, щоб їх знищити, але вони довідались про се й отруїли його; теж замишляли і на Хмеля, і для того замирилися з ним щоб приспати його увагу, але нічого не могли поробити з ним. Козаки за той час заволоділи всім краєм і винищили в нім весь рід Ляхів, Вірмен і Євреїв.

Так стояла справа до останньої Жванецької війни; коли Ляхи підкупили хана і він зрадив. Хмель знов удався до московського царя, і сим разом завдяки посередництву патріярха цар згодився взяти його під свою владу, задля православної віри. Післав Хмелеві і старшині кафтани "і надав йому титул князя з огляду на вагу його держави" 6). Послав ультиматум королеві, але поки йшли наради і переговори, "сі негідники"-польські пани, знаючи, що козаки ніколи не беруться до зброї в великому пості, напали того року під сам Великдень на 70 до 80 місточок в землі козаків-"головно на те щоб докучити цареві, котрому в опіку віддалися козаки" 7).

Робили при тім незвичайні звірства: не тільки побивали всіх, кого запопали- навіть дітей-немовлят, але розпорювали животи вагітним жінкам. Наброївши такого втікли назад, так що військо Хмеля захопило і знищило тільки арієрґард, "і з ним одного з єзуїтів, що підбивав їх на се" 8). Потім козаки напали на лядські місточка і вибили кого захопили, в пімсту за се. А цар довідавшися і страшно розгнівавшися на Ляхів за те що вони змішали кров сих мучеників з кровю Христа, в переддень його розпяття, постановив воювати Ляхів і з 500-тисячною армією рушив на Смоленськ, пісавши крім того Хмельницькому в поміч 90 тис., а 300 тис. з одним боярином (Шереметьевим) поставив на границі татарської землі (всі цифри, як бачимо, сильно перебільшені).

Павлові з Макарієм, переїхавши Дністер під Рашковим, 20 н. с. червня 1654 р. довелось переїздити через сі місця, де погостили того року на Великдень Ляхи з Волохами-в районі Побожа. На кожнім кроці приходилось їм бачити сліди спустошення і чути оповідання про польські екзекуції. Переїхавши

Соболівку, вони побачили в Степанівці попалені церкви-"бо се містечко з числа тих, що повоювали Ляхи на Великдень: людей побили, а містечко спалили". Потім вони переїхали через містечко "Явбаз" (так транскрібує його назву перекладчик-вказуючи на Обозівку) 9)-тут замок і всі укріплення згоріли в великодню ніч, але гарна церква заціліла. "Тому що се був добре укріплений город, сюди збіглися мешканці сусідніх місточок, але невірні обложили і перемогли сих людей, що не гідні були відборонитися; тоді кинулись на них і всіх порубали, так що вони стали причасниками христовим мукам; тисячі було таких, і навколо було ще чотири великіх місточка, що мали таку саму долю" (19). Далі переїхали місточко Талалаївку, з котрим Ляхи зробили те саме. За ним Оробієвка-"укріплення спалені, але трохи людей лишилося; наші серця рвалися з причини сеї пригоди-але вони вийшли стрінути як звичайно і привели нас до великої церкви св. Михайла. В козацькій землі ми ще не бачили такої високої і величавої церкви, з її пятьма банями. Її опасань вся точена, а дзвіниця над ворітьми також має ажурну ґалєрею". Мешканці які заціліли просили патріярха посвятити церкву, "бо прокляті Ляхи входили до неї, рубали ікони і знечестили церкву; тому від Великодня й досі в ній не було служби-чекали владики щоб їм посвятив-патріярх зараз же посвятив воду і висвятив церкву" (с. 21).

"Так людям і не вдалося потішитися сею новою церквою", завважає автор. "Ми богато плакали над тисячами мучеників, побитих сими безбожними й обманцями в сих 40 чи 50 місточках, яких 70 чи 80 тисяч душ. От невірні й нечисті люди! от немилосердні серця! Чим завинили жінки, дівчата, діти і немовлята, аби їх убивати? Коли маєте відвагу-ідіть воювати з їх головою, що наробив з вас сміху цілому світові, побивши ваших панів і князів, знищивши ваших героїв і смільців і віддавши вас на зневагу і глузуваннє. Його імя Хміль!" (20).

Тут і далі по цілій Україні Павла вражала маса вдів і сиріт. "Ми помітили в сій країні, себто у козаків,-записує він на початку оповідання про подоріж через Україну, "несчисленну силу вдів і сиріт-тому що відколи повстав гетьман Хмель і до нинішнього часу не припинялися страшенні війни. Протягом цілого року, вечерами, як зайде сонце, сироти ходять по всіх хатах: хором співають гімни пресвятій діві, приємним голосом, що захоплює душі. Сей голосний спів чути здалека. Скінчивши спів вони

отримують з того дому (де співали) в дарунок гроші, хліб, або иншу страву і взагалі все потрібне для їх прожитку підчас учення. Через се більшість сиріт письменні, і взагалі скількість письменних дуже зросла, відколи настав Хмель і визволивши сей край, звільнивши сі міліони православних з кормиги ворогів їх віри, проклятих Ляхів" (2).

Приїхавши після Рашкова до Дмитрашкова, Павло так описує зустріч: "Проїхавши дві великі милі, ми над вечір приїхали до иншого города званого Димитрашково. Коли з'їхали з горба в простору долину, нас зустріла чимала юрба з міста і помогла нашим підводам виїхати на гору, де стоїть те місто. Тут тисячі (!) мешканців вийшли нам на зустріч. Перед усім сім священиків з семи церков сього міста, з корогвами і свічками, далі старшина і військо. Коли ся процесія наближалася, наш владика патріярх шануючи хрести й образи зліз з візка. Як звичайно, ми одягли на нього мантію і стали наоколо з відповідною пошаною. Потім як він поцілував ікони і хрести і благословив усіх, вони пішли наперед під голосний хоровий спів, від котрого хиталася гора і долина, особливо від співу хлопців. Вийшовши на гору і пройшовши міську браму, ми побачили на вулицях великі тисячі чоловіків і жінок-таку силу, що здивувалися їх множеству! Коли наш патріярх проходив повз них, вони падали перед ним на землю і лишалися так поки він не минав їх-тоді тільки вставали. Ми не могли вийти з диву особливо від такого множества дітей всяких літ, що сипалися немов морський пісок. При тім бачили в сім благословеннім народі побожність і страх божий, просто на прочуд. Так ми дійшли до церкви св. Димитрія. Нас впровадили до неї і протопоп відправив молебень [10]). Нашому патріярхові піднесли святу воду, він покропив церкву і тих, що стояли найближче, а потім сипнув і на всю решту. Після того вони з співом і свічками пішли знову перед нами, до дому протопопа, де нас закватирували. Ввечері діти сироти знову ходили, співаючи гімни; їх спів тішив і захоплював души, а приємні голоси приводили до здивування" (4).

Переїхавши Україну Павло записує: "Знай що в козацькім краю в кожнім місті і в кожнім селі побудовані доми для мешкання бідаків і сиріт-при кінці мосту, або на краю міста. Знадвору на них повішано богато ікон. Хто туди заходить, дає їм на боже-не так як у краю Молдаван і Волохів, де (старці) ходять по церквах і своєю многолюдністю не дають людям молитись. В козацькій стороні бідаків так богато, що тільки бог оден їх знає; здебільшого се діти-сироти. Ходять голі, так що найтвердіше серце

розривається побачивши їх. Кожного разу як ми до них приступали, вони тисячами збиралися наоколо нас за датком. Наш владика-патріярх дуже жалував їх, і нас дивувало, що вони так бідують живучи за часів Хмеля коли панує справедливість. Яково ж то було їм за Ляхів, як ті брали від кождої душі по 10 грошей на місяць" (с. 94).

Але коли таким чином все нагадувало на кождому кроці про кріваві гекатомби, що складалися безнастанно в боротьбі за визволеннє, про сей неустаний крівавий потік що плив через Україну, забираючи з року на рік найбільш активну, найбільш цінну частину людности,-заразом вражав сих чужоземців незвичайно сильний приріст людности невважаючи на такі тяжкі й трівожні умови життя. Ся форсовна продукція людського матеріялу на потреби визвільної боротьби викликала у сих чужинців подив і тугу:

"Знай, що в домах сеї країна ми бачили силу людей, худоби і птахів і дуже дивувалися, як у них того всього богато. В кожній хаті побачили ми, читачу, по 10 і більше дітей, з білим волоссєм на голові-так що ми за сю білість називали їх дідами. Вони старші одно від другого одним роком, і так ідуть драбинкою-на великий наш прочуд. Діти виходили з хат дивитися на нас-але ще більше милувались ми ними! Побачив би, як з краю стоїть найстарше, коло нього менше о пясть, і так далі все нижчі та нижчі до найменшого з другого краю. Най буде благословенний їх творець-що сказати про сей благословенний нарід? За сі роки в походах побито їх сотки тисяч. Тисячі забрали їх в полон Татари. Пошести вони давніше не знали, але в сих роках вона вибухла і серед них, забрала сотні тисяч до райських садів. А проте вони многолюдні як мурашки, і більш несчисленні ніж зорі. Подумати, що жінка у них родить 3-4 дитини нараз [11]). Але певніше те що нам говорили (инші)-що в сім краю нема жодної неплідної жінки. Се вже річ очевидна, для кожного безсумнівна і провірена" (31).

На иншім місці читаємо: "Кожне місто і містечко в козацькій землі богате на людей, а особливо на маленьких дітей. Кожде місто має мабуть 40, 50 тисяч людей, і ще більше. Але дітей більше як трави. І всі вміють читати, навіть сироти! Вдів і сиріт у сім краю множество. Чоловіків побито в безнастанних війнах. Але у них гарний звичай: дітей своїх вони женять замолоду, і через те їх більше як зір на небі і піску на морі" (51).

Невважаючи на неустанні кровопускання полуднева Україна, котрою

переїздив автор, як бачимо, здавалася йому сильно залюдненою, добре загосподареною і упорядкованою, так само наддніпрянська і задніпрянська. Він пише, переїзжаючи через Побоже: "Всі сі місточка лежать недалеко одно від одного. Так воно і по всій козацькій землі. Яка се благословенна країна! Не пройдеш віддалення такого як між Алєпо і Тушан-ханом (з годину дороги), як здибаєш на дорозі 10, 8 або хоч 5 сіл-се на самім великім шляху, а направо і наліво від них-без числа! Кожде місто має потрійні деревляні стіни, добре утримані. Зовнішня закриває приступ кінноті. Потім, в середині, ще дві лінії стін з ровами між ними. Неодмінно єсть замок з гарматами,-так що коли неприятель переможе і перейде всі три лінії стін, люди ще можуть утікти до замку і там боронитись" (с. 18).

На иншім місці читаємо таке загальне поясненнє: Лядська держава складалася з трьох частин. Одна та що зайняв і відібрав від них гетьман Зиновій; вона має довжини на місяць дороги, і стільки ж впоперек; вона вся повна мешканців, фортець і укріплень, як гранатове яблуко. Друга частина та що Ляхи держать і тепер. А третю, середню-гетьман спустошив цілком: спалив її городи і села, вирубав чоловіків, а більша частина людности стала татарськими бранцями. Вона стала порожнім степом-границею між гетьманом і Ляхами, на кілька день дороги (с. 35).

Козацька Україна й її устрій описується в таких виразах:

"Знай, що у Хмеля тепер 18 полковників, себто башів. Кожен править богатьма городами і кріпостями, з несчисленною силою мешканців. Між ними єсть 4 або 5 таких що мають під своєю владою 40, 50, 60 містечок, а обовязаного до служби війська 60, 50, 40 тисяч. Найменший має 30-40 місточок і 30-20 тисяч війська. Нижчі чином мають по 20 місточок і менше, а війська тисяч 20 і нижче. Всі сі тисячі збираються в похід до Хмеля, разом більше 500 тисяч. Вони вповні досвідчені в усяких воєнних штуках, а коло 100 тисяч при гетьмані-(особливо) хоробрі юнаки, зручні в військовій їзді. Ті вояки давніше були простими селянами, без усякого воєнного досвіду, але поволі вивчилися; сі ж юнаки з дитинства вчилися їзді, стрільбі з рушниць і луків, і відвазі. Треба знати, що всі сі вояки не отримують ніякої платні, але сіють збіжа скільки хочуть, потім жнуть і збирають, і ніхто не бере з них десятини ні чогось такого: вони свобідні від усього. Та і усі піддані козацького краю живуть так: не знають податків, ні харачу ні десятини. Хмель тільки віддає в оренду орендарям всі митні оплати купців

на границях своєї держави, та приходи з меду, пива і горілки за 100 динарів (червоних). Сього йому стає на видаток на цілий рік, і більше він не бере нічого” (36).

Ентузіястичні відзиви Павла про козацьку відвагу та воєнну штуку, і спеціяльно про Тимоша Хмельниченка, що йому здавався ідеалом козацького юнацтва, ми вже бачили вище (так само М. Костина-хоч як неприхильного козацькій інтервенції) [12]). Я відложив до сього місця загальні уваги Павла про козацький обичай: ”Козаки сильні на війні, ніколи не уступають і не тікають [13]). Вони великі митці в будові таборів-сьому вони навчилися за останні два роки від Поляків (!). Їх табори-се насипані з землі шанці: її сиплють наоколо війська, аби ніхто не міг напасти на козаків несподівано. Кожен має свою охорону [14])-яму в землі. Ставши на ноги вони стріляють з рушниць: випускають свій набій, а коли стріляє неприятель, ховаються в ямах, і жодна куля їх не влучить: самі влучають, а в них не влучають. Життє провадять дуже мізерне, в походах задовольняються незвичайно малим: крім житнього сухаря і води не знають нічого. Нема у них ні шатрів, ні гарної одежі. І при тім витрівалі вони дуже” (І с. 92).

Примітки

[1]) Перед тим читаємо: “Його імя Іхміль і так назвав його попередній польський король, в додаток до його власного ймення; се на їх мові значить-проворний” (II с.6). Се повторяється і тут (я пропустив)-так що автор дає два пояснення: Хміль значить проворного чоловіка і заразом се імя рослини, котра нагадує звичаї козацького гетьмана. Я упускаю опис хмелю, поданий при тім, але він виглядає як парафраза або відгомін звісної пісні: “Чи не той то хміль, що на тичині вється. Чи не той то Хмельницький, що з Ляхами бється?”

[2]) Про Євреїв-рандарів Павлові, очевидно, довелося наслухатися богато, але він не постарався зібрати разом сих оповідань, і тільки натякає на них

по ріжних місцях. Напр. згадує про великі оплати за тавра, чи печати, що побирали з переїзжих на Україні “прокляті Євреї” що роспоряджали тими що приїздили і від'їздили й чинили їм ріжні утиски” (II с. 113). Див. також нижче його оповідання про Євреїв-коршмарів-с. 979.

3) Се гра слів: малоазійські езіди-дуалісти вважаються слугами сатани.

4) Муркос догадувався, що сі три брати-провідники козацьких повстань: може Наливайко, Павлюк і Острянин. Але цілком ясно, що Павло оповідає про Сагайдачного, а його брацька фундація (Павло каже що Брацький монастир Українці називали “Сайташки”-с. 78) дала йому привід заступити єдиного Сагайдачного кількома братами і перенести його діла на сих апокрифічних братів. Чому саме трьох? се або звичайне епічне число-три брати, або вплив оповідання про старих київських фундаторів Кия з братами (хоч сеї леґенди Павло не згадує виразно).

5) “Чому я називаю їх проклятими? поясняє він перед тим (II с. 2)- тому що вони показували себе більш нікчемними і лихими ніж лукавці-погани: мучили християн і задумували знищити саме імя православних. Нехай сохранить господь во віки царство Турків-бо вони беруть харач і не мішаються до справ віри. Але сі прокляті незадовольнилися тим, що брали харач і десятину з Христових братів, а тримали їх у неволі і віддавали у власть ворогів Христа-немилосердних Євреїв. Не тільки забороняли ставити їм церкви і проганяли правовірних священиків, але чинили насильства над їх побожними і чесними жінками і доньками. Бог видячи їх пиху, лукавство і нелюдськість до братів-християн, наслав на них свого вірного слугу і раба Хмеля, і той відомстив їм-знищив їх пиху” (с. 3).

6) Порівняти далі (II с. 157) очевидно пізнішу приписку: московська династія звалася “князі”, вона веде свій початок з Риму; кождий монарх з сього роду звався “князем”; также назвали вони і Хмеля.

7) Про польське віроломство супроти козаків Павло згадує й потім у Москві, при нагоді наступу Радивила на Могилів: “Коли Хмель поремагав і збирався їх знищити, вони (Поляки) давали йому тверду присягу, і він ставав до них ласкавим і пускав їх, вони ж ламали присягу і йшли на нього новою війною” (III с. 118).

8) Пор. вище оповіданнє про взятого в неволю капеляна Потоцкого.

9) Треба памятати, що транскрипція арабської графіки в назвах лишає чуже богато місця сумнівам.

10) Скорочую всім звісний його зміст, з поминаннєм царської родини, присутнього патріярха і митрополита. Архидиякон взагалі дуже богато уділяє місця обрядовим подробицям, близьким його фахові; але нам нема інтересу на них спинятись.

11) В тексті Муркоса: "жінка буває вагітна три і чотири рази до року і кожного разу родить разом 3-4 дітей". Хоч автор, як бачимо, сам уважає сю демоґрафію перебільшеною, але правдоподібно, що сей порід 3-4 рази на рік стався через те що якийсь переписувач не зрозумів отсих слів, що українські жінки раз-у-раз родять по 3-4 дітей. В рукописи акад. Кримського нема ні одного ні другого, тут просто: "Оповідали нам, що в сій країні нема жодної безплідної жінки, а щороку вони родять, і то без усяких болів-завдяки гарному повітрю і воді" (с. 55). Мабуть пізніша, виправлена редакція.

12) Вище с. 514-6, 54l, 543, 582-3.

13) Се лишились під враженням першого наступу Тимоша.

14) Муркос пише: свій окремий табор.

КУЛЬТУРНА ЕНЕРҐІЯ, БУДІВНИЦТВО, ПРИВАТНІ МЕШКАННЯ, ЗАМОЖНІСТЬ ЛЮДНОСТИ, САДИ, СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО, ВОДНЕ БАГАЦТВО ДИВУЄ АРАБА, СКРОМНІСТЬ І ПОВЗДЕРЖНІСТЬ ПОБУТУ, СУВОРІСТЬ І АСКЕТИЗМ В ВИКОНУВАННЮ ЦЕРКОВНИХ ОБРЯДІВ, НАДМІРНІСТЬ МОНАСТИРСЬКИХ БОГОСЛУЖЕНЬ.

Не вважаючи на те, що народня енергія мусіла бути скуплена перед усім коло оборони, могутня динаміка життя і будівництва відчувалась і в инших сферах життя: в економіці і культурі. Про се ми мало чуємо в инших

джерелах, але сей маловчений Араб умів в повній мірі се відчути і передав свої враження в доволі примітивній і неглибокій, але виразистій і навіть яскравій формі. Не тільки руйнувалися старі форми феодальної неволі, але будувалися й нові, свобідніші форми життя. З правдивим, істно-революційним патосом алєпський архидиякон говорить про могутні пориви життя, що розгорталися під подувами новоздобутої свободи після довговікового поневолення. Те що для всяких статочних представників старого режіму було одною руїною, оргією розбещеної черни, в оповіданнях сього чужосторонця встає як чудесна епопея будівництва, праці, освіти, культури. Розуміється, як у людини церковної-в центрі його образу стоїть будівництво церковне. Воно таки й дійсно грало таку домінуючу ролю, тому що справді повстаннє окривалося прапором віри. Архидиякон се брав за чисту монету, не стараючись дошукуватися, що фактично містилося під тим релігійним прапором. Але поруч чистої церковщини: будування церков, споруджуваннє іконостасів, дзвонів, риз і сосудів, малювання і різблення образів і т. д.,-що справді стояло в центрі тодішнього культурного руху,-він підчеркує й розмах господарчий, і будову міст, і розвій шкіл, опіку над молодіжю-над сиротами спеціяльно, і весь підвищений, твердий творчий тон життя.

Ми бачили вище його панеґірик сьому визволеному народові, що з здобутої свободи, з завойованих достатків зробив такий благородний вжиток: замісць провадити час в лінощах і розкошах, він обмежує себе в своїх фізичних потребах, але все обертає на культурні добра в тодішнім розумінню і на будову нових церков, спорядженнє ікон і мальовил, плеканнє церковного співу, поширеннє шкіл: освіти. Подібні, дрібніші риски розсіяні по ріжних місцях опису:

"Починаючи від сього міста і по всій країні Руській, себто Козацькій"-записує Павло, вступивши на Українську землю-"ми помітили прегарну рису, що викликала в нас подив: всі вони, з невеликими виїмками,-навіть більшість їх жінок і доньок уміють читати, знають порядок церковних відправ і церковний спів! Священики вчать сиріт і не лишають їх блукати невігласами по улицях" (с. 2).

"Коли ся країна, завважає він одного разу-була в руках Ляхів, то 20-30-40, навіть 50 місточок були володіннєм одного пана (бея), а козаки були його підданими, або краще сказати-невільниками. Їх примушували працювати

день і ніч над будовою укріплень, копаннєм ровів і ставів для води, корчуваннєм лісу. Коли ж запанував гетьман Зиновій Хміль-дай боже йому довгого віку!-то вони одержали всі права і всю власть над тим, над чим мусіли працювати і страждати в неволі" (с. 19).

Ліси використовували Ляхи на скріпленнє своєї сили-завважає він иншим разом: вони вживали їх на будову своїх укріплень, городів і домів. Тепер козаки, заволодівши краєм, ділять землю між собою, вирубують ліси, випалюють коріннє і засівають землю збіжем (15).

З приводу церков, похвалюючи їх гарну будову, великі розміри, богате і смаковите внутрішнє урядженнє, автор завважає, що все се церкви нові, збудовані за панування гетьмана Зиновія Хміля (16). Він потверджує тим загальну характеристику, подану вище, і її потверджують також і инші звістки, з инших джерел, що говорять про дуже енерґійні заходи коло церковного будівництва старшини й козацьких громад (чигринський монастир Виговського, каплиця Б. Хмельницького, тимонівський манастир Махаринського, Переяславська церква і т. д.).

Павло описує будову такої церкви, що вони бачили переїздом в колишній маєтности Каліновского коло Умани. "Вони тепер працюють над її банями; се одна з найкращих церков що до архитектури, величавости, висоти і розмірів. В середині відгорожені місця навхрест, і в заглибленнях два клироси. Олтар великий і гарний; в середині чотири величезні деревляні стовпи, різблені, розписані і позолочені, так що нічим не відріжняються від золотих; над ними рід бані. Іконостас ставлять наново. На клиросах місця для священиків і співаків лишилися від лядських часів. Всі стовпи і деревляні частини, також аналої, щоб класти книги, прикрашені різьбою і золотом. Над головною навою загорожені балюстрадою хори- там стоять співаки і грають на орґані; туди провадять високі сходи" (с. 27).

Можливо, що се перебудовували на церкву фундований Каліновским костел. Таке згадує автор в Переяславі: польський костел обернено на православний монастир Покрови, а нову церкву Успенія теж добудовували на очах Павла: "Вона ще не скінчена, але викликає подив своєю хитрою формою, своєю висотою, своєю симетрією, і своїми пятьма банями. Вона має форму хреста: чотири великі арки, і при кожній дві дуже гарні менші арки з боків, так що всіх їх 12. Великий олтар творить головна арка з двома бічними; крім нього ще два олтарі внизу-Покрови і Воздвиження, а два на

хорах-Похвали Богородиці і Петра й Павла. Церква має подвійні хори: одні над західніми дверима, для співаків, а повище їх друга ґалєрея, що йде наоколо великої бані-цілком подібна до хорів св. Софії своєю конструкцією і стовбами. Вони захоплюють очі глядача, і хоч зроблені з дерева, виглядають цілком як мармурові. Знадвору церква потинкована і має вироблені на тім смуги і дуги. Будова нова і не викінчена: в середині стоять приладдя, щоб витягати канатами матеріял на гору" (IV. 191).

В Суботові, вертаючися, подорожники застали будову камяної церківці, чи каплиці св. Іллі на гетьманськім дворі, проти гетьманського дому. Їх здивували великі камяні масиви привезені на сю будову; їм пояснили, що сі камені походять з старої татарської мечети, що стояла в 5 милях від Суботова, і гетьман велів її розібрати і привезти матеріял на сю церкву (IV.194).

В Буках патріярха попросили, користаючи з його переїзду, посвятити їм нову ще недокінчену церкву:

"Там три церкви: Успенія, Михайла й Іллі. Коли нас стріли, як звичайно, з хоругвами і з духовенством, і ми пройшли до церкви, нашого владику патріярха попросили посвятити їм четверту церкву-нову і недокінчену ще. Нас повели туди з процесією; війшовши туди, наш владика посвятив воду, потім покропив церкву й олтар, благословив престіл і жертвеник, помастив їх миром, прочитав відповідні молитви і назвав церкву на честь Різдва. Потім покропив свяченою водою всіх присутніх. Кожного разу як ми вступали до якоїсь церкви або города, нас стрічали священики з яким небудь посудом з святою водою, і потім як патріярх, злізши з воза поцілував хрести й ікони, що вони тримали в руках, а вони поцілувавши його хрест і правицю,-йому підносили сей посуд з посвяченою водою і він кропив водою навхрест усіх присутніх за поміччю пучка базиліка; так само як входили до церкви, після ектенії і відпусту йому звичайно ставили крісло, щоб він покропив свяченою водою кожного присутнього. Потім вийшовши з церкви він кропив направо і наліво всіх присутніх, аж доки ми не доходили до своєї кватирі" (29).

Будови цивільні, приватні очевидно не визначалися вибагливістю, і автор ніде не спиняється на їх опису ані на їх будові. Панські палати, єврейські крамниці, навіть заїзди і коршми часто лишались незамешканими, в руїнах.

Ми бачили вище сю загальну характеристику автора [1]): доми, крамниці, заїзди єврейські і вірменські стали пристановищем диких звірів, і такі замітки стрічаються потім конкретно що до того чи иншого місточка (напр. в Трипіллю: "більша частина домів порожня, бо се був єврейський осередок, а тепер їх гарні доми, крамниці і заїзди порожні і безлюдні", с. 83, і знов: "перед палатою доми лядські і єврейські, крамниці і гарні заїзди, тепер залишені") [2]). Се робить вражіннє певного прийнятого доброго тону: старшина і взагалі заможні люди не вважали тактовним вступати в сліди польської шляхти, державців і орендарів, щоб не ображати демократичного настрою мас, не викликати враження, немов би вони хочуть на свою користь відновити ненависні форми експльотації польською шляхтою української людности. Мусіло пройти трохи часу, поки владуща верства настільки почула себе сильною, що більше не обмежувала себе з сього погляду. Але місцями, по більших містах, сі доми старої, дореволюційної буржуазії не стояли пусткою. Описуючи Умань автор завважає: Доми високі і гарні, мають округлі вікна з ріжнокольоровими шибами; над ними висять ікони; здебільшого вони належали Ляхам, Євреям і Вірменам (с. 22), і далі: "Доми в сім місті гарні, дерево їх гладко вигебльовано, бо се були доми Вірмен і Євреїв: козаки нищили їх у своїй землі, забравши їх маєток і богацтво: доми, майно, городи і ґрунта; вони були варті того, тому що за лядських часів саме вони були управителями і начальниками, держали митниці і до-решти поневолили козаків [3]); коли ж бог передав владу козакам, вони вигладили і саму память про них на землі" (27).

Людність робила вражіннє заможности і достатку. Описуючи Умань-перше більше місто України, яке йому довелось побачити, автор зазначує, що міщане його убіралися в дуже гарні убрання (с. 22). Міщанство київське зробило на нього вражіннє "вельмож і багатіїв". "В сім городі Києві, пише він, значні люди мають в руках грубі палиці ріжного роду з бамбука й иншого дерева [4]). Людей значних, шановних, панів і багатіїв і сім місті богато. Нам привожено мед і пиво в великих бочках на підводах. Горілки богато. Хліб возять возами, а рибу кінтарами-так богато того всього у них. Риба дешева і богато її на прочуд, всякого роду і вигляду, бо тут же велика ріка Дніпро. Дома чудові, високі, побудовані з плах вигебльованих з середини і з надвору. При кожному домі, як і при палатах-великі городи, з усякими овочевими деревами, які у них ростуть-сила шовковиці, білої і

червоної (але ягід її не їдять, завважає він), великі горіхи, богато винограду” (75).

Зверхній вигляд, ношу, зачіс і т. ин. характеризують ще кілька заміток, розкиданих по ріжних місцях:

В землі козаків всі завсіди голять голови, лишаючи над очима пасмо волосся, що спускається на очі. Всі козаки голять також бороди, мало хто становить виїмок (129).

У всіх сих краях: у Волохів, Молдаван, Козаків і в Московії люди стоять в церкві у всяку пору (року) з відкритими головами-а всі носять шлики з сукна, обшиті футром. Жінки в Козацькім краю накриваються білими хустками-у богатих вони бувають вишивані перлами (I.50).

“Треба знати, що доньки значних Киян носять на голові кружочок з чорного оксамиту, гаптований золотом з перлами і каміннєм, на взірець корони; він коштує до 200 золотих і навіть більше. Дівчата бідніші плетуть вінки з квіток”.

Хатнє урядженнє Павло теж описує сумарно для всеї Східньої Словянщини, почавши від Молдавії: “В сих сторонах-Молдавії, Валахії, Козацькім краю і Московії доми будуються з дерева і дощок і мають високі дахи, як горби верблюда, щоб сніг не лишався на них. В середині лавки йдуть під стінами, а столи-як і у Франків стоять посередині кімнати, на стоянах. Постіллю служать килими і тканини 5), розвішані на стінках. В кождій хаті єсть піч, на двох стовбах, чотирехстінна, з випаленої глини, червоної або зеленої, а у богатих людей-з кафлів, зверху залізна накривка, що зветься їх мовою-каптур” 6).

Про економічний побут мас-маломіщан і селян автор дає короткі уваги насамперед при переїзді через Побоже (Ободівка-Баланівка): “Ми їхали між річками і безконечними садами. Виднілися лани ріжного збіжжа звиш на чоловіка, як море довгі й широкі” (17).

Вільшану він зве великим і добре загосподареним селом з овочевими садами і садочками (перекладчик перекладає: палисадниками), З проточним ставом подібним до ріки. “Проїхавши милю дістались ми до иншого квітнучого села з великим ставом. Проїхавши півтретя милі

переїхали через велике і добре загосподарене село з садами, на імя Кропивну” (93).

Трохи ширше з приводу Ісаїв (Ісайків): “Ми проїхали дві великі милі лісом між двома високими горами, дорогою вузькою і тяжкою, що йшла долиною. Через невеликі відступи дорога перегорожена засіками, щоб загородити приступ кінноті. З правої і лівої сторони гарно уряджені хати, числом до 300 і дві церкви у них, а зветься се місце Ісаї. Кожну хату окружує город, засаджений вишнями, сливками та иншими деревами, а в середині капуста, морква, ріпа, петрушка, цибуля і все таке инше. Долиною один за другим стави для риби-до десятка їх. Вода протікає з одного ставу до другого: себто з потоків одного става до другого, з другого до третього, і т. д. При ставах млини. Гати густо обсаджені вербами. На ставах велика сила жовтого і білого цвіту...

“Але ніщо не дивувало нас так, як богацтво всякого запасу і дробу: кури, гуси, качки, индики в великій силі ходять полями і лісами, пасучись оподалік від місточок і сіл. Серед лісів, по ріжних сховках вони кладуть і свої яйця-і через їх множество ніхто їх не шукає. А домашніх звірят і худоби в домі кожного господаря ти, читачу, побачив би десять родів: коней, корів, овець, кіз, свиней, курей, гусей, качок, индичок велику силу, а в деяких хатах і голубів над стелями їх. Тримають також і собак. Але особливо чудувались ми ріжним родам свиней-ріжним кольорам і виглядам. Вони бувають чорні, білі, червоні, руді, жовті і синяві, також рябі і в ріжні смуги. Часто ми придивлялися й тішилися їх поросятами, але ні разу нам не вдавалось утримати хоч одного-мабуть у них в животі чорти-так вони тікають з рук, як живе срібло. Здалека чути їх крик. Льохи їх родять тричі до року-за першим разом у своїм життю кожна приносить 11 поросят, другим разом 9, третім 7, четвертим 5, пятим 3, шостим тільки одного, не більше, а далі зовсім перестають плодитися, так що годяться тільки на мясо. Колють звичайно кабанів, а льох лишають. У них і особливі пастухи” [7]).

“Що ж до ріжного посіву, то вони також дуже ріжнорідні-ми про них скажемо на иншому місці” (3-2).

Сю свою обіцянку-розповісти про ріжні роди засіву, автор викопав уже після опису козацької землі, а саме при оповіданню про подоріж з Путивля до Сівська і формально се оповіданнє вже звязане у нього з описом Московської землі. Але нема сумніву, що воно належить також само і до України-як паралєль до поданого вище опису скотарства (місцями автор виразно відкликається до того що бачив в сій справі на Україні).

"Нам доводилося бачити в сім краю Москалів [8]), що вирубаючи ліс вони викорчовують землю і зараз засівають її-такий родючий тут ґрунт. Бачили ми, як орють вони одним конем-тому що корови в сім краю дуже малі, з теля завбільшки-через великий холод; сили для оранки вони не мають, а тримають їх для молока, літом і зимою. Плуг возять на двох колесах, і він має гострий залізний різець, що заглиблюється в землю і вирізує до щенту коріння лісових рослин і траву. Другий чоловік привязував до коня рід крат: плетена чотирехкутна клітка, з довгими дерев'яними кілками з одної сторони; вона вживається для вирівнювання землі; вона швидко рухається, дуже легка і вирівнює землю як долоню. Ми бачили, як в Валахії, землі Молдавській і Козацькій люди орють пятьма, шістьма парами волів, з пятьма-шістьма погоничами, з великим заходом, і тут колеса необхідні [9]).

"Дуже дивно, що вони засівають уже з сього часу (се був день Пантелеймона- Паликопа), і посів лишається в землі приблизно 9 місяців-аж розтане сніг при кінці березня. Що ж до засіву то в сім краю його богато родів. Насамперед пшениця, вона двох родів: одна з остьми, друга без остів; росте вона тут добре, виростає до сажня. Сіють також пізню пшеницю-літній посів: при нас при кінці липня (с. с.) вона ще не колосилась, а була зелена як смарагд, наслідком великих дощів що не перериваються навіть літом.

Друге збіже (засів) зветься фариза (жито), воно подібне до пшениці-у нас воно вважається буряном, і віяльники викидають його з пшениці; се тонка пшениця, хліб з неї чорний, а росте вона високо так як і пшениця на сажінь так що їздець ховається в нім. В козацькій землі сіють її дуже богато, так що траплялось години 2-3 їхати полями жита довгими й широкими як море. Зерно се промелюють, заливають водою і потім женуть горілку варячи разом з цвітом хмелю, що надає горілці гостроти. В землі козацькій вона дуже дешева, просто як вода, а в московській дуже дорога: 10 ок продають

за золотий і дорожче.

“Третє збіже ячмінь. Четверте шуфан (очевидно овес): його сіють дуже богато для годівлі худоби, котрою возять; він їй не шкодить так як ячмінь, вона від нього буває міцна і в тілі.

“Пяте збіже зветься їх мовою мазарі, воно подібне до гороху, його варять замісць сочовиці; скільки нам приходилось його їсти без олії, як лік на болі в животі! Шесте збіже-просо, його дуже богато воно має китяги як кукурудза. Семе збіже- червона трава що має богато гилячок і ще більше квіток; руською мовою її звуть гричка; зерно її подібне до проса, але (в середині) біле й мяке, вживають його замісць рижу, бо рижу не люблять.

“Восьме збіже має жовтий цвіт, подібний як у ріпи; його листя варять і їдять. Девяте має синій цвіт, зерно чорне: його домішують до пшениці, коли її печуть; воно дає хлібові солодкий смак і білість, по волоськи його звуть лякина, а по грецьки гонгілі (рід ріпи).

“Десяте збіже-конопля; її богато. З насіння її роблять олію, а з самого прядево для сорочок і для мотузків. Одинадцяте-лен, з блакітною квіткою, його дуже богато, жінки його білять і роблять сорочки і всяку одежу. В Московському краю (се полотно) дуже добре і довго тріває.

“Дванадцяте збіже-просо, те що сіють у нас між огірками. Його пропікають на огні і роблять напиток (бузу) дуже смачний, цілком як молоко. Особливо богато її в козацькім краю. Греки звуть його сарацинською пшеницею [10]).

“При кінці літа ти міг би побачити у них щось подібне до (малоазійської весни), як на благовіщеннє у нас: лани достиглого жовтого жита, зеленої пшениці, ще більші лани білого цвіту, лани сині, лани жовті і всякі инші-мило глянути!” (124-5).

Мешканця сухої, камінистої, малоростинної Сірії вражало се богацтво рослинности і води, яке він побачив на Волощині і потім на Україні. “Ми приїхали до великого міста, з укріпленнями, водами і садами, як звичайно, бо ся благословенна країна подібна до гранатового яблука великістю і процвітаннєм”, записує він при Лисянці. “Давались ми диву, записує він иншим разом (16), переїхавши Бережанку, під Ободівкою і оглянувши тутешні гати, потоки і млини: “Як Друзів у своїм краю звемо

затримувачами землі, так і сі Козаки затримують воду". "Коло кожного місточка або села завсіди буває став, з дощовою або проточною водою [11]). В середині він має дерев'яну гать, на ній лежать вязки ріща, накриті гноєм або соломою. Під нею протікають течії, що обертають млини,-так що мешканці мають одночасно воду, рибу і млини, і нічого не потрібують. Все се неодмінно буває в кожнім місточку і в маленькому селі. Їх приряди для обертання млинів предивні: ми бачили млини, що крутилися від горсточки води" (16).

Ближче устрій млинів описує він при нагоді того що бачив під Буками: місточко розсілося між горами, вінчаними укріпленням, з замком над кручею і з великим ставом в долині-"при гаті стоять 4 млини, з хитрими двигунами як по инших млинах у сій стороні: каскад води падає зверху і вправляє в рух надвірні колеса, а їх вісь крутить млини (жорна), що мелють пшеницю. Инші приряди вправляють в рух ступи для жита й ячменю: товкачі підіймаються і спускаються в ступи. З розтовченого і роздробленого жита гонять горілку, а ячмень варять і роблять з того напиток (пиво). Єсть також преси для льону-що вони сіють для сорочок. Поміж колесами з надвору стоять також великі дерев'яні чани (фолюші), в котрих за лядських часів валяли сукно-потім як вода переходила через них протягом кількох днів" (28).

Богата рослинність: буйна трава, зарослі лози, густі ліси, гарні садитримають автора майже в безнастаннім дивованні. Він звертає увагу, що в сій порі, при кінці червня н. с. ще косили їм свіжу траву для коней: "в сім краю ціле літо аж до жовтня буває трава і квітки, і ми дуже дивувалися, бачучи весняні квітки в літню пору" (24). Під'їзжаючи під Васильків він записує: "Сьогодні на нашій дорозі часто стрічалися сосни. Огорожі садів і піль (мабуть городів) всі з верби-бо її дуже богато в сій стороні, а також і з грецької лози, вони переплетені галузєм инших рослин, що служать для гороження" (40). Броварський "величезний ліс, весь з кедрів (сосен) подібних до кипарисів", приводить його до нестями (с. 80). В Густинськім монастирі він одмічує дорогу через "густий ліс, весь з оріхів, вишень і сливок, коло нього великий став і млини; дорога на гати вистелена переплетеними гиляками, так що трудно проїхати" [12]). З особливим замилуваннєм описує він київські монастирські сади-але се становить уже інтеґральну частину тодішнього українського культурного осередка, і я не

хочу її відти виривати. Тепер тільки зазначу що широке вживаннє дерева при сорозмірній бідности каменя не могло не звернути уваги Араба; не вдаючися, що правда, в рефлексії з сього приводу, він відзначує сі деревляні церкви, деревляні укріплення і засіки, деревляні доми і навіть палаци. Відзначує старанну зручну тесельську роботу. Дивується величезним брусам і балкам вживаним на будову, і под. Одмічує типові форми деревляних фортифікацій, брам, мостів. Навколо кожного міста, себто круг останніх домів буває деревляна стіна, в середині друга. Над брамою фортеці високий деревляний брус з образом розпятого і знарядів розпяття: молотка, кліщів, цвяхів, драбини і т. д.,-так повелося від лядських часів [13]). Звернули на себе увагу Павла також домовини: він одмічу, що в Молдавії, Валахії і на Україні труни робляться з дощок, а на Московщині їх видовбують з суцільного дерева, і тільки підчас чуми 1653-4 рр., за недостачею таких довбаних домовин, стали ховати в дощаних, навіть найбогатіших людей, а бідних просто без усяких домовин [14]).

Сам побут здався авторові скромним і повздержливим, як ми вже бачили: не жалуючи коштів на церкви і школи Козаки (себто Українці взагалі) “в життю задоволяються малим, їдять що трапиться і убираються як дасться” (28). Ченці приймають гойно високих гостей (про се нижче), але в звичайнім часі їдять мало і просто [15]). Приклад простоти і скромности дає сам великий гетьман, котрого з сього боку Павло особливо величає (нижче).

Взагалі нічого хуліґанського, розпустного не доводилось бачити або чути Павлові: життє робило навпаки враженнє незвичайної, спартанської суворости. Поживши на Волощині, де йому стільки доводилося чути про екзекуції над злодіями і розбійниками [16]), він заявляє катеґорічно, що на Україні “злодіїв і грабіжників нема” (30). Побачивши як у київських крамницях, навіть найкращих і найдорожших торгують міщанки і се не дає приводу до яких небудь скандалів (“жінки продають в прегарних крамницях все можливе з парчі [17]), соболів і под., вони гарно вбрані, заняті своєю роботою і ніхто не кидає на них ласим оком”)-автор пускається в пояснення що до суворих кар за сексуальні прогрішення. “Коли в сій козацькій стороні приловлять чоловіка або жінку на гарячім учинку, зараз збираються, роздягають і розстрілюють з рушниці; такий закон-і нікому не буває пільги” (с. 76).

“Нехай Бог благословить їх (козаків) за їх побожність, поміркованість в життю, гарне вихованнє їх дітей і за гарні співи їх довгих богослужень”, резюмує автор скороченого опису Павлові міркування (с. 35).

Українська співучість зробила на Павла сильне вражіннє.

Побувавши на Московщині, він так відзивається про спів український і спів московський: “Спів козаків веселить душу і визволяє від клопотів, бо тон їх приємний (напѢвъ пріятенъ), іде від серця і виконується наче одними устами. Вони пристрастно люблять ніжний спів, ніжні і солодкі мельодії. У Московитів же співають без усякої науки, як трапиться-вони на се не вважають. Найкращим у них уважається голос грубий, густий, басистий, що не дає ніякої втіхи слухачеві: Як він у нас уважається вадою, так у них високий голос уважається непристойним. Вони глузують з козаків за їх спів: кажуть, що се спів Франків і Ляхів” (II с. 163-6).

За вияв певної моральної стриманости Павло вважає, що тутешні жінки не лементували над небіжчиками так як се водилось у Арабів та инших Семітів [18]). Очевидно авторові не довелося чути обрядового голосіння по померлих і се доволі дивно; правда, що він не описує детально похоронного обряду, і говорить про оплакуваннє небіжчиків в звязку з тим, що йому довелось бачити під час московської чуми.

Суворість і аскетизм в виконуванню церковних обрядів доводить автора до захвату-і до одчаю заразом. Згадавши перше богослуженнє, яке йому прийшлось відбути на Українській землі, автор записує: “Ми відстояли вечірню, рано-ранню службу, потім літурґію, що протяглася до полудня; так ми вступили в непрохідні місця і в тяжкі змагання-бо ж по всіх козацьких церквах до самої землі Москалів зовсім нема місць для сидження-навіть для архиєреїв. Уяви собі, читачу: від початку служби і до кінця вони стоять нерухомі як камні, безнастанно бють поклони до землі і співають разом молитви, начеб з одних уст. І що найдивніш-участь у сім беруть маленькі діти! Їх ревність у вірі доводила нас до здивування. Боже, як довго тягнуться їх молитви, співи і літурґія. Але краса маленьких хлопців і їх спів, що нісся від серця в гармонії з старшими (співаками) захоплювали нас як ніщо” (2).

І далі потім повторяються його ліричні тіради з приводу сеї “надмірної”

[19]), але імпозантної для нього побожности Козацької землі.-“В кожній козацькій церкві на дверях висить залізний ланцюх-подібний до тих якими замикають шиї бранців; ми спитали, для чого він, і нам пояснили, що його вішають на шию тим що спізнюються до церкви-приходять після дзвонів що бувають вдосвіта; вони стоять в тім ланцюху цілий день наче розпяті на дверях,-не можучи навіть рушитись-се йому така кара” (17).

З нагоди богослуження в Умани Павло записує. “В суботу ми слухали у них літурґію і вийшли з церкви аж тоді як ноги наші стали зовсім до нічого від довгого стояння, бо в церквах у них нема сиджень. Вони дуже протягають свої молитви, співи і літурґії; особливо як священик або диякон почне виголошувати єктенію, а півча нагорі співає “Господи помилуй” [20])-зо чверть години співається кожен раз за нотами! Ми порахували, що при “Рцем усі” священик в землі Козаків, і в землі Москалів проголошує 15 прохань і за кожним разом співається богато “Господи помилуй”: ми порахували, що його співано при сій єктенії до 100 разів, і також при инших. Читають неодмінно два рази Апостол і два рази Євангелію: Апостола читають речитативом [21]), як ми читаємо (тільки) Євангелію: слово за словом. Неодмінно співають [22]) псалми Давида, прокімен з стихірами кожного дня, протягом цілого року. При Євангелії слова: “Слава тобі господи, слава тобі” на початку і при кінці співають з орґаном. На “Достойно” всі присутні священики з хлопцями клиросу виходять на середину і співають сю прекрасну пісню хором з усього серця. Коли згадується імя богородиці, всі кланяються до землі, і знимають що мають на голові-навіть і священики. А (поза тим) стоять у церкві нерухомо, як камінь- побачив би ти, читачу! Нас утома мучила страшенно-душа розривалася з змучення і нудьги, але вони виявляли побожність, страх божий і покору незвичайну!

“Щоб одержати благословення від нашого патріярха і поцілувати хрест в руці його вони приходили в великім числі, поспішаючи оден перед другим. Коли ми переїздили дорогою, а вони побачили хрест на ратищі, то хоч би були заняті на полі, оберталися до сходу і хрестилися всі з жінками і дітьми. Чоловіки і парубки кидали серпи і роботу і бігли до нашого патріярха, щоб благословитись у нього. Стрічні ще здалека злазили з коней, з возів, відходили від дороги і стояли шнурком, знявши шапки, аж доки не переїхав наш патріярх у своїм повозі. Підходячи вони кланялися до землі,

цілували хрест і правицю і потім тільки відходили” (23).

Примітки

[1]) Вище с. 968. Автор кілька разів описує і колишні палати-особливо замок Каліновского під Уманню: укріплення, башти, мешкальні будинки і стайні: “тепер сі палати стоять руїнами, ніхто в них не мешкає, і вони немов плачуть за своїми хазяями” — II 26-7, також ст. 82, 83 й ин.

[2]) Заїздами, або як перекладчик перекладає се слово “постоялые дворы”, автор називає те що у нас звалося коршмою, а сповняло ріжні функції. Автор очевидно богато наслухався всяких оповідань про коршмарів-рандарів, але не мав нагоди виговоритись на сю тему; тільки часті згадки про сі “заїзди” показують, що вони навязли в його памяти.

Найбільше записав він, виїхавши з України на Московщнну: “Треба знати, що в Козацькім краю за лядського панування Євреї заводили по своїх хатах заїзди-побудовані з дерева, просторі й високі, для тих що подорожують зимою, щоб хитро користуватися з них, спродаючи їм сіно для коней, страву для них самих, жадаючи грошей за заїзд, хоч би за годину, за горілку й инші трунки, і за все що знадобилося б”. В Московщині таких заїздів він не побачив, і з сього приводу записав се — II с. 128.

[3]) З сього приводу автор пускається в такі рефлєксії:

“Як зітхають, тужать і стогнуть лядські пани і прості люди за сим містом Київом! Се ж було столичне місто їх короля (!), забудоване домами панів. Всі сі палати, чудові доми й сади належали їм та богатим Євреям. Вони (Ляхи) мали тут дві прегарні муровані церкви з арками на високих стовпах: одна старинна, инша нова, гарна і оздоблена всякими архитектурними прикрасами; ґіпсові прикраси склепінь і инші будови лишилися недокінчені артистами, а тепер вони закинені і служать місцем для нечистих потреб і пристановищем для худоби.

"В сих двох церквах і в околиці було кілька тисяч (!) єзуїтських, або краще сказавши-сзідських священиків. Коли виступив Хміль і проходячи край в усіх напрямах побивав їх усіх, які йому попали до рук, тоді які заціліли, повтікали сюди міркуючи: "Нема ніде ратунку крім як тут",-бо се город неприступний, окружений укріпленнями і горами. Але Хміль і козаки дісталися до них, позвязували їх тими шнурками, що ними оперезуються вони (католицькі ченці) і мучивши всякими способами, повикидали до Дніпра, а инших поїли собаки.

"Бо єзуїти не задоволялися тим що мали Ляхи, але хотіли викорінити рід козацький. Хотіли забрати Печерський монастир і св. Софію та повернути їх на свої кляштори. Тоді роз'ярився Хміль як пророк Ілля. Він відомстив їм і визволив благословенний богом нарід від рук невірних (Ляхів), що мали богато голов, але не мали одної голови; слобонив його з неволі безбожникам-євреям і злим єретикам Вірменам!" (77).

4) Зараз по приїзді на Україну він завважив се як цікаву побутову подробицю: "Всі чоловіки в сім краю носять в руках палиці" (14).

5) В короткій ред.: паласи.

6) І с. 46-сей термін "каптур" уживає автор далі, оповідаючи про Україну.

7) Се так здивувало Павла, що він далі ще раз повертається до сеї теми: на Московщині, каже він, пастух пасе разом корів, овець, кіз, свиней, коней, і се далеко практичніш, "в землі ж козаків кожен рід худоби пасе окремий пастух; нас найбільше дивували пастухи свиней" (115).

8) Сей термін у автора має значіннє політичне, а не етноґрафічне: те що за політичними межами Гетьманщини-се для нього Московщина, хоч людність була ще українська.

9) Автор розуміє тут східнє-полудневу Україну; оранка з кіньми, описана ним, безсумнівно практикувалася і на лекших ґрунтах північної України.

10) "аравико ситари т. е. арабская пшеница" в рос. перекладі.

11) "Він зветься халістао (хелештеу), себто сажавка для риби", поясняє

Павло, а пок. Муркос завважує: "ледви чи вживалася на Україні ся мадярська назва, що автор чув у Молдовалахії". Чи не лежить в сій звуковій комібаніці асоціяція "ставу", що авторові доводилося чути на Україні в ріжних комбінаціях ("коло ставу" і под.) з тим валахійським терміном?

[12]) II с. 86. Подібний ентузіястичний відзив читаємо в депешах Доні, Італійця, з походу попереднього року. Проїхавши з королівською кватирою з Глинян до Камінця в серпні-вересні 1653 р. він пише з-під Камінця 18 вересня: "Край сей від Львова і до сих місць стає все кращим, в залежности від якости ґрунту. Не можна описати богатства овочів-не можна того виразити досить сильно, ані увірити не бачивши на власні очі. Чи хто повірить, що весь час на право і на ліво стоять ліси-не якось инакшого дерева, а горохів, яблук, грушок, сливок, подекуди в суміш на одну або дві милі. Черешень і вишень без числа. Міста, села і майже всі житла знищені і безлюдні, нещасливі наслідки війни ніде не можна бачити так як тут, а одначе можна вірити, що не фабульозні були ті колись безмежні богацтва руських панів!"-с. 59-60.

[13]) II с. 17, под. с. 26, 73, 83 й ин.

[14]) II с. 167.

[15]) "Ніхто не їсть вишуканих страв окрім гостей і прочан"-про Густинський монастир, с. 91, також про печерських монахів-с. 44.

[16]) Записуючи, що довелось йому почути, мовляв в суботнім засіданню господар специяльно займається судом над злодіями ("ворами")-Павло додає до сього такі пояснення: "Бог не сотворив на землі більше злочинної країни ніж Молдавія: всі чоловіки злодії або убійники. Рахують за документами, що за час як Василь став господарем, 23 роки, він скарав смертно 14 тис. злодіїв- хоча за першим разом він не карав смертю, а бив батогами, штампував, ставив на видовище і пускав; за другим разом утинав праве ухо, за третім ліве, і тільки за четвертим разом карав на смерть. Але ми бачили між ними, таке що боже сохрани: у них священики бувають ватажками розбійничих банд, і він (господар) не міг їх від того стримати. Їх жінки і доньки не мають ні стиду ні сорому. Господареві не стало сили утинати їм носи виставляти на видовище, топити: тисячі їх загубив, а нічого не міг доказати" (с. 69). З сим кошторисом треба рахуватися при

Павлових характеристиках українського життя.

[17]) Вар. короткої рукоп.

[18]) II с. 173-4.

[19]) Або навіть “зайвої”, як перекладає Т. Кезма слова короткої рукописи с. 47.

[20]) Муркос транскрибує сі слова так: Хосбуди бумилуй (22).

[21]) У Муркоса: лучшим напевом.

[22]) “читают с пением”.

ПАНОРАМА МІСЦЬ: ГЕТЬМАНСЬКА КВАТИРА В БОГУСЛАВІ, ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕТЬМАНА, ПАТРІЯРХ У ГЕТЬМАНА.

Взірцем сього морального риґоризму являється для Павла сам гетьман, і він в сім аспекті описує своє побаченнє з ним.

“Виїхавши з лісу (Ісайківського)-обгороженого парканами ріжних мешканців, і його вузького шляху, ми після милі дороги наблизилися до великого міста з укріпленнями і замком, іменем Богуслав. Човнами (чи паромом) переїхали ми велику ріку на ймя Рось і тут уже чекали нас 6 священиків сього міста, в ризах і з корогвами, а з ним півча й всякі инші люди. Військо мало корогву христолюбивого і войовничого гетьмана Зиновія: з чорного і жовтого шовку, в смуги, і з хрестом на ратищу. Всі чекали нас на березі річки, і коли наш владика-патріярх вийшов на беріг, вони впали перед ним на землю. Як звичайно він поцілував їх хрест і ікони, а вони цілували його хреста і правицю. Потім повели з великою парадою і пошаною до церкви богородиці-головної в сім місті; друга церква Трійці, а третя св. Параскеви. В сій церкві замісць паникадила висить великий оленячий ріг з богатьма паростями: кінці оброблено так, що туди вставляються свічки [1]).

“Сам же гетьман Хмель з полками своїми стояв за містом. Йому дали знати про наш приїзд, і в середу пізнім ранком прийшла відомість, що гетьман їде привитати нашого владику-патріярха. Ми вийшли на зустріч йому з нашої кватири-тудою йшла дорога до замку, де було приготоване приміщеннє для гетьмана. Він надїхав від міської брами з великим супроводом, і в нім ніхто б не пізнав гетьмана: всі були в гарній одежі і з богатою зброєю, він же був одягнений в просту коротку сукню і зброю мав незамітну. Побачивши здалека нашого патріярха, він зійшов з коня, і за ним позсідали й ті що були з ним. Підійшовши до патріярха вклонився і двічі поцілував край його одежі; потім поцілував хреста і правицю патріярха, а той поцілував його в голову. Де очі ваші, господарі Молдавії й Валахії? де ваше величаннє і пиха? кожний з вас менший якого будь з підвладних йому полковників-господь правосудно і справедливо наділив його своїми дарами і щастєм, недосяжного царям (маючи на увагу його смиренність, очевидно). Він узяв під руку нашого патріярха і крок за кроком пішов з ним, аж запровадив до середини замку-і при тім плакав! Потім вони сіли за стіл, з ними полковники. От читачу, міг би ти бути свідком розумности його мови, його лагідности, покори, смиренности і сліз! Він був дуже рад нашому патріярхові, незвичайно його полюбив і говорив: “Богові дяка, що помилував мене побачаннєм з твоєю святістю за мого життя”. Він богато розмовляв з патріярхом у ріжних справах, і послушно виконав усе, що той просив. А самі: господар Валахії кир-Константин і старшина волоська дуже боялися гетьмана, щоб він ненароком не з'явився у них з своїм військом, за те що господар Матвій побив і забрав в полон козаків й иншого наробив після того як його військо побило козаків. Вони дуже просили патріярха попросити за них гетьмана і дістати від нього листа, який міг би їх заспокоїти, і гетьман послухав патріярха і післав такого листа. Также і новий господар молдавський Стефан дуже боявся гетьмана, через те що вбито його сина Тимофія й инші погані убійства починили Молдаване серед козаків. Гетьман також вибачив їм, і післав їм листа в відповідь на їх писання.

“Після того гетьман розпитував патріярха в ріжних справах, і по розмові піднесли ми йому дарунки на тацах, покритих їх звичаєм хустками: кавалок каміння з Голгофи з кровю Христовою; посуд з святим миром; пакуночок уксусного мила, мила пахущого, мила алєпського, карамель, финики, абрикоси, ладан, касію, килим великий і коштовний малий, риж, посудину з

кавою- котру він дуже любить.

“Против нього сиділа старшина: писар і десять полковників, всі з голеними лицями, як то у них звичай, бо й імя козака значить такого, що голить бороду і величається вусами; а полковник значить те саме, що баша або емір.

”Сам Хміль чоловік літній, але щедро наділений щасливими прикметами: нелукавий, спокійний, мовчазний, але людей не цурається. Всіми справами займається сам; в їжі, питтю й одежі поміркований-в способі життя подобиться великому між царями Василеві Македонянинові, як про нього оповідає історія. Хто його побачить, здивується і (каже: “так отсе той Хміль, котрого слава й імя розійшлися по всіх світах!”. Нам оповідали, що в землі Франків складалися на похвалу йому поеми і оди про його походи, війни з ворогами віри і його побіди. На вигляд він непоказний, але з ним бог-се найважніше. Молдавський господар Василь був великий на зріст, суворого вигляду; його воля виконувалася без заперечень; слава його була по цілім світі, маєтки й богацтва його були великі, але се не помагало йому: і в першій війні, і в другій і в третій-богато разів мусів він тікати. Тим часом наскільки більше твоє імя і твої діла від твого зверхнього вигляду, Хмеле! Се вірно, що бог з тобою-поставив тебе на визволеннє вибраного народу з неволі язиків, як колись Мойсей визволив Ізраїльтян з неволі фараонської: той потопив Єгиптян у Червоному морі, а ти знищив ще гірших від них Ляхів своїм гострим мечем. Слава богові, що здійснив через тебе такі великі діла!

“Коли хтось приходив до нього під час столу з жалями, або звертався з мовою, то він говорив потиху, щоб ніхто не чув: такий у них звичай. А що до порядку за столом, то він сів нижче, а нашого патріярха посадив на першому місці-згідно з честю яка йому належить у зібраннях. Не так як господарі Валахії та Молдавії, що самі засідали перше місце, а архиєрея садовили нижче від себе.

“На стіл подали миску з горілкою і її черпали ложкам ще гарячу. Перед гетьманом поставили в срібнім кубку кращої горілки, і він подав з-початку патріярхові а потім випив сам і почастував кожного з нас-так як ми стояли перед ним. Подумай про таку смиренність-поздоров його боже! у нього нема окремих чашників і стольників щоб подавати страви і напитки, як то

ведеться у царів і правителів! Після того поставлено на стіл розписні глиняні миски з вареною солоною рибою, і трохи иншої страви. Не було ні срібних полумисків і кубків, ні срібних ложок або чогось подібного-хоч у кожного його служебника по кілька скринь повних полумисків, чарок, ложок і всяких коштовностей з срібла і золота. Але вони в поході нічого того не вживають; що инше-як бувають дома.

"Перед заходом сонця гетьман попрощався з нашим патріярхом, провів його за браму, і сів на свою бричку, запряжену тільки одним конем. Не було царських карет, прикрашених дорогими матеріями і запряжених кількома гарними кіньми-хоч гетьман мав їх тисячі. Під дощем-зливою поїхав він до свого війська, укрившися білою бундою від дощу. Від'їхавши переслав грошей на дорогу з перепросинами, а також дав листи до всіх підвластних міст, щоб нам давали страву і питтє, коней і підводи дурно. Також листа до царя і до путивльського воєводи" (32-5).

Другого дня, в четвер 22 (с. с.) червня патріярх виїхав з Богуслава на Київ. "Дорога наша йшла через табор козацького війська і Хмеля. Вони вже рушили були в похід, але гетьман післав до патріярха і запросив до себе, відложивши для сього свій виїзд. Ми в'їхали в середину війська і ти читачу, мігби побачити, як тисячі і сотки тисяч, випереджували оден одного, юрбами поспішали, щоб поцілувати правицю і хрест патріярха. Кидались на землю, так що коні (патріяршої підводи) спинялись і ми сердилися на таку їх силу. Та нарешті ми доїхали до шатра гетьмана Хмеля-маленького і непоказного. Гетьман вийшов на зустріч патріярхові й поклонився до землі. Тоді патріярх прочитав над ним молитву на війну і побіду, просячи божого благословення йому і війську. Гетьман, підтримуючи патріярха під руку, запровадив його до свого шатра. Там не було дорогих килимів, тільки проста застілка на підлогу. Сам він перед тим був при столі, де стояла страва і він обідав- але там не було нічого, крім вареного кропу (?)-хоч ми бачили як його служба і вояки ловили рибу в сусідніх ставах. Вважай, який він повздержний в іжї.

"Він почастував нас горілкою, ми встали і він вийшов з нашим патріярхом, щоб його відпровадити. Так ми поїхали. Його козаки не мають і шатрів, а ставлять дерева або гиляки, і покривають їх своїми кереями, як шатри для охорони від дощу. Задоволяються незвичайно малим-нехай благословить їх господь!" (37).

Примітки

[1]) Такі паникадила з рогу видко траплялись на Україні частіш, і дуже дивували Павла; він перед тим згадує таке паникадило в Лисянці: “з оленячих рогів, таких як ті, що в них з'явився Христос Євстафієві і говорив з ним” (с. 30).

КИЇВСЬКІ ВРАЖІННЯ- ЇХ ОДНОБІЧНІСТЬ, ДОРОГА ВІД ВАСИЛЬКОВА — ПО ПЕЧЕРСЬКИХ МАЄТНОСТЯХ, ПЕЧЕРСЬКІ ВОЛОДІННЯ, ПЕЧЕРСЬКИЙ МОНАСТИР І ЙОГО БРАТІЯ, ЦЕРЕМОНІЯ СТРІЧІ І ТРАПЕЗА, КИЇВСЬКЕ МИСТЕЦТВО, КЕЛІЇ АРХИМАНДРИТА, ДЗВІНИЦІ, ПЕЧЕРІ, ЖІНОЧИЙ МОНАСТИР, ЛАВРСЬКА ДРУКАРНЯ. ВІЗИТА МИТРОПОЛИТА, МИТРОПОЛИЧІ І ЛАВРСЬКІ СЛУГИ, УРОЧИСТА СЛУЖБА НА ПЕТРА-ПАВЛА — ПОБУТОВІ ПОДРОБИЦІ, СВ. СОФІЯ. СТРІЧА З ДАНИЛОМ КАЛУҐЕРОМ. ЗАВВАЖЕННЯ ПРО СУЧАСНЕ КИЇВСЬКЕ МАЛЯРСТВО. МИХАЙЛІВСЬКИЙ МОНАСТИР І МОСКОВСЬКА ФОРТЕЦЯ. “МІСТО КИЇВ” — ПОДІЛ, ДНІПРО І ТОРГІВЛЯ. РОЗГРІШАЛЬНІ ЛИСТИ. ПОРТРЕТИ ПАТРІЯРХІВ, ЩО ВІДВІДУВАЛИ КИЇВ. МОНАСТИР ПУСТИННОГО МИКОЛАЯ. ВИДУБИЦЬКИЙ МОНАСТИР.

Тепер наведемо все інтересніше з опису Київа (дещо ми вийняли з нього для попередніх характеристик-того не будемо повторювати). При всій односторонности- через скупленнє уваги на явищах церковно-обрядових, сей опис все таки дає стільки як ні одно инше джерело для розуміння тодішнього українського життя в його культурнім осередку. Людина більш освічена і більш обізнана з місцевими церковними відносинами, з культурною історією хоч би церковною ж таки, розуміється більше уваги звернула на такі явища як брацька школа, лаврська друкарня, її літературна продукція, праця над перекладами грецької церковної літератури, над

реставраційною роботою коло старих памяток мистецтва і культу. Малоосвічений автор не звернув на се уваги, а натомість загромадив своє оповіданнє подробицями богослужень, зверхнього вигляду церков і духовенства і под. Але кінець кінцем не забуваймо й того, що в значній мірі конструкційна, будівнича робота самого українського громадянства йшла таки в сей бік: будування православної церковної культури як видимий знак-найбільш проречистий і яскравий-перемоги над ворожим і насильницьким польсько-латинським світом та визволення з лядської кормиги. Хто хоче зрозуміти позитивні, конструктивні сторони сього визвільного процесу, не повинен легковажити сеї церковної сфери і того що дає для неї Павло. Виловивши ті, сорозмірно скупі відомости і згадки, що говорять про инші сторони життя, я вважаю потрібним тепер дати дещо і з сеї церковної сфери пропускаючи тільки найменш інтересні обрядові деталі.

Підчас першого свого переїзду через Україну Павло з батьком пробули в Київі та його околиці 16 день, від 24 с. с. червня до 10 липня, і оповіданнє про київські монастирі й церкви становить мало що менше ніж половину цілого його оповідання про Україну. З поворотом, два роки пізніш вони пробули тут знову 16 день, від 28 червня до 14 липня, але сьому другому побутові Павло присвятив всього кілька сторін (як і взагалі свій другий переїзд описав дуже коротко). Його перше оповіданнє починаю від Василькова-печерської маєтности, де сірійські гости почули себе вже в гостях у київських монахів.

"Нас стрів сотник з 50 кінними козаками і так ми приїхали до міста званого Василико (Василькова)-гідного сього імени [1]), бо він великий і міцний, не оден, а три великі городи з замками й укріпленнями, оден в другім, на верху неприступної гори. Але всі вони порожні-бо два роки тому прокинулась пошість і виморила мешканців. Перед містом нас стріли священики й люде з корогвами, вийшли з нами на найвище місце і привели до гарної церкви, що стоїть в середині третього укріплення. Се церква Антонія і Теодосія-двох святих Козацької землі, що перші запровадили ангельське чернече життє: поставили келії й печери для анахоретів, завели монастирі і монаший чин, тому їх дуже шанують. Церква висока і гарна, з великим іконостасом-подібним до грецьких, особливо вражає велика і прегарна ікона Пречистої: такої ми не бачили до того часу і потім не

бачили. Лице так гарно написано-наче говорить, одіж її-як темночервоний блискучий оксамит, ніколи ми не бачили такого виробу: темне тло, а фалди ясні-як фалди правдивого оксамиту. Покрова, що покриває її чоло спадаючи долі, наче міниться і хвилюється. Я богато бачив ікон від Грецьких сторін почавши і далі, і відси до Москви, але не бачив подібного і рівновартного. Козацькі малярі навчилися малювати красу лиця і убрання від франкських і лядських артистів і тепер пишуть православні образи вправно і артистично. Вони дуже зручно малюють портрети, цілком подібні-як ми се бачили на портретах патріярха єрусалимського Теофана та инших.

"Нас закватирували в гостинниці Печерського монастиря, що під Київом. Імя його славне в Козацької землі. Все отсе місто (Васильків) разом з сотнею инших здавна належить сьому монастиреві. Його архимандрит оповідав нам, що в маєтностях його ще й тепер є 30 "базарів", себто великих і людних міст, і 400 богатих сіл в землі Ляхів [2])-бо й вони дуже шанують сей монастир. За нього й спіткала Ляхів біда-через те що священики єзуїти, або краще сказати єзіди [3]), хотіли відбирати його від православних, і се стало причиною їх погибелі.

"В сім місті (Василькові) є ще дві церкві: Входу Господнього і св. Миколая. В згаданій вище церкві (Антонія і Теодосія) ми відстояли службу під 6 неділю після Зелених Свят [4]), рано утреню і літурґію, після того вийшли в сусідній сад сеї церкви: там богато вишень, слив, горіхів і винограду-котрого ми не бачили від самої Молдави, також рута і темночервона левконія. В понеділок, вставши рано ми переїхали 5 миль; той же сотник з своїми людьми провожали нас під корогвами.

"Їхали дорогами трудними і узькими через великий ліс, поки виїхали над великий став, де стояли млини-маєтність того ж монастиря. Але ще не доїхавши сюди, ми побачили блискучі бані монастиря і св. Софії. Коли ми виїхали на гору, нашого патріярха стрів ігумен, званий у них архимандритом-бо в сім краю, аж до Московщини ігуменів звуть архимандритами. Був з ними епископ, що проживає в монастирі, й кілька монахів. Патріярха посадили до монастирської карети, дуже гарної, зверху золоченої, в середині вибитої червоним оксамитом, і так нас повезли до монастиря. Їхати довелося серед безконечних садів, з незчисленою силою горіхів, шовковиці і винограду. В кождім саді хата його господаря; таких

домів 4-5 тисяч з стилькома ж садами-се володіннє Печерського монастиря.

"Так ми доїхали до великого города з муром, ровом і множеством городів. Виїхавши на розкішну, широку вулицю, ми проїхали повз монастиря для черниць з високих фамилій, потім до високої мурованої вежі, вибіленої вапном: се була Печерська брама-над нею наче висить церква з богатьма округлими вікнами і високою кантуватою вежою, вона посвячена в імя св. трійці, і в середині її образ гостини ангелів у Авраама.

"Тут нашого патріярха вивели з карети-з пошани до монастиря: хоч би цар сюди приїхав, мусить вийти і відси йти пішки. Тут міцна залізна брама і стоять воротарі. Йдучи за тими що нас стріли, ми війшли до великого монастиря Успенія. З лівої сторони брами намальований св. Іоан Милосердний, патріярх александрійський, в мантії і з клобуком на голові: наоколо старці, бідаки, каліки, він їм правою рукою роздає золото, а в лівій тримає порожній гаманець. На другій стороні Богатий і Лазар: Богатий сидить при столі, наоколо приятелі і розкішно повбирані жінки, пють вино, а Лазар стоїть при дверях просячи милостини; його женуть і штовхають, він відходить і сідає напроти в брамі, і пси лижуть його рани; тут же й ангел смерти, жахливого виду. Між сими двома дверима деревляний стовп, в середині порожній, окований залізом-аби кожний хто входить, хоч би мав тверде серце, побачивши сі два образи, кинув до середини милостиню для бідних.

"Відси широка, розкішна дорога провадить до святої Церкви. З правої і лівої сторони гарні, чистенькі келії монахів, з чудовими шкляними вікнами, що дають богато світу з усіх чотирьох сторін, виходячи на дорогу, на городчики й сади, в котрих стоять отсі келії. Кождий будинок має три кімнати, з трьома дверима, що замикаються хитрими залізними колодками. Келії розмальовані фарбами, прикрашені ріжними образами, чудовими картинами; мають столи і довгі лавки, груби й каміни з гарно розмальованими кафлями. Кожна келія з сим своїм устаткованнєм гарна, охайна, чиста, так що веселить душу кожного що входить до неї, і додає віку тим що в ній мешкають. З надвору при келіях прегарні городички з квітками, васильком і иншими запашними і красовитими рослинами, обгорожені гарними кратками.

"Два роки тому в монастирі було коло 500 черців, але за згаданої пошести

вмерло до 300, і тепер лишилося 200. Ти, читачу, побачив би, які вони привітні, охайні, з ясними лицями, завсіди вбрані в вовняні мантії; тихі, ласкаві, незвичайно повздержні й чисті в своїм пожиттю. Кожний має в руках рожанець (чотки). Їдять вони тільки оден раз на день. З келії до церкви-в тім проходить їх життє. Всі мають чорні колпаки з сукна, з чорним же штучним футром, зробленим з вовни, подібно до оксамиту; великі завіси спускаються на очі й застібаються гузиками під бородою. Коли вони скидають з голови колпаки підчас богослуження, або перед ігуменом чи епископом, колпак висить за спиною, як то буває у капуцинів або єзуїтів-тільки гарніше; одежі й мантії теж подібні (до католицьких).

"Так же вбираються й архимандрити, митрополити й епископи, тільки на шиї мають золоті хрести на ланцюхах і на мантіях смуги-сині на грудях, а білі при ногах-так як се буває на мантіях епископів, тільки вони їх носять завсіди. Старші черці, ігумени, епископи носять завсіди палиці з срібними головками і залізними гострими кінцями, як на списах.

"Так от коли ми наблизилися до Великої Церкви, з неї вийшло 8 пар єромонахів, кожда пара в однакових фелонях; за ними чотири єродиякони-кожда пара в однакових стихарях: в руках вони держали кадила, а єромонахи євангелії, ікони і золоті трираменні хрести. Сходами ми війшли до церкви. Наш патріярх в супроводі співу війшов до середини, поцілував ікони і став на патріяршому місці. Тоді диякон вийшов на круглу амбону серед церкви і проголосив: "Ще молимся за отця господина патріярха кир-Макарія антіохійського, за архимандрита Йосифа, гетьмана Зиновія і богом хороненого царя Олексія"-але не спомянув імени митрополита, тому що се монастир самостійний і нікому не підлеглий. Потім зробили відпуст, патріярх поблагословив присутніх, а йому проспівали по грецьки "іспола еті деспота" (на много літ. господине); подали свячену воду і він покропив церкву і присутніх.

"Після сього нас повели до трапезної, при гарних келіях ігумена. На початок подали солодощі й конфітури: зелені грецькі горіхи, цілі в шкарлупці, вишневі конфітури й инші сорти, з ріжним коріннєм, якого ми не бачили у себе; подавали також медівники і горілку. Потім се забрали й подали обід-пістні страви, тому що був понеділок, а вони в понеділок не їдять риби так само, як і у середу і пятницю. Подавали страви, з шапраном і ріжним иншим коріннєм, млинці в олії, сушені гриби і т. и. На питтє

подавали з початку мід, а далі прегарне червоне вино з власного винограду.

“На стіл ставили по кілька полумисків з ріжною стравою, потім їх відсували одно по однім і приносили инші, і так робили до кінця-подібно як у Турків, а не так як у Молдаван і Волохів-де ставлять один полумисок на другий, і так (тримають) до вечора. Кожну страву ставили насамперед перед нашим патріярхом і лишали, щоб він іззів трохи; потім посували далі по столу аж до краю-і там здіймали. Забравши страви подали ріжні овочи: вишні солодкі і квасні, солодкі китяги подібні до винограду [5]) й инші подібні до зеленого винограду, звані ікритс (аґрест веприни). Весь посуд, що клали перед нами в сім монастирі й инших-тарілки, кубки, ложки, все було з серебра” (40-6).

Наступає перелік печерських церков, числом 23, далі детальний опис Великої Церкви та її окрас. Тут згадаю цікаве малюваннє над західнім входом: Успеніє, з лівої і правої сторони “два царі що збудували сю церкву”; над Пречистою дерево- на гиляках його образи святих. Між іконами притвору: Христос і перед ним вівці, веде їх в гору-Христос-пастух і списом відгонить від них вовків. Ікона пречистої з пророками, що провіщали щось про неї, і з 24 похвалами їй. Горельєфи з образами битв, військ, армати. Останки старої “мозаїчної поліхромної підлоги”. В іконостасі великі ікони Христа і пречистої з богатьма привісками: хрестиками, образками, перлами і каміннями. Перед головними дверима олтаря два великі ставники з жовтої міди, кождий спирається на чотирьох львах; перед иншими олтарями ставники деревляні, золочені. Але найбільш цікава вказівка-що в головнім олтарі були мозаїчні образи пречистої, “з хусткою при поясі”, а нижче Христос серед архиєреїв.

Увагу автора звернули ще дві особливости: що церковні свічи в сім монастирі і по инших монастирях і великих церквах вживаються зелені-“прегарного зеленого коліру”. Далі, що в київських церквах, як також у московських-в олтарі неодмінно бувають зеркала одно або й два (с. 46-52).

“Келії архимандрита се великий і гарний дім. Його келії-в горішнім поверсі і мають високу баню; наоколо гарна веранда з видом на Дніпро, що тече під монастирськими городами. Водили нас і городами архимандрита-ми сходили туди з келій сходами. Вхід до городу-через двері з високою аркою і

банею, а з боків шпалєри з тонких галузок, в оден локіть грубі. В середині якась ростина з зеленими галузками і частими колючками підіймаючись над землею вона виповнює крати, а всяку галузку що виступає поза крати, обтинають ножицями. З тої ж ростини зроблені огорожі сього городу” (з дальшого пояснення виходить, що се ніби то аґрест, “ікрист” згаданий автором перед тим). В сім городі ростуть абрикоси і дуже богато шовковиці: кажуть, що попередній митрополит козаків розводив на них шовківників і одержував дуже добрий шовк. Дуже богато горіхів і ще більше винограду: вино з нього темно-червоне, його розвозять з сього монастиря по всіх церквах Козацької землі.

“За брамою Великої Церкви з західньої сторони, дві дзвіниці-одна против другої-деревляні, високі, чотирекутні. Одна дуже висока, так як мінарет Ісуса в Дамаску [6]), в середині має богато комір, на гору йдеться великими крученими сходами, вгорі на деревляних брусах висить 5 дзвонів, більші й менші, і там же, в закритій коморі залізний годинник. Його дзвін чути далеко: кожду чверть години він відзначає одним ударом в малий дзвін, коли пройде година-вдаряють 4 рази, з-тиха, а потім бють скільки треба, разів у великий дзвін. На стіні дзвіниці є ще й соняшний годинник. Инший годинник висить на мурованій дзвіниці церкви Трійці, згаданої вище; коли ввечері великий годинник вибє 24 години, троїцький годинник сильно і гучно вдаряє в залізне било-щоб усі чули поза монастирем, війшли й замкнули браму.

“Друга дзвіниця нижча; в ній висить величезний дзвін, якого ми ще не бачили: завбільшки з невелике шатро, а важить коло 50 алєпських кинтарів” [7]) (с. 53-4).

Другого дня гості звідували печері. “Після того як ми відбули літурґію (в церкві Воздвиження), поведено нас до коридора викопаного в довгій горі, потім до печері, де жили Антоній і Теодосій. Ми мали богато свічок і оглядали тутешні приміщення: убогі, узькі келії, і ті місця де спочивають отці і владики: вони досі лежать у своїх трунах, в чернечих одежах, вузьких залізних поясах і мантіях; їх бороди і русяве волоссє на голові тримаються міцно, і вони гарні не вважаючи, що стільки пролежали в сій печері”. Далі наступають переповідження леґенд Патерика і деякі инші інформації. По скінченню обходу “архимандрит прислав по нас карету, ми сіли і заїхали до

монастиря серед садів: іти сюдою тяжко і довго” (55-7).

Третього дня “приїхала ігуменія жіночого монастиря Вознесення і запросила нашого патріярха бути у них на літурґії, прочитати молитву на розгрішеннє і поблагословити черниць. Ми поїхали туди, і всі черниці вийшли на зустріч. Се великий монастир, в нім 50-60 черниць, значних родів (в тексті Белфора: “ігуменія родичка самого польського короля; (черниці) здебільшого виховувалися в сім же монастирі-згодом вертаються до нього назад, приймають постриг і стають черницями”). Їх лиця ясні як сонце; вовняні мантії до самої землі; чоловіки зовсім не можуть заходити до них.

“Наоколо монастиря сади, в середині церква-деревляна, з шістьма банями і хрестами. Ми були там: в ній срібне паникадило і два срібні напрестольні ліхтарі; на іконах богато вінців, хрестиків, іконок, привісок, золотих і срібних ланцюжків з перлами і дорогим каміннєм. На мурах написані 10 дів, праведниці і мучениці.

“Нас поставили з лівої сторони, черниці стояли тісною купою. Вони співали й читали молитви приємним мотивом, ніжними голосами, що хапають за серце і викликають сльози, їх спів значно кращий від співу мужеського. Ми були захоплені красою їх голосів і співів, особливо дівчат: старших і маленьких.

“Всі вони вміють читати, знають фільософію і льоґіку і пишуть на ріжні теми. Серед них богато таких дівчат, більших і менших, що виховуються на те аби стати черницями-бо здебільшого се сироти. Вони носять футряні колпаки.

“Святий Боже”, “Алилуя”, “Господи помилуй” вони співали так наче одними устами-на переміну на двох клиросах. Одна прочитала Апостола-дуже читко. Прокимен співають з ріжними варіяціями. При “Достойно” вдарили в дзвін, монахині вийшли на середину церкви і проспівали солодким мотивом стоючи на колінах.

“Після причастя і роздачі антидора вони попросили нашого патріярха прочитати над ними молитву на розгрішеннє. Всі припади до землі, і патріярх прочитав її, а потім покропив святою водою. Після виходу з церкви ігуменія попровадила до своєї келії, і там подала на перекуску

солодощі, прегарні конфітури, медяники і горілку. Потім за згодою нашого патріярха черниці написали на великім аркуші молитву на розгрішеннє всім черницям, і патріярх се підписав-з огляду на їх віру”.

Увагу автора в сім монастирі звернув на себе ще колодязь з колесом і двома ланцюхами: “оден ланцюх підіймається, другий спускається”.

Того ж дня мабуть гості відвідали славну лаврську друкарню-бо їй присвячена тутже замітка невелика, на жаль, і дуже характеристично для автора-аж надто побіжна: “Коло Великої Церкви стоїть прегарний славний друкарський дім- що обслуговує всю сю країну. Звідси виходять всі їх церковні книги-дивного друку, ріжного фасону і в ріжних кольорах. Також рисунки на великих аркушах-види країв, образи святих, наукові розвідки і таке инше. Звичаєм усіх патріярхів ми надрукували тут велику силу розгрішень з іменем нашого патріярха. Їх мовою, червоними літерами, з образом св. Павла, трьох родів: на цілім аркуші для значних людей, середні-для простого люду, і маленькі для жінок”.

Далі -“того ж дня приїхав до нашого патріярха кир Сильвестр, митрополит Київа і всеї Козацької землі, або Малої Росії. З ним було два епископи і кілька ігуменів. Всі були вбрані у свої звичайні мантії, а на грудях висіли золоті хрести на ланцюхах. Приїхали каретою, вибитою в середині червоним сукном в супроводі своїх служебників, що їхали спереду і ззаду на гарних конях, в дорогих одежах і зброї”-(58-9). Тут належить подати сю увагу зроблену на иншім місці: “Треба знати, що у всякім більшім монастирі Козацької землі, у митрополита і всіх епископів єсть служебники, поважні урядники, ранґою не нижчі полковників (!)-їх звуть монастирськими слугами; коли митрополит, епископ або архимандрит їде своєю каретою, вони скачуть напереді і ззаду на гарних дорогих конях, в розкішних одежах і дорогій зброї. І по всіх келіях: не то що у митрополита, епископа, архимандрита. але і у архидиякона і звичайного монаха буває сила дорогої зброї: невеликі рушниці, шаблі, пістолі, луки з стрілами і под.” (53-4).

Посім наступає оповіданнє про святочні служби на день Петра і Павла, я навожу дещо опускаючи менш інтересні обрядові деталі.

“В переддень спочатку вдарили кілька разів у дзвін Великої Церкви на те тільки щоб дати знак доохрестним церквам-і ті задзвонили в свої дзвони.

Всі зійшлися до церкви Петра і Павла при келіях архимандрита і там відправили велике повечеріє. Після нього священик, диякон і запаляч світла підійшовши до патріярха взяли у нього благословеннє і тоді пішли дзвонити у всі дзвони, включно з тим найбільшим, що його, через велику вагу, можуть розхитати тільки 8 чоловіка, по чотири з кожної сторони, грубими канатами, напружуючи всю силу. Його гук гудів мабуть на 3 дні дороги-бо він дуже чистий, а язик важить коло 15 алєпських ратлів [8]). Від його тягару вся баня і стовпи тої вежі хитались і тремтіли. Тоді ми пішли до церкви і вийшли після малого повечерія.

“Дві години потім, у ночи, задзвонили знову в усі дзвони, включно з тим великим, і ми пішли до всеночної. Засвічено паникадила і свічі, поставлено гарний аналой і канонарх почав читати псалом вечірні, а півча співала по черзі на обох клиросах (опускаю дальші подробиці). Нарешті на обох клиросах заспівали “Слава всевишніх”, так як співають у Вірмен, цілим хором, приємним співом заступаючи орґан: малі хлопці хапають своїми голосами за душу. Так робили під час всеночної і літурґії сього дня, коли співали з нот.

“(З всеночної) ми вийшли з церкви раннім ранком. Літурґію ще з вечора просили відслужити нашого патріярха. До дзвону дали знак кількома окремими ударами в великий дзвін, з інтервалами. Тоді задзвонили в дзвони по всіх церквах і відправили в них літурґію, а тоді спішно посходилися на літурґію до Великої Церкви: черці й миряни, чоловіки й жінки, також ігуменія жіночого монастиря з своїми черницями. Взяли благословеннє зпочатку священики і диякон, потім запаляч, і тоді задзвонили у всі дзвони. Ми пішли і вбрали в ризи з кількома священиками і дияконами: нам не дозволили вбрати наші ризи, а дали свої, котрі найдорожчі, бо вони думають, що їх ризи освятяться, тому що ми приїхали з Святої Землі. Потім ми всі вийшли з кадилами і з свічками стрічати патріярха (перед церквою) і ввівши до церкви стали вбирати на амвоні, а всі священики стояли вряд наоколо нього. Потім ми виходили на великий вхід: того дня вийнято було (для входу) богато золочених євангелій, дорогих кадильниць і трираменних хрестів [9]). Апостола читав оден з дияконів, я читав арабську євангелію на свято Апостолів, а крім того грецьку євангелію пречистої, як то у них звичай. Після того як патріярх покадив, як має бути при літургії, монастирські слуги [10]) й инші стали

перед олтарними дверима: оден тримав срібний збанок, другий срібну миску, инші ставши з двох сторін розгорнули великого дорогого ручника, і патріярх помивши руки, утерся ним. Теж саме зробили вони при кінці літургії. При проголошенню імени архиєрея ми поминали нашого патріярха, а вони-Паїсія константинопольського і свого архимандрита.

"Коли патріярх помив руки (при кінці), йому подали антидор і він з'їв часточку; потім піднесли срібне відерце з вином і він випив як звичайно; так само подавали й нам. Коли винесено чашу, підійшла ігуменія з черницями й инші люди щоб причаститися. Тоді два диякони вийшли з олтаря і розгорнули під чашею велику застілку, щоб якась кропля не впала на землю; вважай яка то побожність! Кожному причастникові давали антидор і трохи вина випити. Потім патріярх роздав антидор усім, навіть і малим дітям.

"Після літурґії ми пішли до трапези. Після солодощів і горілки давали прегарні страви, яких ми в життю не бачили: супи з яєць начинених коріннєм; рибні страви з молоком з міґдалів на підливу, а соуси все з чистим шафраном-хоч він у них дуже дорогий, а міґдали ще дорожчі: око коштує може золотого, або й ще більше, і коріннє теж (дуже дороге). Але такі страви у них прийняті: вони перейняли таку марнотратність від Ляхів.

"Під суботу, після вечірні вийшли чотири священики в чорних ризах, і диякон мав чорний стихар і орар. Старший з священиків, взявши благословеннє покадив наоколо столика де стояла миска з кутею, потім іконам, патріярхові, священикам і всім людям і вернувшися став на своє місце. Теж саме проробили три священики що служили з ним, і нарешті диякон. Півча під той час співала канон за померші душі. Се у них таке правило: під кожну суботу робити таку відправу за померших взагалі і зокрема-за добродіїв церкви. Патріярх прочитав молитву за померших і відпуст-тоді вони стали просити патріярха прочитати ще над усіми ними молитву на розгрішеннє. Вони впали на землю і він прочитав над ними сю молитву. Потім іще прочитано молитву на сон, і ми вийшли. В суботу рано ще була відправа і ми попрощалися щоб їхати далі. Але вони ще повели нашого патріярха до церкви подали свячену воду і він покропив усіх. Аж тоді вийшли з монастиря де ми пробули від понеділка до суботи. Архимандрит посадив патріярха з собою в кареті, а слуги йшли спереду і ззаду доки ми доїхали до монастиря, при церкві Св. Софії-катедри

київської митрополії і всеї Козацької землі і Малої Росії. Ми їхали з півгодини-бо віддаленнє було дуже невелике. Архимандрит попрощався з патріярхом і вернувся (60-3).

"Митрополит кир Сильвестр стрів нас з своїми епископами й ігуменами. Ми замешкали у нього. Нас чекали, щоб ми були при літурґії. Коли почали дзвонити великим дзвоном, ми вийшли подивитися й побачили щось дивовижне. Сей дзвін більший від дзвона Печерського монастиря разів у 7 або 8, певно буде як велике шатро. Залізний язик його важить коло півтора алєпського кантара; 12 паробків ледво що могли його розмахати [11]), і коли вдаряли в дзвін, наші уха були заглушені його гучним голосом подібним до грому: я говорив свому товаришеві голосно, а він не чув. Міцна деревляна дзвіниця-більша від усіх які ми бачили, хиталась і тряслась. Але тон печерського дзвона різчий і вищий: тон сього мягший і густий.

"Потім ми пішли на літурґію в сю славну церкву-другу Св. Софію, гідну сього імени, як ми переконались. Підчас "Достойно" дзвонили тим дзвоном. Від літурґії ми пішли до трапези, а ввечері-під сему неділю по Зелених Святах, пішли на вечірню.

"Треба знати, що старий Київ був тут, і тут досі видно сліди його воріт, валів і ровів. Досі стоїть велика брама з мурованою вежою, звана "Золотою", бо вона була позолочена; її спалили Татари недавніми часами, несподівано напавши на місто і запаливши його. Город був чудовий; Печерський монастир був поза його стіною, але церква Св. Софії була в середині, разом з Михайлівським монастирем, що стоїть проти нього. Баня його ще й досі має позолоту, і наоколо обох було множество церков великих і гарних" (63-4).

Наступають історичні відомости про Київ-не дуже вірні. Річ натуральна, гостей спеціяльно займало питаннє про єрархічне становище київської митрополії: саме почалися балачки про підпорядкованнє київської митрополії московському патріярхові. Павло згадує про свої балачки з тутешніми ученими ченцями: "між ігуменами єсть люди вчені, каноністи, оратори, досвідчені в льоґіці, фільософії і всяких глибоких питаннях", вони розпоряджали чималою ерудицією в питаннях про права і юрисдикцію патріярхів, так що гості були здивовані. Сі київські богослови підчеркували непорушність своїх звязків з царгородським патріярхом; вони повторяли,

що з Царгороду вони одержали віру і обряди, і очевидно-не можуть порушити сих звязків. Між иншим патр. Макарія попросили ствердити підписом і печаткою якусь патріяршу грамоту на ставропіґіяльні права Печерського монастиря-що він і вчинив (с. 65).

Павло згадує при тім свою стрічу з звісним уже нам послом королеви Христини Данилом Калугером, я вище переказав його оповіданнє про Данилову місію; крім того Павло наводить його оповіданнє про сучасні протипапські течії на Заході-для нас не інтересні. Далі він детально описує Св. Софію: її будову і декорації,-я наведу тут те що він оповідає про іконостас, споряджений недавно, за Могилиної реставрації-характеристичний для тодішнього українського мистецтва.

“Він новий, дуже великий і зачудовує глядача. Ніхто не зможе його описать: така гарна і ріжнородна його різьба і позолота. Головний вхід високий на 6 ліктів, широкий на півтретя ліктя з аркою як у міської брами. Двері як звичайно-з двох половинок, що містяться в заглубленню-як у склепінню різблені і позолочені. На одній половинці представлений пеликан із срібла: він проколює собі бік і кров тече на його дітей, що сидять під ним; ніхто не відріжнить сього від металю. Ікон 12, гарні і великі, з боків кожної великі кольони, різблені і позолочені; вони творять ряд заглиблень. Особливо великі і високі кольони при іконах Христа і пречистої, глибоко вирізблені, вони представляють винні лози з зеленими і червоними китягами. Над іконостасом іде широкий ґзимс, різблений і золочений, ламаною лінією, з заглубленнями. Над ним Розпяттє, обведене різбленим обрамованнєм з маленьких кружків-ікон святих і апостолів, закритих шклами.

З лівої сторони від ікони Христа ікона Софії, робота мудрого й зручного майстра: по середині церкви кольони і на них склепіннє, над ним Христос і від нього св. дух спускається в промінні, під сподом геєнна: диявол з великим носом тримає лука з стрілами, коло нього юрба Персів в тюрбачах стріляють до церкви з луків, друга-Франки в своїх капелюхах і убраннях стріляють з рушниць і гармат: всі воюють против церкви” 12).

“Потім приїхав кир Теодосій, архимандрит Михайлівського монастиря, що стоїть напротив Софії,-приїхав каретою, щоб запросити патріярха до себе, і ми поїхали; се дуже недалеко. Патріярх наш вийшов перед брамою з карети, і ми війшли до середини. Весь монастир деревляний, але церква

мурована, гарна й велична, з високою золоченою банею. Має тільки одну наву; з усіх сторін богато зашклених вікон. Будова всіх трьох церков (Печерської, Софії й Михайлівської) одного часу і одного характеру. Архиєрейське місце прегарне; з лівої сторони його портрет Теофана єрусалимського патріярха в мантії, капелюху і з хрестом на грудях.

"Відбувши літурґію в сій церкві ми були потім в трапезі, милувалися монастирськими городчиками і дзвіницею над брамою, потім вернулися до св. Софії. Коло Михайлівського монастиря, в сусідстві з ним стоїть монастир жіночий.

"Під брамою Св. Софії і під боком Михайлівського проходять стіни й рови фортеці, що саме вибудував цар Олексій. Вона має дерев'яні стіни і міцні башти. Москалі мають великий дотеп, як Франки: вони повинаходили для оборони сеї фортеці такі способи, що навіть в їх краю ми не бачили. Під ровом стоять довгі бруси переплетені палями, застромленими навхрест і загостреними на взір кинжалів і списів. Такі бруси лежать в два ряди, стерчать над землею на півтора чоловіка. Коли неприятель схоче наступати, він не знайде приступу ні з землі ні з гори, а зачепившися на горішніх брусах, неминучо пропаде, впавши на загострені нижчі палі: вони пробють його тіло. Мости сеї фортеці підіймаються на ланцюгах. Вся земля наоколо неї має підземні ходи наповнені великою масою пороху. На кожній брамі висить великий дзвін: коли щось трапиться, вдаряють у сей дзвін, щоб сповістити всіх у фортеці. Богато гармат, одна над одною. Тут двоє воєводів від царя,-і з ними 60 тисяч війська-одна половина стоїть під зброєю в день, друга в ночи. Того дня приходив оден з воєводів поклонитися нашому патріярхові і привітати його з приїздом.

"Старий Київ сягав сюди; коли ж його підбили вороги, він з часом підупав, і місто перенесли на долину-на низину над Дніпром. Туди йде дорога через фортецю: в'їздиш одною брамою, виїздиш другою і потім униз у місто вузькім і крутим узгіррєм: дорога дуже тяжка і можна їхати тільки одним конем у возі. Ся ж нова збудована фортеця стоїть на горі і з неї видко все місто, що лежить під горою.

"Повертаємося (до старого Київа). Св. Софія і Михайлівський монастир заціліли до наших часів, наоколо їх побудовано монастирі і їх укріплено (наново), по тім як зруйновано Старий Город. Бо всі городи в сім краю

деревляні, і коли згорять, зникає всякий слід їх: лишаються тільки мировані будови. Нам оповідали, що рахуючи Печерський монастир з доохрестними церквами, Св. Софію і ті церкви, що стоять наоколо неї в руїнах, і ті муровані церкви, що в новій фортеці-поруйновані й цілі, всього в Київі і його околиці єсть коло 100 церков і монастирів" (73-4).

"Так от 3 липня (с. с.) ми попрощалися з митрополитом і поїхали до міста Київа (на Поділ себто). Митрополит ще наперед дав туди знати, і нам приготовили велике приміщеннє. Своїм звичаєм він післав перед нами своїх слуг-кінних і збройних. Коли в'їхали до міста, нас стріло множество священиків і дияконів в ризах, з корогвами і свічками і запровадили до величної церкви Успенія, що стоїть серед ринку-збудованої хрестом з пятьма банями".

Автор описує київських міщан, їх доми і достатки-також історію вигнання відси Ляхів і єзуїтів, се я навів уже вище (с.976), а тепер подам те що ще лишилося:

Дніпром ходить богато кораблів-дуже великих: ми поміряли один брус здовж, і він мав 250 пядь (коло 40 метрів). Богато човнів, видовбаних з одного стовбура, в 10 ліктів завдовшки. Ними їздять на Чорне море.

"Купці привозять з турецьких країв, яких 40 днів дороги, в великій скількости оливу, міґдали, риж, розинки, фіґи, та инше коріннє, тютюн, червоний сафян, перські матерії, бавовняні вироби-але все се дуже дороге.

"Серед козацьких малярів єсть богато дуже зручних майстрів, які вміють дуже гарно малювати портрети з натури, також дуже дотепно представляють христові страсти з усіма подробицями. В кожній київській церкві намальовано погане сонмище против Христа: Євреї сидять на кріслах з писаними свідоцтвами в руках; Нікодим тримає своє писаннє; Пілат сидючи на троні умиває руки, а жінка йому говорить на ухо своє: далі Христос голий і звязаний, а над усіма Каяфа без бороди, в ризах подібних до вірменських і з також убраною головою, роздирає на собі ризи" (76 і 78).

"В четвер ми відбули літурґію в гарній церкві з трьома олтарями: Воскресіння, Петра і Павла і мученика Євстафія, його образ уміщений на дверях олтаря: він сходить з коня, перед ним олень, в рогах його Христос-говорить до Євстафія.

“В пятницю були на літургії в великім монастирі, званім їх мовою Сайташні (Сагайдачний)-се монастир братцва [13]) на честь Богоявлення; в нім єсть ігумен і монахи. Перед брамою два деревляні стовби, дуже штучно вироблені-неначе покручені і позвивані, на них місце для годинника [14]). В самій брамі гарна церква Благовіщення, з вікнами і банями. Навколо головної церкви ґалєрія (опасань). Церква з трьома дверима і трьома банями, велика і простора. Посередині деревляний круглий амвон, з лівої і правої сторони форми (місця для стояння)-два ряди, обернені до сходу. З правого боку гарне архиєпископське місце, (з лівого) казальниця зі сходами.

Вийшовши з літургії повели нас до трапезної. Се одна нава з довгим склепннєм, мурована, виштукатурена, з мармуровими одвірками і богатьма вікнами. В передній частині олтара абсида, розписана образами [15]); розписана також і вся трапезна, в середині її два столи.

Семої неділі по Зелених Святах патріярх служив літурґію в церкві Успенія, за запросинами мешканців. Була велика парада, престіл прикрашено серебряним посудом з базіліками і иншими квітками. Владика роздав дору всім присутнім, навіть хлопчикам і дівчаткам.

Того дня було навечеріє св. Антонія, слави Козацької землі, що спочиває з своїм товаришом Теодосієм в печері Печерського монастиря, що вони заснували. Почавши перед заходом сонця того дня і до полудня другого-понеділка 10 липня вони стрівожили цілий світ безнастанним дзвоненнєм у всі дзвони. Сю ніч вони зовсім не спали, через множество богослужень відправлених ними, і через дзвони, котрими вони дзвонили (79-80).

Побувши в Київі в повороті Павло додав кілька небезінтересних рис:

“Рано в суботу 28 червня (1656 р.) ми сіли в човен, але тільки після полудня наблизилися до Київа, бо Дніпро хвилювало від сильного вітра і нам приходилося плисти проти води. Коли ми під'їздили, воєводи вислали човном одного з бояр(!), щоб він зустрів патріярха, поклонився від них і переказав звичайні привитання. Коли ми висідали, нас стрів київський митрополит в митрі, з ігуменами, священиками, дияконами і всім містом, разом з воєводами і всім царським військом-тутешньою залогою, під корогвами, з рушницями. З великою парадою нас попровадили до церкви і

тут відправлено звичайну службу, а патріярх покропив святою водою всіх присутніх. Потім нас відвели і закватирували в великій, розкішній господі, попрощались і пішли.

Пятої неділі по Зелених Святах, що припала на свято апостолів (Петра і Павла), митрополит прислав по патріярха свою карету, щоб він приїхав до Св. Софії. Тут в одному з бічних олтарів-присвяченому Петрові і Павлові, ми слухали літурґію, потім пішли з митрополитом до трапези, а ввечері спустилася до міста. В середу прийшов ігумен Богоявленського монастиря, що стоїть в середині міста (Брацького очевидно): запросив патріярха відслужить у них літурґію на свято чудовної ікони Пречистої, принесеної з Лядського краю. Ми пішли туди, відправили літурґію в присутности всього міста і були в трапезній. Шестої неділі по Зелених Святах ми були на літургії у головній церкві міста званій собором (Успенія), а в понеділок відрядилися в дорогу. Під гук усіх дзвонів наш владика поїхав своєю каретою до собору, щоб помолитися в нім на прощаннє. Зійшлися всі мешканці міста і він прочитав над ними розгрішеннє і поблагословив їх-бо тут всі мають велику віру до патріярхів та їх розгрішальних листів. Ніхто з них: ні значні люди, священики світські і черці, жінки молоді й старі, ні дівчата, ані навіть малі хлопці не пропустили того щоб прийти до нашого патріярха, за його дозволом, щоб він помолився над ними й поблагословив, та дав розгрішального листа, так що ми дивувалися їх побожности і покорі. Жінки що мали чоловіків пяниць або недовірків, піклувалися про їх душу і брали розгрішальні листи не тільки для себе, але й для чоловіка, вважаючи се найбільшим і найціннішим дарунком. Що може бути краще від такого побожного настрою, що виявляється не тільки київською людністю, але панує, по правді-в кожному місті й селі де живуть Козаки. Ми не мали заміру гаятись у них, але не могли-бо люди юрбою сунули до нас, наповнили покої і двір нашої кватирі, і навіть улицю, йшли з рана і до вечора, безнастанно, не відступаючи-так що ми не мали змоги навіть поїсти.

Нарешті під гук усіх дзвонів нас провели за місто і ми поїхали погостити у митрополита Св. Софії. Ми розгостилися в його покоях-де висять портрети чотирьох попередніх патріярхів, на весь зріст. Бо в сім краю був завсіди такий звичай, що коли приїздив до них патріярх, з нього писали портрет, саме в такому вигляді, як він був, щоб мати назавсіди його образ: всі вони представлені в мантіях і митрах з панаґіями і патерицями. Перший з них на

наше приємне здивованнє був патріярх Йоаким антіохійський, призвищем Дау (Світ); лице у нього дуже темне, борода сивава, гострокінчаста; імя підписане грецькою мовою, і ми вирахували з дати, що з того часу минуло 74 роки. Коло нього Мелетій патріярх александрійський, з довгою сивою бородою. Поруч Єремія царгородський, з гарним лицем і довгою чорною бородою, і Теофан єрусалимський, з довгою чорною бородою. Всі вони приїздили в сю країну скоро оден по другім.

Ві второк рано ми попрощалися з митрополитом і поїхали до Михайлівського монастиря, славного своєю банею: запросив нас архимандрит і ми були там на літурґії в відділі св. Варвари з Бальбеку: сей день 9 липня присвячений їй, на спомин перенесення її мощів з Царгорода до Київа, коли цар Василь Македонянин (!) прислав їх з своєю сестрою в дарунку Володимирові, цареві Київа і Руси. Коли перший раз ми цілували мощі сеї святої, ми думали, що се одна з нових московських святих, але тепер почувши, як читали її синаксар, ми познайомилися з її життєм і зрозуміли, що се Варвара мучениця з Бальбеку [16]). Ми знову цілували її тіло-тіло молоденької дівчини з маленькими ніжками й ручками. Недавно їй зробили дуже гарну труну з чорного дерева оковану сріблом. На проханнє нашого патріярха архимандрит дав йому кусничок її ребра і ми сховали його у себе.

Після трапези, під вечір, в супроводі множества стрільців, приданих нам від київського воєводи, ми приїхали до славного Печерського монастиря. Черці його стріли нас з великою парадою, в повнім складі, з гуком дзвонів. Потім в середу ми вибралися до монастиря св. Миколая, на запросини його архимандрита: за першим разом ми в нім не бували. Монастир сей стоїть під стінами Печерського монастиря від сторони Київа і обведений також деревляною стіною. Против його брами стоїть стовп з білого каменя, і на нім золота фіґура (чи образ) св. Миколая-знак монастиря. Відти до монастиря треба сходити глибокою щілиною, подібною до ходу до пивниці, в глиняній горі, укритій густим лісом. Там деревляна велика церква; ми там вислухали літурґію і піднялися потім до трапезної. Потім оглядали монастир. Давніш на сім місці був густий ліс, його вирубали і заложили сю прекрасну будову. Посередині монастиря фонтан: вода збігає з гори і бє до гори високою течією. Місце се з усіх боків окружене горбами вкритими високими деревами. Дніпро протікає зі сходу, але береги його тут дуже стрімкі.

“Коли ми прощалися з монахами, вони повели нас до пивниць монастиря, що лежать за брамою його. Се гарні склепіння, хід до них освітлюється не скісними пивничними вікнами, а гарними банями.

“Ми вернулися до Печерського монастиря. Того вечора було велике свято: задзвонили в дзвони і відправили всеночну, в память смерти Антонія, фундатора монастиря, і ми були при тім з монахами. Мале повечірє служили в церкві на хорах, нагорі. Рано, в четвер 10 липня патріярх, за особливим проханнєм монахів, служив літурґію в присутности всіх людей з міста; при тім посвятив священика й диякона.

“В пятницю ми служили літурґію у черниць, а на суботу запросив нас ігумен св. Михайла (Видубицького), що нижче Печерського монастиря-зо три верстви. Туди провадять дві дороги: одна берегом Дніпра, дуже крута, тільки для верхових. Друга горами, через цілі гаї прегарних овочевих дерев: сливок, яблунь, горіхів і т.ин. Справді-се благословенні гори, подібні своєю приємністю і самітністю до верхів св. Гори, як нам се казали. Вони самі дають поживу пустельникам і аскетам, котрих тут дуже богато: вони годуються овочами сих дерев.

“Сам монастир стоїть на березі Дніпра і дорога до нього через се йде крутим спуском, глибокою щілиною. Його оточують округлі горби вкриті дикими овочевими деревами, богато джерел, а сама церква подібна до Михайлівської-бо будував їх, сказали нам, той самий будівничий. Тільки від довгого часу і тому що фундаменти олтарів заложено на такім високім і крутім березі Дніпра, обернена до ріки сторона від половини церкви (урвалася) й вода занесла її на середину ріки. Тому монастир довго стояв порожній, аж 17 років тому теперішній ігумен узявся за відбудову церкви. Він поставив олтар ближче до середини церкви, вирівняв мури і добудувавши верхню частину церкви деревом, виправив вапном, так що вийшла дуже гарна будова, з гарним іменем на честь архангела Михаїла, що святкується 6 вересня. Ми вислухали тут літурґію, а коли встали від трапези і пішли подивитися на беріг ріки, то справді страшно було глянути вниз-так воно високо! Ніхто не може подивитися (вниз) без того, щоб не затремтіти.

“Ввечері ми повернулися до Печерського монастиря, слухали в неділю

літургію-був на ній і київський воєвода. В понеділок попрощалися з черцями: вони провели нас і попрощалися з нами на березі Дніпра за тимже (Видубецьким) монастирем, ми ж у-друге переїхали човном ріку, простуючи до Хмеля, до города Чигрина” [17]).

Примітки

[1]) Від “васілевс”-цар.

[2]) Тут текстуальна неясність: чи 30 місточок і 400 сіл в самій землі Ляхів, чи в землі Ляхів тільки частина? Вважаючи, що всіх міст Печерського монастиря автор рахує на 100 (я зробив тут перестановку фраз, дав більшої послідовности оповідання), здається що 30 міст-се те що зісталося поза Козацькою землею.

[3]) Див. вище. с. 971.

[4]) Неділя ся була 25 червня с. с.

[5]) Мабуть порички (виннички).

[6]) 80 метрів високий, як пояснює Муркос.

[7]) Кинтар важить 15 пудів і 25 ф., або коло 250 кільо, дзвін важив би коло 800 пудів.

[8]) Коло півтретя пуда. Треба завважити, що тоді на Україні-як досі в Галичині і скрізь на Заході розмахували не язик дзвону, а цілий дзвін;

Павло переїхавши московську границю зараз завважив сю ржницю: “Люди не розмахують шнурами дзвін, як в Молдавії і Козацькій землі, а шнури привязані до залізних язиків, і ними дзвонять знизу навіть хлопці і діти (не треба такої великої сили як для цілого дзвону): вони бють язиком о край дзвона, і так видобувається приємний і сильний гук, милий для уха: спосіб

дуже дотепний і добрий” (с. 108).

[9]) Павла очевидно дивувало вживаннє трираменних хрестів: воно розвивалось підчас обгострення відносин між обрядом православним і католицьким, і трираменний хрест став спеціяльно “руським хрестом” в противставленню латинському крижу”-однораменному хрестові. На Московщині однораменний хрест вважався чимсь нечестивим, єретичним; навпаки католики зневажали трираменний хрест, як щось специфично схемзатичне; пригадую собі гнівні голоси української преси Галиччини з того приводу, що перемиський маґістрат зробив жетони для собак (на довід заплаченого собачого податку) в формі трираменного хреста, вони підозрівали, мабуть не без підстави, що се було зроблено на зневагу руського (уніятського) обряду, де за тою старою антилатинською традицією трираменний хрест зістався в особливім поважанню.

[10]) Він зве їх, “вельможі монастиря, себ то його служебники”. Заімпонували йому! пор. вище.

[11]) Тут фраза яка здається мені неясною: “безъ того чтобы кто нибудь не раскачивалъ его извнутри онъ (язик) не мог бы дойти до краевъ колокола по причинѢ его широты” (с. 63).

[12]) с. 71, такаж картина в більших розмірах була намальована знадвору на полудневій стороні церкви, каже Павло-с. 68.

[13]) В ориґ.: монастир трьох братів-царів, що його поставили, пор. вище с. 969 поясненнє сього непорозуміння.

[14]) Далі незрозуміло: “В Киеве часы на колокольне”.

[15]) Поминаю переповіданнє тем образів.

[16]) Бальбек-Геліополь в Сірії, Павло й його батько зацікавилися своєю землячкою і випросили частинку її мощей для себе.

[17]) IV. с. 185-9.

ИНШІ МІСТА УКРАЇНИ: УМАНЬ, БОГУСЛАВ, ТРИПІЛЛЄ. ПРИЛУКА, СТАВ І ЛАЗНЯ, ГУСТИНСЬКИЙ МОНАСТИР, ЧЕРНЕЧИЙ РЕЖІМ, МОНАСТИРСЬКА ВСЕНОЧНА. ПРИЛУЦЬКИЙ ЯРМАРОК. ПЕРЕЯСЛАВ, ЧИГИРИН, ГЕТЬМАНСЬКА РЕЗІДЕНЦІЯ, СУБОТІВСЬКИЙ ДВІР, ГРОБОВЕЦЬ ТИМОША І ЙОГО ВДОВА.

Те що Павло оповідає про инші міста України, які йому довелось побачити дає небогато цікавого після сього всього; дещо з того вже було наведено для характеристики побуту, але деякі небезінтересні риси ще полишилися, і я спинюсь на них-з огляду на те, що в инших джерелах вони стрічаються так рідко.

Першим більшим містом України на шляху патріярха була Умань [1]). Павло описує три укріплені частини його: “Третє з сих укріплень се величезний деревляний замок (цітаделя) на горбі: її тепер відновлюють-копають рови, ставлять сильні вежі і риштують гарматами. Як звичайно всі вийшли нам на зустріч, з корогвами і хрестами священики й диякони в ризах, і полковник Семен з військом-він стояв з великим відділом під містом, пильнуючи границі від Татар і Ляхів. Нас впровадили до високої, величавої церкви з залізною банею гарного зеленого кольору. Вона збудована з дерева і ціла розписана в середині. Богато срібних свічників з гарними зеленими свічками. Над притвором гарна дзвіниця. На хорах за великими кратами стоять співаки і співають з нотних книг з орґаном; їх голоси лунають як грім [2]). Се перше велике місто Козацької землі; за лядських часів воно було великим осередком, і в нім богато лядських розкішних палат. Має девять прегарних церков з високими банями: Воскресенія, Вознесенія, Трійці, Рождества Богородиці, Успенія, св. Михайла, Миколая, Чесного Хреста і св. Паски.

“В суботу ми були тут на літурґії і вийшли з неї коло полудня [3]). Згаданий полковник Семен з своїм помічником вів під руки нашого владику як то у них звичай, і так запровадив до свого дому; тут владика посвятив воду і прочитав молитву на розгрішеннє, і потім ми сіли за трапезу. Коли встали зза столу, полковник відпровадив нас до нашої кватири. (Другого дня) ми виїхали і він провів нас за місто і приділив нам відділ (козаків) як і раніш (для супроводу). Проїхавши милю, ми дістались до иншого міста з

укріпленнями і замком, званого Краснопіллє [4]). Як звичайно, зроблено нам там стрічу, бо кожного разу як ми виїздили з міста, оден з козаків, що їхав з нами, поспішав наперед з листом полковника до його підвладних з наказом щоб нам приготовили приміщеннє, їжу й напитки, так щоб стало для всіх наших товаришів-а було нас коло 40 люду: ми й наші слуги, наші товариші подорожи: ігумени монастирів та їх слуги,-та щоб були коні для наших підвод і накошено свіжої трави для коней. Звичайно нас стрічали за містом, з хлібом, як то у них звичай-тому що його так богато у них. Коли ми сідали за стіл, також насамперед клали хліб. Люди з міста вийшли на деяке віддаленнє, як я уже то розповідав; звичайно, коли наближалися корогви і хрести, наш патріярх виходив (з карети) і йшов до монастиря, досить далеко (пішки), поки не входили до церкви і потім звідти до кватири-коло воріт її тоді ставили хреста на тичці" (24).

Про Богуслав автор крім вище сказаного додав: "Замок Богуслава дуже сильний, він має два ряди стін, два рови, і богато башт; з полудня стіни йдуть краєм гори: під нею ріка, і з неї виступають великі скелі. В середині замку гарні палати, що належали Ляхам, і коло них церква, що теж була лядською. Наш владика позволив її посвятити й служити в ній-бо козаки давніш руйнували всі лядські церкви рівно з землею, тому що хотіли таким чином викорінити саму память про Ляхів. З тих причин вони лишали незамешканими і їх будівлі, їх прекрасні палати, перетворяли їх навіть на нечисті місця" (37).

Далі описується Трипіллє. "Се велике місто, називається Трипіллє, бо зложене з трьох укріплених міст. Під'їзджаючи бачиш табор (городище)-три горби з дуже вузькими проходами, так що пройти можна тільки одинцем. Сюди вийшли нас стрічати мешканці. Сам город-неприступна твердиня на верху гори, з двома стінами і двома ровами. Більшість домів незамешкані-бо давніше се був еврейський осередок, і тепер їх гарні будинки, крамниці і заїзди порожні і безлюдні.

"Нас повели до церкви Спаса-великої, величної, просторої і гарної: своєю красою, розмірами, числом вікон вона переходить всі церкви Козацького краю, так що війшовши ми були здивовані до крайности. Вона дуже висока і має двоє сходів, з великими зашкленими вікнами. Баня дуже висока, округла, на восьмикутній шиї-як у наших сторонах, а побита блискучою бляхою. Над олтарною абсидою друга гарна баня, і над дверима ще баня з

трьома хрестами. Олтар чудовий, іконостас дивує своєю висотою і блиском, іконами і золотом. В сій стороні не звертають стільки уваги на розміри розпяття так як у Греків, але воно дуже гарне: образи Івана і Богородиці по обох боках стоять окремо, так що під ними не видно дощок і вони виглядають як статуї. Двері олтаря чудові, великі, різблені ажурно і золочені. В сім краю такий звичай, що над олтарними дверима завсіди єсть ікона Нерукотворного Спаса; над нею ікона Христа на троні, в архиєрейських ризах і в митрі, коло нього Іван Хреститель, з правої сторони Петро з ключами і 5 його товаришів, а з лівої сторони Павло з мечем і 5 його товаришів: на всіх іконостасах в сім краю їх представляють не инакше як отак: в крузі 12 апостолів, Павло против Петра.

"Посередині церкви деревляний круг з двома ступенями, покритий червоним сукном: на нім диякон проголошує єктенію й читає євангелію. Підлога вистелена камяними плитами. Церква збудована з соснових колод незвичайно зручно звязаних. Наоколо дуже гарна опасань з точеною балюстрадою; над двома дверима до неї високі бані. Збудував цю церкву небіжчик Бано (?), тутешній начальник, 8 літ тому, підчас (перших) побід гетьмана.

"Недалеко сеї церкви другий замок-дуже просторий, гарний і незвичайно укріплений. В середині гарна палата, що ще перше ніж вступити до неї тішить око глядача. Над брамою замку перша надбудова палати, гарна і величава, вінчана банею; далі друга надбудова тішить глядача-вона має баню і гарну балюстраду наоколо, ставши там можна бачити на два дні дороги. Ся палата далеко краща від будинків Каліновского. Перед нею будинки лядські і єврейські крамниці і заїзди, тепер порожні. В середині замка гарна церква св. Миколая.

"Велика ріка Дніпро тече поблизу сього міста і тут будуються човни, що пливуть в Чорне море" (38-40).

З задніпрянських міст підчас першого переїзду Павло присвятив особливу увагу Прилуцці 5). Він називає її великим і гарним містом, з великими укріпленнями. "Замок в середині його дивує своєю висотою, своїми укріпленнями, вежами і гарматами, брустверами і глибокими ровами з текучою водою. З полудневої сторони єсть закритий басейн, де збирається вода з великого ставу й річок й пускається до рову. Підземні потайні ходи

ведуть відси до замку. В середині його величава, дуже висока палата. Величезні колоди, зверху і з середини вигладжені, щільно пригнані дошки і високі комини, що перевищують кипариси-викликають здивованнє. Але палата лишилася недобудована-дата написана на верху високого даху-1647 рік. Належала вона четвертому з лядських правителів Вишневецькому [6]). Було в тім місті також богато Євреїв і Ляхів, що не встигли втікти; ті що вихрестилися, спаслися; хто не схотів-тих побили і відіслали до Сатани.

"З полудневої сторони міста озеро (став)-велике як море; туди тече богато річок; богато росте білого і жовтого цвіту. На озері довгий міст (гать) і богато на нім млинів, при початку його згаданий секретний басейн замку; коло сього місяця деревляний будинок з лазнею для загального вжитку. Знадвору жолоб з довгого стовбура, над ним стоїть чоловік і наливає хитрим знарядом воду з ріки-нею наповняється мідяний казан, і там вона нагрівається. Чоловіки й жінки миються в лазні разом, без яких небудь фартухів, тільки кожен бере від лазебника віник з галуззя і ним закриває свою наготу-такий у них звичай. І дивна річ-виходячи з лазні вони входили до холодної води, що тече перед лазнею, і плавали в ній.

"Мешканці сього міста-духовні й миряни, вийшли нас стрінути, як звичайно-далеко від міста. Запровадили нас до великої, нової церкви Спаса, ще з недокінченими банями. Против неї инша церква-Рождества Пречистої. Дзвіниця її висока і гарна. Примістили нас у великім домі, з критими верандами над великим озером і лазнею, відси ми виїхали на прощу до монастиря поблизу міста званого Густинською Трійцею [7]), його збудував Василь воєвода молдавський, і дім (де патріярх замешкав у Прилуці) належить йому. Протопоп (прилуцький) повідомив ігумена, і той зараз же приїхав своїм візком і запросив нашого владику. Він говорив: "Хвала богові, що сподобив нас бачити вже третього правдивого патріярха",-бо вони бачили єрусалимського патріярха Паісія і царгородського Атанасія Пателярія, скиненого з престолу, що втікши з Царгороду і приїхавши до Молдавії, виїхав відти перед нами до Московії, заїздив до сього монастиря, а потім помер недалеко Хмелевої столиці-Чигирина, на третій день Великодня сього року.-"А тепер ми бачимо твою святість, блаженний кир Макаріє, патріярше Антіохії!" (говорив ігумен) [8]).

"Ми полишили в місті річи, коней, слуг і вози, і поїхали з ігуменом, взявши

тільки свої ризи, щоб відправити в монастирі літурґію. Віддаленнє від міста-коло одної милі. Блискучі бані монастиря видні здалека. Не доїзжаючи треба заїхати в долину, узькою дорогою серед густого лісу горіхів, вишень і сливок; за ним великий став і млини; дорога на гори вистелена переплетеними гилляками так що трудно проїхати.

"Недалеко від монастиря ми минули з правої сторони гарну церкву св. Миколая. і нам розповіли, що там ото був раніш монастир, але він погорів, і тоді побудовалися на теперішнім місті. Тут (в новім монастирі) дві деревляні стіни і два рови: над брамою гарна дзвіниця, з великим і дуже дорогим годинником. Тут наш владика вийшов з візка. Архимандрит, священики й диякони стріли його в розкішних ризах, з свічками, корогвами, хрестами, іконами. З ними ми вступили на подвірє монастиря; воно широке і просторе. Церква має пять бань, на-вхрест, середня баня більша від инших. Наоколо церкви опасань з трьома дверима, і над ними три бані. Ми війшли до церкви, і її іконостас задивував глядачів. Патріярх покропив усіх свяченою водою і ми вийшли-ще повні здивовання. Бо ні величавий іконостас Св. Софії, ні Печерський не можуть ні трохи рівнятися з дивною красою сього іконостасу (автор розповідає про жертви воєводи Василя і московського царя Олексія на будову церкви, позолоченнє іконостаса і малюваннє). Тепер він перевищує всі инші: ми не бачили кращої позолоти і кращих малювань.

"Церква має три двері внутрішні, крім трьох дверей надвірніх (до опасання); коли війти великими західніми дверима, вона виглядає як хрест заокруглений на кінцях: притвор-насупроти його олтар, і два клироси в нишах, подібних як олтарна. Попід стінами форми (сидіння). Дуже гарне архиєрейське місце коло правого клироса; друге архиєрейське місце стоїть в притворі. Два підвищення стоять іще при обох клиросах, а серед церкви восьмикутний амвон, покритий червоним сукном. Хори [9]) де стоїть півча дуже гарні й високі і відгорожені балюстрадою. Іконостас і ікони тішать око і чудують глядачів. Досі ми не бачили чогось подібного; ніхто не зможе описати сього іконостасу, його велич, висоту, богацтво позолоти, вигляд і блиск. Він підіймається від землі до верхньої частини головної бані. Ікони дуже високі, доведені до найбільшої досконалости; їх вставлено в ниші щоб їх краса виступила тим сильніш і позолота щоб показала свій блиск як від зеркала. Над іконами високий чудовий, блискучий ґзимз, і на нім

повішені на бльоках лямпади. При іконах Христа і пречистої високі і грубі різблені стовпи; в середині вони порожні, але здаються повними, так гарно оброблені-не так як кольони Св. Софії-порожні з задньої сторони. Їх обивають лози-золоті пагонці з листєм підіймаються в гору; кетяги-одні червоні й повні, инші-недостиглі, зелені, звисають у долину, наче природні твори божі; тло поліроване. Сі стовпи підіймаються від землі на зріст чоловіка. Під іконою Христа образ його і учеників, гарної робота: він несе на плечах ягня, за ним множество овець, на переді пастух входить дверима до отари. На ліво за сею іконою високі двері до олтаря і на них великий образ св. Стефана, на весь зріст, з золотим кадилом в правій руці. За ними, в тім же ряді ікона св. Трійці: трапеза Авраама і Сари [10]), під нею ікона Благовіщення. Далі третя ікона правого ряду-Успеніє, гарна, прикрашена золотом, нової роботи; під нею апостоли в зборі-із здивованнєм дивляться на порожній гріб пречистої; її сорочка видніє на краю марморяного гробу-з правої сторони. Апостоли підіймають руки до неба- "Вона вознеслася!" Під іконами сього ряду, чотирьокутні золочені, блискучі кольони і між ними образи архієреїв, патріярхів і православних пап в ризах. В лівім ряді велика і дуже гарна ікона пречистої, під нею введеніє до храму-дівчата з засвіченими свічками. Коло сеї ікони північні двері з образом св. Михаїла. За ними в-ряд ікона св. Миколая, велика, чудова, роботи майстра незвичайно здібного, так що сі ікони вражають глядача живими лицями, їх кольором і рисами, так як критські малювання [11]). Поруч ікона Антонія і Теодосія, між ними Печерська церква, а над ними образ пречистої серед сяєва в лісі" (тут перериваю сі оповідання автора про густинський монастирський іконостас-він ще продовжує їх на цілу сторінку).

"Трапезна довга і велика, з богатьма зашкленими вікнами. Два столи з обох боків. В середині великі розсувні двері, що всуваються до стіни; за ними гарна церква Пречистої. Ікони в ній дуже гарні, блискучі, настроюють побожно. Прегарний олтар блищить. На церкві теж бляшані бані" (с. 86-90).

"В повечеріє девятої неділі по Зелених Святах вдарили в била деревляні, мідяні і залізні і ми війшли до церкви. Коли прийшло читати кафтизми, молодий монах поставив їхнім звичаєм посеред церкви високий і гарний аналой, закритий шовковим покривалом і положив на нім книги,-бо у них не читають ніякої книги, важної чи не важної инакше як на аналої; почав

капоннархати псалом за псалмом, а на обох клиросах співали навперемін. Перед входом священики підійшли (до патріярха) поблагословитись і потім в ризах парами вийшли (з олтаря), пройшли до притвору і відправили литію.

"З церкви ми війшли до трапезної. Патріярх сів в головах, ми з правої і лівої сторони, а инші отці монастирські-вкінці. На стіл поставили збанки з пивом, і солонці, звичаєм єрусалимських монастирів. Страви ставили на якийсь час перед нами, потім передавали на кінець стола і нарешті забирали, а подавали все нові, до кінця. Монахам монастиря поставили кожному каші з маслом (олією?) і більше нічого. Такий у них звичай: ніхто не їсть вишуканих страв, крім гостей і прочан; монахи живуть як святі, згідно з уставом св. Сави. На другім столі давали мясні страви для прочан і наших слуг не духовних.

"Посередині став чтець і положивши книгу на аналої чигав виразно. Коли прочитано було трапезну молитву, патріярх тричі вдарив у маленьке било; що стояло у нього з правої сторони, щоб почали їсти. Ми поїли і попили, скільки тільки хотіли-а той бідний чтець все ще читав з Патерика. Тоді патріярх ударив у било в-друге, і встав спочатку сам, за ним встали ми, і кожний випив з свого збанку, що стояв перед ним. Нарешті патріярх ударив у-третє, щоб уставати з-за столу. Тоді йому подали маленьку проскурку на мисочці-"панаґію", на честь пречистої. Він тричі підняв її обома руками атонським звичаєм, примовляючи: "Нехай величається імя св. Трійці". Потім священики з дияконом підійшли і знявши клобуки, проспівали "Достойно", і проспівавши поклонилися до землі. Патріярх дав їм часточки проскурки, а решту роздав присутнім. Після того принесли кіш на останки хліба, і кожен поклав свої окрайці, взірцем того, хто благословив хліби, і так зібрано всі останки хліба".

"Після сього задзвонили на сон грядущий. Ми пішли до церкви й стали в притворі, як у них прийнято. Патріярх став на архиєрейськім місці коло дверей. Потім як чтець прочитав канон і молитву, всі парами приступили до патріярха, просячи пробачення і кланяючися до землі. Після сього ми вийшли щоб заснути, але це спалось-блощиці і комари, ще в більшому числі ніж їх міріяди в повітрі, не дали нам і спробувати сну і спочинку. В сім краю нема їм кінця, се море, що не може вміститися в берегах.

“Нашого владику ще перед тим просили служити літурґію, і ми готовилися до служби, але як його служити не спавши! В четвертий годині ночи-а всеї ночи тільки 8 годин, уже вдарили в било і о-півночи ми встали. Правда, в сих святих, ангельських монастирях той добрий звичай, що спочатку дзвонять у оден дзвін, окремими ударами, даючи знак щоб люди побудились і не спішачи вбралися; не так як у краю Валахів і Молдаван, що входять до церкви в момент коли дзвонять у дзвони. Ані заснувши ми пішли до церкви. Зачалось співаннє утрені, довге читаннє псалмів і молитов. Вийшли вже тільки по тім як розсвіло і голови нам крутилися. Потім задзвонено до літурґії. Ми пішли до церкви, вбралися в ризи і вбрали в архиєрейські ризи свого владику. Прийшло до літурґії богато людей з міста й инших сторін. Скінчивши літурґію ми пішли до трапези-тут був вчорашній порядок у читанню й подаванню страв і десерту. Під кінець диякон, що служив того дня, приніс накритий покровом діскос, що вживався при літурґії і поставив перед патріярхом. Піднявши покрів він побачив там другий діскос, срібний, з накривкою й замочком; відчинивши його знайшов образок Пречистої і проскуру-“панаґію”, і під нею чарку з медом замісць вина. Владика тричі підняв проскуру, як учора, взяв від неї часточку, по тім як проспівано “Достойно”, і передав иншим, що подавали її одні одним, сидячи за столом. Далі напився з чарки-і так само инші. Потім уставши і-за столу ми попрощалися з ними й повернулися до Прилуки, де полишили були свої річи” (с. 90-2).

Повертаючи з Москви Павло з батьком потрапили до Прилуки на ярмарок 16 с. с. червня і він записує в своїй книзі:

“Ми приїхали до Прилуки і тутешній полковник пішки вийшов нам на зустріч. Ми замешкали в тім самім домі і з приємністю розглядали великий ярмарок що буває тут на святого Івана Хрестителя. На ярмарок приїздить множество грецьких купців з Румелії й Караманії: з шовками, шалями, перськими килимами, білою габою [12]). В Козацькому краю ярмарки відбуваються безнастанно від початку до кінця року кождого свята, кождої пори року буває ярмарок в тім чи иншім місті, як повелося ще за панування Ляхів [13]). Ми купили на ярмарку кілька коней.

“Четвертої неділі по Зелених Святах (2 с. с.) ми за проханнєм ігумена їздили до Густинського монастиря і служили там літурґію; з нами їздило

богато Греків. Вівторок ми виїхали з Прилуки. Нас проводив пішо полковник, напереді йшли музики граючи на польських флейтах, а духовенство йдучи наоколо карети співало святі гімни, аж поки не вийшли геть за місто. Тут вони попрощалися з нами й вернулись” (IV.184).

Особливо докладно спиняється Павло в оповіданню про свій поворот через Україну на Переяславі.

“Поїхавши пять миль (від Києва), ві второк у полуднє (25 н. с. липня) ми прибули до містечка з замком і укріпленнями, на ймя Бориспіль-себто город Бориса, сина царя Володимира. Там оповідали, що тут була старинна мурована церква в імя св. мученика Гліба, иншого Володимирового сина, але Ляхи її зруйнували, вивезли з неї каміннє, дерево й залізо до Київа і там збудували ту велику нову церкву що ми про неї оповідали-як їм з нею не пощастило (наступає історія Бориса і Гліба). Місто дуже гарне з несчисленними садами-бо при кожнім домі є сад і криниця доброї води, що її черпають колесом; найбільше в садах вишні. В місті дві церкви-Рождества Богородиці і св. Михайла, а за містом третя-св. Миколая”.

“Побувши тут коротко ми взяли трохи більш на північ і проїхавши більше 6 миль прибули до великого міста, що може своєю величавістю поспорити з Київом і має славу в сих краях як столиця і бувша резиденція короля (!) Імя його Переяслав. Він оточений несчисленими валами і має троє воріт в укріпленнях: одні виводять на суходіл, а двоє на мости через велике озеро, що оточує місто: вода іде з ріки, що впадає до озера. Береги його взяті в гати для млинів і для укріплень під гармати. Се столиця і метрополія всіх городів і земель козацьких на сім боці Дніпра. Ляхів тут було дуже мало-самі урядники, і місто не здобувалося-бо таки з самого свого заснування, як нам казали, його ніколи не переможено: ніколи не здобувано зброєю, а тільки договором, бо воно таки справді неприступне. Скоро тільки Хмель став перед ним, козаки що тут були повбивали начальників Ляхів, і заволоділи містом без битви і без суперечки.

“Коли ми наблизилися до міста, нам на зустріч вийшов полковник під царською корогвою, з барабанами і польськими флейтами, а також духовенство і всі міщане з корогвами і процесією. Вони провели нас дуже святочно і урочисто до великої нової церкви Успенія. Вона побудована з дерева і ще не скінчена, викликає подив глядача своєю незвичайною

формою, висотою, симетрією і своїми пятьма банями” (ближчий опис її будови подано вже вище с. 976).

“Крім сеї є в місті ще 4 церкви: Воскресенія, Спаса, Трійці й св. Миколая. Була ще давніша лядська церква, але тепер її повернено на монастир Покрови. Протопоп сього міста як він нам сказав, має під своєю владою 200 священиків. Коли ми виходили з церкви, на знак великої радости стріляно з гармат, так що земля затряслася. В неділю, що прийшлася на день Іллі Пророка, наш владика після літурґії посвятив воду для мешканців і всіх покропив. Мешканці сього міста мають велику віру в розгрішальні листи.

“Полковник розповів нашому владиці в своїй господі що він мав під своєю владою 9 міст і більше як 500 сіл, і під начальством його стоїть 40 тисяч вояків, а в пильній потребі-додав він може поставити і 100 тисяч” (IV 189-191).

“Ві второк 22 липня ми виїхали з сього міста. Полковник з людми проводив нас на значну віддаль з барабанами і флейтами, а духовенство з співом.

“Проїхавши 4 милі ми приїхали до містечка з замком, укріпленнями й ставом, на імя Гельмязів. В нім церква Успенія. Потім проїхали ще 4 милі і дістались до подібного ж містечка, іменем Золотоноша, з двома церквами, одна з них теж Успенія. Проїхавши ще 3 милі, стали над Дніпром, переправилися і проїхавши 2 милі приїхали до города Черкасів. Тут родився Хмель і звідси походять козаки. Тут вони споряжають ті човни, котрими ходять на Чорне море, бо ріка Дніпро протікає коло самого міста”.

“Далі ми проїхали ще 7 миль і дісталися до города Чигрина-постійної резіденції Хмеля. Після того як ми переїхали Дніпро, ми всю дорогу, по обох боках бачили море піску: такі вже береги сеї ріки, на велику просторінь; але особливо коли ми наблизилися (до Чигрина), тут пісок був на глибину людського зросту, і коні наші падали від змучення. І всі околиці сього міста такі ж піскуваті.

“На зустріч нам виїхав “писар”, або секретар Хмельницького, з великим відділом козаків, і попровадив нас до міста головною дорогою-подібною до ріки піску. Замок своєю висотою і конструкцією нагадує цітаделю Алєпо, видко його здалека. Коли ми наблизилися до міста, на зустріч нам вийшов

молодший син гетьмана, з процесією духовенства, і повели нас до довгої деревляної церкви Успенія, що стоїть коло палати гетьмана. На проханнє гетьмана ми відправили літурґію з епископом, що прибув послом від Ляхів 14). Після літурґії ми пішли на обід до гетьмана.

"В понеділок нас повезли за місто до монастиря Трійці; тут ми слухали літурґію, і після неї пішли на обід до писаря-бо се він ктитор монастиря, і церква його на імя св. Івана. Потім вернулися до міста. В нім є ще чотири церкви крім згаданої успенської.

"Замок тутешній не має собі пари в цілім Козацькім краю що до висоти і великости свого простору, великої води і багна, що його оточують, тому се дуже сильна фортеця, але тепер занедбана. В ній богато стрімких місць. Деякі гармати незвичайно гарні, блищать як золото: гетьман їх привіз з Лядської країни, на них написи, герби й инші знаки.

"До міста провадить тільки одна брама. Тому що воно лежить в долині, окружене морем піску, в нім незвичайно гаряче. Ми питали, чому гетьман не живе в якімсь кращім місці; на се нам відповіли, що гетьман вибрав Чигирин своєю резіденцією тому що лежить він на границі з Татарами: пять або шість днів дороги безлюдними і пустими сторонами лежить тут між козаками і Татарами. (Крім того) се найбільш центральне місце, і до Дніпра тільки 2 милі.

"Нам розповіли тут, що в сім часі край сей ставить 300 тисяч козаків; кожен має свою рушницю.

"В суботу, 2 серпня Хмель приїздив відвідати нашого владику, і після сього ми виїхали з міста (до нього в гостину). Проїхавши з милю, ми приїхали до величезної гати, що тягнеться понад ставами, болотами, островами і ріками: ми їхали нею більш як півтори милі. Ся гать іде попід Чигринським замком і провадить подорожного такими місцями, що той трясеться від страху. Переїхавши її ми прибули до села Суботова, де звичайно жив небіжчик Тимофій, син гетьмана. Мешканці вийшли нам на зустріч з процесією і запровадили нас до великої нової церкви св. Михаїла. Тут зібрані скарби з вірменських церков, що небіжчик Тимофій пограбував і поруйнував у Сучаві, в Молдавії. В сій церкві і гробовець Тимофія, над ним, їх звичаєм висить велика корогва, а на ній дуже подібний портрет

героя-верхи на коні, з мечем в правій руці, з булавою в лівій, і перед ним Молдавія-країна яку він збирається завоювати. Від сеї картини слізи котилися.

“Його вдова, дочка господаря молдавського Василя, кілька разів одвідала нашого владику. В неділю рано, після заутрені ми в її присутности відправили панахиду над її чоловіком. Вона вбирається цілком як черкеська невільниця: мала обшитий футром ковпак з сукна; дівчата, що її проводили-Черкески і Молдаванки, убиралися теж за невільниць, як і вона.

“Свого часу батько витратив цілі скарби щоб визволити її з Царгороду; вона володіє чотирма мовами: волоською, грецькою, турецькою і руською-і от тепер живе, бідна, далеко від свого батька, матери і братів, від свого народу і батьківщини, серед чужих, в палаті небіжчика свого чоловіка. Небіжчик виставив наоколо цілий замок з валами, а батько-щоб зробити сю садибу ще міцнішою, ставить против двору на горбі камяну церкву св. Іллі пророка. Ми помітили в її будові кілька величезних камяних мас, які нас дуже здивували. На наше запитаннє нам пояснили, що се каміннє привезене з міста, що колись належало Татарам, 5 миль відси; Татари мали там велику мечеть, а гетьман розруйнував її і забрав з неї сі камені на будову церкви.

“Вислухавши тут літурґію, ми виїхали і поподорожувавши нерівною і тяжкою дорогою, приїхали до містечка на імя Медведівка. За наказом гетьмана тут і далі сотники кожного містечка виходили нам на зустріч з своїми сотнями, під корогвами і так проводили нас від міста до міста. Проїхавши 3 милі ми проїхали до містечка Жаботина, далі-проїхавши 10 миль-до иншого містечка званого Сміла; далі за милю-до містечка Балаклії, ще за милю до містечка званого-Орловець, потім за дві милі-Вязовок, ще за півтори-Вільшана. Всі сі містечка становлять границю (Козацької) країни з Татарами” (IV.192-4).

Примітки

[1]) Перекладчик транскрібує її назву у Павла: Хумано.

[2]) Дальше про довге богослуженнє-наведено вище с. 984.

[3]) Сказане тут про доми і міщан я навів вище.

[4]) Перекладчик транскрібує: Краснобула, тепер Краснополка, півтори милі від Умани.

[5]) "Брилука"-транскрібує перекладчик.

[6]) "Фішнафаска"; наступає доволі фантастична історія Вишневецького, котрого козаки нібито зловили в його утечі і принесли його голову Хмельницькому.

[7]) "Кустини Тріца".

[8]) II с. 83-6.

[9]) Автор перекладає: "мЂсто органа"

[10]) Перед тим автор детально описує ікону на сю тему в Бикові (с. 82)-"Трапеза Авраама і ангелів, перед ними на полумиску печене порося (!); Сара і Агар несуть збани з питтєм; над головами ангелів Содом і Гомора" і т. д., і з сього приводу завважає: "Чудова ікона; починаючи від Козацьких країв і далі в краю Московськім дуже пильнують сеї икони Трійці; єсть вона в кожній церкві, так само як нерукотворений Спас над олтарними дверима. На їх дорогоцінних і гарних корогвах также трапляється сей образ Трійці за трапезою, з Сарою, що сміється за завісою".

[11]) Перекладчик уважує, що сей вираз "ікритош", критський, автор уже не раз уживав в своїх оповіданнях про тутешні малювання як особливу похвалу, прирівнюючи до малювань критських малярів, що стояли під венеціянськими впливами Відродження. Очевидно, Павло помічав певні подібности українського малярства з сим італізованим грецьким.

[12]) В перекладі: "бЂлыми аба (плащами)"-очевидно се "турецька біла габа"

наших дум.

[13]) Описуючи Московщину, Павло називає чотири найбільші ярмарки України і Москівщини разом: в “Серкас” “звана Долян” (перекладчик думає, що се старий Черкаськ на устю Дону), київська (в Печерському монастирі на Успеніє), “Синска” (в Брянську, в Свинському монастирі), (і четверта в Архангельську-III с. 80-1.

[14]) Се був Діонисий Балабан.

ДЕЩО З МОСКОВСЬКОЇ ПЕРЕПИСИ 1654 р.: БІЛА ЦЕРКВА, СТАВИЩЕ, ЛОСЕВИЧІ, БОЯРКА, ФАСТІВ, БОРЗНА, БАХМАЧ, КОНОТОП, БАТУРИН, СОСНИЦЯ, МЕНА, НОВГОРОД СІВЕРСЬКИЙ, СТАРОДУБ.

Те що я вибрав тут з подорожи Павла алєпського, хочу доповнити ще деякими рисами з переписи України спорядженої того ж 1654 р. московськими аґентами, розісланими на те щоб приводити до присяги цареві українську людність. Вони далеко бідніші й одноманітніші змістом, та й заховалися від переписи тільки фраґменти. Але в дечім вони доповнюють панораму Павла.

Найдокладніша перепись Білоцерківського полку.

Біла Церква — наоколо міста (посаду) дві лінії палісаду (остроги стоячі); на довшій (зовнішній) 4 башти з ворітьми для проїзду, 4 вежі “глухі”; на внутрішній лінії одна з ворітьми, одна глуха. Та до тих палісадів приароблений ще третій невеличкий замочок з такимже палісадом, в нім одна башта з ворітьми, а 3 глухі. На тих вежах і стінах 20 гармат, мідяних і залізних, ріжного калібру, від полугривенки до 5 гривенок в кулі. В трьох маґазинах 84 гармати, справні і попсовані, 3500 залізних куль, 47 пудів пороху в 3 бочках і 15 пудів салітри. В місті соборна церква Спаса і 6 “приходських” церков. До присяги приведено 38 чоловіка шляхти (найбільш Мокієвських, далі Яблонські, Пичаговські, Студенецький, Бовш, Копоть, Каменецький й ин.). На чолі козаків наказний полковник Данило Гиря, осавул військовий Осип Григоріїв, сотник Семен Марченко, судії

військові Яків Климів, Матвій Положний, обозний Іван Полежай, старший над арматою Андрій Любарський, всіх козаків 91. Міщане: війт, два бурмистри, всіх міщан 120 [1]).

З містечок полка звертають на себе увагу: Ставище — коло міста палісад, в нім 2 башти проїзжі, на одній вартова вишка (“чердак”), дві башти глухі, двоє воріт просто в стіні. До сеї стіни приароблений замочок з таким же палісадом, з одною баштою проїзжою і одною глухою. Гармата тільки одна справна, мідяна, велика, калібер 3 гривенки, а дві залізні попсовані; олива 4 пуди, пороху 50 пудів. Соборна церква Трійці, 5 приходських (аж дві архистратига Михаїла!). Козаків заприсяжено 312 (сотник, отаман, осавул). Міщан 365 (намісник, війт і 3 бурмистри).

Містечко Лесевичі — замок обведений палісадом, одна башта з ворітьми, 3 глухі, криті дранню; в сім замку монастир жіночий св. Юрия, 30 черниць; відти з дві версти Лесеницьке місто, з двома стінами, одна будована городнями (“звенный”, зрубами). Соборна церква св. Михайла, приходські 4. Армати нема. Козаків заприсяжено 153 (сотник, осавул, хорунжий), міщан 273.

Боярка — наоколо містечка “стоячий острог”, в нім три брами, до нього приароблений замок — “звенчатый тын” (рубана стіна), дві башти з ворітьми, третя глуха. 11 гармат, але до них нема припасу — олива і пороху. Соборна церква св. Юрия і одна парафіяльна. Шляхти заприсяжено 21, на чолі “намісник” Гр. Сахецький (?). Козаків 89 (сотник, отаман, писар, осавул, хорунжий). Міщан 245 (війт, бурмистр, писар).

Фастів — замок “рублений городнями”, одна башта проїзжа, з вартовою вишкою, і 3 башти глухі. Кругом міста стіна теж рублена городнями; одна башта з ворітьми, 4 глухі. 10 гармат, але без припасу. 84 козаків (сотник, отаман, осавул, хорунжий, писар), 76 міщан (війт і 4 бурмистри) [2]).

В переписи Ніженського повіту полкового міста бракує; з инших: Борзна — над рікою Борзною; “город”: по валу дубовий “острог”, дві башти з проїздом, дві башти на рогах глухі, криті драниною. На брамах 3 гармати залізні. В середині дві церкви. На острові ріки замок: так само вал, на нім дубовий острог, 4 башти глухі, брама в палісаді; вода пущена ровом, виложеним деревом, через рів міст до того замку. Тут був панський двір,

укріплений палісадом і ровом, 10 залізних гармат, але без припасу. Козаків 178 (сотник Петро Забіла, хорунжий і осавул).

Бахмач — на острові (вл. розі) між р. Борзною і Бахмачем. Місто від "поля" відгорожено парканом, між р. Борзною і Бахмачем; в нім троє воріт, без башт; одна церква. На устю Бахмача замок ("городок"): на валу палісад дубовий, і брама під баштою; ровом іде вода з р. Борзни до р. Бахмача, але тільки при більшій воді, весною. На полі перед містом земляні фортифікації, на випадок наступу. Армати нема: сотник казав, що давніш було 20 залізних гармат, але їх забрано до Чернигова. Заприсяжено з Бахмача і з приналежних сіл 572 козаки і 527 міщан; сотник, писар, осавул, хорунжий, 3 отамани, 2 земські "старости" [3]).

Конотоп — над р. Конотопом земляний вал, на нім дубовий палісад, в нім 4 воріт без башт, з двох сторін рови до ріки. В середині дві деревляні церкви — соборна (протопоп і диякон) і звичайна (тільки священик). На майдані 4 залізні гармати "в станках", на колесах. Коло сього "земляного городу" — "дворовий острог", уфортифікований панський двір, теж над річкою: з трьох сторін вал і рів, з четвертої ріка; на валу палісад, і до води хід обгорожений палісадом. В середині ніяких садиб крім панського двору. Обидва укріплення були звязані мостом, але він зігнив і обвалився. Заприсяжено в Конотопі з його "уїздом" (3 села) 615 козаків (сотник, писар, осавул, хорунжий, 14 отаманів), 1 шляхтич, 3 земські старости, бурмистр і 513 міщан [4]).

Батурин при р. Семи і озері "Попівка", що тече в Семь. Місто з трьох сторін обгорожено валом з дубовим палісадом, з четвертої сторони озеро. Воріт троє: двоє під баштами, критим дранню, треті без башти; глухих наріжних башт без верхів 6, гармат в баштах 9 залізних. В місті деревляна церква. На горі над озером панський двір обгорожений ровом і валом з дубовим палісадом; брама в башті і крім того 3 башти глухі. За містом "в слободі" на горі над озером монастир Успенія, обведений ровом і валом з дубовим тином; на брамі деревляна рублена дзвіниця; крім ігумена і строїтеля (економа) 30 ченців і 20 служок і робітників. Заприсяжено в місті і 3 селах 608 козаків (сотник, писар, осавул, хорунжий, 27 отаманів) 4 земські старости, бурмистр і 715 міщан [5]).

Сосниця на острові (розі) на р. Убеди місто з трьох сторін обведене ровом і

палісадом, троє воріт без башт. В середині замок обведений ровом і валом з палісадом, ворота і над ними башта. Одна гармата залізна коло воріт, але припасу до неї нема. Окремо в тім же острогу укріплений панський двір, обведений ровом і валом з палісадом; будова сього двору вся поруйнована. Дві церкви. Під острогом слободи, обведені ровом. Заприсяжено в місті і в приналежних до нього 4 селах (з 4 церквами): козаків 279, сотник, писар, осавул, хорунжий, 15 отаманів. Міщан 215, 1 земський староста, 4 соцьких.

Мена — місто над р. Меною, обведене ровом і валом з палісадом і наповненими землею тарасами з деревляних паль. 10 наріжних веж глухих, дві з ворітьми, треті ворота без башти; башти некриті, а на деяких і верхи повалились. До води зроблено 7 виходів, на випадок облоги. Дві церкви, в соборній протопоп. Коло міста укріплений двір Кисіля обведений ровом з Десни до Меня, в тім рові уроблений став, з мостом через нього і брамою під баштою; 5 наріжних глухих башт, і ворота до міста. Сам двір Киселів розвалився. Недалеко на Десні Максаківський монастир що фундував Кисіль і надав 3 села. Монастир обведений дубовим тином; деревляна церква Воведенія, почато муровану церкву Спаса, але доведено тільки під нижні вікна; 10 єромонахів, 5 дияконів, 40 ченців, 30 робітників. Другий монастир над Десною — жіночий, деревляна церква св. Миколая; ігуменія і 15 сестер — черниць; маєтностей не мають, та і в селах Максаківського монастиря живуть тепер козаки і міщани, що на монастир нічого не дають і його не слухають. Всього в Мені з селами присягло 375 козаків, сотник, писар, осавул, хорунжий, 17 отаманів, міщан 490; оден земський староста, два соцькі [6]).

Новгородок Сіверський: над Десною замок — "стоячий острог" без башт; з двох сторін вали, з двох нема, бо гора. При замку місто укріпленне валами, на них паркан, по рогах 4 башти — брама; від неї через рови міст, і вкінці мосту мурована брама; до води потайний хід ("тайник"). За "великим острогом" на горі монастир Спаса, 20 ченців. Заприсяжено 2 сотників, 2 писарів, 2 осавулів, 2 хорунжих, 27 отаманів, 620 козаків, 305 міщан.

Стародуб: наоколо міста замісць острога по краю гори поставлено паркан з брусів, але він погнив і повалився; дві церкви. На горі замок з палісадом; одна вежа з брамою, 6 глухих на рогах, без верхів, погнили і повалились. Заприсяжено 506 козаків рядових, сотника, писаря, осавула, суддю і 27 отаманів [7]).

Так виглядала ся Україна, що орала і корчувала, будувала і торгувала, вчилась і молилась, співала і малювала в той час як на пограничах лилася кров, горіли села і міста і "галайкали" Татари. Мусимо покинути її й знову вернути до тих, що покладали в тім часі голови "за землю Руську", або не витримавши і зневірившися в сій безконечній боротьбі, кидали батьківщину і брели в "незнаєму землю" за московську границю. Переїздячи через козацьку Україну літом 1654 року Павло застав Дністрянське побереже і Побоже ще живими, не вважаючи на спустошення вчинені великоднім рейдом. Тільки про волинсько-подільське пограниче йому оповідали як про країну цілком спустошену кампанією 1653 року (с.1329.). Тепер прийшла черга на Браславщину — котру Павло в повороті 1656 р. застав уже цілком безлюдною, випаленою і випустошеною. До огляду сеї страшної операції приходиться нам тепер приступити.

Примітки

[1]) Акты Ю. З. Р. Х. с. 781-790.

[2]) Акты Ю. З. Р. Х с. 790-7.

[3]) Акты Ю. З. Р. X с. 808-812.

[4]) Тамже с. 813-4.

[5]) Тамже с. 816-7.

[6]) Тамже с. 819-822.

[7]) Тамже с. 831-1.

ЗАГИБІЛЬ БРАСЛАВЩИНИ: ПОЛЬСЬКИЙ НАСТУП НА УКРАЇНУ В ЖОВТНІ 1654, ПОЛЬСЬКІ СИЛИ, ЗБОРИ ПІД ШАРГОРОДОМ, ОБЛОГА БУШІ-ОПОВІДАННЄ КОХОВСКОГО, РЕЛЯЦІЯ ЧАРНЄЦКОГО, КАПІТУЛЯЦІЯ ТИМОНІВКИ, НАСТУП НА БРАСЛАВ, ПРИХІД ТАТАРСЬКИХ ПЕРЕДОВИКІВ, БОЇ ПІД БРАСЛАВОМ, ВИХІД КОЗАКІВ З БРАСЛАВА, МЕНҐЛІ-ҐЕРАЙ ПРОСИТЬ ПОЧЕКАТИ, КОРОЛЬ ВІДКЛИКУЄ ПОТОЦКОГО, ЙОГО РЕЛЯЦІЯ КОРОЛЕВІ.

Тим часом як московський уряд проголошував зимовий спочинок, восени1654р., польський уряд, своїм звичаєм, готовився до зимової кампанії. Перед усім на Україні-щоб вирвати її з рук московського царя. Цілком справедливо оцінювалось, що се підірвало б і московську акцію і на Білій Руси-а на Україні можна було рахувати на Орду. Становище зайняте новим ханом Магомет-ґераєм: потвердженнє союзу з Польщею, ультиматум козакам, обіцянка негайної помочи Полякам на козаків, коли вони не розірвуть союзу з Москвою, рішили справу наступу. Покладаючись на обіцянки хана, коронні гетьмани рішили не гаючи часу рушити військо на Україну не вважаючи на неособливі його сили.

Коховский-що сам був у сім поході і являється тому вірогідним джерелом-одним з головніших джерел для сеї кампанії [1]), каже що в розпорядженню гетьманів їх було 20 тис. кінноти і 8 тис. пішого війська, а нові контінґенти напливали слабо. Проте, незважаючи на дуже погану пору-неустані дощі і непролазне болото на дорогах, 27 жовтня розпочато похід з-під Тернополя на Поділлє, в напрямі на Бар.

Головні відділи були такі: королівський-з Стефаном Чарнєцким, тоді обозним коронним на чолі; відділ вел. гетьмана Потоцкого (особисто ще не присутного); відділ польного гетьмана Лянцкороньского. Чернигівський воєвода Тишкевич, воєвода браславський і староста камінецький Петро Потоцкий, каштелян галицький Цетнер, хорунжий коронний Конєцпольский, яворівський староста Собєский (пізніший король), кн. Дмитро Вишневецький, Потоцкий староста виницький, Балабан і Шомберґ стояли на чолі инших полків. Був також невеликий відділ, 900 мушкетерів пруського курфірста Фридриха Вільгельма. Сподівались помічних полків від господаря молдавського і Ракоція.

Збірнім місцем визначено Шаргород-там надіялися зійтися з Татарами. Конєцпольский, сподіваючись використати сей похід, щоб вернути собі свої українські маєтности, вислав наперед своїх служебників: Подчаского і Коморовского з грізним універсалом до підданих своїх наддністрянських і побожських, даним “в обозі під Камінцем 27 жовтня”. Сповіщав їх що сам король, не можучи далі зносити українського своєвільства, іде з коронним і чужоземним військом на приборканнє непокірних, отже ті що не з злої волі, а з примусу мусіли пристати до своєволі, можуть тільки покорою королеві і дідичові свому урятувати себе від помсти і кари, від жовнірських загонів та инших тому подібних перспектив [2]).

Сю місію приборкання і пімсти взяв на себе перед усім Чарнєцкий, що проводив передовим полком і своєю енергією викликав не тільки у сучасників, але і у пок. Кубалі отсю ентузіястичну характеристику: “Той куди прийшов, все в чорне обертав [3]). Його жовнір обходився самою кашою; вода замісць горілки, сухар замісць пірника, вуженина замісць печени, жолудки виполіровані, кінь, котрий іде-нехай іде, а як не може-нехай лежить. Де міг узяти взяв, де не міг-щастя пробував”.

Коли під кінець листопада всі полки і сам Потоцкий добилися нарешті під Шаргород [4])-з тяжким обозом і арматою-що потрібувала 4 дні, аби подолати просторонь яку проходило піше військо за день-доохрестні міста і місточка: Мурахва, Красне, Черніївці поспішили піддатися, щоб не стягнути на себе жовнірського завзяття. Тільки многострадальна Буша знову відмовила послуху. 6000 мешканців засіло тут, в неприступних замках, що пишалися назвою племінниць Камінця-як каже Коховский; на

12 тисяч рахує він міщан, дораховує богато ріжної дружини з сусідньої Волощини. Перші приступи Чарнєцкого, післаного під місто 28 листопада, були відбиті, з численними стратами Поляків; впало чимало визначних офіцерів, і сам Чарнєцкий дістав кульку в ногу. Але не кинув міста, і діставши підмогу від гетьманів, далі здобував його, наступ за наступом. Даремно закликав обложених щоб піддалися: вони не годилися, і штурханцями відправили парляментера-трубача [5]). На польські наступи відповідали против-виступами і вибивали Поляків з занятих позицій. Так пройшов другий день завзятої облоги-поки Чарнєцкому не вдалось нарешті дослідити слабше боронене місце укріплень, над ставом, де вода не була так глибока щоб служити непоборимою перешкодою. Тут удалось добитись до укріплень і підпалити їх. Деревляні будови обхопив огонь-але обложені замісць того щоб ратуватися від сеї небезпеки підданнєм, рішили згинути, не піддаючись: сповідаючись один перед одним кидалися на ворожу зброю, або вбивали одні одних; навіть жінки кидалися в огонь, або в криниці. Особливо між польськими вояками прославилася відвага жінки сотника Завистного, що потім як убито її чоловіка сіла на підпалену бочку з порохом, щоб вилетіти в повітрє, а не дістатися на наругу ворогові. Протягом ночи місточко з сьома церквами і кільканадцятьма тисячами людей згоріло до тла. Мало хто викрався в потемках і врятував своє життє. Жовніри розповідали, що в одній з печер, знаючи її неприступність сховалося було більш як 70 людей [6]), але обозова служба вислідила сей сховок, за ріжними познаками, що лишили жінки, погубивши хустки в утечі, то що. Післано туди ротмистра Целярія, щоб їх здобути; він обіцяв помилуваннє, коли піддадуться, але ті не приймали сеї ласки, чи не вірили їй і на слова відповідали вистрілами. Тоді Целярій постановив узяти їх без проливу крови. Помітили вгорі маленький струмок і рівчаками справили його в печеру, так що він залив її. Завзяті погинули в воді, але не піддалися. “Так згинула Буша”, кінчить се яскраве, як рідко у нього оповіданнє Коховский [7]); Костомаров старався його розцвітити в своїй історії, а пок. Старицький зробив темою історичної повісти.

Натомість реляція головного актора сеї траґедії-Чарнєцкого королеві дуже суха і схематична, хоч доволі многословна [8]). Він підчеркує свою уважність, з котрою він оглянув ситуацію, об'їхавши місто наоколо з ночи, по горах і долах, перше ніж почати приступ. Давши обложеним погуляти на

герцях, він виманив їх на сусідню гору, і тоді перейшов також в наступ, погромив їх вилазку, і як любили висловлятися польські вояки,-"в'їхав на них до міста", захопивши підчас погоні за ними одну з міських фірток. На обложених напав страх, і польське військо здобувало одну лінію валів за другою, і було б опанувало місто-але було занадто втомлене, так що Чарнєцкий мусів припинити битву, і післав до гетьмана просячи свіжого війська. Очікуючи його, Чарнєцкий післав до обложених парляментера, радячи їм піддатись, але вони відмовились, і коли тим часом наспіло піше військо від гетьмана, Чарнєцкий повів рішучий наступ. На його команду піхота перейшла в-брід воду, в найбільш приступнім місці, і се остаточно зломило відвагу обложених. Правда і польське військо понесло значні утрати, але їх не жаль, завважає Чарнєцкий,- бо сею ціною знищене місце здавна зване розбійничою норою (spelunca latronum), і з знищеннєм Буші 130 міст і місточок між Дністром 9) і Богом впадуть до ніг короля і зложать йому вічне підданство. "Камінець і Бар і все Подільське 10) воєводство не забудуть щиро помолитися богові за щасливе пануваннє в. кор. в., бо жаден з тутешніх обивателів не міг спокійно покласти голову від сеї люзної наволочи. Не менше і бідний люд волоський тішиться з знищення сих своєвільних людей". Гетьман Потоцкий хоче тепер іти просто на Хмельницького не тратячи час на облогу Ладижина, з огляду на його тверду позицію; а Браслав козаки, мовляв, самі покинули, почувши, що Бушу здобуто зараз побачимо, наскільки ся відомість була передчасна.

Польські провідники попробували використати вражіннє від сього крівавого епізоду, каже Коховский, і розіслали нові універсали до людности, радячи не накликати на себе подібної загибели, а покоритися своїм панам. "Сильно упало серце неприятелеві, як те місто взято-бо вони дуже покладались на нього, і повтікали були туди з богатьох инших, досить оборонних, хоч я посилав за тим поспільством, затримував і обіцяв їм, що можуть бути безпечні", писав гетьман потім королеві 11). Коли заклики лишилися без наслідків, стали в штабі говорити, що треба все се Побоже привести до послуху силою. Почали з Тимонівки, де засів звісний нам сотник Махеринський, "голова тамошнього повстання", як величає його Коховский-"той що його в. кор. м. увільнив-був у царя і одержав від нього Тимонівку з сусідніми селами" 12)

Чарнєцкий приступив до неї з своїм полком 5 грудня, оглядав місцевість

для приступу і намовляв міщан аби піддались і не стягали на себе нещастя. Відповіли з фурією: “Самі ви, Ляхи, піддайтеся нам: тих, що вас колотять, видайте, ми вам дамо їсти й пити, і вернетеся до домів своїх” [13]). Але Махеринський не схотів іти слідами Буші, вимкнувся нібито на оглядини замку й утік, і тоді впав дух і у міщан: прислали просити милосердя, і Потоцкий велів їх лишити і не чіпати, може бути заохочений тим, що видали трьох Москалів, “котрих мали у себе богато”. Перш одначе ніж прийшли туди його люди, своєвільні вояки впали в замок і ограбували його гладко, лишивши людей тільки з життєм.

Посім знову стали радити: чи йти за королівським наказом і як найскорше наступати на Київ, а відти за Дніпро, чи чекати тут на Побожу Татар, і вже сполучившися з ними далі йти в неприятельське кубло-така була гадка війська. Кінець кінцем рішили насамперед занятися Браславом, де засів Богун, Зеленський, Пушкар, і з ними 12 тисяч козаків, як говорили-одборного війська. Туди ж подався Махеринський з Тимонівки й ріжні инші місцеві ватажки.

На звіди знову вислано Чарнєцкого, з легким полком, і він постарався можливо непомітно підійти під Браслав, з півночи “від України і Немирова”. Але залога трималась обережно, і коли показались польські під'їзди, їх зараз стали витати густо з самопалів. “Піхоти по валах як очерет”, і кінне військо стояло на поготові [14]). Тому що сильний дощ не сприяв яким небудь операціям, Чарнєцкий вернув того дня, 8 грудня назад, і два дні пізніше вислав під'їзд по язика. Але козаки “трималися в великій обережности”, і ніякого путящого язика взяти не вдалось, а те що вдалось почути і помітити, свідчило про значні і добре приготовані до боротьби сили козацькі: була сама старшина і козаки, без жінок і дітей. Чарнєцкий дав знати гетьманам і чекаючи їх рішення став в милі від міста, в селі що зветься Witecki, Witce (може Вигнанка?).

13 грудня він рішив попробувати щастя. Приступив під місто “хотячи визнати їх силу”, як каже дневник, “Застали ми їх в повнім порядку: все піше військо наоколо міста, за пішаками комонник, приблизно в числі 10 тисяч, наскільки можно було зміркувати. Вдарились ми добре, і відразу зігнали з поля; але вони трималсь і кожного разу поправлялись. Трохи хлопів упало трупом, і у наших чимало постріляно коней, кількох (людей) убито, аж нарешті ми їх таки відтиснули до міста. Потрівала ся комедія і

сей танець повних пять годин. Наступав уже вечір, і п. обозний велів звести військо до тої ж Витечки, сам з драґонією прикриваючи відступ.

"Простояли ми там комонником, без возів цілий тиждень, тримаючи в руках нерозсідланих коней, а льодом попольовуючи. Потім прийшли до Тульчина, до пп. гетьманів, і як я розумів, праці і труди п. обозного прийнято тут нежичливо".

Але тим часом стали наступати вже перші вістуни татарського наближення 8 грудня прийшли два мурзи, з плохіших що правда, і з ними 150 Татар з 300 кіньми. На радощах гетьмани казали їм дати 100 черв. і кілька штук атласу-але вони заявили, що такі дарунки годяться хіба їх джурам, а їм належать соболі, ферязі та коні в дорогих уборах, "а ті мурзи скурві сини-оден у виверненім кожусі, а другий у мусульбаші баранами підшитім, а соболів хочуть! що ще то буде, як сама старшина прийде"-завважає автор дневника. Прибіг також посол ханський з звістками, що ближчі орди йдуть певно. Але з другої сторони прийшла вість, що на виручку Браслава йде московське військо з Бутурлиним. Тому гетьман скликав воєнну раду, що робити далі. Ухвалено другого дня йти всіми силами на приступ: наперед піхота, а за нею вся кіннота: мають зійти з коней і йти на приступ, "аби зломити першу фурію неприятеля".

Але господь був ласкав на Поляків. "Козацька фурія" сама вступилась: прибіг якийсь Сербин, що був між козаками в Браславі й передався до Поляків, і сповістив, що козаки покинули Браслав і пішли до Умани, спаливши браславський замок, місто і міст на Богу.

Про се маємо козацьку реляцію в передачі Андрія Бутурлина, з слів білоцерківського полковника: 4 (14) грудня був бій під Браславом; в нім поліг сам наказний гетьман, що провадив військом-військовий осавул Василь Томиленко, і на його місце вибрано прилуцького полковника Ворончненка. Взяті в полон польські язики заповідали скорий прихід великої орди, і Ворончненко, бачучи перевагу неприятеля, велів спалити Браслав і відійшов з усім військом. Білоцерківськкй полковник Макар Москаленко прислав наперед свому наказному Яцині Люторенку щоб готовив Білу Церкву до облоги, а 10 (20) грудня прийшов і сам з полком [15]).

З польської сторони чуємо, що Чарнєцкий поривався бігти за козаками наздогін, коли прийшли вісти про їх відступ, але Потоцкий не дав згоди на

се: від виходу козаків пройшло вже 30 годин, і не було надій догонити їх на таких страшних дорогах; висловляв признаннє Чарнєцкому, що так їх настрашив, але радив не займати. “Давня приповідка: неприятелеві, як тікає, будуй міст! дай Боже гнати його і за море, або до Московського царства; не добуваючи зброї”, міркує автор дневника, висловлюючи мабуть настрій війська [16]).

Чарнєцкий тому пішов під Браслав, побачити що там сталось і пошукати язиків. Браслав дійсно застали цілком опорожнений козаками і спалений; все ж удалося зловити кілька язиків: оден був якийсь заволока шляхтич з-під Люблина, инші два були за хірурга і аптекаря в козацькому війську, а ще двоє селян; вони розповідали, що козаки потерпіли великі страти підчас приступів Чарнєцкого: забито самого гетьмана (наказного), корсунського сотника-зятя Хмельницького, полк. Зеленецького ранено в бік, Махеринського в ногу і т. д., а козаків убито 50 и 70 ранено- не так то богато.

Під'їзд висланий з-під Браслава “по Надбожу” зловив ще двох козаків, і вони оповідали, що навіть з Умани козаки втікли до Дніпра. По сих звідах Чарнєцкий вернувся до головної гетьманської кватирі, де між иншим мало рішитися, чи знищити Браслав до решти чи поставити тут залогу і до деякої міри поправити [17]).

Тим часом, 20 грудня приїхав до гетьманської кватири посол від султана Менґлі-ґерая, що йшов з ордою, з побажаннєм щоб до його приходу Поляки стрималися від воєнних операцій [18]). А від короля Потоцкий одержав листа з “горячим” побажаннєм, щоб старий гетьман “для певних причин” кинув похід і вертався [19]). Все се в додатку до инших мотивів-тяжких доріг і потреби дати війську відпочити, спонукало гетьманів зробити святочний перепочинок на яких півтора-два тижні. Гетьман повідомив про се короля в черговій реляції своїй з 20 грудня; з Нестервара-Тульчина, котрої вступні звістки,-про Бушу і Тимонівку, я вже використав вище, а тепер наводжу дальше: “В Браславі зібрались були і міцно замкнулися: Мисько званий Дубина, наказний гетьман, Богун кальницький і коршівський (!), полковник браславський Зеленецький, Грило (?) лубенський, Пушкаренко полтавський... Я спочатку післав на них п. обозного коронного, і вони вийшли против нього, бились, і він їх зганяв з поля. Потім післав іще п.

старосту винницького й инші полки, щоб їх вивабити в поле- але вони від свого фортелю не відставали-билися з нашими, кільканадцять їх убито, кількадесять ранено, і зігнано з поля. При тім забито наказного гетьмана, а Зеленецького підстрелено. Раховано їх на 20 тисяч, а що найменше було 15 тисяч самих козаків.

"Після сеї проби мали ми зараз на них наступати з усім військом, але наступила непогода, безнастанні дощі, так що військо ані витримати їх, ані рушити не могло. Вони ж тим часом довідались від язика, що ми збираємося на них-бо роблено деякі приготовання до штурму, військо побільшалося тими хоругвями, що йшли позаду: воєвода браславський прийшов в 600 коней, Татар прийшло 200 коней, і пішла чутка, що надходить більша орда. Отже кинули Браслав і пішли за Бог [20]); армати частину лишили, частину з собою були взяли-але і ту мусіли кинути: частину коло мосту, инші за Богом.

"Жаль мені, що тих пташків випустилося, незле вони зібрались були до тої клітки! Але спричинило то саме небо, перешкодивши страшною непогодою і через неї і тепер не можемо рушитися з місця, за для великого болота. Але і за те богові дякую, що взято те місце, досить оборонне, без утрати в людях в. кор. мил. Увільнено майже всю ту частину краю між Дністром [21]) і Богом, і я рішив дати війську трохи спочити, в тій місцевости-найкращій для прогодовання, чекаючи орди, про котру досі не мав ніяких відомостей. Аж тепер прийшли листи від п. стражника [22]), що він уже вертає з Криму, діставши прихильну відправу,-і приїхали посли від Менґлі-ґерая султана, що іде до нас з Ордою: вони заповідають його прихід до нас з ордами найдальше за тиждень. Кілька день перед тим аґа буджацький через свого мусталика і п. Корицкий листом своїм повідомили нас, що йдуть ще два мурзи білгородські, а з третім аґою 100 коней прийшло з власної охоти тиждень тому, і добре ставилися під Браславом" [23]).

По козацькій стороні фронту маємо таку реляцію від московських драгунів висланих від А. Бутурлина в поміч уманському полковникові, з 20-х днів грудня н. с. (Бутурлин одержав її в Білий Церкві 24 н. с.). Уманський полковник Семен Урьяненко був з полком в Браславі з наказним гетьманом Ворончонком; богато було під Браславом боїв з Поляками, козаки покинули Браслав і перейшовши Бог стали в Куні і Соболівці. Потоцкий стоїть за

Богом, чекає Орди, щоб з нею наступати на Умань [24]).

В реляції писаній королеві з пізнішою поштою, Потоцкий подавав ще такі відомости про розквартируваннє війська, (на жаль тільки не все добре в тій копії, що ми маємо). Воєвода Тишкевич (здається) як замісник гетьмана став з пятьма полками в Тростянці; польний гетьман з другими пятьма в Олександрівці; Чарнєцкий з двома полками кінноти, з арматою і пішими реґіментами в Ладижині-все наоколо Нестервару. Гетьман розіслав універсали до підданих, радячи їм піддатися своїм панам. До нас заховався такий універсал адресований до підданих Бершадської волости кн. Вишневецьких-з погрозою, що непослушним, навіть і дітям їх і немовлятам їх не буде помилування, і орда, що має прийти, забиратиме їх без усякої перешкоди [25]). Але-додає гетьман в реляції-майже всі міста полишені їх мешканцями-тільки з деяких, як от в Чечельника і з-за Богу з Винниці й Стінки прийшли з заявою покори [26]).

В Варшаві на підставі наведеної реляції гетьмана було об'явлено дипльоматичним представникам, що польська армія опанувала Браславське воєводство і його фортецю, вигнавши відти 15 тисяч козаків, і вже прийшло до неї 600 Татар, з відомістю, що скоро прибудуть і головні сили [27]).

Примітки

[1]) Climacter I с. 443 дд.

[2]) Копія надіслана від Хмельницького з Романом Андрієнком, в московському перекладі, Сибир. прик. стовб. 1636 л. 319.

[3]) Притока до його імени.

[4]) Маршрут Потоцкого дає його лист до підканцлєра з 28 січня “Сьому пошту експедію, рушивши військо на Україну: першу на самім виході з-під Тернополя, другу з-під Гусятина, третю з-під Животова, четверту з-під

Буші, пяту з Нестервару, шосту з Тростянки, сьому теперішню".-Осол. ркп. 3564 л. 334 об.

Прихід польського війська під Шаргород гетьман сігналізував Шереметьеву десь в останніх днях листопаду: Поляки бються під Шаргородом з полковником Браславським, Татари сприсяглися з ними випустошити всю Україну, гетьман просить Шереметьева йти в поміч. Шереметьев одержав сього листа 5 н. с. грудня і повідомляючи царя нагадував, що у нього нема наказу щоб іти на Україну. Його одписка в 158 ст. Сівського столу, л. 121.

5) У Костомарова: розстріляли, се не вірно, взагалі текст Коховского передано у нього більше ніж свобідно.

6) У Костомарова 70 жінок.

7) Climacter I с. 444-6. Коротко в дневнику Міхалов. с. 732 і у Твардовского с. 129. На жаль, не віднайшлася післана з Буші реляція Потоцкого. Дивно, що Грабянка, йдучи звичайно за Коховским, цілком проминув такий героїчний епізод.

8) Вона заховалася в німецькім перекладі а Theatrum Eiropeum с. 620-1, бев імени (автор називається просто „значним офіцером") і з фальшивою датою„Буша 30 грудня", тимчасом походить з ранішого часу, може з 30 листопаду (сама дає дату першого приступу 28 листопаду). Що автором був Чарнєцкий се цілком очевидно з порівняння його оповідання (держаного в першій особі) з оповіданнями инших реляцій і відомостями про його ролю в сім епізоді.

9) В друкованім помилково Dniper.

10) В друк. Pudlascische.

11) Початок реляції з Нестервару, Теки Наруш. л. 148 с. 1007

12) Реляція гетьмана королеві.

13) Міхал. 732, Коховский с. 447-8.

14) Так пише анонімний дневник збірки Міхаловского, с. 733. Коховский

оповідає трохи инакше: Розвідчики Чарнєцкого підійшовши під місто застали брами відкриті, на валах ніякої сторожі, але Чарнєцкий зміркував, що се звичайні штуки Богуна, тому підійшов під місто з своїм полком на поготові, і справді при його наближенню вали виповнилися військом, гармати почали стріляти, і Чарнєцкий не запускаючися в небезпечну битву, звів військо. Вісім разів потім поновляв він приступи під місто, без результату-поки Богун рішився дати рішучу битву, і після неї кинув Браслав. В тексті я тримаюся дневника, написаного за гарячими слідами подій, 22 грудня.

[15]) Сівського столу стовб. 158 л. 255. Коротке звідомленнє гетьмана див. нижче.

[16]) Міхалов с. 734.

[17]) Міхалов. с. 736.

[18]) Се пише Лянцкороньский в своїй реляції підканцлєрові, 9 січня-у Ґоліньского с. 729.

[19]) В листі Потоцкого до Сільніцкого, 20 грудня, Ґолін. с. 733.

[20]) В копії на Boh.

[21]) В копії: Dnieprem.

[22]) М. Яскульского, що їздив в друге осіннє посольство до Криму.

[23]) Теки Нарушевича 148 с. 1007-лист без дати, але її дає пізніший (там же с. 991)-він каже, що сей попередній лист був писаний в Нестерварі 20 грудня. Теж само більше менше читаємо в листі до ротмистра Сільніцького, з додатком отої звістки про лист одержаний від короля, що я подав вище. Лист до Сільніцького в виїмках у Ґоліньского с. 734.

[24]) Сівського столу стовб. 158 л. 290.

[25]) Універсали в московськім перекладі в Польських справах 1654 р. № 2 л. 90, дата 18 грудня під Фалчином (читай: Тульчином).

26) Реляція без дати (але очевидно з середини січня з Тростянця-пор. вище с. 1014) в Теках Нарушевича с. 991.

27) Жерела XVI с. 198-9, депеша з 10 січня.

28) Лист гетьмана післаний з Кіндратенком 3 н. с. листопада, наказ йому, мабуть дещо пізніший, і оповідання Ластовецького, післаного з Кіндратенком до царя вище 957. Звертаю увагу, що дата виступу польських гетьманів подана Ластовецьким вповні сходиться з Коховским (4 тижні перед Пилипівкою-се коло 27 жовтня н. с.).

РІЗДВЯНИЙ СПОЧИНОК. ПОЛЬСЬКИЙ ДВІР ПОВІДОМЛЯЄ ДИПЛЬОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ, ЩО БРАСЛАВЩИНУ ОПАНОВАНО. ПАСИВНІСТЬ ГЕТЬМАНСЬКОГО ОСЕРЕДКУ, ЙОГО ІНФОРМАЦІЇ, М. ИН. ПОСЛОВІ ТУРГЕНЕВУ, ТУРГЕНЕВ В ЧИГРИНІ 14 ЛИСТОПАДУ, РОЗМОВИ З ВИГОВСЬКИМ, АВДІЄНЦІЯ У ГЕТЬМАНА. ЗНОСИНИ З МОЛДАВСЬКИМ І МУНТЯНСЬКИМ ГОСПОДАРЕМ І З РАКОЦІЄМ, ПОСОЛЬСТВА ЛИСОВЦЯ І КРЕХОВЕЦЬКОГО (С. 1023), ГЕТЬМАН НАГАДУЄ, ЯК ЙОГО ПІДВЕЛИ З ТРУБЕЦКИМ, ТУРГЕНЕВ ОПИСУЄ ПРИЇЗД ЗОЛОТАРЕНКА, НАЗДОГАД ГЕТЬМАНОВІ, ВИСИЛКА ДО КРИМУ УСТОКАСИМОВА, ЛИСТ ГЕТЬМАНА ДО ЦАРЯ 20 Н. С. ЛИСТОП.

Для козацького штабу сей польський наступ не був несподіванкою. Ми бачили що гетьман, просячи у царя війська в перших днях жовтня, і в своїх листах і через бранців і перебіжчиків, висланих з його посольствам до Москви, досить докладно поінформував царську ставку і про початок польського наступу, і про його завдання- йти на Браславщину, на Ставище і Умань [1]). Тиждень пізніш в середніх днях листопада н. с., коли до гетьмана приїхав царський посол Денис Тургенев з піддячим Портомоиним, він їм ще докладніш представив ситуацію. Посли приїхали з звідомленнєм про закінченнє кампанії на Білоруси і з перепросинами за те що московський штаб, захопившися білоруськими операціями, що називається-вивів в поле гетьмана і лишив його без обіцяної підтримки з свого боку і навіть без усяких інформацій. Посол-як звичайно в московській дипльоматії-не дуже

ясно, а більше натяками і недомовками мав пояснити, як се воно так сталося, що давши гетьманові з літа наказ іти під Луцьк на схід з армією Трубецкого, в дійсности туди Трубецкого ані кого небудь иншого на його місце не післано, так що гетьман міг би попасти в дуже серйозну небезпеку, коли б справді став виконувати сі московські директиви. Заразом Тургеневу доручено було заручитися помічю гетьмана для московського посольства до Криму-товмача Кутлумамета Устокасимова, що мав зложити поздоровленнє на ханстві новому ханові і подати пропозиції відновлення приязни. Нарешті мав Тургенев з Портомоиным можливо докладно розвідатися про політичну ситуацію і дипльоматичні зносини гетьмана та роздобути від Виговського всякі секретні документи [1]).

Приїхавши до Чигрина 14 н. с. листопада. Тургенев застав Хмельницького в Суботові, нездоровим, чи може просто втомленим після походу, але 15-го бачився з Виговським, а 16 мав таки авдієнцію у гетьмана. І Виговський і гетьман, хоч мали всі причини бути дуже незадоволеними на необачне й легкодушне поводженнє з ними і козацьким військом в такій відповідальній справі як воєнна, стратеґічна, одначе держалися дуже стримано і нічим не виявляли незадоволення. Але і в інформаціях були видимо досить здержливі. Тим не менше дещо з того що послові довелось почути і довідатись (богацтвом змісту його звідомленнє не визначається) має деяку вартість для зрозуміння ситуації.

Можна одмітити, що форми авдієнції були досить прості і ніяких особливих гонорів послам не показано; дарунки ними привезені були скромні-сорок соболів самому гетьманові, і сорок соболів і дві пари Виговському-передані йому секретно на дворі. Гетьман дуже дякував: “Велике царське жалуваннє до мене, і відплатити не маю чим!” [3]). На інформацію про царські подвиги на Білоруси (се було офіційне звідомленнє про здобуттє Смоленська) гетьман відповів як звичайно-побажаннями перемоги над усіми ворогами. Потім посли виложили царське дорученнє гетьманові: виправити до Криму товмача Кутлумамета, що цар посилає до хана; гетьман обіцяв [4]).

За обідом посли поставили запитаннє, що сталося з тими заявами молдавського господаря-мовляв присягає цареві, шле до нього послів, і мунтянський господар і семигородський князь теж хочуть піддатися цареві?

були від них якісь посилки, мав гетьман з ними потім якісь зносини і що йому відомо про їх наміри? Гетьман пояснив, що він тоді посилав своїх послів: до мунтянського господаря Демка Михайловича Лисовця [5]) та писарів Івана Ковалевського і Федора Погорецького, а до Ракоція корсунського писаря Івана Креховецького, і він знає, що ті його посли у мунтянського господаря і Ракоція були і поїхали назад, але тут їх перейняв воєвода Стефан і тримає у себе у Ясах. Гетьман двічі писав йому, щоб він їх пустив, але Стефан нічого не відповідає: показав себе неприятелем, з королем і з ханом підтримує зносини, намовляє Татар на Україну.

При тім гетьман звернув увагу на грізну ситуацію: баша сілістрійський Сіауш уже перейшов Дунай. Станислав Лянцкороньский прийшов під Бар і хоче на Україні зійтися з ордами, здобувати Браслав, Чечельник та инші українські городи. Насувається війна. Мамет-ґерай, новий хан збирається з великими силами воювати Україну разом з Ляхами, і в недовгому часі треба сподіватись його приходу. Навіть такі Ногайські Татари, що над Дніпром кочували і завсіди з козаками тримались, перевозяться на кримську сторону-очевидний знак розриву. Тому треба, щоб цар дав наказ Шереметьеву з товаришами підійти на українську границю, і на випадок польського наступу помагати козакам.

При тім гетьман згадав, як його підвели з Трубецким, і Тургенев з Портомоиним стали переказувати московські пояснення-наведені вже вище-як се воно так вийшло, що Трубецкой ішов під Луцк, а опинився під Горами, на північ від Могилева. Гетьман прийняв сі дивні пояснення з приязною миною-побажав дальших успіхів.

По сім Тургенев виложив останню справу: розповів як приїздив до царської ставки Золотаренко, яка йому честь і жалуваннє було, і війську роздано золото. Се було сказано, очевидно, як пригадка, що старий гетьман досі не виконав своєї обіцянки: не зложив цареві візити. Гетьман так се зрозумів і відповів: “Писав мені наказний гетьман, що він у й. цар. вел. під Смоленськом був, бачив царські пресвітлі очі, його ласку і жалуваннє велике. Я теж дуже на таке велике діло охотився, щоб Бог дав мені побачити пресвітлі царські очі, тільки бог не сподобив: Ляхи перешкоджують, а тепер знов і Татари на нас повстали. А що цар. вел. післав Запорізькому війську золото, за се я чолом бю й. цар. вел., що пожалував військо Запорізьке-всіх наділив своїм жалуваннєм” [6]).

На сім авдієнція закінчилася. Гетьман (а властиво мабуть більше писар ніж гетьман) занявся висилкою до Криму того Устокасимова. В своїм звідомленню він писав потім, що гетьман властиво не хотів відправляти його до Криму, з огляду на “ссору” з ханом: до нього новий хан присилав з погрозами, а Хмельницький йому на те відписав, що погроз його він не боїться. “І ходили Черкаси під новий кримський город Іслам-керман, що поставив був цар Іслам-ґерай, і забрали під тим городом 15 кримських Татар та 120 штук худоби” [7]). Але се говорилось мабуть перед авдієнцією, або так собі, “між иншим”,-бо на авдієнції 6 (16) гетьман без усяких заперечень з першого ж слова згодився Устокасимова виправити-так принаймні написано в посольськім звідомленню Тургенева; він каже далі, що 18 н. с. листопада гетьман відправив Устокасимова, придавши йому чигринського козака Грицька Іваненка, і листи до хана, калґи, нуреддіна та инших “ближчих людей”, просячи заховати старі добрі відносини, як були за покійного хана. Велів їм їхати до Крилова, а там взяти собі провідників [8]). В своїм звідомленні Устокасимов пише, що виїхав він з Чигрина 24 н. с., а заїхав до Криму 30-го.

21 мала відбутися відправа Тургенева. Про се повідомив його писар і притім передав з ним чимало листів: лист хана, привезений Тохтамишом, два листи воєводи Стефана, і кілька вістових листів з польського погранича, з трівожними вістями про симптоми польського, татарського і турецького наступу. Полковник браславський Михайло Зеленський і уманський (наказний) Семен Одеяненко з 13, 15 і 16 н. с. листопада, сповіщали про польський марш на Бар і вказували Умань і Чечельник як на цілеві пункти Орди [9]). Сі документи мали, очевидно, побудити московський уряд до швидчої військової допомоги-скоршого маршу на Україну армії Шереметева. Опису відправи Тургенев не лишив. В листі своїм позначенім 10 (20) листопаду і переданім очевидно на прощальній авдієнції гетьман по етикетальнім вступі писав цареві:

“В давнішнім нашім листі писали ми твому цар. вел., що як посилали ми покійного Демка осавула військового до Стефана господаря волоського, то він при Демку осаулі хрест нам цілував, обіцюючи під рукою твого ц. вел. бути і з нами вічно в приязни жити, і після Никифора гінця мав прислати своїх послів, великих бояр до твого цар. вел. По тім ми до нього кілька разів посилали наших післанців і в листах нагадували, щоб він вислав своїх

великих послів до твого ц. в., а з нами жив у приязни, як присягав. Але вже більш як 8 тижнів, що ми не маємо від нього найменшої відомости, і нічого нам не пише. Посилали ми також своїх післанців до господарів угорського та мунтянського, закликаючи їх листами, щоб вони приклонилися під руку твого ц. в. і з нами в приязни жили; але Стефан господар затримав у Ясах наших післанців-тих що від мунтянського господаря верталися і тих що поїхали від нас до короля (!) угорського, вже більше двох тижнів. Ми до нього двічі писали, щоб він їх не затримував і пустив; як тільки вони вернуться, зараз ми про все напишемо твому ц. вел. Тепер же маємо певну відомість, що Стефан господар виїздив у гори ніби з трівоги перед Татарами, а (на правду) мав там тайні наради з послами польськими, татарськими й инших країв, і там ухвалено, зібравшися разом усім ордам-кримським, ногайським, черкеським, очаківським, білгородським, зУграми, Волохами і Ляхами ударити з усіх боків на наші українські городи. Ми маємо надію на Бога, що ті неприятелі потіхи не матимуть, але для всякої певности і безпечности поставили всі задніпрянські полки на границі, а самі станемо [10]) в Корсуни. До всіх полковників розписали листи, аби були готові; а звідки неприятелі наступатимуть туди підемо з усім військом Запорізьким. А твоє цар. вел. до землі упадаючи просимо пильно: не забудь нас, розпиши листи до В. Б. Шереметьева й усіх воєводів пограничних, аби нам поміч давали -бо неприятелі на нас усі сили звертають і з усіх сторін мають наступати”.

Далі вислови радости з приводу московських успіхів на Білоруси (“по всіх городах ми післали, аби молебні служили і за твоє ц. в. богові молились”); повідомленнє про те що післанця царського до Криму виправлено; короткі вісти про неприятельський наступ-подані вже вище: Сіауш-баша перейшов Дунай, С. Лянцкороньский що був під Збороромом, прийшов під Бар і хоче зійтися на Україні з ордами [11]).

Зараз після відправи царських послів гетьман збирався виїхати до Корсуня, так сказав їм Виговський-“Бо з пограничних городів пишуть полковники і сотники та инші урядники, що орди з Ляхами збираються і хочуть наступати на пограничні городи” [12]).

Примітки

[1]) Інструкція Тургеневу, 4 (14) жовтня-Акты XIV (с. 86-7, пор. вище с. 959. Інструкція Устокасимову-Крим. справи 1654, стовб. 9. Тут же чернетка царської грамоти гетьманові з дня 4 (14) жовтня: цар повідомляє його про отримані в ставці вісти про смерть хана, просить сказати Устокасимову імя нового хана, щоб він міг його вписати в своїх грамотах (в Приказі імени нового хана не знали, і в грамотах лишили вільне місце), і як найскорше виправити його до Криму. Царської грамоти гетьманові, що мав йому подати Тургенев, в актах нема.

[3]) Акты XIV с. 99.

[4]) Тамже с. 100-3.

[5]) В однім місці: Демко Михайлов ясаул войсковый, в другім: лосевицкий сотник Демко Михайлов, с. 104-5.

[6]) Акты XIV с. 110.

[7]) Кримські справи 1655 р. стовб. 2

[8]) Акты XIV с. 110-1.

[9]) Акты XIV с. 117-126.

[10]) В "списку-"пребываем", але лист писаний з Чигрина, і тільки після виїзду Тургенева гетьман збирався вийти до Корсуня, тому я так позволив собі се слово перекласти.

[11]) Акты XIV с. 111-6.

12)Тамже с. 111.

ВИХІД ГЕТЬМАНА ПІД КОРСУНЬ І БІЛУ ЦЕРКВУ, ДОВГЕ

СТОЯННЄ З А. БУТУРЛИНИМ ПІД Б. ЦЕРКВОЮ, ПОСОЛЬСТВО ДО ЦАРЯ АНДРІЄНКА-ЩОБ ПРИСПІШИТИ ПРИХІД ШЕРЕМЕТЕВА, ЛИСТИ ГЕТЬМАНА ДО ШЕРЕМЕТЕВА З ПРИНАГЛЮЗАННЯМИ Ф. БУТУРЛИНА ДО ПОМОЧИ І ВІДОМОСТЯМИ ПРО ПОЛЬСЬКИЙ НАСТУП. ЦАРСЬКИЙ ЛИСТ З ЖДАНОВИЧЕМ-ЗАПЕВНЯЄ, ЩО ШЕРЕМЕТЕВУ НАКАЗ ДАНО, АЛЕ БАЖАНО МАТИ КОМПЕНСАЦІЮ В КОЗАЦЬКІМ ВІЙСЬКУ. ПОСОЛЬСТВО В СИХ СПРАВАХ МАТВЕЕВА З КЛИШЕЮ, АВДІЄНЦІЯ 6 (16) СІЧНЯ; НЕВДОВОЛЕННЄ ГЕТЬМАНА З КУНКТАТОРСТВА ШЕРЕМЕТЕВА, ПЛЯНИ ВЕСНЯНОГО НАСТУПУ НА ПОЛЬЩУ І НА КРИМ; ДОКІР ГЕТЬМАНОВІ, ЩО ДАВ НА ЗНИЩЕННЄ БРАСЛАВЩИНУ. ЦАР ХОЧЕ ЗРОБИТИ КИЇВ СВОЄЮ СТОЛИЦЕЮ ДЛЯ КРАЩОЇ ОБОРОНИ УКРАЇНИ ПІД ПОРТИ. МОСКОВСЬКІ ПЛЯНИ ІНТЕРВЕНЦІЇ В БАЛКАНСЬКИХ СПРАВАХ. ПРОЄКТ ОРҐАНІЗАЦІЇ САЛДАЦЬКОГО ВІЙСЬКА НА УКРАЇНІ І ЗАВЕДЕННЯ ЦАРСЬКИХ ВОЄВОДІВ ПО ГОРОДАХ, ЗАВВАЖЕННЯ ПРО НЕЛЬОЯЛЬНУ ПОВЕДІНКУ ДУХОВЕНСТВА. ПРИХІД ШЕРЕМЕТЕВА І ВІДПРАВА МАТВЕЕВА.

Дійсно, кілька день пізніш гетьман вибрався знову в похід-але зайшов не далеко, тільки до Корсуня, визначеного на походну кватирю, і зазначивши таким чином початок свого походу, став вичікувати Шереметева, бомбардуючи його покликами до негайного походу, з огляду на польський наступ і сподіваний прихід Орди. Потім (невідомо, коли саме), пересунувся під Білу Церкву, де стояв з невеликим військом (сильно ослабленим дезертирством) Андрій Бутурлин [1]). З гетьманом теж було невелике військо, з котрим він не важився виступати, і так тут під Білою Церквою простояв аж до самого приходу Шереметева що прибув 26 н. с. січня. Не вважаючи без нього можливим реагувати на відновленнє польського наступу з новим роком, він виливав за сей час свою енерґію з одного боку в алярмах до московського уряду і до пограничних воєводів, з другої сторони в різних заходах звернених на те щоб відвести Орду від помочи Полякам, або принаймні всяко затримати її.

31 листопада н. с. виправив з корсунської кватири посольство до царя з новими вістями про польський наступ і потребу підмоги. Їздив послом Роман Андрієнко (Андреев) і писар Кирило Захаренко з 4 козаками. В листі

своїм з датою: “в Корсуні 21 листопада” с. с. (післанім з сими послами) [2]) гетьман писав цареві:

“Раніш уже писали ми тобі про неприятельські замисли: що Ляхи з ріжними краями порозумівались і на нас готовились, а тепер вони, як бачимо, вже й наступають на нас з великою силою. Хоч саме лядське військо не дуже сильне, але з ним Угри, Волохи, Татари білгородські, очаківські, добрудцькі, ногайські, сполучившися разом війшли до Шаргороду й инших пограничних городів, і туди має наступати й сам хан з усіма иншими, як тільки ріки стануть. Тому припадаючи до землі прохаємо тебе-не облиши нас, але як найскорше військами своїми підтримай, щоб дати відправу тим неприятелям. Писали б ми до Івана Никифоровича полковника ніжинського (Золотаренка), щоб він ішов до нас у поміч з військом, але не маємо наказу (властиво-згоди) від твого цар. вел. Ми ж згідно з наказом твоїм війська свої на зиму розпустили і тепер скоро зібрати не можемо. Писали до боярина В. Б. Шереметева, щоб він ішов до нас-дати відсіч тим неприятелям, і чекаємо від нього (вісти чи помочи). Тепер же з тими відомостями нашвидку до твого ц. вел. посилаємо, з пильним проханнєм-не лишити, а військо прислати-аби церкви божі і городи пограничні в цілости зістались. Бо вже Ляхи почали прелестними листами і всякими способами підіймати на нас ріжні землі”.-Докладніше про все се мали розповісти цареві післанці, а для ілюстрації лядських “прелестних листів” посилав гетьман наведений вище універсал Конєцпольського до своїх підданих [3]).

Шереметеву гетьман писав 6 (16) грудня з Корсуня [4]). “Післанці наші, відправлені від твоєї милости, прийшли до нас 6 декабря і розповіли, що вже зволив єси відправити нам у поміч окольн. Ф. В. Бутурлина і полк. Раф. Корсака з драгунами. Ми за се тв. мил. велико дякуємо і пильно просимо аби те військо поспішало не гаючись, аби ми Ляхам могли дати відсіч, поки Татари не взяли сили. 11 грудня наші з тими Ляхами недалеко Браслава билися під'їздом, і якби туман не перешкодив, дуже б їх побито. Але туман перешкодив, і відступаючи (наші) богато покидали коней і річей військових. Та маємо надію, що неприятелі наші з того не потішаться, бо знову ми богато тисяч козаків дали-сьмо, наказавши боронитися доки ми з усею силою настигнемо. Накажи війську, приятелю і друже наш, поспішати до нас велико дуже,-по десятеро просимо, бо язики кажуть, що Ляхів тих не

богато-ледви 8 тисяч до бою, тільки нездалих (худих) безчисла богато, а Татари ще не прийшли-добре тепер тих Ляхів громити” (л. 270).

Ф. В. Бутурлину і полковнику Корсакові того ж дня. “Писав нам боярин В. Б. Шереметев, що ви йдете нам помагати на Ляхів, неприятелів наших, з великим військом кінним і пішим. Так ми приходу вашого чекаємо, а на неприятеля виправили нашого нового осавула військового з пограничними полками. Ляхи хоч поблизу Браслава стоять, але за ласкою божою ще не перемогли-хоча кілька разів потребу з нашими мали. Просимо в. м. в дорозі поспішати-бо ми військо наше вже маємо готове, а скоро біг в. м. принесе, зараз спільно над неприятелем промишлятимемо. З війська того, що під Браслав зближається, двох Ляхів до нас приведено, і вони казали, що Орда вся була пішла помагати Ляхам на нас, але що на Дніпрі велика крига була, то не могли переправитись, і досі ще Орди з Ляхами нема, але скоро тільки ріки станнуть, обіцяє йти просто на городи наші, додаючи помочи Ляхам” (278).

8 (18) грудня Шереметеву: “Ількома листами нашими давши знати тв. м. про всілякі замисли неприятельські і тепер ознаймуємо: Теперішнього часу, себто дня 4 дек. оба гетьмани лядські-коронний і польний з усею потугою під Браславом мали потребу валечню з військом нашим, і забили намісника нашого, осавула військового, котрого-сьмо були на місце наше з військом післали. Але одна частина війська нашого за ласкою божою ціла зістала і неприятелеві одпір дала, богато ротмистрів, поручників і всяких людей побито, і ніякого Себастьяновича, товариша з-під корогви Андрія Потоцкого, старости винницького в язиках спіймала. Він на допиті перед нами сказав, що тут під Браславом з гетьманами ляцькими все військо кварцяне і піхоти тисяч кілька, Орди єсть сот за три або чотири [5]), а більше в тих часах сподіваються-кільканадцять тисяч, стоять над Дністром в Сороці, а скоро тільки Дністер і инші ріки станнуть, тоді сходитимуться з Ляхами. А гетьмани діставши Браслав і все Забуже (так) опанувавши, хочуть всі полки поставити над Богом, поки ріки станнуть, а тоді, злучившися з Ордою зараз мають наступати в українні городи ц. в-ва і їх пустошити. Про короля казав тойже Себастьянович, що пішов в поміч Радивилові і з ним має йти під Смоленськ. В Польщі велике військо затягають (наймають) і задумують з усею потугою наступати на українні городи ц. в-ва та зносити їх. Отже вглядаючи в се, аби городи ц. в-ва [6])

були цілі і більше не пустошились, і неприятель щоб не розпростирався, частину війська нашого з Браслава поставили сьмо на тамтій стороні Богу для оброни від неприятеля, і самі зараз рушимось, а до м. твоєї посилаємо просячи, щоб або сам ішов з військом й. ц. в-ва, або висланим велів поспішати, аби неприятелям відпор дати-аби городи в нічім не шкодували. А що пишеш нам, мовляв сам без указу й. ц. в-ва йти не можеш, то нас то дивує-бо ц. в-во в грамоті своїй нам так пише: "Коли неприятелі з великими силами на вас наступатимуть, веліли-сьмо бояринові В. Б. Шереметеву всім військом нашим помагати против кождого неприятеля". Отже коли б милость твоя щось добре зробив (в розумінню-поспішив з помочею), тим й. ц. в-во не образився б, але милостиво б пожалував-бо все то одна земля й. ц. в-ва" 7).

Приписка: "Послали-сьмо під Браслав перед собою кількох полковників, а самі чекаємо приходу ваших мил., і війську збиратись веліли, бо часті відомости нам доходять, що Ляхів все більше прибуває. Тепер би власне час на них ударити! Зволь перевезтися через Дніпро в Каневі, Ржищеві й Терехтемирові" 8).

Приписка ся означає, що гетьман роздумав і бере назад свою обіцянку "зараз рушити" під Браслав: він чекатиме приходу Шереметева, або Ф. Бутурлина, і без них не вважає можливим рискувати.

Попереднього дня, 7 (17) грудня він вислав таку ж реляцію Ф. Бутурлинові, і закінчив її покликом до скоршого приходу і доволі недвозначною погрозою, що на кунктаторство Шереметева він буде скаржитися цареві ("о чом будет знать ц. в-во") 9)

11 (21) грудня, з того ж Корсуня Шереметеву написав так: "Писав ти до нас через післанця свого Зосима з тов. про посилку ок. Ф. В. Бутурлина з Корсаком та инш., і ми з того тішились і дякуємо, зараз до них посилаємо провідниками Трохима й Івана Гуляницьких, аби прудко поспішали й просто їх проводили. Бо як у попередніх наших листах ми тв. м. писали про Ляхів, так і тепер ознаймуємо, що обидва гетьмани під Браславом з військом нашим вже тижнів три або й більше бються, і там нашого намісника осавула забито, містечко Тимонівка Ляхам піддалась, і треба того стерегтись і старання прикладати, аби й инші городи не здавалися, видячи (від Ляхів) великі прелести, а від нас помочи не бачучи. Й. ц. в. в грамоті

своїй зволив нам написати, що тв. м. сам до нас у поміч з військом прийдеш, і ми на то покладались. А що пишеш, мовляв без указу й ц. в. іти до нас у поміч не можеш, а чекатимеш приходу хана,-так хан тепер не піде, і в поміч Ляхам лише кілька мурз прийшло, а Татари (решта) не підуть, поки ріки не стануть. Атже коли б ми тут щось добре зробили і тим неприятелям одпор дали,-то спільно б з м. т. і городи й. ц. в. охороняли. Бо Венгри, Волохи і Татари тепер оглядаються на сили обох сторін-кому біг поможе, а помочи Ляхам не дають. Коли ж Ляхи тепер-не дай боже-Забуже опанують, буде велика шкода й ц. в. Теперо хана з Ляхами нема — доки Дніпро й инші ріки стануть; коли ти не прудко прийдеш нам у поміч, скажи поспішати Ф. В. Бутурлинові з тов., а ми на їх прихід всілякий корм по городах наготувати веліли старшині й меншим людям". Приписки: "Коли т. м. мав би рушитися сам з військом, давай нам знати наперед себе. Просимо тебе самого на поміч прибувати, бо маємо відомість, що хан на україннї городи й. ц. в-ва [10]) не піде, але всі потуги на Україну й. ц. в. обернув, а коли рушати маєш, через післанців своїх знати про себе давай. А окольничому Ф. В. Бутурлину з тов. вказали ми перевозитися на Ржищів, Канів і Тсрехтемирів" [11]).

Одержавши сього листа 16 (26) грудня Шереметев повідомив царя що 18 (28) він рушить до гетьмана з Вольного, де тепер пробуває [12]). Не знати, чи дістав за той час "указ й. ц. в.", чи зважився рушити на підставі попередніх інструкцій.

Цар у відповідь на гетьманські благання запевняв його, що Шереметеву дано наказ на перший поклик гетьмана йти йому в поміч. У відповідь на гетьманські пропозиції, переказані з Ждановичем, похваляв гетьманські діяння і заміри-що він звів своє військо з поля для відпочинку, а для діверсії на Татар задумує вчинити морську експедицію; при наступі ж більших сил на Україну він може рахувати на поміч Шереметева [13]).

Але на погляд царя гетьман і з власними силами міг би виявляти більшу активність в операціях против Поляків і в охороні України від їх нападів. В заміну ж армії Шереметева московський штаб хотів дістати компенсацію в виді козацького корпусу в поміч своїм стратеґічним плянам. Не тільки Золотаренкового корпуса повертати він не хотів-як того собі бажав гетьман, а навпаки прагнув одержати ще кілька козацьких полків для операцій на

північі. Видко, при всіх своїх трудних і непокірних прикметах, виявлених Золотаренківським військом, московський штаб цінив його воєнну вартість. А всякі сепаратистичні ухили, вияви "шатости" й "измены", що особливо старанно реєстрували йому київські воєводи, він між иншим задумував нейтралізувати піднесеннєм Київа до ранґа другої царської столиці-що мало, очевидно, потягнути за собою орґанізацію там малого царського двору, і всяких церковних і бюрократичних кадрів. Про се довідуємося з цікавого- а досі в подробицях цілком незвісного посольського звідомлення Артамона Матвеева, висланого до гетьмана разом з полк. Клишею 13 н.с. грудня. На жаль, звідомленнє заховалося тільки в части [14]) (між иншим-бракує інструкції), але все таки і в такім фраґментарнім стані воно дає дуже богато цікавого для освітлення ситуації.

Матвеев з товаришом своїм піддячим Порошиним доїхали до гетьманської кватирі 14 н. с. січня. Гетьман стояв все ще під Білою Церквою.

Тим часом як над Україною стояв лемент від різні і погромів в Буші, в Тимонівці і т. д., він стоїчно вичікував Шереметева, не вважаючи можливим без нього ставати до бою з польською армією. З сильним, хоч і старанно стримуваним роздраженнєм поясняв він Матвееву, як богато разів писав до Шереметева, покладаючись на царське запевненнє, що йому дано наказ на перший поклик гетьмана йти йому в поміч, і тільки дістав від Шереметева відповідь, що він від царя такого указу не має. Через се в війську настала велика трівога-аж поки в останнім часі не прийшли вісти, що Шереметев дійсно рушився. З жалем згадував він як пропало попереднє літо через таку ж саму неувязку з Трубецким: як би він своєчасно був прийшов, війна тоді ж була б скінчена, і тепер, очевидно, можна було запобігти руйнації західнього погранича, якби цар не зробив зимових вакацій саме тоді як гетьманові найбільше була потрібна московська поміч. Правда, з його розмов виходило, що він все таки не вважав даного моменту критичним. Перед Матвеевим він розвиває плян весняного походу, "як тільки трава з'явиться", спільно з Шереметевим, на Львів-те що він потім здійснив уже з Бутурлиним, і не надає особливого значення найближчий перспективі-війні за західнє пограниче. Можливо, що він не вірив в татарсько-польську кооперацію, і продовжуючи далі зносини з своїми прихильниками між кримськими беями, сподівавсь осягнути те що дійсно осягнув два тижні пізніше: відтягнув Татар від польського походу і тим змусив до ліквідації його. Але він не відкрив сього секрету Матвееву.

Натомість инші подробиці переговорів на стільки інтересні, що мусимо на них спинитись.

До гетьманської кватири в Білій Церкві посли приїхали під Ярдань, 5 (15) січня і того ж дня Виговський попросив їх до гетьмана на авдієнцію на завтра, на Водохрещі. На гетьманському дворі стрічали послів з Виговським полковники Москаленко білоцерківський, Тетеря переяславський, Іван Гуляницький корсунський, Андрій Бутенко канівський і гетьман стрів послів у сінях. Після передачі царської грамоти, Матвеев переказав царську похвалу з побажаннєм такої ж вірної служби на далі: "Служіть великому государеві і далі так як почали!" Гетьман відповів запевненнєм, що всі за "його ц. в. наказом готові й на смерть". Описавши успіхи московського війська на Білоруси, посли познайомили гетьмана з пляном весняних операцій: наступу на Минськ і Вильну, з наміром іти на саму Варшаву. Щодо України цар бажав повної мобілізації всіх сил проти Польщі і хотів би знати гадки гетьмана про плян і пору походу, але персональної участи самого гетьмана не вимагав: Коли гетьман від частих своїх походів утомивсь і йому трудно взяти на себе новий похід-то цар пришле для сих операцій В. Б. Шереметева з московським військом, а гетьмана просить дати три козацькі полки, а сам він може обмежитися охороною України від Криму зайнявши місце Шереметева. Але гетьман не хотів випускати з своїх рук проводу й ініціятиви воєнних операцій на Україні. Він заявив, що піде з усею козацькою силою, скоро тільки з'явиться трава-але разом з Шереметевим, тому що Поляки певне зберуть проти козаків великі сили. Піде на Пиків "мимо межипашу Старого Костянтиного шляхом до Костянтиного", себто старим шляхом 1648 р. на Тернопіль і Львів. "Бо на Камінець іти-війську буде прикро: гори великі і переправи трудні. Але добре б було післати під Камінець з дороги тисяч 5-6 війська, щоб його обложити-аби не було відти, з Камінця ніякої вісти ні до турецького султана ні до угорського ні до мунтянського володаря. Вони-мунтянський і угорський- побачивши велике військо, стануть і собі помагати цареві, і як би вдалося здобути Камінець, то се не тільки наведе великий страх на Поляків, але й на Туреччину зробить велике вражіннє" [15]).

Сей аґресивний плян настільки розминався з торішньою тактикою гетьмана- його униканнями від походів, мовляв, з огляду на потребу стерегти Україну від Орди, що Матвеев поставив питаннє-як же буде в

такім разі з охороною України від Татар, коли гетьман виведе всі сили на Поляків? Але гетьман сим разом відповів, що татарського нападу не треба буде боятись, бо хан буде з коронними гетьманами і не зможе воювати запорозьких городів [16]). Тоді Матвеев не став розвивати арґументів против сього, а спинився на справі запровіянтовання московської армії підчас її постою на Україні: треба завчасу забезпечити її запасами, поки ціни низькі і всього богато. На се гетьман запевнив, що московське військо не буде мати в запасах недостачі, московське військо буде розписане по городах, містах і селах, йому велять давати стацію, скільки можна буде взяти [17]).

Далі Матвеев сказав: “Стало відомо й. ц. в., що кримський хан хоче йти війною на запорізькі городи, і ти, гетьмане, писав, щоб воювати його: побудувати на Дону струги, а на Дніпрі човни і післати їх (на Крим). Отже скільки думаєш виготовити (човнів) на Дніпрі, по скільки чоловіка сяде в човні, і скільки війська думаєш зібрати й післати Дніпром на Дін, так щоб не посилати на Дін реєстрових козаків?”.

Гетьман на се сказав: “Вел. государ за його чолобиттєм велить вислати човни з Дніпра [18]) на Дін, і з Дону йти війною на кримського хана. Але тепер сього не можна зробити, бо крім реєстрових козаків нашвидку нікого не можна зібрати; а коли реєстрових посилати (на Дін), то йому, гетьманові, самому нема на що більше надіятися! Прислана була йому царська грамота, написано в ній було, що буде в поміч кн. Трубецкой з товаришами, з великим військом. Після того прислано другу грамоту, що велено іти в поміч гетьманові В. Б. Шереметеву з товаришами. З того вийшла проволока (мешканье). Коли б князь А. Н. Трубецкой прийшов був тоді, як його згідно з царським наказом чекали (на Україні), тепер був би спокій. Бо царське вел. приймаючи їх під свою руку, хотів їм помагати військом. Тому як прийшли вісти, що на Запорізькі городи наступають неприятелі їх, вони, гетьман і військо з тими відомостями посилали до царя своїх послів: Данила Виговського і полковника київського Антона, і сі посли привезли царські грамоти, що до В. Б. Шереметева і товаришів післано такий наказ, аби як тільки гетьман їм напише, зараз вони мають іти до нього, без якого небудь проволікання. Згідно з сим указом він, гетьман, богато разів посилав до В. Б. Шереметева, але той відписав йому, що такого царського указу йому не було. З того в Запорізькому війську сталася велика трівога (великое сумнЂнье), аж доки не довідалися певно, що В. Б. Шереметев з військом

іде.

“Як же Бог поможе неприятелів відігнати, тоді я велю полковникам і всій старшині робити човни, зроблять їх 300 або 400, а в кожний човен сяде 70 чоловіка. Я тепер післав на Дін бужинського сотника Лукіяна Сухиню [20]), а з Дону просив [21]) післати відповідних людей до калмицьких тайш, аби вони на козацьке проханнє пішли війною на хана, на Молочні Води, а звідти на Перекоп, а що з тої посилки вийде, про те дам здати” [22]).

Матвеев став виправдувати Трубецкого, що справи його затримали на Білоруси, а так само Шереметьева, і при тім зробив увагу, що гетьман тим часом і з власними силами міг противстати невеликому польському війську і не дати знищити пограничних міст: “Що В. Б. Шереметев іде не швидко, відомо тобі самому, яка тепер трудна дорога, і не можна йти спішно. А що ми чули про коронного і польського гетьманів, що вони прийшли під Бушу з 20 тисячами, і спустошили богато городів, то такому війську міг би ти і з військом Запорізьким противстати не чекаючи Шереметева” [23]).

Гетьман, зрозуміла річ, був дуже ображений таким завваженнєм і відповів на се: “Коронний гетьман ніяких городів не спустошив! Ті городи і перед тим були порожні-від Татар і від нас, як туди військо ходило, а люде з тих городів, від самого Дністра вийшли на другий бік Дніпра [24]). Але як стався бій під Браславом і вбито там наказного гетьмана Васька Томиленка, тоді козаки з Браслава вийшли- сподіваючися приходу Орди, і Браслав спалили, щоб неприятель не мав де стати. А мені з нашим військом не можна було йти: я не зібравши всього війська ніколи не ходив. Царським городам [25]) досі ніякої шкоди не було. А як тепер прийде боярин В. Б. Шереметев з військом, то ми за божою поміччю, покладаючися на щастє цар. величества підемо на неприятелів” [26]).

Матвеев поспішив змінити тему, побачивши невдоволеннє гетьмана: “Вел. гос. велів тобі сказати: його цар. в. зволив зробити Київ столицею, на випадок свого приходу збудувати царський двір і покої на всякі потреби. Хоче він зробити Київ столицею і двір свій учинити на те щоб помолитися образові пречистої і святим мощам Антонія і Теодосія й инших святих, і для того також, що як буде Київ столицею і буде там двір й. цар. вел., то прихід його цар. вел. буде грізний неприятелеві-польському королеві”.

Гетьман відповів здержливо і ухильчиво:

"Се в волі й. ц. в., яку йому бог дасть гадку, не тільки Київ, але й все-його цар. величества. Що він постановив зробити Київ столицею і зробити там свій двір- се йому бог дав гадку, а ми такої його ласки дуже жадні" [27]).

Матвеев очевидно відчув сю здержливість і не став розвивати сеї теми, але ті питання, що він далі ставив гетьманові, очевидно увязуються льоґічно з нею, спитав, що думає гетьман про замір турецького нападу "на Запорізькі городи", донесений цареві: де саме сподіватись того нападу і як від нього боронитись?

Гетьман поставився до сього скептично: "Турецький султан на україну царську (Московську) і на Запорозькі городи наступати теж не може. (По перше), дорога дальня, не то що зимою, але й літом пройти її не можна, бо ті краї, котрими йти, всі спустошені, а Турки люди вибагливі (нежные), без провіянту ніколи не ходять. (По друге) турецький султан розсварився в Венеціянами і з Сербами, і Серби Венеції помагають, і Туреччина терпить від них великі шкоди".

Артемон (Матвеев) сказав: "Вел. государ велів тобі сказати-"Стало йому відомо, що султан хоче вислати башів по волоського і мунтянського господаря, щоб відібрати у них володіннє, а правити башами-бо недовіря тим господарям. Що як-би післати їм в поміч тисяч 8-9? Цар. вел. має певну відомість, що вони були б раді такій помочи".

Гетьман відповів: "Під сю хвилю післати поміч мунтянському і волоському (господареві) цілком не можливо, бо наступає неприятель (Поляки) і орди. Султан на господарів своїх башів не пошле-побоїться, щоб вони від нього не відступили. А про мунтянського господаря є така відомість, що він набрав війська тисяч 20, і воно стоїть на турецькій границі".

Матвеев тоді переказав таку інструкцію: "Вел. государ велів тобі сказати, що мунтянського господаря з волоським треба сварити, викликати між ними ворожнечу, (і сею сваркою відвести їх від польського короля і хана)- відповідно до того що ти писав цар. вел. що волоський і мунтянський господар хочуть іти з кримськими людьми на Запорозькі городи" [28]).

Гетьман відповів: "Тепер до волоського і мунтянського господаря посилати

і їх сварити ніяк не можливо, через наступ неприятелів: польських і кримських людей. Як вони вступляться або вдасться їх побити, то я зараз пішлю, згідно з указом й. цар. вел., і думаю що їх (господарів) можна посварити-бо й так між ними згоди небогато. А про се що Венгри, Волохи й Мунтяни польському королеві помагати не будуть, єсть у мене певна відомість".

Тоді Матвеев переказав новий військовий проєкт московського уряду: "Вел. государ велів тобі сказати, що для охорони від наступів польського короля і кримського хана в тих місцях де ти їх сподіваєшся, треба завести [29]) на 10 тисяч салдатських полків-крім тих що вписані в реєстрі. Щоб навчити їх салдацькому строю, цар пришле полковників, полуполковників і майорів, капитанів і всяких урядників-салдацького строю офіцерів, а коли навчаться, призначить полковників і урядників з людей салдацкому учению навичних. На прогодованнє сих 10 тисяч салдатів треба давати як платять салдатам: по 5 золотих польських на місяць, із тих "скарбів" (доходів) що збираються в Запорозьких городах. І сі салдацькі полки мають стояти в тих городах, де можна сподіватись нападу польських і кримських людей-доки Бог не дасть замирення".

Гетьман сказав: "Тепер завести салдацьких полків, окрім реєстрових козаків, не можна ніяк, тому що наступили неприятелі, коронний і польний гетьмани, і кримські люди. А як дасть Бог-неприятелі відступлять, або буде над ними перемога- тоді гетьман дасть знати про се цар. вел.

Артемон сказав: "Стало відомо вел. государеві, що в Запорозьких городах і в уїздах чиняться людности (жилецким людям) утиски і кривди від приїзжих людей, тому добре було б аби по Запорозьких городах були царські воєводи: як будуть по Запорозьких городах воєводи цар. вел., вони жилецьких людей не будуть давати в обиду проїзжим людям, і від усякої кривди будуть їх боронити".

Гетьман сказав: "Тепер цар. вел. воєводам по Запорізьких городах бути не можна, бо тепер на Запорізькі городи наступив неприятель, і військо з тих городів іде за мною на неприятеля, і воєводи не могли б чинити ніякої розправи. А як дасть бог, вони відступлять, або вдасться над ними здобути перемогу,-тоді дам знати й. цар. вел." [30]).

Нарешті Метвеев заважив, що довелось йому запримітити підчас подорожі-по церквах духовенство не поминає царської родини і виправдується тим, що на се не було роспорядження від митрополита. Нехай би гетьман "виговорив" се митрополитові" 31).

Гетьман обіцяв, і навіть продовжив сю небезпечну тему за обідом. Піднявши чашу за здоровлє патріярха, він завважив: "Як я був у Київі, то митрополит і архимандрит печерський говорили: "Ми маємо поставленнє і благословеннє від царгородського патріярха, инших патріярхів слухати не будемо". А я їм сказав: "Коли не будете під властю великого государя й. цар. вел. і під благословеннєм великого государя святішого Никона патріярха московського, всеї Великої і Малої Росії,-то зістанетеся з тими від кого благословеннє прийняли, а на ваше місце будуть инші власти-кому цар. вел. призначить". Та й користи від них нема: тільки всякі відомости дають королеві безнастанно" 32).

На се Артемон сказав: "Коли тобі, гетьмане, відомо певно, що митрополит київський і архимандрит печерський дають всякі відомости польському королеві, то мусиш про се писати вел. государеві. Бо се діло не мале-жити під рукою вел. государя, а писати всякі відомості до польського короля. Коли цар довідається про се поза тобою, буде гнів його на тебе. А що митрополит київський і архимандрит печерський говорили, що вони не хочуть бути під благословеннєм Никона патріярха (титул), то се з незнання: приїздять до вел. г-ря патріярхи-царгородський і єрусалимський, віддають поклін йому і благословеннє від патр. Никона приймають".

На сім розмова скінчилася. На жаль, звідомленнє не дає докладніших відомостей поза тим. Можливо, Матвеев рішив зістатися в гетьманській кватирі до приходу Шереметева, сподіваючись, що його поява залагодить напруженнє; а може бути-затримав його до сього моменту гетьман. 23 н.с. січня Шереметев прийшов з своїм військом, і того ж дня раптом без попереднього попередження гетьман закликав Матвеева на прощальну авдієнцію і відправив з грамотою до царя. В ній подякувавши за відомости про останні успіхи на білоруськім фронті, він повідомляв:

"Зійшовшися дня 13 січня з бояриним В. Б. Шереметевим, згідно з указом твого цар. вел., ми пішли на неприятелів, що вже сполучилися з Татарами, і богато городів, з окрема тих, з котрих люди не вийшли завчасу до Умани,

декотрих збаламутили (“прельстили”), декотрих взяли під меч. Татар же-кажуть нам татарські язики, ще з Ляхами небогато. Всемогущого бога покликавши в поміч, ми з В. Б. Шереметевим будемо над ними промишляти, і як тільки буде бій, зараз твоє цар. вел. повідомимо. Тебе ж пильно прохаємо і надалі нас від ворогів наших боронити, і щоб не давати церков православних на знищеннє-ще більші свої війська присилати. Ми ж усе що Арт. С. Матвеев нам згідно з указом твоїм сказав, все вислухали, і всі вісти наші він словесно тобі оповість” [33]).

Устно гетьман просив Матвеева переказати цареві проханнє, щоб він “прибавив ратних людей”, аби Запорозькому війську було против ворогів стояти “надежно”. Сам же дійсно таки зараз подався з Шереметевим на обложену Поляками Умань.

Примітки

[1]) 11 грудня А. Бутурлин писав цареві: “Стою коло Білої Церкви з невеликим військом. Післано від мене до Умани з майором Ґрафом 6 рот, а комарицькі драгуни, поставлені по селах під Білою Церквою і в сусідніх городах, порозбігались до дому, покинувши порох, оливо й гармату, і вона через малолюдство стоїть без охорони. Діти боярські стародубські і рославські і полкові козаки всі піші, коней потратили, і нема кого посилати на розвідку. Як прийдуть Поляки і Татари, мені за малолюдством битись буде з ніким, і на випадок облоги з арматою бути небезпечно. Біла Церква місто цілком слабе, ні земляного валу ні острогу нема, і ніяких укріплень не пороблено”. “А з гетьманом у Корсуні в зборі військо невелике”. 21 грудня, оповідаючи про листа одержаного від гетьмана 19 грудня, з попередженнєм щоб його люде були готові до походу, спакували свій запас на вози, Бутурлин знову просить царського наказу, як йому буть-тому що “за малолюдством” йому не можна вивезти з собою артилєрії рушаючи в похід з гетьманом. Сівського столу стовб. 158 л. 256 і 290 (виписки з реляції я подав в скороченню).

[2]) Сибир. прик. ст. 1636 л. 315-8.

[3]) Тамже ст. 319-21.

[4]) Серія листів його, досі незвісних знайшлася в 158 стовбці Сівського приказу: їх переслав Шереметев цареві при своїй одписці 16 (26) грудня- див. нижче. На жаль, все се “списки”, переклади, місцями дуже лихі, але подекуди вони заховують вирази ориґінальні, і я їх зберігаю в своїм перекладі.

[5]) В “списку”: которы.

[6]) Козацькі себто.

[7]) Ся фраза явно зіпсована, я справляю її на підставі листу до Ф. Бутурлина.

[8]) Стовб. 158 л. 272-4, остання фраза досить неясна, може перекладчик наплутав.

[9]) Тамже л. 280-1.

[10]) Тут се городи московські.

[11]) Тамже л. 275-7, дещо покорочую.

[12]) Тамже л. 267.

[13]) Царський лист з 19 с. ст. листопада, післаний з Ждановичом-брульон в ст. 1636 Сибир. приказу л. 213-221: “Писано в нашей царского величества грамоте к тебѢ, гетману нашему, с посланцы твоими наперед сего, что мы, великиі государь, указали нашимъ, царского величества, бояромъ і воеводамъ из войны для осеннего времени отступити і войска роспустити, чтоб ратные люди в осеннее время не изнужилися. А тебѢ, гетману нашему, по нашему, царского величества, указу для осеннего времени по тому ж велено отступити, чтоб ратных людей в осеннее время не изнужити. И что ты поворотился назад для обереганья от приходу воинскихъ людей, и то ты учинил добро. И мы, великиі государь, за то тебя жалуєм милостиво

похваляєм. И тебѢ б нашего царского величества украинныхъ черкаскихъ городов от приходу Крымскихъ и Нагайскихъ людей и Ляхов, прося у Бога милости, оберегати. А будет почаяшъ на себя приходу большихъ людей, и мы, великиі государь, указали к тебѢ итти из Белгорода нашего царского величества боярину і воеводам Василью Борисовичю Шереметеву с товарищи с нашими царского величества ратными людми. И будет придут на наши украинные черкаские городы многие воинские люди, и ты б писал в БѢлгород к боярину нашему і воеводам к Василью Борисовичю Шереметеву с товарыщи; а нашъ царского величества указ к нему боярину нашему і воеводамъ о том послан. А что к нам, великому государю, к нашему царскому величеству писал, ты, ж гетманъ нашъ, что неприятели наши великими силами на вас наступити имѢют розными промыслы, и чтоб нам, великому государю, нашему царскому величеству, поволити вам готовити челны морские,-и мы, великиі государь, наше царское величество, суды морские вамъ, дѢлати поволили".

Чотири тижні пізніш, у відповідь на грамоту гетьмана з 21 с. с. листопаду, привезену Андрієнком, цар писав 15 (25) грудня, (там же л. 324-5): "И мы, в. г., наше ц. в., поборая по благочестивой нашей православной християнской вѢре и жалуя тебя, нашего ц. в. гетмана, і все войско запорожское,-велѢли итти к вамъ на помочь нашего ц. в. боярину и намѢстнику белоозерскому і воеводам Василью Борисовичю Шереметеву с товарыщи, и наши ц. в. грамоты о томъ к боярину нашему і воеводам к Василью Борисовичю с товарыщи посланы многие, а велено имъ итти к вам не мешкая. А стольнику нашему і воеводе ОндрѢю Васильевичю Бутурлину с нашими ц. в. ратными людьми по прежнему нашему указу велено быть с тобою ж, гетманомъ нашимъ. И тебѢ бы, гетману нашему, со всѢмъ нашим ц. в. войском запорожскимъ и с нашими ц. в. бояриномъ і воеводы прося у Бога милости недруга нашего Яна Казимера короля над войсками и иных земель, которые с ними будут, промышлять и поискъ всякой чинити (так виглядає текст після де-яких поправок, приписок і закреслень; раніш було написано: "над неприятелем нашим над Яном Казимером королем (и над его войсками) промышлять и поискъ всякой чинити, чтоб (однолично) над (ним) неприятелем однолично поискъ учинити") и украинных нашихъ городов повоевать не дать".

14) Сибирський приказ архива юстиції, стовб. 1471.

15) "А тебѢ гетману (цар) указал ити на Коруну; и про то б тебѢ намъ сказать-далеко ли тебѢ с войскомъ Запорожским ити, и на которые мѢста и с которого числа чаєш себѢ собраться чтоб всѢм полкам прити в одно врѢмя, чтоб ихъ злые замыслы разорить. А будет ты гетман для своихъ частыхъ походов изнемог, и великиі государь, е. ц. в-во, укажет быть на своей ц. в-ва службе боярину и воеводе Василью Борисовичю Шереметеву с товарыщи. А тебѢ, гетману, ц. в.-во велѢл говорить, чтоб ты с ним послалъ три полка Запорожскихъ Черкасъ. А тебѢ гетману указал оберегати з достальными полки своі ц. в-ва Запорожские городы, і гдѢ по указу ц. в-ва былъ бояринъ и воевода Василей Борисовичь Шереметев с товарыщи.

"И гетман Богдан Хмельницкиі говорил: По указу-де вел. государя нашего, е. ц. в-ва, идет онъ противъ враговъ и разорителей святых божиіхъ церквей; а какъ-де всемогущиі Богъ подастъ помощь, и счастье поспешит ц. в-ва, отгонит неприятелей своихъ, и он де гетман на службу ц. в-ва готов на весну со всѢмъ войском Запорожскимъ, а чтоб-де ити им вмѢсте з бояриным и воеводою с Васильем Борисовичем Шереметевым с товарыщи и со всѢми ратными людьми на Коруну. А собранье-де у нихъ (Поляків) на весну против ихъ, черкас великое будетъ. А ити на весну, кой час трава об'явитца. А ити на Пыков мимо межипашу Старого-Констянтиного шляхомъ до Костянтиного; а от Старого Костянтиного до Тернополя, а с Тернополя до Львова. А только-де ити на Каменец-Подольской и ратным людем будет скучно, горы великие и переправы большие. А чтоб-де послать з дороги из войска тысеч 5 или 6 под Каменец-Подольской, и чтоб Каменец осадить, для того чтоб вѢдомости ис Каменца никакой к Турскому Салтану и к Венгерскому и к Мутьянскому не было. А как де увидят Мутьянской и Венгерской рать великую, будут царскому величеству помагать; а есть ли-де поможет всемогущиі Богъ, и счастье царского величества поспешитъ-Каменецъ возмут или здадутца, не только-де что будет Поляком страшно, и турскому салтану будет великое сумнѢнье"-л. 55-9.

16) "И Артемон гетману Богдану Хмельницкому говорил: Сказывает онъ гетманъ, что он от частых своих походов не изнемогъ, а хочет ити на весну на коруну польскую со всѢм войском Запорожскимъ вмѢсте з бояриным і с воеводою с Васильемъ Борисовичем Шереметевым с товарыщі и ц. в-ва с

ратными людьмі. И только в тЂ поры ц. в-ва на Украину или на Запорожские городы наступит Крымской хан,-и Украину и Запорожские городы от Крымсково хана кому оберегать?

"И гетьман Богдан Хмельницкиі говорил: Как-де дастъ богъ на весну пойдет он со веемъ войском Запорожскимъ против неприятелей ц. в-ва вмЂсте з бояриномъ и воеводою с Васильемъ Борисовичем Шереметевым с товарищі, и в Запорожских-де городЂх останутца только осадные люди. А приходу-де от крымсково хана не будет, для того что будет ханъ при гетманех корунных, а на Запорожские городы войною не пойдеть.

"И Артемон говорилъ: Какъ дастъ богъ, учините поискъ над польскими и над крымскими людьми, а бояринъ и воевода Василей Борисович Шереметев с товарыщи и с ратными людьми придут назад в Запорожские городы,-и ты б гетман по указу вел. гос. нашего, е. ц. в-ва, ратным людем велЂл собрать запасов, чтоб ратным людем не изнужитца; а собрать бы тЂ запасы со всЂх Запорожских городов и с мЂстъ и с сел и з деревень и с мельниц, смЂтясь з бояриномъ и воеводою с Вас. Бор. Шереметевым, сколько на ратныхъ людей запасов надобеть. А запасы здЂсь в городех Ц. в-ва дешевые-ржи и овса и ячменю четверть купят по полтора золотых польскихъ" -л. 59-61.

[17]) "И гетман Богдан Хмельницкиі говорил: Царского величества боярин и воевода Василей Борисович Шереметев с товарыщи и с ратными людьми запасы скуден не будет, роспишет онъ, гетман все войско по городомъ и по мЂстам и по селам и велит давать стацыю, по чему доведетца взять з городов и с мЂстъ и с селъ и з деревень"-л. 62.

[18]) В списку: Днiстром.

[19]) В значінню: обіцяв.

[20]) "Лукьянка Сухина".

[21]) "велЂл".

[22]) л. 64-6.

[23]) Відтінок докору міг бути і в словах: "И он гетман с войском Запорожским Черкасы замешкал"-коли Трубецкому визначено було вести операції в порозумінню в гетьманом (л. 66).

[24]) Звертаю увагу на се дуже цікаве поясненнє гетьмана.

[25]) "Царского величества городам"-се може бути парафраза гетьманських слів, звичайна в московських звідомленнях-гетьман міг сказати: нашим городам.

[26]) л. 62-8.

[27]) л. 68-9.

[28]) л. 71-2, тут в ориґіналі щось бракує, але зміст приблизно такий, як я його доповнив.

[29]) "чтоб устроить"-сі слова за контекстом можна розуміти і так що цар піддає сю гадку гетьманові на обмірковоннє, і так що він категорично наказує гетьманові сей плян виконати: московська приказна стилістика була богата такими "елястичними" оборотами, котрі можна було розуміти більш мягко чи більш твердо-в залежности від настроїв і обставин.

[30]) "ВЂдомо учинилось великому государю нашему, его царскому величеству, о Запорожскихъ городЂх и въ уЂздехъ жилецким людем от приезжих людей чинитца налога и обида великая, и чтоб въ Запорожскихъ городЂх быть царского величества воеводам. А какъ царского величества воеводы в Запорожскихъ городЂх будут, и онЂ жилецких всяких людей приезжим людем никому в обиду не дадут, и ото всякого дурна станут ихъ оберегать.

"И гетьман Богдан Хмельницкиі говорил: Топере-де в Запорожскихъ городЂхъ царского величества воеводамъ быти нельзе, потому что ныне царского величества на Запорожские городы наступил неприятель, и Запорожскихъ городов ратные люди идут с ним гетманом против неприятелей, и расправы воеводам чинить ныне нЂчево. А как богъ дастъ милость свою, уступят неприятели или каков поискъ учинять, и он в тЂ поры про то царскому величеству вЂдомо учинит" л. 77.

31) И священики нам говорили: какъ-де Богдан Хмельницкиі вел. гос., е. ц. в.-ву, бил челом в вЂчное холопство, и нам-де от отца митрополита киевского по се время приказу не бывало, чтоб имъ за государя нашего благочестивого (титули пропускаю) и за государыню Марью Ильичну и за царевича и за царевны бога молить. А мы-де егда у престола творца всЂх и бога нашего святую его службу служимъ, и о благочестивом государе нашемъ бога молим, чтоб Богъ милостивыі ему вел. государю подалъ здравие и благоденствие и чтоб Богъ цар. в-ва десницу возвысил паче всЂх царей земних и покорил бы богъ под нозе его сся враги матере нашия восточныя Церкви. А с сего-де времяни мы станем о всЂх ихъ государских здоровиях бога молить. И тебЂ б гетману о том к митрополиту послать и велЂть ему выговорить, чтоб онъ послал грамоты во всЂ ц. в-ва Запорожские городы, чтоб во всЂх божиих службах о благочестивом государе нашем царЂ и о блатовЂрной царице и о благовЂрномъ царевиче и о благовЂрных царевнахъ бога молили.

"И гетман Богдан Хмельницкиі говорилъ, что он о том в Киев к митрополиту отпишет, чтоб митрополит послалъ от себя во всЂ Запорожские городы и в уЂзды к священником грамоты, чтоб священники во святых божиихъ церквахъ в службахъ за вел. государя нашего царя за царицу и за царевича и за царевны за их многолЂтное здравие бога молили" л. 79-81.

32) "Как-де он гетман был в Киеве, і митрополит-де киевскиі и архимандрит печерской говорили, что-де они постановление и благословение приемлют от царяградцкого патриарха, а у иных патриарховъ в повиновениі не будут. И он-де гетман имъ говорил: Будет имъ не быть под властью великого государя нашего царя... (титул) его царского величества, и не быть под благословеньемъ великого государя святЂйшаго Никона, патриарха московского, Всеа великие і Малые Росиі (написано замість якихось зчищених слів), и вы будете с тЂмі, от кого благословение принели; а на ихъ мЂсто будутъ иные власти, кому царское величество укажетъ. А и житье-де ихъ не на пользу, кромЂ того что беспрестаних королю вЂдомость всякую дают" л. 83.

33) Сибир. приказ ст. 1471 л. 22-6, дата: Данъ з БЂлой Церкви мЂсяца генваря... дня лЂта 1654 р. День пропущений, його дає згадка про "схід" з

Шереметьевим-13 січня, а що 13 ж січня с. м. гетьман Матвеева вже виправив, то дата грамоти не може бути пізніша як того дня.

ДРІЖИПІЛЬСЬКА КАМПАНІЯ: НОВОРІЧНІ ПОЛЬСЬКІ ОПЕРАЦІЇ, КАРНА ЕКСПЕДИЦІЯ Д. ВИШНЕВЕЦЬКОГО ДО БЕРШАДСЬКОГО КЛЮЧА, ЛЮДНІСТЬ ЗБИРАЄТЬСЯ ДО ОБОРОНИ В ДЕМКІВЦІ, ВАТАГА ТЕТЕРІ, ОБЛОГА І ЗДОБУТТЄ ДЕМКІВКИ, РІЗНЯ І УТЕЧА ЛЮДНОСТИ "ДО ДНІПРА" І НА ВОЛОЩИНУ. ПРИХІД ПЕРЕДОВОЇ ОРДИ З КАМАМБЕТОМ І МЕНҐЛІ-ҐЕРАЄМ, ВОЄННА НАРАДА В ОБОДІВЦІ; БРАК ВІДОМОСТЕЙ ПРО ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Крайній час-бо сі перші тижні нового року н. ст. були одною крівавою орґією польського війська. Браславщина гинула на очах. Роковини переходу України під "високу руку великого государя" знаменувалися такою загибіллю "святих божих церков и православних християн", якої Україна не бачила вже давно. Балянс першого року воєного союзу України з Московщиною виглядав дуже сумно, і хоч гетьман перед Матвеевим доводив, що нічого великого не сталось від його кунктаторства в двох останніх місяцях, а що сталось-то сталось через недодерження слова Москвою,-але в дійсности він мусів відчувати, що престіж його політики, спеціяльно його переходу під московський протекторат, потерпів сильну аварію, з котрої треба було ратувати, що можна і як можна.

Польська сторона розпочала новий рік карними експедиціями браславських маґнатів для приборкання збунтованих підданих. Дмитро Вишневецький, випробувавши всякі універсали, з невеликим успіхом [1]), кінець кінцем випросив у польного гетьмана собі кілька полків і з ними 29 грудня пустився підбивати manu militari свої маєтности-старий Бершадський ключ. Деякі застав цілком порожніми- мешканці повтікали; в инших пробували боронитись-так було в самій Бершади, де люди ставилися настільки твердо, що прийшлось просити нових і нових полків, поки перевага стала настільки очевидною, що сі непокірні піддані пішли навтіки до сусідньої, Демківки [2]). Коховский вичисляє такі здобуті і знищені місточка: Зиньківка; Баланівка, Лисянка, Котаршина. За утікачами Вишневецький з

товаришами пішли слід під Демківку, але застали там сили настільки серйозні, що не відважились з ними зачіпатись і звернулись до гетьманів за новою підмогою Ті рішили, що для престижу треба за всяку ціну знищити се гніздо бунту-хоч виглядало се нелегко-з огляду на значні повстанські сили, що там у Демківці зібрались, і на сильний замок окружений валами і укріпленнями. Було там кілька козацьких сотень, а ріжного люду, що посходився з усеї околиці, рахували на великі тисячі. Лянцкороньский каже, що було там "до десяти сотників", і називає поіменно Зарудного, Яковенка, Юркевича, Корсунця і Коваленка. Але инші говорять тільки про три сотні: і тим часом як Лянцкороньский рахує, що "стрільців вивчених в тій країні” [3]) було там до 20 тисяч, а козаків 5 тисяч, инші подають значно менші цифри. Хоч Лянцкороньский міг би вважатися найбільш авторитетним свідком, як провідник сеї експедиції, здається, що треба більше віри дати тим меньшим цифрам [4]).

Рушивши з своїми силами з Олександрівки, Лянцкороньский дістав відомість, що недалеко Демківки в лісі заложився ватажок Тетеря з своїм товариством, і відти вів під'їзди під польські становища. Кликнув охочих до наступу, і в кілька годин сей “охотник” знищив Тетерин табор. Се зробило враžіннє, і деякі сусідні осади піддалися Полякам. Тим часом надійшла армата, і 6 січня рано Лянцкороньский з усіми силами приступив під Демківку [5]). Насамперед вислав парламентера з листом, закликаючи до піддання-нехай вибирають смерть чи життє. Але обложені не хотіли навіть прийняти листа, рішучо відмовившись від усяких переговорів. Тоді Лянцкороньский вивівши під місто кінноту-щоб на ній скупити увагу обложених, і звелівши стріляти до міста запальними кулями з мортири, одночасно став вибирати місце для приступу пішого війська. Коли місто горіло від запальних куль, він пустив військо на приступ. Але обложені боролись, задавали сильні утрати польському вояцтву, нарешті розпаливши ще сильніше пожежу, щоб місто згоріло до решти, відступили до замку. Але польське військо повело завзятий наступ на замок, що потрівав до самого вечера. Коли запала ніч, Лянцкороньский розложив військо, не одводячи, на попілищу міста і по сусідніх фільварках, щоб з світом поновити наступ. Се зломило настрій обложених, становище здавалось безвихідним, і вони почали переговори. Над ранок прийшли до табору Лянцкороньского депутати-три старці з ріжних містечок, обіцяючи “послушенство”, коли польське військо відступить і лишить їх в спокою. Лянцкороньский дав

згоду, щоб уникнути нових утрат-бо й попередній день коштував досить [6]), і жадав тільки повної покори, але підчас переговорів велів пішому війську наступати далі, так що воно вже стало на замкових валах, і тоді в замку почалась паніка. Люди кинулись виходити, давлячи одні одних, і побачивши таке козацтво з своїми сотниками на чолі, теж піддалося переможцям-вийшло з замку. Лянцкороньский велів їх відставити до Потоцкого, підданим казав ставитися до своїх панів-всі вони чи їх прикажчики, очевидно, були тут при війську. Але поки він тут розправляв і порядкував, розохочене жовнірство-до котрого прилучилась іще й жадна здобичи Татарва, не вважаючи на проголошене помилуваннє, занялось різнею безборонних. "Мертві собаки не кусають", переказує їх виправдування Коховский. Порізаних рахували на тисячі. Згаданих сотників, відправлених до гетьманського табору, Потоцкий засудив на смерть і за кілька день той засуд виконано [7]). Живими лишилися, очевидно, тільки деякі піддані, що встигли вдатися до своїх дідичів; було їх небогато, і після сеї різні 8 січня и. с. [8]) околиця спустіла до решти, тим більше, що в сім часі надтягнули вже й Орда і стала в сусідстві обозу Потоцкого.

"Хлопи всі з Браславщини порозбігались: одні до Дніпра, инші по лісах, а піддаватись не хочуть; міста, села, куди військо прийде-ніде людей не застає", записує дневник [9]).

Мясковский пише з Камінця при кінці січня, що за приходом польського війська маса хлопів (sroga rzecz chlopstwa) втікла з Подністровя до Волощини, і їх там прийнято, і коло 10 тисяч Українців стоячи над берегом, по волоській стороні тільки дивляться на наше військо і вичікують [10]).

Що зіставалось, розуміється піддавалося-те що не в силі було тікати. Деякі козацькі ватаги, несподівано захоплені наступом Орди, приставали також до неї: заявляли свою покору, ратуючи свої голови, і згаданий дневник каже, що Потоцкий застав в татарському таборі 90 таких козаків [11]), і вони тепер заявили бажаннє щоб Потопкий взяв їх до себе.

Татар прийшло 30 тисяч, як казали: се була передова орда, привів її Камамбет мурза, а номінально проводив молодий султан-підліток Менґлі-ґерай, син недавно померлого хана Іслама. Давши знати про свій прихід Потоцкому 6 січня, вони заявили бажаннє мати якийсь час на спочинок,

поза тим-готовість іти за бажаннями і розпорядженнями Потоцкого. 11 січня Потоцкий з старшиною їздив зложити візиту султанові і мурзі Камамбету-вони стояли в Ободівці. Після візити відбулася довга воєнна нарада в приміщенню Камамбет-мурзи. Про зміст її інформує нас гетьман Потоцкий і анонімний дневник. Татари вимагали ще тижня спочинку і радили гетьманові тим часом іти наперед-бо що польське військо з арматою пройде за кілька день, вони то одним днем надолужать. Потоцкому се не подобалось, він очевидно побоювався, що зіставшися в тилу польського війська, Орда може занятися вибираннєм ясиру і здобичи, а обловившися-вернеться до дому, лишивши союзників на призволяще. Але різко ставити се питаннє, очевидно, було невчасно. На висловлені побоювання татарська старшина відповіла запевненнями, що їх людям будуть дані суворі заборони брати ясир і палити оселі: обтинатимуть за се уха; мурзи заявляли, що се для них самозрозуміла річ, що треба сю козацьку людність всяко берігти, як будуче військо для війни з Москвою. Під карою смерти обіцяли також заборонити хапати коней і челядь з польського війська-бо вже початки того було помічено [12]). Ухвалено кінець кінцем, що польське військо рушить за три дні, 14 січня, а за кілька день за ним піде й Орда [13]). Ближчою метою поставлено здобуттє Умани, бо туди відійшли козацькі залоги з Браслава, і зібралися всі сили призначені для охорони західньої границі: уманський полковник Глух, кальницький Богун, браславський Зеленський. За Уманню в Буках і Камінці, як казали язики, стояли козаки Виговсккого, але про Хмельницького нічого не можна було довідатися: одні казали, що невідомо де він дівся, инші казали, що помер. Москва, мовляли, пішла на Дніпро, "не довіряючи хлопам, аби їх не видавати". Польське військо було дуже оптимістично настроєне супроти запевнень Татар, що вони вплинуть на козаків і приведуть їх до замирення. Попередній марш був дуже тяжкий, дуже богато пропало людей, особливо з пішого війська-від морозів і голоду, але тут, на Побожу всього було досить-"нема тільки трунку і чобіт-в ходаках ходить челядь, та і з товариства чимало". Але сподівалися, що здобувши Умань, легко дістануться на Дніпро і зроблять лад.

Примітки

[1]) Я згадував уже про сі універсали, що заховалися в московських перекладах в Польських справах 1655 р. № 2 д. 88-91; оден польного гетьмана Лянцкороньского 10. XII, "до славетних міщан, старшини і всього поспільства кн. й. м. Дмитра Вишневецького і волостей до них належних", другий вел. гетьмана Потоцкого, 18. XII-"всім взагалі, а особливо підданим й. м. (кн.) Дмитра в місті Бершади і в усій волости-підданим і захожим людям (забежалым)".

[2]) "29 грудня виправив я кн. Дмитра Вишневецького з кільканадцятьма сотнями людей, щоб він своїх збунтованих підданих привів до покори; теж саме доручив я п. Вижіцкому, стольникові новгородському-полковникові п. хорунжого коронного (Конєцпольского). Він (Вишневецький очевидно) в Бодові(?), Баланівці й Бершади застав хлопів, що збиралися в купах і їх принищив (nadplenił). За тими що відступали пішов під Демківку (в ориґ.: ku Domowcom), але побачивши там неприятеля занадто сильного, щоб міг його поконати, післав до п. воєводи київського (гетьмана) про підмогу, і в поміч йому післано п. ловчого подольського з полком його. 2 січня п. воєвода київ. повідомив мене, що неприятель бунтується в Демківці і сусідніх лісах і зібрався в великих силах, і не можучи дати з ним ради, висловив в тім же листі побажаннє, щоб я сам туди пішов з частиною війська, обіцюючи зараз же післати також частину піхоти і армати. Я се радо виконав і того ж вечера рушив з Олександрівки комонником-з тими людьми що були зі мною- з паном галицьким, п. старостою літинським, полковником кн. воєводи краківського (Заславского) з 3000 з Котаршина".- Реляція Лянцкороньского підканцлєрові з Олександрівки 9 січня у Ґоліньского с. 729.

Потоцкий в своїй реляції королеві писаній 12 січня з Тростянця додає кілька подробиць, очевидно з инших реляцій, може самого Вишневецького: "Князь Дмитро підданих своїх намовляв щоб піддалися, потім пішов сам і Балабанівку застав спорожнену, а в Бершади застав людей, що вийшли в поле й билися з ним. Він став уступати, а потім наступив, погромив їх табор і прогнав до лісу (на перший погляд не зовсім ясно: ustępniąc im iednak potym taborem do lasu gromił-зміст виясняється з дальшого тексту). А хоч прийшов до нього полк п. хорунжого коронного, проте діставши осторогу, що в ночи хочуть на нього напасти, просив помочи. Тоді я післав

п. ловчого подільського з полком, і після його приходу одні з того табору піддалися, инші пішли до Демківки (Demowki). Ідучи за сими що уступалися, князь з п. ловчим под. підійшов під Демківку і застав там не малий збір (gmin) людей, що посходилися з ріжних міст, і чимало козаків з сотниками Яковенком (Iskoninkiem) і Юркевичом. Покладаючись на свою силу-рахуючи себе на кільканадцять тисяч, і на фортецю, вони ставились гордо й про ніяке підданнє не мислили. А що вони вже билися з нами, не годилось їх лишити не зломивши того хлопського опору; тому я дав знати п. воєводі руському і той охоче прийнявши се дорученнє, пішов з полками: своїм, князя воєводи краківського і пана галицького, а я додав іще полк п. стражника військового, півтори тисячі відкомандированих з инших полків, драґонів, угорську піхоту, і артілєрії 4 гармати і мортиру. І бог поблагословив сю роботу, за щастєм в. кор. мил.- хоч при першім наступі боронилися уперто, але місто запалено огнистою кулею і взято. Силу людей загнано до замку, і вони не можучи зміститися в такім місці і бачучи відвагу тих що наступали-коли вже наші стали на замкових валах, і иншого виходу не було-заявили, що піддаються, і сі три: Зарудний (Zatrudno), Яковенко (Iakonienko) і Юркевич вийшли самі змушені поспільством. Тоді військо, опанувавши вали і розходившися, иншим уже не дало часу виходити, і не можна було стримати сього воєнного завзяття, поки не знищено всіх-не без утрат і в людях в. кор. м., без чого така забава (igrzysko) обійтись не може. Не богато з тих людей зісталося живих, але тих згаданих трьох: Зарудного, Яковенка і Юркевича (Zarudnego, Iakonienka i Iurkiewicza), що завсіди виявляли велику злочинність і бувши вже перед тим в руках (польських) і випущені на волю не залишали бунтів, а навпаки-давали привід иншим,-здавалося справедливим життєм укарати за їх злосливі злочини, і я на домагання всього війська дав на се свою згоду. Самі операції і рекомендацію відваги кожного докладно опише в. кор. м. пан воєвода руський, як учасник тої експедиції; я ж дякую богові і щастю в. кор. мил. приписую, що він поблагословив ті початки нашої праці". Теки Нарушевича 148 с. 993-1.

[3]) Не зовсім ясний вираз, можна б розуміти так, що не в самій Демківці було їх стільки, а в усій околиці.

[4]) Хотинський перкалаб так інформував канцлєра польського 22 січня, на підставі отриманих відомостей: "В Демківці замкнулися сотники:

Зарудний, Юркевич, третій-Крамаренко, було там козаків зо 300 і хлопів з самопалами з 4000, окрім инших людей. Лягло в тім місті під шаблею до 10 тис. люду, а ті люди що були в замку хоч піддались, одначе всі полягли. Місто здобуто 5 січня. Хлопство українське, виглядаючи яка фортуна буде тої війни, одні пішли під Очаків до урочища званого Адрия Острів-де перед тим кочували, инші сидять таборами поза Савранєм (в ркп.: Szofrancem) і по Сухій Діброві, а найбільше пішло за Дніпро"-Теки Нарушевича 148 с. 5.

5) Реляція Лянцкороньского-безпосереднє продовженнє попередньої цитати: "Приступивши (очевидно до Демківки) я одержав відомість про Тетерю, що зарубався (zasiekł) поблизу в лісі; тому що вони робили велику шкоду в челяди, я вислав охотників, щоб їх знищити. Се пішло щасливо відразу, бо в кілька годин вони вирубали хлопство. Другого дня прислали з послушенством Мельничане, і потім, за моїм приїздом віддали підданство міщани й воєнні люди. Тут надійшла до мене 6 дня сього місяця армата з 1000 пішого чужоземного війська, і рано під Демківкою зібралися-кн. Вишневецький з п. ловчим подільським(тут можливо щось бракує в копії, або єсть якась помилка.). Місто се дуже оборонне: валами, баштами обведене; людей-як виходило з язиків, і на око можна було зміркувати-велика сила, тому що тут оперлася своєволя з усіх непокірних міст і волостей: до 20 тис. було досвідчених стрільців в тім краю і козаків до 5000 тисяч на війну раховано. Старшували над ними Зарудний, Яковенко, Юркевич, Корсунець (Korsoniecz), Коваленко й инші-до десяти сотників. Я попередив операції листом своїм, що ми хотіли б обійтися з ними по християнськи і подаємо їм до вибору життє чи смерть: її вони накличуть на себе своїм упором. Але вони не згоджувались, і листа прийняти не хотіли: такі були певні себе. Тим часом я вів розвіди, шукаючи місця придатного для приступу, розставивши кінноту на показ, а піхоту розіславши по догідних місцях, і велів бити з гармат та старався запалити місто-що мортирна куля і зробила за семим разом. Тимчасом, бючи з гармат, я підтримував наступ охотниками з кінноти,(не зовсім ясна подробиця) а чужоземській піхоті казав стріляти, і вони з охотою приступили під вали, не вважаючи на утрати. Коли показався огонь, піхота і охотники наступили з усіх сторін. В першім наступі вони так відважно натискали на неприятеля, що самі бунтівники спалили перше місто і відступили до другого. Кінне рицарство зсівши з коней з власної охоти пішло на приступ, і хоч треба було спускатися з окопів і потім виходити на вали, але охота рицарства все

се перемогла. Вітер тим часом розніс огонь на ціле місто. Наші міцно бралися до парканів, здобули башту, але не могли проломити (обложених)-бо вони стріляли густо і з міста-хоч були вже в огню, і з замку-з гармат, гаківниць і рушниць. Одначе лицарство перемогло силу їх, хоч як справно вони боролися-навіть серед огню. Стали потім відходити до замку, але не могли зміститися, і одні трупом лягли, инші погоріли, достатки їх пішли-одні в огонь, инші в здобич.

"Трівало то від 10 годин перед полуднем аж до смерку. Особливо поставився в тій битві пан галицький, князь Дмитро Вишневецький, п. ловчий подільський, п. Вацлав Лянцкороньский, п. стольник Ніжницкий. Ранено п. Холонєвского, п. мечника, п. підчашому корунному прострілено плече наскрізь, п. ротмістра Прусіновского ранено в обидві ноги, п. Каліновского пострілено гарматною кулею в бік і в руку. Впало того дня хлопства до 5000, від стрільби і від шаблі-як говорили нам дезертири. З нашої сторони забито до 40 і постріляних тяжко до 300.

"Коли настала ніч, втомленим жовнірамм треба було відпочити, я став на ніч по погорілищах на фільварках, але сторожею і розвідками далі тримав в бльокаді (неприятеля). Стративши всяку надію, прислав він у досвіта трьох старців з ріжних міст: обіцяли послушенство, аби тільки військо відступило-чого я їм і не відмовляв, коли спамятаються: мав я на увазі, що замок добре уфортифікований, тому хотів його привести до піддання. Під час переговорів всунув піхоту на самі замкові вали, і настрашені тим (обложені) так тікали, що аж душили себе виходячи (з замку). Далі почали (виходити) й сотники, ватажки бунтів на Україні-я їх віддав п. воєводі київському: Зарудного, Яковенка, Юркевича, а хлопів повіддавав їх дідичам. Але поки я займався під замком сею розправою, жадне крови за побиту і постріляну братію рицарство не могло стерпіти і вдарило (на обложених). Декого я вратував, але инших таки не міг оборонити, бо дуже розходилися рицарство та й Татари-котрих 150 прийшло до мене від ...бамет мурзи. Дуже бушували над хлопськими головами. Впало їх трупом 6000; тих що втікли до панів своїх, виведено цілих".

Коротко оповідає анонімний дневничок книги Міхаловского ч. 317, копія поправніша в іменах і датах в ркп. Оссол. 190 л. 176-7.

6) Коховский (с. 450), каже що з польської сторони впало 400;

Лянцкороньский, як бачимо, виказує значно менше, але анонімний дневничок теж говорить про великі старти.

[7]) "Зарудного, полковника тамошнього-що служив у нашім війську, взято з жінкою, і сотників двох: білоцерковського Олексія і браславського, теж з жінками. Польний гетьман передав їх коронному, здаючи реляцію, також і верблюда(?). Але їх не довго тримано-третього дня постинано",-анонімний дневник.

[8]) У Лянцкороньского не зовсім ясно, чи наступили на Демківку 6 січня, чи другого дня. Анонімний дневник каже, що приступивши під Демківку Лянцкороньский два дні шукав ріжних способів, і запалив містечко 7-го, (так в рукописи, в друкованім очевидна помилка-5-го). Значить різня сталася 8-го.

[9]) Міхаловский с. 739.

[10]) Ґолінского с. 734, лист з 9 січня до Зацвіліховского; Мясковский наводить сей факт як доказ нещирости господаря, що війшов в порозуміннє з Хмельницьким: "Боронь боже найменьшої противности фортуни-показалась би приязнь волоська. І тепер що висилає щось своїх хоругов на Україну (ще не вислав), робить то не для Річпосп., а тільки задля хана-боїться його, а инакше певно б того не зробив".

[11]) В друкованому тексті Міхалов.-80.

[12]) Міхалов. с. 739-40.

[13]) Реляція Потоцкого (в тій же депеші 12 січня з-під Тростянця): "В тій розмові Татари заявили, що прийшли на послугу королеві, тому хочуть іти за волею і радою нашою, як господарів сеї землі. Я подякував і просив, щоб поки стане зимової пори, йти нам туди, де неприятель зібрав своїх людей. Вони згодилися, лишаючи собі часу, для спочинку коням після дороги, що найбільше тиждень, і не бачили в тім ніякого проволікання, так поясняючи, що коли ми рушимо наперед, то що ми пройдемо за кілька день-не можучи йти скоро з арматою, то вони за оден день надолужать. Не дуже се мені подобалося-мати їх в тилу, але щоб не тратити часу, я заявив, що рушу королівське військо в найближчий четвер, а вони підуть після нас за кілька

день і теж будуть пильнувати щоб скоро зрівнятися з нами, тримаючися з правого боку. Рахують Орди на 30 тисяч, але ще ми не бачили їх у полі, і я не думаю, щоб їх було стільки, і що вони не зараз рушають, бачу тому причину, що вони чекають инших орд”-бо не всі прийшли, котрі мали йти. Хмельницький сидить тихо, і хоч трапляються добрі язики, не можуть дати про нього певної відомости. Декотрі кажуть, що йдуть полки до Умани, але я не думаю, щоб вони мали віддалитися від Дніпра, скорше там чекатимуть московської підмоги. Але нам дуже важно Умань знищити-бо занадто вона близько, і сей край, з сього боку Богу не може бути цілком заспокоєний (поки її не буде знищено). А коли б Бог дав Умань знищити, тоді від Богу і до самого Дніпра неприятель більше не мав би на що спертися. Орда хоче, щоб ми післали з їх людьми своїх (в копії тут якась помилка), щоб спробувати, чи не піддадуться, побачивши, що вже Орда цілком по нашій стороні. І колиб удалось їх дістати (прихилити?). Орда хоче привести до того, аби козаки піддавалися й ішли з нами на війну: султан розіслав від себе універсали, намовляючи її до того. Бо справді ще перше ніж він до нас приїхав, прийшло до нього зо 100 козаків з-над-Дністра, і він їм дав корогву. Прийшовши до нас тепер обіцяє їх віддати, і коли я був у султана, вже сі козаки, заступивши мені дорогу, просили мілосердя; я не від того буду, коли б вони хотіли до нас збиратись, а хоч би їм і не довіряти вповні, то до штурму все ж таки можна б їх уживати” — Теки Нарушевича 118 с. 996-8.

Перкалаб хотинський, сповіщаючи про прихід Татар, теж думає, що прийшло їх не більше як 20 тис. — Теки Нарушевича 148 с. 6.

ПОХІД НА УМАНЬ, ВСТУПНА РОЗВІДКА ПІД МІСТОМ, ВІСТИ ПРО ЗБЛИЖЕННЄ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, МАРШ НАЗУСТРІЧ ЙОМУ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ПІДОХМАТОВИМ, ОБЛОГА ОХМАТОВА, КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО НА ДРІЖИПОЛІ, БИТВИ 29-30 Н. С. СІЧНЯ, РОЗХОДЖНЕННЯ В ОЦІНЦІ ВИСЛІДУ-ВІДЗИВ ЧАРНЄЦКОГО, ОПОВІДАННЄ САМОВИДЦЯ, БЛЬОКАДА КОЗАЦЬКОГО ТАБОРУ. ОБОРОННИЙ ВІДСТУП КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА, АБСТІНЕНЦІЯ ТАТАР, БИТВА ПІД ОХМАТОВИМ, ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ВІДСТУПАЄ, ЕМІҐРАЦІЯ ЛЮДНОСТИ, “ДРІЖИПІЛЬСЬКІ КОЗАКИ” ЗА

МОСКОВСЬКИМ КОРДОНОМ.

24 січня н. с. Потоцкий з військом підійшов під Умань, і післав наперед до залоги Чарнєцкого і Соколіньского разом з татарськими послами, що мали намовляти козаків до замирення. Але залога, маючи відомости, що Хмельницький вже йде рятувати Умань (ми теж знаємо, що попереднього дня нарешті прийшов до нього Шереметьєв під Білу Церкву і Хмельницький дійсно дав наказ війську рушати)-ані чути не хотіла про які небудь переговори. Залога, котрою кермував Богун, спалила передмістя, монастирі, що стояли за містом, і два долішні міста, перейшла до третьої лінії укріплень, над котрими панував замок. Другого дня [1]) Потоцкий приступив під місто, і повів розвідку. Вражіннє було мало втішне; залога приготовилась. Облиті водою і обмерзлі вали блищали на сонці як шкло; люди що видали види порівнювали їх з Бредою, прославленою в тих часах голяндською фортецею. День пройшов в козацьких випадах, котрі польські сили, поділені на три частини, старалися зігнати з поля Потоцкий в своїй реляції описує се так, що Полякам в сих дрібних потичках взагалі досить велося-але Рудавский чув про се менш приємні оповідання: коли польське військо з великими зусиллями здобувало першу лінію укріплень, Богун з великими силами вискочив за другу лінію валів і викинув відти з великими втратами. Запалити горішнє місто огнистими кулями, так як удалося в Демківці, і тепер Потоцкий хотів повторити в Умани, тут теж не вдавалось: обложені взялися на способи, позастелювали дахи мокрими копами і гасили сі запальні кулі.

Потоцкий з нічим звів військо, але другого дня хотів повести рішучий приступ,-щоб за кожну ціну здобути місто. Та прилетіли ротмистри післані на розвідки з Татарами і принесли відомість, що Хмельницький дійсно зближаеться-вже став у Ставищах. Московські язики, приведені живцем, як більш цінні (бо козаків бранців ротмистри допитавши постинали, щоб не обтяжати себе), потвердили сі вісти- що йде з Хмельницьким велике козацьке військо (в польських кругах його рахували потім на 60 тис.), але московського війська, мовляли, тільки 6000- “ті що були перед тим” (з Хмельницьким), себто корпус А. Бутурлина.

На скликаній нараді рішено кинути Умань і йти на Хмельницького-вповаючи на татарські сили, і зараз же рушили, на Соколівку і Бузівку. Бентежило се, що про Хмельницького все таки не було ніяких докладних

відомостей. Особливо серед Татар помічалась якась трівога і вагання-чи їм дальше іти, чи не відстати від польського війська? Польська старшина приложила всі старання, щоб їх затримати при собі, намовами і обіцянками, і вони ніби дали себе переконати-але можливо що се вже були симптоми переговорів з козаками, тільки вони лишилися незвісними Полякам.

Коли підходили до Бузівки, 29 січня, щоб там ночувати, під'їзд приніс вість, що Орда і з нею 2 тис. козаків заложилися в Охматові. Ся відомість всіх страшенно захопила, як описує в реляції Тишкевич [2]). Лянцкороньский з Чарнєцким кинулися туди і за півтори години стояли вже під Охматовим, де як оповідали-сидів полковник Пушкаренко. Чарнєцкий хотів зараз же наступати на нього, але Лянцкороньский настояв на тім, щоб почекати головне військо з арматою. Прийшла й Орда з султаном. Рішили арматним огнем розбити сей убогий замочок, і вибравши для гармат позиції почали стріляти. Коховский висловлює підозріннє, що тим не стільки пошкодили Пушкаренкові, скільки помогли зорієнтуватися в ситуації головному козацькому війську, що наступало слідом, і так воно могло бути [3]).

Татарський під'їзд прилетів з вістю, що в сусідстві, за горою, стоять головні козацькі сили. Покинувши Охматів, пустилися туди оборонною рукою, заложивши табор в 15 рядів возів. Орда йшла побіч. Але було зовсім смеркло, поки вони підійшли під обоз, що заложився Хмельницький з Шереметевим-недалеко Жашкова на рівнині при потоках Багна і Бурти, що дістала від сеї битви назву “Дріжиполя” [4]).

Козацьке і московське військо стріло Поляків і Татар гарматним огнем, польська артілєрія відповідала навзаєм; тимчасом польська піхота підступила, припадаючи на землю підчас вистрілів, а за нею ударила на табор кіннота. Завязалася страшна нічна битва, одна з найстрашніших яку бачила ся крівава кампанія [5]).

Полякам удалось розірвати лінію табору і вірватися до середини. Особливо Москалі стратили відвагу. Вони почали вже просити пардону, гасити кноти, кидати зброю і корогви. Поляки захопили у них 20 менших гармат і обернувши зараз же почали з них обстрілювати Москалів. Але настало таке замішаннє, що прийшлось перервати стрільбу-щоб не стріляти своїх же. Кінець кінцем козакам удалось вибити Поляків з табору і замкнути його наново. Помогло їм не мало те що польські жовніри кинулися грабувати

вози. Орда ж не показалася зовсім-виправдуючися тим, що не має звичаю битися поночи; “коли б нам хоч звичайним своїм галайканнєм помогли, певно би ми на вічний час Україну заспокоїли”, завважає Чарнєцкий (с. 746)-він уважав себе ініціятором сеї битви і був з неї дуже пишний, як певним реваншом Москві за її торішні тріумфи. Для козаків на його погляд се було друге Берестечко: “силу своїх лишили на пляцу, половину армати стратили, тільки з останком уйшли”.

Одиноке оповіданнє українця-сучасника, котре можемо противставити польським джерелам-“Самовидця”-дуже загальне, але зовсім не представляє сю битву такою траґічною для козаків. Згадавши, що Хмельницький, діставши відомости про наступ коронного війська і Орди, вислав полки і поставив їх по городах “від Уманя”, а сам з Шереметьевим став у Ставищах “з немалим військом”, він оповідає:

“Аже почув, же жовніри з Ордою зближаються, рушив з Ставищ к Уманю і там за Пятигорами на Дріжиполю в полях споткалися з Ордою й тими військами коронними, і стала війна велика. Військо козацьке в купу не зійшлося-Орда не допустила скупитися, осадивши гетьмана Хмельницького в полях, і так наступовало жовнірство на Хмельницького, що трупом жовнірським козаки отаборились. Бо не тільки в день, але й у-ночи билися рукопаш. Аж (у) табор козацький і московський драґунія вломилася була-котрих не так стрільбою, як оглоблями з саней били-з котрих мало хто увійшов. Що видячи Хмельницький, що так великая налога през днів три, казав табору рушати і просто на обоз коронний йти, розпорядивши гармати і піхоту. Що видячи жовнірове мусіли уступувати назад, также й Орда-бо много і Татар пропало. За котрими гетьман Хмельницький з військом йшов в-тропи, і їх прогнавши в Умані став” 6).

Кошмарніть сеї крівавої битви-нічної, в лютім морозі, і тяжкі страти понесені в ній обома сторонами, не відчуваються в сім оповіданню. Коховский-що сам був її учасником і дістав контузію в плече, теж не годен осягнути бажаний ефект своєю риторикою. Вона була далеко страшніша в дійсности, ніж в сих оповіданнях. Число поляглих з обох сторін раховано на 15 тисяч, самих Москалів коло 9 тис. Сі трупи були використані козаками, за браком иншого фортифікаційного матеріялу-з них складали заборола, “правді знайшли нову голяндську фортифікацію” (Gewehr), як завважив у своїй реляції Потоцкий, що маємо в німецькім перекладі.

Поляки пишались як тріумфом-20 легкими гарматами захопленими в першім наступі, і кількома здобутими пізніше. 18 великих гармат лишилось на полі-але настільки зіпсованих, що їх не можна було вживати.

Примітки

[1]) Докладну дату приступу під Умань: 25 січня, дає реляція Потоцкого з 28 січня; маємо її в двох варіянтах: оден адресований до короля, в Теках Нарушевича 148 с. 17, другий до підканцлєра в ркп. Осолін. 3564 л. 334-здебільшого буквально згідні. От найінтересніше:

"Попрощавшися з Ордою я рішив рушити військо на Умань, бо ріжні рації вимагали її здобуття; всі наші праці коло заспокоєння краю між Дністром і Богом і сусідньої України були б даремні, коли б не прихилено Умань. Там замкнулася вся старшина тутешніх місць: полковники уманський (зіпсоване імя: Dziarrunko, Orchanko), Богун кальницький, Зеленецький браславський, Глух, Махаринський, Ференц, Сербин й инші, з великою силою козаків, і коли б їх лишити в тилу, то вони б бунтували нарід, навіть против його волі. Подавала нам також надії Орда, що приведе їх до підданства, і післала до них (своїх людей), і з ними й я післав п. обозного коронного (Чарнєцкого) і п. Соколіньского-намовляти їх. Але сі люди уперлися, певні того, що від Хмельницького йде поміч, і на ніщо не дали себе намовити. Про нього (Хмельницького) я ще не мав вістей, тому вчинивши раду з иншими і. мосцями- пан воєвода руський через нездоровє не приїхав,-я другого дня, минулого понеділка, 25 січня приступив під Умань.

"Козаки там спалили два міста, також монастирі і хутори наоколо, і замкнулися з великою силою людей в однім місті й замку. Зробивши того ж дня розвідку, я другого дня, ві-второк так орієнтував полки і реґіменти. Одні з п. воєводою руським з лівої руки, від Нового Міста, спаленого. Другі зі мною, з арматою п. Ґродзіцкого і з п. обозним коронним, що з своєю драґонією і з охотною челядею свого полку досить добре справувався з тими що виходили перед вали і зганяв їх з поля. Треті полки, від монастиря спаленого- з п. ловчим подільським, що теж не менше добре ставився,

натискаючи на них, що випадали з тої сторони і наробив з гармат ґранатами немалої шкоди в такім стиску людей. Під вечір випадали в бік п. воєводи руського, але піхота, добре витримавши (наступ), дала їм сильного огня і загнала в самі вали. Але огнисті кулі не привели до запалення міста: обложенці їх пильно стерігли і зараз гасили, понакривавши доми мокрими коцами.

"Припустити штурм того дня не довелось і відложено його до другого дня, і я сподівався того дня скінчити облогу, але саме під той час повернули п. Дашкевич з п. Ґродзіцким-ротмистри що ходили з татарським підїздом, і привезли (відомости) козацьких язиків, що Хмельницький іде в поміч до Умани і вже прийшов до Ставища. Через неприятельський наступ вони (ротмистри) не могли їх (козаків-язиків) привести і постинали; привели московських, що дали знати про немалу силу козацьку. Москви ж рахували тільки 6000-та що давно була. Тому на нараді признано було цілком слушним залишити Умань і йти на головного (Хмельницького): коли б бог пощастив розправитися з Хмельницьким, то й Умань буде лекша. Бо ж і на Умань я з тим наступав, щоб вивабити Хмельницького, аби йшов на одсіч-хочби прийшло й довше для того забавитись (під Уманню). Коли ж прийшла уже про нього відомість, то я вчорашнього дня (27 січня) відступивши від Умани, простую дорогу против Хмельницького, гаряче просячи Бога, аби він ті річи на добро Річипосп. попровадив. Коли при відступі вискочили козаки, вбито значного старшого їх,-кажуть що полковника уманського, але я ще не маю певности в тім".

Се найбільш повне і докладне оповіданнє. У Коховского коротко, ще менше у Твардовского. Рудавский оповідає дещо, чого нема у Потоцкого-се він порівнює Умань з славною сучасною фортецею Бредою; військо Потоцкого рахує на 30 тис., головним провідником і героєм представляє Богуна і розповідає як він з 20 тис. козаків вискочивши з валів, знищив всі успіхи осягнені Поляками і задав їм великі страти. Але його дата приступу-20 січня, прийнята і Кубалею, що йде за ним у своїм оповіданню,-очевидно невірна, супроти дуже докладних дат Потоцкого.

Варшавські чутки про Умань-в Жерелах XVI с. 200, і у Ґоліньского с. 732, походять очевидно з реляції Потоцкого і не додають нічого конкретного.

2) Ся реляція, найбільш детальне джерело, в зб. Міхаловского видана з

іменем каштеляна чернигівського Яна Замойського і з датою 4 лютого (ч. 318), в Теках Нарушевича її копія з іменем воєводи чернигівського Тишкевича і з датою 24 лютого. Вона кінчиться подіями 4 лютого, і правдоподібно того дня, або наступного й списана. Реляції Потоцкого не маємо в оригіналі, якусь використовує Theatrum Europaeum c. 655-6 і не знати чи се та "трансакція", післана королеві, до котрої Потоцкий відкликується в своїх пізніших листах- з Летичова 12 лютого до канцлєра у Міхалов, с. 647, і до короля-Чортор. 2105 с. 277-9. Від такої "трансакції" можна було б сподіватися більш конкретного змісту ніж подано в Theatrum, але може бути, що не було його в ній більше.

3) Не розумію, звідки взяв Кубаля сю подробицю, що Хмельницький не підозрівав такої близости польського війска й Орди-"пили в Ставищах, коли їм дано знати про неприятеля"-с. 196.

4) "Посеред чистого поля Охматовського (з долиною і річкою тамо сущою. Бави нарицаємою), а от того времени Дріжиполем прозваного, от городков Охматова і Вороного за чотири версты зостаючого", поясняє Величко, с. 117; але чотирьох миль тут нема, не більше двох.

5) З згаданого вище недрукованого листу Потоцкого до короля (Чорт. 2105) подаю дещо конкретне, чим доповнює гетьман долучену "трансакцію":

"Дякуючи особливо провидінню божому, віншую то високому щастю в. кор. м., що тому неприятелеві, який так гордовито наступав, покладаючись на свої сили і думаючи, що військо в. кор. мил. не може йому противстати, дня 27 (!) січня під Охматовим задано конфузію. Як з ним перед вечером прийшлося витатись, я то все в окремій картці в трансакції виложив. Дав бог привести неприятеля до конфузії, дав то, що без дерева і без води обложено його в полі; повної побіди не дав, тому що Орда не прийшла до нас вчас, бо не сподіваючись, що неприятель має рушитися табором, пустила загони з своєї сторони-тої котрої пильнувала, і тих небогато що лишились-не могли виступити спільно (з Поляками)".

Наступають похвали старшині польського війська, що показала себе в сій битві, під кінець: "Особливо п. Кароль Потоцкий, ловчий подільський-той хоч особливо бажав показати себе в сій битві, але що я йому доручив затримати Пушкаренка в Охматівськім замку, показав себе так як доброму воякові належало: три дні і три ночи стеріг не без значної фатиґи, а коли випадали-мужно їх змушував до відступу".

З дальшого: "Треба в. кор. м. знати, які страти понесли війська за ті 4 дні, що ми билися з неприятелем, і з таким огнем з обох сторін; язики його рахували на 60 тис., а вашого ледви кілька-які то страти мусіли бути!.. Четвертого дня можна було кінець з неприятелем зробити-коли б Орда не упустила часу-пішовши в загони. Я переконавшися, що тому неприятелеві трудно щось зробити при таборі і фортецях, порадившися (вибрав) инший спосіб; полекшивши військо в возах разом з Ордою мечем і огнем підтинати сили поза Дніпром, і з самим (Хмельницьким)-де вийшов би, і поки стало б воєнної пори-боротися неустанно, непокоячи його" (так я розумію сю не дуже ясну фразу: z Ordami ulzywszy wozow niepzlla po Zadnieprzu mieczem y ogniem sily mikszyc i samego, rędy sie wyda, a poki pory woieney staie, ustawicznie infestuiąc uzywac). Порівняти про се у Міхал. с. 744 (рел. Тишкевича), 747 (Чарнєцкого), 748 (Потоцкого).

Ось іще невидана досить змістовна анонімна реляція, з Рашкова(?) 3 лютого-з збірки Ґоліньского ст. 737:

"Коли з Кунелі (Kuneki) пішли ми на нічліг до Бузівки (Bozawki)-забігли п.п. гетьманам дорогу Татари і дали знати, що в Охматові вони обложили три полки козаків, трьох полковників, півтори тисячі, що пішли були на під'їзд під наше військо. Зараз же пп. гетьмани кинувши Бузівку пішли до Охматова. Тільки що військо зсіло з коней штурмувати Охматівський замочок і добувати тих козаків, аж прибіг ротмистр що пішов був у під'їзд, і дав знати, що Хмельницький за горою з військом. Тут зараз військо випроваджено в поле, (кождий?) обоз з своїм полком, і полк п. старости яворівського (Собєского) з полком п. Балабана скочили за наїздом Хмельницького і впали за ним аж у табор. Більше як тисяча полягло на місці. Почали стріляти в таборі, так що з диму оден одного не бачив, бо зразу з 40 гармат огня дано. Але рицарство короля й. м. не вважаючи на сей огонь впало на московську піхоту і відразу її розгромило, так що вже почали звивати корогви і гасити кноти, щоб піддаватись нашим, і зараз же там, на тім крилі забрано 16 гармат. Надія в Богу, що скоро б на тім полі і війна скінчилася б, коли б ніч не зайшла. Наші почали псуватись, декотрі кинулися на здобич. Наше військо мусіло винести (гармати?) з козацького табору-бо наш табор не міг поспіти за нами і стояв за півмилі, і при нім піхота і челядь. Могли б задати добру шкоду козацькому таборові, бо велике замішаннє було й між Москвою і між козаками, і вже вийшли щоб тікати з табору назад; але помітивши, що наші вийшли з табору, піхота козацька і московська скоро прийшла до себе, впустили до себе кінноту і за ніч зробили порядний табор. Поставили віз на возі довкола і сіли на місці-без води, без жодної деревини.

"Радилися пп. гетьмани-чи їх другого дня добувати чи ні? всі однодушно на тім стали, щоб взяти їх витримкою, бо сіли без дерева і без води, а коли б ми штурмували, мусіли б понести великі втрати-бо маємо дуже слабу піхоту. І так були (вони) в облозі від пятниці до понеділка. Бо та битва зачалася 29 січня 1655, і в тій битві забито (вичисляються)-все тоді як відбирано гармати, бо на другій стороні Татари були зайняли (неясно). В суботу вже меншою сумою війна та велася-бо з табору комонником не виїздили, тільки піхота, котра нас відогнала. В неділю о полудні козаки виїздили на наших, а саме до Ясногурского, пропонуючи переговори і до Камузат-мурзи (так!) присилав Хмельницький і воєвода московський з привітом Татарам і обіцянками виплатити всякий затриманий харач і його з султаном добре уконтентувати. Щось з тим і сталось-тільки досконально

того ще не знаємо-бо потім зараз Орда пішла в загони на Литву (prez Litwę). Козаки помітили під вечір, що Орда пішла в загони, завязали битву-не так з тої причини, як на те щоб розглянутися в наших силах; бо під табором їм трудно було-дуже з гармат мішали і рушничною стрільбою, так що трудно було показатись. Військо наше трохи погаласувало з ними і піхоті нашій вони дуже добре приглянулись- а вона дуже слаба, тінь против їх піхоти: де тільки наша покажеться, зараз її вистріляють; бо наші голі й босі, одні під возами, инші на ґвалт до лісу, до огню (!) тікали.

"Так переконавшися добре, що ми на тім полі не можемо добре тримати кінноти, козаки в понеділок-після того як ми їх кілька днів і ночей стерегли, справивши собі добре табор і порядно окруживши його пішо, пішли собі повз нас назад на Україну. П.п. гетьмани, хотячи спробувати щастя, вивели військо в поле, декотрі полки наступали на табор-як от полк самого воєводи київського (Потоцкого)-в нім сила товаришів покалічено як з його хоругов так і з инших; полк обозного-в котрім теж велика шкода-у королівських хоругвах, і у всіх наших: в конях, в товаристві і челяди-у самого й. м. вбито 70.

"Взагалі вже тої зими нам з Татарами на Вкраїні не бувати (слово не ясне). Бо і тепер-були ми урвали шмат табору і дві гармати, але не було помочи, бо Татари пішли в загони. Треба щоб король як найбільше мав стрільців. Неприятель не так вибрався на війну! Хмель мав піхоти 60 тис. і 60 гармат, пороху 300 бочок, а других 300 лишив в полі. А тепер як прилучив уманських козаків і втікачів-буде їх 100 тисяч!

"П.п. гетьмани рушивши з Рашкова (?), вчинили раду, і піхоту з арматою відіслали до Чернієва, а ми з Татарами йдемо на Україну".

В московських актах є ще оповіданнє шляхтича Яна Пісочиньского, захопленого козацьким під'їздом в його маєтку Жорнищах в перших днях н. с. березня; Хмельницький відіслав його до Москви, і він тут розповів що знав про сю кампанію-дещо небезінтересне. Коронне військо він рахує в 15 тис, Орду Менґлі-ґерая всього тільки в 8 тисяч. Битва з Хмельницьким трівала 3 дні. Поляки обложили козаків і Москалів і взяли у них 14 гармат; четвертого дня обложені перебилися через польське військо-Татари стояли одалік і не помагали. Після сеї битви Поляки з Татарами пішли назад і стали воювати українські городи; Татари взяли до 50 тис. ясиру, Руси і

Поляків, і пішли до Криму, пообіцявши вернутися по траві. На їх місце прийшла нова орда, 50 тис. з чотирма султанами-вони кочують між Чечельником, Рашковим і волоською границею.-Сибир. приказу ст. 1636 д. 383-8.

В актах Білгородського столу т. 1035 л. 201, єсть чолобитня Бутурлина з проханнєм нагородити йому утрати понесені в боях з Поляками, Татарами і Німцями від 19 до 23 січня-в конях, зброї і всяких річах.

Дві короткі реляції Чарнєцкого з 5 і 7 лютого у Міхалов. ч. 319 і 320 згадав я вже вище.

Досить детальне оповіданнє Коховского попсоване псевдо-класичною літературщиною: промовами вождів і т. ин., і дата фальшива: tertio Idus Ianuarii с. 453. Твардовский додає подробицю, очевидно фантастичну-що Богун напавши підчас битви з тилу, дав тим способом Хмельницькому змогу привести свій табор до порядку; і друга “самостійна” подробиця-що Хмельницький вночи втік з обозу до Білої Церкви, і тут “реколіґував”, привів до ладу військо (с. 130-1). У Рудавского нічого важного.

Небезінтересне-як чиста леґенда вже-оповіданнє записане Павлом Алєпським, мабуть у Москві, де він тоді пробував: Поляки закупили Татарів, дістали поміч від Німців, Угрів і Волохів, разом зібрали 130 тис. війська і несподівано напали на козаків, застали гетьмана в однім місті всього з 3 тис. козаків. Становище було безвихідне, але гетьман вийшов з своїм малим військом, і підняв крик: Цар Олексій надходить. Від сеї вісти неприятель почав тікати, а гетьман гонив за ним і побив велику силу їх (III с. 8).

6) За сім оповіданнєм іде Грабянка, комбінуючи дещо з Коховским. Величко розписує з власної інвенції фантастичні подробиці Твардовского, так що виходить в результаті історія ще більше фантастична, де мало що лишається реального.

ОСТАННЄ ЗНИЩЕННЄ БРАСЛАВЩИНИ: ПОТОЦКИЙ ВЕРТАЄ ДО ДОМУ, ЗДАЮЧИ КОМАНДОВАННЄ ЛЯНЦКОРОНЬСКОМУ.

ВОЄННІ ПЛЯНИ-ПРОЄКТ ПУСТОШЕННЯ КИЇВЩИНИ, ТАТАРИ ОТЯГАЮТЬСЯ ВІД ДАЛЬШОГО ПОХОДУ. ПРИХІД ГОЛОВНОЇ ОРДИ НЕ НА ВІЙНУ, А ДЛЯ ПРОГОДУВАННЯ І ЗДОБИЧІ. ПУСТОШЕННЄ БРАСЛАВЩИНИ, ЗБИРАННЄ ЯСИРУ ДЛЯ ТАТАР, ЗВІДОМЛЕННЯ ЛЯНЦКОРОНЬСКОГО.

За кошмарною ніччю наступили кошмарні дні: 30 і 31 січня н. с. Обидві армії стояли на сім каторжнім полі, обмінюючись гарматною канонадою і зводячи від часу до часу кінні сутички. Під неприятельською канонадою не можна було ні поїсти, ні зогрітися, ні спочити. В козацькім таборі не було ні дерева, ні води. Се то й було "Дріжиполе".

Третього дня, 1 лютого козацький табор рушив. Польська сторожа дала знати гетьманам, і ті зараз дали гасло наступати. Післали до Орди-але та "вимовилася загонами", не пішла на поміч.

В польськім таборі догадувалися, що се Хмельницькому вдалося попереднього дня перекупити Камамбет мурзу, щоб він дав йому змогу вийти з польської облоги. Рудавский (с. 147) навіть в подробицях розповідає сю історію: Хмельницький викликав до себе "Карахмета мурзу", свого давнього приятеля, і давши йому 10 тис. золотих відправив також секретно назад; вернувшися мурза переконав султана, що коням не стає паші, а далі не стане і людям поживи, коли не висилати на під'їзди і султан потай Потоцкого дав на се згоду. Все се мабуть просто леґенда; сучасники походу говорять про се як про непровірену поголоску, і в листі Карач-бея до Хмельницького (поданому нижче) хоч згадується прислугу віддану Татарами козакам абстінацією, не видно ніякого натяку на те щоб вона була оплачена чи куплена спеціяльно.

Правдоподібно, Хмельницький весь сей час не переставав через своїх приятелів впливати на татарську старшину, щоб вона не підтримувала Ляхів, і очевидно мав вплив на її настрої: серед неї раз-у-раз видимо підіймалися голоси, що ся війна нічого доброго не обіцює, і краще не встрівати до війни з козаками, а зарвати що можна й вертати назад. Се непевне становище Орди дало козакам змогу вискочити з небезпечної ситуації, в якій вони опинилися, коли московське військо виявило таку свою малу вартість.

Все таки і при абстіненції Татар козаки перебули дуже трудну дорогу з

Дріжиполя до Охматова: се маленьке віддаленнє вони йшли довго, обгородившися міцним табором, під гарматною канонадою, відбиваючись від неустанних польських атак. "Взяли ми їх на шаблі, почали табор рвати, але сильний неприятельський огонь відігнав нас від табору-бо не мали ми помочи" (від Татар очевидно).

Добились до Охматова, і обсерваційний відділ Шемберка, що держав в облозі сей замочок, опинився в тяжкій небезпеці між двома огнями. Уратовано його, але битва, що тут відігралася, тяжко коштувала Полякам, і ній козаки перейшли в наступ. На жаль Чарнєцкий тільки побіжно згадує про сей бій. "В Охматові дали ми знову велику битву з немалою шкодою нашого війська. З мого полку згинуло більше 100 товаришів (місце попсоване) і дуже богато моїх драґонів-бо (козаки) мали табор такий міцний і огнистий як Мальборк. Потім неприятель трохи підніс голову і пішов за нами два дні табором-бо до нього пришли нові значні сили" [1]). Чому спинився, лишається неясним.

Гетьмани відвели своє військо до Животова; передові сторожі стояли якийсь час під Тетіївом, слідячи за неприятелем. Коховский, участник і свідок, в дуже яскравих рисах описує мізерний сей відступ: "сумне видовище представлялося очам-пішаки і челядь, стративши дух від незвичайного морозу, одні ще брели тяжким кроком, замороженими ногами, засипані снігом, инші лежали поміж військом то там то там; від лютої погоди військо наше потерпіло більше ніж від неприятеля" (458).

Про Хмельницького пишуть, що пішов на Буки [2]), себто в піднєполудневім напрямі, але се, видно, була не правдива вістка,-або він перемінив марш, бо пізніші відомости констатують його похід в напрямі південно-західнім: він стояв під Торчицею, потім під Лобачовим [3]), яких півтреті милі на схід Тетієва. Московське військо розложив під Ставищами і Білою Церквою. Свою ставку переніс під Богуслав.

"Вискочив нам з горсти як проворний заяць" завважає Тишкевич. Наскільки вискочив ціло-се инша річ; не говорячи про матеріяльні страти, моральний вислід сього походу не був мабуть позитивний-хоч в оповіданнях козацької сторони видні бажання представити його можливо найменше траґічно. Що ділялося в козацьким війську, не відомо, але я бачу слід якогось бунту-якоїсь козацької сецесії в звістках про "дріжипільських козаків" що виступають

потім в московських пограничних городах, в Слобідській Україні, як особлива категорія в проханнях про жалуваннє [4]). На жаль більше того, що вони “були на Дріжиполі”, “в польській стороні на Дріжиполі і під усіми городами, на всіх боях і на приступах”, досі не знайшлося, і навіть можна б думати, що се просто “черкаси” московської служби, що були з Шереметевим в дріжипільській кампанії і нагадували цареві про тяжку службу в ній. Але се діялось 3 роки пізніш, і-ледви чи так довго памяталось би про неї, коли се була б тільки участь. Мині правдоподібнішим здається, що сі дріжипільці звались так тому, що прийшли з Дріжипіля-ся назва пояснювала їх появу на московській Україні. Але як се сталося, поки що нам нічого не звісно, і тому тільки як здогад висловлюю, що з козацького війська підчас сеї кампанії сталася сецесія.

В звязок з нею тоді треба поставити мабуть і переселеннє з города Ставища “великим постом 1655 р.” першої сотні родин що під проводом славного потім в історії Слобідщини отамана Герасима Кондратовича (“Кондратьева”) заложила місто Суми-тікаючи “от разоренья и гоненья Ляхов и от татар Крымских” [5]).

Примітки

[1]) Міхалов. с. 746-7.

[2]) Міхалов. с. 774.

[3]) Див. нижче.

[4]) Білгородського столу ст. 481, р. 1658-9. ч. 40: “роспись Черкасом разных городов, которые были на Дрожиполи”, на початку: Новый Оскол-сотник Іван Луцький, і тутже, л. 45, чолобитня того ж Івана Луцького “з товаришами пятнадцят городів”-вони жаляться, що їм досі не сказано, з якого приказу діставати жалуваннє. Люди очевидно новоприхожі. Далі на л. 45, “бють чолом Черкасы Дрожипольские и БЂлгородцкие, сотники и

ясаулы и знаменщики и все рядовые, пятнадцать городов”-жалуються, що досі їм нема “одпуску жалування”. На л. .49: “Бьет челом Нового Острожского городу полковник Ивашко Дзинковский, и обозничей и сотники и все черкасы и Дрожипольские козаки”-про те саме що не вказано, з якого приказу їм платити жалуваннє,- “а мы были на твоей службе в Польской сторонѢ за ДнѢпром на Дрожиполе и подо всѢми городами, на всѢхъ боях и на приступех, по наряду все были с приходу и до отпуску”. В війську московськім чи гетьманськім? Я в тексті висловив здогад, що козаки гетьманські, але останню фразу можна толкувати і так і сяк.

5) Сівського столу стовб. 161 л. 10-в цитованій праці Юркевича.

РЕЙМЕНТАРУВАННЄ ТИШКЕВИЧА І ЙОГО РЕЛЯЦІЇ, ГОЛОВНА ОРДА ВІДХОДИТЬ, КЛОПОТИ З ТИМИ ЩО ЛИШИЛИСЯ, ПРОВІЯНТОВАННЄ І ЗРИРАННЄ ЯСИРУ, ПОЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКО РОЗ'ЇЗДИТЬСЯ, ЗАКЛИКИ ТАТАР НА НОВУ ВІЙНУ, ОЦІНКА КАМПАНІЇ СУЧАСНИКАМИ І В НОВІШІЙ ІСТОРІОҐРАФІЇ.

Переконавшися в неможливости зломити Хмельницького, старий Потоцкий стратив всякий інтерес до кампанії і заспішився раптом до дому, до своїх Підгайців, виконуючи, мовляв, давно вже висловлене королівське побажаннє, щоб він був десь ближче резіденції. Мав його заступити Лянцкороньский, але скоро розхорувався, і головним начальником війська “реґіментарієм” в неприсутности гетьманів Потоцкий визначив воєводу чернигівського Тишкевича, що разом з Чарнєцким були близшими помічниками Лянцкороньского в командуванні. Чарнєцкий теж поривався їхати з Потоцким-гоїти свої рани, але кінець кінцем лишився, мовляв-на спеціяльне бажаннє Татар, які його дуже полюбили. На воєнній раді постановлено було відіслати на зимові кватири до Шаргороду тяжчу армату і мізерні останки пішого війська-ближче до Камінця для безпечности. А з козаками ухвалено “легку війну”- кінними рейдами, використовуючи єдино для сього здатні татарські сили: “мають

зносити неприятеля огнем і мечем, разом з ордами, поки воєнної пори

стане"-формулював сі завдання Потоцкий [1]).

"Вози відсилаємо і йдемо з Татарами на війну: будемо київську землю пустошити-може в самих козаків запопадемо"-конкретизує проґраму Чарнєцкий після наради [2]), а сам Потоцкий згадує і про Задніпровє (вище с. 1044). Се мало бути, значить, продовженнєм того руйнування непокірних земель, що провадилося в попередніх роках в Східнім Поділлю і на Браславщині, а тепер-"коли бог поблагословив", думали посунути на Дніпро і навіть за Дніпро. Се була та стихія, в якій виявляв себе особливо Чарнєцкий, і раз рішившися лишитись на театрі війни, він очевидно був головним автором сього пляну і мав керувати його здійсненнєм.

Рахували при тім головно на Татар-бо своє військо цілком підупало. Не казати про піше військо, що цілком зійшло на ніщо-"стало тінню против пішого війська московського і козацького", як висловлюється оден кореспондент (вище с. 1045)-"одних постріляно, инші повмирали, треті виморожені, четверті повтікали-ледви вибралося б 12 сот до бою"-так що їх прийшлося відіслати на поправку. Але й кіннота сильно підбилася і всю надію покладено на Татар-"які тільки гуком і криком надробляють, але краще мати їх при собі, аніж проти Річипосполитої". Такий був, погляд Чарнєцкого, що хвалився такими симпатіями Татар: "так мене собі сподобали,-і найменшого джуру з моїх полків дуже шанують". "Будемо сей місяць (лютий) в одній вірі, в одній сорочці, на воді і на морозу сіяти літа над Дніпром, так повним зради і злости як і води-Татари дають своїх коней і кожухи на 2000 салдатів", пише сей татарський побратим [3]), улюблений ґерой патріотичної польської історіоґрафії.

Але "гукали і кричали", "галайкали" (від "Алла-Алла") Татари теж не дурно, і вимагали за се не тільки утримання, але й ясиру та здобичи, і на практиці сей плян операцій найближчих місяців-лютого-березня, а властиво "аж до трави", до місяця червня, мусів звестись на те що польські генерали-патріоти, будівничі слави Річипосполитої, мали годувати голодну Орду коштом уже заспокоєної і приборканої людности, то значить доводити її до останньої руїни і розпуки та помагати турецьким султанам і мурзам наповнити руки своїх людей ясиром, коштом мовляв "непокірних ребелізантів". В теорії се виглядало так, що гетьмани і реґіментарі розписували між султанами і мурзами села на утриманнє, подібно як

робили се з своїми ротмистрами підчас постою, "на вибираннє гіберни", а в компензацію за службу мусіли помагати татарським загонам вибирати ясир і здобич, здобуваючи з ними на спілку непослушні місточка. На практиці Татари брали ясир і грабували і тих, що їм давано на утриманнє, і тих що їм віддавано "в поток і розграбленнє", і польським реґіментарям приходилось однаково помагати їм поратися серед послушних і непослушних.

В сих заняттях і пройшли найближчі місяці-лютий-березень. Іти в похід на Придніпрянські краї Татари під ріжними мотивами відмовлялися. Султан Менґлі-ґерай з своїми мурзами після Дріжипільської кампанії-в котрій вони переважно абсентували-зажадали покою і спочинку, поки прийде головна орда з калґою. Обіцювали його з дня на день, казали, що загаявся на Запоріжжу, палячи козацькі човни, наготовлені на морський похід [4]). Добилися, що Лянцкороньский звів військо на правий бік Богу-мовляв, щоб звабити козаків до наступу, і тут Татари займались собі вибираннєм ясиру. Потім коли калґа таки не приходив, Менґлі-ґераєві мурзи стали висловляти гадки, що час до весни треба взагалі віддати на відпочинок коням, щоб приготовитись до весняної війни-отже не пускатися поки що в ніякі операції [5]). Аде згодом, десь в початках березня [6]) калґа таки прийшов, з братом нуреддін-султаном й иншою старшиною і з величезною ордою-може побільшуючи дещо Тишкевич рахує її на 120-150 тисяч [7]). Але виявилося, що й сі прийшли зовсім не з тим щоб воювати (все ж таки козаки були присяжні союзники і "брацтво" з ними не було розірване як годиться!), а прийшли прогодуватись і обловитись польським коштом, і хоч в сім часі вони не були потрібні, все таки щоб не розгнівати їх, а забезпечити поміч на проєктовану літню кампанію, польські реґіментарі вважали потрібним чинити їх волю. Стали виловлювати останки нещасливої людности, яка ще не вивтікала, і руками польського рицарства віддавати її татарським "побратимам".

В результаті сеї братерської кооперації Побоже протягом сих місяців обернулося в правдиву пустиню. В середині березня трималося ще кілька лише пунктів, а в дальшій перспективі Тишкевич передбачав, що заціліють мабуть тільки Браслав і Умань.

Але до сього не дійшло: Татари вичистивши і забравши все що можна було, змусивши польських реґіментарів здобути їм ріжні укріплені замочки, де

ще відсижувалася людність, з кінцем березня стали вибиратись до дому, не слухаючи ніяких благань, обіцянок і докорів реґіментарів. Даремно покликувались ті, що зробили що могли для задоволення татарських апетитів, і в будучности обіцяли всякі благодати від короля! Насамперед винісся Менґлі-ґерай, потім калґа-покликуючись на неминучу потребу побувати в Білгороді [8]). Нарешті й нуреддін-султан, що зістався з останньою частиною Орди, спаливши Чечельник на прощаннє, винісся в останніх днях березня, полишивши реґіментарів при порожніх обіцянках, перед перспективою весняної кампанії на руїнах спустошеної для задоволення сих невірних союзників Браславщини і подільського погранича. Руїни, попілища і трупи, трупи без кінця. Особливо немовлят, задавлених, розтоптаних на шляхах-тому що Татари забирали все старше, а сих давили і кидали.

Трудно знаходити слова, щоб описувати се. Кілька виїмків з реляцій польських реґіментарів представлять краще сю характеристичну сторінку цівілізаційної місії Польщі на Україні. Вони, на жаль, заховалася в досить несправних копіях- так що місцями не дають доброго змісту, і ймення подекуди покручені до непізнання, але головне все таки виступає досить ясно й яскраво. Я насамперед подаю реляцію Лянцкороньского, писану перед виїздом-вона подає огляд його діяльности за місяць лютий. Потім три реляції його наступника Тишкевича доповнюють її образ подій за часу побуту головної Орди, з калґою-султаном на чолі, в місяці березні.

"Коли ще ми прощалися в Животові з п. воєводою київським (Потоцким) [9]), неприятель вислав 1500 коней свого найкращого комонника з полковниками Золотаренком [10]) і Зеленецьким, щоб довідатися, де обертається наше військо, і попередив їх, що постинає, коли не приведуть йому якогось значного язика. Вчасно запримітивши, що під військо наше йде під'їзд, я не гаючися вислав на зустріч сих гостей полк п. хорунжого коронного і п. Маховского з його полком, а до того прилучився ще п. Войнаховский з кільканадесятьма Волохами-що їх прислав перед тим кілька день господар-1200. Стрівши сей під'їзд козацький наші мали щасливу битву: козаки зараз пішли на-втеки, і наші взявши кілька язиків, вирубали найкращу козацьку кінноту, инших в ліси загнали, корогви забрали і гонили за втікачами аж до табору що став під Лобачовим [11]).

“Післав і я з Животова свій під'їзд під військо Хмельницького і від нього одержав відомість, що Хмельницький пішов з Лобачова до Торчиці [12]) і відти своє військо розправляв: Москву поставив в Білій Церкві і Ставищах, а задніпрянські полки розіслав по ріжних фортецях. Тоді я зажадав від Татар, аби кілька днів нам помогли-послужили королеві й. м., і пішов до Кіщинець [13]). В дорозі козаків які стрічалися, розходячися з табору Хмельницького, богато положив трупом і без клопоту доїхав до того міста. Воно нічого не знало про наш прихід і ми захопили його-тут одних козаків доля під шаблю віддала, инших того дня врятувала утеча до замку, добре приготованого до оборони. Не маючи армати, окружив я їх щільно рушничною-стрільбою і відтяв від води, аби тим схильніші були поддатися, а наступної ночи, підчас переговорів про підданнє, я розсунув драґонів і охотників аж на самі вали і паркани, і після того легко опанував і самий замок, де було обложених понад 10 тисяч. Віддав їх в ясир Татарам,- сподівались ми що з такого успіху дістануть охоти до продовження наших операцій, але вони таки ґвалтом відпросилися додому. Запевняв їм безпечний поворот до кочовищ, і став уже на тім щоб їх забезпечити від усякої небезпеки бажаючи за їх поміччю [14]) вчинити якусь значну прислугу вашій кор. мил. Але Татари наставали, щоб я як з союзниками аж до степів їхніх з ними йшов-до Запорозьких країв, щоб там помагати собі навзаєм в добуванню здобичи, а потім назад повернутися з військом в. кор. мил. і з ними, туди де буде для них живність. Я на се не згодився: хотів післати з ними оден (тільки) або два полки, щоб відпровадити їх до призначеного місця. Але вони сим не вдоволилися і тягнули нас з собою, нагадуючи нам, з незвичайним запалом, своє братерство і приязнь, так що я кінець кінцем мусів піти на зустріч їх домаганням, а заразом-і дефектам війська в. кор. мил. Бо справді одні помордовали коней довгою працею і мусіли їх на дорогах покидати, инші зовсім не мали з чим служити. І так мусів я їх (Татар) відправити за Бог і там, за Богом [15]) дати одпочинок (війську).

“Повертаючи з-за Богу з того спочинку вийшла битва коло Маньківки [16]) з Богуном і Зеленецьким, післаними від Хмельницького на становище для оборони сеї фортеці. Впало чимало трупу козацького і хлопського; захоплені несподіваним нападом, вибиті вони були з двох міст і замкнулися в замку. Була б се робота не одного дня, і здобуттє такого сильного замку

голими грудьми нічого не принесло б війську; тому спаливши наоколо всі нагромаджені для поживи провіянти, я сам відступив відти до Кристинополя. По дорозі які здибалися міста, всі віддавано вогнем. Умань в сусідстві Маньківки була забезпечена тим, що туди зігнано хлопів з околиці, а після того як ми відійшли з-під Охматова, туди відділено частину і з табору Хмельницького; але що звідти виходило, наші і Татари то нищили.

"Коли я став в Кристинополі, дано мені відомість, що бунтівники замкнулися в Ліщинові, в замку забезпеченім валами і парканами. З огляду що й Татари того просили, мусів я його здобувати і здобич віддати Татарам. Поступаючи далі до Богу надибав я чотири табори; два більші, а два менші, під Талалаївкою [17]), Шельнаховим, Шарівкою, Кочубіївкою, пятий великий під Сухою Дібровою: одні виходили з Умани, инші йшли туди. Їх щасливо знищено, здобич пішла війську в. кор. мил. і Волохам, а людей (віддано) Татарам, що стали ненаситними на ясир-безнастанно його хапають.

"Прийшовши до Камениці, одержав я відомість, що немало хлопства замкнулося в Янові-знищив і тих. З Камениці пустився до Берестяг(?) [18])- але обидві були вже випалені до останку. Поступив до Усть-Бершади, і там застав богато людей; при злих тім добрі мусіли гинути. Бо Татари на підставі союзу добивалися міцно, щоб мурзам дано два міста "в користь", без того не хотіли йти далі і загрожували розірваннєм союзу. Отже добули ми того замку, і вважаючи, що сі люди з часом могли б бути Річипосполитій шкідливими-бо й тепер перед приходом нашим кількасот козаків відправили, котрих у себе перетримували, а Ляхів, що були там у них, побили, Татар перехожих громили і ясир у них відбирали, мусіли ми дати згоду тим мурзам. Та вони Рипіївкою [19]) не задоволилися, через ненаситність мурзів допевнялися все нових міст на здобич; але ми відговорилися ріжними раціями. Дуже се прикра і тяжка спілка. Невимовно трудно нашим з ними (воювати спільно з Татарами). Але треба-тому приходилось і старших і кожного з них задоволяти яко мога: датками, честю і учинністю" [20]).

В московських справах, в московськім перекладі заховався ще лист Лянцкоронського з Браслава 4 березня-писаний мабуть перед виїздом з України; на щось пересланий від Карач-бея до Хмельницького, а від

Хмельницького цареві, він ілюструє сі клопоти польного гетьмана, і я тому його наведу:

"Вельможний милостивий пане Карач-бею, наймилостивий пане і брате! Вигожуючи спокійному відпочинкові в. м., мого мил. пана, велів я полковникові нашому в Бершаді [21]) відступити два міста (Карачбеєвим людям), і припускав, що то задоволить в. м. Але нині приїхали до мене військові з того міста, де в. м. став, і повідомляють, що мають велику кривду від людей в. м., що беруть у них людей і коней в ясир. А наш жовнір як відбіжить коней і челяди-сам розсуди, в. м., мій мил. пане-чи здатен він буде до воєнної справи, коли прийде пора воювати, і чи годиться від тих, з котрими має бути захована любов і братство, терпіти йому таке безправство? Отже будь ласкав, в. м., таке самовільство приборкати і пильнувати безпечности нашого війська-аби свої своїх не боялись. А король й. м. і Річпосполита потраплять ті ваші труди винагородити" [22]).

Кубаля припускає, що сі: "торги о людське тіло" так розстроїли Лянцкороньского, що він цілком розхорувався, мав галюцінації-як про нього оповідає Йончаньский [23]). Але в реляції Ракоцієві, писаній мабуть в останніх днях лютого, навпаки-Лянцкороньский з повним вдоволеннєм і свідомістю добре виконаного обовязку підсумовує осягнене в сій кампанії. "За чотири місяці, що ми війшли до України, не без успіху провели ми зиму. Що найменше 50 міст і укріплених замків взято нами, декотрі піддались на наші намови, решту спалено" [24]).

Примітки

[1]) Міхалов. с. 748.

[2]) Тамже с. 747.

[3]) Тамже, Міхалов. с. 747.

[4]) Міхалов. с. 744. Таке пояснення сього припізнення подав потім і сам калґа.

[5]) Реляція Лянцкороньского в Теках Нарушевича 118 с. 979.

[6]) Так означає час приходу калґи Коховский, с. 460; в реляціях Лянцкороньского і Тишкевича ближчої дати не подано.

[7]) "Ще б нічого, пише він Радивилові,-коли б тільки з нашим військом реґіментувати, але коли приходиться 150 тисяч хлібом забезпечити і все нараз порядкувати,-мусить голова потіти, лягаючи і встаючи"-ркп. Осол. 3564 л. 337 об. (виривки з сеї реляції нижче), і далі в тім же листі: "То певно, що Орди з нами 120 тисяч" (л. 339 об.).

[8]) Ся подорож могла стоять в звязку з мобілізацією Білгородської орди. В збірці Чорторийськ, 402 с. 98 єсть лист ханського візира до короля (ориґінал): "А дасть Бог, марця 15 пошлемо вам одну частину війська нашого з Акерману, а потім приспособивши як найбільше військо, і те вишлемо, і звідусіль ще будемо старатися про наші сили-а все то чинимо для вас".

[9]) Се було в днях 7-8 лютого, бо виїхавши з Животова Потоцкий 12 лютого був уже в Летичеві-так датований його лист до короля в ркп. Чорторийських 2105 л. 277, і тамже очевидно був писаний лист до канцлєра-Міхалов. ч. 312, що видавець хибно позначив "з околиці близько Підгаєць", тому що в листі Потоцкий говорить, що "зближається до Підгаєць". З другого боку Чарнєцкий пишучи 7 лютого (Міхалов. ч. 32), ще нічого не згадує про сей козацький під'їзд.

[10]) В копії: Holotarynskiem.

[11]) Lubaczowem, далі: Lubaczowa.

[12]) Fortecy.

[13]) Kiszworyniec, Кішинці на північ від Умани 30 кільом., в напрямі до Охматова.

[14]) В копії се місце явно зіпсоване, я так його розумію.

[15]) На правій, польській стороні Богу.

[16]) Powracaiąc zza Bogu Machowski треба читати: u Mankowky, нижче вона виступає в формі: Machowka.

[17]) Taialowka.

[18]) Peresztek.

[19]) Rypijanską

[20]) Теки Нарушевича 148 с. 979-988, досить несправно списана копія без дати.

[21]) Полковнику з Бершади.

[22]) Сибир. прик. ст. 1630 л. 424 (посольство Климятенка).

[23]) Кубаля III с. 203.

[24]) Transsylvania I с. 381, датовано з Браслава, в лютім, без дня-мабуть коли Лянцкороньский виїздив до Львова, див. нижче.

ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОГО УРЯДУ- ЙОГО ДИВНА ПАСИВНІСТЬ І КУНКТАТОРСТВО, МАСКОВАННЄ ПОНЕСЕНИХ УТРАТ-ОПОВІДАННЄ ПАВЛА АЛЄПСЬКОГО. КОЗАЦЬКІ ВІЙСЬКА ЗАЙМАЮТЬ СПОРОЖНЕНУ ПОЛЯКАМИ ЗОНУ, ДІВЕРСІЯ НА ТАТАРСЬКІ Й ТУРЕЦЬКІ ВОЛОДІННЯ. ДИПЛЬОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ-ПЕРЕСИЛКИ З РАКОЦІЄМ, СТАНОВИЩЕ ПОРТИ-МОЖЛИВИЙ ВПЛИВ ЇЇ НА ВІДСТУП ОРДИ, ЗАХОДИ ЇЇ КОЛО ПОЛАГОДЖЕННЯ ВІДНОСИН МІЖ УКРАЇНОЮ І КРИМОМ, КОЗАЦЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО ЦАРГОРОДУ, ЗАХОДИ КРИМСЬКИХ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНИ-ЛИСТ КАРАЧ-МУРЗИ ДО ГЕТЬМАНА. БІЬОКАДА КРИМУ.

Тишкевич, що прийняв "реґімент" в армії по виїзді Лянцкороньского, так описував свою діяльність воєводі берестецькому 18 березня: "Потім як виїхав від нас гетьман великий кор. [1]) з арматою і возами, ми рушившися з Животова мали комонником плюндрувати Україну. Але Орда, ніби то бажаючи згубити слід, радила відступити до Богу, так міркуючи, що неприятель в голодні краї наступати не буде, а побачивши, що ми відступаємо, буде військо розпускати, а ми тоді будемо його шарпати. І так відступили ми три милі-до Цибулева, і там радимо що робити-а вони дають знати, що калґа-султан уже йде, і настають щоб далі до Богу йти, аби з ним зійтися, і так мусіли піти під Кіщинці. Там ми застали хлопів, пішли й стали наперед ріжними способам намовляти, але вони по пяному відповідали згорда, підстрелили кількох наших, робили вилазки і сильно відбивали нас-так що змордоване військо стало по хуторах на спочинок, щоб приготуватися до штурму. Наперед одначе наказано попробувати щастя драґонії; 50 їх пішло на став під паркани, і хлопи раз вистріливши, кинулися відти в ноги. Тоді 350 коней наших скочило до долішньої брами, драґони відчинили, і вірвавшися до міста, погнали ми хлопів аж до замочка. Забрали всі їх запаси, худобу, коней: челядь кинулась до того вся що живо. Орда теж полетіла і годин за дві виграбувавши все, спалено місто. До замку двічі пробували ми приступити штурмом, але не могли дати собі ради [2]), аж огонь підійшов, і нам приступ перебив і хлопів настрашив: одні почали до своїх перебігати, инші піддавались і милосердя просили. Другого дня рано пахолики, обступивши навколо по шнурах і дубинах вдерлися до замочку і почали рвати й грабувати хлопів. Наступила й Орда-і всіх забрала в неволю, до 10.000 душ, а решту без милосердя постинано. Протяглось се видовище годин зо три.

"Думали ми, що Татари, заохочені сею здобичею і видівши, як ми скоро взяли таку фортецю без армати, підуть з нами далі до Дніпра. Але вони прийшли до нас і дали знати про свою ухвалу в таких словах: "Панове Поляки, що хочете робити далі? Ми урадили йти від вас, бо вас багато розійшлося [3]), гармат не маєте, великий гетьман ваш утік, ви ослабли, кинете нас! Краще киньте війну та відпровадьте нас за Бог, а на заплату дайте зо три міста, так щоб ми могли їх забрати в полон без бою. Старшину нашу обдаруйте, а самі на весну готуйтеся краще". Просили ми їх аби лишилися: але вони упросити себе не дали, і ми мусіли з ними йти к Богові.

“В дорозі надибали наші військо Богуна в Марківці [4]); випадали вони против нас на хутори, щоб відігнати нас, але перші ж хоругви, що були на переді, наступили мужно [5]), загнали їх до міста. Драґонія, теж приступивши під замочок, дала огня, тоді вони почали вступатися з обох міст; ми їх вирабувавши запалили і поставивши сторожу, спокійно ночували. Але другого дня, відходячи, запалили ми необережно хутори і огонь позбавив нас 100 возів: вони застрягли і дісталися в здобич козакам.

“Поступили до Кристинополя [6]), і тут довідалися, що хлопи в Лисянці замкнулися. Післано 100 драґонії і полк п. стражника; вони взяли замочки, а орда виграбувала місто, забрала людей. Відти йдучи до Камениці по дорозі знищили ми пять хлопських таборів. Перейшли Бог до Усть-Бершади, застали хлопів і там. Тих що були в місті, охоронили сьмо від Орди; тих що в замку мусів п. гетьман віддати в ясир, до 10 тисяч. Забравши їх Орда з нами попрощалася; додали ми їм і худоби по 100 штук-особливо старшині.

“Попрощавшися з Татарами (Менґлі-ґерая), стали ми думати, як і де розложити військо. Але прийшов лист від калґи-султана, аби ми вернули до нього-під Умань. Орда поспішала в-день і в-ночи, але її догонив султанський наказ, аби відіслала ясир, і Аґа-мурза мусів зі злістю вертатись. Прийшла орда з ясиром, але Кахмет-мурза з султаником [7]) таки пішли. Ми виправили до султана (калґи) п. старосту яворівського (Собєского) і п. Войтковича, свідчачи свою радість”.

Наступає оповіданнє про зустріч з калґою, наради з ним і т. д.-я се пропускаю.- “Стало на тім аби ми їм визначили 30 міст для утримання, але ми не могли визначити більш як 25, і то половину порожніх, а собі теж 30, з котрих тільки 8 було залюднених. Другого дня постановили сьмо вийти в поле на перегляд з арматою і з військом. Третього дня орда рушила з асіґнаціями (мандатами) і з приставом до кождого міста; але їх не хотіли пускати: позамикалися хлопи, так що ми мусіли їх з огнем впроваджувати.

“Якої біди ми зазнали замість помочи, оден Бог знає. Хлопи з міст тікали до нас, инші відсижувалися в замочках, не піддаючись-особливо в Рашкові і Дністровій Камінці. Вислав я туди султанові 300 драґонії, щоб міг їх добути,-коли він присилає до мене, нарікаючи на гетьмана, що його

обманув: міста йому дав порожні! Каже, аби я не від'їздив, а додав до попередніх ще 10 міст цілих, з додатками. Я вибираюся з тим до гетьмана, коли приїздить до мене 5 мурз допевняючись того самого, уже з погрозами. Мусів я, лишивши їх на становищі, а під султанового посла давши свого коня, бігти до Браслава, де я гетьмана ще застав, але як уже на коня до Львова сідав. Затримався, зробили ми раду, дали згоду на 10 міст: я мусів віддати 5 кращих міст з тих що були призначені на мій полк; п. обозний відступив Рашкова 8), і ще чотири порожні до них. Післалисьмо п. Корецкого, не знаю чи задоволяться. Посла (калґи) відправили, обдарувавши його штукою атласу і кармазину, аби запевняв, що більше призначити не можемо, лишивши дещо собі; віддав я йому й коня свого.

“По сім п. гетьман від'їхав до Львова, зваливши на мене такий тягар: своїм горе-військом, а ще більше ордою, котрої єсть понад 120 тис. Мурзи за дві ночи з'їли у мене 15 штук худоби, 30 баранів і все що я мав-по братерськи забрали. Такі се пани-браття! Безнастанний клопіт, ніколи не взяв би того на себе, як би не бачив п. гетьмана дуже хорого; але коли не буде для мене уваги, все покину! Обіцявся мені п. гетьман (вернутися) за 6 тижнів. Але я не певний того. Прийдеться мені випроваджувати військо в поле, скоро тільки трава поспіє: голод сам викине нас тоді за Бог. Тепер післав кілька під'їздів, пішлю й Орди трохи з ними, на дві сторони: одні на Умань, другі до Білої Церкви; але декотрі, хоч присягли на те братерство, чинять під'їзди під міста і грабують, забирають худобу і людей: навіть арматних коней у нас позабирали. Післав я за ними до калґи-султана. Потрібні вони нам-але служать не без великої шкоди Річипосполитій, і коли вони тут побудуть, то ледви що тільки Браслав і Умань відсидяться, а 270 міст між Богом і Дністром попілом сидять від Орди. Осівшися тут вона знову пожене хлопів на Волинь і Полісє. Вже тьмою йдуть, і що їх погнала Орда за той короткий час 9), рахую на 200 тисяч-з тими, що до Криму забрала. Кожен Татарин мав на 30 душ ясиру. Самих дітей, подушених по дорогах і в фортецях, рахую на 10 тис. Велів я попам їх ховати, і до одної ями накидано 270, а решту й кинули ховати; не було між ними старших від одного року-старших Орда забирала. Хлопи ходять купами за нашим військом, оплакуючи свою мізерію. Самих церков зруйнованих лежить до 1000. Боронимо від Орди скільки можемо-але трудно оборонити. Думаю, що козаки підуть за Дніпро, а тут буде пустиня-на то заноситься” 10).

В иншім листі до Януша Радивила, писанім другого дня. Тишкевич додав небезінтересні подробиці:

"Дав нам Бог гостей постійних: одних позбулись, воювавши з ними цілу зиму, а коли приходив час відпочити від праці на становищах-прийшов калґа-султан з усіми ордами й захотів наново війну починати, в саму розтіч і злу пору. Дав себе переконати і пристав на те, що чекатиме тут 10 тижнів, до воєнної пори, призначивши термін на червень, тільки поставив умовою, щоб хліб і становища мав він сам і вся орда. Насилу вилатали (так!) 25 цілих міст, але не повелось їм там, бо хлопи помітивши позамикались по містах і замкам, і мусіли ми їх (Татар) впроваджувати в посесію. Пять міст іще тримаються, саме Рашків, Камениця, Змустрова [11]), Юрканівка, Зарядє і Кузниця. Післали ми туди драґонію, аби їх впровадила, але не задоволились і тим: прислали до мене 300 старшини, щоб я ще дав їм міст з десяток. Мусів їм і своїх відступити, і цілий полк перевести до одного пустого міста. За моїм прикладом кожен полк поступив одно місто, але не знаю, чи й тим задоволяться, а ми теж більше нічого не можемо -хіба на Покутю їх поставити. Трудно задоволити таке множество: і просять і грозяться, і силоміць беруть: рації за пса і намови на ніщо. Обіцянкам місця нема, все готівкою мусить бути. Про славу сей нарід не дбає, тільки про взяток: що побачить, рад тебе з усього обдерти; так що на мій погляд менше з них помочи, а більше страху.

"З того в. кн. мил. можеш взяти віру: прийшло їх до Зерканівки більше як 15 тис., самих мурзів 70, і не могли собі ради дати-мусів я їм післати наших 200 коней і 100 драґонів. Скоро помічено наші хоругви, зараз козаки і хлопи вступилися до замочку, а (Татар) впроваджено до міста. Взяли до 4000 худоби і всіми достатками заволоділи. Два дні вартувала їх драґонія, поки одійшли-і знову прислали до мене, щоб я їм на кожну ніч давав по кільканадцять драґонів, аби їх вночи стерегли, щоб хлопи вискочивши вночи з замку їх сонних не порізали. Так цілий тиждень їх вартовано, поки хлопи не пішли геть у ліси. Тоді як вони (люде) тікали, то орда грабувала і в полон брала, але поки б там (у замку) хлопи сиділи-мусіла б драґонія безнастанно вартувати. На під'їзд без кількох наших хоругов ані підуть!

"Султан (калґа) хоче Рашкова добувати-прислав до мене по драґонію, і я дав йому 200 коней драґонії комендованої. Має своїх яничарів, а таки нічого не міг порадити!

“Найбільша наша користь (від Орди)-що такі великі волости обернули на пустиню: міста попалили, замки теж. Християнського люду в неволю забрали, можу сказати-на 300 тисяч. Скрізь беруть, і до нас підкрадаються-наїздять потиху на наші становища, беруть ясир, худобу, коні, челядь грабують і убивають. Оногди забрали 20 коней з-під армати, і офіцерських коней до 100. Такий то союз! Післав скаргу, побачу, яка буде розправа. Я, з свого становища, бажав якогось замирення з Москвою, бо знаю, що не скоро на війну спроможемось-а вони (Татари) призначили термін на червень. Військо наше страшно потратило коней і риштунки; піхота повтікала. Як зле, так недобре!” [12]).

Нарешті ось реляція того ж Тишкевича Потоцкому, з останніх днів березня.

“Вбив собі в голову султан (калґа), що не може бути инакше, тільки мусить їхати до Білгороду (Акерману); запросив мене до себе-як я вже писав в. м. Приїхавши застав його в Ольшанці-чекав мене. Прийняв гостинно. Насамперед я вступив до візиря і там богато говорив про наше становище; отже по церемоніях і ріжних розмовах, коли посходилися беї й аґи, стала нарада про від'їзд султана. Виложив візир причини, серйозні: насамперед голод і всякі недостатки війська, потім проволока в приході й. кор. мил. на війну; нарешті заявив: “Нам ходу до Білгороду тільки 4 дні і звідти стільки ж; коли до вас військо буде приходити, тоді й нам буде зручніш прибути”. Просив я, говорив, збивав їх рації, вказував, що ми для них зробили-більше зробити не можна. Відповідано, що инакше бути не може, мусить султан їхати-“Краще скажи, чим хочете його уконтентувати!” Я посилався на обіцянки королівські: обіцяв, що будуть задоволені.-“То нічого, тепер нас задоволіть!”. Я зробився на те глухим, аж поки він сам не виложив чого хоче. Сказав: “Беї, аґи, мурзи вже задоволені, бо вже вибрали ясир з призначених їм міст”. І тоді подав реєстр кого ще треба задоволити: першого-султана, потім Карас-бея, Котлуша, Котлан-мурзу [13]), нарешті весь султанський двір: візиря, підскарбія, конюшого, маршалка, хорунжих і инших двірських.

“Де було відомо про хлопів, я їм давав асіґнації на ясир. Одні там задовольнилися, инші взяли мало, треті нічого-знову з вимогами до мене. Відмовлявсь я; говорив, що нема. Але вони: “Дай конче!”-таку тяганину завели. За султанськими асіґнаціями силоміць де попали забирали, нарешті

зістався султан і Котлуш-мурза- сі мене мало що життя не позбавили-коли прийшлось видумувати, чим їх задоволити. Коли я їх старався якось позбутись, сказав султан: “Мабуть нас уже непотрібно! казав єси гарматам і людям прийти?” Я сказав що йдуть-бо таки так мусіло бути. “Ну то добудь Дмитрашівку і Рашків-тим нас уконтентуй!” Я обіцяв взяти Рашків, але вони таки добивалися Дмитрашівки. (Калґа) мене вивабив таки туди і сам пішов зо мною (здобувати Дмитрашівку). Ще перед тим хлопи вийшли на зустріч і просили милосердя; я хотів їх якось виратувати, і султан згодився. Але се множество хлопів, котре побачили Татари, вбило їм в голову инакший плян: щоб уже і до Рашкова не ходити, а взяти сих хлопів що прийшли з покорою. Хлопи б дали усе аби зістатися на волі, але не могло бути инакше, і ніякі рації не помагали, і способів ніяких не було, мусів я по довгих ваганнях таки веліти арматі й піхоті наступити. Але вони добре уфортифікувались і трудно їх було взяти силою. Два штурми не вдалися, і стратили ми раненими і вбитими до 100; побачили самі Татари, що не йде і тоді доперва стали жалувати. Але мені йшло о репутацію (престиж): коли я не міг добитися силою, взявся на способи, і коли султан уже виїздив, я добився від хлопів, що вони присягли візирові і Капуч-мурзі що до ясиру. Поїхав до Браславу-коли доганяє мене з фуком Котлуш-мурза, вимагає ясиру-“не відступлю від тебе, доки мені не даси!” По довгих суперечках, сказав мені: “Їдь до Рашкова і до Куницького, скільки зайдеш ясиру- видай мені його!” Мусів я в велику пятницю (26 березня) в ночи їхати до Браслава і там покинувши, дати йому ясир в Куницькому.

“З Немирова хлопи вийшли і тільки гультяї зісталися-сі схильні до бунту. Війт немирівський зрадник, все видавав; взято його, прошу інформації, що з ним робити. Бог пустив. Москва підпала під Ілинці [14]), але дано їй відсіч, пішла до Білої Церкви, був з ними Золотаренко [15]) наказний гетьман; Зеленський зник десь.

“Військо роз'їхалося: ротмистри, поручники, а товариства ледво 5 тис. лишилося. Коло армати порядку нема-пороху, куль ледви 100; фірмани повтікали, тому що не платять.

“Нуреддін-солтан зістався з кільканадцятьма тисячами. Після того як лист був написаний прийшла відомість що він спалив Чечельник на сам великдень, рано (28 березня), і хоче йти. Де вже його льокувати, коли не

хоче лишатись!” [16]).

Цікаво порівняти оцінки сеї ганебної кампанії у ріжних істориків польських, старих і нових. “Шляхетський Гомер” Твардовский не може стримати свого обурення. Описавши як орда калґи-султана, наспівши під хвилю коли польське військо зібралось на зимові кватирі, поставила перед польськими реґіментаріями ділєму: або зараз іти воювати козаків, або взяти ясир на замиреній території, він завважає: “Кінець кінцем з огляду що самі (Поляки) і коні їх, змучені тяжкими трудами, не хочуть і не можуть іти далі до Дніпра, реґіментарі мусять позволити аби (Татари) вибрали здобичу в козацьких містах і селах, котрі їм (Полякам) піддались. Чи так годиться? Чи не образило то навіть і Бога, котрий не велить мечеві рубати покірні голови, а тим більше-видавати неприятелеві? Таку користь маємо з поганської приязни, що її оплачуємо християнськими тілами! О нещасні (козаки)! Чи не краще було б їм ударити і полягти одному на однім, а на нас не звіряттись? Досить що і ті які вже прихилялись до нас, після такого вчинку дістали ще більшого завзяття” [17]).

Але препобожний королівський історіоґраф Веспасіян Коховский-згадавши, що деякі неприятелі Поляків закидали їм сю спілку з невірними, громадить в своїй історії купу прикладів з ріжних джерел, від Біблії і до Гуґо Ґроція на доказ того, що в усіх часах правовірні в потребі зверталися до помочи невірних. А замикає мову таким тяжким аргументом: “Природня річ-заподіяне насильство відбивати всякими способами; коли можна користуватись поміччю слонів, коней і всяких инших нерозумних тварин, як не користатися з людей, особливо коли з ворогів вони стають приятелями, договірними наємниками, віддаючи себе в клієнтелю за невеликий дарунок?” [18]).

Сотні тисяч виведених в неволю пішли в безплатний додаток до того “легкого дарунку” (харачу).

З новіших істориків сильно відчув кошмарність сеї гекатомби Кубаля, присвятивши сьому ганебному епізодові спеціяльну статтю п. з. “Запропащена країна”- включену потім в переробленій формі до його історії сеї “семилітньої війни”. Оповіданнє про зимову кампанію 1654-5 р. він кінчить словами: “Браславщина стала пустинею. Коли в лютім, як відійшов Менґлі-ґерай, згідно з реляцією польного гетьмана, 50 міст і 1000

церков [19]) лягли в руїні і попілі, а 100 тисяч людей загнано в Крим, то в березні спалено й пограбовано що найменше 60 міст, а 200 тисяч забрано в ясир, не рахуючи подушених немовлят і тих що полягли від польської шаблі в Буші, Ободівці, Баланівці, Бершади, Демківці, Голдаківці, в Куницях, Голзаківці і по ріжних містах, слободах і селах, яких 100 тисяч, а також і тих що згинули в битвах, з голоду, від огню.

"З землі тої-з того раю що плавав в молоці й меді, втікло колишнє соняшне життє. З під весняного снігу і болота р. 1655 висувалися недогарки і непоховані трупи. З сховків по глухих борах виглядав голод і пошість; накликав їх пугач- зловіщий привид будуччини. А ціла країна оповита була невгасимою тугою, як мла широка і непереглядна" [20]).

Павло з Алєпа, що переїздячи через сю країну ще літом 1654 р. дивувався її многолюдности, достаткам, дозвіллю, свій переїзд літом 1656 р. збуває кількома словами, що набирають повного свого траґічного значіння, коли пригадується описана ним ідилія 1654 року:

"Козаки післали (з-під Уманя, проважати патріярха до Рашкова) дві корогви війська, і ми проїхали ті городи, що торік спустошили і попалили Ляхи на спілку з Татарами. Дороги через те стали тут страшні й небезпечні-особливо оден день дорога перед Дністром (в околиці Рашкова), бо як в місцевости пограничній тут можна здибати великі банди молдавських та инших розбишак" [21]).

Ні слова про ті села, замки, церкви, садки, гаї, млини, незчисленні маси дюдности, безконечні маси школярів, сиріт, дітей, що дивували його тут два роки тому. Все се зникло.

Польська шляхта, горда своїми кольонізаційними заслугами, закінчила цикль своєї цівілізаційної роботи в сім краю.

Примітки

[1]) В сій копії, зроблений з оригіналу архива Радивилів, чомусь замість "коронного" постановлено скрізь: кн. Литовського.

[2]) Місце мабуть попсоване, але зміст ясний.

[3]) z iustynem-не зрозуміло.

[4]) Markowie

[5]) nieznim, думаю, що треба читати: meznie.

[6]) Kristyapola-теперішня Христинівка коло Уманя.

[7]) Так Поляки називають Менґлі-ґерая, з огляду що був підлітком.

[8]) Orazkow.

[9]) iuz cmą idą (утікачі з браславщини), a coich napdęziła (орда) pod ten czas krotki. Стиль листів взагалі дуже стислий, уривчастий, і місцями не легко його зрозуміти"

[10]) Теки Нарушевича 148 с. 75, дата 18 березня, Кубаля поправляв її на 18 лютого (с. 403 прим. 101), але така рання дата не підходить до змісту, а ідентичність приписки сього листу (відомости козацького цирулика, приведеного до польського табору) з таким же фіналом листа до Радивила, датованого 19 березня, показує, що лист до воєводи берестейського писаний таки 18 березня.

[11]) Не берусь виправляти!

[12]) ркп. Осолін. 3564 л. 337-9, копія позначена 19-м березня.

[13]) Імення копіїст покрутив.

[14]) Islenicze.

[15]) Zitareyko.

[16]) Теки Нарушевича 148 с. 1001-5, без дати, але згадки про велику

пятницю і великдень показують, що писалося в останніх днях березня.

Доповпеннєм служить лист Лянцкороньского до короля зі Львова 12 квітня: звиняючися перед королем за свій виїзд з війська, обіцяє як скорше повернутися, довівши до якогось кінця своє лікуваннє, і далі пише: “Хоч п. воєвода чернигівський мені про се не пише, але від ріжних жовнірів маю відомість, що потім як пішли салтани, то і всі Татари пішли до Білгороду; одні мають вернутись, инших поворот сумнівний. Вони ж мене інформують, що наші розїздилися з війська без виповіди, так що одні хоругви треба цілком звинути, й під иншими дуже мало лишається, а в комплєкті нема ні одної; мотиви сеї утечі-відомість, що комісія (в справі заплати війську) відложена на останні дні марта, не відбулась, і вони не дістали ніякої нагороди за свої труди і невчаси. Третє, що Богун з Нестеренком став у Немирові, дві милі від Браслава, має при собі дві тисячі Москви й козаків. Хлопи ті що мали свої таємні сховки по непролазних (niezbrodzonych) лісах між Богом і Дністром, знову готовлять бунти і до купи збираються”.

Щоб заохотити Татар до нового приходу на Україну він, Лянцкоронський, від себе післав уже до них післанців, заповідаючи свій приїзд під Браслав “на Юра”, і просить короля, щоб коли від нього їхав би посол до султанів, щоб до нього вступив на Поділлє, аби він йому міг дати вказівки, до кого звернутись і кого “уконтентувати”, щоб побудити до нового походу.- “Бо тих Татар не що инше привело до виїзду з України, як тільки голод на коней, що й иншим страшенно докучує; скоро ж покажеться трава, вони не загаються прийти до нас-аби тільки військо в. кор. мил. було готове”.- Оригінал в зб. Чорторийських 402 с. 47-50. До того ж приблизно часу-середини квітня, належить очевидно лист Потоцкого в Памятн. III ч. 33: загальний образ той же, з деякими новими рисочками: “Орда одійшла, хоругви позвивані, неприятель сливе на карку у слабого війська, чернь знову бунтується”.

Варшавські вісти з листу канцлєрового покойового, з 23 квітня, у Ґоліньского с. 741:

“Татари, котрих була досить велика орда прийшла, 80 тисяч, набравши дуже багато людей, пішли на свої кочовища, лишивши наше військо в великій небезпечности. Дуже воно мале, нема і 5 тисяч, бо одні хоругви

позвивано, а з инших товариство, ротмистри, поручники, полковники по домах своїх пороз'їздились. А неприятель, то почувши, присунув кілька своїх полків під наше військо-тільки дві милі. Бог зна, що там тепер з ними діється, бо й армати мали тільки 5 гармат, куль 200, пороху бочок 30-так пише п. гетьман до й. м. п. канцлєра”.

[17]) IV с. 131.

[18]) 1 с. 463.

[19]) Про 1000 церков властиво говорить Тишкевич.

[20]) III с. 206

[21]) IV с. 195.

ПЛЯНИ НАСТУПУ НА ПОЛЬШУ-РЕЛЯЦІЯ ЦАРЕВІ З БОГУСЛАВА, 4 БЕРЕЗНЯ. ПОСОЛЬСТВО МОСКАЛЕНКА, ПОСОЛЬСТВА ЯКОВЕНКА І ТОМИЛЕНКА, ПЛЯНИ КАЛМИЦЬКОГО НАСТУПУ НА КРИМ І ПОВНОЇ БЛЬОКАДИ КРИМУ, ЦАРСЬКА ЗГОДА НА ОПЕРАЦІЇ І ВИСИЛКУ НОВИХ СИЛ НА УКРАЇНУ. ПОСОЛЬСТВО КЛИМЯТЕНКА-ГЕТЬМАНСЬКИЙ ЛИСТ 2 КВІТНЯ.

Але не можна не дивуватись і тому незрушимому стоїцизмові, з котрим козацьке військо придивлялося сій руїні західньої козацької провінції.

Хмельницький стояв під Лобачовим, потім під Богуславом. Висилав під'їзди щоб дістати добрих язиків і мати докладне поняттє про стан польського війська, польсько-татарські взаємовідносини, їх пляни і наміри. Ми чули оповіданнє Лянцкороньского про такий під'їзд під проводом Золотаренка і Заленецького десь у першій половині лютого (Коховский називає провідниками Богуна і Зеленецького) [1]): Про деякі побачимо слідом оповідання самого Хмельницького. Перед своїми, перед московським урядом Хмельницький і Шереметев старалися спільними силами представити ситуацію в можливо користнім світлі. Дріжипільський кошмар в представленню їх та їхніх підголосків перетворявся навіть в

чистий козацько-московський тріумф над Поляками та їх союзниками! На жаль ми не маємо офіційних реляцій обох вождів [2]), але дещо можемо зміркувати з записок Павла Алєпського, що був під той час у Москві, цікавився вістями з України, і зазначив дещо з того, що говорилося з приводу їх.

Я вже згадав цілком леґендарне оповіданнє уличного характера про погром заданий Ляхам: як вони обложили Хмельницького, застукавши його цілком несподівано з невеличким відділом. Перетяли всяке сполученнє його з військом, так що всі листи, післані до полковників попадали в лядські руки; але він у крайній небезпеці пішов на розпучливу штуку: вийшовши з свого замку, сполошив Ляхів криком, що йде сам цар з військом, і се так налякало неприятеля, що він без памяти кинувся тікати, а козаки вибили його до ноги (цікаво, що московське військо в тім не згадується зовсім!) [3]). Дещо конкретніше оповіданнє Павла, написане в поясненнє нового царського походу на Білорусь. Цар мовляв набрав охоти до сього нового походу особливо по тім як побачив присланих від Хмельницького бранців: Татар, Ляхів, Венгрів, Молдаван і Німців і довідався про його побіду, здобуту завдяки страхові, яке викликає в неприятелів імя царя [4]). З слів Павла виходить, що бранців приставлено до Москви в середніх днях березня. Очевидно, се були бранці не з Дріжиполя, а наловлені пізнішими козацькими під'їздами. Але в супроводі сих бранців і дріжипільський кошмар не без успіху перетворено в блискучий тріумф над Ляхами, а браславські гекатомби в сій міз-ан-сцені пройшли малопомітно [5]).

Коли вияснилася картина загального відступу польського війська і татарських орд, Хмельницький дав наказ своїм полковникам позаймати визначніші операційні пункти по стару козацьку границю. Сюди належить поява, мабуть в перших днях квітня, козаків в Немирові, переказана Лянцкороньским. Затім іде велика розвідка на подільсько-волинськім пограничу, представлена свідченням козацьких бранців (нижче). Але в тих трагічних двох місяцях, коли Поляки з Татарами систематично випорожнювали Побоже, не бачимо з козацького боку ніяких серйозних зусиль, а навіть проб, перебити сю операцію. Очевидно, козацький уряд так само писав вистерігався конфлікту з татарами, як Татари конфлікту з козаками. Вів далі дипльоматичні операції в напрямі роз'єднання польсько-татарської спілки, і безпосереднє у Татар, і через московські посольства, і

через царгородський диван, і через турецьких васалів. Далеко не знаємо всього, але те що знаємо, виразно свідчить про безнастанні його заходи в сім напрямі. Щоб зробити турецько-татарську сторону податливішою на свої бажання, він далі орґанізував морські напади на їх землі. Одночасно старався включитися, можливо щільно в ту протестантську анти-польську ліґу, що стала зарисовуватися з минулого року, і робив ріжні заходи на те щоб піднести її активність.

Ріжні перешкоди, чисто технічного характеру, і більш глибокого-політичного утрудняли йому сю акцію, але старшинський осередок і сам гетьман енерґійно їх поборювали. Тільки за сею високою політикою пропускали свої більш близькі, буденні справи-як ото такий удар козацькій "репутації", висловлюючися термінольоґією тих часів, як отсей розгон і випустошеннє цілої козацької території, при повній майже безрадности козацького війська. Тимчасом ніякі успіхи в заграничних зносинах і союзах не могли зрівноважити сих страт-моральних і матеріяльних: страт в залюденню козацької території, утечі людей і упадку довіря і прихильности до козацького режіму.

В листопаді 1654 р., як ми вже знаєм був у Ракоція посол Хмельницького з пропозицією формального союзу. Ракоцій переслав копію гетьманського листа королеві, на доказ своєї льояльности. Запитував, чи король не бажав би його посередництва для замирення козаків з Польшею в сих переговорах [6]). Запитав і отоманський уряд; як йому бути з козаками-бо він хотів би поступати відповідно бажанням Порти. В дивані так зрозуміли, що тим способом Ракоцій хоче тільки зміркувати, яку позицію супроти козаків займає сама Порта, і відповіли Ракоцієві, що він повинен підтримувати з козаками добрі відносини, бо козаки не раз заявляли своє підданство Порті [7]). Але не чекаючи сеї апробати, Ракоцій відправив козацького посла з своїм послом, свідчачи свою приязнь. Волоський конфідент подільського підстолія Мясковского доносив йому в січні, що бувши у господаря молдавського, в повороті на Україну, козацький посол похвалявся тим, як Ракоцій його добре приймав і відправив з ним чимало козаків-бранців, що попали в неволю ще під Сучавою. З господарем молдавським і мунтянським він уложив союзний договір підчас свого переїзду: мунтянський господар прислав своїх бояр, і так урочисто зложено і заприсяжено договір, молдавський господар зложив присягу перед

мунтянськими “думними боярами”, а молдавські вислухали присягу мунтянського (зложену очевидно через тих делєґатів). “Мабуть така інтенція і Ракоція”, завважає Мясковский, чи його конфідент-маємо сі вісти в листі Мясковского з 29 січня 1655 р. 8).

З свого боку господар молдавський, заховуючи всі апаранси приязни і відданости польській короні, повідомляв в березні гетьмана Потоцкого про дуже приязний курс турецької політики супроти Хмельницького, на підставі відомостей і відзивів сілістрійського баші: “Турки, не знати на який кінець, сильно стараються привести знову до старого союзу козаків з Ордою і шукають ріжних способів порозуміння з Хмельницьким через свого посла. Се відкрив мені посол від баші, приїхавши в приватних справах і в дуже довірчій розмові мене запитавши, чи не міг би посол від баші безпечно проїхати до Хмельницького. Я відповів йому, що се цілком неможливо, бо всі дороги зайняли польські війска, густо розложивши свої кватири по всіх берегах рік. Але зрозумів з розмови з Турчином, що Турки через те так бажають згоди з козаками, що у них самих виходять немаленькі замішання і сутички, тому що бачуть цісаря молодого, і при нім ніякого порядку”. Розповівши, як він з свого боку старався піддати тому послові польську точку погляду, господар додає: “Чудесно намовляв мене той Турчин від баші, аби я взявся до відновлення того союзу з Хмельницьким: казав, що не докажу я більшого і кориснішого діла на світі понад се, а головно-каже-найбільшу прислугу Порті тим віддасте. Я відповів, що може Хмельницький тепер, бачучи наше трудне становище, радо на се пристане, і коли ви подаєте йому одну руку до замирення, то вам і дві тепер протягне, але-як перед Богом: скоро тільки Хмельницький упорається з своїми справами, то весь тягар війни звалить на вашу голову” 9).

Перед тим був настрій менше прихильний для козаків. Московським послам Жеребцову і Титову довірочно оповідав про кримські справи на Перекопі в місяці березні Татарин Бахмет-заявляючи бажаннє вступити до московської служби. “Від Черкас до нинішнього Магмет-ґерая царя приїздили гонці й не раз, ніби то з тим щоб їх цар не воював. Але цар того їм відмовив; і таки хоче йти на них війною з Поляками, тому що козаки від них відступили. А від турецького султана проїхав на Запоржжє чауш з грамотою: писав султан Черкасам, що коли вони від московського государя

відложаться і з Кримом не помиряться, то він пішле на них військо з ріжних країв: Турків, Кримців, Ногайців. Мунтян, Темрюцьких горських Черкесів, Волохів, Угрів, Ляхів і звелить їх зруйнувати до останку. А кримському ханові від султана про теж писано, що коли Черкаси від московського государя не відступлять, то щоб ішов на них з Ордою скоро і з Поляками був за одно. Але того походу не сподіваються скоро, бо в Криму бояться Калмиків" [10]).

Приблизно в січні-лютім сталася видима зміна в царгородських настроях на користь козаків, і очевидно в березні дала себе відчути і в кримських кругах-так що і несподіваний вихід Орди з України міг статися не без впливу сих змін.

Баша сілістрійський Сіявуш не вважаючи на всі відмовляння волоського господаря таки прислав до козаків свого посла Шаін-аґу з чималим листом. Баша висловляв жаль, що довгий час не мав вістей від свого "милого приятеля", і тому не міг нічого зробити і для полагодження відносин козацько-татарських. Чув про них, але не мавши докладніших вістей від самого гетьмана, очевидно не міг сею справою зайнятись. Висловляв жаль, що і в відносинах козаків з Портою не дійшло до такої приязни, котрої добивався Хмельницький. Винен тому був попередній візир, "куди йому боже",-він не йшов на зустріч бажанням гетьмана; але тепер настав новий візир, що в сих справах буде слухати порад баші Сіявуша, отже можна сподіватися, що бажання гетьмана будуть сповнені. Нехай тільки він пришле від себе разом з сілістрійським післанцем тямущого чоловіка: Сіявуш-баша зараз перешле бажання гетьмана "до щасливого порогу" (Отаманської Порти) [11]).

Виговський пересилаючи до Москви сей лист Сіявуша, згадує також лист візиря Азема, післаний разом з сим-але він до нас не заховався. Привіз його царгородський посол, що приїхав до Чигрина 3 н. с. квітня. Про се гетьман писав київському воєводі три дні пізніше: "І се також подаємо до відома, що тепер, 24 марта прийшов до нас великий посол Шагал-аґа з прелестями своїми поганськими: вимовлявся, що се Татари без їх відома приходили в поміч Ляхам і нас воювали, але ми їх прелестям не віримо ні трохи" [12]). Виходить, що незалежно від посольства Сіявуша, що хотів відкрити дорогу зносинам гетьмана з новим візирем, сам візир взяв на себе ініціятиву

посольства до козаків з якимись прихильними заявами. На його рахунок можна б покласти і те що гетьман пише київському воєводі, що Турки виправдуються, мовляв Татари без їх відома воювали козаків-бо сього в листі Сіявуш-баші не сказано виразно, тільки натяком.

Повідомляючи царя про се посольство, гетьман обіцяв, що затримає його аж доки одержить інструкції з Москви [13]). Але мабуть так довго його не затримував, і скоро після сього-десь може в середині квітня відправив царгородського післанця з своїми послами.

Про се посольство Хмельницького до султана, з скаргами і погрозами за кримську неприязнь, розповідав московським послам в Криму їх товмач і провідник в липні, з нагоди нового турецького посольства до хана, в відповідь на посольство Хмельницького: "Послав гетьман Б. Хм. до Царгорода, до турецького султана скаржитися на Кримських і Ногайських Татар за те що вони забувши їх приязнь і любов і все добро, зложилися з Поляками і їх, Черкасів, побивають, городи і міста палять, пустошать і руйнують,-аби султан велів їх стримати, бо коли не стримає, то нехай на Черкасів не жалує: вони за свої кривди Кримцям і Ногаям віддячать. Турський султан тих послів Хмельницького, наділивши великими дарунками, відправив на Запоріжжє, а в Крим прислав чауша з тим щоб Татари на Черкасів не ходили. В останніх днях липня н. с. товмач бачив чауша в Бахчисараї: привіз він грамоту від султана, і в дарунку кафтан і шаблю, був у хана, віддав йому султанську грамоту і дарунки, і Татари на базарі говорили, що султан пише ханові, аби він на Запорізьких Черкас не ходив. Полякам не помагав, а жив би в згоді й приязни з Черкасами по давньому. Але хан чаушові відрік, що він таки мусить іти з Поляками на Черкасів, бо від них діються великі зачіпки й кривди всьому Кримові і Ногаєві, і хан післав від себе гонцем до султана капичея Ділера, просячи дозволу на похід [14]).

Дещо инакше розповів про козацьке посольство до Порти "князь Маметша Сулешов", присланий від хана до послів десять день пізніше: гетьман посилав до султана просити щоб султан козаків пожалував,-прийняв в підданство і тримав в своїй опіці (призрЂньи) так як Волощину, а від кримських людей і Поляків їх боронив. Султан їх в підданство прийняв і послів одпустив; гетьманові і війську післав корогву і булаву, а ханові і королеві написав, щоб вони козаків не воювали. Але хан таки буде воювати

козаків, спільно з королем, бо козаки люде фальшиві (лживые), королеві і ханові зрадили, і ніяка держава їм віри не йме через те" [15]).

Про турецьке посольство до хана розповів полоняник Михайло Данилович, попович з Василькова, що жив при старшій цариці небіжчика Іслам-ґерая: "Сього року в великім пості, в перших тижнях [16]) приїздив до Криму від турецького султана чауш з листом, і писав турецький султан цареві, царевичам і всьому Кримові і Ногаєві, щоб вони на Черкасів війною не ходили. Полякам не помагали, а жили усі дома в своїх улусах та пильнувалися наступу Калмиків, Донських козаків і Запорізьких Черкасів, вичікуючи, чи не прийде у Поляків з козаками до згоди, а коли вони не помиряться-нехай би тоді помагали тому, хто буде дужчий" [17]).

Приятелі Хмельницького і козаків з свого боку не лишалися пасивними-з одного боку стараючися стримати кримську сторону від безпосередніх конфліктів з козаками, з другої сторони-вплинути на козаків, щоб вони розірвали союз з Москвою і тим усунули сю заваду козацько-татарської приязни. Між листами пересланими цареві від Хмельницького в квітні, єсть такий цікавий лист Карач-мурзи, писаний 11 н.с. березня очевидно якимсь українським писарем, дуже нескладно і малограмотно, але як цікаву побутову память подаю її тільки з найбільш необхідними поправками:

"Шляхетне урожоному пану приятелеви моєму и пану брату моєму велце ласкавому гетману Богдану Хмельницкому.

"Зичачи доброго здоровя и на всемъ щасливого панованя зо всѢмъ войском Запорозким неиначей яко сам собѢ. И пану брату моєму писару ВѢговскому поклон мой доношу през писаня моє. И всѢмъ полкувникамъ, сотника(м) и ясавулом войсковим поклон мой доношу, яко братии своей през писаня моє.

"А при томъ дивуюся непомалу, жемъ послал писаня свое от ДнѢпра до ваш (!), и отдано тоє писаня атаману чегиринскому, на имя Панасу; не вѢдаю, ци дойшло до ваш (!) ци нѢ, бо немалий час, а я вѢдомости жадной не маю до того часу.

"Пане брате мой, якосмо присягли меже собою, абисмо били братъ за брата, я теперъ есть,-на що небо и земля свѢдокъ єсть-абисмо того тримали межи

собою. На якую присягу уважаймо, абысмо души яки(и) межи собою не наразили. “Найяснейший ганъ, котоpий тебе взял до себе, не отступит тебе, и всѢ беюве готови на помучъ, на що будетъ потре(ба). Блюдю ваш, абы-с(ь) дябелского язика не услишалъ! На якую помочъ приняло-с(ь) Москву на помочъ собѢ? А за тою помочу опустошиле-с(ь) всю землю! Яко-смо мовили под Зборовом з крулем, я того держу ся, на шо ми вѢри дай-в тим я тобѢ правдиве мовлю, аби-с(ь) ми в тим вѢрилъ, бо стерегу присяги и души своєй”-бомъ я мѢлъ з ганом розмову о тим. А до того аби-с(ь) писал до гана, що мислити чинит(ь), що найпрудше, и тамъ дознаешъ правди моєй,- котоpий Карачъ бей взялъ все тоє на свою шию. Аби-с(ь) писалъ до гана о тим яко (в) пѢршемъ словѢ стоишъ, такъ до гана аби-с(ь) писалъ. Мое и твое приятѢлство перше! А до того аби-с(ь) Москви не приймал,- земли, которая направлена, аби-с(ь) не запсовалъ. Я тобѢ добрий в тим приятѢль! Аби-с(ь) чим прудше лист писалъ и до гана слал, и тамъ з ганом найдешь собѢ мову и раду. Бо ган з крулем и до сего часу едность мѢютъ межи обою. Ти з нами воевале-с(ь) переше (!), и теперъ будмо посполу-на тебе не вдарит жадний неприятель. Крул(ь) з Москвою якъ хоче нехай чинит, тилко твоя земля нехай цила будети. Гди будетъ с Криму ганъ, в тен час не потѢшитъ ся твуй неприятел(ь)..

“С тим тя Богу отда(ю), а моєи ся речи тримай.

“З Орди, с Кучмани 1655 в четвер второй нед(Ѣ)лѢ поста.

“Наше добро и зло чому ти не помнѢшъ? На то до того спомнѢ, яко-с(ь) бил ся з Ляхами, а єсли би смо ми не пошли, щобъ ти чинивъ з ними? Єстесмо тобѢ приятелѢ, и для того ми за тобою не гонили якосмо з Ляхами були. (Татарська печатка) Ваш все доб. зич. приятел(ь) и братъ Карачъ бей, староста перекопский” [18]).

Хан і його візир міцно трималися короля, цінячи останні контрибуції, щедро уділений ясир і перспективи походу на московські землі, і твердо стояли на тім, що поки козаки тримаються Москви, Орда мусить помагати королеві. В переговорах про відновлення союзу Криму з Москвою, в місяці травні московські посли висловили побажаннє, щоб козаків теж включено в сей союз і хан обовязався не нападати на козацькі краї; але ханські міністри рішучо відмовилися, рахуючи їх самовільними правопорушниками: вони вийшли з підданства Польщі і Кримові (так!) і піддалися Москві, за таку їх

зраду і султан і хан воюватимуть їх до упаду [19]).

Але в дійсности бльокада Криму з моря і з суходолу, що повів Хмельницький, дуже серйозно стримувала активність Орди против козаків. Згаданий вище полонянник Михайло розповідав про кримські відносини: “Тепер (се було в середині травня. н. с.) у царя великий з'їзд і рада з кримськими і ногайськими мурзами: кримський цар і всі кримські люди хочуть іти разом з Поляками на Черкасів і кличуть з собою ногайських улусних мурз з улусними людьми, а ногайські мурзи відмовляються, бо чекають нападу Калмиків і бояться, що Донські козаки та Запорізькі Черкаси прийдуть з Дону. Та й слухатися кримського царя богато ногайських мурз не хочуть: хочуть одкочувати від Криму геть, бо їм від кримських людей великі кривди, і через Калмиків теж бояться кочувати коло Криму. А Магомет-ґераєві довго в Криму не жити, бо його кримські й ногайські люди, Євреї і Вірмени не люблять, тому що він в Криму заборонив шарап і инші напитки та богато инших новин позаводив. І тому також, що докупається у турецького султана на кримський юрт, бути царем, попереднього Ісłам-гераєвого покоління царевич Чобак-ґерай, і як тільки пришлють Чобак-ґерая царем, Магмет-ґераєві не жити, бо між ними неприязнь, і Чобак-ґерай богато перетерпів від Магмет-ґерая” [20]).

Примітки

[1]) І с. 459.

[2]) Я думаю, що гетьман післав свою реляцію з полковником білоцерківським Макаром Москаленком-се посольство згадується кілька разів, але акти його на жаль досі невідомі-Акты Ю. З. Р. Х. IV с. 523, 525, 561, 566.

[3]) III с. 7-8, пор. вище с. 1046.

[4]) Тамже с. 139. Про військо Шереметева нема згадки й тут!

[5]) Пор. нижче (с. 1067) як московські післанці розповідали в Криму, ханським міністрам, історію сеї кампанії: як то московське військо, охороняючи козаків "польських і литовських людей побили, в полон забрали і самих гетьманів польських з їхнього обозу прогнали" (Крим. кн. 37 л. 94).

[6]) Лист Ракоція до короля з 16 грудня в Жерелах XII с. 336. Пересилаючи листа Хмельницького Ракоцій повідомляє короля, що свого посла до Хмельницького він уже післав, "на сильне наляганнє його". Про сей лист, одержаний в Варшаві, тамже звістка з лютого-ч. 417.

[7]) Реляція австрійського резідента з Царгорода, 4 січня, тамже ч. 414.

[8]) В збірці Ґоліньского ст. 734.

[9]) Лист господаря 18 березня в Теках Нарушевича 148 с. 71-74.

[10]) Кримські справи 1655 р. кн. 37 л. 39.

[11]) Сей лист маємо в московськім перекладі, без дати; гетьман переслав його цареві з Томиленком 12 н. с. квітня-Сибир. пр. ст. 1636 л. 428. В актах Ю. З. Р. XIV с. 562 він надрукований без усяких пояснень, відки походить.

[12]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 561. Маємо все в московських копіях, так що на буквальність імен нема чого спускатись. Шагал або Шаган-ага, як він називається в листі Хмельницького до царя, може бути той сами Шаїн-аґа що привіз листа від Сіявуша і баші. Правда, в листі баші сказано доволі виразно, що Шаїн-аґа се його посол, але Виговський в листі до царя (тамже, с. 559) каже про одного посла, що прийшов з листами "отъ Сіяушъ-паши силистрейского й от везиря Аззема с листами прелестными". Так само і в листі Хмельницького з того ж дня: "пришол к намъ посол турецкиі Шаганъ-аґа от Сияушъ паши силистрийского и от везирь Азема именем цесаря турского, с прелестными листами" (нижче). Не маючи листа візира, трудно вгадати, як воно вийшло: чи Шаїн-аґу, післаного від баші, в дорозі вже догонив гонець від візиря, і як особа меншої ранги він не згадується окремо, чи Сіявуш до свого листу долучив лист візиря, якогось дуже загального характера, без чогось конкретного, тому й не згадав про нього спеціяльно.

[13]) Див нижче-про посольство Климятенка.

[14]) Крим. справи 1655 р. кн. 37 л. 164-5.

[15]) Тамже л. 168.

[16]) Себто в середині березня.

[17]) Тамже л. 123.

[18]) Оригінал в фонді б. Архива загран. справ-"Подлинныя малороссійскія грамоты" № 59 (московський переклад в Сибир, прик. стовб. 1636 л. 421-3). Піваркуш паперу зложений як лист, на обороті адреса: "Шляхетно урожоному его милости пану гетману Богдану Хмельницкому войска Запорозкого и пану брату моєму до вручення належитъ". Сам лист і підпис Карач-бея писані одною рукою, дуже грубим письмом. Московська поміта: "164-го апреля въ 24 день с посланцом с Васильем Климентьевым"; про сю посилку Акты Ю. З. Р. XIV с. 559-560.

[19]) Навожу сю розмову, з огляду на характеристичні подробиці. Московські посли в розмові з Сефер-ґазі і Меметшою, визначеним від хана на розмову з ними, висловили 2 (12) травня побажаннє, щоб попередня договорна грамота Криму з Москвою з нагоди зміни хана була "переписана", з опущеннєм деякої неприємної для Москви, занадто сервілістичної фразеольоґії, і з додатком нових царських титулів ("Великої і Малої Росії самодержця") та з згадкою про Запорозьких козаків: що Орда не має їх воювати (як нових московських підданих). На се Сефер-ґазі і Маметша сказали, що грамоту переписати від імени нового хана можна, але за старим взірцем без змін, і спеціяльно Запорізьких Козаків включати туди не можна.-"Тому що Запорізькі Козаки 800 (!) літ були в підданстві польських королів, а потім були у нас в підданстві років з 7, ми за них-запевняючи собі їх прихильність і сподіваючись під них правди і постоянства-билися з польськими і литовськими людьми, богато невинної крови розливали і в кривду їх нікому не давали. Тоді Запорізьких козаків було тільки 8 тисяч, а ми їх зробили 20 тисяч, і вони з того тішились, що ми за них стояли і поміч їм скрізь давали. Гетьман Б. Хмельницький тоді мене, Сефер-ґазі цілував у ногу і обіцяв бути у нас у підданстві до віку, а тепер ті Запорізькі Козаки нам збрехали, зрадливо від нас відстали, нашу прихильність забули і

називають себе царськими підданими("Гетман де Б. Хмельницкий в тѢ пори и ево, Сефер Газы агу целовал в ногу, а хотѢлъ быть за ними в подданстве и до вѢку, а ныни де тѢ запорожские черкасы имъ солгали и воровствомъ своимъ от них отложились и доброту их забыли, а называютца государевыми". л. 85.). Так ви то знайте, ті зрадники і бунтівники і цареві так само зрадять як і Полякам. А ханові Магмет-ґераєві ніяк не можна таких зрадників не воювати і їх не руйнувати. Хіба як у всіх кримських і ногайських людей нігтів на руках не буде, або очі їм землею засиплять, тоді вони тим зрадникам за їх зраду мстити не будуть. Та й султан турецький скоро пришле на тих зрадників велике військо: Турків, Арабів, Венгрів, Волохів, Мунтян, Темрюцьких Гірських Черкесів, Шведів (!) і накаже їх знищити без останку".

Московські посли протестували против таких слів, що ведуть "меж государств на разврат, а не к тишинѢ и покою". "Ц. вел. подданных-гетмана Б. Хм. и со всѢмъ войскомъ Запорожскимъ называет ворами не дѢломъ. А воровства их нигде не бывало, і в подданствѢ онѢ запорожские черкасы у крымскихъ царей ни у ково не бывали и впредь не будут. А были онѢ подданные и(з)-стари польских королей, и за великие их и нестерпимые неправды и за поругание христиански вѢры в подданстве у них быть не хотѢли, а учинилися в вѢчном холопстве у в. гос. нашего, потому что наша православна християнъская вѢра греческого закону с ними. Черкасы одно. А Магмет-гирѢю царю и калгѢ и нурадыну царевичом и имъ, ближнимъ людем в досаду ставить того нѢчево. (л. 87).

Далі московські посли докорили ханським міністрам, що хан підчас останньої кампанії посилав своїх людей Янові-Казимирові на козаків, хоча й знав, що військо Запорізьке і вся Мала Русь перейшли під царську руку, і вийшло так, що цар післав гетьманові своє військо, а Татари, царські союзники, билися против них по стороні Поляків. "За ласкою божою і царським щастєм воєводи польських людей побили, в полон забрали, а самих гетьманів з їхнього обозу прогнали-але підчас бою з польської сторони було богато Кримських Татар, і вони робили велику перешкоду царським людям". Сефер-казі, вислухавши так спрепаровану реляцію про Дріжипільську битву здержливо скритикував її; посли так переказують його слова-мабуть не зовсім вірно: "В тім бою царські люде забрали у польських людей 12 гармат, а більше нічого не було. Кримських людей в тім бою було небогато, та й ті против царських людей не бились; а коли б

підоспів тоді калґа-царевич з військом, вони б царських людей з козаками на голову були б побили". Посли протестували против такої нельояльности і домагались, щоб на будуче до козаків- царських підданих в повній мірі прикладався принціп: хан царським приятелям приятель, а неприятелям неприятель,-щоб і Татари козаків не воювали і їх неприятелям не помагали. Але Сефер і Меметша рішучо не погодились дати таку ґарантію (л. 87-97).

[20]) Крим. справи 1655 р. кн. 37 л. 121 і 121, імя претендента пишиться Чобак і Чебак.

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКІ РОЗХОДЖЕННЯ І ПОЛЬСЬКІ ЗАЛИЦЯННЯ, ЛИСТ ДО ГЕТЬМАНА ВІД ТИШКЕВИЧА, ПОСОЛЬСТВО ВІД РАКОЦІЯ- СТ. ЛЮЦ. СИТУАЦІЯ НА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІМ ФРОНТІ В КВІТНІ-СВІДЧЕННЯ БРАНЦІВ І ПІСЛАНЦІВ, ПІСЛАНЦІ ВАЛАСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ГЕТЬМАНА.

Невважаючи на сумний вислід зимової кампанії Хмельницький не кидав своїх плянів великого наступу на Поляків, що він заявив свого часу перед Матвеевим, і мабуть ширше розгорнув в посольстві білоцерківського полковника Макара Москаленка, висланого або разом з Матвеевим, перед виступом на Поляків, або слідом потім, уже в поході (на жаль, акти Москаленкового посольства досі не відомі, і тим самим ми не знаємо і сього гетьманського експозе). В наступній реляції, висланій по повороті з походу, з Богуслава 4 н. с. березня [1]) гетьман писав цареві:

"По тім як ми виправили до твого царського величества полковника білоцерківського, весь час (Ляхи й Татари) билися з нашим військом. З початку в Ма(нь)ківці з Михайлом Зеленським, полковником браславським мали бій-три дні билися, і в тім бою дуже богато вбито Ляхів і Татар, і так неприятель нічого не вдіявши назад відступив з соромом і неславою [2]). Відти браславський полковник і язика нам прислав, і той перед нами сказав, що Стан. Лянцкороньский, гетьман польний, мав би ту орду, що з нами билася, аж на Кайнари відпроважати.

“Потім вийшли калґа-султан і нуреддін-султан, Муняк-солтан, Карач-бей й инші беї й аґи з новою Ордою. Вдарили були на город Торговицю в полку Уманськім, і там їх бито, і язика татарського відти до нас приведено, але той Татарин про неприятельські замисли докладно сказати не міг, тільки те що Орда йде в поміч Ляхам. Від Торговиці відступивши та Орда вдарила була на Умань, але й там тому неприятелеві відсіч дали, і язика татарського з Умани до нас приведено: він перед нами казав, що та новоприбула Орда, відступивши від Умани, зійшлася з Ляхами і завертала Ляхів назад на нас. Але Ляхи сказали, що ми вже не підемо, бо війська наші дуже втомились, покалічені, і піхоти не маємо [3]). Казав також той Татарин, що на літо і сам хан має йти в поміч Ляхам.

“Тепер посилали ми до полковника уманського, щоб вистарався вістей і язика докладного, і він в Усть-Бершади за Богом товариша Філіпецкого, з хоругви Суходольского, полку воєводи краківського зловив і нам припровадив. Той Поляк на допиті перед нами сказав, що Ст. Потоцкий, гетьман кор., і Ст. Лянцкороньский, гетьман поль., кн. Дм. Вишневецький, Балабан, Шемберг, Чарнєцкий, Корицкий й инша старшина поїхали на сойм до Варшави, щоб підняти посполите рушеннє на краї наші. А наказним гетьманом над кварцяним військом, розложеним на становищах по городах за Богом, настановили Себастьяна Маховского. А тим Татарам, що вийшли (на Україну) з калґою-султаном й иншими беями і аґами, Ляхи дали 24 міста за Богом в Браславськім полку, аби та орда на тих становищах стояла до трави. і вона має стояти до св. Юрия.

“Той же язик казав нам, що в поміч Ляхам мають бути Волохи, Мунтяне, Венгри і Турки, і готовяться наступити на нас літом, а замисли мають такі-аби тільки знищити Україну, то й на городи московські йти похваляються. Для докладної відомости про неприятельські замисли посилаємо того Поляка Філіпецкого-він у подробицях про все розповість. А твоє ц. вел. з огляду на се дуже покірно, до лиця землі упадаючи, як вірні і жичливі піддані просимо-вели запомогти нас більшим військом скоро, поки ще тепер добра дорога. Бо коли твоє військо скоро не прибуде, а потім за лихими дорогами забавиться, то недай боже- до щенту городи твої неприятелі б попустошили”.

Далі гетьман просить не слухати ніяких обмов на нього-о ненависти, гніву і нелюбови” і нагадує, що він сім літ не жалував труду-і тепер готов стояти

против усякого неприятеля (се видима відповідь на балачки, що гетьман не виявляє енерґії в війні з Поляками і Татарами). З листом сим, і з тим бранцем Філіпецким висилав Яська сотника богуславського і Тимофія сотника полку Уманського [7]) з товаришами і просить їх не затримувати. Крім сього листу посли повезли листа патр. Никонові і В. В. Бутурлину з проханнями, щоб вони з свого боку клопоталися у царя про скоршу висилку війська, і щоб не вірили ніяким наклепам на гетьмана [8]).

Москаленко тим часом не вертався, і з тим зіставалось невідомим, як поставилася Москва до козацьких проєктів великого наступу, до прохання війська і т. д. Взагалі ми не знаємо, як поставилися в Москві до Дріжипільської кампанії-бо не знаємо і того, в якім оформленню гетьман і Шереметев подали її до відома уряду. Не дістаючи відповіди, гетьман за місяць по посольстві Яська і Тимофія користується доброю нагодою-запрезентувати ефектного бранця-язика, звісного вже нам Яна Пісочинського, новгород-сіверського хорунжого і ротмистра коронного війська, котрого козацький під'їзд зловив в початку березня в його маєтности під Ілинцями. Післав з ним нове посольство,-сим разом приїхав сотник Осип Томиленко з товаришами: Климом Дубовиком, писарем Федором Томиленком і 8 козаками, вони повезли такого листа від гетьмана цареві [6]).

"Маючи відомість від язиків татарських і лядських про неприятелів, що вони разом стоять за рікою Богом в ріжних містах в Браславськім полку, посилали ми часті під'їзди по язики, і отсе недавно під'їзд наш спіймав у Жорницях Яна Пісочинського, підкоморія новгородського, ромистра королівського, чоловіка значного, що про всі замисли лядські й татарські добре знає. На допиті він нам сказав, що Ляхи й Татари відложили війну до весни, і Станислав Потоцкий, гетьман коронний, до Львова на комісію пішов [7]), а тут з військом зістався Лянцкороньский, гетьман польний. А як проважав тих Татар що з нами билися під Охматовим, зустрівся з калґою-султаном і з нуреддін-султаном, що після того бою прийшли їм в поміч з новою ордою. І зробивши між собою на-швидку нараду, післав Лянцкороньский своїх післанців до короля, а калґа-султан свого мурзу, щоб король по Великодню, нашому стяті за два тижні [8]) пішов з посполитим рушеннєм просто сюди на Україну. Сподіваються війська від Венгрів,

Волохів, від баші сілістрійського і з инших країв, і доконче хочуть сього літа Україну звоювати-чого їм боже не поможи. Ми ж чуючи про такі неприятельські замисли то все твому ц. в. відомо чинимо, а не можучи всього докладно в листі виписати, посилаємо твому ц. в. того Я. Пісочинського і разом з ним-після нього зловленого Татарина: вони всі замисли лядські і татарські розповідять устно. Ми ж просимо дуже нас не лишить і не дати в неволю ворогам, а ласкаво заступити і більшим військом спомогти. Бо ми зложивши тобі присягу і в підданство піддавшися ні на кого не покладаємо надії тільки на бога і на твою поміч.

"При тім повідомляємо, що Теодосій Васильович, архимандрит слуцький, не відомо з якої причини з Київа на Литву втік. Веліли ми пильно розвідати, хто його туди відправив і з чиєї поради він то вчинив.

"Татари якби прислали послів своїх до твого ц. в. і вимовлялися, що вони з нами не воювалися,-не вір їм, в. ц. в., вони зрадники! Пізнали ми їх недавніми часами, як мали кілька день бої з ними і Ляхами під Охматовим, і вони забрали в неволю жон і дітей без числа, і церкви божі попалили".

У всіх инших справах гетьман доручає поінформувати царя своїх послів: Осипа Томиленка і Климка Дубовика, і просить повернути разом з ними Пісочиньского, аби за нього вимагати козаків що попали в полон Ляхам.

З останнього дня н. с. березня маємо листа гетьмана до Шереметева, від нього очевидно пересланого цареві [9]). Він подає до відомости останні новини: недалеко Київа був польський під'їзд, кілька хоругов: козаки їх погромили, богато побили, а сімох взяли в полон. Уманський полковник доносить, що Татари, набравши на Браславщині ясиру, тікають до дому, і вже ледви третя частина їх лишилася при короннім війську, що теж дуже змаліло (оригінальний лист полковника, що був доданий, на жаль не заховався). Далі така дуже цікава, але на жаль, не досить ясно постилізована звістка: "Ми виїхали до Чигрина [10]), тому що богато козаків схотіло йти на Запоріжжя і Дін. Ми їх затримали, веліли ловити по городах і карати на смерть, коли б вони мали виїздити [11]) без нашого дозволу". Мині се виглядає, "як частина тої Дріжипільської сецесії, котру я принотував вище.

Гетьман просить не турбуватися сим його несподіваним для Шереметева

виїздом: “В скорім часі рушимося з полком Чигринським до війська, а до Чигрина для безпечности, порадившися з в. м., пошлемо три хоругви московської піхоти”. До сього цидула: “Повідомляємо також, що були у нас донські посли і оповідали, що Калмики живуть з ними в згоді, і на сім боці Волги, недалеко (від Донського війська) кочує їх богато. І ті ж посли нам казали, що Калмики пішли б зараз на Крим-тільки від царського величества указу чекають, а від нас вістей. Добре б було, щоб Калмики пішли на Крим полем, а Донські козаки човнами морем. Тоді б Татари своїх городів стерігли б, а не до Ляхів на поміч ішли!”

“І се нам дуже дивно, що досі нема від його цар. величества Макара Москаленка, полковника білоцерківського, ані указу ніякого не маємо. А як тільки будуть у нас вісти від й. цар. вел., так негайно повідомимо в. мил.”.

Я навів сі останні слова, бо вони нам поясняють дещо отсею асоціяцією плянів калмицького походу на Крим, і нетерпеливість гетьмана з того приводу, що Москаленка цар не відсилає ані яких указів не присилає. На сім спирається висловлений вище здогад про зміст місії Москаленка. Виступаючи на Ляхів з Шереметевим, при кінці н. с. січня, гетьман післав з Москаленком цареві між иншим проєкт бльокади Криму: Донськими козаками з моря і Калмиками з суходолу, і сподівався, що вона відтягне Татар від помочи Полякам. Коли б Москва негайно дала Калмикам і Донцям сей наказ, Браславщина була б вирятована, думав гетьман і старшина, тому нетерпеливилися затримкою Москаленка і безсумнівно пускали тихачем під всі чорти московську волокиту.

Нарешті кілька день пізніше, в перших днях квітня н. с., Москаленко приїхав і між иншим привіз обіцянку царя на місце здесяткованого і нічого невартого корпусу Шереметева прислати більше військо під проводом Бутурлина, а мабуть також і згоду на донсько-калмицьку операцію против Крима. Листів привезених Москаленком не маємо-бо взагалі актів сього посольства досі не знайдено, але і при недостачі їх можемо се певно виміркувати по перше-з повідомлення, післаного від гетьмана до київського воєводи, по друге-з пізніших царських листів. До Київа гетьман писав 6 н. с. квітня: “Думаємо, що твоїй милости відомо вже, що Макар Москаленко, полковник білоцерківський, назад до нас від й. ц. в. вернувся, і й. ц. в. об'являє через нього свою несказану ласку: посилає нам в поміч велике військо, кінних і піших; з тим військом відправив від боку свого ближнього

бояринa В. В. Бутурлина, і ще більшим військом обіцяє нас запомогти". І знову порушує гетьман-очевидно в звязку з сею ж місією Москаленка-справу бльокади Криму: донські післанці дали знати, що у них уже кілька десятків човнів направлено, щоб іти на Крим за царським указом, а Калмики останніми часами захопили кількох мурз [12]) з жінками і дітьми, з усіми улусами, що кочували коло Терка [13]).

Цар писав про калмицькі операції з приводу посольства Томиленка, разом з потвердженнєм призначення на Україну Бутурлина. Про Бутурлина він каже, що писав уже перед тим про Калмиків не говорить, що була про се мова вже раніш, але по всім попереднім за певне вже можна сказати, що сей проєкт був поставлений уже посольством Москаленка (в посольствах Ясська Яковенка і Томиленка нема про се мови). Тому можна думати, що Москаленко привіз і в справі бльокади Криму принціпіяльну згоду царя. Наказ В. В. Бутурлинові йти до гетьмана з новими силами на переміну Шереметеву був даний дійсно ще в березні-21 н.с. "Велів государ бояринові В. В. Бутурлину й стольникові кн. Гр. Григор. Ромодановскому бути на службі в Запорогах на місце В. Б. Шереметева з товаришами, а В. Б. Шереметеву велів бути в своїм государевім поході, окольничого ж В. В. Бутурлина і дяка М. Головина відправити до Москви; з В. В. Бутурлиним бути всякого чину людям полку кн. Б. С. Куракина, дворянам, дітям боярським, Черемисі, Чуваші і всякого чину людям полку кн. Ю. О. Долгорукого, рейтарському полкові з Брянська, салдацькому полкові з Києва, стрілецькому полкові з Москви" [14]).

Задля поглиблення добрих намірів Москви-підтримати козацький наступ на Польщу своїми силами, гетьман з писарем зараз же приготовили нове посольство- з подякою за обіцянки і заохотою до їх здійснення. Для сього мали послужити документи про заходи противної сторони розвести козаків з царем: турецьке посольство, залицяння татарські (лист Карач-мурзи і пересланий ним лист Лянцкороньского), "прелестний лист" Тишкевича з закликами до відновлення старих відносин.

"Дуже зраділи ми і все військо Запорозьке з повороту Макара Москаленка полковника білоцерківського з грамотою в. ц. в., де в. ц. в. являєш велику і несчислиму ласку, посилаючи зараз від боку свого нам у поміч ближнього бояринa В. В. Бутурлина з великим військом і ще більше військо обіцюючи.

А до того ще й сам против ворогів православної віри рушився єси своєю особою ще з більшим від попереднього військом"-писав гетьман цареві. Висловлюючи за се велику подяку він на доказ своєї вірности подавав до відомости царя заходи ворогів: "Прийшов до нас посол турецький Шаган-аґа від Сіяуш-баші сілістрійського і від візира Азема, іменем цісаря турецького, з прелестними листами-підманюючи нас щоб ми піддалися цісареві турецькому-чого не дай боже, бо ми раз присягши в. ц. в., єдиному православному цареві і наслідникам його, за в. ц. вел. і за віру православну кождого часу готові вмерти, а неприятелі з зрадливих своїх замислів потіхи мати ніколи не будуть.

"Знову ж сими часами Карач-бей перекопський іменем хана і всіх султанів і беїв прислав прелесні листи, намовляючи нас так само відстати від в. цар. вел. Обіцяють нам за те поміч на Ляхів, але ми їх обіцянкам не віримо і помочи їх не хочемо, маючи по богу заступника в в. цар. вел., і сі прелестні листи писані від Сіяуш-баші і Карач-бея, через нашого посла в. ц. в. посилаємо, аби в. ц. в. вирозумів з них зрадливі замисли неприятелів. Бо ж Татари з Ляхами ще й по сей час стоять за Богом по містах на становищах, і нічого доброго не мислять, тільки чекають короля з посполитим рушеннєм, та сподіваються великих сил з ріжних країв... Посла того (турецького) ми у себе затримали до дальшої відомости від в. ц. в.-доки вернеться наш посол з відомістю від в. цар. вел.: просимо його скоро відправити з ласкою своєю (очевидно-з більш категоричними розпорядженнями про висилку московських сил), щоб нам скоро відправити того турецького посла маючи відомість від в. ц. в.-щоб так повести справу, аби Турки з Татарами більше на нас помочи на давали".

Посім наступає дражлива матерія-тих перешкод що робила Москва зносинам козаків з Швецією: "Відомо нам, що Данило Калугер, післанець шведської королеви, затриманий у в. цар, вел.-вже нам то дали знати з Швеції. Дуже покірно просимо його до нас відпустити, бо ми вже чотири роки ведемо переговори з королевою про союз [15]), аби помагала нам на тих неприятелів Ляхів; а тепер піддавшися під високу руку в. ц. в., бажаємо, щоб не тільки Швеція, але й инші краї тих неприятелів воювали і тим замішаннє у них чинили. Бо ж і Ляхи, шукаючи ріжних способів щоб Україну звоювати, домагаються помочи цісаря християнського, Німців, Венгрів, Волохів, Турків і Татар-так і нам не годиться відганяти від себе

тих що до нас з давно з своєю приязню прихиляються, а навпаки-треба таких шукати! Бажаємо, щоб сього року ті неприятелі Ляхи всі пропали-щоб більше крови християнської не проливали і церков божих не руйнували. Тому ще раз просимо в. ц. в. про того Данила Калугера: зволь його відпустити, а ми все що він нам скаже, до відома в. ц. в. подамо”.

Сей лист, датований 2 квітня с. с. в Чигрині, разом з листами Виговського до Бутурлина і Милославского, повіз чигринський сотник Василь Климятенко з товаришами [16]). Крім листів візиря і Сіяуш-баші він передав цареві листи Карач-бея з листом Лянцкороньского і саме привезений лист від Тишкевича, що стелив мости до переговорів, одночасно з тим як зводив останки польського війська з погранича.

Примітки

[1]) Ся реляція надрукована була в Актах Ю. З. Р. XIV с. 523 без середини, в цілости вона міститься в актах посольства в Сибир. прик. ст. 1636 л. 360.

[2]) Се мабуть та битва, що про неї оповідає Лянцкороньский в своїй реляції вище с. 1052.

[3]) В листі до патр. Никона (нижче) понад то: “тому що мавши кілька день “свальний бій” з нами під Охматовим, всю піхоту свою стратили і сильно богато було їх поранено, то не пішли з тими салтанами на нас, а визначили їм 24 городи за Богом...”.

[4]) В заголовку актів посольства вони названі Тимофієм Семеновим і Яковом Яковлевим.

[5]) Лист до Никона надрукований в Актах Ю. З. Р. XIV с. 526 без кінця, в цілости в Сибир. ст. 1636, с. 368 (тут дата: в Богуславі 26 лютого); лист до Бутурлина згадується в царськім наказі про послів 22 березня с. с.: з царської ставки в Вязьмі їх відправлено до Москви і відти до гетьмана- л. 372-3.

[6]) Уривок сього листу, без кінця надруковано в Актах Ю. З. Р. XIV с. 557, повний текст в Сибир. ст. 1636 с. 378-382, він має тут дату "в Богуславі 23 марта",-але ся дата мені здається непевною, бо занадто пізньою. Насамперед, ми маємо листи Хмельницького 21і 27 березня (с. с.) видані в Чигрині, і тому мало правдоподібно, щоб він був в Богуславі 23 с. с. березня. По друге, Пісочинського зловлено в перших днях березня н. с. або навіть при кінці лютого (на допиті 22 квітня в приказі він казав, що його зловили "тижнів 9 тому"),-мало правдоподібно, щоб такого цінного бранця мариновано між козаками цілий місяць, або й більше, а не післано цареві скорше. По третє-як побачимо далі, саме десь коло 24 березня с. с. приїхав з Москви Москаленко з дуже важними царськими резолюціями. Коли Томиленка висилали 23 або 24 березня, то природно було б згадати про його приїзд і одержаннє резолюцій, як не в листі, то в додатковій цидулці, а сього нема. З другого боку-гетьман в сім листі не висловлює нетерпеливости з приводу такої довгої проволоки з відповіддю на післані з Москаленком пропозиції, як се бачимо в листі гетьмана з 21 березня. З усіх тих причин я думаю, що лист з Томиленком був висланий значно раніш: може 13 березня с. с., може навіть 3-го, — але взагалі в першій половині березня с. с.

[7]) На боці приписано поясненнє, очевидно московського приказного: "платить заслугу денежную".

[8]) Православний Великдень того року припадав на 25 н. с. квітня, так що 2 тижні по Великодні се 9 н. с. травня, себто кілька день по св. Юрі, що фіґурував в попередній реляції гетьмана як сподіваний початок нової війни. Приблизно ж до сього часу належать відомости про козацьке військо від військового цирулика, захопленого польським під'їздом під Уманею і допитуваного 19-го березня. Не богаті, що правда. Сказав сей цирулик, що Хмельницький в Білій Церкві, Москви при війську коло 6 тис., також до Київа прийшло щось московського війська, але загалом затрівожені (Москалі), побачивши по дорогах богато своїх постріляних, обтятих, без рук і без ніг кажуть, що й тікати почали. Козаки сподіваються великих чужоземних військ (по польській стороні, в майбутній кампанії). Лист Тишкевича з 18 і 19 березня-теки Нарушевича 148 с. 84, ркп. Осоліньских 3564 л. 439 об.

[9]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 563-6.

[10]) В копії "оть Чигрина", але се очевидна помилка: гетьман поясняє, чому він кинув військові становища, що стояли в контакті з московськими становищами під Білою Церквою.

[11]) "Естлибы дерзати без воли нашей имѢли". Дерзати мабуть-в розумінню: насмілялися виїздити?

[12]) "касайских мурз" в копії-чи не "ногайських?".

[13]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 561.

[14]) Білгород. стола ст. 382 л. 148-9, тут дата 23 березня, але се очевидно день отримання розпорядження, а в Дворцових Розрядах новий розподіл воєвідств під днем 11 березня, с. 461: "того ж дня післав государь до Білої Церкви В. В. Бутурлина і Г. Г. Ромодановського, а В. Б. Шереметеву і Ф. В. Бутурлину велів з Білої Церкви приїхати до нього". При тім небезінтересна подробиця: при зборах сеї армії виявилося, що з Москви повтікало богато людей від бояр і всякого чину людей, забравши коней і одежу, і збираються по лісах: хочуть їхати до гетьмана Б. Хмельницького, а своїй братії пишуть, що козаки їм обіцюють маєтности. Цар дав 3 травня с. с. наказ Бутурлину в порозумінню з гетьманом виловити тих втікачів і з них чоловіка з 10 повісити "в старих городах"-Путивлі й инших, а инших вибивши кнутом відіслати до Москви. Але коли й були такі втікачі, то козаки своїм звичаєм їх закрили, і Бутурлин в червні доносив, що по всіх розвідках таких утікачів "боярських людей" "в Черкаських городах в собранье нѢт"; а хто тікає з московського війска, тих полковники, сотники і отамани переймають і висилають до воєводів. Білгор. ст. 382 л. 155, у Соловйова с. 1681-2 за документами Приказа Тайних Дел.

[15]) "о приязни договоры чиним".

[16]) Лист Хмельницького до царя і Виговського до Милославского в актах посольства, Сибир. ст. 1636 л. 406 і 447, лист до Бутурлина Акты Ю. З. Р. XIV с. 559.

МОСКВА НЕ ПРОПУСКАЄ ДАНИЛА З ШВЕЦІЇ ДО ГЕТЬМАНА, ДАНИЛО ДОБИВАЄТЬСЯ ТАКИ ДО ГЕТЬМАНА. ШВЕДСЬКИЙ КОРОЛЬ ВИПОВІДАЄ ВІЙНУ ПОЛЬЩІ, ПОСОЛЬСТВО БУРЛІЯ, ЦАР НЕ ПЕРЕПУСКАЄ ЙОГО ДО ШВЕЦІЇ.

Приводом послужив приїзд посла від Ракоція, Стефана Луца, що їхав через Польщу до Хмельницького, ніби для того щоб нахиляти його до замирення з королем. Такий характер посередництва до польсько-українського замирення Ракоцій надавав своїм зносинам з козаками ще в попередніх листах до короля, цитованих вище [1]). Тишкевич взявся помогти Луцеві дістатися до козаків і скористав з сеї нагоди, щоб попробувати у них щастя й собі. Повідомляючи гетмана про се посольство, він наговорив від себе ріжних небезінтересних річей, так що я вважаю потрібним навести з його листа [2]) дещо, насамперед сам початок:

“Милостивий пане Хмельницький, гетьмане запорозький, мій милостивий пане і приятелю давній. Був я завсіди і до нинішнього часу приятелем в. милости, і ніколи не думав, аби наша приязнь мала коли небудь розірватися таким чином, що в. м. забувши бога і вітчину, так розлютивсь і став таким байдужим на природні свої звязки з Річеюпосполитою, в котрій єси родивсь і виховавсь! Покинув єси матір свою правдиву, відступив єси від православної віри-царгородського патріярха. Вирікли-сьтеся нас, братії своєї; пристали до мачухи-чужого народу 3), прийняли віру неправдиву, видуманого патріярха, що не має иншого походження (своєї церковної влади) тільки від царя. З ким ви побраталися тепер? з премерзким кривоприсяжником, що нікому ніколи не дотримав віри. Що ж далі? Тільки пімсти і кари божої приходиться сподіватися! Час спамятатися і дати місце розумові і обсудити кінець сих справ. Перше наповнив єси Ляхами бісурменські панства, тепер наповнив єси православними християнами, що їх (Татари) без кінця хапають у неволю 4) Близько трьох 5) тисяч! Поглянь на Подністрянські краї, між Богом і Дністром-де поділися люди християнські, котрих треба було тьмами тисяч числити? Тепер і міста всі випалені, фортеці шкереберть вивернені, попалені і поруйновані, ледви сотне місто ціле лишилося. Людей не питай-пішли в неволю і йдуть без ліку. Коли лишилася (у тебе) іскра (любови) до бога і до людей милосердя-зволь спамятатися, в. м., і вчини кінець тій згубі і упадкові держави. Се ще можливо, коли захочеш помогти, і тоді справді визволиш віру свою і заховаєш іще ту частину людей (яка лишилась)!

“Саме посилає до в. м. князь семигородський посла-він у мене,-ніякий Стефан Люцей, Венгрин, дворянин Ракоція, що був уже у в. м.-чекає безпечного проїзду до в. м. з огляду на Москву. Будь ласка (пришли) трохи своїх людей, щоб приїхали під Браслав, безпечні що до своєї цілости, й відпровадили до в. м. з огляду, що він їде в посольстві до в. м. Коли хочеш завязати переговори, не погордуй в. м. 6)-я допоможу всім що моя доброта піддасть-тільки аби в. м. схотів користати з моєї ради і того посольства. Бо ж і нам жаль християнства поневоленого. Москаль в. милости віри не додержить, бо у нього тільки кривоприсяжство і ламаннє спокою-се він і з в. м. учинить. Краще до матери хилитися: та щиро обійме і в непамять положить невдячність. Отже і в друге прошу і на ласку Богу закликаю: не давай тих країв в дальші утиски, а християн у таку неволю! оберни свою

мужність з нами разом і з Ордою на тих віроломців-Москву! Прихилися на згоду! Хто був козаком, нехай прийме вільність; хто хлоп-нехай працює; а хто богові служив в православній християнській вірі, нехай патріярха царгородського не відступає. Пиши до мене в. м. в листах, як я до в. м.-по приятельськи і по давньому звичаю, а я з любовю прийму. Нехай не гніває тебе той лист мій-бо закон віри християнської так велить".

В закінченню прохання забезпечити угорського посла від Москви, і показати ласку вхопленому козаками Пісочинському-"бо ті люди доброго роду і війську Запорожському прихильні".

Гетьман очевидно постарався в можливо миролюбних тонах відповісти на всі сі нетактовности споляченого землячка. Йому, очевидно, кортіло як скорше мати у себе семигородського посла; безсумнівно-охорона негайно була вислана, і Стефан Луц виправлений до гетьмана: маємо лист Ракоція до Тишкевича у відповідь на його писання з 7 і 20 квітня, в них Тишкевич сповіщав князя, що Луц виїхав до Хмельницького, і Ракоцій дякував і висловляв надію, що се посольство послужить на користь Річипосполитій 7). В момент, коли Виговський вислав цареві лист Тишкевича, Луц мусів бути вже у козацькій кватирі, аде ні гетьман ні писар не вважали потрібним донести цареві зміст сих переговорів, де очевидно не було місця балачкам про замиреннє з Польщею, а навпаки-вияснялися можливости спільної акції против неї.

Безнадійність своїх пропозицій Тишкевич мусів відчути в повній мірі. Маємо його листа до Ракоція з 11 травня; на балачки Ракоція про його пляни посередництва він відповідає мелянхолійними побажаннями успіху і сумними міркуваннями, що козаки на ніяке замиреннє не підуть, "поки не здійснять своїх злих намірів, і тоді або згинуть, або понесуть відповідну кару за свої злочини". Сповіщає при тім про під'їзд козацький під польській табор, що мовляв їм не повівся 8).

Реальні відносини на польсько-українськім фронті в другій половині квітня малюють нам свідчення козацького бранця Костя-"козака старинного, що перед тим мешкав на Березках, а тепер зістає з Зеленецьким, яко наказним гетьманом Хмельницького". При кінця квітня він мав нещастє попасти в польські руки, допитувано його дня 3 травня, він розповідав:

“Зеленецький сам з 500 кіньми в Рашкові-був там на свята [9]). Пішого війська при собі не має-все зістається в Шаргороді, над ним старшим Іван Писар, полковник.

“Після того як (польське) військо вступилося з Браслава, Зеленецький прийшовши пробув в Браславі 4 дні. Сам тільки стояв у дворі, і нікого (більше) не велів пускати до міста, аби не рабували міста. Вислав 2.000 тис. пішого війська і 150 (?) кінноти, аби позасікали в лісах табори лядські [10]), і за ними мав сам іти з усею силою; але що не догонили лядського табору, повернув назад, а потім рушився з Браслава і мав свята відбути в Рашкові. Богун відправляв свята в Немирові з військом своїм.

“Нас 300 козаків (нижче каже, що 3000, і се правдоподібніш) післав був під військо лядське: вийшли ми по святах наших з Шаргорода, мали вдарити на ті хоругви, що під Константиновом стали, але вони помітили, і було трудно! Сотник Розгін [11]) пішов під Зиньков зількома сотнями пішого війська.

“Хмельницький мав вибратися під Браслав з усею силою, але що Ляхи вступилися, то лишився в Чигрині; війську свому велів збиратися під Корсунь. Має бути з ним Москва. Єсть Москва в Білій Церкві і в Київі, але не знає скільки. Донських козаків пішло 20 тисяч [12]), але не знає куди обернулись.

“По селах, по містах і по лісах єсть сила хлопів, мають і худобу. Ті хлопи, що сходилися до замочків на місця спалених міст [13]), всі хотіли поклонитися п. воєводі чернигівському [14]), але Зеленецький не пустив. Хлопи сподіваються замирення, тому орють і засівають в полях”.

Далі додано, мабуть при поновлених тортурах, на потіху панам допитувачам: “Москви Хмельницький не сподівається: стратив на неї надію, бо й та Москва, що єсть на Україні, хоче йти до дому.

“В Умани велика пошість, полковник уманський помер з тої хвороби, і бідних людей богато вмирає. Москва аж вийшла в поле-стоїть під містом.

“Зеленецький посилав в степ, привели Татарина і той йому сказав, що всі Татари прийдуть по траві, від того хлопи і козаки збентежилися: не знають

що далі робити” [15]).

З Чигринського двору секретар волоського господаря подавав Лянцкороньскому такі відомости принесені до Яс 22 н. с. травня післанцем господаря, що той посилав з семигородським послом “для інформації”, і він вертався відти разом з Шагин-чаушом, послом сілістрійського баші:

8 травня Хмельницький напевно рушився [16]) з Чигрина до Корсуня, і відти зараз має йти до Білої Церкви з арматою і всяким воєнним припасом. Військо має при собі, і звідусіль сільська чернь збігається до нього. Зеленецький тому четвертий день, взявши 4 гармати, рушив з козаками з Рашкова на Шаргород, щоб зійтися з Хмельницьким [17]).

Козак Яцько, що попавши в неволю від Сучавою, одержав від господаря волю і якийсь час жив у нього на дворі, а тепер служить у Хмельницького за покойового і знає його секрети, з тим молдавським післанцем був у добрих відносинах і розповів йому про замисли Хмельницького таке. Насамперед він хоче несподівано вдарити на королівське військо, де б воно не було; потім просто на Львів наміряється. але й таке говорив, що “коли б Поляки хотіли зо мною згоди, то і я б на те пристав, а всі сили обернув би на Турчина”.

Напроти Черкас він велів поставити міст на Дніпрі для скоршої переправи, і тепер відти йому прийшло три полки Москви від царя.

Але з тих Москалів, що було в Умани 12 тисяч, зісталося тільки 6 тисяч: всі виздихали (!), і тепер здихають-бо пошість кинулась і між козаків.

Каже той післанець, що й сам цар рушив і має зійтися з Хмельницьким. Донські козаки неодмінно мають тепер наступати на Крим, цар післав до них частину москалів у поміч, аби йшли з Донцями на море, і Хмельницький зіставив за Дніпром два полки задніпрянські, аби з наближеннєм тих (московських військ) спільними силами з Донцями воювали Крим [18]).

Як бачимо, дещо з тих секретів говорилось умисно на адресу польських союзників, і секретар господаря, свідомо чи несвідомо, справляв сі секрети туди, куди вони призначилися.

Але маємо лист і самого господаря з того ж дня, де він повідомляє про чигринські новини Ракоція, і тут знаходимо деякі инші небезінтересні відомости з кругу балканської політики гетьмана-а саме зносин з ним волоських повстанців, що счинили були бунт в Валахії.- Очевидно продовжують вони торішні пропозиції сербських капитанів і стоять у звязку у повстаннєм валаських семенів- наємного війська против свого господаря.

"В розмові наш чоловік спитав (того Яська), з чим прийшли до гетьмана післанці тої волоської наволочи; і він відповів, що валаські семени прислали листа, що на перший поклик гетьмана вони негайно поставлять йому 12 тис війська, заберуть усю артилєрію воєводи Константина і приведуть в поміч гетьманові богато Рацiв (Сербів) і Болгарів. Але на сього листа гетьман відповів, що се наробило б їм богато страт, коли б вони пустилися в таку далеку дорогу, через ріжні краї, коли гетьман сам рушає на Поляків. Коли йому вдасться їх погромити, він насамперед займе Львів і туди їм можна буде прийти без клопоту".

В сій справі говорив з Стефановим послом Виговський; він спитав, чи Стефан воєвода з приязни до гетьмана не перепустив би до нього через свою країну тих волоських семенів. Але Стефанів посол відповів, що се справа неможлива, бо перехід такого великого війська наробив би йому великої шкоди" [19]).

Очевидно воєвода Костянтин, занепокоєний сими зносинами, поспішив з запевненнями, що повстаннє Семенів ліквідовано, і всі їх пропозиції не мають в собі нічого реального, а натомісць він готов служити гетьманові своїми силами; ми далі побачимо сі зносини.

Примітки

[1]) Лист до короля 16 грудня, Жерела XII с. 336, див. вище с. 1062.

[2]) Він заховався в московськім перекладі, в актах посольства Климятенка.

[3]) “общего народу”-очевидно obcego narodu оригіналу.

[4]) Се вже дійсно “з хорої голови на здорову”!

[5]) Очевидно-трьохсот.

[6]) “Понеже идет в посольство до в. м. хотячи вложитись в разговор, не погордися в. м.”-не зовсім ясно, але контекст дає таке розуміннє як я тут подав.

[7]) Жерела XII ч. 433, з оригіналу що був тоді в московськім архиві загран. справ.

[8]) Monumenta Hungariae XXIII, с. 177.

[9]) Великдень руський був того року 25 квітня н. ст.

[10]) aby tabory lackie w lasach gdzie pozasiekali.

[11]) Rozhun.

[12]) На море, очевидно; в оригіналі помилено: на Дон.

[13]) co na spalonych miastach po zameczkach stawali.

[14]) Тишкевичу.

[15]) Теки Нарушевича 148 с. 175-6, з несвіжського архиву.

[16]) Себто мав рушитися-з листу його побачимо, що він пішов з Чигрина 27 н. с. травня.

[17]) Се звістка самого секретаря, і належить значить до 19 н. с. травня.

[18]) Теки Нарушевича 148 с. 225-7: Kopia listu Stanislawa Kienarskiego do woewody ziem Ruskich, з несвіж. архиву. Як побачимо зараз, сі відомости відповідають змістові царського листу, привезеного Томиленком.

[19]) Transsylvania I. с. 397.

НАПРУЖЕННЯ НА БІЛОРУСІ, ПОКЛОНСЬКИЙ ВІДСТУПИВ ВІД МОСКВИ, ЙОГО ЛИСТИ ДО КОЗАКІВ, ЛИСТИ ВІД РАДИВИЛА, АҐІТАЦІЯ ТЕОДОСІЯ ВАСИЛЕВИЧА.

В середині травня с. с. [1]) гетьман отримав купу листів від царя, в відповідь на все писане і переказуване з Томиленком і Климятенком. 24 і 27 квітня с. с. з Смоленська цар відправив одно за другим посольства Томиленка і Климятенка і передав з ними листи. Похваляв за службу і за вісти, потверджував уже написане раніш, що в поміч гетьманові відряджено Бутурлина [2]). На Крим посилається з Калмиками кн. Одоєвский: гетьман повинен післати йому від себе 5 тис. козаків, разом з воєводою, якого вишле від себе Бутурлин, і всі вони разом з Калмиками і Донськими козаками, котрим цар також дав уже свій наказ, мають разом "промишляти", "чтобъ за божию помощию Крым розвоевать и городы которые мошно и села и деревни и хлЂб пожечь без остатку" [3]).

В листі писанім у відповідь на посольство Климятенка цар висловляв надію, що коли неприятелі довідаються, яке велике військо цар повів на Білорусь, і одночасно в таких великих розмірах зачинає операції против Криму, то се розібє коаліцію, і оден одному помагати не стане. Турецького посла гетьман нехай відправить і з ним напише візирові і Сіауш-баші, що він "за царським указом" хоче підтримувати з Портою приязні відносини, але треба щоб Кримці перестали помагати Полякам. Про се же і цар уже кілька разів писав ханові, щоб він тримався присяги і не помагав Полякам против козаків; нехай тепер і Сіауш-баша та візир напишуть ханові те саме- треба всяко протягти час, щоб кн. Одоєвский встиг заатакувати Крим перше, ніж Орда вийде в поміч Полякам.

Що до гетьманового прохання за шведського посла Данила Калугера, щоб його пропустили через Московську землю, цар поясняв, що Данило приїздив до царя, а не до гетьмана, з дорученнями від Радзєйовского, разом з його маршалком: Радзєйовский просив через них царя, щоб він дозволив йому приїхати, і цар післав з ними дозвіл на приїзд, і затримки їм не було ніякої, а як що старець Данило приїде (вдруге) з Радзєйовским, цар велить його пропустити до гетьмана [4]).

Очевидно се було не так, а як саме, того не можемо знати. Радзієвский складав се фіяско на свого служебника Манаріні, що їздив до Москви разом з Данилом (очевидно се той його маршалок, згаданий в листі царя). В пізнішім листі до Карла-Ґустава (в вересні т. р.) Радзєйовский писав, що переконався в зрадливости сього Манаріні: він зробив усе, щоб перетяти дороги Данилові до гетьмана, хоч се було головне завдання сеї місії- звязатися з гетьманом, а цареві понаписувано тільки загальні компліменти. Більше того, Манаріні знайшов способи написати гетьманові, остерігаючи його щоб він нічого не доручав Данилові, і не користувався його посередництвом, з огляду на повну його нездатність 5).

Та Данило не був таким нездарою, як його Манаріні представив і коли його не перепущено до гетьмана через московські землі, він все таки знайшов собі дорогу, і приблизно одночасно з згаданою царською грамотою з'явився у гетьмана. З чим? я думаю, що з грамотами Карла-Ґустава, спорядженими ще в січні, в відповідь на листи гетьмана і Виговського, післані літом минулого рок, і адресовані ще його попередниці королеві Христині. Карло-Ґустав повідомляв, що він зайняв її місце, висловляв вдоволеннє, що козаки змогли нарешті завязати зносини з Швецією, обіцяв свою приязнь і т. д. 6). Головне, розуміється, було переказане на словах, але питаннє, чи ті січневі інструкції були відновлені відповідно останнім подіям? В тім часі як Данило добився до гетьманської кватирі, ситуація була вже цілком воєнна, хоч у польських кругах не здавали собі справи з критичного положення. 19 квітня представник Карда-Ґустава доручив польському сенатові меморіял, що цілком ясно заповідав війну і в початках травня Карло-Ґустав повідомив "великого-курфюрста" Фридриха Вільгельма пруського про свою постанову воювати Польщу, довести до її розділу і поділитися з ним її землями 7). Але на жаль невідомо, наскільки сі свої наміри він відкривав Хмельницькому і Виговському через Данила. Тільки ж вони, знаючи завзяттє Радзєйовского і високо оцінюючи його вплив на шведському дворі, однаково великі покладали надії на шведську інтервенцію, згідно з психольоґічним фактом: завсіди тому віриш, чому хочеш,-і безсумнівно були дуже схвильовані сим посольством. Ухвалено було зараз післати в посольстві до короля разом з Данилом Кіндрата Бурлія-що вже раз туди їхав і не доїхав, та просити пропуску у царя: можливо що царська обіцянка в останньому листі-коли Данило знову приїде, то буде перепущений до гетьмана, подала гетьманові й його писареві надію, що Данила перепустять

і від гетьмана.

18 (28) травня гетьман виладив такого листа цареві:

"Будучи вірним і жичливим підданим в. ц. вел., ми взявши бога на поміч рушили 28 травня з Чигрина на неприятелів иновірців Ляхів і збиратимемо військо наше під Білою Церквою і там зійшовшися з бояриномъ твоїм В. В. Бутурлииим против неприятелів промишлятимемо: де їх обоз буде, просто туди підемо. Також те тобі відомо чинимо, що від 4 літ вели ми зносини (ссылалися) з Христиною королевою шведською, для того щоб Шведи нашим неприятелям Ляхам в нічім не вірили і на нас їм помочи не давали, і тепер от прийшов до нас від короля шведського від Радзєйовского Данило чернець. Пишуть з ним до нас, що жадним чином не даватимуть помочи Ляхам, неприятелям твоїм і нашим, але обіцяють їх всяко воювати. Тому і ми для всякої приязни посилаємо з тим шведським післанцем чернцем Данилом наших післанців: сотника медведівського Кіндрата Бурлія з товаришами [8]), щоб вони (Шведи) неприятелям твоїм Ляхам в нічім не вірили, помочи їм не посилали, але з своєї сторони їх воювали. Коли б твоє ц. вел. мав за се прогніватися, що ми тих післанців своїх посилаємо, ми то на милостиву ласку твого ц. в. покладаємо; одначе думаємо, що й тобі то за річ пристойну здасться. Бо ми будучи жичливими підданими твого ц. вел. так міркуємо, щоб більше було приятелів, як неприятелів, і як наші післанці там будуть, то Шведи ніякої помочи Ляхам не дадуть і в нічім їм вірити не будуть, а будуть їх воювати. Бо маємо таку відомість, що вже Ляхи годяться відріктися титулу "шведського і инших", аби тільки Шведи дали їм поміч" [9]).

Подібного змісту листи були вислані також до Милославского і до Ларіона Лопухина, з проханням поклопотатися перед царем, щоб козацьке посольство пропустив до Швеції [10]). Але все се нічого не помогло: московський уряд не хотів щоб дипльоматія козацька ширилася, і Бурлія знов таки не пропущено. Цар в своїй грамоті переданій з Бурлієм (з датою 23 с.с. червня) вимовлявся тим, що король шведський присилав до нього ще в січні свого сенатора, пропонуючи прислати великих повномочних послів для потвердження договору, і тепер прийшла відомість, що шведські посли вже їдуть. Прийнявши їх цареві треба буде післати до короля своїх великих послів, а до того часу гетьманові непристойно посилати своїх післанців.

Тому цар нагородивши Бурлія з товаришами, відсилає їх до гетьмана назад, а про те коли можна буде гетьманові післати своїх післанців-після того як цар виправить своїх послів до шведського короля,-буде осібне писаннє від царя до гетьмана [11]).

Більш того-не пропущено і Данила, завернено разом з Бурлієм назад до гетьмана-уже без усяких мотивів, бо се ж був післанець не гетьманів, а шведський. Ніяковість усього сього інциденту супроти гетьмана уряд очевидно вповні відчував, і тому копію сього листа до гетьмана було післано окремо до Бутурлина з інструкцією “отговаривать” гетьмана і Виговського, “всякими мЂрами”, арґументуючи мотивами виложеними в листі до гетьмана, “и иными отговоры-что пристойно смотря по тамошнему делу”, “чтоб они того себЂ в оскорбленье не ставили, что мы посланцов в СвЂю отпустить не указали”. “А говорити їм наче від себе, щоб вони не помітили, що се говориться з нашого наказу”, а що гетьман і Виговський будуть з приводу сього говорити, все те донести цареві [12]).

Що там говорилося з сього приводу, лишається незвісним. Гетьман не відступив від свого: виправив Данила з звісним своїм аґентом Іваном Тафларієм через Молдавію, Валахію й Туреччину-казали що поїхали від нього з Браслава 5 серпня н. с., разом з посольством до господарів, але і в Ясах і в Торговищі їх місія викликала підозріння, як побачимо далі, і кінець кінцем вони вернули назад [13]). Гетьман і його штаб мусіли сердечно клясти своїх московських протекторів, що їм перебили таку пекучу справу, і ледви аби Бутурлин міг їх чим небудь розговорити!

Примітки

[1]) Коло 20 н. с., як можна міркувати.

[2]) З Смоленська, 24 квітня, брульон в актах пос. Томиленка ст. 1636 л. 389-3.

[3]) другий брульон з того самого дня, на жаль дефектний: середнього листка бракує, дата та сама, поміта: "БѢлая грамота писана на александрѢйском листу, запечатана государственною большою печатью подъ костодьею", тамже л. 401 і 403-4.

[4]) Брульйон з датою: 27 квітня, Смоленськ, в актах посольства Климятенка, Сибир. пр. ст. 1636 л. 432-443.

[5]) Архив Ю. З. Р. III. VI ч. 25.

[6]) Листи видані в тійже збірці Молчановського, Архив Ю. З. Р. ч. III т. 6 с. 73-4.

[7]) Про ситуацію: Кубаля, Wojna Szwecka с. 63 д. д.

[8]) З записок про корми, жалуваннє, підводи, довідуємося про склад посольства: товаришом Бурлія їхав писар Констянтин Неліпа і вісім козаків, між иншим син Бурлія Василь, з Данилом його писар Костянтин Попов і товмач Леонтій Христофорів (оба мабуть Греки). Бурлій пишеться в московських актах: Бурляй, часом Бырляй, правдоподібнішою формою вважаю: Бурлій.

[9]) Сибир. пр. ст. 1636 л. 482-7, дата: в Чигрині мая 18.

[10]) Тамже л. 519 и 525, дати ті ж.

[11]) Тамже л. 488-498, а на л. 521 і 525 листи Милославского і Лопухина до Хмельницького, з повідомленнями про відмову царя, котрої причини, мовляв, він сам гетьманові пояснив.

[12]) Брульон з тою ж датою: "в Шклове, июня въ 23 день", в Сибир. прик. ст. 1636 л. 499-509.

[13]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 89: poi di nouo rimandati d-o p. abate col colonel jani Taflari per Valiachia, Moldavia et Turkia. Мабуть перекладчик тут поплутав і з "полковника і Яні Тафларі" зробив "полковника Яна Тафларі".

НАПРУЖЕННЯ НА БІЛОРУСІ, ПОКЛОНСЬКИЙ ВІДСТУПИВ ВІД МОСКВИ, ЙОГО ЛИСТИ ДО КОЗАКІВ, ЛИСТИ ВІД РАДИВИЛА, АҐІТАЦІЯ ТЕОДОСІЯ ВАСИЛЕВИЧА.

Тим часом момент був дійсно дуже не відповідний для яких небудь "оскорблень" української старшини. Те що діялося на Білоруси давало московському урядові дуже серйозне memento не тільки для його білоруської політики, але також для відносин до Українців. В Смоленщині шляхта і міщани добровільно піддавалися Москві в осени, а потім зимою як цар звів свою армію і розіслав на зимові вакації [1]), почали тікати за литовський кордон, і цар при кінці січня дав наказ своїм воєводам запобігти сій "шатости і зраді" самими рішучими і різкими способами: арештувати підозрілих і відсилати до Москви, сажати до вязниць і бити поголовно, крім жінок і дітей. В Могилівщині шляхта, міщани і козаки-в особі свого "полковника" Поклонського при кінці 1654 р. проробили в малих розмірах подібну ж угоду з московським урядом, як Українці весною: подали свої петиції цареві і дістали на них царські резолюції, привилеї і надання, все як слід. І от сей самий Поклонський, що своїми впливами привів під московську руку Могилів і цілий ряд инших міст-як він принаймні хвалився,-перейшов назад на польську сторону, коли Радивил повів наступ на заняті Москвою землі. В середині лютого Радивил приступив під Могилів, і Поклонський з своїми козаками приступив до нього,-разом з ним узяв в облогу могилівських міщан, що зісталися вірними цареві. Кінець кінцем міщани, спаливши велике місто і перейшовши до замку, в нім відсиділися, і в травні Радивил зняв облогу, коли новий похід царя на Білоруські землі, розпочатий весною знову переніс оперативну ініціятиву на московську сторону. Але моральне значіннє інциденту зісталось надзвичайне: моральна повага Москви була зломана, особливо коли виявилася причетність до акції Поклонського також і митрополичого духовенства, в особі михайлівського ігумена і слуцького архимандрита Теодосія Василевича, що виступав в ролі митрополитанського уповноваженого, а тепер разом з Радивилом і Поклонським намовляв православну Білорусь вертатися з-під московської влади назад під свого природженого володаря польського короля. Московському урядові переслано цілу хмару "прелестних листів" Радивила, Поклонського і Василевича, адресованих до могилівських міщан і духовенства, і до

золотаренківської старшини. Вони мусіли давати богато до думання московським політикам-бо ж було ясно, що аґітація не обмежується тільки Могилевом і Золотаренківським штабом, а силкується вплинути на все що впало було в орбиту московських впливів.

Поклонський скаржився і на Москву і на козаків. В однім листі своїм-на жаль попсованім, він згадує свої жалі на Золотаренка, і на Хмельницького, котрого Золотаренко против нього настроїв. Оден слуга Золотаренка, мовляв, передав Поклонському листа від гетьмана до Золотаренка, де було, мовляв, таке: "Тому що той Поклончик не відзивається (не признає себе) запорізьким козаком і до твого полку не хоче прилучитись, треба о нім промишляти: або до мене його одішли, або там як небудь зглад-бо що він має, від нас має.." [2]). Тут коротко формулується причина розходжень, вже вище мною підчеркнена. Хмельницький і весь козацький штаб хотіли мати в Поклонськім свого аґента на Білоруси, щоб він тут "одзивався" запорозьким козаком і приводив білоруські стани під козацький реймент-розширяв козацький режім на Білоруси. Поскільки ж він не схотів сього робити, а завязав безпосередні звязки з московським урядом і приводив білоруські міста в безпосередню залежність від царя: хотів творити не нову провінцію Запорозького війська, а свою Білоруську козаччину, незалежну від Запорозької і паралєльну з нею, гетьман і Золотаренко заходилися його нищити.

На жаль, в писаннях Поклонського того часу ся сторона лишилася не розвиненою: обставини складалися вже так, що Поклонському приходилося шукати порозуміння з Запорозьким військом, дбати про єдиний фронт з козаками против Москви, а не поглибляти своїх розходжень з Козаччиною. Але все таки листи інтересні. Становили акт обжаловання против Москви і без сумніву знаходили певний відгомін і у місцевої людности і в козацьких кругах; дещо вони поясняють і в українсько-московських відносинах. Тому вважаю потрібним навести з них дещо -в перекладі, бо й листи до нас заховалися в московських перекладах:

В листі до Золотаренка, 24 с. с. березня Поклонський пише:

"Милостивий пане гетьмане сіверський, мій милостивий пане і приятелю! Знаю, що схочеш мене перед Москвою зрадником називати, але (не хочу) щоб я був у такій опінії у в. м. Відомо чиню в. м., що я й пред тим мав

досить хліба [3]) живучи на Україні, і знав мене п. гетьман запорозький. Але розумів я так, що та війна мала бути на визволеннє утисненої Руси, щоб дістати (від царя) потіху яко від государя християнського. Аж замість то одержати-таке ж грабованнє домів божих, як і від Татар бувало; християн наших, що в щоденнім гоненії від уніятів пробували, тепер у вічну неволю забрано, а инших і замучено. Чи так годиться розсудному і християнському лицареві чинити, на осуд в. м. полишаю. Мині хоч і добре було у царя й. м., але бачучи таку неволю, трудно було! Не тільки світських, але й духовних наших в неволю забрали. В кращій вільности ми жили перше під Ляхами, ніж тепер живуть наші (під Москвою). Що моє око бачило-які непотрібства над шановними жінками і дівчатами чинили-то вже сам Господь віддячить. І хто тому винен-там розсудимося. Ся причина, а не що инше-від царя відлучила. А з вашою милостю я по давньому в братській приязни й любови лишаюся” [4]).

З його ж листу до протопопа ніженського Филимоновича, що вважався оракулом Золотаренка:

“Милостивий о. протопопе ніжинський, милостивий господине і прияьелю! Розумію я, що дивно то було в. м., що я вернувся до давнішого свого пана і так скоро до своєї батьківщини повернув. Але тому не инша причина, тільки та що не сповнено обіцянки царської нам усім що добровільно йому піддалися. Золоті слова в листах шляхті і міщанам давано, але потім їх на виворіт обернено [5]), самій шляхті і міщанам залізні вільности на ноги наложено, а жінок і дочок, мучительськи і тиранськи обійшовшися, в вічну неволю віддано-так що й від поган того не буває. Відомо в. м., які права Смоленську надавали-а тепер всіх поголовно в неволю погнали. Так само і з иншими містами поступили, і нам, могилівським те саме обіцяли. А що найбільше-як шанують вони духовних наших! Надивились ми, що вони робили з кутеінськими отцями: престоли в церкві обдирали і всю покрасу церковну до столиці відсилали, а самих черців у неволю загнали, де о. Йоиль з жалю помре! А що з й. м. о. митрополитом і иншими духовними виробляють? Жаль! Таки справді замість кращого в гіршу неволю попали! Воліємо вже тепер краще в шалашах співати (богослуженнє правити), ніж у золотих церквах у такій неволі у них пробувати!” [6]).

Козакам свого полку, наставляючи їх іти його слідами і піддатися

Радивилові, він м. ин. писав:

“З Москвою нам на на віки жити! Знаємо їх мерзькі вчинки-ледво гідні вони нам служити, а не щоб ми їм підданство віддавали! Добре наробили вже на Україні, так що більша частина полковників від них відступила. А нам тим більше треба від них відступити!” 7).

Разом з листами Поклонського Золотаренко і протопоп одержав також листи від Радивила. Золотаренкові він писав:

“Милостивий пане гетьмане сіверський! Знаєш в. м., як я з предків своїх був завсіди приятелем війську Запорізькому. І з п. гетьманом запорозьким-хоч і війна велася, був я приятелем жичливим-певен я, що і в. м. се знаєш добре. Тому і з в. м. бажаю запізнатись і принаймні листом відізватися до в. м., доброю приязню. Від п. Жижемського і п. Поклонського знаю, що в. м. добрий юнак (sic) і добрий чоловік-якже в. милости з вітчиною маткою своєю воювати, а триматися з народом московським, що не звик нікому додержати присяги ні слова? Що може бути явнішого над се, що нібито хотівши боронити віру старожитну руську і вільности її, він стільки душ в неволю забрав, і сю землю-не Ляхами, а Русю заселену, до решти знищив? Який же він вам оборонець і як він вас обороняє? Самі бачите, яку поміч має від нього п. гетьман запорозький, і яку поміч маєш ти сам, в. м.-не він вас обороняє, а йому треба, щоб ви його обороняли! Розсуди ж сам, в. м., що се за робота-бо маєш розум добрий і воєнний.

“При тім знай в. м., що хан кримський і князь семигородський Ракоцій дуже пильно заходжуються коло того, щоб помирити Україну з королем й. м. й Річею посполитою-мають в тій справі своїх послів у п. гетьмана і у короля й. м. І я також недавно післав свого посла до п. гетьмана, яко до свата свого: взяв то на душу свою (душею своєю поручився), що тут нема ніякої зради, але як тепер помиримося, то вже буде згода вічна і нерозривна, при всяких вільностях як всій вірі православній і народові тому, так і всьому війську Запорозькому. І маю надію, що все то скоро здійсниться-бо вже і п. гетьман приязню московською починає нудитися, і казни царської нині йому присланої брати не схотів. В. мил. про все се краще знаєш, нехай же і між нами тут се добре діло почнеться. Я перед богом можу присягнути, що король й. м. покаже в. м. таку ласку, якої цар ніколи не покаже- бо вільність народу нашого відома вашій милости, і я знаю, що й в. м. сам відчуваєш її

насолоду, як чоловік доброго звичаю: маєтностей, чести і грошей матимеш, скільки собі забажаєш" 8).

А се в листі до протопопа: "Милостивий отче протопопе! Знаю я добре, що й. м. о. митрополит київський, як чоловік великий і богобоязнений, на те і в. милость, як людину взірцевої доброти і богобоязнености, послав до боку п. гетьмана сіверського, аби віри його стеріг і пильнував, щоб справи були гідні обовязку християнського,- тому умисно відзиваюсь кількома словами і до в. м., згідно з листом своїм до п. гетьмана". Коротко переказується зміст листа до Золотаренка, і далі розвиваються виложені там гадки: "Вони (Москалі) вас боронити вже не можуть, а потрібують скорше вашої оборони-котрої зовсім негідні і не варті. Знаю я заслуги війська Запорізького. (Москалі), як і досі, не додержать йому слова, положать на нього ярмо тяжке-тяжше від поганської неволі, се пан гетьман запорозький і військо Запорозьке починають міркувати і прихиляються до доброго, за великими посередниками: ханом татарським і князем семигородським Ракоцєім" 9).

А Теодосій Василевич таке виписував з Радивилового табору до міщан і духовенства могилівського: "Панове бурмистри, райці і лавники! Ледви з душею втік я з України, вже чисто знищеної Ордою й військом Корони, і не міг знайти собі безпечнішого притулку, як тут у Литовськім краю, і не тільки я, а і все духовенство раде було б сюди перейти, тільки що звідусіль облягли татарські загони і зборонятоть вільний і безпечний переїзд. Сам його мил. о. митрополит рішив був їхати до Могилева, не знавши такої нещасливої і всьому народові нашому велико шкідливої відміни, що він (Могилів) свому правдивому панові не покоряється, але по-неприятельськи ставиться і брониться, і певно-довідавшися про се, й. м. о. митрополит уже не сюди, а де инде повернеться. Дай боже тільки, аби міг безпечно перепровадитися з-за Дніпра, де він тепер пробуває. Київ досі вже певно повойовано: при мині Орда з польськими військами в восьми милях буза; Білу Церкву, Корсунь, Браслав, Умань і инші укріплені міста знищено, порубано, і Орда з собою забрала. Сам Хмельницький з кілька десятьма кіньми цілком як в воду канув: не знати куди обернувся. Москву, що прийшла була з Шереметевим і Бутурлиним-12 тис., так побито, що мало що втікло, і певна там остання погибель. Самої Орди 80 тис.: 3 салтани, 2 беї, 5 мурз, коронного війська 50 тисяч. І се певно, що повоювавши Україну

готуються на Москву: на Путивль і до столиці. Москва в великім замішанню: вже з Путивля тікають. Ми ж убогі, з о. митрополитом і всіми духовними ані видумати собі нічого иншого не можемо, як тільки щоб тут у Литві притулитися, покладаючи єдину надію після бога на прихильности кн. й. м. (Радивила) до гетьмана. Тільки се чинить нам перешкоду, і на правду-всій вірі і народові нашому незносні труднощі й клопоти-що в. м. не хочете покоритись і піддатись князеві й. м."-Василевич намовляє їх до того, запевняючи їх, що Радивил поставиться до них добре.-"Я іменем й. м. о. митрополита то пропоную і певним словом архиєрейським запевнюю і хрестним цілуваннєм ручуся, що ні одному з в. м. і волос з голови не спаде: бодай би я згинув навіки і нижче всіх був у пеклі, колиб котрийсь піддавшися згинув!.. Ратунку ж ніякого не сподівайтеся. Козаки в руках, Україна в Орді, Московська земля і сама столиця в страху-сподіваються до себе того війська що тепер Україну повоювало, і скоро звоює мало не до решти. І я тому тим кінчаю: коли не піддастеся, самі загинете, і нарід наш і церкву божу навіки погубите-а за се і клятва пастирська, і плач людський, і вічний гнів і кара божа (на вас) наступить" [10]).

Могилівці не послухали сих наставлянь і заарештували єромонаха Єремію, висланого на переговори від Василевича. З сього приводу він писав до могилівського духовенства і міщан, докоряючи їм за таке "зкаменіннє серця". "Я думав, що ви пошануєте пастирську власть о. митрополита, від котрого я сюди приїхав, щоб напомянути вас його іменем, і не бажаючи вашої погибелі, зробив заходи й іменем о. митрополита вже з плачем ублагав був князя й. м., що він вас мав ціло лишити, коли б ви покорилися, з особливої своєї панської доброти до вірного народу. Але тим часом як я піклувався про вашу цілість, ви віддаючи злим за добре, не тільки спамататися не хочете, але зломивши дане під присягою слово вхопили на переговорах о. Арсенія,-ще й попа на таке зле діло вибрали, на вічний докір тому святому чинові й неславу всім нам. Вже ж то не тільки мені самому ганьба, але й й. м. о. митрополитові, бо ж я бувши його намісником думав, що ви його голоса панського послухаєте. Коли ж ви його не маєте за пастиря, як напужені вівці, або не вважаєте як пастиря-то се вже перший знак божого гніва і близької до вас останньої загибелі: коли не спаматаєтеся певно вона вас не обмине! Кращої заплати я від вас сподівався за мої заходи коло цілости вашої, ніж отака пагуба, котру ви вчинили, вхопивши святого ченця, через того Юду зрадника, що його солодкими словами

витав. Коли хотіли у нас розвідатися, могли сьте то зробити по доброму, давши слово і в заруку якогось чоловіка. Коли ж то по звірячому (вчинили)- відомстить то вам Господь вічною погубою”, і т. д. [11]).

Примітки

[1]) Вище с. 959.

[2]) Акты Ю. З. Р. IV с. 512.

[3]) с наЂдъ хлЂба.

[4]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 541- 2.

[5]) Місце не ясне, значіннє приблизно таке.

[6]) Тамже с. 549-52.

[7]) Тамже с. 543.

[8]) Тамже с. 546-8.

[9]) Тамже с. 548-9.

[10]) Акты Ю. З. Р. XIV с. 581-3.

[11]) Тамже с. 579-80.

X. ПОХІД НА ГАЛИЧИНУ 1655 Р. ПРОБЛЄМА ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ, СПРАВИ БІЛОРУСЬКОЇ ЗАЙМАНЩИНИ І УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІҐРАЦІЇ (ВЕСНА 1656 Р.)

ПОЛЬСЬКІ ПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ З КОЗАЧЧИНОЮ І ЗАХОДИ

ЩОБИ ПІДНЯТИ НА НЕЇ ОРДУ- КОРОЛІВСЬКИЙ УНІВЕРСАЛ ДО СТАРШИНИ І ЧЕРНІ, НЕВДОВОЛЕНЄ СОЙМОВИХ СТАНІВ З КОРОЛІВСЬКИХ ОБІЦЯНОК, СОЙМОВА КОМІСІЯ В КОЗАЦЬКІЙ СПРАВІ, ІНСТРУКЦІЯ КОМІСАРАМ, КІНЕЦЬ ЧЕРВНЯ, УМОВИ ЗАМИРЕННЯ, МІСІЯ ФЕДОРА ВИГОВСЬКОГО.

Тим часом як козацтво зброїлося для рішучої розправи з Польщею, короля взяла охота ще раз попробувати притягти його до себе ласкою. Досить се дивно і невчасно виглядало після страшного браславського нищення-але видимо польські панове не здавали собі справи з заподіяного-справді "не відали що творили". Так чи инакше король за два тижні перед соймом, що з крайньою неохотою, під натиском сенаторів скликав на день 19 травня, зробив спробу полагодити українську справу на власну руку. Був якийсь безпосередній привід до того? хто стояв властиво за сим експериментом? на се не можемо нічого певного сказати. Королівський лист, чи універсал звертався до старшини і черни, минаючи гетьмана. Були якісь симптоми того, що серед старшини єсть елєменти, з котрими можна звязатися поза гетьманом? Пустив знов хтось таку леґенду, як два роки тому з нагоди посольства Ждановича, що старшина минаючи гетьмана хоче порозумітися з королем? Повторяю, се зістається невідомим. Тим не менше-проба короля розщедритись і осліпити старшину і рядове козацтво небувалими соціяльними привілеґіями-щоб переманити його з-під московського протекторату, сама по собі досить інтересна, та і в польських кругах очевидно зробила свого часу чималу сенсацію і викликала трівогу. Ось сей лист [1]):

"Всім взагалі і кождому зосібна, кому то треба знати-полковникам, осавулам, отаманам, сотникам і всім молодцям і черни війська нашого Запорозького даємо знати. Зараз на початку нашого панування, не бажаючи пролиття крови підданих наших, уживали ми всіх способів на заспокоєннє домашньої війни-що посвідчують комісії Зборівська і Білоцерківська, часті посольства, універсали і батьківські писання наші. Так і тепер, дивлячися на останню загибіль країв Руських, на вічні неволю і тиранство московське над підданими, на щоденне кровопролиттє і забираннє до неволі підданих наших,-заявляємо се перед богом і цілим світом, що прагнемо по батьківськи вашого опамятання. Готові єсьмо не тільки забути на віки все що сталося, але й словом нашим королівським, правом і конституцією

соймовою і яким схочете найбезпечнішим способом забезпечити, аби ніхто-під карою утрати чести і маєтности не важився мститись і пригадувати кому небудь з вас які небудь проступки.

"Що більше-обіцяємо вам, як тільки побачимо з вашої сторони щире заспокоєння,-допустити всіх вас-людей воєнних до прероґатив шляхетських і наділити маєтностями Річипосполитої-з вакансій. Людей менших, що пильнують сільського господарства [1])-по тім як вийдуть свободи постановити на самих легких чиншах від ріллі і затягів і навіки вчинити свобідними. Зіставити за ними шинкуваннє і свобідний виріб пива і горілки. До всього того панів дідичних конституцією коронною приведемо (з'обовяжемо).

"А хоч не маємо сумніву, що сю нашу батьківську заяву приймете вдячно і з великою охотою виберете таке користне для вас і потомків ваших на вічні часи заспокоєннє,-так знову перед богом і цілим світом заявляємо: Коли ви погордите такими великими вільностями, яких вам ніхто на світі, хочби не знати кому піддалися, напевно не позволить,-тоді вже не ми, але ви самі будете тяжко відповідати перед богом за дальше розливаннє невинної крови, забираннє християнських душ до вічної неволі і останнє знищеннє країв руських! Коли ж ту пропоновану з батьківської любови ласку хочете вдячно прийняти, тоді негайно нам дайте знати, аби ми військо наше, сполучавши з ордами Татарськими, де инде могли обернути. А щоб до всіх ся відомість дійшла, велимо той універсал наш по містах і ярмарках і по церквах руських розпублікувати".

Універсал дійсно був досить поширений, хоч може не стільки по торгах і церквах, скільки в шляхетських кругах, що з великою трівогою прийняли сей акт королівської демаґоґії, яка могла-річ ясна-відбитися не тільки на маєткових інтересах панів-дідичів України, але втягнути в орбіту подібних же вимог і жадань сільські і міські маси инших провінцій [2]). Про якийсь відклик з українських кругів нічого не чуємо. Хоч Поклонський пише, що наслідком сього універсалу полковники прислали свою депутацію до короля потай Хмельницького,-се очевидно не правда. Ґоліньский записуючи сей королівський універсал, навпаки підчеркує, що козаки погордили ласкою королівською, не прислали на сойм ніяких послів з покорою, не хочуть опамятатись у своїм завзяттю і своєволі, "живучи по

тиранськи", збирають війська і все більше приймають до себе людей [3]).

Тим не менше соймові стани були збентежені. Допущеннє козацької старшини до шляхецтва і наділеннє маєтностями-се ще півбіди. Але зламаннє пропінаційного поміщицького права на користь підданих-свобідне не тільки вареннє, але й шинкованнє меду й горілки. Нічим не обмежене право пробутку козаків по шляхетських маєтностях-все се на погляд шляхти і маґнатів була не допустима демаґоґія. Можна жалуватися, що сю трівогу постарався роздмухати і використати в своїх інтересах Януш Радивил, щоб дістати мандат на переговори з козаками. Сойм постановив взяти справу в свої тверді руки, не дозволяючи королеві-як то він пообіцяв у своєму універсалі-що небудь накидати дідичам. Вибрано було величезну депутацію з обох палат на зредактованнє, по замкненню сойму, інструкції для переговорів з козаками, і комісію при гетьмані, що на підставі сеї інструкції мала перевести трактати з козацьким військом. З сенату на виробленнє інструкцій делєґовано Януша Радивила, коронного канцлєра, литовського підканцлєра (за недугою канцлєра?), останнього представника Руси в сенаті Максима Березівського (Бжозовського) колишнього товариша Киселя, тепер воєводу берестейського, й ин., а між делєґатами посольської палати бачимо Юрия Немирича і Станислава Бєньовського-пізніших авторів Гадяцької унії [4]). Комісарами при гетьмані на переговори з козаками визначено з сенаторів Березівського і Кр. Тишкевича, звісного нам реґіментарія, автора "угодового" листу до Хмельницького 28 березня (се може вказувати на деякі звязки між тим його першим виступом, пізнішим універсалом короля і сею соймовою комісією). Між делєґатами від шляхти бачимо Д. Житкевича коронного інстиґатора (прокурора), королівського фактотума, що за свідоцтвом Ґоліньского дійсно їздив потім до козаків у сій справі. Звертає на себе увагу цілий ряд шляхтичів з України: крім Немирича Ян Аксак стольник київський, Андрій Мощеницький ловчий київський, Юрий Мрозовицький писар земський (київський), Кр. Кордиш чашник браславський, П. Домбровський ловчий браславський і т. д.-і полковник М. Зацвіліховський, колишній комісар козацький і приятель Хмельницького [5]).

Справу рішено тримати в найбільшім секреті. Як члени редакційної комісії так і комісари для переговорів присягли тримати в повній тайні зміст інструкції і не викривати меж можливих уступок козацьким домаганням, не

вести переговорів сепаратних комусь одному, або кільком, через яких небудь третіх осіб-посередників. Переговори мали вестися з Хмельницьким, а не минаючи його, іменем короля і Річипосполитої разом, і навіть-ратуючи авторитет короля і фактичне уневажненнє його універсалу сею соймовою конституцією представляти справу так, що він був властивим автором сеї постанови і своїм авторитетом змусив сойм її прийняти. Так само негайно повідомити про сі переговори хана, підчеркуючи, що Річпосполита тим виконує його бажаннє замирення з козаками, і що сі переговори вестимуться тільки з козаками, без Москви, з наміром одірвати козаків від Москви і приготовити спільними силами війну против Москви. Просити хана, щоб він з свого боку вплинув на Хмельницького-післав до нього своїх послів намовляти його до замирення з Польщею, по можности з участю післанця від комісарів. Одночасно через якусь певну особу, по части втаємничену в зміст інструкції, підготовити ґрунт у київського духовенства, і через нього-у Хмельницького, і так коли буде умовлений час і місце, способи переговорів і впровадження комісарів під охороною війська,-відкрити самі трактати.

В них мати на меті як основний принціп-привести річи, наскільки се буде можливо, до передвоєнного стану. Тому не відкривати відразу всього можливого, а годитися спочатку на найменше, а потім поступати "торгом, потроху більше"-особливо в таких питаннях які дотикають католицької релїгії, цілости Річипосполитої, маєтностей і вільностей шляхетського стану.

Умови намічалися такі:

Обостороння амнестія для всіх учасників.

Релїгія грецька відновляється в її правах, не порушуючи прероґатив католицької і не касуючи унії. Повертаючи православному духовенству всі маєтности що йому належали, треба добиватися, щоб католицька релїгія користувалася на Україні всіми правами як перед війною. Коли ж ніяк не можна було б добитися прав для деяких, чи для всіх монаших орденів, то в крайности згодитися, але з тим щоб їх маєтности не переходили до православних осіб, а вернулися до фундаторів: до короля і до шляхетських родів, а самі кляштори й костели перейшли в розпорядженнє біскупа київського. Так само з маєтностями уніятськими. Так щоб вільно було католицьким монахам і уніятам продавати свої маєтности на козацькій

території.

Козакам відновити їх вільности і привилеї, і для більшої ваги, коли б козаки того бажали, включити в копіях до Volumina legum, збірки законів Річипосполитої.

Число козаків всіми силами старатися зменшити як тільки буде можна, і в сій справі особливо вживати інтервенції хана, представивши йому, як небезпечне для нього самого велике число козаків. Обстоювати число білоцерківське, за крайнє вважати зборівське, але в ніякім разі його не переступати. Козаки мають мешкати як перед війною тільки в королівщинах, в староствах Київського воєводства по Зборівську лінію: на мешканнє їх в шляхетських маєтностях не згоджуватися ніяк. Коли не можна буде вдоволити їх одним Чигринським староством, можна дати староство Корсунське, Черкаське і Кремінчук з приналежностями. Коли й на се не пристануть, в крайности згодитись іще на Канівське і Богуславське староство-не зразу, а по одному, торгуючися, відступати, а все для того, аби добитися щоб козаки не мешкали по шляхетських маєтностях, а переписалися до тих 5 (коли не може бути менше) вичислених староств. Там нехай поділять ґрунти між собою, і козаки реєстрові нехай то тримають доживотним правом за привилеями королівськими. Нехай служать з того замість якої небудь платні, і платять податки Річипосполитій- принаймні від тих підданих котрих там будуть мати. Мід, пиво, горілку можуть варити на свою потребу, але не шинкувати. Сам Київ можливо виключити, або принаймні старатися, щоб козаків у нім мешкало як найменше. На "уділ" або "відріз удільний" [6]) яких небудь маєтностей або Диких Піль не годитися ніяким чином.

Митрополит має дістати місце в сенаті, перед світськими сенаторами (себто після католицьких біскупів); надаваннє (митрополичого уряду) належить королеві. "Пан Хмельницький" має бути воєводою і заразом гетьманом Запорозьким і матиме місце в сенаті "при воєводах". Надаваннє сього уряду повинно належати королеві, а коли б козаки на се не годились, то нехай військо обирає на уряд гетьмана-воєводи 4 кандидатів, і одного з них король буде "подавати" своїм привилеєм, корогвою і булавою.

До гонору і прероґатив шляхетських може бути допущено що найбільше 6000 осіб: військо само їх вибере і подасть, а шляхецтво буде надане

королівським привилеєм, затвердженим соймовою конституцією.

Захованнє договору віддається під контроль і патронат князя семигородського і хана кримського, але вони мають пильнувати його "мирними способами: посилаючи своїх послів і комісарів в невеликому числі" (не військовими експедиціями себто!). Ближче слідити за виконаннєм умов мають постійні комісари, в рівнім числі від Річипосполитої і від війська Запорізького, а голову сеї парітетної комісії буде призначати король. Вона буде засідати від сойму до сойму в Київі і розбиратиме скарги і претенсії в справах персональних і маєткових, але не має присвоювати собі функцій соймиків і сойму, а тим більше-елєкції короля.

Коли б козаки вимагали присяги на захованнє договору, то присяга має бути обостороння: кожна сторона вибере, хто має з противної сторони присягти. Як би зажадали присяги самого короля-відговорювати їх від того всякими способами, нарешті віддати то на волю самого короля; хіба якби від того могло розірватися все замиреннє, дати згоду і на присягу короля, тільки з тим застереженнєм, що то він вчинить добровільно, для згоди, з любови до повірених йому народів.

Заставників з польської сторони козакам непотрібно, бо там між ними буде мешкати шляхта, скорше Полякам належали б заставці з їх сторони. Але як би домагалися конче, нехай будуть з двох сторін, тільки тримати їх в третіх руках: у кн. семигородського, яко християнського володаря, коли не можливо се-тоді у кримського хана.

Се замиреннє має обняти союзників Річипосполитої-кн. семигородського, господаря молдавського і мунтянського. Натомість треба всяко добиватися, щоб зараз же, при замиренню наступив розрив козаків з Москвою, а якби вони з огляду на зложену присягу не годились на се, то в кождім разі мусять зараз випровадити Москву від себе, з городів, і позволити своїм охотникам іти з коронним і татарським військом на війну з Москвою. Самі можуть зістатися спокійно, тільки дати свобідний перехід до Московської держави військам польським і татарським.

На можливі видатки сеї комісії передбачається потреба в грошах до 300 тис. золотих [7])-на те щоб "уняти собі" хана, Хмельницького, старшину татарську й козацьку, "тому що козацька старшина позискана великими

датками Москви".

Остання редакція сеї інструкції була списана "в останніх днях червня", як значиться на її оригіналі, що переховується тепер в бібліотеці Чорторийських (ркц. 402 с. 51-60); її підписали Радивил, канцлєр Кориціньский, підканцлєр І. Сопіга, М. Березівський, підскарбій королівський Богуслав Лєщиньский, каштелян Вельопольский і 5 послів, між ними Ю. Немирич, А. Мясковский стольник галицький і З. Житкевич коронний інстиґатор.

Вони дали нам міру того, що маґнатська і шляхетська Польща вважала можливим дати в такий критичний момент, супроти демаґоґічних заходів короля-в повнім розриві з ним, під грозою московської окупації і перед перспективою нової грізної війни-шведської. Рівняючи королівський універсал-виданий ним в хвилі коли він майже махнув рукою на польську корону-ми бачимо як сі вельможно і шляхетно уроджені крок за кроком обтинають його обіцянки і з усею силою дійсно стягають усе до відносин передвоєнних. Одно чого не жалували-се широкого ушляхетнення козацьких верхів. 6000-се ж цілий колишній козацький реєстр! Наділити таку масу шляхетськими дипльомами, дати їм відчути свою приналежність до пануючої верстви, свою причетність до шляхетських привілєґій-сей замисел був дуже серйозний і по свойому радикальний; коди б його вдалося перевести в життя, він міг би мати в нім чималі наслідки. Старшинська верства фактично сама потім, без королівських привілеїв проробила сю дорогу і утворила їх фікцію "заднім числом", але на се пішло майже ціле століттє. Коли б був переведений такий формальний акт, як се задумував король і комісари в 1655 р., і потім, в 1658 поновили сю ідею Бєньовский і Немирич в Гадяцькім акті, хто зна-чи діференціяція козацтва не наступила б значно скорше.

На певного чоловічка, що мав би через київських духовних приготовити ґрунт для переговорів у гетьмана, вибрали Федора Виговського, писаревого родича, що давніше служив реєнтом київської ґродської канцелярії. Якийсь Ростокора в Клевани розповідав в серпні, що сей Виговський був в тих сторонах у нього 8 серпня, їдучи від гетьманів коронних до Хмельницького з королівським листом, де мовляв король просив його змилосердитися над Річпосполитою: "Ти мене зробив королем і скинути можеш, коли схочеш, бери що хочеш, хочби й до Висли, тільки поможи мені против моїх

неприятелів, бо крім Бога і тебе, і війська твого, не маю помочи ні звідки" [8]). Так в аспекті тодішнього шляхетського роздраження на короля-між иншим і на його залицяння до козаків, переказувався зміст сього листу, котрим король "все пробачав і все позволяв" участником козацької ребелії.

Потім 18 н. с. серпня сей Виговсккий дійсно з'явився в Київі і заїхав до господи старого Виговського, писаревого батька1). На запитаннє київських воєводів заявив, що був з жінкою на Волині і відти їздив до Вигова, на батьківщину, а тепер приїхав до Київа-побачитися з ріднею; у гетьманів не був і ніяких листів від них немає. Але воєводам донесено, що він їздив до Польщі, і полковникові Яненкові признався, що має листи від гетьманів до Хмельницького і до инших людей у Київі. Яненко на запитання воєводів сказав, до він тримає того Виговського у себе під доглядом, але листів у нього без гетьманського наказу взяти і розпечатати не може; 27 н. с. серпня піде з своїм полком до гетьмана, за його наказом, і тоді забере з собою і Виговського з його листами. Про се було донесено цареві і він післав Бутурлину указа розвідатися у гетьмана і Івана Виговського, з чим той Федір Виговський приїздив і які листи привозив. Результатів сеї розвідки не знаємо. Відповідь гетьмана на місію Ф. Виговського мабуть не була така неґативна, щоб не продовжити переговорів. Так можемо судити з сеї записки Ґоліньского: "І. м. п. Житкевич, інстиґатор коронний, був висланий до козаків і до Хмельницького, щоб притягти їх до корони польської; він мав для того уповаженнє і повновласть на замиреннє і т. д." (с. 787). Але про місію Житкевича не знаємо таки зовсім нічого.

Примітки

[1]) Копія Тайнера: людей цивільних, що пильнують господарства, копія Поклонського: міщан і людей сільських.

[2]) Друкований в польськім ориґіналі в збірці Міхаловского ч. 326, в латинськім перекладі в збірці Тайнера Monumenta Poloniae III ч. 489, в московськім перекладі, з копії пересланої Поклонським і з його ж очевидно

коментарем-в Актах Ю.З.Р. XIV с. 624. Крім того відомо кілька невиданих копій по ріжних збірниках-у Ґоліньского с. 749, ркп. Оссолін. 1453 с. с. 398,-тут він датований як і у Міхаловского 4 травня, в копії Поклонського 7 травня, в копії Тайнера 26 квітня. Слів про публікованнє по церквах, що читаються в копії Михаловского, нема в инших копіях.

3) При сій нагоді він пускається в підсумки козацького повстання, небезінтересні як відгомін того що балакалося під сю пору: "Козаки Запорозькі з холопством спустошили костелів і кляшторів з ораторіями на всій Руси і Україні, як рахують-на 30 тисяч. Тіла померших з гробів добували і свиням та псам на жир кидали, як світських так і духовних людей розкидали, инших до Турок і Татар в неволю запродали: запрудили ними землі Турецькі, а ніхто не ратував вітчини грошима й людьми-воліли гинути.

"Міста і Русь підчас зимової війни просили милосердя у пп. гетьманів коронних, піддавались і присягу складали на вірне підданство королеві і Річипосполитій. Кількадесять міст було таких що їм показано ласку-прийнято від них присягу. Але .вони знову зрадили, збунтувались і обіцяли козакам, що при них будуть стояти-їм піддалися, а наших Поляків (козаки) де могли дістати побивали, на містечка наїздили і грабували-с. 750.

4) Підписа Бєньовского на оригіналі інструкції нема, так що не знати, чи фактично він брав участь в її складанню.

5) Volumina legum IV с. 230-l.

6) Слово се написано не ясно-odrez, чи щось инше, але ясно про що йде мова: щоб гетьман не претендував на якусь територію "як на відрізане удільне панство" своє, як висловлювалися в 1648-9 рр.

7) У Кубалі III с. 296 800 тис.-очевидно похибка друкарська, бо в оригіналі словами-trzy kroć sto tysiecy.

8) Теки Нарушевича 148 ст. 483, лист якогось Тарновского невідомо до кого з 13 серпня.

9) Акты Ю.З.Р. XIV с. 883.

МІЗЕРНИЙ СТАН ПОЛЬСЬКОЇ АРМІЇ, ЗАХОДИ КОЛО ПОЗИСКАННЯ ПОМОЧИ ПОРТИ І ОРДИ. КОЗАЦЬКИЙ УРЯД ПЕРЕБИВАЄ СІ ЗАХОДИ ДИПЛЬОМАТИЧНИМИ І ВОЄННИМИ ЗАСОБАМИ, КОЗАЦЬКЕ ПОСОЛЬСТВО В ЦАРГОРОДІ, ПОРТА ЗАБОРОНЯЄ ХАНОВІ ВОЮВАТИ КОЗАКІВ, ХАН НАСТОЮЄ НА ПОХОДІ, ОРДА РУШАЄ НА КОЗАКІВ, СЕРПЕНЬ 1655.

Одночасно з сими плянами "уняття" Хмельницького і козаків що займали польських політиків в травні-червні, робилися своєю дорогою заходи коло мобілізації проти них Орди, що лишилася властиво одиноким засобом боротьби з Козаччиною. Травневий сойм (від 19 травня до 19 червня) в орґанізації оборони лишився майже безрезультатним і для скріплення польського фронту на Україні не дав нічого. Польська армія була в цілком мізернім стані, і вся надія була на Татар. Весною виправлено до Царгорода Войцеха Бєчиньского-забезпечити собі прихильність Порти і впливи на хана в напрямі підтримки Польщі против козаків і Москви [1]). За ним поїхав до Криму Яскульский-підіймати Татар, що обловившися ясиром вилежувалися дома і не памятали своєї обіцянки-з травою ставитися знову на Україні, помагати Полякам кінчати козаків [2]).

Але козацький уряд не без успіху перебивав сі заходи, з одного боку страшачи Крим і Порту московськими експедиціями і перспективою сухопутного наступу, з другої сторони манячи Порту обіцянками підданства, військової помочи і т. д., і підкріпляючи сі заяви відповідними дзвінкими арґументами. Козацьке посольство, що пішло до Царгороду в травні з Шагін-аґою [3]) і проробляло там свої дипльоматичні операції одночасно з Бєчиньским, мало далеко більше успіху ніж він (тим більше що король виправив свого посла на сухо, без грошей, з огляду на свій порожній скарб). Порта незадоволена з того, що Татари підтримуючи Поляків, накликають тим козацькі походи на море, вона конче хоче помирити Татар з козаками,-писав цісарський аґент з Царгорода в 20-х числах квітня. А місяць пізніше висловляв гадку, що Туркам удасться справді перевести се замиреннє; козацьке посольство прийнято краще ніж польське, і козацькі посли користуються з сього доброго настрою, щоб поправити долю Лупула:

їм дано побаченнє з ним, і вони стараються вернути йому коли не господарство, то хоч свободу [4]). Післанець єрусалимського патріярха Грек Федор, що їхав разом з послами Хмельницького-Романом і Якубом і з тим самим Бєчиньским, росповідав потім в Москві, що козацьким послам були від султана дарунки і корми великі, а польського посла відправлено з нічим: султан зажадав від короля наперед харачу, і в такім разі обіцяв йому поміч своїх васалів. А до гетьмана, відправляючи його послів, знову післано того ж Шагін-аґу з великим супроводом, щоб відводити козаків від Москви. Вони виїхали з Царгороду 20 н. с. липня і 4 вересня приїхали до Умани-там лишився Роман з Шагін-аґою, а до гетьмана післали до Галичини Якуба з двома Турками з Шагінового товариства,-взяти інструкції що до з'їзду і переговорів. Турецькі пропозиції сей Федір представляє так, що султан пропонував гетьманові відставши від Москви, бути васалєм Порти так як воєводи молдавський і мунтянський [5]).

Аґенти Ракоція доносили свому панові на початку червня з Царгороду, зі слів свого турецького конфідента, що козацьке посольство поставило султанові такі "безстидні" умови: Порта має віддати гетьманові Камінецький санджак, а Львів-иньшому достойному чоловікові (чи не Радзєйовскому часом?), за те гетьман буде платити султанові 30 тисяч талярів щороку і приведе в підданство також Польщу. Посли говорили, що здобудуть Камінець самі (не потрібуючи турецької сили), бажають тільки бути під турецьким протекторатом [6]).

22 липня вони пишуть: Козацькі посли виїхали минулого понеділка [7]), зовсім не з такими відповідями, яких вони собі бажали. Робили заходи коло звільнення на свободу Лупула, але не добились нічого. Польський посол виїхав вчора, каже що у всіх справах дістав повне задоволеннє [8]).

Сим разом можемо в деякій мірі провірити сі оповідання й документально, бо заховалися листи султана і "яничарського баші" післані гетьманові з його послами.

Се та досить голосна в історичній літературі грамота султана, що попалася Костомарову в 1878 р. в актах московського архиву загран. справ і зробила на нього таке сильне враженнє, що він з чисто московського становища осудив славного гетьмана як зрадника [9])-тим часом як його антаґоніст

Карпов [10]) доводив, що Хмельницький не робив ніякого секрету перед московським урядом з своїх зносин з султаном, тому нельояльности йому з сього привода закинути ніяк не можна (вище я згадував уже, що з сього обвинувачення Хмельницького в зраді Карпов зробив потім обвинуваченнє против самого Костомарова).

Султан повідомляв гетьмана, що посли його Роман і Яків принесли від нього поклін і віддали грамоту, де гетьман скаржився султанові на хана за те що він злигався з Ляхами, Уграми й ріжними народами наоколо Козацької землі і воював її, переступивши свою присягу. Через те, бачучи наоколо себе стільки ворогів гетьман мусів покликати до помочи Москву. Тим не менше, згідно з давнішими своїми листами він прибігає під опіку султана і просить оборони, згідно з давнішими обіцянками його. На се султан висловляє готовість дальше тримати козаків в своїй опіці як вірних і жичливих слуг. Попередній візир ставився до них неприхильно, "не відчиняв дверей їх послам", але тепер, вирозумівши з грамоти гетьмана всі обставини, султан бере козаків в оборону і оповіщає про се всіх своїх підданців, щоб вони се знали і не підносили на них своїх рук, як вірних і жичливих, більше ніж які инші, султанових служебників. Від гетьмана султан жадає, щоб він не пускав своїх козаків на турецькі землі і стримував від морських походів козаків московських. За се султан боронитиме його від усіх неприятелів, стадає йому на те присягу і від Хмельницького жадає, щоб він з усім військом Запорозьким також присяг йому на вірність. Наказує йому жити в згоді з усіми васалями Порти: з Кримом, Молдавою, Мунтенією й Угорщиною. На знак своєї ласки посилає з Шагін-аґою, що їде з козацькими послами, шість кафтанів для гетьмана, аби їх щасливо носив і султана памятав.

Костомаров каже, що ся грамота була післана в місяці вересні; не можучи провірити сього його свідчення, констатуємо що приблизно так воно в кожнім разі мусіло бути.

В Криму, як ми бачили вище, настрій був дуже не воєнний. Коли приїхав Яскульский з грошима для всеї кримської верхівки, се значно поправило її настрій на користь Польщі: він мав дорученнє виплатити калзі-султанові 3 тис. талярів, нуреддінові 2 тис., Сефер-казі 1500, скарбникові 300, і т. д. [11]). Але опозиція таки не вгавала, і казали, що сам калґа, по досвідах останньої кампанії відмовляється іти знову. Товмачі московських послів "чули в

Бахчи-сараю від Татар і Євреїв, що прийшло до Криму від польського короля сім чоловіка шляхти-були у хана на посольстві-просить король війська против Запорізьких Черкасів. і цар посилає калґу, а калґа відмовляється, йти з Поляками на Черкасів не хоче: боїться, що Поляки не матимуть сили, а цареві каже, ніби то тому не хоче йти, що в степах скрізь заступили дорогу Черкаси, і пройти не можна. Про се тепер у царя рада з мурзами й аґами, сам хан задумує йти, але скоро тому походові не бути-хіба іще як розвідає, що буде у Черкасів з Поляками, а польські гінці не відправлені, і про відпуск їх ще не чути" [12]).

В липні прийшов уже звісний нам посол від султана з наказом-не воюватися з козаками, щоб не накликати їх походів на турецькі землі. 7 серпня н. с. оповідав московським послам в Криму Маметша Сулешов: Приїздив з Царгороду від султана чауш з грамотою до Мегмет-ґерая, щоб він на Запорізьких козаків війною не ходив, тому що Б. Хм. і все Запорізьке військо присилали до султана послів, щоб він їх прийняв у підданство і мав їх у своїй опіці так як Волоську державу- боронив від Кримців і Поляків, і султан їх в підданство прийняв, післав гетьманові і всьому Запорізькому війську корогву і булаву, а ханові і польському королеві написав-щоб козаків не воювали. "Одначе Магмет-ґерай таки піде з польским королем на козаків війною, тому що козаки люди зрадливі, польському королеві і Кримові зрадили і тепер козакам після такої їх зради ні в одній державі не вірять" [13]). З другого боку їм ставили на рахунок напади на Крим, що велися нібито під фірмою Донських козаків, але, як підозрівали в Криму-з намови і з участю Запорізького війська. Сулешов і приходив з ним, щоб звернути увагу московського уряду, в особі його послів на останні відомості про сі напади: "З'явилися на морі Донські козаки, взяли турецьке місто Тамань, зруйнували місто, людей побили і в полон богато забрали. А потім тіж Донські козаки приходили на Керч, приступали під місто і наробили богато шкоди". Ханські люди ходили боронити Керчи і взяли у козаків язиків, язики сі на допиті кажуть, що ходили вони на море з царського наказу-"и то от ц. вел-ва к Магмет-гирѢю царю какая правда, что таких воров на Крымское государство войною посилаеть?" Посли рішучо заперечили і заявили, що московський уряд в попередніх переговорах зняв з себе всяку відвічальність за своєвільні напади Донців-"нехай з ними хан сам управляється". В відповідь на таку кислу відповідь Маметша і розповів послам, що хан не вважаючи на заборону дивану- і московські клопотання

за козаків, таки буде воювати їх разом з Поляками.

Татарські маси несприятливо оцінювали сю ханську войовничість; вони схилялись до того, що правда була по стороні козаків, і хан скривдив їх, розірвавши стару приязнь і ставши помічником Поляків. Товмач московських послів, побувавши в Бахчисараю на торгу так переказував людські балачки з приводу султанського посольства: "Посилав Б. Хмельницький до Царгороду скаржитися турецькому султанові на Кримських і Ногайських Татар, що вони забули їх приязнь і все добро і зложилися з Поляками, палять їх міста, пустошать і руйнують, люд й побивають, -нехай їх султан велить стримати, инакше вони самі будуть своїх кривд доходити на Криму і на Ногаю. Султан обдарував послів Хмельницького великими дарунками і відправив на Запоріжжє, а до Крима прислав чауша, щоб не ходили війною на козаків. Але хан в тім чаушеві відмовив і таки хоче з Поляками спільно йти війною на козаків, тому що від козаків діються великі шкоди і зачіпки всьому Кримові і Ногаєві. Післав умисного гінця, капичея Дилера до султана, щоб дозволив йому йти війною на козаків [14]).

В тих днях приїхав з Варшави ханський посол Дедеш-аґа з пригадкою від короля, щоб Орда йшла як скорше, бо польське військо вже давно готове до походу на козаків, і король чекає тільки вісті про вихід хана з Криму, щоб рушити й собі в похід [15]). Ся відомість пришпорила хана і всю партію війни, і не вважаючи на катеґоричну заборону дивана хан наказав Орді готуватись до походу і вислав Дедеш-агу назад до короля з повідомленнєм, що Орда цілком готова і зараз рушає в похід [16]). Про се московські посли довідалися від свого товмача 9 н. с. серпня, потім 13 серпня повідомив їх про се пів-офіціяльно Маметша-Сулешов: хан і нуреддін ідуть разом з Поляками на козаків, на всю осінь ("до зими"), а в Криму лишається калґа з частиною Орди. Посли попробували ще раз вплинути на ханський диван, щоб відвести Орду від такого нельояльного супроти царя кроку. Коли Маметша приїхав до них "на стан" 15 серпня, вони знову завели розмову, що після того як гетьман Б. Хм. і військо Запорізьке стали царськими підданними, хан як царський союзник не повинен на них воювати. Але Маметша відповів, що хан своєї присяги цареві дотримає, московських городів воювати не буде. "А про Запорізьких козаків я говорити не смію, тому що козаки зрадники ("воры"), і від них діються великі зачіпки

(“задор”) людям Кримським і Ногайським, і від них же багато людей пішло на Дін і вони ворують спільно з Донськими козаками, грабують і розбивають на морі купецькі кораблі, взяли турецьке місто Тамань. Тому говорити Магмет-ґараєві, щоб він їх не воював-не можу” [17]). Так само безрезультатною лишилася проба послів вплинути в сім напрямі на Сефер-казі: той відповів, що се справа рішена, і він відмовляти хана від походу не може, бо від козаків діються великі шкоди “в Криму і в Ногаях” [18]).

Посли попробували порушити сю справу-з нарушеннєм всякого дипльоматичного етикету, на прощальній авдієнції, даній їм перед виходом хана в похід 6 н. с. вересня. Хоча хан в промові своїй тільки “глухо” сказав, що йде походом на неприятеля, “а на кого саме, того не сказав”, тільки в повістці на авдієнцію було їм сказано, що похід підіймається на Запорізьких козаків,-посли скористали з того, що хан доручив їм переказати цареві, аби він своїх підданих, Донських козаків стримував аби не нападали на кримських улусних людей. Заявивши, що донські напади діються своєвільно і цар за них не відповідає, вони повторили свої доводи, що хан не повинен воювати Запорізьких козаків, як підданих царських, ні тепер ні потім, і се мусить бути написано в шертній грамоті. Тоді візир Сефер-казі відповів, що про се вже богато говорилось, хан дав свою відмову і підіймати сього питання знову нема причини; “а Донських козаків цар коли й не стримає, вони однако нічого в Криму не докажуть і в Криму їх ніхто не боїться; приходили вони сього літа до Криму, та взяли тільки три корови, а далі буде що бог дасть” [19]). Инакше сказавши-коли цар не хоче Донців стримувати і полишає з ними “управляться” самому ханові, то хан буде управлятись не тільки з Донцями, але і з Запорізцями.

Орда вже рушила: передовий полк з нуреддіном пішов 26 н. с. серпня, на 9 вересня визначив свій вихід сам хан, але вирушив 12-го. 17 вересня був на Перекопі; всього війська з ханом рахували більше 100 тисяч [20]).

Але Маметша Сулешов, котрого розпитували московські посли, потішав їх оптимістичними гадками, що до війни у Татар з козаками все таки не прийде, бо скоро після виходу хана прибули до Перекопу козацькі посли: якийсь полковник, і з ним звичайних козаків чоловіка з 50. Вони приїхали від усього війська з проханнєм, щоб хан їх не воював і королеві на них не помагав, а прийняв назад до себе “в підданство”: вони, козаки, хочуть як

давніш бути в приязни з Кримцями та Ногайцями, бо вірніших приятелів не мають. Се посольство не застало хана в Перекопі, розминувшися з ним у степу, бо він пішов горі Дніпром, а посли їхали на Очаків. Калґа-султан прийняв їх до себе, обдарував кафтанами і післав до хана [21]).

Примітки

[1]) Інструкція Бєчиньскому з дня 16 лютого-Теки Нарушевича 148 л. 35, лист короля до султана тамже с. 1017.

[2]) Міхалов. с. 753.

[3]) Див. вище с. 1065.

[4]) Жерела XII с. 346-реляції з 24 квітня і 3 червня.

[5]) Сівського столу ст. 179 л. 479-480. Ґоліньский про се посольство записує в своїх записках: "І то також чути про козаків, що Хмельницький післав послів до Порти, до цісаря турецького, пропонуючи своє вірне підданство-віддаючи йому всю Україну, просячи щоб їм дав башу, аби мешкав у Києві. Не хочуть бути ні під Ляхами, ні під Москвою, тому що на них Москвитин накладає тягарі й великі данини, а пиво й горілку щоб тільки на московського царя роблено. Жадають від цісаря турецького помочи на Ляхів, а зато обіцяють йому, що будуть послушні на кожний його наказ-куди їм скаже йти на війну"-с. 750.

[6]) Monum. Hungariae XXIII с. 190-1, реляція 4 червня.

[7]) Коли нового стилю, то се 19 липня-сходиться доволі близько з оповіданнєм Федора Грека.

[8]) Transsylvania I с. 548.

[9]) Нового вид. т. V с. 611.

[10]) В защиту Б. Хмельницкаго с. 22 дд, 75 дд.

[11]) Міхалов. с. 755.

[12]) Крим. справи 1655 р., кн. 37 л. 157 під 30 травня с. с.

[13]) Кримські справи кн. 37 л. 169.

[14]) Тамже л. 167.

[15]) Лист короля до хана з Дедеш-аґою в збірці Ґоліньского с. 162-3.

[16]) Крим. справи кн. 34 л. 170-2, лист хана-ркп. Чорторийських 612 л. 21-у Кубалі III с. 294: хан іде в похід сам і королеві радить, на ніщо не вважаючи, слати військо на Вкраїну.

[17]) Крим. справи кн. 37 л. 179.

[18]) Тамже л. 180.

[19]) Тамже л. 186.

[20]) Тамже л. 190-1.

[21]) Тамже л. 193.

ЛЬВІВСЬКИЙ ПОХІД І ПОЧАТОК ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СОЮЗУ: ВІСТИ З ПОХОДУ-ГЕТЬМАН ПІД БАРОМ 15 ЛИПНЯ, ОБЛОГА ГУСЯТИНА, КОНФЛІКТ З БУТУРЛИНИМ, КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО ПІД КАМІНЦЕМ.

Тим часом козацьке військо з армією Бутурлина сунуло “на Львів”. Сунуло одначе доволі вільним кроком. На жаль, докладніших реляцій за перших півтора місяці походу не маємо. На початку липня (“в останніх днях червня” старого стилю) вислав гетьман цареві реляцію і двох бранців “Німців”-капитана Давида і якогось Матуса, захоплених козацьким

під'їздом під Межибожем, як документ свого промислу. Віз їх не хто инший, як пізніший герой руїни Петро Дорошенко, але самим мізерним способом наскочив на польську вилазку з Старого Бихова, відвідуючи табор Золотаренка (мабуть мав листи від гетьмана і до сього війська), і у нього тих бранців і "вістові листи" Поляки забрали, і зміст їх для нас пропав [1]). Потім маємо-знов таки не саму реляцію, але принаймні хоч переповідженнє її в царському листі до гетьмана: з неї знаємо, що Бутурлин доносив цареві (десь мабуть при кінці серпня), що вони зійшовшися з гетьманом на ріжних місцях польських і литовських людей побивали, богато язиків забрали, і городи Бар, Зіньків і Чортків цареві добили чолом. В Чорткові Павло Потоцкий, богато шляхти, як також і міщани присягли на службу цареві, а город Гусятин взято зброєю-в нім богато Ляхів побили, і пішли на Львів [2]).

С-під Бару ("в таборі під Баром") маємо лист гетьмана до воєводи мунтянського датований 15 липня-мабуть старого стилю [3]). Гетьман відповідав на листа привезеного очевидно мунтянським посольством. Висловляв свою радість з приводу того, що воєводі вдалося зліквідувати повстаннє "тих злодіїв", про котре йому доводилось чувати. Коротко поясняв причини свого походу на Поляків, що не дав йому змоги скорше післати своїх людей до воєводи (очевидно-в відповідь на його посольство): велике розлиттє невинної християнської крови, вчинене Поляками зимою, змусило його до сього походу, щоб забезпечити свій край від нових наступів польських. Тепер зблизившися до границь молдавських він посилає свого посла полковника Матвія до воєводи молдавського і відти до воєводи мунтянського і просить йому у всім няти віру.

Реляції з Торговишт одкривають нам завдання сього посольства, що мало привести до воєнного союзу против Польщі; ми далі з ними познайомимось, а тут зазначую, що дата сього листу за браком иншого орієнтує нас до певної міри в хронольоґії походу. Операції на лінії Бар-Гусятин-Сатанів-Чортків, згадані в реляції Бутурлина, мусіли розвиватися приблизно на протязі місяця, від 20-х днів липня до 20-х днів серпня н. с. Сюди хронольоґічно належить цікавий епізод, що був два роки пізніш темою політичної дискусії між гетьманом і московським послом Ф. Бутурлиним [4]). Козацький уряд обстоював тоді лінію непримиреної боротьби з Польщею, в союзі з Швецією і Семигородом, тимчасом як

Москва замирившися з Польщею і воюючи з нею спільно против Шведів, настоювала, щоб і козаки припинили воєнні операції против Польщі. Московські посли, намовляючи до лагіднішої тактики супроти Поляків, нагадали гетьманові його становище, зайняте в справі гусятинської залоги. Епізод сей, в освітленню сеї діскусії, дає цікаву ілюстрацію відносин підчас кампанії 1655 р.:

"Окольничий і дяк говорили: Як 1655 р. післано було В. В. Бутурлина з військом щоб з тобою, гетьманом, спільно промишляти над корунними городами, і прийшли ви під перший город Гусятин, і ратні люди з боярського полку почали приступати, і вийшли на город,-ти велів тих людей від города відбивати, і відбиваючи богато людей порубано, а на тих людей, що були на город вийшли, з гармат стріляно. Боярин В. В. посилав до тебе в сій справі своїх дворян і велів тобі нагадати, що йому, бояринові, і тобі, гетьманові велено спільно промишляти над польськими городами, а тепер коли царські люди приступали під город, і на стіну вийшли, ти не тільки що не велів їм помагати, а ще казав їх від города відбивати і з гармат на них стріляти? І ти сказав тим дворянам, що ти велів царських людей відбивати від города тому, що обложені в Гусятині присилали до тебе бити чолом, аби їх прийняли під царську руку, то й не годилось робити на город приступ,-бо коли піддаються під царську руку не тільки що Поляки, але й бісурмени й Євреї, їх не треба нічим притіснять, а показувати їм ласку і увагу; мовляв і шведський король як наступав на корунні городи, теж до городів не приступав, сел не палив, людей не побивав і в полон не брав: тих що йому добровільно піддалися, нічим не обижав-тому трохи не вся Корона йому піддалася".-Якже, мовляв, погодити з такими гуманними поглядами, що висловлювалися в 1655 р., теперішню непримиренність, коли козаки завзялися знищити Поляків, не вважаючи на те що вони піддаються цареві?

"І гетьман на се сказав: Се правда, що під Гусятином забороняли його здобувати, але се не тому що берігли Ляхів, але тому що по тих городах богато православних християн, і (крім того) думали ми про те, щоб зробити головне: побити кварцяне військо і гетьманів та йти в Польщу: добувати там корунні городи, де Ляхи живуть, та їх приводити в підданство цареві. А (люди Бутурлина) тому нашому замислові не підпорядковувалися, пішли за шарпаниною, ганялися за користю (добичею)".

Як бачимо, в своїй офіціяльній реляції, післаній з театра війни, Бутурлин сього епізоду не спомянув, і мабуть розповів вже його при кінці року, в серії всяких розходжень, що виявилися між ним і козаками підчас сеї кампанії; Гусятинський епізод належав, очевидно, до ранніх інцидентів в сій серії, і Бутурлин ще не вважав потрібним його підчеркувати.

В другій половині серпня козацьке військо було під Камінцем, не ясно як довго. Правда, звісний уже нам кореспондент з Полісся, той що повідомив про переїзд Ф. Виговського на переговори до Київа, дає про се дуже катеґоричні відомости, але вони при провірці виявляють свою непевність. Він пише 13 серпня що чув в тих днях: Хмельницький був під Камінцем, але захопити його несподіванкою не вдалось: козаки скочили були до брами, але їх відбили ручною зброєю і з гармат, а пустивши воду наоколо міста, припинили тим приступ. Хмельницький стояв під містом три дні; чимало шляхти, заставши по домах неприготованою до нападу, він побрав у полон, декого й побито. На кілька миль наоколо він велів попалити не тільки села, але й збіже в полях; фільварки підміські теж відходячи спалено. “Плян його був іти на Волощину, зійтися там з старим господарем і осадити його на панстві, але що застав Волохів сильними і приготованими, не відважився пробувати і повернув відти під Бар. Бо Волохи, військо Ракоція, Мунтяне і 15 тис. Турків з яничарами, що прислав баша сілістрійський, чекали його під Сучавою, тай Татари прийшли до Волохів з Буджаків, з степів Тягинських. Довідавшися про се Хмельницький післав Виговгького з частиною війська на Україну, з огляду на Татар, сам став під Баром, а Богуна з 20 тис. післав під Острог-знищити Яніцкого, і благословляючи в ту дорогу наказав, аби конче постарався здобути Олику і кола на колі не лишив-“а коли будеш більш війська потрібувати, присилай до мене”. А сам мав іти на Львів чи на Дубно” 5).

Тут коли не все, то богато фантастичного. В початках серпня мабуть був якийсь козацький приступ під Камінець. Воєвода Стефан 23 серпня 6) сповіщає Ракоція, що козаки від 19-го почали енерґичніше приступити до Камінця і не знати чим се скінчиться. Коронний гетьман попробував був післати туди молдавською стороною на Сороки і Хотин 300 німецької піхоти на ратунок, але вона спізнилась і не могла вже дістатися до Камінця, бо козаки його окружили; від гетьмана приходили післанці по провіянт для війська, і Виговський про се ж переказував.

Чи був тоді під Камінцем сам Хмельницький, не знати [7]), але при кінці серпня і в перших днях вересня був певно: тверду дату сього походу з-під Камінця, 3 н. с. вересня він дає в листі до царя, писанім два дні по відступі, в таборі під Скалою.

Гетьман відповідав цареві на повідомленнє про новий московський тріумф-погром литовської армії і підданнє Вильни цареві в останніх днях липня ст. ст. Гетьман висловлюючи свою радість з сього приводу писав про свої операції: "Ми зійшовшися з В. В. Бутурлиним і всім військом в. ц. в. прийшли аж під самій Камінець Подільський і обложивши його хотіли здобувати, але розсудивши, щоб на приступах не потратити війська, а ще більше-почувши про коронних гетьманів, що вони збирають військо під Львовом і Глинянами, ми до них як до голови рушили з-під Камінця з усім військом дня 24 августа. Просто під Львів і Глиняни, щоб там над гетьманами і військом їх промишляти".

При тім повідомляв, що з Запоріжжя і від воєводи Стефана одержав він відомости, що хан рушився сам і всі Орди рушив: частину пустив на українські сторони і вже в Очакові і Тягині чимало їх переправилося і стало підпадати під пограничні міста, а сам хан з иншою частиною йде в поміч Ляхам. Сілістрійський баша відводив хана від того-щоб він на козаків війни не підіймав, але хан йому відказав: "Не тільки що сам піду Ляхам у поміч, але й велю иншим ордам пустошити козацькі городи". Останні відомости говорять, що він уже наближається до Очакова, а перед собою виправив великий під'їзд, котрого треба пильно вистерігатися. Гетьман же тим не менше мав далі замір промишляти над Ляхами [8]).

Примітки

[1]) Сибир. прик. ст. 1636 л. 566 і білгород. ст. 382 л. 310. Про сей інцидент моя статейка в ювілейнім збірнику ак. Студинського.

[2]) Брульон царського листа 23 с.с. вересня, й інструкція послові Борятинскому, що він має говорити гетьманові на авдієнції-Сибир. прик. ст.

1636 л. 576-584. З них видко, що реляція Бутурлина була отримана в ставці 15 с.с. вересня; очевидно, се приїзд сеунщиків, записаний під сим днем 15 вер. в дворцових розрядах: "пригнали" сеунщики В. Бутурлина, Г. Ромодановского і А. Бутурлина з оповіщеннєм про здобуті городи: Гусятин, Бар, Зіньків, Краснопіллє, Ягольницю, і підданнє Павла Потоцкого з Чортковим (Дополн. с. 8).

Павла Потоцкого зараз же з-під Камінця відіслано до царя; про се довідуємося з такої переписки: Федір Мурцов з товаришами, що відвозили його до Київа, 7 вересня с. с. були виправлені відси в свої полки, але дійшовши до Старого Костянтинова і Межибожа довідалися, що дороги заступили польські й литовські люди, тому мусіли вернутися до Київа-Приказного стола Розряда ст. 70 л. 251.

3) Transsylvania I с. 443. Далі побачимо (с. 1106), що посольство виїхало дещо пізніш-5 серпня н. с., мабуть щоб узяти з собою послів до шведського короля, і виправив їх гетьман нібито з Браслава (Breszlavnal в мадярській передачі), "вибираючись на Сатанів". Або воно помилка, або гетьман їздив з фронту до Браслава в тих днях?

4) Акты Ю.З.Р. III с. 575-7.

5) Теки Нарушевича 148 с. 481-2.

6) Так в друкованім-Transsylvania с. 438, може бути що в даті помилка, бо в тексті Стефан називає суботу вчорашнім днем, а неділя була 22 і 29.

"Що воєвода Стефан пише до воєв. Костянтина, нібито Камінець здобуто, не вірь тому в. м.-не буде того ні тепер, ні потім"- Ян Борош Ракоцієві 16 серпня, Mon. Hung. XXIII с. 229. "Козак не міг здобути Камінця, пішов геть-чи піде далі на Польщу, чи назад до Чигрина, ще не маємо відомости" (Ракоцій 11 вересня-Trans. I. с. 473).

7) Єміоловский пише в своїх мемуарах, що Хмельницький стояв з Москвою під Камінцем кілька тижнів; Кубаля цитуючи його означає точно: 3 тижні (с. 298)-мабуть за Єрличом, що рахує камінецьку облогу на півчетверта тижня, і десять штурмів, що скінчилися нічим.

[8]) Московський переклад в Сибир. ст. 1636 л. 560-5, дата: "Писан в таборе под Скалою дня 26-го августа лѢта 1655"

ПОСОЛЬСТВО ВІД ШВЕДСЬКОГО КОРОЛЯ І РАКОЦІЯ У ГЕТЬМАНА, ПЕРЕГОВОРИ З РАКОЦІЄМ І ОБОМА ГОСПОДАРЯМИ, ПОЧАТОК ВОЄННОЇ КООПЕРАЦІЇ, УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКА ВІЙСЬКОВА КОНВЕНЦІЯ-М. ВЕРЕСЕНЬ, ЗНОСИНИ З ШВЕДАМИ ЗОЛОТАРЕНКА.

Найважнішого одначе, що діялось під Камінцем, гетьман не написав-а се був приїзд посольства від шведського короля і від Ракоція. На жаль, у нас тільки два листи, що констатують сі факти, але не вводять у самий зміст переговорів. Оден се лист гетьмана до шведського короля, без дати. Гетьман висловлює радість, що шведський посол Олександр Юлій Торкват по всяких небезпечних пригодах дістався до козацького ("нашого") табору під Камінцем і переказав від короля обіцянки приязни і помочи. Те що король запропонував через нього, військо Запорозьке у всім ухвалило, "і ми полишивши облогу міст, і самого Камінця, в найкоротшім часі йдемо негайно на Львів і там будемо чекати дальших бажань в. кор. мил.". Перед приїздом Торквата гетьман виправив з Данилом свого уповаженого Івана Тафларія, але незалежно від того і через Торквата богато переказує королеві устно і поручає себе дальшій ласці короля [1]).

Другий лист-Виговського до Ракоція, з докладною датою: "в таборі під Камінцем Подільським 28 серпня 1655". Він ще бідніший змістом: висловляє втіху з приводу того, що посол Стефан Луць приніс йому листи від свого пана і словесно переказав йому новини та запевнив в його прихильности до пана писаря [2]). Інтересний той сам факт, що одночасно з тим як полковник Матвій договорювався про воєний союз з обома господарями, разом з шведським послом був в козацькім таборі під Камінцем також посол Ракоція, той сам Ст. Луць, що був у нього в травні. Чи приїхали вони разом, чи стояла ся подорож у звязку з посольством Велінґа, що його шведський король вислав іще в травні, з повідомленнєм про свій замір воювати Польщу і бажаннє втягнути в сю акцію Також Семигород? Велінґ їхав довго (через Бранденбурґ і Шлезк) і доїхав до

Ракоція тільки в 20-х днях серпня н. с. [3]), коли Луць з шведським послом шукали дороги з Ясів до козацького табору [4]), а козацьке посольство, переговоривши з Стефаном трактувало з Костянтином, при участи аґентів Ракоція. Воєвода Стефан пише про нього Ракоцієві, 10 серпня н. с.: "Вчора приїхали до нас посли козацького гетьмана, вони лишили його в Браславі [5]), минулого четверга, 6 серпня [6])-він збирався відти йти на Сатанів. З яким посольством вони прийшли, ще не знаємо, бо в своїм листі гетьман не пише нічого особливого, тільки ріжні чемности і всякі такі фрази, а все докладніше полишає переказати послам, але на прийняттю вони не сказали нічого істотного: ми їх пильно питали, але не могли з них нічого видобути-сказали тільки, що їдуть до воєводи Костянтина, а з чим- того не сказали".

Воєвода Стефан був особливо заінтересований присутністю серед них черця Данила, "про котрого (Стефан) перед кількома днями писав (Ракоцієві), що він приїздив послом від Шведів до московських воєводів і до гетьмана", і були ще такі відомости, що сей Данило був у московських бояр разом з воєводою Михайлом, мунтянським претендентом. Стефан характеризує сього "калуґера" "що зве себе також архимандритом", як "найбільшого мудрия й інтриґана сих країв, що привів в замішаннє всі сі сторони"; висловляє здивованнє, чого він їде до воєводи Костянтина і до Порти, і остерігає Ракоція, що вся ся історія загрожує йому дуже неприємними перспективами. Стефанів чоловік, що приїхав з сими козацькими послами [7]), чув на власні уха, як вони говорили між собою, що козаки не мають ніяких злих замислів на Молдавію, навіть присягали на се, натомість їх мета-притиснути Поляків, з'єднавшися з Німцями (може взагалі євангеликами) і посадити воєводу Михайла семигородським князем. Воєвода Стефан збирається послати з козаками своїх людей до Терговишт, але побоюється, що йому не вдасться відповідно вплинути на Костянтина, і він радить і просить Ракоція пильно занятися сим посольством і взяти в руки воєводу Костянтина, щоб запобігти сим небезпечним плянам [8]).

В цитованім вище листі 23 серпня [9]), розповідаючи Ракоцієві про післанців від Хмельницького і Виговського по провіянт для війська, Стефан ділиться з ним враміннями від розмов з сими післанцями: "Ми помітили також, що, козак (Хмельницький) не рад московському товариству, хотів би відступити й перейти на шведський бік; той шведський посол, що мусів-як ми в. м.

писали-переїздити сюдою до гетьмана, так говорив, що Козак з Шведом разом; коли Москаль се помітить, козаки будуть мати з того велику неприємність. Виговський переказував до мене в секреті, щоб я посвідчив гетьманові свою добру волю, післав трохи провіянту "тим Жидам"- так він називає московських воєводів і з того можна зміркувати, що вони не дуже дооре до них настроєні, коли звуть їх ‚Жидами'" (sidoknak) [10]).

Про переговори в Терговиштах маємо перед усім листа воєводи Костянтина Ракоцієві 23 серпня: він пише, що козацькі посли просять уже відправи, але воєвода не хоче їх пускати, доки не дістане від Ракоція інструкцій в сій справі [11]). З того ж дня маємо також реляцію Ракоцієвого аґента Яна Бороша. Він доносить йому з Терговишт, що козацькі посли говорять про свій союз в шведським королем і молдавські післанці (що приїхали з ними?) "як люде неосвічені" тому вірять; але Борош не довіряє, просить Ракоція перевірити се у шведського посла, чи справді єсть у Шведів порозуміннє з Москвою і козаками. Коли порозуміння у них нема, то на гадку Бороша ніяк не треба пускати до Порти "козацького попа" (Данила). "В. м. мусить знати сього духовного, бо се той чоловік, що знає всі справи московського царя і козацького гетьмана, се їх повірник, він привів до обозу гетьмана з царем". Коли Ракоцій поділяє його гадки, Борош береться справити Данила в таку дорогу, що ніхто не знатиме де він подівся [12]).

З листу Бороша 28 серпня довідуємося, що Ракоцій доручив Борошові при сих переговорах добитися від козацьких послів також присяги Ракоцієві, але воєвода Костянтин і Борош за ним поставилися до сього доручення скептично: на їх погляд посли і так дуже розгнівані на Ракоція і Семигород, і таке домаганнє присяги до нічого б не привело, а тільки ще гірше розгнівало б їх. Передучора сі козаки так відзивались, що Ракоціїв посол ставиться вище від усіх бояр (хоче ними керувати), забороняє Волохам входити в союз з козаками, але ще семигородському князеві нога посковзнеться-аби тільки бог дав здоровє московському цареві. Відправивши посольство, складали воєводі подяку "від усеї Козацької землі", за те що він Полякам не помагав, але по християнськи поводився. А ті хто помагав нехай знають, що козаки ще живі! [13]).

Два дні пізніше той же Борош доносив: "Сьогодня вечером козацьке посольство їде відси. Головний посол вчора сказав мині при столі мовляв

він певен, що як тільки вернеться, Хміль вишле до в. м. посла. Але в. м., їм як собакам не треба вірити- бо як я переконався, вони не забули ні смерти Тимоша, ні погрому козаків під Сучавою ні над Сіркою! Прошу в. м. написати до воєводи Стефана, аби вважав-бо Камінець і від Семигороду недалеко! Треба вважати-бо від одного Стефанового чоловіка що тут був я чув, що Поляки зовсім не мають війська, а московський цар має в Польщі військо велике!" 14).

Від сілістрійського баші був спеціяльний наказ-прийняти козацьких послів з честю і свобідно пропустити їхнього, священика, бо се піддані султана 15). Супроти того не рішались чинити їм дальших труднощів-але очевидно до слухів Данила дійшли балачки в духу Борошових, і він не рішався їхати дальше. "Справа священика ще не порішена", пише Борош в день виїзду козацького посольства-"чи буде вертати з головними послами, чи поїде до Порти; певно йому хтось наговорив до уха, бо він не важиться відставати від головних послів 16)".

Як бачимо-нова ліґа козацько-балканська не складалася легко, але під авспіціями шведського короля, перед лицем наступу на Польщу Шведів з одної сторони, Москви з другої, під протекторатом великого лорда-протектора Олівера Кромвеля, вона таки зложилася, і місяць пізніше Януш Кемень обмірковуючи шанси війни в союзі з Швецією против Польщі, вже твердо рахує на підтримку козаків перед Оттоманською Портою-"згідно з договором" 17).

Події розвивалися з швидкістю блискавичною. 21 липня н. с. шведська армія, перейшовши через браудеубурську Померанію переступила границі Великопольщі, а 4 дні пізніше воєводства Познанське і Калішське признали Карла-Ґустава своїм королем. Кілька день пізніше піддався під владу шведського короля Януш Радивил з своїм кузеном Богуславом, і 18 серпня в. кн. Литовське признало Карла-Ґустава в. князем литовським. Сам Карло в тім часі марширував на Варшаву, і Ян-Казимир виїхав відти 17 серпня до Малопольщі, а 8 вересня Варшава піддалася Шведам. Малопольська шляхта по нещасливій стрічі з шведською армією під Жарновим 15 вересня теж відступила від короля, і Ян-Казимир виїхав на Шлезк, а шведська армія в перших днях стала під Краковом, і по двох тижнях облоги він також піддався Карлові-Ґуставові, так що він став в сім часі паном майже всеї

Польщі-з виїмком тої частини України і Малопольщі, що трималася при тих останках польської армії, котрими провадили оба гетьмани, Потоцкий і Лянцкороньский. Маґнати і шляхта, знеохочені до Яна-Казимира, втомлені війною, легкодушно потішали себе обіцянками Карла-Ґустава і його ґенералів, що шведський король прийме Польщу в свою опіку, оборонить від Москви, приборкає козаків, поверне утрачені провінції і т. д. Хвиля прострації опанувала пануючі верстви Польщі-Литви.

В момент коли Хмельницький приймав у себе шведського посла під Камінцем, шведська армія стояла під Варшавою, а инша частина її з фельдмаршалом Вітенберґом гонила за Яном-Казимиром, що тікав до Кракова. Шведському королеві дуже важно було війти в контакт з козаками, щоб їх силами знищити армію Потоцкого і по можности розвести їх з Москвою, що в перспективі мусіла неминучо стати конкурентом Шведів в претензіях на ріжні провінції Польщі-як се дійсно слідом і сталось. Такі завдання мусіла мати місія Торквата. З листа Хмельницького до Карла з-під Камінця ясно видно, що Торкват привіз від Карла заклик не гаючись наступати на Галичину і Малопольщу. Ми маємо такий, дещо пізніший лист Карла до гетьмана, з дня 26 серпня (мабуть старого стилю). Карло повідомляє його про похід Вітенберґа на Краків, щоб паралізувати які небудь операції Яна-Казимира, і пропонує Хмельницькому звязатися з Вітенберґом, щоб у порозумінню з ним вести операції “проти спільного ворога” [18]). Щось таке, може тільки дещо менш конкретне, мусів привезти і Торкват, і се справді могло вплинути на те, що гетьман рішив кинути Камінець і наступати на Львів, як се нависав цареві, не відкриваючи тільки секрету, що се він робив за вказівками шведського короля.

Так чи сяк, під Камінцем уложено військову конвенцію українсько-шведську, ще не оформлену, зачеркнену в загальних абрисах тільки, але вже реальну. Се дуже важний момент в розвою української політики. Московський уряд, що заборонив гетьманові зносини з Шведами через його землі, тепер мусів понести наслідки того, що сі зносини розвивалися поза його контролем і цілком незалежно від його плянів і намірів. Одначе козацький уряд у власних інтересах старався не війти по можности в конфлікт з Москвою, вважаючи розрив з нею небажаним. Сю позицію доволі ясно зазначив гетьман в тій стилізації своєї декларації до шведського уряду, що її маємо з уст Данила Калугера, так як він її виложив в останніх

днях листопаду [19]). Він каже, що прийняв її в такій формі від гетьмана під Львовом в жовтні, але вона характеризує і попереднє; гетьман виразно згадує про раду, що відбулася у нього, очевидно під Камінцем, після приходу шведського посольства. "Скоро тільки ми отримали від нашого приятеля підканцлєра Єр. Радзєйовского відомости про час і шлях, вибраний королем шведським проти короля польського, ми вчинили раду і зараз же післали частину нашого війська щоб атакувати п. Потоцкого, гетьмана польського, і показати наш афект і нашу службу світл. королеві шведському. Тому не мали часу на облогу Камінця, Львова і инших міст, нами поруйнованих (стилізація не добра і її треба розуміти так очевидно: тому ми не мали часу займатися облогою міст, котрих не могли здобути відразу, а ті котрі ми здобували, ми руйнували). А то з двох міркувань: перше-щоб скорше наблизитися і з'єднатися з армією світл. шведського короля, друге-не допустити до сих твердинь московських залог, що вони там хотіли поставити. Бо ми бажали лишити сю дорогу не обсаджену Москалями-аби була у послуху тому кому ми схочемо, і був простір для зносин з ваш. вел. у всякім часі і при всякій нагоді". Не знати чи за бажаннєм Радзєйовского, чи з власної ініціятиви гетьман вважає, що в інтересах такого звязку було б найкраще віддати Камінець у володіннє Радзєйовскому, і коли б Потоцкий не схотів піддати сю фортецю добровільно, козаки беруть на себе здобути її силоміць.

Се те що більше менше безпосереднє освітлює камінецький момент. Загально ж характеризує позицію козацького війська і його гетьмана ся деклярація так:

Гетьман і військо дуже тішаться з того, що Польща переходить під владу шведського короля, і само собою готові в тім всяко помагати. Перед о. Данилом (не знати коли саме) вони зложили присягу на вічний союз з шведським королем і чекають уповноваженого шведського посольства, щоб перед ним поновити сю присягу, а заразом в повній мірі довідатися про бажання шведського короля, обсудити їх з старшиною і прийняти до виконання.

Коли закінчиться війна в Польщі, козаки не можучи зіставатися без війни, бажали б щоб король зложив ліґу против Турків-з Москвою і з иншими державами, для визволення християн. Козаки беруть на себе похід морем, як до того давно намовляли їх Венеціяни, тільки перебила війна з Поляками

і віроломство Яна-Казимира, з котрим військо козацьке ніяк не могло дійти кінця. Шведи ж нехай візьмуть на себе сухопутний похід, й иншим державам також має бути дана участь в сім воєннім пляні, і так швидко і без великого клопоту можна буде Турків звоювати.

Козаки готові також помагати Шведам, коли б у них вийшла війна в Німеччині, в Семигороді чи в иншім місці-вони вишлють туди своє військо, під умовою, щоб за ним лишилась здобич, яку собі здобуде. Але з Москвою військо хотіло б зістатися в згоді і просить короля шведського без важної причини не заходити з нею в конфлікт. Розуміється, коли Москалі не будуть поступати з Шведами згідливо і справедливо, то козаки, обіцюючи помоч Шведам против усіх ворогів, і в конфлікті з Москвою стоятимуть по їх стороні. Але з огляду що військо козацьке мало з її сторони велику поміч против своїх неприятелів: Поляків, Татар, Молдаван, Волохів, Семигородців і Турків, воно цінить свій союз з Москвою як користний, і радо було б його заховати. Просить шведського короля заховувати давніші умови (з Москвою) і дуже бажало б, щоб зложився союз Шведів, Московитів і козаків: спільними силами їм би вдалося перемогти і підбити богато народів.

Декларація в такій формі була переказана Данилом шведському королеві в перших днях листопада, так як він її прийняв від гетьмана під Львовом в жовтні; але те що висловлено було тут, кажу, в значній мірі, коли не в цілости може характеризувати позицію гетьмана і війська також і підчас камінецьких переговорів.

Дуже можливо що тоді ж були дані директиви й Золотаренкові-звязатися з Шведами, порозумітися з ними що до операцій в Литві і в потребі помогти їм своїм контінґентом [20]).

Подробиць про сі зносини і кооперацію наказного гетьмана з Шведами знов таки маємо дуже мало. Маємо паспорт Золотаренка для якогось "уроженого Івана Петровича, товариша нашого", висланого "в пильнних справах до ріжних місць", з датою 15 (?) вересня в Свислочи [21]).

По друге-його ж лист до Карла Густава, 14 дня невідомого місяця [22]) під Биховим. Відкликуючись до попереднього листа з висловами свого поважання, Золотаренко сим разом висловлює радість з приводу того, що

Карло-Ґустав заволодів Польщею, і обіцює йому всяку поміч з боку козаків, з застереженнєм відповідної влади і чести зверхника-запорізького гетьмана. Золотаренко просить, щоб гетьман мав перше місце по королі, а потім прохає також уваги для своїх козаків-"тих що під моїм рейментом Білоруським і Сіверським" (in meo regimine Bialoruscio et Sieuerscio). Ширші відомости, не турбуючи самого короля він пише Радзєйовскому, і прохає не затримуючи відправити його післанця, "сотника нашого війська Івана Петровича".

Далі-одвертий лист Радзєйовского, виданий в Варшаві 27 вересня, на клопотаннє Івана Петровича сотника війська Запорізького, що жертвуючи своїм життєм через таки небезпеки прийшов від війська Запорозького, того що на Литві, офіруючи його послуги й. м. королеві шведському, і прибув до Варшави в неприсутности короля [23]).

Лист самого короля з Торна 14 листопада, без зазначення адресата, але очевидно що до Золотаренка, з подякою за пропоновані через посла, сотника І. Петровича послуги: король згадує спеціяльно про 10 тисяч козаків, що їх віддає в його розпоряджене Золотаренко, і вважає за краще щоб Золотаренко якийсь час затримав їх при собі, доки буде ясно, де їх буде найбільше потрібно: чи в Прусії-де пробуває король тепер, чи в иншому місці").

Лист на ту ж тему Радзєйовского до Золотаренка з Торуня 6 грудня: він уважає, що зараз той 10-тисячний козацький корпус не потрібен, бо Прусія, Підляше і властиво вся Польща признала вже шведського короля: треба б подумати про якусь нову заграничну війну, що могла б бути користною і для Запорізького війська [25]).

Як бачимо разом взята ся серія листів, при всіх непевностях в датах, в змісті і т. д., представляє справу в загальних зарисах досить ясно. "Польний гетьман", як його зве Радзєйовский, не входячи в які небудь політичні переговори і відкликаючися, як льояльний субалтерн до того, що буде постановлено його старшим- гетьманом запорозьким, пропонував шведському королеві свою військову поміч, в скількости 10 тисяч козаків.

Представляється досить можливим, що прихід шведського посла під Камінець дав привід старшому гетьманові дати розпорядженнє свому

замісникові на Білоруси по можливости послужити шведським операціям також і на тім терені, як він сам збирався се зробити в Галиччині й Малопольщі.

Примітки

[1]) Архив Ю.З.Р. III. VI ч. 24-з ориґіналу шведського державного архиву.

[2]) Monum. Hungariae XXIII ч. 138.

[3]) Див. його звідомленнє у Сіляді, Transsylvania I с. 458-9.

[4]) Тамже с. 447.

[5]) Див. вище с. 1102.

[6]) 5 серпня н. ст. дійсно було в четвер, се показує, що лист датований теж новим стилем. Реляції Бороша очевидно також.

[7]) Він далі розповідає про нього, запевняючи в достовірности його відомостей, що се природжений Молдаванин, в молодих літах помандрував на Україну, оженився в Переяславі, а тепер вернувся з козацькими послами.

[8]) Monum. Hungariae XXIII ч. 132.

[9]) Така дата в виданню, про сумнівність її вище с. 1104.

[10]) Transsylvania I с. 439.

[11]) Тамже с. 231.

[12]) Тамже с. 232-3.

[13]) Transsylvania I с. 440.

[14]) Monumenta Hungariae XXIII с. 236-7.

[15]) Transsylvania I с. 440.

[16]) Monumenta Hungariae XXIII c. 236.

[17]) accedentibus etiam jam juxta pactum Cosacorum subsidii-Monumenta Hungariae XXIII c. 23 лист 26 вересня.

[18]) Архив ю.з.р. III. VI ч. 23.

[19]) Архив Ю.З.Р. III. VI ч. 30.

[20]) Сей здогад висловив свого часу Кубаля (II с. 299), і він можливий; непотрібно тільки се він трактує як акт “відступства і зради цареві”, бо як я вказав у тексті, військо хотіло зістатися в згоді з царем і далі. Так само помилявся Кубаля, що тільки посольство шведське попхнуло Хмельницького до такого “найзухвальського кроку” як похід на Львів, бо йдучи в похід і рахуючися з можливістю татарського нападу на Україну він певно не мав наміру заганятися так далеко-перед шведським посольством (с. 298). В дійсности ми бачили, що похід на Львів і знищеннє коронного війська Хмельницький поставив метою кампанії ще з січня т. р.

[21]) Оригінал-Малор. подлин. акты № 60, москов. список-Акты Ю.З.Р. XIV с. 887 дата невиразна: не то 15 не то 20.

[22]) Молчановський згадує, що пізніша поміта вказує на 14 липня 1655 р., але се цілком не можливо: раніш ніж 14 вересня Золотаренко не міг так рішучо писати про шведсько-козацьку кооперацію.

[23]) Акты XIV с. 803.

[24]) Тамже с. 895, незвичайно лихий переклад, навіть мало зрозумілий; король посилається на грамоту Золотаренка “даную до Бієрнси дня 14 сего мЂсяца”-найскорше б се пасувало до грамоти без дати, що могла бути дана 14 вересня,-але на ній показаний Бихів.

[25]) Тамже с. 890-1.

МОСКВА МАНІФЕСТУЄ СВОЇ ПРЕТЕНЗІЇ НА БІЛОРУСЬ І

ПОДІЛЛЄ-НОВІ ЦАРСЬКІ ТИТУЛИ, ІСТОРІЯ ТИТУЛУ “МАЛОЇ І БІЛОЇ РУСИ”, ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ СЕЇ МАНІФЕСТАЦІЇ.

Небезінтересно одмітити, що як раз сей мент-шведського наступу на Польщу, шведсько-українського союзу і т. д., Москва вибрала для маніфестації своїх прав, і свого фактичного володіння Білорусею, Литвою і Зах. Україною. Приїхавши з своїм штабом до новоздобутої Волини в місяці серпні, цар урядив 3 (13) вересня таку новорічну маніфестацію. Думний дяк Розряду Семен Заборовский, проголосив перед зібраним воєнним людом: “Стольники, стряпчі, московські дворяне, жильці, полковники, стрілецькі голови, дворяне і діти боярські з городів і всякого чину служилі люде! Вел. Государ і т. д. велів вам сказати: З ласки божої нашим щастєм, молитвами патріярха, а вашою службою 1) взяли ми від польського короля предківську нашу столицю Вильну-стольний город в. кн. Литовських, і инших богато городів і міст (в. кн. Литовського), також і Білу Русь забрали й обсадили. Та з нашого наказу гетьман війська нашого Запорізького Б. Хмельницький з усім військом Запорізьким забрали городи і міста польського короля на Волині в Поділлю. І так з ласки божої вчинилися ми вел. государем на предківських землях наших, на в. кн. Литовськім, на Білій Росії, на Волині й Поділлю. Й веліли писати нас в государськім титулі “великим князем литовським і Білої Росії, волинським і подільським”. Знайте се, надалі нам служіть і на нашу ласку вповайте, а ми вас за вашу службу будемо жалувати” 2).

19 (29) вересня про се розіслано з московського приказу накази провінціяльним урядам, і з сього часу сі “новоприбилі титули” входять в урядову практику (перед тим, від переяславської присяги твердо вживався тільки титул “Великої і Малої Росії”, титул Білої Росії виступає тільки спорадично і до сього проголошення не війшов в постійну практику). Кільканадцять літ тому я присвятив спеціяльну студійку політичному значінню сього акту 3). Я вказав тоді, що титул володіння Малої Росії (в московській редакції-“всея Великія и Малыя Русии сомодержца”) так як би піднесла цареві Олексієві Україна в момент свого переходу під його протекторат. Першим нам звісним актом проголошення сього нового моменту в політичних відносинах була привитальна промова переяславського протопопа, котрою він стрів царських послів, що приїхали переводити сей вступний акт царського протекторату: вона підчеркувала

акт державного об'єднання Малої і Великої Росії під царською рукою (вище с. 732). Титул "самодержця Великої і Малої Росії бачимо на повідомленню гетьмана цареві про зложену йому на вірність присягу [4]), і він зараз же входить в урядову московську практику (напр. висилаючи 9 (19) лютого до гетьмана і митрополита свого післанця з повідомленням про уродини наслідника, цар титулує себе "самодержцем Великие и малые Росии" і в інструкції післанцеві велить так себе титулувати перед гетьманом-хоча в діловій частині тої ж інструкції вживається старий титул-"государ, цар и в. князь всеа Русии")).

Тому, що термін "Малої Росії" кінець кінцем війшов в українське уживаннє для означення єпархії київської митрополії в противставленню до єпархій митрополитів, а потім патріярхів московських, таке формулуваннє нового політичного об'єднання як "совокупленія Малої і Великої Росії" було цілком природне. Але при тім послідовно-як я се підчеркнув в згаданій студійці, під Малою Росією розумілись не тільки землі Козацької України, що зложили присягу з військом козацьким в 1654 році, але й усі инші землі, що підлягали церковній владі київського митрополита: землі західнє-українські, Поліссє й Білорусь.

Так наприклад Максим Филимонович у своїй промові, в вересні 1654 р. (вище с. 962) накликає царя визволити "Малую Русь" в цілости, включаючи і Поділлє, і Покутє, і галицьке Підгірє, Білорусь і Підляше. Говорячи про об'єднаннє Малої Руси з Великою розуміли не тільки вже довершене об'єднаннє Козацьких земель з Москвою, але й сподіване і бажане приєднаннє Західньої України й Білоруси: ми вже бачили і ще побачимо сі сподівання, що під козацьким рейментом удасться об'єднати "всі землі до Висли, де руські церкви були", і разом з Козаччиною вони перейдуть під протекторат царя-чи під його військову охорону. Се підтягалося під поняттє об'єднання Малої і Великої Руси. Так що властиво не було реальних причин для заміни двохчленної формули "Велика і Мала Русь" формулою тречленною. З становища теперішньої термінольоґії воно може здаватися природним і льоґічним, що з об'єднаннєм козацької України з Москвою з'явився двохчленний титул "Великої і Малої Руси", а з окупацією Білоруських земель його замінено трьохчленним. Але в тім часі такої льоґіки не було, тому що Мала і Біла Русь тоді ще не викристалізувалися в тім етнографічнім значінню, якого набрала пізніш, в XVIII-XIX в. [5]).

Термін "Малої Руси" зовсім добре міг покривати і Білоруські землі. Коли ж московським політикам настирливо як бачимо, лізла до голови гадка про обмеженнє поняття "Малої Руси" через заведеннє окремих титулів для Західнє-Українських і Білоруських земель, то на се були спеціяльні причини політичного порядку-вони почасти вже були вказані, почасти станутъ перед нами в дальшім викладі. Коли старшина бажала об'єднати всю "Малу Росію" в тім широкім, єрархічнім значінню під своїм рейментом, і тільки посереднє, через "Запорізьке військо й. цар. в-ва" привести під протекторат царя, то московський уряд як раз не хотів сього, а бажав привести білоруські і західнє-українські землі в безпосередню залежність від Москви, без якої небудь участи в тім Запорізького війська. На сім пункті, як ми бачили, від самого початку пішла тиха, але завзята боротьба на Білоруси. Ся ж ділєма про присягу чи гетьманові чи безпосереднє цареві стала і при окупації Західнє-українських земель. Московський уряд в сім менті, начебто без великої рації, бо на Волині ніяких особливих окупацій не сталось, і на Поділлю операції тільки що починались [6]) проголошує царя володарем Волині і Поділля, аби підчеркнути, що се московські провінції, дідичне царське володіннє, привернені царські землі. Се був акт вимірений против старшинських плянів на Західню Україну.

З другої сторони в момент коли шведський король виявив заміри заволодіти Польщею і Литвою, московський уряд противставляв їм свої права на Литву, Білорусь і Західню Україну — фактичне володіннє ними. Одно і друге було в повній мірі відчуте. В усякого рода переспpавах, особливо ж у шведській аґітації на Україні против її звязку з Москвою починає виступати сей мотив: новоприбрані царські титули як вияв московських плянів забрати в своє безпосереднє володіннє і перетворити в московські провінції білоруські, литовські й українські землі, зліквідувавши в них всяку автономію і посадивши в них московський абсолютизм всупереч свободолюбним змаганням Козацтва і взагалі українського народу.

Примітки

[1]) Спрощую сю многословну формулу, і взагалі офіціяльний стиль сеї проклямації.

[2]) Дворцовые Разряды, доп. до т. III, с. 6-7, також Собрание госуд. грамотъ и договоровъ III с. 537 Полное собраніе Законовъ № 164.

[3]) "Велика, Мала і Біла Русь"-в "Україні" 1917 року кн. І. Останніми часами порушеними там питаннями-а саме титулом білоруським зайнялися також В. І. Щербина і М. Н. Петровський в цитованих вище (с. 814) розвідках. В. І. Щербина звернув увагу на царське розпорядженнє 21 (31) березня 1654 р., щоб була зроблена нова срібна печатка "с новоприбылыми титлы" і нею припечатано грамоти, що мають бути дані на руки козацькому посольству (Акты X с. 488). Покладаючись на знимок печатки, мовляв прикладеної до грамоти гетьманові на Гадяч, що має сі титули (в скороченню): вс. Вл. і М. і Б. Рс. см., В. І. Щербина думає, що ся печать 21 (31) березня мала вже всі титули, і на потвердженнє вказує ще на грамоту м. Велижу 4 жовтня 1654 р. (Акты Историч. IV ч. 91), з титулом Малої і Білої Росії. М. Н. Петровський вказав на замітку архивістів московського архивосховища, що рукописний Дворцовий Розряд 1653 р.-4 року містить таку замітку, не включену в друковане виданнє: "іюля въ 1 день (1762 г.) Государь указалъ свое государское именованье во всякихъ дѢлах писать: "всея Великія и Малыя и БѢлыя Россіи саможержецъ" (Описаніе документовъ и бумагъ б. Архива Мин. Юст. т. XXI, с. 51). Оглянути се місце в натурі йому не вдалось: воно занадто зотліло. Але було б бажано перевірити автентичність велижського документа і печатки Гадяцького привилея, а тоді подумати над мотивами, які могли вплинути на таке припиненнє в уживанню білоруського титулу і нові ухвали в сій справі.

[4]) Правда, що се тільки московський "список" надрукований в Собр. госуд. грамот III ч. 163 і потім в Актах Ю. З. Р. X. с. 261: "Б. м. великому государю и в. князю АлексѢю Михайловичю всея Великія в Малыя Русіи самодержцу", вище, на с. 743 я подав текст сього листу, але без титулу.

[5]) Див. цитовану статтю мою, ст. 16 дд.

[6]) Нагадую, що офіційна реляція про здобуті на Поділлю городи була отримана після проголошення нового титулу.

ПІДО ЛЬВОВОМ: ПОХІД З-ПІД КАМІНЦЯ, ЗДОБУТТЄ ЯГОЛЬНИЦІ І ПІДГАЙЦІВ, БИТВА ПІД ГОРОДКОМ, ОБЛОГА ЛЬВОВА, ЛИСТ ГЕТЬМАНА ДО МАҐІСТРАТУ, ПЕРША ДЕПУТАЦІЯ МАҐІСТРАТУ У ГЕТЬМАНА, РОЗМОВИ, ДРУГА ДЕПУТАЦІЯ, НАСТУП 8 ЖОВТНЯ, УМОВИ КАПІТУЛЯЦІЇ ПОСТАВЛЕНІ ГЕТЬМАНОМ, ДАЛЬШІ ПЕРЕГОВОРИ І ПОРОЗУМІННЄ, ПЕРЕГОВОРИ З ГУБЕРНАТОРОМ ҐРОДЗІЦКИМ, ПЛЯН КОЗАЦЬКОГО ПРОТЕКТОРАТУ, КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО ВСТУПАЄТЬСЯ З-ПІДО ЛЬВОВА.

Похід з-під Камінця на Львів досить докладно описує реляція Бутурлина [1]). "Серпня 27 прийшли під замочок Скали, і коло того замочку ("городка") твої ратні люди спалили посад (місто), а в замочку сиділи селяни ("крестьянство"), і виходячи до нас (воєводів) говорили, що раді б бути під твоєю рукою. Ми той замочок покинули (не обсадили залогою), тому що було поруйновано, і селян було не богато. З-під Скал прийшли під город Борщів (Боршов) та під Височки, і з города Борщова Ляхи й міщани, настрашившися твоїх ратних людей, кинули місто і повтікали. Ми веліли город (замок) знищити, місто і села коло нього і коло Височок попалити і прийшли під город Ягольницю (Егельница), де жив польський гетьман Лянцкороньский. В замку сидів Поляк Северин Наропіньский, з ним инша шляхта, гайдуки, міщани і селяни: замкнулись і приготовилися до облоги твердо. Ми веліли спалити місто під городом і села, і поговоривши з гетьманом Б. Хмельницьким обложили город кріпкою облогою, веліли викопати шанці, поставили тури, з шанців піше військо приступали під город, і 1 дня сентября С. Наропіньский з шляхтою і з усею залогою, бачучи твердий ("жестокий") приступ, здали місто і тобі присягли [2]). Ми їх хотіли вислати за Дніпро, на життє в черкаські городи, але гетьман і писар радили шляхти і міщан не висилати-аби инші польські городи, то бачучи, також піддавались. А про гайдуків просили, щоб віддати їм, до твоєї корогви і до гармат, і ми їм дали взяти 100 гайдуків. А гармат в тім городі взяли ми 3 мідяні полкові, що взято в бою під Охматовим у В. В. Шереметева, та гармату полуторну мідяну московську-взяту в українних городах за московської руїни [3]), та польських мідяних полкових гармат 5; і

гетьман Б. Хмельницький теж узяв гармат 5 [4]).

"З-під Ягольниці пішли ми до Львова сентября 4, і по дорозі твої ратні люди у польських городів Язлівця, Бучача, Бережан, Теребовлі, Потока, Тернополя, Підгайців і за Дністром Галича [5]), Поморян, Голих Гір, Бужська попалили "посади". Всі місточка і села наоколо тих городів верст на 30, 40, 50, 60 і більше твої люди і Запорізькі козаки попалили також. В Підгайцях Ляхи і міщане, побоявшися твого війська, великий замок, де жив гетьман Станислав Потоцкий, покинули і втікли, а в малім мурованім замкнулось трохи людей-пани та міщани і потім добили тобі чолом і присягу зложили; ми їх веліли вислати за Дніпро на життє, а великий замок і мурований замочок і посади спалити. В Язлівці, Бучачу і Бережанах в маленьких городках засіли Ляхи, Жиди, Вірмени, і міщан богато, і ми до них приступати не веліли, тому що городки муровані, тверді-аби не наробити утрат".

Тим часом одержано вісти, що польське військо пішло з Глинян під Львів, і воєводи також пішли спішно під Львів. Дістали язика, і той їм розповів, що коронне військо стоїть в Городку: Львовяне не пустили до Львова коронного гетьмана, воліли відсижуватися самі, і він відійшов під Городок. Тоді військо московське і козацьке підійшли під Львів, 16 (26) вересня, а частину московського війська під проводом Ромодановского, і козацького під проводом миргородського полковника Лесницького відряджено під Городок на Потоцкого.

Так оповідає ся реляція Бутурлина, дуже сумарна згадуючи про битву під Городком і цілком проминаючи облогу Львова (дещо про се пізніше).

З польських джерел, також досить скупих на сім пункті (бо вся тодішня увага була скуплена на боротьбі Карла-Ґустава з Яном-Казимиром) [6]), довідуємося, що Потоцкий заложився був табором за Городком, вповаючи на неприступність сеї позиції, серед тутешніх ставів та мочарів, і сподівався дочекатися посполитого рушення, що мало до нього прибути з ріжних воєводств. Але військо його було дуже мале-язики казали, що було його 6 тис. [7]), а Коховский рахує тільки на 4 тисячі. Козаки не дали йому тут довго попасати; приступивши під городок, вони встигли опанувати місто-зручно відтягнувши увагу до свого приступу з одної сторони, і

війшовши тоді до міста з иншої, а 29 вересня н. с. приступили під позиції Потоцкого. Не вважаючи на цілком малі свої сили він попробував прийняти битву, але наступ його кінноти скоро розбився о сильне піше військо московське і козацьке, вона мусіла завернутися, і її відступ перейшов на втікачку. Козаки й Москалі гонили за польським військом до Яворова, до Ярославля [8]). Не втримався навіть і Ярослав. “Ярославці, почувши про твоїх ратних людей, покинувши все, повтікали, а кого ми в городі застали, тих вирубали”, зазначає Бутурлин. Попалено також инші міста і села в сім напрямі, взято богато бранців, між ними брата попереднього Павла Потоцкого Яна, і цілий ряд инших значних шляхтичів. Їх з ріжними иншими трофеями з тріумфом вислано цареві-але тут сталася конфузія, бо за Староконстантиновим над Случею напоровся сей тріумфальний похід на ханських Татар, не підозріваючи їх приходу, і так усі ті трофеї марно пропали [9]).

Під Львовом козацькі полки стали з'являтися під 25 вересня, і в дальших днях армія Хмельницького-Бутурлина щільно обступила місто [10]). 30 вересня в місті довідалися, що головна кватира Хмельницького стала на Святоюрській Горі, Бутурлин на дорозі до Янова, за костелом св. Хреста. Місто загодя обсаджене залогою під проводом колишнього коменданта Кодака, ґенерала артилєрії Криштофа Гродзіцкого, під його проводом старанно приготовилося до облоги, і заперши дух чекало дальших подій [11]). З жовтня наступила канонада, після неї перед вечером трубач привіз лист Хмельницького до маґістрату:

“Від мене, Б. Хмельницького, гетьмана війська й. цар. вел. Запорозького вам- маґістратові м. Львова і всякого стану людям-з побажаннєм всякого здоровля посилаємо те наше писаннє. Явно то самому богові, що ми ніколи не бажали розливання християнської крови, і коли по тих усяких подіях рушили сюди військо наше, вчинили ми се за причиною військ коронних. В давніших роках, коли йдучи за Вишневецьким, притягнули ми сюди-показали ми вам нашу ласку, і тепер коли господь дав нам погромити дощенту коронне військо під Городком, виконуємо християнський обовязок і хоч не бачимо вашої покори, таки жадаємо, щоб ви зараз, коли хочете зістатися живі, дали нам своє рішеннє, не чекаючи собі ні звідки потіхи ні помочи, ні слухаючи чиєї небудь ради. Не сумнівайтеся ні трохи, що коли покоритеся, дізнаєте нашої особливої ласки, а коли ні-то непокірному за

супротивленнє нехибна буде нагорода. Тим часом дайте відповідь. Б. Хмельницький, з обозу дня 3 жовтня 1655” [12]).

Довго роздумували над сим листом львівські “батьки міста” і другого дня відповіли дуже чемним листом, просячи лишити їх в спокою, як льояльних громадян. На се дістали того ж дня під вечір другого листа від козацького гетьмана:

“Мої ласкаві пани-маґістратські м. Львова! Лист ваш ми так зрозуміли, що ви сподіваєтесь якогось ратунку-а він вам ніколи не прийде! Не хочете пристати на те, щоб нам покоритись, і не думаєте-хоч знаєте добре, що ми-не бажаючи кровопролиття-свого часу значну вам показали ласку. Чи далі схочете зіставатися при своїм упорі, чи будете бажати собі милосердя нашого, негайно, завтра рано вишліть яких небудь людей. На поміч надія ваша пуста,-бо з ласкою божою військо наше, знищивши коронне, далеко в глибину (пішло), і коли ви не схочете покоритися, ми тут зістанемося довго. Але знаєте, що ласка наша не була вам закрита, коли попередніх років її просили, і тепер дізнаєте, коли схочете на неї здатися. Завтра рано чекаємо вашої декларації”.

Рано депутати не вийшли, і козаки почали знову канонаду; тоді маґістрат вислав листа до Хмельницького і до Виговського, просячи дати за депутатів заставців, для їх безпечности. На се дістали сердитого листа від гетьмана:

“Явно бачимо вашу легкодушність, змішану з великим завзяттям, в тім що ви, бачивши з нашого листу не абияку ласку до вас-більшу ніж яку повага наша позволяла, легко собі її берете і не горнучися до сеї ласки нашої з своєю покорою, ще вимагаєте від нас якихось заставців за своїх людей, що їх маєте до нас виправити. Атже можете собі пригадати, що і тих літ, як ви дізнали нашого милосердя, одержали-сьте його за простим словом нашим, без яких небудь заставців. Тому як хочете милосердя до вас, і не хочете щоб при завзятих і невинні люди згинули-як декотрі міста таку кару від бога вже дістали, а инші через покору живі зістались,- то вже не покладаючи на нікого надії, дайте нам негайно декларацію через своїх (депутатів), покинувши се завзяттє і не чекаючи заставців”...

Виговський також докорив Львовянам, що вони таким недорічним домаганнєм гнівають гетьмана і військо. Вислухавши такий репріманд,

гадки поділились, але кінець кінцем перемогла думка, що треба вислати депутатів, не проволікаючи часу, і упрошено тих самих осіб, що їздили до козацького табору в 1648 р., аби знову взяли на себе сю місію: від маґістрату мав іти Кушевич, від Русинів Лаврисевич, від Вірмен Сахнович. Другого дня, 6 жовтня приїхав з сурмачом Іван Ковалевський "осавул війська Запорозького і майордом Хмельницького", добре знаний Львовянам з попередної облоги, попровадив депутацію від міської фіртки Сикстівською дорогою (тепер Сикстівська улиця) "через громадні полки московські, а потім і козацькі" що приймали їх чемно і великими юрбами їм приглядались, до гетьманського становища на Святоюрській горі. Тут завів їх до свого "шатерка", а потім відпровадив до гетьманського намету, де їх приняв Соболь, "покойовий Хмельницького" і запровадив до гетьмана.

Застали Хмельницького, що сидів при столі на лаві, по турецьки підібгавши навхрест ноги. Він піднявся (до депутатів), і коли вони його привитали, "загально вже знаючи його звичай і церемонії, чемно запросив їх сідати". Піднесли йому від міста хліб і вино. Прийнявши від них сей дарунок, просив також сідати. "При нім сиділи полковники війська Запорозького; Іван Виговський писар війська Зап., Тетеря-чоловік вчений в латинській, польській і словянській мові, Григорій Сахнович Лесницький [13]), полковник миргородський, Самійло Богданович Зарудний, ґенеральний суддя війська Запорозького, Томаш Носач генеральний обозний, Данило Виговський полковник, посол короля й. м. Яна Казимира-свояк Виговського [14]). посол татарський і Яні Грек-чоловік дуже досвідчений що кільканадцять літ тому мирив московського царя з Отом., Портою, а тепер складав той нещасливий союз між Москвою і козаками. Иншим, нижчим велено вступитися".

"Тоді по звичайних чемностях Хмельницький почав вичисляти причини, які запровадили його до сього краю. Раз натискав на спустошеннє, що сталося від Татар на Україні минулого року, другим разом-на недавній ворожий виступ п. п. гетьманів коронних против війська Запорозького-хоч король й. м. в доброті своїй инакше хотів поступити з військом. Широко при тім розповідав про погром коронного війська під Городком-і зачавши те оповідати казав покликати п. Потоцкого, воєводича браславського, і п. Биковского, з Сєрадзького воєводства, що попали в полон під Городком.

Коли вони прийшли, він чемно запросив їх до столу і післав запросити до себе двох московських полковників: кн. Ромодановского і Ґротуса. Коли вони прийшли, і ми їх привитали, почали вони богато говорити не похвального про Поляків і особливо про погром коронного війська під Городком. Тут п. воєводич браславський не міг змовчати в своїй великодушности і любови до вітчини і в очі сказав тим Москалям, аби не приписували собі ніякої побіди над коронним військом, бо коли б не наступила була козацька піхота, московське військо понесло було б великий погром від Поляків. Тішився з такої відповіди Хмельницький і полковники. Скоро потім Москалі пішли, щось зтиха сказавши Виговському, а той по латини сказав п. Кушевичу: "Про инші річи буде мова завтра". По виході Москалів Хмельницький і Виговський богато говорив про тяжкий стан Річипосполитої, з-часта натискаючи на Жванецьку кампанію і називаючи її причиною і початком усіх бід, з мотивів котрих тут нема чого споминати.

"Потім наступив обід-священик, капелян Хмельницького, поблагословив, не забувши московського царя-просив у бога йому успіху. По обіді довго посиділи, і міські депутати, діставши на другий день термін своєї конференції, повернули до міста з такими листами. Перший був від Хмельницького: "З приємністю прийняли ми, що ви здалися на наше слово і запевненнє ласки в листі нашому і прислали тих людей з першою заявою покори. За те покажемо в. м. нашу прихильність. Декларацію вашу відложили ми до завтра, і треба щоб ви завтра як найраніше вислали котрогось з своїх людей, ми ж тим часом, сеї ж ночи з усею старшиною нашого війська подумаємо, аби то як найкраще для вас було"... Другий лист був від Виговського, цілком етикетальний (с. 132).

"Коли другого дня депутати прийшли знову до козацького табору, він завів їх до себе і прийняв листи до гетьмана і до себе.-Потім серед ріжних розмов спитав депутатів, чи мають якісь листи до московського воєводи Василя Василевича, і чи хочуть з ним бачитися. Депутати коротко відповіли, що листа до нього не мають і в ніякі переговори з ним удаватися не можуть, бо мають повновласть обмежену. Але Виговський намовив таки депутатів, щоб трьох з-поміж себе післали до Василя Василевича й піднесли йому як гостеві білий хліб і кілька гарців вина. Пішли п. п. Ґонсьоркевич, Лавришович і Хомицький, діставши від своїх товаришів пригадку-не вдаватися в ніякі трактати з Москвою, а п. п. Кушевич і Сахпович лишилися у Виговського. Прийшов потім до них і сам

Хмельницький. Були тут ріжні розмови і дебати про сучасний стан Річипосполитої: оповідали, що король й. м. Ян-Казимир зрікся корони і за границю вступився, Шведи Краків зайняли, війська коронного нема вже ніякого-взагалі широко розповідали, наганяючи на нас страху.

"За той час повернули післані до Вас. Вас. і розповіли своїм, як він сурово поставився, не прийняв ні хліба ні вина, а домагався, щоб місто і замок піддалися, і зложено присягу на імя царя як від міщан, так і від п. губернатора (Гродзіцкого),- але вони збули то такою відповіддю, що про се з ним говорити не можуть, і обіцяли, що до переговорів у сій справі з'являться у нього завтра инші люди. Настрашений такою реляцією своїх колєгів п. Кушевич звернувся до Хмельницького і став зі здивованнєм викладати йому ті всі речи, але Хмельницький відповів на то коротко, що так мусить бути. Виговський же дуже широко, з великим гнівом, раз-у-раз бючи в стіл рукою, домагався того самого що й Вас. Вас., з-часта повторяючи на нашу ганьбу, що вже й біг нас відступив. Доводив то лихим станом всеї Річипосполитої, і з-часта при тім повторяв, що доки зайшла шабля козацька, доти мусить бути й козацька влада (kozackie dominium).

"Коли Виговський скінчив таку свою мову, Кушевич попросив іменем своїм і своїх колєгів, щоб йому позволили говорити безпечно. Хмельницький позволив, позволив і Виговський, такі точно сказавши слова: "Говоріть, коли що маєте, і говоріть безпечно і сміливо, бо тут не жарти!" Тоді Кушевич вставши з другими сказав: "Милостивий пане гетьмане! не буду займати в. м. довгими словами. Життє наше- котрі тут єсмо-в руках в. м., і ми думаємо так, що тільки за особливою ласкою вашою, нашого милостивого пана, ми звідси повернемося. Але щоб ми і місто мали вчинити присягу на імя московського царя, ніколи ми того не вчинимо і вчинити не можемо. Раз присягли ми королеві й. м., панові нашому милостивому Янові-Казимирові, і мусимо дотримати віри нашої, яка б не була його фортуна. Маємо надію, що за ласкою божою і стараннєм вашої мил., нашого мил. пана, і всього війська Запорозького,-як ми то зрозуміли.- все вернеться до свого. А коли б тепер без всякої потреби і силування-бо ж його нема, богові дяка!-мали ми так нашвидку віру правдивому панові зламати, а новому присягти,-що б подумав ваша мил., наш мил. п. з усім військом своїм про легкодушність нашу, і що б потім сказав про честь і віру нашу той сам цар московський-котрого взагалі не узнаємо? Тому унижено і покірно просимо в. м., нашого мил. пана,-не вимагай від нас того, чого

против вірности і сумління свого вчинити не можемо".

"Сі слова повторили й инші депутати, цілком приєднуючися до того що сказав п. Кушевич, заявляючи, що за короля й. м. Яна-Казимира готові вони завсіди життєм жертвувати і кров свою проливати. Здавалось, що й сам Хмельницький не дуже був противний такій декларації, але Виговський кілька разів на ріжні способи повторяв свою гадку, і богато в тім стратив часу, поки нарешті депутати зробили таке закінченнє: "Шкода більше часу тратити, мил. пане гетьмане! Більше нічого ми не скажемо, тільки те що тисячу разів повторяємо-що доки жив король й. м., наш мил. пан Ян-Казимир, ми нікому иншому присягати не будемо, і коли б депутати міста з якого небудь страху зробили се тут, то п. губернатор наш і все місто того б не акцептували. Тому просимо вашці, н. м. п., аби ти нас до того не примушував" (134).

"Той потаємний посол короля й. м. 15) і посол татарський, як ми могли зміркувати, слухали тої заяви з утіхою, і самим полковникам не була прикра така декларація, бо П. Тетеря, полковник переяславський, сказав потиху до п. Яна Хомицького такі слова: Sitis constantes et generosi (будьте витривалі й благородні). Більше на сю тему з депутатами того дня не говорили, а провели весь час в ріжних розмовах-по части про погром коронного війська під Городком, по части про союз з Москвою, доводячи, що військо Запорізьке не піддалося цареві в неволю (in servitutem) і ніколи не піддасться, бо ж воно за вільність повстало й війну против Ляхів підняло. Нарешті по довгих таких розмовах відправив Хмельницький депутатів до міста, аби від усіх станів принесли декларації в справі піддання міста і присяги московському цареві і при тім написав такий лист до маґістрату:

"Мої ласкаві панове-маґістратські м. Львова! Ще з більшою приємністю прийняли ми нині вашу покору, тому що сповняючи нашу волю, вислали сьте своїх людей, і ми їм дали устну декларацію на початок, а по дальшу завтра, тільки знову зрана пришліть обміркувати справу з своїми, а запевняємо в. м., що не зістанетеся без нашої ласки"...

"Виговський додав знову також від себе листа, подібного змісту.

"Але тільки що депутати з тими листами прийшли під місто, як з ріжних місць знову почалася канонада; трівала кілька годин, правда що без якої

небудь шкоди місту. Коли другого дня трубач приїхав під місто по депутатів, то Ґродзіцкий з огляду на сю канонаду, і з инших мотивів не згодився, щоб депутати їхали, а вислано з трубачем тільки листи. Хмельницькому маґістрат потверджував, що присяги цареві він зложити не може, і просять його подбати, щоб їх до того не приневолювано, бо тільки з ним маґістрат хоче трактувати. На адресу Виговського Кушевич приватним листом потверджував сказане вчора, що всі мешканці львівські рішучо відмовляються присягти цареіві.

"По сім другого дня, 9 жовтня, московське військо стало маркувати наступ: в городі єзуїтів і по инших місцях почали ставляти батареї, сипали вали і шукали місця для мін. Але від Хмельницького трубач привіз знову листа до маґістрату: "Мої ласкаві панове і т. д. Дуже дивуємось тому, що в. м. зачавши трактувати з нами про приязнь, занехали переговори і вже до нас не присилаєте. Коли хочете нашої приязни, присилайте до нас людей значних: ми їм всяку ласку і приязнь нашу заявимо і назад відошлемо, як попереднього разу, здорових і цілих. Бо давши слово, стоїмо при нім статечно. Але перед усім зараз висилайте і дайте нам знати, коли хочете з нам трактувати, сьогодні чи завтра, аби ми знали"... Був також лист від Виговського до Кушевича, з осторогою: від розпочатих переговорів не відступати і з Москвою в ніякі трактати не вдаватися, перед військом же Запорізьким він обіцяв за місто клопотатися (137).

На лист Хмельницького маґістрат відписав, що зістаючись при своїй відмові присягати цареві, вишле на другий день своїх депутатів до Хмельницького, вповні покладаючись на його обіцянку безпечности. На се в короткім часі, того ж дня діставлена відповідь Хмельницького, що він завтра чекатиме депутатів-просить тільки прислати їх як найраніш, щоб не тратити часу 16). Через трубача переказано, що депутати другого дня підуть; тим не менше цілий день той, 9 жовтня, з обох сторін ішла канонада. Другого дня рано приїхав трубач по депутатів і вони пішли до козацького табору з новими рекомендаційними листами до гетьмана і писаря.

"Коли сі листи віддано і прочитано, були ріжні розмови. Виговський нападав, що у Львові грецька релігія терпить утиски, і наводив ріжні приклади. Хмельницький похвалявся, що вже став паном всеї Руси і

жадним чином не дасть її нікому иншому [17]). Нарешті спитав депутатів, чого б хотіло від нього місто; на се відповіли коротко: аби військо запорізьке, а головно московське вступилося звідси. Зараз на се заявив Хмельницький і своє: зажадав від міста якогось дарунку, додавши, що такого великого як сім літ тому не домагається, з огляду на всі біди пережиті містом. Дальше відложив до завтра, і відправив післанців до міста з листами".

В листах його і Виговського нічого не було крім жадання, щоб депутати прибули другого дня для переговорів. Але тільки що вони вийшли від Хмельницького, зараз почалася стрільба, так що поворот навіть був не дуже безпечний. Другого дня Кушевич лишився в місті, їздив замісць нього инший райця, і тому подробиць переговорів не знаємо. Канонада йшла протягом цілого дня; депутацію вислану на умови, Хмельницький затримав у себе через ніч, і другого дня прислав свою декларацію маґістратові і всім станам, що пробувають у Львові; тут стояли такі мотивації: "Весь час не бажали ми розлиття невинної крови християнської і не давали до того найменшої причини, але що військо коронне і ріжні стани Річипосполитої наступали на Україну, мусіли ми боронити своє життє. Минулої зими, взявши собі поміч із сторонніх держав вони наступали на нас і тепер нас аж сюди запровадило коронне військо. Одначе ми, не бажаючи кровопролиття, готові показати ласку кожному, хто просить у нас милосердя-тільки аби всі пани, які у Львові знаходяться, виконали зазначене в сій декларації:

"Насамперед рицарство, міщани, всі обивателі і старші м. Львова мають виконати присягу на те, що коли військо запорозьке й царське відступлять, вони не будуть громити ріжних чат що розійшлись, і в полон не будуть брати, ми ж також обіцяємо міщанам і всім обивателям львівським всяку безпечність і заборонимо війську нічого не палити по селах і фільварках.

"За те що не хочемо міста добувати і кров невинну розливати мають дати нашому війську дарунок (honorarium)-400 тисяч золотих. На слуг наших військових сукна: фалендишу 100 поставів, а шиптуху 200; кожухів тисячу і чобіт 2 тисячі. Окремо на старшину і ріжну старшину військову кармазину 50 поставів, півгранату 20, півшкарлату 10, аксамиту штучок 5, атласу 10, адамашку 10.

"олива на піхоту 50 центарів.

“Вязнів наших козацьких і московських аби повернено.

“Жидів як неприятелів Христові і всім християнам, аби видано з усім майном, з дітьми і жінками.

“Щоб рицарство, шляхта і обивателі львівські після відходу війська не громили козаків і царських людей і в неволю не брали, ми лишаємо у вас на перешкоду частину війська запорозького і царського.

“До тих пунктів мають приложитися стан духовний, стан шляхетський і всі обивателі львівські” (140-1).

Маґістрат вислав депутатів з проханнєм зменшити сі вимоги, так щоб місто, вичерпане за сі роки всякими контрибуціями, могло дійсно їх виконати. Віддавши листа депутати переходили з Виговським пункт за пунктом наведені домагання. Пункт перший, розуміється, обіцяли виконати, так само годилися і на розмін бранців. Контрибуцію просили зменшити до 20 тисяч, і то не в грошах, а в товарах, і сюди включали також жадання сукна і одежі; олива нічого не могли дати і просили вдоволитися тим, що здерли вже з даху костела св. хреста. “Видати Жидів-був то пункт дуже трудний, згодитися не хотіли, бо таки й жадним чином не могли”. “Що до останнього, сказали, що маючи залогу в місті від короля, иншої вже не потрібують”.

“Вислухав сеї декларації Виговський і пішов з нею до Хмельницького, а вернувшися спитав, чого ж навзаїм хоче місто від гетьмана і війська Запорозького. На се питаннє депутати повторили свою попередню відповідь, себто щоб військо московське і запорозьке негайно від міста відступило, і на будуче-коли б ся нещасна війна ще не скінчилася,-лишило Львів і його територію. Вислухавши се Виговський засміявсь і сказав від імени Хмельницького, що він міцно стоїть при даних від нього пунктах” (142).

По сім депутатів відправлено з тим, щоб вони прибули знову другого дня. Канонада тим часом трівала. Коли другого дня (15 жовтня) депутати привезли тільки прохання, щоб гетьман задоволився тим, що місто йому запропонувало, Виговський почав дуже сердито виговорювати, що львівські католики не шанують грецької віри, чинять ріжні утиски православним; “дуже гнівався на бернардинів львівських, що вони

зловивши кількох козаків, немилосердно повбивали у себе”. Депутати старались виправдуватися, “але на розгніваного чоловіка ті оправдування не богато впливу робили”. Кінець кінцем депутацію відправлено з доволі суворими листами гетьмана і писаря, де маґістратові робився докір, що він вимовляючись своїми бідами затягав справу, і ставилося домаганнє, щоб другого дня прибули депутати не тільки від міщан, але і від шляхти і духовенства, з иншими, більш можливими умовами. Віддаючи сі листи Виговський ще раз з гнівом докоряв, що стан духовний і шляхетський нікого досі не присилав до нього, що то пиха і ароґанція і т. под.

Згідно з сим бажаннєм другого дня вибрався православний владика Арсеній Желиборський, підкоморій львівський Ожґа, каноник латинської капітули Ґават-автор звісних українських інтермедій, і ще два райці і два єзуїти.

“16 жовтня всі вищенаписані пішли до табору. Наперед вступили з й. м. епископом до церкви Св. Юра, і тут іменем Хмельницького-у котрого тоді був на конференції Василь Васильович, урочисто витали епископа Виговський, Лісницький і Тетеря. Вийшовши з церкви пішли насамперед до канцелярії Виговського, відти до Хмельницького. Були там ріжні мови і розмови про сучасний стан Річипосполитої, про велику незгоду між маґнатами, про нещирість певних осіб до війська Запорізького, про зле правліннє, нещасливий хід усіх справ, і всякі инші речі, що й виписати трудно. Нарешті Виговський приступив до закінчення переговорів з депутатами. Дуже богато говорилося з обох сторін, і тому що вечір надходив прийшлось справу відложити на потім; тому вищезгадані особи, зіставивши в таборі й. м. епископа, двох єзуїтів й инших осіб вернулися вечірнім смерком до дому. Після виходу їх з табору приїхав до Хмельницького посол від короля шведського Ґамоцкий, Вірменин зі Львова, що ще за Ґустава підчас пруської війни в молодих літах попав у неволю і був відісланий до Швеції; мав він при собі за товмача якогось Піотровского, шляхтича польського-колишнього аґента п. Радзєйовского”.

Другого дня ті самі особи, з додатком підстарости львівського їздили до козаків, були у Виговського, частував їх Хмельницький, але день пройшов в розмовах, не посунувши справи, а наступного дня, 18 жовтня, зрана почалася канонада, і відповідаючи на неї зі Львова вбито якогось московського полковника-чужоземця. “Розгнівана тим Москва домагалася

від Хмельницького, аби конче післав на штурм своїх разом з Черемисами; така ж була воля і полковників запорозьких, особливо обозного Носача, але епископ відмовив Хмельницького, і той потрапив угамувати і Москву і полковників своїх, тільки добру латину вичитав міським депутатам, що лишилися у нього з попереднього дня". Канонада трівала цілий день, і маґістрат вислав листи до Виговського з перепросинами і бажаннями кінчати переговори. На се дістав такого листа від Хмельницького:

"Богдан Хмельницький вам Львовянам. Потім як я вас прийняв для бога, дивуюся дуже, що ви мабуть на короля Казимира оглядаєтесь. Не знаєте того, що вже король шведський й. м. знайшов собі дорогу: опанував Краків, а зо мною братерство взяв. Ми з ним війшли в певні контракти, порахувалися що до того, чим має розпоряжати король шведський-аби був вовк ситий і коза ціла, а що до нашого християнства так міркую і того бажаю з огляду що король шведський і цар московський, війшовши перед кількома літами в союз з нами козаками, тепер всі наступають на Польщу, ми з тими трьома народам так ділимося: нехай король шведський тримає, що йому бог дав до диспозиції, а що бог нам дав заїхати своєї Руської країни, я при тім стою [18]).

"Від й. м. п. Ґродзіцкого бажаю, аби зо мною побачився особисто як з давнім приятелем, нічого не боячися: порозуміємося з ним в більших справах, щоб люди убогі веселилися і бога хвалили. А в. м. дай боже добраніч!

"20 жовтня пішли насамперед до неприятельського табору депутати з п. підстаростою, п. Анчевским та иншими. Скоро тільки минули московську сторожу, зараз почалася стрільба з неприятельської сторони, на котру відповідали з міста, цілком не вважаючи на депутатів, і вони були в немалій небезпеці під кулями, що густо літали над ними. Коли прийшли до табору, запровадив їх осавул Ковалевський до кватири Хмельницького, і там відбувши у нього обід, одіслано їх до Виговського. Там продовжувано попереду початі трактати; брали в них участь своїм авторитетом й. м. о. епископ, п. підкоморій і п. підстароста. Депутати міські клопоталися всі, але Виговський уперся, що з огляду на авторитет згаданих панів вже досить поступився, і відіслав по останнє рішення до самого Хмельницького і радив щоб п. Анчевский з п. Кушевичом ішли до нього. Вони се зробили і застали його самого, тільки замисленого і задуманого; широко говорили з ним про

закінченнє трактатів, просячи пожалувати місто знищене всякими нещастями. Красномовно викладав йому п. Анчевский всі пережиті містом нещастя й біди і звертав увагу, що коли військо Запорізьке прийде до згоди з Річеюпосполитою-до чого Хмельницький здавався дуже прихильним-військо козацьке ще може мати з міста Львова свої вигоди і пожитки, як давніше мало. П. Кушевич пригадав йому обіцянку, дану ним місту тому сім літ, бувши в тих краях з Тугай-беєм. Довго про се говорили самі тільки втрьох, і хоч Хмельницький зпочатку твердо стояв при своїх-без гніву і без зайвих слів, але потім піддавсь і пристав на ту суму, що йому піддали Анчевский і Кушевич-60 тисяч [18]). Вони зараз повідомили про се своїх колєґів, що ще були в таборі, а сі всі разом подякували Хмельницькому.

“Тим часом як цілий день ішли сі трактати, не переставала одначе з обох сторін стрілянина-мабуть щоб нагнати страху на депутатів. Але ті вже призвичаїлись і покладаючись на право міжнароднє ні про що не дбали, та з о. епископом і пп. Ґонсьорковичем та Олькуским; що весь той час пробули в таборі, під залізними кулями повернули до міста. Виговський для гонору провожав їх до самої міської фіртки, з великим числом своїх людей; тут його почастовано від міста вином, і він повернув до табору” (148).

Другого дня був повний спокій, Хмельницький і Виговський чемними листами запросили до себе Ґродзіцкого на розмову. Наступного дня приїхали під місто Тетеря і Лісницький, їх прийнято до міста і Ґродзіцкий частував у себе вечерею, потім другого дня поїхав на розмову до Хмельницького, богато між собою говорили-але зміст розмови лишився невідомий Кушевичеві. Розповів дещо сам Ґродзіцкий в листі до короля, дещо більше Рудавский-може бути на підставі реляції Ґродзіцкого підканцлєрові, згаданої в тім же листі [20])-тільки досі вона невідома. В листі до короля Ґродзіцкий згадує, що Хмельницький прийняв його досить людяно і давав зрозуміти, що готов би був вернутися в підданство Янові-Казимирові, але бентежило його, що гетьмани коронні саме в тім часі (22 жовтня) піддалися шведському королеві і обіцяли піддати всі замки на Руси, з тим щоб шведський король міг туди ввести свої залоги і відібрати на себе присягу. “Дуже він (Хмельницький) на се відказував, а також на той прихід ханський”, каже Ґродзіцкий і висловляє надію, що при сій нагоді можна б було привести його до згоди з ханом і розриву з Москвою, бо Хмельницкий досить сильно на неї відказує,-“Каже: я тої Москви не хочу, і

між нами велика незгода, як я сам то бачив" [21]). Рудавский передає мову Хмельницького- з приводу слів Ґродзіцкого про прихильність Яна-Казимира і непевність шансів Карла-Ґустава, в таких словах: "Коли так говориш про шведського короля, мусиш знати, що я також вірний слуга короля Казимира: вважай за доказ тобі мій спішний відступ від міста-і так поясни королеві. З Москвою роби що хочеш, я її лишаю і перший відступаю назад" [22]). В пізнішім листі до Ґродзіцкого Виговський нагадував обіцянку, що дав Ґродзіцкий під Львовом: не піддавати нікому Львова [23]). Все се разом взяте дає зрозуміти, що розмова Хмельницького з Ґродзіцким оберталася коло такої теми: Львів неповинен іти слідами гетьманів, не має піддаватися шведському королеві, ні приймати від нього залоги, а зістаючися вірним Янові-Казимирові, триматися звязку з козаками-бути такби сказати під протекторатом Запорозького війська. Се провідна ідея козацької політики того часу, що Русь повинна бути під владою козацькою; гетьман розвиває її далі на конференції 4 листопада.

Після того кілька днів старшина приймала товари в рахунок контрибуцій. 28 жовтня ся робота була закінчена, старшина виїхала з міста, і того ж дня Кушевич записує проїзд до Хмельницького Любовіцкого в посольстві від Яна-Казимира-що буде обговорене далі. Другого дня козаки повідомили Львовян про висліди походу на Люблин-як міський уряд люблинський присяг на царьске імя і т. д. (про се також далі). Наступного дня (31 жовтня) відбувалась якась нарада: московське й козацьке військо вийшло в поле за табором і стріляли з гармат і рушниць пустими набоями. Се одні токували як святкуваннє люблинського тріумфу, инші говорили, що се козаки робили параду з приводу того, що їм того дня привезено платню від царя; нарешті було ще третє поясненнє, що то вивозили з табору тіло Андрія Бутурлина, що захорувавши помер під Львовом.

1 листопада міські депутати вибралися знову до гетьмана, незнати саме з чим,- але застали Хмельницького "в немалій мелянхолії". Тому він допустив до себе тільки пятьох, між ними Кушевича. "Инших розібрали між собою Виговський і полковники. При столі розповідав Хмельницький, що Татари з великою силою впали на Україну і немалої шкоди наробили в людях і добитку. Дуже широко розводив, яким способом можна звоювати Крим і обіцяв будучої зими наступати на Татар з військом Запорізьким і московським. До инших розмов через ту мелянхолію Хмельницького так і

не прийшло, і депутати під вечір вернули до дому” (149).

“3 листопаду депутати знову були у Хмельницького і застали як виходив від нього п. Заяць, посол від Радзєйовского до козацького війська. І того дня Хмельницький меланхоліював, маючи у себе на розмові Василя Васильовича і канцлєра його. З міськими депутатами не мав иншої розмови, тільки повторяв свої (поза) вчорашні міркування про способи звоювати Крим, і зараз по обіді виправив депутатів до міста.

“Другого дня, 4 листопада депутати знову були в таборі, і при них вернувся з своїм полком Данило Виговський, везучи з Люблина велику здобич. Потім Хмельницький покликав до себе шведського посла і міських депутатів і при них заявив тому послові, що король шведський і військо його неповинні входити збройно до Руської землі, і посол іменем короля се обіцяв. Після того пішли між присутніми загальні розмови, і після їх закінчення депутати вернулися”.

В наступних днях було трохи стрільби, і між иншим ціляли з гармат на ратуш- “все се походило з намови Москви, бо та гнівалася за те, що міщани жадним чином не хотіли вдаватися з ними в ніякі переговори і трактати”. Потім 8 листопада-“Хмельницький несподівано рушив з запорозьким військом з табору, лишивши московське військо. Під місто приїздив з великою громадою Виговський і іменем Хмельницького і всього війська Запорізького витав п. Ґродзіцкого й все місто. Майже все місто окружили вінцем короґви козацького війська і сам Хмельницький під знаком гетьманським-занадто відважно, правду сказавши, з своєю прибічною сотнею їхав повз сам вал сидячи на коні [24]). Нарешті 10 листопаду вступивсь і Василь Васильович з усім військом московським, попрощавшися під валом через своїх офіцерів з п. Ґродзіцким. Як наші наглядачі оповідали, було се військо не тільки велике, але і порядне. Дня 11 листопада вперше задзвонено в дзвони костельні і пущено годинники, а по костелах правилися відправи в подяку богові за звільненнє з семитижневої облоги”.

Я розповів сю історію за Кушевичом, щоб не розбивати його оповідання, хоч одностороннього, але суцільного і повного цінних подробиць, більших і менших. Тепер спинюсь на епізодах ним не освітлених відповідно.

Примітки

1) Білгород. ст. 328 л. 382 і далі-одна з серії його реляцій зложених ним після повороту, що опинилися в столбцях Білгородського столу; в перекладі дещо покорочую.

2) “Ляхи присягли, а благочестивые вЂры мЂщане і крестьянство по евангельской заповЂди вЂру учинили”-я сеї московської тонкости не передав у перекладі, як і ріжних инших многословій.

3) Разоренье.

4) “Вчора, 19 сентября прийшов наш чоловік від козацького гетьмана-велику “екстракцію” чинять добули Ягольницю і замок Лянцкороньского, де він мав резіденцію. Капітан піхоти, що там було, не міг довго триматись і піддався; богато срібла і всяких вартостей забрали. 87 гармат узяв гетьман і Москва також”-Стефан воєвода Ракоцієві, Mon. Hung. XXIII с. 247.

5) Дні покручені назви пропускаю.

6) Досить докладне, й небезінтересне оповіданнє у Єрлича: “(Від Камінця) рушивши пішли до Львова-насамперед до Гусятина, далі до Чорткова-взяли там воєводича браславського Петра Потоцкого, з жінкою, дітьми і челядю: 4 дні боронився він в замочку. Відти пішли до Ягольниці: в замочку було 200 чоловіка піхоти, приступали до нього кілька днів, піхота піддалася сама і замок піддала, і сама з ними (козаками) пішла: Хмельницький обіцяв їй платити як звичайно; шляхти і офіціялістів немало забрано до московської неволі, а декого побито. Звідти пішли на Підгайці- маєтність гетьмана Потоцкого і здобувши палили міста і села, не лишивши й колеса-окрім одного млина, де млинар окупився, давши 300 золотих, щоб його не палили”.

“(Під Львовом) стояв Хмельницький кілька тижнів, розпустивши загони на татарський взір за Дніпром і коло Перемишля, Галича і Ярослава-ходили з

Москвою, і Москва великі мордерства чинила над нещасними людьми: у двоє переходила розбійників-козаків”. “Обивателі Волинського і Руського воєводства з-під Львова, Ярослав, Замостя й инших країв почали тікати від козаків з домів своїх, хто куди міг”, записує далі Єрлич, й іронізує з кварцяного і повітового війська, що вони не дочекавшися навіть козацького війська, “почали тікати, оден другого випереджуючи, так що тільки за кілька миль схаменулися: инші і вози з поживою й челядю кидали й тікали”.

7) Білгород. ст. 328 л. 340.

8) “На Воров да на Брахлов” в реляції Бутурлина. Про битву Кушевич (Жерела VI), с. 131, Коховский II с. 35-6, Ємйоловский с. 61, Юзефовіч (в Сборн. ЛЂт.) с. 171 й ин. Зібрав і аналізував сі відомости др. А. Чоловский в специяльній статейці: Bitwa pod Gródkiem, Tydzien, додаток do Kurjera Lwowskiego, 1905, ч. 47. Кубаля III с. 301-2. Кілька згадок про козаків і Москву під Ярославом-S. Morawski, Z czasów Chmielnickiego i Szwedów-Wydawnictwo dobroczynne Samborskie, XV rocznik, 1892.

9) Реляція Бутурлина с. 334.

10) Головним джерелом для історії сеї облоги Львова служить записка райці львівського Самійла Кушевича офіціяльна, найсправніша копія її, вписана до маґістратських книг (Acta Consularia) 1655 р. і видана в Жерелах до історії України-Руси т. VI, 1913,-вона носить назву переписувача, Я. Боженцкого; авторство Кушевича, голови маґістратської депутації до Хмельницького, викрив уже Зубрицький друкуючи фраґментарну копію з архива Ставропіґії в своїй хроніці Львова-с. 348 (ще раз видана в Supplementum ad Historica Russiae Monumenta). Друга записка-коротка і більш літературна, а менше фактична-Стан. Добєшовского, реєнта міського-у Зубрицького с. 338-346. Я тримаюся Кушевича, доповнюючи його з Добєшовского й инших джерел.

11) Описує пороблені приготовання, фортифікації й под. Добєшовский у Зубрицького с. 339.

12) Листи Хмельницького до львівського маґістрату з ориґіналів що в нім переховуються видав Антонович, з копій Шараневича в “Сборнику

лЂтописей относящихся до исторіи Южной и Западной России, вид. київ. комісії, 1888, с. 259; з копій Кушевича в Жерелах. Добєшовский пише, що першого листа від Хмельницького привіз не трубач, а якийсь обдертий свинопас; супроти оповідання Кушевича се досить мало правдоподібно.

[13]) В ркп. Ставроп. Sielnicki Zachnowicz.

[14]) Мова очевидно про Федора Виговського-вище с. 1096.

[15]) Федір Виговський.

[16]) Сі два листи 9 жовтня в записці Кушевича (в обох редакціях-маґістратській і ставропіґіяльній) переставлені оден на місце другого і редактор VI тому Жерел доводить, що се правильний порядок, а помилився в порядку листів Антонович. Але зміст листів цілком ясно виявляє їх порядок, такий як прийняв Антонович.

[17]) Ze iuz panem wszystkiej Ruski ziemi zostai y onej komu inszemu zadnym sposobem nie pusci, с. 138.

[18]) a co nam P. Bog pomogł Ukrainy swej Ruskiej zajachac, przy tem stoie-Сб. с. 263. В зб. Кушевича a ze nam .. krainy swej Ruskiej, в Ставроп.: krainę swą Ruską.

[19]) Цифру подає Добєшовский, посміваючися з діспропорції того що Хмельницький зажадав, а на що згодився: “з великої бурі стався тихенький дощик: від 400 тис. відступивши на 60 тисяч згодився без труднощів” (с. 345).

[20]) Таку гадку висловив Кубаля (III с. 435 прим. 33), вона досить правдоподібна, бо ся розмова Ґродзіцкого з Хмельницьким дуже випинається з оповідання Рудавского про сей наступ козаків: воно загалом дуже коротке.

[21]) Теки Нарушевича 148 с. 758, дата 18 листопада, див. цитату вище.

[22]) Костомаров до сих слів Рудавского (с. 201) ще додає: “Я переконався на власні очі,-писав після того Ґродзіцкий, що між козаками і Москалями нема

згоди і сам Хмельницький мені сказав, що не хоче знати Москви: вона дуже груба". Костомаров цитує "польску рукопись Архива Загран. Справ", але се мабуть тойже лист Ґродзіцкого 18 листопада, свобідно переказаний Костомаровим.

[23]) Лист Виговського до Ґродзіцкого з 1 лютого 1656, автоґраф бібл. Чорторийських 398 л. 91, цитує Кубаля с. 437.

[24]) У Добєшовского трохи більше подробиць: "на чолі козацького війська їхав Хмельницький на сорокатім бахматі, через Краківське передмістє, повз тамошню браму. За ним корогва нова червона, бунчук з білого кінського хвоста. Над ним несли (корогву) Габданк з хрестом (герб Хмельницького) гаптованим на білій китайці, друга з образом св. Михайла, що пробиває на виліт змія. За сими корогвами йшли инші корогви, більше-менше 34, на них видніли крім нашого білого польського орла в короні герби майже всіх дальших воєводств і панств. За ними поспішав Виговський з своїм полком, слідом за великими купами". "Москва ще роздумувала над відступом- аж третього дня рушила" (с. 345).

КОЗАКИ В ЛЮБЛИНІ, РЕФОРМИ ПЕРЕВЕДЕНІ НА КОРИСТЬ УКР. ЛЮДНОСТИ, НЕПОРОЗУМІННЯ З МОСКОВСЬКИМИ ВОЄВОДАМИ. ПОЛІТИЧНІ РОЗХОДЖЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ-ПИТАННЯ ПРО ПІДДАННЄ НА ІМЯ ЦАРЯ ЧИ ГЕТЬМАНА, ПЛЯНИ СТАРШИНИ. ВІДНОСИНИ ШВЕДСЬКІ, ПЛЯНИ БОРОТЬБИ З МУСУЛЬМАНСЬКИМ СВІТОМ, НЕПРИХИЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ШВЕДІВ ДО КОЗАЦЬКИХ ДОМАГАНЬ.

Починаю від походу на Люблин. Маємо про нього офіціяльну реляцію Бутурлина [1]). За порозуміннєм з гетьманом він посилав стольника Потемкина з райтарами, драгунами і городовими сотнями, гетьман-Данила Виговського з 4 тисячами козаків. Вони поруйнували і попустошили всю країну до Висли, "вирубали і попалили польські городи Ленчно, Парчів, Томашів, Краснобрід, Щебрешин, Лашівку, Раву, Магирів, Белз, Грубешів, Красностав". В Уханях застали чернигівського воєводу Тишкевича, реґіментарія зимової кампанії і той ратуючи себе і свій маєток присяг з

шляхтою і міщанами на підданство цареві, і сина свого вислав з Виговським до Бутурлина. В Люблині знищили передмістє і місто, "Поляків, Німців і Жидів вирубали- побито більше 20 тисяч", як доносив Потемкин явно побільшуючи; "та ж шляхта, Німці і Жиди, що замкнулися в малім мурованім замку,-вони добили чолом і присягли цареві". Не згадуючи про ріжну здобич і контрибуцію забрану там, реляція підчеркує здобуту святощ-частину чесного хреста, привезену Потемкиним під Львів 5 листопада н. с., тим часом як люблинське духовенство потішало своїх вірних, що поперше-йому вдалося випросити у Москалів, аби вони взяли тільки частину хреста, а частину лишили місту, а й та частина, котру москалям віддано, не була правдива, так що в дійсности, мовляв, святощ ціла лишилася в місті).

Що діялося в самім Люблині, розповідає сучасна німецька брошюра [2]). Військо козацьке й московське приступило під місто 15 жовтня; довідавшися, що богато з міста втікло, частина війська пішла на Вислу, щоб там заняти утікачів. Місто не мало ніякої змоги боротися і зараз же піддалось. Маґістрат зложив присягу цареві [3]), дав згоду на розширеннє прав української, краще сказати православної людности: щоб православні мали кілька місць в маґістраті. Виплатив чималу контрибуцію грошима й ріжними товарами, видав армату, католицьку шляхту і Євреїв. Але обійшлося більше грабунком і реквізіціями шляхетського та еврейського майна, а до різні, котрою грозили, не дійшло: місцями тільки сталися крίваві ексцеси: в манастирі св. Бриґіти, де позамикалася шляхта з найціннішим майном, і в еврейській дільниці міста [4]). Луцький бурґрабій, що припадком був в місті і попав у сю історію, так описує її, обжаловуючи місцевий маґістрат: "вищеречений маґістрат трактати з неприятелем складає-хоч не так з доброї охоти, як страху: Жидів і шляхту згоджується видати з усіми достатками, складає присягу вірности, приймає нові закони на шкоду шляхетського стану і зараз таки його кривдить: видає едикти, щоб шляхта зносила на майдан до ратуші гроші, срібло, золото, шати і всі достатки, крім міди і цини, а як би хто щось затаїв-за певним доводом кару на горло деклярує, і сю свою нещасливу постанову зараз же проголошує через трубача і трубу на чотирьох рогах ринку. Жидівські склепи зараз відчиняє, відбиває і достатки видає на здобич неприятелеві, а самих Жидів, своїх підвладних, виволочують, витягають з ринку, з склепів, з пивниць і всяких инших потаємних й укритих місць і зганяють до брами, обіцявши

видати їх на неминучу різню. І дійсно було б до того прийшло, коли б п. Бондзіньский, бувши також в облозі під той нещасливий час, побачивши такий нехристиянський вчинок-хоча б над кровю поганською, виставивши на небезпеку власне життє звернувся до самого вождя неприятелів-козаків Данила Виговського і по ріжних клопотах у них випросив і визволив. Згадані ж пани бурмистри, зістаючися при своїх замислах, далі і далі трубили, аби шляхта не гаючися приносила своє майно. Наче б то з доброзичливости радять їй краще позбутися того що зможуть здобути знову, а нарешті проголошують за бунтівників тих які б тому противилися, і гірше ніж вороги поводяться з шляхетським станом". І на потвердженнє того жалібник оповідає, як маґістрат поступив з ним. Коли неприятельські війська вже вертали від Висли, і Виговський прислав до бурмистрів (мабуть по заставців?)-вони його звязали і видали козакам "на смерть", глузуючи і голосно запевняючи: "Дотоль, панове шляхта, ваших вольностей было" ("Скінчилися ваші вільности") [5]).

Я спинився на сім епізоді, бо він кидає деяке світло на сей наступ на Галичину взагалі. Як бачимо, грабіжом і здобичою не кінчилося, були певні державні завдання в сій експедиції: Приводили до присяги на імя царське "чи на Хмельницького", як висловлюється Єрлич. Уставлялися нові порядки в інтересах православної людности, повертались їй православні церкви. Те що було зроблено в Люблині, очевидно мало б бути зроблене й у Львові, коли б обставини тому не перешкодили,-коли б гетьман осівсь у нім, як то обіцяв мунтянським повстанцям. І в сім відчувається виразний звязок з тими козацькими деклараціями що зберіг нам Кушевич: що зайшла козацька шабля, мусить належати до них; король шведський і його військо не повинні претендувати на Русь: в процесі розкладу чи нового оформлення Польщі Західня Україна повинна перейти під козацьку зверхність. Козацькі рейди на Люблин, Ярослав, Перемишль, в другий бік-до Галича і Коломиї мали, очевидно, сю політичну мету: зазначити козацьке право на всю західнє-українську територію. Добичницький, руїнний бік сих рейдів не повинен закривати перед нами сеї політичної сторони; грабіж, добичництво з одної сторони мали задоволяти московську армію в її поході, з другої- вони мали звертатися головно против шляхти і Євреїв і мали служити-визволенню місцевої православної людности від панування чужоземців (бодай прикривалися сим гаслом). Українську православну людність козаки брали в свою оборону і всяко вигорожували від погромів,

але загалом з міськими громадами старалися уставити modus vivendi: перевести їх під козацький протекторат, обминаючи Москву.

На сім грунті виникали раз-у-раз непорозуміння з московськими воєводами-бо перед ними козацькі провідники не могли, розуміється, відкривати своєї тактики. Ми бачили вище суперечку на сім ґрунті з приводу Гусятина; непорозуміння переказані нашими джерелами що до Люблина [6]) і з приводу Львова-почасти згадані вже Кушевичом, очевидно мало ту саму підоснову. В першій, офіціяльній реляції цареві Бутурлин сі суперечки промовчав, але потім пригадав:

"Як ми з твоїм військом і гетьман Б. Хмельницький з військом Запорозьким були під польським городом Львовом, і обложили були Львів, посилали ми до обложених Львовян намовляти, щоб вони прийняли підданство твому цар. вел. і піддали місто Львовяне того нам відмовили, так говорили: за ким буде Варшава і Краків, за тим будуть і вони. А гетьманові вони давали гроші, щоб він не приступав до міста і відступився геть. Тоді гетьман говорив нам, що треба з них взяти гроші і відступити, бо город кріпкий і людей сидить у нім богато. Ми від грошей відмовились-що ми грошей брати не хочемо, але гетьман таки не схотів штурмувати город, а взяв 50 тис. золотих польських і від города відступив. Присилав нам половину грошей, але ми тих грошей не взяли і відіслали назад, і говорили гетьманові, що ти нас післав на Польську Корону не по гроші, а для визволення православної віри і церков божих, а неприятельські городи треба здобувати" [7]).

В пізніших "розговорах" гетьманові знов пригадано таке толєрантне становище: "Як царські люди прийшли під Львів і хотіли над Львовом промишляти, ти, гетьмане, не дав ніякого промислу чинити, а бережучи їх, львівських обложенців (сидѢльцов), узяв від Львова 50 тис. зол. червоних. І в Люблині, як послано Д. Виговського і П. Потемкина, тільки передмістя (посади) взято приступом, а замочок піддався, і тамошнім людям не робилося ніякої кривди, і їх не виселяли..."

А гетьмав сказав: "Що з Львова взято, то роздано бідним воякам, а ми тим не покористувалися. Знаємо таких, що поживилися більше того на власну руку [8]), але ми й перед цар. вел. не обжаловуємо-нехай і й. цар. вел. покаже нам свою ласку- тим що невпинно нас перед цар. маєстатом обмовляють,

нехай віри не дає. А я якби і шалений був (был шаленой) і тоді б такого не зробив-щоб з гармат побивати одновірних царському вел. православних християн" [9]).

Річ очевидна, що йдучи під руку з московськими воєводами, які мали дві директиви: нищити неприятельські городи і приводити людність до присяги на царське імя, гетьманові та його однодумцям дуже трудно було здійснити свій політичний плян. Присяга на царське імя була і для місцевої людности річчю в високій мірі одіозною, і самій старшині мало приємною тому, що вона хотіла затримати сі краї в залежности від себе. Вона манєврувала-як се ми бачимо з оповіданая Кушевича, так аби всяко затушувовати гострий розрив свій з Польщею й старим королем, не доводити до піддання сеї країни ні шведському королеві ні московському цареві, а затримати в звязку і контакті з собою. Се було трудно робити, не доводячи до гострого розриву з Карлом-Ґуставом і царем, і тому після двох місяців такої політичної еквілібристики, вона кінець кінцем кинула московське військо під Львовом -що робить на перший погляд вражіннє хаотичности і непослідовности козацької політики. Хмельницький з своїм військом пішли на Україну, мовляв ратувати її від Орди...

З Карлом-Ґуставом, розуміється, було лекше договоритися в сих справах-але момент для сього був теж мало сприятливий. Карло-Ґустав не стільки завойовував Польщу, скільки вона йому добровільно піддавалась. Він воював з Яном-Казимиром, а не з Польщею. Шляхта, міста, військо присягали йому "як протекторові Польського королівства"-як він себе титулував, під умовою захований Річипосполитої в цілости, більше того-привернення утрачених провінцій, в чім розумілось і приведеннє до послуху козацького війська. 25 жовтня він прийняв в підданство шляхту воєводства Руського, Белзького, Люблинського, Волинського, Київського, запевняючи їй охорону маєтностей-які ще незаняті Москвою і козаками, а забрані маєтности обіцюючи нагородити иншими [10]). В таких обставинах йому зовсім не з руки було входити в які небудь поговори з козаками що до розмежування володінь і впливів, признавати за ними право на Західні українські землі то що. Він заохочував їх до дальшої боротьби з Яном-Казимиром і з иншими елєментами Шведам непокірними; маємо його лист з 18 (28) вересня з-під Кракова: Карло-Ґустав повідомляє козацького гетьмана про свої успіхи і просить не відступати від своїх замірів (воювати

Польщу очевидно) та тримати звязок і порозуміннє з його ґенералами [11]). Гетьман на се вислав до Варшави 3-тисячний полк козаків в розпорядженнє короля [12]), і з ним і Данила Калугера, з звісною вже нам інструкцією прохати короля іменем козаків по можности не розбивати козацько-московського союзу, а в порозумінню з Москвою звернути всі сили против Туреччини, на визволеннє тамошніх православних [13]). Сі дезідерати Данило, не заставши на місці короля, міг виложити йому тільки 2 (12) падолиста, і тоді ж очевидно подав від себе меморіял про те, як могла б бути переведена ся кампанія против Турків: козаки з Венеціянами й Англійцями (з Кромвелем!) мали повести морські операції, тим часом як Шведи, Москва і козаки мали б воювати суходолом [14]); все се досить фантастично, але виложене не без знання обставин і ситуації. Не знати чи се захопило Карла-Ґустава хоч у деякій мірі так як його внука. Козаки висуваючи сі далекі пляни, може бути, хотіли відтягнути інтереси Карла-Ґустава від Західньої України, може-думали зашахувати сею кампанією Орду (Крим мав дістатися на долю Москви). Але для даного моменту се не мало практичного значіння. Шведський король підбивав останки Польщі, як здавалося-цілком успішно і трівко, і в міру того як “спільного ворога” ставало все менше, тим менше лишалося спільного грунту для кооперації з козаками. А спілкуваннє козаків з Москвою, відбираннє присяг на московського царя і руїнні рейди з участю московського війська все менше лишали місця для толєрування козацьких плянів.

Радзєйовский від початків шведської війни взявши на себе ролю протектора і добродія польської шляхти, перший побачив себе в труднім становищу, шукаючи способів сполучити сю місію з раніш узятою на себе ролею приятеля козаків і їх дорадника в боротьбі з Польщею. Особливо коли шляхта, тікаючи з-під Перемишля, Ярослава і Люблина, почала лементувати до нього, просячи його інтервенції. Маємо його лист до Карла-Ґустава з 21 жовтня: він висловлює в нім свою трівогу викликану козацьким наступом, і піддає гадку, що треба б вплинути на козаків, аби вступилися відти. “Ще якби не було з ними Москалів, я б мав деяку віру до козаків”, пише він,-“а так я боюсь, що ся спілка може наробити замішання і трівоги. До гетьмана Хмельницького я писав тричі, але двох перших післанців побила люблинська шляхта. Та шляхта що зібралася над Вислою з ріжних воєводств, прислала до мене проханнє, щоб я оборонив її від

наступу козаків, тому що й самі козацькі бранці свідчили, ніби то вони (козаки) сповняють мою волю,-таким чином я невинно попав у підозріннє у шляхти. Я написав до козаків, щоб вони завернулись і порозумілися з в. кор. вел., що робити далі-тому що всі воєводства наоколо віддались під опіку вашу і дійсно мусять дістати охорону" [15]). Пізніше слідство над Радзєйовским, закидаючи йому, що він знеохотив козаків до короля і викликав їх поворот на Україну, розповідає про такий лист, післаний Хмельницькому під Львів. Радзєйовский представляв йому, що король шведський більше не потрібує козацької помочи, тому нехай би Хмельницький вертав до дому. "Хмельницький так сильно загнівався, що тутже подер того листа, приказуючи, що він живе не за наказами і волею Радзєйовского. З того мовляв стався поворот козаків і сильне відчуженнє їх (від шведського короля)" [16]). Данило, повторяючи потім своє свідченнє, виразно підчеркував, що свого листа Радзєйовский написав без королівського відому [17]) і потім Радзєйовскому се рахувалося за провину. Але здається, що тоді, в осени 1655 року і сам Карло-Ґустав (може під його таки впливом) теж заговорив таким тоном до козаків. Його історик Пуфендорф записує, до Карло-Ґустав жадав від них, аби вони лишили Львів, і не пустошили земель, які піддалися під шведську протекцію-бо Руське воєводство вже присягло [18]). В реґестах коронного архива справді заховався зміст листа Карла-Ґустава до Хмельницького з 30 жовтня з жаданнєм, аби звільнив Львів [19]).

Французький посол Авоґур в реляції Мазаринові в листопаді переказує такі слова шведського канцлєра сказані йому: Ми не бажаємо ні козаків ні Венгрів, котрі б прийшли руйнувати справжню Польщу (la bonne Polene) [20]). Де Нойєр, секретар королеви Марії Люїзи пише з слів якогось грецького священика, що приїхав до Яна-Казимира в посольстві від Хмельницького в місяці лютім, що Хмельницький зневірився в шведським королі, коли той здобувши Краків і вважаючи себе паном Польщі, став розпоряжатися польськими землями, тими що за Львовом (на схід від Львова), хоч не володів ними. Він тим способом порушив свій договір з Хмельницьким, котрим відступив йому сі землі за Львовом і обіцяв ніколи на них не претендувати [21]). Хмельницький скаржився-король тоді відповів погрозами, тепер (се можна б рахувати за січень 1656) шведський король хотів би полагодити сі відносини, але Хмельницький йому вже не вірить,

він завзявся на шведського короля і не хоче йому пробачити [22]).

Чи все се мало який небудь вплив на облишеннє Львова в листопаді, лишається неясним. Вступаючися з-під міста гетьман вислав Карлові-Ґуставові чемного листа, з його післанцем очевидно, висловлюючи радість з причини шведських успіхів, і повідомляючи, що козацьке військо теж здобуло перемогу над неприятелем і підбило значну частину королівства в сім поході, піднятім за радою Радзєйовского (!). Тепер з огляду на недостачу поживи для війська і коней, гетьман відступає “трохи назад від Львова на Україну” [23]). Про жаданнє короля або Радзєйовского ніякої згадки. Але не полагоджені відносини з Швецією, при непорозуміннях з Москвою, могли мати також свою долю впливу на те що козаки лишили Львів.

Примітки

[1]) Білгород. стовб. 382 л. 319-322.

[2]) Relation oder austührliche Beschreibung von der jammerlichen und erbärmlichen Verstörung und Einäscherung so bey Eroberung der schönen Stadt Lublin von der Moscowitern und Cosacken barbarischer Weise verübet worden anno 1656, (ся брошура була використана у Костомарова, с.607 нов. вид.: міжн. тут докладна дата закінчення облоги: 27 жовтня). В московських Чтеніяхъ 1910 р. кн. 2 німецький оригінал передруковано, з російським перекладом, заходом люблинського історика І. Рябинина. А кількома місяцями скорше зявився також і польський переклад, зроблений іншим дослідником люблинської старовини Гієр. Лопаціньским, п. з. Z czasów wojen Kozackich. Przyczynki do dzieów Lublina z lat 1648-1655 ze zródel wspólczesnych zebrane (Przegląd Historyczny, 1909, wrzesień-pazdz). Праця недокінчена-з пояснень Рябинина довідуємось, що се він ще 1906 р. уділив Лопаціньскому копію “Реляції”, і його виданнє служить доповненнєм недокінченої праці Лопаціньского.

В центрі інтересу до сього люблинського епізоду стоїть отой чесний хрест,

забраний з Люблина московським військом в 1655 р., з великими гонорами прийнятий в Москві, як дорогоцінний трофей, і потім на жаданнє польського уряду повернений на підставі договору 1667 року. Польська традиція виводила сю пам'ятку з Київа, в двох версіях. Длугош представляв справу так, що сей хрест привіз до Польщі київський князь Григорій, вигнаний з Київа; місцева люблинська традиція доводила, що вивіз його з Київа до Люблина за часів Ягайла київський біскуп домініканин Андрій, одержавши від київського князя Івана. А до Київа, мовляв, хрест привезено з Царгороду разом з царівною Анною за Володимира святого. Кн. Михайло Оболенский, тодішній директор Архива мін. загр. справ, де переховувались дипломатичні акти і ріжна люблинська література до справи сього хреста, ще в 1850 р., в III кн. Максимовичевого "Кіевлянина" умістив статейку "О двухъ древнЂйшихъ святыняхъ Кіева", доказуючи, що люблинський хрест принесла з Царгороду не царівна Анна, а кн. Ольга, і він переховувався в св. Софії, до часів Ягайла. Сю історію збирався він ширше удокументувати в специяльнім виданню "О древнЂйшей святынЂ Кіева"- воно було ним приготовлено до друку і в 1866 р. одержало апробату церковної цензури, але видане не було. В додатках до сеї праці містивсь і німецький текст "Реляції", і наведена була ріжна бібліографія питання-її з додатками навів у своїм виданню Рябинин.

[3]) "Відходячи (козаки й Москва) свого війта і райців призначили і на імя Хмельницького або на царське присягати (казали)-що будуть мати за пана Московитина"-Єрлич. Німецький автор при нагоді недільного московського богослуження відзначає "несчисленний титул вел. князя, його жінок і дітей-котрих, я думаю, з 30 було вичислено".

[4]) "Варто було бачити як їх (Євреїв) молодих і старих-що ратувалися з еврейського міста (Iudenstatt) до нас, і тут поховались, виганяли з домів наче на заріз, при жаліснім реві-але потім їх випрошено життє"-пише німецький автор. Єрлич каже, що загинуло більше 500 господарів-Євреїв. Про шляхту він каже, що особливо нелюдсько поступали з нею Москалі. "Москва вбивала і мордувала, але у козаків була на се заборона: убивали тих хто боронився, а здебільшого пускали живцем". Навпаки німецька реляція каже, що між московськими салдатами було більше порядку, ніж у козаків, "але одні й другі однаково старались перейти одні одних в нелюдськости".

[5]) Памятники Київ. ком. III с. 223-5.

[6]) Und wäre kein Missverstand zwischen den Moscowitschen Woywoda und Cosackischen Obristen Daniel Wiowsky durch Gottes wunderliche Schickung enstanden, waren sie nicht so abgczogen sind, also auf diese Manier ihre Consilia distrahirt.

[7]) Білгород. ст. 382 л. 313.

[8]) "которые сами себѢ часть получили болши того".

[9]) Акты Ю.З. Р. III с. 576-7.

[10]) Кубаля Wojna Szwecka с. 139.

[11]) Теки Нарушевича 148 с. 589, з датою: Казимир під Краковом, 18 вересня очевидно старого стилю. Кубаля висловив здогад, що сей саме лист привіз Гамоцкий Хмельницькому 16 жовтня (вище с. 1122)-але ледви чи він би так довго віз його!

[12]) Архив Ю.З.Р. III VI с. 85.

[13]) Тамже с. 86-8.

[14]) Тамже с. 94-5.

[15]) Архив Ю. З. Р. III, VI с. 82-3.

[16]) Тамже с. 197.

[17]) Його свідченнє з 4 березня 1657 р.: "Радзєйовский посилав до п. гетьмана, без доручення від короля: "Не наступай ближче і не руйнуй краю, а вертайся до своєї землі". П. гетьман подер сього листа на дрібні кусники і сказав: "Що він собі хоче, що так до мене пише наче я в службі у нього? Се я подбав, що він війшов у ласку у світл. короля-але справедливий Господь його иншим способом покарає" (тамже с. 215).

[18]) De rebus a Carolo Gustavo gestis с. 91.

[19]) Наведено у Кубалі III с. 437 прим. 53 Він же без застережень наводить (прим. 52) чутку з кватири Яна Казимира, що шведський король післав був Дуґляса заняти Львів і не пускати туди козаків, але козаки пішли ще перед приходом Дугляса, почувши про Татар; Ґродзіцкий, мовляв доносячи про се, обіцяє зайняти Дуґляса переговорами і взяти його в два огні, коли надтягнуть Татари (Lettres de P. des Noyers депеша 4 грудня с. 23).

[20]) E. Haumont, La guerre du Nord et la paix d'O1iva c. 163.

[21]) Шведський король ayant fait et signé un traite avec ledit Chmielnicki de Iui laisser toutes ces terres qui etaient audela de Léopol, sans y rien prétendre jamais, quand il cut pris Cracovie et qu'il vit lea génèraux et les armées polonaises a sa suite, il se moqua des traités et distribua les terres qui étaient audela de Léopol, bien qu'elles ne fussent pas encore entre ses mains.-Léttres de Pierre des Noyers с. 94 і 97, два листи з того самого дня, 2 березня, що оповідають те саме, очевидно з слів того pretre grec, згаданого на ст. 97.

[22]) Тамже с. 97.

[23]) Архив III. VI с. 96 "в таборі під Львовом 8 новембра", значить нового стилю!

ОПОРТУНІЗМ СУПРОТИ ПОЛЬЩІ, ПОСОЛЬСТВО ЛЮБОВІЦКОГО, БАЙКА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, РЕВЕРАНСИ КОРОЛЕВІ, ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА КОЗАЧЧИНИ.

Всі сі обставини пояснюють нам сприятливе, леґитимістське становище, заняте гетьманом в сім менті супроти Яна-Казимира. Може бути, що заявив він його вже супроти місії Федора Виговського-згаданого запискою Кушевича в його таборі, а ще виразніше-супроти посольства Любовіцкого, принотованого нею ж під 28 жовтая. Історію сього посольства розповів широко, не без літературних прикрас, Самійло Ґрондский- товариш Любовіцкого в подорожі [1]). Спопуляризована за сим джерелом працею Костомарова, вена звертала на себе богато уваги: викликала звісну студію Драгоманова про байку Богдана Хмельницького і популярну поему Франка

("На Святюрській Горі"), і при всіх своїх літературних прикметах се оповіданнє не позбавлене історичного інтересу, так що в головніших рисах мусить бути й тут переказане.

Ян-Казимир, пробуваючи на Шлезку, після того як виїхав з Кракова, посилає Станислава Любовіцкого на Україну: кликати в поміч кого скорше досягне-чи козаків чи Татар. Полишає йому прибрати собі якогось товариша подорожі, кого прийдеться. Любовіцкий коло Пореворська здибав Самійла Ґрондского і намовив його їхати разом.

Зачувши під Львовом Хмельницького-вони поки чекати хана, постановили звернутися до нього. Любовіцкий був його давнім знайомим і кумом ще з тих часів як їздив на Україну з Осоліньским-орґанізувати козацький похід на море. Хмельницький прийняв його гостинно, і Любовіцкий передавши йому королівського листа, намовляв ратувати козацькими силами короля в його тяжкім становищі. На се Хмельницький нагадав попередні нездійснені обіцянки:

"Пригадай но, пане куме, що нам було обіцяне під Замостєм, що під Зборовом, що під Білою Церквою і в инших оказіях, і що з того дано дійсно? Скоро тільки обіцянки попадали на вагу визувітів (так мовляв він назвав єзуїтів, від wyzuwał-обдирати-за те що вони відбирали на Руси церкви і маєтки), зараз говорилось: Схизматикам не треба дотримувати присяги! і ви дійсно не тримали. А де ті обіцянки, що надавав король, як бачив при елєкції, що його облишають? Як тільки коронувався, зараз вислав військо в наші сторони. І те ж саме було після пізніших договорів [2]). Ще коли б жовнір задоволився потрібним для його прожитку-козаки зносили б се лекше; але він надуживав їх гостинність, називав їх хлопами, тяжко бив, розхапував всяке добро, яке тільки міг знайти і відставити до безпечніших сторін. Коли ж деякі козаки, не можучи того зносити збирались до неприступних місць, лишаючи жінок з дітьми дома, тому що не могли забрати з собою всеї родини під гостру зиму,-жовніри польські наперед насилували жінок козацьких, а виходячи замикали їх разом з дітьми в хатах і потім палили як пацюків. Коли ж удавалось їм зловити козака, що чимсь провинився проти пана, то сажали його на величезну палю, аби всім показати свою ненависть до Руси, так наче не можна було знищити ворога потихеньку, всадивши його в мішок і кинувши в воду, аби й слідів не було його загибели, і незнати було хто се зробив. Тай попів

наших не жалували, стинали їх без числа, і тим довели до того, що навіть і тих що раді були б жити спокійно, підняли проти себе. Досвідчивши того всього, і стільки разів обманені, ми були змушені взятися для полекшення свого становища до таких способів, від котрих уже нам нема повороту. Тому король тепер даремно благає нашої помочи, і даремно пробував би хто небудь помирити козаків з Поляками".

Любовіцкий одначе не відступав від свого; він толкував, що досі тільки шляхта на соймах не давала королеві можливости сповнити свої обіцянки.-"Ти сам, пане гетьмане, добре напророчив, сказавши під час Зборівських переговорів: "Король добрий, але королевята-песята, доти брехатимуть, доки розбудять господаря, що хотів спочити". Так і сталось, бо коли король зажадав потвердження своїх обіцянок від коронних станів, останні посли з воєводств-такі що инший не знав, де його мати повила, а другий не варт був того, щоб дати за нього два гроші, доти кричали на короля, що бідний король занімів і мусів відступити від своїх обіцянок. Але тепер король заявляє, що він уважатиме за шляхтичів не тих, що рахують довгі ряди предків у своїх ґенеальоґіях, але тих що дадуть йому поміч у тяжкому становищі. Вже тепер він не дасть перебивати свій спокій тим песятам, що тепер повтікали до різних сховків, облишивши свого господаря в пору, коли найбільше повинні були його охороняти".

Коли Ґрондский потихеньку, мовляв, попробував перебити сі уїдання свого товариша на порядки Річипосполитої, вважаючи їх нетактовними, Любовіцкий, запалившися, став голосно переказувати гетьманові його слова, на доказ того, що такий зарозумілий шляхтич може наробити на соймі всупереч добрим замірам короля. Хмельницький велів Ґрондского арештувати, щоб не перешкоджав Любовіцкому, але скоро інцидент був полагоджений, бо сам Любовіцкий схаменувся, що Ґрондский знає секрети його місії і може відкрити їх гетьманові. Він сам став просити гетьмана за Ґрондского, його пущено і Любовіцкий вернувся до своєї теми: замирення з королем. Тоді Хмельницький розповів йому в науку свою славну байку:

"Давніми часами жив господар у всім достатний, так що викликав зависть сусідів. В хаті його жив домашній уж, що нікого з домашніх не кусав; господиня навіть часом ставила йому трохи молока в горнятку, і він часто лазив собі між домашніми. Так одного разу трапилось, що коли поставили молоко дітям, вуж вилізши з своєї нори і прилізши до миски почав і собі

хлептати, а синок господаря вдарив його ложкою по голові. Вуж тим роздражнений вкусив хлопця. Той закричав, прибіг батько і спитав, що йому сталося. Довідавшися, що хлопця вкусив вуж, він ухопив сокіру; вуж, тікаючи до нори, вже сховав туди голову і господар відрубав йому тільки хвіст. Господарів хлопець з того помер, а скалічений вуж більше не важився виходити на світ. Але після сього і достатки господаря стали явно пропадати ріжними способами. Впавши в останню біду, він звернувся до ворожбитів, щоб довідатися про її причини: “Скажіть, прошу вас, що то може бути? В попередніх роках я менше дбав про господарство, а мав усього достатком. Ніде не було стільки волів і таких гарних, як у мене. У нікого корови не мали більше молока. Нічиї вівці не мали мякшої вовни і не були більше плодючі. Ніде кобили не приносили кращих лошат. Ніде поля не родили кращого врожаю. Нічиї пасіки не гуділи такою густою бджолою. Худоба моя не знала давніше ніякої хороби. Не було у мене ніяких нещасливих випадків. Ніколи дім мій не стояв порожній без гостей. Ніхто з сусідів не мав більшої рідні. Бідак ніколи не виходив з мого дому без датку, і одначе не бракувало нічого, але всього було дуже богато. А се від кількох років все що я придбав за ціле життє, так розсипалося, що серед усіх сусідів нема біднішого від мене; і хоч я працюю тепер для свого прожитку далеко більше, ніщо не помагає, але з дня на день іде все гірше. Отже скажіть, чи знаєте причину моєї біди, і коли можете-дайте спосіб, щоб поправити се лихо”.

На се вони відповіли: В попередніх роках ти жив у згоді з твоїм домашнім вужем, він приймав на себе всю отруту і заразу всіх бід які загрожували тобі і лишав тебе цілo; а як повстала між вами неприязнь, приходять через те всі сі біди на тебе. Коли хочеш прийти до давнішого стану, постарайся помиритися з вужем!” Почувши се той бідак, вернувшися до дому розповів усе своїй жінці і наказав їй пошукати способу, щоб відновити стару приязнь з вужем. Та ставить молоко в догідних місцях, і вуж раз і два покоштувавши його починає виходити на видні місця. Тоді господар, побачивши його одного разу починає його намовляти до старої приязни. Але вуж відповів: “Дарма ти клопочешся, щоб вернулась у нас та приязнь, яка була колись. Бо що подивлюся на свій хвіст і пригадаю, що я стратив його через твого сина, знову підіймається мій гнів. І так само-як пригадаєш, що через мене стратив сина, батьківське почуттє приводить тебе до того, що задумуєш і голову мені стерти. Тому на будуче вдоволимось сею

приязню, і ти собі порядкуй, скільки хочеш, у своїм домі, а я триматимуся своєї нори, і скільки можна будемо дбати, щоб оден одному не шкодити".

"Отак, пане после, треба розуміти і козаків з Поляками. Були часи, коли в сім великім дому Річипосполитої Польської одні й другі жили спокійно поруч себе і користувались усяким успіхом. Козаки відвертали від королівства небезпеку, що загрожувала йому, на собі виносячи натиск поган, а обивателі коронні, полишаючи козаків в їх старих вільностях, не гнівалися, що козаки коштують того молока, яке знайдеться в кутках, куди не заходили ті, що тільки себе вважали за синів коронних. Тоді королівство Польське блискуче процвітало, сяло своїм добробутом на виду у всіх, викликаючи зависть сусідів. Тоді ніякий неприятель не вивозив здобичи з королівства Польського, і куди тільки Поляки справляли свій похід з сполученими козацькими силами, завсіди вони верталися переможцями, оспівуючи свій тріумф. Але як ті що вважали себе синами коронними почали ламати козацькі вільности і бити козаків по головах, вони також почали сердитись і кусати. З того вийшло таке що й їх велику частину обтято, але й синів коронних немало погинуло, і кожного разу як одному чи другому народові приходять на память задані йому шкоди,- підіймається гнів, і хочби наступило якесь порозуміннє, з найменшої причини воно розривається знову. Тепер навіть наймудріший з людей не потрапить жадним иншим чином завести постійної й трівкої згоди, як тільки щоб королівство Польське виріклося всіх прав, які ростило собі до всього князівства Руського: відступило козакам Русь включно з Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем, і вдоволилося тим, що вони, сидячи у норах своїх на Руси відганятимуть ворогів Польського королівства. Та що ж? коли навіть тільки сотня шляхтичів лишиться в цілім королівстві, вони ніколи на се не пристануть добровільно. Козаки ж доки триматимуть зброю, ніколи від сеї умови не відступлять. От же даремно трудишся, пане куме" 3).

Тоді Любовіцкий сказав: "Найясніша королева сподівалася, що я застану твою милость, пане гетьмане, в твоїй резіденції, й написала листа дружині твоєї милости. Здибавши над сподіваннє твою кватиру тут, я не знаю, кому б безпечніш мав довірити лист найясніш. королеви, як твоїй милости". І додав: "Ти можеш його зараз прочитати, і може краще того не відкладати". Тоді Хмельницький, каже Ґрондский, розпечатав листа і прочитавши,

пустив сльозу й сказав: “Боже всемогущий! що я перед лицем твоїм-не що як тільки убогий хробак, і от яку славу мені придбала твоя ласка, що моїй Ганні найясніша королева польська не вагалася писати листа, аби за неї мене попросила! Се твоє діло: не собі, не своїм силам я признаю се, а твоїй божеській ласці, і за неї нехай буде благословенне імя твоє во віки”. І помовчавши сказав Любовіцкому: “Того що й. кор. мил. пише в листі і через тебе домагається від мене, я сповнити не можу. Ми звязалися найтяжчими присягами в союз з Москвою і Шведами і порушити їх не можемо. Але становища короля й. мил. мені дуже жаль, і я зроблю що можу. Ті провінції, що на підставі союзного договору припадають козакам, себто воєводство Люблинське, Белзьке, Волинське й Руське-я відступаю його кор. милости. Також і Ярослав, резервований на мою долю, я лишу недотикальним [4]). Там я думав перезимувати, але з пошани до короля й. м. я виведу відти свою залогу. Коли се буде до сподоби й. кор. мил., нехай вертає з Шлезку і відси завяже переговори про замиреннє з Шведами і Москвою. Дальші переговори в сій справі відложім на потім, а тепер ідіть до своєї кватири” [5]).

Так оповідає Ґрондский. Сю чутку, що Хмельницький перемінив свої відносини до Яна-Казиміра під враженнєм листа королеви до його жінки і долученого до того дарунку, переказує також Рудавский (с. 203). Сучасну запись-на підставі оповідань людей, що бачили Любовіцкого в його повороті від Хмельницького- маємо в листі де-Ноєра з січня 1656 р. Він пише: Пан Любовіцкий, що був післаний від короля до козаків, вернувся відти і оповідав чуда про Хмельницького: він присягався все життє бути вірним королеві,-або він умре, або поверне його на трон. Сей Любовіцкий привіз від королеви перстень з діямантом дружині Хмельницького і каже, що жінка була напів божевільна з радощів від сеї ласки і плачучи перепитувала того, хто їй передав сей перстень, чи справді се королева його посилає, нарешті-на котрім пальці носила його вона (королева) — аби й їй на тім самім пальці носити його все своє життє [6]). Правдоподібно, що Хмельницький скористав з сеї нагоди, щоб наговорити богато приємних слів на адресу Яна-Казимира, Річипосполитої Польської і т. д. Але і з-під літературних покрас Ґрондского і з-під фразеольоґії самого Хмельницького, що відчувається таки під ними, виступає цілком ясно, конкретно і реально-в звязку з усім наведеним і виясненим попереду, те що дійсно являлося черговим завданнєм козацької політики:

Скомплєктувати українські землі під козацьким рейментом.

Взяти під свою владу сі західнє-українські землі, фактично не засвоєні Шведами, позбавлені військової охорони і якої будь зверхньої влади.

Номінально признаючи короля, що королював і не правив і не міг нічим виявити своєї влади в сих краях, сидючи за границями Річипосполитої,- фактично забрати під свою владу сі землі що так само номінально його признавали.

Для сього треба було не дати поширити свою владу Москалям і Шведам. Для сього висувається ідея ліґи протекторів України: Москви, Швеції, Польщі.

Протекції України не вистачало для рації такої ліґи, тому козацькі політики відогрівають стару ідею визволення християн з магометанської неволі: задля сеї мети протектори України мусять знайти спільну мову, modus vivendi між собою.

Підстави сеї комбінації, розуміється, були дуже крихкі. Політична ситуація скороминуща. Добичницькі рейди з грабіжами і контрибуціями були дуже сумнівним засобом для закріплення козацького протекторату в Західній Україні. Але такі пляни були, в сім нема сумніву після вищенаведеного. Цікаво було б побачити, якими дорогами переводили б далі сю комбінацію козацькі голови-але їх сполошили вісті про татарський наступ і змусили перед часом вертатися на Україну. Наступ Орди дав цілком несподіваний фінал сеї Західнє-української кампанії.

Примітки

[1]) Historia belli cosacco-polonici с. 238 дд.

[2]) Тут прогалина в розвою гадок, Ґрондский перескочив, очевидно, до ходячих пояснень причин козацьких повстань-жовнірських леж (Костомаров, переказуючи сю промову, постарався стилістично заповнити

сю прогалину). Наскільки вірно він тим віддав промову Хмельницького, можливі сумніви: се, кажу, ходячі міркування про причини козацького повстання; Ґрондский міг їх увести від себе-але можуть бути тут і реальні спомини слів Хмельницького.

3) Itaque laterem lavas mi, domine compater.

4) Се місце неправильно переложено у Костомарова, с. 603. В ориґіналі: Ex istis provinciis quae vigore confoederationis concernunt Cosaccos, nimirum palatinatum Lublinensem, Belcensem, Wolhiniensem et Russiae concedam suae maiestati; Jaroslamvia etiam, in meam rationem reservatam, intactam relinquam.

5) Historia belli cosacco-polonici с. 244-249.

6) Lettres de Pierre des Noyers с. 69, лист написаний з кватири королеви 26 січня, переказує відомости щойно одержані.

7) Крим. справи 1655 р. книга 37 л. 193.

ТУРЕЦЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ШАГІН-АҐИ, НАСТУП ХАНА. ВІДНОВЛЕННЄ ДОГОВОРУ З ХАНОМ ПІД ОЗІРНОЮ: РЕЛЯЦІЯ БУТУРЛИНА, КОЗАЦЬКИЙ ДНЕВНИК, ЗВІДОМЛЕННЄ ЯСКУЛЬСКОГО, ТАТАРСЬКІ ОПОВІДАННЯ, БИТВА ПІД ОЗІРНОЮ 18 ЛИСТОПАДА, ОСВІТЛЕННЄ ЇЇ У МЕМУАРИСТІВ І ІСТОРИКІВ.

Хан з усею Ордою рушив з Криму, як ми вже знаємо, в середині вересня. Перейшов Дніпро "против Кодака на Кизиєвім перевозі" [1]), і потім якийсь час стояв на Синіх Водах,-оповідали в Бахчи-сараї, що він там веде зносини з Хмельницьким, тільки ще не договорився [2]).

З Царгороду могли в тім часі дійти деякі директиви що до приязного пожиття з козаками-в духу султанського посланія до Хмельницького, процитованого вище. Козацьке посольство з Шагін-аґою саме вибиралося від Сіауш-баші до козаків, коли Татарська Орда заняла дороги на Україну; він не рішався пускатися через степ- поки Татари не відкрили йому дороги

[3]). Нуреддін-султан дістав при тім відповідне поученнє, очевидно так само і хан. Хмельницький під Львовом приймав сих послів, і 24 квітня вистав з Шагін-аґою свого листа до султана. Висловляв утіху з приводу султанської ласки, обіцяв всяку службу султанові. До донських козаків він уже написав, щоб вони ніякої шкоди в володіннях султана не чинили, і на море жодного човна не пускали, инакше гетьман вважатиме їх за своїх ворогів і т. д. [4]).

Думаю, що се не зісталось без враження у хана і його окруження. Сумний стан коронного війська, короля і цілої Польщі в сім часі, при кінці вересня, мусіли бути ханові відомі, і се теж не настроювало його спішитися в сліди козацького і московського війська, що в тім часі громили коронне військо під Городком. Він розіслав загони по Київщині, стараючись поживитися в тилу козацької армії, і специяльно чекав на ті транспорти здобичи, що йшла з Галичини, щоб їх перейняти [5]). Коло 10 жовтня чигринський наказний полковник Павло Безштанько заалярмував усі полки, щоб мались на обережности, бо Татари в великім числі показалися на Інгулі, під Камянкою, і взяті у них язики на допиті розповіли, що хан прийшов з 50 тис. війська, "хоче заступити козацькі городи від гетьмана, а заступивши воювати козацькі городи". 20 жовтня показались Татари під Ольшанкою, і в ріжних місцях Білоцерківського полку-як доносив полковник Гиря [6]). Київські воєводи почали виганяти з околичних сіл і місточок козаків, які лишилися дома, і всяку людність "в осаду" до Київа. Висланий на розвідку "старий полковник" Антін Жданович довідався, що Татари приходили 25 н. с. під Васильків, побили й позабирали в полон людей, загнали стада. Жданович ішов їх слідами, вислідив як вони вийшли на Білоцерківський шлях, але далі не пішов-на його спостереження було їх з тисячу [7]). В Білоцерківщині зіставались вони до початків листопаду. Аж 4 листопада прийшла до Київа відомість від білоцерківського полковника, що Татари відійшли від Білої Церкви і пішли на гетьмана під Львів, в великому числі [8]).

З дня другого листопада (н. с. очевидно) маємо лист до короля від нуреддіна, що йшов з головним полком, з-під Острополя, на Гончарисі. Дякує за упоминки, прислані від короля, сповіщає, що на поклик королівський Орда рушила в скількости 150 тисяч-але не може нічого довідатися про коронне військо-тому висилає частину Орди з Камамбет-

мурзою під Камінець, сама ж чекає коронного війська-радить зібрати всю піхоту, яка стоїть по замках-аби спільними силами воювати ворогів [9]).

6 листопада н. с. в козацькім таборі підо Львовом одержано відомість від одного сотника Мих. Меньківського, що кримський хан наступає з усіми Ордами і прийшов під Чолганський Камінь [10]). дивна річ, що перед тим ніби то не було в таборі скільки небудь докладних відомостей про наступ хана-або гетьман мав, а московських воєвод не остеріг. Бутурлин, як ми знаємо вже, виправив трофеї до царя без особливої обережности 26 жовтня, і вони над Случею попали в руки Татарам: він, мовляв, тоді нічого не знав про них і тільки 3 листопада одержано першу осторогу від молдавського воєводи [11]). Діставши сю другу відомість, що хан уже під Чолганським Каменем, козацьке і московське військо стало рушати назад. Гетьман пішов з-підо Львова, як ми знаємо, 7 н. с. листопада, а Бутурлин 10-го; в цитованій вище головній своїй реляції він представляє, що се діялося за порозуміннєм з гетьманом, без яких небудь напружень чи ріжниць.-

"За тими вістями-пише Бутурлин цареві-ми з усім твоїм військом, і гетьман Б. Хмельницький з запорізьким пішли з-під Львова в черкаські городи. І не дійшовши городка Озірної (Езерни) 8 (с. с.) в дорозі несподівано напали Татари на обоз мого товариша кн. Г. Ромодановского, але твому війську нічого не зробили. 9-го ми і гетьман прийшли до Озірної, і гетьман почав переходити під городок через переправу, а ми стояли коло переправи. 10-го почав наш обоз переходити, і тут наступив на нас хан з Татарами, Черкесами і Поляками-з Петром Потоцким воєводою браславським і Лянцкороньским-сином. Велів ударити з усіх сторін: з-переду на обоз гетьмана, з лівої сторони на окольничого А. В. Бутурлина, а з-заду на обоз мій і кн. Ромодановского, аби розірвати наші обози коло переправи. Ми против них виходили з кінним і пішим військом, і був великий бій з рана до вечора. В тім бою побито богато мурз і (простих) Татар, і наряд (армата), скарб (казна) і військо перейшли через переправу ціло. А другого дня як переправу перейшли і з гетьманом обозом стали, минувши Озірну, хан прислав до гетьмана намовляти його щоб віддав нас з військом. Але гетьман і писар І. Виговський і полковники відповіли, що вони нас не видадуть і голови за нас положать. Як до сього договору не прийшло, зараз же хан, нуреддін та инші царевичі наступили на наш обоз з усіми силами, щоб розірвати наш обоз; ми против них вийшли з обозу в поле і був

великий бій. с. 113. Кримському ханові побито богато людей, а з твоїх людей убитих нема: розійшлися з бою всі цілі, а ранено у всіх трьох полках 90 чоловіка. Побачивши, що нічого він над нами не вдіяв, хан відступив від нашого обозу верст 10 і того дня і в ночи присилав до гетьмана з переговорами про замирення, а другого дня, 12-го, пройшов поблизу повз наш обоз. Ми побоюючися від нього всякого лиха, веліли стріляти на них із гармат і відбили його з Татарами від обозу і зійшовшися з гетьманом замирилися (з ханом): хан віддав гетьманові тих твоїх людей (вичислено) і Черкасів, що взято було з стольником І. Бутурлиним, а гетьман віддав йому Яна Потоцкого, а у нас узяв полковника Ю. Балабана і А. Войну. Хан узявши тих Поляків пішов до Молдавської землі, а ми з твоїм війском пішли до черкаських городів і прийшли щасливо з нарядом, казною і всіми людьми до Білої Церкви. При тім як гетьман мирився з ханом, я з ханом не з'їздився і договору ніякого не мав, а на чім замирився з ханом гетьман, ми списавши їх договірні статті післали тобі з сеунщиком" [12]).

Се, очевидно, типова офіціяльна "одписка", що хоче представити все як найкраще і найгладше, і я її навів власне як документ характеристичний з сього погляду бо для фактичної сторони маємо инші, більш детальні і реальні відомости.

В шведськім держ. архіві заховався анонімний дневник сього походу, писаний в козацькому таборі, латинською мовою [13])-він також представляє інцідент не дуже крівавим.

"13 листопада (н. с.) під Глинянами прийшла вість, що хан став під Збаражом, з великою силою, наробивши великого спустошення на Україні, і військо Запорозьке і московське, хоч і дещо схвильоване, тим не менше бадьоро вичікувало Татар. 14 рушили відси під Білий Камінь, але тим часом прийшов вістник, що Татари зближаються до Залозців і обступили козаків, що були післані наперед з добичею. Зараз скликано нараду: чи наступати швидко, чи йти поволі, оборонною рукою. Відбувши нараду прийшли 15-го до Залозець, і тут три дні чекали Москалів, що не могли поспіти через обвантажені вози і тяжкі переправи. Тимчасом ідуть вісти, що Орда йде на Тернопіль-просто на Польщу і на козаків, а 17-го прийшов сюди ж післанець від хана з таким секретим сповіщеннєм, що хан прийшов не на те аби битися з козаками, а більше щоб помститися за кривди заподіяні їм (козакам) від Москалів: "Ви, каже, війну ведете щоб вільности

здобути, а в. князь московський вас уважає за своїх підданих і пише як до своїх холопів" [14]). Але сей післанець приходив не стільки для завязання приязни, скільки на звіди війська; його приязно прийнято і теж з прихильними секретними дорученнями відправлено.

"18-го рушили з-під Золочева під Зборів, і тут по від'їзді ханського післанця Орда на правому крилі вдарила на Москву: вбито двох і кілька значніших Москалів взято, і з тим Орда вернулася на своє становище. Ми ж 19-го пішли на Тернопіль, але що не можна було дійти через тяжкі (або: заставлені) переправи, стали табором під Озірною.

"20-го рано Орда почала нас зачіпати; ми перейшли на инше місце, де була краща паша, і вигідніше битися з Ордою, і в сім переході мали з ними ріжні сутички. Але тим часом приїздить від хана післанець з перепросинами-що се сталося без волі хана, і він хоче з нами скласти договір. 21-го гетьман вислав суддю військового, а Орда Субан-ґазі з своїми умовами"-наступає оповіданнє про переговори, я його відкладаю на далі.

Я польської і татарської сторони цінні подробиці подає Яскульский в листі до Ґродзіцкого, кілька день по подіях [15]). Він був весь сей час у ханськім таборі і відповідаючи, видко, на листа Ґродзіцкого починає від слів жалю, що той не міг сам рушитися зі Львова: якби поспів на час, зробив би кінець Хмельницькому і Москві.

"Яка була у хана з Хмельницьким транзакція, коротко опишу. Скоро тільки хан довідався, що Хмельницький разом з московським військом кинувши марш на Залозці, обернувся на Тернопіль, зараз зложив раду з беями і мурзами, що робити: чи чекати його під Збаражем, чи йти на зустріч? Всі на тім згодилися, що против нього (йти). Тоді хан, лишивши коші, пустився против нього комонником, (справивши) одні орди на Тернопіль, другі на Микулинці, треті на Теребовлю, четверті на Струсів-туди й сам своєю особою пішов, і зійшовся з Хмельницьким, як той переправлявся під Озірною. Тут насамперед напала на нього Ногайська Орда і тому найкраще обловилася: положивши кількасот Москви, урвала немало возів з великою здобичею. Инше військо (татарське) прийшло під вечір, і досить мало охоти до битви, але що наступала ніч, хан позволив деяким мурзам битися, але сам з иншим військом став під Хмельницьким і Москвою, обложеними над Дубровою. Підчас сеї битви прийшов лист до хана від короля й. м. Яна-

Казимира, з тим що він просить хана ратувати його і Хмельницького приводити до того, аби спамятавсь і мав його (Яна-Казимира) за свого пана. В неділю (21 н. с.) кинувся хан на переговори з ним- одначе Орда цілий день гарцями забавлялася, від Хмельницького йшов густий огонь з гармат і з иншої стрільби, і в тій битві пострілено Камамбета. В понеділок виїхав Карас-бей, Субан-казі аґа, Аз-мурза (?) на переговори, а з другої сторони кілька полковників з Виговським" (ппродовженнє відкладаю).

Хан в листі до короля, писанім з-під Галича 27 листопада, так описує свої послуги королеві, за його закликом до помочи "Вийшовши з Криму ми плюндрували Україну, а пустившися під Львів нашим шляхом, нищили козацькі залоги, себто війська козацькі, що назад верталися, і самого Хмельницького облягли під Озірною, не даючи їм переправи днів з чотири. Вони самі, себто Хмельницький з полковниками своїми прийшли до нас, просячи у нас згоди, і ми вчинили (згоду) і привели до того, що як був він голдовником в. кор. милости, так і тепер зістає, і вас королем і паном своїм називає, і готов нищити неприятелів в. кор. м. і наших також" 16).

Коронному гетьманові-висловлюючи жаль, що не міг досить швидко поспіти на заклик його, щоб помогти в битві під Городком,-хан також подібно виписував свої подвиги: "Ми з своєї сторони теж прислужились, не тільки тим що частину України віддали огневі і залізом винищили, але й се військо, що поверталося з-під Львова з загонами-ми з них ні одного не пустили, і будуть наші кроки, трупами простелені, на кілька літ дуже значні, почавши від Камінки аж до Зборова. Приступивши туди ми самого Хмельницького взяли в облогу і билися з ним кілька день -він сам просив милосердя і піддався: найясн. короля признав своїм паном і королем, і так як раніше став його підданим, і його військо разом з нашим стоїть готове на поміч найясн. королеві, коли буде від нього наказ" 17).

В Криму по поверненні Орди розповідали ріжно. Маметша Сулешов оповідав московським послам, що хан і нуреддін стрілися з козаками і Москвою між Львовом і Тернополем, був бій і в нім побито богато козаків і московських людей, а в полон попав син боярський (воєвода Бутурлин). Гетьман побачивши їх перемогу ("свою немЂру, что ему против царя с московським войском не устояти"), приїздив з полковниками і писарем до хана, щоб помиритись. Згода стала на тім, що козаки відстануть від московського царя і будуть послушні ханові, і походів на море не буде-ні з

Дніпра ні з Дону, а коли б донські козаки пішли на море, то Запорозці разом з Кримцями будуть їх воювати. За взятого в полон "боярича" воєводи давали 4 тис. ефимків, але хан з приязни для царя, і тому що замирився з козаками, велів віддати його без викупу. "А крім того ні у хана, ні у нуреддіна з московськими людьми ні з Запорозькими козаками бою ні якої небудь розни не було" [18]).

Московські посли послали своїх людей до Бахчи-сараю провірити сі оповідання, і ті від якогось вірменського купця і Волошенина дійсно почули що инше: Запорозькі козаки від московського царя не відступали, у царя і нуреддіна з козаками і з польським королем зносин не було. Се розуміється не вірно, але інтересніше дальше: "А як хан і нуреддін були на "Запороге" (розумій-на Україні), їх московські люди і Запорозькі козаки обложили і вчинили бій, і в тім бою богато Татар побито і забрано в полон, і хан, нуреддін і Сефер-казі аґа пообіцяли, що повернувшися до Криму вони пустять по 15 бранців-аби їх московські люди і козаки випустили. Як московські люде і козаки від них відступили, хан і нуреддін з Ордою вернулися до Криму обходом по-при Волоську землю і Очаків, а просто йти побоялися через козаків-бо ті чекали хана коло Дніпра на перевозі против устя Богу, і не дочекавшися погромили Ногаїв Ур-маметового улуса".

"І до посланників (московських) на стан приїздячи богато Татар оповідали, що в нинішнім поході московські люди і Запорозькі Черкаси побили кримського війська і в полон забрали тисяч з десять" [19]).

З мемуаристів і письменників свого часу одні полишають сей епізод зовсім без уваги-як Твардовский, Коховский, Тембесский і наш Самовидець [20]); инші згадують коротко, не надаючи особливого значіння. Два властиво говорять ширше, і мали вплив на представленнє сього епізоду в історіоґрафії, тому на її оповіданнях треба спинитися-се Ґрондский і Єрлич.

Ґрондский був сам тоді десь коло Львова, чекаючи кінця місії. Любовіцкого, що зіставався у Хмельницького, і його оповіданнє (252-3) має певне значіннє. Хмельницький у нього спішить напротив Татар, і стративши в поході звязок з московським військом, обложений Татарами "потерпів чимало", а ще більше московське військо, відрізане від козаків: Татари богато побили Москви і взяли в полон, між иншими сина самого В. В. Бутурлина. Хмельницький "сам бувши в небезпеці і заклопотаний долею

московського війська, мусів присягти, що більше не буде воювати з Яном-Казимиром, хан же обовязався вистаратися у Яна-Казимира, що він замириться на почесних і добрих умовах за посередництвом хана". По сій умові хан випустив Бутурлина взаміну за Любовіцкого (його доля служить тут провідною ниткою оповідання) [21]).

Єрлич, далекий від подій, оповідає очевидно з поголосок, досить недокладно, і представляє ситуацію козацького війська далеко більш траґічною ніж воно було в дійсности: "Хмельницький ані в гадці не мав, аби Татари, а особливо сам хан ішов против козаків, бо той йдучи через Україну ні загонів, ні Орди не розпускав, а йдучи з військом у купі, у загонів що йшли з Польщі-тих що козаки посилали до дому, відбирав (здобич), а самих, що їхали при возах, велів стинати, і кільканадцять тисяч побив". "Не даючися в знаки", заскочив він Хмельницького під Озірною, так що козаки не мали про Татар ніякої відомости, "аж над своєю шиєю побачили". Татари їх немало побили і налапали бояр московських, і козаки мусіли з ханом миритись: віддали всю добичу з Люблина, всіх вязнів і "видали Москву, що була з козаками", і та мусіла дати за себе викуп: 140 тис. талярів, соболів і всякі инші футра. Після того ще холод і непогода сильно знищили їх при повороті, так що вони (з контексту видно, що мова про Москву) [22]), покидали на полях всі гармати й инші знаряди, і з 40 тис. прийшло ледви 8. Цар дуже гнівався на воєводів і Хмельницького, що вони не пішли просто на Краків і даремно потратили військо. Воєводів своїх, що вимовлялися козаками-мовляв вони не хотіли йти дальше Львова, він покарав смертю, а Хмельницького тричі викликав до себе-за третім разом прислав богаті дарунки і коня в уборі, з привязаним посторонком: коли б по доброму до нього тим конец не поїхав, аби його привели силоміць, взявши за шию тим посторонньком. Але Хмельницький велів царському послові обсмалити голову і бороду, коневі обтяти хвіст і рота і так відіслав їх назад, приказуючи: "Будучи меншою особою, я можу царя відвідати перше ніж він мене скаже привести, а за його такі дарунки огнем і мечем привитати".

Не вважаючи на явну фантастичність сього оповідання воно в тій своїй частині, де говорить про тяжке становище козацького війська під Озірною [23]), зробило вплив на новіших істориків (Кубалю в тім числі), і псіхольоґічно оправдало для них звістку Рудавского про тяжкі умови покори, прийняті козаками при замиренню з ханом, включно до обіцянок

видати Татарам московських бояр, звести козацький реєстр до 6 тисяч і т. д. Тим часом всі инші звістки людей які стояли близько до справи зовсім не показують, щоб козаки дуже потерпіли в битві або були в якімсь безпораднім становищу і впали в паніку або що. Вони бились, готові були битись, з другої сторони-Татари не мали охоти доводити їх до крайности, маючи виразні директиви від Порти і з польської сторони-замиритися з козаками і привести їх до замирення з Яном-Казимиром і його партією, як силу цінну і в даних обставинах для них можливо користну.

Потерпіла Москва. Реляція Бутурлина безсумнівно доволі безсовісно ретушує понесені утрати. Але й її страти не були особливо великі, і козаки ні кидали Москалів ані мали замір їх зраджувати.

Примітки

[1]) Тамже л. 196 під 22 жовтня с.с.: “Кримський цар з військом стоїть за Дніпром на Синіх Водах, ссилається з гетьманом Бог. Хм. про мир, але досі ще не помирились; государеве (московське) військо і козаки стоять під Камінцем, сварок між ними не чути, а польські посли, що їх цар (хан) узяв з собою йдучи на війну, пішли від нього з дороги до Польщі”.

[3]) Transsylvania I с. 561.

[4]) Monum. Hungariae XXIII с. 261-2.

[5]) “З гетьманського війська ріжних полків козаки їхали з загонів з здобичею до себе, до городів, і Татари богато їх побили”. Сівськ. ст. 179 л. 490.

[6]) Сівського столу ст. 179 л. 482-5.

[7]) Тамже 482-5, 487-8.

[8]) Тамже л. 490.

[9]) Автограф в бібл. Чорторийських 402 с. 63, у Кубалі III с. 439-40.

[10]) Білгород. ст. 382 л. 334.

[11]) Тамже.

[12]) Білгород. ст. 382 л. 338-339, скорочено в фразеольоґії

[13]) Архив Ю.З.Р. III. VI с. 96-7.

[14]) Rusticos.

[15]) Копія в рпк. Краківської Академії ч. 367 с. 78, дата: "в Большовцю 27 листопада".

[16]) Ориґінал, польською мовою, в ркп. Чорторийських 402 с. 69, дата не виразна, але супроти дати листу до гетьмана треба читати "27" листопаду. Французький переклад з тоюж датою в листах де Нойєра с. 41.

[17]) Латин. переклад з швед. держ. архиву в Архиві III. VI с. 101-з Галича 27 листопада; копія також в ркп. 367 Краків. Академії ст. 79. франц. переклад у де Нойєра с. 43. Тамже лист хана до Л. Опаліньского с. 31.

[18]) Крим справи кн. 37 л. 218.

[19]) Тамже л. 219-221.

[20]) За Твардовским промовчав сей епізод і наш Величко, тим часом як у Грабянки єсть коротка згадка про битву під Озірною-"но ничтоже успѢ ханъ зъТатари" (с. 136), і потім дуже інтересна, хоч і цілком фантастична повість про розмову гетьмана з ханом, без усяких застережень переказана у Костомарова.

[21]) На Ґрондскім опер своє оповіданнє Костомаров, поглибивши і давши инше освітленнє подробиці, що військо московське йшло окремо від козацького. Тим часом як Ґрондский виразно каже, що Татари тільки своїм маневром розлучили військо московське від козацького, і з оповідань козацького дневника і Яскульского (не кажучи про реляцію Бутурлина) теж видно, що гетьман не тратив звязку з московським військом, у Костомарова "русскія войска пошли раздѢльно, по всему видно, по причинѢ неудовольствія между Бутурлинымъ и гетманомъ" (604).

[22]) Число 40 тисяч явно належить до них-порівняти подане перед тим число.

[23]) Доволі фантастичне також оповіданнє Ґоліньского, до котрого відкликується Кубаля: "26 новембра Хмельницький присяг на короля й. м. Казимира, погодившися в переговорах з й. м. ханом кримським: піддавсь на тім, що обіцяв на Москву, на Шведів і инших неприятелів Корони, разом з Поляками й Татарами (воювати), і зараз же дав суми, відкупляючися від Татарів-кількасот тисяч, бо був в міцній облозі у Татар. Дав ханові 15 тис. свого козацького війська, і зараз пішли до Польщі, розділившися на три сторони: Татари з польським військом, котрого до хана зібралося до 30 тисяч або й більше-шляхти і жовнірів з України і з инших місць; армату ваяли з Камінця і Львова. Військо татарське пішло одно під Варшаву, инше під Торунь, до Прусії, третє під Краків; рахують їх, Татар на 200 тисяч" с. 783.

ПЕРЕГОВОРИ ГЕТЬМАНА З ХАНОМ, ЇХ ЗАМИРЕННЄ, З'ЇЗД ГЕТЬМАНА З ХАНОМ, НЕЯСНОСТИ В ЛІТЕРАТУРІ ПРО УМОВИ ЗАМИРЕННЯ, ДІЙСНИЙ ХАРАКТЕР ДОГОВОРУ 22 ЛИСТОПАДУ.

Про самі переговори з ханом я насамперед наведу-продовжуючи попередню виписку-те що говорить згаданий дневник з українського табору.

"21-го гетьман вислав військового суддю [1]), а Орда Субан-казі з своїми умовами: по перше-аби козаки відступили від Москви; друге-аби при Татарах лишивсь або сам гетьман, або принаймні Виговський, поки вернуться посли (від Татар і козаків) від короля і Річипосполитої; третє-аби гетьман з козаками зложив присягу, що більше проти короля і Орди воювати не буде. На сих умовах замиреннє не могло статись. Відступивши від переговорів козаки постановили битися з Ордою, але в самих початках бою приходить післанець з повідомленнєм, що хан відступає від таких умов, а потім другий-щоб рано прибували на переговори. Їде сам Виговський і складає умови на таких умовах, щоб гетьман прибув до хана для присяги, і хан також щоб присягнув йому. На той час дано за гетьмана закладнів: Алім-казі-ґірея і Карач-бея, він (гетьман) дуже радісно прийнятий зложив присягу, і так заключено згоду: навзаєм обіцяли бути приятелями приятелям і ворогами ворогам, згоду держати вічно і не розривати її за ніякими непорозуміннями. На знак вічної приязни хан дарував Москаля, сина воєводи Андрія Василевича, з тим щоб козаки і Москалі також пустили всіх бранців. Гетьман дав згоду і повернувшися до табору прийняв мурзів.

"23 ми пішли з-під Тернополя, разом з нами йшли ті мурзи. 24 привезено від хана Бутурлина, а п. п. Балабана і Войну в обмін від Москалів, і той Балабан разом з воєводичом браславським обіцялися, що вони визволять у Поляків козаків-бранців, де б вони не були. 25 ми пішли на Україну, а хан на Дністер, і відти післав послів до короля, щоб як найскорше до нього прибував: хоче не перше до Криму вертати, аж його посадить знову на троні; також і Хмельницький буде того чекати" [2]).

Ширше трохи оповідає реляція [3])-Бутурлинова очевидно, може ті самі статті післані з сеунщиком, до котрих він відкликався вище. Постилізована вона знов таки специфічно льояльно, за звідомленнями козацької

старшини:

“11 (21) ноября, після зносин кримського хана з гетьманом Б. Хм. під польським городом Озірною з'їздилися: ханський візир Сефер-казі аґа, Субан-казі аґа, Карач-бей, Субан-казі аґа, Ширим-бей, Карач-аґа бей перекопський, Коя-бей, Мунтаза-бей, Асман-аґа і мурзи: Келембет мурза ногайський, Баратиш мурза, Іслам мурза з судиєю Самійлом Богдановичом, і так говорили:

Сефер-казі аґа сказав: “В минувших літах гетьман Б. Хм. і писар Ів. В.. і він, суддя, і полковники присягали ханові на тім, щоб бути з ним у приязни, а тепер присягу свою зламали і від хана відстали, а стали підданими царськими, віддали цареві Київ і инші городи польського короля, пустили до Київа царських людей”.

“Суддя Самійло відповідав: Гетьман, писар і він, суддя, і полковники присяги своєї не ламали і хочуть бути з Татарами в приязни, а цар. величеству піддалися в вічне підданство тому що вони з ним одної благочестивої віри. Київ же й инші городи віддали тому що ті городи були предків його-великих благочестивих царей російських, і про те нема що й згадувати”.

“Сефер-Казі сказав, щоб вони від царя відступили, а з ними були в любови, а царських воєводів з військом їх видали.

“Суддя Самійло відповів, що вони цареві присягли навіки невідступно, і царських воєводів не видадуть і готові за них голови положити.

“Сефер-Казі сказав: коли вони не хочуть їх видати, нехай ідуть ріжними дорогами від воєводів-тоді вони (Татари) на них нападуть.

“Суддя Самійло сказав, що гетьман і вони (старшина) мусять іти не ріжно, а разом з воєводами, і ріжно не підуть, бо від царя їм велено йти разом.

“Сефер-Казі казав, щоб вони з ними (Татарами) йшли в Польщу-посадити знову старого польського короля.

“Суддя сказав, що бувши в підданстві цареві, вони без царського наказу з ними (Татарами) нікуди не підуть, але якби король попросив царя, той його, як цар християнський пожалував би і в усім замирився.

“Сефер-Казі сказав: коли сам гетьман з ними не піде, нехай би післав полковників і козаків.

“Суддя в тім і в иншім на їх мову відмовив і того дня розійшлися, не прийшовши до договору.

“12 (22) ноября гетьман з ханом помирився на тім, що хан і Татари на українні (московські) і на черкаські городи війною не ходитимуть, Полякам против них не помагатимуть, з царськими воєводами і військом їх не битимуться і царських людей і Черкасів узятих в полон віддадуть. На тім усім хан і мурзи присягали (шертували), для того гетьман і писар їздили до хана самі, і перші дали шерть на Корані хан і мурзи. Гетьман присягав на тім, що буде з ханом в приязни, як попереду, і не буде ходити на Крим. Закладнями за той час в козацькому таборі були Субган-казі аґа і Карач-бей перекопський”.

Після того прислано гетьманові бранців.

З польської сторони маємо цінне оповіданнє Яскульского (продовженнє його листа до Ґродзіцкого, зацитованого вище).

“В понеділок (22) виїхав Карач-бей, Субан-Казі аґа і Аз мурза на переговори, а з другої сторони кілька полковників з Виговським. Спитав їх Субан-казі аґа: “По що ви зламали присягу нам? Адже Хмельницький як Тугай-беєві присягав, без відомости нашої не мав з жадним монархом брататись? Чому ж побраталися з Москвою?”. Відповіли: “Ми то вчинили за радою Ісдам-ґерая, попереднього хана, що так нас завсіди вчив, що краще мати богато приятелів ніж неприятелів; а крім того ще ви без нашої відомости зложили братерство з Поляками”.

“На се ділтали таку відповідь: “Не можете сказати, що наша згода була без вашої відомости, бо ви там були присутні, а до того-не раз ми посилали до вас, офіруючи вам братерство, аби ви тільки відступили від Москви-чому ж того не зробили?” Мовчаннєм проминули козаки се питаннє і його обминули.-“Що було то було, тепер ми готові з ханом й. м. тримати і брат-за-брата жити”. Від Орди їм на се сказано таке: “Коли хочете з нами брататися, видайте нам Москву” Відповіли на те: “Коли б ми то зробили, мали б великий гріх і сором. Отщо ми готові зробити 4): як їх відпровадимо до границі, зараз їх відступимо, а ви з ним робіть що собі хочете”.

“По таких розмовах розійшлися. Орда знову до гарців, а хан до ради, котра скінчилася тим: зложити з козаками приязнь; від пункту про видачу Москви відступити, але з тим щоб братерства з нею на будуче не відріклися. Ві второк 5) стала згода, і Хмельницький приїхав, щоб вислухати присягу хана-котру йому хан публично, під небом віддав на вічну приязнь, під тою умовою, аби був вірним підданим й. кор. мил. і спільно з ними (Татарами) стояв по стороні Яна-Казимира. Він (Хмельницький) то все пообіцяв, заклинаючися жінкою й дітьми. По тій церемонії випив дві чарки горілки за здоровє короля, віддав йому цару румаків і від'їхав до свого табору. Хан й. м. також віддарував конем з убором. Віддав Москві Бутурлина, Хмельницький п. Потоцкого і Балабана; богатьом иншим вязням даровано свободу, і вони вже вільні по домах своїх.

“В середу (24) Хмельницький рушив на Україну, а хан до Дніпра-ночував у Купчинцях, в четвер над Стрипою під Петликівцями, в пятницю під К-см. Тут воєвода браславський (Петро Потоцкий камінецький староста) і я з ним попрощались і він (хан?) віддав заставників. При прощанню хан заявив: “Я не присягав королеві шведському, а королеві Казимирові, і йому приязни дотримаю: разом з Хмельницьким піду на послугу йому”. Дійсно, йде з ним полк Білоцерківський, і Хмельницький обіцяв скоро ставитись-як тільки відпасуть змордованих коней,- а тепер посилає листа з послом королівським, віддаючи підданство. При такім стані річей треба щоб й. кор. мил. дав знати ханові, що йому робити: чи йти далі в глибину краю, і куди саме, чи вертати? Бо він тільки чекає сеї директиви, і буде чекати тут на Покутю 20 днів рахуючи від учорашнього дня (28 листопаду н. с.), а як скоро отримає, зараз рушить туди, де буде воля й. кор. мил. Як же й. кор. мил. не буде потрібувати війська, він зараз оберне свою фурію на Волох і Мунтян” 6).

Ряд інтересних подробиць знаходимо в листах воєводи Стефана, що з великою трівогою вичікував, чим скінчиться сей похід хана. В листі позначенім в виданню неправдоподібною датою 10 листопада 7), він переказує Ракоцієві “певні відомости” про договір козаків з ханом, принесені очевидно післанцем турецького візира, що повертав від хана. Пункти договору такі: 1) вічний договір буде дотримуватися з обох сторін; 2) козаки вернуть Казимирові трон; 3) гетьман обіцяє на перше жадання хана сісти на коня; 4) Донські козаки будуть стримуватись від походів на

море, від нападів на Ногая, на Крим і на Турецькі землі, в противнім разі Хмельницький мусить іти на них, помагаючи ханові. Щоб козаки відстали від Москви, хан того не вимагав: вона має бути прятелькою також і його. Воєвода виявляє велике здивованнє з приводу сього союзу і не вірить щоб він устоявся, з огляду на союз козаків з Москвою-твердіший ніж їх союз з Ордою. Адже й тепер велике московське військо з Хмельницьким і воєвода так чув, що Хмельницький хоче їх лишити у себе до весни, щоб вони випочили у нього на Україні для нової кампанії; против Донських козаків він не може виступити, не розірвавши з Москвою; а порозумітися з нею (з царем, очевидно) в сій справі не мав часу, з огляду на несподіваний характер сього договору. Помагати Казимиру він не може, не нарушуючи своїх відносин з Шведами, і також з царем, бо він зістається Казимирові неприятелем (dusmanya). "Наскільки людина може міркувати, то він дуже скоро Татар облишить, як то вже часто у них бувало; але що він лишив з ханом козаків, то доки вони будуть з ним, він хочби й хотів, не зможе з ним розірвати": Ближчих відомостей воєвода сподівається від свого післанця, висланого з листом Ракоція до гетьмана: він доручив йому все доглянути і вивідатися, і принести від гетьмана і Виговського відповідь на післані їм листи.

2 грудня він сповіщає Ракоція, що його посланець уже вернувся: 27 листопада поїхав він з гетьманської кватирі, з листами гетьмана і Виговського, і оповідає як наочний свідок, що там діялось:

"Дивен бог в усіх ділах своїх! Бачивши, які були гніви (disturbatio) між ханом і Хмельницьким, з якими погрозами і гнівом хан вирушив,-хто б повірив, що вони так скоро помиряться! Але з якихось причин, хан як тільки зблизився до становищ гетьмана, прислав до нього шукаючи замирення (pactum). Гетьман з свого боку також був до того готов, і вони з'їхалися. Хан прислав в застав Сефер-казі й инших великих мурз, і по сім гетьман поїхав сам до хана.

"З'їхавшися з ханом, зараз поцілувались, хан витав гетьмана з великою радістю і подарував йому коня. Відновили вічну приязнь і обговорювали ріжні справи-за товмача був Грек, котрого ми давно собі позискали. Сей наш приятель так збирає в коротких словах побажання хана: 1) Гетьман повинен відстати від Москви. 2) Він повинен знову признати Казимира і разом з ним повинен постаратись повернути йому корону і вигнати

шведського короля. Гетьман обіцяв все се зробити і дав (ханові) вповні секретну асекурацію, що він Москву покине. В провідники ханові гетьман дав 150 козаків-тому що вони краще знають місця і обставини, і по сім гетьман і хан розпрощалися: гетьман пішов від Збаража на Україну, а хан з лекшим військом пішов на Шведів, лишивши гіршу частину Орди, тих що мають лихих коней. Сі для поживи, прийшли під Городенку, недалеко від нашого краю і там попустошили околицю. В нашім краю вони досі не зробили шкоди; як буде далі-не знати, але люде тікають в ліси і гори" і т. д.

"Вище згаданий наш конфідент повідомив нас також, що хан договорився з гетьманом, що вертатиметься він сею стороною (молдавською очевидно), а не тою якою прийшов (через Україну себто). В договорі застережено також, що хан буде зимувати в сім краю, але ми не думаємо, щоб він тут зістався зимувати, але що за користь з того коли він буде йти сюдою". Наступають міркування про те, що в небезпеці Стефанові прийдеться податись до Кімполунґу, на семигородську границю і т. ин. Що до самого договору він додає такі гадки від себе. Союз гетьмана з ханом трівкий не буде-нема для того підстави, гетьман не мав до сього охоти, був до нього змушений, тому що син московського воєводи Андрія Бутурлина попав в татарські руки, і гетьман мусів піти на договір, щоб його виручити, а по друге-аби забезпечити свобідну путь до дому козакам, обвантаженим масою всякої здобичи. Козаки відзиваються, що аби їм тільки спокійно вернутись-вони вже тоді Татарам себе покажуть. "Зрештою Хмельницький не держиться звичайно ніяких договорів, і сим разом мабуть поступить своїм звичайним способом" 8).

Далі лист без дня: Приїхали нарешті посли від хана, котрих воєвода сподівався. Вони дуже пишні й надуті тим, що мають договір з козаками і домагаються від воєводи викупу: 30 тис. талярів і дорогих футер, за те що не будуть пустошити його краю, і таке ж домаганнє післали воєводі Константинові. Про договір з козаками вони оповідають, що він містить такі пункти: козаки відстануть від Москви і повернуть на королівство Казимира, але воєвода повторяє свої скептичні гадки щодо трівкости договору і посилається на останні листи гетьмана і Виговського, а також на нові відомости від камінецького старости (П. Потоцкого): він пише, що під Уманню збирається сила козацтва, щоб заступити дорогу Татарам 9).

Наведені відомости не лишають сумніву в тім, що оповідання Єрлича і

Рудавского про тяжкі умови, прийняті Хмельницьким під Озірною, не варті ніякого довіря. Оповіданнє Єрлита ми вже знаємо. Рудавскии оповідає (201), що Хмельницький, відступаючи від Львова-під впливом розмов з Ґродзіцким і посольства королеви, несподівано наскочив під Озірною на хана і ним обложений після дводенних переговорів [10]) відновив стару приязнь на таких умовах:

"Від того дня буде вічна згода між ханом і Махмет-ґераєм і його наступниками і народом Татарським, з одної сторони, і Б. Хмельницьким, гетьманом Запорізького війська та його наступниками і військом Запорізьким-з другої.

"На підставі сього вічного замирення Хмельницький признає короля польського і його законних наступників-королів польських уважатиме з усім Запорізьким військом за своїх правих, природних і законних панів і крім сеї присяги зложить нову присягу вірности теперішньому польському королеві.

"Союзу з Москвою виречеться і на будуще не входитиме в ніякі звязки з заграничними (монархами) без відома короля і Річипосполитої Польської.

"Русь уживатиме старих вільностей, і число козаків на будуче буде 6 тисяч.

"Хмельницький підійме спільно з Татарами зброю против шведського короля, скоро тільки буде наказ короля польського.

"Московську старшину, яку під ту хвилю має, Хмельницький видасть ханові".

Текст сей без яких небудь обмежень чи застережень прийняв як текст договору Хмельницького з ханом Равіта-Ґавроньський (II. 424).

Доволі близький до сього текст заховався в-сучаснім копіярії Яна Лєщиньского [11]) і в Теках Нарушевича, як копія з архива короля Станислава-Августа [12]),-його прийняв Кубаля з легеньким застереженнєм ("за польськими джерелами умови відновленого союзу були такі")-

"Аби від того часу Б. Хмельницький, на той час старший війська Запорізького [13]), нікого иншого не признавав своїм паном, тільки Яна-

Казимира, теперішнього короля польського і його наступників на польськім троні.

"Аби зараз же відступив від московської факції і ліґи і яку має при собі Москву аби видав ханові й. м.

"Аби задоволився давніми звичаями, правами і вільностями, здавна наданими від королів польських.

"Реєстрового війська не має бути більше понад 6 тисяч, і те аби було перемішане [14]) з піхотою польською і угорською.

"З ніякими сторонніми володарями аби не входив в ніякі ліґи і ніяких походів не робив [15]) без дозволу короля й. м. польського і Річипосполитої.

"Аби з військом Запорізьким зараз же пішов при хані й. м. зносити того котрого Поляки вибрали собі на короля".

Після сказаного вище ясно, що в тих обставинах не могло бути навіть мови про такі драконівські обмеження Козаччини й її гетьмана, та ні король ні хан і не були в тім заінтересовані. Ханові хотілось замиритися з козаками, розвести їх з Москвою, і віддячитись Янові-Казимирові за його золото. Порта бажала замирення Орди з козаками. Ян-Казимир просив привести козацьке військо під його руку і вплинути на нього, щоб воно йому помогло [16]). Хмельницькому було дуже легко надавати в сім напрямі приємних обіцянок, бо він і без того, з мотивів вияснених вище, взяв льояльний тон супроти Яна-Казимира. Сеї льояльности він, розуміється, не мав заміру довести до того, щоб справді воювати за нього з Шведами, і козацький полкісланий з ханом мусів мати докладні інструкції в сій справі,-але лишити козацьке військо в Галичині, хоча б і разом з ханом, се було корисно для козацьких плянів. Розривати з Москвою серйозно старшина не мала так само наміру-але обіцяти не боронити Татарам при нагоді трохи тріпнути воєводів-се справді парламентарі могли до якоїсь міри обіцяти. Про редукцію ж козацького війська, заборону заграничних зносин і т. под.-очевидно й мови не могло бути. Оповіданнє Яскульского найкраще се показує. Та й король пригадуючи в пізнішим посольстві до хана (в квітні 1656) всю зичливість виявлену ханом в сім моменті, також зводить умови хана з гетьманом під Озірною тільки до сих двох пунктів (кондицій):

“перша-аби присяг на вірність королеві і Річипосполитій, а друга-аби від Москви відступив, так як сам хан повідомив короля листом [17]).

Але не трудно зрозуміти, як з'явилися такі фантастичні оповідання про обмеження козацького війська. Вісти про прихід хана в поміч Янові-Казимирові з несчиленним татарським військом, про замиренє його з козаками і приведеннє їх до підданства і помочи Яну-Казимиру-сильно збільшили його шанси і були використані його прихильниками, щоб перекинути вагу на його бік.

Рудавский наприклад згадує, що сі чутки дуже сильно вплинули на перехід на бік Яна-Казимира ріжних незадоволених і нерішучих елєментів [18]), а соймова конституція 1659 р. на користь Яскульского навіть так і констатувала, що прихід хана і його Орди (переломив шведську революцію” [19]). Очевидно, в числі инших способів dla pokrzepienia ducha було пущено також і сей фантастичний текст трактатів, котрими хан приводив Козаччину “до давнього стану” перед Хмельниччиною. Дивно тільки, що такий серйозний дослідник як Кубаля дав себе зловити на сю штучку, і навіть пускається в міркування, що пункт про обмеження реєстрового війська мабуть було лишено на рішеннє короля [20]).

Не можна згодитись і на його-з таким темпераментом написану характеристику нефортунного становища Бутурлина. “Боярин був напів-мертвий від самої гадки-як то він стане перед царським лицем. Він що в Переяславі приборкав пиху Хмельницького і привів Україну до присяги-великий чоловік, намісник, висланий з 40-тисячною армією, щоб іменем царя керувати цілою кампанією і тримати в руках зухвалих буйних козаків, від початку до кінця кампанії стояв як мотика при плоті на услугах Хмельницькому. Той проклятий хлоп, наймит (?), смердячий гнойковець (!), не боячися ні бога ні царя випровадив його під Львів, не позволив здобувати міста, на очах його вів переговори з царськими ворогами, за його плечима трактував з львівськими міщанами, приймав і відправляв послів польського і шведського короля [21]) і хана татарського без його відому і дозволу, а про нього, царського намісника казав, що він “цікавий та босий”. Москалів називав грубим народом, і нарешті віддав його в руки Татарам. Через нього він стратив здобич, славу, будучність і власний добуток. І ще того злодія і зрадника цар буде хвалити, що він вирятував військо з неволі...

Голову тратив. Був переконаний в зраді Хмельницького, але доказів не мав. В пізніших докорах ані сліду, аби він знав, який договір зложив Хмельницький з Татарами".

Скільки тут невірного, видко з вищесказаного. І на перевірку може вийти, що таки Бутурлин мав вірніше поняття про договір Хмельницького з ханом, ніж шановний історик.

Примітки

1) iudex castrorum.

2) Архив III. VI с. 97-8. Остання фраза неясна, я переклав її буквально.

3) Білгород. ст. 382 л. 323-7.

4) To uczynimy izesmy gotowi

5) Ріжниця на оден день против відомостей з української сторони.

6) ркп. Краків. Акад. 367 с. 78, дата 29 листопада з Большівця (під Галичем), себто ще в контакті з ханською кватирою. Лист кінчиться проханнєм про бенефіцію за службу.

7) Monumenta Hungariae hist. XXIII ч. 157.

8) Transsylvania I с. 527. До сього в листі додані инші відомости: того самого дня, що сього Стефанового посла (27 листопада), відправив гетьман і посла Яна-Казимира, з такою відповіддю, що нехай лише приїде-все буде готове. Згаданий приятель-товмач оповідав, що в розмові Сефер-казі й Виговського була мова про Ракоція, Стефана і Лупула, і Виговський загалом прихильно відзивався і про Ракоція і про Стефана. Подробиць товмач не переказав, лише натякнув, що Стефанові краще було б післати свого чоловіка до Семигороду: туди лекше було б переслати відомости.

[9]) Transsylvania I c. 536.

[10]) У Кубалі помилково вийшло з того 12 днів-“трактати з ханом трівали 12 днів” (с. 324) і мабуть у звязку з тим з'явилася і фальшива дата договору: 28 листопада. Тим часом в дневнику з українського табору і в обох реляціях Бутурлина днем замирення показано 22 листопада; можна вагатися між 22 і 23, показаним у Яскульского, але 28 листопада хан уже був за Дніпром, а гетьман мабуть десь на Гончарисі.

[11]) ркп. 385 л. 124, заголовок: Punkta między Machmet Giereiem chanem krymskim a między B. Chmielnickim starszym wojska Zaporowskiego anno 1655.

[12]) Тека 148 с. 847.

[13]) Се характеристично, що разом з поворотом до 6-тисячного реєстру і титул гетьмана Хмельницькому в сім “документі” відібрано!

[14]) przeplatane, Кубаля (с. 324) перекладає: złączonych. Тут може бути мова або про те щоб військо козацьке не ходило в походи само, а тільки з польською піхотою, аби не мало своєї території, замкненої для леж польського війська.

[15]) zadnego wojska nie czynił, Кубаля перекладає: ani woyska przyczyniał.

[16]) Крім самого Яна-Казимира робив у сім напрямі заходи також і його вірний прихильник, властиво єдиний фактичний представник його влади у сім краю, ґенерал Ґродзіцкий. В цитованім уже листі Ґродзіцкого до короля 18 листопада читаємо: “Писав сьогодні до п. Яскульского, аби намовляв хана, щоб він по змозі замирився з Хмельницьким, (перехиливши його) на сторону в. кор. мил. Бо він (Хм.) сам говорить, що я тої Москви не хочу, і між ними сильна незгода, як я то сам бачив” (gdyz on sam powiada, ze ia tey Moskwy nie chce i iest sroga niezgoda między niemi, czego ia sam napatrzył) Наруш.148 с. 757-8.

[17]) Жерела XII с. 375.

[18]) Hist. Pol. c. 203.

[19]) Volumina legum IV c. 285.

[20]) III c. 325.

[21]) Wojna Szwecka c. 325. Під впливом сього хибного представлення написав і Липинський в своїй книзі (Україна на переломі с. 39), що "Хмельницький видав московське військо Татарам, і в наслідок сеї умови Бутурлин був оточений Татарами", і т. д. Для характеристики ситуації нагадаю ще чолобитню лубенського осавула Левка, що нагадує цареві, як він під Солоним Городком взяв в полон Яна Потоцкого, а того Потоцкого гетьман віддав Татарам в обмін за Івана Бутурлина-Акты Ю.З.Р. IV c. 130.

ЕКСПЕДИЦІЯ В ПРИПЕТСЬКЕ ПОЛІССЄ РЕЛЯЦІЯ ВОЛКОНСКОГО, РОЛЯ МОСКОВ. ВІЙСЬКА, ПОЛЬСЬКІ ЗВІДОМЛЕННЯ.

Одночасно з великим походом на Галиччину зроблена була маленька експедиція в Припетське Поліссє, силами київської московської залоги і мабуть київських таки козаків. Про неї так оповідав кн. Дмитро Волконский, що провадив тим походом [1]).

"1 вересня (с. ст.) післано нас човнами р. Припеттю воювати литовські городи [2]), і дорогою стало нам відомо, що в городі Турові стоять заставою литовські люде. 15 вересня, години за 2 до вечера, прийшли ми військом під Туров, і туровські міщане: війт Богдан з товаришами, чоловіка з 300, вийшли на зустріч з іконами й били чолом вел. государеві, щоб їх пожалували,-не били і городу та острогу не палили. Бо вони против государевих людей не стоять, а хочуть бути під государевою високою рукою. А розповіли таке: "Стояв у нас в Турові заставою урядник: Ян Коптевич і з ним 50 чоловіка Литви, але почувши що йдуть государеві люде з Київа, він з литовськими людьми, і міщан богато з городу втікли за два дні до вашого приходу. А ми з города не тікали, а просимо государевої ласки". І я тих турівських міщан, війта з товаришами привів до хреста, щоб були під високою рукою цар. вел.

“Того ж дня о годині четвертій в ночи пішли ми пішо на Давид-город, 30 верст від Турова, полишивши човни в Турові-веліли їх гнати під Давид-город. 16 вересня о годині третій дня прийшли ми під Давид-город. Там урядники були пан. Пашковский та Залєский, і з ними шляхти чоловіка 400, на конях, та пішого люду 300, та міщан більше тисячі. Ті урядники вийшли з пішим і кінним людом з города й стрівши нас на верству від міста вчинили бій, але царські люде стали брати гору і литовських людей побивати, загнали їх до города і город запалили, а урядники Пашковский і Залєский з кінними й пішими людьми стали тікати ріжними дорогами. А я для спочинку піших людей під Давид-городом днював-бо потомились.

“При кінці того ж дня [3]) пішли ми човнами далі рікою Горинею до ріки Припети-50 верст, а Припеттю вгору пройшли до р. Вятлиці 15 верстов, а від Вятлиці йшли пішо 25 верстов до города Столина-прийшли під Столин 20 вересня о 1-й годині вдень. А в Столині староста Сава Кашкевич-з Давид-города прибіг та урядник тутешній Залєский, з ними литовських людей кінних 300 чоловіка, та піших з полковником Стрілкою 400, та міщан і Жидів чоловіка 500-вийшли й стріли від города версти за 2. Вчинили бій великий, але царські люде їх перемогли, стали литовських людей побивати, а ті стали до города відступати, а царські люде, прийшовши під місто ні трохи не гаючися, суміш з литовською піхотою війшли до міста, а літовські люде і міщане з міста почали наріжно тікати. Я з усіми людьми став у городі, за литовськими людьми не пішов, бо піші люде йшли всю ніч і потомились. Стояли в городі до вечера і при кінці дня, запаливши город пішли до р. Привети, до човнів, 25 верстов.

“Ішли р. Припеттю до р. Пини, 60 верстов, а р. Пиною 30 верстов до города Пинська, прийшли туди 25 вересня в 6-ій годині дня. Були там такі начальні люде: маршалок королівський п. Лукаш Єльський [4]) і підчашій Ян Кедровский, а з ними- казали язики-700 кінних, та піших людей, міщан; Жидів зо 3 тисячі. Стріли нас з усім кінним і пішим людом і з арматою за верству від города, і до пристани не допустили. Ми приплили з усім військом нижче тої пристани до иншої пристани, а ті литовські люде і до тої пристани не допустили-відстрілялись, і богато човнів попробивали. Тоді ми пригрібли до берега, на верству нижче під с. Пеньковичами і з човнів поспішили на беріг. Литовські люде від тої пристани відбити нас не поспіли, і наші люде вийшли на беріг з човнів, а маршалок Єльський та

підчаший Кедрович з усіх сторін їх обступили і счинили великий бій-билися до 12-ої години вдень, і наші люде в тім бою богато литовських людей побили, а литовські люде, побачивши перемогу царських людей і великі втрати, побігли до міста. Наші били їх до земляного валу і до города, і замішавшися між ними, війшли до валу, до города і відти литовських людей вибили: кінні й піші тікали різно, а наші люде сіли в городі. За литовськими людьми гонити не було кому, бо кінних людей не було. Котрих литовських людей приступаючи до города забрали живих, тих порубали-тому що при малім числі "влипати" в язики не можна було, а живих лишили 9 чоловіка Литви. Та ще взяли у них 2 мідяні гармати-куля в 3 гривенки, 5 корогов, дві литаври, 4 барабани. Стояли в городі два дні й дві ночи, щоб людям дати спочинок, а 27 вересня запалили город і слободи й пішли до човнів. Прийшло до човнів литовської кінноти з 400, наші люде почали до них стріляти з рушниць і з гармат, і вони без великого бою відійшли.

"Ми ж пішли з усім військом човнами далі р. Припеттю, відійшли від Пинська 50 верстов і прийшли до села Стахова, 28 вересня. А в тім селі стоять зо 200 литовської кінноти, а піших з 400-чекають, чи будемо робити якусь шкоду. А ми вистерігши час пристали до берегу і вчинили великий бій: билися до ночи, а в ночи розійшлись і потім ішли рікою 3 дні-прийшли против Кажан-города. Покинули човни, пішли під Кажан-город пішо, 10 верстов, а з Кажан-города вийшли-війт Михайло Пинчуків і міщан чоловіка зо 200 з іконами, били чолом, щоб їх пожалували, не веліли бити, а вони против вел. государя не стоять, а котрі були у них литовські люде, ті повтікали, почувши похід на них з Київа і війну. Ми тих міщан привели до хреста, і того ж дня пішли до човнів. Ішли Припеттю день, а потім кинувши човни на ріці, 1 жовтня пішли пішо під город Лахву ("Латву")-10 верстов від ріки. З Лахви стріли теж міщане-війт Калиник з товаришами, з іконами. Сказали, що литовські люде, які у них були, повтікали з города, почувши прихід царських людей з Київа, а вони, міщане против царських людей не стоять. Привівши їх до хреста, того ж дня пішли до човнів, і човнами пішли Припеттю і Дніпром до Київа. Прийшли 26 жовтня з усіми царськими людьми-нікому шкоди не сталося, тільки одному салдатові під Пинськом з гармати руку відірвало, та двох з рушниці ранено".

З поданого реєстру видно, що в поході було 450 салдатів і 150 стрільців. Про козаків Волконский не згадує, бо здає звідомленнє з операцій

дорученого йому московського відділу. Але ясно, що без козаків 600 московських вояків не посмілились би пускатись в таку досить далеку експедицію на незвіснім їм терені, не орієнтувалися б так добре в тутешніх водних і сухопутних дорогах, не ставали б так твердо до бою з переважними польськими силами (навіть припускаючи деякі перебільшення в реляції Волконского). І справді офіціяльна скарга пинських міщан на погром міста підчас сього рейду [5]) виразно говорить про "Москву і козаків" як його учасників: "Місяця октября 5-го дня [6]) Москва і козаки-неприятель Корони Польської і в. кн. Литовського, в кількох тисячах війська [7]) (з арматою) нагло під'їхавши під місто Пинськ човнами й байдаками і впавши до міста, заскочивши міщан і гостей, чоловіків, жінок і дітей їх, немалу скількість тиранське й мордерсько мучили ріжними ничуваними муками і на смерть побили. А потім стоячи кілька днів вибрали до щенту всі скарби, готові гроші і товари ріжні-золото, срібло, цину, мідь, дзвони костельні й церковні [апарати і всякі оздоби], ріжні річи й усякі набутки домові позносили і позвозили до байдаків і човнів. А відходячи з Пинська (дня 7 октября) спалили до щенту замок, місто, костели, церкви, крамниці ринкові, шпіхлірі, доми, фільварки, в тім два шпіхлірі в ринку-оден з арендою напитків шинкових, де були скрині з правами вільностей міських і з лібертаціями, що їх король й м. і князь староста пинський зволили надати місту, з огляду на його великий упадок після першого погрому козацького і від жовнірів, як вони тих козаків громили, і потім від морового повітря... а другий шпіхлір з вагами-де забрали богато ріжних товарів, воску і лою, а ті шпіхлірі і міру ринкову для міряння збіжжа, взагалі все місто з достатками спалили і в нівець обернули, так що ледво кільканадцять домів лишилось з одного кінця на передмістю, котрих огонь не міг досягти"

Инші скарги говорять тільки про напад "Москвитина"-уніятський владика смоленський і турово-пинський скаржиться на спустошення його церкви в Пинську і с. Площова над р. Струменем, підсудок пинський Ф. Ґодебский на спустошеннє його маєтностей Столина і Теребня, Комари-Стаховскі про спустошеннє їх села Стахова [8]). Але те що сказано в скарзі міста Пинська дає нам уже досить ясне поняттє про сей рейд. Для нас він інтересний головно як прелюдія пізнішої казацької акції на Пинщині, що вилилася в звіснім акті підданства під протекторат козацького війська частини

пинської шляхти з тим же Лукашем Єльським на чолі, що виступав тут на чолі пинського війська. Мабуть і ініціятива сього рейду вийшла з українських кругів і стояла в звязку з плянами західнє-української експанзії Козаччини. Київські воєводи могли по просту примазатись до експедиції, котру орґанізував київський полковник — і тим старанніше висували свою ролю — так що князь Дмитро цілком промовчав участь козаків у сім поході. Розуміється, в теперішнім стані наших відомостей висловлюю се лише як здогад!

Примітки

1) Білгород. ст. 382 л. 114-123 (переповідаю в першій особі, з деякими скороченнями). В Дворцов. Разрядах коротке звідомленнє, привезене тимже Дм. Волконским під днем 13 (23) листоп.-Доповн. с. 12.

2) "для промыслу над литовскими городы".

3) "в оддачу часов дневных".

4) В ркп. Лукашенский, Лукаш Єльский був маршалок пинський; инші власні ймення з ріжними ваганнями в транскрипції.

5) Акты изд. виленскою коммиссiею. т. 34 ст. 67 (подаю з скороченнями. а в ламаних дужках додаю дещо з протоколу возних тамже с. 68).

6) Як бачимо, дата цілком сходиться з реляцією Волконского.

7) Отже ясно, що то не були тільки 600 московських вояків.

8) Тамже с. 69-72.

ПОДІЇ НА БІЛОРУСЬКІМ ФРОНТІ: ТАКТИКА ЗОЛОТАРЕНКА,

ПОШИРЕННЄ КОЗАЦЬКОГО ПРОТЕКТОРАТУ, НЕВДОВОЛЕННЄ ЦАРСЬКОГО УРЯДУ, ЗОЛОТАРЕНКО В СТАВЦІ, В ЧЕРВНІ 1655, ЙОГО БАЖАННЯ І ЦАРСЬКІ РЕЗОЛЮЦІЇ, СМЕРТЬ ЗОЛОТАРЕНКА, ЙОГО СТРАШНИЙ ПОХОРОН-ЛЄҐЕНДИ НА СЮ ТЕМУ, ВАГА СЕЇ ВТРАТИ ДЛЯ КОЗАЧЧИНИ. НЕЧАЙ НАСТУПНИК ЗОЛОТАРЕНКА-“ПОЛКОВНИК ЧАУСЬКИЙ І НОВОБИХІВСЬКИЙ”.

Тяжку страту понесла в тім часі Козаччина на білоруськім фронті-в смерти Івана Золотаренка, сіверського гетьмана. Після огляду діяльности сеї сіверської армії в р. 1654 я принагідно згадував уже дещо з її історії в р. 1655. Коли зведено головні московські сили з білоруського театру війни в осени 1654 р. і розіслано на спочинок, то литовські сили під проводом Радивила і Ґонсєвского перейшли в наступ, і Новий Бихів-осідок Золотаренка був також обложений армією Радивила, в січні 1655 р. Не маючи нізвідки помочи, Золотаренко лишився в доволі небезпечнім становищу з своїм переполовиненим військом-корпус його брата здається тоді ще не вернувся до нього з своєї експедиції під Витебськ. Але він тримався, і облога скінчилася скорше ніж можна було сподіватися, бо Радивил по кількох тижнях кинув Н. Бихів, щоб занятися Могилевом, де Поклонський перейшов на його бік і віддав йому місто, а треба було здобути ще непокірний замок. Тоді Радивил і Поклонський попробували й Золотаренка перетягти на свій бік-використовуючи його доволі трудне і загрожене становище. Вище були наведені сі листи, вони доволі зручно вдаряли в болючі місця українсько-московських відносин, та Золотаренко на сі аргументи не піддавався, “прелестні листи” відсилав цареві і тримався дуже льояльно. Але не дуже вкладавсь і в боротьбу з Радивилом, не вважаючи на натиски з московської сторони, щоб ратував Могилів. Посилав туди під'їзди під проводом свого брата Василя, що в тім часі вже з'являється коло нього, брата в перших Тимоша Оникієнка, що носить титул полковника стародубського, і Самійла Курбацького полковника борзенського. Просив царя післати скорше своє військо, а сам вимовлявся трудною дорогою, великими снігами-“з котрих чоловік конем не може вибрести”. “Коли б ми мали на риск піти, то се було дуже небезпечно при такій тяжкій дорозі, бо й те товариство, що ми посилали тепер на під'їзд, поневолі мусіло вернутися і вертаючися мало не половина війська гнала перед собою коней до табору, що поприставали в великих снігах” [1]).

Та дорога дорогою, але дуже можливо, що Золотаренко, і його дорадник протопоп Максис Филимонович, вважали за краще не наставляти своїх голів у боротьбу Литви і Москви, пильнуючи своїх ближчих, козацьких інтересів. Тільки тоді як московська сторона стала на ново розвивати більшу активність, Золотаренко рушив також під Могилів-і поспів сюди, коли Радивил уже кинув облогу, 11 травня н. с. На здогін литовського війська посилає він знову своїх помічників, і ті справді пописуються легкими тріюмфами над литовськими частинами, а сам Золотаренко під ослоною сих операцій коло очищення могилівського району від литовського війська видимо старається поширити в нім свою владу-прилучити до своєї козацької займанщини територію горішньої Сожі. Так 22 травня виступає він перед царським урядом в ролі протектора людности "повітів" Чаусів, Чирикова, Мстиславля і Кричева, просить присилки війська для їх охорони і под. [2]). Не вважаючи на вповні льояльні й дуже обережні форми, в яких висувався сей фактичний козацький протекторат [3]), московський уряд, видно, добре відгадував його значіннє- очевидно був дуже насторожений на сім пункті, і ґрунтовно обміркувавши справу, дав на сі льояльні прохання Золотаренка таку відповідь, що згадані "повіти", як прилучені до Могилівського округу, повинні підлягати московському воєводі, а в завідуванню Золотаренка лишається тільки Кричів з його околицею ("уѢздом") [4]). І тут надалі дійсно признається тільки козацька адміністрація, сотники і осавули [5])-тим часом як в тих инших повітах, на котрі претендував Золотаренко, московський центр знає тільки своїх воєводів.

Можливо, не без бажання віддалити Золотаренка дальше від сих конкуренційних районів і поставити його в неможливість займатися своєю займанщиною, московський штаб розвиваючи новий наступ на в. кн. Литовське, рішив і Золотаренка з його армією справити як найдальше від сеї займанщини. Одначе перші директиви в сім напрямі Золотаренко здається пускав повз уха. 8 червня н. с. посилаючи цареві з Оникієнком та иншою старшиною трофеї і бранців з козацьких екскурсій, він виправдувався, що сам не відходить від Ст. Бихова, щоб не лишати позаду себе сих неприятелів, "з небезпекою міст і волостей тутешніх" [6]). В відповідь на се разом з милостивою похвалою дістав він від царя заклик приїхати до царської кватири в Кописи "видѢть наши государскіе

пресвЂтлые очи" [7]). Золотаренко не спішив- тоді післано до нього спеціяльного післанця, Матвія Поливанова-на взір посольств, що посилалися до гетьмана: приїхавши він мав дати знати наказному гетьманові, що привіз царську грамоту і милостине слово-"аби наказний гетьман велів йому бути у нього", і скликав на сю авдієнцію полковників, сотників, осавулів, всіх начальних людей і все військо. Ставши потім перед гетьманом Поливанів мав спитати про здоровлє гетьмана (наказного) [8]), старшини і всього війська, переказати царську похвалу "за прямую службу и радЂнье"; далі повідомити, що військо козацьке повинно прислати тисячу коней "подъемных", з огляду що в царському обозі дуже богато вигинуло коней в поході, і сам гетьман повинен приїхати до царської кватири [9]).

Поливанов знайшов Золотаренка в Могилеві, мовляв у дорозі до царя, і той відписав цареві, що спішно виконує се порученнє. Справді, 10 червня він уже мав урочисту авдієнцію, тільки не в Кописи, а в Шклові, куди цар переніс свою ставку. Разом з ним його протопоп Максим, полковники, старшина і козаки, і московський стольник Дмитриєв-учасник козацьких експедицій на литовське військо. Думний дяк Лопухин представив їх ("явив") цареві, і потім іменем царя вичислив всі заслуги Золотаренка і його війська, і об'явив їм царське жалуваннє: "тобі, гетьманові нашому срібний кубок і 4 сорока соболів; протопопові, Василю Золотаренкові, суддям Іванові Нестеренкові й Яцку Петровичеві (Петрову), полковникам Іванові Поповичу й Охимові Коробці, та "Данилові гетьманичеві" по сороку. А на далі наказав промишляти над Старим Биховим і там де буде наказ й. цар. Величества [10]).

По сім Золотаренко з товаришами подали Лопухину свої петиції; цінно, що вони заховалися в ориґіналі [11]), я тому їх наводжу:

"Реєстр о що просити Иларіона Дмитревича.

"НапервЂй просити о приставЂ Василію Ничипоровичу, брату моєму, которому єсть указ итти вперед с АлексЂєм Никитичем Трубецким.

"2. И ведлуг указу єго цар. в., пана нашего милостивого, єжели мнЂ в прудком часЂ позволит из-под Быхова рушати ся из войском.

"3. И о то просити в. ц. в. жебы грамоту своєю цар. в. дал до Старого

Быхова, из которою грамотою жебы того ротмистра, которого я тепер препроводил, пустити вызволил. Жебы оную грамоту єго цар. вел., пана нашего мил., тым Быховцам отдал и оповѢдил и єго цар. величеству.

"4. Просити єго ц. величества о грамотѢ тоє ведлуг товариства нашого, котріє тепер в домах зостают а товарищами нашими имянуть ся, жебы до войска шли на услугу є. цар. вел.

"5. Просити є. ц. в. же бы нам слугам своим позволил комонником вперед ити, а табор зоставивши тилко всегда противно ворогов и недругов є. ц. вел.

"И о том челом бью твоєй чесности, добродѢю моєму [12]), ведлуг челобитной моєй, которую подалем є. ц. вел. ведлуг отца Максима духовного моєго, жебы одержал ласку от є. ц. вел.

"И о том просить є. цар. вел., пана нашего мил., жебы товариству нашему волно (збиратися) из всѢх городов бѢлорусских-так Могилева яко и инших. А войти б не збороняли до боку нашого заєдно из нами купити ся на ворогов и недругов є. цар. вел.".

Другого дня на се дано царські резолюції: визначено приставом до Василя Золотаренка звісного вже нам стольника Кикина; про похід Івану Золотаренкові обіцяно указ на пізніше; до Старо-Бихівців написано царську грамоту з закликом до підданства; Максимові Филиповичу дано привилей на с. Ушню [13]). До могилівського воєводи післано з Кикиним наказ перевести в Могилеві і Могилівськім повіті набор всякого воєнно-служебного люду до Золотаренкового війська, оповістити по містечках і селах, щоб усякі служилі люди з Могилева й Могилівського уїзду йшли до наказного гетьмана, записуватися у нього (до війська) та йти з ним на службу [14]). Коли притім була думка очистити повіт від усяких схильних до козацтва елєментів, то Золотаренкові було дуже на руку се уповаженнє забирати до свого війська місцевий люд; і він потім просив царського потвердження могилівському воєводі, щоб він не забороняв "ніякому охочому йти до козацького війська" [15]). Про число сього війська доносив він цареві 26 н. с. червня, що переглянувши своїх козаків, нарахував 20 тисяч активних і 6 тис. "хорих" [16]).

Одночасно з наказом про набор Золотаренкові дано наказ: забезпечивши облогу Ст. Бихова з усім військом і братом Василем іти на Свислоч під Менськ і над польськими й литовськими людьми промишляти “скільки милосердний бог поможе” [17]).

Для Золотаренка й його війська почалася таким чином серія далеких походів: за походом на Свислоч похід під Вильну і трохи потім під Городню і Новгород, далі під Ковну. А тим часом в його неприсутности Москва попробувала здобути Ст Бихів своїми силами: туди післано Трубецкого з великим військом і з грамотою до Бихівців-щоб піддалися на царське імя. Але сей номер не пройшов і каторжний “курник” не хотів слухати й царських листів так само як не слухав гетьманських -тримався далі, після зимового наступу Радивила набравши надії, що поратунок раніш чи пізніш таки йому прийде. Коли наступило фактичне замиреннє з Поляками в осени, Золотаренко, очевидно, вернувся на свою займанщину і разом з Трубецким обложив Ст. Бихів-але з сього часу не маємо ближчих звісток про нього. З одної одписки Трубецкого з-під С. Бихова десь 7 н. с. листопаду, довідуємось, що козаки з полковниками тоді розійшлися “по домам”, а під Ст. Биховим лишилося тільки 500 козаків, вибраних з ріжних полків, під начальством Золотаренка, але зимовати вони там не збиралися в такім малім числі [18]). На се московський штаб дав наказ Золотаренкові полишити Ст. Бихів і відійти до Нового Бихова, і відти “промишляти”, коли б Старобихівська залога виходила “в загони” [19]). Але Золотаренко, здається, сього наказу не виконав, бо смерть настигла його таки під Ст. Биховим: про се розповідає “Самовидець” що запамятав страшні обставини його похорону:-“Іван Золотаренко, повернувши од є. ц. вел. з Литви, підійшов з військом козацьким під Бихів Старий, і там оний в обложенню держав, де на коню підчас потреби оного на герцу пострілено в ногу з мушкета, од которої ноги і помер під Биховом”. І тут дуже інтересний, з инших джерел невідомий факт-бунту війську, що змусив старшину звести військо до дому: “И там по смерти його, як тіло попроваджено до Ніжина, в скором часі забунтовалося козацтво: на своїх старших чернь повстала була, хотячи старших побити. Але старшина скупившися многих з черни вистинала-бо чернь напавши на вози купецькі з горілками, оних рабуючи позапивалася. На котрих (на чернь) напавши старшина вистинала, а провідців повішали. І так уже не можучи держати більше Бихова за (тим) непослушенством, і оний узяти не можучи, відступили на Україну,

зіставивши там з військом полковника Нечая- котрі там стояли і коло тамошнього повіту Могилівського і коло инших городів, аж по самий Гомель, бо тільки один Бихів Ляхам голдував" [20]).

Далі Самовидець оповідає, яка біда трапилася на похороні: "бо сам там був і набрався страху немалого". Оповіданнє се належить до найбільш яскравих і літературних місць його літописи, і з огляду на його інтересні побутові подробиці, не можна його тут поминути; я навожу його в модернізованій парафразі.

"Тоє тіло зіставало весь Филипів піст в Ніжині в церкві, а на останнім тижні попроваджено його до Корсуня. Перед святами туди його припровадивши, поставили в церков св. Николая за містом не ховаючи-а хотячи межи святами з тріумфом провадити відтіля в город до церкви Рождества Христового, збудованої від того ж Золотаренка. І так в самий день Рождества Христового в тій церкві св. Николая, де те тіло лежало на прибранім катафалку, священики ніжинські з протопопом своїм Максимом, ігуменом і дяконами двома-усіх девять персон, зіставивши храм Рождества так хвалебний, пішли собором одправувати службу божу до Св. Николая, де те тіло лежало. На той собор і дивовисько, а не так задля побоженства, множество народу зібралося, і по инших церквах вислухавши набоженство, в ту церкву натискалося. А церква великая була, (але) завіяна, і тільки одні двері мала, а служба божа одправовалася забавно (довго), з музикою співана. Уже скінчивши божественну службу, як уже "Буди імя господнє" співали, ігумен ніжинський Діонисій, хотячи йти давати дару, звичаєм чернечим хотів узяти на голову підкапок, котрий зіставав у скарбниці або коморці, которая була прибудована в олтарі на правім боці, маючи собі склепленнє з олтаря. І так одчинивши двері бачить, що стіна загорілася. Зараз ставши на царських вратах священик тої церкви крикне на нарід: "Про-бі! церква горить!" І так той нарід потиснувся до дверей і двері затлумили (зачинили)-так що сам ніхто не міг вийти з церкви-аж кожного витягали. А тая скарбниця загорілася з неосторожности витрікуша (паламаря), що там свічки клав на полиці не загасивши добре-бо я сам на те дивився в тій скарбниці, коли ще огонь не розширився був. Але, знати, що то особливий гнів божий був, що в скорім часі від такої малої річи вся церква занялась і в однім згоріла квадрансі, так що люд не міг вийти, і згоріло в тій церкві людей живих 430 з наддячею, і два священики, рідні

брати, в усіх апаратах як служили-що на кілька тисяч коштували. І так замість радісного празника мало хто знайшовся в тім місті, щоб не оплакував своїх приятелів, що в такім скорім часі страшною смертю погинули. Хто отця, хто матку, хто сина, брата сестру, доньку. Хто може виповісти такий жаль, який там стався за малий час-так що все місто смерділо від того трупу паленого! І як той огонь погас, узяв той трун недогорілий Івана Золотаренка брат його в двір свій, на ново, в нову домовину поклав і за своїм уподобаннєм відправував похорон, зробивши катафалк у (церкві) Рождества Христового. Але й там двічі загоралося-доки скінчили той похорон" [21]).

Я сказав, що для Козаччини-старшини й її політики, се була болюча втрата. Іван Золотаренко підчас сеї білоруської війни виявив неабиякі здібности стратеґа і політика і вийшов на друге місце по гетьмані, поруч Виговського. Обсадивши полковництво ніжинське і стародубське своїми братами, він твердо тримав Сіверщину в своїх руках: титул "сіверського гетьмана" що він носив, поруч титулу гетьмана наказного мало цілком реальне значіннє, Сіверщина в його руках фактично відокремилася в осібне політичне, адміністративне поняттє [22]). Підлягаючи загальним директивам і розпорядженням "гетьмана запорозького", вона стояла під безпосереднім правліннєм свого "сіверського гетьмана", і хоч у наведенім вище листі Хмельницького до Золотаренка виглядає бажаннє трохи збити пихи свому пишному шваґрові, то фактично видимо гетьман дуже мало мішався в його розпорядження і в тилу і на фронті, і не раз нарікав на те, що дуже мало знає що там діється, Москва може не без задньої думки підтримати і поглібити сю окремішність з свого боку, явно підносила престиж "свого наказного гетьмана"-трактуючи його уряд не як хвилеве припадкове порученнє, а як певний тривкий інститут -другого хоч і нижчого ранґом гетьмана (не тільки: "ти, гетьман наказний, але навіть просто "ти, наш гетьман"-звичайна титулятура в її зносинах з Золотаренком). Що кілька місяців закликувано його до царської кватири, "бачити царські очі"; і тут йому не тільки віддавано всякі гонори, але приймано безпосереднє від нього петиції, на його проханнє видавано царські надання, і т. д. В сім таки могла бути задня думка, і хто знає, що б з сього могло вийти, коли б сьому сіверському гетьманові судилося пережити запорозького і він не дістав би по нім булави: міг вийти фактичний поділ України не на сьогобічну й тогобічну, як потім вийшло, а на Сіверщину і на Україну властиву,

полудневу.

Але незалежно від сих небезпечних можливостей в будуччині, треба признати, що в данім моменті й обставинах, наказний гетьман сіверський досить талановито, тактично й імпозантно репрезентував Козаччину на північному фронті. Він виробив до себе довірє і поважаннє в московських кругах. За ним признавали заслуги, вважали льояльним і цінним васалєм, з котрим треба рахуватися. Приладившися до московських вимог він не жалував етикетальних фраз, вірнопідданчих компліментів, але вів свою політику доволі твердо, згідно з правилом: fortit r in re, suaviter in modo. Не спішив використовувати ті московські накази, що йшли в супереч його плянам, і використовував кожду нагоду, щоб проводити й закріпляти свої досягнення. Його наступник Іван Нечай видимо не мав здібностей і такту свого попередника, і зараз же війшов в гострий конфлікт з могилівським воєводою [23]). Не відчував очевидно того, що бракувало йому престижу і впливу, який виробив собі його попередник, а з другої сторони-що обставини для козацьких плянів на Білоруси погіршилися значно з моментом коли наступило фактичне перемирє, з кінцем осени, і Москва набрала надій закріпити за собою ціле в. кн. Литовське дипльоматичною дорогою-вибором царя, чи його наслідника великим князем литовським. Відносини стабілізувались і козаки стали непотрібні; скориставши з смерти Золотаренка їх стали притьмом випроваджувати з Білоруської території. Коли б Золотаренко був живий, мабуть богато пішло б инакше.

Примітки

[1]) Лист Золотаренка до царя с. 529, досить інтересний з літературного погляду, може виріб Филимоновича.

[2]) Акты XIV с. 637.

[3]) "Тільки від вашого царського престола бажають вони ласки і слізно прохають прислати тим часом воєводу, щоб не попасти (знову) в неволю (польську), завдяки наступові війська в. цар. вел.", пише він, доносячи, що

згадані "повіти" визволено від литовського війська і наново приведено в підданство цареві.

4) Тамже с. 640: "И мы, в. государь, указали Кричевъ и Критовскій уѢздъ вѢдати тебѢ и послати отъ себя кого пригожъ для вѢдомости и для обереганья".

5) "В Кричев к сотником и есаулом"-XIV с. 708.

6) XIV с. 680-1.

7) Тамже с. 682.

8) "Ты, гетман его цар. вел."

9) XIV с. 683-5.

10) Тамже с. 689-690.

11) Тамже с. 693-6; провопис на жаль видимо виправлений видавцем, а тому повикидав взагалі всі ъ.

12) Проханнє до самого Лопухина, очевидно.

13) Тамже с. 695-6.

14) Тамже с. 707-8.

15) Тамже с. 788.

16) Тамже с. 712.

17) XIV с. 705-грамоти з 13(23) червня.

18) Акты Москов. госуд. II. с. 417.

19) Тамже с. 449.

20) С. 41-я модернізував фонетику і морфольогію сього тексту, і переставив

подекуди слова, для лекшого читання.

21) Сю історію розповідає по своєму Єрлич: "Року божого 1656 в Корсуню на Україні велике чудо-диво показалось. Там мешкав і здох (!) полковник назвиском Золотаренко, шваґер Хмельницького. По якімсь часі його ховано, і на похороні був сам Хмель і инших розбійників полковників немало. Але як почали відправляти церемонію і службу божу, тоді піднявсь огонь як стовп з олтаря, обхопив усіх, що були при богослуженню і попалив; згоріло тих розбійників більше 400 в стиску. Церков також згоріла разом з тілом, але Хмельницький бувши господарем в домі небіжчика, свого шваґра, на той час вийшов був з церкви, щоб зробити якісь розпорядження. Дуже тому люде дивувались-а справді так сталось. Як і те також, що грім ударив на гробовець Тимошка, сина Хмельницького, того що оженився був з донькою господаря волоського: ударяв у склепіннє і кости того розбійника розкидав".

Правдоподібно, ся пригода з Золотаренком послужила вихідним моментом для ріжних таких страшних історій: за пригодою з гробовцем Тимоша пішло оповіданнє про пригоду на похороні старого Хмельницького, розповіджену у Ємйоловского: "Коли ховали його в Суботові, в церкві ним фундованій, з волі божої огонь від свічок, що стояли наколо тіла, раптом обхопив катафалок, на котрім стояла труна з тілом, і спалив не тільки тіло, і деревляну церкву, але й усіх попів і людей немало, які були там: так від сильного вітру розгорівся, що все то в попіл обернув" (с. 109).

22) Див. вище лист Забіли ст. 1087.

23) В польських справах 1655 р. (№ 7 л. 202) знайшовся цікавий лист Нечая до могилівського воєводи з 15 грудня ст. ст., ще перед призначеннєм його полковником білоруським: він титулує в нім себе "полковником чауським і новобихівським". Він пише:

"Як скором почувъ о высланом от твоєй честности до Чаусъ воєводѢ, зараз всѢ справы мнѢ злецоные покинувши днем и ночю спѢшылем ся на спотыканье. Бо Чаусы мѢсто моєго полковництва, належало мнѢ, бѢдному старшому такъ знаменитых людей честно стрѢсти и поклонитись; аже-м не моглъ заспѢти, отжаловати не могу.

“Прето прошу чест. твоей: чесо ради пріезджал твой наместникъ до мене? Альбо мЂста заЂзджать? РазумЂйте, мЂста не попущу, ажъ вЂдомость одержу от єго мил. п. гетмана. Єсть у грамотЂ у мене от єго цар. вел., же я полковникъ чаусный

“Єстьли указъ от єго цар. вел., абы нас козаковъ не было ту треба-же по мЂстах, мЂстечках, селах, деревнях козаковъ оборочаєш в подданые,-я не токмо с Чаусъ, але и з Нового Быхова с козаками и с пушками, з гарматою уступлю. А иначей хочъ чест. твоя сто тысяч войска на мене приведи, не вступлю до смерти. Я по указу старшыхъ дЂлаю-бо и тепер много маю грамот от єго мил. п. гетмана наказного войска єго цар. вел. Запор., вЂрного слуги и зычливого подданого єго цар. вел., абым якъ напрудше козаковъ зо всЂхъ тутейшыхъ городовъ збирал противно ворогомъ и недругомъ єго цар. вел. Прето я по указу єго козаковъ збираю, и мЂст не попущу-бо козакъ без мЂста не жієт. Килька тысячъ в Новом БыховЂ с тутейшыхъ городовъ хлЂбъ мают, которіи на услузЂ єго цар. вел. по осударском указЂ моєго милостивого зостают. Єсли прето мЂста заезджаєте, то и нас козаковъ не треба. Лучше бы нам по працах дома зоставать. Але на указ єго цар. вел. не токмо служить вЂрне, але и умерти готови зостаєм.

“Що бачному розсудкови чест. твоєй подавши и себе зычливого слугу чест. своєй якъ напильнЂ, преподаю. С Чаусъ. 15 декабря 1655. Честности твоей моєго милостивого пана и добродЂя нанизшый слуга Іван Нечай, полковник войска єго цар. вел. Запорозкого чаускый и новобыховский”. (Ориґінал, на двох піваркушах, на обороті адреса).

День смерти Івана Золотаренка незвісний. Чи називає ще його тут Нечай як живого, чи се згадка про небіжчика або мова про котрогось з його наступників-не ясно.

ПО ЛЬВІВСЬКІМ ПОХОДІ-ПОСОЛЬСТВО ПОЛОВЦЯ, ВИГОВСЬКИЙ У БУТУРЛИНА В БІЛІЙ ЦЕРКВІ, ВІСТИ З ГРУДНЯ, СЕУНЧ БАТУРЛИНА, ОПОВІДАННЄ ПАВЛА АЛЄПСЬКОГО, ОПАЛА І СМЕРТЬ БУТУРЛИНА.

Вернуся на хвилю до подій на головнім фронті.

Повертаючи чи повернувши з походу гетьман вислав до царя посольство з відомостями і трофеями. На жаль, досі його акти не викриті; дещо довідуємося з актів посольства Лариона Лопухина, що було відгомоном вістей привезених від гетьмана. Висилаючи Лопухина цар доручає йому порушити деякі справи, переказані "сього року" через білоцерківського полковника Семена Половця [1]): що воєвода Тишкевич присяг цареві на вірність, що міщанам львівськім і камінецьким посилалися листи, намовляючи їх не піддаватися нікому крім царя; що гетьман прохав заборонити Донським козакам, щоб не нападали на Крим, поскільки хан житиме в згоді з Запорозьким військом. Все се виразно вказує, що Половця посилано зараз же по поході, і те що післано білоцерківського полковника може натякати, що посилалося посольство з Білої Церкви, зараз у повороті. Але поза згаданим в посольстві Лопухина я під сю хвилю на жаль, нічого більше про це сказати не можу. Крім уже наведеного в посольстві Лопухина згадується ще, що гетьман просив у царя московського війська на весну, коли б звідки небудь неприятелі почали наступати на Україну. Зрештою побачимо те все далі в звідомленню Лопухина.

Можливо, що се було тоді ж, як посилалося до царя Половця з товаришами, в середніх днях грудня н. с.,-Бутурлин з своїм штабом був уже в Білій Церкві і займався виготовленнєм реляцій цареві, що мали відвезти "сеунчі" від всіх трьох армій, разом з трофеями, бранцями і всіми иншими доказами вірної і успішної служби. Серед сих занять застав його Іван Виговський присланий від гетьмана довідатися, чи нема царських директив Запорозькому війську. Бутурлин в своїй реляції описує так свою розмову (я передаю мову Виговського в першій особі):

"За царським указом ходили ми воювати з царським військом Корону Польську- аж до самої Висли ріки. Як тепер цар звелить що до тих городів, що здобуло (заступили) царське військо? Чи стояти нам з військом Запорозьким при своїх городах, чи йти на неприятеля?

"Стало нам відомо, що Великополяне від шведського короля відступили, також і Мазовецьке воєводство. У нього гетьманом Конєцпольский, що був хорунжим коронним, і з ним мало що польського війська; шведський король післав його на Великополян. Ракоцій присилав до гетьманів-С.

Потоцкого і Лянцкороньского, щоб його вибрали польським королем, а зате обіцяє прислати військо і підняти турецького султана, Мунтян і Волохів щоб боронити Польщу від Шведів. Хочуть іти на наші городи. Нехай би цар дав нам супроти сього свій наказ; гетьман про всі сі справи написав уже цареві.

"Воєвода чернигівський Тишкевич писав гетьманові і мині, що князь Бог. Радивил хотів би бути в підданстві цареві; мабуть і до царя посилав своїх післанців. Богато й инших сенаторів хочуть бути підданими царськими, а під шведським королем бути не хочуть; про се будемо мати скоро (докладніші) вісти і тоді напишемо великому государеві" 2).

Таким чином з козацької сторони підчеркувалась повна льояльність до йаря. Замиреннє з Татарами тут наче б то нічого не змінило-хоч може й не припадково було, що відносин до Криму, Порти й Яна-Казиміра Виговський не доторкнувся. Гетьман і військо заявляли свою готовність іти за наказами царя, і начеб то бажали московської помочи проти Ракоція та його союзників (хоча в дійсности саме тепер менше ніж коли небудь, з огляду на політичну ситуацію, старшина козацька бажала бачити московське військо на Україні-щоб мати вільну руку). На жаль не маємо листів і посольств гетьмана до царя з сих місяців-вони може б нам дещо сказали більше, тим часом мусимо вдоволитися сею деклярацією Виговського.

В сім аспекті льояльности Козаччини-може не без впливу сеї ж деклярації, вилагодив Бутурлин свою реляцію цареві про кампанію, з тим щоб вислати її з сеунщиками. Ми її більше менше знаємо. Вона представляла вислід кампанії можливо оптимістично: широко описувала успіхи війська, піддання на царське імя, вичисляла трофеї, підчеркувала погодженість у всіх операціях гетьмана з воєводами, цілком обминала історію львівської облоги, щоб не входити в неприємні моменти її. Виразно підкреслювано, що в переговорах з ханом воєводи ніякої участи не брали: їх історію воєвода описував устами учасника судді Зарудного, не додаючи до того нічого. Осібна реляція вигорожувала воєводу від якої небудь участи в львівській контрибуції: що він відмовився від тої частини, яку йому давав гетьман. Инша описувала найбільш ефектний епізод-здобуттє Люблина і в нім сеї дорогоціної святощи-частини святого хреста 3). Правдоподібно всі сі реляції, включно з протоколом останньої розмови з Виговським, що

посвідчувала нормальні і льояльні відносини на Україні, Бутурлин вислав до Москви 31 н. с. грудня, разом з ріжними сенсаційними трофеями: бунчуком польського гетьмана, польським ротмистром Вжещом, тим часом як дорогоцінний хрест пішов до Москви з особою урочистою помпою і прибув туди півтора місяці пізніе [4]).

В офіційних Дворцових Розрядах читаємо, що 26 с. с. грудня пригнали сеунщики: від В. В. Бутурлина Ів. Бутурлин, від. Г. Ромодановского Потемкин, від А. Бутурлина Арт. Матвеев з повідомленнєм про погром С. Потоцкого (під Городком), здобуттє Люблїна і в нім чесного хреста і піддангє цареві м. Уханів (воєводи Тишкевича). Государ велів вислати на зустріч В. В. Бутурлину з тов. стольника Пушкина з своїм жалуваннєм й милостивими словами: про здоровє спитати. Але "В. В. Бутурлина в дорозі не стало", тоді государ велів післати до його товаришів: Г. Ромодановского і А. Бутурлина, стряпчих Ширина і Л.Рожкова [5]).

Але перше ніж приїхали сі сеунщики з реляціями і трофеями, в Москві отримані були відомости, які представляли в зовсім иншім світлі історію кампанії, поступованнє воєводів, замиреннє з ханом і т. и. Про се, на жаль, не маємо иншої відомости крім того, що розповів нам наш приятель Павло Алєпський, бувши тоді в Москві [6]). Він цілком вірно, означає, що другого дня Різдва цар одержав відомости про кампанію: того дня дійсно приїхав сеунч від Бутурлина, як видно з приказної поміти на одній з реляцій; але ті поголоски про сю кампанію, що Павло оповідає далі, походили очевидно не стільки від сеунчів, скільки поприходили до Москви иншими дорогами. Вія оповідає, що коли Бутурлин з Хмелем обложили Камінець і привели його до крайнього стану, Камінчане відпросилися від них, пославши малого хлопця з листом такого змісту: "Ми не будемо воювати з вами, воюйте наперед з королем, коли його забєте і здобудете його столицю, тоді й ми піддамося вам без війни",-на тім і присягли. А Стефан воєвода прислав Бутурлину великі дари в грошах і припасах. Він і Хмель відступили від Камінця і пішли на Львів, і тут мешканці так само відпросилися, піднесли великі дарунки і гроші, і ті відступили від міста. Підчас походу вони здобули 28 замків і городів, в тім числі Люблин-мурований город з трьома замками; коли московське військо здобуло два замки, мешканці заплатили велику контрибуцію, але московський воєвода зажадав, щоб йому видали ще чудотворний кусень "чесного хреста", що там переховувавсь; Люблинці

затаїли його і не хотіли видавати-бо свого часу не видали навіть папі, що давав їм за нього 400 тисяч червонців; але страхом смерти воєвода добився видачі, і тоді вони всім містом з процесією, з слізми і риданнями відпровадили сей дорогоцінний скарб до московського стану,

Далі Павло оповідає про погром польських гетьманів і забраннє в полон Павла Потоцкого, привезеного до Москви-мішає все се до купи, а докладніше спиняється на замиренню з ханом. Хан спізнився на поміч до польських гетьманів, і коли нарешті рушив, за наляганнями Ляхів, пішов через землю козаків, з сильною руїною. Тоді Хмель і Бутурлин напали на нього і трьохденна битва закінчилася їх перемогою: хан просив згоди і обіцяв бути з ними заодно против їх неприятелів; видав Бутурлинового родича, що його був захопив у дорозі до Москви, а собі випросив у Хмеля 1500 козаків, щоб провели його до Волощини-дав на те кілька мурз у застав, і козаки його провели: він через Волощину пішов до Криму.

"Коли про се дійшли відомости до царя, він дуже нагнівався на Бутурлина і післав наказ щоб йому відрубали голову за три його зради: перше-що він брав хабарі від тих міст і замків; друге-що здобувши міста, він їх попустошив; а не затримав у свой владі; третє-що він замирився з ханом. Коли Бутурлин приїхавши до Київа довідався про царський гнів, він випив отрути і вмер. Пустили чутку, що він помер з волі божої і його слуги, обрядивши його московським звичаєм, положили його до труни, щоб відвезти до Москви і поховати. Але цар, почувши про се, дуже гніваючися на Бутурлина велів спалити його тіло в дорозі. Але з огляду на дорогоцінний скарб (чесний хрест), ним здобутий, послухав прохань патріярха і велів його привезти: його привезли й поховали в Чудовім монастирі".

Ми припадком знаємо докладну дату смерти Бутурлина: його товариші прийшовши з ним до Київа (знаємо й день приходу-20 н. с. грудня [7]), себто два дні пізніше після того як вислано сеунч з Білої Церкви) з арматою, військовими клейнотами і всякими трофеями, доносили цареві, що "декабря против 21-го числа (за новим стилєм під 31 грудня) в ночи боярина и дворецкого и воєводи Василья Васильевича въ КіевѢ не стало", і вони забрані від неприятеля гармати, числом 12, і 3 литаври відбиті під Городком згідно з його волею виправили другого дня до Москви [8]). Таким чином перше ніж у Москві отримано його реляції, і відібрано які небудь

відомости від його сеунщиків, цар уже “опалився” на нього, кажучи московським терміном, на підставі иншими дорогами одержаних відомостей, і се так вразило “боярина і дворецького” що він покінчив з собою.

Порівнюючи оповіданнє Павла з реляціями Бутурлина, набираю такого враження, що складаючи свої реляції в Білій Церкві 17-18 н. с. грудня, Бутурлин уже знав в загальних рисах всі обвинувачення які против нього піднесено, і його реляції писались як апольоґії против них (напр. те що він не взяв нічого з львівської контрибуції, що він не брав ніякої участи в переговорах з ханом і под.). Але тоді ще він не знав, яке враженнє сі обвинувачення зробили на царя-вісти про опалу прийшли видко згодом, і спонукали його зробити собі конець. Цікаво ще одмітити, що не вважаючи на всі бажання вигородити себе, Бутурлин в своїх реляціях не робить сього коштом гетьмана і козаків; тільки в реляції про львівську контрибуцію (вище с. 1129) можна бачити деякий ухил в сей бік. Ріжче поставив сі закиди потім один з менших воєводів, окольничий Федір Бутурлин, підчас посольства до Хмельницького в 1657 р., як ми бачили, і тоді гетьман на сі закиди відповів різко, що він би міг розповісти про більші зривки, що собі поробили тоді на власну руку декотрі воєводи, але він не хоче їх обвинувачувати [9]). Се мабуть і була причина, чому В. Бутурлин не чіпав гетьмана, і полковників, а навпаки-підчеркував їх повну льояльність: він не хотів викликати гетьмана на які небудь ревеляції з його сторони, мабуть мав справді нечисті руки, як се йому закинули перед царем.

В кожнім разі сей факт мусів зробити сильне враженнє в українських кругах і психольоґічні наслідки його мабуть відбились і на розвою політики. Се ж був той самий величний представник царя, що два роки тому приводив козацьку Україну під царську руку, і так суворо і невблаганно підтримував престіж царя перед його новими підданцями. В очах війська він був замісником царя, відблиском його суворого і нелюдського маєстату. В пізніших зносинах він сам собою став посередником в усяких зносинах з царським урядом: до протекції його звертались в усяких клопотаннях. І от такий великий чоловік, так недавно звеличаний самим царем за його заслуги в приведенню України під владу Москви і безсумнівно дуже заслужений на сім пункті, так легко тратить усе і марно кінчить життє самогубством, не заслуживши у царя ніже доброго

слова [10]). Яке серйозне memento! Яка траґічна осторога! Коли такий фінал стрічає в сій Москві своїх рідних-чого можна було сподіватися її новоприбулим приймакам? В поняттях того часу все те що закидалося Бутурлину не було нічим страшним, нічим великим. Коли за се треба було накладати на себе руки, по правді не богато доброго можна було сподіватись від такої Москви!

Примітки

[1]) "В нынешнем во 164-ом году как присылал к цар. вел. он, гетман посланцев своих-белоцерковского полковника Семена Половца"-акти посольства Лопухина, Сибир. пр. ст. 1467 л. 49.

[2]) Білгород. ст. 382 с. 315.

[3]) Реляції сі заховалися в актах Білгородського столу в стовбці 382 в досить фраґментарнім вигляді. Головна реляція на л. 328-339, не має початку. Починається словами: "на звороті поміта: "164 года генваря в 5 день снесена с верху". Кінчиться поясненнєм, хто посилається "сеунчом" і обіцянкою прислати згодом решту язиків і трофеїв.

Крім неї 4 менші: л. 331-про львівську контрибуцію (вище с. 1129) має звичайний початок (титулятуру), але ніяких пояснень, коли і як її післано.

На л. 315-6: про приїзд Виговського до Білої Церкви.

На л. 317-22 про погром гетьманів під Городком і похід на Люблин, в кінці про посилку того ж сеунча, що при головній реляції "декабря в 8 день", і московська поміта "164 г. декабря в 26 день".

На л. 323-7 оповіданнє Зарудного про переговори з ханом (вище с. 1143).

На л. 340 — 358 оповідання бранців взятих під Городком.

[4]) Дата-4 лютого с.с. у Павла алєпського IV с. 140.

5) Дворец. Разряди, доповн. III тому ст. 19

6) Кн. IV с. 114-6 і 140.

7) Се реляція (київська, очевидна), про корогви принесені з походу і прийняті в Київі-отримана в Москві 15(25) лютого-Акты Москов. госуд. II с. 483.

8) Тамже с. 477.

9) "Мы вЂдаемь, которые сами себЂ корысть получили больши того, только мы ихъ передъ царскимъ величествомъ не удаемъ". Малор. 5833/22 Акты III с. 577, але тут замість "корысть" надр. "честь".

10) Заховався брульон царської похвальної грамоти за здобуттє Люблина, на жаль без дня-"генваря в д...": Цар "милостиво похваляє" Андрія Бутурлина на підставі відомости привезеної сеунчом, дуже сухо і коротко. Про В. Бутурлина тут згадано без пояснення, то він уже небіжчик-мабуть перед отриманнєм вісти про його смерть. Згадана вище реляція його товаришів про його смерть, була отримана в Москві 17 с.с. січня.

В Дв. Розрядах під 29 квітня: до царьского столу були закликані воєводи, між кн. Г. Ромодановский і А. Бутурлин, і одержали від царя шуби, кубки, збільшеннє грошевого жалування. Того ж дня Г. Ромодановский був повишений з стольників на окольничого і призначений до Білгорода, стерегти границю від Татар, а А. Бутурлин дістав посаду київского воєводи на місце Ф. Волконского (Доп. с. 36).

СІЧНЕВИЙ З'ЇЗД В ЧИГРИНІ, ВЕСІЛЛЄ У ГЕТЬМАНА, ЧИГИРИНСЬКІ НАРАДИ, ВІДОМОСТИ МИТРОПОЛИТА, НОВИНИ РОМЕНСЬКОГО ПИСАРЯ. ПРОБЛЄМА ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ.

Над усім сим козацька старшина мала нагоду подумати поговорити до схочу під свіжим враженнєм-на новорічних зборах у гетьмана в Чигрині. Сього року вони випали особливо людно і урочисто, тому що звязані були з родинним святом: гетьман видавав доньку за Данила Виговського. Було

богато старшини, богато послів [1]) і всяких інтересованих ріжними справами людей. Було людно і гамірно. Про се маємо таке оповіданнє митрополита, записане і відіслане цареві київськими воєводами-вони почули від нього все се, коли прийшли по благословеннє, по повороті його до Київа 29 н. с. січня (передаю в першій особі):

"Їздив я по своїх маєтностях, а з маєтностей до Чигрина, і бачився з гетьманом; проживав у Чигрині тиждень, тому що у гетьмана було весілля: віддавав доньку за Данила Виговського, і я їх вінчав. Приїздив при мені до гетьмана від п. Радзєйовского гонець з Варшави: Миколай Савостьянович, з тим що шведський король пішов на пруського князя, що йому не піддався.

"Ще приїхав при мені післанець від гетьмана корунного Яна (!) Потоцкого, його родич п. Тиша [2]): пише він, Потоцкий гетьманові, що стоїть з коронним військом від Львова за 7 миль під Сокалем (Соколиным) і шведському королю вони не піддаються, тому що він лютеранин ("нѢмецъ"), і від нього чиняться великі утиски і шкода. А що з Варшави підо Львів іде багато Шведів, то Потоцкий просить гетьмана (Хмельницького) триматися з ним і прислати йому війська на поміч, щоб оборонити Львів [3])- бо вони, коронне військо, стоять за польського короля, як давніше. А польський король має бути у цісаря, але певного про се я не чув.

"Приїхали при мені ще до Чигрина посли кримського хана в тій справі: коли хан пішов нинішньої осени на козацькі городи, в його неприсутности Запорозькі козаки богато в Криму повоювали, і немало в полон забрали-(хан просить) щоб гетьман велів тих бранців розшукати й йому повернути, і бути з ним в згоді.

"Приїздили при мені також посли мунтянські й волоські (заявляючи), що вони польському й шведському королеві ні трохи не помагають, а хочуть бути в згоді з гетьманом.

"Гетьман шведського гонця Миколая відправив до Варшави, а з чим-того він докладно не знає. Коронному послові Тиші сказав, що коли Шведи підуть підо Львів, він дасть коронному війську (поміч)-трьох полковників з військом; але полковникам і козакам такого наказу (від Хмельницького) не було, і мабуть гетьман їх так і не пошле, а того посла п. Тишу затримав у

себе, поки до чогось прийде у коронного війська з шведським королем.

"Кримських послів гетьман відправив і своїх послів з ними послав [4])-з тим що коли хан сам не піде на царські і козацькі городи, і Орди не буде посилати, то гетьман рад бути з ним у згоді; а коли буде воювати-то гетьман буде писати до царя, щоб післав на Крим своє військо і Калмиків, а гетьман пішле своїх козаків. А що до полону забраного козаками в Криму, в тім гетьман їм відмовив: мовляв се сталося через власну ханову неправду: приходив він на козацькі городи війною, богато козаків побив, за сю війну і обиду (грубость) козаки в Криму воювали і полон забрали- віддати того полону не можна.

"Волохам і Мунтянам гетьман велів написати, щоб вони польському і шведському королеві і султанові турецькому ні в чім не помагали, в такім разі він їх радо охоронятиме. А турецьких послів, що прийшли раніш, гетьман відправив до мого приїзду, а з чим, того не знаю" [5]).

Не більше того розповів воєводам і чернигівський владика Зосима, що жив у Печерськім монастирі (і їздив з митрополитом), і воєводський вістун, що їздив до Чигрина і відти повернувся кілька день пізніш [6]).

Таким чином зміст нарад старшини зістається для нас в сих оповіданнях закритим: дещо можемо зміркувати тільки з ріжних диплььоматичних документів. Але наперед наведу оповіданнє далеке місцем і очевидно леґендарно забарвлене, але все таки небезінтересне: те що чув про сю нараду турецький полоненик, хрещений козацький Татарин Філька Новокрещенов, як його називає московський протокол: оден із московських та українських невільників, що попереднього року збунтувавшися заволоділи турецькою каторгою на "Білім" (Середземнім) морі. Він з Італії повертав в червні-липні 1656 р. через Україну на Московщину [7]) і в Паволочи розказував йому полковник Золотаренко (!), що тої весни (я думаю, що се мова власне про сей січневий з'їзд) з'їздилися до Чигрина, до гетьмана з усіх козацьких городів полковники, сотники і козаки, і на тім з'їзді була у гетьмана рада з полковниками, сотниками і всіми козаками. Гетьман розповів війську, що хан з своїми послами прислав йому листа намовляючи його з усім військом "бути за ним, ханом". Гетьман питає військо, котрому государеві вони хочуть служити? коли хочуть служити

вел. государеві (московському)-прийдеться їм ходити в личаках (лаптях) та онуках. А коли хочуть служити ханові, будуть носити гарну одежу (платье цвЂтное), ходитимуть у сафяних чоботях, їздитимуть добрими кіньми. Тільки жінок і дітей не буде де їм захистити: коли підуть з ханом на війну, вел. государ московський або король польський за той час велять козацьких жінок і дітей витяти, а доми їх до щенту зруйнувати. На се козацькі полковники і сотники і всі запорозькі козаки гетьманові говорили: "хоч би нам прийшлось і в личаках та онучах ходити, хочемо служити великому государеві московському, і всі за нього помремо!"

"І ще казав йому полковник Золотаренко, що в війську козацькім є богато бідних козаків, і сі козаки дуже нарікають на гетьмана, що вони, живучи дома, дуже збідніли і голодують; від царя жалування не мають, нікуди їх вел. государ не посилає (на своей службЂ быть не укажетъ). (Тому) нинішньої весни богато бідних козаків хотіло разом з Кримцями йти війною на царську Україну: на велику силу тих козаків затримав гетьман, але каже, що далі він не годен загамувати й утримати своє військо. Та й по всіх козацьких городах, полковники, сотники, козаки й міщани говорять таке саме" [8]).

Серед леґендарно-літературних покрас сього оповідання не тяжко вхопити конкретне: нарада над політичною ситуацією, витвореною подіями останніх літ, труднощі вибору між звязком з Москвою-тяжким для витримання і страшним для зірвання, і відновленим союзом з Кримом, перспективи відносин з Туреччиною та її вимогами, ситуація між Яном Казимиром і його конкурентом-шведським королем.

Дещо з тодішніх настроїв віддав отсей інтимний лист роменського писаря до роменського сотника (правдоподібно брата): "Мой ласковий пане сотнику войска Запор. роменський! За вшелякиє аффекты и доброчинность, за хлЂбъ за суль велице в. мл подякувавши, новини которыє чуєм и маєм с Чигирина ознаймую в. мл.:

"Же пословъ лядских королевских Казымерових-нЂякогос(ь) Любовицкого з гнЂвом єго мл. панъ гетманъ великим отправил. А иншиє ляхи за Тишкевичом-меновите Лянцъкоронский що был гетманом, и Чернецъкий и з иншими пулковъники и ротмистрами зо въсим з коругвями своими, с товариствомъ, що всЂхъ большей трохсот коний, приєхавши пану

гетманови поклонилися и поприсягли. Которих панъ гетманъ ласкаве принявши вказал им хлЂбъ-то єсть становиско гдесь за Нежином, бо вже нЂгде им подЂт(ь)ся.

"Шведский зас(ь) король-покгана мать єго-Люблин который нам был присяг, взятьємъ взял и добыл. Замустя теж достаючи чотири штурми там стратил. А идет, просто ку Львову добувать-бо тамъ у Ильвове, поведают, єсть Казимер король наский(!). А тиє ляхи що Шведови пoподдавались-хоружий коронный-дано с Полши знать пану гетману же хвалятся ку нам ити: маєтностей своих отшукувать. Зачим и приказ такий пану полк., жебы ся готовили в войско, бо и сего року не будем выж (?) порощновать.

"Киселевая воєводина киевская приєхала до Носувки на свою маєтность: панъ гетманъ юй отдалъ.

"Отец епископ львовский и иншиє паны в сусЂди до нас просят ся-бо Шведа боячи ся тут юж ласки ищут.

"Тоє в. мл. ознаймую. А кгди будем еще чого годного до ознайменя мати, не занехаю. А при том отдаюся в ласку в. мл.-з Миргорода 15 марта 1656 г. В. мл. всего добра жич. приятель и слуга Іоан Василиєвич писар" [9]).

Лист писаний геть пізніш-але безсумнівно має дещо і з рефлексів чигринської ради. Яскраво і цінно виступає тут цілком промовчана в оповіданню митрополита проблєма Західньої України, що тимчасом була одним з головніших питань сього моменту. Її не можна було поставити явно. На прилученнє до Козацької України західніх земель: Волини, Галичини, Поділля, Побужа з Люблином включно, не згодився б ніхто з контраґентів: ні Москва, ні Польща, ні Румунська ліґа (Ракоцій з своїми союзниками-господарями), і навіть шведський король отягався з рішучою згодою, і тим зі шкодою для себе ускладняв свої відносини з козацькою республікою. Те слово, що повинно було бути сказаним, і навіть уважалося сказаним: Українська держава під шведським протекторатом [10]), в дійсноти ще висіло в повітрі. Тим більше приходилось думати якби провести сю справу фуксом, використовуючи ситуацію: конкуренцію стількох політичних сил. Духовенство, і міщанство великих міст, було самим серйозним способом заінтересоване об'єднаннєм українських земель, і се не припадково, що і київські єрархи, і західнє-українські владики зачастили

на чигринський двір, але проблєма приєднання західньої України стрічалася з серйозними політичними і соціяльними труднощами.

Момент був взагалі незвичайно відповідальний, повний напруження. Рідко коли державна українська думка працювала так свідомо і виразно в українських верхах. Можливостей, комбінацій було богато-і тим трудніше було вибрати. А поки мудрі голови козацької верхівки пріли над сими комбінаціями, "чернь" наскучивши безконечною війною, походами, польськими і татарськими наступами, мобілізаціями, безконечними бездобичними постоями на границях, тікала за межі козацької республіки. І тим часом як політичні пляни покликали до нових операцій на заході,-Хмельницький мусів думати над карними експедиціями за московську границю, щоб вирубати і випалити тамошні слободи і завернути назад до полків козаків-дезертирів, що туди повтікали (розмови Виговського з Лопухиним, зараз їх подам). В сім була траґедія сих державницьких плянів, але на жаль-на сю тему не знаходимо бажано богатих матеріялів, і тому приходиться займатися сучасною високою політикою-для котрої зісталися деякі відомости, тим часом як для фундаментальних процесів, соціяльних та економічних, їх раз-у-раз бракує.

Примітки

1) Післанець що приїздив від гетьмана до короля при кінці лютого (висланий від гетьмана в перших днях того ж місяця), оповідав, що коли він виїздив з Чигрина, було у гетьмана пять послів: шведський, московський, від хана, від Ракоція і від господаря мунтянського-листи де-Нойєра с. 97.

2) Що за Тиша? чи не воєвода Тишкевич в такій первісній формі його призвища?

3) "Чтобъ он, гетман, был с ними в миру, и прислал к ним людей в помощь, с кѢмъ им Львов город оберегать".

4) Судячи з дальше поданих дат, митрополит се міг говорити тільки

наперед-що там гетьман зробить: постановив післати своїх послів з тим і тим.

5) Сівського столу ст. 152 л. 440-406.

6) Тамже.

7) Акты Московск. госуд. II ч. 922.

8) Перед тим, в Журавні, маєтности Сапіги чув Новокрещенов від урядника. Сопіжиного таке: З богатьох міст пишуть козаки Запорізького війська, що вони під царською рукою бути не хочуть, тільки за королем і тими великими панами як давніш-тільки щоб ті великі пани лишили їм повні вільности; і так вони (пани?) сподіваються, що й гетьман козацький буде по давньому за королем. І з козацьких городів-завважає далі Новокрещенов-возять усяке збіже до Польщі безнастанно, а коли б козаки не возили, то в Польщі давно з голоду повмирали б. І у всім козаки що на тім (правім?) боці Дніпра, добра жичать Польщі, і всякі вісти Полякам пишуть; а ті козаки що на сім боці, добра жичать вел. государеві. А руських царських людей і полоненників Поляки не жалують, убивають, тому й Новокрещенов, бувши в Польщі, називав себе "Черкашенином", а коли б назвався "Русским", то його б убили. З Шведами Поляки всякими способами хочуть замиритися, з тим щоб потім воювати Московську державу (с. 550).

9) На обороті: "Моєму ласкавому пану Конъдрату Василиєвичу сотникови войска Запор. Роменскому отдать кармильцу моєму". Оригінал в Сибир. прик. ст. 1467 л. 112 (документ сей випросив собі від адресата Лопухин підчас свого посольства до гетьмана, нагородивши його за се парою соболів: завдяки тому лист зберігся в актах посольства).

10) З листу судії всховського з Ельблонґа 19 січня: "Хмельницькому (обіцяно) три воєводства українні (себто тільки Східньої України) з титулом князя Руси-васаля короля (шведського)". Теки Нарушевича 148 с. 3 (помилкою під 1655 роком).

СПРАВА БІЛОРУСЬКОЇ ЗАЙМАНЩИНИ, МОСКОВСЬКІ ПРЕТЕНЗІЇ, ОРҐАНІЗАЦІЯ КОЗАЧЧИНИ НА БІЛОРУСІ, СПРАГА НАДАННЯ НЕЧАЄВІ БІЛОРУСЬКОГО ПОЛКУ, РОЗХОДЖЕННЯ З МОСКВОЮ В ИНШИХ СПРАВАХ.

Почну з білоруської справи, що безсумнівно дебатовалася на січневім з'їзді, але на жаль відома нам не стільки з самих актів, скільки з їх пізніших відгомонів- в інструкції Лопухина та і инших згадках.

Лопухину наказано було говорить гетьманові: 2 (12) лютого до могилівского воєводи кн. Івана Репнина приїхав від гетьмана козак Олекса Вовницький і привіз листа воєводі, щоб він з Могилівського уїзду козаків не висилав; також копію гетьманського універсала до полковників і сотників козацьких, щоб вони не піддавалися під суд могилівського воєводи. Універсал був адресований могилівському полковникові, при нім реєстр міст, в котрих жити козакам, в нім Могилів був приписаний до Ніжинського полку, а крім нього ще Чичерськ, Кричів, Радомисль, Рясна, Гори і Гірки, Чересів і Новий Бихів. Гетьман з сього приводу пояснив, до він дійсно наказав Нечаєві відати всіх хто записаний в козаки в Могилівськім повіті, з титулом могилівського полковника.

В додатковій інструкції Лопухину було наказано звернути увагу гетьмана, що в листі до могилівського воєводи Нечай титулує себе полковником білоруським, могилівським, гомельським і чаусівським і запевняє, що гетьман йому доручив на Білій Руси "панувати і рядити". На се гетьман заявив, що він велів Нечаєві писатися могилівським полковником, а коли він називає себе паном Білої Руси і дозволяє собі такі самовільства, як то пише на нього могилівський воєвода, то за се він буде скараний на горло-як що се потвердить слідство, доручене полковникові Антонові Ждановичу [1]).

Жданович підчас сього слідства, що велося в травні т. р., питався Нечая, чи мав він від гетьмана наказ над Білою Русю "панувати та рядити", і писатися полковником білоруським, могилівським і гомельським? Нечай відповів, що він писався так як його гетьман називає в універсалі й листах-а саме полковником білоруським. На доказ показав універсал, і слідчі констатували, що хоч в нім не було написано нічого про пануваннє на Вілій Руси, але Нечай був дійсно названий полковником білоруським [2]).

Універсал сей заховався в копії гетьманської канцелярії. Але він говорить не богато:

"Богдан Хмельницкий гетман з войском єго царского величества Запорозким. Ознаймуєм тым писаннем нашим кождому кому бы тилко того потреба было ведать: паном полковником, сотником, есавулом, атаманом и всему товариству войска єго цар. величества Запорозкого, старшине и черни, а особливе сотником и козаком на Билой Руси знайдуючимсе, и ратным также его цар. вел. вшелякоє кондиции людем. Иж видячи ми пана Ивана Нечая нам и всему войску нашему є. цар. вел. Запорозкому жичливого и в дилех рыцерских взятого [3]), от боку нашого зсылаєм на полковництво в БЂлую Русь-до Могилева. Чаусов, Новобыхова и Гомля и иншых мест и мястечек и сел там се знайдуючих. Абы там зостаючи на пограничу постерегал, якобы той полк вцале был захованый для далшоє послуги є. цар. вел., также нам и всему войску є. цар. вел. Запорозкому напротивко розных неприятелей. Котрый без перешкоды вшелякоє тим полком (міг) снасть споряжати и от неприятелей пилно се стеречи, якобы с похвалой войска є. ц. в. Запорозкого найлепей могло быть, томуж пану Иванови Нечаєви, полковникови нашему белорускому позволяєм кождого з козаков там зостаючих доброго миловати, а злого карати. А хто бы за оказанем того универсалу нашего был спречный и в том полковнистве важилсе чинить якую найменшую кривду и перешкоду пречоному пану Нечаєви,-то ми кождого такового за взятьєм ведомости срокго без фолкги на горле карати будем, не чинечи иначе. Дат з Чигерина януария дня 29 року 1656-го" [4]).

Очевидно сказане тут доповнялося иншими інструкціями, писаними і устними- тим що говорилось на раді і після ради.

Так на запитаннє Ждановича, як се він смів виганяти московських салдатів з залог Могилівського повіту і ставити на їх місце козаків, Нечай показав йому инший універсал гетьмана, де дійсно наказано було Нечаєві держати свої залоги там де держав Золотаренко.-"Так я за гетьманським наказом і зробив: присланих з Москви на залоги салдатів велів, вивести, а поставив свою залогу-козаків" [5]). Що до обсягу сього полку-його показує скарга, подана сотниками Нечаєвого полку на ріжні кривди від могилівського воєводи-супроти його жалів на шкоди від козаків; тут виступають три

сотники могилівські, сотник чауський, горський, заболотський, бо(го)родицький, акулинський, городенський, свято-озерський, слизький, уланівський, рогозинський, білявицький, чириківський, вербіжський, пропойський, заозерський, чичерський, межевський і смолинський, разом з 19 сотників. Вони називають себе "сотниками війська Запорозького полку Білоруського",-або "полку Нечаєвого, полковника чичерського, чауського, чириківського й инших городів: могилівського, мстиславського, горського, пронойського та инших" 6).

Як бачимо справа була серйозна, потягала за собою далекосяглі наслідки. Обговорювалась очевидно в звязку з смертю Золотаренка, але трактувалася в аспекті нових претенсій царя на Білорусь і в. к. Литовське, замирення з Поляками і відновлення statu quo; була одним з пунктів січневої ради, і старшина рішила козаччини білоруської, всупереч московським розпорядженням не ліквідувати, а навпаки- оформити білоруську займанщину можливо твердо і дати їй розміри можливо широкі. Тим часом як Іван Золотаренко був наказним гетьманом-комендантом над сіверськими козаками на білоруськім фронті, Нечаєві дано білоруське полковництво як постійний, зверхний, білоруський уряд, так би сказати-білоруське намісництво. Перед тим, як ми бачили, він титулував себе полковником чаусівським і новобихівським, тепер центром його аспірацій стає Могилів. Сі претензії на Могилівщину-крім участи в її окупації, корінилися мабуть і в тім також, що Поклонського-головного актора піддання Могилева гетьман уважав своїм присяжником, і з тим як ліквідувався Могилівський полк Поклонського, він вважав потрібним взяти безпосереднє під свій реймент його округ, а при тім надати свому представникові широкі директиви поширення на білоруській території. Але справа ставилась очевидно ширше-про перехід під козацький протекторат Білоруси взагалі. Вище, в розмові Виговського з Бутурлином ми бачили обережну згадку про бажаннє Богуслава Радивила перейти під протекцію ніби то царя, а властиво геьмана, як побачимо далі. Свідомо йшлося наперерізь московським бажанням, творився конфлікт, що довгий час викликав потім обопільне роздраженнє. Але так само на переріз московським намірам старшина йшла і в цілім ряді питань заграничної політики.

Примітки

[1]) Звідомленнє Лопухина нижче.

[2]) Акты Ю.З.Р. III с. 522 і 259.

[3]) Досвідченого.

[4]) Сборник Київ. Комісії т. I с. 28, текст справлено за оригіналом.

[5]) Тамже с. 522.

[6]) Тамже с. 640-1.

ДИПЛЬОМАТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ НА ПОЧ. 1656 Р.: ПОВОРОТ ДО ПОЛЬЩІ ЯНА-КАЗИМИРА, ЙОГО НАДІЇ НА ГЕТЬМАНА І ХАНА, ЗНОСИНИ З ГЕТЬМАНОМ, ІНСТРУКЦІЯ КОМІСАРАМ З СІЧНЯ, ЛИСТ ВИГОВСЬКОГО ДО ҐРОДЗІЦКОГО 1 ЛЮТОГО, ЗАХІДНЄ-УКРАЇНСЬКІ ПЛЯНИ.

Вище я процитував соймову ухвалу 1659 р., що признавала прихід хана на Україну в поміч королеві за перелом в тяжкій ситуації Польщі. Справді, листи хана після замирення з козаками під Озірною і їх згоди підтримувати короля розіслані коронним гетьманам і ріжним маґнатам, з оповіщеннєм про твердий намір Орди з козаками підтримати Яна-Казимира на польськім троні й помогти йому в боротьбі з Карлом-Ґуставом, а всіх відступників тяжко покарати, зробили сильне психольоґічне враженнє і на короля і на військо і на ріжних маґнатів-спекулянтів. Вони вплинули на рішеннє Яна-Казимира вернутися назад до Польщі на ухвалу гетьманів і війська-відступити від Карла-Ґустава і підтримати Яна-Казимира, на ріжні маґнатсько-шляхетські конфедерації, що стали завязуватися на користь Яна-Казимира в ріжних частинах Мало-Польщі й Руси, слабше обсаджених шведським військом. Протягом другої половини грудня і першої половини січня стався дійсний перелом на користь Яна-Казимира, завдяки між иншим-сим поголоском про прихильне становище для нього козацького війська. Ян-Казимир, завдячивши свого часу свій вибір постанові козацького війська, ще раз завдячав йому свою корону-сим разом менше

заслужено, бо в сім часі в 1655-6 р.р. ніякої особливої охоти його бачити на польськім престолі у козаків рішучо не було [1]).

18 грудня Ян-Казимир з невеликим військовим супроводом, без розголосу, майже потайки рушив з Шлезька до Польщі, і помаленьку став посуватися до Львова -ближче до хана і козаків. Поспішав, щоб застати хана,-так писав про нього Ракоцієві його постійний кореспондент [2])-але поспішав досить повільно, і поки доступив границі Польщі-се було в перших днях січня, хана давно вже не було на Руси. Хоч обіцяв він Яскульскому чекати короля на Покутю до половини грудня [3]), але забрався мабуть уже в перших днях грудня, і 10 січня н. с. коли Ян-Казимир ще був тільки в Коросні, хан був уже в Бахчисараю [4]). Лишив невеличку частину Орди з нуреддіном, обіцяв на весну прийти на перший поклик, теперішній свій відхід виправдував недостачею паші для коней і тим, що король не прибув на час. Прихильникам Яна-Казимира і йому самому приходилося маскувати ріжними способами сей неприємний факт [5]). До Криму зараз же поїхав з грішми королівський посол Іван Шумович чи Шумовский, підчаший холмський,-викликати хана до нового походу, а тим часом треба було спішити якось без його посередництва привести до кінця порозуміннє з козаками. Розпускалися поголоски про їх енергійну участь в операціях королівської партії [6]). Прихильники королеви, залюбки розробляли тему про її зручні маневри, якими вміла вона позискати собі гетьманову дружину і гетьмана своїми листами і подарунками. Але втаємниченим було звісно, що в дійсности козацька старшина не йде далі приємних слів, провадить одночасно якісь небезпечні переговори з Карлом-Ґуставом, що робить їй дуже привабні обіцянки, і відносини зістаються в високій мірі непевними. Треба було спішити з ясним і твердим договором.

Любовіцкий, що був у Хмельницького, підчас його походу з-під Львова [7]), пише, мовляв, Хмельницький і Виговський переказували через нього до короля, що вони готові йому бути послушними, і при його участи готові вести переговори з комісарами Річипосполитої, в Камінці або у Львові, аби тільки король був при тім. До приходу короля гетьман не може дати воєнної помочи коронним гетьманам і мусить наперед персонально порозумітися з королем щодо своєї персональної безпечности. Посол, що буде їхати до хана, треба щоб їхав через Чигрин і мав доручення до гетьмана, а гетьман з

писарем обовязуються викликати Орду згідно з заприсяженим договором (з ханом очевидно). Треба щоб сей посол привіз одного листа до гетьмана і черни спільно, “написаний так як диктує нинішній нещасливий час”, себто в дуже ласкавих і запобігливих тонах. Так само до обозного, суддів і полковників. Випадало б разом з тим післати послів і до московського царя-віддати йому честь [8]).

Крім того Виговський, каже Любовіцкий, наказував йому звернути бачну увагу на посольство Радзєйовского, що з дня на день очікується з иншим товаришом від шведського короля. “Кілька тижнів тому-каже Любовіцкий-мені самому довелося бачити листа, присланого від Радзєйовского через Себастьяновича. Я боюсь, що він незадовго приїде до Запорізького війська, щоб складати угоду: має їхати з Люблина на Львів. Тому треба стерегти міста Львова, бо під той час як козаки його держали в облозі, підкоморій львівський п. Ожґа без відома губернатора, міщан і зібраних там обивателів потайки післав свого челядника з листом до Радзєйовского-мабуть завязуючи переговори про передачу міста. І се також не вважає безпечним писар війська Запорізького, що на Високім Замку (львівськім) стоїть залогою піхота п. писаря польного (Сапіги)- бо він тримається партії шведського короля: коли б вона не піддала міста, як би (Шведи) наступали на місто”.

Дістаючи такі вісти, король на Різдво, ще не вступивши в границі Польщі вислав Хмельницькому свої розпорядження щодо висилки козацького війська разом з Татарами, в поміч польському війську, і вичікував його кілька тижнів в Ланцуті, в місяці січні [9]). Не дочекавши вибрався до Львова, згідно з тими бажаннями Хмельницького що переказував йому Любовіцкий, і визначив комісарів на переговори з військом: польного гетьмана Лянцкороньского і воєводу Тишкевича, а Любовіцкому доручив наново їхати до козаків, що нібито в числі 20 тис. стояли в Шаргороді, чекаючи назад Орду (очевидно се мав бути той козацький корпус, що супроводив хана з-під Озірної до Галича і в поголосках польської партії виріс до 20 тисяч): король міркував, що без його грамоти вони не схочуть іти до Польщі [10]).

Інструкція комісарам “акомодована відповідно до обставин з першої інструкції” при участи соймових делеґатів які знайшлися в кватирі [11]), має

дату в "Ланцуті 26 січня". Комісарам насамперед твердо наказувалося не вести переговорів на власну руку, а тільки за спільним порозумінням. Ніяким чином не втягати в переговори Москву, трактувати тільки з самими козаками, маючи на увазі, що головним завданнєм являється відірвати козаків від Москви і посварити з нею, щоб як найкраще звязати з Татарами [12]). В переговорах з старшиною насамперед довідатися, чого б вона хотіла, і з того міркувати, якими засобами забезпечити згоду. Показати конституцію попереднього сойму на доказ того, що Король і Річп. ще перед шведською війною бажали трівкого замирення, і дійсно його хочуть.

Для такого замирення пропонується як перший пункт- обостороння амнестія: забути, не мститися; пани ніяким чином не мають карати своїх підданих за те що сталось. Грецька релігія має користуватися давніми правами ("в чім здавна була, в тім аби й тепер зіставалась")-не нарушаючи в нічім інтересів католицької релїгії. Коли не можна без того обійтись-згодитися на реституцію церков, монастирів, ігуменій, архимандрій, владицтв і митрополій, які здавна, перед унією належали релїгії грецькій, і новішими часами були надані й фундовані. Але не касувати унії і не вдаватися в переговори на сю тему, а в "ближчих краях" взагалі старатися щось виторгувати (на пункті маєтностей). Для католицької ж релїгії добиватися пильно, щоб вона в "тамтих краях" (в козацькій Україні) вернула собі те становище, в якому була перед війною. Коли ж Запорізьке військо не хотіло б мати в Київськім воєводстві декотрих монахів [13]), або й зовсім ніяких [14]), тоді випробувавши всі способи, коли б не вдалось їх переконати,- задля доброї згоди пристати й на се, але з таким застереженнєм, що надані тим монахам маєтности мали б перейти не до осіб грецької віри, а до римської [15]).

Судячи з слів миргородського писаря, Любовіцкий вибрався з королівським дорученням на Україну знову; розуміється-ніякого козацького корпусу на Поділлю не знайшов і мусів калатати до Чигирина. Приїздили й инші післанці від комісарів, від кор. гетьмана і самого короля (звістки митрополита, того ж писаря й инші)-але докладніших відомостей про те, як їх приймано, досі не маємо (те що розповідав писарь, се далекі і фантастичні відгомони). Найцінніший документ для польсько-українських відносин сього часу се лист Виговського Ґродзіцкому 1 лютого-мабуть оден з тих листів, що привіз королеві до Львова "грецький священик" присланий

від Хмельницького. Де-Нойєр записує, що він привіз листи від самого гетьмана, де той писав, що він готов іти в похід (в поміч королеві) і чекає тільки Любовіцкого, що має йому привезти близчі інструкції короля. Сього листа не маємо, тільки сей лист Виговського до Гродзіцкого [16]), дуже цінний для пізнання ситуації, так що я подаю його майже вповні, тільки переставляю подекуди його уступи, бо уклад його в оригіналі місцями досить хаотичний:

"Листи королівські і в. милости п. Теодозій, міщанин львівський нам передав і ми з них переконалися про велику приязнь. П. Байбузу мусіли ми трохи затримати з ріжних причин-між иншим і для того щоб він зібрав відомости про все, приглянувся тут пробуваючи, як з ріжних сторін трохи не щодня приходять сюди посли: з Угорщини, з Волощини, від хана й. м.; думаю, що він докладно поінформує в. м. про все що йому було доручене. Також і п. Голуб, що був тут у нас в посольстві від пп. гетьманів коронних, зможе розповісти в. м. все що тут бачив і чув.

"Дуже задоволений був й. м. п. гетьман і всі полковники, довідавшися, що вмп. дотримуєш свого слова, так як обіцяв коли ми (військо козацьке) ще стояли під Львовом, і надальше й. м. п. гетьман бажає, аби вмп. при тім же слові й обіцянці стояв і фортеці своєї нікому не піддавав.

"В справі приязни і братерства з ханом й. м., що гетьман і все військо прийняло, й стверджено його присягою,-то се не було для якоїсь иншої причини й не звертається против котроїсь сторони, тільки відновлено стару ухвалу: хто був і буде війську Запорозькому неприятелем, той і ханові й. м., і без ради його мил. п. гетьмана хан й. м. нікуди не рушить і з військом своїм, тільки туди піде, куди військо Запорозьке рушить.

"А що згадуєш в. м. про короля й. м. Казимира-аби його посадити на столі,-то ж ми не маємо ніякої певної умови. У всіх справах дали ми відповідь королеві й. м. через п. Любовіцкого-і в листах і устно, і сподіваємося репліки на кожну справу від короля й. м., але до сього часу не маємо ніякої відомости, і п. Любовіцкий не так (поступив) як обіцяв був, коли досі зістається у Львові. Супроти того трудно рушити військо не поставивши нічого певного і фактичного, так щоб на потомні часи було добре: ні військо ні п. гетьман не дадуть себе намовити [17]), не постановивши чогось певного і статочного. Треба щоб ми знали, на чім хочуть стати панове

коронні й инші стани і на чім станемо ми, і в. м. пан, як уважний і визначний кавалєр, високого розуму чоловік, пробуваючи там між ріжними станами, духовними і світськими, зволь то всім дати знати. Бо духовні захочуть так, а шляхта инак, а поспільство теж инакше. Аж постановите щось певне-тоді звольте дати знати про все й. м. п. гетьманові і війську і мині теж оповістіть. Там. же і п. п. гетьмани коронні-не трудно (вам) з ними порозумітися в усіх справах.

"Щодо Шведів не думаємо, аби вони против умови мали пустошити на сім боці Висли і далі посувати свою армію-хіба за підущеннєм тих панів що попередавалися на шведську сторону, стали б пускати загони" [18]).

І далі знову: "Тепер послати військо-річ дуже трудна, з ріжних причин, сам можеш то в. м. зміркувати високим розумом своїм, що як тепер іще зісталось трохи бідної, пограбованої шляхти й инших станів, то (при новім поході) мусіло б усе до решти бути забране, і вони лишались би без усякої живности. Коли б щось могло бути, то хіба весна покаже, а тепер, зимою, військо мусить відпочивати. Військо ж наше завсіди готове, не треба йому довго готуватись".

Потім в примітці: "Дійшла нас відомість, що п. п. Сопіги й Литва піддалися королеві й. м. шведському і розсилають універсали до Сіверських городів. Думаю, що там у лісах і багнах трудно буде ходити панам литовським. Але вже коли в. м. будете комусь піддаватись, принаймні дайте нам знати".

Я зазначив уже цікаве освітленнє, яке дає сей лист епізодові під Озірною. Ні натяку на якийсь погром чи пониженнє козацтва! Відновлено тільки старий союз козаків з Татарами, які обіцяли бути солідарними, і нічого не починати без порозуміння з козацьким гетьманом. Ані мови про те, щоб сей договір обовязував до чого небудь козаків супроти короля: се діло дальшого договору їх з королем, і властиво з станами Річипосполитої. Більш того, Виговський дав зрозуміти, що се буде не легка справа: військо козацьке поставить серйозні домагання і не задоволиться чим небудь. В відносинах до Шведів знову нагадується про договір їх з козаками, що на Україну вони не підуть. Західня Україна по Вислу зістається, значить, у сфері інтересів козацького війська, і всі заходи козацької дипльоматії, щоб Львів та инші Західнє-українські міста не піддавалися Шведам -що проступають в попередніх розмовах Виговського з Любовіцким і в сім листі до

Ґродзіцкого, очевидно, мають забезпечити її для козаків. Вважаючи шведську сторону сильнішою, козацькі дипльомати бажали, щоб до часу остаточного порозуміння з Шведами й Поляками Західня Україна зіставалася в слабих польських руках, з котрих козакам буде лекше одержати її збройною силою чи договором. Зміна в шансах польських і шведських, що заходила саме в сім часі, не представлялася їм ясною: вони не відчували, що шведська партія в Польщі вже програна безповоротно.

Примітки

[1]) Про ситуацію в Польщі в сей мент-у Кубалі, Wojna Szwecka с. 180 дд.

[2]) Transsylvania II с. 33.

[3]) Вище с. 1145.

[4]) Дата повороту хана-31 грудня с. с. в звідомленнях московського посольства, Крим. справи кн. 37 с. 146.

[5]) Ґоліньский напр. записує такі поголоски-на (початку) року: "Татари Москву побили на голову, забрали весь московський обоз, 80 тис. возів, відіслали сю здобич і вязнів до своєї Татарської землі, тому не швидко прибули до короля-чекали більшої Орди". Під 24 січня: "Король рушив з Ланцута до Прусії на короля шведського, маючи при собі козаків Запорозьких". "Татари повернули назад на зимівлю, бо не мали досить паші для коней і живности для себе".

[6]) Див. вище с. 1140-2 і попередню примітку; далі Ґоліньский записує: "Хмельницький з козаками обіцяли королеві вірну службу Річипосполитій, але инші козаки спротивилися тому"-с. 81

[7]) Не зовсім ясно, коли саме поїхав від нього-Кубаля думав, що хан післав його до короля зараз же з-під Озірної, але з слів Ґрондского, що він тут цитує (очевидно с. 255, а не 285 як стоїть у його друку), сього властиво не

видко.

[8]) Contenta instruktiey daney przez imp. Lubowickiego oretanus od imp. pisarza wojska Zaporozkiego ad informationem totius Reipae et ordinum regni powiedziane, ркп. Оссол. 1905 л. 61, Кубаля здогадувався, що сі Contenta свисав з уст Любовіцкого котрийсь з королівських післанців, як він лежав хорий у Львові, в кінці листопада і в грудні. Але кінцеві-може додаткові приписки сеї інструкції мають дату 1 лютого.

[9]) Lettres c. 49, 56.

[10]) Лист короля до прімаса 4 лютого у Темберского с. 337; тут комісарами названо тільки Лянцкороньского і Тишкевича (теж і у Нойєра, с. 79), хоча в протоколі вони виступають нарівні з Любовіцким і Зацвіліховским. Час побуту короля в Ланцуті Кубаля означає на підставі актів з 16 по 29 січня.

[11]) підписали каштелян смоленський Волович і каштелян галицький Цетнер, в неприсутности инших соймових депутатів, тому що не можна було їх повідомити нашвидку.

[12]) Так недавно ще головним завданнєм польської дипльоматії було-посварити козаків з Татарами!

[13]) Розуміються очевидно єзуїти.

[14]) Тут незрозуміле: pod unią mieć nie chciało.

[15]) Сборник київ. арх. ком. l с. 25.

[16]) Оригінал в крак. архиві Чорторийських ркп. 394 л. 99, копія-з архива Станіслава-Августа" (мабуть з сього ж самого оригіналу) в Теках Нарушевича 151 с. 29; витяги, з деякими незазначеними пропусками подав Кубаля III с. 442.

[17]) uwies-властиво піддурити.

[18]) місце в оригіналі не читке, в копії Наруш. спрощене: просто czynić mieli.

ЗНОСИНИ З КРИМОМ, ПОСОЛЬСТВО МАХАРИНСЬКОГО, ЛИСТ ГЕТЬМАНА 22 СІЧНЯ, ПОСОЛЬСТВО ТОХТАМИШ-АҐИ, ЛИСТ ГЕТЬМАНА ХАНОВІ 31 СІЧНЯ, ПОСЛИ КОЗАЦЬКІ Й ПОЛЬСЬКІ В КРИМУ В ЛЮТІМ.

Про зносини з Кримом маємо такі відомості. Московське посольство в Криму 30 н. с. січня довідалося від своїх товмачів, що попереднього дня приїхало до Бахчи-сараю козацьке посольство: уманський сотник Михайло Махаринський й осавул полтавський Михайло Андріїв з товаришами, всього 6 чоловіка: товмачі їх стріли на дорозі, їдучи з Бахчи-сараю й розпитували про посольство. Козаки пояснили, що приїхали з гетьманським листом в справі полоненників: аби хан видав на Україну українських полоненників які єсть у Криму-"бо сього року [1]) гетьман з ханом договорилися на тім, що хан пустить їх полон з Криму, а козаки не будуть ходити на Крим; коли ж хан полону їх з Криму не пустить, той договір не договір, і мир не мир". Московські посли їм переказали через тих товмачів, що в попередніх місяцях Татари, Євреї й Вірмени приводили до них на викуп богато полоненників з Запорозьких Черкасів, і вони просили, щоб їх цар викупив, і на їх донесеннє цар велів їх "из полонсково терпѢнья окупити", "видя их, черкаскую, к себѢ службу и приямое радѢнье". За сим указом посли переказували до хана через "розмѢнного князя Маметшу Сулешова", щоб він дав їм тих полоненників на окуп. Але Маметша відповів, що не годиться дати їх на окуп, бо хан хоче віддати гетьманові Б. Хмельницькому без грошей. Москалі се дають до відомості козацьким послам, аби вони знали таку царську ласку, а ханові нехай скажуть, що коли яких полоненників він не схоче пустити на Запоріжжє, нехай пришле на викуп московським послам, "чтоб им (полоненникам) живучи в неволе не замучитца". Товмачі се все переказали козацьким послам, і ті дякували за таку царську ласку, обіцяли то все розповісти гетьманові, а послам- дати знати про свою розмову з ханом,-але продовження сеї історії в звідомленню їх не знаходимо [2]).

Своїм змістом дуже підходить до сього всього лист гетьмана до калґи-султана, що добув польський посол Шумовский; він має дату 22 січня, і коли б припустити що се дата за новим календарем, то він підходив би до

часу приходу Махаринського:

"Ясновельможний пане султане калґо, наш великомилостивий пане і приятелю! Доброго здоровля, втіхи й успіху бажаємо в. султанській милости! Відомо то в. милости, як ми не тепер тільки, але й перед тим дотримували ціло своєї присяги, отже й тепер знову заприсягши на братерство, ми дотримуємо в цілости сю присягу, і наші наступники її вічно дотримуватимуть. Покинувши під сю хвилю Україну (?) ми розписали універсали наші на Запоріжжє, на Кодаки й скрізь, аби знали наші про заприсяжене брацтво й не давали найменшого приводу, тримаючися того, що з нашої сторони не даватиметься причин. Тільки з своєї сторони звольте в. м. пильно на те вважати, аби до розірвання братерства не давалося найменшого приводу; особливо Ногайців, що звикли чинити зачіпки, звольте в. м. стримувати. Бо й се даємо знати в. м., нашому милостивому панові, що й тепер-як хан вертав з військом назад, Татари впали до полку Браславського й порабували міста, людей в неволю забрали і силу шкоди наробили-самому в. м. даємо се на розсуд, чи се річ слушна? Всіх Татар що були на Україні в полоні, ми веліли зібрати разом, і вони негайно, нітрохи не затримуючи, будуть звільнені. Так і в. м. звольте з своєї сторони пустити на волю всіх козаків тих що сеї зими, за тої війни забрані були в неволю,-взаїм увільнити, і Ногайцям заборонити, аби вони козаків не брали- як то вони звикли чинити. До хана й. м. посилаємо своїх післанців при післанцях в. м.- вони про все ширше в. м. розкажуть" 3).

При кінці січня у гетьмана було кримське посольство Тохтамиш-аґи: під Бахчисараєм 11 лютого н. с., він догонив повертаючи польського посла Шумовского, і той у свой реляції записав дещо про сю зустріч. Запрохавши до себе і взявши для сеї розмови тільки товмача, старався розвідати, "куди йдуть наміри Хмельницького". "Підлявши добре міцнішого напитку-або горілки, сказав мені, що Хмельницький не хоче звірятися на короля-аж буде мати з Польщі формальне 4) посольство або листа. Розповів також, що шведський посол і тепер у нього єсть, тільки мешкає не в Чигрині, а в Суботові. Нарешті показав мені листи Хмельницького-до кого їх віз 5), і я при тім інформувався, коло кого мині ходити в тім що дотикає Хмельницького: він має богато прихильників, але як бачу-горнеться до тих що були в фаворі у небіжчика хана, а за нинішнього в тім богато змінилося". Далі оповідає Шумовский, як йому вдалося добути копії листів,

привезених Тохтамиш-аґою, і навіть якусь картку, писану грецькою мовою, що пяний Тохтамиш згубив з кешені. Завдяки сим заходам нашого землячка, маємо сі листи.

Хмельницький писав ханові, 31 січня н. с.: “Найясніший милостивий царю кримський, наш великомилостивий пане! Доброго здоровля і щасливого панування в. цар. милости жичемо і поклон наш віддаємо. З писання в. цар. милости і з (слів) Тохтамиш-аґи, післанця в. цар. м., довідалися ми, що до в. ц. м. приходили польські посли, аби в. ц. м. дав їм поратунок на Шведів. Вони й до нас присилають послів по ратунок, але ми відписали, що трудно нам давати поміч, коли вони ще не постановили з нами ніяких пактів заприсяжених і слушних. При тім бачимо, що богато панів польських по ріжних місцях роз'їхалося, і дуже вони поріжнилися. Тому чекаємо певніших відомостей і без військової ради помочи дати не обіцяємо. Про се ми доручили Тохтамиш-азі розповісти перед в. ц. м., аби в. ц. м. все було відомо, і просимо в. ц. м. нас повідомити, коли поляки пришлють з чимсь до в. ц. м. Щодо (полону) [6])-то хоч його забрано ще перед присягою, трохи скорше, але дотримуючися з нашої сторони заприсяженого братерства ми розіслали скрізь, щоб їх зібрано до купи, і скільки знайдеться, всіх обіцяємо вернути, также і всіх вязнів на війні забраних ми випустимо згідно з словом нашим, а в. ц. м. зволь наказати звільнити всіх козаків наших, що їх в нинішній війні попало в неволю”. Потім прохання і обіцянки як найчастішої обопільної інформації і довіря-не давати віри ніяким “фальшивим удаванням”,-а все, як бачимо, весна покаже” [7]).

Виговський в окремій цидулці-мабуть до візира, крім ріжних специяльних подробиць (про панцир якогось Мурат-султана, що просили вернути) повторяє, що помочи Полякам дати неможна, тому що вони самі поріжнились, і нікому помагати. Король писав і до козаків про поміч, але сам і досі пробуває в цісарській землі, нема його в Польщі- “якби був, ми б знали”. Гетьмани сприсяглися не піддаватись Шведам, але війська мають мало, “а з нами нічого грунтовнішого не становлять”, і т. ин.

Се характеристично, що сі погляди гетьмана і його писаря зробили на хана і його візира неабияке вражіннє. Коли Шумовский на першій авдієнції у візира по ріжних околичних балачках підійшов до головного: що Ян-Казимир хоче посередництва хана для порозуміння з козаками, “що король й. м. запевняє через хана й. м. Хмельницького і все військо Запорозьке в

своїй ласці”,-візир недвозначно відіслав його з тим насамперед до козацьких послів. І хан також всякі розмови про поміч королеві відложив на пізніше, і не дав Шумовскому нової авдієнції, видимо чекаючи, щоб він порозумівся з козаками. Нарешті прислав одного з своїх повірників Сулейман-аґу з такою деклярацією: Хмельницький прислав до хана з такою заявою: “Я буду вірним королеві польському, але нехай король приїде під Камінець, і хан також, і я також приїду, там короля перепрошу з полковниками і отримаю його ласку, і ти, хане, своєю повагою у короля й. м. допоможеш мені в тім,-инакше не довіряю”. “Я Сулейман-азі-зазначає при тім Шумовский- відповів на то так: “Бував єси сам послом, знаєш який обовязок посла: кождий то трактує, що йому доручать; я будучих намірів короля й. м. знати не можу (бо питав мене від хана, чи король то зробить)- але так поговорім з собою. Король має війну шведську і московську, якже йому йти під Камінець, коли має неприятеля дома? Коли дасть біг, вибє одного 8), певно з'єднає свої війська з ханом і з Хмельницьким і піде на північ мститися за свої кривди спільним нашим неприятелям; бо коли б вибивши Шведів, король його милость назад уступився, шляхта й військо стратили б серце, а неприятель узяв би гору”. Сказав мені на се: “Правду кажеш, але вони 9) не хочуть вірити; нехай би король так зробив 10), бо як не буде того, то стратимо їх. Хан мене на те послав, аби ти подав спосіб, як би хан міг через свого посла дати слушну надію Хмельницькому на уконтентуваннє і утвердженнє”. Я на то рік: “В інструкції того не маю, але от що: нехай Хмельницький дасть в застав королеві свого сина, а король й. м. дасть йому свій застав”.

Шумовский каже, що сей спосіб сподобався Сулейман-азі, а потім візирові й самому ханові, але коли Шумовский другого дня потім пішов до візира, знаючи, що хан уже висилає нового посла до Хмельницького-Піріс-аґу, і спитав-з чим він їде, візир сказав: “Аби нам цілком перетягнути Хмельницького на сторону короля”.-“Я сказав: “Просіть також: коли Хмельницький хоче бачити знаки ласки королівської, нехай же він і себе покаже,-нехай пішле своїх послів до короля; нехай шведського посла відошле до короля й. м. (Казимира); нехай з заграничними неприятелями короля й. м. практик не чинить,-тоді покаже себе вірним. Я прошу, аби послові хана й. м. було то доручене”.- Відповів мені: “Все те зробимо, що кажеш”. Говорили при тім про шведське пануваннє, яке воно тяжке і нікому не дотримує (слова),-аби візир про се написав Хмельницькому, і він то

написав-бо я дістав копії тих листів, що ці слали до нього". Коли ж по сім-"по ріжних раціях pro і contra почав я знову просити у візира скорої підмоги, на се дав він меуі таку відповідь: Війську звелимо готовитись, а після відомости від Хмельницького [11]) дамо тобі у всім докладнішу відправу. Я йому на се сказав: "А коли від Хмельницького прийде щось противне-не схоче він бути добрим, чи то має псувати нашу приязнь?" Він відповів: "Боже боронь, ми хочемо тільки поінформуватися про його інтенції". Я тим зовсім не був задоволений: бо й не було чим, і попросив авдієнції у хана-як то він обіцяв, а виходячи обіцяв (візиреві) від короля й. м. 2000 червоних, аби охотніше ходив коло всього: сказав йому, що давно вже мав йому се сказати,-"Але відложив до дальшої розмови з тобою".

Візир одначе авдієнцію відкладав, і Шумовский вистарався її через инших близьких ханові людей, і коли знов, до ріжних сторонніх "діскурсах", заявив ханові, що така декларація, мовляв "помочи від хана бути не може, поки не буде відомости від Хмельницького", його незадоволяє-і просив иншої, переконуючи всякими арґументами, які тоді біда підсувала,-хан відповів: "Не буде в тім шкоди королеві й. м.". Я йому рік так: "Коли б така небезпека була на в. ханську м., як тепер на короля й. м., і в. ханська м. допоминався помочи від короля, а той дав би таку декларацію: "Дам, але аж порозуміюся з Хмельницьким",-щоб в. ханська м. тоді подумав про приязнь короля й. м.? Таке тепер подумає собі і король й. м., пан мій".-Хан сказав: "Правду кажеш! щож тоді зробити?" Я сказав: "Чи буде Хмельницький злий, чи добрий, а королеві й. м. військо післати. Коли буде злий, то коли король й. м. ослабить тепер шведські сили, то се буде добре і королеві і в. ханській м.-бо Хмельницький буде лагідніший [12]). Коли він буде добрий, а королеві й. м. з Шведами поведеться-то буде спільне добро всіх трьох".

Хан нібито погодився з сим, обіцяв на повню в місяці березні ставитися під Камінцем, і обмінявся присягою з послом, але як побачимо далі, в своїм листі, післанім з Піріс-аґою, він все ставив в залежність від згоди козацького гетьмана.

Шумовский далі переказує свої розмови з козацьким посольством-Махаринського й тов., що були тоді в Бахчисараї: "Козацькі посли двічі були у мене; показував я їм ті пункти в інструкції що належить до їх запевнення, і вони були дуже з того задоволені. Написав я через них листа до Виговського. Посла Хмельницького звуть Михайло Махарженський-

король й. м. зна його: був у вязниці. Він мині говорив: Будемо вірні, тільки нехай королики не правлять [13]), і богато ще иншого. Але я бажав би публичну справу так поставити, щоб не фундуватися на щирости Хмельницького, а коли Шведи будуть податні на згоду, то вчинити згоду, бо як на довго піде, то наприкряться нашій землі війська Татарські".

В листі до Хмельницького, що повіз від хана Пиріс-аґа (а Шумовский післав його копію королеві), хан повідомляв, що в справі звільнення невільників з обох сторін він договорився з послами, згідно з тим як було постановлено "на контрактах" (під Озірною)-"і тепер неприятелі ваші й наші будуть з того смутитись, а приятелі ваші будуть веселитись-ми який афект до вас маємо, явно то богові!" Якусь частину невільників він і посилав з Пиріс-аґою. Посилав з ним також листи королівські принесені Шумовским і просив висловитися з того приводу. "Просить у нас помочи, також у вас-але ми не дали відповіди, поки не довідаємося про ваші замисли; ви тепер їх через послів своїх переказали: Коли король від нас помочи схоче, нехай до нас і вдасться!" Зрештою поручав у всім переговорити з Пиріс-аґою.

Візир у своїм листі радив козакам підтримати Яна-Казимира і приготовити для того на весну військо. Відкликався до тої благодати, що король їм обіцяв у своїм листі до хана, що він пересилав Хмельницькому, і радив триматися старих приятелів. "Як що думаєте, що можете так жити без пана-то майте на увазі, що се не можливо, аби вам так щастє завсіди служило. Добра річ мати приятелів, ніж неприятелів, і котрі вами давніше рядили, нехай і тепер рядять. Бог свідком, що не для себе, тільки задля вас самих то все робимо-щоб то вам було на добре. Про вас байдуже-ми свої голови охоронимо: знаєте самі що у нас жодних богацтв нема; нині в Криму сидимо, але коли сила наступить, то й деинде знайдемо собі мешканнє нашими шаблями. Тому зробіть то для вас [14]) і для короля пана вашого: вирятуйте його разом з нами від неприятелів: коли се зробите, зробите богові службу, і буде ваша слава по всіх землях, що не кидаєте свого пана в біді" [15]).

Примітки

[1]) “нынЂшняго лЂта”-але мова очевидно про наш 1655-ий.

[2]) Кримські справи 1655 р. кн. 37 л. 237-240.

[3]) Осол. 227 л. 11, при реляції Шумовского, перед листом Хмельницького до хана з 31 січня, що очевидно датований новим стилем. Коли припустити, що лист до калґи був датований старим стилем, то був би писаний другого дня по листі до хана, але в такім разі було б дивно, що в листі до хана про бранців згадано тільки принагідно. Тому правдоподібнішим здається мені, що лист до і калґи належить до посольства Махаринського, що специяльно займалося бранцями.

[4]) de data.

[5]) Себто самі тільки адреси.

[6]) В копії тут прогалина.

[7]) Тамже л. 11 об.

[8]) Карла, очевидно.

[9]) Козаки, очевидно.

[10]) Як вони хочуть.

[11]) Яку мав привезти Піріс-аґа, очевидно.

[12]) Tanszy: властиво дешевий-менше вимагатиме.

[13]) Będziem wiernymi, tylko niech krolikowie nie rządzą.

[14]) Написано невиразно.

[15]) ркп. Осол. 227 л. 10.

ЗНОСИНИ З ШВЕЦІЄЮ-ПРОВОЛОКИ З ПОСОЛЬСТВОМ, ЛИСТИ ШВЕДСЬКОМУ КОРОЛЕВІ І РАДЗЄЙОВСКОМУ 11 СІЧНЯ, МІСІЯ ДАНИЛА ДО ЧИГРИНА, ЛИСТИ ШВЕДСЬКОГО КОРОЛЯ В ЛЮТІМ, ДАНИЛО Й ҐРОНДСКИЙ В ЧИГРИНІ, В БЕРЕЗНІ.

Від шведського короля отримано листи підчас новорічного з'їзду, 12 н. с. січня, але вони мабуть давали не богато: се були тільки вістуни посольства, задуманого ще в листопаді, коли Данило виложив королеві проєкти гетьмана,-але без кінця довго відкладаного. Трудно судити, не маючи головного-інструкцій послам і протоколів устних переговорів-але можна думати, що тут грала певну, а може й головну ролю нездійснимість-в очах короля і його дорадників (між иншими мабуть і Радзєйовского)-козацького постуляту: признати козакам Західню Україну. Данило сидів без діла в Варшаві, чекаючи заповідженого шведського посольства, що мало з ним їхати, і даремно докучав усім пригадками про свою відправу.

З 6 і 8 грудня (н. с.) маємо листи Радзєйовского, що мав їхати з тим же посольством: він писав гетьману і Виговському з Торуня, що пруські справи затримали висилку посольства, і він жалує, що його побаченнє з ними відкладається,-тим часом виїздить сам Данило з листами, "щоб не нудився". При тім Радзєйовский згадує чутки про битву з Татарами-де козаків побито; він не хоче сьому вірити,-значить про козацько-татарське замиреннє ще не було вістей в кватирі Карла.

14 грудня (ст. ст.?) Карло дав наказ свому канцлєрові, щоб Данила спішно виправити до гетьмана і наділити його коштами, бо се посольство має велику вагу. 26 грудня (н. с.?) Данило нагадує королеві, що він все таки дурно сидить далі без відправи, хоч уже дав знати Хмельницькому про свою місію; питає короля, чи відбудеться се посольство, чи змінив свій замір. Три дні пізніше пише, що вже дістав від канцлєра наказ на виїзд і вибирається до гетьмана через Московщину: сю предовгу дорогу сподівається зробити в 12 днях і своєчасно виконати дорученнє, чекає тільки щоб повернулися "його козаки" (mіеі kozakі)-очевидно вислані з ним від Хмельницького. Він післав їх по вісти до Люблина і Львова, бажаючи прислужитися ними королеві [1]).

З 17 грудня (с. с.) маємо лист Данила до Золотаренка з Варшави-він

засвідчує велику прихильність Карла до війська Запорізького: “Пив король шведський здоровлє пана гетьмана, і ваше здоровлє і всього війська Запорізького, бажаючи вам всього доброго,-годиться, щоб ми йому за ту прихильність відслужили”. Хвалить при тім його післанця Петровича за добре виконаннє доручення: “король його добре прийняв і добре відправив” 2).

Непевність дат і рахованнє за новим і старим калєндарем, котрого здебільшого неможна докладно розріжнити, не дає змоги добре зорієнтуватися в уривках сього листування, що ми тепер маємо. Можна думати, що справді-як здогадувався Кубаля 3)-вісти про замиреннє козаків не тільки з ханом, але і з Яном-Казимиром, поширювані в тім часі Казимировими прихильниками, сполошили Карла, і змусили його до скорішої виправи Данила. Але ми не маємо його листів післати тоді до Чигрина-може нам дати деяке поняттє тільки відповідь Виговського:

“З листу в. кор. м., переданого мині 3 січня я вирозумів з великою радістю незвичайну ласку в. к. м. до мене, за котру я щоденно буду старатися служити в. к. м. на добро в. к. м., котрого вірно бажаю. Тепер повідомляю в. к. м. про вічне брацтво що зложив найясніший хан кримський з найясн. нашим гетьманом війська Запорізького: воно заприсяжене з обох сторін і буде навіки тверде і певне. Про заповіджене посольство всеч. ігумена Данила до найясн. гетьмана і всього війська Зап. він вислухав з великою приємністю, ми чекаємо його щасливого приходу і рішили через нього про все ширше повідомити в. кор. м.”, і т. д. Чигрин, 11 січня 4).

Судячи з сеї відповіди, можна міркувати що в листах Карла-післаних на повідомленнє про посольство Данила, не було нічого більше крім звичайних компліментів-се була властиво тільки вірча грамота для нього.

З листів писаних того самого дня до Радзєйовского, від гетьмана і Виговського, довідуємося, що сі листи королівські разом з листами Радзєйовского віз той самий пан Зайонц, що приїздив перед тим з листами Радзєйовского до козацького табору під Львовом 3 н. с. листопада. Захорівши в дорозі Зайонц зістався в Гощі, а листи післав з своїм швагром Юрием Себастіяновичом, і тому вдалося добитися до Чигрина-згадує про нього митрополит 5). В своїм листі гетьман відповідає на вісти

Радзєйовского про шведські успіхи, на його перепросини, що йому досі не вдалося доїхати до гетьмана, і на побажання з'їхатися для переговорів десь на Волини. Він не дивується тим перешкодам, що стали на заваді приїздові Радзєйовского, бо сам якраз перебув трудну кампанію і тепер вернув з військом на спочинок на Україну. З огляду на се було б трудно висилати військо наново на Волинь, для того щоб там з'їхатися з Радзєйовским, тим більше що все страшно випустошили козацькі й чужі війська. Коли ж би Радзєйовский зібрався на побаченнє з гетьманом, треба йому їхати на Україну, але гетьман просить його завчасу докладно зазначити місце і час, і де він хотів би з'їхатися, щоб можливо забезпечити йому дорогу. Те саме повторив Виговський, дещо розвиваючи: гетьман зістанеться в Чигрині всю зиму, бо що дня повно ріжних посольств: хан від часу останнього договору "мало не щодня трактує в ріжних справах через своїх послів, і з инших сторін ріжні посли". А наскільки тепер трудно куди небудь рушитися за Україну, дізнав сам Себастіянович у своїй подорожі [6]).

Судячи з того, що ориґінали всіх сих листів опинилися в польських руках, можна думати, що до рук Карла і Радзєйовского вони не дійшли, і не посунули справ шведсько-українського порозуміння. Сам Данило мандрував дуже довго-доїхав до Чигрина тільки в березні. Таким чином кілька місяців не було фактичного звязку і порозуміння між обома сторонами; і се мусіло бентежити і козаків і самого Карла: він мусів трівожитися ширеними в Польщі й за кордоном вістями про тісне порозуміння Яна-Казимира з Хмельницьким, козацький штаб мусів нервуватися тим що у них з Карлом нема ніякого порозуміння і пляну ні супроти Яна-Казимира з його партією, ні супроти Ракоція з його плянами на Галичину. Не дістаючи ніяких вістей про місію Данила ні відповідей від гетьмана, Карло слав листи за листами, але без належного звязку вони здебільшого гинули на дорозі. Так польські делєґати подали потім у Вильні московській делєґації лист Карла до Хмельницького, писаний 11 (21) лютого, скоро після побіди Шведів над Поляками під Ґоломбом (недалеко Висли в Люблинскім воєв.), що сталося 18 н. с. лютого. Повідомляючи про сю побіду, Карло висловляє тверду надію, що не вважаючи на перерву в дипльоматичних зносинах гетьман і військо Запорізьке не піддаються на намови Яна-Казимира і його прихильників, щоб козаки помогли їм против Шведів-"так як запевняли нас в твоїй щирій вірности й доброжичливости твої посланники (очевидно ще осінні!)-аби ми не мали сумнівів в тім, що

завсіди будеш з нами в щирім порозумінню, не піддаючися на ніякі фальшиві обіцянки Казимира, тому що Поляки ніколи не стоять у своїм слові". Против союза козаків з Татарами й иншими сусідами в спільнім інтересі козаків і Шведів, король не має нічого-остерігає тільки щодо Поляків та їх зрадливости, і просить солідарно триматися, поки можна буде у всім докладно порозумітися через посольство: просить забезпечити козацькими силами дорогу тим послам, що він хоче післати, скоро тільки наблизиться [7]).

Десять день пізніше посилає він нового листа, ще раз повідомляючи про побіду під Ґоломбом, про своє наближеннє до земель козацьких-що дасть змогу вислати нарешті посольство і зложити формальний договір з Козацьким військом [8]). Сим разом вислав він звісного нам Ґрондского, що за посередництвом свого одновірця Юрия Немирича перейшов уже на сторону шведську. Зміст листу й інструкції Ґрондский переказує у своїй історії. По перше, Карло-Ґустав наказував, щоб гетьман з військом не мали сумнівів в прихильности короля до козаків через те що він досі не зложив з ними формального договору: початок йому був уже положений [9]), але потім не було ніякої можливости продовжити сеї справи бо всю зиму король був занятий в Прусії; але все таки-треба сказати-в січні вислано абата атенського о. Даниїла-тільки королеві невідомо, чи він дійшов чи ні?

По друге-тому що королеві невідомі побажання козаків, і він не знає, яку дати інструкцію комісарам, нехай через сього посла і письменно і устно виложить свої домагання, і визначать місце і час для комісії: скоро тільки побажання козаків будуть королеві відомі, він ні в чім їм не відмовить.

По третє-оповісти про успіхи в Прусії і останню побіду під Ґоломбом; король, з огляду на сі успіхи, не думає щоб йому знадобилася поміч козаків сього літа, тим більше що проблискує деяка надія замирення з Поляками без брязкоту зброї. На випадок коли б ся надія короля завела, він зібрав таке сильне військо, що готов звести бій з усіми силами Поляків з надією на побіду. Але коли б потреба того вимагала, і він звернувся б (до гетьмана), нехай козаки не відмовляються прийти йому в поміч-але не перше ніж він їх покличе.

При тім-побажання всього доброго [10]). Здержливий фінал сих запросин до кооперації поясняв Грондский тим, що в околицях Люблина Карло побачив

такі страшні сліди торішнього козацько-московського спустошення, що заявив-мабуть для заспокоєння своїх союзників Поляків, що він ніколи більше не покличе їх (козаків чи козаків і Москалів?) до помочи на війні, хочби навіть хтось йому довів непохитними арґументами, що він за помічю їх напевно заволодів всім королівством Польським [11]). Тим не менше вислав Ґрондского, забезпечуючи собі їх поміч против Поляків.

Ще кілька день пізніше, 28 лютого, висилав Карло листа до Хмельницького і Виговського з Сєдліск. Неуспіхи останніх днів (невдала облога Замостя, і загальне погіршеннє шведскої ситуації в Польщі) очевидно відбилися на сій нервовости кореспонденції, і на змісті сих останніх листів. В тій копії що ми маємо Карло згадує, що він недавно післав уже листи гетьманові в двох копіях, ріжними дорогами, але не будучи певним чи вони дійдуть, пише ще окремо до Виговського, "як головного дорадника гетьмана і війска". Він просить його впливати на них в прихильнім для Карла напрямі: його бо листи і посольства свідчать, як він до серця приймає інтереси козаків, не відділяючи їх від своїх, salutis mutuae nostrae vestraeque-"бажаючи спільного добра-нашого і вашого". Радить ніяк не піддаватися на порожні обіцянки Яна-Казимира і не відступати від своїх спасенних намірів. Вказує на відступство Потоцкого, Лянцкороньского, і новіше -Конєцпольского, як докази непевности Поляків. Пригадує, що Хмельницький свого часу остерігав його-не няти віри Конєцпольскому, і сподівається, що він тепер скористає з нагоди помститися за старі кривди, завдані йому сим Конєцпольским" [12]).

Се те що ми маємо з шведської сторони. Про переговори ведені в Чигрині з Данилом і Ґрондским на жаль не маємо ніяких подробиць. Можемо тільки констатувати, що Данило все таки випередив Ґрондского, бодай на кілька день: 16 березня (мабуть с. с.) гетьман уже пише до Ракоція, просячи помагати Данилові, як послові шведського короля, переїхати через його край і дістатися до Карла-Ґустава [13]). З травня (н. с.) Радзєйовский доносить Карлові-Ґуставові, що він довідався з якихось перехоплених листів (може реляцій польських комісарів), що Данило, "колишній посол Хмельницького", дуже зручно попрацював для короля в Чигрині, і козаки-очевидно не без його впливу-без сумніву протягнуть і взагалі провалять комісію з польськими уповноваженими, що була призначена на 1 травня [14]). Сам Данило тим часом безпорадно сидів, даремно піклуючися знайти

собі дорогу до Карла-Ґустава, старався передати йому через ріжні оказії бодай деякі відомости про те що йому вдалося осягнути у козаків. Маємо оден з сих листів його, з 7 червня: він пише, що все свідчить про щиру прихильність гетьмана до Карла-Ґустава і хоч Ян-Казимир трохи не щодня кличе його (до себе в поміч), цілком неймовірно, щоб Запорозьке військо виступило против шведського короля. Але треба поспішати вислати туди посольство, бо як оповідають приїзжі козаки (ті очевидно, що приїздили до Ракоція) і Хмельницький і Виговський нетерпеливляться, що та заповіджена і в листах і устно, через Данила, шведська місія все таки ніяк не з'являється 15).

Очевидно, Грондский: з'явився в Чигрині кілька день по виїзді Даниїла: з дня 22 березня маємо листа від гетьмана до Карла-Ґустава, написаний у відповідь на два його листи привезені Ґрондским. Гетьман дуже тепло дякує королеві за виявлену, чи властиво поки що тільки висловлену приязнь. В титулі він вперше позволяє собі потитулувати шведського короля "приятелем"-"Найяснїший королю шведський, наш шановний приятелю",-без усяких "панів" і т. д. Гетьман висловлює надію, що "під сприятливими звіздами ся приязнь, що тепер тільки завязується в листю, доспіє в роскішні овочі обопільного афекту", і обіцяє королеві повсякчас готову до послуг любов. Виправдується, що досі також не вислав своїх послів для порозуміння в певних справах і уложення формального договору-почасти через незнаннє, де король пробуває, почасти через несприятливі обставини, недостачу поживи, часті напади ворогів і т. и. Все се навіть не дає змоги визначити місця для з'їзду комісарів: "аж засвітить пожадане літо", тоді довідавшися про місце пробутку короля і вибравши найбільше свобідне і придатне місце, гетьман вишле послів для договору-аби тільки щасливо того дочекати 16).

Було щось конкретніше переказано через Ґрондского словами, а лист умисно постилізовано так загально з огляду на можливости перехоплення сього писання Поляками? Було б начебто дивно, що через півроку після першого порозуміння під Камінцем, в обставинах трудних, які притьмом вимагали від обох сторін щирого порозуміння і кооперації, козацька сторона не виступила отверто і явно з своїми домаганнями і оберталася в сфері загальних компліментів, пропозицій помочи і сподівань тіснішого зближення, які висловлялися в листах. Але уважно придивляючися

інструкціям шведського посольства, що нарешті було виряджене в жовтні 1656 р.-Карловим наказам його послам, щоб вони дали козакам виговорити насамперед свої побажання, досі незвісні шведському королеві, крім того що говорилося за козаків в польских політичних кругах і загальних міркувань,-набираємо того переконання, що так воно мабуть і було. Хоч козаки й похвалялися, ще з осени 1655 р., нібито у них єсть твердий і виразний договір з Шведами щодо розмежування їх інтересів, в дійсности до самої осени 1656 року ніяких побажань в сім напрямі не було поставлено з їх сторони,-взагалі нічого конкретнішого понад побажання спільної акції против Яна-Казимира і його партії та захования можливо непорушними політичних звязків козаків з московським царем.

Як се могло статись? Мабуть тому, що поки Карло-Ґустав зіставався претендентом на ціле неподільне королівство Польське і спирався на польських маґнатів-серед котрих до останньої хвилі був і персональний ворог гетьмана-Конєцпольский, старшині могло здаватися, що рано ще виїздити з якими небудь постулятами, які могли нарушити життєві інтереси сих панів. Треба було дати дозріти сій українсько-шведській приязни, що поки що "тільки завязувалася в листю". А з боку шведського короля було може простим незнаннєм, а не іґноруваннєм, коли він в тім часі, договорюючися з Ракоцієм, заявляв готовість відступити йому землю Львівську і Галицьку з Покутєм і з прилеглими до Ракоцієвих володінь частями Поділля і Сяніччини, вимовляючи собі решту Сяніччини, землі Перемиську, Белзьку і Холмську [17]). Можливо, що й не підозрівав він, що тим завдає болючий удар козацьким плянам єдиної України.

Примітки

[1]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 110.

[2]) Ориґінал, писаний польського мовою (писар на нім теж підписався-якийсь Блановский) в "Подлинн. малорос. актах ч. 66, москов. переклад-Акты Ю. З. Р. XIV с. 893-4; Данило підписаний на нім: Danieł Grek poseł

miłosciwego pana naszego wielkiego hetmana Cmielnickiego woyska Zaporowskigo; так гетьман в тексті зветься: miłosciwy pan nasz.

3) Wojna Szwecka с. 297-8, сих кілька сторіу, 297-304, се майже все що присвятив українським справам покійний історик в сій книзі, продовжуючи їх виклад поданий в III книзі Szkiców.

4) Ориґінал в бібл. Чорторийських ркп. 402 л. 95, надруковано у Кубалі ор. с. 477. Він підносить сю подробицю, що в адресі Карла нема титулу короля польського.

5) Вище с. 1163.

6) Памятники Київ. ком., III, ч. 37-8, з ориґіналів збірки Онацевича.

7) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 373, московський переклад в Актах Ю. З. Р. III с. 517. Дата: 11 лютого під Влостовцями.

8) Московський переклад з датою 22 лютого в "Польських справах"- "Сборник" Київ. Комісії I с. 30-1.

9) Мабуть треба розуміти переговори під Камінцем.

10) Historia belli cosacco-polonici с. 268. Ґрондский не вказує дати сього посольства, але дає зрозуміти, що вислано його з-під Люблина, себто коло 20-го лютого н.с.; сьому відповідають згадки інструкції про останню битву під Ґоломбом (18 лютого), і загальний оптимістичний тон її; але що про сю битву згадувалось тільки між иншим, я думаю, що лист 22 лютого був висланий перед тим.

11) Тамже с. 267.

12) Архив Ю. З. Р. III. VI ч. 45 і 46.

13) Monumenta Hungariae XXIII с. 330.

14) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 49.

15) Архив Ю. З. Р. III, IV ч. 51

[16]) Архив Ю. З. Р. III, VI ч. 48.

[17]) Transsylvania II c. 137 (передр. в Архиві Ю. З. Р. III. VI с. 117).

ЗНОСИНИ З РАКОЦІЄМ-ЙОГО ЗБЛИЖЕННЄ З КОЗАЧЧИНОЮ ДЛЯ ОПЕРАЦІЙ В ПОЛЬЩІ, МІСІЯ ЛЮЦА, ЗДЕРЖЛИВА ПОЗИЦІЯ ГЕТЬМАНА. ПОСЛИ МОЛДАВСЬКІ І МУНТЯНСЬКІ, ЛИСТИ ГЕТЬМАНА І ВИГОВСЬКОГО З КВІТНЯ, ДАНИЛО І ҐРОНДСКИЙ У РАКОЦІЯ, ПОСОЛЬСТВО БРУХОВЕЦЬКОГО У РАКОЦІЯ, ПОСОЛЬСТВО ШЕБЕШІ ДО ГЕТЬМАНА, ВІДПРАВА БРУХОВЕЦЬКОГО.

Ракоцій в сім часі також шукав зближення з козаччиною. Силкування Яна-Казимира і його партії-знайти порятунок у цісаря, включно до пропозиції йому корони польської в дідичне володіннє (ухвала і заходи Казимирових сенаторів з серпня-листопаду), мусіли Ракоція в високій мірі затрівожити. Об'єднаннє австрійських земель з польськими в руках архи-католицької династії-се була б смертельна небезпека Семигородові. Правда, цісар отягався, ніяк не хотячи втручуватися в війну з Шведами. Правда, знайшлася група маґнатів, яка супроти неохоти цісаря висунула плян посадити на польськім троні самого Ракоція, як спів-реґента Яна-Казимирового, або щоб Ян-Казимир адоптував його сина на свого наслідника на польськім троні. В грудні 1655 р. Ракоцій вислав до Любовлі свого канцлєра до сеї ґрупи прихильників, щоб ближче познайомитися з їх плянами. Але неприязнь виявлена до сих плянів Яном-Казимиром ще більше його вразила, і замісць брати сю корону з рук маґнатів під ріжними умовами, які здавались йому прикрими й обидними, він наміряється використати тяжку ситуацію Польщі, щоб здобути там своїй династії що вдасться зброєю, а не дипльомагтією,-без усяких умов і застережень.

От у таких обставинах він робить заходи, щоб забезпечити собі союз і поміч козаків на випадок операцій в Польщі. Формально він досі вважався союзником Яна-Казимира, але після невеликої помочи против козаків у Жванецькій кампанії він в р. 1654 і 1655 тримався нейтральности, посилаючися на свої клопоти в Валахії. Свої зносини з Хмельницьким, як

ми вже бачили-робив під покривкою посередництва в інтересах Польщі: мовляв своїми зносинами і впливами хоче привести козаків до послуху королеві. Деякі його прихильники в Польщі й тепер, за сею традицією, звертались до нього як до посередника. Вєльопольский, каштелян войницький, повідомляючи про місію Тишкевича, висловлює побажаннє, щоб Ракоцій і з свого боку післав кого небудь до Хмельницького, не тільки, щоб привязати його до Ракоція, але й впливати через нього на Яна Казимира в інтересах дісідентів! [1]).

Але тепер се Ракоцієві менше ніж коли небудь було в голові. Навпаки, його мусіли непокоїти вісти про те, що за посередництвом хана Казимирові вдалося знову взяти козаків собі на послуги. В інтересах Семигороду Козаччині треба було дати нову точку опори против Польщі, щоб затримати в опозиції. З другої сторони останній похід козацьких і московських військ під Львів і Галич давав серйозну пригадку: старатися відвести козаків від Москви, щоб вона не посунулася в сусідство Дунаю, а для сього знов таки треба було дати їм нові засоби і нових союзників против Польщі. Не без значіння була мабуть також і смерть головного Ракоцієвого союзника в Річипосполитій-невінчаного короля Литви Радивила, що зробив собі кінець в останніх днях 1655 року: тепер козацький гетьман лишився найбільшою й властиво єдиною могутньою проти-католицькою силою в Річипосполитій. Всі сі міркування мусіли привести Ракопія до постанови- з позиції нейтральної супроти козаків перейти на позицію приятельську і союзну.

З сими завданнями висилає він-десь при кінці 1655 р. свого нотарія Стефана Луца, що не раз їздив в сю дорогу. Подробиць про сю його місію не маємо-перед нами тільки його “асекурація” виставлена “в стариннім руськім городі Чигрині” (in vetusta Russorum civitate Czeherin). Дату дає лист гетьмана до Ракоція, висланий з сим Луцем- 9 лютого 1655 (не знати якого стилю). В своїй асекурації Луц заявляє; що його пан Ракоцій, вислав його “до найяснішого панства” (illustrem dominationem)-“до пана гетьмана, і до всього війська панів козаків Запорізьких для оформлення і закріплення вічної й незмінної його приязни”. Хоча гетьман і військо не мають сумніву щодо сеї приязни його світлости (Ракоція), але для тіснішого союзу (чи звязку), аби не лишилося місця ніяким подозрінням, Луц “від імени його світлости” присягає (fide mea mediante) за Ракоція на те, що поскільки гетьман і військо додержать приязни його світлости і його союзникові

господареві (молдавському), так і Ракоцій [2]) ніякому неприятелеві їх не помагатиме ні військом ні грошима, і не уложить з ним ніякого союзу. Луц під присягою обіцяє, що Ракоцій виставить від свого імени таку декларацію [3]). Гетьман відправляючи його 9 (19) лютого, перепрошує Ракоція, що ріжні пильні справи не дають йому змоги вислати разом з Луцем своїх послів; але він готов підтримувати приязні відносини, як годиться між християнами, і як тільки упорається з своїми справами, так вишле своїх послів. "щоб постановити про все, що буде треба" [4]).

Се була дуже здержлива відповідь, і значіння сеї здержливости пояснив Ракоцієві воєвода Стефан на підставі відомостей привезених з гетьманського двору його послом Чоґолем. У нього були з гетьманом розмови на тему відносин Ракоція до Польщі, гетьман доволі ясно натякнув, що Ракоцієві годилося б вести політику більш виразну. "Хоча Чоґоль не мав від нас доручення говорити на сю тему, але йому довелось почути від гетьмана, мовляв він має відомости, що Поляки хваляться і відгрожуються козакам, що Ракоцій має їм помагати против Козаків. Так гетьман сказав з сього приводу, що тому не вірить, бо Ракоцій не така людина, яка б вела дволичну політику. Коли б він не вважав гетьмана за свого приятеля і не хотів би підтримувати приязних, добросусідських відносин, пощо б вів так часто присилав до нього свого чоловіка [5]). На се Чоґоль сказав: "Борони боже, аби ми мали підняти зброю против в. мил.! навпаки, ми радо поможемо в. мил., коли б у в. мил. вийшли якісь конфлікти з Татарами". Гетьман на се сказав "Дай боже, і ви не будете жалувати, коли мені поможете". Але іншим разом Чоґолєві доводилося чути від гетьмана, що похвалки Поляків Ракоцієвою поміччю викликають в нім певну трівогу; він побоюється, що Ракоцій не щирий супроти нього, і коли козаки будуть триматися в союзі з Татарами, Ракоцій не буде йому приятелем, а з тим і на обох воєводів він не може спуститись, бо вони залежні від Ракоція і мусять його слухати.

"Говорив він також-пише далі Стефан,-"що коли в. м. (Ракоцій) щиро бажав би приязних відносин, то прислав би якусь поважнішу людину, і тоді й він, гетьман, міг би спокійніше спуститися на добру волю Ракоція і на добросусідські відносини до нього". І далі додає від себе, перепрошуючи за сю одвертість: "Про п. Луца ніхто не може сказати нічого лихого, або що він не був би вірнопідданий в. милости, або не пильний в службі. Але що

він низького походження, і любить напитись, ми теж бажали б шоб в. м. післали туди поважнішу людину. Ми тоді післали б також і від обох Волоських князівств якусь визначну людину, і так могло б прийти до договору з вашим послом, і гетьман міг би бути певним приязни в. милости. Побачив в. м., що як він з в. м. договор заключить, і буде з сеї сторони спокійний, він себе покаже й Татарам” [6]).

Воєвода заповідає Ракоцієві при тім скорий приїзд посла від гетьмана, але радить не тратити далі часу на такі чисто етикетальні пересилки, а вислати серйозне посольство для уложення твердого договору, щоб запобігти можливому козацько-татарському добичницькому рейдові. “Знає в. м.- Татари як ті собаки, а й козак іде радо на здобич, тому ми б радили: нехай в. м. пошле до його милости великого (“головного”) посла, а ми з ним вирядимо свого боярина-але з тим щоб він був вповні залежним від вашого посла і його слухав, і на чім ваш посол договориться з й. мил. (гетьманом), на то погодиться і наш чоловік”.

Ракоцій поставився до сих осторог з повною увагою, він зараз же поділився з матірю одержаними від Стефана відомостями [7]), а Стефанові виписав великого листа, виясняючи свою приязну позицію супроти козаків: 19 (29) березня він вислав до воєводи свого післанця з листами до гетьмана і Виговського і сподівається, що воєвода спішно виправить сі листи на Україну; в них він висловив бажаннє орієнтувати свою політику згідно з політикою гетьмана: хто йому приятель-шведський король, Ян-Казимир чи цар, того буде триматись і Ракоцій. З тих листів, сподівається він, гетьман переконається наскільки безпідставні всі похвалки Поляків, що Ракоцій їх союзник. Verba volant- scripta manent, слова летять, а писання лишаються-сі листи повинні гетьманові доказати й упевнити в щирій приязни Ракоція. За його порадою воєвода мунтянський післав до гетьмана також і свого посла (Удріште) з запевненням своєї приязни. Пораду Стефана щодо висилки великих послів, він, Ракоцій також виконає, чекає тільки доброї нагоди, а тим часом просить запевнити гетьмана в його приязни-що йому нічого не загрожує з його сторони і з боку обох воєводів: всі вони як християнські князі хочуть жити в згоді з козаками, як своїми християнськими сусідами, так як не піддалися на заклик Татар і Поляків в попереднім році, і т. д.

Гетьман і сим разом свого посла не післав-з дня (14) квітня заховались листи його і Виговського до воєводи Стефана і до Ракоція, що були мабуть

відповіддю на ті листи 19 березня. З листу до Стефана довідуємось, що післанець Стефана привіз листа від Ракоція, такого власне етикетального змісту, як розумів се Стефан. Гетьман користає з сеї нагоди, щоб сказати кілька чемних слів Стефанові ("ми ніколи не пропускали нагоди запевнити вашу вельможність і готовість вам служити, всяко стараючись раз завязану до в. в. приязнь оновляти як частійшою кореспонденцією, тому користаємось з сеї нагоди, щоб посвідчити нашу братську приязнь до в. в. і побажати"-і т. д.). В коротких словах переказує свою відповідь Ракоцієві і повторяє свої запевнення. що як тільки повернуться його люде вислані до Московщини і до Криму, так він пішле посольство до Ракоція; перед тим не може сього зробити: повернуться посли вислані до ріжних країв, на підставі їх реляцій треба добре обдумати ситуацію, і тоді будуть вислані нові посольства до ріжних країв для скріплення приязних відносин. Гетьман певен, що Ракоцій не буде нетерпеливитися сею проволокою і допускати якісь підозріння щодо відносин гетьмана до нього [8]).

Се становить зміст і листу до Ракоція, досить короткого і етикетального, але притім доволі змістовного з політичного погляду-хоча і не в напрямі уставлення якихось конкретніших відносин до Ракоція. Гетьман дякує Ракоцієві, що він не підтримав хана в його торішнім поході против козаків (очевидно сей доказ приязни, за браком чогось конкретнішого, пригадав Ракоцій у своїм листі). Повторяє свою обіцянку прислати посольство, як тільки повернуться його люде, розіслані до ріжних країв? Висловлює свої принціпи: раз заключену приязнь підтримувати і ніколи не забувати,-так раз заприсягши приязнь з царем і з ханом гетьман не має заміру давати які небудь приводи до їх порушення, і сподівається що сі договори будуть щиро заховувані його наступниками.-"На те аби могли боротися против кожного хто без даного з нашої сторони приводу повставатиме на знищеннє нашої свободи" [9]).

За той час приїхав до Ракоція Данило Калугер, разом з припадковим своїм товаришом подорожи Самійлом Ґрондским; хоча на Семигород вони їхали тільки щоб безпечніш дістатися до Карла-Ґустава, але їх подоріж служила також для скріплення нової шведсько-українсько-дунайської ліґи, що стала тепер зарисовуватись-особливо коли обом послам против сподівання прийшлося потовктись у гостині на дворі Ракоція і Стефана досить довгий час за неможливістю безпечно поїхати до шведського табору.

Серед ріжних несподіванок, що виявилися останніми часами в актах московського Сибирського приказу, знайшлася реляція гетьманові від Данила-що йому довелось за той час почути від Ракоція в українських справах [10]). На початку квітня н. с. він був у воєводи Стефана: 6 квітня Стефан повідомляв Ракоція про його приїзд [11]). Виїхавши з Яс разом з Ґрондским 8 квітня він 22 приїхав до "Білгороду" (Alba Julia, Фейервар, Карльсбург тодішня столиця Семигороду) і другого дня був запрошений до столу Ракоція. Тут богато говорилося на адресу гетьмана: Ракоцій запевняв у своїй приязни і жичливости Запорозькому війську і бажанні йому всяко помагати ("оберегати"). "І говорив мені таке: "Як хан з тобою (гетьманом) зійшовсь і замиривсь-присягши на братство, повернувшися з війни написав мені (з докором), що я йому не поміг воювати козаків. Я йому відписав, що нарушити присягу і козаків воювати не хочу, бо живу з ними в приязни. Хан на се відказав, щоб я йому конче прислав 30 (тис. очевидно) єфимків, инакше конче прийде на мене війною. Ракоцій на те сказав: Коли б твого війська й Орди було і в четверо більше, раз я з козаками в братстві й любови живу, я про тебе не дбаю і грошей не посилаю.

"Післав знов хан (се оповідає Ракоцій) свого великого посла до цісаря, аби разом з його військом післав своє в поміч Янові-Казимирові против шведського короля. А з Польщі прийшли такі вісти, нібито Поляки побили військо шведського короля, так що він мусів уступитися до Прусії-але тому не треба дуже вірити.

"А Поляки по всім королівстві й по инших державах таку вість поширили, що в. м., добродій мій (гетьман) ідеш конче з усім військом Запорізьким і з Татарами в поміч Янові-Казимирові й воюватимеш шведського короля. Шведський король тим дуже затрівоживсь і засмутивсь тою звісткою й уступився, і (Ракоцій?) дивувався, невже б в. мил. не додержав вірности й слова шведському королеві?"

"Цісар писав (Ракоцієві), що московський цар присилав до нього послів, закликаючи його до помочи Янові-Казимирові, і сам обіцявся з своїм військом Запорізьким воювати шведського короля, але він (Ракоцій) не вірить тому, щоб (Москва і козаки) помагали Казимирові.

"А по землі Краківській великі розбої [12]), так що ні угорські, ні шведські

посли не можуть пройти: посли Ракоцієві уже кілька тижнів пересиджують у шведського короля через сі великі розбої. Тому і нас король угорський (Ракоцій) затримав у себе, казав: “Не смію вас пустити, аби вас не побили, а тим часом пошлю розвідати, що там діється-аби дорога була добра і безпечна.” “Тому досі живу на Угорщині-через небезпечну дорогу” (каже Данило).

“А що король угорський говорить, все потверджує присягою страшною і непорушною. Просить, щоб в. м. був йому приятелем, а він тобі під клятвою обіцяє свою приязнь: “Хто буде приятелем й. м. панові гетьманові, тому і я буду приятелем, а хто неприятелем, тому і я неприятель”. Має прислати до тебе свого великого посла для заприсяження вічної згоди. І то ще наказував тобі переказати, аби ти жадним чином не вірив Полякам, бо вони велику зраду замишляють і хочуть військо Запорозьке знищити. А папа римський антихрист присяг з усіми своїми папежниками воювати нашу православну віру і всі свої скарби на те оберне, щоб її викорінити; лютрів і кальвинів також хочуть нищити, так мині угорський король говорив своїми устами.

“І то ще казав: Поляки підробили військову печать, з написом як на військовій печатці, і підпис руки вашої милости і так розписують всюди листи по-руськи, іменем вашої мил., і універсали розсилають з такою заявою, що в. мил. помагатимеш з Татарами Янові-Казимирові, і тими універсалами налякали шведського короля.

“Татарам теж не у всім треба вірити бо вони щось хочуть почати потайки з Ляхами, щоб військо Запорізьке підвести й обманути.

“Господар волоський також кілька разів писав до Яна-Казимира і послів своїх посилав, повідомляючи, що в. м. і все військо Запорізьке дуже прихильні й жичливі Янові-Казимирові і помагатимуть йому на шведського короля-з чого Ян-Казимир дуже тішиться. В переїзді моїм через Волоську землю господар післав зо мною свого боярина до шведського короля прохаючи у нього такої приязни, яку він має до в. мил.

“Позавчора угорський король знову покликав мене до себе і сказав; се певно, що папа присяг Ляхам помагати, дати велике військо хоч би й усі скарби на то витратити, аби лютрів і кальвинів знищити, а потім і Україну

[13]). Від Яна-Казимира угорський король сподівається великого посла і сам мині казав, що він його скаже замкнути в костелі, щоб той посол про нього не знав, а випитавши все, дасть йому відповідь в справах, в котрих той посол прийде. І так сказав перед нами: “Знаю, з чим той посол прийде: два пункти-щоб я грошей позичив і на королівстві у них був. Грошей не позичу й корони їх не хочу-досить моєї”.

Ґрондский в своїй історії записав, що він розповідав на дворі Ракоція (по тім як той прийняв його в свою службу) з своєї першої подорожі про козаків. Розповів йому як відзивався про його (Ракоцієві) пропозиції Виговський. Йшла мова про поворот Ґрондского; Виговський радив йому вертати не тудою як він прийшов, а через Семигород; але Ґрондский боявся, вважаючи Ракоція великим приятелем Поляків. Тоді Виговський показав йому кілька листів Ракоція з проханнями твердого, постійного союзу з козаками і сказав: “От як він того бажав! але нам не подобається лучити свою зброю з вояком вихованим за піччю. Не можемо цілком відкидати (його пропозицій), мусимо йому також чемно відповідати. Але з того бачиш: коли він так шукає нашої приязни, то як ваш п. гетьман тебе йому зарекомендує, цілком безпечно зможеш іти через його землю. Він ніколи не посміє чимсь прогрішитися супроти нас, бо знає: ще не загоїлася рана задана п. гетьманові, що його син Тиміш згинув від Ракоцієвих людей, і він за се понесе кару!” [14]).

Тим часом гетьман, по тім листуванню, здобувся нарешті на посольство до Ракоція, з тим і поїхав не більше не менше як пізніший гетьман Іван Бруховецький, в тих часах оден з гетьманських дворян без якої небудь військової ранґи. Висилаючи його гетьман писав Ракоцієві 10 квітня (ст. с. очевидно): “Світліший князю Семигороду, пане і приятелю наш прешановний! Що висилка послів до в. світлости до сього часу протяглася, сталося се з тої причини, що ми чекали відомостей з сусідніх держав. Як тільки посли наші з тими відомостями повернули, зараз визначили ми товариша нашого військового [15]) для продовження заключеної між нами приязни. І фактично його тепер посилаємо, для засвідчення незмінної нашої приязни до в. світлости і для переговорів згідно з попередніми обіцянками, даними на письмі [16]). З попередніх листів ми вирозуміли, що в. світлість мали се бажаннє розпочати і такби сказати-виведену вже з фундаментів приязнь нашу дальше будувати твердо. Тому думаю, що в.

світлість у всім дасть віру послові нашому”, і т. д. [17]).

На жаль дуже мало знаємо про сю місію і її зміст: в листуванню Ракоція тільки короткі згадки, що се посольство було у нього в кінції мая і в початках червня. Воно досить неприємним для нього способом збіглося з польським посольством-Пражмовского і Сільніцкого, що приїхали договорюватися про поміч від Ракоція проти Шведів-а до певної міри і против козаків. Заставши у Ракоція Даниїла разом з Ґрондским, посли всяко старались вивідатися про зміст переговорів, і тим більше були заінтересовані, коли приїхало нове козацьке посольство (Бруховецького). З розмов з Ракоцієвим канцлєром Пражмовский, дуже проворний дилльомат, встиг довідатися, що хан свою поміч Янові-Казимирові ставить в залежність від того, щоб Хмельницький післав також поміч від себе: тільки в такім разі хан рушить Орду до Польщі на Шведів. З другого боку канцлєр давав зрозуміти, що позиція Хмельницького супроти Польщі далі зістається неприязною: “Хмельницький нічого не попускає з своєї ворожнечі до нашої батьківщини, цілком відданий шведській стороні і навіть самих Татар хоче перетягнути на сю сторону” [18]). Тому Пражмовский став просити Ракоція, щоб він скористав з нового козацького посольства і попосередничив між козаками і Польщею. З приводу привезених з Польщі відомостей, він просив Ракоція позволити йому приїхати до замку Раднот, де закватировано Бруховецького, і Ракоцій виїхав туди на переговори: просив не відправляти козацького посольства не давши йому змоги побачитися з ним і поговорити, і очевидно покладав надії, що перевівши конференцію в трійку-з Ракоцієм і Бруховецьким, потрапить посунути наперед справу порозуміння.

Але Ракоцій, ведучи подвійну гру: приятеля Польщі і кандидата на польську корону в зносинах з Польщею і союзника Шведів і козаків-в зносинах з Карлом-Ґуставом і Хмельницьким, розуміється не мав ніякої охоти зводити польських і козацьких послів до спільної розмови. Переговори з Бруховецьким-скільки можна судити з загального ходу українсько-семигородської політики-очевидно зводилося головно до вияснення способів переведення формального союзу-шведсько-семигородсько-української ліґи. Безсумнівно, Бруховецький привіз принціпіяльну згоду гетьмана і вимогу-прислати для сього відповідне посольство, і Ракоцій з свого боку дав також на се згоду. Заховалась його

картка до одного з визначніших його дорадників і представників Франца Шебеші, що недавно був післаний до Карла-Ґустава, а тепер Ракоцій рішив післати його до Чигрина,-вона писана безпосереднє по конференції з Бруховецьким, дня 3 червня. Ракоцій повідомляє його про приїзд козацького посла, про свій намір вислати Шебеші на переговори до гетьмана і просить його прибути негайно, не пізніш 11 або 12, очевидно-щоб їхати разом з Бруховецьким 19). Але одержавши від Пражмовського згаданого листа, Ракоцій поспішив відправити Бруховецького заразже, щоб уникнути неприємних балачок. 12 червня він писав Пражмовскому: "Запорізьке посольство вважаємо нешкідливим для инших, і для нас нічим не підозрілим. Але заводити з теперішніми послами які небудь переговори про відновленнє їх попередньої приналежности до Річипосполитої-яка ціль? Вони нас про се не прохали, і ваша всеч. так само не має уповаження до переговорів (з польської сторони) як і я. Радо був би одначе затримав відправу послів вашої всч., але запізно одержав вашого листа: уже по тім як дав їм відповідь і визначив час їх від'їзду-чого вони пильно домагались. Ми ж як пропонували наше посередництво для замирення-ще коли ся ворожнеча не розвинулася так сильно,-так і тепер будемо про се старатись, коли нас про се попросять в відповідній формі. Тільки се лихо треба з коренем вирвати, аби воно ще більше не розрослося-бо ніколи твердо не поєднуються душі, розпалені реліґійними образами. І їх (козаків) ніщо так не турбує як порушеннє свободи реліґії. А коли ви, вельм. панове, не даєте свободи нашій реліґії 20), то нема правдоподібности, щоб дали й їм, хоч бог не дає нікому влади над розумом і сумліннєм людей, котрих серця він оден читає, і обмежувати свободу душ в реліґії се значить розпускати союз королівства" і т. д. 21).

Пражмовский міг на се висловити тільки жаль, що він не сподівався такого скорого від'їзду козацьких послів, і побажання, щоб Ракоцій, як приятель Польщі, далі старався коло поєднання козаків з Польщею. При тім, розуміється, заперечував козацькі заяви, нібито вони повстають против Польщі задля реліґії: козаки вживають її тільки за привід для своїх своєвільств, і своїми інтриґами і лукавством розбивають згоду, підіймаючи против Польщі то одного неприятеля то другого, так що не лишається ні часу ні місця для якого небудь трівкого замирення 22).

Разом з Бруховецьким поїхали Ракоцієві посли до московського царя:

Юрий Рац і Данило Тевіш: переасекурувати Семигород з огляду на можливе польсько-московське порозуміннє очевидно [23]). Вони мали їхати на Чигрин, з тим щоб гетьман справив його до царя. Бруховецький одначе спинився в дорозі, щоб почекати Шебеші, а Рац і Тевіш поїхали просто і на кілька день випередили їх в Чигрині. Історію місії Шебеші я відкладаю до наступного розділу, а тепер іще принотую листи гетьмана і Виговського до Ракоція з 18 травня-з приводу листів від нього, принесених знову якимсь післанцем воєводи Стефана. Гетьман і писар повторяли запевнення своїх бажань оформити приязні відносини обох держав-останнє посольство (Бруховецького) має тому служити доказом; висловляли подяку за приязні відносини до післанця шведського короля, що повертався від гетьмана через Семигород (не знати, мова про Данила чи про Ґрондского), і просили справити його якимись безпечними дорогами до гетьмана, коли б він їхав з новими дорученнями, і т. д. [24]). Згадую се для повноти огляду.

Примітки

[1]) Monumenta Hungariae XXIII с. 318.

[2]) Тут в друкованій копії очевидно дещо пропущено, але зміст ясний.

[3]) Transsylvania II с. 68.

[4]) Monumenta Hungariae hist., XXIII, с. 313.

[5]) З сих слів можна б міркувати, що Луц в тім часі приїздив кілька разів. В Monum. Hung. ч. 198 і 199 видані ще два листи післані з Луцем від гетьмана і Виговського, з датою 22 березня 1656 р. Гетьман, подібно як в листі 9 лютого запевняє Ракоція в своїй приязни і обіцяє прислати послів як тільки повернуться його люде, вислані на Запоріжже і на инші місця. Виговський повторяє сі виправдання, хвалиться при тім, що се він привів до приязних відносин між гетьманом і Ракоцієм і буде далі в тім напрямі працювати. Але дата здається мені підозрілою: між 9 лютим і 22 березнем невже Луц

встиг би поїхати до Ракоція і вернутися до Чигрина?

6) Monumenta XXIII с. 347-8, лист з 8 дня 28 березня.

7) Лист 2 квітня-Trans. II с. 95, він орієнтує в часі вислання листу до воєводи Стефана, тамже с. 81, бо сей не має дати-а був висланий мабуть скоро після листу до матери.

8) Тамже с. 355-6.

9) Лист сей заховався тільки в мадярськім перекладі-там же с. 354; його стилізацію я уточнюю за поміччю листу гетьмана до Стефана, що переказує його зміст.

10) Сибир. ст. 1636 листи 615-667, поперекидувані, початок на л. 622 з помітою: "сказали, что писал тот лист чернец Данил". Зміст і дата, згадка про "посланника Самойла, который будучи у тебя, благодЂтеля моего, со мною через Волоскую землю шол", не лишають сумніву, що се дійсно лист черця Данила. Міститься він між актами посольства Скоробогатого, і очевидно був післаний цареві з ним між иншими документами.

11) Transsylvania II. с. 83.

12) Мова про селянське повстаннє, підняте прихильниками Казимира против шведських залог і їх прихильників-дісідентів.

13) "А потомъ розными умыслы и Украину"

14) Historia belli cosacco-polonici с. 365-6.

15) comititonem excrcitus nostri.

16) iuxta literarum promissumque jam condictum; стиль досить плутаний і в виразах своїх не дуже справний.

17) Чигрин 10 квітня, підп.: Serenissimae vestrae celsitudinis amicus intimus obsequiis que paratus Bohdan Chmelnicky m. p. dux generalis cohor. Zaporoviensium-Monum. Hungariae XXIII с. 361.

[18]) Жерела XII с. 387.

[19]) Отся картка: "Доброго здоровля від Господа-бога! В важний справі, з секретними дорученнями мусимо вас вислати до козаків. Посли їх сьогодня у нас. Ми радо заощадили б вам сеї дороги, але не можучи в сій справі на нікого так спуститися як на вас, просимо зараз приїхати і 11 або 12 неодмінно тут бути. Тим послужите Батьківщині, Богові і нам. Ваша праця буде нагорожена і на нашу приязнь ви можете рахувати. Звідси мусите негайно ж виїхати. Раднот, 3 червня 1655. Поміта Шебеші "Принесено з червня", Monum. Hungariae XXIII с. 374.

[20]) Ракоцій говорить про становище дісідентів в Польщі-саме в переговорах з Пражмовским дебатувалось се питаннє, що син Ракоція на те щоб бути проголошеним наступником Яна-Казимира, мусів би перемінити своє кальвинство на католицтво.

[21]) Transsylvania II с. 91.

[22]) Тамже с. 92-3.

[23]) Вірчий лист й інструкції Рацові і Тевішові з датою 12 червня в Transsylvania с. 97.

[24]) Monumenta Hungariae XXIII с. 368.

ПОЛЬСЬКІ І КРИМСЬКІ ЗНОСИНИ В ЛЮТІМ-ТРАВНІ: МІСІЇ ЛЮБОВІЦКОГО І ПІСОЧИНЬСКОГО, ПОЛЬСЬКІ ВІДОМОСТИ З УКРАЇНИ, КОРОЛЬ ВИКЛАДАЄ ІСТОРІЮ ПЕРЕГОВОРІВ, ЛИСТИ ГЕТЬМАНА І ВИГОВСЬКОГО ДО КОРОЛЯ З БЕРЕЗНЯ.

Все се, як бачимо, кидає деяке світло і на ті обставини, в яких український уряд вів свої переговори з Яном-Казимиром про польсько-український modus vivendi.

Ситуація була дуже інтересна. Король польський, що приїхав 9 лютого до Львова, аби звідси трактувати з Хмельницьким [1]), і його шведський

конкурент, що йшов з півночи також під Львів, аби звязатися безпосереднє з козаками і уставити з ними спільний плян і порозуміннє, протягали руки до Козаччини. Весняне бездоріжжє стримало похід Карла на Вкраїну і від Томашова, в початках березня, він повернув на захід, над Сян, під Ярослав і Перемишль. Облога сих міст, в середніх днях березня, скінчилася цілком нещасливо для Шведів, і з кінцем місяця Карло-Ґустав мусів вступитися з Українських земель. Нерозважно відсунув він поміч козаків в сей критичний момент-переказавши через Ґрондского, що аж покличе їх, тоді нехай приходять: власне в сім менті козаки могли рішучо заважити в його боротьбі з Яном-Казимиром. Але гетьман не пхався йому в поміч, покладаючись на розбиттє польських сил і вважаючи себе спадкоємцем польського короля на Руси.

На жаль відомости наші про його переговори з Яном-Казимиром в сей мент дуже фраґментарні, і лишають чимало неясного.

Як знаємо, ще перед приїздом до Львова король вислав до козаків Любовіцкого, і доручив вести формальні переговори з гетьманом Лянцкороньскому і Тишкевичу [2]) Вєльопольский 11 лютого писав Ракоцієві, що Тишкевич уже поїхав до Хмельницького для остаточного оформлення договору (ad firmanda pacta) [3]).

Московський співак Лешковський, що їздив до Київа і пробув там до 19 н. с. лютого, оповідав, що чув там: приїздили до Чигрина посли від короля-просити помочи на Шведів, пробули там чималий час і мабуть уже їх відправлено; був також посол від гетьмана Потоцкого, але ніяких подробиць про їх місію Лешковський не чув [4]). Кубаля думає, що тут мова про Любовіцкого, але Любовіцкий мабуть був пізніше. В наведенім вище листі миргородського писаря в 15 (25) березня згадується, що він був у гетьмана і той його "з гнівом відправив" [5]), далі росповідається про приїзд Лянцкороньского, Тишкевича і Чарнєцкого (!)-щоб вступити на службу гетьманові. Очевидно про місію Лянцкороньского і Тишкевича щось чули-але у гетьмана тоді був мабуть тільки Любовіцкий і Пісочиньский.

Заховався паспорт сього останнього, в формі гетьманського універсалу, виданого в Чигрині 9 марця (очевидно с. с.),-нова копія, але в нічім не підозріла:

“Богдан Хмельницькій гетман з войском Запорозким-панам полковником, осаулом, сотником, атаманом и всему товариству войск наших Запорозких, старшинѢ и черни, также атаманом городовым, войтом, буръмистром і вшелякой кондиции людем, и кождому кому би тилки сеє наше писанє показане было, доносим до вѢдомости. Иж бывши у нас п. Ян Песочинский, который от нас, здавши одправу, назад поворочаєт, пилно теди вашеций жадаєм, абисте оному во всем вѢру давши, всюди доброволне так там идучого яко знов з чимколвѢк назад до нас поворочаючого пропущали, не задаючи оному ни в чем найменшої трудности. Который кеди будет чого у вышецей жадати, также оному жеби сте не забороняли-не чинячи иначей для ласки нашоє” [6]).

З одної одписки сівського воєводи довідуємося, що 7 н. с. квітня через Сівськ їхали до царя післанці від гетьмана: Демян Якименко і Василь Клименко (Якимов і Климентьев), вони казали воєводі, що Ян-Казимир прислав до гетьмана послів: Тишкевича і Потоцкого вони переказували бажаннє короля бути під високою рукою царя і зложити йомі присягу: з сими вістями гетьман вислав отсих післанців [7]). Я не знайшов инших звісток про се посольство, і згадую тут про нього задля сеї звістки про приїзд Тишкевича. Потоцкий лишився в Чигрині довше, щоб розвідатися про брата, відвезеного до Москви: його застав у Чигрині Лопухин, але Тишкевича вже не було.

В листах де-Нуйє маємо такі відомости з королівської кватири:

Хмельницький прислав писану присягу, що він прийде до Львова; посилає ще (в додатку до попереднього корпусу, що стояв ніби то на Поділлю) 6 тис. війська, а весною прийде з рештою війська (лист 10 лютого, відомости з кінця січня).

В лютім приїхав до короля, до Львова згаданий уже післанець (мабуть Теодосій Томкович, висланий від гетьмана в перших днях лютого ст. ст.), з повідомленнєм, що він уже готов до походу, чекає тільки Любовіцкого з інструкціями (лист 2 березня).

До королеви прийшли листи від короля з 16 і 18 березня: “до нас ідуть козаки і Татари”.

21 березня король одержав у Львові відомість від П. Потоцкого, старости

камінецького, що Виговський веде від Хмельницького 15 тис. козаків і 10 тис. Татар; Потоцкий остерігає своїми універсалами шляхту на Руси, аби звезла свої родини й майно до замків з огляду на перехід сих військ [8]).

Перед виїздом зі Львова, в 10-х днях квітня король одержав відомости, що Татари вже під Камінцем, 30 тисяч їх іде напереді, хан за ними з усіми силами, ріжні добровольці збираються йти з ним в надії на здобич на Поморю і Ливонії; ріжні козаки в надії на грабіж теж прилучилися до Татар на конях [9]).

З Замостя пишуть в тім же часі про успіхи на Литві: здобуто Несвиж, збираються здобувати Слуцьк, сподіваються помочи Хмельницького [10]).

Вісти з червня: Татари не рішались віддалятися від Криму, боячись, щоб козаки не впали тим часом туди і не пограбували; тепер Хмельницький нарешті рішився післати своє військо в поміч королеві: 6 тис. козаків вже в поході, за ними піде він сам з усім військом [11]).

Десять день пізніше (лист з Ченстохова, 3 липня): "Татари йдуть напевно, вони боялись, щоб козаки підчас їх неприсутности не пішли грабувати Крим, бо між ними були деякі непорозуміння: Татари викликали розділ між козаками, велика частина їх піднялася против Хмельницького і забрала у нього 150 гармат. Тепер обидві партії прислали послів до короля з покорою і благаннями ласки. Татари, що запалили сей огонь, підтримують його далі й йдуть нам помагати-але ми відкликали своє проханнє, бо маємо досить сили й без них. Щоб показати свою добру волю, вони посилають 15-20 тис., замісць 80-ти, що мали прийти" [12]).

Сам король так викладав історій своїх переговорів з козацьким гетьманом, висилаючи Шумовского до Криму вдруге, при кінці квітня:

Король з Річюпосполитою, покладаючись на інтервенцію хана, що Хмельницький виконає озірнянські умови: буде вірним королеві і від Москви відстане, "насамперед своїми листами обіслав урodж. гетьмана війська Запорізького, ур. Виговського і всіх полковників, висловлюючи втіху з того, що він (гетьман) відновив давнішу приязнь з ханом та прирік бути вірним королеві. З огляду на се король обіцяв йому і всьому війську свою панську ласку. Далі -бажаючи всьому світові показати свою

природжену вибачливість до своїх підданих, король вислав комісарів визначених Річпосполитою на попереднім соймі: воєводу чернигівського Тишкевича, стольника ціханівського Любовіцкого, і войського винницького Зацвіліховского і вони туди їздили, з повним уповаженнєм уложити договір (pokoj) між королем і Річпосполитою та військом Запорізьким, такий щоб задоволив гетьмана, старшину, все військо Запорізьке, а навіть і чернь [13]), Призначив був король до тої комісії і вельм. воєводу руського, польного гетьмана (Лянцкороньского), але він чекав відомости від инших комісарів, чи прийде до трактатів.

"Сі комісари були прийняті у ур. гетьмана війська Запорозького і віддавши йому листи від короля й. м. нагадували йому, що треба як найскорше приступити до договору [14]), а тим часом щоб 10 тисяч війська було післано в поміч королеві, а на весну щоб уся козацька сила готовилась до походу, і порозумівшися з ханом, щоб гетьман з ними спішно рушив туди, де буде найбільше потрібно.

"На се ур. гетьман війська Запорозького відповів, що зараз він ніякого війська післати не може, тому що ще трави нема, і край голодний, а нарешті-поки не буде договору, не може дати і війська. А договору не може тепер уложити тому що полковників усіх не було-бо Дніпр пускав і води були великі: він їх скличе до себе доперва на Великдень, і порадившися з ними, доперва тоді зложить договір [15]). Хоч міг зараз сказати його комісарам, щоб вони затрималися, аби зараз по раді покінчити з сею справою, він то відложив, сказавши, що про час і місце комісії дасть знати; в листах обіцяв королеві і Річипосполитій щиро складати сей договір, котрого цілком щиро бажають король і Річпосполита: коли б (король) навіть і найбільшу побіду здобув над неприятелем, не відстане від сього наміру.

"Від посла свого Піріс-аґи, що був під той час в Чигрині, хан й. м. може довідатися, як йому не позволили бачитися з нашими послами, а нашим послам з ним-з того можна легко зробити висновки" [16]).

Оповіданнє нібито докладне, катеґоричне і ясне, але в дійсности-стараючися представити ситуацію можливо яскраво з становища польського, воно не тримається хронольоґії, і викладає факти сумарично без належної послідовности. Воно дуже інтересне як оборотна сторона тих

всіх оптимістичних вістей про покірність Запорізького війська королеві, готовість йому служити і воювати Шведів, що так старано поширювалися з двору Яна-Казимира на всі сторони, але для фактичної історії зносин користуватись сим оповіданнєм треба так само обережно. В сумарнім образку разом зведені, очевидно, ріжні стадії переговорів-з кінця лютого і початку березня, коли Пірісаґа сидів у Хмельницького в Чигрині, і з кінця березня, коли топилися сніги і стояли великі води, і гетьман перекладав терміни комісії, відправляючи з нічим комісарів.

З першої стадії, коли мова йшла головно про військову поміч, а про комісію говорилося тільки "загально", маємо листи гетьмана і Виговського до короля з датою 7 березня, вислані з якимсь Сокольским, королівським післанцем. Гетьман писав коротко.- "Найясніший і т. д. Лист в. кор. мил., з домаганнєм кількох тисяч людей, був би негайно виконаний, коли б не стали на перешкоді і весняні труднощі для походу і звичаї ради обозової [17]). Обіслав я найближчих полковників, щоб подали свою гадку. Неприятель [18]) завинив, бо згідно з обіцянкою своєю не мав переносити своєї зброї; але коли переступив, повинен вступитися, згідно з договором. Але треба почекати, поки оповіщу полковників своїм універсалом, щоб почути їх раду. Покаже себе вірність і покірність, що покрили були воєнні розрухи-лиш трохи потерпіти у бога, котрому ми нашу захитану вітчину і безпечність в. м. поручаємо".

Виговський повторяв теж саме, тільки більше многословно, розмішуючи запевненнями в своїй готовости служити.-"Скорому до послуг не треба давати остріг (пришпорювати): вирозумівши бажаннє в. кор. м., п. гетьман війська Запорозького зараз велів розіслати універсали до ближчих полковників, щоб не дати причин до замішання. Не вважай, в. к. м., тої малої проволоки якоюсь нежичливістю п. гетьмана-бо такий уже з давніх часів повівся в війську звичай-нічого старшому не починати без посполитої наради. За себе обіцяю в. к. м. не дати сону очам моїм, поки висловленого в листі бажання не докінчу позитивним вислідом, і за пана гетьмана з військом прирікаю, що він не пустить неприятелеві в. к. м. безкарно того його зухвалого виступу-як що він не відступить від свого наміру і буде за Вислу заганятися з своїми хоругвами. Потреба в. кор. м. навіть і зараз би мала щасливі наслідки-тільки весняна розтіч і неприсутність старшини стала на перешкоді, і мусімо трохи загаятись. Инші справи, (з окрема) те

що в. м. к. доручив комісарам, сподіваємось полагодити устно, а дещо і післанець в. к. м. Сокольский устно перекаже" [19]).

В сих листах найбільш інтересне для нас-се обережне висуваннє тези, що землі на схід від Висли, себто Західня Україна, лежать в сфері інтересів і протекції козаків. Від посилки військової помочи Полякам гетьман і його канцлєр явно відкараскуються, про комісію говорять загально. Комісарів при гетьмані не видко, тільки якийсь королівський післанець, отой Сокольский.

З вище зацитованого листа Радзєйовского до Карла, писаного 3 травня, знаємо, що був такий мент, коли термін і місце комісії були уставлені твердо: в Білій Церкві 1 травня [20]); се мусіло статися не пізніш початків березня, і в наведенім листі Виговського про комісію говориться справді як про щось уже уставлене і само собою зрозуміле: козаки дали на неї згоду. Радзєйовский сподівався-покладаючи се на шведські переговори, що сей термін буде відложений, і з комісії не вийде нічого-се й справдилося, але в момент задокументований листами гетьмана і Виговського 9 березня, про комісію говорилось як про щось прийняте-тільки говорилось загально не входячи в деталі. Мова йшла головно про військову поміч. Натискав король і хан. Відправивши при кінці лютого Шумовского з своїми послами, і всякими приємними обіцянками [21]), хан і його візир, очевидно стали намовляти Хмельницького до сього походу, призначеного на другу половину березня (на повню). Під Камінцем мали зійтися війська татарські, козацькі й польські-маємо сліди листів, котрими хан нагадував сей термін Полякам [22]). очевидно теж саме писалося до козаків.

Але все воно виглядає скорше на маркованнє ханської вірности слову та великої жичливости королеві, ніж на дійсний рух. Хоч чуємо, що Менґлі-ґерай уже рушив з передовими полками, і хан уже рухається-тільки щодня виглядає вістей від Хмельницького [23]), але властиво справа вже була пересуджена неприхильною поставою Хмельницького. Він проти ханських покликів до походу висунув жадання нової видачі бранців-котрих Татари не виконували, нарікав на татарські, особливо ногайські ексцеси, і навіть узявся до розправи з котримись ногайськими улусами. На випадок яких небудь неприязних виступів Орди грозив новим морським походом, московськими Калмиками і т. д. Очевидно, не тільки вигорожував себе, але

й татарському походові на Україну й на Шведів хотів запобігти, і супроти того хан і його візир так старанно визначали крок на місці в своїм листуванню з королем, в дійсности не маючи ніякої особливої охоти рухатися в таку недогідну пору під небезпекою нового конфлікту з гетьманом.

Примітки

[1]) Ґоліньский записує: "Король Ян-Казимир мешкав у Львові для трактатів з козаками, хотячи привести Хмельницького до послушенства Короні Польській" (с. 813). Ітінерарій Яна-Казимира за лютий-квітень, коли він жив у Львові (з перервами)-у Кубалі Wojna Szwecka с. 476.

[2]) Вище с. 1171.

[3]) Monumenta XXIII с. 318.

[4]) Акты Ю. З. Р. III с. 508.

[5]) Вище с. 1166.

[6]) З рукоп. бібл. Красіньских видав проф. Крипякевич в Записках львівських т. 147 с. 74.

[7]) Книги польського двора, кн. 86, 1656, аркуші не нумеровані.

[8]) Lettres с. 79, 97, 121, 126, 139.

[9]) Тамже с. 166.

[10]) Тамже с. 167.

[11]) Тамже с. 166.

[12]) Тамже с. 167.

[13]) a na ostatek y czerni.

[14]) przystąpic do skonczenia pokoiu-тут і далі вживається се слово не так в значінню замирення, як договору.

[15]) pokoy stanie.

[16]) Жерела XII с. 375-6.

[17]) mos consilii castrensis-лист гетьмана маємо тільки в латинськім перекладі в хроніці Темберского с. 342.

[18]) Розуміти шведського короля-що він обіцяв не переносити зброї за Вислу (див. вище).

[19]) З ориґіналу швед. держ. архиву видано в Архлві Ю. З. Р. III. VI ч. 47, латинський переклад у Темберского с. 342.

[20]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 116.

[21]) З автоґрафів бібл. Чорторийських видрукував листа хана і візира Кубаля в примітках-с. 479-480.

[22]) Реґести (essentailla) польського коронного архиву-їх наводить Кубаля, тамже с. 480-1.

[23]) Зміст листу Шумовского з 22 березня, в тих же реґестах, справи турецькі ч. 16.

ПОЛЬСЬКІ ЗАХОДИ КОЛО ІНФОРМАЦІЇ ХАНА, ІНСТРУКЦІЯ ШУМОВСКОМУ. СУБАН-АҐА У ГЕТЬМАНА, КОЗАЦЬКІ ПОСЛИ У ХАНА В ТРАВНІ. ОПОВІДАННЯ РУДАВСКОГО ПРО СТАНОВИЩЕ, ПЛЯНИ ОБ'ЄДНАННЯ І ПОВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТИ УКРАЇНИ.

За недостачею листування з березня й квітня, мусимо помагати собі для вияснення ситуації дещо пізнішими відомостями, що заховалися в реляціях

московських послів в Криму і кидають ретроспективне світло на попереднє. Але треба в такім разі вернутися до згаданої вище інструкції Шумовскому в друге його посольство до хана- писаної 26 квітня у Львові, складеної очевидно під впливом останніх вістей від комісарів, що гетьман зняв визначений термін для комісії і полишив то собі-визначити їй час і місце пізніше [1]). Супроти того посольство Шумовского має головним завданнєм привести хана до можливо енерґійної інтервенції у козацького гетьмана, щоб він твердо замирився з королем, себто зложив ясний і певний договір про ті умови, на яких козаки будуть служити королеві.

Починається від подяки ханові, що він таки посилає (отже її ще нема!) частину Орди проти Шведів і через своїх послів нахиляє військо Запорізьке до "постановлення спокою" (договору) з королем. Вдячно пригадуються заходи хана під Озірною, далі йде наведена вище історія ухиляння Хмельницького від договору. "Посол має вказати ханові і його візирові, що в тім анґажована честь хана, аби за його інтервенцією постановлений був мир (договір)-як був початий під Зборовим. Під Жванцем король теж не вирікався миру з козаками, як то удають-нібито ті панове, що трактували з візирем під Камінцем, не хотіли трактувати з козаками: навпаки, через візира вони трактували про мир з козаками".

Треба вияснити ханові, що замиреннє з козаками (властиво приборканнє їх під владу короля) користне для Криму, "бо як би вони взяли гору і утворили окрему державу (potencyą osobną), то стали б тяжкі й Ордам Татарським". Коли козаки не будуть приведені до послуху королеві, не багато скористає з їх приязни й хан, "бо хоч війна для згоди, а згода для війни, але мир з кожним народом певніший, коли оден другого змусить". Козаків, значить, треба доконче приборкати, а не покладатися на добровільні союзи з ними.

Небезпечні перспективи: Москва, за помічю козаків опанувавши в. кн. Литовське, може схотіти використати Шведську війну і поновити операції в в. кн. Литовськім, і тоді треба буде звернути проти неї литовське військо, що тепер оперує против Шведів. Або може схотіти звязатися з Шведами против Польщі. В обох можливостях конче потрібне замиреннє Польщі з козаками. Після сього замирення хан з козаками з усею силою-лишивши яких кільканадцять тисяч Орди королеві пішов би з усім військом козацьким на Москву; там узяв б велику здобич, відтяг Москву і козаків від Литви і не дав би козакам змоги сполучитися з Шведами; треба тільки з

тим поспішатись.

Щоб переконати гетьмана й козаків, нехай хан їм виявить, що як вони були причиною (тих усіх бід Річипосполитої), звязавшися з Москвою проти короля і Річипосполитої-хоч не мали до того ніякого поводу, бо король готов був дотримати їм мир (договір умовлений під Жванцем)-так вони з обовязку і совісти обовязані вернути Річипосполитій її утрати, в. кн. Литовське. А сього не можна нічим иншим осягнути краще, ніж тим що військо Запорозьке швидко вдарить з ханом на Москву. Нехай хан пришле королеві кільканадцять тисяч Орди, а гетьман 10 тис. козаків, і самі з усіми иншими силами йдуть на Москву; коли б королеві пощастило упоратися з Шведами, він з усіми силами пішов би на Москву також. Коли сього не буде, король мусить замиритися з Москвою-не для того щоб занехати союз з ханом, ані з неохоти до миру (договору) з козаками, тільки для того щоб мати вільні руки против Шведів.

З тих усіх мотивів-треба показати ханові-важно замиритися з козаками як найскорше, а ханові треба постаратися, щоб вони не ставили королеві неслушних вимог. Коли супроти того всього гетьман вимагатиме від короля і Річипосполитої “неподобних річей”, явно тим покаже, що він не цінить приязни хана, ні ласки короля і Річипосполитої, що щиро бажають миру.

“Коли б хан й. м. спостеріг, що ур. гетьман війська Запорізького хоче вчинити собі на Україні удільну державу (“панство”), або вимагатиме для договору (“покою”) якихось инших неподобних кондицій, або не віддаватиме панам і шляхті маєтностей,- повинен хан й. м. пильнувати, щоб не придбати собі на Україні сильного сусіда, а приводити справи до того, щоб козаки були в послуху королеві і Річипосполитій, а Україна в володінню (possessyi) панів-що кому належить. Кінець кінцем (як останній засіб) нехай би того способу зажив хан й. м.: рушив сам особою своєю з усіми ордами, приступив під козацьку границю і добивався від них тих двох річей: договору з королем й. м. і Річпосполитою при комісарах королівських і походу против Москви.

“І ще єсть останній спосіб. Тому що всі чисто полковники, козаки і чернь, як то доходить до відома короля й. м., тягнуть до згоди, їх можна було б до неї привести, а коли б противився ур. гетьман війська Запорізького, то нехай би хан й. м. добився щоб, вони того пожаданого миру не відкидали і до нього вели свої інтенції, і ханові помогли в тій війні з Москвою (против волі гетьмана, чи скинувши, чи вбивши його,-інструкція недоговорює). Бо присяга зложена Москві ур. гетьманом не може вязати війська Запорізького, бо він першим підданством обовязаний для короля й Річипосполитої, котрим не раз присягав, і полковники й чернь ніколи б не пристали на з'єднаннє з Москвою,-тільки видумав те ур. гетьман з ур. Виговським, нібито ми не хотіли з ними трактувати підчас трактатів під Камінцем (і тим привів до присяги Москві). Ніби то ми послів їх відсунули, листів у них не прийняли, нечемними словами зневажили і до шабель на їх послів поривались: на самого вельможного канцлєра се складають, що він був першою причиною того, не тільки инші комісари”. Тим часом візир памятає, як приязно і щиро ставились до козаків підчас тих переговорів-се треба візирові пригадати.

“І то також треба зручно показати, що ханові як монархові годиться мати діло з монархом, себто з королем, а нового сусіда нема по що собі робити, такого що хоче узурпувати собі більше ніж йому належить. Справедливого і слушного уконтентування треба і ур. гетьманові війська Запорізького і ур. Виговському і всій старшині, сього не вирікається ні король ні Річпосполита, і до того часу се вже б і сталося, коли б не протягав того сам ур. гетьман війська Зап.” 2).

Шумовский вибрався з сею місією доволі скоро: в середині травня він був уже у хана [3]). Але поставити хана і його візира на точку поглядів інтересів Яна-Казимира, як той наївно собі бажав, розуміється не було так легко! Одинока річ, котрої вдалось йому добитися-се присилки помічного татарського корпусу, що в липні ставився під Варшавою і брав участь в голосній, нещасливій для Поляків битві 28-30 липня. Більшого нічого хан не міг зробити супроти неприхильної постави козацького війська, а й за сей виступ воно його досить болючо укарало, підстерігши Татар, коли вони вертали з здобичею і сильно їх погромивши [4]).

16 н. с. травня оповідали Татари приставу московського посольства: "Приїхав нині Субан-аґа, що їздив від хана до гетьмана Б. Хмельницького; спочатку по приїзді була йому у гетьмана честь, хоч говорив йому гетьман: "Чому козацького полону не привів?" А потім як пішов від гетьмана до свого двору, приїхав до гетьмана посол з Москви, стали (ханському послові) малу честь показувати, і гетьман йому говорив і ханові велів переказати: "Коли хан козацького полону не верне, то вертай собі до Криму; а коли хан піде війною (сам) або пішле когось на козаків війною, то я до бою готов". А приїздив Субан-аґа з тим щоб узяти у Хмельницького Кримців-бранців. І при нім писар Хмельницького велів козакам воювати ногайські улуси Уракових мурз, що кочували на козацькій стороні; Хмельницький то спинив, але Уракові Татари стали перевозитися з козацької сторони на кримську") [5]).

"7 (17) травня були у хана посли гетьмана Б. Хмельницького-полковник і писар [6]), говорили ханові, аби згідно з договором віддав з Криму весь козацький полон, а хан давав з свого полону тільки чотирьох. Казав послам, що віддав би весь полон, і велів був калзі, нуреддінові, беям і мурзам усім, кримським і улусним, і (простим) Татарам, щоб віддавали, але вони не послухали, не віддали: кажуть, що здобували той полон своїми головами й віддати не можуть, без того полону пропадуть з голоду. Полковник і писар ханові казали, що за те що хан не віддає полону, у нього з гетьманом виходить неприязнь, і тих 4 чоловіка не взяли. На те хан сказав: Коли гетьман з ним посвариться, він сам піде війною, або людей своїх пішле на козаків. Посли відповіли: Коли хан піде на козаків війною, гетьман на бій готов. З тим і поїхали з Бахчисараю 8 (18) травня" (л. 18).

“15 (25) травня прийшла ханові вість, що Запорозькі козаки Б. Хмельницького Ногайських Татар Уракових улусів за Дніпром на козацькій стороні витяли і в полон забрали більше 5 тисяч, захопили їх майно, стада, коней і худобу. Другого дня зібралися до хана на пораду: калґа, нуреддін, беї (князі), мурзи кримські і ногайські-з улусів. Трівала та рада три дні, калґа і нуреддін у хана ті три дні й ночували. Улусні мурзи говорили на раді, щоб хан за них обстав: пішов на козаків війною сам, або султанів з військом післав, але царевичі, князі й мурзи так рішили, що сього літа війною з Криму ні ханові, ні султанам, ні Орді не ходити нікуди, а бути в Криму, а улусним людям-своїх улусів стерегти. А коли б улусні ногайські мурзи пішли війною, і на війні їх побили, або без них Калмики чи инші люди їх улуси погромили,-хан їм не поможе нічим, самі будуть винні.

“А як була ся рада у хана, прийшла ханові вість, що під Гаурським пристановищем з'явилися на морі струги, явно воєнні-чи донських козаків чи запорізьких, напевно не знати. Хан, калґа і нуреддін зараз послали одного з султанів з військом для охорони, і до инших морських пристановищ розіслали мурз з людьми.

“Великий страх мають кримські люде від козаків і Калмиків” (41).

“Польських [7]) послів-пана Шумовского з товаришами хан відправив 23 (с. с. травня); сам хан королеві в поміч не піде, калґу і нуреддіна, кримських беїв і мурз не пішле; пішле мабуть улусних Татар з-під Білгорода” (л. 42).

“3 (13) червня приїхали від козаків посли, три чоловіки, і кримський Татарин, що їздив до гетьмана з його послами, відпущеними з Криму 7 (17). Привезли ханові листа від гетьмана, і говорили ханові: Нехай хан живе з Хмельницьким у приязни і в спокою, на його військо не йде, і не посилає, і Хмельницький його теж не воюватиме; козаків своїх, що були на Дону, він відти відкликав, а король старший з королем новим (Ян-Казимир з Карлом) нехай собі біються” (47-8).

Ясно, що в таких обставинах і при таких настроях хан нітрошки не міг помогти королеві своїми впливами у Хмельницького. Вони були дуже малі, і Хмельницький зовсім не рахувався з ними, без церемонії відкладаючи комісію. Рудавский про се дав таке оповіданнє, без застережень повторене не тільки в старій праці Костомарова, але і в новій книзі Кубалі [8]):

“Почав король пробувати й Хмельницького нахилити до згоди, і той не відмовився від переговорів про згоду-аби лиш були на користь всеї Руси. Додав, що на все погодиться, аби лише Річпосполита через своїх будучих комісарів проголосила Руський нарід вільним, як десять літ тому проголосив Голяндців король гішпанський. Остовпів король від такого грецького лукавства (graecum ingenium) Хмельницького, тим не менше велить воєводі руському Лянцкороньскому спішно їхати до Чигрина і всякими способами притягти, Хмельницького на польську сторону. Але на марно пішли всі зусилля воєводи-бо Хмельницький думав тільки про знищеннє Польщі. Коли він 1 травня дістався до Чигрина і другого дня виложив причини свого приїзду, побачив Хмельницького вороже настроєним; він все толкував в злу сторону і підозрівав, що воєвода приїхав на те тільки аби вивідати секрети Хмельницького і його потайні заміри та відкрити їх московському цареві. Не знати, чи то присутній шведський посол піддав йому такі підозріння, чи самому Хмельницькому се спало на думку, тільки постановив відразу збентежити воєводу такими докорами і прибити неприготованого. Але щоб не виглядало, що він з місця відкидає всякі переговори, просить наперед виложити способи замирення, що йому доручили в Польщі. Воєвода повів справу обережно: нічого більше не хоче від Хмельницького тільки воєнного союзу проти шведського короля, нічого не згадуючи про Москву. Але на сю пропозицію воєводи Хмельницький зпочатку став сміятися, далі впав у гнів. “Що за божевіллє останнє вашого короля і вашого сенату! Просити в союз проти Шведів козаків, котрих так недавно, минулого року ви хотіли знищити до одного битвою під Ставищами? Тепер ви, не згадуючи навіть про договір, хочете гратися козацькою кровю? Сі чудові вояки, що так відважно давали вам відсіч, мають падати жертвами ваших забаганок! Досить глумитися з відважних людей. Я сам досить глупо вів справу, занадто довіряючи Полякам, завсіди віроломним. Жалую, що свого часу пішов з Потоцким на його фальшиві переговори про замиреннє. Але вимагали того обставини; заразом робив я уступки старому гетьманові, котрого досить вимучив у татарських кайданах; робив для короля, про котрого думав инакше, ніж він себе в дійсности показав. Тепер нехай знає Польща, що я більше трактувати не буду инакше як на користь цілої Руси,-себто щоб Поляки признали Русинів свобідними, шанували їх як приятелів і сусідів, а не вважали за своїх підданих і невільників. Щоб шляхта виріклася навіки всяких претенсій, коли які має. Бо згода і Поляк разом на Руси жити не можуть”.

“Се не стільки з жалем, скільки з погрозою говорив Хмельницький. Воєвода мовчав, і скоро поїхав з Чигрина нічого не зробивши-удаючи нібито скоро приїде знову” (243-4).

Хоч се оповідання користається довірєм в науці 9), воно очевидно являється літературною інвенцією автора. З королівського експозе (в інструкції Шумовского) видно, що Лянцкороньский доти не їздив до Хмельницького, вичікуючи вислідів місії Тшкевича і Любовіцкого. В 20-х же днях квітня король уже знав, що комісію відложено на неозначений час, і по сім Лянцкороньскому менше ніж коли небудь було поводів забиватися до Чигрина. Але дещо в сім образку Рудавского інтересне-починаючи від дати 1 травня — сього терміну комісарського з'їзду в Білій Церкві, що ми знаємо від Радзєйовского. Далі ся ідея інтересів “всеї Руси”, так підчеркнута в оповіданню: ми повинні її звязати з проблємою приєднання Західньої України, що дійсно в сім часі ставилося в гетьманськім осередку. Нарешті уявленнє задушевних мрій гетьмана і війська: повного визволення України від Польщі, від соціяльних претенсій шляхти, від суприматії Корони. Все се влучено так добре як рідко.

Примітки

1) Радзєйовский в листі писанім 3 травня говорить про термін комісії .. травня в Білій Церкві, але король, даючи інструкцію Шумовскому 26 квітня, мав очевидно відомости свіжіші-що вже термін сей знято.

2) Жерела XII ч. 470, з оригіналу коронного архиву, копія в Осол. 227 л. 38.

3) Де Нуайє писав про се: “Коли Татари покинули нас, щоб відвезти до дому здобич забрану в Прусії, козаки напали на них при повороті, відібрали всю здобич, постинали всіх Татар, яких запопали, і всіх бранців Шведів, примовляючи їм, що вони піддані безсовісного короля (prince sans foi), а Поляків і Прусаків пустили-с. 277.

4) Московські посли приїхавши до хана 14 н. с. травня, вже застали його, а

закінчилася місія Шумовского 2 червня н. с., того дня хан відправив його-Крим. справи 1655 р. кн. 39 л. 42.

5) Московські посли по приїзді почули, що Орда готовиться до походу, в поміч Янові-Казимирові на шведського короля: коні вигодовані і люди на поготові, "а ногайські мурзи Уракові кочують з улусними своїми людьми за Дніпром на козацькій стороні, тому що хан з гетьманом у брацтві і згоді"-кн. 39 л. 34.

6) Московські посли застали їх в Криму, але не бачили й їх імен не подають; приставу що був при козацьких послах хан заборонив під карою смерти не давати їм бачитися з польськими послами. Тамже л. 39.

7) В москов. оригіналі: литовські.

8) Богдан Хмельницкий, вид. Лит. фонда с. 611. Wojna Szwecka с. 303.

9) За Кубалєю без усякого застереження приймав се оповіданнє Рудавского і Липинський ("Україна на переломі" с. 43-4).

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКІ НАПРУЖЕННЯ-В СПРАВІ БІЛОРУСЬКІЙ: МІСІЯ ЛОПУХИНА, РОЗМОВИ З ГЕТЬМАНОМ 6-12 КВІТНЯ: МОСКОВСЬКІ ЖАЛІ НА ПОВЕДІНКУ КОЗАКІВ НА БІЛОРУСІ, ВІЛЬНЕ І НЕВІЛЬНЕ КОЗАЧЕННЄ ЛЮДНОСТИ, ТОРТУРОВАННЄ КОЗАКІВ, ГЕТЬМАН ОБСТОЮЄ КОЗАЧЧИНУ. ПРОПОЗИЦІЯ В СПРАВІ ЗАВЕДЕННЯ ВОЄВОДІВ НА УКРАЇНІ, СПРАВА БЛЬОКАДИ КРИМУ, ПИТАННЯ ОКУПАЦІЇ ЗАХ. УКРАЇНИ. ПРЕТЕНЗІЇ ГЕТЬМАНА В СПРАВІ УКР. ЕМІҐРАЦІЇ. СПРАВА УКРАЇНСЬКИХ ШИНКАРІВ. СЛІДСТВО В БІЛОРУСЬКІЙ СПРАВІ-ЖДАНОВИЧ І СИВЦОВ. МІСІЯ Д. БАЛАБАНА. ВІДПРАВА ЛОПУХИНА. ДОДАТКОВІ МОСКОВСЬКІ ЖАЛІ. ПОСИЛКА ДО ГЕТЬМАНА ПОРТОМОИНА, РОЗМОВИ ЙОГО З ВИГОВСЬКИМ 15 КВІТНЯ.

В межичасі приїхав нарешті Лопухин. Виряжати його почали мабуть зараз же по відправі Половця: вірчий лист йому виставлено ще 7 (17) лютого.

Але почали, видко, напливати ріжні матеріяли-що також хотілось поручити висвітлити славному дипльоматові. Наказ послам виготовлено 10 н. с. березня, і на перший плян висунулася в нім справа Нечая: видима річ, одержана від могилівського воєводи одписка про вмішання гетьмана в справу виводу козаків з Могилівського повіту неабияк схвилювала уряд. Потім до неї прилучилися ще инші відомости про козацькі непорядки на білоруськім фронті; знову пройшло 10 день в підбиранню матеріялу перше ніж Лопухин виїхав з Москви (19 березня н. с.), а наздогін йому ще посилали все нові та нові доручення щодо Білоруси й инших справ [1]).

31 н. с. березня Лопухин з своїм товаришом дяком Кузьминим були на українській границі, а 5 квітня приїхали до Чигрина. За дві версти від міста стрів їх Юрко Хмельниченко й Іван Виговський, полковники й осаули з 200 козаками і зсівши з коней питалися про здоровлє. Приїхавши на кватиру посли зажадали скорої авдієнції, і на другий день вона вже була їм визначена-гетьман сповістив про се Лопухина через осаула Гр. Ковалевського, і він же другого дня, 6 квітня привів коней для послів і провів їх на гетьманський двір, а там їх стріли "коло коней" Виговський, суддя, осаул Мисько з козаками, а гетьман "стрів у сінях". Війшовши до світлиці, після звичайних церемоній Лопухин переказав царське доручення. Воно починалося від звісного вже нам листа гетьмана до могилівського воєводи, щоб він не виводив козаків з Могилівського повіту, а військо щоб не піддавалося під суд воєводів (вище с. 1167). Цар, висловляв велике здивованнє, що гетьман без відома царя приписав Могилів до Ніжинського полку, і настановив тут осібного полковника могилівського: "Самому тобі, гетьмане, відомо, що Могилів здався на імя царського величества, і царські московські люде сиділи в нім в облозі, голод і всяку нужу терпіли, а не козацьке військо. А хоч би й козаки добули Могилів, то без царського указу приписувати його до Ніжинського полку не годилось". В Могилеві стоїть московська залога, села тутешні роздані на прогодованнє воєвод і війська, а також могилівській шляхті, що присягла цареві.-"Тому ц. вел. і велів вивести козаків з Могилівського уїзду, а бути там царським ратним людям, дворянам, дітям боярським" і т. д.

Далі зверталась увага гетьмана на непорядки, що сталися в козацькій займанщині в момент смерти Золотаренка. Цар велів йому лишити в Новім Бихові на зиму "для береженья города и уѢзду" кого небудь з старшини, і Золотаренко полишив був в Н. Бихові полковника Івана Дорошенка,

доручивши йому тримати далі в бльокаді Старий Бихів, з огляду що там уже показався великий недостаток в поживі. Тим часом Дорошенко невідомо з яких причин не мавши ніяких вістей про неприятеля, не давши знати могилівському воєводі, покинув Н. Бихів, лишивши в нім великі запаси, а сам став в Чаусах-хоч Чауси належать до Могилівського уїзду і записані до царських дворцових сіл (а не до козацької території). Скориставши з сього старобихівська залога налетіла на Новий Бихів, погромили міщан, захопили запаси і тим поправила своє становище в С. Бихові-а то вже були близькі до того щоб піддатися з недостатків. Отже Дорошенко "учинил кабы измЂною"-почувши про великі недостатки Старобиховців, полишив в Н. Бихові запаси, і Старобихівці, мавши змогу захопити їх "в осаде укрепились".

А вийшовши до Чаусів, Дорошенко з своїми козаками почав докучати шляхті і всякого чину людям в Мстиславськім повіті, котрі піддалися цареві. Козаки з Кричева і Чаусів "по присылке полковника Ивана Нечая" нападають на шляхетські маєтности і на царських салдатів, бють, грабують і чинять "всякое разоренье", так що шляхта і люде тікають на всі боки. В селі Жиливлі напали вони на майора московської служби Ст. Цятокрута: як він туди приїхав з 10 салдатами, другого дня прийшли дві хоругви козацькі з Чаусів, побили того майора й його салдатів, забрали зброю, побили й пограбили селян, і т. д.

"За присилкою" ж Нечая до Мстиславського, Борисівського, Ординського й инших уїздів приїздять козаки з Чаусів та инших місць, бють і грабують салдатів і "проїжжі станиці", що посилаються з Вильна до царя. Бють і грабують місцевих селян, "а декотрі пристають до них (козаків) для воровства, і вони їх приймають, а ті селяне наводять їх на инші осади, грабують і побивають [2]), і богато місць спустіло від такої руїни". Про се цар писав до гетьмана з Путивльцем Іваном-Тонкого, а після того 30 (с. с.) січня прийшли з Чаусів козаки Гнат Слизький та Іван Конюшенський до села Романова Кописького уїзду, зруйнували, селян били й мучили, жінок і дітей брали на муки і забрали з собою до Чаусів. Заповідали, що прийдуть і під Копись, і справді прийшло в тім часі під Копись богато кінного й пішого люду, стали на передмістю (на посаді), почали бити й грабувати людей, а жінок і дітей забирали в полон. Стояли під городом два дні, до города приступали. Воєвода дав знати до Могилева, звідти прийшло

військо, питали тих людей, чи вони люде литовські чи Запорізькі Черкаси? Коли Черкаси-то нехай би такого лиха не чинили, а тих хто завів таке воровство, нехай би скарали смертю, а самі вертали до Нового Бихова. Люде ті відповіли, що вони Лисовчики, підполковник Федір Константинович (Константинов) з товаришами, і дали бій царському війську. Але коли розпитано взятих в неволю, виявилось, що се було Запорізькі Черкаси, а не Лисовчики: "Лисовский полк" присяг цареві, і в нім підполковника Константиновича не бувало, видно, що се з козацького (Черкаського) війська, тільки назвав себе Лисовчиком.

Поки в тих краях був наказний гетьман Золотаренко при нім такого воровства не бувало, а коли й виникла яка небудь сварка, то він зараз чинив слідство і управу давав, а цар. вел. служив вірно, які вісти відки небудь бували-він царським воєводам доносив зчаста [3]).

В місяці лютім писали цареві воєводи смоленські, що міщане (посадські люде) і селяне з уїздів Гір і Гірок скаржилися на свою братью мужиків, що поприставали знову до козаків (Черкасів): ті козаки двори їм руйнують, самих їх бьють і мучать, так що й проходу від тих козаків не стало, навіть на торг до них ніхто не сміє їхати.

Також з Могилева писали воєводи, що на ті села, де вони розкватирували царських офіцерів, наїздять козаки, села нищать і селян рубають, майно забирають. І як воєводи посилали до козаків, щоб вони виходили геть, козаки їх не послухали, з Могилівського повіту не пішли, а воєводських посильщиків бють, грабують, вяжуть і сажають до комір. Воєводи посилали в тій справі до Чаусів, до полковника Корнія, але Корній козаків не стримує.

Також ті козаки, що приїздять в ріжних справах до Могилева, воєводів не слухають, до приказної ізби приходять з великим шумом, з погрозами, могилівських міщан бунтують й приводять їх "в сумнѢнье" [4]).

А 23 (с. с.) лютого був лист від смоленських воєвод, що писав їм з Малих Горок капитан Мещеринов: приїхали 1 лютого з Чаусів до Горок два сотники козацькі, щоб набирати мужиків у козаки, а приїхавши торг в місті знищили, селян мучили і грабували. Ті що позаписувалися в козаки наново, їздять по селах і селян мучать, шаблями бють. Селян, що не хочуть іти з

козаками-таких забирають з собою силоміць. Таких "ворів" Мещеринів ухопив трьох і прислав до Смоленська. Сотник Олекса Боярський з козаками хотів його самого вбити. А полковники з Чаусів пишуть, що ті козаки їздять без їх відому.

В уїздах Оршанських і Горських, в Колишськім, в Дубровенськім, в Мстиславськім козаки теж приходять, селян бють, грабують і палять, так що від того козацького нищення ті повіти спустіли, а государевим людям з городів проїхати не можна.

Нехай же гетьман пішле відповідних людей до Могилева, до Чаусів і до инших городів і велить вивести відти до козацьких городів полковника Нечая і Корнія, сотників і всіх козаків, і надалі ні Могилева, ні Чаусів ні всіх вищевичислених городів не приписує до Ніжинського полку і нікому не дозволяє писатися могилівським полковником, тому що тими городами цар велів завідувати воєводам смоленським і могилівським. З тими післанцями, що гетьман пішле, посли від себе пішлють (для контролю) свого стрілецького сотника Микиту Сивцова 5). Івана Дорошенка за його явну зраду, що він город кинув без указу, нехай гетьман велить скарати на смерть. Федора Константиновича за його вчинки нехай теж велить розшукати і скарати на смерть без милосердя. З Нечаєм і Корнієм за те що вони насилали козаків на городи й уїзди, нехай накаже поступити згідно з військовим правом, що вони заслужили, аби й инші не квапились "так воровати і смути чинити" між царським військом. Про се нехай гетьман видасть сувору заборону: щоб козаки до себе "для воровства" селян ("деревенских мужиков") не приймали, кривд царським людям ніяких не чинили, і щоб усіх козаків з Могилева і з повіту виведено негайно (с. 120-133).

"На се гетьман сказав: "Були про се прислані грамоти вел. государя до Поклонського й Золотаренка: велено прибирати козаків хто схоче в Могилеві і Чаусах і по инших городах, на тій підставі охочі люде позаписувалися в козаки, живуть вони по тих городах, мають свої доми і вивести їх відти до козацьких городів ніяк не можна. Козаків Ніжинського полку, що полишилися на залогах в Могилеві в Чаусах і до инших містах, або людей не оселих ("которые безсемейные")-тих накажу 6) вивести. Але якби почати під теперішню пору виводити в козацькі городи козаків оселих ("которые живут домами"), то в війську піднялось би велике невдоволеннє,

і можна з того сподіватися великої біди.

“Іванові Нечаєві велів я тими козаками завідувати і могилівським полковником писатись тому що над тими козаками (місцевими, вписаними на підставі царського розпорядження) полковника не було (по скільки оселих козаків вивести не можна, нема рації лишити їх без полковника).

“Про Ів. Дорошенка вже ми чули і перед сим царським наказом, що він покинув Н. Бихів, і я велів тримати його в кайданах в Ніжині до царського наказу; тепер, після царського наказу звелю його скарати горлом. Федора Константиновича не знаю, велю розшукати, і коли доведуть на нього в слідстві те “воровство”-я велю з ними зробити так як з Дорошенком, згідно з наказом вел. государя.

“Про Івана Нечая і Корнія полковника і про тих козаків що наїздили “для воровства”, государевих людей били й грабували, а полковники їх в тім не стримували [7]), пішлю для того умисно і коли ті воровства потвердяться, я Ів. Нечаю й Корнієві і козакам учиню відповідно до їх вини чого вони будуть варті.

“А про те кого на те слідство післати, і про полковника Ів. Нечая-щоб його козаків з Могилева і Чаусів вивести і надалі йому полковником не бути,-про се я поговорю з суддями, полковниками й осавулами: як вони постановлять, про се вам відомо вчиню”. (л. 134-5).

На се посли сказали: “Поклонському і Золотаренкові велено було [8]) прибирати козаків тому що тоді був неприятель, а тепер неприятеля ніде нема; в Могилеві і по инших містах велено бути воєводам і з ними ратним людям, а уїзди тих городів роздано для прогодовання воєнним людям і шляхті, що приїздять до великого государя, щоб йому служити і бути під його високою рукою. Тому козакам в Могилеві, Чаусах і по инших городах бути нема по що”. А гетьман на се:

“Неприятель великого государя і всіх нас польський король стоїть тепер з військом у Львові, і з ним у вел. государя ніякого договору нема. А тепер ще наступає другий неприятель-шведський король. Коли тепер тих козаків з їх господарством зруйнувати-се пронесеться по всім війську Запорізькім, і я побоююся від козаків усяких заворушень-бо у нас люде вільні!” [9]).

І далі він казав іще (каже Лопухин): “Великий государ, польський король і шведський король всі хочуть мене і козаків мати при собі [10]). Нехай же вел. государ буде ласкав-тих козаків, що мають у Могилеві та в Чаусах господарства [11]), тепер виводити не велить, аби від них не було якогось заворушення (шатости). Бо далі се не втіче: як служба скінчиться, тоді можна буде розвести [12]). А тепер на Юра буде рада-як їм іти на неприятеля, і про се він чекає наказу від вел. государя”.

На сей натяк на польські та шведські залицяння посли розуміється нагадали гетьманові, що він зложив присягу на вірність цареві і повинен стояти в тім міцно,- аби “на прелестные письма польского и свЂйского королей не уклонялся и никаким прелестным писмам не вЂрил, также бы и полковников и ясаулов и сотников и Черкас подтверждал, чтоб они помня православную вЂру и своє обещание в. г. нашему служили вЂрно”. Гетьман на се сказав: “Я тому й кажу се, що просився (бив чолом) з усім військом Запорізьким до вел. государя і дали ми віру (присягли) бути під його високою рукою, і тепер служу вірно (і боюсь), щоб не вчинити в козаках якогось бунту (смуты)”. Але посли почали його переконувати, що вони краще знають ситуацію! “Смути в війську боятись нема чого, і нема з чого їй бути, бо в Могилеві, Чаусах та инших згаданих місцях козацького війська ніколи не бувало. Здобув ті городи вел. гос. своєю особою (!), піддавались і присягали з тих городів люде вел. государеві (не гетьманові себто), і потім як приходили під Могилів гетьмани Радивил та Ґонсєвский, сиділи в Могилеві в облозі ратні люде цар. вел. І тепер цар. вел. велів в Могилеві й по инших городах бути своїм воєводам і ратним людям, в Могилеві і в Чаусах поставити свої государеві двори. Козакам тут бути нема чого, а коли якісь міщане і селяне позаписувалися в козаки, ті мають бути по давньому-хто в яких людях був перед тим. А коли якісь козаки з инших городів поженилися з міщанками й селянками, ті мають іти до своїх старих місць, хто звідки прийшов. Незадоволення і розруху (сумнЂнья и шатости) в війську нема чого бути”.

Гетьман стримався від дальшої полєміки і здержливо відповів: “Я вам говорю як обіцяв [13])-що знаю, а ви то передайте вел. государеві, щоб було йому відомо”.

Далі в інструкції Лопухину передбачалися два пункти, котрих йому в

розмові з гетьманом торкнутись не довелось. Перший дотикав загадкової смерти звісного нам сотника Івана Петровича. "Коли б Б. Хмельницький, або котрийсь полковник запитав про сотника козацького війська Івана Петровича, що був післаний від боярина кн. Ол. Трубецкого і товаришів до шведського короля і бувши у нього в Торуні в повороті був убитий в Троцькім повіті, разом з своїм хорунжим Климом, і всі листи його забрані, і вони стали б просити, щоб вел. государ велів розшукати про се вбивство,-в таким разі Ларивонові (Лопухину) і дяку Тимофієві говорити так: Про се убийство сотникове цар. в-ву не відомо; мабуть убили його і хорунжого в дорозі в якій небудь зваді непослушні ц. в-ву польські або литовські люде. Коли ж виявиться, що вбили їх царські піддані, цар винних не помилує" (л. 35-6).

Судячи з сеї стилізації, інцидент сей був добре відомий московському урядові, так само як тортурованнє козацьких бранців, і він почував себе в тім так само ніяково; але українська сторона не хотіла процесуватись і не порушила сих інцидентів.

Друга справа більш принціпіяльна:

Лопухину доручено було порушити перед гетьманом питаннє про заведення московських воєвод в головніших містах України, переказану свого часу через Матвеева; в наказі Лопухину продиктована була така промова до гетьмана:

"Як минулого, 163 року (1655) був післаний до нього, гетьмана Б. Хмельницького А. Матвеев, говорив той йому: Стало відомо царському величеству, що в запорозьких городах і уїздах чиняться жилецьким людям від наїзду таких же своєвільних людей [14]) великі утиски і кривди. Тому добре було б, щоб по Запорозьких городах були царські воєводи: як будуть по Запорозьких городах царські воєводи, вони будуть жилецьких городів захищати, в обиду нікому не дадуть і суд над ними будуть добре судити [15]). Гетьман (тоді) говорив, що під ту пору царським воєводам по Запорозьких городах бути не можна було,-тому що на Запорозькі городи наступив неприятель, і військо з тих городів іде з ним на неприятеля і ніякої розправи воєводи чинити б не могли; а як дасть біг-удасться над неприятелями здобути перемогу,-тоді він дасть знати царському величеству. Так як тепер за ласкою божою і царського величества щастєм неприятелів

на них (козаків) ніде не чути,-без воєвод у козацьких городах бути не годиться [16]). Та й перед тим про се говорилося, і положено було на волю цар. величества. Отже цар бажає тепер, щоб по головних козацьких городах були царські воєводи для всякого захисту їх; а прав і вільностей їх ті воєводи нарушати в нічим не будуть" [17]).

В звідомленню Лопухина, в протоколі переговорів з гетьманом сього пункту не залишилося: чи вийнято його, чи Лопухин вважаючи на мало приємний тон взятий гетьманом в тих переговорах не вважав тактовним порушувати таку дражливу тему? Се друге здається мені правдоподібнішим, поскільки і в пізніших актах ми не знаходимо згадок про таку розмову.

Натомісць посли порушили инші доручені інструкцією справи-те що гетьман писав цареві і переказував через свого посла Сем. Половця на повороті з походу.-Повідомляв він царя, що чернигівський воєвода Криштоф (Тишкевич) підчас походу на Галиччину присяг цареві й обіцяв жити на Україні і з собою инших Поляків привести -так от де той Тишкевич, чи приїхав він на Україну, привіз з собою урядників і слуг і шляхту? збирається приїхати до Москви вдарити чолом цареві? можна сподіватися від нього вірної служби?

Гетьман не без вдоволення відповів, що приклад Тишкевича показує, як взагалі мало можна вірити Полякам: присяг він цареві перед Потемкиним і Д. Виговським, і потім знову вернувся в службу королеві і приїздив від нього послом.

Далі-просив тоді гетьман, щоб на випадок весняного наступу неприятелів на Україну цар не лишив її без помочи; так от коли справді є небезпека від неприятеля, нехай гетьман негайно царя оповістить докладно, звідки він тої небезпеки сподівається; військо московське на Україні стоїть (без московської помочи вона не буде).

Гетьман відповів, що він про се вже докладно написав з своїм післанцем сотником Демком (л. 141).

Через тих же послів гетьман просив царя, щоб він стримав Донців від походів на Крим, поскільки Орда буде зіставитися в добрих відносинах з Запорізьким військом-так от цар се його проханнє виконав, спішно вислав

наказ Донцям, щоб вони на море не ходили і з Азовцями і Кримцями не зачыпались. [18]).

Гетьман подякував за се, і пояснив, що коли Орда не буде вірна своїй присязі і чим небудь порушить договір, то він, гетьман, їй тої неправди не потерпить, буде просити у царя нового указу, і з дозволу царя поведе з Ордою війну і полем і морем,-аби тільки упоратися з Польщею. А договір з ханом став на тім, що хан буде нейтральним в польсько-українських відносинах: "не чинитиме помочи польському королеві на гетьмана ані гетьманові на польського короля". "Хан мав вишукати в Криму полон литовський (себто бранців з України) і пустити його в государеві черкаські городи, а гетьман пустить кримський полон, який у них єсть" (141-2).

Через те ж посольство гетьман дав був знати цареві, що він посилав до Львова, до Камінця Подільського і до инших міст листи з обіцянкою всяких вільностей від царя і захования їх старих прав,-аби тільки вони не піддавались нікому крім цар. вел. Цар похваляє гетьмана за таку "службу и раденьє", але й перепитує: чи гетьман таки справді посилав такі листи до Львова і Камінця? коли посилав-"що про се мислять в Камінці і Львові? Нехай гетьман і полковники далі се роблять, як вірні слуги царські: нехай пишуть туди, щоб вони шукали ласки царської, піддались під царську руку і присягу зложили. А цар їм ласку свою покаже-не нарушить ні віри їх, ні прав і вільностей.

Гетьман відповів: "Я і тепер для того посилаю під Камінець полковника Гоголя і з ним козаків тисячі три, або й більше. Переказую з ним до Камінця, щоб вони піддалися під високу руку й. цар. вел.-а що в тім у Камінці постановлять ("придумають"), полковник Гоголь мині дасть знати, а я напишу й. цар. вел. А полковникові тому велів я без наказу від Камінця не відходити" (143).

В секретній розмові, "на одині" гетьманові поставлено питаннє: Дорогою Лопухин довідався від купецьких людей [19]), що в козацькі городи приїздили для торгівлі міщане з Слуцька, в козацьких городах їх затримано, а далі випущено назад до Слуцька; так от нехай гетьман пояснить, як се їх пустили до козацьких городів, чому затримали і назад випустили-хто саме випустив.

Гетьман відповів ухильчиво, не бажаючи пускатися в деталі. “Були у нас з Слуцька купці з товарами, коли розпродались-велів я їх випустити-бо торговим людях у нас затримки не буває ніколи. А зброї, пороху й олива продавати не велено, се я заборонив суворо по всіх городах” (л. 145).

Далі, з ріжних міст Брянського, Карачівського, Рильського й Путивльського уїзду били чолом цареві дворяне й діти боярські, що як були вони в царській службі, в литовських походах 1654 і 1655 р. р., за той час богато людей їх і селян повтікало в козацькі городи: до Новгородка Сіверського, Почепа й Стародуба. Тепер приходячи відти вони нападають на оселі своїх поміщиків, розбивають, грабують, жінок і дітей по хатах завалюють колодами, а людей і селян з усім добром вивозять з собою в козацькі городи; богато з жалібників чисто зруйнувалися від того. Нехай гетьман видасть суворий наказ, щоб ніхто не приймав боярських людей і селян, аби не виникало пограничних сварок, і царські служилі люде щоб не руйнувались; коли воєводи пограничних городів будуть писати про таких втікачів, нехай їх видають.

Гетьман обіцяв про се написати по городах, але вказав, що і з козацької сторони йдуть люде за границю: “Богато козаків пішло від нас до царських городів, селяться над Пслом і на инших ріках, на те від нас заборони нема, бо люде у нас вільні” [20]).

Очевидно, московським жаданням, щоб їх утікачів не приймали на Україні, він хотів противставити свої жалі на те, що царські воєводи приймають утікачів з України. Зараз далі, в розмовах Виговського з Портомоиним, післанцем Лопухина, побачимо, як глибоко сиділи в його печінках сі слободи над Пслом. В звідомленню се закрито наведеною фразою гетьмана, що військо не може закривати границі для своїх виходців. Можливо, що гетьман сказав її, але хіба між иншими, і не в ній була сила [21]); виглядає, що дяки, списуючи-протокол, використали її, щоб затушувати дійсний зміст слів гетьмана.

Посли, мовляв, відповіли на се гетьманові: “Черкаси люди служилые, вольные, а не крепосные: от ково хто и збежит, и по указу ц. в-ва по сыску и по крепостям отдают их тЂм людям, у кого хто жил”. Гетьман зрозумів викрут і не став розвивати сеї теми, а посли перейшли до політичних подій, свого часу переказаних через гетьманських послів (С. Половця очевидно).

Стефан воєвода обіцяв був прислати своїх послів до царя, але не прислав досі тому, що хан з Ордою вийшов був; так от цар переказує гетьманові, щоб він не затримуючи пропустив до нього тих Стефанових послів, як тільки він їх вишле.

Гетьман відповів, що він тих Стефанових послів сподівається хутко, і як тільки вони прийдуть, він їх зараз виправить до царя (дійсно, вони прибули ще перед виїздом Лопухина з Чигрина, як то зараз побачимо).

На запитаннє послів про відносини між Семигородом, Волощиною і Валахією, і чи можна сподіватись від них помочи польському королеві, гетьман відповів: "Венгерський, волоський і мунтянський (володарі) досі між собою в приязни, і непорозумінь між ними ніяких нема. Волоський і мунтянський польському королеві не помагатимуть, і готового війська у них нема. Ракоцій збирає військо не мале, але кому буде помагати, незнати. У мене були посли його, але того не сказали, кому вони будуть помагати; я тепер посилаю своїх послів на Угорщину, щоб довідатися певно, на що у них військо зібране, і кому вони будуть помагати; як довідаюсь певно, напишу й. цар. в.-ву" (л. 146).

На запитання послів, чи були посли від польського короля, і які відомості про нього, гетьман і писар відповіли, що посли від короля були, принесли короткого листа, а устно переказували від нього, щоб козаки помогли йому на шведського короля, а неправди його (Яна-Казимира) не памятали, що їм злого вчинив: і так їх уже бог покарав". "А що ви (Хм. і Виг.) з військом козацьким від нас відійшли, в тім теж доведеться каятись: поки Хм. і Виг. живі, доти цар козаків не буде неволити, а по вашій смерти прийде на козаків велика неволя". На се ми відписали з послами, і словами переказали: Єсть у короля арцибіскупи, біскупи і сенатори, котрих він слухає, чого вони забажають,-нехай вони йому й помагають у всім. "Я-сказав гетьман- дав йому життє замісць смерти під Зборовим-як він у мене в руках був, а він те все забув; а тепер ми і все військо Запорізьке під високою рукою й. цар. вел., на чім дали души свої (присягли), будемо стояти ми і потомки наші на віки неодступно, і без волі царської на нікого не підемо. Коли йому чогось треба, нехай посилає своїх послів або післанців до вел. государя: коли Шведи їх не пропустять, нехай посилає до мене, а я принявши їх відправлю до вел. государя з провідниками" (л. 147-8).

Посли як звичайно сказали, що цареві відома їх вірна служба, і він їх

похваляє; нехай служать і далі также вірно, а на прелестні листи польського короля чи инших людей нехай не піддаються, і ті листи які прийшли від Яна-Казимира і Карла-Ґустава, з архим. Данилом чи з иншими послами, нехай передадуть через цих цареві [22]). Гетьман відповів, що він написав цареві з сотником Демком все що писали йому король польський і шведський, і тепер передасть і ориґінали грамот королівських і султанських. Що до вістей, то Ян-Казимир тепер у Львові, з ним гетьман Потоцкий, а війська у короля конного і пішого з 15 тис. Чарнєцкий з кварцяним військом стоїть за Львовом, від венгерської границі, війська у нього було з 10 тис., на сирній неділі був у нього бій з Шведами, Шведи його побили. "Шведський король писав до мене з старцем Данилом, запевняючи в приязни, і я йому также відписав, а крім того більше у мене нікого від нього не бувало, і листів не приходило" [23]).

Посли сказали, що царські люде бачили після того якогось післанця від шведського короля в Ніжині. Гетьман і писар то заперечили: "Крім того у нас від шведського короля не було нікого. А бачили хіба Німця, що приїздив із Слуцька від шведського губернатора, щоб ми козаків з-під Слуцька вивели і дали їм [24]) хліба. Але ми їм того відмовили: без цар. волі того учинити не смієм" (л. 150).

Нарешті остання справа, записана в сих "розговорах" посольським звідомленням- з приводу одписки путивльського воєводи.-Він звертав увагу царського уряду, що з козацьких городів приїздять до Путивля шинкарі й шинкарки й привозять в великих масах горілку: возів по 20, 30 і більше; ставши під містом (около посаду) продають горілку путивльським людям всякого стану і тим підтинають доходи царського "кружечного двора". Воєводи їх "відсилали" від міста, але ті шинкарі й шинкарки не слухають, від міста не їдуть, а до більш рішучих заходів-гнати їх силоміць ("в большую неволю"), рубати бочки, а навіть писати гетьманові про сей непослух-воєводи не сміють. З сього приводу на здогін за Лолухиним вислано наказ: говорити гетьманові, щоб він дав по козацьких городах сувору заборону, під карою смерти, аби з козацьких городів шинкарі й шинкарки до Путивля й инших місць з продажним корчемним вином не їздили, бо від тої продажі виходить великий недобір по царських кружечних дворах.

Гетьман на се відповів, що він уже раніш писав про се путивльському воєводі, щоб він велів тих шинкарів і шинкарок займати і до вязниці сажати, вино забирати на государя (конфіскувати), а гетьманові про се аби писав: гетьман пришле від себе відповідних людей, щоб тих шинкарів покарати. Тепер він з Лопухиним напише воєводі знову [25]).

На сім закінчилася перша авдіэнція, 6 н. с. квітня. Другого дня Лопухин післав свого піддячого Портомоина до гетьмана і до писаря, щоб нагадати їм про висилку наслідство до Могилева казацького делєґата разом з московським сотником Сивцовим- аби дали знати, кого саме посилають, а їх, послів, щоб відправили скоро. На се Виговський сказав, що гетьман виїхав до Суботова, побуде там до 1 (11), як повернеться, то негайно оповістять, хто поїде з Сивцовим, і затримки в відправі посольства також не буде.

Того ж дня, 7 н. с. квітня прийшов до послів Ян Потоцкий, щоб розпитатися про свого брата Павла, взятого в полон в Чорткові минулого року,-чув що він в Москві? Посли потвердили, що він в Москві, забажав з сином і з челяддю перейти на православну віру, і тішитися царською ласкою. Спитали Яна, з чим він приїхав: чи мав листа до гетьмана від короля і які небудь доручення? Ян Потоцкий відповів, що приїхав тільки щоб розвідатися про брата: від короля мав тільки рекомендаційний лист, і ніяких доручень. Тепер хотів би переслати з послами листа братові. Посли намовляли його піти за прикладом брата-їхати на царську службу до Москви, але Ян не згодився, сказав, що він з ласки царя до його брата тішиться, але сам їхати зараз не може. В день від'їзду послів він приніс два листи: оден до брата, другий до його слуг [26]) і сказав, що буде у гетьмана в Чигрині чекати відповіди від брата (154-6).

1 (11) квітня гетьман прислав до послів осавула Ковалевського, закликав їх до себе “для государева дѢла”. Посли зараз же пішли, і гетьман повідомив їх, що до Могилева, Чаусів та инших городів посилається колишній київський полковник Антін Жданович. Представив їм його і при них дав йому наказ: полковника Дорошенка за зраду, що Н. Бихів кинув-скарати горлом. Федорові Константиновичу, коли розшукають, зробити те саме. Над Ів. Нечаєм і над Корнієм перевести слідство: чи посилали вони козаків до государевих городів і уїздів? били козаки государевих людей і грабували, а вони того не розслідили? Відповідно до того поступити з тими

полковниками згідно з військовим правом, а з Могилева і з Чаусів їх в кожнім разі вислати до козацьких городів. З козаків, що тепер в залогах в Могилеві, Чаусах та инших містах, одиноких вислати всіх до гетьмана у війско, і в тих городах більше їм не бути; тихже козаків, що мають там доми,-зараз їх виводити не можна, бо з того вийде в війську великий заколот (смута), і гетьман побоюється від козаків з того приводу великої біди (“всякого дурна”).

Посли знову стали намовляти гетьмана, щоб велів вивести всіх козаків без виїмку, “аби тим не навести на себе гніву й. цар. вел-ва”. Але гетьман не подався, відповів: “В тім й. цар. в-ва воля, ви мої слова донесіть й. ц. влу, але жонатих козаків тепер вивести не можна, бо я від козаків у війську боюсь великої біди (“всякого дурна”).

Потім гетьман і писар повідомили послів, що до Чигрина приїхав з Луцька владика Діонисий Балабан, каже, що втік від лядського гонення [27]), а довідавшися про посольство царське просив Виговського дати йому змогу побачитися з послами.

Тогож дня посли бачилися з ним; розпитували про його подорож і про польські новини. Балабан розповів, що він виїхав з Луцька на сирній неділі [28]), в Луцьку тепер польний гетьман Лянцкороньский, з ним тільки луцька шляхта, небогато; король у Львові, з ним конного й пішого війська 15 тисяч. Вибрався Балабан з Луцька через “велике изгоненне від Ляхів”, хоче з Чигрина їхати до митрополита до Київа, щоб той писав до царя, аби він пожалував його, епископа, і шляхту і міщан луцьких-прийняв їх під свою руку. В такім разі він поїде назад до Луцька і візьме у шляхти, міщан і всяких людей запись за їх руками (підписами), що вони бють чолом цареві, і сю запись за своїм підписом пішле цареві.

Посли почали йому радити, щоб зараз виладив про се листа цареві, з своїм підписом, а вони його відвезуть цареві. Але Балабан відрік, що без відома митрополита він сього не може зробити: розповівши митрополитові він потім вишле до царя своїх старців (160-1).

Виговський приходивши з Балабаном розповів про приїзд волоського посольства: того самого дня приїхав митрополит Гедеон та лоґофет Ненон і з ними всяких людей 33 душі, післані в посольстві до царя; вони

переказували через Виговського бажаннє бачити царських послів. Посли прийняли митрополита й лоґофета, але розмова нічого інтересного не дала. Після них прийшов іще коморник воєводи Стефана Ілляш, Лопухин його частував і дарив, для більшої одвертости, і коморник розповів, що воєвода Стефан вислав своїх послів до царя просити, щоб цар велів йому з усею Волоською землею бути під його рукою, "также как и гетману Б. Хмельницкому". (162-8).

Другого дня, 12 н. с. квітня Лопухин з Кузьминим мали прощальну авдієнцію у гетьмана. Дістали від нього купу документів: 3 листи від султана, оден від хана, оден від Яна-Казимира, оден від Карла-Ґустава і два від його канцлєра, лист Ракоція і воєводи Стефана. Того ж дня виїхали з Чигрина; проважав їх Виговський, осавул і козаки до того міста де їх стрічали.

В дорозі, коли вже були в Лубнях, 14 н. с. квітня Лопухин з тов. стріли царського гінця, що доручав їм звернути увагу на новий вибрик Нечая, оповіщений цареві згаданим вище листом могилівського воєводи Репнина: коли воєвода розіслав своїх салдатів по селах Могилівського повіту для їх охорони, Нечай тих салдатів, повиганяв, а поставив своїх козаків, а місцевим селянам велів в нічім не слухати московських воєводів [29]). Міщан висланих з Могилева в повіти на закуплю конопляного прядива, під охороною салдатів, Нечаєві козаки з Чаусів побили і відібрали від них гроші, а коли воєвода написав у сій справі до самого Нечая, домагаючися розслідування і суду, Нечай слідства і суду не вчинив, а прислав листа, де посилався на те, що гетьман велів йому на Білоруси, "пановать і уряжать" (панувати і рядити) і називав себе полковником білоруським, могилівським, гомельським і чаусівським [30]): Лопухину велено звернути увагу гетьмана, що се написано "воровски" (нельояльно супроти царя): "пануваннє" в перекладі на руську мову значить "государствованнє", а на всій Великій і Малій і Білій Руси государствує і пишеться (сим титулом) цар, тому Нечай не може присвояти собі "пануваннє на Білоруси", та і могилівським полковником писатись йому не годиться, бо в Могилеві поставлені від царя воєводи і ратні люде, Нечаєві до Могилева і до Могилівського повіту нема діла; а що він пише, "на ссору" (щоб посварити царя з гетьманом) ніби гетьман настановив його могилівським полковником і велів йому панувати над Білою Русью-цар тому не вірить, з огляду на безсумнівну вірність

гетьмана, і жадає суворої кари на Нечая за таке його многе воровство, а в кожнім разі-не призначати його нікуди полковником. Тим більше коли стало відомо, що він "католик римської віри", а таких иновірців не можна призначати на такі уряди, бо від них ніякого добра не буде, тільки замішаннє [31]).

Лопухин не вважав потрібним вертатися назад з сею справою, і так богато обговорюваною, і дорученою спеціяльній слідчій комісії, тому вислав з нею до Чигрина піддячого Якова Портомоина. 15 н. с. Портомоин був уже у гетьмана і переказав йому се все. "І гетьман сказав: "Я йому велів писатися полковником могилівським, а що він писав себе паном над Білою Руссю, і царські гроші від міщан відібрав і їх бив,- сього я не знаю; коли він називає себе паном Білої Руси, царські гроші забрав і бив міщан,-про се буде наказано полковникові Антонові Ждановичу, котрого я посилаю до Могилева і Чаусів з сотником Микитою Сивцовим-вислати відти козаків. За такий його злочин (воровство) я велю його скарати на смерть, а царські гроші, які у кого він заграбив, велю від нього відібрати і віддати воєводам до Могилева".

Але до сього гетьман додав свої жалі: 3 (13) квітня від Нечая приїхав його писар Яків з скаргами на могилівських воєвод, що вони козаків кривдять і бють, всіх козаків порозганяли, в могилівській вязниці тримають під сю хвилю козаків зо 100 або й більше; се він також накаже розслідити Ждановичеві (л. 166-7).

Ввечері того ж дня, після авдієнції у гетьмана Портомоин бачився з Виговським і той велів йому переказати Лопухину: приїхали з Волощини козацькі вістуни й розповіли, що на Угорщині (в Семигороді) збирається велике військо, в поміч шведському королеві, а думають там (в Семигороді), що й Орда буде разом з Угорщиною йому помагати. Тому гетьман посилає своїх послів до волоського і мунтянського (господаря) і до венгерського (князя) та до кримського хана-пише їм про приязнь і брацтво, але щоб Венгри і Кримці свейському королеві не помагали [32]), а післанцям своїм велів розвідувати про все, і коли б хан з своєю Ордою, на спілку з Венграми став помагати шведському королеві, нехай би цар велів своїм воєводам стати на пограничу ("на украине") з військом від Білгорода: коли б Орда з'єднавшися з Венграми пішла на поміч шведському королеві,-нехай царське військо з україни (московської) йде на Крим. Коли від вістунів буде

цілком певна відомість, що Венгри й хан з Ордою будуть помагати шведському королеві, то гетьман зараз піде з військом під Камінець Подільський, щоб Венгри й Шведи Камінцем не заволоділи-бо вони (козаки) за Камінець билися богато! Тим часом, за тими вістями післали вони (гетьман, з старшиною) в полк Ніжинський, Переяславський і в инші до полковників: веліли їм з усіми людьми зараз іти за Дніпро і збиратися на Росаві. А полтавському полковникові велено для охорони від Татар бути якийсь час дома на поготові".

"І ще Ів. Виговський сказав: "Як гетьман збереться з військом на Росаві, звелить полковникам з обозом іти в степи і надслухаючися, де неприятель. А сам гетьман з невеликим військом хоче звернутися на україну (московську) на козаків, що порозходилися з козацьких городів та оселилися понад Пслом: хоче тих козаків половину вирубати, а решту взяти з собою: з того йому ще прибуде війська-тисяч з десять або й більше" 33).

Примітки

1) Акти посольства в Сибир. приказі ст. 1467.

2) "А иные мужики приставают для воровства к нимъ и они их приімают, и тѢ мужики наводят на иные жилые места и грабят и побивают и многие мѢста от того их разоренья запустѢли" л. 31-2.

3) В інструкції після того: Нехай же гетьман звелить вивести всіх Черкасів з Могилівського уїзду; Чичерськ, Кричів, Радомисль, Рясну, Гори і Горки і Чересів цар. вел. велів відати своїм воєводам в Смоленську і Могилеві. Івана Дорошенка і сотників нехай він забере до себе і за таку явну зраду, що покинув город без наказу, нехай велить Дорошенка скарати на смерть; в Новім Бихові цар велів бути своїм ратним людям. Іванові Нечаєві нехай також накаже вийти з козаками з Могилівського повіту, Чаусів і з усіх вищеназваних міст до козацьких городів, без усякого сопротивлення. А за те, що він, Нечай, посилав людей для воровства до царських городів, нехай гетьман учинить з ним згідно з військовим правом-що йому за таке

воровство належить. Федора Константиновича нехай також велить приставити до себе і перевівши слідство, накаже скарати на смерть без усякого милосердя, аби инші не важились "так воровати и смути чинити".

4) В інструкції потім: Нехайже гетьман за таке воровство звелить учинити з полк. Корнієм і козакам згідно з військовим правом, і дасть сувору заборону, щоб козаки не приймали до себе "деревенских мужиков" для воровства, не чинили государевим людям ніяких кривд, а всіх козаків щоб вислано з Могилівського повіту негайно.

Сі частинні накази посли в промові своїй потім зібрали разом.

5) По сім в інструкції стояло: "Да и о том гетману говорить, чтоб он велЂл заказ учинить крепкой, чтоб Черкасы деревенских мужиков не подговаривали и в Черкаское войско не принимали, а которые ныне мужики к Черкасам пристали, и тЂм бы велЂли жить в деревнях на пашне по прежнему". В своїй промові посли се тільки частинно висловили гетьманові, судячи з їх звідомлення (див. нижче). Потім в інструкції читається такий інтересний наказ, послами не використаний: "А будет гетьман или полковники учнут говорить: ВЂдомо им учинилось, что Запорожскихъ Черкас трех человЂкъ из Горок Малых воєвода взяв отослал в Смоленскъ, а в Смоленске их пытали, а у них такой безчестной казни по ихъ обычаю не бывает,-Лариону Дмитриевичу и дьяку ТимофЂю говорити: "Из Горок Малых воевода в Смоленськъ послал воровских пашенных деревенских мужиков, а не прямых (справжніх) Запорожского Войска Черкас. Потому что тЂ мужики приставали к воровским козакам и многое воровство чинили. И что им в Смоленске учинено, того не вЂдомо" (л. 70).

Як раз було добре відомо, тільки в тім ніяково було признаватись! В актах посольства маємо одписку смоленського воєводи, що дала привід до сеї інструкції. Воєвода писав, що капитан Мещеринов прислав йому трьох арештованих козаків, з тих "новоприбраних", що то грабували селян в його районі, "і ми тих трьох Черкасів веліли розпитати, на що їх сотники збирали, чому вониворують и куди збираються іти. Ті козаки назвали себе козаками з Гірок Малих: Федька Іванів, Єрошка Лаврів і Тараско Терент'їв. На допиті сказали, що до Гірок Малих приїздили козацькі сотники і їх збирали, а на що збирали, і куди мали йти, того вони не знають. У Гірках вони торгу не розбивали, селян по селах не грабували, з козаками не

їздили-але козаки беруть силоміць (з собою) тих селян, які з ними йти не хочуть. Ми після допиту тих приведених козаків веліли мучити (пытати) і вони на муках сказали те саме" (тамже л. 81).

Тут небезінтересний образок сього вільного і невільного позичення: козаки приїздять на села, закликають селян і вони волею і неволею опиняються в козацьких рядах і мусять брати участь в їх заїздах.

Друге інтересне-ся свідомість московських людей, що у козаків муки не практикуються.

6) Тут і далі гетьманову мову перевожу на першу особу.

7) Московську стилізацію, що ті козаки приходили "по присылке" Нечая, гетьман таким чином мовчки відкидає.

8) Нагадую, що в сім московськім етикетальнім стилю "велеть" значить і "наказувати" і "дозволяти"-як собі хто хоче розуміти.

9) "И только нынЂ тЂх Козаков разорить з домами, и то вЂдомо будет во всем войске Запорожском, и он, гетман, от казаков опасаетца всякой шатости, потому что у нихъ люди вольные".

10) "Первой де великий государ наш, е. ц. в., да польской и свЂйской короли-а всЂ его гетмана, и Черкас хотят чтоб ему быть при них".

11) "Живут домами".

12) "Тогда мошно розобрать".

13) "Я де то говорю вам по своєму обещанию"-з обовязку вірної служби.

14) Як тих, що своєволили з запорозької сторони над білоруською людністю-про що Лопухин мав говорити перед тим. Пор. звідомленнє Матвеева вище с. 1033.

15) "жилецких всякихъ людей учнуть оберегать, а в обиду никому не дадутъ и росправу учнуть чинить добрую".

16) “и без воевод в черкаских городЂхъ быть непригоже”.

17) “И иныне о томъ цар. вел. изволенье есть, чтоб в черкаских знатных городЂХ быть е. ц. в. воеводам: для всякого их сбереженья; а тЂ воеводы прав и вольностей их нарушивать ничем не учнут”-л. 48.

18) В наказі послам по сім запитаннє про турецьке посольство, що приходило до гетьмана ще торішнім літом-“от которого еще ни единые рЂчи не слыхали”: нехай би гетьман пояснив, з чим воно приходило і з чим його відправлено (л. 52). Лопухин сього питання гетьманові не поставив, мабуть вдоволився неофіціяльними розвідами.

19) Се була фікція: в такій формі наказано Лопухину се питаннє з Москви.

20) “Многие де Черкасы з женами и з детьми пошли от них в государевы украинные городы и селяцта на рекЂ на ПслЂ и по иным рекам, а от них де о том заказу нЂт, потому что у них люди вольные” (с. 145).

21) Може бути, що він сказав щось таке: Від війська заборони на вихід нема, бо у нас люде вільні, але пощо воєводи їх приймають і позволяють їм селитись на царських землях?

22) Про листи шведського короля “прислані з архим. Данилом і з иншими післанцями”, щоб гетьман їх видав, був додатковий наказ царя, посланий Лопухину наздогін 13 (33) березня-л. 78.

23) “Писал к нему, гетману, с Данилом старцом о приязни, и он писал к нему против тогожъ, а опричь того от свЂйского короля нихто у нево не бывал и ни о чем к нему не писал”.

24) Себто шведській залозі в Слуцьку, очевидно.

25) л. 74-6 і 152.

26) Вар.: від слуги його (Я. Потоцкого).

27) “Сказывал им, что он избегает от гонения Ляхов”.

[28]) Від 26 лютого до 5 березня н. ст.

[29]) "Посылали де они из Могилева для обереганья города и уЂзду в села и деревни на залогу салдат, и полковникъ де Іван Нечай из Могилевского уЂзду из сел и из деревень тЂхъ салдат з залоги выслал, и въ их мЂсто велЂл быть на залоге Черкасом. И Могилевского уЂзду крестьяном слушать их ни в чем не велЂлъ"-царська грамота Лопухину і Кузьмину 22 с. с. березня-тамже с. 83. Лопухин і Кузьмин в своїм звідомленні останню фразу доповнюють, очевидно правильно: "и Могилевского повЂту крестьяном слушать воевод ни в чЂм не велЂл" (тамже л. 164).

[30]) "Иванъ (Нечай) в томъ расправы не учинилъ, и прислалъ к нимъ листъ, а в томъ листу написано, что полковничество Могилевское гетманъ Богданъ Хмельницкой далъ ему Ивану, и тамъ он хочетъ (останні три слова зачеркнені і натомість написано: "і велЂл ему над БЂлою Русью") пановать и уряжать. Да он же пишетца полковником белорускимъ, могилевскимъ, гомельскимъ, чаушским".

[31]) "И как к вам ся наша грамота придет, а вы-аж богъ дастъ-у гетьмана у Б. Хм. будете, і вы б гетману говорили о томъ ево Івановe воровстве накрепко. А что онъ, Іванъ Нечай пишетца в листу своемъ белоруским и могилевскимъ и іных мЂстъ полковникомъ, и хочет в Могилеве пановать- а пdenied панованье рускимъ языком именуетца государствованье,-и то онъ пишет воровски. А ему было таким (зачеркнено: непристойным) имянованьем писатись не годилось, потому что (зачеркнено: на БЂлой Росіи) на всей Великой и Малой и БЂлой Росіи по милости божей государствуем и пишемся государем мы, великий государь. А в Могилеве оставлены наши ц. в-ва столникъ и воеводи и ратные люди, а ему, Івану "до Могилева и дЂла нЂт". (Дальше дописано в сій чернетці між рядками: "А что он в писмЂ своем на ссору пишет, что будто онъ, гетьман учинил его могилевским полковником и пановать ему велЂл над БЂлою Русью, и мы в. государь таким ево ссорам не вЂримъ, а почитаем ево, гетмана себЂ вЂрным слугою, для того, что онъ нашие государьские милости для вЂры христианские много лЂтъ искал, и учинился под нашею царского вел. высокою рукою в подданстве и вЂру нам вел. государю (зачеркнено: учинил не имЂя никаких невольних причин) дал вольне. А мы в. государь приняли ихъ под нашу царского вел. высокую руку от гонения

неприятельскаго на вѢру християнскую, и оборону им на гонителей вѢры християнские учинили нашею ц. в-ва персоною многими ратьми, а не ищючи от них корысти. І впредь нашу ц. в-ва милость и жалованье и от неприятелей оборону яко единовѢрнымъ благочестивым християном усердно тщемся имѢти, а ни на какие ссоры слухи нашими не внимаем).

"И гетман бы Б. Хм. велѢл тому полковнику Ів. Нечаю за такоє его многое воровство учинить наказанье жестокое, чтоб на то смотря иным не повадно было такое самовольство чинить. І велѢл (бы) он, гетманъ его, Ивана и иных полковниковъ и Черкас из Могилевского уѢзду и из Чаус и изыных мѢст выслать всѢхъ в Черкаские городы вскорѢ, і впредь бы ему, Івану за его воровство полковником ни в которых городах быть не велѢл.

"Да про него ж, Івана вѢдомо учинилось, что он католикъ римское вѢры, и такому иновѢрцу в том уряде быть не годитца, потому что от него опричь ссоры добра никакова не будетъ"-л. 84-7.

32) Дійсно з 14 н. с. квітня маємо листи гетьмана до воєводи Стефана і до Ракоція, вище с. 1186.

33) "Как де гетман на Росаве с войскам соберетца и велит полковникам своим іс обозы итти в степь послыша гдѢ неприятель. А он де, гетман с небольшими людьми хочет поворотитца на украину к казакам, которые из Черкаских городов розошлись и поселились по Пслу, и тѢх козаковъ хочет де онъ половину высечь, а достальных взять с собою. И тутъ де война еще прибудетъ тысячь з десять и больши" — л. 169.

ДАЛЬШІ МОСКОВСЬКІ ЖАЛІ НА НЕЧАЯ. ДОДАТКОВІ НАКАЗИ ЛОПУХИНУ.

З Москви тим часом "резвые гонцы" оден за другим везли ще нові накази Лопухину і Кузьмину, але вони вже не застали їх на Україні. Лопухин і Кузьмин уважали зайвим посилати їх гетьманові, і сі накази лишилися тільки документами відносин на Білоруси і московських настроїв з їх приводу.

5 н. с. квітня одержано в Москві нову скаргу смоленського воєводи Бориса Репнина на нельояльну поведінку і вирази Нечая. 12 (22) березня, згідно з царським наказом послав Репнин з “капитаном салдацького строю Єфимом Козинським” листа Нечаєві домагаючись, щоб виведено було решту козаків з залог в Мстиславськім, Горськім, Дубровенськім, Шкловськім і Кописькім уїздах. Сі козаки, живучи в тих уїздах, селян бють, “грабують і всяко нищать”, тому був уже раніш даний наказ від царя, щоб їх відти вислати на службу до Нового Бихова, і богато їх уже вислано, “а декотрі указу не послухали, далі в тих уїздах живуть і селян кривдять, а також і нові ватаги прибувають [1]) і також селян грабують. Супроти того Репнин післав ото Нечаєві листа, аби він дав суворий наказ, щоб козаки з тих уїздів до решти вийшли до Нового Бихова, і нові козаки туди не приїздили, а котрі б приїздили і селян кривдили, тих згідно з попереднім царським наказом вислати. (20 (30) той капитан повернувся з своєї місії від Нечая і дав таке звідомленнє. Прийняв його Нечай як годиться: вислав на зустріч своїх козаків, чоловіка з 50, і зараз прийняв його, грамоту велів тут же прочитати, а вислухавши сказав:

“Пише мені воєвода, щоб я відіслав козаків з сіл до Нового Бихова. Але ж ми Новий Бихів зруйнували і спалили, прийти мені туди з людьми-літься нема де, пити-їсти нема чого. Коли козаки по селах стоять і у мужиків поживу беруть, так мині крім того прогодуватися нема й чим! Ми ні государевого жалування ні місячного корму не маємо. А государеві люде з городів і сіл козаків побивають: з того війська козацького вбито з тисячу чоловіка. В Могилеві воєвода Ів. Репнин мого війська козаків з дворів усіх повиганяв”.

“А далі сказав: “Добре огонь гасить, доки полумя не розпалається, а як огонь розпалається, тоді гасити тяжко! А тому могилівському воєводі вистрихнемо ми перший жарт! [2]).

Капитан почав його опамятувати, нагадуючи присягу цареві і т. д., а Нечай на те відказав: “Пошукає бог тої крови на винному, хто те діло починає! від одного пропадає тьма тисяч”. А далі почав говорити: “Я про всі свої шкоди писав до великоможного [3]) нашого гетьмана Б. Хмельницького-якої шкоди нам наробили, а князь Іван мені що за воєвода? я чекаю указу від великоможного гетьмана Б. Хмельницького.

“На те щоб із Чаусів і з инших городів і сіл висилати козаків, до мене ані государевої грамоти не бувало, ані від гетьмана наказу нема, а як буде до мене государева грамота і від пана гетьмана Б. Хмельницького, ми готові йти куди скаже государ і гетьман Б. Хмельницький. А що козаки по селах на залогах-то війську Запорозькому перед усім треба ситим буть! вони тим ситі, що добудуть”!

Потім Нечай запросив капитана на обід, і тут як “порозпились”, почали пити і на здоровє цареві, боярам, гетьманові й усьому війську Запорізькому, а потім котрийсь сотник козацький підійшов з чаркою до капитана і каже: “Випємо на здоровє польському королеві!” 4). Капитан почав відмовлятись: “Служу я разом з вами вел. государеві, ви самі знаєте, що польський король нашому государеві неприятель”. “Тоді всі козацькі сотники на нього накричали, і був ґвалт, але Нечай їх заспокоїв, і по сім розійшлися”. А як капитан вернувся до дому з того обіду, хутко Нечай приїхав до нього на кватиру з своїми сотниками. Капитан почав їх частувати, а при тій нагоді почав розпитувати одного сотника, так щоб полковник не чув, чи бувають у них в Чаусах посли і з яких країв. Сотник розповів, що був шведський посол і вони його пропустили до гетьмана, але з чим він приходив, сотник не сказав. А сам Нечай розповів, що прийшли були до них з Чаусів Ляхів сім хоругов, і він їх відправив до гетьмана, “а наш пан-гетьман Б. Хм. їх пожалував, дав маєтности”. А відправляючи капитана так сказав: “Нема чого вам подарувати”-подивився на шаблю й додав: “Одна тільки шабля у мене”. На се капитан відповів: “Волочимось і з своїми шаблями, дякуємо за твоє жалуваннє” 5). З тим його Нечай і відправив, велівши провести, і сотники проважали його верст за десять 6).

Одержавши сю одписку воєводи, і переслану ним реляцію капитана, московський уряд дуже нею схвильовався, і того ж дня 5 н. с. квітня, щоб ще застати Лопухина і Кузьмина у гетьмана, пустив їм спішного листа такого змісту: “Одержавши сього листа (очевидно з одпискою смоленського воєводи і звідомленнєм капитана, що опинились через се в актах посольства Лопухина), як будете говорити у гетьмана Б. Хм. про наші справи, розвідайте і розгляньтеся всякими способами, чи вірний нам гетьман і полковники, чи нема в нім і в війську Запорозькому якоїсь непевности, і коли єсть-то з чого вона пішла: з якоїсь причини чи з чиєсь прелестної посилки. А що довідаєтеся, напишіть то нам зараз нашвидку, з

тимже післанцем, що приїде з сею нашою грамотою, і велить йому їхати в день і в ночи. В “разговорах” з гетьманом доручається розповісти йому все те що доніс Репнин, при чім інтересне освітленнє дане сьому матеріялові урядом: Нечай нічого не зробив, чого від нього домагався В. Репнин,-а напившися пяний говорив ріжні непристойні слова-нібито від наших царських людей Черкасам чиняться обиди і убийства (зачеркнено: і побито Черкас нібито з тисячу чоловіка). Се він видумує “на ссору”, з усього його діла видно, що він Лях, а не благочестивий християнин. Говорив з погрозою: “Добре було б огонь гасити, поки полумя не розпалається, а від одного пропаде тьма тисяч”. На могилівського стольника відгрожувався великою бідою. (Зачеркн. “і того смоленського післанця сотники, що були з Нечаєм, примушували пити за здоровє нашого неприятеля, польського короля, і лаяли його”, післанця себто). Нехайби гетьман того полковника і сотників (зачерк.: що в його полку, за таке їх лихе воровство велів скарати смертю без милосердя, аби від таких ворів і мятежників не сталося якогось лиха) велів перемінити і ніякого уряду займати їм не давав, а за “ссорные рѢчи” поступив з ними згідно з військовим правом, що йому належить” [4]).

Не встигли вислати сього наказу з супровідним листом до путивльського воєводи, що переслав його Лопухину “тотчас наскоро, с рѢзвым гонцом”, як другого дня 6 н. с. квітня наспіла инша серія скарг могилівського воєводи, вислана перед тим, але десь затримана в дорозі. 11 (21) березня він доносив, що того дня одержав він відомість від звісного вже нам капитана Мещеринова з Гір і Гірок, що туди 8 (18) березня прийшов з Чаусів сотник Чеовський (!), з сотнею козаків, і до них стали приставати охочі люде з міщан і селян, і разом з ними вони селян грабують і уїзд руйнують, так що міщане і селяне тікають, а на 14 (24) чекають приїзду до Гір самого Нечая.

15 (25) березня приведено до Смоленська двох чоловіка “шишів” (бандитів або розвідчиків), захоплених в с. Зверовичах. Було їх всіх до 300, вони забрали в селі збіже і майно, і пішли до Чаусів, а сих трьох з них зверовицький війт з селянами зловив, з усею волостю пустившися за ними наздогін, і відставив до уряду. На допиті сі бранці сказали, що вони козаки Нечаєвого полку з Чаусів, післав їх Нечай 300 чоловіка: 100 кінних і 200 піших з сотником Жуковським на села по збіже, а майна ніякого брати у селян не велів, і вони тільки годувались (“кормились”), а селян не грабували. Тільки в дорозі сотник Жуковський з своєю сотнею пограбували якогось московського чоловіка, взяли коня, а чи брали якісь річи, того не

знають. Потім Жуковський пішов під Мстиславль, а в суботу 15 (25) березня Нечай велів йому бути в Чаусах.

Тогож 15 (25) одержано в Смоленську нового рапорта від Мещеринова: 14 (24) з'явився той же Жуковський в Горах і Горках, з нововисланими козаками, вони розбивають по дорогах, бють і грабують міщан і селян, так що вони розбігаються.

16 (26) привезено до Смоленська побитих салдатів з Шкловської волости: вони проважали арештантів зо Шклова до Смоленська, але на дорозі по сей бік Зверович наїхали на них козаки, трох салдатів забили, двох тяжко порубали, а шість невідомо де пропали. Супроти того воєвода вислав до сих загрожених місць, для охорони людности, роту салдатів і сотню тамбовських козаків, наказавши старшині з свого боку козаків не зачіпати і до бою приводу не давати [7]).

З сього приводу другого дня, 7 н. с. квітня спішно вислало другого наказа Лопухину і Кузьмину; маючи його в чернетці, з поправками самого Алмаза Іванова, першого з думних дяків, можемо добре уявити собі рефлекси сих вістей в урядових кругах і їх ніякову позицію супроти гетьмана (я тому подаю його текст з зазначеннєм цікавих поправок і з покороченнєм нецінної фразеології. “Як почнете говорити з Б. Хм. в наших справах (зачеркн.: гетьман почне, натомісць надписано в горі) і помітите в гетьмані Б. Хм. (зачрк. і в Черкасах) якісь шатости, і він почне говорити вам задорні річи: мовляв писав йому полковник І. Нечай [9]), що від наших людей чиняться обиди і смертні убійства, з городів їх висилають, і таких прикростей їм терпіти не можна,-то ви розговорюйте [10]) гетьмана всякими способами. Нехай спамятає православну християнську віру [11]), свою обіцянку і клятву (зач.: за непорочною Христовою заповіддю) і нашу государську превелику ласку; нехай стоїть при своїй обіцянці твердо, як почав нам служити вірно, так і далі того нехай тримається. А на смутні, воровські писання і слова нехай не піддається, і не вірить. Відмовляйте його від шатости всякими способами [12]). Бо за полк. Нечаєм виявилось богато воровства, як то було написано в наказі вам, а потім і в грамоті нашій [13]), і се він закриваючи своє воровство пише вигадки на наших людей [14]).

Далі розповідається зміст одержаного 26 березня від Б. Репнина листа Нечая, де він скаржиться, що богато козаків побито і пограблено і пропало без вісти, і подає реєстр таких безвістних-очевидно складаючи се на московських людей. З сього приводу Лопухину доручається звернути увагу гетьмана, що в самім же реєстрі Нечая значиться, що сі козаки пропали в під'їздах під Ст. Бихів, під Слуцьк та инші неприятельські городи, инші їздили по здобич і провіянт, вони могли зникнути від польських чи шведських людей, "нема на кім того питати". Царські люде козаків не чіпали, одначе для певности, з огляду на сей Нечаїв лист, цар вислав певного дворянина, щоб розслідити сю справу, і коли дійсно виявиться, що царські люде робили щось лихе козакам, вони понесуть відповідну кару. Але з свого боку Лопухин повинен вирецитувати гетьманові всі ті козацькі ексцеси описані в останніх донесеннях Репнина: наїзд на Зверовичі, вчинки сотника Жуковського і т. д. Нехай гетьман велить зараз же вивести козаків з Могилівщини до решти, а Нечая укарає за військовим правом і надалі ніякого уряду йому не дає [15]).

Примітки

[1]) "а иные собрався приезжают вновь".

[2]) "Добро де огонь в ту пору тушить, покамЂста поломя не распалаетца, а как де огонь распалаетца, и в ту де пору тушить тяжело. А тому де мы могилевскому воеводе учиним первую штуку".

[3]) Так в ориґ. тут і нижче: "великоможного", може вельможного.

[4]) "выпьем де про польского короля здоровье".

[5]) "Дарить де мнЂ вас нЂчем, и взгляня де на саблю: Вод де одна у меня сабля. И он де Еуфимъ ему сказалъ: Волочимся и с своими саблями, на твоем де жалованье челом бьем".

[6]) Одписка воєводи Ю. Репнина в Сибир. пр. 1467 л. 89-90, оповіданнє кап.

Є. Козинського л. 91-95.

[7]) Сибир пр. 1467 л. 96-7, поправки на чернетці, як бачимо, дають нам змогу краще війти в психольоґію уряду: первісний різкий тон потім помякшили.

[8]) Тамже л. 99-104.

[9]) Сі слова про Нечая дописані.

[10]) В розумінню: заспокойте.

[11]) Про віру дописано.

[12]) Сю фразу дописано.

[13]) Се про грамоту (додаткову) дописано.

[14]) Дописано.

[15]) Тамже л. 105-8.

СВЯТОЮРСЬКА РАДА І АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ УКР. ПОЛІТИКИ: ОПОВІДАННЯ ВИГОВСЬКОГО, НЕГАТИВНЕ СТАНОВИЩЕ ДО ПОЛЬЩІ, РОЗРИВ ПЕРЕГОВОРІВ-ЛИСТ ТИШКЕВИЧА ДО ГЕТЬМАНА. ВІДНОСИНИ ШВЕДСЬКІ Й СЕМИГОРОДСЬКІ.

Лопухин одержав сі останні накази вже виїхавши з України і відвіз їх назад до Москви.

З наведених вище оповідань Виговського перед Портомоиним вирятовується перед нами перспектива козацького збору і разом з тим великої ради, що збереться на Росаві коло св. Юра, себто в перших днях травня н. с., і вирішить питання біжучої політики: відносини до Польщі, Москви, шведського короля, Ракоція, хана, питання звязані з проблємою Західньої України і Білоруської займанщини, пляни лютої боротьби з дезертирством, з виходами за московську границю і т. д. На превеликий

жаль не маємо ніяких відомостей про сі наради й повзяті ухвали-але не помилимося, коли в тих напрямах, якими пішли сі справи після ради, будемо бачити результати її директив-вислід становища, занятого на сій раді більшістю старшини.

В відносинах до Польщі рада очевидно заняла цілком неґативне становище і дала різкі директиви свому урядові в сім напрямі. Так приходиться думати, порівнюючи приязні тони супроти Яна-Казимира і його партії, що лунали в українсько-польських зносинах всю зиму, з відпорною позицією супроти всяких проєктів відновлення старих державних звязків, взятою гетьманським урядом після ради. Вона дуже різко відбивається від приязної позиції занятої до Польщі Москвою, але очевидно- не могла бути взята тільки з духу опозиції московській політиці. Дещо можна було б зложити на той факт, що уряд Яна-Казимира в сім часі перестав бути такою фікцією якою став був в осени. Тоді козацький уряд міг тішити себе надією, що під фірмою Яна-Казимира він зможе фактично правити в колишніх провінціях Річипосполитої (в Західній Україні з-окрема). Тепер політична сила Річипосполитої очевидно відроджувалась, і треба було рахуватися з відновленнєм її претензій на Україну.

Але ще більше треба, очевидно, покласти на рахунок змін у взаєминах ріжних течій серед самого козацтва (головно старшини, очевидно): над течіями угодовими, компромісними, шляхетськими взяли перевагу напрями, ґрупи й верстви більш радикального і непримиренного настрою щодо старого шляхетського режіму. Приходиться думати, що ті течії, які вступали в таку різку й тверду боротьбу після смерти Богдана, звели між собою герць уже на росавський раді в формах більше лагідних і парляментарних, ніж потім, але все таки досить рішучих, і дали на якийсь час перевагу твердому і непримиреному курсові супроти шляхетської Річипосполитої.

Можна мати поважні сумніви в своєчасности такого курсу в тодішніх обставинах. В той мент, коли Польща шукала компромісу з Москвою, а одночасно і з козаками, а козацькі політики вже свідомі були своїх принціпіяльних розходжень з московською політикою і московським режімом, для них мабуть кориснiше було балянсувати між Москвою і Польщею і виторговувати певні політичні концесії і від Москви і від Польщі. Мабуть тільки сею дорогою могло бути здобуте поширеннє

козацької території на Захід і Північ, що було основним політичним завданнєм моменту для козацьких політиків. Тільки сею дорогою могли вони поставити запору забаганкам московського централізму на Україні.

Рішучо ж відвертаючись від Польщі і відкликаючись до православних почувань московського царя як свого єдиного протектора, вони тим самим віддавали себе з руками і ногами на ласку московського уряду. Вони можна сказати-провокували його на всякі політичні експерименти над Україною.

Правда, у них був в запасі Карло, був Ракоцій-але позиція Ракоція була дуже хистка супроти Польщі (точніш-супроти маґнатів-прихильників), а з Карлом Москва була вже в стані війни, і всяке приятелювання, договори, чи навіть зносини з ним, Москва вважала актом нельояльности (не кажучи, що відносини самого війська до Ракоція і Карла і погодженнє їх претензій іще не дійшли до кінця). Балянсувати і провадити політичний авкціон між Швецією і Москвою було далеко тяжче, ніж між Москвою і Польщею. Момент коли Москва і Польща, претендуючи на протекторат над козаччиною, стояли між собою в відносинах формально-приязних, а инколи доходили до фактичного порозуміння й союзу-був далеко сприятливіший, виїмково-сприятливим для політики авкціону.

Але очевидно-сі моменти в козацьких кругах приймалися не в аспекті відносин зовнішніх, а далеко більше-відносин внутрішніх. Політика залицянь з Польщею і відновлення політичного звязку з нею трактувалася серед козацтва як проґрама партії-назвім її шляхетсько-старшинською чи польською, і сю політику поборювали її противники як партійно-шляхетську. Побіда над нею мала означати перемогу елєментів демократичних над панськими-так можна міркувати оцінюючи сей поворот в світлі пізніших явищ.

Гетьман і його канцлєр мусіли рахуватися з сею перемогою і прийняти директиви непримиренців. Вони дали сим непримиренцям переконатись самим в неможливости московської політики, що хоче рішати з Польщею долю України, не питаючи козаків. Тактику діскредитації московської політики, поведену в другій половині року гетьманом і його писарем-їх заходи коло виявлення “московської зради”-треба оцінювати також не тільки в аспекті відносин закордонних, але як арґументацію проти політики домашніх непримиренців.

Але в даний момент гетьман і писар виконали директиви непримиренців, винесені на росавській раді. Причіпившися до якогось посольства, гетьман зірвав переговори з Річпосполитою після ради-десь в середніх днях травня. Про се довідуємось з лементного листу Тишкевича до гетьмана козацького, писаного 25 травня (н. с. очевидно) з Крутка; на жаль він захований в дуже дрантивім московськім перекладі, що місцями цілком загубив значіннє поодиноких фраз, так що ми тільки дуже загально можемо перекладати його зміст. Проте повний крах польсько-українських переговорів констатує він все таки виразно, і тим інтересний.-

Ясновельможний, милостивий пане гетьмане війська Запорізького, мій многомилостивий пане і брате! [1]). По тім як післанці мої повернулися від в. м., м. м. п. [2]), я теж повертаю до Войславич, мешкавши перед тим в Крутку. Що в. м. із військом Запорізьким, прихилившися на той з'їзд, що король й. м. і Річпосполита хотіли через нас, добрих приятелів в. м., урядити на обостороннє добро-і в. милости з військом Запорізьким і Річипосполитої, тепер його в проволоку зволив (пустити)-тому нехай буде бог суддею! Всяка жичливість [3]) показана і показується вашим милостям від короля й. м., і тепер уже дарма винуватити Річпосполиту: щиро вона хотіла погодитися з в. м., і хоче,-але в. м. силоміць відкидаєте ласку божу і приязнь короля і Річипосполитої! Що ж робить? Перед богом неба й землі свідчимося, що щиро, вірно й правдиво й охоче старались ми про згоду і спокій-що міг статися твердо. Ваші ж милости бажаєте якогось неспокоюбо ті справи, що в листі до короля і до мене в. м. написані-недорічні! Що посли не повернулися, то й з'їзду не треба?! Хто хоче бути вірним підданим королеві й Річипосполитій, може і без тих посольств бути! 300 літ військо Запорізьке було в опіці королів, панів своїх, не вимовляючися посольствами, але тепер нещасливі часи то принесли, що коли хтось згоди не хоче, посольством вимовляється. Нехай мене бог скарає, коли я в тім завинив, але самий жаль і добро всього християнства велять мені писати до в. м., як до певного приятеля і брата. Нехай би кров християнська більше не розливалася і не тішилися тою нашою незгодою чужі народи. На решті-бійтеся й суду божого! Живши на світі не жити, ївши хліб дати його людям-річ добра. Так і Август імператор говорив: “Бувши на світі не бути” [4]). А дух святий через мудреця рече: “При всіх достатках, хочби й монархом всього світа бувши, морем і землею володівши, се ніщо коли душу свою

запропастити”. Тому в Войславичах ще почекаю дальшого рішеная в. мил.” Далі оповідаються перемоги Поляків над Шведами, посередництво цісаря для замирення Польщі з Москвою, жичливість хана до короля і т. д. [5]).

Таким чином приводом для зірвання переговорів Хмельницький виставив неприїзд якогось посольства. Яке се посольство? Мабуть з польської сторони. Насувається гадка, що може се був як-раз неприїзд Лянцкороньского: гетьман заявив образу, що головний комісар не приїхав до нього. Але настоювати на сім здогаді, розуміється- не буду.

В відносинах до шведського короля і Ракоція український уряд продовжує лінію “прихильно вижидаючої” політики. В тиждень по св. Юриї гетьман пише листа до Ракоція і воєводи Стефана, дякує за прихильність показану його післанцеві до шведського короля (мабуть Данилові), решту переказує устно через Стефанового посла, з котрим сей лист посилається.

Пізніший лист до швед. короля, 3 липня може дати поняттє про загублені листи Хм. з травня і червня.

Примітки

[1]) Такої титулятури від польського воєводи наш гетьман ще досі не сподоблявся!

[2]) Далі я пропускаю тих “моїх милостивих панів”, котрими вщерть переповнений лист.

[3]) Се місце в перекладі попсоване.

[4]) Признаюсь, що значіннє сих афоризмів мині самому не дуже ясне.

[5]) Сибир. прк. ст. 1636 л. 598-601, в актах посольства Скоробогатого (видно лист був з ним пересланий цареві); дата: “дан с Крутка на выезде мая 15 дня 1656-го”.

ЛИСТ ПАТР. НИКОНА ДО МИТРОПОЛИТА. ПЕРЕМІНА КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДИ-ІНСТРУКЦІЇ НОВИМ ВОЄВОДАМ 1 (11) ТРАВНЯ. СЛІДСТВО В БІЛОРУСЬКІЙ СПРАВІ, РЕАБІЛІТАЦІЯ НЕЧАЯ, ФОРМАЛЬНЕ ЗАЛАГОДЖЕННЄ МОСКОВСЬКИХ ЖАДАНЬ І ФАКТИЧНЕ ЗАХОВАННЄ БІЛОРУСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ.

В відносинах українсько-московських небезінтересно насамперед відзначити ситуацію на церковній ділянці-позицію московського патріярхату супроти київського митрополита. 10 (20) травня 1656 р. патр. Никон виписав йому благословенну грамоту-чорновик її, з інтересними виправками заховався в актах пізнішого процесу патр. Никона [1]); я подаю сей текст в скороченню, але з зазначеннєм цікавіших виправок. "Б. м. великий государ Никон всеї Великої, Малої і Білої Руси патріярх-любому в Духу синові Сильвестрові Косову, митрополитові київському, галицькому (зачерк.: екзархові св. трону константинопольського) мир божий і наше благословеннє. Безнастанно маючи в гадках Христову заповідь любови, схотіли ми написати тобі, улюбленче, аби ти заховуючи заповіди євангельські показував відповідну (зач.: синовську) любов і нам (зач.: пастиреві твому), та зчаста (зач.: знаючи як ми тебе щиро любимо як сина нашого в Духу і бажаємо знати про добре життє твоє) сповіщав нас про твоє здоровє. Про нас же знай, що ми з ласки божої здорові і маємо добру надію на будуче. Щодо тебе бажаємо, аби завсіди молився за здоровє в. государя нашого (зач.: користно полагоджував всі його справи, які там у вас) і підтримував відповідну приязнь з київськими воєводами й. ц. в. (зач.: згідно з повеліннями й. ц. в-ва). Бо воля ц. в-ва має добре виконуватися скрізь, всім християнам на втіху-тож і ти (зач.: улюблений в Духу сину) щиро, добре і безтурботно (немятежне) її виконуй. Будь здоров" і т. д.

Конкретне в сім етикетальнім писанню, як бачимо-порада згідного пожиття з київськими воєводами і пильного виконування царських бажань без яких небудь заперечень. В стилізації звертають на себе увагу повичеркувані вирази, які могли б виглядати занадто фаміліярно і занадто нагадувати на залежність ("синівство") митрополита від московського патріярха. Никон підчеркував свою зверхність над українською церквою в своїм титулі, вичеркував екзарший титул митрополита, що нагадував його залежність від

царгородського патріярха, але не вважав потрібним дуже налягати на підрядне становище митрополита супроти себе, як московського патріярха (вичеркнено вираз: пастир). Відносини невиразні, переходові, їх різче оформленнє як супроти гетьмана так і супроти митрополита відкладалось на пізніше. Смерть гетьмана і митрополита в наступнім році дала для того добру нагоду.

В тім часі перемінено київських воєводів. На місце кн. Ф. Волконского 29 квітня н. с. київське воєводство дано окольничому Андрію Бутурлину, що ходив з гетьманом в походи 1654 і 1655 рр., а в товариші йому придано дяка Василя Герасимова, на місце Андрія Немирова. Дано їм при тім наказ, з датою 1/11 травня-він заховався в повнім тексті і відкриває ріжні небезінтересні подробиці з практики сеї московської експозитури" [2]).

Починається з поучень, як належить прийняти від попередників фортецю, залогу, припаси-все списати і прислати се звідомленнє до Розрядного приказу. Далі інструкція щодо заховання обережности і безпечности: держати варту, висилати вістунів на розвідку; на випадок облоги наказати людям мати в фортеці хати, комори і всякий припас, але без певних вістей про неприятеля людей до фортеці не збивати, щоб не мучити їх непотрібно тіснотою і не приводити до шкід і утрат.

"Пильнувати гостро, щоб городські люде [3]) жили в городі і в острозі згідно з давнішими царськими наказами; без дозволу царського виселятись не дозволяти. Городи для ярини і токи для збіжа тримати не близько від городу і острогу, Щоб від них не було якоїсь шкоди городові. Пильнувати, щоб у Київі в місті ("на посаді") і по селах в Київськім уїзді не було ніякого розбою, злодійства, шинкування, ні розпусти ("блядни"), ні гри ("зерні"), ані якогось іншого "воровства". А хто буде розбивати, красти, шинкувати, промишляти розпустою, грою, тютюном-таких брати на допит, і коли будуть на них докази, брати на муку" і т. д. (125).

"Завести об'їздчиків, щоб об'їздили безнастанно вдень і вночи вулиці й провулки, аби в Київі в городі й острозі в гарячі дні люди не палили в хатах ні в лазнях і пізно з світлом не сиділи. Для печення хліба і варення страви веліти ставити печі в городі і місті, не близько від забудовань, обгородивши їх від вітру, щоб від огню в Київі було безпечно. А по дворах, в будовах веліти тримати літом бочки з водою на випадок пожежі" (126).

“Коли приїздять до Києва якісь люди з городів московських, українних чи сіверських до своїх свояків або для якогось промислу, вони повинні заявитися в приказній ізбі, а не заявившись аби ніхто ні в Києві ні в слободах у нікого не жив. Тих приїзжих і прихожих людей записувати до книги поіменно: імена, по батьку і призвищу, звідки, до кого і в якій справі приїхав. Тих хто їх знає (“знатців”) кликати і ставити з ними на-віч, розпитувати; а у кого таких знатців не буде, тих допитувати докладно, роздавати на поруки, під записи, на випадок воровства і зради. А у кого поручників не знайдеться, таких тримати в тюрмі до закінчення слідства-аби (таким чином) не приходили до Києва і Київського уїзду з Литовської сторони і з городів боярські холопи, злодії, розбійники та інші воровські люди” (129).

“А заставним головам (начальникам застав) наказувати пильно, щоб поза їх заставами і вартами ніхто з-за границі не приходив і не прокрадався ніяким чином. Бо коли недбальством тих голов і вартових пройде або переїде за границю який небудь зрадник, будуть вони в великій опалі від государя, понесуть велику кару без ніякого помилування. Також пильнувати гостро, щоб до Києва і до Київського уїзду і до інших, Сіверських городів з Литовської сторони ніякі люди відку не приходили” (130).

Коли приїдуть до Києва купці з Черкаських городів для торгівлі, позволяти їм торгувати всякими товарами на Гостиннім дворі, за попереднім царським наказом. Тільки вином (горілкою) і тютюном торгувати не позволяти, завертати вино і тютюн назад, і попережати, щоб з вином і тютюном на продаж більше не приїздили, бо як приїдуть знов, тоді їм бочки порубають і тютюн попалять. Але якогось безчестя, грабіжу або чогось лихого з ними не робити. А в Києві всяким людям оповістити гостру заборону, аби від литовських людей ніхто не купував вина і тютюну, ні дурно не брав [4]).

В питанню білоруськім гетьманський уряд взяв тактику саботажу, не доводячи до гострого конфлікту, але й не спішачи здавати своїх позицій. Антін Жданович з московським сотником Сивцовим занялися старанною перевіркою обосторонніх обвинувачень. Почали від Ніжина як полкового міста; розшукали Івана Дорошенка і зробили йому допит-як се він зважився кинути на призволяще Новий Бихів? Дорошенко виправдувався тим, що йому дав такий наказ Василь Золотаренко, заступаючи небіжчика брата (до призначення Нечая): він прислав йому устного наказа через ніжинського

сотника Михайла Бердичівського, щоб він кинув армату й запаси і вертав з військом. Дав при тім зрозуміти, що приводом до такого наказу послужили вісти про бунт в козацькім війську (вище, с. 1156 наведені в оповіданню Самовидця). Зазначив, що властиво не було ніяких причин відступати-"військо не бунтувало, готове було стояти, запасу всякого було досить і було що їсти, але велено відступати"; Дорошенко вже на власну руку, з великою бідою вивіз армату. Се потвердив Бердичівський й инші старшини, що були при тім як Золотаренко давав свій наказ: Петро Забіла, Григор. Кобилецький та инші. Жданович признав Дорошенка в нічім неповинним-"так сказав: мені безвинного карати нема що, чоловік він правий". Одначе всетаки лишив Дорошенка в вязниці, поки гетьман порішить сю справу за зібраними відомостями [5]).

Слідство з приводу Федора Константиновича дало небезінтересний побутовий образок. Константинович пояснив, що він був давніше в лядській службі в Литві, а потім перейшов до Запорозького війська з 6 хоругвами і пішов через Копись до гетьмана Хмельницького. Коли він в Кописі став на передмістю, запросив його до себе тутешній московський воєвода Толочинов, а підчас тої гостини прийшов лист від могилівського воєводи Репнина, і в нім наказ Константиновичу їхати до царя до Москви. На се Константинович відповів, що він їде не до царя, а до гетьмана, а гетьман як схоче, то може від себе відіслати його до царя. Та після сеї гостини напало на нього московське військо і з ним козацький сотник Василь Дрозд, або Дроздович, і Константинович, мовляв, бився з ними більш боронячися від їх збройного нападу, а людей копиських не чіпав. Дрозд же доволі образово представляв, як він припадково в дорозі бувши заночував у Кописі і рано хотів виїздити, коли побачили людей, що тікають до міста з сіл: биті, кріваві, ранені й мучені, і воєвода місцевий його затримав: "Почекай, давай спитаємо, що се за люде і хто їх бив". За тими людьми прийшли під місто 6 хоругов Константиновича і Дрозд їх питав. "Хто вони і які люде? чи государеві, чи війська Запорозького? відки й куди йдете? чи маєте грамоту від цар. величества чи від й. м. пана гетьмана". Але Константинович на се сказав: "На що вам грамота? Я вам таку грамоту покажу, що дехто і з замку не вийде. Яке вам діло, куди я йду і де я був?" З сім почав наступати на місто і бити людей. Воєвода запросив його до замку і став частувати і старався його в мягких словах опамятати, щоб він не бив царських підданих. Але Константинович на воєводу тільки "фукнув" і

пішов до свого табору, а другого дня почав знову наступати на місто, так що воєвода мусів попросити салдатів з міст инших, і прийшло до справжнього бою. Константинович відбивавсь і відійшов оборонною рукою, а підчас слідства виступає в Борзні, очевидно-в складі Ніжинського полку. Жданович вислухавши тут його свідчення, очевидно признав їх за вдоволяючі й лишив Константиновича на волі [6]):

Приїхавши до Чаусів 19 н. с. травня, Жданович оповістив про свою місію по сусідніх містах, де стояли козаки, щоб усі хто має якусь скаргу, приходили до нього, і скликав всю старшину і товариство. Вони запевняли, що ніяких насильств за ними нема, навпаки-вони гостро забороняють своїм людям всякі насильства і кривди; за те на жаданнє Ждановича подали довгі реєстри кривд від московських людей; се забрані коні, вози, гроші, одежа, зарубані, спалені, замучені чоловіки й жінки [7]).

22 н. с. перевів Жданович допит над самим Нечаєм що до його титулу; вище я наводив се, що Нечай показав універсал і листи гетьмана, де його титуловано полковником білоруськім, і Жданович тільки на будуче заборонив йому вживати сього титулу, а за попереднє не наложив ніякої кари-підчеркує Сивцов.

В справі заміни московських залог козацькими Жданович прийняв оправдання Нечая, що він тим чином тільки відновляв залоги Золотаренка. Не ясно, чи Золотаренко вивів був їх на московське жаданнє, а Нечай відновив. Чи Золотаренко не виконав московського наказу з 26 с. с. травня, і московські воєводи скористалися з смерти Золотаренка і виводу козацьких залог за правління його брата під впливами поголоски про бунт серед козаків, і поставили московські залоги, а Нечаєві було доручено поставити козацькі залоги скрізь де вони стояли за Івана Золотаренка. Се друге здається мені правдоподібнішим. В кождім разі Жданович прийняв до відома, що Нечай виконував тут гетьманський наказ, але велів повиводити козацькі залоги з Могилева і Могилівського повіту, і з инших повітів включно з Чаусами. Одначе все дальше показує, що се розпорядженнє про вивід робилося більше для московських слухів, як для козацьких.

Приноровлюючись до московських норовів, для сатисфакції московських воєводів, Жданович велів забити кіями на смерть кількох чоловіка з приводу московських скарг на розбої і грабіжі. Запитав Нечая, чи се з його

наказу чи відомістю, чи з відома й наказу його сотників козаки нападають на місцевих людей, на царських післанців, на московські залоги, місцевих селян намовляють до себе приставати і т. д. Нечай відповів, що він навпаки суворо, під карою смерти, забороняє робити які небудь насильства, а салдатів не бито, тільки виведено з залог і заступлено козаками. Тоді Жданович розіслав козаків на місця скарг-разшукувати тих, що робили ті грабіжі і насильства, і другого дня приведено до нього 12 чоловіка, що з ріжних полків пішли на розбій: жили по лісах і рабували. Жданович допитував, з чийого наказу вони розбивали? чи не наказав їм того Нечай або його сотники? Сі бандити заперечили: “Не наказував нам того ні пан Нечай ні сотники Нечаєвого полку, і ніхто з них не знав про той розбій і шарпанину нашу-навіть про нас самих ніхто не звав і не відав, що ми тут зібралися з ріжних місць полку Ніжинського, Миргородського, Полтавського і вибравши з-поміж себе старших тим займалися”. Жданович велів двох старших з них, з Ніжинського полку повісити і “на останнім ступню шибениці” коли їм уже мотузка на шию клали ще раз запитав їх, при Сивцові: чи Нечай або котрий сотник знав про їх учинки або їм наказував? Відповіли, що не знав і не наказував ніхто, і ні пан Нечай і ніхто инший нічого не знав. Повісивши їх Жданович велів решту їх товаришів, 10 чоловіка, бити в два кії нещадно “так що вони ледви чи житимуть потім”.

В справі відібрання царських грошей від могилівських міщан Нечай пояснив, що він тих самовільників розшукав, відібрав у них усе заграблене, а самих провинників засудив був на кару смерти, але міщане і салдати, що від них потерпіли, не хотіли, щоб за них людей вішали: заявили, що вони з ними помирились і видали їм на те посвідку на письмі. Приїхавши під Могилів, Жданович з Нечаєм кликали до себе воєводів, аби вони приїхали або когось прислали, щоб вислухали всіх тих що поз'їздилися з жалями на московських людей, а хто має жаль на козаків-нехай теж іде й свідчить. Але воєвода відказав, що самому йому їхати не личить, а післати нікого не має, до козаків же претенсій ніхто не має, і конець кінцем запросив приїхати до нього. Супроти того Жданович з Нечаєм 20 н. с. травня поїхали до воєводи, але тут знову стали випоминати Нечаєві, що він не пошукав винних в відібранню царських грошей. Нечай повторив те що говорив Ждановичу: що він винних відшукав і засудив був на смерть, але ж самі жалібники випросили їх від смерти і дали їм на те посвідку; се посвідчили самі

салдати. Тоді воєвода почав на жалібників кричати: “Що ж ви скурві сини, скаржитеся тепер на полковника, коли помирились?” І велів їх арештувати, але Жданович з своєї сторони виявив не меншу ґалянтність супроти воєвод: не вважаючи, що справа була вже начебто ліквідована, він трьом участникам проголосив кару за військовим правом”-велів бити киями нещадно.

По сім ще кілька день трівав суд на обидві сторони: в скаргах на козаків і на московських людей. Двох сотників Жданович велів арештувати супроти обвинувачень поставлених їм, а третього, Жуковського-за те що допускав в своїй сотні своєвільства, до убийств включно,-засудив на смерть, і потім стято йому голову прилюдно на майдані.

В закінченнє, 30 н. с. травня, скликано козацьку раду і на ній оголошено наказ: всім козакам українським, з полку Ніжинського і Чернигівського вийти з Могилева і Могилівського повіту, і з инших своїх давніших осель, згідно з волею гетьмана. Полковника Нечая Жданович признав неповинним в піднесених против нього закидах: у всіх справах він себе обілив. Додатково поставлено раді запитаннє: чи правда, що Нечай католицької віри, як се йому закидають? На се всі зібрані однодушно відповіли, що се неправда: він віри православної християнської [8]).

Таким чином, московській стороні дано всяку можливу сатисфакцію-але фактично Могилівську козаччину не зліквідовано. Гетьманський уряд мабуть сподівався, що цар задоволиться показаними йому знаками льояльности, і Нечай, віддавши на кару кілька підрядних людей, як побачимо-далі повним ходом повів поширеннє Козаччини. Але сі надії були даремні, і царський уряд далі настоював на новий ліквідації білоруської козаччини, викликаючи тим сильне роздраженнє Козацтва і особливо старшин.

Примітки

[1]) Видав її відти Макарій в XII томі своєї праці, ст. 103.

[2]) Видано його в Актах Ю. З. Р. XV с. 117.

[3]) Мова про московських людей, що жили в московській фортеці й "острозі" при ній.

[4]) Тамже ст. 132-3.

В звязку з сим з московського посольського приказу дано новому воєводі "образцові письма"-форми зносин з українськими урядами.

До гетьмана писати, по царськім титулі: "воєводы А. В. Бутурліна с товарищи великого государя, е. ц. в. войска Запорожского гетману Б. Хм. со всѢм войском Запорожским от Господа Бога здоровя желаем"-"потом писать дѢло".

Полковникам та "иным начальным людем государевых черкаских городов": "его цар. величества полковнику или иному какому начальному человѢку-имярек".

Попереднім воєводам дано було инакшу форму:

"Его царскаго величества отчини-вел. княжества Кіевскаго бояря й воеводы царскаго величества войск Запорожских приятелю нашему-другу гетману Б. Хм. любительное поздравление".-Акты ЮЗР. III. 543-4.

[5]) Акты Ю. З. Р. III с. 519 і 526-7: тут два паралєльні протоколи, оден списаний Ждановичом, а другий Сивцовим, здебільшого вони згоджуються в головнім, розходячися в ріжних деталях.

[6]) Тамже с. 520-1, 527-8.

[7]) Акты ЮЗР III с. 522, 528-9, 532-540.

Ось дещо для приклада: на дім сотника Уляніського Ів. Сонцев наслав салдатів і забрав його жінку до вязниці, без усякої причини. Иншим разом наслав 30 салдатів і ті робили що хотіли: взяли 50 коней, 40 корів, на 40 кіп одежі, 15 чоловіка і не відомо де поділи. У сотника рогозинського взято 10 козаків-не відомо де поділись, 40 мушкетів, 10 коней, панцир, 18 шабель, 80 рублів грошима, 4 казанки. Самого сотника хотіли спалити в лазні. В селі Селдлуках 18 чоловіка зарізано ножами, 4 жінок огнем припалювали і

замучили на смерть, двох недорослих дівчат знасилували і вони лежать смертельно хорі. Коней забрали, 24 ями вибрали. Декого забрали в полон і їх потім викупали. В с. Березівці вимучили 60 кіп грошей, 2 чоловіки зарубали, 2 мучили. В с. Алешні двох зарубали на смерть. В Хотольні відрубали козакові руку і спалили двори. В м. Зимниці стяли 2 мужиків; в другий 4 чоловіки і 4 жінки, 2 спалили і село теж, і т. д. (с. 536-7). З поміт в Малор. справах кол. архиву загр. справ, 1656 № 9 видко, що сі акти привіз до Москви Сивцов.

[8]) В. Юркевич, Заселеннє Слобідської України в часах Хмельничини: праця ся зачитана частями в засіданнях Науково-досл. Катедри Історії України в Київі, має в році 1930 вийти в "Студіях до Історії України", видаваних тою ж катедрою.

ЕМІҐРАЦІЯ І БУНТИ: МОСКОВСЬКА ТАКТИКА СУПРОТИ УКР. ЕМІҐРАЦІЇ, ГЕТЬМАНСЬКІ ПРЕТЕНСІЇ З ПРИВОДУ ЕМІҐРАЦІЇ, НЕБЕЗПЕЧНІСТЬ ЇЇ, ГЕТЬМАН ПРОСИТЬ У ЦАРЯ РІШУЧИХ ДИРЕКТИВ ВОЄВОДАМ, ДВОЛИЧНА ПОЛІТИКА МОСКОВСЬКОГО УРЯДУ В СІЙ СПРАВІ-ЛИСТУВАННЄ В СПРАВІ ТОРСЬКИХ ПРОМИСЛОВЦІВ, ЖВАВЕ ЗАСЕЛЕННЄ СЛОБІДЩИНИ УКР. ЕМІҐРАНТАМИ В 1655 Р.

В иншій сфері розходжень з московським урядом-в справі еміґрації за московський кордон, напруженнє теж розійшлось без конфлікту-але ролі були відмінні: гетьман хвилювався, московський уряд тихо саботував і проводив свою лінію, яка підтинала живу базу гетьманщини самим безпардонним способом.

Я мав нагоду торкатися сеї теми: розбіжности на сім пункті московської і української політики і того значіння яке відплив людности з Козацької України за московський кордон мав на розвій козацької політики, на висліди боротьби. Паралєльна робота, що ведеться на сім полі одним з моїх співробітників [1]), звільняє мене від потреби детально обслідувати се питаннє в рамцях сеї книги, і я обмежусь кількома загальними вказівками щодо сеї теми.

Ми бачили вище, що московський уряд, коли ще не зважився на боротьбу з Польщею, як форму розвязання конфлікту Козаччини з шляхетською Річеюпосполитою пропонував виселеннє козацького війська на московську територію, тільки подальше від польської границі, щоб не було пограничних суперечок. Мав при тім на оці, річ очевидна, також і при тім розпорошеннє сеї еміґрації, щоб компактне військо не стало якоюсь небезпечною силою в самих внутрішніх відносинах Московського царства.

Такі приготовання для прийому масової української колонізації, за досвідами еміґрації 1638 року, московський уряд почав робити вже підчас кампанії 1649 року: козаків жонатих і семянистих велено відсилати невеликими партіями на службу в українні города "від кримської сторони", одиноких справляти на Дін, а "від литовської сторони" нікого не лишати, щоб не було "ссоры", і самим переселенцям-небезпеки від Поляків [2]). Тоді такої еміграції не піднялось, але московський уряд сподівався її після берестецького погрому, і на перші донесення про нього, на запитання пограничних воєводів, як їм поступати на випадок масової еміґрації, він поновив попереднє розпорядженнє: розсилати еміґрантів на життє невеличкими партіями, а коли б приходили "большими людьми", висилати їх на Волгу до Симбирська й инших городів, а в ближчих до польської границі не лишати-"для ссоры" [3]). Так і поступали з тими переселенцями, які посунули за московський кордон в 1652 р., коли жовніри з'явилися на лежах в задніпрянських полках, і людність втратила віру в можливість відборонитися від польської шляхти під гетьманським рейментом, або не хотіла далі витримувати сеї тяжкої і малонадійної боротьби [4]). Так і самому гетьманові запропонували тоді, замісць приймати його під царську руку разом з Україною-вийти з військом на московську територію і поселитися на Дону в сусідстві Донського війська [5]).

Але гетьман сам не хотів виходити з України, і кривим оком дивився на утечу людности, особливо козацької що повинна була витримувати боротьбу за визволеннє від Польщі [6]). В очах його і війська, се були зрадники і дезертири [7]). Скільки можна було-їх не випускали, переслідували і за кордоном, конфіскували їх майно, яке вони полишали в межах Козацької України, і самих їх били й грабували, коли вони з'являлися на старих місцях, щоб забрати свої "остаточные животы". "У нас тепер така

ухвала всього війська Запорізького”-оповідав оден пасічник за московським кордоном-“коли хто з нашої братії-козаків підуть на царське імя, таких велено рубати” [8]). І дійсно, коли може не рубали, то били й грабували щиро, а заразом гетьман надокучав і пограничним воєводам і самому цареві своїми пригадали, щоб вони його людей за границю не перепускали, в службу не приймали і т. д. Се листуваннє з тих років досі відоме мало, але воно відчувається в принагідно висловлюваних згадках пізнішого часу, що українських еміґрантів без гетьманового дозволу приймати не можна [9]).

Одначе фактично сей принціп ще додержувався, особливо з того моменту як принціпіяльно було рішено таки прийняти Україну під царську руку і відпав таким чином мотив “ссоры” з Польщею за переселенців. Переселенців уже не розсилають примусово по дальших містах, не велять мандрувати на Донець тощо, а дозволяють селитися при границі, а се притягає все більші маси еміґрантів: можна завчасу собі вибрати догідне місце для господарства в сусідстві границі і помаленьку, непомітно перенестися. Бо виходити за московську границю на промисли й уходи полкова старшина і сам гетьманський уряд не тільки не забороняли, а навіть добивалися від московських воєводів як найбільшої свободи в сім напрямі для своїх полчан. Часові виходи на пасіки й уходи гетьманців за московський кордон сильно зросли в сих роках, і дуже улекшували еміґрацію, даючи можливість легкого переходу на богаті, родючі і досить безпечні землі. Ся можливість видимо деморалізує військо, особливо східні, приграничні полки: при кожнім конфлікті, і просто в моментах утоми від безконечних походів і безнастанних мобілізацій незадоволені елєменти не тільки самі виходили, а й розвивали неприємну і шкідливу для інтересів визвільної боротьби аґітацію проти старшини і гетьманського уряду. Ми бачили се в наведенім вище (953) листуванню з осени 1654 року: гетьман нарікав, що богато козаків тікає за московський кордон не вислуживши своєї служби, себто дезертує серед походу, при тім бунтують і роблять замішаннє в війську. Доходить до крівавих конфліктів, виникають цілі повстання і потім коли таке повстаннє не вдається, всі причетні тікають за царський кордон.

Так треба розуміти сі явища-в листах гетьмана ледво зачіплені не дуже виразними натяками.

Шкода для гетьманського режіму була подвійна: утікала жива людська сила, козацькі контінґенти, і заразом під самою границею осідали елєменти ворожі старшині і гетьманові, заінтересовані в тім, щоб зірвати кордон. При кожній пробі повстання против гетьманського осередку, чи против старшини, сі приграничні еміґранти могли дати дуже небезпечні контінґенти. Ся ситуація яскраво виявила себе по смерти Богдана, ставши одним з головних моментів руїни української державности, і вона зовсім ясно давала себе відчувати вже в явищах сих. Гетьманський осередок хвилювався 1655-6 років, й настоював, щоб царські воєводи не приймали сих своєвільників: завертали назад, або на місці побивали, а майно забирали "на государя" (не аби яка проба матеріяльно заінтересувати пограничну адміністрацію!). Просив царя дати в тім напрямі як найбільш рішучі директиви пограничним воєводам. Московський уряд принціпіяльно признавав його погляд за правильний, і иноді, як то ми вже бачили, давав такі директиви своїй адміністрації: ніяких "вольних людей" з України не приймати, а відсилати назад "в Черкаські городи" (вище, с. 929). Але на практиці сей принціп не витримувався ніскільки. Східня границя Гетьманщини швидко обростала сею дезертирською, своєвільною кольонізацією, Гетьманщина діставала новий фронт противугетьманський. Гетьман і його окруженнє нервувались бачучи, що їх відклики до московської адміністрації й самого царя зістаються безрезультатними. Вони поривались перейти слідом за тими бунтівниками, що тікали "на слободи"-вирізати й випалити їх оселі, силоміць повернути на Україну сей дезертирський елємент і відстрашити від нових експериментів в сім напрямі. Те що здійснилося потім в осени 1658 року і послужило стімулом для гадяцького уніонного акту, не раз ставилось уже перед тим як чергове завданнє-і як от ми бачимо, такий плян був повторений і може навіть здійснений до певної міри, тільки в невеликих розмірах, весною 1656 року, в звязку з повстаннєм піднятим еміґрантами під проводом якогось Григорія Неблядина, що перейшов з повстанцями границю Гетьманщини, аби тут збирати охотника, і тим дав гетьманцям привід перейти й собі границю, щоб погромити бунтівників на московській території.

Але перше ніж перейти до сього високо симптоматичного епізоду, я мушу

ще повернутися до осінього листування в справі еміґрації. Я навів лист гетьмана до путивльського воєводи, з проханнєм помогти йому знищити козацьке своєвільство, спеціяльно розігнати тих уходників, що збиралися на торських промислах: там очевидно збиравсь особливо небезпечний елємент, і туди подались учасники останніх бунтів, глухо згаданих гетьманом. Такі листи були, видима річ, розіслані до ріжних пограничних воєводів. Заховалась царська відповідь з дня 30 с.с. вересня на одписку білгородського воєводи В. Б. Шереметева, що сповіщав про лист від гетьмана "з табору під Лозовою" такого ж, очевидно, змісту: щоб своєвільників не приймали і спеціяльно з Торських уходів вигнали на Україну. Заразом Шереметев подавав відомости про нових пересельців на слободи: на Цареборисове городище прийшло з 50 козацьких родин з Кобиляк і Кремінчука і селяться коло старого городища; з Торських озер-де їх зібралось тисячі 2-3, або й більше, теж богато хочуть оселитися під тимже городищем і післали по жінок і дітей до Черкаських городів. Але Шереметев тих торських козаків не хоче приймати, тільки тих 50 нововиїзжих родин-заходиться коло наділення сих нововиїзжих землею і хлібною дачею, також тих що за царською згодою ("указом") оселилися між річками Харковом і Лопиною (пізніший Харків, що саме того року згадується вперше). А до торських козаків він післав свого чоловіка-"сказати їм щоб ішли в полк до Б. Хмельницького". Цар у своїй відповіді похвалив сі розпорядження Шереметева і товаришів. "Ви се зробили добре, що таке їм переказали, не хотячи ,ссоры' між вашими людьми і Черкасами". "Тепер одержавши сю грамоту, напишіть гетьманові Б. Хм., що тим Черкасам які прийшли на Тор варити сіль, ви посилали листи і переказували, щоб вони вертались до тебе, гетьмана, до (своїх) городів, а на будуче їх приймати не велено. Щодо українських городів-ви писали до воєводів і приказних людей, щоб вони не приймали і не оселювали на віки ні Черкасів ні яких небудь инших людей, які б прийшли з полків від гетьмана Б. Хмельницького, ні з Тору ні з инших городів перед сим нашим указом,-веліли то кріпко заборонити. На Тор і до Чугуєва Черкасам написали, щоб вони з Тору і з Чугуєва ішли в черкаські городи до гетьмана Б. Хм. Також написали від себе (приказним людям?), щоб вони післали свого жильця на Тор і наказали їм вертатися до гетьмана, а надалі їх там приймати заборонено. А котрі Черкаси селитимуться в Чугуєві і на Цареборисовім городищу, тим грошевого і хлібного жалування від царя не буде" [10]).

Розуміється, Шереметев такого листа гетьманові написав і він міг служити за відповідь на переслане через Ждановича проханнє до царя, щоб він розписав до пограничних воєводів накази, аби не приймали еміґрантів і назад гонили (вище с. 953). Але гострі очі гетьманської канцелярії мусіли ясно добачити, що се не більше як одписка про око: замість розігнати еміґрантів і оружною рукою приставити їх на границю, посилати їм такі делікатні поради та попередження, що їм не буде царського жалування в нових слободах. І дійсно, наступний 1655 рік фактично пройшов в дуже жвавій роботі над реєстрацією нових еміґрантських осад Слобідщини, наділеннєм їх землею, призначеннєм воєводів до новозаснованих міст (Харкова, Сумів, Охтирки й ин.), з директивою-далі "осажувати Черкасів вел. государеві" [11]). Московський уряд рішучо зійшов з попереднього ухильчивого становища і постановив не оглядаючись на прохання гетьмана вести повним ходом кольонізацію своєї території українським еміґрантським матеріялом, що показувався таким цінним і догідним на практиці. Попередні побоювання воєвничих і своєвільних нахилів сеї людности очевидно розвіялись, й інтерес "государства" взяв гору над усякими сентіментами супроти васаля-гетьмана. А може-прилучились і макіявелівські мотиви-ослабити його і взагалі Гетьманщину сим відливом живої людської сили під безпосереднє завідуваннє царської бюрократії, по тім як виявились розходження в політиці Гетьманщини з плянами московського уряду (вже підчас львівської кампанії 1655-6 року і ще більше-в осени і зимою 1656-7).

Як реагував гетьман і його окруженнє на таку еґоістичну, некоректну супроти нових підданих політику царя? Протестували, просили, переконували, чи переконавшися в неможливости змінити її, замовчали, затаївши обиду і гнів у серці? Не розпоряджаю листуваннєм на сю тему з 1655 року, але весною 1656, з приводу якогось повстання, піднятого против гетьмана під проводом отого Григорія Неблядина еміґрантами, що пішли були на Дін, гетьман рішився вчинити карну експедицію за московську границю, аби знищити ті дезертирські своєвільні слободи, що приманювали до себе все нових еміґрантів, і заразом служили зборищем всякого ворожого гетьманові і Гетьманщині елєменту. Про се, як ми бачили, Виговський оповідав московському післанцеві 5 (15) квітня в Чигрині-що потім як збереться військо на Росаві, гетьман хоче відти йти на закордонні слободи що поосідали над Пслом (ст. 1213). Два місяці пізніше ми справді

бачимо гетьмана з його штабом при самій московській границі: відти висилає він в посольстві до Москви Скоробогатого, 7 с. с. червня. З того видко, що свого пляну йти вибивати козаків з слобід на Пслі він таки не лишив. Слободи над Пслом, до котрих він вибирався-се територія пізнішого Сумського полку, Гадяч найближче до них полкове місто. Очевидно, росавська рада, чи збори старшини, що мала там зібратися, апробували плян розгрому слобід, і гетьман щось зробив в задуманому напрямі, але що саме, зістається досі невідоме: я не знайшов в сучаснім листуванню ніякої вказівки на се.

Примітки

1) Акты Ю. З. Р. III с. 523-5, 530-1.

2) Розпорядженнє уряду, отримане в Путивлі 9 липня с. с. 1649 року, переказує в такім вигляді путивльський воєвода в своїй одписці-Малор. приказу стовб. 5816/5 л. 147, у Юркевича.

3) Див. вище с. 314.

4) Вище с. 414-5.

5) Вище с. 416-7.

6) Пор. наведену вище (с. 415) вістку з України з весни 1652 р., як то Хмельницький пише погрози цареві, за те що той приймає під свою протекцію “своєвільних хлопів з України і з-під Смоленська”.

7) В Білгород. стовбцях зберігся напр. такий епізод з лютого 1651 р., коли оден еміґрант з Зінькова Тишко Донець звернувся до пограничного воєводи з проханнєм видати йому перепустку на Дін: слідом з'явились зіньківські козаки, вислані наздогін за ним від місцевого отамана, з листом до воєводи, щоб він затримав того Донця з товаришами, бо вони “гетьманові Б. Хм. зрадили”: втікли коли в їх краю війна і хан стоїть з усею Ордою-ст. 298, У

Юркевича.

[8]) Тамже.

[9]) Пор. вище епізод з Сулимівцями, ст. 929.

[10]) Сівського стовб. 158 л. 237-у Юркевича; стилізація листу не визчачається прозорістю, я старавсь переказати його можливо ясно.

[11]) Про се у Юркевича, ор. с.

ГЕТЬМАНСЬКІ ПЛЯНИ ПОХОДУ НА СЛОБІДЩИНУ ДЛЯ РОЗГОНУ ЕМІҐРАЦІЇ. "ВЕЛИКІ БУНТИ" КОЗАЦЬКІ, ПОВСТАННЄ ГРИЦЬКА НЕБЛЯДИНА, ПОХІД ГЕТЬМАНА НА МОСКОВСЬКУ ГРАНИЦЮ. ЧУТКИ ПРО КОЗАЦЬКІ БУНТИ З ЛІТА 1656.

Можливо, що "великі бунти", згадані в гетьманськім листі, висланім з Гадяча, могли стояти в звязку з сею карною експедицією. Гетьман велів Скоробогатому пояснити цареві, що від Донських козаків пішли були великі бунти: якийсь Грицько Неблядин зібрав пяниць і своєвільників, проголосив себе полковником і хотів битися з гетьманом, війшов на гетьманську територію і скликав тут охотників, запевняючи людей, що має на те царську грамоту-людей збирати і гетьмана воювати. З скупих пояснень зроблених гетьманом в його наказі Скоробогатому, можемо міркувати, що гаслом бунту була-охорона козацьких вільностей. Хмельницький їх не пильнує, не хоронить, і сей Грицько нібито з царського наказу збирав козаків, щоб його скинути. Гетьман велів тих своєвільників розгромити, самого Грицька й инших провідників повстання увязнено-до царського указу, і гетьман через своїх послів виправдується перед царем в сих репресіях над людьми, що мабуть називали себе військом Донським, гетьману запорозькому непідвладним. Мовляв грізна небезпека повстання до того примусила його, гетьмана, до сього кроку, бо ж би було тих своєвільників лишити на свободі і дати їм зібратися в більшім числі, виникла б на Україні велика усобиця,-бунтівники так відгрожувалися: "Тепер ви горою, а на літо ми вас воювати будемо". Гетьман нагадує московському урядові повстаннє Острянинових козаків у Чугуїві, що

скінчилося убийством гетьмана і поворотом бунтівників назад під Польщу: на його думку з повстання Грицька могло вийти що небудь подібне. Се змусило його до експедиції за московську границю. Грицька погромлено-але справу не доведено до кінця, судячи з того, що гетьман в обережних виразах піддає цареві під увагу потребу добити сих своєвільників на московській території [1]).

Взагалі короткі і побіжні згадки гетьмана-що полишає свому послові дати потрібні пояснення устно, лишають богато неясного в сім цікавім епізоді. Рух розвинувсь очевидно за межами козацької України, на Слобідщині, під проводом людей, що втікали з України на Дін. Вони перейшли козацьку границю ("вшедши тут", каже гетьман), але громлячи їх гетьманці очевидно перейшли московську границю-инакше ми не зрозуміємо тих перепросин, котрими гетьман обставляє свій виступ. Довести до кінця свою боротьбу з "своєвільниками" гетьман не наважився-може тому, що вони відступили в глибину Слобідщини. Він рахується з можливістю, що сі недобитки повстання будуть обмовляти його перед царем, готовитимуть новий виступ і т. д.

Мав він і його прибічники на увазі сей рух, коли Виговський розповідав Портомоину, 15 квітня н. с., про плян карної експедиції на Слобідщину, і ся експедиція мала на меті підняти сей небезпечний рух? Чи навпаки, виступ Грицька врізався несподіваним інцидентом в сю ситуацію і змусив гетьмана, замісць наступу на за-кордонні слободи подумати про самоохорону? Поки що я не маю відповіди на се питаннє.

Але годиться зазначити, що поголоска про якусь внутрішню боротьбу серед Козаччини пішла тоді широко, тільки в дуже неясних формах, як звичайно. Уже 8 н. с. червня австрійський аґент пише з польського табору: "Пускають такі чутки, що за Дніпром козаки збунтувались против Хмельницького і виставили иншого-наказного гетьмана але треба чекати потвердження певности сього" [2]). Потвердження приходили, хоч в досить відмінних формах.

Так Радзєйовский в листі з 22 н. с. червня переказує Карлові-Ґуставові сю поголоску в такій редакції, що Хмельницький попав у ворожнечу з полковником Богуном (Bohna), тому що той тримається польської партії і хотів Хмельницького також привести до того,-відгомони старих чуток, що

Богун не схотів присягати цареві [3]). Акакія, французький аґент, що перебував тоді у польськім таборі під Варшавою, доносив в депеші 25 червня, що між козаками розділ, і вони шукають порозуміння з королем [4]). Ґоліньский записує під місяцем липнем вісти з Волини, з Дубна, що Задніпрянські козаки обрали собі гетьманом Вдовиченка (знову!) і він жодним чином не хоче Хмельницького пускати за Дніпро і тягне за згоду з Польщею [5]).

Під сими чутками може лежати дещо про сей слобідський рух, зовсім реальний як бачимо-хоч все се промайнуло так швидко, що скептики справді могли зістатися при переконанню, що все се була тільки польська вигадка.

В кожнім разі епізод незвичайно інтересний і глибоко симптоматичний. В такий критичний момент, коли йшла мова про об'єднання Української землі і широку експансію Козаччини, як її провідного державно-творчого елєменту, великому гетьманові приходилося думати про забезпеченнє тилу, про кріваву боротьбу против дезертирства, про повстання, що грозили його скинути з провідного становища.

Історикам публицистам лишаємо для обміркування, хто тут був більш винен. Чи козацькі маси, що лишаючи на мілині своїх провідників-політиків і дипльоматів, в такій критичній хвилі мандрували собі далі від походів, війн і рад, щоб господарити на дозвіллі: закладати хутори, стави, пасіки, ставити меди і варити горілки та на прохолоді з-далека смакувати думи про епохальну боротьбу за визволеннє? Чи сі козацькі верхи, що ширяючи розумом по політичних констеляціях забували про той народній ґрунт, що не витримував сеї високої політики під їх ногами? В кожнім разі епізод сей віднині буде характерним проявом великої історичної української траґедії навіть в тих неясних обрисах, що тут я принотував.

Примітки

[1]) В листі до царя: “И то тебЂ великому государю, вашему царскому

величеству извещаемъ, что великие бунты всчалися было от донских, а полковником у них был Гришка Неблядинъ, которой многих бражников и своевольниковъ собрал было, хотя на нас рать поднять, ис чего-сохрани боже- всЂ неприятели наши (б) тЂшилися. И мы велЂли тЂхъ своевольниковъ розгромить, а то для того, что указу от вашего царского величества не имЂл ничего, и он был неповинен войска собирати. Которыхъ (бранців-своєвільників?)мы задержали до указу вашего царского величества,-но сохрани боже, ежели б больши тЂх своевольниковъ собралось, то бы огонь великій загорЂлся,-что они такъ говорили, что "ныне вы тЂшитесь, а мы на лЂто вас воевати будем".

В інструкції Скоробогатому:

"Бити челом о том его ц. в-ву, чтоб о том не прогневался, что в своевольников тЂхъ донских казаковъ, которые зшедши тут на охотника,-а нихто доброй не пошол, только своевольники, и иною их собралося было, а старшина у них был Гришка Неблядии, который сказался, что бутто е. ц. в-ва в том повеленье было и что е. ц. в-во велЂл нас воевать. И мы не видя указу е. ц. в-ва, только своевольников без вЂдома в ц. в-ва собраных, для чего велЂли есмя тЂх своевольников сносить. А если б гдЂ тЂ своевольники объявились и про нас недобро говорили, чтоб е. ц. в-во не вЂрил. Понеже мы будучи под е. ц. в-ва крепкою рукою прилЂжно остерегати вольности будем и остерегаем. Понеже они хотЂли такову своеволю всчать, какая была в Чюгуеве. А указу на то е. ц. в-ва не было ни через посланца ни через письмо. Надобно бы таких своевольников и там казнить-и то под высокое разсуждение е. ц. в-ву подаем".-Сибир. прик. ст. 1636 л. 592 і 596, див. нижче.

2) Жерела XII с. 391.

3) Архив ЮЗР. III VI с. 122.

4) Les Cosaques divisés entr'eux recherchent á l'envie la protection polonaise. Теки Люкаса в Оссол. 2973, л. 76.

5) Осол. 189 с. 829.

XI. “МОСКОВСЬКА ЗРАДА” І НОВА ЛІҐА (ЛІТО 1656-ВЕСНА 1657)

ВИЛЕНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ І ЇХ ВІДГОМОНИ НА УКРАЇНІ: ЗАМИРЕННЄ МОСКВИ З ПОЛЬЩЕЮ І РОЗРИВ З ШВЕЦІЄЮ, ВОНА ПОВІДОМЛЯЄ ПРО СЕ ГЕТЬМАНА, ГЕТЬМАН ВІДПОВІДАЄ ПОСОЛЬСТВОМ СКОРОБОГАТОГО 7 (17) ЧЕРВНЯ, НАКАЗ СКОРОБОГАТОМУ, ПРИСИЛКА КИКИНА З ІНФОРМАЦІЄЮ, ПОСОЛЬСТВО ГАПОНЕНКА, БАЖАННЯ ВІЙСЬКА, ЩО МАЮТЬ БУТИ ВЗЯТІ НА УВАГУ ПРИ ДОГОВОРІ, ГЕТЬМАН ОСТЕРІГАЄ ЦАРЯ ВІД ЗГОДИ З ПОЛЯКАМИ, ЛИСТ ЙОГО В СІЙ СПРАВІ ДО А. БУТУРЛИНА. ОБУРЕННЄ СТАРШИНИ НА ЗРАДЛИВУ ПОВЕДІНКУ МОСКОВСЬКОГО УРЯДУ, ЇЇ ПІЗНІШІ ЗГАДКИ ПРО СЕ В МАНІФЕСТІ ДО ДЕРЖАВ.

Після того як військо Запорізьке на весняній раді признало для себе неможливим порозуміннє з Польською Короною і небажаними-всякі переговори з нею, з тим більшою підозріливістю і неприхильністю мусіло воно ставитися до мирних переговорів, що розвивалися між Польщею і Москвою. За більш неофіційними балачками, що ще з кінцем 1655 року завязались між ріжними урядовцями і достойниками Москви і Польщі (докладніше-в. кн. Литовського) в р. 1656 пішли вже вповні офіційні переговори-облекшені посередництвом Австрії. При всіх своїх обережностях і побоюваннях, щоб не заплутатися в нову війну, віденський двір не відмовився посередничити між Москвою і Польщею, і в осени 1655 р. приїхали до Москви в сій справі цісарські посли Алєґреті і Льорбах, і цар прийняв посередництво цісаря. В квітні 1656 р. приїхав посол Яна-Казимира Ґаліньский і одержав принціпіяльну згоду на замиреннє. Цар і його дорадники охоче прихиляли ухо до польських метикувань про перспективи вибору московського царя королем польським і мирного обєднання обох монархів сею дорогою, і навіть авансом взяли на себе ролю захистників польсько-литовських володінь від шведських претенсій. В травні 1656 р. зірвали дипльоматичні відносини з шведським королем і вислали військо в його володіння при Финській затоці, накликавши таким чином на себе довгу, тяжку і клопотливу війну. На той же травень були призначені мирові переговори з Польщею при посередництві австрійських послів. Але через опізненнє мандатів термін пересунено на 1 серпня, і місцем переговорів визначено Вильну [1]).

В середніх днях н. с. червня 1656 р. гетьман дістав про се офіціяльне повідомленнє від царя. Царської грамоти не маємо-знаємо про неї тільки з гетьманського листу, висланого з сього приводу з тодішньої гетьманської кватири в Гадячу, з осібним післанцем "Чигиринцем Іваном Скоробогатим", як він називається в московських актах. З ним поїхав підписок Виговського Остап Федькович (Федоров), Лубенець Степан Вербицький і з ними 10 чоловіка козаків.

Гетьман дякував цареві за превелику ласку, яку йому розповіли його післанці (про се посольство гетьманське нічого більше не знаємо). Цар прислав з ними грамоту, повідомляючи про посередництво римського цісаря в справі замирення з Польщею, і разом з сим гінця, що віз повідомленнє від царя Яну-Казимирові про посольський з'їзд: очевидно, гетьманові доручалось переправити сього гінця до Яна-Казимира. Гетьман повідомляє царя, що він того гінця негайно вислав до короля, але в обережній формі нагадує що його, гетьмана, також не годилось би поминути в сій справі: "Просимо в. ц. в., щоб і нам було відомо, де і на якім місці буде відправлятися той з'їзд [2]). Бо з Лядських сторін приходить богато православних, через великі обиди, які вони приймають від неприятелів в. ц. вел. і наших, і розповідають також, що Ляхи далі заходяться против нас, на віру і церкву православну, продовжуючи свої давніші нечестиві замисли. Розіслали богато єзуїтів і ксьондзів своїх по всіх краях римської віри, до королів і князів: шукають у них помочи против нас, а нас і віру православну і церкву обіцюють викорінити. Також инших заграничних неприятелів підіймають против нас: одного послали до Ракоція семигородського князя, прохаючи грошей і війська на Шведів, а його, Ракоція, обіцяють взяти на королівство по смерти Яна-Казимира, або дати городи в застав. Инше (посольство) післали до турецького султана, обіцюючи щорічну данину, аби лише прислав з инших земель на нас поміч. Знову ж двох послів-одного до римського цісаря, другого до римського папи післали прохаючи помочи військом. А папа римський писав до Яна-Казимира і панів-рад, щоб яко мога з в. ц. вел. мирилися, а потім, вигнавши Шведа, всіми силами хочуть узятися до нас і православної віри. Тепер знову післали Ромашкевича. Вірменина, до хана кримського, щоб ішов з військом на Шведів, а потім хочуть обернути військо на Україну в. цар. величества. Отже ти, вел. государю, єдиний поборник православної віри і церкви, видячи такі лукавства сих наших неприятелів, нас у наругу

иновірцям не давай, але в ласці своїй і вільностях неодмінно заховуй!”.

Далі гетьман подає до відому царя про той бунт, що підняв був Грицько Неблядин-вище се було наведене (с. 1230), а з рештою відкликається до устних доручень даних Скоробогатому і Федьковичу [3]).

Наказ даний їм, був поданий “в посольском шатре”, і заховався в актах, в московськім перекладі:

“Поклон від нас-Б. Хм., гетьмана й. ц. в. Запорізького віддати й. ц. в., також від усього війська Запорізького; титул весь говорити до й.ц. в. за звичаєм.

Пункт 1-й про з'їзд лядський: бити чолом й. ц. в. щоб нам об'явив, де, на якім місці і як скоро буде відправлятися. Тому що Ляхи намовляють ріжні чужі землі, а найбільше кримського хана, і без нього не хочуть і з'їзду робити,-доки хан не дасть згоди. Про се посилаємо лист Криштопа Тишкевича, бувшого чернигівського воєводи, для переконання й. ц. в. [4]).

2. Яка секретна рада була у панів-рад лядських при Яні-Казимирі, що вони між собою постановили і як папа римський писав до кор. Казимира: щоб мирилися на чім-будь, тому що все то може бути в ніщо, і як ріжних сторонніх панів на нас затягають-про все те посилаємо відомість, принесену достойним православним чоловіком і подану на письмі: як вони тепер задумують нас пізніше звоювати, тільки б у силу зібратися [3]).

3. Післали Ляхи і до Ракоція, князя семигородського, щоб їм помагав грошима і військом проти Шведів, а Ляхи мають його взяти на королівство, як тільки король помре, а поки до того прийде-тепер же відступають йому частину земель, про се свідчить відомість [6]).

4. Післали посла до турецького султана, аби велів Татарам іти в поміч Ляхам- обіцяють всякі дарунки, аби яким будь чином привести султана до того щоб їм на нас поміг [7]). Похваляються, що Шведів уже погромили, а упоравшися хоч трохи з Шведами, хочуть обернутися на царя і на нас-готові й миритися з Шведами.

5. Ромашкевича Вірменина, наділивши шляхецтвом, післали до кримського хана з великими дарунками, щоб їм поміг; так Татарам кажуть: коли нам не дасте помочи, то цар з козаками вас у Криму звоює, а коли дасте нам поміч

тепер зараз, ми вам потім помагатимемо против усіх ваших ворогів.

6. Бити чолом е. ц. в., аби не гнівався за тих своєвільників, Донських козаків, що війшли сюди по охотника, а ніхто добрий не пішов, тільки своєвільники. Богато їх зібралось, а старшим був у них Грицько Неблядин: він казав, що від й. ц. в. був на те наказ, і й. ц. в. велів нас воювати. Ми не бачучи указу й. ц. в., тільки своєвільників, без указу й. ц. в. зібраних, веліли тих своєвільників громити. А коли б ті своєвільники десь показались і про нас недобре говорили, нехай й. ц. в. не вірить! Бо ми будучи під кріпкою рукою в. ц. в. пильно охороняємо вільности і будемо охороняти, а ті хотіли таку своєволю підняти, яка в Чугуїві була. А указу й. ц. в. на те не було ні через післанців ні через письмо. Таких своєвільииків треба б і там [8]) карати-се ми подаємо на високий розсуд й. ц. в.

7. Ляхи як звикли лукавством ходити, так і тепер у тих своїх хитрощах не перестають. Ждемо указу й. ц. в.-чи йти нам на них з військом? А як той з'їзд буде, нехай й. ц. в. сповістить, щоб нам і своїх туди післати-до боку й. ц. величества.

8. Про хана кримського коли б спитали, чи має йти Ляхам у поміч, сказати, що ще не рушився і нікого не посилав; а як тільки пішле, або сам рушиться, негайно дамо знати.

9. Бити чолом й. ц. в., аби про все через тих же наших післанців нас повідомив і указ свій дав (593-7).

Окремим листом Виговський просив Лопухина мати ласкаву увагу для сього посольства і посприяти йому, щоб цар його ласкаво прийняв і “без забави одпустити рачив” [9]).

Тим часом поки Скоробогатий їздив, від царя прибув стольник В. П. Кикин з інформацією про з'їзд з австрійськими і польськими послами,-котрої бажав собі гетьман. Самої грамоти досі не маємо-мабуть було там висловлено бажаннє, щоб гетьман прислав від себе матеріяли і конкретні пункти, котрі треба мати на увазі при переговорах. Гетьманська канцелярія проворно взялась до виготовлення матеріялу. Про се довідуємося з листа гетьмана до царя, з Чигрина 26 липня с. с. (5 серпня н. с.); маємо її в московськім перекладі, в актах посольства сотника Романа Гапоненка з тов., що повезли сього листа і всякий матеріял на з'їзд. Подаю з нього що

інтересніше:

"Згідно з наказом в. ц. в., в грамоті присланій з стольником В. П. Кикиним, на з'їзд до Вильни, столичного міста в. ц. величества вел. князівства Литовського до великих і повномочних послів в. цар. вел. посилаємо з війська в. цар. в. Запорозького посланників наших Романа [10]) Гапоненка з товаришами, на з'їзд з польськими послами. Тільки як у попередніх листах так і тепер тебе, вел. гос., покірно просимо, аби згідно з своєю побожною вдачею боронив благочестиву віру, православні церкви і весь православний нарід Російський, що не мають нікого над тебе, єдиного під сонцем православного царя,-аби його в неприятельські руки не віддавав, а під своєю великою і кріпкою рукою держав...

Все се віддаючи під милостивий розсуд в. ц. в., просимо наказати своїм великим послам, аби тим нашим післанцям на з'їзді любов свою показали, а як той з'їзд з Яном королем польським скінчиться,-нас ласкаво сповісти. Тільки Ляхи будуть всякі неправди вишукувати, аби той з'їзд протягти: щоб замиритися на час (тільки), тому що не мають ніякої сили.

"А тих посланників наших не посилаємо до столиці в. кн. Литовського, а просто до в. цар. вел., на те аби вони взяли указ від в. ц. в., як мають на з'їзді справуватися [11]).

Останні слова знов таки означали проханнє, щоб Гапоненко з тов. дістали від царя мандати на з'їзд, як повноправні учасники; але царський уряд знову пустив се проханнє повз уха-викликавши тим велике незадоволеннє гетьмана і старшини.

В наказі Гапоненку з тов. (що заховався в московськім перекладі, трохи подертім, так що має подекуди прогалини) гетьман після звичайних поклонів, наказував віддати боярам адресовані до них листи і просити прочитати їх перед царем-"аби нас з ласки своєї не випустив". Далі наступають такі пункти [12]).

Військо, піддавшися цареві, як оборонцеві православної віри, все на його покладає, і посли мають триматись того указу, якого від нього одержать [13]).

"Просити й. ц. в., щоб то було доручено його послам на комісію, на випадок

коли б приходило до згоди, а границя не була показана згідно з (володіннями) давніх князів руських. В такім разі щоб владицтва, архимандритства, ігуменства, церкви, також усі села й маєтности, з давніх часів надані, а уніятами, панами, ксьондзами та иншими людьми забрані, аби були повернені зараз-не відкладаючи з сойму на сойм, як то давніше бувало. Хоч би навіть кількадесять літ вони їх держали, силоміць відібравши. Просити великих послів, щоб про се ґрунтовно порозумілися з нашими (післанцями).

"Унію-тому, що вона-богові всемогущому образа, аби негайно скрізь викоренено, не вимовляючись ніякими привилеями від королів. Нехай віддадуть православним церкви і монастирі з маєтностями: ксьондзи чи инші особи на підставі привилеїв чи инших прав нехай не відмовляються і не протягають.

"Православним щоб вільно було мати всяке набоженство, з святими тайнами в процесії ходити, мертвих провожати з святощами згідно з старим звичаєм грецьким, скрізь де тільки православні проживають. А то тепер "невірні Жиди" більше вільности мали ніж православні-служби свої відправляли, а православні не мають ніякої свободи.

"Щоб з священників світських, в містах і селах королівських, княжих і панських, не бралося податків ні підвод, а мали вони такі вільности як давніше, і щоб належали до суду епископського, а не світського.

"Завели були давніше панове-ради, щоб православній шляхті не давано ніякого начальства, гідности ні уряду, а по містах осіб руських православних до маґістрату, війтівств і бурмистрств не допускано, а то для того, щоб православна шляхта задля начальства і урядів свою віру кидала і приймаючи віру римську до урядів поривалася і тим способом православних людей меньшало.-Надалі щоб всякому православному шляхтичеві давалися начальства, уряди земські й инші, а по містах православні міщане щоб допускалися до маґістрату. А де шляхта щось випросила під православними, духовними чи світськими,-щоб то все було уневажнено.

"Король і пани-рада мають присягти, що вони на військо Запорозьке війною не підуть і инших заграничних народів на нього підіймати не будуть, і

ніяким чином війську шкоди не будуть чинити.

"А коли б Ян-Казимир не схотів помиритися так, як бажає й. ц. в., тоді просити й. ц. вел. дати нам негайно знати, а ми з військом готові.

"Тепер Ян Казимир прислав Діонісія Балабана, православного луцького владику, запрошуючи до переговорів [14]), але ми з ними ніяких з'їздів робити не хочемо, бо покладаючися на бога і ласку й. ц. в. сподіваємося, що ніякої шкоди не потерпимо".

Далі йдуть принагідні вісти. Донські козаки ходили на Азов, але там їх погромлено, і після того Татари прийшли на р. Тор і немало наробили шкоди. Татари пішли в поміч Ляхам і тепер мають бути під Люблином. Згадано дещо про боротьбу за Варшаву, і переслано копію умов її капітуляції.

З пересланих листів заховалися лише деякі: лист Яна-Казимира присланий з Діонісієм Балабаном, й деякі инші, менш важні. З рекомендаційних листів післаних до бояр маємо лист гетьмана до Морозова, змісту не інтересного.

Подібні остороги против переговорів з Поляками як отсе до царя, гетьман посилав на всі приступні йому адреси. Заховалось напр. таке його писаннє до новаго Київського воєводи Андрія Бутурлина. Повідомляючи про свій приїзд, літом того року він просив гетьмана надсилати йому всякі вісти. 13 (23) липня гетьман вислав йому такого листа з побажаннєм всякого добра на новім уряді і з такими вістями:

"Сими днями (онамеднишнего дня) приведено до нас язика зловленого під Камінцем Подільським, він нам сказав, що повз Камінець пройшло 40 тис. Орди в поміч Ляхам. З того міркуємо, що коли тепер Ляхам пощастить і вони Шведа вигонять, то всі сили свої разом з Ордою обернуть на нас. Також прислав до нас Ракоцій, король венгерський, боярина свого Себеш-Ференца і сповіщає, що Ляхи присилали до нього, прохаючи війська і грошей-обіцяли взяти собі за короля його самого або його сина, а він нас через посла свого просить, аби ми з ним у приязни жили. Ми вважаючи незручним в таких обставинах роздражнювати на себе всіх сусідів [15]), волимо мати собі приятелів ніж неприятелів, щоб уже християнство могло в цілости пробувати. Тому посла того з приязнею відправили, просячи венгерського короля (тільки про те), щоб він ніякої помочи Ляхам не давав і

в нічім їм не вірив. Маємо також відомість, що 10 дня місяця августа має бути з'їзд у Вильні, і не знати що на тім з'їзді буде. Відомо, які то Ляхи-які вони лукаві: доки Шведа вигонять, будуть той з'їзд проволікати, а потім-як щастє послужить, вони подавньому будуть свій замисел сповняти; добре б було, щоб й. ц. в. в нічім (їм) не вірив. Чули ми, військові люде й. ц. в. й з Шведами вже зачали війну (задор учинили)-бо-зна, як то воно далі піде" [16]).

Московський уряд старався пускати сі остороги повз вуха. Відправляючи Скоробогатого цар в загальних виразах запевняв гетьмана, що буде і далі заступати православну віру і православних християн. Похваляв його за прислані вісти й листи і наказував передати з Кикиним автентичні реляції Данила, що видимо заінтересували московських політиків: очевидно, вони сподівалися дещо з того використати в переговорах з Поляками. Про час і місце сих переговорів цар, мовляв, іще перед приїздом Скоробогатого написав з Кикиним і не вважає потрібним повторяти [17]). Прислані з Гапоненком побажання цар почасти сам безпосереднє передав до уваги своїх представників на виленськім з'їзді, почасти,-те що вважав менше важним лишав гетьманським послам реферувати і боронити самим-скільки їм удасться [18]). В сій справі писав 13 (23) вересня своїм виленським представникам: "Писав до нас гетьман запорізький Б. Хмельницький і прислав своїх післанців: Романа Агафонова з товаришами, а з ними статті для мирного договору. Ми вислухавши ті статті веліли виписати з них, на чім маєте твердо стояти при мирнім договорі-вони посилаються вам з сею грамотою; а з иншим, що належить до мирного договору, веліли післати до вас самих запорозьких післанців. З статтями післаними з сею нашою грамотою поступайте згідно з (сим) нашим указом; а що до статтів написаних у запорізьких післанців в їх наказі понад се-ви договорюйтеся з польськими комісарами, наскільки можна буде прийти з ними до порозуміння" [19]).

"Статті" доручені представникам як необхідні, се пять наведених вище пунктів про церковні справи. Инше, написане в наказі, як бачимо, царський уряд доручав своїм представникам підтримувати постільки, поскільки се не могло б перешкодити договору. Правда, що в наказі послам тільки церковні справи і були конкретизовані докладніш, про політичні ґарантії говорилось загально-що Річпосполита має обіцяти повне невмішуваннє в українські

справи (“ніякої шкоди війську не чинити”)- див. вище, і царський уряд, очевидно, не хотів себе звязувати тим, як се козацькі посли будуть розвивати перед польськими комісарами.

Таким чином принціпіяльний протест українського уряду против замирення з Польщею був з'іґнорований царем-він уважав можливим війти тільки в конкретні церковні справи, вказані йому гетьманом. З свого боку український уряд, як бачимо- в делікатних виразах висловивши своє переконаннє про неможливість уставлення згідного пожиття з Річпосполитою, наче б то війшов у скромну ролю консультанта-не виразно настоюючи на участи своїх представників у сих переговорах. За старою традицією відкопав старі постуляти, що ставилися на всяких переговорах з польськими парляментаріями-оборони православної церкви, православної шляхти, міщан і т. д., і подав їх для памяти царському урядові. Формально взявши, все наче б то було зовсім гладко і обосторонньо льояльно. Але в дійсности козацька старшина була глибоко обурена тим, що Москва не вважаючи на всі остороги з її боку пішла таки на замиреннє з Польщею-тим часом як Україна різко зазначила свою непрямирену ситуацію супроти неї. Заховуючи далі етикетальні форми супроти свого московського протектора: стараючись не давати з своєї сторони ніяких приводів до розриву, вона в дійсности до глибини душі була обурена, що сей протектор не вважаючи на її протести береться без її участи роспоряджатися долею України, і торгує з польськими панами козацькими головами, що здались на його ласку. З тих звідомлень, які проскочили в московських джерелах про ради старшини, скликані в вересні і грудні для обміркування сих подій, і з деяких пізніших відзивів козацьких (правда теж досить рідких) бачимо ясно, що в козацьких кругах сей оборот московської політики вважався формальною зрадою, віроломством з боку царя чи його уряду, бо приймаючи Україну під свою протекцію він обовязався, устами своїх повномочних представників, боронити Україну і нікому не видати, а тепер фактично видавав її польським панам-маґнатам, гонячися за їх голосами на виборах на польське королівство. Найбільш виразно було се висловлене в пізнішім (1658 р.) маніфесті українського уряду, котрим він оповіщав европейські держави про свій розрив з Москвою:

“Не з инших мотивів прийняли ми протекцію в. князя московського, як тільки для того, щоб заховати і примножити для себе і потомства нашого свободу нашу, здобуту зброєю з поміччю божою і стільки разів назад

повернену жертвою крови. Засипане обіцянками і пререченнями в. князя московського наше військо перше виступило на підбиваннє йому Литви-під проводом нашого полковника ніжинського Золотаренка. Ми сподівалися, що з огляду на спільність віри і наше добровільне підданнє, в. князь московський буде справедливим, прихильним і ласкавим до нас, поступатиме з нами щиро і на свободи наші не замишлятиме, а навпаки-примножатиме їх більше і більше, згідно з обіцянками своїми. Але здурили нас ті надії! Міністри і вельможі московські намовили того пречестного, всепобожного і найласкавішого володаря, що зараз першого ж року як завелися переговори між Поляками і Москвою, разом з тим рішено придавити і поневолити нас, з огляду на надії на польське королівство. Москалі пообіцяли Полякам, що з наказу вел. князя нарушимо нашу присягу Шведам і будемо їх воювати, а замисел їх був той, щоб занявши нас війною з Шведом, лекше нас придавити і поневолити. Б. Хмельницький з канцлєром нашим ніяк не хотіли на се пристати і всякими доводами переконували вел. князя через Вас. Петр. Кикина, аби війни з Шведами в Ливонії не починав. Ми мали в руках копію згаданого наказу, цілком певну,-але думали, що се був тільки лукавий замисел міністрів, інтрига вельмож, що хотіли підлеститися свому государеві, а сам ласкавий государ і святійший патріярх не дадуть згоди на таке злодійство [20]),-тому далі хотіли нашою вірністю перемогти московські замисли. Але війна розпочата в Ливонії з світл. королем Швеції, нашим союзником і приятелем, без усякої причини-тому тільки, що світл. король шведський війшов в союз з нами,-була першим явним документом сього злочину. Шведський король, відтягнений сею діверсією, не міг прийти в поміч нашим плянам. Послові нашому до нього, Грекові Данилові Олівемберґові (з Оливної Гори) двічі відмовлено переїзду через Московію, і се змусило нашого гетьмана вислати його до Люблина з військом, котрим провадив тоді Данило Виговський, зять гетьмана, а надалі пильно слідити за московськими інтриґами. Підозріння збільшила також будова нової фортеці в нашій київській столиці і залога з кількох тисяч московського війська, поставлена там: навіть Поляки, при всім нашім тодішнім поневоленню, не вимагали того від нас, а Москва пускалась на таке, в своїм бажанню мати нас своїми союзниками поневолі. А найбільше пропречисті свідоцтва їх замислів мали ми на Білій Руси-як вони там майже 200 родин шляхетських, що добровільно перейшли на московську сторону, силою і лукавством переселили на Москівщину. Міщан могилівських та инших мешканців Білої Руси, з городів і сіл, понад

12 тисяч вивели на засланнє в Московські пустині, а на їх місце привели кольонії московські. Поминаю переговори їх про те щоб Старий Бихів й инші наддніпрянські місця були передані в їх руки-аби весь Дніпро був обсаджений їх залогами”, і т. д.

Сей пізніший о два роки маніфест безсумніву вірно віддає вражіннє і настрої старшини в сих часах. Стримуючись від яких небудь різких виступів перед царем, щоб не давати приводу до конфлікту і розриву, старшина самим різким способом засуджувала сю поведінку і вважала себе звільненою, через сю зраду, з усяких обовязків супроти царя. Вважала, що має тепер цілком вільну руку в міжнародній політиці,- але ще не тратила надію заховати в цілости свій воєнний союз з Москвою, що був для неї головно цінним. Різко відмежовуючися від відновлення, в тій чи иншій формі давніх звязків з Річеюпосполитою, против нової польсько-московсько-татарської ліґи, що фактично зарисовувалася в сей мент перед її очима, вона паралєльно з польсько-австрійсько-московськими переговорами в Вильні оформлювала свою власну нову ліґу, що мала складатися з України, Семигороду, Дунайських князівств і Швеції.

Примітки

[1]) Перший з'їзд делєґатів стався 22 н. с. серпня; закінчилися переговори 4 н. с. листопада. Докладне звідомленнє московської делєґації міститься в кн. 88 і 89 “Книг Польського Двора” московського посольського приказу; за ними досить докладно оповів сі переговори Соловьев, 11, с. 1699 дд. За польськими матеріялами описує їх Кубаля, Wojna brandenburska, розд. II-Traktat Wilenski; головно використовує ркп. Чорторийських 2113, що містить матеріял в копіях; ориґінали кореспонденції в ркп. тоїж бібліотеки ч. 386. Матеріяли австрійської делєгації використав Валєвский (Walewski Historia wyzwolenia Polski), I, 1866, ст. 300. Специяльна праця: Gawlik, Projekt unii rosyjsko-polskiej.

[2]) Виразніше проханнє, щоб на з'їзд допущено козацьких представників- в п. 7 інструкції Скоробогатому і тов.-див. далі.

[3]) Акты посольства Скоробогатого в Сибир. прик. ст. 1636, лист гетьмана л. 589-592, <дан в Гадяче июня 7 дня 1656 г.> (московський переклад).

[4]) Се лист Тишкевича з 25 травня, наведений вище, с. 1219, в нім Тишкевич сповіщав гетьмана, що цар дав згоду на посередництво в замиренню "цісаря християнського", і король визначив на з'їзд своїх представників: воєводу руського Лянцкороньского і маршалка в. кн. Литовського Паца, "тільки від хана й. мил. тепер ся справа залежить: король й. м. не хоче укріпляти миру з царем московським без згоди хана, і до нього післано в сій справі".

[5]) Не зовсім ясно, що то був за "достойний чоловік". Між листами пересланими з Скоробогатим в "вЂстовое письмо", з такою припискою: "Писал Володка Львовской". Тут оповідається, що Поляки ширять фальшиві чутки про свої перемоги над Шведами, аби ними переняти на свій бік козаків; сам канцлєр кор. говорить, що Поляки хочуть тільки замиритися на час, аби потім відомстити своїм ворогам. Тимчасом вони підбивають на козаків Ракоція і Татар. Тамже л. 608-11, дуже лихий московський переклад.

[6]) Долучена звісна нам уже реляція Данила, з сими осторогами Ракоція про замисли Поляків, папи і т. ин. -вище с. 1187.

[7]) Як ілюстрацію гетьман долучив листа посла до султана, В. Бєньовского, писаного з дороги, з Сілістрії, 10 травня, до канцлєра кор.: він описує прихильність нового сілістрійського баші-на перевірку виявилося, що се шляхтич з Польщі, років 20 тому взятий в полон на Мерлі: Бєньовский переказує його вісти: що Венеціяне теж роблять заходи на віденськім дворі, щоб цісар поміг Полякам.

[8]) На московській території. Ориґінальний текст сього пункту вище с. 1230.

[9]) Автоґраф в "Подлинных малор. грамотах" ч. 68/69; дата: "з Гадяча 8 липня".

[10]) В перекладі помилкою: Германа.

[11]) Картки в стовбці помішані, упорядковані членами нашої експедиції: л.

637-8, 643, 649, 636, 648 теперішньої нумерації.

[12]) І тут картки перебиті: 664, 667, 663, 669, 662, 659; порядок останніх статей я дещо змінив, бо він очевидно цілком припадковий.

[13]) Пункт має прогалини, тому я переказую його загально

[14]) Слово вирвано, але зміст мусить бути такий.

[15]) Тут переклад якийсь неясний: "И мы видя дЂло непристойное к тому напрасно всЂ земли на себя гневить".

[16]) Сибир. ст. 1564 л. 5-8; під кінець листу мова про сінокос і риболовлі в Київі: воєвода, видно, скаржився, що наказний полковник не давав київській залозі місця на сінокос і риболовство, гетьман обіцяв дати прихильне розпорядженнє. Дата: "в Чигрині 13 липня 1656".

[17]) Акти посольства Скоробогатого, Сибир. Прик. 1636 л. 627, 639-641.

[18]) "Книги польського двора" № 87 л. 179-186.

[19]) "А которые статьи у запорожских посланцов написаны в наказе оприч того, и о тЂх статьях с польськими комисары по тому ж договор чинили, на том с ними утвердитца мочно"-л. 181-2.

[20]) huic sceleri, Архив Ю. З. Р. III. VI с. 363. Розбивка в тексті моя.

ПОЛЬСЬКІ ЗАХОДИ КОЛО ПОРОЗУМІННЯ З КОЗАКАМИ: ЛИСТИ ТИШКЕВИЧА І ЛЄЩИНЬСКОГО, МІСІЯ Д. БАЛАБАНА, ОДНОЧАСНО ПОЛЯКИ ДИСКРЕДИТУЮТЬ КОЗАКІВ В ОЧАХ МОСКВИ, СПЕЦІЯЛЬНО РОЗКРИВАЮТЬ ЗНОСИНИ ХМ. З ШВЕДАМИ І РАКОЦІЄМ.

Польська сторона не переставала і в сім часі атакувати Хмельницького пропозиціями замирення і відновлення старих відносин. В той час як Тишкевич висловляв свої жалі Хмельницькому з того приводу, що доручена

йому комісія з військом Запорізьким зійшла на ніщо, летіли листи до гетьмана і його писаря від иншого сенатора- одного з найповажніших і близьких дворові-воєводи Яна Лещиньского. З доручення двору чи в порозумінню з ним [1]) він наново, іґноруючи всі розчарування, дізнані попередніми парляментаріями вдаряв в оптимістичні тони і як людина “з найдальших кінців Польщі”, не замішана в ніякі сварки і рахунки з козацтвом, пробував нового порозуміння, виходячи з ясно заявлених мовляв добрих побажань гетьмана. Старався посіяти недовірє до шведського короля і розвести з ним гетьмана; нагадував старі приязні мовляв настрої, апелював до памяти старого посередника Кисіля, і т. д. Заявляв готовість приїхати на переговори не вважаючи на слабе здоровє, що його затримало у Львові. Висловлював надію, що ся нова комісія, до котрої його визначено, дасть уже щось певне і невідмінне, і т. д. [2]).

Чи була не се яка відповідь з козацької сторони, з його листування не видно [3]). Але не сталось, видко, нічого й такого, що знеохотило б його до дальшої кореспонденції, як далі побачимо.

Потім король скористав з тої нагоди, що післанець Хмельницького приводив до його табору під Варшавою царського гінця, висланого з повідомленнєм про прийняте австрійське посередництво і визначені переговори. Відізвався до гетьмана і війська Запорізького пригадкою про свою готовість вступити з ними в переговори для складання договору, а посередником для сього дуже влучно взяв православного владику луцького Балабана, що перед тим уже, весною, їздив до Хмельницького- начеб то з жалями на кривди православним, і очевидно-встиг завязати добрі відносини в війську. Король писав гетьманові: “Урожоний, нам приємно милий! [4]). Гонець царя московського, післаний з вашим післанцем, застав нас під Варшавою, і ми його прийнявши з належною і звичайною пристойністю так і відправили. Показує то бог на здивуваннє світу, як всі держави заходяться ратувати Річпосполиту (очевидно натяк на цісарське посередництво, далі евакуацію Шведами Варшави). Але хоч би біг звеселив нас іще більшими побідами над тим неприятелем, се не одмінить нашої охоти до ґрунтовної згоди з військом Запорізьким: аби-сь тільки захотів вповні до того приложится -ми ж тобі бажаємо доброго здоровля. Дано в таборі під Варшавою в місяці червні” (день пропущено) [5]).

Гетьман відіслав сього листа цареві-ілюстрував ним двоєдушність Яна-Казимира, що шукаючи мовляв щирого порозуміння з царем, одночасно пропонував сепаратне порозуміннє гетьманові й переманював його під свою владу,-і заразом непримирене становище війська Запорізького, що не хоче ніякого порозуміння з Польщею, ніяких переговорів з Яном-Казимиром.

Висліди посольства Діонісія Балабана були дійсно дуже не втішні, бо в результаті Ян-Казимир наказує своїм комісарам у Вильні, листом з 18 серпня, нещадно демаскувати віроломну і зрадливу політику Хмельницького перед царськими уповаженими:

"Не без великого здивовання то мусить бути у нас, бо ніколи ми того не сподівались-що хоч ми пропонували йому (Хмельницькому) нашу ласку і згоду, він не кидає завзятих практик проти нас, і веде зносини з князем семигородським Ракочим і заприсягається з ним-як то нас остерігають з певного джерела. Така була й давніша його поведінка-як ми з ханом кримським договорювалися, а він відступив від залрисяженого союзу з Татарами, а пошукав протекції цар. величества. Так от і тепер-передбачаючи близький договір наш з царем й. м., хилиться до нового протектора, складаючи новий союз, мабуть не тільки против нашої держави, але й против царя й. м. Маємо також нехибну відомість від тих, що то на свої очі бачили-що козацькі посли тепер в таборі шведського короля. Ніколи не можемо припустити, щоб се діялося за відомістю й. цар. вел., і коли козаки продовжують свої відносини з ним, ми вважаємо потрібним повідомити про се вас і то вам пильно доручити: поскаржитись і ґрунтовно остерігти (царя) від такої поведінки-оскільки се звязане з безпечністю і трівкістю вічної згоди. Ми щиро хочемо згоди з й. цар. вел., і хоч шведський король дуже нас намовляє, і пан де-Люмбр, посол французького короля був у нас-і знову завтра його сподіваємось-з ріжними арґументами, щоб ми війшли в згоду з Шведами і сполучені сили наші обернули на державу й. цар. вел.,-ми більше цінимо трівку приязнь з й. цар. вел. і вище ставимо її від шведської. Ми певні, що ми в ній не помилимося, особливо як цар накаже пильнувати всяких неприязних заходів Хмельницького і їх силою і повагою своєю відверне і стримає. Кримський хан теж його пильнує, а нам обіцяв, що як би Хмельницький пішов за лінію [6]), він зараз війде на Україну і не допустить ніяких операцій против нас і

Річипосполитої [7]). А хто зна, чи шведський король, порозумівшися через Ракоція з Хмельницьким, не задумує й діверсії-походу на державу й. ц. в. Тому наказуємо вам пильно: ті замисли шведського короля й згадані інтриґи Ракоція з Хмельницьким подати до відома й ц. в., маючи на увазі у всім ґрунтовне заспокоєннє між нами і Річеюпосполитою (з одної сторони) і й. цар. вел. (з другої" [8]).

Се була тактика Поляків протягом цілого року, відколи тільки почалися перші балачки про можливість замирення з Москвою. При кожній нагоді вони гуділи в московські вуха, що козаки цареві не вірні, що вони ведуть свою власну політичну лінію і при першій нагоді відступлять від царя. Показували московським представникам, з відповідними коментаріями, козацьке листуваннє, розповідали правду і неправду, про зносини з Шведами, з Турками, з ханом-против Москви і т. д. З другої сторони так само не переставали повторяти козакам, що Москва їх здурить, не додержить своїх обіцянок, не полишить ніяких прав, перетворить на своїх безгласних невільників, холопів таких як її власні прирождені піддані. Почасти ми вже се бачили, не одно можна б додати на доповненнє.

Лихареву, висланому ще в осени 1655 р. на переговори з Радивилом і Ґонсєвским оден з приставлених до нього шляхтичів розповів, що кілька Німців утікло з царського війська до литовського, і додав до того, що й сам Хмельницький хоче вернутися до короля, а инший шляхтич завважив: "Хоч би малий упадок прийшов на царських людей, зараз козаки на вас же повстануть".

Лихарев відтяв їм: "З Хмельницьким ніколи вам не погодитися, се ви неправду кажете" [9]).

В розриві Москви з Шведами, що стався весною 1656 р., чималу ролю відограли листи шведського короля до гетьмана запорозького і наказного, почасти переловлені Поляками і передані московським боярам на доказ того, що шведський король переманює козаків з "під московського царя в підданство до себе, почасти переслані самими адресатами. Московські представники подали їх як доказ недоброжичливої поведінки Шведів; шведські представники доводили, що переклади листів зроблені не вірно. В дійсности, мовляв, шведський король договорювався з козаками для спільної акції проти Яна-Казимира, і то ініціятива сих переговорів вийшла

від козацької сторони: козаки просять підтримати їх против польського короля, а шведський король зовсім не робить ніяких заходів, щоб перетягнути їх під свою зверхність, і навіть до пропозицій воєнної помочи ставиться дуже здержливо. Тим не менше Москва взяла се за оден з приводів до війни з Шведами-не вважаючи на те, що старшина дуже не хотіла сеї війни, всяко старалась її відвести, і було зовсім ясно, що ся війна Дуже поглубить розбіжність московської й української політики.

Підчас виленських переговорів польські депутати іменем короля остерігали Москву, що Хмельницький веде переговори з Карлом-Ґуставом і Ракоцієм, тому що боїться кари за свої діла, коли у царя з королем польським піде до замирення, тому хоче відстати від царя. Козаки беруть участь в акції Ракоція і Карла проти вибору царя на польське королівство-бо вони бояться пімсти від Поляків. Шведський король заходиться об'єднати їх в противумосковській лізі як людей “шатких”. Бояре на се відповіли, що цілком певні вірности козаків [10]). Їм в том оповідали ріжні річи австрійські делєгати.

Показано боярам листа від цісарського резидента при польськім королі-очевидно і інспірованого з польської сторони,-в нім подано такі остереження: “Замітна річ що Хмельницький, побачивши, що Поляки приходять до сили, а Шведів скрізь побивають, теж пише до кор. й. м.-обіцяє йому служити против усіх його неприятелів. Що то за чоловік: то Москві, то Шведам, то Полякам хоче служити, і так своїм лукавством (воровством) уміє повернутися як “вітряниця” на кожний вітер. Та й се не дивно-бо з молодости своєї навчився таких штук у єзуїтів” [11]). Два тижні пізніше ті ж цісарські посли розповіли, що Хмельницький помер, а на його місце вибрано писаря-прихильника римської віри, і не відомо який тепер оборот візьмуть справи [12]).

Підчас переговорів царського післанця. Артамона Матвеева з Ґонсєвским в осени 1656 р. Ґонсєвский звертав увагу на зносини Хмельницького з Клрлом-Ґуставом і з Ракоцієм: Хмельницький присяг перед послами Ракоція, що в усім буде чинити його волю, і аґент Хмельницького чернець (Данило) безнастанно їздить до Карла-Ґустава; думка у них одна-посадити на польськім престолі Карла-Ґустава (тим часом як Матвеев намовляв Ґонсєвского і пробував закупити його грошима, щоб він підтримував

кандидатуру на польське королівство коли не самого царя то його царевича) 13).

З другої сторони-цікаві такі інструкції від польського уряду польським комісарам на виленськім з'їзді: "Король й. м. велів мені пильно доручити вам доходити приязни козацької-тому що козаки там присутні". Се пише 5 жовтня Ґонсєвский Пацові 14). А в "катеґоричній резолюції" короля і сенаторів з того ж дня читаємо: "Козаків всякими способами задоволити, хоч би навіть їм виділити щось удільне за Дніпром-про се пильною поштою пошлеться інструкція-написана для переговорів з козаками" 15). На жаль сеї спеціяльної інструкції (як що вона дійсно була післана) ми не маємо; в ранішому листі короля, 3 жовтня маємо загальну директиву-за посередництвом царя "заспокоїти козаків" чи за зборівськими, хоч за білоцерківськими пактами", а ґарантії їм самим лишити сформулювати, як вони будуть за краще вважати 16).

Але і з наведених директив можемо зрозуміти, які забіги робилися коло козацьких послів у Вильні. Як їх з одної сторони старалися привернути до Польщі всяким обіцянками (заразом і грошевими арґументами очевидно). А з другого боку-можливо підозріливо і ворожо настроювали до московської сторони: до її торгування козаками як московським інвентарем, без волі і відома козацького війська, до московських плянів поневолення України і перетворення в прості московські провінції, і т. д.

Примітки

1) Висилаючи свої листи до гетьмана і Виговського 14 травня, Лєщиньский повідомляв другого дня королеву: "розпочинаю кореспонденцію з Хмельницьким", ркп. 384 с. 373, як нижче. Див. про сей епізод у Кубалі Wojna Szwecka с. 481-2.

2) Чортор. 384 с. 433. і 477.

[3]) В своїм листі з січня 1657 р. (див. нижче) він згадує тільки про охоту "до ґенерального покою", заявлену гетьманом "через своїх послів у Варшаві" що мабуть означає не більше, як ту присилку від гетьмана, до котрої зараз перехожу.

[4]) "Урождений приятно наш любимый"-переклад польського: "urodzony nam uprzejmie miły", звичайна інтитуляція листів короля до своїх значніших підданих. Переклад дуже лихий із ріжними прогалинами, я переповідаю його загально.

[5]) Сибир. приказ 1636 л. 661 і 658, під перекладом приписка: "А по сказке гетманских посланцев-что тот лист привез от короля к гетману лутцкой владыка Дионисей Балабан".

[6]) Розуміти демаркаційну лінію, що ділила козацьку Україну від тої, що лишилася під королем.

[7]) nie dopusci szerzyc się iakiey przeciwko nam i Rzptey zawziętosci.

[8]) Оригінал в ркп. Чортор. 386 с. 35 (се листуваннє з виленськими комісарами в оригіналах); копія-Теки Нарушевича 149 с. 289.

[9]) Книги польського двору N 85 л. 20.

[10]) Звідомленнє Одоєвского-Книги польського двору № 38 л. 332 дд.

[11]) Звідомленнє Одоєвского з виленських переговорів під днем 30 с. с. серпня-Книги польського двору N 88 л. 561.

[12]) Звідомленнє Одоєвского л. 280.

[13]) У Соловйова с. 1705.

[14]) Теки Нарушевича 148 с. 453.

[15]) Надруковані у Кубалі Wojna brandenburska с. 397-8-шифрований текст і його розвязка.

16) Тамже с. 396.

ДІЙСНИЙ ХІД ВИЛЕНСЬКИХ НАРАД, МОСКОВСЬКИЙ ПРОЄКТ РОЗМЕЖОВАННЯ 4 ЖОВТНЯ, ПОЛЬСЬКІ “КОНГОЦЕПТИ”, ПОГОЛОСКИ МІЖ КОЗАКАМИ ПРО ВИЛЕНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ.

Коли б козацькі посли були допущені до нарад виленської комісії, се мабуть розсіяло б богато з сих підозрінь, і усунуло б той ґрунт, на якім вони розвивалися- через сю неофіціяльну, образливу для козаків ролю: недопущених до переговорів консультантів. Формально, Москва займала в козацькім питанню позицію ясну й тверду, і козацькі посли-коли б могли бути її свідками і контрольниками, могли б бути вдоволені. Московський уряд стояв на тім, що козацьке військо з своєю територією піддалося під протекцію царя, се факт над котрим царське правительство не допускає ніяких діскусій. Проєктована границя-до Буга-не мала нічого дати Польщі з козацьких займанщин. В “великім наказі” своїм послам цар передбачав можливість, що Поляки виступлять з докорами Москві за те, що вона вмішалося в польсько-українські відносини, недодержавши трактату-“Як підчас безкоролівя піддані королівські і запорізькі козаки збунтувались і покликали в поміч спільного неприятеля християн кримського хана, почали з Поляками воювати і державу їх руйнувати, а від царя були присилки з покликами щоб вони перейшли на царський бік відмовляючи їх від королівського підданства; і Запорізькі козаки (після того) почали ще гірше бунтуватись і державу Польську нищити, а цар прийняв їх під свою руку з богатьма городами, і се дуже знищило Польську державу”.-В такім разі царські посли мали розповісти всю історію московсько-українських зносин, почавши від початків козацького повстання 1648 р.-мовляв московський уряд старався розвести козаків з Ордою і привести до замирення з королем,-але польський уряд унеможливлював сю льояльну політику своїми насильствами над православною вірою, невиконаннєм даних в сій справі обіцянок (у Зборівськім трактаті) і т. д. Король порушив свою присягу, козаки стали вільними від яких небудь обовязків супроти нього, і цар кінець кінцем прийнявши їх під свою руку, нічим свого договора з Польщею не порушив і т. д. [1]). Тут все було закрите-нема про що говорити. В тайній інструкції послам наказувалось домагатися

непорушности православної віри згідно з козацькими вимогами, жадати границі по Буг ріку, коли можна-добиватися також, щоб король обязався Запорізькому війську і його старшині за все що сталося ніяк не мстити і "ніяких воєнних діл з ним не вчинати" [2]). Одначе-ніяк не доводити до розриву переговорів, і в крайнім разі непогоджені питання переносити на рішення найближчого сойму [3]),-От се й був би той пункт, котрий би козацькі посли, обізнані з польськими практиками, мабуть оспорили б самим серйозним способом московську тактику: замиреннє і переговори тільки були польською штукою, щоб припинити воєнні операції до кращих обставин, не давши ніяких серйозних уступок і гарантій.

На вступних засіданнях до такої принціпіяльної діскусії не прийшло. Московська сторона виступала з обвинуваченнями Польщі за її правонарушення, що викликали війну, і жадали всього в. кн. Литовського і покриття воєнних витрат; польська сторона противставила жаданнє звороту всього завойованого і покриття шкод і витрат польських. Цісарські посередники радили московським делеґатам не бути занадто вибагливими, щоб Поляки не мусіли з біди миритися з Шведами. Московська сторона як розвязку висунула проєкт вибору царя королем польським — наступником Яна-Казимира, і польська делеґація досить сприятливо поставилась до нього, вірно вгадавши, що се зробить московську сторону податливішою в инших вимогах. Натомісць австрійська була дуже неприємно вражена-бо польське наслідство було пропоноване цісареві і ним остаточно не відхилене; вона готова була розірвати переговори, але Поляки і Москалі того не хотіли, рішили вести переговори далі, хочби й без посередників, і от тут, по сих вступних переговорах виринуло — в перших днях нов. ст. вересня українське питаннє. 4 жовтня московські делеґати подали польським таку писану пропозицію: В царську сторону Біла Русь від Динабурга на Березину до Борисова, відти на Свислоч на Припеть. Инші землі в. кн. Литовського зістануться за царем на 20 літ, в покриттє понесених царем видатків. Мала Русь, Волинь і Поділлє цареві на віки. "Корол. величество не має на вічні часи вступатися в ту Малу Русь, Поділлє і Волинь, в замки і уїзди, де тепер цар. вел. війська Запорізького люде — та Біла Русь (мб. Мала), Волинь і Поділлє до Московської держави цар. вел-ву по ріку Буг на віки. До Корони Польської за рікою Бугом [4]) тої Малої Руси, Волини й Поділля замків і уїздів ні жилих ні пустих не займати ні засідати, ні воєнних людей з свого панства, ні наємних, ні з чужих

земель, ні явно, ні потай за ріку Буг не посилати. Гетьманові Б. Хмельницькому, писареві, полковникам теперішнім і наступним, які будуть за постановленнєм цар. вел., ні всякого стану людям війська Запорізького не мстити ані жадних воєнних справ з ними не зачинати, ні жадного лиха їм не хотіти" 5).

Польські делєґати сі пропозиції відкинули і заявили, що вони готові відновити старі границі, початків XVII віку: віддати Москві Смоленськ і Сіверські городи, з тим щоб Москва відступилася від козаків і України, і цар постарався помирити Поляків з козаками. На се бояре відповіли, що козаки цареві присягли і відступитися від них цар не може, і нічого доброго з того б не вийшло: не будуть ні вашими ні нашими,- коли цар від них відступиться, вони піддадуться або султанові, або ханові, або шведському королеві, і з'єднавшися з ними стануть воювати і Москву і Польщу. Коли ж Польща і Москва об'єднаються під пануваннєм московського царя, то й козаки будуть з ними разом 6).

Діскусія не розвинулася, бо від царя прийшла інструкція — перед усім доходити воєнної конвенції проти Шведів; але в актах польської делєґації лишилися цікаві концепти відповіди "O Ukrainie" - дещо з них війшло потім в проєкти договору, ми побачимо їх далі, а тепер наведемо ті що зісталися тільки "концептами":

"Козаки Запорозькі через союз царя з Короною Польською не можуть бути відірвані від Річипосполитої, але з огляду, що в нинішнім замішанню Річипосполитої вони зложили цареві присягу, і цар присяг їх не випускати з своєї протекції, то цар їх матиме в своїй протекції. Але як тільки буде коронований на королівство польське і в. кн. Литовське, так (козаки) зараз з'єднуються в одно панство з Річпосполитою і вічно належатимуть до Річипосполитої підданством і послушенством. Тепер же по договорі і виборі царя на королівство вони ніяких утисків, зачіпок, наїздів, прикростей і утисків людям і панствам Корони Польської і в. кн. Литовського не будуть чинити, а навпаки — за порозуміннєм короля з царем козаки Запорозькі будуть повинні ставати на кождого неприятеля Річипосполитої — бо ж він заразом ворог і царя й. м. — і відправлятимуть воєнну послугу де буде потрібно. А король ні сим козакам ні потомкам їх за попередні провини не допустить ніяких кривд ні претензій ні помсти: прийме їх до ласки і у всіх вільностях, привилеях і свободах заховає і ще до

більших, але слушних допустити обіцяє. Для ґрунтовнішого заспокоєння король і цар вишлють своїх комісарів, порозумівшися між собою і з козаками про час і місце, і ті комісари всі труднощі й претензії Річипосполитої й козаків заспокоять, так щоб і Річпосполита була певна їх вірности, і обивателі коронні і в. кн. Литовського по маєтках своїх, в ріжних воєводствах, між козаками могли безпечно мешкати і господарити. Для того або вимежують козакам певний уділ [7]) або ґрунтовно заґарантують безпечність обивателів коронних і литовських між козаками [8]).

Инший “концепт” (“третій”) мотивує і становить справу трохи инакше: “Що до України-з огляду що козаки не заспокоєні ще Річпосполитою в своїх претензіях, вона зараз повернена (до Польщі) бути не може,- аби відступивши від царя не шукали собі иншої протекції, і при теперішній комісії нема нікого з повновластю до трактування ні від самого гетьмана Б. Хмельницького ні від війська Запорізького Тому нехай уже цар вел.-коли приходить до братерської згоди і вічного спокою з Королівством Польським, візьме на себе посередництво і в відносинах з козаками, з побожности своєї запобігаючи дальшому розливанню християнської крови. Аби і Річпосполита була помирена з тим військом, завсіди їй потрібним; і військо Запорізьке в своїх претензіях як найпристойніше було задоволене, і обивателі коронні повернувши до домів і маєтностей своїх, безпечно в них мешкали — хоча б (прийшлось) виділити также якусь частину Запорізькому війську. А що тепер козаки Запорізькі піддалися під владу царя вел., то має він їм наказати, аби поки з ними не буде уложена згода і порозуміннє, вони вийшли б з тих країв, що не містяться в визначеній їм лінії і не боронили обивателям Річипосполитої повороту до їх власних домів” [9]).

Два наступні концепти, з котрими стрінемося далі, повторяючи ті ж мотиви і гадки, вносять деякі нові конкретні риси. Так що до лінії козацької поясняється що се має бути лінія Білоцерківська. “Україна з послушенством козаків Запорізьких, яко піддана Річипосполитої” має вернутися до Річипосполитої не після коронації, а вже після елєкції царя, і т. д. [10]).

Примітки

[1]) Справи польського двору кн. 87 л. 45-59.

[2]) Тамже с. 131 і 141.

[3]) Тамже с. 131-2.

[4]) Себто на схід від Буга.

[5]) ркп. Чорторийських 2113 с. 121.

[6]) Московське звідомленнє кн. 88 л. 242 дд; звідомленнє польське у Кубалі с. 43.

[7]) vczynią albo ydział pewny kozakom zamierzywszy.

[8]) "Drugi Koncept"-ркп. 2113 с. 165; те що названо тут концептом першим і перша половина другого-се проєкти полагодження церковної схизми.

[9]) Тамже с. 166.

[10]) с. 169-171.

НАРАДИ СТАРШИНИ З-ПРИВОДУ ЇХ, ОПОВІДАННЄ ЯНЕНКА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І ОСТ. ВИГОВСЬКОГО, АКТИ ВИЛЕНСЬКОЇ КОМІСІЇ ОТРИМАНІ СТАРШИНОЮ, ОСТ. ВИГОВСЬКИЙ ПРО ВРАЖІННЯ ВІД НИХ, ГНІВ ГЕТЬМАНА, "МОСКОВСЬКА ЗРАДА".

Перше ніж щось з тих "концептів" попадало на комісарський стіл, гадки і проєкти в них виложені широко ходили наоколо і доносилися до козацьких делеґатів, що сиділи бездільно коло комісарів і не допущені до офіційних нарад з тим більшою увагою і підозрілістю прислухалися до всяких чуток і

вигадок, котрими годувала їх і одна і друга сторона, по можности ворожо настроюючи на противника. Ті пляни що містилися в польських концептах не могли не настроювати їх трівожно. Бути поверненими до Польщі після вибору царя на Польське королівство, а тим часом зараз же вернутися на польську службу на умовах Білоцерківського трактату, опорожнити всі позиції поза білоцерківською лінією, пустити на Україну шляхту — се була перспектива як найгірша. А при тім заінтересованню, яке виявляли московські делеґати в елєкції царя, можна було справді побоюватися з їх боку яких небудь необережних концесій, а потім московського натиску на військо в напрямі козацького "послушенства" Полякам. Без сумніву, в такім напрямі інформували гетьмана козацькі післанці, а коли інформація з яких небудь причин переривалась, розтрівожена уява домальовувала одержані відомости ще більше песимістичними можливостями. В сім напрямі козацька верхівка працювала навіть не без певної тенденції, добуваючи з песимістичних настроїв козацтва диктаторські уповаження для себе: шукати всяких способів щоб забезпечитися від таких прикрих можливостей-системою нових союзів, договорів, воєнних конвенцій то що.

На жаль до нас тільки з третіх рук, в обстанові не дуже то певній долетіли відомости про наради, які відбувались у гетьмана в осени сього року в звязку з сею трівожною ситуацією. В жовтні воєводу київського Андр. Бутурлина затрівожила відомість, що у гетьмана відбулася велика рада, "сойм з полковниками і всею старшиною" [1]), як він висловився, доносячи цареві, і після того сойму гетьман велів бути готовими усім полковникам і сотникам. Бутурлин всяко старався щось розвідати про той "сойм", але ніхто йому не хотів нічого сказати, тільки київський наказний полковник Василь Дворецький, що заступав Яненка-Хмельницького, "за большою клятвою" розповів дещо, запевнюючи собі московську ласку. На запитання воєводи, "наєдинѢ тайнымъ обычаем", "не чаєтъ ли въ гетьманѢ и писарѢ какіе шатости, и нѢтъ ли у у нихъ какихъ дурныхъ умысловъ, и о чемъ у него былъ сеймъ, и для чего всему войску велѢлъ быти готовымъ", сказав він:

"Боїться гетьман царського гніву, і дуже трівожиться за своїх післанців, післаних від козаків на комісію: досі не вернулись вони, і так думають, що їх затримано, а котрі козаки приїздили (з Вильна чи з Білоруси), кажуть, що їх розіслано (до вязниць). З того вони (гетьман і військо) міркують, що цар

на них гнівається,- думають, що він їх велів віддати назад польському королеві, і воювати їх. Гетьман і писар з того трівожаться поготів, і боячись такого, гетьман посилав своїх послів до Ракоція венгерського, до господаря молдавського і до мунтянського і до кримського хана, намовляючи до союзу. З тих усіх країв були у гетьмана посли і зложили з ним договір: коли хто небудь на нього буде наступати, всім йому помагати і всім разом триматись — на тім зложили між собою присягу і обмінялися листами". (На взірець тих листів Дворецький передав Бутурлину український переклад договірної записи Ракоція з 7 вересня).

Потім, 12 н. с. листопада батько Виговського Остафій, приїхавши з Гоголева до Київа, загостив до Бутурлина і "гораздо напившися" розповів дещо на ту ж тему "Гетьман і писар бояться царського гніву і дуже трівожаться, щоб не заволоділи ними Ляхи по давньому. В тій справі зібрали сойм, і на соймі всі полковники, осавули і сотники зложили присягу: "хто б на них не наступив, всім за одно против того стояти. Тим що у царя з польським королем тепер порозуміннє, гетьман, писар і все військо Запорізьке дуже незадоволені ("добрѢ оскорбляются") і Поляків бояться: кажуть, що їм вірити не можна — хоч і помиряться, присяги не додержать" [2]).

Правдоподібно, головною темою сих нарад, що дійсно могли відбутися при кінці вересня, була апробата нової ліґи України і Семигороду з його союзниками: господарем молдавським і мунтянським; в сій лізі мав бути також шведський король з своїми союзниками-бранденбурзьким курфирстом і литовськими дісидентами. Трівожні відомости з виленської комісії мали послужити оправданнєм формовання нової ліґи, котра мала обстати за військом Запорізьким против якого небудь наступу.- Хочби навіть то було московське військо, коли царський уряд дійсно, згідно з польськими побажаннями, взяв би на себе обовязок посередничати між Річпосполитою і козацьким військом і в потребі — оружною силою, чи її загрозою став би приводити козаків до "послушенства" королеві.

Виленські переговори розуміється до того не привели. Польські дєлєґати не допускали елєкції царя инакше як під умовою, що він поверне Польщі Україну і Білорусь (особливо Білорусь), а цар не хотів купувати елєкції за таку дорогу ціну. Офіційний керівник польської дипльоматії був противником союзу з Москвою, стояв за замиреннє з Швецією. Одна і

друга сторона не хотіли йти на рішучі уступки і за краще вважали пустити справу в проволоку, в надії, що за той час удасться побороти головного неприятеля — Шведа, з котрим прагнули замиритися одні й другі. Замирившися з Шведом сподівалися мати кращі шанси в трактатах з Польщею. Тому замість договору скінчилось на перемирю, прийнятому в перших днях листопаду: розвязаннє питання відложено на сойм, а до того часу припинялися всякі воєнні операції між польською і московською стороною, включаючи в то і військо Запорізьке (спеціяльно згадано Ст. Бихів, що мав бути звільнений від воєнних операцій). Тимчасом обидві сторони мали спільно воювати шведського короля і його союзника — князя бранденбурзького, вільно перепускати через окуповані місця війська для операцій против них, і в сепаратні договори з ними не входити [3]).

Царським воєводам і Хмельницькому московське посольство вислало зараз же повідомленнє про замиреннє і припиненнє воєнних операцій. Правдоподібно, се повідомленнє було вислане до гетьмана з козацькими послами, але крім нього вони привезли до Чигрина і те також, що одержали з польської сторони. Се був польський проєкт договору: він був відкинений московською стороною, як московський-польською [4]), але без сумніву був прийнятий до повної уваги українським урядом, однаково-чи посли його привезли як проєкт, чи як затверджений текст тайного договору Москви з Польщею (се теж зовсім не виключене!). Тому я вважаю потрібним навести все важніше з нього і з реляції польської делеґації, мабуть також привезеної козацьким посольством-бо се пояснить нам враження і настрої козацької старшини, коли вона обговорювала сі результати виленської комісії.

Сі тексти одержав потім в Чигрині, в місяці січні московський посол Абрам Лопухин, не відомо від кого.

Почнемо від заголовку, він цікавий: “Статьи с Москвою поста(но)вленные, а потом до пришлого сойму-будет покажетца РЂчипосполитой (коли Річпосполита буде вважати то за потрібне) на совершенье (затвердженнє) отложеные”.

Перші пункти трактують справу вибору царя польським королем “на тім же будучім соймі”, з тим щоб се не перешкоджало спокійному пануванню нинішнього короля до його смерти, і цар до справ Річипосполитої за його життя не втручався, аж доки по його смерти, на конвокації зложить присягу

на pacta conventa, і потім буде коронований.

Пункти 4,6 і 7 присвячені релігії. Перший з'обовязує царя тримати “віру святу католицьку в її свободах і розмноженню”, а права і вільности грецького закону “по звичаю”; другий-що відповідає домаганню скасованню унії в московськім проєкти постановляє, що після елєкції московського царя “оба монархи” порадившися з “своїми духовними”, приложать пильне стараннє, щоб привести до давньої згоди, яка цвіла в церкві божій за апостолів і ними була лишена наступниками, себто до поєднання церков в тім роді як се плянувалося ще за Петра Могили.

Пункти 9 і 10 дають два варіянти або концепти “про Україну” [5]).

“Україна як член Річипосполитої нашої хоч під сі часи, попавши в замішаннє через козаків, піддалася під пануваннє царя, і він (цар) прийняв (козаків) під свою протекцію [6]), але як з віків приналежна провінція не має бути одірвана від Річипосполитої при такім [7]) звязку Корони Польської і в. кн. Литовського з панством Московським через елєкцію царя на королівство. Цар й. м. після елєкції, в першім же році по своїм виборі, порозумівшися з королем й. м., зложить комісію для заспокоєння гетьмана запорізького і всіх козаків в їх претензіях, та задоволення їх. Комісари короля й. м. і царя-як вибраного короля, з'їдуться на ту комісію з гетьманом і з козаками і залагодять і замирять все, що досі давало труднощі [8]),-хоч би прийшлось їм визначити певний уділ з огляду на зачіпки [9]). Король і Річпосполита навіки пробачать їм і потомкам їх всі попередні провини і ніяк не будуть мститися, а навпаки приймуть до ласки своєї,-заховають при правах, привілеях і вільностях, і до ще більших допустять, оскільки се буде слушно, та забезпечать їх найґрунтовніше. А протектором постанов тих буде цар-щоб їх з ніякої сторони не нарушали. Поки ж здійсниться та комісія, обивателям Корони і в. кн. Литовського має бути вільний поворот до маєтностей своїх і безпечне мешканнє в домах своїх між козаками по ріжних воєводствах. Козаки ж запорізькі щоб не тільки не робили випадів за лінію визначену Білоцерківськими пактами і в Короні та в. кн. Литовськім не чинили ніяких зачіпок і утисків, але були готові на воєнну послугу як цареві так і Річипосполитій против кожного неприятеля, де того спільна потреба буде вимагати.

При тім очевидно-приписка: “Сей пункт про козаків беремо на той же елєкційний сойм, на рішеннє Річипосполитої, а царські комісари беруть на рішеннє царя. Не брали б ми того пункту про козаків на сойм, але що царські делєгати не мали наказу від царя в сій справі, прийшлось таки відложити”.

Потім новий варіянт: (Щоб не розривати уже ухвалених пунктів) союзу Річипосполитої нашої з панством Московським, тим що ми (допоминаючися забраних на війні провінцій) [10]) жадали повернення України, здавна приналежної до Корони Польської з послушенством [11]) козаків Запорозьких, яко підданих Річипосполитої нашої,- після щасливої елєкції царя й. м. на королівство польське, як він виступить посередником в справі козаків,-Тому що повномочні посли царські не мали на приверненнє її царської волі і наказу,-Сю справу ми комісари королівські беремо на сойм, до станів Річипосполитої, а пп. посли царські до цар. вел. однесуть, і так ми то відклали. А тим часом-до ґрунтовного заспокоєння сеї справи через великих послів-козаки Запорозькі, зістаючися під протекцією царя й. м., не повинні чинити обивателям коронним і литовським ніяких кривд, шкід, наїздів і зачіпок, випадаючи за лінію, і на спільного неприятеля Річипосполитої і царя й. м. мусять бути готові й нести службу воєнну”.

Дальші пункти говорили про спільні операції против шведського короля, включно до відзискання від нього шведського королівства і прилучення до Річипосполитої, і про инші, менше для нас важні справи.

В реляції про закінченнє комісії між иншим згадувалося, що по заключенню перемирря розіслано універсали, “славлячи радісну згоду”, “і козаків відправлено до Хмельницького, аби він оповістив козаків, щоб не було ніде зачіпок, і прийняв до відома замирення та був готов на послуги цареві і Річипосполитій, де буде потрібно” [12]).

Очевидно, таку грамоту привезли до Чигрина козацькі післанці. Яке враженнє зробило се все між козаками, оповідав тойже Остафій Виговський московським послам в секретній розмові в своїм Гоголеві, в червні 1657 р.

“Як минулого року цар. вел. великі посли договорювалися з Поляками про згоду, на той договір Б. Хмельницький і все військо за царським наказом посилали своїх післанців. Коли вони, ті післанці вернулися до війська, Б.

Хмельницький писар і полковники розпитували, на чім став договір у царських послів з лядськими комісарами і чи правильно поступали Ляхи з царськими послами. Тоді післанці припавши до ніг гетьмана й обливаючися сльозами говорили: “Пропало тепер військо Запорізьке в Малій Росії! немає нам нізвідки помочи і не маємо де голови своі прихилити. На чім договорилися царські посли з лядськими комісарами, про те нам зовсім нічого не відомо: царські посли не тільки що не радилися з нами про ніщо і не пускали нас до польського шатра, але й здалека не допускали до шатрових пілок- чисто як псів до церкви божої. А Ляхи напевно, під сумлінням сказали, що царські посли з лядськими комісарами в комісії вчинили згоду за Полянівським договором, і нам, війську Запорізькому з усею Малою Росією бути знову в королівській стороні, у Ляхів, неприятелів Хреста святого. А коли військо Запорізьке і вся Мала Русь в послушенстві у Ляхів не буде, то цар. вел. буде помагати Ляхам своїм військом і разом з ними битиме військо Запорізьке”. Полковники дуже затрівожилися, що щось таке над ними сталось. А гетьман як божевільний що розум стратив 13) закричав такі слова: “Вже, діти, тим не журіться! Я вже знаю, що робити: треба відступити від руки царської, а підемо туди, куди бог повелить: не тощо під християнського пана, але хоч і під бісурмана”. Так розпалився, як не годиться християнинові, і зараз усіх полковників велів кликати на сойм.

“Син мій писар, на самоті, ухопивши гетьмана за ноги став говорити: “Гетьмане, не можна того робити з-опалу. Треба післати до цар. вел., розвідати докладно, як то сталось, за які вчинки то зроблено? А присяга діло велике, нарушити і зломити її неможливо, сам бог за те буде мстити!” І до полковників, що були тоді при гетьмані забігав і з плачем їм говорив, щоб того не робити-високої царської руки не відлучатися, щоб по всьому світу не прославитися зрадниками і кривоприсяжниками. Але гетьман мого сина не послухав: просто відрік, що за таке цареве немилосердє ніяк не можна нам бути під його рукою.

“Як полковники стали з'їздитися 14), сини мої Іван і Данило ще таки їх намовляли, щоб того не робити: не відлучатися від високої руки цар. вел. Вчинили над тим раду і на тій раді полковники гетьманові в тім просто відмовили, що того ніяк не можна зробити, щоб вони і все військо Запорозьке і всі православні християне, духовного і світського стану люде,

після такої великої клятви і присяги відступили від царської руки і шукали собі иншого государя і на весь світ прославилися зрадниками. ,Ми так думаємо, що се справа неможлива, аби цар. вел., показавши своє велике милосердє над усіми нами, православними християнами, і визволивши нас з рук неприятелів своїм страшним мечем, віддав би назад в руки поганцям, неприятелям, ворогам християнства'. Гетьман не хотів, щоб Військо Запорізьке і Мала Росія далі були під царською рукою, і ледви в тім ублагали його мій син писар і полковники.

"А Ляхи безнастанно присилали своїх послів, намовляючи щоб гетьман і все військо послали своїх послів до короля, поки ще не затверджено пакти з послами цар. вел.-щоб пригорнулись [15]) до короля, і він би їм у всіх винах пробачив; бо коли тепер не випросять у нього пробачення, то Поляки з'єднавшися з царським військом, всіх як зрадників вирубають. І полковники радилися з гетьманом, що робити, коли справді може у царських послів дійшло з Поляками до договору?

"Тим часом Ракоцій венгерський безнастанно присилав послів, намовляючи гетьмана, щоб він поміг йому на Поляків, доки у них крила не відросли. Гетьман був тому рад і вислав своїх послів до Ракоція, щоб договоритися про союз, приязнь і з'єднаннє (війська) на неприятелів. Послав також послів до господаря молдавського і мунтянського, щоб з'єднатися в союзі й братстві. Вони тому були раді й присягли на союз, приязнь і братство: хто буде неприятель військові Запорізькому, той неприятель і Ракоцію і господареві молдавському і мунтянському, а хто Ракоцієві і мунтянському та молдавському господареві буде неприятелем, той неприятель і війську Запорізькому, і їм одним другого не видавати: військом помагати і разом стояти. Потвердили то записями.

"А все се гетьман зробив тому, що думав, нібито цар справді віддав нас назад Ляхам і тим затрівожився: побоявся, щоб Ляхи не обійшли [16]) якимсь чином (Москву) і не привели до союзу на знищеннє війська Запорізького і всіх православних в Малій Росії сущих" [17]).

Примітки

1) “Въ нынЂшнемъ во 165 году октября въ 2 день вЂдомо намъ учинилось, что у гетьмана Б. Хм. въ ЧигиринЂ съ полковники и со всЂми начальными людми былъ сеймъ”-Акты ЮЗР III с. 551.

2) Тамже с. 553.

3) Тексти заяв польської і московської делєґації, з датою 3 листопада за нов. калєндарем-24 жовтня ст. ст., видані у Кубалі дод. 5 і 6. Делєґації обмінялися ними того ж дня-звідомл. Одоєвского кн. 88 с. 493-6. Другого дня був прощальний обід у польських комісарів; третього, 5 н. с. листопаду у московських бояр, що роздали богаті дарунки польським комісарам і австрійським послам-тамже л. 497-9.

4) Московський проєкт надрукований в Собр. госуд. грамот и договоров IV ч. I, привезений Лопухиным польський проєкт в Актах ЮЗР. VIII с. 395 дд. В розмові з Лопухиним гетьман говорив легковажно про “грамотки” прислані від “приятелів” з Польщі-“як нас царські посли віддають польському королеві” (тамже с. 292) й гетьман, мовляв, їм не вірить. Може бути що се мова як раз про сі пункти? Але так легковажно відзивався про них гетьман очевидно тільки “з політики”. В пізнішім маніфесті Виговського до заграничних держав, навпаки говориться про них як “безсумнівні копії” постанов комісії (Архив III. VI с. 363-пор. вище с. 1239). Пункти про поєднаннє церков, про Україну і козаків, і польське звідомленнє про закінченнє комісії містяться також в кн. 25 Польських справ 1656 р. разом з актами московської делєґації (не паґіновані). В латинськім перекладі з польського вони знайшлися в австрійськім державнім архиві, перехоплені у якогось “шведського вояка”-Жерела XII с. 409; в заголовку копії се названо “протоколом трактату відбутого і заключеного при посередництві леґатів цесарських у Вильні 3 листопаду” Як бачимо, все показує на велику сенсаційність і пошириність сих пунктів.

5) Вони відповідають 4 і 5-му концептові ркп. Чорторийських № 2113; перекладаючи я маю на думці не тільки московський переклад, а й польський ориґінал; те що московський текст додає проти польського або упускає, подаю в скобках.

[6]) В польськім тексті: protectią, в москов.: под свою оборону.

[7]) Розумій: вище описанім.

[8]) trudniło-помЂшку чинило.

[9]) Роз.: щоб обминути зачіпки.

[10]) Сих слів нема в москов. тексті. 11) posluszenstwem, послушаніемъ.

[12]) Акты Ю. З. Р. VIII с. 400.

[13]) "Яко шаленый которой ума уступився заволал и молвил".

[14]) В ориґ.: "поЂхали", мабуть в значінню-стали з'їздитися, як я то переклав.

[15]) В друкованім: "прихохолились".

[16]) "не прельстили".

[17]) Акты ЮЗР. III с. 555-7.

ВІДОМОСТИ В МОСКВІ ПРО СІ НАСТРОЇ-ПОСИЛКА КИКИНА, РОЗМОВА З ЇВ. ВИГОВ-СЬКИМ В ЛИСТОПАДІ. ПОСИЛКА ФОМИНА, ЛИСТ ГЕТЬМАНА ДО ЦАРЯ 9 (19) ГРУДНЯ, ПОСИЛКА ЛОПУХИНА, НАКАЗ ЙОМУ.

В сім оповіданню, розуміється, богато тенденційного: старий Виговський хоче висунути перед московськими послами льояльність своєї родини і зложити всі підозріння "шатости" на старого гетьмана. Се стояло в звязку з виборчою аґітацією за булаву, що йшла в тім часі з огляду на безвихідну хоробу Богдана. В дійсности гетьман мабуть ніяк не хотів нарушити воєнного союзу з Москвою, і ледви чи заявляв свідоме і тверде бажаннє цілком з нею зірвати.

З другої сторони -в словах старого Виговського єсть бажаннє виправдати

офіціяльну політику старшинського осередку-союз з Ракоцієм і участь Запорозького війська в його поході на Польщу: пояснити се певними помилками допущеними московською диплъоматією,-що вона не допустила козацьких послів до переговорів з Поляками, і под.

Але се не підлягає сумніву-незалежно від того в якій мірі старшина і військо вірило в те, що Москва війшла з Польщею в договір що до України і козаків [1])- що військо і особливо старшина були незвичайно подражнені тим, що Москва трактувала про них без них. Сей факт став постійним арґументом против московської політики, против льояльности до Москви, против орієнтування на Москву. На сей доказ московського автократизму і грубого непошановання прав війська-що цар розпоряжався Козаками і Українцями взагалі, наче своєю худобою-"немов якимись безсловесними", не переставали нагадувати козакам усі хто підбивав їх проти Москви, і він твердо ліг в політичній свідомости України, як вічна осторога против московської невірности, московської зради супроти козацтва і України. Звичайно сей вираз заступається иншими, мякшими, висловами-наприклад в вище наведеній промові гетьмана, як її переказує московським послам Ост. Виговський, говориться про "немилосердє" царя до України. Але се безсумнівно, що так власне як злочинна зрада (вираз злочин, scelus ми бачили в цитованім вище маніфесті, с. 1239) була усвідомлена і кваліфікована ся московська поведінка в українських кругах.

Відомости про такі неприємні настрої і жалі дійшли до Москви очевидно вже з початком грудня. На-жаль, до нас не заховалися звідомлення царських післанців висланих до гетьмана в осени, для провідування українських вістей. 30 с. с. вересня (10 жовтня) вислано звісного нам спеціяліста в українських справах стольника В. П. Кинина. Йому доручено відвезти гетьманові й Виговському невеличкі дарунки (кожному одного сорока соболів ціною в 80 руб.). Мав при тім повідомити гетьмана. про успіхи царського війська в Інфлянтах, против шведського війська. Головно ж повинен був розвідати про зносини гетьмана з королем польським і шведським, з Ракоцієм і господарями, з турецьким султаном і кримським ханом: чи були посли, в яких справах і з чим відпущені [2]). Час коли Кикин був у Чигрині і дістав відправу знаємо з листу Виговського до думного дяка Лопухина, післаного з Кикиним 16 н. с. листопаду. В пізнішім наказі Кикину згадується й його розмова з Виговським, що він мав тоді, в

листопаді. З приводу очевидно балачок про війну царя з Шведами і її причини, Виговський вимовляв, з усякою, звичайною для нього обережністю побажання, щоб цар краще не вірив і не мирився з королем польським, а відновив приязні відносини з королем шведським. Брався написати сам до шведського короля, коли б цар не мав нічого против того, і повідомити його, коли б з боку шведського короля виявилась охота до відновлення добрих відносин [3]).

В пізнішій виписці з посольського звідомлення Кикина цитується ще розмова його з Виговським про границі з Польщею, що відбулась очевидно в сей же приїзд:

"Говорив в розмовах писар Іван Виговський: від початку границя у вел. князів руських з королями польськими була по саму Вислу і угорську границю [4]). А як був договір у гетьмана Б. Хм. з королем під Зборовим, положено границю Малої Росії по сам Бар-від Дністра [5]) на Винницю, від Винниці вище Паволочи на Полонне до Словечни, від Словечни до Дніпра і від Дніпра на Чернигів і Ніжин. До Малої Руси що за вел. государем, до Поділля і Волини-де залоги війська Запорізького [6]), польський король на вічні часи не має претендувати ні на міста ні на повіти. Сі частини: Мала Росія, Волинь і Поділлє по ріку Буг мають во віки належати до Московської держави. А за рікою Бугом городів і повітів Малої Росії, Волини і Поділля, заселених і порожніх, де були раніш городи, Корона Польська нехай не займає, не засідає і війська свого-польського чи наємного-туди не посилає. Гетьманові, писареві і полковникам, нинішнім і напотім будучим [7]), і всякого чину людям війська Запорізького нехай вони не мстять, ніякої війни не починають і ніякого лиха їм не замишляють.

"Коли ж би польські комісари не погодились на сі пункти і уперто стояли при Камінці Подільськім і Берестю Литовськім, то нехай посли великого государя говорять про границі Зборівського договору. Коли ж польські комісари і на границях Зборівського договору не захочуть миритись, і будуть на тім твердо стояти, то посли вел. государя в самій останній мірі нехай постановлюють договір на тім, які городи і землі завойовані до Малої Росії і ними володіють (фактично) гетьман і військо Запорізьке,-щоб ті міста, повіти і землі на віки зісталися по стороні цар. величества, при Малій Росії, і положити границі на ті міста, де стоять залоги війська

Запорізького” [8]).

Місяць пізніш, був у гетьмана звісний нам дяк Іван Фомин. Ні наказу, ні звідомлення його не маємо, тільки лист гетьмана, післаний з ним до царя 19 н. с. грудня і згадку в пізнішім наказі Кикину про наведену в його звідомленню розмову гетьмана з Фоминим. З того бачимо, що Фомин мав повідомити гетьмана про осягнені в Вильні успіхи: згоду на вибір царя королем польським. Гетьман поставився дуже скептично до сих обіцянок: він радив цареві не вірити польським обіцянкам і замість переговорів здати справу на козаків: він, гетьман, може рушити на Польщу 300 тис. війська “і без усяких польських договорів посадити царя на польськім престолі” [9]).

В листі до царя він писав: “Зволив єси ласкаво повідомити нас своєю грамотою, що ваші великі посли на з'їзді з королівськими комісарами зложили договір про вибір тебе на Корону Польську і в. кн. Литовського, а для докінчення сього діла маєш післати послів на сойм. Ми-Б. Хм. гетьман з військом Запорізьким, як вірні слуги в. ц. в., дуже тішимося тим договором про твій вибір на королівство польське і в. кн. Литовське-заключеним і записями підкріпленим. Тільки ж ми, як вірні слуги в. ц. в., остерігаємо перед неправдами і хитрощами лядськими-що вони того договору ніколи не дотримають. Так як давніше не схотіли дати повного задоволення (исправленья) за людей обвинувачених в безчестю в. ц. в-ва, тільки від сойму до сойму кільканадцять літ одволікали, а ніякого задоволення не чинили, хоч то було застережено присягою і конституцією-карати таких преступників. Особливо показується явна неправда лядська перед богом і перед в. ц. в-м., що вони здавна воюють на віру православну і ніколи їй зичливими бути не можуть. Тепер же той договір на те вони заключили, щоб трохи передихнути і договоритися з султаном турецьким, з Татарами й иншими державами, та знову воювати з в. ц. в.

“Бо якби Ляхи по правді обирали в. ц. в., на що б вони посилали воєводу познанського і каштеляна войницького в посольстві до цісаря римського, запрошуючи на королівство його рідного брата Леопольда? Сі посли 12 октобра стали в Відні, столиці цісарській -саме при закінченню виленської комісії [10]). А перед тим посилали Пражмовского до Ракоція з короною, скипетром і яблуком (державою-одним з знаків королівської влади) і запрохували його на королівство. Се все явно свідчить про лядську

неправду-що вони того договору (виленського) не додержать! Хто зна, чи й на соймі всі стани приймуть той договір. З огляду на ту вищеописану неправду лядську ми Ляхам жодним чином вірити не можемо. Бо знаємо певно, що вони нашому православному народові не доброжичливі. От і тепер Субан-казі аґа, ходивши в поміч Ляхам з Татарами, повертаючи назад набрав у полон і неволю ногайську людей, найбільше православних-тому що Ляхи не мали чим платити Татарам і дозволили брати в заплату християн і всяких людей нашої східньої віри. З тих причин віри Ляхам з нашої сторони бути не може, і ми тобі даємо знати про всі їх хитрі замисли-як вони на в. ц. вел. підбивають султана турецького і хана кримського.

"А що в. ц. вел. зволив нас сповістити про город Юрьїв ливонський, що він тобі піддався, ми з того тішимось, і бажаємо, щоб не тільки неприятельські городи, але і всі сусідні королі і пани тобі поклонилися. А що написано в иншій грамоті, з тимже дяком Іваном Фоминим про козаків Чауського полку, що вони минулого року [11]) мучили шляхту і всяких людей в повіті Шкловськім, Кописькім та инших,-то ми в тій справі посилали в Білоруський край Антона Ждановича, суддю військового, і він велів уже винних постинати або повішати: слідство про те все Антін посилав в. ц. в. з Микитою Селивестровим [12]) і Петром козаком, але того козака вернули з Смоленська. Що до Бихова-то до нас приїздили посли з Бихова і піддавалися під високу і кріпку руку в. ц. в., а тепер як Бихովляне почули про виленський договір, вони вже й не схотіли піддаватися під руку в. ц. вел., так говорили: "Пощо нам нового государя шукати? волимо старого держатись". Для такої їх неправди я під карою смерти заборонив довозити поживу до міста. І з того видко лядське лукавство: всього кілька шляхтичів у Бихові, а як хитро поступають,-а що ж ті найвищі особи лядські промишляють про тебе і всіх православних?

"Тому ще раз тебе, єдиного під сонцем православного царя благаємо: не давай православного народу в наругу, що обережно приготовляють йому Ляхи! А що до Нечая-то ми йому написали, щоб двір у Могилеві ставити залишив; а лист його до маґістрату-де він про се пише, не наказуючи і не просячи дозволу маґістрату- щоб не було йому в тім перешкоди,-ми сей лист прочитали, і не бачимо в тім кривди (маґістратові), коли ся будова нікому не перешкоджає [13]).

“Даємо до відома в. ц. в., що король шведський війшов у союз з Ракоцієм, з Ґданськом, з князем бранденбурзьким, з князем саксонським і з иншими євангеликами. А від молдавського воєводи маємо відомість, що (Карло-Ґустав) Ляхів під Торунем погромив [14]).

Як бачимо при всій здержливости і захованню прийнятих комплиментів, обминаючи які небудь докори на адресу царя і його бояр, гетьман так виразно як тільки міг заявляв, що військо Запорізьке замирення з Ляхами не приймає і не перестане їх трактувати як неприятеля. На жаль, не маємо звідомлення Фомина, де могли міститися дуже інтересні розмови з гетьманом і старшиною-більше експансивні й менш здержливі, ніж ся грамота. При всій здержливости вона вповні потверджує негативне становище гетьмана і старшини, схарактеризоване Ост. Виговським. Гетьман і його прибічники поглубляли його з свого боку, щоб оправдати політику союзів з иншими державами, що мала забезпечити Україні Козацькій змогу вести свою політику незалежно і в супереч політиці московській і робити натиски на Москву в бажанім для себе напрямі.

Відомости про се очевидно дійшли до Москви ще перед поворотом Фомина-від Кикина чи якогось иншого вістуна. Се видно з наказу даного Абрамові Лопухину виправленому з Москви 28 н. с. грудня. За привід до того взято висилку послів на сойм в справі вибору царя на королівство: цар уважає потрібним запитати у гетьмана його гадки про пограничну лінію між Черкаськими городами і Короною, і запропонувати, щоб він вирядив при московських послах від козацького війська “людей знатних и умных”. Але видно, що після того як Лопухина вислано, прийшли вісти про настрої у гетьмана і старшини власно такі, як оповідав Ост. Виговський, і в додатковім наказі висланім Лопухину наздогін йому наказано:

“Будучи у гетьмана всяко говорити йому, що вел. государ вислав його (Лопухина) до гетьмана і всього війська, жалуючи і вірячи (на знак ласки і довіря), і наказав говорити: Вел. государ висилає своїх великих послів на сойм за проханнєм короля і всеї Річипосполитої. Коли король і Річпосполита у всім задоволять царя, буде згода на мир. Коли в чім небудь він не буде задоволений-ніякої згоди не буде, і цар за церкви божі і за них-православних християн (Українців) зараз пішле на короля бояр і воєводів з великим військом-нехай гетьман з військом Запорізьким будуть також готові. А про те щоб цар мав віддати військо Запорізьке в королівську

сторону, нехай вони тим не трівожаться ані в голову собі не беруть: се якийсь ворог бога і православних християн їм то вбиває в голову, нехай вони тому не вірять! Як посли царські з'їздилися з послами польськими, то на першім з'їзді королівські посли одного разу заговорили були про се; але царські посли закричали, що вони про таке й чути не хочуть: відмовили королівським послам і з шатра були пішли геть. Тоді королівські посли сказам: "Коли цар на се не годиться, то вони більше про се не будуть говорити", і після того таки й не говорили.

"Коли б гетьман став щось говорити сердито,-тоді йому треба відповідати "легенько"-що се він говорить непристойно. Иншим разом прийти до нього умисно й сказати: "Говорив ти такі слова-а тобі треба памятати, на що ти присяг вел. государеві, (як присяг) так і служи з всім військом Запорізьким. Та й знаю, що служитимеш вірно й на далі, і служба твоя вел. государеві нашому відома по всіх сусідніх державах (християнських) і поганських. А що ти такі слова говориш при людях, то се тобі ж сором, коли спамятаєш твою присягу і царську велику ласку до тебе. Твоє ж товариство, що чує, тебе ж осудить. Я того вел. государеві не донесу, а коли поза мною стане відомо, вел. государ буде на тебе гніватися".

"А говорити про се вважаючи на слова гетьмана, так щоб його до решти не розсердити: коли він буде говорити дуже сердито, перестати і більше не говорити. І взагалі коли гетьман буде гніватись, то того (подиктованого вище) не казати йому.

"Коли гетьман стане говорити про своїх післанців, що їх великі посли до шатра не пускали, а коли війшли, то їх висилали,-в такім разі йому говорити: Се посередники, цісарські посли, того домагались, аби з обох сторін окрім великих послів не було нікого: ні царських стольників і дворян, ні твоїх послів, ні королівських дворян: (твої посли) виходили з стольниками і дворянами царськими, а не висилано їх ніколи. А які були розмови між великими послами, царські посли то об'являли твоїм послам. А тепер пішли людей значних і добрих-вони все будуть знати".

Доручено було заспокоїти гетьмана також у справі білоруської окупації (Чауського полку)-"говорити про все відповідно до того як буде говорити гетьман".

"Але більш усього і з найбільшими запевняннями (накрЂпко) говорити,

щоб вони не трівожилися, що від них відступиться (цар).

"А про лінію не говорити богато: що б вони не говорили (про границю) по Буг-ріку, про те богато не говорити і їм не перечити" [15]).

Але перечитись не мав охоти ні гетьман ні старшина. Вони вже рішили не оглядаючись більше на царя полагодити свої справи в Польщі на власну руку, за поміччю Ракоція і Карла-Ґустава.

Примітки

[1]) В пізнішім маніфесті Виговського до заграничних держав про вищенаведені пункти говориться як про безсумнівні ухвали виленської комісії: "ми мали безсумнівну копію згаданої комісії", так само як се значиться на віденській копії".

[2]) Царський наказ в Кикинських паперах-Симбирский сборник ч. 19.

[3]) Симбирский сборник, с. 55, про сей наказ Кикину далі, с. 1349.

[4]) "По самую Вислу и по границу венгерскую".

[5]) Помилкою: Днепр.

[6]) Розуміється, скрізь пишеться “великого государя войска Запорожского”.

[7]) “и впредь до указу цар. вел. будучимъ”.

[8]) Польські справи, стовбець 1657 р. № 28 л. 231.

[9]) Тамже.

[10]) Ян Лєщиньский і Ян Вєльопольский дійсно були тоді в Відні, в справі формального союзу Польщі з Австрією; рівнобіжно з сими переговорами Лєопольдові дійсно кілька разів пропонувалося стати наслідником Яна-Казимира. Про сі переговори ще нижче.

[11]) Розумій той рік що скінчився 1-м вересня 1656.

[12]) Сивцовим, московським сотником.

[13]) Фраза неясна: “гдѢ пишет не указывая и не прося маистрату чтоб вольно дом поставить, и то есть ли не будет помѢшкою, а в том никакие кривды не видим”.

[14]) Малор. приказу ст. 5844/33 л. 31, дата: “в Чигрині 9 декабря літа 1656”

[15]) Акты ЮЗР. VIII с. 287-8.

БІЛОРУСЬКА СПРАВА-МОСКОВСЬКИЙ УРЯД НЕРВУЄТЬСЯ ПОВЕДІНКОЮ НЕЧАЯ, ПОСИЛКА ДО НЬОГО СТОЛЬН. ЛЕОНТЬЕВА І ДЯКА ГР. БОГДАНОВА, В ЧЕРВНІ, СТРІЧА БОГДАНОВА З СКОРОБОГАТИМ, УНІВЕРСАЛИ НЕЧАЯ ЗІБРАНІ БОГДАНОВИМ. НАДІЇ НЕЧАЯ НА ЗАХОВАННЄ БІЛОРУСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ, РОЗМОВИ З НИМ БОГДАНОВА, ЦАРСЬКІ ДОКОРИ НЕЧАЄВІ, НЕЧАЙ ВИРІКАЄТЬСЯ СВОЇХ КОЗАКІВ, НЕЧАЄВІ ЛИСТИ ДО ЦАРЯ, ЦАР ВИБАЧАЄ НЕЧАЄВІ, БІЛОРУСЬКА

КОЗАЧЧИНА ПРИЗНАНА ЦАРЕМ 14 (24) ВЕР. НОВІ КОНФЛІКТИ НЕЧАЯ З ВОЄВОДАМИ, НЕВДАЛІ ЗАХОДИ КОЛО СТ. БИХОВА, "НОВИЙ МОГИЛІВ" НА ЛУПУЛОВІ, СТАРИЙ БИХІВ ПІДДАВСЯ НА ГЕТЬМАНСЬКЕ ІМЯ-РЕЛЯЦІЯ ГЕТЬМАНА ЦАРЕВІ.

Як бачимо, московський уряд нарешті відчув, наскільки серйозним джерелом розходжень стали справи Білоруської Козаччини, і як його безоглядна ліквідаційна політика будить все нові й нові ускладнення і псує настрої стрічаючися з плянами поширення козаччини на півночи. Друга половина 1656 року з сього погляду пройшла дуже неспокійно.

Коли після заспокоюючої реляції Ждановича, одержаної в царській кватирі 2 (13) червня стали приходити вісти про те, що козаччина на Білоруси держиться і Нечай далі веде свою лінію, се видимо дуже схвилювало царських дорадників. Жданович писав, що він розслідив усі жалі на козаків, пограблене велів повернути, винних покарав; козакам, зібравши на раду, вичитав гетьманського листа і словесно пояснив, що всі козаки мають вийти з Могилева, Чаусів й инших міст та їх уїздів і вернутися до своїх місць, а в Чаусах можуть зістатися тільки жонаті, старі козаки, що мають свої доми; а за яке небудь воровство заповів їм сувору кару включно до горла. Тим часом "вел. государеві відомо стало, що Нечай тільки з декотрих городів і міст вивів козаків, а по инших вони й далі лежать, і прибирають собі козаків, і ті мужики воруют ще гірше". 10 червня одержано одписку минського воєводи Федора Арсеньева, що до Минського повіту прийшло богато людей під корогвами, побивають на смерть шляхту, їх людей і селян, забирають коней, всяку худобу і збіже, мучать селян всякими муками, містечка і села палять. Воєвода посилав своїх райтарів-спитати їх, що вони за люде, з чийого наказу прийшли і так поступають; ті відповіли, що се наказний полковник Нечаєвого полку Филимон Бутко з товаришами-присланий від Нечая до Минського повіту: велів Нечай за царським указом писати в козаки шляхту і мужиків, а котрі не схочуть-записувати їх силоміць. З инших городів і уїздів приходять такі ж відомости про воровство і насильства. Нечай прислав листа (тимже Бутковим козакам-як виходить з тексту), щоб вони йшли за Березину, і там також записували силою в козаки шляхту і міщан; котрих мужиків своїх, що стали бити і грабувати шляхту, шляхта половила і припроводила до Минська воєводі, ті мужики на допиті сказали воєводі, що вони шляхту бьють і грабують з наказу того ж наказного полковника Нечаєвого Филимона, а Филимон

своїм козакам і уїздним людям поясняє, що він то все робить за царським наказом. Нарешті 12 (22) червня царська кватира одержала такі відомости, що Нечай-всупереч наказам гетьмана і Ждановича, далі пише себе полковником білоруським та инших городів-“приписує собі городи в титул”, і далі тримає козацькі залоги “невідомо по що” в Чаусах, в Горах і Горках, в Барзилівськім війтівстві і по инших уїздах, і ті козаки й мужики їздять по селах, шляхту і уїздних людей грабують і на смерть побивають, а Чауси, Гори і Гірки й инші міста і села називають своїми козацькими, не відомо на якій підставі.

З сього приводу спішно вислано до Нечая дяка Григорія Богданова, щоб зажадати від нього твердого виконання попередніх наказів. Нечай повинен був вийти з Білоруси і вивести козаків до решти, а всіх винних в воровстві тяжко покарати, включно до кари смерти [1]).

14 (24) черв. він був уже в Чаусах, але Нечая не застав: той поїхав до Могилева до нового воєводи Хованского, настановленого на місце Репнина, з котрим Нечай так завзято воював. Маємо листа Нечая до Хованского з 13 (23) червня, з ріжними етикетальними висловами, в відповідь на висловлені воєводою бажання побачення [2]) і слідом очевидно Нечай до нього виїхав, для усталення приязніших відносин. Богданов велів чауському війтові зараз по нього післати. Тим часом над'їхав Скоробогатий з товаришами, що їхали в посольстві від гетьмана до царя; вони приходили до Богданова і розпитували, куди їм їхати до царської ставки, і при сій нагоді розвідували про причини сеї посилки до Нечая. Богданов пояснив, що Нечай з Білоруси не вийшов, приймає в козаки ріжне гультяйство, розсилає їх по городах і селах на залоги і велить силоміць записувати в козаки шляхту і мужиків, а котрі не згоджуються-тих каже бити і грабувати, себе ж далі називає і пише полковником білоруським. “Переїздячи через Мстиславський уїзд чув я від богатьох шляхтичів і мужиків, що козаки Нечаєвого полку приходять до них на села, наказують, щоб усі були козаками, а коли не послухають, Нечай їх усіх побє, а на царських людей гетьман Б. Хм. шле йому козацьке військо. Що ж коли справді Нечай, лякаючи селян, щоб вони його слухали і писалися в козаки, видумує на гетьмана такі лихі і непристойні слова- чого гетьман і не думає? І не знати на що!” [3]).

“І се вам даю знати-говорив Богданов-Нечай держить при собі в Чаусах

бунтівників, що в усяких справах йому притакують і його покривають: війта Омелька Шараварy, райцю Матвія Мацька, міщанина Корнія Дра(ла),- тепер сього Корнія настановив він козацьким сотником. Сі бунтівники намовляють його на всяке лихо, у всім притакують і його покривають, а вел. государеві від них нема ніякої служби, тільки всяке лихо і воровство. Тому ц. в-во прислав мене сказати, щоб він, Нечай гультяїв до себе в козаки не прибирав, "шишевать" і мужиків грабувати заборонив, на заставах їх не ставив-тому що від них іде велика ссора і смута". Білоруським полковником щоб не називав себе і не писав, і з Чаусів виїхав геть.

Скоробогатий з товаришами вислухавши се не стали перечитись. Вони сказали: "По дорозі до Чаусів ми чули богато жалів на Нечая від мужиків, але ми тому мало вірили. Аж тепер почувши такі слова від тебе, всьому віримо, і як будемо у гетьмана, все йому розповімо, а як гетьман про се довідається, певно Нечая з козаками в Чаусах не буде".

Розмова ся велась 18 (28) червня, і того ж дня повернувся Нечай; Богданов з ним бачився і переказав свою місію. Але за той час 15 (25) червня, як виходить з слів Нечая-він бачився, мабуть у Могилеві ж таки, з иншим царським висланцем стольником Леонтьевим, що мав анальоґічне дорученнє в звязку з попередньою слідчою комісією: перевести слідство з приводу обопільних жалів-козаків і на козаків. З розмов з ним і з новим воєводою Хованским Нечай набрав видимо такого враження, що справа його не стоїть зле. На його устні жалі на царських людей Леонтьев зажадав від нього, мовляв за царським указом, повного перепису козаків-де і скільки їх в яких городах і селах, і кому яка кривда сталася. А Хованский в розмові з Нечаєм висловився так, що він до козацьких справ мішатися не буде, і де якісь мужики записані в козаки, йому до них діла нема [4]).

Наслідком таких заяв і розмов Нечая, очевидно з'явилась надія, спираючись на сі заяви, противставити їх попереднім катеґоричним жаданням ліквідації білоруської козаччини як нове слово московського уряду. Його листи зібрані слідчими-Леонтьевим і Богдановим, дають зрозуміти, що він сподівався викрутитись від сих жадань, зістатись на своїм уряді білоруського полковника [5]), а висилаючи свої залоги ніби то для охорони людности від вояцьких кривд, фактично козачити міщан і козаків, орґанізувати козацьку управу і поширювати козацьку територію. В московських актах заховались напр. такі його універсали:

“Всім взагалі і кожному зокрема, кому то потреба знати: й. м. панам князям, стольникам і воєводам, полковникам і полуполковникам і ратним людям й. ц. в-ва всякого чину, панам сотникам, осавулам, отаманам і всьому товариству війська й. ц. в-ва Запорізького до відома подаю, що я від боку мого посилаю до села Жаливля товариша мого-на ймя Якуба Харитоновича, аби він пильнував, щоб бідним селянам не було кривди. Тому прошу пильно ласки в. м., аби згаданому моєму товаришеві в усім вірили, а сам готовість мою до послуг ласці в. м. пильно поручаю. Писано в Чаусах 11 іюня 1656 р. В. м. жичливий на все добро приятель, радий служити, Ів. Нечай полковник війська й. ц. в-ва Запорізького” [6]).

“ВсЂм в-обецъ и кождому зособна, кому о том ведати буде потреба, ихъ милостямъ паном князем и воєводам, полковником и полуполковником и ратным людем вшелякого чыну єго цар. вел. и сотником, асавулом, атаманам и всему товариству войска єго цар. вел. Запороскому,-доношу до ведомости, ижъ посилаю товариша моєго, на име Андрея Петровича Качановского, для зревидованя свовольных людей и для залог по розных селах будучих, од котрых бы убогим хрестьяном крывда была, абы справедливость з них учынили, моцю моєю, а кождого свовольного и непослушного абы звезавшы до мене одсылал, под ласкою моєю и под срокгим каранєм. Который кожъдый, своєволю чынячый од мене на горло буде караный. Писан у Чаусах дня 14 юня року 1656. Пры которым посылаю товарыство моє розноє. Вашим милостям всего добра жычливый, прыятель и рад служить Іван Нечай, полковник войска его цар. вел. Запороского”.

Далі приписано иншою рукою: “По росказаню єго мл. пана полковника и даня уневерсалу овому на сотництво дня 14 июня, а подписал руку по єго веленью Николай Козловский, писар полковника Нечая,-што єсть то самый от пана полковника лист даний на залогу и на сотництво” [7]).

От з сього приводу й вийшла розмова між Богдановим і Нечаєм. Богданов нагадав йому місію Лопухина, що мала метою ліквідувати білоруську козаччину-для сього була вислана комісія Ждановича і Сивцова, яка нібито всі справи полагодила, а тепер цар дістає відомости-наведені вище-що Нечай далі утримує і навіть ширить свої залоги, силоміць записує людей в козацтво, титулує себе білоруським полковником, а його люде називають

козацькими городами Чауси, Гори і Горки і т. д. Цар наказує Нечаєві суворо укарати всіх винних в яких небудь самовільствах, а на далі вивести козаків з Чаусівського полку, самому вийти і ліквідувати тутешню козаччину до останку.

Нечай сказав Богданову: "Що ти мене раптом взявся лякати і велиш негайно відси виїздити? Годі! Хіба не знаєш, який мені тепер указ й. ц. в-ва? З Чаусів їхати мені не велено. А що кажеш, ніби то я пишусь білоруським полковником, так після від'їзду полковника Антона на мині того не покажеться!".

Коли Богданов попрохав у Нечая того царського указу, Нечай пояснив, що грамоти про се він від царя не отримав, але стольник Леонтьев устно переказав йому царський указ, щоб він, Нечай, переписав всіх козаків, скільки їх в котрім місці й по селах, і кому була вчинена яка небудь шкода від воєводів і царських ратних людей, і ту роспись йому подав. "А воєвода могилівський кн. І. Хованский сказав так: "Котрі мужики Могилівського повіту написані в козаки, мині до них діла нема, я в ніякі справи їх мішатись не хочу". Тому я (Нечай) по тих місцях, де мужиків запишу в козаки, поставлю козацькі залоги, для розправних діл. А досі, потім як полковник Антін поїхав, я козацьких залог нікуди не посилав, і з усіх городів, міст і сіл козаків вмвів [8]).

Богданов сказав: "А я знаю, що козаки твого полку чинили грабіж і убійства всякого чину ратним людям й. ц. в-ва, також шляхті і мужикам, всяко їх нищили, і такий був слух, що то все велике лихо, воровство і бунти чиняться з твого наказу! Б. Хм. присилав для слідства полк. Антона і про се писав ц. в-ву, а ц. в-во прислав стольника Леонтьева, щоб він з ними разом про се докладно розслідив: які козаки були в Могилеві і в Чаусах на службі, і які обиди були посадським і уїздним людям від ратних государевих людей. Але полк. Антін виїхав перед його приїздом, тому Леонтьеву велено в усяких ,обидних ділах' переводити слідство одному. Се може бути, що він велів тобі принести роспись козаків, яким стались обиди-тих що були з України [9]) і тепер за царським указом всі виїхали на Україну з полк. Антоном, тому що їм тут без служби не було що робити ні жити, і ц. в-во велів без них і без їх чолобиття розслідити, коли кому з них сталась якась обида [10]). Але щоб стольник велів писати в козаки мужиків в городах і

селах Могилівського, Мстиславського й инших уїздів і подати йому розпись їх-се ти видумуєш, стольник тобі того не казав, я певен, бо такого указу від ц. в-ва не бувало. Він [11]) міщан і мужиків козаками називати і в козаки писати не велів, тому що в тутешніх городах козаків не має бути: мають бути по всіх тих городах воєводи і з ними ратні люде й. ц. в.: райтари і салдати, і ти в ніяких тутешніх городах нікого в козаки не записуй і на залоги не посилай! А що ти вирікаєшся, нібито після від'їзду полк. Антона полковником білоруським не писався і в ніякім місті без царського указу козакам на заставах бути не велів, і того ніде на письмі покажеться, то я тобі то докажу письмом-що ти білоруським полковником пишешся і нові залоги розсилаєш".

"І виговоривши се з ,большим вычетом' (докором), показав йому листи за його підписом і печаткою: всі ті листи писані в місяці червні, в останніх днях, після відїзду полк. Антона [12]). Нечай подивишився на листи, став говорити податніш, а відмовлявся тим, нібито писали се його писарі без його відому, а він того не знає.

На се Богданов йому сказав: "Як тобі не стидно таке говорити? Коли б ти того не знав, не було б на тих листах твого підпису і печатки! Ні, ти більше в Чаусах не мешкай, виїдь і всіх козаків які лишилися, з собою забери, бо незадовго прийдуть до Чаусів государеві ратні люде: райтари і салдати. Ти більшої опали ц. в-ва на себе не стягай, бо як не поїдеш тепер зараз, то ц. в-во напише про твій непослух до гетьмана, і то тобі дурно не пройде!"

Нечай відповів: "Я царському указові в нічім не противлюся й виїхав би й зараз-але післав до ц. в-ва брата свого з королівськими листами: везли їх до Бихова, а я їх перейняв і велів подати ц. в-ву. Також наказав йому бити чолом, щоб ц. в-во надо мною милосердє своє показав: не велів вірити нічому, що на мене наговорено, без усякої вини, і висилати мене з Чаусів щоб не велів також. Коли ж від ц. в-ва прийде з братом моїм такий указ, щоб я з Чаусів виїхав, я зараз виїду". "І дуже прохав мене"-додає Богданов [13])-"щоб я віддав йому ті листи, де він писав себе полковником білоруським і козаків посилав на застави-давав їм універсали. Але я йому відмовив, що тих листів йому віддати не можна-нехай ту вину покриває своєю службою: нехай козаків на заставах ніде не держить, мужиків в козаки не пише і з Чаусів виїде. Нечай на се став говорити: "Ніде в жадних

городах ні в селах ніяких залог від мого полку ні козаків нема, а ті козаки що називають себе козаками мого полку чи инших полків, то люде Лісовского і Юндзила: ворують, а на мене всяку неславу пускають". Я йому сказав: "Напиши те що мині говориш в листі до ц. в-ва: що з твого полку ніде залог козацьких ні козаків нема, а ворують люде Лісовского і Юндзилового полку, називаючи себе козаками твого полку. Думаю, що ц. в-во звелить їх половити і повішати, аби таким ворам не кортіло вибріхуватись і ворувати". Нечай відповів, що все напише в своїм листі до ц. в-ва-щоб тим козакам, які називатимуть себе козаками Нечаєвого полку, не вірили, і кого на заставах зловлять над тим воля ц. в-ва".

"Коли Нечай дав мині на одпуску такого листа, до й. ц. в-ва, я йому сказав: "Ти пишеш ц. в-ву, що в жоднім місті нема козаків твого полку ні козацьких залог. Ц. в-во пошле по всіх городах свій указ воєводам і приказним людям, щоб коли зловлять кого небудь на залозі і він буде себе називати козаком твого полку, тому не вірили і вчинили йому кару смерти. Отже коли той козак був на заставі з твого наказу, буде той гріх на твоїй душі, що через тебе скарано його на смерть".

"Нечай на се сказав: "Коли в котрім городі або селі знайдеться такий, що буде називати себе козаком мого полку, і у нього буде мій полковницький, універсал, нехай государ велить скачати не тільки того козака, але й мене самого без усякого милосердя!" (л. 25)

"Я взявши листа, поїхав до государя-пише далі Богданов-і як був я в Горах і Гірках [14]),-тутешній таки міщанин Андроник Качанівський записує силою в козаки міщан з Гір і Гірок і мужиків з уїзду. Я його покликав і кажу: "За чиїм наказом ти тут на залозі стоїш і силою записуєш в козаки міщан і людей з уїзду? в якім чину був ти перед тим і де жив?" І той мині розповів, що він з сього ж міста міщанин, але не хотівши бути міщанином був спочатку козаком в полку Поклонського і у Нечая, а тепер їздив до Нечая і просив дати йому сотництво. Нечай сотництво дав і велів бути сотником в Горах і Гірках, видав недавно і універсала на сотництво і на залогу [15])-після від'їзду полковника Антона. За сим універсалом набирає він до своєї сотні козаків і на залозі живе. Я йому сказав: "Я за указом ц. в-ва їздив до Нечая-возив йому государську грамоту і наказ: самому виїхати з Чаусів, про се йому в грамоті писано і я йому словесно говорив, щоб він сам з Чаусів

виїхав і козаків з залогою забрав. А Нечай сказав, що його козаки за указом ц. в-ва вже всі з залог забрані, і ніде козаків нема, а ріжні мужики звуть себе козаками без його відому, "воровством". Тому ти за таке воровство варт великої і суворої кари".

Богданов велів арештувати сього сотника його ж козакам, але він утік. Місцеві міщане розповіли Богданову, що за слідства Ждановича сього Качанівського заковано в кайдани й засуджено на смерть за ріжні провини, не відомо як він від того викрутився і тепер приїхавши сотником від Нечая обтяжає їх ріжними тягарами, силою записує в козаки і каже, що то все з государевого наказу. Вони через те запустили свої промисли і хазяйство, і питаються, чи надалі їм слухатися, коли Нечай пришле їм якогось нового сотника, і знову звелить їм писатися в козаки або давати якісь побори? Він же посилається на царський наказ! Нехай би цар заборонив козакам до них в'їздити, а дав їм якогось порядного воєводу, такого щоб порядок завів і від козаків боронив.

Богданов їх потішав, що цар їх без "начального чоловіка" не лишить, порадив займатися своїми промислами і в козаки себе записувати не давати-і на тім кінчиться його звідомленнє, принаймні в тій копії яку маємо.

Нечай, позбувшись Богданова, енерґійно заходився поправляти свою репутацію у царя-постаравшися для того, видимо, придбати прихильність нового могилівського воєводи. Своє посольство до царя з братом Юрком, згадуване в розмовах з Богдановим, так як вислане вже, він в дійсности виправив тільки 24 с. с. червня-з Могилева, мабуть за порозумінням з Хованским, а може й з Леонтьевим. Постарався як найбільше назбирати для царя приємних московському урядові новин і "прелестних листів". В листі своїм описував, як то розставивши застави "війська полку мого" на ріжних дорогах, щоб польське військо не прийшло на ратунок Старого Бихова, переняв він листи що йшли до бихівської залоги і міста від короля і від гетьмана литовського, з похвалами за витрівалість, обіцянками помочи і т. д. Зрозумівши з того листування і з свідчень захоплених бранців, що на ратунок Бихова має йти польський полк, Нечай порозумівся з могилевським воєводою що до оборони, і сповіщає царя, що вирушає з своїм полком против неприятеля разом з воєводою, а листи посилає цареві з братом своїм і з своїм "підручним сотником над усею шляхтою" Іваном

Кошанським. При сій оказії просить потвердити сьому Кошанському його маєток-видати йому грамоту, "аби мав з чого служити", і прохає для себе царського приповідного листу на організацію панцирної хоругви в 120 чоловіка (очевидно замісць вербовання козаків, що йому було заборонено). Обовязується утримувати се військо з доходів самих Чаусів і двох війтівств Пулківського і Благовицького, не чіпаючи могилівських маєтків ("уряду могилівського"). При тім підчеркує, що взагалі він і давніше нічим не руйнував могилівських маєтків, обмежуючися згаданими двома війтівствами, і все на нього з ненависти наклепав попередній воєвода Репнин: Нечай сподівається, що його вірна служба цареві "як олій на воді явиться" в суперечь сим наклепам; які були в його полку своєвільства, він за них карав, до смертної кари включно, а йому самому ніхто ніякого проступку не доведе-він готов на се стати на суд царський. У всім же просить царських наказів, як має поступати" 16).

Другий лист з Чаусів, три дні пізніше-се лірика свідчення своєї служби, вірности, послушности, прохання довірря і ласки і т. д.-"на каждом мѣсцѣ кров нещадно розливать готов зостаю, со всяким опасным стяжанієм понуждаюсь, яко прежде и нинѣчи всяко вѣрою и правдою в. цар. вел. служить.-Лишь за правдою шествует ненависть: богом вся быша и вся суть, на него увесь уповаю, на пресвѣтлое лице в. цар. вел. взываючи: Приклони милостивое ухо, в. цар. вел., ко исправленію незлобія моего!" При тім реляція, як виконано царський наказ: "Коло Минська, Борисова и иных мѣст и уездов жадных залог козацких немає, и не толко 17) в дальних краях, але и близ Чаус всѣх звѣвши пан Антон Жданович украинных людей з собою побралъ. А тут толко тіи, которіи давно поженили ся в своих домах зостают. А я сам в килку коней зостаю на своем хлѣбѣ до указу в. цар. вел. Есть не мало полку Лисовского, полку Юндзилова 18) и иных шляхты новоприбылых безчинных людей, которіи с Нечаєвими не бывают безчиниі дѣлаючи, а они мене, а я их и в очы не знаю. Гдѣ сам отвѣт дати в невинности моей (очевидно пропущено: готов) до пресвѣтлого маєстату в. ц. вел. низко до земли упадаючи" і т. д. 19).

Третій лист менш цікавий, можливо-післаний наздогін, 1 (11) липня. Нечай повідомляв, що прийняв від Богданова прислану йому царську грамоту і буде пильно виконувати дані йому накази-але при тім заносить скаргу на сю високу особу, що вона допустилась ріжних насильств над його

козаками: забрала у них коней і зброю, била їх і мучила, хоч се козаки старі й заслужені, ранені в царській службі і т. д.

Місяць пізніш, з 3 (13) серпня Нечай сповіщав царя про свої досягнення [20]). Сповняючи царський наказ, він щільно окружив Ст. Бихів заставами свого полку, щоб не допустити ні помочи ні припасів. Розіслав на се весь свій полк, 15 (25) липня перейняв польський караван, що йшов Березиною, а відти хотів р. Друттю пройти до Старого Бихова. Було в нім 26 берлинів ("суден"), і 43 човни ("лотки") з ріжним запасами, і все се козаки захопили, людей що було при них потопили і порубали; "также жидов с возами многих порубили". Сам Нечай на спілку з воєводою Хованским веде облогу Ст. Бихова з міста передаються ріжні люде, але місто тримається "в високій городости". За те Нечай мав приємність переслати цареві шляхтича Юрия Тихоновича, що добровільно передався на царське імя. Він добре знає замисли короля польського і всеї Річипосполитої і що там діється- Нечай посилає його з своїм листом цареві для інформації.

При сім оправдується від обвинувачень Репнина, нібито він приймає до себе московських дезертирів-салдатів: з приказу йому прислано реєстр такіх утікачів що пробувають в Чаусах, з наказом, щоб їх видано, але він таких дезертирів не приймає- "присягаюсь, що ані одного не знаю; хліба й для себе мало маємо, не то щоб утікачів годувати" [21]).

Але присипляючи таким чином увагу московського уряду Нечай не спускав з ока своїх завдань-поставлених собі з власної ініціятиви, чи диктованих гетьманським урядом. Він не переставав скріпляти козацькі контінґенти й поширювати козацьку територію. В серпні напр. доносив борисівський воєвода: першого серпня с. р. прийшов до Борисівського уїзду сотник Нечаєвого полку Мурашко з козаками і забирав у селян їх добро-одежу, збіже, коней і худобу, в богатьох селах. 2 серпня війт села Борка приставив до збірні трьох людей, з тих козаків, що приходили на їх село, і на допиті вияснилось, що се місцеві селяне: оден з села Лукомля Борисівського уїзду, а два з села Пийгосів Минського уїзду-пристали сього літа до сотника Мурашка, і взагалі в ріжних уїздах богато людей пристає до казаків. До Борисівського повіту приходило такого люду чоловіка до 500, по збіже і коней, і від їх поборів селяне розбігаються, так що не можна зібрати корму для царського війська. В додатку воєвода додає реєстр "сіл і деревень"

свого уїзду, де побували козаки, числом 22 [22]).

На се Нечаєві післано таку грамоту від царя "с нежинським полковником Романом Ракушиным", 14 (24) вересня [23]). "Писано тобі нераз, щоб ти козаків з Борисова й инших городів [24]) вивів, а ті мужики, що записалися в козаки аби були далі на тяглих жеребьях, і надалі мужиків в козаки щоб не записували, тільки щоб старі козаки були далі козаками. На прогодованнє дано тобі нашого жалування корм Чауси і два війтівства, з тим щоб до инших міст козаків ти ні по що не посилав". Наступає переказ борисівської воєводської реляції, і потім потвердженнє наказу: залоги вивести, приписаних в козаки мужиків повернути в попередній стан і більше не приписувати, а сотника Мурашка, за те що він без відома Нечая [25]) ворує-скарати згідно з козацьким правом.

З приказних поміток видно, що сі грамоти до Нечая і борисівського воєводи писалися в звязку з "приїздом і одпуском Чаркасів Івана Нечая", в посольстві був славний Роман Ракушка, сидів у царськім таборі під Ригою мабуть довгенько [26]) і за підмогою всяких свідчень Нечаєвої служби і воєнних успіхів очевидно переломив настрої царської кватири на його користь. Можливо, що видано було не одну тільки сю грамоту, а цілу серію, і в певних, обмежених, що правда формах, білоруську козаччину признано знов так як проектував то гетманський уряд, і навіть більше того: всіх взагалі старих козаків лишити на місці [27]), і про вивід їх і вихід самого Нечая з Чаусів вже нема мови.

Білоруська козаччина була признана знову, була санкціонована; шкода, що не знаємо ніяких подробиць з сих переговорів Ракушки з дяками в таборі під Ригою: чи заважили тут служби Нечая, чи дипльоматичні здібности його посла, чи вплинула загальна політична ситуація,-але гострий момент пройшов щасливо, і навіть нові конфлікти Нечая з воєводами і їх скарги не зіпсували ситуації.

Історію свого посварення з новим могилівським воєводою, кн. Хованским виложив Нечай в своїм листі до царя 2 (12) січня 1657 р., потверджуючи свій виклад свідченнями московського дезертира, що перебув у Стар. Бихові його облогу і потім утік до Нечаєвого війська:

“Хоч я не мав ніякого указу від в. цар. вел. ані від вірного слуги в. цар. вел. гетьмана війська Зап., але з повинности й зичливости моєї стояв я під Старим Биховим 6 тижнів і за спільною радою з могилівським воєводою кн. Ів. ан. Хованским вчинили ми приступ: я з Чаусівським полком до одної половини города, а кн. Ів. Хованский з своїм полком до другої, приступали ми одночасно і мали все робити за спільною умовою, щоб заволодіти Биховим. І так я з своїм полком перші пожертвували своїм здоровєм на імя в. цар. вел. і богом даного государя Олексія Олексієвича (наслідника), впали на бихівські вали, заволоділи ними, дві корогви бихівські на валу взяли. А кн. Ів. Хованский не тільки що не сповнив договору, а навіть і окрику не схотів учинити з своєї сторони, і так уся сила бихівська звернулася на Чаусівський полк і відбила його від валів: кількасот товаришів мого полку побито, инших поранено, або й живих забрано. Побачивши таку несприятливість кн. Ів. А. Хованского я щоб не тратити більше товариства-підданих в. цар. вел., відступив від Ст. Бихова, бо й запасів не стало мині й усьому полкові-я ж тільки з двох війтівств маю прогодованнє, і козаки не маючи запасу, не могли більше стояти під Биховим. Бо що каже кн. Хованский, нібито я володію Кричевим і Нов. Биховим,-того не бувало. Кричевим володіє пан полковник ніжинський, а в Нов. Бихові стоять люде в. цар. вел. А кн. Хованский, маючи великі доходи і запаси, відступив від Ст. Бихова і злакомився: всі свої запаси за гроші продав обложенцям бихівським, і так зразу запоміг Бихів всякими запасами. Та й більше того: за його недбальством купці з Могилева возили запаси до Бихова, і в тім виявили його лиху службу в. цар. вел. Тепер же, за наказом від й. м. п. гетьмана військ Запорізьких я поставив сильні залоги і до Бихова ніяких запасів возити не пропускаю.

“А що кн. Хованский мене обвинувачує, ніби то я писав недоброзичливі листи до Бихова [28]), того він ніколи не доведе, бо се неправда. Неправда й то, нібито я ставив двір з кривдою могилівських міщан: я купив собі двір в Чаусах, і хотів поставити в Могилеві (перевезти?), в місці коло Св. Спаса, за призволеннєм о. Методія, намісника спаського-на його приїзди; але що кн. Хованский не позволив мені ставити того двору не тільки в місті, але й на посаді, на другій стороні Дніпра, я не противлячись його волі дав тому спокій і до сього часу двору того не ставив-покладаючись на щедру ласку в. цар. вел., що мене, слугу твого (“холопа своего”) не забудеш і ущедриш.

“Щодо обид ріжним людям в. цар. вел-ва, то від кого б не прийшло письмо, або хочби й словесна скарга, я над тими своєвільниками (“ворами”), що своєволили (воровали) чинив управу: сім чоловіка за ріжні злочини-одних велів повісити, инших розстріляти, а за менші вини і своєволю чинив кару козацьким правом, так що (ми) всі козаки з усякими людьми в. цар. вел. пробуваємо в згоді й спокою і нікому ніяких мук і знищення не діється. Тільки ріжна шляхта, що повиїздила на імя в. цар. вел., називаючи себе козаками мого полку, за Німаном, коло Минська й по ріжних инших місцях оден на одного наїзжають, майно грабують, але я того не знаю і до Чауського полку їх не приймаю. Не від Черкасів, а від шляхти всяка шкода діється-а козаків без вини обвинувачують” 29).

Дезертир Іван Малов, приставлений від Нечая разом з сим листом, бувши в Ст. Бихові від Купала до місяця грудня (“за тиждень перед св. Миколою з Бихова вийшов) розповів, що дійсно Нечай з Хованским приступили під Ст. Бихів скоро після його переходу, і Нечай став був приступати під місто, але невдатно, і Бихівці його відбили. Простояв шість тижнів і відступив, з причин йому, Малову, невідомих. Після того Хованский стояв під Биховим 11 тижнів, але приступів не робив, тільки нераз присилав закликаючи до піддання. “А такого що бихівські обложенці (сидЂльцы) писали до гетьмана Б. Хмельницького, аби город прийняв він, гетьман,-такого він не чув”. Після того Хованский відступив від міста, приходив під Бихів Нечай, за наказом гетьмана, з усім своїм полком, “щоб прийняти місто”, але Бихівці його до міста з полком не пустили, а сказали щоб їхав до міста з 50-60 людьми; він з такими малими людьми їхати не схотів і вернувся до Чаусів. В місті був великий недостаток припасів, так що їли котів, собак і шкіру з худоби, але потім як царське військо відійшло, стали возити до Бихова всяку поживу і з Могилева, і з Переяслава, і з Ніжина” 30).

Сі пояснення Нечая були прийняті царським урядом: йому прислано царську грамоту “з милостивим словом за службу”. “Жалуючи його” (в знак ласки) цар подавав до відома Нечая, що Ян-Казимир не виконав даних обіцянок-не зложив сойму щоб перевести вибір царя на польське королівство, тому цар готовиться до війни з ним і Нечаєві велить бути готовим, а тим часом про всякі неприятельські замисли зчаста писати 31). Хованского з Могилева забрали, може власне за сі непорозуміння з Нечаєм, Лопухину веліли заспокоїти гетьмана, що з поведінки Нечая цар

задоволений. Але наступник Хованского Іван Бутурлин незадовго подав урядові цілий ряд фактів, які московські керманичі не вважали потрібним пройти мовчанкою. Нечай-доносив він-зганяє царські залоги і на їх місце ставить козацькі, пильнує закорінитися в самім Могилеві, його сотники переводять селян в козаки, навіть силоміць, тим приводять до повного упадку шляхту, що піддалася цареві, виганяють з маєтностей і побивають, а "відлучаючи селян від ріллі, привели до такого голоду, що давно вже не чувано-люде їдять не то що всяку нечистоту, а й трупи людські, і все се відстрашує Поляків на Литві піддаватися під царську руку, глядячи на таке", і т. д. Не маю сих донесень його в оригінальнім тексті, тільки те що доручено було потім окольничому Федорові Бутурлину говорити з сього приводу гетьманові і заховалося в його посольськім звідомленні [32]).

25 с.с. березня переказували воєводі суддя могилівський і городничий, що їм доніс улянівський війт: черкаський сотник Яцько Васьковський [33]) пописав селян його війтівства в козаки, роздав їм засівки і порожні землі, иншим селянам також каже писатися в козаки, а коли в козаки не запишуться, то їм орати ріллі не дозволить. Два дні потім почув він від одного боярського сина, як козаки та міщане говорять, мовляв на могилівське передмістє Лупулово прийдуть на мешканнє козаки і буде у них тут другий Могилів. Воєвода покликав до себе маґістрат і міщан, щоб провірити сі чутки, і війт, бурмистри, райці, лавники і все поспільство потвердили: чули вони від могилівських міщан, що бували в Чаусах-говорять козаки: "Будемо ми жити з вами поблизу, на Лупулові". Декотрі козаки збираються жити на Лупулові, а декотрі вже й живуть- насильством ("вселившися"), і так говорять, що буде у них на Лупулові другий Могилів-а з того буде могилівським мешканцям тіснота і упадок. В самім Могилеві-казали війти й бурмістри-живе в Меншім Валу козацький сотник Іван Мишків, а на Лупулові сотник Чорномаз-з корогвою і козаками. А таке від сотників діється самовільство і селянам знищеннє, що пишуть їх в козаки силоміць, а котрі не хочуть, тим ріллі орати не дають.

А 28 березня (с.с.) одержав воєвода листа від Нечая: домагається він, щоб воєвода велів вивести з Дашкова прапорщика і салдатів, що стоять там залогою, а коли воєвода їх не виведе, то Нечай вижене їх відти силоміць: прийде і громитиме і битиме як неприятелів.

Нечай, що стрівся з московськими послами під Чигрином 12 н. с. червня,

виправдувався, що се мусить бути якась мистіфікапія: він ще до березня місяця виїхав з Чаусів до гетьмана, і 28 березня його в Чаусах не було, “хіба хтось написав за оті воровски”; він просить визначити слідство в сих справах, а сам повернувши до Чаусів розслідить всякі кривди, які без нього сталися царським людям, покарає згідно з військовим правом, а хто буде того варт, то й повісити звелить. З Лупулова козаків виведе і на будуче заборонить їм там будуватися. Селян після того як цар заборонив писати в козаки, таки й не позволяє. Що б він робив против царського указу? він у всім послушний царській волі, як вірний підданий, і як обіцяв так хоче й до смерти служити великому государеві. “І клявся на тім і вийнявши шаблю говорив: “Коли я не щиро і не всею правдою служу великому государеві, дай господи мині сю шаблю видіти на своїй шиї!” (558).

Невважаючи на сі запевнення, посли таки переказали гетьманові, згідно з своїм наказом, всі ті могилівські претензії на Нечая і його козаків. Гетьман з очевидною досадою завважив, що під сю хвилю, коли Турки й Татари стоять замахнувшися шаблею над Україною, трудно йому занятися тими могилівськими сварками. Трудно йому припустити, що Нечай міг так поступати: грозитися громити царських людей і битися з ними як з неприятелями. Але як промине воєнна небезпека, він вишле “людей гідних і уважних” на розслідуваннє сих справ, і з винними велить поступити згідно з військовим правом, навіть і на горло карати-щоб у всім було згідно з царським указом і нашими правами”. На Лупулові селитися козакам буде заборонено, і під смертною карою на будуче буде заказано, щоб не робилося ніяких кривд і зачіпок. Про вчинки Нечая буде переведене слідство, і коли б щось за ним знайшлося-поступлять з ним “по войсковому праву” (579).

Кульмінаційним пунктом сих білоруських напружень стало те, що Старий Бихів піддався козакам, а не московському війську,-на імя гетьмана. Переговори з сього приводу потягнуться потім на довго, вже по смерти гетьмана, і ми ще будемо мати нагоду про се почути. Перші розмови на сю тему для нас пропали, і навіть докладна дата і обстанова сеї події не відома: коли і як саме піддалися Бихівці. В листі своїм до уряду 13 (23) березня гетьман сповіщав про се царя: “доносимо в. ц. в. також і се, що Бихівляне, бачучи велику біду від війська в. ц. вел. полку Чауського, тому що запасу поживи не мали, присягли на імя в. ц. вел. і піддались, і вже там тепер козаки і повік (Бихівляне) мають бути при війську Запорізькім в. ц. вел-ва

[34]). Сею фразеольоґією про царське імя гетьман хотів можливо ослабити неприємне для царського уряду враження від сих недопустимих з становища московської політики фактів, що козацьке військо примусило Ст. Бихів піддатися на імя війська Запорозького і обсадило його козацькою залогою.

Примітки

[1]) Звідомленнє Богданова, з котрого про все се довідуємось, заховалося в Малорос. Приказі, стовбець 5830/19. Судячи з того, що 11 (24) червня Богданов був уже в Чаусах, можна думати, що останні інструкції й звідомлення- як отсі відомости 12 (22) червня, були йому післані з царської ставки наздогін-бо того самого дня царська кватиря вийшла з Смоленська.

[2]) Листуваннє Нечая з актів Малор. Приказа в Сборнику Київ. Археограф. Комісії I с. 60 і далі.

[3]) Сю частину промови я перевів з третьої особи на першу, як вона ведеться дальше.

[4]) Цит. стовбець л. 17-8, див. нижче.

[5]) Про се зараз далі-розмови з Богдановим.

[6]) Малор. прик. 5831/20 л. 38, “список”, тому я дав в перекладі.

[7]) Оригінал на аркушику розміром трохи більший за чвертку паперу, поруч з підписом Нечая невелика овальна печатка, на білім воску під паперовою кустодією-тамже л. 39, а на л. 40 московський “список”.

[8]) “Козаки со всЂх городов и мЂстъ и сел и деревень сведены”-л. 19.

[9]) “которые были с Украины”-с. 22.

[10]) Я покорочую тут многословний московський текст, перевівши його в першу особу.

[11]) Цар чи стольник Леонтьев? з тексту може бути одно й друге, але зміст з того не міняється.

[12]) Дійсно на листах своїх до могилівського воєводи з 13 (23) червня (згаданих вище) і з 17 червня, що заховалися в актах Малор. Приказу, Нечай титулує себе полковником білоруським.

[13]) В третій особі-я заміняю її на першу.

[14]) "в Горах Больших і в Горах Малых".

[15]) Се той, очевидно, універсал що подав я вище на с. 1259.

[16]) З Могилева 24 июня 1656-Сборникъ Київ. Ком. с. 64-5.

[17]) В друк. "такого"

[18]) Надруковано: "Наудзилова".

[19]) Стор. 65-6, лист писаний цікавою мішаниною українського і московського канцелярійного стилю, на жаль не всюди можна спуститися на вірність передачі. Підпись: "В. цар. величества, пана а пана моєго милостивого найпадший слуга и подножок Іван Нечай наказний полковник в. ц. вел.".

[20]) Тамже с. 68-70.

[21]) Царські грамоти про сих дезертирів з 13 липня і 3 серпня с. с.-Малорос. пр. 5831/20 л. 59 і 89.

[22]) Малорос. Приказу 58312/0 л. 94.

[23]) Тамже чорновик, сильно виправлений, я позначаю цікавіші виправки, загалом же скорочую і спрощую канцелярійний стиль.

[24]) Зачерки: "которые близко Чаус".

[25]) Се застереженнє “без твоєго вЂдома” в чорновику було повторено аж тричі, але потім повичеркувано і полишено тільки в однім, першім місці.

[26]) Міркую з того що на грамоті борисівському воєводі, що має сю поміту: “ПриЂздъ и отпускъ Івановіх Черкас Нечая”, стоїть дата 7 вересня (л. 102), а на грамоті Нечаєві-14 вересня (з тою помітою: “Послана с нЂжинским полковником с Романом Ракушиным того ж числа”-л. 99).

[27]) “А которые старые козаки, и тЂм велено быть в козаках по прежнему”.

[28]) Очевидно з намовами, щоб Биховляне не піддавалися Москві.

[29]) Акты ЮЗР. III с. 589-90.

[30]) Тамже с. 591-2.

[31]) Тамже л. 593, дата: з Москви 22 с. с. січня.

[32]) Акты ЮЗР. III с. 576-9, тамже на с. 557-8 уривки розмови послів з самим Нечаєм, котрого вони стріли під Чигрином, як він вертався від гетьмана.

[33]) В друк. Войсковский.

[34]) Акты Ю. З. Р. III с. 599.

КОЗАЦЬКА ЕКСПАНСІЯ НА ПІВНОЧИ: ПРОҐРАМА КОНСОЛІДАЦІЇ Й ВИРІВНЯННЯ МЕЖ БІЛОРУСЬКОЇ ЗАЙМАНЩИНИ, СЛУЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО РАДИВИЛІВ ПІД ПРОТЕКТОРАТОМ ГЕТЬМАНА, ПОСОЛЬСТВО СТЕФАНОВИЧА ВІД БОГ. РАДИВИЛА, ВІДОМОСТИ ПРО ПРОТЕКТОРАТ НАД СЛУЦЬКОМ, КЛОПОТАННЯ ГЕТЬМАНА ЗА ВДОВУ ЯНУША РАДИВИЛА.

Історія ліквідації сих фактів ще перед нами, але тим часом і наведеного тут

стане щоб зміркувати, яка сила напружень, нервовости, тертя залягала в сих білоруських відносинах, особливо з моменту, коли паралєльно з програмою приєднання Західнє-українських земель “по Вислу”, з осени 1655 р., ясно і виразно стала перспектива консолідації й вирівняння білоруського фронту. Переводячи сі пляни приходилось їх затаювати, маскувати і ріжними льояльними мотивами прибирати супроти змагань московського уряду-прилучати всякі нові провінції польсько-литовські безпосереднє на царське імя, як провінції московські і завчасу перетинати всякі “поползновенія” українського уряду взяти що небудь з них під козацьку руку, під гетьманський реймент. Гетьманський уряд старався можливо непомітно здійсняти свої пляни, обминаючи конфлікти з царем, не доводячи до обгострень. Через се ми так мало знаємо про сі пляни. Але кінець кінцем навіть ті фраґменти, які можна було досі назбирати, дають про них досить ясне поняттє.

Першим кроком в сім напрямі можна вважати описану вище експедицію рікою Припеттю, в осени 1655 р. Я висловив тоді обережний здогад, що ініціятива її могла належати козакам, а московське військо тільки чіпилось їх; факти, котрі тут наведу, схиляють мене до гадки, що так воно мабуть було-що се була козацька розвідка, доручена київському полковнику Яненкові. Слідом, зимою широкі доручення і уповаження в сім напрямі були дані Нечаєві, як ми бачили.

Під літо 1656 р. гетьман вислав на Білорусь чималий козацький корпус під проводом ніжинського полковника Гуляницького і переяславського Тетері. Що вони мали робить там, зістається неясним, бо знаємо про се тільки з чернеток царських грамот до сих полковників, 12 (22) липня: цар довідався, що вони за царським указом і за розпорядженнєм гетьмана “ідуть з своїми полками” в похід на царську службу і прийшли до Гомля; цар похваляє їх за таку ревну службу, але велить не йти до нього в похід, а побути в Гомлі та инших сумежних. черкаських (!) городах до дальшого наказу [1]). Судячи з такої резолюції приходиться думати, що царської ініціятиви в сім поході було мало або й зовсім ні; козацьке військо на Білоруси йому в сей мент було на Поляків не потрібне, на Шведів би не пішло; гетьман міг формально причепитись до якогось небудь раніш висловленого царського бажання, а мати на увазі свої власні пляни: розширеннє козацької займанщини, підтримку шведських операцій-або протекторат над Слуцьким князівством Радивилів.

Се було тоді питаннє дня. По тім як не стало Януша Радивила (в останніх днях грудня 1655 р.) династія Радивилів звернулась по протекцію до гетьмана як старшого свояка, швагра покійного Януша і прирожденого протектора його вдови, старшої сестри домни Роксанди. Очевидно, в сій справі приїздив до нього служебник Радивилів Стефанович: про сей його приїзд знайшлась одписка київського воєводи,-з мая 1656 р., на жаль-в дуже дефектній формі. Воєводі стало відомо, що до Київа приїхав з Слуцька якийсь Литвин; викликавши в сій справі до себе наказного полковника Дворецького і війта Самковського, воєвода зробив їм закид, що вони досі його про се не повідомили. Ті розповіли, що се шляхтич Стефанович з двома челядниками, їде до гетьмана Хмельницького з листом Богуслава Радивила, з того приводу, що гетьман просив був царя, аби він прийняв під свою руку Слуцьке князівство Радивилів: "писал Буслав Радивил к гетьману, что гетьман писал к вел. государю, чтоб в. ц. вел. велЂл пожаловать ево Буслава Радивила из городом Слуцком принять под свою высокую руку и Слутеск от свЂйского короля оборонить" [2]). Виходить з того, що се було не перше посольство в сій справі-котру полковник і війт устилізували відповідно для московських слухів. На щастє маємо звідомленнє самого Стефановича Бог. Радивилові-дуже коротке, без дати-але все таки дещо воно додає до сеї воєводської звістки (я думаю, що се звідомленнє з сеї таки місії Стефановича) [3]).

"Згідно з наказом і волею в. високости я віддав листи адресовані п. гетьманові і п. канцлєрові,-спеціяльно листа найяснішого короля шведського до власних рук п. гетьмана. Оден і другий прийняли їх вдячно і навзаєм офірують свої щирі послуги в. високости і хочуть незмінно підтримувати заключену приязнь, просять тільки аби й. кор. вел. і ваша високість завсіди щиро до них ставились-а нехай бог карає і нещастє постигне тих які будуть з ними поступати инакше. Я на се відповів, що і король шведський і в. високість готові присягою потвердити, що не лицемірно, а щиро поступають і поступатимуть з ними. Потім (гетьман) покликав мене до себе в ночи і кілька годин говорив зо мною в присутности самого тільки п. Виговського. Головно се велів переказати: в. високости. Перше-аби король шведський не давав спокою королеві польському, але настоював на повному його усуненню. Друге-аби король прислав когось з своїх і зазначив, що він відступає їм [4])-а вони обіцяють

йому, чого він забажає. Листа гетьманського до короля переслано в. високости: оба вони дуже мені то наказували і просили, щоб я в. високости віддав його до рук, але що се було неможливо, то я порадившися з доктором в. високости і пастором копильської церкви, як людьми в. високости найвірнішими, передав його через Волесковицького, покладаючися на бога, що він дійде до в. високости. П. гетьман наказував мені таїтися з тим листом від слуцького коменданта-бо він їм підозрілий, і таки признаюсь-не варт довіря; коли б ніяк не міг передати сього листа в. високости, просили мене аби я спалив його.

"Сказав я п. гетьманові, що наші бажання й інтереси спільні з їхніми. Він дуже зрадів з тих слів і сказав буквально так: "Отже коли об'єднаємось, підуть справи добре, добємося, що знову розцвіте слава божа, і церкви забрані у вас і нас будуть повернені! Бог поблагословить нас, і крім Бога не будемо нікого більше потрібувати. Тепер уже маємо по нашій стороні князя Ракоція-присяг нам союз; воєвода молдавський і мунтянський і хан татарський через своїх послів поновили і потвердили свою приязнь". Се в моїй присутности. Але так я зрозумів, що (гетьман) зістанеться при Москві-поки заключить твердий союз з королем шведським-або польський король буде усунений. Універсали про незайманність Слуцького князівства мині дав, прийняв се князівство цілком у свою протекцію і заявив, що захистить його від кождого неприятеля-призначив уже на се два полки-Київський і Білоцерківський. Наказав мині, щоб негайно сповіщав його, коли б якийсь неприятель загрожував, і обіцяв що кожному дасть відсіч, ані на Москалів не буде дивитись. Взагалі свідчили вашій високости як найкращі почуття і п. гетьман і п. канцлєр і кілька разів повторяли проханнє, щоб до них були щирі".

Наведу кілька звісток, в котрих справді можна добачати опіку козацького уряду над князівством Слуцьким.

В червні доносили київські воєводи цареві, мовляв стало їм відомо, що з Києва, Переяслава й инших Задніпрянських городів до литовських городів: до Слуцька й инших возять збіжже, мясо, рибу й инші запаси водою й сухопуть. Київські міщане ладять великий караван з Києва Дніпром-з 50 байдаків (судов) з збіжем і з ріжним товаром. Воєводи звертали увагу полковника Павла Яненка, війта і бурмистрів,- питали, чи се з їх відома київські купці возять збіже й инші товари до Слуцька й до инших

литовських городів. Війт з товаришами пояснили, що дійсно київські люде возять збіже до Слуцька, також до Петрикова, Давид-городка і Кажан-городка, а з Слуцька приїздять туди торговці, закупають збіже і возять до Слуцька, а діється се за відомом полковника. Полковник на запитаннє воєводів відповів, що був на то гетьманський наказ: велено пускати з Київа людей з збіжем, а куди вони їздять, він того добре не знає. Тоді воєводи в тій справі звернулись до гетьмана, і гетьман і Виговський відписали, що після їх листу гетьман післав до Київа і до инших міст заборони, щоб не пускали людей зі збіжем до литовських городів [5]). Але чи були видані такі заборони, зістається сумнівним, бо кілька місяців потім воєводи доносять, що експорт худоби і всякого товару в районі Припети іде далі як попереду, козацькі залоги Київського полку що стоять на заставах їх не спиняють, полковничий уряд тих торгових людей не стримує, а гетьман на пригадки воєводі нічого не відповідає [6]). Хоча тут може бути загальне розходженнє в фіскальній політиці гетьманського і царського уряду, проте можна добачити і спеціяльну протекцію Слуцького князівства з боку гетьмана і пограничного київського полковника, котрому взагалі була доручена охорона інтересів Слуцьких маєтностей Радивилів. Дещо говорить в сім напрямі иншла звістка, до котрої тепер перехожу.

Підчас виленських переговорів, в вересні того року оповідав московським боярам слуцький купець Мартин Федорович. В Слуцьку стояла шведська залога, потім вийшла і скоро потім приїхав до Слуцька від Б. Хмельницького полковник Яненко-що його тепер звуть "Залога Слуцький", з ним 6 хоругов кінних і 3 піші, козаки розложилися також по сусідніх селах. Міщане при Яненку цілували хреста на вірність цареві. Потім приїздили Шведи, але довідавшися, що в Слуцьку стоять козаки, поїхали назад.

Підкоморій Якуб Кунцевич при тім пояснив боярам, що шведська залога чинила кривди слуцьким міщанам, тому Богуслав Радивил вислав її з Слуцька і написав до Хмельницького, щоб він прийняв на себе охорону Слуцька й инших маєтностей Радивилів, і Хмельницькій прислав свою залогу.

Бояре зацікавились сим оповіданнєм і післали на звіди до Слуцька свого чоловіка з листом до Яненка. Післанець 11 (21) вересня повернувсь і розповів, що козаків у Слуцьку нема, а тільки "Німці"; його звели до

шведського коменданта, одночасно був у того ж коменданта післанець від Хмельницького, сотник Ісай,-з чим він приїздив, післанець не міг довідатися. Комендант показував Ісаєві привезеного тим післанцем листа до Яненка-бо ніяких козаків ні Яненка нема. Ісай просив команданта, щоб він того московського післанця пустив не затримуючи, і дав післанцеві півзолотого на страву. Але його затримали на кілька день під арештом і пустили після того як поїхав той Ісай [7]).

Зістається неясним, чи дійсно так були безпідставні оповідання купця Мартина, як виходило б з донесень московського післанця. Я думав, що оповідання сього Мартина, потвержені Кунцевичем, мабуть не видумки. В кожнім разі про козацький протекторат над Слуцьким князівством говорилось тоді богато; польний гетьман литовський Ґонсєвский в грудні (12 с. с.) оповідав Матвееву-що приїздив від царя схиляти його аби на соймі підтримував кандидатуру царя на польське королівство: “Гетьман Б. Хм. посилає до Слуцька урядникові Б. Радивила-велить йому називати Слуцьк своїм гетьманським-аби його ніхто не нищив; і пересилки від Б. Хм. безнастанно ідуть на Слуцьк-посилає тудою до шведського короля, кажуть, що їздить від Хмельницького чернець” [8]).

Нарешті ще оден документ, цілком безсумнівний-се клопотаннє гетьмана перед царем за Янушеву вдову, сестру його невістки, за її маєтности в Виленськім воєводстві, що попали в московські руки й були роздані ріжним литовським панам, що поклонилися цареві. В березні 1657 р. він передав з В. Кикиним таку “чолобитню”: “Милосердна вдача в. ц. в. явна всьому світові, і я знаю, що хто лише під ноги милосердя в. в. припадає, тільки задоволений щедротою в. в. відходить. В сім і я і всі ми, вірні й зичливі слуги в. в., нераз переконалися, бо за кого тільки заступний і чолобитний лист до в. в. писали, завсіди не зачинені знаходили двері милосердя в. ц. в. Тому певні, що і сею чолобитною грамотою нашою знайдемо у в. ц. в. незачинені двері. Бо хто ж після бога може бути найвищим заступником сиротам і вдовам в государствах в. ц. в. як не ви-єдиний під сонцем православний государ і цар? Тому і ту зруйновану вдову княгиню Радивилову зволь в. ц. в. прийняти під милостиві свої государські крила-памятаючи службу її батька, колишнього воєводи Молдавської землі Василя, і своїми грамотами зволь привернути її маєтности, недавно випрошені у в. ц. в. маршалком литовським п. Завишею: Орлє, Заблудів,

Любеч, Кейдани (і т.д.), а також королівщини: Бистрицю, Сейни (й т. ин.). А крім того благаємо й просимо в. ц. в. післати указа до своїх виленських воєводів, щоб вони вищеназвані маєтности віддали в володіннє тій зруйнованій вдові. Біг милосердний нагородить ту щедроту в. ц. в. довголітнім і щасливим панованнєм і побідою над ворогами-котрої ми в. ц. в. щиро бажаємо на всіх неприятелів” [9]).

Примітки

[1]) Малороссийского приказу ст. 5831/20 л. 60-лист Гуляницькому, з помітою: “А к переясловскому полковнику к Павлу Тетере гдрева грамота послана такова ж слово в слово, какова послана к полковнику к Григорею Гуляницкому с Василем Борода(в)ченком”. І друга: “ПриЂзд ко гдрю Запорожских Черкасъ”. В грамоті Нечаєві того ж 12 (22), з приводу його жалів на Богданова: “По нашему ц. в-ва указу посланы наши ц.в. двЂ грамоты с посланцы твоими: с Василем Бородавченком с товарищи, одна к нЂжинскому полковнику к Гр. Гуляницкому, а другая грамота к переяславскому полковнику к Павлу Тетере- и ты б тЂ наши грамоты взяв у них і послал тотчас к полковникам к Гр. Гул. і к П. Тет. с нарочными посланцы”-тамже л. 55.

[2]) Білгород. ст. ст. 386 л. 249-251, одписка без дат, одинока повна дата- що Стефанович має виїхати з Київа до гетьмана 2 квітня ст. ст., а приїхав до Київа очевидно десь скоро по 20-ім, себто в перших днях травня н. с.

[3]) Архив ЮЗР. ІІІ. VI с. 190, одинока подробиця, що може ближче орієнтувати в часі написання сього звідомлення, се згадка, що Ракоцій зложив уже присягу на союз-Се можна було сказати Шебеші після посольства; коли Стефанович, приїхавши до Чигрина, скажім, при кінці травня, говорив з гетьманом в початках червня, він міг щось таке почути від гетьмана з деяким прибільшеннєм. Коли ж думати, що мова про присягу Ракоція в вересні, тоді треба прийняти, що повернувши з своєї весняної подорожі до гетьмана, Стефанович був знову висланий до нього в тій же

справі літом, і звідомленнє писане з сеї літньої подорожі, бо з тексту не видно, щоб Стефанович тоді довго просидів в Чигрині.

4) qiud ad ipsas praesiari (praestare?) velit, місце зіпсоване, перекладаю на здогад.

5) Білгород. ст. 386 л. 367.

6) Тамже л. 783, без дати-але результатом сеї одписки було поясненнє царського уряду з 17 грудня, що з огляду на перемирє з Польщею транспортів стримувати не треба, і гетьманові про се не писати-тамже с. 685.

7) Книги польського двору москов. польського фонду, кн. 88 л. 547-9 і 598-9 (звідомленнє місії Одоєвского).

8) Тамже кн. 90 л. 57.

9) Акты ЮЗР. ІІІ. с. 599 (леґенда невірна), дата: в Чигрині 13 марта.

ПРОТЕКТОРАТ НЕЧАЯ НАД ШЛЯХТОЮ НОВГОРОДСЬКОГО ВОЄВОДСТВА, ОБСАДЖЕННЄ БУЗЬКОЇ І ДНІПРОВСЬКОЇ ДОРОГИ ДЛЯ СТИКУ З ПРУСІЄЮ Й ШВЕЦІЄЮ, УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНА ДО ЗАХ.-УКР. ЛЮДНОСТИ З НАГОДИ ЕКСПЕДИЦІЇ ЖДАНОВИЧА 31 ГРУДНЯ, “СТАРОБИХІВСЬКИЙ ПОРТ”-ГЕТЬМАНСЬКИЙ УНІВЕРСАЛ 15 БЕРЕЗНЯ. КОЗАЦЬКІ ПОРАДИ БІЛОРУСЬКІЙ ШЛЯХТІ НЕ ТРИМАТИСЯ ЦАРЯ, А ПІДДАВАТИСЬ ГЕТЬМАНОВІ, СПРАВИ КОТЛА І ДЕРИГЛАЗА.

Тепер от цікаво одмітити, що по тім як гетьман прийняв під свій протекторат Слуцьке князівство, Козаччина-може й не без порозуміння з Радивилами, в інтересах забезпечення їх володінь від Московських претензій, стала охоплювати їх з північи своїми займанщинами. Початок положив ще Золотаренко, з порічь Сожи й Дніпра силкуючися поширити своє володіннє в поріччях Березини і Свислочи. Тепер, літом 1656 р. очевидно не припадково чуємо скарги про козацьке бушуваннє в

Борисівськім повіті, на середній Березині, і в Минскім повіті-на горішній Птичи. А з кінцем року піднялася буча з приводу козацької експанзії в Новгородськім воєводстві, в безпосереднім сусідстві Копиля і Несвижа. Нечай, що правда заявляв, що він і козаки тут ні причім і бється між собою сама шляхта називаючи себе його козаками. Але в самих тих писаннях, котрі він мусів видавати на домаганнє польської шляхти (правдоподібно підтриманої в своїх претензіях також і московською адміністрацією- з огляду на перемирє), знайдемо доволі ясні вказівки, що Козаччина в дійсности не була непричетною до сього руху. Так на Різдво депутація новгородської шляхти добула від Нечая такі два документи, вписані до книг ґродських Новгородського воєводства [1]):

"Іван Нечай, полковник є. ц. в-ва войска Запорозкого, всим в-обец, а особъливе паном сотникомъ, осауломъ, атаманомъ и всему товарыству в пулъку моєм знайдуючым ся до ведомости доношу, ижъ зашла [2]) овъде скарга од их млстей панов обывателей воєводства Новгородского, же разные своволники под тытулом войска Запорозкого а пулку моєго купы своволные за Немном на розных местъцах збирают и незносные крывды людям невинънымъ чинятъ-через которыхъ сваволников войско Запорозкоє великую неславу поноситъ. Зачым з владзы ураду моєго даю моц и позваляю таковых сваволников яко непрыятелев зносит(ь), а людей пулку моєго упоминаю и под срокгим каранєм розказую, абы нихъто не важылъ ся наймнейшоє крывды чынит(ь) ихъ млстям паном обывателем воєводства Новгородского, под срокгимъ на горле войсковым каранєм. А для лепъшоє важъности тотъ мой универсал выдалем,-писан у Чаусахъ дня двадцат четвертого декабря року 1656".

А далі такі "пункти", списані вже польською мовою й підписані рукою Нечая і стверджені його печатю (подаю їх в дещо систематичнішім вигляді-в оригіналі вони

списані, як то кажуть, "на коліні"):

"Відповідь на прохання ї. м. панів обивателів воєводства Новгородського, занесені через п. Лядинского, дана від мене Івана Нечая полковника війська й. ц. в. Запорозького. Перше-на жаданнє ї. м. п. обивателів висилаю сотника мого полку п. Івана Миткевича і з ним трьох товариства [3]), а саме: пана Бушму, пана Форощу і пана Самійла Круковського, що мають там

справуватись згідно з інформацією від мене даною. Друге-пану Станішевскому [4]) визначаю час і місце-12 лютого в Чаусах. Третє-наказав я вчинити справедливість усім покривдженим, де що покажеться-пильнуючи, щоб усе відповідало слушности, в тім й. м. п. Міржевскому і п. Дибовскому дати справедливість на винних. Четверте-всім панам сотникам і товариству мого полку заборонити під горлом, аби не важилися (посилати) жадних чат і людей не затягали. Пяте-всім панам шляхті і всякого стану людям має бути вільний переїзд-чи до маєтностей своїх чи хто куди хоче з усякими товарами. Шосте-всякі купи, які б де небудь були під титулом війська Запорозького, а полку мого-взявши людей від п. Мурашки з поміччю воєводства Новгородського зносити і суворо карати, хочби й на горло. Сьоме-коли б кому не досить було з тої справедливости, тоді термін ї. м. п. обивателям дня 22 лютого за старим календарем, і я сам обіцяю чинити справедливість як над п. Станішевским, так і над иншими. Восьме-доходити справедливости у п. обивателів за забитого козака мого полку. Девяте-тих козаків що з Цєхановичом забрано до Несвижа, допевнятися щоб їх визволено, і тоді зараз їх карати відповідно до вчинків, хоч би й горлом, тільки допитатись, за що і з якої причини їх забрано до вязниці. Девяте і останнє-з людьми й. цар. м., з усіми обивателями воєв. Новгородського і з тими що прибувають з ріжних країв жити в згоді й любови братерській, не даючи ніякої оказії до неприязни, при тім послуги свої й. м. п. обивателям воєв. Новгор. офірувати і на взаєм просити зичливости для війська Запорізького, запевняючи лицарським словом, що від війська Запорізького найменшої оказії до незгоди не буде подано-аби тільки самі ї. м. були терпеливі і жадної оказії до неприязни не подавали".

З сих резолюцій ясно видко, що фактично Козаччина доволі розгосподарилася в Новгородськім воєводстві. Єсть там сотник Мурашка з козацькими силами; "сотники і товариство" затягають людей в козацтво; якихось козаків поарештовано на території воєводства і забрано до Несвижа; від козаків шляхті трудно стало їздити навіть з власних маєтків, возити товари і т. д., і Нечай кінець кінцем не обіцяє ні вивести козаків, ні посилати їх туди, а тільки-пильнувати згідливого пожиття всіх трьох сторін: польської, московської і козацької.

Се був момент після воєнної конвенції України з Семигородом і волоськими князівствами (а фактично і з Шведами) і постанови про висилку козацького корпуса, під проводом Ждановича, до Польщі для її

розділу між союзниками-при чім усю східню частину "до Висли" хотів забрати козацький уряд, і питаннє засвоєння й обсадження козацьким військом сих земель стало особливо актуальним. Приєднаннє Західнє-українських земель, обсадженнє бузької й дніпровської дороги на північ для стику з пруськими й шведськими володіннями, поширеннє Сіверської козаччини на північ і північний захід (формуваннє Стародубського і "Білоруського" полку) все се поставило на черзі ріжні стратеґічні, організаційні й адміністраційні питання. В звязку з ними мабуть ото й їздив Нечай до Чигрина в лютім 1657 р. Не ясно, чи в сей мент йому вже нарешті вдалося взяти до своїх рук сей каторжний "курник"-Старий Бихів, що паралізував сю козацьку експанзію. 9 (19) березня в листі до львівського маґістрату гетьман уже ставив їм перед очі "бихівську фортуну", і в момент виїзду Нечая капітуляція могла вже статись-або бути річчю передрішеною. Може бути що Нечай хотів саме порадитися з гетьманом і писарем що до форми сеї капітуляції: пізніше Виговський підчеркував, що Бихівці присягли на те, що "ніколи тої фортеці кому иншому не піддадуть, але по-вік при війську Запорізькому оную заховати мають" [5]), і се власне та формула, яка була висунена гетьманським урядом для сеї козацької експансії в той мент. Висилаючи Ждановича на захід, гетьман розіслав такого універсала: "Б. Хмельницький гетьманъ з войскомъ є. ц. в. Запорозскимъ-всемъ в-обецъ и кождому з-особна, кому о томъ ведати належить, вселякого стану и конъдыцыи людемъ, кому тулко сеє наше показано будеть писаньє, до ведомости доносимъ, ижъ мы посылаючы войска нашы Запорозскиє, жебы ся злучили з войсками князя є. м, семиградского и тамъ шлы где онымъ указано, теды упевняємъ ласкою нашою, же хтоколвекъ горнути се маєть до войска Запорозского, абы найменьшоє крывды не мЂлъ ни од кого, и нозначоный высланый наместникъ нашъ того постерегати маєтъ, жебы никому утяженья не було, хто пры ласце нашои и войску Запорозскомъ зостават(ь) будеть. Спротывных тежъ и войску Запорозскому не зычливых и не прЂличных (!) росказали смо громить.-Счо илачей не маєт быть над росказаніє наше. Данъ в ЧигирынЂ 31 декабря 1656 [6]). t

Як бачимо, разом з операційним корпусом Ждановича розсилалися гетьманські намістники, що мали приводити місцеву людність під владу і зверхність гетьмана. Як видно з пізніших документів, вони мали заміняти собою польських управителів-воєводів і старост, переймаючи на себе їх

функції, охороняти людність від військової і всякої иншої своєволі і підтримувати лад і порядок. Така ж акція, очевидно, мусіла розвинутись і в північних, білоруських аннексах, в звязку з загальними завданнями нової українсько-шведсько-семигородської ліґи. Козаччина поширювала свою територію, закріпляла її своїми залогами, волею і неволею переводила місцеву боєздатну людність в козацтво, приводила під свій протекторат шляхту і міста і при першій нагоді готовилася виполошити відси Москву з її претенсіями так само як і Польщу, і перетворити все в замкнене козацьке володіннє, оперте о Карпати і Балтик, звязане з новими союзними державами-Швецією і Прусією. Одержавши відомість про підданнє Старого Бихова Запорізькому війську український уряд видав такий цікавий універсал-недавно віднайдений І. П. Крипякевичем:

"Богданъ ХмЂльницкий гетманъ з войскомъ его царского велич. Запорозскимъ. Всъмъ вобець и кождому з-особна, кому о томъ вЂдати належитъ, меновите п. пувковникомъ, асавуломъ, сотником, атаманомъ и всей старшинЂ и черни Войска Запорозкого и вшелякого стану свЂцкого в местах, местечкахъ преложоным людемъ доносимъ до вЂдомости тымъ нашимъ писанемъ, и кому толко показано будетъ: іжь з волЂ божое упаметавши се шляхта, месчане и вси обивателЂ Старого Быхова цале и вЂрне поддали се под владзу и протекцию нашу и присегу виконали нам, же нЂгды южь нЂкому иншому тоєй фортеци не подадут, але по вЂкъ при Войску Запорозкомъ оную заховати мают. Видечи мы южь их щирую вЂрность, позволили смо купцомъ и мещаномъ києвскимъ-поневажъ портъ сотворил се-вгору люб самым ити, люб своих факторовъ посылат(ь) до Быхова и где колвекъ залоги нашЂ зстают, а вшелякими легкумЂнами и купецкими речами сухим путем и водою, як хто может. Пилно теды жадаєм и приказуемъ, жебы без вшелякого задержаня и гамованя всюди пропусчано так самыхъ, яко и факторовъ ихъ, мыт жадныхъ торговых и подачок абы у нихь не витягано, ведлугъ давныхъ привилеєв от королей наданихъ. А хто спротивныи был волЂ нашой и дороги тоєє имъ збoронял и мыто витягал, таковый кождый за найменшою скаргою срокго от нас караный будетъ,-іначей не чинечи. Дан в ЧигиринЂ 15 марца 1657 Богданъ Хмельницкий рука власна [7]).

Судячи з того, що знаємо, київська громада не мала часу порушити сю справу з власної ініціятиви. Гетьманський уряд властиво давав їй від себе

дорученнє занятись організацією торговельного звязку з Ст. Биховом, і через Ст. Бихів з усею окупованою країною Горішнього Дніпра,- використовуючи, очевидно, тутешні торговельні шляхи до Балтійського моря. Коли се ми зіставимо з попередніми відомостями про торговельні звязки з Слуцьком, з тим що ми чули про шведські пляни бузького і горішнє-дніпровського торговельного звязку, з плянами торгу чорноморського (плян торговельного договору з Туреччиною, хронольоґічно й річево звязаний з сими шведськими плянами-котрих в обох випадках головним інспіратором був очевидно Немирич)-перед нами вирисується доволі ясно загальний образ (бідний деталями, але безсумнівний в головнім) сеї нової козацької експанзії та її увязки з новою ліґою.

Що з сього приводу балакалось, які перспективи українсько-московського конфлікту, війни і завоювань висувались перед очима козацької старшини, польської і української шляхти і міщанства на тлі сих плянів об'єднання українських і білоруських земель і утворення великої Українсько-білоруської держави, до певної міри можуть ілюструвати дві справи з приводу “зрадницьких балачок” про пляни Хмельницького. Перша виникла в обстанові конфлікту з Нечаєм літом 1656 р.

В серпні доніс цареві шкловський воєвода Яковлев про непевні річи, що говорив про гетьмана й військо сотник Нечаєвого полку Котел полковникові Самійлові Тихоновецькому. Бувши разом у Яковлева спитав сей Котел Тихоновецького: “Куди їдеш?” Тихоновецький відповів: “Їду до государя в полк”. Котел на се сказав йому: “Чекай, я тебе остережу в одній справі” [8]). Потім зійшовшися з ним знову, викликав його з хати на подвірє й сказав: “Ніяк не думай їхати до государя! Государь пішов до Пскова, а король польський замирився з Шведом, і козаки зістаються при королі: посли цісаря християнського і богатьох королів помирили з козаками короля (польського очевидно), а котрі люде повиїздили (з Польщі) на государеве імя, тих усіх будуть стинати [9]). Тоді зараз покажеться, яке то військо прийде на государя-козаків, польського короля й инших королів-що ні здумати ні зміркувати!” Козак Филип, що з ним приїхав, а був вітом у Переймі, також сказав Тихоновецькому: “Я тебе за твій хліб і сіль остерігаю: не їдь до государя в полки! Той козак Бородавка, що іде з моїм шурином від Хмельницького в двадцяти конях нібито в посольстві до

государя,-їде не для посольства, а на те щоб провідати, скільки війська з государем, і де він стоїть. А що потім буде, сам побачиш”. І додав: “Для бога, стережись того!”

Тихоновецький не надумав нічого кращого, як офіціяльно переказати воєводі всі сі, дуже неясні, повні недоговорень натяки (я старавсь їх переказати можливо зрозуміло). Воєвода списав офіціяльний протокол [10]) і переслав цареві. Котла посадив під варту, Филип утік до Чаусів. Царський уряд був видимо збентежений такою дурною пригодою, з котрою незнати було що робити. Котла наказано відставити “тайним обычаем ночью” під Старий Бихів до Хованского, щоб той передав його Нечаєві, запевнивши при тім, що цар зовсім не вірить сим наклепам на Хмельницького, нібто він змовляється з польським королем на царя. Виписано окрему грамоту такого змісту до Нечая і до гетьмана-Хованский мав її переслати Нечаєві з своїм дворянином, що мав відставити Котла до гетьмана, а Филипа Нечай мав постаратись відшукати і теж відставити до гетьмана. Цар докладно описував в своїй грамоті весь інцидент, запевняв гетьмана, що ні трохи не вірить сим балачкам, і наказував йому “учинить Котлу и Филипу наказаніе по своим правам, чтоб иным не повадно было такихъ воровскихъ смутныхъ и затЂйныхъ речей говорить” [11]).

Гетьман відповів на се таким листом: “Писав єси, твоє цар. вел., в своїй царській грамоті до нас про Івана Котла і Филипа, буцімто вони, а головно Іван Котел говорив перед Самуйлом Тихоновецьким у Шклові непристойні речі-нібито ми з усім військом Запорізьким з королем польським маємо помиритись і від твоєї високої і кріпкої руки відступити. Ми ж з всім військом тв. цар. вел. Запорізким і з усім православним народом Російським як раз присягли тобі єдиному православному на землі цареві вірно служити, так від тебе відступати ніколи не мислимо й не хочемо. А твоє цар. вел. покірно просимо: пустим словам і фальшивому наклепові не зволь вірити! Бо є багато таких, що такими порожніми словами й невірними вістками хочуть тільки прислужитися тв. цар. вел. Того Івана за його неправду полковник Нечай післав був до нас, і він був би від нас суворо покараний, але в дорозі, в Гомлі, він помер, сповідавшись і запричастившись-як ми мали відомість. Филипа веліли ми привести до нас, і він також дістане відповідну кару. Твоє ж цар. вел. ще раз просимо, низько чолом бючи: не вірь неправедним і маловірним словам про нас-бо ми з усім

православним... (кінця нема) [12]).

Друга анальоґічна справа виникла літом 1657 року. Смоленський шляхтич Яків Оловенецький, що називав себе Нечаєвим братом-в-перших, розповів в червні смоленському воєводі такі зрадницькі балачки Нечаєвого сотника Гаврила Дериглаза. Провівши з Смоленська до Борисова боярина Вас. Б. Шереметева, повертав він з сим сотником і в дорозі підчас почастунку почав той Оловенецькому радити, щоб переїхав з Смоленська до Чаусів. На запитаннє Оловенецького чому він уважає се за краще Дериглаз сказав: “Хіба не знаєш, що Хмельницький з'єднався з Турками, Кримцями, Шведами, Ракоцієм, Волохами, Мунтянами і з коронним військом, хочуть посадити на польськім королівстві Ракоція, а потім підуть війною на цареві городи-аж до Москви; а що цар жалує козаків соболями, тим їх не удобрить!” Оловенецький почав доводити, що Смоленськ не легко здобути-там богато війська і армати; Дериглаз на се відповів, що козаки Смоленськ обминуть і підуть на Москву єльнинською та рославською дорогою, тоді ті городи що лишаться в тилу однаково попадуть під їх руку, а похід буде скоро “перед Петровим днем” [13]).

Як бачимо, се було доволі близьке повтореннє торішніх осторог Котла. Одно й друге конкретизувалося в порадах переїзжій шляхті” краще бути під зверхністю гетьмана ніж царя; Оловенецький, роблячи свій донос воєводам, взявся поїхати до Нечая і розвідатися що єсть під тим-користаючи з свого свояцтва з Нечаєм. Але що там довідавсь, і чи повернув з сеї розвідки, лишається невідомим.

Примітки

[1]) Акты изл. виленскою комиссиею, т. 34 ч. 81 і 83. Другий документ без дати, але що був внесений до книг разом з першим, тим самим Самійлом Лядинским, що згадується в пунктах Нечая як представник новгородської шляхти, то можна прийняти за певно, що “пункти” дані були разом з універсалом, того самого дня, або в тих же днях.

[2]) В друк.: зошла.

[3]) trzech towarzystwa.

[4]) З дальших слів видко, що Станішевский був обжалований шляхтою, себто був одним з шляхтичів, що пристав до Нечаєвої Козаччини і наприкрився новгородській шляхті.

[5]) ркп. Чортирийських 3776-у Липинського, Україна на переломі с. 319.

[6]) Акты изд. вилен. ком. т. 34 ч. 82.

[7]) Записки тов. Шевченка 147 с. 75, з оригіналу, також у замітці того ж Крипякевича "Вольний порт у Старім Бихові", Науковий Збірник за рік 1929 (коментар).

[8]) "Дай мне сроку-постерегу тебе в одной мЂре".

[9]) В сім очевидно й осторога: Тихоновецький, видима річ, належав до тих, що "перейшли на царське імя", тому Котел і Филип й остерігали його, щоб не їхав до царського війська: Поляки з козаками діставши до рук таких "переїзжих", будуть їх стинати.

[10]) Стовбець Малоросийського приказу ч. 5831/20, л. 61-3, оригінал, підпис Тихоновецького по польськи.

[11]) Царські грамоти до Хованского, Нечая і Хмельницького з днів 15 і 16 с. с. серпня, "Коканауз, в Инфлянтех", брульони тамже с. 64-77.

[12]) Видано в Сборнику київ. ком. I с. 71, з помітою, що привезено сього листа від Хованского з-під Старого Бихова октобра 2 (друга цифра вирвана).

[13]) Польські справи 1657 року ст. I, ненум.

ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЗНОСИНИ, ПІДГОТОВКА СОЮЗУ-

НАДІЇ ШВЕДСЬКОГО КОРОЛЯ НА ПОЛЬСЬКУ КОРОНУ ГАЛЬМУЮТЬ ПОРОЗУМІННЄ, ЛИСТУВАННЯ ГЕТЬМАНА З КОРОЛЕМ ПЕРЕХОПЛЮЮТЬ ПОЛЯКИ, ДАНИЛО ДОБИВСЯ З ЧИГРИНА, ДО КОРОЛЯ В СЕРПНІ 1656, ЙОГО ПОСОЛЬСЬКЕ ЗВІДОМЛЕННЄ, ВІДОМОСТИ РАКОЦІЄВИХ ПОСЛІВ ПРО КОЗАЦЬКІ ДОМАГАННЯ РУСИ ПО ВИСЛУ, ІНТРИҐИ РАДЗЄЙОВСКОГО І ЙОГО АРЕШТ.

Військова конвенція Козаччини з шведським королем все не виходила з того фактичного стану, якого набрала в 1655 р. під Камінцем, і перетвореннє її в формальний союз, що так бажала старшина, все не давалось. Причиною були всетаки мабуть найбільше ті ілюзії, що Карло-Ґустав далі мав щодо польського королівства. Боявся уступками козакам ослабити свою позицію у польських маґнатів; боявся козацькими спустошеннями викликати невдоволеннє у Поляків. Можливо що до сього прилучались і впливи Радзєйовского, котрого Карло-Ґустав скоро по тім, при кінці року, формально обвинувачував, що він йому зіпсував відносини з козаками. А при тім грали ролю-хоч і другорядну-технічні трудноші звязку з козаками. Данило висланий від гетьмана з пропозиціями військової помочи ще в місяці березні, застряг у Ракоція, не можучи собі знайти дорогу до Шведів-ні через Турецько-татарські землі, ні на Краків (де стояла шведська залога). В червні він кінець кінцем повернув назад до гетьмана з листами і вістями від Ракоція [1]) і тільки при кінці липня н. с. вибрався від гетьмана з новою місією до Карла-Ґустава [2]). Сим разом він добився до нього і мав авдієнцію 29 н. с. серпня в Закрочимі під Варшавою. Листи привезені ним (маємо лист гетьмана до короля і другий до Радзєйовского, з датою 13 липня, в Чигрині), не містили в собі нічого конкретного. Гетьман жалувався “панові і шановному приятелеві свому”, що вже двічі висилав свої листи, але вони не дійшли до короля, і сим разом очевидно він пише дуже здержливо, рахуючися з такою ж можливістю. Тільки потверджує свою приязнь і запевняє, що не вважаючи на часті заклики шведських неприятелів (можливий натяк на Москву, на Польщу, на хана) він з боку свого війська не допустить нікому ніякого ворожого виступу против Шведів. Так треба розуміти сі досить загально постилізовані, але не безінтересні для нас фрази: “З поучень самої природи і з прирождених правил поведінки засвоїли ми собі: нікого не кривдити, а навпаки-з тими що добре до нас ставляться на-взаводи йти в приязни [3]).

Тому ясно видівши добрі відносини в. кор. в. до нас, ми вже двічі з отвертих грудей висилали листи до в. кор. м., але нещастє так хотіло, що против нашого і вашого бажання вони до рук ваших не дійшли, бо можливости частіших зносин з обох сторін були перетяті тою ж нещасливою долею, і се не якомусь недбальству нашому та неприязни треба полічити, тільки тій завистній і неприязній долі. Тому тільки потверджуємо нашу приязнь з в. кор. мил. і виразно заявляємо, що ми нікому не дамо помочи-котрої у нас так часто домагаються, ні з війском нашим на нікого не наступимо з офензивою, тільки боронитимемо з божою поміччю по силам нашим нашу віру, свободу і границі наші. Коли б про нас пронеслася яка небудь неприязна поголоска, ніби то ми против в. кор. вел. хочемо піднести зброю, нехай в. кор. мил. їй не вірить, як фальшивій. Бо ми — як то свідить про нас все попереднє (букв.: обличчє минулого часу) не трубимо в воєнну трубу, коли нас не зачіпають”... [4])

З шведської сторони маємо такі листи-теж ледви та донесені до рук гетьмана: Карло-Ґустав 30 червня с. с. з-під Варшави повідомляє гетьмана про новий договор свій з курфірстом бранденбурзьким, котрим він забезпечив собі його воєнну поміч [5]). Висловлює надію, що сей союз не буде неприємний гетьманові і війську Запорізькому- “бо так нас поінформовано, що між попередниками курфірста і гетьманом і народом Запорізьким [6]) завсіди були добрі відносини”. Король вичікує курфірста з військом [7]), і висловлює бажаннє-в виразах досить загальних:

“З ріжних доказів ми переконалися, що ваша світлість і весь нарід Запорізький має такі ж як і ми жалі за безбожно порушені договори і присягу (з боку Яна-Казимира очевидно) і з того виникає обопільний звязок, який так би сказати-примушує нас до обопільної оборони і убезпечення. Тому вичікуючи нагоди для посилки до вашої світлости наших міністрів, ми отсим даємо вам знати, що нічого більше не бажаємо, як скорше мати змогу з вами порозумíватись і вести спільні операції для спільної нашої мети. Коли ж такі бажання і вашої світлости-просимо як скорше з свого боку подумати про можливість з'їзду наших міністрів, про час і місце, а також і про те, яким би чином в. кн. московський і хан татарський могли б бути позискані для наших спільних завдань” [8]).

Французький агент Авоґур, що пробував при Карлі, повідомляє свій уряд

29 червня (н. с.), що Фрізендорф, колишній шведський посол в Португалії, вже дістав дорученнє їхати до козаків, відти до Семигороду і до Царгороду, і нема сумніву, що пропозиція розділу Польщі буде поновлена і може прийти до здійснення, коли тому не перешкодить порозуміннє між обома королями" (Карлом і Казимиром) [9]). Але все се ще були тільки балачки. В своїм посланію до державної ради з дня 17 (27) липня Карло-Ґустав висовує ще тільки загальні міркування про потребу тіснішого звязку з Козаччиною і просить раду висловитися з сього приводу:

"В будущині в сих краях козаки мусять бути нашою головною підтримкою. Тому при замиренню з Поляками маємо замір взяти інтереси козаків під свою протекцію. До трактатів між Поляками і Росіянами вони не включені, тому треба постаратися розвести їх з Москвою: се було б немалою користю для нас, бо сили козаків для нас можуть бути важніші ніж приязнь Поляків. Ми вважаємо потрібним порозумітися про се з вами і просимо дати негайно свої гадки" [10]).

В такім власне духу-підбурюючи Запорізьке військо проти Москви, написав в тих же днях, повторюючи в копії свій попередній лист, з 30 с. с. червня, Карло-Ґустав гетьманові. Повідомляючи про свій розрив з Москвою і розпочату нею війну в Лівонії, він підносив, що приводом до того послужили зносини Карла з Золотаренком- так наче військо Запорізьке позбавлене всякого права собою розпоряджатись .-

"Між ріжними причинами (розриву) в. кн. московський закидає нам зносини з недавно помершим гетьманом війська Запорізького Золотаренком-ніби то ми його хотіли відвести від вірности [11]) в. кн. московському. З того й инших мотивів можна бачити, яких маловажних причин ухопився він для розриву. Ми ж знали, що між в. кн. московським і народом Запорізьким зайшов певний договір-але такий, що полишав свободу вашого народу цілою і непорушною. Покладаючися на такий вільний стан ваш, ми хотіли цілком явно, за відомом навіть в. кн. московського, війти в листуваннє з вашою світлістю й инншими особами з Запорізького народу-не на те щоб відтягнути нарід ваш від союзу з Москвою [12]), але щоб одушевити против спільного ворога-короля і Річипосполитої Польської, обєднавши наші пляни і зброю.

“Коли вашому народові-теж як нам тепер-не вважаючи на найкращі ваші заміри і вірну послугу, сталась би якась кривда від Московського народу, про се в своїм часі треба буде нам подумати-про способи (як тому запобігти). А що до Поляків, то як попереду ми заявляли [13]), так і тепер повторяємо: чи прийдеться нам вести війну далі, чи закінчити сей конфлікт якимсь договором,-ми завсіди будемо пильнувати, щоб свобода вашого народу була застережена непорушно. Тому і сим листом ми хотіли побудити вашу світлість повідомити нас про заміри свої і всього народу Запорізького: коли вашій св-и лежить на серці уставити тісніше порозуміннє з нами й прийти до обопільного союзу [14]), то просимо приспішити се діло висилкою своїх комісарів” [15]).

Три дві пізніш, з приходом курфірста, розпочалися голосні бої під Варшавою (28-30 липня н. ст.), що закінчилися відступом польського війська. Карло-Ґустав 27 липня (6 серпня н. с.), знову посилаючи гетьманові копії попередніх листів, з з 30 червня і 15 липня, описує сю битву і передбачаючи, що Казимир з своїми прибічниками після сеї невдачі знову почнуть забігати коло Запорізького війська, щоб перетягти його на свій бік,-остерігає гетьмана від яких небудь сепаратних кроків. Радить приспішити з диплъоматичною конференцією, щоб уставити спільну лінію супроти Польщі і уложити трівкий воєнний союз обох держав, України і Швеції.-

“Наскільки можна довіряти їх обіцянкам, навіть заприсяженим, нарід Запорізький се знає, і ми про се з певних доказів переконались. Коли для безпечности нас обох-народу Запорізького і нас треба буде подбати, щоб Поляки прийняли справедливі умови, і свято заховали сей договір,-то се безперечно можна буде забезпечити тільки воєнним союзом і вічним звязком Швеції з народом Запорізьким. Коли Запорізький нарід прихиляється до такого пляну-нехай в. світлість подбає як найскорше повідомити нас про се і вказати час і місце, де наші уповноважені з обох сторін могли вигідно з'їхатися. Бо територіальні віддалення, що нас розділяють від України, і подорожування через місця заняті в. кн. московським і Поляками, настільки небезпечні для наших, що се відіймає майже всяку можливість висилання від нас”.

Далі Карло просить у гетьмана інтервенції в татарських справах. Поява

значного татарського війська під Варшавою, де воно брало участь у згаданих боях 28-30 липня, була, мовляв, повною несподіванкою для Шведів, які не дали ніякого приводу для такого воєнного виступу, після того як хан свого часу через своїх послів заявив про свої добрі бажання. Карло потім, уже досить давно вислав був свого посла до хана, але небезпечні дороги і недостача в людях обізнаних з татарською мовою утрудняють сі зносини [16]).

Сумні передчуття і сим разом не обманули Карла: з актів польської делєґації висланої на виленський з'їзд довідуємося, що сей лист попав у польські руки, і з ним разом-лист Радзєйовского до гетьмана, досить інтересний судячи з того змісту, що був присланий виленській делєґації. Подавши дневник битви під Варшавою, Радзєйовский намовляв гетьмана триматися шведського короля, арґументуючи се такими раціями: "Від шведського короля йому нічого боятись не треба, через саме віддаленнє місць, через котре шведський король не може сягнути так як инші пограничні з Україною монархи; з другої сторони-шведський король завсіди може його ратувати війною, бо легко її може почати з тими, котрі б хотіли воювати (Хмельницького) на Україні". При тім радив Хмельницькому, щоб він прислав йому, Радзєйовскому, повновласть на переговори з Поляками,-очевидно на виленську комісію [17]).

Чи були ще листи від Карла, не знати. Нарешті при кінці серпня приїхав Данило з листами від Хмельницького і від молдавського господаря з ріжними устними пропозиціями. Шведи були незвичайно раді з його приходу-бо вже на підставі сповіщення від Ракоція, що козацьке військо рушає їм в поміч робили шумні заяви- устами самого канцлєра-про козацьку підтримку. Але тут стався неприємний інцидент-оповідає про нього австрійський (посол Франц Лізоля, що пробував при королівській кватирі). Патер Даниїл-каже він-заявив, що він свої доручення може виложити не инакше як в присутности Радзєйовского, бо йому наказано нічого не робити без порозуміння з Радзєйовским і без його відому. Дуже се було неприємно королеві і канцлєрові, бо вони вже втратили довірє до Радзєйовского. Але нічого робить, мусіли його покликати, і в його присутности Данило передав листа гетьмана і його запевнення приязни і бажання тіснішого союзу. Козаки-казав він-не ставлять собі завдань понад охорону своєї свободи і безпечности, против нікого не мають ворожих

плянів-на нікого не збираються нападати. Всякі підозріння, що розсіваються про них, невірні: Поляки і Москалі не раз підбивали їх виступити против Шведів, але вони на се не годились. Коли ж шведський король хоче війти з ним в союз, то гетьман бажав би, щоб ся місія була доручена Радзєйовскому, бо з ними би вони радо трактували. Се знов була неприємна для короля подробиця, але щоб не утрудняти справи, він доручив свому канцлєрові разом з Радзєйовским вести дальші переговори з Данилом [18]).

Так оповідає Лізоля, зі слів якихось "приятелів"-мабуть самого таки Радзєйовского [19]), що носився тоді з плянами перейти в цісарську службу і мабуть у звязку з сим так старався переконати Лізолю про незвичайні свої впливи у козаків. Тому сі подробиці про ролю Радзєйовского належить брати з обережністю, і мати на увазі, що в слідстві над Радзєйовским, що велось потім, ні Данило, ні инші свідки не згадали таких подробиць. Що до самого Данилового посольства, то в актах шведського державного архиву, на жаль, заховалась тільки вступна частина протоколу сеї авдієнції з 19 (29) серпня [20])-тої самої очевидно, що її розповідали Лізолі, і ся частина дає небогато конкретного. Після привитань посол передав листа і заявив, що його принціпал [21]) і всі козаки дуже хочуть добрих відносин з королем і далі бажають прийти в тісний союз з ним. Се можна б було зробити через лєґацію, з сповіщеннєм про приязнь корол. вел.-він тим би скріпив відданість козаків.

"Задовго до теперішньої війни з Польщею Хмельницький і козаки бажали війти в тісний союз з королевою і кілька разів посилали його, о. Даниїла, до неї і короля з такими заявами, і з сеї (шведської) сторони його запевняли в таких же бажаннях". Але обіцянка-прислати посольство для переговорів про союз все відкладається, і се починає викликати невдоволеннє і підозріння: козаки можуть знеохотитися і перехилить на противну сторону. Висилаючи тепер Даниїла військо постановило чекати 10 тижнів і з них 5 уже пройшло. Даниїл просить як найскорше відправити його і коли можна-післати з ним і посольство: воно дало б повний успіх. І тепер військо пропонує свою поміч: на перший раз 20 або 30 тис. війська, а на весну 100 або й більше.

Король відповів, що він знає сі приязні настрої і бажання козацького

війська і вже рішив післати послів з потрібною повновластю і інструкцією-хотів би тільки почути від посла, які власне наміри війська, для чого шукає воно союза і якої сатисфакції бажає за свою воєнну поміч.

Та тут уривається протокол, і ми не знаємо, які пояснення дав Данило на сі питання. Можемо здогадуватися, що не були вони дуже конкретні-бо в інструкції королівським послам, даній в початках жовтня, 5 тижнів пізніше, як зараз побачимо, сим послам доручається на місці виміркувати заміри і бажання козацького уряду і відповідно до них поступати. Очевидно, від Данила довідались небогато.

Деякі вказівки могли тимчасом дати відомости від послів що пробували у Ракоція. Вони розвідували про договір зложений між семигородським князем і козацьким військом і довідалися про формулу козацьких домагань: Totam Russiam Rubram usque ad Vistulam, "Червона Русь по Вислу",-взамін козаки обіцяли Ракоцієві протягом 14 день від одержання від нього заклику стати йому до помочи [22]).

З огляду, що висланий до Семигороду радник Ґотард Велінґ був на місці і вже встиг у загальних рисах обзнайомитися з козацькими справами, Карло-Ґустав рішив доручити йому виїхати з Семигороду до Чигрина, щоб бути товаришом другому послові, що мав виїхати разом з Данилом на Тикоцин-мабуть через Слуцьке князівство; се була певно та сама дорога "через Полісє", котрою Даниїл приїхав і мав вертати назад. Та ся справа пішла знову в проволоку-між иншим через інтриґи Радзєйовского. Стративши впливи і ласку у Карла-Ґустава, він хотів тепер виплисти на козацькій справі, запевняючи, мовляв має у козаків таку репутацію, що без нього у короля з ними нічого не вийде; коли його не вишлють послом самого, або не візьмуть від нього інструкцій і рекомендацій, не буде ладу. Чіплявся з тим Фрізендорфа, що був призначений до сього посольства. Чіпався о. Даниїла-то радив йому кинути шведську акцію й їхати з ним до цісаря, бо мовляв шведська справа програна безповоротно; то обмовляв його перед Шведами як людину не варту ніякого довіря. То нарешті грозив написати гетьманові про розпустне життє Данила (між иншим-що він нагуляв собі "французьку хоробу")-так що той його безперечно повісить, коли він вернеться. Заразом вів зносини з Поляками і цісарськими послами, викриваючи їм що знав [23]).

Історія ся скінчилась кінець кінцем арештованнєм Радзєйовского за те що він замість помагати в козацькій справі, по зрадницьки псував її своїми інтриґами. Було йому поставлено в вину, що він минулого року знеохотив козаків своїм листом-радячи їм вийти з Польщі і не пустошити її, і так образив гетьмана невластивою формою своїх листів, що той в останнє посольство переказував через о. Даниїла: "Нехай на будуче пише до нас відповідно до наших заслуг і гідности, а не а своєї фантазії" [24]). Закидали йому, що він величався своєю репутацією у козаків в формах образливих для самого короля-мовляв підучив післанця Хмельницького говорити прилюдно, що козаки більше шанують Радзєйовского ніж Карла-Ґустава, і Хмельницький одного разу сказав, що Радзєйовский надів Карлові на голову корону польську, але може і зняти коли схоче [25]). Що він похвалився перед королівським радником, мовляв знає спосіб, як можна знищити Хмельницького і весь нарід козацький обернути в неволю, і королеві то відкриє [26]) і т. п.

Між колишнім маґнатом і козацьким аґентом ішли такі приємні діяльоґи, запротокольовані підчас слідства:

"Коли в жовтні Єронім Радзєйовский був хорий в Брунсберку",-оповідав Данило,- я його відвідав і війшовши до кімнати привитався. Перше його слово було: "Поїдеш зо мною до Любека!". Я відповів: "Що я б робив з тобою в Любеку?" Він відказав: "Коли не хочеш їхати зо мною до Любека, іди до чорта!" Потім додав: "Я хотів тебе взяти з собою до цісаря і постаратися, щоб ти дістав великі дарунки, а ти відмовляєшся від сих дарунків і гонорів-іти до чорта!" Я був дуже загніваний тим і вийшов з кімнати з такими словами: "Я хрещений християнин, іди ти до чорта з твоїм родом!" Післав по мене єзуїтів, і ті мене пильно просили, щоб я вернувся до кімнати. Війшов я вдруге-він мене обіймав, цілував, перепрошував, приговорював: "Я тебе вважаю за батька і брата, а ти не хочеш слухати моєї поради! Чи не бачиш, що всі Шведи пропали, відколи перестали зо мною радитися, а поки слухали моєї ради-все їм ішло добре! Тепер мені треба себе ратувати-сховатися в якомусь безпечному місці". Щоб краще вивідати його гадки, я сказав: "Ми поїдемо до цісаря і будем вести переговори про козаків?" Відповів мені: "Уже все мною зроблене: маю у себе листи від цісаря і щоденну кореспонденцію від його резидента". Зміркувавши се, я сказав: "Пане, не маю від гетьмана наказу трактувати з

цісарем, тільки з світл. королем шведським, тому не можу їхати з тобою до Любека", і з тим пішов з його кімнати" [27]).

Пляни Радзєйовского стояли в звязку з проєктом цісарської місії до гетьмана, до котрої далі перейдемо, але йому не вдалось узяти в ній участь. Арештований в грудні він лишився в вязниці до самої смерти Карла-Ґустава, що не міг йому пробачити його інтриґ.

Примітки

[1]) "Отець Даниїл за порадою князя поїхав назад, а Ґрондский лишився тут до сього часу; після того той Даниїл знову був післаний від козаків і пробував проїхати через Полісє"-писали Карлові його посли з Семигороду в початках вересня (Transsylvania II. 164-Архив VI, III с. 137). Сю подоріж від Ракоція Данило зробив очевидно під іменем Андрія: ясно, що се він під іменем Андрія Грека пише з Яс Ракоцієві 18 червня, що не може проїхати до Чигрина, через татарський похід, і буде в Ясах чекати послів Ракоція до царя, щоб їхати разом, тим часом просить Ракоція сповістити гетьмана, коли єсть якась можливість через Краків, або иншою дорогою-Monumenta с. 380. Він підписаний тут: legatus zaporoviensis Andreas Graecos. Хоч шведські посли думали, що Данило і через Полісє не пробився і мусів вертати, але він очевидно тудою проїхав таки під Варшаву-де його бачимо при кінці серпня у Карла.

[2]) Дата сього другого виїзду очевидно 13 (23) липня: 12 липня Данило пише Ракоцієві з Чигрина, що гетьман посилає його до шведського короля "через Литву, а саме через Підляше" (підписаний Andreas Grecos-Daniel Grec. Xeniensis, мабуть Atheniensis-Monumenta с. 406), а 13-м липня датовані листи гетьмана до Карла-Ґустава і Радзєйовского, Архив III. VI с. 124-6. В Жерелах XII с. 392 лист до Радзєйовского має дату 15 липня, але се копія Лізолі, а на ориґіналі швед. держ. арх, стоїть 13 липня. Непевно виглядає також дата 1 серпня реґести листу воєводи Стефана до Радзєйовского, де він повідомляє його, що користаючи з подорожі Данила

до Карла-Ґустава, посилає йому також листа від себе-тамже с. 393.

[3]) Ex naturae ipsius inagisterio et innato nostro ergo unumquemque praccepto didicimus: neminem laedere, sed reciproco cum bone nobis fauentibus contendere studio... Стиль листу не дуже правильний, а виданнє текстів і в сім томі не дуже поправне, так що на нього покладатись не можна.

[4]) Архив ЮЗР. III. VI с. 124 початок: Serenissime гех Sueciae, domine et amice nobis observandissime! дата Czihirini die 13 iulii 1656 iuxta vet. calend. Той самий зміст, в коротшій і простішій формі повторяє польський лист до Радзєйовского-тамже с. 126.

[5]) Мова про договір в Марієнбурґу 26 н. с. червня, котрим Карло відступав "великому курфірстові" Великопольщу, в заміну за військову поміч проти Яна-Казимира; найближчим стратеґічним завданнєм сього воєнного союзу було забезпечити собі Варшаву, котру облягали війська Яна-Казимира, і 1 липня н. с. вона їм піддалася.

[6]) duces gentemque Zaporovianam.

[7]) Курфірст прийшов під Варшаву, до Закрочиму тільки 27 липня н. с., і Карло був дуже обурений такою проволокою.

[8]) Архив ЮЗР. III. VI с. 123.

[9]) Виписки Люкаса з французьких депеш-Осол. 2973 л. 60 об.

[10]) Архив ЮЗР. III. VI с. 128.

[11]) devotione.

[12]) Muscorum unione.

[13]) Тут chammum мабуть помилка.

[14]) mutuam societatem.

[15]) Архив III. VI с. 127, дата Новодвор, 15 липня (ст. ст.)

[16]) Архив III. VI с. 129, московська копія в Сборнику київ. комісії I с.32.

[17]) Na ostatek radzi Chmielnickiem aby na traktaty polskie swoie in personam iego to iest Radziejowskiego posłał plenipotentie-лист з 23 серпня, невідомо від кого і кому, ркп. Чортор. 386 л. 127.

[18]) Депеші Лізолі, Archiv т. 70 с. 199-200.

[19]) На се натякає факт, що у Лізолі в руках опинилася й копія листу гетьмана до Радзєйовского.

[20]) Архив Ю. З. Р. III. VI ч. 60.

[21]) Тут Даниїл виразно виступає, як аґент гетьмана.

[22]) Архив III. VI с. 138, Transsylvania II с. 160, 166.

[23]) 21 н. с. жовтня московському послові Нестерову пристав передав від Яна-Казимира лист, привезений того дня з обозу шведського короля, "від польського шляхтича, що служить при шведськім королі-начебто зрадник, але у всім сприяє польському королеві". Очевидно се мова про Радзєйовского. Лист заховався в звідомленню Нестерева, в дуже лихім московськім перекладі. Тому я наведу з нього дещо в свобіднім, а не буквальнім перекладі. "Козацький посол присланий до шведського короля буде скоро відправлений з великими дарунками і з дорученнєм перекликати козаків до шведського короля. З ним посилається послом від шведського короля Фрізендорф з дарунками для Хмельницького і до його близького чоловіка, говоритиме про союз: дає швед. король Хмельницькому нові воєводства в Короні, обіцяє без порозуміння з ним не миритися з польським королем, а Хмельницького просить бути посередником у кримського хана, щоб Татар з Польщі завернути до Криму... Поїдуть сі посли до Хмельницького на Тикоцин, а як не можна буде їхати на Тикоцин, поїдуть через Поморську землю на Шлезк".-Польські справи 1656 р., стовб. 30, ненумерований.

[24]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 215.

[25]) Тамже с. 198.

26) Тамже с. 183.

27) Тамже с. 214.

ПОСОЛЬСТВО ТЕРНЕШІЛЬДА І ДАНИЛА, ІНСТРУКЦІЯ ПОСЛАМ І ПРОЄКТ ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ДОГОВОРУ 5 ЖОВТНЯ, МОЖЛИВОСТИ ЗВЯЗАНІ З ТИМ, КОЛИ Б ШВЕДСЬКИЙ КОРОЛЬ СТАВ КОРОЛЕМ ПОЛЬСЬКИМ, РІЖНІ СПОСОБИ РОЗІРВАННЯ СОЮЗУ УКРАЇНИ З МОСКВОЮ, ПОСТУЛЯТ ПОВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТИ УКРАЇНИ, РІЖНІ ВАРІЯНТИ МОЖЛИВИХ ВЗАЄМИН УКРАЇНИ І ШВЕЦІЇ, ШВЕЦІЯ ЗАБЕЗПЕЧУЄ СОБІ ТОРГОВЕЛЬНІ ДОРОГИ ЧЕРЕЗ УКРАЇНУ, ВАРІЯНТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТИ, ПРОЄКТИ СОЦІЯЛЬНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ.

Тим часом замість радника Фрізендорфа визначено в посольство на Україну державного секретаря Якоба Тернешільда, він мав їхати разом з Данилом на Тикоцин. 5 жовтня н. с. вироблено інструкцію для його посольства, а кілька день пізніше проєкт договору з козаками. Одну копію вислано до Семигороду Велінґові, що мав їхати як найскорше до Чигрина і самому робити справу, коли б Тернешільд не поспів на час.-“Бо путь через Підляше дуже небезпечна і переїзд тудою на Україну сумнівний, так що сю спільну дорогу нашого посла з козацьким висланцем може стрінути ріжні провлоки” 1). Інструкція зачеркнена широко і дає богато інтересного для сучасної політичної ситуації, так що мусимо їй приглянутися-хоча безпосереднього практичного значення вона й не мала.

Насамперед послам доручалося висловити всяке признаннє для приязни і доброзичливости гетьмана і війська для Шведів, спеціяльно для тих осторог від польських інтриґ, що були передані через о. Даниїла. Король шведський мав їх на увазі в своїх відносинах до Поляків і протягом усеї війни не погоджувався на ніякі польські пропозиції, що мали бути на шкоду козацтва і навіть на повне знищеннє його,-хоч як Поляки силкувались його на се подвигнути. Спеціяльно мали посли докладно розповісти, що діялося торішньої осени під Краковом, і взагалі представити ворожі замисли

Поляків на козаків [2]). Не зовсім ясно, які саме ворожі Козаччині моменти з минулої осени розумів тут король-правдоподібно те, що його пробували тоді звернути на козаків, підчас їх походу на Галиччину.

З другої сторони король, приноровлюючися до бажання гетьмана, переказаного тодіж через Даниїла [3]), шукав усяких способів для пристойного порозуміння з московським царем-хоч кінець кінцем всі сі зусилля були даремні. Взагалі весь час старався мати неприятелів козацтва своїми неприятелями, а приятелів-своїми приятелями, і власне для сього висилає тепер своїх послів, щоб обсудити з гетьманом ситуацію, пляни і наміри козацкого уряду, прийти до певних рішень в обопільних інтересах і на сій підставі уложити твердий формальний союз на будуще.

В сих розмовах про Польщу і Москву посли будуть мати змогу зміркувати пляни і бажання Хмельницького. Коли він виявить бажання тіснішого зближення з Швецією і готовість війти в воєнний союз, тоді посли повинні постаратись вплинути на нього, щоб він визволився від яких небудь звязків з неприятелями Шведів і орієнтувався виключно на шведського короля: готов був підтримувати його против всіх неприятелів, теперішніх і будучих, користуючися навзаєм шведською підтримкою в усіх своїх справах.

"В таких інтенціях треба козаків намовляти, щоб вони утворили цілком самостійну державу від нікого незалежну, в союзі з шведським королем і під його протекцією (protectitium foedus), до чого мають послужити такі кондиції:

"Козаки зараз вишлють в поміч королеві 30 тис. війська, більше чи менше, для виконання завдань, які дасть їм король.

"Сам Хмельницький з усім військом сеї зими чи весни піде в Польщу або на Московщину, відповідно до того як порозуміється з королем.

"Се помічне військо не вимагатиме платні й утримуватиме себе війною, але буде заховувати воєнну дисціпліну (krigzordre).

"Підчас сеї війни Хмельницький і козацьке військо без порозуміння з королем не будуть починати ніякої війни, яка б вимагала помочи короля і Швеції.

“Без згоди короля вони не повинні входити в ніякі договори ні перемирря з його неприятелями.

“Всякі непорозуміння з козаками мають полагоджуватися через послів і їх зручність (дипльоматичною дорогою, а не зброєю).

“З свого боку король може прийняти на себе такі зобовязання:

“Він не буде підтримувати ні помагати неприятелям козаків, але навпаки-буде їх поборювати, а козаків боронити.

“З своїми ворогами, на котрих йому козаки помагатимуть, він без згоди козаків не замириться, і в договорах-особливо з, Польщею буде мати на увазі їх інтереси.

“Для (дипльоматичних) зносин з народами, що лежать між краями королівськими й козацькими, буде полишена свобідна комунікація.

“Для торговельних зносин земля козацька має бути відкрита королеві, а коли козаки того самого зажадають, так само їм мають бути відкриті володіння королівські [4]).

“Коли б в сих пунктах прийшло до згоди, посли мають ближче вияснити спільну політику України і Швеції що до Польщі й Москви: сі дві сторони мають головне значіннє.

“Коли козаки хочуть вийти з складу Польщі (corpore Poloniae) і утворити свобідну державу (fry statum) без якої небудь залежности від неї (sine dependentia), на території трьох воєводств-Київського, Чернигівського і Браславського, то се можна забезпечити при шведсько-українськім союзі на вищевказаних умовах. Але треба застерігти, що король зможе ґарантувати їм се абсолютно тільки в такім разі, коли за поміччю козаків опанує Польщу. Коли опанувати Польщу не вдасться, король обіцяє при договорі з Польщею вжити всіх заходів, щоб добитися для козаків незалежности. Всякі пакти з Польщею мусять укладатися за порозуміннєм з козаками, на таких кондиціях, які будуть ухвалені козаками і Шведами.

“Коли козаки не хочуть відділятися від Польщі, а бажають зістатися її частиною (membrum), то таке їх бажаннє мусить бути прийняте під увагу і

король приложить всі старання, щоб добути бажані для них взаємовідносини з Польщею, які тільки можна буде від Поляків добути.

“При тім прийдеться орієнтуватися інструкцією, що дала торік Річпосполита свому послові до козаків, та документами инших посольств. Найтяжчою справою при тім буде, коли козаки зажадають, щоб шляхта була видалена з сих трьох воєводств. Посли повинні обминати се питаннє і не пускаючися в суперечки загально триматися формули, що як король добуде Польщу зброєю, то віддасть сі воєводства козакам (в повну волю). Коли ж буде укладатися трактат в таких умовах, що можна буде забезпечити інтереси і Шведів і козаків, то король буде дбати про інтереси козаків, як вище вже сказано. Козаки ж з свого боку повинні всіми силами помагати Шведам приборкати Поляків і не входити з ними ні в союз ні в перемирє без волі короля.

“Але козаки мусять повернути дідичні маєтности тим польським шляхтичам які весь час стояли по стороні шведського короля в нинішній війні, особливо князь Богуслав Радивил і ґенерал-майор Немирич: таких людей небогато і вони можуть бути користні козакам; посли повинні сього добиватися, а в крайнім разі мусять переконати Хмельницького, щоб поміг сим людям дістати собі компензацію в инших місцях.

“Коли Хмельницький буде настоювати, щоб шведський король згодом коронувався на польського короля, то посли обережно мають висувати всі труднощі з тим звязані і переконувати його, що коли Польщу змусять до вищевисловлених кондицій, тоді король й козаки, маючи свобідну комунікацію між собою, зможуть керувати нею по своїй волі (не роблячи Карла-Ґустава формальним королем польським). Коли ж не можна буде їх в тім переконати, то посли мусять поставити справу так, що сього самі козаки мусять добитись; коли ж їм се не вдасться, то се не може нарушити союзу (що Карло не стане польським королем) [5]).

“В відносинах до Москви королеві незвичайно важно, щоб козаки оружно виступили против неї. Посли повинні докладно вияснити Хмельницькому всю безпідставність і безправність війни, початої царем в порозумінню з Поляками (подаються деякі фактичні пояснення для вжитку послів). Коли б Хмельницький став доводити, що Москва таки мала деякі поводи до війни, то треба оправдати короля і вказати на далеко більші несправедливости з

московської сторони-на котрі шведський король не реаґував, щоб не робити розриву, небажаного козакам.

"В сих розмовах, або при иншій нагоді посли мусять ясно представити козакам, що нинішньою війною вел. князь московський виявляє замисли (зазначені) в іменах його титула: "Волини, Поділля, Білої Руси і многих инших земель східніх, західніх і північних отчич і дідич" 6). Він тим заявляє претензії на землі які ніколи не належали в. кн. Московському: на Володимир (Волинський), Твер, Новгород, Псков, Смоленськ, Київ і Галич й инші-на котрі ніоден з предків його не підносив претензій. З того козаки легко можуть зміркувати, що згрожує їм,-коли вони не постараються розбити його замислів: вони повинні взяти під увагу, що в. князь включив між свої титули і їх країну. Сей арґумент треба розвинути докладніш і пояснити Хмельницькому, чому Москва шукає порозуміння з Поляками, і Поляки воліють союз з Москвою ніж з Швецією-тому що Москва, роблячи собі пляни на Польщу і Литву, задумує через Поляків підбити собі козаків і позбавити свободи. Бо вони (Москалі) не зносять її ні у себе ні у сусідів. А Поляки, порозумівшися з Москвою, сподіваються підбити собі Шведів і козаків, потішаючи себе, що пізніше знайдуть спосіб упоратися і з Москвою.

"Сими і подібними арґументами, близькими козакам, треба підбити Хмельницького на Москву. До річи нагадати йому, як о. Даниїл ще в перший приїзд до Стокгольму говорив, що Хмельницький радіший був би союзові з Швецією, ніж з Москвою, а потім у Варшаві виразно пропонував королеві козацьку поміч проти Москви; взяти для сього копії сих переговорів. Вказати, яку вигоду можуть мати козаки в такій війні: Хмельницький зможе поширити свою владу на більшу територію, визволити Київ і всі свої землі від московських залог, і зможе мати найкраще сполученнє з Швецією через Смоленськ-заволодівши сим трактом з ріжними городами в сій стороні.

"В сумі-посли мають яко мога старатися привести козаків до акції проти Москви. Але коли б кінець кінцем-чого трудно сподіватися-вони не рішилися йти на повний розрив навіть у власних інтересах, посли мають попрацювати над тим, щоб Хмельницький післав корол. вел. на службу значну скількість козаків. А в крайности-щоб він не допустив з боку козаків помочи Москві против короля, а навпаки- діверсією в Польщі звільнив його

від польської війни. Король наказує послам особливо постаратися коло сього, щоб добре розвідати всі замисли козаків, аби прихилити їх на королівську сторону, та вияснити всі розходження між Москвою і козаками, щоб використати їх для переговорів.

“Нарешті, коли б Хмельницький захотів посередничати, щоб припинити війну з Москвою,-посли повинні вияснити йому, які великі кривди задано королеві і Швеції, і що король має змогу як з сеї сторони (від Литви), так і від Фінляндії боротися з Москвою і обернути на неї зброю підняту против нього. Одначе в своїм довірю до Хмельницького і козаків король радо прийме їх посередництво, коли б сею дорогою можна було добитися справедливої сатисфакції. Але посли мусять уважати, чи се посередництво не пропонується тільки для того аби ухилитися від помочи; в такім разі з усякою честю трактуючи про посередництво вказати Хмельницькому, що найкращий ефект дало б, коли б він виступив збройно і в разі потреби силою змусив Москву до гідного порозуміння” 7).

Коли в сих конференціях вияснятся прихильні настрої, тоді в довірочних розмовах з Хмельницьким, Виговським та иншими відповідними особами посли мають їм дати знати, що за посередництвом козаків король хотів би війти в приязні відносини з їх союзниками: Молдавією, Валахією, Семигородом і Татарами. Супроти порозуміння козаків з Семигородом посли повинні зазначити повне вдоволеннє короля. Що до обіцянки Ракоцієві польських провінцій посли повинні заспокоїти козаків-коли б вони виявляли в тім якесь незадоволеннє, що сі переговори ще не закінчені (не стають на дорозі козацьким плянам на Західню Україну). Молдавію і Валахію важно використати в тім напрямі, щоб вони закрили свої границі для Татар і відтяли Полякам їх поміч; треба щоб Хмельницький вислав туди Даниїла в ролі козацького посла з листами шведського короля до обох господарів, і в такім разі посли мають дати Даниїлові секретні інструкції від себе. Так само і в відносинах до Орди: чи Хмельницький не післав би свого післанця з листом Карла-Ґустава, аби вплинути на хана, щоб він прислав свого уповаженого до Чигрина для переговорів з шведськими послами в присутности гетьмана? Взагалі чи не схотів би взяти на себе посередництво в сих відносинах, щоб відвернути надалі поміч від Татар Полякам, а як можна-то підбити їх до походу на Московщину? Для сього можна обіцяти ханові 50 до 100 тисяч талярів, і було б дуже добре коли б Хмельницький згодився виплатити послам сю суму під королівський вексель платний у краківських банкирів 8).

Але першим ділом посли все таки мають постаратися, щоб гетьман зараз же рушив ближче до шведського війська, або пішов хоч би невеликий

козацький корпус, навіть 8-10 тисяч, аби тільки маніфестувати перед неприятелем свою спільну акцію і забезпечити зносини. Навпаки-всяким плянам замирення з Поляками треба. запобігти.

"Розвідати, чи не можна б було прихилити Хмельницького на шведський бік, помагаючи забезпечити владу над козаками його потомству. Або виявити прихильність короля-коли б се було користно-до сукцесії Виговського. Або не торкатися сих питань.

"Розвідати, наскільки ті чи инші особи між козацьким урядом можуть бути користні та шкідливі для інтересів короля. Виявити всяку чемність для Виговського й инших відповідно їх урядові й становищу. Коли б мова йшла про Радзєйовского- запевнити незмінну прихильність до нього короля, поскільки се може бути козакам приємно, і т. д." [9]).

Лізоля додає до сього, що посли мали передати Хмельницькому дорогоцінні "ґемми" з скарбниці шведської королеви-гетьманові вартости 6 тис. червоних, писареві-4 тисяч [10]).

Проєкт договору виготовлений при тім для посольства властиво формулював тільки ті побажання що містилися в інструкції. "Обопільний союз, тверда і постійна. приязнь між й. вел. королем шведським і світл. п. гетьмана, котрим (союзом) вони обовязувалися до обопільної любови, зичливости, помочи і воєнного союзу против усіх неприятелів, які виступатимуть безпосереднє чи посереднє", мав своєю першою метою поборювати всі заходи до підтримки польського короля і до захитання нинішньої ліґи України з Москвою.

На підставі сього союзного договору, зараз по його затвердженню гетьман мав післати в поміч королеві 20 тис. козаків, а коли б сього не вистачало,-негайно, за простим повідомленнєм мав би післати більше, а навіть і всіми своїми силами помагати королеві. Се військо не буде діставати плати, але буде утримуватися "з воєнного доходу", одначе з захованнєм "пристойних воєнних законів". Потім був пункт, що гетьман підчас сеї війни і по її закінченню не може починати війни без порозуміння з шведським королем, коли рахує на його поміч, ані не може укладати згоду чи перемирє без його згоди. Сей пункт потім вичеркнено.

Тепер пункт в справі Москви-дуже здержливо постилізований (памятаючи

давніші бажання гетьмана, король очевидно не знає, чи може в якій небудь мірі рахувати на його поміч проти Москви): “Гетьман вважаючи на великі кривди завдані королеві від Москви обіцяє не тільки листами упоминати її, аби відстала від своїх намірів і всі нанесені шкоди нагородила [11]), але коли вона того не послухає, то сполучивши своє військо з королівським на неї наступити і примусити її до замирення на справедливих умовах”.

З свого боку король обіцяє всяко дбати про те, щоб гетьман і все військо Запорізьке користувалося давньою свободою, предківську релігію заховувало свобідно і без усяких труднощів. Ніяким ворогам козаків не помагати, але противстати і по змозі примушувати їх до справедливих умов (в чорновику було ще: по можности нищити), а військо Запорізьке завсіди охороняти і помагати йому у всім, що може служити його добру.

Тої війни, в котрій гетьман буде активно помагати королеві, король обіцяв не закінчувати доти, доки гетьман і військо Запорізьке не дістануть повної сатисфакції. Коли б королеві не вдалося опанувати Польщі вповні й прийшлося кінчати справу договором, король всяко подбає, щоб військо Запорізьке осягнуло повну свободу (libertate absoluta gaudere possit), без якої небудь залежности (sine ulla dependentia), і в ніякі трактати на шкоду війська Запорізького не війде (в першім начерку було ще сильніше: “в ніякі договори з Поляками без затвердження війська Запорізького не війде”).

Нарешті кінцевий пункт, найбільше інтересний, що значно конкретніше ніж вищенаведені інструкції ставить питаннє про претензії війська на Західню Україну:

“Коли світл. пан гетьман окрім тих великих земель і володінь, котрими володіє, бажає прилучити до своєї території ще якісь инші части Руси, й. кор. вел. не має против сього нічого, і навіть про ті, які він дозволив окупувати князеві трансильванському, король обіцяє приложити всі старання, щоб приятельськи без якої небудь образи і без нарушення присяги налагодити сю справу з князем трансильванським, і справедливі бажання п. гетьмана задоволити” [12]).

Инакше сказати, король обіцяв взяти назад свої обіцянки Ракоцієві що до Західньої України і подбати, щоб постулят Хмельницького: “Вся Русь до Висли”-був виконаний.

Але маємо кілька варіянтів формулювання союзних відносин України і Швеції [13]). На жаль вони не мають дати і заховалися тільки в московськім, не всюди зрозумілім перекладі, зробленім з копії привезеної з Польщі Ієвлевим. Одержав він їх в початках травня 1657 року, і невідомо коли і як дістали їх Поляки. Чи се були додаткові інструкції до проєкту договору даного Велінґові і були передані Полякам якимсь польським конфідентом, чи посилалися наздогін і попали до польських рук, чи походять іще з пізніших часів-не можна нічого певного вгадати з їх змісту [14]).

"Просити Хмельницького, аби сказав, якого титулу і влади собі бажає, і договорюватись на одно з трьох, вивідавши наперед, в чім він бажає згоди і прихильности короля:

"Чи разом з Короною Польською хоче він піддатися під протекторат короля з своїми козаками, зістаючися при старих правах і вільностях-тільки справивши їх і задоволивши кривди, так щоб вони (гетьман і козаки) пробували в належнім стані?

"Чи згодиться він на васальне право, обіцявши кор. вел. і державі його поміч військом і всім потрібним? [15]).

"Тоді вияснити користи, що матимуть козаки з того коли війдуть у союз і об'єднаються з королем шведським-бо від Поляків вони ніколи не можуть сподіватися якоїсь безпечности, а з'єднавшися з Шведами вони можуть так натиснути на Поляків, що ті б ніякої шкоди не могли їм робити: через Шведів козаки були б забезпечені від насильств шляхти. Навзаєм козаки мали б помагати шведському королеві й наступникам його, щоб корона Польська ніяким чином, ніяким війнами не могла відірватися від корол. вел. і Шведської держави.

"Про границі договорюватися з Хмельницьким також на котрусь з трьох: Коли Хмельницький захоче окремої ("удільної") держави-чи йому більші чи менші границі мають бути? Тут треба з ними умовитися, якої границі він хоче з Москвою. Як має йти границя з кор. вел. в Польщі, в Литві й на Руси, і що зістанеться (з Польських земель) за Москвою.

"А неодмінно мусить бути договір на тім, що

“Хмельницький згідно з своєю обіцянкою має забороняти Татарам входу до Польської і Литовської границь: щоб вони не переходили через Дніпро, Дністер і Бог на шкоду корол. вел. і Короні Польській.

“Коли корол. вел. і Шведська держава будуть захоплені війною, Хмельницький за проханнєм кор. вел. і Шведської держави має послати в поміч 40 тис. війська як в границях польських і литовських так і поза ними. Має тримати їх в службі своїм коштом 3 місяці, а по 3 місяцях вони мають служити далі, тільки годувати їх мають уже з скарбу кор. вел. як і инше військо, а плати їм не давати. Коли ж Хмельницький не схоче давати стільки людей, можна з ним умовитися і на менше число-20 тис., і не обовязувати його посилати на далекі держави, а тільки на сусідні з Швецією. Коли ж у кор. вел. протягнеться війна з Польською короною і з иншими сусідами, Хмельницький повинен тримати 40 тисяч на поміч против якого небудь неприятеля.

“Повинні також козаки пообіцяти не входити в союзні в договори з якою небудь державою без відому і волі й. кор. вел. і його наступників, ані не мага приязни з якими небудь сторонніми монархами на шкоду його, його держави і приналежних йому земель. Треба також щоб Хмельницький і козаки пообіцяли без волі і дозволу шведського короля не починати ні з ким війни-щоб кор. вел. не попасти через те в якусь нову несподівану війну [16]). Коли кор. вел. замириться з котрим небудь сусіднім монархом, сей договір лишається незмінним. А Хмельницький і козаки повинні виріктися всяких пактів і договорів з королем Казимиром й иншими монархами, таких що могли б бути шкідливі для шведського короля і до нього приналежних.

“Коли ж Хмельницький занадто звязався з Москвою своїми обіцянками (і не може з нею розірвати), то має він всякими способами привести Москву до того, щоб вона не претендувала більше ніж по Березину, а решта Литви щоб лишилася кор. вел. і державі Шведській. Також що по той бік Березини, на Україні і на Волини, щоб Москва не мала до того ніякого діла, і поза уділом Хмельницького все щоб належало королеві і короні шведській.

“Хмельницький повинен дозволити перевозити через свою землю всякі товари, і щоб король міг брати мито з усяких товарів-але можна четверту частину його поступити Хмельницькому. Для кращого торговельного

промислу випросити для короля окремі землі при тих трьох ріках: Дніпрі, Богу і Дністрі: щоб там ставити маґазини і привилеями як найкраще забезпечити ті місця-щоб Хмельницький і козаки не чіпали їх, ні тих людей, що там жили б і туди приїздили.

"Хоче також король вибрати собі місця над Дніпром придатні для будови фортець і городів, щоб заборонити приступ Татарам. На се королеві потрібна відповідна місцевість над Дніпром, на кілька миль, на будову такої фортеці. Козаки неповинні позволяти тим селянам, що на тих місцях тепер живуть, відти тікати і до козаків переселятись: таких утікачів козаки повинні назад віддавати, або позволити королеві їх розшукувати. Також козаки неповинні в тій місцевості ставити своїх домів. Мають вони боронити її від всякого неприятельського насильства і всякої небезпеки, і не забороняти королеві посилати до неї на поміч своє військо через козацькі краї і битися там з своїм неприятелем. Місця сі, що й. кор. вел. хоче для себе при р. Дніпрі, лежать при р. Тетереві, від її початку до устя з прилеглою територією [17]) на 12 миль по обох сторонах. В иншім місці король хоче ставити городи і фортеці там де Татари переправляються через Дніпро-для сього король хоче острова з прилежною територією на 4 милі по обох сторонах Дніпра. Добре було б якби можна було вилучити для нього і город київ з такою ж територією як вище зазначено; але коли того не можна буде осягнути, то можна й лишити.

"Коли королеві трапиться післати своїх послів до Татар, чи до Москви чи до Турків, або до инших країв, Хмельницький має дати їм вільний переїзд і дати охорону, також забезпечити їм поживу і підводи.

"Королівські грамоти у всім мають бути шановані.

"В вірі нікому не має бути утиску, особливо євангеликам: для них по всяких містах мають ставитися церкви [18]).

"Коли Хмельницький захоче окремої держави [19]), то мусить до вище зазначених пунктів додати спеціяльні договорні вимоги. Король же з своєї сторони обіцяє по можности своїй підтримувати його, Хмельницького, в такім стані і владі, і боронити від лядського насильства, так щоб йому не треба було нічого боятись. Вірі грецькій король рад сприяти, так щоб ті місця де є віра грецька, ні в чім не терпіли обмеження в давніх правах і

звичаях, а навпаки-щоб через нинішні договори права грецької віри були примножені і поправлені.

“Також вільно буде Хмельницькому завести у себе Республіку Козацьку — як буде собі вважати: дати їй певні права і закони, за котрими могли б козаки жити, а наступники Хмельницького-правити [20]).

“В границях його (держави) має лишитися тільки воєводство Київське, а Чернигівське треба відступити Москві. А коли б Хмельницький не хотів на се пристати, можна йому відступити частину Браславського воєводства до Богу, а від Винниці до Браслава піде границя польська. А як і на те не пристане і доконче захоче границі по Ямпіль,-можна йому й те відступити, тільки з тим щоб за королем лишилося право на свобідну торгівлю, і місця для будови городів і фортець над Дністром і Богом так само як і над Дніпром, і мито з товарів-з котрого Хмельницькому можна відступити четвертину, або й половину.

“Коли й. кор. в. на пильне проханнє Хмельницького згодиться дати йому поміч і оборону, Хмельницький тому королівському війську, яким король йому помагатиме, має давати всякі запаси і страву своїм коштом, і всякі видатки зроблені королем через ту поміч козаки мають йому нагородити.

“Кораблям і човнам королівським на Дніпрі і за Дніпром ніяких перешкод не чинити-козаки скрізь мають їм давати вільну дорогу і позволяти купувати запаси.

“Коли король схоче наняти козаків за гроші в свою службу, козакам щоб було вільно найматися в королівську службу. Але з козаків визначених від Хмельницького на службу ніхто без його відомости не може йти в королівську службу.

“Коли Хмельницький схоче бути васалєм (голдовником) шведського короля [21]), то заховуються всі вище (на початку) подані статті [22]).

“Має бути відступлене йому Київське воєводство, має він писатися князем київським і чернигівським і гетьманом війська Запорізького і владу мати в своїй землі- в своїх шляхетських маєтках, в суді й управі тих країв, що йому й козакам будуть дані й потверджені від кор. вел. дідичним правом-так щоб він на свою користь обернув маєтки в сій землі, наділяв тими

маєтками служебних людей своїх, відповідно їх гідности і службам, і всякі приходи вибирав давнім звичаєм.

"Духовний чин має бути в усім по давньому: поставленнє митрополита й инші справи мають бути в волі королівській.

"Коли Хмельницький захоче, щоб його васальне володіннє було дідичним, треба щоб він зложив послушенство королеві й прийняв свій лен [23]), як курфірст бранденбурзький і герцог курляндський складали королеві польському. Потім всякий раз за наказом королівським щоб готов був ствердити своє послушенство присягою королеві і наслідникам шведської корони, і то не тільки своєю, але й (присягою) виборних уповажених людей від повітів. (І не тільки послушенство але й обовязок) значнішої данини на оборону того князівства і на потреби королівські. З доходів половина має йти на Хмельницького, а половина на короля.

"Коли в державі Шведській не стане короля і пічнуть вибирати нового, земля Запорізька має новому королеві подарувати 30 тис. золотих. Також щоб не забували піднести скільки можна, коли королівські сини будуть женитись, а доньки виходити заміж. Також новий князь запорізький, настаючи на місце помершого має піднести королеві шведському 30 тис. золотих.

"Також договоритися з Хмельницьким, які закони він своїм підданим дати хоче, як далеко сягатиме його влада, які права і вільности заведе, як він себе і кожного в володіннях і привилеях схоче забезпечити, а яких привилеїв захочуть реєстрові козаки,-все то Хмельницький наперед у себе має перевести, а потім прислати на затвердженнє й. кор. вел.-аби честь королівська в нічім не була применшена.

"Коли ж Хмельницький не захоче прийняти державу Запорізьких козаків [24]) як дідичний князь, то запропонувати, щоб держава ("стать") і військо Запорізьке вибирали зпоміж себе 4-х осіб на князівство Київське і державу Запорізьку, і з тих 4-х осіб кор. вел. вибирав одного, щоб він як князь володів як у цивільних так і у воєнних справах, і так правив як вище описано про васальне володіннє.

"Рад би був король, щоб усі маєтности того князівства були розділені й

розписані-щоб їх роздати козакам, котрих служба визначна (“явна”), себто визначнішій старшині, щоб вони разом з князем правили б і були його сенаторами. Треба щоб їх було 12 для правління державою. На прожиток їм треба дати шляхетські маєтки, і відділити також на князя, на його утриманнє. Але то буде в волі Хмельницького, чи він схоче роздати своїм службовим людям маєтности в дідичне володіннє, чи в доживотне, і яку службу з тих маєтностей визначить. Одначе всякі уряди, які у них будуть, не повинні даватися в дідичне володіннє.

“Селянам, які тепер у нього в підданстві, було б добре щоб Хмельницький наказав жити в своїх домах [25]), і платити йому й старшині грошеву дань, щоб ріля не лежала порожнем.

“Але в усім тім покладати на волю Хмельницького. Коли б він твердо став на тім, що в тих повітах що будуть у його володінню він має розпоряджатися всіми маєтками, навіть духовними,-і в тім йому поступитись. Тільки щоб київський митрополит не мав призначатись і настановлятись без волі королівської.

“А що козаки через сей наш договір стали вільними людьми [26]), то надалі вони з своїм князем неповинні мішатися до справ Польської держави, а вдоволятися тим, що їх князь постановить, і не претендувати на вільні голоси [27]). Мають зіставатися вільною й окремою державою під охороною й зверхністю [28]) короля шведського і польського і держав Шведської і Польської, помагаючи корол. вел. і державі його на всяких неприятелів. Також і князь їх згідно з своєю обіцянкою повинен буде ходити на службу королеві з вище зазначеним числом козаків і бути в війську під начальством короля.

“Невільно буде князеві й козакам збільшати число укріплених городів, на шкоду кор. вел.-все вони мають робити за відомом і волею корол. вел.

“Привилеї надані кому небудь від князя, не матимуть сили, доки не потверджені кор. вел.

“Гроші у них мають бути як у Польщі.

“Апеляція в судових справах має бути, як давніше бувала. Надалі буде

апеляція до князя, а коли там справа не закінчиться-до короля.

“Князів своїх відставляти воєводство Київське і військо Запорізьке не матимуть права: се право належатиме тільки королеві. Коли підані схочуть обжалувати князя за порушеннє прав і законів їх, вони можуть скаржитися кор. вел. і покликати його на королівський суд, і король винесе постанову як розсудить. Може він також і незалежно від війська Запорізького і пiдданих князевих відставити князя волею своєю королівською і визначити йому кару, коли князь стане нарушати договір з корол. вел.”.

Як бачимо, все се писалося в аспекті претенсій і надій КарлаҐустава бути королем польським і мати зверхність над військом Запорізьким не тільки на підставі нового договору з військом Запорізьким, але і за старими традиціями зверхности над ними Корони Польської, що мала перейти до Карла-Ґустава, як польського короля. Тому його проєкти васального Київського князівства так близько сходилися з проєктом в. кн. Руського, що одночасно висувано як останній спосіб розвязання справи з польського боку.

Примітки

1) Transsylvania II с. 177=Архив с. 171

2) Архив III. VI с. 141-2, переклад с. 154-5. 3) Вище с. 917.

4) Архив с. 143-переклад с. 156.

5) Архив с. 144-5, переклад 157-8.

6) В мотивації розриву з Швецією, так само як перед тим з Польщею, немалу ролю відіграли нові титули прибрані царем в останніх роках, під час війни з Польщею, що маніфестували претензії царя на ріжні землі Річипосполитої.

7) Архив с. 146-9, переклад с. 159-162.

8) Краків ще був в шведській окупації.

9) Архив с. 152-3, переклад с. 165-6.

10) Жерела XII с. 396, дописка до листу.

11) Тут кінчилася перша редакція в чорновику, дальше дописано потім.

12) Архив III. VI с. 167-170.

13) Сборник Київської Археографічної Комісії I с. 107.

14) Соловьев, що коротко переказав зміст сих проєктів, не вказуючи джерела, в X томі (стер. вид. с. 1714), і Каманин що видав тексти їх разом з статейним списком Ієвлева в Сборнику I і дав потім коментарій до нього в т. II (Договоры Б. Хмельницкаго с. 104), клали їх на рік 1656, не мотивуючи ближче своєї гадки. Липинський висловив такі здогади, що ся інструкція була післана від Карла Велінґові перед тим як була виготовлена інструкція Тернешільдові, і Велінґ тримався сеї інструкції не маючи ще Тернешільдової, тому викликав незадоволеннє гетьмана і Виговського (Україна на переломі с. 270-1). Але більш того що Велінґ сього тексту не дістав-бо перехопили його Поляки.

15) Очевидно сі три можливости треба розуміти так:

а) Хмельницький з військом Зап. готов зіставатися далі в складі Польської держави і разом з нею перейти під владу шведського короля, забезпечивши певні привілеґії козацькій верстві;

б) він хоче бути восалєм шведського короля беспосереднє, нерахуючися в складі Польщі;

в) він хоче мати цілком окрему державу.

16) Я тут і далі переставляю деякі фрази для більш льоґічного порядку і кращого зрозуміння.

17) Тут і далі не зовсім ясний вираз: уЂзд, уЂзды.

[18]) Треба розуміти так, що досі подані загальні умови мають бути в договорі при всякій формі державного ладу в козацькій державі; вони мають нумерацію від 1 до 6, але настільки нельоґічну, що я її пропустив.

Далі наступають постанови спеціяльні, відповідно до того чи буде самостійна чи васальна козацька держава, чи тільки привилейована козацька верства в Польській чи Шведський державі.

[19]) "УдЂльным быть" в значінню самостійної держави, в противставленню до васальства, котрого умови обговорюються нижче.

[20]) "Также Хмельницкому волно будет постановить у себя РЂчь Посполитую Козацкую, как ему надобно будет, и чтоб он им подлинные права і уложенья дал, по которым им, козакам, жить и как наследникам его, Хмелницкого властвовать" с. 111.

[21]) Починається друга евентуальність: васальної козацької держави.

[22]) "во всем стоять против первых 6 статей" ті що вичислені у нас на ст. 1290-2.

[23]) "голдовную честь принял".

[24]) "статъ запорожскихъ".

[25]) Мабуть у тім значінню, щоб їх не витягано на військову службу.

[26]) Звільнені від польської зверхности.

[27]) Участь у соймі.

[28]) "но оставатца имъ какъ волному и удЂлному стату подъ обороною и голдемъ королей и господарствъ свЂйскихъ и полскихъ". Себто королів шведських, що будуть одночасно й королями польськими і правитимуть державою Шведською й Польською.

ПРОВОЛОКА З ВИЇЗДОМ ПОСЛІВ, ЛИСТИ ГЕТЬМАНА КОРОЛЕВІ З ОСЕНИ 1656, ПОСИЛКА ВЕЛІНҐА.

Але все се тим часом зісталося в сфері побажань. Данило з Тернешільдом не виїхали вчас. Данило сидів без діла в Прусії, і гетьманський уряд не знав що думати про се: маємо з 21 н. с. січня лист Данила до короля з Ельбінґу, він сповіщає його, що з України прийшли до Королевця (Кеніґсберґа) купці з 100 возами товарів і з наказом від гетьмана і від писаря переказати Данилові їх велике здивованнє, що він не вертає і вістей не дає. Данило просить Карла-Ґустава щоб він своїм листом оправдав перед гетьманом сю неакуратність і висловив гетьманові свої бажання [1]). Очевидно, Данило не дістав відправи від короля ні можливости повороту, і з ним сидів без відправи і королівський посол. Скінчилося се тим, що Данило перестав себе вважати аґентом Хмельницького і перейшов у службу шведського короля-в пізнішій інструкції свому послові король згадує, що Данило за згодою Хмельницького вийшов з його служби і перейшов на службу шведську [2]).

Тим часом 14 (24) листопаду гетьман писав королеві з Чигрина:

"За весь час відколи ми вислали о. Даниїла і досі, ми не одержали ніяких листів від вашого вел., але тепер, коли ми війшли в договір з князем семигородським, ми сподіваємось легко мати зносини з в. вел. От і сього листа, з засвідченнєм нашої незмінної приязни ми посилаємо через володіння згаданого князя і просимо оповістити нам щасливі успіхи в. вел. в поборюванню неприятелів і все инше що дотикає нашого добра. Бо і ми підчас усеї сеї війни з Поляками, яку вели й ведемо досі з сим віроломним неприятелем, ніякої помочи не давали неприятелям вашим, шануючи приязнь в. вел. Виявили б її в. вел. через вашого посла-коли б переїзд не був такий небезпечний. Тому просимо в. вел. про все нас повідомити" [3]).

Але слідом, очевидно, прийшов лист через Семигород, і гетьманська канцелярія відповіла напушистим листом, складеним ще більш кулявою латиною, ніж яку пускала канцелярія шведська, так що можемо тільки в приближенню віддати зміст сього досить важного посланія, що висловляло бажаннє гетьманського уряду уставити між Україною і Швецією такі союзні відносини, які вже уставилися з Ракоцієм і обома господарями:

“Не иншим способом може закорінюватися приязнь і виростати в твердий звязок, як обопільною вірністю і незмінною постійністю. Богато в останніх роках мали ми доказів приязни світлійшої Христини, засвідченої богатьма листами, але вони легко могли ослабнути і забутися, приспані довгим мовчаннєм. Але коли одержуючи часті листи в. вел., які оживляють їх і старі задатки підіймають до справжнього звязку, ми не тільки що почуваємо себе з'обовяваними до взаїмности, але совість, неодмінний свідок понуджує нас до висловлення і великої подяки. Так прийнявши і сі письменні засвідчення приязни в. вел. з належною вдячністю, ми і з свого боку відповідаємо нашою покірною прихильністю, обіцюючи виявити її всякими послугами в. вел. і бажаючи в. вел. постійних успіхів. Що довгий час ми з свого боку не давали знати про наші справи і наміри, сподіваємось -в. вел. не буде тому дивуватися, довідавшися від подавця сього листу, як се сталося через неможливість свобідного переїзду. Але при сій нагоді заявляємо: ми з самого початку як тільки підняли зброю на Поляків за віру й вільність [4]), так і далі трїваємо в сих намірах против усіх хто силою хотів би їздити на шиях наших [5]) — покладаємось на Бога, що він нас від їх насильств і наступів захистить. А в. вел. як обіцяли ми неудану приязнь і любов, так постановили й трївати в ній постійно — що й доказуємо не подаючи ніякої помочи жадним неприятелям (вашим), невважаючи на часті їх прохання, і не маючи при тім инших мотивів крім того щоб догодити тим в. вел. і дістати в нагороду непохитну вашу приязнь. З приводу щасливих успіхів в. вел. щиро поздоровляємо і дальше такого ж щастя зичимо. Собі ж найбільше бажаємо-просимо се в. вел. прийняти до відома-таким же звязком (союзом) звязатися з в. вел. як звязалися ми тепер з світл. воєводами обох Молдавій і з світл. князем Трансильванії. Се наше бажаннє радо ми б і здійснили, щоб тільки як скорше відкрився свобідний приступ (комунікація). Бо досі така була в тім тіснота, що за виїмком одного листа, пересланого нам через світл. князя трансильванського, ми нічого не могли ні одержати ні вислати” [6]).

Скільки тих гетьманських листів, що стали посилатись через Семигород, дійшло до Карла-Ґустава, лишається невідомим. З шведської сторони маємо згадку шведського посла в Семигороді Штернбаха, що він одержав три рази копії листів від Карла-Ґустава до Хмельницького — з 2 і 9 грудня (ст. ст. очевидно), і кінець кінцем передав одну з тих копій “козацькому генералові Антонові”, щоб той переслав гетьманові, — а дві инші післав з гінцями

Ракоція [7]). Але 22.XII поїхав нарешті до гетьмана Велінґ [8]), щоб про все розговоритися на місці.

Примітки

[1]) Архив III. IV с. 192.

[2]) Тамже с. 266, див. нижче; в березні бачимо Данила в Марієнбурґу, тамже с. 214.

[3]) Архив III. VI с. 178, дата Czyhirini 14 novembris 1656 vett, титулятура як у попереднім: Serenissime rex Svecorum, domine et amice nobis observandissime, на листі поміта про одержаннє 7 лютого 1657.

[4]) Властиво "для розмноження віри і вільности", pro aucta fide ex libertate.

[5]) Contra quosuis qui nostris inequitare violenter cupierint cervicibus, очевидно розуміються Поляки й Москалі.

[6]) Конструкція в оригіналі неправильна, але не хочу її радикально виправляти, щоб не розминутися зі змістом. Архив III. VI с. 180-181, dabantur Czyhyrini die 16 novembris vet. styl. a. 1656, на обороті адреса: Serenissimo Carolo Guetauo, Dei gr. Suecorum, Gott. Vand-que regi etc., domino et amico nobis observandissimo.

[7]) Transsylvania II с. 272.

[8]) Тамже с. 259.

ПІДГОТОВКА СОЮЗУ З СЕМИГОРОДОМ: ЛІТЕРАТУРА, МІСІЯ ШЕБЕШІ, ІНСТРУКЦІЯ ЙОМУ, 20 ЧЕРВ., ДОДАТКОВІ УВАГИ, ПОДОРОЖ ШЕБЕШІ З БРУХОВЕЦЬКИМ, SUMMA LEGATIONIS,

ПРОЄКТ ГЕТЬМАНСЬКОГО ДИПЛЬОМУ, БАЖАННЯ ПОВНОЇ РІВНОПРАВНОСТИ З КОЗАЦЬКОЇ СТОРОНИ, МІСІЯ КОВАЛЕВСЬКОГО І ГРУШІ ДО РАКОЦІЯ, ЗВІДОМЛЕННЯ З СИХ ПЕРЕГОВОРІВ ВОЄВОДИ СТЕФАНА.

З Семигородом справа йшла скорше [1]). Місія Шебеші значно посунула переговори, і в вересні союз вважавсь уже формально заключеним, так що шведський король, вийшовши в союз з Ракоцієм, міг уважати й себе до певної міри союзником гетьмана, хоча й посереднім,-тому що гетьман і Ракоцій присягли собі навзаєм мати одніх приятелів і ворогів.

Паспорт Шебеші до Чигрина був виставлений слідом по виїзді Бруховецького, 16 червня, але над інструкцією приходилось подумати. Хоч 20-го списано й доручено йому і повновласть і інструкцію, одначе ріжні гадки приходили далі й далі, і до інструкції додавались все нові додатки.

Повновласть написано латинською мовою; в ній значилось, що її подавець Франц Шебеші з Болґарфальви, міністр семигородського князя, людина гідна такого високого доручення, аби оформити від кількох літ завязану і засвідчену обосторонніми дружніми послугами приязнь між князем семигородським і гетьманом Б. Хмельницьким, полковниками і всім військом Запорізьким. Так рішили обидві сторони-сю приязнь двох народів, вихованців Марса [2]), закріпити урочистими договорними актами, в прийнятій для того формі. Князь семигородський дає для сього Шебешеві цілковиту повновласть трактувати з згаданими представниками війська про приязнь, союз і добро обох народів-Трансільванського і Запорізького [3]), згідно з даною йому інструкцією, уложити договір і підписати його. Князь своїм словом прирікає, що все постановлене і підписане його міністром для закріплення приязни він прийме і не заперечить ніяким чином, безпосереднє чи посереднє, і коли треба того буде-потвердить договір “в найбільш автентичній формі” зложений Шебеші договір [4]).

В інструкції Шебеші наказувалось, догонивши козацького посла (Бруховецького) разом з ним їхати до гетьмана. Приїхавши привитати гетьмана, Виговського, полковників та инших визначних осіб і передати їм листи (на жаль вони до нас не заховались); запевнити їх в приязни князя і всяко старатися придбати їх приязнь і прихильність. Пояснити їм, що хоче між ними і князем взагалі і від довшого часу істнують приязні відносини-

закаламучені тільки на якийсь час в 1653 році-не з вини князя, і потім знову відновлені,-але князь хотів би їх закріпити і перетворити сей фактичний союз в цілком формальний, ствердженний всіми принятими для того урочистими обрядностями. Щоб гетьман потвердив його своїм "дипльомом" і присягою своєю і своїх визначніших старшин, за формулою яка для сього посилається, і по сім вислав своє посольство до князя, й тоді князь потвердить своїм дипльомом обіцянку заховувати приязнь з гетьманом.

"Коли б зайшла мова про форму сього зобовязання, і вони б стали домагатися щоб так як вони не тільки своїм писаннєм, але і своєю присягою стверджують свої зобовязання, щоб так і ми не тільки своїм писаннєм, але і своєю присягою потвердили нашу приязнь,-можете на се їм відповісти, що ми абсолютний володар, при божій помочи ніщо крім смерти не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть инакше: захованнє гетьманства або зміна його залежить від свобідної волі підвладних і гетьман не має персональної влади 5). По третє- у них такий звичай, що вони присягають, і то не сам тільки гетьман, в нашім же краю і у инших християнських володарів видається тільки дипльом з відкликом до слова володаря". "Але коли вони самі сього питання не порушать, ви від себе до того не давайте приводу, аби вони до сього не причіпились. Відразу жадайте забезпечення ("асекурації") від них, а про наше буде час говорити потім-коли приїдуть їх посли щоб одержати асекурацію від нас. Зрештою можете посилатися на те, що гетьман як у власній справі так і на справах инших (осіб або держав) мав можливість пересвідчитись, що Угри взагалі, а особливо ми (Ракоцій) будучи після бога їх зверхником, свято і непорушно заховуємо дані приречення не тільки ті що скріплені нашим підписом і печаттю, але й видані нашими підвладними".

"Союз і приязнь між нами має тільки на те служити, аби з обох сторін була та певність, що вони ніколи, при ніякій нагоді, на нічий наказ ні против нас персонально ні против наших наступників ані против наших союзників-сусідів, себто против Молдавії й Валахії і їх воєводів, не виступлять ворожо, ні помочи против нас нікому не дадуть, ні перепустять через свій край наших неприятелів,-таке саме запевненнє готові й ми їм дати.

"Але що в будуччині, коли Польща трохи поправиться, може статись, що

там зараз почнуться релігійні переслідування,-поставте їм питаннє, яке б становище вони заняли в такім разі: коли б дісіденти в Польщі, підпали релігійним нагінкам, чи схотіли б вони за них обстати, чи ні? Але коли б вони хотіли б в тій справі якоїсь постанови, відкличтеся до того, що вони мусять сю справу доручити своїм послам, і ми з ними договоримось. Бо ся справа дотикає також і инших осіб, а ми тепер трактуємо тільки в нашій власній справі. Але ви постарайтесь привести до того, щоб вони з нами зложили умову обосторонньої помочи і на випадок релігійних нагінок у Польщі.

"Коли б зайшла мова про те, чи ми більше схиляємося в шведську чи польську сторону-чи ми будемо помагати котрій небудь стороні,-відповідайте, що ми досі не були виразними неприятелями Польщі, але з Шведами приязнь перейшла на нас іще з наших предків, і тепер вона стоїть. Що ж до помочи, то скажіть, що шведський король досі не жадав від нас помочи, тільки приязни, а польський король дуже настирливо домагається помочи і против козаків і против Шведів, і тепер у нас їхній посол в сій справі. Але ми досі не дали ніякої обіцянки-наперед хотіли забезпечити собі приязнь гетьмана.

"Думаємо, що вони наперед будуть старатись вивідати, до котрої сторони ми схиляємось. Але ви старайтесь довідатись, до котрої сторони прихиляються вони-до Шведів чи до Поляків, і чи мають намір помагати котрій небудь стороні. Також як стоїть справа з їх обов'язками супроти московського (царя) і з їх союзом з Татарами. Чи вони збираються сього року на війну чи ні, і чи московський (цар) рушає куди небудь сього року".

Се основна інструкція, датована 20 червня, до неї додано на окремім листку ще такі завваження, подиктовані побоюваннями, щоб якось передчасно не відкрити карт і не продешевити свого політичного престижу.

Не бажаючи відкрити своїх думок що до Польщі-бо вони ще й у нього самого не викристалізувались, Ракоцій уважав потрібним тим часом грати й перед гетьманом ролю прихильника польсько-українського замирення, і велів Шебеші говорити про його бажаннє послужити посредником в сім замиренню.

"Як з початку ми мали відразу від кровопролиття між християнами, так і тепер ми рекомендували б (козакам) замиритися з Поляками-без шкоди для

московського (царя), з котрим гетьман має союз, і без шкоди для шведського (короля), з котрим ми стоїмо в приязних відносинах, тим меньше-без згоди на релїґійні утиски, против котрих ми протестуємо так само рішучо, з огляду на дісідентів, як і його мил. (гетьман). Старайтеся по можности намовити, щоб він здався на наше посередництво, під сказаними умовами. Коли б вони тепер на се не годились, то все ж таки-з огляду що кожда війна мусить кінчитися замиреннєм,-хоч тоді як будуть братися до переговорів про згоду, нехай вони се роблять не через инше посередництво, тільки наше. Говоріть про се з гетьманом і з иншими, з ким треба, і по можности старайтесь одержати се в писаній формі".

Дальше йдуть остороги-не давати "асекурації" Ракоція, не одержавши асекурації з козацької сторони: коли б не можна було обмінятися сими "асекураціями" на місці, нехай Шебеші се відложить до приїзду козацького посольства до Ракоція: воно одержить асекурацію від Ракоція на авдієнції у його, передавши йому козацькі грамоти. Наступний лист до певної міри пояснює сю незвичайну обережність, а навіть боязкість, щоб козацькі диплюмати, не давши відповідних гарантій, якось не видурили документів семигородської сторони-як се мовляв сталося в козацьких переговорах з молдавським господарем. "Вважайте в кожнім випадку на нашу гідність", кінчиться додаткова інструкція [6]).

Три дні пізніш наздогін пішли сі нові завваження [7]). "Ми післали наші приречення ("асекурацію"), але будьте дуже обережні з сею справою, аби не вийшло так, що вони наші візьмуть, а своїх не дадуть-так як зробили з воєводою Стефаном: він зложив присягу персонально перед послом гетьмана, а той потім обіцяної присяги не вчинив".

Політичні новини, одержані останніми днями і переказані Шабешеві в сім листі, до певної міри пояснюють сі побоювання: "Зловлено татарського шпіона, і він розповів, що се вже рішена справа: Татари і козаки зійдуться в Польщі, щоб напасти на нас. Ми можемо допускати такий намір, але сам оден хан (без козаків) не посміє (на нас напасти),-сумніваємось, щоб він се мав зробити". Тому-"дуже вважайте, які їх наміри (гетьмана і війська)-чи вони справді хочуть нашого союзу, чи тільки удають, і коли хан виступить против нас, чи вони (козаки) не зроблять того ж? кому вони властиво сприяють?"

“Коли б під час подорожі вам довелось від козаків почути, що вони готові присягнути на тім, що не будуть нашими ворогами, повідоміть нас про се”.

“Зажадайте від воєводи (Стефана) чоловіка, через котрого ви могли б повідомити нас, коли б вам прийшлось затриматися довше”.

Гетьманові і його людям належить переказати останні відомости, що справи Яна Казимира дуже лихі, і Поляки ледви чи утримаються власними силами. Французи, Шведи, Анґлійці, Бранденбуржці в союзі. Я думаю, що при сім розумілося як то користно до гетьмана звязатися з сею ліґою через Ракоція. Про посередництво Ракоція в замиренню з Польщею вже нема мови.

Нарешті технічні вказівки: “Начерк листу для гетьмана зроблено латинською мовою, титул треба перемінити і додати формули присяги”. Мова про текст договору, що має підписати гетьман. Як побачимо далі, через сі формальности, котрим Ракоцій надавав занадто богато значіння, справа пішла в проволоку.

Шебеші догоню Бруховецького 23 червня, разом приїхали до Яс 4 липня, затрималися два дні у воєводи, 6 липня виїхали і 10 були на козацькій границі в Рашкові. Полковник Зеленський стрів посла на березі Дністра з сотнею козаків і прийняв його обідом. Пробули у нього два дні, виїхавши 12-го зробили пристанок на попілищах “Пішанці”-було місто, але Татари спалили, обідали в полі; “почавши від Рашкова все спустошене, через сю пустиню йде татарська дорога; боязко і небезпечно-записує в своїм дневнику Шебеші [8]). 14-го були в Умани, у полковника Ханенка; 17-го вечером в Орловці у “військового судії, дуже поважної людини”, другого дня у нього ж обідали, а на вечір поспіли до Смілої-“нею володіє молодший брат Виговського; довгий міст через ріку, але саме болото, біжучої води навіть не видко”. Другого дня були в Чигрині. Гетьмана застали, на другий день (20 липня) він прийняв Шебеші, і запросив до обіду, але переговорів очевидно не було. Наступна записка під 23-м: обід у Виговського, після обіду туди ж прийшов гетьман. 25-го обід у Бруховецького, другого дня нарешті Шебеші “посольство у гетьмана відправив і мав з ним переговори”. Потім під 29 відправа; гетьман посилає з Шебеші до Ракоція осавула Ковалевського і “Поляка” Грушу; того ж дня й виїхали, другого дня були знову в Смілій “в місті Данила”, 3-го серпня в Умани, 7-го в Рашкові і т. д.

На жаль, нічого понад такі подорожні одмітки не лишив нам Шебеші з своїх чигринських розмов. Мусимо звернутися до офіціяльних актів посольства та деяких побічних відомостей, щоб виробити собі деякі поняття про хід і зміст переговорів.

Перед усім в актах його маємо summam legationis, латинською мовою, з датою 26 липня: очевидно копія змісту посольства, поданого ним на переговорах з гетьманом. Вона складається з 4-х пунктів скомпонованих Шебеші почасти з основної, почасти з додаткової інструкції, одержаної від князя. Хоч зміст їх нічого нового не дав понад те, що ми в тих інструкціях прочитали, про те інтересно бачити, що становило тему переговорів:

"1. Як з самого початку князь [9]) відмовляв від проливання християнської крови і радив вашим вельможностям замиритися з Поляками на добрих умовах, так і тепер бажав би сього, аби тільки се могло статися з користю для Москви, з котрою у вельможностей ваших союз, без шкоди для Шведів, з котрими у нас приязнь [10]), і без релігійних репресій, котрими князь смутиться однаково з вашими вельможностями.

2. Тому що кожній війні кінець згода, князь бажає, щоб ся згода сталася за його посередництвом-коли нарешті вельм. ваші її собі забажаєте.

3. Хоча приязнь між князем і в. вельм. з того часу як відновилася, з обох сторін заховувалася, але щоб вона була з обох сторін певна і був формальний союз між князем і вельм. в., бажає князь, аби вельможн. ваші забезпечили її дипльомом вашим, з присягою пана гетьмана, полковників і старшин. "Форма" (текст) асекурації і присяги у мене в руках. З свого боку князь-пан мій-як тільки ви пришлете до нього своїх послів, дасть свій дипльом або асекураційний лист і забезпечить в. вельможностям, що буде заховувати приязнь і прихильність до в. вельм.

4. Коли Поляки, прийшовши до сили [11]), стали б утискати громадян що не підлягають папі, себто лютеран або євангеликів та инших, яких папісти звуть дісідентами,-чи в. вельм. не мали б охоти таких громадян боронити і захищати і своєю зброєю від Поляків-папистів?" [12]).

"Форма дипльому" подана гетьманові така: "Ми Б. Хм., найвищий гетьман, полковники і т. д. іменем нашим і всіх Козаків Запорізьких даємо знати

всім: бачивши безсумнівні докази щирої приязни до нас князя Ю. Ракоція (титул), ми запевняємо (assecuramus) його вірою нашою християнською, що ми ніколи ні з якого приводу, ні за чиїм будь наказом або жаданнєм не будемо неприятелями ні самому князеві, ні його наступникам, ні його державі і підвласним народам, ані його сусідам-союзникам, а саме мешканцям і воєводам обох Волошин: Молдавії й Валахії-доки вони непохитно заховуватимуть приязнь і союз заключений з князем. Не підіймемо зброї ні за плату, ні за яким небудь иншим приводом, безпосереднє чи посереднє, ні помочи не дамо, ні вояків наймати чи набирати не дозволимо, ні переходу через землі наші не попустимо неприятелям їх, коли такі покажуться. На їх шкоду ніяких кореспонденцій, договорів ні змов (collusiones) не будемо чинити, навпаки-коли такі до відомости нашої дійдуть, ми завчасу дамо їм знати. У всім щиру приязнь і вірність договорам з князем і його наступниками, з його підданими і союзниками свято заховаємо і подбаємо про захованнє нашими підданими" 13).

Не маємо сеї асекурації так як вона була підписана гетьманом і старшиною; але судячи з того що з сього приводу діскусії не чути, і асекурація Ракоція обертається приблизно в таких же межах, можна думати, що текст запропонований Ракоцієм був українською стороною прийнятий. Але він непотрібно викликав питання що до процедури потвердження-що з української сторони союз буде потверджений і грамотою і присягою-не тільки гетьмана, але і старшини, а з сторони Ракоція тільки його "асекурацією", і т. под. Гетьман з старшиною рішучо повстали против такої нерівности, домагалися, щоб обидві сторони трактувались однаково, і на сім ґрунті потім вийшли непорозуміння й жалі. Призначили зараз же послів-генер. осавула Івана Ковалевського й Івана Грушу-шляхтича польської едукації,-що з тої причини попав у дневнику Шебеші в Поляки. В листі до Ракоція переданім з ними-писанім дуже пишним, але не дуже зрозумілим і ясним латинським стилем, гетьман висловляв велике вдоволеннє, своє і "всього Російського світу" (universo Russiano orbi) з посольства Шебеші, підчеркував свої старання як найкраще його прийняти, і свої надії, що дотеперішні відносини з Ракоцієм тепер уже скоро принесуть "найкращі овочи приязни", і т. д. 14)

В "суммі леґації", що мала служити відповіддю на "сумму леґації" Шебеші

і призначалась на те щоб бути дорученою Ракоцієві [15]), на 4 пункти Шебеші давались такі відповіди, теж у 4-х пунктах:

"1. З приводу того, що світл. князь Трансильванії жалує тепер, як і раніше сим жалем поводився що до проливання християнської крови, то се відомо всьому світові і всіми устами проголошено, що з нашої сторони не було Полякам зроблено ніяких зачіпок ані дано ніяких причин до ворожнечі й кровопролиття. Ми як перед тим було вірно піддані королям польським і непорушно заховували присягу їм, так і тепер готові її заховувати. Але Поляки зважилися поґвалтувати найдавніші наші свободи, кілька разів пролили невинну кров християнську в землях українських [16]), церкви наші позабирали в багатьох місцях і віддали уніятам, а нарешті й зовсім віру нашу викорінити задумали й забажали. Тому ми в нічім неповинні і свобідні від якої небудь вини, бога в поміч покликавши, стали в обороні нашої святої віри і предківських привилеїв. Такщо богові навищому і всьому світові явно, що все що сталося не з нашої вини і причини сталося.

"Але що світл. князь бажає згоди, то і ми її не відмовляємось-аби тільки вона була не без користи цар. величеству і без шкоди для шведської сторони. Що до цар. вел.-Поляки мають з ними війти в договір 10 серпня в Вильні, і ми уважно чекаємо результатів сеї комбінації. А що до того щоб не було шкоди шведському королеві- мабуть сам світл. король шведський посвідчить, як і тепер те має переконаннє, що з нашої сторони він не має і не терпить ніяких кривд і ми йому не бажаємо ніякого лиха, і самі (від нього) нічого лихого не мали. Тільки ж бачивши власними очима польські лукавства-як вони підіймають ріжні народи на загибіль нашу, мусіли ми піддатись під опіку цар. величества і цілковито йому віддатись.

2. Се правда непохитна, що кождої війни не инший край, межа і кінець як згода і мир. Коли б він мусів статись між нами і Поляками, нехай світл. князь буде посередником. Але військо Запорізьке і ясновельм. пан гетьман [17]) з ним разом держать в памяти, що Поляки вже не раз згоду, навіть присягою затверджену, порушували й руйнували, і ніколи не поводилися щиро з ясновельм. гетьманом і військом Запорізьким, навпаки-вимишляють ріжні способи на наше знищеннє, міста українські до щенту кілька разів нищили й руйнували. Як з такими невірними людьми можна становити згоду? Яснов. п. гетьман завсіди бажав і тепер бажає мати з свого боку

посередником світл. князя; та коли ті (Поляки) не сприяють згоді й єднанню [18])- трудна справа. Але як вони захочуть замирення без усякого лицемірства, ми без сумніву запросимо світл. князя бути арбітром і посередником з нашої сторони.

3. Як з першого року розпочатої (з Поляками) війни ми засвідчили світл. князеві нашу приязнь, так непорушно дотримували її всі сі роки, і тепер готові заховувати її в попереднім стані, на старих основах. Але треба просити світл. князя, щоб він памятаючи таку щиру нашу прихильність, для певнішого захованяя сеї приязни зволив зложити присягу в присутности названих послів наших, за спеціяльною формою, котру ми передаємо через послів, виражену письмом. Ми ж істою клятвою і щирим сумліннєм обовязались перед послами світл. князя, що тут у нас тепер пробувають [19]), що як тільки світл. князь вчинить присягу перед делєґованими нами особами, так ми також-як тільки світл. князь пришле назад своїх послів-не відмовимось і не виречимось зложити таку саму присягу в їх присутности, за формою яка нам буде дана від світл. князя. Сим же разом, за ріжними заняттями і справами дорученими нам від цар. вел., ми не мали змоги, в таких трудних обставинах скликати полковників і всю старшину війська Запорізького [20]) і негайно вчинити присягу.

4. Добре се нам відомо і цілком ясно, що як віра наша так і та що заховується в володіннях світл. князя Полякам ненависна і противна. Тому якби Поляки замислили якісь утиски чи тісноту тим людям що тримаються нашої віри, або тим що держать ту віру якуісповідує світл. князь,-ми спільно і однодушно з світл. князем обовязуємось боронити таких людей і щиро противстати (їх утискам)".

Виговський додав листа від себе, дякуючи за ласкаві слова прислані з Бруховецьким і запевняючи в своїм бажанню з свого боку сприяти як скоршому заключенню союзу -"аби такі побожні і християнські наміри не терпіли проволоки, але як найскоршим вінчалися успіхом, і весь світ дивувався нашому союзові і шанував його" [21]).

Менш приємні річи написав воєвода Стефан, на підставі того, що довідався від Шебеші, Ковалевського і Груші в їх переїзді, 13 серпня:

"Вчора вечером приїхав п. Фр. Шебеші з послами п. гетьмана, сьогодня

рано з'явився він у нас з тими козацькими послами. Їх два, оден зветься Ковалевський, він бере участь у всіх нарадах і секретах гетьмана, другий-писар [22]) гетьмана, дуже освічений і розумний чоловік, а Ковалевський фальшивий і лукавий. Як ми довідалися, п. Шебеші не богато міг осягнути в сій справі: на поставлені в. милостю пункти і жадання козацтво [23]) не схотіло погодитись; гетьман і Виговський зложили присягу, але инші полковники і старшина Запорізького війська не схотіли: хочуть наперед мати присягу в. милости і вашого краю, потім в. м. пришлете к послів з своїми послами і тоді вони зложать присягу, так як в. мил. бажає, инакше ні. Вони сказали ще, мовляв гетьман вислав їх з такою інструкцією: довідатись у нас, чи в. мил. і ваші радники на се згодяться і чи зроблять так як вони собі того бажають; коли ми їм того не пообіцяємо, то вони зовсім не поїдуть до в. м., а вернуться назад. Ми всяко їх умовляли; говорили, що у князів і королів нема такого звичаю, щоб вони персонально складали присягу, і з огляду що в. м. абсолютний монарх (absolutus dominus), вони можуть покладатись на те що в. м. стверджує своїм княжим словом (sub verbo principali). Але вони таки на се не пристали і сказали, що князі міняються, і союз не може стояти, коли він не асекурований землею [24]). Наше переконаннє таке, що коли в. м. не покінчите з ними тепер, то пізніш буде ще тяжче з ними договоритися, бо вони сказали б, що пізніш вони вже не дадуть згоди, коли в. м. тепер з ними не покінчить так як вони собі бажають. Ми набрали також такого переконання, що вони хотіли б включити у договір (такий пункт), що коли їм треба буде, в. м. повинні будете дати їм поміч на Поляків, і ми також, або Волоські князівства-бо вони згоди з Польщею не хочуть ніколи. По приїзді п. Шебеші в. м. зможе в ним все се докладніше обговорити. Бог поблагословив в. м. високим розумом і в. м. не потрібує нашої ради, але ми все таки хочемо завважити, що було б краще якби з ними покінчити тепер, аби не було запізно. Бо коли в. м. покінчите з ними, тоді бісурмени [25]) не зможуть уже грозити ними в. милости, а скорше в. м. зможете грозити ними иншим [26]).

До Семигороду Шебеші з Ковалевським приїхали 20 серпня. Але заздалегідь одержавши відомість про поворот Шебеші Ракоцій вислав йому наказ лишити козаків в Haromszok-де вже дано наказ їх відповідно прийняти, а самому приїхати до Клявзенбурґу, щоб здати князеві звідомленнє [27]). Шебеші пробув у нього три дні, і відправлений з

інструкціями що до дальших переговорів з козацькими послами. Для сього визначено Фейєрвар, в перших днях вересня [28]). Момент був незвичайно серіозний, з огляду що саме йшли переговори з послами Карла-Ґустава, і між иншим трактувались питання увязки обох сторін з козаками і задоволення їх претензій при сподіванім поділі Польщі.

Карло-Ґустав вислав сих послів: Генриха-Целестина Штернбаха і Ґотарда Велінґа ще в травні, але через всякі непевности і перешкоди в дорозі вони тільки 17 н. с. серпня дісталися до Семигороду. Перед їх приїздом, 8 серпня Ракоцій відправив Пражмовского, переславши з ним ріжні компліменти Янові-Казимирові, і приготовився слухати пропозиції шведські й козацькі. Привезеного Штернбахом листа від Карла-Ґустава до Хмельницького зараз вислано спішним післанцем, і 7 вересня (мабуть старого стилю) Хмельницький дякував Ракоцієві за сю прислугу і просив передати його відповідь Карлові-Ґуставові через тихже послів, чи яких небудь післанців семигородських [29]).

Примітки

[1]) Я приложив не мало старання, щоб докладніш представити історію українсько-семигородського союзу і спільної кампанії в Польщі, але не міг дійти бажаної повноти. Дечого не вдалося дістати, особливо з публікацій мадярських; переклади з мадярської мови, що робились на моє замовлення місцевими мадярами, не вдались зовсім, а й замовлені професійним перекладчикам у Відні, не завсіди точні; поміг мені їх уточнити проф. будапештинського університету А. Домановский, котрому за се складаю щиру подяку. Таким чином в нинішній праці використано чимало матеріялу, який досі поминався. Праці двох галицьких дослідників: К. Заклинського: Зношення козаків з Шведами і князем Юрієм Ракочим II (Справозданнє львівскої академ. гімназії за р. 1882/3, тілки початок) і С. Зарицького Stosunki księcia siedmiogrodzkiego Jerzego Rakoczego II do Rzeczypospolitej polskiej w czasie wojny swedzkiej od r. 1655 do 1660 (Sprawozdanie gimn. w Kolomyi za r. 1889 i 1890) не використовували

мадярських текстів, так само як і новіша праця Кубалі-Wojna Brandenburska t najazd Rakoczego w roku 1656 и 1657. Бажано було б, щоб сей епізод був оброблений ще моноґрафічно, за поміччю мадярських бібліотек і архивів. Я не міг сього зробити в рамцях сеї праці.

[2]) quae tamen (amicitia) ex nostro et ipsorumque Illustrissimi Ducis et Exercitus Zaporoviensis consensu arctiori vinculo per solitam pactorum conventorum solennitatem astringenda e hos duos Martis alumnos populos ritu salemni, per firman pactorum et foedaris societatem coalescere ex utriusque gentis bono visum est. Стиль дуже не граматичний, але й коректа не всюди бездоганна.

[3]) de amicitia et societate utriusque Nationis Transylvanicae et Zaporoviensis bono.

[4]) Monumenta Hungariae XXIII c. 384.

[5]) az hetmansagnak allatasa, valtoztatasa függ az allatok levöknek szabadasagokbol; egyebarant is az directio maganos hatalmaban az hetmanoknak nincsen-386.

[6]) Monumenta Hungariae XXIII c. 388-9. 7) Тамже, с. 390.

[8]) Тамже с. 378.

[9]) celisissimus princeps-так скріз для Ракоція, dominationes vestrae або magnificae dominationes-для української сторони.

[10]) Тут і подекуди нижче в тексті дещо упущене (се ж чернетки), але що зміст ніяким сумнівам не підлягає, сі дефекти виправляю в перекладі без спеціяльних застережень.

[11]) Буквально: діставши деякий перепочинок.

[12]) Monumenta XXIII c. 415-6.

[13]) Тамже с. 417.

[14]) Transsylvania II c. 106, дата 18 (28) липня.

l5) “Grosorum Ioannis Kowalowski asauli generalis exercituum et Ioannis Hrusza, a nobis, Bohdano Chmielnicki generali duce cum exercitu imperatoriae mtis Zaporoviensi (“й. цар. вел. Запорозького” ad serenissimum Transylvaniae Principem legatorum, legationis summa et compendium”, з датою (видавця?) 29 липня-тамже с. 107.

16) in oris Ukrainensibus.

17) ilmus dominus campiductor-в паралєль serenissimus princeps

18) concordiae unionique.

19) Розуміється посольство Шебеші.

20) totius praefecturae exercitus Zaporoviensis.

21) Monum. Hung. XXIII с. 412-3.

22) piszrja.

23) az kazaksag.

24) hanem az orszagtol is kell venni assecuratoriat.

25) mas poganyok-инші погане, себто Татари й Турки.

26) Transsylvania с. 109-приписка, мадярською мовою, з датою видавця 14 серпня 1656 р.

27) Сіляді представляв собі так, що се остороги воєводи Стефана против Ковалевського спонукали Ракоція викликати і вислухати наперед Шебеші, перше ніж побачитися з Ковалевським (II ч. 19). Але ж цидула воєводи датована 13 серпня, а записка Ракоція до Шебеші-15 серпня (Monum. ч. 244); очевидно Ракоцій викликав Шебеші незалежно-мабуть з огляду на присутність шведських послів.

28) Дневник Шебеші с. 279, коментар у Сіляді II с. 19.

29) Transsylvania II с. 113-4.

ПЕРЕГОВОРИ З РАКОЦІЄМ ШВЕДСЬКИХ ПОСЛІВ В СЕРПНІ 1656, ПРЕТЕНСІЇ РАКОЦІЯ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ, ПАРАЛЄЛЬНІ ПЕРЕГОВОРИ З ШВЕДСЬКИМИ І УКРАЇНСЬКИМИ ПОСЛАМИ В ФЕЄРВАРІ, ВОЄННА КОНВЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКО-СЕМИГОРОДСЬКА, ДОГОВІРНИЙ АКТ 7 ВЕРЕСНЯ.

Таким чином утворився перший конкретний стик, на ґрунті переговорів про союз українсько-семигородсько-шведський, — реальний звязок сеї нової ліґи, хоч її оформленню самим серіозним способом перешкоджала неясність, недоговореність і непогодженість політичних плянів, особливо в претензіях на польські володіння. Відносини козаків до Ракоція не могли представлятися ясно Карлові супроти неясного становища Ракоція до Польщі; в своїй інструкції з 8 (18) травня, висилаючи послів до Ракоція, він доручав їм вияснити відносини його з козаками: чи нема між ними якихось непорозумінь, чи конкуренції, коли єсть-в чім вона полягає і звідки походить? чи Ракоцій має охоту шукати порозуміння з козаками, чи не приняв би в сім посередництва Карла-Ґустава? Посли повинні були всяко виясняти Ракоцієві, що се лежить в його інтересах, так само як і в інтересах шведського короля, щоб козаки можливо еманціпувались і політично, і в своїй орієнтації від впливів і залежности “від сусідніх більших держав”, себто Польщі і Московщини [1]). З другої сторони на випадок яких небудь конфліктів інтересів посли повинні були заспокоїти Ракоція, що Карло-Ґустав не звязаний ще ніяким договором з козаками, і має цілком свобідні руки в укладанню своїх умов з Ракоцієм.

18 серпня відбулася перша авдієнція шведських послів у Ракоція. Вони переказали пропозиції Карла-Ґустава за його інструкцією 8 (18) травня. Карло-Ґустав пропонував союз, що мав включати союзників обох сторін-претендентів на польські землі,-воєнну конвенцію (conjunctio armorum) супроти Польщі. Він пропонував поділити Польщу задержуючи для себе і для свого союзника, бранденбурзького курфірста всі північні провінції, а Ракоцієві пропонуючи карпатське підгірє. Відчуваючи в сім можливість розходжень, посли на пункті поділу обмежились загальними фразами не рішаючись деталізувати пропозицій свого пана і напираючи на те, що всякі такі розходження і неясности можна буде вияснити потім, дорогою

додаткових порозумінь обох потентатів, а зараз важно прийняти принціп союзу і спільних воєнних операцій. Ракоцій висловив бажаннє, щоб посли сконкретизували свої пропозиції на письмі, що вони й зробили-в можливо загальній формі [2]). Тоді він зажадав деталізації-спеціяльно щодо тих земель, як, Карло-Ґустав хоче лишити собі й свому союзникові курфірстові, а які відступає йому. Штернбах і Велінґ старались се уточнити, на підставі інструкції 18 травня і додаткових деректив даних 2 (12) серпня в Радомі, коли Карло-Ґустав, відчуваючи погіршеннє свого становища, вважав потрібним зробити ще де які уступки Ракоцієві, аби заохотити його до воєнного союзу [3]). Але Ракоцієві все те що вони йому пропонували, здавалось смішно малим. В травневій інструкції Карло-Ґустав призначав йому Спіш, землю Галицьку і Львівську і сусідню частину Поділля-та й то ще не зразу, а торгуючися в залежности від запросів Ракоція. В серпневій він дозволив своїм послам згодитися в потребі на уступку землі Сяніцької, Перемиської і Белзької. Що до титулу, котрий мав би при тім прийняти Ракоцій, посли полишаючи се його волі, від себе мали рекомендувати йому титул великого князя галицького [4]). Ракоцій заявив рішучо, що се його не вдоволяє. Він не має причини починати війну, Поляки йому пропонують королівську корону, він може стати володарем Польщі не пробуючи воєнного щастя (“не віддаючи на суд божий”, як він висловлявся). Тільки в інтересах євангелицької віри готов він помогти Карлові, але ніяк не може зріктися польської корони, і з нею претендує на всі польські провінції, з виїмком шведського і пруського погранича, занятого шведськими і пруськими військами,-він їх готов лишити Швеції і Бранденбурґові, але з тим щоб вони з свого боку помогли йому своїми військами затримати і закріпити за собою решту польських земель. Так напр. хоч Краків має відійти до Ракоція, Шведи повинні там далі тримати свою залогу для охорони і т. д.

В такім напрямі дано шведським послам катеґоричну відповідь 2 вересня н. ст., від Кеменя і канцлєра Мікеша, що були делеґовані до переговорів [5]). Чи шведський король хоче за собою лишити титул польського короля? в такім разі Ракоцій не буде претендувати на сей титул, але нікому иншому він його не попустить. Собі він хоче взяти всю Велику і Малу Польщу, крім Ливонії, польської Прусії і деяких земель пограничних з володіннями курфірста. Литва зістається під знаком запитання-до ближчих переговорів з Москвою,-

що з тих земель треба буде відступити їй. На всю ж Русь-Україну претендує Ракоцій для себе, очевидно-бажаючи з титулу польського короля мати зверхні права навіть над Козацькою територією.-"Воєводство Київське, Браславське, Белзьке, Волинь з Поліссєм, вся Русь з землями Сяніцькою, Перемиською, Галицькою і Холмською, все Поділлє з Покутєм в сусідстві Марамароського комітату Трансильванії, Україна по сей і по той бік Дніпра-згідно з договором, який буде уставлений з козаками". Можна думати, що Ракоцій тішив себе надією, що йому вдасться війти в старі права польських королів супроти козацького війська: признавши за ними його станові права зробити гетьмана своїм підвладним, військовим функціонарієм, і т. д.

Сі переговори велися вже не в Колошварі (Клявзенбурґу), а в Фейєрварі-туди з кінцем серпня виїхав Ракоцій на переговори з козацьким посольством, забравши з собою й шведських послів-Штернбаха і Велінґа. Переконавшися з звідомлення Шебеші, що козаки дійсно шукають порозуміння і союзу з Семигородом, бажають з ним іти проти Яна-Казимира, і не мають заміру входити в які небудь змови з Татарами против Семигороду чи Волоських господарів, Ракоцій очевидно хотів кинути своє порозуміннє з козаками як серіозну карту в переговорах з Шведами. Хотів змусити Карла-Ґустава цінити союз з Семигородом тим більше, що він улекшував переведеннє союзу Швеції з козаками, утвореннє великої балтійсько-чорноморсько-дунайської ліґи, котра могла б бути звернена і против польсько-австрійської спілки, і против турецько-татарської системи, і против всяких инших можливих небезпек. Переговори пішли паралєльно, і Ракоцій використовував з одної сторони против шведських партнерів се що він випередив їх в договорі з козаками, а супроти козаків-що він фактично держав в своїх руках їх зносини з Шведами і ставав так як би посередником в їх порозумінню з Карлом-Ґуставом 6). Се в данім моменті дійсно дало Ракоцієві певні користи, хоч в дальшім розвою подій його спекуляції, занадто велика жадність і дволичність суворо над ним помстилася.

З шведських реляцій знаємо дещо про сю стадію переговорів; їх короткі звістки в деякій мірі доповнюються текстами документів і пізнішими згадками в чигринських переговорах з сього приводу в місяці жовтні.

Штернбах і Велінґ в своїй реляції 8 вересня пишуть, що 1 вересня козацькі

посли приїхали (до Фейєрвара), другого дня мали офіціяльну авдієнцію і подали свою пропозицію-очевидно ту summam legationis, що ми вже бачили вище. Але крім сієї офіціяльної декларації про готовість гетьмана війти в формальний союз непідтримування ніяких виразних плянів против котрого небудь з союзників, мовляв ішла мова також про воєнну конвенцію: козаки обіцяли на кожде жаданнє Ракоція поставити йому стільки війська, скільки він забажає, на час і місце, яке він їм вкаже; за се зажадали собі "всю Русь до Висли" 7). Так очевидно оповідали їм, Шведам, Кемень і Мікеш, додаючи, що сей договір не буде ні в чім суперечити інтересам шведського короля, і шведські посли вважали для сього потрібним як найскорше перевести формальний союз з козаками, щоб змусити Ракоція бути скромнішим у своїх вимогах.

В листі 9 вересня переказують вони amicum colloquim з Ракоцієм; Ракоцій заявив, що як тільки король згодиться на його бажання-щоб йому відступлено Підляше і побереже Буга, і право на Краків з салінами і з усіми їх прибутками, так він зараз переведе фактичне сполученнє війська, вивлавши свої сили через Мармарош до Галичини, і козаки також візьмуть участь в сій кампанії; договір з ними зачіпний і відпорний вже заключено і заприсяжено 8), козаки готові розірвати з Москвою-мають для того причини, і Татари до того їх підбивають 9).

Доносячи 2 (12) вересня про відправу козацького посольства, Штернбах і Велінґ дають знати королеві, що козаки одержали "таку відправу як собі бажали", себто що їх бажаннє задоволено: вони обовязалися князеві, що на кожне його жаданнє вони протягом 14 день рушать у похід, і коли Татари або Москва не вчинять їм перешкод, то рушить все військо Запорозьке, і сам Хмельницький власною особою 10). Офіціяльні акти маємо такі:

"Ассекурація" Ракоція з дня 7 вересня: "Ми, Ю. Ракоцій (титул) разом з "династами і маґнатами нашого королівства даємо знати і заявляємо під вірою і присягою, що після того як бог всемогущий привів до щасливого скутку наші заміри щодо заключення приязни з ясновельм. гетьманом і всім військом Запорозьким і нас учинив між собою нерозлучними, ми від сього часу обовязані будемо запобігати всякій шкоді Війська. Ніяких факцій (інтриґ) з иншими державами на його шкоду не самі ні через якісь небудь підставні особи замишляти не будемо і ніякими приманами не дамо себе

звести на такі замисли, маючи перед очима страх бога триєдного. Навпаки, коли б хто небудь схотів воювати гетьмана і військо, його наступників і підвладних, ми самі й наступники наші обовязані будемо негайно, як тільки отримаємо відомости про які небудь ворожі замисли, їх (гетьмана і т. д.) оповістити, остерігти й спільними силами тих ворогів совістно відбивати. Хто тільки хочби найменшим учинком показав себе ворогом нашого присяжника (союзника), ми тому також покажемо неприязнь, і матимемо спільних ворогів і приятелів (з військом Запорізьким). А коли б від яких небудь сусідніх держав, з яких небудь претензій задана була яканебудь кривда ясновельм. гетьманові і Війську Зап. або наступникам його, і ми були оповіщені про се, ми самі, достойники і радники держави нашої будемо обовязані зараз обоз рушити, поміч післати, поживу і всякий потрібний для війни припас давати і так спільно відганяти від спільних границь наших всяких неприятелів. Особливо коли б хто небудь хотів наложити руку на їх православну віру, котру вони з предків своїх [11]) тримають і заховують. Кожного такого-хоч би то був наш кревний, ані не вважаючи на спорідненнє ні на давнішу приязнь, хоч би найліпша [12]) була,-нашим і наших наступників обовязком буде насамперед відраджувати від таких його намірів, далі напімнути, а коли б він далі уперто трівав в затверділости серця свого-зброєю на його наступати. З підданих наших коли б котрийсь став чинити зачіпки з пограничними людьми війська Запорозького, і з того могла б вирости якась незгода і нарушеннє заприсяженого брацтва,-всіх таких після переведення старанного слідства з боку старшини городів і пограничних залог наших, ми допильнуємо, щоб їх було покарано, запобігаючи дальшим замішанням і внутрішнім пожарам-бо се перша і певна загибіль держав-навіть і найсильніших. Взагалі які б не виникали непорозуміння, ми їм завчасу запобігатимемо і пильнуватимемо того, щоб з них не виростало ніякої шкоди для спільного добра. Ні в яких навіть найдрібніших справах нашого союзу [13]) ми між собою не розійдемось, пильно, з нашими наступниками і всією старшиною [14]) нашої держави, будемо заховувати договорені умови союзу і нашим мешканцям накажемо заховувати їх ціло і непорушно. А щоб все се мало повну силу, ми прикликавши до сього всіх належних до пильновання держави нашої достойників, радників і урядників, сю присяжну запись [15]) веліли ствердити підписом нашої руки на вічну певність і память” [16]).

Се те що потім і вважалося союзним актом; український переклад переданий московським воєводам від Вас. Дворецького має заголовок: “ПримЂрья княжати седмикгородского з є. м. л. гетьманом всЂмъ войском Запорожским вЂчно постановленноє, также съ господаремъ волоскимъ и мултянским” [17]), і такий сам заголовок стояв на тексті переданім Бутурлинові літом 1657 року; тексти сі мають туж дату 7 вересня. Крім нього були виставлені тоді ж іще два акти, перехованi в семигородськім держ. архиві, але не знати, чи вони були передані коли небудь гетьманові в дійсности.

Оден-се присяжна запись Ракоція: “Ю. Ракоцій (титул) потверджуємо присягою в імя бога триєднього, що договір заключений між нами і яснов. п. гетьманом і всім військом Зап., потверджений підписом нашої руки і завішеннєм печати, ми в усім свято і непорушно будемо заховувати і підданих наших виконувати заставимо, і наступників наших до сього ж обовяжемо-доки згадані панове: гетьман і військо і його старшина теперішня і наступна з свого боку сього договору будуть триматись і його заховувати” [18]).

Другий-се асекурація згаданих радників і достойників семигородських. Вони посвідчують, що договір їх князя з гетьманом стався за їх відомом і згодою, і вони його підписують і скріпляють своїми печатками і обовязуються за себе і своїх наступників у всім його заховувати непорушно, поскільки заховуватимуть його гетьман і військо” [19]).

В звідомленню Уйлакія побачимо зараз згадку, що сих актів козакам не передано тоді, і не знати, чи передано й потім. Ракоцій витримував супроти козаків тенденцію висшости, в гадках своїх вважаючи їх будучими підданими своїми як короля польського і не хотів ніяк ставати на одну дошку з ними. Він хотів, щоб крім анальоґічної асекурації, яку він давав їм, вони присягли на якісь детальні “кондиції”. Текст їх не заховався, і ми не можемо судити, чи сі кондиції мали забезпечити його інтереси в задуманій польській кампанії, чи ґарантували йому якісь зверхницькі права над козацьким військом, виходячи з колишніх прерогатив польських королів [20]). В кожнім разі старшина козацька дуже гостро відчула в них зазіхання на самостійність козацького війська, і здається що сі “кондиції” зістались незаприсяженими.

Примітки

[1]) Hac occasione ostendant primo, quod principis etiam intersit, ut Kossakorum animi et potentia a vicinis majoribus statis separentur, ne coalitio illa illi et aliis detrimento sit. Transsylvania II с. 138.

[2]) Transsylvania II s. 149-реляція Штернбаха і Велінґа про авдієнцію, 11 (21) серпня; Monumenta XXIII ч. 259-їх пропозиції.

[3]) Реляція Штернбаха і Велінґа з 8 н. с. вересень-Trans. II с. 155.

[4]) de titulo et charactere dicant ablegati esse in optione principis eligere quecumcnqüe characterem velit, sed ablegatos existimare, titulum et qualitatem magni ducis Haliciae illi hac ratione conventiessime posse dari-Trans. с. 141, пор. 137 і 156.

[5]) Transsylvania II с. 161.

[6]) На брульоні записки для шведських послів, писанім рукою Кеменя, з датою 21 серпня, поміта: “13 вересня 1656, мадярські концепти переговорів, що велися з Шведами і козаками”. Transsylv. с. 153.

[7]) totam Russiam Rubram usque ad Vistulam.-Transsylvania II с. 159, виривки також в Архиві Ю. З. Р. III. VI ч. 138.

[8]) die alliance zwischen ihm und den Cossaken offensive et deffensive rechtigh auch iuramento confirmiret; diesellbe wolten seinenthalben mit dem Moscowiter brechen.

[9]) Transsylvania II с. 164.

[10]) Тамже с. 166.

11) avits, у Рудавского: sanctoe.

[12]) optimae, у Руд. aut habitae.

[13]) foederatae amicitiae.

[14]) magnatibüs.

[15]) Scriptum juramentum.

[16]) Офіційна копія видана в Transsylvania II с. 110-1, з датою 7 вересня 1656, без місця, має поміту: "Копія дипльому даного яснов. гетьманові і війську Запор." З ним згоджуються тексти Дворецького і Бутурлина-се свідчить, що в такім тексті, з датою 7 вересня сю асекурацію одержав український уряд; місце видання в сих українських текстах: Альба Юлія, Фейєрвар. Текст Рудавского (с. 325) коротший, з датою 20 листопада Albae Colosmonasteriensi.

[17]) Акты ЮЗР. III с. 546, москов. переклад в XI т. с. 691 (тут з р. 1657).

[18]) Monum. Hungariae hist. XXIII с. 450.

[19]) Transsylvania II с. 112-3.

[20]) В паперах Ракоція заховалась анонімна записка якогось дорадника-запитаного в справах нової ліґи. Він пише тут: "Щодо кон'юнкції з козаками, то вони будуть підвладні тому, кому належатиме королівство польське. Доти, милостивий пане, треба їх тримати при собі, годуючи ласкавими словами, а там час научить в. м., як з ними поступати, в залежности від того, чи переможе Поляк чи Швед". На записці помітка руки Ракоція: "Козацькі справи- згода ради старшини, козацька повновласть, 20 березня 1656". Monumenta XXIII с. 470. Перед тим, літом, свому висланцеві до московського царя Ю. Рацові Ракоцій між иншим доручав довідатися, чи Москва трактує козаків як своїх підданих (sibditos), чи як союзників (baratjokot, вл. приятелів-побратимів,- слов. брат.)

МІСІЯ УЙЛАКІ ДО ЧИГРИНА ДЛЯ ЙОГО РАТИФІКАЦІЇ, ЗВІДОМЛЕННЄ З ЙОГО ЧИГРИНСЬКИХ ПЕРЕГОВОРІВ В

ЖОВТНІ, ОБВИНУВАЧЕННЯ НА ГРУШУ-ЙОГО ЛИСТ ДО РАКОЦІЯ. ЛИСТ ГЕТЬМАНА ДО РАКОЦІЯ, РАКОЦІЙ ВИСИЛАЄ ДО НЬОГО ГЕНТЕРА І ХОРВАТА ДЛЯ КООРДИНАЦІЇ ПОХОДУ. ШВЕДСЬКО-СЕМИГОРОДСЬКИЙ ДОГОВІР 6 ГРУДНЯ-РАКОЦІЙ ОПРОТЕСТОВУЄ УСТУПКИ КОЗАКАМ, ВИСТУПАЄ В ПОХІД.

Все що ми знаємо про се, знаємо з звідомлення Ракоцієвого посла Ласлава Уйлакія, що поїхав з Ковалевським і Грушею для остаточного оформлення договору. Ракоцій мав намір післати з ними знову Шебеші, і ще 5 вересня післав йому наказ ладитися до нової подорожі до козаків, але Шебеші захворів [1]), пришлось його замінити кимсь иншим, і замінено отсим Уйлакієм. Заховалась його реляція з сеї місії, з 19 жовтня, настільки цікава, що я її наведу в цілости.

“Згідно з наказом в. м. дістався я до Чигрина і з'явився у гетьмана. 11 жовтня передав йому листа в. м., переказав йому в. княжу ласку і передав дарунок, так само його синові від імени нашого молодого пана, далі п. Виговському і всій громаді (universitas). Гетьман наказав про всі доручення в. м. переговорити другого дня з п. Виговським. Отже 12 жовтня я мав розмову з п. Виговським і п. Тетерею в присутности инших осіб. Сказав їм, що ми хочемо зложити присягу на пункти що маємо з собою. На се вони насамперед зажадали, щоб ми їм показали “дипльом”. Я їм показав, вони перечитали і сказали: Коли в дипльомі нема тих умов, чому князь домагається такого від нас? Ми сказали: Тому що ви визначені від гетьмана і всього Запорозького війська, маєте від них уповноваженнє до договору з князем і мусите на тім стояти, на що присягнете йому. Тоді вони сказали, щоб ми показали їм ті кондиції, що їх посли, за печатю і за підписом подали в. мил. Ми відповіли, що ми їх з собою не маємо. “Пощо ж князь жадає щось такого від нас? Ми мусимо відкласти нашу присягу на кондиції до того часу, як зберуться судії й полковники, і тоді побачимо, що його робити”.

“Коли ми потім, 14 жовтня обговорювали сю справу у Виговського, вони сказали: “Мусите показати, на які пункти присяг князь”. Ми показали їм дипльом. Вони сказали: “Ми всі, гетьман і полковники, готові також на таке присягти”. Принесли формуляр, писаний рукою п. Кеменя Яноша (і запитали) чи пункти згадані п. Кеменем єсть у нас з печаттю і підписом (князя)? Ми сказали, що присяги, підписаної і припечатаної в. мил. у нас

нема, тільки диплььом. Вони сказали тоді: “Князь не може від нас жадати більшого, ніж сам зробив! Ми не хочемо брати ярма на наші шиї! Князь нас не завоював шаблею, як Молдаван та Мунтян, ми з доброї волі та з приязни хочемо мати з ним союз, і не давали нашим послам наказу, щоб вони присягали на такі кондиції!”.

“Сей безсовісний обманець Ковалевський сказав перед гетьманом, що він не присягав (на кондиції), тільки Груша зробив се, щоб приподобитися в. милости, аби в. м. дали йому воєводство, коли бог поможе в. м. заволодіти польським королівством. Так брехав він і перед полковниками, і як би не було при тім Виговського, вони його вбили б; не знати що тепер буде з тим небораком через брехню тої безсовісної людини. Вони (полковники) не повірили їм (Ков. і Груші) ні трохи і далі сумнівались аби в. м. не дали ні їм ні нам до рук тих кондицій.

“15 і 16 вони збиралися всі в домі п. Виговського і радилися, що мають робити. Як я то з певністю довідався, полковники переконали гетьмана, що вони не мають присягати, тільки ми-вони дадуть нам на руки листи, і щоб ми з ними верталися, з чим прийшли. Але п. Виговський був иншої гадки і намовив гетьмана щоб післати до нас послів-що й зроблено. 17 жовтня вони прислали до нас на кватиру п. Виговського з кількома полковниками й иншою старшиною, і вони не сідаючи катеґорично заявили: “Скажіть нам, хочете нашої приязни чи ні? Гетьман не хоче більше протягати з сею справою, часу занадто мало, він не може довше затримувати полковників”. Стоючи перед такою великою справою, ми стали просити, аби й. м. (гетьман) почекав поки ми порозуміємося з в. мил. Але (Виговський) на се відповів, що ні гетьман ні полковники довше не чекатимуть; “коли ви не хочете, можете зараз узяти ваші листи й вертати так як сюди приїхали”: Нарешті я прохав Виговського, щоб вони почекали до другого дня, і вони за натиском Виговського ледве на се згодилися.

“Ми зараз обговорили з п. Удриштем, що нам робити в сій справі; з огляду що се було б з великою шкодою нашого мил. пана, коли б ми відкинули їх добру волю (до заключення союзу); він (Удр.) порадив, щоб ми вислухали їх присягу, коли вони приймуть диплььом такий, як в. милости. Я відповів, що так воно й мусить бути, бо коли вони (полковники?) роз'їдуться не договорившись, з нашою справою нічого не буде, і бог зна що з того може вийти. Бо, мил. пане, ми побачили, що як ми відкинемо тепер їх добру

волю і не вислухаємо їх присяги, ми зробимо їх ворогами вашої мил. і вашого краю. Тим часом (гетьман) три дні перед нами відправив з нічим Ногайського Татарина Хельмер-бега, що приїхав з тим, щоб гетьман дав їм кілька тисяч пішого війська, аби йти разом на Семигород; кажуть, що вже з весни хан домагається від них приречення. Тому 18 жовтня ми вислухали присягу вчинену їх звичаєм-на Біблії і хресті. Гетьман і вища старшина і всі зібрані присягли, що вони видадуть цілком такий самий дипльом, як дав в. милость.

"Коли ми були самі одні в домку п. Виговського, він нас на бога прохав, щоб ми не зробили шкоди нашому панові, і так говорив під присягою: "Аби бог так був ласкав до мене і дав мині щастя, як я бажаю добра в. м.,"-і я маю те вражіннє, що він хоче щиро служити вам. Тепер же він покликав мене до себе і сказав, що з Запоріжжя сьогодня вечером приїхав козак з таким писаннєм, що Татари рушили в сі сторони з великою силою; 15 тис. Запорожців пішли против них, щоб спинити сей похід, а (гетьман) сьогодня вислав до хана листа, питаючись, чого він властиво хоче? Коли він іде в поміч Полякам на Шведів, то він зараз піде против нього і буде битись,- бо Шведи його приятелі. Коли він іде на семигородського князя-то сей теж йому добрий приятель, і він сього теж не допустить. Заразом розіслав він універсали, щоб полковники були на поготові йти з ним у поле.

"Від Москви вони здається не бояться нічого, так мині казав сам п. Виговський. Одначе казав він і таке, що ходять чутки, мовляв вони (Москва) замирилися з Поляками. ле (козаки) мають там своїх послів і чекають від них відомости, чи сталася згода (у Москви з Поляками) і їх союз (з Москвою) розірваний. Що сі посли напишуть, гетьман спішно, вдень і вночі дасть знати в. мил., так само і про всякі инші справи.

"Що до війська-скільки тисяч міг би гетьман дати в. мил., про се говорив я з полковником браславським, що тепер буде в Рашкові. Також уманський полковник [2])-що разом зо мною був в домі п. Виговського, одержав приказ (іти в поле); він приїхав сьогодня, і зараз же зложив присягу. Третій (що одержав наказ) се Рац Ференц: він має наємного війська коло 2 тис., як мині казали. Принаймні так мині сказав Виговський, що вони готові в кожній хвилі, як тільки в. м. дасть наказ,-15 тисяч, з добрими гарматами і всім воєнним приладом. Крім того гетьман наказав щоб до Камінця не пускали ніякого провіянту. Прохає також в. м. не давати довозити до Польщі й

провіянту, ні воєнного припасу: пороху, салітри, олива і всякого иншого такого матеріялу. Чутки такі, що Поляки збираються під Сокалем, в. м. мабуть буде мати про се відомости з Марамарошу.

"Я думаю, що Виговський сам звернеться листом до в. м. і тоді в. м. зможе лекше знайти рішеннє що до пунктів. Груша також писатиме до в. м., щоб оправдатись. Ми пробудемо тут іще 2 дні", але будемо спішитися по змозі!..

Приписка: "Дипльом підписаний і припечатаний радою (tanacs) і достойниками (семигородськими) не був показуваний. Про даний до моїх рук лист в польських справах вони не згадували. Як буде з Татарами, про се вони дадуть знати в. мил. Коли се буде бажано, гетьман власною особою ставиться до в. м." [3]).

Лист Груші дійсно маємо, він досить інтересний:

"Світлійший княже, пане і пане мій великомилостивий! Инакшу ніж я сподівався нагороду одержала моя праця від яснов. п. гетьмана. Через неправдивий донос мого товариша я не тільки що не одержав ніякої подяки за понесені труди, але й більше того: кілька разів на зборах старшини величали мене зрадником! Бо коли кондиції запропоновані від в. вис. були взяті під розвагу і були признані тяжкими і прикрими, і невідповідними для братської спілки [4]), він (товариш) не тільки їх вирікся-мовляв не були йому показані в такім змісті,-але й набрехав, ніби то я без його відомости в змові з в. вис. прийняв і ствердив таке що не було користне Військові, але подобалося в. вис. Коротко оповідаю се в. вис., і хоч туга заступає мені очі, але розум наказує з проханнєм простертися до ніг в. вис. і благати, щоб в. вис. своїм авторитетним листом оправдав мене від такого явного наклепу. Коли осягну се, вічно буду служити в. вис. всіми силами і з усею щирістю. Віддаючись високій ласці бажаю довгих і щасливих літ і т. д. В Чигрині, 20 жовтня 656" [5]).

Хто їздив сим часом від гетьмана до Ракоція, не знаємо; не чути нічого близше і про переговори. Можем одмітити тільки те, що чули шведські посли. У козаків були деякі труднощі щодо заключеної з князем конвенції, і вихід в похід дещо затримався; але порозуміннє осягнено, присягу зложено, і козаки з 15 тис., обидва воєводи-молдавський і волоський з 6 тис. і сам князь з 20 тис. мають стати на польській границі зараз по Різдві-

якщо тільки не зайде яка небудь непереможна перешкода [6]).

З Ракоцієвого листування довідуємось, що відповідь гетьмана на посольство Уйлакі прийшла 19 листопаду: “гетьман повідомив Ракоція, що він визначив трьох полковників в поміч йому, і коли не буде яких небудь перешкод з боку Татар або Москви, він сам готов піти в похід-коли Ракоцій сього бажає [7]). Ракоцій зараз же вислав свого гінця Гентера, наказавши йому як найспішніше їхати до Чигрина, щоб уставити термін сполучення війська. Заховалася власноручна записка Кеменя того ж дня 19 листопада, де він на запитання князя висловляв свою гадку щодо терміну спільного походу; він рахував, що при швидкій їзді Гентер може обернутись до 16 грудня, і підготовивши до того часу угорське військо, Ракоцій міг би поспіти на мармароські проходи до Галичини на 6 січня, не раніш, і очевидно-відповідно до того мав визначити речінці сполучення гетьманові і обом господарям, волоському і мунтянському [8]). Вслід за Гентером Ракоцій вислав одного з визначніших своїх достойників Стефана Хорвата, щоб він допильнував висилки козацького війська [9]). Самого гетьмана Ракоцій не хоче турбувати, щоб він ішов у похід, але обіцяних 15 тис. в поміч він повинен вислати, в напрямі на Львів, з тим, щоб вони помогли Ракоцієві дістатися туди через Мармароські проходи, на випадок коли б Поляки захотіли йому загородити сю дорогу. З другої сторони, Хорват мав умовитися з гетьманом що до того, як забезпечити операції від татарської діверсії. Ракоцій передбачав, що гетьман може домагатися, аби для охорони сеї сторони прислано було також семигородське військо, і Хорват мав обережно викрутитися від таких домагань та зложити се завданнє на гетьмана і господарів. Третій пункт-забезпечити Ракоцієвих прихильників у Польщі від яких небудь неприємностей з козацької сторони; Хорват мусів вияснити гетьманові, що Ракоцієві треба взагалі притягти до себе Поляків-між ними й тепер є богато прихильних йому, і він сподівається, що його пляни опановання Польщі не викличуть там опозиції. Як орієнтаційний речінець для сполучення Хорват мав вказати, що коло 23 грудня Ракоцій буде “на мармароській дорозі”-не знати чи Ракоцій умисно прискорив термін против того як йому вирахував Кемень, чи тут крім того треба рахуватися з ріжницями старого і нового стилю.

Про результат місії довідуємося дещо з листу Хорвата до воєводи Стефана з Чигрина 31 грудня. Гетьман не знав, коли війська мають зійтися, тепер він

дав суворого наказа всім своїм силам, щоб на день 8 січня були під Білою Церквою, відти на 12 або 13 січня їх частина має бути під Камінцем, і на той же час мають ставитися на Дністер сили молдавські і мунтянські для спільних операцій [10]).

Порозуміннє осягнене у козаків з Ракоцієм, оформленнє договору і воєнного пляну на наступний рік пришпорило також заключеннє шведсько-семигородського договору і переговори шведсько-українські. Шведські посли вважали некорисним далі протягати переговори; король з свого боку наказував їм спішитися з договором, зробивши уступки в спірних пунктах, щоб як найскорше повести спільні операції в Польщі [11]). Слідом по приїзді Уйлакія з відомостями про останнє оформленнє договору з козаками шведські посли заявили Ракоцієві свою згоду приступити до складання договору, і 6 н. с. грудня текст його був обома сторонами прийнятий і підписаний. Головною метою договору поставлено спільну боротьбу против Яна-Казимира, щоб вигнати його з Польщі і поділити його влодіннє. Питаннє про дальшу долю польської корони в договорі промовчано, очевидно тому що посли не мали в сій справі формального уповаження від свого короля. Справу про побереже Буга і Підляше відложено до дальшого порозуміння, так само про уділ козаків в польській спадщині: "Й. корол. вел. крім згаданих провінцій, застережених для себе і згаданих князів (курфірста і Богусл. Радивила), застерігає також для Козаків Запорьзьких Україну і що понад то можна було б їм відступити. Але й. високість (Ракоцій), не бажаючи чим небудь перешкодити союзові з ними, ані їх володінням, всетаки вважає, що всяка більша уступка понад Україну буде шкодити його будучому становищу в Польщі. Тому й. вис. застерігає собі претензії до цілости (до всеї Польщі крім виділеного для шведського короля і його союзників) і протестує (против більших уступок козакам), доки в сім пункті не прийде до порозуміння між королем і ним, і так само посли й. кор. вел. застерігають й. вел-ву його претензії" [12]).

Се віщувало мало доброго на пізніше, але Ракоцій легковажив се собі, рішившися здобути зброєю польську корону. Війна була не популярна; ближча родина Ракоція: мати, жінка, теща-Польки з роду, всякі радники і достойники католицької віри відмовляли його як могли, й духовенство голосно, з проповідниць виступало против задуманої війни [13]). Старий приятель Ракоція і свояк Любомірский прислав свого родича

Station Станіславского намовляючи ратувати Польщу від шведського короля, як своє будуче володіннє. Але Ракоцій затявсь і не хотів відступати. 19 грудня повернув від козаків його післанець (котрийсь товариш Хорвата) з повідомленнєм, що козаки мобілізуються, 30 тисяч їх визначено в поміч Ракоцієві, і гетьман не загається походом. “Скоро почуємо дивні річи”, пише його посол [14]). Велінґ виїхав 22-го до Чигрина, оформлювати союзний договір. В останніх днях грудня мав прибути відти посол-мабуть теж з повідомленнєм про козацький похід [15]); ніби то на 5 січня козаки обіцяли свій прихід [16])-мабуть старого стилю-як що взагалі був визначений такий термін. Поздоровляючи Карла-Ґустава з новим роком, Ракоцій заповів йому, що на день 22 січня буде в Стрию, на території Польщі, а дня 31 грудня видав маніфест до мешканців Річипосполитої, обіцюючи скорий прихід, щоб за помічю свого війська привести до ладу Польську Корону, котру йому, мовляв, піднесли коронні стани [17]). На день 6 січня він визначив свій виїзд в похід, і дійсно сеї дати дотримав, хоча козацький посол, що вже був у нього тоді, настоював, щоб Ракоцій почекав козаків і без них не вступав на територію Польщі: вони мовляв не були повідомлені, що похід буде такий спішний. Шведський посол Штернбах, що лишався на дворі Ракоція і мав часті зносини з козацьким послом через його брата і писаря, не без приємности добачав тут можливість якоїсь “емуляції” між гетьманом і Ракоцієм і з натиском принотовував козацькі заяви, що вони прагнуть війти в тісніший союз з Швецією [18]).

Примітки

[1]) Monumenta XXIII c. 261, приписка Шебеші: "Через колік не міг я сього наказу сповнити, бо лежав хорий".

[2]) В друк.: urnani pulkovnik.

[3]) Monum. Hung. XXIII c. 485-9.

[4]) inconvenientes fraternitatis.

[5]) Тамже с. 489; підпись: Ioannes Hrusza de Meckuny, останнє явно попсоване

[6]) Transsylvania II c. 190. уривок також в Архиві ЮЗР. III. VI c. 182. 7) Transsylvania II c. 127.

[8]) Тамже с. 126.

[9]) Інструкція Хорватові 20 листопада, тамже с. 127.

[10]) Monumenta hist. aevi turco-hungariei ser. I tom. 6 c. 439.

[11]) Transsylvania II c. 188 д. д.

[12]) Текст договору тамже с. 193 дд. (пункт 6 про козаків).

[13]) Реляція шведських послів про настрої в момент підписання договору-Trans. II c. 197.

[14]) Архив Ю. З. Р. III VI. ч. 191.

[15]) Transsylvania II c. 259.

[16]) Тамже с. 260.

[17]) Transsylvania II c. 129.

[18]) Тамже с. 260.

СОЮЗ З РАКОЦІЄМ І СПІЛЬНА КАМПАНІЯ ПРОТИВ ПОЛЬЩІ-ЯК ПОЯСНЯЛИ ЇЇ НА УКРАЇНІ, ПІЗНІШІ ОПОВІДАННЯ ЖДАНОВИЧА, МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПОРОЗУМІННЄ ЯК ПРИЧИНА. ПЛЯНИ ПРИЛУЧЕННЯ ЗАХ. УКРАЇНИ. КОЗАЦЬКИЙ ПАТРОНАТ НАД ВОЛИННЮ-ЛИСТУВАННЄ СТ. СВЯТОПОЛК-ЧЕТВЕРТИНСЬКОГО З ГЕТЬМАНОМ І СТАРШИНОЮ В СІЙ СПРАВІ, КОЗАЦЬКІ “ЗАЛОГИ” НА ВОЛИНІ, ПОДІЛЛЮ І ПОЛІССЮ.

У української сторони немає якоїсь декларації, яка б мотивувала сей політичний крок. Правда, маємо пізніші пояснення Ждановича, дані ним царському післанцеві Желябужскому в серпні 1657 р. Але читаючи їх треба памятати, що говорилось се після повного провалу кампанії, компромітації Ракоція, смерти Хмельницького, повного засуду всеї сеї політичної афери з боку царського уряду і козацьких мас. Невважаючи на се, всетаки в сих оповіданнях лишається дещо, що мотивує сей політичний крок гетьманського уряду рисами реальними і психольоґічно-важними для момента заключення сеї військової конвенції.

Вислухавши царську заяву, що його похід з Ракоцієм і шведським королем на Польщу і здобуттє Люблина й Берестя (котрі Москва вважала своїми) противились бажанням царя, Жданович говорив Желябужскому:

“Чув я давно, що государ на мене за те гнівається. Але я з шведським королем не входив у спілку (не соединялся) і на війну до Ракоція пішов не своєю волею. Післав мене Б. Хмельницький з військом. Велів мені зійтися з Ракоцієм і наказав мені під смертною карою в усім слухатися Ракоція і ні в чим його волі не противитись. Коли я зійшовся з Ракоцієм, а до Ракоція під Сендомиром прийшов шведський король, мені з огляду на гетьманський наказ таки не можна було відступити від Ракоція. Я посилав про се до гетьмана (чи вести операції з Шведами), і від Шведа з Польщі їздили посли; гетьман мині написав, щоб я був з Ракоцієм не відлучаючись, волі його не протививсь і робив що він скаже, а про Шведа нічого не згадав-я маю сей лист. А Ракоцій пішов разом з Шведом під Берестє, і мені не

можна було відступити від Ракоція,-я пішов з ними (під Берестє) і Берестє піддалося Ракоцієві, на третім тижні після Великодня. По сім Ракоцій, лишивши в Берестю свою залогу, на шестім тижні після Великодня пішов з шведським королем на Варшаву-і я з ними ходив. З-під Варшави шведський король пішов до свого краю лишивши з Ракоцієм зо три тисячі війська, а всього мав з собою тис. 12-пішов спішно тому, що його землю став воювати данський король. А Люблина ніхто й не брав: Швед і близько до Люблина не приходив".

На запитаннє Желябужского, який договір був в Ракоцієм, і як ділилися здобутими городами й добичею, "которые городы на Запорожское войско достались и кои РакоцѢ" і які відносини шведського короля до царя, Жданович відповідав: "Мені гетьман не велів приймати (принимать) городи і залогами осаджувати, та й Ракоцій тільки в Берестю лишив залогу, а більше ніде не лишав, скрізь брав тільки окуп з міст і городів (замків), а мені (з того) на військо не давав. А піддались були йому такі городи: Самбір, Перемишль, Галич, Тарнів, Ланцут [1])-з усіх він брав гроші, а скільки з котрого, того я не знаю. З шведським королем разом доводилось мені бувати у Ракоція часто, і я чував від нього, що він хотів би замиритися з нашим государем, говорив так: "Гетьман Б. Хм. взявся мене помирити з государем, і я чекаю, що він мені напише, а коли не помирить він, я поведу зносини иншою стороною", а через кого доведе зносини, того не сказав".

Желябужский спитав: коли гетьман не велів переймати городів і брати добичу, то яка ж була мета сього походу-"чого гетьман шукав, посилаючи тебе до Ракоція, і що велів тобі добувати в Польщі?" Жданович на се відповів: "Я думав, що государеві відомо, пощо мене післано і що я мав добувати Ракоцієві, а коли государеві се досі невідоме, то я тепер все відкрию, бо тоді ми поневолі мусіли переступити [2]) присягу і боячися гетьмана не відкривали його гадок государеві. Послав мене гетьман воювати Польщу і добувати Ракоцієві королівство. Бо гетьман і Ракоцій сприсяглися між собою, що Ракоцій доступить королівство і буде в союзі з гетьманом, з Волохами і Мунтянами, а від государя він (гетьман) хотів відступити. Сі його замисли знали ми, полковники, а військо не знало. А як те військо, що було зо мною, довідалось, що ми добуваємо для Ракоція королівство, так військо хотіло мене вбити [3]), а потім пішло від мене, так казали: "Ми під Ракоцієм не будемо [4]), і короля нам непотрібно, єсть у нас

государ!”.

На запитання, що привело гетьмана до такого пляну, і як се ніхто з полковників не відкрив цареві гетьманських замислів, Жданович сказав: “Ніхто не міг суперечити гетьманові, а хто б посмів, не був би жив! [5]) Ми з Павлом Яненком і Павлом Тетерею говорили, щоб потайки повідомити государя, але не посміли. А гетьман видумував [6]) нам таке: “Приїхали з Вильни наші післанці, що були при великих послах цар. вел-ва, і сказали, що Польща й Литва піддалися государеві-щоб бути під його рукою, з тим щоб король до смерти володів усім як досі володів, і права їм і вільности їх були по давньому. А нас віддано назад під владу лядську [7]), і нам добра нема що чекати! Давніше, коли ми ще не наприкрилися так Ляхам [8]), і тоді нам була (від них) наруга і гоненнє, а тепер нас до кінця винищать!” А видумавши такі річи, почав (гетьман) зносини з Ракоцієм, з Волохами і з Мунтянами, щоб їм зложитися разом. Тепер всі полковники на мене нарікають і всю вину складають, аби на мені се окошилось-начебто я своєю волею ходив. А у мене є гетьманські листи. Та й хто б мене з війська послухав, якби я своєю волею пішов?” [9]).

Тут найбільше цінне-се підчеркненнє причинового звязку нової ліґи з московсько-польським порозуміннєм у Вильні-гетьман, мовляв, рішив розірвати з Москвою, спираючися на нових союзників, коли цар згодився віддати Україну Польщі. Що при тім Ждановичу не було дано ніяких вказівок щодо поділу польських провінцій і обсади певних територій козацькими залогами, сього ніяк не можна брати буквально, судячи з того як шведські посли у Ракоція докладно були поінформовані щодо козацьких жадань земель по Вислу [10]), як потім підчеркував сей пункт Виговський в розмовах з Велінґом в січні і з Шебеші в червні 1657 р.

Гетьман, як ми бачили вище, в момент коли Жданович виходив в свій похід (“иж мы посылаючы войска наши Запорозские жебы ся злучыли з войсками князя є. м. семигородского”), широко оповіщав всякого стану людей тих територій, куди Жданович виряжався, щоб вони “горнулись до війська Запорозького”, і “зоставали при нім”. Давав їм знати, що на сі території висилаються спеціяльні намістники” для охорони безпечности й порядку на сих територіях, а з пізнішого листування, знаємо, що з тим звязано було і розложеннє козацьких залог, що мали забезпечувати той порядок і

боронити людність від насильств війська-чи польського, чи венгерського, чи козацького. Уже з перших місяців 1657 р. ми маємо вказівки, як поволі крок за кроком воєводства Волинське, Подільське, Берестейське (Припетське Поліссє) обсаджувалися такими залогами і гетьманськими намісниками, не без участи і самого Ждановича, так що наведену вище його заяву треба вважати або за просту неправду, виреченнє всупереч фактам, або за формалістичну витівку, побудовану на тім, що козацькі залоги посилалися мовляв на власне бажаннє місцевих дідичів, шляхти, а самому Ждановичу гетьман не велів здобувать міст на власну руку й обсаджувать залогами на імя Запорозького війська [11]).

Се правда, що гетьманський уряд фактично продовжував тактику прийняту ним підчас галицької експедиції 1655 р.-давати вигляд нібито річ іде про фактичний протекторат козацький-оборону шляхти і міст від руїн і небезпек, а не про зміну правнополітичного терміну. Незвичайно цікаве з сього погляду і характеристичне листуваннє гетьмана з одним з визначніших таких клієнтів Запорозького війська-князем Степаном Святополк-Четвертинським з перших місяців Ждановичевої експедиції. Старий князь пише 7 с. с. січня гетьманові з Нової Четвертні: "За присланнє універсалів м. м. п. панів рицарства війська Запорізького на охорону худіб моїх волинських я віддав поклін Найвищому панові, що він добре настроїв до мене серце в. м., пана, а що в. м. маєш відомости про мій домок, який веду від давніх князів руських,- за се я покірно дякую в. м. Одначе ті універсали їх м. м. панів війська Запорізького ваги не мали і я мусів всетаки наказати, щоб дали хліб такий, як їх м. забажають, тим полкам що стоять у Турові, і до Висоцька, де був й. м. п. Зарудний. Будучи певен, що їх м-и вчинили се без розпорядження в. м., м. м. п., мушу вдатися до в. м., м. м. п.-думаю, що з милостивої ласки своєї накажеш суворо, аби більше не вимагали і не мучили убогих моїх підданих і мене в старости моїй-за відміною непостійної фортуни зіпхненого з широких волостей бідного Русина-слуги в. м., м. м. п. Пильно прошу за себе самого, і за сина мого, пана мінського, котрому маєтности повідбирали-про се він сам ширше пише-прошу: зволь подати руку підупалому. Як то звикли великі і славні гетьмани, яким і ти єси, в. м. п. м.,-побіду (над неприятелями) здобувати, а тим що кланяється їм -милосердє показати. Вповні покладаюсь на милостиву ласку в. м., що ми то отримаємо, і за се до віку мого одслуговувати обовязуючись служби мої поручаю", і т. д. [12]).

Гетьман відповів на се 17 (27) січня: “Світлійший княже, м. п. підкоморію браславський, мій милостивий пане і приятелю! Хоч і неприємно самих себе хвалити, але коли правда, то й похвалити себе можна, що нам ніщо инше так голови не клопоче, аби поламавши старі ярма на синах Східньої Церкви потішити саму сю Матір Нашу милою свободою і гідністю! Досить вона стогнала, стільки літ осідланою бувши своїми гонителями. Досить наплакалась зазнавши стільки прикростей; час осушити від сліз її очі, намочені руїною церков божих! А супроти того, що і в. княжа мил. з шановною своєю фамілією, як рідний син, вірно помагав тій Матери в її болях і смутках, ми маємо особливу увагу до маєтків в. кн. м.-аби принаймні забезпечити їх від клопотів з нашої сторони-бачучи, що досить уже пограбували й знищили їх инші руки.-Тому веліли ми видати нові універсали, ще суворіші від попередніх- заповідаючи кару на горлі тим, які б не вважаючи на вдруге повторену волю нашу сміли піднести ґвалтовну руку і видумати які небудь побори в худобах в. кн. м. Але й без того не будуть вони такі своєвільні й вигадливі-бо окремо наказали ми п. полковникові київському (Ждановичу себто), щоб поближших козаків з свого полку, що стоять на залогах, стримав від дальших насильств” [13]).

Отже як бачимо-залоги розставлялися з полку Ждановича від самого початку його операцій, ним самим-хоч може орґанізація нової української адміністрації була доручена не стільки йому як Самійлові Богдановичу Зарудному, котрого старий Четвертинський в своїм листі до Виговського з того ж дня 7 (17) січня, просячи його поклопотатися перед гетьманом, називає “стражником”-такби сказати воєнним губернатором фронтового поясу, охоронцем ладу і порядку. Може на сім треба й положити наголос в вище наведеній заяві: а йому, Жданович, гетьман не велів займати міст і обсаджувати залогами. Але з пинського листування, котре будемо розглядати дальше, побачмо, що й сам Жданович безпосереднє займався оформленнєм нових відносин. Він твердо натискав на шляхту окупованих країв, щоб вона з ролі прийнятих під козацьку протекцію обивателів Річипосполитої переходила на становище підданих нової Української Держави і приймаючи на себе підданчі обовязки супроти неї ліквідувала свої відносини до Річипосполитої [14]).

В сім власне полягала тактика гетьманського уряду в західнє-українській акції сього року 1656-7. Коли ми візьмемо під увагу з одної сторони

тількищо наведене листуваннє Степана Святополк-Четвертинського з гетьманом і Виговським з одної сторони, а славну "субмісію" пинської шляхти-котрою доведеться нам зайнятися далі- з другого боку, ми побачимо вихідний і конечний момент сеї тактичної операції. Починаючи з свідчень приязни й ласки для шляхти і міст, в тім роді як гетьманські листи місту Львову з місяця березня 1657-розсилані без сумніву в більше й менше анальоґічних формах на адреси ріжних міст і діґнітарів, котрі ніби то сею ласкою до нічого й не обовязуються, бо диктується вона ніби то моральними мотивами: інтересами руської віри, національними руськими традиціями, інтересами християнства тощо,- гетьманський уряд ріжними моментами чисто практичного характера-охорони свого добробуту і безпечности, визволення від контрибуцій козацьких, угорських, польських, московських і т. д.-змушував їх шукати далі й далі "ласки війська Запорізького". А задля її придбання мусіли вони переходити все в реальнішу й формальнішу залежність від нього: обовязуватися признавати над собою тільки власть Запорізького війська і нікого більше, не шукати і не мати инших протекторів, вирікатися від всякої залежности від Річипосполитої й її короля, від участи в її державнім життю- в соймуванню, посполитім рушенню тощо, розривати всякі звязки, кровні, релігійні й політичні, котрі їх з ким небудь звязували. Крок за кроком західнє-українська територія все тісніше звязується з Українською державою. Звязок деклярується ріжними "субмісіями" а закріпляється козацькою залогою. В пізнішім листуванню ми стрічаємо сі залоги "почавши від Полонного-в Константинові, Заславі, Межибожу, Острозі, Гощі, Степани, Межиричі, Корці"; орґанізується фактично новий Волинський полк, на чолі котрого стоїть Тарновський, що резидує в Межиричі-в Корецьких маєтках-тепер Самуеля Лєщиньского, спадкоємця кн. Корецького [15]). На північ його новий полк Турово-пинський, в Припетськім Поліссю. Старий Подільський полк, що давніш обмежився Побережем Могилівським, тепер старається ширитись на ціле Подільське воєводство. Підчас переговорів з Бєньовским, в квітні місяці гетьманський уряд очевидно вимовив се собі, що сі нові козацькі займанщини мають зіставатися в фактичнім козацькім володінню до остаточного урегулювання відносин. Все се виглядає на вповні плянову акцію, анальоґічну з білоруською, начеркнену в осени, в звязку з експедицією Ждановича-плян прилучення західнє-українських і південно-білоруських земель, так як формулував се ошмянський староста Ад. Сакович в листі до Матвеева: "Присилав Хмельницький до Пинська, що

йде туди з військом-нехай піддаються: він воює не для царя, ні для Шведа, ні для Ракоція, а на військо Запорізьке" [16]).

Примітки

[1]) Назви Самбора і Ланцута вгадую в сих зіпсованих словах: Сенгурк, Пивчюг (с. 1262).

[2]) "порудили"-се мабуть польське porzucili, в московській передачі "порютили".

[3]) "и войском всЂм за то мене хотЂли убить".

[4]) "нам при РакоцЂ не бывать"...

[5]) "а хто б и молвил, и тот бы жив не был".

[6]) "нам вмЂщал такую рЂч".

[7]) "отдали попрежнему во "владЂнье Ляхам"

[8]) "коли мы Ляхами и не таковы грубны были".

[9]) Акти посольства Желябужского, Рус. Истор. Библ. VIII с. 1260-5.

[10]) Вище с. 1307.

[11]) "МнЂ гетман городов принимать не велЂл и залогъ пометывать" Рус. Ист. Библ. VIII с. 1262.

[12]) Чортор. ркп. 2446 л. 23, з помітою: "Копія листу третім разом писаного до Хм.", у Липинського Z dziejów Ukrainy с. 559-60, з деякими пропусками. З того ж дня тамже-лист до Виговського, з подякою за його "причину" перед гетьманом про універсали і з жалями, що вони "ваги не мали, і убогі

піддані- котрих тільки тінь зістається після знищення,-мусіли давати хліб який їм наказано, і до Висоцька до й. м. п. стражника Зарудного відвозити, і ще потім часто наприкряються”, л. 17.

13) Тамже л. 24, у Липинського с. 561.

14) Універсал Ждановича з 14 травня і пинського маршалка з 18 травня-Акты изд. вилен. ком. т. 34 ч. 92 і 93-нижче.

15) Лист Бєньовского 27 січня 1658-Памятники киев. ком. III с. 265, наведений буде пізніш.

16) Польські справи 1657 р. N 1, ненум.

ЖДАНОВИЧ ВИХОДИТЬ В ПОХІД, ПЕРЕШКОДИ В ДОРОЗІ-ВІДОМОСТИ ДЕ НУАЙЄ І КРАВСА, ПОХІД РАКОЦІЯ, В ВИШКОВІ ПРИЙМАЄ ВІН КОЗАЦЬКЕ ПОСОЛЬСТВО, ЗВІДОМЛЕННЄ МОСКОВСЬКОГО ПОСЛА ВОЛКОВА, НОВА АСЕККУРАЦІЯ РАКОЦІЯ КОЗАЧЧИНІ-НА ВИПАДОК ЯКБИ ВІН СТАВ КОРОЛЕМ ПОЛЬСЬКИМ. ПЕРЕХІД ЧЕРЕЗ КАРПАТИ, РАКОЦІЙ В СТРИЮ-ЧЕКАЄ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА.

Не маємо докладніших відомостей, як і коли козаки рушили в поміч Ракоцієві. Ів. Виговський казав московському послові Лопухину, що Антін Жданович поїхав з Ракоцієвими послами “після Миколиного дня”, і з ним мають іти полки: Київський, Переяславський і Білоцерківський: мають сходитися під Білою Церквою [1]). Старий же Виговський, Остафій, оповідав потім иншому послові, Бутурлинові, що Ждановича виправлено в січні: велів йому гетьман зійшовшися з військом Ракоція і обох господарів іти на польські городи і їх воювати і засідати [2]). Судячи з того, що Лопухин підчас своєї подорожі, в першій половині січня н.с. бачив сих козаків, як вони допера йшли на схід під Білу Церкву [3]) виходить, що похід стався не в грудні, а в січні, і козаки дещо спізнилися в порівнянню з Ракоцієм. При тій “емуляції” яка дійсно істнувала між козацькими претензіями “на всі городи аж до Висли, де жили руські люде благочестиві й церкви були” і плянами

Ракоція на всю Польщу, з виїмком окупованого шведським королем і курфірстом, розуміється Ракоцій не мав ніякої охоти чекати приходу козаків. Навпаки, він спішив як найскорше завісити свої корогви на спірних землях, може й старався використати в сім напрямі неприсутність козаків.

Крім реєстрових козаків (Ів. Виговський, як бачимо, говорить про три полки) ішли охотники під проводом таких ватажків як Рац Ференц (вище с. 1311) то що. Козаки-участники походу, розпитувані потім Кикиним говорили, що взагалі гетьман казав іти в сей похід "охотникам, хто схоче", без плати, "добуваючи на себе" 4). Уйлакі називає військо Раца наємним, платним, протиставляючи його реєстровим полкам. Далі в оповіданню про кампанію ми побачимо такі охотничі ватаги, які стояли тільки в посередній залежности від Ждановича; правдоподібно вони робили і в приготованні чимало замішки, і потім ще більше в самім поході своїм цілком одвертим, ні чим не стриманим добичницвом.

Здається довший час козацьке військо простояло під Баром, і тут вийшла якась затримка. Де-Нуайє пише: "Цар, довідавшися, що козаки зібралися під Баром, аби післати 20 тисяч війська князеві трансильванському, остеріг Хмельницького, щоб він не посилав війська кому небудь в поміч на польського короля, коли не хоче аби (цар) негайно післав сильну армію на Вкраїну. А Татари, ще проворніші, довідавшися, що козаки зібрані під Баром призначаються против Польщі, напали і погромили Уманський полк, 60 тис. війська, і загрозили, що вони спустошать і випалять Україну, коли Хмельницький пішле яку небудь поміч против Польщі, так що він мусів післати до князя трансильванського і вимовитися від походу. Воєводи молдавський і мунтянський, почувши се і злякавшися татарських погроз, теж відмовилися післати обіцяні Ракоцієві 20 тис. війська. Його універсали вислані до польської шляхти, що зібралася в Перемишлі, щоб їх вислухати, були подерті нею в присутности його післанця-хоч вони були складені в можливо улесливих виразах. Тоді князь-бачучи що його заходи приймаються так неприязно, і вся шляхта великопольська і малопольська збирається щоб сполучитися з військом вел. маршалка, спинився на семигородській границі і щоб замаскувати затримку свого походу скликав свій сойм" 5).

Сюди ж очевидно належить дещо з того, що оповідає про сей похід семигородський літописець Кравс. Він каже, що Ракоцій вислав до

Хмельницького Стефана Хорвата з тим, щоб він змобілізував тих 40 тис. козаків, що йому обіцяно було для походу на Польщу, і неодмінно на день 24 січня привіз їх до Хусту, куди він, Ракоцій, на той час намірявся прибути з усею своєю армією. Але що в поході самого Ракоція зайшли ріжні труднощі, він післав Хорватові наказ, щоб замість Хусту він прийшов на той день, 24 січня до Стрия і там чекав його приходу. Хмельницький виправив Хорвата з 40 тис., і він зробив уже чималу частину дороги в напрямі польської границі, а що впали на той час великі сніги, то козаки кинули вози і взяли санки (на "транспорт"). Але тут пішли теплі дощі й вітри, сніг стопився, і не можна було йти далі. Заразом були в великій трівозі з огляду на Поляків, підійшовши до них так близько. Мусіли заложити табор і післати по вози, а за той час пильно стеріглись. (Бо у козаків-поясняє при тім Кравс-такий звичай на війні, що кожен їдучи на коні має припряжений маленький візок з провіянтом, і в поход сі вози йдуть з двох боків, а в середині піше військо, і в потребі сі вози служать їм на шанці; сими возами вони дуже сильні, і про них кажуть, що нема на світі війська (чи народу) зручнішого в закладанню шанців як козаки-се було видно в Молдавії в 1653 р. [6]). Отже коли вийшли у них сі труднощі, прийняли вони се за злий знак для війни, і було з того приводу богато нарікань,-бо з одної сторони князь не міг іти з причини великих снігів, а козаки-тому що снігу не стало. Але коли нарешті вози прийшли, козаки прибули на призначене місце до Стрия, а не заставши тут князя згідно з його пляном, стали дуже сваритися з своїм комісаром Хорватом і з калаузами, і в друге впали в трівогу, що хан глибоко зайшов до польського краю, Поляки можуть на них напасти і всіх перебити. Зчасто вони грозилися Хорватові смертю, а-той слав одного післанця за другим до князя, описуючи йому стан річей і небезпеку. Князь з огляду на се йшов день і ніч; не вважаючи на великі морози, і заразом слав одні листи за другими, заповідаючи свій приїзд. Але козаки не давали себе заспокоїти, через той страх перед Поляками; обвинувачували Хорвата в обманстві, щодня збирались йому втяти голову і трівожилися далі-аж як 3 лютого князь прибув до Стрия, се козацьке незадоволеннє утихло. Два чи три дні радили вони раду, що їм робити далі в таких обставинах, і урадили закликати сусідні городи й замки, щоб ті піддалися, і поставити в них залоги (с. 256).

В сім оповіданні-багато недокладностей, не вважаючи на зверхні прикмети

ніби то точности. Хорвата вислано до Хмельницького не 3 грудня, а два тижні раніш [7]). Цілком неймовірно, щоб Ракоцій визначив Хуст місцем сполучення, а навіть Стрий для сього мало правдоподібний. В околиці Стрия козаків при кінці січня зовсім не чути, хоч уже 3 лютого Ракоцій був там; вони зійшлися з Ракоцієм в околицях Перемишля коло 20 лютого; в листах Ракоція й відомостях шведського посла висланих з Ракоцієвої кватири з дороги до Стрия нема ніякого натяку на козацьке військо денебудь по близу: воно з'явилося під Львовом мабуть не раніш 10 лютого і пішло відси просто під Перемишль, щоб зійтися з Ракоцієм. Та й у інструкції Хорватові Ракоцій дає козацькому війську директиву на Львів, як ми бачили.

Не свідчить про добру інформованість Кравса і те що він цілком іґнорує Ждановича, як офіціяльного провідника козацького війська, противставляючи козацькому загалові Хорвата. Але в сих історіях про неувязки Ракоцієвого пляну з фактичним маршом, перешкоди в поході, нарікання козаків і їх сварки з Хорватом мабуть лежить щось реальне.

Кравс оповідає ще цілком анекдотичну історію про татарського посла, що приїхав до Ракоція перед виїздом його в похід з домаганнєм окупу за прихильну нейтральність; Ракоцій мовляв по пяному його образив і тим дорешти зіпсув відносини (с. 244).

Фактично Ракоцій вирушив в похід 6 січня, визначивши на 14 січня збір армій в Мармароші, щоб іти з нею на Стрий [8]). В Вишкові визначив сесію сойму, дуже коротку, щоб перевести потрібні ухвали [9]). Тут же прийняв московського посла Волкова, що їхав з царської ставки до гетьмана, і відти з гетьманськими людьми до Семигороду. Цар переказував Ракоцієві свої бажання, щоб він не помагав ні шведському королеві ні Татарам, а підтримував далі приязні відносини з гетьманом, як царським підданим, і через нього давав знати цареві про всякі новини [10]). Ракоцій відповів етикетальним листом, обіцюючи завсіди сприяти цареві, свої ж відносини до Шведів пояснив у відповіді на "статті" Волкова так: против царя мовляв він не має спілки з Шведами ні з Татарами ні з Поляками, але старої приязни з Шведами розірвати не може; з гетьманом зложив і заприсяг союз, і до царя буде ставитися прихильно, доки з його боку буде бачити "добру волю" [11]).

В своїм звідомленню Волков, пише, що під той час був у Ракоція посол козацький "суддя війська Запорізького" [12]), з ним два товариші і третій писар; Ракоцій подарував послові оксамітну ферезею на соболях, а товаришам по 50 талярів; він "призивав князя на польське королівство", так само посол польський-очевидно післанець Любомірского Station Station Станіславский; в однім і в другім випадку так їх посольство очевидно об'ясняли Ракоцієві люде. "Всі посли обіцяли воювати на царя з військом шведським, польським, венгерським, волоським і мунтянським"; козаки з Татарами нападуть з своєї сторони.

Оповідали Волкову, як поділили Польщу-що дістають Шведи і Прусія; Богуслав Радивил буде удільним князем на Підляшу. Але що дістануть козаки-нема мови.

Про се записує деякі балачки Штернбах в своїй реляції з Ракоцієвої кватири 28 січня. "З розмов з деякими радниками (Ракоція) я так зрозумів, що з огляду, що Хмельницький має одного сина, а Виговський і инші провідники (duces) не прагнуть влади. Хмельницьому треба дати частину Білоруси з титулом князя, полковникам певні маєтности в державі, а рядовому козацтву-його старі свободи" [13]). "Не можу напевно твердити, додає він, що се плян князя, але ясно, що се не приватна гадка того що мені се говорив". Про які небудь конкретні домагання козацькі він не міг довідатися. "Чи отець Даниїл мав який небудь мандат домагатися яких небудь земель, в. кор. в. дуже справедливо сумнівались, бо досі він не робив ніякої згадки про збільшеннє земель тих, якими він (очев. гетьман) заволодів, тільки-кажуть -домагався, щоб не було перешкод в користуванню старою свободою" [14]). Натомісць чув таке оповіданнє про прощальний обід козацького посла, що відбувся "не так давно". "Побачивши княгиню дуже засмучену, так до неї промовляв: "Не потрібуєш журитися від'їздом князя! ми його так попровадимо нашим військом, що хутко зможемо привитати тебе як королеву в самій Польщі, в королівській столиці!"

Про Хмельницького Штернбах чув від посла, що він зліг від тяжкої хвороби. Хан прислав до нього инше посольство-що розуміли очевидно як знак політичного наближення. Союз заключений з Ракоцієм не зменшив ні трохи бажання козаків війти в союз з Шведами, се свідчив посол через свого свояка і писаря, що бували у Штернбаха, і він набрав з розмов з ними

такого переконання, що коли б Ракоцій недодержав союза з Шведами і війшов в згоду з Казимиром против Карла-Ґустава (як то дійсно Ракоцій потім пробував)-то козаки готові звернути свою зброю против самого Ракоція. Але союз їх з Москвою тріває далі-як то показує факт, що гетьман дав через московського посла свої листи до Ракоція-“коли се не припадково сталось, тому що саме тоді їхав” [15]).

Мабуть з сим гетьманським посольством звязана нова “асекурація” Ракоція на випадок коли дістанеться на польське королівство (копія без дати, видана без пояснення її походження з гіпотетичним означеннєм, січень 1657 р.-що дійсно правдоподібне):

Ми Юрій Ракоцій і т. д. даємо знати для памяти-що хоч ми як князь Трансильванії вже зложили тверду і постійну конфедерацію з й. м. Б. Хм. і всім військом Зап., і на се обі сторони обмінялися певними дипльомами, але що з ласки божої і його таємного призначення, за поміччю вищезгаданого війська Запор. і його гетьмана та заповненої їх зброї маємо ми бути вибрані на трон польський, тому нашим словом княжим і вірою нашою християнською ассекуруємо вищеназваного гетьмана і всі шановні стани (vitezlo rendeket), що ми в сій новій гідности полишимо їх і потвердимо в усіх їх імунітетах, свободах і в володіннях (hataroknak birdolamiban), і наших підданих то заховувати примусимо. Згідно з договорами учиненими з Казимиром, королем польським і Польською республікою, або так як підчас нашої інавґурації (tempore inaugurationis nostrae) буде у нас умовлено з ними що до їх становища-з тим щоб вони нам і нашим наступникам згідно з вимогами кождочасного стану річей виявляли вірність, послух, а ми їм як і иншим приналежним нашої держави урочисто прирікаємо, силою сеї нашої асекурації нашу повну прихильність” [16]).

Була ся асекурація переслана з Сам. Богдановичом гетьманові чи ні, вона в кожнім разі лишається дуже цікавим документом-ілюстрацією того, як уявляв собі Ракоцій ролю козаків в тій Польщі, котрою він мріяв правити.

Відправивши московського посла, Ракоцій рушив в похід через гори, стараючись поспіти на визначений ним термін до Стрия, але тут зайшли ті стихійні перешкоди, коротко згадані Кравсом, а більш мальовничо описані у Ґрондского, що був свідком і учасником сього походу. Спочатку впали

великі дощі й вилили ріки, так що ледво можна було знайти місце для табору. Потім раптом впали великі сніги і потисли тяжкі морози. Дороги стали непрохідні. Але Ракоцій велів зігнати людей, платив війську за роботу при відкиданню снігів, і не вважаючи на такі, здавалось-непоборні перешкоди, на початок лютого наспів на границю Польщі. А ще перед тим, наперед себе післав зпочатку відділ війська під проводом Бакоша, аби зайняти гірські проходи і Стрий, як ключ до них, "на випадок коли б прийшлося чекати козаків", а далі свого ментора Кеменія, придавши йому своїх польських прихильників Косаковского і Ґрондского-робити серед шляхти настрій на користь Ракоція, мовляв самими Поляками покликаного короля, протектора і спасителя Польщі від чужоземного завоювання і внутрішньої усобиці.

Листи до матери, писані з сього походу дають кілька цінних подробиць до загального образу даного сими мемуаристами. 21 січня Ракоцій пише з табору під Прислопом, описуючи тяжкий перехід через сей перевал.-"Не чоловік наш неприятель, але сам бог против нас! Несприятлива погода так знищила нашу транспортову худобу, що ледви одного (вола) можна знайти, який би міг потягнути якийсь тягар. Води вилилися через сі жахливі дощі, Секлери застрягли за Тисою... Не можемо описати, які клопоти маємо-бажали б уже скорше якоїсь почесної смерти. Боїмось, що коли якесь нещастє трапиться з Козаками (до приходу Ракоція), вони будуть думати, що ми се зробили навмисно (спізнились), і ми стратимо всяке довірє... Військо Бакошове стало під Бескидом, пана Кеменя рано виправляємо з тисячею драґонів, маючи на гадці три можливости: перша-коли Козацтво прийде і там не буде неприятеля, який міг би дати відсіч, Кемень з козаками звяжеться, а ми підем без армати-бо ми були змушені провіянт і армату пустити на Мукачівську дорогу. Коли Поляки будуть до нас прихилятись, він мусить підтримати їх прихильність. Третє-коли він стріне неприятеля такого, що на людське міркуваннє він міг би його перемогти, він мусів би вдарити на нього. Коли ж перехід покажеться неможливим, і Козацтво не прийде, відправимо військо до дому, піхоту й наємне військо розложимо на кватирі, а самі подамось до Ечеду і будемо чекати божої ласки і кращої погоди", і т. д. [17]).

Але всі труднощі перебуто, і 31 січня Ракоцій пише з Сколього, з Галицької границі: "Вчора ми прийшли до Сколього, не вважаючи на тяжку дорогу, й мирно здорові. Вози лишилися, вони прийдуть за нами, але що найменше

тиждень ми не бачили нашого провіянту і утримувалися виключно з мукачівських припасів. Сьогодня йдемо звідси до Синевідська, завтра до Стрия і як дасть біг-сполучимося з козаками: вони дають нам знати, що за три-чотири дні прийдуть сюди. Панові Кеменію принесено відомість, що Чарнєцкий з 8 хоругвами хотів дати битву під Самбором, але з ним в битву не вступали, а з 500 німецької піхоти Остророґа знищено; 100 чоловіка з 2 корогвами й старшиною післано сюди. Під Перемишль на 8 лютого скликано шляхту. В Львівській околиці шляхта піддається, і в Перемиській землі богато зложило присягу, але чи додержать, біг зна. Тих що зберуться під Перемишлем ми з божою поміччю розгонимо, пошлемо туди наших людей з Стрия. Аби лише прийшли козаки, ми не будемо гаятися і потягнемо під Краків...” [18]).

Так от, як бачимо, Кравс помиляється, представляючи, що козаки чекали Ракоція в Стрию-навпаки він чекав їх тут, щоб іти разом на Краків. Вони запізнилися-дуже правдоподібно, що їх затримала в дорозі відлига, як то представляє Кравс. В кожнім разі протягом яких двох тижнів Ракоцій був оден паном ситуації в Галичині і міг тут на власну руку уставляти відносини, так як собі бажав, цілком іґноруючи козаків і приготовляючи їм таке місце в майбутній Польщі, яке визначив їм Ян Казимир своїми договорами. З становища козацької політики се була непростима стратеґічна помилка-отсе опізненнє Ждановича до Галичини. Правда, що доля посміялася кінець кінцем з мрій Ракоція так само як і з їх плянів.

Примітки

[1]) Акты Ю. З. Р. VIII с. 394.

[2]) Акты III с. 557.

[3]) Акты VIII с. 393.

[4]) Акты Ю. З. Р. XI с. 806.

[5]) Лист з 4 лютого, с. 296.

[6]) В друкованому хибно 1654.

[7]) Кубаля (с. 134) не називаючи Кравса приймає його дати і вважає дату інструкції виданої в Transsylvania за хибну, але для сього нема ніякої підстави,

[8]) Transsylvania II с. 260.

[9]) Monumenta comitialia Transsylvaniae XI с. 245.

l0) Акти посольства-Жерела XII с. 397.

[11]) Тамже с. 405, дата 17 січня в таборі під Виском.

[12]) В друкованім “Данило судья війська Запорожського”, але Данило може се Данило Калуґер, приплетений сюди через непорозуміннє. Що послував справді суддя Самійло Богданович, потвердженнєм може служити звістка Ґрондского, що на початку 1657 р. іменем старшини чи війська (nomine universitatis) зложили присягу в Самош-Уйварі Самійло Богданович, генеральний суддя й Іван Ковалевський, ґенеральний осавул, а Хмельницький і старшина присягли перед Хорватом і Топошем (с. 359). Зараз потім бачимо Богдановича-Зарудного на Волини, участником окупації-вище с. 1316-7.

[13]) Quod vero Cosacorum satisfactionem attinet, ex discursu cum aliquo consiliariorum habito intellexi: Cum Chm. prolem masculinam unam habeat et Wiovskyus caeterique duces nullum imperium affectent, debere Chmielnicio dari partem Albae Russiae sub nomine ducis, caeteris legionariis s(ive) ducibus singulis tantummodo pro rata, et cuiusvis conditionis reliquis gregariis pristinam libertatem.- Trans. II с. 264, теж в Архиві ЮЗР. III. VI ч. 264.

[14]) Тамже.

[15]) Transsylvania II с. 264-5.

[16]) Тамже с. 131-2.

[17]) Transsylvania II с. 351-2.

[18]) Тамже с. 353.

ДИПЛЬОМАТИЧНІ СПРАВИ В СІЧНІ-ЛЮТІМ: ПРИЇЗД ЛОПУХИНА, ІНФОРМАЦІЇ ГЕТЬМАНА, ОСТОРОГИ ВІД ПОЛЯКІВ, ПОЯСНЕННЯ ПОХОДУ ЖДАНОВИЧА, ЛИСТ ДО ЦАРЯ 19 СІЧНЯ.

Саме в розпалі козацької мобілізації до походу на Польщу мало приємним свідком її з'явився згаданий Абрам Лопухин [1]). Висланий з дорученнєм лагодити козацьке невдоволеннє з московського порозуміння з Поляками, він цілком несподівано для себе і для московського уряду наскочив в дорозі на похід козацьких полків під Білу Церкву, на війну з Польщею. Цікаво, що київські воєводи, очевидно, не мали про се ніякого поняття; маючи своїм обовязком слідити за тим що діялось на Україні вони фактично жили тільки тим, що припадком попадало до їх "с'езжей избы", і всі їх інформації мали наскрізь випадковий характер. Московські післанці мали з сього погляду більше можливостей, і Лопухин певно не пропустив нагоди розпитатися про мету сеї мобілізації. Але те що він довідався в дорозі, для нас пропало, й лишилося тільки дещо з того, що він говорив і чув про се в Чигрині.

Він приїхав туди на Голодну Кутю, 15 н. с. січня. Стрічав його ґенеральний осавул Іван Ковалевський, і того ж дня гетьман-загодя попереджений про його приїзд, дав йому першу авдієнцію. Лопухин передав царського листа (тексту не маємо), дарунки гетьманові-доволі скромні: два сорока соболів; призначене для Виговського видано "иншим часом", секретно. Всякі розмови гетьман відложив на пізніше; з огляду на піст і кутю, очевидно, не просив до обіду.

"Розговори" велись на другій авдієнції, по Йордані, 17 н. с. Посла приймав тільки гетьман з писарем. Лопухин насамперед переказав "милостиву похвалу" від царя за присланий з Кикиним текст договору з Ракоцієм і воєводами молдавським і волоським: цар не висловлювався против сього договору, навпаки-висловляв побажаннє, щоб гетьман далі підтримував

зносини з Ракоцієм і воєводами та сповіщав царя, що вони будуть писати. Під сю хвилю жадав від гетьмана писаної реляції про хана і його політику, також про відносини між Ракоцієм і воєводами, і кого вони будуть підтримувати (очевидно в Польщі), і як саме-чи військом чи грошима?

Гетьман пообіцяв давати інформації; про хана оповів, що той ладиться до походу на весну, але невідомо куди саме. Між Ракоцієм і воєводами відносини добрі. Пізніше Лопухин розпитував гетьмана за посольство Волкова, що поїхав через Україну до Ракоція: коли його гетьман відправив і чи не чув про його дальшу долю.

Далі темою розмови були відносини до Польщі: цар запевняв, що він замириться з Польщею тільки в такім разі, коли Поляки виконають всі бажання царя, і не може бути мови про те, аби цар від України відступився-Лопухин говорив згідно з даним йому наказом, наведеним вище (с. 1256) про висилку козацьких послів на сойм разом з московськими, про границю з Польщею, про виленську комісію. Гетьман відповідав незвичайно стримано, замкнувся що називається. Послів на сойм "людей добрих і знатних", обіцяв вислати, але на запитаннє-кого саме; відповів, що мусить про се порадитися з старшиною. В справі границі здавався на волю государя-йому мовляв відомо, де межа козацьких городів з коронними [2]). На виправдання свого скептицизму в справі виленських переговорів завважив, що король не раз уже присягав і козакам і цареві, та ніколи не дотримав присяги. На се Лопухин відповів доволі довгою, але мало переконуючою реплікою, що цар покладається на бога-що той покарає його неприятелів, коли вони присяги не дотримають, і він їм в такім разі вірити більше не буде.

Гетьман тоді сказав: "Прислали нам приятелі з Польщі листи, як то кн. Одоєвский з товарищами в своїм посольстві поступалися нами, військом Запорізьким, польському королеві перед його комісарами. Але ми тим листам не віримо: віримо тому, що вел. государ переказує до нас через тебе і у всім на нього покладаємось" [3]). В відповідь на нові запевнення посла, гетьман і писар встали і повторили свою декларацію довіри цареві, з побажаннями йому всяких успіхів над ворогами (не наводжу її, бо передана вона в шабльонних канцелярських виразах московських, які не лишили ніякого оригінального кольориту).

Розмова поновилася другого дня, 18. н. с., і гетьман з писарем знову наказували Лопухину запевнити царя в їх повній льояльности. По сих запевненнях Лопухин став розпитувати гетьмана і писаря про козацький похід, що він спостеріг у дорозі: "Як я їхав козацькими (черкаськими) городами, і з богатьох городів і місточок ідуть козаки, а як я їх питав, куди йдуть, відповідали: "Йдемо на службу під Білу Церкву".

Попереднього дня-зазначує в звідомленню Лопухин, він зібрав деякі відомости (від Виговського очевидно, ім'я пропало)-сказав йому, що попереднього року були шведські посли, пробули три дні і були відправлені, але гетьман з ними своїх послів не посилав; потім були посли венгерські, волоські й мунтянські, і волоських та мунтянських відправлено скоро, а венгерські (Ракоцієві), видно, зіставалися довше і з ними "після Миколиного дня" (18 грудня) поїхав Антін Жданович, а з Ждановичем мають іти полки: Київський [4]), Переяславський і Білоцерківський-мають сходитися під Білою Церквою, і там же мають зібратися "охотники". Тепер на сю тему Лопухин хотів дістати офіціяльні пояснення від гетьмана. Але гетьман і писар не відкрили дійсної мети походу, а заслонилися пограничними зачіпками з Поляками:

"15 грудня [5]) стало нам відомо, що Ляхи напали на городи Черніївці і Калюс [6]), вирубали людей і майно забрали, і ми післали полковника київського Антона Ждановича з полком (Київським очевидно), та ще полк Білоцерківський і Переяславський, і богато охотників пішло, і ми їм веліли стати в козацьких городах на границі від Ляхів, і коли Ляхи їх зачеплять і будуть пустошити козацькі городи, він (Антін) буде з Ляхами битись; а збирати Антонові веліли ми всі полки під Білою Церквою".

При тім гетьман в такім світлі представив похід Ракоція на Польщу-виразно відділивши його від експедиції Ждановича. Ракоцій змовившися з воєводою молдавським і мунтянським пішов на Яна-Казимира; 22 січня (с. с.) вони мають зійтися з Ляхами (прихильниками Ракоція). Робить се Ракоцій в порозумінню з шведським королем, своїм союзником і свояком; коронний маршалок Любомірский просив Ракоція не чіпати його маєтностей, обіцяв йому за се віддячити. А Ян-Казимир тепер в Ґданську, і шведський король пішов на Ґданськ. Ян-Казимир веде переговори з царем про замиреннє, а сам післав ксьондза до султана, перебравши за черця

(православного очевидно)-буде він намовляти султана, щоб наступив на козаків, обіцяє йому за те Ян-Казимир вічну данину. “Ми післали на Волощину щоб про все се розвідати, і як дістанемо відомости, зараз пришлемо з умисним післанцем вел. государеві”.

Додав ще про цісаря: він виступає посередником перед царем, а сам безнастанно помагає Янові-Казимирові.

Писар пригадав, що гетьманські посли ті що були в Вильні-“Григорій Гинмар [7]) з товаришами”, не одержали від московських уповажених ніякого звідомлення про ухвали комісії коли їх відправляли до гетьмана; те що гетьман знає про всі ухвали, знає з листів отриманих з Польщі від приятелів-і тепер Виговський пересилає їх цареві [8]).

В сепаратнії розмові Виговський оповів Лопухину, що Ракоцій доручив йому намовляти гетьмана виступити посередником між царем і шведським королем, щоб їх помирити; Виговський просить дати се знати цареві, коли б була на те нагода. Також переказує йому дещо про Старий Бихів.

Другого дня, 19 н. с., гетьман відправив Лопухина з грамотою до царя; в ній повторяв запевнення своєї вірности й готовости служити, а далі подавав такі відомости:

Султан турецький велів усім ордам бути готовими на війну. Козацькі посли повернулися з Криму, теж привезли відомість, що вже третій наказ вийшов від хана, аби всі орди були готові, тільки не знати, куди мають іти; “дехто каже, що похваляються йти на тутешні українні, і на инші пограничні волости”, тому цар мусить показати велику обережність на пограничу, бо звичайно Татари де-инде чутку пускають, а де-инде бють.

“Ляхи своїх старих хитрощів і неправд не хочуть лишити: уже після з'їзду (виленського), випавши з Камінця вирубали город Калюс [9]) і на инших місцях, коло Бару не мало християн побили. А тепер знову в Пинськім повіті монастирі попалили, православного архимандрита лещинського отця Йосифа замалим не вбили, а ченців його таки всіх побили на смерть, тільки сам він ледви втік, за помічю божою. Також по иншим місцям чинять християнам (православним) ріжні кривди, і нашу православну віру зневажають. І ми видівши такі їх неправди вже почали збирати військо до

пограничних людей: кільком полкам веліли рушитися против них” [10]).

Все се робить таке вражіннє, що поставивши на карту спільний з Ракоцієм похід на Польщу, гетьман і його однодумці старалися притишити всякі можливі непорозуміння і розходження з Москвою, щоб не сполошити сього пляну.

Примітки

[1]) Акти посольства в Актах Ю. З. Р. VIII с. 385 дд.-на жаль з копії сильно знищеної.

[2]) Текст звідомлення в сім місці неясний.

[3]) Копія в сим місці сильно потерпіла, і текст не дуже ясний, але в головнім зміст не викликає сумнівів-Акты ЮЗР. VIII с. 392.

[4]) Се ім'я пропало, але його можна зміркувати з розмови 18 січня, с. 393.

[5]) імя місяця пропало, але очевидно, що се грудень.

[6]) Були може названі ще якісь містечка, але се місце зіпсоване; замісць Калюса в друкованім Кальник, але судячи з листу гетьмана (нижче), треба думати, що се Калюс. “Чернецы” мб. Черніївці.

[7]) так надруковано, але викликає сумніви.

[8]) Ся частина звідомлення знищена до непізнання, я приблизно реставрую зміст, наскільки можна його відгадати.

[9]) Надрук.: На Люз.

[10]) Акты VIII с. 392-5.

ШВЕДСЬКІ ПІСЛАНЦІ -Т. ҐАРШОВЕН, ВЕЛІНҐ, РОЗМОВИ З ВИГОВСЬКИМ І АВДІЄНЦІЯ. ВЕЛІНҐА ВІДПРАВЛЯЮТЬ З НІЧИМ-ЙОГО ПОЯСНЕННЯ В СІЙ СПРАВІ, ПОЯСНЕННЯ ВИГОВСЬКОГО І ПУФЕНДОРФА, СПРАВА "РУСИ ДО ВИСЛИ", ПОСОЛЬСТВО ДОРОШЕНКА ДО ШВЕДСЬКОГО КОРОЛЯ. ХВИЛЮВАННЯ КОРОЛЯ, ЙОГО ЛИСТИ З ЛЮТОГО 1657.

Сі настрої відбилися мабуть і на незвичайно здержливім прийняттю, яке стріло так довго проєктоване, так довго сподіване посольство шведського короля. В двадцятих днях січня добився до Чигрина його післанець, Том Ґаршовен з листом не знати котрим: він не заховався, але судячи з відповіди гетьмана не містив нічого більшого над попередні запевнення, що Карло-Ґустав має велике бажаннє війти в формальний союз з козаками, і при першій можливости його посольство з'явиться у гетьмана. Але на той же час наспів з Семигороду і Ґотард Велінґ, як повномочний посол для договору [1]), і скоро помітив, що український уряд під сю хвилю зовсім не хоче входити в формальний союз, хоч і не жалує запевнень приязни. Виговський поспішив виправити Ґаршовена з нічого не значущим листом гетьмана: не згадуючи про приїзд Велінґа, гетьман запевняв Карла-Ґустава, що проволоки з посольством, через неможливість переїзду, нічого не зміняють в приязних настроях: український уряд твердо стоїть в своїх обіцянках і додержить їх до моменту, коли явиться можливість формального договору. Тома Ґарсона (так), дворянина королівського, радо прийнято і негайно відправлено, щоб його місія не потерпіла якоїсь шкоди; коли явиться можливість безпечнішого приїзду і від'їзду для королівських послів, вони також як найскорше будуть відправлені. "Взагалі в. к. в. не буде мати ніяких причин скаржитися на яку небудь змінність з нашої сторони-бо ми самі не любимо ніяких непевних людей (непостійної вірности), в. к. в. знайде в нас щирість відповідну мужам, що цінять своє честне імя" [2]).

Тільки виправивши сього післанця, 28 січня, Виговський війшов в переговори з Велінґом. Але побачивши, що до козацьких претензій на Західню Україну він не має точних і ясних позитивних директив від свого короля, Виговський взяв се на раду, і рада старшини ухвалила стриматися від союзного трактату, поки шведський король не дасть виразної згоди

признати за козаками право на західні землі і на все, що вони в сій війні здобули (розумій в Західній Україні і на Білоруси).

Сам Велінґ так се описує в реляції королеві:

"Того самого дня (по приїзді [3]) я зараз же привитав п. писаря Виговського і він просив у мене короткої розмови перед авдієнцією. Я з повною готовістю на се погодився, заявивши, що маю виразний наказ війти з ним як з високим міністром в цілком довірочні зносини. Але за кілька годин він мене перепросив, що не може зо мною побачитися, тому що зайшли важні справи і не дають йому сеї змоги. Другого дня по тім визначив мені авдієнцію гетьман і обмінявшися чемностями (curialien) запросив мене до столу, як се у них прийнято. При сім обіді було спомянуте з похвалами імя й діла в. кор. вел. Але що гетьман живе просто і мізерно, так що в тім же покою де він дав авдієнцію він їсть, спить і всю свою фамілію при собі має [4]), я не мав змоги виложити своє, і тільки в загальних виразах запевнив прихильність в. кор. вел. і щире бажаннє оберегати інтереси Запорізького війська і все що може служити забезпеченню сеї держави [5]).

"Те саме висловив і гетьман-що він присяг богові ніколи від сеї приязни не відступити, та просить і остерігає в. кор. в. не давати себе переконати брехливим Полякам і не входити з ними в ніякі союзи. Кілька разів при тім гостро закляв, щоб їх бог знищив і викорінив. А я запевнив, що в. к. в. ніколи ні в гадці не мали сього, тим менше не війдете в довірочні відносини і трактати з таким кривоприсяжним народом, і се йому було приємно і мило.

"Другого дня я чотирма наворотами просив у Виговського розмови, але він кожного разу відмовляв ріжними вимівками, і я зрозумів, що він се на те робить, аби я з тим Скотом (Ґаршовеном), присланим з листом від в. к. м., не міг повідомити в. в., що хоч вони й бажають добрих відносин і приязни, але входити в альянси або в твердий союз до сього часу ще не рішились-як я то поволі виміркував. Через те вони дуже приспішили виїзд того Скота Тома Ґаршовена, а мині виразно дали зрозуміти, що мені нічого нетреба писати при сій нагоді до в. вел., чому я й покорився і не став далі наставати [6]).

"По двох днях він (Виговський) запросив мене на переговори, і я ні трохи

не загаявся, зараз ставився, наговорив йому компліментів, привитав від в. вел., обіцяв усяку ласку-бо мовляв ваше величество певні, що він візьме до серця сю спільну справу і зробить все що може послужити щирому союзові й приязни. Виговський відповів коротко, що завсіди був вірним слугою і приятелем в. вел., і ви можете бути певні, що таким лишиться до свого кінця. Далі просить мене, щоб я цілком щиро виложив доручене мені від в. вел.-бо у них не прийнято довго трактувати. Тоді я докладно представив йому, як в. вел. завсіди ставився прихильно (до них), не тільки задля старої приязни яку вони підтримували з Короною Шведською, але і з огляду на ту довірочну кореспонденцію, яку вони вели весь час з в. вел. В. вел-во тримаючи в своїй протекції їх інтереси за таку їх вірність, постановив не тільки продовжувати сі старі приязні відносили, але й заключити більш формальний союз, тим більше, що обставини складаються так що для обох держав (beyder stats) він дуже потрібний.

“Виложивши все се широко, згідно з інструкцією, я закінчив чемним проханнєм, щоб вони мені дали відповідь на сі два пункти: Чи можуть вони для підтримання і поглублення старої приязни війти в ближчий союз і альянс? Чи на підставі такого союзу схотіли б вони зараз післати в. вел. поміч против спільних ворогів обох держав?

“Я умисно поставив сі запитання, тому що тут принято, що їх питають категорично і вони почувають себе обовязаними так відповідати, і я за тими відповідями хотів покерувати свої переговори. І я дістав відповідь, що вони постановили післати з визначніших своїх старшин двох до в. кор. вел. і заключити такий договір. Не думали вони, що в. в. потрібна поміч; але коли б вона була потрібна, то вони не тільки з 1000 [7]), але і з усіми силами готові стати до послуг в. в. Тепер вони післали 40 тисяч семигородському князеві не силою нового союзу з ним, але тому, що довідалися про союз його з в. вел., і тому ся їх поміч має послужити также в.вел., як і князеві семигородському.

“Хоч мене ся відповідь здивувала, я подякував приязно і запевнив, що в. вел. буде приємно мати змогу устно відкрити свої гадки таким високим особам.

“Що до помочи пояснив я, що мусіли в. в. винести протягом сих двох років, на собі однім двигаючи весь тягар війни і виручаючи тим приятелів сусідів;

висловив здивованнє, що тим відкладається сей союз, тим часом як вони самі його бажали. Тут писар перебив мені мову запитаннєм, чи маю я повновласть? Я відповів, що без такої повновласти я не став би й говорити, і взяв її навіть з собою. Вони перечитали і перепросили, бо не знали, чи я в не присутности Торншільда маю ті самі права. Писар зараз велів її перекласти на свою руську мову [8]) і обіцяв про все поінформувати гетьмана і лише потім повідомити.

“Помітивши, що вони не дають мені приводу до дальших питань, я використав се що вони сказали про непотрібність помочи і вияснив їм, як в. в. були несправедливо ображені Московитами і понесли великі шкоди, і що б вийшло для них (козаків), коли б вони сидячи тихо пустили се повз себе. Канцлєр схвилювався сими представленнями, виявив великий жаль з приводу того, ще так несправедливо поступалося з в. вел., заклявсь і писаннєм своїм хотів доказати, що приложить всі зусилля аби відвести (царя) від його намірів. Той не тільки не відчував сього, але був невдоволений на козаків за те що вони йому не помагають против в. корол. величества. А тепер побачивши, що йому (цареві) не йде так (у війні з Шведами) як він собі то уявляв, і затрівожившися, що (козаки) теж можуть против нього виступити,-він (цар) незадовго перед моїм приїздом прислав посла до гетьмана [9]) з виправданнями за те, що він учинив перемирє з Поляками. Він хоче його зірвати, раз воно не подобається гетьманові, і взагалі готов зробити все, що гетьман хоче. На се гетьман дорікнув, що цар не послухав його ради і почав несправедливу війну з в. кор. вел. Наказав упіминути в. князя, щоб він постарався, аби війна з в. кор. в. була як найскорше скінчена, і попередив, що він (гетьман) в. величества приятель, і доки буде живий, нічого не почне против в. величества.

“Другого дня спитав мене оден міщанин, скільки мені треба буде коней під вози- бо гетьман йому наказав про се подбати. Я зараз післав до канцлєра, щоб довідатися, як я се маю розуміти. Той зараз попросив мене до себе і виправдував сього чоловіка, що він се зробив з обережности, аби чогось не забракло.

“Але при тім пояснив мені, що з приводу моєї пропозиції була рада, і на ній ухвалено, не вступати в ніякі трактати, доки в. кор. вел. не признав за ними права на всю стару Україну або Роксолянію, де грецька віра була і мова

(їхня) ще істнує- до Висли. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б вони не вернули собі при нинішній нагоді того що було ними втрачено і несправедливо у них забрано [10]).

"Коли б я мав (таку декларацію) за рукою і печаттю в. кор. вел., то можна було б легко покінчити з союзом, тим більш, що у них нема звичаю робити довгі переговори. А з того побачив, що до ніяких реальних договорів не прийде, доки сі краї, на які вони претендують, не будуть за ними признані. Тому взявся виробляти проєкт договору, почасти на те щоб вивідати, в чім вони погоджуються з в. вел., а в чім розходяться; почасти-щоб до певної міри задоволити їх в їх претензіях. Коли я передав його канцлєрові, знову відбулася рада, і третього дня її ухвала була мені переказана через канцлєра в присутности богатьох старшин ("офіцерів"). Вони дуже дякували за щиру приязнь, яку весь час в. вел. виявляли, охороняючи їх інтереси й державу, і обіцяли завсіди покірно виконувати волю в. вел. Що до тіснішого звязку й союзу, то хоч вони й дуже хочуть війти в такий союз, але під сю пору не може се статись. (По перше)-тому що полковники [11]) всього Запорізького війська, без згоди котрих се не може статись, про се ще не повідомлені; за кілька годин дано буде наказ, щоб вони за кілька тижнів зібралися і щось певне в сій справі постановили. По друге-з князем семигородським і з обома волоськими князями уложено союз, і їм також треба дати знати про се (проєктований союз з Швецією). По третє-вони ще не мають ґарантії від в. кор. вел., якої сатисфакції і нагороди мають сподіватися з сеї війни. Тому вони просять в. вел. з усею приязню відкрити їм остаточні інтенції і катеґоричні резолюції що до сеї польської війни, а вони за кілька день те саме зроблять через своїх послів до в. кор. вел.

"Тим часом альянс завязаний з кор. Христиною і короною Шведською далі зіставатиметься в силі, і в. вел. можете вповні спуститися на їх слова та ні трохи не сумніватися що до їх постійности. Для кращого запевнення в. в-ва. гетьман не тільки збирається сам вийти в поле з першою травою, щоб знищити спільних ворогів, але хоче закликати й вел. князя (московського), щоб він стримався від яких небудь ворожих кроків против в. кор. вел., а за всі вчинені шкоди вчинив сатисфакцію і реституцію; в противнім разі він [12]) пошукає инших способів. Свому полковникові Антонієві він уже дав наказ, на випадок коли б в Польщі знайшлися якісь Московити, трактувати їх як неприятелів. Післав також до Отоманської Порти і до татарського

хана, сповіщаючи їх, що він війшов у тіснішу приязнь з в. кор. в-вом, з князем семигородським і з обома волоськими князями, і просить їх (султана і хана) нічого против них не починати, бо инакше буде змушений виступити против них.

“Хоч я широко відповідав на се все, вони не хотіли відступити від сих постанов і навіть зробили мені закид, що мабуть я порозумівся з Московитами, коли так дуже їм опоную і протестую. Тому мусів покоритись і заспокоїтися на тім, і без протестів пуститися в дорогу назад” [13]).ҐЂґ”“

Так оповідав Велінґ у своїй реляції королеві. Але Виговський Лілієкроні, що приїздив продовжувати зачаті Велінґом переговори, зовсім инакше пояснив причину такого несподіваного закінчення Велінґової місії, і се поясненнє повторив потім історіоґраф Карла-Ґустава Пуфендорф. Він пише що козаки були ображені тим, що Велінґ став торгуватися з ними за ті землі, на які вони заявляли претензії: силкувався лишити за королем Львів, Камінець і Поділлє до Бару, тим часом як козаки домагалися всеї Червоної Руси до Висли. “Вони резонно питали: пощо Шведам сі широкі области, котрих козаки добиваються від Польщі в сатисфакцію, і як вони їх думають обороняти”. Велінґ в'їдливо відтяв Хмельницькому, а коли Виговський хотів побачити його інструкцію, чи дійсно йому доручено ставити сі величезні жадання, він подер її перед ним. Хмельницький через те не схотів вести з ним переговори і заявив, що пошле послів до самого короля” [14]).

Я навів се оповіданнє Пуфендорфа, бо воно мені здається правдоподібнішим ніж як се місце розшифроване в виданню реляції Лілієкрони Молчановського. Там сказано, що Велінґ викликав невдоволеннє при першій же розмові з Виговським, заявивши, що король претендує на городи по Бар, і він, Велінґ питав козаків, пощо вони хочуть богато земель від Польщі, і як вони їх будуть боронити [15]). Цілком ясно, що Пуфендорф далеко правдоподібніше розуміє ситуацію, вкладаючи таке запитаннє в уста козаків.

Місія Велінґа таким чином розбилася на справі приєднання до козацької України західніх земель до р. Висли, українських і білоруських, “де була грецька віра”.

Тому що Велінґ приїхав з Семигороду, козацький “канцлєр” й инша старшина могли підозрівати, я сказав би-мали підставу підозрівати, що се Ракоцій настроїв його так, що він став торгуватися у козаків за Галичину і Поділлє, що в даних обставинах-се було зовсім ясно-не мали ніякої вартости для шведського короля. Ними інтересувався Ракоцій, і з ним на пункті сих земель у козаків не все було ясно, як виявилося слідом. Відти підозріння, що Ракоцій тут щось інтриґує і звязав Карла, а ще більше Велінґа на пункті козацьких претензій на Західню Україну. Пізніше, після краху Ракоція; гетьман і писар се досить ясно дали зрозуміти Лілієкроні. Коли він добивався, щоб приступлено було до складання формального договору, вони відповідали, що наперед треба порозумітися з королем і з Ракоцієм в справі границь тих володінь, які вони хотіли одержати, і зазначали, що вони вважають свої інтереси нарушеними договором Карла з Ракоцієм. Даремно Лілієкрона старався їх розговорити, посилаючись на свою інструкцію,-гетьман і писар і инша старшина посилалися на реляції Антона, скаржилися на поведінку Ракоція і висловляли переконаннє, що в тім пункті він спирається на якусь конвенцію з шведським королем.-“Кн. Ракоцій договорився з в. кор. в-вом. на некористь поширення і укріплення їх свободи”, формулював Карлові їх позицію Лілієкрона [16]). Се очевидно виявилось і в переговорах з Велінґом, в недовірю до його поведінки і бажанню провірити, чи єсть у нього се в інструкції, та він персонально працює для Ракоція. Чи при тім дійсно дійшло до такої різкої і не дуже правдоподібної сцени, що Велінґ подер королівську інструкцію на очах у Виговського, инша річ. Може бути що Лілієнкрона “різав” свого попередника. Але в кожнім разі довірє до Велінґа пропало, гетьман і писар не схотіли з ним трактувати.

Лист гетьмана, висланий з Велінґом до шведського короля, досі невідомий; маємо тільки лист до Ракоція, що мав Велінґ відвезти, вертаючи назад через Семигород; він має дату 26 с. с. січня (5 лютого)-се мабуть день відправи Велінґа. Гетьман згадує про принесеного Велінґом листа від Ракоція, з намовою війти в союз з шведським королем (як то зробив сам Ракоцій). Гетьман запевняє в своїй охоті до сього- се він засвідчив листом до короля, дорученим Велінґові. Тому що шведський король не передав через Велінґа конкретних умов договору, гетьман хоче в короткім часі вислати до короля своїх послів [17]). Очевидно, що такий більше менше лист пішов і до короля.

В посольстві до Карла-Ґустава вислано Дорошенка, але і сим разом йому не пощастило. Виговський оповідав потім Бутурлину, що “козак Дорошенко”, післаний від гетьмана з листом до шведського короля, не міг проїхати, тому що Ляхи в ріжних місцях стояли в значній скількости (в скопЂ) і він вернувся з тим листом назад [18]).

Тому що післанця названо по імени, я думаю, що се був не простий гонець, а повномочний посол-що се було те гетьманське посольство, пообіцяне королеві через Велінґа. Думаю, що воно було післане доволі скоро після від'їзду Велінґа, але не могло добитися до короля і вернулося з нічим.

Карло-Ґустав тим часом хвилювався не дістаючи від Велінґа ніяких відомостей про висліди його місії. Як довідуємося з його листу з 20 с. с. лютого [19]), він 9 (19) післав Велінґові пригадку через Кеніґсберґ, копію другого дня через Семигород, а 2 н. с. березня пише йому знову наказ-не упускати нічого задля скоршого виконання даного доручення. “Коли у гетьмана Хмельницького і всього Запорізького війська се лежить на серці, щоб предківську віру, свободу і нову державу [20]) від польських кривд не тільки під сю хвилю, але і в будуччині від усяких напасників захистити і становище держави своєї уліпшити і утвердити, нехай вони зрозуміють, що саме нинішній час придатний на се. В збройнім союзі з вами і з князем трансильванським вони можуть виступити з справедливою пімстою проти ворогів своїх, стільки разів віроломних, і відібрати їм всяку можливість шкодити на будуще. Щоб здійснити сей спасений плян, дуже важно, щоб ти використав усяку нагоду, аби усунути всякі розходження які існують між згаданим князем (Трансильванії) [21]) і козаками і могли б зашкодити спільній справі, та вплинув на них, щоб вони мали на увазі свою користь в сій спільній справі. Бо коли вони (козаки) дадуть відвести себе від сеї спілки яким небудь обставинам: або звяжуться з Поляками, за порадою наших неприятелів [22])-так як Москалі в виленських умовах до того змагають, щоб їх кінець кінцем привести до послуху Полякам,-або вповні покоряться Москалям,-ти мусиш їм представити, як мало безпечности вони в тім можуть сподіватись для себе. Бо ж вони не можуть нічого доброго чекати від зближення (Москви з Польщею). Мати над собою паном сильного московського царя було б для них також небезпечно як і польського короля. Вони не можуть подбати про свої інтереси краще як захистивши свободу своєї держави за помічю зброї нашої і

трансильванської, так щоб не мати якогось небезпечного пана над собою і не терпіти більше кривди в тих політичних і церковних справах, котрі вони собі поправили (буквально: назад собі вернули).

"Для сього вони повинні забезпечити себе не тільки від Поляків, але і від Москви, так щоб не треба було згодом берегтися з її сторони того самого (що козаки терпіли від Поляків). Тому се лежить в інтересах їх держави (Status), щоб московський цар мав обмежені сили (moeratis imperii viribus gaudeat) і не протягав своїх жадних рук далі, ніж то йому належить і добро сусідніх народів позволяє, а користувався своєю владою спокійно, не викликаючи їх невдоволення.

"Коли ж він і далі не перестане нас напастувати війною, гетьман Хмельницький повинен пошукати нагоди витолкувати йому, що йому треба добре обрахуватися з перспективами сеї війни, розпочатої ним (царем) без усякої справедливої причини, бо коли він буде її продовжувати, то може накликати на себе велику небезпеку, піднявши на себе ріжні народи".

Далі наказує постаратись у гетьмана, коли козаки підтримують ще зносини з Татарами, щоб він вплинув на хана, аби той не воював Шведів в інтересах Польщі, а краще звернувся против Москви, як свого природженого ворога [23]).

Чи зловили денебудь сі листи Велінґа, не відомо; але вертати назад до гетьмана по одержаній відправі він, розуміється, не мав чого, і по його повороті, не діждавшися козацького посольства, Карло-Ґустав вислав у квітні Данила, уже як свого аґента, з новим послом-своїм камергером Лілієкроною, особою більш поважною і певною ніж Велінґ.

Примітки

[1]) Виїхав від Ракоція 22. XII.-Trans. II с. 259.

[2]) Архив III. VI с. 375-6, підпис: Serenissimae maiestetis vestrae regiae amicus

intimus obsequiisque paratus Bohdan Chmielnicki dux Cohor. Zaporovianae. Лист очевидно також попав в польські руки і був переданий Москві, бо опинився в актах Посольського Приказу. Мабуть се про нього оповідав гетьманові Бутурлин, що 17 лютого (с. с.) зловлено післанця шведського короля, що їхав від Хмельницького з його листом до короля на Слуцьк, і приведено його до литовського гетьмана Сопіги до Берестя-так Сопіга оповідав московському післанцеві. Акты Ю. З. Р. III. с. 572.

3) День його приїзду до Чигрина Кубаля виводить на 26 січня н. с. (с. 190) але мені здається, що приїхав він трохи скорше: 22-24-го.

4) Weil aber der Feldherr sehr privat und schlecht Iebet, auch in derselben Stuben da er Audience giebet, isset, schälflet und seine ganze Familie um sich leidet...

5) und wass zur Conservation ihres Statss gereichen könte.

6) Одначе листа з Ґаршовеном Велінґ мабуть таки передав-того самого, з 17 (27), що згадує на початку своєї реляції.

7) Очевидно помилка, не знати чи має бути 30 тис., так як стояло в інструкції (вище с. 1285) чи инша цифра.

8) in ihre Reusische Sprache-с. 204.

9) Очевидно мова про посольство Лопухина; цікаво порівняти його звідомленнє з переговорів з гетьманом з інформацією Виговського.

10) es wehre dan dass ew. konigl. mtt. ihnen cedirte das jus totius Ukrainae Antiquae, vel Roxolaniae-da der Griegische glaube gewesen und die sprache noch ist-biss an die Weixel, damit sie dasselbe behielten, wass sie mit ihrem schwerdt gewonnen, und verlachet werden würden, wen sie nit vindicirten bey itziger gelegenheit, wass die ihrigen verlohren und ihnen mit unrecht ist genommen worden- с. 205. Се місце, взагалі дуже інтересне, між иншим показує, що в сім часі, під впливом відродженої національної і політичної свідомости, поняттє “України” починало вже набирати того національного означення всеї етноґрафічної української території, якого воно набрало цілком виразно аж в наших часах.

[11]) Велінґ пише-hauptmann, hauptleute.

[12]) "Гетьмана" Велінґ в своїй реляції пише з великої літери як панующу особу, хоч у друкованім не витримано сеї правописи.

[13]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 201-7, лист без дати і місця написання.

[14]) De rebus a Carolo Gustavo gestis, с. 273.

[15]) Переклад Молчановського на с. 295-6.

[16]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 309, переклад на с. 315.

[17]) Архив III. VI с. 193.

[18]) Акты Ю. З. Р. III с. 572.

[19]) Архив III. VI с. 208.

[20]) novum statum.

[21]) Можливо, що се натяк на непогодженнє претензій козаків і Ракоція на українські провінції Польщі.

[22]) Розуміється мабуть австрійське посередництво.

[23]) Архив с. 207-9.

ПОЛЬСЬКІ ПОСОЛЬСТВА-ПІСЛАНЕЦЬ КОРОЛЕВИ СЛОНЄВСЬКИЙ, КОРОЛІВСЬКИЙ ПОСОЛ БЄНЬОВСКИЙ-ЙОГО ІНСТРУКЦІЯ, СПРИЯТЛИВА СИТУАЦІЯ І ВАЖНЕ ЗНАЧІННЄ МІСІЇ. ПОСОЛЬСТВО ДО ХАНА-РОМАШКЕВИЧА, ДО ПОРТИ-ЯСКУЛЬСКОГО, ДО ЦАРЯ-БОНКОВСКОГО.

Тим часом гетьмана атакувала рядом посольств польська сторона-безпосереднє своїми власними і через ріжних своїх посередників. Чи

переривалися взагалі вони хоч на мент, не можемо судити, бо не можемо покладатись на повноту наших відомостей; але ясно, що відомости про наступ козаків разом з Ракоцієм розворушили наново польські круги і дали притоку до довгого ряду дипльоматичних кроків в козацький бік.

Звісний нам "континуатор переговорів" воєвода Ян Лєщиньский при кінці січня вислав нове посланіє до Виговського, виправдуючися з довгої перерви в кореспонденції -вимовлявся своїм здоровлєм, що вимагало заграничного лікування, і надіями на те що виленська комісія полагодить також і козацьку справу. Приймаючи вісти про козацьку поміч вислану Ракоцієві за симптом того, що козаки не почувають себе задоволеними, він пропонував свої послуги гетьманові і війську Запорізькому [1]).

Королева задумала повторити торішній експеримент, що проголошений був таким чудодійним: вислала свого персонального післанця до Чигрина, мабуть не так до гетьмана, як до його дружини. Подробиць не знаємо, але з згадки цісарського посла, що посол королеви був у Чигрині перед приїздом цісарців, себто в місяці лютім, і потім приїхав у друге разом з послом від короля, вже за побуту австрійського посольства [2]), треба думати, що сей королевин післанець, Слонєвский, був прийнятий чемно. Тому й був потім приданий до офіціяльної місії (Бєньовского), в надії що се зможе улекшити її роботу. Мабуть гетьманський двір знову не пожалував висловів незвичайної утіхи з такого вияву ласки і уваги з боку королеви.

Офіціяльну місію доручено писареві луцькому Станиславові Бєньовскому, особистому знайомому Виговських і Тетері що придбав репутацію зручного дипльомата і зробив швидку карєру на сих переговорах з козаками.

Формально йому наказано вияснити гетьманові, що Ракоцій не мав ніяких оправданих причин зачинати війну з Польщею, і військо Запорізьке не повинно йому помагати. Але головним ділом йому доручено було шукати порозуміння, чи то "успокоєння" як висловляється інструкція, з гетьманом і старшиною, на основах соймової ухвали 1655 року.

"Працювати треба в двох напрямах. Перше-вибити з голови Хмельницькому і війську Запорізькому, що ті їх манєври і переходи від протекції одного (монарха) до другого, ніби то здаються доцільним для

захования окремішности [3]), але в дійсности се тільки тінь і видимість.

"Спочатку мав союз з Татарами, але прийшло до того, що ті воліли погодитися з королем і Річпосполитою, а від нього відступити. І торішньої угоди вони з ним ніколи б не вчинили, якби не прийшло гаряче писаннє від короля до хана-аби він перетягнув Хмельницького в наш бік.

"Пішов Хмельницький до Москви-але чи й та не жалує також згоди з ними? Нехай Хмельницький уважає, як його Москва трактує, коли не хотіла його послів допустити до наших послів у Вильні. Коли Москвитянин через відірваннє провінцій претендує на Україну, чи можна думати, що він не взяв би, козаків у ярмо, як би одержав (Україну)? Тільки того ніколи не буде! [4]).

"Нарешті бере Хмельницький останню протекцію-Ракоція, на такий випадок коли б ми помирилися з Москвою. Але нехай поміркує, що Ракоцій міг би мати успіх над нами тільки зразу, поки ми не замирилися з иншими сторонами. Але чи може він видерти від Москвитина і у Шведів, що ті забрали? Виходить, що не може! А здобувши (лише) кілька воєводств, мусів би він шукати фортуни на Україні, а значить-сідлати козаків. Бо без України не маючи ані Великопольщі, ні Прусії, ні Литви він не міг би боронитись. Значить-руїна козакам!

"Чи ж не краще порозумітися з справжнім паном, себто королем і Річпосполитою, що мають право (до козаків) і обєднати (на ново) се тіло? Не для уданого тільки спокою і не для фортун-але щоб триматися трівко і на вік, коли даються їм щирі, найкращі умови-як то Річпосполита поступила їм у своїй інструкції, що має під печатю Річипосполитої п. воєвода чернигівський [5]), і в. м. то читав єси. Як пчола в квітках мід, так він може в тім найти ґрунтовне заспокоєннє і задоволеннє війська Запорозького, коли поставиться розважно і розумно.

"Взагалі всю увагу звернути треба на те, аби показати йому (Хмельницькому), що з ніким він не може договоритися краще й ґрунтовніше, як з королем і Річ., бо по замиренню з ними лекше піде з всіми иншими.

"Насамперед-Шведи вже серйозно заходяться коло замирення. Коли б

прийшло на замиреннє з ними на справедливих і почесних умовах, а з козаками теж стала згода,-тоді Москва, що має тепер (тільки) перемирє до сойму, побачивши, що ми і з Шведами погодились, і з козаками,-мусіла б сама шукати згоди з нами. Тоді й ми замиримося з ними не инакше як на справедливих умовах, і замиривши Річпосп. з усіх сторін в нічім не порушимо вільної елєкції [6]).

"А коли Хмельницькому так дуже лежить на серці приязнь з Ракоцієм, чи не краще мати її в спокою і лишити все инше на волю божу? Бо коли його веде до того союзу даремний страх, що ми замирившися з иншими державами обернемо нашу зброю на козаків-то сього нема в замірах Річипосполитої і короля. Навпаки, і нам і Хмельницькому з козаками почесніше і корисніше саме тепер замиритись!

"Взагалі все вести до того, щоб він (Хмельницький) запевнився в ласці короля і Річипосполитої і з нами замиривсь, а помочи против нас нікому не давав-бо князь семигородський не має ніяких причин до війни, як видко з наведеного вище".

Важно, аби се замиреннє з козаками наступило до сойму, що мав трактувати питаннє про вибір царя на польського короля. Сойм міг би тоді з легким серцем відкинути московські жадання, що зводяться до альтернативи: або відступленнє України, або вибір царя на польський престіл. А перше значить поневоленнє козаків, друге- поневоленнє всіх мешканців Річипосполитої. Козаки повинні помогти Полякам відкинути й одно й друге.

Коли Хмельницький почуває себе звязаним даною цареві присягою, нехай принаймні зістанеться нейтральним: нехай не помагає Полякам на Москву, ні Москві на Поляків. Союз свій з Ракоцієм нехай трактує як союз дефензивний-бо Ракоцій не має причини до зачіпної війни. З Шведами також може бути згода, але передумова для того всього-замиреннє з козаками [7]).

Все се виглядає, розуміється, дуже наївно. Арґументувати Хмельницькому, що він повинен помогти Річипосполитій поратися з своїми неприятелями,- коли вся політика козацька зміряла власне до того, щоб можливо заплутати Польщу в заграничні війни. Настоювати на тім, щоб військо Запорізьке як

найскорше хапалося умов запропонованих соймовою комісcією 1655 р.-коли протягом півроку, що минуло з того часу, військо ні разу не заявило, що сі умови його вдоволяють. Домагатися щоб замиреннє сталось іще перед найближчим соймом-аби поставити московську дипльоматію в можливо некорисне становище, тим часом як тільки соймова конституція могла дати якусь певність новому договорові козаків з Польщею-як би вони вже таки на неї злакомилися!

За всім тим не можу погодитися з пок. Кубалею, ніби то посольство Бєньовского мало тільки маніфестаційне значіннє: "показати цареві, Порті й ханові, що Польща бажає згоди з козаками", а реальних виглядів на успіх в тім часі не мало ніяких [8]).

Справу трактовано серйозно, бо обставини дійсно більш ніж коли небудь змушували Польщу бажати замирення з козаками за всяку ціну. Завданнєм Бєньовского було перед усім, як показує інструкція-пошукати доріг до настроїв старшини: викликати в ній бажаннє порозуміння, відновити колишні звязки і нахили в польський бік. Як волинський шляхтич і земський писар він дійсно дуже добре знався на козацькій старшині, на її шляхетських елєментах спеціяльно, і знайшов до них дорогу. Визнався в дуже сприятливій ситуації, котру витворили московські претензії, боротьба партій за спадщину великого гетьмана, страх перед небезпекою будущого. Як побачимо далі (і се признає Кубаля), сам Бєньовский дуже оптимістично оцінював результати свого посольства, і так само двір, і дійсно-моральні успіхи його були значні, хоч ми, на жаль, і не маємо якогось фактичного звідомлення з його переговорів і розмов, без сумніву дуже цікавих.

Одночасно польський двір заходився зробити натиск на козаччину в сім напрямі через її союзників і протекторів-кримського хана і отоманський диван. До Криму приблизно одночасно з Бєньовским вислано звісного нам аґента Ромашкевича. Йому доручалось повідомити хана про успіхи Поляків в війні з Шведами і про результати виленської комісії: уложено перемирє, але до згоди не можна було прийти через всякі вимоги Москви, бо цар жадав або відступлення частини Литви і цілої України- або польської корони для себе. Такі високі претензії піддає йому союз з козаками. Доконче потрібно відвести козаків від сього союзу, щоб збити Москві її пиху або приборкати її зброєю, і нема на те иншого способу, тільки щоб хан, як протектор і союзник козацький, котрому козаки завдячують, "що

тільки мають щастя”, примусив їх до того, щоб вони задоволилися Зборівськими пактами і замирилися з Поляками на сих умовах, подиктованих покійним ханом і нині ще живим візирем. Поляки щиро прагнуть згоди з козаками, вони навіть готові ще більше позволити Хмельницькому і Виговському-аби тільки була щира згода, шляхта вернулася на Україну, пани мешкали в своїх маєтностях. “Тоді б хан й м. скоро б погодився з козаками, а ми заспокоїли Москву”.

“Але Москва так удає, що ніхто не може замирити козаків з нами, тільки вона, бо вони сприсяглися оден одного не відступати. А се противне повазі хана й. м., бо козаки завдячують всі свої успіхи покійному ханові.

“І то треба сказати, що шляхта в. кн. Литовського, і та що має маєтности на Україні, з огляду що козаки з Москвою тримають ті маєтности, може повірити запевненням Москви, що (тільки) вона може повернути їй маєтности на Україні. Тому стане на соймі натискати, щоб ми доконче помирилися з Москвою” (себто вибрали царя королем польським).

“Тому хан мусить або відвести козаків від Москви, або принаймні добитись від них нейтральности, а тоді Поляки-особливо якби ще замирилися з Шведами, дали б собі раду з Москвою”.

На думку короля для сього могли б бути такі способи:

Оден-се щоб хан і Отоманська Порта вислали послів до Хмельницького і загрозили йому, як що він далі схоче триматися з Москвою против Поляків.

Другий-рекомендований королеві самим ханом-щоб Поляки замирилися з Шведами, а хан добивсь у султана наказу обом господарям, щоб вони разом з частиною Орди пішли на Москву, коли Поляки підуть туди походом. Друга б частина Орди тим часом сама чи з господарями “стала над козаками”, щоб вони не сміли вийти з дому- ні Поляків воювати ні Москві помагати.

На Ракоція також добитись від султана наказу, щоб він не помагав ні Шведам, ні козакам, ні Москві против Поляків. А хан щоб на всяк випадок ладився на весну в похід.

Тим способом Польща і Крим могли б зломити своїх ворогів.

До сього було потім наздогін додано ще інструкції. Ракоцій таки вибирається походом на Польщу, в союзі з козаками і господарями. Тому треба, щоб пограничні баші наступили на їх краї, а хан щоб став зараз з Ордою над козаками, і коли б вони хотіли рушити на Польщу, щоб Татари воювали Україну. Иншу частину Орди нехай хан виправить на Семигород і на оба господарства [9]).

Такі самі побажання виправлено безпосереднє до султана, з звісним нам стражником коронним Мар. Яскульским [10]). Він мав насамперед рішучо заперечити те що говорили в Царгороді попередньому послові Бєньовскому: що Поляки своїми насильствами привели козаків до того, що вони піддалися ("присягу вчинили") Отоманській Порті. Дійсною причиною їх повстань було те що король в інтересах Порти забороняв козакам ходити на море. Хоча хан старався замирити козаків з Польщею, і Поляки щиро того бажали, козаки ухилялись від сього замирення і піддалися Москві. А тепер коли й Москва йде на замиреннє з Польщею, Хмельницький укладає нову ліґу з обома господарями, з князем семигородським і з королем шведським. Король просить отоманський уряд вглянути в сю ситуацію і своїми впливами і силами розбити сю ліґу-небезпечну не тільки для Польщі, але й для Порти. Бо коли притиснена стількома ворогами Польща буде примушена сповнити домаганнє царя і вибере його своїм королем, чи се користно буде для Порти мати такого сильного сусіда грецької віри, маючи під своїм пануваннєм стільки Греків (взагалі православних), котрі б тоді потягли під панованнє московського царя? Порта не тільки з огляду на свій договір з Польщею, що нарушується тепер виступом її васалів, але і з огляду на власний інтерес мусить розірвати згадану ліґу. Вона повинна написати до Хмельницького і порадити йому замиритися з Польщею, тому що Порті напевно відомо, як щиро бажає король польський і Річпосполита жити в згоді з козаками. Вона повинна стримати князя семигородського і господарів від війни з Польщею. Найкраще се може зробити через хана і башів сілістрійського і будинського (буда-пештського)-нехай їм се доручить. Найкраще буде як хан з башами спільно одною частиною Орди звяжуть козаків, а другою нападуть на князя семигородського (і господарів), якби він пішов на Польщу.

"Одначе король і Річпосполита не бажають ніякої офензиви ні против князя семигородського ні против Хмельницького ні господарів. Хочуть тільки

оборони від їх нападу-аби вони не перешкоджали заспокоєнню Річипосполитої і не давали причини до нової війни. Коли ні козаки ні згадані "коллігати" не будуть мішатись (до війни з Шведами і Москвою), Річпосполита за поміччю божою і приязнею Порти і хана зможе прийти до замирення з ними. Князеві семигородському теж може бути кориснішим тримати приязнь з королем і Річп., ніж з ким иншим. І Хмельницькому нічого не може бути безпечніше як жити в згоді з тими, що найкраще можуть дотримати з ними згоди-себто з королем і Річп.".

Післано також аґентів до господарів, і до царя. Інструкція послові до царя, підкоморію холмському Бонковскому датована 20 січня, але говорить про наступ Ракоція з козаками на Польщу ще не як про факт, а тільки як можливість. Посилаються перехоплені реляції шведських послів, висланих на двір Ракоція, аби переконати царя, що шведський король "зпрактикував Ракоція з козаками против панства й. к. м. (Польщі) і против царя, аби покладаючися на отоманську могутність Ракоцій воював з нами. На се Ракоцій і Хмельницький зложили собі обопільно присягу і коли не зимою ще, то певно на весну станугь з своїми військами в землях й. кор. м.". З огляду, що на виленських переговорах московська сторона ґарантувала Польщі спокій також і з боку козаків, цар повинен тепер скоро післати своїх послів і розірвати такі замисли проти Польщі. А коли б Хмельницький і козаки від сих замислів не відступили, нехай цар велить своїм військам на них наступати, "як на неприятелів своїх і наших" [11]).

Примітки

[1]) Лист з 31 січня, в копіярії Лєщиньского, Чортор. 388-витяг у Кубалі Wojna brandenburska c. 360-l.

[2]) Реляція Маріяновича с. 544, як нижче.

[3]) te iego procedery-czodząc od iednego do drugiego protektyi-zdadzą sie bydz pro tunc dobre, ze go conservant separatim.

[4]) Дивна нельогічність! Польський уряд страшить козаків, що Москва поневолить їх, коли дістане Україну, і додає що того ніколи не буде. Значить не може бути й замирення Москви з Польщею, і козакам нічого не загрожує.

[5]) Розуміються умови ухвалені соймом 1655 р.-вище с. 1093.

[6]) Натяк на московські домагання, щоб московського царя примусово вибрано на польського короля.

[7]) Інструкція без дати і без початку, з актів метрики що була в московському архиві заграничних справ, в Жерелах XII с. 420; час виясняється змістом і обставинами подорожі Бєньовского-се місяць січень 1657 р. очевидно. В збірнику листів кн. Четвертинських, Чортор. № 2446, ст. 47 єсть лист Бєньовского до старости луцького, "їдучи в посольстві до Хмельницького", теж без дати: Бєньовский сповіщає його, що вернувшися з Жорнова, одержав наказ від короля на се посольство, виданий мабуть іще перед тим як прийшла вість про наступ Ракоція. Мабуть се треба розуміти про час перед тим як Ракоцій перейшов границю Польщі, себто перед серединою січня. Бєньовский каже, що вислав уже перед собою Адама Радліньского "з гончими листами", і сам за ним слідом поспішає до Хмельницького.

[8]) Wojna brandenburska с. 193 і 199.

[9]) Жерела XII с. 428, з коронного архиву, без кінця і без дати.

[10]) Жерела XII с. 422, звідти ж, теж без дати. Тамже на с. 441 відомости від королевої, що Яскульского виправлено 7 лютого; але інструкцію зложено без сумніву раніш.

[11]) Жерела XII с. 434, звідти ж.

АВСТРІЙСЬКЕ ПОСЕРЕДНИЦТВО ДЛЯ ЗАМИРЕННЯ УКРАЇНИ: АВСТРІЙСЬКІ ПОРАДИ ЗАМИРЕННЯ З КОЗАКАМИ, ЗАХОДИ

ЛІЗОЛІ І РАДЗЄЙОВСКОГО, ТРІВОГА ВІД ШВЕДСЬКО-СЕМИГОРОДСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ЛІҐИ, ПОШУКУВАННЯ ПОСЛА В СІЧНІ 1657 Р., ВИСИЛАЮТЬ ПАРЧЕВИЧА І МАРІЯНОВИЧА, ЇХ ПОДОРІЖ ЧЕРЕЗ ГАЛИЧИНУ Й ВОЛИНЬ-ОБРАЗИ ЗНИЩЕННЯ І ТРІВОГИ, ДОРОГА ПО КИЇВЩИНІ ДО ЧИГРИНА, АВДІЄНЦІЯ У ГЕТЬМАНА, МНОЖЕСТВО ПОСЛІВ В ЧИГРИНІ.

Одночасно виступив перед Хмельницьким посередником в інтересах Польщі і цісарський двір [1]).

Ще в початках шведської війни він затрівожився можливістю порозуміння Шведів з козаками і радив польському дворові зробити все можливе для замирення з Козаччиною. За найкраще вважав він поновити для сього посольство до Хмельницького від венецької республіки, так заінтересованої козацькою поміччю. Але польський двір тоді стрів сі пляни неприхильно [2]). Потім, коли з польських переговорів з козаками не виходило нічого, Ян-Казимир, навпаки, став просити цісаря взяти на себе посередництво у козаків, щоб замирити їх з Польщею, або принаймні вплинути на них, щоб вони вірно дотримали трактатів з королем [3]). Заразом цісарський посол при шведській кватирі, Лізоля, під впливом своїх розмов з Радзєйовским, теж став радити цісарському дворові пошукати безпосередніх звязків з козаками. Радзєйовский, незадоволений з поведінки шведського короля, як ми знаємо, роздумував над переходом з шведських хлібів на австрійські, і між иншим розписував Лізолі, яке значіннє надає шведський король помочи козаків, і який то має у них вплив він, Радзєйовский. Козаки, мовляв, тільки йому вірять, і не хочуть инакше трактувати з шведським королем, як тільки через нього [4]). Під вражіннєм сих розмов Лізоля писав цісареві при кінці вересня:

"Коли в. цісар. вел. задумаєте щось почати против Шведів, нема на те нічого кориснішого на мій погляд, як привязати козаків безпосереднє до себе. Тим способом не тільки випередимо союз Шведів з Хмельницьким, але і самих Шведів без всякого труду візьмемо під свої впливи, і Поляків в. ціс. в-во будете тримати в залежности від себе, щоб вони здобувши нашою зброєю свободу, не задумали, потім зміняти приобіцяні умови. Тим способом в. ціс. вел. триматимете в страху Турків і у всіх противників викликатимете повагу, і взагалі в усяких випадках буде незвичайно користь

мати козаків готових виконати всяке дорученнє. І се не здається мені трудним, коли в. ціс. в-во рішите сим занятись. Бо обставини диктують се козакам-знайти собі якусь нову опору, коли вони відступили від Москви і бояться сього ярма, а не довіряють польській шляхті. Татари їм ворожі, і Туркам піддаються вони не з охоти, а тільки тому що не мають иншої надії. Тому не лишається їм нічого иншого як тільки пристати до в. ціс. вел. або до шведського короля. Але вони вже побачили безсильність Шведів-як вони підупали, і мусять при тім боятися, що можуть сим союзом накликати на себе зброю московську, польську, татарську. Коли ж звяжуться з в. ціс. в-м, їм нема чого боятися, навпаки-з усіх боків вони будуть забезпечені.

"Здається мені, що сю комбінацію має в руках Радзєйовский, і він може додати сим справам успіху, коли схочемо привязати його до себе. Тим способом вирвемо у шведського короля останній шанс, що лишається ще йому в союзі з козаками" [4]).

Під впливом сих ото розмов підмовляв Радзєйовский Данила Калуґера разом з ним виїхати до Німеччини, на службу цісареві, щоб відвести гетьмана від Карла-Ґустава і звязати з цісарем. Але Данило за краще вважав триматися Карла-Ґустава, а Радзєйовский кінець кінцем дістався під ключ.

В Відні тим часом поради Лізолі знайшли сприятливий послух. Плян привязати до себе козаків подобався. Цісарські міністри, міркували, що Хмельницький як схизматик не має причини триматися неодмінно кальвинів (Ракоція) чи лютеран (Шведів)-однаково йому бути в союзі з ними чи з католиками. Але було розходженнє на пункті: чи вести переговори з козаками безпосереднє, чи краще відводити їх від Шведів через Поляків і Москалів, а не через своїх послів, щоб не війти в конфлікт з Шведами? [5]). Кінець кінцем рішено повести зносини з козаками безпосереднє і самостійно, тільки за відомом польського короля: підшукати відповідну особу, зібрати відомости про попередні переговори з Хмельницьким, вияснити, які титули треба вживати в зносинах з ним і т. и. Таку ухвалу прийнято 9 жовтня [6]). З тим справа готова була піти в традиційну австрійську бюрократичну проволоку. Але вісти про союз козаків з Ракоцієм, формуваннє нової ліґи шведсько-семигородсько-козацької, пляни її наступу на Польщу, що стали приходити слідом все в гострішій формі, не позволяли її заспати. В середині жовтня посилає

цісарський резидент при польськім королі Фраґштайн відомість про листи шведських резидентів у Семигороді, перехоплені Поляками. Згадує, що вісти про союз Ракоція з козаками на Поляків потверджуються з дня на день все більше і більше [7]).

Все се лякало не тільки Поляків, непокоїло також і австрійських політиків, і тому нашвидку розшукано "підхожу людину" для сього посольства-в особі "угорського канцлєра", епископа Юрия Селепчені, і 3 листопаду цісарські міністри відбули з ним секретну конференцію в справі посольства [8]). Ухвалено було показати пункти посольства польським послам, щоб цілком погодити його з польськими інтересами. Лізолі доручити притягти до сеї справи Радзєйовского, щоб він ужив своїх впливів, аби відвести козаків від шведського короля і всяких инших неприятелів Польщі, а помирити з Польщею. Головним же завданнєм місії до Хмельницького поставлено: війти в довірє у нього і довідатись про його бажання-обіцявши йому всяку діскрецію в сій справі. А що за відомостями цісарського двору се розбивається на недостачі довіря з боку Хмельницького і козацького війська до польського уряду, то заявити йому, що сим разом ґарантію і поруку за договір візьме на себе сам цісар.

Польські делєгати дали, очевидно, повну згоду (пізніш, коли передано польському канцлєрові посольську інструкцію в останній редакції, він висловив тільки побажаннє, щоб Хмельницького титуловано не illustris, а просто generosus, і то "гетьманом короля польського"1). Польський двір навіть настоював на цісарськім посередництві. В політичній конвенції уложеній у Відні польськими послами з цісарськими уповаженими 1 грудня між иншим містилась обіцянка з боку цісаря як мога скорше і зручніш повести справу приведення гетьмана і війська козацького до послуху королеві [10]).

Але Селенченія тим часом прийшлось вислати до Ракоція, як найбільш підхожого чоловіка, щоб якось стримати його від походу на Польщу, і на його місце кінець кінцем надумали взяти нашого довголітнього приятеля Петра Парчевича. За той час, після своєї болгарської місії 1650 р. він висидів собі у Римі титул архиепископа марціянопольського in partibus infidelium і уряд адміністратора католицьких церков Молдавії. А побувавши в сій своїй епархії і заваривши нову інтервенціонистську кашу, приїхав в осени 1656 р. до цісаря з новою місією-від ріжних більш і менш апокрифічних церковних і світських нотаблів балканських: з проханнями помочи, протекції, інтвервенції і т. д. Цісар мішатися в сі справи не хотів, Парчевич сидів без діла в Відні, просячи підмоги, і тут раптом надумали післати його замісць Селепченія на Україну, тому що він похвалився знаннєм "козацької мови" "і їхати на Україну не дуже йому було з дороги" [11]).

10 січня виставлено йому вірчі грамоти-одну на переговори з Хмельницьким, другу на переговори з Хмельницьким і старшиною (можливо на випадок, як би Хмельницький тим часом таки помер-що говорилося ще з літа). Дано інструкцію на трактати, дуже бідну змістом-вона містила властиво парафразу звісного вже нам протоколу наради цісарських міністрів про місію до козаків 3 листопаду [12]). В товариші і секретарі придано йому боснійського прокуратора Христофора Маріяновича. Самому Парчевичу надано титул цісарського радника, видано йому на руки дарунки для гетьмана-більше ніж скромні (срібний золочений кубок і 3 малі годинники-мабуть для членів його родини), і ще скромну суму на видатки самого посольства-600 червоних або тисячу талярів [13]), і

він набравши собі службу, 15 чоловіка, убравши їх в зимову одежу і узброївши карабинами, накупивши купу ріжної галянтерії на дрібні дарунки (ножів, бритв, ножиць, зеркалець, рукавиць і т. и.), 17 січня вирушив у свою подоріж. Ріжні цікаві побутові подробиці, заховані в поданих ним реляціях і в звідомленню його секретаря, змушують нас спинитися на деталях сеї подорожі-не позбавлених також і політичного інтересу.

Серед холодної зими, трудною дорогою через Карпати, що так далася в знаки кілька тижнів перед тим армії Ракоція, що марширувала в напрямі на Стрий, Парчевич з своєю службою з тяжкою бідою передостався до Ярослава дня 8 лютого і вислав відти свою реляцію цісареві (ч. 37). Думав їхати відси на Львів, але ярославські єзуїти запевнили його, що се неможливо: під Львовом стоїть Кемень з Ракоцієвим військом і дороги непроїзжі, саме приїхав відти оден єзуїт, і його погромили в дорозі, забрали коней і все що з ним було. Коронний маршалок Любомірский, що прийняв тут Парчевича, вислав на його проханнє одного з своїх людей провірити се, і той потвердив, що проїзду нема, і Любомірский радив з ним разом вертати назад, тим більше, що знову пішли чутки, що Хмельницький помер. Але Парчевич рішив кінець кінцем їхати далі, минаючи Львів, на Сокаль, і згодив собі в провідники якогось єзуїта, "дуже обізнаного в дніпрянських краях", перебравши його за священика і пообіцявши привезти до своєї молдавської резіденції [14]).

Дорога з Ярослава на Сокаль-північним краєм Української землі, що тепер козаки заходилися прилучити до своєї держави, описані в звідомленню місії фарбами незвичайно темними; розуміється Парчевич і Маріянович мали всі причини представляти свою місію дуже тяжкою, бо мусіли випрошувати у цісарської комори покриття понесених видатків, виплати пороблених пожичок, і под. [15]). Але все таки в сих описах богато реального, що говорить нам про перепетії війни, спустошення, татарські загони і т. д. Спеціяльно ся північна країна, Ярослав-Сокаль, була ареною козацьких і московських рейдів підчас походу на Галичину 1655 року, і очевидно не встигла загоїти сих спустошень, а тепер на вість про новий похід Ракоція і козаків тутешня людність заворушилася, ховаючись хто куди міг.

"На всі сторони бачили ми убогу людність в утечі серед такої тяжкої зими-

нещасні жінки з дітьми і худобою тікали в ліси й на навищі шпилі, щоб там якось сховатись. Ледви проїхали ми три милі, і вже нам не хотіли давати ні коней ні возів, боячися козацького війська. Приставши в однім убогім і цілком спустошеннім селі ми заблукані в одчаю ходили від хати до хати, просячи щоб хто небудь став нам за провідника в дальшій дорозі, але не могли знайти живої душі і нарешті пустилися на волю божу без провідника або комісара. З кіньми ж і возами була незвичайна трудність. Коли щось і знаходили, то мусіли платити в-тричі. Хліб і мясо незвичайно дорогі і навіть рідкі. Сорок миль-самі пусті оселі, зрівняні з землею; лежать людські трупи, голови скрізь повішані при дорозі на деревах віднілися по обох боках. Тому що не лишилося иншого способу, мусіли ми брати коней силою і так ішли далі, поки не дісталися до одного воєводи, недалеко від Сокальського замку-у нього ми лишили тих забраних силою коней, і просили, щоб він замісць них дав нам инших, бо ж їдемо в справах миру для добра Польської Корони” (542).

(В рахунку: “О 7 годині в ночи прийшли до Ольниці, за нових коней і двом провідникам дали 20 зол. Відти йшли вдень і вночи і ледви дісталися до Субалки, де було богато польського війська, тут заночували у одного єврея і заплатили за коней 7 зол. і 20гр., а за сніданнє без обіду 3 зол. Звідти їхали в великій небезпеці від буйних вояків, що трохи нас не вбили вночи; ранісінько виїхали нанявши нових коней і проїхавши 6 добрих миль ледви дістались до Белза, де застали воєводу і він затримавши на сніданнє, власними кіньми приставив нас до Сокаля” (554).

“Приїхали ми о півночи, але жадним чином нас не хотіли пустити, бо думали, що ми Ракоцієві. Нарешті вислали до нас двох офіціялістів, ми показали наші паспорти і нас пустили-таких замерзлих від страшного холоду, що ледви могли говорити. З огляду на людей воєводи, що були з нами, обійшлися з нами людяно, але коней і воза дістали ми тільки за свої гроші, за велику ціну, і що далі то в більшім страху ми їхали, боячися Ракоцієвих вояків, що чинили скрізь такі убийства й грабіжи. Отже рішили манівцями та обходами посуватись наперед, і потім як я видав свої 100 червоних, що взяв з дому, мусіли ми тут робити позички у Вірмен, що дійшло до 6 тисяч гульденів.

“І так їхали ми 7 день, поки доїхали до Дубна, на перший день посту, і там княгиня-вдова Домініка (Заславського) показала нам більше людяности,

ніж инші Поляки-дала нам коней, вози і все потрібне до Тайкурів і Гощі [16]).

(В рахунку: В Дубні мешкаючи під замком в місті в єврейськім заїзді видали за 5 день 56 ґульд.; ледво мали хліб, а мяса зовсім ні, але при такій дорожнечі, купуючи провіянт (profiont) на дальшу дорогу-хліб і сушену рибу, мусіли видати 20 гульд., і архиепископ (Парчевич) перед виїздом пожичив у Дубні у одного Вірменина тисячу фльоринів. Відти приїхали до села Глинська [17]), другого дня до замку Тайкури, і там переночували в великій небезпеці від козаків. Відти виїхали під конвоєм (corfoy) 20 їздців, котрим дали 20 фльор., аж до місточка Гощі-відти вернули коней княгині.)

"Нанявши в Гощі за гроші коней і воза, так само великими обходами-боячися Москалів і козаків-і таки мусіли боятись, бо вони як хижі вовки бушували в тих сторонах, шукаючи здобичі,-ми пройшли 20 миль до міста Корця. Там ледви за свої гроші-як і в инших місцях-могли дістати вози й коней, так боялись усі розбишаків, що бушували там. Відти-наложивши цілих 30 миль обходу, через спустошені Татарами місця пройшовши 50 миль, перетерпіваючи згагу, голод, мороз страшний, прийшли ми до спустошеного місточка [18]), де не знайшли живої, людини. Рушили далі-і мусіли переночувати в полі під деревом, а раннім ранком пустившися далі приїхали до козацького города Брусилова".

(В рахунку: "Проїхавши-від Гощі-добрих 8 миль до Корця, заплатили за коні 14 фльор., за снідання, обіди і конвой-20, їздцям-308 фльор. З Корця конвою 205 (?) осіб; взято коней, 75 миль, все без перерви порожні місця, спустошені Татарами і козаками, де не то що людини, а й собаки не можна було побачити, тільки трупи і кости людські. Їхалося в такім холоді і по таких порожніх місцях, по великих просторах, що з рушниць мусіли добувати вогонь, і так ночували. За коней мусіли дати за всі сі милі 300 фльор.; проводило нас-поки ми перейшли сі порожні місця-70 їздців, і ми їм мусіли заплатити в порожнім місточку (Коростишеві) 208 фльор. [19]), і за нанятих коней 100 фльор. Відти раннім ранком виїхали до місточка Брусилова; відти коні і провідники пішли назад, але ми ледви тільки хліба могли дістати" [20]).

"З Брусилова їхали ми до Дідини (Дідивщши), за коней і новим провідникам

10 фл., засніданнє і обід при тій дорожні-20 фл. З Дідини ранісінько виїхали і доїхали до міста Фастова, за нанятих коней і конвоєві виплатили 18 фл., за сніданнє і обід 6. Відти їхали цілий зимовий день й ледви на ніч дісталися до Білої Церкви, заплатили за коней і конвой 50 фл., за страву людям 6. А місто се метрополія Руси [21]). Пожичили ми ту від одного Вірменина тисячу фл.

"З Білої Церкви з иншими кіньми і конвоєм поспіли на ніч до Сіняви; за конвой 30, їздцям 34 фл. Звідти поїхали тими ж кіньми, бо инших не могли дістати, і мусіли їм дати 13 фл., а конвоєві до ночи 30 фл.; за сніданнє і обід 8 фл. Далі на инших конях і з конвоєм проїхали 8 миль [22]) і заплатили за коней і конвой 20 фл. і за сніданнє і обід 6 фл. 10 гр.

"25 лютого приїхали до місточка Zenika і дали 15 флоринів. Виїхавши відти доїхали до снідання до одного села і коні не могли ніяк іти далі; заплатили за них 5 фл. 10 гр., за сніданнє і обід 4 фл. 19 гр. і ваявши инших коней на ніч до Богуслава; заплатили за коней і конвой 49 фл., за сніданнє і обід 6 фл. 10 гр. Відти рано рушили і доїхали до місточка Gradicha [23]), і там на сніданнє 5 фл. 10 гр., а звідти пізно вночи прийшли до Корсуня-за коней 10 фл., конвоєві 17. В сім місті позичили у одного Вірменина тисячу фл., а конвоєві, що мав провести нас до безпечніших місць-300 козакам, що мали проважати нас з огляду на велику небезпеку, дали ми 305 фл. За сніданнє і обід 9 фл., за новонанятих коней 30 фл. і за сніданнє і обід 9 фл.

"Відти дуже рано, нанявши инших коней, і взявши сотника з 250 козаками їхали цілий день; нічого не ївши на ніч приїхали до місточка Мліїва [24]); мусіли дати (козакам) разом з кіньми 90 фл. і за обід 5. Відти проїхали далі 7 миль, нанявши коней і конвой аж до ночи, мусіли дати за коней 9 фл. і конвоєві-30 фл., кінним козакам 20 фл., на страву 7 фл. 10 гр. Відти виїхавши приїхали до місточка Капитанки-за коней і конвойним козакам 50 фл. Відти на ніч доїхали до Медведівки-за коней 8 фл., за страву 7 фл. Потім до місточка Суботова-за коней і конвой 30 фл. і за страву 4, і відти приїхали до Чигрина-резіденції гетьмана Хмельницького, першого марта 1657 року".

На жаль, свій побут в Чигрині, що вони там чули й бачили, Парчевич і Маріянович розповіли далеко не так докладно, як свої подорожні пригоди і

видатки. А мали б що розповісти, бо гетьман затримав їх майже 2 місяці. Парчевич, що правда, розхорувався і здебільшого лежав дома-але Маріянович ходив зчаста до гетьмана і до иншої старшини, і та їх зчаста відвідувала. В рахунках читаємо: "На грецький великдень (5 н. с. квітня) приходила вся челядь (tamilia) гетьмана Хмельницького по крашанку (pro rubro ovo), як то у них звичай: коли не дати тягнуть чоловіка силоміць і кидають у воду або болото, не вважаючи ні скільки на особу. Дали ми їм за крашанку всім 100 фл. Радникам гетьмана числом 12, що нас відвідували: кожного разу як вони приходили, мусіли ми кожного приймати як найкраще і показувати всяку честь, кожного разу се коштувало 5 фл. 10 гр., були вони, у нас 20 разів, видали ми фл. 110. Полковники (tribuni miliciae ducis), числом 26, відвідували нас одинцем- на кожну гостину видавали ми 6 фл. 10 гр., а всього на сей трактамент, з відповідною почестю видали ми 160 фл. і 10 гр. _ В канцелярії за відправу заплатили 30 фл. і 3 гр. Хірурґові і лікарям підчас недуги архіепископа 93 фл., і т. д.".

Про приїзд до Чигрина Маріянович оповідає: "Під'їздячи до Чигрина, звичайної резіденції гетьмана, упевнилися ми, що він ще живий. За наказом його канцлєра нам приготовлено помешканнє, в тіснім заїзді, і все инше яко таке уряджено. Другого дня рано прийшов до нашого помешкання сам канцлєр з кількома радниками, привитав нас з честю і поздоровив з приїздом. Всечесніший наш (Парчевич) показав йому грамоту його вел.; прочитавши він сказав, що добре вирозумів, і зараз удався до гетьмана Хмельницького, що був за милю відти в Суботові, щоб повідомити його про наш приїзд. Але тільки по 6 днях покликано нас на авдієнцію до Суботова. В дорозі стрів нас ватажок. (dux), Капуста на імя, привитав нас з повагою і проїхав з нами до палати (palatium) гетьмана. Тут нас заведено до господи, холодної, і ми тут трохи відпочили, тоді прийшли до нас двоє гетьманських радників і знову привитали нас з честю іменем гетьмана. Тим часом приладжено було воза, застеленого перськими коврами, і ним завезено нас до гетьманської палати. Велике число війська з рушницями стояло наоколо неї і канцлєр провів (через сей шпалєр) нас до гетьмана, що лежав у ліжку. Всечесніший наш, хоч досить утомлений і змучений хоробою, одначе дуже гарно промовив до нього [25]).

"Світлий і вельможний пане, гетьмане славного і воєвничого народу Запорозького й ласкавий пане! Фердінанд III, з божої ласки імператор

римський і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця, законний, найвищий і авґустійший голова, обіймаючи своєю любовю всіх заслужених, здавна пізнав славні вчинки твоєї світлости і прийняв твою світлість у свої батьківські почуття, а нині через мене, свого посла, засвідчує твоїй світлости батьківську приязнь і ласку.

"Знаючи обєднувати духи славних мужів-раніш поріжнених, але згодом нерозлучно обєднаних про всяке людське добро і примноженнє своєї чести, бажає він в своїй приязни і доброті, що все се залягло свобідно, трівко і щиро в духу твоєї світлости-можу се посвідчити від усього серця.

"Відкриваю се слово батьківської любови святого цісарського маєстату, пана мого найласкавішого перед світлою і велелішною твоєю вельможністю і перед вельможними і славними совітниками, що становлять сю славну і воєвничу республіку.

"Всіх разом і кожного окремо обіймаючи звязком моєї братської любови, передаю під глибоку обраду вашу, славні мужі, побажання його цісарського величества, мого наймилостивішого пана".

По сій напушистій, але цілком беззмістовній, як можна бачити з мого приблизного перекладу, промові-з котрої не знаю вже що зробив козацький перекладчик, посол передав гетьманові цісарського листа

"Гетьман піднявшись на ліжку прийняв його, поцілував, приложив до чола і потім сказав: "Я негідний слуга приймаю листа й. ціс. і корол. величества, найвищого монарха світу, котрому негоден обмити його святі ноги, тим менше цілувати". Сказавши сі слова просив архиепископа сісти, а тим часом принести страви-бо був час снідати. Сидячи за одним столом з ним ми снідали, і під час сього сніданку велів він наповнити медом кубок до верху і закликав своїх радників випити здоровлє цісарського величества і всього австрійського дому. Всі радо се прийняли і оден за другим випили до дна. Приємно розмовляли з нами підчас снідання і по скінченню його дуже чемно відпровадили нас аж до нашого помешкання".

"Під той час поз'їздилося до гетьмана 26) сила послів: від Шведів і Ракоція по двічі, від Турків двічі, від Татар двічі, з Молдавії тричі, з Валахії також тричі, від польської королеви оден: перед нашим приїздом від'їхав був і вдруге при нас був разом з послом від короля польського. Через такий

наплив (гетьман) відправив нас пізніше ніж хотів. Тому що архиепископ був звязаний хворобою, я кілька раз мав приватні розмови в наших справах з начальником штабу [27]), і навіть з самим гетьманом козацьким; але той мене завсіди відсилав до свого писаря (канцлєра)-як йому сподобається те що ми з собою говоримо,-і той дуже все похваляв. Одначе як сам гетьман, так і канцлєр повторяли, що гетьман не може відповісти на листи його вел. ані порішити (порушених ними) справ без инших полковників, радників і сотників свого війська-поки їх збере і відправить вищезгаданих послів" [28]).

Примітки

[1]) Про сей епізод в цітованій студії Пеячевича: Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischot von Marianopel, в Archiv fur österreichische Geschichte m. 59, 1880. Пеячевич, історик-аматор, вивчаючи історію свого роду, надибав сього Парчевича, що походив з того ж роду, зібрав про нього документальний матеріял і написав біоґрафію; в додатках видав між иншим акти посольства Парчевича до Чигрина.

Новіша праця д-ра М. Кордуби: Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею, в львівських Записках т. 84, 1908. Недрукований матеріял, використаний в сій студії, він видав потім в XII Жерел.

Кілька сторін присвячених йому у Кубалі (Wojna brandenburska, 194-5) не додають до того нічого.

[2]) Жерела XII с. 351.

[3]) Про се згадав цісарський радник Вальдероде, коли в цісарській раді обговорювано пропозицію Лізолі-пошукати звязку з козаками, в середині вересня 1656 р.-Жерела XII с. 395.

[4]) Див. вище с. 1283.

[4]) Депеші Лізолі, Archiv furösster. Geschichte т. 70 с. 201-2, депеша з 27

вересня.

[5]) Жерела XII с. 395.

[6]) Тамже с. 406.

[7]) Тамже с. 407. 8) Протокол її в Жерелах XII ч. 499.

[9]) Тамже ч. 522-3.

[10]) Жерела XII ч. 503-виривок із протоколу.

[11]) weiln er der Cossäkichen Sprach khundtig undt soiches ihme sonsten etwa nit gor zu weith aussn Weeg gewest-Archiv 59 с. 567. Парчевич був з Болгарії і знав болгарську мову-вона, видно, й пішла за "козацьку".

[12]) Документи його місії, зібрані Парчевичом-ч. 22, 32.

[13]) Тамже ч. 34.

[14]) Документи Парчевича с. 527, 541, 553.

[15]) Як я сказав уже, Парчевич дістав на дорогу тільки тисячу талярів, а рахунок подав на 12 тисяч; рахунок сей (ч. 51) досить цікавий ріжними подробицями, що подекуди сходяться з звідомленнєм посольства (ч. 49), а подекуди його доповняють (одно й друге писав мабуть секретар Парчевича Маріянович). Ми будемо користати з одного і другого, але мусимо мати на увазі, що специяльно цифри рахунку мабуть писані "з запросом".

[16]) В звідомленню Kakusna, з рахунку Kusczia.

[17]) Knin, імення взагалі сильно потерпіли від копіювання.

[18]) Kerstus, Kerstuth, мабуть Коростишів.

[19]) Тут не зовсім ясно: soluere debuimus cum tanta difficultate nolentes a nobis accipere-с. 555.

[20]) Дальша подоріж описана в звідомленню дуже коротко, тому продовжую

за рахунком, а з звідомлення додаю, що цікавіше.

[21]) Звідки се? Мабуть з назви.

[22]) Oppidum Kuchihna-в звідомленню Ractuam, виглядає на Ракитну, але після Синяви? чи перемішано порядок нічлігів?

[23]) Хіба Нехворощ. Бо ж Городище де!

[24]) Mioiuillam.

[25]) Промова ся, передана Парчевичом до актів цісарського архіву, видана в тій же збірці під ч. 38; я тільки перекладаю приблизно сю напушисту риторику-небезінтересну все таки для пізнання тодішніх відносин.

[26]) Се місце Пеячевич хибно переклав: "Повернувшися (з авдієнції у гетьмана) до свого заїзду (посли) застали послів з богатьох инших держав...", і за сим перекладом пішов Кубаля: "Вернувши на свою кватирю, Парцевич застав у себе-як пише, послів шведських, двох Ракоцієвих і т. д. (Wojna brand. с. 194). В дійсности Маріянович вичисляє з яких держав приїздили до гетьмана посли підчас як вона жили в Чигрині, деякі по скільки разів.

[27]) Compi duce-се відповідало б наказному гетьманові, але може бути й військовий осавул.

[28]) Archiv-59 с. 544, продовженнє про квітневу раду і відправу перекажу далі.

УЖИТОК ЗРОБЛЕНИЙ ГЕТЬМАНОМ З СЬОГО ПОСЕРЕДНИЦТВА-ПОСОЛЬСТВО КАПУСТИ ДО ЦАРГОРОДУ Й ІНФОРМАЦІЇ МОСКОВСЬКОМУ ПОСЛОВІ КИКИНУ. МОСКОВСЬКІ ЗАХОДИ-ПОСОЛЬСТВО КИКИНА ДО ГЕТЬМАНА І МИТРОПОЛИТА, ЧУТКИ ПРО СМЕРТЕЛЬНУ НЕДУГУ ГЕТЬМАНА Й ПИТАННЄ НАСТУПСТВА, ДОРУЧЕННЄ МИТРОПОЛИТОВІ ЗАСПОКОЮВАТИ СТАРШИНУ,

ЗАПОВІДАЄТЬСЯ ВІЙНА З ПОЛЬЩЕЮ; ЯК МОСКВА ХОЧЕ ДЛЯ СЕБЕ ВИКОРИСТАТИ ПОХІД РАКОЦІЯ-ЖДАНОВИЧА. ЛИСТ ГЕТЬМАНА ЦАРЕВІ ВИСЛАНИЙ З КИКИНИМ, ЙОГО ІНФОРМАЦІЇ І ПОЯСНЕННЯ, ВИПРАВДАННЯ ПОХОДУ ЖДАНОВИЧА. ПОЛЯКИ ДИСКРЕДИТУЮТЬ ГЕТЬМАНА І ЙОГО ІНФОРМАЦІЇ ПЕРЕД МОСКОВСЬКИМ УРЯДОМ. ЗАХОДИ УКРАЇНСЬКІ: ДИПЛОМАТИЧНИЙ ТУРНІР В ЦАРГОРОДІ В ТРАВНІ, КОЗАЦЬКІ ПОСЛИ У ХАНА В КВІТНІ-ТРАВНІ, СИЛКУВАННЯ ВІДВЕРНУТИ ХАНА ВІД ПОМОЧИ ПОЛЬЩІ, СТРАТЕҐІЧНІ ЗАХОДИ ДЛЯ УТРУДНЕННЯ СЬОГО ПОХОДУ.

Бідні цісарці, очевидно, прийняли за чисту монету приємні для них запевнення, що відповідь на листи такого голови всього християнства, яким вони уявляли цісаря, а гетьман з старшиною їм у тім притакували,-зовсім не те що відправа якого небудь иншого посольства, і вимагає особливого обміркування. Гетьман же з писарем затримавши їх майже на три місяці, зручно використовували се сенсаційне, але в ґрунті річи мало актуальне посольство, щоб шахувати ним всякі натиски на козацький уряд, щоб він відстав від против-польських операцій шведських та семигородських [1]).

Гетьман вислав до Царгорода тільки що згаданого Лавріна Капусту, щоб зашахувати польські посольства до султана і хана. Посол мав між иншим розповісти, що до гетьмана прибули посли від цісаря і польського короля, і підтримуючи себе навзаєм в переговорах з гетьманом, намовляють його приступити до против-турецької ліґи і воювати турецькі краї. Але гетьман не тільки не піддався на їх намови, а велів їх зараз же арештувати, як ворогів султана-козацького протектора, і коли собі султан того бажає-готов зараз же прислати їх голови до Царгороду. Так доносив цісарський резідент в Царгороді, Реніґер, після офіціяльної авдієнції козацького посольства у султана [2]). Я далі ще повернуся до сього посольства. Тепер тільки хочу пояснити, що хоч у цісарській інструкції Парчевичу нічого не доручалося в сій справі, і в звідомленню цісарському дворові про се нічого не згадується, він і Маріянович, очевидно, вели з гетьманом і його канцлєром балачки на сю тему, коли не з ініціятиви цісарського і польського двору [3]), то венецького уряду. Я вище висловив здогад, що Парчевич фактично працював мабуть весь сей час для венецького уряду, уряджуючи від часу до часу маніфестації і відклики балканських християн до ріжних

европейських дворів, і тепер виїзджаючи з Відня на Україну мав конференцію з венецьким послом і обіцяв послужити інтересам Венеції. Представити гетьманові, які користні обставини мають тепер козаки для того щоб напасти отремо на Турецькі землі і збогатитися там здобичею. Туреччина не може противставити їм ніяких сил під сю хвилю, а Польща також не буде нічого против сього мати, бо-поясняв венецький посол Парчевичеві- на випадок замирення нема для неї нічого зручнішого як замішати козаків-нарід неспокійний [4])-в війну з Туреччиною [5]). Сю обіцянку Парчевич з Маріяновичом сповнили і дали тим влучну зброю гетьманові і против цісарського двору і против польського.

Царському послові, що приїхав в середині березня з новими поясненнями і заспокоєннями від царя на тему польсько-московських переговорів: що Москва не думає віддавати України Полякам, і військо Зап. повинне зіставатися спокійним і в ніякім разі не приставати до Ракоція і Шведів,- гетьман теж передав документи привезені Парчевичом і Бєньовским. Представив їх місію можливо яскравою ілюстрацією фальшивої політики польського двору, що дурить Москву приязними заявами і обіцянками не маючи ніякого заміру їх сповнити і здійснити, і удокументував се тими листами.

На жаль в нашім розпорядженню все ще дуже мало таких матеріялів, які б безпосереднє походили з сього цікавого моменту української політики, що дійшла була верхів своїх державних і національних аспірацій, а найбільше- верхів тих дипльоматичних хитрощів, що у всіх часах і у всіх народів вважалися верхом державного мистецтва політичної зручности, і виявила незвичайну енергію і хист-часом політичний, а часом політиканський. Найцікавішим документальним відзеркаленнєм дипльоматії гетьманського уряду в сім моменті зістається його лист до царя, висланий в 20-х днях березня н. с. з царським послом, стольником Василем Кикиним. Сей звісний уже нам спеціяліст в українських справах був знову післаний від царя в місяці лютім, потім як повернувся від гетьмана Абрам Лопухин і привіз від нього листа і копії виленських статей, присланих гетьманові з Польщі.

В родиннім архиві Кикина заховалася простора інструкція дана послові 17 (27) лютого-вона добре знайомить з завданнями сеї місії [6]). Насамперед мав він побачитися в Київі з митрополитом і поговорити з ним з приводу

його розмов, що він мав 18 (28) січня з київським воєводою А. В. Бутурлиним і його товаришами. Митрополит згадав про пункти виленської комісії прислані йому від гетьмана (очевидно ті самі, що гетьман дав Лопухину); з приводу висловленого там з польської сторони наміру старатися про поєднаннє церков, митрополит висловив побоюваннє своє і всього духовенства, щоб Ляхи не повели тепер ще більшого натиску на православну віру і не винищили її на Україні [7]). Кикин мав заявити йому царським іменем, що цар дивується, як се митрополит, бувши розумною людиною, і знаючи як Поляки, будучи людьми непевними, завсіди сіяли сварки, може вірити таким річам, що цар дасть на се згоду. Адже цар тільки задля православної віри і прийняв Україну під свою руку, і найбільше про те і дбає, щоб розширити православну віру, а унію викорінити. На Виленськім з'їзді царські посли домагалися знищення унії не тільки в в. кн. Литовськім, але і в Короні, і таке домаганнє подали на письмі. А про військо Запорізьке і всю Малоросію заявили рішучо, що вона ніколи не може бути відлучена від Московського царства. Для переконання посилається з послом копія пунктів присланих від польських комісарів царським послам, відповіди царських послів і дещо з протоколів [8])-нехай митрополит перечитає і порівняє з тим що було йому прислане від гетьмана: там богато написано умисно щоб поріжнити з Москвою (“многое на ссору”). Нехай же митрополит і надалі таким “ссорным письмам” не вірить, і напише се гетьманові, писареві і полковникам. Бо цар хоче їх тримати у всяких вільностях “без всякого умаленья” і вони можуть бути цілком певні царської ласки.

Гетьману Кикин мав сказати на самоті, після офіціяльної передачі царського листу: те що гетьман написав у своїм листі, переданім з Лопухиним-його запевнення в вірности цареві Запорізького війська і самого гетьмана і його намір післати кілька полків на польську границю для охорони України від польських нападів-цар все “милостиво похваляє”. Але вислане гетьманом військо повинно стояти на поготові, а на польське військо не наступати, щоб не дати з царської сторони причини до порушення виленського договору. В Вильні царські посли договорилися з польськими комісарами про те щоб царя обрано на королівство Польське і в. кн. Литовське. Умовлено було, що сеї зими, в грудні або січні, король збере сойм, а перед соймом пришле до царя свого гінця, щоб цар прислав на сойм своїх великих послів. Ян-Казимир сього договору не виконав:

сойму не скликав ні своєї грамоти про скликаннє сойму цареві не прислав. Коли він в скорім часі сього не виправить, цар йому того довго терпіти не буде: велить свому війську готовитись, і пришле тоді гетьманові свого указа. Тим часом про ті всі польські зачіпки і насильства над православною вірою, що гетьман виписав у своїм листі до царя, цар вислав до короля умисного гінця. Коли ж будуть які небудь нові зачіпки (задори), гетьман повинен боронити українські міста і зчаста давати цареві звідомлення (але очевидно за вищесказаним)-якої небудь зачіпної війни з Поляками не вчинати.

Про Виленську комісію гетьман і писар писали до київського воєводи Бутурлина: прислали копію виленських пактів, прислану їм від Поляків, і висловляли трівогу, що цар хоче її повернути до Польської Корони. Цар порівняв сю копію з автентичними актами і переконався, що в гетьманській копії багато написано невірно, подописувані такі річи, котрих не говорилось. Він дуже дивується, що гетьман і військо Запорізьке, користуючися великою ласкою царя 9), при тім вірять таким "смутным письмам". Цар повідомляє гетьмана, що коли на виленських переговорах комісари заговорили були про те щоб цар відмовився від Малої Росії і війська Запорізького, то царські посли на те дуже різко ("з большим вычетом") їм відповіли і хотіли навіть їхати геть. Кикин мав показати гетьманові копії автентичних текстів і нагадати, як то він сам бувало цареві писав, що Поляки люде неправдиві і вірити їм в ні чім не можна,- нехай же і гетьман ніяким їх "ссорным письмам" не вірить.

"Та ще гетьманові 10) й Іванові Виговському говорити: "Стало також відомо й. ц. в. що ти, гетьмане 11), з'єднався против Поляків з Ракоцієм, щоб разом над Поляками промишляти і посадити на Короні Польській Ракоція, і вел. госуд. дуже дивується, яким чином починається таке діло?

"Ще як ви били чолом в підданство й. ц. в. і зчаста присилали до нього, й. ц. в. пожалував вас і приняв під свою високу руку. Задля православної віри, а не для користи,-бо тих доходів, що перед тим збиралися на королів польських і панів, цар. вел. не велів на себе збирати: всім тим володієш ти, гетьмане! Одначе й. ц. в. стоїть за вас більше ніж за своїх прирождених одновірних християн і держить вас у своїм милостивім жалуванню згідно з своїм словом. Ви ж з клятвою обіцяли йому служити і у всім добра хотіти, і

вам то треба памятати і поза ц. в.-м нікого на Корону Польську не хотіти! Коли ви Ракоцієві дали слово, що вчините його королем польським, якого добра ви в тім собі шукаєте? Ракоцій вам не одновірець, чужовірець; якого добра він вам буде бажати? Та треба вам і перед богом за неправду свою страх мати! Бог в правді помагає, а за неправду від бога кари посилаються!

"Тобі, гетьмане, і всьому війську Запорізькому добре відомо, з писання царських послів, що король Ян-Казимир і пани-рада добровільно згодилися вибрати на королівство Польське і в. кн. Литовське вел. государя нашого. Коли він буде обраним на Корону Польську государем, тоді все буде під його державою, і військо Запорізьке житиме в спокою, без усякого страху від ворогів. Ти, гетьмане, сам мусиш всяко старатися, щоб на Польському королівстві був наш вел. государ, тому що він государ благочестивий християнський" (і далі ся гадка многословно ще раз повторяється).

"Коли ж би гетьман сказав, що у нього з Ракоцієм договір, і вони записями укріпились на тім, що оден за другого стоятиме і не видасть, і за тим договором гетьман післав з свого боку кілька полків, Ракоцій також, волоський і мунтянський господар мали також прислати військо, і тепер ті війська зійшлися і пішли на польського короля, і ніяк того не можна перемінити,-Василь (Кикин) має йому говорити: "Коли ти вже то й зробив [12]), всетаки попамятай сам і все військо Запорізьке велику ласку, цар. вел. і присягу свою: вірно йому служіть і щиро добра бажайте, і бога моліть, щоб господь нашого государя вивів на Корону Польську і в. кн. Литовське, і ті держави прилучив до Московського государства. Покажи тим свою вірну службу і прихильність: коли вже вчинив договір з Ракоцієм і війська з обох сторін зійшлися і пішли на польського короля, то все що вони в тім поході заберуть у польського короля-визначні коронні городи, чи то по обох боках Висли, чи при угорській границі,-нехай тим володіє наш вел. государ. І щоб він був на Короні Польській і в. кн. Литовськім, а ви-одновірні православні християни-з усім військом Запорізьким і з усею Малою Росією будете у цар. вел. під одним володіннєм на віки. Аби чуючи таке об'єднаннє всі православні народи тішилися, а неприятелям християнства був би страх".

Мав посол нагадати, як свого часу (в листопаді минулого року) гетьман говорив дякові Фомину: "Нехай государ буде на своїм пренайвищім престолі Великої, Малої і Білої Росії в Москві, а мене з військом Запорізьким пошле на своїх неприятелів- Ляхів: буде у мене війська тисяч з

300, і я сам оден упораюся з польським королем і з Ляхами, все згідно з волею царською учиню, і буде цар государем над Коруною Польською і в. кн. Литовським разом з Московським государством. От тепер, гетьмане, поступи так як говорив тоді Фомину: промишляй над Поляками і приводи до того, щоб Коруна Польська з в. кн. Литовським була під царською рукою разом з Московським государством. То благочестивій вірі було б на вічну похвалу,-і як перед тим під владою польського короля, в лядській неволі богато людей від утисків і насильства прикладалося до латинської віри, і благочестивих меншало, а римська віра через уніятство примножилась, так у царськім підданстві примножилась би православна віра".

Виговському посол мав нагадати, що він говорив Кикину в попередній його приїзд в місяці грудні про замиреннє з Шведами: коли то цареві не буде в гнів, гетьман міг би написати до шведського короля, вказати його неправди перед царем і нарушеннє договору. З того виявилися б шведські настрої: чи відписав би король гетьманові, чи став би просити посередництва для замирення з царем? А гетьманові й війську було б дуже користно відновити попередню згоду між царем і шведським королем. Бо що польський король і Річпосполита шукає замирення з царем, то все лукавство, і присяги вони своєї не додержать: папа римський однаково їх від клятви розгрішить. Так попереднього разу говорив Виговський; так от сим разом Кикин має йому сказати, що сю пропозицію цар похваляє: нехай гетьман напише від себе шведському королеві, випише його неправди перед царем і порадить йому в тих неправдах "справитись". На се Виговському посилається з посольського приказу виказ неправд свейського короля, щоб він їх виписав в тім листі: нехай перепише "білоруським письмом" (переложить їх собі на українське), а ориґінал поверне.

Посол має розвідатись про політичну ситуацію в Польщі і відносини з Кримом. Добре довідатися, чи козацьке військо вже зійшлося з семигородським, молдавським і мунтянським, і де саме; що діється у них з польським військом, чи послав Ракоцій військо Карлові-Ґуставові, і на що саме (против Поляків чи против Москви).

"Та ще государеві стало відомо, що гетьман дуже хорий,-тому ідучи черкаськими городами посол має розвідуватися пильно у всяких людей, яково йому, і чи єсть його хоробі полекша. Коли ж би сказали, що гетьман помер,-провідувати, кого хоче вибрати військо Запорізьке: чи писаря Ів.

Виговського, чи когось иншого, чи мають післати до государя і бити чолом, кого їм государь призначить бути гетьманом [13]), і чи нема між козаками якоїсь невірности" [14]).

Інструкція, як бачимо, дуже інтересна. З одної сторони, московський уряд ніколи не брав іще такого прикрого тону в відносинах до гетьмана, закидаючи йому нельояльність, порушеннє присяги, страхаючи його карою божою за неправду супроти царя-сюзерена самовільний союз з Ракоцієм і підтримку його претензій на польську корону против інтересів царя. З другого боку цар давав гетьманові згоду на операції проти Польщі під умовою, щоб усі там забрані землі належали цареві. Се настільки ж трудно було здійснити (вимогати то від Ракоція, щоб він зрікся своїх здобутків у Польщі, які б йому вдалось осягнути), наскільки розминалось і з плянами українського уряду-прилучити західні українські землі до своєї території. На превеликий жаль посольське звідомленнє Кикина не заховалося, або не віднайшлось [15]), і ми тільки з вищезгаданого листу гетьмана можемо міркувати, як поставився він і український уряд взагалі до сього царського "виговору" і до царських побажань. Се було в 20-х днях березня с. с.

14 березня н. с. Кикин був у Київі у митрополита [16]), другого дня виїхав до гетьмана, так що мусів стати в Чигрині перед 20 березня, а 23 дістав відправу назад з таким листом гетьмана:

"Утішається весь православний нарід російський [17]), що ви, вел. государ, в. ц. в., до нас зволили прислати ваше милостиве слово, і за се ми, як вірні слуги і піддані, довголітнього панування на в. ц. в. престолі і над усіми ворогами побіди щиро бажаємо.

"Ми ж бачучи неправди лядські-що вони ріжними способами против нас промишляють і богато шкоди й убийства наробили, зчаста нападаючи з Камінця й инших місць, поставили були на пограничу кілька тисяч війська для охорони пограничних городів. А потім напевно довідалися, що Ляхи підіймають ріжні землі на вас, вел. государя, і на нас: післали попереду до кримського хана Мислішевского, а тепер Ромашкевича, намовляючи його на війну з нами, і ми поміркували, що се вони витягають їх чи на ваші (московські) городи, чи на тутешні. Тому веліли війську йти туди, де вони б могли здибати тих неприятелів нашої віри-Ляхів. В той же час рушивсь на

них і Ракоцій за свої кривди. Ми ж те військо посилали не в поміч Ракоцієві, щоб його настановити королем польським, тільки щоб воно щастєм в. цар. вел. і помічю божою громило неприятелів наших де їх надибають.

"В грамоті в. ц. в. теж написано про се, що з польської сторони не дотримуються договори, постановлені в стольнім городі вашого в. кн. Литовського Вильні повномочними послами вашими і польськими комісарами про вибір ваш на Корону Польську і в. кн. Литовське. Ні грамоти від короля польського про скликаннє сойму не прислано ні сойму не скликано. Ми вас в попередніх наших листах остерігали від тих хитрощів лядських: що вони з в. цар. вел. поступають лукаво, а не по правді, і того договору ніколи не виконають,-тепер же в. цар. величеству вже самим ділом ясно стало, що вони договору свого виконати не хочуть. Та не тільки се, але ще й посла свого, Станислава Казимира Бєньовского, секретаря свого, король польський прислав до нас з тим щоб відлучити від високої і міцної руки в. цар. вел.-щоб ми з Ляхами по давньому були в згоді і в сполуці. Але ми того ніколи не то що не зробимо, але й думати про те не хочемо, щоб відступити від в. цар. вел, єдиного православного царя.

"Той посол (Бєньовский) каже, що пункти уложені на виленській комісії ніколи не будуть здійснені. Каже, що та комісія зложена була з біди-щоб в. цар. вел. з військом не наступав, а вони того й не думали, щоб в. цар. вел. вибрати чи коронувати на Корону Польську і в. кн. Литовського.

"Також від римського цісаря прибув посол: арцибіскуп марціанопольський, з тим щоб нас намовляти, аби ми були під королем польським, обіцяючи нам більші против попереднього вільности і права, яких тільки забажаємо, і з тим щоб на Україні шляхти вже не було.

"Через такі лукавства і неправди лядські-що вони все роблять на зневагу православної віри і на безчестє вам, вел. государеві,-ми виправили на них частину війська Запорізького, щоб не дати їм часу зібрати сили і ще кого небудь иншого на літо на нас напустити.

"Пункти ж (виленські), скоро тільки прийшли до нас від Ляхів, ми зараз післали воєводі, А. В. Бутурлину, як вірні слуги і піддані,-бо добре зрозуміли, що се пункти фальшиві, прислані щоб посварити (з царем). А

(пункти) прислані від в. цар. вел. з стольником В. П. Кикиним, скоро ми тільки прочитали, зрозуміли, що то пункти справжні. А все се робиться з польської сторони на сварку-щоб нас з усім військом Запорізьким і всім народом православним відлучити від високої і міцної руки в. ц. вел.

"Тому ми з усім військом і всім народом російським православним просимо і молимо, аби в. ц. в. не вірили таким лядським і всяким иншим (вигадкам), котрими б нас перед в. ц. в. обріхувано, але заховували нас і надалі при ласці государській, правах і вільностях наших. Бо весь світ і всі иновірці тішились би й раділи, коли б- не дай того боже-від вас якась неласка показалася на військо Запорізьке, як то ріжні лукаві люде хитро промишляють, щоб нас відлучити від ласки й жалування в. ц. вел.,-чого їм боже не поможи!

"То також в. ц. вел. даємо знати, що Биховляне, бачучи велику біду, тісноту від війська в. ц. вел. полку Чаусівського-що запасного хліба не мали, присягу вчинили і піддалися: уже козаки там, і (Биховляне) вічно мають бути при війську в. ц. вел.

"До короля шведського напишемо про його неправди, щоб він з в. ц. вел. не воювався.

"В. цар. вел. заносимо жалі наші, що Путивльці і Камінчани чинять богато кривд пограничним людям: смиренно просимо зробити з ними що треба. Про инші справи словесно дасть знати вірний слуга в. ц. в. В. П. Кикин" 18).

Таким чином гетьман рішучо відрікся участи в операціях Ракоція, заявивши, що козацький похід на польські землі не стоїть в ніякім звязку з походом Ракоція, а має на меті відімстити Ляхам за обиди, що від них терплять козаки, і перешкодити дальшому зброєнню їх против козаків і против Москви. Царя він також намовляє, хоч і в не досить ясних виразах, вважати перемирє нарушеним і відновити против Поляків воєнні операції. В відносинах до Шведів, навпаки, в обережних виразах пропонує своє посередництво для припинення війни-в пізніших своїх заявах він сам розшифровує сю пропозицію, зроблену з нагоди посольства Кикина.

Крім сеї відповіди на царське посольство гетьман вислав з козаками кілька листів меншої ваги до царя і до ріжних його достойників. Осібним листом

він прохав царя за вдову Януша Радивила, в риторичних виразах відкликуючися до його доброти і милосердя, котре, мовляв, ніколи ще досі не лишало даремними гетьманових прохань [19]); я вище згадував про зміст сього прохання, тому не буду повторювати. З листів висланих до ріжних московських маґнатів маємо писаннє гетьмана до думного дяка Ларіона Лопухина [20]). Путивльському воєводі Зюзину, дякуючи за присланий листовний привіт, гетьман пише про ті кривди пограничних людей, що він згадав у листі до царя- з реєстром їх посилав до Зюзина якогось Мартина Яцковського "для подысканія справедливости", а від себе спеціяльно згадував убийство козака з своєї "власної маєтности" Плещівця [21]).

Другого дня одержавши вісти від Ждановича, гетьман післав Кикину наздогін сю звістку, удаючи, ніби то вважає так само приємною для царя як і для козаків сі новини, що військо їх перейшло Сянок, наступає на Краків, і Поляки не мають з чим їм противстати:

"По від'їзді в. милости принесено нам листа від Антона Ждановича, що його з частиною війська послали ми против неприятеля. Лист писаний в таборі під Переворськом 24 лютого, об'являє нам, що все йде добре: про Ляхів мало де чути, більше військо все геть порозбігалося. Тільки з Чарнєцким за Краковом небагато, але й ті не сміють стати до бою. Військо (козацьке) з-під Переворська рушивши пішло аж під Краків, і де б не почуло якесь військо лядське в зборі, підуть на них, аби неприятелі не розпростералися. А ми яку відомість далі будемо мати, не загаємося післати й. ц. вел." [22]).

Похід козаків за Вислу, на Краків гетьман представляв таким чином самостійним ділом козаків-превентивною війною, що мала запобігти наступові Поляків на Україну, і цілком відмовчувався від царських бажань, щоб козацьке військо на імя царя і для нього робило свої здобутки в Польщі.

Перше настільки виразно розминалося з відомостями, які приходили з польської сторони, що невірність гетьманських заяв ставала цілком ясною. Поскільки ж гетьман вів операції в Польщі на власну руку, чому ж він відмовчувався від царського бажання, щоб усе що він там здобуде, було цареве? Се не могло не викликати все більшого роздражнення в Москві, і

попихало московський уряд до все ріжчих виступів против гетьмана, до самостійних виступів на Україні, обрахованих на дискредитацію гетьманського правління, і робило неминучим конфлікт і розрив, що старшина хотіла обминути.

Се прослідимо ми далі. Тепер я хотів звернути увагу на ту інтерпретацію польсько-українських відносин, що давалася в сім листі. В московсько-польських зносинах спинюсь на московськім виступі, згаданім в інструкції Кикинові: цар вислав до Польщі свого післанця, щоб вияснити польському урядові порушеннє виленських постанов допущене в справі вибору царя на королівство польське, і заразом випімнути ті “задори”, що робляться від Поляків на українській границі. Звідомленнє сього посольства, дуже докладне й інтересне, до нас дійшло і було нещодавно видане [23]). В царській грамоті, що повіз сей царський післанець, Климент Ієвлев в перших днях березня н. с., цар вичисляв всі ті польські кривди, що визначав гетьман в листі своїм, післанім з Лопухиним-напади на Калюс і околиці Бару, знищення монастирів, побивання ченців, і т. д. Але коли Ієвлев звернувся з сими закидами до тих діґнітарів, котрих мав нагоду побачити в дорозі-були то маршалок в. кн. Литовського Завіша, гетьман Сапіга, референдарій Бжостовский-ті заявили йому рішучо, що се козацький гетьман видумує умисно, щоб сварити царя з королем. “Хоче бути собі паном”, сприсягся з Ракоцієм і післав йому в поміч козацьке військо. Ієвлев, відповідно до московських інструкцій спочатку пробував се заперечити: “Се не можливо, щоб гетьман мав післати своїх людей Ракоцієві без відомости цар. величества”. Але маршалок на се відповів: “Я се знаю напевно, і тобі кажу: гетьман Хмельницький присяг Ракоцієві угорському і хоче цар. величеству зрадити” [24]). Референдарій заявив: “У Вильні у нас був договір з послами цар. вел., щоб військо стримати і ні з котрої сторони не чинити зачіпок і війська не посилати: тепер же нам стало відомо, що гетьман Хмельницький післав своїх людей на польські міста, і вони на ріжних місцях села попалили, шляхту порубали, а тепер ідуть разом на Берестє і на Підляше. Отже ми дуже тому дивуємось, як се воно так чиниться, тим часом як гетьман Хмельницький і все військо його Запорізьке піддані цар. величества”. На се Ієвлев відповів, уже більш ухильчиво: “Мені про се нема у кого довідатись, тільки від вас то чую, а вважаю, що се неможливе, аби гетьман післав своїх людей села палити і шляхту рубати без відома і наказу цар. вел.-великий же государ того йому

не позволить. Ви говорите, що гетьман присяг Ракоцієві, а вел. государеві правди (присяги) не додержав, і ти сам говорив, що гетьман Хмельницький хоче напасти на Малу Русь, самі можете міркувати, що на таке не було цар. величества наказу" 25).

Се говорилося в квітні, в Москві ж дня 3 квітня н. ст. польський післанець Бонковский подав до польського приказу таку записку: "Одержавши нового листа від й. кор. вел., котрим мені дає доученнє до й. цар. в-ва, бю чолом, щоб мене прийнято й вислухано, щоб договориться в такій справі: Дає знати й. кор. в., що він 9 лютого з Ґданська вийшов не давши себе ніякими теплими словами намовити до яких небудь договорів з Шведами,- покладаючися на замиреннє, відложене з комісії до найближчого сойму. Дає знати також, що Ракоцій уже війшов до панства й. кор. вел., взявши присягу від Хмельницького і козаків, і йде щоб з ними сполучитись. А мати неприятелем 26) обіцяли вони не тільки короля, але й царя, і Хмельницький так писав козакам: "Коли Ляхи миряться з Москвою, мушу я шукати собі иншого пана, і воювати як одного так і другого" 27). Безсумнівно в тім же союзі- се напевно запевняє й. кор. вел.-також і оба господарі, волоський і молдавський, й їх війська з Ракоцієм. Тому й. кор. вел. лишивши військо против Шведів, пішов против Ракоція. Належить се тепер сусідській і братській приязни й. цар. велич. до корол. величества: своїм військом відірвати Хмельницького, так щоб він не міг сполучитися з Ракоцієм; а як тільки полагодиться справа з сими людьми, тоді знову обернути все військо против Шведа, і він за божою поміччю не переможе!") 28).

Перейдемо до инших дипльоматичних кроків українського уряду. До посольства Капусти до Царгороду маємо листа таки самого гетьмана, писаного в березні, але без дня (в копії, що заховалася в шведськім державнім архиві):

"Вже давніше постановили ми післати нашого посла до Отоманської Порти, щоб засвідчити нашу стару приязнь до неї, щиру вірність і службу. Але в сих сторонах мали ми багато неприятелів, треба було з ними воювати і не могли ми післати свого чоловіка. Тому я хотів би, щоб був єси певний нашої вірности і постійности супроти найяснішого пана, як досі так і надалі. Також зайшло, що ми зложили новий союз і постійну приязнь з найясн. ханом кримським, в котрій згідно з сим договором постійно будемо

пробувати. Через те виправили ми нашого посла отамана [29]) Лаврина Капусту до Отоманської Порти, до непобідимого царя турецького, нашого найвищого пана, щоб засвідчити йому нашу покору, підданство і вірність". Далі прохання подбати, щоб посла відправили назад не затримуючи і т. д. [30]).

Конкретніше могло бути в листі до візира, найбільш реальне доручено виложити устно.

Посольство приїхало до Царгороду 29 квітня, 3 травня мало авдієнцію у візира і по всяких свідченнях вірности і підданства подало йому до відома, що козаки й князь семигородський змушені були виступити проти Польщі, очевидно змушені до того неможливою поведінкою польського уряду і маґнатів: козаки пішли в поміч Ракоцієві в числі 40 тисяч [31]).

На спілку з семигородським і шведським послом, що прибули скоро потім, і з аґентами обох господарів Капуста з товаришами мали завданнє паралізувати обвинувачення на Ракоція за непослух і самовільство. Їх піднесено з боку Польщі, Австрії, а головно хана, котрого підтримували також приграничні баші, тим часом як посол французький і англійський тримали сторону шведського короля. В якім напрямі вели оборону свого виступу против Польщі наші союзники, довідуємося дещо з реляцій австрійського аґента. Я вище говорив уже про се: проти польсько-австрійських інсинуацій, що козаки злигавшися з Москвою готують православну революцію на Балканах, гетьманський уряд висунув против Польщі й Австрії обвинувачення в орґанізації противтурецької ліґи і підбиванню козаків до морських походів на Турецькі землі [32]).

В середині травня Капуста захворів, і замісць нього на авдієнції у султана був оден з його товаришів. Як доносив Реніґер на підставі зібраних відомостей,-він говорив на тій авдієнції султанові й иншим, "з намови семигородського князя й инших", що від цісаря і польського короля прийшли до гетьмана Хмельницького два посли, щоб намовити козаків до ліґи і війни против Отом. Порти. Але (козаки) їх не послухали, а зараз всадили до арешту, і коли султан звелить, то гетьман скаже їм відрубати голови і прислати до Царгороду".

Семигородський посол поясняв диванові, що Ракоцій підняв війну проти

Польщі саме для того, аби на спілку з шведським королем, добрим приятелем Порти, не дати московському цареві заволодіти Польщею. Як би не його похід, московський цар уже б був досі заволодів усею Польщею й почав війну з Портою. Всі чотири православні патріярхи, а особливо антіохійський (що саме сидів тоді в Валахії, вертаючися з Москви до дому), благають царя, щоб він змилувався над християнами Порти і поміг їм відновити грецьку імперію, і якби тільки він з'явився, зараз би піднялася Молдава, Валахія, Албанія, Тракія і Македонія разом з Греками [33]).

Козаки таким чином опинилися в подвійнім оскарженню-з боку своїх приятелів і своїх союзників, як православні підданці чи союзники московського царя; але се їм пошкодило менше ніж царгородському патріярхові, що наслідком сих балачок був повішений серед міста на страх православним підданим Порти. Хмельницькому за відомостями Ренiґера відписали, що по скільки він зістається в приязни з ханом, Порта буде його мати в своїй опіці і напише ханові, щоб він з Хмельницьким порозумівся,- тільки аби козаки не пускали чайок на Чорне Море [34]).

Про свою приязнь з ханом Хмельницький, як ми бачили, заявив у своїх листах, і се потвердив також і хан через свого аґу, що приїхав до Царгороду, в тім часі, коло 10 червня [35]). Обидві сторони дійсно робили все можливе, щоб обминути оружний конфлікт, в високій мірі не бажаний і одній і другій стороні, але політична ситуація непереможно пхала до нього.

На жаль, наші відомости про кримсько-українські відносини в сих місцях дуже бідні, і се шкода, тому що вони мали в розвою подій велике значіннє. В осени хан з гетьманом обмінялись етикетальними, доволі холодними посольствами; кримський гонець, повернувши від гетьмана в середині жовтня, оповідав, що Хмельницький зістається з ханом у приязни, але честь йому, гонцеві, була невелика, московських же послів, що під той час приїхали до гетьмана, приймав він з великою честю, "з ними пив і їв", а ханському гонпеві і бачити його не довелось [36]). Потім прийшла відомість, що Запорозці відогнали Ногайцям коней, штук з 500; калґа-султан посилав за тими Запорозцями погоню, і погоня привела 4 козаків: з них калґа прислав двох ханові, а двох післав до гетьмана з своїм післанцем-довідатися, чи то сталося з волі гетьмана, чи козаки зробили то "собою воровски" [37]). Згодом сталась справа ще серйозніша, коли козаки

підстерігли Татар, як вони вертали з шведської кампанії: чимало побили під Галичом і на инших місцях, відібрали здобич і полон-так писав зі Львова 9 листопада якийсь кармеліт [38]). Приязні відносини між обома дворами-чигринським і бахчисарайським від того не потерпіли,-але довіря в щирість сеї приязни не було ні з одної ні з другої сторони.

Черговим завданнєм козацької диплотматії, і козацької стратеґії заразом, було тепер-не допустити хана до оружної підтримки Польщі против Ракоція і козацького корпуса Ждановича. Як Польща заходилася всіми способами підняти хана, щоб він звязав козаків і що найменше-зробив їх нейтральними в кампанії з Ракоцієм, так Козаччині треба було за всяку ціну затримати Крим і Порту в нейтральній позиції і не дати їм вдарити в тил сеї нової дніпровсько-дунайської ліґи: Козакам, Волохам, Семигородцям. Посольство вислане до хана в березні, приблизно одночасно з посольством Капусти до Царгороду, мало очевидно доручення розвинути maximum зусиль в сім напрямі. А далі післано сильну козацьку залогу на Дніпрові перевози, щоб загородити дорогу Татарам на Правобічну Україну, на Дунайські й Семигородські землі, в тил Ракоцієві й Ждановичу. Як побачимо далі, зусилля сі тільки припізнили виступ Орди, а не стримали її. Тим не менше сі заходи для відвернення ханської інтервенції дуже інтересні і характеристичні для ситуації і для політичної техніки українського уряду.

На жаль, знаємо тільки те, що заховалося в звідомленню московських послів Жукова і Пашина, що були тоді в Криму [39]). Тут читаємо насамперед згадку про приїзд козацьких послів від гетьмана 2 (12) квітня [40]), і потім їх авдієнцію у ханського "ближнього чоловіка" Сефер-казі:

"4 апріля (с. с.) приїхав на становище товмач Абдул і розповідав послам: "Як я був у ближнього чоловіка, були при мені посли Б. Хмельницького, 5 чоловіка, і я став за Татарами і ближній чоловік мене не бачив. Як війшли козаки, він їх питав: "Єсть якийсь приказ від великого гетьмана Б. Хмельницького?" Козаки сказали: "Прислав нас великий гетьман Б. Хмельницький до милого брата Магмет-ґерая з тим, щоб був він з ним у братській приязни і любови по давнішому. Як у нього була війна з неприятелем польським королем і з усею його землею, тоді Магмет-ґерай гетьмана з усім військом Запорізьким боронив, з польським та литовським

військом разом бився і в усім заступав самого його і військо від неприятелів. Від початку Магмет-ґерай учинив з гетьманом братцво і приязнь, і жодна держава не помагала (гетьманові) і не боронила ні в чім, не облишив тільки цар Магмет-ґерай, вчинив приязнь і любов вічну, і за його охороною і обороною гетьман з усім військом Запорізьким живуть тепер в тишині і спокою. І тепер присилає великий гетьман з тим, щоб Магмет-ґерай далі був із ним у старій приязни і разом стояв против неприятелів, що тепер на нього наступають".

"На се Сефер-ґазі відповів, що тепер великий гетьман віддавсь у вічне холопство московському государеві, якже тепер Магмет-ґераєві за нього стояти? Не може він його у всім захищати!

"На се козаки сказали: "Від того часу як гетьман упросився в підданство великому государеві і до нинішнього часу (від великого государя) нам ніякої помочи ні охорони нема" [41]). Потім додали: що великий гетьман мав написати братові свому Магмет-ґераєві, то написано в його приятельськім листі. Понадто нічого не говорили і пішли геть з палати, і я пішов з ними, і ближній чоловік мене не бачив, тому що в палаті було богато людей".

До козаків приставлено капіджеїв, і згодом старший над капіджеями Мустафа-аґа вийшов з палати і побачивши Абдула велів сказати московським послам, що їм ханським словом заборонено які небудь зносини з козацькими послами. Коли хто небудь буде говорити, буде арештований [42]).

В тім часі приїхали також польські посли--прохати у хана помочи "на Можары" (на "Угрів") Ракоція і 10 (20) квітня московські посли вислали того ж Абдула до Бахчисарая розвідати про обидва посольства: козацьке і польське. Того ж дня Абдул вернувся з такими вістями. Бачився він з козаками, що привезли листа від Хмельницького і мав з ними довгу розмову. Сказав їм, що царським послам стало відомо, як тепер Хмельницький з військом Запорізьким піддається в підданство ханові, і з тим своїх послів прислав-свого часу так впрошувався в підданство цареві, а тепер виявляє таку "непостійність і не твердість". Козацькі посли то рішучо заперечили, і пояснили, що гетьман запобігає тільки, аби хан не напав на царські українні городи і особливо на козацькі-бо царські городи дальші від Криму, а козацькі близькі, "і козаки безнастанно ходять Дніпром за звірем і

рибою", отже треба бути з Татарами в приязни щоб не було між ними "ссори". Згадали при тім, і се, до них приходили чутки про замирення царя з польським королем вічним миром-"тільки ще певної відомости не було". Товмач випитувався, коли їм буде відправа, і радив по відправі побачитися з московськими послами. Козаки сказали, що відправи сподіваються після 12-20, а з московськими послами вони самі раді були б побачитися, але думають, що їм того не позволять [43]).

Кілька день потім, після відправи очевидно, таке казав московським послам звісний нам князь Маметша: "Що ви раз-у-раз говорите про Б. Хмельницького і про козаків, що вони в підданстві у вашого государя? Хан завсіди вам говорив, що Б. Хмельницький і козаки за вел. государем ще не утвердились, і тепер їде до Магмет-ґерая царя від Б. Хмельницького писар його Ів. Виговський, з тим що він з усім військом Запорізьким хоче бути в підданстві у кримського царя; як приїде, самі побачите".

На се посли відповіли: "Се всі доохрестні держави знають, і сам Магмет-ґерай також, що Б. Хмельницький і всі Черкаси піддалися нашому вел. государеві в вічне холопство, і Б. Хмельницький служить йому незрадливо і в ні чім нема за ним шатости. Як Ів. Виговський до Криму приїде, тому повіримо; а то ви, ближні люди, давно вже говорите, що Б. Хмельницький хоче бути в підданстві у кримського царя, тільки тому вірити не можна: він не подумає, щоб кудись іти від такого милосердного і благочестивого государя" і т. д. Маметша нічого на се не відповів і більше про се не заговорював [44]).

Про саму відправу маємо тільки пізніші міркування того ж товмача з приводу того, що говорять між собою бранці: хан іде війною на Волохів і Мадярів, а також, підступом-і на Запорізьких козаків. На те він відправив козацьких гонців до Хмельницького з честю та з дарами, щоб вони не сподівалися його походу; а волоських та мадярських післанців він велів пограбити і арештувати-там і тепер сидять. Хан насамперед піде на козаків і знищить дорешти, а потім на Волохів і Мадярів. Турецький цар посилає йому в поміч 8 башів морем і суходолом, і з ними 80 тис. війська: стоять уже в Білгороді і чекають, щоб хан перейшов Дніпро [45]).

Се дійсно вловні правдоподібно, що хан на облесні заяви козацькі відповідав гойними запевненнями приязни, тільки щоб приспати увагу до

своєї експедиції на Україну, котру задумував згідно з польськими проханнями. Але козацький уряд приймав його запевнення також з усякою обережністю, і гетьман не тільки держав на Дніпрі сильну залогу, щоб стримати Орду від переходу, але одночасно орґанізував морські походи і напади на кочовища, щоб знеохотити Татар до походу. Правда, ми маємо про се доволі побіжні згадки і мусимо в повній мірі рахуватися з можливістю, що прихильники політики так би сказати-українофільської умисно поширювали й роздмухували алярмні чутки про козацькі напади, можливість спустошення Криму, повстання невільників і т. д. Такі прихильники в Криму безсумнівно були далі, і підтримувалися з козацької сторони. Але безсумнівно дещо під тими вістями було й реальне, і воно в загальнім висліді дуже затримало татарський виступ на польськім театрі війни. Мушу де що з того тут навести.

Так український бранець Олекса Кушнір, що жив у Маметші, розповідав московським послам в день виходу хана з Бахчисарая на війну 14 (24) травня, що вертаючи з Бахчисарая він стрів богато ногайських Татар. Вони вели на продаж невільників, і ті невільники оповідали, що весь Ногай прикочував до Перекопу, тому що "Черкаси" в останню зимову путь побили богато Татар, погромили їх улуси, і хто жив лишився, прикочували під Перекоп. Казали також, що над Дніпром стоїть козацьке військо, чекають хана-щоб не перепустити його через Дніпро, а коли схоче силою перейти, будуть битись. Далі Олексі стрілося двоє Татар-гонили до хана від Дніпра з звісткою, що козацьке військо над Дніпром, не перепустило через Дніпро Ширин-бея, що пішов з частиною Орди перед ханом.

Инший український бранець "Белорусець Сенька" оповідав, що чув з розмов Маметші з дітьми: "Сьогодні прислав до хана гінця Ширин-бей з листом; пише, що козаки стоять над Дніпром і не хочуть перепустити його мурз і Татар, як хан звелить? А я знаю, що хан піде до Дніпра і відти пішле до Б. Хмельницького і до козаків своїх послів "обманом", ніби то в приязни: сповіщатиме їх, що йде на Волохів і на Мадяр, а як перейде Дніпро, тоді своє зробить" 46).

Сам Маметша оповідав московським послам, що хан не доходячи до Перекопа мав раду з мурзами, куди йти на війну, і тут почали говорити одверто, що треба йти на Московську державу. Мовляв московський цар в союзі з богатьма державами, і з ними та з Зап. козаками як захоче може

напасти на Крим і знищити. Тому краще на нього напасти, ніж чекати війни на себе. І хан посилав до козаків, щоб ішли з ним на царські городи, а ті начебто відповіли, що підуть, коли хан перейде до них за Дніпро. Мовляв "нашою стороною краще і царські городи ближчі", а хан кликав їх щоб вони перейшли до нього, і так ще не договорились. А на Волохів іти не можна, бо козаки за Дніпро не перепустять [47]).

В середині червня люде оповідали, що козаки збили і перекинули назад Ширин-беєву орду, а хан стоїть на Дніпрі, і просить у козаків, щоб перепустили за ріку, годиться дати заставу. Козаки хочуть 50 мурз у заставу, і хан радиться над сим з мурзами [48]). Одночасно розійшлися чутки, що на морі з'явилися Донські козаки, до них вийшло богато Запорозьких, "без дозволу Хмельницького" [49]). Далі, що козаки висадилися на, беріг між Кафою і Керчю, палять села, забирають худобу, побивають людей. Потім-що вони виходили на беріг на устю Альми, і т. д. [50]).

Невільники говорили, що вони чекають тільки певного потвердження, що козаки обложили хана-тоді зараз повстануть, знищать Крим, вирубають всіх Татар, жінок і дітей, а знищивши Крим підуть на Дніпро до козаків, і т. д. [51]).

Все се в сумі спаралізувало операції Орди на яких півтора місяця, як побачимо далі, і коли б Ракоцій, Карло-Ґустав і Жданович зручно використали сей час, вони б могли за сеї проволоки осягнути великі успіхи і може навіть дійсно "знищилиб" Польщу.

Примітки

[1]) Се влучно висвітлив Кордуба в своїй розвідці, згаданій вище.

[2]) Жерела XII с. 479-480.

[3]) Допустимо, що Бєньовский також вів розмови на сю клясичну тему, і

Парчевич чи Маріянович його підтримував.

[4]) natione tracca ma iqnuiete.

[5]) Жерела с. XII 433-4.

[6]) Симбирский Сборникъ, папери Кикиных ч. 19, ст. 48 дд.

[7]) “Митрополит и все духовенство видя такіе ляцкіе пункты, зЂло оскорбляются и опасаются чтоб вЂра христіанская в Малороссіи до конца не оскудела, и Ляхи б на кровопролитіе христіанское больше прежняго не устремились”.

[8]) “и каковы меж ими записи писаны”.

[9]) “живуть въ е. ц. вел. большой милости”.

[10]) В друкованім сього ”“и” бракує, так що виходить: “Гетьману ж Ивану Виговскому” с. 53.

[11]) Для кращого зрозуміння обертаю в другу особу переказане в інструкції в третій.

[12]) “Хотя онъ то и учинилъ-только б он, гетман и все войско попамятовали”... Укорочую многословну і через те не дуже ясну на перший погляд фразу, і знов таки для ясности держу в другій особі переказану в звідомленню в третій.

[13]) “или о гетманЂ хотят послать бить челом, кого им государь пожалует-велит учинить гетманом”.

[14]) В друк.: “шалости”.

[15]) Були б дуже інтересні його відомости про те, що говорилося на Україні з приводу недуги гетьмана і всякі міркування звязані з перспективою його смерти.

[16]) Акты Ю. З. Р. III с. 595.

[17]) Розумій — український (“руський”).

[18]) Акты Ю. З. Р. III с. 597-9, дата: в Чигрині 13 марта.

[19]) Тамже, с. 599-600, та ж дата. В заголовку помилково, що се проханнє за вдову Лупула.

[20]) Подлинные грамоты Малор. приказу ч. 73.

[21]) “И о том тебЂ, приятелеви нашему, ознаймуємо, же многиє козаки и мещане какъ з Веприка и многихъ городовъ ускаржаючи се, же там в. ПЂщани (?) ваши люде их грабят и на смерть убивают, -где уже теперь з уласноє маєтности моє Плешувец козака на смерть забыли и многихъ позабирали”.-Сівського столу ст. 152 л. 111, оригінал. Кілька день перед тим, 8 березня с. с. гетьман післав Зюзину листа в справі прикростей од “людей Каменських”: забирають коней, одежу, сокири, “и онЂ заграбивши по десяти зол., по двадцати выдирают”-там же л. 113, теж ориґінал.

[22]) Акты Ю. З. Р. III с. 600-1, дата: 14 березня (московський переклад, подаю його в скороченню).

[23]) “Сборникъ” київ. арх. комісії, т. I (1911), ст. 72 дд.-посольство Климента Ієвлева, 19 с. с. лютого 1657 р.

[24]) Ст. 76, розмова 6 и 7 квітня н. с.

[25]) Розмова 16 н. с. квітня, с. 81-2.

[26]) “такую нелюбов обещали”.

[27]) Розуміти: польського короля і московського царя.

[28]) Польські справи 1657 р. стовбець 11, без нумерації.

[29]) В латин. копії: certae militiae commendantem.

[30]) Архив Ю. З. Р. III. VI ч. 89, заголовок: “Копія листу, що писав Б. Хмельницький наміснику яничарському, рекомендуючи йому свого посла”.

[31]) Реляція Реніґера з Царгороду 7 травня-короткий зміст в Жерелах XII ч. 560.

[32]) Див. вище с. 1343.

[33]) Реляція Реніґера з 12 червня-Жерела XII с. 479-80.

[34]) Реніґер тамже с. 482.

[35]) Тамже с. 483.

[36]) Кримські справи кн. 39 р. 1655 л. 61.

[37]) Тамже л. 63.

[38]) Жерела XVI с. 221.

[39]) Так у кн. 40; в паралєльнім тексті в стовбці 11 квітня 3.

[40]) Кримські справи 1656 кн. 40 л. 225, 335, 362, теж в стовбці 11 року 1656 л. 458, 534.

[41]) "Никакіе им помочі і заступы и обереганья нЂт".

[42]) Крим. справи 1656 р. кн. 40 л. 352 дд., теж в стовб. 11.

[43]) Книга 40 л. 251-3.

[44]) Стовбець 11 л. 533-9.

[45]) Тамже л. 381-2.

[46]) "тогда де свое дЂло у царя будет" — книга 40 л. 383-4.

[47]) Стовбепь 11 під 2 червня.

[48]) Стовб. 11 л. 105, 108.

[49]) Вісти 12 квітня кн. 40 л. 363.

[50]) Вісти з 26 червня і 1 липня кн. 40 л. 416.

[51]) Тамже 414-5.

ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА СУПРОТИ ПОЛЬЩІ, БРАК ВІДОМОСТЕЙ ПРО РЕЗУЛЬТАТИ МІСІЇ БЄНЬОВСКОГО, ЩО ДАЄ ЗВІДОМЛЕННЄ З ЦІСАРСЬКОЇ МІСІЇ. ВИБОРИ ЮРКА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І ВІДПРАВА ПОСОЛЬСТВ, ЛИСТ ГЕТЬМАНА І ВИГОВСЬКОГО ДО КОРОЛЯ З БЄНЬОВСКИМ, РЕЗУЛЬТАТИ ЙОГО МІСІЇ-ПОЛЬСЬКІ ВІСТИ ПРО НЕЇ.

В відносинах до Польщі гетьман перед Москвою маркував повну непримиреність, як ми бачили, і наступ козацького війська під проводом Ждановича в глибину Польщі надавав сій деклярації повного переконання.

В козацьких кругах з приємністю відзначали побідоносні походи Ждановичевого корпусу по Польщі й Литві: погром Ланцута, марш під Краків, здобуттє Берестя, потім Варшави [1]). Козацький протекторат ширивсь і поглиблювався на Волині, в сумежнім Поділлю і Поліссю. В березні гетьман виправив до Львова свого фінансового аґента Теодосія Томковича “в ріжних військових і приватних справах”, фактично для того щоб відновити старі пляни протекторату Запорізького війська над західнє-українським міщанством і шляхтою.

Але при тім, відповідно раніш узятому курсові супроти Яна-Казимира і його партії, становище гетьмана і старшини не було цілком негативним, так що оптимістичне звідомленнє зложене Бєньовским королеві з своєї місії не було безпідставним, як я то зазначив уже вище. Без сумніву-йому вдалося вже в сій подорожі завязати звязки того компромісу, що вилився потім в змінених формах в Гадяцькій унії. Але одною з його передумов-прийнятих Бєньовским-було також признаннє польською стороною тої козацької експансії-заведення фактичного козацького протекторату в ріжних ділянках Західньої України, так як його було осягнено в сім часі.

Витримавши Бєньовского і Парчевича до закінчення старшинської ради, що зібралася на провідній неділі і протяглася цілий тиждень, вирішаючи цілий

ряд кардинальних питань внутрішньої політики-між иншим наступство по старім гетьмані, що ладився до смерти [2])-гетьманський уряд очевидно взяв від старшини певні принціпіяльні директиви і для відносин українсько-польських в сім аспекті.

В той мент, в 20-х днях квітня мусіло йому бути ясно, що акція Ракоція не розвивається так успішно як можна було собі бажати [3]). Його кандидатура на польське королівство не стрічала спочуття; ніяка впливова маґнатська клієнтеля не ставала при нім.

Можна було передбачити, що він вернеться до попередньої політики-шукатиме порозуміння з Яном-Казимиром і з маґнатами, щоб здійснити дещо з своїх амбітних плянів в Польщі-особливо маючи на увазі воєнну інтервенцію австрійську, що ладилася обтяти крила його кампанії.

З другої сторони-питання розмежовання козацьких, семигородських і шведських інтересів в землях Річипосполитої лишились невиясненими. Тил цілої акції зіставався незабезпеченим збоку Орди й Туреччини; порозуміння тут не було осягнене. Відносини з Москвою були досить непевні. В сих обставинах пляни приєднання Зах. України і Білоруси, очевидно, не можна було переводити силою козацької зброї на перебій з керівними сферами Річипосполитої. Ясно, що треба було вертати до тої компромісової політики, яка шукала можливостей привести і закріпити в фактичнім володінні козаччини сі краї, формально не відриваючи їх від Річипосполитої. В тім, бачу, лежав завязок Гадяцької унії-хоч у дальшім переведенню ся власне сторона відпала, коли прийшлось переводити її під знаком повного розриву з Москвою. Бєньовский, очевидно, встиг досить влучно вхопити сей нерв справи і почав її зручно розмотувати.

На жаль не маємо ніякого звідомлення з сеї його місії-тільки деякі листи передані з них: від гетьмана до короля, від Виговського до канцлєра. Але Маріянович у своїм звідомленні коротенько описав відправу свого посольства, а тому що гетьман відправляв їх одного дня, і виїхали оба посольства разом, відправа австрійського посольства кидає деяке світло на становище заняте гетьманським урядом до всеї польсько-католицької ліґи. Через те я пічну від його оповідання.

Після того як рада закінчилась, Юрка вибрано і проголошено гетьманом

(так представляє справу Маріянович-далі ми до сього повернемо) і скінчилися трьохденні пири з сього приводу, австрійське посольство звернулося до Виговського з проханнєм, щоб його також відправлено, коли відправлено инших послів. Виговський переказав се проханнє гетьманові, і той другого дня рано покликав до себе Маріяновича.

“Дуже чемно (pulchre) виправдувався, що нас так довго затримав. Хотів нас як найскорше відправити, коли б ті перешкоди, що я вище описав, не перепинили того- як ми то собі могли пізнати і побачити. “З усих сил старавсь я (казав гетьман), щоб вас-такого монарха послів, відправити гідно, з повною резолюцією, як до свого патрона і посередника. Ми його св. величність, і нікого иншого взяли собі за патрона і посередника і бажаємо, щоб він залагодив сю довголітню ворожнечу між нами: скінчив і заспокоїв її без нашої шкоди і кривди, аби кров християнська більше не проливалась. Що він в сій справі між нами постановить, ми обіцяємо того триматись, і виразно заявляємо, що коли котра небудь сторона позволить собі порушити ласкаву постанову й. вел., то й. ціс. вел. разом з покривдженою стороною може повстати і укарати сторону, що не додержала пунктів постанови. Далі ми від усього серця обіцяємо на будуче вірно служити й. вел. ціс. і австрійському домові і мати його приятелів за своїх приятелів, неприятелів за своїх неприятелів, і против котрого б з них його вел. схотів,-ми против такого неприятеля не то що з 100, але як треба було- і з 200 тисячами повстати і битися будемо завсіди готові. Про се все ми докладніше повідомимо 'й. в. через спеціяльного нашого посла. А наше козацьке військо-тих 40 тисяч, що ми післали в поміч Ракоцієві, ми з огляду на вставленнє і ласкаву намову й. вел. зараз нашим листом відкличемо”. “Вони”, додав від себе Маріянович-“отримавши того листа, справді повернули-з великою здобичею і награбленим добром”.

“28 квітня гетьман переслав через свого канцлєра листа з відповіддю по помешкання архиепископа і переказав своє прощаннє в гарних виразах. Сам архиепископ через лихий стан свого здоровля власною особою попрощатися з ним не міг, але я його іменем і своїм висловив йому наше поважаннє і попрощався. Після сього гетьман покликав свого сина і в моїй присутности сказав йому: “Сине мій Юрку! вважай аби справувався добре! Маєш над собою ласкавого пана цісаря римського, котрого ми взяли собі за посередника і патрона, постарайся йому послужити, а він, як ласкавий пан, у всякій потребі тобі поможе!” І з тими словами, заплакавши простяг мені

руку, і сина свого, і поблагословив нашу дорогу".

Далі Маріянович сповідає, що по сім прощанню вони того ж дня виїхали, разом з польськими послами: від короля польського і королеви, але їхали разом тільки оден день бо польські посли, побоюючися, щоб їм чого небудь не сталося від козаків, поспішали в день і в ночі, так що загубили вісім коней в дорозі. Парчевич же через свою недугу не міг так спішити, і в Білій Церкві трохи їх козаки не побили, а в Брусилові догонили козаки від гетьмана і показали його наказ: разом з польським послом привести назад. Відвезли їх до Фастова, і тутешній суддя (мабуть сотник) велів їм чекати від гетьмана дозволу на дальшу дорогу. Маріянович пустився до полковника, до Білої Церкви, щоб вияснити причину сеї затримки, але той повторив те саме-що мав від гетьмана наказ затримати їх до дальшого розпорядження гетьмана. Та тут прилетів з Фастова до Маріяновича гонець, що архиепископ помирає; кинувся він до нього, щоб не пропали там папери-але тим часом йому покращало, і довідавшися, що тим часом приїхав до Київа на весілля Виговський, Маріянович полетів до нього-добиватися вияснення. Виговський вислухавши виявив здивованнє, бо мовляв гетьман звелів затримати не їх, а польського посла,-"Тому що після вашого виїзду хтось приніс фальшиву вість, ніби то королівські вояки вирубали козаків [4]) і король післав до Татар свого посла, щоб підіймати їх на козаків; але що й одно й друге не потвердилося, як ми переконались-як і не припускали того,-то ви можете їхати куди хочете і коли хочете". Після сього одержавши від Виговського козаків для охорони, цісарські посли хоч і з значним спізненням, але зате безпечно переїхали до Дубна через усі пустині і розбої-"а як би їх при собі не мали, то хоч би й сто душ у собі мали, смерти б не минули".

Так розповідає в своїм звідомленню Маріянович. Проф. др. Кордуба підозріливо ставиться до його звідомлення, тому що він занадто висуває свою особу, закриваючи нею особу самого посла Парчевича, і старається можливо оптимістично представити результати посольства, тим часом лист гетьмана до цісаря далеко не містить тих приємностей, які Маріянович вкладає в уста гетьманові. Шумна і напушиста реторика листу поза компліментами цісареві за його піклованнє про добро християнського світу і його послові за його пильне й зручне виконуваннє доручення, зводиться до обіцянки гетьмана-не приймати иншого посередництва крім цісаревого, і не слухати инших порад крім його, "та й то ще поскільки, се не буде

шкодити безпечности і цілости нашої держави”. Поза тим гетьман покладається на устне звідомленнє посла, що він докладно перекаже все йому доручене [5]). Але се не значить, щоб в устній розмові гетьман не сказав чогось більшого-чого не хотів “довіряти паперові”: за сказане устно не неслося такої відповідальности, і вповні можливо, що те що переказує з його слів Маріянович, не відбігало дуже значно від дійсности... Писати ж було не дуже безпечно: хто зна, в чиї руки міг замандрувати сей лист-як мандрували ті листи, що призначалися гетьманові, а навіть і одержувалися ним.

Що наговорив гетьман і писар устно Бєньовскому того ж самого дня, ми не знаємо, хоч се було б дуже інтересно почути. В листі ж від гетьмана до короля, що Бєньовский повіз, теж більше було фразеольоґії, ніж конкретного змісту, але не бракувало і досить виразних натяків на можливість порозуміння і договору-того договору, що Бєньовський справді таки й здійснив трохи згодом, але вже по смерти гетьмана.

“Найясніший, милостивий королю, пане наш велико-милостивий! Довгий би треба було вчинити коментар, хотівши виписати по порядку наші заслуги і жичловости до покійних попередників в. кор. мил. Але декотрі і жалко пригадувати, бо довгі й прикрі, а инші за давністю випали людям з памяти. То поминувши їх потішимося тільки свіжими і в. кор. м. добре відомими. Головне те що нас ніяка оказія не заставала лінивими на прикази в. кор. м.-аж поки якісь намови злих людей, нагодувавши нас несмаками, відсунули й від ласки в. кор. мил. Навпаки, настільки чулі були ми панські прикази, що сповняли їх як найвірніше, вистерігаючися в своїй службі й найменшої догани. Але хоч як ми старалися уцукрувати нашу покірність і охоту -завсіди знаходилися брехливі язики, щоб зробити їх гіркими для в. кор. м. Така була фабрика Ахітофелова, що хоч ми аж незносними ставали, наприкряючися з нашими послугами, все таки вважалися невартими ласки!

“Але тепер, коли в. кор. м. зволиш нас обсилати листом своїм панським через п. Бєньовского, а в нім заявляєш свою ласку, і вигладжуєш наші провини, коли які були, ми покірно за се дякуємо в. кор. м. панові нашому мил. і вдячно приймаючи, будемо старатися, щоб і в. к. м. був навзаєм і з нас задоволений. Для сього з повним довірєм розмовляли ми з п. Бєньовским в справах йому від в. кор. м. доручених, всяко міркуючи, щоб і маєстат в. кор. мил. не попав у поневірку, і наші свободи не пішли в упадок.

Коли побажання в. кор. м. не прийшли до повного здійснення,-причини тому розповість п. Бєньовский, і виложить порядок річей трактованих з нами. Як чоловік правої віри і доброго досвіду, думаємо, зробить він се добре, і за ту свою службу заробить собі то, що й закінчений буде той акт, коли бог дасть, не ким иншим, а ним таки-чого і ми б бажали!" [6]).

Від Виговського маємо в однім збірнику копію листа до короля з датою 7 квітня [7]). Кубаля поправляв її на 18 квітня-як на листі гетьмана; може не конче се було саме 18 квітня, але ясно, що писалося при відправі Бєньовского. Писар-кандидат на булаву починає з висвідчень своїх персональних заслуг і афектів-повторяючи більше менше фрази гетьманського листу складеного очевидно ним же-тільки в приложенню до своєї особи. "Поруч свіжих услуг міг би я засвідчити і показати давнішу свою жичливість до попередників в. кор. м.-як би прийшлось презентувати не тільки довгий ряд відважних учинків-зовнішніх і людськими очима видимих, але проходити довгу драбину (drabować) внутрішних [8]) афектів до вітчини, котрим тільки сам біг свідком. Але всі минулі річи-тільки німі тіни, не що инше як нагробники побілені (гроби повапнені). Тому волію я пописуватися свіжою жичливістю, котрої досконало надивились очі посла в. кор. м. п. Бєньовского. Бо я певен, що як чуло відправляв він функцію вложену на нього-все пускаючи в рух, так сеї ж своєї енерґії ужиє він і залицяючи перед в. к. м. мою прирождену цноту для вітчини. А та хоч і заслонена хмарами обопільного роздору-одначе ні в чім не зменшилася і по нинішній час. Тому як тільки дійшли до мене, через його руки, листи в. к. м., обіцяючи, що всяка ворожнеча буде забута і прийде знову ласка панська,-я не тільки прийняв їх вдячними руками, але взявся й здійснити волю в. к. м., з такою пильністю, яка б була гідна намірів в. к. м. Сам посол посвідчить, що я не дав тоді спочинку змислам моїм, поки не довів бажання в. к. м. до кінця-хоч може і не цілком годящого, але все таки доброго. Через се й п. Бєньовскому прийшлось довго тут посидіти, хоч він і досить старався приспішити справу,-почекати поки скликано полковників для спільної наради, аби вони однодушно ухвалили те, чого вимагала від нас ласка в. к. м. Але вся ся справа полишена устній реляції п. Бєньовского при особистім привітанню в. кор. милости: він розповість всі наші трактати в сій справі і в своїй правости не замовчить і спільної нашої жичливости до в. к. м. Тому бажав би я, щоб своєю оборотністю він і закінчив сей акт-бо його бог наділив особливою здібністю до таких справ, і я добре знаючи

гумори наші не думаю, щоб хтось инший був до того спосібніший. Тому і бажаю його (для закінчення переговорів)-аби з зміною осіб не приходилось їм за кожним разом знайомитися з тутешніми звичаями і до них призвичаюватися, а тоді доперва приступати до порученої їм справи-на що треба було б не одної розмови (non unius congressus)".

В короткім листі післанім з Бєньовским до канцлєра Виговський також хвалився, що сильно попрацював ("попотів") коло залагодження "того оплаканого внутрішнього замішання", і висловляв надію, що Бєньовский потрапить відповідно представити його заслуги "в перетвореннью" ("метаморфозі") заятрених і упертих діференцій на добро обох сторін" 9).

Все се розуміється інтересні риси для ситуації і для дальшої політики Виговського, але особливо важні вказівки, що справа усталення нового modus vivendi з Польщею була обговорена вже тоді на раді старшини, унята в якусь формулу-проєкт договору, одноголосно ухвалений полковниками, і Бєньовскому треба було тільки одержати спеціяльні уповаження для його завершення.

В своїй реляції висланій королеві з дороги, він очевидно дав дуже оптимістичну оцінку осягнених результатів і прихильних настроїв гетьманських кругів, і з особливою похвалою відзивався про жичливість Виговського. Так що Ян-Казимир поспішив вислати Виговському свого листа, висловлюючи признаннє і надії, що його "хвальні і всьому християнству приємні замисли станнуть в непорушній твердости" 10).

Цісарський посол Лізоля, бачившися з Бєньовским в королівській кватирі, в день його приїзду, 3 червня, переказує так його враження. Хмельницький і козаки не бажають нічого більше як замирення з Поляками. Вони ображені, що Москалі не допустили їх послів до участи в переговорах у Вильні. Згодилися на цісарське посередництво і умови пропонували досить добрі: годяться вернути частину України 11).

Нарешті записки Ґоліньского знайомлять з тим, що говорилося про конкретний зміст сього нового договору: "Посла від Хмельницького кілька день тому відправлено, і з ним п. Бєньовского післано наново: дано згоду, чого вимагав (Хмельницький)-аби Україна була осібним князівством 12), і було в нім тільки два воєводи: київський і чернигівський, і урядники мають

бути так як у Литві. Каже: “Хоч я присяг цареві московському, що не буду воювати против Ракоція і короля шведського, та нехай король й. м. дасть гетьманську булаву війська Запорізького мойому синові: тоді мій син, отримавши її, так як цареві не присягав, то зараз по повороті п. Бєньовського пішле на поміч військо, скільки буде потрібно”. Бо воно вже готове. Тому тепер згаданий Бєньовский спішно їде, і можна скоро сподіватися того війська на поміч. Розважаючи перший пункт-що до присяги Хмельницького, що він значить,- здається мені, що Москва задоволиться Литовським панством, не шукаючи Польського королівства, і відти не можна сподіватися помочи” [13]).

Збираючи разом сі натяки листів і сі чутки, можна міркувати, що той начерк угоди, чи нової польсько-української унії, дійсно щось говорив уже про будуче велике князівство Руське, орґанізоване на взірець в. кн. Литовського, з такими ж міністрами (“урядниками”), але зложене тільки з двох воєводств: Київського і Чернигівського, а Браславське старшина нібито годилася вернути (реституція частини України, згадана Лізолею).

Інтересне, ще раз повторяю, що сей початок договору, як каже Виговський, було продискутовано і ухвалено на великодній раді полковників, до котрої далі вернемось.

Але з тої ж ради вийшли нові, як найгарячіші представлення цареві про потребу воєнних операцій против Польщі як непримиреного неприятеля. Значить се, що на сій весняній раді 1657 р. взяли перевагу течії угодові для Польщі над течіями непримиреними, що панували на раді торішній, а становище супротив Москви обгострилось? Чи старшина рішила політикувати на два фронти і дурити рівно одних і других? Відповідь на се питаннє постараємося дати нижче.

Примітки

[1]) “Самовидець” описує в своїй літописи: козаки “потягши Подгорям на Самбор, там злучилися з войсками венкгерскими, а напотом и з шведскими

и пустошили Польщу аж по самыє Прусы, бо и Варшаву узяли были; барзо тогда великоє спустошеня стало Полщи, бо начавши от зимы немал цЂлое лЂто там пустошили”.

4 квітня с. с. київський нак. полковник В. Дворецький показував воєводі Бутурлину лист Виговського до Яненка Хмельницького, “що наказний гетьман Антін Жданович з козаками город Ланцут узяли і війско коронного гетьмана Потоцкого під Замостєм розбили; шведська залога вийшла з Кракова і зійшлася з Ракоцієм. А шведського війська гетьман Дуґляс, кн. Богуслав Радивил і з ним 30 тис. шведського війська ідуть на литовський город Берестє й инші литовські городи”.

“А від київських міщан та инших київських людей нам (воєводі) стало відомо, що від шведського короля буде присилка до гетьмана, писаря і всього війська Запор. з грошима-щоб їх тим запевнити і до спілки привести” (обнадежить и с собою соединить за одно)-Білгород ст. ст. 386 л. 906-8.

2) Про сю раду і вибір, а властиво-дисіґнацію, наміченнє на гетьманство Юрка Хмельниченка буде мова далі.

3) Огляд кампанії нижче-бо головні події припадають на травень-липень.

4) “Після того як козаків допущено свобідно до Київа, тут їх вояки й. кор. вел. побили”-або Київ згадано помилкою, або помилено щось з самим фактом, бо Поляки не могли пускати чи не пускати казаків до Київа.

5) Акти посольства ч. 39.

6) Памятники III ч. 40, дата: “З Чигрина 18 квітня”, старого стилю.

7) Виданий в додатках до Wojny Brandenb. с. 435, текст не дуже справний.

8) zewnętrznych-похибка, або фразеольоґія того часу.

9) Памятники ч. 39.

10) Лист з Данкова, 28 травня н. с., в лихім московськім перекладі з ориґінала переданого до Москви через Кикина-Акты Ю. З. Р. VIII с. 815.

[11]) aliquam patrem Ukrainae restituendam exhibent-Жерела XII с. 475.

[12]) Aby Ukraina było xięstwo udzielne i w niey nie było tylko dwoch woiewodow: kijowsky a czerniechowsky, urzędniczy maią bydz tak iako y w Litwie.

[13]) Голіньский, як бачимо, наплутав. Очевидно поголоски треба реституовати так, що Хмельницький, мовляв, звязаний з Москвою і мусить помагати їй против Польщі, тому не може помагати Польщі против її теперішніх непріятелів: Шведів і Семигороду; але його син може помогти Полякам против них; з Литви ж не можна чекати помочи, бо там буде війна з Москвою.

Чи приїздив з Бєньовским якийсь козацький посол-як каже Ґоліньский, з инших джерел не видко.

XII. КІНЕЦЬ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

НЕДУГА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І СПРАВА НАСТУПСТВА: ПЕРЕДЧАСНІ ВІСТИ ПРО ОСТАННЮ ХОРОБУ І СМЕРТЬ ГЕТЬМАНА І ЗАХОДИ ВИГОВСЬКОГО КОЛО БУЛАВИ; ЗНАЧІННЄ ДЛЯ ДАЛЬШОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ СПРАВИ ЙОГО НАСТУПСТВА. ПОВСТАННЯ НА ЗАПОРІЖЖІ, КОЗАЦЬКІ НИЗИ ПОРИВАЮТЬСЯ НА СТАРШИНУ.

Хмельницький доживав свої останні дні. Ще весною 1656 року був він сильно хорий, так що не зміг прийняти царського післанця, як то було на своїм місці згадано [1]). Чутки про його хоробу і смерть пролетіли літом того року; вони скоро були здементовані [2]) але поновилися з початком нового року [3]).

Зимою гетьман розхорувавсь, очевидно, настільки, що близька смерть його вважалася всіми неминучою. Післанець, що приїхав від Хмельницького до

табору Ракоція при кінці січня, оповідав, що гетьман лежить в тяжкій хоробі [4]).

В звязку з сим дебатувалося на всі боки і в ріжних напрямах питаннє про наступство. Чи буде добиватись булави Виговський, чи будуть висунені инші кандидатури?

В початках червня 1656 р. Лізоля пише з Казимирової кватири, що Виговський залицяється до Казимира, обіцяючи йому всяку поміч в присилці козацького війська, аби тільки король підтримав його кандидатуру на гетьманство по смерти Хмельницького [5]).

Карло-Ґустав в інструкції своїм послам до Хмельницького, в початках жовтня, наказує їм виміркувати, чи не можна придбати прихильність Хмельницького, обіцяючи підтримувати його пляни дідичного гетьманства, себто забезпечення по нім гетьманства його синові? Чи навпаки-обіцяти підтримку Виговському? Чи краще зовсім не мішатися до сеї справи? [6]).

В сих обставинах велика рада, визначена на провідну неділю мусіла стати ареною стрічі ріжнорідних політичних, соціяльних і партійних, чи ґрупових течій, і їх сутичка мала визначити напрям українському життю на дальший час.

Се мусіло звязуватися з питаннєм наступства на гетьманстві так: Коли буде гетьманом Виговський, він продовжуватиме той політичний курс, що вівся ним уже в останніх роках: орієнтація на Західню Україну, на її міщанство і шляхту, компроміс з польським урядом, лавіруваннє між Москвою і її противниками. Вибравши Юрия можна буде орґанізувати регентство з инших людей і дати політиці инший напрямок. Який саме-на сім пункті могли бути ріжні гадки і пляни, але в відміну від ситуації з гетьманом Виговським важно було, що тут були можливости якого небудь иншого курсу- не тільки звязаного з тою чи иншою ґрупою правлящої старшини, але і з передачею влади й впливу в инші руки.

Воєвода київський А. В. Бутурлин доносив цареві в середині квітня: “2 (12) квітня казав нам київський полковник Павло Яненко Хмельницький, що гетьман велів йому і з усіх городів полковникам і всякій старшині, також війтам і бурмістрам прибувати до Чигрина. Буде після провідної неділі [7])

рада у гетьмана в Чигрині: чи далі їм бути під царською рукою, чи в послушенстві у Ракоція [8]), коли він на польській короні укріпиться, чи під иншим чиїмсь володіннєм. Ми говорили Яненкові, щоб вони в правді стояли і гетьмана укріпляли, і від твоєї високої руки повік не відступали. А Яненко нам сказав, що вони ніколи б від твоєї руки не відступили, але бояться того: як був тепер у гетьмана посол цісаря християнського арцибіскуп з товаришами, говорили їм, що коли козаки не сполучаться з польським королем по давньому, прийде на них твоє, царське військо, а з другого боку цісар і папа, військо польське й литовське-буде козакам тоді біда! Отже, коли ти великий государ, звелиш боронити їх, козаків, від Ляхів та инших їхніх неприятелів, то вони від твоєї руки не відступлять. Але того щоб Поляки мали ними по давньому володіти, вони й чути не хочуть.

"Отже коли ухвалять бути по давньому під твоєю рукою, тоді Павло з полковниками з сіверських городів згідно з гетьманським наказом піде під литовські городи: під Берестє й Пинськ й инші-ті що тобі не піддалися, аби їх під твою руку підвести. А нам (воєводам) дати їм салдатів" [9]).

“А ігуменія Ми(хай)лівського дівочого монастиря Олександра- писаря Івана Виговського рідна тітка, й ріжні київські міщане оповідали, що на Запоріжжю збирається богато казаків-своєвільників: хочуть іти на Чигирин, на гетьмана, на писаря, на полковников, і на всяку иншу старшину, щоб пограбувать і побить за те що вони з усіх городів, з оранд, і з сіл збирають собі великі доходи і з того богатіють, а козакам нічого не дають [10]). Гетьман і писар посилають на Запоріжже старшину: з Київського полку Скочка, і з инших полків таких козаків, від котрих сподіваються правди і собі помочи, на залогу до Кодака-там приготовлено велику армату і припас до неї. А хто у тих самовільників старшиною, то їм невідомо”.

Далі новини-наведені вже вище-про козацькі операції в Польщі. Чутки про присилку грошей від шведського короля, що набирають специфічного значення в звязку з вище сказаним, і потім такі воєводські міркування: “При такій козацькій непевности (шатости) і непостійности, остерігаючися тих козаків своєвільників і того наказного гетьмана, що пішов з військом до Ракоція, без прибавки війська в Київі бути не можна; а як буде прибавка твого війська хоч трохи, тоді й козаки і всяке инше військо буде остерігатись, а твоїм людям і міщанам київським та інших городів буде безпечно.

“А коли гетьман напише за (присилку) твого війська, або Яненко стане просити (дати йому) твоїх людей в похід на Литовські городи, чи йому давати?” [11])

Як бачимо, паралєльно з мобілізацією старшини і суспільних верхів проголошеною гетьманом, для розв'язання з їх становища найбільш актуальних питань біжучої політики, між ними і в звязку з ними-справи наступства на гетьманстві, заворушилися також і козацькі низи, наміряючися дати ґенеральний бій сим верхам під гаслом поборювання старшинської господарки і спеціяльно-неплачення козацького війська, всупереч обіцянкам. А московський уряд, розжалений на гетьмана за його непослух-за союз з Швецією й Семигородом проти Польщі, всупереч московським плянам і рахункам, почувши про се роздвоєннє в війську,-як зараз побачимо, постановив використати се внутрішнє замішаннє, щоб підкопати гетьманський уряд і змусити його до капітуляції, поставивши перед лицем козацького бунту Для того заходився підогрівати сей рух з

свого боку на сім економічнім ґрунті-демаґоґічною аґітацією з приводу неплачення війська.

Примітки

[1]) Сборник Київ. Арх. Ком. I с. 40.

[2]) В листі де-Нуайє 10 вересня 1656: “Кажуть, що Хмельницький помер в день богородиці в серпні” (с. 242). В депеші нунція Відоні з польської кватири, 20 вересня, говорення з приводу повороту королівського післанця від Хмельницького -“і так відпадає чутка, що пішла була про його смерть” (Жерела XVI с. 220). Австрійський агент Краґштайн з Польщі: “Про смерть Хмельницького, згадану недавно, звідусіль суперечні чутки: посол короля, недавно висланий, приніс вість, що він лишив його живого і здорового” (Жерела XII с. 396).

[3]) Цісарським послам оповідали в Галичині в лютім за певне, що гетьман помер; тільки приїхавши під Чигрин, вони упевнились, що він живий- акти місії Парчевича (с. 527, 541, 543).

[4]) Transsylvania II с. 265= Архив II, VI с. 195.

[5]) Secretarius Chmielnizkii promissa facit regi Poloniae speciosissima quoad Cosacorum auxilia, dummodo rex Poloniae ipsi successionem assecuret generalatus in Cosacos post mortem Chmielnizkii. Жерела XII с. 390.

[6]) Архив Ю.З.Р. III. VI с. 153, переклад с. 166, див. вище с.

[7]) “после свЂтлые недели”.

[8]) “под Ракоциным послушанем”.

[9]) Тут кілька слів пропало.

[10]) “Хотять приходить в Ч(иги)рин на гетьмана, на писаря и на (полковників и на иных начальных (лю)дей... розграбить и побить за то, что он, гетман и писарь и полковники и иные начальные люди со всЂх городов, с ранд и с сел и з деревень емлют себЂ поборы большие и тЂм самим они (бога)тЂют, а им, козакам ничего не дают”.

[11]) Білгород. ст. ст. 386 л. 905-908.

РАДА НА ПРОВІДНІЙ НЕДІЛІ, ВИБІР ХМЕЛЬНИЧЕНКА ЯК ПРЕДСТАВЛЯВ ЙОГО ГЕТЬМАН І ЛЮДЕ, ВІДОМОСТИ МАРІЯНОВИЧА І ЛІЛІЄКРОНИ, РОЗБІЖНІСТЬ В ВІДОМОСТЯХ — ОСВІТЛЕННЄ В НОВІШІЙ ЛІТЕРАТУРІ; ЯК ІНФОРМОВАНО УКРАЇНСЬКУ ЛЮДНІСТЬ-ДУМА ПРО ВИБІР ХМЕЛЬНИЧЕНКА, ЇЇ ПІЗНІШІ НАВЕРСТВОВАННЯ.

На превеликий жаль ми не маємо докладніших відомостей про те як пройшла та квітнева, на провідній неділі рада. Одиноке оповіданнє-дуже сумарне-маємо в звідомленню Маріяновича. Він каже, що потім як зібралися полковники і старшина (tribuni et consiliarii), гетьман цілий тиждень держав з ними раду про заграничні справи (тут він згадує пропозиції зроблені цісарем) і про вибір на гетьманство його сина. Коли його “вибрано і проголошено” [1]), гетьман задав треденний богатий пир, з музиками і сальвами гарматними і рушничними, “до нестями”, і на сім справа скінчилася. Судячи з того, що після роз'їзду старшини Маріянович попросив відправи і досить скоро її дістав-дня 28 квітня, можна вирахувати-відтягнувши яких 4-5 днів на пир і роз'їзд, що рада відбулася в днях 15-21 н. с. квітня; сьому відповідає від'їзд київського полковника з Київа до Чигирина 13 квітня.

Гучний фінал ради, описаний Маріяновичем, покривав правдоподібно найбільш довірочну частину-підсумованнє результатів нарад в тісних гуртках довірених людей, що протяглося мабуть досить довго по повній раді. Справ було богато, можливо що під кінець наспіла вість і про смерть митрополита, що вмер десь у тім часі.

Про наступство на гетьманстві сам гетьман так писав цареві в черговій

реляції (з Коробкою, зараз нижче): “Почуваючи себе недобре я за згодою всіх полковників доручив гетьманство синові моєму Юриєві”, і просив царя держати його в своїй ласці. Поясняючи се в устних розмовах, Коробка казав, що гетьман через свою старість і недугу здав гетьманство на сина свого, за радою полковників і всього війська: тепер йому 14 літ, і хоч булаву йому гетьманську дали, але влади він ніякої мати не буде, доки живий його батько: всім володітиме і гетьманом титулуватиметься і писатиметься (далі) його батько. І далі додав, що гетьман і військо, всі від малого до великого бажають, аби до Київа приїхав патріярх Никон і там би поблагословив митрополита на митрополію, а гетьманового сина на гетьманство.

Але коли царські посли в місяці червні на підставі того, що чули в дорозі: що гетьман здав гетьманство на свого сина і гетьманом став Юрий,-зажадали, щоб Юрий зложив цареві присягу як гетьман-“чтоб ему, гетману Юрью, вел. государю быти в подданствЂ”,-старий гетьман на се не погодився. “Бачите ви самі, що я тепер у великій недузі і при старости, тому я поговорив з полковниками щоб вони спімнули мою службу, промисел і старання і вибрали на гетьманство запорізьке після моєї смерти сина мого Юрия. Але поки я живий буду, гетьманство і всяке старшинство тримаю при собі; а як після моєї смерти стане гетьманом Юрий, він зложить присягу на вірну службу цар. величеству” [2]).

Звідомленнє переказує слова гетьмана по московськи, і точність їх може бути тільки приблизна: “по смерти б моей обрали на запорзжское гетманство сына моево Юрья”. Се може зрозуміти і так, що старий гетьман висловив бажаннє, аби полковники пообіцяли йому після його смерти вибрати гетьманом сина, так що його тоді ж таки вибрано, з тим, щоб в урядуваннє він вступив тільки по смерти батька.

З того що говорили люде Бутурлин так інформував царя: “У гетьмана про те, що він за старістю здає гетьманство свому синові Юриєві, військової ради не було, тільки приїздили полковники, на його заклик, і то не всі, і гетьман з ними говорив, що як настане його смерть, то аби вони вибрали гетьманом його сина, памятаючи його військовий промисел і щире піклуваннє. Полковники сказали, що памятатимуть його військовий промисел і щире піклуваннє і виберуть його сина. Але з смертю гетьмана та обіцянка стратить силу [3])-все буде в волі твоєї, вел. государя: кому звелишь бути гетьманом над військом Запорізьким, той і буде. А тепер усяку

розправу чинять, в чолобитних і всяких писаннях пишуть гетьманом Богдана, а сина його ніде і в ніяких писаннях гетьманом не пишуть”.

З другої сторони не тільки Маріянович, але так само і Лілієкрона-оден і другий з слів козацьких достойників, яких вони бачили в Чигрині, говорять про те, що Юрия на раді “вибрано і проголошено гетьманом” 4), Оден і другий уживають тих самих виразів, хоч Маріянович чув се зараз після ради, а Лілієкрона два місяці пізніше: мабуть се була твердо уставлена офіціяльна формула для сього факту, що повторялась в тих самих виразах 5).

Виходить так, що на московську адресу й гетьман й инша старшина вважали потрібним зменшувати рішучий характер вибору гетьманського наступника, мабуть побоюючися, щоб Москва не схотіла оспорювати його, і тому характеризували його як фактичну десіґнацію, визначеннє Юрия на сю посаду. На инші ж адреси-де не треба було такої обережности, говорили про вибір як цілком формальний і рішучий, дефінітивний. Так се застав московський післанець Желябужский.

А як інформовано про сю подію широкі українські маси, можна бачити до певної міри з звісної думи про вибір Хмельниченка, що до недавніх часів служила й історикам за джерело для оповідань про сю подію. Як деякі инші думи про Хмельниччину, вона має виразні познаки офіціозної інспірації. Але не кажучи вже про деякі сліди інтеліґентської руки, чи впливу на тих текстах що маємо (їх тільки всього два!) 6), в них виступають виразно і старі наверствовання на прототипі, що мають пояснити зміни на гетьманстві-чому Юрась не став наступником батька на гетьманстві і булава фактично перейшла до Виговського, і як се так Юрась пізніше все таки настав на гетьманстві. Приблизно виступають такі верстви:

Хмельницький з Виговським (Луговським) скликають раду і гетьман пропонує вибрати йому наступника. Варіянт Шута вносить подробицю, котрої не бачимо в варіянті Цертелева-що рада відкладалася дуже довго, і була скликана мабуть не для виборів, а для походу, і тільки наслідком недуги Хмельницького на ній поставлено справу вибору.

Текст Метлинського:

Ей зажуриться, заклопочеться
Хмельницького старая голова

Що при йому ні сотників ні полковників нема;

Тільки пробував при йому Іван Логовський,

Писар військовий, козак лейстровий.

Тоді вони од своїх рук листи писали [8]).

По городах по полкових, по сотенних розсилали,

А до козаків у листах приписували:

Ей козаки, діти, друзі, прошу вас, добре дбайте,

Борошно зсипайте, до Загребельної могили прибувайте,

Мене, Хмельницького к

собі на пораду ожидайте!

Оттоді ж то козаки добре дбали, борошно зсипали,

До Загребельної могили прибували

Воскресення Христового дожидали -

Хмельницького в вічі не видали.

Вознесення Христового дожидали-

Хмельницького в вічі не видали.

Духа-Тройця дожидали-

Хмельницького в вічі не видали:

Петра й Павла дожидали -

Хмельницького в вічі не видали.

Іллі-пророка дожидали -

Хмельницького в вічі не

Текст Цертелева:

Зажурилася

Хмельницького сідая голова.

Що при йому ні сотників ні полковників нема:

Час приходить умирати

Нікому поради 7) дати.

Покликне він на Івана Луговського, писаря військового:

Іван Луговський писар військовий

Скоріше біжи да листи пиши,

Щоб сотники полковники до мене прибували,

Хоч мало пораду давали.

То Іван Луговський, писар військовий, листи писав,

До всіх розсилав.

То сотники, полковники, як їх прочитали, усе видали.

Тогді ж козаки стали у раді як малії діти:

“Хвалився нам гетьман Хмельницький

Батю-Зінов Богдану Чигиринський,

У городі Суботові Спаса Преображеннє ярмалок закликати...”

Тогді на те козаки добре дбали, до города Суботова прибували,

Хмельницького стрічали,

Штики у суходіл стромляли, шлики з себе скидали,

Хмельницькому низький поклон посилали.

Пане гетьмане Хмельницький,

Батю-Зінов наш

покидали

До гетьмана Хмельницького скорій прибували [9]).

То гетьман добре їй приймає, словами промовляє:

Панове молодці, добре ви дбайте,

Гетьмана собі настановляйте!

Бо я стар болію,

Більше гетьманом не здолію.

Коли хочете, панове, Антона Волочая київського

Або Грицька Костиря миргородського,

Або Филона Чичая кропивянського,

Або Мартина Пушкаря

Чигиринський

На що ти нас потрібуєш?

Тогді на то Хмельницький стиха словами промовляє:

Ей козаки, діти, друзі, прошу я вас

добре дбайти

Собі гетьмана настановляйте.

Вже ж я час од часу хорію,

Міждо вами гетьмановати не здолію,

То велю я вам междо собою, козаками [10]) на гетьманство обирати.

Чи нема междо вами котрого козака старинного,

Отамана курінного? [11])

Буде междо вами

полтавського? 14) То козаки теє зачували, смутно себе мали

Тяжко здихали, словами промовляли:

“Не треба нам Антона Волочая київського

Ні Грицька Костиря миргородського

Ні Филона Чичая кропивянського

Ні Мартина Пушкаря полтавського

А хочем ми сина твого Юруся молодого

Козака лестрового!”

“Він, панове молодці, молодий розум має,

Звичаїв козацьких не знає!”

“Будем ми старих людей біля його держати,

гетьмановати,

Вам козацькі порядки давати.

Тогді то козаки стиха словами промовляли:

“Пане гетьмане Хмельницький,

Батю-Зінов наш чигиринський?

Не можем ми самі міждо собою козаками гетьмана обібрати,

А жолаєм од вашої милости послихати 12).

Оттогді ж то Хмельницький стиха словами промовляє:

Ей козаки, діти, друзі, прошу я вас -добре дбайте!

Єсть у мене Іван Луговський,

Будуть вони його научати, будем його добре поважати,

Тебе, батька нашого гетьмана вспоминати!”

Тоє Хмельницький теє зачував, великую радість собі мав,

Сідою головою поклін отдавав, сльози проливав.

Котрий у мене дванадцять літ за джуру пробував,

Всі мої козацькі звичаї познав -

Буде междо вами козаками гетьмановати

Буде вам козацькі порядки давати [13]).

Тогді то козаки стиха словами промовляли:

Пане гетьмане Хмельницький,

Батю-Зінов наш чигиринський!

Не хочемо ми Івана Луговського!

Іван Луговськнй близько Ляхів, мостивих панів живе,

Буде з Ляхами, мостивими панами накладати

Буде нас козаків за невіщо

мати.

Тогді то Хмельницький стиха словами промовляє:

"Ей, козаки, діти, друзі

Коли ви не хочете Луговського-єсть у мене Павло Тетеренко.

"Не хочем ми Павла Тетеренка!"

"Дак скажіте, говорить, кого ви жолаєте.

"Ми кажуть, жолаєм Евраха [15]) Хмельниченка [16])". "Ще ж, каже, моєму Евраху Хмельниченку тільки всього дванадцять літ от роду, він возрастом малий, розумом не дійшлий".-Будемо, говорять попліч його дванадцять парсон скликати,

Будуть його добрим ділом наущати,

Буде междо нами
козаками гетьмановати

Нам порядки давати".

Єврася Хмельниченка на
гетьманство настановляли

Тогді із різних піщаль
погрімали,

Хмельниченка гетьманом
поздоровляли!

Се те що-з певними можливими відмінами становило первісну думу про вибір Юрия. Я вважаю її офіціозною інформаційною пєсою, реляцією пущеною в маси для відповідного її освідомлення, як наведені вище думи про похід на Волощину і очищеннє України від польського війська. Дивитись на наведену частину як на вступ до історії вибора Виговського або реституції Юрия я не вважаю можливим: структурно вона самостійна і очевидно творила самостійну цілість, на котру потім були наверствовані такі самі офіціозні "роз'яснення" пізніших урядів:

а) про те як Юрась утратив гетьманство, переступивши батьківський тестамент- редакція інспірована урядом Виговського.

б) про те як Юрася реституовано після скинення Виговського-інспірація противників Виговського.

Сі наверствовання заховалися далеко слабше [17]), особливо друге (тільки в тексті Цертелева). Основна ж дума все таки доволі ясно виступає в сих двох варіянтах, що доповнюють себе навзаєм. Її мета цілком ясна: довести, що вибір Хмельниченка стався на жаданнє самого війська, яке відкинуло всіх инших старих заслужених кандидатів, пропонованих гетьманом (між ними на першім місці мусить стояти очевидно Виговський). Вибрано Юрия

цілком дефінітивно і проголошено, і батько здав на нього гетьманство. Далі побачимо, що на Чигиринськім дворі в червні-липні вважали Юрася цілком правим гетьманом-тільки після смерти Хмельницького партія Виговського постаралась поставити під сумнів сей вибір і використавши невдалі початки Юрасевого проводу в війську, відсунула його й перевела вибори свого кандидата.

Примітки

[1]) postquam electus et publicatus fuisset-акти місії Парчевича, Archiv für oest. Geschichte c. 545.

[2]) Акты Ю. З. Р. III с. 579.

[3]) "Будет тому слову и отмЂна"-Акты XI с. 684.

[4]) Архив Ю. З. Р. III. VI. с. 295.

[5]) Липинський в своїй останній праці пробуючи довести, що Хмельницький хотів абсолютної монархічної влади, з династичними правами (Україна на переломі с. 117 дд.), против сих виразів висовує стилізацію листу Карла-Ґустава до гетьмана 6 серпня, де він поздоровляє його з приводу проголошення Юрия гетьманом (ab universa Milicia Zaporoviana, declaratum esse Hatmanum, Архив III. VI с. 329).

Липинський вважає потрібним підкреслити се "всупереч поширеним хибним поглядам на сю справу", що тут мова не про вибір, а про проголошеннє (с. 272), і в проханню гетьмана, щоб патр. Никон поблагословив Юрия на гетьманстві, добачає не більше не менше як бажаннє "оцим благословенством-однаковим як для гетьмана, так і для царя зрівняти українську владу гетьманську з московською владою царською". Висловляється навіть так, що Хмельницький "під кінець свого життя добивавсь усіми силами" сього патріяршого благословенства для сина.

Се, як бачимо, досить натягнено, бо крім сього-досить побіжно висловленого побажання, переказаного через Коробку, більше ми не стрічаємося з такою мрією старого гетьмана, не кажучи вже, що благословеннє патріярше зовсім не те що коронація на царство. “Посуд з св. миром” привезений антиохійським патріярхом в дарунку Хмелеві (вище с. 987) зовсім не означав, що се миро призначалось на коронацію гетьмана-як припускає Липинський тому що мовляв “йначе патріярхові не було чого його самому святити і з собою везти” (с. 118). Щорічне вареннє мира підчас великого посту якраз було функцією патріярха, і Паїсій віз миро на дарунку і роздавав при всякій нагоді зовсім не для коронаційних цілей, а тому що миром в православній церкві мажеться кожен християнин при хрещенню. Тому не тільки цареві, але й патр. Никонові і московським боярам Паїсій роздає “посуди з миром” “старим”, звареним раніш і “новим”-тим що він зварив по дорозі в Молдавії великим постом 1654 р. (кн. III ст. 10 і 31). Теорію гетьманського монархизму розвинену Липинським в останній праці і викриту ним у Хмельницького від самих початків його гетьманства взагалі вважаю невдалим винаходом, навіяним політичними тенденціями останніх літ.

6) Один опублікований Цертелевим-Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихь пѢсней, передрукований в II збірнику Максимовича, і звідти у Антоновича і Драгоманова. Другий опублікував Метлинський, Южнорусскія народныя пѢсни, з зазначеннєм, що записано сей текст від Андрія Шута, себто в 1850-х р. р., тим часом як тексти Цертелева походять з другого десятиліття XIX в.-див. К. Грущевської Укр. Нар. Думи, (вступної розвідки с. 20 і 53). Але старша запись, як показує дальше порівняннє-явно фраґментарна. Тому, очевидно, і Антонович-Драгоманов поставили на першім місці текст Метлинського.

7) В друкованім паради.

8) Тут недорічна вставка-антиціпація фрази що належить до дальшого: “стали у раді як малії діти”, я її поминаю і реставрую фразу.

9) Образ вичікування гетьмана в паралельнім тексті Метлинського виглядає як locus communis і не належить до первісної редакції думи: гетьман же скликав козаків до резіденції. Але козацький поклін гетьманові мабуть належить до початкової редакції.

[10]) В друк. козака.

[11]) Сі два рядки в записи Метлинського стоять вище, після слів: Собі гетьмана настановляйте; я їх переставив, бо думаю, що вони належать сюди.

[12]) Сі десять рядків в тій чи иншій формі мусіли бути в первісній редакції.

[13]) Рекомендація з боку Хмельницького Виговського як першого кандидата теж льогічно майже необхідна. Але характеристика, дана козаками йому, надихана пізнішою аґітацією проти нього і належить мабуть до третьої верстви-тої редакції, що описувала реституцію Юрася.

[14]) Сей реєстр імен завсіди здавався мені крайнє сумнівним, і викликав підозріннє, що сей текст не був записаний самим Цертелевим (що в підроблюванню чи прикрашуванню дум цілком непомічений), а дістався до його рук уже в препарованім виді. Антін Волочай-се очевидна пара до Филона Чичая. Чичай (Чичилей-Джалалий) може бути автентичним, як автентичний мабуть Грицько Костир. В пари їм мабуть додані препараторами Антін Волочай і Мартин Пушкар: Антін Жданович і Пушкар особи історично більш відомі, і їх скорше могли додати аматори другого десятиліття XIX в. Грицько Костир Миргородський-дуже характеристична комбінація "наказного гетьмана Костирського" з "Грицьком миргородським" (Лісницьким): аматор би сього не втяв. Але першим іменем повинно було б бути імя Виговського, як у тексті Метлинського (припускаю, що Шутові його не вложили в уста).

[15]) Еврах-Евграх, замісць Юрася.

[16]) Ся частина-прозаїчне переповідженнє, як показують вставки "каже", "говорять". Тому нема чого й розбивати її на вірші.

[17]) Я розгляну їх далі і в наступнім томі.

СМЕРТЬ МИТРОПОЛИТА, ЦАРЯ І ПАТРІЯРХА НЕ

ПОВІДОМЛЕНО ВІДРАЗУ, ПОБАЖАННЄ, ЩОБ ПАТРІЯРХ ПРИЇХАВ ПОБЛАГОСЛОВИТИ НОВОГО ГЕТЬМАНА І МИТРОПОЛИТА, ПЕРЕКАЗАНЕ ЧЕРЕЗ КОРОБКУ.

До ріжних клопотів сього моменту прибуло ще опорожненнє митрополичої столиці: помер митрополит Сильвестр [1]). Тимчасове заступство гетьман дав славному потім Лазареві Барановичу, що саме починав тоді свою політичну діяльність, недавно висвячений на місце відомого нам еп. Зосими чернигівського [2]), і розіслав листи до духовенства місцевого і закордонного, запрошуючи на вибори нового митрополита, на певний на се визначений термін [3]). Царя і московського патріярха, видимо, про се не повідомлювано; гетьман, висилаючи в перших днях травня свого посла до Москви не згадав смерти митрополита-хоча повинен би був уже мати про неї вісти, тільки мабуть додатковим наказом,ісланим наздогін [4]) наказав висловити побажаннє, щоб московський патріярх приїхав до Київа поблагословити гетьманича на гетьманство, а нового митрополита посвятити: очевидно, потім як він буде вибраний на митрополію. Але про участь патріярха в самих виборах, чи обсадженню митрополії, він нічого не згадав. Супроти того інтересу, який потім московський уряд виявив до сеї справи, дивно вражає, що в сім менті, зараз по смерти митрополита, ні гетьман ні царський уряд не порушили сього питання.

Ейнгорн на тій підставі, що в офіціяльнім наказі Коробці про се мови не було, висловив здогад, що се не гетьман, а Виговський велів заговорити про митрополита -аби прихилити до себе патр. Никона. Але ж бо взагалі про приїзд патріярха не було мови ні в наказі ні в грамоті!

Харлампович з огляду на се скваліфікував заяву Коробки як неофіційну порожню балачку, якій в Москві не надали спочатку ніякого значіння, хоча Коробка мовляв-коли навіть і не мав офіціяльного доручення на таку заяву, “не видумав від себе того, що сказав”, бо були такі елементи на Україні, які бажали приїзду патріярха і підпорядкування йому української церкви (Харлампович посилається на балачки в Путивлі двох духовних осіб, що їхали зі Львова, і оповідали 8 (18) липня, що їм казало київське духовенство-Баранович, Ґізель і софійський намісник: з собору вони хочуть післати проханнє Никонові аби він благословив і посвятив митрополита кого вони виберуть [5]). Никон пізніш писав патріярхові Діонісієві, що цар

кілька разів намовляв його, аби він висвятив київського митрополита, але він, Никон, мовляв на се не погоджувався не хотячи нарушати прав царгородського патріярха) [6]).

Примітки

[1]) Дату смерти Косова дає Величко, каже, що він помер "на седмицѢ мироносицъ з вовторка на середу, априля пятого-надцать" (нов. вид. с. 157); середа неділі мироносиць дійсно припадає на 15 (25) квітня, але в літературі повелася дата 13 (23) квітня, не знаю яким чином.

[2]) 8 (18) березня 1657 р. Лазар Баранович бувши ректором братської колеґії висвятився в епископи в Ясах-святив його митрополит сучавський Гедеон з двома епископами, на підставі рекомендаційних грамот митр. Сильвестра, гетьмана і писаря Виговського, після вибору "мирным и благоизволенным духовного и мирского чину совѢтом" (ставельні грамоти надрукована в. статті А. Страдомського: Лазар Баранович, Ж. М. Н. П. 1852 р. VIII с. 95). Приїхавши до Київа Баранович встиг іще отримати благословенну грамоту Косова; вона датована 12 (22) квітня, митрополит в ній каже, що на спорожнену з смертю Зосими епископію чернигівську він вишукав "мужа благочестива и всякими от бога добродѢтельными нравы и цѢломудрієм украшена, во иночестѢм житии от юности совершеннѢ воспитана, господина отца Лазаря Барановича, ректора кіевского, св. православнѢй церкви многа благо содѢлавша". Грамота надрукована в Чернигівськ. Губ. ВѢдомостях 1854 № 3. Дослідників немало інтриґувала ся обставина, що Косів-нібито не маючи нічого против промоції Барановича, не посвятив його сам у Київі, а вислав до Ясів; толкують се звичайно тим, що Косів мабуть уже був такий хорий, що не міг сам посвятити.

[3]) Про се мова буде в наступнім томі, тут відзначу тільки, що про заходи гетьмана коло вибору нового митрополита говорить фраґментарна (без початку) одписка київського воєводи, писана скоро по смерти Хмельницького-Акты Ю. З. Р. IV с. 7. З тексту видно що воєводі розповідав

се Баранович-що від небіжчика гетьмана були листи до закордонного духовенства, щоб воно приїздило на вибори нового митрополита. З того що Баранович в сих розмовах виступає як замістник митрополита, з усякою правдоподібністю можна міркувати- як то загально й приймають-що він був визначений на сю позицію за життя Хмельницького і з його доручення вів підготовку до виборів нового митрополита. Але можливо що перші грамоти з запросинами закордонного духовенства були розіслані від імени гетьмана, як то чув від Барановича київський воєвода — хоча взагалі в розмові Барановича з воєводою їх переказує її воєвода-прозирає бажання Барановича можливо вигородити себе з того всього що робилося в сій справі: спеціяльно з іґнорування московського уряду і патріярха в справі вибору нового митрополита.

4) Бо в тексті наказу, переданого Коробкою в посольськім приказі, сього пункту теж нема.

5) Малорос. вліяніе с. 173.

6) Лист Никона до Діонісія в Записках Отд. слав. и рус. археологіи т. II с. 817, міркування про се у Карпова, Макарія т. XII с. 536 і Харламповича с. 172. Припускають, що таке бажаннє цар висловляв уже по смерти Косова, але Никон не хотів іти на се, щоб не порушити прав царгородського патріярха; але се розуміється тільки здогади.

ЛИСТ ГЕТЬМАНА 23 С. С. КВІТНЯ ПІСЛАНИЙ З НИМ, ПИСАНИЙ НАКАЗ КОРОБЦІ, І УСТНІ ІНФОРМАЦІЇ НИМ ДАНІ.

В листі, що повіз Коробка з товаришами (був з ним писар Василь і два козаки) гетьман давав цареві таке звідомленнє з ситуації під датою 23 с. с. квітня:

"Зістаючися вірними слугами в. цар. в., пильнуємо ми одержувати всякі відомости про неприятельські замисли, особливо про султана турецького і кримського хана: що вони задумують на православє наше і пограничні городи в. цар. вел. Дає нам і господар молдавський знати, що султан, змовившися з Фердинандом III, цісарем римським, і з Ляхами-котрі вже всі

краї своїми видумками здурили,-збирає велике військо на християн і велів уже будувати нашвидку міст на Дунаї. Частину хоче обернути на Мунтян і Волохів, частину на Угрів, а частину на пограничні городи в. ц. в. Хан також готов з усіми ордами своїми-не знаємо тільки, де хоче вдарити і на які городи йти. А то не з якої иншої причини тільки з намови лядської: як перше пересварили православних російських князів, і пресвітлі їх сідалища в ніщо обернули,-так і тепер ті одступники Ляхи ні про инше не дбають, тільки щоб православіє знищити-що й в. ц. в. сам єси познавав. Тепер бачучи сю від бога призначену останню погибіль, вони в. ц. в. коряться,-але в серцях їх яд зміїв, отрутою наповнений, бо покоряючися в. ц. в. посилають вони своїх послів до турецького султана і просять його воювати християн, а за сю поміч обіцяють йому всі українні городи вашого ц. вел., почавши від Камінця Подільського. Маємо таку відомість від господаря молдавського і тебе, вел. гос., про сі неприятельські умисли сповіщаємо. Просимо тим одступникам Ляхам найменшої віри не давати-бо вони не щиро в. цар. вел. коряться!

“Але більшої неприязни ніколи не чувано, як те що той же господар наш дав знати: що султан турецький, не наситившися крови християнської, в сам день благовіщення пославши мучителів своїх, велів святійшого патріярха, коли він з архиепископами і кліром в церкві літурґію відправляв, від престолу взяти і на вічне посміховище і безчестє всьому православному християнству перед дверми церковними в усім убранню святительськім повісити. Також і святійшого Паісія патріярха єрусалимського з митрополитами післав узяти, замисляючи й на тім таке ж мучительство своє сповнити- тільки він, побачивши таке мучительство, з столиці своєї утік. І все се сталося за порадою лядською! В листі господаря молдавського богато без числа написано про таке мучительство султана турецького-посилаємо з сим листом Федора Коробку [1]) посла нашого і просимо його не гаючи до нас відпустити, та милостивого указа свого скоро прислати, щоб нам з огляду на сю бісурменську лють завчасу військо зібрати-ми таки й веліли до Дністра сходитись.

“Думаємо, ще й те в. цар. вел. відомо, що Фердинанд III цісар римський прислав до нас Петра Парцевича арцибіскупа марціянополітанського, намовляючи нас бути в вічній згоді з Ляхами. І король польський Ян Казимир прислав свого посла Казимира Бєньовского, великожондцу

луцького, намовляючи до згоди. Але ми знаючи їх давні хитрощі відписали, що ми ніякої згоди з ними не будемо мати по вік.

"І про се також тебе, вел. гос., сповіщаємо, що почуваючи себе недобре, я за згодою всіх полковників доручив гетьманство синові моєму Юриєві Хмельницькому, і за нього низько чолом бючи прошу, аби в. ц. в. ласкав до нього був і в неодмінній ласці своїй тримав. А все инше посланець наш устно в. ц. в. оповість" [2]).

Наказ даний від гетьмана Коробка теж подав до приказу, і він заховався в московськім перекладі [3]). Віддавши гетьманського листа. Коробка мав розповісти про турецькі приготовання: баші сілістрійському наказано готовитися на Мунтян і Волохів, з тим, що як вони підуть з ним воювати Україну, то дати їм спокій, як ні то випалити і випустошити обидві землиці-тим їм загрозити. Будимський баша має йти на Венгрів- щоб вони також помагали Туркам на нас. Все тому, що Фердинанд і Ляхи взялися помирити Турків з Венеціянами і вже вислали до Венеції послів, щоб вона на який час дала Туреччині спокій.

"Ті ж Ляхи двічі посилали до султана, оскаржуючи святійших патріярхів: константинопольського, єрусалимського й антіохійського: мовляв вони писали цареві, щоб він ішов війною на султана, а до нас-щоб ми з моря нападали на Турків, і за се вселенського патріярха мучительськи страчено, а до инших післано, щоб їх ухопити.

"Хан кілька разів посилав до Стамбулу, щоб султан поміг Ляхам, і сам збирається іти Ляхам у поміч, тому що як цар. вел. з нами, військом Запорізьким, Ляхів ізвоює, то вже-мовляв-нема куди війська обернути, тільки на султана.

"Фердинанд III цісар умовився з Ляхами, то і він з своїм військом буде їм помагати.

"Гетьман литовський Павло Сапіга присилав до нас-гетьмана Хмельницького і всього війська Запорізького питаючи, при кім стоїть військо Запорізьке? Ми зрозумівши їх лукаву гадку відповіли, що коли раз присягли цар. величеству, то й ми самі по вік наш і наступники наші будемо під рукою ц. вел.

“Нехай же міркує цар. вел., як то Поляки починають. Правдиво ніколи не поступають: тут протягають [4]), а инші краї підмовляють, щоб нас воювали. Коли ж Литва має піддаватись цар. вел. [5]),-бити чолом щоб нас цар. вел. повідомив, на яких умовах.

“Про се також має наш посол дуже прохати, щоб цар. вел. нам відкрив усе, як рішить з Ляхами і Литвою, і чи буде воювати з Шведами чи ні? Бо Ляхи тут проволікають, а гордою своєю думкою відпочивши, ріжними хитрощами готують на нас війну: Турків і Татар підіймають. Мусимо знати цар. величества замисли і рішення, щоб мати певність, кому відсіч давати.

“Коли спитають про короля Казимира, має посол наш сказати, що був у Ченстохові, а тепер збирається, виїздити на Шлезьк [6]).

“Коли спитають про Ракоція, сказати, що він під Краковом. І се також дати знати, що коли Турки стануть переправлятися через Дунай, і Татар рушать, ми будемо збирати військо Запорізьке нашвидку до Дністра щоб запобігти небезпеці”.

В устних розпитах в посольськім приказі 14 (24) травня Коробка з товаришами сказали: “Як їх гетьман відправляв, були чутки, що полковник Антін Жданович з Венграми і Шведами зійшовся, і був у них з Поляками великий бій в Польщі на Підгіррі в Ланцуті. Війська у Антона тисяч з 50, все охотник. Тепер сі козаки що з Антоном, з Венграми і Шведами, стоять під Краковом; Антін не вернувся і від гетьмана йому наказу про поворот не післано.

“Вважаючи на турецькі й кримські вісти гетьман велів просити царської ласки- присилки війська, щоб не чекаючи їх приходу завчасу промишляти проти них. Волохи і Мунтяне будуть з гетьманом разом стояти проти Турків, і всі хочуть бути під рукою цар. вел.

“Гетьманство своє гетьман за старістю і недугою здав за радою полковників і всього війська сину своєму Юриєві. Тепер йому 16 років. А булаву йому гетьманську хоч дали, але влади він ніякої мати не буде, доки живий буде його батько: всім володітиме і гетьманом називатись і писатись буде його батько, Б. Хмельницький.

“Пять тижнів тому післав гетьман до Криму двох синів Коробки та Скоробогатька, з тим щоб хан не нарушав союзу (дружби). Чекали їх назад скоро. А від козаків (Черкас) Татарам усяка зачіпка [7]). З товарами до козаків Татари їздять. А хан іще в Криму, нікуди не вийшов.

“А що були збунтувалися козаки на Запоріжжю, то гетьман велів вхопити у них трьох провідників-полковників, і розстріляти-тим бунт і припинено [8]).

“Як що турецьке військо і наступить на Волоську і Мунтянську землю і на козаків, то полковник Антін задля сього з Польщі вертатись не буде, а далі промишлятиме над Поляками. А на турецький прихід готовить гетьман нове військо: має сходитися над Дністром в Могилеві, а переправа на Дністрі 10 верстов вище Могилева, а друга під Хотином. А Турки без мостів Дністра не перейдуть.

“А у Венгрів, Волохів і Мунтян з козаками на тім твердий договір, щоб проти Турків і Поляків стояти разом, скільки їх сили стане. Війська Запорізького зібрано буде тисяч зо 100, і зброї у них богато. Але як турецьке військо піде, то на сам перед піде на венгерського (князя): туди їм ближче і зручніше; а на Волохів, Мунтян і козаків турецьке військо перед венгерським (князем) ніяк не піде.

“Як турецьке військо почне перевозитись через Дунай, гетьман зараз напише цареві, а тепер він велів просити, щоб цар дав їм указ, що мають робити з Турками й Поляками. З тих початків, як Турки вбили царгородського патріярха, Волохи і Мунтяне чекають собі від Турків великої руїни.

“А гетьман і все військо, всі від малого до великого бажають того, щоб святіший Никон патріярх московський зволив приїхати до Київа і там поблагословити митрополита на митрополію, а гетьманового сина на гетьманство. Всі вони будуть раді патріяршому приїздові” [9]).

Крім того посли передали в приказі польського листа, від підчашого подільського, до якогось пана Дерского, післаного кудись на полуднє від коронного гетьмана. Згадуються в нім Турки, сподіванки цісарського війська, помочи від царя і т. и. В сумі мало цінний лист сей мав служити ілюстрацією осторог гетьмана.

18 (28) травня посли були на відправі у царя в селі Покровському, "в передней" дано їм дарунки: самому Коробці один сорок соболів за 40 карб., камка куфтир і грошима 20 карб., писареві Василеві і двом козакам по 2 пари соболів і сукну аглицькому, челядникові в половину [10]).

Примітки

[1]) Дійсно Коробка привіз з собою листа господаря Стефана до царя з 15 квітня, в нім оповідались сі історії про обох неприятелів, але про те що се сталося за нарадою лядською, в нім нема, тільки далі господар пише, що Турки "за наученнєм Ляхів" збирають велике військо, бо Ляхи кличуть їх до себе в поміч і обіцяють за те піддати під поганську руку турецьку богато країв християнських.

[2]) Малоросийського приказу ст. 5832/26 л. 1, також 35. Дата: з Чигрина 23 квітня.

[3]) Тамже л. 8-12.

[4]) З вибором царя на королівство.

[5]) Себто коли цар жадає, щоб козаки Литви не воювали-як то було в пляні старшини (похід на Берестє й Пинськ).

[6]) Король приїхав до Ченстохови при кінці лютого і з 4 березня мав тут конференцію з сенаторами (на ній між иншим віддав маршалкові Любомірскому гетьманство польне, спорожнене з смертю Лянцкороньского), потім вернувся до Данкова-замку на шлезькій границі, де проживав в сих роках.

[7]) "А зацѢпка де Татарам всякая бывает от них Черкас"; неясно, як се розуміти: чи козаки зачіпають Татар, щоб утримати від походу, чи навпаки-роблять їм ріжну вигоду, щоб вони цінили приязні, союзні відносини.

[8]) “А что де было в Запорожье взбунтовались Черкасы, и гетьман де велѢл взять у них начальных людей 3-х человѢк полковников и велѢл их расстрѢлять”. Згадка про се в звідомленню Лілієкрони-див. нижче.

[9]) Тамже л. 13-7.

[10]) Тамже л. 53-7.

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКЕ НАПРУЖЕННЄ-МІСІЯ Ф. БУТУРЛИНА, АНТИПОЛЬСЬКА ТЕНДЕНЦІЯ ПОСОЛЬСТВА КОРОБКИ Й ІНФОРМАЦІЇ ЧЕРЕЗ НЬОГО ДАНІ, МОСКВА НЕ ПРИЙМАЄ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ, СТРИМАНА І НЕПРИХИЛЬНА ВІДПОВІДЬ ЦАРЯ, ПОЛЬСЬКІ ОСКАРЖЕННЯ НА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ВІСТИ ШУМОВСЬКОГО Й ІЄВЛЕВА, ПОСИЛКА ДО РАКОЦІЯ І ЖДАНОВИЧА ІВ. ЖЕЛЯБУЖСКОГО, ДІСКРЕДИТУВАННЄ НА УКРАЇНІ ГЕТЬМАНСЬКОГО ПРАВЛІННЯ ЙОМУ ДОРУЧЕНЕ, ЙОГО ПОВЕДІНКА ДОКАЗУЄ СЕ, ПЕРЕКОНАННЄ ПРО ТАКУ МІСІЮ НА УКРАЇНІ, ПОСОЛЬСТВО ДО ГЕТЬМАНА МАТВЕЕВА.

Гетьманський уряд хотів очевидно сим посольством, реляціями й інформаціями заспокоїти московський двір, зводячи все до необхідної самоохорони України перед польським лукавством і небезпечними замислами і рекомендуючи таку ж обережність московському урядові. Але сей не прийняв гетьманських коментаріїв і не вважав їх правдивими і достатніми. Ще перед виїздом з Чигрина Коробки і тов., дня 19 (29) квітня цар вислав до гетьмана своїх послів: окольничого Федора Бутурлина й дяка Василя Михайлова, мабуть не так під вражіннєм листу і вістей привезених В. П. Кикиним, скільки тих відомостей про нову козацьку ліґу з Ракоцієм і Карлом-Ґуставом, що йому постачали Поляки через своїх послів і через московських аґентів, що пробували обробляти ріжних впливових маґнатів на користь царської кандидатури на польське королівство. Не маємо грамоти висланої з Бутурлиним до гетьмана і про даний послам наказ можемо судити тільки з того, що вони говорили гетьманові і Виговському. Се ми далі побачимо, тут тільки констатуємо, що через таких поважних і

авторитетних послів уряд робив рішучу спробу опамятати гетьмана і старшину і завернути їх з злочинної дороги: вказати на недопустимість такої поведінки, що гетьман без волі царя і всупереч його інтересам входить в союзи і підтримує Ракоція і Карла-Ґустава. Ті заявляють претензії на Польщу, пустошать її, розбирають її землі й прилучують до своїх держав, тим часом як цар вважає її своєю і гетьман як вірний царський підданий не повинен мати в Польщі инших завдань як тільки сприяти її переходові під царську руку. Посли повинні були нагадати гетьманові всі добродійства, які він і військо і вся Україна-бачили від царя, і відкликатися ще раз і в останнє до його сумління-щоб потім перейти до репресій, коли б він сих напімнень не послухав.

Тому і на посольство Коробки і всі, зроблені через нього аванси московським амбіціям і плянам (чого варта була сама пропозиція, щоб московський патріярх приїхав до Київа-прийняти фактично в свою владу київську митрополію!) цар відповідає здержливо і сухо [1]).

Коротко переказавши лист гетьмана, цар, що правда похваляє гетьмана і військо "за службу і обережність". Далі переходячи до звістки гетьмана, що він передав (вручил) гетьманство синові, висловляє побажаннє: "вам гетьманові, бачивши нашу ласку і жалуваннє, (годиться) синові свому Юриєві наказати, аби він нам, вел. государеві, служив вірно і правдою, так як ви, гетьмане, служите. А ми видячи його вірну службу і в цілости заховану присягу, триматимемо його в нашім жалуванні". Але до гетьманських алярмів з приводу турецької небезпеки цар ставиться з очевидним скептицизмом. Коли буде справді певна відомість, що турецьке військо перевозиться через Дунай і хоче перейти також і Дністер і наступити на Україну-нехай гетьман спішно повідомить царя. А до турецького баші або взагалі кому буде те військо доручене нехай пішле запитаннє, з якої річи вони йдуть на Україну, не мавши ніякої кривди ні зачіпки? Як козаки були під польськими королями, тоді за їх наказом ходили бувало на море, під Царгород і над кримськими людьми промишляли, і з того богато людей в Запорізькім війську збагачувалось. Але по тім як козаки перейшли під царську руку, на море не вийшов ні оден човен-бо така була царська воля, а гетьманова і війська Запорізького вірна служба (послушність) цареві. Бо у царя з султаном до сього часу була тільки приязнь і ніяких неприязних пригод. Коли ж Турки не послухають сеї пригадки і таки будуть наступати, військо Запорізьке нехай боронить

переходу, і за Дністер ніяк не перепускає.

Нарешті на запитаннє гетьмана про дальші наміри царя дається ухильчива відповідь: “Коли котрийсь неприятель захоче помиритися на всій нашій волі, щиро, а не лукавством,-ми на мир згодимось”. Ніяких своїх намірів цар гетьманові відкривати не хоче, і дає розуміти недостачу обопільного довіря, се доволі ясно йому показується.

Два тижні потім новим матеріялом против гетьмана начиняв московських політиків польський посол Ян Шумовский, присланий з новими оправданнями недодержання виленської умови з польської сторони із проханнями, щоб цар підтримав Польщу і Яна Казимира в сім критичнім моменті [2]). Після авдієнції у царя дня 1 (11) червня йому визначено розмову в приказі з боярами, і тут між иншим він поновив сю королівську претензію, що всупереч виленській умові Хмельницький післав своє військо Ракоцієві, аби з ним разом воювати Польщу. Король просить, щоб цар післав йому наказ, аби він своє військо від Ракоція забрав і Польщі не воював, а коли він такого наказу не послухає, щоб цар післав військо на нього, Хмельницького. На се бояре вирецитували те що свого часу написав Хмельницький: виленську умову нарушили самі Поляки, напавши з Камінця вирубали “царського величества Малой России город Калюз, а коло Пинська багато манастирів попалили, людей чернечого і світського стану повбивали”. Тому гетьман “бачучи таку несправність з королівської сторони, післав кілька полків на охорону України”. Але тепер уже післано йому від царя указ, щоб він від Ракоція відстав і на королівську землю не наступав. Тоді посол спитав, чи цар вірить Хмельницькому-“вЂрен ли ц. в-ву Хмельницкой”. Йому відповіли, що “гетьман царський підданий і служить вел. государеві вірно”. На те Шумовский показав їм листа Велінґа писаного з Чигрина 28 с. с. січня, що попав в польські руки, і був присланий Шумовскому в дорозі, на демаскованнє Хмельницького. Шумовский звернув увагу бояр на те місце в листі, де Велінґ сповіщає Карла-Ґустава, що на вступній авдієнції гетьман “ясно заявив, що він в своїм слові (шведському королеві) стоїть твердо”, і доказав се, пославши військо Ракоцієві (“которые с Ракоцею хотят соединитца, и может быть, что уже ныне в Польше есть”) [3]).

Кілька день потім привіз свої матеріяли про козацький прихід в поміч Ракоцієві і зносини з козаками Шведів звісний уже нам Ієвлев з своєї місії

до Польщі. Що йому наговорили по дорозі в Литві, я вже згадував. В королівській кватирі, в Данкові, в перших днях травня, польські комісари з виленського з'їзду-воєвода плоцкий і підканцлєр Нарушевич, забігаючи дорогу московським докорам в недодержанню умови, так само висунули-з одного боку бездіяльність Москви проти Шведів, з другого-наступ козаків з Ракоцієм на Польщу. Ієвлев повторив виправдування Хмельницького про Калюс і Пинськ, але комісари заявили, що в Малой Росії нема й города такого "Калюза", "а що гетьман скаржиться цар. вел., мовляв вчинили задор польські люде, так се було поневолі: нікому не хочеться вбитому бути, а козаки Хмельницького роблять нам великі шкоди; рубають і палять всупереч договорові, руйнувати стали безнастанно, самі не розуміємо на що се, і який у них умисел. Та і з того знати неправду Хмельницького супроти цар. вел.: присяг він кн. Ракоцієві і полковників своїх Антона і Богуна прислав з військом до Ракоція: 12 тис. козацького війська в Ракоцієм. А що Хмельницький пише про монастирі, що їх попалено і всякі злости починено, того не було нічого: гетьман Хмельницький писав до цар. вел. про пана Тукальського, котрого брат був архимандритом; як п. Тукальський помер, архимандрит забрав у його вдови, а своєї невістки, все майно до монастиря. Потім оженився з тою його невісткою п. Юдицкий, і наїхавши забрав у монастиря майно своєї жінки. Про се Хмельницький прислав [4]) підкоморія до гетьмана Сапіги, щоб їх розсудив, і їм визначено суд в Бересті, але вони не ставилися- помирились, а крім сього більше не було нічого. Про військо шведське і Ракоцієве комісари дали такі відомості: шведського війська з королем 7 тис. з Ракоцієм 20 тис., Хмельницького війська 12 тис., від курфірста пруського 2 тис., всі війська з шведським королем ходять усі разом, не кожде окремо [5]).

Иншим разом підканцлєр Нарушевич сказав послові:

"Сьогодня 26 квітня [6]) приведено козаків, що були з полковником Алтоном; спіймано їх у під'їзді під Краковом. Король велів розпитати, і вони на допиті признались, що Хмельницький дійсно послав їх до Ракоція, а цар. вел. він хоче зрадити так само, як зрадив королеві. Нехай цар знає, що замисли його недобрі; се він, підканцлєр, говорить з королівського наказу.

"З Камінця Подільського приїхав п. Жук, каже, що полковник Хмельницького Зеленецький прийшов з військом, а за ним і сам

Хмельницький збирався незадовго прийти під Камінець. Король посилає до нього п. Бєньовского, щоб він під Камінець не йшов і полковникові свому велів відступити" [7]).

Того ж дня пристав приніс послові листи, писані німецькою і латинською мовою і привезені королеві з шведського табору, з усякими відомостями: король посилає їх до відома цареві.Звідомленнє не поясняє, що було в тих листах; правдоподібно були там шведські проєкти умови з Хмельницьким, наведені вище (с. 1290)-привезені Ієвлевим з сеї місії, і мабуть ріжні реляції польських конфідентів, які мали компромітувати в очах царя Хмельницького і козаків.

В дорозі Ієвлев здибав післанця, що їхав з вістями від литовського гетьмана до короля. Він розповів, що військо шведське, семигородське і козацьке стоїть під Берестєм, і сьогодня-завтра Берестє мусить піддатись, бо нема чим боронитись. Шведський король присилав свого трубача до литовського гетьмана, закликаючи його до капітуляції; той випросив собі 6 день на обміркуваннє: чекає ще помочи від царя. Се було під Тикоціном коло 20 н. с. травня [8]).

Під впливом таких алярмів з польської сторони царський уряд відповів на посольство Коробки, ще перед поворотом Ієвлева і перед розговорами з Шумовским-постановою приступити до рішучіших кроків против акції Ракоція і козаків. 9 червня вислано царського дворянина Івана Желябужского до табору Ракоція і Ждановича з імперативними представленнями в сій справі [9]). Супроти труднощів сеї дороги Желябужский повинен був насамперед удатися до Чаусів, до Нечая, там розвідатися, де тепер пробуває корпус Ждановича, добитися до його, а від нього до Ракоція і передати царські грамоти щоб завернути їх з походу. В грамоті Ракоцієві 28 с. с. травня цар нагадував його обіцянки переказані через його посла Раца і потім через царського післанця Волкова: мовляв Ракоцій обіцяв тоді поступати згідно з бажаннями московського царя, у всім сприяти, не звязуватися против нього ні з Шведами, ні з Поляками, ні з Татарами і т. д. Нагадуючи се цар витикав Ракоцієві теперішні нельояльні вчинки: союз з шведським королем, наступ на Польщу і спеціяльно на землі які вже присягли цареві-насамперед на Люблин, а далі на Берестє-тим часом як вел. кн. Литовське через гетьмана Сапігу піддалося під царську

руку. З огляду на се цар ультимативно жадає від Ракоція, щоб він-коли хоче зістатися в приязні з царем, зараз би відстав від шведського короля і вийшов з Литви [10]). Подібну ж грамоту написано Ждановичеві безпосереднє, минаючи гетьмана. Цар пояснив, навязуючи до відповіди гетьманові, даної Коробці, що він готов миритися з тим, хто пошукає з ним згоди "на всій царській волі, правдою, а не лестью". Але шведський король такої щирої охоти не виявив, переговори ним завязані виявили тільки лукавство Шведів, тому Ждановичу треба від них відстати. Нехай облишить городи в. кн. Литовського (повторяється те саме, що Люблин уже перед тим присяг цареві-се козакам мусить бути добре відоме, а в. кн. Литовське теж піддалося Москві)-нехай повертає до гетьмана, котрому цар про се також написав [11]).

Головне одначе в сій місії-се ті санкції, чи репресії, що мав Желябужский вжити на те, щоб змусити українську сторону до послуху царським наказам. З звідомлення Желябужского відчуваємо ясно, що він не діставши від Нечая маршрута до Ждановича навпростець, а справлений кружною дорогою на Ніжин і Київ [12]), підчас своєї довгої подорожі козацькою Україною займався аґітацією против самовільної і нельояльної супроти царя політики гетьмана і старшини, і наводив тих людей, з котрими мав нагоду говорити, на такі гадки, що їм краще було б бути під управою царських воєводів, бо від гетьманського і козацького правління їм діються самі тільки кривди [13]). Не маючи наказу Желябужского не можемо напевно сказати, в якій мірі вірно виконував він свій наказ і чи не прикладав чогось з власної пильности; але що в наказі було щось в сім напрямі: ширити відомість, що гетьман і старшина післали військо в поміч Ракоцієві против волі і бажання царського і війна з Поляками ведеться своєвільно,-в тім не може бути сумніву. Заяви козаків й инших станів людей, що вони против царської волі воювати не хочут, гетьманського правління не зносять і бажають царських воєводів, в такім небувалім перед тим богацтві записані Желябужским, явно були спровоковані його розпитами і коментаріями. Пізніше Виговський виразно казав царському післанцеві, що бунти проти старшини почалися в війську від аґітації Желябужского [14]). А він їх не робив би, коли б не мав якоїсь інструкції на се; се певно. Очевидно, царський уряд, маючи відомости про недугу гетьмана-що дні його пораховані, більше, не вважав потрібним з ним рахуватися, і рішив повести

аґітацію против гетьманського правління, котрої досі собі не позволяв. Самовільний виступ гетьмана, його союз з Ракоцієм і Карлом і війна з Казимиром, давали певне моральне оправданнє сій аґітації: цар виступав против гетьманського й старшинського самовільства не порушуючи мовляв своїх обов'язків перед військом.

До гетьмана з сик делікатним дорученнєм-вимагати ліквідації нової ліґи післано Артамона Матвеева, що був в Чигрині при кінці червня і на початку липня, як довідуємося з одного гетьманського листу 15). Актів сього посольства досі не відшукано, і не знати в яких тонах: більше різких чи більше мяких доручено було Матвееву вести сі переговори. Рівняючи згадку гетьмана про се посольство з оповіданнєм Шебеші, що в тім часі був в Чигрині, приходиться думати, що записка його про приїзд "ще двох московських послів" під 24 червня н. с. належить до посольства Матвеева-хоч се дивно виглядає, що звідомленнє Бутурлина, сягаючи по день 28 червня (того тільки дня Бутурлин мав відправу у гетьмана), не згадує про приїзд другого посольства. В своїх записках Шебеші багато місця уділяє тому, що йому довелося почути про сі посольства. Але конкретного в тім мало, бо крім того, що в сих оповіданнях очевидно мішаються звістки про "перше" і "друге" посольство (Бутурлина і Матвеева), найбільшу ролю грають тут загальні характеристики українсько-московських відносин, що перепліталися з оповіданнями про останні московські посольства, а конкретно могли й не виступати в розмсвах сих послів-скажім отсі докори гетьманові, що він не хоче поїхати персонально до царя на переговори, і т. под.

Коли постаратись вилучити все те, що може конкретніше характеризувати місію Матвеева, то тут розуміється головне місце займає московське жаданнє, щоб гетьман розірвав свій самочинний союз з шведським королем і Ракоцієм. З свого боку Москва запевняла, що Полякам проти гетьмана вона помочи не подасть, навпаки-на випадок польського наступу пограничний корпус царського війська буде в його розпорядженню як проти Татар так і проти Поляків. З шведським королем цар готов миритися і приймає посередництво гетьмана. Могло щось говоритися на тему білоруських конфліктів- про Старий Бихів тощо. Кінець кінцем все се те ж, що доручене було перед тим Бутурлину, але з особливим підчеркуваннєм ударного завдання-розірвання нової ліґи. Порушувались мабуть і инші питання, які не попали під увагу Шебеші-як напр. наступство молодого Хмельницького, обсада митрополичого престолу і т. д. Розмови велись очевидно в тонах лагідних. Решту далі побачимо.

Головне, що виступає потім як конкретне досягненнє сих останніх переговорів-се ліквідація війни в Польщі і відкликаннє козацького війська

під Камінець-для охорони України від татарських пустошень і турецьких зазіхань на Поділлє (в звязку з балачками про турецькі претенсії на Камінець).

Примітки

[1]) Акти посольства Коробки-Малорос. приказу ст. 5832/21 л. 24-34.

[2]) Вислано його ухвалою ченстоховської конференції-див. реляцію Лізолі, с. 253, і звідомленнє Ієвлева с. 93; Кубаля не знав сеї другої звістки, тому імя посла лишилося йому невідоме-с. 110-111.

[3]) Польські справи 1657 р. ст. 12, ненум.

[4]) Друк.: писалъ.

[5]) Сборник Киев. Ком, I. с. 94-6.

[6]) В друкованім помилково: мая.

[7]) Тамже с. 99-100.

[8]) Тамже с. 105.

[9]) Акти посольства видано в 8 томі Рус. Истор. Библіотеки, 1884 р.

[10]) Русская Истор. Библиотека т. VIII, с. 1276.

[11]) Тамже с. 1257: "І тобі, полковникові Антонові, згадати собі дану перед богом обіцянку, як ви нам з військом Запорізьким перед євангелією обіцялись, від неприятеля нашого, шведського короля відстати, на городи і міста в. кн. Литовського не наступати, ніякої руїни не чинити, а йти назад до гетьмана Б. Хмельницького з усім військом, що при тобі. А гетьманові Б. Хм. про се написано також".

12) Виїхавши з Москви 1 (11) червня Желябужский 16 (26) доїхав до Чаусів і давши знати Нечаєві про свій приїзд, дістав від нього запросини, через сотника Михайла Крюковського, прибути з царською грамотою на другий день. Прочитавши грамоту Нечай сказав: "Велів государ, щоб я післав з тобою провідників до полковника Антона Ждановича, але ми й самі не знаємо, де він тепер з Ракоцієм. З-під Берестя вони пішли давно: писав Антін гетьманові, що Берестє піддалося і вони пішли під Замостє і під Львів, тому більше 3 тижнів. Відси їхати тобі до них Польщею не можна, бо там воюють Шведи й люде з инших країв, і мої провідники тебе через Польщу проважати не можуть, та й не знати де шукати Ракоція й Антона. Треба вам їхати на городи й міста з нашими козацькими залогами-на Ніжин, а їдучи розпитувати, які відомости про Ракоція і Антона, де вони-і з того міркуватимеш, як до них доїхати" (с. 1238).

Доїхавши за сею порадою до Стародуба, Желябужский 24 с. с. червня розпитував тутешнього наказного полковника Ів. Голенецького і писаря, і вони йому сказали, що за їх відомостями, властиво чутками, гетьман велів Антонові йти під Камінець Подільський "против турецьких і кримських людей". "Наші полковники з військом давно пішли: збираються на Ташликах і зібравшися теж підуть під Камінець. Ракоцій, Мунтяне й Волохи теж туди підуть: разом з нашим військом стоятимуть против турецьких і кримських людей" (1239).

13) Стародубського війта Желябужский питав: "Чи відомо вам, з якої причини Антін пішов з військом до Ракоція і пощо воюють спільно з шведськими людьми?" Війт сказав: "Ми думали, що пішли вони з царського наказу, а тепер від торгових людей чуємо, що Ракоцій воює Польщу, бажаючи стати королем у Польщі, а козацьке військо помагає йому, щоб він був королем, і ми самі не знаємо, як се розуміти: козаки присягли государеві, а служать Ракоцієві й йому добувають королівство. Ми ж чули, що Польща хотіла бути під государевою рукою, а тепер до нас безнастанно приходять листи від гетьмана Б. Хмельницького з наказами, щоб городи укріпляти і запаси запасати; ми вже купили пороху 270 пудів і більше купити не годні, а від кого кріпимося, не знаємо. Присягали государеві, а володіє нами гетьман, і ми вже від їх володіння загибаємо ("и нынѢ мы от их володѢнья в конец погибаем"-"их" се очевидно про козаків, старшину). Чекаємо як милости від царя-його воєводів ("а ожидаем де

милости мы от государя воевод”). Коли ж сеї милости не буде, і воєводів він нам не пришле, то ми від гетьманського володіння пропадемо до решти, а і государеві від нього добра не буде” (с. 1240).

Безсумнівно, такі незвичайні балачки були викликані, наведені з боку Желябужского, так само як і записані ним оповідання київського протопопа (с. 1255): “Козаки з Антонового полку їдуть до дому і так говорять про Антона: “Хочуть нас поморити! Шукав (Антін) королівства Ракоцієві, а завів його в такі місця що й сам попав у неволю. Ми з ним ходили, думаючи, що то за государевим указом, а як довідалися, що се Антін здобуває королівство Ракоцієві, ми від Антона роз'їхалися. І тут у війську козаки говорять: “Без государевого указу на війну не підемо”.

Ніякого оповіщення в Антоновім війську, що се похід своєвільний, не могло бути зроблено. Мусимо вважати всі такі інсинуації за результати аґітації Желябужского. Він записував відгомони того, що сам пускав, прибільшуючи і роздмухуючи те що йому було потрібно.

Поведінка Желябужского взагалі була настільки незвичайна і підозрілива, що викликала глузування. Стародубський писар Михайло, проважаючи його з міста сказав йому: “Чого ти їдеш до Ракоція нашими городами, а не навпростець?” Желябужский відповів: “Їду тому, що Ракоцій на війні, де його довідуюся, туди й їду”. Писар на се відказав: “А ми думаємо, що ти сею дорогою їдеш не для Ракоція, а рахуєш козацьке військо і оглядаєш городи, наскільки вони забезпечені. І туди їдеш на те, щоб військо зрахувати. А там з самим тільки Антоном війська 350 тисяч”. Желябужский став сваритись: “Що ти, писарю, говориш неподібні річи. На що б вел. государеві в своїй державі посилати потайки рахувати військо і доглядати городових укріплень? Як йому буде потрібна перепись козацького війська і городових укріплень, він пішле не потайки-військо переписати і укріплення оглянути. Пощо ти се говориш?” А той сказав: “А се говорю жартуючи з тобою” (“с тобою издѢваючись”)- с. 1240-1.

14) “Первые бунты зачелись в войскѢ от посланца цар. вел. от Ивана Желябовского, как посылан был к РакоцѢ”-Акты Ю. З. Р. IV с. 126.

15) Акты Ю. З. Р. с. 713-сей лист гетьмана наводимо нижче; пор. XI с. 758-листи Виговського до Матвеева.

КАМПАНІЯ РАКОЦІЯ-ЖДАНОВИЧА В ЛЮТІМ-КВІТНІ: ДОСИТЬ СПРИЯТЛИВІ ПОЧАТКИ-ГАЛИЦЬКА ШЛЯХТА ЗАЙМАЄ НЕЙТРАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ, АЛЕ ЛЬВІВ ПОСТАВИВСЯ ВІДПОРНО, ЛИСТ ГЕТЬМАНА ДО ЛЬВОВА 9 (19) БЕРЕЗНЯ. ОПЕРАЦІЇ ПІД САМБОРОМ І ПЕРЕМИШЛЕМ, РЕЛЯЦІЇ ШТЕРНБАХА, СПОЛУЧЕННЄ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА З РАКОЦІЄВИМ І МАРШ НА КРАКІВ.

Кампанія в Польщі-Литві в сім часі-в травні-червні-пішла так хаотично і безрезультатно, що справді нічого мудрішого не можна було видумати як тільки чим скорше її припинити. Всі ілюзії, які хто небудь міг мати що до її перспектив, в сім часі вже розвіялися безповоротно.

Початки виглядали сприятливіше. Ґрондский, що був учасником кампанії-висланий від Ракоція з Кеменем разом з другим ще шляхтичем, Казановским, щоб робити настрій між шляхтою, пише що се йому вдалося: галицька шляхта мовляв обіцяла держати нейтральність супроти Ракоцієвого походу і провіянтувати його військо, коли він не буде змушувати щоб йому присягали, і запевнить їй безпечність і незайманість. Ракоцій, каже він, прибувши до Синовідська, дуже тішився з таких приязчих відносин між його військом і місцевою шляхтою. В Стрию в перших днях лютого він видав нові відозви до шляхти і військових польських, закликаючи їх вступати до його війська, обіцяючи недоторканість усім, хто йому піддасться, а Кеменя з тими ж Ґрондским і Казановским-додавши їм іще Станіславского, хоружого галицького, що пристав до нього, він відправив під Львів-прихилити Львовян на свій бік [1]). Вони повезли з собою листи Ракоція до шляхти зібраної у Львові і до львівського маґістрату-з закликом прилучити свої зусилля до Ракоцієвих заходів “коло відродження Річипосполитої”, уставлення в ній ладу і спокою. З лютого Кемень з компанією стали під Львовом і Станіславский взяв на себе ролю посередника, використовуючи свої знайомости і звязки [2]).

Ґрондский-котрого жінка пробувала тоді у Львові, привів до малого з'їзду представників обох сторін на львівськім передмістю. Але і шляхта, а ще

більше маґістрат поставились дуже ухильчиво, не хотячи нічим підтримувати претенсій Ракоція, і тільки дбали, щоб тим часом забезпечити свою околицю від руйнації. На докори Ракоція, що вони досі не зазначили свого становища, вони виправдувалися, що досі не знали нічого про його пляни і наміри і просять лишити їх на нейтральній позиції щоб приставши до нього не накликати репресій з боку Яна-Казимира і його союзників-Москалів. Так писала більш опортуністично настроєна шляхта, маґістрат же ще більш безоглядно маніфестував свою вірність Яну-Казимирові, і в такім тоні відписав 6 лютого. До Ракоцієвої кватири були вислані делеґати на переговори від шляхти і маґістрату, просячи відвести військо від міста і лишити його в покою. Вони привезли від Ракоція умови перемиря: Львів мав відкрити вільний приступ до себе уповаженим від Ракоція особам, також семигородським купцям і негоціянтам, а противників Ракоція нічим не спомагати, їх війська до міста не приймати і т. д. [3]). На се вислано знову ухильчиві відповіді, з датою 16 лютого, між инш. шляхта просила вибачення за спізнену відповідь, виправдуючися тим, що переїзд дорогами став небезпечним через козацькі насильства (ob diversas insolentias Kozakorum)-їх напади на шляхетські і церковні маєтки [4]); саме в тім часі, 10-12, вони проходили повз Львів, і 12-13 зійшлися під Стриєм з Ракоцієм [5]). Тому що Ракоцієві хотілось кинути всі сили на Краків і він не міг відділити більшого війська для облоги Львова, йому прийшлось вдоволитися сею чемною фразеольоґією і відповісти рівно ж чемними фразами-висловами надій, що Львовяне своєю поведінкою оправдають показану їй ласку-відведеннє війська від міста і т. д. [6]). Військо ж зводилося тому, що було потрібне для походу на Краків і лишати його далі в такій ізольованій позиції було небезпечно: король польський і гетьмани старалися підтримати свою східню базу, і Ракоцієві слати сюди військо або лишати під можливий удар невеликий відділ було нерозумно.

Яких небудь заходів коло приведення Львова і тутешнього краю в залежність від козацького війська з боку Ждановича або Зарудного досі незвісно. Гетьман попробував своїх впливів. 9 (19) березня вислав він до Львова свого фінансового агента Тодоса Томковича з листами до маґістрату від себе і від Виговського. Гетьман і писар радили львівській громаді не вповати на теперішню ситуацію і не забувати показаної свого часу науки, инакше сказавши: не легковажити собі патронату Запорізького війська (для

прикладу нагадували Старий Бихів, що як тримався, а таки мусів піддатися козакам):

"Не зрікаємось раз обіцяної вам приязни"-писав гетьман-"навпаки, тим певніше її тримаємо, що маємо зчаста відомости про добру охоту ваших милостів до нас. Бо таки й справді годиться, щоб за зичливу прихильність, показану в обставинах небезпечних і дійсно таки відстражданих, і за заслону від явної загибелі ті що приймають добродійство відплачували найщирішою вдячністю тим що їм те добродійство показали. Нагадуємо і вам, аби памятали нашу приязнь і не давали себе звести ніякими аплявзами щастя і його оборотами: відміни як у місяця, так і у фортуни часті, а ви майте перед очима, що ми пильнуємо цілости вашого міста завсіди, і запобігаємо тому, щоб в. м. не терпіли ніяких інфестацій від чат і від головного війська нашого. На се ми звернули увагу і недавно висланого полковника Антона, аби так військо своє стримував, аби найменшої кривди в. м. не сталось не тільки від війська Запорізького, але і від війська князя Ракоція, з котрим сполучені наші гадки і наша сила [7]). Тому радив би зчаста приглядатись нашій охоті до вас і мати на увазі Бихівську фортуну. Але як рівняти простий і грубий нарід з людьми полірованими й освіченими! [8]). Ми про вас инакшої гадки і певні, що ви зіставатиметесь в однаковій мірі зичливости до нас. А про наш невигаслий афект до вас доручили ми розповісти вам п.Теодозію, слузі й екзакторові нашому. Бажаючи і т.д." [9]).

Виговський теж нагадував колишні послуги і радив не покладатися на змінливу фортуну. Застерігався, що не думав, аби такі статочні й мудрі люде як львівські маґістратські дали себе провадити як малих дітей,-але все таки вважав потрібним пригадати їм потребу обережности і розваги,-а з рештою відсилав до устних представлень Томковича.

Було таких листів мабуть і більше-до Львовян і до инших міст. Кушевич заховав листа Виговського писаного до нього приватно, 10 (20) березня. Просив "показати приятельське серце тому Теодозію, що їде в справах наших військових і в деяких приватних" і передати через нього якийсь дзиґарок відданий у Львові для направи-"коли вже вийшов з рук ремісничих" [10]). Охоронний лист для Львова, котрим мав Томкович похвалитися перед маґістратом, виглядав так:

"Богдан Хмельницкий гетман з войськом й. ц. пресв. в. Запорозким-ознаймуємо тим писанєм нашим кождому кому о тим вЂдати належить, а меновите пану Антонови наказному нашому и при ним будучим полковником, осавулом, сотником, атаманом і залогам по мистах будучим: старшим і черни войска нашого Запорозкого і всему нашому товариству.-Иж якосмы през першоє постановенє року прешлого мисто Львов зо всими обивателями взяли в свою оборону, обЂцуючи их-поки бы вирне и ведлуг слова ку нам пречоного ся заховывали, од вшеляких так своєго яко и обцых войска наЂздов заступати так і тепер сурово приказуєм, абы ся жаден так з пЂших яко и Ђздных не важил набЂгати, любо произдом якимкольвек способом ани в домах шарпал. Але овшем абы ся з людьми миста Львова як з власными нашими обходили, де вшелякого гандлю и купецтва (не) чинячи перешкоды.-Иначей гдыбы хто мал з ними постутовать над выразноє наше розказанє, и тоє было до нас донесено,-сурово таковый кождый без фольги и одпусту караны будет ведлуг заслуги и учинку своєго-бы теж и на горло" [11]).

16 квітня маґістрат сповіщав про приїзд Томковича з сими листами кор. гетьмана і Чарнєцкого-свого воєводу, але на жаль нічого не знаємо про зміст устних розмов, що відкривали властиву мету його місії. Ясно, що козацький гетьман поновляв через Томковича свої попередні заходи коло утворення козацького протекторату над галицькими містами; було б надзвичайно інтересно почути щось з його пропозицій, побачити ті форми, які пропонувалися з козацької сторони. На жаль нема нічого-за те результат ясний: нічого більше понад чемні фрази Томкович в тодішніх обставинах не міг зі Львова привезти. Козацьке військо було далеко і не могло з свого боку зробити ніякого особливого впливу на настрої львівських батьків міста.

Ми вже знаємо, що Ракоцій тільки й чекав козацького війська, щоб рушити на Краків. Се важно було для його престіжу: заволодіти старою столицею Польщі, резіденцією Семигородця Баторія, прийняти її з рук Шведів і показати тим, що він, а не Карло являється наступником Казимира. Надавав він сьому також і велике економічне значіннє, хотячи заволодіти краківськими салінями і нагромадженими в них запасами соли. Уперто він торгувався за них з Карлом при складанні союзного трактату і тепер ж найскорше хотів вступити в фактичне володіннє ними. Тим більше, що

шведська залога Кракова, обложена польським військом, з свого боку кликала Ракоція як скорше прибувати в поміч, бо більше як шість тижнів на могла триматись [12]). Все се змушувало Ракоція спішитися яко мога на захід. Коли козаки Антона в середніх днях лютого з'явилися в околицях Львова і звязалися з його стрийською кватирою, він рушив зі Стрия на Самбір, покликавши і Кеменя з його відділами, щоб іти разом на Краків, а поперед себе вістником приходу вислав відділ кінноти під проводом Фр. Ішпана13).

Під Самбором одначе вийшла неприємна пригода, котру учасник походу Ґрондский представляв критичним моментом кампанії. Досі мовляв все йшло як найкраще. Руське воєвідство було з обох сторін признано фактично нейтральним, уставлено добрі відносини з шляхтою і міщанством Галиччини (важну, ролю в сих переговорах Ґрондский приписує собі і очевидно старається представити її в можливо найкращому світлі). “Але не довго так ішло бо козаки і помічні полки волоські прийшовши до табору почали все перевертати догори ногами, а початком тому послужила пригода під Самбором”. Коли мовляв Ракоцій зближившися під Самбір запропонував місцевій шляхті і міщанству замиреннє на таких же умовах як се сталось у Львові, і вони “обома руками ухопилися за сю пропозицію”, підчас приготовань до сих переговорів, в припадковій сутичці вбито брата Януша Кеменя Вальтазара. Хоча пригода сталася властиво з його власної вини, угорське військо було незвичайно тим уражене і домагалося крівавої пімсти на Самборянах. Ракоцій же не хотів псувати відносин з-за сього інціденту, в котрім Самборяне властиво не були винні, і зложив з ними все таки замиреннє, на львівських умовах. Се страшенно обурило військо, почались крики, що Ракоцій дбає тільки про те, щоб приподобатися Полякам, а угорську кров цінить гірше собачої, водить своїх Угрів як псів на шнурку не даючи їм ніякої свободи, і т. д. [14]).

За сим пішла доводі неприємна для Угрів сутичка з Поляками на Сяні під Перемишлем. Гетьман Потоцкий громадив військо під Ярославом, і Ракоцій, маючи вже при собі козаків і Волохів [15]) хотів викликати його на рішучу битву. Але Поляки побачивши перевагу Ракоція, ухилились від бою відступивши долі Сяном на північ, і Ракоцій не став гонити за ним. Під Перемишлем лишив Кеменя договорится з перемиською шляхтою і міщанами щодо нейтральности (договір про се зложено з ними 3 березня-в

першім пункті його Перемишляне обовязувалися не мститися після війни ні Уграм, ні козакам, ні Волохам, ні иншим учасникам її) [16]). А сам Ракоцій з своїми союзниками в 20-х числах лютого став під Перемишлем і Ярославом, лагодячи похід на захід.

Він так писав про се Карлові 27 лютого з Ярослава: "Чекаючи козаків я мусів якийсь час лишитися в Стрию, тепер я зійшовся з ними за милю за Перемишлем, прийшов сюди і якнайскорше піду в середину Польщі-працюватиму в спільних наших інтересах. Чутка про мій прихід, як свідчить лист п. маршалка до вельм. п. Вірца (коменданта краківської залоги) звільнила Краків від неприятельського війська, я дуже з того тішусь і сподіваюсь, що за божою поміччю також успішно піде мині і з польським військом" [17]).

Ситуацію тодішню досить добре малює шведський резидент при Ракоцію Штернбах, в реляції свому королеві "з Семигородського табору між Ярославом і Перемишлем 12 (22) лютого". "Хмельницький, як я зрозумів з його листів 2 січнч і 10 лютого, мавши нагоду бачити і читати їх в автографах, головно того прагне, щоб в. кор. вел. не мирилися з Поляками як спільним ворогом. Але бажає, щоб було замиреннє і з Москвою, і прохає князя (Ракоція) посередничати в сій справі у в. вел. Князь сього також, здається, бажає серіозно, між иншим з тих мотивів, що коли замиритися з Москвою, то вона може стримати Татар від помочи Польщі. Він боїться сеї помочи, бо Поляки дуже прохають хана, а Порта дає на се згоду, і тепер в дорозі турецький посол,-присланий до князя з тим щоб намовами і погрозами відкликати його з Польщі. Князь доручив своїм урядникам полишеним в Семигороді щоб повели його обводними дорогами, аби він не скорше доїхав до нього як у Кракові. Бо князь так думає, що при трудних обставинах Туреччини вона не виступить против нього, коли йому пощастить (у Польщі). Тому було б спільним інтересом щоб в. вел. прислали частину війська на сполученнє, аби в потребі боронити власні землі і помагати спільним плянам.

"На мій скромний погляд князь занадто боязький, і при нинішнім (великім) числі війська всетаки не рішається рискувати, тому все покладає на сполученнє з Шведами. Думав, що як прийде до Польщі, так маґнати, особливо пригранчні, між ними Любомірский, стрінуть його по приятельськи для того він поводився з усіми ласкаво. Але тепер він уже

бачить, що все йде инакше, і ніхто тої ласки не приймає, крім окремих одиниць, котрим загрожували шкоди від війська; тому він так і клопочеться про збільшеннє сил.

“11 (21) лютого, наближаючися до Перемишля, мали ми відомість, що Любомірский кинув Краків, налякавшися наближення князя, але заразом були вказівки, що тойже Любомірский, Потоцкий, Чарнєцкий й инші мають стягатися над Сяном. Відбулася рада з начальниками Козаків і Волохів, в моїй присутности, і однодушно рішено всіми силами йти на ворога, як що він дасть нагоду з ним зійтися. Отже такий уложили порядок, що князь з своєю кіннотою вестиме праве крило, козаки ліве, піше військо з арматами в середині, і обоз буде так уряджений, щоб і він в потребі міг послужити; Волохам же, що з своєю кватирою були далеко, наказано поспішати за військом. Війська князя я нарахував на 18 тисяч кінних і 5 тис. піших, крім самого князя провадить ними Кемень Янош і Бакош Ґабор. Козаків в лавах, з самопалами [18]) 20 тис.; челядь їх полишено в обозі-число її не мале, вона має рушниці і не менше здатна до бою які инші. Волохів рахувалося на 6 тис. Коли передні полки стали над Сяном й почали гарці, неприятель відійшов-було його коло 3 тисяч. Найблизший день покаже, чи сі відомости бранців були вірні, чи того напливу ворогів треба, ще сподіватися.

“Коли я зрозумів, що князь кинувши Перемишль хоче йти просто на Краків і хоче зараз заволодіти містом, а може й прибутками від соли-я став стримувати його доказуючи що туди спішити нема чого, а треба приступити до Ланцута, де засів з військом Любомірский, а головне військо післати на Литву. Але нічого я не міг добитись. Мушу сказати що нестає гармат для мурів-вони мають бути привезені до Кракова з Патаку і з инших угорських замків. Але головно нестає проводу (concilium), і було б в спільнім інтересі, щоб в. в. прислали кілька полків з ґенералом, що поміг би сим операціям своїм розумом” [19]).

Примітки

[1]) Охоронний лист Station Станіславскому з датою 2 лютого, в Стрию, й обіжник до польських вояків з датою 4 лютого тамже-ркп. Осолін. 3568 л. 56-7, листи до львівської шляхти і міщан з дня 2 лютого-Осол. 2346-про них нижче.

[2]) Листуваннє м. Львова з часів Ракоцієвого наступу зібрав звісний нам райця львівський Кушевич для задуманої, але не докінченої історії його, збірка переховується в бібл. Осоліньских під ч. 2346, дещо з того видано в VI "Жерел".

[3]) Ясно, що се проєкт декларації; Кубаля думає, що делєґати її підписали (Wojna Brandenburska c. 142); але се безпідставно, взяти хочби реляцію Ожґи, одного з депутатів, що їздили до Ракоція, про результати подорожі, в копіярії Четвертинського, Чортор. 2446 л. 30: "Вернули ми минулого вторка в ночи (з 13 під 14 н. с. лютого) від кн. Ракоція-вдячно нас приймав, приязнь офірував, щоб для своєї безпеки війська в тил (не посилати); такі кондиції подав (додаються осібно); їх м. Львовяне приймати не хочуть, і звідти велика турбація між їх м-ми. Ми пригадували слова сказані при прощанню гетьманом Ракоція: "Коли сі кондиції не будуть підписані, прийдеться послам инакше пити, і прийдеться потім инакші кондиції давати". Попрощавшися Ракоцій вівторок рушив під Краків з усім військом, має його разом 30000, козаків 20000, волоського й мунтянського-при нас і минали".

[4]) Се проєкт листу, замість нього вислано инший, але текст сей має всю вагу для ситуації. Жерела VI с. 225.

[5]) 7 лютого козаків ще не було під Львовом; п. Ляхович, що їздив до львівських єзуїтів з якимись дорученнями від кн. Четвертинського і поїхав зі Львова вечером в середу 7 лютого, коли збирались висилати депутацію до Ракоція, висловляєтья так: "Львів в страху, а коли б і нам не дісталося того, як прийде до нього (Ракоція) козацьке військо (kozackie posiłki), котрих він сподівається" (Чортор. 2446 л. 27). А 13 лютого Ракоцій рушив зпід Стрия під Краків, вже війшовши в стичність з козацьким військом-як бачимо з листу Ожґи, вище.

[6]) Листи Ракоція і Кеменя з Торків під Перемишлем 22 лютого-в збірці

Кушевича надруковані в VI т. Жерел. с 226.

7) z ktorym sie umysły i potęga ziednoczyła.

8) Грубий нарід-се старобихівська залога, очевидно, a ludzie polerowani geniique illustrioris-се львівські маґістратські.

9) Видано в додатках Кубалі Wojna brandenb. s. 430

10) Осол. 2346 л. 239 і 379, виривки у Кубалі с. 342 і 430.

11) У Кубалі дод. 23, с. 429; в виправленій формі видав Антонович-Сборник лЂтописей с. 265. Я не йшов так далеко в виправці, але все таки мусів справляти спольщену транскрипцію Кушевича.

12) Лист Штернбаха з стрийської кватири 3 (13) лютого-се остання дата побуту Ракоція під Стриєм. Trannsylv. 11 с. 268.

13) Ґрондский с. 187.

14) Ґрондский с. 395-3.

15) Їх згадує договір з Перемишлянами, зараз нижче.

16) Текст договору в Ос. 3568 л. 90.

17) Transsylvania II с. 274.

18) in acie stantium et samopallis utentium.

19) Transsylvania II с. 272-3, передр. в Архиві ЮЗР. III. VI с. 210-2.

НЕБЕЗПЕЧНІ СИМПТОМИ-БЕЗПЛЯНОВІСТЬ, ДОБИЧНИЦЬКІ ПОТЯГИ, ГРАБУВАННЯ І РОЗБОЇ, ОПОВІДАННЯ ПРО НЕЛЮДСЬКУ ПОВЕДІНКУ, ШУКАННЯ КОЗАЦЬКОГО ПРОТЕКТОРАТУ НА ВОЛИНІ.

Проводу, пляну, політичного розуму дійсно бракувало очевидно і Ракоцієві, і його ґенералам і нашому Ждановичу,-та не виявив його й Карло-Ґустав у своїх операціях у Польщі.

З становища українських плянів було великою дурницею, що козацьке військо замість виконувати свою функцію патронату над Західнє-українськими землями і прихиляти на свій бік місцеву шляхту, міщан і селянство, намісто того лишило сі краї на призволяще і пустилося з Ракоцієм на Краківське Підгірє, що не могло нічого дати крім здобичи. Ракоцій мабуть спирався на букві конвенції, котрою гетьман обіцяв дати в його розпорядженнє своє військо. Але се власне й була політична помилка Хмельницького чи Виговського, що вони взяли на себе обовязок помагати Ракоцієві, не застерігши собі права рішати про стратеґічні і політичні пляни акції і таким чином позбавили себе ініціятиви в такий одвічальний момент. Не забезпечивши своїх політичних інтересів, вони потім тільки "заднім числом" нарікали, що Ракоцій робив на власну руку не радячися і не питаючи їх, і тому йому не варто більше помагати.

Розуміється, могли б богато значити персональні впливи Ждановича, якби се був чоловік з політичною головою-хочби такою яку показав Ів. Золотаренко на Білоруси; але у Ждановича не видко політичного зрозуміння моменту, і в його пізніших жалях на Ракоція (правда звісних нам тільки з переказів Шебеші і Лілієкрони) трудно розібрати, чи жалівся він на те, що Ракоцій не позволив козакам добичничати в Польщі на власну руку, чи на те, що він накидав їм стратеґічні пляни для них неінтересні.

Добичництва було й так забогато. Не тільки козаки й Волохи, нічим не заінтересовані в поході на Краків, крім здобичи, але й власне військо Ракоція захопилося шарпаниною, не дбаючи про стратеґічні пляни, послух і дисципліну.

Обидва війська поводились наче в неприятельськім краю, цілком забуваючи, що сей край, сих людей малось на увазі приєднати, прилучити, привязати до себе. Вояки і ватажки добичникували, а напакувавши вози здобичею, запрудивши обоз худобою і возами, поривались додому, щоб відставити сю здобич поки час. Угри, Волохи, Козаки, рядовики і старшина не робили в тім ріжниці. Ґолїньский в своїх записках, уболіваючи над пустошеннєм краківських костелів, палат і т. д., заразом присвячує доволі сильні вирази і подвигам війська по містечках і селах.-"Козаки що при кн.

Ракоцію великі мордерства чинять над людьми: над капланами, шляхтою і посполитим людом, білими головами (жінками) і малолітками-стинають, мучать, палять куди тільки прийдуть: містечка і села коло Ланцута, Перемишля, Переворска, Ярослава, Беча, Закличина і т. д.".

"Козаки і Волохи з Венграми з військом кн. Ракоція впали на Підгірє і чинили по селах великі шкоди і мородерства над людьми і дітьми малими, нікому не фольґуючи: палили двори і села, костели грабували, кляштор в Щижичу вирубали і попустошили, капланів порубали. Містечко Горлиці спалили і людей вистинали: боронились люде добре, міщане і хлопи, нарубали немало того гультяйства, але переможено їх".

"Під Краків вернуло козаків і війська Ракоцієвого коло 2 тисяч; пограбили Скавину і помучили міщан, дивні муки задаючи їм: ксьондзові плебанові скавинському руки й ноги повтинали, голову крутили й вертіли (питаючи) за гроші і срібло. Також і по инших місцях чинили, задаючи тяжкі муки, палячи вози, двори і містечка, а людей мордуючи і костели луплячи. Нове Місто спалено, Жабно і багато инших" [1]).

Семигородський хроніст Кравс, описуючи облогу Ланцута-маєтку Любомірского, на дорозі з Перемишля до Кракова, малює також в дуже темних фарбах поведінку Ракоцієвих вояків. "Семигородці, Козаки, Молдавани і Волохи чинили великі шкоди, палили все що надибали, не жалували, а забивали дітей у колисках, безчестили жінок, нищили шляхетські двори, церкви й монастирі, забирали всякі церковні прикраси, знущалися з попів і ченців, викопували з могил мерців, шукаючи дорогоцінних речей: просівали порох зотлілих трупів, шукаючи перел і виробляли ріжні инші вчинки, яких тут і часу не стане вичисляти" [2]).

Прототипом сих понурих малюнків був очевидно маніфест самого Любомірского, що пускаючися в свій рейд на Угорщину в тилу Ракоцієвого війська, вперед виправдував свої грабунки тим що зазнав від Ракоція: мовляв в маєтках його родини Ракоцієве військо спалило 300 сіл і богато міст, не жалуючи ні людського ні божого: церкви безчестило, грабувало й палило як худобу побивало людей, дивними і несчисленими тортурами і муками забивало християн-одних сажали на рожен і так пекли, инших варено в цебрах у пиві, инших кидано в огонь, помастивши смолою і дегтем і так убивано, не жалувано ні стати, ні літ, ні стану: дітей ухопивши

за ніжку до мурів розбивали, жебракам і прошакам вибирали очі, обтинали вуха, відрубали руки-так що навіть шведський неприятель жалував і дорікав за се князеві” [3]).

В дійсности се було ні трохи не гірше того, що робило литовске військо в околицях Київа, а польське на Браславщині в 1655 р. [4]), але розуміється так само як ті подвиги не послужили уставленню добрих взаємовідносин між військом і тубильцями, так і сі нові не помагали стати твердою ногою в Малопольщі і в Галичині ні Servicesграм ні Козаччині. А крім того шкідливо відбивалися на дисципліні війська, що стало трактувати все з становища добичництва, ухилялося від боїв і риску, заводило між собою сварки за здобич і провіянт і виходило з послуху свому начальству, доходячи до чистих бунтів против нього. А з боку місцевої людности все більше розгоралася ненависть і завзяттє против сих наїздників. Коли були у них якісь прихильники, між православними і дісідентами, і всякими соціяльно покривдженими елєментами, сих елєментів вони не використовували й вони не відважалися виступати з своєю підтримкою. Зате дуже енерґійно проявляли себе елєменти консервативні. Против наїзду велась завзята партизанська війна, наїздників нищили всякими під'їздами. А тим часом за кордоном в поміч Польщі зброїлася Австрія, сподівалися з часу на час Татарської орди, а против Швеції підіймалася Данія заохочувана намовами і обіцянками її ворогів: Польщі, Москви, Голяндії.

Розуміється, не треба спускати з очей, що наші відомости походять з української періферії та з земель не-українських, де козацькі ватажки не мали спеціяльних орґанізаційних чи анексійних завдань. Ракоцій різав свої пляни на королівство польське, але се нібито була його справа, Козаччина ж могла добичничати не журячись його інтересами. Могла навіть підчеркувати сю безоглядність, сю безжалісність супроти людности, се воєнне пекло в контраст тим територіям, які вона брала в свій протекторат і повинна була поводитись можливо лагідно і толєрантно. Дещо з особливо гарячих нарікань може походити з тих місць, де козаки вважали потрібним нагнати жару елєментам неподатним, неприхильним козаччині, щоб переконати їх в необхідности піддатися. Могли бути й такі міркування, що чим більше Ракоція збере жару на свою голову, тим більше буде змушений дбати о козацьку ласку і попускати з своїх претенсій-переконавшися, що не має в межах Польщі иншої сильнішої опори крім Козацтва і Руси. Слідом в

епізоді пинськім побачимо Ждановича в сій ролі-охоронця інтересів тих що віддалися під протекцію козацького гетьмана [5]), а тим часом принотуємо дещо з листування старого Четвертинського з місяця лютого, коли ватаги Ждановича разом з Ракоцієвими бушували в Малопольщі. Четвертинський повідомляє луцького владику Діонісія Балабана, що хоче завчасу, поки ще не прийшло польське військо, спровадити для охорони своїх маєтностей козацьку залогу, і питається його ради. Балабан боїться, щоб таким завчасним кроком не зіпсути "репутацію" і не стягнути тим гіршої біди з боку польського війська, що йде на Волинь під проводом Дмитра Вишневецького. Радить князеві тримати "при боці Антоновім" свого чоловіка, щоб той йому дав знати, коли буде відповідний момент, і тоді й його, владику, повідомити-"аби й я міг забезпечити охорону здоровля й субстанції моєї, бо хоч випросив собі універсали (у гетьмана), бувши у нього з доручення Річиносполитої, але на самі універсали, без залоги і сам пан гетьман запорізький не радить спускатись". Четвертинський висилає 9 (19) "їдовитого" листа до Дм. Вишневецького, з рішучим жаданнєм, аби він не ставив в його маєтностях польського війська, і одночасно, 10 (20) висилає своїх людей до Ждановича з таким проханнєм: "Велику ласку показав нам ясновельм. й. м. п. гетьман добродій наш, що не тільки наказав видати універсали на охорону худіб наших, але й особливого листа зволив написати до в. м., м. м. п., щоб і нам самим безпечними бути. Посилаю його в. м., м. м. п., більш того-прошу, абись був ласкав на нас і залогу прислав. Про се устно будуть просити мої післанці, а в. м. вволь бути до них ласкав-за що я з синами моїми в. м. відслужувати буду"... [6]).

Так діялося в запіллі, в сфері козацької анексації. Тут не було місця здобичництву, самі противники козаків признають, що козацтво поводилось moderate. Але в тім що тактика в запіллю не була погоджена з тактиком фронту, лежала безсумнівно велика хиба, яка не загаялась за себе помститись.

Примітки

[1]) Ст. 984, 986.

[2]) Fontes rerum austriacarum. Scriptores III с. 261.

[3]) Маніфест Любомірского поданий у Кравса ж таки, с. 277.

[4]) Кубаля, не рахуючися з походженнєм сих явно перебільшених описів так пише в своїй книзі: "Семигородці, Козаки, Волохи-а перед усім Козаки з сатанинською жорстокістю палили все по дорозі, не жалуючи немовлят", і т. д., повторяючи від себе, як історичну правду те що писалось на те щоб оправдати такі ж свої власні грабунки на Угорщині. Треба мати на увазі, що центр ваги сих описів лежить очевидно не в немовлятах і тих неймовірних муках описаних маніфестом Любомірского, а в профанації католицьких церков, в знущаннях з ксьондзів і монахів, що в значній мірі могли мати характер релїгійної ворожнечі, конфесійної пімсти з боку православних козаків і кальвинистів-Угрів, а з польської сторони такі факти-може бути зовсім не масового характера, роздувалися до гіперболічних і цілком казкових розмірів. Історик не може повторяти таких перебільшень тогочасних аґітаційних листків, обрахованих на те щоб оправдати свої власні ексцеси.

[5]) Універсал виданий під Берестєм 14 (24) травня, див. нижче.

[6]) ркп. Чортор. 2446 л. 23, 25, 29, виривки у Липинського Z dziejów Ukrainy с. 564.

СПОЛУЧЕННЄ ВІЙСЬК ШВЕДСЬКИХ З СЕМИГОРОДСЬКИМИ Й УКРАЇНСЬКИМИ, ШВЕДСЬКІ ВІДОМОСТИ ПРО НИХ), ФЕРЕНЦ ТРАК, КАРЛО-ҐУСТАВ ШУКАЄ КОЗАЦЬКОЇ ПІДТРИМКИ, МІСІЯ ЛІЛІЄКРОНИ ДЛЯ УЛОЖЕННЯ ФОРМАЛЬНОГО СОЮЗУ, ІНСТРУКЦІЯ ЙОМУ, ПЛЯНИ НА КРИМ. МІСІЯ ШЕБЕШІ.

Коли вже стало ясно, що прихід ракоція не викликав в Польщі ніякого прихильного руху і про проголошення його королем Польщі самими Поляками-дисидентами і людьми прихильними йому-нема чого сподіватись, навпаки-його напад викликав тільки загальне роздражненнє,

обгострив ситуацію і для нього і для Шведів, і справа може рішатися тільки зброєю, Карло-Ґустав в середині березня рушив з Прусії, де він пробув сю зиму, на сполученнє з семигородським і козацьким військом, лишивши в Прусії свої залоги. Ракоцієве військо за той час товклося на Підгіррю-з невеликим успіхом облягало Перемишль, Ярослав, Ланцут; під Замостєм погромило військо Потоцкого, так що сам він ледво втік, стративши коня, як хвалився Карлові Ракоцій [1]). Сам він рушив на Краків, з його приходом комендант шведської залоги, що сиділа в краківськім замку з осени 1655 р., вивів її на сполученнє з шведською армією, а на її місце Ракоцій поставив свою, і таким чином нібито закріпивши за собою Підгіррє рушив на зустріч Карлові, що йшов горі Вислою. В середині квітня оба війська зійшлися недалеко Сендомира.

Але прибувши на територію війни, шведський король-як оповідає його історіограф Пуфендорф [2]), був дуже прикро вражений неорґанізованістю Ракоцієвого наступу. Приїхавши 9 н. с. квітня до Ракова-славного колись соцініянського гнізда, він наскочив тут, каже Пуфендорф, на неприбрані козацькі трупи-сліди нещасливого козацького набігу, що стався два тижні тому: 400 їх було, і вирубано їх до ноги, трупи лежали на вулицях, і незносно смерділи. Другого дня прийшли до Іваниск-де був визначений ночліг, але за кілька день перед тим козаки розграбували се містечко і здебільшого спалили, так що ночувати прийшлося по сусідніх селах. З'їхавшися того самого дня з Ракоцієм, що приїхав привітати Карла з тисячею угорського й козацького війська, Карло-Ґустав звернув його увагу на неможливість такої ситуації, і другого для почалися в сій справі наради, що протяглися на кілька день. Карло-Ґустав вказував, що против такої значної мілітарної сили, яку становили разом зібрані війська Ракоція, Ждановича і його, Поляки очевидно не рішаться виступити. Супроти того цілком недоцільно сидіти в сих місцях "цілком спустошених недисціплінованим козацтвом" [3]), а треба шукати способу задати рішучий, удар польській стороні. Карло-Ґустав для сього радив перейти за Вислу і вдарити на Замостє, Люблин, Берестє. Під Люблином, казали, купчиться польське військо, і там його можна погромити; але особливо цінним пунктом здавалось Карлові Берестє-туди можна підвозити провіянт з Литви, Мазовша, України, "можна буде викликати більше полків з України, а з Прусії тим часом наспіє тяжка артилєрія".

"Але крім того він радив Ракоцієві призвичаїти військо до дисципліни, аби запаси провіянту не марнувалися нашвидку через таке своєвільство і між самим військом не виникало з сього непорозумінь і ворожнечі. Призвичаїти своє військо, щоб воно переймало шведські порядки в строю, в веденню бою, в закладанню табору. Бо не міг королеві в високій мірі не подобатися нелад Ракоцієвого війська, що він давніше чув, а тепер і на очі побачив. Доходило до того, що коли військо наступало лавою, а на полі десь показався заяць або инша дичина, то не тільки начальники, але цілі хоругви і полки, кинувши всякий порядок, кидалися за звірятем, так що часом 40,50 і більше хоругов гонило за заяцем".

По закінченню сих нарад привітав короля Жданович, "окружало його дуже скромне товариство, тим не менше король дуже привітно його прийняв і щедро обдарував". Визначними ватажками козаків крім самого Ждановича називаються у Пуфендорфа "якийсь Сулейман, з роду Турок, але знайомий з мовою латинською й иншими і досить тонкий в манєрах; далі Ференц Трас-з роду Тракієць, магометанської віри, проворний і визначний вояк; нарешті скарбник військовий Крицький, чоловік ініціятивний і хитрий".

Відомости сі очевидно фантастичні. Так про того Ференца розповідає в сучасних своїх записках Янчинський, що був він родом "з українського міста Гуманя", Мартин Каліновский уманський дідич узяв його до свого пішого війська, потім пізнавши його хист і проворність зробив своїм обозним наглядачем (custodem rhedac suae), "і хоч був він Русин (Russita), прозвав його угорським іменем-"наче б він був Франціском". Під Батогом, по смерти Калиновського, пристав він до козацького війська і скоро дістав уряд сотника (legionis questorem). В Варшаві, за рекомендацією Ждановича настановлений був від Ракоція над пятитисячним відділом війська" 4). Загальне тодішнє число війська угорсько-козацького і шведського Пуфендорф означає на 60 тис. і з вдоволеннєм підносить, що хоч Шведи з Прусаками разом становили в нім незначну скількість, але за весь час що вони були разом з Ракоцієвим військом, ті ніколи не насмілялись далеко віддалятись, і хоч Карло домагався, щоб вони не наближались до його війська близче як на 5-6 миль-щоб його вояки не переймали угорських звичок до білого хліба, вина тощо,- але Ракоцій ніяк на се не годився, покликаючися на можливість несподіваного нападу неприятеля.

У сих обставинах-розглянувшися в військах угорських, волоських і

козацьких, обміркувавши всебічно ситуацію, дочекавшися повороту Велінґа і вислухавши історію його невдалих заходів у Хмельницького, Карло-Ґустав постановив вислати нове посольство до козацького війська, щоб пішовши на зустріч всім його бажанням, напевно дійти союзу і порозуміння. Пропустивши стільки добрих нагод для утворення міцного звязку Швеції з Україною і кооперації шведських сил з козацькими, що під таким зручним керівництвом, яке міг їм дати Карло-Ґустав, могли дійсно показати себе і стати таким сильним мілітарним і політичним фактором в тодішній ситуації, як тільки можна собі уявити,-Карло-Ґустав знову захвилювався і заспішився з шведсько-українським союзом. Істинно-в дванадцяту годину, коли час його побуту на території Річипосполитої був уже порахований, і данська загроза з хвилини на хвилину мала його відси відкликати. Чи не рахувався він з тим, чи навпаки-саме рахуючися з перспективою кинути на якийсь час, як йому думалося, польський терен війни, щоб завчасу зломити роги Данії,-він хотів забезпечити собі в Польщі певного і цінного союзника в козацькім війську, яке нарешті починав відповідно цінити? Се трудно, розуміється, рішити; але серьозніше трактування справи сим разом ясне.

Після невдалої спроби з Велінґом доручено справи королівському камергерові, Ґуставові Лілієкроні. Посольську повновласть виставлено йому 6 (16) квітня в Завихості на Вислі, де стояв Карло, чекаючи поки побудують тут моста через Вислу; 10 (20) квітня датована присяжна грамота Карла, що Лілієкрона мав повезти гетьманові. Ту ж дату має велика, незвичайно детально розроблена інструкція; але зареєстрована вона тільки під днем 15 (25)-се показує як уважно її вироблювано [5]). Нам треба пильно приглянутись до сього матеріялу, дуже цінного-не тільки для пізнання шведської політики (се ще було б для нас менше важним, бо реального значіння вона вже не мала),-але цілої тодішньої політичної ситуації.

Лілієкрона мав виїхати з Ракоцієвими людьми на Угорщину, там з'їхатися з Шебеші і з Данилом, що їхав сим разом уже з титулом шведського резидента при молдавськім дворі: разом мали їхати до молдавського господаря, далі до гетьмана і до хана з ріжними делікатними дипльоматичними дорученнями,-потім назад і знову через Чигрин. Молдавському господареві Лілієкрона мав переказати міркування про потребу далі продовжувати фактичні союзні відносини, що виникли через

союз Швеції з Семигородом-союзником обох господарів. Офорлемннєм і укріпленнєм сього союзу занятись мав Данило, що свого часу привіз королеві вісти про приязні настрої Яського двору; Лілієкроні ж треба було тільки помочи господаря в своїй подорожі на Україну і до Криму, інформацій про відносини кримські, кримсько-українські, кримсько-московські, і т. д.

Діставшися до гетьмана мав він, іґноруючи Велінґове фіяско, поставити справу так, що переговори ведені Велінґом спинилися на тім, по перше, що гетьман без ради старшини і без порозуміння з своїми союзниками не міг приступити до формального союзу, по друге-він хотів мати королівську декларацію що до задоволення вимог козацького війська поставлених ним у сій війні. Тому король посилає тепер з Лілієкроною провізоричну свою декларацію, уповажняючи його присягнути на Євангелії "на душу короля", що поскільки гетьман і військо Запорізьке не будуть претендувати ні нарушати тих земель, які собі Швеція застерігла в Польщі,-постільки й король і його наступники не будуть ні претендувати ні оспорювати тих провінцій і воєводств, які гетьман і військо хочуть одержати в Польщі "як сатисфакцію" [6]). З свого боку приймаючи сю декларацію гетьман мав би дати одночасно таку саму декларацію королеві від себе. Щодо обміркування умов союзного договору з старшиною, король сподівається, що воно вже пройшло, і з союзниками справа теж полагоджена; посольство ж, обіцяне гетьманом королеві, досі не прибуло,-тому Лілієкрона має просити гетьмана сим разом порішити з ним справу нагайно і відправити як найскорше до Криму. Наказувалось йому також обійтися з усякою чемністю з Виговським: йому посилався окремий лист від короля, і Лілієкрона мав до того щедро доложити всяких компліментів на тему його високого авторитету, впливів і заслуг.

Виясняючи становище справ в данім моменті, треба було наладити те, що свого часу переказувалось нераз: мовляв король у своїх відносинах до Польщі йшов за інформаціями, поданими від гетьмана через Данила, і ніколи не згоджувався на польські пропозиції на шкоду Козацтва, тим менше на повне його знищеннє, хоч як клопоталися коло сього Поляки. Останні пропозиції мирних переговорів на тім і розбилися, що король шведський не згоджувався вести переговорів сепаратно, без своїх союзників, і настоював на тім, щоб комісари від козаків також були допущені до переговорів й отримали охоронні листи: Поляки не годилися

на се, і король тоді відкинув переговори [7]) і постановив відновити воєнні операції з усею енерґією. Тепер зійшовшися з семигородським і козацьким військом він хоче привести Поляків до повної капітуляції на тих умовах, які їм будуть поставлені (§ 1-8).

Для сього Карло і Ракоцій потрібують більших козацьких сил. Незалежно від армії Ждановича королеві треба ще 20-30 тис. козаків-щоб вони прийшли під Берестє для сполучення з шведським військом, в розпорядженнє шведського короля і відповідно його інструкціям наступали чи то на Поляків чи то на Москву, утримуючи себе власним промислом-але заховуючи відповідний порядок і дісціпліну (§ 13). Для сього, очевидно, з одної сторони між шведським королем і козацьким військом мусить бути уложений постійний союз, приблизно на взірець того проєкту, що мав показати їм Лілієкрона (§ 12). Карло минулого грудня уложив воєнний союз з Ракоцієм, відступаючи йому частину польських земель, але без шкоди козацьких інтересів (§ 17). Тепер він хоче війти в безпосередню спілку з господарем молдавським і волоським, головно для звязку і впливу на Татарську Орду: для того визначив своїм резидентом при господарі молдавськім Данила, після того як гетьман звільнив його з своєї служби і дав дозвіл вступити до служби королеві. Звязки з Татарами, Молдаванами і Волохами, союзниками козаків, мають послужити доповненнєм до союзу шведського короля з гетьманом і військом Запорізьким (§ 18).

З другого боку передумовою сього союзу має бути коли не повний розрив, то можливе ослабленнє звязків козацького війська з Москвою. “З огляду що для корол. вел. незвичайно важно, аби Хмельницький і козаки були в ворожих відносинах з Москвою, Лілієкрона мусить в сім напрямі вести переговори, але з незвичайною обережністю, слідячи за настроєм Хмельницького що до Москви. Найлекше можна прихилити його до війни з Росією переконавши, яка велика небезпека загрожує йому і всім козакам з того, що Росіяне стають панами всеї Польщі, згідно з виленським договором, а козаки мають бути приборкані й поневолені. Річ відома, що Москва не зносить вільного народу і хоч приняла (козаків) під свою зверхність з мотивів спільности віри, але се не перешкоджає їй змовлятися против них” (§ 9). Лілієкроні, як перед тим Велінґові [8]), доручалось звернути увагу гетьмана на небезпечні московські пляни, що виявляються в царських титулах-що він претендує на козацьку територію, на Поділлє і

Галичину, на Білу Русь і т. д., і на всю небезпечність останнього замирення Москви з Польщею. "Москва, в гадках своїх проковтнувши вже всю Литву і Польщу, думає через з'єднаннє з Поляками приборкати козаків і позбавити свободи, котрої вона не зносить ні в сусідстві ні в самих своїх землях. Поляки сподіваються наперед погодившися з Москвою, потім приборкати Шведів і козаків, заплутавши Швецію в тяжку війну з Росією і її союзниками, а потім сповнивши сей плян вони знайдуть спосіб відчепитись і від Москви" 9). "Король з персональної доповіди Велінґа, так і з власного листу гетьмана до кн. Ракоція, з приємністю довідався, що коли в. князь (моск.) не піде за порадою даною йому гетьманом: не замириться з королем, не поверне йому захоплених городів, не нагородить зробленої шкоди,-то гетьман готов його змусити до того силою і вважатиме своїм неприятелем". Послові доручалось підтримати такі настрої вказуючи, що козаки матимуть змогу збогатитися сею не тяжкою і не довгою війною, позбутися московських залог і коли схочуть мати стик з Швецією, можуть забрати Смоленськ з кількома містами в сім напрямі. Коли ж гетьман ніяк не схоче розривати з Москвою, нехай не дає помочи Москві, а з усіми силами йде на Польщу разом з Ракоцієм, щоб зняти з Шведів польську війну, а Татар постарається напустити на Москву. Його посередництва, коли б він брався мирити короля шведського з царем, не треба відкидати, але Лілієкрона повинен вважати, щоб не дати гетьманові викрутитися сим посередництвом від воєнної помочи (§ 10-11).

Коли б зайшла мова про Радзєйовского, посол мав пояснити як викрилася його зрада-його зносини з ворогами Швеції, що примусили короля його арештувати. Треба також остерігти гетьмана перед цісарською інтриґою-перед приїздом посольства Парчевича (що давно вже сидів у Чигрині). Лілієкроні доручалося всяко паралізувати його заходи коло розбиття союзу України з Ракоцієм. З Данилом, хоч він уже рахувався в шведській службі і мав підтримувати шведські інтереси, Лілієкроні наказувалося також поводитися з певною обережністю: очевидно Карло не почував повного довіря до многостороннього Грека.

Покінчивши українські справи Лілієкрона мав їхати до Криму з семигородським послом і з післанцем Хмельницького-коли б він згодився з ними післати свого чоловіка. В Криму Лілієкроні треба старатися напустити Орду на Москву, щоб паралізувати її операції против Шведів, а принаймні розвести з Поляками і відновити її союз з козаками проти

Польщі. Перспектива об'єднання Польщі з Москвою під владою царя повинна настрашити Татар і звернути їх на Москву. При тім виникали одначе такі перспективи: може хан не схоче виступити проти польського короля, щоб не стратити харачу, отримуваного з Польщі, або зажадає виплати несплаченого за останні роки харачу від спадкоємців польського короля: Карла, Ракоція і гетьмана. В такім разі Лілієкрона мав вияснити ханові, що з Яна-Казимира хан нічого не дістане бо він фактично лишився без королівства, його спадкоємці платити за старі роки зараз теж не можуть: їх паї в польських землях ще не вияснились. Коли ж Польща прийде до ладу, кожен з них буде правильно платити Татарам, скільки на кого припаде відповідно одержаній частині (ratione portionis obtentae). Притім ханові і його міністрам мали бути виплачені ріжні грошеві суми-Лілієкроні, як перед тим Велінґу доручалось вистаратись у гетьмана поруку, щоб добути ті гроші можна було на його імя на місці.

Загалом нова інструкція в українських справах здебільшого йшла слідами попередньої даної Велінґові, додаючи тільки ріжні штрихи і розвиваючи деякі подробиці відповідно змінам принесеним сим півроком, що минув з того часу [10]). Видимо, ясного уявлення того, що саме забажає гетьман як свою пайку в розділі Польщі і як конкретно він собі уявляє свої відносини до Швеції, Польщі і Москви, Карло-Ґустав і його міністри не мали й тепер-хоч мали змогу дещо довідатися від Ждановича і його товаришів, поскільки хотіли. До певної міри вони були звязані договором з Ракоцієм, де все що виходило за межі шведських претенсій (по Варшаву і Підляше, в загальних рисах), признавалося за Ракоцієм, і те що мало бути звідси викраєне козакам понад Україну в тіснішим розумінню, могло бути викраєне тільки за окремим порозуміннєм шведського короля з Ракоцієм [11]). Висилаючи Лілієкрону Карло такого порозуміння з Ракоцієм не перевів, в інструкції йому і Ракоцієвому послові не знаходимо яких небудь поучень на сей випадок. В згаданій деклярації, що мав заприсягти Лілієкрона іменем короля, як я вже сказав, Карло-Ґустав загально тільки обіцяв в нічім не перечити претенсіям, які заявить гетьман і військо для себе. Се був важний недогляд-чи знов таки вимушена уступка претенсіям неповздержного в своїх апетитах Ракоція, що серйозно загрожували твердому порозумінню з козаками.

Від Ракоція їхав разом з Лілієкроною Франц Шебеші. Мав наказ

підтримувати у Хмельницького і у хана доручення дані шведським королем: кримським справам інструкція надає особливу увагу. Хмельницькому Шебеші повинен був вияснити, що Ракоцій не настає на нього аби він розривав свій союз з Москвою, тільки хоче, щоб він не помагав їй проти Карла ні против Ракоція і всяко запобігав татарському наступові, відтягаючи увагу морськими і сухопутними нападами. На випадок якби против обох господарів піднялись якісь повстання (в звязку з їх союзом з Ракоцієм і участю в польській кампанії, очевидно), гетьман повинен помагати їм в трудних обставинах. В своїх справах Ракоцій доручав нагадати гетьманові його давнішу обіцянку- прислати тих Німців що їх має в своїй службі-як найскорше переправити їх до Семигороду: вони діставатимуть тут таку ж плату і гонор, як инше німецьке військо семигородське [12]).

Примітки

[1]) Transsylvania c. 276, пор. вище.

[2]) Samuelis de Pufendorf, De rebus a Carolo Gustavo gestis c. 254-тут день за днем оповідається ітінерарій Карла.

[3]) 1ocis per Cosacos disciplinae nescios plane vastatis.

[4]) Осолін. ркп. 627 с. 301-2.

[5]) Всі сі документи видав Молчановський з швед. держ. архиву в Архиві ЮЗР. III т. VI ч. 92-4; інструкція має такий заголовок: “Меморіял вірному підданому і камергерові й. к. в. Ґуставові Лілієкроні з Гальстаду, котрою він має регулюватися в місії до ґенерала Хмельницького і кримського хана”.

[6]) Текст декларації також ч. 93.

[7]) Очевидно, се підчеркується з огляду на виленський інцидент-що Москва і Поляки не допустили до трактатів козацьких представників, а шведський

король зробив з сього питаннє, бути чи не бути переговорам.

8) Тут інструкція Лілієкроні богато повторяє буквально з попередньої інструкції Велінґові.

9) Пор. вище інструкцію Велінґові.

10) Новою була частина додана для переговорів з ханом.

11) Transsylvania c. 192-3.

12) Угорський текст в Monum. Hungariae hist. XXIII c. 516, латинський переклад з швед. держ. архиву в Архиві Ю. З. Р. III. VI c. 261.

КАМПАНІЯ РАКОЦІЯ-ЖДАНОВИЧА В ТРАВНІ І ЧЕРВНІ І ОРҐАНІЗАЦІЯ КОЗАЦЬКОГО ПРОТЕКТОРАТУ: ПЕРЕХІД НА ПРАВИЙ БІК ВИСЛИ, ПРИСТУП ДО ЗАМОСТЯ І ЗДОБУТТЄ ЛЮБЛИНА, КАПІТУЛЯЦІЯ БЕРЕСТЯ, СТРАТЕҐІЧНЕ І ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ ЙОГО, КОНФЛІКТ З МОСКОВСЬКИМИ ПРЕТЕНЗІЯМИ, ЗАХОДИ ЖДАНОВИЧА КОЛО ОРҐАНІЗАЦІЇ КОЗАЦЬКОГО ПРОТЕКТОРАТУ В ПОБУЗЬКИХ І ПРИПЕТСЬКИХ КРАЯХ, НАРАДА ПИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ І ЇЇ "СУБМІСІЯ" ГЕТЬМАНОВІ, АКТ ПРИСЯГИ ПИНСЬКИХ ДЕЛЄҐАТІВ В ЧИГРИНІ 20 ЧЕРВ., АСЕКУРАЦІЯ ГЕТЬМАНА ПИНСЬКІЙ ШЛЯХТІ, ПОЛІТИЧНЕ І СОЦІЯЛЬНЕ ЗНАЧІННЄ СЕЇ ПИНСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ. ОРҐАНІЗАЦІЯ КОЗАЦЬКОГО ПРОТЕКТОРАТУ НА ПОЛІССЮ І НА ВОЛИНІ, ВОЛИНСЬКА ДЕПУТАЦІЯ У ГЕТЬМАНА.

Поки виправлялися сі посольства, писались інструкції і т. д., в сих же днях військо переходило за Вислу, мостом спеціяльно для сього побудованим під Завихостом. Перейшовши попробували захопити Замостє. Писав до Замойского листи Немирич, покладаючись на давну знайомість з ним і намовляючи до піддання-але обібрав тільки дуже різку і мало почесну відповідь 1). Писав і Ракоцій-так само безуспішно 2). Послушно піддався натомість бідний, наполоханий Люблин-як ми бачили, се в особливу вину

потім ставив цар козацькому війську, що воно змусило піддатися Ракоцієві місто, яке в 1655 р. присягло було цареві. В місті була пошість, і тому його скоро покинули [3]). Почувши від козацьких під'їздів, що війська Потоцкого і Сапіги стали за Венґровим під Луковим, спішно кинулись туди, щоб їх розгромити, але довідалися, що Поляки пішли на Буг. Карло-Ґустав затрівожився, що вони можуть піти на Прусію, досить слабо обсаджену його залогами, і погонив за ними загоняючися в район Припяті [4]). Погоня тривала більше тижня і дужче стомила війско. Кінець кінцем післано частину козацького війська, Угрів і Шведів наздогін під Варшаву, а король з Ракоцієм стали під Венґровим. Та прийшли нові вісти, що неприятель громадиться під Берестєм, щоб дочекатися тут московської й татарської підмоги. Спішно рушили туди-але знову не застали: Потоцкий рушив під Сандомир, Сопіга з литовським військом вступився під Камінець Литовський. Тактика польська полягала в затягуванню кампанії й береженню війська в надії, що шведське й угорське військо не витримає довгої війни і розлізеться-що дійсно йому загрожувало. Не потрапивши підняти дисціпліну у своїх союзників, король хотів відчепитися від Ракоція й пропонував, що або він буде добувати Берестє, а Ракоцій нехай іде за Сопігою, або навпаки. Але Ракоцій боявся відлучатися від шведського війська і настоював щоб разом здобувати Берестє, тим більше, що про Сопігу прийшли вісти, ніби він кинув Камінець і відступив на Слуцьке [5]).

Коли приступили до Берестя, залога попалила передмістя, і приготовилась нібито до облоги, але як Шведи й Угри й собі стали ладитися до облоги, стягнули артилєрію і почали канонаду, залога витримувати наступ не рішилась і зараз заявила охоту до переговорів, а далі і до капітуляції. Другого дня, 17 травня місто піддалось. Переговори разом з шведськими генералами вів Немирич, вони потрівали кілька день. Капітуляцію остаточно підписано 23 травня [6]). Карло доручив охорону міста Ракоцієві; шведський генерал Дальберґ дав інструкції щодо кращого укріплення замку, на чолі залоги з 2 тис. вояків поставлено “ґенерал-майора” Немирича [7]).

Берестє було важним стратеґічним і комунікаційним центром. Карло-Ґустав цілком правильно оцінював його значіннє, як ми бачили. Коли б він і курфірст з своєї сторони, Ракоцій з своєї-так як то собі козаки бажали, помогли їм там закріпитись, а за собою, тверезо оцінивши ситуацію,

подбали закріпити пограничні землі: Карло-Ґустав і курфірст прибалтійські, Ракоцій-карпатське Підгіррє, Москва-Білорусь, Польща була б обкарнана й не могла б прийти назад до сили. Але фактично йшло якраз навпаки. Москва вважала в. кн. Литовське своїм набутком і жадала від козаків, щоб вони відси вступились. Ракоцій претендував на цілу Малопольщу й Русь. Карло-Ґустав також не міг положити межі своїм претенсіям. І так замість того, щоб здобуттє Берестя стало твердим етапом в розвою акції нової ліґи, її скріплення і поширення,-як се дійсно могло бути, як би окупаційні війська подбали навіть тільки про кращу орґанізацію, запровіянтованнє, навязаннє відносин з людністю,-се здобуттє в дійсности стало тільки останнім проміннєм успіху перед нечуваним крахом.

Але, очевидно, се в тім менті не відчувалося, принаймні можемо се сказати про українські круги, про штаб Ждановича, про гетьманський осередок. Того надриву, що залягав в семигородсько-шведській спілці, вони в сій хвилі видимо не відчували, а навпаки-покладаючись на неї стояли в кульмінаційнім пункті своїх заходів коло будови нової Української держави. Жданович не знати-чи з власної ініціятиви, чи за директивами гетьманського уряду, настоює над перетвореннєм козацького патронату над західніми землями в більш реальну, оформлену і реґляментовану залежність, дійсну владу Запорізького війська над сими землями. 14 травня “с табору с-под Берестья Литовского” видав він свій охоронний універсал для Пинського повіту: “Анътонъ Ждановичъ, наместъникъ єго милости пна гетмана войскъ Запорозских, всѢмъ в-обец и кожъдому з-особна, кому о томъ ведати належыть, меновите паномъ полковъникомъ, ассавуломъ, сотъникомъ, отаманомъ и всему товарыству войска Запорозского до вѢдомости доносимъ.-Ижъ зближывшы ся мы з войсками княжати єго милости семикгородского ку повѢту Пиньскому, а маючы от обывателей того жъ воєводъства достаточную информацыю, ижь єго милость панъ гетьманъ под протекъцыю свою ихъ всѢхъ принявъши и залогу для лепъшого безпеченства имъ придать рачылъ, во въсемъ до тыхъ же универсаловъ єго милости пана гетьмана стосуючы ся сурово приказую, абы жаденъ с товарыства нашого так в тягненью чатами и подєзъдами шляхте воєводства Пинского жадноє найменьшоє крывды задавать не важылъ ся, обавъляючы ся срокгого караньа войскового. А єжели бы таковыє свавольники легце собе сесъ нашъ универсалъ поважы ъшы онымъ

чынили, теды таковыє за даньємъ намъ вЂдомости сурово на горъле карани будутъ. В чом и повъторе всЂхъ васъ напоминаємъ подъ ласъкою нашою и срокгимъ караньємъ войсковым" [8]).

Одночасно поставив від одначе пинській шляхті якісь ультимативні жадання, коли вона хоче користуватися з опіки війська Запорозького. Про се довідуємося з універсалу маршалка і хорунжого Пинського повіту, що скликають шляхту до Пинська на нараду в інтересах своїх і своїх родин, на день 23 травня, "без усякої одволоки-бо ледво упросили ми п. полковника київського, що він до того терміну згодився почекати" [9]).

Очевидно результатом сих нарад була депутація до Чигрина сього самого маршалка Лукаша Єльского і стольника Пинського Адама Спитка-Бжеского, що в Чигрині 20 червня зложили гетьманові свою субмісію й одержали від гетьмана "асекурацію" своїх прав.

"Присяга ї. м. панів обивателів пинських, віддана гетьманові Богданові Хмельницькому, р. 1657.

"В імя найсвятішої трійці, отца, сина і духа святого. Амінь.

"Великі війни попускаються на держави з двояким наслідком: або щоб по малім (кровопролиттю) принести спокій на довгі людські (віки)-або для повного знищення і викорінення, на випадок коли завзявшися не схаменуться. Такого попущення дізнало і кн. Литовське, і через вороже бушуваннє ріжних військ ледво вирятувалося з повного і жалісного знищення-мабуть даючи заплату за гріхи свої. Повітові Пинському теж не мала частина тої кари мусіла дістатися в тім пожарі... [10]). Але за порадою висланих з поміж себе шановних людей, щоб утікти видимої і близької вже божої кари, таку намовили ми приязнь, й. м. п. гетьманом запорізьким і всім військам-котру ми заприсягаємо в таких словах:

"Ми, урядники Пинського повіту-Лукаш Єльский маршалок і Адам Спитек-Бжеский стольник-як вислані посли іменем своїм і всеї братії повіту нашого присягаємось богові в трійці єдиному, найсвятійшій діві і всім святим, згідно з обрядом і вірою нашою, через апостолів нам переданою і визнаною: Все в чім ми іменем всеї братії і за її дорученнєм договорилися з й. м. п. гетьманом військ Запорізьких в справі вічної і нерозривної

приязни,-те ми самі і ті іменем котрих ми се постановляємо, все дотримаємо в усіх належних до тої приязни кондиціях і пунктах, і потомки наші будуть обовязані дотримувати, силою присяги, тепер нами даної.

"Обіцяємо, що не будемо ніколи думати про якусь зраду і розірваннє звязку нашого з військом Запорізьким, ані потайки не підійматимемо на нього сторонніх неприятелів, ані факцій ніяких не будемо чинити на його шкоду. Навпаки на всяких неприятелів того війська ми будемо повинні стати, не вимовляючись ніякою близькістю й свояцтвом- хочби то були й найближчі нам люде. Іменем всеї братії обовязуємось своєчасно давати знати про всякі неприязні наміри, які будуть відомі на нашім пограничу, остерігати про все що могло б заноситись на шкоду України і всього війська і в нічім не ухибити приятельській вірности.

"Одностайно з військом нашим Запорізьким ми і потомки наші будемо боронити віру православну грецьку так само як і римську, свободи і границі наші спільні, коли який небудь неприятель мав би на них наступати.

"Старшинства, гідности і начальства як земські так і військові мають залежати від й. м. п. гетьмана запорізького і з рук його одержуватись [11]), з тим одначе, що для всіх урядів, які заміщались здавна вибором, зістається вибір свобідний всім обивателям Пинського повіту, а після вибору має проситись конфірмація у й. м. Уряди і власти військові будуть належати тільки до нього, і коли буде в тім потреба, ми чекатимемо наказу від нього або від того кого він схоче настановити над нашими військовими урядами, і без його відомости ніхто не може проголошувати війни, ані не може нападати на які небудь краї без його дозволу.

"Через нього ж, (будучи) при війську Запорізькім ми маємо признавати себе в вічнім підданстві цареві й. м., і в нічім не помагати його неприятелям, ні радою ні якими небудь підмогами, явними чи потайними.

"Взагалі, наскільки й. м. п. гетьман заховав нас при давніх, наданих від королів польських правах, прерогативах, вільностях, судах і зверхностях, в нічім не нарушаючи їх ваги, і відібрав тільки королівщини приналежні до Пинського староства, недавно роздані, і не порушив навіть лєнних і доживотних надань, наданих здавна, тільки поставив умову, що доживоття по смерти особи, яка має на нього право, мають бути прилучені до

Пинського староства,-то і ми і потомки наші будемо заховувати до п. гетьмана теперішнього і наступного, і до всього війська Запорізького таку саму вірну приязнь і зичливість, як до попередніх панів наших,-в щастю і нещастю обопільно, на вічні часи, не піддаючись на лукаві чужі намови. Навпаки-коли б ми (довідались) про когось в сусідстві, в краях Польських чи Литовських, що вони уперто не хочуть горнутись до приязни й сполучення з й. м. п. гетьманом і всім військом Запорізьким,-ми обіцяємо відводити їх від тої упертости нашою намовою, і взагалі пильнувати всього, що належить до обопільної приязни.

“У всім ми повинні залежати тільки від й. м. п. гетьмана запорізького-теперішнього і наступного, і не присвоювати собі ніяких урядів без його волі: не видумувати собі соймиків для нарад ні збирати хоругов без окремого сповіщення й. м. п. гетьмана-хіба в наглім і гарячім випадку.

“Унію й инші чужі віри, обом сторонам неприязні й противні, ми повинні викоріняти одностайно з усею братією, не даючи місця і принади в своїм повіті такій заразі душ християнських. Але, коли б хтось з духовних [12]) перепросив належного [13]) київського митрополита і одержав від нього свідоцтво покути за відступство і за нього гаряче прохало духовенство, такий має право на панську увагу й. м. п. гетьмана.

“Нарешті-всі взагалі обовязки приязни, хоч би й не названі тут, ми обов'язані обопільно виконувати вічно.

“Так нам боже поможи і невинна мука Христова [14]).

“А по виконанню присяги їх м. п. п. посли-й. м. п. Лукаш Єльський маршалок і п. Адам Спитек-Бжеский стольник Пинського повіту з тими браттями, що при них, для ґрунтовнішого скріплення підписалися при печатях своїх власними руками, обіцюючи, що теж саме без одволоки зроблять всі і. м. обивателі пинські.

“Діялось у Чигрині 20 червня 1657 р.” [15]).

Гетьман відповів на се такою асекурацією, “письмом польським”:

“В імя боже! Амінь. На вічну память сеї справи.

"Ми Богдан Хмельницький, ґенеральний гетьман військ й. ц. м. Запорізьких, об'являємо всім кому то потреба знати, тим листом, ствердженим присягою нашою і всього війська:

"Предвічна премудрість, вказуючи дороги спільного пожиття, заборонила віддячувати злом за добро, приязних наказала приймати приятельським серцем, вказавши для сього відповідне порівняннє-що то не добре аби хтось за рибу змію, за хліб камінь й инші злі річи відбирав за добрі вчинки. Коли ж найвищий творець і правитель підсонечного світу учив таких способів поводження з людьми і за найпевнішу уставу щирости і приязни обопільної фундував віддаваннє добрим за добре, то й нікому ласкою його сотвореному не годиться поводитися з ближнім своїм инакше, коли не хоче уникнути божої кари і людського суду за ухиленнє від спасенної дороги. Тому й ми-не відступаючи від здавна уставлених звичаїв-коли бог ласкаво прихилив волю й серця повіту Пинського до сполучення з нами-ми приятельсько й вдячно прийняли присланих від них на запевненнє вічної приязни послів-достойників пинських; й. м. п. Лукаша Єльського маршалка і й. м. Адама Спитка-Бжеского стольника, обговорили і уставили обовязки відповідні для такої приязни.

"Забезпечили ми їх цілком безсумнівно, на совість нашу, що ні самі не будемо поводитися з ними по неприятельськи, ані війська окремого, крім особливих залог, призначених для безпечности, на їх маєтности не посилатимемо, і нікого чужого на їх погибіль не будемо підущати, ні ми самі не через яких небудь намовлених людей. Навпаки, коли б хто небудь хотів їм шкодити і з військом війшов до їх краю та пустошив мечем і огнем їх маєтности, чи то з ненависти за те що вони війшли з нами в приязнь і сполученнє [16]), чи з иншої причини завзявшися,-ми обіцяємо боронити і помагати їм, хочби навіть усім військом прийшлось нам відганяти тих неприятелів, хочби то були й близькі наші, коли б вони не послухали наших намов і їх не лишили (в спокою).

"В обрядах римської віри, з котрою вони до нас пристають, ми і наступники наші [17]) з усім військом Запорізьким ні трохи перешкоджати їм не будемо, нікого не будемо примушувати до віри православної грецької, ні фундушів на костели не будемо нищити й зносити-ні давних ні нових, коли тільки не утворені вони з маєтностей видертих від православних церков і не з

кривдою убогих православних. Чужі ж секти й унію, як приводи до великого лиха, ми постановляємо викоріняти спільними силами-не загороджуючи одначе приступу до ласки вашої, колиб котрийсь з духовних, прийшовши до пізнання правди, віддавши послушенство належному київському митрополитові й учинивши правдиву покуту, мав за собою гарячі рекомендації й прохання духовних наших.

В прерогативах, свободах і судах належних їх станові забезпечуємо їм уживаннє і відправлюваннє таке як було за королів, вимагаючи тільки одного-щоб скороченнєм правної процедури загорожено убогій шляхті дорогу до убоження через надмірні пені.

“Диґнітарства, гідности й почести так земські як і військові, які досі мають надані від короля польського їх м. пп. обивателі Пинського повіту, зістануться при кожцім до віку. Коли ж за присудом божим котрийсь з урядників, котрих вони звикли з давнього звичаю через елєкцію настановляти, уступить з світу сього, можуть перевести вільну елєкцію на місце померщого згідно з звичаєм, але конфірмацію вибраного ми полишаємо собі. Иншими ж старшинствами, що належать нашій волі і виборові, ми будемо розпоряджатися, беручи під увагу заслужених, за рекомендацією вашого старости пинського.

“Військові ж уряди всякі, які тепер або потім будуть існувати, запевняємо в повній владі, полишаючи полковникові, який на той час буде, свобідне призначуваннє ротмистрів і поручників. Одначе всі вони без нашого наказу не повинні заповідати війни ані входити в приязнь з ким небудь на ново без спеціяльного нашого дозволу.

“Маєтности дідичні в повітах Пинськім, Мозирськім і Турівськім і в инших трактах (округах) всім хто зложить присягу вірности полишаємо вільно вживати з усіми приходами. Також ленні права з давніх королівських надань за кожним зістануться вповні- се ми асекуруємо їм за себе і за потомків наших з військом Запорізьким. Тільки королівщини приналежні до староства Пинського й инші-з котрих прихід має нам іти, виключені будуть з їх уживання. Доживотні ж надання повинні служити кождому (державцеві) до його смерти, а по смерти свого посесора повернутися до нашої диспозиції.

“Богослуження, процесій звичайні відправи, дітей шляхетських свобідна

наука, духовних римських всяке пошанованнє залишити при них вповні ми й потомки наші з військом Запорізьким прирікаємо словом християнським, в нічім не чинячи хочби найменшої уйми чи перешкоди їх вихованню [18]).

"Загалом в усяких инших вільностях належних обовязуємось не чинити ніякої кривди, аби се тільки не були якісь нововидумані, на те щоб нас здурити. Также всякі кондиції, що належать до приязни обіцяємо дотримувати статечно і беремо на себе потвердити се через наших послів присягою-обовязуючи нею самих себе і потомків своїх з усім військом Запорізьким від сього часу мати спільних приятелів і неприятелів і вічно й непорушно зіставатися в приязни. А сподіваємось, що й і. м. обивателі пинські вповні дотримають таких же кондицій, як обовязали своє сумліннє, кожен з-осібна своєю присягою. А щоб все се було важніше і ґрунтовніше, ми те наше забезпеченнє [19]) підписуємо власною рукою при печати військовій. Діялося в Чигрині 28 юня за старим калєндарем р. б. 1657. Богдан Хмельницький гетьман війська й. ц. в. Запорізького" [20].

Документи незвичайно важні-хоча практичне значіннє їх було мінімальне, бо в життє ся пинська конституція майже не війшла [21]). Як побачимо далі, діяльність пинської депутації була зараз же опротестована льояльними супроти Польщі елєментами, які спішили на тім збити собі якийсь політичний капітал, і мало хто зіставсь при козаках: гетьманський намісник Груша з козацькою залогою мусіли вийти з повіту слідом по тім як ся конституція стала відома. Але документи цінні тим, що яскраво, а що особливо важно-безсумнівно документально, в двох паралєльних обосторонніх актах показують нам, в якім напрямі працювала політична думка українського осередка в сім кульмінаційнім її моменті. Як уявляв собі гетьман і його найближчі дорадники політичну конституцію нової, соборної Української держави, котру збирались вони будувати за поміччю нової ліґи. Як мислили собі увязку старої козацької України з її непокозаченими провінціями [22]).

Основна вага сеї конституції лежить в тім, що гетьман з військом має зайняти в конституції сих провінцій те місце, яке досі в ній належало королеві й Річипосполитій. В однім пункті пинської присяжної записки, що правда, говориться, що через гетьмана Пянський повіт входить в підданство також московському цареві, але се чисто тактична подробиця,

котрою гетьманський уряд очевидно хотів на всяк випадок ослабити в очах московських політиків нельояльність своєї акції супроти московської опінії, що всі здобутки поза Козацькою Україною мусять бути під безпосередньою владою царя. Нові провінції Війська тільки через Військо і гетьмана рахуються під зверхністю царя- поскільки Військо Запорізьке се "військо й. ц. вел.", як се зазначує гетьман в тім розумінню, що Пинська шляхта, як і Запорізьке Військо повинні, мовляв орієнтуватися на московську політику і не підтримувати неприятелів царя. Та знаємо як свобідно брав собі сей обовязок сам гетьман! Фактично в політичнім устрою козацьких провінцій, так само як і в життю козацького війська царській владі не лишалось ніякого місця [23]).

Шляхетській верстві ґарантуються її клясові права і повна станова автономія, в межах які признавались польською конституцією; але те місце, яке в її житті належало королеві, повинен був тепер зайняти гетьман [23]): він затверджує шляхетських урядників, він призначає старосту, котрому належать певні адміністраційні і поліційні компетенції і карне судівництво над усею людністю, в тім і над шляхтою повіту. До гетьмана належить вся військова справа-начальство над тими військовими частинами, в котрих служитиме шляхта. Він збирає податки з шляхетських маєтків і розпоряджує всіми доходами з повіту, також з королівщин, які лежать в межах повіту. По анальоґії повинні були мислитись такі самі відносини до міських громад і до єрархії обох обрядів, грецького й римського; гетьман мусів уявлятися "подавцею хлібів духовних" для обох церков, зверхником міських републік, арбітром їх справ.

Звязки з Польською державою цілком розривались. Се не висловлялося різко декляративно, але давалося цілком ясно знати, всею сумою нових норм життя. "Король" був тільки минувшиною. Участь в соймах Річипосполитої припинялась. Пинська шляхта обовязувалася триматися з "нашим Запорізьким військом" против усіх його неприятелів в усіх конфліктах, хоч би й "против найближчих нам людей, не вимовляючися ніякою близькістю й свояцтвом". Пинський повіт став складовою частиною "України", як виразно називається сей новий державний орґанізм в однім з пунктів пинської присяжної записи [24]); "військо Запорізьке" заступає старе поняттє "Річипосполитої".

Питаннє, чи було се явище відокремлене і виїмкове-чи навпаки се були загальні нариси і директиви нових відносин? В записках Шебеші побачимо, що так уявляли собі протекторат Козаччини над Литвою (ст. 1439): козацькі залоги і козацька зверхність.

В самім тексті гетьманської грамоти Пинському повітові ми знаходимо вказівки, що такі норми призначаються не тільки для нього, але і для Турівського й Мозирського (себто цілого Припетського Полісся), і для "инших трактів", де зложать "присягу вірности" Запорізькому війську.

З пізнішого часу, з кінця 1659 р., заховалась протестація пинського войского Ґедройца "на обивателів повіту Турівського і Давидгородського, як на шляхту тамошню так і міщан і піданих", за те що вони, а спеціяльно шляхта "забувши свою шляхетську "вокацію" і зложивши присягу Хмельницькому, не малий час у всім допомагали ріжним полковникам, що присилалися від нього-почавши від Івана Яхименка потім Зарудному, Дворецькому, Конст. Виговському, а після нього, потім як учинено згоду (Гадяцьку), прилучилися до Кургана, що сплюндрував місто Пинськ". "Їздили (до них), їм помагали і до всього злого приводили против короля і всеї вітчини-вся їх хоругов, що прибрала була собі за ротмистра пана Яна Ущаповского, (спорудила) значок і котли, й їздила по цілім повіті, розпорядилась і кривди чинила які хотіла" [25]).

В збірнику бібл. Чорторийських, що містить грамоту Хмельницького, за нею йде текст присяги, затитулований зпочатку як текст (рота) присяги п. Сурина, війського житомирського, а потім сей заголовок змінено на загальний: "рота присяги виконаної перед п. гетьманом війська Запорізького". Текст такий (скорочений з повного тексту пинської присяжної записи): "Я NN присягою Богові Всемогучому і т. д., що все умовлене з п. гетьманом війська Зап. послами повіту Пинського і Мозирського про вічну й нерозривну приязнь в усіх пунктах і належних до приязни кондиціях повинен буду дотримати я сам і потомки мої як обовязані присягою, виконаною мною тепер. Обіцяю не мислити ні про зраду ні про розірваннє нашого звязку з військом Запорізьким, ні підбивати ніяких неприятелів потайки, ні факцій робити на шкоду війська Запорізького. Навпаки, я повинен стати против всякого неприятеля війська Запорізького, хочби й против найближчих нам людей, не вимовляючися ні близкістю, ні свояцтвом, і всякі обовязки обопільної приязни, хочби й не

зазначені тут, мушу конче виконати й заховати” [26]).

Вповні правдоподібно, що одночасно з тим як Жданович насідав на пинську шляхту, щоб вона через своїх делєґатів упорядкувала свої відносини до гетьмана і війська, так само оброблялася шляхта і міські громади инших “трактів” Західньої України і мусіли висилати до Чигрина свої делєґації, складати свої “субмісії” Запорізькому війську.

Маємо такий лист шляхти Полудневої Волині висланий до гетьмана її делєґатами 7 червня (мб. нового стилю) [27]).

“Ясновельможний мил. пане гетьмане війська Зап., наш великомилостивий пане і брате! З поворотом від в. м., н. м. п., й. м. п. Бєньовский приніс утішну новину, що воєводство наше Волинське має бути цілком (патроноване) від війська в. мл., нашого мил. пана, і щоб, ми всі обивателі (своїх післанців посилали) аби заховати в цілости життє своє з жінками й дітьми і своє майно. Що до способа спускаємось цілком на ласку в. м. нашого мил. пана і брата і покірно просимо гострих універсалів до наших міст головних предківських: Луцька, Володимира, Олики й инших, що вже цілком конають знищені грабунками ріжних народів, а також листів до їх м. п. п. полковників-пп. Антона, Горкуші й инших, що за наказом в мил. н. м. п. пробувають в краях наших Руських або будуть повертати. Подаш нам, як наш мил. пан., свою руку, бо вже дійсно тонемо! Так звикли дійсно великі гетьмани-як ти, наш мил. пане, дарувати спокій тим що їх просять, і ми певні того будучи, просимо його у тебе, н. м. п., а ми сю милостиву ласку по вік наш і сини наші в віках потомних обовязуємось відслужувати. Се прохання наше вносимо через брата нашого й. м. п. Зєліньского, підчашого городенського, і при тім служби наші в ласку в. м., н. м. п. віддаємо. В Олиці, 7 червня 1657”.

Се були часи коли повага нової ліґи стояла ще високо, і мабуть богато шляхти і міст і “ріжного стану людей” “горнулося до війська Запорізького”, згідно з рецептами, які давали їм окупаційні козацькі війська-поки місяць липень не приніс раптового і рішучого краху сих анексійних плянів.

Примітки

[1]) Biblioteka Warszawska 1860 II. c. 359-360.

[2]) У Рудавского с. 333 і в Жерелах XII ч. 555-6 (тут тільки замість Замойского названо Любомірского).

[3]) Пуфендорф с. 258.

[4]) Янчиньский, сам бувши тоді в районі сих операцій, описує сю погоню за польським військом на початку квітня н. с. Coniunctis copiis insequi polonum exercitum caeperunt, exercitus autem polonus Casimiria Belzicios, tam Lublinum, deinde Lukoviam, praeterca Mederecum, Medereco Bialam, deinceps Brestam, tandem Kobrynum, deinde Lubomliam, ad extremum Sokalium pervenit. Acriter hostis persequebatur nostros Ratnum usque. Accidit ea exercitus polonici persecutio primis aprilis-p. 288.

[5]) Пуфендорф с. 259, Ґордона Tagebuch I с. 137. Лист Ракоція до матери 4 травня, Буг під Городком: "Ві второк був тиждень тому-ми лишили наші вози і піхоту з королем, а самі з драгонами тільки, легкими гарматами і пішим військом пішли на непріятеля. Робили великі марші, не тільки днями, але й ночами, але всі зусилля були даремні-ми його не догонили. Козаки й Волохи пішли одною дорогою, ми з королем другою, підійшли з королем (до неприятеля) на 3 милі, кількасот наших їздців навіть ударили на їх задні полки, богато литовського війська побили і забрали в полон; але властиве військо вже перед тим дійшло до фортеці на литовській границі-до Берестя, що хоч лежить уже в Литві, але віддалене від нас (тільки) на 12 польських миль. Чекаємо нашої піхоти і возів,-поки вони надійдуть; коли (неприятель) буде чекати, то ми нападемо-навіть скорше ніж прийде піхота"-Monum. XXIV с. 518.

[6]) Дата Пуфендорфа; Кубаля відзначає як дату Ґордона-26 травня, але у нього її нема.

[7]) Пуфендорф с. 260. Янчиньский с. 289. Urkundon VIII с. 169, реляція Вальдека з 22 травня.

[8]) Акты изд. виленськоюкоммиссиею т. XXXIV ч. 92.

[9]) Тамже ч. 93, дата-в Пинську 18 травня.

[10]) Очевидно прогалина.

[11]) В ориґ. стягнена форма: z rąk... dependere.

[12]) Розум.: пинських уніятів.

[13]) Себто православного.

[14]) Формула присяги.

[15]) ркп. Чортор. 2446 л. 75, надруковано у Липинського Z dziejow с. 514, укр. переклад-"У країна на переломі" с. 11; в сім перекладі Липинський перекладає скрізь слово przyjazn словом "союз", думаю що се не зовсім правильно, тому вжив слова "приязнь".

[16]) Dla uczynienia z nami.

[17]) Липинський підчеркує, що в присяжнім тексті Єльского і Бжеского говориться про hetmana teraz i napotem będącego, а в тексті гетьманськім my z potomkami naszymi; він добачає в тім дві ріжні концепції; мовляв гетьман говорить про дідичну владу гетьманів, шляхта-про наступство гетьманів вільною елєкцією (Україна с. 249). Але "z potomkami" в тодішній фразеольоґії-може значити й "з наступниками".

[18]) cwiczeniu.

[19]) ubezpieczenie.

[20]) Видано з актів уніятських митрополитів, з копії вписаної до книг міських київських 7 липня ст. ст. в Памятниках київ. ком. III ч. 43, з ркп. Чорторийських 2105 у Липинського Z dziejow Ukrainy с. 517, переклад в "Україні на переломі" с. 14.

[21]) На се показове значіннє пинської хартії (тоді відома була тільки

гетьманська грамота) вперше, здається мені, було вказане в моїй ювілейний статті 1898 р.: “Хмельницький і Хмельниччина” (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. 24). Ширшу аналізу дав потім Липинський публікуючи присяжну грамоту пинських делеґатів в 1912 р. (Z dziejow Ukrainy), і ще ширше обговорив в своїй “Україні на переломі”. Але в сій останній праці він занадто нагнув свою аналізу до концепції гетьманської аристократичної монархії, котру розвиває в сій своїй книзі.

22) Липинський справедливо завважив, що в обох документах не говориться виразно, кому саме складається присяга. Очевидно, “війську Запорізькому”, може з додатком слів “його цар. вел.”, як протитулував себе гетьман. Додаток чисто декоративний,-але сю присягу самому тільки війську, нікому більше, теж видко не хотіли дуже підчеркувати.

23) Я через се не вважаю відповідним термін “союза” для тих відносин, що утворюються сими актами між козацьким військом і Пинським повітом. Річпосполита не була федеративною республікою, а відносини до війська Запорізького повторили відносини до Річипосполитої.

24) cokolwiekby na uszkodzenie Ukrainie i wszystkiego wojska sciagać sią miało.

25) Акты Вилен. Ком. XXXIV с. 138.

26) Видано у Липинського, Z dziejów с. 520.

27) Виданий тамже с. 560, копія його (ркп. Чортор. 2446 л. 64) має очевидні пропуски, які я заповняю приблизно, в дужках.

КРАХ РАКОЦІЄВОЇ КАМПАНІЇ-ВІДСТУП ШВЕДСЬКОГО КОРОЛЯ ЗАДЛЯ ВІЙНИ З ДАНІЄЮ, КУРФІРСТ КИДАЄ ЛІҐУ, ШВЕДСЬКІ ВЕРБОВЩИКИ ВЕРБУЮТЬ КОЗАКІВ І ИН. ДО ШВЕДСЬКОЇ АРМІЇ, РОЗПУКА І БЛАГАННЯ РАКОЦІЯ, РОЗКЛАД КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА, ЙОГО БАЖАННЯ ВЕРНУТИСЯ НА УКРАЇНУ, БУНТ КОЗАКІВ І МАРШ РАКОЦІЯ ПІД ВАРШАВУ, НЕМИРИЧ ВИБИРАЄТЬСЯ ДО ГЕТЬМАНА, КАПІТУЛЯЦІЯ ВАРШАВИ,

РЕШТА ШВЕДСЬКОГО ВІЙСЬКА КИДАЄ РАКОЦІЯ, РАКОЦІЙ КИДАЄ ВАРШАВУ ЩОБ ВЕРТАТИ ДОДОМУ-ОПОВІДАННЯ БРАНЦІВ ПРО ЙОГО ВІЙСЬКО.

Початок катастрофи зробив Карло-Ґустав, постановивши потайки вимкнутися з сеї кампанії, аби задати швидкий і несподіваний удар Данії, що йдучи за намовами й обіцянками Голяндії, Австрії, Польщі й Москви, рішила почати війну з Швецією, щоб вернути собі провінції, забрані Шведами. Вся надія сеї коаліції була на те, що Шведи занадто глибоко угрузли в війну з Польщею й Москвою, і не зможуть вискочити з сього театру війни, щоб перекинути своє військо на данський фронт. Але Карло-Густав рішив зробити власне се коли слідом по капітуляції Берестя довідався, що Данія перервала переговори, далі проголосила війну і почала воєнні операції против шведських володінь в Німеччині. Не відкриваючи своїх намірів союзникам, він відступив від Берестя і став лагодити переправу за Вислу. Помалу витягав своє військо, мовляв для оборони Прусії, лишаючи з Ракоцієм тільки невеличку частину під проводом фельдмаршала Штейнбока, а за неї хотів суто нагородити себе вербованнєм охотника в союзних військах, особливо між козаками, доручивши се своєму резидентові при Ракоцію Штернбахові. Було се дуже нечесне як на союзника поступованнє. Може бути, Карло-Ґустав не вважав потрібним бути совісливим супроти Ракоція, дещо знаючи, або тільки підозріваючи про його секретні зносини з двором Яна-Казимира в справі замирення,-але загалом він був повним ціником в політиці, так що нема потреби шукати для сього кроку яких небудь спеціяльних оправдань.

Союзники-курфірст з одної сторони, Ракоцій з другої дуже скоро відчули непевність його поведінки. Курфірст рішив зараз же вийти з ліґи, рішучо відмовився від пропозиції Карла-Ґустава -обсадити своїм військом Берестє, повним кроком повів давніш уже розпочаті переговори з Яном-Казимиром, і закінчив їх (в місяці вересні) дуже корисним для себе союзом з Польщею против Швеції. Ракоцій не здобувся на такий зручний вольт; він плакався, нарікав, просив, благав,кидався на всі боки і повільно котився похилою площею до своєї політичної загибелі.

Шведський резидент Штернбах доносив Карлові з Берестя, 12 (22) травня:

“Розділ армій князь видимо відчув особливо сильно, так що в розмові на сю

тему очі йому почали плакати, коли він доводив, що в його військах (Volkern) се викличе непевність. Причини, з яких в. вел. вважає потрібним особисто вдатися до Прусії, відомі тільки вам, але становище тутешніх країн і польської армії звісні вам обом- він підчеркує сі чутки у Львові й Люблині, що Казимір з 6 тис. йде до Люблина щоб сполучитися насамперед з Потоцьким, а потім з Татарами-про котрих у Львові говорять, що вони вже в Молдавії...

"Далі, майже жалуючися, вказав він мені, як богато Волохів відступило від його армії, щоб іти з в. вел. Я назвав се вигадкою: він міг щонебудь чути про козацьку пропозицію, з того у нього з'явилася гадка про Волохів. Я пояснив бажання в. вел. щодо козацького охотника. Він зараз відказав, що й козаки без його спеціяльного дозволу не можуть сього робити, і вони так і сказали йому, коли він їм се пропонував. Я на се вияснив йому повну можливість сього-бо ж вони нічим не звязані люде; згадав, що я вже взяв від них слово. Він на се нічого иншого не міг сказати, тільки повторив двічі: "Нехай й. вел. сього не робить!" Зараз потім були у нього козацькі офіцери, але чи була про се мова, се я сьогодні розвідаю. Мене ж як я вертався вчора, стрів Тракс Ференц і з власної ініціятиви заявив своє бажаннє служити в. вел. Отже я лишаю власному судові в. вел., чи далі продовжувати се, не вважаючи на незадоволеннє князя, а сам всемірно стою за те, щоб в. вел. від сього не відступали. По-перше-аби князь не взяв собі в голову, що він може у всім звязати в. вел. По друге-аби в. вел. могли далі вести зносини з иншими тутешніми козаками і обережно відділивши їх від Угрів тримати при собі. По третє-на козаків можна більше покладатися" (бо тим часом між Волохами виявився підозрілий рух на користь фамілії Басарабів [1]).

В сій справі маємо лист самого Ракоція до Карла-Ґустава, з 20 травня. Дуже перепрохуючи за се "молестованнє", він звертав його увагу, що немало люду з молдавського війська завербовано шведськими вербовщиками і відійшло до шведського табору. Висловляв переконаннє, що се сталось без відома Карла-Ґустава; підозрівав, що офіцери молдавські тільки покриваються сим наміром переходу до шведського війська, а в дійсности "за своїм звичаєм" хочуть пуститися на добичництво, або дезертувати, бо між ними богато таких, що раніш служили в Польщі. Просив короля завернути їх до Ракоцієвого табору і більше не приймати, бо инакше й инші

готові піти тимже шляхом, і в війську може вибухнути бунт, в першій лінії против офіцерів-що того побоюються вже [2]).

Король відписав, що він дійсно нічого не знає про вербованнє Волохів і Молдаван, не давав ніяких доручень переманювати кого небудь з союзної армії, і коли йому дадуть специфікацію таких завербованих, то він готов дати всяку сатисфакцію князеві. Але що до людей свобідних від військової присяги-він не вважає можливим відмовлятися від їх послуг, що вони йому пропонують, розуміється-за порозуміннєм з їх старшиною і з князем [3]). З приводу сього Штернбах мав нову розмову з Ракоцієм; той заявив, що він не забороняє королеві перебрати в свою службу кілька тисяч козаків-охотників [4]), але "Франца Сербина" [5]) він не хотів би відпускати, бо той має до нього спеціяльні зобовязання-"що не потверджується", завважає в своїй реляції Штернбах. "Крім того він також хотів би й для себе кілька сотень таких (охотників), але на се не дано згоди; тим часом коли кор. вел-ву вільно се, не повинно бути відмовлено і князеві" (мова мабуть про вербованнє до Ракоцієвого війська козацького охотника, з тих самочинних "козацьких" банд, що потворилися підчас походу при війську Ждановича).

"Я тим часом,-пише далі Штернбах-"післав свого чоловіка, щоб він зареєстрував їх на підставі умови і пішов з ними до армії вашого вел., але князь все се припинив".

"Ті козаки, що були в Кракові з ген. Вірцом і післані від нього разом з иншими в експедицію на Ченстохову і свавільно втікши прийшли сюди через Люблин, оповідають, що король ще під Ченстоховою; вони дещо затрималися в Люблині, бо неподалік люде бачили 12 польських хоругов"-додає він [4]). Вказівка на козацькі ватаги, що відставши від головного війська волочилися з Шведами-та з ким небудь иншим.

Як бачимо, козацьке військо і так не дуже трималося купи, а сі торги за козацькі голови, сі вербунки й обіцянки нових здобичливих походів ще більше розложили його. Жданович, очевидно, не міг відповісти завданням, і ріжна охотницька збиранина з своїми ватажками-авантуристами все більше зганяла його на другий плян. Козаки, Угри, Волохи навзаводи ходили на здобичу в сусідні околиці, полюючи на шляхту, що з своїм добром крилася по лісах і болотах. "Погинула несчисленна сила польської

шляхти-вже ніякі ліси ні болота не можуть її охоронити від множества козаків та инших вояків; вчора 25 кінних з нашого війська більше як сотню визначнішої шляхти надибали в лісі, майже всіх порубали і корогву здобули", доносить курфірстові його резидент при Карлі 24 травня [5]).

Коли вияснилося, що Ракоцій ніяк не хоче відставати від Карла-боїться сам лишитися в Берестю під небезпекою татарського й московського наступу і буде йти за шведським військом за Буг, під Варшаву,-козацьке військо рішуче виступило против нього. Дійсно, відриватися від Берестя з становища українських плянів було недопустимо. Треба було навпаки приложити всі старання, щоб закріпитися тут, випросити нові контінґенти від гетьмана, звязатися з Пинщиною, з Слуцьким князівством, з Нечаєвими козаками, з прихильними елєментами Волині. Відхід шведського короля і Ракоція розвязував Ждановичеві руки в сім напрямі. Підтримуючи звязок з ними, підсилюючи по змозі їх операції, він очевидно повинен був свою роботу повести в вище сказанім напрямі, виконуючи стратеґічний козацький плян, або-коли вважав безнадійним його здійснення, повинен був відступити на Україну. З джерел наших не видно, чи робив він скільки небудь ясні і свідомі проби, чи бодай представлення в сім напрямі, але ясно, що кінець кінцем на самостійну акцію він не здобувся і тим занапастив справу. Пуфендорф каже, що козаки не хотіли переходити за Нарев, щоб їх не навели на конфлікт з московським військом ("боялися, щоб їх часом не повели на Москалів, вважаючи се недопустимим, з огляду на союз з ними"), але Ракоцій вислав до них Немирича і Штернбаха, вони заспокоїли козаків з сього погляду, і ті згодилися йти з Ракоцієм [6]). Се було початком катастрофи.

Кілька подробиць з сього критичного моменту знаходимо в листі Ракоція до короля з 27 травня н. ст. Виправдуючи своє спізненнє, він поясняв, що козаки поставили "недорічне і цілком несвоєчасне жаданнє, щоб їм вертатися до дому, під якимись благовидними мотивами; я ніяк не міг того допустити, але вчора (себто 26 травня) провідники війська вимовили то собі, щоб відіслати на Україну значну частину возів, обтяжних великою здобичею (що таки й справді було), і з ними якусь частину війська. З тої причини я сьогодня міг тільки трохи посунути свій табор в напрямі до в. в-ва поза Янов-звідки вони хочуть посилати сі вози. А що ген.-майор Немирич при нагоді сеї відправи козацьких возів хоче їхати в своїх справах

на Україну до п. Хмельницького, то коли в. вел. схоче доручити йому які небудь переговори там, прошу се зробити, але так щоб з того не було проволоки" [7]).

В дійсности справа не була полагоджена, і тиждень пізніше, в ночи на 3 червня Ракоцій сповіщає короля, що "несподівано серед козаків виник новий бунт (rebellio), вони не схотіли слухатися своєї старшини і йти за табором моїм, а стали ладитися до повороту. О годині 12 по полудні гетьман (Жданович), бувши в 3 милях від мого табору, дав мені про се знати і я вислав до них Целестина (Штернбаха) і Немирича; в сій хвилі вони повідомили мене, що мають надію їх переконати; я посилаю до них, щоб вони йшли за мною з вибраними людьми"1).

На сім кореспонденція на сю тему вривається; як розвязано справу, докладно невідомо. Козаки пішли з Ракоцієм під Варшаву, яка частина саме-не ясно; що їх зісталося в Берестю, що пішло на Україну-не відомо так само.

Ракоцій не догонив Карла, що викликавши його з Стенбоком під Варшаву, против польського війська, сам спішно вийшов з Польщі в середніх днях червня, щоб занятись операціями против Данії. Закриваючи очі на небезпечне становище, в яке він ставив себе і Ждановича, Ракоцій наввипередки з Стенбоком заходилися коло здобуття Варшави; 19 червня місто піддалося і всі учасники-Угри й козаки, Волохи й Шведи ретельно занялися її грабуваннєм9). Ракоцієві приємно було думати, що от уже обидві столиці Польщі-Краків і Варшава в його руках. Але се була остання, дуже ілюзорна потіха. Стенбок мав уже наказ від свого короля кинути Ракоція і поспішати до головного війська, і 21 червня Штернбах повідомив про се Ракоція. Ракоцій, почувши се зробив йому істеричну сцену, нарікаючи, що Шведи його спровокували на таку небезпечну авантуру і тепер так ганебно його покидають. Мовляв сидів він спокійно дома, Поляки, цісар, Москва, Татари запобігали його, щоб він звязався з ними против Шведів, але він "во славу божу і з любови до шведського короля" (яко протектор євангелицтва) зістався в союзі з ним, пустився задля нього в такий тяжкий зимовий похід, а тепер, коли неприятель зібрав свої сили, і австрійський сукурс уже приступав, його кидають на погибіль, против точного змісту договору, і т. д. Коли ж Штернбах стоїчно витримав сю істерику, запевняючи, що король зовсім не думає покидати Ракоція і

зібравши нову армію вернеться до Польщі та з новими силами поведе боротьбу против Яна-Казимира, почав Ракоцій благати Стенбока, щоб він принаймні ще на кілька день зістався при нім, щоб замаскувати відступ і не допустити до якого небудь небезпечного вибуху в війську. Бо як вони побачать, що Шведи їх кидають, то не тільки козаки теж покинуть його зараз, але й Угри можуть підняти повстаннє.

Становище Ракоція в тім менті дійсно було розпучливе; він загнався на сам край авантюри, з котрої йому тепер не було повороту. В тім моменті він ще не знав, що саме в тій хвилі коли його військо грабувало Варшаву, його колишній приятель Любомірский-котрого він так небезпечно роздражнив грабуваннєм його Ланцутської маєтности,-на чолі ріжної жадної здобичи збиранини вступив на Угорщину і віддає йому з лихвою, грабуючи його маєтки і всю країну, викликаючи загальне обуреннє против Ракоція за накликану ним біду. Але й те що він мав перед очима, приводило його до відчаю. З одної сторони він і його повірники кинулися шукати порозуміння з Яном-Казимиром і його двором, щоб забезпечити собі свобідний поворот до дому, з другого-благали Стенбока замаскувати їх відступ перед власним табором. Але Стенбок, на конференції 22 червня рішучо відмовився йти з Ракоцієм, щоб не бути відтятим від головної шведської армії. Кінець кінцем згодився провести Ракоцієве військо півтори милі горі Вислою і потім непомітно відлучитись, так щоб Ракоцієве військо того не помітило. З тим Ракоцій того ж дня 22 червня вирушив с-під Варшави Вислою, шукаючи безпечнішої дороги додому на Угорщину.

Оповідання бранців захоплених в переддень капітуляції Варшави, 18 червня, небезінтересно характеризують стан козацького і Ракоцієвого війська в сім моменті [10]).

"Іван Бошина з полку Ференца Сербина, козак родом з Самгородка на Україні (оповів): козацького війська 6 тисяч, гетьманом (General) Антін київський, Богун за обозного (General Quartenneister) і заразом командує полком; звичайні полковники: Ференц Сербин-заразом комендант сторожі (General Wachtmeistet), полковник Сулименко, полковник білоцерківський-котрого імени не знає. Має ще гетьман Антін полковника над яничарами-котрих одначе тільки 50, але його післав до Хмельницького послом з Берестя, в 150 коней, і тих яничарів відіслав з ним, бо трудно було з ними-не було чим платити. Чули вже, що цісарське військо прийшло до Польщі, і

коли се так-думають, що їм (Ракоцієвим себто) буде зле. Поки стояли на другім боці Висли, карано їх коли вони палили; тепер їх за се не карають, тому палять. Сподівається, що Варшаву здобудуть. Послав їх (козаків)-сам Хмельницький, але всі козаки вже під Берестєм хотіли вертати до дому, тільки Ракоцій їх затримав, навіть грозився, що буде їх бити як ворогів".

Инший бранець, Молдаванин, між иншим сказав: Зловлено їх 18-го, коли їх післано на звіди, партію з 300 чоловіка, всуміш Молдаван і козаків. Молдаван і Волохів разом тільки 4 тис., всі кінні; що дня богато їх умирає від якоїсь невідомої, але заразливої хороби; не мають соли ні хліба, живляться тільки мясом, і взагалі провіянту не довозять правильно, а хто того більше виїздить, продає лишок иншим. Молдаване, Волохи і Козаки мають замір проводити Ракоція до Кракова, але та покинуть, а коли б їх хотів затримувати силою, то воліють з ним битися, а не дати себе змусити йти далі, так вони собі урадили. Скільки тепер з ними самих Венгрів, того не можна певно знати-бо ведуть з собою силу волоцюг, награбованої худоби, коней і всякої всячини, і тим усім заставляються; може бути самих Венгрів тисяч 16. Під Тарновим Ракоцій відіслав до дому 15 возів під охороною. Козаків з Ракоцієм тепер 6 тис., їх гетьманом Антін; мають 6 гармат, але малі, на сяжень [11]) довгі.

Примітки

[1]) Transsylvania II с. 287-9.

[2]) Transsylvania II с. 293, дата 20 травня; Кубаля перекладає се на 30 н. ст. (с. 159), але для сього нема ніякої підстави, лист датований травнем, а 30 в Берестю Ракоція же не було.

[3]) Тамже с. 291.

[4]) ex voluntariis Cosakis.

[5]) Franciscum Servium. Очевидно той же "Ференц Трак".

[4]) Тамже с. 297-8, реляція з 25 травня.

[5]) Urkunden VIII с. 172.

[6]) Пуфендорф с. 262.

[7]) Transsylvania II с. 289, дата: в таборі під болонями (ad lonie) 27 травня.

[8]) cum selectioribus, тамже с. 303, дата: in castris ad Grod 3 junii bora noctis 12, поміта шведської кватири: 27 травня (ст. ст.).

[9]) "Козаки чисто розграбили місто. Рядовики-Шведи теж посвоєволили в місті, і Ракоцій за се робив закиди, але Стенбок відповідав, що він з Варшавянами не входив в ніякі умови і вважає їх за неприятелів, найбільше тому що попередня їх невірність зробила йому ненависним се місто"- Пуфендорф с. 262.

[10]) Жерела XII с. 475.

[11]) Klafter — скільки чоловік сягає обома руками.

МІСІЯ БУТУРЛИНА І ЗІБРАНІ НЕЮ ВІДОМОСТІ (ЧЕРВЕНЬ-ЛИПЕНЬ)-РОЗМОВА З ОСТ. ВИГОВСЬКИМ В ГОГОЛЕВІ, БУТУРЛИН У ЧИГРИНІ, ПЕРША АВДІЄНЦІЯ У ГЕТЬМАНА, ЙОГО НЕДУГА. РОЗМОВА З ВИГОВСЬКИМ ПРО ПОХІД ЖДАНОВИЧА 15 (25) ЧЕРВНЯ, РОЗМОВА З ВИГОВСЬКИМ І ЮР. ХМЕЛЬНИЦЬКИМ 19 (29) ЧЕРВНЯ, ВІДПОВІДЬ ГЕТЬМАНА НА ЗРОБЛЕНІ ДОКОРИ - ВІН ОБСТОЮЄ СВОЇ ПРАВА НА ДИПЛЬОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ, АВДІЄНЦІЯ У ГЕТЬМАНА 19 ЧЕРВНЯ-ДОКОРИ ЙОМУ ЗА СОЮЗ З ШВЕЦІЄЮ І ВОЮВАННЄ ПОЛЬЩІ, СУПЕРЕЧКА ЗА ВОЄВОДІВ І ДОХОДИ З УКРАЇНИ, ГЕТЬМАН БОРОНИТЬ СВОЄЇ САМОСТІЙНОСТИ В ПОЛІТИЦІ. РОЗМОВА З ВИГОВСЬКИМ 20 (30) ЧЕРВНЯ.

Така була ситуація, коли в середині червня, майже в однім часі прибуло до Чигрина-ще не знаючи тих рішучих змін, які сталися на польськім театрі

війни-з одної сторони московський посол Бутурлин, щоб натискати на гетьмана і військо, аби розірвали з Шведами, а з другої-шведський посол Лілієкрона з семигородським Шебеші-навпаки старатись про діяльну поміч від козацького війська, про тісніший, формальний союз з Швецією, і т. д. Гетьманський двір став ареною незвичайно цікавого діпльоматичного турніру, що правда-властиво в своїх підставах вже пережитого, перейденого тими подіями, що пройшли в тім часі на театрі війни, але дуже цікавого ідеольоґічно. Москва пильнувала, використовуючи критичну ситуацію-хоробу гетьмана, смерть митрополита, боротьбу партій,-на те щоб тісніше звязати Україну своїми централістичними плянами. Навпаки шведська дипльоматія апелювала до свободнолюбних поривів, до потягів до державної самостійности, лякала автократичними замахами Москви, її нетерпимістю до свободи і т. и., щоб підсилити окремішність України і змусити її зайняти самостійне політичне становище.

Бутурлин з дяком Михайловим приїхали до гетьманської резіденції 13 н. с. червня [1]), але вже перед тим, в дорозі мали дуже цікаву розмову з Остафієм Виговським, батьком писаря. Посли їхали (може навмисне) через Гоголів (Оглав), де мешкав Остафій, він урядив їм тут парадну стрічу, з духовенством вийшов на зустріч, потім запросив до церкви, відти на обід. Крім самого Остафія були його сини Данило і Константин, виглядає се на умисно підготовлений з'їзд чи з ініціятиви Бутурлина, що міг мати охоту розмовитися "по душам" з такими довіреними людьми, чи правдоподібніше-з ініціятиви родини Виговських, що мали охоту через сих послів приготовити сприятливий ґрунт для кандидатури на гетьманство для свого Івана. На жаль, посли очевидно не все вписали з тих секретних розмов до свого звідомлення, були мабуть і такі річи, якими не було чого хвалитися перед царем, а крім того і в звідомленню в сім місці прогалина.

В звідомленню записано, що посли поставили питаннє про поміч Ракоцієві від козацького війська: як се гетьман без відома царя взявся помагати Ракоцієві здобувати польську корону, призначену цареві, і як козаки собі уявляють будучі відносини з Польщею, коли б Ракоцієві вдалося дістатися на королівство: яка тоді буде границя війська Запорізького? На се Остафій росповів ото що ми чули вище (с. 1250-2) про трівогу і підозріння, викликані у гетьмана і в війську виленським договором, про крайнє роздраженнє гетьмана, його намір відірватися від царя, союз з Ракоцієм і посилку до нього Ждановича; тепер продовжую по поданім вище. "Полковника Антона Ждановича післано з військом Запорізьким сього року в місяці січні. Наказано йому сполучившися з військом Ракоція венгерського, з мунтянським і волоським іти на польські городи і ті городи воювати і засідати; а умова у гетьмана з Ракоцієм така: городи по Вислу ріку, в котрих жили руські люде благочестиві й церкви були, мають належати до городів війська Запорізького. А гетьман сильно ошалів і від хороби на всіх гнівається: краще б і не жити, аби його не бачити, або від нього утікти. Син мій, писар так мині казав, що гетьманському злодійству і неправді ніяким чином догодити неможна- "Коли б, каже, не ти та не мати, то я б від жалю сердечного давно б утік чи до цар. величества чи до иншої держави. Для вірної служби цареві Іван і оженився тепер-на шляхтянці благочестивої віри, доньці Богдана Стеткевича-у сих Стеткевичів маєтности в Оршанськім повіті, вони на своїх грунтах Кутеїнський монастир побудували. А другий син Константин оженився з дочкою Івана

Мещерського. Хочуть бити чолом цар. вел., щоб їх пожалував-дав їм маєтности як иншій шляхті". На тім запись уривається (557).

13 н. с. червня Бутурлин і Михайлов приїхали під Чигрин. Не доїздячи верств 10 стрічав їх миргородський полковник Лісницький з козаками. Привитавшись розповів, що дістав від гетьмана наказ: іти наказним гетьманом з усім військом Запорізьким против кримського хана, щоб не пустити його до пограничних городів царських і війська Запорізького. Тепер стоїть [2]) за 10 верст від Чигрина і збирає військо, а хан перейшов Дніпро під Очаковим і стоїть недалеко. "А тепер до нас прийшла така чутка, що цар. вел. не знати за які вини гнів свій положив на нас, підданих своїх: хоче послати на нас своє військо-нас воювати. Одначе ми лишили своїх жінок і дітей без усякої охорони. Коли впаде на нас меч його цар. вел., ми підложимо свої голови під його меч не противлячись-нехай буде у всім воля вел. государя нашого!".

Посли на такі неприємні слова відповіли: "То вам хтось говорив зрадливо (воровски), на ссору. Вел. государ держить вас, своїх підданих в своїй ласці і жалуванню, і ви йому служіть, против неприятелів його стійте, а воровским смутным словам ніяким не вірте! Служба ваша у цар. вел. забвенна не буде". І так поклонившись собі роз'їхались.

Потім за пять верст перед Чигрином стріли послів гетьманич Юрий, писар Виговський і осаул Ковалевський, з ними козаків чоловіка з 200. Гетьманич, писар, осаул зійшли з коней, окольничий і дяк вийшли з ридванів і гетьманич привитав їх іменем гетьмана і перепросив, що сам не міг виїхати, бо дуже хорий. Привитавшися сіли всі на коней-посли і старшина, і так їхали разом, аж до господи призначеної послам. Згодом прийшов писар іменем гетьмана спитати про здоровлє, і посли просили через нього гетьмана, щоб визначив їм скору авдієнцію. Другого дня рано прийшов осавул Ковалевський і з ним козаки привели двох коней в уборі; осавул сказав: "Добродій наш гетьман велить вам їхати до нього". І так поїхали. На гетьманськім дворі в сінях стрів їх писар і сказав: "Не майте за зле-гетьман лежить хорий і сам ніяк стрінути вас не міг". Війшовши до кімнати, помолившися богові і гетьманові вклонившися "по обичаю", посли "за наказом" спитали про здоровє гетмана, писаря, полковників, обозного, осавулів, сотників і всеї старшини, всього війська і всіх православних християн і передали гетьманові грамоту, котру прийнявши, гетьман "чолом

ударив”, питав про здоровлє царське і засвідчав підданчі афекти: “Дай господи вел. государеві многолітнє здоровє, побіду і одоліннє на неприятеля. Щоб покарати не тільки иновірців-єретиків, але і самого бісурмена турецького султана, а ми його вірні піддані раді за його наказом битись і кров проливати” 3).

Тоді Бутурлин роздав дарунки і об'явив царський наказ: щоб гетьман вислухав послів у царських справах. На се гетьман сказав: “Слухати мені сьогодня государських справ ніяк не можна, бо постигла мене недуга велика, вам самим відома, і я ті царські великі справи велю вислухати писареві військовому”. Але посли настоювали, що їм наказано говорити з самим гетьманом, а не з писарем, і їм від царського наказу ніяк не можна відступити.

“Але гетьман говорив, що в такій його великій нинішній недузі про государські справи говорити і відповідати ніяк не можна. Та й усе що буде йому говорено, (однаково) не буде утаєне від писаря”.

“Окольничий і дяк сказали: “Відмовлятися тобі ніякими замислами не годиться, а треба слухати указу і повеління вел. государя без всякої суперечки”. Але гетьман відказав: “Я указу і повеління вел. государя у всім слухати повинен, але тепер за недугою про государеві справи говорити не можу; як дасть бог, буде мені від хороби легше, я вам дам знати”. І велів писареві просити окольничого і дяка до столу на обід. Окольничий і дяк відказали: “За ласкою цар. вел. готові у нас обіди на господі, будемо їсти у себе”. На се гетьман сказав: “За ласки цар. вел. всі що бували до мене прислані від цар. вел., в моїм дому їли-для ласкавости царського до мене і всього війська-і за многолітнє здоровлє государське чашу пили. І вам годиться також вчинити-щоб мині не було в тім сумніву при такій недузі; а коли не вчините, то здаватиметься мині, що то ніби цар. вел. неласкав до мене”.

Тоді окольничий і дяк лишились на обід; сиділи з ними і частували: гетьманова жінка Ганна, гетьманова донька-жінка Данила Виговського, писар і осавул, а гетьман за столом сидіти не зміг, лежав на постелі. “А як було в пів стола, велів собі налити срібний кубок і піднявшися з постелі, велів себе тримати і так пив чашу за многолітнє здоровлє государеве”, приказуючи на здоровлє і на побіди цареві і його родині, патріярхові,

боярам і т. д. “А випивши за государеве здоровлє чашу, більше стояти не зміг, і підчас усього обіду лежав на постелі. А після обіду окольничого і дяка проважали до господи писар і осавул, а за ними з гетьманського двору принесли венгерського і волоського вина, і писар з осавулом говорили: “Прислав нас гетьман просити і частувати, а ви то гетьманові за зле не майте, що за своєю хоробою ніякої вигоди вам учинити не міг”. І так почаствувавши пішли до дому [4]).

Другого дня, 15 н. с. червня посли вирядили свого чоловіка до Виговського-добиватися розмови з гетьманом і відповіди в доручених їм “великих государських справах”. Виговський пішов питати гетьмана і прийшовши до послів сказав, що гетьман велів переказати: “Постигла мене недуга конечна, і хоч мині самому дуже б треба вислухати государських справ, але за недугою ніяким чином того не можна вчинити-не майте мині того за зле”. Посли повторяли, що їх виправлено було спішно, і гетьман повинен їх вислухати і дати відповідь негайно; але Виговський відповів тільки, що як гетьманові стане лекше в його хоробі, він їх попросить до себе в государських справах. Тоді посли почастували його і приступили до випитування від нього, що їм було наказано. Відкликавшися до його православної віри і присяги, пообіцявши велику милость царську і т. д. поставили йому питання: “Для чого шведський король, Ракоцій, і господарі волоський і мунтянський війшли в союз з гетьманом, і про що вони між собою ведуть зносини?”

“І писар дивлячися на ікону Спасову, перехрестившись і великі клятви підносячи говорив: Гетьман і все військо государеві слуги і піддані правдиві, без усякої шатости. А що гетьман війшов у союз (соединился) з шведським королем, Ракоцієм, Мунтянами і Волохами, і завели між собою приязнь і любов, то не для чого иншого як тільки на славу і честь царського имени. Се правда, що пішли такі балачки, нібито вел. государ велів з Поляками робити згоду згідно з Полянівським договором-щоб Запорізьке військо належало як давніш-до Корони Польської, і гетьман і все військо з того засмутилися. А Поляки дуже були зраділи тоді, що вел. государ велів учинити з ними договір і дати спокій: почали лукаво хитрувати і забігати до всяких держав: до турецького султана, хана, цісаря, шведського короля, до венгерського і до инших, щоб вони на спілку з ними воювали і руйнували військо Запорізьке і всіх православних християн Малої Росії. Отже гетьман

подумав: коли навіть вел. государ і не велів віддати нас Полякам по давньому до Корони Польської, нехай всетаки Ляхи з сусідніми державами не сполучаються і на нашу руїну з військом своїм в союзи не входять. Післав до Ракоція венгерського, до господарів волоського і мунтянського-договорюватися про любов і приязнь і про союз на неприятеля, і Ракоцій і господарі тому зраділи, зложили умову з гетьманом про приязнь, любов і братство, і присягу вчинили на те щоб бути з нами в братській приязни, любови і спілці. Се ми зробили цар, вел. на вічну славу, що такі шановні володарі вчинилися в приязни і братстві з нами, а на царських неприятелів у спілці. І полк. А. Жданович з військом пішов на Поляків не на те, щоб Ракоція посадити на Короні Польській, а тільки щоб спільні неприятелі Поляки не звязувалися приязню й підданством з сусідніми монархами та нас не воювали і не руйнували".

Посли не прийняли сього пояснення. Вони заявили, що дуже дивуються, як се гетьман і військо мають зносини і спілку (соединенье) з неприятелем царським шведським королем, і всяку охоту до помочи переносять на шведського короля і Ракоція: царське військо Запорізьке чинить поміч неприятелям царським без царської волі і повеління. Нагадували присягу зложену на послушенство цареві і докоряли за її порушеннє.-"Тепер ви то робите забувши страх божий і вашу обіцянку: всяку добру поміч чините неприятелеві цар. вел., а Корону Польську, на котру обрано вел. государя, руйнуєте, грабуєте і кров християнську проливаєте; церквам православної віри і людям православним в Короні Польській сущим від кальвинів діється велика руїна і безчестє, так що й слухати страшно. Вважайте, щоб вам не стягнути на себе такими неправдами гніва божого", і т. д. 5).

Звідомленнє в сім місці має знову прогалину, і ми не знаємо, що на се відповів писар, і що далі говорили посли. Стаємо свідками нової розмови, котру мали з послами гетьманич і писар 19 червня; трьох днів бракує, і можемо собі уявити, міркуючи з попереднього, що всі сі дні посли штурмували Виговського домаганнями розмови з гетьманом, нарешті на жаданнє гетьмана конкретизували питання ("статьи"), на які мали дістати його відповідь. Розмова відбувається, як сказано, з гетьманичом і писарем, очевидно висланими від гетьмана. Початку бракує. Гетьманич і писар кажуть, що на перший пункт-очевидно про підтримку Ракоцієві в його претензіях на польську корону- гетьман відповідь приготовив і питає, що далі ще мають посли його питати. На се посли відповіли, що поки вони не

покінчать з першою статтєю, вони не можуть переходити до дальшого. Тоді гетьманич і писар пішли знову до гетьмана і повернувши писар дав таку відповідь:

"Всі ті пункти, що ви говорили, написані були в царській грамоті до гетьмана, а гетьман як перед тим писав вел. государеві про лукаві замисли лядські, так і тепер велів сказати всю правду.

"Цісар римський, як давній неприятель благочестивої віри, намовляв нас бути під королем польським. І таке ж говорили (цісарські посли), щоб гетьман і військо, відставши від царя, жили під цісарством (зверхністю цісаря) окремою землею, так як живуть ріжні графи і свобідні князі під владою його; обіцяли великі вільности і великими дарунками зваблями. Але гетьман і всі ми не можемо ні думати того, щоб зломивши присягу відлучитись від царської руки і бути в підданстві у иновірців.

"З Ракоцієм венгерським у нас зовсім не було такої умови, щоб збивши Поляків посадити на королівстві Ракоція. Як що Ракоцій де небудь почне писати себе королем польським, гетьман з військом будуть з ним битися, не жалуючи своїх голів. Се Ляхи помагають Ракоцієві дістатись на королівство польське: канцлєр Корицінський, гетьман польний Любомірский й инша шляхта, що мають маєтности коло угорської границі, і нам се відомо певно, що Любомірский й инша шляхта, взявши корону і державу польського короля, відвезли то Ракоцієві, аби він був королем польським і їх своїми силами обороняв. А гетьман і військо війшли в союз з Ракоцієм й иншими тільки на те аби вони не з'єдналися з Поляками",-іде буквальне повтореннє того, що говорив Виговський послам 15 червня, і потім таке закінченнє: "А против неприятелів царських: польського короля і Поляків гетьман і військо за указом царським готові битись і кров проливати. Ми жичимо того [6]) щоб вел. государ володів короною, також як і в. кн. Литовським [7]). Тепер Ляхи стягають війська свої під Камінець Под., і Татари прийшли Ляхам у поміч: всі орди стоять по обох боках Дніпра недалеко Чигрина. Турки з сілістрійським башою й иншими теж ідуть на нас і переправляються через Дунай. Тому гетьман велів війську рушитися против Татар-неприятелів божих, що разом з Ляхами пильнують церкву божу знищити і віру християнську викорінити. Треба насамперед тих поганців Татар викорінити, а потім і на инших ворогів царських рушитися-

на Ляхів” [8]).

Посли знову почали твердити: як се зложивши присягу цареві, козаки підтримують шведського короля і Ракоція, грабують Польщу і підтримують кальвинів і єретиків? “За наказом” нагадали слова гетьманські, сказані Фомину, і повторили те що з сього приводу було доручено говорити Кикину: гетьман повинен приложити всі старання, щоб на коруні Польській і в. кн. Литовськім був цар, в інтересах розмноження православної віри. В інтересах її цар же й прийняв під свою руку Запорізьке військо, зібрав великі сили і сам персонально ходив на війну, “а в городи Малої Росії [9]), для оборони твоєї і всього війська Запорізького не раз посилав своїх воєводів з великим військом. Вони билися з коронними гетьманами й Кримськими Татарами й визволили військо Запорізьке своїм твердим стояннєм, а цар. величество від тих походів поніс превеликі видатки”. З сього приводу зроблено такий характерний екскурс в історію (скорочую його фразеологію де вона не має вартости)-

“Як минулого року 162 (1654) присилав гетьман і військо в потребах військових своїх послів С. Богдановича і П. Тетерю, вони на розговорі у кн. Трубецкого з товаришами з наказу гетьманового і військового говорили, щоб цар. вел. велів бути своїм воєводам в великих містах Малої Росії: в Київі, Чернигові, Переяславі, Ніжині, а по инших містах щоб воєвод не було, а всякі доходи з городів Малої Росії щоб збирали ваші люде, а зібравши передавали царським воєводам і приказним людям. Бо коли дохід на царя збиратимуть свої люде козаки, то хоч декому й здаватиметься тяжко то не будуть досадувати, тому що збиратимуть згідно з їх правами. А переписати всі доходи і обрахувати нехай цар доручить якійсь своїй людині. Одначе вел. государ, прийнявши гетьмана, військо і всю Малу Русь під свою руку, велів з городів Малої Росії бути своїм воєводам тільки в Київі. В инших городах воєводів і досі нема, а доходів ніяких ні в однім городі, опріч дрібних доходів київських, вел. государ до своєї казни не збирав, і всі доходи з тих городів збирав гетьман на себе. Таке милостиве жалуваннє треба памятати. Вел. государ держить вас під своєю рукою для самої тільки православної віри, а не для користи. І чи ж годиться вам вести зносини з неприятелем цар. вел. і без царської волі з ним заходити в спілку? Треба і вам царського неприятеля мати за свого неприятеля-як правдивим православним християнам, звязаним союзом Христової любови” [10]).

Вислухавши таку предику гетьманич і писар сказали, що вони все се перекажуть гетьманові й принесуть його відповідь, і повернувши від гетьмана сказали: “Гетьман і військо бажає і зичить, щоб на Короні Польській був й. цар. вел., і щоб вона була прилучена до Російської держави також як і в. кн. Литовське. То також бажаємо бачити, щоб король польський у ніг цар. вел. смиренно просив милосердя і був його підданим, і щоб Господь підняв християн над усіми невірними. А з Шведами у нас приязні зносини здавна-ще як була королевою шведською Христина. Знаючи, що Ляхи наміряються на нас натиснути, ми з ними не мирились, вичікуючи, щоб Шведи натисли на них війною в своїх інтересах [11]).

“А такого запису у нас не було, щоб помагати шведському королеві і Ракоцієві здобути польську корону. Тільки знаючи, що вони, лукаві Ляхи, підняли на нас ріжні держави, і бачучи самі, як Турки вже через Дунай переходять, а Татари зближаючися до них ідуть обома сторонами Дніпра,-ми шукали собі союзників, щоб дати відсіч неприятелям царським і нашим, і викоріниги до останку тих злохитрих Ляхів та їх помічників Татар” [12]).

Иншими словами, гетьман обстоював своє право на самостійну дипльоматію. У козаків давні приязні відносини з Шведами, і вони хочуть їх заховати незалежно від того, чи цар воює в ними чи мириться. Цареві вони бажають всяких успіхів в Польщі: чи польським королем стати, чи польського короля взяти під ноги і зробити своїм васалем. Але для себе твердо знають одно: Ляхи проти України лукаво мислять, наступ готують, і Українці повинні против них шукати союзників де можуть, не оглядаючися на московську політику. При всій нібито льояльности і доброзичливости, в відповіди гетьмана звучало явне легковаженнє московської дипльоматії, тим часом як Москва вимагала, щоб він докладно тримався московської політичної лінії. Цар хоче бути королем польським, Ракоцій і Карло-Ґустав ідуть на переріз сим плянам, гетьман неповинен з ними приставати, а всю енерґію повинен звернути на те, щоб помогти цареві опанувати Корону і в. кн. Литовське, як то він обіцяв перед Фоминим.

Тому вислухавши відповідь гетьмана, посли рішуче зажадали розмови з ним сам на сам. Писар пішов і приніс відповідь: “Гетьман просить до себе”. Прийшовши до гетьмана посли в доволі різких тонах-судячи з їх звідомлення, повторили йому те що говорили писареві (я скорочую фразеологію, яка затемнює хід гадок, і упрощую їх виклад):

“Присягли ви, гетьман і військо, бути в повнім послуху цар. вел. і в усім йому добра шукати, а замісць того помагаєте Ракоцієві. А тепер не знати як-ще гірше робиться: ви поєдналися з неприятелем царським, королем шведським, і з його військами, і за помічю козацького війська Карло-Ґустав здобув богато міст в Короні Польській і прилучив до Шведського королівства. Ти, гетьмане, велів полковникові А. Ждановичу помагати шведському королеві без волі царської і переступив присягу. А вам годилося, памятаючи віру православну і премногу ласку цар. вел., дбати про те, щоб цареві бути на Короні Польській і в. кн. Литовськім, щоб ті держави прилучилися до Московської, і всі православні народи тішилися, бачучи послушність вашу і всеї Малої Росії цареві, а не спілку з кальвинами” [13]).

“На се гетьман сердито відповів: “Я від шведського короля ніколи не відстану! Бо у нас союз (дружба) і приязнь і згода давня: тому більше шести літ, ще як ми не були в підданстві під царською високою рукою. І Шведи люде правдиві, всякий союз і приязнь-на що слово дали-додержують. А царське величество зо мною і всім військом немилосердно поступив [14]): помирившися з Поляками хотів був нас віддати в руки Полякам. Тепер же до нас дійшла чутка, що цар. вел. післав з Вильна на поміч Ляхам, а против нас і шведського короля та Ракоція 20 тисяч війська. А ми, як іще в підданстві не були, цар. величеству служили і добра хотіли: кримського хана умовляли і на царські пограничні городи не допускали вже 9 літ-а вони (Татари) були вже й порозумілися з Ляхами на знищеннє Російської держави [15]). Таке зробив я в послугу царському величеству. І тепер ми від царської високої руки не відступаємо, і як вірні піддані йдемо на неприятелів цар. вел.-бісурменів. Хоч би в нинішній недузі мой постигла мене смерть! На те веземо й труну з собою.

“А судді Самійлові і полковникові Тетері я не казав, і в гадці того у мене не було, щоб цар. вел. велів бути своїм воєводам в більших містах: в Чернигові, Переяславі й Ніжині, і щоб збираючи доходи віддавано царським воєводам. Бувши на трактатах з ближнім бояриномъ цар. вел. В. В. Бутурлиним з тов. ми тільки умовилися, щоб воєводи були в самім Київі-на те (тільки) щоб сусідні володарі бачили їх підданство під високу руку цар. вел., що в стародавній столиці вел. князів російських царські воєводи.

"А доходи в Малій Росії невеликі: що й пришлють з котрого небудь міста, все розходиться на корм послам і післанцям з ріжних держав та на всякі військові потреби.

"А віри християнської я ніколи не руйную! Бували зі мною в спілці й бісурмени: кримський хан і всі Татари, але мене слухались, кров свою проливали за моїм повеліннєм за церкви божі й віру православну.

"Вел. государ у всім має волю, яко монарх великий. Але мені то дивно, що йому бояре нічого доброго не порадять: ще Короною Польською не заволоділи, і згоди до кінця не привели, а з другим панством-з Шведським війну почали. А шведський король так міцно договорився-з усіми курфірстами, ґрафами і вільними князями, щоб йому помагали воювати з цісарем римським, і 16 земель до союзу з собою привів. Як би я не звязався союзною приязнею з Шведами, то Поляки з усіми тими, що тепер зі мною у згоді: з Шведами, з Ракоцієм, з Волохами, з Мунтянами, з Кримськими Татарами напевно всіх нас, царських підданих в Малій Росії вирубали б, випалили і спустошили. Хочби цар і хотів боронити, але його військо так скоро на поміч би не поспіло, а ми всі марно б згинули, і Російській державі царській теж було б не весело" [16]).

Посли на се відповіли (московське многословіє можливо скорочую-тим більше що воно здебільшого повторює те що вже говорилося писареві й гетьманичеві): "Гетьмане, стид тобі було говорити такі непристойні слова! Годилось тобі памятати бога і присягу та милость царську і поміч від нього, та йому добра шукати. А тепер за помічю війська Запорізького, за твоїм наказом шведський король і Ракоцій забрали богато міст Польської Корони; несказанне богацтво пошарпавши, прилучили їх до своїх держав. Ви неприятелеві царському помагаєте і Корону Польську-на котру вибрано його цар. вел., руйнуєте, грабуєте, кров християнську проливаєте, а церквам нашим православним від кальвинів Шведів і Венгрів руїна чиниться велика, так що страшно й слухати. Треба вам памятати милосердє царського вел., як він задля православної віри, за вашим чолобиттєм і сльозним риданнєм прийняв під свою руку і з неприятельських рук визволив. А як цар. вел. на неприятелів ваших-Польських і Литовських людей наступив, військом своїм побив і зруйнував, і Поляки через його перемогу стали безсильні,-підчас упадку їх на грабованнє та на шарпанину знайшлось у вас приятелів богато. Поки неприятелі ваші польські й

литовські були страшні та сильні, то ніхто не помагав вашому визволенню, тільки й. цар. вел., і як вам було від неприятелів тісно, тоді й ти, гетьмане, говорив з послами й ц. в-ва лагідніше (пословнЂе), а тепер говориш зе великою пихою, не знати як [17]). Сам памятаєш, як я приходив з великим військом в поміч вам і в оборону від неприятелів ваших-Поляків і Татар: тоді ти був дуже покірний і до нас виявляв велику любов [18]). Годиться одежу міняти, а слово неодмінно (держати).

"Шведського короля против царського величества неправди і договору нарушеннє тобі добре відомі; таких великих неправд не тільки вел. государеві нашому, помазаникові божому, терпіти не можна, але й ти, простий чоловік (!) не стерпів би, якби тобі хто такі прикрости поробив.

"Твоя служба й цар. вел. відома і ніколи забута не буде, вел. государ держить тебе в своїй милости, великій чести, і надалі ти будь певен милоств й. цар. вел., але непристойну гордість відложи! Щоб вас від своєї високої руки відложити і віддати в підданство польському королеві, того й. ц. в. і в гадці не було. І се не можливе, що й. ц. в. велів послати на вас з Вильни 20 тис. війська: се хтось говорив, щоб посварити-тобі тому вірити не треба: царське величество вас, своїх одновірців, православних християн, держить в своїй ласці".

Гетьман видимо втомлений довгою розмовою відповів лагідніш:

"Я цар. вел. вірний підданий і від царської високої руки ніколи не відступлю. Цар. в-ва милость і оборону памятаю-як боровши нас на Дріжиполі, і за се ми цар. в-ву також готові служити і голів своїх не жалувати. Але тепер треба тому дати спокій. Роздумавши все, дамо вам відповідь иншим часом, від тяжкої хороби що впала на мене я страждаю і більше говорити не можу, від болю що мені докучає" [19]).

Велів застелити стіл і просив послів поїсти що бог дав. З кімнати вийшла дружина гетьмана Ганна і донька Катерина, що за Данилом Виговським, сіли за стіл разом [20]) і частували послів. Сидів при столі також гетьманич Юрий, писар Ів. Виговський і гетьманів зять Данило. Після обіду посли поїхали-провожали їх до господи писар та осавул Ів. Ковалевський [21]).

Другого дня, 20 червня прийшов до Бутурлина писар і сказав: "Гетьман

велів вам сказати “Добридень”, спитати про ваше здоровлє, а в чім вам вчора вигоди не було, за зле не майте, бо гетьман був дуже хорий-тільки тим і порадувався, що ви у нього в домі хліб їли. А що в тяжкій своїй хоробі говорив з серцем (запальчиво), то йому пробачте: він у недузі своїй на всіх гнівається, такий має норов, на всіх нас свариться за малу дрібницю, так що й підійти не можна. Та ще велів вам сказати: Як сього року приїздив стольник В. Кикин, я з наказу гетьмана говорив: коли вел. государеві не буде в гнів, гетьман пішле від себе до швед. короля і в листі нагадає йому неправди перед цар. вел. і нарушеннє договору, і з того що той відпише, виявляться його гадки-чи буде він просити згоди з цар., вел. а вам його гадки треба знати.-То стольник про се чи доніс цар. вел-ву?”.

Посли відповіли, що Кикин се цареві доніс, і коли гетьман про се королеві писав, нехай він їм тепер про се розповість: кого посилав, які вісти його післанці привезли, коли король відписав-нехай їм грамоту віддасть; а які були з шведської сторони порушення договору, тому у них єсть реєстр (очевидно на той випадок, як гетьман буде про се писати до шведського короля). У московського ж уряду такі відомости про зносини гетьмана з Шведами (вже наведені нами вище): гетьман Павло Сапіга говорив стольникові Нестерову, що у гетьмана Хмельницького були посли шведського короля, і 17 лютого такий післанець їхав через Слуцьк до Прусії, і його литовські люде зловили і привезли до Сапіги до Берестя з листом Хмельницького: там гетьман запевняв короля в своїх добрих почуттях-чекає мовляв шведських великих послів, щоб з ними договоритись. Ті шведські великі посли, мовляли Бутурлин і Вас. Михайлов, з слів Сапіги чи що, були виправлені ще в листопаді, мали їхати Поморєм, землею цісарською, угорською, мунтянською й волоською, але досі їх не було, загаялися в дорозі, але гетьман їх скоро мабуть сподівається?

Сим єхидним завважаннєм посли хотіли виявити, наскільки вони добре поінформовані-можуть слідити і слідять за всіми нельояльними зносинами гетьманського двору з шведським. Говорилося в переддень приїзду до Чигрина Лілієкрони, і Виговський з свого боку, а московські посли з свого, ведучи сю розмову очевидно мали на гадці сей завтрашній приїзд. Отже Виговський на се оповіданнє відповів:

“Гетьман посилав до шведського короля з листом козака Дорошенка, але він

не міг проїхати, бо в кількох місцях Ляхи були в великім числі, тому він вернувся. А тепер гетьманові й нам стало відомо, що йдуть від шведського короля його радники (думные люди) і скоро мають бути в Чигрині. А що Сапіга казав, ніби гетьман в листі ,підкріпляв увЂреніе свое', то казав се на ссору: в листі того не було, а написано було про стару приязнь, як ще за королеви Христини були зносини, щоб з двох сторін посполу воювати короля і Ляхів і всю Річпосполиту".

Посли ще раз покликали Виговського до щирої служби цареві, щоб запевнити собі ласку царську, і на сей многозначний заклик до сугубої відвертости він відповів такою характеристичною заявою:

"Я великому государеві вірний підданий, служу всею душею, гетьмана і полковників укріпляючи відвожу від усякої шатости. На знак своєї щирої служби я тепер женився з донькою Богдана Стеткевича, у котрого на ґрунтах в Орші побудовані Кутеїнські монастирі. Хочу просити милости вел. государя, щоб дав мені й жінці моїй маєтности її батька Богдана, за стародавніми привилеями, а я вел. государеві вірний підданий до кінця життя мого: як зачав служити і працювати, так працюватиму невідступно. Иншій шляхті, яка цар. в-ву й не служила, була така царська милость і жалуваннє: й. цар. вел. велів їм володіти маєтностями за королівськими привилеями".

Се було досить виразна ціна писаревої служби, але посли, не мавши в сій справі виразної директиви, не пішли далі загальних запевнень, що цар за всяку заслугу милостиво жалує, а натомість доручили писареві вистаратися у гетьмана нову авдієнцію, аби він вислухав инші справи, а на те що було йому сказано в першій розмові, "учинив відповідь совершенну". Писар "відклонившися звичайно" пішов з тим до гетьмана [22]).

Примітки

[1]) їх звідомленнє, дуже інтересне, писане дуже докладно, на жаль не заховалося в цілости; початок його надруковано в Актах Ю.З.Р. III с. 554

дд., докінченнє, з иншого списку тамже т. XI с. 81 дд., але все таки богато бракує.

2) Гетьман чи гетьманич? з тексту не ясно.

3) Промови записані в звідомленню то в першій то в третій особі, я перевожу першу для одностанности де можна.

4) Акты III с. 558-561.

5) Тамже с. 563-4.

6) “и зычимъ того, абы”... дяк старався записати автентичні слова.

7) Завоюваннєм себто, а не вибором.

8) Тамже с. 564-5.

9) “в свои, великого государя Малыя россіи войска Запорозкаго городы”. Складна формула.

10) Тамже с. 566-7.

11) Се місце відповіди гетьмана особливо лихо перекладене в московськім звідомленню. Загальний зміст досить ясний, і відповідно до того я постарався реставрувати і сю фразу.

12) Акты III с. 568.

13) Тамже с. 568-9. Дальше я подаю промову гетьмана можливо близько до Бутурлинового звідомлення, тільки переводячи з третьої особи на першу.

14) “Над ним, гетьманом і надо всѢм войском Запорожским учинул было немилосердіє свое”-з контексту ясно, що сі слова вжито для чемнішого виразу замісць того щоб сказати виразно, що цар слово зломив (зрадив) і договору не додержав.

15) Тут гетьман очевидно розумів головно події 1650 року-як він не пристав до походу на Москву і відвернув Орду, справивши замісць Москви на

Молдаву.

16) Акты III с. 569-540.

17) "говориш с большими пыхами невЂдомо по какой мЂрЂ".

18) "был добрЂ низок и к нам держал любовь свою большую".

19) "трудности ради належащіе на мнЂ". Яка шкода, що все се в перекладі.

20) На московські поняття річ не пристойна.

21) Акты ЮЗР III с. 570-1.

22) Тамже с. 571-3.

ПРИЇЗД ЛІЛІЄКРОНИ І ШЕБЕШІ-ВИВІДИ ПРО НИХ БУТУРЛИНА І ТОВ., АВДІЄНЦІЯ БУТУРЛИНА 23 ЧЕРВНЯ (3 ЛИПНЯ), ЗГАДКИ ПРО КАМПАНІЮ 1655 Р., ЖАЛІ НА НЕЧАЯ, ПОЯСНЕНННЯ ПРО ВИБІР ЮРКА ХМЕЛЬНИЧЕНКА, СПРАВА ОСЕЛЬ ДЛЯ КИЇВСЬКИХ СТРІЛЬЦІВ, УТЕЧІ МОСКОВСЬКИХ ПІДДАНИХ НА УКРАЇНУ. ВІДПРАВА БУТУРЛИНА.

Тим часом другого дня, 21 н. с. червня, "кслЂ обЂда в вечернях" приїхав до гетьмана післанець від шведського посла і зараз же був прийнятий у дворі гетьмана, і з ним понесено дарунки гетьманові: оправне сідло, чепрак і меч (колчер)-як довідалися московські посли. Оповідали їм гетьманські челядники, що сього післанця вислав перед собою великий шведський посол, що стоїть в 6 милях від Чигрина. Гетьман вислухав його промову лежучи, велів подарки прийняти і зараз його відправив. Другого дня приїхали самі посли: від шведського короля і від Ракоція (їхали вісім тижнів!) Стрічав їх за дві верстви від Чигрина писар і осавул. Шведський посол був зараз же у гетьмана, а після нього посол Ракоція, але не їли у гетьмана (московські посли очевидно пильно слідять за сими подробицями-кого з більшою честю прийняв гетьман: їх чи тих).

Московські посли розпитували у челядників, з чим ті посли приїхали, що говорили гетьманові, і що той оповідав. Челядники казали, що були тільки етикетальні фрази (о отданім поклону и о поздравлениі), і не відомо, з чим приїхав шведський посол, а Ракоцій з-часта послів присилає-"щоб іменуватись йому королем польським".

Тоді Бутурлин і дяк послали до підлисків гетьманської канцелярії: до Остафія Федцковича і Захара Миськовича, довідатися що було на авдієнції і що є в листах? Обіцяли за те царську милость і дали наперед по 2 пари соболів. Підписки сказали, що Ракоцій прислав з тим, щоб йому іменуватись королем польським і венгерським. Воєвода волоський і мунтянський нагадують гетьманові, щоб їх охоронив від наступу турецького і татарського: вислав напротив свої війська, щоб не допустити до землі Волоської і Мунтянської, не дати зруйнувати. А з чим прийшов шведський посол, того ніяк довідатися не можна: при гетьмані він нічого не говорив, а з писарем розмовляв сам на сам, промов не записувано, товмача не було: говорив з писарем латинською мовою.

Бутурлин і ВасильМихайлів попросили прийти самого писаря, і спитали про все: "Объяви подлинно". Писар сказав: що від Карла-Ґустава приїхав його підскарбій Лілієкрона, з вірчим листом. На переговори гетьман відіслав його до нього, писаря. Писареві Лілієкрона сказав, що Карло-Ґустав прислав його для приязни і любови з гетьманом і військом Запорізьким: побачивши промисел, мужність і перемогу Запорізького війська над Поляками захотів він бути й собі "в приязни, дружбі і любови з гетьманом і з усім військом Запорізьким" [1]).

Другого дня, 23 н. с. червня, прийшов осавул Ковалевський, приведено з ним гетьманських коней і запрошено до гетьмана на розмову. На ґанку стрів Виговський і завів до гетьмана. Очевидно, він сим разом приймав на ногах. Посли "поклонились звичайно", і гетьман говорив:

"Я певен, що не тільки я, але ніхто в Малій Росії не має заміру відступити від царської високої руки [2]), і ми просимо вас донести наше проханнє-щоб цар. вел. не вірив, коли хтось нас невинно удаватиме (наговорюватиме). А що ми війшли в товариство з Шведом і з Ракоцієм не попередивши царя, і цар. вел. за се на нас (гнівається) [3]), то зробили ми се страха ради-тому що

Ляхи задаючи фантазії великі [4]), під клятвою мовили (нам) власне так, що цар. вел. вернув нас Ляхам. Також і для того, щоб Ляхи не з'єдналися з Шведами і з Ракоцієм на знищеннє наше. А того щоб вони [5]) заволоділи Короною Польською, ми ніколи не жичили і не жичимо,-тільки аби й. цар. вел, вчинив мир і згоду з Шведом. Думаємо, що Швед буде до мирного договору прихильний, а коли не буде годитись, знайдемо на нього инший спосіб. Тепер же треба розпочату з Ляхами справу до кінця привести, так щоб всею силою з обох сторін: з одної царське військо, а з другої шведське били Ляхів, аби їх до кінця викорінити і з заграничними державами з'єднатися не позволити. Бо ми то знаємо добре: хоч вони на словах вибирали цар. вел. на Корону Польську, а ділом той вибір ніколи б не стався. Се вони тільки задумали своїм лукавим вимислом на заспокоєннє, поки житиме Казимир: вони б увійшли в змову з заграничними державами і знову виступили б против. Сей їх лукавий замисел саме свідоцтво виявляє-листи писані до турецького цісаря, що я післав цар. вел. з своїми послами, з Фед. Коробкою” [6]).

Очевидно слова гетьмана і инших осіб, яких їм довелося чути, перед усім писаря, кінець кінцем переконали Бутурлина і дяка, що гетьман не мав заміру піддержувати претенсій Ракоція на польську корону, а ставить своїм завданнєм повне знищеннє Річипосполитої і поділ її між сусідами (се ми далі побачимо з їх реляції). Против такого непримиреного становища гетьмана супроти Поляків почали вони йому пригадувати похід 1655 р.-як тоді сам гетьман тримався того погляду, що польських городів не треба нищити, а вдоволятись їх покорою і підданством-так було під Львовом, під Люблином: гетьман вдоволився окупом, підданством і стримував московських воєвод від кровопролиття [7]). А тепер що діється? Шляхту, що присягала цареві й одержала від нього привілеї, Нечаєві козаки руйнують і з маєтностей виганяють, селян від ріллі відводять (записуючи в козаки), і тим привели до голоду, а бачучи таке инші Поляки на Литві бояться піддаватись цареві. На виленській комісії польські комісари заявили охоту вибрати царя польським королем, аби тільки він не нарушав їх прав і вільностей, не відбирав маєтностей,-“і ти, гетьмане, тоді віддавав все те на волю государську”. “А тепер говорив єси Кикину і Фомину: “Коли навіть цар. вел. помириться з польським королем, я з ним в згоді не буду-або ми їх знищимо, або, самі пропадемо!” З того видко, що твої слова стали

непостійні і змінні! Давніше-під Гусятином говорив ти так, що “не тільки Поляки, але й Татари, Жиди якби піддавалися під царську руку, чому їх не прийняти?” Хоч би й сам король піддався, ви б його радо прийняли під царську руку-і в приклад ти давав шведського короля, що нічим не кривдив тих, що йому піддавалися. А тепер Поляки ж самі бажають бути під царською рукою. І який же тобі прибуток з того (що ти їх не вважаючи на те нищиш?). Від вашого гоненія і тісноти Поляки піддадуться шведському королеві і Ракоцієві, та й тільки!”

Гетьман поясняв, що в Гусятині і Львові він жалував не Поляків, а православну людність. До Нечая будуть післані листи, щоб він не чинив ніяких кривд шляхті, що піддалася від царську руку, і дав їй волю їздити для купна-продажі і для всяких потреб в городи війська Запорізького. А хто їй якісь кривди й обиди задав, над тими буде слідство і кара по військовому праву без усякого милосердя. “Але просимо царського милосердя, щоб і царські воєводи і всякі начальні воєводи на Білоруси не чинили кривд і обид шляхті, що живе в городах війська Запорізького”-себто тій що піддалася під протекторат і присуд козацький.

Посли на се відповіли реєстром насильств, погроз і неправильностей з боку самого Нечая і його сотників, обжалованих могилівським воєводою Іваном Бутурлиним: сотники мовляв силоміць переводять селян у козацтво, грозять, що инакше де дозволять їм землю орати, похваляються в конкуренцію старому Могилеву утворити новий Могилев козацький у Лупулові — що дуже трівожить могилівських міщан і т. д. Посли домагались, щоб гетьман зробив край тому всьому.

Гетьман просив з тими дрібними справами почекати до свобіднішого часу:

“Тепер неприятелі наші, Турки й Татари, стоять над нами замахнувшися шаблею: хочуть нашу кров розливати і нас руйнувати. Ляхи збирають посполите рушеннє під Камінець, чекаючи на поміч собі Турків і Татар, щоб нас руйнувати. Ми взявши бога в поміч ідемо против них, щоб дати відсіч, не допускаючи Турків і Татар до городів на руїну нашу. І от як будемо-бог дасть-у війську 8), пішлемо людей гідних і уважних, велівши їм все те розслідити і хто в чім буде винен, звелимо їх покарати по військовому праву без милосердя-инших і на горло, щоб у всім згідно з царським наказом і нашими правами негайно зробили порядок. Про

полковника Нечая не думаю, аби міг говорити такі слова: що буде громити царських людей і битися з ними як з неприятелями; одначе велю і то розслідити і після слідства розпоряжуся по військовому праву. А на Лупулові жити (козакам) заборонимо, і надалі під карою смерти закажемо чинити які небудь кривди чи зачіпки" [9]).

Далі посли поставили жаданнє, щоб гетьманич Юрий зложив присягу цареві з огляду на вибір. Путивльські торгові люде, бувши на Україні, оповідали свойому воєводі про сей намір гетьмана: буде рада, і на тій раді гетьман хоче зложити гетьманство і просити військо, щоб вибрало гетьманом його сина, а самим послам їхавши довелося чути від усяких людей війська Запорізького, що рада відбулася і гетьман здав гетьманство на сина, "і тепер гетьманом всього війська Запорізького став той син Юрий".-"Ти б, гетьмане, звелів свому синові зложити при нас обіцянку перед святою Євангелією, що государеві нашому, цариці і царевичу буде в підданстві вовіки нерухомо, служитиме і добра хотітиме-як і ти перед Євангелією свою обіцянку вчинив". Але гетьман відмовився, як ми вже знаємо [10]), тим що за його життя гетьманська влада при нім, і Юрий як стане гетьманом по його смерти, тоді й присягу вчинить.

Потім, маючи на увазі царського листа, одержаного мабуть в дорозі, посли порушили справу оселення стрільців у Київі: цар велів їм жити в Київі з сімями, і для того треба дати їм місця під садиби і ґрунти під ріллю,-аби вони на несподіваний неприятельський напад завжди були готові; але полковник і війт київський без гетьманського наказу ґрунтів не дають, і стрільці з сімями живуть в шалашах. "Ти, гетьмане, пишеш цар. вел. про злі замисли турецькі, польські і кримські, що мають прийти на царські городи війною, а коли ратним людям не дадуть ґрунтів під двори і під ріллю, то ви ж самі наведете руїну на місто. Стрільці без дворів у Київі жити не будуть, розійдуться, а коли щось станеться з Київом через недостачу "осадних людей", се буде з вашої вини. Тепер мешканців у Київі мало, і вони часто виїздять, а стрільці житимуть постійно, і від неприятельських нападів буде безпечно. Тому, гетьмане, написав би ти київському полковникові скоро, щоб він негайно велів дати ґрунти стрільцям під садиби і ріллю".

На се гетьман відповів ухильчиво: "В Київі мені давно не доводилося бути, але від тих, що у них під город забрано ґрунти, і досі клопіт і плач великий. Трудно селити на чужих ґрунтах: тим ломиться право".

Писар же і осавул заговорили “шумно”:

“Як же се можна зробити: відібрати власні стародавні ґрунти, надавані святій соборній церкві від великих князів руських і королів польських, або хочби й власні доми й ґрунти козацькі і міщанські та дати під садиби стрільцям? Тим наведемо на себе люту біду! Ляхи відібрали були у гетьмана стародавню його маєтність Суботове, і за сю кривду досі ллється кров-аби й нам на себе не навести такого ж! В Київі можна й без московських стрільців обійтись, а такою малою скількістю від неприятеля не оборонитись!”.

“І відмовили рішучо, що давати ґрунти під садиби і ріллю ніяк не можна”.

Посли відповідали теж досить різко: “Чи се пристойна річ, щоб указ цар. вел. про стрільців і салдатів не був виконаний? Воєводи бувають з людей поважних, думних (з царської думи), для їх чести й оборони, і на випадок несподіваного неприятельського нападу при них бувають великі відділи кінного і пішого війська. Тепер, коли станеться якась халепа над Київом і воєводами, се не буде на славу царського імени. І тому не можемо надивуватись, як се стрільці й салдати вже другий рік як приїхали до Київа за царським указом, а й досі не мають де голів своїх приклонити: блукають з жінками й малими дітьми між дворами, терплять мороз, дощ і слоту, спеку і порохи, і з того помирає їх багато: не то що дивитись на них жахливо, але й чути страшно, що таке немилосердє діється. Ти, гетьмане, зараз би повинен дати їм ґрунти, нічим не відмовляючись. А вам, писарю й осавуле, приставити до гетьманських слів не годиться: так роблять тільки негідні люде, а ви робите царському ділу “розврат”, забувши його ласку до вас! В домах своїх ви не тільки своїм челядникам покої ставите, але й псам буди, коням стайні, худобі хліви-а військові царські, в службі й. вел. не мають де голови прихилити? Бога побійтеся. Сорому не маєте! Чи то ваша любов до одновірців-православних?”

Гетьман сказав, що подумає про се й дасть знати через Виговського й Ковалевського [11]).

Посли вернулися ще раз до непорозумінь козацької старшини з воєводами на Білорусі. Козаки ставлять свої залоги в воєводських повітах, де сидять царські воєводи; силоміць записують міщан і селян в козаки, виганяють

шляхту з покозачених маєтностей, бються з царськими людьми і под. Покозачені люде говорять “смутные рЂчи”- нібито вибрали вони на польське королівство Ракоція, а про самого гетьмана цареві стало відомо: “Говориш ти, що вел. государ до тебе і всього війська Запорізького милостивий, а бояре вас буцім ненавидять, щиру твою службу цареві не доносять і не об'являють. Так се тобі хтось сказав про бояр ,на ссору' не правдиво: боярам цар. вел. тебе ненавидіти нема чого, вся служба твоя і вел. государеві і боярам його відома, нічого від вел. государя не затаєно. Ти, гетьмане, таким воровським смутним словам не вірь!” 12).

Гетьман потвердив свою підданчу вірність і обіцяв вислати на Білорусь “чоловіка уважного і годного”, щоб припинити на далі конфлікти між козацькою і воєводською адміністрацією 13).

На кінець прийшли ще жалі дворян і боярських дітей Брянського, Карачівського, Рильського і Путивльського повітів на їх підданих, що повтікали на козацьку територію до Новгородка-Сіверського, Почепа, Стародуба-підчас коли сі поміщики були в походах на Білоруси в 1654 і 1655, і тепер приходять та їх садиби грабують, побивають їх родини, а селян і хлопів забирають з собою “в черкаскіе городы”, полковники їх не розшукують і не видають. Гетьман обіцяв видати нові накази. На тім авдієнція скінчилась.

Другого дня знову прийшов Виговський і говорив послам: “Не майте за зле, що вчорашнього дня не приніс я вам гетьманської відповіди про київских стрільців: велів гетьман бути у мене на розговорі шведському послові, а мені наказав добре розвідатись у нього, яка гадка шведського короля про мир: прочитати йому всі причини дані з боку шведського короля до порушення договору, та намовляти, щоб він свої неправди перед цар. вел. виправив, а як не виправить і з царем не порозуміється про мир і згоду, то гетьман і військо Запорізьке будуть йому неприятелями. Шведський посол вислухавши ті королівські неправди, завагався, розуміючи їх справедливість. А колиб вел. государ вважав за добре, щоб ми післали свого посла до шведського короля, щоб припинити війну, ми і то зробимо. Бо знаємо, що шведський король поєднався з ріжними володарями і королями”.

В справі київськіх стрільців гетьман післав до Київа товариша Ів. Волевача,

щоб підшукати для них ґрунти під садиби і ріллю, і що він напише, з того можна буде обміркувати. Але посли не задоволилися сим і вичитали дуже гостру науку за те що на вчорашній авдієнції писар і осавул "говорили розвратно и шюмно", так що викликали сумнів що до своєї вірної служби. Нині ти клявся, що вірно служиш вел. государеві, а вчора говориш на всякий розврат і непристойні слова видумуєш". Писар просив на нього не сердитись, бо він говорив так з гетьманського наказу, против гетьманського наказу инакше говорити йому було неможна,-"а більш усього перешкоджає в тім осавул Ів. Ковалевський-дуже суперечиться в тім зі мною перед гетьманом; може б йому якийсь дарунок дати, щоб у тім не чинив перешкоди".

Посли домагались закінчення своїх переговорів-щоб гетьман на всі пункти дав відповідь на письмі й відправив їх не затримуючи. Писар обіцяв то гетьманові переказати [14]).

Наступного, 25 н. с. червня Виговський прийшов і повідомив, що гетьман велів приготовити листа цареві і відправити послів, а відповідей на письмі дати не може, бо такого звичаю нема: "Що гетьман говорив з вами в господарських справах, ви то вел. государеві передасте і без листу". Посли настоювали, щоб таки дано їм ті писані відповіди, аби гетьман потім від своїх слів не відрікався: Те що говорено гетьманові, він позабував, а як буде "отвѢтное писмо и ему рѢчей своих отмѢнить будет нельзѢ". Намовляли також писаря, щоб він видав їм листи цісаря, шведського короля, Ракоція, хана, господарів, і всякі вісти. Писар обіцяв-"хоч би прийшлося від гетьмана й постраждать", і того ж дня приніс 9 листів в ориґіналах і кілька копій, між ними вірчі листи Парчевича, Лілієкрони, Шебеші й ин. і сказав такі вісти: король з посполитим рушеннєм іде під Камінець, з ним 18 тис. цісарського війська, і гетьмани коронні стягають військо. Гетьман велів Антонові Ждановичу йти також туди, шведське військо піде з ним також [15]).

Нарешті 28 червня н. с. після обіда прийшов Ковалевський, і запросив на відправу-"на отъѢздѢ поеднатца", як се записує звідомленнє,-"а лист до цар. вел. і відпуск ваш зовсім готов".

Церемонія була дуже коротка. Гетьман взявши від писаря листа передав його Бутурлину з етикетальними вірнопідданчими фразами: "Ми його цар.

вел. служити і всякого добра хотіти і против неприятеля стояти і битись і кров свою проливати, не жалуючи голови своєї готові, і від царської високої руки не відлучимось”.. Посли прийнявши листи поїхали до дому, провожав їх Ковалевський, а згодом прийшов Виговський-з прощальними дарунками від гетьмана-по коневі окольничому, його синові й дякові, і грошима окольничому на 20 рублів, а дякові на 13. Потім іще підписок Федцкович приніс від Виговського два листи “вістові”, і посли поїхали. Проважали їх Виговський і осавул Мисько верст з 5, “і поклонившися звичайно і попрощавшися, поїхали назад” [16]).

Примітки

[1]) Тамже с. 573-5.

[2]) Дяк старався передати сю промову з захованнєм виразів гетьмана, але вийшло місцями незнати що: так тут “Трактую певне, иж єсмь я и ин нихто живущій в М. Россії”.. Але зміст ясний.

[3]) Слова сього нема в тексті, але потреба його ясна.

[4]) Розуміти-подаючи цареві надії на Польське королівство.

[5]) Карло і Ракоцій.

[6]) Акты Ю. З. Р. III. с. 575.

[7]) Сі виводи були вже подані вище, с. 1103, як і відповіди на них гетьмана і я тут їх не повторяю.

[8]) Вираз неясний: чи тоді як військо збереться в похід, чи після походу; з змісту друге здавалось би правдоподібнішим.

[9]) Акты III с. 576-8.

[10]) Вище с. 1568.

[11]) Акты III с. 579-80.

[12]) Тамже с. 582.

[13]) В друкованім (583. I) тут єсть прогалина-її доповнює текст статейного списку в Малор. пр. ст. 5833/22 л. 84: "а которые будут самовольники без его, гетманскова росказанья в воеводства и волости цар. в-ва въезжают я меж царскими людями..."

[14]) Акты III с. 583-4.

[15]) Акты XI с. 684-5.

[16]) Акты XI с.685-8.

ВІДОМОСТИ ПРО СИТУАЦІЮ, ЗІБРАНІ ПОСОЛЬСТВАМИ — ВІЙНА І ДИПЛЬОМАТІЯ.

Листа гетьманського до царя, післаного з Бутурлиним, не ммаємо. Відомости Бутурлинової реляції доповнюються з одної сторони його реляціями, післаними цареві підчас посольства (в посольсьскім звідомленню заховалось їх три) [1]), з другої-звідомленнями Лілієкрони, Шебеші і Данила, що пробували у Чигрині в тім же часі [2]). Починаю з тих реляцій. Політична ситуація, за відомостями зібраними послами, в середині й другій половині червня н. с. представлялася так:

Від Ждановича давно не було вістей, мабуть він під Пинськом або під Берестєм. Стоять з ним війська: мунтянське, волоське, шведське і семигородське, бють і громлять неприятелів царських Поляків: вони з усіх городів тікають, ніде не приймають битви. Корунне військо втікало до Замостя, до Камінця Подільського, до Львова, під Сокаль і на Волинь; під Сокалем стоїть невелике військо з гетьманами коронними, а литовський гетьман утік за Німан, не давши бою під Берестєм, і тепер там, в Берестю залога Ракоцієва. Відомости про пляни союзників дані підписками і ріжною

старшиною (знатные люди) потверджували те, що розповів батько писаря. Ждановича виправлено в січні (с. с.) з таким дорученнєм: зійшовшися з Ракоцією і з військом мунтянським і волоським іти на польські городи, сі городи воювати і займати (засЂдати). Договір з Ракоцієм на тім: городи по Вислу, де жили благочестиві руські люде і (православні) церкві були, мають бути прилучені до козацьких городів [3]). Волоський господар прислав 6 тис., мунтянський 3 тис., під умовою що військо Запорізьке і Ракоцій за те буде їх боронити від кожного неприятеля: коли наступлять на них Турки або Татари, Запорозьке військо і Ракоцій будуть з ними разом стояти і їм помагати; а на коронні городи оба господарі ніяких претензій не мають.

Шведський король довідавшися про сей похід і пляни Ракоція на Польське королівство (хочет быти на корунЂ Польской королем), присилав до гетьмана своїх післанців [4]), прохаючи щоб городів де стоять шведські залоги союзники не зачіпали й не воювали, а він сам з військом бранденбурського курфірста буде разом з козаками воювати польські городи. На плян Ракопія-стати польським королем шведський король не погоджується, і сам таких претензій не має, а стоїть за те, щоб Польщу як державу скасувати ("снести б Коруна вся"), а польські володіння поділити "за промысл войсковой", як воєнну здобич-котрі землі кому зручніш (кому гдЂ сручнЂе). Гетьман пристав на сей плян повної ліквідації Польщі [5]) і поділ її земель-"чтоб Коруна Польская рознести": як знищать польські сили до останку і по всіх городах поставлять свої залоги, тоді гетьман, шведський король і Ракоцій поділять між собою городи-"котрі городи кому будуть зручніші". Але Ракоцій на се не погоджується, "щоб Корона перестала іменуватись", хоче бути на королівстві польськім, іменуватися королем польським і венгерським. Кінець кінцем шведський король се віддає цілком на волю гетьмана [6]).

Досі союзні війська повоювали Велику й Малу Польщу і городи забрали по Берестє Литовське, де поставили залогу Ракоція. Польське і Литовське військо, як сказано, розбіглось, але королеві, що пробував на шлезькій границі, цісар уже прислав 6 тис. війська, і можна сподіватись іще більшого. В Камінці Подільськім польське військо чекає в поміч собі Турків, Кримців і Ногайців.

Хан і нуреддін уже виступили на поміч Полякам і стоять від Чигрина

тільки в 20 милях. До гетьмана хан прислав післанців з повідомленнєм, що султан велить йому йти війною на Волохів, Мунтян і Венгрів, воювати їх і в полон забирати, за те що пішли на Поляків без дозволу султана. Хан кличе гетьмана йти з ним "по прежней своей дружбѢ"-воювати разом, а коли не піде, хан має наказ іти на нього самого [7]).

Султан велів також баші сілістрійському й иншим з великим військом іти на Волохів і на Семигород, і вони тепер переправляються через Дунай.

Гетьман переказував ханові через його післанців, щоб він на Волохів і Венгрів не йшов і вертався назад, гетьман на Мунтян, Волохів і Венгрів іти з ним не може, бо має заприсяжену приязнь і союз з ними. "Коли ви підете на них, великий государ пішле на вас своїх воєвод з великим військом, і Донським та Запорізьким козакам накаже воювати Крим, все ваша кочовище зруйнувати, жінок і дітей забрати в полон, а я з Ракоцієм, з Волохами й Мунтянами, і шведський король також будемо против вас разом стояти і битись, та й не тільки против вас, але й против турецького султана будемо битися разом" [8]).

Як вище сказано було, гетьман і старшина встигли в значній мірі переконати московських послів, що польське обвинуваченнє, ніби вони підтримують претензії Ракоція на польську корону,-несправедливі, козаки йому в тім не помагають, а ведуть разом з ними і з шведським королем превентивну війну з Поляками, запобігаючи кампанії на знищеннє України, що вони замишляють спільно з цісарем, султаном, ханом. Союз козаків з Ракоцієм, з господарями і з королем шведським мав на меті придбаннє союзників для війни з Польщею, а ще більше-запобігав можливому союзові Польщі з ними: притягав їх до ліґи антипольської, перспективами польської спадщини, щоб не дати Полякам змоги взяти їх в орбиту своєї ліґи, зверненої против України тільки в першім лінії, а в дальшім пляні небезпечної також і Москві. Тому рішучо відмовляючись від плянів Ракоція на польську корону, гетьман і старшина настоювали на дальшій участи в против-польській кампанії, спільно з Ракоцієм і Карлом-Ґуставом, ставлячи своїм завданнєм прилучення до козацької території православних країв до Висли. Коли раніш гетьман на бажаннє Москви обіцяв відкликати Ракоція, тепер про се не було вже мови. Натомість просив Москву помагати йому військом против Татар і Турків.

Примітки

[1]) Акты III 584 і X с. 681 і 682.

[2]) Звідомлення Лілієкрони з 12 с. с. червня і Данила з 15 в Архиві Ю.З.Р. III VI с. 287 дд. Дневник Шебеші в Monumenta Hungariae XXIII с. 517.

[3]) "Городом твоего цар. вел. войска Запорожскаго". III. 585. Се те що казав і Остафій Виговський.

[4]) Розуміються післанці, що приїздили перед Лілієкроною.

[5]) "А учинити тав чтоб Коруна Польская у Ракоцы у Свейского в титлах не именовалась: так бы учинить, будто коруна Польская и не бывала".

[6]) Акты Ю. З. Р. с. III 585-6.

[7]) Порівняти лист хана з-під Шаргороду, нижче с. 131.

[8]) Акты Ю. З. Р. III с. 586-7.

МІСІЯ ЛІЛЄКРОНИ, ДАНИЛА І ШЕБЕШІ: ЇХ ПРИЇЗД І СКЕПТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ДО НИХ ГЕТЬМАНСЬКОГО ДВОРУ, ПЕРША АВДІЄНЦІЯ, ПРИЧИНИ ФІЯСКА ВЕЛІНҐА, З МОСКВОЮ ВІЙСЬКО РОЗРИВАТИ НЕ ХОЧЕ, АЛЕ НЕ РОЗІРВЕ І З ШВЕЦІЄЮ.

З дневника Шебеші знаємо, що Лілієкрона з'їхався з ним у Феєрварі 14 травня; тамже був і Данило Калуґер-котрого Шебеші далі зве "козацьким послом". 6 червня вони були у молдавського воєводи [1]) і 9 переїхали за Прут-де заночували в полі, "маючи страх одночасно перед Поляками і Татарами". 11 переїхали Дністер під Сорокою, і другого дня під

Жабокричом, в “Бучманськім лісі” [2]) ледви не наскочили на татарську чату, 200 чоловіка, тільки щасливим випадком проїхали иншою дорогою. В Баланівці стріли Зеленського з його військом і після сього вже їхали безпечно. 18 приїхали до Суботова, а 20 до Чигрина.

Лілієкрона в своїй реляції поясняв, що з Суботова вислали вони до Чигрина наперед Данила. Але його прийняли тут зо всім не ласкаво і протримавши кілька днів, дали йому таку відповідь: коли нове посольство не привозить нічого иншого понад те з чим приїздив Велінґ, то гетьман не має що з ним говорити. Не знаючи, що там наговорив Велінґ, Данило і Лілієкрона не могли нічого иншого зробити, як показати Виговському всі документи дані їм від короля-з котрих видно було, що Карло-Ґустав принцпіяльно готов прийняти всі жадання Запорізького війска. Тоді настрої змінились, Лілієкроні післано запросини, щоб приїздив, і Виговський виїхавши за півмилі на зустріч, привитав його іменем гетьмана і переказав, як йому приємна зичливість і незмінна приязнь шведського короля [3]).

Невважаючи на присутність московських послів, Шведів з помпою впроваджено до Чигрина, і вони мали те переконаннє, що се було зроблено умисно, аби Москва побачила на власні очі, як козаки цінять приязнь і союз з шведським королем. Лілієкрона говорить, що так Виговський поясняв йому присутність московських послів в Чигрині-мовляв гетьман хотів, аби Москва побачила сю честь, зроблену Шведам, а Данило в своїй реляції дає таке поясненнє від себе [4]).

Приїхавши до Чигрина Лілієкрона попросив авдієнції у гетьмана і “полковник Ковалевський” справив його з тим до Виговського. Лілієкрона передав Виговському лист короля “з відповідними компліментами”, Виговський попросив показати йому вірчого листа, і по сім направив його до гетьмана, попередивши, що з огляду на недугу гетьмана його не треба томити довгими промовами. Тому Лілієкрона, передавши королівського листа, лише в коротких словах запевнив приязнь свого короля і його бажання підтримувати старе приятельство Шведів з військом Запорізьким. Гетьман відповів через “канцлєра”, запевняючи, що на нічию вірність і слово він не може так покластися, як на шведського короля, і тому нічого більше не бажає як заховати на завсіди таку надійну приязнь. Він тішиться, що нарешті прибув посол уповажений до вчинення формального союзу, і

доручає канцлєрові обговорити сю справу і довести до кінця.

"Все се відбувалося в присутности сина Хмельницького. Знаючи, що все військо Запорізьке вибрало і проголосило його гетьманом, і його батько за своєю недугою здав на нього весь реґімент, я поґратулював йому іменем в. кор. вел., додавши відповідні компліменти, і се було дуже приємно його батькові-він заявив, що власне хоче сповістити про се в. вел. і приятельськи попросити, щоб в. вел. після його смерти зіставалися в щирій приязни й прихильности до його сина" 5).

В розмові з Виговським Лілієкрона перед усім довідався, чому так нещасливо пішли переговори Велінґа-я вище наводив се оповіданнє. Лілієкрона очевидно постарався все зробити, щоб загладити неприємне вражіннє від розмов з Велінґом, на се давала йому змогу звісна нам декларація Карла-Ґустава, де той обіцяв не заперечувати ніяких претензій козаків на польські землі, поскільки вони не дотикали тих північних провінцій, які він застерігав для Швеції-а козацькі претензії дійсно не дотикали їх (хіба може щось трохи на Підляшу).

Таким чином сей пункт міг бути полагоджений-коли б не лишалося неясности що до претензій Ракоція: шведський король супроти них займав більше менше таку саму позицію не вмішання, як і супроти претензій козацьких, і полишав їм самим розмежуватися в Малопольщі і на Руси. Перед Данилом-каже Лілієкрона, "вони" (се могло значити Виговського і Ковалевського) заявляли одверто, що хочуть одержати всі землі до Висли 6). Той факт що шведський король, чи його посли не виявляли бажання явно і рішучо підтримати сі козацькі домагання, розхолоджував козацьку сторону до союзу з Шведами і стримував переговори-поки не прийшов повний крах Ракоція, що звів його цілком зі сцени і розвязав руки шведському королеві.

З другої сторони, побачивши в інструкції Лілієкрони дорученнє розвести козаків з Москвою, Виговський в першій же розмові дав йому ясно зрозуміти, що про повний розрив козаків з Москвою не може бути мови. Мовляв, коли Турки і Татари замишляють наступ на козаків, їм треба підтримувати з Москвою приязні відносини; але се не може перешкодити союзові з Швецією: козаки будуть посередничати і вести до замирення Москви з Шведами, і мають всяку надію на полагодженнє: мовляв,

московські посли дали тверду обіцянку, що цар не буде помагати Полякам, і гетьман і його канцлєр сподіваються, що їм удасться стримати Москву від неприятельських операцій в шведських провінціях. Лілієкроні нічого не лишалось більше, як згодитися, згідно з даною йому інструкцією, на козацьке посередництво-тим більше що Данило запевняв, нібито, йому з козацької сторони було сказано, що коли Москва не припинить своїх ворожих операцій в шведських землях, гетьман сам об'явить себе неприятелем Москви і піде на Московські землі з своїм військом. Тому Лілієкрона заявив, що король радо приймає посередництво гетьмана-охотніше ніж кого небудь иншого, і зараз було рішено, що разом з московськими послами гетьман пішле листа цареві, намовляючи його до згоди. До Карла ж Ґустава поїде Ковалевський і повезе гетьманську декларацію в відповідь на його декларацію-себто буде формально заключений союз, скоро тільки порішені будуть ріжні деталі. Такими були-розмежуваннє претензій на польські землі, воєнна поміч королеві з козацької сторони, і т. д. Як тільки виясниться, що з боку Татар нічого не загрожує, так гетьман зараз же збере в поміч королеві 20 тисяч козаків. Але тепер ситуація критична: хан персонально виступив в похід з 60 тис. Орди і стоїть над Дністром, де гетьман поставив свою залогу, щоб не пустити Татар на своїх союзників: обох господарів і Ракоція. Хан прислав післанця-намовляти гетьмана, щоб він не тільки перепустив Орду, але й своє військо прилучив до неї, щоб громити волоські землі й Семигород. Гетьман на се відповів, що він не може нарушити союзу й присяги сим своїм союзникам, і коли хан нападе на них, то се буде кінець приязни його з гетьманом, бо гетьман обіцяв боронити їх від усяких нападів. Кілька день тому він післав свого чоловіка до татарського табору, щоб докладно розвідатися про їх наміри і від того будуть залежати козацькі приготовання і операції. Лілієкроні ж і послам Ракоція і господарів нема що й думати їхати до хана. Підчас походу хан взагалі не приймає ніяких посольств-послів відправляють до його столиці і вони там мусять чекати його повороту, майже в ролі бранців. І так уже хан затримав попередніх послів Ракоція і господаря молдавського і віддав під варту.

Тому Шебеші й посол молдавського господаря рішили вертатися назад, Лілієкрона ж рішив чекати закінчення переговорів. Гетьман подав йому надію, що йому ще може вдатися вплинути на хана в інтересах шведського короля. Так Лілієкрона доносив своєму королеві 12 (22) червня [7]).

Взагалі перші враження Лілієкрони були досить оптимістичні. Приїзд шведських послів і їх запевнення, що шведський король вповні готов підтримати пляни і наміри козацького війська,-в сім менті коли ще невідомо було, що він властиво вийшов уже з гри,-очевидно підніс настрій в гетьманській кватирі. І гетьман і його канцлєр не жалували ріжних приємних перспектив, обіцянок і запевнень на шведську адресу. В постскриптумі до своєї першої реляції, зложеної в день приїзду, Лілієкрона описує, як після офіціяльних переговорів, під вечір (“після обіду”) “секретар Хмельницького” ще раз попросив його до канцлєра, бо гетьман велів себе перенести туди, щоб побалакати з послом в кругу старшини. Наговорив йому ріжних приємних слів, випив кубок за зроровлє короля, сказав, що того дня приїхав другий московський післанець, з дорученнєм відтягти гетьмана від короля, обіцюючи йому великі гроші, коли він схоче обернути своє військо проти Шведів [8]). Але гетьман, мовляв, відповів, що даремні сі заходи: він занадто цінить приязнь шведського короля, і посол може повідомити свого “вел. князя” (царя), що гетьман не тільки зістається вірним приятелем шведського короля, але як і раніше говорив і писав: коли вел. князь не дасть королеві сатисфакції за починені шкоди і не замириться, то гетьман з ними не буде далі підтримувати приязни: він хоче бути приятелем приятелям шведського короля і ворогом його ворогам. Кімната була повна старшини і козаків, завважає Лілієкрона, і гетьман кілька разів повторив се прилюдно. Тільки зараз, поки нема відповіди від Татар, він не може рішитись на що небудь, завважив гетьман. Але військо стоїть на поготові і може однаково скоро напасти на Москву як і на Татар; гетьман хоче тільки знати, де тепер пробуває король, і що діється в його армії [9]).

Діялися в ній під сю пору річи дуже сумні, як ми бачили вище, і як би гетьманові було звісно, де обертався король, він мабуть говорив би инакше з його послами. Але вісти про вихід шведського війська ще не дійшли до Чигрина. А навпаки Лілієкроні казали, що Жданович у своїх реляціях дуже хвалив шведську армію: ласкаві відносини короля до нього і всього війська, приязні відносини між шведськими вояками і козаками, і сі відомости робили дуже приємний настрій на чигринськім дворі. На Ракоція ж, казали Лілієкроні, Жданович дуже нарікав,-ми сі нарікання вже знаємо; Лілієкрона каже, що вони викликали у гетьмана невдоволеннє против Ракоція, і се потверджує й Шебеші.

Примітки

[1]) 18 (28) травня воєвода Стефан писав гетьманові-дякуючи за прихильні обіцянки всякої помочи против Татар, переказані недавно через воєводиного писаря: “Посилаємо листа від отця Данила, посла й. м. короля шведського,-його самого щоденно чекаємо, разом з иншими шведськими послами, заповідженими до Криму-як з того ж листа в. м. вирозуміти рачиш” -Акты Ю. З. Р. XI с. 726.

[2]) az bucsmani erdön-може Кучманський?

[3]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 287, переклад с. 294.

[4]) Також с. 301.

[5]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 288 (пер. 294-5).

[6]) Тамже с. 290 (пер. с. 297).

[7]) Тамже с. 291 (пер. 297-8). Шебеші в своїм дневнику відзначає тільки: “22 (червня) був у гетьмана Хмельницького. 12 липня були на обіді у канцлєра Виговського, разом з шведським послом. 8 вкрадено у мене 200 талярів, обшиту хутром шапку і ланцюг від кінського убору”.

[8]) Данило також доносить, що за першим московським послом приїхав другий. Але з звідомлення Бутурлина не видно, щоб тоді приїхав хто небудь з Москви. Хиба якийсь незначний гінець, не так від царя, як від котрогось з пограничних воєводів.

[9]) Архив III. VI с. 293 (пер. 300).

ЛИСТ БРАНДЕНБУРЗЬКОГО КУРФІРСТА ПРИВЕЗЕНИЙ

ДАНИЛОМ. ВІДПРАВА ПОСЛІВ ВІД ГОСПОДАРІВ І ПОСОЛЬСТВО ДО ЦАРГОРОДУ. ЗВІДОМЛЕННЄ ШЕБЕШІ, ЙОГО SUMMA LEGATIONIS, ЙОГО ЗАПИСКИ: ПОСОЛЬСТВА МОСКОВСЬКІ І КРИМСЬКІ, ПЛЯН ВІЙНИ З ТУРЕЧЧИНОЮ ЗА ПОМІЧЧЮ ШВЕЦІЇ І АНҐЛІЇ, ВІДОМОСТИ ЖДАНОВИЧА, ПЛЯНИ ПОДІЛУ ПОЛЬЩІ І КОЗАЦЬКІ ПРЕТЕНСІЇ НА ЗЕМЛЮ ДО ВИСЛИ, ПОСОЛЬСТВА ШВЕДСЬКІ, НІМЕЦЬКЕ ВІЙЬКО ГЕТЬМАНА, ПІДДАННЄ СТ. БИХОВА, ВІДНОСИНИ ПОЛЬСЬКІ І КРИМСЬКІ, ВІДОСИНИ ДО МОСКВИ, КОЗАЦЬКІ БУНТИ, ГНІВ ГЕТЬМАНА НА ВИГОВСЬКОГО ЗА ЙОГО ПРЕТЕНСІЇ НА БУЛАВУ, ВІСТИ З ЗАПОРІЖЖЯ, ПІСЛАНЕЦЬ ВІД РАЦА, ВТІКАЧІ-СЕМЕНИ, ЩЕ ВІСТИ ПРО ЗАПОРІЗЬКИЙ БУНТ.

Данило Калуґер крім доручень шведського короля привіз гетьманові також листа від бранденбурського курфірста-не знати чи за відомом шведського короля чи на власну руку. Бранденбурський курфірст в сім часі ще вважався союзником Шведів. Весь час зручно маневруючи між Яном-Казимиром і Карлом-Ґуставом і в залежности від обставин трактуючи то з одним то з другим, він при кінці попереднього року, по довгих торгах добився від шведського короля згоди на свої суверенні права в Прусії. Се була його головна мета, яку поставив він собі; використовуючи суперництво Яна-Казимира і Карла-Ґустава. Осягнувши її договором в Лабієві (Labiau) 20 листопаду, курфірст завів переговори з Яном-Казимиром (за посередництвом Лізолі) і в січні 1657 р. запропонував замиреннє під умовою, що Польща признає йому те, що признав шведський король: суверенність його влади в Прусії і скасованнє васальної залежности від польського короля з титулу сього володіння. Коли одначе прийшли відомости про наступ на Польщу Ракоція з козаками, курфірст перервав сі переговори, і очевидно став і собі шукати звязків з козаками, щоб увійти в нову ліґу. Про се знаходимо згадку в листі гетьмана, висланім з Данилом Калуґером-його недавно знайдено в пруськім державнім архіві, і поки що він являється єдиним документом сих зносин [1]).

“Наяснійший елєкторе Св. Римської імперії, пане і приятелю найшановнійший. Ніхто не може мати сумніву, що як найсмачніша присмака нам коштує, коли замісце розкішного обіду дістаємо від когось свідоцтва приязни і щирої прихильности. Бо се привілєгія приязни, що вона не

робить уйми навіть і кільком контраґентам, коли рівно розділює між ними гонори і вигоди. Тому так уганяють за нею і здобувають всякими заходами-особливо приязнь правдиву і щиру. Ми від вашого елєкторського в-ва вже й раніш мали гойні запросини до приязни, але ще більше відданими і прихильними до в. вел. зробив єси нас, коли й нинішнім (писаннєм) нас до того побудити не занехав. Як нам се було приємне і учинне,-нехай і в. вел. переконається з того, яких нас матиме готових до послуг, на кожне навіть незначне дорученнє чи заклик. Віддавши таким чином подяку за пропоновану останнім листом приязнь, свідчимо нашу безсумнівну любов в. вел. і обіцяємо добровільно і невимушено не облишати в. вел. в ніякій потребі, а показати і неприятелям в. вел., яких прихильників в. вел. в нас має. Нехай буде певен (в. вел.), що се приреченнє наше буде сповнене вірно, бо Нація Наша [2]) тим способом звикла здобувати собі приязнь, коли тільки переконується, що друга сторона не прийме їх невдячно. У всім покладаємось на докладне оповіданнє пана Данила: він усе потрібне ширше оповість і не промине нічого з нашої готовности. Ми ж поручаючись покірно щирій ласці в. вел., благаємо у всеблагого Господа міцного здоровля в. в-ву і щасливих літ. Дано в Чигрині 21 червня 1657 р. В. елєктор. величности зичливий приятель, до послуг готовий Б. Хмельницький гетьман війська Запорізького".

Коли сей лист писався, 1 н. с. липня, "великий курфірст", вважаючи на вихід шведського короля з Польщі на війну з Данією, відновив переговори з польським королем, бажаючи своєчасно "вийти з гри"-як йому радили його польські кореспонденти, і в серпні, скоро після смерти гетьмана, був готовий начерк трактату, котрим курфірст, за ціну звільнення з васальства, обіцював уже Польщі військову поміч против Швеції. Можливо, що від Бєньовського гетьман мав відомости про можливість такої зміни; але політичний звязок з курфірстом через те не тратив ваги в очах його і старшини.

Гетьман виправляв з сим листом Данила-мабуть разом з послами обох господарів і з своїм посольством до Царгороду-про се довідуємося з листу гетьмана до воєводи Щербаня, з 18 (28) липня [3]). Гетьман повідомляє, що він все військо скликав до табору, для охорони від Татар, вислав свого посла до хана, і що він довідається про його наміри, на підставі того уложить дальший плян; висловлює надію, що хан послухає його порад і

занехає ворожі пляни против його союзників. Зрештою про все що довідається про Орду, і які вісти будуть з Царгороду, обіцяє повідомити. Лист držаний взагалі в тоні спільної боротьби в інтересах православної віри против мусульманського світу.

Переходимо до відомостей Шебеші.

Сим разом маємо від нього чимало. Крім цитованого вище дневника його подорожі заховалась його реляція, вислана князеві в останніх днях червня н. с., і потім кілька записок з його довгого чигринського побуту-від 20 червня до 16 серпня н. с.; вони писані здебільшого без днів і не приведені до ладу [4]), містять всяку всячину, що доводилось Шебеші чути-на жаль часто без зазначення, від кого саме і коли. Се зменшує їх вагу, хоча ясно, що сі вісти і розмови походять головно від Виговського. В кождім разі вони інтересні, як відбиттє того, що говорилося тоді в Чигрині,-хоча б для "дипльоматичного вжитку", а дещо таки й незвичайно інтересне, так що я вибираю все інтересніше, дещо систематизуючи сі розкидані звістки, підбираючи матеріял разом, пропускаючи деякі незрозумілі місця. Записки мають характер сирового неупорядкованого матеріялу. Подекуди фрази недокінчені, або записані на стільки "для себе", що їх не можна зрозуміти. Надаючи велику вагу свому матеріялові, досі не заведеного до нашого історичного обігу-хоч опубліковано його вже більш як півстоліття, я крім перекладу спорядженого віденським спеціялістом-перекладчиком, звернувся до відомого мадярського історика проф. Домановского, щоб він доручив якому небудь будапештинскому спеціялістові зробити другий переклад для контроля, що він і зробив ласково, сам його провірив і виправив. За всім тим дещо таки лишається неясним.

Починаю від звідомлення Шебеші [5]). "Прибувши разом з шведським послом до гетьмана,-пише він Ракоцієві-я передав йому вашого листа і пункти згідно з інструкцією [6]). Він не згодився, щоб ми їхали до хана, бо він має велике завзяттє на наші три краї і всі сили збирає на їх знищеннє. Від воєводів вчора вечером прийшли листи [7]), що три їх калараші заковані в кайдани, і ваш гонець Крачон. Воєвода писав ханові про прихід послів від шведського короля і від в. м.-але той заткнув уха і нічого не хотів слухати. Він сам вийшов, перейшов уже за Дніпро, його посол був у гетьмана і всяко обробляв його, щоб він розірвав союз з в. м. і йшов з ним пустошити наші

три краї. Його милость гетьман післав на се свого посла з короткими словами: коли хан хоче бути з ним у згоді, нехай не йде на його союзників, инакше гетьман розірве з ним згоду і буде його неприятелем; козаки в зборі, коли хан рушиться, він піде за ним і дасть йому бій. Під Камінець він також післав 20 тис., дорога (Татарам) буде відтята, так щоб вони не могли сполучитися з Поляками. Гетьман чекає тільки свого посла (щоб знати), як заявився хан: чи хоче зістатися в добрих відносинах, чи ні. Тоді гетьман хоч хорий, сам виїде до війська.

"Московський посол також тут; нема що боятись, аби вони дали поміч Полякам. П. Барчай написав мені, що Турки хочуть на новий місяць зайняти Єне 8); тіга темешварського баші казав його чоловікові, що той чекає лише кінця байрама. Вашій м-и не пошкодить посунутися з військом під Камінець, щоб післати поміч (туди), бо війська тут досить. Гетьман обіцяв поміч, але Турків більше, і вони можуть наробити в краю великої шкоди.

"Антін-тамошній козацький ґенерал дуже нарікав на в. м., що ви його про ніщо не повідомляєте, а Угри убивають і грабують (козаків) де запопадуть. Гетьман був також дуже ображений, що вже давно не має від вас ніяких відомостей про те що діється

"Велінґ (свого часу) розповів був йому, що в. м. вимагаєте Камінця, Львова і Бару; по довгих запевнюваннях він заспокоївся, що такого жадання в. м. не доручали. Він викликав Данила з Суботова-і насамперед спитався, чи ми маємо такі доручення. Той присяг, що ні. Инакше він би з нами й не говорив і зараз би відіслав назад.

"Писав Антін також, що в. м. не пускаєш його на Поляків-бо вони б їх вибили, і що в. м. веде з Поляками переговори.

"Московське посольство полягає в тім, що цар запевнив гетьмана, що він Полякам не поможе,-посол присягається, що поміч не буде післана.

"П. Виговський обіцяє постаратись, щоб Татари Полякам не дали помочи. Він оповідав, що Поляки пообіцяли Туркам Камінець, але (козаки) сього міста Туркам не попустять, а заберуть собі.

"Тих Німців, що гетьман писав, він не може післати, бо вони стоять під

одною фортецею в Литві” (зараз побачимо, що се мова про Старий Бихів).

В записках Шебеші знаходимо сей самий матеріял, що він виложив в своїй реляції, але з деякими небезінтересними додатками і відмінами.

“Від московського царя прийшло посольство до козацького гетьмана, 150 коней”-починається перша записка, мова очевидно про посольство Бутурлина. Пункти такі:

1. Чи гетьман бажає замирення (царя) з шведським королем? Гетьман сердито відповів, що цар мусить замиритись і нагородити шкоди вчинені в краях (шведського короля), в Лівонії й Інфлянтах, бо коли вони не замиряться, (гетьман) разом з Татарами й Турками воюватиме Москву.

2. Московський цар жадає собі города і фортеці Старого Бихова, в Білоруси, що піддався гетьманові; але гетьман відказав що його не віддасть. Він (гетьман) хоче відібрати від нього (царя) Могилів-тому що його здобули козаки.

“Гнівався гетьман на шведського короля, що він затитулував московського цісаря Mostoviae dux.

“На границі Московії й України (Okraina) стоїть на поготові 75 тис. московського війська; московський цісар полишає гетьманові вести їх, куди хоче.

“Від хана тут часті посли, і тепер чекають якогось мурзу. З одного боку хочуть вони обмінятися присягою з молодим гетьманом і відновити з ним договір, з другого- плянують похід против обох волоських князівств і Семигороду. Гетьман відповів: “Як ви хочете йти на волоські князівства й на Семигород, коли вони ретельно платять цісареві данину і заховують вірність? Як би не заплатили, я б пішов з вами на них. А може ви тому на них гніваєтеся, що вони на моїх ворогів виступили і мині поміч дали? Але ж, сі краї в приязні зо мною, я з ними зложив союз, і вважайте: коли ви хочете рушити (на них), я наступатиму на вас морем і сухопуттю, я піду за вами, куди ви ні підете- чи на сі три князівства, чи підете в поміч Полякам, а пошлю військо на Крим і велю забирати ваших жінок і дітей. Вважайте, чи ви в тих трьох краях добудете більше?

“Виговський сказав, що за Дніпром 15 тис. козаків, мають наказ іти на

Крим, коли б (хан) вирушив. Казав також, що московський (цар) не дасть помочи Полякам ні на шведського короля ні на князів.

"Гетьман хоче воювати також в Т. (Турками), просить у шведського царя 5 тис. Шведів, а сам дає 10 тис., аби тільки оповістити се людям. Він посилає до шведського короля свого посла Ковалевського. Розвідувався також, чи (Шведи) не могли б прийти (на Турків) морем з Швеції й Анґлії.

"Виговський сказав, що Поляки пообіцяли Туркам Камінець, аби лиш їм помогли. Вся їх надія в Татарах була і тепер єсть, але козаки їх затримують. А про Камінець Виговський казав, що він їм самим (козакам) буде належати, і вони його не попустять нікому" (531-2).

"Антін, козацький ґенерал [9]), що тепер з нашим князем, прислав гетьманові скаргу на нашого пана, і гетьман був нею збентежений. По перше, що Угри зле з ними поводяться, вбили 300; де вони стрічають їх в такій скількости, що можуть з ними упоратись, вони їх (козаків) грабують і побивають. Гетьман сказав (з сього приводу): "Коли вони так поводяться з моїм військом, я вже знаю, що маю робити! Моє військо здобуло всі побіди, і воно побороло всі труднощі [10]). А тепер, коли так буде справа йти і далі, я пішлю туди 50 тис. козаків і всі Семигородці за один день будуть знищені".

"Другим пунктом написав він, що (Ракоцій) не дає козакам волі в Польщі, так якби держав (Поляків) в своїй протекції (patrocinium).

"Написав також, що князь веде переговори з Поляками і з Москвою, і гетьман тим дуже засмутився, і так висловився, що вже не знає, чи (Ракоцій) йому приятель чи зрадник? мабуть хоче для себе завоювати Польщу?

"З приводу того що Берестє занято (Уграми) сказав: "Як се вони (Угри) взяли? що по сей бік Висли, то належить нам, і я не попущу того нікому". Ключ від Львова він теж узяв собі(!)

"Він мав сумніви що до князя, та не для себе (одного) хоче він завоювати (occupare) Польщу. Але шведський посол заперечив: кожен дістане свою пайку, і для себе її здобуває.

"Не напише нам жодного листа, як там з нашим військом, і воно теж не

знає, чого він хоче" [11]) (с. 532-3),

"В розмові з Виговським почув я, що Антін написав, мовляв князь його має за ніщо, в ніяких справах з ним не радиться. Антін не знає зовсім, чого він хоче. Не знає, чи він (Ракоцій) для себе окупує той край, і куди хоче обернутись. Про ніщо не має відомости.

"Дивиться на нас, не як на союзників, але так як на молдавського й мунтянського воєводу-але там він господарів призначає, а нас він не визволив з жодної неволі. Коли він вважає нас за приятелів, добре; коли ні-то ми не для того війну вели, щоб другим щось здобувати, тільки собі!

"Антін не може навіть листа написати-йому взагалі заборонено щонебудь писати.

"Не може гетьманові писати!"

"Як часто (Ракоцій) посилає листи до молдавського воєводи, а до гетьмана ні разу. Не написав, як стоять справи і що він задумує. Все робить з власної голови, так наче все через нього сталося! Тепер шведський король пішов до Прусії [12]); наші люде не знають, до чого воно йде. Сам (Ракоцій лишився)-а не повідомляє нас про свої заміри, і нашим людям [13]) не дає знати, аби ми могли повідомити гетьмана в усяких справах.

"Про поділ Польщі-гетьман хоче одержати ту частину, що по сей бік Висли. Шведський король-Прусію, Литву, Польщу по той бік Бугу і дві милі за Варшаву. Нарешті князь-Краків і все що по сей бік Бугу (на захід від Бугу) до Варшави- так що Польща має зникнути цілком (533-4).

"В одній розмові з шведським послом Виговський згадав, що йому говорив московський посол: що шведський король і семигородський князь хочуть Польщу для себе завоювати, а вас від того виключити. "Краще вам воювати спільно з нами, ми нею поділимось між собою". Казав також, що хто б не володів Польщею і хто б не панував у ній, вони хочуть затримати за собою Польщу по Вислу, і її нікому не попустять" (539).

"Татарського посла гетьман відправив з такою відповіддю: Нехай хан ясно скаже, чи він йому приятель чи ні, бо коли вони (Татари) підуть на ті три краї, з котрими гетьман має союз, і хоче сей союз заховати, то як Татари

щось пічнуть з тими краями, то він буде неприятелем Татарам. Се мусить бути тим показано: коли хан хоче держати союз з козаками, мусить від нього приїхати посол з головних мурз, щоб обговорити сі справи. Коли посла не буде, се буде знак, що згоду з козаками розірвано. Гетьман буде чекати; він не хоче давати приводу до розірвання союзу, але чекає рішення від хана" (533).

"Від шведського посла зажадали повновласти: спитали його, чи є у нього уповаженнє на те щоб гетьман вів переговори з Москвою про згоду. Посол відповів, що такого уповаження не має, але гетьман, будучи в приязни з ними (з обома сторонами чи з Москвою?) повинен, посередничати: король готов замиритися наприятливих умовах. Але з огляду що він повновласти не має, сказано йому, що гетьман не буде з ним про се трактувати.

"Гетьман висловився перед шведським послом так, що він більше сприяє Шведам, ніж Москві. В присутности сина він сказав: "Коли я буду вмирати, я накажу синові, щоб він тримався союза з шведським королем" (533) [14]).

"Велінґ так відправив був посольство від шведського короля, ніби то наш пан (Ракоцій) доручив йому жадати від гетьмана Львів, Камінець і Бар. Гетьман тим був дуже заклопотаний. Виговський спитав, чи єсть то в його інструкції? Той заперечив, мовляв се тільки наш пан жадає. Мав при собі 300 червоних і показав їх, і з того приводу говорено, що се князь дав йому за се. Виговський зажадав, аби той показав йому інструкцію, що її держав в руці, сягнув щоб вирвати у нього з рук, але Велінґ подер її і сказав, що того нема в інструкції шведського короля, того устно зажадав семигородський князь. На се Виговський відрік: "Коли ти посол шведського короля, як же ти ведеш чужу справу; семигородський князь має досить людей щоб полагоджувати свої справи, він може післати на переговори свого посла!" Гетьман був тим так схвильований, що й тепер, як ми приїхали, він викликав з Суботова Данила і спитав його, чи у нас така сама інструкція-бо коли така сама, то він з нами не говоритиме, і ми мусимо вертатись. (Данило) заручив своєю головою, що такої інструкції у нас нема, і тоді (гетьман) велів нас закликати.

"А Велінґ, як його частували, випив за здоровє гетьмана фляшку вина, і випивши розгриз шкляний кубок і з'їв-скоро з того й помер.

“Якби вони віддали Камінець і Львів, аж до Бару, ми були б іще в ближчім сусідстві ніж перед тим, бо відти тільки 20 миль до них”. “Але ми не на те вели війну, щоб віддавати їх комусь иншому! ми здобули їх нашою зброєю без чужої помочи” (535) [15]).

“Про Німців, що гетьман обіцяв був прислати нашому панові в службу, відповідь була така, що він їх не може прислати, бо вони на Литві облягають фортецю. Зветься вона Старий Бихів. Вони, мовляв, мусять пильнувати, щоб дати відсіч, коли московський (цар) стане помагати Полякам,-треба обережности скрізь. Але се не правда, бо ті Німці в Суботові [16]).

“Сю фортецю (Старий Бихів) Москалі разом з козаками облягали більше трьох років, богато при тім згинуло, нарешті козацький полковник відправив Москалів кажучи, що він здобуде сю фортецю сам, на свого пана, і війшов в переговори з обложеними, намовляючи їх краще піддатися козакам, ніж Москалям, і ті піддалися козакам, і вони тою фортецею володіють тепер” (533-4).

“Хан і чути не хоче, щоб шведський чи угорський посол до нього мав їхати, казали: нехай не їдуть, їх нам не треба. Трьох каларашів (волоських, гінців) забили в кайдани, і нашого також (535).

“Про те що нам неможна їхати до Татар, була у них рада, і коли ми пішли на розмову до Виговського, ішла там балачка з гетьманом його радників, що нам не можна їхати, бо се була б для них образа, коли б нас там взяли до вязниці а вони (Татари) вже вийшли в похід, і їх натура звісна-нічого від них не добитись, вона міцно тримаються свого, і не треба їх ще більше розпалювати: коли бачуть, що їх бояться, вони тим твердіш тримаються. Коли б наш посол був би там, і мусів вести там переговори, певна річ-від нього жадали б дарунків і він мусів би з тим вертатись; але як побачать вони що другі сильніші від них, і вони з ними не можуть мірятися, тоді вони самі пришлють просити згоди, без усяких дарунків (535).

“Другий пункт. Тишкевич і инші писали нам [17]), що 20 тис. Москви пішло їм (Полякам) у поміч; такі відомости вони теж мали; але в московській столиці піднялося велике невдоволеннє [18])-домагалися щоб Полякам ніякої

помочи на гетьмана не давано і союзу, з ними (козаками) не розривано, і тоді московський цар написав (з ставки), присягаючись, що він ніякої помочи не давав і не дасть. Теперішній московський посол присягається, що Полякам не дається ніякої помочи. Коли б була дана, то козаки виступили б против них (Москви), бо за договором вони мусять виступити взагалі против кожного неприятеля їх союзників: шведського короля, князя і обох волоських господарів: хто против них зброю підійме, вони з усею силою дадуть тим одсіч.

"Що до помочи [19]), то він сказав, що одна тисяча козаків нічого не поможе: він побачить, що його робити; без Татар (поки з Татарами не вияснено) він нічого не пічне. "Бо коли ми пошлемо ту тисячу козаків, зараз скажуть: "Диви, козаки нарушили договір!" Як наш посол повернеться від хана, будемо знати, чи буде війна чи згода; коли хан підійме зброю, мусимо воювати з Татарами, і Турок буде нашим неприятелем, тоді ми будемо змушені боротися з ним і пошлемо в поміч не тисячу, а 10 тисяч".

"Питав Виговський чоловіка, що прийшов з табору (очевидно Ждановича), чи там чули, що хан уже рушився, і що Турки ідуть на Семигород і обидва Волоські князівства. Той відповів, що такі чутки були під Замостєм, що Татари рушають і Козаки також, і не знати було з ким козаки мають битися: з Татарами, з Москвою чи з Шведами-міркували над сим. Я завважив, що і наш пан не має відомостей про їх наміри"(536-7).

Наступає кілька записок, надписаних числами 25,24, знов 24 і 28, але я вище вже висловив сумніви щодо дати приїзду посольства Матвеева; взагалі в сих цифрах щось недобре (див. нижче), і їх не можна приймати за певні дата.

"24. Знову приїхали два московські посли, зміст їх посольства такий, що (гетьман) мусить розірвати свій союз з шведським королем і князем семигородським і мусить іти разом з ним на Волоські князівства, потім на Семигород, завоювати їх і потім звернутися на Поляків. Гетьман відповів, що він сього союзу не розірве, бо шведський король дотримує дану присягу, а він, гетьман, не обіцяв своїм союзникам помочи против Москви. Сказав також, що ті 60 тис. війська, що стоять на литовській границі для помочи Польщі, коли підуть, то не вернуться" (537) [20]).

Під 25 приїзд польського посла і звістка про Лупула, що він обіцює козакам великі гроші, аби вони йому помогли дістати Семигородське князівство. Потім, під 24-приїзд посла з Валахії-"тепер у гетьмана два московські посли, посол польський, шведського короля, семигородського князя і обох воєводів; був і татарський, але вже поїхав" [21]).

"Гетьман сказав, що не пустить нас до хана, мусить попереду зложити договір, тоді наше посольство подасть йому свої пропозиції, коли піде на се, то добре, коли ні... (недокінчено, 537).

"Московський (цар) хоче, щоб козацький (гетьман) був йому підвладний (subjugalis) і робив що йому цар звелить; гетьман має там своїх людей, ті сповіщають його про все. Він так відписав цареві: я піддавсь не на те щоб робити що ти скажеш. Дай но краще мені своє військо в руки, аби я міг робити з ним що зможу. Я з польським королем уже перед тим бився, щоб вернути свободу мині й козакам, аби вони не були хлопами, але носили козацьке імя, як давніше" (538).

"Московського посла відправив з тим, щоб військо (московське) рушило зараз і прийшло (на Україну): він додасть їм козаків, що будуть їм за провідників" (538).

"Сеї зими збунтувалось було на гетьмана яких 1000 козаків. Він велів тих бунтівників взяти на реєстр (regestrálta) і вислав з Запоріжжя в бій, а Татарів попередив, щоб вони були готові і всіх їх побили: він хотів їх знищити, тому що вони бунтувались против нього. Татари їх всіх окружили. Коли б ся інтриґа (praktikat) стала відома, було б гетьманові лихо з військом (köztök).

"(Тепер) Запорізькі козаки всі пішли на море, тільки діти лишилися дома.

"Він (гетьман) боїться Запорізьких козаків, тому, що вони бунтуються, а тут оселих не боїться, бо коли котрийсь піде против нього, зараз велить його привести і вбити. Тому сі не відважуються виступати, тільки ті другі" (538).

"Минулої осени запросив був Виговський гетьмана до нового монастиря (мб. своєї фундації) на празник. Як гетьман там наївся, пішов і ліг. Оден калугер підніс свій кубок на здоровє Виговському, щоб був гетьманом. Гетьман збудився, велів сідлати коней, приїхав з 30 козаками і напавши на

Виговського, витягнув уже на половину свою шаблю примовляючи: "Хочеш бути гетьманом!" Поїхали оба до Чигрина, гетьман зліз з коня в господі Виговського, і почали там сваритися. Виговський переказав, щоб прийшли його салдати. Прийшло їх щось 14. Виговський поплакував перед гетьманом, а сам поглядав через двери, чи нема там кого, і вже тоді набрався духу, як побачив своїх людей. Гетьман сів на коня і поїхав до дому. Ковалевський також був тоді в монастирі на обіді, і гетьман велів його шукати від хати до хати, щоб убити, за те що він був тоді там" (541).

Під 28: "Привели язика. Гетьман написав Запорізьким козакам, щоб вони не йшли (на море), доки він їм не скаже-він їм дасть знати. Ті відповіли, що тутешні козаки досить збогатились, а вони вже давно не мали здобичи, і пішли. Вони мають 400 човнів, а як з'єднаються з Донцями, матимуть ще більше.

"Запорозці зловили язика. Взяли на муки 4 яничарів і 2 Татар, і ті оповідали, що Турки й Татари йдуть разом на козаків, хоч і кажуть, ніби то йдуть на Семигород. Але иншим разом казали трохи инакше: що вони підуть перше на Семигород і на обидва Волоські князівства, а потім на козаків. Антонові гетьман написав, щоб ішов з козацьким військом під Камінець і здобував його" (538).

"Виговський говорячи з другим московським послом, сварилися про те, як се без відому царя зложено союз з Шведами і семигородським князем, і чому гетьман ніколи не приїде персонально порозумітися з царем, а посилає послами простих козаків. Виговський на се говорив, що як цар в своїй землі цар, так гетьман в своїм краю князь або король, він свій край шаблею здобув і з ярма (iga) визволив. "Коли хочете, заховуйте приязнь, і жийте з нами по доброму, коли ні-будемо боротися і наведемо на вас Татар, Шведів, Угрів. На се Москаль сказав зпочатку, що будуть наступати на козаків. Виговський на се одрік: "Ви хочете тільки городів, а про християнство не дбаєте. Як перше нам церкви забирано-і ви не кращі від Євреїв! ріжниця тільки та, що ви хрещені, але повні поганства (pogánság).

"Першому послові Виговський ще сказав, що коли вони пришлють поміч, то вона мусить іти під Камінець.

"Говорив іще московський посол, аби шведського посла і семигородського віддано їм до рук, аби відвести до московського царя. Виговський відповів:

“Як нам се зробити? Се наші приятелі, вони прийшли помагати нам воювати Поляків”. Хотів також знати (московський посол), з якими інструкціями ми прийшли, і які переговори вели” (539).

“Казав (Хмельницький очевидно), що він додержує присяги кожному союзникові. До Литви посилає 50 тис. війська, відти підуть козаки деинде (розум. мабуть-на Польщу).

“Говорив шведському послові і таке, що скорше розірве союз з Москвою, ніж з Шведами, і коли йому вдасться замиритися з Татарами, то він таки розірве союз з Москвою, візьме Татар і справить на них (на Москву). “Чекають з чим повернеться їх козацький посол від Турків: чи Порта добре до них построєна. Але Татари вже розірвали союз, вибивши без усякої причини тисячу козаків” (539-40).

На окремім листку без дати, мабуть коло 1 липня: “Приїхали посли з Литви, від Сапіги і від маршалка-піддаються гетьманові; коли гетьман буде стояти по московській стороні, вони також, коли гетьман буде триматися Шведів, вони також будуть по його стороні. Гетьман відповів їм, що кождого хто йому піддасться, він прийме в свою протекцію, тільки мусять прийняти до своїх фортець козацькі залоги. “Коли мені хтось простягає одну руку, я простягаю обидві, але мусить бути до мене з щирим серцем”. “Недавно, коли московський посол став перед гетьманом, а той лежав на ліжку, посол зажадав, щоб гетьман устав і прийняв царського листа стоючи. Гетьман відповів, що він уже не встає й перед богом, не тільки перед ним. Посольство було таке, що коли гетьман хоче, цар замириться з Шведом, і чого він хоче, того буде хотіти й цар.

“Польський посол, що їхав з інструкцією до Порти, попав (в козацькі руки), листи переслано цареві; в них стояло, що Поляки тільки з біди на якийсь час війшли в союз з Москвою, але не будуть триматись сього союзу.

“Гетьман не хоче кликати московського війська в поміч на хана, аби (цар) потім не казав, що Татар прогнано з його поміччю, і не жадав за се частини його землі. Його і Запорізького війська буде досить, щоб приборкати Татар.

“Гетьманові прислано язика, що хан стоїть на місці і тільки мурз післав на Молдавію. Гетьман післав туди також своє військо, аби воно било їх (Татар) разом з молдавським, мунтянським і семигородським. Направляє перевози,

а Запорізьким козакам велів напасти на Крим" (540).

"Юрко Рац прислав свого поручника - спитати Виговського, куди йому йти [22]). Той відповів-нехай іде до дому; потім сказав, що туди він його не пускає, але коли хоче йти до Шведів, то добре, бо се наші приятелі, а до Семигороду і до Турків він його не пускає, бо сам жалуватиме, коли піде туди".

На кінці: "2 липня. 30 Семенів князя втікли й прийшли разом з семенами Виговського, з поручником Миколаєм.

"Чув я, що Москаль казав: коли вони з ним не підуть на Семигород, він піде на них самих" (541).

На иншім листку (писано десь 14 липня):

“В місті Кременчуку, що недалеко Запоріжжя, пробували вчинити повстаннє на гетьмана, і він велів звозити до Суботова гармати і порох. Повстали тому, що гетьман віддав Татарам назад табуни, що (козаки) забрали у Татар.

“Молодший брат Ланти (?) піднявся на гетьмана з 600 чоловіка і зруйнував йому два міста, тому що минулої весни побито Татар і гетьман велів розстріляти Ланту. Його наказний в 1000 коней гонився за ним, розгромив, але той втік до Московської землі. Се було тиждень тому, 7 липня (541).

“12 липня ми разом з шведським послом були на обіді у Виговського [23]). Черновицький паркалаб написав, нібито Поляки мають 80 тис. війська і здобули Варшаву. Пощо пише фальшиві вісти, коли не знає певно і не бачив очима вірогідної людини? Я сказав, що напишу про се воєводі.

“Шведському послові Виговський сказав, що з Туреччини пишуть, мовляв походу на три князівства не буде, але в обозі язик оповідав, що хан наперед попробує щастя з козаками, і коли побачить, що може їх перемогти, тоді Поляки спустошать три князівства і віддадуть Камінець Туркам.

“Мені сказав, що гетьман журиться, що післав сю поміч (Ракоцієві), бо не знає, чого вони хочуть: не дістає ніяких відомостей. Скільки ворогів? Коли б він знав, не давав би помочи. 6 липня він післав Запорізцям листа, що вони можуть іти чи морем чи сухопуть. Сухопуть також.

“Старий козак, Вишня на йможливо, казав, що князь покликав до себе Татар, хоче напасти на козаків. Виговський питав семена, що прийшов з обозу, чи справді Угри хочуть напасти на козаків і побити? Козаки мусїли 4 дні сидіти в окремім таборі, а князь мав дати наказ, щоб військо його було на поготові, щоб на них напасти. Але шведський король не дав згоди, і тоді князь велів спитати Антона, нащо вони стали окремим табором. Антін відповів: “Бо ми чули, що ти хочеш напасти на нас. Коли маєш замисли, то гляди!”.

“Козаки мовляв узяли Замость і Антін прислав сюди 600 Німців, що там були; мають прийти до гетьмана і матимуть у нього ласку. Семени, що прийшли з обозу, хвалили приязну поведінку Шведів-що вони щирі, а Угрів лаяли-мовляв фальшиві.

“Німці, що прийшли до Кракова в поміч (Казимирові) [24]) писали шведському капітанові Вірцові, щоб він передав їм се місто на добрих умовах-бо ж він тепер воює не з Поляками, а з Німцями. “Ми против вас не маємо нічого, тільки на Угрів- тому що вони були піддані цісарські і збунтувались, і збунтували козаків проти Польської корони: ми до них доберемось, хочби в пеклі були, то й звідти витягнемо” (542).

“27 липня прийшов козацький посол, що був післанний до хана; відправлено його з Царгороду. Тому що оба воєводи післали ханові в дарунку 40 тисяч талярів, підозрівають, що вони нарушили договір, і навели Татар на них (козаків).

“Посла відправлено з дарунками; хан заявив: “Гетьман мій приятель, я йду мирити козаків з Поляками. Як буду вертатись, він вийде під Корсунь, я буду йти тудою, ми там зійдемось і заключимо вічну приязнь.

“Про воєводів говорив Виговський також шведському послові.

“Посол оповідав іще, що молдавський воєвода написав князеві, що вони повинні йти сюди-бо хан рушає з усею силою” (544).

Що говорилося в звязку з смертю гетьмана, відкладаю на потім.

Примітки

[1]) Факсімілє сього листа видав Д. Олянчин в збірнику “Хліборобська Україна” кн. пята. Латинський стиль оригіналу дуже складний і заплутаний, я старався виложити його зміст можливо ясно.

[2]) Natio Nostra — з великими літерами.

[3]) Monumenta Hung. XXIII c. 307.

[4]) Сіляді видав їх з паперів Шебеші що переховуються в архиві гр. Viczay в Гедерварі під загальним заголовком “чигринських записок з 20 червня до 16

серпня” в Monum. XXIII с. 531 дд. Далі я цитую просто сторінки сього видання.

5) Monumenta XXIII ч. 310.

6) Сі пункти, summa legationis, як тоді говорилось, се мабуть те що Сіляді видав тамже під ч. 313, означивши їх “серединою липня”, але се означеннє годиться тільки для приписок, дописаних рукою Шебеші, основний текст мабуть належить до першої авдієнції, або завчасу був приготований для подачі. Пунктів пять: І. Що думає гетьман про посольство до хана, чи воно можливе? 2. Зміст посольства до хана, як воно було доручено в інструкції. 3. Коли гетьман ухваляє се посольство, просити його щоб післав свого посла разом з ними і поручився за гроші, призначені для хана. 4. До того приводити гетьмана, щоб він далі заховуючи свій союз з Москвою не помагав їй ні против нас ні против шведського коробя-“боронь боже аби ми мали домагатись від нього розірвання сього союзу, але коли б щось таке трапилось, чого належить сподіватися від приязни і союзу з ясновельможним гетьманом?” 5. На випадок наступу Татар чи Турків на князівства, щоб гетьман згідно з своєю обіцянкою постарався “положити всякі перешкоди як на морі так і на землі”. Приписано до сього пригадку в справі німецьких вояків, що гетьман обіцяв прислати Ракоцієві давніш, і далі конспект: що говорити-з Виговським мабуть, з приводу вістей про наступ Турків на Семигород.

7) На сій підставі можна б сю реляцію датувати 25 червнем-маючи на увазі замітку про приїзд посла від мунтянського господаря під 24 червня.

9) Jenö в Арадськім комітаті, на зах. границі Семигороду.

9) az kozak generalis.

10) Властиво-воно було більше подібне.

11) Очевидно-слова гетьмана про Ракоція, пор. зараз ниже.

12) Отже розмова пізніша.

13) Тим, що з Ждановичом, очевидно.

[14]) Тут записка: Про сі справи написав я 22 (червня) панові банові.

[15]) В виданню сі дві фрази виглядають як одна цілість. Друге виразно взято з козацьких уст. А перша виглядає як міркування самого Шебеші.

[16]) В сім місці не дуже ясна записка: "Через Ковалівського переказав я гетьманові, яку відповідь дано що до помочи" (534).

[17]) Кому се нам? виходило б, що послам.

[18]) Villongas-суперечки, бунт.

[19]) Мова про козацький відділ, котрого просив Шебеші, щоб гетьман післав для охорони семигородських границь від Турків при їх сподіванім наступі на Єне.

[20]) Фраза доволі неясна, я її упростив; сама погроза досить виразна.

[21]) Сі посли перераховуються двічі, в ріжних комбінаціях під 25, потім під 24, і так що польський посол вичислений під 24, тим часом приїзд його записаний під 25 (с. 537). Я звів сі дві згадки до одного реєстру.

[22]) Фраза не зовсім ясна.

[23]) Так і в дневнику: "12 липня ми з шведським послом були у канцлєра Виговського"-с. 518.

[24]) Мова мабуть про помічний австрійський корпус Гацфельда.

ВІДКЛИКАННЄ ЖДАНОВИЧА І ПОЛЬСЬКІ ПРОПОЗИЦІЇ: НЕЗАДОВОЛЕННЄ З РАКОЦІЄВОЇ ПОВЕДІНКИ-ЖАЛІ ГЕТЬМАНА ПЕРЕД ВОЄВОДОЮ СТЕФАНОМ, ВІСТИ ПРО ВИХІД КАРЛА-ҐУСТАВА ПРИВЕЗЕНІ БЄНЬОВСКИМ, УСПІХИ БЄНЬОВСКОГО, НОВА МІСІЯ ЙОГО-КОРОЛІВСЬКА ІНСТРУКЦІЯ 13 ЧЕРВНЯ, ЛИСТИ БЄНЬОВСКОГО ДО ГЕТЬМАНА І ВИГОВСЬКОГО, ВІДПОВІДИ ЇХ 9 (19) ЛИПНЯ.

Найбільш яскраво в сих відомостях Шебеші виступає розуміється те що найбільш його интересувало-се незадоволеннє гетьмана, старшини й війська з поведінки Ракоція і спільної кампанії против Польщі: Жданович і його козаки нарікали, що Ракоцій тримав їх при собі не даючи їм ніякої волі собою розпоряжати. Він не радився в нічім з Ждановичем і не позволяв йому нічого робити на власну руку. Він не ділився ні з ним ні з гетьманом своїми плянами, його політика в Польщі зіставалась неясною, гетьман і військо були непевні що до своєї пайки в польських землях. При тім козаки ображались на Ракоцієвих Угрів за зневажливу поведінку, жалувались, що вони їх грабують і побивають, де тільки можуть.

На се жалівся гетьман обом воєводам, мабуть з згаданим вище посольством кінця червня. "Молдавський воєвода пише про жалі гетьмана, на нашого пана, що він не поводиться з козаками з належною пошаною", писав Шебеші до Чигрина оден з семигородських регентів Акош Барчай, доручаючи йому збивати такі обвинувачення.- "Се неправда, наш милост. пан не такий нерозумний, аби він з таким хоробрим військом і з самим гетьманом не поводився з належною пошаною, ви мусите боронити нашого мил. пана від таких закидів" [1]). В листі 18 (28) липня воєвода Стефан так відповідав на сі жалі гетьмана: "Я також-видить то бог, з великим жалем прийняв се, що довідався з листу в. м., м. м. п., що й. м. князь семигородський поступає против договору з й. м. п. Антоном, намісником в. м.; я того по ні не сподівався, та й думаю, що таки дане в. милости слово він додержить вірно-бо й я не загаюся добре порадити йому з сього боку, аби він більше не писав таких листів, що без усякої причини нарушають братську любов і приятельський союз" [2]). На жаль, докладніших відомостей про сей зухвалий лист Ракоція не маємо. Павло Алепський в своїх записках переказує те що доводилось йому чути про се в двірських кругах Валахії-але се дуже загальні відомости. Ракоцій показав себе дуже гордовитим і переступив межі справедливости. Він поступав в польській землі незвичайно немилосердно, поруйнував богато церков і манастирів, а на Хмеля похвалявсь і ганьбив такими словами: "От я вже заволодів Валахією і Молдавією, вони в моїх руках, Угорщина-се моя батьківщина, а тепер я завоював Польщу і зайняв їх столицю; лишається мені тільки підбити сього хлопа Хмеля". Почав потайки побивати його козаків, щоб зменшити їх силу. Хмель довідався про се й дуже розгнівався на нього; післав до хана і намовляв його іти й воювати Ракоція, щоб віддати його до

рук Хмеля. І осягнув се, бо Турки й Татари, почувши про сей похід на Польщу, піднятий без їх згоди, дуже розгнівалися; пішли поголоски, що сім королів змовилися й підуть походом на Волощину в великім пості і тут була велика трівога аж до Зелених Свят-коли прийшла відомість, що хан вийшов в похід і буде йти сими краями [3]).

Мабуть відомости про вихід Карла-Ґустава з Польщі, привезені Бєньовским були останньою краплею, що довершила гнів гетьмана на Ракоція за те, що він не приготовив його до такого несподіваного обороту справи, і тому в записках Шебеші так настирливо повторюється нота жалів гетьмана і Виговського, що Ракоцій не інформував їх про ніщо і держав в повній невідомости про стан річей на польськім театрі війни-а тим часом підняв своєю акцією Турків і Татар, що сунули тепер не тільки на Дунайські князівства, а й на Україну. Гетьман післав наказ Ждановичу кинути Польщу й рушити під Камінець. Не маємо докладнішої дати сього наказу; в записках Шебеші вона виступає під 28 червня. Желябужский почув про нього 4 липня в Стародубі (Нечай 27 червня ще не знав про сей наказ), дата Шебеші мабуть недалеко спізняється за фактом-він занадто був важний для нього, і гетьманський осередок не мав причини його затаювати.

Видаючи сей наказ гетьман з одної сторони сповняв домагання царя і заспокоював ханську сторону. Противставляв козацьку силу всяким грабівничим плянам Орди. Ішов на зустріч невдоволенню, що все більше підіймалося серед козаків Ждановича і в війську взагалі. Але се був серйозний удар по козацьких плянах на Західню Україну і Білорусь, майже резігнація з них. Іще з більшою силою ніж перед тим, гетьманський уряд мусів тепер узяти курс на замиреннє з Яном-Казимиром: з огляду на вихід з Польщі Карла, очевидний крах Ракоцієвих плянів і неясности в відносинах до нього, грозу татарського наступу і т. д.

Місії Бєньовского щастило незвичайно. Він попав в відповідний момент, приїхавши в Чигрин саме на се похмілля від Ракоцієвої кампанії і очевидно потрапив взяти відповідний тон. Супроти вище сказаного за точку приложення його дипльоматії треба розуміти західнє-українську проблему, до котрої він видимо вмів зручно підійти і знайти їй конкретне оформленнє. Потім проблема відсунулась, але оформленнє зісталося і як то буває-само по інерції добилось своєї реалізації: ефектної, хоч і ефемерної-в Гадяцькім акті унії.

В відповідь на своє звідомленнє з першої чигринської місії Беньовский одержав від короля широку повновласть на переведеннє договору з військом Запорізьким на тих доволі значних уступках, що були ухвалені соймом 1656 року, і лягли потім основою Гадяцької унії. Інструкція датована 13 червнем н. с. 4) і списана очевидно так щоб бути показаною Хмельницькому і Виговському (що виступає в сім моменті виразно як актуальний шеф козацької політики). Вона являлась таким чином одною з тих відповідальних політичних деклярацій, котрих таку спору серію маємо з тих часів:

"Поздоровити іменем й. кор. мил. щирим батьківським афектом уродженого гетьмана 5), з усім військом Запорізьким.

"(Пояснити йому), що й. кор. м. вважає для себе найбільшим щастєм, будучи з божого провидіння королем польським, мати змогу за ласкою божою об'єднати в одно поріжненні члени Річипосполитої. До того він і на початку свого панування прикладав старання, і тепер так само-бажаючи, аби та пожадана година зблизилась як найскорше. А бажаючи привести до кінця визначену на останнім соймі, за згодою всіх станів комісію з уродженим гетьманом війська Запорізького, знову висилає того ж уродженого Бєньовского, секретаря і посла свого, для продовження сеї справи, покладаючи надії на ласку божу. Як вона настроїла щиро й. к. м. і всіх станів Рчп. до сеї одности, так ачей милосердною опікою своєю надхне любовю до власної вітчини та одности і ур. гетьмана та військо Запорізьке.

"При тім запевняє перед богом й. к. м., що він сам і всі стани Рчп. бажають ретельної, правдивої й ніколи не відкличної одности з ур. гетьманом і всім військом Запорізьким. Все що з обох сторін сталось за гріхи вони віддають то справедливости божій і на вік закопують непамятю, покликуючи найвищого суддю на свідка сеї правдивої і ретельної щирости з своєї сторони. А щоб ур. гетьман і все військо Запорізьке тим більше пізнало сю щирість й. к. м. Річипосполитої, він за радою сенаторів дав згаданому Бєньовскому повновласть приступити до переговорів з ур. гетьманом і військом Запорізьким, так щоб приніс й. кор. м. умову здатну загасити внутрішній домовий пожар, через задоволеннє війська Запорізького і Річипосполитої. А. й. к. м. обіцяє за себе і всі стани Рчп., що вони слушним річам перечити не будуть, а триматимуть все постановлене. Бо

сподіваються, що ур. гетьман і все військо не схоче зневажити доброї охоти короля і станів Рчп., а забезпечивши в цілости се пожадане об'єднаннє сполучить силу війська Запорізького з силою війська Річипосполитої, я спільної вітчини. Все се доручається зручности посла-виконати сю справу як найкраще і найскорше, з задоволеннєм обох сторін.

"Але має він пильнувати як найуважніше, щоб сі щирі пропозиції короля гетьманові і війську Запорізькому не скінчились ніяким обманством [6]). Бо то річ певна, що Порта з Татарами збираються приборкати князя семигородського, господарів молдавського і волоського і нарешті й самих козаків. У Москви Хмельницький не має вже ніякого довіря, се явно показується: поминувши богато инших причин вистане одна: його сполученнє з Ракоцієм і Шведами. Не має довіря і у Порти-тому що стільки разів їй піддавався, а без її відома звязався з Москвою, і тепер збільшив сили васалів Отоманської Порти: Ракоція, господарів волоського і мунтянського.

"Доказом того, що (гетьман) щиро хоче замиритися з королем і Рчп. буде се, коли по приїзді посла він не гаючись нітрохи буде справу кінчати: обговорить умови і приступить до їх списування, підписання і печатання обома сторонами. Коли він уже відкликав козацьке військо (від Ракоцієвого війська) і схоче прислати королеві проти Шведів десяток тисяч добрих і комонних козаків, а другу частину козаків оберне з ханом на Угорщину-сам зіставшись для обережности на Україні (се будуть докази доброї волі Хм. і війська).

"Коли ж почне вигадувати якісь проволоки, то се буде або на те щоб подивитись, як нам справи підуть, або на те щоб тим часом післати до Москви і посварити її з нами, а нахилити до згоди з Шведами, або щоб і до Порти та до хана післати листи, що король (йому) пише-(на доказ) що вже згода з ним робиться, аби тим відвернути небезпеку, що насувається на нього від Порти і протягти час. Тому доручається розмислові посла вести справи так, аби короля і Рчп. не здурено. Та се й не буде (тяжко) [7]), бо послові дається лист і до хана; ханський посол і сам хан вложать свій авторитет у сю справу, і ханському послові буде легко підшепнути, чи мають (Татари) сполучити свою зброю (з козацькою) чи поступати (з козаками) як з ворогами. Сього ми собі не бажаємо-хочемо згоди, але поки

згода не стане як слід, не можемо не забезпечувати себе. Бо турецькі сили звикли швидко вертатися з поля, і не треба щоб нас і їх обдурено.

"Тому вся вага в тім, щоб скоро скінчити, намовити, списати, відписати. Оден ориґінал нехай зістанеться там, а п. посол щоб мав два ориґінали: оден при собі, а другий нехай пошле з певною оказією до Дубна, а відти до короля й. м.-бо оказії бувають часті. А по щасливім закінченню договору треба послові добитися, щоб козацькі посли виїхали з тим договором сюди, щоб зараз, при них же його потвердити, і через руки п. посла передати, аби він там урочисто його передав, і потім з частиною війська Запорізького прибув на послугу королеві і Рчп.

"Найбільше пильнувати того, щоб не дали знати Москві, поки те все не скінчиться. Бо дуже важно при угоді з Москвою, щоб нам було можна лекше з нею договоритися, ставши знову одним державним тілом. По закінченню переговорів можуть дати знати, що вони повернули до послушенства й. кр. м. і хочуть всі свої зусилля звернути на те, аби між короною Польською і Короною Московською була згода. Ракоція теж можуть упімнути, аби вернувсь і війну залишив. Порту і хана візьмуть за серце, коли будуть в послушности королеві і Річипосполитій".

Одержавши се дорученнє Бєньовский поспішив зібратися в нову дорогу, але вважав потрібним попередити Хмельницького і Виговського, запитуючи як вони ставляться до сеї місії, і чи може він рахувати на її успішне виконаннє супроти ріжних поголосок про ворожі пляни і настрої козацького війська чи уряду. Можливо, що на знак своєї повної щирости-цілком відкритої гри з його сторони, він тодіж переслав їм сю інструкцію; мені се здається дуже правдоподібним: інструкція, як я вже зазначив написана саме так, щоб вона не виявляла нічого небезпечного, чого не можна було виявити, а тимчасом мала характер нібито дуже довірочний, такщо показуючи її наперед посол робив нібито дуже яскравий жест інтимности. В кожнім разі, в тій чи иншій формі такі вияви щирого, інтимного довіря Бєньовский гетьманові і його канцлєрові дав, і з їх сторони дістав запевнення їх повної прихильности і бажання довести згоду до кінця. Хмельницький писав йому 9 (19) липня:

"В які публичні справи найкраще поступають, де обидві сторони приятельсько довіряють одна одній, і найспішніше відправляють їх, коли

приступаючи відгонять від себе всякі страхи. Бо неможливий там успіх в піднятому ділі, коли орґани надвоє діляться, і голова задумує одно, а серце хотіло б чим иншим занятись. Тому в. м., маючи призначеннє на розмову з нами, не повинен давати місця у себе людським балачкам, бо їх діло тільки сіяти повітряні чутки, повинен звіритись давній нашій приязни- і з помічю божою безпечно пуститися в намірену дорогу, в тій певности, що з нашої сторони не дізнаєш ні жодної перешкоди ні затримання, але по достаточній розмові в річах потрібних здорово й безпечно повернеш до домашніх порогів. Притім пильно поручаю себе ласці ваш. мосць пана-цілком зичливий приятель і слуга Б. Хмельницький."

виговський долучив до того запевнення особливої своєї приязни: "Великомилостивий мій пане і брате! Не звик я в словах своїх не статкувати-особливо тим кому обовязався приязнею. А маючи в памяти вияви приязни в. м. і обіцянку братерства, я завсіди йому сприяю. Тому ніщо не може утруднити в. м. дорогу, на котру заявив єси охоту й. кор. милости. Навпаки, коли за моєю порадою пустишся в сю дорогу, то достаточно з п. гетьманом розмовишся і без всякої перешкоди повернеш ціло до вітчини". Намовляючи не вірити ніяким байкам і як скорше пуститися в сю подорож, запевняє його: "Добре погостиш і швидко будеш відправлений-не так як удають лихі люде, що не бажають нам доброї репутації" [8]).

Желябужский записує в своїм звідомленню, що 12 (22) липня до Корсуня при нім прийшов польський гонець, і розповів, що він на імя Миколай Грибовский, їздив від Стан. Бєньовского, з Дубна, до гетьмана, повідомити, що їде до нього від короля. Був в дорозі 7 день, самого гетьмана не бачив, бо лежить хорий. Приймав його Виговський і велів переказати послові, щоб їхав не гаючись [9]). Очевидно він саме й віз тільки що процитовані листи гетьмана і писаря Бєньовскому, з запросинами до скоршого приїзду.

Примітки

[1]) Monum. Hung. XXXIII ч. 312, лист Барчая з 14 липня, отриманий в Чигрині 30 липня.

[2]) Акты Ю. З. Р. XI с. 728.

[3]) Переклад Мyркоса кн. V с. 21

[4]) Ся дата стоїть в заголовку видання сеї інструкції в Памятниках Київ. ком. III. с. 242; в тексті її нема, мабуть була в заголовку; але вона вповні правдоподібна.

[5]) Титул дуже скромний, як бачимо.

[6]) Тут еліпса-пропущена посередня гадка, в тім роді: се обманство самому Хмельницькому не вийшло б на добре.

[7]) Слово пропущене, я доповнюю се з змісту.

[8]) Видані в додатках до Кубаліної Wojna Brandenburska с. 437 з ркп. Осоліньских.

[9]) Звідомлення Желябужского в Рус. Истор. библ. VIII с. 1247-8. Грибовский нібито казав: "а ныне де тому осмой день" як його післав Бєньовский з Дубна; але се мабуть треба розуміти так, що Грибовский приїхав з Дубна до Чигрина на восьмий день, себто Бєньовский вислав його 11 або 12 липня н. с. Заїхати з Дубна до Чигрина і поспіти з Чигрина до Корсуня на 8-й день ніяк не можна було: на дорогу з Дубна до Чигрина лишаеться 4-5 днів.

ПОСОЛЬСТВО ТЕТЕРІ ДО ЦАРЯ-ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ПОЛЬСЬКІ ВІРОЛОМСТВА І ПРОХАННЯ ПОМОЧИ НА ПОЛЯКІВ І ТАТАР, ІНФОРМАЦІЇ ТЕТЕРІ, МОСКОВСЬКА ВІДПОВІДЬ, ЗАПИТАННЄ ЩОДО МІСІЇ БЄНЬОВСКОГО, ПОБАЖАННЯ ГЕТЬМАНА, ВИГОВСЬКОГО, ТЕТЕРІ.

Але виславши Бєньовскому заклик як найскорше прибувати, гетьман з

писарем поступили собі власне так як припускав король: другого ж дня вони вислали з Павлом Тетерею такого листа цареві:

"Заховуючи вірність підданства тобі, вел. гос., з усім військом Запорізьким, і обіцявши подавати всякі відомости про неприятелів православної віри ми даємо до відома вісти [1]) одержані слідом по від'їзді голови і полковника стрілецького Артамона Сергієвича (Матвеева):

"Хан своєю особою перейшов Дніпро і Бог [2]), (пішов) на Рашків, з військом Кримським і з Великим і Малим Ногаєм, більше дбаючи про гроші ніж про присягу.

"Що до шведського короля: хоч ми й знаємо його великі неправди против в. цар. вел., але він бажає згоди; коли буде воля в. цар. вел. на згоду, і одержимо указ в. цар. вел., ми пошлемо до нього умисного післанця, щоб вивідати його наміри.

"Про Антона, що був указ в. ц. в., то ми йому веліли з військом відступити і під Камінець іти; швидко сподіваємось від нього вісти.

"Турок мав прислати поміч Татарам, але Венеціяне взяли у нього два городи, і він виправив на них візира з усею силою, так що нема надії аби він міг прислати Татаринові якусь поміч. А що король Казимир посилає до нас знову Казимира Бєньовского [3]), і він до нас їде в посольстві, то що попереду ми їм (Полякам) говорили, то і тепер скажемо, як приїде Бєньовский: як вони і всі пани Корони Польської на Корону Польську і в. кн. Литовське тебе в. г-ря, вибрали, так того нехай не переміняють і неодмінно держать. А ми як вірні піддані того щиро зичимо в. цар. вел., як государеві православному, єдиному під сонцем,-аби в. ц. в. прийняв Корону Польську під свою царську руку. А що Поляки пишуть нам, нібито Леопольд, вибраний на цісаря римького, післав їм 20 чи 30 тис. війська, і більше того має прислати, то ми тому віри не ймемо і покладаємося на бога, що за його ласкою, а в. ц. в. щастєм всі неприятелі і віроломці будуть посоромлені. Але якщо ми нинішнього року не запобіжимо їх лихим замислам, то на другий рік вони конче [4]) піднімуть на нас самого Турка, тому що ми не вчинили їх волі. Ми післали відомість окольничому кн. Гр. Гр. Ромодановскому, що Татари з'єдналися з Поляками і задумують

поруйнувати всі українні городи, чого їм боже не поможи. Бо коли б україну [5]) поруйнували, то й до иншого б додумались! Тому ми й післали до кн. Г. Г. Ромодановского, щоб згідно з указом ц. вел. поміг нам військом на спільних неприятелів православної віри і разом з нами давав відсіч неприятелям, за віру православну і гідність в. цар. вел.

"З червня, як кримський хан свої загони розпустив, полковник браславський, піславши свій під'їзд, щасливо погромив під'їзд татарський, язиків добув і нам прислав; ми одного з них посилаємо до в. ц. вел.-звели його розпитати. А ми як від нього, так і від инших, що тут собі лишили, (з того, що вони говорили) зрозуміли, що хан нам великий неприятель. Так писав нам і господар волоський, що хан післав до Поляків Дедеш-аґу і всяко стараються помиритися [6]) з шведським королем і Ракоцієм. А Поляки зрозумівши, що Шведи і Ракоцій не хочуть відступити від ліґи [7]), післали до Константинополя і до хана великі гроші, щоб з ними війшов у спілку. Тож той бісурменин з Черкасами, з Ордою Білогородською, Очаківською й Буджацькою пришов на городи в. ц. в. [8])-до Браславського полку, недалеко Рашкова став обозом і розпустив загони скрізь під городи і села Браславського полку; задумав таке чого йому боже не поможи: городи руйнувати і православних людей в полон забирати. Тепер прийшла свіжа відомість від браславського полковника, що Ямпіль й инші городи витято, передові загони пішли сим і тим боком Дністра просто під Камінець і сполучилися з Замойским, старостою камінецьким, а сам хан з ордами стоїть в Браславськім повіті, чекаючи більшого польського війська. Доти там стоятиме, аж прийде король польський і гетьман (коронний): післав з тим до Поляків Дедеш-аґу-кликати короля, аби прибував як найскорше.

"Отже ми бачучи такі їх неправди (раніше) вже скупили частину війська на Ташлику, велівши йти в поміч Браславському полкові полкам Уманському, Полтавському, Подністрянському і полкам пішим. А тепер діставши відомість, що Поляки з Татарами зійшлися вже, веліли йти всьому війську-воювати кривоприсяжника кримського хана і Поляків, аби той неприятель городів не пустошив і людей в полон не брав. На Запоріже ж післали сьмо наказ, аби воювали Крим. І тебе вел. государя прохаємо: вели війську Донському, Астраханському, Казанському, щоб разом з Запорізьким військом воювали Крим, стелючи всіх неприятелів під ноги в. цар. в-ва. З сим от спішно посилаємо Павла Івановича Тетерю, щоб він всякі відомости

устно в . ц. в.-ву переказав: зволь його ласкаво вислухати і у всім повірити, і військом своїм нас скоро спомогти" [9]).

Крім листу до царя посли повезли купу листів до ріжних впливових осіб: до Морозова, Мілославского, Алмаза Іванова-від гетьмана і Виговського, до Ф. Бутурлина, Лар. Лопухина і Арт. Матвеева-від Виговського [10]) В сих листах, як звичайно, просилося ласкавої уваги до справ переказаних через Тетерю. Підчеркувано проханнє військової помочи, аби Поляки сполучившися з Татарами, не знищили України,-"як пустошили наші городи на Дріжиполі", і взявши сього року гору над козаками, на другий рік не підняли й Турка. Але просячи ласкавого клопотання перед царем, розуміли очевидно й инші справи, писані й неписані, переказані через Тетерю.

На ілюстрацію воєнної небезпеки і потреби військової помочи, гетьман долучив листи молдавського господаря з відомостями про кримські приготовання (лист18 травня) [11]), потім про перехоплених вістунів, що їздили для порозуміння від хана до Камінця, і навзаєм з Камінця до хана-що під ту пору стояв коло Маяків на Телигулі, "чекаючи посла від Поляків, і останнього слова від в. м. м. м. п." (Хмельницького), і відповідь від баші (сілістрійського) про поміч від нього" (лист з 13 червня). Тон сих вістей не був трівожний: баша, мовляв, не має ніякого війська, не більше 300 чоловіка, а Татари зловивши козацького язика і почувши від нього, що на війну з Татарами збирається таке велике військо, аж "землі тяжко" [12]), так тим збентежилися, що ради собі не можуть дати. Але листи полковника надністрянського Гоголя з Озаринець 29 с. с. червня і браславського Зеленського з Браслава з того ж дня свідчили, що Орда розвиває наступ і може з дня на день відтяти козацькому війську приступ до Камінця-де громадилося польське військо.

Гоголь доносив, що Поляків все прибуває, а татарські загони вже почали крутитися коло наддністрянських козацьких городків. Невеликий загон в 200 коней козакам удалось погромити, але відомости захопленого в полон язика, очевидно, були мало втішні, і Гоголь, посилаючи його гетьманові для інформації, пильно просив помочи для дальшої боротьби або інструкції, чи держатися далі-"бо будучи тільки в двох городках з моїм полком на пограничу, не маю нізвідки помочи" [13]).

Зеленський давав знати, що з огляду на наступ Орди на Побережу і на свої невеликі сили він мусів відступити до Браслава, і звязок з надністрянськими городками вже страчений-“до Рашкова нема дороги”, і може не без звязку з сим упадком козацької влади й престіжу почались тут бунти “мужицькі”, на котрі нарікав в своїм листі Зеленський: “хочуть бути старшими над полковників, вибирають самі собі сотників” і промишляють на те собі якісь листи-мабуть у гетьмана, іґноруючи полковника,- “хоч то не їх уряд, і всюди до полковників се належить-сотників вибирати” [14]).

Цидулки долучені до сього листу дещо ослабляли трівожний тон сих відомостей. В Камінці на перевірку не виявлялося ніяких нових континґентів. Татари пустили чутки, ніби то Калмики “поклонилися” ханові, так що від них не загрожує більше ніяка небезпека; але виявилося, що се була чиста містіфікація, споруджена мабуть на те, щоб підняти настрій серед татарських мас-аби вони не турбувалися за свої родини і господарства в Криму: за калмицького посла вбрали якогось свого Татарина і стріляли з гармат на потіху “аби світ чув і бачив як їм щастить” [15]).

На устних розмовах з дяками в Москві Тетеря і товариші дали такі інформації про ситуацію в момент їх виїзду.

Тетеря перед виїздом був разом з “гетьманським сином” у війську висланім против Кримців; тоді воно стояло між Уманню і Корсунем, в нім зістався гетьманич Юрий. Між Корсунем і Браславом, під Баланівкою стояв полковник Зеленський; він посилав на Кримпів під'їзди, і його козаки богато Кримців побили й забрали в полон. Але довідавшися про його малі сили Кримці кінець кінцем обложили його під Баланівкою, а на головне військо, де був гетьманич, вони не пішли. В дорозі вирубали два містечка: Ямпіль на Дністрі і Косницю. Сам хан пішов на Браслав, і гетьманич почувши про се теж рушив туди. Мабуть прийшло у них до бою. Про те що Кримці мали зійтися з Поляками, були поголоски, але чи зійшлися вони справді-не знати. Турецьке військо прийшло було на Дунай, і збудовано для нього міст, але коли прийшли відомости, що Венеціяне вийшли на Біле море, Турки міст знищили і пішли назад. У Поляків нема ніде великого війська: з королем на шлеській границі 3-4 тисячі, Чарнєцкий ходить з невеликим військом по Волини, “тікаючи від Ракоцієвого війська”. Але тепер як Ракоцій і Жданович вийшли з Польщі, польське військо зможе

зібратися в більших розмірах [16]).

Розглянувши привезені листи і обміркувавши дані інформації дяки повідомили гетьманських послів, що царське військо буде післано-але при тім поставили такі питання. По перше-чи се військо не буде терпіти недостатку в провіянті-бо з собою воно запасу везти не може.

По друге-чи посли знають певно, що козацьке військо зійшлося з Татарами? були у них бої? може вони хутко розійдуться? Бо треба вважати, щоб не трудити даремно царського війська!

На перше питаннє посли відповідали, що врожай на Україні добрий, царське військо не буде терпіти недостатку-треба тільки написати гетьманові (до діскусії, що з сього приводу розвинулася в Москві ми повернемося далі). Що до стратеґічної обстанови поясняли: в момент виїзду було відомо, що татарське військо сходиться з козаками; про те як будуть розвиватися бої, гетьман обіцяв післати наздогін скорого гінця, але досі гінця не було, і посли з того міркують, що від Татар "ще ніякої тісноти нема". 20 тисяч Запорізького війська рушило на Перекоп. Вони мали на меті сполучившися з Донськими козаками воювати кримські улуси"-себто зробити діверсію ханському походові на Україну [17]).

Крім сеї воєнної справи Тетеря мав порушити перед урядом ріжні инші:

"Гетьман бє чолом цар. в-ву.: він уже в старости, а кождий чоловік не безсмертний, і проживши стільки літ хотів би душу свою перед смертю очистити. Турбує його, що тепер війна ведеться зразу з кількома державами; всяка війна кінчиться згодою, і нехай цар. вел. не думає, що гетьман хоч згоди прагне, а шукає війни і кровопролиття. Ні, гетьман і сам турбується тим, щоб дати християнству спокій і замиритися хоч з одною державою: хоч з польським, хоч з шведським королем.

"Велів також бити чолом, щоб вел. государ не памятав того, що він, гетьман, не прийняв був виленської комісії і мав що до неї сумніви, так наче б хотів (з Польщею) не згоди, а війни. Ні, гетьман комісії не приймав тільки тому, що Поляки на з'їзді поводилися фальшиво, і (здавалось йому), що комісія неправдива, тому що багатьом доводилося чути від Ляхів такі слова, мовляв царське вел. відступив їх назад Коруні Польській. А тепер, переконавшися з царських грамот, що комісія не має в собі ніяких лихих

замірів (“комісія правдива”), і цар не має заміру віддалити (козаків) від своєї руки, Б. Хм. таким фальшивим, лядським словам уже не вірить і в усім покладається на царську волю. Чи схоче він замиритися з польським чи з шведським королем, (козаки) тому будуть раді і в нічім не противляться царській волі”.

“Тепер польський король прислав до гетьмана гінця перед своїм послом: чи прийме його гетьман чи ні? Буде послом Бєньовский. Коли гетьман Бєньовского не прийме, більше король до гетьмана в тій справі нікого не пришле. Гетьман відправив гінця з тим, щоб Бєньовский приїздив, і хутко його сподівається. А той гінець натякав, що король посилає Бєньовского з тим: коли цар і гетьман згоди з ним не вчинять, то Полякам прийдеться піддатися турецькому султанові, а тоді хоч плач-прийдеться їм воювати з гетьманом і з військом Зап. А як не піддадуться бісурменам, а цар з ними не замириться, то вони-кажуть-замиряться з Шведом, поступивши йому Прусію і Ґданськ. Через те гетьман і хотів просити царя, щоб з ким небудь замирився. А коли рішить замиритися-з польським королем чи з шведським,-гетьман пішле і від себе значних людей послами, щоб згоду з цар. вел. вчинено, так як цар собі бажатиме” [18]).

На иншій конференції Тетеря з тов. ще до того додали: “Кримський хан післав через Молдаву до польського короля свого посла Дедеш-аґу з 30 особами-оглянути його війська: коли у короля військо велике, хан хоче разом з ним ударити на царських підданих, а коли мале, то хан хоче війти в союз з Шведами і Ракоцієм, знов таки щоб на них ударити. А причину дає таку, чому Москва в Вильні замирилася з польським королем не порозумівшися з ханом? Та Московська держава і з-давна з ними (Татарами) в неприязні. Тому гетьман дуже наказував просити царської ласки, щоб цар велів ще до весни замиритися з котрим небудь королем. Бо коли Поляки, поступивши Прусію і Ґданськ замиряться з Шведами, та сполучившися з ханом напишуть до турецького султана, а султан дасть свій наказ Венграм, Волохам і Мунтянам-звелить їм зібравшися разом іти на царські (українські городи) і на царських підданих (козаків),-тоді буде у царя десять неприятелів” [19]).

Стараючися зрозуміти сі доволі таки плутані балачки [20]), я уявляю собі провідні гадки гетьмана так. Перед усім, він виправдується перед царем з

закидів зроблених йому Бутурлиним, що він має завзяток на Ляхів і не хоче з ними миритися, хоч би державна рація то наказувала. Ні, він не має завзятку тим більше що й не годиться се йому, як людині старій, що готується до смерти. Він повторяє своє старе переконаннє, що не можна вести війну одночасно з Польщею і з Швецією, треба з котримсь помиритися- як з Польщею, то нехай і з Польщею. Але в останній формі він все таки піддав цареві думку, що треба б добре обрахуватися-чи не краще замиритися з Швецією, так як козакам сього хотілось. Потім-з ким би не велися переговори: чи з Поляками, чи з Шведами, треба щоб в комісії брали участь представники гетьманського уряду як повноправні члени, і треба сеї справи не відкладати-щоб за зиму довести договір до кінця. Нарешті-гетьман виговорює собі такби сказати-право прийняти Бєньовского і вести з ним сепаратні переговори.

Крім того всього доручено Тетері купу персональних справ: мабуть не тільки те що заховалося в актах його посольства, а далеко більше. Іван Виговський післав з ним таку чолобитню цареві: “Будучи вірним підданим і т. д., чолом бю до лиця землі, щоб в. вел. пожалував мене маєтностями, що держав пок. Богдан Стеткевич каштелян новгородський, а тепер належать його доньці, котру я волею божою, а твоїм щастєм (!) за жінку собі взяв”. “Також за Костянтина брата мого і Павла Тетерю зятя мого до лиця землі чолом бю, щоб їм згідно з окремою чолобитною ласку показав-а ту ласку я сам і вони з усім домом нашим весь вік живота свого отслужувать будуть готові”... “І потім ще раз десятирицею чолом бю просячи всьому, що Павло Ів. Тетеря в. цар. в-ву подасть, істинно повірити і ласку свою в усіх проханнях показати” [21]). На окремих листках маємо подані від Тетері реєстри: Дідичних маєтностей Стеткевичівських, щоб цар дав наказ всім своїм воєводам, аби вони ті маєтности передали в володіннє пані Виговської, а коли б не хотів дати їх, аби дав взамін їх инші, а крім того “в наддачу попустошених дібр Стеткевичівських” містечко Кадин з присілками, в воєводстві Мстиславськім-що належало Глібовичеві. Далі — реєстр маєтностей пана Івана Мещерина, тестя Костянтина Виговського-що просив собі сей Костянтин [22]). Для себе самого Тетеря просив-переписати йому на перґаменті грамоту на міст. Смілу видану 1654 р., тому що вона зіпсувалася, як була закопана в землі [23]), і т. д. Але що з приводу сього всього в Москві говорилося, відкладаю надалі-бо то вже було по смерти гетьмана, а тут я мав пояснити, з чим посольство було вислано, і тепер

повертаю до ситуації перед Богдановою смертю.

Примітки

[1]) Ся фраза в оригіналі (себто москов. перекладі) еліптична-Акты Ю. З. Р. XI с. 713.

[2]) В друк.: “ДнЂстр и Буг”, може розуміти й так: перейшов Бог і Дністер під Рашковим, але се менш правдоподібно.

[3]) Бєньовский мав подвійне імя: Станислав-Казимир.

[4]) “Кончее”

[5]) Мабуть в розумінню пограничних городів.

[6]) Мабуть треба розуміти: помирити Поляків з шведським королем і Ракоцієм.

[7]) В пер.: “миру того не отлучны”.

[8]) Козацькі себто.

[9]) Акты Ю. З. Р. XI с. 713-5, московський переклад, фразеольоґію його покорочую.

[10]) Акты Ю. З. Р. XI с. 751-8.

[11]) Тамже с. 725-6.

[12]) Звісний епічний вираз з українських величальних пісень (тепер колядок).

[13]) Тамже с. 759.

[14]) Тамже с. 760.

[15]) Тамже с. 740-2.

[16]) Тамже с. 711-2.

[17]) Тамже с. 742-3.

[18]) Акты Ю. З. Р. XI с. 721-3.

[19]) Тамже с. 747.

[20]) Я спростив стилізацію, доволі неясну і ухильчиву: очевидно посли говорили "не просто", а дяки записуючи і стилізуючи на свій лад, зробили вислів ще більше неясним і незручним.

[21]) Акты Ю. З. Р. XI с. 717.

[22]) Тамже с. 719-720.

[23]) Тамже с. 770.

КАТАСТРОФІЧНИЙ КІНЕЦЬ РАКОЦІЄВОГО ПОХОДУ: НАСТУП ХАНА, КОЗАЦЬКІ ЗАХОДИ ПРОТИВ НЬОГО І ХАНСЬКІ ПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ — ЛИСТ ХАНА 20 ЛИПНЯ З-ПІД ШАРГОРОДА, ГЕТЬМАН КЛИЧЕ В ПОМІЧ РОМОДАНОВСКОГО-ЛИСТИ ЙОГО ДО РОМ. З 3 (23 ЛИПНЯ), ХАН ПІД КАМІНЦЕМ-ЛИСТ ДО КОРОЛЯ, КОЗАЦЬКІ ЗАСТАВИ ПРОТИВ ОРДИ, ПОГРОМ ОРДИ ПРИ ПОВОРОТІ.

Можливости діверсій, козацькі застави і під'їзди, що стрічалися в поході [1]), й перспективи дуже невірної боротьби з козаками настроювали дуже скептично хана і кримську старшину і змушували їх шукати всяких виходів з неприємної ситуації, всяких способів порозуміння. Ми бачили з записок Шебеші, які жваві зносини велися про се між ханською ставкою і Чигрином. Лист хана писаний в Шаргороді в сам день виїзду Тетері до

Москви і пересланий від гетьмана до Ромодановского, служить цікавою ілюстрацією сих заходів. Характеристичний самою своєю безграмотністю, він варт того щоб його навести в цілости. Але й зміст його цікавий: він говорить про часті посольства, про настирливі прохання до гетьмана, щоб він вийшов Татарам на зустріч на Кодиму і повторив добичливу прогульку на Молдаву, і виявляє велике небажаннє татарської верхівки воювати з козаками замість такого здобичного рейду вкупі з ними:

"Милостивий пане гетьмане запорожский, приятелю нашъ! Здоровья доброго зичимо вам, полковником и атаманомъ и всему войску Запорожскому. Мы пришедши з ордами нашими под Ачаков, послали-смо до вас посла нашего, то єсть Салганаша, отзываючись вам с приятельством никогды не разорваннымъ, і просили-смо, бы-сте были з войском своим вышли: под Кодемом мЂли-смо с собою мовить о речахъ, а о тым теж просили-смо васъ, абы-сте намъ дапомогли компаниї на нашихъ неприятелей. Для лЂпшой вЂры хотЂли-смо вамъ дать заставу з людей наших, якую быстє хотЂли. На счо от вас ани жаден значный человЂкъ не пришол, ани тежъ вы з войскомъ своим. Любо бы-тге были не пришли, теды было выслать людей якихъ до нас значныхъ, абы-смо с собою розмовили-смо в правде. Прислали были-сте до нас одного человЂка блиского, которой до нас пришол недалеко [2]) Днестра. Мы до вас якъ много раз великих людей нашихъ посылалисмо, то єсть акговъ? Вы теды сами не пришовши до розмовенья ся з нами, албо тежъ якого чоловЂка блиского своєго не приславши,-Теды орды наши мовили нам: "Вы єсте паномъ нашимъ и поведаєте намъ, ижъ присяга єсть ваша с козаками [3]); а кгды он з вами єсть о приятельстве, чему через цЂлыї рок стада наши забирают [4]), такъже й людей нашихъ в неволю берутъ, козаков своих не востегают от своєволи? Тажъе послали єсте до него, абы вышелъ с войском своим противко вам до розмовенья, албо теж яких значныхъ людей выслалъ, штож? с того немашъ ничего! Чи такоє приятельство будет? Он самъ южъ давно тую присягу зломал! Мы якъ много доброты єму учинили-ємо, а онъ запомнЂлъ, а тепер з нами ничего доброго не хочет учинить". Так мовили всЂ орды наши. Мы тут в тую сторону пришедши з ордами нашими заразом, почели всЂ орды наши мовити о вас, на счо [5]) мы им ничего не мовили, абы [6]) не вЂдали, гдЂ ся маєм обернути з войсками нашими.

“Мы теды раду чинивши з беями, мурзами, акъгами нашими, аби-смо се от вас жадным способом не отлучились, гдыж з нас жаден от вас не отступил, а счо [5]) смо перед тым мыслили-бога взявши на помочь юж єсмо пошли на наших неприятелей. “Мы все для вашего доброго працовали-смо. Нашого слова не слухали-сте, помочи нам не дали-сте; чтош с там чинить, богъ намъ самъ нехай допомогаєт. Одного просим, ежели тежъ воля ваша з нами зоставати в приятельстве, теды свавольных повстегайте, и же зобраныи добра и людей одошлЂте. Мы з вами, учинивши раз присягу, чи тежъ вамъ шкода альбо с Крыму албо с Очакова, албо з Белогорода од людей наших? ВЂдаємо о том добре, же жадная не пришла шкода; з Ногаевъ такъ же. Але вы своєволи не повстегаєте,-про то ж теперешнего часу повстегайте і на присязе стойте. Тылько вашъмость своєй стороны не розрывайте, мы своєй стороны-заховай боже! Прето ж повстегайте, абы-смо и мы скверченє од наших людей не слыхали; а коли повстягнете, же нашим людем кривда не будет, то они не будут перед нами плакати [7]).

“Дать под Шаргородом дня 20-го месяца июля року первоя (!) 1657-го. Вашъмости всего добра зычливый Магмет КгирЂй.

“Число в том листу написано ведлузъ ляцкого календару”.

“Припись под листом: Мости пане гетмане, вышли-смо з ордами нашими, которыє дармо не вернутца, му-сять тут гдЂ добыватца коло [8]) вас”1).

Лист сей гетьман зараз же післав Ромодановскому, що стояв з військом при українській границі, і гетьман накликав його до походу на Україну, щоб задати страху Татарам. На прохання Ромодановського-подавати йому вісти про Татар, він писав йому перед тим 3 липня (23 червня с. с.): хан з усіми ордами в Очакові і притяг до Телегулу, стоїть з ордами на Телегулі, день ходу від Дністра. А нуреддін-султан вислав з частиною війська під Камінець, аби сходитися з Ляхами: як зійдутся, тоді хан рушить з усею потугою, і зійшовшися хочуть воювати українні городи й. ц. в. Ми ж видячи їх злі замисли, зібрали наше Запорізьке військо, а по язика післали на Дністер: скоро тільки дістанемо, зараз з того зміркуємо і просто на них підемо. Бо Ляхи писали і до сілістрійського баші, аби йшов їм у поміч з яничарами й арматою, і він таки рушився і йде їм в поміч. Також одержали ми відомість, що частина Ногаїв пішла горі понад Орелею до того місця,

котре ти, друже наш, з військом й. ц. в. зберігаєш-тому остерігаємо, щоб на вас не приготованих ті погани не напали,-бо як вовки ходити звикли ті здрайці. Ми ж коли б велику навалу турецьку побачили, пішлем і до цар. вел. післанця нашого, щоб нам поміч дав, і до вас посилаємо". А в приписці: "По написанню листа прийшла свіжа відомість, що Татари прийшли з полоном і взяли 60 чоловіка: то вже значна зачіпка робиться" [10]).

В відповідь на листа Ромодановского, що він не має царського наказу, значить не може рушитися на Україну, гетьман переслав йому наведеного листа від хана, з таким коментарем: "Што єсьмо в прежней грамоте до тебе приятеля нашего писали, ознаймуючи, же ханъ крымской з ордами вышевши в полкъ Брясловский, городы украинныє пустошат, казаковъ стинаєт, и людей в полон берет,-тыє вѢсти истинныє и подлинныє суть. Бо посылали-смо посланника нашого Василя Бута, сотника хорольського єшче перед тым, покиль се не рушил самъ хан, до него, звѢдуючи єго замыслов, для чего он присягу зломал, на городы украинныє вышел с Крыма [11]). Теды ханъ кримский откозалъ посланцови нашому: "Для того з ордами вышел он с Крыму, же бы он ся з Ляхами зышол, а скоро злучим ся зараз со всею потугою ляцкою, крымскою и ногайскою, пойдемъ просто на козаков". А то для того учинили и ходят воєвать, же єсьмо з войском єго царского величества Запорожским не хотѢли з ними и з Лехами воєвать, і помочи им давать, на кого они схотят пойти; зрозумѢвши мы добре зъ языков тотарскихъ и с повести посланника нашего о замыслах ихъ бусурманскихъ, взявши бога на помоч и счастьєм є. ц. в., рушивши все войска є. ц. в. Запорожскиє с сыном нашимъ, в очи тому неприятелеви тоє войско є. ц. в. Запорожское послалисмо. Котороє войско южъ до тых час ставши под Брясловлем и потребу с тымі неприятелеми мают и бьютца, и по указу нашему Онтон, которой в Польши з войском былъ, южъ пришодши подъ ХотѢнъ, идет такъ же в очи тымъ неприятелем. Просимъ тебя, приятеля нашего, какий указ от є. ц. в. мѢти будете, рачь намъ извѢстить, и того посланника нашего не бавя со всякимі вестями, какиє у тебя, приятеля нашего, суть, вскоре отпустить. На Дон писали-смо до козаковъ Донскихъ, жебы Татаром покою не дали, але взявши бога на помоч, ихъ воєвали, такъ же на Запороже указ от нас был, и южъ хвала богу; же пошодши казаков з Зопорожа семсотъ, несчисленноє множество Татаров позасталых і Татарокъ постинალі и невольниковъ килько тысечей

вызволилі. І повторе тебе, приятеля нашего просимъ о скорыю на тую грамоту нашу отписи” [12]).

Навівши ханського листа, гетьман додає такий постскріптум: “Уважай же вашмосць тот лист, якая неправда бесерьянская: рекомо то хорошо пишут, а войну з нами хотят точить, и Ляхов взяли пять хоронгвей, и двЂ гормати с Каменца Подольского, а других Ляхов ожидают єще. С тыє вЂсти вашмость яко бы своим оком видел” [13]).

Два дні потім, 19 (29) липня він писав тому ж Ромодановскому: “Подлинная и певная вЂсть пришла свЂжо, же Антон по указу єго царьского величества (з войском) Запорожским, отлучивши ся од Ракоцого, тянет до войска, котороє єсьмо выправили тепер против ханови. Счо постерегши Ляхи, же Антон отлучил се, зараз с Татарами знявши се потребу мают с Ракоцым, а бодай до сых час юж трактатов з Ляхамі и с Татарами Ракоцый не учинилъ і примире не взялъ. А скоро с собою всЂ тиє три здоймут се, то всЂ силы нЂ где инде, только на городы єго царьского величества украинеыє обернут. Зачимъ тоє ознаймивши, просим тебя, приятеля нашего, рачь с тыми є. ц. в. ратными людьми к нам на посилокъ поки еще татаре не обогнали поспешать се, жебы тие заобопильное неприятеле, Тотаре і Ляхи не утЂшились,-якож уповаєм на милость божию і щастье єго царъского величества, же не утЂшат се -только вашъмость прудко поспешай с тим войском. О ЛытвЂ тую вЂдомость маєм, же вся на Києв хочет итти и воєвать, и Ляхи, коториє передались до Онтона, всЂ поутекали знову до Ляхов. Такая то здрада ляцкая; якъ здавна звикли тепер явная их здрада показалась. І повторе просим, рачъ вашъмость с тым войском поспЂшать і намъ вЂдомость в прудкомъ часе, какий указмЂти будете, днем і ночью давайте знать” [14]).

Три дні пізніш новий поклик: “По килкократ пишем до вас, друга і приятеля нашого, ознаймуючи, же хан з ордами, вийшовши і з Ляхами злучивши ся, всю свою поганскую потугу на городы украинныє обернуть конечно умыслили. Боже только имъ не дапоможе, якоже і надЂю маєм, же тиє погане потЂхи не отнесут,-вашмость только рач се поспешать з ратными єго царьского величества людми, которых в области своєй маєш, и як прудко вашмость рачиш притегнуть в городы украинныє с тымі войсками, альбо нЂт, рачъ нам ознаймить, жебысмо запевне вЂдалі, єжели

вашъмость до нас поспешит се. Бо южь Ляхи обудниє і хитриє, маючи с собою Татаров, и князя семиграцкого бодай южъ до сего часу не отшукали [15]) і лес(т)ками своими не звели. А єсли зведут, то і тот намъ неприятелем достанетъ. Притом приязни вашмости пильно полецаєм се, а о одписи прудкиі просим, єжели сподевать се вашъмости, альбо нЂт” [16]).

І другого дня, 23 с. с.-за чотири дні до смерти гетьмана останній лист з сеї серії (московська копія, сильно русіфікована в транскрипції, тому я подаю її в свобіднішій передачі): “По кількокрот поновляєть ся писаннє наше до милости вашої, приятеля нашого, жадаючи, аби мил. в., друг і приятель наш, з ратними й. ц. в. людьми до нас на поміч поспішав напротивко ханові кримському і Ляхам во єдино совокупленно. Коториї на нас і на всі городи наші й. ц. в. українні жестоко наступають, а все православіє-чого їм бог нехай всемогущий не допоможе-іскоренити хочуть. О що повторе вельце просимо, аби єсте м. в. к нам поспішав і до нас о поході своїм як найскорій днем і ночію знати давав. Жеби сми були запевне увідомлені, єжели ся маємо скоро мил. вашої сподівать-жебы-сьмо могли чим рихлій тих замислів поганських запобігать і над ними скільки бог милосердний помочи подасть, щастєм й. ц. вел-ва промисел учинить. О що й по-третє м. в. жадаючи, самих нас ласці приятельській як найпильніш залецаю. Дан з Чигрина іюля дня 23-го року 1657” (л. 77-78).

Ромодановский не рушився на сі прохання: цар не давав наказу, беручи на витримку гетьманський уряд-щоб змусити його до повної ліквідації самочинних союзів з Карлом-Ґуставом і Ракоцієм і до ріжних уступок в сфері внутрішньої політики. В 20-х днях липня н.с. хан був під Камінцем і вичікував сполучення з польським військом, для операцій против Ракоція і козаків, і нетерпеливився, що воно не надходить. З дня 27 н. с. маємо такий його характеристичний поклик до короля. “Переправившися через Волоську землю ми прийшли під Камінець з усею нашою силою і тут прийшла до нас відомість про неприятеля вашого Ракоція, що він стоїть під Збаражом і хоче пробитися до Старого Константинова. Тому я лишив тут усі тягари і спішно рушив просто- дай боже щось добре справити. Бо ж я то все зробив для в. к. м., ліґу і приязнь з козаками розірвав і прийшов з усею своєю силою, аби знищити їх як неприятелів в. к. м. Але не маючи при собі нічого з війська в. к. м. ані ординанса, мусів спинитись; одначе сподіваюсь, що з приходом вашого війська, за спільним і згідним заходом, справи ваші

підуть сього року значно краще ніж торік. Тільки нам дуже сумно, що війська ваші досі до нас не прийшли-прикро нам, людям рицарським даремно тратити час. Зволь в. к. м. дбаліше і уважливіше вести справи всього року: присилай як скорше до нас на сполученнє все своє військо: кінне, піше і армату, бо я маю при собі війська більше ніж 100 тисяч, а стоючи на місці не можу їм настачити поживи. Отже чи маєш своєю особою прибувати, та гетьманів післати,-нехай яко мога хутчіш поспішають з військом і арматою-як до бою, скільки того бути може. Ми як тільки можна старатимемось, аби щось добре справити сього року-аби в державі вашій як скорше зацвів спокій, і тоді ніякий неприятель не посміє против нас виступити. А як в. к. м., або гетьмани будуть ліниво поступати і не поспішать з нами зійтися- тоді все піде в проволоку, і вдруге вже мені не легко буде йти в поміч в. к. м. з таким великим військом, з огляду на віддаленнє тих місць і труди походні з наших країв" [17]).

Гетьман поставив сильну заставу з виборних козаків від усіх полків "на Ташликах" (Чорний і Плетений Ташлик від Синюхи до Інгула), під проводом наказного гетьмана Лісницького [18]). Одночасно на Камінець велів іти Ждановичу-щоб розірвати сполученнє Орди з Поляками; тільки той запізнивсь, загаявсь і не виконав сього доручення через бунт війська. В резерві наказав війську громадитися під Корсунем, віславши туди молодого гетьмана-свого сина (з ним був і Тетеря, поки не покликано його в посольство); військо стояло між Уманею і Корсунем [19]). А для діверсії вислав козаків з Запоріжа на Перекоп, і одночасно організував морський похід на Азов і Крим. Подробиць маємо мало, і ефекти сих діверсій представляється ріжно. В вище наведенім листі до Ромодановского гетьман говорить про невеликий рейд 700 козаків, які витяли "несчисленне множество" Татар і визволили кілька тисяч невільників. Тетеря оповідав про вихід в похід на Перекоп 20 тис. козаків, що разом з Донцями мали громити Кримські улуси. Сим погромом поясняли потім, що хан спішно вернувся до Криму, не важившися наступити на козаків; Данило Калуґер, на підставі відомостей одержаних в Чигрині в осени, рахує, що козаки вивели тоді з Криму 7 тис. невільників і 100 тис. штук худоби, а в Азові вибили 4 тис. спагів і визволили 600 семигородських бранців, і т. д. [20]). Так чи инакше, охоронна орґанізація переведена гетьманом взагалі себе оправдала: Орда в переході трохи зарвала пограниче- Хмельниченко

рахував “12 городів”, вибраних Татарами, за словами Желябужского [21]). Але від більшої руїни Україну охоронено, не вважаючи на бунт і непослух, що вибухли в війську в звязку з фіналом Ракоцієвого походу.

Примітки

[1]) Тетеря одначе щедро перебільшив розміри тих козацьких відділів, що посилалися на Крим: він говорить про 20 тисяч, тим часом як гетьман у листі до Ромодановского каже, що з Запоріжжя на Крим ходило тільки 700 козаків.

[2]) В копії: “не долека”.

[3]) казаками.

[4]) зобирают

[5]) сча.

[6]) Може, бо.

[7]) плакоти

[8]) кола.

[9]) Білгород. ст. 391 л. 70.

[10]) Білгород. ст. 391 л. 84, оригінал-цікавий бажаннєм підписка-Українця яко мога приладитися під московський стиль і мову, з того виходить цікава мішанина української (канцелярської) і московської фразеольоґії. Сим листом розпочинається серія таких повідомлень Хмельницького Ромодановскому, що йдуть до його смерти. (Саме з'явилися вони в 149 томі львівских “Записок”- надрукував їх І. П. Крипякевич).

[11]) Крылу.

[12]) Тамже л. 67-9, дата: с Чигирина 17 дня месяца июля.

[13]) Тамже л. 72.

[14]) Тамже с. 63-5.

[15]) Ошукали-здурили.

[16]) Тамже л. 40.

[17]) Переклад або скорше-скорочений парафраз ханський-з москов. архива видав Кордуба, Жерела XII с. 508, оригінал в Чортор. ркп. 609 л. 55, переклад тамже ркп. 612 л. 19.

[18]) 9 н. с. липня говорив Желябужскому ніжинський полковник: "За всіми вістями (про те що хан іде під Камінець до Ляхів, а Турки громадяться на Дунаю) велено нам з усіх полків вислати всіх козаків до війська на Ташлики, і на турецьку границю полковники наші пішли, стоять при границі, а до Ракоція і Антона полковника гетьман писав, щоб ішли під Камінець проти Турків і Кримців"-Рус. ист. библ. VIII с. 1280, теж с. 1242-те що оповідав попереднього дня Поляк Таргоні: гетьман написав до Ракоція і Антона, щоб ішли під Камінець, "а від себе післав військо з Григорієм миргородським і велів збиратися на Ташликах".

[19]) Акты Ю. З. Р. XI с. 717.

[20]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 340-1.

[21]) Рус. Ист. Библ. с. 1282.

ЗНОСИНИ РАКОЦІЯ З ЯНОМ-КАЗИМИРОМ. ШВЕДСЬКІ ПОРАДИ РАКОЦІЄВІ, ПОХІД ЙОГО ДО КРАКОВА І ВІДМОВА КОЗАКІВ, ПЕРЕХІД ЗА ВИСЛУ І МАРШ НА ТУРОБИН І ЗАМОСТЄ, ЛИСТУВАННЄ ЖДАНОВИЧА З ЗАМОЙСКИМ.

В сих днях рішалася доля Ракоція і тих козацьких плянів що були звязані з сею дунайською конфедерацією. Після того як Шведи покинули його 22 червня н. с. під Варшавою, Ракоцій почув себе цілком безпорадним-тим більше, що разом з сим одержав відомости про прихід австрійського війська в поміч Казимирові. Раптово, нервово, нетактовно відкриваючи свій безрадний настрій, кинувся він шукати порозуміння з Яном-Казимиром, щоб випросити собі безпечний поворот через польські землі до дому. А стрічаючи тут дуже стримані або й зовсім неприязні настрої (особливо шеф помічного австрійського корпусу гр. Гацфельд радив Казимирові не спускатися на пропозиції Ракоція, добачаючи в них тільки бажаннє вийти з трудного становища, тим часом як королева нібито стояла за те, щоб замирити Ракоція і використати против Шведів) Ракоцій робив ріжні обіцянки що далі то щедрійші — але все даремно [1]). "Напротягу шести днів чотири рази присилав Ракоцій до короля просячи згоди", пише де-Нуайє; "в останніх пропозиціях було таке, що він опорожнить обидва міста, які він тримає в Польщі (мабуть Краків і Берестє), виплатить гроші нашому війську, віддасть нам частину свого війська і війде в союз против шведського короля. Йому на се подали надії, але не залишили наступу на нього; він налякавсь і спаливши свій обоз перейшов під Сендомиром за Вислу; коли він довідався, що наши вже в Пинчові, і залога шведська і Ракоцієва піддались,-його похід став виглядати на просту втікачку" [2]).

Пуфендорф оповідає, що з шведської сторони, виводячи своє військо, дано було Ракоцієві пораду: з огляду на австрійське військо податися на схід, за Буг, щоб держати звязок з козаками, Семигородом, Волоськими князівствами і Портою; заложити свій табор під Львовом, а в потребі відступити до Пинська, маючи через Україну і Молдавію забезпечену дорогу до Семигороду, і з Семигороду атакувати далі Польщу [3]). Се була рада не погана-тільки вимагала того, на що досі не спромігся ні Ракоцій ні сам Карло-Ґустав: повного погодження з козацькими біжананнями.

Ракоцій на се не спромігся. Він хотів конче дістатися до Кракова, щоб трактувати з Яном-Казимиром в ролі володаря його старої столиці і Підгірря, тому пішов горі Вислою -вичікуючи відповіди на свої пропозиції. Але нічого конкретного з сеї сторони не приходило, натомісць ріжні обставини де далі-показували неможливість сього пляну. Австрійське військо ще стояло під Краковом, инше мало йти на Семигород. Ріжні

добровільці-Поляки, що поприставали були до Ракоція, кидали його і переходили на сторону короля. З Семигороду приходили вісти про рейд Любомірского. Козаки рішучо відмовлялись іти далі й забирались до дому. Тим часом в сей мент се була найсильніша й найцінніша частина армії Ракоція; коли в початках кампанії польські політики відзивалися про корпус Ждановича легковажно, тепер вони підчеркують, що в війську Ракоція тільки й доброго, що козаки [4]). Але вони вже й перед тим поривалися відставити свою здобич до дому, як ми вже знаємо; тепер же не вважаючи на всі вмовляння Ракоція в останніх днях червня, недалеко Сендомира стали на власну руку перевозитися за Вислу, щоб іти до дому. Супроти переговорів Ракоція з королем-що стали відомі козакам, їм дійсно небезпечно було зіставатися в глибині Польщі: Ракоцій міг віддати їх в розпорядженнє короля, польські війська могли їх обступити і винищити. Може бути, що вже прийшли якісь інструкції і від Хмельницького. Тоді Ракоцій-не маючи ніяких певних шансів замирення з королем, побоявся лишатись без козаків над Вислою і рішив іти з ними.

От як описується ся ситуація в пізнішій реляції Штернбаха, що був в кватирі Ракоція: "Після того як армії (шведська й угорська) розсталися, поради в. кр. вел. злегковажено і князь ніби то йшов на Краків, але вагаючися в дорозі й тримаючися Висли. Я пильно радив йому поспішати, поки Австріяки не окружили міста: стати табором над Вислою і тоді в залежности від обставин або дати бій або відступити на угорську границю. Але його збентежений розум не приймав спасенних гадок, так наче його фатальна загибіль і ганебний договір вже були неминучі. Отже йдучи за волею козаків, щодня шукали ми переправи через Вислу, а не знайшовши 20 (30) червня перейшли між Завихостом і Сендомиром з незвичайною швидкістю на лодках, човнах, парканах і всяких пливучих матеріялах-потім як три дня наперед перебігли до неприятеля три волоські коругви Station Станіславского, а потім і сам Станіславский. Другого дня після переходу показалося кілька хоругов Литовського війська і звівши з нашими гарці пустилися навтіки і наповнили страхом свій табор; можна було їх усіх без труду погромити, коли б передня сторожа козацька не дала фальшивої звістки, що Литвини вже перейшли за Вислу. Ми ж як утікачі, ідучи в усім за розпорядженнями козаків, котрими провадив Немирич, пішли на Туробин повз Замостє, трудними переходами. Післали до Замойского трубача, домагаючися річей Немирича, зложених у попередніх часах,

инакше грозилися спалити місто, але даремно. І так далі спішно йшли на Русь,-аж в двох милях від Львова, з лівої сторони від нього, зачули ми за собою погоню Чарнєцкого” 5).

Сю коротку реляцію писану слідом по подіях, доповнимо деякими подробицями з хроніки Ґрондского -учасника того ж походу. Він розповідає, як прийнято вісти про рейд Любомірского; Угри стали наставати на Ракоція, щоб як найскорше вернутись до дому, козаки ж почали хвилюватися, вимагаючи від нього, щоб їх не кидав так далеко від їхнього краю, а відпровадив до безпечніших місць, зате обіцяли відставивши здобич зараз вернутися ще з більшими силами. Але були й такі, що радили відложивши все инше спішити таки на порятунок Кракову. Инші радили навпаки не зачіпатися з Німцями, після того як так їх підвели Шведи, а відступити на Підгірє, за Самбір, розпустити шляхту, а наняти нове наємне військо. Серед сих суперечок і вагань, насамперед почали тікати польські хоругви, набрані Ракоцієм-зробив то й сам Station Station Станіславский, їх провідник. Далі козаки позбиравши човни, почали перевозити своїх за Вислу. Побачивши се Семигородці ще більше почали журитися, а деякі й грозити-що не прощаючися з князем підуть до дому. “І так взяла гору думка-лишити на волю божу Краків і Берестє і вертати тудою звідки прийшли. Стали думати як перейти Вислу, що було далеко тяжше при повороті, бо розлилась більше ніж в поході на Краків-тобі без труду її перейшли. Але помогли козаки: переправивши всіх своїх людей і тягарі, вони запропонували свою поміч і князеві. Одначе ся поміч коштувала дорого: по червоному за коня, за воза пять, а часом і більше. Тоді богато стали кидати до Висли худобу й иншу здобич забрану у Поляків, бачучи, що відвезти не можуть, а лишати ціло для перших хто прийде-здавалось занадто прикро” (414).

Він додає, що сі річи, що плили Вислою, і ті відомости що приносили втікачі з Ракоцієвого табору, давали розуміти, як лихо стоять справи його війська. Се накликало ту атаку литовських хоругов, і з усіх сторін злітались тепер ріжні відділи польського війська, щоб його добити. Сили були ще дуже великі, але цілком дезорґанізовані й деморалізовані. “Він має ще 30 тис. війська, але як я вже говорив се дуже мале військо”-писав де Нуайє з королівської кватири 6). “Козацький полковник Антін, що з Ракоцієм, не відступив від нього, доки не мав наказу від Хмельницького, а тепер між

ним, і Семигородцями відносини невірні, і сей козак ставить свій табор окремо, з своїми 7 або 8 тисячами-а се найкраще військо в армії Ракоція" [7]). "Воєвода виленський жене за ним з 5 тис. кінного війська, Полубенський з 3 тис., Чарнєцкий-перейшовши ріку в тім самім місці що й він,-з 5 чи 6 тис.; великий гетьман коронний з рештою своєї армії, котрої більшу частину дав вел. маршалкові (Любомірскому) для нападу на Семигород. Крім того 6 тис. Татар-що прийшли до нас, і тепер в Коросні, йдуть на зустріч (Ракоцієві), а до великого маршалка післано курієрів, щоб він заступив переходи в горах, аби не перетяли йому відступ. Вчора вечером ми мали відомість, що всі оті війська сполучилися і прийшли до Лежайська, і відти до Семигородця не більше як 3 милі-сподіваємось, що вони його запопадуть" [8]).

Козаки повели Ракоція далі на північ, на Туробин і Замостє [9]). В Замостю, як ото ми вже чули від Штернбаха, були сховані річи Немирича, і він рішивши податися з козаками-хотів ті річи забрати. Заховалися листи в сій справі до Яна Замойского, від Ракоція і від Ждановича, що з свого боку просили за Немиричем і за ріжними людьми, що були в Замості [10]); видно простояли за тим кілька день [11])-так що не так іще безоглядно тікали, як уявляли собі Поляки. Листи Ждановича варті того, щоб на них спинитися:

"Ясновельм. м. п. підчаший коронний, мій великомил. пане і приятелю! Наблизившися з Запорізьким військом до тих країв, і знаючи що в. м. п. п. тут у Замостю резидуєш, вважав я за слушну річ засвідчити мою зичливість м. м. п., тому що військо Запор. досі зазнавало приязнь не тільки від пок. предків, але і від самого в. м. м. м. п. Будучи певен, що і тепер в. мил. не змінився в тім і не занехаєш відповісти своїм афектом на наш афект, особливо коли висловимо свої прохання в певній приватній справі й. м. п. Немирича, київського підкоморія, здавна зичливого Запорізькому війську-що й тепер, пробуваючи з нами статечно дбає про загальне добро [12]). А саме просимо, аби в. м. велів видати без всякої проволоки рухомі річи й. м., що в певнім місці знаходяться в Замостю,-маючи на увазі, що за учинність в. м., якої зазнаємо в тій справі, як і в инших наших бажаннях (котрі я доручив устно оповісти подавцеві листа) ми і військо Запорізьке, й. м. князь семигородський й инші чужоземні війська, волоські й мунтянські віддячимося повною охороною маєтностей в. м. І тепер-чекаючи повороту

подавця листу і не маючи сумніву, що в. м. вповні прихилишся до нашого прохання,-ми суворо заборонили рицарству чинити спустошення в маєтностях в. м. При тім пильно поручаю ласці в. м. свої вірні послуги і себе самого".

Замойский відповів, що він "віншує собі" сеї памяти про приязнь його предків до Запорізького війська, що живе в нім-"чого й тепер має свіжий доказ з України", і дуже тішиться з приязни виявленої в листі Ждановича-сподіваючися, що "приватний приятельський трактамент", котрого Жданович недавніми часами зазнав у його домі (очевидно в 1653 р., коли Ждановича затримано в Польщі), підтримує в нім сю приязнь. Не може, при всім бажанню, виконати прохання Немирича, бо його депозит разом з иншими забрано ще торік до коронного скарбу "з відомих причин". Тим не менше сподівається, що не вважаючи на се його маєтности будуть таки охоронені від спустошення, бо відносини війська Запорізького певно залежатимуть не від сеї оказії, а від усеї традиційної приязни дому Замойських-"за котру воно досі не добре платить, пустошачи мої маєтности".

На се Жданович відповів таким листом: "Коли б Запорізьке військо забуло прихильність попередників в. м., саме небо побудило б нас-особливо в теперішніх часах, коли инакше діється і в Річипосполитій і в війську нашім,-аби ми вважаючи на наступників, шукали б якогось спокою, при добрій згоді з обох сторін, аби сторонні неприятелі не тішилися з дальшого кровопролиття. Коли я вчора відізвався з своєю прихильністю до в. м., вчинив то з обовязку і дбаючи про ласку в. м. на будуче- котру буду старатися по можливости компензувати своїми вірними послугами, пильнуючи схорони маєтностей в. м., і прошу в. м. тримати мене в усякій ласці. А при тім прохаю в. м., аби з огляду на зичливість війська Зап. на будуче,-велів в. м. пустити свобідно до нас тих козаків, що ще зістаються вязнями, в тій певности, що Запорізьке військо не занехає відслужити се добродійство в. м.".

Мова йшла мабуть про тих козаків з посольства Ждановича, що ще зіставались інтерновані в Замості, і Замойский поспішив сповнити се бажаннє: він повідомив Ждановича, що які єсть козаки-бранці, він всіх їх висилає до козацького табора-знайшлось їх шість, де котрі не дуже здорові, але сподіваються витримати дорогу, і він їх пускає [13]).

Примітки

[1]) Перші пропозиції замирення, які маємо, походять з 21 червня-себто власне з того часу, коли стало певно, що Шведи покидають Ракоція-у Рудавского с. 338-9; листуваннє в сій справі-Жерела XII с. 490 дд.

[2]) Лист з Ченстохови 11 липня, с. 336-7; про листи Ракоція до ріжних достойників з пропозиціями замирення Жерела XII с. 495.

[3]) De rebus a C. G. gesis с. 263-4. Кубаля закидає сьому оповіданню, що того мовляв нема у Штернбаха (с. 348). Але Штернбахове представленнє (нижче) посереднє потверджує оповіданнє Пуфендорфа, а докладно нагадувати шведському королеві його власні поради не мав він рації.

[4]) 12 квітня де-Нуайє пише про Ракоцієве військо: Ces prisonniers disent qu'il a trente mille hommes et vingt mille Kozaks, mais fort movaises gens et point aguerris ni armás (318). А 27 червня: II y a une troupe de Kosakes avec lui, qui est tout ce qu'ily a de bon, qui n'a pas voulu obeir a Chmielnicki (334). І тиждень пізніше, 4 липня: qui sont les meilleures troupes de 1'armee de Rakotzi (336). В своїх записках описує їх французький агент Терльон: гарна кавалєрія, піхоти тільки два німецькі полки, артілєрія на волах-І, 51, у Гомона с. 173.

[5]) Transsylvania II с. 316-7, реляція королеві 2 (12) серпня 1657 р.

[6]) Лист з 11 липня с. 337.

[7]) Лист з 4 липня с. 336.

[8]) Лист 11 липня, с. 337.

[9]) В записках Янчиньского справа представляється так, мовляв сей напрям походу був подиктованний Ракоцієві Сапігою. Не маючи ніякого уявлення про дійсні сили Сапіги, Ракоцій перебільшував їх, тому що Сапіга дуже

зручно шарпав його своїми під'їздами. Жданович-виступив против Сапіги, ніби то щоб дати йому бій, але ся охота козацька не була щира; козаки зайняли такі позиції, що між військом козацьким і литовським були багнисті місця, і Сапіга почав наступати на Ракоція. Той щоб спекатись Сапіги, прийняв умови подиктовані йому, між ними головна була така, щоб він не приступив до Люблина, але тікав навпростець. Прийнявши сі умови, Ракоцій пішов повз Замостє, але вояки Замойского, вискочивши з Замостя, дались йому в знаки: 700 в полі положили, і багатьох бранців привели, котрих Замойский поставив на працю-сипати вал, і визначив їм платні по грошу. Ос. 627 с. 294.

Останнє не дуже годиться з листуваннєм Ракоція з Замойским (нижче).

10) Ракоцій просив ще випустити жінку Олександра Чаплича (представника звісної української унітарської родини), що пробувала в таборі Ракоція, і се було сповнено.

11) Лист Ракоція писаний "в таборі нашім коло Туробина 5 липня", перший лист Ждановича з того ж табору маб. 8-го (в копії помилково 28 inlii, але очевидно, що се 28 ст. ст. червня, бо відповідь Замойского Ждановичу 8 липня, як і відповідь Ракоцієві). Другий лист Ждановича "з табору..." (не докінчено) в копії датований 29 inlii, друга відповідь Замойского Ждановичу-10 inlii.

12) O pospolite stara sie dobro.

13) ркп. Осолін. 3568 л. 82-6.

НАГІНКА КІННОТИ ЧАРНЄЦКОГО, КОЗАКИ ПОСПІШАЮТЬ ДО ДОМУ, ОПОВІДАННЯ ҐРОНДСКОГО, ЯНЧИНЬСКОГО, ПІКАРСКОГО, РЕЛЯЦІЯ ШТЕРНБАХА, КОЗАКИ ВИДАЮТЬ РАКОЦІЯ, ШТЕРНБАХ ПРО ЗРАДУ УГРІВ, ЛЬОЯЛЬНІ ПОЯСНЕННЯ КОЗАКІВ НА МОСКОВСЬКУ АДРЕСУ, КАПІТУЛЯЦІЯ РАКОЦІЯ, ЙОГО РЕЛЯЦІЯ МАТЕРИ, ПОХІД ХАНА І ПОГРОМ СЕМИГОРОДСЬКОГО ВІЙСЬКА, ПОВОРОТ ОРДИ.

Я кажу, що ся зупинка на кілька день Ракоцієвого війська під Туробиним, зроблена мабуть на бажаннє Немирича, що взяв на себе-судячи з слів Штернбаха-провід у сім поході, показує, що ні козаки ні Угри ще не вважали сього становища критичним, і не тікали так безоглядно, як представляли собі Поляки. Але затримавшися коло Замостя, вони дали змогу польським передовим роз'їздам догонити їх обози і попали в дуже небезпечну ситуацію. 10 липня Замойский відписував на останній лист Ждановича, а другого дня, яких 50-60 кільом. відти, недалеко Магерова, на переправі через р. Білу, передовий роз'їзд Чарнєцкого уже наїхав на обози Ракоція, що йшли без всякої обережности, вповаючи на повну безпечність,- як оповідає єзуїт Пікарский, капелан Чарнєцкого, що був в його поході. Сим епізодом він починає свою історію погрому Ракоція [1])-цінне історичне джерело, хоч і написане сторонничо, з становища Чарнєцкого, патрона і героя авторового.

Ґрондский підчеркує зміну пляну, що сталася під Замостєм. Він, і так само Кемень мовляв радили Ракоцієві йти на Берестє і зняти тамошню залогу: се скріпить його сили супроти польського наступу, дасть змогу звязатися з Хмельницьким і одержати від нього нове військо. Ракоцій носився з пляном-згаданим у Штернбаха-"обміняти військо": розпустити шляхту і набрати нові наємні контінгенти. Ґрондский доводив, що небезпечно зближатися до Львова: козаки зараз їх покинуть. Семигородці й Волохи, наблизившися до своєї границі також, "навіть не попрощавшись", як найскорше повтікають до дому. Коли сам Хмельницький не міг затримати козаків, коли стояв підо Львовом, а прийшли вісти про Татар,-тим менше потрапить се князь. "А взявши напрям на Берестє, можна їх буде затримати при собі і в потребі дати й битву; Полякам же не так легко буде за ними гонити в ті краї. Кемень похвалив сі гадки, додав, що й козаки так само йому радили, але потім напрям походу таки змінено-з північно-східнього на полуднево східній, замісць на Городок, Славатичі й Городло на Берестє пішли на Лашівку, Магерів і Жовкву-"невідомо за чиєю порадою". Берестейську залогу полишено її долі; Ференц облишений з своїм полком під Варшавою, каже Янчиньский, поліг під Равою в бою з Жеґоцким, старостою бабімойским (303).

Виправдувано потім сю зміну знов таки плянами "обміну війська": козаків відправлять, дістануть з Семигороду нові сили, що тепер стережуть границі, і т. под. А що до Татар, то заспокоювали себе, мовляв чутки про

них непевні, і певно вони не прийдуть скорше, ніж наспіє семигородське військо. "Тим часом коли табор князя наближався до Жовкви, Чарнєцкий несподівано як блискавиця налетів від Кракова на козаків, що йшли без порядку за табором князя і сильно їх погромив, відбив значну частину здобичи разом з возами, і такого наробив страху, що потім уже йшли перед військом князя, і скільки разів нападали на них Поляки-ті що прийшли від Кракова, з Литви, і ті що повернули з маршалком з Угорщини,-під Глинянами і в инших місцях,-ніяк не можна було їх намовити, щоб дали відсіч Полякам, а тільки поспішали яко мога. Бачучи се й семигородська шляхта почала хвилюватись: за Тернополем раптом три тисячі їх покинули військо й пішли на Молдавію, а решта впала духом і вже думала не про битву, тільки про поворот" (419). Подібне розповідає і Янчиньский. Під Тернополем, пише він, почали козаки трівожитись і відказувати, що Угри йдуть безпечно напереді, а їх лишають позаду, під польську зброю. Тоді їм сказано йти на переду Угрів і так вони йшли спокійніше, аж до Борщівки. Тут побачивши гать між Богом і Божком, вони вмить вийшли на неї і розкопали, так що Угри побачили перед собою і з боків воду, а з тилу польске військо. Тут Ракоцій побачив свою погибіль і відложивши свої горді пляни почав думати про замиреннє (297).

Тепер продовжу почату вище виписку з реляції Штернбаха.-"В двох милях від Львова, з лівої сторони від нього, зачули ми за собою погоню Чарнєцкого: він напав на задні обози козацькі, що йшли без охорони; більше як тисячу козаків побито, післано їм у поміч Угрів, але неприятель уже встиг, незадовго перед тим, відступити з здобичею, і ми не думали гонити за ним, а раз почату утечу стали продовжувати тим проворніше, що Чарнєцкий що дня зачіпав обози, що йшли за військом, і не вважаючи на трудні переправи гонив (за нами) через Полтву до Глинян, далі на Гологори, Зборів, Озірну, Тернопіль. В Тернопільськім замку заложився Подльодовский, висланий з 7 хоругвами на залогу і на коменданство до Камінця від Замойского-що одержав камінецьке староство недавно після смерти воєводи браславського (П. Потоцкого); легко було його здобути, але ми навіть не пробували і скоріш відійшли [2]). Венгри мавши кілька днів голодних, нарікали, що козаки ведуть їх через місця порожні і до Татарів близькі, і намовляли князя, аби йшов просто на Галич, або Снятин, війшов до Молдавії й зайняв семигородські границі. Кричали "гатра", себто назад, і жадали повороту. Але князь, чинячи волю козаків, се повстаннє

приглушив твердими словами. Три тисячі Венгрів і Волохів все таки відійшло, а решта пішла за козаками-на Збараж і Ожогівці аж до Межибожа” [3]).

Пікарский розмальовує сю шарпанину такими яскравими фарбами. Неприятель вважав себе цілком безпечним перейшовши Вислу-знаючи напевне, що тяжке австрійське військо не може за ними гонити, а головне військо Корони, щасливо побушувавши в володіннях Ракоція і видобувшися на Підгірє, не буде спішити виходити з Угорщини. Одначе воєвода руський (Чарнєцкий) з добрим відділом литовським 11-го (липня) день і ніч гонячи догонив неприятеля під Магеровим-хоч той ішов в день і в ночи. Застав його пяного і в неладі-тому що він був певний своєї безпечности. Богато їх побито в полях і селах, 30 живих приведено, а сотню, що заложилася на однім фільварку, покладаючись на свої гаківниці, знищив староста Данилович. Неприятельський табор збитий з кількох тисяч возів по переході через Магерівську переправу [4]), заходом старости Веселя, Жеґоцкого й инших ротмистрів захоплено й знищено. “Могло наше військо того дня дістати як здобичу тих 4 міліони, котрих тепер (під Межибожем) допевнявся від Ракоція, але тим часом як вояки ганебно кидали битву для здобичи, неприятель зібрав свої сили, і легко відігнав наших, занятих добичництвом, на цілу милю. Потомство ледви чи повірить, яка величезна здобич була утрачена-але нехай подумає, що сього року вперше пограбована була Польща-чого не зазнала вона ні після Пилявецького ні по инших погромах”.

“Сам воєвода з головним військом стояв за півмилі від сих потичок, і на першу відомість післав поміч, козаків відбито, і вони спішно пустилися знову під Жовкву в тамошні тяжкі болота. Побито того дня неприятеля по ріжних місцях 200; вони просили помочи у Антона і Ракоція, але страх помішав їм розум-спішили щоб пограбувати Жовкву і вимусити контрибуцію від Львовян.

“Воєвода дав свому війську тільки малий відпочинок, і за кілька годин догонив неприятеля на болоті. Неприятель з дивною і навіть неймовірною зручністю перейшов сі болота, але польське військо, в числі 5 тис. злякалось сеї страшної переправи, і відступивши стало чекати приходу воєводи. Тільки дві хоругви, саме коли я переїздив повз них, звели гарці з

передовою сторожею неприятеля з перемінним успіхом; нарешті відбито наших,-але третя хоругов, самого воєводи, розбила наступ неприятеля і погнала аж до того страшного болота: тут привитані огнем яничарів вони мусіли відступити, втративши кількох убитих і ранених. В поміч їм прийшла хоругов королівська, і нарешті вже при заході сонця наступив в боєвім порядку на неприятеля сам воєвода з своїм гідним помічником п. Полубеньским. Неприятеля прогнано, подекуди погромлено; він полишив поле, спішно відступивши на болота, і воєвода вже в потемках відвів військо до Куликова [5]), здобувши 9 неприятельських хоругов, значок Кеменя і корогву самого Ракоція.

"В ночи неприятель утік, перелізши через ті тяжкі болота. Воєвода ж на світанку поїхав на місце битви. Тут ясно була видна ганебна утеча неприятеля і жалісна утрата такої величезної здобичи з Корони: порозсипуваний гарматний порох, разом з возами кілька гармат загружених в болоті, 4 двірські вози Ракоція, несчислена сила волів, коней, овець, ридвани ріжного роду і майже 2 тис. возів". Очевидно цілий сей день і наступний "реєстрували" сю здобич-Пікарский про се не згадує, тільки зазначує, що третього доперва дня (в попередніх днях очевидно нікого не можна було одігнати від згаданої реєстрації) староста Жеґоцкий, висланий від воєводи, погнався за неприятелем і догонив його під Красним, попробував на нього ударити-але нещасливо. Пікарский каже, що "неприятель" був тоді в такій тіснині, в труднім, чи скорше-в неприступнім становищі, якого тільки можна побажати ворогові, і щоб його атакувати, треба було б щоб друге військо наступило під Глиняни. Чарнєцкий пустився писати листи до обох гетьманів польських-Потоцкого і Любомірского, мавши відомість, що вони зійшлися під Самбором, але два дні не можна було дістати ніяких вістей про них (також не аби який порядок!), і тільки третього дня, цілком припадково знайшли їх біля Підгайців, і Чарнєцкий звернув свою дорогу в сім напрямі, щоб скорше з ними зійтися-бо його сили були заслабі, щоб атакувати неприятеля на власну руку. Тойже маючи перед собою свобідну дорогу, пробився за сі дні через болота, так що Чарнєцкий стратив всякий слід його. Шукали його під'їздами і не знаходили, і вже серед війська почалися нарікання і жадання повороту-бо коні були дуже змомлені, і богато їх поздихало,-коли принесено звістку до війська, що стояло тоді в Шулях [6]), що неприятель тільки в півтори милі відти. Зараз у досвіта, поки неприятель не довідався,

що польські сили зійшлися, військо рушило на нього. Вислана наперед кіннота захопила його на тяжкій переправі під Розвалинцями [7]), збила сторожу, розбили частину табору, захопила здобич. Неприятель потратив богато худоби, армати, возів, але розваливши греблі й заливши сусідню рівнину водою, так утруднив Полякам наступ, що тільки з великою бідою вони перебули сю дорогу, і поки вони тут борсалися головні сили Ракоція були вже під Чорним Островом. Тут передова польська кіннота знов його заатакувала, забравши, мовляв решту здобичи і побивши чимало обозової челяди, але козаки кинувши вози, вже дісталися під Межибож, "що був уже останнім щаблем їх пригод".

Можливо різкими фарбами старається представити нельояльну поведінку козаків супроти Ракоція Ґрондский. "Коли Поляки з кожним днем все завзятіше налягали на військо князя, особливо під Залізцями (на лінії Броди-Тернопіль), і князь кілька разів посилав Ґрондского до козаків, аби хоч трошки дали відсіч-коли не хочуть битись, то щоб Поляки хоч не бачили їх утечи і з того не набирали духу, а княжі вояки щоб не впадали духом,-сі негідники не хотіли спинитися ні трохи. Козацький гетьман Антін таке переказав князеві: "Треба знати, що у козаків вдача тих собак, котрих привязують до возів: коли вони голодні, доти силкуються розірвати ремінь, доки не відчепляться, а тоді бігають туди й сюди, шукаючи чого б поїсти, а як притягнуть до воза шматок стерва, то вже хоч і не привязуй-не можна їх відігнати від воза. Така й козацька вдача. Поки голі й нічого не мають, то хоч би як хотів затримати їх в таборі, не затримаєш; на власну руку вибігають в найдальші околиці, щоб знайти яку небудь добичу. А як наповнять нею вози, тоді ніяк не наженеш їх до бою. Тільки й думають про те щоб відставити до дому що здобули. Так каже- й скажи князеві: Тепер уже не час битись, але рятуватись. Князь нічого кращого не зробить, як кинувши обози піде за нами і трохи підправить своє військо в наших сторонах, а тим часом за кілька день прийде сила наших молодців". Сказавши се рушив свій табор, що був положений на високім горбі, так що був добре видний і Полякам і Ракоцієвому війську"-себто одні й другі могли бачити, що козаки не тримають фронту з Ракоцієм.

Розуміється, не могло й бути инакше з тим як ся кампанія в очах козаків і їх старшини стала просто добичницьким рейдом-а вона неминучо мусіла стати з моментом, коли стало ясно, що Ракоцій використовує її виключно в своїх інтересах, не дбаючи про політичні пляни козацького уряду, цілком

іґноруючи або навіть свідомо їх мішаючи. Тепер мстилася над ним його вузько-еґоїстична, інтриґанська політика. Козаки мали всі причини побоюватися, щоб він при теперішніх своїх заходах коло замирення з Поляками не видав їх-не заплатив їх головами за свобідний пропуск до дому.

Але тим більше було нарікань, жалів і підозрінь в Ракоцієвім таборі. По анальоґії з своїми власними замислами козаків підозрівали, що вони війшли в порозуміннє з польським табором, на погибіль Ракоцієвого. З сими поголосками знайомить нас Штернбах, описуючи сей же момент [8]). Коли Венгри йшли під Межибіж за козаками, 11 (21) липня 200 Поляків напали на обоз, що не мав з тилу ніякої сторожі. "Князь сам прилетів на поміч; довідавшися що сили Поляків збільшились-бо прийшов Потоцкий, Любомірский, Вишневецький (Дмитро) і Сапіга з кількома полками, він велів своїм стати лавою щоб дати відсіч. Але козаки-почуваючи себе в сусідстві України і не журячися князем, пішли з Немиричом просто з поля до дому. Не знати, чи виконували тим свою з-часта вже висловлювану погрозу, чи злякались, щоб їх не захопили Татари. Молдаване і Валахи теж повтікали з своїми ватажками, навіть не попрощавшися з князем, а навіть і Венгри не дуже спішили на поміч, розійшовшися по городах і вимовляючися тим, що мовляв коні потомились, і вони без них не можуть битись. Добрий князь не відважуючися йти на бій з малим наємним військом, пішов на сей ганебний договір. Чи така вже доля була, чи наша вина, се тяжко рішити-бо не можна заперечити, що коли б козаки стали б у лавах разом з Венграми, самі Венгри відбили б Поляків. Але щоб козаки мали порозуміннє з Поляками-як потім се говорили польські гетьмани князеві, я сьому не вірю, а скорше думаю, що козаки порадили князеві таку дорогу на те, аби безпечніше в супроводі Венгрів дістатися на українську границю з своєю здобичею, а Немирич підтримував козаків, аби тим краще забезпечити у них свої інтереси; бо кажуть, що крім повернення своїх маєтків, він хотів оженитися з Тимошевою вдовою.

"А правдоподібніше, що князя видали свої ж таки. Бо як же так всі майже польські генерали пустилися на нас через такі величезні простори, в голодні краї, через незвичайно тяжкі переправи і напали на нас з таким малим військом-мали всього 55 хоругов? Що значать сі листи, котрими каштелян сендомирський ще під Варшавою обмінявся з канцлєром

(Рікоцієвим) Мікешом? Сі слуги, що Station Станіславский посилав до неприятеля? Се що самого Станіславського не завернули з утечі? Сі великі гармати закопані на очах війська, порох спалений і кноти разом з кулями покинені прилюдно, коли ще не було певности, що неприятель уже тут? Як се так число неприятельського війська замісць 6 тис. було подано князеві і Венграм за 20 тис.? І нарешті самий сей договір (під Чорним Островом), що його просили з нашої сторони через трубача, і заключено протягом кількох годин в повнім мовчанню, так що ніхто й не знав про нього крім канцлєра (Мікеша) і ґенерала (Кеменя)? Я намовляв князя, щоб він відложив повне виконаннє договору до того моменту, коли наступить замиреннє між в. кор. мил. (Карлом) і Поляками, і щоб до того часу він затримав залоги в Кракові і Берестю-тим більше що Вірц без наказу в. в-ва Краків не здасть, а тим часом князь міг би довести до замирення між в. вел. і Москвою, притягнути Турків і дістати нові сили від Хмельницького і Волохів. Але здавалось мені, що він сам себе не був певний, знеохочений війною, і хотів як небудь замиритись, чи з ганьбою, чи з честю, виправдуючи сей ганебний факт тим, що всі союзники його покинули”.

Перед московськими людьми-особливо перед Желябужским, що специяльно займався висвітленнєм сього епізоду,-відхід козацького війська від Ракоція, як ми вже бачили, пояснювано льояльними почуттями до царя: козаки мовляв довідалися, що похід сей вчинено без волі царя і в супереч його інтересам як претендента на польське королівство. Так поясняв се сам Жданович-мовляв козацьке військо, довідавшись, що кампанія ведеться на те аби здобути польське королівство Ракоцієві, збунтувалось і хотіло Ждановича вбити, бо здобувати польського королівства Ракоцієві й бути його підданими як польського короля козаки не хотіли і покинули не тільки Ракоція, а й Ждановича [9]). Так поясняли й ріжні люде з війська, що їх розпитував Желябужский. Козак, що приїхав 5 липня до Корсуня від Ждановича з Погребища, оповідаючи, що козацьке військо від Ракоція пішло все геть, тав се поясняв: “Ми вже давно хотіли покинути Ракоція і піти геть, і від Антона пішли, побачивши, що він шукає королівства Ракоцієві: за се козаки хотіли навіть убити Антона” [10]). Але таке поясненнє з'явилось мабуть потім-як стало відомо, що цар інкримінує сей похід гетьманові й війську. Відомість про се поширилася мабуть дуже вчасно: Жданович казав, що ще “за Вислою”, себто перед переходом під Завихостом, казали йому козаки, що Желябужский шукає Ракоція і його,

щоб передати царські грамоти [11]). Але се царське невдоволеннє стало особливо дорічи, коли прийшов гетьманський наказ, щоб козаки йшли від Ракоція під Камінець на Татар, тим часом як їм треба було перед усім відвезти добичу до дому. Тут от і стався сей пароксизм небувалої льояльности, що давала привід зліквідувати не тільки накази Ракоція, але й Ждановича і Хмельницького, поскільки вони були не в лад козакам.

Подробиці капітуляції описує Пікарский, по гарячим слідам подій. Коли Чарнєцкий настояв, щоб негайно наступати і не пускати з очей неприятеля, "доки не перейде Богу", і польське військо рушило на Чорноострівські позиції,-в дорозі стрів його післанець Ракоція з заявою, що Ракоцій хоче закінчити війну і готов дати всяку сатисфакцію. Тоді Чарнєцкий, підозріваючи, що се робиться тільки, аби вигадати час для переходу за Бог, поставив умовою, щоб неприятельське військо не рушалось і чекало приходу Поляків для переговорів, а тим часом повів далі наступ бойовим порядком-не питаючи дозволу гетьмана. На нові посольства поставив умови капітуляції і дав двогодинний термін для її оформлення. Жадав 2-х міліонної контрибуції для польського війська, харачу для хана, видачі всеї здобичи захопленої в Польщі, артилєрії, корогв, бранців, зрадників і т. д. Після коротких торгів того ж дня підписано трактат. Цифру контрибуції зменшено до 1200 тис.; про харач, на проханнє Ракоція, в договорі промовчано. Він загально, не згадуючи поіменно, обовязувався розірвати союзи і договори з усякими неприятелями Польщі, відновити союз з нею-помагати їй своїм військом. Поляки з свого боку ґарантували Ракоцієві безпечний поворот до дому-тою дорогою, котру вони йому вкажуть, під охороною і доглядом визначених на то комісарів і частин війська [12]).

Про козаків не згадувалося ні словом; вони вже вийшли з гри, покинувши військо Ракоція. Він уважав їх відступ останньою причиною сього провалу; маємо його лист матери з Чорного Острова 25 липня (н. с.):

"Шведська і козацька приязнь обманула. Козак примусив нас провожати його аж до свого краю; ми згідно з своїм обовязком билися з Поляками, а він усунувся. Перемога була наша, богові слава,-але коли в суботу (се було 21 н. с.) прийшло все польське військо, а козаки нас підтримували тільки обіцянками, а на ділі зовсім ні,-вчинили ми перемирє, тому що Поляки хотіли згоди. Се було в неділю, великі пани здебільшого були при тім.

“Навіть поганам треба вірити, коли вони присягають, присязі Шведів і козаків ми вірили як християнській. Але здобич псує козаків вони не могли дочекатися, щоб її відставити до дому. Але ми не думаємо, щоб вони з неї поживилися.

“Вчора ми порозумілися з польським військом; коли Татари не стануть на перешкоді, ми підемо на Молдавію; коли перешкодять-будемо змушені вибрати иншу дорогу. Нам конче потрібно дістатися до якоїсь країни з хлібом-бо (тут) не тільки наше, але й польське військо живе вишнями; я не думаю, щоб у цілім нашім таборі знайшлося 20 мір муки. Одним словом, як ми вже переказували в. м., перемогла нас не зброя неприятельська, тільки бог-сі тяжкі, погані дороги, шляхи котрих ми не знали-і ще до того козаки” [13]).

Пікарский записує те, що оповідали в польськім таборі: “Негідники козаки не тільки до погибелі приведи бідних Венгрів, ще й осмішили: “тікаючи й греблю в Межибожі перекопали” [14]), тому Венгри просили потім, щоб їм дозволено було гонити за козаками”. Відгомін сих балачок бачили ми вище також в оповіданню Янчиньского.

Але секретар Ракоція Конст. Шаум спромігся на об'єктивнішу оцінку ситуації: “Все ми могли б перебороти, коли б був добрий настрій між вояками; але більшість їх пішла по набору, а не наймом, вони були обтяжені здобичею, утомлені довгими походами, хотіли вернутися до дому і одноголосно жадали згоди, якої небудь, хочби й ганебної, не хотіли піднести зброї на неприятеля, що стояв перед ними. Наші союзники-Шведи, Козаки, Валахи і Молдаване, тримались далеко більш рицарсько (much more galant) ніж ми. Але бачучи нашу малодушність і побоюючися, що ми можем поєднатися з неприятелем против них,-мусіли кинути нас, тим більше що наші дійшли такого своєвільства (rebellion), що не слухали наказів князя і можна було сподіватися їх зради. Так біда примусила нас до договору, що безсумніву зістанеться нашим вічним соромом і нечестю” [15]).

Поміг сей договір і вся капітуляція небогато. Тільки що спекалися Поляків і дістали пропуск до дому, як налетіли Татари-жадні свого уділу в здобичи, роздражнені тим, що Поляки без них покінчили з Ракоцієм. Як оповідає Ґрондский, Любомірский й инші приятелі Ракоція-заінтересовані в тім, щоб він міг скоро і повно виплатити свою контрибуцію, відразу радили йому не

гаятись ані одного дня, з огляду на Орду: лишити Полякам в грошах армату і обоз, а самому спішно і легко вертатись до дому. Але Ракоцій і його канцлєр Мікеш запевняли, що Татар їм боятися нічого, не буде їх більше як 24 тисячі здатних до бою. Тоді Поляки рушили на Волинь, а угорське військо на Скалат і Тернопіль до дому. Але Любомірский слідом отримав відомість що хан наступає з величезним військом, якого ще не бачила Польща; він ще раз остеріг Ракоція і той кінець кінцем дав себе переконати: кинув під Скалатом своє військо, під проводом Кеменя, а сам зількома сотками пустився навпростець до дому. Не встиг від'їхати милю, як дали йому польські комісари знати, що Орда вже приступає до скалатського табору. Львівські приятелі радили йому схоронитися на час сеї небезпеки до Львова, але Ґрондский, оповідає, порадив йому не звірятися на польську гостинність, а вертатися на Стрий до своїх країв; він його послухав і щасливо дістався до дому. Військо його, тим часом атаковане Татарами, попробувало битись, але скоро стратило охоту, Кемень поїхав на переговори до хана, але опинився в ролі бранця, чи заставця, а полишене ним військо другого дня, 31 н. с. пустилося навтеки, і здебільшого попало в татарську неволю [16]).

В автобіографічній записці своїй Кемень виправдує себе, що зовсім не з тим виїздив з війська, аби його лишати- Татари зрадливо його затримали, а так само вели себе зрадливо Поляки, спеціяльно Сапіга-не боронили від Татар, як обіцяли, а навпаки сами били його військо [17]).

Хан після сього спішно відступив назад. Оповідали, що саме отримав наказ від султана, аби вийшов з Польщі й не мішався до польських справ; був се нібито наслідок запізнених відомостей про успіхи Ракоція в Польщі, одержаних в Царгороді: диван готов був помиритися з його походом на Польщу [18]). Але хан взагалі не мав чого гаятись: Орді треба було як скарше відпровадити здобич і бранців до Криму, і все питаннє було тільки в тім, щоб не стрінутися з козацькими чатами при повороті. Данилові Калуґерові оповідали, що козаки будуть стерігти Татар при повороті [19]) і Лілієкрона чув, що Запоріжці дійсно так їх придибали, “що з здобичею і власні трупи полишили, більший був погром ніж здобич” [20]).

Примітки

[1]) Видана в Biblioteka Ossolińskich, poczet nowy, т. IV, 1864.

[2]) Янчиньский представляє навпаки Подльодовского приятелем Ракоція: Чарнєцький мовляв мав намір потопити тут Ракоцієве військо в болоті, “але непоцтивий Подльодовский промостив йому дорогу через болото і дав змогу ціло втікти” (296).

[3]) Transsylvania II с. 317. Оповіданнє Штернбаха про межибіжську капітуляцію відкладаю надалі. Коротші реляції про похід Ракоція і козаків з-під Сендомнра в Жерелах XII с. 507 і 511-вони не точні.

[4]) Магерів лежить на правім, східнім березі річки Білої.

[5]) На полуднє від місця битви, в напрямі на Львів.

[6]) Так виразно написано в рукописи, завважає видавець.

[7]) Rozwalnice в друк., місцевість невідома також, очевидно в околиці Волочиск.

[8]) Transsylvania II с. 317, се продовженнє реляції поданої вище.

[9]) Вище с. 1315.

[10]) Рус. Ист. Библ. VIII с. 1252.

[11]) Тамже с. 1259-60.

[12]) Договір з датою 22 липня, разом з присяжними грамотами обох сторін видані в Monumenta Hungariae XXIII ч. 314-6, сам договір також у Жерелах XII ч. 595.

[13]) Monumenta Hung. XXIV ч. 604.

[14]) Сю фразу записано по польськи серед латинського тексту.

[15]) Архив Ю. З. Р. III .VI с. 346.

[16]) В збірці Кордуби (Жерела XII ч. 600) єсть коротке звідомленнє Сефер-казі королеві "Татарське військо, обложивши неприятеля вашого Ракоція під замком Вишнівцем, три дні тримало в облозі, не даючи нікуди вихилитися, а четвертого дня, з усіх сторін прискочивши табор розірвали і взявши на шаблі, силу трупу постелили на місці, так що дуже мало живими втікло, і ті забрані до неволі, між котрими й Кімін Янош з усею старшиною".

[17]) Автобіографія Кеменя: Kemeny J. Erdelyi ieiedelem öneleitirasa, вид Салай 1856 р., в додатку ся історія останнього погрома-с. 503-523, вона була зараз же прислана до Чигрина, в актах Малор. приказа 1657 № 10 л. 74-88 єсть московський переклад з таким заголовком; “Упадок войска Семигородцкого черес генерала Кимин Янушв описан”, з поясненнєм, що прислав його воєвода А. В. Бутурлин, одержавши від Виговського, “списана въ нынешнем во 166 году (1651) сентября в 14 день”.

[18]) Kubala, Wojna brandenburska c. 179.

[19]) Архив Ю. З. Р. III.VI с.331.

[20]) Monum. Hung. XXIII c. 568, лист до Шебеші з Чигрина 17 с. с. серпня.

ОСТАННІ ПРИКРОСТИ СТАРОГО ГЕТЬМАНА І КІНЕЦЬ ЙОГО: КОЗАЦЬКИЙ БУНТ З РАКОЦІЄВОГО ВІЙСЬКА ПЕРЕКИДАЄТЬСЯ ДО ЮРАСЕВОГО, ОПОВІДАННЄ ЖЕЛЯБУЖСКОГО, ЙОГО АҐІТАЦІЯ ПРОТИВ ГЕТЬМАНА І СТАРШИНИ-МОТИВ САМОВІЛЬНОГО ПОХОДУ ПРОТИВ ЦАРСЬКОЇ ВОЛІ, КОЗАЦЬКИЙ БУНТ ПРОТИВ СТАРШИНИ, ВІЙСЬКО РОЗХОДИТЬСЯ.

Тим часом козацький бунт з Ракоцієвого війська перекинувсь і на Юрасеве, що стояло під Корсунем для охорони України від Татар. Оповідає про се Желябужский -котрого старшина вважала значним, коли не виключним виновником сих бунтів (вище с. 1383) і я думаю-вповні справедливо. Його оповіданнє про візити в Юрасеву кватиру дає кілька цікавих рис сеї ситуації, і я вважаю потрібним його переказати, бо взагалі мало що про се знаємо.

Приїхавши в Корсунь до війська, щоб шукати відти дороги під Камінець, до Ждановича і Ракоція, Желябужский довідався від наказного полковника Дмитра Трутина, що військо нинішнього дня, 9 (19) липня стоїть в Капустиній Долині. Другого дня приїхав він туди і не доїздячи війська пристав, а перед себе післав товмача-сказати полковникам, щоб вони далі

знати йому, де Ракоцій, і прислали козаків, щоб провести. Товмач поїхав в становище Корсунського полку, до полковника Ів. Дубини, а той сказав, що про Ракоція певних вістей нема і проїхати до нього ніяк не можна, бо воюють Татари. Післав товмача з козаком-провідником "до гетьмана Юрия Хмельницького" (так його скрізь зве Желябужский, очевидно не в розумінню наказного, а вибраного на гетьмнство). Стріли гетьмана, як їхав з становища, і він спитав хто їде від царя і до кого?-тоді післав з товмачем до Желябужского корсунського сотника. Сотник розпитав, чи не має Желябужский грамоти до гетьмана, і другого дня приїхав від гетьмана військовий осавул Іван Ковалевський. Він переказав Желябужскому від гетьмана: "Ракоцієві і Антонові було писано, щоб ішли до нас на поміч против Орди, але від них не було вісти, і не знати де вони: ані вісти добути про них не можна, ані кого післати, тому що вийшов хан з усею ордою, стоїть коло Камінця, а Татари воюють наші городи. А стало нам відомо, що Ракоцієву землю повоювали Ляхи, матір його в полон взяли; судячи з того думаємо, що Ракоцій пішов до дому-дорога йому туди через Волоську землю, але Волоську землю воюють Татари, справити тудою тебе до Ракоція неможна, не доїдеш ти до нього, вертайся до цар. вел-ва". Желябужский відрік, що не бувши у Ракоція ані діставши певних відомостей про нього, він вертати не може і просить провести його до Семигороду, коли думають, що він там. Ковалевський обіцяв се переказати гетьманові і того ж дня вернувся з його резолюцією: їхати Желябужскому до Корсуня і чекати від гетьмана вісти,-як можна буде до Ракоція проїхати, гетьман його повідомить, а тим часом сповіщає свого батька, аби він повідомив царя, що Желябужского затримав гетьман. Прислав трьох козаків, щоб провели його до Корсуня, але Желябужский лишився ночувати при війську і був свідком його виходу з табору: "11 (21) липня о четвертій годині гетьман Юрій Хмельницький пішов з Капустиної Долини, а Ів. Желябужский стояв, поки гетьман і полковники з усім військом пройшли. На рахунок було з ними війська тисяч з 20; перед гетьманом пішло 5 полків, а за військом обозу возів тисяч 35. А на становищу військо стає обозом, і коні ходять стадами" а не ставлять коней "у приколу" (на припоні) [1]).

З 12 (22) і до 17 (27) Желябужский пробув у Корсуні збираючи від переїзжих вісти про Ракоція і Ждановича, про Поляків і Татар. Оповідали йому, що козаки Ракоція і Ждановича покинули [2]), Жданович в Погребищі,

а Ракоція з Венграми Поляки обложили під Межибожем. 17 (27) приїхав товмач з Чигрина: старий гетьман потверджував, що до Ракоція проїхати не можна і вістей від нього нема. Тоді Желябужский рискнув на власний страх їхати до Ракоція під Межибіж і на третій день, 20 (30) липня наїхав військо Юрася, що йшов, значить, туди ж, під Межибіж, ратувати Ракоція [3]). Желябужский післав свого товмача до Ковалевського, щоб сповістити про свій приїзд і просити гетьмана, щоб поміг йому доїхати до Межибожа. На се товмач приніс відповідь, що гетьман велить йому їхати за ним до становища на Наливайковім Броді. Желябужский проїхав на вказане місце, і гетьман закликав його до себе. Стрів його з полковниками перед шатром і питав про царське здоровє, а коли війшли до шатра, полковник миргородський Григорій (Лісницький) спитав його при гетьмані: "Чого ти приїхав вдруге без відомости від гетьмана? [4]) Не віриш гетьманові й нам? Якби можна було до Ракоція проїхати, ми б тебе повідомили!" Желябужский виправдувався тим, що він довідався від козаків-що Ракоцій під Межибожем. Лісницький відказав на се: "Був Ракоцій під Межибожем, три дні відсижувався від Ляхів в окопах, а як довідався, що йдуть Ляхам у поміч Татари, він Ляхам піддався-кажуть, що дав їм викуп. А на третій день по тім як він піддався, прийшли під Межибіж Татари, довідалися, що Ракоцій без них піддався Ляхам і пішли після Ляхів добувати його. А поки він сидів в окопі, від нас не було до нього проїзду, і тобі тепер до нього їхати не можна-бо він сам у неволі". Желябужский сказав, що все се відомости не певні ("не подлинная вѢсть"), з ними йому до царя вертати не можна, і він просить провести його до Семигороду: коли Ракоцій вийде з татарської неволі, він там його побачить, а не вийде-принаймні матиме про нього певні вісти. Лісницький на се сказав: "Гетьман велів прибути всім полковникам, що напереді з військом,-буде рада, куди гетьманові йти. Тоді гетьман розпитається у тих полковників, що стоять поблизу волоської границі, чи можна тобі проїхати через Волоську землю, коли скажуть, що можна, тоді гетьман велить тебе провести, а ні-тоді дасть тобі знати".

Другого дня, 21 (31) прийшов Ковалевський і сказав: "гетьман і всі полковники веліли тобі сказати: через Волощину йти тобі не можна: хан пішов на-легко за Ракоцієм, а кіш його стоїть на Волоськім пограничу, під Хотином. А від одного козака, що вийшов з неволі від Ляхів, стало гетьманові сьогодня відомо, що Орда догонила Ракоція під Гримайловим [5]), і Ракоцій сидить в окопі, а Ляхи обстоюють Ракоція: не хочуть видавати

Орді [6]), тільки взяти з нього викуп; а Орда готова і з Ляхами битись, коли вони будуть його боронити: хоче його скарб забрати, а самого до турецького царя відвезти. Через такі вісти гетьман переказує тобі, що проїхати тобі не можна і нема до кого: вертай нині ж з війська до цар. в-ва, бо завтра рано гетьман іде з усім військом з становища-воювати Польщу" (1252-4).

Але Желябужский з війська не поїхав-став чекати вістей, а заразом вів свою, відому вже нам аґітацію на тему самочинности гетьманської політики, і робив відповідний настрій між козаками. В своїм звідомленню він записує свою розмову з київським протопопом, що трапився на стану; я вище навів уже сю розмову; протопоп мовляв розповідав йому, що козаки з Антонового полку роз'їздяться нарікаючи на нього, що шукав Ракоцієві королівства, а довів його до неволі, і козаків трохи не поморив. "Ми ходили з ним, думаючи, що то за царським указом, а як довідалися, що Антін Ракоцієві королівства шукає, так і роз'їхалися від нього". "І тут козаки говорять", мовляв протопоп-"Ми без государевого указу на війну не підем". [7])

Желябужский, каже, спитав протопопа: "Де ж тепер Антін, і що з ним гетьман зробить за те що він без государевого указу Ракоцієві королівства шукав?" Протопоп сказав: "Тепер Антона взято до гетьмана, до Чигрина: чув я, що хоче його гетьман повісити за те, що Ракоція видав, а Антін виправдується тим, що військо від нього розійшлось" (1255).

Без результату такі балачки не зістались.

"Юля 22 (1 серпня н. с.) гетьман велів оповістити війську, щоб підіймалося з стану: іде гетьман на війну в Польщу. Козаки ж з ріжних полків, в великім числі, прийшли до гетьманського становища й так почали говорити до гетьмана і полковників "Вислали ви нас против Орди-стерігти погранича [7]). Стоїмо вже довгий час, стоючи запаси поїли і заголодались. А тепер кажете йти на війну в Польщу. А нам іти нема з чим, запасів нема. Та й без царського наказу йти не можна. Досить уже й зимового війська загубили. Як з Антоном посилали, тоді казали, що за царським наказом; а як зійшлось се військо з Ракоцієм, Антін військо розгубив-Ракоцієві королівства добував. І тепер ідете не воювати, а короля шукати, Ракоція від Орди рятувати. А нам короля не треба, у нас єсть государь, котрому ми хрест

цілували!

“Осавули почали козаків від гетьманського стану відбивати, щоб ішли в похід, а козаки всім військом на осавулів закричали: “Ви нас не бийте дурно, ми се всім військом говорили, що без царського наказу воювати Польщі не підемо. Ми цілували хрест цареві, а досі на вас служимо, ви нашими головами користь собі заробляєте. А ми тепер хочемо цареві служити, котрому хрест цілували. А вашу правду до царя ми побачили: поки вам було від Ляхів тісно, так ви тоді до царя прихилились, а як за царською обороною побачили простір і велике володіннє та збогатилися, так хочете бути самовласними панами, і короля невірного обираєте. А нам крім царя, котрому ми хрест цілували, короля не треба, і звідси, з сього становища без царського наказу Польщі воювати не підем!”.

“І з гетьманського стану прийшло богато козаків до становища Ів. Желябужского і так казали: “Їдеш ти до царського величества, оповідж усі наші кривди цареві, що ми від своєї старшини терпимо. А се ти й сам чуєш, що ми без царського наказу до Польщі не хочемо йти” [8]).

“Того ж дня прислав гетьман військового підписка Захарка і наказав, щоб ми їхали негайно: “Ми й самі не знаємо, що з нами буде: і Орда близько і Ляхи, і Ракоція стережемось: нуж відкупиться від Орди та на нас піде. А у нас у війську стала незгода (несоюз). Посилає тобі гетьман двох козаків, щоб ти їхав до Чигирина”.

“Того дня їхало з війська богато козаків і казали, що гетьман хоче йти на Білоцерківські поля-стояти там, стережучи від Татар, бо сподіваються, що Татари підуть з Польщі великим шляхом, повз Білу Церкву.

26 липня вчинилася в Бузівці трівога від Татар. А козаки які приїхали розповідали, що Татари Ракоцієве військо побили, а Ракоція з невеликою скількістю людей Ляхи з собою забрали. І сподіваються татарського нападу на козаків. За тими вістями Желябужский поїхав до Київа, тому що козацькі городи й містечка слабі, не укріплені для облоги” (1258).

Очевидно, гетьман і старшини старались перемогти опозицію війська, але не опанували його, і значна частина його розійшлась. Чи се було причиною, що похід в Польщу занехано, чи стримали його вісти про Ракоція, що він капітулював і віддався в охорону Поляків. В кожнім разі помітна річ, що

гетьман і старшина відчували небажаність Желябужского в війську під сей час, і той дійсно виявляє підозріливу цікавість до його настроїв, хоч мовляв не мав тоді вже иншої мети, як тільки завезти царського листа Ракоцієві, або добути про нього “подлинні вісти”. Але мав, очевидно, інструкцію використати сей інцидент для дискредитації гетьманського уряду.

Примітки

1) Рус. Ист. Библ. с. 1243-7.

2) Див. вище с. 1464.

3) В звідомленню Желябужского сказано, що наїхав вій Юрася, “не доЂхавъ Межибожа за тридцать за пять верстъ”. Від Корсуня до Межибожа коло 350 верст, цілком неправдоподібно, щоб за два дні Желябужский заїхав кудись за Літин, і там догонив Юрася. Тут якась помилка, котрої не можу виправити і уточнити місце, де Желябужский надибав у-друте козацьке військо.

4) “Для чего пріЂхалъ вдругоряд не въ подворье съ гетманской вЂсти” — не зовсім ясно.

5) Грималів коло Скалату.

6) Виїзд Ракоція з табору стався так секретно, що саме військо його про се не знало.

7) “оберегать государевы окраины”.

8) “Ђдешь ты къ царскому величеству, извЂсти наши всЂ нужи государю, какъ мы отъ старшинъ своихъ терпимъ. Да и то ты все слышишь, для чего мы без государева указу въ Польшу не идемъ” — с. 1257.

СТАРИЙ ГЕТЬМАН ЗЛОМАНИЙ СИМИ ПОДІЯМИ, АПОПЛЄКСІЯ, ОСТАННІ ЙОГО ІНТЕРЕСИ -УТРИМАННЄ ЗАХІДНЄ-УКРАЇНСЬКОЇ АКЦІЇ. ПОХІД В ПОМІЧ РАКОЦІЄВІ УДАРЕМНЕНИЙ ЙОГО КАПІТУЛЯЦІЄЮ, ДЕКЛЯРАЦІЯ РАКОЦІЄВІ ПРО НЕЗМІННИЙ НАМІР ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ ПІДТРИМУВАТИ ЙОГО. НАСТУПСТВО НА ГЕТЬМАНСТВІ-ГЕТЬМАН ПОБОРЮЄ ПЛЯНИ ВИГОВСЬКОГО, АҐІТАЦІЯ ПРОТИВ ХМЕЛЬНИЧЕНКА, ВІДГОМОНИ ТОГО В НАР. ДУМІ. ДАТИ СМЕРТИ БОГДАНА, ПОХОРОН.

Капітуляція Ракоція і бунти війська-того що відмовилось послуху Ждановичеві, щоб його боронити, і того, що збунтувалось против Юрася і не схотіло йти в Польщу-ратувати Ракоція, були останніми прикростями, що переповнили чашу життя старого гетьмана. Лілієкрона в своїй реляції королеві, писаній в Чигрині другого дня по його смерти, зафіксував нам ту форму, в якій гетьман одержав відомости про сей погром ліґи: 12 (22) Поляки напали на Ракоція на Богу між Межибожем і Винницею; Козаки, Молдавани і Валахи його покинули, і він мусів замиритися з Поляками: кондиції невідомі детально-кажуть, що Поляки забрали армату, обоз і припаси, Ракоцій відступив їм своє піше (наємне) військо, віддав бочку золота зараз, а дві бочки обіцяв дати на границі, і в застав лишив Кеменя і Шебеші (Миколу), а Поляки за те обіцяли відпровадити його безпечно до його границі, тільки Татари довідавшися про се, погонили за ними, щоб взяти й собі пайку в богатій здобичи, і тому Поляки мусіли з Ракоцієм разом сховатись у Львові. Невірність козаків супроти Ракоція-оповідає Лілієкрона-так вразила гетьмана, що він велів викликати Антона й инших начальників козацького війська, що ходили, з Ракоцієм, і скарати їх на смерть. Але він так схвилювався, що дістав удар, пять день пролежав без язика і шестого дня упокоївся. Тому сей останній смертний засуд не виконано в очікуванню нового гетьмана [1]).

Останні часи бурхливого і турботного життя старого гетьмана були тяжкі. Прикований до ліжка довгою хоробою, свідомий близької смерти, він болізно переживав неуспіхи своєї політики, хитрі підкопи Москви, що зручно почала використовувати всі слабі сторони його останніх розпоряджень, і ту складну боротьбу соціяльних ґруп, політичних течій і

персональних відносин, що стали розгортатися коло питання наступства. Ми читали вище записки Шебеші про повстання на Запорожу; Лілієкрона в своїх листах згадує про напружені відносини і замішання на гетьманськім дворі. “Такі прийшли часи, що все в замішанню й неладі”, пише він ще 28 с. с. червня. “Гетьман дуже хорий, а канцлєр, що вів всі давніші переговори, викликає сильні підозріння, що з смертю гетьмана попробує захопити владу. Так уже зложилося дві партії, але після того як чотири важніші особи потайки вбито з наказу гетьмана, стало трудно вести які не будь переговори” [2]). Те що Татари таки пройшли через Українські землі, пояснювано непорозуміннями і конкуренцією полковників; щоб її нейтралізувати, старий гетьман вислав до війська свого сина, але й його присутність не могла приглушити їх “несвоєчасних капризів”, і се дало змогу неприятелеві подолати всі заходи гетьмана. Паралізований хоробою, він очевидно тільки злостився й надолужував свою безсильність отакими крівавими ексцесами, які отсе припадком записав наш шведський свідок.

До останніх моментів своєї свідомости гетьман силкувався утримати західнє-українську акцію. Виговський і старшина потім заявляли, що з їх сторони все було зроблено, щоб вирятувати Ракоція з біди: на місце Ждановичевого війська були післані нові сили, і тільки надмірна скороспішність Ракоція-що він нічого не чекаючи поспішив якбудь замиритися з Поляками, провалила справу, і козацьке військо вернулося до дому [3]). Очевидно, мова про ті полки, що стояли під Корсунем, під проводом Юрася: очевидно коли стало відомо, що Татари пішли на Ракоція, гетьман велів їм іти туди на ратунок, але Ракоцій поспішив капітуляцією і ся карта була бита безповоротно. В момент смерти гетьмана ще не могли передбачати, як сумно для Ракоція скінчиться ся кампанія: могли сподіватись, що він ще опанує ситуацію і зможе вести далі політику ліґи; гетьман і старшина запевняли, що вони всяко його підтримають. В паперах Шебеші маємо з датою 7 серпня, себто другого дня по смерти гетьмана, декларацію- очевидно заготовлену ще за його життя і відкладану до момента, коли старий гетьман прийде до себе і можна її буде його іменем відчитати; коли він уперше прийшовши до себе, її відчитано, чи передано Шебеші як офіціяльну декларацію гетьманського уряду [4]). Вона починається заявою, що хоч за попустом божим, після того як від Ракоція відступили инші [5])-Station

відступило і “наше військо”, але се не може нарушити приязни, союз зістається в силі, “а тих хто дав причину до сеї ганьби”, військо готово покарати смертю. Воно приложить всі старання до того, щоб утримати Ракоція при владі, але якби се не вдалось, союз зістанеться в силі супроти наступника Ракоція, реґентів і достойників землі. Військо обовязується нести їм поміч против Турків, Татар і инших неприятелів, які б нападали на Семигородські землі; визволити бранців забраних Татарами; висилати свої конвої для охорони семигородських послів, які будуть присилатись козаків, і т. д.

Старий гетьман і його окруженнє до останнього менту твердо трималося нової ліґи і звязаних з нею плянів приєднання Західньої України, не вважаючи на всі директиви царя і аґітацію, поведену на сім ґрунті московською стороною против гетьманського уряду. Московська тактика мусіла їм бути ясна, але гетьман і його однодумці хотіли йти пробоєм против неї.

З другої сторони гетьман обстоював до кінця прийняту ним династичну комбінацію-передачу булави синові; так треба думати з огляду, що в момент смерти Богдана його син в старшинських кругах твердо вважався вибраним гетьманом, і Виговський зпочатку не вважає можливим піддавати сей факт якому небудь сумнівові. За проби захитати сей факт гетьман не вагався стинати голови старшині, як се ми чули від Лілієкрони. Самому Виговському се не раз грозило смертю; бачили ми оповіданнє Шебеші про такий епізод; на Україні розповідали, як розходився старий гетьман, довідавшися про аґітацію, що велася в інтересах кандидатури Виговського в війську. Мовляв, Грицько Лісницький, післаний наказним гетьманом в військо з Юрасем, затримав у себе булаву і бунчук, бажаючи передати їх “свому приятелеві” Виговському, і Богдан довідавшися, що Лісницький мостить його на гетьманство (“гетьманство прочит Грицко писарю”), велів привести до себе одного і другого. Лісницького хотів віддати на смерть, а Виговського звелів покласти ниць і приковати за руки [6]), і так держав його трохи не цілий день, поки у нього (Богдана) серце відійшло. А Виговський лежучи на землі весь час плакав, і нарешті гетьман йому вибачив. Очевидно, Юрась був післаний до війська, щоб призвичаїти козаків до його проводу, але поведінка молодого гетьмана в війську не придбала йому авторитету, навпаки-очевидно дала приводи говорити про те, що до уряду він не доріс, не має послуху полковників і т. д., те що ми чуємо від

Штернбаха вже 8 н. с. липня. А в думі про смерть Хмельницького сей виїзд Юрася до війська представлений в вигляді легкодушної забави молодого гетьманича, котрим він переступив батьківський заповіт [7]).

До гетьмана се мабуть доходило, міг він навіть почути дещо й про останній бунт війська; але він не відступав від наступства-тільки злостивсь і гнівавсь, і в такім пароксізмі розбила його апоплєксія. Зрана 6 серпня (27 липня с. ст.) він помер серед такої трудної ситуації.

"6 серпня рано помер козацький гетьман Хмельницький, а о вечірні почали дзвонити", записав у своїм дневнику Шебеші [8]).

"Пролежавши пять день без язика, шостого дня-27 липня (ст. ст.) упокоївся"- писав свому королеві Лілієкрона другого дня, 28 с. с. липня [9]).

"Упокоївся гетьман минулого вторка, липня 27-го (ст. ст.) в пятій годині дня", писав Остафій Виговський Тетері [10]).

"27 липня й. м. пан гетьман з сього світу зійшов"-офіціяльно повідомляв путивльського воєводу Виговський Іван [11]).

Тільки шестого дня потім 12 серпня н. с. повернувся з табору молодий гетьман, "ми з Виговськнм, з шведським послом і з Немиричом виїздили йому на зустріч за милю", записує Шебеші (тамже).

Похорон визначено на чотири тижні від дня смерти-на день 25 ст. ст. серпня [12])- щоб могло з'їхатися духовенство і старшина -урадити що до дальшого.

Примітки

[1]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 318-9 (переклад с. 320-1).

[2]) Тамже с. 308 (переклад на с. 314).

[3]) “Що до справи кн. трансильванського і погрому його війська козаки виправдуються дуже переконуючими доводами, що вони негайно післали йому поміч, але князь як найскорше зложив договір і союз з Поляками, і тому козаки вернулись до дому”-лист Данила 8 (18) серпня, Архив Ю. З. Р. III. VI, с. 331.

[4]) Oretenus dicenda magn. domino Fr. Szebesz coram il. principe (перед Ракоцієм), il. domino locumtente (або его реґентом) primatibus ae consiliariis (семигородськими) (ab) ill. d. campiductore, omnibus consiliariis, capitaneis totaque cohorte Zaporoviana proposita-Monum. XXIII ч. 318; рукою Шебеші приписано (по мадярски): “Відповідь князеві від козацького гетьмана Виговського.

[5]) praevia aliorum utpote Stanislavscii Valachorum, Moldavorum, Siclorumque recessione.

[6]) “А писаря перед собою велЂл росковать по рукам лицом к землЂ и держать его мало не цЂлой день”-Акты Ю. З. Р. VII с. 189, оповіданнє Михайла Стринджі в Москві в грудні 1657 року.

[7]) Оттоді Хмельницький як благословеннє синові здав, так і в дом одправився, і сказав йому: Гляди ж, сину мій -

Як будеш немного Ташликом рікою гуляти,

На бубни на цуромки вигравати,

Так будеш отця живого заставати.

А як будеш много Ташликом рікою гуляти,

На бубни, на цуромки вигравати,

Так не будеш отця живого заставати.

Тоді ж Єврась, гетьман молодий

Ташликом, рікою довго гуляв,

На бубни на суромки вигравав,

Додому приїжав

І отця живого не заставав -

І ся легкодушна поведінка, очевидно в архетипі думи, була причиною, чому гетьманство обминуло Юрася.

До річи Антонович і Драгоманов, в своїх коментаріях до думи, вважали незрозумілим, звідки взялась така прогулька Юрася над Ташликом. Тепер, маючи відомости самого гетьмана й инших джерел, що військо в тім часі стояло між иншим і на Ташликах, для охорони України від Татар, ми можемо легко собі уявити, як Ташлик став місцем нефортунної поведінки Юрася в момент смерти батька, незалежно від того, чи в дійсности був Юрась в війську над Ташликом чи ні. Кінець кінцем військо приглянувшися гетьманичові, набрало такого мовляв, переконання, що на гетьмана він ніяк не здався:

Ей, Еврасю Хмельниченку, гетьмане молодий:

Не подобало б тобі над нами козаками гетьманувати,

А подобало б тобі наші козацькі курені вимітати.

Можливо, що в сій строфі маємо ходячий віршик-римований апостроф про гетьманича, зложений саме підчас його невдалого виступу в військовій кватирі, військового бунту против нього, і т. д. Дослід над думовим стильом переведений К. М. Грушевською показав, що такі римовані крилаті слівця відогровали важну ролю в складанню дум на біжучі теми.

[8]) Augustus 6 reggel hala meg az Kozak hetmann Chilminczki, vecsernyekor kezdenek harangozni-Monum. Hung. XXIII c. 518.

[9]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 319.

[10]) Акты Ю. З. Р. XI с. 706.

[11]) Тамже IV с. 3.

[12]) “Понеділок-восьмий день від сьогодня-призначено на похорон яснов. гетьмана; нетерпеливо чекатиму, що вони задумують”-Лілієкрона до

Шебеші 17 с. с. серпня, Monum. Hung. XXIII с. 566.

В записках самого Шебеші: “Похорон гетьмана відкладається, поки прийдуть відомости” (з тексту виходить що з Орди)-Monum. Hung. XXIII с. 543.

КОЗАЦЬКІ ГОЛОСІННЯ В ЛІТЕРАТУРІ, ЛЄҐЕНДА ПРО ЦЕРКВУ, ЩО ЗГОРІЛА ПІДЧАС ПОХОРОНУ, ПЕРЕКАЗ ПРО ОТРОЄННЄ. ЛІТЕРАТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНСЬКІ І ПОЛЬСЬКІ, ЕКЗЕРЦИЦІЇ НА СЮ ТЕМУ, ЛІТЕРАТУРНА УКРАЇНСЬКА ТРАДИЦІЯ.

Як сучасний український голос, викликаний смертю великаго гетьмана, особливо широко цитується дума в записи Цертелєва:

То не чорні хмари ясне сонце заступали,

Не буйні вітри в темнім лузі бушували,

Козаки Хмельницького ховали, —

Батька свого оплакали [1]).

Але як справедливо було одмічено [2]), якраз не автентичні, народні твори, а складені в духу романтичного відродження підробки під народню поезію знаходили найвищчу оцінку в літературі, і процитована строфа таки більше підходить під ходячу романтику другого десятиліття XIX віку, ніж під справжній думовий стиль.

Мотив голосіння козаків в псевдо-думі “Запорожської Старини”, перероблений рукою Миколи Маркевича, також іще недавніми часами, в праці Кубалі знайшов місце як сучасний голос [3]). Ідучи слідами українських романтиків 1830-1840 р. р. той же Кубаля дав також образок всенароднього похорону великого гетьмана в Суботові, в тім же романтичнім стилю [4]).

Поруч автентичних відомостей про похорон старого гетьмана в

Суботівській церкві- до котрих на взір історії Золотаренкового похорону примішувалися леґенди, що Суботівська церква так само згоріла підчас похорону Богдана, як корсунська з труною Золотаренка (вище с. 1157)-з'являється вже в сучасних авізах инший образ-похорону Хмельницького як традиційного козака в степу, без попів і дяків, серед самих козаків, що насипають над ним високу могилу. Так заповів сам Хмельницький-щоб поховали його в Суботові, "без дзвонів і церковних церемоній", і висипали над ним високу могилу [5]).

В дальшій еволюції сеї леґенди з'являється варіянт, що Хмельницький помер під Замостєм, облягаючи його разом з Шведами. "Замойські черці" поховали його "обрядом грецьким", а козаки поставили на могилі камяного хреста, з таким написом:

"Тут спочиває красний воїн, Богдан Хмельницький, великої булави, бунчука і коругви польської гетьман, сили і слави козацької вождь (і) хранитель, і непоколебимий государ" [6]).

Сей образ оспіваний в Шутовім тексті думи про смерть Хмельницького, де сполучено два моменти, здається-окремі й самостійні. Юрась ховає батька "у Штоминнім дворі на високій горі", в Суботові, очевидно. До сього додано "загальне місце"-похорону козака товаришами:

Тоді ж козаки штихами суходіл копали,

Шликами землю виносили,

Хмельницького похоронили,

Із ріжних пищаль подзвонили,

По Хмельницькому похорон счинили.

Се похорон в степу, серед війська, без церковного подзвіння-заступленого вистрілами з гармат, мабуть в неприсутности родини (може в казну з мотивом, що Юрася не було при смерти батька-легкодушно відлучився).

В збірці Грабянки записана історія-не знати звідки зачерпнена: "Достовірно оповідають декотрі, що Поляки не мігши усмирити Хмельницького иншими способами, надумали отруїти його смертельною трутиною. А

зробили так: одного великородного молодика підстроїли з тим, нібито він хоче оженитися з донькою Хмельницького, і той приїхав до Чигрина й удаючи таке засватав його доньку. Коли він від'їздив і Хмельницький його провожав, той почастував свого нареченого тестя за здоровлє своєї панни-з пляшечки повної горілки з розпущеною трутиною, не скоро смертельною. Сам наперед випив ніби з тої фляшки, але то була проста горілка і йому не пошкодила, а бідний Хмельницький стратив життє від такої проклятої приязни. Що то було все підстроєне, доказало се, що той підстроєний зять ніколи більше на Україні не показався" (с. 154).

Костомаров переказавши се оповіданнє в першім виданню без застережень [7]), в пізнішім вказав його неправдоподібність-тому що дві доньки Хмельницького були вже замужні, а більше у нього не було, і додав таку характеристичну дописку: "Далеко правдоподібніше, що той повільно-смертельний яд, що зводив Богдана в могилу, принесено йому не з Польщі, а з Москви: се була та московська політика, що ламала всі його широкі пляни знищення Річипосполитої, єднання і зросту Руси-ламала саме в хвилі коли вони скорше ніж коли небудь могли здійснитися. Хмельницький бачив далекі перспективи-як свідчать ріжні його слова. Він передбачав, що Москва більш ніж всякі інші сусіди зіпсує розпочате ним діло і на довгі часи полишить Український нарід під ярмом католицтва і панства. До того ж грубіянське поводженнє московських людей з українськими-на котре йому звідусіль заносилися скарги; недовірє до нього самого московської старшини; недопущеннє українських комісарів до нарад Москви і Польщі про долю українського народу; незадоволеннє з Москви митрополита і значної частини православного духовенства,-все се показувало йому, що об'єднаннє України з Московською державою не може обійтися без непорозумінь і потрясень. Все се смутило гетьмана. Йому було за 60 років, пережив він багато ударів, але виленська умова з усіми звязаними з нею подробицями була ударом для нього найбільш погибельним" [8]).

У того ж Грабянки характеристика старого гетьмана інтересна як підсумок традиції про нього, як вона жила в другій половині XVII в.: "Муж істинно гідний гетьманського імени: сміливо підіймав він біди, добру раду знаходив в самих бідах; тіло його не утомлялось ніякими трудами, добрий настрій не упадав під ніякими неприємностями. Рівно витрівало зносив він і холод і спеку. Страву і питтє вживав не зайвим лишком, а скільки лише природі

було потрібно. Хіба як від справ і воєнних занять час вільний лишався, тоді трохи спочивав, і то не на дорогоцінних ліжках, а на такій постелі яка військовій людині випадає. І не клопотався вибирати для спання десь місце на самоті, але спав спокійно серед немалого воєнного крику, ніскільки тим не журячися. Одежею від инших не ріжнився ні трохи, тільки зброя на коні була трохи краща від инших. Часто бачили його вкритого воєнною свитою, як він спав між вартовими знемігшися від труду. Першим виходив на бій, останнім відходив.

"Міркуючи такі й инші тим подібні прикмети, чи дивуватись, що він став побідником і страхом Ляхів, коли ті віддавшися цілком цивільним (мірским) утіхам, занедбали зовсім військову справу і вправу. Тому не військо своє вони стратили, але якби Хмельницький їх потайки не жалував-всю б Польщу свою на віки погубили б" (с. 153).

Величко замість характеристики подав нібито надгробну промову, виголошену на похороні Хмельницького його секретарем Самійлом Зоркою-в дійсности зложену мабуть самим таки Величком (судячи з характеристичних подібностей і в змісті і в фразеольоґії сеї промови з історичним викладом самого Величка) [9]). Характеристики гетьмана вона не дає, майже не виходячи поза вичисляння його подвигів (битв), порівнювання з ріжним старинними і новими, історичними і мітольоґічними постатями- змістом взагалі дуже бідна, даючи тільки характеристичний взірець шкільної риторики.

Такі риторичні екзерциції дійсно складалися по школах і ходили по руках мабуть в немалій скількости. Акад. Перетц в київськім академічнім підручнику 1693 р. між взірцями ріжних риторичних утворів знайшов кілька схем і взірців похвальних слів Хмельницькому, власне в формі похоронних промов-доволі анальоґічних з псевдо-Зорковою: порівнення Хмельницького з Лєонідом, Ганібалєм і Тамерланом, Збаразької облоги з Троянською, Пилявців з Каннами, і т. д., все се з дуже скромним накладом історичних відомостей із безмежною свободою в анальоґіях і порівненнях [10]).

Тепер І. П. Крипякевач з пізнішого підручника (1729) опублікував латинські вірші продиктовані студентам як взірець риторичної ампліфікації: тема-"Б. Хм. прогнав з України панів-Ляхів" повторюється в

двостихах “синонімічно” на ріжні способи: Б. Хм. правдивий вождь вождів, патрон і оборонець Руської батьківщини, славний герой, Богдан-від бога даний, простий козак-добрий і мудрий провідник, істний вихованець Марса, справжній Ахіль, вигнав Ляхів-пишних, немилосердних, безбожних тиранів, а до війни нездалих, прогнав з козацької руської землі за Вислу, навчив страху божого всіх папистів, і т. д. [11])

В. І. Герасимчук включив до своєї збірки анальоґічну екзерцицію польську-порівняннє Хмельницького з Ганібалєм, на взір “паралєльних біоґрафій” Плютарха, в формі епітафії: “Стій, подорожниче” і т. д. Як спільну рису анонімний автор висовує стару характеристику Ганібаля: вміючи перемогати, не вміти використовувати перемогу. Далі як спільну прикмету автор екзерциції вказує, що подібно, як у Ганібаля дивувалися хистові Хмельницького з таких ріжнородних елєментів зложити дісцілліновану армію і затримати її в послуху до кінця. Як відмінні від суворої повздержности Ганібаля риси Хмельницького вказано його охоту до жінок (не тільки він Чаплїньского жінку відібрав, але й останню свою дружину від якогось Филипа, за його життя); його піяченнє, і навіть його побожність представлена пяною... [12])

З польських письменників-сучасників найоб'єктивніш проявив себе Рудавский, коротко згадавши смерть Б. Хм.-для нього “він вождь козаків, перший оборонець і местник руської свободи, а для Польщі бич” [13]).

Часто цитують відзиви Коховского (не дуже точно, як звичайно [14]), з огляду на його тяжкий стиль)-але вони не мають в собі нічого характеристичного. Він називає Хмельницького “ославленим гробокопателем спокою”, “піджигачем Криму, Москви, Семигороду й Турків против Польші”; підчеркує, що як ціле життє був він ворогом її, так і при смерти без того не міг обійтись (248). Твардовский пускається в мітольоґічні образи: Ґорґони на вість про смерть Хмельницького заляскали в долоні й запалили смолокипи; підземний суддя Радамант вийшов йому на зустріч перед пекельні ворота і обняв його дякуючи за несчисленні юрби душ післаних Богданом під землю (238).

Для українських же літератів він зістався провіденціяльним мужем, виконавцем божих судів, патроном і протектором України:

Діл предков своїх теплий подражатель,

древней козацкой славы соблюдатель,

свою на брани положити главу

готов за славу.

Добродітельми сими украшенний,

божія к тому духа ісполненний,

горесть обратить нашу хотя в сладость,

печаль на радость.

О кто тя ліпо восхвалить, Богдане?

Кто толиких діл висоти достане?

Ми іже похвал достойна тя знаєм -

не увінчаєм.

В похвалах твоїх язик наш безділен,

ублажить бо тя достойно не силен.

Будеш развЂ ты возвеличен в небі,

яко єсть требі...” 15).

Примітки

1) Костомаров в своїй останній праці про українську нар. поезію підчеркнув “поетичність і правдивість” сього опису (VIII с. 854), Буцинський без застережень цитує сю строфу як голос сучасности (с. 236), Кубаля наводить як голос “пізніших лірників” (Wojna Brandenburscka с. 215).

[2]) К. Грушевська, Укр. Нар. Думи I, передм. с. 101.

[3]) Чи вже таки ти пане гетьмане,

Хмельницький Богдане,

Що ти хочеш нас зоставляти,

Сиротою Вкраїну покидати,

Ляхам-ворогам на позор давати.

Чи вже дармо тая безчасна Україна богові молила,

Щоб міцна його воля

З-під кормиги лядській (!) свободила.

Хто тепер пожене ворогів наши і боронить нас від них

Померкло сонце наше,

Лишились ми ворогам на поталу.

Маркевич I. 3 7.

Сироти ми нещасні.

Батьку, де ти ся подів.

Хто думатиме про нас.

Хто встереже від ворогів,

Хто ратуватиме нас!

Зайшло сонце наше.

А ми лишилися на поталу.

Wojna Brandenburska с. 215, з цитатою на Маркевича

[4]) “Супровід минувши Сторожову могилу, йшов поза Погибельними могилами, а на заході сонця вступив на велетенський міст, довгий на шість

верст, збудований на палях серед лісу, не впоперек, а вздовж багнистого допливу Тясмина. На нім і вдень не було безпечно, а поночи страх-бо в болотах і трясовисках гніздилися гади і нечисті сили...

"Від Спаської брами Чигринського замку вздовж цілої дороги палили смоляні бочки, наче на знак зближення Орди. Міст хитавсь і трясся (dygotał) під напором люду, гать сичала, палі дуднили й тріщали під панцирною кіннотою і величезним возом з тілом гетьмана. Йшли серед жалібних співів і голосінь плачок. Чорні хмари їх проважали, вітер дув за ними. Ліс шумів дивними голосами. Смолоскипи гасли. Коні кидались. Перестрашені люди благають божого змилування, бо там у віддалі, з-під мосту щось стогне і кричить... То дзвони суботівські стогнали і кричали до небіжчика" (с. 215).

Історик XX століття почув себе у владі романтики попереднього століття.

5) Авіза з України Чортор. 2446 с. 52-збірки Герасимчука № 2.

6) Чортор. 1880 ст. 95-тамже ч. 4.

7) Вид. 1859 р. т. II с. 537; до оповідання Грабянки Костомаров тут додав тільки: "Прийшов рік і непорозуміння з царем довершили упадок сил гетьмана". Потім він розвинув сю гадку-я цитую її далі.

8) Останнього видання с. 621, перекладаючи я замінив одним "українським" терміном змінну термінольоґію автора ("русский", "малорусский", "южноруский").

9) Кілька таких паралєль вказав М. Н. Петровський в своїй студії про "Псевдо-діяріуш Сам. Зорки", в Записках іст.-філ. від. Академії, т. XVII, ст. 165-6. Липинський подав сю промову ́ов збірці своїй Z dziejów Ukrainy с. 653; стримуючись від близших коментарів, але в обережних виразах обороняючи її автентичність, на с. 664 він пише "Форма в котрій подає її Величко, не будить поважних сумнівів щодо автентичности,-могла вона справді бути сказана на похороні гетьмана",-але цінніша мовляв як ілюстрація того пієтизму, з яким шляхта XVIII в., як Величко й ин., в по-мазепинських часах вишукувала і переховувала всякі подробиці щодо Богдана.

[10]) Къ Исторіи Кіево-Могилянской коллегіи-Чтенія в истор. ОбществЂ Нестора XIV, I.

[11]) Україна 1930, травень.

[12]) Копії в теках Нарушевича 150 с. 385 і Ягайлонській бібл. 93 ч. 40, в збірці Герасимчука під ч. 3.

[13]) primus libertatis ruthenicae assertor et vindex, flagellum Poloniae-с. 391.

[14]) У Кубалі більше навіть ніж свобідно.

[15]) Собр. сочиненій Максимовича І с. 506 (кінцевий хор).

XIII. КІЛЬКА ЗАГАЛЬНИХ ЗАВВАЖЕНЬ.

ТРАДИЦІЙНИЙ ПОГЛЯД НА ХМЕЛЬНИЧЧИНУ ЯК ЦІЛІСТЬ, "ВИЗВОЛЕННЄ" І ВІДНОВЛЕННЄ ПРАВ, "БОРОТЬБА ЗА ВІРУ", ІДЕЯ ВСЕНАРОДНОСТИ, ПОЛЄМІКА НА СІМ ҐРУНТІ І ПРОБИ ХАРАКТЕРИСТИКИ КЛЯСОВОЇ ФІЗІОНОМІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО Й ЙОГО БЛИЗШОГО ОКРУЖЕННЯ, ДЕРЖАВНИЦЬКИЙ АСПЕКТ, ІДЕАЛІЗАЦІЯ І ПРОТЕСТИ ПРОТИВ НЕЇ, КУЛІШЕВІ ПАНЕҐІРИКИ І ЗАСУДЖЕННЯ, АНТОНОВИЧЕВА АПОЛЬОҐІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Переглянувши детально документальний матеріял, мушу дати деякі загальні підсумки. Тим більше, що на протязі моєї наукової праці мені кілька разів доводилося давати загальну характеристику Хмельниччини, як у загальних курсах, так і в ріжних принагідних статтях [1]), і тепер пробивши її на підставі більшого ніж коли небудь перед тим джерелового матеріялу, мушу я здати справу, в чім я стою при давніших моїх висновках, а в чім від них відступаю, або вношу якісь поправки, аби принаймні даю новішу редакцію своїм давнішим тезам.

Перше питаннє тут-наскільки Хмельниччина як епоха була суцільна, плянова, конструкційна?

Стара українська традиція розглядаючи її як вихідний момент, як базу, а далі — як санкцію пізнішого ладу Гетьманщини, що з неї мовляв виріс, або як ту норму, котрою сей пізніший лад повинен був нормуватися, схильна була трактувати Хмельниччину як щось монолітне, одноцільне, утворене волею і замислом "батька вільности, героя Богдана", як його назвав Сковорода. В сім завсіди акцентувалася історична місія і значіннє Богдана і його епохи — він "визволив" Україну з неволі, за поміччю Москви, і положив початок її "вільному життю" під ласкавою опікою Російського царства.

Момент конструкційний при тім відходив на другий плян, бо Україна під проводом Богдана боролася за свої старі права і за офіціяльними виразами козацьких деклярацій — "надані від святої памяти князів руських і королів польських". Вона не потрібувала творити нових форм свого життя — вони лежали позаду, були вже дані.

На перший плян при тім — згідно з традиційною політикою і українською і московською -висувалася боротьба за віру і церкву. Орґанізація козацької держави, утвореннє нових соціяльних відносин, нової української держави — се не трактувалось: або iґнорувалось або не помічалось — тому що Богданове діло розглядалося в аспекті визволення, реституції українського життя, поневоленого шляхетською, католицькою Польщею. Се життє вже було, кажу дане, воно істнувало перед тим і тільки визволялось. Вся увага зосереджувалася на тім визволенню, на боротьбі за вільність, що вів "Український нарід" "козако-руський" під проводом великого гетьмана, і при тім вільність релiґійна — визволеннє з підрядної, упослідженої ролі православних верств, завсіди являлось найбільш конкретною і яскравою катеґорією сього визволення, його маніфестацією. Зненавиджена унія зникла, православна, церква стала пануючою; православні пани, протектори церкви православної, освіти і книжности заступили місце Ляхів-се ті здобутки, які найбільш реально мислились і підчеркувались тими соціяльними верхами, що творили опінію, традицію.

Відповідно до того, чи аспект був більш церковний, чи більш шляхетський (козацько-старшинський), в сій боротьбі сторона церковна, релiґійні утиски польських часів і православні тріумфи і досягнення всупереч їм, — процвітаннє української єрархії під царською опікою, підчеркувались або більше або менше. Але в однім і в другім випадку визволеннє мислилося

всенароднім. Боротьба йшла за визволеннє всього народу. Тільки в уявленню одних він боровся під проводом церкви, а козаччина була лицарями віри руської православної. У других руська віра була атрибутом козацького лицарства, а вага лежала в козацтві-в тім що козаки втілювали ідеали народні- свободи, рівноправности і т. д., і визволеннє віри входило в комплєкс понять загального визволення. “Нарід Руський” мислився як нарід козацький — так як у Поляків нарід репрезентувала шляхта, і мислилася як нарід польський; без сумніву, українська старшина перейняла сей аспект в значній мірі від шляхти бо ж і вона була такою самою привілеґіованою воєнно-служебною верствою і хотіла нею бути, і для неї кінець кінцем виходило на одно: або весь нарід боровся разом з козаками, під їх проводом, або козаки боролися за весь нарід за його вільности.

Всенародня боротьба за визволеннє, і на чолі його Богдан, найкращий син Українського народу і найкращий репрезентант сього всенароднього характера козацтва, всенародній герой, свободитель України, що віддав своє життє свому завданню визволення, і так чи инакше його здійснив, — така традиційна концепція старшини, від неї потім перейнята українською інтеліґенцією.

Визволеннє не було осягнене в повній мірі кількісно- що не цілу Україну, визволеннє якісне-що Богдан не зміг в повній мірі заґаратувати свободу народові, і вона підпала новим обмеженням з боку московської бюрократії. Се залежало чи від неприхильних обставин, чи від лукавства ворогів. Але в тім не було сумніву, що Богдан був борцем за весь нарід, і се була всенародня боротьба. Український нарід під проводом козацтва, і свого героя Богдана боровся против польського насильства, против польського панства, католицької інтриґи і т. д. В сім зміст доби-й її суцільність.

Коли робилися завваження (з польської сторони насамперед, але із великоруської також), що кінець кінцем козацтво боролось не за всенародні інтереси, а за свої клясові козацькі права, і Богдан був репрезентантом і провідником козацтва як кляси, а не всього народу, се сприймалось як замах, як атентат на історичну ролю і козацтва і Хмельницького, і на ідеольоґічний зміст української історії — історичну ролю Українського народу. В відповідь на такі завваження Костомаров писав в 1860 рр.: “Треба розуміти не так, що козаки бунтувались і маскувались народніми інтересами, а так що против польських панів — шляхти підіймався нарід, і

ся опозиційна маса називала себе козаками”. “Козацтво дійсно концентрувало в собі народню думку і життєві потреби народу, доки завданнєм народу було визволеннє від Польщі” (тільки потім стало розминатися з народніми бажаннями коли під проводом шляхти стало орґанізуватися на польський взір) [2]). І пізніше в полєміці з Кулішем він заявляв: “Д-ій Куліш виступив проти істориків які вважали козаків за нарід взагалі — в противставленню вищим клясам, що відірвалися від народу. Але нігди правди діти, коли воно так і справді було. Козаки в юридичнім розумінню означали стан воєнний, землеволодільчий, свобідний від податків і обовязків, які падали на не — козаків, мужиків або посполитих, але в поглядах народу “козак” значило свобідну людину, якою хотілося бути кожному. Але і як стан козаки були не малі числом, і завсіди грали ролю двигуна політичних інтересів свого краю; тому Малоросія звалася козацьким краєм, а її нарід-народом козацьким” [3]).

Найвиразніш попробував схарактеризувати клясову фізіономію Хмельницького пок. Буцинский: він трактував його як польського поміщика і кріпостника, капризом долі занесеного в ряди козацької демократії, але вірного шляхетським ідеалам під козацькими корогвами [4]). Антонович в своїй рецензії підчеркнув перебільшення і голословности його характеристик, але в повній мірі признав теж клясову фізіономію Богдана і його товаришів.

“Дійсно Хмельницький не уявляв собі иншого громадського ладу поза тим в якім виріс і оден тільки й знав. Дійсно він хотів такого укладу, щоб позбувшися спольщеної шляхти і реліґійного утиску — заховавши тільки залежність від короля, можна б було сотворити з козаччини, а особливо з старшини якусь своєрідну, нову, тубільну шляхту. Все се правда, але сі прикмети не залежали ні трохи від індивідуального характера і персональних інтересів Богдана, а виявляють тільки слабу міру інтелєктуального і громадського розвитку, що на жаль була прикметою всього українського народу того часу. За часів Хмельницького всі хоч трохи замітні своєю освітою люде, добиваючись самостійности (самобытности) розуміли під нею польські державні форми- тільки з національними елєментами. Се залежало не від того, що польський устрій був добрий і корисний для Українського народу, а тому, що взірці кращого устрою не були відомі Українцям, (вони їх не бачили) ні у себе ні поза собою, а нарід

Український не стояв на такім рівені розвитку, коли критикою і інтелєктуальною роботою відкидаються вироблені історією форми й творяться кращі. Правда, можна вказати, що в народніх масах видніє інстинкт — неясний потяг до поступовіших, демократичніших форм життя, — але ж на самім інстинкті, не усвідомленім культурою, не здатнім ні сформуватися в виразні громадські норми, ані навіть сформулювати свої побажання, не може вирости ніяка політична форма громадського побуту. Серед товаришів Хмельницького і в часах безпосереднє наступних серед козацької старшини було чимало людей таких, що стояли на демократичнім, народнім становищу, але всі вони були знищені-наслідком недостатньої громадської підготовки самого народу. Не знайшовши ні виразної формули своїх побажань, ані вмівши згуртуватися для їх здійснення, вони або згинули в хаотичній, безплодній боротьбі, як М. Пушкар, або Ів. Попович, або ставали демаґоґами й експльоатували нарід для власної користи як Бруховецький. При неможливости спертися на некультурну масу, не дивниця, що більшість козацьких провідників іде лекшою і принаймні їм самим яснішою дорогою: добиваються автономії і засвоюють собі, з більшими чи меншими поправками єдиний їм відомий громадський лад — лад польський. З сього погляду Хмельницький був тільки одним з богатьох синів свого часу і своєї суспільности, і думаємо — не можна вважати його персональною виною те, що було результатом культурної нерозвинености маси, на чолі котрої доля поставила його. Колиб можна було припустити в нім якісь надприродні здібности, такі щоб дали йому змогу зрозуміти або вимислити такі політичні ідеали, які ані снилися його окруженню, то він однаково не здійснив би нічого замітного для їх реалізації: лишився б одиноким і незрозумілим для сучасників, і не вийшов би на провідні позиції. Ми думаємо, що провідник кожного народнього руху тільки дає вираз тим переконанням, тому моральному капіталові, яким володіє маса, і він ні сам не може піти далі тої міри, в якій підготовлена маса, ні — тим менше — її не може повести” [5]).

Як бачимо, вигороджуючи Хмельницького від персональної відповідальности, в виразах можливо мягких, супроти грубих атак Буцинского, Антонович все таки досить виразно відділяв Хмельницького і його товаришів, взявши їх за одну скобку, як компанію виховану в польських шляхетських ідеалах, від демократично настроєних народніх мас, і се був, можна сказати загальний погляд київської школи, що

працювала під рукою Антоновича. Наведу для його ілюстрації відзив початкуючого тоді ще тільки Ор. Левицького, з його дісертації 1875 р.:

"Саме козацтво з його становою залежністю, з виключними правами і вільностями, одним словом таке яким ставилося в статтях Хмельницького, не відповідало народнім вимогам. Нарід любив козацтво, звязуючи з ним ідеї свободи і незалежности, але розумів його тільки як певне становище для всіх, а зовсім не виключний стан (сословіе). Нарід сам весь поголовно хотів стати козаками, але з ним в сім разі повторялася та сама сумна історія: коли тільки козакам удавалося, спираючися на народню масу зломити за її поміччю якісь некористні для них обставини зараз виявляли тенденцію замкнутися в окремім стані (сословіи), захопити до своїх рук певні права — не допускаючи до участи в них народу і взагалі полишаючи свого вірного союзника його власній долі. Так було гень перед Хмельниччиною, так сталось і за його часу. Визволеннє України переведено з участю всього Українського народу і підчас боротьби з Польщею всі були рівними козаками, а як тільки боротьба пройшла, так для козаків складається реєстр. Всі хто війшли туди, становлять дуже шановну клясу (сословіе), з широкими правами і привілєгіями, а хто не війшов — виключаються з козацького стану, позбавляються всіх звязаних з ним прав і мусять перейти до простого хліборобського стану "посполитих", а сьому станові на долю не випадає вже ніяких прав, крім персональної свободи, тільки самі обовязки... Нарід довго не хоче миритися з своїм становищем. З — початку терпить тільки тому, що ще ніхто серіозно не береться до пильнування відносин за нормою уставленою статтями Хмельницького. Проби його самого, зроблені для провірки реєстрів і розмежування козаків і посполитих, викликали небезпечні рухи серед народу, і здається такі проби облишено. Але нарід зносив своє пониженнє дуже прикро, і кожен рух звернений против гетьмана і старшини міг знайти серед нього велике спочуттє і підтримку" 6).

В сім напрямі мусіла піти й дальша історична праця, з тим як соціяльно-історичний аналіз розвиваючися в сих десятиліттях, на переломі XIX і XX ст. показував все ясніш, що козацтво було не тільки узброєним українським народом, але також і соціяльною верствою, з усіми прикметами й тенденціями її — з боротьбою за соціяльні привілєгії з иншими верствами, конкуренцією і змаганнями до провідної ролі. При тім ближче дослідженнє

соціяльних відносин XVIII в. ще й розколювало сю соціяльну верству на дві клясові групи-на рядове козацтво і старшину, між якими теж виявлялася завзята соціяльно-економічна боротьба, суперечність клясових чи ґрупових інтересів.

Але з другого боку — наростав українсько-державницький аспект. В сім аспекті козацтво, чи навіть козацька старшина се було не просте “сословие” Російської держави, що силкувалось як найбільше урвати й закріпити за собою соціяльно — економічних вигід; ні, се була керівна державна верства, що в своїх власних інтересах, як верства командна, мусіла дбати про інтереси всеї держави як цілости, її національно -культурне і економічне добро, пильнувати добробути инших верств — підтримуючи свій престиж представниці загальних, всенароднїх інтересів. Коли скажім пок. Ол. М. Лазаревський висував еґоїстично клясову, експльоататорську політику старшини, то цілий ряд критиків його праць, і дослідників українського життя взагалі нагадували про потребу рахуватися і з культурно-національними, державницькими, патріотичними мотивами її діяльности. Сі критерії мусіли бути приложені, очевидно, і до провідників Хмельниччини, і перед усім до самого Хмельницького. Як представники козацтва, як члени козацької старшинської верстви розуміли свою ролю? наскільки в своїй діяльности водилися вони своїми клясовими інтересами — наскільки свідомо фундували українську аристократичну верству? Чи оглядалась і наскільки оглядалася при тім на інтереси всенародні, державні, політичної незалежности і національної автономности українського народу? А з тим Хмельниччина — чи се бодай хоч у якійсь мірі національна епопея, якою вона малювалася на протягу століть українській старшині, українській інтеліґенції і навіть народнім масам? як формулувала се апокрифічна дума про смерть Хмельницького [7]).

Тим і сталась по всьому світі страшенная козацькая сила,

що у всіх у вас, панове молодці, була воля й дума єдина.

Ся популярна формула підроблена- але взяти автентичні думи про Хмельниччину, що вважалися, ще й досі вважаються витвором народньої творчости, виявом народнього історичного світогляду.

Їх ідеалізація Хмельниччини має під собою щось реально-історичне, чи се тільки “корчемний хмель”, як його атестував Куліш, апольоґія канібальства,

і вся Хмельниччина — оден руйнацький вибух темних соціяльних сил, викликаний купкою еґоїстів- авантуристів, котрім народні маси послужили тільки знаряддям, “гарматним мясом”, обдуреним свободолюбними і демаґоґічними гаслами, а в результаті-руїна України, занепад культурного життя, тяжке поневоленнє народніх мас сею самою старшиною — як представляли се ріжні польські письменники, в російській історіоґрафії Буцинский, а у нас Куліш і т. д.

Куліш навіть тоді як ще признавав козацьку верству вповні позитивним явищем з погляду національного і культурного-великою творчою і охорончою силу, для котрої добичництво було тільки засобом, а національний обовязок був метою і реліґією [8]), — до Хмельницького ставився неприязно, — ставив йому в рахунок, що він повернув Україну в пустиню, припинив успіхи культури й освіти, і т. д. В останній же періоді своєї творчости — роздратований тим, що українське громадянство рішучо відверталось від його зусиль розвінчати разом і Козаччину, і Хмельницького, і українську історіоґрафію, що не одрікалася Козаччини, він, у своїм “Дзвоні” (1892) перейшов навіть шляхетських лихословів XVII в. — Єрлича і всіх йому подібних:

Богдане, зраднику і патріярху зради.

Цураєшся й на тім, як на сім світі правди.

На лоні в Сатани з Іудою єхидним

Сидиш ти, псе, мов брат єхида з братом рідним.

Бо з-малку в Мокрського лукавити навчався,

І єзуїтської зрадливости набрався.

Вподобали тебе писаки суєслові

І їх читателі, буяки безголові.

Що Польщу до-гори ногами й Русь поставив.

По всіх шинках ножі та пожари прославив.

Колиб єси до нас, пекельнику, вернувся,

Увесь би мотлох знов по Руси стрепенувся.

Гострили б скрізь ножі на громадян заможних,

І славославили б тебе в піснях безбожних.

А вчена Татарва, без домислу писаки,

В імя народности, брехали б як собаки.

Та вже не вернеться до нас лиха година:

Устала з попелів руїна-Україна.

Москва нас підняла потужною рукою, —

Не знюхаються вже Паливоди з Ордою.

На брехні ж Татарви ученої-сліпої

Озвалася струна поезії святої.

Як гайдамак — писак почезне міркування,

Постане у віках грядущих дивування:

Що над таким добром письмацтво працювало,

Правдивих земляків собаками цькувало!

Українські історики відповіли на сі інвективи устами Антоновича, кілька років пізніш, у 250 — літє великого повстання:

“Зістаючись на історичнім грунті, треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупив громадські змагання міліонової маси і зробив на її користь усе, що в умовах його часу і культури могла зробити людина талановита, щиро віддана інтересам народу, з крайнім напруженнєм духових і інтелєктуальних сил — що довело його до перевтоми, вживаючи теперішнього виразу, і прискорило кінець великого патріота”.

Примітки

[1]) Сі статті зібрані були в збірці моїй: “З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови”, 1918, але вона вийшла в моменті дуже несприятливім, і здається малопоширена. В ній передруковані були отсі статті: “Хмельницький і Хмельниччина”, 1898, “250 літ Сполучення України з Москвою” 1904, “Богданові роковина” (250 літ смерти), 1907, (Мазепинство і Богданівство”, 1912; не війшла сюди брошюра про “Переяславську умову”, 1917 р. Крім того Хмельниччині була присвячена популярна брошюра: “Про батька козацького Богдана Хмельницького” (1909), а белетристичне освітлення їй дав я в драматичних образах: “Хмельницький в Переяславі” (1915) і в кількох оповіданнях: “Ясновельможний Сват” (1897) “Стріча з Кривоносом” (1914), до певної міри належить сюди й “Вихрест Олександр” (1914)-хоч се переповідженнє документального матеріялу. Загальні огляди розумію такі: “Очерк истории Украинскаго народа” в кількох редакціях (1904, 1906, 1911 і “Иллюстриров. історія укр. народа” 1913), “Ілюстрована історія Українського народа” (1911 і пізн.), “Про старі часи на Україні” (1907 і пізн.), “Історія Украинского народа” в вид. “Украинский народ в прошлом и настоящем” (т. I, 1916), “Українська история для середніх шкіл” (1920).

[2]) Науково-публіцистичні й полємічні писання Костомарова с. 58 і 73.

[3]) Монографіи т. XIV нового вид. с. 624.

[4]) “Не треба забувати, що Богдан одержав польське вихованнє і жив так як жили польські пани на Україні. Завдяки польським порядкам, він мав богато землі й підданих (“крестьян”), тому й інтереси його більше підходили до панських, ніж козацьких; гасло Козаччини: рівність і персональна свобода — виключало польське кріпацтво, котрим користувався і Б. Хм.” (с. 5). “Враження молодости, як говориться, лишаються на ціле життє, і Хм. не був виїмком: шляхетське вихованнє відбилося на всій його пізнішій діяльности і привело до розходження між ним і народом що вибрав його своїм провідником” (с. 7). Ставши гетьманом Хм. далі лишився польським паном, що богацтво і персональну своєволю ставив вище королівських привілеґій. Ані в гадці не мав він нарушити цілість Річипосполитої, маючи до неї щирі симпатії (75).

5) Кіевская Старина 1883, II с. 423-5; “южнорусску” термінологію я замінив на “українську”, і дещо менш важне для нашої теми пропустив.

6) Очерки внутренней Исторіи Малороссіи ст. 30-1.

7) Запорожская Старина ч. II кн. I с. 42-3.

8) Див. аналізу сих поглядів Куліша в моїй статті про нього, в “Україні” 1927 кн. 1 с. 25 дд. Дивно подумати, рівняючи з пізнішими поглядами його на козацьку добу, що не хто, а він колись співав такі пісні орґанізаційному хистові “Українського народу”, себто Козаччині доби Хмельниччини і самому Хмельницькому: “І сей нарід вийшовши під проводом Хмельницького з невільничого стану, позбувшися своєї аристократії (дворянства) — себто кляси освіченої, знайомої з адміністрацією й політикою, в сей же мент утворив у себе своєрідне правительство, з судівництвом і розправою на всіх пунктах землі Української (Южнорусской), з поштовою комунікацією для розсилки адміністраційних розпоряджень, з мужами громадськими в кожнім, хоч найменьшім селі, з представниками станів для розрішення важних громадських справ і з верховним трибуналом, котрого президентом був вибраний гетьман, обмежений голосами ґенеральної старшини. Якби ми не пояснювали собі явне переродженнє бунтливих рабів на однодушну суспільність, але воно показує наявність в українському народі вищих громадських (гражданских) понять”. — Записки о Южной Руси II с. 327, 1857.

ГЕТЬМАН І СТАРШИНСЬКИЙ ОСЕРЕДОК — ПИТАННЯ СУЦІЛЬНОСТИ І СОЛІДАРНОСТИ, РОЛЯ Й ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ БОГДАНА, НАСКІЛЬКИ ВІН ПІДІЙМАВСЯ НАД ИНШИМИ КОЗ. ДІЯЧАМИ, ОПТИМІСТИЧНА ОЦІНКА ЙОГО ІНДИВІДУАЛЬНОСТИ У КУБАЛІ, ВЛУЧНІ РИСИ СЕЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТИ, ПРОБИ РОЗВИНУТИ ДЕРЖАВНО-КОНСТИТУЦІЙНІ ПРИКМЕТИ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТИ У ЛИПИНСЬКОГО.

Як бачимо питаннє, розціплюється і ускладнюється. Нарід і владуща

верхівка. Гетьман і його окруженнє. А далі — наскілько було суцільне одно і друге — нарід і його старшинський осередок? Що представляла з себе та ґрупа старшини з Хмельницьким у центрі, що провадила повстаннєм, війнами, дипльоматією, державною роботою Хмельниччини? На скільки вона була одноцільна? інтереси яких верств чи груп репрезентувала? наскільки виходила за межі сих ґрупових інтересів і виявляла розуміннє загально-державних чи загально-національних інтересів? Наскільки в своїй політиці була незалежна від впливу инших ґруп чи кляс — наскільки допускала їх до впливу чи поборювала, і наскільки сі инші ґрупи, і які саме, виявляли бажаннє кермувати подіями і сею провідною групою? Яке становище в ній було самого Хмельницького? наскільки виявляв він свою індивідуальність, і чи можна помітити певну одностайність і послідовність в його індивідуальній політиці? як належить взагалі оцінювати його індивідуальність і його впливи?

Найзручніш може буде почати від кінця — від оцінки ролі й індивідуальности Хмельницького. Вплив його важиться дуже високо, але я не бачу щоб хто небудь постарався ближче оцінити його специфічну вагу науковим, критичним аналізом. Новіша історіоґрафія все ще зістається під владою традиції, для котрої Хмельниччина скуплялася в Богдані як ініціяторі і виконавці, першій причині і головнім акторі всього руху, його розумі й волі. “Другорядні діячі” доби никнуть попри нього; кінець кінцем маємо короткі й побіжні реєстри важніших осіб з його окруження [1]), короткі характеристики, одну-дві монографії [2]), але всі сі “співробітники Богдана” по нинішній день губляться в проміннях його слави. Досі приймається як аксіома, що ніхто з них навіть в приближенню не міг з ним зрівнятися, і взагалі українське громадянство не виставило людини, яка могла стати в рівень з ним-як то показують усі невдалі зусилля його наступників [3]).

Тим часом належить спитати себе, чи не в щасливім збігу обставин; в тім, що припадково саме Хмельницькому довелося першому зібрати нагромаджені і не порушені ще засоби революційної енерґії, лежить в значній мірі причина всіх його успіхів: більше не дано було тим засобам відрости наново і акумулюватися, з тим і ніхто з його наступників не мав таких ресурсів, якими розпоряджав Богдан. Та ж обставина що йому першому довелося пустити в рух акумульовану енерґію, дала йому

престиж, популярність, авторитет, який мусіли цінити його однодумці й товариші; берігти його як носія сих вартостей, підтримувати його престиж і навіть леґенду — в інтересах спільної справи, стримуватися від виразних виступів проти нього навіть тоді, коли може чули за собою більші інтелектуальні сили і вважали свою тактику правильнішою. Я навів вище сей відзив Мик. Потоцкого-такого досвідченого ворога Козаччини, що стільки разів мірявся з нею в ріжних обставинах: "Чи у них оден Хмельницький? тисячами б їх рахувати треба, одного сьогодня стратять, на його місце виберуть иншого ще здібнішого й справнішого" (с. 105). Хотілось мені поставити сю фразу епіґрафом сього тому як незвичайну високу оцінку революційної української маси — її безмежних інтелєктуальних і моральних ресурсів. Але-признаюсь-я побоявся, щоб у сім не добачили якоїсь тенденції на пониженнє репутації Хмельницького. Я не маю сього бажання, і зістаюсь при переконанню, що Богдан був людиною високих здібностей; але я не хотів би, щоб його історичне "щастє" засліпляло наші очі й не давало оцінити великих здібностей також і тих людей, що його окружали, але не мавши того "щастя", зісталися в тіни, хоч, може бути, деякими сторонами свого характеру стояли навіть вище від Богдана.

Переходячи історичні звістки про Виговського, Богуна, Ів. Золотаренка, Кричевського, Небабу, Кривоноса, Пободайла, Данила і Івана Нечаїв й ин., я питаю себе, чи сі люде не відограли б свою історичну ролю не гірше, а може навіть краще від Богдана, коли б доля дала їм ті карти що випали Богданові? Велику історичну ролю відіграють. не завсіди ті що мають найкращі для неї здібности. Богдан був безсумнівно великий чоловік, але в тих блискучих рядах, що його окружали, і в тих скромніших лавах Революційного Українського Народу, що проробив сю велику революцію чи не було здібніших і кращих кандидатів на фундаторів Української держави, на визволеннє Української землі, на промованнє української культури ніж Зиновій — Богдан Хмельницький? Се лишається невідомим, і можна тільки підчеркувати, що не сам оден Потоцкий-що висловив сю думку найбільш яскраво, але взагалі сучасна Польща не вважала Богдана явищем в козацьких кругах єдиним, небувалим і неповторним, людиною для котрої нема порівнання серед инших представників козацтва. Навпаки, вічно говорила про його конкурентів, і завсіди рахувалася з тим, що на його місці може появитись ще більш небезпечний і безоглядний ворог шляхетської

Річипосполитої.

Після атак на Хмельницького Куліша, Буцінского, Равіти-Ґавроньского найбільшим панеґіристом його виступив Кубаля в своїй історії Московської війни, 1910 р. Його похвальне слово Хмельницького було звернене специяльно против польських письменників, які продовжують хибну політику легковаження Хмельницького, його талантів і їх переваги над польськими противниками. Кубаля вважав шкідливою помилкою "легковажити память людини, з котрим ми не могли дати ради, коли були в силі, а й тепер ще нам з могили грозить" [4]). Згадавши, що чужоземці порівнювали Хмельницького з Кромвелем-цілком зрозуміло для тих часів, "коли сі два притягали до себе майже виключну увагу Заходу і Сходу Европи", — і підчеркнувши подібности в історичній ролі одного й другого — двох ворогів пануючої церкви, що в старих літах "одірвавши руки від плуга, стали на чолі повстання і здобували успіхи, посміюючися з науки і досвідів найвправніших стратеґів і політиків, створили сильні війська, і за їх поміччю майже одночасно здобули найвищу владу і затримали її до смерти, переказавши синам", — Кубаля підносить, що Хмельницький мав при тім перед собою завдання трудніші-тому викликає ще більше здивованнє.

"Територія його влади майже звідусіль мала відкриті границі. Не розпоряджав він як Кромвель вишколеною інтеліґенцією і засобами старої і сильної держави; війна, фінанси, державне хазяйство, адміністрація, зносини з сусідніми державами-все треба було сотворити і все лежало на його голові. Мусів добирати і вчити людей, вглядати в найдрібніші подробиці. А коли його військо не вмирало з голоду, коли мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних аґентів, коли не бракувало йому ніколи грошей — то се його персональна заслуга, котрої йому можна було позавидувати, і то не тільки у нас в Польщі!

"Була то людина з кожного погляду незвичайних розмірів, настільки переростала людей навіть високо здібних, що переходила межі зрозумілого. Можна про нього сказати, що вродився на володаря: вмів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався -скрізь сильна воля і зелізна рука.

"Ся його рішучість сполучена з прирожденною проникливістю, вихованою і випробованою в тяжких переживаннях і незвичайних пригодах життя,

позволяла йому в найкритичніших моментах заховати спокій розсудку і свобідне орудуваннє своїм розумом. Не тратив з очей мети. Не було такої тяжкої ситуації, з котрою він не потрапив би вийти з користю для себе". "Rebus in arduis audax et piovidus" (в трудних обставинах відважний і передбачливий — вираз з Горація) — так схарактеризовано його в Польщі.

"Сей "dziki sprawca opatrznościowy" (дикий прикажчик провидіння) не знав обмежень культурного життя, не звязував себе нічим. Здається, що не знав ні страху, ні докорів сумління, і як Адам перед гріхопадіннєм не мав почуття доброго і злого.

"Невірність завтрішнього дня і небезпека що його звідусіль окружала, була джерелом його дивної енерґії і передбачливости. Через те така чуткість, обережність в виборі людей, уважливість для кожної зміни в відносинах. Звідти сі блискавичні відрухи кожного разу як він помічав нещирість і зраду. В неустанній боротьбі на життє і смерть він не знав спочинку ні половичности. Він не вагавсь, не відкладав: керуючись інстинктом самозаховання йшов лінією найменшого опору туди де була користь і безпека. Загальний рух не підривав його, не перевертав, не ніс безвладною колодою, ні лишав корчом на мілині — не сягав йому вище колін"! 5).

"Підіймаючи повстаннє, міг на перших порах сподіватись, що прийдеться йому служити Татарам, так як служив Польщі. По перших несподіваних побідах, коли чернь захопила королівщини і дідичні маєтки шляхти, повстала в його голові козацька держава, і він хотів розширити її границі на цілий простір Польської Руси, себто Київської митрополії. З того часу згода з Річпосполитою була неможлива... Навіть коли б дано йому все чого б він забажав, він не вірив би обіцянкам. Війною вибився — війни потрібував далі. З'єднався з Татарами, піддався Туркам, скупався в шляхетській крови - чого ж би міг сподіватись, якби козаки від нього відступили?

“Про симпатії для вільної Річи-тої, почуття приналежности до неї-шкода й говорити.

“Прагнув-мовляли-відділитися від Польщі сухопутною границею, пустинею на 40 миль вшир, так щоб там ні міст ні сіл не було [6]). Зложив собі історію про окреме походженнє Ляхів та їх мандрівки [7]) і цілий світ підбивав проти них. “Ахерон би порушив” [8]).

“З другого боку, ті держави, котрим він піддавався, бажали використати його в своїх інтересах, і побоюючись його сил, старались на випадок зради ослабити його владу всякими способами. Він се відчував і під'южуючи одних против других, шукав опори для себе в неустанній війні.

“Головним його завданнєм було — затримати владу в своїх руках. Від того залежала його персональна безпечність. А се було звязане з дісципліною і з послухом війська Запорізького, і вимагало богатьох заходів, хитрости й енергії. Козаки не розуміли потреби сильної влади. З ними можна було богато осягнути, але треба було до крови роздражнити, або заохотити богатою здобичею. Бувало, що задля малої причини не хотіли йти штурмом і тікали безглядно. А найгірше, що за найдорожче право вважали — всім радити в важних справах і постановляти. Побіди вважали своїми, а погроми ставили на рахунок провідникові, котрого давнім звичаєм вибирали на час потреби, і трактували легковажною назвою, даючи до зрозуміння, що мають досить таких людей, які потраплять добре проводити. Провідник не щасливий гинув при першім бунті, коли не видано його в руки справедливости, щоб отримати, помилуваннє: “Нехай твоя голова за всі наші голови! прощай наш сподарю!”.

“Сю зухвалу і з природи своєї охочу до бунтів стихію легко можна було порушити якою небудь брехливою відомістю. Не трудно було там купити зрадника і доносчика, знайти людей готових убити гетьмана і підпалити Печерську Лавру.

“Хмельницький давив бунти, що вибухали по кождім неуспіху: після Збаразької і Білоцерківської угоди, після Берестейської катастрофи, підчас походу на Волощину, на вісти про союз з Туреччиною, з Москвою, з Ракоцієм — вість про бунт його й добила...

“Про око все робилось за відомом полковників. Навіть чужоземних послів, аґентів, гонців приймав і відправляв він в їх присутности. Питав ради — але опозиції не зносив. “ВсѢ встрѢшно гетману говорить ми не смѢли, а кто б и молвил, и тот бы жив не был”- говорив полковник Антін царському послові.

“В справах великої ваги скликав загальну раду черни, але як, де, кого запросити, а кого на той час на службу виправити, в тім була його голова. Говорив сам, а всі слухали, бо фірман коней не питає, куди має їхати. А хто був иншої гадки, того випрягав — аби за границю виносився.

“Аби не дражнити почуття козацької рівности і не будити зависти, до кінця життя мешкав у своїм дідичнім Суботові. Старшині теж не позволяв розпиратись по замках можновладців, по богатих дворах шляхти. Вірмен і Євреї. Стояли пустками й чекали повороту власників” (9 — 10).

“Як всюди так і тут повний скарб, добре господарство й фінансова незалежність запевняли йому послух і повагу. Міг сказати про себе, що більше дає ніж бере. Бо побори на Україні не були ані великі ані прикрі. Тільки чужоземні купці платили більші податки від привезених і вивезених товарів. Зате здобич гетьмана була величезна. В чигринськім замку лежали в бочках дорогоцінности і гроші-по смерти Хмельницького Виговський забрав міліон талярів зложених в льохах гадацьких [9]).

“Воєнні здібности оцінити трудно, бо в перших пяти роках він мусів приладжуватися до волі Татар і вони рішали в воєнних справах. І не стільки він був щасливий в полі, як у трактатах заграничних. Всюди мав зручних аґентів і договорених приятелів. Знав до кого звернутись, кого просити й кому заплатити. Ну та й людина яка каже, що має 200 тис. війська і пропонує свої послуги, всюди бажана і добре обслужена.

“Рухливість його на сім полі викликає подив. Здається не було дня, щоб він не приймав заграничних послів, дипльоматичних аґентів, курєрів і післанців, або не виправляв своїх. На покриттє заграничних зносин він і наложив податок на чужоземних купців. Кореспонденція його, як на таку початкуючу канцелярію, була величезна; викриваються все нові й нові акти її. Важніші, здається, він сам і редактував.

“Може б і інший на його місці теж благав милосердя у короля піддавався сусіднім монархам, теж приймав чужоземних послів, і старався викликати у них довірє, але так понижатись, ластитись, розгулюватися, грозить і лякать як Хмельницький мабуть ніхто б не потрапив. — А робив то все з таким розмахом, висловлявся з таким нестримним темпераментом, розпоряжав такими засобами драстичних жестів, був такий невичерпаний в виявах покори, гніву, жалю, зневаги, легковаження, що впливав психольоґічно і на своїх і на чужих. “Як хамелеон прибирав ріжні кольори”. Був артистом в спорядженню патетичних сцен. Здавалось, ніби відслонював найглибші тайники своєї душі. А коли годував людей обіцянками, вмів так війти в їх становище, відгадати їх бажання, вникнути в їх потреби й інтереси, що викликав таке довірє, яке потім не могли викорінити навіть найсильніші докази його зради.

“Повно тої його політики в посольских реляціях, в листах його-немало колючок і пільних квіток що ростут при дорозі. Цареві обіцював Литву, Польщу, Крим, Туреччину, цілий Словянський світ, “всіх православних під його високу руку-аби був оден пастир і одно стадо”. “Батько мині на смертнім ложі наказував, аби вірно служив цареві”... Сівши під кватирою московського аґента зі слізми в очах нарікав, що мусить піддатися султанові, коли цар не хоче його пожалувати (11-4).

“Ян Казимір був переконаний, що тільки Хмельницькому завдячує корону. Вірив і хотів вірити що за його ж поміччю заспокоїть Україну, розпічне війну з Турками, скрипіть у Польщі королівську владу. Дарма, що кожного року нова зрада і нова війна: завсіди він готов був пробачити. Невважаючи на явне легковаженнє і глузуваннє, не міг звільнитися від того дивного довірря — лишався під суґестією козака...

“Можна сказати, що значну частину успіхів в зносинах з заграничними державами Хмельницький завдячав своїм персональним виступам. Умів брехати і дурити приятелів і ворогів, чужих і своїх, великих і малих, до тої міри, що його помічник Виговський — хоч обидва одними устами говорили, довірчиво висловлявся: “на гетьманове злодійство і неправду ніяким чином догодити не можна”.

“На перший погляд не робив сильного враження, і трудно було відріжнити його з-поміж старшини. Сучасники описують його як чоловіка в старім

віку, фізично сильного, з хитрим виразом, плечистого, похилого, лихо одягненого. Лице чорняве, з довгими обвислими вусами, погляд понурий. Виглядав як мокрий вовк, дивився з-під лоба, руки за спиною, великі пальці в кулаках.

"На ґравюрі Ґондіуса 1651 р. бачимо його в параднім убранню, в гетьманській шапці з двома перами, глибоко насуненій на голову, в кереї обшитій футром з богатими застіжками. Очі випуклі, брови піднесені уважним поглядом, ніс довгий, вуси козацьким звичаєм продовжені підвусниками, обвислі, тверді, вимащені, рот гарний, на чолі дві зморшки гніву. Так виглядав, коли приймав чужоземних послів, слухав рапорти полковників і видавав накази-невідкличні як бездушна необхідність.

"Але коли починав оповідати — а здається було се для нього потребою, бо був дотепний і висловний-оживав до непізнання і легко захоплювався. Почуття-з початку удані — далі наслідкам образового представлення, піднесеного голосу і жвавих рухів, набирали такого розмаху, що переходили в афекти — і нехай би хто йому тоді перечив! Швидко, з великою фантазією переносився в усякі можливі ситуації, творив навіжені пляни, лютував, грозив, глузував-з приятелів і неприятелів. Проймав морозом, коли зачинав плакати, скаржитися на людську нещирість, з жалем вичисляти свої кривди, зглядаючись на образ розпятого -наче кличучи пімсту від бога" (16-8).

Я навів так багато з сеї характеристики, бо вважаю її дуже проникливою [10]). Автор виявив не тільки бажаннє бути об'єктивним і віддовідно оцінити сього ворога Старої Польщі, але на мій погляд, богато відчув у ній вірно. Сей незрівняний темперамент, надзвичайна енерґія, рухливість, вражливість, сильно розвинена фантазія, легкість

гадки, нахил до гіперболізму. Незвичайний хист психолоґічного впливу, суґестії, з сильним ухилом до лицедійства [11]). Неперебірчивість і безоглядність в засобах, свобода від яких небудь моральних обмежень. Незвичайне, неймовірне привязаннє до влади як догмат життя -Все се, на моє переконаннє, вхоплене дуже вірно. Богдан був дійсно прирожденний вождь — правитель і політик — дипльомат. Легко підіймав і рухав маси, вмів панувати над їх настроями — так само крівавим насильством, як і ласковим словом, покірним жестом; у вдачі його було щось необорно

чарівне, що з'єднувало йому людей. Се вірно. Але чи був се також політик в вищім значенню — будівничий соціяльний і державний, орґанізатор громадський і культурний? на віддаль, на довгі часи?

В сім напрямі попробував розвинути характеристику Кубалі В. Липинський в своїй книзі “Україна на переломі”. Він вважає Богдана великим державним ґенієм, якого не мала Україна “від часів занепаду нашої київської княжої могутньої Руси — і по сьогодняшній день”. Він оден умів розвязати історичні “смертельні протиріччя” українського соціяльного і культурного життя — її посереднє становище між Заходом і Сходом, між західньою цивілізацією і східніми умовами життя, між воєвничим демократичним низом і хліборобською, аристократично — монархічною Україною, як вона уявляється авторові. На сильних підвалинах здвигнув Козацьку Українську державу, союзом з Москвою забезпечив її від претензій і впливів Польщі. Фундуючи козацьку аристократичну монархію під правліннєм своєї династії, він під її заборолом охороняє від руїнних впливів Азіятської Москви західні елєменти українського життя. Тільки на нещастє помирає, а за його “невдалих наслідників”-котрі за його життя одначе були незвичайно талановитими його помічниками, “небезпечні центробіжні сили”, ним знейтралізовані і обернені на будову Української держави, позбавлені внутрішнього українського реґулятора, знову стерлися між собою, спалахнули великим пожарищем і спалили Україну війська Запорізького (131).

Я не буду тут входити в концепцію україської хліборобської монархії, проєцірувану автором з подій і відносин недавнього минулого в часи Хмельниччини і розташовану на її іменнях і датах,- до деяких інтерпретацій подій Хмельниччини я буду мати нагоду повернутися далі. Тут спинюсь загально на сій пробі представлення Хмельницького глибоким політиком-конструктивістом, який мовляв за глибоко-продуманою, одноцільною схемою пляново творить національно — політичну будову Козацької Української Держави. Питаннє інтересне незалежно від публіцистичного чи політичного вжитку що з нього робиться.

Примітки

[1]) Головно в працях Липинського — в його моноґрафії про Кричевського (Z dziejów Ukrainy с. 301 дд.) і в пізнішім обробленню; “Україна на переломі” (с. 157); але він головно звертає увагу на осіб шляхетського походження.

[2]) Властиво справжньою моноґрафією може похвалитись тільки Кричевський (пера Липинського), і тільки почасти Виговський-в працях Герасимчука й ин.

[3]) Я сам, стаючи в обороні Хмельницького від спроб представити його диким рїнником, морально-підупалим піяком і т. д., писав колись: “Найліпшою мірою може бути для нього порівняннє з пізнішими заступниками Козаччини: ми не стрічаємо тут чоловіка, щоб хочби в приближенню дорівняв йому”. “Хмельницький і Хмельниччина”-З політичного життя, с. 75).

[4]) Се виглядає, як відповідь на недавно перед тим випущені незугарні напади на Хмельницького Равіти-Ґавроньского, необережно нагорожені премією Краківської академії, і правдоподібно, що се мав на гадці Кубаля, пишучи сі слова.

[5]) Szkice III с. 7-8.

[6]) Кубаля цитує тут Павла Алепського, але Павло говорить тільки, що середню частину Лядської держави гетьман спустошив і “обернув її на порожній степ, що став границею між ним і Ляхами на кілька днів дороги” (I с. 35). Кубаля дещо свобідно поступив з сею звісткою. Таку пораду, кажуть, давав гетьманові хан — вище с. 688.

[7]) Джерела сього Кубаля тут не цитує, здається мені, що й тут мав він на гадці оповідання Павла (I с. 6); але Павло зовсім не оповідає сього як погляду гетьмана.

[8]) В розумінню — підняв би саме пекло проти Польщі.

[9]) Посилка на Ролє, Kobiety, звістка більше ніж сумнівна.

[10]) Кінцеві завваження більш белєтристичного характера (с. 18), я пропустив.

[11]) Пор. мою характеристику Хмельницького як людини в VIII. II с. 163.

БРАК СУЦІЛЬНОСТИ В ПОЛІТИЦІ ХМ-ГО І ЙОГО ОКРУЖЕННЯ, РІЖНИЦІ МІЖ ДОМАГАННЯМ Р. 1648 І 1649, МІЖ 1649-54 І 1655. ХТО РОБИВ УКР. ПОЛІТИКУ В ПОЧАТКАХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ, ПЕРЕЛОМ ПІД ВПЛИВАМИ КИЇВСЬКОГО ОСЕРЕДКА В 1649, ХИБНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЗБО.РІВСЬКОГО ДОГОВОРУ, УПАДОК УКР. РЕВОЛЮЦІЇ, НИДІННЄ І РОЗПОРОШЕННЄ СИЛ, ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА НЕ ВНОСИТЬ В ПОЛІТИЧНІ ПЛЯНИ ЯСНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ, НОВІ ПЛЯНИ 1655 Р., ВОНИ ПРОДОВЖУЮТЬСЯ ПО СМЕРТИ ХМ.-МІЖ ХМЕЛЬНИЧЧИНОЮ І ВИГІВЩИНОЮ НЕМА МЕЖІ.

Насамперед отся сама теза, поставлена вище — одноцільний політичний плян в Хмельниччині. Скільки небудь уважний і об'єктивний перегляд подій Хмельниччини промовляє проти неї. В першім році повстання Хмельницький, чи може треба всюди говорити точніш: Хмельницький і гурток його впливових дорадників, що направляли його діяльність, бо мабуть в питаннях політики він сильно підлягав впливам своїх дорадників — Хмельницький і К-о безоглядно відкинули всі ті можливости, котрих потім запопадливо, але даремно добивалися в 1655-7 рр. Вони могли тоді розвалити Польщу або зробити державний переворот, поставивши певні конституційні умови конвокаційному, чи елєкційному соймові. Принаймні могли взяти Західню Україну — що їм лізла тоді до рук, ще не обезкровлена, сорозмірно сильна, не розчарована в козацькім режимі. Татари тоді ще не напрактикувалися в тактиці політикування на два фронти для утримання рівноваги між Україною і Польщею, як пізніше, і Тугайбей, що командував татарськими силами був вірним приятелем Богдана-як сам Богдан потім хвалився. Хмельницький і К-о в 1648 р. могли богато здійснити з того, що вони прагнули пізніше, але видно — в тім році вони не мали тих бажань і плянів, що в 1655-7 рр., не тільки підчас весняної, але й осінньої війни 1648 р. Сі війни, очевидно, велися в цілком іншім аспекті. І

не тільки в 1648 — навіть в 1653 р. ми не бачимо сліду тих плянів які стали на черзі два роки пізніше; Хмельницький і К-о не виявляють ніякого інтересу до тих Західнє-українських земель, котрими вони заінтересовалися так живо потім; вони полишають їх немилосердному татарському знищенню, що в значній мірі й обезцінило їх для пізніших плянів гетьмана. Ми не бачимо підчас сеї довгої війни ніяких заходів на те щоб притягти на свій бік західнє-українську шляхту і городи. Очевидно, пляни 1655-7 рр. прийшли пізніше.

Я думаю, що весь 1648-й рік, підчас обох війн, весняної й осінньої Хмельницький стояв під впливами козацьких і шляхетських малькконтентів, тих що стали його товаришами, коли він утік на Низ в 1647 році, і тих, що влилися в його гурток з польської армії розгромленої під Камінним Затоном, Жовтими Водами і Корсунем. З їх участю складалися (я хотів сказати — під їх диктат писалися, але не хочу вживати виразів занадто різких, нижче читач побачить, чому саме такі вирази йшли мені на гадку), так кажу — за їх порадою складалися постуляти-minimum вислані з-під Білої Церкви королеві: 12 тис. козацький реєстр і поверненнє церков православним [1]). Вони б укладали й більш далекосяжні побажання, котрі мали бути поставлені комісарам нового короля; ми їх не почули, і тому можемо тільки гіпотетично про них говорити, на підставі заяв на елєкційнім соймі і ріжних балачок [2]). Військо Запорізьке мало підлягати тільки королеві; на козацьку територію не мало вступати коронне військо; коронні урядники і достойники, воєводи і старости на сій території або позбавлялися зовсім своєї влади або дуже обмежувалися в ній (козацьке "удільне панство", як се називали [3]); мабуть обмежено було б маґнатське землеволодіннє; в релігійній сфері-вже не оборона православної церкви від насильства, а повне скасованнє унії. Так можна приблизно уявляти собі домагання тодішньої компанії Хмельницького -в духу козацько-шляхетських побажань (перетворення "старинного козацтва" в своєрідну шляхту Козацької України) і шляхетсько-козацького монархізму (зміцненнє влади короля супроти можновладців, безпосередній звязок з ним козацького війська, вже сильно насиченого-в його горішніх верствах-шляхетським малькконтентським елєментом, епоха великих війн під королівським проводом, честь і місце відважним енерґійним воякам — як в часах Баторія або в часах Московської смути).

Ясно сформулованих домагань сього менту не довелось почути, тому що на гурток Хмельницького, з його приїздом до Київа при кінці 1648 р. налягли нові впливи- київської інтеліґенції, єрархії української і грецької, концепції визволення української церкви і східнього християнства,-українська національна проблєма в церковнім аспекті. На своїм місці я вияснив, чому я думаю, що досі Хмельницький здалека стояв від сих кругів, і ся ідеольоґія була для нього новою і чужою. Походженнєм і вихованнєм він був близько звязаний з тими "покривдженими шляхтичами", що окружили його в перших стадіях його повстання [4]) і вибрали його своїм проводирем, а потім ще гойно доповнились суголосними елєментами з виходом Богданового війська на волость. Син панського офіціяліста, що вважав себе шляхтичем, вихований мабуть на польськім маґнатськім дворі, потім в єзуїтській колєґії, в такім же шляхетськім окруженню, позбавлений "фортуни" утвореної з панської ласки, він мислив тими ж катеґоріями, що й сі шляхетські "неудачники", що його окружали і більш менш однаково реаґував на сучасні обставини і події повстання. Але ніщо не вказує на які небудь звязки його з національно і церковно настроєними кругами — которих Київ був тоді осередком [5]), і тим ріжчий перелом настав в його гадках, плянах, тактиці, коли сей київський осередок проголосив його надією християнства, порівняв з Мойсеєм, Макавеями, Костянтином Вел., і сим комплементам притакувала не менша особа як вселенський патріярх, називаючи його князем Руси, фундатором нової православної держави, підчеркуючи ту велику ролю, яку може ся козацька держава відограти в боротьбі за визволеннє православного світу. Під впливом задушевних розмов на сі теми з патріярхом, митрополитом, найвизначнішими представниками київського церковного і ученого світу творяться нова політична проґрама, котру Богдан накидає своїм товаришам. "Перше я за свою шкоду і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру", формулував він сам сю політичну зміну. Формула буде мабуть вірна, коли "свою шкоду і кривду" ми візмемо не в чисто персональнім розумінню, а приложимо се до "кривди" тої верстви, з котрою зсолідаризувався Богдан, підіймаючи повстаннє, а "православну віру" візьмемо в національнім аспекті-визволення православної Руси, "по Львів, по Холм і Галич". Богдан не хотів уже ні говорити про чисто козацькі справи: реєстр. права козацькі. Метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях, в сім розумінню очевидно називав себе "єдиновладцем і самодержцем руським" — не в значіню монарха з

необмеженою владою, як се інтерпретує Липинський, а голови суверенної держави, в противставленню до торішнього роялізму — плянами автономної козацької України в безпосередній владі короля. Доводилося йому инколи й тепер збиватися на сі роялістичні ноти, але політика його цілком ясно орієнтується на незалежну Україну.

Я таким чином рішучо відкидаю погляд, що Хмельницький і його однодумці в 1649 р. далі лишились на ґрунті козацької автономії в рамцях Річипосполитої так як стояли в р. 1648, і мовляв Зборівський договір дає нам вираз їх політичної проґрами [6]). Зборівський договір був їх капітуляцією, продиктованою зрадою хана; він не виявляв ніякої програми, се був тільки примусовий виступ з безвихідної позиції, до котрого Хмельницький і його компанія навіть не вважали можливим признатися перед військом, як то було, здається мені -досить ясно показано в попередній частині сеї праці [7]). Козацько-шляхетська проґрама — minimum скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К [0] до неї більше не поверталися-хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Проґрама незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького — але виявилися всі труднощі її переведення. Фіяско зборівське, далі берестецьке ясно показували, що Крим перестав бути козацьким союзником, а хоче бути арбітром в українсько-польських змаганнях і не допустить до повної еманципації України від Польщі. З другої сторони ясно виявлялася зневіра маси селянської і почасти — козацько-хлеборобської ("черняків") до політики старшини.Ся маса маліла через спустошення й еміґрацію, а то що з неї лишилось, ставало все менш охочим до підтримки українського уряду. Крива української революції безповоротно заломилася в зборівській капітуляції і більше не змогла випростуватись. Небезпечні повстання раз-у-раз ставлять грізне мементо перед очима Богдана, він не може обходитися без підручної татарської орди і німецької ґвардії. Його гурток розпучливо шукає зовнішньої сили, яка б могла заступити місце зрадливої Орди в усякого рода стратеґічних плянах — і скріпила б становище уряду супроти своїх мас. Москва, Порта, Євангелицька ліґа з Ракоцієм і Радивилом на чолі (поки не вдається завязати ближчих звязків з Швецією і Брандебурґом) — мляво й безуспішно се йде. Порта не жалує чемностей і компліментів, але не може дати нічого реального. Москва зловіщо вичікує. Ракоцій і Радивил не рішаються виступити відважно. Швеція ще безвладна під проводом

свого старого канцлєра.

Україна нидіє, розпорошує свої сили. В суперечних борсаннях українського уряду трудно вхопити яку небудь тактичну лінію. В сих скоках з одної орієнтації в другу я власне бачу доказ того, що Богдан досить легко підпадав впливам близьких людей; в сій затяжній кризі спиралися суперечні гадки ріжних близьких йому людей і він давав себе вести то в один бік, то в другий. Я думаю, що був тільки оден пункт, на котрім він не давав себе збити з орієнтації, яку йому давала його інтуіція — там де панував інстинкт самозаховання — себто заховання своєї влади. Тут Богдан був безоглядний і рішучий і не піддавався нікому. В політиці ж і у нього не було твердої лінії, і тому що в сім політичнім присмерку інстинкт не виручав і “по — ночи всі коти сірі”, він так легко йшов то за одною орієнтацією то за другою.

Особливо се ясно показують його хитання між орієнтацією мусульманською й антимусульманською. Ходячі фрази того часу про спільний інтерес всього християнства і святий обовязок боротьби з мусульманським світом очевидно не перешкоджали йому бути повним індіферентистом в сих справах, і він був би твердим прихильником Отоманської системи, якби вона могла послужити для нього твердою політичною базою. Але в сей мент вона була нездатна на се — так само як і католицька, против мусульманська ліґа. Тому Хм. виходить то на ту стежку то на сю, не жалує фразеольоґії-але нічого конкретного на сих стежках не знаходить і тільки заплутує ситуацію своїми перескоками.

Не вносить в політику його ніякої послідовности і Переславська умова-як се хоче довести Липинський. Я се говорив свого часу і тепер можу тільки повторити, що в той мент Хмельницький і К° зовсім не відчували епохального, фатального значіння сього акту; для них се був цінний в даних обставинах мілітарний союз, ще оден в додаток до союзу з Татарами, з Турками, з Молдавою. Цілком байдужо сипали вони обіцянками, аби тільки прискорити московську інтервенцію-зовсім де журячися тим, як то прийшлось би здійснювати сі обіцянки на практиці. 1653 рік був одним з найбільш похмурих на небозводі сеї компанії, й інтервенція Москви була незвичайно потрібна щоб переплисти се Mare Tenebranun (море мряки). Слідом виявилось, що союз з нею веде за собою дуже серйозні недогоди у внутрішніх і зовнішніх відносинах і не дає змоги обійтися без помочи

Татар-сеї тяжкої болячки української державної політики. Не можна згодитися навіть з поглядом Липинського, ніби то Переяславська угода морально еманціпувала Україну від Польщі, і змусила Поляків трактувати Україну як союзну політичну силу. Дрижипільська кампанія і спустошеннє Браславщини Поляками і Татарами на спілку виявили ясно, як мало дає українсько-московський союз в обставинах утворених Переяславською угодою. Непорозуміння на білоруськім фронті викрили політичні розбіжности між тенденціями українського і московського уряду. Віроломство Москви в справі української еміґрації їх довершило. Стало очевидним, що Москва не може бути базою української політики.

Натомість розгром Польщі Карлом-Ґуставом літом 1655 р. здався нашим політикам початком нової епохи. Оживає стара програма — Української держави в межах руської віри, "де жили руські люде і церкви були", — але з сильними модификаціями. Західні козацькі території за сей час страчено, знищено, випустошено. Підступити тут з козацькою проґрамою було неможливо; тільки довгими і обережними заходами, обминаючи конфлікти з шляхтою, можна було б орґанізувати козаччину в тутешніх королівщинах, перетворених в державні маєтки Запорізького війська: Українська держава, хотячи прилучити сі землі, мусить шукати порозуміння з шляхтою й містами. Починається третя стадія Хмельниччини, незвичайно інтересна. У неї широка, краще усвідомлена проґрама. Вона проводиться більш продумано й серйозно-рахуючи не на ріжних утікачів, авантурників, а на елєменти осілі на місцях, національно і громадсько настроєні. Але вона не кінчиться з смертю Богдана, навпаки — треба підчеркнути, що смерть його не робить в сій проґрамі ніякого перелому, ніяких змін, робота йде тими самими шляхами, викінчуючи почате за життя Богдана-тими самими руками, очевидно, що вели її за Богдана. Крах що її спіткав за Виговського, можна було передбачати в повній мірі і за життя Богдана: для неї так сако бракувало твердих підстав тоді як і потім.

Таким чином з одної сторони Хмельниччина не становить чогось одноцільного, пройнятого одною думкою й одним пляном. З другої сторони — вона фактично не відмежована скільки небудь виразно від пізнішої доби, від часів Виговського. Уявленнє, що часи слави, сили, політичної мудрости урвалися з смертю Богдана і наступило замішаннє, упадок, безглуздє, усобиця-цілком невірні. Що смерть Богдана була шкодою, може навіть і великою для політичного престижу України і її внутрішньої рівноваги — се

певно. За Богданом був певний авторитет, традиція великих побід, “весни” української революції. “Тебя, какъ первую любовь, России сердце не забудет” [8]). Те що я говорив вище з приводу смерти Золотаренка, ще в більшій мірі треба сказати про Богдана. Але він вмер своєчасно для свого авторитету! Те що розгорнулось за Виговського, в повній мірі починалось уже за Богдана. Недавно оден з наших молодих дослідників М. Н. Петровськпй висловив гадку, що “Руїну” треба рахувати вже з Виговського1), се має рацію, але тоді треба сказати, що руїна починалась уже за Хмельницького. Я сказав, що крива революції заломилася під Зборовим, з моменту коли шведський король утік від Ракоція і козаків, провалилась остання політична комбинація Хмельниччини й почалася руїна в повній формі. Москва вважала себе звільненою з усяких зобов'язань супроти гетьманського уряду — за його нельояльну ліґу з Шведами і Ракоцієм. З ханом знову конфлікт. На Запоріжжю бунти. В війську повстаннє. Треба було знову стинати, давити, або ластитись і упокорятись; клеїти угоду з Бєньовским, робити уступки Москві. Се було вже чисто Вигівщина — але вона почалася за Хмельницького.

Не хочу зменшувати індивідуальности Хмельницького, ні трохи. Але хочу запобігти фальшивому і шкідливому в своїх наслідках для історичної перспективи поглядові, що се ніби то був тітан між піґмеями, втіленнє державного розуму і державного будівництва, до котрого ніколи не могли піднестися його наступники. Мовляв за Хмельницького діялося щось таке, чого ні збагнути не могли його помічники і епіґони; що коли б він прожив ще довший час, ми б побачили Українську державу он яку — а не ту Руїну яка наступила.

Я в повній мірі признаю, що Хмельницький був великий чоловік-але його велич не лежала в площині ні політичного ні державного будівництва Нової Европи. В нім занадто багато від Азії, від великих азійських завойовників-кочовиків, фундаторів держав-Орд. З тою важною відміною, що для нього матеріялом, гарматним мясом служили не чужі, підбиті племена, а свій власний нарід. Він збудував свою владу, владу пануючої старшинської верстви ціною страшних жертв мас. Він зробив пусткою половину України, щоб укріпити пануваннє своє і своєї династії, чи своєї компанії в другій половині, але і звідси розігнав половину людей, примусив тікати за кордони України, поза межі досягнення його влади. В нім просто вражає ся марнотратність українським людським матеріялом в кампаніях і байдужість

про захованнє території. В нім цілком не видно елєментарної державної економіки, руки “державного хазяїна Української землі”, як колись говорилось. Справедливо завважив оден з дослідників [10]), що Хмельницький все вів війну на українській території, ніколи не стараючись перенести її на неприятельську, навіть коли і мав на се змогу. Се була крайня неощадність — бо ж сі війни звязані були з мандрівками Орди і наступами польських військ — котрі Хм. і К° так як би заманювали звичайно в глибину української території, і тому страшенно нищили її, підтинаючи економічну і популяційну базу Козаччини. Се був метод скитських царів, що пропонували Дарієві шукати їх в безмежних українських степах. Хмельницький відновляє перед нами постать такого Великого Скита-але се не годиться на провідника европейської держави, а Україна XVII в. була все таки Европою, і хотіла нею бути, кождим суставом свого єства! Се була тактика козацьких війн кінця XVI і поч. XVII в. — але се вже не годилось для Козаччини доби Хмельницького, коли вона хотіла репрезентувати Українську державу!

Велика дезерція українських мас за кордон, глибоко неоправдана з політичного погляду, знаходить своє повне психольоґічне оправданнє супроти такого відношення до них Хмельницького і К? — такого державного господарства сеї компанії.

Примітки

[1]) Див. т. VIII. III с. 15.

[2]) Див. тамже с. 114.

[3]) Тамже сс. 11-12.

[4]) Див. VIII. II с. 166 (Міхалов. с. 6, Памятники с. 196). Я вважаю правильною гадку Липинського (Україна на переломі с. 154-5), що тут треба розуміти шляхетських мальконтентів — ріжну шляхетську публику подражнену як не тою то іншою стороною режіму Річипосполитої. Він

влучно вказує на паралєльні звістки Кунакова — з оповідань, які він збирав у Польщі по гарячих слідах повстання: до Хмельницького, на Низ почали приїздити. козаки, шляхта, “вольные люди” в великім числі, і саме шляхта найбільше намовляла його до рішучої розправи з Річ посполитою, мовляв “такої нагоди нам більше не трапиться, тепер їх треба приборкати, доки вони не прийшли до себе” (Акты ЮЗР. III с. 281 і 404).

[5]) Див. т. VIII. III с. 129.

[6]) На такім становищі ще стоїть Липинський, для нього Зборівський трактат се вияв політики козацького автономізму в межах Річипосполитої (“Зборівська умова єсть в розумінню правно-державнім першою спробою забезпечення українській нації в рамах польської державности: 1-о політичної автономії на території козацькій, і 2-о культурно-національних прав в цілій Річипосполитій”-с. 19). На його погляд ся доба потяглась аж до Переяславської умови, що вперше проголосила повну політичну емансіпацію від Польщі- хоч уже безпосередні наслідки Зборівської умови показали, “що без радикальної зміни внутрішнього устрою Польської Річипосполитої, місця для козацької України в межах польської державности бути не може”, а “державний організм Річипосполитої був уже заслабий на те, щоб таку радикальну реформу і таку засадничу зміну свого устрою перевести” (с. 20 і 22).

[7]) VIII. III с. 220 дд.

[8]) Вірші на смерть Муромцева, першого голови Державної Думи.

[9]) До історії Руїни, Зап. Ніжин, інституту VIII с. 12.

[10]) “Умер Хмельницький саме тоді як розрухав основні стихії горожанського й домового ладу, а не забезпечив на будуче долю Україні, ні в її власнім нутрі ні в відношенню до сусідніх держав. Зістався тільки слід сеї безрезультатної довголітньої боротьби, веденої несамовитою пристрастю обопільної непевности, — такою фактично видається його політика позбавлена на перший погляд ясної мети і добірних способів і певного методу її осягнення. Через се пішли на ніщо величезні і грандіозні пориви народу. Їх прибив і звів до нікчемних результатів і гетьман сам, в своїх поглядах доволі консервативний, що не зовсім гаразд числився з

народніми постулятами ані з голосами радикальнішої старшини, та особливо, що ніколи не оперся на народі, не утворив з'організованої народньої платної армії, якаб завсіди стояла на гетьманський розказ,-до чого його нераз взивали. Через се не завдав ніколи свому смертельному ворогові рішучого удару, а противно — давав іно деморалізуюче оружє в руки до дальшого проливу крови. А ще прикрійший був наслідок цього факту, що питаннє воєнного щастя рішав на своїй власній землі, і через се наносив таку рану своїй вітчині, що її не гоїли навіть і найсвітліші побіди. Смілі побідники инакше робили і перед ним і по нім" — В. Герасимчук, Виговщина і Гадяцький трактат ст. 14 (Зап. Н. Тов. ім. Шевченка т. 87).

Я навів сю цитату як оден з скептичніших українських поглядів; дещо з нього придасться нам ще далі.

СИЛЬНІ І СЛАБІ СТОРОНИ ІНДИВІДУАЛЬНОСТИ БОГДАНА, ХМ. ЯК ПРОВІДНИК МАС І ЯК ДЕРЖАВНИЙ ПОЛІТИК, ВИГОВСЬКИЙ ЯК КЕРІВНИК ПОЛІТИКИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ПОМИЛКИ СЕЇ ПОЛІТИКИ В ВІДНОСИНАХ ДО ПОЛЬЩІ, МОЛДАВІЇ, МОСКВИ, ШВЕЦІЇ, СЕМИГОРОДУ, МОСКОВСЬКІ ПОЛІТИКИ ВИКОРИСТОВУЮТЬ СІ ПОМИЛКИ, ФАТАЛЬНІ ВІДНОСИНИ КРИМСЬКІ, СЛАБИНА ДЕРЖАВНОЇ І СОЦІЯЛЬНОЇ ТВОРЧОСТИ-ТВОРЧА БЕЗСИЛІСТЬ "БУВШИХ ЛЮДЕЙ РІЧИ ПОСПОЛИТОЇ", НЕДОСТАЧА НОВИХ ІДЕЙ.

Політика Хмельниччини повна таких фатальних помилок, що ратуючи репутацію Хмельницького його адоратори мусять приймати, що се не була його сфера. Тут мовляв господарила його компанія, і розходження в її гадках спричиняли помилки і хаос. Я теж так і думаю, що Хмельницький мало керував політикою, і часто віддавав ініціятиву своїй компанії. Людина розумна — а Хмельницькому розуму ніхто не одмовить, не могла робити таких неконсеквенцій в політиці, ведучи її на власну руку. Я думаю, що в другій половині Хмельниччини в ній далеко більше значила родина Виговських, ніж сам Хмельницький; повторяю — Вигівщина почалась уже за Хмельницького.

Від якого часу? Думаю, що велика інтимна близькість Виговського до

Хмельницького і безграничне довірє до нього з боку Богдана почалися від 1651 р., від славної пригоди їх “в полоні” у хана; Хмельницький опинився тоді в цілком критичних обставинах, Виговський був одиноким товаришом його в тих пригодах, товаришом очевидно наскрізь щирим і вірним, і коли їм удалось вивинутися і стати на ноги, по деяких тертях, які нібито зайшли тоді між ними при замиренню з Поляками, Виговський став не то що правою рукою, а керівником політики Хмельницького. Поволі, не відразу, ділячи все таки впливи з иншими визначними товаришами гуртка — не тільки тому що треба було рахуватися з їх авторитетом, але й тому також, що індивідуальність Виговського взагалі була позбавлена тої стихійної безоглядности, якою визначався Богдан. Дослідник Вигівщини В. І. Герасимчук виявив охоту противставити Богданові з його “великанським еґоїзмом” і безоглядною активністю Виговського, як людину більш вироблену політично, більш послідовну і принціпіяльну, більшого політика, патріота і державного діяча — теоретика в противставленню “фантастичному героєві діла”. Се можливо навіть правдоподібно. Я б сказав, що Виговський се був політик-европеєць, тим часом як Богдан стихійна сила більш евразійського чи просто таки азійського характера. Як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, а політиком був не великим, і поскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро.

Що в 1648 р. козаччина легкодушно пройшла повз тих можливостей в політиці супроти Польщі, котрих потім шукала так жадібно і даремно пізніш, се я відмітив, і се занадто широко (хоч і не загально) признаний факт, так що на нім тут не треба спинятись.

Що в політиці волоській була зроблена фатальна помилка — після того як господарство молдавське було повернене Лупулові, і Тиміш став фактичним спів-реґентом і треба було тільки закріпити такий корисний стан річей, а замісць того розпочато війну з Валахією, спровоковано Ракоція, утворено тим польсько-дунайську ліґу і тріскучо провалено справу -се ясно було вже й сучасникам (відзив Мирона Костина вище, с. 541).

Мізерність козацької політики супротив Москви була досить ясно схарактеризована вище, так що я теж не буду спинятися на всіх її недорічностях й фатальних помилках. Ніякого сліду послідовного переведення української державної ідеї, повне свідоцтво її убожства. Знову

замісць політики — дипльоматія самої невисокої марки, яка пильнує тільки забити баки, заговорити противника на дану хвилю, щоб якось через сю хвилю перелізти. Дають обіцянки і навіть присяги, цілком не задумуючись над їх виконаннєм, і діскредитують себе на кожнім кроці. І при тім помилки, помилки без числа — нічим не вимушені, котрі можуть бути витолковані тільки повною байдужістю до державних аспірацій Козаччини.

Досить пригадати собі сі депутації українських станів до Москви по потвердження прав, поруч козацького посольства, — вислані за згодою і підтримкою козацького уряду. Або се клянченнє козацького уряду у царя, щоб він наказав міщанам українських міст, аби не перешкоджали козацьким уходникам в їх промислу на Низу (с. 807). Се були голоси минулого століття, якимсь чином прийняті і подані українським урядом новому протекторові в такий критичний момент! А ся готовність гетьманського уряду віддати під владу московського патріярха свою митрополію, в супереч рішучому небажанню самого духовенства — чого вона варта?

Формованнє нової ліґи, шведсько-семигородсько-дунайської, іде теж не богато краще -по всіх болючих попередніх досвідах.

Розуміється, становища самого Карла-Ґустава і Ракоція з їх претензіями на польську корону, творили великі труднощі в переведенню проґрами єдиної України, я се зазначив. Але з другої сторони, лінія взята українськими урядом-се знов таки дипльоматованнє, недоговорюваннє, брак ясної плятформи, виразно поставлених домагань, що творив ситуацію просто таки дурну. Карло-Ґустав протягом двох літ на ріжні способи повторює, що не знає, чого хочуть козаки, і се мабуть була правда. Не хотіли сказати правди, так наче боялись своїх власних плянів. Вважалися союзниками — без якого небудь договору. Воєнний союз-без якої небудь координації акції.

Так і з Ракоцієм: гетьманский осередок нарікає, що він робить все без порозуміня, вони не знають, чого Ракоцій хоче. А вони йому поставили свої умови, сказали, чого вони хочуть і вимагають? Дали військо в безконтрольне і безоглядне розпорядженнє, не поставили свого пляну — і потім нарікають, що контраґент не те робить, що їм би хотілось. Видимо, вся надія на обставини-мовляв самі так уложаться, що можна буде їх потихеньку використати, без деклярацій і маніфестацій — або незалежно від зроблених деклярацій.

Одночасно-яка незручна, нерозважна політика супроти Москви. Розривати з нею Хмельницький і К ^{0} не хотіли, Москва їм була потрібна-хоч про запас! Тим часом мусіли ж розуміти, що підтримуючи Рзкоцієві претензії на польську корону против претензії царя і входячи в формальний союз з шведським королем-в той мент найбільш одіозним неприятелем Москви, вони ображають царя до живого. Правда, вони вважали, що Москва зрадила козакам, війшовши в сепаратне порозуміннє з Польщею. Але тоді, очевидно, одно з двох. Або супроти такої зрадницької поведінки Москви підчеркнути свою вірність договорам і вимагати поправи чи певної компензації. Або — санкція: супроти твоєї невірности ми шукаємо собі гарантій на власну руку, беремо собі таких і таких союзників, ставимо собі такі й такі пляни. Коли того не хочеш — поправся, поступай з нами інакше! Але ні одного ні другого не було зроблено тоді з козацької сторони; на словах запевняли в вірности, льояльности і т. д. -і робили нельояльні крики, закриваючи їх ріжними нічого не вартими, цілком прозорими витівками — в тім роді, що Поляки спалили Калюс і Черніївці на Поділлі і под. Давали можливости ловити себе на явній брехні. Дали Москві можливість супроти таких брехливих союзників уважати себе свобідною від усяких союзних забовязань, від всякої вдячности за попередні послуги і заслуги.

Справді й бачимо, що московські казуїсти зараз же взялись до перегляду відносин до України, повитягали й поставили на чергу всі неприємні питання, приховані перед тим з огляду на неохоту до них гетьмана. Заапелювали на гетьманську й старшинську нельояльність до військових мас, розвели агітацію против старшини. Одним словом приготовили coup d'état, і не знати що б показали Хмельницькому і К ^{0} — коли б смерть його не змінила ситуації і не відкрила нових доріг інтервенції.

Та скажім, що тут, в відносинах до інших держав трудно було договоритись тому що вони мислили старими історичними катеґоріями. Запорізьке військо було для них не державним суб'єктом, а збунтованим військом, козацька старшина- купою підозрілих індівідів, банітів і мальконтентів, збунтованих підданих законного монарха — польського короля.

Не свобідна була від такого ніякового почуття і сама старшина. Мусіло минути десятки літ, щоб признати таку свою ролю не з конфузом, а з гордою самосвідомістю- як се потім читаємо в передмові до праці Грабянки

— мовляв “не точію сами славеноросcійскіе монархи мужества своего страхом обносили вселенную, но и раби их за оточествіе собственных государей и за обиду Россіян могут и преможнЂйших чуждих монарх силам вооружившись противостати”. Купці офіціялістів, рукодайних слуг маґнатських або недоцінених служак королівського війська, що творили Богданів осередок, не легко було відразу всісти на такого високого коня і трактувати сих “монархів” за рівнорядні політичні сили. Худопахольське “паданнє до ніг”, що так незносно смердить нам в кореспонденції з польськими маґнатами і королем до самої смерти Богдана, свідчить про се.

Але візьмім таку сферу, де не треба було ніяких політичних апаратів, а все залежало від мілітарної енерґії — сферу відносин козацько-татарських. Се ж безсумнівно найганебніша сторона Хмельниччини, і не дурно нарід прокляв за них Хмельницького — нарід відчував се. З дивним засліпленнєм весь час і до смерти Хмельницький і К° дивляться на Кримську Орду як свою двірську гвардію, якихось преторіянців, а в дійсности зробили з них рішаючий чинник української політики. Добутком і кровю Українського народу вони вигодовують її — як се справедливо докоряли старшині козаки в своїм повстанню 1653 р. Вона, старшина скріпила і зміцнила сього кримського кліща, що впився в живе українське тіло і став дивитися на українську людність як на підвладну провінцію (в 1653-4 рр., як ми бачили-хан формально пропонував Хмельницькому замісць царя піддатися в підданство йому, і Татари рахували, що від часів свого повстання козацьке військо замісць Річипосполитої пробувало під їх зверхністю). Коли, припустім, у Хмельницького і К° могли ще бути які небудь ілюзії на пункті воєнного брацтва з Кримчаками в 1648 р., які могли бути ілюзії після Зборова, Берестечка, Жванця? Коли не раніш, то з літа 1654 р., коли Україна мала за собою Москву, і Польща була цілком розбита московським наступом, як було не знищити сю тяжку болячку? Пройти Крим здовж і поперек, винищити всі небезпечні елєменти, поставити на чолі розгромленої, приборканої Орди вірних приятелів, в ролі фактичних васалів і підручників, а не протекторів. Чи не було для сього сили? Коли міг Мих. Дорошенко з кількома тисячами ходити через Крим збройною рукою, не міг зробити сього Хмельницький з десятками тисяч? Не кажучи, що міг покликати до участи і Донців, і Калмиків, Черкесів і т. д.

Завданнє було вповні здійсниме — а наскільки цінне? Як би таке приборканнє Криму, визволеннє невільників, знищеннє тутешних

невільницьких торгів підняло авторитет гетьмана, престиж Запорізького війська і на Україні і в очах цілого світу — християнського і мусульманського? Натомісць зіставишся до кінця днів своїх на позиції запобігання кримської ласки, на взаводи з Річпосполитою, український уряд приготовив жахливе спустошеннє Браславщини на поч.1655р.-сю ганебну пляму Хмельниччини. В 1656-7 рр. був цілком звязати в своїй політичній акції непевністю Криму. А в останніх днях Богданового життя, коли він ніби то найбільше виеманціпувався в своїй політиці, і специяльно супроти Москви хотів бути самостійним, він змушений був бити чолом за московською поміччю супроти перспективи кримського наступу [1]).

Так, в сфері державної політики величатись Хмельниччині трудно-не вважаючи що в її державнім осередку не бракувало ні розумних голів ні блискучих ідей. Пояснюю се собі, по перше, недостачею ясного політичного пляну, державної ідеї, політичного проводу — відсутністю хазяїна політики, так би сказати. Не був хазяїном Хмельницький, і не було взагалі хазяїна. Ріжні настрої й орієнтації стрічались і перехрещувались, боролись і навзаєм нейтралізувались. Та купка “бувших людей Річипосполитої”, до котрої належав і сам гетьман і його найближчі товариші з повстання, що мали найбільший вплив на справу, -може найменше були здатні творити новий державний лад. Творити нове взагалі трудно; коли людині навіть здається, що вона творить нове, в дійсности вона найчастіше повторює вже їй знане — з деякими тільки змінами і поправками. Так, бачили ми, характерезував творчість старшини пок. Антонович і характерезував правильно. Сі ж бувші люде — колишні жовніри, дрібні урядники, офіціялисти, дворяне панські ледви чи й мали замір творити по новому. Занадто вони були замариновані в соціяльнім, політичнім і культурнім укладі Річипосполитої — занадто пересякли ним, щоб навіть тоді коли б хотіли орґанізувати щось неподібне до сього укладу, потрапили втікти від її шабльонів. Свідомо чи не свідомо сі люде з невдалою карєрою “синів коронних” жили під домінуючою ідеєю дати реванш всім тим хто викривив їх карієру в Річипосполитій Польській, на злість їм зайняти в ній почесне і впливове місце, або утворити нову “вільну Річпосполиту” [2]) на взір і подобу її ж. І сі свідомі й несвідомі тенденції фатально відбивалися на плянах і політиці “вільної Річипосполитої” козацької, котру диктувала українська революція. Се, думаю, була одна з серйозних причин багатьох “фальшивих кроків” козацької політики,

почавши від білоцерківської деклярації 1648 р. і до подій 1657 р.

Примітки

[1]) На се доводиться чути завваження, що Татари були потрібні Хмельницькому як кіннота, тому що козацьке військо було властиво піше військо- хоч їздило на конях. Я нераз обмірковував се завваження, і все таки воно мене не переконує. По перше, в козацькім війську були також дуже добрі кавалєрійські частини (напр. вище відзив Павла Алепського), і коли була в них потреба, гетманський штаб міг їх збільшити. По друге, як бойова кавалєрія Татари були мало що варті, вони більше "галайкали", як зневажливо висловлялися Поляки, що мали дуже добру кавалєрію. По третє, я ж не кажу, що Хмельницький повинен був зріктися Татар: я кажу що він міг їх приборкати, взяти в руки, зробити залежними від себе замісць бути залежним від них. Певні татарські контінґенти він таки й держав на службі, на платі, незалежно від політики кримського уряду; се він міг зробити і з Ордою в цілости, при певній енерґії, рішучости і свідомости сеї потреби. Та мабуть її саме й бракувало.

[2]) "Будет когдась от тых юнаков (властиво-лотриков, злодюжок) речпосполитая волная" — пророцтво вложене заднім числом в уста Баторія, у Грабянки с. 22.

НЕЗАБЕЗПЕЧЕНІСТЬ СЕЛЯНСТВА, КОНФЛІКТИ КОЗАЦТВА І МІЩАНСТВА, СЕЛЯНСТВО І МІЩАНСТВО ТІКАЮТЬ З-ПІД ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ. ІМПОЗАНТНІ СТОРОНИ КОЗАЦЬКОГО ЛАДУ-СПРАВНІСТЬ КОЗАЦЬКОЇ МАШИНИ ПІД РУКОЮ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, АЛЕ НЕДОСТАЧА КОНСТРУКЦІЙНИХ МОМЕНТІВ, МЕХАНІЧНЕ ПОВТОРЕННЄ СТАРИХ ГАСЛ В СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНІЙ І КУЛЬТУРНІЙ, "НЕ РОЗВЯЗАНИЙ ВУЗОЛ СОЦІЯЛЬНИХ І ПОЛІТИЧНИХ

ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ", БУНТИ, ГЕТЬМАН ГОТОВ КИНУТИ УКРАЇНУ, ПАНСЬКІ ПЛЯНИ СТАРШИНИ, ПОВСТАННЯ СЕЛЯНСТВА, "РУЇНА" ВЖЕ ЗА БОГДАНА, РОЗХОДЖЕННЄ НАВІТЬ З ДУХОВЕНСТВОМ-ЕЛЄМЕНТОМ ЩО НІБИТО НАЙБІЛЬШ ВИГРАВ, ОБ'ЄКТИВНІ ПРИЧИНИ СИХ ХИБ -ТЯЖКІ ІСТОРИЧНІ ДЕФЕКТИ УКР. ЖИТТЯ. В ЧІМ ЖЕ ЧАРИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ. ЇЇ ВАГА ДЛЯ НАСТУПНИХ ВІКІВ.

Розуміється в повній мірі треба рахуватися з традиційною козацькою і взагалі українською тактикою: не висувати по можности нічого нового, настоювати нібито тільки на виконуванню старих норм відвічних прав і привілеґій козацького війська і народу Руського. Але всього сим не покриєш.

Затхлиною і мертвеччиною віє на нас з деклярацій гетьманського осередку всього сього десятиліття — з виїмком хіба деяких переяславських балачок 1649 р. записаних Мясковским. Ніякої свіжої, сміливої, нової думки, яка б відбивала в собі сей великий соціяльний і національний переворот, пророблений українським народом за сей рік. Здебільшого дешевенькі латки на старі пережиті порядки Польської Річпосполитої, і майже нічого більше понад те. Се чиста історія Саула, що мовляв пішов шукати заблудящих ослят свого батька і надибав королівство. Хмельницький і К° пустилися поправляти свої соціяльні позиції в Річипосполитій і непомітно проробили з народніми масами — міщанськими, селянськими і дрібно-інтеліґентськими ту величезну революцію, що стала підставою Нової України і перерисувала карту Східньої Европи. Проробили не помітно для себе, не хотячи тої революції, і цілком не здібні були порахуватися з її значіннєм і наслідками.

Селянство в переважній масі скинуло з себе підданські тягарі; де неде тільки відбувало воно щось з "звиклого послушенства" — особливо в маєтках духовних, монастирських. Але даремно ми б шукали в декляраціях Хмельниччини бажання порахуватися з наявністю сеї нової визволеної селянської людности як соціяльної верстви зафіксувати її права, дати ґарантії її вільности і звязати її з новим ладом України. Весь час над сим визволеним селянством висіла перспектива повороту дідичів на свої попілища і відновлення старого підданства. Гетьманський осередок старався тільки знейтралізувати найбільш гострі кінці сього факту:

домагався, щоб дідичі не приводили з собою війська і не робили крівавої розправи; висилаючи на ґрунт своїх офіціялістів вибирали їх по можности з “руського елєменту”, тощо. Але против повороту кріпацтва ніяких ґарантій не було, і тому маси так стихійно і непочесно тікали з визволеної України “під московську неволю”, не покладаючись на свій український уряд і бажаючи відгородитися московським кордоном від перспектив старого підданства — чи то в формі повороту панів-утікачів, чи то претензій своїх домашніх кандидатів на дідичів. В. Липинський, що правда, в своїй останній праці представляє так нібито селянство нічого не мало против “звиклого послушенства”, поскільки воно мало віддаватися людям, що несли службу в війську Запорізькім [1]). Але ледви чи кого переконає така іділія.

Але скажім, що поняттє свобідного селянства для тих часів було занадто радикальним, так що реальний факт його існування не міг влізти в старшинські голови і в них усвідомитись як щось дане і управнене до існування і консервування. Але ж так само не знайдемо ми в декляраціях і трактатах Хмельниччини і справи далеко більше ясної усвідомленої і всім західнєевропейським життєм задокументованої -прав міст і міщанства! Дарма, що міщанство відограло таку ролю в українськім відродженні XVI-XVII на памяти тих людей, що робили Хмельниччину! Воно було українським активом, так недавно. Економічний добробут міст і культурний розцвіт і політична роля впали саме під тягарем шляхетських привілєгій, під чоботом шляхетської старостинської і війтівської юрисдикції. Міста дали величезні контінґенти козацтву і старшині; безсумніву не тільки квантитовно, кількісно, але і якісно — своєю інтеліґенцією, організаційною ініціятивою й енерґією вони відограли величезну ролю в формації нового ладу. Але при тім усім Козаччина навалилася на міське життє так безпардонно. Старшина виявила такі неприкриті бажання загорнути і в своїх руках заховати все що встигли видерти від міщанської громади ліквідовані повстаннєм елєменти — старостинський уряд, дідичі, католицька церква. Гетьманський уряд так елєментарно брався до експльоатації міського промислу і торгівлі індуктою і евектою,- що міста першим дідом постарались забезпечити себе царськими привилеями від претенсій Війська.

Се була одна з найбільш небезпечних пунктів в будові гетьманської України, я вище відзначав се. В старій Польщі місто не було увязане з

шляхетською земською орґанізацією, експльоатувалось шляхтою як внутрішня кольонія, залежна тільки від монарха і тільки з ним звязана. В козацькій Україні вийшло ще гірше, бо через голову українського уряду міста звязалися з царським урядом і віддались під його протекторат против яких небудь претенсій Козаччини і гетьманської влади.

Вийшло щось анальоґічне з утечею селянства з Гетьманської України: селянство тікало за її кордон, міщанство тікало з-під влади гетьманського уряду. Записана Желябужским розмова з стародубським війтом на тему, що під гетьманським володіннєм міщанство до кінця загибає і пропаде до решти, коли цар не візьме міста під свою безпосередню управу, вийнявши з-під влади гетьмана (вище ст. 1382) звучить як глибокий засуд над державно-орґанізаційним убожеством Хмельницького і К° — що виявляли свою нездібність в такім кардинальнім для української держави і для самого Козацтва питанню. Розуміється, говорилось воно після відповідної московської підготовки і записувалось так як краще було для московського вжитку на будуче, але видимо таки говорилось! Поки-що рідше, потім частіше-як язики розвязались; але важно одмітити, що вже говорилося за життя Богдана, як засудженнє його політики, а не в противставленнє його ґеніяльної, всіх задовольняючої (як її представляв В. Липинський) державної концепції — недолугому партацтву його наступників.

Се тим більше треба підчеркнути, що економічне становище міщанства все таки в дечім виграло: припинено було деякі побори польських часів, а завіданнє московської адміністрації мало сим пільгам зробити кінець. Але невважаючи на се неувязка з новим ладом Гетьманщини, очевидно, докучала настільки сильно, що вони, міщанські громади, готові буди зріктись і пожертвувати ріжними вигодами свого нинішнього стану на те аби позбутися його недогід.

Розуміється, козацький устрій часів Хмельницького має чим імпонувати. Я не раз підчеркував в попереднім викладі ту читкість, з якою козацька машина працювала під рукою Богдана. Се доказує великі таланти його як правителя отсих воєнних мас; сі таланти я йому признавав і тепер признаю в повній мірі. Але великої конструктивности не видно, ще раз повторяю. Розуміється, час не був придатний для реформи адміністрації, судівництва, фінансів, з сим треба рахуватися як найбільше. “Перше жити, потім фільософувати”. Боротьба за існування, питання життя і смерти стояли

занадто над душею, щоб можна було з спокійною головою віддаватися питанням конструкційним. Коли б Гетьманщина дістала якісь спокійніші часи, років на кількадесять; коли б їй дали змогу спокійно подумати над своїми порядками і справами в 1650-х роках, так як вона мала на те змогу хочби за часів Мазепи, — то безсумніву вона б значно змодифікувала свій полковий устрій, даний їй попередніми часами, з-перед Хмельниччини, і такийже штабовий характер свого державного осередку. Але не мавши спокійного часу, щоб се зробити, вона й поїхала з ним у свою державну путь мало що його удосконаливши. Полковники зістались полковниками, прилучивши до того виморочні функції старостів — і то старостів не судових, кажучи польською термінольогією, котрі на козацькій території майже не існували (тільки в Чернигівщині, від кінця 1630-х років) — а старостів-державців, з перевагою фунцій поміщицьких над адміністраційними. Гетьманський осередок майже не виліз з функцій штабу армії. Инші верстви зістались не звязані конструкційно з козацьким устроєм як військовим; не утворено для того ні орґанізаційних звязків ні специяльних орґанів. Вони не чули над собою опіки Української держави як такої; вони уставляли відносини до Гетьманщини як війська. Відти такі шпари в державній орґанізації України, в які почав залазити московський централізм і так скоро її розруйнував.

Розуміється ся державна орґанізація відома нам ще мало і недостатно, і рисується тільки в дуже загальних зарисах (ясніше ми побачимо її в ретроспективних студіях, котрих іще не маємо). Але все ж можемо сказати, що в сім пункті доба Хмельницького показала себе дуже слабо, і Хмельницький не проявив ні своєї індивідуальности ні тих державних талантів, які йому приписують деякі сучасні українські державники.

Нібито найбільші ідеольоґії, проґрамовости було в заходах коло реституції національних прав — в тій стороні, яку так підчеркувала стара українська традиція. Хмельниччина або таки сам Хмельницький зробив кінець пониженню руського життя, руського імени, руської віри. Підніс нанова захмарену руську славу, дав реванш її ворогам. “Польщу засмутив, Україну звеселив” — як співає дума про Молдавський похід. Але в ґрунті річи і тут — як мало будівництва, конструктивности, а як богато механічних повторень старих гасл реліґійної боротьби XVI-XVII вв.! Яку переважну ролю грають тут чисто механічні методи: винищити латинські і єврейські біжниці, вигнати не то що духовних, але й самих ріжновірців і не пускати

на Україну ні ксьондзів, ні монахів католицьких, ні Євреїв.

Відпали релігійні обмеження, які тяжіли на православних. Коли трактується питаннє про поворот козацької України в рамці Річпосполитої, застерігається право на уряди православної шляхти і православних міщан. Митрополитові і владикам місця в сенаті. Унія касується-традиційний поступят, що підтримується сліпо і риґористично, навіть там де се властиво перечить інтересам державної політики, викликає зайву опозицію і тертя (як напр. при уставленню відносин в нових провінціях — те що вище було сказано про Пинщину).

Механічне повтореннє старих, пережитих кличів — і знов нічого нового, ніякого будівництва у властивім значінню слова.

Нема будівничого руху і в культурі. Будуваннє церков, потвердженнє володінь монастирям, додаваннє нових — більшого не бачимо. Ні в організації просвіти і школи, ні в літературі, ні в мистецтві ся доба не принесла нічого скільки небудь визначного (хіба що офіціозні думи — реляції, для інформації громадянства, коли прийняти погляд висловлений мною вище). Розуміється, inter arma silent musal не був се час сприятливий для "наук і мистецтв", і се зрозуміло, що десятиліттє Хмельниччини не було розцвітом їх на Україні, а навіть хвилею застою. Я підношу сей момент тільки для цілости — для доповнення сказаного вище, що десятиліттє Хмельниччини не було добою будівництва, не визначилася творчою і конструкційною ініціятивою державного, гетьманського осередку на полі культурі-так же як у справах економіки, кольонізації, господарства. Не відчувається дбайливої хазяйської руки, поза тим що виходить за безпосередні інтереси самого гетьманського осередка: захования влади.

Та як і сподіватись його-при тій байдужости до найелєментарніших підстав громадського життя, яку виявив керівний осередок Гетьманщини: в питаннях консервування людности і консервування території. Я вище вказав сі два найтяжчі моменти-занедбаннє і знищеннє західнього пограничча і руїнні марші татарської орди навіть через суто козацькі території. Правда, ми бачили ріжні охоронні заходи при сих переходах: оповіщення людности, накази збиратися і замикатися по містах підчас сих переходів. Але се паліятиви, се латки на хибній і шкідливій в основі своїй політиці. Бунти 1653 року явно показали, як мало сі охоронні засоби

помагали, як уїлися сі татарські спустошення козацькій масі- не кажучи про селянство і міщанство. Але Богдан на се не вважав — відповідав терором, потайним душеннєм помічених в бунтівництві, і вів далі свою лінію - консервацію влади, влади перед усім, без піклування про людність і територію.

На крайній випадок він готов був сам кинути Україну. Серед трівожної атмосфери 1653 року, як ми чули, він збирався перенести свою резіденцію під московську границю — до Миргорода. З тих же мотивів мабуть випросив при підданстві цареві пограничну Гадяцьку волость для своєї родини. В небезпеці, очевидно, перейшов би московську границю і пішов на московську територію як Острянин або Дзіковський, аби тільки зберігти себе і свою компанію. В сій слабій увязці з територією відчувається той євразійський підклад — пережитки чи впливи кочовництва в Богдановій компанії, почасти і в Козаччині середини XVII в. взагалі, що я підчеркував вище. Коли таке тяжке, пригноблююче вражіннє викликає дезертирство українських мас за московську границю за Хмельниччини і по ній, що на мілині лишало український державний корабель, підтинало боротьбу за самостійність, за соціяльне й національне самоозначеннє, — трудно судити за сю малодушність, короткозорість, невитрівалість маси, коли не виявляли сих прикмет провідні старшинські верхи. Ні сам герой Богдан, котрого нам хочуть представити тим унікумом державно-будівничих здібностей, якого ні перед тим ні потім не було, і котрий мовляв тільки тому що заскоро вмер, не міг викінчити монументальної старшинсько-національної української держави від фундаментів до шпилів. Мовляв, знав для сього способи-тільки забрав сей секрет з собою в могилу, не передавши ні синові ні недолугим наступникам.

З поданого вище просторого огляду його доби і історії наступних літ, над котрими тепер працюю і сподіваюсь випустити в недовгім часі, мині здається — досить ясно випливає, як мало є підстав на те щоб противставляти се Богданове будівництво Руїні його наступників, солідарність і консолідацію всіх верств і течій України за Хмельниччини- пізнішій розтічі, дезертирству і партизанству.

“Страшний вузол соціяльних, економічних, культурних, цівілізаційних і політичних супротилежностей”, як називає се Липинський (с. 131) — лежав не розрублений, тим менше — не розвязаний, навіть не ослаблений

весь час Хмельниччини. Не зумів його розрубати ні Богдан — як твердить Липинський, висуваючи його як єдиного державного генія над усім осередком, — ні весь сей осередок разом, з усіми колізіями своїх персональних і групових інтересів. "Смертельні протиріччя" між соціяльними й економічними змаганнями мас, порушених провідниками повстання і цілою Козаччиною, з одної сторони, і між поміщицько-старшинськими тенденціями сих провідників і зверхньої козацької верстви — з другого боку, не були вирівняні ні трішки.

Маси сподівались, що вони втічуть від Поляків і кріпацтва під проводом сих провідників революції, а сі провідники викраювали для себе панські лятифундії на сій нібито визволеній землі. Починаючи від самого гетьмана з Гадяцьким ключем, від Виговського, Зарудного, Тетері, Золотаренка — з їх більшими і меншими лятифундіями, випрошеними у царя підчас торгів за державні права України,-із їх ваганнями, до котрої верстви їм корисніше приписатись: до шляхетської чи козацької,-і до всякої иншої старшини, котра за їх прикладом і без прикладу кукобила собі маєтки і маєточки. Збирала підданих і підсусідків, пильно підтримувала традицію старого "послушенства", і громадила матеріял для нових розрухів-уже против своєго православного козацького панства. Конфлікти підданих і козаків з одомашненою шляхтою і "новими панами"-старшиною безсумнівно треба розуміти в тих "убийствах", котрі ставить на рахунок українських еміґрантів за московський кордон гетьман, жадаючи від московських воєводів, щоб вони тих українських утікачів стинали, вішали, конфіскували майно і т. и. Вони не набрали такого розголосу як погром маєтку Боклевського, швагра Виговського в р. 1658, розписаний найяскравішими фарбами заходами Виговського; Хмельницький не розписував сих ексцесів, що стались у "Веприку і Гадячу" (Гадяч — його власний маєток), але очевидно — ми маємо тут прецеденти тих пізніших розрухів, що так виразисто виступають перед нами трохи згодом.

В. Липинський хоче нас умовити, що за Хмельниччини українське селянство не жалувало своїх трудових повинностей, не жалувало своїм крівавим потом запрацьованого хліба для тої шляхти, що присягою ствердила свою спільність з новою національною ("православною") Українською державою і через те була наражена на пімсту Річпосполитої. "Бо вона виконує корисний для селянства державний обовязок, бо вона перейняла рідну і зрозумілу цим масам селянським козацьку лицарську

традицію. Давніша шляхта вимагала від селянства повинностей і хліба на підставі якихось законів, що вона сама для себе в своїх соймах установляла і сама ж силою своєї держави виконувати примушувала — це був у розумінню селянства акт односторонньої волі, акт самоволі, акт беззаконня. Тепер шляхта так само як і селянство кориться владі державній, владі гетьмановій, і ця рівність супроти символу держави, супроти особи монарха [2]) робить закононим і зрозумілим неоднаковий супроти тієї держави лицарський обовязок шляхти і трудовий обовязок селянства" (с. 137).

Але се цілком неймовірні психольогічні припущення; коли б було так, ми не побачили б сих противу-шляхетських і противу — старшинських виступів і бунтів, які пішли в рік по смерти Богдана.

Не погоджена була політика гетьманського осередку і з міщанством, ні з селянством, ні з козацькими масами ні навіть з духовенством, як показали Богданові накивування перед московськими аґентами на нельояльність київської єрархії, як необережні його аванси московському патріярхатові. Скрізь світить розбіжність, відкриваючи широкі шпари стороннім мішанням, які підтинають в корені і державні і національні інтереси Гетьманщини. В останнім році життя гетьмана вже повним ходом іде московська і польська інтриґа в тих напрямках, які потім розгортуються підчас Вигівщини. Гетьман вмирає від апоплєксії викликаної відомістю про бунт війська против його сина-гетьмана, против старшини, против усього гетьманського режіму, з благословення московського уряду, під царськими авспіціями. Ся смерть не була фатальним нещастєм що перервало будівничу, творчу працю великого гетьмана — се був вияв тої страшної руїни, розвалу української революції, що вже зазначився в повній мірі і переходив сили і можливости і гетьмана і його окруження. Для репутації гетьмана було щастєм, що він відійшов в сей мент, і сей упадок Гетьманщини в пізнішій перспективі впав цілим тягарем на рахунок його епіґонів. Продовженнє Богданового життя могло б дещо затримати теми сього розвалу. Але повна безрадність його самого супроти сього розвалу для нас цілком очевидна.

Повторяю, тим не хочу понизити Хмельницького. Все таки він лишається не тільки центральною фігурою, репрезентантом найважнішої епохи в життю нашого народу-найбільшої революції ним пережитої, — але і

великим діячем, головним актором її, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями.

Але сих здібностей не вистачало йому для розвязання історичного вузла нашого життя-так як не стало і у його епіґонів. Між ними теж були голови і правителі не абиякі. Виговський, Дорошенко, Мазепа се теж були не рядові люде, а в порівнанню з Богданом мали далеко трудніші обставини для своєї діяльности і своїх плянів. Він витратив українські ресурси за себе і за них і лишав їх без козирів (агутів). Се треба памятати щоб не піднімати його на якусь недосяжну височінь над наступниками -так як і над тими сучасниками-товаришами недолі, котрих я для прикладу назвав вище. Але ті ж фатальні труднощі які стояли на їх арені мав і він перед собою.

Передусім "нещасливу ґеоґрафію України" — котру вже Кубаля одмітив як момент що незмірно утрудняв розвязання проблєм української революції в порівнянню з анґлійською: несприятливі ґеоґрафічні обставини, відсутність природних границь української території, відкриті фронти на всі боки — що стільки разів фатально підтинали культурне, економічне, політичне життє України. Фронт польський, московський і татарсько-турецький не давали змоги українському громадянству і його політичним провідникам хоч на хвилю скупити увагу на своїм внутрішнім будівництві, приложити до нього засоби й енерґію.

Тяжкі дефекти соціяльної структури — як от недорозвиненість українського міста, слабосилість міської верстви, інтелєктуальна і чисельна слабина інтеліґенських верств, їх занепад через національну дезерцію.

Культурна відірваність України після того як висохли джерела її візантійської культури і вона через свою приналежність до східнє-европейського культурного світу не знаходила опертя в якімсь новім культурнім циклі: ні в католицькім, ні в протестанськім. Для одного і для другого являлась вона тільки "стороннім слухачем", а не вихованцем ні учасником їх культурної роботи, не могла орґанічно звязатися з культурним процесом, що переходив в однім чи в другім і кінець кінцем ішла з опізненнєм з усякими дефектами за найгіршими й найбільш відсталими — як найлекшим до переймання: за католицькою реакцією сучасної Польщі і т. д.

В таких несприятливих умовах трудно було досягти чогось великого і нам

треба дивуватися здібностям і енергії як нашої етнічної маси так і її провідних елєментів, що все таки і в таких безконечно несприятливих обставинах орґанізувалось життє, творились якісь соціяльні і культурні вартости, якась національна традиція. Річи кінець кінцем звісні добре, які я повторюю тільки щоб ослабити тіни попереднього нарису. А підчеркнути сі тіни я мусів, щоб запобігти нездоровій ідеалізації доби й індивідуальности Хмельницького, що зчаста прокидається в останніх часах, і Хмельниччину намагаються представити якимсь утраченим раєм українського життя — коли нібито цвіла Українська земля, повним ходом будувалася Українська держава, панувала в ній соціяльна гармонія, і всі любувалися в своїм батьку гетьмані. Матеріяли зібрані в сій книзі, думаю, проречисто показують; як далека була дійсність сеї доби від такої ідилії, і я хотів се підчеркнути в сих кінцевих замітках.

Ні ідилії, ні гармонії.

Український нарід не пережив свого раю в часах Богдана — ні в инший добі своєї минувщини. Наші соціяльні, політичні й культурні ідеали лежать перед нами, а не за нами.

Але Хмельниччина була все таки великим етапом в поході Українського народу, українських мас до своїх соціяльних, політичних, культурних і національних ідеалів. Ся крівава, руїнна, облита слізми і потом, хаотична і невдала в своїх досягненнях доба була і зістанеться великим і високим моментом українського життя, повним великого напруження і величних змагань.

“Писав нам в. мил. -мовляв нам, простим людям, не годиться до воєводів листів писати. Так ми тепер, за ласкою божою не прості, а рицарі війська Запорізького. За ласкою божою, доки його воля свята, у нас тут, у всім краю Сіверськім нема ні воєводи, ні старости, ні судді, ні писаря. Аби був нам здоров пан Б. Хмельницький, гетьман усього війська Запорізького — так пан полковник у нас за воєводу, пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю”. Я процитував вище (с. 472) сю горду заяву, яка підчеркувала ліквідацію старого шляхетського ладу. Її виголошує козак, член нової правлящої верстви, — сього не можна забувати ні на хвилю. Але не треба переочувати також і того, що в тріумфах козаччини партиціпували в якійсь мірі і ширші маси.

На хвилю, на недовгу хвилю “простим людям” довелось заглянути в сю безмірно привабну перспективу, в котрій зникли старі перегорожі привілєгій клясових і прирожденних, і перед “простим чоловіком” простелилась можливість переходу в ряди “лицарства”, промоції на уряди в міру енерґії, здібности і заслуг, без передумов уродження, протекції, богацтва і виховання.

Ся коротка чарівна хвиля зісталася на цілі віки провідною зорею українських мас, і за неї вони не переставали з пієтизмом і навіть з ентузіязмом згадувати Козаччину, не вважаючи на ті всі ріки крови і сліз, звязаних з викликаними нею потрясеннями. В останнім рахунку, в деяких перспективах велике потрясеннє викликане Хмельниччиною було для народу благодійне. Воно високо підняло “простих людей” над рівнем їх неволі й упослідження. Дало їм почути себе людьми-не простими, а повновартними. Оживила в їх думах невмирущий потяг до відзискання свого людського стану не на коротку хвилю, а “навіки”. Від Хмельниччини веде свій початок нове українське життє, се я не раз говорив. І Хмельницький як головний потрясатель зістанеться героєм української історії [3]).

Але сю свою книгу про Хмельницького я все таки хотів би посвятити не йому — вождеві, а творчим стражданням українських мас. Всім хто болів тілом і духом, напружував сили фізичні й інтелєктуальні, лив свою кров і бився в тенетах ситуації, перетворяючи се велике потрясеннє викликане “героєм Богданом” і його компанією в динаміку життя цілої України.

Примітки

[1]) “Старшина війська Зап. — “что на услугах войсковых завсегда обрѢтаются и хлѢба сами пахать не могутъ”, кажучи словами переяславських статей, — одержує цей хліб від селянства, від “пашенного крестьянина”. Але одержує не так, як давня шляхта польської держави — за якісь ненависні для українського селянства свої окремі права, не на підставі чужої і незрозумілої тому селянству “панської Річпослолитої”.

Нова старшина українська дістає свій хліб від селянства за реальний обов'язок служби Війську Запорізькому, служби українській державі. Ця держава не тільки Війську Запорізькому, але й селянству українському потрібна та необхідна, бо вона забезпечує його і від повороту старих зненавиджених маґнатів і захищає його від страшних татарських загонів. Повага для нової держави і потреба тієї держави роблять в очах селянства його повинности супроти слуг цієї держави законними й зрозумілими...

"Та сама стара, зненавиджена було шляхта, тепер підчас пактів переяславських одержала урочисту царську грамоту, а в ній підтвердженая всіх своїх давніх прав і привілеїв. Під охороною влади гетьманської вона знову в своїх маєтках оселилась, знов "повинности звичайні" від селянства одержувати стала. Але селянство проти цього не протестує, бо це вже не шляхта старої й непотрібної Річпосполитої. Це тільки ті, що "служать у війську Запорізькім",- як виразно підкреслює грамота царська і як розуміє її становище український гетьман, під якого диктандом і на жадання якого ця грамота царська для шляхти була написана і видана" — "Україна на переломі" с. 136.

Так, дійсно гетьман і його окруженнє бажали відродити і розвинути шляхетську верству на Україні, і не їх вина була, що ся верства не виявила життєздатности і фактично розплилася в козацкій старшині. Але сказати, щоб селянство против сього не протестувало — се значить з'іґнорувати всі відомости про повстання против гетьманського уряду, про масову еміґрацію, і ті протести проти претенсій шляхти війська Запорізького, які стають нам відомими після смерти Богдана, але в повній мірі ілюструють ситуацію і за його життя.

[2]) Так трактує Липинський Богдана з становища своєї монархичної теорії. Для зрозумілости я подекуди переставив слова в сій цитаті, що визначається своєрідною, неприродною для української мови синтактичною конструкцією.

[3]) Мині пригадується напис на колишнім памятнику Столипинові в Києві-цитата з його промови: "Вам нужны великія потрясения-нам нужна Великая Россія". Українському народові були потрібні великі потрясения.

ДОДАТКИ

З "ПОЛЬСЬКИХ СПРАВ" МОСКОВСЬКОГО ПОСОЛЬСЬКОГО ПРИКАЗУ (КОЛИШНЬОГО АРХИВА МИНИСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ, ТЕПЕР МОСКОВСЬКОГО ДРЕВЛЕХРАНИЛИЩА) 1).

I. Релігійна діскусія варшавська 1650 року 2). назад...

ДЂянія мимошедшей справы варшавской на сеймЂ о поставлении благочестія съ преосвященным отцемъ митрополитом и съ духовными.

Выєхавши ис Києва мца декабря в 2 день 3) и приЂхали в Варшаву мЂсяца генваря в 2 день 3). И какъ приЂхали, скоро от розных панов рЂчи были о благочестии до отца митрополита от ксонза бискупа гнЂзненского, и ксіонза 4) бискупа виленского, и пана канцлЂра 5) и пана воєводы Троцкого и прочих.

В понедЂлок 6) по литоргии митрополит києвскій совЂт сотворив съ духовными своими, и росказал им, для чего приЂхал. А было с ним духовных: епп. лвовский, нареченный епископъ витепскій, архимандрит печерскій, архимандрит жидичинскій, отецъ старшій виленскій, игумен купятицкій, и прочія. Которыя съЂхали ся съвЂщевались 7) о єдинном хотЂніи и воли съ митрополитом, и єсли бы митрополит инако хотЂл сотворити как обЂщал ся, над сіє что имЂлъ договариватис(ь) о разореніи уни(и), то бы свидЂтельствован от них был какъ обЂщалис(ь).

Во вторникъ митрополит з духовными своими был у пана Киселя, воєводы києвскаго, єму ж совѢтъ свой открывши день той преиде.

В среду митрополит был у пана канцлѢра коруннаго, которой немощен в той час был, и прияв их честно обѢщал ся им, аще бы и при смерти былъ, казал бы себя нести до короля, и причинятис(ь), дабы дѢла наши были вскорѢ отправлены, и чтобы корол(ь) сам их видѢлъ поутру.

В четверток [8]) рано присылал панъ подкоморный корунный, даючи вѢсть митрополиту, что в десятом часу корол(ь) повелѢлъ быти у себя. А как митрополитъ з духовными в десятом часу до замку приѢхалъ, тогда панъ подкоморный пред остатним покоєм кролевским встрѢтил митрополита, и поздравивши єму провадил до короля со всѢми духовными, их же было зъ 20. Корол(ь) же стоячи при(й)мал их честно и так низко наклонил шапку, что перо едино, которых имѢл два, из шапки выпало. Котороє о(те)цъ митрополит і (сам кроль наклонился аж до земли)1) поднял. Потом давал руку целоват(ь) митрополиту и всѢмъ духовнымъ, стоячи так долго открывши голову, дондеже вси целовали.

Здравствовал митрополит королю сими словесы вкратцѢ:

"Померче солнце въ очах ваших, егда блаженныя памяти пресвѢтлый корол(ь) панъ, родный твой брат, пред тобою царствовавший, изволением божіїм1). По смерти єго велія темность в нас бысть, єгда богъ потоки кровавыя грѢх ради наших излияти попустилъ. Твоє ж кролевскоє величество удержати сия изволил, упокоивши яко князь мира бытиєм своим помѢшаный и непокойный мысли воинов. А какъ блаженныя памяти крол(ь) Владислав четвертый, такъ и твоє кролевскоє величество желаючи во днех своих мира и тишины, єгда будучи под Зборовом все греческоє благочестіє, от коликих уже лѢт неимѢющеє покоя, на нынѢшнем сеиму упокоити обѢщал ся. За то вашему кролевскому величеству поклоненіє и благодареніє аки вѢрныя и подданныя моля г(оспо)да бога, дабы на том престолѢ кролевском долголѢтне и благополучнѢ кролевствовати даровал". -

И прочая єму изреклъ здравственная.

Кроль же єму отвѢщал тако: "За сию ко мнѢ приносимую вѢрность зѢло вас благодарю. Которую моєю милостию исполняти должен буду,

обЂщавая во всем на нынЂшнем сеймЂ волю вашу исполнити”.

Потом отецъ митрополит пред кролем вкратцЂ обявил вины приЂзда своєго, прося дабы не откладывал вдаль.

Єму ж кроль паки обЂщал, что на нынЂшнем сеймЂ неотложно упокоеніа будет. И тако митрополит отиде.

Того ж дня митрополит был у ксендза бискупа виленскаго со отцем владыкою лвовъским, прося о ходатайствЂ до короля, дабы єгда той сеймъ до совершенія придетъ, в справах наших исполнило ся.

Того ж бискупа просил, дабы вопросил ксендза орцыбискупа лвовскаго, чемъ он власт(ь) имЂлъ в справах над подданными нашего владыки лвовскаго. Бискуп же виленскій послал скоро до арцыбискупа Львовскаго, а митрополиту велЂлъ быти у себя рано. А какъ спытаєт у арцыбискупа лвовскаго, обЂщал ся єму сказат(ь).

В пятокъ же рано посылал бискуп виленскій пана Негребецкого, которому арцыбискупъ лвовский отповЂдал, что права и грамот съ собою не имЂю, мене бо до сего времени никто ж о том не пытал; а понеж отецъ митрополит нынЂ хощетъ вЂдати и видЂти право моє, на будущем сеймЂ [11]) обЂщаю.

Того ж дня посылал митрополит до пана канцлЂра прося, дабы справа наших вещей во отклад не шла. Пан же канцлЂръ удивив ся о том, что до того часу не было совЂта, обЂщал на утро конечнЂ.

Того ж дня присылал ксондзъ бискуп виленскій прося митрополита на утро к себЂ въ осмомъ часу на седЂніє со всЂми духовними.

В с у б о т у [12]) рано в восмом часу паки ксондзъ бискуп Виленский присылал дая знат(ь), что уже час сЂдЂнію. Митрополит же з духовными своими приЂхалъ до ксондза бискупа виленскаго, у него ж застал пана воєводу києвскаго. Там же ждали мало яко начал(ь)наго до той справы ксондза бискупа познанского, который єгда приЂхал, а мы уже собралис(ь) купно-благочестивии униаты с нами. Из униятов же былъ ксонзъ первый Оранский владыка пинскій, ксондзъ Злотый владыка смоленскій, ксондзъ Дубовский, архимандрит виленский, ксондзъ Суша, ксондзъ Ложовитский.

Тамъ же на том седЋнии почалася такая рЋчь.

В первыхъ напред панъ києвский воєвода начал говорити: "Поставленє под Зборовомъ, имянно что до поставленія благочестія трои договоры, которых испросили нуждею казаки, нас отвсюду оступивши войском.-Первый договор от казаковъ, чтобы ни єдинаго костела римскаго и ни єдинаго закона их духовнаго в КиєвЋ и по всей УкраинЋ не было. Уния дабы тотчас разорена была. Церкви и имЋния церковная дабы отдано было. А для отбирания сих церквей, чтобы вражды не было от униатов, полковники казаки з дворянином королевским дабы отбирали. В КраковЋ, в ВаршавЋ дабы церковь наша была. А то все, потребовали, чтобы кроль с панами сенаторами и съ седЋниєм послов(ъ) козацких в предбудущем сеймЋ присягъ,-понеж о поставленіи благочестія в вЋнчані своєго королевства не присягал.

Тоє постановленє панъ воєвода києвский умысливши не допустил кроля до присяги-для испрошения козацкого, чтобы в КиєвЋ не быти костелом и по УкраинЋ. И взявши ту справу на себе, хотя казаковъ не допустити, по волк их написал и послал казаком. А поставлениє воєводы києвскаго таково умышлено, дабы в КиєвЋ костелы были и законы их, которыя суть издавна,-такожде и по УкраинЋ; а єзуиты яко в КиєвЋ так и по всей УкраинЋ не были и не учили. А о униатах яко отцем митрополитом на будущем сеймЋ поставленно будет, обЋщаєм сотворити, дабы каждый во своих волностях утЋшал ся.

То поставленє прияли козаки, но размысливши ся сего не захотЋли, и испросили подписания руки кролевской и многих сенаторов на томъ съЂзде- такъ поправили.

Третіє поставленє от казаков поправленноє разорил, дабы в КиєвЋ костелы и законы, которыє издавна были, а єзувіты [13]) дабы в КиєвЋ и по УкраинЋ не были. А тЋ всЋ справы и поставленія дабы на будущем сеймЋ утверждены были.

Что все позволив крол(ь) подписал. Подписало ся и сенаторовъ колико там было и урядниковъ розныхъ и пановъ немало. И корол(ь) хотЋлъ присягнути, но я сущую предложивши вЋру козаком сиє удержал.

Сиє постановивши крол(ь) [14]) отъЋхал от [15]) Зборова с войском, а

Хмел(ь)ницкий прияв такоє обЂщаніє, возврати(л)ся на Украину с казаками, имЂя подписаніє, что по обЂщанію кроля уния разорена будет. Я хотя то как нибуд(ь) умирити, с великимъ страхом єще чрез текущую кров(ь) и заваленую трупами дорогу Ђхал на Украину; приЂхал там до мене и Хмел(ь)ницкий, и жили єсмы три недЂли. Тщал ся и много совЂтовал дабы такоє вожделЂніє тяжкоє на РЂчъ Посполитую изволил отложити, а о разореніи унии не до конца настояти, и всяким ухищрениєм о томъ съ самым митрополитом и духовными размовлялъ. ОбрЂл их удобных и готовыхъ ко своєму совЂту, дабы запаленый огонь угасити и на будущий сеймъ отложити, а нынЂ так свирЂпо и нагло о том ся не домовляти. Но єгда мнЂ пришло на сидЂнии съ митроплитом и казаками остатнеє у Хмел(ь)ницкого умышленіє слышати, так єму рек, что я при обЂщаніи кроля стоячи не уступлю в том постановленіи о благочестіи, но дабы уния в конецъ разорена была, писат(ь) до короля буду и всЂ вины извЂстити готовъ. Понеж я єму совЂтовал и разсуждал иж то тяжесть велика на вол(ь)ную РЂчь Посполитую неволити кого какъ имат(ь) вЂрити, и как нам тяжестно, что нас нехотящих неволят к вЂре своєй, такъ и имъ тяжесть велика єгда мы до нашей вЂры поневолити хощем. ПовЂдал и то, что унию разорити єсть то противно начал(ь)ству римскаго костела уже соєдиненую часть тЂла от нево отсЂкати; и єст(ь) то противо римскаго папежа от послушенства єго неволею отлучати. И колико моглъ имЂти реченія, совЂтовал дабы то предложеніє своє променили, но немного справил. Хмел(ь)ницкий на сіє тако рек: добре [16]) неподобно дЂло и тяжко, єгда не хотящих до вЂры своєй кто притягаєт и в вол(ь)номъ кролевствЂ изневоляти, какъ и хто хощет вЂрити. Чего мы от колико лЂтъ до сих времен(ъ) знаєм. А бол(ь)ши же сего не хощем быти тяжкими унитом. Да вЂруютъ они как хотят, понеж(е) кролевскоє величество розных вЂръ людей в своєм кролевствЂ имЂєтъ. Но да нам вся сокровища церковныя не унитом сотворенныя, отдревле наши, насил(ь)ствовам от нас отятыя да возвратят ся. А ты, отче митрополите, єсли в тЂх наших рЂчех заданныхъ не будеш стоят(ь) на Ляхов, и аще бы инако помыслил нашь совЂтъ пременити и на что новоє изволити над нашу волю, то конечнЂ будеш в ДнепрЂ. И ты, воєводо, аще обЂщанія нам королевскаго нЂкакою измЂною [17]), безчестнЂ згинешь, а мы войною бити ся за своє готовы.

Воєвода рек до панства: совЂтуйте о сем вси, как бы народ руский утолит(ь) и утЂшити; аще ли не так, почнется паки война. А я вам так

совЂтую: или поступить) костел римский какъ хощет, или как церковь грецкая, или какъ усовЂтуєт Реч(ь) Посполитая; аще по римску-было бы то церкви грецкой тяжесно, аще ли бы по грецку-то костелу безчестно. Моим обаче совЂтом, яко сенатор на то избранный и присяглый, поступит(ь) бы в том как хощет право и вол(ь)ность отчизны нашей, дабы мир успокоєнный был всему рускому народу. Єсли инако, то истинно глаголю как сенатор присяглый: толикими бедами утружденную отчизну уморимъ, а в томъ как хощете совЂтуйте.

Ксондзъ бискуп познанский на то так отвЂщал: Потреба народ руски въскорЂ успокоити, а толиких многих справъ в сиє малоє время исправити невозможно; но совЂтую вам, дабы сіє малоє время отдали отчизнЂ на упокоєніє и установленє мира и до бол(ь)шаго совЂта с королем отложили.

Ксондзъ бискуп виленский також повЂдал: Впрям то великая и потребная справа о умиреніи народа рускаго смятеннаго великаго времени требуєт, а так скоро без размышлен(ь)я упокоити невозможно. И я вам совЂтую, да бысте до большаго совЂта съ королем отложили.

На сіє воєвода отвЂщал: Уж того отлагати немощно, ибо здравіє наше нанити. Єслибы мы не исполнивши обЂщаніє казаком роз(ъ)Ђхали ся, то снову готовую подимем войну. Єще вооруженна до сих времен стоит Украйна.

На сіє ксонзъ виленскій отвЂщал: єсли бы Русь озлобленную утЂшили и хотЂніє довол(ь)но духовным с митрополитом учинили, дабы ты, воєводо, был краєугол(ь)ным каменем соєдиняючи стЂны обоих странъ.

На то воєвода рек: Христос Господь камен(ь) угол(ь)ный да соєдинит стЂны биющия ся, а потом митрополита услышим совЂтъ.

Митрополит рекъ: Довол(ь)но воєвода изрекъ, и хотЂніє Хмел(ь)ницкого и наше объяснил. И я с духовными о семъ кроля молим: ни о чем о ином, только что униты от давных лЂт наше отняли, то бы все нам возвратили, со всЂми церковными вещми, єще от Владимера Святого созданныя, також и прочая, что народу рускому належит благочестія, возвратили, какъ еще изперва по приятии крещенія от константинопол(ь)ського патриарха имЂєм и от насъ отнято, и потом от униятов все бы нам отдано.

Лятскій ксонзъ бискуп познанский рекъ: Чему вы при королЂ ВладиславЂ

на коронации [18]) о сих молчали, єгда васъ раздЂлил со униятами, кому чЂмъ владЂти, и отдЂленною частію только тЂшилися? Для чего нынЂ всего просите- а сами тогда пред ним униятом признали за их власноє, а нынЂ своимъ називаєте?

На сіє митрополит отвЂщал: Правда что тогда часть нЂкая дана нам, а мы мусили прияти яко подданыє за неволю и тому радовали ся; но и то намъ не дано во одержаніє послЂ, а молили тогда прилЂжно, також яко и нынЂ своєго потребуєм.

На то ксонзъ Оранскій, владыка пинскій уният отвЂщал, на мЂсте своєго митрополита сидячи, которого в то время чортъ давил и бил. Явно се всЂм, панове мои, єгда голова наша болит, то и всЂ члЂны дряхлуютъ; єгда митрополит нашъ уж при смерти, и мы яко составы изнемогаем. Болит он не токмо тЂломъ, но и сердцем и душею, же в том съЂздЂ быти не может; умЂлъ бъ он лутче вещь свою предложити [19]) и себя оборонити, выводил бы вЂру свою не от Владимира, но от Христа и Петра святого, на кото(ро)м костел основанный наш. УмЂлъ бы отвЂщавати паче мене, имЂючи бол(ь)шую вЂдомост(ь), что они не правой рЂчи договаривают. Ибо єсли мы за своє, а они також за своє почитаєм, потреба тут кролевскоє издавна право сказати, но краткост(ь) времени сему не помогаєт, а сим вяще, что над надежду нашу поставленіє Хмел(ь)ницского от нас вытягая оскорбляєт, и совсЂмъ наше владЂємоє отнимаєт. А панъ Хмел(ь) постановленіє о благочестии положил тако: абы каждый с своих вол(ь)ностей радовал ся, то єсть аки реклъ: дабы християне и униятове и римляне утЂшали ся. Почто ж сами хощете от своих вол(ь)ностей тЂшити ся, а у нас отлучаєте волност(ь)? Добре прежде воєвода повЂдал, что тут потреба аки нам волным в вол(ь)ной отчизнЂ приналежит, а то неволя первая-вЂру нашу сносити, и от послушенства римскаго нас и костел нашъ с козаками и добра наши насил(ь)ством хотят отнимати. Лучше бы на обнищалую РЂчь нашу Посполитую смотрЂти, а такъ сурово на ню и на нас не наступовати. А то впрям вам отвЂщаваєм, что взяти того, чего желаете, у нас дЂло невозможно, ибо за гнЂв свой посягаєте на нас, что отнимаєте, хотя и не ваше.

Єму ж воєвода Кисел(ь) отвЂщал: Непотреба ту, мост. отче епискупе, выводити право, чьи бы то добра были и которой Руси належит. Я межи ими в том тщался и выговаривал єще на избирании кроля пана умершаго,

что тая вся благодЂйства [20]) Руси, не (в) унЂи єще будущей належит, ибо той Руси ктора была, а не той которая єще не была, яко то вы унЂяци. А то что о святомъ Владимиру реклъ єси, от которого не вЂру выводим, но вол(ь)ности от него данныя нам, о чем выше реч(ь) была.

На сіє отец митрополит: а понеже все благодЂяніє намъ, старой Руси, а не будущим єще униятом приналежатъ, дабы все намъ отдано было-просимъ.

На то ксонсъ Злотый, владыка смоленскій уніят рекъ: Яким правом хощете от нас отбрати: правом или лЂвом, hoc est: миром или войною? Аще удержати вол(ь)ности не можем, то прежде нашу пременити жизнь, потом добра наши отняти имЂєте.

На то от митро.: Уж мы мовили о том дово(л)ьно, якой [21]) то Руси тоє добро належит, и основаниє которой построєнноє; а єсли нам-старой Руси належит, того мы и просим.

На то владыка пинский: РазвЂ нас заневолит(ь) кто может, до чего єще за кролевским панованіем сего не приходит, и за божію помощію не придет; в то развЂ время все от нас отъято будет, когда кроля нашего не будет.

На то воєвода: Я тут вижу, что все жестоко меж вами, однЂ [22]) хотят все взяти а другия ничего не хотят дати. Аще ли в том спорЂ будете стояти, згоды между вами и ни покою в Речи Посполитой не будет, инако поки война открыєт ся. А си трудности яки суть кровавы, кто не терпЂл, тот не вЂдаєт, мнЂ яко немощному-дали ся знать.

На то кс. бискуп [23]) виленский: Дабы не спирати ся много, но от обоих стран рассудити и между собою згожати ся, а такъ и мир будет; чтобы одна Рус(ь) была, взяти на разсужденіє, а вЂдаю-обЂ страны несут(ь) тяжкия дозгоды, єгда изыщем [24]) права умершаго кроля.

На то отецъ митр.: Мы о тых правах не вси вЂдаєм ани их примовати, ани над ними сидети можем сами. Треба отым особного сейму, чего нам неудобност(ь) времени возбраняєт, бо о том о вЂре нашей и вашего костела много єсть разсуждати.

На сіє кс. бискуб виленский и ксонзъ Словиковский каноник краковский: Не треба тут о уставах грецких и римских разсуждати, понеж єдина вера и

єдин богъ, и сейму другово отомъ ненадобет.

Потом воєвода взяв тая постановленія и читати тихо начал: О исхожденіи Святаго Духа глаголет: Мы так вЂримъ, что Духъ Святый Отцевский и Сыновский, и доволно єст(ь), а какъ походит-школьноє о том дЂло, а не наше; О третиєм мЂстЂ [22]), єсли тамъ огнь или иноє терпЂніє, о том не треба спирати ся; тол(ь)ко что бол(ь)ше признаваєм, что треба полезноє сотворити церкви. О папе ж тако признаваєм, что первый мЂстом, и что имЂл святый Петръ, тЂмъ владЂєт. Но мы, дабы для того от святаго отца патриарха констян. хотЂли ся отторвати и от послушанія отпадати и от вЂры ся отлучати, которую мы єдиною приявши, и крещеніємъ святым посвятили ся [25]). Аще бы мнЂ колико корон пол(ь)ских давано было, или под мечь ити велЂно,-изволил бы погинути, нежели инако вЂрити; и аще бы на то вси позволили, я бы єдин остал. НЂсть в нашей вЂре, как и сами знаєте, никакой єреси, в том в чим разньствуєм с вами, вси нас єретики с римлянами имянуют єретиками, по что ж мы называли бы ся сами єретиками?

Ксонзъ Словиковский: Мы вас єретиками не называєм, а ни єдиной єреси в вЂре вашей видимы. Великий споръ о похожденіи Св. Духа єсть меж нами, но якъ воєвода повЂдал, школ(ь)ная та вещь. И в том словеси токмо, а не вещію разньствуєм. Греки глаголют: Causam, ми: principium Spiritus sancti; они per, ми ex, etc.

Митрополит тоєй розмовы зъ болЂзнію слухал, ани до єдиных речей не приступал, ани позволял на сіє, говорил [26]): Мы не истязуємъ ани изстязовати мыслим о вЂре, ани задаєм [27]), какъ кто вЂрит, ани отвЂщаєм. Єсли нас кто испытати хощет, какъ вЂримъ, уж не тайно всЂмъ сіє. Справил то С. духъ отцы святыми на вселенских соборЂхъ; а здЂ в ВаршавЂ неради истязанія, но умирения сеймъ поставленный. А єсли для того сеймъ, не истязуемъ вЂры, но что было церковное издавна, и нынЂ да будет отдано.

На то ксонзъ бискуб виленский: Аще нынЂ нелзЂ, но на будущій сеймъ отлагаем истязаніє о ДусЂ СвятЂмъ. Понеж сіє не ново, но всегда мы о том спор имЂли, и єще обЂщаем при судиях имЂти истязанія.

На сіє отець м.: НигдЂ ж не писано дабы Духъ С. походил от сына.

Ксонзъ бискуп: ОбрЂтаєм на соборЂ Флоренском.

Отецъ м.: Той не єсть собором, и не называєм єго правым.

Пан воєвода: Нетреба тутъ спиратися о вЂре, только тоє постановленіє либо прияти либо отложити. Понеж молим ся в церкви на всякъ день о соєдиненіи вЂры, а вышедши из церкви о згодЂ рещи не хощем, и любо за прошеніє наше даєт богъ соєдиненіє, мы не приємлем.

На сиє митрополит: Не о соєдинении нынЂ з'Ђздъ, но о добра нам належащия; вЂры учити ся у васъ не помышляєм; до истязанія такожде приступати не изволяєм, и до конца єсли не одержим с ласки короля и васъ всЂх панов всего что наше, и о чем просимъ, не позволимъ ни на что, и ни єдинаго согласия не хощем. Аще бо инако, не потреба уж и в Києв возвратити ся нам, тамъ бы развЂ в Днепру напивати ся воды имЂли. С тЂм нас и козаки поневоли сюда послали.

Ксонзъ бискуп познанский: Дивная вещъ, же святительству твоєму тых повелЂвают, которыя бы повелЂнія вашего слушати должни. Oves vocem pastoris audiunt; аще ли сут(ь) овцы святител(ь)ства, твоєго, имЂли бы слухати пастыря.

Митрополит: Долженъ бы и рабъ и подданый пана слухати, но нынЂ не слушают, и намъ не токмо яко овцы, но яко подданыя паном своим повелЂвают.

Такожде и панъ воєвода: єгда бы, пане бискупе, встали Мазурове, єще бы с ними горшая была справа! Ярит ся всегда той, кто кого побЂдит, уж то истинно глаголю многажды, яко присяглый санатор, что будет война, и митрополит съ духовными будут в Днепру. А козаки снову закличут: ад арма ад арма, тоесть до оружјя, до оружия.

На что бискуп познанский: Почтож насъ в вол(ь)ной отчизнЂ изневоляют? Ей, любо нас богъ казнил, но еще живет на небЂ, и не до конца разгнЂва са на нас! А по козацку в Речи Посполитой и у короля пана того чего вы хощете, получити вам невозможно.

На что воєвода: Не стою я здЂ ани по римску ниж по казацску, стою аки санатор присяглый, тоє глаголя: Кто не хощет смирити ся, сей виною будет войны новой! ты, отче митрополита хощеш все взяти, а унияты ничего не

хотят дати; блажени хотящи мира, сотворите мир для бога.

На что от. митр: Уж я обЂщал ся до согласія приступити, но тол(ь)ко своє впрям просим, да учинят мои духовныя совЂт, аще ли со мною совЂт(ни).

На що єпископъ Лвовский православный; отецъ архимандрин печарский, отецъ игуменъ михайловский повЂдали: Мы со отцем митрополитомъ єдиной воли и хотЂния; инако-аще бы отецъ митр., восхотЂл премЂнити предложеніє, а приступити к согласію их, мы свидЂтел(ь)ствуемъ на отца митр. Да идут панове униты или до костела римского, или куды хотят, а намъ от всЂхъ церквей со всЂмъ сокровищем отступят.

На что бискуб виленский: Вижю, здЂ вам уж не о благочестии, но о держаніи панства идет! Тщета обаче ярити ся, но на права и на вол(ь)ности Речи Посполитой поглядати!

Пан воєвода: В великом спору идете. Имам страх здЂ страхом моимъ повЂдати, тяжестно бо кому будет, что возглаголю. Вы отцове униты аще будете в своємъ споре стояти, погубите отчизну не хотя ничего уступити для упокоєнія всей Речи Посполитой. А ты, отче митрополито и вси духовныя, изволите вЂдати о семъ, открыю вам остатний совЂтъ. Уже на прощеніи с паном гетманом запороским, совЂтуючи с ним о мирЂ, и онъ приказал наибол(ь)шее имЂти попеченіе о благочестии и о разореніи унии-"А инако мы или паки до войны, или до короля пошлем просячи, абы намъ Зборовскоє постановленіє подтвердилъ, и милость свою о разорении унии оказал. Прочая тебЂ, пане воєводо, вручаємъ, дабы покой совершеный и упокоеніє мира створил, во ином же сам познаєшь как творити".

Отецъ митрополит не разсуждая гетманскаго приказанія стал притом неотступно, же мы о всем просим. На то ксондз бискуп познанскій съ гнЂвом повЂдал: В неволю бо толику нас не введете, а я до короля Ђду, и извЂщу тоє совЂтованіє. И такъ ничего не совершивше раз'Ђхали ся.

В недЂлю [28]) на службу божію приЂхал к нам воєвода и пан киовскій с прочими панами обывателями. По службЂ божіейс сЂли [29]) з духовенствомъ панъ воєвода и панъ киовскій, моля отца митрополита, что умыслил в той справЂ. На что отецъ митрополит отвЂщал, что аз вчера предолжил пред всЂми бискупами и пред (ва)ми сенаторами, же никако

своєго унитом не попущу, но зело короля пана и вас всѢхъ пановъ о сиє просим.

На что воєвода: "Преосвященный отче митрополите, и вы отцы честнии, не надѢйтеся на князя ни на сыны человѢческія, в них же нѢсть спасенія, изыдет дух єго и возвратится в землю свою, в той день погибнут вся помышленія єго. Нетреба благочестія нашего на силу козацкую полагати, благочестіє бо когда оружиєм въстанет, оружиєм и падет. Потреба при разсужденіи Речи Посполитой вся творити, и како пришла бы вещ(ь) до войны великой, побѢдили бы Поляки, мы бы згинули, побѢдили бы козаки, вы по старому бы слуги слугъ своихъ были бысте. Я так совѢтую: первѢє-дабы самы сеймъ не разрушили, за которым разрушеніємъ вол(ь)ности войска Запороскаго, которых они єще утверженных не имѢютъ, а вправду у нихъ милость и вѢрность погубим, вѢдаєм бо добре, какіє у них нравы єгда сеймъ ради нашего благочестія разрушит ся, то внезапную войну сотворим, и навѢки зломышленіе на благочестіє наше от Ляхов будетъ; побѢдят ли Ляхи ино мы погибли, побѢдятъ казаки, мы по старому в служенїи имъ. А потом єгда панства ани рядити ани удержати сами возмогутъ, достанем ся в чии третіи руки. Втретіє, начнем о Зборовских правах, на которых все стало, и изволим паки на сеймъ о разрушеніи уніи, аще ли съѢздъ будет, но нынѢ ничего не получим, что смы взяли кровію, и паки будет война, и при ком побѢда будет, той и право писати будет. И какъ то зло єст(ь) ни с чем отсюду от'Ѣхати, так зло (єсть) споромъ своимъ сеймъ разрушити, и вол(ь)ности войску Запороскому не утвердити, и войну наглую и страшную сотворити. Но лучше с потѢхою до краєв своих и съ святым миром, и до войска Запорозскаго с вол(ь)ностями Ѣхати, и до тѢх убогих християнъ с волею, которіи в пленеціи нынѢ живут.

"Опрочь всего что єсть в ЛитвѢ обиды святой церкви чрез право умершаго короля, дабы сіє за универсалом нынѢшняго короля скоро привернено было, и праздный монастирь Лещь зовомый дабы был отданый православнымъ; Купятицкій дабы был привращенный: в Смоленску дабы братиям нашим по хотѢніи их збыло.

"В КоронѢ ж церковь Любел(ь)ская, владыцство Хелмскоє пражднующеє чтобы были отданы; владыцство Премысльскоє дабы привращенно, а Жыдычинъ дабы был привращенъ до митрополії; владыцство Хелмскоє,

Белъскоє, Красноставскоє, Премысльскоє дабы нам даны; токмо владыцство Володимерскоє останет в КоронѢ, Лвовскоє же смятеніє дабы успокоєно было. То аще бы мы сїє прияли, довольно бы нам; прочая на будущїй сеймъ отлагаєм. А єгда будемъ в такой же власти, ино как умрет владыка, который униат, у которых в животѢ отбирать) невозможно, то и силою отняти возможно будет; и вскорѢ помощию божією уния исчезнет, а благочестіє процвѢтет. Инако ж кто разумѢет, и речет. А коли сила наша ослабѢєтъ. Удобно что и одержим-погибнетъ. Все бо идет за силою; писахом права и присягано нам, все сіє измѢну взяло. Что ни єст(ь) нынѢ одержати можем, сіє и приимемъ, а покою сейму не разараймо, в том бо здравіє и погібел(ь) наша.

На сіє наши: Яко мы обѢщалис(ь), в том стояти будем и же на такой подѢл добръ наших сущих не попустим, но о всем договаривати ся будем. Не разрушим тѢмъ сейму ниж разорвем мир, что нашего дововариваєм ся; той бол(ь)ше рветъ сеймъ и покой, кто чужаго отдати не хощеть.

"О утверженіи постановленія под Зборовом, о волностях козацких не договариваєм ся, ани прилагаєм ся до того, но на их крѢпости и силѢ никто ж может основатис(ь). Мы нашу обиду предлагая упокоєнія просим, на будущїй сеймъ справ наших духовных не отлагаемъ, нынѢ вяшще не съ смѢхомъ да отвѢщаютъ намъ панове и ксондзы.

"А при сем аще бы смы и над козацкоє хотѢніє, котороє корол(ь) обѢщалъ, что противо сотворили, сами бы єсмы от них возвративши ся погибли, яко ты пане воєводо их обьявленє в КиєвѢ слышал. Лучше нам ни с чим до Києва Ѣхати, а так не наша вина будет, но тѢх которіи противу отвѢщают, нежели с тым что ани народу Рускаго, ани казаков увеселит, и что уж они приказали дабы смы инак не позволяли, о сем зело вас молим.

На что воєвода: Неудоб взяти у короля, и Речи Посполитой не можем повелѢти. Мы просим, они не дают, неподобно бо просим; лучше просить, дабы и онѢ позволили.

На то митрополит: Кто хощет, да приступаєт к согласію их, азъ же яко духовенство вчера глаголало противо мене, инако сотворит(ь) не могу.

Настоял многажды воєвода о согласии скором, но мы на разсужденіє взявши, уступихом во ину храмину, и тамъ на обѢ страны уговорившись

так воєводѢ говорили: Любо и нам небезпечально и тщета церкви божієи, и с неутѢшениєм тѢх, котории в надеждѢ остают кролевской милости и РѢчи Посполитой, обѢщаючи себѢ отданія всѢхъ добръ, которыми без правды уніяты владѢютъ,-но мы, смотрячи на трудности Речи Посполитой, дабы договором своим бол(ь)ши не трудити их, надѢяся себѢ болшей кролевской милости, смотрящи и на высокую честь в той справѢ, и совѢтъ таков усовѢтовали, и вам изъясняєм: дабы нам панове уніяти посредство всѢх добръ, всѢх престолов, и всѢх церквей уступили, а сами дабы ся боле не множили. По их же скончанїи дабы намъ вси добра во владѢніє отданы были.

Слышав сіє воєвода, с жалостію повѢдал: Всує вижу мой и труд, всує моє и тщаніе, вещи наклоненныя убращают ся в горшеє, аз и руки умываю, и бол(ь)ши истязоватис(ь) не хощу. Вы аще можете, сами справляйте. Подобно ли то, дабы ровная нам шляхта далась поддати нам в неволю? или на сіє изволити может ли крол(ь), дабы привилея єго от нас обезсчещены быт(ь) могли? О неудобных вещах молим. Не лучши ли то до отобранія всѢх наших вещей не будучи досадными Речи Посполитой и королю, пождати мало. А по скончаніи живущих униатов, гдѢ-нибудь покажется умерый, дабы униатом не давано, но нам да будет возвращенно, а инде и силою отимем, а так все своє обрящем. Или не говорих с послами козацкими о том, но єгда им совѢтъ той предложу, который полагаю пред вами, чаю, что и онѢ на сіє изволят, на что вы не изволяєте.

Призвано тогда послов козацкихъ к тому сидѢнію, которым воєвода свой совѢтъ ухищренно с ыными розговоры обявил: о пол(ь)зѢ покоя, и не о пол(ь)зѢ войны.-"На что бы вы панове молодцы восхотѢли изволити либо нынѢ договариваючись всѢ добра от унитов хощете побрати, а волности свои и права зборовскіє имѢти не утверженыє, соймъ разрушит(ь), и паки непокой сотворивши отчизну воєвать(ь)? Или обѢщаніє от короля такоє имѢти, по смерти ж нынѢшных обладателей уніатских всѢм добром их владѢти, и вол(ь)ности свои и права Зборовскіє и покой имѢти утверженный, и ни с чѢмъ отсюду от(ъ)Ѣхати, и сейму не разоряти. О чем меня пан гетман просил, дабы прилѢжно о том тщал ся".

ОтповѢдал нѢкто єдинъ от казаковъ, Иванъ Крековенский [30]): Пане воєводо, трудно нам насилством что взяти у короля и РѢчи Посполитой. Любо повинни єсмы договаривати ся обѢщанія под зборовского, что уния

до конца разорена имЂла быти, и добра их возвращены нам; аж но нынЂ не все возвращают, лутче взяти чтонибудь, а по обЂщаніи вашем дабы по смерти нынЂшниє унЂятов нам возвращало ся-нежели ничего не взяти, и сеймъ розорвати. Обаче 31) и унЂяти но во многоє время почасти, такожде и мы от них помалу отнимаючи будем отбирати.

Сіє слышав воєвода порадовался. Тутъ єще спомнили архиєпископию Полотцскую, которую владЂєт Силава уният з митрополиєю,-и тоє обЂщал воєвода извЂстити королю. И такъ розЂхали ся воєвода и послы козацкія на пир до арцибискупа.

В понедЂлок 32). Послал митрополит до воєводы, дабы справы наши вдал(ь) не протягалися, в то же воєвода труждати ся обЂщал.

Во второк, в девятом часу засыли панове и послы в храминЂ санаторской чрез день и чрез нощъ, аж в среду в девятом часу сеймъ скончивши, и короля благодаривши оттошли. В том дни митрополит был у ксенза арцибискупа гнЂздинского на обЂдЂ, у него ж о ходатайствЂ єго просил до короля, он же арциб. обЂщал.

В чвартекъ кроль на лов за двЂ мили Ђхал, и погребаніе пана маршалка коронного было. Казанья казал ксонз Иванитцкий канонникъ лутцкий. Того ж дня митрополит с воєводою жалостнЂ розгаваривали о скончении сейму, о неутвржении 33) справы благочестия.

Того ж дня всю нощ(ь) отецъ нареченный витепский труждал ся списуючи, чего домовляти ся имЂють.

В пяток 34) рано воєвода написал челобитную до короля от митрополита и духовенства: прислал до прочитаня и подписи отцу митрополиту.

Супплика до короля:

"ПриЂхали єсмы здЂ на сеймъ повелЂніем и поставленієм вашей к. м., а потом и от гетмана и войско Запороского в той пут(ь) бол(ь)ши нуждею нежели волею присыланы. Чего ради єсмы приЂхали, явно в. к. м.-сіє по обЂщанію данном под Зборовом войску Запороскому. Мы ж о том безвЂстны будучи, єгда там ниж были, ниже видЂли, на что сам Богъ свидЂтелем єсть, тако написано, что унЂя на том сеймЂ, такъ яко

совЂтовано будет с митрополитом києвском и з духовенством, имЂєт быти разорена, и добра всЂ с церквами имЂют быть отданы. Но уж здЂ полторы недЂли ждем разказанія в. к. м., а надЂєхом ся, что на сем сеймЂ все исполнити ся имЂло. Но не вЂмы чему в небреженіи сіє дЂло, что раз толко у бискупа виленского схожденіє имЂвши, а кто бы нас слушал, ни єдиного не имЂли. УтЂшал нас воєвода кієвский милостію в. к. от дни на ден(ь), потом же сеймъ скончив, а мы ничтож получили. НынЂ ж без права без возвращения добръ церковных от Ђзжаєм. Єсли, сохрани боже, за сіє, запалится огнь в козаках, мы пред престолом божіим и в. к. м. о нашей невинности свидЂтельствуєм.

"И сами чаєм здравіє своє погубити за здЂшноє бытиє и возвращеніє бездЂльноє, зане нам козаки Днепром грозят, також и самому пану воєводЂ до Києва нЂпочто Ђхать.

"ДЂла тут ни єдинаго блага видим, как отселЂ и с чЂм от Ђхат(ь) имамы. Дал посредство пан воєвода именем вашей кролевской милости, чтобы утЂшатис(ь) тЂмъ. А мы так послани, чтобы мы или все одержали или ні с чЂмъ возвратилис(ь). Мы ж обач граждане отчизны и вЂрныє подданныя в. к. м., вЂдая, что имЂеть быти от от Ђзда нашего без постановленія, - главы наша и здравіє будетъ не безстраху,-

"О трех рЂчей просимъ:

"Первая: Архиєпископия празнующая 35) владычество Лутскоє, Хелмскоє, Премысльскоє, архимандричество Жидичинскоє, церков(ь) Любел(ь)ская, монастырь номинату Лещъ-дабы нам отданы были, и привиленя дабысмы имЂли.

"Другая прошенія наша: Понеж постановленїя ни єдиного имамы, и о семь молим, дабы нам правом сиє утверждено было, и что ни єсть в тот час порожно было, то нам за милость кролевскую дабы привращено было, и что потом котороє опорознится от униятов, нам же бы возвращено было, и дабы о том печат(ь) кролевская дана нам была для сущия правды.

"Третия: Дабы церкви вси, которыя в правах при királЂ блаженная памяти сут(ь) нам даныя, отданы были-сирЂчь: в Вилни, в Смоленску, в Пинску, во Л(ь)вовЂ, и по иных градЂхъ, которыя имамы в росписи написаныя.

“ТЂ три изспрошенія єгда з милости королевской приимемъ, тЂмъ утЂшим народ Руский и войско Запороскоє, то и возвратим ся в Києв. А єсли того не одержим от милости королевский, яко тамо главы наша имЂємъ нести под мечь, тако и здЂ в. к. м. права наша полагаючи и главы наша под ноги в. к. м. помЂтаєм”.

Того ж дня в пяток корол(ь) прислал к митрополиту пана Обуховича, писаря великаго княжества Литовского, довЂдуючись, что имЂєтъ ли Ђхати митрополит к Києву, і велми удивляя ся, почто тако хощет скоро Ђхати в Києв. А самъ обЂщаваєт милость митрополиту и попеченіє [36]) велиє имЂя, “дабы вас утЂшил”. Во утрий день вас просит до пана подканцлЂря литовского, тамож зазывал князя маршалка литовского, воєводу Киселя. Там же обЂщал волю их сотворити и ходатайством своим милость у короля обрЂсти. Отецъ митрополит благодаривши за сіє кролевскую милость, на сидЂниє обЂщал ся быти, и в ВаршавЂ хот(ь) и с трудностію мало время пребыти.

Того ж дня отецъ митрополит былъ у князя Вишневецкаго на пиру, гдЂ коликонадесят сенаторов и много прочих панов было, которых довольно и богато учреждено, з мусикою королевскою и войсковою. Там же князь Вишневецкий обЂщал ся над иных и лучши всЂх милость свою к ним имЂти. Панъ канцлЂръ за здравіє отца митрополита так рек: За здравїє вашей честности, господина и пастыря, и за всЂ овцы твои пию и проч.- начавши от пана воєводы києвского до пана воєводы руского и проч. Тамож княз(ь) Радивил гетман литовский, воєвода троцкий, воєвода смоленский, панъ гнЂзнинский, пан подканцлЂрый ксондзъ именованный епіскопіи премысльскии и вси инии панове с великою честію отца митрополита вси почитали, и были там до полунощи, потом отЂхали. Княз(ь) Вишневецкій имянно обЂщался отцу митрополиту и с клятвою во всем услужить, токмо дабы єго просили; наипаче же козаком готовъ служит(ь)- “З дому бо моєго войско Запорозкоє начаток свой взяло; дабы большеє разпространеніє имЂло, должен аз о них попеченіє имЂти”. Тамо ж канцлЂра на сідЂниє и ксондза арцыбискупа познанского во утро просил пріити.

В суботу [37]) во осмом часу было сидЂниє у ксондза бискупа гнездненсково, на котором был ксондзъ сам арцыбискупъ, бискуп познанский, канцлЂръ коронный, подканцлЂрый, ксонжа канцлЂръ литовскій, воєвода києвскій, воєвода браславскій, отецъ митрополит съ

духовными своими; а отецъ владыка лвовскій и архимандрит печарскій за немощ [38]) не были.

В первых на том сидѣніи рек ксондзъ арцыбискуп гнѣздненскій: Король панъ, хотя вскорѣ тщаніє о упокоєніи имѣти, а болый сего ради дабы и Речъ Посполитая в страху не была, и дабы по обѣшанїи св(о)єм подъ Зборовом войску Запорозкому довол(ь)но учинилъ, и нам приказал у вас спросит(ь), чего у короля вы хощете.

Панъ воєвода києвскій: уже бо имѣли разговор наши православнии съ униатами у бискупа виленскаго, гдѣ съ собою ни в чем не соглашалис(ь). Я в то время и доселѣ приводя их к смиренію, любо и отавсюду боя ся, казаки бо мечем и водою грозивши к вам и нехотящаго мене выслали, яко сам отецъ митрополит все сіє вѣсть.

Отецъ митрополит: Приѣхал аз з духовными моими на нынешній сеймъ, частію яко званый посланьємъ от короля, частию жъ и нуждею от казаковъ изгнанъ, дабы ѣхал, и просилъ обѣщанія у короля под Зборовомъ о разореніи уніи. Не хотѣл бы аз сего обѣщанія и добръ намъ належащих, которыми уніати владѣют, отискивати; но иж и без мене сиє под присягою под Зборовом сіє обѣщано. "Какъ отецъ митрополит восхощет о разрушеніи уніи, все сотворити обѣщаємъ", сего ради и корол(ь), хотя обѣщаніє своє казаком исполнить, мене чрез писаніє своє призват(ь) изволил, и сего ради козаки мене и нехотяща выслали, дабы о разрушеніи унии обѣщаніє королевскоє одержал. А чего бы аз хотѣл и совѣтъ имѣл з духовными моими, на первом сидѣніи у ксондза бискупа виленскаго открыл, и днес(ь) о том же прошу, что нам вси добра, которыми униаты владѣють, принадлежат, а так и о всѣ добра просим. Уніи разрушать не мыслим, ани их в чем неправо вѣруют истязуєм. Токмо о наше сущеє, что они без всякаго права от насъ от'яли, до престола королевскаго о том припадая молим. С тѣмъ нас и казаки виправили обѣщая нам сіє: "Или со всѣм что нам пристоит, или ни с чѣм к нам ѣдите; аще ли ж в том что нам єсть негодно, согласитес(ь), вѣдайте о том, что до Днепра вас конечнѣ попровадят". Полно бы уже, панове, и короля пана, и сеймов, и всего панства смущати, полно ж и намъ от уніатов обиды терпѣти, а лучши бы смирити.

На сіє канцлир литовскій: Что ж вы за кривды терпите?

Отецъ митрополит объявляєт вкратцЂ обиды свои и договоры:

“Блаженной памяти корол(ь) услужениє таинствъ и дЂтемъ учениє в благочестии живущим, а не унитом позволив присягою своєю утвердил. Но унияты противо тому противились и не допустили вол(ь)наго имЂти служенїя таинствъ и благочестей яко во Л(ь)вовЂ, в ЛюблинЂ, в Красном СтавЂ, в Билску, в ЛитвЂ, в Смоленску, в Витепску, в Кобрину и в прочих градЂх, гдЂ наши благочестивыя были,-за что наши тагалися и вол(ь)ность до насилия єдин на другово имЂли.

“Владыцтво Премысльскоє при нас навЂки было обЂщано стоять, потом у нас право от'ято; просим дабы было привращенно.

“Церкви муроват(ь) и созидат(ь) волно было наши ж в яновЂ строити начали, они разрушили, в СокалЂ муроват(ь) не дали. “Типографовъ за выпечатован(ь)ємъ катехизмов наших злыми обложили, яко во Л(ь)вовЂ.

Во ЛьвовЂ, в Витепску, в Полотцку, в Вил(ь)ни до судов гражданских не приємлют наших,-просим дабы двЂ части наших было, а унитов єдина.

“Братства имЂти не повелЂвают в Смоленску, в Брестю, в Бил(ь)ску и в прочих городах.

“Монастыри Святого Спаса, ст. Ануфрия и проч. ксондзъ Крупецкий владЂєт, которыє наши были. На Вилчу под Прешлем Пресвятой (!) Пречистой, въ МсциславЂ церквей не отдано, св. Троицы, св. Спаса, в МогилевЂ такожде монастырь Св. Спаса з доходами.

“В Вилни трех церквей не дано: Воскресенїя Христова, св. Іоанна и св. Григориа на посадЂ.

“Також просимъ Вищневецкаго, дабы изговорил гетману литовскому, єгда будем тЂ отбирати церкви, чтобы там смятеня не было.

“Купятицкий монастырь дабы свобожден был от присуду, и дабы вол(ь)но было церковь строити в Пинску, понеж в сиє смятенє сгорЂла. В стЂнах Смоленских мЂсто св. Аврама. Под стЂнами Смоленскими церковь Бориса и ГлЂба не дано, на них же привилея имЂєм от умершаго короля на вЂчныя времена.

А что остаєт владыцство Смоленскоє при ксондзу Злотым до умертвія єго,

архимандрію Смоленскую, которая имѢеть церковь БлаговѢщенія Святей Богородицы в стѢнах Смоленских, с приходами єй належащими просим с привилиєм.

"Кресть знаменіє архіепископьства отцу митрополиту заказано носити, дабы был привращенный,-просим.

"Права на Святую Софію и на архимандрїю Оврудкую, на манастыр Выдубицкій униты не отдают.

"В постановлении положено, дабы церквей руских от нравов греческих не отлучано, а пан Гарабурда в ЛитвѢ, церковь на костел, а приходы до ней належащия самъ ємлет. В Острогу Святой Троицы с приходами на костел обращенна и єзувитом отдана, такожде Сураж тѢм же єзувитом отдан.

"В земли Премысльской, Самборской, Кременецкой и в иных странах священники яко подданыє на панов работают,-дабы были свобожденны от того.

"Суды духовныя, митроплитские и єпископьскиє дабы были сохранены по данн(о)му праву от короля Августа в лѢто 1511-м (!) от Рождества.

В Билску униты такоє право одержали, дабы кто не униат, во граде не жил, на за градом.

"В Орши ксондзъ оффиціал наших не допущаєт до права.

"ТѢ обиды наши и тягости от унитов предложивши перед вами припадая молим, дабы смы вся тая восприяли, а все бы то исполнено было, что корол(ь) под Зборовом казаком обѢщал, и что они нами повелѢли справити, инако жъ му, симъ Ѣхати ни с чѢм, Богом токмо засвидетельствовавши и вами всѢми, что мы сохрані боже, нѢсмы виною злых.

На сіє канцлѢръ: Сіє ваше хотѢнїє и козацкоє, что вы єдинаго хощете, дабы унія разорена была, а благочестиє умножено,-получити вам мощно.

"Договор козацкїй о благочестіи.

"Унія которая от давных времен между нами враждуєт, и до смятенїя

междоусобнаго приводит, яко не єдиною за присланіємъ папежа чрез легата безчестена была, что явно в судЂ; такожде и умершій кроль хогЂлъ милость свою оказати и унїю разорити и от церквей отгнати и нашим с приходами церковными отдати, они же хитростию умысливше многою ослушав ся не отступили. И мы бол(ь)ши не изтязуем, что от старост на что нашими православными строєно недавно, то бы нам отдано и нынЂ” 39).

С того договору канцлЂр искушал, что козаки не изневоляют их всЂм чЂмъ унияты владЂют, но токмо что не от многих лЂтъ восхитили которыє церкви, тЂ бы возвратили ся, яко то: любельская, красноставская, сокальская и проч. Которыя король отдати обЂщаєт, тщета вам больши договаривати ся-о всЂх церквах с приходами, понеж и козаки не о всЂхъ просят; но взявши вол(ь)но часть нЂкую церквей и доходов, без боязни от Ђдете на Украйну”.

На сіє митрополит: Для чего их приЂздъ козацский и с которым договоромъ,-аз вЂмъ. Унию от древних временъ сказывают быти, была при ИсидорЂ митрополите 40), который ж никаких церквей с приходами до унии не принужал. А недавным временем забраныя церкви и приходы ихъ, уже послЂ Сидора от давной унии, недавно за кол(ь)ко лЂтъ, за ПотЂя и иных, єгда уж у нас церкви с приходами отнято, о том то 41) козаки договаривают ся. А єсли бы о том козаки и не просили, но мы яко обиженныя имЂємъ здЂ плакати с плачем многим, чтобы нам привращено, которое наше єсть.

На сиє канцлЂръ: Не потреба вам о том о всем много говорити, чего сами козаки не договаривали ся. Аше вы о всЂх приходах с церквами просите, своими почитаючи, которыми днесь унияты владЂют, то потреба того судом доходити, єсли то вам, а не униятом строєно.

На то канцлЂр коронный: Напрасно тут судитися, не суда здЂ мЂсто, но любви. В любви со святительством твоим по воле короля хощем вся сотворити. Уже єсте просили короля и одержали за своє; нынЂ ж иншаго хощете, яко то о церквах назначеныя от умершаго короля и проч.-Зрив суплицЂ. ПовелЂваєт то все корол(ь), токмо архиєпископии Полотцкии, что тамо лежит тЂло Иосафата, отдати не можетъ; а наипаче еще и архиєпископъ наш живъ тамъ, и проч.

На сіє митрополит: Той архиєпископ не власныи свои тамо держить приходы: и архиєпископию и митрополичю.

На сиє канцлЂр литовский: Съ правого держит привилия, а не справа людскаго.

На сіє канцлЂр польский: Да будет впредь о той архие(пископии) испытаніє, нынЂ же иная своя хотЂния изявляйте.

Отецъ митр. чел всЂ рядом хотЂнія с таким договором: любо нам приходит хранити ся и не чаяти возвративши ся на Украину живым быти, а народ руский ожидаєт нас, чаячи яко полезноє справим. И нынЂ же мы видЂчи РЂчь Посполитую [41]) трудну откладаєм о больших справах до инаго времени, надЂяся на милость кролевскую. Ныне ж о сих просимъ:

1. Церкви во усталвениях Владислава четвертаго назначенныя дабы были возвращены.

2. Вол(ь)ноє ученіє о благочестіи и служеніє таин, которых во Л(ь)вовЂ і в прочих градЂхъ не повелЂвают. Тамо ж с пресвятыми тайнами итти но улицы умершихъ нести с пЂниєм неволно etc.

Что панъ канцлЂръ велми поношаючи отвЂщал: Их мы сами признаваєм быти тайны истинны греческия, чесо ж ради их не почитаєм? Знаєм мы то вси, что и богословы римския о сих свидЂтельствуют, что правы суть тайны греч. О них же я прилЂжно испытовал и на разсужденіє подавал, могут ми Греки спастися?- совершенно ми отвЂщали, что получат спасения, токмо между нами такая розница, яко между родною братиєю, єгда оба два єдиной матери, но обаче меж себя таким и онаким [42]) сыном называют ся. Єдина нас породила церков(ь), матка наша, а мы яко братия, ты єретикъ, ты такой и проч. браним ся. Но обаче сего ради не разрушаєтся братцство.

Молвивши о том много позволили на прошениє митрополита:

3. О крестЂ-о нем же противил ся канцлЂр литовский, но сам арцибискуб и бискупы с прочими позволили до слова, что митрополиту по старому пред собою носити.

4. Пустыя нынЂ вси церкви, и по смерти одержания униятских дабы

християном отданы были, и сіє позволили.

Домовляли ся тогда наши о смоленских церквах, наипаче ж панъ Салтык с вѢрою и плачем и проч. Был велми тому противный подканцлѢр литовский глаголя, что король Жигимонтъ взял Смоленскъ мечем, вол(ь)но єму было яко побѢдителю хотя не униятския церкви унитом отдати, или на костелы обратити.

На то митрополит: Не взял мечем Смоленска корол(ь), но от'искал, что Москва пленивши держала, от'искал яко сущеє своє. Сего ради и не хотѢл корол(ь) на право посягати тых и неволити, которых из неволи свободил, дабы им церкви отнимал, и вѢрити право заборонял. Но то справили униты своим злоумышлениємъ. Яко Полотскъ єгда от'искал у Москвы всѢхъ при своихъ судах и вольностях держал.

Сопротивлял ся о сих много подканцлѢрий, инии ж єму санатарове возбраняли. Ту пан Салтыкъ с плачем просил: Или нам церкви отдайте, дабы мы имѢли в них вол(ь)ноє набоженство, или нам дайте вол(ь)ность, дабы мы с той золотой вол(ь)ности, гдѢ наша душа і совѢсть в неволи, пошли тамъ гдѢ волность душам нашим и вѢру имѢти можем. Любо когда корол(ь) взял Смоленскъ от Москвы, но с нами купно, и наши родители братия и сродники труждали ся в том с королем, что вышедши из неволи московской в неволю паки бол(ь)шую здѢ впасти.

На що подканцлѢрий: Лутше нам вас во отчизнѢ не имѢти нежели непод обная ваша хотѢнія исполняти, дабы єсте церков(ь) в стѢнах Смоленских восприяли.

На что канцлѢръ отвѢщал з жалостию подканцлѢрови: Чего ради там не возбраняєте мечетовъ Татаром, школ Жидом, а церкви имѢти возбраняєте? Которая єсли бы здѢся была, ходил бы к ней аки до костела. Потом же воєвода києвский с подканцлѢром за сіє, что мовил-лучше вас во отчизны не имѢти,- розбранил ся даж до зубов: Или мы, рече, неравни, не имѢємъ ли такой же части во отчизны, или неволно спол(ь)ных вол(ь)ностей употребляти?

По многом же свару, взяли от короля и архиепископию Полотскую, что все в том постановленіи из'явили, то и позволили митрополіи.

(По сім текст королівського привилея 12 січня-але з датою 20 січня!)

То право подано в ВаршавѢ и в ЛюблинѢ до гроду. На том же сидѢнии отецъ митрополит за мѢсто в сенатѢ чрез сенаторов поблагодарил королю, а что сам немощию и убожеством отрицаючи ся толикой чести, на будущий сеймъ или наслѢдником своимъ то мѢсто сохраняєт, нынѢ ж просил короля, дабы в трибуналѢ нашим духовным з духовными римскими мѢсто дати изволил, єгда нам великии там обиды творят.

На сіє канцлѢръ рек: НѢсть сіє во власти кролевской, но всей Речи Посполитой, и вы пред сеймом, на будущих малыхъ сеймиках изволте сиє извѢстити паном гражданом, просячи дабы до счинения паном послом на сеймъ вложено было, а панове послы от братии своєй договариватись будутъ. Аз же обѢщаю по милости королевской, что сего не отречет.

Того ж дня по сидѢніи имѢлъ отецъ митрополит слышаніє, что корол(ь) єго слушал з духовными єго, тамож благодаря короля за даную милость єго, и просячи дабы по скончаніи унитов уже не унитом церкви с приходами отданы были. Что король словом королевским общал. “А то и днес(ь) которому ты, отче митрополите, отдаєшь єпископію Мстиславскую, и я привилей с подписію отдаю”. За что єгда отецъ митрополит и отецъ нареченный Мстиславский поблагодарили короля, крол(ь) отвѢщал: “Живи, отче, долголѢтнє, а за нас Господа бога моли”. Потом целовали руку, и простивши ся от короля отошли, и от Ѣхаль король на ловы. А мы єще недѢлю аж до недѢли будущей, для нескораго отправленїя с канцеляріи жили, дондеже право сочинено.

Дня 20-го генваря отецъ митрополит выслал для отобраня церкви Любел(ь)ской отца Дениска архимандрита жыдычинскаго при пану ЖидкѢєвичу инстигаторе коронном, а подстаросте любельском. Который взявши 50 червонных от отца митрополита мзду от пана канцлѢра на отданіє той церкви, придал єму єще панъ канцлѢръ двух єзувитов варшавских, дабы смятенія какого єзувиты любельскіє со студентами, и прочии ксондзы не творили: придал ему и 50 драганов своих приказавши, дабы всякому кто бы смятеніє творил и отдати не хотѢл, хоти б ксондзъ, или єзувита какий,-в лобъ стреляно.

22-го генваря приѢхавши до Люблина отецъ Дениско отобрал церкви за отданиєм пана инстигатора мирно, ни єдиного обрѢте против-глаголюща,- униятов бо пред временем єше и съ ихъ иосафатами писаными изгнано. Взял церковь только стѢны голыє, понеж униты внутръ церкви ничего не

оставили.

25-го генваря отецъ митрополит приѢхал до Люблина рано, сталъ в манастырѢ освятивши воду, и покропивши [45]) церковь, начали службу отправляти. Жил отецъ митрополит в ЛюблинѢ недѢли двѢ.

Перваго дня февраля отецъ архимандрит жидичинский заѢхалъ Жидичин мирно, Лозовитцкого начальнаго выпровадил волно, понеж уступовал. И прочая и прочая и прочая.

Quae vidimus et audimus haec scripsimus vobis; sunt et alia multa, quae si scribamus, nec ipsam arbitros (!) posse sufficere papirum.

Яже видѢхомъ и слышахом, сія написахомъ вамъ, суть и иная многа, яже аще бы писали, ниже самои бумаги бы стало все исписовати.

II. Виленський панегирик Хмельницькому [46]) *назад...*

Полки войска єго королевскиє милости Запорожских казаков устроєныє и через урожоного Богдана Хмельнитцкого до судов градскихъ києвскихъ суть поданы:

Федор Якубович, полковникъ чигиринской-имѢєтъ войска 3.183 человека.

Ясько Вороненко, полковникъ черкаской 2.986 человекъ.

Семен Савин, полковникъ каневской 3.170 человекъ.

Лукашъ Мозыря полковникъ корсунский 3.473 человека.

Михайло Гришкович полковникъ белоозерский 3.023 человека.

Иосифъ Глухъ полковникъ уманский 2.082 человека.

Данило Нечаі полковникъ брясловский 2.072 человека.

Іван Федоров полковиикъ калницкий 2.460 человекъ.

Антон Жданович полковникъ києвской 2.080 человекъ

Федоръ Лебеда полковникъ переяславской 2.118 человекъ.

Филон Драйдало полковникъ кропивенскиі 2.098 человекъ.

Тимошъ Носен полковникъ прилутцкий 1.958 человекъ.

МатвЂй Гладкой полковникъ миргородский 3.258 человекъ.

Мартынъ Пушкаренко полковникъ ставской 2.983 человека.

Прокопъ Шумейко полковникъ нежинской 1.483 человека.

Мартынъ Небаба полковникъ черниговский 1.296 человекъ.

ВсЂхъ прибраных молодцовъ числомъ 40.000 человекъ.-

Читателю, первиє изволь прочитати вирши все, анежели вычитати число выборныхъ молодцовъ:

Сорокъ тысяч Богдан Хмельнитцкой войска устрояєт,

Полно великую тяготу на себЂ двигаєт.

Для тяготы однако за все упадало

Самоє войско что на себЂ тяготу двигало.

У Бога иго благо и бремя легкоє,

Богданови знати тяготу-понеже бремя тяжкоє.

И нынЂ Запорожскоє войско мужественно ставаєт,

Понеже своє бремя [47]) Богдан подставляєт.

Людно войско Богданово-Господь єдинаго имЂєтъ.

Тяжко Богдану-понеже сам войско двигаєт.

Добрый подвиг, добрый Господь, гетман се боитъ.

Воинство для боязни в цЂлости стоит.

Не упадаєт [48]) войско, стоит добре в справе,

Где чулость гетманская подпираєт яве.

Когда под маєстат королевский ниско упадаєт,

Тяжчає же над королевскую тяготу Богдан имЂєт [49]). Король под Богдановым бремянем падати,

Когда имЂлъ Богданову тяготу двигати.

Богдан Хмельницкиі Яна короля признаваєт,

Король Казимер Богдана гетманом учиняєт.

Помазанникъ єсть божий король, а Богдан єсть даный

От Бога єво думы, Богданомъ названый.

На славу Владиславу произволилъ Богъ взяти,

Не иного развеє Богъ Богдана имЂл дати.

За єдново двЂ краты Богъ надаваєт

Когда гетмана Богдана Яну королю подаваєт.

Счасливый Богдан имЂєт имя с короля Яна -

Иоанна в ымени своєм Богдана.

В Росийскомъ роде король єсть наяснЂйши(м) паном,

Когда двои денницы свЂтят: Богдан со Иванном.

Богом Иоаннъ дерзалъ крещати,

С Хмелнитцким Выховский в делахъ поступати.

Не дивно, понеже Богдана Духъ Святый умудряєтъ,

Иоанна мудрости Богдан научаєт.

Войско Запорожское Богдан устрояєт,

ГдЂ і Выговский Иоан вЂрно послугуєтъ.

Послугуєт и Богдан такъ что войско жити

При волностях: в неволи не будут служити.

Благодарность Богдану войско поволном даєт [50]),

Когда єво с страшных робот Богданъ освобожаєт,

Всвободил і в остальным матку что маткою

Сыном росийскимъ учинилася а не мачехою.

Унея соєдиненє обимет однако такъ подвоила [51]).

Сынов была выродковъ множество наплодила.

Єдиному Богу вѢру Богданъ сохраняєтъ

Что он и другихъ сообщеня не требуєтъ.

Обчее добро Росийского народу

Учинил Богдан что церквамъ сталася свобода.

Владычества, игуменства, к тому монастыри

Архимаричьи также живящиє вѢры.

ДвѢ тѢ обители какъ єсть тот устрояєт

Богдан издавна вольности ихъ сыскав подаваєт.

При Владиславе права в Руси порчено,

При Иоанне и Богдане права исправлено.

Запорожскому войску вол(ь)ность до мешканья.

Границы подлинныє даны для не [52]) замешанья.

Полскоє и рускоє войско в спискахъ устроєны,

В покоє б Хмелнитцкой гетманъ [53]) управливаны.

Противу неприятеля єсть силенъ въ бою,

А чтоб не была измѢна, думал о покою.

Розсужденьємъ о здоровьє всякого самъ ценил,

Своє и чужеє-єстли хитроє-безчестил.

И прилежаниє все однимъ словомъ может назватися:

Понеже єсть гетманъ-непотребно болши описывати.

При именьяхъ єсть пристойность именья вписати

В список-на пришлые времена хвалу отдати.

Славнымъ предкамъ ненадобно ту освидетелствовати,

Толко дѢтем надобно то обявити,

Что в Росийскомъ народе єсть Хмельницкий Богдан гетманъ.

А писарь Выговский Иоанъ.

Дело Хмелнитцкихъ тем не зблудило,

Что ся в покою короля переменило.

Такъ по рыцерску Богданъ услугуєтъ,

Что за послуги булаву король єму даруєт.

Через Богдана далъ войску король волности,

Також Богдан королю дался с поволности.

Дал ся в подданство-волность свобождаєт,

Богданъ подданство поволноє имъєт [54]). В росийскомъ роде польская булава,

В народе пол(ь)скомъ росийская слава.

Когда король Казимер єсть в Польше Иоанъ,

В Руси єсть гетман Хмелнитцкий Богдан.

Хмельнитцкиє приняли когда ся крестили,

Приняли крещесть за печат(ь) когда заслужили.

(Заслужили) Хмельнитцкихъ крестъ предкове,

И тѢмъ подарокъ [55]) которымъ крестят ся Голубове.

Когда Хмелнитцких подобный клейнот у Голубов,

Подобная умрети за вотчинную [56]) любов.

Возлюбленные матки вотчины [56]) сынове

Хмелницткиє всѢ с предков, такъ же Голубове.

Когда Абданкъ знак [57]) справедливости [58]) с поволностью в гербе.

Крестъ побѢда, крестъ похвала в небе.

Понеже то крестъ Хмельнитцкий в своєм гербѢ маєт,

Тою силою [59]) при божиємъ крестѢ и свой крестъ двигати [60]).

Креста митрополиту заказано было нести пред собою,

Ажь имѢл свой крестъ Богдан носити.

При Могиле Петре креста заслуженьє,

При Богдану в Руси суть [61]) воздвиженьє.

Два клейноты розныхъ се тут в оку сияют,

Что из нихъ одинъ другому почесть выстрояют.

Однако имѢєт Выговских стрелу всегда знати,

Нижайший поклон Хмелнитцкихъ кресту отдавати.

Труды и печалованье два гербы стояли,

Сообщающим ся правду такъ устроили:

Абданкъ добрый крестъ тяготу знаменуєт,

Прудко летящему [62]) во спомоч приймуєт.

Крестъ Хмелнитцких придаєт Хмелнитцкимъ, которых

Стрела имЂєт себЂ за подпору. Верни(й) отрокъ козакъ на дол крестъ тут образ даєт,

Которым Богъ и тЂмъ Богданъ немного побЂждаєт.

Крестъ в гербе, крестъ при сабле на знакъ побЂды имаєтъ,

Дважды болши над иных Богдане побеждаєт.

За силнейшую мочь в гербе Хмелнитцкимъ даный

Крестъ Христовъ надежная збруя из упорных [63]).

Абданк [64]) поволность значит при кресте для брани

Умрети Хмелнитцких старожитности крестъ может пристойно.

Вгербе Хмелнитцкихъ крестъ ся воскресити водружаєт.

В ыменьє своємъ Богданъ имя от Бога имЂєт.

Доброго клейноту здоровья хранила

Стрела в клейноте Выговскихъ пристойная спожила.

Без лука в гербе стрела-знат(ь) лукъ в руках имЂєт.

Выговский за все знат(ь) из лука стреляєт.

Межь планидами єсть одна стрела в небе,

Одна Выговских стрела, какъ в небе в гербе

Мыслью какъ стрелою в небо стреляєш

Из лука хотя небо божиє Выговский измеряєш.

В гербовым поле писма персями послугуєт.

Стрела в дикоє поле гротом залетаєт.

Войско на похвалу полскому орлови,

Орел в небе приданый єсть Йоаннови.

То і “началє бЂ Слово” та ся подписуєт

Иоанъ Выговский гротом шванкъ рысуєт,

Когда неприятел(ь) в цЂль попадши мЂрил,

Знаком Абданкъ вначале стреливши не покривил.

Иоане Выговский от Бога ли дана

ДЂлность тебЂ такова или от Богдана?

Могъ бы хто разумЂти, что докончаєтца,

ГдЂ толко самоє дЂло починаєтца-

Счасливо востати ся или пановане короля Казимера

В Рускомъ народе какъ за Владимера 65). Тот двенадцат сынов имЂл, однако того(о) не имЂли

ДЂти что ныне Хмелнитцки доказали.

Сынов Владимеровыхъ Росия упала,

С Хмелнитцкихъ-при Богдане на ноги постали.

III. Реляція з Царгороду, передана польськими комісарами московським послам підчас львівських переговорів 1653 року 66)*назад...*

Перевод с пол(ь)сково писма, каково писмо дали паны рада в отвЂте.

Нашъ всегдашний волкъ прямо волка злЂйший, чтоб уж коли нибуд(ь) на крюку или на колу был повис, многожды подтверженную присягу свою

ломит. И ныне послал Мерькурия и с нимъ нЂсколько иных, которые марта 12-го дня пришли с великими дарами, помощи прося. И по многой на диване цесарской 8-го дня апрЂля думЂ, есть ли дати казакамъ помощи,-єдна сторона не позволяла для того: “Ненадобно тЂх мужиков тЂшиті, которыє, какъ бы Поляковъ победили, прямо б силы собрав и обещания своего не додержали; что в таковых людех, каковы суть казаки, нимало правды і вЂры нЂт; до того Поляки для нашего добра, которого по примирью боронили, терпят: что они казаков не пускали на море, на себя ту войну переняли. Для того достойно тЂмъ ребелизантомъ добра не желати. А что бол(ь)ше-нам самим то может шкодети вел(ь)ми: есть ли снесут Казаков Поляки, или с нами, какъ ни єсть, случатца,-вся тягость войны такъ сильных войскъ на нас обвалитца. Для того лутше намъ быти в том ни сими, ни тЂми, и не разоряти с ними укрепленых пакта покою, имянно, что нам то не надобно чтоб они первие хотЂли укрепление мира сломати.

Другая ж половина противно совЂтовали, что недостоит монарху Турков-Отоманов [67]) сызнову поддаючихся казаков отдаляти, от которых землею и морем будет помочь против всяково отомансково неприятеля без протарей, наипаче с прибылью казнЂ и подданства много храбрых молотцов.-Есть ли победители будутъ Польшу возьмут, удобно будет потом казаков усмирити, а государству [68]) турскому отоманскому великая прибыль прибудет не только с Польщи которою тотчасъ обещаетъ поддати, наскоро [69]) со всей Европиі. Что о Поляках тЂх ненадобно жалЂти, что козакам на море загородили [70]), не здЂлали того от истиннаго сердца противу нам, но чтоб покою своему догажали, не хотя войны имЂти; что имъ покой былъ, который они в прохладах имЂли. Наипаче надобно явное неприятство с ними имЂти ж, убо знатно что нЂшто умышляют. Что естьли суть бусурмани приятельми, что союзу мира разрЂшити не хотят, для чего ж непобедімым салтаном нашимъ чрез нЂсколько лЂтъ посла не посылаючи-гордяс(ь). Естьли от хана крымского обиду разумЂютъ имЂти, что братство оружия приял с казаки прислати было посла. И такъ какъ при Салтан-Мурате Абаси і Кантемиры и иные были кажнены, такъ и татарский хан нынешний. Для того великое есть помышление, что у них нЂкоторая хитрость противунам, а особна что их монарха есть брат родной прошлому, которой хотЂл премиря сломати для того, чтоб не моглъ нас обижати,

упредіти ево надобно, что будет какъ помощъ великую казаком дастъ Отаман непобедимы(й), и ненадобно того блюстися, во власти то Божей есть, хотя бы война казакомъ и нещастилась, однако нескоро всѢхъ татар победятъ, и нескоро присягу сломав отступятъ от него татарове далеко больший сильнѢйший салтан нашъ которого чтоб хто победил, еще тот гаур не родился.

И на тот совѢтъ мать салтана цесаря молодого, будучи русскою, которая имѢетъ в Станболе брата Русина дебелого [71]), по наговору Греков заступаючи бѢя очаковского, тоѢ сторону держала. Помощъ обещано даті-пашу СилистрѢіского господарей и хана татарского. И чтоб то дѢло в совершение привести, придано имъ единого капія-пащу, которой с ними Ѣдетъ.

Многие вельми Турки того жалѢютъ, что явно перемирье розоряют Турки с Поляки і добра не надѢются. ИмѢли нато разсуждение, что первие жалуючися на хана, бутто имъ прямо не хотѢл помогати, просили 20 тысяч янычар, и какъ им отказано, просили чтоб имъ дали Грековъ. Они то розмострили, начто они невооруженных хотятъ вооружати. Однолично чтоб какъ Поляков такъ и Турское государство оманули.

На остаток однолично на тое присягли казацкие послы, что всѢ будут бусурмане, и три из них потурчилися, и обещалися всю Польшу не только поддати, но и скоро потурчити. Печальние () неприятного Руских народов кривоприсяжства вѢсти скорый принесетъ Меркурий. Посемъ и прочая. Дан в Станбуле апрѢля въ 7 день лѢта 1651-го” [72]).

IV. Відповідь польского уряду московським, послам в українській справі, передана 9 серпня с. с. 1653 р. [73]).*назад...*

1-я статья о титлах (л. 581-599).

2- я статья про черкаское дѢло (л. 599).

"Список с отвѢтного письма слово в слово наяснѢйшего і вел. гос. Яна Казимера і т. д. великимъ и полн. посломъ -ответ про нижеимянованые дела и статьи; о которых с нами, Корол. вел-ва паны рады і врадниками К. П. и

В. К. Л.,-Цмр. Вел-ва вы, в. и п. послы говорили:

"Да нам же, кор. вел-ва паномъ раде і врадником К. П. і В. К. Л., вы ж, ц. в-ва в. и п. послы, говорили и на писмѢ подали, что в прошлом 156-м году, какъ государя нашего святое памяти Владислава четвертого, божиєю милостию короля польского і в. к. л. и иных, не стало, и учалося у нас быть с подданными нашими запорожскими Черкасы междоусобье і война, і в то время присылалъ кь е. ц. в-ву Богданъ Хмельнитцкий, гетман войска Запорожского, и все войско Запорожское посланников своих многижда, чтоб е. ц. в-во для (600) православные вѢры християнские и святых божиих церквей, в которой будто они, Черкасы от пановъ рад і всей Р. П. К. П. і В. К. Л. гонение и утеснение маютъ, и будто они к вѢре римской неволены были,-над ними умилосердился, и приняв их под свою 74) высокую ц. в-ва руку. І вел. гос. вашъ е. ц. в-во, памятуя вѢчное докончанье, ихъ Черкас под свою ц. в-ва руку приняти не изволилъ, но кь ему Богдану Хмельнитцкому посылалъ своего ц. в-ва посланника, чтоб они, Черкасы сослався с нами паны радами то междо(у)собие успокоили; и к намъ паном раде вел. гос. вашъ е. ц. в-во посылал же. А как наяснѢйшиі і вел. гос. нашъ, Янъ Казимер, бож. мил. кор. пол і в. к. литовский и иных, е. к. в-во учинился на К. П. и на В. К. Л.,-и от ц. в-ва о том к Богдану Хмельнитцкому посылано, чтоб онъ, Хмельнитцкой со всѢм войскомъ по прежнему у е. к. (601) в-ва в послушеніи были и от бусурманъ отстали. Да в нынешнем же 161-м году к е. ц. в-ву присылалъ Богданъ Хмельнитцки; что с стороны е. к. в-ва по договором, на чом с ними черкасами мир былъ учиненъ под Зборовымъ и под БѢлою Церковью, не исполнено: церквей божиихъ всѢхъ не отдано, а отданы знову в унѢю поворочено, и многихъ крестьянъ греческого закону духовных и мирских замучено, і войська 75) на розорение искорененіі ихъ собраны. И чтоб е. ц. в-во милосердие над ними для православные вѢры християнские показалъ и за нихъ вступился и под свою ц. в-ва высокую руку принялъ. А будетъ их ц. в-во под свою ц. в-ва руку не примет, и они поневоле учинятца в подданстве салтана туретцкого или крымского хана, для того что и под Туркомъ живутъ многие християне, а таковаго гонения не бываетъ от бусурманов, каково будто имъ, Черкасомъ от Поляков, а для того, что в К. П. і в В. К. Л. (602) богоубийцы Жиды такова гонения и насилованья в вѢре не маютъ, какъ оным Черкасом И. е. ц. в-во потомуж, ихъ черкас, по своей братцкой дружбе и любви, остерегая вѢчного докончанья под свою ц. в-ва высокую руку приняти не

изволил, но посылал к Богдану Хмельнитцкому своего ц. в-ва стольника Якова Лихарева да подьячего Івана Фомина, чтоб онъ гетманъ і все войско того не помыслили и чтоб имъ в подданстве салтана туретцкого или хана крымского не учинитися, но чтоб по прежнему в послушениі і в подданстве е. к. в-ва были. И на то гетманъ і все войско Запорожское говорили: а хочет е. ц. в-во, чтоб имъ быть у К. В-ва по прежнему быть в подданстве, и ц. бы в-во ихъ пожаловалъ і в нихъ вступился, и с к. в-вомъ, К-ою П-ою и с В-и К. Л-м ихъ Черкас помирилъ. І вел. гос. нашъ [76]), е. ц. в-во, для православные вЂры християн(603)ские и для успокоения междоусобные брани и о розлитиі крови християнские жалуя, на то изволилъ. А по братцкой дружбе и любви и по вЂчному докончанью лутчего е. к. в-ву искaя, чтоб, междоусобие и крови невинные успокоилися, и чтоб православных християн в подданство бусурманом не отпустить,-указал вамъ своего ц. в-ва в. и п. посломъ в отвЂте с нами к. в-ва паны рады говорить о томъ, чтоб к. в-ва намъ паном раде і врадником к. П. и В. К. Л.-вы ц. в-ва в. и п. послы об(ъ)явили, и подлинно о том говорили.

И на то отвЂтъ:

Вел. гос. нашему, е. к. в-ву, влюбительно то бысть дЂло восприятиі, что В. Г. вашъ, Е. Ц. В-во, остерегая вЂчного докончанья, и лутчего е. к. в-ву і всЂмъ е. к. в-ва господарствомъ (604) желая, с вами ц. в-ва в. и п. послы прислалъ тое надобное остереганье, и что он же В. Г вашъ, е. ц. в-во, в то вложитися изволилъ, хотя и тое разорение, меж властными е. к. в-ва поддаными, с великою Е. К. В-ва государствъ нуждою учиненое, в тишину привести, и проступных подданныхъ в прежнемъ должном послушаниі учинити.

И в. г. нашъ, е. к. в-во, видя в том таковую брата своего, в. г. вашего, е. ц. в-ва братцкую любовъ и истинное и доброе хотЂние, потому ж е. ц. в-ву и е. ц. в-ва государтвом лутчего искать и тово остерегати готов, чтоб братцкая общая любов и дружба множилас(ь), и чтоб меж ими великими государи и ихъ государствы навеки мир заставал, а всякие б противные обиды отдалены б были. И в. г. нашъ, е. к. в-во, таковую кь е. ц. в-ву любов исполнилъ в то время, какъ своего к. (605) в-ва посланника, уроженного Альбрехта Пражмовского кь е. ц- в-ву посылал, и какъ посылал своих к. ц-ва вел. и полн. пословъ- вельможного Станислава Витовского каштеляна сендомирского с товарищи, остерегая брата своего, в. г. вашего, е. ц. в-ва, о

злом помышлениі хана крымского, что онъ ханъ крымской, по подущениі ребелизанта Хмельнитцкого, хотѢлъ в е. ц. в-ва государства итти войною. А для подлинное о том правды с тѢми жь своего к. в-ва послами посылал е. к. в-во ханские грамоты И то Е. К. В-во по братцкой кь Е. Ц- В-ву дружбе учинил. И не токмо “таковое злое помышление хана крымского разтерзати, но и соединитися противко нему ханови общему неприятелеви готов был.

Таковую ж любовъ братцкую і в нынешнем дѢле, которые ц. в-ва вы, в. и п. послы намъ к. в-ва паномъ раде і врадником об(ъ)явили, е. к. (606) в-во исполняя, тѢшится в том, что в. г. вашъ е. ц. в-во высокомудрым разумомъ разсуж'даетъ о томъ,-правда ли то удаетъ, будто вѢра греческого закону гонение терпитъ. И то онъ, крестопреступникъ, чинит с хитростью, покрывая свои злости строптивым уданемъ, и будетъ ли кто, возревъ в начало и точения тое войны, паче солнца яснѢйши был узрѢлъ, что в тую войну никакими мѢрами вѢра не вступается ,и тая война вжо давно-еще за святые памяти наяснѢйшего і вел. гос. нашего Владислава четвертого ,бож. мил. короля польского и в. кн. Литовского и иныхъ, которой на обиранье и на сщастливом корунованье своемъ опасно около того ходил, чтобы всѢ ссоры греческого закону успокоены были,- учалася. И тая война не для вѢры, потому что вѢра виколиже в нияком гонениі не была и не есть, но тая война учинилася с самые истинные злости и неправды хлопские Хмельнитцкого и его друговъ, для того что ему Хмельнитцкому всегда запрещено и не позволено по вѢчному (607) докончаниі, с цесарем туретцкимъ учиненым, итти и ходити на море в государство Туретцкое, и на унятия того самовольства, с повелѢния всей РѢчи посполитые уставленъ былъ замокъ Кодакъ. И тотъ замокъ Кодакъ, какъ самовольную какую и твердоустую лошад(ь) и самовольниковъ на крѢпкомъ муштуку держал. И еще для того войну онъ ж Хмельнитцкиі учалъ, што не позволяно и нельзѢ ему было во окрестных государствах грабежов, лупов, обид и шкод чинить [77]), и что е. ц. в-ва государствомъ обид чинить нѢмочно было, бес чего ему Хмельницткому обойтися нельзя.

И для того, что войску Запорожскому самовольства не позволяно, и он Хмельнитцкиі инакихъ никаких врат грабежомъ, лупомъ и обидомъ отворити не возмогая, но постилая себѢ для тѢх лупов путь домовыми причинами, и с нѢкоторыми е. к. в-ва государствъ обывательми зачѢпки чинячи, а обачив время потому, коли е. к. в.-ва ратные люди порубежные от поганцов в тѢх мѢстех на сторожи (608) будучи (в) малой купе были,-и в

тѢ поры онъ Хмельнитцкиі; соединився с ханомъ Крымским и со всѢми ордами на е. к. в-ва ратные люди убеспѢченые наступил. И оных розгромилъ, гетманов в неволю поганскою подалъ. Кодакъ замокъ, которые имъ, Черкасомъ на перешкоде былъ на море к государством Туретцким-попсовали о в ни во что обернули.

І в таких своих дѢлех злых, видя от всее РѢчипосполитые противко нимъ, Черкасомъ войну, а на силы свои они Черкасы не уповаючи, чернь бунтуютъ, и будто для вѢры к себѢ призываютъ. А потом и кь е. ц. в-ву в року прошлом 1648 посылают с челобитьем, чтоб е. ц. в-во ихъ, Черкас под свою ц. в-ва высокую руку приняти изволилъ. И о том ихъ челобитье е. ц. в-во в старону е. к. в-ва в то время не писалъ. А было б от в. г. вашего, е. ц. в-ва, такъ о прежнемъ его Хмельнитцкого челобитье е. к. в-ву і всей р. п. об(ъ)явлено, какъ вы, ц. в-ва в. и п. послы, ныне объявили, — и е. б. к. в-во, видя брата своего, в. г. вашего, е. ц. в-ва, высокое среднитство, тому б всему мочно б было в совершение уже приведену быти, и нѢ было б такое многое пролитие крови християнские. Не пошло б в полон такое множество людей греческого закону в руки бусурманские. Не пришло б было паном и шляхте до утраты таковых широких и достатних маетностей своих. Не мѢло бы РѢчи Посполитой такие шкоды. Не пострадало б такъ многихъ сеѢ отчизны сынов, которые б всему б християнству на поганцов могли б услужить.

И будет ли о вѢру война учалася, и для чево ж они, Черкасы, не имѢя пред очима своима страха божия, способом поганскимъ бусурманским не токмо костелы, кляшторы [78]), городы, дворы, села католитцкие римские, но и церкви божиі и монастыри греческого закону попалили и спленъдравали? И ТѢ ж Черкасы олтари в костелах и церквах божиих бесчестили; пресвятую евхаристию [79]) топтали; килихи, кресты и иншее строение церковное насил(ь)ствымъ брали; грабили шляхту, не памятуя греческого закону своего, чернцов и попов побили и мучили. НапослѢдокъ, что и помыслити страшно, они ж, Черкасы усопших людей из гробов добывали, над ними глумилися и с нихъ здирали. Иконы пресвятые богородицы дѢвы и из ізобилия злупили и здирали. В самой единой архиепископиі Лвовскиі, которая взглядом широких е. к. в-ва государствъ невелико есть, скол(ь)ко сотъ костеловъ и церквей божиих попалили и поплендровали.

И тот же зрайца Хмельницткиі, какъ со всѢми ордами подступил был под

тотъ город лвов, в которым мы, к. в-ва панове рада і врадники, с вами, ц. в-ва в. и п. послы, о дѢлех ныне говоримъ, попалили посады. И в тѢх посадах будучие костелы и церкви Божиі попалив, город тотъ скол(ь)ко недель в облеженью имѢлъ. И в томъ городе будучие мещаня, видя таковую свою нужду, ему хмельнитцкому поневоли окуповалися, и к тому окупу, которого было на кол(ь)ко крот 100 тыс., какъ (611) пинезей не стало, строения церковные прикладалися [80]), и то все Хмельнитцкиі сребролюбивыми и отвокрадскими руками своими-кресты и иное строение церковное поганцомъ бусурманомъ поотдавал. И то он же зрайца чинил не на [81]) сохранения вѢры, но на глумления и сромоту вещей. Богу всемогущему посвященных.

Онъ еж Хмельнитцкиі таковыми дурными делами своими неудоволен, для грабежу и лупов самовольно Волоские и Мултянские государства, идѢже есть одна токмо вѢра греческого закону, впадши таковые ж злые дѢла и убийства какъ и в Польше над священниками и чернцами чинилъ; строение и изобилие в церквах Божиих забиралъ. И таковых непристойных досад хотя они -государеве Мултянские и нынешниі волошскиі Стефан, которые с нимъ Хмельнитцким въ единоравной вѢре суть,-над нимъ сомъститися,-случася со княземъ седмигродцкимъ Ракоцым, и хотят обще сь єго к. в.-ва ратными людьми того неприятеля побеждати. И там они государеве и князь Ракоцы хотят ити, идѢже е. к. в-во похочетъ, и идѢже его Хмельнитцкого (612) сыскати будет мочно.

Но хто исповѢсти может, что то лживая и неправдивая быть перед е. ц. в-вомъ его Хмельнитцкого повесть, чтоб тая война учалася будто для гонения греческие вѢры! Самъ тот израйца Хмельнитцкиі, который не токмо е. к. в-ву пану своему многижда, но и самому господу богу вѢры не додержал, и тую ж вѢру кромѢ всякие причины, не памятуя крестного целованья сломил. И нынѢ он Хмельнитцкиі погруженъ в злости, не токмо от вѢры, которую от рождения своего на крещениі восприял, но и от самого бога творца своего отступил, в то время иакъ ся побусурманилъ. И того ево злого дѢла певные и истинные суть доводы. Показал е. к. в-во ему Хмельнитцкому ласку в ту пору какъ е. к. в-во коруновано, и послалъ е. к. в-во ему булаву [82]) гетманскую и хоругов, и тѢ всѢ его Хмельнитцкого дѢла е. к. в-во приз своихъ к. в-ва комисаровъ ему отпустити обѢщалъ. Но онъ, злый человѢкъ таковое (613) ласки и е. к. в-ва добродѢтельства

немного в себѢ здержал, но вскорѢ потомъ от е. к. в-ва к нему Хмельнитцкому посланых гонцов одных в ничево поставилъ, других-яко то урожоного Смяровского, доброго е. к. в-ва дворянина невинного человека он же Хмельнитцкиі позобивал, і вновь почалъ помѢстья и маетности шляхетцкие наезждати, вновъ кров(ь) християнскую тиранско розливал. Но конецъ противко самому пану своему, помазанцови божию, он же Хмельнитцкиі повстал, хана крымского со всѢми ордами под Збораш и под Зборов спровадил.

И в то время поганинъ ханъ,-видя злость хлопскую, гордую волю его Хмельнитцкого и под нозѢ его е. к. в-ва нахилил, что он Хмельнитцкий в ту пору милосердья и ласки у е. в. в-ва спрашати мусил. Никакихъ в то время с Хмельницким и с (в)ойскомъ Запорожскимъ не чинено договоровъ, но сам хан розсужая і видя неправду в томъ, чтоб подданый противъ пану своему мѢл повстати, и тому таковому е. к. в-ва дѢлу какъ нельзя быти (614) в нелюбви у всѢхъ монарховъ, вложился в то ханъ Крымскиі, и за нимъ Хмельнитцкимъ е. к. в-ва просилъ, чтоб е. к. в-во ему Хмельнитцкому і всему войску Запорожскому многие ихъ злости отпустилъ. І в то время он Хмельнитцкиі с каковымъ смирением и слезами при нозех е. к. в-ва лежал! И тое его смирение было волчье, а слезы были крокодиловы. Но е. к. в-во, милосердный государь, ему Хмельницкому ко своему К. В-ва маестатови приступити изволилъ. І в ту пору не было тамъ никакова прилѢрья, токмо было об(ъ)явление ласка и милосердия е. к. в-ва, и токмо было тамъ всѢмъ от е. к. в-ва Хмельнитцкому злостей и неправдъ забвение, и то есть в соймовой напечатано констутуцые. И е. к. в-во, имѢя и ко подданым своимъ милосердное сердцо, не токмо о помщениі не мыслилъ, но с великого милосердия своего клейнотом шляхетцкимъ его Хмельницкого украсил, и староство ему Чигиринское дал,-только б (615) он Хмельницкиі по пренжему в послушаниі у е. к. в-ва и у всеѢ РѢчи Посполитые учинился.

И тае таковое е. к. в-ва добродѢтельство не долго в серцы своемъ хлопскимъ он Хмельницкиі держал. Внов(ь) возвратился и прежним злымъ своим дѢлам, и всегда большую собѢ у е. к. в-ва нелюбовь і вражду дѢлая, здрады [83]) чинячи и РѢчьпосполитая к немалым и многимъ коштомъ приводячи,-для того что РѢчь-Посполитая многихъ ратных людей збірает и ховаетъ; Не билъ челомъ он Хмельницкиі е. ц. в-ву, чтоб е. ц. в-во по первомъ челобитью его Хмельницкого под свою высокую ц. В-ва руку приняти не изволилъ, или о том Ц. В-ва не просил, чтоб Е. Ц. В-во вспоте вложил,-чтоб ему Хмельницкому разгнѢваный маестатъ е. к. в-ва молити было мочно. И то он для того не чинил, что бусурманов радою своею на государства е. ц. в-ва наводил для лупов и грабежов, чтоб с тѢх грабежов и лупов была хану Крымскому (616) заплата. Но он Хмельницкиі того ж хана Крымского со всѢми ордами [84]) спровадил [85]) под Берестечко. І в ту пору самъ Богъ справедливый на то над крестопреступником объявил, что он видя только е. к. в-ва потугу, немало в трикратной битве погубивъши людей, самъ с ханом и со всѢми ордами безстыдно с поля утекъ, і вспять не оглянувся аж в Крыме. И в то время он Хмельницкиі казаков и простое поспольство в ребеллею през потуги поганскую татарскую изневолилъ и оных в таборе отбежал. І в то время всѢх людей в таборе будучихъ мочно было е. к. в-ву снести. И какъ с табору они казаки утекали, такъ ж мочно было е. к. в-ву на них казаковъ наступить и всѢх выкоренити. Но какъ [86]) потомъ ратные [87]) люди корунные и в. к. л. под БѢлою Церковью были собралися, и тѢ е. к. в-ва ратные люди вновь их ребеллизантовъ окрестъ оточили, і в тотъ час он же злый [88]) человѢкъ к прежнему своему (617) вымышленному притекъ смирению,-вновь е. к. в-ва гетманы и комисары над нимъ милосердие учинили, вновь он же крестъ целовал на послушание и на розорение дружбы з бусурманы, и недостоин себѢ, быти многих щедрот ласки е. к. в-ва под зборовымъ обьявленое почиталъ.

И какъ тое ж ласки под Берестечком пострадал в тое велие милосердие злостей его Хмельнитцкого еще не задержало. Но он, жестосердый человѢкъ никакие причины маючи до того, с ордами татарскими на е. к. в-ва часть ратных людей, которые в купу под Батогом собраны не были, войною наступилъ, и тѢх всѢх ратных людей, а с ними гетмана погубилъ. А над тѢми людьми, которые живо з битвы побраны были, подлуг воли своея тиранско глумился. А что большая,-ниволи же слыханая рѢчь-онъ

Хмельнитцкиі людей в полон на онъчасъ от крымцовъ взятых з дороги у них Татаров, окупая тѢх людей тиранско мордовал и окрутно смертью при своих очах губити (618) велѢлъ, а имявно; людей в знатной фомиліі урожоных и РѢчи Посполитой добре заслужоных. И какъ они крымцы от нѢкоторыхъ людей наших, с ними, Крымцы 89) в дружбе будучих, пытани были, для чего б ему Хмельницкому таковое тиранство чинити изволяли,- на то тѢмъ людемъ нашимъ Крымцы такой отвѢтъ дали: что коли б онъ Хмельнитцкиі будучи бусурманиномъ, по бусурманску — не по хриетиянску кресть целовалъ, и на тот часъ оному б на такое тиранство они Крымцы не изволили; но коли он Хмельнитцкиі бусурманомъ будучи крестъ целовалъ по християнскиі, і в тот час мы, Крымцы его Хмельнитцкого за крестопреступника не имѢли, и того ему тиранства чинити допущали. И был ли бы Хмельницкиі инаково учинилъ,-и сами б его крымцы на шаблях рознесли.

И с тѢх мѢръ какъ мочно вѢрити, что онъ о вѢру воюетъ для того, что он такое множество людей греческого закону в руки бусурманские подал, и ихъ тысещами татаромъ гнати и брать позволилъ? И с тѢхъ побраных людей нѢ кождый ся (619) возвратит во своя, потому что нѢ кождый мает ся чимъ окупити; и уже тамъ в неволе не токмо вѢры забудут, но от самого Бога отступят, а имянно женскиі чинъ, и тые дѢти, которые еще в суполномъ не суть разуме, и которые еще в вѢре не добре утвержены были. И такое множество тот жестоковыйный и нерассудный человѢкъ людей християнских римское и греческое вѢры на души и на теле убилъ. І мочно ж му будетъ вѢрити, что онъ злый человѢкъ от (!) вѢру воюетъ? І вел. гос. вашему, Е. Ц. В-ву, надобно б уважить,- достоин ли есть тот человѢкъ е. ц. в-ва улитования и милосердия? Достоин ли есть того высокого, с которыми вы, Ц. В-ва в. и п. послы, приѢхали- среднидства 90).

И ц. б в-ву высокимъ разумомъ своимъ разсудить то,-кому паче и множае повиненъ: брату ли своему е. к. в-ву, который такие великие от одного зрайцы вора терпить безчестья (620), такие великиі досады поноситъ, таких многихъ, ратных людей с немалым коштомъ РѢчь Посполитая ховает? Или тому зрайцы, который пана своего и Бога здрадилъ. Который не о вѢре, но против вѢры воюет, и который Евтропию всю поганству в подданство привести обещаетъ? И сему б и над е. ц. в-вомъ от поганцов бусурманов с соединенными гултяеми и ворами с поганы учинену быти мочно было!

Но по братцкой любви и дружбе е. к. в-во не возбраняетца приняти таковаго среднидства, которое б с славою и честью е. к. в-ва быти могло. І в томъ е. к. в-во быти (!) ц. в-ва от вас, великих и полномочных пословъ, чтоб вы, ц- в-ва в. и п. послы, грамоту от Хмельницкого е. ц. в-ву наданую указали, чево он Хмельнитцкиі в той грамоте требует, какъ ся упокоряетъ, и какими мЂрами милосердия (621) ищет. Поистинне бо не от подданого милосердия требующаго, но от пана преступному подданому, статья даваномъ быти подобаетъ.

А что вы, ц. в-ва в. и п. послы, требуете от нас, к. в-ва панов рад і врадников, чтоб при показаниі ласки и милости тое, которую е. к. в-во имъ, Черкасомъ под Зборовомъ учинил, они ж черкасы захованы были,-и о том уже мовить нельзя. Потому что тое всЂ что под Зборовым сталося, что для нихъ Черкасов под БЂлою Церквоью учинено было,-уже тЂжь Черкасы стратили: под Берестечкомъ ласку Зборовскую, а под Ботогом-ласку белоцерковскую стратили. Для того что он Хмельницкиі, забыв милосердие от е. к. в-ва ему Хмельницкому учиненого (!) с ханомъ и со всЂми ордами на маестат е. к. в-ва войною порывался, и что под Батогомъ гетмана с-щастью е. к. в-ва (632) ратных людей снес противно крестному целованью, под Зборовомъ и под БЂлою Церковью учиненому.

А что вы, ц. в-ва в. и п. послы, видя и разсуждая неизглаголонныя злости і воровства того вереломного зрайца і всего войска Запорожского, отступуете всЂхъ нашихъ статей Зборовских, а держитеся одное только статьи о вЂру греческого закону, и на то мы к. в-ва панове рада і врадники такъ вамъ, ц. в-ва в. и п. посломъ, отвещаем; Хоть в. гос. нашему, какъ монарсе и королю, е. к. в-ву, не должно и неповинно б было оправдатися о томъ, что вь е. к. в-ва государствах дЂетца, никому бо немочно есть в чюжомъ государстве государствовати и того истезати, что к нему не належит, потому что и е. к. в-во не испытует, что ся вь е. ц. 91) в-ва дЂетъ. Хоть е. к- в-ву подлинно вЂдомо (623) есть, что въ е. ц. в-ва государствах одна была греческого закону прежде вЂра, а ныне многие люторями (!), кальвины и их зборы в государствах е. ц. в-ва знайдуютца; но е. к. в-ву то не рупит(!), потому что е. к. в-во до того ничего не належит и никакими мЂрами в чюжие государства не вступается, а остерегаетъ вЂчное докончанье. Но е. к. в-во по братцкой дружбе и любви кь е. ц. в-ву о томъ объявляетъ, что е. к. в-во Черкасомъ под Зборовом того не обещал, что б только сама Русь в не унЂи будучья в господарствах е. к. в-ва заставати мЂла, но позволилъ обоему

духовенству, чтоб о томъ меж собою помиралися. И какъ кого е. к. в-во засталъ, такъ кожного по правомъ и свободомъ его заставуетъ.

И в ту пору какъ е. к. в-во государемъ стался, е. к. в-во однакова крестъ целовал тѢмъ всѢмъ, которые до того належат, к всѢмъ тое что имъ належит здержуетъ, кресть целовалъ всѢмъ обывателемъ греческого закону: в унѢи, и не в унѢи будучимъ ничего е. к. в-во не унял. Обое сторонѢ потому ж застают какъ здавна были и какъ их к. в-во застал и какъ имъ кресть целовалъ. И будет ли б на то е. к. в-во, чего ц. в-ва вы в. и п. послы требуете-изволилъ, и то б было противно пред се взятому хотѢнию е. ц. в-ва. Потому что е. ц. в-во по братцкой любви і в той мѢре е. к. в-ва сумнѢне остерегаетъ. И коли б е. к. в-во позволилъ на то, чтоб только тѢ, которые не суть в унѢи, заставали в государствахъ, не здержал бы е. к. в-во крестного целованья (625) тымъ, которые суть в унѢи с римскимъ костелом католитцким.

Не присягалъ е. к. в-во Жидом, которые по словесы вас, ц. в-ва в. и п. пословъ, у всѢхъ народовъ християнскихъ в гнушаниі суть, и которыхъ е. к. в-ву з государствъ своихъ изгнати мочно и вольно. Не присягал и тѢмъ, которые Бога в Троице святой единого не признаваютъ. Не присягал хлопомъ и простого стану людем, над которыми людми по правомъ К. П. і в. к. л. панове ихъ власть имѢютъ жития и смерти ихъ. Но е. к. в-во крестъ целовал народови шляхетцкому, и тымъ присягал, которые глас вольный имѢютъ обирати панов и королев своихъ. И меж обывательмы греческого закону много есть шляхты, врадников и сенаторов, которым на соймахъ и соймикахъ вольно говорити. И они б шляхта (626) не стерпѢли б молчати, коли б какое гонение вѢры дѢялося. И до того ничево хлопомъ не належить и належати не мочно.

И с тѢхъ мѢр е. к. в-во жадной сторонѢ никакие чинит кривды: что при унитахъ было, и то при нихъ застаетъ и заставати будетъ. А что при не унитах, и то при них заставати будет. А будет ли какая меж ими учинитца ссора, и ту ссору права разсудит, и по тѢмъ правамъ всякъ при своемъ заставается. И такъ с повелѢния е. к. в-ва, мы, к. (в-ва) панове рада і врадники К. П. и в. к. л.. ц. в-ва вамъ, в и. п. посломъ, объясляемъ, что в великомъ то подивленье намъ к. в-ва паном раде і врадником, что вы, ц. в-ва в. послы, какъ сами вы ж ц. в-ва в. послы перед нами к. в-ва паны радами (627) и врадниками признали,-дерзнули сте въ е. к. в-ва

государствах не по должести воей посолской привилея церковные, присягу е. к. в-ва и пакта с рѢчью Посполитою постановленые, и иные права Р. П. служачия и спрытовати и разсмотряти. И з оныхъ доводити, будто какое вѢры греческого закону дѢется утѢсненья.

Но то все е. к. в-во братцкою къ е, ц. в-ву покрывая дружбою и любовью, а к прежнимъ возвращаяся дѢломъ, какъ мы к. в-ва панове рада і врадники, ц. в-ва вас, в. и п. пословъ, пытали, маете ли какие средни 92) среднидства своего, и какими мѢрами ему к. в-ву крѢпко и безпечно б было, собрав такихъ многихъ ратных людей, и на немалое пособие РѢчь Посполитая вытягнув нынешнее время военной порѢ полезное (628) на сторону отставати?

И будет ли на тые статьи и сродки он Хмельнитцкиі не изволитъ е. ц. в-ву слова не здержитъ, и коли е. к. в-во тое все, что б е. к. в-ву помочно быть могло,- стратилъ за хитростями того злого человѢка, и про тую таковую шкоду и страту изволил ли бы е. ц. в-во довати е. к. в-ву помощи на того вѢроломного неприятеля.

И на то нам, к. в-ва паномъ раде і врадникомъ К. П. і в. к. л., ц. в-ва вы, в. и п. послы, никакого отвѢту не дали. Но того у вас, к. в-ва панов рад і врадников, вы ж ц. в-ва в. и п. послы, истезали, что ц. в-ва вамъ, в. посломъ, вольно было ц. в-ва дворянина к Хмельницкому послать, дая знать о томъ, о чемъ с нами, к. в-ва паны рады і врадники, ц. в-ва, вы. в. и п. послы, говорили. А на то жадного обовяску и крѢпости намъ, к. в-ва паномъ раде и врадникомъ, вы ц. в-ва в. послы, дати не хотѢли, чтоб дале намъ, к. в-ва паномъ раде и врадникомъ, в томъ чинить было надобно, коли б онъ ребелизантъ Хмельнитцкиі на томъ, что (в) посреднидстве е. ц. в-ва обещал: е. к. в-ву вѢру и ц. в-ву слова, и е. к. в-ву вѢру не додержалъ. І в томъ тѢж е. к. в-во вы ц. в-ва в. и п. послы словомъ своимъ не задерживали, чтобъ е. к. в-во с радными людьми 93) своими противно неприятелеви ити не мѢл.

Что мы, к. в-ва панове рада і врадники, до е. к. в-ва донесли и о томъ оповедели. И на то (ва)мъ ц. (630) в-ва в .и п. посломъ отвѢт чинимъ таковой: Что вел. государь нашъ, е. к. в-во, какъ и сперва такъ и тераз, любительно примуют брата своево в. г. вашего е. ц. в-ва братцкую в томъ дружбу и любовь. Пойдетъ с своими ратными людьми против

неприятелеви. А для братцкой къ е. ц. в-ву дружбы, будет ли они ребелизанты подданые по правде е. к. в-ву упокорятся ружие покладутъ, городы отворотят, и жадного противного насильства е.к. в-ва чинити не будут. Польских Черкасов на свое се помѢсья розведут,-і в тот часъ е. к. в-во ихъ Черкасов ани [94]) забият а никакие кривды [95]) чинити не велит; но какъ милосердый отецъ к милосердию своему ихъ Черкасов пригорнет, и о таковой своей к. в-ва воли е. к. в-ва выдати уневерсалы велит.

А с стороны посыланя е. ц. в-ва дворянинъ от вас ц. в-ва, в. и п. пословъ к Хмельнитцкому, и то будет ли е. к. в-ву доведетца учинити, чтобы то не было с уимъствомъ чести и достоинства е. к. в-ва, коли б в своимъ к. в-ва государстве от своего к. в-ва боку посломъ чюже земскимъ, хоть любимого брата своево ц. в-ва гонца к подданому своєму хлопу здрайцы послати изволил,-и о том к. в-ва мы панове рада і врадники е. к. в-ву объявимъ. Но какъ е. к. в-во любительно то восприял, что е. ц. в-во в то дѢло вложился, такъ и е. к. в-во того желает, чтоб е. ц. в-во прежде сразумѢвъ его а Хмельнитцкого (632) повиновение и смирение, на какое се забирает,-про тое повиновенье е. к. в-ву вѢдомо учинил. Для того что тот здрайца не по правде но по хитрости смиряется. Потому что е. ц. в-во за средника, а туретцкого царя, присягу уже ему царю на подданство учинив, принимует за заступника. О семъ ц. в-во вамъ, в. и п. посломъ, в отвѢте был Стадболы листъ оказаные і выпис(ь) з него даный, что (не) токмо онъ самъ Хмельнитцкиі, но полковники по слове его побусурманились и на подданство присягнули на том, что все войско Запорожское в послушаниі царя туретцкого быти мает. И ныне он же Хмельнитцкиі імѢя у себя пословъ турскихъ для взятья от всего войска послушенство, в чемъ уже чернь постегла се (!), и большъ ему Хмельнитцкому не вѢрит. И для того тая ж чернь удается до е. к. в-ва (633) прося милости, чтоб она ж чернь не доставалась в неволю поганскую. И про то б вамъ ц. в-ва, в. и п. посломъ уважить, какою правдою тотъ ребелизантъ обходить се. А уважив ц. б в-ву донести, чтоб е. к. в-ва и е. ц. в-ва честь през такового выкрутного и строптивого неприятеля не была заведена.

А е. к. в-во по братцкой дружбе любительно примет то в. г. вашего, е. ц. в-ва средництво. Только б в. г. вашъ, е. ц. в-во, вѢдомо е. к. в-ву учинил о повиновеніи и смреніи войска Запорожского. И только б вел. гос. нашъ, е. к. в-во, от в. г. вашего е. ц. в-ва, былъ укреплен в томъ, что будет ли онъ Хмельнитцкиі слова и крестного целованья не издержит,-чтоб е. ц. в-во его

Хмельнитцкого е. к. (634) в-ву конать допомоглъ, и какъ общего неприятеля со всѢми его другами побеждати обще сь е. к. в-вомъ изволилъ.

Не пререкает тому е. к. в-во, дабы вы, ц. в-ва в. и п. послы, ц. в-ва дворянина послали от себя к Хмельнитцкому, якоже сте сами требовали. Либо не видит е. к. в-во дабы каково добро оттоле итти мѢло, ино хотя всему миру явити, якоже любовь братцкую ц. в-ва величает.

И того прошения ц. в-ва, которое через вас п. и п. послов за непокоривыми поддаными е. к. в-ва приносит не отметает, и милость подданымъ своимъ, аще ли по истинне смирясе, о чемъ уже первее реклося,-любви ради братцкой е. ц. в-ва сотворити хочет. Дабы и тому врагу Хмельнитцкому немочно было болие до ц. в-ва притекати и ложно повѢдати, какъ бы вѢра греческая в государствах е. к. в-ва гонение терпѢло и еѢ ради кровь христианская поливалася литво. Того е. к. в-ва не требуетъ и не зритъ, с каковою бо то пользою было.

Ино сего не возбраняетъ, аще ли хочете ино се изволяетъ, дабысте ц. в-ва дворянина к реченному непокоривому врагу послали. І в то время е. к. в-во до е. ц. в-ва пошлетъ своего посланника с посланником вашим, дабы е. ц. в-во сразумѢлъ, ащели воистинно тотъ ворогъ смиряется и какими бы образы приняти хотѢлъ, умоляючи за такъ великие проступки свои к. в-во пана своего и каковы бы среднидства имѢлъ ко утешению дѢла того и каково бы извещение было мошно, когда вѢроломный непокоривецъ не восхощетъ стояти ходатойству ц. в-ва. И аще восхотѢвши якже к. в-ву вѢры, такожде и ц. в-ву слова не додержить.

А то все того ради к. в-во изволяет, дабы вы, в. в-ва в. и п. послы, без дѢла оттоле не от'езжали, до чого сте от ц. в-ва отзывалися, и дабы ся тот посланникъ коварствомъ и прельщениемъ хитроумного Хмельнитцкого присмотрил. Но понеже ц. в-ва вы, в. и п. послы разсмотривши проступки того вора Хмельнитцкого, якоже прелести с умалениемъ до е. ц. в-ва удался помовляючи, какъ бы вѢра греческая в государствахъ е. к. в-ва тесноту и скорбь терпѢла, усмотривши и се, яко не о вѢре брань дѢетца, понеже тотъ же непокоривецъ не токмо костелы римские католические, но и церкви закону греческого и монастыри огнем палит и разоряет, тот же сосуды (637) и чаши, Богу освященные в руки поганом, хритияне во пленение такожде поганское предает, какъ се то широко и пространно показано. И якоже многими краты крестного целования е. к. в-ву не додержалъ, а самъ себе

обусурманилъ, и прелестне до ц. в-ва, дабы за нимъ ходатайствовалъ, удавшися,-Турчина за покровителя примуетъ. Оному жь на покорения и подданство през посланцов своихъ кресть целует. И хана кромского на государства к. в-ва воводит. Что все разсмотривши, не достойным его быти разумЂете тое милости е. ц. в-ва. И якожь посылати до него, такожде і в среднидство вкладатися не хочете, зряще се извЂстно, яко не токмо к. в-ва, но и ц. в-ва Ђсть прельстителемъ і врагомъ. И обещаете сие все истинно явити е. ц. в-ву.

О чемъ (638) какъ е. к. в-во ничтоже разсуждаетъ, такожде и сего по любве братцкой е. ц. в-ва надЂется якоже противко тому к. в-ва и своего ц. в-ва врагови повстанет, и из(ъ)явится миру, яко гнушается прелесными и неповинуючимися паномъ своимъ поддаными. Про што ц. в-во и вы в. и п. послы общего раді смирения и любве додержите того, что сте дней прошлых на розговорахъ обещали: якоже е. ц. в-во отступит помылок в титлах, аще ли к. в-во милосердие над поддаными своими сотворитъ. Понеже в тЂмъ волю е. к. в-ва познаваете, неупрекостоячи при семъ, дабы уния или соединение вЂры отнютъ искоренено было. И босему неудобно есть быти и было бы то не по крестьному целованью с. к. (639) в-ва, которой унитомъ и не унитомъ клялся есть. И требовати сего, дабы унЂя, которая при греческомъ законе едину и не роздЂлную вЂру вселенскую католическую церковью римскую маетъ-искоренена была, ничто же есть иное, токмо требовати, дабы стародавная греческая вЂра в государствах ц. в-ва искоренена была. Понеже е. к. в-во ничто же не отоймуетъ ни унитомъ, ни неунитомъ, и при сем застаютъ и зостанут, что повсегда имЂли. Повнемълите убо, аще престущающихъ речей требуете. И аще ли по статьямъ вЂчного докончанья а ще се есть равная измЂна, которой за прописки в титлех насильно желаете, видящи яко славе и чести монарховъ с честию божиею равно быти не мочно.

Что все аще вы, ц. в-ва в. и п. послы, ц. в-ву оповЂсте, дастъ Господь Богъ и иные многие образы (640) на умирение того дЂла, и содЂлает, како се дЂло безо всякого труду обоихъ вел. государей и государствъ совершено будет.

Далі йдуть: “Статья про прописки вновь сысканые” (лл. 640-643).

“Статья про обидные дела” (л. 643-645).

“Статья про заповедные товары” (лл. 645-648).

V. Цар виповідає війну Польщі, 31 с. с. грудня 1653 р. 96)*назад...*

Милосердия ради милости Бога нашего, в них же посети нас востокъ свыше, воеже направити ноги наша на путь миренъ его убо Бога нашего, в Тройце славимого милостию, Мы, (повний титул) брату нашему наяснЂйшему і великому государю Яну Казимеру, бож. мил. (повний титул), и. ип.: киевскому, волынскому, подольскому, смоленскому, подляшскому, черниговскому, полотцкому.

В нынешнем во 162 году писали к нам, в. г. к нашему ц. в., вы братъ нашъ, наяснЂйший в. г., в. к. в., в грамоте своей з гонцом своим с ОндрЂем Казимером Млоцким, подстолим ошмянскимъ. Дворянином покоевым в. к. в., что памятно вамъ, брату нашему, в. г., в. к. в., какъ мы, в. г. н. ц. в., на многих посолских розговорах о прописках с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны в нашем ц. в. имянованье і в титлах учиненые истязались. И какъ вы, брат нашъ, в. г., в. к. в., брацкую дружбу і любовь исполняя тЂх всЂх обвиненых людей, выдав манъдаты на сойме но правом коруны польские и валикого княжества литовского и по проступкам ихъ судили, и нашему ц. в. в том будто довольно учинили. Также будто и с нашей ц. в. стороны в вашем, брата нашего, в. г., в. к. в., имянованье и титле прописки и безчестья учинены, і в том будто вамъ, брату нашему, в. г., в. к. в., по многим с нашими ц. в. бояры из думными людми вашихъ,-брата нашего, в. г., в. к. в., великих послов и посланниковъ розговорамъ исполненья не учинено. Но и паче ж в нынешнем въ 1653 году, какъ присыланъ к вам, брату нашему, в. г., к вашему к. в. с нашею ц. в. грамотою нашъ ц. в. гонец под'ячей Іван Внифантьевъ, а на той нашей ц. в. грамоте на подписи к в. к. в. имянованью-"брату нашему"-не написано. О которой прописке намъ в. г., вашему царскому величеству, вы братъ нашъ в. г. в. к. в. не для того обявляете, чтоб за то казни или наказанья хотЂли, но для того, чтоб и с нашей ц. в. стороны також прописки чиняца, которые б с обЂихъ сторон добрыми мЂрами докончены быть могли.

И мы в. г., н. ц. в., вам, брату нашему, в. г., в. к. в.,

В договорных статьях наших ц. в. великихъ и полномочных послов боярина

и намЂстника Нижнево Новагорода Григорья Гавриловича Пушкина с товарищи с вашими, брата нашего, в. г., в. к. в., паны рады коруны Полские і вел. кн-ва Литовского, прошлого 158 году написано, что тЂхъ всЂх про нашу ц. в. честь обвиненых людей, которые в росписи от нихъ великихъ послов имъ паном раде поданы, на соймъ позвать и на сойме (надп.: “по правом корунным і великого княжества литовского) і против констытуцыи 1637 году осудя и по проступке и смертью, хто достоен казнити при наших ц. в. послЂхъ или посланниках, которыхъ мы в. г. по обещанию вашею, брата нашего, в. г. в. к. в., грамотою для обличенья виноватыхъ с прописными листами пришлем.

І в прошлом во 161 году, мы в. г. наше ц. в. по обвещанию вашею, брата нашего, в. г. в. к. в. грамотою, для совершенья тЂхъ дЂл посылали к вамъ, брату нашему, в. г., къ Вашему к. в., на соймъ нашихъ царского величества посланников: дворянина и намЂстника боровского Офонасья Осиповича Прончищева да дяка Алмаза Іванова, чтоб вы брат нашъ, в. г., в. к. в., за безчестье отца нашего блаж. пам. в. г. ц. 1 в. кн. Михаила Федоровича всеа Русиї самодержца и многихъ государствъ г(осу)даря и обладателя и за наше, в. г., нашего ц. в., безчестье по договору исправленье учинили. І вы, брат нашъ, в. г., в. к. в. и паны рада и вся РЂчь Посполитая на том сойме при наших ц. в. посланниках над тЂми обвиненымі людьмі по договору исправленья, казни и наказанья никому не учинилі. Да не токмо что над винными казни не учинили, и на соймъ многих тЂх винных людей; до которых по договору дошлі вины смертные, самих не поставилі, а ставились за них наемные ябедники и отговаривались (зач.: бездЂльем. надп.: “неправдою”)-чего было и слышеть не годились. А по договору над тЂми обвинеными людьми исправленье учинить было на сойме при тЂхъ наших ц. в. посланниках. И вы, братъ нашъ, в. г., в. к. в., и паны рада на тот соймъ тЂхъ винных людей поставить не велЂли для того что нехотя по договору исправленья учинить по прежнему. И тЂхъ нашихъ ц. в. посланников, не учиня при них никакого исправленья, отпустили без дЂла.

И после того присылал к нам ,великому государю, к нашему ц. в., вы, брат нашъ, в. г., в. к. в. послаников своихъ Альбрехта Пецлавского да Хриштопа Униховского, а с ними присылалї с сойму на тЂхъ подданныхъ своихъ за нашу государскую честь обвиненых людей з декретом: І в томъ декрете к прямому исправленью ничего не написано, и многие винные люди от винъ своихъ мимо всякие правды учинены свободными. А на которых на худых

людей (зач.: “от четырех сотъ винных”, надп.: “от многих”) только на двенатцать человекъ вина положена. І про тЂх в том же декрете таково баззазорно написано: гдЂ онЂ и живы лі или померлі, про то имъ и самимъ невЂдомо. А которые в лицах лутчие люди: сенаторы и сенаторкие дЂті, а вина до них дошла больши тЂх худых и невЂдомых людеї вины, и тЂ учинены от винъ своихъ свободными.

Да мы ж, в. г., н. ц. в., исполняя вЂчное докончанье и ожидая с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны исправленья, в прошлом во 161 году посылали к вам, брату нашему, в. г., к вашему к. в., наших ц. в. великих и полномочных послов: боярина и намЂстника великопермского князя Бориса Александровича Репнина Оболенского с товарищі, чтоб Ваше к. в., памятуя вЂчное докончанье и посольские договоры и соймовые уложенья, конституцию, велЂл в тЂхъ вышеимянованных дЂлех ісправленье учинить. І вы, брат нашъ, в. г., в. к. в. в томъ дЂле правды никакие не показалі ж, а паны рада в отвЂтЂх нашимъ ц. в. великимъ посломъ говорили и называлї то дЂло, что оні говорили о нашей государской чести, малым дЂломъ и смеяся. И тЂм они отца нашего, бл. пам. в. г., его ц. в., и насъ, в. г. наше ц. в., обезчестили и поставили то великое дЂло ни во что. А которые листы писаны и после того вам в. г., нашему ц. в., с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны, к нарушенью вЂчного докончанья з безчестьем, и тЂм виннымъ людем за их вины по тому ж казни не учинено также, какъ и за прежние прописки. И не учиня ни в чемъ исправленья и поставя такое великое дЂло ни во что ж,-тЂхъ наших ц. в. великихъ и полномочных пословъ отпустили без дЂла.

Такъ же и иные многие неправды с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны, починены -противны вЂчному докончанью, о которых подлинно об'являли тЂ наши ц. в. вышеимянованые великие и полномочные послы вашимъ, брата нашего, в. г., в. к. в., в отвЂтехъ паномъ раде. А поправленья в томъ ни в чемъ не учинено ж.

Да мы ж в. г., наше ц. в. вамъ, брату нашему, в. г., в. к. в., объявляемъ, что и после отпуску тЂхъ нашихъ ц. в. великихъ и полномочных пословъ в грамоте, какову прислали к намъ в. г., к нашему ц. в., вы братъ нашъ, в. г., в. к. в., с нашимъ ц. в. гонцомъ с под'ячимъ с Иваномъ Внифантьевымъ в наших Ц. В. титлах не написано-"обдорскаго". И намъ в. г., нашому ц. в., то в великое подивленье, что с вашие брата нашего в. г., стороны не токмо что

в прежних прописках исправленье учинено, но і вновь безпрестанное намъ, в. г., нашему ц. в., с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны в прописках, не памятуя вѢчного докончанья, безчестье чинитца.

Да і в (зачерк.: “той же”, надп.: “нынешней”) вашей, брата нашего, в. г., в. к. в., грамоте написано к нашему ц. в. лицу непристойным обычаем, бутто мы в. г., наше ц. в. на многих посольских договорах (попр. “разговорех”) о прописках (надп.: “учиненых”) истязались; и такъ написано безчестя нас в. г. Мы, в. г., сами на посольских розговорех не бываемъ, а говорят і договоры о всяких наших государственных дѢлех чинят наши ц. в. бояря и думные люді і великие послы и посланники с вашими, брата нашего, в. г., в. к. в., паны Рады Коруны Польские і в. к. лит. и с великими послы и с посланники. Да и у всѢх великих государей християнских и бусурманских того не бывает, чтоб сами великие государи на посольскихъ разговорахъ бывали. А какъ в той же вашей, брата нашего, в. г., в. к. в. грамоте дошло до вашего кор. в-ва. имяні, и тут написано, что о прописках же, которые будто учинились с нашие ц. в. стороны, разговоры были с нашими ц. в. бояры и з думными людьми у ваших к. в. великих послов и посланников, а не такъ что сами в. к. в. на посольских радговорах были. И то знатно, что намъ, в. г., нашему ц. в., то написано безчестье с умыслу, а ваша, брата нашего, в. г., в. к. в., честь остережена.

И такие многие с вашие, брата нашего, в. г., в. к. в., стороны неправедные дела, которые чинятца к нарушенью вѢчнаго докончанья, Богъ свыше зритъ и мститель будетъ.

А гонца вашего к. в. Андрея Казимера Млотцкого мы, в. г., наше ц. в., пожаловав нашимъ ц. в. жалованьемъ всѢми отпустить к вам, брату нашему, в. г., к вашему к. в. не задержавъ.

Писанъ в государствия нашого дворѢ в царствующем граде МосквѢ лѢта от создания миру 7162-го декабря 31 дня.

Припись після тексту: “162 г. декабря въ 30 д. СеѢ грамоты, государь, царь і великий князь АлексѢй Михайлович всеа Русіи і великиі государь святѢшиі Никон, патріархъ московскиі і всеа Русіи слушали в передней полате за столом. А праздновали в тот день Филиппу Митрополиту. А бояря и окольничие и думные люди слушали всѢ в золотой палате того ж числа в стол же. Писана на середней бумаге с каймою и с фигуры по

прежнему. Подпись на загибке под печатью думного діяка Алмаза Іванова такъ же, какъ і в грамоте слово в слово. Печать под кустоднею. Писал Пимин Іванов. Справливали діаки думной Алмаз Іванов и Іван ПатрекЂев грамоты и подписи сами и написано справчиво-л. 1і2.

Пам'ятна запись дякам і царська грамота у Вязьму воєводі від 31/XII 7162 року про відпуск “в Литву” гонця Млоцького через Вязьму “за рубеж по прежнему обычаю” л. л. 113-114.

Примітки

[1]) Копії виготовлені заходом В. Д. Юркевича, В. С. Євфимовського і Д. О. Кравцова.

[2]) Польские Дела, столб. 1650 г., № 1-а, л. 295-Писано було в столбець, тепер розрізано на аркуші, письмо українське; писав очевидно Українець трохи знайомий з московським стилем, пристосовляючи до московського розуміння, але з того вийшло богато неясностей. Для орієнтації подекуди в нашім виданню дні засідань означено розгонистим письмом. Пор. текст сього тому, сс. 26-9.

[3]) Нового стилю!

[4]) В ориґ. ксюнза.

[5]) В ориґ. канцлєла.

[6]) 3 січня н. с.

[7]) Дописано.

[8]) 6 січня н. с.

[9]) Так значаться стінки в ориґіналі.

[10]) Бракує дієслова.

[11]) Прогалина

[12]) 8 січня н. с.

[13]) Написано було “єзуиты”, поправлено на: “єзувіты”.

[14]) Закреслено: “и Хмельницкий”.

[15]) Поправка “з” на “от”, чи навпаки.

[16]) Слово “добре” приписано на боці перед словом “неподобно”.

[17]) Нема дієслова.

[18]) Слово “лятский” приписано на боці перед словом “ксонзъ”, а слово “на коронации” — теж на боці перед словом “о сихъ”.

[19]) В ориґіналі прелложити.

[20]) Бенефіції.

[21]) Приписано: которой

[22]) В ориґ. аднЂ.

[23]) В ориґ. бискуб.

[24]) Себто чистилище.

[25]) Фраза не докінчена.

[26]) В ориґ.: горил.

[27]) Пояснено: вопрошаем.

[28]) 9 січня н. с.

[29]) СЂли написано двічі.

[30]) Креховецький

[31]) Пояснено: понеж.

[32]) 10 січня н.с.

[33]) В ориг. неутверженія.

[34]) 14 січня н.с.

[35]) на боці: порожнующая.

[36]) В ориґ.: попениніє.

[37]) 15 січня н. с.

[38]) В ориг.: і за немош.

[39]) Слова “на что” я “недавно” дописані.

[40]) Приписано: “Нача(ль)наго унию”.

[41]) В ориг.: уния.

[42]) Ориг.: тотом.

[43]) В ориг.; рЂчь трудну посполитую.

[44]) Пояснено: сяким.

[45]) В ориґ. поркопивши.

[46]) Польские дела, стб. № 3 (1650-1651), столпъ 2-московський “список”, дуже покалічив текст. Див. в тексті с. 218-9.

[47]) Мб. треба: рамя.

[48]) Тут очевидно помилково: Господь.

[49]) Треба: маєт.

[50]) Мабуть: позволяєт.

[51]) Вірш безнадійно зіпсований, “соединение” очевидно пояснене ..до “унея” (гльоса).

[52]) В ориґ.: не для.

[53]) Мабуть: Хмельницким гетманом.

[54]) Мабуть: Богдана кроль подданство поволноє маєт.

[55]) Очевидно зам. клейнот.

[56]) Треба: отчизну.

[57]) В ориг.: знали.

[58]) Се очевидно ґльоса.

[59]) В ориґ.: полусилою.

[60]) Треба: двигаєт.

[61]) "Су" з надстрочним знаком.

[62]) Мабуть: летящу стрѢлу.

[63]) Мабуть: на упорных.

[64]) В ориґ.: однако.

[65]) Потім мабуть ґльоса: “или при Владимере".

[66]) Дела Польского двора 1653 г., кн. 84, л. 245-250; текст зрівняно з другою копією в стовбці № 4 тих же справ. Про переговори див. вище, с.

632.

[67]) В ориг.: атаманов, атамансково і т. д.

[68]) Государстве.

[69]) Так, треба може: но скоро.

[70]) Вар.: заборонили.

[71]) Може: де белого, себ-то Білорусина.

[72]) Так в обох копіях: в горі г., з того могла вийти помилка — 1651 замість 1653 р.

[73]) Дела Польского двора 1653 кн. 84 л. 578-640 і стовбець № 4. Див. вище с. 638.

[74]) В ориг.: своею.

[75]) Ориг.: война.

[76]) Треба б: винъ.

[77]) Ориг.: чинин.

[78]) Ориґ.: кляшкоры.

[79]) Ориґ.: евхаристую.

[80]) Ориґ.:- присладалися.

[81]) Ориґ.: — но.

[82]) В ориґ.: бумагу.

[83]) В ориґ.: здравы.

[84]) В ориґ.: ардами.

[85]) В ориґ.: спродавил.

[86]) В ориг.: “катъ”.

[87]) В ориг.: “рытные”.

[88]) Ориг.: “злые”.

[89]) В ориг.: “крымца”.

[90]) Себто посередництва.

[91]) в ориґ: к.

[92]) Себто середники, засоби.

[93]) Людьми повторено.

[94]) В ориґ.: а они.

[95]) В ориґ.: кривцы

[96]) Польськие дела, 1653, № 11 л. 92-112.

Проєкт султанського листу до гетьмана 10 серпня 1650 р. Листи з Царгорода до гетьмана в березні 1651 р. Листування в справі перепущення козацького війська через московську територію під Рославль в 1651 р. Реляції королевичеві Каролеві Фердінандові 1651 р. Лист гетьмана до турецького султана з осени 1651 р. Українська еміґрація з Сіверщини в звязку з розквартированнєм польських військ за Дніпром в 1652 р. Гетьманське посольство до Порти весною 1652 р. Дата реляції гетьмана Потоцкого. Пляни Лупула і Хмельницького на Валахію і Семигород. “Пити табаку”. Носач в Молдавії . Бізаччіоні про облогу Сучави. Інструкція Бутурлину. Присяга Богуна. Діяльність Данила Грека. Грамота Хмельницького до султана 1655 р. Сотник Іван Петрович. Про “Байку Б. Хмельницького”. Претенсії на Краків для

Запорозького війська. Лист гетьмана до мунтенського воєводи 18 (28) червня 1657 р. Записки Шебеші. Янчиньский про погоню за Ракоцієм

Друковано сей IX том "Історії України-Руси" більш як два роки: перші глави віддано до друкарні в вересні 1928 року, а сі коректи ще читаємо в грудні 1930. Весь сей час ішла неустана робота над вишукуваннєм і обробленнєм матеріялу про сю велику добу — як у нашій академічній лябораторії, так і поза нею. Богато з того своєчасно введено на відповідних місцях до тексту і приміток, але дещо прийшло вже по видрукованні; дещо з приготовлених доповнень з ріжних технічних причин непопало на своє місце. Я тут подам дещо з сих доповнень.

До ст. 60. Після того як перші глави були вже видруковані, дійшли до наших рук статті чеського орієнталіста Яна Рипки про листуваннє Хмельницького з Портою, опублікованні в ювілейнім збірнику Z déjin Vychodni Evropy a Slovanstva, присвяченім Я. Бідльові і випущенім на його ювілейне свято в листопаді 1928 р.: Z korespondence Vysoke Porty z B. Chmelnickym (346-370) і Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit B. Chmelnicki (c.481-498).(Хоч німецька стаття мала служити за резюме чеської, але в дійсности чеська стаття має характер тимчасового комунікату, а німецька, в три рази більша, написана пізніше, являється основною публікацією).

Автор займався обслідуваннєм турецького копіярія університетської бібліотеки в Ґетінґені, знайшов у нім копії 7-ти листів царгородського дивану до Б. Хмельницького з рр. 1650-5 і 3 листи до П. Дорошенка; з них опублікував в сих статтях лист султана з дня 12 шабана 1060 р. (10 серпня 1650 р.) — подаю його в скороченню:

“Копія височайшого листу, що має бути післаний від падішаха до теперішнього козацького гетьмана.

“Пихо володарів народу Месії, вибраний з могутних між Назареями,

гетьмане війська Запорізького [1]),-Богдане Хмельницький — дні твої нехай скінчаться щасливо!

“Одержавши височайшого сього листа, аби ти знав, що писаннє ваше писане до нас через одного з визначних ваших людей.. [2]) на засвідченнє вашої пошани й щиросте, за поміччю божою і голови пророків Магомета дійшло до блаженого порогу і міцних воріт наших. Писаннє се було переложено за османським звичаєм і принесено могутними нашими візирами і радниками на ступені нашого трону.

“Наше височайше і світохоплююче знаннє проникло в зміст його і все вами подане до відомости війшло в свідомість нашого духу.

“Вже давніш давали ви знати, що війшли в добре порозуміннє з його високістю ханом кримським Іслам-Гіраєм, щирим і вірним слугою нашого вічного порогу і трівкої династії, і тим способом віддали деякі послуги моїй високій державі. Держали твердо на узді козаків і пильнували, щоб у межах наших добре захищених країв ніякій місцевости не було ніякої шкоди. (Тепер?) повідомили ви нас, що ви вірно і щиро прагнете бути підданцем нашого могутнього двору і належати до числа слуг, обнятих нашою ласкою. А що наші височайші двері і блаженний цісарський поріг отворені для ворога і для приятеля, коли вони заявляють бажаннє вірно і щиро служити, то і се ваше проханнє вислухано, і ми вас у підданство прийняли, а посол ваш, що потерся лицем до нашого височайшого стремени, відзначений кафтаном (qaftan).

“Про се посилається вам нинішнє височайше писаннє. Одержавши його (знайте), що поскільки з усієї душі й щирого серця бажаєте заховувати своє підданство нашому могутньому і щасливому дворові, ваше стараннє не буде відхилене; а фальшивим відомостям ворогів ніякої віри ні значіння не буде надаватись. Ви ж старайтесь однодушно і пильно виконувати підданські обовязки, аби мати імя і честь між иншими народами назарейськими”.

Аналізуючи сю копію автор звертає увагу на дві обставини. По перше — на сій копії значиться, що се проєкт листа, і хоч ніщо не показує, аби проєкт сей зістався тільки проєктом, і нема на копії поміти про те, що лист зістався не відісланим, як се буває в инших випадках, все таки нема повної

певности, що сей лист був гетьманові післаний. По друге — хоча в збірнику листи йдуть в хронольоґічнім порядку, лист сей стоїть після листів з вересня і жовтня 1650 р. Се підсуває гадку, що в даті може бути, зайшла помилка, і лист в дійсности належить до пізнішого часу. Але аналізуючи історію зносин Порти з Україною — головно за матеріялом Жерел т. XII (с. 494), автор кінець-кінцем вважає за правдоподібніше, що нинішній лист фактично був принесений гетьманові в липні 1650 р. посольством, що мало авдієнцію у нього 30 липня, і 12 Шабана — се "антедата", як він висловлюється: оригінал, мовляв, пішов з датою ранішою.

Розбираючи при тім, доволі побіжно, турецькі грамоти привезені Унковским, проф. Рипка висловляв такий свій погляд, що надрукований в Актах Ю. З. Р. VIII лист Бекташ-аґи і "т. зв. III лист Мурад-баші" (себто властиво другий з листів Мурад-баші, надрукований в Актах) належить до одного часу -до квітня або початку травня 1650 р. Потім Осман-аґа привіз "т. зв. другий лист Мурад-баші" (себто перший його лист надрукований в Актах під № 2), і з ним разом инший лист Бекташ-аґи, що до нас не дійшов. "Хм. відповів на се (листом виданим в Актах VIII) і нарешті післав своїх послів. При кінці липня прийшов у відповідь на се цісарський лист, що його Хм. прийняв з рук чауша Османа" (с. 484).

Єсть в сих словах деяка непослідовність; коли приймати, що лист султана 12 шабана було відповіддю на листа Хм-го, висланого після одержання листів Бекташ-аґи і Мурад-баші при кінці липня, то він мусів бути привезений Х-му в осени, і тоді дійсно лист султана був писаний пізніш ніж 12 шабана. Але я думаю, що пересилки між Чигрином і Царгородом були часті в тім часі, і коли лист 12 шабана був справді післаний, то він був відповіддю на якесь раніше посольство Хм-го. Слів його листу: "до тыхъ часъ писаньєвъ нашихъ не посылали" не треба брати буквально, на букву перекладу неможна посилатись ніяк; і слова значать, що Хмельницький не посилав послів останніми часами, тому що не мав під рукою "лутчих послів", але тепер ласка цісарська його осмілює, і він посилає кого може. Ся ласка султанська була переказана йому в листі Бекташ-аґи, про султанський лист не згадується, і його посольство 30 липня не привезло очевидно, -як я то зазначив в тексті.

Ставити лист № 3 перед № 2, як то робить проф. Рипка, я не бачу причини,

і його здогад, що Мурад-баша се Кара-Мурад-баша, великий візир від 31 травня до 7 серпня 1650, признаюсь, мене дивує, бо ж у листі № 2 Мурад-баша виразно називає себе очаківським беєм.

До ст. 135-7. В випуску за червень 1930 р. приніс Archiv Orientalni Чеськословенського орієнтального інституту в Празі другу студію проф. Рипки про кореспонденцію Порти з Хмельницьким (Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnyckyj, ст. 262-283). Вона займається турецькими листами посольства з ребіу-ль-еввель 1061 р., в звязку з появою першої половини сього мого тому, власне отсих сторін 135-7. Автор спиняється на сім куріознім епізоді [3]), що тільки тут туркольоґи довідуються про видання султанської грамоти з ребіу-ль-еввель, і подає ориґінальні турецькі тексти з сього посольства:

а) султанську грамоту з копії гетінґенського копіярія, згаданого вище.

б) грамоту вел. візиря Ахмеда до гетьмана-з оригінала Музея Чорторийських у Кракові.

в) султанську грамоту до хана в сій справі-з гетінґенського копіярія.

Всі три в факсіміле, в сучасній транскрипції і в перекладі.

Копія султанської грамоти в гетінґенськім копіярії (затитулована як "копія височайшого письма написаного [4]) до козацького гетьмана") не ріжниться від ориґіналу виданого в Памятниках; та ж дата: "початок місяця ребіу-ль-еввель 1061". Проф. Рипка відзначає одну неточність в моїм переказі сього листу на с. 135: султан посилає гетьману не "парадну одіж і шубу соболину", а одну тільки "парадну одіж". Неточности в сім місці має і старий польський переклад і новіший-Гаммера, як показує проф. Рипка. В султанськім листі мова не про дві річи-одіж і шубу, або кафтан, а про одну тільки "оксамитну одіж", і вираз ориґіналу seraser означає не соболину шубу, як пcрекладав Гаммер, а оксамитну одіж (Ehrenkleid aus Brokat).

Лист вел. візиря дуже многословний, переповнений етикетальною фразеольоґією, в скороченім перекладі виглядає так: "Приятелеві нашому, гетьманові війська Запорізького (Жовтого-Комишу-Сари-камиш) Богданові Хм., славі князів християнських (народу Месії); вибраному серед володарів Ісусових, правителеві державних справ громади назарейської, відзначеному

повагою і гідністю (і. т. д.).

"Пересилаючи сердечний привіт приятельськи подаю до відомости, що ваші дружні й покірні писання до могутнього падішаха, до вашого приятеля (себто візиря) і до всеї старшини (Generalstab, obaq aghalary) великої держави, з рук Осман чауша, виправленого разом з вашими післанцями, по призначенню одержані й перекладені. Ви висловили в них вашу покору-пишете, що далі з усім військом Запорізьким (Сари-камиш) пробуваєте в непохитнім підданстві падішахові і тішитеся, що його величність-як свідчить пересланий з тим Осман-чаушем височайший лист і наше приятельське писаннє, зволив вас за нашим проханням і рекомендацією прийняти в підданство (Knechtschalt). Далі висловили ви прохання, щоб ми (в. візир) і далі вставлялися за вами (перед султаном) як буде до того нагода. Але, приятелю мій, і перед одержанням вашого листа, сей ваш приятель (в. візир) і вся старшина (Generalstab) при кожній потребі поручала вашій величности вас і все ваше військо (клопотались за вас). Короткий зміст ваших тепер одержаних листів також подано до стремени падішаха, і все що ви заявляли про вашу покору і приязнь і писали в справах вашого війська і про ваших ворогів-все се подано до відомости, з усякою старанністю, так що височайше, світ обхоплююче знаннє (султана) всі подробиці вашого становища обняло і обхопило.

"Крім того і вищезгаданий Осман чауш все устно йому від вас доручене подав до відома і пояснив.

"Згідно з вашим бажаннєм, висловленим в вашім покірнім листі, вислано від високого Султанства до його високости світлійшого хана височайшого листа і в нім дано височайшу заохоту, щоб коли в таких обставинах був помічений якийсь рух против вас з боку Польщі, аби він в разі потреби поспішив вам в поміч з Татарським військом, що гонить ворогів, і приложив старання коло охорони від біди (від польської сторони). Також і від отсього вашого приятеля (в. візиря) написано (до хана) приязного листа такого ж змісту, і в нім виразно сказано, що буде даний (ханові) височайший наказ (ferman), абл він був готовий в потребі в поміч вам. Крім того післано такі ж накази і побудки (від в. візиря) до начальників і емірів в Аккермані й по инших тамошніх місцях, і в них дано їм до відома, що виданий буде височайший наказ, аби вони були готові з усім своїм військом, щоб у потребі, за попереднім наказом поспішити всім у поміч

вам. Так і знайте! Коротко-доки ви, згідно з вашою заявою будете в вірнім підданстві сій могутній Порті, певно будете тішитися спокоєм у всіх випадках, під тінню Султанства і охороною його величности.

“Писали ви в присланім покірнім листі, щоб не давано віри, коли б хтось прибув сюди з польської сторони і оббріхував вашу персону і фальшиво вас удавав. Але доки ви будете вірним слугою падішаха, і вашій послушности і льояльности не буде нічого бракувати, таким непотрібним словам не надаватиметься ніякого значення ні віри. Щодо сього будьте покійні в своїм настрою і серці!

“А що тепер, як ви писали, відбуваються польські соймові і сенатські засідання, в котрих і ваш делеґат присутний, то як тільки він вернеться, ви всі принесені ним відомости негайно сюди пришліть з своїми послами, як належить вашій вірности. Боже заплати вам за неї. Все чого ми сподіваємось від вас, нашого приятеля,-така вірність і правдивість, яку ви виявляєте.

“Потім як ми представили і описали його величности передане вами, вашому щиро покірному і вірному підданству висловлено повне височайше довіррє, і на сій підставі його вел. падішах звелів, щоб ваших післанців, скоро тільки вони прибудуть, не затримувано, і його слуга, вищезгаданий Осман чауш щоб вертав назад до вашого краю з устними виразами приязни. А щоб скріпити підставу вашої послушности і відновити одіж вашого щирого настрою, зволив він (султан) дарувати вам один з своїх особливо цінних парадних одягів, що з згаданим Османом чаушом і післано. Коли він прибуде, маєте ви з пошаною сю прислану вам дорогоцінну цісарську одіж стрінути, прийняти і на себе взяти. А на доказ прихильности і відданости вашої сьому порогові щастя, згідно з вище сказаним, ваших послів не затримуйте, як вони прибудуть, але всі правдиві відомости, принесені ними з Польщі разом з іншими подробицями ваших справ спишіть на листі і сюди надішліть. А вам-як і іншим християнським володарям, дано буде докладне договірне письмо від високого Султанства з ясно виложеними обовязками і умовами”.

Далі йде многословне потвердженнє, щоб усьому переказаному через Осман чауша, з окрема запевненням в приязни гетьман і військо вповні вірили, і його назад з своїми послами відправили. “Коли ж би ваші посли,

що мають сюди прийти, в момент приходу Османа-чауша вже були вислані, то прийнявши листи і устні відповіди, спішно вишліть його за вашими послами і дайте змогу їх догонити”. Потім, приписки очевидно:

“Згідно з вашим писанням післано тверді побудки також (від в. візиря) воєводі молдавському. А Османові чаушові згідно з вашим проханнєм буде показана честь, се знайте певно! А тепер вам подаровано від султанської величности дорогоцінну одіж. А сей ваш приятель (в. візир) дарує вам керею (kereke, Mant l)-прийміть її ласкаво. Будьте певні, що за божою волею, поскільки ви будете вірні нашому падішахові, і далі буде вам велика ласка його! А поза тим-"мир тому, хто йде за правильним проводом”. В благополучнім місті Констатнинії, найменший з слуг Ахмед-паша”.

Як бачимо, лист дати не має і нема ніяких поміт ні на нім, ні на двох польських копіях, що переховуються в тімже музеї Чарторийських. Проф. Рипка кладе його на ребіу-ль-еввель1061р., з ріжних міркувань,-найважніше з них, що імя Ахмеда мали три візирі з часів Б. Хмельницького: Ахмед Газар-паре 15. IX. 1647-7. VIII. 1648, Мелек Ахмед 5. VIII. 1650-21. VIII. 1651, Тархунджі Ахмед 19. VI. 1652-20. III. 1653. Сей останній скаржиться гетману в листі 23 грудня 1652, що відколи настав він на уряді, не було від гетьмана послів, тому треба вибирати між літом 1649, часом Мелек-Ахмеда і першими місяцями 1653 р., з них на гадку автора найкраще підходить ребіу-ль-еввель 1061 р.

В сім цілком можна б було бути певним, якби мати текстуально польський переклад сього листу, що Буцінский цитує (ст. 124-5) як “копію листа Меліт-Ахмета 165l р.”, за вязкою Кор. Метрики, кол. Арх. Иностр. Дел. Хоч переклад Буцінского значно відбігає від ориґінала, як його перекладає проф. Рипка, проте нема сумніву Що се той сам лист, і коли він справді в тій вязці позначений 1651 роком, то певно, що він належить до посольства ребіу-ль-еввель 1061. За сим промовляє й те що в листі Ахмед-баші до гетьмана про вісти з польського сойму говориться в подібних виразах як і в листі султана, до хана,-а ся “копія височайшого листа до татарського хана"-з гетінґенсьекого копіярія має докладну дату-початок ребіу-ль-еввель (10) 61. Починається компліментами ханові за його вірність і прихильність, далі підносяться його заслуги в приведенню до підданства Порті козаків: “Завдяки справедливости і повазі вашій 5) бунтливі 6) козацькі ватаги вже давніше опамяталися й переконалися, що найкраще для них бути в

підданстві нашого порога. По повороті ж їх послів, що прийшли до нас в супроводі вашого чоловіка, прийшло отсе надавно їх писаннє з заявою підданства, і ясно видно, що вони з цілого серця обома руками тримаються за нас (вд. за обрубець нашої поважної сили). Ласка ж наша ллється богато на приятеля і ворога, а особливо велить нам клопотатися про тих, що удаються з приязню і підданством до нашої держави і виявляють свою охоту нищити її ворогів. Тому й тобі 7) доконче треба взяти їх під свою оборону. З сим і посилається се поважне наше писання, аби нагадати слова віршу: "Початок обовязує" 8), а саме щоб не бракувало ваших відомостей про Польщу, щоб збирались відомости про їх безсовісні рухи і згадана (козацька) ватага і наші границі ісламські були захищені (від Поляків). По отриманню (сього листу) треба щоб око і ухо ваше завсіди було чуйне на польську сторону, і як одержите відомости про їх сойм що тепер відбувається, ужийте найкращих засобів щоб відвернути шкоду з їх сторони. А коли б вони мали вирушити против сих козаків що заявили себе підданими нашої високої держави, всяко постарайтеся, щоб побідні татарські дружини, як вітер швидкі, покарали їх більше ніж коли небудь. Бо охорону тамошніх границь від пімсти і лукавства нікчемних ворогів за поміччю божою і чудами його пророка ми доручаємо й лишаємо вашому гострому розумові, відвазі й енергії". Наступає стилістичне закінченнє.

До ст. 270-1. Два листи в справі перепуску козаків через московську територію видав недавно І. П. Крипякевич, в львівських "Записках" т. 150 с. 88-9 з оригіналів Білгородського столу, ст. 323, л. 470 і 471. 23 травня ст. ст. "Іван шохов" наяснѢшого в. г-ря Яна Казимера, і. м. короля полского" і т. д. "полкувникъ наказный, висланый от єго м. п. Мартина Небабы, полкувника чернѢговсвого", "на пограниче на Сивер на залогу", пише з Почепа воєводі брянському, кн. Великому Гагину, з козаком Іваном Бугаєм і тов., що посилаються "из Потела за рубиж для дѢла любовнои милости мирного поселского договору и вѢчного доконченя из войском Запорозким: из єго милостю Богданом Хмелницким гетманом и всѢм Колом РѢцерским". Просить його "ведле приказу в. г-ря", "є. цар. в-ва землею по рубѢжемъ препустити до Рославля из вуйском",- "А ми в его царскуй землѢ найменшои кривды, на полушку не учиним хрестянум. И поторе просимо со всѢм войском пропустѢти, и през того ж Івана во всем отписку дати козакум нашим, и отписку давшѢ, вцѢлѢ за рубижъ отпустити до всего войска Запорозкого". З другого листа, писаного 26 травня вже "из табору

под Ишовим”, той же “Шохов” відповідає воєводі на запитаннє його, прислане йому тогож дня з воєводськими післанцями, “як скоро має йти військо Запорізьке через рубіж уїздом Бранським”. “Шохов” дякує за згоду, при тім очевидно висловлену, і обіцяє повідомити, як скоро одержить наказ до походу від гетьмана-котрого очевидно тепер зараз повідомить, що границя відчинена-коли може йти?-“Що мы зо всѢм войском Запорозким єдностайне за любов такую бюм чолом, а вашѢм хрестяном порубѢзкимъ мы жаднои наименшои крывды неу учинимъ, бо у нас заказ єсть велик из войска Запорозкого ссоры и задоры не велѢґтъ чинит в єго царской землѢ. Як мы схочем итит до Рославля, то я знат дам во город Бранскъ тои ж годины, як указ будет от государя нашего єго милости пана Богдана Хмелницкого гетмана, из Войска Запорозкого”.

До ст. 282. Реляції Мясковского королевичеві Каролеві-Фердинандові з-під Берестечка, в ориґіналах недавно дісталися до бібліотеки Осоліньских: року 1925 вона закупила вязку документів з колишнього архиву королевича, і в ній знайшлися 23 листи А. Мясковкого, від 16 травня до 23 серпня, 11 листів Ремігія Пясецкого реґента коронної канцелярії (брата біскупа Павла, звісного історика) від 8 травня до 12 линия, і 3 листи Криштофа Рупнєвского, війського краківського від 31 травня до 12 червня. Тамже 15 штук зізнань ріжних козацьких і татарських, ріжні листи і реєстри, все на 35 картках, мабуть переслані королевичеві при реляціях-на них написи: “від Мясковского з-під Берестечка, доручено в Уяздові” (резіденція королевича). Про се тимчасове звідомленнє Каз. Тишковского, кустоса бібліотеки, в видавництві Silva Rerum, 1928, ч. 10-12-відбитку він був ласкав прислати мені сього року (1930). Коли сі матеріяли будуть скатальоґовані і станугь приступні для відвідувачів білбіотеки, треба буде на підставі сих ориґіналів пройти фактичну історію Берестейської кампанії і провірити цитати, взяті з копій сих реляцій і документів.

До ст. 386. Сей текст ркп. Осол. виглядає як скороченнє ширшого тексту, що з копії Кор. Метрики кол. Архива Иностр. Дел опублікував свого часу Буцінский в перекладі (ст. 126). Він не має недорічностей зазначених в тексті Осол., Буцінський датує свій текст кінцем вересня, місця написання не зазначає. Але і “кінець вересня” дата не дуже підхожа, і компліменти нуреддін-султанові за показану ним відвагу в усіх битвах також не дуже підходить до ситуації. Не маючи тої копії Кор. Метрики в повнім тексті, трудно судити, наскільки вона певна, і коли певна-чи належить до осени

1651 р.

До ст. 414-5. Матеріяли віднайдені В. Д. Юркевичем весною 1930 р. в актах Приказного столу (стб. 281) дають можливість ще тісніше звязати масову еміґрацію української людности за московську границю з розквартированнєм польського війська за Дніпром. Сотники Дзіковского, чи “Дзіки” як він сам себе називає в чолобитній 24 березня с. с.: “Я Иванъ Дзика полковникъ чернѢговский”) розповіли в московськім розряді так: З чернигівським полковником Іваном Зітковским (так!) прийшли козаки і селяне з Чернигова, Батурина, Борзни, Ніжина, Сосниці, Нового Пісочина, Конотопа, Бахмача, Івангородища і з сіл, що до тих городів належать, “тому що наступили на них Поляки, а гетьман Б. Хм. їх Полякам видав, за них не стоїть і війська не збирає, а городи Чернигів, Батурин, Борзну, Ніжин, Сосницю, Пісочин, Конотоп, Бахмач, Івангородище з уїздами відступив Полякам: від Переяслава до Конотопу, і тепер до тих городів прийшли Поляки і козаки (Черкасы), побивають уїздних людей, а гетьман Б. Хм. стоїть собі з козаками в Чигрині, як і перед тим” (с. 208-9). Перші відомости про прихід на московську землю масового еміґранта з Сіверщини путивльські воєводи вислали цареві 25 лютого (6 березня н. с.): “Черкасы переходчики” заявили їм, що козаки і селяне в великім числі перейшли границю і стоять на р. Клевени; на розпити вони оповідали, що “бѢгают от изгоненія Поляков” і йдуть під Сівськ на роботу в будах (л. 195-6). Матеріял сей буде використаний в праці В. Д. Юркевича “Українська еміґрація на Схід і заселеннє Слобідщини за Б. Хмельницького” (вона вийде не в “Студіях” до історії України, як проєктувалось, а окремою книгою, мабуть з кінцем 1930 року).

До ст. 429-30. В турецькій хроніці Наїми єсть звістка про посольство від козаків, що своїм змістом дуже підходить до плянів весняної війни 1653 року. Під місяцем ребі-уль-ахиром 1063 р., що відповідає березневі 1653 р., він записує прихід чотирьох послів від козаків, що вступили в підданство ханові; гетьман повідомляв султана, що він з ханом збирається походом на Польщу і просить прислати йому корогву і барабан-на знак ухвали Портою сього походу, і позволити при тім зайняти землі на границі Молдавії — прислати йому султанську грамоту на се володіннє. Обміркувавши сю справу в дивані послів покликано на авдієнцію, наділено їх кафтанами і об'явлено волю султана: гетьманові дається грамота, барабан і корогва, але в Молдавію вступати йому не дозволяється: васальним володіннєм його

грамота признає тільки землю де живуть козаки-Наїма II с.386, у Гаммера Gesch. des Osman. Reiches вид. т. III с. 409. Смирнов, Крым. ханст. с. 549.

Біда тільки, що місяць березень не підходить до сеї звістки, ми сподівалися б, з огляду на українські відносини, місяця травня, або навіть поч. червня. Але ж осторога Порти козакам, щоб вони не вступали на молдавську територію може нам пояснити, чому гетьман і хан так здержливо обійшлися з Лупулом після Батозького погрому. Грамота післана гетьманові від султана в справі його претенсій на молдавське пограниччє-се мабуть те що лежало під поголосками, мовляв султан просив гетьмана завоювати йому Камінець (вище с. 444): грамота могла інтерпретуватися так що султан доручив Хмельницькому забрати від Польщі Подністровє.

До ст. 461-3. Копію сеї реляції Потоцкого (в німецькім перекладі) Йорґа знайшов з датою 11 листопада 1652 р., і видав її уривок в Acte, с. 215-6; текст дуже близький до того, що в Th. Eur., але з помилками.

До ст. 474 і 484-5. Бізаччіоні дуже докладно спиняючись на пізніших заходах Лупулового конкурента Ґеоргіци Стефана і його союзників коло союзу з Яном-Казпмиром проти аґресивних плянів Лупула, представляє так, що в їх руках було перехоплене листуваннє Лупула з Хмельницьким, і на підставі його вони представили Янові-Казимирові, мовляв Лупул договорився з Хмельницьким відібрати від воєводи Матвія Валахію, а від Ракоція Семигород, з тим щоб Валахію взяв Тиміш, а Семигород син Лупула, і так в-чотирьох вони утворять сильну державу, una potente monarhia (с. 399).

До ст. 478. Вираз аноніма, що Тиміш перед весіллєм “пив в вікні димну табаку”-бентежив попередніх істориків своєю нібито незвичайністю, але вповні відповідає фразеольоґії того часу: Німці середини XVII в. про куреннє тютюну висловлювалися власне так, що його “пють”, а не “курять”, як стали говорити потім. В німецькім тексті- soff Rauchtaback; польський вираз виглядає як буквальний переклад такого виразу: хоча німецький текст, пересланий Адерсбахом був перекладом з польського, але в польськім обіході видимо перекладали німецький вираз.

До ст. 570. Оповідаючи про похід Лупула против союзників, що закінчився його погромом під Тирґул-Фрумос, Бізаччіоні, каже що з ним було 2 тисячі козаків під проводом полк. Носача, і сі козаки майже всі погинули в битві,

нехотячи тікати. Б. Хмельницький, почувши про сей погром і облогу Сучави, вислав на поміч 16 тисяч козаків. Стефан і його союзники, щоб не допустити сеї помочи, вислали військо на Україну і зруйнували Ямпіль. Але Тиміш таки прийшов на виручку тещі з 12 тис. козаків і невеликою скількістю Татар (aliquanti Tartari).

До ст. 585-592. Біззачіоні, коротко згадавши про смерть Тимоша від гарматної кулі (с. 407) також розписується на тему нечуваної розпусти, що викликала загальну ненависть до нього. Уже раніш, мовляв, підчас першого походу в поміч тестеві, Тиміш викликав серед людности велике невдоволеннє своїми насильствами (insolenze insupportabili), тепер же його смерть викликала серед обложених в Сучаві неменшу радість як і серед тих що її облягали. Бо сей розпустник безчестив усіх дівчат що були з його тещею, так що в фортеці не лишилося майже ніодної не рушеної його насильством і ненаситною розпустою. Коли теща хотіла його опамятати, він відповів, що незадовго він зробить з нею те саме, що і з иншими, бо знає певно, що його батько теж не марнує часу з його жінкою. Отже не було тепер ока, яке б заплакало з причини його смерти, хоч він тепер терпів страшні муки, так що, можна думати, ще перед смертю почув себе в пеклі, а мертвий так розпух, що ніщо з одежі його тестя не можна було натягти на його тіло.

“Тому що в фортеці богато згинуло в тих приступах, і недостача припасів швидко зростала, між військом почало зростати велике непорозуміннє і замішаннє. Козаки по смерти Тимоша вибрали иншого провідника званого Stepicha (Степича?), але сей вибір не зробив кінця замішанню, бо инші хотіли йти і віддатись під владу і опіку короля, проклявши час, коли Богдан вивів їх з послуху і з трівкого спокою; инші чекали, що фортеця піддасться Стефанові, одержавши від нього свободу йти куди схочуть, й инші пристануть на се. Але княгиня (жінка Лупула), довідавшись про такі наміри, кликала старшину і переконуючо просила не лишати її-показувала листи Хмельницького, що він обіцяє скору і безсумнівну поміч, і вираховувала, що ся поміч може прийти дуже скоро. Коли ж ті стояли на своїм-що вони не хочуть за той час загинути з голоду, а коли їм вже судилося згинути з руки неприятеля-хочуть згинути не жебраками, а відважними вояками, скінчилось на тім, що звернулась вона до вимовнішого посередника-золота, що й осягнув звичайний ефект: козаки згодилися зістатися поки надійде поміч від Богдана. А той справді виконав

обіцянку, виславши з полк. Богуном велике військо, щоб воно йшло до Сочави. Воно пішло, але почувши в дорозі про смерть Тимофія, все військо збунтувалося-казали, що вони охоче пішли ратувати сина свого гетьмана (generale), але коли се не вдалось, вони не хочуть битися за своїх сусідів тою зброєю, котрою билися за свою свободу: нема їм діла ні до Василя, ні до його доньки, що повдовівши може вернутися-бо не має нічого у козаків. Богун пробував їх загамувати, але його намовляння тільки гірше дражнили їх, і щоб не привести до ще гіршого розруху, він погодився за волею всіх вернути назад".

Розповівши останню пробу козаків пробитися з окопів-таку ефектовну, але кінець кінцем невдалу, Бізаччіоні оповідає про місію Маховского: він пробував намовити здатися на ласку короля княгиню, потім козаків-ті терпіли велику нужду, живилися шкірою здохлих коней, і вже хилилися до згоди, але княгиня вночи одержала листа від чоловіка, що запевняв її в скорій помочи, а той що привіз того листа запевняв, що Татари теж уже рушили в поміч. Але молдавські бояре, що сиділи в облозі з княгинею, бачучи таку пригоду, завязали переговори з воєводою Стефаном і договорилися про своє підданнє; при тім і козаки заявили згоду вийти з своїх окопів, з тим щоб їм дали волю. Тоді мовляв і княгиня мусіла згодитися на капітуляцію.

В тім наступає оповіданнє про Конєцпольского і Сапігу, що бачили її в сей мент-як то широко розповів в своїй реляції Доні, і подаються умови капітуляції козаків. Б. додає, що коли їх після сього закликали йти до королівського табору, козаки відповіли, що капітуляція їх до сього не обовязує, і через те Маховскому робилися потім докори, що не вмів відповідно вистилізувати того капітуляційного акту. Як день виходу козаків подано 12 жовтня (с. 410).

До ст. 649. Серед актів 1669 року (Малор. Приказу стовбець № 5882/17) виявилися ріжні фраґменти справи Посольського Приказу про місію Бутурлина, а саме: начерк царського Указу-рід інструкції-котру далі подаю в цілости, реєстри соболиного фонду післаного для роздачі, накази воєводам щодо спішного пересилання вістей місії, чотири одписки Бутурлина з днів 25 грудня, 20, 22 і 26 січня, що відповідають стор. 191-9, 249-250, 262-5 і 265-8 друкованого статейного списку: зміст їх з невеликими відмінами (див. вище стор. 744) відповідає, текстові

друкованого звідомлення, але коротший і тому інтересу не має. Тутже переклад гетьманового листа 21 с. с. грудня-надрукованого з іншої копії в Актах X с. 198, листи гетьмана і Виговського з Корсуня 15 с.с. січня-згадані вищі на с. 778, і лист Карач-бея, пересланий від гетьмана разом з сими листами, з помітою, що в Москві їх одержано 31 січня.

Начерк указу:

"Указал государь:

Хмельницкого посланника отпустить, а дать ему (зачеркнено: твоего, дописано своего) государева жалованья против прежних.

К Хмельницкому указал государь послать своего государева жалованья (зач.: шуба) ферезѢю бархатъ золотной на соболях с ожерельем собольимъ, какъ дѢлаетъся у ферезѢи, 2 алыма (застіжки) низаных и спод кромѢ ожерелья въ 300 рублев. Соболей на 1500 руб.

Сыну его ТимофѢю соболей на 500 рублев.

Выговскому собольми на 500 ж рублевъ. Да Выговскому ж тайно собольми ж на 200 (зач.: 300) рублевъ". Далі реєстр для иншої старшини як у X т., с. 141. Після сього:

"Писать в наказ. ПриѢхав боярину итить в соборную церковь.

А Ѣхать в Киев і к Хмельницкому от себя послать, чтоб приѢхал в Киевъ (зач: В Киеве приводить...)

В больших городѢх приводять боярину с товарыщи. А в ыные городы посилать стольников и дворян.

О Крымском говорить Хмельницькому, чтоб Крымской с ним был, и от него не отступал. И Хмельницкой учнетъ буде за то иматца, что Крымской (зач: И будет Хмельницкой учнет говорить, чтоб ц. в-во к нему Крымскому послал своих поминков) от него не отступят и на государева недруга станет с ним вмѢсте помогать,-і евоза то похвалить. (Зач.: А будет учнетъ) говорить, чтоб ц. в-во послал ево (!) и от себя на то уговаривал, чтоб онъ от него, Хмельницкого не отступал, и поминки б к нему послал,-и боярину (зач.: и Василью) послать от себя.

А будет Крымской у Хмельницкого, и боярину (зач.: послать от себя к Крымскому) поговоря з гетманом і учинить смотря по тамшонему дѢлу.

(Зач.: о людех) О государевых ратных людех, гдѢ имъ (зач.: стоять) быть- договоритца с ним.

А будет король отступил, говорить о том, чтоб государевых ратных людей до весны въ их городы не посылать" (лл. 49 і 50).

До ст. 733. Поки що ми можемо констатувати, що весною 1654 р. ходили уперті чутки, що Богун не зложив присяги цареві, і такого переконання кінець кінцем набрали і в Москві. З приводу листів писаних до Богуна з польської сторони цар наказував гетьманові привести його до присяги, тому "что он, полковник Иван съ тобою гетманомъ и съ иными товарищи съ полковники при нашем... бояринѢ при В. В. БутурлинѢ съ товарищи у присяги не былъ" (Акты X с. 570, див. нижче с. 839). Можливо, що так воно і було. Богун до Переяслава не приїхав, замісць нього записали Івана Федоренка, а самого його привели до присяги пізніше, літом 1654 р. (коли і як зложив він присягу, се так і лишилось невідомим, ала цілком правдоподібно, що без присяги його не лишили, як що він її не зложив своєчасно). Інше толкування було б те, що я дав у своїй статті надрукованій в "Докладах": що все було одно непорозуміннє: Богун не складав присяги першого дня, але зложив скоро по тім і його приписали під іменем Федоренка. В кожнім разі про те щоб Богун відмовлявся присягти цареві, не говорить ні одно вірогідне джерело, хоч така версія здавна й досі держиться в літературі (пор. ЛипинськогоУкраїна на переломі с. 163).

До ст. 916. Невеличка студія про Данила Грека, або Данила Калуґера, як його називають, з'явилася по видрукованню сеї частини праці: Панас Феденко, З дипльоматичної діяльности Данила Грека-Праці Українського Високого Педаґогічного Інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Науковий Збірник, том І під заг. ред. д-ра В. Симовича, 1929 (фактично з'явився в 1930). Не заглублюючись особливо в деталі діяльности Данила, автор головно характеризує його як грецького, чи балканського патріота, що безповоротно звязав надії визволення своєї батьківщини з долею України і послідовно в усіх зовнішних змінах служив інтересам Запорізького війська (тим автор пояснює неприхильний відзив Лілієкрони-що Данило служив інтересам не шведським, а українським, хоч рахувавсь уже в шведській службі).

До ст. 1099. Проф. Рипка каже (с. 497), що ся грамота султана, датована у Костомарова місяцем вереснем (XIV с. 611-на якій підставі, Костомаров не поясняв, і не назвавши близче того стовбця чи звязки архиву загран. справ, де він її знайшов, позбавив пізніших дослідників можливости провірити його звістку)-в обслідуванім ним турецькім копіярії ґетінґенського унів. (114-117) має дату "кінець рамазана 1065". себто в днях від 27 липня до 3 серпня 1655. Відомости зібрані у мене на ст. 1097-8 промовляють за те, що грамота була виставлена о який тиждень раніш, коло 18 липня, а принесена гетьманові в вересні.

До ст. 1110. П. Феденко в цитованій студії про Данила Грека (с. 445) ототожнює сього Івана Петровича з Іваном Тафралі, чи Тафларі; справа вимагає перевірки: дивно тоді було б, що в царських інструкціях в справі його убийства (с. 1205) він зветься так, а не Тафларі, як звичайно.

До ст. 1134. Книжний український варіянт "байки Б. Хмельницького" одмітив І. П. Крипякевич в книжці: "Ифіка ієреполітика или філософія нравоучительная", в розділі: "Другъ примиренный" (I вид. 1512 р. л. 104)-Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. 68, "Варіянт байки Хмельницького".

До ст. 1282. Шведський король був збентежений, що Данило Калуґер, повернувши від гетьмана, завів мову, щоб Краків віддано казакам, аби лекше їм було держати звязок з Шведами. Король в сім часі готов був віддати Ракоцієві все воєводство Руське і Белзьке-боявся тільки, щоб якось не образити козаків. Кракова теж добивався всіми силами Ракоцій, тому жаданнє Данила показалось неймовірним, і Карло-Ґустав доручив своїм послам Штернбаху і Велінґу делікатно вивідатися, в ніякім разі не виявляючи самої справи-чи Данило міг мати таке дорученнє від гетьмана, чи говорить від себе (лист 15 жовтня, Transsylvania II с. 179, виїмки в Архиві III. VI с. 171). Штернбах підтвердив сі сумніви короля-тамже с. 264.

До ст. 1432. Зацитований тут лист гетьмана до мунтянського воєводи з 18 (28) червня має в собі дещо цікаве, що варто одмітити. Насамперед титул гетьмана: Bogdanus Chmielniczki clementia divina generalis dux exercituum Zaporoviensium. Далі радість висловлену ним з приводу присланих від воєводи відомостей про перемогу Венеціян над Турками: "Тішимося разом з вами і покладаємось на божу поміч і ласку, що дасть ще кращі успіхи, як

можуть принести користи християнству і піднести православну віру”. По повороті посла з Царгороду гетьман обіцяв зараз повідомити, з чим він поверне. “Ми ж викликавши все військо в поле, перед усім чекаємо певної відомости від кримського хана, через післаного туди посла, і як тільки її одержимо, скличемо тут раду і порадимося, що робити в потребі і (куди) рушити військо”.-Monum. Hung. XXIII с. 529.

До ст. 1434 ряд. 5 знизу: Конспект Шебеші, що він мав говорити с приводу наступу турків на Семигород:

Підчас неприсутности нашого пана хочуть Турки конче завоювати Єне. Нехай пішлють якусь поміч, хочби навіть тільки тисячу козаків-аби тільки чутка про се пішла.

“З огляду що тіга темешварського баші виговорився перед моїм чоловіком про їх намір захопити Єне, то союз заключений моїм паном з гетьманом вимагав би, щоб було післано козаків, хочби 2 тис., аби то між люде пішло, поки прийде поміч з нашого війська. Бо вони (Турки) мають на поготові артілєрію і припас і чекають тільки кінця байрама, на найближчий новий місяць рушать безумовно”.

Наступають ріжні звістки з Ракоцієвої кватири, про погоню Поляків, потім:

“До Казимира прибув татарський посол, що хан не може прибути до нього, бо се дуже далеко, треба перейти великий степ, тому нехай (Поляки) зійдуться під Камінцем і там порозуміються. Союз з Поляками він (хан) заховує, і коли вони туди не можуть прийти, то баші зроблять діверсію на Семигород.

“І про се треба говорити з Виговським: коли Татари не зважаться розірвати з козаками-з огляду що у них єсть твердий намір обсадити Єне, що ми маємо думати, чи вони (козаки) нам поможуть?” (Листок писаний рукою Шебеші між його записками- Monum Hung. XXIII ч. 313).

До ст. 1460. От се оповіданнє Янчиньского: “Війська наші сходилися, з фронта наступав на неприятеля гетьман з Любомірским, праве крило шарпав Чарнєцкий, ліве Сапіга з Литовцями, а з тилу-казали-йде найясн. король. Так прийшли під Жовкву. Тут (Ракоцій) поставив на переді Угрів, Валахів, Волохів, Семенів, а ззаду козаків аби стерегли вози: було тих возів

іще не мало, і він хотів їх перевезти через болота. Але Чернєцкий, пісдавши 4 хоругви примусив неприятеля спішно перейти болото, погубивши богато возів. Вони рушали відти на Куликів-де багнисті луки, і козаки, покладаючись на се стали ділити між собою здобичу, але Чарнєцкий зараз вислав 4 хоругви й їх стурбував. Сі 4 хоругви вже мали побіду в руках, але козаки поправившись несподівано поновили наступ, і ті мусіли відступати. Чарнєцкий вислав в поміч ще 4, але й сполучившися разом вони неспроможні були витримати силу козацьку і їх розмах і почали мішатися, аж патер Ястршемский, єзуїт, крикнув до них, аби спамятали предківську відвагу і вдарили на неприятеля ще раз. Хтось з товаришів відізвався на се: "Слухаємо, отче!"-і обернувши корогви вони вдарили на неприятеля, відбили вози і транспорти, самих не то що заганяють в болото, але до схочу рубають, так що якби ніч не зайшла, вже думали піддаватись. Лишились їм ще в дорозі до Глинян переходи через часті багна під Магеровим, і тут надибавши їх Чарнєцкий пустив на Ракоція всю силу яку лиш мав. Тут не можучи битись неприятель мізерно йшов під шаблю-бо утечі боронило непрохідне болото. Тільки ніч припинила наступ Полякам і дала ратунок неприятелеві.

"Так він добився до Тернополя, і тут Чарнєцкий сподівався затопити Ракоція в непролазнім болоті. Та поганий Подльодовский промостив йому стежку через багна і позволив відійти ціло. Але почалось невдоволеннє на Ракоція серед козаків: нарікали на свою кривду, що Угри йдуть собі безпечно передом, а їм кажуть іти позаду, і на них упадає польська зброя. Сказали їм іти перед угорськими корогвами, і вони йшли безпечно-доки не прийшли до Борщівки. Тут побачивши між Богом і Божком гать в мент її затопили і розкопали, і вода облила Угрів з фронту і з боків, а з тилу наступало на них польське військо. Побачивши таку безвихідну небезпеку, Ракоцій зложив всяке завзятє і став думати про капітуляцію" (295-6).

Примітки

1) В ориґіналі "Сари-Камиш"-Жовтий Очерет, як в турецько-татарській номенклятурі називається Запоріжжє. Про се Hammer, Geschichte d.

Osmanischen Reiches V c. 578-80, Смирнов, Крым. ханство с. 549.

[2]) імя пропущено.

[3]) Я торкнувся його і висловив міркування про потребу орґанізації туркольоґічних українських студій в статейці: З приводу листування Б. Хмельницького з Портою, що вийшла в “Україні" в книжці за серпень 1930 р.

[4]) Як бачимо, тут єсть ріжниця від стилізації титулу попередньої копії з 12 шабана (розуміється, я суджу тільки з перекладів проф. Рипки).

[5]) В тексті: “іль-хана”, се титул хана; говориться про нього в третій особі замісць другої.

[6]) “Звані aq”-проф. Рипка пояснює, що тут гра слів-слова “ак” супротивний; непокірний і ак-білий, назва ріки Богу (пор. у Смирнова с. 584)

[7]) Знов в третій особі — "ільханові”.

[8]) Проф. Рипка толкує так: як ханові належить ідея-привести козаків під охорону Порти, прищіпити їм туркофільську політику, таку політику і далі він мусить вести.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Пол. 2. — Київ, 1931 — 1631 с.

Дев’ятий том висвітлює події Хмельниччини 1650-1657 років. Перша половина цього тому охоплює період від 1650 р. (похід на Молдову) до 1654 р. (Переяславська умова). Дрега половина цього тому висвітлює події Хмельниччини від 1654 р. (після Переяславської умови) до 1657 р. (смерть Б. Хмельницького).

[*Репринтне видання*:

Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — . — (Пам'ятки іст. думки України). — ISBN 5-12-002468-8.
Т. 9. Кн. 2. — 1997. — 776 с. — ISBN 5-12-004830-7 (в опр.).]